Publisher—Pandurang Jawaji, } "Nirnaya-Sagar" Press,
Printer—Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay

महाकविश्रीबाणभट्टतत्तनयविरचिता

कादम्बरी ।

महोपाध्यायभानुचन्द्रसिद्धचन्द्राभ्यां कृतया टीकयानुगता ।

काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब

इत्यनेन

पाठान्तरैः संयोज्य संशोधिता ।

तस्या इयं सप्तमावृत्तिः

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुपा

वासुदेवशर्मणा संस्कृता

सा च

शाके १८४९ वत्सरे

मुम्बय्यां

निर्णयसागराख्ययन्त्रालयाधिपतिना मुद्रयित्वा प्रा

मूल्यं ६ रूप्यकषट्कम् ।

कादम्बरी।

पूर्वभागः।

रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे।
अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः॥ १॥

श्रेयःश्रीललनाविलासकुशलः पायादपायात्स वः
श्रीमन्नाभिनरेन्द्रसूनुरमरैः संसेव्यमानान्तिकः।
रेजे यस्य कचावली भुजशिरोदेशे लुठन्ती प्रभो-
र्लग्ना शैवलमञ्जरी भवसरित्पारं प्रयातुः किमु॥
सर्वेऽप्यन्ये जनतानिषेवितनया नानाविभूता भृशं
मन्यन्ते तृणवत्त्रिलोकमखिलं दुर्बुद्धिपद्माश्रयाः।
षट्खण्डैश्वर्ययुजापि येन सुधिया देवेन्द्रसेव्याङ्घ्रिणा
नैवाकारि कदापि गर्वमलिनं चेतः स शान्तिः श्रिये॥
यत्कीर्तिर्धवलीचकार सहसा ब्रह्माण्डभाण्डोदरं
दाराहोऽपि तदन्तरा निपतितः सद्यो न संलक्षितः।
तेनाद्यापि निरीश्वरं जगदिदं जल्पन्ति सांख्यादयः
स श्रीनेमिजिनेश्वरो भववतां देयादमन्दां मुदम्॥
मूर्ध्नि न्यञ्चद्द्विजिह्वाधिपतिफणगणस्फाटसंरम्भदम्भा-
द्धत्ते यः सप्तविश्वाद्भुतभरमनोहारिसाम्राज्यलक्ष्मीम्।
नम्रात्संसर्गिनीरप्रकरमलिनयत्कान्तिनिधिर्विनाद्रिः
स श्रीपार्श्वाधिराजो भवतु भवभिदे पार्श्वसंसेव्यमानः॥
यद्वाचामधिपं विलासपदवीमीहेद् स्वयं भारती
तन्मार्गैकपरम्परां पयसिनुं सिंहोऽद्भुतम्भारिवान्।
यत्सौन्दर्यदिदृक्षयेव गमनभूद्दृशां सहस्रं हरेः
स श्रीवीरविभुर्ददातु भविनां शश्वन्मनोवाञ्छितम्॥
श्रीमत्तपःपक्षसहस्ररश्मिः श्रीहीरसूरिः गणभृन्महोदयः।
यद्रूपसौन्दर्यगुणं विलोक्य कन्दर्पो सुरूपः किमु निर्निमेषताम्॥
अनन्यसौजन्यगुणैर्यदीयैर्निरन्तरं हाटकपारमैश्वर्यात्।
तत्पट्टपाथोनिधिपूर्णचन्द्रो विराजते श्रीविजयादिसेनः॥
तत्पादपद्मपूजनलब्धपूर्णेन्दुसन्निभः श्रीमान्।
श्रीविजयादिमसूरिर्भूपतिसंभूषितो जयति॥
तत्संप्रदाये प्रथितप्रभावो बभूव वाचंयमरत्नचन्द्रः।
सर्वज्ञवंशान्वयसत्कवीन्द्रो गुरुः किं हरिसिंहनिभानन्द॥

जयन्ति बाणासुरमौलिलालिता दशास्यचूडामणिचक्रचुम्बिनः ।
सुरासुराधीशशिखान्तशायिनो भवच्छिदस्त्र्यम्बकपादपांसवः ॥ २ ॥

तद्दीक्षितानेककविनेयवर्गमुक्तालतामध्यममिप्रकारः ।
श्रीवाचकेन्द्रः सकलादिचन्द्रो बभूव विश्वाद्भुतवाग्विलासः ॥
श्रीसूरचन्द्रः समभूत्तदीयशिष्याग्रणीर्न्यायविदां वरेण्यः ।
यत्तर्कयुक्त्या त्रिदिवं निषेवे तिरस्कृतश्चित्रशिखण्डिजोऽपि ॥
तदीयपादाम्बुजचञ्चरीको विराजतेऽद्धा हरिधीमधाम ।
श्रीवाचकः संप्रति भानुचन्द्रो ह्यकब्बरक्ष्मापतिदत्तमानः ॥
श्रीशाहिचेतोऽब्जसहस्रतुल्यः श्रीसिद्धचन्द्रोऽस्ति मदीयशिष्यः ।
कादम्बरीवृत्तिरियं तदीयमनोमुदे तेन मया प्रतन्यते ॥

इह हि शिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं प्रारिप्सितविघ्नविघातफलकं हिरण्यगर्भनमस्कारात्मकं मङ्गलमाचरति—रजोजुष इति । अजाय स्वयंभुवे नम इत्यन्वयः । किंभूताय । प्रजानां जन्मनि उत्पत्तिकाले रजोजुषे रजोगुणयुक्ताय । पुनः किंविशिष्टाय । प्रजानां स्थितौ स्थितिकाले सत्त्ववृत्तये सत्त्वस्य वृत्तिर्यस्मिन् । सत्त्वगुणयुक्तायेत्यर्थः । पुनः किंलक्षणाय । प्रजानां प्रलये विनाशकाले तमःस्पृशे तमोगुणयुक्ताय । अमीषां च गुणानां लक्षणम् 'सत्त्वं लघु प्रकाशकं च, चलमवष्टम्भकं च रजः, गुर्वावरणं च तमः' इति द्रष्टव्यम् । जन्मनि स्थितौ प्रलये चेति निमित्तसप्तमी वा । पुनः किंविशिष्टाय । सर्गस्थितिनाशहेतवे प्रपञ्चारम्भस्य सर्वत्रानुगतः । तेन प्रजानां सर्गः स्थितिश्च नाशश्च तेषां हेतवे कारणीभूताय । पुनः किंलक्षणाय । त्रयीमयाय । त्रयी ब्रह्मविष्णुमहेशानाम् । वेदानां वा त्रयी । तन्मयाय तत्स्वरूपाय । पुनः किंविशिष्टाय । त्रिगुणात्मने ब्रह्मविष्णुमहेशात्मकत्वेन तत्तद्गुणयोगात्त्रिगुणात्मकाय । सत्त्वरजस्तमोगुणस्वरूपायेत्यर्थः । तस्मात् पितामहाय नम इति प्राचीनव्याख्या ॥ अत्र च व्याख्याने विधेः सृष्टिमात्रकर्तृत्वेन केवलं रजोगुणस्यैव संबन्धस्त्रिगुणात्मकत्वमतिविरुद्धम् । किंच विधेस्तमोगुणवत्त्वे सत्त्वगुणवत्त्वे वा स्थितत्वं त्रिगुणत्वं च व्यतिरेकेण । एतेषां त्रयाणां गुणभेदादेव मूर्तिभेद इति पौराणिकाः । अपिच पूर्वार्धे जन्मस्थितिप्रलयकर्तृत्वस्य रजोजुषे सत्त्ववृत्तये तमःस्पृशे इत्यनेन त्रिगुणात्मकत्वस्यापि बोधकत्वेन पुनरुत्तरार्धे सर्गस्थितिनाशहेतवे इति त्रिगुणात्मने इति च पुनरुक्तं स्यादिति प्रकारान्तरेण व्याख्यास्यामः—अजाय कूटस्थनित्याय परब्रह्मणे नम इत्यन्वयः । किंभूताय । प्रजानां सर्गस्थितिनाशहेतवे । प्रजानामित्यनित्यमात्रपदार्थोपलक्षणम् । तेनानित्यपदार्थानां सर्गस्थितिनाशकारणायेत्यर्थः । अनित्यपदार्थानां सृष्टिस्थितिनाशहेतुत्वं च श्रुतिसिद्धम् । 'जगत्कारणं ब्रह्म' इति श्रुतेः । पुनः किंभूताय । त्रयीमयाय । त्रयी वेदानां त्रयी तत्स्वरूपाय । 'वेद एव परं ब्रह्म' इत्युक्तत्वात् । यद्वा । त्रयी ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रयी तत्स्वरूपाय । यथा एष दण्डोऽपि दण्डं मन्यत इति व्यवहारस्तथा ब्रह्मणस्त्रयाणामुत्पादकत्वेऽपि त्रयीमयत्वव्यवहारः समुचितः । ब्रह्मविष्णुमहेशात्मको वेद एवेति वेदान्तिनः । अतएव त्रिगुणात्मकाय । भेदाभेदविवक्षयेत्यर्थः । तस्य परब्रह्मणः एव ब्रह्मविष्णुमहेशात्मकत्वमेव आह—प्रजानां जन्मनि सृष्टौ रजोजुषे ब्रह्मात्मस्वरूपायेत्यर्थः । पुनः प्रजानां स्थितौ सत्त्ववृत्तये विष्णुस्वरूपाय । पुनः प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे शिवरूपस्वरूपाय । यथैकस्यैव स्फटिकस्य लोहितनीलपीतवर्णसंबन्धाल्लोहितः पीत इति व्यवहारस्तथैकस्यैव परब्रह्मणः सृष्टिकाले रजोगुणसंबन्धाद्ब्रह्मेति, स्थितिकाले सत्त्वसंबन्धाद्विष्णुरिति, प्रलये तमःसंबन्धादीश्वर इति व्यवहारः । तेन परब्रह्मण एवायं नमस्कार इति किं बहुना ॥ १ ॥

जयन्तीति । त्र्यम्बकस्य शिवस्य पादपांसवश्चरणरेणवो जयन्ति । सर्वोत्कर्षेण वर्तन्त इत्यर्थः । किंभूताः । बाणासुरेति । बाणासुरस्य मौलिना मुकुटेन मस्तकेन वा लालिता परिचिता । पुनः

जयत्युपेन्द्रः स चकार दूरतो बिभित्सया यः क्षणलब्धलक्ष्यया ।
दृशैव कोपारुणया रिपोरुरः स्वयं भयाद्भिन्नमिवास्रपाटलम् ॥ ३ ॥
नमामि भर्वोश्चरणाम्बुजद्वयं सशेखरैर्मौखरिभिः कृतार्चनम् ।
समस्तसामन्तकिरीटवेदिकाविटङ्कपीठोल्लुठितारुणाङ्गुलि ॥ ४ ॥
अकारणाविष्कृतवैरदारुणादसज्जनात्कस्य भयं न जायते ।
विषं महाहेरिव यस्य दुर्वचः सुदुःसहं संनिहितं सदा मुखे ॥ ५ ॥
कटु क्वणन्तो मलदायकाः खलास्तुदन्त्यलं बन्धनशृङ्खला इव ।
मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥ ६ ॥

॥ विशिष्टः । दुग्धाब्धेरिति । दुग्धाब्धौ क्षीरसमुद्रे पुरस्तात् विशिष्टजनैर्वा यत्र पुनरिति पुनर्नवीभिः स्थितिर्यस्य । पुनः किंविशिष्टः । सुरेति । सुरासुरैरपि सेव्यमानः स्वकीयकल्याणार्थिभिः पुरातनरूपं दैवत इत्येवंविधः । पुनः किंविशिष्टः । अवनिभृतः । लोकानामीश्वर इत्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तैश्च गुणैः परमेश्वरत्वादपराजयः सर्वोत्कर्षं सर्वोपरि हरस्तेन च संसारिणां श्रेयस्करत्वमुक्तमिति ॥ २ ॥

जयतीति । स उपेन्द्रो विष्णुर्नृसिंहावतारी जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । स कः । यो भगवान् बिभित्सया भेत्तुमिच्छया दूरतो दूरादेव क्षणलब्धलक्ष्यया कोपेन कोपेन आरुणया रक्तया दृशैव दृष्ट्यैव रिपोर्हिरण्यकशिपोः उरो वक्षःस्थलं रुधिरं पाटलत्वं चकार । भयाद्भिन्नमिव स्वयमेव विदीर्णमित्युत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥

स्वगुरुं नमस्करोति—नमामीति । भर्वोरिति गुरोर्नाम । क्वचित्तु 'भर्तुः' इति पाठः । तस्य चरणाम्बुजद्वयं पादपद्मयुगलं नमामि नमस्करोमि । किंभूतम् । सशेखरैः मुकुटैर्मौखरिभिः क्षत्रियविशेषैः कृतं विहितमर्चनं पूजनं यस्य तत्तथा । पुनः किंविशिष्टम् । समस्तेति । समस्ताः सकला ये सामन्ता भूमण्डलाधिपतयस्तेषां किरीटानि कोटीराण्येव वेदिका परिष्कृता भूमिः । विटङ्कं कपोतपालिका । तस्या विटङ्को मध्य उन्नतप्रदेशः । विटङ्कशब्दस्य कपोतपालिकाभूतस्थाधिदेवत्वात् स्वपक्षोपचारमात्रबोधित्वम् । विटङ्क एव पीठं स्थलं तत्रोल्लुठिता घृष्टा अतएवारुणा रक्ताः । तत्र चरणाङ्गुलिसम्बन्धात्तत्र भावेन चरणा अङ्गुलयः यस्येति तत्तथा ॥ ४ ॥

अकारणेति । असज्जनात्खलात्कस्य साधोर्भयं साध्वसं न जायते न भवति । अपितु सर्वस्यापि भवतीत्यर्थः । कथंभूतादसज्जनात् । अकारणेत्यादि । अकारणमनिमित्तमेवाविष्कृतं प्रकटीकृतं यद्वैरं विरोधः तेन दारुणात् क्रूराभिप्रायात् । यस्य खलस्य सदा निरन्तरं मुखे आनने संनिहितं निकटस्थं दुर्वचो दुष्टवचनं सुदुःसहमत्यन्तोद्वेगजनकं भवति । यथा महाहेर्महोरगस्य विषं गरलं मुखे संनिहितं मरणकारणत्वात्सुदुःसहमित्युपमा ॥ ५ ॥

कट्विति । खला दुर्जनाः साधून्सज्जनानत्यर्थं तुदन्ति पीडयन्ति । किं कुर्वन्तः । क्वणन्तो रटन्तः । किम् । कटु । अप्रियं दुर्वचनमित्यर्थः । पुनः किंविशिष्टाः । मलदायकाः मलो मिथ्याकलङ्कस्तस्य दायकाः । आरोपका इत्यर्थः । क इव । बन्धनशृङ्खला इव । बन्धनं मनुष्यादीनामर्थं शृङ्खला लोहनिगडा इव । तेऽपि कटु कुत्सितं शब्दायमाना मलः स्वसंपर्कात्त्वङ्मालिन्यं तस्यारोपकाः स्वाच्छन्द्येन गतागतावरोधका भवन्तीति । उत्तरार्धेन साधूंस्तौति—सन्तः सुजनास्तु साधुध्वनिभिर्मनोहारिशब्दैर्वचनैः पदे पदे शब्दे शब्दे प्रतिक्षणं वा मनश्चित्तं हरन्ति वशीकुर्वन्ति । क इव । यथा मणिरचिता नूपुरा मञ्जीराणि पदे पदे अर्थात्कामिनीनां चरणक्षेपे प्रक्षेपे साधुध्वनिभिर्मधुरशिञ्जितैर्हृदयहारिणो भवन्तीत्युपमा ॥ ६ ॥

---

१. 'वक्र'. २. 'लक्ष्या'. ३. 'भवा'.

सुभाषितं हारि विशत्यधो गलान्न दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम् ।
तदेव धत्ते हृदयेन सज्जनो हरिर्महारत्नमिवातिनिर्मलम् ॥ ७ ॥
स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।
रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव ॥ ८ ॥
हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकोपमैर्नवैः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।
निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो महास्रजश्चम्पककुड्मलैरिव ॥ ९ ॥
बभूव वात्स्यायनवंशसंभवो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणीः सताम् ।
अनेकगुप्तार्चितपादपङ्कजः कुबेरनामांश इव स्वयंभुवः ॥ १० ॥

सुभाषितमिति। सुभाषितं सुकाव्यादि हारि मनोहार्यपि दुर्जनस्य गलात् गलात् कण्ठादधो न विशति न गच्छति। हृदयशून्यत्वादिति भावः। कस्येव। अर्करिपोः पीयमानममृतं यथा न हृदये विशति पूर्वोक्तहेतोरेव। तदेव सुभाषितं सज्जनो गुणग्राहको हृदयेन स्वान्तेन धत्ते धारयति। स हृदयगतत्वान्न कदाचिद्विस्मरतीति भावः। यथा हरिर्विष्णुर्नारायणो हृदयेन वक्षःस्थलेनातिनिर्मलं स्वच्छं महारत्नं कौस्तुभं दधाति ॥ ७ ॥

स्फुरदिति। अभिनवा कथा गद्यपद्यमयी रसेन शृङ्गारादिना कृत्वा जनस्य सहृदयजनस्य हृदन्तःकरणे कौतुकं कुतूहलमधिकं यस्मिंस्तत्कौतुकाधिकम्। कौतुकपूर्णमित्यर्थः। रागं प्रीतिं करोति जनयति। किंभूता। **स्फुरदिति।** स्फुरन्प्रकटो मधुरो यः आलापः शब्दरचना तस्य विलासो माधुर्यं तेन कोमला मृद्वी। अन्यत्रापि कथायामालापादिकं भवत्येवेति ध्वनिः। पुनः किंविशिष्टा। शय्यामभ्युपागता प्राप्ता। 'शय्या तल्पे शब्दगुम्फे' इत्यनेकार्थः। यथाभिनवा नवोढा वधूः रसेन प्रेम्णा स्वयमेव भर्तुर्जनस्य शय्यां पर्यङ्कमागता कौतुकमनुरागं च करोति। किंभूता वधूः। स्फुरन्प्रगल्भः कलो मन्द आलापविलासो वचनव्यापारस्तेन कोमला सुन्दरा। 'कोमलं मृदु सुन्दरे' इति विश्वः ॥ ८ ॥

हरन्तीति। नवैः स्वबुद्ध्यैव रचितैः पदार्थैः पदानां शब्दानामर्थैरभिधेयैः उपपादिता निर्मिता रचिताः कथा गद्यपद्यादिप्रबन्धाः कं सहृदयं जनं न हरन्ति न वशीकुर्वन्ति। सर्वस्यापि मनोहारिण्यो भवन्तीति भावः। किदृशैः पदार्थैः। उज्ज्वलदीपकोपमैरुज्ज्वलः प्रकटो दीपकोऽलंकारविशेष उपमा च येषु ते तथा तैः। 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः। कीदृश्यः कथाः। **निरन्तरेति।** निरन्तरमव्यवधानं प्रतिपदं वा। उपमानोपमेययोर्धर्मसाम्यरूपः शब्दसाम्यरूपो वा यः श्लेषस्तेन घना बहुलतराः। पुनः किंभूताः। **सुजातय इति।** सुष्ठु जातिश्छन्दोविशेषो यासु। यद्वा। सुष्ठु जातिः स्वरूपं यासां ता इव। यथा नवैरम्लानैश्चम्पककुड्मलैर्हेमपुष्पकमुकुलैरुपपादिता महास्रजो महामाला मनो हरन्ति। अत्र यद्यपि कुड्म- लि ... नातीव रम्यत्वं तथाप्यभिमतक्षणे विकासोन्मुखकुड्मलैर्मालानिर्माणे स्वौचित्यमेव। कीदृशैश्च- ... । उज्ज्वलो यो दीपकः प्रदीपस्तदुपमैस्तत्तुल्यैः। किंभूताः स्रजः। निरन्तरं यः श्लेषो ... घना निबिडाः। पुनः किंभूताः। सुष्ठु जातयो जातीपुष्पाणि यासु ताः ॥ ९ ॥

कीर्त्यनुवृत्त्यर्थं स्ववंश्यानाह—**बभूवेति।** कुबेरनामा द्विजो ब्राह्मणो बभूवासीत्। कथंभूतः। **वात्स्यायन इति।** वत्सायननामा ऋषिस्तस्यायं वात्स्यायनो वंशोऽन्वयस्तस्मिन्संभवः समुत्पन्नः। वत्सगोत्रीय इत्यर्थः। द्विज इति च द्विजोत्कृष्टत्वसूचनार्थम्। यथा गजमात्रस्य दन्तवत्त्वेऽप्युत्कृष्टदन्ते दन्तीति प्रयोगः। पुनः कीदृशः। **जगदिति।** जगति विश्वस्मिन्गुरुभीना उन्नायकत्वेन गानविषयीकृता गुणाः शौर्यादयो यस्य स

उवास यस्य श्रुतिशान्तकल्मषे सदा पुरोडाशपवित्रिताधरे ।
सरस्वती सोमकषायितोदरे समस्तशास्त्रस्मृतिबन्धुरे मुखे ॥ ११ ॥
जगुर्गृहेऽभ्यस्तसमस्तवाङ्मयैः ससारिकैः पञ्जरवर्तिभिः शुकैः ।
निगृह्यमाणा बटवः पदे पदे यजूंषि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ १२ ॥
हिरण्यगर्भो भुवनाण्डकादिव क्षपाकरः क्षीरमहार्णवादिव ।
अभूत्सुपर्णो विनतोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः ॥ १३ ॥
विवृण्वतो यस्य विसारि वाङ्मयं दिने दिने शिष्यगणा नवा नवाः ।
उषःसु लग्नाः श्रवणेऽधिकां श्रियं प्रचक्रिरे चन्दनपल्लवा इव ॥ १४ ॥

तथा । पुनः कीदृशः । सताम् अग्रणीः साधूनामग्रेसरः । किंभूतः । **अनेकेति** । अनेकेऽसंख्या ये गुप्ता गुप्तनामाङ्किता वैश्यशूद्रादयः । तदुक्तम्—'शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥' इति । तैरर्चितं पादपङ्कजं चरणसरोजं यस्य स तथा । पुनः कीदृश इव । स्वयंभुवो ब्रह्मणोऽंशोऽवतार एकदेशरूप इव । अतिवैदिकत्वादिति भावः ॥ १० ॥

उवासेति । यस्य कुबेरद्विजस्य मुख आनने सरस्वती वाग्देव्युवास । वसतिस्मेत्यर्थः । किंभूते मुखे । **श्रुतीति** । श्रुतिभिर्वेदाध्ययनैः शान्तमुपशमितं कल्मषं पापं यस्य तत्तथा । परमपवित्र इत्यर्थः । पुनः कथंभूते । **सदेति** । सदा सर्वकाले पुरोडाशेनाग्निहोत्रे देवेभ्यो दत्तहविःशेषेण पवित्रितः पावनीकृतोऽधर ओष्ठो यस्य तत्तथा तस्मिन् । पुनः किंविशिष्टे । **सोमेति** । सोमेन सोमयागे सोमसंज्ञकलतारसेन कषायितं किंचित्कटुकीभूतमुदरं मध्यभागो यस्य तत्तथा तस्मिन् । सोमस्य किंचित्कटुत्वादिति भावः । पुनः कीदृशे । **समस्तेति** । समस्तानि समग्राणि यानि शास्त्राणि व्यासादिप्रणीतसूत्ररूपाणि स्मृतयश्च मन्वादिप्रणीता धर्मनिबन्धास्तैर्बन्धुरम् । मनोहरमित्यर्थः । तस्मिन् ॥ ११ ॥

जगुरिति । यस्य कुबेरविप्रस्य गृहे बटवः शिष्यभूता ब्रह्मचारिणः शङ्किताः सत्रासाः सन्तो यजूंषि यजुर्वेदान् सामानि सामवेदांश्च जगुः । पठन्तिस्मेत्यर्थः । शङ्कितत्वे बीजमाह—किंभूता बटवः । निगृह्यमाणा निग्रहो निर्भर्त्सनं तेन भाव्यमानाः । कस्मिन् । पदे पदे शुद्धपाठकैः शुकैः कीरैः । कथंभूतैस्तैः । ससारिकैः सारिकाभिः सहवर्तमानैः । अनेन सारिकाणामपि विद्यावत्त्वं सूचितम् । पुनः कथंभूतैः । **पञ्जरवर्तिभिरिति** । पञ्जरो लोहशलाकाभिर्निर्मितं पक्षिगृहं तत्र वर्तिभिः । तन्निष्ठैरित्यर्थः । पुनः कीदृशैः । **अभ्यस्तेति** । अभ्यस्तं जिह्वाग्रवर्ति समस्तं सकलं वाङ्मयं चतुर्दशविद्यात्मकं वेदां वै तथा तैः । सकलविद्यापारंगतैरित्यर्थः । 'भवद्भिरशुद्धं पठ्यते । वयं गुरुनिकटे कथयित्वा ताडनं कारयिष्यामः ।' ईदृशं शुकवचनमाकर्ण्य ते भीताः सन्तः पठन्ति बटवः । यद्गृहे शुकानामप्येतादृशं ज्ञानमिति तन्महिमोत्कर्षवर्णनम् ॥ १२ ॥

हिरण्येति । ततः कुबेरादर्थपतिनामा पुत्रोऽभूत् । किंभूतः । द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिः श्रेष्ठः । कः कस्मादिव । यथा भुवनरूपाण्डकं ब्रह्माण्डं तस्माद्धिरण्यगर्भः स्वयंभूः । हिरण्यगर्भोपमया वेदपारगत्वं सूचितम् । पुनः कः कस्मादिव । क्षीरमहार्णवाद्दुग्धोदधेः क्षपाकरः शशाङ्कः । क्षीरसमुद्रोत्पन्नचन्द्रोपमया च सकलजनाह्लादकत्वं सूचितम् । पुनः कः कस्मादिव । विनता पक्षिणी तस्या उदरात्कुक्षेः सुपर्णो गरुड इव । अनेन नारायणवाहनत्वं सूचितम् । गरुडपक्षे द्विजन्मनां पक्षिणाम् । ब्रह्मपक्षे चन्द्रपक्षे च द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिरित्यपि बोध्यम् ॥ १३ ॥

विवृण्वत इति । नवा नवा नूतनाः । उत्तरोत्तरं वृद्धिमन्त इति यावत् । एतादृशाः शिष्यगणाः श्रवणा यस्य अर्थपतेर्गुरोरधिकां श्रियं शोभां प्रचक्रिरे चक्रिरे । पुनः किंभूतस्य यस्य । दिने दिने उषःसु

१. 'पुत्र'.

विधानसंपादितदानशोभितैः स्फुरन्महावीरसनाथमूर्तिभिः ।
मखैरसंख्यैरजयत्सुरालयं सुखेन यो यूपकरैर्गजैरिव ॥ १५ ॥
स चित्रभानुं तनयं महात्मनां सुतोत्तमानां श्रुतिशास्त्रशालिनाम् ।
अवाप मध्ये स्फटिकोपलोपमं क्रमेण कैलासमिव क्षमाभृताम् ॥ १६ ॥
महात्मनो यस्य सुदूरनिर्गताः कलङ्कमुक्तेन्दुकलामलत्विषः ।
द्विषन्मनः प्राविविशुः कृतान्तरा गुणा नृसिंहस्य नखाङ्कुरा इव ॥ १७ ॥
दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः ।
चकार यस्याध्वरधूमसंचयो मलीमसः शुक्लतरं निजं यशः ॥ १८ ॥

प्राप्त समयेषु विसारि विसरणशीलं वाङ्मयं चतुर्दशविद्यात्मकं विद्यमानं । अध्यापयन इत्यर्थः । किंभूता शिष्याः । श्रवणे गुरोर्वचनाकर्णने क्षमाः सावधानाः । यद्वा । श्रवणं कर्णौ क्षमाः । अपाङ्क्तिता इत्यर्थः । क इव । यथा चन्दनवृक्षस्य मलयजस्य पल्लवाः किसलयानि नवा नवाः प्रतिदिनमम्लानाः श्रवणे कर्णे क्षमाः सन्तः शोभां कुर्वन्ति । रमण्या इति शेषः ॥ १४ ॥

विधानेति । योऽर्थपतिरसंख्यैरगण्यैर्मखैर्यज्ञैः सुखेनानायासेन सुरालयं स्वर्गमजयत् । आयत्तमकरोदित्यर्थः । किंभूतैर्मखैः । विधानेति । विधानेन विध्युक्तमार्गेण संपादितं विहितं यद्दानं ब्राह्मणेभ्यः स्वर्णादिवितरणं तेन शोभितैः । विशिष्टदक्षिणैरित्यर्थः । पुनः किंभूतैः । स्फुरदिति । स्फुरन्त उज्ज्वलन्तो ये महावीराः प्रैषामन्त्रास्तैः सनाथा सहिता मूर्तिः स्वरूपं येषां ते तथा तैः । अभिमन्त्रणसहितैरित्यर्थः । 'होमाग्निस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्ग्यवत्' इति कोशः । पुनः किंभूतैः । यूपकरैरिति । यूपा यज्ञे पशुबन्धनार्थं स्तम्भविशेषास्त एव करा हस्ता येषां ते तथा तैः । कैरिव । गजैरिवेति मखगजयोः शब्दसाम्येनोपमा । किंभूतैर्गजैः । विधानेन मदोद्रेकार्थं गजादीनां दीयमानभक्ष्यविशेषेण । अत एव '...विधानपिण्डभेदमुनिश्रमिलबाहुरिमाधिराजम्' इति माघे । तेन संपादितं निष्पन्नं यद्दानं मदजलं तेन शोभितैः । पुनः पक्षे स्फुरन्तः शूरा ये महावीरा योद्धारस्तैः सनाथमूर्तिभिः । अधिष्ठितैरित्यर्थः । पुनः पक्षे यूपवत्स्तम्भवत्कराः शुण्डादण्डा येषां ते तथा तैः ॥ १५ ॥

स इति । सोऽर्थपतिः क्रमेण । वंशक्रमेणेत्यर्थः । महात्मनां जितेन्द्रियाणां श्रुतिशास्त्रशालिनां श्रुतिव्याख्यातॄणां सुतोत्तमानां पुत्राणां मध्ये चित्रभानुसंज्ञकं पुत्रमवाप लेभे । किंभूतम् । स्फटिकेति । स्फटिकोपलः स्फटिकाश्मा तद्वदुपमा यस्य स तथा तम् । निष्कलङ्कमित्यर्थः । किंभूतानां सुतोत्तमानाम् । क्षमाभृतां क्षान्तिमताम् । किंभूतमिव । कैलासमिव । पक्षे क्षमाभृतां भूधराणां मध्ये कैलासमित्यर्थः । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । पक्षे स्फटिकाश्मनिर्मितं स्फटिकमयत्वात्कैलासस्येति ॥ १६ ॥

महेति । महात्मनो यस्य चित्रभानोर्गुणाः । अपिशब्दाध्याहारेण पितुः समाना अपि द्विषन्मनः शत्रूणामन्तःकरणे प्राविविशुः प्रवेशं चक्रुः । किं पुनः सज्जनानामिति । किंभूता गुणाः । सुदूरनिर्गताः । दिगन्तं गता इत्यर्थः । पुनः कीदृशाः । कलङ्केति । कलङ्केन लक्षणेन मुक्तो वर्जितो य इन्दुश्चन्द्रस्तस्य कला षोडशोऽशस्तद्वदमला विशदा त्विट् कान्तिर्येषां ते तथा । पुनः कीदृशाः । कृतेति । कृतं निष्पादितमन्तरमवकाशो यैः । प्रवेशमार्गैरिति यावत् । येन तथा । कस्य क इव । नृसिंहस्य विष्णोर्नखाङ्कुराः पुनर्नखाग्रभागा इव । यथा नृसिंहस्य नखाङ्कुरा हिरण्यकशिपोर्मनस्यभिधीति भावः ॥ १७ ॥

दिशामिति । यस्य चित्रभानोर्मलीमसोऽप्यध्वरधूमसंचयो यज्ञधूमसमूहो निजं स्वकीयं यशः शुक्लतरमतिधवलं चकार विरुद्ध इति विरोधोक्तिः । किंविशिष्टोऽध्वरधूमसंचयः । दिशामिति । दिग्वधूनाम-

१. 'स्त्यामल'. २. 'नखाङ्कुरा'. ३. 'यज्ञोपम'.

सरस्वतीपाणिसरोजसंपुटप्रमृष्टहोमश्रमशीकराम्भसः ।
यशोंऽशुशुक्लीकृतसप्तविष्टपात्ततः सुतो बाण इति व्यजायत ॥ १९ ॥
द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ठ्यया महामनोमोहमलीमसान्धया ।
अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥ २० ॥

आसीदशेषनरपतिशिरःसमभ्यर्चितशासनः पाकशासन इवापरः, चतुरुदधिमालामेखलाया भुवो भर्ता, प्रतापानुरागावनतसमस्तसामन्तचक्रः, चक्रवर्तिलक्षणोपेतः, चक्रधर

धीरैः कलापैर्मेघोऽलकसंततासलत्वाद्धूम्रपुञ्जस्तान्तमेषां भङ्गो रचनाविशेषस्तस्य भावस्तया तां गतः प्राप्तः । एतेनाजस्रं मखधूमविधानेन धूमस्य दिगन्तव्यापित्वं सूचितमिति । पुनः किंविशिष्टः । त्रयीति । त्रयी वेदत्रयी सैव वधूस्तस्याः कर्णे श्रोत्रे तमालपल्लव इव तमालपल्लवः । श्यामलत्वसाधर्म्यात्तमालकिसलयेनोपमानम् ॥ १८ ॥

सरस्वतीति । तस्माच्चित्रभानोर्बाण इति नामाभिधानः सुतः पुत्रो व्यजायताभवत् । किंविशिष्टात्ततः । **सरस्वतीति** । सरस्वत्या भारत्याः पाणिसरोजसंपुटेन हस्तकमलयुग्मेन स्वयमेव प्रमृष्टं प्रोञ्छितं होमादिकर्मसंबन्धि श्रमस्य खेदस्य शीकराम्भः प्रस्वेदजलं यस्य स तथा तस्मात् । पुनः कथंभूतात् । **यश इति** । यशसः कीर्तेरंशवो दीप्तयस्तैः शुक्लीकृतानि शुभ्रीकृतानि सप्त रवितुरगप्रमितानि विष्टपानि भुवनानि येन स तथा तस्मात् । 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः ॥ १९ ॥

द्विजेनेति । इदानीं बाणः कथां चिकीर्षुरतितीक्ष्णबुद्धिरप्यहंकारं निराकुर्वन्नाह—**तेनेति** । तेन बाणेन द्विजेनेयं कादम्बरीरूपा कथा धिया बुद्ध्यैव निबद्धा ग्रथिता । पूर्वं बुद्ध्यारूढीकृत्य पश्चाल्लिखितेति भावः । समुद्गतमकादम्बरीकथोपबन्धने धियः सामर्थ्यं ज्ञात्वापि 'मन्दः कवियशःप्रार्थी' इत्यादिवद्धियो मान्द्यमेवारोपयति—**अक्षतेति** । अक्षतमच्छिन्नं कण्ठे गले कौण्ठ्यं कुण्ठता यस्याः सा तथा तया । कण्ठेऽपि कुण्ठिता किमुत सभायामपीति भावः । पुनः कथंभूतया । **महेति** । महानुत्कृष्टो यो मनोमोहश्चित्तविकलता तेन मलीमसा मलिना चासावन्धा चेति तया । पुनः कथंभूतया । **अलब्धेति** । अलब्धोऽप्राप्तो यो वैदग्ध्यविलासश्चातुर्यलीला तेन मुग्धाऽप्रगल्भा तया । एतादृश्यापि बुद्ध्या रचिता कथा । अतिद्वयीति विशेषणबलनाद्बुद्धेरतितीक्ष्णत्वं फलितम् । द्वयीं बृहत्कथां वासवदत्तां चातिक्रान्तेत्यर्थः ॥ २० ॥

'प्रसिद्धो वापि वर्ण्यः स्यान्महीपालोऽथवा······ । ······························ ॥' दशरूपकेऽपि— 'प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्वभेदात्त्रेधापि तत्त्रिधा । प्रख्यातमितिहासादेरुत्पाद्यं कविकल्पितम् । मिश्रं च संकरात्' इत्यादिरूपभेदानां काव्यनाटकचम्पूनां मध्ये 'गद्यपद्यमयी चम्पूर्द्विधा श्लेषवती च या । राजवर्णनमादौ स्यात्ततो नगरीवर्णनं ततः । तया चानुक्रमन्यस्मिंश्च तु तद्वृपु कुत्रचित् ॥' यथा—'शूलसंबन्धो देवतायतनेषु न नृपु' इति नलचम्प्वाम् । तथात्रैवाग्रे 'चित्रकर्मसु वर्णसंकरो न मनुष्येषु' इत्यादिचम्पूलक्षणयुक्तां कादम्बरीसंज्ञिकां कथामारचयति—**आसीदिति** । शूद्रको नाम राजासीदिति दूरेणान्वयः । अथ राजानं विशेषयन्नाह—**अशेषेति** । अशेषाः समग्रा ये नरपतयो राजानस्तेषां शिरांस्युत्तमाङ्गानि तैः समभ्यर्चितं सादरतया गृहीतं शासनमाज्ञा यस्य स तथा । सर्वेषामाज्ञापको न त्वाज्ञाकरः । अत एवापरो भिन्नः पाकशासन इव । इन्द्रसाम्यम् । **चतुरिति** । चत्वारश्च त उदधयश्च चतुरुदधयस्तेषां माला पङ्क्तिः सैव मेखलावधिर्यस्यास्तादृश्या भुवः पृथिव्या भर्ता नायकः । **प्रताप इति** । प्रतापः कोशदण्डजं तेजः, अनुरागः स्नेहः ताभ्यामवनतं नम्रीभूतं समस्तं समग्रं सामन्तचक्रं सामन्तमण्डलं स्वदेशपर्यन्तवर्ति राजचक्रं यस्य तथा । अन्यदपि लोहचक्रमभिप्रतापादवनतं भवतीति ध्वन्यते । **चक्रेति** । चक्रवर्ती सार्व-

इव करकमलोपलक्ष्यमाणशङ्खचक्रलाञ्छनः, हर इव जितमन्मथः, गुह इवाप्रतिहतशक्तिः, कमलयोनिरिव विमानीकृतराजहंसमण्डलः, जलधिरिव लक्ष्मीप्रसूतिः, गङ्गाप्रवाह इव भगीरथपथप्रवृत्तः, रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदयः, मेरुरिव सकलोपजीव्यमानपादच्छायः, दिग्गज इवानवरतप्रवृत्तदानार्द्रीकृतकरः, कर्ता महाश्चर्याणाम्, आहर्ता क्रतूनाम्, आदर्शः सर्वशास्त्राणाम्, उत्पत्तिः कलानाम्, कुलभवनं गुणानाम्, आगमः काव्यामृतरसानाम्, उदयशैलो मित्रमण्डलस्य, उत्पातकेतुरहितजनस्य, प्रवर्त-

---

मीनमत्स्य [illegible] लक्षणानि [illegible] मध्ये । पुरुषोत्तम इवेति । [illegible]—चक्रधर इति । करकमले हस्तकमले उपलक्ष्यमाणं दृश्यमानं शङ्खचक्रयो रेखारूपमत्र लाञ्छनं चिह्नं यस्य स तथा । क इव । चक्रधर इव विष्णुरिव । सोऽपि शङ्खचक्रयुक्तकरः, पाणिगृहीतशङ्खचक्र । हर इवेति । जितो निर्जितो मन्मथः [illegible] येन स तथा । क इव । हर इव शंभुरिव । सोऽपि जितमन्मथः [illegible] मन्मथः । गुह इवेति । अप्रतिहता [illegible] शक्तिः सामर्थ्यं यस्येति स तथा । क इव । गुह इव कार्त्तिकेय इव । सोऽप्यप्रतिहतशक्तिः [illegible] । एतत्पक्षे शक्तिरायुधविशेषः । अत एव 'शक्तिधरः [illegible]' इत्यमरः । विमानेति । विगतो मानो दर्पो यस्य तादृशं तथा कृतं राजहंसानां श्रेष्ठराज्ञां मण्डलं वृन्दं येन स तथा । क इव । कमलयोनिरिव विधातेव । एतत्पक्षे विमानं [illegible] राजहंसानां [illegible] येन स तथा । [illegible] इत्यर्थः । '[illegible] विमानं [illegible]' इत्यमरः । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः' इत्यमरः । जलधीति । लक्ष्म्याः संपत्तेः शोभाया वा । '[illegible]' इति हैमः । [illegible] प्रसूतिरुत्पत्तिस्थानं शोभाया वा । क इव । जलधिरिव समुद्र इव । सोऽपि लक्ष्म्याः [illegible] वेलाविस्तृतं समुद्रमथनादेव [illegible] । मथ्य च [illegible] भव । गङ्गेति । भगीरथस्य राज्ञः पन्थाः [illegible] प्रवृत्तः । क इव । गङ्गाप्रवाह इव [illegible] इव । सोऽपि भगीरथपथप्रवृत्तः [illegible] । रविरिति । प्रतिदिवसं प्रत्यहम् उपजायमान उत्पद्यमान उदयः [illegible] यस्य स तथा । क इव । रविरिव भानुरिव । सोऽपि [illegible] मनोहरः [illegible] । मेरुरिति । सकलैः समस्तैरुपजीव्यमाना सेव्या पादच्छाया कान्तिर्यस्य स तथा । क इव । मेरुरिव सुमेरुरिव । स कथंभूतः । सकलैर्देवैः । [illegible] । उपजीव्यमानाः [illegible] छायाऽऽतपाभावो यस्य स तथा । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः । दिग्गज इति । अनवरतं निरन्तरं प्रवृत्तं यद्दानं [illegible] करौ हस्तौ यस्य स तथा । क इव । दिग्गज इव [illegible] इव । एतत्पक्षे निरन्तरप्रवृत्तं प्रगलितं दानं मदः । 'मदो दानं प्रवृत्तिश्च' इति कोशः । तेन [illegible] करः शुण्डादण्डो यस्य स तथेत्युक्तम् । कर्तेति । महाश्चर्याणाम् [illegible] तेषां कर्ता निष्पादकः । आहर्तेति । क्रतूनां यज्ञानाम् [illegible] कारकः । आदर्श इति । सर्वशास्त्राणां [illegible] मुकुरः । तत्र तेषां प्रतिबिम्बनादिति भावः । उत्पत्तिरिति । कलानां चतुःषष्टिमिता [illegible] उत्पत्तिस्थानम् । गुणानामिति । गुणानां [illegible] कुलभवनं परम्परास्थानम् । आगम इति । काव्येति । काव्यं कवेः कर्म तदेवामृतं [illegible] । उदयेति । मित्राणि सुहृदस्तेषां मण्डलं समुदायस्तस्योदयशैलोऽभ्युदयो [illegible] । पक्षे मित्रमण्डलस्य सूर्यबिम्बस्योदयशैल उदयाचल । उत्पातेति । अहितजनस्य

---

१. 'सर्वविद्यानां' २. [illegible] '[illegible]'. ३. [illegible], दिग्गज'.

यिता गोष्ठीबन्धानाम्, आश्रयो रसिकानाम्, प्रत्यादेशो धनुष्मताम्, धौरेयः साहसिकानाम्, अग्रणीर्विदग्धानाम्, वैनतेय इव विनतानन्दजननः, वैन्य इव चापकोटिसमुत्सारितसकलारातिकुलाचलो राजा शूद्रको नाम ।

नाम्नैव यो निर्भिन्नारातिहृदयो विरचितनारसिंहरूपाडम्बरम्, एकविक्रमाक्रान्तसकलभुवनतलो विक्रमत्रयायासितं भुवनत्रयं च हसति स्मेव वासुदेवम् । अतिचिरकालसहजमति-स्फुरन्नृपतिसहस्रसंपर्ककलङ्कमिव क्षालयन्ती यस्य कृपाणधाराजले चिरमुवास लक्ष्मीः । यश्च मनसि धर्मेण, कोपे यमेन, प्रसादे धनदेन, प्रतापे वह्निना, भुजे भुवा, दृशि श्रिया, वाचि सरस्वत्या, मुखे शशिना, बले मरुता, प्रज्ञायां सुरगुरुणा, रूपे मनसिजेन, तेजसि

समुत्सेकसमुत्सारितकुलभूभृद्भिः । प्रवर्तयितेति । गोष्ठीबन्धानां समुदायानां प्रवर्तयिता प्रवर्तकः । आश्रय इति । रसिकानां रसोत्पन्नानामाश्रयः स्थानमवलम्बनम् । प्रत्यादेश इति । धनुष्मतां धनुर्धारिणां प्रत्यादेशो निराकरणम् । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इति कोशः । सर्वधनुर्धरेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः । धौरेय इति । साहसिकानां साहसकारिणां मध्ये धौरेयो धुर्यः । अग्रणीरिति । विदग्धानां चतुराणां मध्येऽग्रणीर्मुख्यः । वैनतेय इति । विनतेभ्यः प्रणतेभ्य आनन्दस्य प्रमोदस्य जननः कर्ता । क इव । वैनतेय इव गरुड इव । सोऽपि विनतायाः स्वमातुः प्रमोदस्यानन्दस्य जनकः । वैन्य इवेति । चापो धनुस्तस्य कोटिरग्रभागस्तेन समुत्सारिता निराकृता अरातय एव शत्रव एव कुलाचलाः कुलपर्वताः येन स तथा । क इव । वैन्य इव पृथुराज इव । सोऽपि पूर्ववत् । पृथुना हि धनुष्कोट्या पर्वतानुत्सार्य भूः समीकृतेति पुराणम् ।

नाम्नेति । यः शूद्रको वासुदेवं श्रीकृष्णं हसति स्मेव हास्यं चकारेव । कथंभूतः । नाम्नैवाभिधानश्रवणमात्रेणैव निर्भिन्नानि विदारितान्यरातीनां शत्रूणां हृदयानि वक्षांसि येन स तथा । कीदृशं वासुदेवम् । विरचितेति । विरचितो निर्मितो नारसिंहरूपस्य नृसिंहरूपस्याडम्बर आटोपो येन स तथा तम् । एकेति । एकेनाद्वितीयेन विक्रमेण पराक्रमेणाक्रान्तं सकलं समग्रं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तथा । कथंभूतं वासुदेवम् । विक्रमेति । विक्रमाः पादविक्षेपास्तेषां त्रयं त्रितयं तेनायासितं संप्रापितखेदम् । 'आलिनम्' इति पाठे आलितं खिन्नम् । अयमर्थः भावः—अस्य राज्ञो नामश्रवणेनैव वैरिविदारणं भवति । वासुदेवेन तु शत्रुवक्षोविदारणे नृसिंहरूपाडम्बरं कृतम् । राज्ञा चैकेनैव विक्रमेण पराक्रमेण सर्वं जगदाक्रान्तम् । वासुदेवेन तु भुवनाक्रमणाय विक्रमत्रयं कृतमिति हास्ये हेतुः । अतीति । यस्य कृपाणधाराजले खड्गधारारूपे जले चिरं बहुकालं यावल्लक्ष्मीः पद्मेवावसत् वसतिं चक्रे । खड्गबलाल्लक्ष्मीः स्ववशीकृतेति भावः । किं कुर्वतीव । क्षालयन्तीव प्रक्षालयन्तीव । कम् । अतीति । अतिचिरकालो भूयान्कालः समयस्तेन समं जातम् । पुनः कीदृशम् । अतीति । अतिरत्यन्तं स्फुरिता ये नृपतयः कदर्थनरतदलेशां सहस्रं तेन संपर्कः संबन्धस्तेन कः कलङ्कोऽभिशापस्तम् । अन्योऽपि पङ्कादिकं जलादिना क्षालयतीति ध्वनिः । यश्चेति । यः शूद्रको भगवतो नारायणस्यानुकरोति । 'कृञः प्रतियत्ने' इत्यनेन कृञः कर्मणि षष्ठी । भगवन्तं नारायणं सर्वदेवमयत्वेन विश्वरूपतया चानुकरोति । तदनुकरणं भगवत्सादृश्यम् । तदेव दर्शयति—मनसि धर्मेणेत्यादि । अत्र वसतेति वसतादस्य सर्वत्रान्वयो यथाक्रमम् । मनसि स्वान्ते धर्मेण वृषेण वसता वासं कुर्वता । सदैव धर्मचिन्तनात् । कोपे क्रोधे यमेन कृतान्तेन । तत्कालमेव नरराधिनां आशु हरणात् । तथा प्रसादे प्रसन्नतायां धनदेन श्रीदेन । प्रतापे पूर्वोक्तस्वरूपे वह्निनाग्निना । समभावदाहकत्वात् । भुजे बाहौ भुवा पृथिव्या । राज्यभारक्षमत्वात् । दृशि चक्षुषि श्रिया लक्ष्म्या । सप्रीतिनिरीक्षणमात्रेणैव दत्तसंपत्त्वात् । वाचि वचने सरस्वत्या भारत्या । अनवरतनवनवकाव्यप्रबन्धविधानात् । मुखे वदने शशिना

---

१ पृथुः. २ सकलाराति. ३ नरसिंह. ४ आयासित, आयासितसकल. ५ बह्वमेव. ६ यस्य चिरकाले. ७ राजलक्ष्मीः

सवित्रा च यशसा सर्वदेवमयस्य प्रकटितविश्वरूपाकृतेरनुकरोति भगवतो नारायणस्य । यस्य च मदकलकरिकुम्भपीठपाटनं निर्गतो मसृणमुक्ताफलेन दृढमुष्टिनिपीडनोल्बणविन्दुदन्तुरेणेव कृपाणेनाकृष्यमाणा, शुभ्रोरःकवाटकोटिनिकटवासिन्यभ्यर्णवर्तिनी करिकरटगलितमदजलासारदुर्दिनास्विव समरनिशासु समीपं गैह्रा-गाद्राजलक्ष्मीः । यस्य च हृदयस्थितानपि भर्तृन्दिधक्षुरिव प्रतापानलो वियोगिनीनामपि रिपुसुन्दरीणामन्तर्जनितदाहो दिवानिशं जज्वाल । यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसंकराः, रतेषु केशग्रहाः, काव्येषु दृढबन्धाः, शास्त्रेषु चिन्ता, स्वप्नेषु विप्र-

---

चन्द्रेण । तदनुकारित्वमनयोरवगन्तव्यम् । सर्वे गान्धर्वे महसा वपुषा । अतिक्रान्तम् । गन्धा कान्ती प्र-तिमायां सुरगुरुणा बृहस्पतिना । निष्प्रतिमबलेनासाकल्यम् । एतेषां गोरवे सर्वात्मना कामेन । मानिनी-मानहरणात् । तेजसि प्रतापलक्षणे सवित्रा सूर्येण । सम्पूर्णे दुर्निरीक्ष्यत्वात् । दिशि दिशि प्रसरणात् । स-र्वेति । सर्वे च ते देवाश्च सर्वदेवास्तत्स्वरूपस्य सर्वदेवमय । अत्र 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इति पुन आदिशब्दात्स्वरूपार्थेऽपि मयट्प्रत्ययः । प्रकटितेति । प्रकटिता प्रकाशिता विश्वरूपा त्रिजगद्रूपाकृतिरा-कारो येन स तथा तस्य । अनेन सकलरूपत्वं सूचितं भगवतो भावः । यस्य चेति । यस्य राज्ञः समर-निशासु सङ्ग्रामरात्रिषु राजलक्ष्मीर्विस्तृतधारानिपातिकेव भयेन दृशाऽऽदरेणैव समीपं भीतिभिरागत्य शरणी-सहरिलेखयाऽऽगम् । पुनर्न गतेति भावः । कस्य किं कृत्वा । निद्रया आवरणः । किम् । मदेति । मदेन दुर्ध-र्षाणां कलं मनोज्ञं यत्करिकुम्भपीठं हस्तिशिरःपिण्डद्वयं तस्य पाटनं विदारणम् । अपरं शोभातिशयार्थं । पुना राजलक्ष्मी विशेषयन्नाह—आकृष्येति । आकृष्यमाणा समन्तादाकृष्यमाणा । केन । कृपाणेन खड्गेन । इदः खड्गं विशिनष्टि—लग्नेति । लग्नानि सम्बद्धानि स्थूलानि स्वच्छानि गजसम्बन्धीनि मुक्ताफलानि मौक्ति-कानि यस्य स तथा तेन । दृढेति । दृढमुष्टया पाणिपीडनम् । अत्र दाढर्यमत्यन्तविषयता न पुनरल्पत्वेन । तस्मान्निष्कृत निर्गतं धारेव जलमिति रूपकं तस्य ये बिन्दवः पृषतः तैरेव दन्तुरेणोन्नतत्वेनेनेनु-पमा । 'उन्नतो दन्तुरः स्यात्' इति कोशः । सुभटोर इति । परस्य ये सुभटा वीरास्तेषामुरांस्येव कपाटानि तेभ्यो निष्पतितानि विनिर्गतानि यानि कवचानि तनुत्राणानि तेषां सन्नाहवत् तदेव तैमिरमन्धकारा-न्धगारस्तमिव तन्मध्यवर्तिनी तदन्तःपातिनी । अथ समरनिशा विशेषयन्नाह—करीति । करिणां ग-जानां करटानि कपोलानि तेभ्यो गलितं च्युतं यन्मदजलं दानवारि तस्यासारो वेगवान्वर्षस्तेनैव दुर्दिनं मेघच्छ-न्नो वासु तासु तथा तासु । यस्य चेति । यस्य पूर्वोक्तस्य राज्ञः प्रताप कोशदण्डजं तेज तदेवानलो वह्निर्दिवानिशमहोरात्रं जज्वाल प्रदीप्तो बभूव । किं कर्तुमिच्छुरिव । भर्तृन् दिधक्षुरिव दग्धुमिच्छुरिव । किंविशिष्टान्भर्तृन् । हृदिस्थितानपि हृदयवर्तिनोऽपीत्यनेन दाहयोग्यत्वं सूचितम् । अथ पूर्वोक्तं प्रतापानलं विशिनष्टि—अन्तरिति । अन्तर्मध्ये जनित उत्पादितो दाहो दग्धिर्येन स तथा । तासाम् । रिपुसुन्दरीणां शत्रुवनितानाम् । कीदृशीनाम् । वियोगिनीनामपि वियुक्तानामपि पूर्वमेव भर्तृक्षयापादनात् । एतेन हृदयान्त-र्गत शत्रुगणं यत्प्रतापो न सहत इति तत्प्रतापाधिक्यवर्णनेन राज्ञ आधिक्यवर्णनम् । पुनस्तदीयराज्यं वर्णयन्ना-ह—यस्मिंश्चेति । यस्मिन्राजनि जितजगति निर्जितविष्टपे महीं पृथ्वीं पालयति शासति सत्येतानि वस्तून्ये-तेषु स्थलेष्वासन्नभूवन् । न प्रजानामित्यन्वयः । तान्येवाह—चित्रेत्यादि । चित्रकर्मसालेख्यक्रियासु वर्णा सकरा परस्परसंबन्धाः । चित्रकर्माणि सुवर्णसंकरा इति वा । सुवर्णमिश्रालेख्यानीत्यर्थः । द्वितीयपक्षे वर्णा ब्राह्मणादयस्तेषां संकरा । अन्यतोऽन्योत्पत्तिरित्यर्थः । रतेष्विति । रतेषु मैथुनेषु केश-ग्रहाः । नान्यत्र कलहेषु । तदभावात् । काव्येष्विति । काव्येषु कविकर्मसु दृढबन्धा कठिनरचना ।

---

१. आचरतो; आचरता. २. दृढ. ३. नि-पीडन. ४. अल्पदन्तुरेण. ५. पटित. ६. करटतट, करतट. ७. अभ्यर्णम्. ८. आजगाम. ९. हृदय. १०. भर्तृन्. ११. मधु. १२. दाहो. १३. परिपालयति. १४. चिन्ताः.

म्भाः, छत्रेषु कनकदण्डाः, ध्वजेषु प्रकम्पाः, गीतेषु रागविलसितानि, करिषु मदविकाराः, चापेषु गुणच्छेदाः, गवाक्षेषु जालमार्गाः, शशिकृपाणकवचेषु कलङ्काः, रतिकलहेषु दूतसंप्रेषणानि, सारिक्षेषु शून्यगृहा न प्रजानामासन् । यस्य च परलोकाद्भयम्, अन्तःपुरिकाकुन्तलेषु भङ्गः, नूपुरेषु मुखरता, विवाहेषु करग्रहणम्, अनवरतमखाग्निधूमेनाश्रुपातः, तुरङ्गेषु कशाभिघातः, मकरध्वजे चापध्वनिरभूत् ।

तस्य च राज्ञः कलिकालभयपुञ्जीभूतकृतयुगानुकारिणी, त्रिभुवनप्रसवभूमिरिव विस्तीर्णा, मज्जन्मालवविलासिनीकुचतटास्फालनजर्जरितोर्मिमालया जलावगाहनागतजयकुञ्जरकुम्भ-

---

न्यत्र । अनवरतमसत्त्वात् । शास्त्रेष्विति । शास्त्रेषु सिद्धान्तेषु चिन्ता विचारणम् । नान्यत्र । सकलप्रजानां सुखत्वात् । स्वप्नेष्विति । स्वप्नदशायां विप्रलम्भा विरहाः । नान्यत्र । पुत्रकलत्रादिवियोगाभावादिति भावः । छत्रेष्विति । छत्रेष्वातपत्रेषु कनकदण्डाः सुवर्णयष्टयः । नान्यत्र । कनकदण्डा दण्डेन सुवर्णग्रहणम् । सकलप्रजानामपि तेन तस्या अवर्णनात् । ध्वजेष्विति । ध्वजेषु पताकासु प्रकम्पाः प्रकर्षेण वेपनम् । नान्यत्र । भीतेरभावात् । गीतेष्विति । गीतेषु गानेषु रागा वसन्तादयः मालवीयः देशीयाधनाश्रीप्रभृतयः तेषां विलसितानि चेष्टितानि । नान्यत्र रागाः क्रोधादयस्तेषां विलसितानि दुर्व्यवहाराणि । तदभावात् । करिष्विति । करिषु हस्तिषु मदो दानं तस्य विकारा विकृतयः । नान्यत्र मदोऽहंकारस्तस्य विकारा विकृतयः सम्भवन्ति । मदो दानमदस्य विकारा हरि वा । सर्वदा गुरुवचनानुसारेणैव चलनात् । चापेष्विति । चापेषु धनुःषु गुणस्य ज्यायाश्छेदः त्रुटनम् । नान्यत्र गुणस्य शौर्यादिविच्छेदः । सर्वदा सदाचारित्वात् । गवाक्षेष्विति । गवाक्षेषु वातायनेषु जालमार्गाः जालकाः । नान्यत्र कुत्सितमार्गाः । सर्वदा सन्मार्गगमनात् । शशीति । शशी चन्द्रः, कृपाणं खड्गम्, कवचः संनाहः, एतेषां द्वन्द्वः । एषु कलङ्काश्चिह्नानि । नान्यत्र कुलमालिन्यादिहेतवो व्यभिचारादिदोषाः । रतिकलहेष्विति । रतिकलहेषु कामकेलिषु विग्रहेषु दूतप्रेषणानि संचारकगमनानि । नान्यत्र । सर्वदा प्रबलविरोधिनोऽभावात् । सारिक्षेष्विति । सारयः खेलिन्यः, अक्षाः पाशकाः, तेषु शून्यगृहाः शून्यस्थानानि । नान्यत्र शून्यगृहाणि । राजदेयद्रव्यजनितपीडाभावात् । यस्य चेति । यस्य राज्ञः । अभूदिति क्रियायामन्वयः । कर्मीभूतमाह—भयमिति । परलोकादेव जन्मान्तरादेव तत् । न तु शत्रुलोकात् । तथा यस्य राज्ञः । अन्तःपुरे भवा आन्तःपुरिकाः । भवार्थे ठक् । तासां नायिकानां कुन्तलेषु केशेषु भङ्गो वक्रता । नान्यत्र । तथा नूपुरेषु हंसकेषु मुखरता मुखरत्वम् । न तु प्रजासु मौखर्यं वाचालत्वम् । विवाहेष्विति । विवाहेषूत्सवेषु करग्रहणं हस्तग्रहणम् । न तु प्रजासु करो राजदेयद्रव्यं तद्ग्रहः । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं मखाग्निधूमेन यज्ञाग्निधूमेनाश्रुपातो नेत्रजलच्युतिः । न तु शोकादिना । तुरङ्गेति । तुरङ्गमेषु कशा चर्मदण्डस्तयाभिघातः प्रहारः । नान्यत्र । मकर इति । मकरध्वजे कंदर्पे चापस्य धनुषो ध्वनिः । अन्यत्र न भयाभावात्तद्धेतोरभावादिति भावः ।

तस्येति । तस्य च राज्ञो राजधान्युज्जयिनीत्यन्वयः । तां विशिनष्टि—कलीति । कलिकालाद्भयं तेन पुञ्जीभूतं राशीभूतं यत्कृतयुगं सत्ययुगं तदनुकारोऽस्त्यस्याः सा । विस्तीर्णेति । विस्तीर्णा विपुला । केव । त्रिभुवनेति । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं तस्य प्रसवभूमिरुत्पत्तिस्थलं धरित्री तद्वदिव । परीतेति । परिगता संगता । कया । वेत्रवत्या नद्या । अथ नदीं विशिनष्टि—मज्जदिति । मज्जन्त्यः स्नान्त्यो या मालवविलासिन्यो मालवदेशोद्भवा नायिकास्तासां यानि कुचतटानि पयोधरस्थलानि

---

१. संप्रेषणानि. २. प्रजानां. ३. यस्यान्तःपुरिका. ४. भङ्गेषु. ५. करपीडनम्. ६. अनवरतप्रवृत्त. ७. तुरगेषु. ८. उदभूत्. ९. अनुकारिणी. १०. आयामः अवतारित.

सिन्दूरसंध्यायमानसलिलयोन्मदकलहंसकुलकोलाहलमुखरीकृतकूलया वेत्रवत्या परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् ।

स तस्यामेवावजिताशेषभुवनमण्डलतया विगतराज्यचिन्ताभारनिर्वृतः, द्वीपान्तरागतानेकभूमिपालमौलिमालालालितचरणयुगलो वलयमिव लीलया भुजेन भुवनभारमुद्वहन्, अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भिरनेककुलक्रमागतैरसकृदालोचितनीतिशास्त्रनिर्मलमनोभिरलुब्धैः स्निग्धैः प्रबुद्धैश्चामात्यैः परिवृतः समानवयोविद्यालंकारैरनेकमूर्धाभिषिक्तपार्थिवकुलोद्गतैरखिलकलाकलापालोचनकठोरमतिभिरतिप्रगल्भैः कालविद्भिः प्रभावानुरक्तहृदयैरग्राम्योपहासकुशलैरिङ्गि-

---

तेषामारास्फालनेनाघातेन जर्जरिता क्षीणा ऊर्मिमाला कल्लोलपङ्क्तयो यस्याः सा तथा तया । अत्र कुचानामतिकाठिन्यं व्यङ्ग्यम् । जलेति । जलं पानीयं तस्यावगाहनमवलोडनं तदर्थमागताः समायाता जयकुञ्जराः परदलदलनसमर्था हस्तिनस्तेषां कुम्भाः शिरःपिण्डास्तेषु शोभार्थं रचितसिन्दूरं नागजं तेन संध्यायमानं संध्यारक्तं सलिलं जलं यस्याः सा तथा तया । उन्मदेति । उन्मदाना प्रबलमदाना कलहंसाना कादम्बानां यानि कुलानि तेषां यः कोलाहलोऽव्यक्तध्वनिस्तेन मुखरीकृतं प्रतिध्वनियुक्तं कूलं रोधस्तटं यस्याः सा तथा तया । अत्र विस्तृतकमलस्वच्छपानीयादि व्यङ्ग्यम् । किमभिधाना राजधानीत्याशयेनाह—विदिशेति । विदिशेत्यभिधानं यस्याः सा तथा ।

स तस्यामिति । तस्यां नगर्यां स राजा चिरं बहुकालं प्रथमं आद्ये वयस्यवस्थायां सुखं मातं यथा स्यात्तथा राज्यं चक्र इत्यन्वयः । अथ राजानं विशेषयन्नाह—विगतेति । विगतो दूरीभूतो यो राज्यचिन्ताभारस्तेन निर्वृतो निष्पन्नप्रयोजनः । तत्र हेतुमाह—अवजितेति । अवजितानि स्वायत्तीकृतान्यशेषाणि समस्तानि भुवनमण्डलानि येन तस्य भावस्तत्ता तया । द्वीपेति । एकस्माद्द्वीपादन्ये द्वीपा द्वीपान्तराणि तेभ्य आगताः समायाता येऽनेके बहवो भूमिपाला राजानस्तेषां मौलयः किरीटानि शिरांसि वा तेषां मालाः स्रजः पङ्क्तयो वा ताभिर्लालितं क्रीडितं चरणयुगलं पादयुग्मं यस्य स तथा । किं कुर्वन् । उद्वहन् धारयन् (?) । किम् । भुवनभारं जगद्भारम् । केन । भुजेन बाहुना । किमिव । वलयमिव बाहुभूषणमिव । कया । लीलया क्रीडया । स्वल्पप्रयासेनेत्यर्थः । किंविशिष्टः सः । परीति । परिवृतः परिवेष्टितः । कैः । अमात्यैर्मन्त्रिभिः । 'अमात्यः सचिवो मन्त्री धीसखः' इति कोशः । किं कुर्वद्भिस्तैर्मन्त्रिभिः । उपहसद्भिरुपहासं कुर्वद्भिः । कम् । अमरगुरुमपि बृहस्पतिमपि । कया । प्रज्ञया बुद्ध्या । अथ मन्त्रिणो विशिनष्टि—अनेकेति । अनेके च ते कुलक्रमागताश्चानेककुलक्रमागताः । कुलपारंपर्यागतैस्तैः स्वामिभक्तैरित्यर्थः । असकृदिति । असकृदनेकवारमालोचितं निदिध्यासितं यन्नीतिशास्त्रं शुक्रोपदिष्टाचारबोधको ग्रन्थस्तेन निर्मलानि स्वच्छानि मनांसि येषां ते तथा तैः । अलुब्धैरिति । अलुब्धैः अलोलुपैः । स्निग्धैः स्नेहलैः । 'स्निग्धस्तु वत्सलः' इति कोशः । प्रबुद्धैः पण्डितैः । पुनः किं कुर्वाणो नृपतिः । राजपुत्रैः सह रममाणः क्रीडां कुर्वाणः । इतो राजपुत्रान्विशेषयन्नाह—आत्मन इति । आत्मनः शरीरस्य प्रतिबिम्बैरिव प्रतिच्छायैरिव । सर्वदा तदनुयायित्वात् । समानैरिति । समानाः सदृशाः, वयोऽवस्थाविशेषः, विद्याश्चतुर्दश प्रवीणा, अलंकारा विभूषणानि येषां ते तथा तैः । अनेकेति । अनेके बहवो ये मूर्धाभिषिक्ताः कृताभिषेकाः पार्थिवा राजानस्तेषां कुलानि वंशास्तेभ्य उद्गतैः प्रभवैः । अखिलेति । अखिलाः समस्ता या कला विज्ञानानि तासां कलापाः समुदायास्तेषां यदालोचनं विमर्शनं तेन कठोरा प्रौढा दृढा मतिर्बुद्धिर्येषां ते तथा तैः । एतेन मन्त्रदाढ्यं सूचितम् । अतीति । अतिप्रगल्भैः प्रतिभान्वितैः । 'प्रगल्भः प्रतिभान्वितः' इति कोशः । कालेति । का-

---

१. कुचयोः २. वेत्रवत्या सदा; वेत्रवत्या सरिता. ३ मंडला ४ च विजिता. ५. 'कुलोद्गतैः'. ६. प्रेम, प्रेमवशात् ७ परिहास.

गान्धर्ववेदिभिः काव्यनाटकाख्यानकाख्यायिकालेख्यव्याख्यानादिक्रियानिपुणैरतिकठिनपीवरस्कन्धोरुबाहुभिरसकृदवदलितसमदरिपुगजघटापीठबन्धैः केसरिकिशोरकैरिव विक्रमैकरसैरपि विनयव्यवहारिभिरात्मनः प्रतिबिम्बैरिव राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास । तस्य चातिविजिगीषुतया महासत्त्वतया च तृणमिव लघुवृत्ति स्त्रैणमाकलयतः प्रथमे वयसि वर्तमानस्यापि रूपवतोऽपि संतानार्थिभिरमात्यैरपेक्षितस्यापि सुरतसुखस्योपरि द्वेष इवासीत् सत्यपि रूपविलासोपहसितरतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवत्यन्वयवति हृदयहारिणि चावरोधजने । स कदाचिदनवरतदोलायमानरत्नवलयो वर्षरिकाकालमकल्पशशलगा-

---

तविशिष्टः गमचलः । अवगाहसीमनि यावत् । प्रज्ञावेति । प्रज्ञातो माहात्म्यं येनानुरूपाण्याकाराणि इङ्-गितानि चेष्टानि येषां ते तथा । अमात्येति । अमात्यो नागरिको न उत्तमो वर्तमानोऽधिकारमात्र पुरोहि-तश्च । 'पुरोहितपुरोऽधिपः–' इति कोशः । इङ्गितेति । इङ्गितं चेष्टाविशेषः आकार आकृतिः तौ विद्वन्तीति वेदिनस्तैः तथा तैः । काव्येति । काव्यं निपुणकविकर्म, अवस्थानुकृतिर्नाटकम्, आख्यान-कानि पूर्ववृत्तानि, आख्यायिका कथावस्तूनि, आलेख्यानि चित्रकर्माणि, व्याख्यानानि ग्रन्थविवेचनानि, इत्या-दिका याः क्रियाः कार्याणि तेषु निपुणैर्दक्षैः । 'निष्णातो निपुणो दक्षः' इति कोशः । अतीति । अतिकठिना अतिकठोराः पीवराः पुष्टाः स्कन्धा ऊरवो बाहवश्च येषां ते तथा तैः । असकृदिति । असकृदनेकवारमवदलिता मर्दिताः समदा मदयुक्ता या रिपुगजघटाः शत्रुद्विपसमूहास्ता एव पीठबन्धाः स्थलविशेषा यैस्ते तथा तैः । केसरीति । केसरिणां सिंहानां किशोरकैरिव बालैरिव । अत्र किशोरशब्दोऽल्पवयसि सामान्येन प्रयुक्तः । 'किशोरोऽश्वशावो हयः' इति तु विशेषो ग्रन्थकृता ना-श्रितः । विक्रमैकरसैरिति । विक्रम एव पराक्रम एवैकोऽद्वितीयो रसो येषां तैः तथाविधैरपि । विनयेन प्रश्रयेण व्यवहारो व्यवहरणं विद्यते येषां ते तथा तैः । एतेन तेषां नतानामपि विनयाधिक्यं सूचितम् । अन्वयस्तु प्राग्-योक्तः । तस्य चेति । तस्य राज्ञः प्रथमे वयसि वर्तमानस्यापि । अत्र वृद्धत्वापेक्षया वयसः प्राथम्यं ज्ञेयम् । अन्यथा सन्तानान्यथानुपपत्तेः । एवंविधेऽवरोधजने सत्यपि सुरतसुखस्योपरि त्रिभुवनगतस्योपरि द्वेष इव मत्सर इवासीद्बभूव । किं कुर्वतो राज्ञः । आकलयतः संभावयतः । किम् । स्त्रैणं स्त्रीसमूहम् । तदेव विशिनष्टि—लघ्विति । लघु तुच्छा वृत्तिर्वर्तनं यस्य तत् । किमिव । तृणमिव यवसमिव । एतेन तासा-मकिंचित्करत्वं सूचितम् । कया हेतुभूतया । अतीति । अतिशयेन विजेतुमिच्छुर्विजिगीषुस्तस्य भावस्तत्ता तया । तद्व्यासक्तचित्तत्वेन कामोत्पत्तेरसंभवात् । पुनर्हेत्वन्तरं प्रतिपादयन्नाह—महेति । महासत्त्वम-तिशायि धैर्यं तस्य भावस्तत्ता तया । यादृशो महासत्त्वस्य सिंहवत्सलस्य एव कामः स्यात् । किंविशिष्टस्य राज्ञः । रूपवतोऽपि सौन्दर्यवतोऽपि । एतेन युवतिमनो(न उ)न्मादकत्वेऽपि तदभिलाषाभाव इति विभाव-नोक्तिः । अत्रापिशब्दो विरोधालंकारद्योतनार्थः । एतादृशोऽपि विषयसुखोपरत इति विरोधः । पुनरेव राजानं विशेषयन्नाह—संतानार्थिभिरिति । संतानमपत्यं तदेवार्थः प्रयोजनं विद्यते येषां ते तथा तैर-मात्यैः सचिवैरपेक्षितस्यापि वाञ्छितस्यापि । एतेन सचिवानुकूल्यं दर्शितम् । अथावरोधजनं विशेषय-न्नाह—रूपेति । रूपं सौन्दर्यम्, विलासा विलसनानि तैरुपहसिता हास्यास्पदीकृता रतेः कामस्त्रियो वि-भ्रमा भ्रूसमुद्भवा येन स तथा तस्मिन् । लावण्येति । लावण्यं लवणिमा तद्वति । विनयेति । विनयोऽभ्यु-त्थानादिरूपस्तद्युक्ते । एतेन तदानुकूल्यं सूचितम् । अन्वयेति । अन्वयो वंशः स विद्यते यस्य स तथा तस्मिन् । अत्रास्त्यर्थे मतुः । सुवंशज इत्यर्थः । अत्र श्रेष्ठकुलोत्पन्नत्वेन रूपलावण्यातिशयत्वं व्यङ्ग्यम् । हृदयेति । हृदयस्य चित्तस्य हारिण्याक्षेपके । अनेन सर्वजनस्पृहणीयत्वं व्यङ्ग्यं सूचितम् । स कदाचि-दिति । स राजा दिवसमनैषीदित्यन्ते सर्वत्र संबध्यते । केन । कदेति । कदाचित्कस्मिंश्चित्प्रस्तावे ।

---

१. आकृत नव'नस्य. २. अतिकथनं'ऽपरे. ३. अन्वयवन्यभिजनवति.

समानमणिकर्णपूरः स्वयमारब्धमृदङ्गवाद्यः संगीतप्रसङ्गेन, कदाचिदविरलविमुक्तशरासारशून्यीकृतकाननो मृगयाव्यापारेण, कदाचिदाबद्धविदग्धमण्डलः काव्यप्रबन्धरचनेन, कदाचिच्छास्त्रालापेन, कदाचिदाख्यानकाख्यायिकेतिहासपुराणाकर्णनेन, कदाचिदालेख्यविनोदेन, कदाचिद्वीणया, कदाचिद्दर्शनागतमुनिजनचरणशुश्रूषया, कदाचिदक्षरच्युतकमात्राच्युतकबिन्दुमतीगूढचतुर्थपादप्रहेलिकाप्रदानादिभिर्वनितासंभोगसुखपराङ्मुखः सुहृत्परिवृतो दिवसमनैषीत्। यथैव च दिवसमेवमारब्धविविधक्रीडापरिहासप्रचुरैः सुहृद्भिरुपेतो निशामनैषीत्।

गीतनृत्यवाद्यत्रयं प्रेक्षणार्थं कृतं संगीतकमुच्यते तत्प्रसङ्गेन । तत्संबन्धेनेत्यर्थः । इतो राजानं विशेषयन्नाह—अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं दोलायमानं कम्पमानं रत्नवलयं कङ्कणं यस्य स तथा । घर्घरिकेति । घर्घरिका वाद्यविशेषस्तस्या आस्फालनं वादनं तेन यः प्रकम्पश्चलनं तेन शब्दायमानो झणझणेति शब्दं कुर्वाणो मणिकर्णपूरो मणिरचितः कर्णालंकारो यस्य स तथा । स्वयमिति । स्वयमात्मनैवारब्धं प्रेरितं मृदङ्गवाद्यं वादित्रं येन स तथा । उभयहस्ताभ्यां तद्वादनकारीति भावः । पुनः कदाचित् । मृगयेति । मृगयाखेटकस्तस्या व्यापारेण व्यव(पि)हृत्या । अविरलेति । अविरलमविच्छिन्नं विमुक्ताः क्षिप्ता ये शरा बाणास्तेषामासारो वेगेन वर्षस्तेन शून्यीकृतं काननं वनं येन स तथा । अत्र गमयमननवारिस्यादादनं व्यञ्जनम् । आबद्धेति । आबद्धमारचितं विदग्धानां प्रेक्षावतां मण्डलं येन स तथा । काव्येति । काव्यं पूर्वमुपवर्णितस्वरूपं, प्रबन्धाः कथालेखास्तेषां रचनेन ग्रथनेन । एतेन राज्ञोऽपि पण्डितजनगुणानुरागित्वं प्रेक्षावत्त्वं च सूचितम् । पुनः केन । शास्त्रेति । शास्त्राणां न्यायादीनामालापेनानुचिन्तनेन । 'आलापस्त्वाभाषणं संभाषः' इति कोशः । पुनः केन । आख्यानकेति । आख्यानकं व्यक्तकथा, आख्यायिका वासवदत्तादिका, इतिहासः पुरावृत्तम्, पुराणं मत्स्यादि, तेषामाकर्णनेन श्रवणेन । कदाचिदिति । आलेख्यं चित्रकर्म तस्य विनोदेन क्रीडयेत्यर्थः । पुनः केन । वीणयेति । वीणा विपञ्ची तद्वादनेन तच्छ्रवणेन चेत्यर्थः । पुनः केन । दर्शनेति । दर्शनार्थं विलोकनार्थमागता आयाता ये मुनिजनाः साधुलोकास्तेषां चरणशुश्रूषा पादसपर्या तया । पुनः केन । अक्षरेति । अक्षरस्य वर्णस्य च्युतिर्यत्र तदक्षरच्युतकम् । यथा—'कुर्वन्दिवाकराश्लेषं दधच्चरणडम्बरम् । देव यौष्माकसेनायाः करेणुः प्रसरत्यसौ ॥' इति । अत्र करेणुशब्दात्ककारच्युतौ द्वितीयार्थप्रतीतिः । मात्रायाश्च्युतिर्यत्र तन्मात्राच्युतकम् । यथा—'मूलस्थितिमधः कुर्वन्पात्रैर्जुष्टो गणाश्रितैः । पिण्डः सेव्य कुलीनस्य तिष्ठन्पथिकस्य ॥' इति । विटपशब्दादिकारमात्राच्युतौ वटस्यार्थस्य प्रतीतिः । पदवर्णसंख्यया बिन्दुमात्रव्यवस्थापनेन तद्वर्णोपलब्धिः । बिन्दुमती यथा—'ःःःःःःःःःःः ःः ःःःः कु- ःःःःःः । ःःःःःः ःःःःःःःःःःःःःःःःःः ॥' इति । एतत्पदं यथा—'त्रिनयनचूडारत्नं मित्रं सिन्धोः कुमुद्वतीबन्धुः । अयमुदयति घुसृणारुणरमणीवदनोपमश्चन्द्रः ॥' गूढो गुप्तश्चतुर्थः पादो यस्य तद्गूढचतुर्थपाद चित्रम् । एतदुदाहरणं विदग्धमुखमण्डनादवसेयम् । प्रहेलिका प्रवह्लिका । सा शाब्दी, आर्थी च । आर्थोदाहरणं यथा—'पयस्विनीनां धेनूनां ब्राह्मणः प्राप्य विंशतिम् । ताभ्योऽष्टादश विक्रीय गृहीत्वैकां गृहं गतः ॥' अत्र धेन्वा ऊना धेनूना तां धेनूनामिति विंशतेर्विशेषणेनार्थावगमः सुगमः । आर्थी यथा—'जइ सासुआइ भणिआ पियवासघरंमि दीवयं देसु । ता कीस मुद्धमुही हियंमि ॥' एतेन सर्वदा मम हृदयान्तर्वर्तित्वेन मम हृदयमेव भर्तुर्वासगृहम् । तेन तत्र दीपककरणं ज्ञापितम् । एतासां प्रदानं समर्पणम् । आदिशब्दात्स्वात्मना तन्निर्माणं च तैः । अथ नृपं —वनितेति । वनितानां योषितां यः संभोग उपभोगस्तज्जनितं यत्सुखं सातं तस्मात्पराङ्मुखोऽनभिमुखः । सुहृद्भिः समानैर्मित्रैर्वा परिवृतः परिवेष्टितः । यथैवेति । यथा येन प्रकारेण दिवसं

१. संगीत, २. अनवरत, ३. चतुर ।

एकदा तु नातिदूरोदिते नवनलिनदलसंपुटभिदि किंचिन्मुक्तपाटलिम्नि भगवति सहस्रमरीचिमालिनि राजानमास्थानमण्डपगतमङ्गनाजनविरुद्धेन वामपार्श्वावलम्बिना कौक्षेयकेण संनिहितविषधरेव चन्दनलता भीषणरमणीयाकृतिः, अविरलमलयजानुलेपनधवलितस्तनतटोन्मज्जदैरावतकुम्भमण्डलेव मन्दाकिनी, चूडामणिप्रतिबिम्बच्छलेन राजाज्ञेव मूर्तिमती राजभिः शिरोभिरुह्यमाना, शरदिव कलहंसधवलाम्बरा, जामदग्न्यपरशुधारेव वशीकृतसकलराजमण्डला, विन्ध्यवनभूमिरिव वेत्रलतावती, राज्याधिदेवतेव विग्रहिणी प्रतीहारी समुपसृत्य

पारमनैषीत् । एवं तथैव निशां त्रियामामपि । सुहृद्भिर्मित्रैरुपेतः संयुक्तः । कीदृशैः । **आरब्धेति ।** आरब्धाः प्रारब्धा ये विविधक्रीडासु परिहासास्तेषु चतुरैर्दक्षैः अनैषीदगमयदिति संबन्धः ।

एकदेति । एकस्मिन्समये प्रतीहारी द्वारदेशे नियुक्ता स्त्री समुपसृत्य निकटदेशमागत्य राजानं सविनयमब्रवीदित्यन्वयः । विनयेन सहवर्तमानमवोचदित्यर्थः । सूर्यवर्णनाद्वारा अवसरमाह—**भगवतीति ।** श्रीसूर्ये सतीत्यर्थः । इतः सूर्यं विशेषयन्नाह—**सहस्रेति ।** सहस्रसंख्या ये मरीचयः किरणास्तैर्मालते शोभते तान्धारयतीति वा यः स तथा तस्मिन् । **नेति ।** नातिदूरं स्वल्पकालीनमुदितमुद्गमनं यस्य स तथा तस्मिन् । **नवेति ।** नवानि प्रत्यग्राणि यानि नलिनानि तेषां दलानि पत्राणि तेषां यः संपुटो मुकुलत्वं भिनत्तीति स तथा तस्मिन् । **किंचिदिति ।** किंचिदीषन्मुक्तः परित्यक्तः पाटलिमा श्वेतरक्तत्वं येन स तथा तस्मिन् । दूरोदितेत्यारभ्य त्रिभिर्विशेषणैः प्रत्यूषसमयो व्यज्यते । कीदृशं राजानम् । **आस्थानेति ।** आस्थानमण्डप उपवेशनस्थलं तत्र गतं प्राप्तम् । प्रतीहारीं विशेषयन्नाह—**भीषणेति ।** भीषणा भयानका रमणीया मनोज्ञाकृतिराकारो यस्याः सा तथा । रमणीयत्वे दृष्टान्तमाह—**चन्दनलतेवेति ।** यथा चन्दनलता वस्तुस्वभावादेव रमणीया तथेयमपीत्यर्थः । लताया भीषणत्वे हेतुमाह—**संनिहितेति ।** संनिहिताः पार्श्ववर्तिनो विषधराः सर्पा यस्याः सा तथेत्यर्थः । अस्या भीषणत्व आगन्तुकहेतुमाह—**वामेति ।** वामपार्श्वे सव्यप्रदेशेऽवलम्बतेऽवतिष्ठत इत्येवंशीलेन कौक्षेयकेण खड्गेन । 'तरवारिर्मण्डलाग्रः स्यात्कौक्षेयको' इति कोशः । खड्गं विशिनष्टि—**अङ्गनेति ।** अङ्गनाजनः प्रमदावर्गस्तस्य विरुद्धेन । भयोत्पादकेनेत्यर्थः । यथा चन्दनलताया निसर्गतो रमणीयत्वेऽपि संनिहितविषधरत्वेन भीषणत्वं तथैतस्या अपि स्वभावतो बन्धुरत्वेऽपि वामपार्श्ववर्तिनिस्त्रिंशत्वेन भीषणत्वमित्यभिप्रायः । अथ प्रतीहारीं विशिनष्टि—**अविरलेति ।** अविरलं घनतरं यन्मलयजस्य चन्दनस्यानुलेपनमुद्वर्तनं तेन धवलितं शुभ्रीकृतं स्तनतटं कुचतटं यस्याः सा तथा । तत्र दृष्टान्तमाह—मन्दाकिनीव स्वर्धुनीव । इतो गङ्गां विशेषयन्नाह—**उन्मज्जदिति ।** उन्मज्जत्स्नानं कुर्वन्य ऐरावतो हस्तिमल्लस्तस्य कुम्भमण्डलं शिरःपिण्डचक्रवालं यस्यां सा तथा । चन्द्रशुभ्रकुम्भोपमानेन कुचतटस्य काठिन्यं व्यज्यते । केव । **मूर्तीति ।** मूर्तिमती विग्रहवती राजाज्ञेव नृपशिष्टिरिव । ननु राजाज्ञा संनिहितराजशिरोभिरुह्यमाना भवेत् । इयं तु तथा न भवतीत्यत आह—**चूडेति ।** अर्थात्संनिहितराजमस्तकेषु चूडामणयः शिरोमणयस्तेषु यः प्रतिबिम्बः प्रतिच्छायस्तस्य छलं मिषं तेन । राजभिर्नृपैः शिरोभिरुत्तमाङ्गैरुह्यमाना वह्यमाना । पुनः केव । शरदिव घनात्यय इव । उभयत्र विशेषणसाम्यमाह—**कलहंसेति ।** कलहंसा एव कलहंस इव वा धवलं शुभ्रमम्बरं वस्त्रं यस्याः सा तथा । पुनः केव । **जामदग्न्येति ।** जमदग्नेर्गोत्रापत्यं जामदग्न्यः परशुरामस्तस्य परशुः कुठारस्तस्य धारा प्रान्तप्रदेशस्तद्वदिव । उभयविशेषणसाम्यमाह—**वशीति ।** वशीकृतं स्वायत्तीकृतं क्रूरत्वेन व्यामोहेन वा सकलराज्ञां समग्रभूपतीनां मण्डलं चक्रं यया सा तथा । पुनः केव । **विन्ध्यस्येति ।** विन्ध्यस्य जलवालकस्य वनमरण्यं तस्य भूमिः पृथिवीव तत्सदृशीव । उभयत्र साम्यमाह—**वेत्रेति ।** वेत्राणां वेतसानां लताः सरलवृक्षा यत्र । पक्षे वेत्रस्य लता यष्टिः । हस्त इति शेषः । यस्याः सा तथा । पुनः केव । **राज्येति ।** राज्यस्याधिपत्याधिष्ठात्री सांनिध्यकारिणी देवतेव सू(सु)रीवे-

---

१. उन्मुक्त. २. भगवति मरीचि. ३. चन्दना. ४. अनुलेप. ५. चूडामणिसंक्रान्तप्रतिबिम्ब. ६. समुपासृत्य.

क्षितितलनिहितजानुकरकमला सविनयमब्रवीत्—'देव, द्वारस्थिता सुरलोकमारोहतस्त्रिशङ्कोरिव कुपितशतमखहुंकारनिपातिता राजलक्ष्मीर्दक्षिणापथादागता चाण्डालकन्यका पञ्जरस्थं शुकमादाय देवं विज्ञापयति—'सकलभुवनतलरत्नानामुदधिरिवैकभाजनं देवः । विहंगमश्चायमाश्चर्यभूतो निखिलभुवनतलरत्नमिति कृत्वा देवपादमूलमादायागताहमिच्छामि देवदर्शनसुखमनुभवितुम्' इति । एतदाकर्ण्य 'देवः प्रमाणम्' इत्युक्त्वा विरराम । उपजातकुतूहलस्तु राजा समीपवर्तिनां राज्ञामालोक्य मुखानि 'को दोषः प्रवेश्यताम्' इत्यादिदेश ।

अथ प्रतीहारी नरपतिकथनानन्तरमुत्थाय तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत् । प्रविश्य च सा नरपतिसहस्रमध्यवर्तिनमशनिभयपुञ्जितकुलशैलमध्यगतमिव कनकगिरिमवनिम्, अनेकरत्ना-

---

गुरुश्रेणा । अधूर्णि दोष । अतएव विमर्दिनी सगौरिणी । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—क्षितीति । क्षितितले भूमितले निहितौ स्थापितौ जानू यया सा, अथ च करौ नाव एव कमले यया सा तादृशी । सविनयं विनयेन सहितं यथा स्यात्तथा । किमब्रवीत्तदाह—देवेति । हे देव हे स्वामिन्, द्वारे स्थिता चाण्डालानां दिवाकीर्तीनां कन्यका कुमारी पञ्जरे पक्षिणामाश्रये स्थितं शुकं कीरमादाय गृहीत्वा देवं स्वामिनं विज्ञापयति । [illegible] । केव । सुरेति । सुराणां देवानां लोकं स्वर्गमारोहत आरोहणं कुर्वतस्त्रिशङ्कोः [illegible] राजलक्ष्मीरिव । तामेव विशेषयन्नाह—कुपितेति । त्रिशङ्कोरयज्यस्य देवयागात्स्वर्गे वासो न [illegible] कुपितः क्रुद्धो यः शतमखः इन्द्रस्तस्य हुंकारः कोपध्वनिविशेषेण निपातिताध क्षिप्ता । कीदृशी [illegible] । दक्षिणेति । दक्षिणापथाद्दक्षिणमार्गादागता प्राप्ता । प्रतीहारी चाण्डालकन्यकायाः [illegible] निवेदनाभिप्रायमाह—सकलेति । चाण्डालकन्यकायास्त्वियं विज्ञप्तिः । देवेति । हे देव, इति कृत्वा [illegible] पादमूलं चरणमूलमहमागता देवदर्शनसुखं महाराजस्यावलोकनजातमनुभवितुम् [illegible] इच्छामि समीहे । इतिवाक्यमाह—सकलेति । सकलानि समग्राणि यानि भुवनतलानि तेषु यानि रत्नानि तेषामेकं भाजनमुत्कर्षस्थानम् । क इव । उदधिरिव समुद्र इव । यथोदधिः सर्वरत्नानां [illegible] तथा देवो भवतीत्यर्थः । अयं विहंगम पक्षी शुक आश्चर्यभूत इत्यद्भुतप्रेक्षणविषयः [illegible] निखिलानि यानि भुवनतलानि तेषां रत्नमुत्तमम् । 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' इति । [illegible] । देवः प्रमाणमिति । यद्वाक्य [illegible] तदेव मया विधेयमित्युक्त्वा विरराम तूष्णीं बभूवेत्यर्थः । प्रतीहार्युक्तं चाण्डालकन्यकाविज्ञापनावाक्यं [illegible] राजसमी[illegible] प्रतीहारीं [illegible] । को दोषः प्रवेश्यतामिति । स्पष्टम् । कीदृशो राजा । उपेति । उपजातमुत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य स तथा । किं कृत्वा । समीपवर्तिनां निकटस्थानां राज्ञां मन्त्रिणां च मुखानि [illegible] । [illegible] । तेषामपि [illegible] इत्यर्थः ।

अथेति । अथ नरपतिकथनानन्तरमुत्थायोत्थानं कृत्वा प्रतीहारी तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत्प्रवेशमकारयत् । प्रविश्य चेति । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा सा चाण्डालकुमारी राजानमद्राक्षीत् । अद्राक्षीदित्यर्थः । 'ददृशे' [illegible] । राजानं विशेषयन्नाह—नरपतीति । नरपतीनां राज्ञां सहस्रं तन्मध्यवर्तिनम् । [illegible] । कमिव । कनकगिरिमिव मेरुमिव । कीदृशं मेरुम् । अशनीति । अशनिर्वज्रं तद्भयस्य सद्भावेन पुञ्जिताः एकत्रीभूता ये कुलशैलाः [illegible] मध्यगतं [illegible] । पुनस्तं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेकानि [illegible] यानि रत्नाभरणानि मणिमयनिलभूष-

---

१. कनक. २ इति ३ [illegible] ४ [illegible] ५ विज्ञप्तिं ६ नवमालिका ७ भूम. ८. मूलमहम् ९ अनेक १० [illegible]

[illegible]

[illegible] —**आसीनेति** । [illegible]

[illegible] —**हासिनीति** । [illegible] —**हत्यपूर्वेति** । [illegible]

पारयेति । [illegible] —**इङ्गुति** । [illegible] । **प्रणमेति** । [illegible] । पुनरेवं विशेषयन्नाह—**ऊरु**

र्यति । [illegible] —**आसनेति** । [illegible] इति कोशः । [illegible] । **अचिरेति** । [illegible] । पुनः [illegible] —**अनुसेति** । [illegible] । **गोरोचनेति** । [illegible] । **चार्वीति** । [illegible] पुनरेवं विशेषयन्नाह—**अतीति** ।

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible] ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९

नुलेपनधवलितोरःस्थलम्, उपरिविन्यस्तकुङ्कुमस्थासकमन्तरान्तरानिपतितबालातपच्छेदमिव कैलासशिखरिणम्, अपरशशिशङ्कया नक्षत्रमालयेव हारलतया कृतमुखपरिवेषम्, अतिचपलराज्यलक्ष्मीबन्धनिगडकटकशङ्कामुपजनयतेन्द्रमणिकेयूरयुग्मेन मलयजरसगन्धलुब्धेन भुजङ्गद्वयेनेव वेष्टितबाहुयुगलम्, ईषदालम्बिकर्णोत्पलम्, उन्नतघोणम्, उत्फुल्लपुण्डरीकनेत्रम्, अमलकलधौतपट्टायतमष्टमीचन्द्रशकलाकारमशेषभुवनराज्याभिषेकपूतमूर्णासनाथं ललाटदेशमुद्वहन्तम्, आमोदिमालतीकुसुमशेखरमुषसि शिखरपर्यस्ततारकापुञ्जमिव पश्चिमाचलम्, आभरणप्रभापिशङ्गिताङ्गतया लमहरहुताशमिव मकरध्वजम्, आसन्नवर्तिनीभिः सर्वतः

श्रीखण्डमिति श्रीखण्डमिव चन्दनं मलयजं तस्यानुलेपनमङ्गरागस्तेन धवलितं शुभ्रीकृतमुरःस्थलं वक्षःस्थलं यस्य स तथा तम्। उपरीति। उपरि। अर्थाद्वक्षसः। विन्यस्ता निहिता कुङ्कुमस्य केसरस्य स्थासका हस्तबिम्बा यस्य स तम्। 'स्थासकस्तु हस्तबिम्बम्' इति कोशः। कमिव। अन्तरेति। अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये निपतिताः पतिता बालातपस्य नवीनातपस्य छेदाः खण्डा यस्मिन्नेतादृशं कैलासशिखरिणमिव रजताद्रिमिव। पुनः प्रकारान्तरेण तमेव पुनः विशेषयन्नाह—अपरेति। अपरोऽन्यो यः शशी चन्द्रस्तस्य या शङ्का भ्रान्तिस्तया नक्षत्राणां ताराणामाली (रां माळा) श्रेणी तद्रूपयेव हारलतया। 'हारो मुक्तावली' 'प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्' इति कोशः। तेन कृतो विहितो मुखस्याननस्य परिवेषः परिधिर्यस्य स तम्। अनेन हारलताया नक्षत्रैःसाम्यं मुखस्य च चन्द्रसाम्यं सूचितम्। 'परिधिः परिवेषश्च' इति कोशः। अतीति। अतिचपलातिचपला राज्यलक्ष्मीराज्यश्रीस्तस्या बन्धो नियमनं तत्र निगडोऽन्दुकस्तस्य यत्कटकं वलयं तस्य शङ्कामुपजनयता कुर्वता। एवंभूतेनेन्द्रमणियुक्तमिन्द्रनीलमणिरचितं यत्केयूरयुग्ममङ्गदद्वन्द्वं तेन वेष्टितं परिवेष्टितं बाहुयुगलं भुजद्वितयं यस्य स तथा तम्। यद्यपि सम्यग्वेष्टितपदस्य बाहुपदान्वितस्य विभक्त्यन्तरवदेकत्वमनापतितं तथापि क्वचित् 'मनेन जितेन्द्रिय' इत्यादौ तथा दृष्टत्वाददोषो द्रष्टव्यः। केनेव। मलयेति। मलयजं चन्दनं तस्य यो रसो द्रवस्तस्य गन्धे परिमले लुब्धेनासक्तेन भुजङ्गद्वयेनेव सर्पयुग्मेनेव। ईषदिति। ईषदल्पमालम्बि लम्बमानं कर्णोत्पलं श्रवणपङ्कजं यस्य स तथा तम्। उन्नतेति। उन्नतोच्चा घोणा नासिका यस्य स तम्। उत्फुल्लेति। उत्फुल्लं विकसितं यत्पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वन्नेत्रे लोचने यस्य स तम्। ईदृशं ललाटदेशमुद्वहन्तं धारयन्तम्। अथ ललाटं विशेषयन्नाह—अमलेति। अमलं निर्मलं यत्कलधौतं सुवर्णं तस्य यः पट्टस्तद्वदायतं विस्तीर्णम्। 'अयनम्' इति पाठे सुवर्णतिलकस्थानम्। 'अयनं वर्त्मनि' इति कोशः। अष्टमीति। अष्टम्या यश्चन्द्रशकलं तदर्धभागस्तद्वदाकार आकृतिर्यस्य तत्तथा। अष्टम्यां चन्द्रस्यार्धत्वात् तथा। अनेनाऽर्धचन्द्राकारं सुरूपत्वेति भावः। अशेषेति। अशेषाणि समस्तानि यानि भुवनानि तेषां राज्यस्याभिषेको मङ्गलस्नानं तेन पूतं पवित्रम्। ऊर्णेति। ऊर्णा भ्रुवोरन्तरे आवर्तविशेषस्तया सनाथं सहितम्। 'ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः। स च महापुरुषलक्षणम्। तदुक्तम्—'भ्रुवोर्मध्ये मृणालतन्तुसदृशं शुभ्रवर्णमेकं प्रदक्षिणावर्तं महापुरुषलक्षणम्' इति। पुनस्तं विशेषयन्नाह—आमोदीति। आमोदीनि सुगन्धीनि यानि मालतीकुसुमानि तैः शेखरमवतंसः पुष्पमुकुटं यस्य स तथा तम्। कमिव। पश्चिमाचलमिवास्ताद्रिमिव। कीदृशम्। उषसीति। उषसि प्रभाते शिखरे सानुनि पर्यस्ताः पतितास्तारकाणां नक्षत्राणां पुञ्जाः समूहा यस्मिन्स तम्। अत्र शेखरस्य तारकापुञ्जेनोपमा। मकरेति। मकरस्य जलजन्तुविशेषस्य ध्वजश्चिह्नं यस्य स तथा। पुनस्तं विशेषयन्नाह—आभरणेति। आभरणानां भूषणानां या प्रभा कान्तिस्तया पिशङ्गितं पीतरक्तीकृतमङ्गं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया कृत्वा अत्र आगतो हरस्येश्वरस्य हुताशोऽग्नि-

---

१ चन्दनानुलेपन, चन्दनानुलेपन. २ ... ३ इन्द्रनीलमणि. ४ युग्मेन. ५ शिख-र. ६ ... ७ ... ८ ... ९ ... १० ...

सेवार्थमागताभिरिव दिग्वधूभिर्वारविलासिनीभिः परिवृतम्, अमलमणिकुट्टिमसंक्रान्तसकलदेहप्रतिबिम्बतया पतिप्रेम्णा वसुंधरया हृदयेनेवोह्यमानम्, अशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्यसाधारणया राजलक्ष्म्या समालिङ्गितदेहम्, अपरिमितपरिवारजनमप्यद्वितीयम्, अनन्तगजतुरगसाधनमपि खड्गमात्रसहायम्, एकदेशस्थितमपि व्याप्तभुवनमण्डलम्, आसने स्थितमपि धनुषि निषण्णम्, उत्सादितद्विषदिन्धनमपि ज्वलत्प्रतापानलम्, आयतलोचनमपि सूक्ष्मदर्शनम्, महादोषमपि सकलगुणाधिष्ठानम्, कुपतिमपि कलत्रवल्लभम्, अविरतप्रवृत्त-

---

यस्य न तम् । अत्रामरणयोर्मोहरत्नेऽर्थद्वयवहयो राजमकरध्वजयोर्मोचमानोऽनेनमावो दर्शितः । **आसन्नेति ।** आसन्नवर्तिनीभिर्निकटस्थायिनीभिः गर्वतो विश्वतः सेवार्थं सपर्यार्थमागताभिः प्राप्ताभिर्वारविलासिनीभिर्वाराङ्गनाभिः । काभिरिव । व्यापकत्वादिग्न एव यन्त्यः स्त्रियो दिग्वध्वस्ताभिरिव । अत्र दिग्वधूवारविलासिन्योः साम्यं सूचितम् । ताभिः परिवृतं परिवेष्टितम् । **अमलेति ।** अमलाः स्वच्छा ये मणयश्चन्द्रकान्ताद्यास्तेषां कुट्टिमं बद्धभूमिस्तस्मिन्संक्रान्तं सकलदेहप्रतिबिम्बं समग्रशरीरप्रतिच्छायस्तस्य भावस्तत्ता तया । हेत्वर्थे तृतीया । पतिः स्वामी तस्य प्रेम प्रीतिस्तेन च वसुंधरया पृथिव्या हृदयेनेव स्वान्तेनेवोह्यमानं धार्यमाणम् । **अशेषेति ।** अशेषाः समग्रा ये जना लोकास्तेषां भोग्यतां भोगयोग्यतामुपनीतया प्रापितयापि । सर्वसाधारणयेत्यर्थः । असाधारणया च तथा चान्येषामेतादृशी राजलक्ष्मीर्नास्तीत्यसाधारणत्वं साधारणासाधारणया च राजलक्ष्म्या समालिङ्गितमुपगूहितं देहं शरीरं यस्य न तथा तम् । अत्र विरोधाभासोऽलंकारः । साधारणासाधारणयोर्विरुद्धधर्मत्वात् । तत्परिहारपक्षेऽसाधारणया । सर्वोत्कृष्टयेत्यर्थः । **अपरिमितेति ।** अपरिमितोऽसंख्येयः परिवारजनः परिच्छदजनो यस्य स तम् । एवं बहुजनत्वेऽप्यद्वितीयं न द्वितीयो जनो यस्येति विरोधः । तत्परिहारपक्षेऽद्वितीय इत्यस्य सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । **अनन्तेति ।** अनन्तान्यसंख्यानि गजा हस्तिनस्तुरगा अश्वास्तेषां साधनान्युपकरणानि सहाया यस्य । 'निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्' इत्यमरः । एवं च बहुसहायपत्वेऽपि केवलं खड्गः खड्गमात्रं सहायो यस्येति विरोधः । तत्परिहारपक्षे खड्गमात्रसहायमित्यस्य युद्धे तदन्यानपेक्षत्वमित्यर्थः । **एकदेशस्थितमिति ।** एकदेशः सभामण्डपादिः, जनपदो वा । तत्र स्थितमपि निषण्णमपि व्याप्तं समाक्रान्तं भुवनमण्डलं जगन्मण्डलं येनेति विरोधः । परिहारपक्षे व्याप्तं ख्यातं भुवनमण्डले यस्येति विग्रहः (?) । विशेषेणाप्तं व्याप्तमिति वार्थः । 'व्याप्तं ख्याते समाक्रान्ते' इति विश्वः । **आसने स्थितमिति ।** आसने भद्रासने स्थितमप्युपविष्टमपि धनुषि कार्मुके निषण्णं स्थितमिति विरोधः । परिहारपक्षे धनुःसंज्ञा तस्मिन्स्थितमित्यर्थः । नामश्रवणेन विपक्षाणां साक्षादागत इव इति भयोत्पत्तेः । 'धनुःसंज्ञा प्रियालद्रौ' इति विश्वः । **उत्सादितेति ।** उत्सादितं व्यापादितं द्विषन्त एवेन्धनमेधो येन । एवंभूतमपि ज्वलत्प्रतापानलमिति विरोधः । परिहारपक्षे ज्वलदित्यस्य दीप्यदित्यर्थः । **आयतेति ।** आयते विस्तीर्णे लोचने यस्यैवंभूतमपि सूक्ष्ममविपुलं दर्शनं लोचनं यस्येति विरोधः । परिहारपक्षे सूक्ष्ममध्यात्मविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्येत्यर्थः । 'सूक्ष्मं स्यात्कतवेऽध्यात्मेऽप्यणौ' इति विश्वः । 'दर्शनं नयनस्वप्नबुद्धिधर्मोपलब्धिषु' इति विश्वः । **महादोषमिति ।** महान्दोषो यस्मिन्नेवंभूतमपि सकलगुणाधिष्ठानं समग्रगुणस्थानमिति विरोधः । परिहारपक्षे महती दोषा बाहुर्यस्येत्यर्थः । 'दोषा रात्रौ भुजेऽपि च' इति विश्वलोचनः । **कुपतिमिति ।** कुत्सितश्चासौ पतिश्च कुपतिरेवंभूतमपि कलत्रवल्लभं स्त्रीजनप्रियमिति विरोधः । तत्परिहारपक्षे कुः पृथिवी तस्याः पतिः । स्वामीत्यर्थः । एतादृशस्त्रीप्रियः स्यादिति न विरोधः । **अविरतमिति ।** अविरतं संततं प्रवृत्तं दानं यस्यैवंभूतमप्यमदं दानरहितमिति विरोधः । तत्परिहारस्त्वेवम् । अविरतं प्रवृत्तं दानं त्यागो यस्यैवंभूतमप्यमदम् । गर्वरहित-

---

१ सेवासंगता. २ संक्रान्तप्रतिबिम्ब; संक्रान्तदेहप्रतिबिम्ब. ३ समालिङ्गितम्. ४ आसनस्थितम्; ५ अशेषद्विषद. ६ दर्शिनम्. ७ कलत्रजय.

दानमन्यमदम्, अत्यन्तशुद्धस्वभावमपि कृष्णचरितम्, अकरमपि हस्तस्थितभुवनतलं राजानमब्रवीत् ।

आलोक्य च सा दूरस्थितैव प्रचलितरत्नवलयेन रक्तकुवलयदलकोमलेन पाणिना जर्जरितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपतिप्रतिबोधनार्थं सकृत्सभाकुट्टिममाजघान, येन सकलमेव तद्राजकमेकपदे वनकरियूथमिव तालशब्देन युगपदावलितवदनमवनिपालमुखादाकृष्य चक्षुस्तदभिमुखमासीत् ।

अथावनिपतिस्तु 'दूरादालोकय' इत्यभिधाय प्रतीहार्या निर्दिश्यमानां तां वयःपरिणामशुभ्रशिरसा रक्तराजीवनेत्रापाङ्गेनानवरतकृतव्यायामतया यौवनापगमेऽप्यशिथिलशरीरसंधिना गन्तरि मानहत्वे नातिनृशंसाकृतिनानुगृहीतार्यवेषेण शुभ्रवाससा पुरुषेणाधिष्ठितपुरोभागाम्,

---

[illegible] । 'दानं गजमदे दाने पालनच्छेदशुद्धिषु' इति विश्वः । अत्यन्तेति । अत्यन्तमतिशयेन शुद्धो निर्मलः [illegible] कृष्णं श्यामं चरितमाचारो यस्येति विरोधः । परिहारपक्षे कृष्णः केशवोऽर्जुनो वा [illegible] । 'कृष्णस्तु केशवे । व्यासेऽर्जुने कोकिले च' इति विश्वः । अकरमिति । न विद्यते करो हस्तो यस्य [illegible] हस्ते करे स्थितं भुवनतलं यस्येति विरोधः । तत्परिहारपक्षे न विद्यते करो दण्डो [illegible] । 'बलिः करो भागधेयः' इति कोशः ।

आलोक्य चेति । राजानमालोक्य वीक्ष्य सा चाण्डालकन्यका सहसैव सुरसंनिधौ गमनमनिश्चल- [illegible] करतलेन वेणुलतां वंशयष्टिमादाय गृहीत्वा । नरेति । नरपते राज्ञः प्रतिबोधनं [illegible] सभाकुट्टिमं बद्धभूमिं [illegible] पाणिना हस्तेनाजघान ताडयामास । अथ पाणि [illegible]—प्रचलितेति । प्रचलितं प्रकम्पितं रत्नवलयं मणिमयकटकं यस्मात्तथा तेन । रक्तेति । [illegible] तद्वत्कोमलेन सुकुमारेण । अनेन लक्षणोपेतत्वं [illegible] । वेणुं [illegible]—जर्जरितेति । जर्जरितो जर्जरीभूतो मुखभागोऽग्रभागो यस्या सा [illegible] इति प्रसिद्धं । येनेति । येन ध्वनिना सकलमेव तद्राजकं [illegible] । युगपदिति । [illegible] पराङ्मुखं वदनं मुखं येनैवंभूतं तदभिमुखं तस्याः [illegible] । किं कृत्वा । आकृष्याकर्षणं कृत्वा । कस्मात् अवनिपालमुखाद्राजवदनात् । किम् । [illegible] । [illegible] । किमिव । वनकरिणामरण्यहस्तिनां यूथमिव समूहमिव । केन । तालशब्देन [illegible] प्रकारेण एककालम् । एकक्षेपीभूतस्यमात्रे दृष्टान्तः ।

अथेति । [illegible] निर्दिश्यमानां दर्शितां [illegible] । प्रतीहार्या द्वाररक्षणनियुक्तया । किं कृत्वा । [illegible] इति शेषः । [illegible] कन्यकां वि- [illegible]—अधीति । अधिष्ठितः [illegible] पुरोभागोऽग्रभागो यस्याः सा तथा ताम् । केन । पुरुषेण पुंसा । [illegible]—वय इति । वयसः परिणामेन वार्धक्येन शुभ्रं श्वेतम् । आधाराधेययोरभेदोप- [illegible] । [illegible] स तथा तेन । रक्तेति । [illegible] तद्वदपाङ्गौ लोचन- [illegible] तथा तेन । अनवरतेति । [illegible] परिश्रमस्य भाव- [illegible] न शिथिला [illegible] धातूनामस्थ्यादीनां च [illegible] तथा तेन । मातङ्गेति । [illegible] नातिनृशंसाऽतिक्रू- [illegible] तथा तेन । आर्येति । [illegible] तेन । शुभ्रेति । शुभ्रे श्वेते [illegible] तथा तेन । पुरुषेण किं क्रियमाणम् । अनुग-

१ [illegible], २ [illegible], ३ [illegible], ४ [illegible], ५ [illegible], ६ तेन वेणुलताध्वनिना [illegible], ७ [illegible], ८ [illegible], ९ [illegible].

आकुलकुन्तलकलापधारिणा कनकशलाकानिर्मितमप्यन्तर्गतशुकप्रभाश्यामायमानं मरकतमयमिव पञ्जरमुद्वहता चाण्डालदारकेणानुगम्यमानाम् . असुरगृहीतामृतापहरणकृतकपटपटुविलासिनीवेषस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानुकुर्वतीम् . संचारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकाम् , गुल्फावलम्बिनीलकञ्चुकेनावच्छन्नशरीराम् . उपरिरक्तांशुकरचितावगुण्ठनाम् . नीलोत्पलस्थलीमिव निपतितसंध्यातपाम् . एककर्णावसक्तदन्तपत्रप्रभाधवलितकपोलमण्डलाम् . उद्यदिन्दुकिरणच्छुरितमुखीमिव विभावरीम् . आकपिलगोरोचनारचिततिलकतृतीयलोचनामीशानरचितानुरचितकिरातवेषामिव भवानीम् . उरःस्थलनिवाससंक्रान्तनारायणदेहप्रभाश्यामलितामिव श्रियम् . कुपितहरहुताशनदह्यमानमदनधूममलिनीकृतामिव रतिम् . उन्मदहलिहंसलाकर्षण-

---

न्यमानामनुगम्यमानाम् । केन । चाण्डालदारकेणान्त्यजसूनुना । तमेव विशिनष्टि—आकुलेति । आकुलाकुल इतस्ततः प्रसृतो यः कचपक्षः शिरसा तं धरतीत्येवंशीलस्तथा तेन । 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे' इति कोशः । किं कुर्वता तेन । उद्वहता धारयता । किम् । पञ्जरं पक्षिरक्षणस्थलम् । अथ पञ्जरं विशेषयन्नाह—कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य याः शलाका इषीकास्ताभिर्निर्मितं रचितम् । कनकस्य पीतत्वाद्बहिःपीतमपि तदन्तर्गतः शुकः कीरस्तस्य प्रभा कान्तिस्तया श्यामायमानं श्याममिव दृश्यमानम् । किमिव । मरकतमयमिव मरकतरत्नगर्भं तन्निष्पन्नमिव । किं कुर्वतीम् । अनुकुर्वतीं सादृश्यमनुभवन्तीम् । कस्य । भगवत ऐश्वर्यवतो हरेरिव कृष्णस्येव । कया । श्यामतया । कृष्णत्वेनेत्यर्थः । कीदृशस्य हरेः । असुरेति । असुरैर्दैत्यैर्गृहीतं यदमृतं तस्य यदपहरणमपहृतिस्तस्मै कृतो विहितो यः कपटेन कैतवेन पटुः प्रकटो विलासिनी मोहिनी स्त्री तस्या वेष आकृतिर्येन स तथा तस्य । तदुक्तम्—'हरिस्त्वामाराध्य प्रणतजनसौभाग्यजननीं पुरा नारी भूत्वा पुररिपुमपि क्षोभमनयत्' इति । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—संचारेति । संचारिणीं संचरणशीलां जङ्गमामित्यर्थः इन्द्रनीलमणिपुत्रिकामिवेन्द्रमणिपाञ्चालिकामिव । गुल्फेति । गुल्फावलम्बी घुटिकावलम्बी यो नीलकञ्चुको हरित्कूर्पासकस्तेनावच्छन्नमाच्छादितं शरीरं देहो यस्याः सा तथा ताम् । उपरीति । उपर्यूर्ध्वप्रदेशे रक्तांशुकस्य लोहितवाससो रचितं कृतमवगुण्ठनं मुखाच्छादनं यया सा तथा ताम् । पुनः प्रकारान्तरेण तामेव विशिनष्टि—नीलोत्पलेति । निपतित उपरिष्टात् संध्यासंबन्धी सायंकालसंबन्धी आतपो घर्मो यस्यामेतादृशीं नीलानामुत्पलानां कुवलयानां स्थलीमकृत्रिमां तामिव । 'जानपद—' इति ङीप् । एकेति । एकस्मिन्कर्णपर्यन्तेऽवसक्तं लग्नं यद्दन्तपत्रं कर्णाभरणविशेषस्तस्य या प्रभा कान्तिस्तया धवलितं शुभ्रीकृतं कपोलमण्डलं गल्लप्रदेशो यस्याः सा तथा ताम् । अनेनावलोकनचातुरीविशेषः सूचितः । उद्यदिन्द्विति । उद्यदुदयमासादयन्य इन्दुश्चन्द्रस्तस्य किरणैर्दीधितिभिश्छुरितं ध्वान्तनिराकृत्या सप्रकाशं मुखं यस्यास्तादृशीं विभावरीं रात्रिमिव । एतेन रात्रिनायकयोर्दन्तपत्रचन्द्रयोश्च साम्यं सूचितम् । आकपिलेति । आ ईषत्कपिलं पीतरक्तं यद्गोरोचनं गोपित्तं तेन रचितं निर्मितं यत्तिलकं पुण्ड्रं तदेव तृतीयं लोचनं यस्याः सा तथा ताम् । कामिव । ईशानेन महादेवेन रचितो विहितस्तदनु यो रचितः किरातस्य निषादस्य वेषो नेपथ्यं यया सैवंभूता भवानी पार्वती तामिव । श्रियमिति । श्रियं लक्ष्मीमिव । अथ लक्ष्मीं विशिनष्टि—उरःस्थलेति । उरःस्थले वक्षसि यो निवासो निवसनं तेन संक्रान्तः प्रतिबिम्बितो यो नारायणस्य श्रीकृष्णस्य देहः शरीरं तस्य या प्रभा तया श्यामलितां श्यामतां प्राप्ताम् । एतेन लक्ष्मीचाण्डालकन्यकयोः साम्यं ध्वनितम् । रतिमिति । रतिः कामस्त्री तामिव । कीदृशीम् । कुपित इति । कुपितः क्रोधं प्राप्तो यो हर ईश्वरस्तस्य

---

१ कपटविलासिनी. २ वेषश्यामलतया. ३ संचारिणीमिन्द्र. ४ पुत्रिकामिव. ५ आ

कुल. ७ इन्दुबिम्ब. ८ ईशानरचनानुरचित; ईशानुरचित; ईशानाचरितानुरचित.

११ हलापकर्षण. १२ कर्णतमपलाशिवाम्.

[illegible] कालिन्दीम्, अतिबहलपिण्डालक्तकरसरागपल्लवितपादपङ्कजामचिरमृदित-महिषासुररुधिररक्तचरणामिव कात्यायनीम्, आलोहिताङ्गुलिप्रभापाटलितनखमयूखाम्, अति-[illegible]नाम्, क्षितितले पल्लवभङ्गानिव निधाय संचरन्तीम्, आपिञ्जरे-[illegible] नूपुरमणीनां प्रभाजालेन रञ्जितशरीरतया पावकेनेव भगवता रूप एव पक्षपातिना [illegible] आनितम्बोत्सार्थमालिङ्गितदेहाम्, अनङ्गवारणशिरोनक्षत्रमालायमा-नेन [illegible]केन रसनादाम्ना परिगतजघनाम्, अतिस्थूलमुक्ताफलघटितेन शुचि-ना हारेण [illegible] कालिन्दीशङ्कया कृतकण्ठग्रहाम्, शरदमिव विकसितपुण्डरीकलोच-

[illegible] यो मदनो जराभीरुत्वस्य धूमो दहनकेतुस्तेन मलिनीकृतां मालिन्यं प्रापिताम्। [illegible] कालिन्दीमिति। कालिन्दी यमुना नदीव। यमुना विशेषणमाह—उन्मदेति। उन्मदस्य [illegible] तस्मात्तत्कालिना [illegible] रक्तो ह्रस्वस्य रागो रक्तिमा [illegible]। अचिरेति। अचिरं तत्काले मृदितो [illegible] लोहितौ चरणौ पादौ यस्याः एवंविधां कात्यायनीम् [illegible] प्रभा दीप्तिस्तया पाटलिता [illegible] नखा यां तथा ताम्। यद्यपि [illegible]—अतीति। [illegible] क्षितीति। [illegible] निधाय [illegible] संचरन्ती [illegible] यथा सा तथा ताम्। केन। भगवता [illegible] सौन्दर्यं एव [illegible] आपिञ्जरेति। आपिञ्जरेण पीतरक्तेन। [illegible] नूपुरस्य [illegible] एतेन नूपुरमणि-[illegible]—आनीति। [illegible] [illegible] मेखलाद्याह— [illegible] रोमेति। रोमराजि-[illegible]। अतीति। [illegible] ‘[illegible]’ [illegible] कालिन्दीशङ्कया [illegible]। शरदमिव [illegible] [illegible] विकसितपुण्डरीकलोचने [illegible]

[illegible]

नाम्, प्रावृषमिव घनकेशजालाम्, मलयमेखलामिव चन्दनपल्लवावतंसाम्, नक्षत्रमालामिव चित्रश्रवणाभरणभूषिताम्, श्रियमिव हस्तस्थितकमलशोभाम्, मूर्छामिव मनोहारिणीम्, अरण्यभूमिमिव रूपसंपन्नाम्, दिव्ययोषितमिवाकुलीनाम्, निद्रामिव लोचनग्राहिणीम्, अरण्यकमलिनीमिव मातङ्गकुलदूषिताम्, अमूर्तामिव स्पर्शवर्जिताम्, आलेख्यगतामिव दर्शनमात्रफलाम्, मधुमासकुसुमसमृद्धिमिवाजातिम्, अनङ्गकुसुमचापलेखामिव मुष्टिग्राह्यमध्याम्, यक्षाधिपलक्ष्मीमिवालकोद्भासिनीम्, अचिरोपारूढयौवनाम्, अतिशयरूपाकृतिमनिमिषलोचनो ददर्श ।

सा तथेति विग्रहः । पुनः कामिव । प्रावृषमिव वर्षाकालमिव । उभयोर्विशेषणसाम्यमाह—**घनेति ।** घना निबिडा ये केशास्तेषां जालानि यस्याम् । पक्षे घना एव केशजालानि यस्यामिति विग्रहः । **मलयेति ।** मलयस्य पर्वतस्य मेखला मध्यभागस्तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—**चन्दनेति ।** चन्दनस्य पल्लवाः किसला(लया)नि तेषामवतंसा यस्यां सा ताम् । पक्षे चन्दनपल्लवास्त एवावतंसः शेखरो यस्यामिति विग्रहः । **नक्षत्रेति ।** नक्षत्राणामुडूनां माला पङ्क्तिस्तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—**चित्रेति ।** चित्राणि विविधप्रकाराणि श्रवणे कर्णे आभरणानि भूषणानि यस्याः सा ताम् । पक्षे चित्राश्रवणावेव आभरणे ताभ्यां भूषितेति विग्रहः । **श्रियमिति ।** श्रीर्लक्ष्मीस्तामिव । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—**हस्तेति ।** हस्ते पाणौ स्थिता कमलस्य पद्मस्य शोभा श्रीर्यस्याः सा ताम् । पक्षे हस्ते स्थितं यत्कमलं तेन शोभा यस्या इति विग्रहः । **मूर्छेति ।** मूर्छा मोहस्तामिव । एतयोः साम्यमाह—**मनोहारिणीमिति ।** सुन्दराकृतित्वेन मनोहरामित्यर्थः । पक्षे नष्टचेतनात्वकरत्वेन मनोहारिणीमिति भावः । **अरण्येति ।** अरण्यमटवी तस्य भूमिः क्षितिस्तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—**रूपेति ।** रूपमाकृतिविशेषस्तेन संपन्नां सहिताम् । पक्षे रूपाः पशवस्तैः संपन्नां युताम् । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पश्वाकारे सौन्दर्ये' इत्यनेकार्थः । **दिव्येति ।** दिव्या देवसंबन्धिनी योषित्स्त्री तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—**अकुलीनामिति ।** अकुलीनामकुलोत्पन्नाम् । 'कुलात्खः' । खस्येनादेशः । पक्षे कौ पृथिव्यां लीनां स्थिताम् । **निद्रेति ।** निद्रा प्रमीला तामिव । उभयोः सादृश्यं प्रदर्शयन्नाह—**लोचनेति ।** अलङ्कृतरूपत्वात्सकलजनानां लोचनग्राहिणीं नेत्राकर्षिणीम् । पक्षे निमेषोन्मेषरहिते लोचने ग्रहीतुं शीलमस्या इति शीले णिनिः । नान्तत्वान्ङीप् । **अरण्येति ।** अरण्यं वनं तस्य या कमलिनी तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—**मातङ्गेति ।** मातङ्गश्चाण्डालस्तस्य कुलमन्वयस्तेन दूषितां मलिनीकृताम् । पक्षे मातङ्गकुलेन हस्तिसमुदायेन दूषिताम् । मर्दितामित्यर्थः । **अमूर्तेति ।** अमूर्तेव [illegible] बुद्धिस्तामिव । उभयोस्तुल्यत्वमाह—**स्पर्शेति ।** स्पर्शः संभेदः [illegible] तेन वर्जितां रहिताम् । अनुपभोग्यत्वादेव । पक्षे स्पर्शो गुणस्तद्वर्जितां रहिताम् । अमूर्तत्वादेव । **आलेख्येति ।** आलेख्यं चित्रं तत्र गतां प्राप्तां पुत्रिकामिव । उभयोः साम्यमाह—**दर्शनेति ।** चाण्डालत्वादेव न भोगयोग्यत्वमस्याः । अतएव दर्शनमात्रमेव फलं प्रयोजनं यस्याः सा तथा ताम् । पक्षेऽपि तथैव बोध्यम् । **मध्विति ।** मधुमासे चैत्रमासे या कुसुमसमृद्धिस्तामिव । उभयोस्तुल्यतां प्रदर्शयन्नाह—**अजातिमिति ।** न विद्यते जातिर्ब्राह्मणादिवर्णो यस्याः सा ताम् । पक्षे न विद्यते जातिर्मालती यस्यां सा तथा ताम् । 'वसन्ते मालतीपुष्पं फलं पुष्पं च चन्दने न वर्णनीयम्' इति कविप्रसिद्धिरपि । **अनङ्गेति ।** अनङ्गस्य मदनस्य कुसुमचापस्य पुष्पधनुषो या लेखा तामिव । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—**मुष्टीति ।** मुष्टिना ग्राह्यो ग्रहीतुं शक्यो मध्यो मध्यप्रदेशो यस्याः सा ताम् । **यक्षाधिपलक्ष्मीमिति ।** यक्षाधिपस्य कुबेरस्य लक्ष्मीः शोभा तामिव । उभयोः साम्यमाह—**अलकेति ।** अलकैः [illegible] उद्भासिता सा तथा ताम् । पक्षे अलका नगरी तयोद्भासिनीति विग्रहः । **अचिरेति ।** अचिरं [illegible] उपारूढं प्राप्तं यौवनं तारुण्यं यस्याः सा तथा ताम् । रूपाकृति-

१ मनोहराम्. २ [illegible]. ३ निद्रामिव. ४ [illegible]

जातविस्मयस्याभून्मनसि महीपतेः—'अहो विधातुरस्थाने सौन्दर्यनिष्पादनप्रयत्नः । तथा हि । यदि नामेयमात्मरूपोपहसिताशेषरूपसंपदुत्पादिता, किमर्थमपगतस्पर्शसंभोगसुखे कृतं कुले जन्म । मन्ये च मातङ्गजातिस्पर्शदोषभयादस्पृशतेयमुत्पादिता प्रजापतिना, अन्यथा कथमियमक्लिष्टता लावण्यस्य । नहि करतलस्पर्शक्लेशितानामवयवानामीदृशी भवति कान्तिः । सर्वथा धिग्धिग्विधातारमसदृशसंयोगकारिणम्, मनोहराकृतिरपि क्रूरजातितया येनेयमसुरश्रीरिव सततनिन्दितसुरता रमणीयाप्युद्वेजयति' इति । एवमादि चिन्तयन्तमेव राजानमीषद्विगलितकर्णपल्लवावतंसा प्रगल्भवनितेव कन्यका प्रणनाम । कृतप्रणामायां च तस्यां मणिकुट्टिमोपविष्टायां स पुरुषस्तं विहङ्गमं शुकमादाय पञ्जरगतमेव किंचिदुपसृत्य राज्ञे न्यवेदयत् ।

मितार्थं । अतीतीति । अतिशयस्योरस्थाकृतिराकारो यस्याः सा तथा ताम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

मनसीति । मनसि जातो विस्मय आश्चर्यं यस्यैवंभूतस्य महीपते राज्ञः । एवमित्यध्याहार्यम् । अभूदित्यन्वयः । एतमेवास्य विषयमाह—अहो इति । अहो इति वितर्के । विधातुर्ब्रह्मणोऽस्थानेऽवसरे सौन्दर्यस्याकृष्टस्य निष्पादनं निर्माणं तत्र प्रयत्नः परिश्रमः । तदेव दर्शयति—तथाहीति । नामेति कोमलामन्त्रणे । यदीयं चाण्डालकन्यकात्मनः स्वकीयस्य रूपेण सौन्दर्येणोपहसितोपहास्यास्पदीकृताशेषरूपसंपद्यया सकलसौन्दर्यसंपद्येया सैवंविधोत्पादिता निर्मिता । किमर्थं किंप्रयोजनम् । अपगते दूरीभूते स्पर्शः संभोगः संभोगसुखं सुरतमात्रं ते च यस्मिन्नेवंभूते कुले जन्मोत्पत्तिः कृतं विहितम् । किमर्थमिति विमर्शे निश्चयमाह—मन्ये चेति । मन्ये जाने । अहमिति शेषः । प्रजापतिना ब्रह्मणास्पृशता स्पर्शमकुर्वतेयम् । उत्पादिता निष्पादिता । अत्रार्थे हेतुमाह—मातङ्गेति । मातङ्गस्य जातिः मातङ्गजातिस्तस्याः स्पर्शः संस्पर्शस्तज्जनितो यो दोषस्तस्माद्भयं भीतिस्तस्मादित्यर्थः । विपर्यये बाधकमाह—अन्यथेति । अन्यथा पूर्वोक्तविपर्यये । लावण्यस्य लवणिमः । कथमिति प्रश्ने । इयं प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणाक्लिष्टता कोमलत्वं स्यात् । अत्रार्थे हेतुमाह—नहीति । करतलस्पर्शक्लेशितानामवयवानां कुचादीनाम् । ईदृशी एतादृशी कान्तिः सौकुमार्यं नहि भवति न स्यात् । सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण । धिग्धिगिति खेदातिशये आम्रेडितम् । विधातारं ब्रह्माणमसदृशोऽननुरूपो यः संयोगः संबन्धस्तत्कारिणम् । येनासदृशसंयोगेनेयं चाण्डालकन्यका मनोहराकृतिरपि क्रूरजातितया [illegible] दैत्यानां श्रीर्लक्ष्मीस्तद्वत् । सततमिति । सततं निरन्तरं निन्दितं गर्हितं सुरतं मैथुनं यस्याः सैवंविधा रमणीयापि संभोगयोग्याप्युद्वेजयति । उद्वेगमुत्पादयतीत्यर्थः । पक्षे सततं निन्दिताः सुराः सुरसमूहो ययेति दैत्यलक्ष्म्या विशेषणम् । एवमिति । एवमादि पूर्वोक्तप्रकारेण । चिन्तयन्तं विमर्शं कुर्वाणमेव राजानं नृपं कन्यका चाण्डालकुमारी प्रणनाम प्रणाममकरोत् । केव । प्रगल्भवनितेव [illegible] प्रगल्भवनिता नमस्कारोत्यर्थः । अत्र वीतराज्यं व्यङ्ग्यम् । [illegible] । पुनः कीदृशी । ईषदिति । ईषदल्पमवगलितोऽधःपतितः कर्णपल्लवावतंसः कर्णाभरणं यस्याः सा तथा । अत्र कर्णपदं कटिमेखलादिवज्ज्ञेयम् । तदुक्तम्—'कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः' इति । [illegible] इति काव्यप्रकाशेऽपि । कृतेति । कृतो विहित [illegible] रत्नबद्धभूमिस्तत्रोपविष्टायां स्थितायाम् । स इति । [illegible] गृहीत्वा पञ्जरं पक्षिरक्षणस्थलं तत्र गतमेव [illegible] । किंचिदित्यल्पं पुर उपसृत्यागत्य राज्ञे नृपाय न्यवेदयत्प्रदर्शितवान् ।

---

१ [illegible]. २ आमूर. ३ [illegible]; रूपविधानप्रयत्न. ४ असत्या [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ निन्दितसुरता. ८ मनोहरा. ९ [illegible]. १० विहङ्गमं [illegible]. ११ [illegible].

अब्रवीच्च—'देव, विदितसकलशास्त्रार्थः, राजनीतिप्रयोगकुशलः, पुराणेतिहासकथालापनिपुणः, वेदिता गीतश्रुतीनां, काव्यनाटकाख्यायिकाख्यानकप्रभृतीनामपरिमितानां सुभाषितानामध्येता स्वयं च कर्ता, परिहासालापपेशलः, वीणावेणुमुरजादीनामसमः श्रोता, नृत्तप्रयोगदर्शननिपुणः, चित्रकर्मणि प्रवीणः, द्यूतव्यापारे प्रगल्भः, प्रणयकलहकुपितकामिनीप्रसादनोपायचतुरः, गजतुरगपुरुषस्त्रीलक्षणाभिज्ञः, सकलभूतलरत्नभूतोऽयं वैशंपायनो नाम शुकः सर्वरत्नानामुदधिरिव देवो भाजनमिति कृत्वैनमादायास्मत्स्वामिदुहिता देवपादमूलमायाता । तदयमात्मीयः क्रियताम्' इत्युक्त्वा नरपतेः पुरो निधाय पञ्जरमसावपससार ।

अब्रवीच्च । उवाचेत्यर्थः । देवेति संबोधनपदम् । 'राजा भट्टारको देवः' इति कोशः । हे राजन्, अयं वैशम्पायनो नाम वैशम्पायन इति नाम्ना प्रसिद्धः । नामेति कोमलामन्त्रणे । शुको वर्तते । कीदृक् । विदितो ज्ञातः सकलशास्त्राणां धर्मार्थकाममोक्षप्रतिपादकशास्त्राणामर्थोऽभिधेयो येन स तथा । तेन वक्ष्यमाणेन न पौनरुक्त्यम् । इतः शुकं विशेषयन्नाह—**राजेति** । राजनीतेः कामन्दकीप्रतिपादितायाः प्रयोगः शिक्षा तत्र कुशलश्चतुरः । **पुराणेति** । पुराणं पञ्चलक्षणम्, इतिहासः पुरावृत्तम् तेषां या कथा वार्ता तत्र च आलापस्तदर्थबोधकवाक्यरचना तत्र निपुणश्चतुरः । **वेदितेति** । गीतं गानम्, श्रुतयो द्वाविंशतिः । तदुक्तम्—'सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनाश्चैकोनविंशतिः । ताना एकोनपञ्चाशद्द्व्यधिका विंशतिः श्रुतिः ॥' इति । तासां वेदिता ज्ञाता । **काव्येति** । दोषाभावे सति गुणालंकारवत्कविकर्म काव्यम्, नाटकमभिनयात्मकम्, आख्यायिका वासवदत्तादिः, आख्यानकमिदानींतनराजवृत्तम्, एतत्प्रभृतीनां सामुद्रिकादीनां तथापरिमितानामसंख्यानां, सुभाषितानां शृङ्गारनीतिवैराग्यप्रतिपादकानां चाध्येता पाठकः । स्वयमात्मनैव कर्ता निष्पादकश्च । अनेन तस्य सर्वकलासु नैपुण्यं सूचितम् । **परीति** । परिहासोऽन्येषां नर्मवचनैर्हसनं तस्य च आलापा एतत्संबन्धकशब्दप्रयोगास्तत्र पेशलः कुशलः । **वीणेति** । वीणाशब्दसमभिव्याहारात्ततम् । तथैव वेणुशब्देन सुषिरम्, मुरजशब्देनानद्धं, आदिशब्दाद्घनं कांस्यतालादि गृह्यते । एतेषामसमोऽद्वितीयः श्रोताकर्णयिता । **नृत्तमिति** । नृत्तं तालल्याश्रितं तस्य प्रयोगः प्रारम्भो दर्शनमवलोकनं तत्र निपुणोऽभिज्ञः । **चित्रेति** । चित्रकर्मण्यालेख्यकलायां प्रवीणः । कृतपरिश्रम इत्यर्थः । **द्यूतेति** । द्यूतं दुरोदरं तस्य व्यापारो व्याहृतिस्तत्र प्रगल्भः प्रतिभान्वितः । **प्रणयेति** । प्रणयेन स्नेहेन यः कलहः कलिस्तेन कुपिता कोपं प्राप्ता या कामिनी स्त्री तस्याः प्रसादनं सान्त्वनं तत्र य उपायः प्रयत्नस्तत्र चतुरोऽभिज्ञः । **गजेति** । गजा भद्रजातीयाः, तुरगाः शालिहोत्रोक्तदेवमणिप्रभृतयः, पुरुषा धीरोदात्तप्रभृतयः, स्त्रियः पद्मिनीप्रभृतयः, तासां लक्षणानि सामुद्रिकोक्तानि तत्राभिज्ञः कुशलः । **सकलेति** । सकलं समग्रं यद्भूतलं अर्थाद्भरतक्षेत्रं तत्र रत्नभूतः । स्वजातावत्युत्कृष्ट इत्यर्थः । अयं च प्रत्यक्षेण दृश्यमानः संनिहितः । रत्नं च मुक्तारत्नाश्रयत्वात् । राज्ञो रत्नाकरत्वमाह—**सर्वेति** । सर्वरत्नानां सर्वोत्कृष्टवस्तूनां भाजनमाश्रयः । क इव । उदधिरिव समुद्र इव । यथोदधिः सर्वरत्नानां कौस्तुभप्रभृतीनामाश्रयस्तथा भवानपीत्यर्थः । एतत्प्रयोजनमाह—**इतीति** । इतिकृत्वा इतिहेतोरस्मत्स्वामिनो वक्ष्यमाणस्य दुहिता कन्यकैनं शुकमादाय गृहीत्वा देवस्य राज्ञः पादमूलं चरणमूलमायातागता । **तदिति** । तस्माद्धेतोरयं शुक आत्मीयः स्वकीयः क्रियतां विधीयतामिति पूर्वप्रतिपादितमुक्त्वा प्रतिपाद्य । 'पूर्वकालत्वस्य क्त्वाप्रत्ययवाच्यत्वेऽपि विवक्षितविवेकेनानन्तर्यमेव वाच्यम्' इति । नरपते राज्ञः पुरो निधायाग्रे स्थापयित्वा पञ्जरं पक्षिरक्षणस्थलम्, असौ पुरुषोऽपससारापसृतवान् । 'सृ अपसरणे' इत्यस्य लिटि रूपम् ।

---

१ नाटकाख्यानक. २ मुरजप्रभृतीनां वाद्यविशेषाणाम्. ३ नृत्त. ४ प्रणयकुपित. ५ कामिनीजन. ६ सर्वरत्नानां च. ७ मायातेव. ८ पञ्जरमपससार.

अग्रतो च स्थित्वा विहङ्गमो राजाभिमुखो भूत्वा समुन्नमय्य दक्षिणं चरणमतिस्पष्टवर्णस्वरसंस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यार्यामिमां पपाठ—

'स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।
चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥ २१ ॥'

राजा तु तामार्यां श्रुत्वा संजातविस्मयः सहर्षमासन्नवर्तिनम्, अतिमहार्हहेमासनोपविष्टम्, अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम्, अतिवयसम्, अग्रजन्मानम्, अखिले मन्त्रिमण्डले प्रधानममात्यं कुमारपालितनामानमब्रवीत्—'श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च मधुरता । प्रथमं तावदिदमेव महदाश्चर्यम्, यदयमसंकीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वारसंस्कारयोगां विशेषसंयुक्तां गिरमुदीरयति । तत्र पुनरपरमभिमतविषये तिर्यग्जातेः

अग्रेति । संनिधानदेशेऽग्रगामी दक्षिणे भूत्वा स्थित्वा विहङ्गमो राजाभिमुखः । 'दक्षिणं चरणमुत्क्षिप्य' । राजाभिमुखो मुखसंमुखो भूत्वा दक्षिणचरणमूर्ध्वं कृत्वा जयशब्दमुच्चार्येत्यर्थः । मुखस्थो वर्णोच्चारणे स्पष्टोऽयं नृपस्यापि । अतीति । अतिस्पष्टः अतिव्यक्तः वर्णाः अकारादयः स्वराः उदात्ता-दयस्तेषां संस्कारः परिपाको यस्या सा तथा तया । कृतजयशब्दः कृतः जयशब्दो येन सः जयशब्दे तस्य वर्ण इति विशेषः । एवंविधया गिरा वाण्या राजानमुद्दिश्य कृत्वा आर्यामिमां वक्ष्यमाणामार्यां पपाठ पठितवान् । स्तनेति । भवतस्तव रिपुस्त्रीणां शत्रुस्त्रीणां स्तनयुगं कुचयुगं व्रतमिव नियममिव चरत्याचरति । तदेव विशिनष्टि—अश्र्विति । अश्रुभिर्नेत्रजलैः स्नातं कृतस्नानम् । समीपेति । समीपतरवर्तिनं संनिहितवर्ति । कस्य । हृदयशोकाग्नेः मनःसंबन्धिशोकवह्नेः । पुनः किंविधम् । विमुक्ताहारम् विमुक्तस्त्यक्त आ समन्ताद्धारो येन तत्तथा । अन्योऽपि यो व्रतं चरति सोऽपि विमुक्ताहारः कृतस्नानोऽग्नि-समीपस्थायी च स्यात् ॥ २१ ॥

राजा तु श्लोकेऽपि तामार्यां गाथां श्रुत्वाकर्ण्य संजातविस्मयः समुत्पन्नाश्चर्यः सहर्षं सप्रमोदं यथा स्यात्तथा-सन्नवर्तिनं समीपवर्तिनम् । कुमारेति । कुमारपालित इति नाम यस्यैवंभूतममात्यं सचिवममब्रवीदित्यन्वयः । अथामात्यं विशेषयन्नाह—अतीति । अतिमहार्हमतिमूल्यं यद्धेमासनं सुवर्णासनं तत्रोपविष्टं स्थितम् । अशेषेति । अशेषाणि समग्राणि यानि नीतिशास्त्राणि लोकव्यवहारादिविवेकशास्त्राणि तत्त्वार्थानि तेषां पारगं रहस्यवेत्तारम् । कमिव । अमरगुरुमिव बृहस्पतिमिव । अतीति । अत्यधिकं वयो वयोवस्थावृद्धत्वं यस्य स तथा तम् । अग्रेति । अग्रे प्रथमवर्णे जन्म यस्य स तम् । ब्राह्मणमित्यर्थः । अखिलेति । अखिले समग्रे मन्त्रिमण्डले धीसचिवसमुदाये प्रधानं मुख्यम् । श्रुतेति । भवद्भिर्युष्माभिरस्य विहङ्गमस्य शुकस्य वर्णा-कादयस्तेषामुच्चारणे वक्तव्यतायां स्पष्टता अक्लिष्टता श्रुताकर्णिता । तथा स्वरे स्वरविषये मधुरता माधुर्यम् । चकारः पुनरर्थः । प्रथममिति । प्रथममादौ तावदित्यव्ययमवधारणार्थम् । इदमेव प्रत्यागतमेव महदाश्चर्यम् अतिकौतूहलमित्यर्थः । तदेव दर्शयति—यदिति । यदयं गिरं वाणीमुदीरयत्युच्चरति । इतो वाणीं विशे-षयन्नाह—असंकीर्णेति । असंकीर्णः परस्परवैलक्षण्येन प्रतीयमानो वर्णानामक्षराणां प्रविभागो विभागो यस्या सा तथा ताम् । अभीति । मात्रा एकारादयः, अनुस्वारा अनुनासिकाः, संस्कारो व्याकरणशुद्धिः, अभि-व्यक्ताः प्रकटाः, एतेषां योगाः संबन्धा यस्यां सा तथा ताम् । विशेषेति । विशेषः शब्दश्लेषादिस्तेन संयुक्ताम्

१ सविस्मितहृदयराज. २ समुन्नमय्य. ३ वर्णसंस्कारया. ४ तां श्रुत्वा. ५ जातविस्मयः. ६ महार्हासनोपविष्टं; महार्हहेमासनोपविष्टम्. ७ अतिपरिणतवयसम्. ८ अखिलमन्त्रिमण्डले प्रधानम्; अखिलमन्त्रिमण्डलप्रधानम्. ९ महत्तरमाश्चर्यम्; महाश्चर्यम्. १० असंकीर्ण. ११ अनुस्वारस्वरसंयोगविशेष; अनुस्वारस्वरसंयोगाम्. १२ सद-यमतिपरिस्फुटाक्षरां गिरम्; यदयमतिपरिस्फुटां गिरम्. १३ पुनर्वदिषम्.

मनुजस्येव संस्कारवतो बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथा हि । अनेन समुत्क्षिप्तदक्षिणचरणेनोच्चार्य जयशब्दमियमार्या मामुद्दिश्य परिस्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च भयाहारमैथुननिद्रासंज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति । इदं तु महच्चित्रम्' इत्युक्तवति भूभुजि कुमारपालितः किंचित्स्मितवदनोऽब्रवीत्—'किमत्र चित्रम् । एते हि शुकसारिकाप्रभृतयो विहङ्गविशेषा यथाश्रुतां वाचमुच्चारयन्तीत्यधिगतमेव देवेन । तत्राप्यन्यजन्मोपात्तसंस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रयत्नेन वा संस्कारातिशय उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यदेतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिपरिस्फुटाभिधाना वागासीत् । अग्निशापात्त्वस्फुटालापता शुकानामुपजाता, करिणां च जिह्वापरिवृत्तिः' इति । एवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नशिशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमध्यारूढमावेदयन्ना-

---

गच्छताम् । **तत्रेति** । पुनरपरमधिकमभिमतविषय उपादेयेऽर्थे तिरश्चोऽपि पक्षिणोऽपि मनुजस्येव मनुष्यस्येव संस्कारवत इति तत्तदर्थविषयानुभवजन्यः संस्कारस्तद्वतो बुद्धिपूर्वा प्रतिभाहेतुका प्रवृत्तिः प्रवर्तनं भवति । चित्राश्चर्यमित्यर्थः । तदेवाद्भुतं दर्शयति—**तथा हीति** । अनेन शुकेन समुत्क्षिप्त ऊर्ध्वीकृतो दक्षिणचरणोऽपसव्यपादो येन स तथा तेन जयशब्दं जयजयारवमुच्चार्योदीर्येयमार्या पूर्वोक्ता मामुद्दिश्य परिस्फुटानि व्यक्तान्यक्षराणि यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । गीता गानविषयीकृता । किमित्यत आह—**प्रायेणेति** । प्रायेण बाहुल्येन पक्षिणः पतत्रिणः, पशवो मृगादयः । **भयेति** । भयमनिष्टहेतुज्ञानम्, आहारः क्षुधानिवृत्त्युपायः, मैथुनं व्यवायः, निद्रा बाह्येन्द्रियोपरमः, संज्ञा लोकव्यवहारजनकशब्दः, एतन्मात्रवेदिनो भवन्ति एतन्मात्रमेव जानन्ति नाधिकम् । इदं तु महच्चित्रं महदाश्चर्यम् । इत्युक्तवतीतिभाषितवति भूभुजि राज्ञि सति कुमारपालितः किंचित्स्मितवदनः किंचिदीषत्स्मितं हास्यं तेन युक्तं वदनं यस्य स तथाभूतोऽब्रवीत् । सर्वथाऽसंभाव्यमानाद्भुतदर्शनेनानर्थशङ्कां निराकुर्वन्नाह—**किमत्रेति** । किमत्र चित्रमाश्चर्यम् । तत्रार्थे हेतुमाह—**एते हीति** । एते शुकाः प्रसिद्धाः सारिकाः पीतपादा एतत्प्रभृतयो विहङ्गविशेषा यथाश्रुतामर्थबोधशून्यां वाचं गिरमुच्चारयन्ति ब्रुवन्ति । देवेन स्वामिनेति पूर्वोक्तमधिगतमेव ज्ञातमेव । एतेन स्वानुभवोऽपि सूचितः । अत्रापि कारणान्तरसांनिध्यं दर्शयन्नाह—**तत्रापीति** । तत्रापि पूर्वपक्षव्यतायामन्यजन्मनि पूर्वजन्मन्युपात्तो गृहीतो यः संस्कारः पूर्वोक्तलक्षणस्तस्यानुबन्धोऽविच्छिन्नत्वेन वा । पुरुषाणाम् अर्थात्प्रेक्षावतां प्रयत्नेनोद्योगेन वा । संस्कारेऽतिशयो दार्ढ्यमुपजायत उत्पद्यते । ताभ्यां हेतुभ्यां वाग्व्यापारयुक्ता भवन्तीति भावः । इति अतो नातिचित्रम् । अत्रान्यदपि कारणमस्तीत्याशयेनाह—**अन्यदिति** । अन्यदपि कारणान्तरमस्ति । तदेव दर्शयति—**एतेषामिति** । एतेषां शुकादीनां पुरा पूर्वं प्राचीनपुरुषाणामिवातिपरिस्फुटमतिविशदमभिधानं नाम यस्यामेवंविधा वागासीत् । तु पुनरर्थे । अग्निशापादस्फुटालापता शुकादीनामुपजातेति स्पष्टम् । अत्रायं प्रवादः । छद्मना गृहीतरूपस्य वह्नेर्यादृशं संवादं श्रुतवाञ्छुकस्तथैवोक्तवानिति तं प्रति क्रुद्धेन वह्निना स शप्तः । करिणां हस्तिनां च जिह्वापरिवृत्तिः स्वभावजनितां तां दूरीकृत्य तत्स्थले तदितररसनायाः प्रक्षेपः । सा च गजानामेव नान्येषामित्यन्यत्र विस्तरः । शुक्र इत्यविशदाक्षरत्वमिति । **तस्मिन्निति** । तस्मिन् कुमारपालित एवं पूर्वोक्तप्रकारेणोच्चारयत्येवोक्तवत्येव मध्याह्नशङ्खध्वनिर्जलजनिनाद उदतिष्ठदुत्पन्नोऽभू-

---

१ संस्कारवती. २ वाक्प्रवृत्तिः. ३ एतेन. ४ अतिपरिस्फुटाक्षरम्. ५ निद्रामात्र. ६ नृपमवादीत्. ७ देव किमत्र. ८ विहङ्गम. ९ यथाश्रुतम्. १० तत्राप्यत्रान्य. ११ अन्यच्च. १२ स्फुटाक्षरा. १३ अपरिस्फुटा. १४ सारिकाणाम्. १५ मध्यमारूढ.

अपसृते च तस्मिन्नवसरे विहङ्गराजो राजाभिमुखो भूत्वोन्नमय्य दक्षिणं चरणमतिस्पष्टवर्ण-स्वरसंस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यार्यामिमां पपाठ—

'स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।
चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥ २१ ॥

राजा तु तामार्यां श्रुत्वा संजातविस्मयः सहर्षमासन्नवर्तिनम्, अतिमहार्घहेमासनोपविष्टम्, अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम्, अतिवयसम्, अग्रजन्मानम्, अखिले मन्त्रिमण्डले प्रधानममात्यं कुमारपालितनामानमब्रवीत्—'श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च मधुरता । प्रथमं तावदिदमेव महदाश्चर्यम्, यदयमसंकीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वारसंस्कारयोगां विशेषसंयुक्तां गिरमुदीरयति । तत्र पुनरपरमभिमतविषये तिरश्चोऽपि

अपेति । तस्मिन्पुरुषेऽपगते दूरीभूते सति स पूर्वोक्तो विहङ्गानां पक्षिणां राजा विहङ्गराजः । 'राज-[illegible]' । राजाभिमुखो नृपसमुखो भूत्वा दक्षिणमपसव्यं चरणं पादमुन्नमय्योर्ध्वीकृत्य । शुकादीनां [illegible] जातिस्वभावः । अतीति । अतिस्पष्टा अनिव्यक्ता वर्णा अक्षराणि स्वरा [illegible] संस्कारः परिपाको यस्यां सा तथा तया । यद्यप्यन्यत्र शुकादीनामस्पष्टो वर्णस्तथाप्येतस्य स्पष्टो [illegible] इति [illegible] । एवंभूतया गिरा वाण्या राजानमुद्दिश्य कृतो विहितो जयशब्दो येन स एवं-[illegible] इमामग्रे वक्ष्यमाणामार्यां पपाठापाठीत् । स्तनेति । भवतस्तव रिपुस्त्रीणां दस्युवनितानां स्तनयुगं कुचयुग्म-[illegible] नियमभिव चरतीत्यन्वयः । तदेव विशिनष्टि—अश्र्विति । अश्रुभिर्नयनसलिलैः स्नातं कृतस्नानम् । समीपेति । समीपतरवर्ति सन्निहितवर्ति । कस्य । हृदयशोकः स्वभर्तृवियोगजनितं दुःखं तदेवाग्निर्वह्निस्तस्य । [illegible] मुक्तो हारो मुक्ताहारो येन तत्तथा । अन्योऽपि यो व्रतं चरति सोऽपि विमुक्ताहारः कृतस्नानोऽग्नि-समीपवर्ती च स्यात् ॥ २१ ॥

राजा तु तामिति । तामार्यां राजा श्रुत्वाकर्ण्य संजातविस्मयः समुत्पन्नाश्चर्यः सहर्षं सप्रमोदं यथा स्यात्तथा [illegible] समीपवर्तिनम् । कुमारेति । कुमारपालित इति नाम यस्यैवंभूतममात्यं सचिवमब्रवीदवोचत् । [illegible]—अतीति । अतिमहार्घमतिबहुमूल्यं यद्धेमासनं सुवर्णासनं तत्रोपविष्टं स्थितम् । अमरेति । [illegible] समग्राणि यानि नीतिशास्त्राणि लोकव्यवहारविवेकप्रतिपादकानि शास्त्राणि [illegible] पारगम् । कमिव । अमरगुरुमिव बृहस्पतिमिव । अतीति । अत्यधिकं वयो दिवसबाहुल्यं यस्य स तथा तम् । अग्रेति । अग्रे प्रथमतो जन्म यस्य स तम् । ब्राह्मणमित्यर्थः । अखिलेति । अखि-[illegible] प्रधानं मुख्यम् । श्रुतेति । भवद्भिर्युष्माभिरस्य विहङ्गमस्य शुकस्य [illegible] श्रुताकर्णिता । तथा स्वरे स्वरविषये मधुरता माधुर्यम् । [illegible] । प्रथममिति । प्रथमतो तावदिदमेव महदाश्चर्यम् [illegible] । तदेव दर्शयति—यदिति । यदयं गिरं वाणीमुदीरयत्युच्चरति । इतो वाणीं वि-[illegible]—असंकीर्णेति । असंकीर्णः परस्परमेलनाभावेन प्रतीयमानो वर्णानामक्षराणां प्रविभागो विभागो [illegible] । अभीति । [illegible], अनुस्वारा अनुनासिका, संस्कारो व्याकरणशुद्धिः, [illegible] विशेषेति । विशेषः शब्दश्लेषादिभेन संयु-

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ महार्घहेमासनोपवि-[illegible]. ७ [illegible]. ८ अखिलमन्त्रिमण्डले प्रधानम्; अखिलमन्त्रिमण्डलप्रधान-[illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ अनुस्वारस्वरसंयोगविशेष, अनुस्वारस्वरसंयोगम्. १२ [illegible]. १३ पुनर्यदयम्.

मनुजस्येव संस्कारवतो बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथा हि । अनेन समुत्क्षिप्तदक्षिणचरणेनोच्चार्य जयशब्दमियमार्या मामुद्दिश्य परिस्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च भयाहारमैथुननिद्रासंज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति । इदं तु महच्चित्रम्' इत्युक्तवति भूभुजि कुमारपालितः किंचित्स्मितवदनोऽब्रवीत्—'किमत्र चित्रम् । एते हि शुकसारिकाप्रभृतयो विहङ्गविशेषा यथाश्रुतां वाचमुच्चारयन्तीत्यधिगतमेव देवेन । तत्राप्यन्यजन्मोपात्तसंस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रयत्नेन वा संस्कारातिशय उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यदेतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिपरिस्फुटाभिधाना वागासीत् । अग्निशापात्त्वस्फुटालापता शुकानामुपजाता, करिणां च जिह्वापरिवृत्तिः' इति । एवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नशिशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमध्यारूढमावेदयन्ना-

---

लिताम् । तत्रेति । पुनरपरमपि विस्मयनिमित्तविषय उपालेख्येऽर्थे तिरश्चोऽपि पक्षिणोऽपि मनुजस्येव मनुष्यस्येव संस्कारवत इति तत्तदर्थविषयानुभवजन्यः संस्कारस्तद्वतो बुद्धिपूर्वा प्रतिभाहेतुका प्रवृत्तिः प्रवर्तनं भवति । चित्राश्चर्यमित्यर्थः । तदेवाद्भुतं दर्शयति—तथा हीति । अनेन शुकेन समुत्क्षिप्त ऊर्ध्वीकृतो दक्षिणचरणोऽग्रगन्यपादो येन स तथा तेन जयशब्दं जयजयारवमुच्चार्योदीर्येयमार्या पूर्वोक्ता मामुद्दिश्य परिस्फुटानि व्यक्तान्यक्षराणि यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । गीता गानविषयीकृता । किमित्यत आह—प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन पक्षिणः पतत्रिणः, पशवो मृगाद्याः । भयेति । भयमनिष्टहेतुज्ञानम्, आहारः क्षुधानिवृत्त्युपायः, मैथुनं व्यवायः, निद्रा बाह्येन्द्रियोपरमः, संज्ञा लोकव्यवहारजनकशब्दः, एतन्मात्रवेदिनो भवन्ति एतन्मात्रमेव जानन्ति नाधिकम् । इदं तु महच्चित्रं महदाश्चर्यम् । इत्युक्तवतीतिभाषितवति भूभुजि राज्ञि सति कुमारपालितः किंचित्स्मितवदनः किंचिदीषत्स्मितं हास्यं तेन युक्तं वदनं यस्य स तथाऽवादीदब्रवीत् । सर्वथाऽसंभाव्यमानाद्भुतदर्शनेनानर्थशङ्की निराकुर्वन्नाह—किमत्रेति । किमत्र चित्रमाश्चर्यम् । तत्रार्थे हेतुमाह—एते हीति । एते शुकाः प्रसिद्धाः सारिकाः पीतपादा एतत्प्रभृतयो विहङ्गविशेषा यथाश्रुतामर्थबोधजन्यां वाचं गिरमुच्चारयन्ति ब्रुवन्ति । देवेन स्वामिनेति पूर्वोक्तमधिगतमेव ज्ञातमेव । एतेन स्वानुभवोऽपि सूचितः । अत्रापि कारणान्तरसाचिव्यं दर्शयन्नाह—तत्रापीति । तत्रापि पूर्ववक्तव्यतायामन्यजन्मनि पूर्वजन्मन्युपात्तो गृहीतो यः संस्कारः पूर्वोक्तलक्षणस्तस्यानुबन्धोऽविच्छिन्नत्वेन वा । पुरुषाणाम् अर्थात्प्रेक्षावतां प्रयत्नेनाभियोगेन वा । संस्कारेऽतिशयो दार्ढ्यमुपजायत उत्पद्यते । ताभ्यां हेतुभ्यां वाग्व्यापारयुक्ता भवन्तीति भावः । इति अतो नातिचित्रम् । अत्रान्यदपि कारणमस्तीत्याशयेनाह—अन्यदिति । अन्यदपि कारणान्तरमस्ति । तदेव दर्शयति—एतेषामिति । एतेषां शुकादीनां पुरा पूर्वं प्राक्तनपुरुषाणामिवातिपरिस्फुटमतिविशदमभिधानं नाम यस्यामेवंविधा वागासीत् । तु पुनरर्थे । अग्निशापादस्फुटालापता शुकादीनामुपजातेति स्पष्टम् । अत्रायं प्रवादः । छद्मना गृहीतरूपस्य वह्नेर्यादृशं संवादं श्रुतवाञ्छुकस्तथैवोक्तवानिति तं प्रति क्रुद्धेन वह्निना स शप्तः । करिणां हस्तिनां च जिह्वापरिवृत्तिः स्वभावजनितां तां दूरीकृत्य तत्स्थले तदितररसनायाः प्रक्षेपः । सा च गजानामेव नान्येषामित्यन्यत्र विस्तरः । शुक इत्यविशदाक्षरत्वमिति । तस्मिन्निति । तस्मिन् कुमारपालिते एवं पूर्वोक्तप्रकारेणोच्चारयत्येवोक्तवत्येव मध्याह्नशङ्खध्वनिर्जलजनिनाद उदतिष्ठदुत्पन्नोऽभू-

---

१ संस्कारवती. २ वाक्प्रवृत्तिः. ३ एतेन. ४ अतिपरिस्फुटाक्षरम्. ५ निद्रामात्र. ६ नृपमवादीत्. ७ देव किमत्र. ८ विहङ्गम. ९ यथाश्रुतम्. १० तत्राप्यशान्त. ११ अन्यच्च. १२ स्फुटाक्षरा. १३ अपरिस्फुटा. १४ सारिकाणाम्. १५ मध्यमारूढ.

अपगते च तस्मिन्, स विहङ्गराजो राजाभिमुखो भूत्वोन्नमय्य दक्षिणं चरणमतिस्पष्टवर्णस्वरसंस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यार्यामिमां पपाठ—

'स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः।
चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम्॥ २१॥

राजा तु तामार्यां श्रुत्वा संजातविस्मयः सहर्षमासन्नवर्तिनम्, अतिमहार्हहेमासनोपविष्टम्, अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम्, अतिवयसम्, अग्रजन्मानम्, अखिले मन्त्रिमण्डले प्रधानममात्यं कुमारपालितनामानमब्रवीत्—'श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे स्वरे च मधुरता। प्रथमं तावदिदमेव महदाश्चर्यम्, यदयमसंकीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वारसंस्कारयोगां विशेषसंयुक्तां गिरमुदीरयति। तत्र पुनरपरमभिमतविषये तिरश्चोऽपि

अपेति। तस्मिन्पुरुषेऽपगते दूरीभूते सति स पूर्वोक्तो विहङ्गानां पक्षिणां राजा विहङ्गराजः। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्'। राजाभिमुखो नृपसंमुखो भूत्वा दक्षिणमपसव्यं चरणं पादमुन्नमय्योर्ध्वीकृत्य। शुकादीनां शब्दोच्चारणे तादृशोऽयं जातिस्वभावः। **अतीति।** अतिशयेन अतिस्पष्टा वर्णा अक्षराणि स्वरा उदात्तादयस्तेषां संस्कारः परिपाको यस्यां सा तथा तया। यद्यप्यन्यत्र शुकादीनामक्षराणि वर्णास्पष्टानि तथाप्ययं विशेष इति विशेषः। एवंविधया गिरा वाण्या राजानमुद्दिश्य कृतो विहितो जयशब्दो येन स एवंभूत इमामग्रे वक्ष्यमाणामार्यां पपाठापाठीत्। **स्तनेति।** भवतस्तव रिपुस्त्रीणां दस्युवनितानां स्तनयुगं कुचयुगलमिव नियममिव चरति आसेवते। तदेव विशिनष्टि—**अश्र्विति।** अश्रुभिर्नयनसलिलैः स्नातं कृतस्नानम्। **समीपेति।** समीपतरवर्ति सन्निहितवर्ति। कस्य। हृदयशोक स्वभर्तृवियोगजनितं दुःखं तदेवाग्निर्वह्निस्तस्य। विमुक्तस्त्यक्त आ समन्ताद्धारो येन तत्तथा। अन्योऽपि यो व्रतं चरति सोऽपि विमुक्ताहारः कृतस्नानोऽग्निसमीपस्थायी च स्यात्॥ २१॥

[illegible] सहर्षं सप्रमोदं यथा स्यात्तथा।
[illegible] तममात्यं सचिवमब्रवीदवोचत्।
[illegible] सुवर्णासनं तत्रोपविष्टं स्थितम्।

अशेषेति। अशेषाणि समस्तानि यानि नीतिशास्त्राणि लोकद्वयविवेकप्रतिपादकानि तेषां पारगं रहस्यवेत्तारम्। कमिव। अमरगुरुमिव बृहस्पतिमिव। **अतीति।** अत्यधिकं वयो दिवसबहुत्वं यस्य स तथा तम्। **अग्रेति।** अग्रे प्रथमवर्णे जन्म यस्य स तम्। ब्राह्मणमित्यर्थः। **अखिलेति।** अखिले समग्रे मन्त्रिमण्डले धीसचिवसमुदाये प्रधानं मुख्यम्। **श्रुतेति।** भवद्भिर्युष्माभिरस्य विहङ्गमस्य शुकस्य वर्णानामक्षराणामुच्चारणे वक्तव्यतायां स्पष्टताक्लिष्टता श्रुताकर्णिता। तथा स्वरे स्वरविषये मधुरता माधुर्यम्। इत्यपरः पुनरर्थः। **प्रथममिति।** प्रथममादौ तावदित्यन्यव्यवच्छेदार्थः। इदमेव प्रत्यक्षगतमेव महदाश्चर्यम्। अतिविस्मयजनकमित्यर्थः। तदेव दर्शयति—**यदिति।** यदयं गिरं वाणीमुदीरयत्युच्चरति। इतो वाणीं विशेषयन्नाह—**असंकीर्णेति।** असंकीर्णः परस्परवैलक्षण्येन प्रतीयमानो वर्णानामक्षराणां प्रविभागो विभागो यस्यां सा तथा ताम्। **अभीति।** मात्रा एकारादयः, अनुस्वारा अनुनासिकाः, संस्कारो व्याकरणशुद्धिः, अभिव्यक्ताः प्रकटाः, एतेषां योगाः संबन्धा यस्यां सा तथा ताम्। **विशेषेति।** विशेषः शब्दश्लेषादिकस्तेन संयुक्ता

---

१ तस्मिन्विहङ्गराजः. २ समुन्नमय्य. ३ वर्णसंस्कारया. ४ तां श्रुत्वा. ५ जातविस्मयः. ६ महार्हासनोपविष्टं; महार्हहेमासनोपविष्टम्. ७ अतिशयितवयसम्. ८ अखिलमन्त्रिमण्डले प्रधानम्; अखिलमन्त्रिमण्डलप्रधानम्. ९ महत्परमाश्चर्यं; महाश्चर्यम्. १० असंकीर्ण. ११ अनुस्वारस्वरसंयोगविशेष; अनुस्वारस्वरसंयोगाम्. १२ यद्यमतिपरिस्फुटाक्षरां गिरम्, यदयमतिपरिस्फुटां गिरम्. १३ पुनरिदम्.

मनुजस्येव संस्कारवतो[1] बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः[2] । तथा हि । अनेन[3] समुत्क्षिप्तदक्षिणचरणेनोच्चार्य जयशब्दमियमार्या मामुद्दिश्य परिस्फुटाक्षरं[4] गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च भयाहारमैथुननिद्रा[5]संज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति । इदं तु महच्चित्रम्' इत्युक्तवति भूभुजि कुमारपालितः किंचित्स्मितवदनोऽब्रवीत्[6]—'किमत्र[7] चित्रम् । एते हि शुकसारिकाप्रभृतयो विहङ्ग[8]विशेषा यथा[9]श्रुतां वाचमुच्चारयन्तीत्यधिगतमेव देवेन । तत्राप्यन्यजन्मो[10]पात्तसंस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रयत्नेन वा संस्कारातिशय उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यदे[11]तेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिपरिस्फुटा[12]भिधाना वागासीत् । अग्निशापात्त्वस्फुटा[13]लापता शुकानामुपजाता, करिणां[14] च जिह्वापरिवृत्तिः' इति । एवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नशिशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्य[15]मध्यारूढमावेदयन्ना-

---

नलिनाम् । **तथेति** । पुनरपरमपि चित्रमिममवलोकय उपादेयेऽर्थे तिरश्चोऽपि पक्षिणोऽपि मनुजस्येव मनुष्यस्येव संस्कारवत इति तद्दर्शनादनुभवजन्यः संस्कारस्तद्वतो बुद्धिपूर्वा प्रतिभाहेतुका प्रवृत्तिः प्रवर्तनं भवति । चित्राश्चर्यमित्यर्थः । तदेवाद्भुतं दर्शयति—**तथा हीति** । अनेन शुकेन समुत्क्षिप्त ऊर्ध्वीकृतो दक्षिणचरणोऽपसव्यपादो येन स तथा तेन जयशब्दं जयजयारवमुच्चार्योदीर्येयमार्या पूर्वोक्ता मामुद्दिश्य परिस्फुटानि व्यक्तान्यक्षराणि यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । गीता गानविषयीकृता । किमित्यत आह—**प्रायेणेति** । प्रायेण बाहुल्येन पक्षिणः पतत्त्रिणः, पशवो मृगादयः । **भयेति** । भयमनिष्टहेतुज्ञानम्, आहारः क्षुधानिवृत्त्युपायः, मैथुनं व्यवायः, निद्रा बाह्येन्द्रियोपरमः, संज्ञा लोकव्यवहारजनकशब्दः, एतन्मात्रवेदिनो भवन्ति एतन्मात्रमेव जानन्ति नाधिकम् । इदं तु महच्चित्रं महदाश्चर्यम् । इत्युक्तवतीति भाषितवति भूभुजि राज्ञि सति कुमारपालितः किंचित्स्मितवदनः किंचिदीषत्स्मितं हास्यं तेन युक्तं वदनं यस्य स तथाविधोऽब्रवीत् । सर्वथाऽसंभाव्यमानाद्भुतदर्शनेनानर्थशङ्कां निराकुर्वन्नाह—**किमत्रेति** । किमत्र चित्रमाश्चर्यम् । तत्रार्थे हेतुमाह—**एते हीति** । एते शुकाः प्रसिद्धाः सारिकाः पीतपादा एतत्प्रभृतयो विहङ्गविशेषा यथाश्रुतामर्थबोधशून्यां वाचं निरन्तरमुच्चारयन्ति ब्रुवन्ति । देवेन स्वामिनेति पूर्वोक्तमधिगतमेव ज्ञातमेव । एतेन स्वानुभवोऽपि सूचितः । अत्रापि कारणान्तरमाचिख्यं दर्शयन्नाह—**तत्रापीति** । तत्रापि पूर्वपक्षव्यवस्थायामन्यजन्मनि पूर्वजन्मन्युपात्तो गृहीतो यः संस्कारः पूर्वोक्तलक्षणस्तस्यानुबन्धोऽविच्छिन्नत्वेन वा । पुरुषाणाम् अर्थान्वेषणवतां प्रयत्नेनोद्योगेन वा । संस्कारेऽतिशयो दार्ढ्यमुपजायत उत्पद्यते । आभ्यां हेतुभ्यां वाग्व्यापारकुशला भवन्तीति भावः । इति अतो नातिचित्रम् । अत्रान्यदपि कारणमस्तीत्याशयेनाह—**अन्यदिति** । अन्यदपि कारणान्तरमस्ति । तदेव दर्शयति—**एतेषामिति** । एतेषां शुकादीनां पुरा पूर्वं प्राचीनपुरुषाणामिवातिपरिस्फुटमतिविशदमभिधानं नाम यस्यामेवंविधा वागासीत् । तु पुनरर्थे । अग्निशापादस्फुटालापता शुकादीनामुपजातेति स्पष्टम् । अत्रायं प्रवादः । छद्मना गृहीतरूपस्य वह्नेर्यादृशं संवादं श्रुतवाञ्छुकस्तथैवोक्तवानिति तं प्रति क्रुद्धेन वह्निना स शप्तः । करिणां हस्तिनां च जिह्वापरिवृत्तिः स्वभावजनितां तां दूरीकृत्य तत्स्थले तदितररसनायाः प्रक्षेपः । सा च गजानामेव नान्येषामित्यन्यत्र विस्तरः । शुक स्वल्पविशदाक्षरत्वमिति । **तस्मिन्निति** । तस्मिन् कुमारपालित एवं पूर्वोक्तप्रकारेणोच्चारयत्येवोक्तवत्येव मध्याह्नशङ्खध्वनिर्जलजनिनाद उदतिष्ठदुत्पन्नोऽभू-

---

१ संस्कारवती. २ वाक्प्रवृत्तिः. ३ एतेन. ४ अतिपरिस्फुटाक्षरम्. ५ निद्रामात्र. ६ नृपमवादीत्. ७ देव किमत्र. ८ विहग. ९ यथाश्रुतम्. १० तत्रान्यजन्म. ११ अन्यच्च. १२ स्फुटाक्षरा. १३ अपरिस्फुटा. १४ सारिकाणाम्. १५ मध्यमारूढ.

अपसृते च तस्मिन्स विहङ्गराजो राजाभिमुखो भूत्वोन्नमय्य दक्षिणं चरणमतिस्पष्टवर्णस्वरसंस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यार्यामिमां पपाठ—

'स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।
चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥ २१ ॥

राजा तु तामार्यां श्रुत्वा संजातविस्मयः सहर्षमासन्नवर्तिनम्, अतिमहार्हहेमासनोपविष्टम्, अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम्, अतिवयसम्, अग्रजन्मानम्, अखिले मन्त्रिमण्डले प्रधानममात्यं कुमारपालितनामानमब्रवीत्—'श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च मधुरता । प्रथमं तावदिदमेव महदाश्चर्यम्, यदयमसंकीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वारसंस्कारयोगां विशेषसंयुक्तां गिरमुदीरयति । तत्र पुनरपरमभिमतविषये तिरश्चो

अपेति । तस्मिन्पुरुषेऽपसृते दूरीभूते सति स पूर्वोक्तो विहङ्गानां पक्षिणां राजा विहङ्गराजः । 'दक्षिणमभ्युन्नमय्य' । राजाभिमुखो नृपसंमुखो भूत्वा दक्षिणमपसव्यं चरणं पादमुन्नमय्योर्ध्वीकृत्य । शुकानां शब्दोच्चारणे तादृशोऽयं जातिस्वभावः । अतीति । अतिस्पष्टा अतिव्यक्ता वर्णा अक्षराणि स्वरा उदात्तादयस्तेषां संस्कारः परिपाको यस्यां सा तथा तया । यद्यप्यत्र शुकादीनामक्षरादौ वर्णोच्चारणसामर्थ्यं तथापि वर्णं इति विशेषः । एवंविधया गिरा वाण्या राजानमुद्दिश्य कृतो विहितो जयशब्दो येन स एवंविध इमामग्रे वक्ष्यमाणामार्यां पपाठापाठीत् । स्तनेति । भवतस्तव रिपुस्त्रीणां शत्रुवनितानां स्तनयुगं कुचयुग्मं व्रतमिव नियममिव चरत्यासेवते । तदेव विशिनष्टि—अश्र्विति । अश्रुभिर्नयनसलिलैः स्नातं कृतस्नानम् । समीपेति । समीपतरवर्ति संनिहिततरवर्ति । कस्य । हृदयशोकः स्वभर्तृवियोगजनितं दुःखं तदेवाग्निर्वह्निस्तस्य । विमुक्तेति । विमुक्तस्त्यक्त आ समन्ताद्धारो येन तत्तथा । अन्योऽपि यो व्रतं चरति सोऽपि विमुक्ताहारः स्नातोऽग्निसमीपस्थायी च स्यात् ॥ २१ ॥

राजा तु नृपोऽपि तामार्यां गाथां श्रुत्वाकर्ण्य संजातविस्मयः समुत्पन्नाश्चर्यः सहर्षं सप्रमोदं यथा स्यात्तथा आसन्नवर्तिनं समीपवर्तिनम् । कुमारेति । कुमारपालित इति नाम यस्यैवंभूतममात्यं सचिवमब्रवीदित्यन्वयः । अथामात्यं विशेषयन्नाह—अतीति । अतिमहार्हमतिबहुमूल्यं यद्धेमासनं सुवर्णासनं तत्रोपविष्टं स्थितम् । अशेषेति । अशेषाणि समग्राणि यानि नीतिशास्त्राणि लोकवृत्तविवेकाविवेकप्रतिपादकानि तेषां पारगं रहस्यवेत्तारम् । कमिव । अमरगुरुमिव बृहस्पतिमिव । अतीति । अत्यधिकं वयो दिवसबाहुल्यं यस्य स तथा तम् । अग्रेति । अग्रे प्रथमवर्णे जन्म यस्य स तम् । ब्राह्मणमित्यर्थः । अखिलेति । अखिले समग्रे मन्त्रिमण्डले धीसचिवसमुदाये प्रधानं मुख्यम् । श्रुतेति । भवद्भिर्युष्माभिरस्य विहङ्गमस्य शुकस्य वर्णोच्चारणे अक्षरोच्चारणे स्पष्टता श्रुताकर्णिता । तथा स्वरे स्वरविषये मधुरता माधुर्यम् । वक्तारं पुनरयं । प्रथममिति । प्रथममादौ तावदित्यव्ययमवच्छेदार्थः । इदमेव प्रत्यक्षगतमेव महदाश्चर्यम् अतिकौतुकमित्यर्थः । तदेव दर्शयति—यदिति । यदयं गिरं वाणीमुदीरयत्युच्चरति । इतो वाणीं विशेषयन्नाह—असंकीर्णेति । असंकीर्णः परस्परवैलक्षण्येन प्रतीयमानो वर्णानामक्षराणां प्रविभागो विभागो यस्यां सा तथा ताम् । अभीति । मात्रा एकादयः, अनुस्वाराः सानुनासिकाः, संस्कारो व्याकरणशुद्धिः, अभिव्यक्ता प्रकटा, एतेषां योगः संबन्धो यस्यां सा तथा ताम् । विशेषेति । विशेषः शब्दश्लेषादित्वेन संयुक्त

---

१ तस्मिन्विहङ्गराजः. २ समुन्नमय्य. ३ वर्णसंस्कारया. ४ तां श्रुत्वा. ५ जातविस्मयः. ६ महार्हमनोरविष्ट; महार्हहेमासनोपविष्टम्. ७ अतिपरिणतवयसम्. ८ अखिलमन्त्रिमण्डले प्रधानम्; अखिलमन्त्रिमण्डलप्रधानम्. ९ महत्तरमाश्चर्यम्; महाश्चर्यम्. १० असंकीर्ण. ११ अनुस्वारस्वरसंयोगविशेष; अनुस्वारस्वरसंयोगाम्. १२ यदयमतिपरिस्फुटाक्षरां गिरम्, यदयमतिपरिस्फुटां गिरम्. १३ पुनर्वैदग्ध्यम्.

मनुजस्येव संस्कारवतो बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथा हि । अनेन समुत्क्षिप्तदक्षिणचरणेनोच्चार्य जयशब्दमियमार्या मामुद्दिश्य परिस्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च भयाहारमैथुननिद्रासंज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति । इदं तु महच्चित्रम्' इत्युक्तवति भूभुजि कुमारपालितः किंचित्स्मितवदनोऽब्रवीत्—'किमत्र चित्रम् । एते हि शुकसारिकाप्रभृतयो विहंगविशेषा यथाश्रुतां वाचमुच्चारयन्तीत्यधिगतमेव देवेन । तत्राप्यन्यजन्मोपात्तसंस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रयत्नेन वा संस्कारातिशय उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यदेतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिपरिस्फुटाभिधाना वागासीत् । अग्निशापात्त्वस्फुटालापता शुकानामुपजाता, करिणां च जिह्वापरिवृत्तिः' इति । एवमुच्चरत्येव तस्मिन्नशिशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमध्यारूढमावेदयन्ना-

---

नाहिताम् । **तत्रेति** । पुनरपरमपि विस्मयनिमित्तमिदम् उपाङ्गेऽर्थे तिर्यग्गोऽपि पक्षिणोऽपि मनुजस्येव मनुष्यस्येव संस्कारवत इति तत्तदर्थविषयानुभवजन्यः संस्कारस्तद्वतो बुद्धिपूर्वा प्रतिभाहेतुका प्रवृत्तिः प्रवर्तनं भवति । चित्राश्चर्यमित्यर्थः । तदेवाद्भुतं दर्शयति—**तथा हीति** । अनेन शुकेन समुत्क्षिप्त ऊर्ध्वीकृतो दक्षिणचरणोऽपसव्यपादो येन स तथा तेन जयशब्दं जयजयारवमुच्चार्योदीर्य इयमार्या पूर्वोक्ता मामुद्दिश्य परिस्फुटानि व्यक्तान्यक्षराणि यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । गीता गानविषयीकृता । किमित्यत आह—**प्रायेणेति** । प्रायेण बाहुल्येन पक्षिणः पतत्रिणः, पशवो मृगाद्याः । **भयेति** । भयमनिष्टहेतुज्ञानम्, आहारः क्षुधानिरसनम्, मैथुनं व्यवायः, निद्रा बाह्येन्द्रियोपरमः, संज्ञा लोकव्यवहारजनकशब्दः, एतन्मात्रवेदिनो भवन्ति एतन्मात्रमेव जानन्ति नाधिकम् । इदं तु महच्चित्रं महदाश्चर्यम् । इत्युक्तवतीति भाषितवति भूभुजि राज्ञि सति कुमारपालितः किंचित्स्मितवदनः किंचिदीषत्स्मितं हास्यं तेन युक्तं वदनं यस्य स तथाब्रवीदवदत् । सर्वथाऽसंभाव्यमानाद्भुतदर्शनेनानर्गलशङ्कां निराकुर्वन्नाह—**किमत्रेति** । किमत्र चित्रमाश्चर्यम् । तत्रार्थे हेतुमाह—**एते हीति** । एते शुकाः प्रसिद्धाः सारिकाः पीतपादा एतत्प्रभृतयो विहङ्गविशेषा यथाश्रुतामर्थबोधशून्यां वाचं गिरमुच्चारयन्ति ब्रुवन्ति । देवेन स्वामिनेति पूर्वोक्तमधिगतमेव ज्ञातमेव । एतेन स्वानुभवोऽपि सूचितः । अत्रापि कारणान्तरमाधिक्यं दर्शयन्नाह—**तत्रापीति** । तत्रापि पूर्वं यत्कथनाय अन्यजन्मनि पूर्वजन्मन्युपात्तो गृहीतो यः संस्कारः पूर्वोक्तलक्षणस्तस्यानुबन्धोऽविच्छिन्नत्वं तेन वा । पुरुषाणाम् अर्वाग्प्रेक्षावतां प्रयत्नेनाभियोगेन वा । संस्कारेऽतिशयो दार्ढ्यमुपजायत उत्पद्यते । ताभ्यां हेतुभ्यां वाग्व्यापारयुक्ता भवन्तीति भावः । इति अतो नातिचित्रम् । अत्रान्यदपि कारणमस्तीत्याशयेनाह—**अन्यदिति** । अन्यदपि कारणान्तरमस्ति । तदेव दर्शयति—**एतेषामिति** । एतेषां शुकादीनां पुरा पूर्वं प्राचीनपुरुषाणामिवातिपरिस्फुटमतिविशदमभिधानं नाम यस्यामेवंविधा वागासीत् । तु पुनरर्थे । अग्निशापादस्फुटालापता शुकादीनामुपजातेति स्पष्टम् । अत्रायं प्रवादः । छद्मना गृहीतस्वरूपस्य वह्नेर्गोप्यं संवादं श्रुतवान्शुकस्तथैवोक्तवानिति तं प्रति क्रुद्धेन वह्निना स शप्तः । करिणां हस्तिनां च जिह्वापरिवृत्तिः स्वभावजनितां तां दूरीकृत्य तत्स्थले तदितरस्य तस्याः प्रक्षेपः । सा च गजानामेव नान्येषामित्यन्वय निरास । शुक इत्यविशदाक्षरत्वमिति । **तस्मिन्निति** । तस्मिन् कुमारपालित एवं पूर्वोक्तप्रकारेणोच्चारयत्येवोक्तवत्येव मध्याह्नशङ्खध्वनिर्जलजनिनाद उदतिष्ठदुत्पन्नोऽभू-

---

१ संस्कारवती. २ वाक्प्रवृत्तिः. ३ एतेन. ४ अतिपरिस्फुटाक्षरम्. ५ निद्रामात्र. ६ नृपमब्रवीत्. ७ देव किमत्र. ८ विहग. ९ यथाश्रुत. १० तत्राप्यन्य. ११ अन्यच्च. १२ स्फुटाक्षरा. १३ अपरिस्फुटा. १४ सारिकाणाम्. १५ मध्यमारूढ.

अपसृते च तस्मिन्नेव विहङ्गराजो राजाभिमुखो भूत्वोन्नमय्य दक्षिणं चरणमतिस्पष्टवर्णस्वरसंस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यार्यामिमां पपाठ—

'स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।
चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥ २१ ॥'

राजा तु तामार्यां श्रुत्वा संजातविस्मयः सहर्षमासन्नवर्तिनम्, अतिमहार्हहेमासनोपविष्टम्, अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम्, अतिवयसम्, अग्रजन्मानम्, अखिले मन्त्रिमण्डले प्रधानममात्यं कुमारपालितनामानमब्रवीत्—'श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च मधुरता । प्रथमं तावदिदमेव महदाश्चर्यम्, यदयमसंकीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वारसंस्कारयोगां विशेषसंयुक्तां गिरमुदीरयति । तत्र पुनरपरमभिमतविषये तिर्यगोऽपि

अपेति । [illegible] दूरीभूते सति स पूर्वोक्तो विहङ्गानां पक्षिणां राजा विहङ्गराजः । [illegible] राजाभिमुखो [illegible] भूत्वा दक्षिणमसव्यं चरणं पादमुन्नमय्योर्ध्वीकृत्य । शुकादीना[illegible] । अतीति । अतिस्पष्टा अतिव्यक्ता वर्णा अक्षराणि स्वरा उदात्ता[illegible] यस्यां सा तथा तया । यद्यप्यन्यत्र शुकादीनामस्पष्टो वर्णस्तथाप्येतस्य स्पष्टो [illegible] । एवंविधया गिरा वाण्या राजानमुद्दिश्य कृतो विहितो जयशब्दो येन स एवं[illegible] । स्तनेति । भवतस्तव रिपुस्त्रीणां शत्रुवनितानां स्तनयुगं कुचयुगं [illegible] व्रतमिव [illegible] । अश्रुभिर्नयनसलिलैः स्नातं कृतस्नानम् । समीपेति । [illegible] । कस्य । हृदयशोकः स्वभर्तृवियोगजनितं दुःखं तदेवाग्निर्वह्निस्तस्य । [illegible] तेन तथा । अन्योऽपि यो व्रतं चरति सोऽपि विमुक्ताहारः स्नातोऽग्नि[illegible] ॥ २१ ॥

[illegible] तु तामार्यां [illegible] श्रुत्वा संजातविस्मयः समुत्पन्नाश्चर्यः सहर्षं सप्रमोदं यथा स्यात्तथा [illegible] । कुमारेति । कुमारपालित इति नाम यस्यैवंभूतममात्यं सचिवमब्रवीदित्यन्वयः । [illegible]—अतीति । अतिमहार्हमतिबहुमूल्यं यद्धेमासनं सुवर्णासनं तत्रोपविष्टं स्थितम् । अमरेति । [illegible] नीतिशास्त्राणि [illegible] तथापि तेषां [illegible] । अमरगुरुमिव बृहस्पतिमिव । अतीति । अत्यधिकं वयो [illegible] । अग्रेति । अग्रे प्रथमतो जन्म यस्य स तम् । ब्राह्मणमित्यर्थः । अखिलेति । अखिले [illegible] मुख्यम् । श्रुतेति । भवद्भिर्युष्माभिरस्य विहङ्गमस्य शुकस्य वर्णो[illegible] । तथा स्वरे [illegible] मधुरता माधुर्यम् । [illegible] । प्रथममिति । प्रथमतो [illegible] । इदमेव [illegible] महदाश्चर्यम् । [illegible]—यदिति । यदयं गिरं वाणीमुदीरयत्युच्चारयति । [illegible] वर्णा [illegible] । [illegible] वर्णानामक्षराणां प्रविभागो विभाग[illegible] । [illegible], अनुस्वारा अनुनासिका, संस्कारो व्याकरणशुद्धिः, अभि[illegible] यस्यां सा तथा ताम् । विशेषेति । विशेष. शब्द[illegible]

---

१ [illegible] . २ [illegible] . ३ [illegible] . ४ [illegible] . ५ [illegible] . ६ [illegible] . ७ [illegible] . ८ [illegible] . ९ [illegible] . १० [illegible] . ११ [illegible] . १२ [illegible] . १३ [illegible]

मानां निनादेन, [illegible] संसक्तो [illegible] निनादेन [illegible] च [illegible] मानां [illegible] च [illegible] [illegible] कूजितेन, [illegible] [illegible] [illegible] च पुनः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] मणिमयकुट्टिमानां निनादेन, [illegible] च [illegible] च [illegible] मधुरवचनानुपा-

[illegible] शब्देन [illegible] । पुनः केन । घाटेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । पुनः केन । नूपुरेति । नूपुराणां [illegible] [illegible] । पुनः [illegible] । प्रघटितेति । [illegible] [illegible] एव [illegible] । [illegible] । [illegible] । पुनः केन । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । 'कूजितं [illegible]' इति कोशः । पुनः केन । चरणेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्घोषेण [illegible] [illegible] । [illegible] । पुनः केन । आलोकयाल्दे- [illegible] । केषाम् । प्रतीहारिणां [illegible] । अथ प्रतीहारिणो विशेषय- न्नाह—पुर इति । पुरोऽग्रे [illegible] तथा [illegible] । [illegible] । कि कुर्वताम् । [illegible] । उच्चारितेति । उच्चारयताम् । [illegible] । [illegible] शब्देन दीर्घेणायतेन । पुनः [illegible] । [illegible] । उच्चारितेति । उच्चरित उच्चो यः शब्दस्तस्य प्रति- [illegible] । केषु । भवनानि [illegible] [illegible] तेषां कुञ्जेषु [illegible] । पुनः केन । मणीति । मणिकुट्टिमे [illegible] [illegible] । कि क्रियमाणस्य । [illegible] । कामिः । [illegible] । [illegible] । अमलेति । अमला निर्मला [illegible] [illegible] । केषाम् । राज्ञां नृपाणाम् । कि कुर्वताम् । प्रणमतां नमस्कारं कुर्वताम् । [illegible] । ससंभ्रमेति । संभ्रमेण [illegible] [illegible] शिरसि [illegible] शिरो-

१ [illegible]. २ [illegible]नाम. ३ उत्सुकानाम. ४ काञ्ची. ५ निघोत; निपातनिघोष. ६ बहुमती ध्वनिना. ७ प्रतिहाराणाम्. ८ ससंभ्रमजनानाम्. ९ जानपदानाम्. १० उच्चारयताम्. ११ आलोकयतालोकयतेति. १२ ता-[illegible]दीपेन. १३ कुञ्जेषु धारित. १४ प्रतिशब्दतया. १५ दीर्घतरयाताम्; दीर्घतरताम्. १६ स्तनेन. १७ निपतन. १८ [illegible]. १९ मदकलमधुरवचनानुपातिन; मधुरवचनानुपातिन.

तेन पठतां दिगन्तव्यापिना कलकलेन, प्रचलितजनचरणशतसंक्षोभाद्विहाय कुसुमप्रकरमुत्पततां च मधुलिहां हुंकृतेन, संक्षोभादतित्वरितपदप्रवृत्तैरवनिपतिभिः केयूरकोटिताडितानां क्वणितमुखररत्नदाम्नां च मणिस्तम्भानां रणितेन सर्वतः क्षुभितमिव तदास्थानभवनमभवत्।

अथ विसर्जितराजलोको 'विश्रम्यताम्' इति स्वयमेवाभिधाय तां चाण्डालकन्यकां, 'वैशम्पायनः प्रवेश्यतामभ्यन्तरम्' इति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमादिश्य, कतिपयाप्तराजपुत्रपरिवृतो नरपतिरभ्यन्तरं प्राविशत्। अपनीताभरणश्च दिवसकर इव विगलितकिरणजालः चन्द्रतारकासमूहशून्य इव गगनाभोगः समुपाहृतसमुचितव्यायामोपकरणां व्यायामभूमिमयासीत्। स तस्यां च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः, श्रमवशादुन्मिषन्तीभिः

मणयो येषां ते तथा तेषाम्। पुनः केन। मणीति। मणिकर्णपूराणां रत्नकर्णाभरणानां निनादेन शब्देन। कं[illegible] विशेषयन्नाह—प्रणामेति। प्रणामेन नमस्कारेण शिरोनमनात्पर्यस्तानां पतितानाम्। अतीति। अतिशयितं यन्मणिकुट्टिमं तत्र निपतितेन पातेन रणरणायितानां [illegible]नाम्। पुनः केन। दिशां [illegible] दिगन्तालव्याप्नुवन्ति[illegible] कलकलेन कोलाहलेन। केषाम्। पठताम्। कीर्तिपाठकानामि[illegible]। [illegible]। पुरोयायिना [illegible] मङ्गलपाठकानां बन्दिनां जयजीवजयजीवेति सन्मधुरं वचनं [illegible] पाठेन प्रपठनेन। पुनः केन। मधुलिहां भ्रमराणां हुंकृतेन हुंकारशब्देन। किं कुर्वताम्। उत्पतताम् [illegible]। किं कृत्वा। विहाय त्यक्त्वा। किम्। कुसुमप्रकरं पुष्पसमूहम्। कस्मात्। प्रचलितेति। प्रचलिता ये जनाः [illegible] चरणाः पादास्तेषां शतं तस्मात् संक्षोभः संभ्रमस्तस्मात्। पुनः केन। मणिस्तम्भानां रत्नस्तम्भानां रणितेन रणत्कारेण। कीदृशेन। क्वणितेन शब्दितेन मुखराणि वाचालानि रत्नदामानि येषु ते तथा तेषाम्। केयूरेति। केयूराणामङ्गदानां कोट्योऽग्रभागास्तैस्ताडितानामाहतानामिति स्तम्भविशेषणम्। कैः। अवनिपतिभिः भूपतिभिः। कीदृशैः। संक्षोभः [illegible] तस्मादतित्वरितपदमतिवेगवत्तरचरणं यथा स्यात्तथा प्रवृत्तैः प्रवर्तितैः। अन्यत्स्पष्टं प्रागेवोक्तम्।

अथेति। अथेत्यनन्तरं। नरपती राजा कतिपयैः कियद्भिराप्तैः शिष्टै राजपुत्रैर्नृपसूनुभिः परिवृतः सहितो [illegible] विसर्जितो [illegible] राजलोकः परिच्छदस्त्रैरो येन स तथा। राज्ञो विशेषणम्। विश्रम्यतां विश्रान्तं [illegible] स्वयमेवात्मनैव [illegible] तां चाण्डालकन्यकां, वैशम्पायनश्च शुकोऽभ्यन्तरं मध्यं प्रवेश्यतां प्र[illegible] ताम्बूलस्य नागवल्ल्याः करङ्कः [illegible] सा तथा तामादिश्याज्ञां दत्त्वाभ्यन्तरम्। [illegible]। तदनन्तरं स राजा व्यायाम श्रमस्तत्करणयोग्या भूमिं [illegible] इत्युक्त्वा। [illegible] विशेषयन्नाह—अपेति। अपनीतानि दूरीकृतान्याभरणानि भूषणानि येन स तथा। क इव। दिवसकर इव सूर्य इव। कीदृशः। विगलितानि भ्रष्टानि किरणजालानि दीधितिवृन्दानि यस्य स तथा। [illegible]। पुनः क इव। गगनाभोग इव घनाश्रयविस्तार इव। कीदृशः। चन्द्र [illegible], तारका [illegible], तेषां समूहः [illegible] शून्यः। अथ व्यायामभूमिं विशिनष्टि—समुपाहृतेति। समुपाहृतान्यानीतानि समुचितानि योग्यानि व्यायामे श्रम उपकरणानि साधनानि यस्यां [illegible]। स राजा तस्यां भूमौ समानं तुल्यं वयः कौमारादि येषामेवंविधै राजपुत्रैर्नृपसूनुभिः सह सार्धं कृतो [illegible] मधुरः [illegible] व्यायामो येन स तथा। अन्वेष्यमाणा भूयमाणा भूमिः शरीरं यस्य स तथा। [illegible]। स्वेदेति। कपोलयोर्गण्डस्थलयोः स्वेदजलस्य श्रमजनितदेहजलस्य [illegible] मुक्तावलीसदृशा [illegible]। इतः स्वेदजलकणिकामालानि विशेषयन्नाह—श्रमेति।

---

१ [illegible], २ [illegible], ३ [illegible], ४ [illegible]. ५ अभ्यन्तरे [illegible] च [illegible], [illegible], ६ [illegible], ७ [illegible].

कपोलयोरीषदवदलितसिन्दुवारकुसुममञ्जरीविभ्रमाभिरुरसि निर्दयश्रमच्छिन्नहारविगलितमुक्ताफलप्रकरानुकारिणीभिर्ललाटपट्टकेऽष्टमीचन्द्रशकलतलोल्लसदमृतबिन्दुविडम्बिनीभिः स्वेदजलकणिकासंततिभिरलंक्रियमाणमूर्तिः, इतस्ततः स्नानोपकरणसंपादनसत्वरेण पुरः प्रधावता परिजनेन तत्कालं विरलजनेऽपि राजकुले समुत्सारणाधिकारमुचितं समाचरद्भिर्दण्डिभिरुपदिश्यमानमार्गः, विततसितवितानाम्, अनेकचारणगणनिबध्यमानमण्डलाम्, गन्धोदकपूर्णकनकमयजलद्रोणीसनाथमध्याम्, उपस्थापितस्फाटिकस्नानपीठाम्, एकान्तनिहितैः, अतिसुरभिगन्धसलिलपूर्णैः परिमलावकृष्टमधुकरकुलान्धकारितमुखैः आतपभयान्नीलकर्पटावगुण्ठितमुखैरिव स्नानकलशैरुपशोभितां स्नानभूमिमगच्छत् । अवतीर्णस्य जलद्रोणीं वारविलासिनीकरमृदितसुगन्धामलकलिप्तशिरसो राज्ञः परितः समुपतस्थुरंशुकनिबिडनिबद्धस्तनपरिकराः, दूरसमुत्सारितवलयबाहुलताः, समुत्क्षिप्तकर्णाभरणाः,

---

श्रमवशाद्व्यायामवशादुन्मिषन्तीभिः प्रकाशं प्राप्नुवतीभिः । कपोलयोः । **ईषदिति** । ईषत्किंचिदवदलितं मर्दितं सिन्दुवारस्य निर्गुण्ड्याः कुसुमं पुष्पं तस्या मञ्जरी वल्लरी तस्या विभ्रमो भ्रान्तिर्यासु तास्तथा ताभिः । **उरसीति** । उरसि वक्षःस्थले निर्दयश्रमेण कठिनप्रयासेनान्यैः कर्तुमशक्यव्यायामेनेति यावत् । तेन छिन्नश्छेदं प्राप्तो यो हारो मुक्तासरस्तस्माद्विगलितश्च्युतो यो मुक्ताफलानां मौक्तिकानां प्रकरः समूहस्तमनुकारिण्यस्तमनुकुर्वन्त्यस्ताभिः । **ललाटेति** । ललाटपट्टके भालस्थलेऽष्टमीचन्द्र एव शकलं तस्य तलमुत्तानस्थलं तत्रोल्लसन्तो दीप्यमाना येऽमृतबिन्दवः सुधापृषतास्तान्विडम्बयन्ति तिरस्कुर्वन्तीत्येवंशीलास्तास्तथा ताभिः । कीदृशो राजा । परिजनेन सेवकजनेन । कीदृशेन । पुरतोऽग्रे प्रधावता त्वरितं गच्छता । पुनः किंविशिष्टेन । इतस्ततः समन्तात्स्नानमाल्यवस्त्रोपकरणानि जलादीनि तेषां संपादनं निष्पादनं तत्र सत्वरेण शीघ्रेण । तत्कालं तत्समयावच्छेदेन विरलजनेऽपि स्वल्पजनेऽपि राजलोके राजगृहे सत्युचितं योग्यं समुत्सारणं निवारणं तत्र योऽधिकारो नियोगस्तं समाचरद्भिः कुर्वद्भिर्दण्डिभिर्वेत्रिभिर्योपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानो मार्गो यस्य स तथा । इतः परं स्नानभूमेर्विशेषणानि । **विततेति** । विततो विस्तीर्णः सितः शुभ्रो वितान उल्लोचो यस्यां सा तथा ताम् । **अनेकेति** । अनेकेऽसंख्या ये चारणगणाः कुशीलवसमुदायास्तैर्निबध्यमानं विरच्यमानं मण्डलं परिवृतिर्यस्यां सा तथा ताम् । **गन्धोदकेति** । गन्धोदकेन सुरभिपानीयेन पूर्णा भृता या कनकमयी सुवर्णमयी । अत्र विकारार्थे मयट् । एतादृशी जलद्रोणी जलकुण्डिका तया सनाथः सहितो मध्यो मध्यभागो यस्याः सा तथा ताम् । **उपेति** । उपस्थापितं न्यस्तं स्फाटिकं स्फटिकमणिनिर्मितं स्नानपीठमाप्लवनचतुष्किका यस्यां सा तथा ताम् । **स्नानेति** । स्नानार्थं ये कलशाः कुम्भास्तैरुपशोभितां विराजिताम् । अथ कलशान्विशेषयन्नाह—**एकान्तेति** । एकान्ते निर्जनस्थले निहितैः स्थापितैः । **अतीति** । अतिशयेन सुरभिर्गन्धो यस्मिन्नेवंविधं यत्सलिलं जलं तेन पूर्णैर्भृतैः । **परीति** । परिमलेन गन्धेनावकृष्टा ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां कुलानि समुदायास्तैरन्धकारितं संजातान्धकारं मुखमाननं येषां ते तथा तैः । कीदृशैरिव । आतपभयान्नीलकर्पटावगुण्ठितानि मुखानि येषां ते तथा तैरिव । जलद्रोणीमवतीर्णस्य तन्मध्ये प्रविष्टस्य राज्ञो भूपस्य परितः सर्वतः स्नानार्थमभिषेकदेवता इवाभिषेकाधिष्ठात्र्य इव वारयोषितो वाराङ्गनाः समुपतस्थुः सम्यक्प्रकारेणातिष्ठन् । कीदृशस्य । राज्ञः । वारविलासिन्या करेण मृदितं यत्सुगन्धामलकं सुरभिधात्रीफलं तेन लिप्तं शिरो यस्य स तथा तस्य । ता विशेषयन्नाह—**अंशुकेति** । अंशुकैर्वस्त्रैर्निबिडं दृढं निबद्धः संयतः स्तनपरिकरः कुचाभोगो याभिस्तास्तथा । **दूरेति** । दूरं समुत्सारितानि निराकृतानि वलयानि कङ्कणानि यास्वेवंभूता बाहुलता भुज-

---

१ अवगलितसितसिन्दुवार. २ रतिश्रम; रतिविभ्रम. ३ प्रधाविता. ४ परिजनेनानुगम्यमानः. ५ विरलतरेऽपि. ६ आचरद्भिः. ७ आदर्श्यमान. ८ अभिसुरभि. ९ कलशैः. १० अवतीर्णस्य च. ११ उपलिप्त. १२ समन्तात्. १३ समुपतस्थुः. १४ अंशुकविनिबद्ध. १५ चरणाभरणाः.

कर्णोत्सङ्गोत्सारितालकाः, गृहीतजलकलशाः, स्नानार्थमभिषेकदेवता इव वारयोषितः। ताभिश्च समुन्नतकुचकुम्भमण्डलाभिर्वारिमध्यप्रविष्टः करिणीभिरिव वनकरी परिवृतस्तत्क्षणं रराज राजा। द्रोणीसलिलादुत्थाय च स्नानपीठममलस्फटिकशिलातलं वरुण इव राजहंसमारुरोह। ततस्ताः काश्चिन्मरकतकलशप्रभाश्यामायमाना नलिन्य इव मूर्तिमत्यः पत्रपुटैः, काश्चिद्रजतकलशहस्ता रजन्य इव पूर्णचन्द्रमण्डलविनिर्गतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण, काश्चित्कलशोत्क्षेपश्रमस्वेदार्द्रशरीरा जलदेवता इव स्फाटिकैः कलशैस्तीर्थजलेन, काश्चिन्मलयसरित इव चन्दनरसमिश्रेण सलिलेन, काश्चिदुत्क्षिप्तकलशपार्श्वविन्यस्तहस्तपल्लवाः प्रकीर्यमाणनखमयूखजालकाः प्रत्यङ्गुलिविवरविनिर्गतजलधाराः सलिलयन्त्रदेवता इव, काश्चिज्जाड्यमपनेतुमाक्षिप्तबालातपेनेव दिवसश्रिय इव कनककलशहस्ताः कुङ्कुमजलेन वारवनिता यथायथं राजानमभिषिषिचुः। अनन्तरमुदपादि च स्फोटयन्निव श्रुतिपथमनेकशङ्खपटु-

---

हस्ते यासां ताः। **स्नात्विति**। समुद्धिसमुद्यारे सहितं कर्णाभरणमाभरणं भूषणं याभिस्तास्तथा। **कर्णेति**। कर्णोत्सङ्गाच्छ्रवणसमीपादुत्सारिता। उपरिन्यस्ता अलका कुन्तला याभिस्तास्तथा। अत्र शिरोदेशस्य शोभातिशयो व्यज्यते। **गृहीतेति**। गृहीता आत्ता जलकलशा वारिपूर्णघटा याभिस्ताः। न पुनर्थे। तामिस्तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे परिवृत आवृतो राजा नृपो रराज शुशुभे। कथंभूताभिस्ताभिः। समुन्नतं कुचकुम्भमण्डलं यासां ताभिः। कीदृशश्च राजा। वारिमध्यप्रविष्टः। क इव। करिणीभिर्हस्तिनीभिः परिवृतो वनकरीव। यथा धेनुकाभिः सर्वं मज्जनं कुर्वन्वनकरी शोभते तद्वदयमित्यर्थः। ततो द्रोणीसलिलात् द्रोणीजलादुत्थाय बहिर्निर्गत्य स्नानपीठमारुरोहेत्यन्वयः। कीदृशम्। **अमलेति**। अमलो मलवर्जितो यः स्फटिको मणिविशेषस्तद्वद्धवलं शुभ्रम्। क इव। वरुण इव। यथा वरुणः प्रचेता राजहंसं कलहंसमारोहति। **ततः इति**। आरोहणानन्तरं ता वारयोषितो यथायथं यथायोग्यं राजानमभिषिषिचुरभिषेकं चक्रुः। इतो वारयोषितो विशेषयन्नाह—**काश्चिदिति**। काश्चित् काश्चन मरकतमणिनिर्मितो यः कलशः कुम्भस्तस्य प्रभा कान्तिस्तया श्यामायमाना, श्यामवदाचरिताः नलिन्य इव पद्मिन्य इव मूर्तिमत्यो मीलत्वगाभ्यासद्रूपधारिण्य, पत्रपुटैः पर्णसंपुटैः राजानमभिषिषिचुरिति सर्वत्र। अन्याः काश्चन रजतस्य रूप्यस्य कलशः कुम्भो हस्ते पाणौ यासां तास्तथा। का इव। पूर्णचन्द्रमण्डलात्सम्पूर्णशशिबिम्बाद्विनिर्गतेन निःसृतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण कौमुदीरयेण शोभमाना रजन्य इव त्रियामा इव। अन्याः काश्चन कलशस्य कुम्भस्योत्क्षेप उत्पाटनं तस्माद्यः श्रमस्तेन यः स्वेदो घर्मजलं तेनार्द्रं क्लिन्नं शरीरं देहो यासां ताः स्फाटिकैः स्फटिकसंबन्धिभिः कलशैस्तीर्थजलेन तीर्थाम्भसा च महिता जलदेवता जलाधिष्ठात्र्य इव। **काश्चिदिति**। अन्याः काश्चन चन्दनस्य मलयजस्य रसो द्रवस्तेन मिश्रेण संयुक्तेन सलिलेन स्नानं चक्रुः। का इव। मलयसरित इव मलयाचलनद्य इव। ता अपि चन्दनरसमिश्रसलिला स्युः। **काश्चिदिति**। अन्याः काश्चनोत्क्षिप्त उत्पाटितो यः कलशस्तस्य पार्श्वयोर्वामदक्षिणयोर्विन्यस्ताः स्थापिता हस्तपल्लवाः कर-[illegible]नि याभिस्ताः प्रकीर्यमाणानीतस्ततो विक्षिप्यमाणानि नखमयूखजालकानि पुनर्भवदीधितयो याभिस्ताः। प्रत्यङ्गुलि प्रतिकरशाखं यानि विवराणि छिद्राणि तेभ्यो विनिर्गता जलधारा पानीयसततिर्यासां ताः। का इव। सलिलयन्त्रदेवता इव। ता अप्येवंविधा स्युरित्यर्थः। **काश्चिदिति**। अन्याः काश्चन कनकस्य सुवर्णस्य कलशो हस्ते यासां ताः। का इव दिवसश्रिय इव वासरलक्ष्मीरिव। केनेव। जाड्यं शीतमपनेतुं दूरीकर्तुमाक्षिप्त आकर्षितो यो बालातपो नव्यातपस्तेनेव कुङ्कुमजलेन केसरवारिणा। अत्र कुङ्कुमजलबालातपयोरुपमानोपमेयभावः। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। **अनन्तरमिति**। अभिषेकानन्तरं स्नानशङ्खानां

---

१ जलद्रोणी. २ काश्चन. ३ रुकज. ४ क्रमेण. ५ स्फोटयन्निव.

प्रहतानेकमृदङ्गवेणुवीणागीतिनिनादानुगम्यमानो बन्दिवृन्दकोलाहलाकुलो भुवनविवरव्यापी स्नानमङ्गलपाठकानामतिमुखरो ध्वनिः ।

एवं च क्रमेण निर्वर्तिताभिषेको विमलवनिर्मोकलघुनी धवले परिधाय धौते वाससी शरदम्बरैकदेश इव जलक्षालननिर्मलतनुः, अतिधवलजलधरच्छेदशुचिना दुकूलपट्टपल्लवेन तुहिनगिरिरिव गगनसरित्स्रोतसा कृतशिरोवेष्टनः, संपादितपितृजलक्रियो मन्त्रपूतेन तोयाञ्जलिना दिवसकरमभिप्रणम्य देवगृहमगमत् । उपरचितपशुपतिपूजश्च निष्क्रम्य देवगृहान्निर्वर्तिताग्निकार्यो विलेपनभूमौ झङ्कारिभिरलिकदम्बकैरनुबध्यमानपरिमलेन मृगमदकर्पूरकुङ्कुमवाससुरभिणा चन्दनेनानुलिप्तसर्वाङ्गो विरचितामोदिमालतीकुसुमशेखरः कृतवस्त्रपरिवर्तो

ध्वनिः शब्द उदपादुत्पन्नोऽभूत् । 'पद गतौ' इत्यस्य लुङि रूपम् । किंभूतोऽयम् । [illegible] दिक्षु प्रसृत इव । पुनः कीदृक् । [illegible] । किं विशिष्टानां पाठकानाम् । स्नानमङ्गलानि पाठयतां पाठकानाम् । पुनः कीदृशः । अनेकेति । अनेकप्रकारेण प्रहता वादिता पटव शब्दायमाना ये पटहा दुन्दुभयो, झल्लर्यो [illegible], मृदङ्गो मर्दलो, वेणुर्वंशो, वीणा वल्लकी, गीतानि गानानि एतेषां यो निनादः शब्दस्तेनानु-गम्यमानः अनुसरणं क्रियमाणः प्रवर्तमानः । पुनः कीदृक् । बन्दिनां मागधानां वृन्दं समूहस्तस्य कोलाहलः कलकलस्तेनाकुलो मिश्रितः । पुनः कीदृक् । भुवनेति । भुवनानां विवराणि छिद्राणि व्याप्नोतीत्येवंशीलः स तथा ।

एवं च पूर्वोक्तप्रकारेण क्रमेण परिपाट्या निर्वर्तितो विहितोऽभिषेको येनैवंभूतो नृपो देवगृहं देवालयमगमदित्यन्वयः । किं कृत्वा । विमलेति । विमलाः सर्पाणां निर्मोकः कञ्चुकस्तद्वल्लघुनी अतिस्वच्छे अत एव धवले शुभ्रे धौतवाससी प्रक्षालितवस्त्रे परिधाय परिधानं कृत्वा । अथ राजानं विशिनष्टि— जलेति । जलेन पानीयेन यत्क्षालनं तेन निर्मला अपगतमला तनुः शरीरं यस्य स तथा । किमिव । शरदिति । शरदि घनात्यये यदम्बरं गगनं तस्यैकदेशो भागस्तद्वदिव । शरदम्बरं घनरहितत्वान्निर्मलमेवेति भावः । अतीति । अतिधवलो यो जलधरो मेघस्तस्य यश्छेदः खण्डस्तद्वच्छुचिना निर्मलेन दुकूलस्य क्षीरोदवस्त्रस्य पल्लवेन प्रान्तेन कृतं विहितं शिरोवेष्टनमुत्तमाङ्गवेष्टनं येन स तथा । किमिव । तुहिनगिरिरिव हिमाचल इव । गिरिं विशिनष्टि—गगनेति । गगनसरित्स्वर्धुनी तस्याः स्रोतसः प्रवाहेण कृतशिरोवेष्टनः । संपादित इति । संपादिता निष्पादिता पितॄणां जलक्रिया येन सः । मन्त्रेति । मन्त्रैर्वेदोक्तैः पूतं पवित्रं यत्तोयं पानीयं तस्याञ्जलिः प्रसृतिद्वयेन दिवसकरं सूर्यमभि संमुखं प्रणम्य नमस्कृत्य । उपेति । उपरचिता निष्पादिता पशुपतेरीश्वरस्य पूजार्चा येनैवंभूतः सन् तस्माद्देवगृहान्निष्क्रम्य बहिरागत्यावनिपो राजाहारमशनादिकं निर्वर्तयामास कृतवानित्यन्वयः । निर्वर्तितेति । निर्वर्तितं कृतमग्निकार्यं होमादि येन सः । विलेपनभूमावङ्गरागनिष्पादनस्थले झङ्कारिभिर्झङ्कारशब्दं कुर्वाणैरलिकदम्बकैर्भ्रमरसमूहैरनुबध्यमानो निगम्यमानः परिमल आमोदो यस्य स तथा तेन । मृगमदेति । मृगमदः कस्तूरी, कर्पूरो हिमवालुका, कुङ्कुमं केशरमेतेषां यो वासः परिमलस्तेन सुरभिणा सुगन्धिनैवंभूतेन चन्दनेन मलयजेनानुलिप्तं लेपितं सर्वाङ्गं समग्रशरीरावयवा येन स तथा । इतो राज्ञो विशेषणानि—विरचितेति । विरचितो रचनाविशेषेण निर्मित आमोदिमालतीकुसुमानि सुगन्धिजातिपुष्पाणि तेषां शेखरः शिरोभूषणं येन स तथा । कृतेति । कृतो विहितः पूर्वपरिहितवस्त्रस्य परिवर्तः परावर्तो येन स तथा । कृतं वस्त्रस्य क्षीरोदवस्त्रस्य परिवर्तं उपरिवस्त्रं येनेति वा । रत्नेति । रत्नरचितः कर्णपूरः कर्णाभरणं

---

१ कोलाहलो. २ भवन. ३ मुखरो. ४ निर्वर्तित. ५ धौते वाससी. ६ आक्षालन. ७ विमल. ८ लेपन. ९ उपरचित. १० पूजश्च. ११ निर्वर्तित. १२ कृताम्बर. १३ परिवर्तो.

रत्नकर्णपूरमात्राभरणः समुचितभोजनैः सह भूपतिभिराहारमभिमतरसास्वादजातप्रीतिरवनिपो निर्वर्तयामास।

परिपीतधूमवर्तिरुपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मात्प्रमृष्टमणिकुट्टिमप्रदेशादुत्थाय नातिदूरवर्तिन्या ससंभ्रमप्रधावितया प्रतीहार्या प्रसारितबाहुमवलम्ब्य वेत्रलताग्रहणप्रसङ्गादतिजरठकिसलयानुकारिकरतलकरेणाभ्यन्तरसंचारसमुचितेन परिजनेनानुगम्यमानो, धवलांशुकपरिगतपर्यन्तया स्फटिकमणिमयभित्तिनिबद्धमिवोपलक्ष्यमाणम्, अतिसुरभिणा मृगनाभिपरिगतेनामोदिना चन्दनवारिणा सिक्तशिशिरमणिभूमिम्, अविरलविप्रकीर्णेन विमलमणिकुट्टिमगगनतलतारागणेनेव कुसुमोपहारेण निरन्तरनिचितम्, उत्कीर्णशालभञ्जिकानिवहेन संनिहितगृहदेवतेनेव गन्धसलिलक्षालितेन कलधौतमयेन स्तम्भसंचयेन विराजमानम्, अति-

---

रत्नकर्णपूरमात्रमाभरणं यस्य स तथा। ननु नीचजनप्रदर्शनार्थं बहुतरभूषणधारणमिति मात्रशब्दप्रयोगः। [illegible] समुचितैर्योग्यैर्भोजनं येषामेवंभूतैर्भूपतिभिः [illegible] सहेति मिलितक्रमः। अभीति। अभिमताः [illegible] रसास्तदास्वादात् प्रीतिः [illegible] जाता प्रीतिः सन्तुष्टिर्यस्य स तथा।

परीति। मुखसौगन्ध्यसंपादनार्थं परि सामस्त्येन पीता गृहीता धूमवर्तिर्द्रव्यविशेषो येन स तथा। किं कृत्वा। उपस्पृश्य। 'उपस्पर्शस्त्वाचमनम्' इति कोशः। पुनः किं कृत्वा। भुक्त्वा भोजनं विधाय। [illegible] परि [illegible] अपगतेरन्वयः। गृहीतमात्तं ताम्बूलं नागवल्लीदलं येन स तथा [illegible]। प्रमृष्टेति। प्रमृष्टं मार्जितं मणिकुट्टिमं यस्मिन्नेवंभूतात्प्रदेशात्स्थलात् उत्थाय। [illegible] नातिदूरे वर्तते या सा तया। पुनः कीदृश्या। ससंभ्रमं सभयं प्रधावितया त्वरितं [illegible] प्रतीहार्या। 'पुंसवदर्भा या नारी वधूं या च विचक्षणा। सा प्रतीहारी' इति। [illegible] बाहुमवलम्ब्य। तदाश्रयमारभ्येत्यर्थः। परीति। परिजनेन सेवकेनानुगम्यमानः [illegible] विशेषणम्। अथ सेवकजनं विशेषयन्नाह—वेत्रेति। वेत्रस्य वेत्रलताया [illegible] ग्रहणं धारणं तस्य प्रसङ्गो [illegible] अतिकठिनं परिणतं [illegible] करतलं [illegible] करो हस्तो यस्य स तथा तेन। अभ्यन्तरेति। अभ्यन्तरे [illegible] संचरणं तत्र समुचितो योग्यः स तथा तेन। अथा-[illegible]—धवलेति। धवलं शुभ्रं यद् अंशुकं वस्त्रं तेन परिगतः सहितो यः [illegible] तया। स्फटिकमणिमयी या भित्तिः कुड्यं तया निबद्धं निर्मितमिवोपलक्ष्यमाणम्। [illegible] अतीति। अतिसुरभिणा मृगनाभिपरिगतेन कस्तूरीसहितेन [illegible] चन्दनवारिणा [illegible] सिक्ता एव शिशिरा शीतला मणिभूमिः [illegible]। अवीति। अविरलं घनतरं विप्रकीर्णेन प्रक्षिप्तेन। विमलेति। विमलं [illegible] मणिकुट्टिमं तत्र गगनतलस्य तारागणेनेवाकाशस्थितनक्षत्रगणेनेव कुसुमोपहारेण [illegible] निचितं [illegible] व्याप्तम्। स्तम्भेति। स्तम्भाः स्थूणास्तेषां संचयेन समुदायेन [illegible]—गन्धेति। गन्धसलिलैः सुगन्धिवारिभिः क्षालितेन [illegible] कलधौतेन सुवर्णेन [illegible] मयट्। उत्कीर्णेति। उत्कीर्णाः [illegible] शालभञ्जिकाः पुत्रि-[illegible] तथा। [illegible]। संनिहिता समीपस्था गृहदेवता गृहाधिष्ठात्र्यो [illegible] 'पाञ्चालिका' इति [illegible]। अतीति। अतिबहुलं [illegible] कृष्णागुरुधूम

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ कुट्टिमम्. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ स्फटिकमय. १० मद. ११ [illegible]. १२ [illegible]. १३ [illegible]. १४ कुट्टिमं [illegible].

वहलागुरुधूपपरिमलम्, अखिलविगलितजलनिवहधवलजलधरशकलानुकारिणा कुसुमामोदवासितप्रच्छदपटेन पट्टोपधानाध्यासितशिरोधाम्ना मणिमयप्रतिपादुकाप्रतिष्ठितपादेन पार्श्वस्थरत्नपादपीठेन तुहिनशिलातलसदृशशयनेन सनाथीकृतवेदिकं भुक्त्वास्थानमण्डपमयासीत्। तत्र च शयने निषण्णः क्षितितलोपविष्टया शनैः शनैरुत्सङ्गनिहितासिलतया खड्गवाहिन्या नवनलिनदलकोमलेन करसंपुटेन संवाह्यमानचरणस्तत्कालोचितदर्शनैरवनिपतिभिरमात्यैर्मित्रैश्च सह तास्ताः कथाः कुर्वन्मुहूर्तमिवासांचक्रे। ततो नातिदूरवर्तिनीम् 'अन्तःपुराद्वैशम्पायनमादायागच्छ' इति समुपजाततद्वृत्तान्तप्रश्नकुतूहलो राजा प्रतीहारीमादिदेश। सा क्षितितलनिहितजानुकरतला 'यथाज्ञापयति देवः' इति शिरसि कृत्वाज्ञां यथादिष्टमकरोत्।

अथ मुहूर्तादिव वैशम्पायनः प्रतीहार्या गृहीतपञ्जरः कनकवेत्रलतावलम्बिना किंचिदवनत-

---

धूपस्य परिमलः सौगन्ध्यं यस्मिंस्तत्तथा। **तुहिनेति**। तुहिनं हिमं तस्य शिलातलं तत्सदृशं यच्छयनं शय्या तेन सनाथीकृता सहिता वेदिका संस्कृतभूमिर्यस्मिंस्तत्तथा। इतः शयनं विशेषयन्नाह—**अखिलेति**। अखिलः समग्रो विगलितो जलनिवहो नीरसमूहो यस्मिन्नेवंभूतो धवलः शुभ्रो जलधरो मेघस्तस्य शकलं खण्डस्तदनुकारिणा तत्सादृश्यकरणशीलेन। **कुसुमेति**। कुसुमानां पुष्पाणामामोदः परिमलस्तेन वासितो भावितः प्रच्छदपट उत्तरच्छदो यस्मिंस्तत्तथा तेन। **पट्टेति**। पट्टस्य पट्टदुकूलस्योपधानमुच्छीर्षकं तेनाध्यासितमधिष्ठितं शिरोधाम शिरःस्थलं यस्मिंस्तत्तथा तेन। **मणीति**। मणिमया मणिप्रचुराः प्रतिपादुका अधःपीठानि तेषु प्रतिष्ठिताः स्थिताः पादा यस्य तत्तथा तेन। **पार्श्वेति**। पार्श्वस्थं समीपस्थं रत्नपादपीठं मणिपादासनं यस्मिंस्तत्तथा तेन। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। **तत्र चेति**। तत्र शयने निषण्ण उपविष्टो राजा मुहूर्तमिव घटिकाद्वयमात्रमिवासांचक्रे सुष्वाप। इतो राजानं विशेषयन्नाह—**क्षितीति**। क्षितितले भूमितल उपविष्टया स्थितया तथोत्सङ्गे क्रोडे निहिता स्थापितासिलता खड्गलता ययैवंभूतया खड्गवाहिन्या नवं नूतनं यन्नलिनं कमलं तस्य दलानि पत्राणि तद्वत्कोमलेन मृदुना करसंपुटेन हस्तसंपुटेन शनैः शनैः संवाह्यमानौ संचाल्यमानौ चरणौ पादौ यस्य स तथा तेन। **तत्काल इति**। तत्काले शयनकाल उचितं योग्यं दर्शनमालोकनं येषामेतादृशैरवनिपतिभिर्नृपैरमात्यैः सचिवैर्मित्रैः सुहृद्भिस्तास्ताः प्रस्तावोचिताः कथा वार्ताः कुर्वन्विदधन्। ततः कथागमनात्यनन्तरं पूर्वोक्तां प्रतीहारीमित्यादिदेशाज्ञापयामास। कीदृशीम्। नातिदूरं नातिव्यवधानेन वर्तते या सा ताम्। आज्ञाविषयमाह—**अन्त इति**। अन्तःपुरादवरोधात्तं वैशम्पायनं शुकमादायागच्छेति। **समुपेति**। समुपजातं समुत्पन्नं तस्य शुकस्य वृत्तान्तप्रश्ने प्रवृत्तिपृच्छायां कुतूहलमाश्चर्यं यस्य स तथेति राज्ञो विशेषणम्। सा प्रतीहारी क्षितितले निहितौ स्थापितौ जानू नलकीलकौ करतले हस्ततले च यया सा। आसनविशेषेण विनयविशेषो व्यञ्जितः। आज्ञोत्तरं तस्याः कर्तव्यमाह—**यथेति**। येन प्रकारेणाज्ञापयत्याज्ञां धत्ते देवो भवानित्यनूद्य शिरसि मस्तके आज्ञां पूर्वोक्तां कृत्वा। स्वशिरसि करतलं निधायेति भावः। **यथेति**। येन प्रकारेण राज्ञादिष्टमाज्ञापितं तथाकरोच्चकार।

अथेति। अन्तःपुरप्रवेशानन्तरम्। मुहूर्तादिव तावन्मात्रविलम्बादिव वैशम्पायनः शुको राजान्तिकं समागमनायानयत्। शुकं विशिनष्टि—**प्रतीति**। प्रतीहार्या पूर्वोक्तया गृहीतमात्तं पञ्जरं यस्य स तथा। **कञ्चुकिनेति**। कञ्चुकिना सौविदल्लेनानुगम्यमानोऽनुव्रज्यमानः। केन। विहङ्गजातिर्भ्रंशा पक्षित्वजातिस्नेहेन वरलकलहंसेनेव वृद्धराजहंसेनेव। अथ कञ्चुकिनं विशेषयन्नाह—**कनकेति**। कनकस्य सुवर्णस्य या वेत्रलता वेत्रयष्टिस्तामवलम्बत इत्येवंशीलः स तथा तेन। **किंचिदिति**। किंचिदीषदवनत आनम्रः पूर्वकायो

---

१ परिगलित. २ भ्यवसित. ३ शिरोभागेन. ४ रत्नपीठेन; रत्नमर्दिकेन ५ मणिनिर्मितसि. ६ मकतेन वदनेन. ७ शयनतलनिषण्णः. ८ कञ्चुकात. ९ मुहूर्तादिव. १० आनत.

पूर्वकायेन सितकञ्चुकावच्छन्नवपुषा जराजर्जरितमौलिना गद्गदस्वरेण मन्दमन्दसंचारिणा विहङ्गजातिप्रीत्या जरत्कलहंसेनेव कञ्चुकिनानुगम्यमानो राजानमुपाजगाम । क्षितितलनिहितकरतलस्तु कञ्चुकी राजानं व्यज्ञापयत्—'देव, देव्यो विज्ञापयन्ति, देवादेशाद्वैशम्पायनः स्नातः कृताहारश्च देवपादमूलं प्रतीहारीभिरानीतः' इत्यभिधाय गते च तस्मिन्राजा वैशम्पायनमपृच्छत्—'कच्चिदभिमतमास्वादितमभ्यन्तरे भवता किंचिदशनजातम्' इति । स प्रत्युवाच—'देव, किं वा नास्वादितम् । आमत्तकोकिललोचनच्छविर्नीलपाटलः कषायमधुरः प्रकाममापीतो जम्बूफलरसः, हरिनखरभिन्नमत्तमातङ्गकुम्भमुक्ताफलत्विषि खण्डितानि दाडिमबीजानि, नलिनीदलहरिन्ति द्राक्षाफलस्वादूनि च भग्नानि प्राचीनामलकीफलानि । किं वा प्रलपितेन बहुना । सर्वमेव देवीभिः स्वयं करतलोपनीयमानममृतायते' इति । एवंवादिनो वचनमाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत्—'आस्तां तावत्सर्वमिदम् । अपनयतु नः कुतू-

---

यस्य स तथा तेन । **सितेति** । सितः श्वेतो यः कञ्चुकः कूर्पासकस्तेनावच्छन्नमाच्छादितं वपुः शरीरं यस्य स तथा तेन । **जरेति** । जरा विस्रसा तया जर्जरितः दुर्बीकृतो मौलिः शिरो यस्य स तथा तेन । **गद्गदेति** । गद्गदः शब्दविशेषः स्वरो यस्य स तथा तेन । **मन्देति** । मन्दंमन्दं शनैः शनैः संचरतीत्येवंशीलः स तथा तेन । **क्षितीति** । क्षितितले निहितं स्थापितं करतलं येनैवंविधः कञ्चुकी पूर्वोक्तो राजानं नृपं व्यज्ञापयद्विज्ञप्तिमकरोत् । हे देव हे स्वामिन्, देव्यो राजपत्न्यो विज्ञापयन्ति विज्ञप्तिं मन्मुखेन कारयन्ति । किं तदाह—**देवेति** । देवादेशात्स्वामिनो नियोगादेव स्नपितो वैशम्पायनः शुकः पूर्वं स्नातः कृताहारः पश्चात्कृताहारो विहिताशनः । अयं च देवस्य राज्ञः पादमूलं समीपं प्रतीहार्यानयन्तीति । इत्यभिधायेत्युक्त्वा तस्मिन्कञ्चुकिनि गते निर्गते सति राजा वैशम्पायनमपृच्छत् । कच्चिदिति प्रश्ने । भवता त्वयाभ्यन्तरेऽभिमतमिष्टं किंचिदशनजातं भक्ष्यसमूहमास्वादितं भक्षितम् । **स इति** । स शुकः प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । **देवेति** । हे नाथ, किं वस्तु नापि भक्षितं । तेन सर्वमास्वादितमित्यर्थः । तदेवोत्कर्षतया निरूपयति—**प्रकामेति** । प्रकाममत्यर्थं यथेच्छं तृप्तिपर्यन्तं पीतः पानविषयीकृतो जम्बू सुरभिरसा तस्या फलानि तस्यानि तेषां रसोऽन्तर्भूतद्रवः । कीदृशः । नीलः कृष्णः पाटलः श्वेतरक्तः । अतएव **आमत्तेति** । आमत्तो मदोन्मत्तो यः कोकिलः पिकस्तस्य लोचनच्छविरिव छविर्यस्य स तथा । पुनः कीदृक् । कषायोऽम्लो मधुरो मिष्टश्चेति कर्मधारयः । अथ च खण्डितानि शकलीकृतानि । मयेति शेषः । कानि । दाडिमबीजानि । अथैतानि विशेषयन्नाह—**हरीति** । हरिः सिंहस्तस्य नखरा नखास्तैर्भिन्ना ये मत्ताः मत्तमातङ्गास्तेषां कुम्भा मांसपिण्डाः तेभ्यो मुक्तान्यपगतानि यानि रक्तानि रुधिराणि तैरार्द्राणि क्लिन्नानि यानि मुक्ताफलानि तद्वत्त्विट् कान्तिर्येषु तानि । **नलिनीति** । नलिनी कमलिनी तस्या दलानि पत्राणि तद्वद्धरिन्ति नीलानि । **द्राक्षेति** । द्राक्षा गोस्तनी तस्याः फलानि तद्वत्स्वादूनि मिष्टान्येवंविधानि प्राचीनामलकी क्षीरधात्री तस्याः फलानि स्वेच्छया स्वाधीनतया चूर्णि-[illegible] । किं वा नास्वादितानीति पूर्वानुषङ्गः । प्रीत्यतिशयस्यावक्तव्यत्वमाह—**किं वेति** । बहुना प्रल-[illegible] वा । न किमपीत्यर्थः । **सर्वमेवेति** । जम्ब्वादिकं देवीभी राजपत्नीभिः स्वयं न परत-[illegible]पनीयमानं हस्तकमलेनोपनीयमानं मदर्थमानीयमानममृतायते अमृतवदाचरति । 'उपमानादाचारे' इति [illegible] । इति वाक्यसमाप्तौ । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वादिनो ब्रुवतः कीरस्य वचनं वाक्यमाक्षिप्य [illegible]जिज्ञासितुं प्रष्टुं नरपती राजाब्रवीत् । पूर्ववक्तव्यतायामनादरमाह—**आस्तां तावदिति** । सर्वं पूर्वोक्तं तावदादावास्तां तिष्ठतु । नोऽस्माकं कुतूहलमाश्चर्यं पक्षिणा सर्वशास्त्रविषयकं ज्ञानं स्यादित्येवं

---

१ अवच्छिन्न. २ चारिणा. ३ विहित; निहितकरस्तु. ४ व्यजिज्ञापयत्. ५ पादमूले. ६ अपगते तस्मिन्. ७ कच्चित्. ८ स प्र. ९ करतलनख. १० निर्भिन्न. ११ दाडिमी. १२ खण्डितानि; समास्वादितानि. १३ सर्वमेवेदम्.

न्म । पार्थिवस्तु कथान्तरे 'आदितः प्रभृति कार्त्स्न्येनात्मनो जन्म कथय, क्व भवाञ्जातः, केन वा नाम कृतम्, का ते माता, कस्ते पिता, कथं वेदानामागमः, कथं शास्त्राणां परिचयः, कुतः कलाः समासादिताः, किं जन्मान्तरानुस्मरणम्, उत वरप्रदानम्, उत विहङ्गवेषधारी प्रच्छन्नो निवससि, क्व वा पूर्वमुषितम्, कियद्वा वयः, केन पञ्जरबन्धनम्, कथं चाण्डालहस्तगमनम्, इह वा कथमागमनम्' इति । वैशम्पायनस्तु स्वयमुपजातकुतूहलेन सबहुमानमवनिपतिना पृष्टो मुहूर्तमिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत्—'देव, महतीयं कथा । यदि कौतुकमाकर्ण्यताम्—

अस्ति पूर्वापरजलनिधिवेलावनलग्ना मध्यदेशालंकारभूता मेखलेव भुवः, वनकरिकुलमदजलसेकसंवर्धितैरतिविकचधवलकुसुमनिकरमत्युच्चतया गगनतलमिव शिखरप्रदेशसंलग्न- मुद्वहद्भिः पादपैरुपशोभिता, मदकलकुररकुलदश्यमानमरिचपल्लवा, करिकलभकरमृदित-

---

भ्रमरस्तु दर्शयति । गद्यं दर्शयति—आदित प्रभृतीति । कात्स्न्र्येन समग्रत्वेनात्मनो जन्मवृत्तान्तं कथय । गद्यं दर्शयति—आरम्य इत्यादि । कस्मिन्देशे कुत्र स्थाने भवान् त्वमुत्पन्नोऽसि । कथं केन प्रकारेण भवान्नाम कृतः । केन वा केनाभिधानं कृतं नामेति । के तव का माता जननी । के कः पिता जनकः । कथं केन प्रकारेण वेदानामागमः उपलब्धिः । कथं शास्त्राणां व्याकरणादीनां परिचयोऽवबोधः । कुतः कस्मात्कलाः शिल्पविद्याः प्राप्ताः । भेदभिन्ना आसादिता लब्धाः । किं हेतुकं किंनिमित्तं जन्मान्तरस्य पूर्वजन्मनोऽनुस्मरणमनुभूतार्थस्मरणम् । उत वरप्रदानम् । वरः । केनचिद्वरः प्रदत्तो येन जन्मान्तरं जानासि अतः । अथवापि पक्षान्तरे । विहङ्ग एव वा पक्षिरूप एव त्वं विहङ्गानां पक्षिणां वेषधारी छन्नं गूढं किमपि निवासं करोषि । क्व वा कस्मिन्स्थानेऽद्यावधि पूर्वमुषितं स्थितम् । किं कियत्परिमाणं वयः । केन प्रकारेण पञ्जरः पक्षिणां गृहं तत्र बन्धनमवस्थानम् । कथं वा चाण्डालहस्तगमनम् । इहास्मिन्प्रदेशे कथं चागमनमिति । तदनन्तरं वैशम्पायनः । स पुनरर्थे । उपजातं समुत्पन्नं कुतूहलं यस्यैवंभूतेन अवनिपतिना पृथ्वीपतिना सबहुमानं सह बहुमानेनादरेण वर्तमानं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । स्वयं नान्यद्वारा पृष्ट आक्षिप्तः सन्प्रश्नानन्तरं मुहूर्तमिव घटिकाद्वयमिव ध्यात्वा ध्यानं कृत्वा सादरं आदरेण सह यथा स्यात्तथाब्रवीदुवाच । तदिदम् । हे देव, कथेयं तद्विषयिणी महती कथनम् । यदि च किं ते कौतुकं तदाकर्ण्यतां श्रूयताम्—

अस्तीति । नामेति प्रसिद्धम् । विन्ध्याटवीत्यन्वयः । एतोऽटवीं विशेषयन्नाह—**पूर्वेति** । पूर्वश्चापरश्च पूर्वापरौ यौ जलनिधी समुद्रौ तयोर्वेलावनं तटकाननं तावत्पर्यन्तं लग्ना संबद्धा । **मध्येति** । मध्यदेशो नर्मदाभ्यां मध्यदेशस्तस्यालंकारभूता । भूषणरूपेत्यर्थः । अतएव मध्यभूषणरूपत्वाद्भुवः पृथिव्या मेखलेव काञ्चीव । पादपैर्वृक्षैरुपशोभिता शोभमाना । अथ पादपान्विशेषयन्नाह—**वनेति** । वने कानने करिणो गजास्तेषां कुलानि यूथानि तेषां मदजलस्य दानवारिणः सेकः सिचनं तेन संवर्धिता वृद्धिं प्रापिताः । **अतीति** । अतिविकचान्यत्यन्तं विकसितानि यानि धवलानि शुभ्राणि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां निकरः समूहस्तम् । कीदृशम् । अत्यन्तमुन्नततया शिखरप्रदेशः प्रान्तदेशस्तत्र संलग्नत एवोच्चत्वाच्छुभ्रत्वाच्च तारकाणां गगनमिव नक्षत्राणां समूहमिवोद्वहद्भिर्धारयद्भिः । पुनरटवीं विशिनष्टि—**मदेति** । मदेन कला मनोज्ञा ये कुररा मत्स्यनाशनाख्याः पक्षिणस्तेषां कुलानि तैर्दश्यमाना आस्वाद्यमाना मरिचद्रुमस्य पल्लवा यस्यां सा । **करीति** । करिणां गजानां कलभास्त्रिंशद्वर्षकास्तेषां कराः शुण्डादण्डास्तैर्मृदितानि मर्दितानि यानि तमाल-

---

१ का माता. २ कः पिता. ३ समासादिताः. ४ किं जन्मान्तर. ५ विहग. ६ छन्नो. ७ कथं वा. ८ कथं. ९ कौतूहलम्. १० वेलावलग्ना. ११ तारागणम्. १२ देशलग्न.

मालकिसलयामोदिनी, मधुमदोपरक्तकेरलीकपोलच्छविना संचरद्वनदेवताचरणालक्तकरसरञ्जितेनेव पल्लवचयेन संछादिता, शुककुलदलितदाडिमीफलद्रवार्द्रीकृततलैरतिचपलकपिकम्पितकक्कोलच्युतपल्लवफलशबलैरनवरतनिपतितकुसुमरेणुपांसुलैः पथिकजनरचितलवङ्गपल्लवसंस्तरैरतिकठोरनालिकेरकेतकीकरीरबकुलपरिगतप्रान्तैस्ताम्बूलीलतावनद्धपूगखण्डमण्डितैर्वनलक्ष्मीवासभवनैरिव विराजिता लतामण्डपैः, उन्मदमातङ्गकपोलस्थलगलितसलिलसिक्तेनेवानवरतमेलालतावनेन मदगन्धिनान्धकारिता, नखमुखलग्नेभकुम्भमुक्ताफललुब्धैः शबरसेनापतिभिरभिहन्यमानकेसरिशता, प्रेताधिपनगरीव सदासंनिहितमृत्युभीषणा महिषाधिष्ठिता च समरोद्यतपताकिनीव बाणसमारोपितशिलीमुखा विमुक्तसिंहनादा च, कात्यायनीव प्रच-

---

पुष्पस्य किसलयानि तेषामामोदः परिमलो विद्यते यस्यां सा । **मधुमदेति** । मधु कापिशायनं तस्य यो मदस्तेनोपरक्ता लोहितीभूता या केरली केरलदेशोद्भवा स्त्री तस्याः कपोलौ गल्लप्रदेशौ तयोश्छविरिव छविर्यस्य स तेन । केरलदेशोद्भवा स्त्री स्वभावतो रक्तवर्णा कोमलाङ्गी, मधुमदात्तु विशेषतो रक्तेति भावः । केनेव । संचरन्त्य इतस्ततो गच्छन्त्यो या वनदेवता अरण्याधिष्ठात्र्यस्तासां चरणानां योऽलक्तकरसो यावकरसस्तेन रञ्जितेनेव रक्तीकृतेनेव पल्लवानां कोमलपत्राणां चयेन समूहेन संछादिताच्छादिता । **विराजितेति** । लता वल्ल्यस्तासां मण्डपैर्जनाश्रयैर्विराजितोपशोभमाना । अथ मण्डपान्विशेषयन्नाह—**शुकेति** । शुककुलैर्दलितानि विदारितानि यानि दाडिमीफलानि तेषां द्रवो रसस्तेनार्द्रीकृतमार्द्रतामुपनीतं तलं मध्यभागो येषां ते तथा तैः । **अतीति** । अतिचपलत्वमत्यन्तचपला ये कपयो गोलाङ्गूलास्तैः कम्पिता धूनिता ये कक्कोलाः कोलफलवृक्षास्तेभ्यश्च्युतैः पतितैः पल्लवफलैः शबलाः कर्बुरास्तैः । **अनवरतेति** । अनवरतं निरन्तरं निपतितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां रेणवः परागधूलयस्तैः पांसुलाः सरजस्कास्तैः । **पथिकेति** । पथिकजनैः पान्थलोकै रचितो निर्मितो लवङ्गपल्लवानां लवङ्गवृक्षविशेषकिसलयानां संस्तरः प्रस्तरो येषु तैः । **अतीति** । अतिकठोरा अत्यन्तकठिना नालिकेरा लाङ्गलीवृक्षाः केतक्यः क्रकचच्छदाः करीराः क्रकराः बकुलाश्च तैः परिगतो व्याप्तः प्रान्तोऽन्त्यप्रदेशो येषां ते तथा तैः । **ताम्बूलीति** । ताम्बूलवल्ली सा चासौ लता चेति कर्मधारयः । तयावनद्धं बद्धं यत्पूगखण्डं क्रमुकवनं तेन मण्डितैः शोभितैः । कैरिव । **वनेति** । वनलक्ष्मीररण्यश्रीस्तस्या वासस्य वसतेर्भवनानि गृहाणि तैरिव । **उन्मदेति** । उन्मदा मत्ता ये मातङ्गा गजास्तेषां कपोलस्थलानि करटप्रदेशास्तेभ्यो गलितं च्युतं यत् सलिलं मदजलं तेन सिक्तेनेव सिञ्चितेनेव । अत एव मदगन्धिना मदस्य गन्ध [illegible] गन्धो यस्मिंस्तेनानवरतेन । अनवरतं निरन्तरमेलानां चन्द्रबालानां लता वल्ल्यस्तासां वनं काननं तेनान्धकारिता । श्यामीकृता । एलारजःसंबन्धाच्छ्यामतां प्रापितेत्यर्थः । **नखेति** । नखानां मुखान्यग्राणि तेषु लग्नान्यागतानि यानीभकुम्भमुक्ताफलानि गजमौक्तिकानि तल्लोलुब्धैस्तेषु गृध्नुभिः शबराणां भिल्लानां सेनापतिभिः सैन्यनायकैरभिहन्यमानं व्यापाद्यमानं केसरिणां सिंहानां शतं यस्यां सा तथा । **प्रेतेति** । प्रेताधिपो यमस्तस्य नगरीव संयमिनीव सदा निरन्तरं संनिहितो निकटवर्ती मृत्युर्यमस्तेन भीषणा भयकारिणी । पक्षे सदा निकटस्थो यो मृत्युर्मरणं तेन भीषणा भयप्रदा । मृत्युः । कारणे कार्योपचारान्मृत्युर्व्याघ्रादयस्तैर्भीषणेत्यर्थः । **महिषेति** । महिषैर्वनैरधिष्ठिता व्याप्ता च । अथ च यमपुरीपक्षे यमस्य वाहनं महिषस्तेनाधिष्ठिता महिषा । **समरेति** । समरे [illegible] या पताकिनी सेना तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—**बाणेति** । बाणाख्ये वृक्षविशेषे समारोपिताः स्थापिताः शिलीमुखा भ्रमरा यया सा तथा । पक्षे बाणेषु शरेषु सम्यक्प्रकारेणारोपिताः शिलीमुखा

---

१ केरलवधूकपोल. २ मधेन. ३ कक्कोल. ४ कङ्कोल; कक्कोल. ५ पूगीफलतावनक्रमुक. ६ लवङ्ग. ७ नारिकेर; कर्कोटक. ८ केतकीपनस. ९ केसर. १० भवने. ११ विराजितमण्डपैः. १२ सरस; प्रस्राव; [illegible]. १३ [illegible]. १४ मिलन्नेला. १५ सैन्य. १६ समारोपित; बाणासनारोपित. १७ शिलि.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

दमरपतितनुरिव नेत्रसहस्रसंकुला, कचिन्नारायणमूर्तिरिव तमालनीला, कचित्पार्थरथपताकेव कैप्याक्रान्ता, कचिदवनिपतिद्वारभूमिरिव वेत्रलताशतदुःप्रवेशा, कचिद्विराटनगरीव कीचकशताकुला, कचिदम्बरश्रीरिव व्याधानुगम्यमानतरलतारकामृगा, कचिद्गृहीतव्रतेव दर्भचीरजटावल्कलधारिणी, अपरिमितबहलपत्रसंचयापि सप्तपर्णोपशोभिता, क्रूरसत्त्वापि मुनिजनसेविता, पुष्पवत्यपि पवित्रा विन्ध्याटवी नाम ।

तस्यां च दण्डकारण्यान्तःपाति, सकलभुवनविख्यातम्, उत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो धर्मस्य सुरपतिप्रार्थनापीतसकलसागरजलस्य, मेरुमत्सराद्गगनतलप्रसारितविकटशिरःसहस्रेण दिव-

---

सङ्ग्रामस्तस्य भूमिरिव । उभयोस्तुल्यतामाह—**शरेति** । शरा मुञ्जदण्डास्तेषां शतं तेन निचिता व्याप्ता । पक्षे शरा बाणास्तेषां शतैर्निचितेति विग्रहः । **कचिदिति** । अमराणां देवानां पतिः प्रभुरिन्द्रस्तस्य तनुरिव शरीरमिव । उभयोः साम्यमाह—**नेत्रेति** । नेत्राणां वृक्षविशेषाणां सहस्रं तेन संकुला । यद्वा । नेत्राणां जटानां सहस्रं तेन संकुला । 'जटांशुकयोर्नेत्रम्' इत्यमरः । पक्षे नेत्राणां चक्षुषां सहस्रं तेन संकुलेति विग्रहः । **कचिदिति** । नारायणस्य कृष्णस्य मूर्तिरिव शरीरमिव । उभयोः साम्यमाह—**तमालेति** । तमालैर्वृक्षविशेषैर्नीला । पक्षे तमालवन्नीला । **कचिदिति** । पार्थोऽर्जुनस्तस्य रथः स्यन्दनस्तस्य पताका वैजयन्ती सेव । उभयोस्तुल्यतामाह—**कपीति** । कपिभिर्गोलाङ्गूलैराक्रान्ता । पक्षे कपिचिह्नोपयुक्तेत्यर्थः । **कचिदिति** । अवनिपती राजा तस्य द्वारभूमिरिव । उभयोः सादृश्यमाह—**वेत्रेति** । वेत्राणि वृक्षविशेषाः लता यल्लयश्च तासां शतं तेन दुःप्रवेशा दुःखेन प्रवेष्टुं शक्या । पक्षे वेत्रलता वेत्रयष्टयः सरलत्वाल्लतोपमानम् । ताभिर्दुःप्रवेशेत्यर्थः । **कचिदिति** । कचित्प्रदेशे विराटराजनगरी तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—**कीचकेति** । कीचकाः सच्छिद्रवेणवस्तैराकुला । पक्षे कीचकानां स्वप्रियावान्धवानां शतं तेनाकुला व्याप्ता । **कचिदिति** । अम्बरमाकाशं तस्य श्रीरिव । उभयसादृश्यमाह—**व्याधेति** । व्याधैरनुगम्यमानास्तरला भयविह्वलास्तारकमृगा विचित्रमृगा यस्यां सा । पक्षे व्याधेनानुगम्यमानस्तरलतारकामृगशीर्षनक्षत्रं यस्यामिति विग्रहः । महादेवेन व्याघ्ररूपधारिणा हतं (?) तस्यार्थं मृगनक्षत्रमिति प्रसिद्धम् । **कचिदिति** । **गृहीतेति** । गृहीतमात्तं व्रतं नियमो यया सैवंविधेव । उभयतुल्यतामाह—**दर्भेति** । दर्भाः कुशाः, चीराणि तृणविशेषाणि, जटा शिफा, वल्कलानि चोचानि, एतानि धर्तुं शीलमस्याः सा तथा । पक्षे दर्भचीराणि पूर्वोक्तानि, जटाः संहताः कचाः । 'शिफाटजे संहतौ कचौ' इत्यनेकार्थः । वल्कलानि प्रतीतानि तेषां धारणं विद्यते यस्या इति विग्रहः । **अपरीति** । अपरिमितान्यगणितानि बहलानि निबिडानि पत्राणि पर्णानि तेषां संचयः समूहो यस्यामेवंभूतापि सप्तपर्णोपशोभितेति विरोधः । तत्परिहारपक्षे सप्तपर्णोऽयुक्छदस्तेन शोभमानेत्यर्थः । **क्रूरेति** । क्रूरं सत्त्वं मनो यस्याः सैवंविधापि मुनिजनसेवितेति विरोधः । 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः' इत्यनेकार्थः । तत्परिहारपक्षे क्रूरा हिंस्राः सत्त्वाः प्राणिनो यस्यामिति विग्रहः । मुनिजनतपोमाहात्म्यात्क्रूरा अक्रूरतां गता इत्यत्र व्यापम् । **पुष्पवतीति** । पुष्पवत्यार्तववत्यपि पवित्रेति विरोधः । तत्परिहारपक्षे पुष्पं सूनं विद्यते यस्यामिति विग्रहः ।

तस्यां चेति । तस्यां विन्ध्याटव्यामगस्त्यस्य मुनेर्वर्ततापिद्धिष आश्रमपदं मुनिस्थानमासीदित्यन्वयः । इत आश्रमविशेषणानि । **दण्डकेति** । दण्डकारण्यं सह्याद्रिसंबन्धि काननं तदन्तःपाति । तदन्तर्वर्तीत्यर्थः । **सकलेति** । सकलानि समग्राणि यानि भुवनानि विष्टपानि तेषु विख्यातं प्रसिद्धम् । **उदिति** । भगवतो माहात्म्यवतो धर्मस्य श्रेयस उत्पत्तिक्षेत्रमिव प्रभवस्थानमिव । इतो मुनिं विशिनष्टि—**सुरेति** । सुरपतिरिन्द्रस्तस्य प्रार्थना याचना तया पीतं चुलुकीकृतं सकलसागरस्य समग्रसमुद्रस्य जलं पानीयं येन स तथा तस्य ।

---

१ वानराक्रान्ता. २ अवनिपती. ३ कीचकाकुला; कीचकशताकुला. ४ बहुल. ५ सप्तपर्णोपशोभिता. ६ शतस्त्रवापन्.
७ निचित. ८ शरनिकर. ९ केसरिणः. १० सप्तच्छद. ११ शिरः.

मकररथगमनपथमनेनुबन्धुनेनागमनिगमनेनुवर्तमाना विन्ध्यगिरिणाप्युपशिक्षितप्र‑ जठरानलजीर्णवातापिदानवस्य, सुरासुरमुकुटमकरपत्त्रकोटिचुम्बितचरणरजसो दक्षिणाशामुख‑ विशेषकस्य, सुरलोकादेकहुंकारनिपातितनहुषस्य भगवतो महामुनेरगस्त्यस्य धर्मपत्न्‑ या लोपामुद्रया स्वयमुपरचितालवालकैः करपुटसलिलसेकसंवर्धितैः सुतनिर्विशेषैर्वर्धितैः पादपैः, तत्सुतेन च गृहीतसमेनाषाढिना पवित्रधर्मविरचितत्रिपुष्कराभरणेन कुशचीरवा‑ ससा मौञ्जीमेखलाकलितमध्येन गृहीतहरितपर्णपुटेन प्रतिकुटजमटता दृढदस्युनाम्ना प‑ वित्रीकृतम्, अतिप्रभूतेध्माहरणाय यत्नोऽस्मात् इति पित्रा द्वितीयं नाम चकार, शिशिरदिवसे‑ षु शुकहरितैश्च कदलीवनैः श्यामलीकृतपरिसरं सरिता च कलशयोनिर्विपीतसागरमार्गानु‑ दयेव पद्मवेणिकया गोदावर्या परिगतमाश्रममासीत् ।

विन्ध्येति । विन्ध्यगिरिणापि जलधरराशिभिरप्यनुपलक्षितानि शिखराणि यस्य स तथा तस्य । अथ वि‑न्ध्यगिरिं विशिनष्टि—मेरुमत्सरादिति । मेरोः सुवर्णगिरेर्मत्सरमसूयामाश्रित्य प्रमाणेन विस्तारितानि विकटानि विपुलानि शृङ्गाणि शिखराणि तेषां सहस्रं येन स तथा तेन । दिवसेति । दिवस‑ सूर्यस्तस्य रथः स्यन्दनस्तस्य या गतिर्गमनं तस्याः पन्थाः । 'ऋक्पूरब्धूः—' इत्यत् । तं मार्गं रुन्धता प्रयत्नमानेन । अचेति । अवगाहितान्यवतीर्णानि सकलानि समस्तानि भुवनानि देवता यत्रासौ वृत्तानि येन स तथा तेन । अथ मुनिं विशेषयन्नाह—जठरेति । जठरानलैर्जठराग्निना जीर्णो वातापिर्नाम दानवो येन स तथा तस्य । सुरा देवा असुरा दानवास्तेषां मुकुटाः किरीटानि तेषु मकरात्मका मकराकाराः पक्षः । 'पत्त्रं वाहनपक्षयोः' इत्यमरः । तस्य कोटिरग्रं तया चुम्बितं स्पृष्टं चरणरजो रेणुर्यस्य स तथा तस्य । दक्षिणेति । दक्षिणा अवाची तस्या मुखमाननं तस्मिन्विशेषकस्तिलकस्तस्य । 'तिलकं तमालपत्त्रम्' इति कोशः । सुरेति । सुरलोकादेकहुंकारेणैकहुंकृतिमात्रेण निपातितः भ्रंशितो यो नहुषो राजा तेन प्रख्या‑ स्यात्प्रभावो यस्य स तथा तस्य भगवतो माहात्म्यवतः । महाभागो मुनिश्च महामुनिस्तस्यागस्त्यमुनेर्धर्मपत्न्या तस्य । पुनः कीदृशम् । पादपैर्वृक्षैरुपशोभितम् । अथ पादपान्विशिनष्टि—अगस्त्येति । अगस्त्यस्य धर्मपत्न्या लोपामुद्रया स्वयमात्मनोपरचितान्यालवालकान्यालवाला येषां ते तथा तैः । करेति । करा एव पुटानि तैः सलिलस्य जलस्य सेकः सिञ्चनं तेन संवर्धितैर्वृद्धिं प्रापितैः सुतनिर्विशेषैः सुतेभ्यः पुत्रेभ्यो निर्गतो विशेषो येभ्यस्ते तथा तैः । तत्सुतेन दृढदस्युनाम्ना पवित्रीकृतम् । अथ तत्सुतं विशिनष्टि—आषाढीति । दण्ड आषाढः । स विद्यते यस्यासौ स तेन । पवित्रं यज्ञस्य तेन विरचितं निर्मितम् । पत्राणां पुष्कराणां समाहारस्त्रिपुष्करं तिलकं शेषस्तदेवाभरणमलंकारो येन स तथा तेन । कुशेति । कुशा एव चीवरं वासो यस्य स तेन मौञ्जीति । मुञ्जः शरस्तत्संबन्धिनी या मेखला तया कलितो व्याप्तो मध्यो मध्यप्रदेशो यस्य स तथा तेन । गृहीतेति । गृहीतमात्तं हरितं नीलं पर्णपुटं पत्रपुटं येन स तथा तेन । किं कुर्वता कुटजमुटजं प्रति प्रत्युटजं निरु‑ द्धमटता पर्यटनं कुर्वता । 'पर्णशालोटज‑' इति कोशः । 'अवधिपितम्' इत्यनेन निश्चयमिति द्वितीया । च पुनरर्थे । यस्य दृढदस्युनाम्नः पितागस्त्य इध्मवाह इत्यन्वर्थं द्वितीयं नाम चकार निर्ममे । कस्मात् । अतीति । अति‑ भूता य इध्मानस्तेषामाहरणादानयनात् । शिशीति । शिशिरदिवसे प्रत्येकदिवसे शुकवद्धरितैर्नीलैः कदलीवनैः रम्भाकाननैः श्यामलीकृतः कृष्णीकृतः परिसरः पर्यन्तभूर्यस्य तत्तथा तम् । गोदावर्येति । गोदावर्या सरिता परिगतं परिप्राप्तम् । अथ गोदावरीं विशेषयन्नाह—कलशेति । कलशयोनिरगस्त्यस्तेन परिपीतसमु‑

१ गतिपथ. २ सुरसमूह. ३ अवनीत. ४ तत्पवित्रमरकतमय. ५ महर्षेर्दृढ पदकोटि. ६ दक्षिणाशायाः. ७ निपतित. ८ प्रकटम. ९ तदार्यया. १० लोपामुद्रया च. ११ आषाढिजदिना. १२ चीर. १३ वल्कल. १४ मुञ्ज. १५ हरितपर्णपुटेन. १६ शुककुल. १७ श्यामीकृत. १८ कावेर्या.

यत्र च दशरथवचनमनुपालयन्नुत्सृष्टराज्यो दशवदनलक्ष्मीविभ्रमविरा[1]मो रामो महामुनिमगस्त्यमनुचरन्सह सीतया लक्ष्मणोपरचितरुचिरपर्णशालः पञ्चवट्यां कंचित्का[2]लं सुखमुवास । चिरशून्येऽद्यापि यत्र शाखानिलीननिभृतपाण्डुकपोतपङ्क्[3]तयोऽमलतापसाग्निहोत्रधूमराजय इव लक्ष्यन्ते तरवः । बलिकर्मकुसुमान्युद्धरन्त्याः सीतायाः करतलादिव संक्रान्तो यत्र रागः स्फुरति लताकिसलयेषु । यत्र च पीतोज्झितजलनिधिजलमिव मुनिना निखिलमाश्रमोपान्तवर्तिषु विभक्तं महाह्रदेषु । य[4]त्र च दशरथसुतनिकरनिशितशरनिपातनिहतरजनी[5]चरब[6]लबहलरुधिरसिक्[7]तमूलमद्यापि त[8]द्रागाविद्धनिर्गतपलाशमिवाभाति नवकि[9]सलयमरण्यम् । अधुनापि यत्र जलधरसमये ग[10]म्भीरमभिनवजल[11]धरनिवहनिनादमाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिभुवनविवरव्यापिनश्चापघोषस्य स्मरन्तो न गृह्णन्ति श[12]ष्पकवलमजस्रमश्रुजललु-

---

कीदृशो यः सागरः समुद्रस्तस्य मार्गः पन्थास्तमनुगतयेवानुसरन्त्येव । वेणीति । वेण्येव वेणिका । यद्वा वेणिका यथा सा तथा । 'वेणी प्रवाहश्च' इति कोशः ।

यत्र चेति । यत्र अटवीप्रदेशे दशरथनन्दनो नाम रामो महामुनिमगस्त्यमनुचरन्ननुगच्छन्कंचित्कालं पञ्चवट्यां जनस्थाने सीतया जानक्या सह सुखं यथा स्यात्तथोवास वसतिं चक्रे । किं कुर्वन् । दशरथस्य राज्ञो वचनमाज्ञामनुपालयन्यथा निर्दिष्टः तथैव समाचरन् । इतो रामं विशेषयन्नाह—**उत्सृष्टेति ।** उत्सृष्टं त्यक्तं राज्यं येन स तथा । **दशेति ।** दशवदनस्य दशाननस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तस्या विभ्रमो विलासस्तस्य विरामोऽवसानं यस्मात्स तथा । **लक्ष्मण इति ।** लक्ष्मणेन सौमित्रिणोपरचिता कृता रुचिरा मनोहरा पर्णशालोटजो यस्य स तथा । अथ च यत्र अटवीप्रदेशे चिरकालशून्येऽप्येतत्कालपर्यन्तं तरवो लक्ष्यन्ते दृश्यन्त इत्यन्वयः । इतः पादपान्विशेषयन्नाह—**शाखेति ।** शाखासु शालासु निलीनाः संलग्ना निभृतमलक्ष्यं पाण्डवः श्वेता ये कपोता रक्तलोचनास्तेषां पङ्क्तयः श्रेणयो येषु ते तथा । कीदृशा इव । अमला निर्मला ये तापसास्तपस्विनो यदग्निहोत्रं तस्य धूमानां राजिर्येष्वेवंभूता इव लक्ष्यन्ते । यत्र चेत्यस्य सर्वत्रानुषङ्गः । **बलीति ।** बलिकर्मार्थं कुसुमान्युद्धरन्त्याः पुष्पावचयं कुर्वन्त्याः सीताया जानक्याः करतलादिव विनिर्गतः सन् । लताकिसलयेषु संक्रान्तो रागः स्फुरति स्फूर्तिमान्भवति । **यत्र चेति ।** मुनिनागस्त्येन पूर्वं पीतं पश्चादुज्झितं च तन्निखिलं जलनिधिजलमिवाश्रमोपान्तवर्तिषु महाह्रदेषु विभक्तं दृश्यते । **यत्र चेति ।** नवानि प्रत्यग्राणि किसलयानि यस्मिन्नेवंभूतमरण्यं अद्यापि आभाति शोभत इत्यन्वयः । तदेव विशिनष्टि—**दशरथेति ।** दशरथस्य सुतो रामस्तस्य निशिताः तीक्ष्णा ये शरास्तेषां यः निकरः समूहस्तस्य निपातेन निहता ये रजनीचरा राक्षसाः पुन्यजनास्तेषां बहले सैन्ये तत्संबन्धि यद्बहलं विस्तृतं रुधिरं रक्तं तेन सिक्तं मूलं यस्य । अतएवाद्यापि तद्रागेणाविद्धानि युक्तानि निर्गतानि पलाशपुष्पाणि यस्मिन्नेवंभूतमिव । **अधुनापीति ।** सांप्रतमपि यत्र अटवीजलधरसमये वर्षाकाले जीर्णमृगा वृद्धहरिणाः शष्पं बालतृणं तस्य कवलं ग्रासं न गृह्णन्ति नाददते । कीदृशाः । **अभीति ।** अभिनवा नूतना ये जलधरा मेघास्तेषां निवहः समूहस्तस्य निनादं शब्दमाकर्ण्य श्रुत्वा रामस्य भगवतः पूज्यस्य चापो धनुस्तस्य घोषं शब्दं स्मरन्तः स्मृतिविषयीकुर्वन्तः । घोषस्येति स्मृतियोगे मातुः स्मरतीतिवत्कर्मणि षष्ठी । अथ घोषं विशेषयन्नाह—**त्रिभुवनेति ।** त्रिभुवनं विष्टपं तस्य विवराणि छिद्राणि तानि व्याप्तोतीत्येवंशीलः स तथा तस्य । कीदृशा मृगाः । अजस्रं निरन्तरमश्रुस्रवेन नेत्रजलेन लुलिता व्याकुलीभूता दृष्टयो नेत्राणि येषां ते तथा । किं कृत्वा । दश दिशो दश ककुभो वीक्ष्यावलोक्य । कीदृश्यो दिशः । शून्याः सजातीयप्राणिरहिताः । मृगान्विशेषयन्नाह—

---

१ रामो. २ कतिचिर. ३ पङ्क्तयोऽत्र. ४ यत्र दशरथसुतशर. ५ रजनीचर. ६ बहुल. ७ रक्त. ८ रागानुविद्ध. ९ शिशवम्. १० गम्भीररवम्. ११ जलधरनिदान. १२ सम्यक्शष्प.

सम्भ्रमागततापसक्षालितार्द्रवल्कलकषायपाटलतटजलम्, उपतटवृक्षपल्लवानिलवीजितम्, अविरलतमालवीथ्यन्धकारिताभिर्वालिनिर्वासितेन संचरता प्रतिदिनमृष्यमूकवासिना सुग्रीवेणावलुनफललुलितलताभिरुदवासितापसानां देवतार्चनोपयुक्तकुसुमाभिरुत्पतज्जलचरपक्षपुटविगलितजलबिन्दुसेकसुकुमारकिसलयाभिर्लतामण्डपतलशिखण्डिमण्डलारब्धताण्डवाभिरनेककुसुमपरिमलवाहिनीभिर्वनदेवताभिः स्वश्वासवासिताभिरिव वनराजिभिरुपरुद्धतीरम्, अपरसागरशङ्किभिः सलिलमादातुमवतीर्णैर्जलधरैरिव बहलपङ्कमलिनैर्वनकरिभिरनवरतमापीयमानसलिलम्, अगाधमनन्तमप्रतिममपां निधानं पम्पाभिधानं पद्मसरः । यत्र च विकचकुवलयप्रभाश्यामायमानपक्षपुटान्यद्यापि मूर्तिमद्रामशापभस्मानीव मध्यचारिणालोक्यन्ते चक्रवाकनाम्नां मिथुनानि ।

निकटवर्तिनो ये आश्रमा मुनिस्थानानि तेभ्य आगता. आप्ता ये तापसा ऋषयस्तैः क्षालितानि धौतान्यार्द्राणि जलाभिजातानि वल्कलानि । 'वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमरः । तैः कषायं तुवरम् । 'तुवरस्तु कषायोऽस्त्री' इत्यमरः । पाटलं च तटजलं यस्मिन् । 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः । **उपेति** । तटस्य समीपमुपतटं तत्र ये वृक्षाः पादपास्तेषां पल्लवाः किसलयानि तैर्य. अनिलो वायुस्तेन वीजितं व्यजनवात इवाचरितं यस्मिन् । **वनेति** । वनराजिभिः काननश्रेणिभिरुपरुद्धमावृतं तीरं तटं यस्य तत्तथा । अथ वनराजिं विशिनष्टि—**अविरलेति** । अविरला निबिडा या तमालानां कालस्कन्धानां वीथी पङ्क्तिस्तयान्धकारिताभिः संजातान्धकाराभिः । **वालीति** । सुग्रीवेण वानराधिपतिनावलुनानि दूरीकृतानि यानि फलानि तैर्लुलिता यासु तानि । कीदृशेन सुग्रीवेण । वालिनेन्द्रसुतेन निर्वासितेन स्थानाद्बहिष्कृतेन । किं कुर्वता । प्रतिदिनं प्रत्यहं संचरता भ्रमता । तदेवाह वीप्सा । **ऋष्येति** । ऋष्यमूकाभिधानो गिरिस्तत्र वासिना निवसनशीलेन । **उदवासिना-मिति** । उदवासिनां जलमध्यनिवासिनां तापसानां देवतार्चने देवपूजायामुपयुक्तानि सोपयोगानि कुसुमानि पुष्पाणि यासु तानि । **उत्पतद्भि-** । उत्पतन्तो ये जलचरा जलचक्रवाकास्तेषां पक्षपुटानि तेभ्यो विगलिताः पतिता ये जलबिन्दवः पानीयपृषतास्तेषां सेकेन सिञ्चनेन सुकुमाराणि सुकोमलानि किसलयानि यासु तानि । **लतेति** । लतानां वल्लीनां ये मण्डपा आच्छादितप्रदेशास्तेषां तलेऽधःप्रदेशे शिखण्डिमण्डलैर्मयूरसमूहैरारब्धमुपक्रान्तं ताण्डवं नृत्यं यासु तानि । **अनेकेति** । अनेकानि विभिन्नजातीयानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां परिमलो गन्धस्तं वहन्तीत्येवंशीलास्ताभिस्ताभिः । **वनेति** । वनदेवता अरण्याधिष्ठात्र्यस्ताभिः स्वश्वासेन स्वनिश्वसितेन वासिताभिरिव भावितानीव । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । पुनः सरोविशेषणमाह—**वनेति** । वनकरिभिरारण्यगजैरनवरतं निरन्तरमा समन्तात्पीयमानं सलिलं यस्य तत्तथा । अथ करिणो विशिनष्टि—**बहलेति** । बहुलो निबिडो यः पङ्कः कर्दमस्तेन मलिनैः श्यामैः । कैरिव । जलधरैरिव मेघैरिव । कानि-[illegible]—**अपरेति** । अपरो भिन्नो यः सागरः समुद्रस्तदाशङ्किभिस्तद्भ्रान्तिकारिभिः सलिलमम्भ आदातुं [illegible] । अगाधमनन्तमपरिमितपारमप्रतिमं स्वप्रतिनिधिरहितमपां पानीयानां निधानं शेवधिभूतम् । अखण्डमनन्तमनुपमानम् । अभिधानं तु प्राक् प्रतिपादितमेव न पुनः प्रोच्यते । **यत्र चेति** । यस्मिन्सरसि चक्रवाकनाम्नां रथाङ्गानां मिथुनानि द्वन्द्वानि मध्यचारिणा वनान्तर्भ्रमणशीलेन । 'पथि वर्तिना' इति पाठे पथिकेनेत्यर्थः । आलोक्यन्त इत्यन्वयः । चक्रवाकमिथुनानि विशेषयन्नाह—**विकचेति** । विकचानि विकस्वराणि यानि कुवलयानि नीलाम्बुजन्मानि तेषां या प्रभा कान्तिस्तद्वच्छ्यामायमानानि श्यामवदाचरन्ति पक्षपुटानि येषां तानि । पुनः कीदृशानीव । अद्याप्येतावत्कालपर्यन्तमपि मूर्तिमत्कुदूरो यो रामस्य शापः शपनं तेन भस्मानीव दग्धानीव ।

---

१ निकटे. २ मुदकेन. ३ वैचितं. ४ च संचरता. ५ स्वरितपुष्पाभिः. ६ चक्रचरपक्षपुटाद्. ७ तटमिव. ८ देवताभिः सम. ९ सह. १० मापीयमानम्. ११ मगाधम्. १२ पथ. १३ चक्रनाम्नाम्.

तस्यैवंविधस्य सरसः पश्चिमे तीरे राघवशरप्रहारजर्जरिततालतरुखण्डस्य च समीपे दिग्गजकरदण्डानुकारिणा जरदजगरेण सततमावेष्टितमूलतया बद्धमहालवाल इव तुङ्गस्कन्धावलम्बिभिरनिलवेल्लितैरहिनिर्मोकैर्धृतोत्तरीय इव, दिक्चक्रवालपरिमाणमिव गृह्णता भुवनान्तरालविप्रकीर्णेन शाखासंचयेन प्रलयकालताण्डवप्रसारितभुजसहस्रमुडुपतिशेखरमिव विडम्बयितुमुद्यतः, पुराणतया पतनभयादिव वायुस्कन्धलग्नः, निखिलशरीरव्यापिनीभिरतिदूरोन्नताभिर्जीर्णतया शिराभिरिव परिगतो व्रततिभिः, जरातिलकबिन्दुभिरिव कण्टकैराचिततनुः, इतस्ततः परिपीतसागरसलिलैर्गगनागतैः पत्ररथैरिव शाखान्तरेषु निलीयमानैः क्षणमम्बुभारालसैरार्द्रीकृतपल्लवैर्जलधरपटलैरप्यदृष्टशिखरः, तुङ्गतया नन्दनवनश्रियमिवावलोकयितुम-

---

तस्येति। तस्य सरस एवंविधस्य पूर्वोक्तप्रकारेण वर्णितस्य पम्पाख्य [illegible] पश्चिमे पश्चिमदिग्वर्तिनि तीरे तटे महान्महीयान्जीर्णः चिरकालीनः शाल्मलीवृक्षः रोचनो कूटशाल्मलिरन्यः। तस्य स्थानमिच्छन्नाह—राघवेति। राघवस्य रामस्य ये शरा बाणास्तेषां प्रहार उपघातस्तेन जर्जरिता विसंस्थुला ये तालास्तृणराजाख्यास्तरवो वृक्षास्तेषां खण्डं वनं तस्य समीपे निकटे दिशां गजाः हस्तिनस्तेषां ये करदण्डाः शुण्डादण्डास्तानन्वनुकुर्वन्तीत्येवंशीलास्तदनुकारिणस्तेन जरन्वृद्धो योऽजगरस्तेन सततं निरन्तरमावेष्टितं मूलं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया बद्धं महत् आलवालमावालं यस्मिन् तथा। पुनः कीदृश इव। धृतमुत्तरीयमुपसंव्यानं येन स तथा। कैः। अहीनां सर्पाणां निर्मोकैः कञ्चुकैः। निर्मोकं विशिनष्टि—अनिलेति। अनिलो वायुस्तेन वेल्लितैः कम्पितैः। 'वेल्लितं कम्पिताधूत—' इति कोशः। तुङ्गेति। तुङ्ग उच्चो यः स्कन्धः प्रकाण्डस्तमवलम्बिभिरवलम्बमानैः। अत एवोत्तरीयसोपमानता। पुनः किं कुर्वन्निव। दिगिति। दिशां चक्रवालं मण्डलं तस्य परिमाणमायाममिव गृह्णता ग्रहणं कुर्वता। केन। भुवनानामन्तरालं मध्यभागस्तत्र विप्रकीर्णेन विस्तृतेन शाखानां लतानां संचयेन समूहेन। 'शिफा शाखालताः समाः' इत्यमरः। प्रलय इति। प्रलयकाले संहारसमये ताण्डवे नृत्ये प्रसारितमूर्ध्वीकृतं भुजसहस्रं बाहुसहस्रं येन स तथा तम्। अथ चोडुपतिश्चन्द्रः शेखरे यस्य तं महेशं विडम्बयितुमुद्यत इव। इत्यादि [illegible] शाखाभिरतिदीर्घत्वेन च तद्विडम्बनपरतेति भावः। पुराणेति। पुराणतया जीर्णतया पतनभयादिव [illegible] वायुः स्कन्धे लग्नो यस्य स तथा। [illegible] महाप्रकृतिरूपेण [illegible]। निखिलेति। [illegible]। 'धमनी तु शिरा' इति कोशः। परिगतः परिवेष्टितः। अथ [illegible]—निखिलेति। निखिलं समस्तं यच्छरीरं तद्व्याप्नुवन्ति याः। अतीति। [illegible]। जरेति। [illegible]। कण्टकैः। [illegible]। आर्द्रेति। [illegible]। इतस्तत इति। [illegible]। क्षणमिति। [illegible]। आर्द्रेति। [illegible]। तुङ्गेति। [illegible]

---

१ [illegible], २ [illegible], ३ [illegible], ४ [illegible], ५ [illegible], ६ [illegible], ७ [illegible], ८ [illegible], ९ [illegible], १० [illegible], ११ [illegible].

अंशुमतः समीपवर्तिनामुपरि संचरतां गगनगमनखेदविश्रान्तानामिव रविरथतुरगाणां मुखकरिपुतैः फेनपटलैः शिशिरैस्तूलराशिभिरिव धवलीकृतशिखरशाखः, वनगजकपोलकण्डूयनलग्नमदनिलीनमत्तमधुकरमालेन लोहशृङ्खलानिगडेनेव कलितगतिना मूलेन समुपेतः, कोटराभ्यन्तरनिविष्टैः स्फुरद्भिः सजीव इव मधुकरपटलैः, दुर्योधन इवोपलक्षितशकुनिपक्षपातः, नलिननाभ इव वनमालोपगूढः, नवजलधरव्यूह इव नभसि दर्शितोन्नतिः, अखिलभुवनतलावलोकनप्रासाद इव वनदेवतानाम्, अधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य, नायक इव सर्ववनस्पतीनां, सखेव विन्ध्यस्य, शाखाबाहुभिरुपगुह्येव विन्ध्याटवीं स्थितो महाजीर्णः शाल्मली।

तत्र च शाखाग्रेषु कोटरोदरेषु पल्लवान्तरेषु स्कन्धसंधिषु जीर्णवल्कविवरेषु महावकाश-

---

तस्य वा धीमत्त्वमिव अवलोकयितुं दृष्टं मन्युना उदा। समीपवर्तीति। पश्चिमस्य शुभ्रीकृत-शिखरस्याग्रस्य शाखा यस्य स तथा। कैः। फेनपटलैः कफसमूहैः। कैरिव। शिशिरैः शीतैः तूलराशिभिः। तूलं शिरीषकार्पासबीजपिण्डो येषां तथा तैः। रवेति। रवेः सूर्यस्य समीपवर्तिनामुपरि संचरतां गच्छताम्। अथ च गगनतलमाकाशतलं तत्र यद्गमनं संचरणं तेन यः खेदः श्रमस्तेनायमितानां शिथिलानां रविरथतुरगाणां सूर्यरथाश्वानां मुखमोक्षणात् स्रुतैः फेनपटलैः। वनेति। वनगजा अरण्यकरिणस्तेषां कपोलयोः कण्डूयनेन खर्जूयनेन लग्नो यो मदो दानं तत्र निलीना तथा ये मत्त-मधुकरा भ्रमरास्तेषां माला यस्मिंस्तथाभूतेन। 'गोऽप्रियोऽपगर्जनम्' इति कृत्। अतो लोहस्य शृङ्खलानुकूलेन बन्धनं निगडनं तेन निगडेनेव स्थिरीकरणात् कलितगतिना बन्धनाम्। एतेन तस्यातिदृढत्वेन शैथिल्यनिरासाय भ्रमरवेष्टनस्य करिबन्धनत्वं प्रदर्शितमिति भावः। एतादृशेन मूलेन बुध्नेन समुपेतः संयुक्तः। कोटरेति। कोटरो निष्कुहस्तस्याभ्यन्तरं मध्यभागस्तत्र निविष्टैः प्रविष्टैः स्फुरद्भिः कम्पमानैर्मधुकरपटलैर्भ्रमरसमूहैः सजीव इव श्वासादियुक्त इव। भ्रमरगणस्य तद्धारित्वेन तदुपमानम्। दुर्योधनेति। दुर्योधनो गान्धारीतनयस्तद्वदिव। उभयोः सादृश्यमाह—उपेति। उपलक्षितो दर्शितो-ऽतः शकुनीनां पक्षिणां पक्षाणां छदानां पातो यस्मिन्स तथा। पक्षे शकुनौ मातुले पक्षपातोऽङ्गीकारो यस्येति विग्रहः। नलिनेति। नलिननाभः कृष्णस्तद्वदिव। उभयोः सादृश्यमाह—वनेति। वनमालया वनश्रेण्यो-पगूढ आच्छादितः। पक्षे वनमाला भूषणविशेषस्तेनोरसि गूढ आलिङ्गितः। नवेति। नवा नूतना ये जलधरा मेघास्तेषां व्यूहः समूहस्तद्वदिव। उभयोः साम्यमाह—नभसीति। नभस्याकाशे दर्शितोन्नतिर्येन स तथा। उभयोः साम्यत्वादभङ्गश्लेषः। अखिलेति। अखिलानि समग्राणि यानि भुवनतलानि तेषामवलोकनं निरीक्षणं तदर्थं प्रासादो देवगृहं स इव। कासाम्। वनदेवतानामरण्याधिष्ठात्रीणां सुरीणाम्। दण्डक इति। दण्डकनाम्नोऽरण्यस्य वनस्याधिपतिरिव स्वामीव। नायकेति। नायक इवाध्यक्ष इव। कासाम्। सर्वेति। पुष्पं विना फलं येषां ते वनस्पतयस्तेषां सर्वेषाम्। सखेति। सखेव मित्रमिव। कस्येत्यपेक्षायामाह—विन्ध्यस्येति। विन्ध्यस्य जलवालकस्य। शाखेति। शाखा एव बाहवो भुजास्तैः विन्ध्याटवीं विन्ध्यभू-मिमुपगुह्येवालिङ्ग्येव स्थित आश्रितः।

तत्र चेति। तस्मिन्वृक्षे शुकाः कीराः शकुनयोऽन्ये पतत्रिणस्तेषां कुलानि संतानानि प्रतिवसन्ति स्मेत्य-न्वयः। अथ निवासस्थानान्याह—शाखाग्रेष्विति। शाखानां शालानामग्राणि प्रान्तानि तेषु कोटराणां निष्कुहाणामुदरेषु मध्येषु पल्लवाः किसलयानि तेषामन्तरेषु मध्येषु स्कन्धः प्रकाण्डस्तस्य ये संधयो बन्धास्तेषु जीर्णानि पुरातनानि यानि वल्कानि चोचानि तेषां विवराणि छिद्राणि तेषु। अथ शकुनिकुलानि विशेषयन्

---

१ समीप. २ अम्बरतल. ३ मदसलिल. ४ बन्ध. ५ पङ्क्ति. ६ पद्मनाभ. ७ कृतोन्नति.. ८ विन्ध्याचलस्य. ९ उपगूह्य; अवगुह्य. १० अवस्थितः. ११ शाल्मलीवृक्षः. १२ वल्कल. १३ विवरेषु च.

ा त्रिगलितविगलितविनाशभयानि सुरगजेन्द्रतया विगतभयानि नानादेशसमागतानि शुक-शकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म । यैः परिणामविरलदलसंहतिरपि स घनतरनिचयविरलदलनि-श्यामल इवोपलक्ष्यते दिवानिशं निलीनैः । ते च नक्तमतिवाह्य निशामात्मनी-डेषु प्रतिदिनमुत्थायोत्थायाहारान्वेषणाय नभसि विरचितपङ्क्तयः, मदकलबलभद्रहलमुखा-कर्षविकीर्णबहुस्रोतसमम्बरतले कलिन्दकन्यामिव दर्शयन्तः, सुरगजोन्मूलितविगलदाकाश-गङ्गाकमलिनीशङ्कामुत्पादयन्तः, दिवसकररथतुरगप्रभानुलिप्तमिव गगनतलं प्रदर्शयन्तः, संचारिणीमिव मरकतस्थलीं विडम्बयन्तः, शैवलपल्लवावलीमिवाम्बरसरसि प्रसारयन्तः, गग-नायतनैः पक्षपुटैः कदलीदलैरिव दिनकरकरनिकरपरिखेदितान्याशामुखानि वीजयन्तः, वियति विसारिणीं शष्पवीथीमिवारचयन्तः, सेन्द्रायुधमिवान्तरिक्षमादधाना विचरन्ति स्म ।

—**महेति** । महान्धकारोऽन्धकारोऽन्तर्निनालमस्य गायन्यस्ता तथा निरवशेषं निःशङ्कं निरचितानि निर्भि-न्नानि कुलायगतरक्षणानि येषामि । **दुरेति** । दुःखेनारोढो दुरारोहस्तस्य भावस्तत्ता तया विगतं भयं येभ्य-स्तानि । **नानेति** । नानादेशेभ्यो भिन्नभिन्नप्रदेशेभ्यः समागतान्येकीभूतानि । **यैरिति** । यैः शकुनिकुलैर्दि-वानिशमहर्निशं निलीनैः स्थितैः परिणामेन वार्धक्येन विरलानि तुच्छानि दलानि पत्राणि तेषां संहतिः स-मूहो यस्मिन्नेवंविधोऽपि स वनस्पतिरविरलानि निबिडानि यानि दलानि पत्राणि तेषां निचयः संदोहस्तेन श्या-मल इव कृष्ण इवोपलक्ष्यते दृश्यते । **ते चेति** । अग्रे विचरन्ति स्मेत्यग्रेतनेनान्वयः । तस्मिन्नात्मनीडेषु स्वस्वकुलायेषु निशां रात्रिमतिवाह्यातिवाह्यातिक्रम्य प्रतिदिनं प्रत्यहमुत्थायोत्थाय । वीप्सया भूयो-भूयो द्योत्यते । आहारस्य भक्षणस्यान्वेषणं विलोकनं तस्मै नभसि आकाशे विरचिता विहिता पङ्क्तिः श्रेणी यैस्ते । **मदेति** । मदेन कलो मनोज्ञो यो बलभद्रो हली तस्य मुखलं सीरं तस्य यन्मुखमग्रप्रदेशस्तेन य आकर्षणं आकर्षणं तेन विकीर्णानि पर्यस्तानि बहूनि स्रोतांसि यस्या एवंभूतामम्बरतल आकाशतले कलिन्द-कन्यामिव यमुनामिव दर्शयन्त आलोकनीयतां प्रापयन्तः । **सुरेति** । सुराणां देवानां गजो हस्ती तेनो-न्मूलितोत्पाटिता विगलन्त्यधःपतन्ती याऽऽकाशगङ्गा स्वर्धुनी तस्याः कमलिनी नलिनी तस्याः शङ्कां भ्रान्ति-मुत्पादयन्तः परेषां जनयन्तः । **दिवसेति** । दिवसकरः सूर्यस्तस्य यो रथः स्यन्दनस्तस्य ये तुरगा अश्वा-स्तेषां या प्रभा सैव नीला । हरितवर्णत्वात्सूर्यस्य । तयानुलिप्तमिव लेपनविषयीकृतमिव गगनतलं नभस्तलं प्रदर्शयन्तो ज्ञापयन्तः । **संचारिणीति** । संचारिणीं भ्रमणशीलां मरकतस्य रत्नगर्भस्य या स्थली ता-मेव विडम्बयन्तस्तिरस्कुर्वन्तः । **शैवल इति** । शैवलस्य शैवालस्य या पल्लवावली किसलयश्रेणी तामि-वाम्बरसरसि व्योमतडागे प्रसारयन्तो विस्तारयन्तः । पुनः किं कुर्वन्तः । **गगनेति** । गगनेऽवततैर्विस्तृतैः पक्षपुटैः पक्षच्छदैः कदलीनां रम्भाणां दलैरिव । नीलत्वसाम्यात्तदुपमानम् । दिनकरस्य सूर्यस्य तत्तीक्ष्णा ये कराः किरणास्तेषां निकरः समूहस्तेन परिखेदितानि संतापितानि यान्याशामुखानि दिग्वदनानि वीजयन्तो व्यजनवातपवनं कुर्वन्तः । पुनः किं कुर्वन्तः । **वियतीति** । वियत्याकाशे विसारिणीं विस्तारिणीं शष्पवीथीं बालतृणप्रचुरपङ्क्तिमिवारचयन्तो विरचयन्तः । **सेन्द्रायुधमिति** । इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तेन सहवर्त-मानमिवान्तरिक्षं गगनमादधानाः कुर्वाणाः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **कृतेति** । कृतो विहित आहारो भोजनं यैस्ते क्षपयित्वानाः क्षपयन्ति स्मेत्यनेनान्वयः । 'क्षिप प्रेरणे' णिजन्तस्य रूपम् । किं कृत्वा ।

---

१ विगलितविनाशभयानि, विगतविनाशभयानि. २ संततिः. ३ श्यामः. ४ तस्मिन्नात्मनी. ५ अतिवाह्य. ६ रजनीम्. ७ आत्मनो नीडेषु. ८ हलधर. ९ मुखोत्क्षेप. १० विप्रकीर्ण. ११ उत्पादयन्तः. १२ अनुलिप्तग-गनतलम्. १३ उत्पादयन्तः. १४ गगनवितत्तैः. १५ दिनकरकर. १६ परिखेदिताशामुखानि. १७ परिवीजयन्तः. १८ विसारिणीम्. १९ स शुकशकुनयः.

कृताहारश्च पुनःप्रतिनिवृत्यात्मकुलायावस्थितेभ्यः शावकेभ्यो विविधान्फलरसान्कलममञ्जरीविकारांश्च मत्तहरिणरुधिरानुरक्तशार्दूलनखकोटिपाटलेन चञ्चुपुटेन दत्त्वा दत्त्वानन्यहृदयमपत्यस्नेहेनासाधारणेन गुरुणापत्यप्रेम्णा तस्मिन्नेव क्रोडान्तर्निहिततनयाः क्षपाः क्षपयन्ति स्म।

एकस्मिंश्च जीर्णकोटरे जायया सह निवसतः पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य कथमपि पितुरहमेको विधिवशात्सूनुरभवम्। अतिप्रबलया चाभिभूता ममैव जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे परलोकमगमत्। अभिमतजायाविनाशशोकदुःखितोऽपि खलु तातः सुतस्नेहादन्तरे निरुध्य प्रवृत्तसरमपि शोकमेकाकी मत्संवर्धनपर एवाभवत्। अतिपरिणतवयाश्च कुशचीरानुकारिणीमल्पावशिष्टजीर्णपिच्छजालजर्जरामवस्रस्तांसदेशशिथिलामपगतोत्पतनसंस्कारां पक्षसंततिमुद्वहन्, उपारूढकम्पतया संतापकारिणीमनल्पां जरामिव विधुन्वन्नकठोरशेफालिकाकुसुमनालपिञ्जरेण कलममञ्जरीदलनमसृणितशीर्णोपान्तलेखेन स्फुटिताग्रकोटि-

---

पुनरिति । भ्रमणानन्तरं प्रतिनिवृत्य परावृत्य । आत्मेति । आत्मीयाः स्वकीया ये कुलाया नीडानि तत्रावस्थितेभ्य उषितेभ्यः शावकेभ्यः पोतेभ्यो विविधान्नानाप्रकारान्फलरसान्स्वनिर्योगान् । कलमेति । कलमस्य मञ्जर्यो वल्लर्यस्तासां विकाराः पाकविशेषेण परिणताः कणास्तान्स्थानेषु संतानेषु यत्नेन । अधरीति । अधरीकृतो न्यूनत्वमापादितः सर्ववस्तुसंबन्धी स्नेहो येन स तथा तेन । पुनः । असाधारणेन तन्मात्रवृत्तिना गुरुणा गरीयसा तथा प्रहतो व्यापादितो यो हरिणो मृगस्तस्य रुधिरं रक्तं तेनानुरक्ताः शोणिता या शार्दूलस्य सिंहस्य नखकोटिर्नखाग्रं तद्वत्पाटलेन श्वेतरक्तेन चञ्चुपुटेन दत्त्वा दत्त्वा । वारंवारं तेभ्यो भक्ष्यदानं विनीयेत्यर्थः । ततो दिवसकार्यानन्तरम् । तस्मिन्निति । तस्मिन्नगरहरे क्रोडे उत्सङ्गे निहितान्यपत्यानि यैस्ते तथा । अन्वयस्तु पूर्वमुक्तः ।

एकस्मिन्नेति । एकस्मिन्जीर्णकोटरे चिरकालीनतरुगुहे जायया पत्न्या सह निवसन आसेदुषः पश्चिमे चरमे वयसि वर्तमानस्य कथमपि महता कष्टेन पितुर्जनकस्य विधिवशाद्दैववशात् । अहमेकोऽद्वितीयः । एको नान्यः सूनुः पुत्रोऽभवमभवम् । अतिप्रबलेति । मम जायमानस्यैवोत्पद्यमानस्य अतिप्रबलया अत्यन्तया प्रसववेदनया प्रसूतिव्यथयाभिभूता पीडिता सती मे मम जननी परलोकं मरणमगमत् । अभिमतेति । अभिमताया अभीष्टाया जायाया विनाशेन मरणेन रोदनादिरूपः शोकस्तेन दुःखितोऽपि । अपि संभावनायाम् । खलु निश्चितं । तातः पिता पङ्कः स्वयं प्रसवे विलासो यस्मिन्प्रवर्तते तीव्रं दुःखं मम सुतस्य पुत्रस्य स्नेहादभ्यन्तर एव मध्य एव निरुध्यावरुध्यैकाकी पत्नीविरहितो ममैव संवर्धनं वृद्धिं प्रापयितुं परः तत्परोऽभवत् । अतीति । अतिपरिणतमत्यन्तं पक्वं वयो यस्य स तथा । अतिवृद्ध इत्यर्थः । किं कुर्वन् । एतादृशी पक्षसंततिं वारंवारमुद्वहन्धारयन् । कुशेति । कुशा दर्भास्तेषां चीरं जीर्णवस्त्रखण्डं तदनुकरोति तत्सादृश्यं भजति या सा तां । अल्पावशिष्टानि ... जीर्णानि पुराणानि पिच्छानि बर्हाणि तेषां जालं तेन जर्जरा शिथिला । अवेति । अवस्रस्तो गलितोऽंसदेशो यस्याः सा ताम् । अथवा स्कन्धदेशादवस्रस्ता ... । अपेति । अपगतो दूरीभूत उत्पतने वियद्गमने संस्कारः ... । उपेति । उपारूढः प्राप्तः कम्पो वेपथुस्तस्य भावस्तत्ता तया । ... विधुन्वन्नकठोरं ... शेफालिका ... पिञ्जरेण । कलमेति । कलमस्य या मञ्जरी तस्या

---

१ कुलायावस्थितेभ्यः. २ प्रसक्त. ३ मञ्जरीका. ४ हुत्वा प्रदत्त. ५ सह निवसन. ६ पाकविशेष. ७ प्रसवव्यथा. ८ शोकाकुल. ९ ... १० दुःखादुःखित. ११ संनिरुध्य. १२ शोकेन. १३ अतिपरिणतवया च. १४ ... १५ ... १६ ... १७ प्रसवतया च. १८ कुसुमनिर्मोक. १९ ... २० ...

सा चञ्चुपुटेन परनीडपतिताभ्यः शालिवल्लरीभ्यस्तण्डुलकणानादायादाय तरुमूलनिपतितानि च शुककुलावदलितानि फलशकलानि समाहृत्य परिभ्रमितुमसमर्थो मह्यमदात् । प्रतिदिवसमात्मना च मदुपभुक्तशेषमकरोदशनम् ।

एकदा तु प्रभातसंध्यारागलोहिते गगनतलकमलिनीमधुरक्तपक्षपुटे वृद्धहंस इव मन्दाकिनीपुलिनादपरजलनिधितटमवतरति चन्द्रमसि, परिणतरङ्कुरोमपाण्डुनि व्रजति विशालतामाशाचक्रवाले, गजरुधिररक्तहरिसटालोमलोहिनीभिः प्रतप्तलाक्षिकतन्तुपाटलाभिरायामिनीभिरशिशिरकिरणदीधितिभिः पद्मरागशलाकासंमार्जनीभिरिव समुत्सार्यमाणे गगनकुट्टिमकुसुमप्रकरे तारागणे, संध्यामुपासितुमुत्तराशावलम्बिनि मानससरस्तीरमिवावतरति सप्तर्षिमण्डले, तटगतविघटितशुक्तिसंपुटविप्रकीर्णमरुणकरप्रेरणाधोगलितमुडुगणमिव मुक्ताफलनि-

---

दलनं विदारणं तेन सकृत्ता संजातविरलतारकाण्व शीर्णा स्फुटोऽन्यस्तैः प्रान्तसमीपवर्तिनी राजिर्यस्यैवं-भूतेन चञ्चुपुटेन त्रोटीसंपुटेन असकृत्स्फुटिता स्फोटं प्राप्ता अभ्यन्तरविभिन्नतीक्ष्णाग्रभागो यस्य स तेन । **परेति** । अपरविहगानां नीडानि तेभ्यः पतिताः स्रस्ता याः शालिवल्लरीभ्यस्तण्डुलकणानादा-दाय गृहीत्वा गृहीत्वा । **शुकेति** । वृक्षमूलनिपतितानि शुकानां कुलानि तैरवदलितानि खण्डितानि फल-शकलानि तानि समाहृत्य एकीकृत्य परिभ्रमितुमसमर्थो दूरे परिभ्रमणाशक्तो मह्यमदाद्दौ । शुकेत्यत्र-दावन्तोऽङिति रूपम् । एवं प्रतिदिवसं प्रत्यहमनेन प्रकारेणानीतं भक्ष्यं मह्यं दत्त्वा मयोपभुक्तं ततः शेषमुद्वरि-तमात्मनाशनमकरोत् । ष्यप्रत्ययानुशासनवशाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीया ।

एकदा त्विति । एकदैकस्मिन्समये कोलाहलमश्रृणवमिति दूरेणान्वयः । **प्रभेति** । प्रभातस्य प्रातः-कालस्य या संध्या तत्संबन्धी यो रागस्तेन लोहिते रक्ते । **गगनेति** । गगनतलमेव कमलिनी वियद्गङ्गा, कमलिनी वा । तस्या मधु रसस्तेनानुरक्ते पक्षपुटं छदसंपुटं यस्य तस्मिन्वृद्धहंस इव जरत्कलहंस इव मन्दा-किनी गङ्गा तस्याः पुलिनं सैकतं तस्माच्चन्द्रमसि निशानाथेऽपरो यो जलनिधिः पश्चिमसमुद्रस्तस्य तटं तीरं प्रत्यवतरत्युत्तीर्णे सति । **परीति** । परिणतः पक्वो यो रङ्कुर्मृगविशेषस्तस्य रोमाणि तनूरुहाणि तद्व-त्पाण्डुनि शुभ्रे विशालतां विस्तीर्णतामाशाचक्रवाले दिक्समूहे व्रजति गच्छति सति । **गजेति** । गजानां हस्तिनां यद्रुधिरं तेन रक्ताः शोणिता या हरिसटाः सिंहस्कन्धकेसरास्तत्संबन्धि यल्लोम तद्वत् लोहिनीभिः आरक्ताभिः प्रतप्ता ये लाक्षिका जतुविकारोद्भवास्तन्तवस्तद्वत्पाटलाभिः श्वेतरक्ताभिरायामिनीभिर्विस्तार-वतीभिरशिशिरा उष्णाः किरणा यस्यैवंभूतः सूर्यस्तस्य दीधितिभिर्दीप्तिभिः । काभिरिव । पद्मरागा लोहि-तवर्णमणयस्तेषां शलाका इषिकास्तासां संमार्जनीभिरिव बहुकरीभिरिव समुत्सार्यमाणे दूरीक्रियमाणे गगनमेव कुट्टिमं मणिभूमिस्तत्र यः कुसुमप्रकरः पुष्पसमूहस्तस्मिन्निव तारागणे नक्षत्रसमूहे । **उत्तरेति** । उत्तराशोदीची दिक्तामवलम्बत इत्येवंशीलः स तथा तस्मिन्सप्तर्षिमण्डले सप्तर्षिसमुदाये मानससरस्तीरं प्रति संध्यामुपासि-तुमिव सायंतनविधिं कर्तुमिवावतरति सति । अत्र रूपकम् । अत्र सतीति प्रत्येकमन्वये योजनीयम् । पुनः कस्मिन्सति । **तटेति** । तटगतानि तीरप्राप्तानि विघटितानि स्फुटितानि यानि शुक्तिसंपुटान्यब्धिमण्डूकीपुटानि तेभ्यो विप्रकीर्णं पर्यस्तम् । कीदृशमिव । अरुणस्य सूर्यस्य ये कराः किरणास्तेषां प्रेरणा नोदना तस्मादधो गलितमधः पतितं उडुगणमिव धवलितं शुभ्रीकृतं पुलिनं जलोज्झितं तटं येनैवंभूतं मुक्ताफलानां निकरं समू-हमुद्वहति धारयत्युदन्वाने समुद्रे सति । पूर्वं इतरो यस्मादिति बहुव्रीहिः । तस्मात्र सर्वादित्वम् । पश्चिमसमुद्रे सतीत्यर्थः । यद्वा पूर्वस्मान्नीचः पूर्वेतरः । 'इतरस्त्वन्यनीचयोः' इत्यमरः । तस्मिन् । अतो नीचार्थत्वाद्वि-

---

१ निपतिताभ्यः. २ तद. ३ मह्यमाहारमदात्. ४ मदुपयुक्तम्. ५ गगनतले; गगने च; गगनकमलिनी. ६ मधुरक्त. ७ पक्षसंपुटे. ८ आततलाक्षिक; संतप्तलाक्ष; आनम्रलाक्षा. ९ आयामिनीभिः. १० रत्नशलाका. ११ संमार्जिनीभिः. १२ मानससरसः. १३ अम्बरादवतरति. १४ विघटित.

करमुद्वहति धवलितपुलिनमुदन्वति पूर्वेतरे, तुषारबिन्दुवर्षिणि विबुद्धशिखिकुले विजृम्भमाणकेसरिणि करिणीकदम्बकप्रबोध्यमानसमदकरिणि क्षपाजलजडकेसरं कुसुमनिकरमुदयगिरिशिखरस्थितं सवितारमिवोद्दिश्य पल्लवाञ्जलिभिः समुत्सृजति कानने, रासभरोमधूसरासु वनदेवताप्रासादानां तरूणां शिखरेषु पारावतमालायमानासु धर्मपताकास्विव समुन्मिषन्तीषु तपोवनाग्निहोत्रधूमलेखासु, अवश्यायसीकरिणि लुलितकमलवने रतखिन्नशबरसीमन्तिनीस्वेदजलकणापहारिणि वनमहिषरोमन्थफेनबिन्दुवाहिनि चलितपल्लवलतालास्योपदेशव्यसनिनि विघटमानकमलखण्डमधुसीकरासारवर्षिणि कुसुमामोदतर्पितालिजाले निशावसानजातजडिम्नि मन्दमन्दसंचारिणि प्रवाति प्राभातिके मातरिश्वनि, कमलवनप्रबोधमङ्गलपाठकानामिम-

---

तत्र सांनिध्यम्। पुनः कस्मिन्सति। कानने सति। अथ काननं विशेषयन्नाह—**तुषारेति**। तुषारस्य तुहिनस्य बिन्दवः पृषतो वर्षो यस्मिंस्तत्तथा तस्मिन्। **विबुद्धेति**। विबुद्धं शिखिकुलं मयूरकुलं यस्मिन् [illegible] विजृम्भमाणा जृम्भायुक्ताः केसरिणः सिंहा यस्मिंस्तत्तथा। **करिणीति**। करिणीनां हस्तिनीनां कदम्बकं समूहस्तेन प्रबोध्यमाना जागरावस्थां प्राप्यमाणाः समदा मदेन सहवर्तमानाः करिणो हस्तिनो यस्मिन्। **क्षपेति**। क्षपाजलेन रात्रिसंबन्धितुषारेण जडानि स्तम्भितानि केसराणि किञ्जल्कानि यस्यैवं-भूतं कुसुमनिकरं पुष्पसमूहम्। **उदयेति**। उदयगिरिरुदयाद्रिस्तस्य शिखरं शृङ्गं तत्र स्थितं सवितारं सूर्यमिवोद्दिश्य। **पल्लवेति**। पल्लवा एव किसलयान्येवाञ्जलयस्तैः समुत्सृजति प्रयच्छति सति। पुनः कासु सतीषु। **रासभेति**। रासभस्य बालेयस्य रोमाणि तनूरुहाणि तद्वद्धूसरासु धूम्रवर्णासु। **वनेति**। वनदेवता वनाधिष्ठात्र्यस्तासां प्रासादा धवलगृहाणि तेषां तरूणां च शिखरेषु प्रान्तेषु पारावतानां कपोतानां माला पङ्क्तिरिवाचरन्तीति पारावतमालायमानास्तासु। **धर्मेति**। धर्मे यज्ञादौ पताका वैजयन्त्यस्तास्विव समुन्मिषन्तीषु समुद्गच्छन्तीषु। **तप इति**। तपोवने यदग्निहोत्रमग्न्याधानं तस्य धूमलेखा निगुण (?) [illegible]। पुनः कस्मिन्सति। **प्राभातिकेति**। प्राभातिके प्रत्यूषसंबन्धिनि मातरिश्वनि वायौ। 'मातरिश्वा सदागतिः पृषदश्वो गन्धवहो महाबलः' इति कोशः। प्रवाति प्रवहमाने सति। कीदृशे। **अवेति**। अवश्यायो हिमं तस्य सीकराः सन्त्यस्मिन्। 'वाताम्बु वारि सीकरः' इति कोशः। वायुं विशेषयन्नाह—**लुलितेति**। लुलितं कम्पितं कमलानां नलिनानां वनं खण्डं येन स तस्मिन्। **रतेति**। रतं मैथुनं तत्र खिन्नाः खेदं प्राप्ताः शबरसीमन्तिन्यो भिल्लस्त्रियस्तासां स्वेदजलं प्रस्वेदवारि तस्य कणा बिन्दवस्तेषामपहारिणि हरणशीले। **वनेति**। वनमहिषा आरण्यका महिषास्तेषां रोमन्थश्चर्वितचर्वणं तस्य फेनः कफस्तस्य बिन्दवः पृषन्ति तान्वहतीति तस्मिन्। **चलितेति**। चलिताः कम्पिताः पल्लवाः किसलयानि यासामेवंविधा या लता वल्लयस्तासां लास्यं नृत्यं तस्योपदेशः शिक्षणं तत्र व्यसनं निरतिर्यस्य स तस्मिन्। **विघटेति**। विघटमानानि विकसमानानि यानि कमलखण्डानि नलिनवनानि तेषां मधु रसस्तस्य सीकराः कणास्तेषामासारो वेगवद्वर्षो [illegible] वर्षिणि तथा तस्मिन्। **कुसुमामोदेति**। कुसुमानामामोदः परागस्तेन तर्पितं तृप्तिं नीतमलिजालं भ्रमरसमूहो येन स तस्मिन्। **निशेति**। निशाया रात्रेरवसानं प्रान्तस्तेन जाता उत्पन्ना जडिमा शैत्यं यस्मिंस्तथा तस्मिन्। अत एव मन्दं मन्दं संचरति इत्येवंशीलः स तथा तस्मिन्। पुनः केषु। कुसुमेषु [illegible] मधुलिहां झंकारेषु [illegible] सुलग्नेषु सत्सु। इतो मधुलिहो विशेषयन्नाह—**कमलेति**। कमलवनानां प्रबोधस्तस्य मङ्गलपाठका बन्दिजनास्तेषाम्। तथैव मङ्गलपाठका हस्तिकरट [illegible] यत्र तेषां ते तथा तेषां मधुलिहां भ्रमराणां विकचमानानि संकोचं प्राप्यमाणानि यानि दलानि [illegible] मधुलिहां गणाः पक्षीरमेषु स्थिताः [illegible] येषां ते तथा तेषाम्। पुनः केषु

---

१ पूर्वेतरस्य, पूर्वेतरस्य. २ [illegible] ३ लिख. ४ उन्मुक्ति. ५ धूसराड़ वनदेवता. ६ [illegible] ७ [illegible] ८ लिख. ९ स्वेदजलकणिका स्वेदबिन्दु. १० कमलप्रबोध.

गण्डडिण्डिमानां मधुलिहां कुमुदोदरेषु विघटमानदलपटनिरुद्धपक्षसंहतीनामुच्चरत्सु हुंकारेषु, प्रभातशिशिरवाय्वाहतमुत्तप्तजतुरसार्द्रप्रपक्ष्ममालमिव सशेषनिद्राजिह्मतारं चक्षुरुन्मीलयत्सु शनैःशनैरूषरशय्याधूसरक्रोडरोमराजिषु वनमृगेषु, इतस्ततः संचरत्सु वनचरेषु, विजृम्भमाणे श्रोत्रहारिणि पम्पासरःकलहंसकोलाहले, समुल्लसति नर्तितशिखण्डिनि, मनोहरे वनगजकर्णतालशब्दे, क्रमेण च गगनतलमवतरतो दिवसकरवारणस्यावचूलचामरकलाप इवोपलक्ष्यमाणे मञ्जिष्ठरागलोहिते किरणजाले शनैःशनैरुदिते भगवति सवितरि पम्पासरःपर्यन्ततरुशिखरसंचारिण्यध्यासितगिरिशिखरे, दिवसकरजन्मनि हृततारे पुनरिव कपीश्वरे वननभिपतति बालातपे, स्पष्टे जाते प्रत्यूषसि नचिरादिव दिवसाष्टमभागभाजि स्पष्टभासि भास्वति भूते, प्रयातेषु च यथाभिमतानि दिगन्तराणि शुककुलेषु, कुलायनिलीननिभृतशुकशावकसनाथेऽपि निःशब्दतया शून्य इव तस्मिन्वनस्पतौ, स्वनीडावस्थित एव ताते मयि च

सत्सु । **वनमृगेति** । वनमृगेष्वरण्यहरिणेषु शनैः शनैश्चक्षुर्नेत्रमुन्मीलयत्सु विकाशयत्सु । अथ चक्षुर्विशेषणमाह—**प्रभातेति** । प्रभातं प्रत्यूषस्तस्य यः शिशिरः शीतलो वायुः समीरस्तेनाहतं पीडितम् । **उत्तप्तेति** । उत्तप्त उष्णीकृतो यो जतुरसो लाक्षारसस्तेनार्द्रीकृतालिप्ता पक्ष्ममाला नेत्ररोमपङ्क्तिर्यस्य तदिव । **सशेषेति** । सशेषा सावशेषा या निद्रा तया जिह्मा कुटिला तारा कनीनिका यस्य तत् । कीदृशेषु वनमृगेषु । **ऊषरेति** । ऊषरा तृणरहिता या शय्या शयनस्थलं तेन धूसरा धूम्रवर्णा क्रोडरोमराजिर्हृदयलोमपङ्क्तिर्येषां तेषु । पुनः कीदृशेषु । इतस्ततः समन्ततो वनचरेष्वरण्यचारिषु संचरत्सु गच्छत्सु । पुनः केषु सत्सु । **विजृम्भेति** । श्रोत्रहारिणि कर्णमनोहरे पम्पाभिधानसरसः कलहंसकोलाहले कादम्बकलकले विजृम्भमाणे प्रसृते सति । पुनः केषु सत्सु । **समुल्लसतीति** । नर्तिताः शिखण्डिनो मयूरा येन तस्मिन्मनोहरे रुचिरे वनगजानामरण्यकरिणां कर्णा एव ताला वाद्यविशेषास्तेषां शब्दो ध्वनिस्तस्मिन्समुल्लसति सति सम्यक्प्रकारेण प्रसरति सति । **क्रमेणेति** । क्रमेण परिपाट्या गगनतलमाकाशतलमवतरतोऽधिरोहतो दिवसकरवारणस्य सूर्यगजस्य । **अवचूलेति** । अवचूलोऽधोमुखकूर्चो ध्वजादावलम्बमानस्तस्येवोपलक्ष्यमाणे दृश्यमाने मञ्जिष्ठस्य वस्तुविशेषस्य रागो रक्तिमा तेन लोहिते रक्तीभूते किरणजाले रश्मिसमूहे सति शनैःशनैर्मन्दमन्दं भगवति माहात्म्यवति सवितरि श्रीसूर्ये उदिते उदयं प्राप्ते सति । कीदृशे । **पम्पेति** । पम्पासरःपर्यन्तानि यानि तरुशिखराणि तेषु संचारो विद्यते यस्य स तथा तस्मिन् । **अध्येति** । अध्यासितान्यधिष्ठितानि गिरिशिखराणि पर्वतशृङ्गाणि येन स तस्मिन् । अथ बालातपं विशेषयन्नाह—**दिवसेति** । दिवसकरात्सूर्याज्जन्म यस्य स तथा तस्मिन् । हृता दूरीकृता तारा येन स तथा तस्मिन् । पुनरपरस्मिन्कपीश्वरे सुग्रीव इव । तरुशिखरचारित्वात्सुग्रीवस्याप्युपमानम् । तं दृष्ट्वा पूर्वोक्तनिमित्तानि वनमुपरि बालातपे नवीनातपे सति । तथा प्रत्यूषसि प्रभाते स्पष्टे व्यक्ते जाते सति । नचिरादिव स्तोककालेनैव दिवसाष्टमभागभाजि भास्वति सूर्ये भवतीति भावः । स्पष्टभासि । तस्मिन्समये भास्वति स्पष्टे भूते जाते सति । पुनः केषु । शुककुलेषु कीरसमूहेषु यथाभिमतानि दिगन्तराणि दिशामन्तराणि प्रयातेषु गतेषु सत्सु । **कुलायेति** । कुलाया नीडानि तेषु निलीना लीना निभृता निश्चलाश्च ये शुकशावकास्तैः सनाथेऽपि युक्तेऽपि निःशब्दतया तस्मिन्वनस्पतौ शाल्मलीवृक्षे शून्य इव सति । **स्वेति** । स्वस्य नीडं कुलायं तस्मिन्नवस्थित एव ताते पितरि मयि चेति । कः पुनरर्थः । मयि शिशुर्बालकस्य ... सति ।

शैशवादसंजातबलमुद्भिद्यमानपक्षपुटे पितुः समीपवर्तिनि कोटरगते, सहसैव तस्मिन्महावने संत्रासितसकलवनचरः सरभससमुत्पतत्पतत्रिपक्षपुटशब्दसंततः भीतकरिपोतचीत्कारपीवरः प्रचलितलताकुलमत्तालिकुलक्वणितमांसलः परिभ्रमदुद्घोणवनवराहरवघर्घरो गिरिगुहासुप्तप्रबुद्धसिंहनिनादोपबृंहितः कम्पयन्निव तरून्भगीरथावतार्यमाणगङ्गाप्रवाहकलकलबहलो भीतवनदेवताकर्णितो मृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत् । आकर्ण्य च तमहमश्रुतपूर्वमुपजातवेपथुरर्भकतया जर्जरितकर्णविवरो भयविह्वलः समीपवर्तिनः पितुः प्रतीकारबुद्ध्या जराशिथिलपक्षपुटान्तरमविशम् ।

अनन्तरं च सरभसमितो गजयूथपतिलुलितकमलिनीपरिमलः, इतः क्रोडकुलदल्यमानभद्रमुस्तारसामोदः, इतः करिकलभभज्यमानसल्लकीकषायगन्धः, इतो निपतितशुष्कपत्रमर्मर

[illegible]—कोटरेति । कोटरगते निष्कुहस्थिते । शैशवादिति । शैशवाद्बाल्यादसंजातमनुत्पन्नं यद्बलं तेन सह [illegible] पक्षपुटं यस्य स तथा तस्मिन् । विधेयमाह—सहसैवेति । तस्मिन् [illegible] महावने [illegible] मृगयां [illegible] कोलाहलध्वनिः कलकललक्षण शब्द उदचरदुदतिष्ठत् [illegible] विशिनष्टि—संत्रासितेति । संत्रासिता भयं प्रापिता सकलवनचराः समस्तारण्यचारिणो [illegible] स तथा । सरभसेति । सरभसेन वेगेन समुत्पतन्तो ये पतत्रिणः पक्षिणस्तेषां पक्षपुटानि छदपुटानि तेषां [illegible] निरन्तरेण [illegible] ततो विस्तीर्णः । भीतेति । भीतास्त्रस्ता ये करिपोताः कलभास्तेषां चीत्कारशब्दस्तेन [illegible] पीवरः पुष्टः । प्रचलितेति । प्रचलिताः कम्पिता या लता वल्ल्यस्ताभिराकुला व्याकुला ये [illegible] भ्रमरास्तेषां [illegible] तेषां क्वणितेन शब्दितेन मांसलः पुष्टः । परीति । परिभ्रमन्त [illegible] [illegible] उन्नता ये वनवराहा अरण्यशूकरास्तेषां रव शब्दस्तेन घर्घरः कठोरः । गिरीति । [illegible] पूर्वं सुप्ताः पश्चात्प्रबुद्धा उत्थिता ये सिंहाः केसरिणस्तेषां यो निनादः शब्दस्तेनो[illegible] । [illegible] । तरून्वृक्षान्कम्पयन्निव चालयन्निव । भगीति । भगीरथेन राज्ञा [illegible] यो गङ्गाप्रवाहः [illegible] जलसमूहस्तस्य यः कलकलस्तद्वद्बहलः प्रभूतः । भीतेति । [illegible] श्रवणविषयीकृतः । आकर्ण्य चेति । अहमश्रुतपूर्वं [illegible] श्रुत्वा प्रतीकारबुद्ध्या [illegible] समीपवर्तिनो [illegible] पितुर्जनकस्य जरया [illegible] पक्षपुटं तस्यान्तरं मध्यमविशं प्रविष्टोऽभवम् । कीदृशोऽहम् । उपेति । [illegible] [illegible] [illegible] कर्णयोः श्रवणयोर्विवरं [illegible] स तथा ।

अनन्तरं चेति । [illegible] । [illegible] पूर्वमुक्तं । कोलाहलध्वनिं [illegible] [illegible]—सरभसमित्यादि । [illegible] सरभसं वेगतरं गजयूथपतिना [illegible] [illegible] आमोद । इत इति पूर्ववत् । [illegible] [illegible] [illegible] परिमल । इत इति प्राग्वत् । करिणां [illegible] [illegible] गन्धः । इत इति प्राग्वत् [illegible] [illegible] शब्द । 'मर्मरो [illegible] [illegible]' इति [illegible] । इत इति । [illegible] [illegible] तेषां कोटिरवं तदेव [illegible]

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]; [illegible]
५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible].

ध्वनिः, इतो वनमहिषविषाणकोटिकुलिशभिद्यमानवल्मीकधूलिः, इतो मृगकदम्बकम्, इतो वनगजकुलम्, इतो वनवराहयूथम्, इतो वनमहिषवृन्दम्, इतः शिखण्डिमण्डलविरुतम्, इतः कपिञ्जलकुलकलकूजितम्, इतः कुररकुलक्वणितम्, इतो मृगपतिनखभिद्यमानकुम्भकुञ्जररसितम्, इयमार्द्रपङ्कमलिना वराहपद्धतिः, इयमभिनवशष्पकवलरसश्यामला हरिणरोमन्थफेनसंहतिः, इयमुन्मदगन्धगजगण्डकण्डूयनपरिमलनिलीनमुखरमधुकरविरुतिः, एषा निपतितरुधिरबिन्दुसिक्तशुष्कपत्रपाटला रुरुपदवी, एतद्द्विरदचरणमृदितविटपपल्लवपटलम्, एतत्खड्गिकुलक्रीडितम्, एष नखकोटिविकटविलिखितपत्रलेखो रुधिरपाटलः करिमौक्तिकदलदन्तुरो मृगपतिमार्गः, एषा प्रत्यग्रप्रसूतवनमृगीगर्भरुधिरलोहिनी भूमिः, इयमटवी वेणिकानुकारिणी पक्षचरस्य यूथपतेर्मदजलमलिना, संचारवीथी चमरीपङ्क्तिरियमनुगम्यताम्, उच्छुष्कमृगकरीषपांसुला त्वरिततरमध्यास्यतामियं वनस्थली, तरुशिखरमारुह्यताम्, आलो-

---

वज्रम्। अभेद्यत्वात्तदुपमानम्। तेन भिद्यमानं छिद्यमानं यद्वल्मीकं शक्राद्रिस्तस्य धूलिः पांसुः। **इत इति**। मृगाणां हरिणानां कदम्बकं समुदायः। **इत इति**। वनगजानामरण्यहस्तिनां कुलं समुदायः। **इत इति**। वनवराहा वनक्रोडास्तेषां यूथं वृन्दम्। **इत इति**। वनमहिषाणां वृन्दं कुलम्। **इत इति**। शिखण्डिनां मयूराणां मण्डलं समूहस्तस्य विरुतं कूजितम्। **इत इति**। कपिञ्जलानां गौरतित्तिराणां कुलं समुदायस्तस्य कलं मधुरं कूजितं शब्दितम्। **इत इति**। कुररो मत्स्यनाशनस्तस्य कुलं पुत्रपौत्रादि तस्य क्वणितं शब्दितम्। **इत इति**। मृगपतिः सिंहस्तस्य नखाः पुनर्भवास्तैर्भिद्यमानो विदार्यमाणः कुम्भः शिरःपिण्डो येषामेवंभूताः कुञ्जरा हस्तिनस्तेषां रसितमाक्रन्दितम्। **इयमिति**। इयं प्रत्यक्षार्द्रोऽशुष्को यः पङ्कः कर्दमस्तेन मलिना मलीमसा वराहपद्धतिर्वनक्रोडमार्गः। **इयमिति**। इयमिति पूर्ववत्। अभिनवान्यचिरोत्पन्नानि यानि शष्पाणि बालतृणानि तेषां कवलो गुडकस्तस्य रसस्तेन श्यामला मलिनवर्णविधा हरिणानां मृगाणां यो रोमन्थश्चर्वितचर्वणं तस्य फेनः कफस्तस्य संहतिः समूहः। **इयमिति**। उन्मदा मदोन्मत्ता ये गन्धगजा गन्धेभाः। सुरभिमदयुक्ता इत्यर्थः। तेषां गण्डः करटस्तस्य कण्डूयनेन कण्डूत्या यः परिमल आमोदस्तल्लिप्सया निलीना आसक्ता मुखरा वाचाला ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां विरुतिर्झंकारः। एषा दृश्यमानेत्यर्थः। **निपतितेति**। निपतिता भूमौ स्रस्ता ये रुधिरबिन्दवो रक्तपृषतास्तैः सिक्तानि सिञ्चितानि यानि शुष्कपत्राणि तैः पाटला श्वेतरक्ता रुरुपदवी मृगविशेषमार्गः। **एतदिति**। एतत्समीपतरवर्ति द्विरदा हस्तिनस्तेषां चरणाः पादास्तैर्मृदितं मर्दितं विटपानां वृक्षाणां पल्लवपटलं किसलयसमूहो यस्मिन्नेतादृशं स्थलमित्यर्थः। **एतदिति**। एतद्दृश्यमानं खड्गिनां वार्ध्रीणसानां कुलं पौत्रादि तस्य क्रीडितं चेष्टितम्। **एष इति**। एष प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणो मृगपतिमार्गो नखाङ्कु-[illegible]। कीदृक्। नखकोटिभिर्नखाग्रैर्विकटा विपुला विलिखिता निर्भिन्ना पत्रलेखा पर्णपङ्क्तिर्यस्मिन् स तथा रुधिरैः रक्तैः पाटलः श्वेतरक्तः करिणां गजानां मौक्तिकानि मुक्ताफलानि तेषां दलानि खण्डानि तैर्दन्तुरः स्फुटः। **एषेति**। प्रत्यग्रप्रसूता नवप्रसविनी या वनमृग्यरण्यहरिणी तस्या गर्भो भ्रूणस्तस्य रुधिरं रक्तं तेन लोहिनी रक्ता भूमिः पृथ्वी। **इयमिति**। इयमटव्यरण्यभूमिर्वेणिका[illegible] सा तथा। कीदृशी। पक्षचरस्य समुदायचारिणो यूथपतेर्यूथनाथस्य मदजलेन दानवारिणा मलिना श्यामा। अनेन [illegible] सूचितम्। **संचारेति**। संचारवीथ्यां गोचरमार्गे चमरी गोविशेषस्तस्याः पङ्क्तिः श्रेणिः परा सा अनुगम्यतामनुसर्यताम्। युष्माभिरिति शेषः। **उच्छुष्केति**। इयं वनस्थली [illegible] वेगवत्तरमत्यासन्नतामधिश्रियताम्। कीदृशी। उच्छुष्कत्वेन शुष्कं यानं मृगकरीषं हरिणच्छगणं तेन पांसुला निन्दिता। **तर्विति**। तरुशिखरं वृक्षाग्रमारुह्यतामारोहविषयीक्रियताम्। [illegible]-

१ वराहयूथम्. २ वराहकुलपद्धतिः. ३ आसीन. ४ शिखण्डिरुत. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ अनुसारिणी. ८ पक्षचरस्य; समीपचरस्य.

र्चलितमिव तमालकाननम्, एकीभूतमिव कालरात्रीणां यामसंघातम्, अञ्जनशिलास्तम्भसंभारमिव क्षितिकम्पविघूर्णितम्, अन्धकारपुञ्जमिव रविकिरणाकुलितम्, अन्तकपरिवारमिव परिभ्रमन्तम्, अवदारितरसातलोद्भूतमिव दानवलोकम्, अशुभकर्मसमूहमिवैकत्र समागतम्, अनेकदण्डकारण्यवासिमुनिजनशापसार्थमिव संचरन्तम्, अनवरतशरनिकरवर्षिरामनिहतखरदूषणबलनिवहमिव तदपध्यानात्पिशाचतामुपगतम्, कलिकालबन्धुवर्गमिवैकत्र संगतम्, अवगाहप्रस्थितमिव वनमहिषयूथम्, अचलशिखरस्थितकेसरिकराकृष्टपतनविशीर्णमिव कालाभ्रपटलम्, अखिलरूपविनाशाय धूमकेतुजालमिव समुद्गतम्, अन्धकारितकाननम्, अनेकसहस्रसंख्यम्, अतिभयजनकमुत्पातवेतालव्रातमिव शबरसैन्यमद्राक्षम् ।

मध्ये च तस्य महतः शबरसैन्यस्य प्रथमे, वयसि वर्तमानम्, अतिकर्कशत्वादायसमिव निर्मितम्, एकलव्यमिव जन्मान्तरगतम्, उद्भिद्यमानश्मश्रुराजितया प्रथममदलेखा-

---

मिनकान पर्यन्तं नर्मदाप्रवाहमिव मेकलाद्रिजातोत इव । अनिलवशाद्दोधुयमानचलितमितस्ततः पर्यन्तं समाकुलानां तापिच्छानां काननं वनमिव । एकीभूतं मिश्रीभूतं कालरात्रीणां तमस्विनीनां यामसंघातमिव । अञ्जनशिलानां श्यामशिलानां ये स्तम्भाः स्थूणास्तेषां संभारमिव समूहमिव । **क्षितीति** । क्षितिकम्पेन पृथ्वीप्रचलितेन विघूर्णितं मूर्च्छितम् । अन्धकारपुञ्जमिव ध्वान्तपटलमिव । **रवीति** । रविकिरणैः सूर्यदीधितिभिराकुलितं व्याकुलीभूतम् । अन्तकस्य यमस्य परिवारमिव परिच्छदमिव । किं कुर्वन्तम् । परिभ्रमन्तमितस्ततः पर्यटन्तम् । **अवेति** । अवदारिताद्विदीर्णाद्रसातलाद्भूतलादुद्भूतं प्रकटीभूतं दानवलोकमिव दैत्यलोकमिव । **अशुभेति** । एकत्र समागतं मिलितमशुभकर्मणः पापप्रकृतेः समूहमिव संघातमिव । **अनेकेति** । अनेके च ये दण्डकारण्यवासिमुनिजनास्तेषां शापानां सार्थं समूहस्तमिव । किं कुर्वन्तम् । संचरन्तं व्रजन्तम् । **अनवरतेति** । अनवरतं निरन्तरं शरनिकरं बाणसमूहं वर्षतीत्येवंशीलो यो रामो दशरथात्मजस्तेन निहतो व्यापादितः खरदूषणयोः राक्षसयोर्बलनिवहः सैन्यसमूहस्तमिव । कीदृशम् । तस्मिन्रामचन्द्रेऽपध्यानं दुर्ध्यानं तस्मात्पिशाचतां भूततामुपगतं प्राप्तम् । **कलीति** । कलिकालः कलियुगस्तस्य बन्धुवर्गं सहचरसमुदायमिव । **एकत्रेति** । एकत्र एकस्मिन्नेव स्थले संगतं मिलितम् । **अवेति** । अवगाहो मज्जनं तदर्थं प्रस्थितं वनमहिषयूथमिव गवलवृन्दमिव । **अचलेति** । अचलः पर्वतस्तस्य शिखरे शृङ्गे तत्र स्थितो यः केसरी सिंहस्तस्य करौ हस्तौ ताभ्यामाकृष्टिराकर्षणं तस्मात्पतनं भ्रंशस्तेन विशीर्णं विशरारुतां प्राप्तं कालाभ्रपटलमिव मेघमण्डलमिव । **अखिलेति** । अखिलानां समस्तानां यद्रूपं तस्य विनाशाय नाशनाय समुद्गतमुद्गतं धूमकेतुजालमिव केतुसमूहमिव । **अन्धेति** । अन्धकारितं संजातान्धकारं काननं येन तादृशम् । **अनेकेति** । अनेकानि सहस्राणि संख्या यस्य तत्तथा । **अतीति** । अतिभयमुत्कृष्टभीतिस्तस्य जनकमुत्पादकम् । किमिव । उत्पातोऽजन्यं तस्य वेताला देवविशेषास्तत्समूहमिव भयोत्पादकमित्यर्थः । अत्र वस्तु प्रतिवस्तु ।

मध्ये चेति । तस्य पूर्वोक्तवर्णितस्य महतः शबरसैन्यस्य सिद्धबलस्य मध्ये मातङ्गनामानं शबरसेनापतिमपश्यमित्यन्वयः । तमेव विशिनष्टि—**प्रथमे इति** । अत्र प्राथम्यमापेक्षिकम् । तेन वर्तमानस्य प्रथम वयस्यत्र वर्तनम् । अतिकर्कशत्वादतिकठिनत्वादायसमयमिव लोहमयमिव निर्मितं रचितम् । घटितम् । **एकेति** । एकलव्यो द्रोणाचार्यशिष्यः शबरस्तमिव । कीदृशम् । **जन्मेति** । एकस्माज्जन्मनोऽन्यज्जन्मान्तरं तत्र गतं प्राप्तम् । **उद्भिति** । उद्भिद्यमानान्युत्पद्यमानानि यानि श्मश्रूणि तेषां

---

१ मचलित. २ पुञ्ज; कम्प. ३ अशुभस्य. ४ कुलित. ५ अधोव. ६ वासिन. ७ निहतम्; हत. ८ बन्धुर. ९ उपगम्य. १० संगत समुद्गतम्; संगत समागम. ११ अवगाहप्रस्थित. १२ शिखरस्थित. १३ दीर्घम्. १४ कम्पित. १५ कालाकाननम्. १६ जनकम्. १७ अतिभय. १८ आयसम. १९ आगतम्.

ह्यमानगण्डभित्तिमिव गजयूथपतिकुमारकम्, असितकुवलयश्यामलेन देहप्रभाप्रवाहेण लिन्दीजलेनेव पूरितारण्यम्, आकुटिलाग्रेण स्कन्धावलम्बिना कुन्तलभारेण केसरिणमिव समदमलिनीकृतेन केसरकलापेनोपेतम्, आयतललाटम्, अतितुङ्गघोरघोणम्, उपनीतस्यै-र्णाभरणतां भुजगफणमणेरापाटलैरंशुभिरालोहितीकृतेन पर्णशयनाभ्यासात्प्रपल्लवरागे-व वामपार्श्वेन विराजमानम्, अचिरप्रहतगजकपोलगृहीतेन सप्तच्छदपरिमलवाहिना ष्णागरुपङ्केनेव सुरभिणा मदेन कृताङ्गरागम्, उपरि तत्परिमलान्धेन भ्रमता मायूरातप-नुकारिणा मधुकरकुलेन तमालपल्लवेनेव निवारितातपम्, आलोलपल्लवव्याजेन भुजबल-र्जितया भयप्रयुक्तसेवया विन्ध्याटव्येव करतलेनापमृज्यमानगण्डस्थलस्वेदलेसमापाटलया गकुलक्षयरात्रिसंध्यायमानया शोणितार्द्रयेव दृशा रञ्जयन्तमिवाशाविभागानाम्, आजानु-

---

जिः परिस्रुता भावलत्ता तया प्रथमाया या मदलेखा तया मण्ड्यमानालंक्रियमाणा गण्डभित्तिः कपो-भित्तिर्यस्यैवंभूतो यो गजयूथपतिर्गजनायकस्तस्य कुमारकः कलभस्तमिव । **असितेति** । पूरितं भृतम-र्ण काननं येन स तथा तम् । केन । देहस्य शरीरस्य या प्रभा कान्तिस्तस्य प्रवाहेणौघेन । तमेव विशेष-णाह—**असितेति** । असितं कृष्णं यत्कुवलयं कुवेलं तद्वत् श्यामलेन श्यामेन । केनेव । कालिन्दीजले-व यमुनाम्भसेव । यमुनाजलं नीलम्, शबरदेहप्रभापि तादृशी, अतस्तयोः साम्यम् । कमिव । **आकुटि-लेति** । आ ईषत्कुटिलमग्रं यस्यैवंभूतेन स्कन्धावलम्बिना कुन्तलभारेण केशकलापेनोपेतं सहितं गजानां शापादनलक्षणेन तन्मदेन दानवारिणा मलिनीकृतेन केसराणां कलापेन सटानां कलापेनोपेतं सहितं सरिणमिव सिंहमिव । **आयतेति** । आयतं विस्तीर्णं ललाटमलिकं यस्य स तम् । **अतीति** । अतितुङ्गा-तुङ्गा घोरा रौद्रा घोणा नासिका यस्य स तम् । **वामेति** । वामपार्श्वेन सव्यपार्श्वेन विराजमानं शोभमानम् । दिव विशेषणमाह—**पर्णेष्विति** । पर्णेषु पत्रेषु यच्छयनं स्वापस्तत्र योऽभ्यासः परिचयस्तेन लग्नः पल्ल-वानां राग आरक्तं यस्मिंस्तत्तथा तेन । अत्रोत्प्रेक्षा—नायं पल्लवैररुणः किंत्वेकस्मिन्कर्णे आभरणतां भू-षणतां उपनीतस्य प्रापितस्य भुजगफणमणेरापाटलैः श्वेतरक्तैः अंशुभिः किरणैः आलोहितीकृतेन अरुणी-कृतेनेव । इव भिन्नक्रमः । **अचिरेति** । अचिरं तत्कालं प्रहतो यो गजस्तस्य कपोलाभ्यां गृहीतेन सप्तच्छ-दानामयुक्छदानां यः परिमलो गन्धस्तं वहतीत्येवंशीलः स तथा तेन । केनेव । कृष्णागरुः काकतुण्डस्तस्य पङ्केनेव कर्दमेनेव सुरभिणा सुगन्धिना मदेन कृतोऽङ्गरागो विलेपनं येन स तथा तेन । **उपरीति** । तस्य मदस्य यः परिमलो गन्धस्तेनान्धेन विह्वलेनेति हेतुः । उपर्युपरिष्टाद्भ्रमता भ्रमणं कुर्वता । **मायूरेति** । मायूरं मयूरसंबन्धि यदातपत्रं तदनुकारिणा मधुकरकुलेन भ्रमरसमुदायेन । केनेव । तमालपल्लवेनेव तापिच्छ-किसलयेनेव निवारितो दूरीकृत आतपः सूर्यालोको यस्य स तथा तम् । **आलोलेति** । आपाटलयेत्यग्रेतरकाया दृशा विन्ध्याटव्या विन्ध्यवनस्थल्या लोलाश्चपला ये पल्लवाः किसलयानि तेषां व्याजेन छलेन करतलेन हस्तेनेवापमृज्यमाना गण्डस्थलस्वेदलेशा यस्य तम् । विन्ध्याटवीं विशिनष्टि—**भुजेति** । भुजयोर्यद्बलं वीर्यं तेन निर्जितया पराजितया । **भयेति** । भयमातङ्कस्तेन प्रयुक्तारब्धा सेवा यया । दृशा चक्षुषा । कीदृ-शा । **मृगेति** । मृगकुलानां हरिणवंशानां या क्षयरात्रिर्विनाशयामिनी तस्याः संध्यायमानया सायंका-लवदाचरितया शोणितार्द्रयेव रक्तलिप्तयेव रञ्जयन्तं शोभयन्तम् । केषाम् । आशाविभागानां दिग्विभागानाम् ।

---

१ कुमारम्. २ श्यामेन. ३ पूरदन्तमरण्यम्. ४ ललाटभासिनम्. ५ तुङ्गघोर. ६ भुजंग. ७ फणा. ८ आहत. ९ कृष्णागुरु. १० उपरितत्परिमल. ११ परिभ्रमता. १२ मायूरपिच्छातपत्र; मयूरपिच्छातपत्र; मयूरपिच्छपत्र. १३ आलोलकर्णपल्लव. १४ स्वेदसलिल. १५ हरिणकुलकालरात्रि. १६ रञ्जयन्तमाशा. १७ विभा-गान्. १८ आजानुलम्बिना.

हस्तेन [illegible]प्रमाणमिव गृहीत्वा निर्मितेन चण्डिकारुधिरबलिप्रदानायासकृन्निशित[illegible] [illegible]शिखरेण भुजयुगलेनोपशोभितम्, अन्तराल[illegible]हरिणरुधिरबिन्दु[illegible] [illegible]रचितेन गुञ्जाफलमिश्रैः करिकुम्भमुक्ताफलैरिव रचिताभरणेन विन्ध्यशिला[illegible]तलेन वक्षःस्थलेनोद्भासमानम्, अविरतश्रमाभ्यासादुल्लिखितोदरम्, इभमदमलिनमा[illegible] [illegible]भिशोभितोरुदण्डद्वयेन लाक्षालोहितकौशेयपरिधानम्, अकारणेऽपि क्रूरतया [illegible]भ्रुकुटिकराले ललाटफलके प्रबलभक्त्याराधितया भवपरिग्रहोऽयमिति [illegible] [illegible]नाङ्कितम्, उपजातपरिचयैरनुगच्छद्भिः श्रमवशाद्दूरविनिर्गताभि[illegible] [illegible] [illegible]भिरपि हरिणशोणितमिव क्षरन्तीभिर्जिह्वाभिरावेद्यमान[illegible] [illegible]मिव सूक्ष्माग्रानुबन्धिभिः स्थूलपादकमा-

[illegible] । [illegible]ति । भुजयोर्युगं बाहुद्वन्द्वं तेनोपशोभितं विराजमानम् । भुजयुगं विशेषयन्— [illegible] । [illegible] । महापुरुषलक्षणमिदम् । कुञ्जरेति । कुञ्जरो गजस्तस्य [illegible] कृतेन । चण्डिकेति । चण्डिका काली तस्या रुधिरबलिप्रदान[illegible] [illegible] बाणान् [illegible] येन [illegible] विषमितं [illegible] शिखरं [illegible] [illegible] । वक्षुरिति । [illegible]नोद्भासमानं शोभमानम् । [illegible] [illegible] । [illegible] हरिणस्य मृगस्य यद्रुधिरं रक्तं तस्य बिन्दवो [illegible] [illegible] । [illegible] गुञ्जा [illegible] रचितेन व्याप्तेन । [illegible] [illegible] । [illegible] तलथा तेन । [illegible] । करिकुम्भमुक्ताफलैरिव [illegible] [illegible] । [illegible] गुञ्जाफलानि प्रसिद्धानि तैर्मिश्रैः संयुक्तैः । विन्ध्येति । विन्ध्यपर्वत[illegible] [illegible] । अविरतेति । अविरतं निरन्तरं [illegible] [illegible] [illegible] गुरुं [illegible] । इभेति । [illegible] [illegible] [illegible]योर्युगलं [illegible] [illegible] । [illegible] कौशेयं [illegible] परिधान[illegible] [illegible] । अकारणेति । [illegible] क्रूरतया [illegible] [illegible] [illegible] प्रबलभक्त्याराधितया [illegible] [illegible] [illegible] त्रिशूलेन [illegible] [illegible] । [illegible] । भुजो [illegible]—उपेति । [illegible] [illegible] । अनु पश्चात् गच्छद्भिः [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । श्रमवशेति । [illegible] [illegible] हरिणशोणितं [illegible] [illegible] । [illegible] मन्युमं [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । स्थूलेति । [illegible]

[illegible]

लिकापरिगतकण्ठैर्महावराहदंष्ट्राप्रहारजर्जरैरल्पकायैरपि महाशक्तित्वादनुपजातकेसरैरिव केसरिकिशोरकैर्मृगवधूवैधव्यदीक्षादानदक्षैरनेकवर्णैः अतिप्रमाणाभिश्च केसरिणामभयप्रदानयाचनार्थमागताभिः सिंहीभिरिव कौलेयककुटुम्बिनीभिरनुगम्यमानम्, कैश्चिद्गृहीतचमरवालगजदन्तभारैः कैश्चिदच्छिद्रपर्णबद्धमधुपुटैः कैश्चिन्मृगपतिभिरिव गजकुम्भमुक्ताफलनिकरसनाथपाणिभिः कैश्चिद्यातुधानैरिव गृहीतपिशितभारैः कैश्चित्प्रमथैरिव केसरिकृत्तिधारिभिः कैश्चित्क्षपणकैरिव मयूरपिच्छधारिभिः कैश्चिच्छिशुभिरिव काकपक्षधरैः कैश्चित्कृष्णचरितमिव दर्शयद्भिः समुत्खातविधृतगजदन्तैः कैश्चिज्जलदागमदिवसैरिव जलधरच्छायामलिनाम्बरैरनेकवृत्तान्तैः शबरवृन्दैः परिवृतम्, अरण्यमिव सखड्गधेनुकम्, अभिनवजलधरमिव मयूरपिच्छचित्रचापधारिणम्, बकराक्षसमिव गृहीतैकचक्रम्, अरुणानुजमिवोद्धृ-

---

कर्दिकाभेदो मालिका मालाभिः परिगतः सहितः कण्ठो येषां ते तथा तैः । महेति । महावराहा वनक्रोडास्तेषां दंष्ट्रा दाढास्तासां प्रहारा अभिघातास्तैर्जर्जरैः शिथिलाङ्गैः । अल्पेति । अल्पकायैः स्वल्पशरीरैरपि महाशक्तित्वादतिपराक्रमत्वादनुपजातकेसरैरनुत्पन्नसटैः केसरिकिशोरकैरिव सिंहशावकैरिव । मृगेति । मृगवधूनां हरिणयोषितां वैधव्यदीक्षादानं विगतभर्तृकात्वप्रदानं तत्र दक्षैर्निपुणैः । अनेकेति । अनेके बहवो वर्णा रक्तपीतादयो येषु ते तथा तैः । पुनः काभिः । अतीति । अतिप्रमाणाभिः प्रचण्डाभिः केसरिणां सिंहानामभयप्रदानं जीवरक्षणं तस्य याचना प्रार्थना तदर्थमागताभिः प्राप्ताभिः सिंहीभिरिव कौलेयककुटुम्बिनीभिः श्वानस्त्रीभिश्च सहेति भावः । शबरेति । शबरवृन्दैर्भिल्लसमूहैः परिवृतमावेष्टितम् । कीदृशैः । कैश्चिदिति । गृहीताः स्वीकृताश्चमराणां गवयानां वालाः केशाः गजानां दन्ताश्च तेषां भारः समूहो यैस्ते तथा तैः । कैश्चिदिति । अच्छिद्रपर्णैर्निश्छिद्रपत्रैर्बद्धानि मधुनः पुटानि यैस्ते तथा तैः । कैश्चिदिति । मृगपतिभिरिव सिंहैरिव गजानां हस्तिनां कुम्भाः शिरःपिण्डाः तेषां मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषां निकरः समूहस्तेन सनाथः सहितः पाणिर्येषां ते तथा तैरित्यत्र श्लेषः । कैश्चिदिति । यातुधानैरिव राक्षसैरिव गृहीतः पिशितस्य मांसस्य भारो यैस्ते तथा तैः । अत्राप्यभङ्गश्लेषः । कैश्चिदिति । प्रमथैरिव पार्षदैरिव केसरिणां सिंहानां कृत्तयश्चर्माणि धरन्तीत्येवंशीलास्तद्धारिभिः । कैश्चिदिति । क्षपणकैरिव दिगम्बरैरिव मयूराणां बर्हिणां पिच्छानि छदानि धरन्तीत्येवंशीला धारिणस्तैः । भिल्ला अपि हतमयूरपिच्छधारिणो भवन्तीति श्लेषः । कैश्चिदिति । शिशुभिरिव बालकैरिव काकपक्षः शिखण्डकस्तद्धारिभिः । भिल्लपक्षे काकानां सकृत्प्रजानां पक्षाश्छदास्तद्धारिभिः । कैश्चिदिति । कृष्णचरितं विष्णुविजृम्भितं दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिरिव पूर्वं समुत्खाताः सम्यग्रूपेणोत्पाटिताः पश्चाद्विशेषेण धृता गजदन्ता यैस्ते तथा तैः । कृष्णेनापि बाल्ये गजहननक्षण इत्यमेवाचरितमिति भावः । कैश्चिदिति । जलदस्य मेघस्यागमो येष्वेवंविधैर्दिवसैर्वासरैरिव जलधरो मेघस्तस्य छायावन्मलिनानि कज्जलाभानि अम्बराणि वस्त्राणि येषां ते तथा तैः । पक्षे जलधरच्छायया मलिनमम्बरं व्योम येष्विति विग्रहः । अनेकेति । अनेके बहवो वृत्तान्ताश्चरित्राणि येषां ते तथा तैः । अरण्येति । अरण्यं वनं तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—सखड्गेति । खड्गः कौक्षेयको धेनुका कृपाणिका ताभ्यां सहवर्तमानम् । पक्षे खड्गो वार्ध्रीणसः धेनुका वशा ताभ्यां युक्तमित्यर्थः । अभीति । अभिनवः प्रत्यग्रो यो जलधरो मेघस्तमिव मयूराणां पिच्छानि तद्वच्चित्रं विविधवर्णधारि यच्चापं धनुस्तद्धर इन्द्रधनुर्धारी स तथा तम् । पक्षे मयूरपिच्छवच्चित्रं चापमिन्द्रधनुस्तद्धारिणम् । बकेति । बकाभिधानो राक्षसो यातुधानस्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—गृहीतेति । गृहीतं धृतमेकमद्वितीयं चक्रं येन स तम् । पक्षे गृहीता स्वायत्तीकृतैकचक्राभिधाना पुरी येनेति विग्रहः । अरुणेति । अरुणानुजो गरुडस्तद्वदिव । उभयोरैक्यं प्रदर्शयन्नाह—उद्धृतेति ।

---

१ किशोरैः. २ वैधव्यदान. ३ कौलेय; कौलेयक. ४ आमूर्तेन. ५ भिन्नेभकुम्भ. ६ पिशिताहारैः. ७ धारिभिः. ८ मलिनैः.

तानेकमहानागदमनम्, भीष्ममिव शिखण्डिशत्रुम्, निदाघदिवसमिव सततविर्भूतमृगतृष्णम्, विद्याधरमिव मानसवेगम्, पाराशरमिव योजनगन्धानुसारिणम्, घटोत्कचमिव भीमरूपधारिणम्, अचलराजकन्याकेशपाशमिव नीलकण्ठचन्द्रकाभरणम्, हिरण्याक्षदानवमिव [illegible]
मिव [illegible]
कायम्, अभिनवयौवनमपि क्षपितबहुवयसम्, कृतसारमेयसंग्रहमपि फलमूलाशनम्, कृष्ण-

---

उद्धूता उत्पाटिता अनेकेषां महानागानां बहुमहाहस्तिनां दशना दन्ता येन स तथा तम्। पक्षे उद्धुता निर्दलिता अनेकमहानागाना महानोगिना दशना दन्ता येनेति विग्रहः। **भीष्मेति**। भीष्मो गाङ्गेयस्तमिव। उभयो सादृश्यमाह—**शिखण्डीति**। शिखण्डिनो बर्हिणस्तेषां शत्रुम्। तद्वधकर्तृत्वात्। पक्षे शिखण्डी पाञ्चालराजीयो वैरतस्तस्य शत्रुं रिपुम्। **निदाघेति**। निदाघो ग्रीष्मकालस्तस्य दिवसस्तमिव दिनमिव। उभयो सादृश्यमाह—**सततेति**। सततं निरन्तरं वनादाविर्भूता प्रकटीभूता ये मृगा हरिणास्तेषु तृष्णा हननेच्छा यस्य स तथा तम्। पक्षे आविर्भूता प्रकटिता मृगतृष्णा मरीचिका येनेति विग्रहः। **विद्येति**। विद्याधरो व्योमगस्तद्वदिव। उभयो साम्यार्थमाह—**मानसेति**। मानेनाहंकारेण सवेगः सतेजस्कः। पक्षे मानसे मानसाभिधाने सरसि गतिर्गमनं यस्येति विग्रहः। **पारेति**। पाराशरो व्यासस्तमिव। उभयोः सादृश्यमाह—**योजनेति**। योजनं गन्धो विद्यते यस्मिन्निति अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः। योजनगन्धानुसारी इवेति स तम्। योजनगन्धा सीतं तमनुसारिणमिति वा। पक्षे 'व्यासमाता योजनगन्धा' इति कोशः। **घटेति**। घटोत्कचो हिडिम्बासुतस्तमिव। उभयोः सादृश्यमाह—**भीमेति**। भीमं भयकारि यद्रूपं तद्धारिणम्। पक्षे भीमस्य वृकोदरस्य रूपमाकृतिस्तद्धारिणम्। तत्पुत्रत्वात्। **अचलेति**। अचलराजो हिमालयस्तस्य कन्यका पार्वती तस्याः केशपाशः केशकलापस्तमिव। उभयोस्तुल्यतामाह—**नीलेति**। नीलकण्ठो मयूरस्तस्य चन्द्रका मेचकास्तेषामाभरणं धारणं यस्मिन्स तथा तम्। पक्षे नीलकण्ठो महादेवस्तस्य चन्द्र एव चन्द्रकलैवाभरणं यस्मिन्। अर्धनारीश्वरत्वादिति भावः। **हिरण्येति**। हिरण्याक्षो हिरण्यकशिपु भ्राता दैत्यस्तमिव। उभयो साम्यं दर्शयन्नाह—**महेति**। महावराहा वनशूकरास्तेषां दंष्ट्राभिर्विभिन्नं विदारितं वक्षःस्थलं भुजान्तरं यस्य स तथा तम्। द्वितीयपक्षे भगवता विष्णुना महावराहरूपमास्थाय हिरण्याक्षस्य वक्षःस्थलं विदारितमिति प्रसिद्धिः। **अतीति**। अतिरागिणमतिरागवन्तं [illegible] तमिव। उभयोस्तुल्यतामाह—**कृतेति**। कृतो विहितो बहुकन्दीनां महता परिग्रहो येन स तथा तम्। पक्षे कृतो बहुबन्दिनां वैतालिकानां परिग्रहः स्वीकारो येनेति विग्रहः। [illegible] इत्यमरः। **पिशितेति**। पिशिताशनो मांसभक्षकस्तद्वदिव। उभयोस्तुल्यतामाह—[illegible]। रक्ता धनुर्भृता कृष्णका ज्याता यस्मिन्स तथा तम्। पक्षे रक्ते रुधिरे [illegible]। **गीतेति**। गीतस्य गेयविज्ञानं तस्या निषण्णो रचना तमिव। उभयोः [illegible]—**निषादेति**। निषादा निषादनीनुवर्तनं पश्चात्गमनम्। पक्षे निषादः पञ्चमोद्गीथकण्ठोद्भवः स्वरः। 'निषाद[illegible]' इत्यमरः। [illegible] अनुवर्तनं मदीयम्। **अम्बिकेति**। अम्बिका भवानी तस्याधिष्ठानं शरीरं [illegible]। उभयोः [illegible]—**महिषेति**। महिषो [illegible] रुधिरं रक्तं सेनाङ्गं [illegible]। [illegible]। **अभिनवेति**। अभिनवं मनोहारि प्रथमं वा यौवनं [illegible] बहूनि वयांसि येनेति विरोधः। परिहारपक्षे क्षपिता बहवो वयसः पक्षिणो येनेति विग्रहः। **कृतेति**। कृतो विहितः सारमेयस्य श्वानस्य संग्रहः स्वीकारो येनेत्येवं [illegible] विरोधः। परिहारपक्षे कृत [illegible] कुक्कुराणां संग्रहो येनेत्यर्थः।

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible].

प्यसुदर्शनम्, स्वच्छन्दचौरमपि दुर्गैक[1]शरणम्, क्षितिभृत्पादावर्तिनमपि राजसेवानभिज्ञम्, अपत्यमिव विन्ध्याचलस्य[2], अंशकावतारमिव कृतान्तस्य, सहोदरमिव पापस्य, सार[3]मिव कलिकालस्य, भीषणमपि महासत्त्वतया गम्भीरमिवोपलक्ष्यमाणम्, अभि[4]भवनीयाकृतिं मातङ्ग[5]नामानं शबर[6]सेनापतिमपश्यम्। अभिधानं तु पश्चा[7]त्तस्याहमश्रौ[8]षम्।

आसीच्च मे मनसि—'अहो, मोहप्राय[9]मेतेषां[10] जीवितं साधुजनगर्हितं[11] च चरितम्। तथा हि। पुरुषपिशितोपहारे धर्मबुद्धिः, आहारः साधुजनगर्हितो[12] मधुमांसादिः, श्रमो मृगया, शास्त्रं[13] शिवारुतम्, समुपदेष्टारः[14] सदसतां कौशिकाः, प्रज्ञा शकुनिज्ञानम्, परिचिताः श्वानः, राज्यं शून्यास्वटवीषु[15], आपानकमुत्सवः, मित्राणि क्रूरकर्म[16]साधनानि धनूंषि[17], सहाया

कृष्णेति। कृष्णं विष्णुमपि सुदर्शनेन रहितमिति विरोधः। परिहारपक्षे कृष्णं श्यामवर्णमत एवासुदर्शनं भीमदर्शनम्। भयोत्पादकत्वादिति भावः। **स्वच्छन्देति**। स्वच्छन्देन स्वेच्छतया चारधरणं यस्यैवंभूतमपि दुर्गं कोट्टमेकमद्वितीयं शरणमाश्रयो यस्येति विरोधः। परिहारपक्षे दुर्गा भवान्येकं शरणं यस्येति विग्रहः। **क्षितिभृदिति**। क्षितिभृद्राजा तस्य पादाधरणात्तदनुवर्तिनमपि तत्समीपस्थायिनमपि राजसेवा नृपसपर्या तस्या अनभिज्ञमकुशलमिति विरोधः। तत्परिहारपक्षे क्षितिभृत्पर्वतस्तस्य पादाः पर्यन्तपर्वतास्तदनुवर्तिनं तत्र स्थायिनमिति विग्रहः। **अपत्येति**। विन्ध्याचलस्य जलबालकाद्रेरपत्यमिव प्रसूतिमिव। **अंशेति**। कृतान्तस्य यमस्यांशावतारमिवैकदेशावतारमिव। **सहोदरेति**। पापस्यैनसः सहोदरमिव सोदरमिव। **सारेति**। कलिकालस्य कलियुगस्य सारमिव सर्वस्वमिव। **भीषणेति**। भीषणमपि भयजनकमपि महच्च तत्सत्त्वं च महासत्त्वं तस्य भावस्तत्ता तया गम्भीरमिव गाम्भीर्यगुणयुक्तमिवोपलक्ष्यमाणं परिदृश्यमानम्। परैरिति शेषः। **अभीति**। अभिभवनीया तिरस्करणीयाकृतिराकारो यस्येति स तम्। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। अभिधानं तु पश्चात्तस्याहमश्रौषं तस्य सेनापतेरभिधानं नामाहं पश्चात्तद्दर्शनानन्तरमश्रौषमाकर्णयम्। अनुचरमुखादिति शेषः।

आसीच्चेति। मे मम मनसि चित्त आसीद्बभूव। खेद इति शेषः। तदेव दर्शयति—**अहो इत्यादिना**। अहो इत्याश्चर्ये। एतेषां भिल्लानां जीवितं प्राणितं मोहोऽज्ञानं प्रायः प्रचुरं यत्र तादृशम्। चः पुनरर्थे। चरितमाचरणं साधुजनैः सज्जनगणैर्गर्हितं निन्दितम्। तदेव विशेषतो दर्शयति—**तथा हीति**। **पुरुषेति**। पुरुषस्य पुंसो यत्पिशितं मांसं तस्य च उपहारो भगवत्यै नैवेद्यदानं तस्मिन्धर्मबुद्धिः श्रेयोधीः। **आहार इति**। आहारः अन्नवसानं साधुजनैर्गर्हितो निन्दितो मधुमांसादिर्मधु मद्यं माक्षिकं वा। मांसं प्रतीतम्। ते आदौ यस्येति बहुव्रीहिः। आदिशब्दात्कन्दादिपरिग्रहः। **श्रम इति**। श्रमः शक्तिसाधनायासः मृगयाखेटकः। **शास्त्रमिति**। शिवा शृगाली तस्या रुतं शब्दितं शास्त्रमुच्चस्वरवेदपाठः। प्रबोधजनकत्वसाम्यात्तदुपमानम्। **सदिति**। सदसतां शुभाशुभानां समुपदेष्टारो बोधकाः कौशिका उलूकाः। **प्रज्ञेति**। शकुनयः पतत्रिणस्तेषां स्थूलमहत्त्वादिना ज्ञानं तदेव प्रज्ञा विवेकबुद्धिः। **परीति**। श्वानः सारमेयाः परिचिता विश्वासपात्राणि। **राज्यमिति**। शून्यासु जनरहितासु अटवीषु विन्ध्याटवीषु राज्यं स्वामित्वम्। **आपानकेति**। उत्सवः संतुष्टिकार्यं तदेवापानमेवापानकम्। स्वार्थे कः। पानगोष्ठिका। **मित्राणीति**। क्रूरं यत्कर्म तत्साधनानि तद्धेतुभूतानि धनूंष्येव चापान्येव मित्राणि सुहृदः। हितचिन्तकानीति यावत्। **सहाया इति**। विषेण दिग्धं लिप्तं मुखमाननं येषामेवंविधाः सायका बाणास्त एव सहाया इष्टकार्यकर्तृत्वात्साहाय्यकारिणः। क इव।

---

१ प्रचार. २ विन्ध्यस्य. ३ सारमिव. ४ अनभिभव. ५ मातङ्गक. ६ सर्वशबर. ७ तस्य पश्चात्. ८ घोर. ९ प्राज्ञ. १० स्थान. ११ निर्वाहितम्. १२ निन्दितः; विगर्हितः. १३ शास्त्रे. १४ उपदेष्टारः. १५ शून्याटवीषु. १६ क्रूरकर्माणि. १७ धनं धनूंषि.

विपदिग्धमुखा भुजंगा इव सायकाः, गीतमुत्सादकारि मुग्धमृगाणाम्, कलत्राणि बन्दिगृहीताः परयोषितः, क्रूरात्मभिः शार्दूलैः सह संवासः, पशुरुधिरेण देवतार्चनम्, मांसेन बलिकर्म, चौर्येण जीवनम्, भूषणानि भुजंगमणयः, वनकरिमदैरङ्गरागः, यस्मिन्नेव कानने निवसन्ति तदेवोत्खातमूलमशेषतः कुर्वते' इति चिन्तयत्येव मयि शबरसेनापतिरटवीभ्रमणसमुद्भूतं श्रममपनिनीषुरागत्य तस्यैव शाल्मलीतरोरधश्छायायामवतारितकोदण्डस्त्वरितपरिजनोपनीतपल्लवासने समुपाविशत्। अन्यतरस्तु शबरयुवा ससंभ्रममवतीर्य तस्मात्करयुगलपरिक्षोभिताम्भसः सरसो वैदूर्यद्रवानुकारि प्रलयदिवसकरकिरणोपतापादम्बरैकदेशमिव विलीनम्, इन्दुमण्डलादिव प्रस्यन्दितम्, द्रुतमिव मुक्ताफलनिकरम्, अतिस्वच्छतया सतु-

---

भुजंगाः सर्पा इव । एतेषां विषदिग्धमुखत्वं स्वाभाविकम् । तेषां तत्प्रयोगिकमिति भावः । गीतमिति । मुग्धा अनभिज्ञा ये मृगा हरिणास्तेषामुत्सादकारि स्वबन्धनविधायि गीतं गानम् । कलत्रेति । परयोषितोऽन्यस्त्रिय एव बन्दी महत्सद्भूतत्वेन गृहीताः स्वीकृताः कलत्राणि भार्याः । क्रूरेति । क्रूरात्मभिर्दुष्टात्मभिः शार्दूलैः व्याघ्रकैः समं संवासः सहावस्थानम् । पश्विति । पशवो महिषादयस्तेषां रुधिरेण रक्तेन देवतार्चनं देवपूजनम् । मांसेनेति । मांसेन पिशितेन बलिर्देवतार्थोपहारस्तदर्थं कर्म तत्क्रियाम् । चौर्येणेति । चौर्येण परद्रव्यापहारेण जीवनं प्राणधारणम् । भूषणानीति । भूषणान्याभरणानि भुजंगमणयः सर्परत्नानि । यतस्ते तेषां सुलभा इति भावः । वनेति । वनकरिणामरण्यहस्तिनां मदैर्दानवारिभिरङ्गरागो विलेपनम् । यस्मिन्निति । यस्मिन् अनिर्दिष्टनामनि कानने वने निवसन्ति निवासं कुर्वन्ति तदेव काननमशेषतः समग्रत उत्खातमुत्पाटितं मूलं मध्यभागो यस्य तथाभूतं कुर्वते विदधत इति पूर्वोक्तप्रकारेण मयि चिन्तयति ध्यायति सत्येव स शबरसेनापतिस्तस्यैव शाल्मलीतरोरधश्छायायामागत्य । त्वरितेति । त्वरितं शीघ्रं परिजनेन परिच्छदेन नीतमानीतं पल्लवासनं किसलयासनं तस्मिन्नुपाविशदुपविष्टवान् । किं कर्तुमिच्छुः । अपनिनीषुरपनेतुं दूरीकर्तुमिच्छुः । कम् । श्रमं खेदम् । एतदेव विशेषयन्नाह—अटवीति । अटव्या भ्रमणमितस्ततः पर्यटनं तस्मात्समुद्भूतं समुत्पन्नम् । सेनापतिं विशेषयन्नाह—अवेति । अवतारितं अनधिज्यं कृतं कोदण्डं धनुर्येन स तथा । तु पुनरर्थे । अन्यतरः कश्चिदनिर्दिष्टनामा । शबरश्चासौ युवा चेति कर्मधारयः । न तु शबराणां युवेति निर्धारणे षष्ठी समासः । 'न निर्धारणे' इति षष्ठ्याः सह समासनिषेधात् । ससंभ्रमं सवेगमवतीर्य तदन्तः प्रविश्य तस्मात्पूर्वाभिधानात्सरसः कासारात्कमलिनी नलिनी तस्याः पत्रपुटेनाम्भः पानीयं तथा धौतः क्षालितः पङ्कः कर्दमो यासां ता अतएव निर्मला विशदा या मृणालिकाः कमलिन्यस्ताश्च समुपाहरदानीतवानित्यन्वयः । सरो विशिनष्टि—करेति । करयुगलेन हस्तद्वयेन परिक्षोभितं विलोडितमम्भः पानीयं यस्य तत्तथा तस्मात् । अथाम्भो विशेषयन्नाह—वैदूर्येति । वैदूर्यं बालवायजं तस्य द्रवः कल्कस्तदनुकारि तत्सदृशम् । अच्युत्कटवर्णत्वात्तदुपमानम् । प्रलयेति । प्रलयस्य कल्पान्तस्य यो दिवसकरः सूर्यस्तस्य किरणदीधितयस्तेषामुपतापादुष्णाद्विलीनं द्रवितमम्बरस्याकाशस्यैकदेशमिवैकप्रदेशमिव । इन्दुमण्डलाच्चन्द्रबिम्बात्प्रस्यन्दितं क्षरितमिव । तथा मुक्ताफलस्य मौक्तिकस्य निकरं समूहं द्रुतमिव द्रवीभूतमिव । अतिस्वच्छतया अतिनिर्मलतया तादृशत्वेऽपि शीतस्पर्शेनानुमेयमनुमातुं योग्यं हिमेन तुहिनेन जडं स्तब्धतां प्रापितम् । अरविन्दस्य कमलस्य यः कोशः कर्णिकाधारस्तस्य रजः परागस्तेन कषायं तुवरम् । कमलिनीं विशेषयन्नाह—

---

१ इव. २ भुजंगमाः. ३ उत्साद. ४ बन्दि. ५ पशुरुधिरेणैव. ६ जीवितम्. ७ फणामणयः. ८ गज. ९ यस्मिन्नेव च. १० कुर्वन्ति. ११ मयि स.. १२ शबरसेनापतिश्च. १३ परिभ्रमण. १४ समुद्भव. १५ शाल्मलि. १६ छायाम्. १७ अवनीते. १८ अन्यतम-. १९ द्रुतम्.

[illegible] निःशब्दम् । [illegible] शबरसेनापतिः [illegible]
निर्भरैः [illegible] । आपीत[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible] पिपासितः [illegible] सुरभिमिव [illegible] । [illegible] शुककु[illegible] नामसुभिः । [illegible] । ततः स [illegible]

प्रत्यग्रेति । [illegible] । आपीतेति । [illegible] सेनापतिः सैन्यनायकः । [illegible] । अथेति । [illegible] पूर्वोक्तेन शबरसैन्येन [illegible] एकस्यां दिशि [illegible] । 'या प्रत्यग्र' इत्यत्र [illegible] ।

पक्वणमभिययाविति । [illegible] । पिपासितेति । पिपासित[illegible] [illegible] । तथा शबरसेनायां [illegible] पूर्वोक्तो [illegible] शुकानां कीराणां [illegible] । रुधिरेति । रुधिरस्य रक्तस्य बिन्दुः पृषत[illegible] । कपिलेति । कपिला पिङ्गला या भूमिः तस्याः परिवेषः परिधिमण्डलेन [illegible] । पुनः प्रकारान्तरेण तमेव [illegible] —द्वयेनेति । [illegible] । आ मूलान्मूलं [illegible] । उत्क्रान्तमिवेति । तस्मिन्क्षणे तस्मिन्प्रस्तावे [illegible] शुककुलानामसुभिः प्राणैरस्मान्तरिव निर्गतमिव । हीति । [illegible] । न [illegible] इत्यर्थः । सर्वमेवाकुलं कुर्वन्तीति भाव[illegible] । अभ्रमिति । अभ्रंकषमभ्रलिहं [illegible] आरोहणं कृत्वा तस्य वनस्[illegible] शुकशावकानेकैकं [illegible] न्वयः । इतः [illegible] —अन्विति । अनुपजाताऽनुत्पन्नोत्पतनशक्तिर्नभोगमनसामर्थ्यं [illegible]

---

१ [illegible]. २ संपुटेन. ३ निर्भरं. ४ सकलः सेनापतिः; सकलश्च शबरसेनापतिः. ५ एक[illegible]
६ अतिविकृतदर्शनसन्निवेश. ७ तरुमूले. ८ च सलिलम्. ९ भुवा परिवेष. १० शुककुलाय. ११ वि[illegible]

मपि सोपानैरिवापघनैरेव पादपमारुह्य तानुपजातोत्पतनशक्तीन्कांश्चिदल्पदिवसजातान्गर्भच्छविपाटलाञ्छाल्मलीकुसुमशङ्कामुपजनयतः, कांश्चिदुद्भिद्यमानपक्षतया नलिनसंवर्तिकानुकारिणः, कांश्चिदर्कफलसदृशान्, कांश्चिल्लोहितायमानचञ्चुकोटीनीषद्विघटितदलपुटपाटलमुखानां कमलमुकुलानां श्रियमुद्वहतः, कांश्चिदनवरतशिरःकम्पव्याजेन निवारयत इव प्रतीकारानभिज्ञतया फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखान्तरेभ्यश्च शुकशावकानग्रहीत् । अपगतासूंश्च कृत्वा क्षितावपातयत् ।

तातस्तु मे तं महान्तमकाण्ड एव प्राणहरमप्रतीकारमुपप्लवमुपनतमालोक्य द्विगुणतरोपजातवेपथुर्मरणभयादुत्क्रान्तिविलोलतारको विषादशून्यामश्रुजलप्लुतां दृष्टिमितस्ततो दिक्षु विक्षिपन्, उच्छुष्कतालुरात्मप्रतीकाराक्षमस्त्राससन्नसंधिशिथिलेन पक्षसंपुटेनाच्छाद्य मां तत्कालोचितं प्रतीकारं मन्यमानः स्नेहपरवशो मद्रक्षणाकुलः किंकर्तव्यताविमूढः क्रोडभागेन

[illegible] । कांश्चिदिति । [illegible] दिवसजातान्स्वल्पदिनभवान् । गर्भेति । [illegible] गर्भस्य [illegible] तद्वत्पाटलान् । कि० कुर्वत । उपजनयत उत्पादयतः । काम् । शाल्मलीकुसुमशङ्काम् । [illegible] कांश्चिदिति । उद्भिद्यमाना प्रादुर्भूयमाना ये पक्षास्तेषां भावस्तत्ता तया नलिनानां कमलानां [illegible] । [illegible] इति कोशः । अनेनातिनैर्मल्यं द्योतितं । तदनुकारिणस्तत्सदृशान् । कांश्चिदिति । [illegible] गहशास्त्रतुल्यान् । कांश्चिदिति । लोहितायमान [illegible] तथा तान् । कांश्चित्कि० कुर्वतः । श्रियं शोभामुद्वहतः [illegible] । केषाम् । कमलमुकुलानां नलिनकुड्मलानाम् । कीदृशानाम् । ईषन्मनाग्विघटितं वि [illegible] मुखं येषां तानि तथा तेषाम् । पुनः शिशून्विशिनष्टि — अनेति । अन [illegible] निवारयत इव 'मां व्यापादय', अस्मात्तु दयां कुर्विति [illegible] । प्रतीकारो [illegible] प्रतीकारमनभिज्ञतया [illegible] ग्रहीत्(?) । [illegible] कृत्वा क्षितौ भूमावपातयदधिक्षिपत् ।

[illegible] द्विगुणतरेति । द्विगुणतर [illegible] अतिशयेन [illegible] । कि० कुर्वन् । [illegible] दिक्षु ककुप्सु विक्षिपन्निक्षिपन् [illegible] । पक्षेति । [illegible] । [illegible] कि० कुर्वाणः । [illegible] । [illegible]

[illegible]

मानवष्टभ्य तस्थौ । असावपि पापः शाखान्तरैः संचरमाणः कोटरद्वारमागत्य जीर्णासितभुजंगभोगभीषणं प्रसार्य विविधवनवराहवसाविस्रगन्धिकरतलं कोदण्डगुणाकर्षणव्रणाङ्कितप्रकोष्ठमन्तकदण्डानुकारिणं वामबाहुमतिनृशंसो मुहुर्मुहुर्दत्तचञ्चुप्रहारमुत्कूजन्तमाकृष्य तातं गतासुमकरोत् । मां तु स्वल्पत्वाद्भयसंपिण्डिताङ्गत्वात्सावशेषत्वाच्चायुषः कथमपि पक्षसंपुटान्तरगतं नालक्षयत् । उपरतं च तमवनितले शिथिलशिरोधरमधोमुखममुञ्चत् । अहमपि तच्चरणान्तरे निवेशितशिरोधरो निभृतमङ्कनिलीनस्तेनैव सहापतम् । अवशिष्टपुण्यतया तु पवनवशेन पुञ्जितस्य महतः शुष्कपत्रराशेरुपरि पतितमात्मानमपश्यम् । अङ्गानि येन मे नाशीर्यन्त । यावच्चासौ तस्मात्तरुशिखरान्नावतरति तावदहमवशीर्णपत्रसवर्णत्वादस्फुटोपलक्ष्यमाणमूर्तिः पितरमुपरतमुत्सृज्य नृशंस इव प्राणपरित्यागयोग्येऽपि काले बाल-

---

विभूतो भ्रष्टमतिः । **असावपीति** । असौ जरच्छबरोऽपि पापः पापिष्ठः शाखान्तरैः शालान्तरैः संचरमाणः प्रवर्तमानः कोटरद्वारं निष्कुहद्वारमागत्यैत्य तातं मातितरं गतासुं विगतप्राणमकरोदसृजदित्यन्वयः । किं कृत्वा । प्रसार्य विस्तार्य । कम् । वामबाहुं सव्यभुजम् । अथैनं विशेषयन्नाह—**जीर्णेति** । जीर्णो जरीयानसितः कृष्णो यो भुजंगः सर्पस्तस्य भोगः कायस्तद्वद्भीषणं भयजनकम् । **विविधेति** । विविधा अनेके ये वनवराहा अरण्यक्रोडास्तेषां वसा मांसस्नेहस्तया विस्रगन्धामगन्धि करतलं हस्ततलं यस्य स तथा तम् । **कोदण्डेति** । कोदण्डस्य धनुषो यो गुणः प्रत्यञ्चा तस्याकर्षणमाक्षेपणं तेन व्रणं किणं तेनाङ्कितश्चिह्नितः प्रकोष्ठः कलाचिका यस्य स तम् । **अन्तकेति** । अन्तकस्य यमस्य यो दण्डो यष्टिस्तदनुकारिणम् । तत्सादृश्यधारिणमित्यर्थः । कीदृक्सः । अतिनृशंसोऽतिक्रूरः । कीदृशं तातम् । **मुहुरिति** । मुहुर्मुहुर्वारंवारं दत्तश्चञ्चुप्रहारस्त्रोटीप्रघातो येन स तथा तम् । किं कुर्वन्तम् । उत्प्राबल्येन कूजन्तं शब्दं कुर्वन्तम् । किं कृत्वा । आकृष्य कोटराद्बहिरानीयेति शेषः । मां तु वैशम्पायनं कथमपि महता कष्टेन पक्षसंपुटान्तरगतं नालक्षयन्न ज्ञातवान् । अत्र हेतुमाह—**स्वल्पत्वादित्यादि** । स्वल्पत्वादल्पत्वाद्भयसंपिण्डिताङ्गत्वात्त्राससंकुचिताङ्गत्वादायुषो जीवितस्य सावशेषत्वादवशेषेणोद्धरितभागेन सहवर्तमानत्वात् । **उपेति** । उपरतं मृतं तं पितरमवनितले पृथ्वीतले शिथिला श्लथा शिरोधरा कन्धरा यस्य स तमधोमुखमवाङ्मुखममुञ्चदचिक्षिपत् । अहमपि तस्य पितुश्चरणान्तरे क्रमणमध्ये निवेशिता स्थापिता शिरोधरा ग्रीवा येन सः । निभृतमलक्षितमङ्के उत्सङ्गे निलीनो लग्नः । यथा पितुर्देहाद्भिन्नतया नोपलभ्यते तथा स्थित इत्यर्थः । तेनैव जनकेनैव सहापतम् । अधः संयोगफलिकां क्रियामकरवम् । 'पत्लृ पतने' इत्यस्य लुङि रूपम् । **अवेति** । अवशिष्टमुर्वरितं यत्पुण्यं श्रेयस्तस्य भावस्तत्ता तया । **पवनेति** । पवनः समीरणस्तस्य वशस्तदायत्तता तेन पुञ्जितस्य पिण्डितस्य महतो महीयसः शुष्कपत्रराशेः शुष्काणि म्लानानि यानि पर्णानि पत्राणि तेषां राशिः समुदायस्तस्योपरि पतितं स्वमात्मानं स्वरूपमपश्यम् । **येनेति** । येन पुञ्जेन, शुष्कपत्रराश्युपरिपातेन वा मे ममाङ्गानि नाशीर्यन्त न विगलितानि । यावच्चासौ शबरो यावता कालेन तस्मात्तरुशिखराद्वृक्षाग्रान्नावतरति नोत्तरति तावदहमवशीर्णानि विगलितानि यानि पत्राणि तैः सवर्णैः सदृशैस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादस्फुटमप्रकटमुपलक्ष्यमाणा दृश्यमाना मूर्तिराकृतिर्यस्यैवंभूतोऽहमतिमहतोऽद्भुतस्य तमालविटपिनस्तापिच्छस्य मूलदेशं बुध्नप्रदेशमविशं प्रविष्टवानित्यन्वयः । **उपेति** । उपरतं व्यसुं पितरमुत्सृज्य त्यक्त्वा । क इव । नृशंस इव क्रूर इव प्राणपरित्यागे योग्य उचितस्त-

---

१ पापः शनैः. २ विसिन. ३ अनवरतव्रणाङ्क. ४ बाहुमन्ते समाकृष्य. ५ अवगतासुम्. ६ सावशेषत्वात्. ७ अवशेषं चायुषः. ८ पक्षपुटान्तर. ९ उपरतमेनम्. १० तातम्. ११ अन्तरे. १२ प्रवेशितः. १३ मङ्कदेशे; मङ्कविलीन. १४ अदृष्टपोद्धरिष्टतया. १५ पवनवशसंपुञ्जितस्य; पवनवशात्पुञ्जितस्य. १६ पत्ररोः. १७ निपतितम्. १८ मे येन. १९ नाशीर्यन्त. २० पर्णे. २१ बाल्यतया.

तया कालान्तरसुरः स्नेहरसस्यानभिज्ञो जन्मसहभुवा भयेनैव केवलमभिभूयमानः किंचिदुपजाताभ्यां पक्षाभ्यामीषत्कृतावष्टम्भो लुठन्नितस्ततः कृतान्तमुखकुहरादिव विनिर्गतमात्मानं मन्यमानो नातिदूरवर्तिनः शबरसुन्दरीकर्णपूररचनोपयुक्तपल्लवस्य संकर्षणपटनीलच्छायतोद्गमत इव गैरिकधरदेहच्छविम्, अच्छैः कालिन्दीजलच्छेदैरिव विरचितच्छदस्य, वनकरिमदोपमिलक्किसलयस्य, विन्ध्याटवीकेशपाशश्रियमुद्वहतः, दिवाप्यन्धकारितशाखान्तरस्य, अवदिष्टसूर्यकिरणमतिगहनमपरस्येव पितुरुत्सङ्गमतिमहतस्तमालविटपिनो मूलदेशमविशम्।

अवतीर्णे च स तेन समयेन क्षितितलविप्रकीर्णान्संहृत्य शुकशिशूनेकलतापाशसंयतान्बध्वा पर्णपुटेऽनिर्व्वरितगमनः सेनापतिगतेनैव वर्त्मना दिशमगच्छत्। मां [illegible] लब्धजीविताशं प्रत्यग्रपितृमरणशोकशुष्कहृदयमतिदूरपातादायासितशरीरं संत्रासजनिता सर्वाङ्गोपता-

---

भिन्नहृदयिनेगे मरणमेशोचिनमिति शोचयता तस्मिन्नपि काले समये मति बालत्वार्भकत्वेन कालान्तरेऽनुभवनीयौ स्नेहसम्भोजनादिषु च स्नेहस्तद्विषयको रसस्तस्यानभिज्ञो ज्ञाता । किं क्रियमाण । अभिभूयमान इत्याह । जन्मसहभुवा उत्पत्तिसमयादारभ्य समुत्पन्नेन भयेनैव भियैव केवलं सर्वतोऽभिभूयमानः पीड्यमानः । पुनः कीदृक् । किंचिदिति । किंचिदीषदुपजाताभ्यां निष्पन्नाभ्यां पक्षाभ्यां छदाभ्यामीषत्कृतोऽवष्टम्भ आधार आश्रयो यस्य स तथा । किं कुर्वन् । लुठन्नितस्ततो भूमौ पतन् । कृतान्तेति । कृतान्तो यमस्तस्य मुखमेव मुखं तस्मिंश्च कुहरं गुहा तस्माद्विनिर्गतं निःसृतमात्मानं स्वं मन्यमानो ज्ञायमानः । अथ तमेव विशिनष्टि—नातीति । न अतिदूरे आसन्ने वर्तते तद्विशेषदेशस्थायी तस्य । शबरेति । शबराणां निषादानां सुन्दर्यः स्त्रियस्तासां कर्णपूराणि कर्णाभरणानि तेषां रचना विनिर्मितिस्तस्योपयुक्ताः योग्याः पल्लवा यस्य स तथा तस्य । संकर्षणेति । संकर्षणो बलभद्रः । 'संकर्षणः प्रियमधुर्बलरौहिणेयौ' इति कोशः । [illegible] तस्य पटो वस्त्रं तस्य नीला छाया कान्तिर्यया उद्गमो विष्णुर्नाम देहच्छविः शरीरशोभा [illegible] इव । अच्छैरिति । अच्छैर्निर्मलैः कालिन्दी यमुना तस्या जलं पानीयं तेषां छेदाः खण्डानि तैरिव विरचितानि निर्मितानि छदानि पत्त्राणि यस्य स तथा तस्य । वनेति । वनकरिणामरण्यहस्तिनां मदो दानं तेनोपमितानि किसलयानि पल्लवानि यस्य स तथा तस्य । विन्ध्येति । विन्ध्याटवी दण्डकारण्यं तस्य केशपाशः केशकलापस्तस्य श्रियं शोभामनुकारेणोद्वहतो दधतः । दिवापीति । दिवापि दिवसेऽन्धकारितानि तमस्युक्तानि शाखान्तराणि शाखामध्यानि यस्य स तथा तस्य । कीदृशं मूलदेशम् । अवदिष्टेति । अवदिष्टा न प्रविष्टाः सूर्यस्य किरणा रश्मयो यस्मिंस्तम् । अतीति । अतिशयेन गहनमप्रवेशं पितुरुत्सङ्गमिव सर्वेषां पक्षिणां विश्रामस्थानमुत्सङ्गं क्रोडम् ।

अवेति । अवतीर्णे च स शबरसेनापतिस्तत्कालेन क्षितितले पृथ्वीतले विप्रकीर्णान्विक्षिप्तान्शुकशिशून्संहृत्य एकत्रीकृत्य । एकलतेति । एकाद्वितीया या लता वल्ली तद्रूपेण पाशेन संयतान्बद्ध्वा पर्णपुटे पत्रपुटके निक्षिप्य अनिर्व्वरितं गमनं यस्य स तथा । सेनेति । येन सेनापतिर्गतस्तेनैव वर्त्मना मार्गेण तामेव दिशं सेनापतिगृहीतामेव ककुभमगच्छत् । [illegible] मां तु शिशुं [illegible] संत्रासजनिता [illegible] । लब्धेति । लब्धा प्राप्ता जीविताशा जीवितस्याशा येन स तम् । प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रेण नूतनेन पितृमरणशोकेन शुष्कं संकुचितं हृदयं चित्तं यस्य स [illegible]

---

१ कुलाय [illegible]. २ [illegible]; [illegible]; नीलया छायया. ३ [illegible]. ४ कर्णपूर. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ विटपिनः. ८ तत्कालम्. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible]. १२ [illegible]; [illegible].

ती यान्ती विनाशं पक्षपातमयेन । तया च कालकल्पया वृद्धशबरीकान्तः स पापह- ति परिकल्प्य किंचिदुपजातविश्रम्भो भयचकितया दृशा दिशोऽवलोक्य तृणेऽपि चलति तः प्रतिनिवृत्त इति तथैव पदे पदे पातशङ्कितमुन्मेषमाणो निष्क्रम्य तस्मात्तमालतरोरन्त- रान्निष्क्रमणीयं गन्तुं प्रयत्नमकरवम् ।

अजातपक्षतया नातिनिर्व्यूढपक्षपुटत्वाच्च मुहुर्मुहुर्मुखेन पततो मुहुस्तिर्यङ्निपतन्तमात्मान- मपि पक्षपात्या संधारयतः क्षितितलसंसर्पणश्रमातुरस्याभ्यासवशादेकमपि दत्त्वा पद- मनवरतमुन्मुखस्य स्थूलस्थूलं श्वसतो धूलिधूसरस्य संसर्पतो मम समभूत्मनसि—'अतिक- ष्टास्ववस्थास्वपि जीवितनिरपेक्षा न भवन्ति खलु जगति सर्वप्राणिनां प्रवृत्तयः । नास्ति जीविता- दन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूनाम् । उपरतेऽपि सुगृहीतनाम्नि ताते यदहमविकले- न्द्रियः पुनरेव प्राणिमि । धिङ्मामकरुणमतिनिष्ठुरमकृतज्ञम् । अहो सोढपितृमरणशोकदा-

---

तीति । [illegible] । [illegible] दोषः । [illegible] शरीरं यस्य स म् । पुनं विशेषयन्नाह—**संत्रासेति** । [illegible] जाता [illegible] । **सर्वेति** । सर्वाणि [illegible] नि [illegible] वर्तमाना [illegible] । **अनयेति** । अनया कालकल्पया [illegible] इति परिकल्प्य [illegible] परिकल्पनां कृत्वा । **किंचिदिति** । [illegible] । **भयेति** । भयेन [illegible] चकिता [illegible] [illegible] तृणेऽपि चलति [illegible] प्रतिनिवृत्तः [illegible] इति तथैव शबर- [illegible] पदे पदे [illegible] निष्क्रम्य [illegible] । कस्मात् । तस्मात्तमाल- [illegible] गन्तुं प्रयत्नं प्रयासमकरवमकार्षम् ।

अथ च मम मनस्येतदभूदित्यन्वयः । तं विशेषयन्नाह—**अजातेति** । अजातावनुत्पन्नौ यौ पक्षौ छदौ [illegible] तथा न [illegible] । तस्य कि- कुर्वतः । मुहुर्मुहुर्वारंवारं मुखेनाननेन पततः पतनं कुर्वतः । मुहुर्वारंवारं तिर्यक्तिरश्चीनं निपतन्तं भ- [illegible] संधारयतः पतनरक्षणं विदधतः । **क्षितीति** । क्षिति- [illegible] संसर्पणं गमनं तस्माद्यो श्रमो [illegible] पीडितस्य । **अभ्यासेति** । अभ्यासः पुनः पुनः करणं [illegible] एकमपि पदं चरणं दत्त्वा [illegible] स्थूलस्थूलं यथा स्यात्तथा श्वसतः [illegible] कुर्वतः । एतेनैव [illegible] व्यज्यते । धूली रेणुस्तया धूसरस्य धूम्रवर्ण- स्य । किं कुर्वतः । संसर्पतः प्रचलतः । चिन्तां विवृणोति—**ममेति** । मम मनस्येतत्समभूत् । तदेव दर्शयति— **अतीति** । [illegible] जगति लोकेऽतिकष्टमतिकृच्छ्रं [illegible] सर्वप्राणिनां जीवानां [illegible] जीवितं [illegible] निरपेक्षा [illegible] न भवन्ति न स्युः । इह जगत्यस्मिल्लोके सर्वजन्तूनामेव सर्वप्राणिनामेव जीवितादन्यदभिमततरं वाञ्छिततरं नास्ति । तत्रार्थे हेतुमाह—**यदह- मिति** । [illegible] सर्वदा [illegible] नाम [illegible] ताते पितर्युपरतेऽपि मृतेऽप्यवि- [illegible] पुनरेव [illegible] प्राणिमि जीवामि अतो मां धिगस्तु । [illegible] । तो विशेषयन्नाह—**अकरुणेति** । अकरुणम् । निर्दयमित्यर्थः । अतिनि- ष्ठुरमतिक्रूरम् । कृतं जानातीति कृतज्ञः न कृतज्ञमकृतज्ञम् । **अहो इति** । अहो आश्चर्ये । सोढः सहितो यः

---

१ [illegible]. २ विनेयन्. ३ तरमूलात्. ४ गन्तुम्. ५ अजातपक्षतया च; अनुपजातपक्षतया. ६ क्षितितल- सं. ७ [illegible]. ८ मना. ९ मुहुर्मुहुः स्थूलस्थूलम्. १० निश्वसतः. ११ समभूत्. १२ अवस्थासु. १३ स- र्वजीव. १४ सर्वप्राणिनाम्. १५ भूयः. १६ अन्यनाम. १७ उपरते सुगृहीत. १८ अतिनिष्ठुरं विलोक. १९ मरणम्.

कर्मणा येन मया जीव्यते, उपकृतमपि नापेक्ष्यते, खलं हि खलु मे हृदयम् । मया हि लोकान्तरगताया अम्बायाः नियम्य शोकवेगमा प्रसवदिवसात्परिणतवयसापि सता तैस्तैरुपायैः संवर्धनक्लेशमतिमहान्तमपि स्नेहवशादगणयता यत्तातेन परिपालितस्तत्सर्वमेकपदे विस्मृतम् । अतिकृपणाः खल्वमी प्राणाः, यदुपकारिणमपि तातं क्वापि गच्छन्तमद्यापि नानुगच्छन्ति, सर्वथा न कंचिन्न खलीकरोति जीविततृष्णा, यदीदृगवस्थमपि मामयमायासयति जलाभिलाषः । मन्ये चागणितपितृमरणशोकस्य निर्घृणतैव केवलमियं मम सलिलपानबुद्धिः । अद्यापि दूर एव सरस्तीरम् । तथा हि । जलदेवतानूपुररवानुकारि दूरेऽद्यापि कलहंसविरुतमेतत् । अस्फुटानि श्रूयन्ते सारसरसितानि । विप्रकर्षादाशामुखविसर्पणविरलः संचरति नलिनीखण्डपरिमलः । दिवसस्येयं कष्टा दशा वर्तते । तथा हि । रविरम्बरतलमध्यवर्ती स्फुरन्तमातपमनवरतमनलधूलिनिकरमिव विकिरति करैः अधिकामुपजनयति तृषम् ।

पितृमरणशोकेन दारुणं भीषणं यथा स्यात्तथा मया जीव्यते तेन बहुकालमुपकृतं तदपि नापेक्ष्यते । तस्य प्रत्युपकारापेक्षा न क्रियत इति भावः । खलमिति । खलु निश्चयेन । मे मम हृदयं चित्तं खलं पिशुनम् । उपकृतविस्मारीति भावः । मयेति । हि निश्चितम् । मया तत्कृतं सर्वमखिलमेकपदे एकदैव विस्मृतमित्यन्वयः । तत्किमित्यत आह—लोकान्तरेति । लोकान्तरगताया परलोकप्राप्ताया अम्बाया जनन्याः शोकवेगं शोकसंवेगं नियम्य निरुध्य प्रसवदिवसात्प्रभृति जन्मदिनादारभ्य परिणतं वयो यस्यैवंभूतेनापि सता तैस्तैः पुरःस्थितैर्विविधोपायैः शमार्थप्रतीकारैः । संवर्धनक्लेशमिति । स्नेहवशात्पुत्रप्रीतिमाहात्म्यात् अतिमहान्तमप्यत्यन्तमपि संवर्धनक्लेशमगणयता क्लेशेषु तद्गणनामकुर्वता । यदिति हेत्वर्थे । तातेन पित्रा परि समन्तात्पालितो वृद्धिं प्रापितः । खलु निश्चयेन । अमी मे प्राणा अतिकृपणा अतिशयेन जीवितलोलुपा अतितुच्छाः । यदिति हेतौ । उपकारिणमनुग्रहविधायकमपि तातं पितरं क्वाप्यनिर्दिष्टस्थले गच्छन्तं प्रयान्तमद्यापि इदानीमपि नानुगच्छन्ति नानुव्रजन्ति । सर्वथा जीविततृष्णा न कंचिन्न खलीकरोति । द्वौ नञौ प्रकृतार्थं सूचयत इति । सर्वमेव खलीकरोतीत्यर्थः । यदीदृगवस्थमपि शोकाकुलमपि मामयं जलाभिलाषः पानीयपानाभिलाष आयासयति खेदं जनयति । च पुनरर्थे । अहं मन्ये जाने । इयं मम सलिलपानबुद्धिर्जलपानेच्छा केवलं निर्घृणतैवाननुकम्पैव । कीदृशस्य मम । अगणितेति । अगणितो न गणनाविषयीकृतः पितृमरणशोको येन स तथा तस्य । अद्यापीत्यागमनेनापि सरस्तीरं कासारतटं दूर एव । तदेव दर्शयति—तथा हीति । जलेति । जलदेवतानां जलाधिष्ठात्रीणां नूपुराणां पादकटकानां यो रवः शब्दस्तदनुकारि तत्सदृशमद्यापि कलहंसविरुतं कादम्बकूजितमेतद्दूरे । तथा सारसरसितानि लक्ष्मणकूजितान्यस्फुटान्यव्यक्तानि श्रूयन्ते आकर्ण्यन्ते । विप्रकर्षादिति । विप्रकर्षाद्दूरादाशामुखेषु दिग्वदनेषु विसर्पणं प्रसरणं तेन विरलो न्यूनो नलिनीखण्डपरिमलः कमलवनामोदः संचरति इतस्ततः प्रसरति [illegible] मध्याह्नकालप्राप्तेरपि गन्तुं मन्दपवन इत्याह—दिवसेति । दिवसस्य वासरस्येयं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना कष्टा दशा मध्यावस्था वर्तते । तदेव दर्शयति—तथा हीति । रविः सूर्योऽम्बरतलमध्यवर्ती व्योममध्यगामी । अनवरतेति । अनवरतमविच्छिन्नं स्फुरन्तं देदीप्यमानमातपं प्रकाशमनलधूलिनिकरमिव वह्निकणसमूहमिव करैः किरणैर्विकिरति क्षिपति । अधिकां भूरिं पिपासामुपजनयति निष्पादयति । [illegible]

---

१ कर्मणि. २ कष्टम्. ३ स्नेहवशादगुणयता. ४ शोकवेग. ५ मया तातेन तैस्तै:. ६ महत्म्. ७ [illegible]. ८ विस्मृतमिति. ९ मे प्राणा:; मम प्राणा:. १० तातमद्यापि गच्छन्तम्; तातमद्यापि क्वापि गच्छन्तम्; [illegible]. ११ कंचिन्न खलीक. १२ केवलम्. १३ यदीदृगवस्थम्. १४ मामायासयति. १५ [illegible]. १६ निर्घृणतैव. १७ दूर. १८ सर.. १९ नूपुरानुकारि. २० विरुतम्. २१ [illegible]. २२ [illegible]. २३ [illegible]. २४ कष्टा दशा, कष्टा च. २५ तृषम्.

संतप्तपांसुपटलदुर्गमा भूः । अतिप्रबलपिपासावसन्नानि गन्तुमल्पमपि मे नालमङ्गकानि । अप्रभुरस्म्यात्मनः । सीदति मे हृदयम् । अन्धकारतामुपयाति चक्षुरपि नाम खलो विधिरनिच्छतोऽपि मे मरणमथोपपादयेत् ।

एवं चिन्तयत्येव मयि तस्मात्सरसोऽदूरवर्तिनि तपोवने जाबालिर्नाम महातपा मुनिः प्रतिवसति स्म । तत्तनयश्च हारीतनामा मुनिकुमारकः सनत्कुमार इव सर्वविद्यावदातचेताः, सवयोभिरपरैस्तपोधनकुमारकैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा द्वितीय इव भगवान्विभावसुरतितेजस्वितया दुर्निरीक्ष्यमूर्तिः, उद्यतो दिवसकरमण्डलादिवोत्कीर्णः तडिद्भिरिव रचितावयवः, तप्तकनकद्रवेणेव बहिरुपलिप्तमूर्तिः, पिशङ्गावदातया देहप्रभया स्फुरन्त्या सबालातपमिव दिवसं सदावानलमिव वनमुपदर्शयन्, उत्तप्तलोहलोहिनीनामनेकतीर्थाभिषेकपूतानामंसस्थलावलम्बिनीनां जटानां निकरेणोपेतः, स्तम्भितशिखाकलापः खाण्डववनदिधक्षया कृतकपट-

---

समूहस्तेन दुर्गमा दुःखेन गन्तुं शक्या भूः पृथ्वी । अतीति । अतिप्रबलात्यधिका या पिपासोदन्या तयावसन्नानि खिन्नानि मे ममाङ्गकानि शरीरावयवा अल्पमपि स्तोकमपि गन्तुं नालं न समर्थानि । किं बहुनात्मनो देहेन्द्रियसंघातस्याप्यप्रभुरसमर्थोऽस्मि । 'अस भुवि' धातुः । अस्मदुत्तमैकवचनम् । देहेन्द्रियादिकमपि स्वाधीनं मे नास्तीति भावः । मे मम हृदयं सीदत्यवशीर्यते । चक्षुरपि नेत्रमप्यन्धकारतां तिमिरतामुपयाति प्राप्नोति । अन्धकाराकुलं भवतीत्यर्थः । नामेति कोमलामन्त्रणे । अथेत्यानन्तर्ये । खलः अशुभकरणाद्दुर्जनो विधिर्विधातानिच्छतोऽप्यसमीहमानस्यापि मे मम मरणं मृत्युमुपपादयेत्कुर्यात् ।

इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयि चिन्तयत्येव विचारयत्येव यदभूत्तदाह—तस्मादिति । तस्मात्पूर्वोक्तात्सरसोऽदूरवर्तिनि निकटस्थायिनि तपोवने तापसाधिष्ठितकानने । नामेति कोमलामन्त्रणे । जाबालिनामा महदत्युग्रं तपो यस्यैवंभूतो मुनिर्ऋषिः प्रतिवसति स्म । निवासं कृतवानित्यर्थः । तत्तनयश्चेति । तस्य तनयः सुतः । च पुनरर्थे । हारीत इति नाम यस्यैवंविधः मुनिकुमारकः तापसकुमारकः । स्वल्पवया इत्यर्थः । तदेव पूर्वोक्तं पम्पाभिधानं कमलसरः पिपासुः पातुमिच्छुः । सन्नन्तस्य पाधातो रूपम् । तत्रोपागमदित्यन्वयः । तमेव विशेषयन्नाह—सनत्कुमारेति । सनत्कुमारो वेधासुत इव सर्वविद्याभिरवदातं शुद्धं चेतो मनो यस्य सः । सवयोभिरिति । सवयोभिः सदृशवयोभिरपरैरन्यैस्तपोधनकुमारैस्तापसबालैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा तेनैव मार्गेण । उपागमदिति पूर्वेणान्वयः । द्वितीय इवेति । द्वितीय इव भगवान्ज्ञानवान्विभावसुरग्निरत्युत्कृष्टं तेजो विद्यते यस्यासौ तेजस्वी तस्य भावस्तत्ता तया दुर्निरीक्ष्या दुःखेनावलोकयितुं शक्या मूर्तिर्यस्य स तथा । उद्यत इति । उद्यत उदयं कुर्वतो दिवसकरमण्डलात्सूर्यबिम्बादिव । उत्कीर्णं उल्लिख्य घटित इत्यर्थः । तडिद्भिरिति । तडिद्भिः सौदामिनीभिरिव रचिता निर्मिता अवयवा यस्य सः । तप्त इति । तप्त उष्णो यः कनकस्य सुवर्णस्य द्रवो रसस्तेन बहिरुपलिप्ता लिम्पिता मूर्तिः शरीरं यस्य सः । पिशङ्गेति । पिशङ्गा पीतावदाता निर्मला एवंविधया स्फुरन्त्या दीप्यमानया देहप्रभया शरीरकान्त्या सबालातपेन वर्तमानं दिवसं दिनमिव सदावानलेन वर्तमानं वनं काननमिवोपदर्शयन्प्रकाशयन् । उत्तप्तेति । उत्तप्तमुष्णीकृतं यल्लोहं कालायसं तद्वल्लोहिनीनां रक्तानामनेकानि यानि तीर्थानि तेषामभिषेकः स्नानं तेन पूतानां पवित्राणाम् । अंसेति । अंसस्थलं भुजशिरःस्थानं तदवलम्बिनीनां प्रलम्बमानानां जटानां निकरेण समूहेनोपेतः सहितः । स्तम्भितेति । स्तम्भितो बद्धः शिखाकलापो येन स तथा । खाण्डवेति । वह्निना जठरानलेन खाण्डववनं दग्धुमिच्छा दिधक्षा । कपटेन छद्मना कृतो विहितः कपटेन पटुः कुशलो वेषो नेपथ्येन

---

1 संतप्तपांसुपटल. 2 च भूमिः. 3 अल्पमङ्गकानि. 4 अदेव; अथ. 5 एव. 6 नातिदूर. 7 सर्वदि. 8 तापसकुमारकः. 9 स्थानवयोभिःसमवयोभिः. 10 कुमारैः. 11 विरचित. 12 लोहित. 13 जटाकलाप.

ष्टं येन मया जीव्यते, उपकृतमपि नोपकृतं, कठिनं हि खलु मे हृदयम्। मया हि मे-न्तरगतायामम्बायां निरस्य शोकवेगमा प्रसवदिवसात्परिवर्धितस्य तातेनैतावतीं सं-वर्धनक्लेशमतिमहान्तमपि स्नेहवशादगणयता तातेन परिपालितस्य मम सोऽयं विस्मृतः। अतिकृपणाः खल्वमी प्राणाः, यदुपकारिणमपि तातं क्वापि गच्छन्तमद्य नानुगच्छन्ति। सर्वथा न कंचिन्न खलीकरोति जीवितवृष्णा, यदीदृशावस्थमपि मामयं जला-भिलाषः। मन्ये चागणितपितृमरणशोकस्य निर्घृणतैव केवलमियं मम सलिलपानबुद्धिः। अद्यापि दूर एव सरः। तथा हि। जलदेवतानूपुररवानुकारि दूरेऽद्यापि कलहंस-विरुतमेतत्। अस्फुटानि श्रूयन्ते सारसरसितानि। विप्रकर्षान्मनागुर्वी। सर्वतश्च प्रस-रति नलिनीखण्डपरिमलः। दिवसस्य चेयं कष्टा दशा वर्तते। तथा हि। रविरम्बरतलमध्य-वर्ती स्फुरन्तमातपमनवरतमनलधूलिनिकरमिव विसृजति करैः अधिकमुपजनयति तृषम्।

पितृमरणशोकस्थेन दारुणं जीवनं यथा स्यात्तथा मया जीव्यते तेन कष्टतरमुपकृतमपि नोपकृतं । न्य-प्यपेक्षा न क्रियत इति भावः। कठिनमिति। खलु निश्चयेन। मे मम हृदयं चित्तं खलु निष्ठुरम्। उपकार-विस्मरणादिति भावः। मयेति। हि निश्चितम्। मया मातरि उपरतायां मृतायां मरणमित्येतावद् एवैतेन विस्मृतमित्यत्र। तत्किमित्यत आह—शोकान्तरेति। शोकान्तरगतायां परलोकगतायामम्बायां जनन्यां शोकवेगं शोकस्य वाहं निरस्य निरुध्य प्रसवदिवसादारभ्य जन्मदिवसादारभ्य परिणतं वयो यस्यैवंभूतेनापि तेन तातेनैतावते क्षुधानिद्रापिपासोपशमार्थमनीकारे। संवर्धनक्लेशमिति। संवर्धनात्पुनःप्रीतिमिति महान्तम् अतिमहान्त-मत्यायतमपि मत्संवर्धनक्लेशमगणयता स्नेहेषु स्नेहवशादगणयता। यदीति हेत्वर्थे। तातेन पित्रा यदि मदर्थे-पालितो वृद्धिं प्रापितः। खलु निश्चयेन। अमी मे प्राणाः अतिकृपणा अतिनीचेन जीवितलोभेन अनिगच्छ-न्तीति हेतौ। उपकारिणमप्युपकारविधायकमपि तातं पितरं क्वापि परलोकं गच्छन्तं प्रयान्तमपि ग-च्छन्तमपि नानुगच्छन्ति नानुव्रजन्ति। सर्वथा जीवितवृष्णा न कंचिन्न खलीकरोति। द्वौ नञौ प्रकृतार्थं सूचयत इति। सर्वमेव खलीकरोतीत्यर्थः। यदीदृशमवस्थमपि शोकातुरमपि मामयं जलाभिलाषः पानीये-च्छाप्यवसाय आयासयति खेदं जनयति। च पुनरर्थे। अहं मन्ये जाने। इयं मम सलिलपानबुद्धिः केवलं निर्घृणतैवानुकम्पितैव। कीदृशस्य मम। अगणितेति। अगणितो न गणनविषयीकृतः पितृमरणशोको येन स तथा तस्य। अद्यापीयत्कालेनापि सरः सरोवरं कासारः दूर एव। तदेव दर्शयति—तथाहीति। जलेति। जलदेवताना जलाधिष्ठात्रीणां नूपुराणां पादकटकानां यो रवः शब्दस्तदनुकारि तस्मादनन्यभाव्यपि कलहंसविरुतं कादम्बकूजितमेतद् दूरे। तथा सारसरसितानि लक्ष्मणकूजितान्यस्फुटान्य-व्यक्तानि श्रूयन्त आकर्ण्यन्ते। विप्रकर्षादिति। विप्रकर्षं दूरादशासुभेषु दिशासु रिगर्गं प्रसरणं येन वि-स्तृतो नलिनीखण्डपरिमलः कमलवनामोदः प्रसरति इतस्ततः प्रसरति कदाचिदाश्रयवनोभावे सर्वतो-ऽभ्यादूरेऽपि गन्तुं शक्यत इत्यत आह—दिवसेति। दिवसस्य वासरस्येयं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना कष्टा दुःख-मय्यावस्था वर्तते। तदेव दर्शयति—तथा हीति। रविः सूर्योऽम्बरतलमध्यवर्ती व्योममध्यगामी। अनव-रतेति। अनवरतमविच्छिन्नं स्फुरन्तं दीप्यमानमातपं प्रकाशमनलधूलिनिकरमिव वह्निकणिकासमूहमिव करैः किरणैर्विसृजति क्षिपति। अधिकां तृषां पिपासामुपजनयति निष्पादयति। तेनसमुण्णं सर्वामुपदले धूलि-

१ नापेक्षते. २ अहम्. ३ शोकान्तरमुपगतायाम्. ४ शोकावेग. ५ मया तातेन तैस्तैः. ६ अत्यन्त. ७ यत्परिपालित॰. ८ विस्मृतमिति. ९ मे प्राणाः; मम प्राणा॰. १० तातमद्यापि गच्छन्तम्; तातमद्यापि क्वापि गच्छन्तम्; तातमद्य क्वापि यान्तम्. ११ सर्वेश खलिक. १२ कंचन. १३ यदीदृशावस्थम्. १४ मामायासयति. १५ अभिलाषयति. १६ निर्घृणतयैव. १७ दूरम्. १८ सरः. १९ नूपुरानुकारि. २० विरलम्. २१ एतद्वि चास्फुटानि. २२ अन्ये च विप्रकर्षात्. २३ नेयम्. २४ अतिकष्टा दशा; कष्टा च. २५ तृषम्.

शैलमप्युत्पन्नकुर्वन्तो मूर्तः । अनिभृतानि प्रवाततमनानि पक्षपुटानि मे गात्रकाणि । शैलतुल्यमपराः । पीडयति मे हृदयम् । अन्धकारयतीव चक्षुषी नाम रक्षो निष्ठुरतरस्तोऽपि मे मरणभीरुत्वेन ।

एवं चिन्तयत्येव मयि तस्मात्सरसोऽनतिदूरवर्तिनि तपोवने जाबालिर्नाम महातपा मुनिः प्रतिवसति स्म । तत्तनयश्च हारीतनामा मुनिकुमारकः सनत्कुमार इव सर्वविद्यावदातचेताः, सवयोभिरपरैस्तपोधनकुमारकैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा द्वितीय इव भगवान्विभावसुरतितेज-स्वितया दुर्निरीक्ष्यमूर्तिः, उद्यन्निव विवस्वन्मण्डलादिवोत्कीर्णः तडिद्भिरिव रचितावयवः, तप्तकनकद्रवेणेव कल्पितमूर्तिः, पिशङ्गावदातया देहप्रभया स्फुरन्त्या सकालातपमिव दिवसं सदावानलमिव वनमुपदर्शयन्, उत्तप्तलोहितोर्ध्वतीर्थाभिषेककपिलानामंसावलम्बिनीनां जटानां निकरेणोपेतः, स्तम्भितशिखाकलापः खण्डवल्कलनिवसनः स्फटिक-

स्फटिकेन दुर्लभा दुःखेन गन्तुं शक्या भूः पृथ्वी । अनीति । अनिभृतान्यधिका या निःसन्धीकृता अनात्-मानि निभृतानि मे गात्राणि शरीरावयवाः अल्पानि अल्पकानि गन्तुं नालं न समर्थानि । हि यतः दीर्घत्वाद्विच्छेदाद्वा अलघुनि । 'अल भूष' धातुः । लघुनां कननम् । दीर्घत्वाद्विच्छेदमपि अर्थानि मे मार्गेणेति भावः । मे मम हृदयं पीडयत्येवेति । चक्षुषी नेत्रयोरन्धकाराणां तिमिराणामुपमानि प्र-ज्ञेति । अन्धकारयतीव भवतीत्यर्थः । तृषेति पिपासाक्रान्ते । अधीरतामेवार्थे । ततः अनुकरणादुर्बलो निर्विघ्नमासनैरन्यमार्गाज्ञानन्यपि मे मम मरणं मृत्युमुपागतमेवोत्पन्नम् ।

इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयि चिन्तयत्येव विचारयत्येव यदभूत्तदाह—तस्मादिति । तस्मात्पूर्वो-क्तात्सरसोऽनतिदूरवर्तिनि निकटवर्तिनि तपोवने तापसाधिष्ठितकानने । नाम्नेति प्रसिद्धनाम्ना । जाबालि-नामा महत्प्रमुखं तपो यस्य सम्भूतो मुनिरिति प्रतिवसति स्म । निवासं कृतवानित्यर्थः । तत्तनयश्चेति । तस्य तनयः सुतः । च पुनरर्थे । हारीत इति नाम्ना प्रसिद्धः मुनिकुमारकः तापसकुमारकः । सकलवचा इत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तं सर्वविद्यावत्त्वं प्रकटतरः स्फुटतरः अनुविद्याः । तत्त्वन्नतपसो दधत् । तपोगामकविलम्बनः । तमेव विशेषणमाह—सनत्कुमारेति । सनत्कुमारो वेधसः पुत्र इव सर्वविद्याभिरवदातं शुद्धं चेतो मनो यस्य सः । सवयोभिरिति । सवयोभिः समानवयोभिरपरैरन्यैस्तपोधनकुमारकैस्तापसबालकैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा तेनैव मार्गेण । उत्कर्षतीति पूर्वेणान्वयः । द्वितीय इवेति द्वितीय इव भगवान्सानन्दाग्निर्भास्करोऽतिरुत्कृष्टं तेजो यस्मिन् तस्य भावस्तत्ता तेजस्विता तस्य भावस्तया तया दुर्निरीक्ष्या दुःखेनावलोकयितुं शक्या मूर्तिर्देहो यस्य सः । उद्यत इति । उद्यन् उदयं प्राप्तो दिनकरमण्डलात्सूर्यबिम्बादिव । उत्कीर्णं उल्लिख्य कर्तितं इत्यर्थः । तडिद्भिर्विद्युद्भिरिव रचिता निर्मिता अवयवा यस्य सः । तप्त इति । तप्त उष्णो यः कनकस्य सुवर्णस्य द्रवो रसस्तेन कल्पितेव निर्मितेव मूर्तिः शरीरं यस्य सः । पिशङ्गेति । पिशङ्गा पीतावदाता निर्मला प्रभेव स्फुरन्त्या दीप्यमानया देहप्रभया शरीरकान्त्या सहकालातपेन वर्तमानं दिवसं दिनमिव सह-दावानलेन वर्तमानं वनं काननमिवोपदर्शयन्प्रकटयन् । उत्तप्तेति । उत्तप्तसुवर्णमिव अतीव कान्तमुत्तं तद्वर्णो-र्मिलितो रक्तवर्णतीर्थानि यानि तीर्थानि तेषामभिषेकः स्नानं तेन पूतानां पवित्राणाम् । अंसेति । अंसस्थलं स्कन्धप्रदेशं तत्रावलम्बिनीनां केशानां जटानां निकरेण समूहेनोपेतः सहितः । स्तम्भितेति । स्त-म्भितो बद्धः शिखाकलापो येन स तथा । खण्डवेति । वल्कलेन जलोदरमलेन आच्छादनरूपेण सम्यग्गतेन सामान्यवस्त्रं दधातीति प्रतीतिः । स्फटिकेति स्फटिकं तथा शुभ्रो निर्मलः कान्त्येन पटुः स्पष्टो येषां येनैवंभूत

1 भावयत्यवश्यम्. 2 च मूर्तिः. 3 अकमन्मुकुलित. 4 अर्धनः. मय. 5 दद. 6 नातिदूर. 7 प्रसवाति. 8 तापसकुमारकः. 9 स्नातकपोभिः समवयोभिः. 10 कुमारैः. 11 विरचिता. 12 भाविरक्त. 13 जटावल्कलानाम्.

पैङ्गवेष इव भगवान्पावकः, तपोवनदेवतानूपुरानुकारिणा धर्मशासनकटकेनेव स्फाटिकेनाक्षवलयेन दक्षिणश्रवणविलम्बिना विराजमानः सकलविषयोपभोगनिवृत्त्यर्थमुपपादितेन, ललाटपट्टके त्रिसरेणेव भस्मत्रिपुण्ड्रकेणालंकृतः, गगनगमनोन्मुखबलाकानुकारिणा स्वर्गमार्गमिव दर्शयता सततमुद्ग्रीवेण स्फटिकमणिकमण्डलुनाध्यासितवामकरतलः, स्कन्धदेशावलम्बिना कृष्णाजिनेन नीलपाण्डुभासा तपस्तृष्णानिपीतेनान्तर्निर्गतता धूमपटलेनेव परीतमूर्तिः, अभिनवबिससूत्रनिर्मितेनेव परिलघुनया पवनलोलेन निर्मांसविरलपार्श्वपञ्जरमिव गणयता वामांसावलम्बिना यज्ञोपवीतेनोद्भासमानः देवतार्चनार्थमागृहीतवनलताकुसुमकरण्डपूर्णपर्णपुटसनाथशिखरेणाषाढदण्डेन व्यापृतसव्येतरपाणिः, विषाणोत्खातामृदहता आलनदपुष्पजातपरिचयेन नीवारमुष्टिसंवर्धितेन कुशकुसुमलवायासमानलोलदृष्टिना तपोवनमृगेणानुयातः, विटप इव कोमलवल्कलावृतशरीरः, गिरिरिव समेखलः, राहुरिवासकृदाल-

---

[illegible] भगवान्पावको वह्निः । तपोवनेति । स्फाटिकेन स्फटिकमणिनिर्मितेनाक्षवलयेनाक्षमालिकया विराजमानः शोभमानः । अक्षवलयं विशेषयन्नाह—दक्षिणेति । दक्षिणोऽसव्यो यः श्रवणः कर्णस्तत्रावलम्बिना । तपोवनेति । तपोवनदेवता तपोवनाधिष्ठात्री तस्या नूपुरं पादकटकं तदनुकारिणा तत्सदृशेन । केनेव । धर्मो विधिनिषेधरूपस्तस्य शासनमाज्ञा तस्य कटकेनेव वलयेनेव । सकलविषयस्य समस्तपदार्थस्य य उपभोगः परिभोगस्तस्मान्निवृत्तिरुपरमस्तदर्थं तन्निमित्तमुपपादितेन विहितेन । ललाटेति । ललाटपट्टके भालपट्टे मनोज्ञमलक्षणेन त्रिसरेणेव भस्मत्रिपुण्ड्रकेण विभूतित्रितिलकेनालंकृतो विभूषितः । गगनेति । गगनगमने उन्मुखा ऊर्ध्वानना या बलाका विसकण्ठिका तदनुकारिणा तत्सदृशेन स्वर्गमार्गमिव त्रिदिवाध्वानमिव दर्शयता प्रकाशयता सततं निरन्तरमुद्ग्रीवेणोर्ध्वकन्धरेणैवंभूतेन स्फटिकमणिकमण्डलुना स्फाटिककमण्डलुनाध्यासितमाश्रितं वामकरतलं यस्य सः । स्कन्धेति । कृष्णाजिनेन कृष्णचर्मणा परीता व्याप्ता मूर्तिः देहो यस्य सः तथा । केनेव । धूमपटलेनेव दहनकेतनसमूहेनेव । कीदृशेन । तपो मे भवत्विति तपस्तृष्णा तया निपीतेन । कीदृशेन । अन्तः शरीराभ्यन्तरे निर्गतता प्रवेशं कुर्वता । कीदृशेन चर्मणा । स्कन्धदेशोऽवलम्बते इत्येवंशीलं तेन नीला पाण्डुरा च भा यस्य तत्तेन । अभीति । यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेणोपलक्षितेन भासमान उद्भासमानः । केनेव । अभिनवं प्रत्यग्रं यद्बिससूत्रं कमलनालतन्तुस्तेन निर्मितेनेव रचितेनेव परिलघुना परिलघुतया पवनेन समीरणेन लोलेन चपलेन । किं कुर्वता । निर्मांसं पललहीनं विरलं पार्श्वपञ्जरं पार्श्वगतास्थिसमुदायमिव गणयता संख्यां कुर्वता । यज्ञोपवीतं विशिनष्टि—वामेति । वाम सव्यो योंऽसः स्कन्धस्तदवलम्बिना तदवस्थानशीलेन । अथ मुनिं विशेषयन्नाह—देवतेति । देवतानामर्चनं पूजनं तदर्थमागृहीतान्याहृतानि वनलताकुसुमान्यरण्यप्रतानपुष्पाणि तैः परिपूर्णं यत् पर्णपुटं तेन सनाथं सहितं शिखरं प्रान्तं यस्यैवंभूतेनाषाढदण्डेन व्यापृतो व्यापारयुक्तः सव्येतरो दक्षिणः पाणिर्हस्तो यस्य स तथा । तपोवनेति । तपोवनसंबन्धी यो मृगो हरिणः । आलोकनयनम् । तेनानुयातोऽनुगतः । किं कुर्वता मृगेण । विषाणं शृङ्गं तेनोत्खाता उन्मूलिता आलवालमृत्तिका तामुद्वहता धारयता । मृगं विशेषयन्नाह—उटजेति । उटजः पर्णशाला परिचयः संबन्धविशेषो मुनिभिः सार्धं यस्य स तथा तेन । नीवारेति । नीवाराः वनधान्यस्य मुष्टिः प्रसृतिस्तया संवर्धितेन वृद्धिं प्रापितेन । कुशेति । कुशा दर्भाः, कुसुमानि पुष्पाणि, लवाः खण्डाः, तेषु आयासमानाः अर्थं प्रत्यासमानाः इव लोला चपला दृष्टिर्यस्य स तेन । प्रकारान्तरेण मुनिमाह—विटप इति । विटपो वृक्षस्तद्वत् । उभयोः साम्यमाह—कोम-

---

१ वटुवत्. २ स्फुरन्विलम्बि. ३ निवृत्ति. ४ स्वर्गवर्त्मेव. ५ पट्टे. ६ त्रिसरकेण. ७ अनुकारिणी. ८ स्फाटिककमण्डलु. ९ दीप्त्या. १० कमलनालतन्तु निर्मितेव. ११ अभिनवबिस. १२ पार्श्व. १३ अभिनवदेवतार्चना. १४ कुसुमपूर्ण. १५ विषाणोत्खात. [illegible] उटजाङ्गन. १७ अनुयाय्यमानः. १८ वल्क.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

निगूढमन्त्रसाधनक्षपितविग्रहः, जलनिधिरिव करालशङ्खमण्डलावर्तगर्तः, भगीरथ इवासकृद्दृष्टगङ्गावतारः, भ्रमर इवासकृदनुभूतपुष्करवनवासः, वनचरोऽपि कृतमहालयप्रवेशः, असंयतोऽपि मोक्षार्थी, सामप्रयोगपरोऽपि सततावलम्बितदण्डः, सुप्तोऽपि प्रबुद्धः, संनिहितनेत्रद्वयोऽपि परित्यक्तवामलोचनस्तदेव कमलसरः सिस्नासुरुपागमत् ।

प्रायेणाकारणमित्राण्यतिकरुणार्द्राणि भवन्ति सतां चेतांसि । यतः स मां तदवस्थमालोक्य समुपजातकरुणः समीपवर्तिनमृषिकुमारकमन्यतममब्रवीत्—'अयं कथमपि

साम्यमाह—**निगूढेति** । निगूढं रहो यन्मन्त्रसाधनं देवताराधनं तेन क्षपितः कृशतां नीतो विग्रहः शरीरं येन स । पक्षे निगूढोऽतिगुप्तो मन्त्रो रहस्यालोचनं साधनं गजाश्वादि ताभ्यां क्षपितः क्षयं नीतो विग्रहः शत्रुजनितक्लेशो येनेति विग्रहः । **जलनिधिरिति** । जलनिधिः समुद्रस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—**करालेति** । करालं यच्छङ्खमण्डलं भालभ्रुवोरन्तरं तत्रावर्तेन गर्तो यस्य स तथा । तादृशावर्तस्य महातपस्विलक्षणम् । पक्षे करालानि जिह्मानि यानि शङ्खमण्डलानि षोडशावर्तवृन्दान्यावर्तैः पयसां भ्रमश्च एते गर्ते अधःप्रदेशे यस्येति विग्रहः । **भगीति** । भगीरथः सगरप्रपौत्रस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—**असकृदिति** । असकृद्भिरन्तरं दृष्टोऽवलोकितो गङ्गाया अवतारो घट्टो येन सः । 'भद्रतीर्थावतारे' इति कोशः । पक्षे असकृत् दृष्टो गङ्गाया अवतारः प्रभवो येनेति विग्रहः । **भ्रमर इति** । भ्रमरो मधुकरस्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—**असकृदिति** । असकृद्वारंवारमनुभूतोऽनुभवविषयीकृतः पुष्करं जलं तेन सहितं यद्वनं तत्र वासो वसतिर्येन सः । पक्षेऽनुभूतः पुष्करवनं कमलसमूहस्तत्र वासो येनेति विग्रहः । **वनेति** । वने चरतीति वनचरः । एवंभूतोऽपि कृतो महालयेषूच्चैस्तरगृहेषु प्रवेशो येनेति विरोधः । परिहारपक्षे महालयो ब्रह्मलयः । तदुक्तम्—'अधोमुख्या कुण्डलिन्योर्ध्वं मुखे कृते मति ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं नीतायां तस्यामेकान्तेन स्थानं ब्रह्मणि लयः' इति । यद्वा महालयो मोक्षस्तत्र कृतबुद्धिरित्यर्थः । **असंयेति** । असंयतोऽसंयमवानपि मोक्षार्थी मोक्षाभिलाषुक इति विरोधः । परिहारपक्षेऽसंयतोऽबद्धोऽपीत्यर्थः । 'संदानितः सयन्त्रितः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । **सामेति** । साम सान्त्वनं तत्प्रयोगपरोऽपि मैत्रीप्रयोगतत्परोऽपि सततं निरन्तरमवलम्बित आश्रितो दण्डो राजदेयद्रव्यं येनेति विरोधः । तत्परिहारपक्षे सामवेदप्रयोगपरोऽपि सततावलम्बितो दण्डो यष्टिर्येनेति विग्रहः । **सुप्त इति** । सुप्तोऽपि निद्रितोऽपि प्रबुद्धो जागरूकश्च इति विरोधः । परिहारपक्षे सुष्ठु शोभना सा जटा यस्येति विग्रहः । लक्ष्यं च—'राजा राजार्चिताङ्घ्रिः ...' इति शृङ्गारतिलकटीकायाम् । 'सुप्तस्थिता मदना परिकरमुदिता' इति शोभनस्तुतौ लक्ष्यान्तरमपि । **संनिहित इति** । सम्यक्प्रकारेण निहितं स्थापितं नेत्रद्वयं लोचनद्वयं येनैवंभूतोऽपि परित्यक्तं दूरीकृतं वामलोचनं येनेति विरोधः । परिहारपक्षे परित्यक्तं वाम वक्रं लोचनमालोकनं येनेत्यर्थः । यद्वा ब्रह्मचारित्वात्परित्यक्तं वामाया मनस्विन्याः लोचनं येनेत्यर्थः ।

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येनाकारणमित्राणि निदानव्यतिरेकेण प्रियकारीण्यतिशयेन करुणा परदुःखप्रहाणेच्छा तयार्द्राणि स्निग्धानि खलु निश्चयेन भवन्ति सर्वकालं सतां सज्जनानां चेतांसि मनांसि भवन्ति । यतः स मुनिकुमारो हारीतनामा यो मां तदवस्थं कष्टदशापन्नमालोक्य निरीक्ष्य समुपजाता सम्यक्प्रकारेणोत्पन्ना करुणा दया यस्यैवंभूतः समीपवर्तिनं निकटस्थायिनमृषिकुमारकमन्यतमं मुनिसुतमब्रवीदवोचत् । अयं ... कथमपि महता केन ... एवास्मात्तरुशि...

1 क्षपित. 2 जरठि. 3 नाभिगर्तः. 4 इव दृष्ट. 5 मधुकर. 6 च सदा भवन्ति सतां चेतांसि खलु भवन्ति सदा चेतांसि. 7 दश०. 8 समीपगत.

शुकशिशुरसंजातपक्षपुट इव तरुशिखरादस्मात्परिच्युतः । श्येनमुखपरिभ्रष्टेन चानेन भवितव्यम् । तथा हि । अतिदवीयस्तया प्रपातस्याल्पशेषजीवितोऽयमामीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मुखेन पतति, मुहुर्मुहुरत्युल्बणं श्वसिति, मुहुर्मुहुश्चञ्चुपुटं विवृणोति, न शक्नोति शिरोधरां धारयितुम् । तदेहि । यावदेवायमसुभिर्न विमुच्यते, तावदेव गृहाणैनम् । अवतारय सलिलसमीपम्' इत्यभिधाय तेन मां सरस्तीरमनाययत् । उपसृत्य च जलसमीपमेकदेशनिहितदण्डकमण्डलुरादाय स्वयं मामपगतप्रयत्नमुत्तानितमुखमङ्गुल्या कतिचित्सलिलबिन्दूनपाययत् । अम्भःक्षोदकृतसेकं चोपजातनवीनप्राणमुपतटप्ररूढस्य नवनलिनीदलस्य जलशिशिरायां छायायां निधाय स्वोचितमकरोत्स्नानविधिम् । अभिषेकावसाने चानेकप्राणायामपूतो जपन्पवित्राण्यघमर्षणानि प्रत्यग्रभग्नैरुन्मुखो रक्तारविन्दैर्नलिनीपत्रपुटेन भगवते सवित्रे दत्त्वार्घमुदतिष्ठत् । आगृहीतधौतधवलवल्कलश्च सहज्योत्स्न इव संध्यातपः करतल-

---

वृक्षाग्रात्परिच्युतः स्खलितः । प्रायशानेन कीरेण श्येनः सिचानकस्तस्य मुखादाननात्परिभ्रष्टेन पतितेन भवितव्यम् । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । अतिदवीयसो दीर्घायतस्य भावस्तत्ता तया प्रपातस्य प्रपतनस्याल्पं शेषमुर्वरितं यस्यैवंविधं जीवितं यस्यैवंभूतोऽयमामीलिते संकुचिते लोचने नेत्रे यस्य स तथा मुहुर्मुहुर्वारंवारं मुखेन पतति । अयं पक्षिणां जातिस्वभावः । मुहुर्मुहुरत्युल्बणमुत्कटं श्वसिति प्राणिति । मुहुर्मुहुश्चञ्चुपुटं त्रोटीपुटं विवृणोति विकासयति । न शक्नोति न समर्थो भवति शिरोधरां ग्रीवां धारयितुं स्थापयितुम् । **तदिति** । तत् पूर्वोक्तहेतोरेहि आगच्छ । यावदेवायं यावत्कालमयं शिशुरसुभिः प्राणैर्न विमुच्यते न वियोगं प्राप्नोति तावदेव तावत्कालं गृहाणैनं शुकम् । अवतारय प्रापय सलिलसमीपं पानीयसविधमिति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधायोक्त्वा तेनर्षिपुत्रेण मां सरस्तीरं कासारतटमनाययत्प्रापयत् । उपसृत्य प्राप्य च जलसमीपम् । **एकेति** । एकदेशेऽन्यतरस्मिन्प्रदेशे निहितौ स्थापितौ दण्डकमण्डलू येन स तथा स तत आदाय गृहीत्वा माम् । कीदृशम् । अपगतः परित्यक्तः प्रयत्नोऽम्बुपानाद्यनुकूलशरीरक्रियारूपो येन स तम् । उत्तानितमूर्ध्वीकृतं मुखमास्यं येन स तम् । स्वयमात्मनाङ्गुल्या करशाखया कतिचित्कियन्तः सलिलबिन्दून्पानीयपृषतोऽपाययज्जलपानमकारयत् । अम्भसः पानीयस्य क्षोदेन दलच्युतेन कृतो विहितः सेकः सिञ्चनं यस्य स तम् । शुकपोतं विशेषयन्नाह—**उपेति** । उपजाता नवीना नवाः प्राणा असवो यस्यैवंविधं मामुपतटं तटसमीपं प्ररूढस्य जातस्य नवनलिनीदलस्य प्रत्यग्रपद्मिनीपत्रस्य जलेन पानेन शिशिरायां शीतलायां छायायाम् । वैराक्यादन इत्यभिधा नाम यस्यैवंविधं शुकं निधाय स्थापनां कृत्वैतदभिधानोऽयमिति स्वोचितं स्वस्योचितं योग्यं स्नानविधिमकरोदसृजत् । अभिषेकस्य स्नानस्यावसाने प्रान्ते । चः पुनरर्थे । उदतिष्ठदुत्थितो बभूवेत्यन्वयः । शरीरं विशिनष्टि—**अनेकैरिति** । अनेकैर्बहुभिः प्राणायामैः प्राणयमैः पूतः पवित्रः । किं कुर्वन् । जपन्स्मरन् । कानि । अघमर्षणान्यघदेवतास्तुतिरूपाणि । 'सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघमर्षणम्' इति कोशः । कीदृशानि । पवित्राणि अत एव विशदानि । कीदृक् । उन्मुख ऊर्ध्वमुखः । **नलिनीति** । नलिनी कमलिनीपत्रपुटेनाधारभूतेन प्रत्यग्रभग्नैस्तत्कालगृहीतै रक्तारविन्दै रक्तकमलैरर्घ्यभूतैर्भगवते माहात्म्यवते सवित्रे श्रीसूर्यायार्घ्यं पूजां दत्त्वा वितीर्य । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । कीदृक् । **आगृहीतेति** । स्नानानन्तरमागृहीतं स्वीकृतं धौतं क्षालितमत एव धवलं शुभ्रं वल्कलं चोचं येन स तथा । **सहज्योत्स्न इति** । सह ज्योत्स्नया कौमुद्या

---

१ मातो भवितव्यम्. २ अल्पावशेषं जीवितम्. ३ भ्रमति. ४ निश्वसिति. ५ विमुच्यते. ६ एनम्. ७ उपसृत्य जल. ८ शुकं. ९ उन्नमितम्. १० मन्मुखम्. ११ समुपजातप्राणम्; समुपजातप्रज्ञम्. १२ नलिनीपलाशस्य. १३ स्वमुचितम्; यथासमुचितम्. १४ अभिमताभिषेक. १५ पूजितः; पूतोऽपि. १६ जपन्नघमर्षणानि. १७ अर्घ्यम्. १८ आगृहीतधवल; आगृहीतधवलधौत. १९ सज्योत्स्नः.

गृहीतपरिचयवाचालमुनिकुलम्, अनेकसारिकोद्घुष्यमाणसुब्रह्मण्यम्, अरण्यकुक्कुटीभुज्यमा-नवैश्वदेवबलिपिण्डम्, आसन्नवापीकलहंसपोतभुज्यमाननीवारबलिम्, एणीजिह्वापल्लवोल्लि-ह्यमानमुनिबालकम्, अग्निकार्यार्धदग्धसमित्समिसायमानसैमिल्कुशकुसुमम्, उपलभग्ननालिके-ररसस्निग्धशिलातलम्, अचिरक्षुण्णवल्कलरसपाटलभूतलम्, रक्तचन्दनोपलिप्तादित्यमण्ड-लकल्पितकरवीरकुसुमम्, इतस्ततो विक्षिप्तभस्मलेखाकृतमुनिजनभोजनभूमिपरिहारम्, परिचितशाखामृगकराकृष्टिनिष्क्राम्यमाणप्रवेश्यमानजरदन्धतापसम्, इभकलभार्धोपभुक्त-ज्झितैः सरसीबिसलताविनिर्गतैः शङ्खवलयैरिव मृणालशकलैः कल्माषितम्, ऋषिजनार्थ-[illegible]विरलशिरोरुहगन्ध्यमानविविधकन्दमूलम्, अम्बुपूर्णपुष्करपुटैर्वनकरिभिरापूर्यमाणाल-वालतरुआलवालकम्, ऋषिकुमारकाकृष्यमाणवनवराहदंष्ट्रान्तरालमहाशालूकम्, उपजातपरि-

---

[illegible] यस्मिन् तम् । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं [illegible] मुनिमात्रेण [illegible] यस्मिन् तम् । अनेकेति । अनेकाभिः सारिकाभिः [illegible] यस्मिन् तम् । अरण्येति । [illegible] वैश्वदेवस्य बलिपिण्डो [illegible] यस्मिन् तम् । आसन्नेति । आसन्ना [illegible] कलहंसपोतैः [illegible] भुज्यमानो भक्ष्यमाणो नीवारबलिर्यस्मिन् तम् । एणीति । [illegible] जिह्वा [illegible] आस्वाद्यमाना मुनिबालका [illegible] । अग्नीति । अग्निकार्ये होमे [illegible] समिसमिसायमानानि [illegible] यस्मिन् तम् । उपलेति । उपले उपरि भग्नानि [illegible] शिलातले यस्मिन् तम् । अचिरेति । [illegible] पाटलं श्वेतरक्तं भूतले यस्मिन् तम् । रक्तेति । [illegible] आदित्यमण्डलमेव मण्डलकं [illegible] यस्मिन् तम् । इतस्ततः इति । इतस्ततो विक्षिप्ते [illegible] मुनिजनभोजनभूमेः परिहारो निषेधो यस्मिन् । भस्मलेखाभिः [illegible] । [illegible] मुनिजनभोजनभूमि[illegible] परिचितेति । [illegible] इत्यस्मिन्[illegible] । इभेति । मृणालशकलैः [illegible] कल्माषितम् । [illegible] । ऋषीति । ऋषिजनार्थं [illegible] । अम्बुपूर्णेति । अम्बुभिर्जलैः पूर्णैः [illegible] । [illegible] यस्मिन् । [illegible] । ऋषीति । ऋषिकुमारकैर्मुनिशिशुभिराकृष्य [illegible] यस्मिन् । [illegible]

[illegible]

यैः कलापिभिः पक्षपुटपवनसंधुक्ष्यमाणमुनिहोमहुताशनम्, आरभ्यमाणामृतचरुचारुगन्धम्, अर्धपक्वपुरोडाशपरिमलामोदितम्, अविच्छिन्नाज्यधाराहुतिहुतभुग्झङ्कारमुखरितम्, उपचर्यमाणातिथिवर्गम्, पूज्यमानपितृदैवतम्, अर्च्यमानहरिहरपितामहम्, उद्दिश्यमानश्राद्धकल्पम्, व्याख्यायमानयज्ञविद्यम्, आलोच्यमानधर्मशास्त्रम्, वाच्यमानविविधपुस्तकम्, विचार्यमाणसकलशास्त्रार्थम्, आरभ्यमाणपर्णशालम्, उपलिप्यमानाजिरम्, उपमृज्यमानोटजाभ्यन्तरम्, आबध्यमानध्यानम्, साध्यमानमन्त्रम्, अभ्यस्यमानयोगम्, उपहूयमानवनदेवताबलिम्, निर्वर्त्यमानमौञ्जमेखलम्, क्षाल्यमानवल्कलम्, उपसंगृह्यमाणसमिधम्, उपसंक्रियमाणकृष्णाजिनम्, गृह्यमाणगवेधुकम्, शोष्यमाणपुष्करबीजम्, ग्रथ्यमानाक्षमालम्, न्यस्यमानवेत्रदण्डम्, सत्क्रियमाणपरिव्राजकम्, आपूर्यमाणकमण्डलुम्, अदृष्टपूर्वं कलिकालस्य,

---

[illegible]ः । **उपजातेति** । उपजातपरिचयैः संजातसंबन्धैः कलापिभिर्मयूरैः पक्षपुटपवनेन छदपुटानिलेन संधुक्ष्यमाणः प्रज्वाल्यमानो मुनीनां होमार्थं हुताशनो वह्निर्यस्मिंस्तत् । **आरभ्येति** । आरब्धो विहितो योऽमृतचरुरमृतौदनस्तस्य चारु मनोहरो गन्धो यस्मिंस्तत् । **अर्धेति** । अर्धपक्वो यः पुरोडाशः पूर्वोक्तस्तस्य परिमलो गन्धस्तेनामोदितं हर्षजननशीलम् । **अवीति** । अविच्छिन्नात्रुटिता याज्यधारा घृतधारा तया हुतिर्हवनं तया यो हुतभुग्झङ्कारोऽग्निशब्दस्तेन मुखरितं वाचालितम् । **उपचर्येति** । उपचर्यमाणः पर्युपास्यमानोऽतिथिवर्गो यस्मिन् । **पूज्येति** । पूज्यमानानि पितृदैवतानि पितरो यस्मिंस्तम् । **अर्च्येति** । अर्च्यमानाः पूज्यमाना हरिः कृष्णः, हर ईश्वरः, पितामहः पितुः पिता ब्रह्मा, एते यस्मिन् । **उद्दिश्येति** । उद्दिश्यमान उद्देशपूर्वकं क्रियमाणः श्राद्धकल्पः श्राद्धाचारो यस्मिंस्तत् । **व्याख्येति** । व्याख्यायमानार्थद्वारा निरूप्यमाणा यज्ञविद्या यागविद्या यस्मिन् स तम् । **आलोच्येति** । आलोच्यमानं मनसि विचार्यमाणं धर्मशास्त्रं स्मृत्यादिकं यस्मिंस्तत् । **वाच्येति** । वाच्यमानानि परिभाष्यमाणानि विविधान्यनेकप्रकाराणि पुस्तकानि शास्त्राणि यस्मिंस्तत् । **विचार्येति** । विचार्यमाणो बुद्ध्या स्थाप्यमानः सकलशास्त्रार्थो यस्मिन् । **आरभ्येति** । आरभ्यमाणा नवीना क्रियमाणा पर्णशालोटजा यस्मिन् । **उपलीति** । उपलिप्यमानानि गोमयादिनाजिराणि प्राङ्गणानि यस्मिन् । **उपेति** । उपमृज्यमानानि प्रमार्ज्यमानानि उटजाभ्यन्तराणि पर्णशालामध्यानि यस्मिन् । **आबध्येति** । आबध्यमानं ध्यानमेकाग्रत्वचेतोवृत्तिर्यस्मिन् । **साध्येति** । साध्यमानो होमादिना सात्मीक्रियमाणो मन्त्रो देवताधिष्ठातृको यस्मिन् । **अभ्यस्येति** । अभ्यस्यमानोऽभ्यासीक्रियमाणो योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो यस्मिन् । **उपेति** । उपहूयमान उपढौक्यमानो वनदेवतानां बलिर्यस्मिन् । **निर्वर्त्येति** । निर्वर्त्यमाना निष्पाद्यमाना मौञ्जमेखला यस्मिन् । **क्षाल्येति** । क्षाल्यमानानि वल्कलानि यस्मिन् । **उपेति** । उपसंगृह्यमाणा उपार्ज्यमानाः समिधो यस्मिन् । **उपेति** । उपसंक्रियमाणं प्रक्षालनादिना शुद्धीक्रियमाणं कृष्णाजिनं मृगचर्म यस्मिन् । **गृह्येति** । गृह्यमाणा गवेधुका धान्यविशेषः कन्दो वा यस्मिन् । **शोष्येति** । शोष्यमाणानि शोषं नीयमानानि पुष्करबीजानि कमलबीजानि यस्मिन् । **ग्रथ्येति** । ग्रथ्यमाना गुम्फ्यमाना रुद्राक्षमाला यस्मिन् । **न्यस्येति** । न्यस्यमानः स्थाप्यमानो वेत्रदण्डो यस्मिन् । **सदिति** । सत्क्रियमाणाः पूज्यमानाः परिव्राजका यस्मिन् । **आपूर्येति** । आपूर्यमाणानि जलेन भ्रियमाणानि कमण्डलूनि यस्मिन् । **अदृष्टेति** । कलिकालस्य कलियुगस्यादृष्टपूर्वमनवलोकितपूर्वम् । कलिनैवानालोक्य-

---

१ पुष्करादिना. २ हुंकार: [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ कुश. १० [illegible]. ११ [illegible]. १२ नि[illegible]
१४ [illegible]. १५ [illegible]. १६ [illegible].

अपरिचितमनृतस्य, अश्रुतपूर्वमनङ्गस्य, अब्जयोनिमिव त्रिभुवनवन्दितम्, असुरारिमिव प्रकटितनरहरिवराहरूपम्, सांख्यमिव कपिलाधिष्ठितम्, मधुरोपवनमिव बलावलेपदर्पितधेनुकम्, उदयनमिवानन्दितवत्सकुलम्, किंपुरुषाधिराज्यमिव मुनिजनगृहीतकलशाभिषिच्यमानद्रुमम्, निदाघसमयावसानमिव प्रत्यासन्नजलप्रपातम्, जलधरसमयमिव घनगहनमध्यसुप्तसुमहाहरिम्, हनूमन्तमिव शिलाशकलप्रहारसंचूर्णिताक्षास्थिसंचयम्, खाण्डववनाशोद्यतार्जुनमिव प्रारब्धाग्निकार्यम्, सुरभिविलेपनधरमपि सतताविर्भूतहव्यधूमगन्धम्, मातङ्गकुलाध्यासितमपि पवित्रम्, उद्धसितधूमकेतुसर्वमपि प्रशान्तोपद्रवम्, परिपूर्णद्विजविमण्डलसनाथमपि सदासंनिहितवरुणगहनान्धकारम्, अतिरमणीयमपरमिव ब्रह्मलोकमाश्रमपदम् ।

मित्यर्थः । एतेन सर्वथा पातकाभावो व्यज्यते । अपरीति । अनृतस्यासत्यस्यापरिचितमसंनिहितम् । अश्रुतेति । अनङ्गस्य कामस्याश्रुतपूर्वमनाकर्णितपूर्वम् । मदनोद्रेककलाभावात् । अब्जेति । अब्जयोनिर्ब्रह्माणमिव । त्रिभुवनवन्दितं अभिवादितम् । पक्षे वन्दितं श्रेष्ठम् । असुरारीति । असुरारिर्विष्णुस्तद्वत् प्रकटितानि नरो नरनारायणो हरिश्च इन्द्रः । अथवा नरहरिर्नृसिंहो वराहश्च तेषां रूपाणि येन स तम् । पक्षे प्रकटितानि नरेभ्यो हरिवराहरूपाणि येन स तम् । सांख्येति । सांख्यं कापिलदर्शनं तदिव कपिलमुनिनाधिष्ठितमाश्रितम् । तत्प्रणीतत्वात् । पक्षे कपिलाभिर्गोभिरधिष्ठितम् । मधुरेति । मधुरा मथुरा तस्योपवनमिव हास्यवनेषु गर्भितं वनं तद्वदिव बलावलेपो बलवान्दर्पितो दर्पयुक्तो धेनुको दैत्यो यस्मिन् । पक्षे बलावलेपा बलयुक्ता दर्पिता धेनवो गावो यस्मिन् । उदयनेति । उदयनं राजानमिवानन्दितं वत्सकुलं येन । वत्सोऽस्य राजा पाण्डवकुलसमुत्पन्नः । पक्षे वत्सानां तर्णकानां कुलं समुदायः । किंपुरुषेति । किंपुरुषः किंनरस्तस्याधिराज्यं प्रभुत्वं तदिव मुनिजनैर्गृहीता ये कलशास्तैरभिषिच्यमानो द्रुमो नाम एको यस्मिन् । किंनराणां द्रुमो नाम राजाभूदिति प्रसिद्धिः । पक्षे द्रुमा वृक्षाः । निदाघेति । ग्रीष्मसमयावसानमिव शुक्रमासमिव प्रत्यासन्नः समीपस्थो जलप्रपातः प्रवर्षो यस्मिन् । पक्षे जलप्रपातो निर्झरः । जलधरेति । जलधरसमयमिव पर्जन्यकालमिव घनस्य पानीयस्य गहनं गम्भीरं मध्यमभ्यन्तरप्रदेशस्तत्र सुप्तः सुमहान् हरिर्विष्णुर्यस्मिन् । वर्षास्वपि विष्णुः समुद्रे शेत इति प्रसिद्धम् । पक्षे घनस्यारण्यस्य गहनानि तेषु सुप्ता हरयः सिंहा यस्मिन् । हनूमन्तमिति । हनूमन्तमिवाञ्जनीसुतमिव शिलाशकलप्रहारेण संचूर्णितोऽक्षनाम्नो रावणपुत्रस्यास्थिसंचयो येन स तम् । पक्षे संचूर्णितो योऽक्षो बिभीतकस्तस्यास्थिसंचयो बीजप्रदेशसमूहो यस्मिन् । खाण्डवेति । खाण्डवनाम्नो वनस्य यो विनाशस्तत्रोद्यत उद्योगवान्योऽर्जुनः फाल्गुनस्तमिव प्रारब्धं विहितमग्निकार्यं देवप्रीणनं यस्मिन् । पक्षेऽग्निकार्यं होमः । सुरभीति । सुरभि सुगन्धि यद्विलेपनमङ्गरागस्तद्धरमपि सततं निरन्तरमाविर्भूतः प्रकटितो हव्यं सुरेभ्यो दातव्यं तस्य धूमगन्धो यस्मिन्निति विरोधः । तत्परिहारपक्षे सुरभेर्गोः । विलिप्यतेऽनेन भूरिति विलेपनं गोमयं तस्यैतादृशस्य भूसंस्पर्शनिवारणः । मातङ्गेति । मातङ्गाश्चण्डालास्तेषां कुलं तेनाध्यासितमपि तदाश्रितमपि पवित्रं पावनमिति विरोधः । तत्परिहारस्तु मातङ्गकुलानि हस्तिसमूहास्तैरध्यासितम् । उद्धसितेति । उद्धसितमुल्लसितं भातं धूमकेतुनां सर्वमुत्पातरूपमपि प्रशान्तोपद्रवमिति विरोधः । तत्परिहारस्तु धूमकेतवो वह्नय इत्यर्थात् । परीति । परिपूर्णो न न्यून एवंविधो यो द्विजाधिपश्चन्द्रस्तस्य मण्डलं तेन सनाथमपि सहितमपि सदा संनिहितमासन्नं वरुणतरुगहनैरन्धकारं यस्मिन्निति विरोधः । तत्परिहारस्तु परिपूर्णा ज्ञानेन युक्ता ये द्विजास्त्रयो ब्राह्मणा-

---

१ बलावलेपदर्पित. २ मधुरोपवन. ३ वनगहना. ४ आश्रम. ५ प्रभूत. ६ मग्निकार्यम्. ७ प्रकटसंचूर्णित. ८ आविर्भूतधूमगन्धम्. ९ मातङ्ग. १० दावाग्निम्.

यत्र च मलिनता हविर्धूमेषु न चरितेषु, मुखरागः शुकेषु न कोपेषु, तीक्ष्णता कुशाग्रेषु न स्वभावेषु, चञ्चलता कदलीदलेषु न मनःसु, चक्षूरागः कोकिलेषु न परकलत्रेषु, कण्ठग्रहः कमण्डलुषु न सुरतेषु, मेखलाबन्धो व्रतेषु नेर्ष्याकलहेषु, स्तनस्पर्शो होमधेनुषु न कामिनीषु, पक्षपातः कृकवाकुषु न विद्याविवादेषु, भ्रान्तिरनलप्रदक्षिणासु न शास्त्रेषु, वसुसंकीर्तनं दिव्यकथासु न तृष्णासु, गणना रुद्राक्षवलयेषु, न शरीरेषु, मुनिबालनाशः क्रतुदीक्षया न मृत्युना, रामानुरागो रामायणेन न यौवनेन, मुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमानेन। यत्र च महाभारते शकुनिवधः, पुराणे वायुप्रलपितम्, वयःपरिणामेन द्विजपतनम्, उपवनचन्दनेषु

स्थैर्यं मन्दत्वं तस्मात्कृतेत्यर्थः। अतिरमणीयमत्यन्तमनोहारि —अपरेति। अपरे भिन्नलोक इव महर्लोकं सुरलोकम्। अन्यत्तु प्रागेवोक्तः।

अथ पुनर्विरोधाभासप्रदर्शनपूर्वकमाश्रमसाद्गुण्यं प्रदर्शयति—यत्र चेति। 'मुक्तानामभोगतिः' एतत्पर्यन्तं प्रबन्धः। मलिनतेति। हविः साकल्यं तस्य धूमेषु मलिनता मालिन्यम्। चरितेष्वाचारेषु न कौलीन्यलक्षणं दुरितमित्यर्थः। मुखराग इति। शुकेषु कीरेषु मुखरागो मुखारुण्यम्। कोपेष्विति निमित्तसप्तमी। कोपनिमित्तकं न मुखे वैवर्ण्यमित्यर्थः। तीक्ष्णतेति। कुशाग्रेषु दर्भप्रान्तेषु तीक्ष्णता चर्मास्थिभेदनसामर्थ्यः शक्तिविशेषः। स्वभावेषु प्रकृतिषु न क्रूरत्वमित्यर्थः। चञ्चलतेति। कदलीदलेषु रम्भापत्रेषु चपलता तरलता। न मनःसु चेतःसु वृत्तिविशेषः। चक्षुरिति। कोकिलेषु परभृत्सु चक्षूरागो नेत्रयोरारुण्यम्। परकलत्रेषु परस्त्रीषु नाभिलाष इत्यर्थः। कण्ठग्रहेति। कमण्डलुषु कुण्डिकासु कण्ठग्रहः कण्ठे ग्रहणम्। सुरतेषु मैथुनेषु न कण्ठालिङ्गनम्। मुनीनां तदभावादिति भावः। मेखलेति। व्रतेषु नियमेषु मेखलाबन्धो मौञ्जीबन्धनम्। ईर्ष्याकलहेष्वसूयाविग्रहेषु न शृङ्खलाबन्धनम्। स्तनेति। होमधेनुषु होमनैमित्तिकधेनुषु स्तनस्पर्शो दोहनम्। कामिनीषु ललनासु न कुचमर्दनम्। पक्षपात इति। कृकवाकुषु कुक्कुटेषु पक्षपातः पक्षाणां पतनम्। न विद्याविवादेषु शास्त्रकथासु सोपाधिकोऽङ्गीकारः। अन्यस्य पक्षिणस्तथा युद्धे पक्षपातो नास्तीति कुक्कुटग्रहणम्। भ्रान्तिरिति। अनलप्रदक्षिणासु भ्रान्तिः परिवृत्तिः। शास्त्रेषु न भ्रान्तिर्मिथ्याज्ञानम्। वस्विति। दिव्यकथासु भारतकथासु वसवो गणदेवाः पितृगणा वा तेषां संकीर्तनं सम्यक्प्रकारेण कथनम्। न तृष्णासु लिप्सासु वसु द्रव्यं तस्य संकीर्तनं प्रशंसनम्। गणनेति। रुद्राक्षवलयेषु रुद्राक्षसरण्यां गणना संख्या। न शरीरेषु देहेषु गणनादरः। अत्यन्तनिःस्पृहत्वात्तत्र निरपेक्षेत्यर्थः। मुनीति। कपयोरैक्यान्मुनीनां बालाः केशास्तेषां नाशो ध्वंसः क्रतुदीक्षया यज्ञदीक्षया। न मृत्युना बालनाशः शिशुनाशः। पुरुषायुषजीवित्वात्तेषाम्। रामेति। रामो दाशरथिस्तस्मिन्ननुराग आराध्यत्वेन ज्ञानं रामायणेन रामचरित्रेण। तद्ग्रन्थश्रवणेन तदुपरि रागाभिवृद्धिरित्यर्थः। न तु यौवनेन तारुण्येन रामानुरागो रामाः स्त्रियस्तास्वनुरागो विषयेच्छा। मुखेति। मुखे भङ्गविकारस्त्रिवलीविकृतिर्जरया वार्धक्येन। धनाभिमानेन द्रव्यमदेन मुखभङ्ग आस्यमोटनादिविकृतिः। यत्र चेति। यस्मिन्स्थले महाभारते ग्रन्थे शकुनिवधो दुर्योधनराज्ञो मातुलस्य विनाशः श्रूयते। न तत्र शकुनिवधः पक्षिवधः। पुराणेति। पुराणे इतिहासादौ वायोर्वायुदेवतायाः प्रलपितं जल्पितम्। श्रूयत इति शेषः। ननु वायुना वायुविकारेणोन्मादादिना प्रलपितं यथाकथंचिज्जल्पितं यत्र नाभूत्। वय इति। वयःपरिणामेन वार्धकेन द्विजानां दन्तानां पतनं पातः। न तु द्विजानां ब्राह्मणानां पतनं सदाचारभ्रंशः। यत्र नेति सर्वत्रानुषङ्गः। उपेति। उपवनं समीपवनं तत्र चन्दनतरुवरेषु जाड्यं शैत्यम्।

---

१ वनितासु. २ कुक्कुटेषु. ३ प्रदक्षिणेषु. ४ शास्त्रार्थेषु. ५ धनतृष्णासु. ६ परिणामे.

जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतव्यसनम्, शिखण्डिनां नृत्यपक्षपातः, भुजंगमानां भोगः, कपीनां श्रीफलाभिलाषः, मूलानामधोगतिः ।

तस्य चैवंविधस्य मध्यभागमण्डलमलंकुर्वाणमालम्बिनीभिर्मुनिजनालम्बितकृष्णाजिनजलकरकसनाथशाखस्य तापसकुमारिकाभिरालवालकदत्तपीतपिष्टाङ्गुलस्य हरिणशिशुभिः पीयमानालवालकसलिलस्य मुनिकुमारकाबद्धकुशचीरदाम्नो हरितगोमयोपलेपनविविक्ततलस्य तत्क्षणरचितकुसुमोपहाररमणीयस्य नातिमहतः परिमण्डलतया विस्तीर्णावकाशस्य रक्ताशोकतरोरधश्छायायामुपविष्टम्, उग्रतपोभिर्भुवनमिव सागरैः कनकगिरिमिव कुलपर्वतैः क्रतुमिव वैतानिकवह्निभिः कल्पान्तदिवसमिव रविभिः कालमिव कल्पैः समन्तात्परि-

---

न त्वाश्रमवर्तिमुनिजनेषु जाड्यं प्रज्ञाहीनत्वम् । अग्नीनामिति । अग्नीनां वह्नीनां भूतिमत्त्वं भस्मवत्त्वम् । न तु मुनीनां भूतिः संपत्तद्वत्त्वम् । एणकेति । एणकानां मृगाणां गीतं गानं तस्य श्रवणे तत्र व्यसनमासक्तिः । न मुनीनां तच्छ्रवणाभिलाषातिरेकः । शिखण्डीति । शिखण्डिनां मयूराणां नृत्ये ताण्डवे पक्षपातोऽनुरागः । न तु मुनीनां नृत्यविषये पक्षपातोऽङ्गीकारः । भुजंगमेति । भुजंगमानां सर्पाणां भोगः शरीरम् । 'भोगोऽहिकायः' इति कोशः । न तु मुनीनां भोगः कलत्रादिजनितं सुखम् । कपीनामिति । कपीनां वानराणां श्रीफलाभिलाषः श्रीफलानि बिल्वीफलानि तेष्वभिलाषो वाञ्छाविशेषः । न तु मुनीनां श्रीर्लक्ष्मीस्तस्याः फलानि गृहदारादीनि तत्राभिलाषस्तीव्राध्यवसायः । मूलानामिति । मूलानां जटानामधोगतिरधःसंयोगः । न त्वाश्रमवर्तिमुनीनामधोगतिर्नरकगमनम् ।

तस्येति । आश्रमस्यैवंविधस्य पूर्वोक्तप्रकारेण वर्णितस्य तस्य यो मध्यभागस्तस्य मण्डलं वर्तुलप्रदेशस्तदलंकुर्वाणस्य रक्ताशोकतरोः कङ्केल्लिवृक्षस्याधश्छायायामुपविष्टं निषण्णं भगवन्तं जाबालिं जाबालिमुनिमपश्यमिति दूरेणान्वयः । अथ जाबालिं वर्णयति—तत्र षष्ठ्यन्तानि तरोर्विशेषणानि द्वितीयान्तानि मुनिविशेषणानीति समुन्नेयम् । अलक्केति । अलक्तस्तावकस्तद्वल्लोहिता रक्ता पल्लवा यस्य स तथा तस्य । मुनीति । मुनिजनैस्तापसजनैरालम्बिताः स्थापिताः कृष्णाजिनानि कृष्णमृगचर्माणि जलकरकाः पात्रविशेषास्तैः सनाथा सह वर्तमाना शाखा यस्य स तथा तस्य । तापसेति । तापसकुमारिकाभिर्मुनिकन्यकाभिरालवालमूलप्रदेशो दत्ताः पीतपिष्टस्य हरिद्राचूर्णस्य पञ्चाङ्गुलयो हस्तबिम्बा यस्मिन्स तथा तस्य । हरिणेति । हरिणशिशुभिर्मृगबालकैः पीयमानमास्वाद्यमानमालवालकस्य सलिलं यस्य स तथा तस्य । मुनीति । मुनिकुमारकैराबद्धं कुशचीरदाम यस्य स तथा तस्य । हरितेति । हरितमङ्कुरं गोमयं छगणं तेनोपलेपनं तेन विविक्तं पूतं तलमधोभागो यस्य स तथा तस्य । तदिति । तत्क्षणे तदात्वे रचितो विहितो यः कुसुमोपहारः पुष्पबलिस्तेन रमणीयस्य मनोहरस्य । नातिमहतो नातिदीर्घस्य परिमण्डले समन्तात्परिमाणे तस्य भावस्ता । समान एव दीर्घस्य तात्पर्येण(?) तथा परिमण्डलं विस्तीर्णोऽवकाशोऽभ्यन्तरप्रदेशो यस्य स तथा तस्य । उग्रेति । उग्रतपोभिस्तीक्ष्णतपोभिर्महर्षिभिः समन्तात्परिवृतं परिवेष्टितम् । किमिव । भुवनं विष्टपमिव सागरैः समुद्रैः । कनकगिरिमिव स्वर्णाद्रिमिव कुलपर्वतैः कुलाचलैः । क्रतुमिव यज्ञमिव वैतानिकवह्निभिः दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयास्तैः । कल्पान्तदिवसमिव युगान्तवासरमिव रविभिः सूर्यैः कालमिव समया-

---

१ गीतव्यसनम्. २ शिखण्डिनीनाम्. ३ गीतनृत्यपक्ष. ४ भुजगानाम्; भुजंगानाम्. ५ मध्यभागम्. ६ अलक्त ७ आलेखिन. ८ कोमलपल्लवस. ९ जवरम्बित. १० करक. ११ कुमारिकाभिर्दत्त; कन्यकाभिर्मूलमागदत्त १२ विरतकानेक. १३ आपीयमान, परिपीयमान. १४ आलवाल. १५ उपलिप्त. १६ भूतलस्य. १७ रचित. १८ अद १९ कुलाचलैः. २० वैतान; वैतानिक.

ाभिः परिवृतम्, उग्रश्वासकम्पितदेहया प्रणयिन्येव विहितकेशग्रहया क्रुद्धयेव कृतभ्रूभङ्गया मत्तयेवाकुलितगमनया प्रसाधितयेव प्रकटिततिलकया जरया गृहीतव्रतयेव भस्मधवलया धवलीकृतविग्रहम्, आयामिनीभिः पलितपाण्डुराभिस्तपसा विजित्य मुनिजनमखिलं धर्मपताकाभिरिवोच्छ्रिताभिरमरलोकमारोढुं पुण्यरज्जुभिरिवोपसंगृहीताभिरतिदूरप्रवृद्धस्य पुण्यतरोः कुसुममञ्जरीभिरिवोद्गताभिर्जटाभिरुपशोभितम्, उपरचितभस्मत्रिपुण्ड्रकेण तिर्यक्प्रवृत्तत्रिपथगास्रोतसेव हिमगिरिशिलातलेनेव ललाटफलकेनोपेतम्, अधोमुखचन्द्रकलाकाराभ्यामवलम्बितवलिशिथिलाभ्यां भ्रूलताभ्यामवष्टभ्यमानदृष्टिम्, अनवरतमन्त्राक्षराभ्यासविवृताधरपुटतया निष्पतद्भिरतिशुचिभिः सत्यप्ररोहैरिव स्वच्छेन्द्रियवृत्तिभिरिव करुणारसप्रवाहैरिव दशननमयूखैर्धवलितपुरोभागम्, उद्वमदमलगङ्गाप्रवाहमिव जह्नुम्, अनवरतसोमोद्गार-

---

[illegible]सैः कालवशैः । धवलीकृतेति । जरया विलसदा धवलीकृतः शुभ्रीकृतो विग्रहः शरीरं यस्य स तम् । [illegible] च जराया विशेषणानि—उग्रेति । उग्रः कठिनो यः श्वासस्तेन कम्पितश्चालितो देहो यया सा तथा । प्रणयिन्येवेति । प्रणयिन्येव वनितयेव विहितः केशग्रहो यया सा तथा । प्रणय्यपि रतिकलहे केशग्रहं करोति । इत्यनयापि देहे [illegible] । क्रुद्धयेवेति । क्रुद्धयेव कोपाविष्टयेव कृतो भ्रूभङ्गो यया सा तथा । क्रुद्धापि भ्रूभङ्गं करोति तथेयं [illegible] । मत्तयेवेति । मत्तयेव [illegible] आकुलितं गमनं गतिर्यस्याः सा तथा । मत्तापि स्खलद्गतिर्भवति तथेयमपि । प्रसाधितयेव भूषितयेव प्रकटितमाविष्कृतं तिलकं यया सा तथा । भूषितापि स्त्री सतिलका भवति । अस्या अपि देहे तिलकाः प्रकटा इति प्रसिद्धिः । गृहीतेति । गृहीतं स्वीकृतं व्रतं यया सा तथेत्यत एव भस्मधवलया भस्म भूतिस्तद्वद्धवलया शुभ्रया । पुनः किंविशिष्टम् । [illegible] । अथ जटा विशिनष्टि—आयामिनीभिर्विस्तारवतीभिः । पलितेति । पलितं पाण्डुरं [illegible] । तपसेति । [illegible] मुनिजनमखिलं विजित्य धर्म[illegible]पताकाभिरिव [illegible] । अमरेति । अमरलोकं स्वर्गमारोढुमारोहणं कर्तुं पुण्यरज्जुभिरिव [illegible] । अतीति । [illegible] पुण्यतरोः [illegible] प्रादुर्भूताभिः कुसुममञ्जरीभिरिव [illegible] । ललाटेति । ललाटफलकेन [illegible] युक्तम् । [illegible] । उपेति । उपरचितानि [illegible] । तिर्यगिति । [illegible] । हिमगिरिशिलातलेनेव । भ्रूलतेति । भ्रूलताभ्याम् [illegible] दृष्टिर्यस्य स तम् । [illegible] । अधोमुखी या चन्द्रकला [illegible] । अवलम्बितेति । [illegible] शिथिलाभ्याम् [illegible] । पुनरपि विशिनष्टि—अनवरतेत्यादि । अनवरतं यो मन्त्राक्षराभ्यासेन [illegible] विवृतौ [illegible] सत्यप्ररोहैरिव [illegible] । स्वच्छेति । स्वच्छा निर्मला या इन्द्रियवृत्तयस्ताभिरिव । करुणेति । [illegible] । [illegible] दशनमयूखैर्दन्तकिरणैर्धवलितः शुभ्रीकृतः पुरोभागो यस्य स तम् । [illegible] च मुनेरुपमानमाह—उद्वमदिति । [illegible] जह्नुमिव । [illegible] जह्नुमिव [illegible]

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible]

सुगन्धिनिश्वासावकृष्टैर्मूर्तिमद्भिः शापाक्षरैरिव सदा मुखभागसंनिहितैः परिस्फुरद्भिरलिभिरविरहितम्, अनिकृशतया निम्नतरगण्डगर्तमुन्नततरहनुघोणमाकरालतारकमवशीर्यमाणविरलनयनपक्ष्माणमुद्गतदीर्घरोमरुद्धश्रवणविवरमानाभिलम्बकूर्चकलापमाननमादधानम्, अतिचपलानामिन्द्रियाश्वानामन्तःसंयमनरज्जुभिरिवाततामिः कण्ठनाडीभिर्निरन्तरावनद्धकन्धरं मैनुभनविरलास्थिपञ्जरमंसावलम्बियज्ञोपवीतं वायुवशजनिततनुतरंगभङ्गमुल्लसमानैर्गाङ्गमिव मन्दाकिनीप्रवाहमङ्कुरमङ्गमुद्वहन्तम्, अमलस्फटिकशकलैर्घटितमक्षवलयमङ्गुष्ठाङ्गुलीमुक्ताकलापधितं सरस्वतीहारमिव चलदङ्गुलिविवरगतमावर्तयन्तम्, अनवरतभ्रमितैर्वाराधकमपरमिव ध्रुवम्, उद्गमता शिराजालकेन जरत्कल्पतरुमिव परिणतलतासंचयेन नि

दुर्दीनं । [illegible] । सुगन्धिश्वासस्य सौरभ्यातिशयप्रदर्शनद्वारा तमेव विशिनष्टि—सुगन्धीत्यादि । [illegible] यः सौमनस्योद्गारेण सुगन्धी यो निश्वासः पवनस्तेनाकृष्टैराकर्षितैर्मूर्तिमद्भिः [illegible] । सदेति । सदा सर्वकालं मुखस्य यो भागोऽभिमप्रदेशस्तत्र संनिहितैः [illegible] । अथ मुखविशेषणानि—[illegible] । [illegible] निम्नतरो गम्भीरतरो गण्डगर्तः कपोलस्थ गर्तो भागो यस्य तत् । उन्नतेति । [illegible] शोभा नासा च [illegible] । अनिरुद्धलक्षणमेतत् । आकरालेति । आकरे [illegible] । अवेति । अवशीर्यमाणा क्षीयमाणा विरलानिबिडा नयनयोर्नेत्रयो [illegible] । उद्गतेति । उद्गतानि प्रादुर्भूतानि यानि दीर्घरोमाणि तेन रुद्धमावृतं श्रवणयो [illegible] । आनाभीति । आनाभि नाभिपर्यन्तं लम्बः प्रलम्बः कूर्चकलाप आस्यलोमगुच्छो [illegible] । अतीति । अतिचपलानामतिचञ्चलानामिन्द्रियाश्वानां करणतुरंगमाणामन्तर्मध्ये संयमनरज्जुभि [illegible] कण्ठनाडीभिर्ग्रीवाधमनीभिरिव निरन्तरं अवनद्धा संबद्धा कन्धरा [illegible] । [illegible] धारयन्तम् । मनुभ्रनेति । [illegible] विरलं पेलवमस्थि [illegible] । अंसेति । अंसात्स्कन्धात् [illegible] यज्ञोपवीतं यस्यायुष्मतं यस्मिन् । वायु [illegible] । [illegible] उत्पादिताश्चलनाः सूक्ष्मास्तरंगभङ्गाः कल्लोलखण्डलानि यस्मिन् [illegible] । [illegible] वहमानानि [illegible] विततानि यस्मिस्तेनमूर्तं मन्दाकिनीप्रवाहम् [illegible] यज्ञोपवीतस्य [illegible] श्वेतगुणत्वं साधर्म्यमिति भावः । [illegible] परिवर्तयन्तम् । अथाक्षवलयस्य विशेषणे—अमलेति । अमलानि [illegible] निर्मितम् । अङ्गुष्ठेति । अङ्गुष्ठ [illegible] सरस्वत्या भारत्या हारमिव [illegible] । चलेति । चलन्त्यो या अङ्गुल्यस्तासां विव [illegible] । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं भ्रमितं पर्यटितं [illegible] । अथ स्फटिकाक्षवलयस्याकारस्य [illegible] । [illegible]—उद्गमतेति । उद्गमताविर्भवता [illegible] निर्मितं शरीरम् । [illegible] संचयेन समूहेन । निमि

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible] ५ [illegible], ६ [illegible]. ७ [illegible] ८ [illegible], [illegible]. ९ [illegible], १० [illegible], ११ [illegible]. १२ [illegible]. १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible].

रन्तरनिचितम्, अमलेन चन्द्रांशुभिरिवामृतफेनैरिव गुणसंतानतन्तुभिरिव निर्मितेन मानससरोजलक्षालितशुचिना दुकूलवल्कलेनाद्वितीयेनेव जराजालकेन संच्छादितम्, आसन्नवर्तिना मन्दाकिनीसलिलपूर्णेन त्रिदण्डोपविष्टेन स्फाटिककमण्डलुना विकचपुण्डरीकराशिमिव राजहंसेनोपशोभमानम्, स्थैर्येणाचलानां गाम्भीर्येण सागराणां तेजसा सवितुः प्रशमेन तुषाररश्मेर्निर्मलतयाम्बरतलस्य संविभागमिव कुर्वाणम्, वैनतेयमिव स्वप्रभावोपात्तद्विजाधिपत्यम्, कमलासनमिवाश्रमगुरुम्, जरच्चन्दनतरुमिव भुजंगनिर्मोकधवलजटाकुलम्, प्रशस्तवारणपतिमिव प्रलम्बकर्णवालम्, बृहस्पतिमिवाजन्मसंवर्धितकचम्, दिवसमिवोदयदर्कबिम्बभास्वन्मुखम्, शरत्कालमिव क्षीणवर्षम्, शन्तनुमिव प्रियसत्यव्रतम्, अम्बिकाकरतल-

---

दैः। जरत्कल्पतरुमेव वृद्धमन्दारमित्युत्प्रेक्षा। **अमलेनेति।** अमलेन निर्मलेन दुकूलवल्कलेन। दुकूलेन सदृशं वल्कलमिति मध्यमपदलोपी समासः। तेन संच्छादितमावृतम्। फेनेव। अद्वितीयेनापूर्वेण जराजालकेनेव विरलतालतूलेनेत्युत्प्रेक्षा। दुकूलवल्कलं विशिनष्टि—**चन्द्रेति।** चन्द्रांशुभिरिव शशिज्योत्स्नाभिरिवामृतफेनैरिव पीयूषडिण्डीरैरिव गुणानां विज्ञातपश्चरणादीनां संतानाः समूहास्त एव तन्तवः सूत्राणि तैरिव निर्मितेन रचितेन। **मानसेति।** मानससरोजलप्रवाहस्तेन क्षालितं धौतमत एव शुचिना निर्मलेन। पुनरप्येव मुनिं विशिनष्टि—स्फाटिककमण्डलुनोपशोभमानं विराजमानम्। अथ कमण्डलुं विशिनष्टि—**आसन्नेति।** आसन्नवर्तिना समीपस्थेन। **मन्दाकिनीति।** मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः सलिलं तेन पूर्णेन भृतेन। **त्रिदण्डेति।** त्रिदण्डशिक्यादिका तत्रोपविष्टेन स्थापितेन। मुनेर्धवलीकृतविग्रहवस्त्रवर्णनात्कमण्डलोश्च शुभ्रत्ववर्णनात्तदुपमानमाह—**विकचेति।** राजहंसेन विकचपुण्डरीकराशिमिव सितसिताम्भोजसमूहमित्युत्प्रेक्षा। पुनर्मुनिं प्रकारान्तरेण विशिनष्टि—**स्थैर्येति।** स्थैर्येण स्थिरतयाचलानां पर्वतानाम्, गाम्भीर्येण गाम्भीर्यगुणेन सागराणां समुद्राणाम्, तेजसा प्रतापेन सवितुः सूर्यस्य, प्रशमेनोपशमेन तुषाररश्मेश्चन्द्रस्य, निर्मलतया स्वच्छतयाम्बरतलस्य संविभागमिव स्वकीयवस्तुनः परेभ्यः किंचिद्विभज्य प्रदानमिव कुर्वाणं विदधानम्। अचलादीनां स्थैर्यादयो गुणा अनेनैव संविभागीकृताः सन्तीति भावः। अथान्यसादृश्यद्वारा तमेव विशेषयन्नाह—**वैनतेयमिति।** वैनतेयो गरुडस्तद्वदिव स्वस्यात्मीयस्य यः प्रभावो माहात्म्यं तेनोपात्तमङ्गीकृतं द्विजेषु ब्राह्मणेष्वाधिपत्यं प्रभुत्वं येन स तम्। पक्षे द्विजेषु पतत्रिष्वाधिपत्यं मुख्यत्वं येनेति विग्रहः। **कमलेति।** कमलासनो ब्रह्मा तमिवाश्रमो मुनिस्थानं तत्र गुरुं श्रेष्ठम्। पक्ष आश्रमा ब्रह्मचारिप्रभृतयस्तेषां गुरुं प्रवर्तकम्। वर्णाश्रमाश्च ब्रह्मणैव प्रवर्तिताः। **जरदिति।** पुरातनं परिमलविशेषाधिक्याद्विविधचन्दनतरुमहत्त्वम्। तत्रैव भुजंगबाहुल्यम्। अतएव भुजंगस्य यो निर्मोकः कञ्चुकस्तद्वद्धवला या जटा तयाकुलं व्याप्तम्। पक्षे निर्मोक एव जटेति विग्रहः। शेषं पूर्ववत्। **प्रशस्तेति।** प्रशस्तः सर्वलक्षणोपेतो वारणपतिर्गजनायकस्तद्वदिव प्रलम्बाः कर्णयोर्वालाः केशा यस्येति विग्रहः। पक्षे प्रलम्बौ लम्बमानौ कर्णौ श्रवणौ वालश्च वालधिर्यस्मिन्। **बृहस्पतीति।** बृहस्पतिः सुरगुरुस्तमिव आजन्म जन्ममर्यादीकृत्य संवर्धिता वृद्धिं प्रापिताः कचाः केशा येनेति स तम्। पक्षे कचनामा बृहस्पतेः पुत्र इति पुराणे प्रसिद्धम्। शेषं पूर्ववत्। **दिवसेति।** दिवसो घस्रस्तद्वदिवोद्यदुद्गच्छदर्कबिम्बं सूर्यमण्डलं तद्वद्भास्वरं दीप्तं मुखमाननं यस्य स तम्। पक्ष उदयदर्कबिम्बेन भास्वरं मुखमादिर्यस्येति विग्रहः। **शरदिति।** शरत्कालो घनात्ययसमयस्तद्वदिव क्षीणानि गतानि वर्षाणि हायनानि यस्य स तम्। पक्षे क्षीणं स्वल्पत्वं प्राप्तं वर्षं वृष्टिर्यस्मिन्। **शन्तन्विति।** शन्तनुर्भीष्मपिता तद्वदिव प्रियमिष्टं सत्यमेव व्रतं यस्य स तम्। पक्षे प्रियो पुत्रः सत्यव्रतो भीष्मो यस्येति विग्रहः। यथा चात्र—श्रीमन्महाभारतकथानुसंधेया। **अम्बिकेति।**

---

१ कल्पैः. २ क्षालन. ३ विशिष्टेन. ४ स्फटिक. ५ कलश. ६ अचलेः स्थैर्येण सागराणां गाम्भीर्येण. ७ सकलदिशा. ८ भुवन. ९ शारदमिव. १० कर्णतालम्.

मिव रुद्राक्षवलयग्रहणनिपुणम्, शिशिरसमयसूर्यमिव कृतोत्तरासङ्गम्; वडवानलमिव सततपयोभक्षम्, शून्यनगरमिव दीनानाथविपन्नशरणम्, पशुपतिमिव भस्मपाण्डुरोमाश्लिष्टशरीरं भगवन्तं जाबालिमपश्यम् ।

अवलोक्य चाहमचिन्तयम्—'अहो प्रभावस्तपसाम् । इयमस्य शान्तापि मूर्तिरुत्तप्तकनकावदाता परिस्फुरन्ती सौदामिनीव चक्षुषः प्रतिहन्ति तेजांसि । सततमुदासीनापि महानुभावतया भयमिवोपजनयति प्रथमोपगतस्य । शुष्कनलकाशकुसुमनिपातिनानलचटुलवृत्ति नित्यमसहिष्णु तपस्विनां तनुतपसामपि तेजः प्रकृत्या भवति । किमुत सकलभुवनतलवन्दितचरणानामनवरततपःक्षपितमलानां करतलामलकवदखिलं जगदालोकयतां दिव्येन चक्षुषा

अम्बिका पार्वती तस्याः करतलं पाणितलं तद्वदिव रुद्राक्षः फलविशेषस्तद्वलयस्य कटकस्य यद्ग्रहणं तत्र निपुणम् । सर्वदा तदावर्तनेन कृताभ्यासमित्यर्थः । पक्षे रुद्र ईश्वरस्तस्याक्षमिन्द्रियं लोचनं वर्तुलत्वात्तदेव वलयं तस्य ग्रहणं पिधानं तत्र निपुणं चतुरम् । रते चन्द्रकलाप्रकाशस्यानिवार्यत्वेन लज्जावशात्पार्वत्या तृतीयं लोचनं करतलेन पिहितमिति भावः । **शिशिरेति** । शिशिरसमयः शीतकालस्तस्य यः सूर्यो भगवांस्तद्वदिव कृतो विहित उत्तरासङ्गो बृहतिका येन स तम् । पक्ष उत्तरस्या दिशः सङ्गः संश्लेषो येनेति विग्रहः । **वडवेति** । वडवानलं और्वानलमिव सततं निरन्तरं पय एव क्षीरमेव भक्षं यस्य स तम् । पक्षे पयः पानीयं तदेव भक्षं यस्येति भावः । **शून्येति** । शून्यमुद्वसितं यन्नगरं पुरं तद्वदिव । शून्ये धनिनां निवासायोग्यत्वाद्दीनादिग्रहणम् । तत्र दीनान्यशोभावन्त्यनाथान्यप्रभूणि विपन्नान्यविद्यमानभावानि शरणानि गृहाणि यत्र तत् इति । अन्यत्र दीना दुःखाभिभूता अनाथाः स्वामिरहिता विपन्ना इव विपन्ना मृतकल्पा व्याध्यादिपरिभूतास्तेषां शरणं परित्राणहेतुम् । **पशुपतिमिवेति** । पशुपतिः शंभुस्तमिव भस्मवत्पाण्डुराण्यतिवार्धक्याच्छुक्लानि रोमाणि तैराश्लिष्टं शरीरं यस्य तम् । पक्षे भस्मवत्पाण्डुरोमा गौरी तया चाश्लिष्टमर्धाङ्गीकृतं शरीरं यस्येति विग्रहः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

जाबालिं निरीक्ष्य किं कृतवानित्याह—**अवलोक्येति** । अवलोक्य निरीक्ष्य । च पुनरर्थे । अहमचिन्तयमेवं विचारितवान् । चिन्ता स्वैरं चिन्तयन्तमेव मामित्यधिकम् । तामेवाह—अहो इत्याश्चर्ये । तपसां प्रभावो माहात्म्यम् । इयमस्य मुनेः शान्तापि मूर्तिः शरीरमुत्तप्तत्वेन तप्तसुवर्णीकृतं यत्कनकं सुवर्णं तद्वदवदाता निर्मला परिस्फुरन्ती देदीप्यमाना सौदामिनीव विद्युदिव चक्षुषो नेत्रस्य तेजांसि महांसि प्रतिहन्ति प्रतिघातं करोति । आभिमुख्येन गच्छन्तीनां नयनरश्मीनां बलपद्धतिसौदामिनीव प्रतिनिवर्तितरनुमर्दितैवेति भावः । इदं स्वभाववर्णनम् । विरोधोऽपि शान्तस्योत्तप्तकनकावदातत्वेनेति विरोधः । **सततेति** । सततं निरन्तरमुदासीनापि मध्यस्थापि महाप्रभावतयात्युग्रप्रतापतया प्रथमोपगतस्याद्यसंगतस्य भयमिव भीतिमिवोपजनयति । अन्येषां करोतीत्यर्थः । अत्रापि मध्यस्थस्य भयोत्पादकत्वमिति विरोधः । उभयत्रोत्प्रेक्षा । **शुष्केति** । तनु स्वल्पं तपो येषां तेषामपि तपस्विनां तेजो नित्यं सर्वदा प्रकृत्या स्वभावेनासहिष्णु असहनशीलं भवति । कीदृशम् । शुष्काणि यानि नलकाशकुसुमानि तत्र निपतितो योऽनलो वह्निस्तद्वच्चटुला चपला वृत्तिर्यस्य तत् । एतस्य पर्यवसितार्थमाह—**किमुतेति** । एवंविधानां पापकारिणां पापविनाशकर्तॄणां किमुत किमाश्चर्यम् । अथ तानेव विशिनष्टि—**सकलेति** । सकलभुवनतलवन्दितानि नमस्कृतानि चरणानि येषां ते तथा तेषाम् । **अनवरतेति** । अनवरतं तपसा क्षपिता ध्वंसिता मलाः पापानि यैस्ते तथा तेषाम् । **करतलेति** । करतलामलकवत्करस्थधात्रीफलवदखिलेन चक्षुषा

---

१ वहद्रुग्रहण २ कृतोत्तरासङ्गम् ३ सतत ४ भक्षम् ५ निर्दग्धा चक्षुः ६ प्रकृ. ७ इ सर्व भवति. ८ भुवनवन्दित ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible]

भगवतामेवंविधानामपक्षयकारिणाम् । पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनाम्, किं पुनर्दर्शनानि । धन्यमिदमाश्रमपदमयमधिपतिर्यत्र । अथवा भुवनतलमेव धन्यमखिलमनेनाधिष्ठितमवनितलकमलयोनिना । पुण्यभाजः खल्वमी मुनयो यदहर्निशमेनमपरमिव नलिनासनमपगतान्यव्यापारा मुखावलोकननिश्चलदृष्टयः पुण्याः कथाः शृण्वन्तः समुपासते । सरस्वत्यपि धन्या यास्य तु सततमतिप्रसन्ने करुणाजलनिस्यन्दिन्यगाधगाम्भीर्ये रुचिरद्विजपरिवारा मुखकमलसंपर्कमनुभवन्ती निवसति हंसीव मानसे । चतुर्मुखकमलवासिभिश्चतुर्वेदैः सुचिरादिदमपरमुचितमासादितं स्थानम् । एनमासाद्य शरत्कालमिव कलिजलदसमयकलुषिताः प्रसादमुपगताः पुनरपि जगति सरित इव सर्वविद्याः । नियतमिह सर्वात्मना

शानलोचनेनाखिलं समग्रं जगद्विष्टपमालोकयतां पश्यतां भगवतां माहात्म्यवतामेवंविधानां पूर्वोक्तगुणविशि- [illegible] । महातपस्विनां नाम- [illegible] । **दर्शनानीति** । दर्शनानि तेषामवलोकनानि समग्रपापापहारकाणीत्यर्थे किं पुनर्भण्यते । अवश्यं तदपहारकाणीत्यर्थः । **धन्यमिति** । इदं प्रत्यक्षमाश्रमपदं मुनिस्थानं धन्यं कृतपुण्यम् । अत्रार्थे हेतुमाह—**यत्रेति** । यस्मिन्नाश्रमपदेऽयं महान्मुनिरधिपतिर्नेता । अथवेति पक्षान्तरे । **अवनीति** । अवनितलकमलयोनिना भुवनतलब्रह्मणानेन प्रत्यक्षोपलभ्यमानेन मुनिनाधिष्ठितमाश्रितं भुवनतलमेव जगतीतलमेव धन्यं कृतपुण्यम् । 'सुकृती पुण्यवान्धन्यः' इति हैमः । आश्रमस्य तदन्तःपातित्वादिति भावः । तच्छिष्याणां धन्यतां प्रतिपादयन्नाह—**पुण्येति** । खलु निश्चयेन । अमी मुनयः पुण्यभाजः सुकृतभाजः । यदिति हेत्वर्थे । अहर्निशं प्रत्यहमपरमिवान्यमिव नलिनासनं कमलयोनिं समुपासते सेवां कुर्वते । तानेव शिष्यान्विशिनष्टि—**अपेति** । अपगतो दूरीभूतोऽन्यव्यापारस्तदितरकार्यं येभ्यस्ते तथा । **मुखेति** । मुखस्य वदनस्य अर्थान्मुनेरिति शेषः । तस्य यदवलोकनं निरीक्षणं तेन निश्चला निमेषरहिता दृष्टिर्येषां ते तथा । किं कुर्वन्तः । पुण्याः पवित्राः कथाः किंवदन्तीः शृण्वन्त आकर्णयन्तः । तद्वदनगतायाः सरस्वत्याः श्लाघां कुर्वन्नाह—**सरस्वतीति** । सरस्वत्यपि भारत्यपि धन्या श्लाघ्या । तु पुनरर्थे । या अस्य मुनेर्मुखमेव कमलं नलिनं तस्य संपर्कं संबन्धमनुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्ती मानसे मनसि निवसति निवासं करोति । उभयोः साम्यमाह—**हंसीति** । यथा मानसे सरसि हंसी मराली निवसति तथैतदपीत्यर्थः । अत्र प्रसन्नेत्यादिविशेषणानि मानसे मनसि सरसि च सबुध्या योजनीयानि । **अतीति** । अतिशयेन प्रसन्ने प्रसादगुणयुक्ते । **करुणेति** । करुणा परदुःखप्रहाणेच्छा सैव जलं तस्य तयोर्वा निस्यन्दिनि स्राविणि । **अगाधेति** । अगाधमतलस्पर्शं गाम्भीर्यं गम्भीरता यस्मिन् । **रुचिरेति** । रुचिरा मनोज्ञा ये द्विजा दन्तास्त एव परिवारः परिच्छदो यस्याः सेति भारत्या विशेषणम् । **चतुरिति** । चत्वारि यानि मुखकमलानि तत्र वासिभिः स्थायिभिश्चतुर्वेदैर्ऋग्यजुःप्रमुखैः सुचिरादिव चिरकालादिदमपरं द्वितीयम् । कमलस्य कदाचित्संकोचसंभवात् । उचितं योग्यं स्थानमासादितं प्राप्तम् । **एनमिति** । एनं मुनिं शरत्कालमिव घनात्ययसमयमिवाश्रित्य प्राप्य जगति लोके पुनरपि द्वितीयवारमपि सर्वविद्याश्चतुर्दशविद्याः प्रसादं नैर्मल्यमुपगताः प्राप्ताः । का इव । सरितो नद्य इव । यथा शरत्कालं प्राप्य ता एव नैर्मल्यं भजन्ति । उभयोरेवविशेषणमाह—**कलीति** । कलिरेव कलौ वा यो जलदसमयो मेघकालस्तेन कलुषिता मलिनीकृताः । **नियतमिति** । नियतं निश्चितमिहास्मिन्नाश्रमे सर्वात्मना सर्वप्रकारेण कृतावस्थितिर्येन स

---

१ कारणानि पुण्यानि नाम; करणानि पुण्यानि नाम. २ मुनीनाम्. ३ मुखकमलावलोकन. ४ पर्युपासते. ५ यस्तस्मिन्; या इ. ६ परिवारे; मुखपरिचये. ७ कमटे. ८ संदर्शद्युम्न. ९ राजहंसीव. १० मुखकमल. ११ चतुर्भिर्वेदैः. १२ कलिकालजलधर.

तिक्रममपहाय विरोधमुपशान्तात्मानस्तिर्यञ्चोऽपि तपोवनवसतिसुखमनुभवन्ति । तथा हि । एष विकचोत्पलवनरचनानुकारिणमुल्लसच्चन्द्रकशतं हरिणलोचनद्युतिशबलमिव विशति शिखिनः कलापमातपाहतो निःशङ्कमहिः । अयमुत्सृज्य मातरमजातकेसरैः केसरिशिशुभिः सहोपजातपरिचयः क्षरत्क्षीरधारं पिबति कुरङ्गशावकः सिंहीस्तनम् । एष मृणालकलापाशङ्किभिः शशिकरधवलं सटाभारमामीलितलोचनो बहु मन्यते द्विरदकलभैराकृष्यमाणं मृगपतिः । इदमिह कपिकुलमपगतचापलमुपनयति मुनिकुमारकेभ्यः स्नातेभ्यः फलानि । एते च न निवारयन्ति मदान्धा अपि गण्डस्थलीभाञ्जि मदजलपाननिश्चलानि मधुकरकुलानि संजातदयाः कर्णतालैः करिणः । किं बहुना, तापसाग्निहोत्रधूमलेखाभिरुत्सर्पन्तीभिरनिशमुपपादितकृष्णाजिनोत्तरासङ्गशोभाः फलमूलभृतो वल्कलिनो निश्चेतनास्तरवोऽपि सनियमा इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः । किं पुनः सचेतनाः प्राणिनः' इति ।

उपशान्तात्मानः प्रशान्तात्मानस्तिर्यञ्चोऽपि पशवोऽपि तपोवनवसतिसुखं मुनिस्थाननिवासजातसुखमनुभवन्ति गोचरीकुर्वन्ति । तदेव दर्शयन्नाह—तथेति । तथा हि । एष इति । एषोऽहिः सर्पो विकचं विकसितं यदुत्पलं नीलकमलं तस्य वनं तस्य या रचना निर्मितिस्तामनुकरोतीत्येवंशीलं तत्तथा । उल्लसदिति । उल्लसदूर्ध्वं गच्छत् चारु मनोहारि चन्द्रकशतं मेचकशतं यस्मिन् । हरिणेति । हरिणस्य मृगस्य या लोचनद्युतिर्नेत्रकान्तिस्तया शबलं कर्बुरमेवंभूतं शिखिनो मयूरस्य कलापं प्रचण्डकमातपेन सूर्यालोकेनाहतः पीडितो निःशङ्कं निर्भयं विशति प्रविशति । कमिव । अभिनवाः प्रथमाः शष्पाणि सन्त्यस्मिन्निति शाद्वलो हरितप्रदेशस्तमिव । अयमिति । अयं कुरङ्गशावको मातरमम्बामुत्सृज्य विहायाजातकेसरैरनुत्पन्नसटैः केसरिशिशुभिः सिंहार्भकैः सह समुत्पन्नः परिचयः संस्तवो यस्यैवंभूतः सिंहीस्तनं पिबति पानं करोति । क्षरदिति । क्षरन्ती स्रवन्ती क्षीरधारा यस्मिन् । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वः । एष इति । एष मृगपतिः । मृणेति । मृणालानां बिसानां कलापं समूहमाशङ्कन्त इत्येवंशीलास्तैः । द्विरदेति । द्विरदा गजास्तेषां कलभा बालकास्तैराकृष्यमाणमाकृष्यमाणं शशिकरश्चन्द्ररश्मिवदुज्ज्वलं शुभ्रं सटाभारं केसरकलापम् । आमीलितेति । आ ईषन्मीलिते लोचने येनैवंभूतो बहु मन्यते सुखत्वेन जानातीत्यर्थः । इदमिति । इहास्मिन्तपोवन इदम् । अपेति । अपगतं चापलं चाञ्चल्यं यस्यैवंभूतं कपिकुलं वानरयूथम् । स्नातेभ्य इत्यादि । मुनीति । मुनीनां तपस्विनां कुमारका बालास्तेभ्यः फलानि सस्यान्युपनयति ढौकयति । एते चेति । एते करिणो हस्तिनो मदान्धा अपि मदोन्मत्ता अपि गण्डस्थलीभाञ्जि करटस्थलभाञ्जि । मदेति । मदजलस्य दानवारिणः पानं प्राशनं तेन निश्चलानि स्थिराणि मधुकराणां भ्रमराणां कुलानि समूहाः संजातदयाः समुत्पन्नकरुणाः कर्णतालैः श्रवणचपेटैर्न निवारयन्ति न दूरीकुर्वन्ति । किं बह्विति । किं बहुना किं बहु कथितेन । स्तोकेनैवोच्यत इति भावः । तापसेति । उत्सर्पन्तीभिरूर्ध्वं गच्छन्तीभिस्तापसानां यदग्निहोत्रं तस्य या धूमलेखा दहनकेतनराजयस्ताभिरनिशं निरन्तरम् । उपेति । उपपादिता विहिता कृष्णं श्यामं यदजिनं चर्म तस्योत्तरासङ्गो वैकक्ष्यं तस्य शोभा येषां ते तथा फलमूलभृतो वल्कलिनो निश्चेतना ज्ञानरहिता अस्य भगवतस्तरवोऽपि वृक्षा अपि सनियमा इव व्रतिन इव लक्ष्यन्तेऽवलोक्यन्ते । सचेतना ये प्राणिनो मनुष्यादयस्तेषां किं पुनः किं भण्यते किं कथ्यते । ते तु तादृशा भवन्त्येवेति भावः ।

१ उपशान्तान्तरात्मानः. २ उत्पलिनीवनानुकारिणम्. ३ अभिनवमिव, आवमति. ४ कलापमातपाहतः. ५ अनुपजात. ६ मक्षरत्. ७ आपिबति. ८ मृणालशङ्किभिः. ९ शिशिरकर; शिशिरकलापकर. १० जटा. ११ कलभैः. १२ कुमारेभ्यः. १३ आगतदयाः. १४ तपसा. १५ उत्सर्पन्तीभिरुपपादित; सर्पन्तीभिरहर्निशमुपपादित. १६ शोभना. १७ वल्कलिनस्तरवः. १८ इवास्य भगवतः समीपवर्तिनोऽत्र लक्ष्यन्ते; इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः समीपवर्तिनः. १९ प्राणिन एवम्.

एवं निगदन्नेव मां तस्मिन्नेवाश्रमैकदेशे स्थापयित्वा हारीतः पादावुपगृह्य कृताभिवादनः पितुरनतिदूरवर्तिनि कुशासने समुपाविशत् । आलोक्य तु मां सर्व एव मुनयः 'कुतोऽयमासादितः शुकशिशुः' इति तमपृच्छन् । असौ तु तानब्रवीत् 'अयं मया स्नातुमितो गतेन कमलिनीसरस्तीरतरुनीडनिपतितः शुकशिशुरातपजनितक्लान्तिरुत्तप्तपांसुरूक्षो दूरनिपातविशीर्णनुन्नावयवोऽल्पावशेषजीवितस्तपस्विदुरारोहतया च तस्य वनस्पतेः स्वनीडमारोपयितुमशक्यत्वाज्जातदयेनानीतः । तद्यावदप्ररूढपक्षतिरक्षमोऽन्तरिक्षमुत्पतितुं तावदत्रैव कस्मिंश्चिदाश्रमतरुकोटरे मुनिकुमारकैरानीतेन नीवारकणनिकरेण फलरसेन च संवर्ध्यमानो धारयतु जीवितम् । अनाथपरिपालनं हि धर्मोऽस्मद्विधानाम् । उद्भिन्नपक्षतिस्तु गगनतलसंचरणसमर्थो यत्रास्मै रोचिष्यते । इहैव वोपजातपरिचयः स्थास्यति' इत्येवमादिकमस्मत्संबद्धमालापमाकर्ण्य किंचि-

---

अथ हारीतः किं कृतवानित्याह—**एवमिति** । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण निगदन्तं कथयन्तं मां तस्मिन्नेवाश्रमैकदेशे रक्ताशोकतरोरधश्छायायां स्थापयित्वा संस्थाप्य हारीतः हारीताख्यो मुनिः । **पादाविति** । पादौ चरणावुपगृह्य धृत्वा । **कृतेति** । कृतं विहितमभिवादनं येनैवंभूतः पितुर्जनकस्यान्तिकवर्तिन्यनतिदूरवर्तिनि कुशासने दर्भासने समुपाविशदुपविष्टवान् । **आलोक्येति** । आलोक्य निरीक्ष्य । तु पुनरर्थे । मां सर्व एव समग्रा एव मुनयो ऋषयः शुकः कस्मात्स्थानादयं शुकशिशुरासादितः प्राप्त इति तमपृच्छन् हारीतं मुनिकुमारमपृच्छन् । असौ हारीतः । तु पुनरर्थे । तान्मुनीनब्रवीदुक्तवानित्यर्थः । किमुक्तवानित्याह—**अयमिति** । अयं शुकशिशुर्मया स्नातुमितोऽस्मिन्स्थानाद् गतेन प्राप्तेन । **कमलिनीति** । कमलिनीसरः पद्मसरः तस्य तीरतरुः तीरवृक्षस्तस्य नीडः कुलायस्तस्मान्निपतितः पतितः । **आतपेति** । आतपेनातपेन जनिता उत्पादिता क्लान्तिः श्रमो यस्य स तथा । **उत्तप्तेति** । उत्तप्ता उष्णीभूता ये पांसवस्तैः धूलीभिर्मुहुर्मुहुः सम्पर्कतोऽत्यन्तरूक्षः । **दूरेति** । दूरात् निपातेन विशीर्णाः संधिबन्धाः विशिष्टा विदलिता अवयवाः शरीरं यस्य स तथा । **अल्पेति** । अल्पं स्वल्पमवशेषमवशिष्टं जीवितं यस्यैवंभूत आसादितो लब्धः । **तपस्वीति** । तपस्विभिर्मुनिभिर्दुरारोहतया दुःखेनारोढुं शक्यतया तस्य वनस्पतेः शाल्मलीवृक्षस्य स्वनीडं स्वकुलायमारोपयितुं स्थापयितुं न शक्यते न समर्थोऽभूवम् इति हेतोः । **जातदयेनेति** । जातोत्पन्ना दया करुणा यस्यैवंभूतेनानीतोऽत्रानीतः । मयेति पूर्वोक्तमेवेति न पुनरुच्यते । **तद्यावदिति** । तदिति हेत्वर्थे । यावत् यावत्कालम् । अयमिति पूर्वोक्तः । **अप्ररूढेति** । अप्ररूढाऽनुद्गता पक्षतिः पक्षमूलं यस्य सः । **अक्षमेति** । अन्तरिक्षमाकाशमुत्पतितुमुत्पतितुमसमर्थः । **तावदिति** । तावत्कालम् । **अत्रैवेति** । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । **कस्मिंश्चिदिति** । कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टनाम्न्याश्रमतरुकोटरे मुनिवसतिवृक्षनिष्कुहे मुनिकुमारकैस्तापसशिशुभिरन्याभिर्योपनीतेन आनीतेन । **नीवारेति** । नीवारो वनव्रीहिस्तस्य कणनिकरेण शस्यसमूहेन फलरसेन सरसेन च संवर्ध्यमानो वृद्धिं प्राप्यमाणो धारयतु दधातु जीवितं प्राणितम् । **अनाथेत्यादि** । हि यस्मादस्मद्विधानां तपस्विनामनाथपरिपालनं दीनजनरक्षणं धर्म आचारः । तु पुनरर्थे । **उद्भिन्नेति** । उद्भिन्ना प्रकटीभूता पक्षतिर्यस्यैवंभूतः । **गगनेति** । गगनतलमाकाशतलं तत्र संचरणं गमनं तत्र समर्थः क्षमः । **यत्रेति** । यत्र यस्मिन्देशेऽस्मै शुकशिशवे रोचिष्यते रुचिरभिलाष उत्पत्स्यते तत्र यास्यति गमिष्यति । रुच्यर्थानां धातुभिर्योगे चतुर्थी । इहैवेत्यस्मिन्नाश्रमे । उपजातपरिचयः संजातसंस्तवः स्थास्यत्यवस्थानं करिष्य-

१ सर्वत्र रक्ताशोकतरोरधश्छायायाम्. २ मां ते. ३ मुनयः सर्व एव. ४ शिरस्तरु; सरस्तरोस्तरु. ५ नीडपतितः. ६ निपतित. ७ तपस्विदुरारोहतया तस्य. ८ अन्तरिक्ष. ९ विविधफलरसेन. १० धर्मोऽस्ति. ११ संचरण. १२ यास्ये. १३ समुत्पन्न. १४ विरत्नः. १५ संबद्धमालापम्.

त्त । [illegible] संध्यायाः [illegible] ईशानस्य । आलोहितायमानं [illegible] विलि प्रतिमागतमरकतमणि [illegible] । [illegible] च [illegible] शकुन्त इव दिवसावसाने [illegible] परावर्तेषु च [illegible] [illegible] । [illegible] दिवसान्तो मुनि[illegible] इव [illegible] । [illegible] च भगवति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । कापि [illegible] दिवसावसाने लोहितायका [illegible] कपिलां [illegible]

पीयमानेव परिपीयमान [illegible] तथा । [illegible] यथा न तथा । विरलेति । [illegible] आलोके [illegible] न तथा [illegible] । [illegible] । [illegible] । तुरगे प्रागुक्तः [illegible] । [illegible] सैकोविता [illegible] न तथा । [illegible] इति । [illegible] रागो [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] सूर्यमण्डलं [illegible] । [illegible] । [illegible] । प्रतिमागतं [illegible] । तदेव विशिनष्टि—पिपासुरिति । [illegible] । [illegible] येति । [illegible] इव दिवसावसाने [illegible] [illegible] । तत्कालीनपरशोभामाह—आलोहितेति । [illegible] मध्ये मध्ये [illegible] यस्यां [illegible] तथा । [illegible] इति । [illegible] निभिरु[illegible] [illegible] इव [illegible] पयन्त । संध्यावस्थां प्रदर्शयन्नाह—अस्तेति । [illegible] सन्ध्या सर्व- काल [illegible] । यस्यामिति । [illegible] । [illegible] कीदृशम् । आवध्येति । आवध्यमानं क्रियमाणं [illegible] । [illegible] संध्यावन्दनार्थयोरुपस्थानग्रहणम् । एकेति । एकदेश एकस्मिन्प्रदेशे [illegible] गावत्सासो दुग्धधारा [illegible] । [illegible] । अग्नीति । अभिवेद्यां [illegible] विकीर्यमाणा विक्षिप्यमाणा [illegible] । [illegible] । ऋषि[illegible] विक्षिप्यमाणानि समन्ताद्विकीर्यमाणानि [illegible] [illegible] तथा । पुनरवस्थान्तरमाह—कापीति । कापि [illegible] पर्यटनं कृत्वा दिवसावसाने [illegible] कपिला [illegible] परिवर्तमाना तपोधी

[illegible]

[illegible] नैवोपनिबद्धम् । [illegible] कमलिनी [illegible] मधुकर[illegible]-
[illegible] हंस[illegible] मृणाल[illegible]
[illegible] । [illegible] पतिते दिवसकरे [illegible]-
[illegible] । अचिराय [illegible]-
[illegible] । क्षणेन [illegible] मुनिजनेनो[illegible]-
[illegible] संध्यारागः ।

[illegible] संध्यायां [illegible] तिमिरोद्गमनमिन्य-
[illegible] । [illegible] निविडमभवत् । क्रमेण च रवितलं [illegible]
[illegible]

- - - -

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।[illegible]-
[illegible] —**अचिरेति** । [illegible]
[illegible]
[illegible] । **कमलेति** । [illegible]
[illegible] । **हंसेति** । [illegible] यस्याः सा
तथा । **मृणालेति** । [illegible] यस्याः सा तथा ।
मधुकरेति । [illegible]
[illegible] —**अपरेति** । [illegible] पतिते
दिवसकरे [illegible]-
[illegible] । **अचिरायेति** । अचि-
रात् [illegible] संध्यारागमुकुलानि
[illegible] । 'तारकादिभ्य इतच्' । [illegible]-
[illegible] —**क्षणेनेति** । क्षणेन [illegible] ।
[illegible] । [illegible]-
[illegible] संध्यारागोऽपगतस्थानात्[illegible] ।

क्षयमिति । संध्यायां क्षयमुपगतायां [illegible] । **तदिति** । तस्याः [illegible]-
[illegible] तिमिरोद्गमं [illegible]-
[illegible] । [illegible] तिमिरोद्गमस्य [illegible] ।
[illegible] —**अपहेति** । [illegible]-
[illegible] । तदुत्तरकाले
[illegible] —**क्रमेणेति** । क्रमेण [illegible] सूर्योऽस्तं [illegible]
[illegible] । **अमरेति** । अमरा [illegible]

१ [illegible]. २ [illegible] च [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ रवि. ६ दि-
[illegible]. ७ [illegible]; [illegible], [illegible]. ८ [illegible].
९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible] च [illegible]; [illegible] च [illegible]. १२ [illegible]
[illegible]. १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible].

स्तिमिरतमालवृक्षश्लेषं सप्तर्षिमण्डलाध्युषितमरुन्धतीसंचरणपूतमुपहिताषाढमालक्ष्यमाणमूलमेकान्तस्थितचारुतारकामृगममरलोकाश्रममिव गगनतलममृतदीधितिरध्यतिष्ठत्। चन्द्राभरणभूततारकाकपालशकलालंकृतादम्बरतलात्त्र्यम्बकोत्तमाङ्गादिव गङ्गा सागरानापूरयन्ती हंसधवला धरण्यामपतज्ज्योत्स्ना। हिमकरसरसि विकचपुण्डरीकसिते चन्द्रिकाजलपानलोभादवतीर्णो निश्चलमूर्तिरमृतपङ्कलग्न इवादृश्यत हरिणः। तिमिरजलधरसमयापगमानन्तरमभिनवसितसिन्दुवारकुसुमपाण्डुरैरर्णवागतैरवगाह्यन्त हंसैरिव कुमुदसरांसि चन्द्रपादैः।

लोकः समुदायस्तस्याश्रमो मुनिस्थानं तदिव गगनतलमम्बरतलमध्यतिष्ठदधितस्थौ। कीदृग्भूतं। जातेति। जातं समुत्पन्नं वैराग्यं विरक्तता यस्मिन्स तथा तम्। पक्षे विशिष्टो रागो विरागस्तस्य भावस्तत्त्वम्। धौतेति। धौतं क्षालितं दुकूलवल्कलमेव धवलं शुभ्रमम्बरं वस्त्रं यस्मिन्। पक्षे दुकूलवल्कलवत् धवलं शुभ्रमम्बरावकाशो यस्मिन्। **सतारेति**। तारः शक्तिविशेषः प्रणवो मन्त्रश्च। तदुक्तमन्यत्र 'इदं तारत्रयं प्रोक्तमगम्यागमनादृते'। एतद्वृत्तौ 'तारत्रयं प्रणवशक्तित्रयम्' इत्याह विज्ञानेश्वरः। तया सहवर्तमानं यदन्तःपुरमिति पुरस्य शरीरस्यान्तर्मध्यं कुण्डलिनी नारीविशेषः। 'कश्चिद्रमायन्तस्य परतम्' इति पुरस्य परनिरासः। तदन्तःपर्यन्तं सहस्रारं कमलं तत्र योगसामर्थ्यात्स्थितं लैङ्गिकं तनुर्यस्य स तथा। पक्षे तारा अश्विन्यादयस्ताभिः सहवर्तमानं यदन्तःपुरमन्तरीक्षमस्य पर्यन्तं संनिविष्टमत्र स्थिता तनुः शरीरं यस्य स तथा। अथाश्रमसाम्येन गगनतलं विशेषयन्नाह—**तिमिरेति**। श्यामलसाम्यात्तिमिरवच्छ्यामा ये तमालवृक्षास्तेषां श्लेषो यस्मिन्। पक्षे तिमिराण्येव तमालवृक्षा इति विग्रहः। शेषं पूर्ववत्। **सप्तर्षीति**। समाधिसदृशा ये ऋषयो नारदाद्यास्तेषां मण्डलं समूहः। 'मण्डलं ग्रामसमूहयोः' इति धरणिः। तेनाध्युषितमाश्रितम्। पक्षे सप्तैव ऋषयः तारकाः। शेषं प्राग्वत्। **अरुन्धतीति**। अरुन्धती वसिष्ठपत्नी तस्याः संचरणं परिभ्रमणं तेन पूतं पवित्रम्। पक्षेऽरुन्धती तारकाविशेषः। शेषं प्राग्वत्। **उपहितेति**। उपहितः संनिहित आषाढः पालाशदण्डो यस्मिन्। 'पालाशो दण्ड आषाढः' इत्यभिधानचिन्तामणिः। पक्षे आषाढा पूर्वाषाढानक्षत्रम्। **आलक्ष्येति**। आलक्ष्यमाणानि विलोक्यमानानि मूलानि कन्दुधान्यगणस्थप्रदेशा यस्मिन्। पक्षे मूलं मूलनक्षत्रम्। शेषं प्राग्वत्। **एकान्तेति**। एकान्ते विजने स्थिताश्चारवो मनोहराश्चलतारकामृगाः श्वेतमृगा यस्मिन्। पक्षे तारकारूपौ मृगौ मृगनक्षत्रम्। तस्यामेव विभावर्यां चन्द्रे ज्ञानवैराग्ययोगमानमम्बरमण्डले धाम्नकपदे शुक्ला पयोरुपायां गङ्गापतनोपयोगिगगनतले त्र्यम्बकोत्तमाङ्गोपमानमाह—**चन्द्रेति**। चन्द्र एवाभरणं विभूषणं चन्द्राभरणभूतस्मात्। **तारकेति**। तारका एव कपालशकलानि कर्परखण्डानि तैरलंकृतं भूषितं यस्मात्। अम्बरतलादित्यवधौ पञ्चमी। त्र्यम्बकोत्तमाङ्गादीश्वरमौलेरिव गङ्गा जाह्नवी। **सागरानिति**। अगस्त्यगण्डूषेण शुष्कान् सागरान् समुद्रानापूरयन्ती परिपूर्णीकुर्वती। चन्द्रोदयेन सागराणां पूरणं प्रसिद्धम्। हंसवद्धवला शुभ्रा ज्योत्स्ना चन्द्रिका धरण्यां पृथिव्यामपतत्पपातेत्यर्थः। अथ च चन्द्रमृगोऽप्येतादृशोऽभूदित्याह—**हिमकरेति**। हिमकरश्चन्द्रः स एव सरस्तस्मिन्। तदेव विशिनष्टि—**विकचेति**। विकचानि विकसितानि यानि पुण्डरीकाणि तद्वत्सिते शुभ्रे। अन्यदपि सरो विकचपुण्डरीकैः सितं भवति अनन्तरमुपमानम्। **चन्द्रिकेति**। चन्द्रिका ज्योत्स्नैव जलं पानीयं तस्य पानमास्वादनं तस्य लोभो गर्धस्तस्मादवतीर्णो मध्यप्रविष्टः। [illegible]। निश्चला निष्पन्दा मूर्तिर्यस्य स तथा। **अमृतेति**। कृष्णत्वसाम्यात्कलङ्क एवामृतपङ्कस्तत्र लग्न इवान्तर्निमग्न इव हरिणो मृगोऽदृश्यतालक्ष्यत। चन्द्रोदयजनितं शोभातिशयं वर्णयन्नाह—**तिमिरेति**। कृष्णत्वसाम्यात्तिमिरमेव जलधरसमयो वर्षाकालस्तस्यापगमानन्तरं निर्गमनान्तरम्। **अभीति**। अभिनवानि प्रत्यग्राणि सितानि शुभ्राणि यानि सिन्दुवारस्य निर्गुण्ड्याः कुसुमानि पुष्पाणि तद्वत्पाण्डुरैः शुभ्रैरर्णवः समुद्रस्तत्रा

---

१ वन. २ दर्शितम्; दर्शितम्. ३ उत्तमाङ्गाग. ४ तारकमृगम्. ५ गगनम्. ६ सागरम्. ७ आकृष्यत ८ समयापगमानन्तरम्. ९ सिन्दुवार. १० गगनागतैः. ११ अगाह्यन्त; अगृह्यन्त.

विगलितसकलोदयरागं रजनिकरबिम्बमम्बरापगावगाहधौतसिन्दूरमैरावतकुम्भस्थलमिव तत्क्षणमलक्ष्यत । शनैःशनैश्च दूरोदिते भगवति हिमततिसृति सुधाधूलिपटलेनेव धवलीकृते चन्द्रातपेन जगति अवश्यायजलबिन्दुमन्दगतिषु विघटमानकुमुदवनकषायपरिमलेषु समुपोढनिद्राभरालसतारकैरन्योन्यग्रथितपक्ष्मपुटैरारब्धरोमन्थमन्थरमुखैः सुखासीनैराश्रममृगैरभिनन्दितागमनेषु प्रवहत्सु निशामुखसमीरणेष्वर्धयाममात्रावखण्डितायां विभावर्यां हारीतः कृताहारं मामादाय सर्वैस्तैर्महामुनिभिरुपसृत्य चन्द्रातपोद्भासिनि तपोवनैकदेशे वेत्रासनोपविष्टमनतिदूरवर्तिना जालपादनाम्ना शिष्येण दर्भपवित्रपवित्रपाणिना मन्दमुपवीज्यमानं पि-

---

गतैः प्रभैश्चन्द्रपादैः शशिकिरणैर्हंसैरिव मरालैरिव कुमुदसरांसि कैरवोपलक्षिततटाकान्यवगाह्यन्तालोड्यन्त । अतः श्वेतत्वसाधर्म्याद्धंसचन्द्रपादयोरुपमानोपमेयभावः । पुनरवस्थान्तरं वर्णयन्नाह—**विगलीति** । विगलितो विलयं प्राप्तो यः सकलः समग्र उदयसंबन्धुद्गमनसमजन्मा रागो रक्तिमा यस्मिन्नेवंभूतं रजनिकरबिम्बं चन्द्रमण्डलं तत्क्षणमिव तत्काल इवालक्ष्यत जनैरदृश्यत । किमिव । **अम्बरेति** । अम्बरस्य व्योम्नो यापगा नदी तस्या अवगाह आलोडनं तेन धौतं क्षालितं सिन्दूरं नागजं यस्यैवंविधं यदैरावतस्य हस्तिनस्तस्य कुम्भस्थलं तदिव । अतिवर्तुलत्वसाम्याच्चन्द्रबिम्बस्य कुम्भस्थलोपमानम् । अथ मुनिकृतं निरूपयन्नाह—**शनैरिति** । हारीतो मुनिः कृताहारं विहितभोजनं मां वैशम्पायनमादाय गृहीत्वा पितरं जाबालिमुनिमित्यग्रेतनेनान्वयः । कस्मिन्निति । शनैः शनैः स्वल्पक्रमेण दूरोदिते दूरं गते भगवति चन्द्रे । **हिमेति** । हिमं प्रालेयं तस्य ततिर्वाधी तस्याः सृति स्राविणि । चन्द्रस्य विशेषणम् । **सुधेति** । श्वेतत्वसाम्यात्सुधैव धूलिपटलं पांसुसमूहस्तेनेव चन्द्रातपेन शशिन आलोकेन जगति लोके धवलीकृते सति शुभ्रीकृते सति । पुनः केषु सत्सु । निशामुखसमीरणेषु प्रदोषकालीनवायुषु प्रवहत्सु वहमानेषु सत्सु । अथ वायूनां विशेषणानि—**अवश्येति** । अवश्यायो हिमं तस्य जलबिन्दवः पानीयविप्रुषस्तैर्मन्दा मन्थरा गतिर्गमनं येषां ते । **विघटेति** । विघटमानानि विकासं प्राप्नुवन्ति यानि कुमुदवनानि तेषां कषायसुरभी गन्धो येषु ते । **अभिनन्दितमिति** । अभिनन्दितं श्लाघितमागमनं येषां ते तथा । कैः । आश्रममृगैर्मुनिस्थानस्थहरिणैः । अथ च तेषां विशेषणानि—**समुपोढेति** । समुपोढा सम्यक्प्रकारेणोपोढा या निद्रा प्रमीला तस्या भरः संभारस्तेनालसा मन्थरा तारका कनीनिका येषां ते तथा तैः । **अन्योन्येति** । अन्योन्यं परस्परं ग्रथितानि मिलितानि पक्ष्म नेत्ररोम तेषां पुटानि येषां ते तथा तैः । **आरब्ध इति** । आरब्धो यो रोमन्थश्चर्वणं तेन मन्थराण्यलसानि मुखानि येषां ते तथा तैः । **सुखेति** । सुखेन यदृच्छयासीनैरुपविष्टैः । **अर्धेति** । त्रियामायामेकार्धयाममात्रमर्धप्रहरमात्रमवखण्डितं खण्डनं प्राप्तं यस्याः सा तथा । तस्यामर्धप्रहरन्यूनायामित्यर्थः । एवंविधायां विभावर्यां रजन्यां सर्वैस्तैर्महामुनिभिर्महातपस्विभिरनुगम्यमानः । कस्मिन् । **चन्द्रेति** । चन्द्रातपेन निशाकरप्रकाशेनोद्भासत उद्भासत्वेन शोभत इत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । **तप इति** । तपोवनस्य मुनिस्थानस्यैकदेशोऽन्यतरप्रदेशस्तस्मिन्सविधवर्तीभूते । अथ जाबालिमुनिं विशेषयन्नाह—**वेत्रेति** । वेत्रासनमासन्दी तत्रोपविष्टमासीनम् । **अनतीति** । अनतिदूरवर्तिना नातिदूरवर्तिना । **जालेति** । जालपाद इति नाम यस्य स तथा तेन शिष्येण विनेयेन । **दर्भेति** । दर्भैः कुशैः पवित्रं पवित्रं कुशपवित्रीभिर्युक्तं पाणिः हस्तो यस्य स तथा तेन । 'पवित्रं कुशपवित्री' इति कोशः । मन्दं यथा स्यात्तथोपवीज्यमानं दुकूलाञ्चलादिवायुम् । अन्वयस्तु पूर्वोक्तः । तदनुहारीतो वैशम्पायनमुद्दिश्याह—हे तात हे पितः, भवता समवेतं प्रत्यक्षतया तापसविशेषाणामिवास्माकमुपरि विलापः ।

---

१ हिमद्युति; हिमदीधितौ. २ धवलीकृते जगति. ३ बिन्दुमन्दगतिः; बिन्दुमन्दगतिषु मन्द. ४ कुमुद. ५ कालेषु. ६ प्रवाहत्सु. ७ समीरेषु. ८ सर्वैर्मुनिभिः. ९ वेत्रासने समुपविष्टम्. १० नातिदूर. ११ पवित्रपाणिना. २ मन्दमन्दम्.

तस्मैवोचत्—'हे[1] तात, सकलेयमाश्चर्यश्रवणकुतूहलाकलितहृदया समुपस्थिता तापसपरिषदाबद्धमण्डला प्रतीक्षते । व्यपनीतश्रमश्च कृतोऽयं पतत्रिपोतः । तदावेद्यतां यदनेन कृतम् । अपरस्मिञ्जन्मनि कोऽयमभूद्भविष्यति च' इति । एवमुक्तस्तु स महामुनिरग्रतः स्थितं मामवलोक्य तांश्च सर्वानेकाग्राञ्छ्रवणपरान्मुनीन्बुद्ध्वा शनैःशनैरब्रवीत्—'श्रूयतां यदि कौतूहलम्—

अस्ति सकलत्रिभुवनललामभूता, प्रसवभूमिरिव कृतयुगस्यात्मनिवासोचिता भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रयसर्गस्थितिसंहारकारिणा प्रमथनाथेनेवापरेव पृथिवी समुत्पादिता द्वितीयपृथिवीशङ्कया जलनिधिनेव रसातलगम्भीरेण परिखावलयेन परिवृता, पशुपतिनिवासप्रीत्या गगनपरिसरोल्लेखिशिखरमालेन कैलासगिरिणेव सुधासितेन प्राकारमण्डलेन परि-

---

आश्चर्येति । आश्चर्यस्याद्भुतवस्तुनो यच्छ्रवणमाकर्णनं तत्र यत्कुतूहलं चित्तवृत्तिविशेषस्तेनाकलितं व्याप्तं हृदयं चेतो यस्याः सा । परिषद्विशेषणम् । आबद्धेति । आबद्धमारचितं मण्डलं यया सा । प्रतीक्षत इति । भवन्तमिति शेषः । भवद्विलम्बेन विलम्ब इत्यर्थः । कदाचिच्छुकश्रृतोऽपि स्यादित्यत आह—व्यपनीतेति । अयं पतत्रिपोतः शुकशिशुर्व्यपनीतो दूरीकृतः श्रमो ग्लानिर्यस्यैवंभूतः कृतो विहितः । चेति पूर्वोक्तसमुच्चये । तदिति हेत्वर्थे । आवेद्यतामिति । यदनेन शुकेन कृतं विहितं तदावेद्यतां निवेद्यताम् । अस्माकमिति शेषः । अपरस्मिन्निति । एतद्भवापेक्षयापरजन्मनि भूते भविष्यति च कोऽयमभूत्कोऽयमग्रे भविष्यति चेति । एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तः प्रश्नविषयीकृतः । तु पुनरर्थे । स महामुनिर्जाबालिमुनिरग्रतः पुरः स्थितमासीनं मामवलोक्य निरीक्ष्य तान्सर्वान्समग्रानेकाग्रानेकतानान् । श्रवणेति । श्रवणमाकर्णनं तस्मिन्परान्मुनींस्तपस्विनो बुद्ध्वा ज्ञात्वा च अतिवृद्धत्वात्क्षीणत्वाच्च शनैः शनैर्मन्दस्वरेणाब्रवीदुवाच । किमुवाचेत्याह—श्रूयतामिति । यदि चेत्कौतूहलमाश्चर्यं तर्हि श्रूयतामाकर्ण्यताम् । अनेनात्यादरः सूचितः ।

अस्तीति । उज्जयिनी नाम नाम्नी नगर्यस्तीति दूरेणान्वयः । अग्रे प्रथमान्तानि सर्वाण्यपि नगरीविशेषणानि । अन्येषां त्वन्यविभक्तिकानीति बोध्यम् । सकलेति । सकलं समग्रं यत्त्रिभुवनं त्रिविष्टपं तस्य ललामभूता तिलकभूता । प्रसवेति । कृतयुगस्य सत्ययुगस्य प्रसवभूमिरिव जन्मभूरिव । आत्मेति । भगवतेश्वरेणात्मन स्वस्य यो निवासोऽवस्थानं तत्रोचिता योग्यापरेवैतद्भूमिसेव पृथिवी वसुधा समुत्पादिता कृता । अथेश्वरं विशेषयन्नाह—महेति । महाकाल इत्यभिधानं नाम यस्य स तथा तेन । भुवनेति । भुवनत्रयस्य विष्टपत्रयस्य यः सर्गः सर्जनम्, स्थितिरवस्थानम्, संहारो विनाशः एतेषां कारिणा करणशीलेन । प्रमथेति । प्रमथा गणास्तेषां नाथेन स्वामिना । द्वितीयेति । द्वितीयैतद्व्यतिरिक्ता या पृथिवी तस्याः शङ्का भ्रान्तिस्तया जलनिधिनेव समुद्रेणेव परिखावलयेन खातिकामण्डलेन परिवृता परिवेष्टिता । परिखावलयं विशिनष्टि—रसेति । रसातलं पृथ्व्या अधोभागः यावद्गम्भीरेणालब्धमध्येन । पुनर्विशेषयन्नगरीं विशिनष्टि—प्राकारेणेति । प्राकारो वप्रस्तस्य मण्डलेन वलयेन परिवृता परिवेष्टिता । पशुपतिरिति । पशुपतिरीश्वरस्तस्य निवासोऽवस्थितिस्तेन या प्रीतिः स्नेहस्तया कैलासगिरिणेव रजताद्रिणेवेत्युपमानम् । वप्रकैलासौ युगपद्विशिनष्टि—गगनेति । गगनस्याकाशस्य यः परिसरः पर्यन्तभूः । 'पर्यन्तभूः परिसरः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तदुल्लेखिनी तत्संघर्षकारिणी शिखरमाला सानुश्रेणिर्यस्य स तथा । पक्षे गगनोल्लेखिनी शिखरमा कपिशीर्षमाला अर्यंत्कपिशीर्षाणि यस्मिन् । 'शिखरं पुलकाग्रयो' इत्यनेकार्थः । सुधेति । सुधा गृहधवली-

---

१ उवाच. २ तात. ३ आकुलित. ४ प्रतीक्षते. ५ किमनेन. ६ अन्यस्मिन्. ७ को वा यम्. ८ च. ९ अग्रस्थितम्. १० श्रवणपरान्. ११ शनैः. १२ कुतूहलम्. १३ अस्ति किल. १४ निवासोचिता महा. १५ कारेण. १६ नाथेनापरेव. १७ शङ्कया च जल. १८ गम्भीरेण. १९ वलयपरिखा. २० प्रीत्या च गगन. २१ गगनतलोल्लेखि. २२ गिरिणा सुधा. २३ परिगता.

धृता प्रकटशङ्खशुक्तिमुक्ताप्रवालमरकतमणिराशिभिश्चामीकरचूर्णसिकतानिकरैर्निचितैरायामिभिरगस्त्यपरिपीतसलिलैः सागरैरिव महाविपणिपथैरुपशोभिता, सुरासुरसिद्धगन्धर्वविद्याधरोरगाध्यासिताभिश्चित्रशालाभिरविरतोत्सवप्रमदावलोकनकुतूहलादम्बरतलादवतीर्णाभिर्दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिवालंकृता, मथनोद्धतदुग्धधवलितमन्दरद्युतिभिः कनकमयामलकलशशिखरैरनिलदोलायितसितध्वजैरुपरिपतदभ्रगङ्गैरिव तुषारगिरिशिखरैरमरमन्दिरैर्विराजितशृङ्गाटका, सुधावेदिकोपशोभितोदपानैरनवरतचलितजलघटीयन्त्रसिच्यमानहरितोपवनान्धकारैः केतकीधूलिधूसरैरुपशल्यकैरुपशोभिता, मदमुखरमधुकरकुलान्धकारितनिष्कुटा, स्फुरदुपवनलताकुसुमपरिमलसुरभिसमीरणा, रणितसौभाग्यघण्टैरालोहितांशुकपताकैरावद्धर-

---

चरणद्वयं तेन सितेन शुभ्रेण । पक्षे सुधाचन्द्रशुभ्रेणेत्यर्थः । **प्रकटेति** । प्रकटाः स्पष्टाः शङ्खः कम्बुः, शुक्तिः रक्तिमञ्जरी, मुक्ता मौक्तिकम्, प्रवालं हेमकन्दलः, मरकतमणिरश्मगर्भः; एतेषां राशयः समूहा येषु तैः । **चामीकरेति** । चामीकरचूर्णं पर्वताग्रे 'चूरी' इति प्रसिद्धं तदेव सिकतानिकरो वालुकासमूहस्तेन निचितैर्व्याप्तैः । **आयेति** । आयामो विस्तारो विद्यते येषु तैः । **अगस्त्येति** । अगस्त्यो घटोद्भवस्तेन परिपीतं सलिलं जलं येषां तैः सागरैरिव समुद्रैरिव । **महेति** । महत्यतिदीर्घा या विपणिः पण्यवीथिका तस्या ये पन्थानो मार्गास्तैरुपशोभिता विराजमाना । 'ऋक्–' इति सूत्रेण पथोऽकारान्तत्वम् । **सुरेति** । सुरा देवाः, असुरा दानवाः, सिद्धा विद्यासिद्धाः, गन्धर्वा देवगायनाः, विद्याधरा व्योमचारिणः, उरगा नागाः, एतैरध्यासिताभिराश्रिताभिश्चित्रोपलक्षितशालाभिरलंकृता भूषिता । कामिरिव । दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिव देवयानश्रेणिभिरिव । तस्याः कथनप्रागम इत्यारेकायामाह—**अविरतेति** । अविरतं निरन्तरं य उत्सवो महस्तस्मिन्याः प्रमदा योषितस्तासां यदवलोकनं निरीक्षणं तदेव यत्कुतूहलमाश्चर्यं तस्मादिति हेत्वर्थे पञ्चमी । अम्बरतलादाकाशादवतीर्णाभिरुत्तीर्णाभिः । आगताभिरिति यावत् । **अमरेति** । अमरमन्दिराणि देवप्रासादास्तैर्विराजितानि शोभमानानि शृङ्गाटकानि त्रिमार्गाश्लेषरूपाणि यस्यां सा तथा । 'त्रिमार्गाश्लेषः शृङ्गाटः' इति कोशः । कैरिव । तुषारगिरिर्हिमाद्रिस्तस्य शिखरैः सानुभिरिव । देवगृहगिरिशिखरयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—**मथनेति** । मथनं विलोडनं तस्मादुद्धतः कृतप्रयत्नो दुग्धेन पयसा धवलितो धवलीकृतो यो मन्दरो मेरुस्तद्वद्द्युतिः कान्तिर्येषां तैः । **कनकेति** । कनकमयाः स्वर्णमया अमला निर्मला ये कलशा लघुकुम्भास्त एव शिखराण्यग्राणि येषां ते तथा तैः, पक्षे कलशावच्छिन्नशिखराणि येषामिति विग्रहः । **अनिलेति** । अनिलैर्वायुभिर्दोलायिताः प्रेङ्खावदाचरिताः सितध्वजाः श्वेतवैजयन्त्यो येषु तैः । कैरिव । उपरिपतदभ्रगङ्गैरिवोपरिष्टात्संतन्ती स्रवन्त्यभ्रगङ्गा स्वर्धुनी येषु तैरिव । **सुधेति** । सुधा प्रागेव व्याख्याता तयोपलक्षिता या वेदिका पीठबन्धस्तयोपशोभिताः शोभां प्रापिता उदपानाः कूपा येषु तैः । 'कूपः स्यादुदपानोऽन्धुः' इति कोशः । **अनवरतेति** । अनवरतं निरन्तरं चलितं भ्रामितं यज्जलघटीयन्त्रमरघट्टस्तेन । कारणेन कार्योपचारात् । सिच्यमानानि प्रोक्ष्यमाणानि यानि हरितानि नीलान्युपवनान्येवान्धकाराणि येषु तैः । **केतकीति** । केतक्या मालत्या या धूलिः परागस्तेन धूसरैर्मलिनैरेवंभूतैरुपशल्यकैर्ग्रामसीमाभिः उपशोभिता विभूषिता । 'ग्रामसीमा तूपशल्यम्' इति कोशः । **मदेति** । मदेन मधुपानेन मुखराणि वाचालानि यानि मधुकरकुलानि भ्रमरसमूहाः तैरन्धकारिता जनितान्धकारा निष्कुटा गृहारामा यस्यां सा । अनेनारामाणां शोभातिशयः सूचितः । **स्फुरेति** । स्फुरन्त्य उल्लसन्त्यो या उपवनलता उपवनप्रतत्यस्तासां कुसुमानि सुमनसस्तेषां परिमलेनामोदेन सुरभिर्घ्राणतर्पणः समीरणो वायुर्यस्यां सा । पुनः प्रकारान्तरेण नगरीं विशिनष्टि—**सदनेति** । सदनस्य गृहस्य मध्यः प्रसिद्धास्तासु स्थिताः केतवो वैजय-

---

१ वालुका. २ रचितैः. ३ अनवरत. ४ उत्सवावलोकन. ५ मन्थन. ६ दुग्धसिन्धुधवल. ७ विभूषिता. ८ मधुकरपटलान्धकारित.

रक्तचामरैर्विद्रुममयैः प्रतिगृहमुच्छ्रितैर्मकराङ्कैः मदनयष्टिकेतुभिः प्रकाशितमकरध्वजपूजा, सततप्रवृत्ताध्ययनध्वनिधौतकल्मषा, स्तिमितमुरजरवगम्भीरगर्जितेषु सलिलशीकरासारस्तबकरचितदुर्दिनेषु पर्यस्तरविकिरणरचितसुरचापचारुषु धारागृहेषु मत्तमयूरैर्मण्डलीकृतशिखण्डैस्ताण्डवव्यसनिभिरावध्यमानकेकाकोलाहला, विकचकुवलयकान्तैरुत्फुल्लकुमुदधवलोदरैरनिमिषदर्शनरमणीयैराखण्डललोचनैरिव सहस्रसंख्यैरुद्भासिता सरोभिः, अविरलकदलीवनैः कलिताभिरमृतफेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशि[१२] दिशि दन्तवलभिकाभिर्धवलीकृता, यौवनमदमत्तमालवीकुचकलशलुलितसलिलया भगवतो महाकालस्य शिरसि सुरसरितमालोक्योपजातेर्ष्य-

---

ध्वजैः प्रकाशिता प्रकटीकृता मकरध्वजस्य कंदर्पस्य पूजार्चा यस्यां सा । अथ च मदनयष्टिमदनयष्ट्योः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—रणितेति । रणिता रणरणशब्दं कुर्वाणाः सौभाग्यघण्टाः सुभगत्वहेतोर्घण्टा क्षुद्रघण्टिकाः किङ्किण्यो येषु तैः । आलोहीति । आलोहितं रक्तमंशुकं तस्य पताका वैजयन्त्यो येषु तैः । आबद्धेति । आबद्धानि नद्धानि रक्तचामराणि लोहितवालव्यजनानि येषु तैः । विद्रुमेति । विद्रुममयं विद्रुमं प्रवालं प्रचुरं येषु तैः । प्रतिगृहं प्रतिसद्मोच्छ्रितैरूर्ध्वीकृतैः । मकरो मत्स्यस्तस्याङ्कश्चिह्नं येषु तैः । एवंप्रकारेणैव वसन्ते कामपूजा जनैः क्रियत इति तदुत्प्रेक्षा । सततमिति । सततं निरन्तरं प्रवृत्तः प्रवृत्तोऽध्ययनस्य शास्त्रपाठस्य ध्वनिः शब्दस्तेन धौतं क्षालितं कल्मषं पातकं यस्यां सा । पुनः प्रकारान्तरेण तां विशिनष्टि—धारेति । धारागृहेषु यन्त्रगृहेषु मत्तमयूरैरुन्मदकलापिभिरावध्यमानोऽन्योन्याच्छिद्यमानः क्रियमाणः केका मयूरस्य वाण्यस्तासां कोलाहलः कलकलो यस्याम् । यन्त्रगृहाणां जलधरसादृश्यं विशेषणमुखेन दर्शयन्नाह—स्तिमितेति । स्तिमितो निश्चलो यो मुरजस्य मृदङ्गस्य रवः शब्दः स एव गम्भीरं घोरं गर्जितं स्तनितं येषु । सलिलेति । सलिलस्य जलस्य शीकरा वाताहतवारिविप्रुषस्तेषामासारो वेगवान्वर्षो येऽन्येऽपि बाष्पा स्तबकाः गुच्छास्तैरचितं प्रारब्धं दुर्दिनं येषु ते तथा तेषु । आसारस्य स्तबका इति समासो वा । पर्यस्तेति । पर्यस्ता निपतिता ये रविकिरणाः सूर्यरश्मयस्तै रचितं विहितं यत्सुरचापमिन्द्रधनुस्तेन चारुषु मनोहरेषु । रविकिरणानां द्रव्यान्तरसंयोगेन विविधवर्णत्वोपपत्तेरुत्प्रेक्षा । अथ मयूरान्विशिनष्टि—मण्डलेति । मण्डलीकृता वर्तुलीकृताः शिखण्डा बर्हाणि यैः । नृत्यप्रारम्भे मयूरकलापो मण्डलाकृतिः स्यादिति सर्वप्रसिद्धिः । अतएव ताण्डवव्यसनिभिर्नृत्यरसिकैः । पुनः कीदृशी । सरोभिस्तडागैः उद्भासिता उपशोभिता । अथ च सरोविशेषणानि—विकचेति । विकचानि विकस्वराणि कुवलयान्युत्पलानि तैः कान्तैर्मनोहरैः । उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि विनिद्राणि यानि कुमुदानि कमलानि तद्वद्धवलं शुभ्रमुदरं मध्यभागो येषां तैः । कैरिव । सहस्रसंख्यैराखण्डलस्येन्द्रस्य लोचनैरिव । उभयोर्विशेषणमाह—अनिमिषेति । अनिमिषा मत्स्यास्तेषां दर्शनं विलोकनं तेन रमणीयैर्मनोहरैः । पक्षे निमेषः पक्ष्मपातनारहितं यद्दर्शनमीक्षणं तेन रमणीयैः मनोहरैः । शुद्धवर्णनद्वारा तां पुनर्विशिनष्टि—दिशीति । दिशि दिशि प्रतिदिशं दन्तवलभिकाभिर्गजदन्तनिर्मितच्छदिभिराधारभूताभिर्धवलीकृता । अथ वलभीविशेषणानि—अविरलेति । अविरलानि निबिडानि यानि कदलीवनानि रम्भावनानि तैः कलिताभिः । अमृ[illegible] । अमृतस्य पीयूषस्य यः फेनपुञ्जो डिण्डीरपिण्डस्तद्वत्पाण्डुराभिः शुभ्राभिः । निम्नावर्णनद्वारा नगरी [illegible] । यौवनमदेन तारुण्याभिमानेन मत्ता उच्छृङ्खला या मालव्यो मालवदेशोद्भवाः स्त्रियस्तासां कुचा एव कलशास्तैर्लुलितमान्दोलितं सलिलं यस्याः सा तया । भगवत इति । भगवतो महा-

---

१ प्रतिभवनम्. २ मकराङ्कैः. ३ मदन. ४ आसारस्तबक. ५ पर्यस्त. ६ दिवसकरकिरणशकरचित. ७ चारुधारा. ८ मयूरमण्डलैरमण्डलीकृत. ९ केकारव. १० कमल. ११ कदलीभिः १२ दिशि दन्त. १३ शुभित. १४ आलोक्यसुरजल १५ मधुजातमत्सरा

येन सततमेवाबद्धतरंगभृकुटिलेखया खमिव क्षालयन्त्या निम्नया परिक्षिप्ता, सकलभुवनख्यातयशसा हरजटाचन्द्रेणेव कोटिसारेण मैनाकेनेवाविदितपक्षपातेन मन्दाकिनीप्रवाहेणेव प्रकटितकनकपद्मराशिना स्मृतिशास्त्रेणेव सभावसथकूपप्रपारामसुरसदनसेतुयन्त्रप्रवर्तकेन मन्दरेणेवोद्धृतसमस्तसागररत्नसारेण संगृहीतगारुडेनापि भुजंगभीरुणा खलोपजीविनापि प्रणयिजनोपजीव्यमानविभवेन वीरेणापि विनयवता प्रियंवदेनापि सत्यवादिनाभिरूपेणापि स्वदारसंतुष्टेनातिथिजनाभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन कामार्थपरेणापि धर्मप्रधानेन महास-

---

ध्वजस्य महाकालाभिधानस्येश्वरस्य शिरसि मस्तके सुरसरितं गङ्गामालोक्य निरीक्ष्य सततं निरन्तरं समाबद्धा सम्यक्प्रकारेणाबद्धा बन्धं प्रापिता ये तरंगाः कल्लोलास्त एव भृकुटिलेखा भृकुटिरचना यया सा तथोत्पन्नेर्ष्यैवेत्युत्प्रेक्षासूचनमेव । एतेन सपत्नीदर्शनेन भृकुटिविकारो दर्शितः । खमिति । गगनाकाशं क्षालयन्त्येव निर्मलं कुर्वन्त्येवेत्युत्प्रेक्षा । निम्नया निम्नगया परिक्षिप्ता परिवेष्टिता । इत्थंजनवर्णनद्वारा नगरीं विशेषयन्नाह—विलासिजनेनाधिष्ठितेति दूरेणान्वयः । तत्र विलासिनीनां जनो, विलासी यो जन इत्येवं समासभेदेन द्वयोर्ग्रहणम् । अथ विलासिजनविशेषणानि—शूद्रकेणेव विलासिजनेन । हरजटाचन्द्रेणेवेश्वरजटास्थनिशानाथेनेव । उभयं विशिनष्टि—सकलेति । सकलं समग्रं भुवनं विश्वं तत्र ख्यातं प्रसिद्धं यशः कीर्तिर्येषां ते तथा । पक्षे यशः कान्तिर्यस्येति विग्रहः । कोटीति । कोटिः संख्याविशेषस्तावत्प्रमाणं सारं द्रव्यं येषां ते तथा । 'सारो द्रव्यं बलं सारम्' इत्यनेकार्थः । पक्षे कोटिरग्रभागस्तेन सारः प्रधानः । पुनः केनेव । मैनाकेनेव हिमाचलात्मजेनेव । उभयं विशिनष्टि—अविदितेति । अविदितोऽननुभूतः पक्षयोः पातश्छेदो येन स तथा तेन । इन्द्रेण सर्वेषां भूभृतां पक्षच्छेदो विहितः परं मैनाकस्य न कृत इति प्रसिद्धिः । पक्षेऽविदितोऽज्ञातः पक्षपातोऽङ्गीकारो येन । मन्दाकिनीति । मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः प्रवाहो रयस्तेनेव । उभयं विशेषयन्नाह—प्रकटितेति । प्रकटिता प्रकाशिता कनकस्य सुवर्णस्य । पद्मेति । पद्मैकदेशे पद्मशब्दोपचारात्पद्मरागमणीनां राशयः समूहा येन स तथा तेन । पक्षे कनकपद्मानां राशयः कमलसमूहाः । स्मृतीति । स्मृतिर्धर्मसंहिता तद्रूपेण शास्त्रेणेव । उभयं विशिनष्टि—सभेति । सभा संसदावसथं छात्रव्रतिनां वेश्म अन्यतो गृहं वा, कूप उदपानः, प्रपा पानीयशाला, आरामः कृत्रिमं वनम्, सुरसदनं देवगृहम्, सेतुः पालिः, यन्त्रोऽरघट्टादिस्तदाश्रयत्वात् एतेषां प्रवर्तकेन प्रयोजकेन । पक्षे धर्मजनकत्वात्तद्विधायकेनेत्यर्थः । मन्दरेति । मन्दरो मेरुस्तेनेव । तदुभयं विशिनष्टि—उद्धृतेति । उद्धृतं धृतानि समस्तान्यखिलानि सागरवत्समुद्रवद्रत्नानि साराणि सुन्दररत्नानि येन । पक्षे उद्धृतानि बहिर्नीतानि समस्तानि सागरात्समुद्राद्रत्नसाराणि चतुर्दशरत्नानि येन । संगृहीतेनेति । संगृहीतं गारुडं रत्नं गारुडशास्त्रं वा येनैवंभूतेनापि भुजंगभीरुणेति विरोधः । तत्परिहारस्तु भुजंगो गणिकापतिर्धूर्तो वेत्यर्थात् । खलेति । खलं दुर्जनमुपजीवतीत्येवंशीलेनापि प्रणयिजनेन सज्जनजनेनोपजीव्यमानो भोग्यमानो विभवो यस्येति विरोधः । तत्परिहारस्तु खलं सर्वानधान्यस्थापनस्थलमित्यर्थात्तदुपजीविना तदाश्रयेणाजीविकां कुर्वाणेनेत्यर्थः । वीरेति । वीरेणापि सुभटेनापि विनयवता नमनशीलेनेति विरोधः । तत्परिहारस्तु वीरेण विराजमानेनेत्यर्थात् । प्रियमिति । प्रियमेव वदतीति प्रियंवदस्तेनैवंभूतेनापि सत्यवादिनेति विरोधः । तत्परिहारस्तु प्रियो वल्लभो वदो वक्ता यस्येत्यर्थात् । 'अनुस्वारः श्लेषभङ्गकृन्न भवति' इति प्रायः । अभीति । अभिरूपेणाप्यतिसुन्दरेणापि स्वस्य दाराः स्त्रियस्तेष्वेव (स्त्री तस्यां) संतुष्टेन संतोषिणेति विरोधः । तत्परिहारस्त्वभिरूपेण दण्डितेनेत्यर्थात् । 'कृतिकृष्टिनिरूपधीराः' इति कोशः । अतिथीति । अतिथिजनोऽभ्यागतजनस्तस्याभ्यागम आगमनं तदर्थिनापि परेषु प्रार्थनं याचनं तत्रानभिज्ञेनाकुशलेनेति विरोधः । तत्परिहारस्तु साधुजनाभ्यागमस्यार्थिना वाञ्छकेनेत्यर्थात् । कामेति । कामो स्त्रीषु रतिः, अर्थो द्रव्यम् तत्परेण तदासक्तेनापि धर्मप्रधानेनेति विरोधः । तत्-

---

१ समाबद्धभ्रुकुटि; आबद्धतरंगभ्रुकुटी. २ निखिलभुवनतल. ३ सदले. ४ यन्त्रतडाग. ५ भुजग; भुजगसर्प. ६ सकलोपजीविना; कलोपजीविना.

र्वेणापि परलोकभीरुणा सकलविज्ञानविशेषविदा वेदान्येन दक्षेण स्मितपूर्वाभिभाषिणा परिहासशीलेनोज्ज्वलवेषेण शिक्षिताशेषदेशभाषेण वक्रोक्तिनिपुणेनाख्यायिकाख्यानपरिचयचतुरेण सर्वलिपिज्ञेन महाभारतपुराणरामायणानुरागिणा बृहत्कथाकुशलेन द्यूतादिकलाकलापज्ञेन मृगयागिना सुभाषितव्यसनिना प्रशान्तेन सुरभिमासमारुतेनेव सततदक्षिणेन हिमगिरिकाननेनेवान्तःसरलेन लक्ष्मणेनेव रामाराधननिपुणेन शत्रुघ्नेनेवाविच्छिन्नभरतपरिचयेन दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना बौद्धेनेव सर्वास्तिवादशूरेण सांख्यागमेनेव प्रधानपुरुषोपेतेन जिनधर्मेणेव जीवानुकम्पिना विलासिजनेनाधिष्ठिता, सशैलेव प्रासादैः, सशाखानगरेव महा-

---

[illegible] परार्थभारेण तत्साधकेनेत्यर्थः । **महेति** । महागर्वेणापि [illegible] परलोकभीरुणा [illegible] विरोध । तत्परिहारस्तु परलोको [illegible] । **सकलेति** । सकलं समग्रं यद्विज्ञानं शिल्पादि तस्य यो विशेषस्तं [illegible] [illegible] । 'त्रिवर्गदो दानशील: [illegible]' इति कोशः । [illegible] । **स्मितेति** । [illegible] स्मितं [illegible] स्मितपूर्वाभिभाषिणा [illegible] । **परीति** । [illegible] । 'पेशलं [illegible]' इति कोशः । **उज्ज्वलेति** । [illegible] । **शिक्षितेति** । शिक्षिताभ्यस्ताशेषाणां [illegible] देशानां [illegible] । **वक्रोक्तीति** । वक्रोक्तिः कुटिला वचनरचना तत्र निपुणेन दक्षेण । **आख्यायिकेति** । [illegible] इति कोशः । तत्र यः परिचय [illegible] । **सर्वेति** । सर्वं समग्रा या लिपयोऽक्षरविन्यासास्तासां [illegible] । **महेति** । [illegible], पुराणं [illegible], रामायणं रामचरित्रम्, तत्रानुरागिणा [illegible] । **बृहदिति** । [illegible] । **द्यूतादीति** । द्यूतादयो [illegible] [illegible] । **सुभाषितेति** । [illegible] तत्र [illegible] प्रशान्तेन [illegible] । **सुरभीति** । सुरभिमासो [illegible] मारुतो वायुस्तेनेव । **सततेति** । [illegible] । [illegible] दक्षिणेन [illegible] । **हिमेति** । [illegible] । **अन्तरिति** । अन्तर्मध्ये सरलेनाकुटिलेन । पक्षे [illegible] । **लक्ष्मणेति** । [illegible] । **रामेति** । रामस्य [illegible] । **शत्रुघ्नेति** । शत्रुघ्नो [illegible] । पक्षे भरत [illegible] । **दिवसेति** । [illegible] । **मित्रेति** । [illegible] । पक्षे मित्र. [illegible] । **बौद्धेति** । [illegible] । **सर्वेति** । [illegible] । पक्षे सर्वास्तिवादो [illegible] । [illegible] । **सांख्येति** । [illegible] । [illegible] । पक्षे [illegible] । [illegible] 'अजो [illegible]' इत्यादि । [illegible] । **जिनेति** । [illegible] । **जीवेति** । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

भवनैः, सकल्पवृक्षेव सत्पुरुषैः, दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः, संध्येव पद्मरागानुरागिणी, अमराधिपमूर्तिरिव मखशतानलधूमपूता, पशुपतिलास्यक्रीडेव सुधाधवलाट्टहासा, वृद्धेव जातरूपक्षया, गरुडमूर्तिरिवाच्युतस्थितिरमणीया, प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्वलोका, शबरवसतिरिवावलम्बितचामरनागदन्तधवलगृहा, शेषतनुरिव सदासन्नवसुधाधरा, जलधिमथनवेलेव महाघोषपूरितदिगन्तरा, प्रस्तुताभिषेकभूमिरिव संनिहितकनकघटकसहस्रा, गौरीव महासिंहासनोचितमूर्तिः, अदितिरिव देवकुलसहस्रसेव्या, महावराहलीलेव दर्शितहिरण्याक्षपाता

प्रासादैर्देवभूभृद्भवनैः । अतिमहत्त्वाच्छैलसाम्यम् । **सशालेति** । शालानगरसुरपुरं तेन सह वर्तमानेव । कैः । महाभवनैर्गृहस्थरैः । गृहनामनिर्देशेन शालापुरोपमानम् । **सकल्पेति** । सह कल्पवृक्षेण पारिजातेन वर्तमानेव । कैः । सत्पुरुषैर्महापुरुषैः । दातृत्वातिशयसाम्यात्कल्पवृक्षसाम्यम् । **दर्शितेति** । दर्शितानि प्रकाशितानि विश्वरूपाणि सकलरूपाणि यया सेव । कानिः । चित्रभित्तिभिरालेख्यसहितकुड्यैः । विश्वस्य रूपस्वरूपप्रकटनसामर्थ्यात्तदुत्प्रेक्षा । संध्येव पितृप्रसूरिव । **पद्मेति** । पद्मरागो मणिस्तस्यानुरागो रक्तिमा यस्यां सा । अनेन रत्नबाहुल्यं दर्शितम् । पक्षे पद्मरागवदनुरागो यस्यामिति विग्रहः । **अमरेति** । अमराधिपः शतमखस्तस्य मूर्तिरिव मखानां शतं तस्य योऽनलो वह्निस्तस्य यो धूमो दहनकेतनस्तेन पूता पवित्रा । एतेन याज्ञिकानां बाहुल्यमाविष्कृतम् । पक्षे मखशतं शताश्वमेधाः । शेषं पूर्ववत् । **पश्विति** । पशुपतिरीश्वरस्तस्य लास्यक्रीडेव । नृत्यक्रीडेव । **सुधेति** । सुधा गृहधवलीकरणद्रव्यं तेन धवला विपणय एव अट्टहासो हास्यं यस्यां सा । पक्षे सुधामृतं तद्वद्धवलः शुभ्रोऽट्टहासो महाहासो यस्यामिति विग्रहः । वृद्धेव स्थविरेव । **जातेति** । जातरूपस्य सुवर्णस्य क्षया गृहाणि यस्यां सा । ‘वसतिः शरणं क्षयः’ इति कोशः । पक्षे जातो रूपस्य क्षयो नाशो यस्यामिति विग्रहः । **गरुडेति** । गरुडो गरुत्मांस्तस्य मूर्तिरिव । **अच्युतेति** । न च्युताच्युता सर्वदा स्थिरा या स्थितिर्मर्यादा तया रमणीया मनोहारिणी । पक्षेऽच्युतस्य कृष्णस्य या स्थितिरवस्थानं तेन रमणीया । **प्रभातेति** । प्रभातं प्रत्यूषस्तस्य वेलाम्भसो वृद्धिः (?) सेव । **प्रबुद्धेति** । प्रबुद्धा विशेषाभिज्ञाः सर्वलोकाः समग्रजना यस्यां सा । पक्षे प्रबुद्धा सुप्तोत्थिता । शेषं पूर्ववत् । **शबरेति** । शबरा भिल्लास्तेषां वसतिर्निवासस्थलं सेव । **अवलेति** । अवलम्बितान्यालम्बितानि चामराणि बालव्यजनानि येष्वेवंविधा नागदन्ता दन्तका येष्वेवंभूतानि धवलगृहाणि राजगृहाणि यस्यां सा । पक्षेऽवलम्बितानि चामराणि नागदन्ता गजदन्तास्तैर्धवलीकृतानि गृहाणि यस्यामिति विग्रहः । **शेषतनुरिति** । शेषो नागाधिपस्तस्य तनुरिव शरीरमिव । **सदेति** । सन्तः शोभना आसन्नाः समीपस्था वसुधाधराः पर्वता यस्यां सा । पक्षे सदा सर्वकालमासन्नां समीपवर्तिनीं वसुधां पृथ्वीं धारयति सा तथा । **जलधीति** । जलधिः समुद्रस्तस्य मथन आलोडने या वेला सेव । **महेति** । महाघोषा महत्य आभीरपल्लिकास्ताभिः पूरितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि यस्यां सा । ‘घोषस्त्वाभीरपल्लिका’ इति कोशः । पक्षे महाघोषो महारवः । शेषं पूर्ववत् । **प्रस्त्विति** । प्रस्तुतः प्रारब्धो योऽभिषेकोऽभिषेचनं तस्य या भूमिः पृथ्वी सेव । **संनिहितेति** । संनिहिताः समीपस्थाः कनकघटकाः सौवर्णकास्तेषां सहस्रं यस्यां सा तथा । एतेन जनालंकारबाहुल्यं सूचितम् । पक्षे संनिहिताः आसन्नवर्तिनः कनकघटकसहस्राः सुवर्णकुम्भसहस्रा यस्यामिति विग्रहः । **गौरीवेति** । गौरी पार्वती सेव । **महेति** । महासिंहासने महासुवर्णासनं तत्रोचिता योग्या मूर्तिर्यस्या इति विग्रहः । **अदीति** । अदितिर्देवमाता सेव देवकुलानां देवगृहाणां सहस्रं सेव्यं यस्यां सा देवकुलसहस्रैः सेव्या सेवनीया । देवमातृत्वात् । **महावराहेति** । महावराह आदिवराहस्तस्य लीला क्रीडा सेव । **दर्शितेति** । दर्शितो दृग्विषयीकारितो हिरण्यस्य

---

१ रागारुणा. २ आलम्बित. ३ चारुचामर. ४ जलनिधि. ५ भूमीः वेलेव. ६ सदासंनिहित. ७ घटः कलशः

केसरिणीनन्दिनगुप्तभुजंगलोका, हरिवंशकथेवानेकबालक्रीडारमणीया, प्रकटाश्वमुखभोगाप्यख-ण्डितचरित्रा, रक्तवर्णापि सुधाधवला, अवलम्बितमुक्ताकलापापि विहारभूषणा, बहुप्रकृति-रपि स्थिरा, विजितामरलोकद्युतिरवन्तीषूज्जयिनी नाम नगरी ।

यस्यामुत्तुङ्गसौधोत्सङ्गसंगीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाकृष्यमाणावनतमुख-रथतुरंगः पुरःपर्यस्तरथपताकापटः कृतमहाकालप्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यते गच्छन्दिवस-करः । यस्यां च संध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु, आरब्धकमलिनीपरिमण्डला इव मरकतवेदिकासु, गगनतलपर्यस्ता इव वैदूर्यमणिभूमिषु, तिमिरपटलविघटनोद्यता इव कृष्णागुरु-

---

सुवर्णस्य वेष्टनाः पाशाभेदा पाशो यस्यां सा । पक्षे हिरण्यरेतसामग्नीनामिन्धनानां पक्षे नाशो यस्याम् । कद्रूरिति । कद्रूर्नागमाता सेव । नन्दिनेति । भुजंगाः प्राणिनो भुजंगलोके सनिकरानिभृतो यस्यां सा । पक्षे भुजंगलोकः षिङ्गजनः । हरिवंशेति । हरिवंशनाम्नो ग्रन्थस्य या कथा प्रबन्धः सेव । अनेकेति । अनेकेषां बालानां शिशूनां या क्रीडा खेलनं तया रमणीया मनोहरा । पक्षेऽनेका बहवो बालकाः शूकरा क्रीडायानगमनादिक्रिया तया मनोहरा विलासवर्तिनी । प्रकारान्तरेण पुनरप्यमेव वर्णयन्नाह—प्रकटेति । प्रकटः स्पष्टमश्वमुखानां किंनराणां भोगो यस्यामेवंभूताप्यस्खलितचरित्रेति विरोधः । तत्परिहारस्तु प्रकटान्यश्वमुखभोगकलापमूलानीत्यखण्डितं चरित्रं लोकव्यवहारसम्बन्धामिमर्यादा । रक्तेति । रक्तवर्णाप्यरक्तवर्णापि सुधा धूर्धवला इत्युक्तेति विरोधः । तत्परिहारस्तु रक्ता अनुरक्ता वर्णा ब्राह्मणादयो यस्यामित्यर्थः । अवेति । अवलम्बित आलम्बनीकृतो मुक्ताकलापो मुक्तासमूहो ययैवंभूतापि विगतमुक्तिनो रत्नादौ यो हारः स एव भूषणं अलंकृतिर्यस्यामिति विरोधः । तत्परिहारस्तु विहारा जैनप्रासादा इत्यर्थः । 'विहारो जिनसद्मनि' इति कोशः । बह्विति । बह्वी प्रकृतिर्यस्यामेवंविधापि स्थिरेति विरोधः । तत्परिहारस्तु बहवः प्रकृतयः पौरजनाः । विजीति । विशेषेण जिता अमरलोकस्य देवलोकस्य द्युतिः कान्तिर्यया सा । अवन्तीषु मालवेषु । अन्यत्तु प्रागेवोक्तम् ।

यस्यामिति । यस्याम् उज्जयिन्याम् । उत्तुङ्गेति । उत्तुङ्गमुच्चं सौधं धवलं गृहं तस्योत्सङ्ग उपरितले हर्म्यासिन्यः संगीतं गीतनृत्यादि तत्र सङ्गिनीनां व्यासक्तानामङ्गनानां स्त्रीणामतिमधुरेणातिमिष्टेन गीतरवेण गानस्वरेणाकृष्यमाणा अधोमुखा अवाङ्मुखा रथस्य स्यन्दनस्य तुरगा अश्वा यस्य सः । पुरोऽग्रे पर्यस्तः क्षिप्तो रथस्य पताकापटो वैजयन्तीपटो येनैवंभूतो गच्छन्व्रजन्दिवसकरः सूर्यः । आकृष्यमाणाधोमुखरथतुरगत्वाज्जेन कृतो विहितो महाकालस्य उज्जयिनीलिङ्गात्मकशंकरस्य प्रणामो येनैवंभूत इव प्रतिदिनमहर्निशं लक्ष्यते दृश्यते । जनैरिति शेषः । यस्यां चेति । यस्यामुज्जयिन्यां रवितमभाय सूर्यकिरणा । सिन्दूरेति । सिन्दूरमणयो मणिविशेषास्तेषां कुट्टिमेषु तदारुण्यप्रतिबिम्बात्संध्यारागेणारुणा इव । संलक्ष्य इति क्रियायाः पूर्वतः परतो वा राजन इति क्रियायाः सर्वत्रानुषङ्गः । किरणेषु मरकतहरितप्रतिबिम्बादाह—आरब्धेति । आरब्धमावर्तितं कमलिनीषु परिमण्डलं वलनं यैस्ते तादृशा इव । मरकतवेदिकास्वप्नमरकतपीठि-तर्पीठिकासु वैदूर्यमणिनैल्यप्रतिबिम्बादाह—गगनेति । अथ प्रसृता अपि नैल्यसाम्याद्गगन आकाशे पर्यस्ता विस्तीर्णा इव दृश्यते । वैदूर्यमणयो बालवायजानि तेषां भूमिषु । तन्मणिबद्धस्थलीष्वित्यर्थः । किरणेषु धूमलप्रति-बिम्बादाह—तिमिरेति । तिमिरपटलस्य ध्वान्तसमूहस्य यद्विघटनं भेदनं तत्रोद्यता इव कृतप्रयत्ना इव । केषु ।

---

१ भार्गीकतनुरिव. २ सत्सङ्गीतसंगिनीनाम्; सत्प्रसङ्गसंगिनीनाम् ३ कृष्यमाणा. ४ पुरःपर्यस्त. ५ प्रतिदिनम्. ६ सालक्ष्यते. ७ भगवान्दिवस. ८ नीलकमलिनी. ९ परिमण्डली; परिमिलना; परिमण्डलाः; परिमला; परिमीलनाः १० गगनतल. ११ प्रसृता.

धूममण्डलेषु, अभिभूततारकापङ्क्तय इव मुक्ताप्रालम्बेषु, विकचकमलचुम्बिन इव नितम्बिनीमुखेषु, प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकभित्तिप्रभासु, गगनसिन्धुतरंगावलम्बिन इव सितपताकांशुकेषु, पल्लविता इव सूर्यकान्तोपलेषु, राहुमुखकुहरप्रविष्टा इवेन्द्रनीलवातायनविवरेषु विराजन्ते रविगभस्तयः ।

यस्यां चानुपजाततिमिरत्वादविघटितचक्रवाकमिथुना व्यर्थीकृतसुरतप्रदीपाः संजातमदनानलदिग्दाहा इव यान्ति कामिनीनां भूषणप्रभाभिर्बालातपपिञ्जरा इव रजन्यः । यां च संनिहितविषमलोचनामनवरतमतिमधुरो रतिप्रलाप इव प्रसर्पन्मुखरीकरोति मकरकेतुदाहहेतुभूतो भवनकुलहंसकुलकोलाहलः । यस्यां च निशि निशि पवनविलोलैर्दुकूलपल्लवैरुल्लसद्भि-

---

कृष्णागुरुः कालागुरुस्तस्य धूमस्तेषां मण्डलेषु पटलेषु । मुक्तानां स्वच्छत्वादिदोषसंक्रमादाह—अभिभूतेति । अभिभूतास्तिरस्कृतास्तेजसा निर्धार्यमाणास्तारकाणां नक्षत्राणां पङ्क्तयो श्रेणयो यैस्तादृशा इव मुक्ताप्रालम्बेषु मुक्ताकलापेषु । मुखस्य विकचकमलसाम्यादाह—विकचेति । विकचानि विकस्वराणि यानि कमलानि तच्चुम्बिन इव नितम्बिनीमुखेषु प्रमदावदनेषु । अत्र सिन्दूरमरकतवैडूर्यधूमेषु तद्रूपविशेषातिशयो व्यङ्ग्यः । मुखे-ऽम्भोरुहगुणवत्त्वकमलापेक्षया कमलस्य भङ्गुरगुणवत्त्वात्स्फटिकरूपसंक्रमादाह—प्रभातेति । प्रभातस्य प्रत्यूषस्य या चन्द्रिका चन्द्रगोलिका तन्मध्यपतिता इव तदन्तःपातिन इव स्फटिकस्य चान्द्रोपलस्य भित्तयः कुड्यानि तासां प्रभासु कान्तिषु । उदये चन्द्रिकाया रक्तत्वात्, मध्ये च पाण्डुरत्वात्, प्रातस्तु स्फटिकसाम्यात्प्रभातपदम् । अत्रातिशयो व्यज्यते । तरंगसादृश्यात्सितपताकानां तत्संबन्धवशादाह—गगनेति । गगनसिन्धुः स्वर्धुनी तस्यास्तरंगाः कल्लोलास्तानवलम्बत इत्येवंशीला इव सितपताकांशुकेषु धवलध्वजवस्त्रे-षु । पताकानां श्वेतातिशयो व्यज्यते । सूर्यकान्तेषु संक्रमवशादाह—सूर्येति । पल्लवाः संजाता अस्येति पल्लविता अङ्कुरितास्तादृशा इव सूर्यकान्ता एवोपलाः प्रस्तरास्तेषु । इन्द्रनीलसंपर्कवशादाह—राह्विति । राहुः सैंहिकेयस्तस्य मुखमिव कुहरं बिलं तत्र प्रविष्टास्तदन्तर्गता इवेन्द्रनीलमणीनां ये वातायना गवाक्षास्तेषां विवरेषु छिद्रेषु विराजन्ते । अन्यत्स्पष्टं प्राग्वत् ।

यस्यां चेति । यस्यामुज्जयिन्यां रजन्यो रात्रय एवंभूताः सत्यो यान्ति । कीदृश्यः । न विघटितं न वियोजितं चक्रवाकानां कोकानां मिथुनं द्वन्द्वं याभिस्ताः । तत्र हेतुमाह—अनुपजातेति । अनुपजातं तिमिरं यस्यां तस्या भावस्तत्त्वं तस्मात् । व्यर्थीकृतेति । व्यर्थीकृता निःप्रयोजनीकृताः सुरतप्रदीपा रतप्रदीपा यकाभिस्ता [illegible] । अनुपजाततिमिरत्वादेवेति भावः । तत्रापि हेतुमाह—कामिनीनामिति । कामिनीनां दयितानां भूषणान्याभरणानि तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः । अत्र भूषणप्रभारूपेण हेतुनानुपजाततिमिरत्वम् । तेन चाविघटितचक्रवाकमिथुनत्वं व्यर्थीकृतदीपकत्वं चेति भावः । पुनः कीदृश्य इव । संजातेति । संजातः समुत्पन्नो यो मदनानलो मदनवह्निः स एव दिग्दाहो यासु तादृश्य इव बालातपो नवीन-सूर्यातपस्तेन पिञ्जराः पीतरक्तवर्णास्तादृश्य इव । यां चेति । यां नगरीं भवनं गृहं तस्य कुलं समूहस्तत्र हंस-कुलानि तेषां कोलाहलो मुखरीकरोति वाचालीकरोति । 'अभूततद्भावे च्विः' । कीदृशः । अतिमधुरोऽतिमि-ष्टः अनवरतं प्रसर्पन्प्रसरन् । कीदृश इव । रतीति । रतिः कंदर्पपत्नी तस्याः प्रलाप इव [illegible] इव । मकरेति । मकरकेतुना मदनेन दाहस्तस्य हेतुभूतः । अन्यत्र मकरकेतोर्दाहे हेतुभूतोऽस्य [illegible] वि-षय । [illegible] हेतुमाह—संनिहितेति । संनिहितः समीपस्थो विषमलोचनः शंभु-र्यस्यां सा । यस्यां चेति । यस्यां नगर्यां [illegible] ईदृशा [illegible] । [illegible]

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible].

मालवीमुखकमलकान्तिलज्जितस्येन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारितध्वजभुजाः प्रासादा लक्ष्यन्ते । यस्यां च सौधशिखरशायिनीनां[3] पश्यन्मुखानि पुरसुन्दरीणां मदनपरवश इव पतितः प्रतिमाच्छलेन लुठति बहलचन्दनजलसेकशिशिरेषु[4] मणिकुट्टिमेषु मृगलाञ्छनः ।

यस्यां च निशावसानप्रबुद्धस्य[5] तारतारमपि पठतः पञ्जरभाजः शुकसारिकासमूहस्याभिभूतगृहमारमस्वरामृतेन विसारिणा विलासिनीभूषणरवेणाविभाव्यमाना व्यर्थीभवन्ति प्रभातमङ्गलगीतयः । यस्यां चानिर्वृत्तिर्मणिप्रदीपानाम्, अन्तस्तरलता हाराणाम्, अस्थितिः संगीतमुरजध्वनीनाम्, द्वन्द्ववियोगश्चक्रनाम्नाम्[11][12], वर्णपरीक्षा कनकानाम्, अस्थिरत्वं ध्वजानाम्, मित्रद्वेषः कुमुदानाम्, कोशगुप्तिरसीनाम् । नि

शिनष्टि—दूरेति । दूरमूर्ध्वं प्रसारिता विस्तारिता ध्वजा वैजयन्त्य एव भुजा येषां ते तथा । किं कुर्वन्त इव इन्दोश्चन्द्रस्य कलङ्कं मालिन्यमपनयन्त इव दूरीकुर्वन्त इव । चन्द्रं विशिनष्टि—मालवीति । मालवदेशोद्भवा नार्यो मालव्यस्तासां मुखकमलानि तेषां कान्तिस्तया लज्जितस्य त्रपितस्य । तत्करणे कारणं दर्शयन्नाह—निशि निशीति । निशि निशि प्रतिनिशमुच्छ्रितैः शोभमानैः पवनेन वायुना विलोलैश्चञ्चलैः पताकाग्रैर्ध्वजाग्रैः । यस्यां चेति । यस्यां नगर्यां मृगलाञ्छनश्चन्द्रो मणिकुट्टिमेषु प्रतिमाच्छलेन प्रतिबिम्बमिषेण लुठति प्रसरति । कीदृशः । मदनेन कंदर्पेण परवशः पराधीन इव । हेतुमाह—किं कुर्वन् । पश्यन्निरीक्षमाणः । कानि । सौधशिखरशायिनीनां गृहप्रान्तस्थायिनीनां पुरसुन्दरीणां नगरनारीणां मुखानि वक्त्राणि । कीदृशेषु मणिकुट्टिमेषु । बहलेति । बहलं यच्चन्दनजलं मलयजद्रवमिश्रितमम्भस्तेन सेकः सिञ्चनं तेन शिशिरेषु शीतलेषु । अतएव पतित इति विशेषणं शिशिरत्वाच्छयनलाभाकाङ्क्षयेति भावः ।

यस्यां चेति । प्रभाते प्रत्यूषे मङ्गलं नैमित्तिका गीतयो व्यर्थीभवन्ति निष्फलीभवन्ति । व्यर्थीभवने हेतुद्वयं प्रदर्शयन्नाह—शुकेति । शुकः कीरः, सारिका पीतपादा, तयोः समूहः संघातस्तस्य । अभिभूतमभिभवं प्राप्तं गृहसारसानां येन । सारसानां मृदुशब्दे लक्षणया सारसस्वरस्तादृशेन स्वरामृतेन । विलासिनीति । विलासिन्यः स्त्रियस्तासां भूषणरवेणाभरणनिनादेन विसारिणा प्रसरणशीलेनाविभाव्यमाना, पराभूयमानाः । अथ शुकसारिकासमूहं विशिनष्टि—निशेति । निशाया रजन्या अवसाने प्रान्ते प्रबुद्धस्य जागृतस्य । तारेति । तारतारमत्युच्चैस्तरमपि पठतः पाठं कुर्वतः । पञ्जरेति । पञ्जरं भजन्तीति तथा तस्य । पञ्जरस्थितस्येत्यर्थः । यस्यां चेति । पूर्ववत् । अनिर्वृत्तिरनिर्वाणता मणिप्रदीपानाम् । न तु लोकानामनिर्वृतिः । 'निर्वृतिः स्वास्थ्ये' इति कोशः । क्वचित् 'अनिर्वृतिः' इति पाठः । तत्र निर्वृतिः सुखम् । अन्तस्तरलतेति । अन्तर्मध्ये तरलो मध्यमणिस्तस्य भावस्तत्ता । हाराणां मुक्तावलीनाम् । 'तरलो हारमध्यगः' इति कोशः । न तु लोकानामन्तश्चित्ते तरलता चाञ्चल्यम् । 'तरलं चञ्चलं चलम्' इति कोशः । अस्थितिरिति । अस्थितिरनवस्थानं संगीतमुरजध्वनीनां प्रेरणार्थं मुरजानां ध्वनिनाम् । न तु लोकानामस्थितिरमर्यादा । द्वन्द्ववियोग इति । द्वन्द्वस्य स्त्रीपुरुषस्य मिथुनस्य वियोगश्चक्रनाम्नां चक्रवाकानाम् । न तु लोकानां द्वन्द्वेन युद्धेन वियोगः स्त्रीपुरुषवियोगो वा । वर्णेति । वर्णः सुवर्णं तस्य परीक्षा परिज्ञानं कनकानां सुवर्णानाम् । न तु लोकानां वर्णो ब्राह्मणादिस्तस्य परीक्षा । अस्थिरत्वमिति । अस्थिरत्वं चाञ्चल्यं ध्वजानां केतूनाम् । न तु लोकानाम् । मित्रद्वेष इति । मित्रः सूर्यस्तेन सह द्वेषोऽप्रीतिः कुमुदानां कैरवाणाम् । चन्द्रविकासि

---

१ कलंकमप. २ दृष्टा ध्वज. ३ शिखरशायिनी. ४ शिशिरेषु मृग. ५ निशावसाने. ६ तारतरमपि पठतः ७ शारिकासमूहाभिभूत. ८ वेण न. ९ अनिर्वाण. १० दीपानाम्. ११ तरलता. १२ हारकानाम्. १३ चक्रनाम्नाम्; चक्रवाकनाम्नाम्.

बहुना । यस्यां सुरासुरचूडामणिमरीचिचुम्बितचरणनखमयूखः, निशितशूलदारितान्धकमहासुरः, गौरीनूपुरकोटिघृष्टशेखरचन्द्रशकलः, त्रिपुरभस्मरजःकृताङ्गरागः, मकरध्वजध्वंसविधुरया रत्या प्रसादयन्त्या प्रसारितकरयुगविगलितवलयनिकरार्चितचरणः, प्रलयानलशिखाकलापकपिलजटाभारभ्रान्तसुरसिन्धुरन्धकारातिः भगवान्, उत्सृष्टकैलासवासप्रीतिर्महाकालाभिधानः स्वयं वसति ।

तस्यां चैवंविधायां नगर्यां नलनहुषययातिधुन्धुमारभरतभगीरथदशरथप्रतिमः, भुजबलार्जितभूमण्डलः, फलितशक्तित्रयः, मतिमान्, उत्साहसंपन्नः नीतिशास्त्राखिन्नबुद्धिः, अधीतधर्मशास्त्रः, तृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोः, अनेक-

---

तात् । न तु लोकानां मिथेण मुद्रा द्वेषः । **कोश इति** । कोशः प्रतीकार (!) त्र गुप्तिर्गोपनमसीनां खड्गानाम् । न तु लोकानां कोशस्य भाण्डारस्य गुप्तिः । **किं बहुनेति** । किं बहुजल्पितेनेत्यर्थः । यस्यां नगर्यां महाकाल इत्यभिधानं यस्य स देवः स्वयं साक्षाद्वसति । तं विशिनष्टि—**सुरेति** । सुरासुराणां चूडामणिः शिरोरत्नं तस्य मरीचयः किरणास्तैश्चुम्बिताः स्पृष्टाश्चरणनखानां मयूखा यस्य सः । **निशितेति** । निशितं तीक्ष्णं यच्छूलं शस्त्रविशेषस्तेन दारितो विदारितोऽन्धकमहासुरो येन स तथा । **गौरीति** । गौरी मानवती तस्याः सान्त्वनावसरे तन्नूपुरस्य या कोटिस्तस्य घृष्टं घर्षणं प्रापितं शेखरेऽवतंसे चन्द्रशकलं यस्य स तथा । **त्रिपुरेति** । त्रिपुरस्य त्रिपुरदैत्यस्य भस्मरजसा कृतो विहितोऽङ्गरागो भस्मोद्धूलनं येन सः । तं स्वयमेव भस्मीकृत्य तेनाङ्गरागो विहित इति भावः । **मकरेति** । मकरध्वजस्य कंदर्पस्य यो ध्वंसो दाहस्तेन विधुरया दुःखितया रत्या मदनस्त्रिया प्रसादयन्त्या प्रसन्नीकुर्वत्या ईश्वरमिति शेषः । तया प्रसारितं विस्तारितं यत्करयुगं हस्तयुगं तस्माद्विगलितानि निपतितानि यानि वलयानि कङ्कणानि तेषां निकरः समूहस्तेनार्चितौ पूजितौ चरणौ पादौ यस्य सः । **प्रलयेति** । प्रलयसंबन्ध्यनलो वह्निस्तस्य शिखा ज्वालास्तासां कलापः समूहस्तेन कपिलः पिङ्गलो यो जटाभारः जटासमूहस्तेन भ्रान्ता भ्रमिता सुरसिन्धुर्गङ्गा यस्मात्स तथा । अन्धकारातिरन्धकनाम्नो दैत्यस्यारातिः शत्रुर्भगवान्माहात्म्यवान् । **उत्सृष्टेति** । उत्सृष्टा त्यक्ता कैलासवासप्रीती रजताद्र्यवस्थानस्नेहो येन सः ।

तस्यां चेति । तस्यां नगर्यामुज्जयिन्याम् । **एवमिति** । एवंविधायां पूर्वोक्तप्रकारेण व्यावर्णितस्वरूपायां तारापीडो नाम राजाभूदिति दूरेणान्वयः । अथ च तमेव विशिनष्टि—तत्र प्रथमान्तानि सर्वाण्यपि राजविशेषणानि । नलो नैषधः; नहुषो नृपविशेषो योऽगस्त्यशापादजगरो जातः, ययातिर्यदुपिता, धुन्धुमारः कुवलाश्वः, भरतो दौष्यन्तिः, भगीरथः सगरपौत्रः, दशरथो रामपिता, एतेषां प्रतिमः सदृशः । 'सदृक्षः प्रकारः प्रतिमः' इति कोशः । **भुजेति** । भुजबलेन बाहुबलेनार्जितमुपार्जितं भूमण्डलं पृथ्वीमण्डलं येन स तथा । फलिते संजातफले शक्तित्रयं यस्य स तथा । प्रभुशक्तिर्मन्त्रशक्तिरुत्साहशक्तिश्चेति शक्तित्रयम् । मतिमान्बुद्धिमान् । उत्साहः प्रगल्भता तेन संपन्नः सहितः । **नीतीति** । नीतिशास्त्रे व्यवहारग्रन्थेऽखिन्ना अशीर्णा बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तथा । **धर्म इति** । अधीतं पठितं धर्मशास्त्रं येन स तथा । **सूर्येति** । सूर्याचन्द्रमसोः शशिभास्करयोस्तृतीय इव । 'देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य दीर्घः' इति दीर्घः । केन तेजसा कान्त्या च । तत्र तेजः प्रकाशः कान्तिश्चन्द्रिका । राज्ञि तेजः प्रतापः, कान्तिः शोभा देहदीप्तिर्वा । **अनेकेति** । अनेके ये सप्ततन्तवो यज्ञास्तैः पूता पवित्रा मूर्तिः श-

---

१ यस्यां च. २ मरीचिचय. ३ विशाल. ४ चन्द्रशकलशेखरः. ५ करयुगल. ६ वलयततिकरचित. ७ सिन्धु. ८ अन्धकारिः. ९ निवसति; प्रतिवसति. १० नृगनल; नृग. ११ दशरथजनमेजयार्जुन. १२ [illegible]

सप्ततन्तुपूतमूर्तिः, उपशमितसकलजगदुपप्लवः, विहाय कमलवनान्यवगणय्य नारायणवक्षःस्थलवसतिसुखमुत्फुल्लारविन्दहस्तया शूरसमागमव्यसनिन्या[1] निर्व्याजमालिङ्गितो लक्ष्म्या, महामुनिजनसंसेवितस्य मधुसूदनचरण इव सुरसरित्प्रवाहस्य, प्रभवः सत्यस्य, शिशिरस्यापि रिपुजनसंतापकारिणः, स्थिरस्यापि नित्यं[2] भ्रमतो निर्मलस्यापि मलिनीकृतारातिवनितामुखकमलद्युतेरतिधवलस्यापि सर्वजनरागकारिणः, सुधासूतेरिव सागर[3] उद्भवो यशसः, पाताल[4] इवाश्रितो निजपक्षभीतैः क्षितिभृत्कुलैः[6], ग्रहगण इव बुधानुगतः, मकरध्वज इवोत्सन्नविग्रहः, दशरथ इव सुमित्रोपेतः, पशुपति-

---

रीरं यस्य स तथा । प्रयाजादीनि पञ्चाङ्गानि यागः प्रधानमिति सप्ततन्तवः । **उपशमितेति** । उपशमितः शान्तिं प्रापितः सकलजगतः समग्रविष्टपस्योपप्लव उपद्रवो येन स तथा । प्रकारान्तरेण तमेव विशेषयन्नाह—**विहायेति** । कमलवनानि सलिलजकाननानि विहाय त्यक्त्वा । नारायणस्य कृष्णस्य वक्षःस्थलं भुजान्तरस्थलं तत्र या वसतिर्निवासस्तस्याः सुखं सातं तदवगणय्यावगणनां कृत्वा । **उदिति** । उत्फुल्लं विकसितं यदरविन्दं कमलं तद्धस्ते यस्याः सा तथा । **शूरेति** । शूरेण सुभटेन सह समागमः संबन्धस्तस्मिन्व्यसनमासक्तिर्विद्यते यस्याः सा तथा लक्ष्म्या श्रिया निर्व्याजं निष्कपटमालिङ्गित उपगूहितः । सत्यस्य प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । तत्रोपमानमाह—**महेति** । महामुनिजना वसिष्ठादयस्तैः संसेवितस्य पर्युपासितस्य सत्यस्य प्रभवः । कस्य क इव । सुरसरित्प्रवाहस्य स्वर्धुनीरयस्य मधुसूदनचरण इव हरिपाद इव । यथा हरेः पादः स्वर्धुन्या उत्पत्तिस्थानं तथायमपि सत्यस्येति भावः । विशेषेण तमेव विशेषयन्नाह—**यश इति** । यशसः श्लोकस्योद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तत्रोपमानमाह—**सुधासूतेरिति** । सुधासूतेश्चन्द्रस्य सागरः समुद्र इव । 'अब्धिजश्चन्द्रः' इति कविरूढिः । अथ च चन्द्रयशसोः साम्यं प्रदर्शयंस्तद्विशेषणान्याह—**शिशिरेति** । शिशिरस्यापि शीतलस्यापि रिपुजना वैरिजना विरहिजना वा तेषां संतापो दाहस्तत्कारिण इति विरोधः । तत्परिहारस्तु संतापश्चित्तोद्वेग इत्यर्थात् । **स्थिरेति** । स्थिरस्यापि निश्चलस्यापि नित्यं सर्वकालं भ्रमतो गच्छतः । 'सर्वदिग्गामुकं यशः' इति कविरूढेः विरोधः । तत्परिहारस्त्वाकल्पान्तस्थायित्वात्स्थिरो नित्य इत्यर्थात् । **निर्मलेति** । निर्मलस्यापि गतमलस्यापि मलिनीकृता कश्मलीकृता अरातिवनितामुखान्येव कमलानि मुखपद्मकमलानि वा येन तथा इति विरोधः । तत्परिहारस्तु निर्मलस्य स्वच्छस्येत्यर्थात् । अत्र यशःशब्दस्य विरुद्धपुंल्लिङ्गत्वात्तद्विशेषणे पुंनिर्देशे न पुनरागमः । 'दधिसर्पिषी मङ्गले' इति बहुव्रीहिः । **अतीति** । अतिधवलस्याप्यतिशुक्लस्यापि सर्वजनानां समग्रलोकानां रागकारिण इति विरोधः । तत्परिहारस्तु रागः स्नेहस्तत्कारिण इत्यर्थात् । अत्र सर्वत्रापिशब्दो विरोधद्योतको विरोधोक्तिश्च । **पातालेति** । पातालं रसातलं तद्वदिव । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—**आश्रित इति** । क्षितिभृतो राजानः पर्वताश्च तेषु कुलिता वक्रास्तैराश्रित आश्रितः । उभयं विशिनष्टि—**निजेति** । निजा आत्मीया ये पक्षाः स्वजना बाजाश्च तेषां क्षितिक्षयभयाद्भीतास्त्रस्ताः । नृपाः स्वराज्यक्षयभीतास्तमाश्रिताः । पर्वतास्तु पक्षक्षयभीता रसातलमिति भावः । **ग्रह इति** । ग्रहा नक्षत्राणि तेषां गणः समूहस्तद्वदिव । सर्वत्रैकविशेषणेन विशेषयन्नाह—**बुधेति** । बुधाः पण्डितास्तैरनुगतः सहितः । तदुक्तम्—'व्यवहारवृत्तः पदैश्चिद्विद्भिर्भागैः सह' इति । पक्षे बुधः सौम्यः । **मकरेति** । मकरध्वजः कन्दर्पस्तद्वदिव । **उत्सन्नेति** । उत्सन्न उच्छेदं प्राप्तो विग्रहः शरीरं यस्य स तथा । पक्षे विग्रहो युद्धादिकलहः । दशरथ इव दशरथो रामपिता तद्वदिव । **सुमित्रेति** । सु-

---

१ शूरसमागमव्यसनिन्या. २ जनशरणम्; अविरतम्. ३ जननिधिः. ४ पातालवत्. ५ श्रुतिः. ६ क्षितिभृतां कुलैः; क्षितिभृत्कुलैः; क्षितिभृतः कुलैः.

रिव महासेनानुयातः, भुजगराज इव क्षमाभरगुरुः, नर्मदाप्रवाह इव महावंशप्रभवः, अवतार इव धर्मस्य, प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य, परिहृतप्रजापीडो राजा तारापीडोऽभूत् ।

यस्तमःप्रसरमलिनवपुषा पापबहुलेन कलिकालेन चालितमामूलतो धर्मं दशाननेनेव कैलासं पशुपतिरिवावष्टभ्य पुनरपि स्थिरीचक्रे । यं च रतिप्रलापजनितदयार्द्रहृदयहरनिर्मितमपरं मकरकेतुममंस्त लोकः । यं च जलनिधितरंगधौतमेखलान्तधान्तर्विचारितारागणद्विगुणिततटतरुकुसुमप्रकरादुदयदिन्दुबिम्बविगलदमृतबिन्दुासारार्द्रचन्द्रनादशिशिरकरतुरगखुरशिखरोल्लेखखण्डितोद्गसहितविद्रुमपल्लवादैरावतकरैर्लूनसल्लकीकिसलय-

---

शोभनं मन्त्रिमं सुहृत्तेनोपेतः सहितः । पक्षे सुमित्रा लक्ष्मणजननी । पशुपतिरिति । पशुपतिरीश्वरस्तद्वदिव । महेति । महती या सेना सैन्यं तयानुयातोऽनुगतः । पक्षे महासेनः षण्मुखः । भुजगेति । भुजगराजोऽनन्तस्तद्वदिव । क्षमेति । क्षमा शान्तिस्तस्या भरो भारस्तेन गुरुर्गरीयान् । पक्षे क्षमा पृथ्वी । शेषेण सहेदं वसुधा धृतेति लोकरूढिः । नर्मदेति । नर्मदा मेकलाद्रिजा तस्याः प्रवाहो रयस्तद्वदिव । महेति । महावंशो महत्कुलं तस्मात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्य स तथा । पक्षे महावंशो महावेणुः । वंशमूलान्नर्मदाप्रवाहः प्रादुर्भूत इति लोकोक्तिः । अवतार इव धर्मस्य धर्मस्यावतार इव जन्मान्तरमिव । प्रतीति । पुरुषोत्तमस्य विष्णोः प्रतिनिधिः प्रतिभाग इव । परीति । परि सामस्त्येन हृता त्यक्ता प्रजापीडा प्रजानिपीडा येन स तथा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

य इति । यः तारापीडः पशुपतिरिव कलिकालेन दशाननेनेवा मूलान्मूलं [illegible] आ मर्यादीकृत्य चालितं कम्पितं धर्ममवष्टभ्यावलम्बं दत्वा कैलासमिव पुनरपि स्थिरीचक्रे दृढीचकार । अथ कलिकालं विशेषयन्नाह—तम इति । तमोऽज्ञानं तस्य प्रसरः प्रसरणं तेन मलिनं कलुषं वपुः शरीरं यस्य स तथा तेन । पापेति । पापैरेनसा बहुलेन दृढेन । 'बहुलं दृढम्' इति कोशः । यं चेति । यं तारापीडं लोको जनोऽपरं भिन्नं मकरकेतुं मदनममंस्तावगणितवान् । तमेव विशिनष्टि—रतीति । रत्याः प्रलापेन परिदेवनेन जनितोत्पादिता या दया करुणा तयार्द्रं स्निग्धं हृदयं यस्य एतादृशो यो हरः शंभुस्तेन निर्मितं [illegible] । यं चेति । यं राजानम् । आहीरेति । [illegible] आ [illegible] मर्यादीकृत्य । आसेतोरिति । आ सेतुबन्धात् सेतुबन्धं आ मर्यादीकृत्य । आ मन्दरादिति । मन्दरं मेरुमा मर्यादीकृत्य । आगन्धमादनादिति । गन्धमादनं पर्वतमा मर्यादीकृत्य । [illegible] भावः । अथ [illegible] विशेषयन्नाह—जलेति । जलनिधिः समुद्रस्तस्य तरंगाः [illegible] [illegible] यस्मात् । पक्षमिति । [illegible] । उदयादिति । उदय [illegible] । अतिशिशिरेति । [illegible] । ऐरावत इति । [illegible]

1 [illegible]. 2 [illegible]. 3 [illegible]. 4 [illegible]. 5 [illegible]. 6 [illegible]. 7 [illegible]. 8 [illegible]. 9 [illegible]. 10 [illegible]. 11 [illegible].

[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] सेवाञ्जलि [illegible]

[illegible]म् । [illegible] । [illegible]ति । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] तथा तस्मात् । [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] यस्मिन्स तथा तस्मात् । [illegible]
[illegible] यस्मिन्स तथा तस्मात् ।
मलेति । [illegible] । तेन [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । अथ [illegible]—[illegible]ति । [illegible]
[illegible] निर्झरो [illegible] जलं पानीयं [illegible] यस्मिन्स तथा
तस्मात् । अमृतेति । अमृतं पीयूषं [illegible] । [illegible] । तत्र [illegible]
स हि मथनवेलायां सुर[illegible] [illegible] । तत्र [illegible]
[illegible] तेन [illegible] यस्मिन्स तथा तस्मात् । सुरेति । सुरा देवा
असुरा दैत्याः [illegible] क्रीडया [illegible]
[illegible] तस्य यः आरम्भ उपक्रम[illegible] [illegible]
[illegible] यस्मिन्स तथा तस्मात् । अमृतेति । अमृतस्य पीयूषस्य ये [illegible]
[illegible] सानूनि शिखराणि यस्य स तथा तस्मात् । आमन्द्रा[illegible] प्रागेव व्याख्यानम् । अथ [illegible]
विशेषणमाह—नरेति । नरनारायणौ नामार्जुनवासुदेवौ तयोर्यो [illegible]
बदरिकाश्रमस्तेन रमणीयात्सुन्दरात् । कुबेरेति । कुबेरपुरमलकापुरी तस्याः सुन्दरं [illegible]
[illegible]भरणशब्देन मुखराणि वाचालानि शिखराणि यस्मिन्स तथा तस्मात् । समर्थीति । [illegible]
[illegible]नेन सैध्यावन्दनेन पूतं पवित्रं प्रस्रवणाम्भो निर्झराम्भो यस्मिन्स तथा तस्मात् । वृकोदरेति । [illegible]
दरेण भीमेनोद्दलितं छेदितं सौगन्धिकखण्डं सौगन्धिकाभिधं वनं तेन सुगन्धि सुरभि मण्डलं भूमिभागो यस्य
स तथा तस्मात् । अत्र कथा—पाण्डवा द्यूते जिताः सन्तो विन्ध्याटवीं प्रविष्टाः । तत्र द्रौपद्या दोहद उत्पन्न
सौगन्धिककुसुमेषु । ततो भीमसेनेन गत्वा सरोऽध्यासीनं नागराजं जित्वा [illegible]
सौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्वाश्रममेवायायौ । गन्धमादनादिति प्रागेव व्याख्यानम् । अथ [illegible]
माह-शिरोभिरिति । शिरोभिर्मस्तकैः [illegible] । [illegible] । सेवेति । सेवायै योऽञ्जलिः स एव कमल[illegible]

---

१ कुल. २ पुष्पाप. ३ निर्गत. ४ अभिवन्द्यमान. ५ निपात. ६ सन्तकलिन. ७ मावाणः. ८ सुरासुराववरि[illegible]
९ आरम्भ. १० चलावस्थित. ११ निम्मात्. १२ आमन्द्राचलात्. १३ खण्डमण्डलात्. १४ मैकला[illegible]
१५ मुकुन्देन्द्वरैः.

रणनखमयूखसंवलितमुकुटपत्रलताग्रन्थयो भयचकिततरलतारदृशो भुजबलविजिताः प्रणेमुरवनिपाः ।

येन चानेकरत्नांशुपल्लविते व्यालम्बिमुक्ताफलजालके दिग्गजेनेव कल्पतरावाक्रान्ते सिंहासने भरेण शिलीमुखव्यतिकरकम्पिता लता इव नेमुरायामिन्यः सर्वदिशः । यस्मै च मन्ये सुरपतिरपि स्पृहयांचकार । यस्माच्च धवलीकृतभुवनतलः सकललोकहृदयानन्दकारी कैलासादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः । यस्य चामृतामोदसुरभिपरिमलया मन्दरोद्धतबहलदुग्धसिन्धुफेनलेखयेव धवलीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनमभ्रम्यत कीर्त्या । यस्य चातिदुःसहप्रतापसंतापखिद्यमानेव क्षणमपि न मुमोचातपत्रच्छायां राजलक्ष्मीः । तथा च येन दिष्टवृद्धिमिव शुश्राव, उपदेशमिव जग्राह, मङ्गलमिव बहु मेने

तेन दन्तुरं संवलितम् । **चरणेति** । तस्य राज्ञश्चरणौ पादौ तयोः नखा नखराः तेषां मयूखाः किरणास्तैः संवलिता मुकुटे या पत्रलता तस्या ग्रन्थयो येषां ते तथा । **भयेति** । भयेन साध्वसेन चकिता त्रस्ता तरला चञ्चला तारा कनीनिका यासामेवंविधा दृशो येषां ते तथा । **भुजेति** । भुजबलेन बाहुबलेन विजिता निर्जिताः । अन्यत्तु प्रागेवोक्तम् ।

येन चेति । येन च राज्ञा दिग्गजेनेव कल्पतरौ सिंहासने नृपासन आक्रान्ते सति भरेण भारेणायामिन्यो विस्तारवत्यः सर्वदिशो नेमुः प्रणता बभूवुः । का इव । लता इव प्रतत्य इव । कीदृश्यः । शिलीमुखा भ्रमरास्तेषां व्यतिकरः संबन्धस्तेन कम्पिता धूताः । दिक्पक्षे शिलीमुखा बाणाः । अथ च सिंहासनविशेषणानि—**अनेकेति** । अनेकानि रत्नानि तेषामंशवः किरणास्तैः पल्लविते किसलयिते । **व्यालम्बीति** । व्यालम्बीनि व्यालम्बमानानि मुक्ताफलानां रसोद्भवानां जालकानि समूहा यस्मिन् । **यस्मै चेति** । अहमिति मन्ये । यस्मै राज्ञे सुरपतिरिन्द्रोऽपि स्पृहयांचकार सस्पृहोऽभूत् । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । इन्द्रस्पृहणीयतामाह—**यस्मादिति** । यस्माद्राज्ञो गुणाः शौर्यादयस्तेषां गणः समूहो निर्जगाम बहिर्निर्ययौ । यस्मादित्यवधौ पञ्चमी । गुणान्विशिनष्टि—**धवलीति** । धवलीकृतं शुभ्रीकृतं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तथा । **सकलेति** । सकललोकानां समग्रजनानां यानि हृदयानि चेतांसि तेषामानन्दकारी प्रमोदकृत् । कः कस्मादिव । कैलासात्कैलासनाम्नः पर्वतप्रदेशाद्धंसनिवहः सितच्छदसमूह इव । **यस्येति** । चः पूर्वोक्तसमुच्चये । यस्य राज्ञः कीर्त्या निरन्तरा दशसु दिक्षु मुखरितभुवनं यथा स्यात्तथाभ्रम्यत । भावे रूपम् । अथ कीर्तिविशेषणानि—**अमृतेति** । अमृतस्य पीयूषस्य य आमोदस्तद्वत्सुरभिः प्रकटितः प्रकृष्टः सुगन्धिश्च परिमलो यस्याः सा तथा । 'कीर्तेः सौगन्ध्यं वर्ण्यते' इति कविसमयः । **धवलीति** । धवलीकृतः शुभ्रीकृतः सुरासुरलोको देवदानवलोको यया सा तथा । कयेव । **मन्दरेति** । मन्दरेण सर्वाद्रिणोद्धतो दुर्दान्तो यो बहलो दृढो दुग्धसिन्धुः क्षीरसमुद्रस्तस्य फेनोऽब्धिकफस्तस्य लेखयेव वीथ्येव । मन्थनसमये तथापि सुरासुरलोकः शुभ्रीकृत इति तदुपमानमिति भावः । **यस्य चेति** । यस्य राज्ञो राजलक्ष्मी राज्यश्रीरातपत्रस्य छत्रस्य छायामातपाभावलक्षणं क्षणमपि निमेषमात्रमपि न मुमोच न तत्याज । तत्राक्रान्ताया अपि शीतलस्थलाश्रयणं स्यादित्याशयेनाह—**अतीति** । अतिदुःखेन सोढुं शक्योऽतिदुःसहः एवंविधो यः प्रतापः कोशदण्डजनितं तेजस्तस्माद्यः संतापो घर्मस्तेन खिद्यमानेव पीड्यमानेव । अथ पञ्चक्रियाणामेकेनैव कर्त्रा संबन्धं दर्शयन्नाह—**तथा चेति** । यस्य राज्ञश्चरितं शौर्यविस्फूर्जि-

---

१ मयूखाग्र. २ मथिता. ३ तारकदृशो. ४ अवनीपालाः. ५ रत्नांशुक; रत्नांशुजाल. ६ व्यालम्बि. ७ मुक्ताजालके. ८ सर्वा दिशः. ९ मन्येऽनन्यसाधारणराजसिंहासने सुरपतिः. १० उद्धत; उद्धते. ११ मभ्राम्यत. १२ मातपत्रच्छायाम् १३ अस्य. १४ दिष्टवृद्धिम्. १५ बहुमङ्गलमिव मेने.

मन्त्रमिव जजाप, आगममिव न विसस्मार चरितं जनः । यस्मिंश्च राजनि गिरीणां विपक्षता, प्रलयानां परत्वम्, दर्पणानामभिमुखावस्थानम्, शूलपाणिप्रतिमानां दुर्गाश्लेषः, जलधराणां चापधारणम्, ध्वजानामुन्नतिः, धनुषामवनतिः, वंशानां शिलीमुखमुखक्षतिः, देवतानां यात्रा, कुसुमानां बन्धनस्थितिः, इन्द्रियाणां निग्रहः, वनकरिणां वारिप्रवेशः, वैश्रवण-निधारणाम्, व्रतिनामभिधारणम्, महाणां तुलारोहणम्, अगस्त्योदये विषशुद्धिः, केश-नखानामायतिभङ्गः, जलददिवसानां मलिनाम्बरत्वम्, रत्नोपलानां भेदः, मुनीनां योग-

---

सं निरिदिदिमिव भाग्याभ्युदयमिव जनो लोकः श्रुतवाक्यमिवान् । उपदेशमिव गुरुनिर्देशमिव अवर्ग गृहीतवान् । मङ्गलमिव श्रोत्रपीयमिव बहु मेने सर्वाविरुद्धत्वेन मान्यवान् । मन्त्रो देवताधिष्ठानरूपमिव जप-जपितवान् । आगमं सिद्धान्तमिव न विसस्मार न विस्मृतवान् । अत इत्यस्य सर्वत्र संबन्धः । यस्मिं-श्चेति । यस्मिन्शासतीडे राजनि । 'हिरयोत्वां' इति चाक्यार्थोनः । इदं पृथिव्यामासीत् । तदेव दर्शयति—गिरीत्यादि । गिरीणां पर्वतानां विपक्षता पक्षराहित्यम् । इन्द्रेण पक्षच्छिदा गिरीणामिति प्रसिद्धेः । न तु लोकानां विपक्षता शत्रुता । प्रलयानां स्वादीनां परत्वं प्रकृत्युपरिवर्तमानत्वम् । न तु लोकानां परत्वं भिन्नत्वं शत्रुत्वं वा । अभिमुखं जनानामवस्थीयतेऽनेनेत्यभिमुखावस्थानम् । कर्मणि ल्युट् । दर्पणानां प्रति-बिम्बानाम् । न तु लोकानां कस्यचित्पुरतः कम्प्याद्यवस्थानम् । सर्वेषां स्वधर्मानिरतत्वादिति भावः । शूलपाणिरीश्वर-स्तस्य प्रतिमासु मूर्तिषु दुर्गा पार्वती तयाश्लेषोऽभिष्वङ्गः । न तु लोकानां दुर्गे विषमस्थले तेन श्लेष संचरः । राजप्रतापभयात् । जलधराणां मेघानां चापधारणमिन्द्रधनुर्धारणम् । न तु लोकानाम् । भयाभावात्तथा धनुरग्र-मम् । ध्वजानां वैजयन्तीनामुन्नतिरूर्ध्वमुन्नत्वेन । न तु लोकानाम् । अहंकृतेरभावात् । धनुषां चापानामव-नतिर्नमनम् । न तु लोकानां बलात्कारेण नतिः । सर्वेषां स्वाधीनवृत्तित्वात् । वंशानां वेणूनां शिलीमुखा भ्रमरास्तैः मुखैराननैः क्षतिश्छेदः । न तु लोकानां शिलीमुखा बाणास्तैः क्षतिः पीडा । युद्धाभावात् । 'भलिबाणौ शिलीमुखौ' इति कोशः । देवतानां यात्रा उत्सवविशेष । न तु लोकानां यात्रा भयाद्गमनम् । 'यात्रा स्यापने गतौ' इत्यनेकार्थः । कुसुमानां पुष्पाणां बन्धनेन ग्रथनेन स्थितिः । न तु लोकानां बद्धानामवस्थानम् । सर्वेषां निरपराधित्वात् । इन्द्रियाणां करणानां निग्रहो निरोधः । न तु लोकानां निग्रहो दण्डः । वनकरिणामरण्यवासिगजानां वारिप्रवेशः । यथा गजबन्धनं क्रियते सा वारिः । 'वारी तु गजबन्धनी' इति कोशः । न तु लोकानां दिव्यार्थं वारिप्रवेशः । लेश्यं वैश्रवणनिधाराणां सप्तमभाग-त्वम् । न तु लोकानां नैश्यं कौर्यम् । व्रतिनां योगिनामभिधारणम् । न तु लोकानामसौ धारणम् । महार्घा-णामुत्पन्नानां तुलारोहणं तुला हस्तिमस्तकमारोहणं सकम । न तु लोकानां दिव्यार्थं तुलारोहणम् । अगस्त्योद-येऽगस्त्यस्य मुनेरुदये विषशुद्धिर्विषं पानीयं तस्य शुद्धिः स्वच्छता । न तु लोकानां विषेण शुद्धिः दिव्यप्र-कारः । तदुक्तम्—'अगस्त्यस्योदये जलानाममेव तेन शुद्धिर्विषवताम्' इति । केशनखानामायतिर्दैर्घ्यं तस्य भङ्गो विच्छेदः । न तु लोकानामायतिरुत्तरः कालस्तस्य भङ्गो लक्षणया दु गजनत्वम् । नियेन तदि-[illegible] । 'आयतिस्तूत्तरः कालः' इति कोशः । जलदो घनाघनस्तत्कालीना ये दिवसा वासरास्तेषां [illegible] मलिनाम्बरत्वम् येषु तेषां भावस्तत्त्वम् । न तु लोकानां मलिनाम्बरत्वं मलोपयुक्तवसनत्वम् । रत्नोपलानां मणीनां भेद स्फोटनम् । न तु लोकानां मन्त्रभेदः । मुनीनां तपस्विनां योगश्चित्तवृत्ति-निरोधस्तस्य साधनं करोति । न तु लोकानां योगो मिथ्याभियोगः कार्मणं वा तस्य साधनं दुष्करणमिति ।

---

१ आगमगवज्जर. २ दर्पणान. ३ पक्षानां कालविषं प्रतीहाराणामभिधारणे वैश्रवणभिधाराणां अवकाश. ४ शिलीमुखक्षति. ५ देवतान. ६ भैरवाः. ७ भक्तिश्रवणानां वैश्रवण. ८ व्रतिनामभिधाराधारणम्. ९ विशुद्धि.. १० अस्वर.

साधनम्, कुमारस्तुतिषु तारकोद्धरणम्, उष्णरश्मेर्ग्रहणशङ्का, शशिनो ज्येष्ठातिक्रमः, महाभारते दुःशासनापराधाकर्णनम्, वयःपरिणामे दण्डग्रहणम्, असिपरिवारेष्वकुशलयोगः, कामिनीकुचभङ्गेषु वक्रता, करिणां दानविच्छित्तिः, अक्षक्रीडासु शून्यगृहदर्शनं पृथिव्यामासीत् ।

तस्य च राज्ञो निखिलशास्त्रकलावगाहगम्भीरबुद्धिः, आशैशवादुपारूढनिर्भरप्रेमरसः, नीतिशास्त्रप्रयोगकुशलः, भुवनराज्यभारनौकर्णधारः, महत्स्वपि कार्यसंकटेष्वविषण्णधीः, धाम धैर्यस्य, स्थानं स्थितेः, सेतुः सत्यस्य, गुरुर्गुणानाम्, आचार्य आचाराणाम्, धाता धर्मस्य, शेषाहिरिव महीभारधारणक्षमः, सलिलनिधिरिव महासत्त्वः, जरासंध इव घटित-

---

कुमारः षण्मुखस्तस्य स्तुतयो गुणवर्णनानि तासु तारकस्य दैत्यस्योत्प्राबल्येन हरणं नाशनम् । न तु लोकानां तारका कनीनिका तस्या उद्धरणमुत्कर्षणम् । उष्णरश्मेः सूर्यस्य ग्रहणशङ्कोपरागशङ्का । न तु लोकानां ग्रहणं नियन्त्रणं तस्य शङ्कारेका । शशिनश्चन्द्रस्य ज्येष्ठा नक्षत्रं तस्यातिक्रमस्तदुल्लङ्घनम् । न तु लोकानां ज्येष्ठो भ्रात्रादिस्तस्यातिक्रमोल्लङ्घनम् । महाभारते शास्त्रे दुःशासनो दुर्योधनलघुभ्राता तस्य योऽपराधः दुर्योधनाज्ञया दुःशासनेन द्यूते जितेषु पाण्डवेषु द्रौपदी केशेषु गृहीताकृष्टेत्यपराध आगतस्तस्याकर्णनं श्रवणम् । न तु लोकानां दुष्टं शासनं येषां ते दुःशासनाः दुष्टमनुजास्तेषामपराधश्रवणम् । वयोऽवस्था तस्य परिणामः पक्वता तस्मिन्दण्डो यष्टिस्तस्य ग्रहणम् । न तु लोकानां दण्डः करस्तदादानम् । असिपरिवारेषु खड्गपिधानेष्वकुशलयोगो न विद्यते कुशलं यस्मात्सोऽकुशलः खड्गस्तेन योगः संबन्धः । न तु लोकानां परिवारेषु परिच्छदेष्वकुशलमपुण्यं तस्य योगः । 'पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलम्' इत्यनेकार्थः । अकुत्सितं शोभनं चर्म तस्य योगः । अन्यत्राकुशलमक्षेम जरादि तेन योगो नास्तीति वा । केचित् 'असिपरिवारेषु कलङ्कयोगः' इति पठन्ति । कलङ्कः श्यामिका । अन्यत्र दोष इत्यर्थः । कामिनीनां स्त्रीणां कुचभङ्गेषु पयोधरपत्ररचनायां वक्रता कुटिलता । करिणां हस्तिनां दानं मदः । 'मदो दानप्रवृत्तिश्च' इति कोशः । तस्य विच्छित्ती रचना । न तु लोकानां दानं वितरणं तस्य विच्छित्तिर्नाशः । अक्षक्रीडासु द्यूतक्रीडासु शून्यगृहदर्शनं शून्यगृहावलोकनम् । खेलिन्या शून्यमित्यर्थः । न तु लोकानां शून्यस्थलदर्शनम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तस्य चेति । तस्य राज्ञोऽमात्यः शुकनासो नाम ब्राह्मण आसीद्बभूव । अथ प्रथमान्तानि तस्य विशेषणानि । **निखिलेति** । निखिलानि यानि शास्त्राणि कलाश्च तासामवगाहस्तदभिप्रायाकलनं तेन गम्भीराऽलब्धमध्या बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तथा । आ शैशवादा बाल्यादुपारूढ आश्रितो निर्भरो निबिडः प्रेमरसः स्नेहरसो यस्मिन्स तथा । **नीतीति** । नीतिशास्त्रं व्यवहारग्रन्थस्तस्य प्रयोगस्तदर्थपरीक्षणं तत्र कुशलो दक्षः । **भुवनेति** । भुवनानां राज्यमाधिपत्यं तस्य भारो वीवधस्तल्लक्षणा या नौर्द्रोणी तस्याः कर्णधारो नाविकः । **महत्स्वपीति** । महत्स्वपि गुरुष्वपि कार्यसंकटेषु कृतकष्टेष्वविषण्णाविषादवती धीर्बुद्धिर्यस्य स तथा । **धामेति** । धैर्यस्य धीरिमाया धाम गृहम् । स्थितेर्मर्यादायाः स्थानं स्थलम् । सत्यस्यावितथस्य सेतुः पालिः । गुणानां शौर्यादीनां गुरुर्हितोपदेष्टा । आचाराणां शिष्टजनाचीर्णमार्गाणामाचार्य उपदेष्टा । धर्मस्य वृषस्य धाता प्रजापतिः । **शेषेति** । शेषाहिरनन्तस्तद्वदिव मह्याः पृथ्व्या भारो वीवधस्तस्य धारणमुद्वहनं तत्र क्षम इत्यभङ्गश्लेषः । **सलिलेति** । सलिलनिधिः समुद्रस्तद्वदिव । सर्वत्रैकविशेषणेनोभयं विशेषयन्नाह— **महेति** । महत्सत्त्वं साहसं यस्मिन् । पक्षे महासत्त्वा जलचारिणः । **जरेति** । जरा राक्षसी तया साक्षात्सं-

---

१ धारणम्. २ ग्रहणाशङ्का. ३ दुःशासनापराधः. ४ असिधारासु कोशगुप्तिः. ५ वक्रता कामिनीनां कुचभङ्गेषु. ६ कुचपत्र. ७ तस्य राज्ञो. ८ कलाकलापावगाहनगभीर; कलापावगाहनगभीर. ९ मारैक. १० सिन्धुः. ११ सकलमही. १२ महासत्त्वनिवासः. १३ प्रकटित.

संधिविग्रहः । त्र्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गः, युधिष्ठिर इव धर्मप्रभवः, सकलवेदवेदाङ्गवित्, अशेषराज्यमङ्गलैकसारः, बृहस्पतिरिव सुनासीरस्य, कविरिव वृषपर्वणः, वसिष्ठ इव दशरथस्य, विश्वामित्र इव रामस्य, धौम्य इवाजातशत्रोः, दमनक इव नलस्य, सर्वकार्येष्वाहितमतिरमात्यो ब्राह्मणः शुकनासो नामासीत् ।

यो नरकासुरशस्त्रप्रहारभीषणे भ्रमन्मन्दरनितम्बनिर्दयनिष्पेषकठिनांसपीठे नारायणवक्षःस्थलेऽपि स्थितामदुष्करलाभामन्यत प्रज्ञाबलेन लक्ष्मीम् । यं चासाद्य दर्शितानेकराज्यफला लतेव पादपमनेकप्रतानगहना विस्तारमुपययौ प्रज्ञा । यस्य चानेकचारपुरुषसहस्रसंचार-

---

धितत्वाज्जरासंधस्तद्वदिव । कथा चात्र—राजगृहे जरासंधपित्रा बृहद्रथेन राज्ञीभ्यां पुत्रार्थमाराधितेन महर्षिणा चण्डकौशिकेनाम्रफलं प्रदत्तम् । तच्च सोऽर्धार्धं कृत्वा राजमहिषीभ्यां दत्तवान् । तयोश्चार्धार्धशरीरं बालकद्वयं जातम् । तद्दृष्ट्वा तयोः कुपितेन राज्ञा श्मशानभूमौ मुक्तम् । तत्र च जरया संधितमेकत्र योजितमिति जरासंधनाम संवृत्तमस्येति वार्ता । उभयं विशिनष्टि—घटितेति । घटितौ विहितौ संधिविग्रहौ येन । तत्र संधिः साम, विग्रहो युद्धम् । पक्षे जरया पिशाच्या घटितः संधिः संघटनं यस्य संधिविग्रहस्य शरीरस्येति घटितसंधिविग्रहं यस्य जरासंधस्येति द्वितीयाबहुव्रीहिः । त्र्यम्बकेति । त्र्यम्बक ईश्वरस्तद्वदिव । प्रसाधितेति । प्रसाधितं स्वायत्तीकृतं दुर्गं विषमस्थलं येन । पक्षे प्रसाधिता प्रसन्नीकृता दुर्गा पार्वती येन स तथा । युधिष्ठिर इति । युधिष्ठिरो धर्मपुत्रस्तद्वदिव । धर्मस्य नीतिधर्मादेः प्रभव उत्पत्तिर्यस्मात् । पक्षे धर्मात्प्रभवो यस्येति विग्रहः । सकलेति । सकलानि समग्राणि यानि वेदवेदाङ्गानि शिक्षादीनि तेषां वित् । अशेषेति । अशेषं समग्रं यद्राज्यं तत्र मङ्गलैकसारः कल्याणैकरहस्यभूतः । प्रकारान्तरेण तमेव विशेषं विशेषयन्नाह—सुनासीरस्येन्द्रस्य बृहस्पतिः सुरगुरुस्तद्वदिव । वृषपर्वणो दैत्यस्य कविः शुक्रस्तद्वदिव । दशरथस्य रामपितुर्वसिष्ठोऽरुन्धतीजानिस्तद्वदिव । रामस्य दाशरथात्मजस्य विश्वामित्रः कौशिकस्तद्वदिव । अजातशत्रोर्धर्मपुत्रस्य धौम्यः सचिवस्तद्वदिव । नलस्य नैषधेर्दमनकाभिधानोऽमात्यस्तद्वदिव । अयं तारापीडस्य तथेति भावः । सर्वेति । सर्वकार्येषु समग्रकृत्येष्वाहिता स्थापिता मतिर्बुद्धिर्येन स तथा । अन्यत्तु प्रागेवोक्तम् ।

य इति । यः शुकनासः प्रज्ञाबलेन बुद्धिसामर्थ्येनादुष्करलाभां स्वल्पप्रयासलभ्यां लक्ष्मीं श्रियममन्यतामन्यत । कीदृशीम् । नारायणस्य कृष्णस्य वक्षःस्थलं भुजान्तरं तत्र स्थितामासेदुषीमपि । एतेन तत्रत्यानिकाठिन्यं सूचितम् । वक्षःस्थलं विशिनष्टि—नरकेति । नरकासुरो दैत्यस्तस्य शस्त्राणि तेषां प्रहारोऽभिघातस्तेन भीषणे भयानके । भ्रमदिति । भ्रमंश्चासौ मन्दरश्च भ्रमन्मन्दरस्तस्य यो नितम्बः कटकस्तस्य यो निर्दयं निरनुकम्पं निष्पेषश्चूर्णीभावस्तत्कर्तव्यतायां कठिनं कठोरमंसपीठं स्कन्धपीठं यस्मिन् । अथवा निर्दयेत्यावननिर्विशेषेणेति बोध्यम् । मथनावसरे हि मन्दरनितम्बा अंगयोर्लग्ना इति भावः । एतेन मन्दरादप्यंसयोरधिककाठिन्यमिति ध्वनितम् । यमिति । यं शुकनासाख्यममात्यं प्राप्य प्रज्ञा विस्तारं विशालतामुपययौ प्राप्तवती । तां विशिनष्टि—दर्शितेति । दर्शितानि प्रकटितान्यनेकराज्यान्येव फलानि यया सा तथा । केवलमेव यथा लता पादपं वृक्षं प्राप्य विस्तारं याति । कीदृशी । अनेकेति । अनेकैः प्रतानैस्तन्तुभिर्गहनानि निबिडानि । यस्येति । यस्य मन्त्रिणो धरणीतले जगतीतले राज्ञां समुच्छ्रितमप्युच्छ्रितमन्तर्व्याहृतं प्रतिदिनमविदितमज्ञातं नासीत् । न बभूवेत्यर्थः । कस्मिन्निव । भवन [illegible] गृह इव । यथा सदने किंचिदप्यज्ञातं न स्यात् । भुवनतलं विशेषयन्नाह—अनेकेति । अनेका ये चारपुरुषाः प्रणिधिपुरुषास्तेषां सहस्रं तस्य

---

१ मण्डलेश. २ दमनक इव भीमस्य सुमतिरिव नलस्य. ३ अभिहित. ४ नामाभवत्. ५ शस्त्रभीषण. ६ मन्दरगिरिंद. ७ समासाद्य. ८ महाप्रतानमनेकगहना. ९ उपाययौ. १० चसानेक. ११ परिचिते; विचिते.

निचिते चतुरुदधिवलय[1]परिधिप्रमाणे धरणीतले[2] भ्रमन इवाविदितमहत्त्वः समुच्छ्वसितमपि राज्ञां नासीत् ।

स राजा बाल एव सुरकुञ्जर[3]करपीवरेण राज्यलक्ष्मी[4]लीलोपधानेन सकलजगदभय[5]-दानयज्ञदीक्षा[6]यूपेन स्फुरदसिलतामरीचिजालजटिलेन निखिलारातिकुलप्रलयधूमकेतुदण्डे[7]-न बाहुना विजित्य सप्तद्वीपवलयां वसुंधरां तस्मिञ्छुकनासनाम्नि मन्त्रिणि सुहृदीव राज्यभारमारोप्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा कर्तव्यशेषमपर[8]मपश्यन् । प्रशमिताशेषवि-पक्षतया[9] विगताशङ्कः[10] शिथिलीकृतवसुंधराव्यापारः[11] प्रायो[12] यौवनसुखान्य[13]नुबभूव । तथा हि । कदाचिदुल्लसत्कठोरकपोलपुलकजर्जरितकर्णपल्लवानां प्रणयिनीनां चन्दनजलच्छटाभिरिव स्मितसुधाच्छविभिरभिषिच्यमानः, कर्णोत्पलैरिव लोचनांशुभिस्ताड्यमानः कुङ्कुमधूलि[14]-भिरिवाभरणप्रभाभिराकुलीक्रियमाणलोचनः[15], धवलांशुकैरिव करनख[16]मयूखजालकैराहन्य-

---

संचारः परिभ्रमणं तेन निचिते पूरिते । चतुरिति । चतुरुदधीनां चतुःसमुद्राणां वलयं कङ्कणं तस्य या किंचिदधिका त्रिगुणिता परिधिः परिक्षेपः स एव प्रमाणं यस्य स तस्मिन् ।

स इति । स राजा तारापीडो बाल एव । सुरेति । सुरकुञ्जरो हस्तिमल्लस्तस्य करः शुण्डा तद्वत्पी-वरेण पुष्टेन । राज्येति । राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीस्तस्या लीलोपधानेन लीलोपबर्हेण । सकलेति । सकलजगतः समग्रविष्टपस्य यदभयदानं तदेव यज्ञदीक्षा तत्र यूपेन यज्ञस्तम्भेन । स्फुरदिति । स्फुरन्ती देदीप्यमाना यासिलता खड्गलता तस्या मरीचिजालं कान्तिसमूहस्तेन जटिलेन व्याप्तेन । निखिलेति । निखिलाः समग्रा येऽरातयः शत्रवस्तेषां यानि कुलानि तेषां प्रलयो विनाशस्तत्र धूमकेतुर्ग्रहविशेषस्तस्य दण्डेन पुच्छेन । दण्डा-कृतिरूपत्वात्पुच्छस्येति भावः । एवंविधेन बाहुना भुजेन । सप्तेति । जम्बूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्कराः सप्तद्वीपा एव वलयं कङ्कणं यस्या एवंभूतां वसुंधरां विजित्य तस्मिञ्छुकनासनाम्नि मन्त्रिणि सुहृदीव मित्र इव राज्यभारमारोप्य निधाय सुस्थिताः सुखेन स्थायिन्यः प्रजाः प्रकृतीः कृत्वा निष्पाद्य कर्तव्यशेषमितः परं किं कर्तव्यमस्तीत्यपरं विचारविषयं कार्यमपश्यदित्यन्वयः । प्रशमितेति । प्रशमिताः शान्तिं प्रापिता अशेषाः समग्रा विपक्षा दस्यवो येन तस्य भावस्तत्ता तया । अतएव विगताशङ्को निर्भयः । शिथिलीति । शिथिलीकृतः श्लथीकृतो वसुंधरायाः क्षितेर्व्यापारो व्यापृतिर्येन स तथा । प्रायो बाहुल्येन यौवनस्य तारुण्यस्य सुखानि स्त्रीसंभोगादीन्यनुबभूवानुभवविषयीचक्रे । तदेव दर्शयति—तथा हीति । कदाचिदिति । कदाचित् कस्मिंश्चित्समयेऽनङ्गपरवशः कामपरायत्तः सुरतं मैथुनमाततान विस्तारयामासेत्यन्वयः । किं क्रिय-माणः । अभिषिच्यमानः सिच्यमानः । काभिः । स्मितमीषद्धसितं तदेव सुधामृतं तस्याच्छविभिः कान्तिभिः । काभिरिव । प्रणयिनीनां कामिनीनां चन्दनजलच्छटाभिरिव । कीदृशीनाम् । उल्लसन्तो विकसन्तः कठोराः कठिनाः कपोलेषु पुलका रोमाञ्चास्तैर्जर्जरिताः श्लथीभूताः कर्णपल्लवाः श्रोत्रकिसलयानि यासाम् । पुनः किं क्रि-यमाणः । ताड्यमानः पीड्यमानः । कैः । लोचनांशुभिः नेत्रकान्तिभिः । कैरिव । कर्णोत्पलैरिव श्रवणकुवलयै-रिव । कुङ्कुमेति । कुङ्कुमं केसरं तस्य धूलिभिश्चूर्णैरिवाभरणप्रभाभिर्भूषणरश्मिभिराकुलीक्रियमाणे लोचने यस्य स तथा । धवलेति । धवलांशुकैरिव शुभ्रवसनैरिव करयोर्हस्तयोर्नखाः पुनर्भवास्तेषां मयूखाः किरणास्तेषां

---

१ परिक्षेपप्रमाणे; परिणामप्रमाणे. २ धरणितले. ३ कुञ्जरपीवरेण. ४ राजलक्ष्मी. ५ जगदीक्षाभयप्रदान. ६ प्रदानशौण्डेन रणयज्ञदीक्षा. ७ धूमकेतुना बाहुदण्डेन विजित्य सकलद्वीप. ८ अपश्यत्. ९ विपक्षतया तथा. १० विगलिताशङ्कः. ११ शिथिलितपृथिवीव्यापारः. १२ प्रायशो. १३ सुखम्. १४ कुङ्कुमपटवास; कुङ्कुमवास. १५ लोललोचनः. १६ नखर.

मानः, चम्पककुसुमदाममालिकाभिरिव भुजलताभिरावध्यमानः, दंष्ट्रावधूतकरतलस्खलन्मणिवलयकलकलरमणीयम्, अतिरभसदलितदन्तपत्रदलदन्तुरशयनम्, उत्क्षिप्तचरणालक्तककलङ्कशेखरम्, सरभसकचग्रहचूर्णितमणिकर्णपूरम्, उल्लसितकुचकुङ्कुमपङ्कपत्रलताङ्कितप्रच्छदपटम्, अच्छश्रमजलकणिकालुलितगोरोचनतिलकपत्रभङ्गम्, अनङ्गपरवशः सुरतमाततान। कदाचिन्मकरकेतुकनकनाराचपरम्पराभिरिव कामिनीकरपुटनिर्गताभिः कुङ्कुमजलधाराभिः पिञ्जरीक्रियमाणकायो लाक्षाजलच्छटामहापाटलीकृतदुकूलो मृगमदजलबिन्दुशबलचन्दनस्थासकः कनकशृङ्गकोशैश्चिरं चिक्रीड।

कदाचित्कुचचन्दनचूर्णधवलितोर्मिमालम्, चटुलतुलाकोटिवाचालचरणालक्तकसिक्तहंसमिथुनम्, अलकनिपतितकुसुमसारम्, प्लवमानकर्णपूरकुवलयदलम्, उन्नतनितम्बक्षोभ-

---

जालकैः समूहैराहन्यमान आघातविषयीक्रियमाणः। चम्पकेति। चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य कुसुमानां पुष्पाणां दलानि रम्याणि तेषां मालिका मालास्ताभिरिव भुजलताभिर्बाहुवल्लीभिरावध्यमानः संयम्यमानः। सुरतविशेषणानि—दंष्ट्रेति। दष्टः खण्डितो योऽधरो रदनच्छदस्तेनाधूतं कम्पितं यत्करतलं तेन स्खलन्ति यानि मणिवलयानि तेषां यः कलकलोऽव्यक्तध्वनिस्तेन रमणीयं मनोहरम्। एवातिरभसमतिशयेन दलितानि द्वैधीकृतानि यानि दन्तपत्राणि कर्णाभरणानि तेषां दलानि तैर्दन्तुरं विषमं शयनीयं शय्या यस्मिन्। उत्क्षिप्तेति। उत्क्षिप्तावूर्ध्वीकृतौ यौ चरणौ पादौ ताभ्यां गलद्यश्च्योऽलक्तको यावकरसस्तेन रक्तो रञ्जितः शेखरोऽवतंसो यस्मिन्। सरभसेति। सरभसं ससंभ्रमं यः कचग्रहः केशग्रहणं तेन चूर्णितं भग्नं मणिकर्णपूरं रत्नैर्जटितं कर्णाभरणं यस्मिन्। उल्लसितेति। संभोगावस्थायामुल्लसिता उल्लासं प्राप्ता ये कुचाः पयोधरास्तेषु कुङ्कुमस्य काश्मीरजस्य यः पङ्कः कर्दमस्तस्य पत्रलता पत्रभङ्गरचनास्ताभिरङ्कितश्चिह्नितः प्रच्छदपट उत्तरच्छदो यस्मिन्। अच्छेति। अच्छं निर्मलं यच्छ्रमजलं स्वेदस्तस्य कणिकाः पृषन्ति तैर्लुलितो विस्रस्तो गोरोचनातिलकपत्राणां भङ्गो यस्मिन्। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। कदाचिदिति। स राजा कनकशृङ्गकोशैः सुवर्णघटितजलसंपातैः चिरं चिरकालं यावच्चिक्रीड क्रीडां कृतवान्। 'क्रीड विहारे' धातुः। लिटि रूपम्। कीदृशः। कुङ्कुमस्य या जलधारास्ताभिः पिञ्जरीक्रियमाणः कायो यस्य स तथा। कीदृशीभिरिव। मकरकेतुर्मन्मथस्तस्य कनकस्य स्वर्णस्य ये नाराचा बाणास्तेषां परम्पराभिरिव। कीदृशीभिः। कामिन्यः स्त्रियस्तासां करपुटाः हस्तसंपुटास्तेभ्यो विनिर्गताभिर्निःसृताभिः। पुना राजानं विशिनष्टि—लाक्षेति। लाक्षाजलं यावकजलं तस्य छटाभ्यासो महान्योऽभिघातस्तेन पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं दुकूलं क्षौमं यस्य स तथा। मृगमदेति। मृगमदो गन्धधूलिस्तस्य जलमम्भस्तस्य बिन्दुना पृषतेन शबलः कर्बुरश्चन्दनस्थासको मलयजस्थासको यस्य स तथा। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः।

कदाचिदिति। शुद्धान्तरोधजनैरन्तःपुरलोकैर्वनैर्मानः स राजा जलक्रीडया गृहदीर्घिकाणां भवनवापीनामम्भः पानीयमनेनादृशं चकार निर्ममे। अथ चाम्भोविशेषणानि—कुचेति। कुचानां स्तनानां यानि चन्दनचूर्णानि मलयज इव क्षोदास्तैर्धवलिता शुभ्रीकृतोर्मिमाला कल्लोलपङ्क्तिर्यस्य तत्। चटुलेति। चटुला मनोहरा ये तुलाकोटयो मञ्जीरास्तैर्वाचाला मुखरा ये चरणाः पादास्तेषां योऽलक्तकस्तेन सिक्तं सितं हंसमिथुनं सितच्छदद्वन्द्वं यस्मिंस्तत्तथा। अलकेति। अलकाश्चूर्णकुन्तलास्तेभ्यो निपतितं स्रस्तं कुसुमसारं पुष्पसमूहं यस्मिंस्तथा। प्लवेति। प्लवमानं निमज्जमानं कर्णपूररूपं कुवलयदलं यस्मिन्। उन्नतेति। उन्नता उच्चा ये नितम्बा आरोहास्तेषां क्षोभ आस्फालनं तेन जर्जरिताः क्षीणास्तरंगाः कल्लोला यस्मिंस्तत्।

---

१ दष्टाधरकरतल. २ धुत; आधुत. ३ कलकलरव. ४ रतिरभस. ५ दन्तुरित. ६ चरणगलद. ७ मकरध्वज. ८ गोरोचना; गोरचना. ९ विनिर्गताभिरिव. १० धवलोर्मि. ११ अलक. १२ कुसुमनिकरसारम्. १३ कर्णकुवलय. १४ संक्षोभ.

जर्जरिततरंगम्, उद्दलितनालपर्यस्तनलिननिपतितधूलिपटलम्, अनवरतकरास्फालनस्फुरत्फेनबिन्दुचन्द्रकितं सावरोधजनो जलक्रीडया गृहदीर्घिकाणामम्भश्चकार ।

कदाचित्संकेतवञ्चिताभिः प्रणयिनीभिराबद्धभङ्गुरभ्रुकुटिभिरारणितपारिहार्यमुखरभुजलताभिर्बकुलकुसुमावलीभिः संयतचरणो नखकिरणविमिश्रैः कुसुमदामभिः कृतापराधो दिवसमताड्यत । कदाचिद्बकुलतरुरिव कामिनीगण्डूषसीधुधारास्वादमुदितो विकासमभजत । कदाचिदशोकपादप इव युवतिचरणतलप्रहारसंक्रान्तालक्तको रागमुवाह । कदाचिन्मुसलायुध इव चन्दनधवलः कण्ठावसक्तोल्लसल्लोलकुसुममालः पानमसेवत । कदाचिद्गन्धगज इव मदरक्तकपोलदोलायमानकर्णपल्लवो मदकलः काननं विकचवनलताकुसुमसुरभिपरिमलं जगाहे । कदाचित्क्वणितमणिनूपुरनिनादानन्दितमानसो हंस इव कमलवनेषु

उद्दलितेति । उद्दलितान्युत्खातानि नालानि बिसानि येषामेवंभूतानि पर्यस्तानि नलिनानि कमलानि तेभ्यो निपतितं रम्यं धूलिपटलं परागसमूहो यस्मिन् । अनवरतेति । अनवरतकरास्फालनेन निरन्तरहस्तास्फोटनेन स्फुरन्तो देदीप्यमाना ये फेनबिन्दवोऽब्धिकफबुद्बुदास्त एव संजाता चन्द्रका मेचका यस्मिन् । 'तारकादिभ्य इतच्' इति । चन्द्रकितं मेचकितम् । अन्वयस्तु पूर्वोक्तः ।

कदाचिदिति । स दिवसं प्रतिदिवसं प्रणयिनीभिर्मानिनीभिरताड्यत ताडितोऽभूदित्यन्वयः । 'तड आघाते' इति धातुः । [illegible] । अत्र यद्यपि प्रथमतः कर्तृत्वेन निर्देशादिदानीं कर्मत्वेनोक्तौ वाक्यप्रक्रमभङ्गस्तथापि वाक्यभेदाददोषः । कीदृशः । कृतेति । कृतो विहितोऽपराध आगो येन स तथा । पुनः कीदृक् । संयतौ बद्धौ चरणौ पादौ यस्य स तथा । कैः । कुसुमदामभिः पुष्पमालाभिः । [illegible] । बकुलेति । बकुलः केसरस्तस्य कुसुमानां पुष्पाणामावलिः श्रेणिर्येषु तैः । नखेति । नखानां पुनर्भवानां किरणा मयूखास्तैर्विमिश्रैः संपृक्तैः । अथ च प्रणयिनीनां विशेषणानि—संकेतेति । [illegible] संकेतस्थानेन वञ्चिताभिर्निष्फलीभूताभिः । नागता, स्वयं तु नागत इति भावः । अत एवाबद्धा विरचिता भङ्गुरा वक्रा भ्रुकुटयो याभिस्ताः । आरणितेति । आरणितं शब्दायमानं पारिहार्यं कङ्कणं तेन मुखरा वाचाला भुजलता यासां ताभिः । कदाचिदिति । बकुलतरुः केसरवृक्षस्तद्वदिव विकासं विकस्वरता[illegible] प्राप्तवान् । तमेव विशिनष्टि—कामिनीति । कामिनीनां स्त्रीणां यो गण्डूषः [illegible] तस्य धारा परिक्रमस्तस्या [illegible] मुदितो हर्षितः । कदाचिदिति । अशोकपादपः [illegible] । अशोकसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—युवतीति । युवतीनां स्त्रीणां चरणतलप्रहारः [illegible] संक्रान्तोऽलक्तको यस्य स तथा [illegible] । 'वह प्रापणे' इति धातोर्लिट् [illegible] ।

कदाचिदिति । पूर्ववत् । मुसलायुधो बलभद्रस्तद्वदिव । [illegible]—चन्दनेति । चन्दनेन [illegible] धवलः शुभ्रः । पक्षे [illegible] । कण्ठेति । कण्ठे [illegible] कुसुममाला यस्य स तथा [illegible] । कदाचिदिति । [illegible] काननं वनं जगाहे [illegible] । कीदृशः । मदेति । मदेन रक्तौ [illegible] कर्णपल्लवो यस्य स तथा । [illegible] । कदाचिदिति । हंस इव [illegible] कमलवनेषु [illegible] । कीदृशः । क्व-णितेति । [illegible]

[illegible]

रेमे। कदाचिन्मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बिकेसरमालः क्रीडापर्वतेषु विचचार। कदाचिन्मधुकर इव विजृम्भमाणकुसुममुकुलदन्तुरेषु लतागृहेषु बभ्राम। कदाचिन्नीलपटविरचितावगुण्ठनो बहुलपक्षप्रदोषदत्तसंकेताः सुन्दरीरभिससार। कदाचिच्च विघट्टितकनककपाटं प्रकटवातायनेनानवरतदह्यमानकृष्णागुरुधूमरक्तैरिव पारावतैरधिष्ठितविटङ्केषु प्रासादकुक्षिषु कतिपयाप्तसुहृत्परिवृतो वीणावेणुमुरजमनोहरमवरोधसंगीतकं ददर्श। किंबहुना यद्यदतिरमणीयमनिरुद्धमायत्यां तदात्वे च तत्तदनाक्षिप्तचेताः परिसमाप्तत्वादन्येषां पृथिवीव्यापाराणां सिषेवे, नैव व्यसनितया। प्रमुदितप्रजस्य परिसमाप्तसकलमहीप्रयोजनस्य नरपतेर्विषयोपभोगलीला भूषणम्।

मानसं यस्य तथा। पक्षे क्वणितमणिनूपुरयोर्निनादेनानन्दितं मानसं रतो येनेति विग्रहः। कदाचिदिति। मृगपतिरिव सिंह इव क्रीडापर्वतेषु क्रीडाशैलेषु विचचार व्यहार्षीत्। तमेव विशिनष्टि—स्कन्धेति। स्कन्धावलम्बिनी केसरोपयुक्ता माला स्रग्यस्य स तथा। पक्षे स्कन्धावलम्बिनी केसरमाला सटाश्रेणिर्यस्येति विग्रहः। कदाचिदिति। मधुकर इव भ्रमर इव लतागृहेषु वल्लीगृहेषु बभ्राम भ्रमणं चकार। वीरुधेषु लतागृहेषु। विजृम्भेति। विजृम्भमाणानि यानि कुसुममुकुलानि तैर्दन्तुरेषु विषमेषु। कदाचिदिति। सुन्दरी प्रमदा अभिससार सेवितवान्। कीदृक्। नीलेति। नीलपटेन श्यामपटेन विरचितं विहितमवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं येन स तथा। सुन्दरीर्विशिनष्टि—बहुलेति। बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य यः प्रदोषो यामिनीमुखं तत्र दत्तः संकेतो याभिस्ताः। कदाचिच्चेति। अवरोधस्यान्तःपुरस्य संगीतकं ददर्श दृष्टवानासीदित्यन्वयः। केषु। प्रासादा भूपगृहास्तेषां कुक्षयो मध्यभागास्तेषु। तानेव विशिनष्टि—विघट्टितेति। विघट्टितमुद्घाटितं कनककपाटं स्वर्णकपाटं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्। प्रकटा वातायना गवाक्षा येषु। अनवरतेति। अनवरतं निरन्तरं दह्यमानो यः कृष्णागुरुः कालागुरुस्तस्य धूमो रक्तकेतनमेव रक्तैरिव रञ्जितैरिव। एवंभूतैः पारावतैः कलरवैरधिष्ठिता आश्रिता विटङ्काः कपोतपाल्यो येषु। कतीति। कतिपयाः कियन्तो ये आप्ताः प्रत्ययिताः। 'आप्तप्रत्ययितौ समौ' इति कोशः। एवंविधाः सुहृदो मित्राणि तैः परिवृतः सहित इति राज्ञो विशेषणम्। वीणा वल्लकी, वेणुर्वंशः, मुरजो मृदङ्गः, तैर्मनोहरमतिरमणीयम्। संगीतविशेषणम्। किंबहुनेति। किं बहु कथनेन। यद्यदनिर्दिष्टनामकं रम्यमतिरमणीयमायत्यामुत्तरकाले। 'आयतिस्तूत्तरः कालः' इति कोशः। तदात्वे चेति। 'तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्' इति कोशः। अनिरुद्धं नीतिशास्त्रानिषिद्धं तत्तत्सिषेवे सेवितवान्। अतिसुन्दरेण वस्तुनाक्षिप्तचेता भवत्येवेत्याह—अनाक्षिप्तेति। अनाक्षिप्तमनाकुलं चेतो यस्य स तथा। अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—परीति। अन्येषां पृथिवीव्यापाराणां परिसमाप्तत्वात्परिपूर्णीभूतत्वात् न तु व्यसनितया तदासक्ततयेत्यर्थः। एतदेवार्थान्तरन्यासेन विवृणोति—प्रमुदितेति। प्रमुदिता मुदं प्रापिताः प्रजाः प्रकृतयो येन स तथा तस्य। परीति। परिसमाप्तं परिपूर्णीकृतं सकलं समग्रं महीप्रयोजनं वसुधाकृत्यं येनैवंभूतस्य नरपतेर्विषयेति। विषयाः स्रक्चन्दनादयस्तेषामसकृदुपभुज्यन्त इत्युपभोगास्तेषां लीला क्रीडा भूषणमलंकारः।

---

१ स्कन्धावलम्बित. २ पर्वतेषु. ३ कदाचिद्वनलताप्रविलम्बीकृतैर्नवमालकुसुमस्तबकरचितशेखरः शुकशरासनरचना ... हरितकञ्चुकेनावच्छिन्नशरीरावयवः कोदण्डदण्डसनाथीकृतवामकरतलदेशः पुरः प्रधावितानेककनकपिशाङ्गरेखैर्गर्दभवाजनकणनिकरश्मिजालैः परिवारपेशलं सबलैरनुगम्यमानो मृगयारसिकवेशः पुरीं गिरिवनदिकरण्यप्रमरेषु परिबभ्राम। कदाचिन्नीलपटकृतावगुण्ठन.. ४ पटावगुण्ठनो; पटरचितावगुण्ठनः. ५ मधुरनिःस्वनेन. ६ कदाचिद्विघटित. ७ कपाटप्रकट. ८ पारावतै.. ९ अध्यासित. १० महायधार. ११ मनोहरमन्तःपुरसंगीतकम्; मनोहरमन्तःपुरसंगीतकम्. १२ किं च बहुना. १३ अभिमतमनिन्द्यं. १४ आयत्यां. १५ न तु व्यसनितया. १६ प्रजस्य हि. १७ महीप्रयोजनस्य. १८ विषयसंभोग.

इतरस्य तु विडम्बना । प्रजानुरागहेतोरन्तरान्तरा दर्शनं ददौ । सिंहासनं च निमित्तेष्वारुरोह । शुकनासोऽपि महान्तं राज्यभारमनायासेनैव प्रज्ञाबलेन बभार । यथैव राजा कार्याण्यकार्षीत्तद्वदसावपि द्विगुणीकृतप्रजानुरागो राजकार्याणि चक्रे । तमपि चलितचूडामणिमरीचिमञ्जरीजालिभिर्मौलिभिरावर्जितकुसुमशेखरच्युतमधुसीकरसिक्तनृपसभं दूरावनतिप्रेङ्खोलितमणिकुण्डलकोटिसंघट्टिताङ्गदं राजकमाननाम । तस्मिन्नपि चलिते चलितचटुलतुरगबलखुरखररवबधिरीकृतभुवनान्तरालाः, बलभरप्रचलवसुधातलदोलायमानगिरयः, गलन्मदान्धगन्धगजदानधारान्धकाराः, संसर्पदतिबहुलधूलिपटलधूसरितसिन्धवः, प्रचलत्पदातिबलकलकलरवस्फोटितकर्णविवराः, सरभसोद्घुष्यमाणजयशब्दनिर्भराः, प्रोद्धूयमानधवलचामरसहस्रसंछादिताः, पुञ्जितनरेन्द्रवृन्दकनकदण्डातपत्रसंघट्टनष्टदिवसा दश दिशो बभूवुः ।

आदरातिशयाभावेनेत्यर्थः । 'असक्तः सुखमन्वभूत्' इत्युक्तत्वात् । इतरस्य त्वेतद्भिन्नस्य तु विडम्बना राजकृत्यासाधकत्वेन व्यसनमेव । **प्रजेति** । प्रजायाः प्रकृतेरनुरागः स्नेहस्तस्य हेतोस्तदर्थमन्तरान्तरा मध्ये मध्ये दर्शनं जनानां सौधावलोकनं ददौ दत्तवान् । असकृद्बहिर्गमनमनादरहेतुरिति भावः । **सिंहेति** । निमित्तेषु तथाविधकारणेषु सिंहासनं नृपासनमारोहारूढवान् । **शुकनासोऽपीति** । शुकनासनामा मन्त्र्यपि महान्तं गरिष्ठमपि राज्यभारमाधिपत्यधुरमनायासेनैव प्रयासं विना प्रज्ञाबलेन राजनीतिबलेन बभार दध्रे । **यथैवेति** । यथा येन प्रकारेण राजा नृपः कार्याणि कृत्यान्यकार्षीत्कृतवांस्तद्वदसौ शुकनासोऽपि । **द्विगुणीति** । पूर्वस्माद्द्विगुणीकृतोऽधिकीकृतः प्रजायाः प्रकृतेरनुरागः स्नेहो येन स तथा राजकार्याणि सत्यानिकृत्यानि चक्रेऽकार्षीत् । **तमपीति** । तं शुकनासमपि राजकं राजसमूह आननाम नमश्चक्रे । कैः । मौलिभिर्मस्तकैः । कीदृशैः । चलिताः कम्पिता ये चूडामणयः शिरोमणयस्तेषां या मरीचिमञ्जर्यस्तासां जालं येषु तैः । राजकं विशेषयन्नाह—आवर्जितो धृतो यः कुसुमशेखरः पुष्पावतंसस्तस्माच्च्युताः स्रस्ता ये मधुसीकरा रसबिन्दवस्तैः सिक्ता सिञ्चिता नृपसभा परिषद्येन तत् । **दूरेति** । दूराद्दूरप्रदेशाद्यावनतिः प्रणामस्तस्य प्रेङ्खोलितान्यान्दोलितानि यानि मणिकुण्डलानि रत्नकर्णाभरणानि तेषां कोटयोऽग्रभागास्तैः संघट्टितं संघर्षितमङ्गदं बाहुकटकं यस्य तत्तथा । **तस्मिन्निति** । तस्मिन्नपि शुकनासे चलिते प्रस्थिते सत्येवंभूता दश दिशो बभूवुः । कीदृशाः । **चलितेति** । चलिताः प्रस्थिताश्चटुलाश्चपलास्तुरगा अश्वा यस्मिन्नेवंभूतं यद्बलं सैन्यं तस्य खुराः वाचाला ये खुराः शफास्तेषां रवः शब्दस्तेन बधिरीकृतानि भुवनान्तरालानि मध्यभागा यासु ताः । **बलेति** । बलभरेण सैन्यभारेण प्रचलं कम्पितं यद्वसुधातलं पृथ्वीतलं तेन दोलायमानाः कम्पायमाना गिरयः पर्वता यासु ताः । **गलदिति** । गलन्तः स्रवन्तो ये मदान्धा मदोन्मत्ता गन्धगजा गन्धेभास्तेषां दानधारा मदप्रवाह एवान्धकारा यासु ताः । **संसर्पदिति** । संसर्पदूर्ध्वं गच्छदतिबहुलमतिदृढं धूलिपटलं रजःसमूहस्तेन धूसरिता धूसरवर्णीकृताः सिन्धवो नद्यो यासु ताः । **प्रचलदिति** । प्रचलद्गच्छत्पदातीनां पत्तीनां बलं सैन्यं तस्य कलकलः कोलाहलस्तल्लक्षणो यो रवः शब्दस्तेन स्फोटितानि भेदं प्रापितानि कर्णविवराणि श्रवणविवराणि यासु ताः । **सरभसेति** । सरभसं वेगेनोद्घुष्यमाणो यो जयजयेति शब्दस्तेन निर्भराः भृता इत्यर्थः । **प्रोद्धूयेति** । प्रोद्धूयमानानि कम्प्यमानानि यानि धवलचामरसहस्राणि तैः संछादिता आच्छादिताः । **पुञ्जितेति** । पुञ्जितं संघीभूतं यन्नरेन्द्रवृन्दं तस्य यानि कनकदण्डान्यातपत्राणि छत्राणि तैः संघट्टो विमर्दस्तेन नष्टा दिवसा यासु ताः ।

---

१ हेतोश्चान्तरान्तरा; हेतोश्चान्तरा. २ शुकनासोऽपि राज्यभारम्. ३ महान्तं तन्; महान्तमपि. ४ यथैव च. ५ सर्वकार्याणि. ६ द्विगुणीकृतः प्रजानुरागश्चक्रे. ७ चकार. ८ चावलित. ९ सिक्तनृपसभमदूरावनति; सिक्तसभं दूरावनति. १० प्रेङ्खित. ११ चलति चटुलतुरंग. १२ भुवनाः. १३ बलप्रचल. १४ बहल. १५ धूलिप्रबलपटलविरल. १६ मदकलदानि. १७ कलकलस्फोटित. १८ श्रवणविवराः. १९ निरन्तराः. २० संघट्टन.

एवं तस्य राज्ञो मन्त्रिविनिवेशितराज्यभारस्य यौवनसुखमनुभवतः कालो जगाम । भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ । एकं तु सुतमुखदर्शनसुखं न लेभे । तथोपभुज्यमानमपि निष्फलपुष्पदर्शनं शरवणमिवान्तःपुरमभूत् । यथा यथा च यौवनमतिचक्राम, तथा तथा विफलमनोरथप्रयासप्रवृद्धो मानसस्तस्य संतापः । विषयोपभोगसुखेच्छाभिश्च मनो विजज्ञे । नरपतिसहस्रपरिवृतमप्यसहायमिव, चक्षुष्मन्तमप्यन्धमिव, भुवनालम्बनमपि निरालम्बमिवात्मानममन्यत ।

अथ तस्य चन्द्रलेखेव हरजटाकलापस्य, कौस्तुभप्रभेव कैटभारातिवक्षःस्थलस्य, वनमालेव मुसलायुधस्य, वेलेव सागरस्य, मदलेखेव दिग्गजस्य, लतेव पादपस्य, पुष्पोद्गतिरिव सुरभिमासस्य, चन्द्रिकेव चन्द्रमसः, कमलिनीव सरसः, तारापङ्क्तिरिव नभसः, हंसमालेव मानसस्य, चन्दनवनराजिरिव मलयस्य, फणामणिशिखेव शेषस्य, भूषणमभूत्त्रिभुवनविस्मयजननी जननीव वनिताविभ्रमाणां सकलान्तःपुरप्रधानभूता महिषी

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य राज्ञस्तारापीडस्य मन्त्रिभिः सचिवैर्विनिवेशितः स्थापितो राज्यभारो येन स तथा तस्य यौवनसुखं तारुण्यसौख्यमनुभवतोऽनुभवविषयीकुर्वतः कालोऽनेहा जगाम गतवान् । भूयसा भूयिष्ठेन कालेन प्रायो बाहुल्येनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रजालोकसुखानां सर्वेषामन्तं पारं ययौ । लोकानामपि सर्वविषयानुभवो जात इत्यर्थः । एकमिति । तु पुनरर्थे । सुतमुखदर्शनजनितं सुखं ह्येकं न लेभे न प्राप । तथेति । तथा तेन प्रकारेणोपभुज्यमानमुपभोगविषयीक्रियमाणमपि तदन्तःपुरमभूत् । उभयं विशिनष्टि—निष्फलेति । निर्गतं फलं यस्मात्तदेवंभूतं पुष्पं प्रसूनं रजश्च स्त्रीणां तस्य दर्शनं यस्मिन् । यथेति । यथा यथा येन येन प्रकारेण यौवनं तारुण्यमतिचक्रामातिक्रान्तवान् तथा तथा तेन तेन प्रकारेण । विफलेति । विफलो निष्फलो मनोरथो यस्य स तथा तस्यास्य तादृशस्य राज्ञः संतापो मानसो व्यथावर्धनं वृद्धिं प्राप । संतापं विशिनष्टि—अनपत्येति । अनपत्यताऽसंतानस्तस्मात्संतानोत्पत्तिर्यस्य स तथा । विषयेति । विषयाणां स्रक्चन्दनादीनां च उपभोगोऽनुभवो भोगस्तज्जनितं यत्सुखं शातं तस्येच्छा अभिलाषास्ताभिर्मनश्चित्तं विजज्ञे विरक्तं बभूव । नरेति । नरपतीनां राज्ञां यत्सहस्रं तेन परिवृतं सहितमप्यसहायमद्वितीयमिव चक्षुष्मन्तं सनेत्रमप्यन्धमिव गतासुमिव भुवनालम्बनमपि निरालम्बमिव निराधारमिवात्मानं स्वं राजामन्यताज्ञासिष्ट ।

अथेति । तस्य राज्ञो विलासवती नाम महिषी पट्टराज्ञी भूषणमलंकृतिरभूदित्यन्वयः । कस्य केव । हरजटाकलापस्य शंभुजटाजूटस्य चन्द्रलेखेव शशिकलेव । कैटभेति । कैटभारातिर्विष्णुस्तस्य वक्षःस्थलं भुजान्तरं तस्य कौस्तुभो मणिस्तस्य प्रभा कान्तिस्तयेव । मुसलायुधस्य बलभद्रस्य वनमालाभरणविशेषः सेव । सागरस्य समुद्रस्य वेलेव जलवृद्धिरिव । दिग्गजस्य दिङ्नागस्य मदलेखेव दानराजिरिव । पादपस्य वृक्षस्य लतेव वल्लीव । सुरभिमासस्य वसन्तमासस्य पुष्पोद्गतिरिव कुसुमोद्गम इव । चन्द्रमसः शशिनश्चन्द्रिकेव ज्योत्स्नेव । सरसः कासारस्य कमलिनीव नलिनीव । नभस आकाशस्य तारापङ्क्तिरिव नक्षत्रश्रेणिरिव । मानसस्य मानसाभिधसरसो हंसमालेव चक्राङ्गपङ्क्तिरिव । मलयस्य मलयाद्रेश्चन्दनवनराजिरिव मलयजवनश्रेणिरिव । शेषस्य नागाधिपस्य फणामणिशिखेव स्फुटरत्नज्वालेव । त्रिभुवनेति । त्रिभुवनस्य विष्टपत्रयस्य यो विस्मय आश्चर्यं तस्य जननी कारिणी । वनितेति । वनिता स्त्रियस्तासां विभ्रमाणां भ्रूसमुत्-

---

१ मन्त्रिनिवेशित. २ कश्चित्कालो. ३ तनयः लोक. ४ समुपभुज्यमानम्. ५ समभवत्. ६ यथा यथा यौवनम्. ७ निष्फल. ८ महानवर्धत. ९ विवदे, विजगाहे. १० भुवनलम्बनम्; भुवनावलम्बनम्. ११ निरालम्बनम्. १२ अनपत्यममन्यत. १३ तस्य. १४ कैटभारि. १५ पादपस्य. १६ कुसुमोद्गतिः; कुसुमोन्नतिः. १७ तारका.

विलासवती नाम । एकदा च स तदावासगतस्तां चिन्तास्तिमितदृष्टिना शोकमूकेन परिजनेन परिवृताम्, आदरावस्थितैश्च ध्यानानिमिषलोचनैः कञ्चुकिभिरुपास्यमानाम्, अनतिदूरवर्तिनीभिश्चान्तःपुरवृद्धाभिराश्वास्यमानाम्, अविरलाश्रुपातार्द्रीकृतदुकूलाम्, अनलंकृताम्, वामकरतलविनिहितमुखकमलाम्, असंयतालकाम्, सुनिविडपर्यङ्किकोपविष्टाम्, रुदतीं ददर्श । कृताभ्युत्थानां च तां तस्यामेव पर्यङ्किकायामुपवेश्य स्वयं चोपविश्याविज्ञातबाष्पकारणो भीतभीत इव करतलेन विगतबाष्पाम्भःकणौ कुर्वन्कपोलौ भूपालस्तामवादीत्—'देवि, किमर्थमन्तर्गतगुरुशोकभारमन्थरमशब्दं रुद्यते । प्रश्नन्ति हि मुक्ताफलजालकमिव बाष्पबिन्दुनिकरमेतास्तव पक्ष्मपङ्क्तयः । किमर्थं च कृशोदरि, नालंकृतासि । बालातप इव रक्तारविन्दकोशयोः किमिति न पातितश्चरणयोरयमलक्तकरसः । कुसुमशरसरःकलहंसकौ यत्नात्पाद-

---

दानां जननीव मातेव । सकलेति । सकले समग्रे यदन्तःपुरमवरोधस्तस्मिन्प्रधानभूता मुख्या । एकदेति । एकदा एकस्मिन्समये स तारापीडस्तस्या विलासवत्या आवासं निवासस्थलं तत्र गतः संस्तां ददर्शाद्राक्षीत् । अथ च तस्या विशेषणानि—चिन्तेति । चिन्ता मानसी व्यथा तया स्तिमिता निश्चला दृष्टिर्नेत्रं यस्य स तेन शोकेन शुचा मूकेन अवचनैरेवंभूतेन परिजनेन परिच्छदेन परिवृतां सहिताम् । आदरादिति । आदरादवस्थितैः कृतावस्थानैर्ध्यानेन चिन्तया निमिषरहिते लोचने येषां तैरेवंभूतैः कञ्चुकिभिः सौविदल्लैरुपास्यमानां सेव्यमानाम् । अनतीति । नातिदूरवर्तिनीभिरन्तःपुरवृद्धाभिरवरोधवृद्धाभिराश्वास्यमानां भाविफलप्रदर्शनया विश्वास्यमानाम् । अविरलेति । अविरला निबिडा येऽश्रुपाता नेत्रजलपातास्तैरार्द्रीकृतं क्लिन्नीकृतं दुकूलं दुगूलं यया सा तामनलंकृतामविभूषिताम् । वामकरतलेऽपसव्यपाणितले विनिहितं स्थापितं मुखकमलमाननारविन्दं यया सा ताम् । अनेन चिन्तातिशयद्योतकः शोकातिशयोऽभिहितः । असंयतेति । असंयता असंबद्धा आकुला इतस्ततः पर्यस्ता अलकाः कचा यस्यास्ताम् । कुत्सितः पर्यङ्कः पर्यङ्किका । सुनिविडा दृढा या पर्यङ्किका तस्यामुपविष्टामासीनाम् । रुदतीं रुदनं कुर्वाणाम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । कृतेति । कृतं विहितमभ्युत्थानं संमाननं यया सा ताम् । तां विलासवतीं तस्यामेव पूर्वोक्तायामेव पर्यङ्किकायामुपवेश्य स्थाप्य स्वयं चात्मनाप्युपविश्य । उभयोरेकत्रावस्थितेरयोग्यत्वात् । तदनन्तरं च भूपालस्तामवादीदित्यन्वयः । स्वयं चेत्यनेन विलासवत्या उपवेशानन्तरं स्वस्योपवेशनेन शोकनिवारक आदरातिशयः सूचितः । अविज्ञातेति । अविज्ञातमविदितं बाष्पस्याश्रुपातस्य कारणं निदानं येन स तथेति राज्ञो विशेषणम् । भीतभीत इव भयभीत इव । स्नेहातिशयद्योतनार्थं वीप्सा । करतलेन पाणितलेन विगतौ दूरीभूतौ बाष्पाम्भसो नेत्रजलस्य कणौ ययोरेवंभूतौ कपोलौ कुर्वन्निति राज्ञो विशेषणम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । किं तदित्याह—देवीति । हे देवि, किमर्थं किंप्रयोजनम् । अन्तरिति । अन्तर्गतो गूढपदगतो यो गुरुशोको गरिष्ठशुक्तस्य भारो भरस्तेन मन्थरमनुच्चमशब्दं शब्दवर्जितं रुद्यते रोदनं क्रियते । अत्राशब्दरोदनेन धीरताया भावः प्रदर्शितः । अधीरतायां तु सशब्दं रोदनं स्यादिति भावः । बाष्पतुल्यत्वान्मुक्तादुपमानमाह—प्रश्नन्तीति । एतास्तव पक्ष्मपङ्क्तयो नेत्ररोमराजयो मुक्ताफलजालकमिव मुक्ताफलावलीव बाष्पबिन्दुनिकरमश्रुकणसमूहं प्रश्नन्ति प्रथनं कुर्वन्ति । हे कृशोदरि क्षामकुक्षि, किमर्थं किंनिमित्तं नालंकृतासि न भूषितासि । किमिति प्रश्ने । रक्तारविन्दकोशयोर्लोहितकमलमुकुलयोर्बालातप इव तत्कालोदितसूर्यालोक इव चरणयोः पादयोरयमलक्तकरसो यावकद्रवो न पातितो न न्यस्तः । कोमलत्वमुकुलाकारसाम्याच्चरणयोः कोशसाम्यम् । आरक्तत्वाल्लक्तकरसे बालातपसाम्यम् । कुसुमेति । कुसुमशरस्य मदनस्य सरसः कासारस्य कलहंसाविव

---

१ च तदावासमुपगतः; च तदावासमगात्. २ राजा राज्ञ्येव सहागतः. ३ दीनदृष्टिना. ४ कञ्चुकिवृन्द. ५ निबिड. ६ देवीम्; रुदती देवीम्. ७ कृताभ्युत्थानाम्; कृताभ्युत्थानाम्. ८ समीपम. ९ बाष्पेण. १० भूमिपालः. ११ दर्शनात्. १२ कोशयोरयम्. १३ चरणयोरलक्तक.

पङ्कजस्पर्शेन नानुगृहीतौ मणिनूपुरौ । किंनिमित्तमयमपगतमेखलाकलापमूको मध्यभागः । किमिति च हरिण इव हरिणलाञ्छने न लिखितः कृष्णागुरुपत्रभङ्गः पयोधरभारे । केन कारणेन तन्वीयं हरमुकुटचन्द्रलेखेव गङ्गास्रोतसा न विभूषिता हारेण वरोरु, शिरोधरा । किं मुधा वहसि विलासिनि स्रवद्बाष्पजललवधौतपत्रलतं कपोलयुगम् । इदं च कोमलाङ्गुलिदलनिकरं रक्तोत्पलमिव करतलं [11]किमिति कर्णपूरतामारोपितम् । इमां च केन हेतुना मानिनि, धारयस्यनुपरचितगोरोचनाबिन्दुतिलकामसंयमितालकिनीं ललाटरेखाम् । अयं च ते बहुलपक्षप्रदोष इव चन्द्रलेखाविरहितः करोति मे दृष्टिखेदमतिबहुलतिमिरपटलान्धकारः कुसुमरहितः केशपाशः । प्रसीद, निवेदय देवि, दुःखनिमित्तम् । एते हि पल्लवमिव मरागं [16]मे हृदयमाकम्पयन्ति तरलीकृतस्तनांशुकास्तवायताः श्वासमरुतः । किंचिन्मयापरा-

---

कलहंसगादनुरणनसाम्यान्मणिनूपुरौ पादकटके कस्माद्धेतोः पादपङ्कजस्पर्शेन चरणकमलसंस्पर्शेन नानुगृहीतौ प्रसादमारोपितौ । किंनिमित्तमिति । किंनिमित्तं किंनिदानमयमपगतो यो मेखला कटिसूत्रं तस्य कलापः समूहस्तेन मूको जडो मध्यभागो मध्यप्रदेशः । मेखलाया एकयष्टेऽपि किङ्किणीनेक्ष्या कलापैर्युक्तं किङ्किणीध्वनिसाम्यात् । मेखलैव कलापः अवलाक इति वा । किमिति चेति । हरिणलाञ्छने चन्द्रे हरिण इव पयोधरभारे स्तनाभोगे कृष्णागुरुः कालागुरुस्तस्य द्रवेण यः पत्रभङ्गो रचनाविशेषः किमिति हेतोर्न लिखितो न निर्मितः । अत्र गौरत्ववर्तुलत्वकिंचित्कृष्णत्वसाम्याच्चन्द्रस्तनभारयोः साम्यम् । गौरकृष्णत्वसाम्याच हरिणकृष्णागुर्वोः साम्यम् । केनेति । हे वरोरु, केन कारणेनेयं तन्वी शिरोधरा ग्रीवा हारेण मुक्ताकलापेन न विभूषिता नालंकृता । केनेव गङ्गास्रोतसा स्वर्धुनीप्रवाहेण हरमुकुटो जटाजूटस्तस्मिन्ना चन्द्रलेखा शशिकलेव । किं मुधेति । हे विलासिनि, स्रवत्क्षरद्यद्बाष्पजलं नेत्रजलं तस्य लवा बिन्दवस्तैर्धौता क्षालिता पत्रलता पत्रभङ्गिर्यस्मिन्नेवंभूतं यत्कपोलयुगं वृथा मुधा किं वहसि किं धारयसि । इदं चेति । कोमलानि मृदूनि यान्यङ्गुलिदलानि तेषां निकरः समूहो यस्मिन्नेवंभूतं करतलं हस्ततलं रक्तोत्पलमिव कोकनदमिव । किमिति हेतोः कर्णपूरतां श्रवणाभरणतामारोपितं स्थापितम् । इमां चेति । हे मानिनि हे गर्वयुक्ते, केन हेतुना केन कारणेन इमां प्रत्यक्षगतां ललाटरेखामलिकराजीं धारयसि धत्से । तां विशेषयन्नाह—अनुपेति । अनुपरचितमविहितम् । गोरोचना प्रसिद्धा तस्या बिन्दुभिस्तिलकं पुण्ड्रं यस्यां सा ताम्, असंयमिता अप्रबद्धा अलकाः केशा विद्यन्ते यस्याः सा ताम् । अयं चेति । अयं ते तव कुसुमरहितः पुष्परहितः केशपाशः कुन्तलकलापो मे मम दृष्टिखेदं करोति प्रजनयतीत्यन्वयः । क इव । बहुलपक्षप्रदोष इव । बहुलपक्षः कृष्णपक्षस्तस्य प्रदोषो यामिनीमुखं तद्वदिव । अत्र प्रदोषेऽपि प्रकर्षो चन्द्रलेखादर्शनमनुपपन्नम् । बहुलपक्षेऽपि पश्चिमरात्रौ चन्द्रलेखाणां दर्शनात्प्रदोषग्रहणम् । कीदृक् । चन्द्रलेखा शशिकला तया विरहितः । प्रदोषं विशेषयन्नाह—अतीति । अतिबहुलान्यतिघनानि यानि तिमिरपटलानि ध्वान्तसमूहास्तैरन्धकारो नेत्रदर्शनाप्रसरो यस्मिन्स तथा । अत्र शुक्लत्वसाम्यात्कुसुमचन्द्रलेखयोः साम्यम् । कृष्णत्वसाम्यात्केशकलापप्रदोषयोः साम्यम् । सान्त्वनोपक्रमेण चाटुवचनविस्तारमुपदर्शयन्नाह—देवीति । हे देवि हे राज्ञि, प्रसीद प्रसन्ना भव । दुःखनिमित्तं मानसिकव्यथाकारणं निवेदय कथय । एते हीति । हि निश्चितम् । एते दृश्यमानास्तवायता विस्तीर्णाः श्वासमरुतो निःश्वासाः पल्लवमिव किसलयमिव सरागम् । रागः प्रीतिश्च तेन सह वर्तमानमित्यर्थः । एतेन पत्रसाम्यता सूचिता । मे मम हृदयं चित्तमाकम्पयन्ति धूनयन्ति । श्वासमरुतो विशिनष्टि—तरलीति । तरलीकृतं चपलीकृ-

1 किंनिमित्तमपगत. 2 किमिति हरिण. 3 आलिखित. 4 पत्रभङ्ग.. 5 मुकुटे. 6 भूषित. 7 वरारोहे. 8 वहसि. 9 बाष्पजलकण. 10 युगलम्. 11 कोमलाङ्गुलिनिकरम्. 12 केन हेतुना. 13 असंयमितालकिनीं रेखाम्. 14 च बहुल. 15 दृष्टिखेदम्. 16 अन्धकारः केशपाशः. 17 आवेदय. 18 सम. 19 कम्पयन्ति. 20 स्तनांशुका. 21 मि.श्वासमरुतः. 22 श्वसितम्.

समन्येन वा केनचिदस्मदनुजीविना[1] परिजनेन । अतिनिपुणमपि[2] चिन्तयन्न पश्यामि खलु स्खलितमात्मनोऽत्र[3] विषये । त्वदायत्तं हि मे जीवितं[4] राज्यं च । कथ्यतां सुन्दरि, शुचः कारणम्' इत्येवमभिधीयमाना[5] विलासवती यदा न किंचित्प्रतिवचः[6] प्रतिपेदे[7] तदा विरुद्धबाष्पहेतुमस्याः परिजनमपृच्छत् ।

अथ तस्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनी[8][9] सततप्रत्यासन्ना मकरिका नाम राजानमुवाच— 'देव, कुतो देवादल्पमपि परिस्खलितम् । अभिमुखे च देवे[11] का शक्तिः परिजनस्यान्यस्य वा कस्यचिदपराद्धुम् । किंतु महाग्रहेणेव[10] विफलराजसमागमाभ्यामित्यस्या देव्याः संतापः । महांश्च[12] कालः संतप्यमानायाः । प्रथममपि स्वामिनी दानवश्रीरिव सततनिन्दितसुरता शयनस्नानभोजनभूषणपरिग्रहादिषु[13] समुचितेष्वपि[14] दिवसव्यापारेषु कथंकथमपि परिजनप्रयत्नात्प्रवर्त्यमाना[15] सशोकेवासीत् । देवहृदयपीडापरिजिहीर्षया[16] च न दर्शित-

---

नानांशुकं पयोधरवस्त्रं यस्ये तथा । कच्चिदिति । कच्चित्प्रश्ने । मयान्यदनुजीविनात्मोपजीविकेन परिजनेन परिच्छदेनान्येन केनचिद्वापराद्धमपराधः कृतः । अतीति । अतिनिपुणमतिचतुरं चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि त्वद्विषये । खलु निश्चयेन । आत्मनः स्वकीयस्य स्खलितमपि वैगुण्यमपि न पश्यामि नावलोकयामि । त्वदिति । हि निश्चितम् । मे मम जीवितं प्राणितं राज्यं च त्वदायत्तम् । त्वदधीनमित्यर्थः । हे सुन्दरि, शुचः शोकस्य कारणं निदानकं कथ्यतां प्रतिपाद्यताम् । इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधीयमाना पृच्छ्यमाना विलासवती राजपत्नी यदा न किंचित्प्रतिवचः प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे प्रतिपन्नवती । तदेति । तदा तेन प्रकारेणास्या विलासवत्या विरुद्धो वृद्धिं प्राप्तो यो बाष्पो नेत्राम्बु तस्य हेतुं कारणं परिजनमपृच्छदप्राक्षीत् । धातोर्द्विकर्मकत्वात्कर्मद्वयम् ।

अथेति । प्रश्नानन्तरं तस्यास्ताम्बूलकरङ्कः स्थगी तद्वाहिका मकरिकेति नाम यस्याः । अनुकरणशब्दत्वात् टाप् । राजानं तारापीडमुवाचाब्रवीदित्यन्वयः । कीदृशी । सततं निरन्तरं प्रत्यासन्ना निकटस्थायिनी । किमुवाचेत्याह—देवेति । हे देव हे स्वामिन्, देवात्तारापीडादधिपतेरल्पमपि स्वल्पमपि परिस्खलितं कुतः स्यात् । एतस्याः प्रीतिविषयेऽत्यन्तं सावधानत्वादिति भावः । अतश्चाभिमुखे एतद्विषये लोकेनानुकूले ज्ञाते देवे राज्ञि परिजनस्यान्यस्य कस्यचित्तद्भिन्नस्यापराद्धुमपराधं कर्तुं का शक्तिः सामर्थ्यम् । न कापीत्यर्थः । तर्हि किमस्तीत्याशयेनाह—किं त्विति । महाग्रहो भूतादिमहस्तद्गृहीतेव तद्गृहीतेव । विफलेति । विगतं फलं पुत्रादिरूपं यस्मादेवंभूतो राजसमागमो राजसंभोगो यस्याः सा तया । या महाग्रहग्रस्ता स्यात् सापि विफलराजसमागमा स्यात् । राजरङ्कयोर्विभेदं न जानातीत्यर्थः । अहमस्मीत्यस्या देव्या अयं संतापश्चित्तोद्वेगः । संतप्यमानायाः संतापं कुर्वत्या महान्कालो भूयाननेहा । गत इत्यध्याहार्यम् । प्रथममपि पूर्वमपि स्वामिनीयं सशोकेवासीदित्यन्वयः । तामेव विशिनष्टि—दानवेति । दानवस्यासुरस्य श्रीरिव लक्ष्मीरिव । उभयं विशिनष्टि—सततं निन्दितं सुरतं मैथुनं यया सा । पक्षे सुराणां समूहः सुरता । शेषं पूर्ववत् । शयनेति । शयनं स्वापः, स्नानमाप्लवः, भोजनमशनम्, भूषणपरिग्रह आभरणस्वीकारः, इत्यादिषु समुचितेष्वपि योग्येष्वपि दिवसव्यापारेषु दिनकृत्येषु कथंकथमपि महता कष्टेन परिजनः परिच्छदस्तस्य प्रयत्न आग्रहस्तेन प्रवर्त्यमाना प्रेर्यमाणा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तर्हि मया कथं न ज्ञातेत्याशयेनाह—देवेति । देवो भवांस्तस्य या हृदयपीडा चेतसोऽस्वास्थ्यं तस्याः परिजिहीर्षा परिहर्तुमिच्छा तया च विकारं शोकप्राप्तिलक्षणं

---

१ उपजीविना. २ अतिनिपुणं चिन्तयन्. ३ स्खलितमल्पमपि. ४ जीवितं च राज्यं च. ५ अभिधीयमानापि यदा. ६ प्रतिवचनम्. ७ प्रपेदे. ८ करण्डक. ९ वादिनी मकरिका. १० महाग्रह. ११ नरेन्द्र. १२ सुमहांश्च. १३ शयनासनस्नान; शयनासनस्नान. १४ समुचितेषु दिवसव्यापारेषु. १५ प्रवर्तमाना. १६ परिजिहीर्षया न.

वती विकारम् । अद्य तु चतुर्दशीति भगवन्तं महाकालमर्चितुमितो गतया तत्र महाभारते वाच्यमाने श्रुतम्—'अपुत्राणां किल न सन्ति लोकाः शुभाः । पुंनाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्रः' इत्येतच्छ्रुत्वा भवनमागत्य परिजनेन सशिरःप्रणाममभ्यर्थ्यमानापि नाहारमभिनन्दति, न भूषणपरिग्रहमाचरति, नोत्तरं प्रतिपद्यते । केवलमविरलबाष्पदुर्दिनान्धकारितमुखी रोदिति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम्' इत्येवमभिधाय विरराम । विरतवचनायां तस्यां भूमिपालस्तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णं च निश्वस्य निजगाद—'देवि, किमत्र क्रियतां दैवायत्ते वस्तुनि । अलमतिमात्रं रुदितेन । न वयमनुग्राह्याः प्रायो देवतानाम् । आत्मजपरिष्वङ्गामृतास्वादसुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम् । अन्यस्मिञ्जन्मनि न कृतमवदातं कर्म । जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि । न हि शक्यं दैवमन्यथा कर्तुमभियुक्तेनापि । यावन्मानुष्यके शक्यं

न दर्शितवती न ज्ञापितवती । तर्हि कथं तत् (त्व) प्रदर्शितं इत्याशयेनाह—अद्येति । तु पुनरर्थे । अद्य चतुर्दशीति कृत्वा भगवन्तं माहात्म्यवन्तं महाकालमर्चितुं पूजयितुमितो गृहाद्गतया तत्र महाकालप्रासादे महाभारते शास्त्रे वाच्यमाने पठ्यमाने श्रुतमाकर्णितम् । किमित्याकाङ्क्षायामाह—अपुत्राणामिति । अपुत्राणां सुतवर्जितानाम् । किलेति सत्ये । शुभा लोका देवलोका न सन्ति न विद्यन्ते । अत्रार्थे पुत्रपदव्युत्पत्तिं प्रदर्शयन्नाह—पुंनाम्न इति । पुंनाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्रः । एतेन पुत्रोऽपि नरकत्रायको भवतीति ज्ञापितम् । इत्येतदिति । इति पूर्वोक्तप्रकारेणैतच्छ्रुत्वाकर्ण्य भवनं गृहमागत्येत्य परिजनेन परिच्छदकेन सशिरःप्रणामं शिरोवनतिपूर्वकं यथा स्यात्तथाभ्यर्थ्यमानापि प्रार्थ्यमानाप्याहारं भोजनं नाभिनन्दति नाभिलषति । भूषणानामाभरणानां परिग्रहं स्वीकारं नाचरति न करोति । उत्तरं प्रतिवचो न प्रतिपद्यते न ददातीत्यर्थः । तर्हि किं करोतीत्याशयेनाह—केवलेति । केवलं रोदिति रोदनमेव करोति । नान्यत्किंचिदपीति भावः । कीदृशी । अविरलो घनो यो बाष्पो नेत्राम्बु स एव दुर्दिनं मेघजं तमस्तेनान्धकारितं संजातान्धकारं मुखं यस्याः सा । एतन्मदुक्तं वच आकर्ण्य श्रुत्वा देवः प्रमाणमिति । देवो भवान्यत्करिष्यति तदेव सर्वैरस्मादृशैः स्वीकरिष्यत इति भावः । इति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधायोक्त्वा विरराम विरता बभूव । विरतवचनायां तस्यां मदिरायां भूमिपालो राजा मुहूर्तमिव मुहूर्तमात्रं तूष्णीं मौनं स्थित्वा । तस्य वचनस्यास्थायेत्यर्थः । दीर्घं लम्बायमानमुष्णं तप्तं निश्वस्य निश्वासं मुक्त्वा निजगादाब्रवीत् । हे देवि किमत्रेति । दैवायत्ते दैवाधीने वस्तुनि इत्थं किं क्रियतां किं कर्तुं शक्यम् । अतएवातिमात्रं रुदितेनात्यन्तरोदनेनालं कृतम् । प्रायो बाहुल्येन देवतानां सुराणां न वयमनुग्राह्या अनुग्रहविषयाः । नूनम् अस्माकं हृदयमात्मजस्य पुत्रस्य यः परिष्वङ्ग उपगूहनं तदेवामृतं पीयूषं तस्यास्वादसुखमुपभोगसुखं तस्याभाजनमनाधारस्थलम् । अत्रार्थे हेतुमाह—अन्यस्मिन्निति । अन्यस्मिञ्जन्मनि भवान्तरेऽवदातं कर्म शुद्धं कर्म पुण्यं न विहितम् । हि नि[illegible]ये । जन्मान्तरकृतं कर्म पूर्वभवार्जितं कर्म फलं शुभाशुभरूपमुपनयति प्रापयति पुरुषस्य मनुष्यस्य । अत इहजन्मन्यस्मिन्भवे दैवमदृष्टमन्यथाकर्तुमनिष्टफलदं इष्टफलदं कर्तुमेव न शक्यमभियुक्तेनापि पण्डितेनापि । किं पुनर्मन्दमेधसा । अत्र दैवं द्विविधम् । प्रतिबन्धकमप्रतिबन्धकं च । प्रतिबन्धकं तदपि द्विविधम् । तत्र प्रतिबन्धकं वन्ध्यास्त्रीपुंयोगादौ । द्वितीयं तु सहकारिविघटनद्वारा राज्यप्राप्त्यादौ फलोत्पत्तिप्रतिबन्धकम् । अप्रतिबन्धकं तदपि द्विविधम् । ज्ञानदानादिसामग्रीसमवधानेन प्रतिबन्धकं न भवति । तदभावे तु प्रतिबन्धकम् । अतोऽदृष्टस्याप्रसक्तत्वेन विविच्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । द्वितीयसंभावना चेतसि

---

१ अथ चतुर्दशी; अथ चतुर्दशी. २ महाकालाभिधानम्. ३ अपुत्राणां न सन्ति; अपुत्राणां किल गतिर्नास्ति न वा सन्ति. ४ बाष्पबिन्दु. ५ इत्यभिधाय. ६ च तस्याम्. ७ अतिमात्रमलं रुदितेन; अलमतिरुदितेन. ८ वयमनुग्राह्याः. ९ लिखितम्. १० यावत्तु.

ादस्मिं तावत्सर्वमनुष्ठातुमिति वचनात्। अधिकां कुरु देवि, गुरुषु भक्तिम्। द्विगुणामुपपादय देवतासु पूजाम्। ऋषिजनसपर्यासु दर्शितादरा भव। परं हि दैवतमृषयः यत्नेनाराधिता यथासमीहितफलानां दुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति। श्रूयते हि पुरा चण्डकौशिकप्रभावान्मगधेषु बृहद्रथो नाम राजा जनार्दनस्य जेतारमतुलभुजबलमप्रतिरथं जरासन्धं नाम तनयं लेभे। दशरथश्च राजा परिणतवया विभाण्डकमहामुनिसुतस्यर्ष्यशृङ्गस्य प्रसादान्नारायणभुजानिवाप्रतिहतानुदधीनिवाक्षोभ्यानवाप चतुरः पुत्रान्। अन्ये च राजर्षयस्तपोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतस्वादसुखभाजो बभूवुः। अमोघफला हि महामुनिसेवा भवन्ति। अहमपि खलु देवि, कदा नु गुरुगर्भभरालसामापाण्डुमुखीमासन्नपूर्णचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीनिशां देवीं द्रक्ष्यामि। कदा मे तनयजन्ममहोत्सवानन्दनिर्भरो हरिष्यति पूर्णपात्रं परिजनः। कदा हारिद्रवसनधारिणी सुतसनाथोत्सङ्गा

याह—यावदिति। मानुष्यके मनुष्यजन्मनि यावदुपपादयितुं कर्तुं शक्यं गृहनिवासिभिः तावत्सर्वमुपपाद्यताम्। एतदेव दर्शयति—अधिकेति। हे देवि, हितोपदेशप्रदातारो गुरवस्तेषु पूर्वापेक्षयाधिकामाधिक्येन भक्तिमाराध्यत्वेन ज्ञानं कुरु विधेहि। देवतासु हरिहरादिषु द्विगुणां द्विगुणितां पूजामर्चामुपपादय निष्पादय। ऋषिजनसपर्यासु मुनिजनसेवासु दर्शितः प्रकटित आदरः सत्कारो यया एवंभूता भव। हि निश्चितम्। ऋषयो मुनयः परमुत्कृष्टं दैवतं भवन्ति। एतदेव प्रपञ्चयन्नाह—यत्नेति। यत्नेन प्रयत्नेन। मनः-पूर्वप्रयत्नैः। आराधिताः प्रीणिता मुनयो यथासमीहितानि यथाभिलषितानि फलानि येषामेवंभूतानां दुर्लभानामपि वराणां मार्गितानां दातारो दायका भवन्ति। अत्रार्थेऽन्यदपि प्रदर्शयन्नाह—श्रूयते हीति। हि निश्चितम्। श्रूयन्त आकर्ण्यन्ते। ग्रन्थान्तरेभ्य इति शेषः। मगधेषु कीकटेषु पुरा पूर्वं चण्डकौशिको मुनिस्तस्य प्रभावान्माहात्म्याद्बृहद्रथो राजा। नामेति कोमलामन्त्रणे। जनार्दनस्य कृष्णस्य जेतारं जयनशीलमतुलं निरुपमं भुजबलं बाहुबलं यस्य स तमप्रतिरथं महारथं जरासन्धं नाम जरासन्धाभिधं तनयं पुत्रं लेभे प्राप्तवान्। दशरथेति। चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः। दशरथो राजा परिणतं पक्वं वयो यस्यैवं-भूतः। विभाण्डकनामा यो महामुनिस्तस्य सुतस्यर्ष्यशृङ्गस्य प्रसादान्माहात्म्यान्नारायणभुजानिव कृष्णबाहू-निवाप्रतिहतानपराजितानुदधीनिव समुद्रानिवाक्षोभ्यानन्याकलनीयांश्चतुरः पुत्रानवाप प्राप्तवान्। अन्ये चेति। पूर्वोक्तव्यतिरिक्ता राजर्षयस्तपोधनांस्तपस्विन आराध्योपास्य पुत्रस्य सुतस्य यद्दर्शनमवलोकनं तदेवामृतं तस्यास्वाद उपभोगस्तज्जनितं यत्सुखं सातं तद्भाजो बभूवुर्जज्ञिरे। अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—अमोघेति। हि निश्चितम्। अमोघं निश्चितं फलं यासां ता महामुनिसेवाः महातपस्विसपर्या भवन्ति। हे देवि, खलु निश्चयेन। अहमपि कदा कस्मिन्काले देवीं त्वां द्रक्ष्यामि विलोकयिष्यामि। तामेव विशिनष्टि—समुपेति। समुपारूढः प्राप्तो यो गर्भो भ्रूणस्तस्य भरो भारस्तेनालसां मन्थरामापाण्डु ईषत्पाण्डु शुभ्रं मुखमाननं यस्याः सा ताम्। कामिव। आसन्नेति। आसन्नः समीपवर्ती पूर्णचन्द्रस्योदयो यस्यामेवंभूतां पौर्णमासीनिशामिव राकारात्रिमिव। कदेति। मे मम तनयजन्ममहोत्सवः पुत्रजननलक्षणस्तस्मिन्य आनन्दः प्रमोदस्तेन निर्भरः संभृतः परिजनः पूर्णपात्रं पूर्णानकं हरिष्यति ग्रहीष्यति। 'उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्बलादाकृष्य गृह्यते। वस्त्रं माल्यं च तत्पूर्णपात्रं पूर्णानकं च' इति कोशः। कदेति। देवी विलासवती कदा मामानन्दयिष्यति प्रमोदं जनयिष्यति। तामेव विशेषयन्नाह—हारिद्रेति। हरिद्रया रजन्या रक्तं हारिद्रं यद्वसनं तस्य धा-

---

१ गुरुभक्तिम्. २ देवतापूजाम्. ३ परिचर्यासु. ४ मतिदुर्लभानाम्. ५ श्रूयते. ६ कौशिका. ७ प्रसादात्; प्रसादप्रभावात्. ८ मगधेशो. ९ जनार्दनमतिमन्. १० अतुलबलपराक्रमम्, अनन्यतुल्यभुजबलम्. ११ यथा अपि. १२ बालाद. १३ हि महामुनिजनसेवा; हि महामुनिसेवा भवति. १४ नु कदा. १५ आपाण्डुर. १६ आसन्नचन्द्रोदयाम्. १७ प्रद्रक्ष्यामि.

चीवोदितरविमण्डला सबालातपा मामानन्दयिष्यति देवी । कदा सर्वौषधिपिञ्जरजटिलकेशो निहितरक्षाघृतबिन्दुनि तालुनि विन्यस्तगौरसर्षपोन्मिश्रभूतिलेशो गोरोचनाचित्रकण्ठसूत्रग्रन्थिरुत्तानशयो दशनशून्यस्मिताननः पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाह्लादम् । कदा गोरोचनाकपिलद्युतिरन्तःपुरिकाकरतलपरम्परासंचार्यमाणमूर्तिरशेषजनवन्दितो मङ्गलप्रदीप इव मे शोकान्धकारमुन्मूलयिष्यति चक्षुषोः । कदा च क्षितिरेणुधूसरो मण्डयिष्यति मम हृदयेन दृष्ट्या च सह परिभ्रमन्भवनाङ्गणम् । कदा केसरिकिशोरक इव संजातजानुचङ्क्रमणागमनः संचरिष्यतीतस्ततः स्फटिकमणिभित्त्यन्तरितान्भवनमृगशावकाञ्जिघृक्षुः । कदान्तःपुरनूपुरनिनादसङ्गतान्गृहकलहंसकाननुसरन्कक्षान्तरप्रधावितः कनकमेखलायष्टिका-

---

रिणी परमशीला । सुतेनेति । सुतेन पुत्रेण सनाथः सहित उत्सङ्गः क्रोडो यस्याः सा । केव । प्राचीव पूर्वदिगिव । तां विशिनष्टि—उदितेति । उदितमुद्गतं रविमण्डलं सूर्यबिम्बं यस्यां सा । सह बालातपेन वर्तते या सा । हारिद्ररागस्य कालेन पीतरक्तत्वाद्बालातपसाम्यम् । सूर्यबिम्बपुत्रयोश्च साम्यम् । कदेति । पुत्रकः सुतो मम हृदयं चेतस्तस्याह्लादं प्रमोदं जनयिष्यत्युत्पादयिष्यति । सुतं विशेषयन्नाह—सर्वेति । सर्वाश्च ता ओषधयस्ताभिः पिञ्जराः पीतरक्ता जटिला अन्योन्यं मिलिताः केशा यस्य स तथा । निहिताः स्थापिता रक्षाया घृतो घृतबिन्दुर्यस्मिंस्तथाभूते तालुनि काकुदे विन्यस्तः स्थापितो गौरसर्षपोन्मिश्रः संयुतो भूतिलेशो भस्मकणिका यस्य स तथा । अयं बालरक्षाविधिः । गोरोचनेति । गोरोचनया चित्रो विचित्रः कण्ठसूत्रग्रन्थिर्यस्य स तथा । अयमपि रक्षाविधिः । उत्तानेति । उत्तानमूर्ध्वमुखं शेते यः स तथा । दशनेति । दशनैर्दन्तैः शून्यं रहितमेतादृशं स्मितं विकसितमाननं मुखं यस्य स तथा । कदेति । कदा कस्मिन्काले मे मम चक्षुषोर्नेत्रयोर्मङ्गलप्रदीप इव मङ्गलदीप इव शोकं दुःखमेवान्धकारं तिमिरमुन्मूलयिष्यति मूलतो दूरीकरिष्यति । कीदृक् । गोरोचनावत्कपिला पिङ्गला द्युतिः कान्तिर्यस्य स तथा । पुनस्तमेव विशिनष्टि—अन्तः इति । अन्तःपुरे भवा अन्तःपुरिकाः पट्टराज्ञ्यादिकास्तासां करतलानि हस्ततलानि तेषां परम्परा श्रेणिस्तया संचार्यमाणा हस्ताद्धस्तं प्रति नीयमाना मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा । अशेषेति । अशेषैः समस्तैर्जनैर्वन्दितो राजपुत्रत्वात्प्रणतः । कदा चेति । अग्रे पूर्ववत् । क्षितेः पृथिव्या यो रेणुर्धूलिस्तेन धूसरो मलिनो मम हृदयेन चित्तेन दृष्ट्या च लोचनेन सह साकं परिभ्रमन्परिभ्रमणं कुर्वन्भवनाङ्गणं गृहाङ्गणं मण्डयिष्यति भूषयिष्यति । एतेन [illegible] [illegible] [illegible] भवतीति ध्वनितम् । कदेति । कदेति पूर्ववत् । इतस्ततः संचरिष्यति । संचारं करिष्यति । क इव । केसरी सिंहस्तस्य किशोरकः शिशुस्तद्वत् । संजातेति । संजाता उत्पन्ना जानुभ्यां चङ्क्रमणेन गमनयोग्यता यस्य स तथा । स्फटिकेति । स्फटिकमणीनां या भित्तयः कुड्यानि ताभिरन्तरिताञ्छन्नान्भवनमृगशावकान्गृहहरिणबालकाञ्जिघृक्षुर्ग्रहीतुमिच्छुः । कदेति । कदा कस्मिन्काले धात्रीमुपमातरमायासयिष्यति प्रयासं जनयिष्यति । कीदृक् । कक्षान्तरे द्वितीयकक्षान्तरे प्रधावित उत्पतितः । दर्शनविषयमानयन्नाह—कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य या मेखला रशना तस्या यष्टिकाः [illegible] यो रवः शब्दस्तदनुगतो [illegible] [illegible] । किं कुर्वन् । अनुसरन्ननुगच्छन् । कान् । गृहकलहंसकान्भवनमरालान् । [illegible] । अन्तःपुरस्त्रीणां यो नूपुरस्य [illegible] निनादः शब्दस्तेन [illegible] । कदेति । कदेति पूर्ववत् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भित्त्यो [illegible] [illegible] [illegible]

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible]. १२ [illegible]. १३ [illegible]. १४ [illegible]. १५ [illegible].

स्यानुसारिणीमायासयिष्यति धात्रीम् । कदा कृष्णागुरुपङ्कलिखितमकरिकालंकृतगण्डस्थलः मुखरकिङ्किणीक्वणितनिर्भरोर्ध्वकरविकीर्णचन्दनचूर्णधूलिधूसरः कुञ्चिताङ्गुलिकरमुन्मत्तकविधूतशिराः करिष्यति मत्तगजराजलीलावतारान् । कदा मातुश्चरणयुगलरागोपयुक्तशेषेण सिन्दालक्तकरसेन वृद्धकञ्चुकिनां विडम्बयिष्यति मुखानि । कदा कुतूहलचञ्चललोचनो मणिकुट्टिमेष्वधोमुखदृष्टिरनुसरिष्यति स्वच्छन्दमात्मनः प्रतिबिम्बानि । कदा नरेन्द्रसहस्रप्रसारितभुजयुगलाभिनन्द्यमानागमनो भूषणमणिमयूखाकुलीक्रियमाणालोलदृष्टिरास्थानस्थितस्य मे पुरः संचरिष्यति सभान्तरेषु । इत्येतानि मनोरथशतानि चिन्तयतोऽन्तःसंतप्यमानस्य प्रयान्ति रजन्यः । मामपि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्यतासमुद्भवः शोकः । शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत् । अफलमिव पश्यामि राज्यम् । अप्रतिविधेये तु विधातरि किं करोमि । तन्मुच्यतामयं देवि, शोकानुबन्धः ।

[illegible] । [illegible]—कृष्णेति । कृष्णागुरुः कालागुरुस्तस्य पङ्को द्रवस्तेन लिखिता चित्रीकृता या मकरिका मकराकृतिः पत्ररचना तयालंकृतं विभूषितं गण्डस्थलं यस्य स तथा । 'मकरिकालंकृत' इति क्वचित्पाठः । पक्षे कृष्णागुरुपङ्कसदृशदानलेखा दानपङ्क्तिः । मुखरेति । धावनार्थं चलनार्थं मुखेन यो किङ्किणीक्वणितः । अथ वा गुरुपादनिस्वनानां मुखेन गमनार्थं यो किङ्किणीक्वणितनिर्भरेण जनितोत्पादिता प्रीतिर्यस्य स तथा । ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वकरेणोर्ध्वीकृतहस्तेन, हस्तशुण्डया च । विकीर्णा विक्षिप्ता चन्दनचूर्णस्य मलयजस्येदस्य धूलिरजः, च चन्दनचूर्णधूलिः पांसुः तया धूसरो मलिनः । कुञ्चितेति । कुञ्चिता वक्रीकृता अङ्गुली तस्याः शिरास्तम्भम् । 'शिरा कुक्कुटमयोः' इत्यनेकार्थः । तदेवाङ्कुशः सृणिः । गजपक्षे कुञ्चिताङ्गुलिरिवाकारस्तस्याङ्कुशस्तेनाकर्षणं पृष्ठे पुरतो वा चालनं तेन विधूतं कम्पितं शिरो मस्तकं येन स तथा । कदेति । मातुरिति । माता जननी तस्याश्चरणयुगलं पादद्वन्द्वं तस्य रागो रञ्जनं तस्योपयुक्तः शेषः तेन उर्वरितशेषेण, सिन्दालक्तकः सिन्दूरीकृतो यो लाक्षाद्रवस्तस्य यो रसः तेन वृद्धकञ्चुकिनां स्थविरसौविदल्लानां मुखानि वदनानि विडम्बयिष्यति । तद्रूपानुकरणेन विरूपाणि करिष्यतीति भावः । कदेति । कदेति पूर्ववत् । कुतूहलेन कौतुकेन चञ्चले चपले लोचने नेत्रे यस्य स तथा । मणिकुट्टिमेषु रत्नबद्धभूमिषु संक्रान्तमात्मीयमनुसरतीन्द्रं अधोमुखी अधोदत्ता दृष्टिर्येन स तथा तद्गतागमनेच्छास्वात्मनो गतिर्यस्यैवंभूत आत्मनः स्वकीयस्य प्रतिबिम्बानि प्रतिच्छायाननुसरिष्यति तद्ग्रहणार्थमनुगमिष्यति । कदेति । कदेति पूर्ववत् । नरेन्द्राणां सहस्रं तेन प्रसारितं विस्तारितं भुजयुगलम् । आलिङ्गनवचनम् । तेनाभिनन्द्यमानमपेक्ष्यमाणमागमनं यस्य स तथा । भूषणेति । भूषणानां ये मणयो रत्नानि तेषां मयूखाः किरणास्तैराकुलीक्रियमाणा लोला दृष्टिर्यस्य स तथा । आस्थानस्थितस्य सभोपविष्टस्य मे मम पुरोऽग्रे सभान्तरेषु परिषन्मध्यप्रदेशेषु संचरिष्यति पुनः पर्यटनं करिष्यति । संतानविवेदकानि चिन्तावाक्यानि ग्रन्थोऽग्रोपसंहरन्नाह—इत्येतानीति । एतानि पूर्वोक्तानि मनोरथशतानि मनोविकल्पितशतानि चिन्तयतो ध्यायतो राज्ञोऽन्तर्मध्ये संतप्यमानस्य प्रज्वल्यमानस्य रजन्यो रात्रयः प्रयान्ति गच्छन्ति । ममापीति । अनपत्यताऽसंतानता ततः समुद्भवः समुत्पन्नः शोकः हुतानल इव वह्निरिवाहर्निशं प्रतिदिनं मामपि दहतीव ज्वालयतीव । शून्येति । मे मम शून्यमिवोद्वसितमिव जगद्विश्वं प्रतिभाति प्रतिभासते । अफलेति । राज्यमाधिपत्यमफलमिव निरर्थकमिव पश्याम्यवलोकयामि । अप्रतीति । न विद्यते प्रतिविधेयमस्मात्प्रति यस्य विधातुस्तस्मिन्नप्रतिविधेये प्रतीकारानर्हे वा विधातरि

---

१ गन्धस्थलः क्षोभ. २ मुखरवकिङ्किणि. ३ आद्य. ४ मदनमत्तगजराजलीलाम्; मत्तगजक्रीडाम्; मत्तगजराजलीलाम्; मत्तगजराजक्रीडाः करिष्यत्; मत्तगजराजलीलाः. ५ चरणरागोपयुक्त. ६ कञ्चुकिनाम्. ७ लोल. ८ प्रतिबिम्बितानि. ९ मयूखलेखाकुली. १० मम. ११ पर्यटिष्यति. १२ इत्येवानि चान्यानि; इत्येतानि च. १३ यान्ति. १४ संतापः. १५ शून्यमेव. १६ इवाखिलं पश्यामि. १७ जीवितं राज्यं च. १८ मुच्यतां देवि.

आधीयतां धैर्ये धर्मे च धीः । धर्मपरायणानां हि समीपसंचारिण्यः कल्याणसंपदो भवन्ति' इत्येवमभिधाय सलिलमादाय स्वयं करतलेनाभिनवपल्लवेनेव विकचकमलकोशमानमाननमस्याः साश्रुलेखं ममार्ज । पुनःपुनश्च प्रियशतमधुराभिः शोकापनोदननिपुणाभिर्धर्मोपदेशगर्भाभिर्वाग्भिराश्वास्य सुचिरं स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम । निर्गते च तस्मिन्मन्दीभूतशोका विलासवती यथाक्रियमाणाभरणपरिग्रहादिकमुचितं दिवसव्यापारमन्वतिष्ठत् । ततःप्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनपर्युपास्तिष्वादरवती बभूव । यच्च किंचित्कुतश्चिच्छुश्राव गर्भतृष्णया तत्तत्सर्वं चकार । न महान्तमपि क्लेशमजीगणत् । अनवरतदह्यमानगुग्गुलुबहुलधूमान्धकारितेषु चण्डिकागृहेषु धवलाम्बरेण शुचिमूर्तिरुपोषिता हरितकुशोपरचितेषु भूतलशयनेषु सुष्वाप । पुण्यसलिलपूर्णैर्विविधकुसुमफलोपेतैः क्षीरतरुपल्लवलाञ्छनैः सर्वरत्नगर्भैः शातकुम्भकुम्भैर्गोकुलेषु वृद्धगोपवनितानां कृतमङ्गलानां स्नपनसं-

---

किं करोमि किमनुतिष्ठामि । तदिति । तत् तस्मात्पूर्वोक्तहेतोः । हे देवि, अयं शोकानुबन्धः शोकपरम्परा मुच्यतां त्यज्यताम् । धैर्ये धीरतायां धर्मे च धीर्बुद्धिराधीयतां स्थाप्यताम् । अत्रार्थे हेतुमाह—धर्मेति । हि निश्चितम् । धर्मपरायणानां सुकृततत्पराणां कल्याणसंपदः श्रेयोविभूतयः सदा सर्वकालं समीपसंचारिण्यः पार्श्ववर्तिन्यो भवन्ति संजायन्ते । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधायोक्त्वा । सलिलमिति । सलिलं पानीयमादाय गृहीत्वा स्वयमात्मना करतलेन पाणितलेनाभिनवपल्लवेनेव प्रत्यग्रकिसलयेनेव विकचं विकस्वरं यत्कमलं नलिनं तद्वत्कोशमानं यस्यैवंभूतमस्या विलासवत्याः साश्रुलेखमश्रुराज्या सहवर्तमानमाननं मुखं ममार्ज । शुद्धं चकारेत्यर्थः । 'मृजूष् शुद्धौ' इति धातोर्लिटि रूपम् । पुनरिति । पुनःपुनर्वारंवारम् । प्रियेति । प्रियमिष्टं तस्य शतं तेन मधुराभिर्मिष्टाभिः शोकस्य शुचो योऽपनोदो दूरीकरणं तत्र निपुणाभिः पण्डिताभिर्धर्मस्य सुकृतस्य च उपदेशः प्रतिपादनं स एव गर्भोऽभ्यन्तरे यासां ताभिरेवंभूताभिर्वाग्भिर्वाणीभिराश्वास्याश्वासनां कृत्वा सुचिरं चिरकालं यावत्स्थित्वा नरेन्द्रो नृपो निर्जगाम गृहाद्बहिर्ययौ । निर्गते बहिर्गते च तस्मिन्मन्दीभूतशोका मन्दीभूतः क्षीणतां प्राप्तः शोको यस्याः सैवंभूता विलासवत्युचितं योग्यम् । यथेति । यथा पूर्वोक्तप्रकारेण क्रियमाणो विधीयमानो य आभरणपरिग्रहो विभूषणस्वीकारः स एवादिर्यस्मिन्नेवंभूतं दिवसव्यापारं दिनकृत्यमन्वतिष्ठदकरोत् । तत इति । ततःप्रभृति तद्दिनादारभ्य सुतरामत्यर्थं देवताराधनेषु देवतानां देवीनामाराधनानि प्रसन्नीकरणानि तेषु ब्राह्मणपूजासु विप्रसत्कारेषु गुरुजनानां पूज्यजनानां सपर्याः सेवास्तास्वादरवत्यतिबहुमानवती बभूव जज्ञे । यच्चेति । यच्च श्रुतमाकर्णितं च किंचिद्वस्तु कुतश्चिदनिर्दिष्टनामकेभ्यो जनेभ्यः शुश्रावाकर्णितवती गर्भतृष्णया सुतलोभेन तत्सर्वं समग्रं चकार कृतवती । न महेति । महान्तं महीयांसमपि क्लेशं कष्टं नाजीगणन्नगणयत् न चिन्तितवती । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं दह्यमानो यो गुग्गुलुः पलङ्कषस्तस्य बहुलो निबिडो यो धूमस्तेनान्धकारः संजातो येष्वेवंविधेषु चण्डिका चामुण्डा तस्या गृहेषु सद्मसु । धवलेति । धवलाम्बरेण शुभ्रवाससा शुचिः पवित्रा मूर्तिः शरीरं यस्याः सा तथोपोषिता कृतोपवासा । हरितेति । हरिता नीला ये कुशा दर्भास्त उपरचिता उपरिकृता उत्तरच्छदो येष्वेवंभूतेषु भूतलाख्ययोमाणि तेषां शयनेषु तल्पेषु सुष्वाप शयनं चकार । पुण्येति । पुण्यानि पवित्राणि यानि सलिलानि जलानि तैः पूर्णैर्भृतैर्विविधानि विविधानि यानि कुसुमफलानि तैरुपेतैः सहितैः क्षीरतरवो वटादयस्तेषां पल्लवाः किसलयाः । क्वचित् 'क्षीरफल-' इति पाठः । तत्र क्षीरफलाः कोमलाम्र इति व्याख्येयम् । त एव लाञ्छनं चिह्नं येषां तैः सर्वाणि समस्तानि

---

१ त्यज्यताम्; त्यज्यताम्. २ कल्याणसुखसंपद. ३ अप्यनेकम. ४ सुचिरं नरेन्द्रः. ५ शोकावेगा. ६ यथाक्रियमाणम्, ७ परिग्रहादिकं मनुचितम्; परिग्रहादिकमनुचितम्. ८ वासरव्यापारमकरोत्. ९ परिचर्यासु च. १० अचिरमादरवती. ११ शुश्राव श्रावं. १२ अवर्त. १३ गुग्गुल. १४ बहल. १५ धूमान्धकारितेषु. १६ धवलाम्बरा; धवलाम्बर. १७ हरितकुश. १८ उपच्छदेषु. १९ भूतल. २० पूरितैः; पूर्णैः. २१ महान्त.

स्नातानां गवामधः सस्नौ। प्रतिदिवसमुत्थायोत्थाय सर्वरत्नोपेतानि हैमानि तिलपात्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददौ। महानरेन्द्रलिखितमण्डलमध्यवर्तिनी विविधबलिदानानन्दितदिग्देवतानि बहुलचतुर्दशीनिशासु चतुष्पथे स्नपनमङ्गलानि भेजे। सिद्धायतनानि कृतविविधदेवतोपयाचितकानि सिषेवे। दर्शितप्रत्ययानि संनिधानमातृकाभवनानि जगाम। प्रसिद्धेषु नागकुलह्रदेषु ममज्ज। अश्वत्थप्रभृतीनुपपादितपूजान्महावनस्पतीन्कृतप्रदक्षिणा ववन्दे। दोलायमाननवलयेन पाणियुगलेन स्नाता स्वयमखण्डसिक्थसंपादितं रजतपात्रपरिगृहीतं वायसेभ्यो दध्योदनबलिमदात्। अपरिमितकुसुमधूपविलेपापूपपललपायसबलिलाजकलितामहरहरम्बादेवीसपर्यामाततान। स्वयमुपहृतपिण्डपात्रान्भक्तिप्रवणेन मनसा सिद्धादेशान्क्षपणकानपृच्छत्। विप्रश्निकादेशवचनानि बहु मेने। निमित्तज्ञानुपचचार। शकुनज्ञानविद्यामादरमद-

---

रत्नानि गर्भे मध्यभागे येषां तैः शातकुम्भं सुवर्णं तस्य कुम्भैर्निर्भैः (!) गोकुलेषु व्रजेषु। वृद्धेति। वृद्धगोपस्य कुटुम्बकस्य या वनिता स्त्री तया कृतं विहितं मङ्गलं तिलकादि याभिस्तासां लक्षणैर्नीपीतिलकादिभिः संपन्नानां सहितानां गवां धेनूनामधोऽधोभागे सस्नौ स्नानं कृतवती। प्रतीति। प्रतिदिवसमहर्निशमुत्थायोत्थायोत्थानं कृत्वोत्थानं कृत्वेत्यर्थः। सर्वरत्नैः समस्तमणिभिरुपेतानि रचितानि हैमानि स्वर्णनिष्पन्नानि तिलपात्राणि तिलपर्णाकृतिरूपाणि ब्राह्मणेभ्यो विप्रेभ्यो ददौ दत्तवती। अत्र संप्रदाने चतुर्थी। महेति। महानरेन्द्रेण गारुडिकेन लिखितमालिखितं मण्डलं [illegible] तन्मध्यवर्तिनी तदन्तःस्थायिनी। विविधेति। विविधमनेकप्रकारं बहुबलिदानं तेनानन्दिताः प्रमोदं प्राप्ता दिग्देवता येषु तानि। बहुलेति। बहुलस्य कृष्णपक्षस्य याश्चतुर्दश्यस्तासां निशासु रात्रिषु चतुष्पथे चत्वरे स्नपनमङ्गलानि स्नानभद्राणि भेजेऽभजत्। सिद्धायतनानीति। सिद्धा योगिनस्तेषामायतनानि चैत्यानि सिषेवे सेवितवती। कीदृशानि। कृतेति। कृतानि विहितानि विविधानि देवतानां प्रतिमानामुपयाचितकानि भक्ष्यपर्याणि येषु तानि। अथ च संनिधानानि गमवर्तीनि यानि मातृकाभवनानि माहेश्वर्यादिमातृणां गृहाणि जगाम गतवती। कीदृशानि। दर्शितः प्रकाशितः प्रत्ययो विश्वासो यैस्तानि। प्रत्ययोऽनुष्ठानानुरूपं देवतावचनमिति वा। यद्वा मातृस्थानमिति मातॄणां भवनानि। प्रसिद्धेति। प्रसिद्धेषु जगद्विख्यातेषु नागकुलानि तेषां ह्रदा ह्रदान्तेषु ममज्ज मज्जनं चकार। अश्वत्थः पिप्पलः प्रभृतिरादौ येषां तान्महावनस्पतीन्महावृक्षानुपपादिता विहिता पूजा येषां तान्कृता विहिता प्रदक्षिणा यया सैवंभूता ववन्दे वन्दनं कृतवती। तथा दोलायमानं कम्पमानं वलयं कङ्कणं यस्य तत्तथा तेन पाणियुगलेन हस्तयुग्मेन दध्योदनबलिं दधियुक्तो य ओदनस्तल्लक्षणो यो बलिस्तं वायसेभ्यः काकेभ्यः स्वयमात्मना स्नाता कृतस्नाना दत्तवती। बलिं विशिनष्टि—अखण्डेति। अखण्डानामत्रुटितानामोदनकणानां [illegible] संपादितं निष्पादितं रजतस्य रूप्यस्य पात्रं भाजनं तस्मिन्परिगृहीतमादाय। अहरहरिति प्रतिदिनमम्बादेवी दुर्गा तस्याः सपर्यां सेवामाततान विस्तारयामास। तामेव विशिनष्टि—अपरिमितेति। अपरिमितानि बहूनि कुसुमानि पुष्पाणि, धूपो गन्धविशेषः, विलेपो विलेपनम्, अपूपः पिष्टकः, [illegible] पललम्, पायसं परमान्नम्। बलिलाजा [illegible], एतैः कलितां युक्ताम्। स्वयमिति। स्वयमात्मना। भक्तिः पूर्वं [illegible], तया प्रवणेन नम्रेण मनसा [illegible] सिद्धादेशान्क्षपणकानपृच्छत्। विप्रश्निकेति। [illegible]। निमित्तेति। निमित्तं शु-

१ [illegible]. २ बहुलचतुर्दशी. ३ चतुष्पथेषु. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible]. १२ [illegible]. १३ [illegible]. १४ [illegible]. १५ [illegible]. १६ [illegible]

का० १७

र्शयत् । अनेकवृद्धपरम्परागमागतानि रहस्यान्यङ्गीचकार । दर्शनागतद्विजजनमात्मजदर्शनो-त्सुका वेदश्रुतीरकारयत् । अनवरतवाच्यमानाः पुण्यकथाः शुश्राव । गोरोचनालिखितभूर्ज-पत्रगर्भान्मन्त्रकरण्डकानुवाह । रक्षाप्रतिसरोपेतान्योषधीसूत्राणि बबन्ध । परिजनोऽपि चास्याः सततमुपश्रुतये निर्जगाम । तन्निमित्तानि च जग्राह । शिवाभ्यो मांसबलिपिण्डमनु-दिनं निशि समुत्ससर्ज । स्वप्नदर्शनाश्चर्याण्याचार्याणामाचचक्षे । चत्वरेषु शिवबलिमुपजहार।

एवं च गच्छति काले कदाचिद्राजा क्षीणभूयिष्ठायां रजन्यामल्पावशेषपाण्डुतारके जर-त्पारावतपक्षधूम्रे नभसि स्वप्ने सितप्रासादशिखरस्थिताया विलासवत्याः करिण्या इव बिस-वलयमानने सकलकलापूर्णमण्डलं शशिनं प्रविशन्तमद्राक्षीत्। प्रबुद्धश्चोत्थाय हर्षविकासलोच-

---

मायटविधं जानन्तीति निमित्तशास्त्रानुग्रचचार तेषा समीपे ययौ । शकुनज्ञानविदो वसन्तराजादिशास्त्रज्ञ-विदामादरं बहुमानमदर्शयदर्शितवती । **अनेकेति** । अनेके ये वृद्धाः स्थविरास्तेषां परम्परा परिपाटी तस्यां य आगम प्राप्तिस्तेनागतानि यानि रहस्यानि तान्यङ्गीचकार स्वीयके । परिपाट्या य आगमो मन्त्रशास्त्रं तदागतानि रहस्यानि वा । **दर्शनेति** । दर्शनार्थमागतं प्राप्तमेवंभूतं द्विजजनं ब्राह्मणलोकमात्मज-पुत्रस्तस्य दर्शनमवलोकनं तत्रोत्सुकोत्कण्ठिता वेदस्य श्रुतीः श्रवणमकारयद्ब्राह्मणद्वारा कारयामास । अका-रयदिति 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यण्यन्तस्य कर्म । द्विजजन. कर्मसंज्ञ. । **अनवरतेति** । अनवरतं निरन्तरं वाच्यमाना उच्यमानाः पुण्यकथा पवित्रकथा शुश्रावाधीतवत् । **गोरोचनेति** । गोरोचनालिखितं भूर्जपत्रं गर्भे मध्ये यस्यैवंभूतान्मन्त्रकरण्डकान्पिटकानुवाहावहत् । 'वह प्रापणे' इति धातोरभ्यासस्थसारणे लिटि रूपम् । **रक्षेति** । रक्षाया प्रतिसर कङ्कणं तेनोपेतान्योषधीसूत्राणि बबन्ध बन्धनं कृतवती । अस्या विलासवत्याः परिजनोऽपि परिच्छदोऽप्युपश्रुत्यै रजन्यादिवाक्यार्थं विलोकयितुं निर्जगाम बहिर्ययौ । 'देवप्रश्न उपश्रुति.' इति कोशः । **तदिति** । तन्निमित्तानि तदुपश्रुतुनानि जग्राहाग्रहीत् । **शिवेति** । शिवाभ्य शृगालीभ्योऽनुदिनं प्रतिदिनं मांसबलिपिण्डं निशि रात्रावुत्ससर्जोत्सृष्टवती । स्वप्नदर्शनाश्चर्याणि स्वप्ना-लोकनानुभूतान्याचार्याणां गुरूणामाचचक्षे कथितवती । चत्वरेषु शिवबलिमुपजहाराददावती ।

एवं चेति । एव पूर्वोक्तप्रकारेण गच्छति सजति कालेऽनेहसि कदाचित्कस्मिंश्चित्समये स्वप्ने राजा वि-लासवत्या आनने मुखे शशिनं विशन्तं प्रविशन्तमद्राक्षीद्ददर्श । कस्याम् । रजन्यां रात्रौ । किंविशिष्टायाम् । क्षीणं भूयिष्ठं यस्या. सा तस्याम् । स्तोकरात्राविसर्थ. । कस्मिन्सति । नभस्याकाशे सति । आकाशं विशि-नष्टि—अल्पेति । अल्पा स्वल्पा एव शेषा अवशिष्टाः पाण्डुतारकाः श्वेतनक्षत्राणि यस्मिन् । जरत्पा-रावतः वृद्धकपोतस्तस्य पक्षो वाजस्तद्वद्धूम्रे धूम्रवर्णे । विलासवती विशेषयन्नाह—**सितेति** । सितः शुभ्रो य प्रासादस्तस्य शिखरमग्रं तत्र स्थिताया उपविष्टायाः । कस्याः किमिव । करिण्या हस्तिन्या आनने बिसवलयमिव मृणालवलयमिव । शशिनं विशिनष्टि—**सकलेति** । सकलाः समग्रा याः कलास्ताभिः पूर्णं मण्डलं यस्य स तथा तम् । प्रबुद्धो विगतनिद्रः समुत्थायोत्थानं कृत्वा हर्षात्प्रमोदाद्यो विकासो विस्तार-स्तेन हर्षान्तरोत्पत्तिलक्षितेन विस्फारितेन चक्षुषा लोचनेन यत्रोद्गतं सुप्रोद्गतं वासभवनं निवासगृहं तेन

---

१ समन्तानि; मन्त्राणि. २ चकार; अङ्गीकरोति स्म. ३ दर्शनागतम्. ४ द्विजजनान्. ५ अनवरतम्. ६ पुण्याः कथाः. ७ मन्त्रकरण्डान्; करण्डकान्. ८ प्रतिसरो. ९ औषधि; औषधी. १० समुपश्रुत्यै. ११ शिवाबलिम्. १२ सं-न्यचर्द. १३ कल्पे.र. १४ पारावत. १५ धूम्रे. १६ सौधशिखर. १७ बिसवलयम्; बिसलयम्. १८ परिपूर्ण. १९ विशन्तम्.

तेन महता धवलीकृतवासभवनमिव क्षणे शुकनासं समाहूय स्वप्नमकथयत् । स तं सहृष्टतरः प्रत्युवाच—'देव, संपन्नाः सुचिरेणास्माकं प्रजानां च मनोरथाः । कतिपयैरेवाहोभिरसंदेहमनुभवति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखम् । अद्य खलु मयापि निशि स्वप्ने धौतवल्कलवाससा शान्तमूर्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन विकचचन्द्रकलावदातदलशतमालोलकेसरजटालमकरन्दबिन्दुसीकरवर्षि पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम् । आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमग्रपातीनि शुभानि निमित्तानि । किं चान्यदानन्दकारणमतो भविष्यति । अवितथफला हि प्रायो निशावसानसमयदृष्टा भवन्ति स्वप्नाः । सर्वथा नचिरेण मान्धातारमिव धौरेयं सर्वराजर्षीणां भुवनानन्दहेतुमात्मजं जनयिष्यति देवी । शरत्कालकमलिनीवाभिनवकमलोद्गमेन गन्धगजमाह्लादयिष्यति देवम् । येनेयं दिग्गजमदलेखे-

---

स तथा तस्मिन्नेव क्षणे समये । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । शुकनासं मन्त्रिणमाहूय स्वप्नं निशादृष्टस्वप्नमकथयत् । 'कथ वाक्यप्रबन्धे' इत्यस्य लङि रूपम् । स इति । स शुकनासस्तं नृपं सहृष्टतरः सहृष्टतमो हर्षः प्रमोदो यस्य स तथा प्रत्युवाच प्रत्यभणीत् । हे देव हे स्वामिन्, सुचिरात्सुचिरकालेनास्माकं प्रजानां च मनोरथाश्चिन्तितानि संपन्ना निष्पन्नाः । कतीति । कतिपयैरेव स्तोकैरेवाहोभिर्दिवसैरसंदेहं निःसंदेहं स्वामी भवान्सुतस्यात्मजस्य मुखमेव कमलं तस्यावलोकनमालोकनं तस्माद्यत्सुखं शातमनुभवति । अनुभविष्यतीत्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यदर्थे वर्तमानः । अद्येति । खलु निश्चयेन । अद्यास्यां निशायामेव मयापि निशि रात्रौ स्वप्ने धौतानि क्षालितानि वल्कलानि वसनानि वासांसि वस्त्राणि येन स तथा तेन । शान्ता निरुपद्रवा मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा तेन । दिव्या मनोहारिण्याकृतिराकारो यस्य स तथा तेन द्विजेन ब्राह्मणेन विकचं विकस्वरं चन्द्रकलावदवदातं शुभ्रं दलशतं पत्रशतं यस्मिंस्तत् । 'पर्णं पत्रं छदं दलम्' इति कोशः । आलोलं चपलं यत्केसरजटं किञ्जल्कसटं तेन जटालं जटिलम् । 'प्राणिस्थादातो—' इति मत्वर्थे आलच् । मकरन्दो मरन्दस्तस्य बिन्दवः पृषतास्त एव सीकरा वातास्तवारिकणास्तद्वर्षणशीलमेतादृशं यत्पुण्डरीकं सिताम्भोजं देव्या मनोरमायाश्चित्तहारिण्या उत्सङ्गे क्रोडे निहितं स्थापितं दृष्टमवलोकितम् । मनेति पूर्वं प्रतिपादितम् । अग्रपातीनि पुरोजातानि शुभानि शिवानि निमित्तान्यक्षिस्फुरणादीनि प्रत्यासन्नं समीपवर्तिनमानन्दं प्रमोदमावेदयन्ति निवेदयन्ति । किं चेति युक्त्यन्तरे । अतः पूर्वोक्तादन्यदधिकमानन्दकारणं प्रमोदनिदानं भविष्यति । अत्रार्थे हेतुमाह—**अवितथेति** । प्रायो बाहुल्ये निशावसानसमयदृष्टा रात्रिप्रान्तक्षणावलोकिताः स्वप्ना अवितथफलाः सत्यफला भवन्ति संपद्यन्ते । **सर्वथेति** । सर्वप्रकारेण नचिरेणेति स्तोककालेन मान्धातारमिव युवनाश्वजमिव सर्वराजर्षीणां सकलराज्ञां मध्ये धौरेयं धुरीणम् । एतेनाधिपत्येऽपि सदाचारवत्त्वं सूचितम् । भुवनानन्दहेतुं जगत्प्रमोदकारणमात्मजं सुतं देवी जनयिष्यति प्रसविष्यति । **शरदिति** । शरत्कालकमलिनीव घनात्ययसमयनलिनीवाभिनवकमलोद्गमेन प्रत्यग्रनलिनप्रादुर्भावेन गन्धगजं देवं भवन्तमाह्लादयिष्यति प्रमोदयिष्यति । पक्षेऽभिनवा कमला पुत्रसंपत् । अतएव देव्याः पद्मिनीसाम्यं राज्ञो गन्धगजसाम्यं चेति भावः । **येनेति** । येन कारणेन इयं दिग्गजमदलेखेया-

---

१ सबहुमानं शुकनासमाहूय तम्; समाहूय शुकनासाय तम्. २ अस्माकं मनोरथाः. ३ असंशयमनुभविष्यति. ४ धौतधवल; धौतसकलधवल. ५ प्रशान्त. ६ विकचम्. ७ जटिल; जटालम्. ८ मधु. ९ संदेह. १० सितपुण्डरीक. ११ अग्रेजातानि; आनन्दपातीनि; अग्रपातीनि. १२ शुभनिमित्तानि. १३ किं चान्यत्प्रियतरं परमानन्द; किं चान्यत्प्रियतरमधिकमानन्दः; किं चान्यत्प्रीततरमधिकानन्द; किं चान्यत्प्रियतरमपरमधिकानन्द. १४ विदन्ति. १५ न. १६ समये दृष्टा. १७ नचिरेणैव; अचिरेण. १८ राजर्षीणाम्. १९ शारत

यावदविच्छिन्नसंताना क्षितिभारधारणोचिता भविष्यति कुलसंततिः स्वामिनः' इत्येवमभिदधानमेव तं करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यामपि ताभ्यां समाभ्यां विलासवतीमानन्दयांचकार । कतिपयदिवसापगमे च देवताप्रसादात्सरसीमिव प्रतिमागतो विवेश गर्भो विलासवतीम् । येन नन्दनराजिरिव पारिजातेन मधुसूदनवक्षःस्थलीव कौस्तुभमणिना सुतरामराजत सा । दर्पणश्रीरिव गर्भच्छलेन संक्रान्तमवनिपालप्रतिबिम्बमुवाह । सा शनैः शनैश्च प्रतिदिनमुपचीयमानगर्भा निर्भरपरिपीतसागरसलिलभरमन्थरेव मेघमाला मन्दं मन्दं संचचार । मुहुरनुबद्धजृम्भिकानिमीलितलोचना सालसं निशश्वास । तथा चास्यां सामहर्तेहः स्वयमनेकरसवाञ्छित-

---

विच्छिन्नमत्रुटितं संतानं पुत्रपौत्रादिप्रवाहरूपं च यस्याः सैवंभूता स्वामिनो राज्ञः कुलसंततिः क्षितिः पृथ्वी तस्या भारो धौरेयस्तस्य धारणं वहनं तत्रोचिता भविष्यति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारमभिदधानं ब्रुवाणमेव तं करेण गृहीत्वा हस्तेनादाय नरेन्द्रो नृपोऽभ्यन्तरं मध्यप्रदेशं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा ताभ्यामुभाभ्यामपि समाभ्यां विलासवतीमानन्दयांचकार प्रमोदयांचकार । कतीति । कतिपये कियन्तो ये दिवसास्तेषामपगमेऽतिक्रमे सति देवताप्रसादाद्देवतानुग्रहाद्विलासवतीं गर्भो विवेश प्रविष्टो बभूव । अमुमेवार्थं उपमां प्रदर्शयन्नाह—सरसीमिति। सरसी कासारं प्रतिमागतः प्रतिबिम्बरूपश्चन्द्र इव । येनेति। येन गर्भेण सा सुतरामतिशयेनाराजत शोभत । केनेव केव । पारिजातेन कल्पद्रुमेण । 'मन्दारः पारिजातकः' इति कोशः। नन्दनमिन्द्रस्य काननम् । 'नन्दनं वनम्' इति कोशः । तस्य राजिः श्रेणिरिव । यथा कल्पतरुणा नन्दनराजी शोभां प्राप्ता तथा गर्भेणेयमपीति भावः । उपमानान्तरं प्रदर्शयन्नाह—कौस्तुभेति। कौस्तुभमणिना प्रसिद्धेन मधुसूदनस्य जनार्दनस्य वक्षःस्थलीव भुजान्तरस्थलीव । अतिविस्तृतत्वेन गौरवेण च स्थल्या उपमानं ज्ञेयम् । दर्पणेति । दर्पण आदर्शस्तस्य श्रीः प्रभारूपा सेव गर्भो भ्रूणस्तस्य छलेनोपधिना संक्रान्तमन्तः प्रविष्टमवनिपालो भूपतिस्तस्य प्रतिबिम्बं प्रतिरूपमुवाहाधरत् । 'वह प्रापणे' इति धातोरस्मात्परस्मैपदे लिटि रूपम् । अयं भावः—यथा दर्पणः संक्रान्तं प्रतिबिम्बं वहति तथेयमपि राजप्रतिबिम्बमुवाह । अनेन राजराजसुतयोः सादृश्यं दर्शितम् । सेति । सा विलासवती मन्दं मन्दं संचचार चचालेत्यन्वयः । तामेव विशेषयन्नाह—प्रतीति । प्रतिदिनं प्रत्यहं शनैः शनैः । स्वल्पप्रयासेनेत्यर्थः । स्तोकस्तोकम् । उपचीयेति । उपचीयमानोऽवयवैः पुष्टतां प्राप्यमाणो गर्भो यस्याः सा । निर्भरेति । निर्भरमतिशयं परिपीतमास्वादितं सागरस्य समुद्रस्य सलिलं जलं तस्य भरो भारस्तेन मन्थराऽलसा मेघमालेव कादम्बिनीव । समुद्रात्तज्जलमादाय मेघो वर्षतीति लोकोक्तिः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । मुहुरिति । मुहुर्वारंवारमनुबद्धा अनुबन्धरूपा जृम्भा एव जृम्भिकाः । स्वार्थे कप्रत्ययः । यत्र यस्यां क्रियायां वा यथा भवति तथा आ समन्तान्निमीलिते मुकुलिते मिलिते वा निमीलनक्रियाभ्यां लोचने यस्याः सा । अनेन गर्भवतीस्वभावः सूचितः । सालसमलसतासहितं यथा स्यात्तथा निशश्वास निश्वासं मुक्तवती । गर्भानुभावाभिश्वासग्रहणेऽपि साहसमासीदिति भावः । निपूर्वस्य 'श्वस प्राणने' इत्यस्य लिटि रूपम् । तथेति । तथा पूर्वोक्ता एवास्यां इत्थं दोहदे दृष्टे विलासवत्यां दोहदेऽन्तर्गर्भभावावेदकचेष्टितेषु कुशलोऽभिज्ञः । चेष्टितज्ञानवानित्यर्थः । परितः सर्वदिक्ष्वीक्षमाणो विलोकितवान् । अन्तर्गर्भिणीत्वतया तां निश्चितवान् । तामेव विशेषयन्नाह—अहरिति । अहरहः प्रतिदिनम् । स्वयमित्यात्मनिर्देशः । अनेके बहवश्चित्रादयो रसा यस्मिं स्तादृशेनाभिलषितं वाञ्छितमभिलषितं पानं द्राक्षादिरसादि, भोजनमशनं च यस्याः सा ताम् । इत्य-

---

१ विलासवतीमानन्दयांचकार. २ येन च ३ नन्दनवनराजिः ४ देवी ५ मणिरिव च ६ शनैः. ७ प्रतिदिवसमुपचीयमानगर्भा, प्रतिदिनमुपचीयमानगर्भा ८ दृश्यमाना. ९ मुहुर्मुहु १० विजृम्भिक. ११ लोचना १२ स तस्यास्तथा च १३ स्वयमनेकरसवाञ्छित

पानभोजना प्रावृषमिव श्यामायमानपयोधरमुखीं केतकीमिव गर्भच्छविपाण्डुरामालोक्येङ्गितकुशलः परिजनो विज्ञातवान् ।

अथ तस्याः सर्वसेवकवर्गप्रधानभूता, सदा राजकुलसंवासचतुरा, सदा च राजसंनिकर्षप्रगल्भा, सर्वमङ्गलकुशला कुलवर्धना नाम महत्तरिका प्रशस्ते दिवसे प्रदोषोत्तरवेलायामभ्यन्तरास्थानमण्डपगतम्, गन्धतैलावसेकज्वलितदीपिकासहस्रपरिवारम्, उडुनिकरमध्यवर्तिनमिव पौर्णमासीशशिनम्, उरगराजफणामणिसहस्रान्तरालस्थितमिव नारायणम्, मूर्धावसिक्तैः प्रधानैर्नरेन्द्रैः परिमितैः परिवृतम्, अनतिदूरावस्थितपरिजनम्, अनन्तरमुत्तुङ्गवेत्रासनोपविष्टेन धौतधवलाम्बरपरिधानेनानुल्बणवेषेण जलनिधिनेवागाध-

---

श्यामायमानं कृष्णतां प्राप्यमाणं पयोधरयोः स्तनयोर्मुखं चूचुकं यस्याः सा ताम् । कामिव । प्रावृषमिव वर्षासमयमिव । सापि पयोधरैर्मेघैः श्याममुखी स्यात् । केतकीति । गर्भजनिता या छविर्देहदीप्तिस्तया पाण्डुरां शुभ्राम् । कामिव । केतकीमिव । सापि गर्भो मध्यभागस्तस्य छविः कान्तिस्तया पाण्डुरा स्यात् ।

अथ तस्याः कुलवर्धना नाम स्त्री भूमिपालं राजानमुपगम्य समीपे गत्वा प्रशस्ते शोभने दिवसे रह एकान्ते कर्णमूले विलासवतीगर्भवृत्तान्तं तस्या गर्भोदन्तं विदितं ज्ञातमकार्षीदकरोदित्यन्वयः । कुलवर्धनां विशेषयन्नाह—सर्वेति । सर्वेषु सेवकवर्गेषु प्रधानभूता श्रेष्ठा । नीचस्य तादृशप्रवेशाभावाच्छ्रेष्ठत्वेऽप्यवसरानभिज्ञस्य तदभावादित्यत आह—सदेति । सदा सर्वदा राजकुले नृपपरम्परायां संवासोऽवस्थानं तत्र चतुरा दक्षा । तच्चतुरत्वेऽप्यधृष्टस्य तदभावादित्याह—सदेति । सदा सर्वकालं च राज्ञा यः संनिकर्षः संबन्धस्तत्र प्रगल्भा पण्डिता । सर्वेति । सर्वाणि यानि मङ्गलानि श्रेयांसि तत्र कुशला । तत्करणेऽभिज्ञेत्यर्थः । वयसातिशयिता महती महत्तरिका । स्वार्थे कः । प्रदोषेति । प्रदोषोत्तरवेलायाम् । प्रदोषे सर्वनिषेधात् । अथवा प्रदोषो न संध्याकालः । वृत्तान्तस्य गोप्यकथनत्वाद्दिवसे तदभावादिति भावः । भूमिपालं विशेषयन्नाह—अभ्यन्तरेति । अभ्यन्तरे मध्ये य आस्थानमण्डप उपवेशनस्थलं तत्र गतं प्राप्तम् । बाह्ये सभायां बहुजनसंसर्गादिति भावः । गन्धेति । गन्धतैलं सुगन्धतैलं तस्यावसेकः संपातस्तेन ज्वलितं दीपिकानां सहस्रं सन्निवेशादस्य परिवारो मण्डलरूपः परिच्छदो यस्य स तम् । दीपिकासहस्रमेव परिवारो यस्येति वा । सहस्रपदं लोकानां तिरोधानार्थमिति भावः । तादृशतैलसंपर्कादीपिकाप्रभया नक्षत्रप्रभया अपरिकुपितनिपुणपरिकरम्योत्तुङ्गाम्भं राकाचन्द्रगाम्भं च प्रतिपादयन्नाह—उडुति । उडूनां नक्षत्राणां निकरः समूहस्तन्मध्यवर्तिनं तदन्तःपातिनं पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव । अन्यत्र दिने चन्द्रस्यासंपूर्णत्वात्पौर्णमासीग्रहणम् । तादृशाविरत्वादवैकल्पानान्तरमाह—उरगेति । उरगराजो नागाधिपतिः शेषस्तस्य फणासु ये मणयस्तेषां सहस्रं तदन्तरालं मध्यं तत्र स्थितमिव नारायणमिव जनार्दनमिव । मूर्धेति । मूर्धावसिक्तैः कृताभिषेकैः प्रधानैर्नरेन्द्रैः महाराजैः परिमितैः स्तोकैः परिवृतं वेष्टितम् । अभ्यन्तरे तादृशजनानामेव प्रवेशसंभवात् । अनतीति । न अति नातिदूरेऽवस्थितः परिजनो यस्य स तम् । 'अनन्तरे' इति नञोऽन्वयः (!) । पुनः कीदृशम् । सुखासीनं सन्निधौ तस्याः कथाः सुखं तस्या अभिधेयवार्ताः कथाः विदधानम् । अथ तत्काले विशेषयन्नाह—अनन्तरमिति । राज्ञः सिंहासनादनन्तरं यथा स्यात्तथोत्तुङ्गमुच्चं यद्वेत्रासनं वेत्रनिर्मितमासनं तत्रोपविष्टेन स्थितेन । धौतेति । धौतं क्षालितं धवलमम्बरं वस्त्रं परिधानमधोंशुकं यस्य स तथा तेन । 'परिधानं त्वधोंशुकम्' इत्यमरः । अन्विति । अनुल्बणोऽनुद्धतो वेषो नेपथ्यं यस्य स तेन । जलनिधिनेव समुद्रेणेव अगाधमगम्भीरत्वादगाधं गम्भीरहृदयो यस्य स तेन । अथ

---

१ गर्भच्छविपाण्डुराम्. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible].

गाम्भीर्येण समुपारूढविश्रम्भनिर्भरालापाः कथाः शुकनासेन कुर्वाणो भूमिपालानुगम्यमानः पर्यङ्कमूले 'शिशिरं शिलातलमधिशयानमपश्यत् ।

तेन तु तस्या वचनेनामृतपूर्णेनाभ्यसिच्यमानस्येव समुद्भिन्नरोमाञ्चनिकरकण्टकितगात्रस्य आनन्दरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य स्मितविकसितकपोलस्थलस्य परिपूरितहृदयातिरिक्तं हर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन विकिरतो राज्ञः शुकनासमुखं प्रेरयतः आनन्दजलबिन्दुहिमपक्ष्ममालं तत्क्षणं पपात चक्षुः । अनालोकितपूर्वं तु हर्षप्रकर्षमभिसमीक्ष्य भूपतेः शुकनासोऽपि स्मितविकसितमुखीमागतां दृष्ट्वा तस्य पार्श्वं मनसि विपरिवर्तमानस्वप्नविदितवृत्तान्तोऽपि तत्कालोचितमपरमभिमतो हर्षस्य कारणमपश्यन्नुन्नतासः समधुरमभिमुखोभवन् समीपतरमुपसृत्य नातिप्रकटमभाषे—'देव, अस्ति किंचित्स्वप्नदर्शनं सत्यम् । अत्यन्तमुकुललोचना हि कुर्वन्ति

कथा विशिनष्टि— समुपेति । समुपारूढः सम्यक्प्रकारेणोत्पन्नः प्रगाढो यो विश्रम्भो विश्वासः स निर्भरो यासु ताः । अन्यत्स्पष्टम् ।

तेनेति । तु पुनरर्थे । तस्या महत्तरिकायास्तेन वचनेन पूर्वोक्तप्रतिपादितेन राज्ञो तस्य सद्यः शुकनासमुखे तत्क्षणं पपातेत्यन्वयः । वचनं विशिनष्टि—अमृतेति । अमृतपूर्णेनात्यन्तं संभावयितुं योग्यं संभाव्यम् । न संभाव्यमसंभाव्यं तेन । कीदृशस्य राज्ञः । किं विशिष्टं समग्रं शरीरं यस्य स तथा तस्य । केनेव । अमृतरसेनेव पीयूषरसेनेव । मनोभीष्टवस्तु पातकवचनसाम्यत्वसाम्यम् । सद्यस्तत्काले प्रादुर्भूतो यो रोमाञ्चो रोमोद्गमस्तस्य निकरः समूहस्तेन कण्टकिता संजातकण्टका तनुः शरीरं यस्य स तथा तस्य । आनन्देति । आनन्दः प्रमोदः स एव रसस्तेन विह्वलीक्रियमाणस्य व्याकुलीक्रियमाणस्य । स्मितेति । अरविन्दं यद्दर्शितं तस्मिन् । देवविकसितं विस्तीर्णतां प्राप्तं कपोलस्थलं यस्य स तथा तस्य । अत्यन्तरूपेण प्रदर्शयन्नाह—परीति । परिपूरितं पूर्णीकृतं हृदयं तस्मादतिरिक्तमुद्धरितं हर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन दन्तदीप्तिसमूहमिषेण विकिरतो विक्षिपत । चक्षुर्विशिनष्टि—लोला चपला तारका कनीनिका यस्मिंस्तत् । आनन्देति । आनन्दमयैरम्बुभिः प्रमोदजनितनेत्रजलपूरणे क्लिष्टं क्लिन्नं पक्ष्मजालं नेत्ररोमसमूहो यस्मिंस्तत्तथा । अनालोकितेति । भूपते राज्ञोऽनालोकितपूर्वमनवीक्षितपूर्वं हर्षप्रकर्षं प्रमोदातिशयमभिसमीक्ष्य निरीक्ष्य । च पुनरर्थे । कुवलयमालिकया स्मितेन विकसितं विकस्वरं मुखाननं यस्याः एतादृशीमागतां समागतां दृष्ट्वा विलोक्य । तस्येति । तस्य विलासवत्या समाचीर्णानि व्रतानि तन्महिम्नावश्यमेतस्या गर्भो भविष्यतीत्येनाद्दृढास्थार्थस्य सततं निरन्तरं मनसि चित्ते विपरिवर्तमानत्वाद्दृढं स्मर्यमाणत्वादविदितोऽज्ञातो वृत्तान्तो गर्भधारणरूपो येन स तथैवंविधोऽपि शुकनासस्तत्कालोचितं तत्समययोग्यमपरमन्यदभिमतोऽत्युत्कृष्टस्य हर्षस्य प्रमोदस्य कारणं निमित्तमपश्यन्ननवलोकयन्स्वयमात्मनोत्प्रेक्ष्य विचार्य सामुन्नतासनमत्रस्थितिबन्धो येन [illegible] तथा । समीपतरमतिनिकटमुपसृत्य गत्वा । राज्ञ इति शेषः । नातिप्रकटं सुगोप्य यथा स्यात्तथा अभाषेऽवोचत् । किं तदित्याह—देवेति । हे देव हे स्वामिन्, तस्मिन्पूर्वोक्तस्वरूपे स्वप्नदर्शने किंचित्सत्यमस्ति तद्देवो भवान्वेदयतु निवेदयतु । कुत इत्यत आह—अत्यन्तेति । हि यस्मात्कारणादियं पुत्रवर्धनात्यन्तमुकुलरोचनोत्प्रावल्येन विकसितनेत्रा दृश्यतेऽवलोक्यते । देवस्यापि स्वामिनोऽपीदमक्षियुगलं नेत्रयुग्मं महदुत्कर्षकर-

१ शुकनासेन सह. २ संवादसचारचतुरा विदिर. ३ प्रकट. ४ रोमाङ्कुर. ५ मूलस्य. ६ रिकम्. ७ अनालोकित. ८ तु तस्. ९ चभिसमीक्ष्य १० वर्तमानात्; परिवर्तमानत्वात्. ११ प्रकाशम्. १२ किंचिद्. १३ किंचित्सत्य. १४ अत्यन्तोत्फुल्ल, उत्फुल्ल.

दृश्यते । देवस्यापीदं प्रियवचनश्रवणकुतूहलादिव श्रवणमूलमुपसर्पदुपरचयदिव नीलकुवलयकर्णपूरशोभामानन्दजलपरिप्लुतं तरलतारकं विस्पन्दमावेदयति महच्छ्रेयस्कारणमीक्षणयुगलम् । उपारूढमहोत्सवश्रवणकुतूहलमुत्सुकोत्सुकं भ्राम्यति मे मनः । तदावेदयतु देवः किमिदम्' इत्युक्तवति तस्मिन्राजा विहस्याब्रवीत्—'यदि सत्यमनया यथा कथितं तथा सर्वमवितथं स्वप्नदर्शनम् । अहं तु न श्रद्दधे । कुतोऽस्माकमियती भाग्यसंपत् । अभाजनं हि वयमीदृशानां प्रियवचनश्रवणानाम् । अवितथवादिनीमप्यहं कुलवर्धनामेवंविधानां कल्याणानामसंभावितमात्मानं मन्यमानो विपरीतामिवात्र पश्यामि । तदुत्तिष्ठ । स्वयमेव गत्वा किमत्र सत्यमिति देवीं पृष्ट्वा ज्ञास्यामि' इत्यभिधाय विसृज्य सकलनरेन्द्रलोकमुन्मुच्य स्वाङ्गेभ्यो भूषणानि कुलवर्धनायै दत्त्वा तया च दत्तप्रसादानन्तरमवनितलाश्लिष्टललाटरेखया शिरःप्रणामेनाभ्यर्चितः सह शुकनासेनोत्थाय हर्षविशेषनिर्भरेण त्वर्यमाणो मनसा पवनचलितनीलकुवलयदललीलाविडम्बिना दक्षिणेनाक्ष्णा परिस्फुरताभिनन्द्यमानस्तत्कालसेवासमु-

---

णम् । प्रमोदस्येति शेषः । आवेदयति निवेदयति । किं कुर्वत् । विकसद्विकासं प्राप्नुवत् । तदेव विशिनष्टि—**प्रियेति** । प्रियमिष्टं यद्वचनं वचस्तस्य श्रवणमाकर्णनं तस्य कुतूहलं कौतुकं तस्मादिव श्रवणमूलं कर्णमूलमुपसर्पदागच्छत् । नीलं यत्कुवलयं कुवेलं तल्लक्षणं यत्कर्णपूरं कर्णाभरणं तस्य शोभां कान्तिमुपरचयदिव निष्पादयदिव । **आनन्देति** । आनन्दजलं प्रमोदबाष्पस्तेन परिप्लुता व्याप्ता तरला चपला तारका कनीनिका यस्य तत् । उपारूढं प्राप्तं महोत्सवस्य महामहस्य श्रवणकुतूहलं येन तत् । उत्सुकोत्सुकम् । अत्युत्सुकमित्यर्थः । मे मम मनश्चित्तं भ्राम्यति खेदं प्राप्नोति । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । किमिदं प्रमोदानैयात्यकम् । इति पूर्वोक्तप्रकारेण तस्मिञ्शुकनासे उक्तवति कथितवति सति राजा नृपो विहस्य किंचित्स्मितं कृत्वाब्रवीदवोचत् । **यदीति** । यदनया यथा कथितं सत्यं तथा सर्वमवितथं यथार्थं स्वप्नदर्शनम् । धीरोदात्तत्वादाह—**अहमिति** । अहमित्यात्मनिर्देशः । न श्रद्दधे न विश्वासं करोमि । तन्निदानकमाह—**कुत इति** । अस्माकम् इयत्येतावती भाग्यस्य भागधेयस्य संपत्संपत्तिः कुतः स्यात् । ममेति शेषः । हि निश्चितम् । ईदृशानां पूर्वोक्तानां प्रियमिष्टं यद्वचनं तस्य श्रवणान्याकर्णनानि तेषां वयमभाजनमपात्रम् । अथ चाहमवितथवादिनीमपि सत्यप्रलापिनीमपि कुलवर्धनाम्, विपरीतामिवासत्यवादिनीमिवात्रास्मिन्दिने पदार्थान्यवलोकयामि । कीदृशोऽहम् । एवंविधानां पूर्वमुपवर्णितस्वरूपाणां कल्याणानां निःश्रेयसानामसंभावितमयोग्यमात्मानं मन्यमानो ज्ञायमानः । तदिति हेत्वर्थे । हे शुकनास, उत्तिष्ठोत्थानं कुरु । स्वयमेवात्मनैव गत्वा । अन्तःपुर इति शेषः । किमत्र सत्यमिति देवीं विलासवतीं पृष्ट्वापृच्छ्य ज्ञास्यामि निर्णेष्यामीत्यभिधायेत्युक्त्वान्तःपुरमयासीत् । लुङि 'या प्रापणे' एतस्मादिड्धातो रूपम् । सकलनरेन्द्रलोकं समग्रराजसमूहं विसृज्य गृहाय गम्यतामित्यनुज्ञाप्य स्वाङ्गेभ्यः स्वकीयहस्तपादादिभ्यो भूषणान्याभरणान्युन्मुच्योत्तार्य कुलवर्धनायै महत्तरिकायै दत्त्वा वितीर्य । कीदृशो नृपः । **तया चेति** । तया कुलवर्धनयाभ्यर्चितः पूजितः । केन । शिरःप्रणामेनोत्तमाङ्गप्रणमनेन । तां विशिनष्टि—**दत्तेति** । दत्तो यः प्रीत्या प्रसादो वस्त्रपात्रादिरूपस्तस्यानन्तरं पश्चादवनितले वसुधातले श्लिष्टा संयोजिता ललाटरेखालिकरेखा यया सा तया । अनेन राज्ञोऽतिवदान्यत्वं सखित्वमभिनवोक्त्या राज्ञः संतोषकरणनिमित्तकोऽभिनिवेशश्च सूचितः । पुनः किं कृतवानित्याह—**सहेति** । सह समानकालं शुकनासेन उत्थाय उत्थानं कृत्वा हर्षविशेषस्य प्रमोदातिशयस्य निर्भरो यस्मिन्नेवंविधेन मनसा चित्तेन त्वर्यमाणस्त्वरां क्रियमाणः । **पवनेति** । पवनेन वायुना चलितं यन्नीलकुवलयं तस्य दलस्य या लीला तस्या विडम्बकेन तिरस्कारिणा दक्षिणेनापसव्येनाक्ष्णा चक्षुषा परिस्फुरता स्पन्दताभिनन्द्यमान आनन्द्यमानस्तत्कालीना या

---

१ मुक्ततरल. २ महदर्थ. ३ उक्तवान. ४ सदा. ५ विसर्ज्य. ६ उन्मुच्य च. ७ कर्णपूरः. ८ अभिनिवेश

चितेन विरलविरलेन परिजनेनानुगम्यमानः पुरःसंसर्पिणीनामनिललोलस्थूलशिखानां प्रदीपिकानामालोकेन समुत्सार्यमाणकक्षान्तरतिमिरसंहतिरन्तःपुरमयासीत्।

तत्र च सुकृतरक्षासंविधाने, नवसुधानुलेपनधवलिते, प्रज्वलितमङ्गलप्रदीपे, पूर्णकलशाधिष्ठितपक्षके, प्रथमलिखितमङ्गल्यालेख्योज्ज्वलितभित्तिभागमनोहारिणि, उपरचितसितविताने, वितानपर्यन्तावबद्धमुक्तागुणे, मणिप्रदीपप्रहततिमिरे वासभवने भूतिलिखितपत्रलताकृतरक्षापरिक्षेपम्, शयनशिरोभागविन्यस्तधवलनिद्रामङ्गलकलशम्, आबद्धविविधौषधिमूलयन्त्रपवित्रम्, अवस्थापितरक्षाशक्तिवलयम्, इतस्ततो विप्रकीर्णगौरसर्षपम्, अव

सरयां तस्यां समुचितेन योग्येन। विरलेति। विरलविरलेन वीप्सया द्वित्वम्। यथा यथा वासभवनाभ्यन्तरगमनं राजन्यया तथा विरलविरलत्वं बोध्यम्। एवंविधेन परिजनेन परिच्छदेनानुगम्यमानोऽनुव्रज्यमानः। पुर इति। पुरोऽग्रे संसर्पिणीनां प्रचलन्तीनाम्। अनिलेति। अनिलेन वायुना लोलाश्चपलाः स्थूलशिखा यासां तासाम्। प्रदीपिकेति। प्रदीप एव प्रदीपिका। स्वार्थे कः। 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः' इति कात्पूर्वमिकारः। तासां प्रदीपिकानामालोकेन प्रकाशेन समुत्सार्यमाणा निराक्रियमाणा कक्षान्तर उपान्तरप्रदेशे तिमिरसंहतिर्ध्वान्तसमूहो यस्येति राज्ञो विशेषणम्। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः।

तत्र चेति। तत्र तस्मिन्नन्तःपुरे वासभवने शयनतलमधिशयानां विलासवतीं ददर्शेति दूरेणान्वयः। वासभवनं विशेषयन्नाह—सुकृतेति। सुष्ठु शोभनं कृतं रक्षासंविधानं पापपाखण्डशाकिनीडाकिनीप्रभृतिप्रवेशप्रतिबन्धकर्मणि मन्त्राद्यनेकप्रकारो यस्मिन्। नवा प्रत्यग्रा या सुधा तस्या अनुलेपनेन धवलिते शुभ्रीकृते। प्रज्वलितो मङ्गलाभिध प्रदीपो यस्मिन्। पूर्णकलशैर्मङ्गलकुम्भैरधिष्ठितं पक्षकं पक्षद्वारं यस्मिन्। 'पक्षद्वारं तु पक्षकं' इति कोशः। प्रथमेति। प्रथमलिखितानि नूतनलिपीकृतानि यानि मङ्गल्यानि माङ्गलिकान्यालेख्यानि चित्राणि तैरुज्ज्वलितो दीप्तिमान्यो भित्तिभागः कुड्यप्रदेशस्तेन मनोहारिण्यभिरामे। उपेति। उपरचितं निर्मापितं सितवितानं श्वेतचन्द्रको यस्मिन्। वितानेति। वितानस्योल्लोचस्य पर्यन्ते प्रान्ते यावदवबद्धो मुक्तागुणो मुक्ताजालं यस्मिन्। मणीति। मणय एव प्रदीपास्तैः प्रहतं ध्वस्तं तिमिरं तमो यस्मिन्। एतादृशे वासभवने। शयनतलं विशेषयन्नाह—भूतीति। भूत्या ऐश्वर्यार्थं लिखिता या पत्रलता पत्ररचनाकृतिर्वा कल्पलता तया कृतो रक्षाया गर्भरक्षायाः परिक्षेपो वलयं यस्मिन्। शयने हि देशविशेषे गर्भो गर्भभूत्यर्थं प्रथमतो नवोढायाः कल्पशाखान्वितकदलिकया क्रियते। गर्भलक्षणं च पर्यङ्क उपरच्छदे शयनीयगृहभित्तौ वा कल्पशाखान्विता त्रिशिखा कल्पलता गर्भस्य पुष्ट्यर्थं क्रियते। शयनेति। शयनस्य शिरोभागे विन्यस्तः स्थापितो धवलश्चन्दनादिना निद्रासमये मङ्गलकलशो यस्मिन्। इदं च देशरीतिः। तदुक्तमन्यत्र—'निद्राकलशो ह्ययमयः सर्वैर्धनैः शिरोभागेऽहर्निशं पूर्णकलशं' इति। आबद्धेति। आबद्धानि सीवनानि विविधानामनेकप्रकाराणामोषधीनां मूलानि यन्त्राणि चक्राकृतिप्रमुखाणि पवित्राणि मन्त्रपूतगोरोचनाप्रमुखाणि यस्मिन्। अवेति। अवस्थापितानि पार्श्वे रक्षार्थं शक्तीनां कामाक्ष्यादीनां वलयानि कङ्कणनिर्मितानि यस्मिन्नथवा। इतस्तत इति। इतस्ततः सर्वतोदिक्षु विप्रकीर्णा विक्षिप्ता गौरसर्षपाः श्वेतसिद्धार्था यस्मिन्। अवेति। अवलम्बितानि बालानां वेदनयोक्तं मुग्धकन्धरं तेन प्रतिबद्धानि गुम्फितानि लोलानि चपलानि पिप्पलपल्लवाश्वत्थपल्लवानि यस्मिन्। अ

---

१ लोलस्थूलशिखानाम्. २ प्रदीपकानाम्. ३ तिमिरमन्तःपुरम्. ४ तत्र सुकृत; तत्र सुकृत. ५ मङ्गलो. ६ दीपे. ७ कलशाधि. ८ कलशाङ्के; कलशाङ्क. ९ मङ्गल्यालेख्य. १० उज्ज्वल. ११ भागे. १२ मनुपरचित. १३ सितविताने. १४ पर्यन्ता. १५ मुक्तागुणे. १६ प्रतिहत. १७ भवने. १८ भूति; विवि. १९ विन्यस्त. २० मङ्गल. २१ मन्त्रविधानम्; यन्त्र. २२ आबद्ध.

लम्बितबालचोक्त्रग्रथितलोलपिप्पलपत्रैम्, आसक्तहरितारिष्टपल्लवम्, उत्तुङ्गपादपीठप्रतिष्ठितम्, इन्दुदीधितिधवलप्रच्छदपटम्, अचलराजशिलातलविशालम्, गर्भोचितं शयनतलमधिशयानां कनकपात्रपरिगृहीतैरविच्छिन्नविरलावस्थितदधिलवैर्जलतरंगतरलश्वेतशालिसिक्थनिकरैरग्रथितकुसुमसनाथैः पूर्णभाजनैरखण्डिताननमत्स्यपटलैश्च प्रत्यग्रपिशितपिण्डमिश्रैरविच्छिन्नसलिलधारानुगम्यमानमार्गैः पेटलकप्रज्वलितैश्च शीतलप्रदीपैर्गोरोचनामिश्रगौरसर्षपैश्च सलिलाञ्जलिभिश्चाचारकुशलेनान्तःपुरजरतीजनेन क्रियमाणावतरणकमङ्गलाम्, धवलाम्बरविविक्तवेषेण प्रमुदितेन प्रस्तुतमङ्गलप्रायालापेन परिजनेनोपास्यमानाम्, उपारूढगर्भभयान्तर्गतकुलशैलामिव क्षितिम्, सलिलनिमग्नैरावतामिव मन्दाकिनीम्, गुहागतसिंहामिव गिरिराजमेखलाम्, जलधरपटलान्तरितदिनकरामिव दिवसश्रियम्, उदयगिरितिरोहितशशि-

---

यथा अन्योन्यं संलग्ना हरिता नीला अरिष्टपल्लवा निम्बकिसलया यस्मिन् । उत्तुङ्गेति । उत्तुङ्गान्युच्चानि यानि पादपीठानि पल्यङ्कपादाधारभूतानि काष्ठविशेषाणि तेषु प्रतिष्ठितम् । इन्द्विति । इन्दोश्चन्द्रस्य या दीधितिः कान्तिस्तद्वद्धवलः शुभ्रः प्रच्छदपट उत्तरपटो यस्मिन् । अचलेति । अचलराजो हिमाचलस्तच्छिलातलं तद्वद्विशालं विस्तीर्णम् । गर्भेति । गर्भवत्यवस्थायामुचितं योग्यमेवंविधं शयनतलं शयनीयतलमधिशयानां विहितस्वापाम् । पुनर्विलासवतीं विशेषयन्नाह—अन्तरिति । अन्तःपुरस्य या जरत्यो वृद्धा योषितस्तासां जनेन समुदायेन क्रियमाणं विधीयमानमवतरणकमङ्गलं यस्यास्ताम् । अवतरणकमङ्गलमिति देशाचारव्यवस्थया प्रसिद्धम् । कीदृशेन । आचारः कुलाचारस्तत्र कुशलेनाभिज्ञेन । तानेवाह—कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य पात्राणि भाजनानि तैः परिगृहीतैरविच्छिन्ना अविच्छेदं प्राप्ता विरलावस्थिता अनिबिडतया स्थिता ये दध्नो लवाः खण्डास्तैः । जलेति । जलतरंगाः पानीयकल्लोलास्तद्वत्तरलाः शोभायमानाः श्वेतशालिसिक्थानां पक्वौदनानां शालिलाजानां वा निकराः समूहास्तैः । अग्रथितेति । अग्रथितान्यगुम्फितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः सनाथैः सहितैः पूर्णानि भृतानि भाजनानि तैः । पात्रविशेषणम् । अखण्डितेति । अखण्डितमच्छिन्नमाननं मुखं येषामेवंविधैर्मत्स्यपटलैर्मीनसमूहैः । कीदृशैः । प्रत्यग्रं सद्यस्कं पिशितं मांसं तस्य पिण्डाः [illegible] । पुनः कैः । शीतलप्रदीपैः कर्पूरप्रदीपैः । कीदृशैः । पटलके [illegible] प्रज्वलितैर्दीपितैः । अविच्छिन्नेति । अविच्छिन्नाऽत्रुटिता या सलिलधारा जलधारा तया अनुगम्यमानोऽनुस्रियमाणो मार्गो येषां तथा तैः । गोरेति । गोरोचना प्रसिद्धा तया मिश्रैः संयुक्तैर्गौरसर्षपैः श्वेतसिद्धार्थैः । पुनः कैः । सलिलस्य जलस्याञ्जलयस्तैः । पुनर्विलासवतीं विशेषयन्नाह—धवलेति । धवलाम्बरं श्वेतवस्त्रं तेन विविक्तो निर्मलो वेषो नेपथ्यं यस्य स तेन प्रमुदितेन हर्षितेन । प्रस्तुतेति । प्रस्तुत उपक्रान्तो मङ्गलप्रायो बाहुल्येन मङ्गलरूप आलापो जल्पो यस्यैवंविधेन परिजनेन परिच्छदवर्गेणोपास्यमानां सेव्यमानाम् । अथोत्प्रेक्षाद्वारेण तां विशेषयन्नाह—उपेति । उपारूढः प्राप्तो यो गर्भस्तस्य भारस्तस्य भयेनान्तर्गतः कुलशैलो यस्यास्तां क्षितिमिव वसुधामिव । गर्भे [illegible] । सलिले पानीये निमग्नो [illegible] ऐरावतो यस्याः सा मन्दाकिनी गङ्गेव । गुहायां कन्दरायां गतः सिंहो यस्याः सा गिरिराजमेखलामिव हिमाचलकटकमिव । जलधरपटलेनान्तरितो दिनकरो यस्यां सा दिवसश्रियमिव [illegible] । उदयगिरितिरोहितशशि[illegible]

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible]. १२ [illegible]. १३ [illegible]. १४ [illegible]. १५ [illegible].

गस्य ।' इत्येवं मुखागमनिभृतमन्तर्मुखहासः शुकनासः 'देव, किमायासयसि देवीम् । इयमनया कथयापि लज्जते । त्यज कुलवधूजनकथितवार्तासंबन्धमालापमिदम्' इत्यवादीत् । एवंविधाभिश्च नर्मप्रायाभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वा शुकनासः स्वभवनमयासीत् । नरेन्द्रोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तया सह तां निशामत्यवाहयत् ।

ततः क्रमेण समीहितगर्भदोहदसंपादनमुदिता पूर्णे प्रसवसमये पुण्येऽहन्यनवरतगलन्नाडिकाकलितकालकलैर्बहिरागृहीतनक्षत्रयोगैर्गणकैर्गृहीते लग्ने प्रशस्तायां वेलायामखिलं मदमिव मेघमाला सकललोकहृदयानन्दकारिणं विलासवती सुतमसूत । तस्मिंश्च जाते सरभसमितस्ततः प्रधावितस्य परिजनस्य चरणशतसंक्षोभचलितक्षितितले भूपालाभिमुखमसृततरलङ्घनिःशून्यकञ्चुकिसहस्रे जनसंमर्दनिर्भिद्यमानपतितकुब्जवामनकिरा-

---

न्तर्धाभिवल्याक्षिरत्य रेखावलयं यस्मिन्स तथा तस्य । इत्यस्य भावः सर्वोत्तमा इत्यागमसुखस्थनो मध्यभागस्य मध्यप्रदेशस्थेयमिति पूर्वोक्तप्रकारेण मुखागतं वदन्तं अवनिपालं नृपं शुकनास इत्यमवीदित्यन्वयः । कीदृक् । अन्तर्मुखे मुखमध्ये हासो यस्य सः । एतेन महापुरुषत्वं सूचितम् । इतिशब्दार्थमाह—देवेति । हे देव स्वामिन्, देवीं विलासवतीं किमायासयसि खेदयसि । इयं देव्यनया पूर्वोक्तया कथया वार्तयापि लज्जते त्रपां प्राप्नोति । त्यज दूरीकुरु । कुलवधूजनेन पूर्वोक्ता तया कथिता प्रोक्ता या वार्ता प्रवृत्तिस्तत्संबन्धमालापकं ज्ञानस्याप्यर्थस्यावेदने लज्जाकारित्वात्प्रयोगरूपम् । एवमिति । एवंविधाभिः पूर्वोक्ताभिर्नर्मप्रायाभिः परिहासबाहुल्याभिः कथाभिर्वार्ताभिः सुचिरं चिरकालं स्थित्वा अवस्थानं कृत्वा शुकनासः स्वभवनं स्वगृहमयासीदागमत् । नरेन्द्रोऽपि नृपोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तां निशां रात्रिं तया सह विलासवत्या समं अत्यवाहयदनैषीत् ।

। तत इति । ततः तदनन्तरं पुण्येऽहनि पवित्रवासरे प्रसवस्य जननस्य समयः कालस्तस्मिन्पूर्णे परिपक्के सति गणकैर्ज्योतिर्विद्भिर्गृहीते लग्ने मेषादिके प्रशस्तायां सर्वदोषराहित्येन मनोभीष्टायां वेलायां अखण्डितहोरायां विलासवती सुतं पुत्रमसूत सुषुवे । कीदृशी । समीहितं ईप्सितो यो गर्भस्थितिनिमित्तको दोहदो मनोरथः । नानारसविषयकोऽभिलाष इति यावत् । तस्य संपादनं परिपूर्णतासादनं तया प्रमुदिता संतुष्टा । अथ गणकान्विशिनष्टि—आगृहीतेति । बहिरङ्गणादावागृहीता पूर्वापरविभागादिदेशविशेषेण निश्चिता नक्षत्रयोगा यैः । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं गलन्ती जलं स्रवन्ती या नाडिका घटिका । नाडिकाशब्दस्य समयवाचित्वेऽपि नाडीबोधकं पात्रविशेषं लक्ष्यते । तया कलिता निश्चिता ज्ञाता कालकला सूक्ष्मकालो यैः । निरन्तरं चलन्ती या नाडिका मुहूर्तार्धं तस्मिन्कलिता कालकला यैरिति वा । क इव किमिव । मेघमाला कादम्बिनी रमदमिव मेघवह्निमिव । 'मेघवह्निरिरंमद' इति हैमः । सुतं विशेषयन्नाह—सकलेति । सकला समग्रा ये लोकास्तेषां हृदयानि चित्तानि तेषामानन्दकारिणं प्रमोदजनकम् । अथ च तस्मिन्सुते जाते परिजनस्य बाह्याभ्यन्तरसेवकजनस्य राजकुले राज्ञां समुदाये राजगृहे वा दिष्टिरानन्दस्तस्य या वृद्धिस्तस्याः संभ्रमः सोत्साहकर्मातिमहानभूदित्यन्वयः । परिजनं विशेषयन्नाह—सरभसमिति । सरभसं त्वरितमितस्ततः समन्तात्प्रधावितस्य चलितस्य । दिष्टिसंभ्रमं विशेषयन्नाह—चरणेति । चरणानां पादानां शतं तस्मात्संक्षोभः प्रघातस्तेन चलितं कम्पितं क्षितितलं यस्मात्स तथा । भूपालेति । भूपालाभिमुखं नृपसंमुखं प्रसृता विस्तृता तेषां हर्षोद्रेकात्स्खलन्ती या गतिर्गमनं तया शून्यं कञ्चुकिनां सौविदल्लानां सहस्रं यस्मिन्स । अनेन सुतोत्पत्तिज्ञापनार्थं सर्वतः कञ्चुकिनः प्रवृत्ता इति ध्वनितम् । जनेति । जनानां संमर्देन समुदायेन

---

१ मुखविनिगूढहासः; मुखनिगूढहासः. २ अनयापि कथया. ३ आलापम्; आलापमपि. ४ वासगृहे तान्. ५ यथासमीहित; समुचित. ६ पूर्णप्रसवः. ७ कलैः; कले. ८ जलधरमाला. ९ गतिविक्लवकञ्चुकि-; गतिविक्लवकञ्चुकि-.

जननी विस्तार्यमाणान्तःपुरजनाभरणझङ्कारमनोहरः पूर्णपात्रापहरणविलुप्यमानवसनभूषणः संक्षोभितनगरो राजकुले विधिवृद्धिमहोत्सवोऽतिमहानभूत् । अनन्तरं च मन्दरमथ्यमानजल-निधिघोषगम्भीरमृदङ्गमुरजशङ्खकाहलानकदुन्दुभिनिवहनिनादनिर्भरेण मङ्गलपट-हरवसंवर्धितेनानेकजनसहस्रकलकलबहुलेन त्रिभुवनमापूरयतोत्सवकोलाहलेन सासाम-न्ताः सान्तःपुराः सप्रकृतयः सराजलोकाः सवेश्याजुवतयः सबालवृद्धा आगोपालमुन्मत्ता इव हर्षनिर्भराः प्रजाः । प्रतिदिनमवर्धत चन्द्रोदयेनेव जलधिः कुमुदबन्धुरयो राजसूनोर्ज-न्ममहोत्सवः । पार्थिवस्तु तनयाननदर्शनकुतूहलाकृष्टहृदयोऽपि दिवसवशेन मौहूर्तिकगणो-पदिष्टे प्रशस्ते मुहूर्ते निवारितनिखिलपरिजनः शुकनासद्वितीयो मणिमयमङ्गलकलशयुगला-

---

निषिच्यमानाः पीयमाना अपहृत परिताः कृत्वा । देवं चिर हितैषिवृद्धिकारं कथ्योषां न भावि छत्रयुवराज्यं च मुखार्थं भवती पृच्छा: । पूर्णादिपूर्णीतास्तु पात्राणः । वेषचं वस्त्रवसनः विराजाः । 'कि-रातः स्वातन्त्र्यं भूमिके अन्तर्गतिस्त्वोः' इत्यनेकार्थः । संदं गतः समुदायो यस्मिन् सः । **विस्तार्येति ।** विस्तार्यमाणो वृद्धि प्राप्यमाणो योऽन्तःपुरजनानामाभरणानां झङ्कारनिनादस्तेन मनोहरो हृदयहारी । **पूर्णेति ।** उत्सवेषु सुहृद्भिर्वृद्धाः रत्नादिपूर्णाः तत्पूर्णपात्रं तस्याहरणं ग्रहणं तेन विलुप्यमानानि गृह्यमाणानि वस्त्राद्याभरणानि वसनभूषणानि यस्मिन् सः । संक्षोभितं क्षोभं प्रापितं नगरं येन स तथा । **अनन्तरं चेति ।** अनन्तरं पुत्रोत्पत्त्यनन्तरमुत्सवकोलाहलेन हर्षस्य निर्भरोऽतिशयो यासां ताभिः प्रजा मत्तवदुत्कर्ष चक्रुरित्यन्वयः । प्रजा विशिनष्टि—**ससामन्ता इति ।** सामन्ताः स्वदेशसार्धवर्तिनो राजानस्तैः सह वर्तमानाः, सान्तःपुरा अन्तःपुरेण सहिताः, सप्रकृतयः प्रकृतिः पौरलोकस्तया सह वर्तमानाः, सराजलोकाः राजलोको क्षत्रियवनिधनलोकेन सहिताः, सवेश्यायुवतयो वेश्याश्च युवतयोऽभिसारिकाश्चापि सहिताः, सबालवृद्धा बालवृद्धैः सहिताः । **आगोपालमिति ।** आगोपालं गोपं मर्यादीकृत्य यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । क इव । उन्मत्ता इव क्षीबा इव । उत्सवकोलाहलेन किं कुर्वता । आपूरयता पूर्णीकुर्वता । किम् । त्रिभुवनं त्रिविष्टपम् । उत्सवकोलाहलं विशिनष्टि—**मन्दरेति ।** मन्दरेण मेरुणा मथ्यमानो विलोड्यमानो यो जलधिः क्षीराब्धिस्तस्य घोषवद्गम्भीरो यो मृदुर्ध्वनिको मुरजः, शङ्खः कम्बुः, काहलो वाद्यविशेषः, आनको दु-न्दुभिः तेषां निवहः समूहस्तेन निर्भरेण पूर्णेन । मङ्गलार्थं वाद्यते यः स मङ्गलपटहस्तद्ध्वनिरवस्तस्य यः पटुरवः स्पष्टः शब्दस्तेन संवर्धितेन वृद्धिं प्रापितेन, अनेके ये जनास्तेषां सहस्रं तस्य यः कलकलः कोलाहलस्तेन बहु-लेन दृढेन । अधिकीभूतेनेत्यर्थः । **प्रतीति ।** प्रतिदिनं प्रत्यहं राजसूनोर्नृपात्मजस्य जन्ममहोत्सवो अनिशमोऽ-वर्धत वृद्धिं प्राप । केनेव । चन्द्रोदयेन कुमुदबान्धवोद्गमनेन जलधिरिव समुद्र इव । कीदृग्जन्ममहोत्सवः । कलकलेन कोलाहलेन मुखरो वाचालः । तदनन्तरं नृपतिर्यच्चकार तदाह—**पार्थिवस्त्विति ।** पार्थिवो रा-जापि सूतिकागृहमतिशयत्वदर्शनार्थिनि दृष्टेयान्वयः । अथ राजानं विशिनष्टि—**तनयेति ।** तनयः सुतस्तस्याननं मुखं तस्य दर्शनेनावलोकनेन यो महोत्सवस्तेन हृतं गृहीतं हृदयं चित्तं यस्यैवंभूतोऽपि । कदा ददर्शेत्यत आह—**दिवेति ।** दिवसवशेन । शुभदिनानुसारेणेत्यर्थः । मौहूर्तिकानां ज्योतिर्विदां गणस्तेनोपदिष्टे प्रशस्त उत्कृष्टफलसूचके मुहूर्ते । निवारितो दूरीकृतो निखिलः समग्रः परिजनः परिच्छदो येनेति राज्ञो विशेषणम् । शुकनास एव द्वितीयो यस्य स तथा । गृहं विशेषयन्नाह—**द्वारेति ।** द्वारेण प्रतीहारेण विराजमानं शोभमा-नम् । द्वारं विशेषयन्नाह—**मणीति ।** मणिमयं रत्नमयं यन्मङ्गलकलशयुगलं तेनाशून्येन । सर्वदा तत्संयुक्ते-

---

१ पूर्यमाण. २ विलुप्यमान. ३ च मथ्यमान. ४ मन्दराराध्यमान. ५ जलनिधि. ६ स्तन. ७ प्रहतमृदङ्ग. ८ निवहनिनादनिर्भरेण. ९ सान्तःपुरजनाः. १० आगोपम्. ११ प्रतिक्षणम्. १२ जलनिधिः. १३ जन्मनो महोत्सवः. १४ दर्शनोत्सव. १५ कनकमय. १६ कलशाशून्येन.

गस्य।' इत्येवं ब्रुवाणमवनिपालमन्तर्मुखहासः शुकनासः 'देव, किमायासयसि दे-वीम्। इयमनया कथयापि लज्जते।' तत्र कुलवर्धनाकथितवार्तासंबद्धमालापकैर् इत्यवर्तत्। एवंविधाभिश्च नर्मप्रायाभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वा शुकनासः स्वभवनमया-सीत्। नरेन्द्रोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तया सह तां निशामत्यवाहयत्।

ततः क्रमेण समीहितगर्भदोहदसंपादनप्रमुदिता पूर्णे प्रसवसमये पुण्येऽहन्यनवरत-गलज्जलघटिकाकलितकालकलैर्बहिरागृहीतच्छायैर्गणकैर्गृहीते लग्ने प्रशस्तायां वेलायामिरं-मदमिव मेघमाला सकललोकहृदयानन्दकारिणं विलासवती सुतमसूत। तस्मि-ञ्जाते सरभसमितस्ततः प्रधावितस्य परिजनस्य चरणशतसंक्षोभचलितक्षितितलो भूपा-लाभिमुखप्रसृतस्खलद्वृद्धनिःशूल्यकञ्चुकिसहस्रो जनसंमर्दनिष्पिष्यमाणपतितकुब्जवामनकिरा-

---

[illegible] रैवलयं यस्मिन्स तथा तस्य। कृशस्य भावः कृशिमा कृशत्वमुपगतस्तस्मात् मध्य-भागस्य मध्यप्रदेशस्य क्षेयमिति पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रुवाणं वदन्तं अवनिपालं नृपं शुकनास इत्यब्रवीदित्यन्वयः। अन्तर्मुखे मुखमध्ये हासो यस्य सः। एतेन महापुरुषत्वं सूचितम्। इतिवक्तव्यार्थमाह—देवेति। हे देव स्वामिन्, देवीं विलासवतीं किमायासयसि खेदयसि। इयं देव्यनया पूर्वोक्तया कथया वर्णनया लज्जां त्रपां प्राप्नोति। तत्र इत्युह। कुलवर्धना पूर्वोक्ता तया कथिता प्रोक्ता या वार्ता प्रवृत्तिस्तत्संबद्ध-मालापकं [illegible]। एवमिति। एवंविधाभिः पूर्वोक्ताभिर्नर्मप्रायाभिः परिहासबहुलाभिः कथाभिर्वार्ताभिः सुचिरं चिरकालं स्थित्वा तत्रावस्थानं कृत्वा शुकनासः स्वभवनमात्मगृहमयासीत्। नरेन्द्रोऽपि भूपोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तां निशां रात्रिं तया सह विलासवत्या अत्यवाहयदनैषीत्।

तत इति। ततः तदनन्तरं पुण्येऽहनि पवित्रवासरे प्रसवस्य जननस्य समयः कालस्तस्मिन्पूर्णे परिपूर्णे सति [illegible] गृहीते लग्ने मेषादिके प्रशस्तायां सर्वदोषराहित्येन मनोभीष्टायां वेलायां काल-[illegible] विलासवती सुतं पुत्रमसूत सुषुवे। कीदृशी। समीहित ईप्सितो यो गर्भस्तन्निमित्तको दोहदो मनोरथः। [illegible] इति यावत्। तस्य संपादनं परिपूर्णतापादनं तेन प्रमुदिता संतुष्टा। अथ [illegible]—आगृहीतेति। बहिःप्रदेशादागृहीता पूर्वावधिमादिदेशविशेषेण निश्चिता छाया यैः। अनवरतेति। अनवरतं निरन्तरं गलन्ती जलं स्रवन्ती या नाडिका घटिका। नाडिकाशब्द[illegible] [illegible] पात्रविशेषे प्रयुज्यते। तया कलिता निश्चिता ज्ञाता कालकला सूक्ष्मकालो यैः। [illegible] गलन्ती या नाडिका मुहूर्तार्थं तन्निमित्तकलिता कालकला यैरिति वा। का किमिव। मेघमाला का-[illegible] इरंमदमिव। 'मेघवह्निरिरंमदः' इति हैमः। पुनः विशेषयन्नाह—सकलेति। सकला समस्ता ये लोकास्तेषां हृदयानि चित्तानि तेषामानन्दकारिणं प्रमोदजनकम्। अथ च तस्मिन्पुत्रे जाते परि-[illegible] राजकुले राज्ञो समुदाये राजगृहे [illegible] दिदिरानन्दलाभ्य या बुद्धिस्तया [illegible]। परिजनं विशेषयन्नाह—सरभसमिति। सरभसं [illegible]। [illegible] विशेषयन्नाह—चरणेति। चरणानां पादानां शतं तस्य [illegible] क्षितितलं [illegible] तथा। भूपालेति। भूपालाभिमुखं नृपसंमुखं प्रसृतः [illegible] या [illegible] शून्यं कञ्चुकिनां सौविदल्लानां सहस्रं यस्मिन्। [illegible] प्राप्त इति ध्वनितम्। जनेति। जनानां संमर्देन समुदायेन

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible]

गमनो विस्तार्यमाणान्तःपुरजनाभरणशब्दमनोहरः पूर्णपात्राहरणविलुप्यमानजनभूषणः संतोषितनगरो राजकुले [illegible] । अनन्तरं च मन्दरमथ्यमानजलधिघोषगम्भीरमृदुङ्गशङ्खकाहलानकनिनादनिर्भरेण मङ्गलपटहशब्दसंवर्धितेनानेकजनसहस्रकलकलबहुलेन त्रिभुवनमापूरयतोन्मत्तकोलाहलेन ससामन्ताः सान्तःपुराः समन्त्रिणः सराजलोकाः सवेश्यायुवतयः सबालवृद्धा आगोपालमुन्मत्ता इव दर्शनिर्भराः प्रजाः । प्रतिदिनमवर्धत चन्द्रोदयेनेव जलधिः कलकलमुखरो राजसूनोर्जन्ममहोत्सवः । पार्थिवस्तु तनयाननदर्शनमहोत्सवहृतहृदयोऽपि दिवसवशेन मौहूर्तिकगणोपदिष्टे प्रशस्ते मुहूर्ते निवारितनिखिलपरिजनः शुकनासद्वितीयो मणिमयमङ्गलकलशयुगला-

---

[illegible]माना: पीड्यमाना [illegible] पतिताः जनाः । [illegible] न भवती [illegible] । [illegible] । [illegible] । 'कि-रातः [illegible]' इत्यनेकार्थः । तेषां गणः समुदायो यस्मिन् सः । **विस्तार्येति ।** विस्तार्यमाणो वृद्धिं प्राप्यमाणो योऽन्तःपुरजनानामाभरणशब्दस्तेन मनोहरो हृदयहारी । **पूर्णेति ।** उत्सवेषु [illegible] पूर्णपात्रं तस्याहरणं ग्रहणं तेन विलुप्यमानानि [illegible] जनभूषणानि यस्मिन् सः । संतोषितं लोकं प्रापितं नगरं येन स तथा । **अनन्तरं चेति ।** अनन्तरं [illegible] हर्षस्य निर्भरोऽतिशयो यासां ताः प्रजा [illegible] । प्रजा विशिनष्टि—**ससामन्ता इति ।** सामन्ताः स्वदेशासमीपवर्तिनो राजानस्तैः सहवर्तमानाः, सान्तःपुरा अन्तःपुरेण सहिताः, समन्त्रिणः प्रकृतिः पौरलोकास्तैः सहवर्तमानाः, सराजलोकाः राजलोको [illegible] सहिताः, सवेश्यायुवतयो [illegible], सबालवृद्धा बालवृद्धैः सहिताः । **आगोपालमिति ।** आगोपालं बालं मर्यादीकृत्य यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । इव इव । उन्मत्ता इव क्षीबा इव । उन्मत्तकोलाहलेन [illegible] कुर्वता । आपूरयता पूर्णीकुर्वता । किम् । त्रिभुवनं त्रिविष्टपम् । उन्मत्तकोलाहलं विशिनष्टि—**मन्दरेति ।** मन्दरेण मेरुणा मथ्यमानो विलोड्यमानो यो जलधिः क्षीराब्धिस्तस्य घोषवद्गम्भीरो यो मृदुर्मृदङ्गो मुरजः, शङ्खः कम्बुः, काहलो वाद्यविशेषः, आनको दुन्दुभिः तेषां निनदः शब्दस्तेन निर्भरेण पूर्णेन । मङ्गलार्थं वाद्यते यः स मङ्गलपटहस्तस्य यः पटुरवः स्पष्टः शब्दस्तेन संवर्धितेन वृद्धिं प्रापितेन, अनेके ये जनास्तेषां सहस्रं तस्य यः कलकलः कोलाहलस्तेन बहुलेन रवेण । अधिकीभूतेनेत्यर्थः । **प्रतीति ।** प्रतिदिनं प्रत्यहं राजसूनोर्नृपात्मजस्य जन्ममहोत्सवो जनिक्षणोऽवर्धत वृद्धिं प्राप । केनेव । चन्द्रोदयेन कुमुदबान्धवोद्गमनेन जलधिरिव समुद्र इव । कीदृग्जन्ममहोत्सवः । कलकलेन कोलाहलेन मुखरो वाचालः । तदनन्तरं नृपतिर्यच्चकार तदाह—**पार्थिवस्त्वित्ति ।** पार्थिवो राजापि सूतिकागृहमरिष्टगृहमनेदर्शीति दूरेणान्वयः । अथ राजानं विशिनष्टि—**तनयेति ।** तनयः सुतस्तस्याननं मुखं तस्य दर्शनेनावलोकनेन यो महोत्सवस्तेन हृतं गृहीतं हृदयं चित्तं यस्यैवंभूतोऽपि । कदा ददर्शेत्यत आह—**दिवेति ।** दिवसवशेन । शुभदिनानुसारेणेत्यर्थः । मौहूर्तिकानां ज्योतिर्विदां गणस्तेनोपदिष्टे प्रशस्त उत्कृष्टफलसूचके मुहूर्ते । निवारितो दूरीकृतो निखिलः समग्रः परिजनः परिच्छदो येनेति राज्ञो विशेषणम् । शुकनास एव द्वितीयो यस्य स तथा । गृहं विशेषयन्नाह—**द्वारेति ।** द्वारेण प्रतीहारेण विराजमानं शोभमानम् । द्वारं विशेषयन्नाह—**मणीति ।** मणिमयं रत्नमयं यन्मङ्गलकलशयुगलं तेनाशून्येन । सर्वदा तत्संयुक्ते-

---

१ पूर्णमान. २ विलुप्यमान. ३ च मथ्यमान. ४ मन्दराराध्यमान. ५ जलनिधि. ६ स्वान. ७ प्रहतमृदङ्ग. ८ निवहनिनादनिर्भरेण. ९ सान्तःपुरजनाः. १० आगोपम्. ११ मन्त्रिगणम्. १२ जलनिधिः. १३ जगतो महोत्सवः. १४ दर्शनोत्सव. १५ कनकमय. १६ कलशाशून्येन.

शून्येनासक्तबहुपुत्रिकालंकृतेन विविधवर्णपङ्क्तिनिबद्धनिरन्तरनिचितेन संनिहितकनकमयहल-मुसलयुगेन विरलग्रथितसितकुसुममिश्रदूर्वाप्रवालमालालंकृतेनोत्तम्भितनारिकेलत्वक्समग्र-थेन्दनमालिकान्तरालघटितघण्टागणेन द्वारेण विराजमानम्, उभयतश्च द्वारपक्षकयोर्मर्यादा-निपुणेन गोमयमयीभिरुत्तानविनिहितवराटकदन्तुराभिरन्तरान्तरापतितविविधवर्णरागर-ञ्जितकार्पाससूत्रलेखालाञ्छिताभिः कुसुम्भकेसरत्वक्लेशलोहिताभिर्लेखाभिरालिखितस्वस्तिकभ-क्तिजालमुपरचयता हारिद्रद्रवविच्छुरणपिञ्जरिताम्बरधारिणी भगवती षष्ठी देवी कृता वि-कचपक्षपुटविकटशिखण्डिपृष्ठमण्डलाधिरूढमालोललोहितपटघटितपताकमुल्लसितशक्तिदण्डम-

---

नेत्यर्थः । पुत्रवत्या महाद्वारोपरि मणिमयकलशारोपणं क्रियत इति राजस्थितिः । आसक्ताः संश्लिष्टा बहुपु-त्रिका मषीलिखितास्ताभिरलंकृतमिति गृहविशेषणम् । यस्मिन्गृहे प्रसूतिर्जायते तत्प्रदेशे कलशयुग्मनाम्नी मषीलिखिते संश्लिष्टे पुत्रिके क्रियेते इति वृद्धाचारः । केचित्तु बहुपुत्रिकानाम अभ्रकलेखैवी विशेषेण कथ्यते । शतावरीत्यन्ये । विविधा भिन्नभिन्नजातीया ये नववर्णा मङ्गलवर्णास्तेषां निबद्धः समूहस्तेन निरन्तरं नित्यं निचितेन व्याप्तेन । संनिहितानि समीपवर्तीनि कनकमयानि सुवर्णमयानि हलं सीरम्, मुसलम् अयोग्रम्, युगमीशान्तबन्धनम्, एतानि यस्मिन् । अयं च राज्ञां गृहे क्वचिद्देशाचारः । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया समासो वा । **विरलेति** । विरलानि ग्रथितान्यन्तरान्तरा गुम्फितानि यानि सितकुसुमानि श्वेतपुष्पाणि तैर्मिश्रा संपृक्ता या दूर्वा बहुप्ररोहा तस्याः प्रवालमालया पल्लवश्रेण्यालंकृतं भूषितं तेन । **समग्रेति** । आल-म्बितमविकलं संपूर्णं व्याघ्रचर्म श्वेतपिङ्गलहरितयस्मिंस्तथा तेन । **वन्दनेति** । मङ्गल्यं पुष्पदाम वन्द-नमालिका । 'तोरणार्थे तु मङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तस्या अन्तराले मध्य-विभागे घटितो रचितो घण्टागणो यस्मिन्स तेन । पुनस्तमेव विशेषयन्नाह—**उभयतश्चेति** । पुरन्ध्रिवर्गेण । 'पुरन्ध्री सुचरित्रा' इत्यमरः । समधिष्ठितमप्यमिति दूरेणान्वयः । किं कुर्वता । पुरन्ध्रिवर्गेण । आ-लिखितो लिपीकृतः स्वस्तिकः प्रसिद्धो यस्मिन्नेवंभूतं भक्तिजालं रचनासमूहमुपरचयता कुर्वता । कयोः । द्वारपक्षकयोः । उभयत उभयपार्श्वयोः । 'पक्षद्वारं तु पक्षकम्' इति कोशः । कीदृशेन । मर्यादानिपुणेन मर्यादा स्थितिस्तत्र निपुणेनाभिज्ञेनेति पुरन्ध्रिवर्गस्य विशेषणम् । काभिः । लेखाभिर्वर्तिभिः । अथ लेखा विशेषयन्नाह—**गोमयेति** । गोमयं छगणं तन्मयीभिः । **उत्तानेति** । उत्तानमूर्ध्वमुखं विनिहिताः स्थापिता ये वराटकाः कपर्दकास्तैर्दन्तुराभिर्विषमोन्नताभिः अन्तरान्तरा मध्येमध्य आपद्वा निपतिता विविधवर्णं नीलपीतादिधातवस्तेषां रागेण रञ्जितं कूर्पासमेव कुसुमं तस्य लेखासूत्रेणालंकृतां लाञ्छिताभिरङ्कितानि । **कुसुम्भेति** । कुसुम्भं कमलोत्तरं तस्य केसराणि किञ्जल्कखण्डानि तेषां क्लेशः रक्ताभिः संबन्धरसेन लोहि-ताभी रक्ताभिः । पुनः किं कुर्वता । सृजता । हरिद्रा रजनी तस्या द्रवो रसस्तस्य विच्छुरणं प्रोक्षणं तेन पिञ्जरितं पीतरक्ततां प्राप्तं यदम्बरं वस्त्रं तद्धारिणीं भगवतीं षष्ठीं देवीम् । पुनः किं कुर्वता । संघटयता रचयता । कम् । उल्लसितामुल्लासं प्राप्तौ यौ शक्तिदण्डौ तत्र । शक्तिरायुधविशेषः, दण्डो लगुडः, ताभ्यां प्रचण्डो भीषणो यः कार्तिकेयो गुहस्तम् । तमेव विशेषयन्नाह—**विकचेति** । विकचपक्षपुटाभ्यां विस्ती-र्णपक्षपुटाभ्यां विकटो विपुलो यः शिखण्डी मयूरस्तस्य पृष्ठमण्डलं तत्राधिरूढमुपविष्टम् । आलोलाश्चञ्चला लोहितपटघटिता रक्तवस्त्रनिर्मिताः पताका वैजयन्त्यो यस्मिन्स तम् । पुनः किं कुर्वता । आबध्नता बन्धन-विषयीकुर्वता । कौ । सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पदन्तौ । देवताद्वन्द्वत्वात्पूर्वपदस्य दीर्घता । तौ विशेषयन्नाह—

---

१ पुत्रिकाप्रदानेन. २ वन. ३ युगलेन. ४ आलम्बितारिरल; आलम्बितावितट. ५ मात्रा. ६ द्वारदेशेन. ७ वराटकप्रकारदन्तुराभिः. ८ कार्पास; कर्पास. ९ हरिद्र. १० पञ्जरिताम्बर. ११ शिखण्डिमण्डल; शिखिपृष्ठमण्डल.

षण्डं कार्तिकेयं संघटयता विन्यस्तालक्तकपटलपाटलमध्यभागौ सूर्याचन्द्रमसावाबध्नता कुङ्कुमपङ्कपिञ्जरीकृतानूर्ध्वप्रोतकनकमययवनिकरकण्टकितानविरललग्नगौरसिद्धार्थकप्रकारतया काञ्चनरत्नखचितामिव मृन्मयगुटिकाकदम्बमालां विन्यस्यता चन्दनजलधवलितेषु भित्तिशिखरभागेषु पञ्चरागविचित्रचेलचीरकलापचिह्नमापीतपिष्टपङ्काङ्किता वर्धमानपरम्परामन्यानि च सूतिकागृहमण्डनमङ्गलानि संपादयता पुरंध्रिवर्गेण समधिष्ठितम्, उपद्वारसंयतविविधगन्धकुसुममालालंकृतजरच्छागम्, अखिलव्रीहिभिर्मध्यावस्थापितार्यवृद्धाध्यासितशयनीयशिरोभागम्, अनवरतदह्यमानाज्यमिश्रभुजगनिर्मोकमेषविषाणक्षोदम्, अनल्पपुण्यनागारिष्टदलपल्लवोल्लसितरक्षाधूमगन्धम्, अध्ययनमुखरद्विजगणविप्रकीर्यमाणशान्त्युदकलवम्, अभिनवलिखितमातृपट्टपूजाव्यग्रधात्रीजनम्, अनेकवृद्धाङ्गनारब्धसूतिकामङ्गलगीतिकामनोहरम्, उपपाद्यमानस्वस्त्ययनम्, क्रियमाणशिशुरक्षाबलिविधानम्, आबध्यमानधवलकुसुमदामशबलम्, अविच्छिन्नपठ्यमाननारायणनामसहस्रम्, अनलहाटकयष्टिप्रतिष्ठापितैरन्तःशुभशता-

---

विन्यस्तेति । विन्यस्तं रचितं यदलक्तकपटलं तेन पाटलौ श्वेतरक्तौ मध्यभागौ ययोस्तौ । पुनः किंभूतेन । विन्यस्यता स्थापयता । काम् । मृन्मयगुटिकाकदम्बमालां मृन्मय्यो मृत्तिकानिर्मिता या गुटिका गुटिकास्तासां कदम्बः समूहस्तस्य माला स्रक्ताम् । मालां विशेषयन्नाह—कुङ्कुमेति । कुङ्कुमस्य केशरस्य यः पङ्कस्तेन पिञ्जरीकृतां पीतवर्णीकृताम् । ऊर्ध्वप्रोताः स्यूता ये कनकमययवाः सुवर्णरूपयवास्तेषां निकरः समूहस्तेन कण्टकितां संजातकण्टकाम् । अविरलं निबिडं लग्नाः संबद्धा ये गौरसिद्धार्थका गौरसर्षपास्तेषां प्रकारस्य भावस्तत्ता तया हेतुभूतया । काञ्चनस्य सुवर्णस्य यो रत्नस्तेन खचितामिव संबद्धामिव । अनेन [illegible] साम्यं प्रदर्शितम् । चन्दनेति । चन्दनं मलयजं तस्य जलं द्रवस्तेन धवलितेषु शुभ्रीकृतेषु भित्तिशिखरभागेषु कुड्यप्रान्तप्रदेशेषु वर्धमानपरंपरां शरावश्रेणीमन्यानि च सूतिकागृहमण्डनं तस्य मण्डनमङ्गलानि शोभाकारकरचनाविशेषमङ्गलानि संपादयता निष्पादयता । वर्धमानपरम्परां विशेषयन्नाह—पञ्चेति । पञ्चवर्णैर्विचित्रा ये चेलचीरा वस्त्रखण्डास्तेषां कलापः समूहः स एव चिह्नं यस्याः सा ताम् । आ ईषत्पीतो यः पिष्टपङ्कस्तेनाङ्कितां चिह्निताम् । पुनः प्रकारान्तरेण गृहं विशिनष्टि—उपेति । उपद्वारे द्वारसमीपे संयता बद्धा विविधा नाना यासां विधाः कुसुममालाः पुष्पस्रजस्ताभिरलंकृतो भूषितो जरच्छागो वृद्धोऽजो यस्मिन् । अखिलेति । 'हेमाद्यमहितं खिलम्' इति कोशः । न विद्यते खिलं येषां तेऽखिलाः [illegible] ये व्रीहयो धान्यानि [illegible] तदध्यासितः [illegible] यस्मिन् । 'अखुरैः' इति पाठे [illegible] । शेषं पूर्ववत् । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं दह्यमानः [illegible] आज्येन घृतेन मिश्रः संयुक्तो भुजगस्य सर्पस्य निर्मोकः कञ्चुकः, मेषस्योरणस्य विषाणं शृङ्गं तयोः क्षोदश्चूर्णं यस्मिन् । अनल्पेति । अनल्पेन बहुना पुण्येन [illegible] नागारिष्टदलपल्लवैरुल्लसितो विकसितो रक्षार्थं धूमगन्धो यस्मिन् । अध्ययनेति । अध्ययनेन मुखरा वाचाला ये द्विजगणा ब्राह्मणसमूहास्तैर्विप्रकीर्यमाणा इतस्ततो विक्षिप्यमाणाः शान्त्यर्थमुदकलवाः जलबिन्दवो यस्मिन् । अभिनवेति । अभिनवो नूतनो लिखितो यो मातृपट्टो [illegible] तस्य पूजायां व्यग्रो धात्रीजनो यस्मिन् । सूतिकेति । [illegible] अनेकवृद्धाङ्गनाभिरारब्धा या सूतिकामङ्गलगीतिका तया मनोहरम् । उपपाद्यमानं क्रियमाणं स्वस्त्ययनं [illegible] यस्मिन्, क्रियमाणं विधीयमानं शिशोर्बालस्य रक्षार्थं बलिविधानं यस्मिन् । आबध्येति । आबध्यमानं [illegible] धवलकुसुमानां दामभिः शबलं यस्मिन् । अवीति । अविच्छिन्नं निरन्तरं पठ्य-

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]; [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]

नीव निश्चलशिखैश्चामीकरमङ्गलप्रदीपैरुद्भासितम्, उत्खातासिलतासनाथपाणिभिः सर्वतो रक्षापुरुषैः परिवृतं सूतिकागृहमदर्शत् ।

अम्भः पावकं च स्पृष्ट्वा विवेश । प्रविश्य च प्रसवपरिक्षामपाण्डुमूर्तेरुत्सङ्गगतं विलासवत्याः, स्वप्रभासमुदयोपहतगर्भगृहप्रदीपप्रभम्, अपरित्यक्तगर्भरागत्वादुदयपरिपाटलमण्डलमिव सवितारम्, अपरसंध्यालोहितबिम्बमिव चन्द्रमसम्, अनुपजातकाठिन्यमिव कल्पतरुपल्लवम्, उत्फुल्लमिव रक्तारविन्दराशिम्, अवनितलावतीर्णमिव लोहिताङ्गम्, विद्रुमकिसलयच्छविभिरिव बालातपच्छेदैरिव पद्मरागरश्मिभिरिव रचितावयवम्, अनभिव्यक्तकुसुमपञ्चकमिव महासेनम्, सुरवनिताकरपरिभ्रष्टमिवामरपतिकुमारकम्, उत्तप्तकल्याणकार्तस्वरभास्वरेण स्वदेहप्रभया पूरयन्तमिव वासभवनम्, उद्भासमानैः सहजभूषणैरिव महापुरुषलक्षणैरनेन, आगामिराज्यपालनसंगृहयेव श्रिया समालिङ्गितम्, आह्लादहेतुमात्मजं ददर्श । त्रिगुणित-

---

मर्त्तं [illegible] नामगहणं यस्मिन् । अमलेति । अमले निर्मले मद्यादके सुवर्णे तस्य दण्डौ [illegible] स्थापिते । निश्चलेति । निश्चला अकम्पा शिखा अर्चिर्येषां ते तथा तैः । [illegible] एवंविधैर्मङ्गलप्रदीपैरुद्भासितं शोभितम् । उत्खातेति । उत्खा[illegible] सनाथाः सहिताः पाणयो हस्ता येषामेवंविधैः सर्वतो [illegible] रक्षार्थं नियुक्तपुरुषैः परिवृतं परिवेष्टितम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अम्भ इति । अम्भो जलं पावकं वह्निं च स्पृष्ट्वा [illegible] विधाय विवेश गृहे प्रवेशं कृतवान् । [illegible] । प्रविश्येति । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वात्मजं ददर्शेत्यन्वयः । [illegible] प्रसवेति । प्रसवेन [illegible] परिक्षामा कृशा पाण्डुः च मूर्तिः शरीरं यस्या [illegible] उत्सङ्गं क्रोडस्तत्र गतं प्राप्तम् । स्वेति । स्वकीयप्रभायाः कान्त्याः समुदयेन समूहेनोपहता [illegible] गर्भगृहस्य सूतिकागृहस्य प्रदीपप्रभा गृहमणिकान्तिर्येन [illegible] तम् । अपरित्यक्तो यो गर्भस्य [illegible] तस्मात् । उदयेनोद्गमनेन परिपाटलं श्वेतरक्तं मण्डलं बिम्बं यस्य तं सवितारं सूर्यमिव । [illegible] लोहितमा ईषद्रक्तं बिम्बं मण्डलं यस्यैवंभूतं चन्द्रमसं निशानाथमिव । अनुपेति । [illegible] काठिन्यं [illegible] कल्पतरुपल्लवमिव पारिजातकिसलयमिव । उत्फुल्लेति । [illegible] लोहिताङ्गं मङ्गलमवनितलावतीर्णं पृथिव्याम् [illegible] । विद्रुमेत्यादि । विद्रुमाणां [illegible] किसलयदलानि तैरिव बालातपस्य [illegible] पद्मरागाणां लोहितमणीनां रश्मिभिरिव रचिता निष्पादिता [illegible] । अनेति । अनभिव्यक्तानि [illegible] महासेनं कार्तिकेयमिव । सुरेति । सुराङ्गनानां [illegible] कुमारकं बालमिव । उत्तप्तेति । [illegible] स्वशरीरकान्त्या [illegible] परिपूर्णं कुर्वन्तमिव । उद्भासेति । उद्भासमानैः शोभमानैः सहजभूषणैरिव [illegible] । आगामीति । आगामि- [illegible] श्रिया लक्ष्म्या समालिङ्गितमालिङ्गितम् । [illegible] हेतुं कारणम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । त्रिगुणेति । [illegible]

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible] ९ [illegible]. १० [illegible].

नेनिमिषपक्ष्मणा च मुहुर्मुहुः प्रसृतसंघटितानन्दजलबिन्दुपटलप्लुततारकेण दूरविस्फारितेन स्निग्धेन चक्षुषा पिबन्निवालिङ्गन्निव स्पृशन्निव मनोरथसहस्रप्राप्तदर्शनं सस्पृहं निरीक्षमाणस्तनयाननं मुमुदे । कृतकृत्यं चात्मानं मेने । समृद्धमनोरथः शुकनासस्तु शनैः शनैरङ्गप्रत्यङ्गान्यस्य निरूपयन्प्रीतिविस्तारितलोचनं भूमिपालमब्रवीत्—'देव, पश्य पश्य अस्य कुमारस्य गर्भसंपीडनवशादस्फुटावयवशोभस्यापि माहात्म्यमाविर्भावयन्ति चक्रवर्तिचिह्नानि । तथाहि । अस्य संध्यांशुकरक्तबालशशिकलाकारे ललाटपट्टे नलिननालभङ्गतन्तुतन्वीयमूर्णा परिस्फुरति । विकचपुण्डरीकधवलं कर्णान्तायतं मुहुर्मुहुरन्निपतितनिमेषं धवलयतीव वासभवनमरालपक्ष्म लोचनयुगलम् । विजृम्भमाणकमलकोशपरिमलमनोहरनिःश्वसितं सहजमाननामोदमाजिघ्रतीव दूरायता कनकलेखेव नासिका । रक्तोत्पलकलिकाकारमुद्वहतीवैषास्याधररुचकम् । रक्तोत्पलकलिकालोहिततलौ भगवतो विष्टरश्रवस इव शङ्खचक्रचिह्नौ प्रशस्तलेखालाञ्छितौ करौ ।

निरीक्षमाणो मुमुदे संतोषमवाप । अथ चक्षुर्विशेषयन्नाह—विगतो निमेषो यस्मादत एव निश्चलं स्थिरं पक्ष्म यस्य तथेन मुहुर्मुहुर्वारंवारं प्रसृतः प्रसारितः संघटितः प्रादुर्भूतो य आनन्दवाष्पः प्रमोदाश्रु तस्य पटलं तेन प्लुता स्निग्धा तारका कनीनिका यस्मिंस्तेन दूरमत्यर्थं विस्फारितेन विस्तारितेन स्निग्धेन चिक्कणेन । एतेनानन्दसंदर्भस्याभिव्यक्तिः सूचिता । पिबन्निव । अत्यादरेणावलोकनं पानमुच्यते । आलिङ्गन्निवालिङ्गनं कुर्वन्निव । स्पृशन्निव स्पर्शं कुर्वन्निव । मन इति । मनोरथानां वाञ्छितानां यत्सहस्रं तेन प्राप्तं दर्शनं यस्य स तम् । सस्पृहं स्पृहासंयुक्तं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । कृतेति । आत्मानं च कृतकृत्यं कृतार्थं मेने ज्ञातवान् । शुकनासस्तु समृद्धः संपन्नो मनोरथो यस्यैवंभूतः शनैः शनैरस्य कुमारस्याङ्गं शरीरं प्रत्यङ्गानि हस्तपादादीनि निरूपयन्विलोकयन् । प्रीतीति । प्रीत्या स्नेहेन विस्तारिते लोचने नेत्रे येनैवंभूतं भूमिपालं नृपतिमब्रवीदभ्यधात् । देवेति । हे देव हे स्वामिन्, पश्य पश्य विलोकय विलोकय अस्य कुमारस्य गर्भे यत्संपीडनं तद्वशादस्फुटानामव्यक्तानामवयवानामङ्गानां शोभा यस्यैवंभूतस्यापि चक्रवर्ती सार्वभौमस्तद्वचिह्नानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि माहात्म्यं महापुरुषत्वमाविर्भावयन्ति प्रकटीकुर्वन्ति । तदेव दर्शयन्नाह—तथाहीति । 'अस्य' इत्यारभ्य 'इदनः श्रूयते' इति पर्यन्तं प्रघट्टकः । संध्यारागं एव संध्यांशुकास्तार्थे कः । तैः रक्ता लोहिता या बालशशिनः प्रतिपच्चन्द्रस्य कला तस्या आकार आकृतिर्यस्यैवंविधे ललाटपट्टे भालस्थले नलिननालं मृणालं तस्य भङ्गाच्छेदाद्यस्तन्तुर्निःसरति तद्वत्तन्वी सूक्ष्मा इयं ऊर्णा रोमपङ्क्तिः परिस्फुरति । एतल्लक्षणद्वयं चक्रवर्तिन एव स्यादिति भावः । अरालं वक्रं पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिन्नेवंभूतमेतल्लोचनयुगलं मुहुर्मुहुरन्निपतितनिमेषोन्मेषैर्वासभवनं धवलयतीव शुभ्रीकुर्वतीव(करोतीव) । कीदृशम् । विकचं प्रफुल्लं पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वद्धवलम् । कर्णान्तं यावदायतं विस्तृतम् । विजृम्भेति । विजृम्भमाणः सर्वतः प्रसृतो यः कमलकोशस्य परिमलस्तद्वन्मनोहरं चार्वस्याननामोदं सहजं स्वाभाविकं(भावि)कमियं नासिका नासा जिघ्रतीव गन्धोपादानं कुर्व(करो)तीव दूरायता दूरमत्यर्थमनुच्छ्रिता । केव । कनकलेखेव सुवर्णरेखेव । रक्तोत्पलं कोकनदं तस्य या कलिका तस्या आकारो यस्मिन्नेवंभूतमधररुचकमधरलक्षणं रुचकं मङ्गलद्रव्यं मणिविशेषं वोद्वहतीवोद्वहनं कुर्व(करो)तीव । 'रुचकं मङ्गलद्रव्ये बीजपूरे ससैन्धवे' इत्यनेकार्थः । चिह्नान्तरमाह—रक्तेति । रक्तोत्पलस्य कलिकावल्लोहितौ रक्तौ तलौ ययोस्तौ भगवतो माहात्म्यवतो विष्टरश्रवसः इन्द्रस्येव शङ्खः कम्बुः, चक्रं प्रसिद्धम्, एतयोश्चिह्नं ययोरेतादृशौ करौ हस्तौ । इन्द्रस्यापि करौ शङ्खचक्रलाञ्छितौ भवतः । विष्णोरनुजत्वादिति भावः । करयोरेव द्वितीयं चिह्नमाह—प्रशस्तेति । प्रशस्ता लक्षणोपेता या

१ पक्ष्मणा मुहुर्मुहुः. २ संघट्टित. ३ बाष्पबिन्दु. ४ दूरम्. ५ ईक्षमाणः. ६ बालस्य. ७ विस्फारितलोचनम्; विस्फारिताक्षः; विस्फारितलोचनः. ८ पश्यास्य. ९ अपरिस्फुट. १० आविर्भावयन्तीव. ११ संध्यांशुर. १२ ललाटपट्टे च. १३ नवनलिन. १४ विजृम्भमाणकोश. १५ दूरायतता. १६ रक्तोत्पलकिरणम्; रक्तोत्पलकलिकानुरागम्. १७ इवास्य; एतस्य. १८ चास्याधरकम्; चास्याधरपुटकम्. १९ कलिकाकारलोहित.

उपजायमानरागरमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य, विविधवर्णशोभाभिरामः कलाप इव शिखण्डिनो यौवनारम्भः प्रादुर्भवन्रमणीयस्यापि द्विगुणां रमणीयतां पुपोष । अनवरतसेवक इव निकटीबभूवास्य मन्मथः । लक्ष्म्या सह विसस्तार वक्षःस्थलम् । बन्धुजनमनोरथैः सहापूर्यतोरुदण्डद्वयम् । अरिजनेन सह तनिमानमभजत मध्यभागः । त्यागेन सह प्रथिमानमाततान नितम्बभागः । प्रतापेन सहारुरोह रोमराजिः । अहितकलत्रालकलताभिः सह प्रलम्बतामुपययौ भुजयुगलम् । चरितेन सह धवलतामभजत लोचनयुगलम् । आज्ञया सह गुरुरभूद् भुजशिखरदेशः । स्वरेण सह गम्भीरतामाजगाम हृदयम् ।

एवं च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्तसमस्तकलाविज्ञानमधीताशेषविद्यं चानुमोदितमाचार्यैश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बहुतुरगबलपदाति-परिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत् । स गत्वा विद्यागृहं द्वाःस्थैः समावेदितः प्रविश्य क्षितितला-वलम्बितचूडामणिना शिरसा प्रणम्य स्वभूमिसमुचिते राजसमीप इव सविनयमासने राजसुतानुमतो न्यषीदत् । स्थित्वा च मुहूर्तमात्रं बलाहकश्चन्द्रापीडमुपसृत्य दर्शितविनयो व्यज्ञि-

---

इदमपि द्वयोर्विशेषणम् । उभयत्र रागोदयसद्भावात् । कमलवनस्य सूर्योदय इव विविधो यो लास्यविलासः शस्य योग्य उचित । उभयोर्विशेषणम् । शिखण्डिनो मयूरस्य कलाप इव प्रचलाक इव । अथ चन्द्रापीडस्य कल्यावसरः प्राप्तप्रस्तावः सेवक इव भृत्य इव मन्मथः कंदर्पो निकटीबभूव समीपवर्त्यभूत् । इत्यनेन चन्द्रापीडस्य मन्मथाधीनत्वं नास्तीति सूचितम् । एतदेव विवृणोति—लक्ष्म्येति । लक्ष्म्या सह श्रिया सह वक्षःस्थलं भुजान्तरस्थलं विसस्तार विस्तीर्णं बभूव । बन्धुजनानां सुहृज्जनानां मनोरथैरभिलाषैः सह ऊरुदण्डद्वयं सक्थियुगलमापूर्यत पूर्णं बभूव । सानिनायमतनिरेति भावः । अरिजनेन शत्रुजनेन सह मध्यभागोऽवलग्नप्रदेशस्तनिमानं कृशत्वमभजताश्रयत् । त्यागेन दानेन सह नितम्बभाग आरोहप्रदेशः प्रथिमानं महत्त्वमाततान विस्तारमवाप । 'तनु विस्तारे' इति रूपम् । प्रतापेन कोशदण्डजप्रभावतेजसा सह रोमराजिस्तनूरुहश्रेणिरारुरोहारूढा बभूव । 'रुह जन्मनि' इत्यस्य लिटि रूपम् । अहितेति । अहितकलत्राणां शत्रुस्त्रीणामलककलताभिः केशलताभिः सह भुजयुगलं बाहुयुग्मं प्रलम्बतां दीर्घतामुपययौ प्राप । चरितेन चारेण सह लोचनयुगलं नेत्रयुग्मं धवलतां शुभ्रतामभजत प्राप्त् । आज्ञया निर्देशेन सह भुजशिखरदेशः स्कन्धप्रदेशः । 'अंसो भुजशिरः स्कन्धे' इति कोशः । गुरुर्महानभूदभूत् । स्वरेण शब्देन सह गम्भीरतां गाम्भीर्यमना हृदयं स्वान्तमाजगामागमत् । यद्यपि लक्ष्म्या विस्तारस्य मनोरथेषु पूर्णत्वसंबन्धाभावे कृतत्वादेव सहवाक्यादेव लाभेऽपि सातिशयत्वं व्यङ्ग्यम् ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण समारूढः प्राप्तो यौवनारम्भो येन स तम् । परिसमाप्तं समस्तकलाविज्ञानं यस्य स तम् । अधीता अशेषविद्या येनैवंभूतं चन्द्रापीडमवगम्य ज्ञात्वाचार्यैरध्यापकैरनुमोदितं ज्ञापितम् । अथ राजा चन्द्रापीडमानेतुं बलेन धाराधिकृतं सहितं बलाहकनामानं पुरुषरत्नमाहूयाह्वानं कृत्वा बहवो ये तुरगा अश्वास्तेषां बलं सावनं पदाति (तयः)रति(तय) स्ताभ्यां परिवृतं गहितमतिप्रशस्तेऽतिशोभनेऽहनि दिने प्राहिणोत्प्रेषयामास । सेति । स बलाहको विद्यागृहं गत्वा द्वाःस्थैर्द्वारपालकैः समावेदितो निवेदितः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा क्षितितले वसुधापीठेऽवलम्बित आश्रितः चूडामणिः शिरोमणिर्येनैवंविधेन शिरसोत्तमाङ्गेन प्रणम्य नमस्कृत्य स्वभूमिसमुचिते स्वस्य भूमौ यत्समुचितं योग्यं तस्मिन्नासने विष्टरे राजपुत्रेण नृपपुत्रेणानुमतोऽनुज्ञातो राजसमीप इव नृपसंनिधाविव सविनयं यथा स्यात्तथा न्यषीदत्तस्थौ । स्थित्वा-

१ नवसेवक; अनुसेवकः. २ शिखरदेशः. ३ एव क्रमेण. ४ सकल. ५ बहुतुरग. ६ द्वारे.. ७ प्रवेशितः ८ विलम्बित; चुम्बित. ९ व्यजिज्ञापयत्.

एवम्—'कुमार, महाराजः समाज्ञापयति—'पूर्णा नो मनोरथाः । अधीतानि शास्त्राणि । शिक्षिताः सकलाः कलाः । गतः सर्वास्वायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठाम् । अनुमतोऽसि विनिर्गमाय विद्यागृहात्सर्वाचार्यैः । उपगृहीतशिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिविनिर्गतमवगतसकलकलाकलापं पौर्णमासीशशिनमिव नवोद्गतं पश्यतु त्वां जनः । व्रजन्तु सफलतामतिचिरदर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि । दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाण्यन्तःपुराणि । अयमत्र भवतो दशमः संवत्सरो विद्यागृहमधिवसतः । प्रविष्टोऽसि षष्ठमनुभवन्वर्षम् । एवं संपिण्डितेनामुना षोडशेन प्रवर्धसे । तदद्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनमखिलमातृभ्योऽभिवाद्य च गुरूणामुपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च । संमानय राजलोकम् । पूजय द्विजातीन् । परिपालय प्रजाः । आनन्दय बन्धुवर्गम् । अयं च त्रिभुवनैकरत्नमनिलगरुडसमजव इन्द्रायुधनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति ।

चेति । शुद्धान्तमध्यं विन्यस्तकरकमलं कृत्वा बलाहकश्चन्द्रापीडमुपगम्य समीपे गत्वा क्षितौ प्रक्षालितो विनयः सेवकधर्मो येनैवंभूतो व्यजिज्ञपद्विज्ञापनां चकार । हे कुमार, महाराजस्तारापीडः समाज्ञापयत्याज्ञां ददाति । तदेवाह—पूर्णेति । नोऽस्माकं मनोरथाश्चिन्तितानि पूर्णाः संपूर्णाः । जाता इति शेषः । अधीतानि पठितानि शास्त्राणि कामन्दकीप्रमुखानि । सकलाः समस्ताः कलाः शिक्षिता अभ्यस्ताः । सर्वास्वायुधविद्यासु धनुरादिविद्यासु परामनिर्वचनीयामन्यस्य प्रतिष्ठां महत्त्वं गतः प्राप्तः । विद्यागृहात्कलाभ्यसनमन्दिराद्विनिर्गमाय निःसरणायानुमतोऽनुज्ञातः । न केवलं महाराजस्यानुमतमात्रं किंतु गृहीतसकलकलाकलापोऽयमित्याचार्यैरप्यनुमतोऽसि । उपगृहीतशिक्षमुपगृहीता गुरोः सकाशाच्छिक्षा शास्त्राभ्यासादिरूपा येनैवंभूतं त्वां जनो लोकः पश्यतु विलोकयतु । कस्मात्कमिव । वारी गजबन्धनी तस्माद्विनिर्गतं बहिरागतं गन्धगजकुमारकमिव । अत्र गन्धशब्दोपादानेन दन्तिनो मुख्यत्वं सूचितम् । पुनरुपमानान्तरं प्रदर्शयन्नाह—सकलेति । अवगता ज्ञाताः प्राप्ताश्च सकलाः समस्ता याः कलाः षोडश द्वासप्ततिर्वा तासां कलापः समूहो येन स तम् । नवोद्गतं नूतनोदितं पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव । अतिचिरेण कालेन यद्दर्शनमीक्षणं तत्रोत्कण्ठितानि सोत्कलिकानि लोकलोचनानि जननेत्राणि सफलतां साफल्यं व्रजन्तु गच्छन्तु । ते तव दर्शनं विलोकनं प्रति सर्वाण्यन्तःपुराण्यतीव समुत्सुकान्यतिशयोत्कण्ठितानि । अयमिति । अत्र विद्यागृहेऽयं दशमः संवत्सरो वर्षो भवतस्तव विद्यागृहमधिवसतोऽधितिष्ठतः । अत्र 'अधिशीङ्स्थासाम्—' इत्याधारे द्वितीया । अथ च षष्ठं वर्षमनुभवंस्त्वं प्रविष्टोऽसि । विद्यागृहमिति शेषः । एवमनेन प्रकारेण संपिण्डितेन संकलितेनामुना षोडशेन वर्षेण त्वं प्रवर्धसे वृद्धिं गच्छसि । तदिति हेत्वर्थे । कृतकृत्यत्वादिति भावः । अद्यप्रभृतितो निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्योऽखिलमातृभ्यो दर्शनं दत्त्वाभिवाद्य च पादग्रहणं कृत्वा गुरूणामुपगतं नियन्त्रणं निरोधो यस्यैवंभूतो यथासुखं राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च विलसितान्यनुभव साक्षात्कुरु । संमानय राजलोकम् । यथायोग्यं संमानदानेन राजलोकं वशीकुर्वित्यर्थः । द्विजातीन्ब्राह्मणान्पूजय । वस्त्रादिप्रदानेनाराधयेत्यर्थः । प्रजाः प्रकृतीन्परिपालय रक्षां कुरु । बन्धुवर्गं स्वजनवर्गमानन्दय प्रमोदय । अयं चेति । अयं प्रत्यक्षोपलभ्यमानस्त्रिभुवने त्रिविष्टप एकमद्वितीयं रत्नम् । स्वजातिषु सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । आविष्टलिङ्गत्वान्नपुंसकत्वम् । 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवत् । अनिलो वायुः गरुडो गरुत्मान्, तयोः समः सदृशो जवो वेगो यस्य स तथा । इन्द्रायुध इति नाम यस्यैवंविधस्तुरङ्गमोऽश्वो महाराजेन स्वामिना प्रेषितः प्रहितो द्वारि विद्यागृह-

---

१ गतोऽसि. २ सर्वायुध. ३ निर्गमाय. ४ वारिबन्धादिनिर्गतसकल; वारिबन्धाद्विनिर्गतमधिगतसकल. ५ कलापकम्. ६ उद्गतं. ७ अत्रभवतः. ८ वत्सरः. ९ आपीडितेन. १० मधुना. ११ अखिलाभ्यो मातृभ्यः. १२ मातृकाभ्यः. १३ गुरूनुपगत. १४ परिपूजय. १५ च ते.

संचरणलग्नविद्रुमपल्लवयेव शिरोधरयोपशोभितम्, अतिकुटिलकनकपत्रलताप्रतानभङ्गुरेण पदे पदे रणितरत्नमालेन स्थूलमुक्ताफलप्रायेण तारागणेनेव संध्यारागमरुणेनाश्वालंकारेणालंकृतम्, अश्वालंकारनिहितमरकतरत्नप्रभाश्यामायमानदेहतया गगनतलनिपतितदिवसकररथतुरंगमराशङ्कामिवोपजनयन्तम्, अतितेजस्वितया जवनिरोधरोषवशात्प्रतिरोमकूपमुद्गतानि सागरपरिचयलग्नानि मुक्ताफलानीव स्वेदलवजालकानि वर्षन्तम्, इन्द्रनीलमणिपादपीठानुकारिभिरञ्जनशिलाघटितैरिवानवरतपतनोत्पतनजनितविषमध्वनिमुखरवैः पृथुभिः खुरपुटैर्जर्जरितवसुंधरैर्मुरजवाद्यमिवाभ्यस्यन्तम्, उत्कीर्णमिव जङ्घासु, विस्तारितमिवोरसि, एकीकृतमिव मुखे, प्रसारितमिव कंधरायाम्, उल्लिखितमिव पार्श्वयोः, द्विगुणीकृतमिव जघनभागे, स्थैर्यप्रतिपन्नमिव गरुत्मतः, त्रैलोक्यसंचरणसहायमिव मारुतस्य, अंशावतारमिवोच्चैःश्रवसः, वेगसब्रह्मचारिणमिव मनसः, हरिचरणमिव सकलवसुंधरोल्लङ्घनक्षमम्, वरुणहंसमिव मान-

---

लग्ना आसक्ता विद्रुमपल्लवा प्रवालकिसलया यस्यामेवंविधयेव शिरोधरया ग्रीवयोपशोभितं विराजितम् । अलं-कारद्वारा विशेषयन्नाह—अतीति । अतिकुटिलातिवक्रा या कनकपत्रलता सुवर्णपत्रभक्तिस्तस्याः प्रतानसमूहस्तेन भङ्गुरेण वक्रेण पदे पदे रणिता शब्दिता रत्नमाला यस्मिन्स तेन । स्थूलमुक्ताफलानि प्रायो बाहुल्येन सन्ति यस्मिन्नेवंभूतेनारुणेन रक्तेनाश्वालंकारेणालंकृतं भूषितम् । अलंकारस्यारुणत्वान्मुक्ताफलानां च श्वेतत्वात्प्रेक्षामाह—तारेति । तारागणेन विभूषितं संध्यारागमिव । संध्यारागपक्षेऽरुणो गरुडाग्रजः प्रकृते रक्तिमा । पुनरुपमानान्तरमाह—अश्वेति । अश्वालंकारे निहितानि स्थापितानि यानि मरकतरत्नान्यलंकरणानि तेषां प्रभा कान्तिस्तया श्यामायमानः कृष्णतां समाचरमाणो देहो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया गगनतलादाकाशान्निपतितो यो दिवसकरस्य सूर्यस्य रथतुरगमः स्यन्दनहयस्तस्य शङ्कामारेकामुपजनयन्तमिवोत्पादयन्तमिव । सूर्यरथाश्वानां हरितत्वादिति भावः । अतितेजस्विनो भावोऽतितेजस्विता तया जवस्य वेगस्य यो निरोधोऽवष्टम्भस्तस्माद्यो रोषः कोपस्तद्वशादिति हेतुद्वयम् । प्रतिरोमकूपं प्रतिरोमरन्ध्रमुद्गतानि प्रादुर्भूतानि स्वेदलवजालकानि प्रस्वेदबिन्दुसमूहानि वर्षन्तं वृष्टिं कुर्वन्तम् । [illegible]—सागरेति । सागरपरिचयात्समुद्रसंसर्गाल्लग्नानि मुक्ताफलानीव रत्नोद्भवानीव । शालिहोत्रोक्ता [illegible] गुणा । तद्गतं विशेषमाह—इन्द्रेति । इन्द्रनीलमणिनिर्मितं यत्पादपीठं पदासनं तदनुकारिभिस्तत्सदृशैः । अतोऽञ्जनशिलाघटितैरिव श्यामशिलानिर्मितैरिवानवरतं निरन्तरं यत्पतनोत्पतनमुत्प्लवनं तेन जनितमुत्पादितो यो विषमोऽसदृशः स्वरः कठिनो मुखरवो येषां तैः । पृथुभिर्विस्तीर्णैः खुरैर्जर्जरिता [illegible] पृथ्वी यैस्तैः खुरपुटैः शफपुटैर्मुरजवाद्यमिव मुरजवाद्यमिवाभ्यस्यन्तमभ्यासं कुर्वन्तम् । पुनरश्वस्य शालिहोत्रोक्तावयवेषु गुणातिशयं वेगलाघवक्रियातिशयं च प्रतिपादयितुमस्य विशेषणान्याह—उत्कीर्णमिति । उत्कीर्णमिव [illegible] जङ्घासु प्रसृतासु । विस्तारितमिव प्रसारितमिवोरसि हृदये । [illegible] सौन्दर्यविशेषमानीतमिव मुखे वदने । प्रसारितमिव विस्तीर्णीकृतमिव कंधरायां ग्रीवायाम् । [illegible] पार्श्वयोः [illegible] । [illegible] द्विगुणमानम् । द्विगुणीकृतमिव [illegible] जघनभागेऽश्वजघने । स्थैर्यप्रतिपन्नमिव वैनतेयसुतमिव गरुत्मतो गरुडस्य । त्रैलोक्यसंचरणसहायमिव [illegible] मारुतस्य वायोः । उच्चैःश्रवस इति । उच्चैःश्रवा अमृतमथनसमुद्भूतोऽश्वो [illegible] । मनसो वेगस्य गत्युत्कर्षेण सतीर्थ्यमिव । [illegible] सकलवसुंधरोल्लङ्घनक्षमं हरिचरणमिव जनार्दनपादमिव । वरुणस्य [illegible] हंसमिव । [illegible]—मानसं सरोवरं मानसं मनश्च [illegible] गमनं यस्य स तम् ।

---

१ इव न. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]; [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible], [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible].

मसृणम्, मधुमासदिवसमिव विकसिताशोकपाटलम्, मलिनमिव भस्मसितपुण्ड्रकाङ्कितमुखम्, कमलवनमिव मधुपङ्कपिङ्गकेसरम्, ग्रीष्मदिवसमिव महायाममुग्रतेजसं च, भुजंगमिव सदागत्यभिमुखम्, उदधिपुलिनमिव शङ्खमालिकाभरणम्, भीतमिव स्तब्धकर्णम्, विद्याधरचक्रवर्तिनमिव नरवाहनोचितम्, सूर्योदयमिव सकलभुवनार्घार्हम्, अश्वातिशयमिन्द्रायुधमद्राक्षीत्। दृष्ट्वा च तमदृष्टपूर्वममानुषलोकोचिताकारमखिलत्रिभुवनराज्योचितमशेषलक्षणोपपन्नमश्वरूपातिशयमतिधीरप्रकृतेरपि चन्द्रापीडस्य पस्पर्श विस्मयं हृदयम्। आसीच्चास्य मनसि—'सरभसपरिवर्तनवलितवासुकिभ्रमितमन्दरेण मथ्नता जलधिजलमिदमश्वरत्नमनभ्युद्धरता किं नाम रत्नमुद्धृतं सुरासुरलोकेन। अनारोहता च मेरुशिलातलविशा-

---

पक्षे कामार्त्तानि प्रचारो यस्मिन्निति विग्रहः । अत्र पदार्थानुक्तानामपि संपादनार्थम् । मधुमासेति । मधुमासो वसन्तमासस्तस्य यो दिवसो दिनं वसन्तकालीनं तद्वदिव विकसितो योऽशोकः कङ्केल्लिस्तद्वत्पाटलं श्वेतरक्तम्। पक्षे विकसितानि विशिष्टानि कङ्केल्लिपुष्पाणि पाटलानि पाटलकुसुमानि यस्मिन्। अशोकैः पाटल इति वा । भस्मधूसरशरीरत्वेनाह—मलिनमिति। मलिनं गन्धमलिनमिव भस्मधूलितं शुभ्रं पुण्ड्ररूपं तिलकं तेनाङ्कितं चिह्नितं मुखं यस्य स तम्। पक्षे भस्मनः सितं तिलकम्। शेषं पूर्ववत्। कमलस्य नलिनस्य वनं षण्डमिव । मधुपुष्पो वः पङ्को मकरन्दकर्दमेन पिङ्गानि बभ्रूणि । रक्तपीतानीत्यर्थः। केसराणि स्कन्धरोमाणि यस्मिन्। उक्तं हि वैद्ये—'अश्वस्य कालादिदोषसत्त्वे मधुपङ्कवर्णादिपूर्णस्य पङ्कलेन तनुहेतवम्'। पक्षे मधु पुष्परसस्तस्य पङ्कः कर्दमस्तेन पिङ्गानि केसराणि यस्मिन्। ग्रीष्मस्य निदाघस्य दिवसो वासरस्तमिव महायामं महानायामो विस्तारो यस्य स तम्। पक्षे महान्यामः प्रहरो यस्मिन्। उग्रतेजसं च। तीक्ष्णवेगमुग्रप्रभं च समानम्। भुजंगः सर्पस्तमिव सदा निरन्तरं वा गतिर्गमनं तस्या अभिमुखं संमुखम्। पक्षे सदागतिर्वायुस्तस्याभिमुखम्। वायुपानकारित्वात्। उदधिः समुद्रस्तस्य पुलिनं सैकतं तद्वदिव शङ्खाः कम्बवस्तेषां मालिका पङ्क्तिः सैवाभरणं भूषणं यस्येत्यभङ्गश्लेषः। अश्वानां गले शङ्खमालिकाबन्धनस्य सर्वत्र प्रसिद्धत्वात्पुलिनोपमानम्। भीतं भयाकुलं तद्वदिव स्तब्धौ निश्चलौ कर्णौ श्रोत्रे यस्येत्यभङ्गश्लेषः। विद्याधरा व्योमचारिणस्तेषां राज्यमाधिपत्यं तदिव चक्रवर्ती यो नरस्तस्य वाहनं उद्वहनं उचितं योग्यम्। पक्षे चक्रवर्ती यो नरवाहनो वत्सराजसुतो विद्याधरस्तस्योचितं योग्यम्। विद्याधरादिषु नरवाहनराजस्य चरितस्य प्रसिद्धत्वादित्युपमानम्। सूर्योदयमिव सकलं समग्रं भुवनं जगदेवार्घो मूल्यं तस्यार्हं योग्यम्। सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः। पक्षे सकलभुवनस्यार्घः पूजा तस्यार्हम्। योग्यमित्यर्थः। 'सकलभुवननाथार्हम्' इति पुस्तकपाठः। तत्र समग्रभुवनस्य नाथः स्वामी तस्यार्हं योग्यम्। पक्षे सकलभुवनस्य नाथ आशीस्तस्या अर्हं योग्यम्। ध्यानध्वंसकस्येन त्रिभुवनेन मङ्गलवर्णनस्य क्रियत इति भावः। अश्वेषु तुरङ्गमेष्वतिशयस्तुत्कृष्टमेवंविधमिन्द्रायुधनामानमद्राक्षीदपश्यदिति। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। तमदृष्टपूर्वमनवेक्षितपूर्वं दृष्ट्वा विलोक्यातिधीरप्रकृतेरप्यतिगाम्भीर्यभाजस्यापि चन्द्रापीडस्य हृदयं विस्मयमाश्चर्यं पस्पर्श स्पृष्टवदित्यन्वयः। तमेव विशेषयन्नाह—**अमानुषेति**। अमानुषो यो लोको देवलोकस्तस्योचितो योग्य आकार आकृतिर्यस्य स तम्। अखिलं समग्रं त्रिभुवनराज्यं यस्य, अखिलं त्रिभुवनराज्यं वा तस्योचितं योग्यम्। अशेषलक्षणैरुपपन्नं सहितम्। अश्वस्य यद्रूपं तदेवातिशयमुत्कृष्टं यस्मिन्। अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्त इदमासीद्बभूव। तदेवाह—**सरभसेति**। सरभसं वेगवत्तरं परिवर्तनार्थं वलितो बद्धो यो वासुकिः सर्पस्तेन भ्रमितो यो मन्दरो मेरुस्तेन जलधिजलं समुद्रपानीयं मथ्नता विलोडयतेदमश्वरत्नमनभ्युद्धरताऽगृह्णता सुरासुरलोकेन। किमिति प्रश्ने। नामेति कोमलामन्त्रणे। रत्नं वस्तूत्तमम्। न किंचिदुद्धृतमिति भावः। **अनेति**। मेरुशिलातलवद्विशालं विस्तीर्ण-

---

१ विकासित. २ उग्रतेजसा भुजगम्. ३ भुवनाभ्यर्हम्. ४ विस्मयः. ५ विवर्तन. ६ चलित. ७ जलनिधि. ८ अभ्युद्धरता; अनुद्धरता पूर्वम्. ९ सुरलोकेन.

टानां रवेण रजोनिरुद्धघ्राणघोरघोषेण च हेषितेन बधिरीकृतसकलत्रिभुवनविवरम्, अशिशिरदीधितिसंस्पर्शस्फुरितविमलफलकेनोर्ध्वीकृतेन कुन्तलतावनेनोत्फुल्लनीलोत्पलकलिकावनगहनं सर इव गगनतलमलंकुर्वाणम्, उद्दण्डमायूरातपत्रसहस्रान्धकारिताष्टदिक्चक्रतया स्फुरितशतमन्युचापकलापकल्माषमिव जलधरवृन्दम्, उद्गमत्फेनपुञ्जधवलितमुखतयानवरतवल्गनचटुलतया च प्रलयसागरजलकल्लोलसंघातमिव समुद्गतम्, अदृष्टपर्यन्तमश्वसैन्यमपश्यत्। तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन चन्द्रापीडनिर्गमेन सकलमेव संचचालाश्वीयम्। अहमहमिकया च प्रणामलालसाः सरभसापनीतातपत्रशून्यशिरसः परस्परोत्पीडनकुपिततुरङ्गमनिवारणायत्ता राजपुत्रास्तं पर्यवारयन्त। एकैकशश्च प्रतिनामग्राहमावेद्यमाना बलाहकेन विचलितमुकुटपद्मरागकिरणोद्गमच्छलेनानुरागमिवोद्वमद्भिः संघटितैरेवाञ्जलिमुकु-

---

चन्द्रापीडोऽश्वसैन्यमपश्यदित्यन्वयः। अश्वसैन्यं विशिनष्टि—दन्द्रादिक वा। बधिरीकृतमकर्णतां प्रापितं सकलत्रिभुवनविवरं येन तत्। केन। जलेति। जलधरविमुक्तो य उपलासारः करकासारस्तद्वत्कठोरेण रवेण रसातलं पृथ्वीतलं जर्जरयतेव प्रशिथिलावयवं कुर्वतेवातिनिष्ठुरेणातिकठिनेन खुरपुटानां शफपुटानां रवेण ध्वनिना। पुनः केन। रजसा निरुद्धमावृतं यद्घ्राणं घोणा तस्य यो घोरघोषो घोरध्वनिस्तेन हेषितेन शब्दितेन। चकारः समुच्चयार्थः। पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—अशिशिरेति। अशिशिरदीधितिः सूर्यस्तेन यः संस्पर्शः संश्लेषस्तेन स्फुरितं देदीप्यमानं विमलफलकं निर्मलाग्रं यस्मिंस्तेनोर्ध्वीकृतेनोर्ध्वं स्थापितेन कुन्तलताः। कुन्ताः प्रासाः। सरलत्वाल्लतोपमानम्। तासां वनं तेनोर्ध्वं नालानि मृणालानि यास्वेवंविधा या नीलोत्पलकलिका इन्दीवरकोरकास्तासां वनं तेन गहनं सर इव तडाग इव गगनतलमाकाशतलमलंकुर्वाणं शोभां प्रापयत्। अत्र लोहफलकस्य नीलत्वसाम्यान्नीलोत्पलोपमानं कुन्तानां च सरलत्वसाम्यान्मृणालोपमानम्। नीलत्वसाम्याद्गगनतलस्य सरस उपमानम्। ऊर्ध्वं दण्डा येष्वेवंविधानि यानि मायूरातपत्राणि मयूरपिच्छनिर्मितानि छत्राणि तेषां सहस्रं तेनान्धकारिता अन्धकारं प्रापिता अष्टौ दिक्चक्रास्तेषां भावस्तत्ता तया स्फुरितो दीप्यमानः शतमन्युरिन्द्रस्तस्य यश्चापकलापो धनुःसमुदायस्तेन कल्माषं कर्बुरं जलधरवृन्दमिव मेघसमूहमिव। उद्गमद्बहिर्निःसरत्. फेनोऽश्वमुखस्यफलस्तस्य पुञ्जस्तेन धवलितानि शुभ्रीकृतानि यानि मुखानि तेषां भावस्तत्ता तयानवरतं निरन्तरं यद्वल्गनमन्योन्यसंघट्टस्तेन या चटुलता चपलता तया च प्रलयकालीनो यः सागरः समुद्रस्तस्य जलं पानीयं तस्य कल्लोलास्तरङ्गास्तेषां संघातमिव समूहमिव समुद्गतं प्रादुर्भूतम्। फेनबहुलत्वसाम्येन सागरोपमानमिति। अदृष्टोऽनवलोकितः पर्यन्तः प्रान्तो यस्य तत्। सोऽश्वसैन्यमपश्यदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। तच्चेति। तच्च सकलमेव समग्रमेवाश्वीयं सैन्यं चन्द्रापीडनिर्गमेन संचचालाचालीत्। केन किमिव। चन्द्रोदयेन सागरजलमिव समुद्रपानीयमिव। अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहमहमिका। स्पर्धेत्यर्थः। तया प्रणामलालसाः प्रणामे नमस्कृतौ लालसा लोलुपा राजपुत्रा नृपसुतास्तं चन्द्रापीडं पर्यवारयन्त परिवेष्टनमकुर्वन्त। राजसुतान्विशेषयन्नाह—सरभसेति। सरभसं सवेगमपनीतानि दूरीकृतानि यान्यातपत्राणि छत्राणि तैः शून्यानि रिक्तानि शिरांसि येषां ते तथा। परस्परेति। परस्परमन्योन्यं यत्पीडनं तेन कुपिताः कोपं प्राप्ता ये तुरङ्गमा अश्वास्तेषां निवारणं निषेधनं तत्रायत्ता उद्यताः। अथ च बलाहकेन नामनिवेदननियुक्तपुरुषेण प्रतिनामग्राहं यथा स्यात्तथैकश आवेद्यमाना निवेद्यमानाः। नामग्रहणे नामग्रहणनियुक्ते वा। 'बलाहकोऽम्बुदे गिरौ' इत्यनेकार्थः। शिरोभिः प्रणेमुर्नमस्कारं चक्रुः। तमिति शेषः। शिरांसि विशेषयन्नाह—विचलितेति। विशेषेण चलिताः कम्पिता मुकुटाः कोटी-

---

१ खुररजो; प्रखुररजो. २ हेषितेन. ३ भुवनं. ४ अशिशिरकिरणदीधितिपरामर्श. ५ ऊर्ध्वीकृत. ६ अन्धकारित ७ यस्मात्रितम्. ८ पूर्वं तम्. ९ अश्वीयं सैन्यम्; अप्रमेयमश्वसैन्यम्. १० चन्द्रोदयेनेव. ११ निवारणायत्ता; निवारणायासितहस्ताः; निवारणव्यापाराः. १२ ग्रहणम्. १३ सघटित.

रता पौरसुन्दरीभिर्विशेषकभाजनादर्शितमनसिजमदमन्थरैरिव कुवलयदलैः निमेषैः प्रपेतुः । च-न्द्रापीडस्तु मान्यपौरजनानिव यथाभिमतमनन्तरं तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानः वैशम्पाय-नेन, धवलराज्याभिषेकपुण्डरीकवाहिना मदकलराजहंसकुलकुमुदषण्डचन्द्रमण्डलेनेव तुरङ्ग-मसैन्यवाहिनीपुलिनायमानेन क्षीरोदफेनधवलितवासुकिफणामण्डलच्छविना स्थूलमुक्ताफला-वलम्बिहंसेनोपरि विधृतं धवलिमसुभगमनिशमहता कार्तस्वरदण्डेन भ्रियमाणेनातपत्रेण निवारितातपः, उभयतः समुद्धूयमानचामरकलापपवननर्तितकर्णपल्लवः, पुरः प्रधावता तर-लेतरस्फुरद्वीरपुरुषायमाणेनातिसंख्येन पदातिपरिजनेन जय जीवेति च मधुरवचसा मङ्गलप्राय-मनवरतमुखैः पठता बन्दिजनेन स्तूयमानः, नगराभिमुखं प्रतस्थे ।

क्रमेण च तं समासादितविग्रहमनङ्गमिवावतीर्णं नगरमार्गमनुप्राप्तमवलोक्य सर्व एव परित्यक्तसकलव्यापारो रजनिकरोदयपरिक्षुभ्यमाणकुमुदवनानुकारी जनः समजनि । [११]मैरा-

---

रति हेतौ पञ्चमी पौरविलासिनीनां विषमतां प्रकटीकृत्य कोऽपि प्रसादनीय इत्यनेन विशेषानुरागं रचि-तवद्भिर्नेत्रैर्निरीक्षितोऽपि । संघटीति । संघटितः संगतो यः मेघस्य स्तनितः स एव सुरुचि कुवलयस्य भावनामा तथा । विरलं वर्तुलत्वमत्यादरसात्तिशुभ्रस्य कमलकुवलयाभ्यामविरलं स्थिताभिः सुवर्णैरेभिरासाद्य— धवलराज्येति । धवलराज्यस्य योऽभिषेकस्तदर्थं ये कलशाः पुण्डरीकादर्शनं स्फीतं कलितं तत्र यानि यानि कमलानि सन्ति दूरात्तरैर्मनोहरैर्नेत्राभूषैश्चन्द्रापीडं पर्यवारयन्तीत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । चन्द्रापीडस्तु नगराभिमुखं प्रतस्थ इत्यन्वयः । सान्त्वयित्वा राजपुत्रान्परिपोषितं यथायोग्यं सत्कृत्य यथास्थानं दत्त्वानन्तरं यथा-क्रमेणैव तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानः वैशम्पायनेन । पुनः कीदृशः । आतपत्रेण छत्रेण निवारितो दूरीकृत आतपो दिनकरप्रकाशो यस्य सः । छत्रं विशेषयन्नाह—राज्येति । राज्यस्याभिषेकस्य या लक्ष्मीः शोभा सा धवलाकारं पुण्डरीकं कमलं तदाकारसितकरो यस्य स तेन राजहंसानि मदकलानि यानि राजहंसकुलानि कुमुद-कुलानि तान्येव कुमुदानि धवलानि तेषां षण्डं वनं तत्र चन्द्रमण्डलेनेव शशिबिम्बेनेव । छत्रेण राजचिह्नेन राजहंसा निष्कलङ्कशुभ्रा भवन्तीति भावः । तुरङ्गमलेनाश्ववाहिनी सैव वहन्ती तटिनी तस्याः पुलिनायमानेन सैकतायमानेन । अत्र निगतगदनगाम्भीर्योत्कर्षत्वमनुप्रासवादश्लेषेनाशा अनुप्रासनम् । क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य यः फेनोऽब्धिफेनस्तेन धवलितो यो वासुकिर्नागराजः । वासुकेर्नीलत्वप्रसिद्ध्या एतद्विशेषणम् । तस्य फणामण्डलं तद्वच्छविर्यस्य स तथा तेन । स्थूलमुक्ताफलानां जालैर्निर्भरवासैर्गुच्छैराहृतेनावलम्बितेन । उपरीति । उपरि ऊर्ध्वं विधृतं धवलिमसुभगं हेमाशिखं सितमुक्तमहता धारयतातिमहतातिमहीयसा कार्तस्वरदण्डेन सुवर्णदण्डेन छत्त्रा भ्रियमाणेन धार्यमाणेन । उभयत इति । उभयत उभयपार्श्वयोः समुद्धूयमानो वीज्यमानो यश्चामरकलापो बालव्यजनसमूहस्तस्य यः पवनः समीरणस्तेन नर्तिता लास्यं कारिताः कर्णपल्लवा यस्य स तथा । पुर इति । पुरोऽग्रे प्रधावता प्रचलता तरला चञ्चला ये वीरपुरुषाः सुभटास्तदाश्रयेण तत्तुल्येनातिसंख्या स-ङ्ख्यानां संख्या यस्य तेन पदातिपरिवारेण पत्तिपरिजनेन । पुनः कीदृशः । बन्दिजनेन याचकजनेन स्तूयमानो नूयमानः । अनवरतं निरन्तरं मधुरवचसा मिष्टवाक्येन जय जीवेति मङ्गलप्रायं मङ्गलालकमुखैः पठता पाठं कुर्वता । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाट्या तं चन्द्रापीडं नगरमार्गं पुरीपद्धतिमनुप्राप्तमागतमवलोक्य निरीक्ष्य रज-नीकरश्चन्द्रस्तस्योदयेनोद्गमेन परिक्षुभ्यमाणं विकासं प्राप्यमाणं कुमुदवनं तस्यानुकारी सादृश्यकरणशीलः सर्व एव जनो लोकः समजनि बभूव । तमेव विशिनष्टि—समेति । समासादितः प्राप्तो विग्रहः शरीरं येनैवं-भूतमनङ्गं काममिवावतीर्णं गृहीतावतारम् । पूर्वमीश्वरेण शरीरस्य दग्धत्वात्समासादितेत्युक्तम् । कीदृशो जनः ।

१ अभिषेकतया. २ सेनानिलया. ३ निवासयोग्य. ४ मुक्ताफलजालकलाप. ५ परिवृतेन. ६ कार्तस्वरेण दण्डेन. ७ वीरप्रायेण. ८ प्रायालापम्. ९ नगराभिमुखः. १० पुण्डरीककुमुद. ११ सकलजनसंमति अत्र.

सितकुसुमकदम्बकविकृताकृतिः कार्तिकेयो विडम्बयति कुमारशब्दम् । अहो, वयमतिपुण्यभाजो यदिमामानुषीमस्याकृतिमन्तःसमारूढप्रीतिरसनिःस्यन्दविस्तारितेन कुतूहलोत्तानितेन लोचनयुगलेनानिवारिताः पश्यामः । सफला नोऽद्य जाता जन्मवत्ता । सर्वथा नमोऽस्मै रूपान्तरधारिणे भगवते चन्द्रापीडच्छद्मने पुण्डरीकेक्षणाय' इति पदेपदे विरचितप्रणामाञ्जलिर्नगरलोकः प्रणनाम । सर्वतश्च समुपावृत्तकपाटपुटप्रकटवातायनसहस्रतया चन्द्रापीडदर्शनकुतूहलान्नगरमपि समुन्मीलितलोचननिवहमिवाभवत् । अनन्तरं च 'समाप्तसकलविद्यो विद्यागृहान्निर्गतोऽयं चन्द्रापीडः—'इति समाकर्ण्यालोकनकुतूहलिन्यः सर्वस्मिन्नेव नगरे ससंभ्रममुत्सृष्टार्धपरिसमाप्तप्रसाधनव्यापाराः, काश्चिद्वामकरतलगतदर्पणाः स्फुरितसकलरजनिकरमण्डला इव पौर्णमासीरजन्यः, काश्चिदार्द्रालक्तकरसपाटलितचरणपुटाः कमलपरिपीतबालातपा इव नलिन्यः, काश्चित्ससंभ्रमगतिविगलितमेखलाकलापाकुलितचरणकिसलयाः शृङ्खलासंदानमन्दमन्दसंचारिण्य इव करिण्यः, काश्चिज्जलधरसमयदिवसश्रिय इवेन्द्रायुधराग-

---

परिस्पन्दो दूरीकृतः सकलव्यापारः समस्तव्यापृतिर्येन स तथा तेन । **सतीति** । अस्मिंश्चन्द्रापीडे सति कार्तिकेयो गुहः कुमारशब्दं विडम्बयति । नाममात्रं धत्त इति भावः । तस्मिन्निति शेषः । अस्मिन्नर्थे हेतुगर्भं विशेषणमाह—**मुकुलेति** । मुकुलान्येव कुसुमानि । विकाससाम्यात्कुसुमानाम् । तेषां कदम्बकं समूहस्तेन विकृता बीभत्साकृतिराकारो यस्य स तथा । अहो इत्याश्चर्ये । वयमतिपुण्यभाजो गरिष्ठसुकृतभाजः । यदिति हेत्वर्थे । अस्य कुमारस्यामानुषीं देवसंबन्धिनीमाकृतिमाकारं लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेनानिवारिताः पश्यामो विलोकयाम इत्यन्वयः । लोचनयुगलं विशिनष्टि—**अन्त इति** । अन्तः स्वान्ते समारूढः समुत्पन्नो यः प्रीतिरसः स्नेहरसस्तस्य निःस्यन्दः सारस्तेन विस्तारितेन विस्तीर्णीकृतेन । कुतूहलमाश्चर्यं तेनोत्तानितेनोर्ध्वमुखेन । नोऽस्माकमद्य जन्मवत्तोत्पत्तिमत्ता सफला फलवती जाता जज्ञे । **सर्वथेति** । सर्वथा सर्वप्रकारेणास्मै चन्द्रापीडच्छद्मने पुण्डरीकेक्षणाय कृष्णाय भगवते रूपान्तरधारिणे नम इति पदेपदे मुहुर्मुहुर्विरचितो विहितः प्रणामार्थमञ्जलिर्येनैवंभूतो नगरलोकः प्रणनाम प्रणामं चक्रे । **समुपावृत्तेति** । सर्वतः सर्वत्र समुपावृत्तं समुद्घाटितं कपाटपुटमररसंपुटं यस्मिन्नेवंभूतं प्रकटं स्पष्टं वातायनसहस्रं गवाक्षसहस्रं तस्य भावस्तत्ता तया चन्द्रापीडस्य दर्शनकुतूहलं दर्शनाश्चर्यं तस्मान्नगरमपि पुरमपि समुन्मीलितं विकसितं लोचननिवहं यस्मिन्नेतादृशमिवाभवद्बभूव । अत्रावलोकननिमित्तत्वसाम्याद्वातायनसहस्रस्य विकसितनेत्रोपमानम् । **अनन्तरमिति** । अनन्तरं चन्द्रापीडदर्शनोत्कण्ठया गवाक्षकपाटोद्घाटनानन्तरमित्यर्थः । समाप्ता पारं प्राप्ता सकला समग्रा विद्या यस्य स तथा । विद्यागृहादयं चन्द्रापीडो निर्गत इति समाकर्ण्य श्रुत्वालोकने निरीक्षणे कुतूहलं यासां ता आलोकनकुतूहलिन्यो ललनाः स्त्रियो हर्म्यतलानि समारुरुहुरारोहणं चक्रुः । सर्वस्मिन्नेव नगरे ससंभ्रममुत्सृष्टस्त्यक्तोऽर्धपरिसमाप्तः प्रसाधनं प्रतिकर्म तस्य व्यापारो याभिस्ताः । काश्चिद्वामकरतले सव्यपाणितले गतः प्राप्तो दर्पणो मुकुरो याभिस्ताः पौर्णमासीरजन्यः राकानियामा इव । कीदृश्यः । स्फुरितं स्फुटितं सकलं समग्रं रजनिकरमण्डलं शशाङ्कबिम्बं यासु ताः । निर्मलत्ववर्तुलत्वसाम्याद्दर्पणस्य चन्द्रोपमानम् । **काश्चिदिति** । काश्चनार्द्रो योऽलक्तकरसो यावकरसस्तेन पाटलितं श्वेतरक्तीकृतं चरणपुटं यासां ताः । का इव । नलिन्य इव पद्मिन्य इव । कीदृश्यः । कमलेन परिपीतो बालातपो याभिस्ताः । अत्रालक्तकस्य बालातपसाम्यं चरणपुटानां च कमलेन साम्यं सूचितम् । **काश्चिदिति** । काश्चन स्त्रियः संभ्रमेण या गतिर्गमनं तया विगलितः स्रस्तो यो मेखलाकलापो रसनाकलापस्तेनाकुलिता व्याकुलीभूताश्चरणकिसलयाः पादपल्लवा यासां ताः । का इव । करिण्य इव हस्तिन्य इव । कीदृश्यः । शृङ्खला प्रसिद्धा तस्याः संदानं बन्धनं तेन मन्दमन्दसंचारिण्यो मन्दमन्दगामिन्यः ।

---

१ मुकुलकलापविस्मित। मुकुलकम. २ यदिमाम्। मम इमाम्. ३ प्रणामाञ्जलि. ४ समपावृत्त। समुपा[illegible]. ५ कपाटपुट. ६ आगच्छतो चन्द्रापीडः. ७ सर्वस्मिन्नगरे.

शिखण्डिनां केकारवैरनुगम्यमानः, नवजलधररवभयचकितकलहंसकोलाहलकोमलः, मकरध्वजविजयघोषणानुकारी, परस्परविघट्टनारणिततारतरहारमणीनां रमणीनां श्रोत्रहारी, हर्म्यकुक्षिषु प्रतिरवनिर्ह्रादी भूषणनिनादः । मुहूर्तादिव युवतिजननिरन्तरतया नारीमया इव प्रासादाः, सालक्तकपदकमलविन्यासैः पल्लवमयमिव क्षितितलम्, अङ्गनाङ्गप्रभाप्रवाहेण लावण्यमयमिव नगरम्, आननमण्डलनिवहेन चन्द्रबिम्बमयमिव गगनतलम्, आतपनिवारणायोत्तानितकरतलजालकेन कमलवनमयमिव दिक्चक्रवालम्, आभरणांशुकलापेनेन्द्रायुधमय इवातपः, लोचनमयूखलेखासंतानेन नीलोत्पलदलमय इव दिवसो बभूव । कौतुकप्रसारितनिश्चललोचनानां च पश्यन्तीनां तासामादर्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव हृदयानि विवेश चन्द्रापीडाकृतिः । आविर्भूतमदनरसानां चान्योन्यं सपरिहासाः सविभ्रमाः ससंभ्रमाः सेर्ष्याः सोत्प्रासाः साभ्यसूयाः सविलासाः समन्मथाः सस्पृहाश्च तत्क्षणं रमणीनां

[illegible] पुरमयूराणां केकारवैरनुगम्यमानः । नवो नवीनोऽकालसंभवो यो जलधरो मेघस्तस्य यो रवः शब्दस्तस्माद्भयं तेन चकिताः त्रस्ता ये कलहंसाः कादम्बास्तेषां कोलाहलेन कोमलो मधुरो [illegible] [illegible] । मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य या विजयघोषणा [illegible] [illegible] तस्या अनुकारी सादृश्यकरणशीलः । परस्परं यद्विशेषेण घट्टनं संश्लेषस्तेनारणिता [illegible] [illegible] श्रीमनोहरा हारमणयो यासामेवंविधानां रमणीनां स्त्रीणां श्रोत्रहारी कर्ण[illegible] [illegible] । हर्म्यकुक्षिषु गृहमध्येषु प्रतिरवनिर्ह्रादः प्रतिच्छन्दध्वनिर्निर्घोषो यस्य स तथा । ततो भूषण[illegible] [illegible] । मुहूर्तादिव मुहूर्तानन्तरं युवतिजनैः स्त्रीजनैर्निरन्तरतया निबिडतया प्रासादाः [illegible] इव बभूवुः । सालक्तकं सयावकं यत्पदकमलं चरणपद्मं तस्य वि[illegible] [illegible] पल्लवमयमिव किसलयमयमिवासीत् । अङ्गनानां योषितामङ्ग[illegible] [illegible] नगरं पुरं लावण्यमयमिव चातुर्यमयमिवासीत् । आननं मुखं तस्य मण्डलम् [illegible] । तेषां निवहेन समूहेन गगनतलं व्योमतलं चन्द्रबिम्बमयमिवासीत् । आतपनिवारण[illegible] [illegible] यानि करतलानि तेषां जालकेन समूहेन दिक्चक्र[illegible] [illegible] आभरणानां भूषणानामंशव किरणास्तेषां कलापेन समूहेनातप [illegible] इव आसीत् । लोचनयो नेत्रयो या मयूखलेखा कान्तिराजयस्तासां संतानेन परंपरया दिवसो दी[illegible] [illegible] इव बभूव । [illegible] । कौतुकेन कुतूहलेन प्रसारितानि विस्तारि[illegible] [illegible] निश्चलानि [illegible] लोचनानि नेत्राणि यासामेवंविधानां पश्यन्तीनां विलोकयन्तीनां तासां स्त्रीणां [illegible] [illegible] । हृदयानि विशिनष्टि—आदर्शेति । आदर्शो मुकुर[illegible] [illegible] । [illegible] । स्फटिक[illegible] [illegible] । प्रतिबिम्बग्राहक[illegible] [illegible] । आविर्भूतेति । आविर्भूतः प्रकटीभूतो मदनस्य कामस्य रसो यासामेवंविधानां [illegible] [illegible] रमणीयाः मनोहरा आलापाः संलापाः प्रादुर्बभूवुः । आलापान् [illegible]—सपरिहासा इति । सह परिहासेन नर्मवचनेन वर्तमानाः सपरिहासाः । सह विभ्रमेण [illegible] [illegible] सविभ्रमाः । सह संभ्रमेण भयेन वर्तमानाः ससंभ्रमाः । सहेर्ष्यया [illegible] [illegible] । [illegible] वर्तमानाः सोत्प्रासाः । [illegible] [illegible] । सह विलासेन [illegible] वर्तमानाः सविलासाः । सह मन्मथेन कामेन वर्तमानाः

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]; [illegible]. ४ [illegible]. ५ आभरणांशु[illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]; [illegible].

परस्परालापाः। यथाहि 'त्वरितगमने, मामपि प्रतिपालय। दर्शनोन्मत्ते, गृहाणोत्तरीयम्। उन्नमयालकलतामाननावलम्बिनीं मूढे, चन्द्रलेखामुपाहर। उपहारकुसुमस्खलितचरणा पतसि मदनान्धे। संयमय मदनिश्चेतने, केशपाशम्। उत्क्षिप चन्द्रापीडदर्शनव्यसनिनि, काञ्चीदामकम्। उन्नमय पापे, कपोलदोलायितं कर्णपल्लवम्। अहृदये, गृहाण निपतितं दन्तपत्रम्। यौवनोन्मत्ते, विलोक्यसे जनेन स्थगय पयोधरभारम्। अपगतलज्जे, शिथिलीभूतमाकलय दुकूलम्। अलीकमुग्धे, द्रुततरमागम्यताम्। कुतूहलिनि, देहि नृपदर्शनान्तरम्। असंतुष्टे, कियदालोकयसे। तरलहृदये, परिजनमपेक्षस्व। पिशाचि, गलितोत्तरीया हस्यसे जनेन। रागावृतनयने, पश्यसि न सखीजनम्। अनेकभङ्गिविकारपूर्णे, दुःखमकारणायासितहृदया जीवसि। मिथ्याविनीते, किं व्यपदेशावीक्षितैः, विश्रब्धं विलोकय। यौवनशालिनि, किं पीडयसि पयोधरभारेण, अतिकोपने, पुरतो भव। मत्सरिणि, किमेकाकिनी रुणत्सि वातायनम्। अनङ्गपरवशे, मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयतां नयसि। रागा-

---

गन्थाः। सह स्पृहया वाञ्छया वर्तमानाः सस्पृहाः। तानेव प्रदर्शयन्नाह—तथाहीति। त्वरितं शीघ्रं गमनं यस्यास्तस्याः संबोधनं हे त्वरितगमने। मां सखीमपि प्रतिपालय। गृहीत्वा गच्छेत्यर्थः। दर्शनेऽवलोकन उन्मत्ता ग्रथिला तस्याः संबोधनं हे दर्शनोन्मत्ते। उत्तरीयमुपरितनवस्त्रं गृहाण। पतन्तं निवारयेत्यर्थः। हे मूढे-ऽज्ञानिके। आननावलम्बिनीं मुखोपरि स्खलन्तीमलकलतां केशलतामुन्नमयोर्ध्वीकुरु। हे मदनान्धे, चन्द्रले-खानलिकाभरणमुपाहर दूरीकुरु। उपहारार्थं पूजार्थं यानि कुसुमानि तैः स्खलितचरणा पतसि। पतिष्यसीत्यर्थः। 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यत्यर्थे वर्तमानः। हे मदनिश्चेतने, केशपाशमल-कसमूहं संयमय सम्यग्बन्धनं कुरु। हे चन्द्रापीडदर्शनव्यसनिनि, काञ्चीदामकं रसनादामोत्क्षिपोर्ध्वं नय। हे पापे, कपोलदोलायितुं कपोलावलम्बि कर्णपल्लवमुत्तार्योर्ध्वं कुरु। हे अहृदये हृदयवर्जिते। निपतितं स्वकं दन्तपत्रं कर्णाभरणं गृहाण स्वीकुरु। हे यौवनोन्मत्ते, यौवनं तारुण्यं तेनोन्मत्ते, पयोधरभारं स्थगयाच्छा-दय। जनेन विलोक्यसे आगन्तुकलोकेन दृग्विषयीक्रियसे। हे अपगतलज्जे, अपगता दूरीभूता लज्जा यस्यास्तस्याः संबोधनम्, शिथिलीभूतं श्लथीभूतं दुकूलं दुकूलमाकलय जानीहि (?)। हे अलीकमुग्धे, त्वं मुग्धा नासि। किंतु मिथ्यामुग्धत्वं प्रतिपद्यसि। द्रुततरं शीघ्रतरमागम्यताम्। किमर्थं विलम्बं करोषि। हे कुतूहलिनि, कुतूहलं विद्यते यस्यामिति तस्याः संबोधनम्, नृपदर्शनार्थमन्तरं विचालं देहि। 'विचालं मध्यमन्तरे' इति कोशः। हे असंतुष्टे संतोषवर्जिते, कियत्किमन्मात्रमालोकयसे वीक्षसे। हे तरलहृदये चञ्चलचित्ते, परिजनं परिच्छदमपेक्षस्वापेक्षां कुरु। हे पिशाचि हे राक्षसि, गलितं स्वस्थानात्स्रस्तमुत्तरीयं संव्यानं यस्या एवंविधा त्वं जनेन लोकेन हस्यसे। हे रागावृतनयने रागेण कामरागेणावृते आच्छादिते नयने लोचने यस्यास्तस्याः संबोधनम्, सखीजनमालिजनं न पश्यसि न विलोकयसि। अनेकेति। अनेके ये भङ्गिविकाराः कौटिल्यविकारास्तैः पूर्णे भृते हे सखि, अकारणेन निमित्तव्यतिरेकेणायासितं खेदितं हृदयं यस्या एवंभूता सती दुःखं दुःखरूपमेव। न सुखेनेत्यर्थः। जीवसि प्राणान्धत्से। हे मिथ्याविनीते हे असत्येन विनयकारिणि, व्यपदेशावीक्षितैः कपटावलोकितैः किम्। विश्रब्धं सविश्वासं यथा स्यात्तथा विलोकय पश्य। हे यौवनशालिनि हे तारुण्यशोभिनि, पयोधरभारेण स्तनभारेण किं पीडयसि किं पीडां जनयसि। मदुपरि पतनेनेति भावः। हे अतिकोपने हे चण्डि, पुरतोऽग्रतो भव। हे मत्सरिणि हे अमर्षिणि, एकाकिनी वातायनं गवाक्षं किं रुणत्सि रोधनं कुरुषे। हे अनङ्गपरवशे हे मदनायत्ते, मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयता-

१ चपले कस्मात्स्य. २ चन्द्रलेखे किमुपहार. ३ मुकुलमाहर. ४ समुपहार. ५ भागम्. ६ दर्शनान्तरम्. ७ पिशाचिके. ८ गलित. ९ विहस्यसे. १० आलोकय. ११ रागमत्ते.

रशिखण्डिनां केकारवैरनुगम्यमानः, नवजलधररवमयचकितकलहंसकोलाहलकोमलः, मकरध्वजविजयघोषणानुकारी, परस्परनिघट्टनारणितनीरन्ध्रहारमणीनां रमणीनां श्रोत्रहारी, हर्म्यकुक्षिषु प्रतिरवनिर्ह्रादी भूषणनिनादः। मुहूर्तादिव युवतिजननिरन्तरतया नारीमया इव प्रासादाः, सालक्तकपदकमलविन्यासैः पल्लवमयमिव क्षितितलम्, अङ्गनाङ्गप्रभाप्रवाहेण लावण्यमयमिव नगरम्, आननमण्डलनिवहेन चन्द्रबिम्बमयमिव गगनतलम्, आतपनिवारणायोत्तानितकरतलजालकेन कमलवनमयमिव दिक्चक्रवालम्, आभरणांशुकलापेनेन्द्रायुधमय इवातपः, लोचनमयूखलेखासंतानेन नीलोत्पलदलमय इव दिवसो बभूव। कौतुकप्रसारितनिश्चललोचनानां च पश्यन्तीनां तासामादर्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव हृदयानि विवेश चन्द्रापीडाकृतिः। आविर्भूतमदनरसानां चान्योन्यं सपरिहासाः सविभ्रमाः ससंभ्रमाः सेर्ष्याः सोल्लासाः साभ्यसूयाः सविलासाः समन्मथाः सस्पृहाश्च तत्क्षणं रमणीयाः

तासामवरोधशिखण्डिनामन्तःपुरमयूराणां केकारवैरनुगम्यमानः। नवो नवीनोऽकालभवो यो जलधरो मेघस्तस्य यो रवः शब्दस्तन्मयमद्भुतं तेन चकितास्त्रस्ता ये कलहंसा कादम्बास्तेषां कोलाहलेन कोमलो मधुरः। हर्षप्रकर्षोद्भाव्यमानस्तद्ध्वनेर्नवजलधरध्वनिसाम्यम्। मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य या विजयघोषणा त्रैलोक्यं मया जितमित्युद्घोषणं तस्या अनुकारी सादृश्यकरणशीलः। परस्परं यन्निघट्टनेन मिथः संश्लेषणेनारणिताः शब्दितास्तारतरा अत्युच्चोद्भवा अतिमनोहरा हारमणयो यासामेवंविधानां रमणीनां स्त्रीणां श्रोत्रहारी कर्णमनोहरः। हर्म्यकुक्षिषु गृहकोणेषु प्रतिरवनिर्ह्रादः प्रतिच्छन्दध्वनिर्विद्यते यस्य स तथा। ततो भूषणध्वनिः। पदान्वयस्तु प्रागेवोक्तः। मुहूर्तादिव मुहूर्तानन्तरं युवतिजनैः स्त्रीजनैर्निरन्तरतया निबिडतया प्रासादा भूपसद्मानि नारीमया इव स्त्रीभिर्निष्पन्ना इव बभुः। सालक्तके सयावके यत्पदकमलं चरणपद्मं तस्य विन्यासे स्थापने क्षितितलं वसुधातलं पल्लवमयमिव किसलयमयमिवासीत्। अङ्गनानां योषितामङ्गस्य शरीरस्य प्रभाप्रवाहेण कान्तिधारया नगरं पुरं लावण्यमयमिव चातुर्यमयमिवासीत्। आननं मुखं तस्य मण्डलम् वर्तुलाकृतित्वात्। तेषां निवहेन समूहेन गगनतलं व्योमतलं चन्द्रबिम्बमयमिवासीत्। आतपनिवारणाय सूर्यालोकदूरीकरणायोत्तानितान्यूर्ध्वीकृतानि यानि करतलानि तेषां जालकेन समूहेन दिक्चक्रं दिशां चक्रं कमलवनमयमिवासीत्। आभरणानां भूषणानामंशवः किरणास्तेषां कलापेन समूहेनातप इन्द्रायुधमय इव आसीत्। लोचनानां नेत्राणां या मयूखलेखा कान्तिराजयस्तासां संतानेन परंपरया दिवसो नीलोत्पलदलमय इव बभूव। नीलनलिनदलैर्निष्पन्न इवेत्यर्थः। कौतुकेन कुतूहलेन प्रसारितानि विस्तारितान्यत एव निश्चलानि स्थिराणि लोचनानि नेत्राणि यासामेवंविधानां पश्यन्तीनां विलोकयन्तीनां तासां स्त्रीणां हृदयानि चन्द्रापीडाकृतिर्विवेश प्रविष्टा। हृदयानि विशेषयन्नाह—आदर्शेति। आदर्शो मुकुरस्तन्मयानीव तद्रूपाणीव। सलिलं जलं तन्मयानीव। स्फटिकः प्रसिद्धस्तन्मयानीव। प्रतिबिम्बसाधर्म्यादित्युपमानम्। आविरिति। आविर्भूतः प्रकटीभूतो मदनरसः कामरसो यासामेवंविधानां कामिनीनामन्योन्यं परस्परं तत्क्षणं तस्मिन्समये रमणीया मनोहरा आलापाः संलापाः प्रसस्रुर्विस्तारं प्रापुः। आलापान्विशिनष्टि—सपरिति। सह परिहासेन नर्मवचनेन वर्तमानाः सपरिहासाः। सह विभ्रमेण विभ्रान्तेन वर्तमानाः सविभ्रमाः। सह संभ्रमेण भयेन वर्तमानाः ससंभ्रमाः। सहेर्ष्यया परासहनलक्षणया वर्तमानाः सेर्ष्याः। सहोल्लासेन विनोदेन वर्तमानाः सोल्लासाः। सहाभ्यसूययान्यगुणात्मकया वर्तमानाः साभ्यसूयाः। सह विलासेन नेत्रजेन वर्तमानाः सविलासाः। सह मन्मथेनानङ्गेन वर्तमानाः

---

१ हंसकुल. २ तारतार. ३ अङ्गप्रभा; अङ्गनानामङ्गप्रभा. ४ उत्तानितेन. ५ आभरणांशुकलापेन. ६ साश्च-सुधालोचन. ७ अन्योन्यतः. ८ अतिरमणीयाः, अभिरमणीयाः.

प्रसस्रुरालापाः । तथाहि 'त्वरितगमने, मामपि प्रतिपालय । दर्शनोन्मत्ते, गृहाणोत्तरीयम् । उल्लासयालककलतामाननावलम्बिनीं मूढे, चन्द्रलेखामुपाहर । उपहारकुसुमस्खलितचरणा पतसि मदनान्धे । संयमय मदनिश्चेतने, केशपाशम् । उत्क्षिप चन्द्रापीडदर्शनव्यसनिनि, काञ्चीदामकम् । उत्सर्पय पापे, कपोलदोलायितं कर्णपल्लवम् । अहृदये, गृहाण निपतितं दन्तपत्रम् । यौवनोन्मत्ते, विलोक्यसे जनेन स्थगय पयोधरभारम् । अपगतलज्जे, शिथिलीभूतमाकलय दुकूलम् । अलीकमुग्धे, द्रुततरमागम्यताम् । कुतूहलिनि, देहि नृपदर्शनान्तरम् । असंतुष्टे, कियदालोकयसे । तरलहृदये, परिजनमपेक्षस्व । पिशाचि, गलितोत्तरीया हस्यसे जनेन । रागावृतनयने, पश्यसि न सखीजनम् । अनेकभङ्गिविकारपूर्णे, दुःखमकारणायासितहृदया जीवसि । मिथ्याविनीते, किं व्यपदेशवीक्षितैः, विश्रब्धं विलोकय । यौवनशालिनि, किं पीडयसि पयोधरभारेण, अतिकोपने, पुरतो भव । मत्सरिणि, किमेकाकिनी रुणत्सि वातायनम् । अनङ्गपरवशे, मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयतां नयसि । रागा-

---

मन्मथाः । सह स्पृहया वाञ्छया वर्तमानाः सस्पृहाः । तानेव प्रदर्शयन्नाह—**तथाहीति** । त्वरितं शीघ्रं गमनं यस्यास्तस्याः संबोधनं हे त्वरितगमने । मां सखीमपि प्रतिपालय । गृहीत्वा गच्छेत्यर्थः । दर्शनेऽवलोकन उन्मत्ता ग्रथिला तस्याः संबोधनं हे दर्शनोन्मत्ते । उत्तरीयमुपरिवस्त्रं गृहाण । पतन्तं निवारयेत्यर्थः । हे मूढे अज्ञानिके । आननावलम्बिनीं मुखोपरि लम्बमानामलककलतां केशलतामुल्लासयोर्ध्वीकुरु । हे मदनान्धे, चन्द्रलेखानिकाभरणमुपाहर दूरीकुरु । उपहारार्थं पूजार्थं यानि कुसुमानि तैः स्खलितचरणा पतसि । पतिष्यसीत्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यत्यर्थे वर्तमानः । हे मदनिश्चेतने, केशपाशमल[illegible] संयमय सम्यग्बन्धनं कुरु । हे चन्द्रापीडदर्शनव्यसनिनि, काञ्चीदामकं रशनादामोत्क्षिपोर्ध्वं [illegible] । हे पापे, कपोलदोलायितुं कपोलावलम्बि कर्णपल्लवमुत्सर्पयोर्ध्वं कुरु । हे अहृदये हृदयवर्जिते । निपतितं स्रस्तं दन्तपत्रं कर्णाभरणं गृहाण स्वीकुरु । हे यौवनोन्मत्ते, यौवनं तारुण्यं तेनोन्मत्ते, पयोधरभारं स्थगयाच्छादय । अनेन विलोक्यस आगन्तुकलोकेन दृष्टिविषयीक्रियसे । हे अपगतलज्जे, अपगता दूरीभूता लज्जा यस्यास्तस्याः संबोधनम्, शिथिलीभूतं श्लथीभूतं दुकूलं दुकूलमाकलय आनीहि (?) । हे अलीकमुग्धे, त्वं मुग्धा नासि । किंतु मिथ्यामुग्धत्वं प्रतिपद्यसे । द्रुततरं शीघ्रतरमागम्यताम् । [illegible] । हे कुतूहलिनि, कुतूहलं विद्यते यस्यामिति तस्याः संबोधनम्, नृपदर्शनार्थमन्तरं विवरं देहि । 'विवरं मध्यमन्तरे' इति कोशः । हे असंतुष्टे संतोषवर्जिते, कियत्किंपरिमाणमालोकयसे वीक्षसे । हे तरलहृदये चपलचित्ते, परिजनं परिच्छदमपेक्षस्वापेक्षां कुरु । हे पिशाचि हे राक्षसि, गलितं [illegible] यस्या एवंविधा त्वं अनेन लोकेन हस्यसे । हे रागावृतनयने रागेण [illegible] आच्छादिते नयने यस्यास्तस्याः संबोधनम्, सखीजनमालिजनं न पश्यसि न विलोकयसि । **अनेकेति** । अनेके ये भङ्गिविकाराः [illegible] पूर्णे भृते हे सखि, अकारणेन [illegible] हृदयं यया एवंभूता सती दुःखं [illegible] जीवसि । न सुखेनेत्यर्थः । [illegible] । हे मिथ्याविनीते हे [illegible] किं [illegible] विश्रब्धं [illegible] विलोकय पश्य । हे यौवनशालिनि हे तारुण्यशालिनि, पयोधरभारेण स्तनभारेण किं पीडयसि किं पीडां [illegible] । [illegible] भावः । हे अतिकोपने हे [illegible], पुरतोऽग्रे भव । हे मत्सरिणि हे [illegible], एकाकिनी [illegible] वातायनं किं रुणत्सि रोधनं कुरुषे । हे अनङ्गपरवशे हे कामवशे, मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीय-

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible].

कीर्णे पदे पदे विवाहानल इव कुसुममिश्रैर्लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणश्चन्द्रापीडो राजकुलसमीपमाससाद । क्रमेण च यामावस्थिताभिरनवरतकरटस्थलगलितमदमषीकृष्णाभिरञ्जनगिरिमालामलिनाभिः कुञ्जरघटाभिरन्धकारितदिङ्मुखतया जलधरदिवसायमानमुद्दण्डधवलातपत्रसहस्रसंकटमनेकद्वीपान्तरागतदूतशतसंकुलं राजद्वारमासाद्य तुरङ्गमादवततार । अवतीर्य च करतलेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनोपदिश्यमानमार्गस्त्रिभुवनमिव पुञ्जीभूतम्, आगृहीतकनकवेत्रलतैः सितवारबाणैः सितकुसुमशेखरैः सितोत्तरीयैः सितवेषपरिग्रहतया श्वेतद्वीपसंभवैरिव कृतयुगपुरुषैरिव महाप्रमाणैर्दिवानिशमालिखितैरशेषैरिव तोरणस्तम्भनिषण्णैर्द्वारपालैरनुज्झितद्वारदेशम्, अनेकसंख्यवनचन्द्रशालाविटङ्कवेदिकासंकटशिखरैरभ्रंकषैरपहसितसितकैलासशोभैरमलसुधाधवलैः समालेख्यैरैलेयमिव महाप्रासादैरनेकवातायनविवरविनिर्गतैर्युवतिकिरणसहस्रतया कनककेतकलताजालकेनेवोपरि निर्मितं

मान इव । नार्यो रमण्यस्ताभिः मङ्गलकलशाह्रियमाणः पूज्यमान इव । शिथिला श्लथा या भुजलता बाहुवल्ली [illegible] विलसितानि चलनानि धवलवलयनिकरः श्वेतकटकसमूहो यस्मिन्नेवंविधे पदे पदे प्रतिपदं विवाहानल होमाग्निरिव कुसुममिश्रैः पुष्पसंपृक्तैर्लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणो वर्धाप्यमानश्चन्द्रापीडो राजकुलसमीपमगमत् । क्रमेण परिपाट्या राजद्वारमासाद्य प्राप्य तुरङ्गमादश्वादवततारोत्तीर्णः । अथ राजद्वारं विशिनष्टि— यामेति । याममवस्थिताभिः प्रहरावस्थिताभिः । अनवरतं निरन्तरं करटस्थलाद्गण्डस्थलाद्गलितो यो मदो दानं स एव मषी तदनुकारिणी कृष्णाभिः कालिमाभिः । अञ्जनगिरीणां या माला पङ्क्तिस्तद्वन्मलिनाभिः [illegible] कुञ्जरघटाभिर्गजसमूहैरन्धकारितानि यानि दिङ्मुखानि तेषां भावस्तत्ता तया जलधरदिवसायमानं मेघदिवसवदाचरदुद्दण्डं प्रचण्डं धवलानामातपत्राणां श्वेतच्छत्राणां सहस्रं तेन संकटं संकुलम् । अनेके द्वीपान्तरेभ्य आगता ये दूताः संदेशहारकास्तेषां शतानि तैः संकुलं व्याप्तम् । अन्वयस्तु अग्रेतनेन । च पुनर्वै । अवतीर्य [illegible] करतलेन हस्ततलेन कृत्वा करे हस्ते वैशम्पायनं मन्त्रिपुत्रम् [illegible] पुरः पुरस्तात् सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तथा प्रस्थितेन गन्तुं प्रवृत्तेन बलाहकेनोपदिश्यमानो निवेद्यमानो मार्गो यस्य स [illegible] इत्यग्रेतनेनान्वयः । अत्र कुलं गृहम् । 'कुलं गृहेऽपि [illegible]' इत्यनेकार्थः । पुञ्जीभूतमिव राशीभूतमिव त्रिभुवनम् । आगृहीता कनकवेत्रलता [illegible] । सितः श्वेतो वारबाणः कञ्चुको येषां तैः । सितानि यानि कुसुमानि तेषां शेखरो येषां तैः । सितं श्वेतमुत्तरीयमूर्ध्ववस्त्रं येषां तैः । सितो यो वेषो नैपथ्यं तस्य परिग्रहः स्वीकारस्तस्य भावस्तत्ता तया । श्वेतद्वीपसंभवैरिव । [illegible] श्वेतवर्णाः पुरुषाः [illegible] । कृतयुगपुरुषैरिव कृतयुगः सत्ययुगस्तत्संबन्धिपुरुषैरिव । महाप्रमाणैर्दिवानिशमहर्निशमालिखितैरिव चित्रितैरिव । [illegible] । [illegible] स्थिरैस्तोरणस्तम्भेनावस्थितैर्द्वारपालैः [illegible] । पुनः कीदृशम् । [illegible] । अनेकेति । अनेकानि संख्यातानि बहु [illegible], चन्द्रशाला शिरोगृहाणि, [illegible] वेदिका प्रसिद्धा, [illegible] संकटानि [illegible] शिखराणि [illegible] शोभा [illegible] । [illegible] हिमालयमिव [illegible] । अनेकैर्बहुभिर्वातायनैर्गवाक्षैर्विवरैर्विनिर्गतैः [illegible]

विराजमानम्, अन्तर्गतायुधनिवहाभिराशीविषकुलसंकुलाभिः पातालगुहाभिरिवातिगम्भीराभिरायुधशालाभिरुपेतम्, अबलाचरणालक्तकरसरागमणिशकलैः शिखरनिलीनगिरिशिखिकुलकृतकेकारवकलकलैः क्रीडापर्वतकैरुपशोभितम्, उज्ज्वलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपर्याणाभिः प्रलम्बचामरकलापचुम्बितचलकर्णपल्लवाभिः कुलपुत्रिभिरिवोपरूढशिक्षाविनयनिभृताभिर्यानकरेणुकाभिरशून्यकक्षान्तरम्, आलानस्तम्भनिषण्णेन च नवजलधरघोषगम्भीरमनुगतवीणावेणुरवरम्यमास्फालितघर्घरिकाघर्घरमनवरतसंगीतकमृदङ्गध्वनिमामीलितलोचनत्रिभागेण वामदशनकोटिनिषण्णहस्तेन निश्चलकर्णतालेनाकर्णयता सलीलमुभयपार्श्वावलम्बिपर्याणकम्बलतया विन्ध्यगिरिणेवाविष्कृतधातुविचित्रितपक्षसंपुटेनाधोरणगीतानन्दकृतमन्द्रकण्ठगर्जितेन मदजलशबलशङ्खशोभितश्रवणपुटेन रजनिकरबिम्बचुम्बिसंवर्तकाम्बुदवृन्दविड-

तेषु विनिर्गते वधुवर्तीनां स्त्रीणां शिरस्त्राणे यस्य भावस्तत्ता तया । कनकशृङ्खलाजालकेनेवोपरिविस्तीर्णेन विस्तृतेन विराजमानमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । अतिगम्भीराभिरत्यन्तमध्याभिरायुधशालाभिः शस्त्रशालाभिरुपेतं सहितम् । कीदृशीभिः । अन्तर्गतो मध्यगत आयुधनिवहः शस्त्रसमूहो यासु ताभिः । काभिरिव । आशीविषाः सर्पास्तेषां कुलानि तैः संकुलाभिर्व्याप्ताभिः पातालगुहाभिरिव बलिवेश्मकन्दराभिरिव । पुनः प्रकारान्तरेण तदेव विशेषयन्नाह—अबलेति । अबलाचरणानां वनितापादानां योऽलक्तकरसो यावकरसस्तेन रक्तानि मणिशकलानि रत्नखण्डानि येषु तैः । शिखरनिलीनैः सानुमध्यवर्तिभिः शिखिकुलैर्मयूरसमूहैः कृतस्य विहितस्य केकारवस्य कलकलः कोलाहलो येषु तैरेवंभूतैः क्रीडापर्वतकैः क्रीडाचलैरुपशोभितम् । उज्ज्वलेति । उज्ज्वलवर्णो यः कम्बलो रल्लकस्तेनावगुण्ठितमाच्छादितं कनकपर्याणं सुवर्णपल्ययनं यासु ताभिः । प्रलम्बमानानि यानि चामराणि तेषां कलापः समूहस्तेन चुम्बिता गतिनाचला कर्णपल्लवा यासां ताभिः । उपरूढौ प्राप्तौ यौ शिक्षाविनयौ ताभ्यां निभृताभिर्मृदुनाभिः । तत्र शिक्षा संज्ञादिज्ञानम्, विनयो नम्रता । अत एव कुलपुत्रीभिरिव ता अपि शिक्षाविनयाभ्यां निभृताः स्युः । एवंविधाभिर्यानकरेणुकाभिश्चतुष्किकाहस्तिनीभिरशून्यं कक्षान्तरं गृहान्तरं यस्य तत् । आलानेति । आलानस्तम्भो गजबन्धनस्तम्भस्तत्र निषण्णेन स्थितेन गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना गजाधीशेन एकदेशो यस्येति दूरेणान्वयः । अथ गजं विशेषयन्नाह—नवेति । नवजलधरो नवीनमेघस्तस्य यो घोषो ध्वनिस्तद्वद्गम्भीरम् । अनुगतः सहितो यो वीणावेणुरवस्तेन रम्यं मनोहरम् । आस्फालिता वादिता या घर्घरिका वाद्यविशेषस्तस्या घर्घरम् । घर्घरशब्दमिश्रमित्यर्थः । अनवरतं निरन्तरम् । गीतनृत्यवाद्यत्रयं प्रेक्षणार्थे प्रयुक्तं संगीतकमुच्यते । तस्य यो मृदङ्गध्वनिर्मुरजरवस्तं सलीलं यथा स्यात्तथाकर्णयता शृण्वतामामीलितो निमीलितो लोचनत्रिभागो नेत्रत्रिभागो येन स तथा तेन । यद्वा गजानामवलोकनस्वभावोऽयमिति । वामेति । वामदशनकोटावग्रभागदन्ताग्रे निषण्णः स्थितो हस्तो येन (यस्य) तथा । अयमपि गजस्य स्वभावः । निश्चलः स्थिरः कर्णतालो यस्य स तथा तेन केवलमेतद्गीतश्रवणमाहात्म्यम् । उभयेति । उभयपार्श्वेऽवलम्बत इत्येवंशीलो यः पर्याणकम्बलः परिस्तोमस्तस्य भावस्तत्ता तया विन्ध्यगिरिणेव जलदालम्बेनेव । आविष्कृतेति । आविष्कृतो यो धातुर्गैरिकं तेन विचित्रितं पक्षसंपुटं यस्य । गजस्यापि कुथेनाच्छादितत्वेन संशोभमानम् । विचित्रितपक्षसंपुटत्वादिति भावः । आधोरणेति । आधोरणा हस्तिपकास्तेषां गीतं गानं तस्माद्य आनन्दः प्रमोदस्तेन कृतं विहितं मन्द्रं मधुरं कण्ठगर्जितं येन स तथा तेन । मदेति । मदजलं दानजलं तेन शबलः कर्बुरो यः शङ्खो भालकुम्भयोरन्तरं तेन शोभितं विराजितं श्रवणपुटं कर्णसंपुटं यस्य स तथा तेन । 'शङ्खो निधौ ललाटास्थि कम्बौ' इत्यमरः । रजनीति । रजनिकरबिम्बं

१ प्रबद्ध; छन्न. २ कलापचल. ३ उपारूढ; उपगूढ. ४ विनयेन निभृताभिः. ५ यानक. ६ जलधरगर्जितघोष. ७ मनु. ८ अनवरतमृदुमृदङ्गध्वनिमामीलित; अनवरतसंगीतमृदुमृदङ्गध्वनिमनोहरं किंचिदामीलित. ९ संगीत. १० ध्यानम्. ११ पार्श्वप्रलम्बित. १२ विचित्र. १३ चुम्बिसंवर्तक; चुम्बितावर्तक; चुम्बितसंवर्तक. १४ कम्बुदविडम्बकेन.

न्मयेन कर्णावलम्बिना काञ्चनमयेन कृतकर्णपूरमिवाङ्कुशेन मुखमुद्वहता मदजलमलिनेन द्वितीयेनेव कर्णचामरेण कपोलतलदोलायमानेन मधुकरकुलेनालंक्रियमाणेनात्युन्नततया पूर्वकायस्य वामनतया च जघनभागस्य पातालादिवोत्तिष्ठता निशासमयेनेव परिस्फुरत्सार्धचन्द्रनक्षत्रमालेन शरदारम्भेणेव प्रकटितारुणचारुपुष्करेण वामनरूपेणेव कृतत्रिपदीविलासेन स्फटिकगिरितटेनेव लग्नसिंहमुखप्रतिमेन प्रमाथिनेनेवालोलकर्णपल्लवाहतमुखेन गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृतैकदेशम्, उज्ज्वलपट्टकम्बलपटप्रावारितपृष्ठैश्च रसितमधुरघण्टिकारवमुखरकण्ठैर्मञ्जिष्ठालोहितस्कन्धकेसरैर्वालैर्वनगजरुधिरपाटलसटैरिव केसरिभिः पुरोनिहितयवसराशिशिशिरसरोपविष्टमन्दुरापालैरासन्नमङ्गलगीतध्वनिदत्तकर्णैरन्तःकपोलधृतमधु-

---

चन्द्रबिम्बं चुम्बन्तीत्येवंशीला ये संवर्तकाम्बुदा लोकविनाशकालीना मेघास्तेषां वृन्दं समूहस्तद्विडम्बनस्तत्तुल्यो यः स तथा तेन । 'शेषाद्विभाषा' इति कप्रत्ययः । अनेन स्वच्छत्वेन वर्तुलत्वेन च शङ्खस्य चन्द्रसादृश्यं हस्तिनो जलधरसाम्यं च स्पष्टीकृतम् । **कर्णेति** । कर्णावलम्बिना काञ्चनमयेन स्वर्णनिष्पन्नेनाङ्कुशेन सृणिना कृतकर्णपूरमिव विहितश्रोत्राभरणमिव मुखमाननमुद्वहता धारयता । पुनः कीदृशेन । मधुकरकुलेन भ्रमरसमूहेन कृतालंक्रियमाणेन विभूष्यमाणेन । भ्रमरकुलं विशिनष्टि—**कपोलेति** । कपोलतलं गल्लस्तत्र दोलायमानेनेतस्ततो भ्रममाणेन । चञ्चलत्वसाम्यादुपमानान्तरमाह—**कर्णेति** । द्वितीयेनापरेण कर्णचामरेणेव । शुक्लत्वशङ्कां निराकर्तुमाह—**मदेति** । मदजलं दानजलं तेन मलिनेन कृष्णेन । एतेन कर्णचामरस्य साम्यमाविष्कृतम् । तदवयवानां सगुणत्वं वर्णयितुमाह—**पूर्वेति** । अत्युन्नततयात्युच्चतया पूर्वकायस्य पुरोभागस्य । जघनभागे वामनत्वं गजस्य गुण इत्याशयेनाह—**वामनेति** । वामनतया ह्रस्वतया जघनभागस्य पश्चाद्भागस्य । एतन्निमित्तादेवोत्प्रेक्षामाह—**पातालेति** । पातालादधस्तलाद्भुवनादुत्तिष्ठता प्रादुर्भवता निशासमयेनेव विभावरीकालेनेव । कीदृशेन । परिस्फुरन्ती दीप्यमानार्धचन्द्रोऽष्टमीचन्द्रस्तदाकृतिना मध्यमणिना सहवर्तमाना नक्षत्रमालाभरणं यस्मिन्स तेन । पक्षे सार्धचन्द्रा नक्षत्रमाला तारापङ्क्तिर्यस्मिन्विग्रहः । पुनस्तमेव विशिनष्टि—**प्रकटितेति** । प्रकटितमाविष्कृतमरुणं रक्तमत एव चारु मनोहरं पुष्करं शुण्डाग्रं येन स तथा तेन । येनेव । शरदारम्भेणेव घनात्ययप्रारम्भेणेव । तत्पक्षे पुष्कराणि कमलानि । 'राजीवपुष्करे' इति कोशः । शेषं पूर्ववत् । पुनर्विशेषणो विशेषणमाह—**वामनेति** । वामनरूपेणेव वसन्तवतारेणेव । उभयसाम्यमाह—**त्रिपदीति** । इतो विहिन एकं पादमुत्क्षिप्य पादत्रयेणावस्थानं त्रिपदी तस्या विलासो विभ्रमो येन स तथा तेन । पक्षे त्रिपदीति स्वर्गमर्त्यपाताललक्षणा तस्यां विलासो विलसनं येनेति भावः । **स्फटिकेति** । स्फटिकगिरिः स्फटिकाचलस्तस्य तटेनेव वप्रेणेव । उभयं विशिनष्टि—**लग्नेति** । लग्ना सिंहमुखा प्रतिमा गजस्य दन्तबन्धो यस्य स तेन । 'प्रतिमा प्रतिच्छाये । गजस्य दन्तबन्धे च' इत्यनेकार्थः । पक्षे लग्ना प्रतिबिम्बिता सिंहमुखस्य प्रतिमा प्रतिच्छायं यस्मिन्स तेन । अतएव प्रमाथिनेनेव लोकप्रसिद्धपरिग्रहेणेव । लोलौ चपलौ यौ कर्णपल्लवौ ताभ्यामाहतं मुखं येन (यस्य) स तेन । पक्षे कर्णपल्लव । शेषं पूर्ववत् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—**उज्ज्वलेति** । उज्ज्वलाः श्वेता ये पट्टकम्बलाः पट्टसूत्रनिर्मिताः । 'पट' (!) इति प्रसिद्धा वा । तेषां पटास्तैः प्रावारितान्याच्छादितानि पृष्ठानि येषां तैः । **रसितेति** । रसितानां रणितानां मधुरः श्रोत्रसुखदो यो घण्टिकानां लघुकिङ्किणीनां रवः स्वरस्तेन मुखरो वाचालः कण्ठो येषां तैः । **मञ्जिष्ठेति** । मञ्जिष्ठया प्रसिद्धया लोहिता रक्तीकृताः स्कन्धकेसराणां बाला येषां तैः । तत्साम्यमाह—**वनेति** । वनगजानामरण्यहस्तिनां रुधिरेण पाटलाः श्वेतरक्ताः सटा येषामेवंभूतैः केसरिभिरिव हर्यक्षैरिव । पुरो निहितोऽग्रे न्यस्तो यो यवसराशिस्तृणसमूहस्तस्य शिरसमग्रं तत्रोपविष्टा मन्दुरायाः वाजिशालायाः पाला येषां तैः । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इति कोशः । **आसन्नेति** । आसन्नः समीपवर्ती यो

१ कर्णान्तावलम्बिना. २ अतिशायनतया. ३ पातालादिव. ४ लोम. ५ मातङ्ग; आवरिव. ६ वाजिपटीविलास.

रसैरसकृदुल्लिखितललाटैर्बद्धैर्भूपालवल्लभैर्मन्दुरागतैस्तुरङ्गमैराकालितम्, अधिकरणमण्डपगतैश्चार्यवेषैः सुखमेवासनोपविष्टैर्धर्मनिर्भरैरिव धर्माधिकारिभिर्महापुरुषैरधिष्ठितम्, अधिगतसकलग्रामनगरनामभिरेकभवनमिव जगदखिलमालोकयद्भिरालिखितसकलभुवनव्यापारतया धर्मराजनगरव्यतिकरमिव दर्शयद्भिरधिकरणलेखकैरालिख्यमानशासनसहस्रम्, अभ्यन्तरावस्थितनरपतिनिर्गमप्रतीक्षणपरेण च स्थानस्थानेषु बद्धमण्डलेन कनकमयार्धचन्द्रतारागणाङ्कधवलचर्मफलकैर्निशामयमिव दर्शयता स्फुरितनिशितकरवालकरप्ररोहकरालितातपेनैकश्रवणपुटघटितधवलदन्तपत्रेणोर्ध्वबद्धमौलिकलापेन धवलचन्दनस्थासकखचितभुजोरुदण्डेन बद्धासिधेनुकेनान्ध्रद्रविडसिंहलप्रायेण सेवकजनेनास्थानमण्डपगतेन च यथोचितासनोपविष्टेन प्रसारयता दुरोदरक्रीडाभ्यस्तताष्टापदव्यापारमास्फालयता परिवादिनीमालिखता

नवलग्नेषु भालेष्वेव दत्ता चन्द्रकाः कर्णा यैः । अन्तरिति । कपोलयोरन्तर्मध्ये धूना स्थापिता मधुरा मिष्टाः सरसा रसैर्युता कुलिता हस्तेन मर्दिता लाजा आर्द्रतण्डुलाः । 'लाजाः स्युरार्द्रतण्डुलाः' इति कोशः । येषां कवलाः गुडेरका येषां तैः । भूपेति । भूपाला राजानस्तेषां वल्लभैः प्रियैर्मन्दुरायां मन्दुरागतैर्वाजिशालाप्राप्तैरेवंविधैस्तुरङ्गमैरश्वैराकालितं शोभितम् । अधीति । अधिक्रियते जनोऽस्मिन्नित्यधिकरणमण्डपस्तत्र गतैः । आर्यैः प्रशस्तो वेषो नेपथ्यं येषां तैः । सुखं यथेष्टमासनं तत्रोपविष्टैः स्थितैर्धर्मनिर्भरैरिव धर्मालिप्सुभिरिव धर्माधिकारिभिर्महापुरुषैरधिष्ठितमाश्रितम् । पुनः कीदृशम् । यस्य यस्य कार्यस्य यदधिकरणं तल्लिख्यते लेखकैस्तैरालिख्यमानं लिपीक्रियमाणं शासनसहस्रमाज्ञापत्राणां दशशतं यस्मिन् । अथ लेखकान्विशिनष्टि—अधीति । अधिगतं ज्ञातं सकलग्रामनगराणां नामाभिधानं यैस्ते तथा तैः । एकभवनमिवैकगृहमिवाखिलं समग्रं जगद्विष्टपमालोकयद्भिर्विलोकयद्भिः । आलिखितेति । आलिखितो लिपीकृतः सकलभुवनस्य निखिलविष्टपस्य यो व्यापारो व्यवहारस्तस्य भावस्तत्ता तया । धर्मराजो यमस्तस्य नगरं संयमनीति ख्यातं तस्य व्यतिकरमतिशयं दर्शयद्भिः । एतेन चित्रगुप्तलिखितोत्कृष्टलेखीकरणेन यमनगरापेक्षयाप्यत्र सातिशयत्वं सूचितमिति भावः । पुनः कीदृशम् । वक्ष्यमाणेन सेवकजनेनोत्कीर्णमधिष्ठितमिति सर्वत्रान्वयः । अथ सेवकजनं विशिनष्टि—अभ्यन्तरेति । अभ्यन्तरे राजमन्दिरे स्थितोऽवस्थितो नरपती राजा तस्य निर्गमो बहिरागमनं तस्य प्रतीक्षणं प्रतीक्षा तत्र परेणासक्तेन । स्थानस्थानेषु स्थानानि च स्थानानि च स्थानस्थानानीति कर्मधारयस्तेषु बद्धं मण्डलं येन स तेन । कनकेति । कनकमयः सुवर्णनिर्मितो योऽर्धचन्द्रोऽर्धचन्द्रचित्रं तारागणश्च श्वेतबिन्दुचित्रं ताभ्यां धवलानि कर्बुराणि चर्मफलकानि तैः । चन्द्रतारकालेखितत्वादाह—निशेति । निशामयमिव रात्रिकालमिव दर्शयतान्येभ्यो ज्ञापयता । स्फुरितेति । स्फुरितं देदीप्यमानं निशितं तीक्ष्णं यत्करवालं खड्गं तस्य ये कराः किरणास्तेषां प्ररोहा अङ्कुरास्तैः करालितो दन्तुरित आतपो दिनकरालोको येन स तथा तेन । एकश्रवणपुट एककर्णपुटे घटितं संयोजितं धवलं दन्तपत्रं येन स तथा तेन । देशाचारोऽयं यदेककर्णे दन्तपत्रपरिधानम् । ऊर्ध्वं बद्धो नद्धो मौलिकलापः केशकलापो येन स तथा तेन । धवलेति । धवलं यच्चन्दनं तस्य स्थासका आभरणविशेषास्तैः खचिता व्याप्ता भुजोरुदण्डा बाहुदण्डा यस्य स तेन । बद्धासीति । बद्धा । कल्पितेति शेषः । असिधेनुका क्षुरिका येन । नानादेशागतिमाह—आन्ध्रेति । आन्ध्रास्तैलिङ्गाः, द्रविडो द्राविडदेशः, सिंहलः सिंहलद्वीपम्, तत्प्रायेण तत्प्रदेशेन । एतद्देशोद्भवाः प्रायो बाहुल्येन सन्ति यस्मिन्निति वा । स तेन सेवकजनेन । सेवकसेवकेनेत्यर्थः । इतः परं सामन्तविशेषणानि—आस्थानमण्डपो मध्यमण्डपस्तत्र गतेन प्राप्तेन यथोचितानि यथायोग्यानि यान्यासनानि विष्टराः तेषूपविष्टेनाश्रितेन । किं कुर्वता । दुरोदरक्रीडां द्यूतक्रीडां प्रसारयता विस्तारयता । अभ्यस्तमभ्यासं कुर्वता । अष्टापदः शारिफलकम् । नयपिटकमि-

---

१ रसकुसुम; स्वर्णिगुडिक. २ कम्राल. ३ भाजकर्णेकनद; मन्दरेडपवंद; धेनवंद. ४ अधिकार. ५ निर्गमन. ६ परेण स्थाने स्थाने. ७ तारागणकबरकैः. ८ धवलानेवदन्त.

चित्रफलके भूमिपालप्रतिबिम्बमालिखता काव्यगोष्ठीमारचयता परिहासकथां निबध्नता बिन्दुमतीं चिन्तयता प्रहेलिकां भावयता नरपतिरचितकाव्यसुभाषितानि पठता द्विपदीं गृह्णता कविगुणानुत्किरता पत्रभङ्गानालिखता वारविलासिनीजनमालापयता वैतालिकगीतमनेकसहस्रसंख्येन धवलोष्णीषपटाश्लिष्टविकटकिरीटसंकटशिरसा सनिर्झरशिखरलग्नबालातपमण्डलेनेव कुलपर्वतचक्रवालेन मूर्धाभिषिक्तेन सामन्तलोकेनाधिष्ठितम्, आस्थानोत्थितभूमिपालसंवर्तितानां च कुथानां रत्नासनानां च राशिभिरनेकवर्णैरिन्द्रायुधपुञ्जैरिव विराजितसभापर्यन्तम्, अमलभूमिसंक्रान्तमुखनिवहप्रतिबिम्बतया विकचकमलपुष्पप्रकरमिव संपादयता गतिवशरणितनूपुरपरिहार्यरशनारसितमुखरेण स्कन्धावसक्तकनकदण्डचामरेण निर्गच्छता प्रविशता चानवरतं वारविलासिनीजनेनाकुलितम्, एकदेशनिरुध्यचामीकरशृङ्खलासंयतश्वगणम्, इतस्ततः प्रचलितपरिचितामितकस्तूरिकाकुरङ्गपरिमलवासितदिङ्मुखम्, अनेककु-

---

हस्ते। तस्य व्यापारम्। आस्फालयता वादयता परिवादिनीं वीणाम्। चित्रफलक आलेख्याधारे भूमीन्द्रो राजा तस्य प्रतिबिम्बं प्रतिरूपमालिखता लिपीकुर्वता। काव्येति। काव्यगोष्ठीमारचयता। काव्यरचनार्थं सख्योपवेशनेन अनुबन्धं कुर्वतेत्यर्थः। परिहासकथामुपहास्यकारिवचनरचनामानन्दयता विस्तारयता। बिन्दुमतीं विचित्रां लिपिं विन्दता प्राप्नुवता। प्रहेलिकां पूर्वोक्तां चिन्तयता ध्यायता। नरपतिना राज्ञा कृतानि विरचितानि यानि काव्यसुभाषितानि काव्यसूक्तानि तानि भावयता चेतसि भावनां कुर्वता। द्विपदीं पदद्वयनिबद्धं पठता पाठं कुर्वता। कविगुणा नवीनकाव्यकर्तॄणां गुणास्तत्कालकाव्यकरणादिरूपास्तानुत्किरता प्रकटं कुर्वता। पत्राणि केतकीसंबन्धीनि तेषां भङ्गान्रचनाविशेषानुल्लिखतोन्मीलं कुर्वता। वारविलासिनीजनं वारयोषिज्जनमालापयता संभाषयता। वैतालिका बोधकराः सुभाषितपाठका बन्दिनो वा तेषां गीतं गानमाकर्णयता शृण्वता। अनेकेति। अनेकानि सहस्राणि संख्या परिमाणं यस्य स तेन। धवलेति। धवलः श्वेतो य उष्णीषपट्टो मूर्धवेष्टनपट्टस्तेनाश्लिष्टान्यालिङ्गितानि विकटानि विपुलानि किरीटानि कोटीराणि तैः संकटं संकीर्णं शिरो यस्य स तेन। उष्णीषस्य श्वेतत्वात्किरीटस्य मणिप्रभया रक्तत्वाच्च निर्झरबालातपसाम्यमुत्प्रेक्षामाह—सेति। सनिर्झरं निर्झरैः सहवर्तमानं यच्छिखरं शृङ्गं तत्र लग्नं बालातपस्य मण्डलं यस्मिन्भूतेन कुलपर्वतचक्रवालेनेवेदृशेन मूर्धाभिषेकेण कृतराज्याभिषेकेण सामन्तलोकेन स्वदेशसमीपवर्तिराजसमूहेनाधिष्ठितमिति प्रागुक्तमेव। आस्थानेति। आस्थानादुपवेशनस्थलादुत्थितो यो भूमिपालो नृपतिस्तत्संवर्तितानां समूहैरिवेन्द्रायुधपुञ्जैरिवेन्द्रधनुःसमूहैरिव विराजितः शोभितः सभापर्यन्तः सभाप्रान्तो यस्य तत्। पुनः कीदृशम्। अनवरतं निरन्तरं वारविलासिनीनां जनेनागच्छता निर्गच्छता चाकुलितं व्याकुलीभूतम्। अथ च वारविलासिनीजनं विशेषयन्नाह—अमलेति। अमला निर्मला भूमिस्तस्यां संक्रान्तो यो मुखनिवहस्तस्य प्रतिबिम्बस्तस्य भावस्तत्ता तया। तस्य विकाससौगन्ध्यादिगुणवत्त्वादुत्प्रेक्षते—विकचेति। विकचो विकस्वरः कमललक्षणपुष्पाणां प्रकरः समूहो यस्मिन्नेवंभूतमिव संपादयता कुर्वता। गतिवशेन गमनवशेन रणितानि शब्दितानि नूपुराणि पादकटकानि पारिहार्याणि कङ्कणानि रशना च कटिमेखला तासां स्वनः शब्दस्तेन मुखरेण वाचालेन स्कन्धेऽवसक्तं स्थापितं कनकदण्डयुक्तं चामरं येन स तथा तेन। एकस्मिन्देशे निरुध्य आधीनचामीकरस्य सुवर्णस्य शृङ्खलान्दुकलया संयतो नद्धः शुनां गणो यस्मिन्। इतस्तत इति। इतस्ततः समन्तात्प्रचलिताः परिचिता विश्वस्ता अमिता अनेके ये कस्तूरिकाकुरङ्गाः कस्तूरिकामृगास्तेषां परिमल आमोदस्तेन वासितं सुरभीकृतं दिङ्मुखं यस्य तत्। अनेकेति। प्रत्येकमभिसंबन्धः। कुब्ज-

---

१ द्विपदीः. २ चोत्कीर्तयता. ३ गीतम्. ४ आलप. ५ अमलमणिभूमि. ६ परिहार्य. ७ रव. ८ स्कन्धसक्त. ९ वारविलासिनीनां जनेन. १० संयतश्वगणम्. ११ अपरिमितसितिकस्तूरिक.

कुब्जकिरातवर्षवरबधिरवामनमूकसंकुलम्, उपाहृतकिंनरमिथुनम्, आनीतवनमानुषम्, आबद्धमेषकुक्कुटकुररकपिञ्जललावकवर्तिकायुद्धम्, उत्कूजितचकोरकादम्बहारीतकोकिलम्, आलप्यमानशुकसारिकम्, इभपतिपरिमलामर्षजृम्भितैश्च निःकूजद्भिः शिखरिणां जीवितैरिव गिरिगुहानिवासिभिर्गृहीतैः पञ्जरकेसरिभिरुद्भ्रान्यमानम्, उद्भास्यमानैः काञ्चनभवनप्रभाजनितदावानलशङ्कैर्लोलतारैश्चैभ्रमद्भिर्भवनहरिणकदम्बकैर्लोचनप्रभया शबलीकृतदिगन्तरम्, उद्दामकेकारवानुमीयमानमरकतकुट्टिमस्थितशिखण्डिमण्डलम्, अतिशिशिरनन्दनविटपिच्छायानिषण्णनिद्रायमाणगृहसारसम्, अन्तःपुरेण च बालिकाजनप्रस्तुतकन्दुकपञ्चालिकाक्रीडेनानवरतसंबाध्यमानदोलाशिखरक्वणितघण्टाटङ्कारपूरिताशामुखेन भुजगनिर्मोकशङ्कितमयूरह्रियमाणहारेण सौधशिखरावतीर्णप्रचलितपारावतकुलतया स्थलोत्पलिनीवनेनेवान्तःपुरिकाजनप्रस्तुतनरपतिचरितविडम्बनक्रीडेनाभिनन्दुरापरिभ्रष्टागतैरवलुप्तभवनदाडिमीफलैराल-

पृष्ठोपलक्ष्माः, किराताः पूर्वव्याख्याताः, वर्षवराः षण्ढाः, बधिराः प्रसिद्धाः, वामनाः पूर्वव्यावर्णितलक्षणाः, मूकाः प्रसिद्धाः, तैः संकुलं व्याप्तम् । आश्चर्यवदनाह—उपाहृतेति । उपाहृतमानीतं किंनरमिथुनं यस्मिन्स्तत् । आनीतं वननाद्वनमानुषमनुष्यरूपवनचरं यस्मिन् । आबद्धेति । आबद्धाः संयता ये मेषा हुडाः, कुक्कुटाश्चरणायुधाः, कुररा: पक्षिविशेषाः, कपिञ्जला गवेधाः, लावकाः प्रसिद्धाः, वर्तिकाः पक्षिविशेषाः, तेषां युद्धं यस्मिन् । उदिति । उत्प्राबल्येन कूजितं येषामेवंभूताश्चकोरा विषसूचकाः, कादम्बाः कलहंसाः, हारीताः पक्षिविशेषाः, कोकिलाः पिकाः यस्मिन् । आलप्येति । आलप्यमानाः संभाष्यमाणाः शुकसारिका यस्मिन् । पुनः कीदृशम् । पञ्जरकेसरिभिः पञ्जरप्राप्तहर्यक्षैरुद्भ्रान्यमानमुत्प्राबल्येन शोभमानम् । अथ केसरिणं (णो) विशेषयन्नाह—इभपतीति । इभपतिर्गन्धगजस्तस्य परिमलस्तस्यायोऽमर्षः कोपसंभवस्तेन जृम्भितैर्घूर्णितैरत एव निःकूजद्भिर्नितरां गुञ्जद्भिर्गुञ्जारवं कुर्वद्भिः । शिखरिणां पर्वतानां केसरिसारत्वादाह—जीवितैरिति । जीवितैरिव प्राणितैरिव गिरीणां या गुहाः कन्दरास्तत्र निवासिभिरवस्थायिभिर्गृहीतैर्बलादानीतैरित्यर्थः । पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—भवनेति । भवनहरिणकदम्बकैर्गृहमृगसमूहैर्लोचनप्रभया नेत्रदीप्त्या शबलीकृतं कर्बुरीकृतं दिगन्तरं यस्मिन् । कीदृशैः । काञ्चनभवनं सुवर्णगृहं तस्य प्रभा कान्तिस्तया जनितोत्पादिता दावानलशङ्का वनवह्निभ्रमो येषां तैः । अत एवोद्भास्यमानैरुत्प्राबल्येन भ्रासं प्राप्यमाणैः । लोलास्तारकाः कनीनिका येषां तैर्भ्रमद्भिरितस्ततः पर्यटद्भिः । उद्दामेति । उद्दाम उद्धतो यः केकारवस्तेनानुमीयमानमनुमानविषयीक्रियमाणं मरकतकुट्टिमस्थितमश्मगर्भबद्धभूलेस्थितमुपविष्टं शिखण्डिमण्डलं मयूरसमूहो यस्मिन् । अतीति । अतिशिशिरोऽतिशीतलो यो नन्दनविटपिर्मलयजतरुस्तस्य छाया आतपाभावस्तत्र निषण्णा उपविष्टा निद्रायमाणाः प्रमीलां कुर्वन्तो गृहसारसा यस्मिन् । अथ चान्तःपुरेण शुद्धान्तावरोधजनेन भवनेत्यारभ्य गगनाभ्योष्टितेन समुपेतं सहितमभ्यन्तरं मध्यं यस्येति दूरेणान्वयः । क्रमेण कीदृशेत्यादि । बालिकेति । बालिकाजनेन कन्याजनेन प्रस्तुता प्रारब्धा कन्दुकस्य गेन्दुकस्य पाञ्चालिका, वस्त्रनिर्मृदादिमयीभिः स्वल्पगुलिकाभिर्यूतं पञ्चालिकेत्युच्यते । तस्याः क्रीडा येन स तेन । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं संबाध्यमानारुध्यमाना या दोला प्रेङ्खा तस्याः शिखरमग्रं तस्मिन्क्वणिता या घण्टास्तासां टङ्कारस्तेन पूरितं भुवनमाशामुखं येन । भुजगेति । भुजगस्य सर्पस्य यो निर्मोकः कञ्चुकस्तेन शङ्कितः शङ्कां प्राप्तो यो मयूरः केकी तेन ह्रियमाणो गृह्यमाणो हारो मुक्ताकलापो यस्य स तेन । सौधेति । सौधशिखरादवतीर्णं प्रचलितं यत्पारावतकुलं रक्तलोचनकुलं तस्य भावस्तत्ता तया । स्थलेति । स्थलस्य या उत्पलिन्यः कमलिन्यस्तासां वनेनेव काननेनेव । पारावतानां नीलत्वसाम्यादुत्प्रेक्षा । अन्तःपुरेति । अन्तःपुरिकाजनेन प्रस्तुता प्रारब्धा नरपतिचरितानां विडम्बनक्रीडा यस्मिन्स तेन । पुनः किंविशिष्टेन । कपिभिर्वानरैराकुलीभूतेन ।

१ वर्षधर; वर्षवरषंवर. २ वामनक. ३ उद्भ्राम्यमान. ४ पतिनर. ५ भविरत. ६ वाह्यमानतोरी. ७ वनशोभितै

गिडताङ्गणसहकारपल्लवैरभिभूतकुब्जवामनकिरातकरतलाच्छिन्नानि भूषणानि निरिन्द्भिः र्वानरैराकुलीभूतेन शुकसारिकाप्रकाशितसुरतविश्रम्भालापलज्जितावरोधजनेन प्रासादसोपानसमारोहणचलितैरबलानां चरणावसक्तैर्मणिमयैः पदेपदे रणद्भिस्तुलाकोटिवलयैर्द्विगुणीकृतकूजितरत्नाभिर्भवनहंसमालिकाभिर्धवलिताङ्गणेन धृतधौतधवलदुकूलोत्तरीयैः कलधौतवेत्रलतावलम्बिभिः पलितपाण्डुरमौलिभिराधारमयैरिव मर्यादामयैरिव मङ्गलमयैरिव गम्भीराकृतिभिः स्वभावधीरैरुष्णीषिभिर्वयःपरिणामेऽपि जरत्सिंहैरिवापरित्यक्तसत्त्वावष्टम्भैः कञ्चुकिभिरधिष्ठितेन समुपेताभ्यन्तरम्, जलधरसमयमिव कृष्णागुरुधूमपटलैः, सनीहारमिव स्नानकुसुमपटलरुसीकरैः, सनिशमिव तमालवीथिकान्धकारैः, सबालातपमिव रक्ताशोकैः, सतारागणमिव मुक्ताकलापैः, सवर्षासमयमिव धारागृहैः, सतडिल्लतमिव हेममयीभिर्मयूर-

---

अश्वानां रात्रौ [illegible] स्थाप्यन्त इति राजमार्गः । अत उक्तम् । अश्वमनुष्य- परीक्षा [illegible] । अग्रेति । [illegible] मर्दितानि [illegible] । आ [illegible] इति । [illegible] गृहाङ्गणं तस्य सहकारपल्लवा [illegible] । अभीति । [illegible] कुब्जवामनकिरातानां करतलात् [illegible] भूषणानि [illegible] वानरैराकुलीभूतेन व्याकुलीभूतेन । शुकेति । शुकः कीरः, सारिका पीतपादा, [illegible] सुरते मैथुने विश्रम्भालापो विश्वासालापस्तेन लज्जितो [illegible] जनो येन । प्रासादेति । [illegible] सोपानान्यारोहणानि तत्र समारोहणम् [illegible] मणिमयै रत्नविकारैः पदे पदे । प्रतिचरणमित्यर्थः । रणद्भिः [illegible] तुलाकोटिवलयैर्द्विगुणीकृतं द्विगुणतामापादितं कूजितं [illegible] हंसमालिकाभिर्धवलितं शुभ्रीकृतमङ्गणं चत्वरं यस्य तत् । धृतेति । [illegible] क्षौमस्योत्तरीयं यैः । कलेति । कलधौतस्य सुवर्णस्य [illegible] येषां तैः । [illegible] पलितैः पाण्डुरा मौलयो येषां तैः । आधारो [illegible] गम्भीराकृतयः [illegible] येषां तैः । [illegible] उष्णीषो मूर्धवेष्टनं विद्यते येषां तैरुष्णीषिभिः । [illegible] जरत्सिंहैः [illegible] कञ्चुकिभिरधिष्ठितेनाधिष्ठितेन । अभ्यन्तरम् । [illegible] प्रकारान्तरेण [illegible] । कृष्णागुरुणः कालागुरुणो ये धूमास्तेषां पटलैः समूहैः । [illegible] सनिशमिव [illegible] सबालातपमिव [illegible] । सतडिल्लतमिव [illegible] । हेमेति । [illegible]

[illegible]

ष्ठिभिः, सगृहदेवतानिव शालभञ्जिकाभिः, शिवभवनमिव द्वारावस्थितदण्डपाणिप्रतीहारगणम्, उत्कृष्टकविगद्यमिव विविधवर्णश्रेणिप्रतिपाद्यमानाभिनवार्थसंचयम्, अप्सरोगणमिव प्रकटमनोरमारम्भम्, दिवसकरोदयमिवोद्गमत्पद्माकरकमलामोदम्, उष्णकिरणमिव निजलक्ष्मीकृतकमलोपकारम्, नाटकमिव पताकाङ्कशोभितम्, शोणितपुरमिव बाणयोग्यावासोपेतम्, पुराणमिव विभागावस्थापितसकलभुवनकोशम्, संपूर्णचन्द्रोदयमिव मृदुकरसहस्रसंवर्धितरत्नालयम्, दिग्गजमिवाविच्छिन्नमहादानसंतानम्, ब्रह्माण्डमिव सकलजीवलोकव्यवहारकारणोत्पन्नहिरण्यगर्भम्, ईशानबाहुवनमिव महाभोगिमण्डलसहस्राधिष्ठितप्रकोष्ठम्, महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्दितनरम्, यदुवंशमिव कुलक्रमागतशूरभीमपुरुषोत्तम-

---

दैवतेन वर्तमानमिव । काभिः । शालभञ्जिकाभिः पुत्रिकाभिः । शिवेति । शिवस्येश्वरस्य भवनं गृहं तद्वदिव द्वारावस्थिता दण्डपाणयः प्रतीहारगणा यस्मिन् । ईश्वरपक्षे कूष्माण्डकादयो गणाः । उत्कृष्टमलंकाराद्युपेतं यत्कविगद्यमच्छन्दं तद्वदिव । उभयं विशेषयन्नाह—विविधेति । विविधा अनेके ये वर्णा ब्राह्मणादयः, एकतुल्यसजातीयसमूहश्रेणिः, ताभिः प्रतिपाद्यमान उत्पाद्यमानोऽभिनवः प्रत्यग्रोऽर्थसंचयो द्रव्यसमूहो यस्मिन् । पक्षे विविधवर्णश्रेणिभिर्विविधाक्षरपङ्क्तिभिः प्रतिपाद्यमानः कथ्यमानोऽभिनवोऽश्रुतपूर्वोऽर्थसंचयोऽभिधेयसमूहो यस्मिन् । अप्सरसां तिलोत्तमादीनां गणः समुदायस्तमिव । प्रकटः स्पष्टो मनसो रमाणां सुन्दराणामारम्भः प्रारम्भो यस्मिन्, पक्षे मनोरमा रम्भा देवाङ्गना यस्मिन् । दिवसेति । दिवसकरस्य सूर्यस्योदय उद्गमनं तमिव । उद्गमन्ति यानि पद्माकरेषु तटाकेषु कमलानि सरोजानि तेषामामोदः परिमलो यस्मिन्निति भावः । पक्षे उद्गमन्तः पद्माकराः श्रीकारकाः कमला हरिणविशेषास्तेषामामोदः परिमलो यस्मिन् । उष्णकिरणः सूर्यस्तमिव निजलक्ष्म्या स्वराज्यश्रिया कृतो विहितः कमलवज्जलजवत्कमलैर्वोपकार उपकृतिः पूजा वा येन तत् । पक्षे निजलक्ष्म्या निजशोभया कृतो विहितः कमलानामुपकारो विकाशरूपो येन तम् । नाटकं ताण्डवं तद्वदिव पताका वैजयन्ती तस्या अङ्को मध्यं तेन शोभितम् । पक्षे पताका हस्तविन्यासः, अङ्को नाटकैकदेशः ताभ्यां शोभितं विराजितम् । शोणितपुरं बाणनाम्नो दैत्यस्य नगरं तच्च 'देवीकोट' इति प्रसिद्धं तद्वदिव बाणाः शरास्तेषां योग्यो य आवासस्तेनोपेतं सहितम् । पक्षे बाणो दैत्यस्तदावासोपेतमित्यर्थः । पुराणेति । पुराणं पञ्चलक्षणं तद्वदिव विभागेन भिन्नतयावस्थापितो रक्षितः सकलभुवनस्य समग्रविष्टपस्य कोशो द्रव्यसमूहो यस्मिन् । पक्षे विभागेनावस्थापितो ज्ञापितः सकलभुवनकोशः समग्रभुवनमण्डलं येन । संपूर्णेति । संपूर्णः समग्रो यश्चन्द्रस्तस्योदयस्तद्वदिव मृदवः स्वल्पा ये करा राजदेयद्रव्याणि तेषां सहस्रं तेन संवर्धितानि वृद्धिं प्रापितानि यानि रत्नानि तान्येवालये गृहे यस्मिन् । पक्षे मृदुकराणां सुकुमारकिरणानां यत्सहस्रं तेन संवर्धितो वेलां प्रापितो रत्नालयः समुद्रो येन स तम् । दिग्गेति । दिशि स्थितो गजो दिग्गजस्तमिवाविच्छिन्नमत्रुटितं महादानस्य महद्वितरणस्य संतानं परंपरा यस्मिन् । पक्षे दानसंतानं मदसंततिः । शेषं पूर्ववत् । ब्रह्माण्डेति । ब्रह्माण्डं विश्वं तदिव सकलजीवलोकस्य समग्रविष्टपस्य व्यवहारो व्यवहरणं तस्य कारणं निदानं तदर्थमुत्पन्नं यद्धिरण्यं सुवर्णं तदेव गर्भे मध्ये यस्य तत् । पक्षे हिरण्यगर्भो विश्वरेताः । शेषं पूर्ववत् । ईशानेति । ईशान ईश्वरस्तस्य बाहुवनं भुजवनम् । सरलताद्बहुलाच्च वृक्षारम्भ उर्वीकृतत्वेन च वनोपमानम् । तद्वदिव । महेति । महाभोगिनां नृणां मण्डलसहस्रैरधिष्ठित आश्रितः प्रकोष्ठो गृहैकदेशो यस्मिन् (स्य) । पक्षे महाभोगिनां महासर्पाणां मण्डलसहस्रैरधिष्ठितः प्रकोष्ठः कलाचिका यस्मिन् (स्य) । महानाभोगो विद्यते येषामेवंविधानां मण्डलानां सङ्घाना सहस्रं तेनाधिष्ठितौ प्रकोष्ठौ यस्येति वा । महेति । महाभारतं शास्त्रं तदिवानन्तान्यसंख्यानि गीतानि गानानि तेषामाकर्णनं श्रवणं तेनानन्दिता हर्षिता नरा मानवा यस्मिन् । पक्षे

---

१ कविकाव्यम्. २ श्रेणी. ३ अनेकाभिनव. ४ रम्भाभोगम्. ५ प्रकटपताका. ६ भर्वावेन. ७ अवस्थित. ८ पूर्ण. ९ भव्यासितमण्डलेव.

बलैःपरिपालितम्, व्याकरणमिव प्रथममध्यमोत्तमपुरुषविभक्तिस्थितानेकादेशकारकाख्यातसंप्रदानक्रियाव्ययप्रपञ्चसुस्थितम्, उदधिमिव मैनाकान्तःप्रविष्टमहाभूभृत्सहस्रसंकुलम्, उषानिरुद्धसमागममिव चित्रलेखादर्शितविचित्रसकलत्रिभुवनाकारम्, बलियज्ञमिव पुराणपुरुषवामनाधिष्ठिताभ्यन्तरम्, शुक्लपक्षप्रदोषमिव विततशशिकिरणकलापधवलाम्बरवितानम्, नरवाहनदत्तकथेवान्तःसंवर्धितप्रियदर्शनराजदारिकागन्धर्वदत्तोत्कण्ठम्, महातीर्थमिव सद्योऽनेकपुरुषप्राप्ताभिषेकफलम्, प्राग्वंशमिव नानासवपात्रसंकुलम्, निशासमयमिव रचितानेकनक्षत्रमालालंकृतम्, प्रभातसमयमिव पूर्वदिग्भागरागानुमेयमित्रोदयम्, गान्धिकभवनमिव

ऽनन्तः परमेश्वरस्तस्य गीतं स्तुतिस्तस्यारम्भेणानन्दितो नरोऽर्जुनो यस्मिन् । यदुवंशमिव यदुवंशस्य वंशसंतानपरंपरा तमिव कुलक्रमागताः परंपरायाता, शूराः शौर्यगुणयुक्ताः, भीमाः भयानकाः, पुरुषोत्तमाः पुरुषेषु मुख्या, तेषां बलेन सैन्येन परिपालितं रक्षितम् । इतरथा शत्रुभिराक्रमणेन तदशा दुर्दशेति भावः । पक्षे शूरो नाम विष्णोः पितामहः, भीमो नाम कश्चित्, पुरुषोत्तमो विष्णुः, बलो बलदेव एभिः परिपालितं लालितम् । जरासंधेति शेषः । व्याकरणं शब्दशास्त्रं तद्वदित्यर्थः । प्रथम आद्यः, मध्यमोऽनुत्कृष्टाधमः, अयं चोत्तमः सर्वोत्कृष्टः, एवंविधा या पुरुषविभक्तिस्तस्यां स्थिता येऽनेक आदेशकारका आज्ञाकारकास्तैराख्याता प्रतिपादिता सम्यक्प्रकारेण या संप्रदानक्रिया तस्यां यो व्ययस्तस्य प्रपञ्चो विस्तारस्तत्र सुस्थितम् । सुखेनावस्थितमित्यर्थः । पक्षे प्रथमपुरुषो मध्यमपुरुष उत्तमपुरुषश्चेति संज्ञात्रयं पाणिनिना प्रदर्शितम् । विभक्तयश्च स्वादयस्तासु स्थिता आदेशास्तिप्तस्झिप्रभृतयः, कारकाणि कर्त्रादीन्याख्यातानि दश वा, संप्रदानं चतुर्थीकारकम्, क्रिया भ्वादि, अव्ययान्युच्चैरित्यादीनि तेषां प्रपञ्चो विस्तारः सुस्थितो यस्मिन् । उदधिः समुद्रस्तद्वदिव मयाद्द्वीपेऽन्तः प्रविष्टं मध्ये समागतं यन्महाशाला परिच्छदोपेतानां भूभृतां राज्ञां सहस्रं तेन संकुलम् । पक्षे सपक्षाः पक्षयुक्ता भूभृतः पर्वताः । शेषं पूर्ववत् । उषेति । उषा बाणपुत्री, अनिरुद्धः प्रद्युम्नतनयः, तयोः समागमः संबन्धस्तद्वदिव । तस्याः सखीभूता चित्रलेखा स्वयमनिरुद्धोत्कण्ठितायास्तत्सानिरुद्धज्ञानाय चित्रे त्रिभुवनमालिख्य दर्शितमिति पौराणिकी कथा । तामधिकृत्याह—चित्रेति । चित्रलेखाभिरालेख्यपङ्क्तिभिर्दर्शितः प्रकाशितो विचित्रो नानाविधः सकलः समग्रस्त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्याकार आकृतिर्येन तत् । पक्षे चित्रलेखा सखी । शेषं पूर्ववत् । बलिर्दैत्यस्तेन कृतो यज्ञो यागस्तमिव पुराणपुरुषैर्वृद्धपुरुषैर्वामनैश्चाधिष्ठितमाश्रितमभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तत् । पक्षे पुराणपुरुषो यो वामनो बटुर्वामनावतारः । शेषं पूर्ववत् । शुक्लेति । शुक्लश्चासौ पक्षस्तस्य प्रदोषो यामिनीमुखं तद्वदिव । विततो विस्तीर्णो यः शशिकिरणकलापस्तद्वद्धवलं यदम्बरं वस्त्रं तस्य वितानमुल्लोचो यस्मिन् । पक्षे शशिकिरणकलापेन धवलाम्बरमेव वितानं यस्मिन्निति विग्रहः । नरवाहनो राजा तस्य दत्तकथा लोकप्रसिद्धा तद्वदिवान्तः संवर्धिता अन्तःपुरे वृद्धिं प्रापिताः प्रियदर्शना इष्टावलोकना राजदारा एव राजदारिकाः । स्वार्थे कः । 'कामयत' इति पूर्वलेखन । एताभिर्गन्धर्वाणां देवगायकानां दत्तोत्कण्ठा यस्मिन् । पक्षेऽन्तः संवर्धिता प्रियदर्शनानाम्नी राजदारिका नरवाहनपुत्री गन्धर्वदत्तस्य तस्या गान्धर्वशिक्षकोपाध्यायस्तयोश्चिरविरहितयोः समागमोत्कण्ठा यस्मिन् । महातीर्थं वाराणस्यादि तद्वदिव सद्यस्तत्कालमनेकैः पुरुषैः प्राप्तं लब्धमभिषेकेण फलं शरीरशुद्धिलक्षणं यस्मिन् । पक्षेऽनेकपुरुषैः प्राप्तमभिषेकात्स्नानात्सर्वापद्वन्धफलं यस्मात् । प्रागिति । प्राग्वंशो हविर्गृहात्प्राग्गृहम्, यज्ञगृहमित्यर्थः । तमिव नाना विधो य आसवः सोमरसश्चासवस्तेषां पात्राणि भाजनानि तैः संकुलं व्याप्तम् । पक्ष आसवपात्राणि मद्यभाजनानि । 'मध्वासवे माधवको मैरेये सीधुरासवः' इति कोशः । निशा रात्रिस्तस्याः समयः कालस्तमिव सावधिनिर्मुक्ताफले रचिता नक्षत्रमालास्ताभिरनेकाभिरलंकृतं विभूषितम् । पक्षे

---

१ पालितम्. २ सम्प्रदानापादान. ३ मयान्तःप्रविष्ट. ४ भूमिभृत्. ५ विचित्रलेखा. ६ धवलित. ७ नरवाहनदत्तचरितमिव. ८ गान्धिक.

स्नानधूपविलेपनवर्णकोज्ज्वलम्, ताम्बूलिकभवनमिव कृतलवलीलवङ्गैलाकक्कोलपत्रसंचयम्, प्रथमवेदमिवागमनिवार्यविदितहृदयाभिप्रायचेष्टाविकारम्, कामुकजनमिव बहुचाटुसंलापसुभाषितरसास्वाददत्ततालशब्दम्, धूर्तमण्डलमिव दीप्यमानमणिशतसहस्रालंकरणकृतलेख्यपत्रसंचयम्, धर्मारम्भमिवाशेषजनमनःप्रह्लादनम्, महावनमिव श्वापदद्विजोपजुष्टम्, रामायणमिव कैपिकथासमाकुलम्, माद्रीकुलमिव नकुलालंकृतम्, संगीतभवनमिवानेकस्थानावस्थापितमृदङ्गम्, रघुकुलमिव भरतगुणानन्दितम्, ज्योतिषमिव ग्रहमोक्षकलाभागनिपुणम्, नारदीयमिव वर्ण्यमानराजधर्मम्, यन्त्रमिव विविधशब्दरसलब्धास्वादम्, मृदुकाव्यमिवाभ्यचिन्तितस्वभावाभिप्रायावेदकम्, महानदीप्रवाहमिव सर्वदुरितापहरम्, धनमिव न कल्य-

---

ष्वेषा नक्षत्रमाला ग्रहश्रेणिर्देदीप्यते । प्रमाणं प्रत्यूषं तस्य गमयोऽग्नरत्नमिव पूर्वदिशा पूर्वशैला भागैकदेशेन यो रागः पिङ्गलेनाप्यनुनेयो निश्चल गुरुद उदयोऽम्बुधातोर्वलिन् । लोकसंबन्धेन समागतानामपि गुरुत्वनिर्गौरवम् । वा यथा बहुसंबन्धेनजनानामिति भावः । पक्षे पूर्वदिग्भागे प्राच्येकदेशे यो रागस्तेनानुमेयोऽनुमातुं योग्यो निश्चल सूर्यस्योदयो यस्मिन् । गन्धक अंगस्थारीतिकयकृतस्य भवनं गृहं तद्वदिव स्नानानन्तरं केशानां धूपः, विलेपनम् अङ्गरागः, वर्णको वर्णविशेषः, तैरुज्ज्वलं निर्मलमिति भङ्गश्लेषः । ताम्बूलिकानां नागवल्लीदलविक्रयकारिणां भवनमिव कृतो विहितो लवली सुगन्धवल्लीविशेषः, लवङ्गं देवकुसुमम्, एला चन्द्रबाला, कक्कोलः कोरफलम्, पत्रं जातिफलपत्रम्, एतेषां संचयः संनिधिर्यस्मिन्निति भङ्गश्लेषः । प्रथम आद्यो यो वेदस्तद्वा वाक्योपिता समागमन्त्वमिव । अनिवार्यनीयोऽविदितोऽज्ञातो हृदयाभिप्रायश्चित्ताशयो यस्यैवेनिधन्त । अर्थश्लेषः । चेष्टाविकारश्चेष्टा शरीरादिक्रिया तस्या विकारो विकृतिर्यस्मिन्निति भङ्गश्लेषः । कामुकः कामयिता यो जनस्तमिव बहूनि चाटूनि प्रियप्रायाणि वचनविशेषाः संलापाः परस्परालापाः सुभाषितानां सूक्तानां रसास्वादास्तेषु दत्तास्तालशब्दा अभीष्टावबोधनेन परस्परकरतालाहतयो यस्मिन् । पक्षे धूर्तेति तृतीयाबहुव्रीहिः । धूर्तो द्यूतकारस्तस्य मण्डलमिव समूहमिव दीप्यमानं यन्मणिशतसहस्रालंकरणमलंकृतिस्तत्र कृतो लेख्यपत्रसंचयो यस्मिन् । अवरोधजनस्य मध्ये यदलंकारादिकं प्रेष्यते प्रदीयते वा तत्सर्वं बहिःस्थैर्लिपीक्रियत इति राजस्थितिः । पक्षे कृतो लेख्यपत्रसंचयो येनेति । धूर्तैरपि सर्वं पत्रं लेख्यपूर्वकं गृह्यत इति तदुपमानम् । धर्मस्य सुकृतस्यारम्भः प्रारम्भस्तमिवाशेषाः समग्रा जना लोकास्तेषां मनसस्तस्य प्रह्लादनमानन्दजनकमिति भङ्गश्लेषः । महच्च तद्वनं च महावनं तदिव श्वापदा वने व्याघ्रादयो गृहे मृगयार्थं संरक्षिताश्च द्विजाः पक्षिणो ब्राह्मणाश्च तैरुपजुष्टं सेवितम् । रामायणं रामचरित्रं तदिव विनोदार्थं रक्षितानां कपीनां वानराणां कथा वार्तालापैः समाकुलम् । पक्षे कपिकथा हनूमत्कथा । माद्रीकुलं माद्री पाण्डुपत्नी तस्याः कुलं तद्वदिव नकुलः सर्पहा तेनालंकृतम् । विनोदार्थं राज्ञां गृहे नकुलस्थानं इति भावः । पक्षे नकुलः सहदेवाग्रजः । संगीतस्य प्रेक्षणार्थं प्रयुक्तस्य गीतनृत्यवाद्यत्रयस्य भवनमिवानेकस्थानेष्ववस्थापितं स्थापितं मृदङ्गं मृदा नृत्तिकालकृतं यस्मिन् । पक्षे स्थानानि सुरस्थानानि । रघुकुलं दशरथकुलं तद्वदिव । भरतः शैलूषस्तस्य गुणेन कलाकौशलेनानन्दितम् । पक्षे भरतस्य दाशरथेर्गुणो मनःपालनलक्षणः । ज्योतिषमिव ज्योतिःशास्त्रमिव ग्रह उद्धतनृपाणां ग्रहणं, मोक्षस्तेषामेव दण्डादिना मोचनम्, कलाभागा विज्ञानैकदेशाः तेषु निपुणा यस्मिन् । पक्षे सर्वेन्द्वोः ग्रहो मोक्षश्च, कला षोडशो भागः, तस्या भागा विभागास्तेषु निपुणम् । एतज्ज्ञापकमित्यर्थः । नारदीयं पुराणं तद्वदिवास्मिन्नप्यन्तर्वर्तमानः स्तूयमानो राजधर्मो यस्मिन्निति भङ्गश्लेषः । यन्त्रं वीणा तद्वदिव विविधा शब्दा मनोज्ञशब्दाः, रसा शृङ्गारादयस्तेषां लब्ध आस्वादश्चर्वणं येन तत् । पक्षे विविधशब्दमनोज्ञनानाविधरागरसलब्धास्वादा जना यस्मिन् । मृदु सुकुमारं यत्काव्यं तद्वत् अभ्यचिन्तितानि स्वभावाः प्रकृतयः, अभिप्राया मनोगतानि-

१ स्वन. २ लवङ्गककुलि, ... ३ ... ४ विविधशब्द. ५ ... ६ कुले. ७ आनन्द.
८ ... ९ दुरितापहरम्.

चित्रमिवाकाङ्क्षणीयम्, संध्यासमयमिव दृश्यमानचन्द्रापीडोदयम्, नारायणवक्षःस्थलमिव श्रीरत्नप्रभाभासितदिगन्तम्, बलभद्रमिव कादम्बरीरसविशेषवर्णनाकुलमतिम्, ब्राह्मणमिव पद्मासनोपदेशदर्शितभूमण्डलम्, स्कन्दमिव शिखिक्रीडारम्भचञ्चलम्, कुलाङ्गनाप्रचारमिव सर्वदोपजातशङ्कम्, वेश्याजनमिवोपचारचतुरम्, दुर्जनमिवापगतपरलोकभयम्, अन्त्यजजनमिवागम्यविषयाभिलाषम्, अगम्यविषयासक्तमपि प्रशंसनीयम्, अन्तकभटगणमिव कृताकृतसुकृतविचारनिपुणम्, सुकृतमिवादिमध्यावसानकल्याणकरम्, वासरारम्भमिव पद्मरागारुणीक्रियमाणनिशान्तम्, दिव्यमुनिगणमिव कलापिमनाथश्वेतकेतुशोभितम्, भारतसमरमिव कृतमर्मर्षणचक्रसभारभीषणम्, पातालमिव महाकर्कटकयाध्यासितम्, वर्षपर्वतसमूहमिवान्तःस्थितापरिमितशृङ्गहेमकूटम्, महाद्वारमपि दुष्प्रवेशम्, अवन्तिविषयगतमपि

प्रायाः, दोषामावेदकं कथकम्। पक्षेऽन्येन कविना चिन्तितो विचारितो यः स्वभावाभिप्रायः सहृलोऽभिप्रायः। तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थ इति यावत्। तस्यावेदकं ज्ञापकम्। महानद्या बृहत्तटिन्याः प्रवाह ओघस्तमिव तां पुरिं दुश्चरितं तस्यापहरम्। पक्षे सर्वं दुरितं पापम्। धनं द्रव्यं तद्वदिव न कस्यचिदपि नाकाङ्क्षणीयं नाभिलष णीयम्। अपि तु सर्वस्यापि स्पृहणीयमित्यर्थः। इलभङ्गश्लेषः। संध्यायाः सायंकालस्य समयः क्षणस्तमिव दृश्यमानः प्रेक्ष्यमाणश्चन्द्रापीडस्य पुनश्चोदयोऽभ्युन्नतिर्यस्मिन्। पक्षे चन्द्रापीड ईश्वरः। सर्वदा प्राप्यत्वाद्वृत्तसंनिधानादिति भावः। नारायणो विष्णुस्तस्य वक्षःस्थलं भुजान्तरं तद्वदिव श्रीः शोभा तया युक्तानि रत्नानि तेषां प्रभाः कान्तयस्ताभिर्भासितं प्रकाशितं दिगन्तं यस्मिन्। पक्षे श्रीर्लक्ष्मीः, रत्नं कौस्तुभम्। शेषं पूर्ववत्। बलभद्रो रामस्तमिव कादम्बरी वक्ष्यमाणा स्त्री तस्या रसविशेषवर्णने आकुला मतिर्यस्मिन्। पक्षे कादम्बरी कापिशायनम्। ब्राह्मणमिव द्विजमिव पद्मासनोपदेशाय दर्शितं भूमण्डलं यस्मिन्। पक्षे पद्मासनो ब्रह्मा तस्योपदेशो वेदस्तेन दर्शितमन्येभ्यः प्रकाशितं भूमण्डलं येन स तम्। स्कन्दः स्वामी तमिव शिखी मयूरस्तस्य क्रीडारम्भणेन चञ्चलं चपलमित्यभङ्गश्लेषः। कुलाङ्गनायाः कुलवध्वाः प्रचारः संचरणं तमिव सर्वदा सर्वतः परमेश्वरत्वात्पुरजाना शङ्का भयं यस्मिन्। पक्षे सर्वदा सर्वकालम्। वेश्याजनो वाराङ्गनाजनस्तमिवोपचारः सेवा तत्र चतुरमिति भङ्गश्लेषः। दुर्जनं खलस्तमिवापगताः परे लोकाः शत्रवस्तेभ्यो भयं यस्मिन्। पक्षे परलोको भवान्तरम्। अन्त्यजजनो दिवाकीर्तिजनस्तमिवागम्यः परैरप्राप्य एवंविधो विषयो देशस्तस्याभिलाषो यस्मिन्। पक्षेऽगम्यानां विषयाभिलाषो यस्येति बहुव्रीहिः। अगम्यविषयासक्तमपि प्रशंसनीयमिति विरोधः। तत्परिहारस्त्वगम्यः परैरप्राप्यो विषयो देशस्तदासक्तमित्यर्थात्। अन्तको यमस्तस्य भटगणः सुभटसमूहस्तमिव कृताकृत सुकृत शोभनं कृतं तस्य यो विचारस्तत्र निपुणं चतुरम्। पक्षे...... ......। सुकृतं पुण्यं तदादिमध्यावसानेषु कल्याणकरं शुभकारकमित्यभङ्गश्लेषः। वासरस्य दिवसस्यारम्भमिव पद्मरागं रत्नविशेषैररुणीक्रियमाणं रक्तीक्रियमाणं निशान्तं गृहं यत्र तत्। 'धामागारं निशान्तम्' इति कोशः। पक्षे पद्मानां रागैररुणीक्रियमाणो निशान्तो रात्रिप्रान्तो यस्मिन्। दिव्यो मुनिगणो वर्णिसमूहस्तमिव कलापिनो मयूरस्य मनाथाः सहिता ये श्वेतकेतवः सितध्वजास्तैः शोभितम्। पक्षे कलापी मनाथः श्वेतकेतुश्च प्रसिद्धैस्तैर्देवर्षिभिः शोभितं विराजितम्। भारतस्य युद्धं समरमिव कृतो विहितो धर्मश्च ......, ..., ... एतेषां समूहेन भीषणं भयजनकम्। पक्षे कृतकर्णः कर्णार्जुनः, ..., तेषां चक्रेषु ...... भीषणम्। पातालं रसातलं तदिव महाकर्कटकैर्नामनागैरध्यासितम्। पक्षे महाकर्कटका ......। वर्षपर्वता हेमकूटादयः सम्यगसमुदायस्तमिव ......। तदुक्तम्—'हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च। चैत्रः कुमुदः श्रृङ्गी च वर्षपर्वताः' ।

---

१ ......, ... २ ...... ३ ...... ४ ...... ५ ...... ६ विचक्षणी. ७ ...... ८ ...... १० ......, ...

मागधजनाधिष्ठितम्, स्फीतमपि भ्रमन्नम्रलोकं राजकुलं विवेश । ससंभ्रमोपगतैश्च कृतप्रणामैः प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, सर्वतः प्रचलितेन च पूर्वकृतावस्थानेन दूरपर्यस्तमौलिशिथिलितचूडामणिमरीचिचुम्बितवसुधातलेन राजलोकेन प्रत्येकशः प्रतीहारनिवेद्यमानेन सादरं प्रणम्यमानः, पदे पदे चाभ्यन्तरविनिर्गताभिराचारकुशलाभिरन्तःपुरवृद्धाभिः क्रियमाणावतरणमङ्गलः भुवनान्तराणीव विविधप्राणिसहस्रसंकुलानि सप्तकक्षान्तराण्यतिक्रम्याभ्यन्तरावस्थितम्, अनवरतशस्त्रग्रहणश्यामिकाक्लिष्टकरतलैः करचरणलोचनवर्जमसितलोहजालकप्रच्छादितशरीरैरालानस्तम्भैरिव गजमदपरिमललोभनिरन्तरनिलीनमधुकरपटलजटिलैः कुलक्रमागतैरुदात्तान्वयैरनुरक्तैर्महाप्राणतयातिकर्कशतया च दानवैरिवाश्चर्याकारसंभाव्यमानपराक्रमैः सर्वतः शरीररक्षाधिकारनियुक्तैः पुरुषैः परिवृतम्, उभयतो वारविलासिनी-

---

तेषां समूहास्तेषामन्तःस्थितानि गम्भीरस्थितान्यपरिमितान्यसंलक्ष्याणि शृङ्गहेमानि । 'अलंकाराय यत्स्पर्शं तच्छृङ्गीकनकं विदुः' । तेषां कूटानि यस्मिन्नन्यासंबन्धनर्मपरिमितत्वेन शृङ्गं प्राधान्यं येषामेवंभूतानि हेमकूटानि सुवर्णसमूहा यस्मिन् । 'शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च' इत्यनेकार्थः । पक्षेऽपरिमितशृङ्गो हेमकूटाचलो यस्मिन् । महाद्वारमपि दुःप्रवेशमित्यतिशयोक्तिः । अवन्तिविषयो मालवदेशस्तत्र गतमपि प्राप्तमपि मागधजनैर्मगधदेशोद्भवजनैरधिष्ठितमिति विरोधः । तत्परिहारस्तु मागधा स्तुतिपाठका बन्दिनो गायनाद्यैरधिष्ठितमित्यर्थः । स्फीतमपि वृद्धिमदपि भ्रमन्तो नम्रा लोका यस्मिन्निति विरोधः । तत्परिहारस्तु भ्रमन्तो देशान्तरादागता नम्रलोकाः स्तुतिपरा नमस्कारार्थं यस्मिन्नित्यर्थः । ससंभ्रमं सवेगमुपगतैः प्राप्तैः कृतः प्रणामो यैरेवंभूतैः प्रतीहारमण्डलैर्द्वारपालसमूहैरुपदिश्यमान उपदर्श्यमानो मार्गः पन्था यस्य स तथा । बहुभिर्वर्षैर्विद्याभ्यासं विधाय गृहागतत्वेन तादृशगृहज्ञानाभावाद्द्वारपालैर्मार्गः प्रदर्शित इति भावः । यद्वा पितुराह्वानजनितप्रमोदातिरेकेण विस्मृतान्यस्मात्तत्प्रदर्शनं युक्तमेवेति भावः । राजगृहप्रवेशानन्तरं स चन्द्रापीडो भुवनान्तराणीव सप्तकक्षान्तराण्यतिक्रम्य पितरं तारापीडमपश्यदित्यन्वयः । पुनः कीदृशः । राजलोकेन प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः । अथ राजलोकं विशिनष्टि—**सर्वत इति** । सर्वतः समन्तात्प्रचलितेनोत्थितेन कुमारागमनप्रतीक्षया पूर्वं कृतं विहितमवस्थानमवस्थितिर्येन । दूरादेव पर्यस्ता नम्रा ये मौलयः शिरांसि मुकुटानि वा तेभ्यः शिथिलिताः श्लथीभूता ये चूडामणयस्तेषां मरीचिभिश्चुम्बितमाश्लिष्टं वसुधातलं येन । प्रत्येकशः प्रत्येकं प्रतीहारेण द्वारपालेन निवेद्यमानेन निवेदनं क्रियमाणेन सादरं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । पदे पदे प्रतिपदमभ्यन्तरान्मध्यप्रदेशाद्विनिर्गताभिर्बहिर्निःसृताभिराचारे राजस्थितौ कुशलाभिर्निपुणाभिरन्तःपुरवृद्धाभिर्महत्तरिकाभिः क्रियमाणमवतरणमङ्गलं यस्य सः । अथ राजानं विशेषयन्नाह—**अभ्यन्तरेति** । अभ्यन्तरे मध्यगृहेऽवस्थितं कृतावस्थानम् । पुनः कीदृशम् । पुरुषैः परिवृतं आवृतम् । पुरुषान्विशेषयन्नाह—**अनवरतेति** । अनवरतं निरन्तरं शस्त्रग्रहणं तेन या श्यामिका तयाक्लिष्टमाश्लिष्टं करतलं हस्ततलं यैः । करचरणलोचनवर्जम् । एतान्विहायेत्यर्थः । तेषामप्यावरणे शस्त्रग्रहणगतिप्रेक्षणानामेवाभावः स्यादित्यर्थः । असितं श्यामं लोहजालकं तेनाच्छादितं शरीरं येषां तैः । कैरिव । आलानस्तम्भैरिव गजबन्धनस्तम्भैरिव । अलितत्वसाम्यादाह—**गजेति** । गजस्य हस्तिनो यो मदो दानं तस्य यः परिमलस्तस्य लोभेन निरन्तरं निलीना ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां पटलानि समूहास्तैर्जटिलैर्व्याप्तैः । कुलक्रमागतैः परम्परागतैः । उदात्तो महानन्वयो वंशो येषां तैः । अनुरक्तैः प्रीतिमद्भिः । महाप्राणतया महापराक्रमतयातिकर्कशतयातिनिष्ठुरतया च दानवैरिव दनुजैरिवाश्चर्यं चित्तातिशयः, आकार आकृतिः, ताभ्यां संभाव्यमानः पराक्रमः साहसं येषु तैरेवंभूतैः सर्वतश्चतुर्दिक्षु शरीररक्षाधिकारनियुक्तैरात्मरक्षकैः पुरुषैः परिवृतं परिवेष्टितम् । उभयतः पार्श्वद्वये वारविलासिनीभिर्वारयो-

---

१ चलित. २ निवेद्यमानतया. ३ अवतरण, अवतरणक. ४ शस्त्रग्रह. ५ लोचन. ६ जालावृत. ७ लोभनिलीन. ८ महाप्रमाणतया. ९ अतिशय कारम्; आश्चर्याकारम्; अतिशयाकारै.; अतिशयाकार.

भिरनवरतमुद्धूयमानधवलचामरम्, अमलपुलिनतलशोभिनि भुव्यवतीर्णमिव मन्दाकिनीवारिणि हंसधवलशयनतले निषण्णं पितरमपश्यत् । आलोकयेति च प्रतीहारवचनानन्तरं गतिदूरावनतेन चलितचूडामणिना शिरसा कृतप्रणाममेह्येहीत्यभिदधानो दूरादेव प्रसारितभुजयुगलः शयनतलादीषदुच्चलितमूर्तिरानन्दजलपूर्यमाणलोचनः समुद्गतपुलकतया सीव्यन्निवैकीकुर्वन्निव पिबन्निव तं पिता विनयावनतमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पितुश्चरणपीठसमीपे पिण्डीकृतमुत्तरीयमात्मनस्ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या सत्वरमानीतमपनयन्नेव शनैर्वामचरणेन समुत्सार्य चन्द्रापीडः क्षितितल एव निषसाद । अनन्तरं निहिते चासने राज्ञा सुतनिर्विशेषमुपगूढो वैशम्पायनो न्यषीदत् । मुहूर्तमिव विस्मृतचामरोत्क्षेपनिश्चलानां वारविलासिनीनां साभिलाषैरनिलचलितकुवलयदामदीर्घैरतिजिह्मैस्तरलतारैरवलुप्यमान इव दृष्टिपातैः स्थित्वा 'गच्छ वत्स, पुत्रवत्सलां मातरमभिवाद्य दर्शनलालसां यथाक्रमं सर्वा जननीर्दर्शनेनानन्दय' इति विसर्जितः पित्रा सविनयमुत्थाय निवारितपरिजनो वैशम्पायन-

---

भिरनवरतमुद्धूयमानं वीज्यमानं धवलचामरं यस्य स तम् । पुनः कीदृशम् । हंसवद्धवलं यच्छयनतलं शय्यातलं तत्र निषण्णं स्थितम् । कमिव । मन्दाकिनी गङ्गा तस्या वारिणि जले सुरकुञ्जरमैरावणमिव । शयनं विशिनष्टि—अमलेति । अमलं निर्मलं यत्पुलिनं सैकतं तस्य तलं तद्वच्छोभिनि विराजिते । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । आलोकय विलोकयेति प्रतीहारवचनानन्तरं द्वारपालोक्तेः पश्चाद्गतिदूरावनतिदूरादवनतेन नम्रेण चलितः कम्पितश्चूडामणिः शिरोमणिर्यस्मिंस्तंभूतेन शिरसा मस्तकेन कृतः प्रणामो येन तम् । एह्येहि । वीप्सायां द्वित्वम् । आगच्छागच्छेत्यभिदधान इति ब्रुवाणः दूरादेव प्रसारितं विस्तारितं भुजयुगलं बाहुयुग्मं येन सः । शयनतलादीषत्किंचिदुच्चलितोर्ध्वीभूता मूर्तिः शरीरं यस्य सः । आनन्दजलेन प्रमोदवारिणा पूर्यमाणे भ्रियमाणे लोचने नेत्रे यस्य सः । आनन्दरूपमभिव्यञ्जयन्नाह—समुद्गतेति । समुद्गत उद्भूतो यः पुलको रोमाञ्चस्तस्य भावस्तत्ता तया सीव्यन्निव स्यूतं कुर्वन्निवैकीकुर्वन्निव तन्मयीकुर्वन्निव पिबन्निवाऽऽस्वादपानं कुर्वन्निव । पितुर्निकटे विनयातिशयं व्यञ्जयन्नाह—विनयेति । विनयाख्येनाधिकगुणेनावनतं नम्रीभूतं पिता तारापीडस्तं चन्द्रापीडमालिलिङ्ग परिषस्वजे । पूर्वमालिङ्गितः पश्चादुन्मुक्तो विभिन्नीभूतः पितुस्तारापीडस्य चरणयोः पादयोः पीठं पादासनं तस्य समीपेऽन्तिके ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या पिण्डीकृतमात्मनः स्वकीयमुत्तरीयं सत्वरं शीघ्रमासनीकृतं विष्टरीकृतम् अपनयन् दूरीकुर्वन्निति शनैः शनैर्वामचरणेन सव्यचरणेन तत्समुत्सार्य दूरीकृत्य चन्द्रापीडः क्षितितल एव भूम्यामेव निषसादोपविष्टवान् । तदनन्तरं तदुपवेशनानन्तरं राज्ञा तारापीडेन सुतनिर्विशेषं यथा स्यात्तथोपगूढ आलिङ्गितो वैशम्पायनो निहिते स्थापितेऽन्यासने चन्द्रापीडासने न्यषीददुपाविशत् । विस्मृतो यश्चामरोत्क्षेपस्तेन निश्चलानां वारविलासिनीनां वाराङ्गनानां दृष्टिपातैर्नेत्रप्रान्तैरवलुप्यमान इवाच्छाद्यमान इव । दृष्टिपातं विशेषयन्नाह—सेति । सहाभिलाषाभिर्वर्तमानैः साभिलाषैः । सह सादरैः । अनिलेन वायुना चलितं कम्पितं यत्कुवलयदाम कमलमाला तद्वद्दीर्घैरायतैरतिजिह्मैरतिकुटिलैः तरला चञ्चला तारा कनीनिका येषु तैः । मुहूर्तमिव कियत्कालं तत्र राजसमीपे स्थित्वा स्थानं कृत्वा । हे वत्स हे पुत्र, गच्छ व्रज । पुत्रवत्सलां पुत्रहितां मातरं जननीं दर्शनलालसां त्वद्दर्शनोत्कण्ठितामभिवाद्य पादग्रहणं कृत्वा यथाक्रमं यथानुक्रमं सर्वा जननीरन्यमातॄर्दर्शनेनानन्दय प्रमोदय । इति हेत्वर्थे । पित्रा तारापीडेन विसर्जितो विसृष्टः सविनयं यथा स्यात्तथोत्थायोत्थानं कृत्वा निवारितस्तत्रैव रक्षितः परिजनः परिच्छदो येनैवंभूतो

---

१ हंसधवले. २ आ[illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ एकीकुर्वन्निव तन्. ७ आत्मीयम्. ८ करण्ड. ९ [illegible] १० [illegible] ११ कुवलयदल. १२ जिह्मित. १३ तरलतरतार. १४ [illegible]

द्वितीयोऽन्तःपुरप्रवेशयोग्येन राजपरिजनेनोपदिश्यमानवर्त्मान्तःपुरमाययौ । तत्र धवलकञ्चु-कावच्छन्नशरीरैरनेकशतसंख्यैः श्रियमिव क्षीरोदकल्लोलैः समन्तात्परिवृतां शुद्धान्तवंशिकैः, अतिप्रशान्ताकाराभिश्च कषायरक्ताम्बरधारिणीभिः संध्याभिरिव सकललोकवन्द्याभिः प्रल-म्बश्रवणपाशाभिर्विदितानेककथावृत्तान्ताभिर्भूतपूर्वाः पुण्याः कथाः कथयन्तीभिरितिहासा-न्यापयन्तीभिः पुस्तकान्दधतीभिर्धर्मोपदेशानभिवेदयन्तीभिः जरत्प्रव्रजिताभिर्विनोद्यमानाम्, उपरचितसर्ववेषभोगेन गृहीतविकटप्रसाधनेन वर्षवरजनेनोपसेव्यमानाम्, अनवरतमभिधूय-मानबालव्यजनकलापाम्, अङ्गनाजनेन च वसनाभरणकुसुमपटवासताम्बूलतालवृन्ताङ्गरा-गभृङ्गारधारिणा मण्डलोपविष्टेनोपास्यमानाम्, पयोधरावलम्बिमुक्तागुणाम्, [illegible]-[illegible]मिव मेदिनीम्, आसन्नदर्पणपतितमुखप्रतिबिम्बाम्, अर्कबिम्बप्रविष्टशशिमण्ड-

---

[illegible] द्वितीयोऽन्तःपुरप्रवेशयोग्येन राजपरिजनेनोपदिश्यमानवर्त्मान्तःपुरमाययौ [illegible] । तत्रेति । [illegible]

[illegible] उपरचितेनेति । [illegible]

[illegible] —अवनेनेति । [illegible]

पयोधरेति । [illegible] —अर्कबिम्बेति । [illegible] आसन्नेति । [illegible] —अर्केति । [illegible]

[illegible]

स्थितैः प्रतीहारपुरुषैरनिवार्यमाणोऽपि राजकुल इव राजपुत्रो बाह्याङ्गण[1] एव तुरगादवततार[2]। द्वारदेशावस्थापित[3]तुरङ्गश्च वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरःप्रधावितैः समुत्सारितपरिजनैः प्रतीहार[4]मण्डलैरुपदिश्यमानमार्गस्तथैव चलितमुकुटकोटिभिर्नरेन्द्रवृन्दैः सेवागतैरभ्युत्थाय प्रणम्यमानस्तथैव च प्रचण्ड[5]प्रतीहारहुंकारभयमूकीभवत्परिजनानि प्रचलितवेत्रलता[6]चकितसामन्तचक्रचरणशतचलितवसुंधराणि कक्षान्तराणि निरीक्ष्यमाणस्तथैव च नवनव[7]सुधाधवलितप्रासाद[8]निरन्तरं द्वितीयमिव राजकुलं शुकनासभवनं विवेश । प्रविश्य चानेकनरेन्द्रसहस्रमध्योपविष्टम[9]परमिव पितरमुपदर्शितविनयो दूरावनतेन मौलिना शुकनासं ववन्दे । शुकनासस्तं ससंभ्रमं[10] समुत्थाया[11]नुपूर्व्येणो[12]त्थितराजलोकः[13] सादरमभिमुखदत्ताविरलपदः प्रह[14]र्षविस्फारितविलोचना[15]गतानन्दजललवः सह[16] वैशम्पायनेन प्रेम्णा गाढमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च सादरोपनीतमपहाय रत्नासनमवनावेव राजपुत्रः समुपाविशत् । तदनु च वैशम्पायनः । उपविष्टे[17] च राजपुत्रे शुकनासवर्जमन्यदखिलमवनिपालचक्रमुज्झितनिजासनमवनितलमभजत । स्थित्वा च तूष्णीं क्षणमिव[18] शुकनासः समुद्गतप्रीतिपुलकैरङ्गैरावेद्यमान-

---

कैरनिवार्यमाणोऽप्यनिषेध्यमानोऽपि राजकुल इव बाह्याङ्गण एव राजपुत्रस्तुरगादश्वादवततारोत्ततार । **द्वारेति** । द्वारदेशे प्रतोल्यामवस्थापितस्तुरगो येन स वैशम्पायनमवलम्ब्यालम्ब्य पुरः प्रधावितैरग्र-शीघ्रप्रचलितैः । समुत्सारितो दूरीकृतः परिजनो यैः । तथैव पूर्ववत् । प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमान उपदेश-विषयीक्रियमाणो मार्गः पन्था यस्य स तथा । तथैव पूर्ववत् । चलिताः कम्पिता मुकुटानां कोटयो येषां तैः नरेन्द्रवृन्दै राजसमूहैः सेवार्थं पर्यायार्थं समुपस्थितैरागतैरभ्युत्थायोत्थायेति । अभ्युत्थानमुत्थानं कृत्वेत्यर्थः । प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः । तथैव पूर्ववत् । प्रचण्डा ये प्रतीहारा द्वारपालास्तेषां हुंकारा हुंकृतयस्तेभ्यो भयं भीतिस्तेन मूकीभवन्मौनतां समाश्रयन्परिजनो येषु तानि । **प्रचलितेति** । प्रचलिता इतस्ततो धिक्षिप्ता या वेत्रलता वेतसयष्टयस्ताभिश्चकितं शङ्कितं यत्सामन्तचक्रं तस्य चरणशतेन पादशतेन चलिता कम्पिता वसुंधरा पृथ्वी येषु तान्येवंविधानि कक्षान्तराणि गृहप्रदेशानि । 'कक्षा प्रकोष्ठे गेहस्य काञ्च्यां मध्येभबन्धने' इति विश्वः । निरीक्ष्यमाणो विलोकयमानः । **नवेति** । नवनवा नवीना ये सुधावदाताः सुधयावदाता उज्ज्वला ये प्रासादास्तैर्निरन्तरं व्याप्तं द्वितीयमिव राजकुलं शुकनासभवनं विवेश प्रविष्टवान् । प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वा । **अनेकेति** । अनेकेषां नरेन्द्राणां यत्सहस्रं तन्मध्य उपविष्टमपरमिवान्यमिव पितरं जनकम् । **उपेति** । उपदर्शितो विनयो येन स तथा दूराद्विप्रकृष्टादवनतेन मौलिना शिरसा शुकनासं ववन्दे नमश्चक्रे । शुकनासस्तं चन्द्रापीडं गाढं यथा स्यात्तथालिलिङ्गोपगूहनं चक्रे । ससंभ्रमं सवेगं समुत्थायोत्थानं कृत्वा वैशम्पायनेन सह समं सार्धम् । प्रेम्णा स्नेहेन । अथ शुकनासं विशेषयन्नाह—**आनुपूर्व्येति** । आनुपूर्व्येणानुक्रमेणोत्थितो राजलोको यस्मात् । आदरेण सहवर्तमानं सादरं यथा स्यात्तथा । अभिमुखं संमुखं दत्तान्यविरलान्यनवच्छिन्नानि पदानि येन स तथा । **प्रहर्षेति** । प्रहर्षेण प्रमोदेन विस्फारिते विस्तारिते ये विलोचने तयोरागता आनन्दलवकणा यस्य स तथा । पूर्वमालिङ्गितः पश्चादुन्मुक्तश्च सादरमुपनीतमानीतं रत्नासनं सिंहासनमपहाय त्यक्त्वावनावेव पृथिव्यामेव राजपुत्रश्चन्द्रापीडः समुपाविशदुपाविशत् । तदनु पश्चाद्वैशम्पायन उपाविशत् । उपविष्टे च राजपुत्रे शुकनासवर्जमेकं शुकनासं विहायाखिलं समग्रमन्यदवनिपालचक्रं राजसमूहमुज्झितं त्यक्तं निजासनमात्मीयासनं येन तत् । अवनितलं पृथ्वीतलमभजदशिश्रियत् । **क्षणमिति** । क्षणमेव क्षणमात्रं तूष्णीं मौनं स्थित्वा च शुकनासः समुद्गतः प्रादुर्भूतः प्रीत्या स्नेहेन पुलको रोमाञ्चो येष्वेवंविधैः

---

१ बाह्याङ्गणे. २ तुरङ्गात्. ३ अवस्थित. ४ तथैव प्रतीहार, तथैव च प्रतीहार. ५ तथैव प्रचण्ड. ६ त्रासन-चकित. ७ तथैव नव. ८ प्रासादसहस्र. ९ उपविष्टम्. १० ससंभ्रम. ११ उत्थाय. १२ अनुपूर्वेण. १३ लोकैः. १४ सहर्ष. १५ लोचन. १६ सह. १७ समुपविष्टे. १८ क्षणमपि.

हर्षप्रकर्षमब्रवीत्—'तात, अद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यमुपारूढयौवनमालोक्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अद्य समृद्धाः सर्वा गुरुजनाशिषः । अद्य फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तमवदातं कर्म । अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः । न ह्यपुण्यभाजां भवादृशास्त्रिभुवनविस्मयजनकाः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । क्वेदं वयः । क्वेयममानुषी शक्तिः । क्व चेदमशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यम् । अहो, धन्याः प्रजा यासां भरतभगीरथप्रतिमो भवानुत्पन्नः पालयिता । किं खलु कृतमवदातं कर्म वसुंधरया ययासि भर्ता समासादितः । हरिवक्षःस्थलनिवासासद्ग्रहदुर्व्यसनितया हता खलु लक्ष्मीः, या विग्रहवती भवन्तं नोपसर्पति । सर्वथा कल्पकोटीर्महावराह इव दंष्ट्रावलयेन वह बहुना वसुंधराभारं सह पित्रा' इत्यभिधाय च स्वयमाभरणवस्त्रकुसुमाङ्गरागादिभिरभ्यर्च्य विसर्जयांचकार । विसर्जितश्चोत्थायान्तःपुरं प्रविश्य दृष्ट्वा वैशम्पायनमातरं मनोरमाभिधानां निर्गत्य समारुह्येन्द्रायुधं पित्रा पूर्वकल्पितम्, प्रतिच्छन्दकमिव राजकुलस्य द्वारावस्थितसितपूर्णकलशम्, आबद्धहरितचन्दनमालम्, उल्लसितसितपताकासहस्रम्, अभ्याहतमङ्गलतूर्यरवपरिपूरितदिगन्तरम्, उपरचितविकच-

---

स्नेहार्द्रमानो हर्षप्रकर्षोत्कर्षः प्रमोदो यस्य स तथा तं चन्द्रापीडमब्रवीत् । हे तात हे पुत्र । 'तातस्तु पितृपुत्रयोः' इति कोशः । खलु निश्चितम् । अद्यास्मिन्दिने देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यं परिपूर्णीकृता विद्या येनैवंविधमुपारूढयौवनं संप्राप्ततारुण्यं भवन्तं त्वामालोक्य सुचिराच्चिरकालेन भुवनराज्यफलप्राप्तिस्त्रिभुवनापालनफलोपलब्धिरुपजाता प्रादुर्भूता । अद्य गुरुजनानां पूज्यजनानां सर्वा आशिष आशीर्वादाः समृद्धाः संपत्तिभाजो बभूवुः । अद्यानेकजन्मान्तरोपात्तमनेकजन्मार्जितमवदातं शुद्धं कर्म फलितं फलवज्जातं । अद्य कुलदेवताः कुलाधिष्ठात्र्यः प्रसन्नाः प्रसादवत्यः । न हि अपुण्यभाजामधर्मवतां भवादृशा भवत्सदृशास्त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य विस्मयजनका आश्चर्योत्पादकाः पुत्रतां सुतत्वं प्रतिपद्यन्ते भजन्ते । क्वेति महदन्तरे । इदं वयोऽवस्था क्व । इयं परिदृश्यमाना मानुषी मनुष्येष्वसंभाव्यमानामानुषी शक्तिः पराक्रमः क्व । इदमशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यं च क्व । अहो श्लाघ्यत्वे । धन्या भाग्यवत्यः प्रजाः प्रकृतयो यासां प्रजानां भरत आर्षभिः, भगीरथः सागरपौत्रः, ताभ्यां प्रतिमः सदृशो भवांस्त्वं पालयिता रक्षक उत्पन्नः । किमिति प्रश्ने । खलु निश्चयेन । वसुंधरया पृथिव्यावदातं शुद्धं कर्म किं कृतमाचरितं यया त्वं भर्ता प्रभुः समासादितः प्राप्तः असि । हरिवक्षःस्थले विष्णुभुजान्तरे यो निवासोऽवस्थितिस्तल्लक्षणो योऽसद्ग्रहो दुष्टव्यसनितया तदासक्ततया । खलु निश्चयेन लक्ष्मीः श्रीर्हृता । दैवेनेति शेषः । या श्रीर्भवन्तं त्वां विग्रहवती शरीरधारिणी नोपसर्पति नाभ्युपैति । अमूर्तरूपेण यद्यप्यनुसरति तथापि न मूर्तिविग्रहरूपेणेत्यर्थः । **सर्वथेति** । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्पकोटीर्यावद्बाहुना भुजेन वसुंधराभारं पित्रा सह जनकेन भरं वह धारय । दंष्ट्रावलयेन दाढामण्डलेन महावराह इव । इति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधायोक्त्वा । चकारः समुच्चयार्थः । स्वयमात्मनैव । **आभरणेति** । आभरणानि भूषणानि, वसनानि वस्त्राणि, कुसुमानि पुष्पाणि, अङ्गरागो विलेपनम्, एतत्प्रभृतिभिर्वस्तुभिरभ्यर्च्यार्चयित्वा विसर्जयांचकार विसर्जितवान् । विसर्जितो वृद्धानुज्ञात उत्थायोत्थानं कृत्वान्तःपुरमवरोधं प्रविश्य मध्ये गत्वा मनोरमाभिधानां मनोरमेति नाम्नीं वैशम्पायनमातरं दृष्ट्वा विलोक्य तदनन्तरं बहिर्निर्गत्येन्द्रायुधं समारुह्यारोहणं कृत्वा कुमारो भवनं जगामेत्यन्वयः । अथ भवनं विशेषयन्नाह—**पित्रेति** । पित्रा जनकेन पूर्वं पूर्वस्मिन्काले कल्पितम् । कारितमित्यर्थः । राजकुलस्य राजसमूहस्य प्रतिच्छन्दकमिव प्रतिबिम्बमिव द्वारेऽवस्थिताः सिताः श्वेताः पूर्णाः कलशाः कुम्भा यस्मिन् । आबद्धाः संदानिता हरिता नीलाश्चन्दनमाला यस्मिन् । उल्लसितमुच्छ्रितं सितपताकानां श्वेतवैजयन्तीनां सहस्रं यस्मिन् । अभ्याहतानि वादितानि यानि मङ्ग-

---

१ हृदयहर्ष. २ तात चन्द्रापीड. ३ ह्यपुण्यभाजाम्. ४ सकलत्रिभुवन. ५ हेतवः. ६ व्यसनिनी. ७ दंष्ट्राबलेन. ८ दृष्ट्वा च. ९ हरिचन्दन

कमलकुसुमप्रकरम्, अचिरकृताभिषेकार्यम्, उज्ज्वलविविक्तपरिजनम्, उपपादितशेषमङ्गलं कुमारो भवनं जगाम। गत्वा च श्रीमण्डपावस्थिते शयने मुहूर्तमुपविश्य सह तेन राजपुत्रलोकेनाभिषेकादिमज्जनायमानमकरोद्दिवसविधिम्। अभ्यन्तरे च शयनीयगृह एवेन्द्रायुधस्यावस्थानमकल्पयत्।

एवंप्रायेण चास्योदन्तेन सवहः परिणतिमुपययौ। गगनतलादवतरन्त्या दिवसश्रियः पद्मरागनूपुरमिव स्वप्रभापिहितरन्ध्रं रविमण्डलमुन्मुक्तपादं पपात। जलप्रवाह इव रथचक्रमार्गानुसारेण दिवसकरस्य वासरालोकः प्रतीचीं ककुभमगात्। अभिनवपल्लवलोहितेन करेणेवाधोमुखप्रसृतेन रविबिम्बेन वासरः कमलरागमशेषं ममार्ज। कमलिनीपरिमलपरिचयागतालिमालाकुलितकण्ठं कालपाशैरिव चक्रवाकमिथुनमाकृष्यमाणं विजघटे करपुटैर्दिवसान्तमापीतमरविन्दमधुरसमिव रक्तातपच्छलेन गगनगमनखेदादिव दिवसकरबिम्बं ववाम। क्रमेण च प्रतीचीकर्णपूररक्तोत्पले लोकान्तरमुपगते भगवति गभस्तिमालिनि, स-

---

ङ्गलानि कल्याणहेतुकातोद्यानि तेषां रवेण शब्देन परिपूरितं दिगन्तरं येन तत्। उज्ज्वलौ निर्मलौ विकस्वराणां कमलानां नलिनानां कुसुमप्रकरो यस्मिन्। अचिरं कृतमभिषेकार्यं हंसादिकं यस्मिन्। उज्ज्वलौ निर्मलौ विविक्तौ भिन्नभिन्नस्वरूपः परिजनः परिवारो यस्मिन्। उपपादितं विहितमशेषं समग्रं दूर्वागोरोचनादि धातुलिख्यादि यस्मिन्। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। गत्वा चेति। गत्वा तत्र गमनं कृत्वा श्रीमण्डपे आस्थानमण्डपस्तत्रावस्थिते स्थापिते शयने शय्यायां मुहूर्तं नाडिकाद्वयमात्रमुपविश्यावस्थानं कृत्वा तेन राजपुत्रलोकेन सह सार्धमभिषेकः स्नानमादिर्यस्य तम्। अशनं भोजनमवग्रामेऽन्ते यस्यैवंभूतं दिवसविधिं दिवसकर्माकरोदकार्षीत्। अभ्यन्तरे मध्ये यच्छयनीयगृहं सुप्तिगृहं तस्मिन्नेवेन्द्रायुधस्य स्वकीयाश्वस्यावस्थानमकल्पयदन्वतिष्ठत्।

एवमिति। अस्य राज्ञ एवंप्रायेणोदन्तेन वृत्तान्तेन तदहस्तद्दिनम्। परिणतिप्रयोदशमुहूर्तपर्यन्तदैवसावस्था परिणतिस्तामुपययावगमत्। रविमण्डलं सूर्यबिम्बमुन्मुक्त ऊर्ध्वं मुक्ताः पादाः किरणा येनैवंभूतं पपात चस्रम्। अन्योऽप्युपरिप्रदेशात्पतति स ऊर्ध्वपाद एव स्यात्। स्वभाववर्णवर्तुलत्वसाम्यादुत्प्रेक्षान्तरं दर्शयन्नाह—गगनेति। गगनतलादाकाशतलादवतरन्त्या आगच्छन्त्या दिवसश्रियो दिनलक्ष्म्याः पद्मरागनूपुरमिव लोहितरत्नपादकटकमिव। नूपुरं प्रायेण सच्छिद्रम्। विशेषणद्वयमाह—स्वेति। स्वस्य या प्रभा कान्तिस्तया पिहितान्याच्छादितानि रन्ध्राणि छिद्राणि यस्य तत्। दिवसकरस्य सूर्यस्य रथचक्रमार्गानुसारेण वासरालोको दिवसप्रकाशः प्रतीचीं पश्चिमां ककुभं दिशामगादयासीत्। क इव। जलप्रवाह इव पानीयपूर इव। सोऽपि रथमार्गानुगामी स्यादिति भावः। वासरो दिवसोऽधोमुखं प्रसृतेन विस्तृतेन रविबिम्बेन सूर्यबिम्बेनाभिनवाः प्रत्यग्रा ये पल्लवास्तद्वल्लोहितं रक्तं तलं यस्यैवंभूतेन करेणेव करतलेनेव कमलरागमशेषं समग्रं ममार्ज दूरीचकारेत्यन्वयः। अत्र वर्तुलत्वरक्तत्वसाम्याद्रविबिम्बस्य हस्ततलोपमानम्। कमलानां संध्येव स्वादेव रागनिवृत्तिरिति। कमलिनीति। कमलिन्या नलिन्या यः परिमलस्तस्य परिचयात्संबन्धादागता भ्रमरश्रेणिस्तयाकुलितो व्याप्तः कण्ठो यस्य। अतएव हेतुनाह—कालेति। कालपाशैः कृष्णरज्जुभिराकृष्यमाणमिव चक्रवाकमिथुनं द्वन्द्वचरमिथुनं विजघटे विघटयाचकार। दिवसकरेति। दिवसकरबिम्बं सूर्यबिम्बं गगनगमनखेदादिव व्योमसंचरणप्रयासादिव करपुटैः किरणसपुटैः दिवसान्तमा दिनपर्यन्तमापीतो योऽरविन्दमधुरसस्तमिव रक्तातपच्छलेन लोहितप्रकाशमिषेण ववामोद्गिरयांचकार। अस्तावस्थामाह—प्रतीचीति। प्रतीची पश्चिमा तस्याः कर्णपूरे तदेव रक्तोत्पलं तद्रूपे लोकान्तरे क्षेत्रान्तरमुपगते प्राप्ते

---

१ अभिषेकादिकम्. २ स्वशयनीय. ३ सलिलप्रवाहः. ४ दिशम्. ५ अगमत्. ६ पल्लवदललोहितकरेण. ७ दिवसकर. ८ करपुटैर्दिवसान्तम्.

मुकुलितायामम्बरतटाकविकचकमलिन्यां संध्यायाम्, कृष्णागुरुपङ्कपत्रलतास्विव तिमिरलेखासु स्फुरन्तीषु दिशामुखेषु, अलिकुलमलिनेन कुवलयवनेनेव रक्तकमलाकरे तिमिरेणोत्सार्यमाणे संध्यारागे, कमलिनीनिपीतमातपमुन्मूलयितुमन्धकारपल्लवेष्विव प्रविशत्सु रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु शनैःशनैश्च, निशाविलासिनीमुखावतंसपल्लवे गलिते संध्यारागे, दिक्षु विक्षिप्तेषु संध्यादेवतार्चनबलिपिण्डेषु शिखरदेशलग्नतिमिरालम्बनाद्मयूरास्वपि मयूराधिष्ठितास्विव मयूरयष्टिषु, गवाक्षविवरनिलीनेषु प्रासादलक्ष्मीकर्णोत्पलेषु, पारावतेषु, विगतविलासिनीसंवाहननिश्चलैःकाञ्चनपीठासु मूकीभूतघण्टास्वन्तःपुरदोलासु, भवनसहकारशाखावलम्बिपञ्जरेषु विगतालापेषु शुकसारिकानिवहेषु, [1]संगीतविरामविश्रान्तरवासूत्सार्यमाणासु वीणासु युवतिनूपुरशब्दोपशमनिभृतेषु भवनकलहंसेषु, अपनीयमानकर्णशङ्खा-

---

भगवति सावरस्यपारे गमनिष्पादिनि श्रीसूर्ये सति । अथ च संध्यायां समुज्ज्वलितामामुखासं भासायाम् । अथोत्तरं एव कमलिनीसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—अम्बरेति । अम्बरमाकाशम् । स्वच्छत्वनीलत्वसाम्यात् तदेव तटाकः सरस्तस्मिन्विकचा विकसिता कमलिनी नलिनी तस्याम् । अत्रारम्भातिशयो व्यज्यः । पुनः केषु सत्सु । दिशामुखेषु दिग्वदनेषु तिमिरलेखासु भृङ्गावराजिषु स्फुरन्तीषु देदीप्यमानासु । कृष्णत्वसाम्यादाह—कृष्णेति । कृष्णागुरुः श्यामगुरुस्तस्य पङ्कः कर्दमस्तस्य पत्रलतास्विव पत्रभङ्गेष्विव । दिशां मुखं वक्त्रमेव । अतएव तिमिरलेखासु पत्रलतात्वोपवर्णनं युक्तम् । तिमिरेणान्धकारेण संध्याराग उत्सार्यमाणे दूरीक्रियमाणे सति । केनेव । अलिकुलं भ्रमरसमूहस्तेन मलिनेन कृष्णेन कुवलयवनेनेव रक्तकमलाकरे रक्तपद्मसमूहे । तथा च रागतिमिरयोः कुमुदकमलयोर्विरुद्धातिशयवर्णनतदुपमानम् । कमलिनीति । कमलिन्याः पद्मिन्या निपीतमास्वादितमातपं सूर्यालोकमुन्मूलयितुं मूलतोऽपि दूरीकर्तुं रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु शनैः प्रविशत्सु प्रवेशं कुर्वत्सु । कृष्णत्वसाम्यादाह—अन्धेति । अन्धकारपल्लवेष्विव तमोभागेष्विव । एतेन तमसोऽतिशयत्वं सूचितम् । निशेति । निशैव रात्रिरेव विलासिनी स्त्री तस्या मुखमाननं तस्यावतंसपल्लवे शेखरकिसलये संध्यारागे गलिते दूरीभूते सति । दिक्षु पूर्वादिषु संध्यादेवतार्चनार्थं बलिपिण्डेषु विक्षिप्तेषु विकीर्णेषु सत्सु । अर्धजलाञ्जलिरित्यपि बोध्यम् । तमसो नीलत्वात्तदेव मयूरसाम्यमित्याशयेनाह—मयूरेति । शिखरदेशे प्रान्तप्रदेशे लग्नं तिमिरं तमो यास्वेवंविधास्तनात्तदनमयूरालम्बनाश्रितनीलकण्ठास्वपि मयूराधिष्ठितास्विव मयूरयष्टिषु सतीषु । पारावतानां रात्रौ विवरे निवासः प्रसिद्ध इति तदाह—गवाक्षेति । गवाक्षा वातायनास्तेषां विवरेषु छिद्रेषु निलीना गुप्तीभूय स्थितास्तेषु । कृष्णत्वसाम्यादाह—प्रासादेति । प्रासादस्य राजसदनस्य या लक्ष्मीस्तस्याः कर्णोत्पलेषु पारावतेषु कपोतेषु सत्सु । पुनः कासु । अन्तःपुरदोलास्ववरोधप्रेङ्खासु सतीषु । ता विशेषयन्नाह—विगतेति । विगतं दूरीभूतं विलासिनीनां संवाहनमुद्वहनं तेन निश्चलानि स्थिराणि काञ्चनपीठानि सुवर्णफलकानि यासु । मूकीति । मूकीभूता दोलासंबन्धिघण्टास्ता निरस्वरासु शब्दरहितासु । आन्दोलनाभावादिति भावः । तदभावस्तु कस्यचिदारोहणाभावात् । भवनेति । भवनस्य गृहस्य यः सहकारश्चूतस्तस्य शाखावलम्बीनि पञ्जराणि येषां तेषु विगतालापेषु संलापवर्जितेषु । शुकः कीरः, सारिका पीतपादा, तयोर्निवहेषु सत्सु । संगीतेति । संगीतस्य यो विरामोऽवसानं तेन विश्रान्तः स्थितो रवः शब्दो यासां तासूत्सार्यमाणासु दूरीक्रियमाणासु वीणासु वल्लकीषु सतीषु । युवतीति । युवतीनां यानि नूपुराणि पादकटकानि तेषां यः शब्दस्तस्योपशमो निवृत्तिस्तेन निभृतेषु निश्चलेषु भवनकलहंसेषु गृहराजहंसेषु सत्सु । नूपुरशब्दोपशमस्य सजातीयरवशङ्काकारित्वाभावेन तेऽपि सुखेन सुप्ता इति भावः । अपनीति ।

---

१ कमलतल. २ तडाग. ३ दिशा मुखेषु. ४ अलिकुलेन मलिनेषु. ५ तिमिरनिकरेण. ६ अन्धकारकरपल्लवेषु. ७ निशासु. ८ दिक्षु दिक्षु. ९ भवना. १० कल्पपल्लवेष्विव. ११ निश्चलासु. १२ पीठिकासु. १३ घण्टारवासु; घण्टासु. १४ अवलम्बित. १५ संगीतक.

[illegible] मण्डलेषु, प्रदीप्यमानेषु [illegible] [illegible] [illegible], कुसुमामोदेषु [illegible] गृहोद्यानेषु, [illegible] [illegible] [illegible], मणि-दीपिका[illegible] [illegible], विरलितेषु [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible], समारोपितेषु [illegible] [illegible] मकरकेतोः, सु-रतेष्विव [illegible] कर्णे [illegible] [illegible], मुञ्चत्स्विव [illegible] [illegible] मानिनीनां शोकाग्निपुरेषु [illegible], [illegible] [illegible] सूर्यकान्ते-[illegible] [illegible] राजकुलं गत्वा पितुः समीपे मुहूर्तं स्थित्वा दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वभवनम् [illegible] शयनत-लमधिशिश्ये ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । मधुकरेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । प्रदीति । प्रदीप्यमानेषु प्रज्वाल्यमानेषु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रदोषे [illegible] । प्रदीपेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । कुसुमेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गृहोद्यानेषु [illegible] [illegible] । मणिभूमिषु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति । विरलितो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । राजेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]—इत्येति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । निपतितेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सत्सु । समारोपितेति । समारोपितमधिज्यं [illegible] [illegible] येन स तस्मिन् । गृहीतः [illegible] बाणा येन स तस्मिन् । [illegible] इव [illegible] [illegible] मकरकेतौ [illegible] सति । सुरतेति । सुरतं मैथुनं [illegible] [illegible] [illegible] कर्णे [illegible] [illegible] भूषणेषु सत्सु [illegible] । अत्र [illegible] आदर्श्यं दृष्ट्वा च । अत एव [illegible] प्रदर्शयन्नाह—अशेति । [illegible] । मानि-नीति । मानिनीनां शोकविधुरेषु [illegible] हृदयेषु मनस्सु मानाग्नेः प्रज्वलत्सु दह्यमानेषु सत्सु । अत एवाह—सूर्येति । सूर्यकान्ता ये मणयस्तेभ्य इव संक्रान्तः प्रतिबिम्बितोऽनलो वह्निर्येषु । उपसंहरन्नाह—एवंविधे प्रदोषसमये यामिनीमुखसमये प्रवृत्ते सति प्रवृत्ते सति चन्द्रापीडः । प्रज्वलितेति । प्रज्वलितप्रदीपि-कादीपिकाचक्रवालं तदेव परिवारः परिच्छदो यस्यैवंभूतः । चरणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे मुहूर्तं स्थित्वा दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वभवनं शयनतलं शयनीयतलमधिशिश्ये शयनं चक्रे । शयनतलमित्यत्र 'अधिशीङ्स्थासाम्—' इत्यधिकरणे द्वितीया । शयनतलं विशेषयन्नाह—अनेकेति । अनेकेषां रत्नानां मणीनां या प्रभा तया शबलं कर्बुरम् । कृष्णत्वसाम्यादुपमानान्तरमाह—उरगेति । उरगराजः शेषनागस्तस्य म-ण्डलं [illegible] तत्र हृषीकेश इव ।

---

१ मण्डलपिण्डेषु, मण्डलेषु. २ सुरत. ३ कुसुम. ४ विरल. ५ सूर्यमणिम.. ६ ज्वलत्सु. ७ मुहूर्तकम्.

प्रभातायां च निशीथिन्यां समुत्थाय [1]समभ्यनुज्ञातः पित्राभिनवमृगयाकौतुका[2]कृष्यमाणहृदयो भगवत्यनुदित एव सहस्ररश्मावारुह्येन्द्रायुधमग्रतो [3]वालेयप्रमाणाना[4]कर्षयद्भिश्चामीकरशृङ्खलाभिः कौलेयकाञ्जरद्व्याघ्रचर्मशबल[5]वसनकञ्चुकधारिभिरनेकवर्णपट्टचीरिको[6]द्बद्धमौलिभिरुपचितश्मश्रुगहनमुखैरेककर्णावसक्तहेमतालीपुटैरायद्धनिबिडकक्ष्यैरनवरतश्रमोपचितोरुपि[7]ण्डिकैः को[8]दण्डपाणिभिः श्वपोषकैरनवरतकृतकोलाहलैः प्रधावद्भिर्द्विगुणीक्रियमाणमनोत्साहो[9] बहुगजतु[10]रंगपदातिपरिवृतो [11]वनं ययौ । तत्र चा कर्णान्ता[12]कृष्टमुक्तैर्विकचकुवलयपलाशकान्तिभिर्मदकलकलभकुम्भभित्तिभिदुरैश्च नाराचैश्चापट[13]ङ्कारभयचकितवनदेवताधाक्षवीक्षितो वन[14]वराहान्केसरिणः शरभांश्चा[15]मराननेककुरङ्गकांश्च सहस्रशो जघान । अन्यांश्च जीवत एव महाप्राणतया स्फुरतो जग्राह । समारूढे च मध्यमहः सवितरि वनात्[16][illegible]नोत्थितेनेव श्रमस-

---

प्रभातायामिति । प्रभातायां विभातायां निशीथिन्यां रजन्यां च समुत्थायोत्थानं कृत्वा पित्रा जनकेन समभ्यनुज्ञातः प्रदत्तानुज्ञोऽभिनवा प्रत्यग्रा या मृगयाखेटकं तस्य यत्कौतुकमाश्चर्यं तेनाकृष्यमाणं हृदयं यस्य सः । भगवत्यनुदित उदयमप्राप्त एव सहस्ररश्मौ सूर्ये इन्द्रायुधमश्वमारुह्य बहुगजतुरगपदातिपरिवृतो वनं ययावित्यन्वयः । कीदृशो राजकुमारः । **द्विगुणेति** । द्विगुणीक्रियमाणो मनोत्साहो यस्य सः । कैः । श्वपोषकैः कौलेयकरक्षकैः । तानेव विशिनष्टि—**अग्रत इति** । अग्रतः पुरतो वालेयो रासभस्तत्प्रमाणांश्चामीकरशृङ्खलाभिः सुवर्णशृङ्खलाभिः कौलेयकाञ्शुन आकर्षयद्भिराकर्षणं कुर्वद्भिः । **जरदिति** । जरञ्जरीयान्यो व्याघ्रो द्वीपी तस्य चर्म त्वक्तद्वत्तदिव शबलं कर्बुरं यद्वसनं वस्त्रं तस्य यः कञ्चुकोऽङ्गिका तद्धारिभिः । **अनेकेति** । अनेकवर्णा या पट्टचीरिका तयोद्बद्धाः संयता मौलयः केशा यैः । **उपेति** । उपचितानि वर्धितानि यानि श्मश्रूण्यास्यलोमानि तैर्गहनानि संकीर्णानि मुखानि येषां तैः । **एकेति** । एकस्मिन्कर्णेऽवसक्तं क्षिप्तं हेमतालीपुटं यैः । **आयद्धेति** । आयद्धा बद्धा निबिडं दृढं कक्षा मध्यप्रदेशो यैः । **अनवरतेति** । अनवरतं यः श्रमस्तेनोपचिते पुष्टे ऊरुपिण्डिके जङ्घापिण्डिके येषां तैः । पिण्डिका च गुल्फोपरि जानोरधःप्रदेशः । कोदण्डो धनुः पाणौ येषां तैः । **अनवरतेति** । अनवरतं निरन्तरं कृतः कोलाहलो यैः । प्रधावद्भिः शीघ्रं गच्छद्भिः । **तत्रेति** । तत्र तस्मिन्वने सहस्रशोऽनेकशो वनवराहानरण्यक्रोडान्, केसरिणः सिंहान्, शरभानष्टापदान्, चामरांश्चमरीः, अनेककुरङ्गकानसंख्यमृगांश्च जघान हतवानित्यन्वयः । कैः । नाराचैर्लोहनिर्मितैर्बाणैः । 'सर्वलोहो नाराच एषणश्च सः' इति कोशः । अथ नाराचान्विशेषयन्नाह—**कर्णान्तेति** । आकर्णान्तमाश्रवणप्रान्तमाकृष्टा आकर्षिताः पश्चान्मुक्ताः क्षिप्तास्तैः । **मदेति** । मदेन कला मनोहराः । अनेन कलभस्य त्रिंशद्वर्षपर्यन्तदावस्था सूचिता । अतएव कलभशब्दप्रयोगः । एवंविधा ये कलभा हस्तिशावकास्तेषां कुम्भाः शिरसः पिण्डास्त एव भित्तयः कुड्यानि तासां भिदुरैर्भेदकैः । पुनः कैः । भल्लैः कुन्तैः । तानेव विशिनष्टि—**विकचेति** । विकचानि विकस्वराणि यानि कुवलयान्युत्पलानि तेषां पलाशानि पत्राणि तद्वत्कान्तिर्दीप्तिर्येषां तैः । उत्तेजितानां भल्लानामपि तदुपमानम् । **चापेति** । चापस्य धनुषो यष्टङ्कारष्टङ्कारवोऽनुकरणशब्दस्तस्माद्भयं तेन चकिता त्रस्ता या वनदेवता वनाधिष्ठात्र्यस्ताभिरर्धाक्षेण वीक्षितः । **अन्यांश्चेति** । अन्यानेतद्भिन्नाञ्जीवत एव प्राणान्दधत एव स्फुरतो दीप्यमानान्महाप्राणतया महासाहसतया जग्राह गृहीतवान् । **समेति** । अह्नो दिवसस्य मध्यं समारूढे प्राप्ते सवितरि सूर्ये सति वनादरण्यात्कुमारः स्वभवनं स्वगृहमाजगामेत्यग्रिमेणान्वयः । अथ कुमारं विशिनष्टि—**इन्द्रेति** । इन्द्रायुधेनाश्वेनोह्यमानः वहमानः । अश्वं तुरंगमं विशेषयन्नाह—**स्नानेति** । अनवरतं श्रमसलिलानां स्वेदोत्थजलानां ये बिन्दवः

---

१ अभ्यनुज्ञातः. २ अवकृष्यमाण. ३ वालेयदीप्रमाणान्. ४ आकर्षद्भिः. ५ शबलकञ्चुक. ६ अवबद्ध; ऊर्ध्वबद्ध. ७ पिण्डकैः. ८ दण्डपाणिभिः. ९ उत्साहः; गमनोत्साहः. १० पादातिभिः. ११ वनं वनम्. १२ अवकृष्ट. १३ टङ्काररव. १४ वनवराहकेसरिणः. १५ चामराननेकविधः. १६ स्नानोत्थितेन.

लिलबिन्दुवर्षमनवरतमुज्झता मुहुर्मुहुर्दशनविघट्टनैः खणखणायितखरखलीनेन श्रमशिथिलमुखविगलितफेनिलरुधिरलवेन पर्याणपट्टकानुसरणोत्थितफेनराजिना कर्णावतंसीकृतमुकुलकुसुमशबलमलिपटलझङ्कारमुखरं वनगमनचिह्नं पल्लवस्तबकमुद्वहतेन्द्रायुधेनोह्यमानः, मदुद्गतस्वेदतयान्तरार्द्रीकृतमण्डलेन मृगरुधिरलवदातशबलेन वारबाणेन द्विगुणतरमुपजातकान्तिः, अनेकरूपानुसरणसंभ्रमपरिभ्रष्टच्छत्रधरतया छत्रीकृतेन नवपल्लवेन निवार्यमाणातपः, विविधवनलताकुसुमरेणुधूसरो वसन्त इव विग्रहवान्, अश्वखुररजोमलिनललाटाभिव्यक्तश्रमस्वेदलेशः, दूरविच्छिन्नेन पदातिपरिजनेन शून्यीकृतपुरोभागः, प्रजवितुरङ्गमाधिरूढैरल्पावशिष्टैः सह राजपुत्रैः 'एवं मृगपतिः, एवं वराहः, एवं महिषः, एवं शरभः, एवं हरिणः' इति तमेव मृगयावृत्तान्तमुच्चारयन्स्वभवनमाजगाम । उत्तीर्य, च तुरङ्गमात्ससंभ्रमप्रधावितपरिजनोपनीत उपविश्यासने वारबाणमवतार्य, अपनीय चाशेषं तुरङ्गाधिरोहणोचितं वेषपरिग्रहमितस्ततः प्रचलिततालवृन्तपवनापनीयमानश्रमो मुहूर्तं विशश्राम । विश्रम्य च मणिरजत-

---

पृषत्कणोऽस्य वर्षं वृष्टिमुज्झता त्यजता । अतएवाह—स्नानोत्थितेनेवाश्वस्थानन्तरमेव कृताम्बुत्पालनेनेव । मुहुरिति । मुहुर्मुहुर्वारंवारं दशनविघट्टनैर्दन्तघर्षणैः खणखणायितं खणखणेत्याचरितं खरं कठिनं खलीनं मुखयन्त्रं येन । श्रमेति । श्रमेण खेदेन शिथिलं श्लथं यन्मुखं तस्माद्विगलिताः स्रुताः फेनिलाः फेनसहिता रुधिरलवा यस्य स तेन । पर्याणेति । पर्याणं पल्ययनं तस्य पट्टकः पृष्ठपीठं तस्यानुसरणं तस्मा एवंविधोत्थिता फेनराजिः फेनश्रेणिर्यस्य स तेन । कर्णेति । कर्णेऽवतंसीकृतं श्रवणाभरणे कृतम् । मुकुलानि विकचानि यानि कुसुमानि तैः शबलं मिश्रितम् । अलिपटलानि भ्रमरसमूहास्तेषां झङ्कारस्तस्य ध्वनिस्तेन मुखरं वाचालं वनेऽरण्ये यद्गमनं तस्य चिह्नं लक्ष्मैवंविधं पल्लवस्तबकं किसलयगुच्छमुद्वहता धारयता । पुनः कीदृशः । समुद्गतं प्रादुर्भूतं स्वेदस्तस्य भावस्तत्ता तयान्तरार्द्रीकृतं मण्डलं यस्य स तेन । मृगेति । मृगाणां हरिणानां रुधिरलवा रक्तांशास्तेषां दातं तेन शबलेन कर्बुरेणैवंभूतेन वारबाणेन कञ्चुकेन द्विगुणतरमुपजाता कान्तिर्यस्य स । रक्तवर्णो वारबाणेन महती दीप्तिर्भवतीति विचार्यमिदम् । अनेकेति । अनेके ये रूपाः पशवस्तेषामनुसरणं पश्चाद्गमनं तत्र यः संभ्रमस्त्वरा तेन परिभ्रष्टा दूरीभूता ये छत्रधारास्तेषां भावस्तत्ता तया । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः पशौ' इत्यनेकार्थः । छत्रीकृतेनातपत्रीकृतेन नवपल्लवेन प्रत्यग्रकिसलयेन निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतपो यस्य सः । विविधेति । विविधा अनेकप्रकारा या वनलता अरण्यवल्ल्यस्तासां कुसुमरेणुः पुष्परागस्तेन धूसर ईषत्पाण्डुः । वसन्तर्तुर्विग्रहवाञ्शरीरी वसन्त इव इव । अश्वखुरस्य यद्रजस्तेन मलिनं कश्मलं यल्ललाटं तत्राभिव्यक्ताः प्रकटीभूताः [illegible] स्वेदलेशा यस्य सः । दूरविच्छिन्नेन दूरान्तरितेन पदातिपरिजनेन पत्तिपरिच्छदेन शून्यीकृतो रिक्तः पुरोभागोऽग्रभागो यस्य सः । प्रजविनो जवयुक्ता ये तुरङ्गमा अश्वास्तेष्वधिरूढैरारूढैरल्पावशिष्टैः कतिपयै राजपुत्रैर्नृपसुतैः सह । इति तमेव मृगयावृत्तान्तमाखेटकोदन्तमुच्चारयन्नन्योन्यं ब्रुवन् । इतिशब्दः [illegible]—एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मृगपतिः सिंहः, एवं वराहो वनक्रोडः, एवं महिषो लुलायः, एवं [illegible], एवं हरिणो मृगः । स्वभावतीति इति शेषः । अन्ययन्तु प्रागेवोक्तः । स्वभवनगमनानन्तरं च तुरङ्गमादश्वादुत्तीर्यावतीर्य कृत्वा ससंभ्रमं सवेगं प्रधावितो यः परिजनः परिच्छदस्तेनोपनीत आनीत आसने विष्टरे उपविश्योपविष्टः कृत्वा वारबाणं कञ्चुकमवतार्य तस्यापनयनं कृत्वा तुरङ्गाधिरोहणोचितमशेषं समग्रं वेषपरिग्रहमपनीय दूरीकृत्य । इतस्ततः प्रचलितं यत्तालवृन्तं व्यजनं तस्य यः पवनो वायुस्तेनापनीयमानो दूरीक्रियमाणः श्रमः क्लमो यस्य स तथा मुहूर्तं घटिकाद्वयं विशश्राम विश्रामं चकार । विश्रम्य चेति ।

---

१ खणखणायितेन. २ शिथिल. ३ अनुमार्गोत्थितः. ४ मधुपमुखरम्. ५ अन्तरान्तरा. ६ कर्णनिग. ७ अनुसार. ८ इतस्ततः. ९ वनकोटेन. १० वनेन. ११ वनमहिष. १२ अवतीर्य. १३ समुपविश्य. १४ तुरङ्गम.

मणिकलशशतसनाथामन्तर्विन्यस्तकाञ्चनपीठां स्नानभूमिमगात्। निर्वर्तिताभिषेकव्यापारस्य च विविक्तमज्जनपरिमृष्टवपुषः स्वच्छदुकूलपल्लवाकलितमौलेर्गृहीतवाससः कृतदेवार्चनस्याङ्गरागभूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महाप्रतीहाराधिष्ठिता राजकुलपरिचारिकाः कुलवर्धनासनाथाश्च विलासवतीदास्यः सर्वान्तःपुरप्रेषिताश्चान्तःपुरपरिचारिकाः पटलकविनिहितानि विविधान्याभरणानि माल्यान्यङ्गरागान्वासांसि चादाय पुरतस्तस्योपतस्थुरुपनिन्युश्च। यथाक्रममादाय च ताभ्यः प्रथमं स्वयमुपलिप्य वैशम्पायनमुपरचिताङ्गरागो दत्त्वा च समीपवर्तिभ्यो यथार्हमाभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि विविधमणिभाजनसहस्रसारं शारदमम्बरतलमिव स्फुरिततारागणमाहारमण्डपमगच्छत्। तत्र च द्विगुणितकुथासनोपविष्टः समीपोपविष्टेन तद्गुणोपवर्णनपरेण वैशम्पायनेन यथार्हं भूमिभागोपवेशितेन राजपुत्रलोकेन 'इदमस्मै दीयताम्, इदमस्मै दीयताम्' इति प्रसादविशेषदर्शनसंवर्धितसेवारसेन च सहाहारविधिमकरोत्। उपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मिन्मुहूर्तमिव स्थित्वेन्द्रायुधसमीपमगमत्।

निधानं गृहीत्वा। **मणीति**। मणयश्चन्द्रकान्तादयः, रजतं रौप्यम्, कनकं सुवर्णम्, एतेषां यत्कलशशतं कुम्भशतं तेन सनाथां सहिताम्। अन्तर्मध्ये विन्यस्तं स्थापितं काञ्चनपीठं स्वर्णपीठं यस्यामेवंभूतां स्नानभूमिमगादगमत्। **निर्वर्तितेति**। निर्वर्तितो निष्पादितोऽभिषेकव्यापारो यस्य स तस्य। विविक्ते विजने यत्स्नानं मज्जनं तेन परिमृष्टं शुचीकृतं वपुर्येन स तस्य। **स्वच्छेति**। स्वच्छो निर्मलो यो दुकूलपल्लवस्तेनाकलितो वेष्टितो मौलिः शिरो यस्य स तस्य। गृहीतं स्वीकृतं वासो वस्त्रं येन स तथा तस्य। कृतं देवार्चनं देवपूजा येन स तस्य। अङ्गरागभूमौ विलेपनभूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा तारापीडेन विसर्जिता विसृष्टा महाप्रतीहारेण महाद्वारपालकेनाधिष्ठिता आश्रिता राजकुलपरिचारिका नृपकुलसेवाकारिण्यः कुलवर्धना प्रगल्भा दासी तया सनाथाः सहिता विलासवती कुमारजननी तस्या दास्यः कुटहारिकाः (?)। **सर्वान्तःपुरप्रेषिता इति**। सर्वं यदन्तःपुरं तेन प्रेषिता अन्तःपुरपरिचारिकाश्चावरोधसेवाविधायिन्यः पटलकं वंशेरिका तस्यां विनिहितानि स्थापितानि विविधानि विचित्राण्याभरणानि भूषणानि, माल्यानि पुष्पदामानि, अङ्गरागान्विलेपनानि, वासांसि वस्त्राण्यादाय गृहीत्वा तस्य चन्द्रापीडस्य पुरतोऽग्रत उपतस्थुः स्थिता बभूवुः। उपनिन्युश्च। आनीतं वस्तु-पदैकमानासुरित्यर्थः। **यथेति**। यथाक्रममनुक्रमेण ताभ्योऽन्तःपुरपरिचारिकाभ्यस्तद्वस्त्वादाय गृहीत्वा प्रथममादौ वैशम्पायनमनुपलिप्य पश्चात्स्वयमुपरचितः कृतोऽङ्गरागो येनैवंभूत आहारमण्डपं भोजनमण्डपमगच्छदित्यन्वयः। किं कृत्वा। यथार्हं यथायोग्यमाभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि समीपवर्तिभ्यः पार्श्वस्थायिभ्यो दत्त्वा वितीर्य। भोजनमण्डपं विशेषयन्नाह—**विविधेति**। विविधानि विचित्राणि यानि मणिभाजनानि रत्नपात्राणि तेषां सहस्रं तेन सारं प्रधानम्। भाजनानां वर्तुलत्वादिसाम्यादुपमानान्तरमाह—**शारदेति**। स्फुरिततारागणं शारदमम्बरतलमिव। **तत्र चेति**। तत्र तस्मिन्मण्डप आहारविधिं भोजनविधिमकरोदित्यन्वयः। द्विगुणितं परावर्तितं यत्कुथासनं तत्रोपविष्टः। **समीपेति**। समीपं पार्श्वं तत्रोपविष्टेन स्थितेन। **तदिति**। तस्य तारापीडस्य ये गुणाः शौर्यादयस्तेषामुपवर्णनं श्लाघनं तत्र परेणासक्तेन वैशम्पायनेन यथार्हं यथायोग्यम्। **भूमिभागेति**। यस्य योचिता योग्या भूस्तस्यामुपवेशितेन स्थापितेन। राजपुत्रलोकस्य विशेषणम्। राजपुत्रलोकेन 'अस्मा इदं दीयताम्, अस्मा इदं दीयताम्' इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रसादः प्रसन्नता तस्य विशेष आधिक्यं तस्य दर्शनं प्रकटीकरणं तेन संवर्धितो वृद्धिं प्रापितः सेवारसः सपर्यास्वादो यस्य स तेन। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। भोजनानन्तरमुपस्पृश्याचमनं कृत्वा गृहीतं ताम्बूलं नागवल्लीदलं येन सः। तस्मिन्-

---

१ निर्वर्तित. २ आकुलित. ३ गृहीतधौतवाससः. ४ देवता. ५ परिचारिकाः. ६ माल्याङ्गरागान्. ७ उपनिन्युश्चोपनीतानि च. ८ रचित. ९ शाराम्बर. १० द्विगुणीकृत. ११ वर्णन. १२ वैशम्पायनेन सह. १३ यथार्हं १४ सह राज. १५ दीयताम्. १६ तस्मै. १७ दीयताम्. १८ विशेषसंवर्धितसेवारसेनाहार. १९ अगात्.

नीता । सा मया विगतनाथा राजदुहितेति च समुपजातस्नेहया दुहितृनिर्विशेषमियन्तं कालमनुलालिता संवर्धिता च । तदियमिदानीमुचिता भवतस्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीति कृत्वा मया प्रेषिता । न चास्यामायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम् । बालेव लालनीया । स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया । शिष्येव द्रष्टव्या । सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्वभ्यन्तरीकरणीया । दीर्घकालसंवर्धितस्नेहतया स्वसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे । महाभिजनराजवंशप्रसूता चार्हतीयमेवंविधानि कर्माणि । नियतं स्वयमेवेयमतिविनीततया कतिपयैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति केवलमतिचिरकालोपचिता बलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्याम् । अविदितशीलाभ्यासाः कुमार इति संदिश्यते । सर्वथा तथा कल्याणिना प्रयतितव्यं यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवति' इत्यभिधाय विरतवचसि कैलासे कृताभिजातप्रणामां पत्रलेखामनिमिषलोचनं सुचिरमालोक्य चन्द्रापीडः 'यथाज्ञापयत्यम्बा' एवमुक्त्वा कञ्चुकिनं प्रेषयामास । पत्रलेखा तु ततःप्रभृति दर्शनेनैव समुपजातसेवारसा न दिवा न रात्रौ न सुप्तस्य नासीनस्य नोत्थितस्य न भ्रमतो न राजकुलगतस्य छायेव राजसूनोः पार्श्वं मुमोच । चन्द्रापीडस्यापि तस्यां दर्शनादारभ्य प्रति-

---

स्यासां मध्यमुपनीता प्रापिता सती सा मया विगतनाथा राजदुहितेति कृत्वा समुपजातः समुत्पन्नः स्नेहो यस्या मेवंविधा मया सा पत्रलेखा दुहितृनिर्विशेषं दुहिता पुत्री तस्याः सकाशान्निर्गतो विशेषोऽस्यां यथा स्यादेवमियन्तं कालमेतावत्पर्यन्तमुपलालिता पालिता संवर्धिता च वृद्धिं प्रापिता च । तदिति हेत्वर्थे । इदानीं साम्प्रतमियमुचिता योग्या भवतस्तव ताम्बूलस्य करङ्कः स्थगी तद्वाहिनीति कृत्वा मया प्रेषिता । न चेति । अस्यां पत्रलेखायामायुष्मता भवता परिजने परिच्छदे सामान्या साधारणा दृष्टिर्यस्यैवंविधेन त्वया न च भवितव्यम् । बालेव बालिकेव लालनीया पालनीया । स्वस्य चित्तवृत्तिर्मनोवृत्तिस्तद्वदिव चापलेभ्योऽनवस्थितिभ्यो निवारणीया वर्जनीया । शिष्या शिष्यिणी सेव द्रष्टव्या विलोकनीया । सुहृदिव मित्रमिव सर्वविश्रम्भेषु समग्रविश्वासस्थानेष्वभ्यन्तरा मध्यवर्तिनी करणीया कार्या । दीर्घकालेन संवर्धितो वृद्धिं प्राप्तो यः स्नेहः प्रीतिस्तस्य भावस्तत्ता तया स्वसुतायामिव निजपुत्र्यामिवास्यां मे मम हृदयं चेतोऽस्ति । महानभिजनः कुलं यस्मिन्नेवंभूतो यो राजवंशस्तत्र प्रसूतोत्पन्नैवंविधानि कर्माणि ताम्बूलकरङ्कधारणप्रभृतीनीयमेवार्हति योग्या । नियतमिति । नियतं निश्चितमियं स्वयमेवातिविनीततयातिविनयवत्तया कतिपयैरेव कियद्भिरेव दिवसैः कुमारं त्वामाराधयिष्यति स्ववशीकरिष्यति । केवलं परमस्यामतिचिरकालेन भूयसानेहसोपचिता पुष्टिं प्राप्ता मे मम बलवती प्रेमप्रवृत्तिः स्नेहप्रवृत्तिः । यस्मा अविदितमज्ञातं शीलं येनैवंविधः कुमार इति संदिश्यते कथ्यते । सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण तथा कल्याणिना श्रेयोवता प्रयतितव्यं प्रयत्नः कर्तव्यः । यथातिचिरं चिरकालं यावत् । ते तवोचिता योग्येयं परिचारिका भवतीत्यभिधायेत्युक्त्वा विरतवचस्युपरतवचने कैलासे सति कृतोऽभिजातः कुलीनलक्षणः प्रणामो यया तां पत्रलेखामनिमिषलोचनं यथा स्यात्तथा सुचिरं चिरकालमालोक्य निरीक्ष्य चन्द्रापीडो यथाज्ञापयत्यादेशं ददात्यम्बा मातेत्येवमुक्त्वा कञ्चुकिनं प्रेषयामास विसर्जितवान् । [illegible] पुनरर्थे । पत्रलेखा तत प्रभृति तद्दिनादारभ्य दर्शनेनैव तदवलोकनेनैव समुपजातः समुत्पन्नः सेवायां रसो यस्याः सा । न दिवेति । न दिवा दिवसे, न रात्रौ त्रियामायाम्, न सुप्तस्य शयनं कुर्वत, नासीनस्योपविष्टस्य, नोत्थितस्योत्थानं कृतवतः, न भ्रमत इतस्ततो गच्छतः, न राजकुलगतस्य छायेव स्वप्रतिबिम्बमिव राजसूनोश्चन्द्रापीडस्य पार्श्वं मुमोचेत्यस्य सर्वनकारेणान्वयः । चन्द्रापीडस्यापि तस्यां पत्रलेखायां

---

१ इति समुपजात-. २ करण्ड-. ३ इति मया. ४ सन्देष्टव्या. ५ विश्वासेषु. ६ बल्वानस्या पक्षपातो महा. ७ एवंविधानि नियतम्. ८ नियत च. ९ अभिविनीत. १० भवतीत्यभिधाय. ११ अभिधाय. १२ लोचनः. १३ दर्शनम्.

क्षणमनुपचीयमाना महती प्रीतिरासीत् । अभ्यधिकं च प्रतिदिनमस्य प्रसादमकरोत् । आत्महृदयादव्यतिरिक्तामिव चैनां सर्वविस्रम्भेष्वमन्यत ।

एवं समतिक्रामत्सु दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः प्रतीहारानुपकरणसंभारसंग्रहार्थमादिदेश । समुपस्थितयौवराज्याभिषेकं च तं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छन्कर्तुं शुकनासः सविस्तरमुवाच—'तात चन्द्रापीड, विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम् । अशिशिरोपचारहार्योऽतितीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा । सततममूलमन्त्रगम्यो विषमो विषयविषास्वादमोहः । नित्यमस्नानशौचबध्यो रागमलावलेपः । अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसंनिपातनिद्रा भवतीति विस्तरेणा-

---

दर्शनादारभ्यावलोकनप्रभृति प्रतिक्षणं क्षणं क्षणं प्रत्युपचीयमाना हृदि प्राप्यमाणा महती प्रीतिर्हार्दं स्नेहः प्रादुरभूत् । अस्य प्रतिदिनं प्रत्यहमभ्यधिकमधिकाधिकं प्रसादं तदनुग्रहलक्षणमकरोत् । सर्वविश्रम्भेषु समस्तविश्वासस्थलेष्वेनां पत्रलेखामात्महृदयादव्यतिरिक्तामिव स्वान्तादभिन्नामिवामन्यत ज्ञातवान् ।

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण समतिक्रामत्सु गच्छत्सु दिवसेषु राजा तारापीडश्चन्द्रापीडस्य यौवराज्ये योऽभिषेकस्तं चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः प्रतीहारान्द्वारपालानुपकरणस्य सामग्र्याः संभारः समूहस्तस्य संग्रहार्थमेकत्रकरणार्थमादिदेश आज्ञां दत्तवान् । **समिति** । समुपस्थितः संजातो यौवराज्याभिषेको यस्य स तम् । कदाचित्कस्मिंश्चित्समये दर्शनार्थमवलोकनार्थमागतं प्राप्तमारूढविनयमपि संप्राप्तविनयमपि । किंचि-द्विशेषाभिप्रायः । विनीततरं विनम्रतरमिच्छन्वाञ्छञ्छुकनासः सविस्तरं सप्रपञ्चमुवाचाब्रवीत् । तदेवाह—तातेति संबोधनम् । हे पुत्र चन्द्रापीड, ते तवाल्पमपि स्तोकमप्युपदेष्टव्यं वक्तव्यं नास्ति । तत्र हेतुमाह—**अधीतेति** । अधीतानि पठितानि सर्वशास्त्राणि येन स तथा तस्य । सर्वपदेन नीतिशास्त्रस्यापि परिग्रहः । अधीतशास्त्रेऽपि तदर्थविज्ञानाभावादुपदेष्टव्यमस्तीत्यत आह—**विदितेति** । विदितं ज्ञातं वेदितव्यं शास्त्राभिप्रायो येन तस्य । आवश्यकमुपदेष्टव्यमाह—**केवलं चेति** । परं निसर्गत एव स्वभावत एवाभानुभेद्यमसूर्योच्छेद्यम् । **अरत्नेति** । न रत्नानां मणीनामालोकेनोच्छेद्यं दूरीकर्तुं योग्यम् । **अप्रदीपेति** । न प्रदीपप्रभया दह-नकान्त्यापनेयं दूरीकरणीयम् । **अतीति** । अतिशयेन निरवधिकतया गहनमलब्धमध्यं यौवनं तारुण्यं ततः प्रभव उत्पत्तिर्यस्यैवंविधं तमोऽज्ञानम् । द्वितीयो लक्ष्मीमदो द्रव्यमदः । **अपरीति** । न विद्यते परिणामे-नोपशमो यस्य सः । अयं भावः—परिणामेनोपशमः ओषध्यादिषु प्रसिद्धः । विपरीतमत्र यतः परिणामेऽपि मोहमदः । दारुणो भयावहः । कष्टं दुःखमनन्तरं तृतीयमैश्वर्यमेव तिमिरमन्धकारं तेनान्धत्वं गताक्षत्वम् । **अनञ्जनेति** । अञ्जनवर्तिविहितापि सिद्धाञ्जनवर्तिस्तया तिमिरान्धत्वं विनश्यति । तदुक्तम्—'अन्धकारे महाघोरे राज्ञैः पश्यति पुत्रकम्' इति । परं वाञ्जनवर्त्यापि न साध्यम् । न निवर्तयितुं शक्यमिति भावः । **अशिशिरेति** । न शिशिरैः शीतलैरुपचारैश्चन्दनादिभिर्हार्यः परिहर्तुं योग्यः अत्यन्तमतिशयेन तीव्रः कठिनो दर्पोऽभिमानः स एव दाहज्वरस्तस्योष्मा घर्मः । **सततेति** । सततं निरन्तरं मूलमन्त्रागम्यो निवर्तयि-तुमशक्यः । मूलमन्त्रेत्युपलक्षणम् । तेन मणिमधुकरादिविषोत्तारणहेतूनां सर्वेषामपि संग्रहः । विषमः कठिनो विषयाः स्रक्चन्दनादय एव विषं गरलं तस्यास्वादो भक्षणं तत्कार्यो मोहो मूर्छा । **नित्यमिति** । नित्यं सर्वदा स्नानमञ्जनं, शौचं शुचिक्रिया, ताभ्यां न बध्यो न विनाश्य एवंविधो रागो विषयाभिलाषः स एव मलः पङ्कस्तस्यावलेपः संसर्गः । **अजस्रमिति** । अजस्रं निरन्तरं न विद्यते क्षपावसाने रात्र्यन्ते प्रबोधो विनिद्रत्वं

---

१ मर्दोदिवसमन्व. २ वेगुच्चिदिवसेषु ३ उपकर. ४ कर्तुम्. ५ वेदव्य. ६ तु. ७ मध्यदम्. ८ प्रयत्नहार्योऽ. ९ मूल. १० दक्षा.. ११ वध्यो वदवान्. वन्ध्यो वदवान्. १२ ह्रस्व., १३ अभिधोयते.

नोद्वेगकरः प्रजागरः, । विशेषेण राज्ञाम्। विरला हि तेषामुपदेष्टारः। प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात्। उद्दामदर्पश्वयथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति। शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून्। अहंकारदाहज्वरमूर्च्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः, अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि, राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः। आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम्। इयं हि खड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात्पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदम्, कौस्तुभमणेर्नैष्ठुर्यम्, इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोद-

---

उद्योतः। न उद्वेगकरो न संतापजनकः प्रजागरो जागरणम्। केवलं सर्वैरुपदेश इत्यत आह—**विशेषेणेति**। राज्ञां भूभुजामयमुपदेशो विशेषेणाधिक्येन प्रदातव्य इति भावः। राज्ञामनेक उपदेष्टारः किं तवोपदेशेनेत्यत आह—**विरलेति**। हि निश्चितम्। तेषां राज्ञामुपदेष्टार उपदेशप्रदातारो विरलाः स्तोकाः। यतो राज्ञामुपदेशसमर्थोऽप्युत्कृष्टो विवक्षितोऽस्मदादिः, न त्वन्यो जनः। तदेव प्रदर्शयन्नाह—**प्रतिशब्दक इवेति**। जनो लोको भयाद्भीते राजवचनं नृपवचोऽनुगच्छति नृपवचनानुगो भवति। न तु प्रत्युत्तरं दातुं समर्थ इति भावः। क इव, प्रतिशब्दक इव प्रतिध्वनिरिव। यथा सोऽपि मूलशब्दमात्मनैवानुगच्छति। केचित्तूपदेशमपि नेच्छन्तीत्यत आह—**उद्दामेति**। उद्दाम उत्कटो दर्पोऽहंकारो येषां ते च। श्वयथु यथा स्यात्तथा स्थगितान्याच्छादितानि श्रवणविवराणि कर्णच्छिद्राणि येषां ते च। द्वौ चकारावेककालं सूचयतः। एवंविधा राजान उपदिश्यमानमपि कथ्यमानमपि हितोपदेशमपि न शृण्वन्ति नाकर्णयन्ति। कदाचिच्छृण्वन्तोऽप्याकर्णयन्तोऽपि गजो हस्ती तस्य यन्निमीलितं नेत्रसंकोचस्तद्वन्निमीलितेनावधीरयन्तोऽनादरं कुर्वन्तः। हितोपदेशदायिनः शिक्षाकथकान्गुरून्खेदयन्ति। दुःखं प्रापयन्तीत्यर्थः। अथ नृपस्वभावं प्रदर्शयन्नाह—**राजेति**। हि निश्चितम्। एतादृशी राजप्रकृती राज्ञां स्वभावो विह्वला व्याकुला। **अहमिति**। अहंकार एव दाहज्वरस्तीव्रतापस्तद्धेतुका या मूर्च्छा मोहस्तया अन्धकारितान्धकार इवाचरिता। धनराज्यलक्ष्म्याः स्वरूपं प्रदर्शयन्नाह—**अलीकेति**। अलीकोऽवास्तवो योऽभिमानोऽहंकार उन्मादश्च तावुभौ कुर्वन्तीति तान्येवंविधानि धनानि द्रव्याणि। **राज्यमिति**। राज्यमेव विषं गरलं तस्माद्यो विकारो विकृतिस्तेन कृत्वा तन्द्रालस्यं तत्प्रदा राजलक्ष्मी राज्यश्रीः। नेदं पूर्वोक्तमसत्यं किंतु सत्यमेवेत्याह—**आलोकयत्विति**। कल्याणे मङ्गलेऽभिनिवेश आग्रहो यस्यैवंभूतस्त्वं तावदादौ लक्ष्मीमेव प्रथममालोकयतु विचारयतु। लक्ष्मीदोषानाह—**इयमिति**। हि निश्चितम्। इयं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना खड्गानां कौक्षेयकाणां यन्मण्डलं समूहस्तदेव कृष्णत्वसाम्यादुत्पलवनं तत्र विभ्रमोऽवस्थितिस्तस्मिन्भ्रमरत्वसाम्याद्भ्रमरी मधुकरी लक्ष्मीः। पुनर्दृष्टान्तरं प्रदर्शयन्नाह—**क्षीरेति**। यदा कश्चिद्दूरदेशान्तरं गन्तुमीहते तदासौ च सहवासिस्मृतिहेतोस्तदीयं किंचिद्वस्त्वादायैव गच्छति, तथेयमपि सहवासमन्तितो यः परिचयः संबन्धविशेषस्तद्वशात्सहवासिपारिजातादीनामित्येतानि वस्तूनि गृहीत्वादायैव क्षीरसागरा- [illegible]। कीदृशानि। विरहः सहवासिभिरसंबन्धस्तस्मिन्विनोदचिह्नानि चित्तालम्बनलक्षणानि। एतानि कानीत्यपेक्षायामाह—**पारीति**। पारिजातपल्लवेभ्यो मन्दारकिसलयेभ्यो रागं विषयलिप्सामारक्तत्वं च। इन्दुशकलाच्चन्द्रलेखादेकान्तवक्रतां कुटिलतां प्रातिकूल्यं च। उच्चैःश्रवस इन्द्राश्वाच्चञ्चलतां चित्तास्थैर्यं चापल्यं च। कालकूटात्कालकूटनाम्नो विषान्मोहनशक्तिं मूर्च्छोत्पादकशक्तिमन्यवशीकरणशक्तिं च। मदिरायाः कादम्बर्या मदमुन्मादमनुन्मोहममेदलक्षणं च। कौस्तुभमणेर्नैष्ठुर्यं काठिन्यं निर्दयत्वं चेति। अथ लक्ष्म्याः स्व-

---

१ तु राज्ञाम्. २ एव ३ दर्पश्वयथुस्थगित, दर्पाश्वयथुस्थगित ४ उपदिश्यम्. ५ अवधारयन्त ६ विषविकारतन्द्री, विषतन्द्री, विषयविकारतन्द्रा. ७ राज्यलक्ष्मी. ८ शुभदर्शन ९ विभ्रम १० अतिनैष्ठुर्यम्.

स्थितापि पूर्वमप्येषोद्गता । न ह्येवंविधमपरिचितमिह जगति किंचिदस्ति यथेयमनार्या । लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुणसंदाननिस्पन्दीकृतापि नश्यति । उद्दामदर्पभटसहस्रोल्लासितासिलतापञ्जरविधृताप्यपक्रामति । मदजलदुर्दिनान्धकारगजघटितघनघटापरिपालितापि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुरुध्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं पालयति । न सत्यमनुबुध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढमन्दरपरिवर्तावर्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनीसंचरणव्यतिकरलग्ननलिननालकण्टकेव न क्वचिदपि निर्भरमाबध्नाति पदम् । अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्डमधुपानमत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति । वि-

---

स्थितापि सतो नितरां दुर्वृत्ताद्—नहीति । इह जगत्येवंविधमपरिचितं किंचिदस्ति । किंचिदस्ति यथेयमनार्याऽशिष्टा वर्तते । एतदेव प्रपञ्चयन्नाह—लब्धेति । लब्धापि महता क्लेशेन प्राप्तापि दुःखेन खलु परिपाल्यते परिपालनविषयीक्रियते । दृढं गाढं गुणाः सौन्दर्यादयस्तद्रूपं यद्दामबन्धनं तेन निस्पन्दीकृतापि निश्चलीकृतापि नश्यति प्रपलायते । **उद्दामेति** । उद्दाम उत्कटो दर्पोऽहंकारो येषामेवंभूता ये भटा योद्धारस्तेषां सहस्रं तेन उल्लासिता ऊर्ध्वीकृता या असिलतास्ता एव पञ्जरं तत्र विधृतापि स्थापितापि अपक्रामत्यपसरति । **मदेति** । मदजलं दानवारि तदेव श्यामत्वगाम्भीर्याद्दुर्दिनान्धकारस्तद्युक्ता ये गजा हस्तिनस्तैर्घटिता निष्पादिता या घना निबिडा घटा समूहस्तया परिपालितापि रक्षितापि प्रपलायते पलायनं करोति । **नेति** । परिचयं संस्तवं न रक्षति न पालयति । **नेति** । अभिजनं कुलं नेक्षते नावलोकयति । **नेति** । रूपं सौन्दर्यं न आलोकयते नावलोकयति । **नेति** । कुलक्रमं कुलपरिपाटीं नानुवर्तते नानुगच्छति । **नेति** । शीलमाचारं न पश्यति नावलोकयति । **नेति** । वैदग्ध्यं पाण्डित्यं न गणयति न विचारयति । **नेति** । श्रुतं शास्त्रं नाकर्णयति न शृणोति । **नेति** । धर्मं सुकृतं नानुरुध्यते धर्मानुरोधेनैव न प्रवर्तते । अधर्मवतामपि गृहे तद्दर्शनात् । **नेति** । त्यागं दानं प्रति नाद्रियते नादरं करोति । कृपणसद्मन्यपि दर्शनात् । **नेति** । विशेषज्ञतां विशेषेण सर्वार्थवेदितां न विचारयति न विचारणां करोति । अत एव विद्वांसो दारिद्र्योपद्रुताः स्युरिति प्रसिद्धिः । **नेति** । आचारं शिष्टानुचरितं मार्गं न पालयति न रक्षति । लक्ष्मीवतोऽपि प्रायः शिष्टाचरणादर्शनात् । **नेति** । सत्यमवितथं नानुबुध्यते न जानाति । असत्यवतोऽपि गृहे बाहुल्येन दर्शनात् । **नेति** । लक्षणं यवतिलकादि सामुद्रिकशास्त्रप्रतिपादितं न प्रमाणीकरोति । लक्षणसत्त्वेऽपि तस्या अभावदर्शनात् । **गन्धर्वेति** । गन्धर्वनगरलेखा हरिश्चन्द्रपुरमिति यस्याः प्रसिद्धिः । असद्वस्तुभ्रमो वा । तद्वदेव पश्यत एवावलोकयत एव पुरुषस्य नश्यति विनश्यति । **अद्यापीति** । अद्यापि इदानीमप्यारूढः प्राप्तो यो मन्दरेण मेरुणा परिवर्तः परिभ्रमस्तज्जनितो य आवर्तः पयसां भ्रमस्तस्माद्या भ्रान्तिर्भ्रमिस्तज्जनितः संस्कारो वेगाख्यो यस्या एवंविधेव परिभ्रमति परिभ्रमणं करोति । **क्वचिदपीति** । क्वापि स्थले निर्भरं निश्चलं पदं नाबध्नाति न निदधाति । अतएवोत्प्रेक्षते—लक्ष्म्याः कमलवासस्य प्रसिद्धत्वात्कमलिनीषु संचरणव्यतिकरः संबन्धस्तेन लग्ना नलिननालकण्टका यस्याः सैवंविधेव । यथा भग्नकण्टका भूमौ निश्चलपदं न धत्ते तथेयमपीत्यर्थः । अतिप्रयत्नेनातिप्रयासेन विधृतापि स्थिरीकृतापि परमेश्वरगृहेषूत्कृष्टेश्वरसद्मसु परिस्खलति स्खलनं प्राप्नोति । विविधा ये गन्धगजा गन्धेभास्तेषां गण्डाः कटास्तेषां मधु मदजलस्य पानमास्वादस्तेन मत्तेव क्षीबेव । ननु परमेश्वरगृहे गजालिष्ठ-

---

१ इव. २ अपरमपरिचितम्. ३ किंचिन्नास्ति. ४ अनार्या दुःखेन लभ्यते लब्धापि. ५ गुणपाश. ६ उल्लसित. ७ गन्धगज. ८ घटाटोप. ९ आलोकयति. १० अवबुध्यते. ११ गन्धर्वलेखेव. १२ भ्रमति. १३ संचार. १४ कण्टकक्षतेव; कण्टकेनेव. १५ क्वचिन्निर्भरम्.

मरूपत्वमिव गृहीतुमभिनवां नागगणमूर्तिम्, अमनयमहत्वा च दिवसान्तकमलमिव समुप-चितमूलदण्डकोशमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम्, लतेव विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यपि तरंगबुद्बुदचञ्चला, दिवसकरगतिरिव प्रकटितविविधसंक्रान्तिः, पातालगुहेव तमोबहुला, हिडिम्बेव भीमसाहसैकहार्यहृदया, प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी, दुष्टपिशाचीव दर्शितानेकपुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति । सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति । जनं गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति । उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते । सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति । अभिजातमहिमिव लङ्घयति । शूरं कण्टकमिव परिहरति । दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति । विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति । मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति ।

न्तीति कृत्वा तन्मधुपानमत्तायाः स्खलनं भवतु परं साधुगृहेष्वारिस्खलिना पुनो न तिष्ठतीत्यत आह—पारुष्यमिति । पारुष्यं कुरत्वमिवोपशिक्षितुमभ्यसितुमसिधारासु खड्गधारासु निवसति निवासं करोति । यतोऽसिधारासु क्रौर्यशिक्षणं कृतं सा कूरा साधुगृहेषु कथं तिष्ठतीति भावः । विश्वं प्रसिद्धं यस्मिन्करे तत् । अथवा विश्वेन दृश्यते निरूप्यते यद्रूपं तद्विश्वरूपं तस्य भावस्तत्त्वं तदिव ग्रहीतुं नारायणमूर्तिं जलदेवतारी-माश्रिताधिगता । अप्रत्ययेति । अप्रत्ययोऽविश्वासो बहुलो यस्यामेवंभूता सती । दिवसान्ते यथा कमलं स्वाश्रयं मुञ्चति यथा स्वाश्रयीभूतं भूभुजमपि । तत्रोभयोः साम्यमाह—समिति । सम्यक्प्रकारेणोपचिता-नि वृद्धिं प्राप्तानि । अथ च समुपचितं वर्धमानं मूलं मित्रादिमूलकन्दः, दण्डो नालम्, कोशः कमलाभ्य-न्तरम्, मण्डलं पारिमाण्डल्यम्, एतानि यस्येति विग्रहः । दण्डः करः, कोशो भाण्डागारः, मण्डलं देशो यस्य । 'मण्डलं द्वादशराजकम्' इत्येकस्य । 'विजिगीषुरुदासीनो मध्यमश्चेति राजकम् । गुणानां त्रितयं ह्यत्र जगुः प्रकृतिमण्डलम् । पार्ष्णिराक्रन्द आसार' इत्यपि । 'तदेतं शक्रमित्यारिभेरा द्वादश इष्यते । मण्डलं द्वादशराजकम्' इत्यन्ये । लता वल्ली सेव विटाः भाण्डादयस्तानाप्नोतीति विटपाः । विटपा एव विटपकाः स्वार्थे कप्रत्ययः । पक्षे विटपा वृक्षाः । विटपानध्यारोहत्याश्रयणं करोति । गङ्गा स्वर्धुनी सेव वसु द्रव्यं तज्जन-न्यपि तरंगा भङ्गाः बुद्बुदाः स्थासकास्तद्वच्चला चपला । पक्षे वसोर्भीष्मस्य तरंगबुद्बुदाभ्यां चाञ्चल्यवती च । दिवसकरः सूर्यस्तस्य या गतिर्गमनं सेव प्रकटिताविष्कृता विविधानेकप्रकारा संक्रान्तिर्वल्लभेष्वासंबन्धो यया सा । पक्षे राशिषु सूर्यसंबन्धः । पातालं वडवामुखं तस्य गुहा कन्दरा सेव तमोगुणलेन बहुला दृढा । पक्षे तमोऽन्धकारः हिडम्बेव घटोत्कचप्रसूरिव भीमसाहसेनातिकठिनकर्मणैकमद्वितीयं हार्यं हृदयं यस्याः । पक्षे भीमस्य वृकोदरस्य यः साहसगुणः । प्रावृडिति । प्रावृड्वर्षाकालः सेवाचिरा स्वल्पकालीना या द्युति प्रकाशस्त-त्कारिणी । पक्षेऽचिरद्युतिर्विद्युत् । दुष्टेति । दुष्टा क्रूरा या पिशाची राक्षसी सेव दर्शित. प्रकटीकृतोऽनेकपु-रुषाणामुच्छ्रायोऽभ्युन्नतिर्यया सा । पक्ष ऊर्ध्वीकृतभुजव्यापिनरमानं पुरुषः । अनेकपुरुषाणामुच्छ्राय उच्चता । एवंभूता लक्ष्मीः स्वल्पसत्त्वमल्पसाहसं नरमुन्मत्तीकरोत्युन्मत्ततां नयति । सरस्वतीति । सरस्वती भारती तया परिगृहीतं स्वीकृतं नरमीर्ष्ययेव मत्सरेणेव नालिङ्गति नाश्लिष्यति । गुणवन्तं शौर्यादिगुणोपयुक्तं जनं नर-मपवित्रमिवापावनमिव न स्पृशति न स्पर्शं करोति । उदारेति । उदारं स्फारं सत्त्वं यस्यैवंविधं पुरुषमम-ङ्गलमिव न बहु मन्यते नादरं करोति । सुजनं शुभजनमनिमित्तमिव निष्फलमिव न पश्यति नावलोकयति । अभिजातं कुलीनमहिमिव सर्पमिव लङ्घयत्युत्क्रामयति । शूरमिति । शूरं शौर्यगुणोपेतं कण्टकमिव परिहरति दूरतस्त्यजति । दातारमिति । दातारं बहुप्रदं दुःस्वप्नमिवाशुभस्वप्नमिव न स्मरति न स्मृतिविषयीकरोति । विनीतमिति । विनीतं विनयगुणोपेतं पातकिनमिव पापकारिणमिव नोपसर्पति न पार्श्वे प्रयाति । मन इति । मनस्विनं पण्डितमुन्मत्तमिव ग्रथिलमिवोपहसत्युपहास्यं करोति । इन्द्रेति । इन्द्रजालमिव कुहकमिव

---

१ दिवसावसानकमलम्. २ हिडिम्बेव. ३ इव पश्यति. ४ दुःस्वप्नम्. ५ नापसर्पति. ६ हसति.

परस्परविरुद्धं चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजं चरितम् । तथाहि । संततमूष्माणमुपजनयन्त्यपि[3] जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिसंभवापि तृष्णां संवर्धयति । ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटुकविपाका, विग्रहवत्यप्यप्रत्यक्षदर्शना, पुरुषोत्तमरतापि खलजनप्रिया, रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथायथा चेयं चपला दीप्यते तथातथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति । तथाहि । इयं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनाम्, व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणाम्, परामर्शधूमलेखा सच्चरितचित्राणाम्, विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणाम्, निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानाम्, तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनाम्, पुरःपताका सर्वाविनयानाम्, उत्पत्तिनिम्नगा क्रोधावेगग्राहाणाम्, आपानभूमिर्विषयमधूनाम्, संगीतशाला भ्रूविकारनाट्यानाम्, आवासदरी दोषाशीविषाणाम्,

---

परस्परविरुद्धमन्योन्यासंबद्धं दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती निजमात्मीयं चरितं वृत्तं जगति लोके प्रकटयत्याविष्करोति । तदेव दर्शयति—**तथाहीति** । संततं निरन्तरमूष्माणं तापमुपजनयन्त्यपि कुर्वत्यपि जाड्यं शैत्यमुपजनयतीति विरोधः शाब्दः । तत्परिहारस्तूष्माणं दर्पं शैत्यं जाड्यमित्यर्थात् । उन्नतिमादधानापि धारयन्त्यपि नीचस्वभावतामाविष्करोतीति विरोधः । तत्परिहारस्तून्नतिमुत्कर्षं नीचस्वभावोऽकर्तव्यं कर्मेत्यर्थात् । तोयराशिः समुद्रस्तस्मात्संभवापि समुत्पन्नापि तृष्णां संवर्धयतीति विरोधः । तत्परिहारस्तु तृष्णां गार्ध्यमित्यर्थात् । ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतित्वमनीश्वरप्रकृतित्वमातनोतीति विरोधः । तत्परिहारस्त्वीश्वरतां प्रभुतामशिवमशुभमित्यर्थात् । बलोपचयमाहरन्त्यप्यानयन्त्यपि लघिमानमापादयतीति विरोधः । तत्परिहारस्तु बलोपचयं सैन्यसमूहं लघिमानं कार्पण्यमित्यर्थात् । अमृतसहोदराप्यमृतेन सहोत्पन्नापि कटुकरसोपेतो विपाको यस्या इति विरोधः । तत्परिहारस्तु कटुको दुःखदायीत्यर्थात् । विग्रहवत्यपि मूर्तिमत्यप्यप्रत्यक्षमगम्यं दर्शनं यस्या इति विरोधः । तत्परिहारस्तु विग्रहवती कलहवतीत्यर्थात् । पुरुषोत्तमरतापि खला ये दुर्जना जनास्ते प्रिया यस्या इति विरोधः । तत्परिहारस्तु पुरुषोत्तमे कृष्णे रतं मैथुनं यस्या एवंविधापि खलजनानां प्रिया वल्लभेत्यर्थात् । रेणुमयीव रजोगुणमयीव स्वच्छमपि निर्मलमपि कलुषीकरोति मलिनीकरोति । **यथेति** । यथायथेयं लक्ष्मीश्चपला चञ्चला दीप्यते दीप्ता भवति तथातथा केवलं दीपशिखेव कज्जलवन्मलिनं कलङ्कं कर्मोद्वमत्युद्गिरति । दीपशिखापि कज्जललक्षणं मन्मलिनं कर्म तदेवोद्वमति । तदेव दर्शयति—**तथाहीति** । तृष्णा लोभस्तल्लक्षणानां विषवल्लीनां संवर्धने विस्तारणे वारिधारा जलश्रेणिः । अत्र श्रीजलधारयोर्वृद्धिहेतुत्वेन साम्यम् । छेदयोग्यतया तृष्णावल्ल्योः साम्यम् । **व्याधेति** । व्याधगीतिर्मृगवधार्थं गानमिन्द्रियमृगाणामक्षहरिणानाम् । अत्र नाशकत्वसाम्याच्छ्रीगीत्योः साम्यम् । नाश्यत्वसाम्याच्चाक्षमृगयोः साम्यम् । गानलुब्धाश्च मृगा हन्यन्त इति सर्वप्रसिद्धम् । सच्चरितानि सदाचरणानि तान्येव चित्राणि तेषां परामर्श आमर्शनं तदर्थं या धूमलेखा धूमपङ्क्तिः । लोकैः कलनिवृत्त्यर्थं द्रव्यान्तरस्य धूमपानं कृत्वा पश्चात्स एवोदीर्यते तत्स्पर्शादेवालेख्यं विनश्यतीति भावः । **मोह इति** । मोहो मौढ्यम्, दीर्घनिद्रा निमीलितानि (?), तासां विभ्रमशय्या विलासशयनम् । **धनेति** । धनानि द्रव्याणि, मदो दुर्मोहसंभेदः त एव पिशाचिन्यस्तासां निवासार्थं जीर्णा प्राचीना वलभी गृहोपरिभागः । **तिमिरेति** । शास्त्राण्येव दृष्टयस्तासां तिमिरस्य नेत्ररोगविशेषस्योद्गतिः प्रादुर्भावः । **पुर इति** । सर्वेषामविनयानां दुर्वृत्तानां पुरःपताकाग्रे वैजयन्ती । **उत्पत्तीति** । क्रोधस्य रोषस्य ये आवेगाः संभ्रमास्त एव ग्राहा जलजन्तवस्तेषामुत्पत्तिनिम्नगा सरित् । **आपानेति** । विषया गोचरा एव मधूनि मद्यानि तेषामापानभूमिः पानगोष्ठीस्थलम् । **संगीतेति** । भ्रुवो विकारा विभ्रमा एव नाट्यानि तेषां संगीतशाला रङ्गशाला । **आवासेति** । दोषा एव दूषणान्येव आशीविषा आशी दंष्ट्रा तस्यां विषं येषां त आशीविषाः सर्पास्तेषाम्-

१ प्रकटयति निजम्. २ सततम्. ३ आविष्करोति. ४ सलिलनि. ५ [illegible] ६ [illegible] ७

उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणाम्, अकालप्रावृड् गुणकलहंसकानाम्, विसर्पणभूमिर्लोकापवादविस्फोटकानाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, कदलिका कामकरिणः, वध्यशाला साधुभावस्य, राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य। न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढः, यो वा न विप्रलब्धः। नियतमियमालेख्यगतापि चलति, पुस्तकमय्यपीन्द्रजालमाचरति, उत्कीर्णापि विप्रलभते, श्रुताप्यभिसंधत्ते, चिन्तितापि वञ्चयति। एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीता विक्लवा भवन्ति राजानः, सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति। तथाहि। अभिषेकसमय एव चैतेषां मङ्गलकलशजलैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम्, अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीक्रियते हृदयम्, पुरोहितकुशाग्रसंमार्जनीभिरिवापह्रियते क्षान्तिः, उष्णीषपट्टबन्धेनेवाच्छाद्यते जरागमनस्मरणम्, आतपत्रमण्डलेनेवापसार्यते परलोकदर्शनम्, चामरपवनैरिवापह्रियते सत्यवादिता, वेत्रदण्डैरिवोत्सार्यन्ते गुणाः, जयशब्दकलकलरवैरिव

[illegible] इति युता। उत्सारणेति। सत्पुरुषा शिष्टास्तेषां व्यवहारा आचरणानि तेषामुत्सारणं दूरीकरणं तदर्थमुक्ता वेत्रलता वेत्रयष्टिः। अकालेति। गुणा एव कलहंसाः कादम्बास्तेषामकालप्रावृट्समयो वर्षाकालः। प्रावृषि हंसा मानसं व्रजन्ति। इयं तु सर्वगुणानां विनाशहेतुरित्यर्थः। [illegible] प्रसिद्धिः। विसर्पणेति। लोकेषु येऽपवादा निन्दास्त एव विस्फोटकाः [illegible] तेषां विसर्पणभूमिर्विस्तरणस्थलम्। प्रस्तावनेति। कपटनाटकस्य [illegible] प्रस्तावना प्रारम्भः सूत्रधारादिप्रवेशः। कदलिकेति। कामकरिणो मदनगजस्य [illegible]। वध्येति। साधुभावस्य शोभनाभिप्रायस्य वध्यशाला सूनास्थानम्। राहुजिह्वेति। धर्म एव [illegible] निर्मलत्वाद्धर्मेन्दुमण्डलं चन्द्रबिम्बं तस्य राहुजिह्वा [illegible]। न हीति। हि निश्चितम्। तं पुरुषं न पश्यामि नावलोकयामि। [illegible]। यः पुमानपरिचितयानया निर्भरमतिशयं गाढमुपगूढो नालिङ्गितः। यो वा न विप्रलब्धो न च विप्रतारितः। नियतं निश्चितम्। इयं लक्ष्मीः [illegible] चित्रलिखितापि चञ्चला न स्थिरा भवति। [illegible] चालयतीति वा। पुस्तकेति। पुस्तकमय्यपि [illegible]। उत्कीर्णेति। उत्कीर्णा [illegible] विप्रलभते विप्रतारणां [illegible]। श्रुतेति। [illegible] करोति। चिन्तितापि वञ्चयति वञ्चनां करोति। एवंविधयापि पूर्वोक्तप्रकारया [illegible] दुराचारया दुराचरणया कथमपि महता कष्टेन दैववशेन भाग्यवशेन परिगृहीता [illegible] विक्लवा विह्वला भवन्ति। सर्वेषामविनयानां दुर्वृत्तीनामधिष्ठानतामधिकरणतां च गच्छन्ति [illegible]। [illegible] दर्शयति—तथाहीति। अभिषेकसमये राज्याभिषेकक्षण एवैतेषां राज्ञां [illegible] दाक्षिण्यमनुकूलता प्रक्षाल्यते धावनविषयीक्रियते। अग्नीति। [illegible]। अग्निकार्यं होमादि तस्य धूमेन हृदयं स्वान्तं मलिनीक्रियते। [illegible]। पुरोहितेति। पुरोहितः पुरोधास्तस्य कुशाग्राणि दर्भाग्राणि तैः संमार्जन्यो बहुकार्यस्ताभिरिव [illegible] दूरीक्रियते। उष्णीषेति। उष्णीषो मूर्धवेष्टनं स एव पट्टबन्धस्तेनेव जरा [illegible] [illegible] आच्छाद्यते। आतपत्रेति। आतपत्रं छत्रं तस्य मण्डलेन निर्भर [illegible] परलोकदर्शनमपसार्यते दूरीक्रियते। चामरेति। चामरं वालव्यजनं तस्य प[illegible] [illegible] सत्यवादिता [illegible] अपह्रियते [illegible]। [illegible] गुणाः [illegible] उत्सार्यन्ते दूरीक्रियन्ते। जयेति। जयशब्दस्य [illegible]

[illegible], २ [illegible], ३ [illegible] न निर्भरम्, ४ [illegible] न निर्भरम्, ४ पुस्तक-, ५ [illegible], ६ [illegible], ७ [illegible], ८ [illegible], ९ [illegible], १० [illegible], ११ [illegible], १२ [illegible], १३ [illegible].

तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः, ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः । तथाहि । केचिच्छ्रमवश-शिथिलशकुनिगलपुटचलाभिः खद्योतोन्मेषमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभिः संपद्भिः प्रलोभ्यमाना धनलवलाभावलेपविस्मृतजन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दुष्टासृजेव रागावेशेन बाध्यमानाः, विविधविषयग्रासलालसैः पञ्चभिरप्यनेकसहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमानाः, प्रकृतिचञ्चलतया लब्धप्रसरेणैकेनापि शतसहस्रतामिवोपगतेन मनसाकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते, भूतैरिवाभिभूयन्ते, मन्त्रैरिवावेश्यन्ते, सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते, वायुनेव विडम्ब्यन्ते, पिशाचैरिव ग्रस्यन्ते, मदनशरैर्मर्माहता इव मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वते, धनोष्मणा पच्यमाना इव विचेष्टन्ते, गाढप्रहाराहता इवाङ्गानि न धारयन्ति, कुलीरा इव तिर्यक्परिभ्रमन्ति, अधर्मभग्नगतयः पङ्गव इव परेण संचार्यन्ते, मृषावादविषविपाकसंजातमुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण जल्पन्ति, सप्तच्छदतरव इव कुसुमरजोविकारैः पार्श्ववर्तिनां शिरःशूलमुत्पादयन्ति, आसन्नमृत्यव इव

जयशब्दस्य कलकलरवैरिव साधुवादाः सज्जनवचनानि तिरस्क्रियन्ते । ध्वजेति । ध्वजा वैजयन्त्यस्तेषां पटा वस्त्राणि तेषां पल्लवैः प्रान्तैरिव यशः कीर्तिः परामृश्यते परामर्शो लोपः [illegible] । तदेव दर्शयति **तथाहीति** । केचिन्नृपाः । **श्रमेति** । श्रमवशेन श्रमाधिक्येन शिथिलः श्लथीभूतः शकुनिः पक्षी तस्य । [illegible] गलपुटं [illegible] । मनस्विजनैः [illegible] गर्हिताभिः । **खद्योतेति** । खद्योतो ज्योतिरिङ्गणस्तस्य य उन्मेषः प्रकाशस्तद्वन्मुहूर्तं मनोहराभिर्मनोहारिणीभिः । **मनस्वीति** । मनस्विजना धीरपुरुषास्तैर्गर्हिताभिर्निन्दिताभिरेवंविधाभिः संपद्भिः लक्ष्मीभिः प्रलोभ्यमाना लोभं प्राप्यमाणाः । **धनेति** । धनस्य द्रव्यस्य यो लवो लेशस्तस्य लाभः प्राप्तिस्तज्जन्यो योऽवलेपो गर्वस्तेन विस्मृतं विस्मरणं प्राप्तं जन्म येषां ते तथाभूताः । दोषा दूषणानि तैरुपचितेन व्याप्तेन । **रागावेशेनेति** । राग इच्छा तस्य च आवेशो [illegible] बाध्यमानाः पीड्यमानाः । [illegible] । **दोषेति** । दोषं दुष्टं [illegible] । यथापि रागो [illegible] । **विविधेति** । विविधा अनेके विषया गोचरास्त एव ग्रासा भक्ष्यं तेषु लालसैः सतृष्णैः । **पञ्चभिरिति** । पञ्चभिरपि अनेकसहस्रसंख्यैरिव [illegible] इन्द्रियैः [illegible] परिखिद्यमानाः । **प्रकृतीति** । प्रकृत्या स्वभावेन चञ्चलतया चपलतया लब्धः प्राप्तः प्रसरोऽवकाशो येनैवंभूतेनैकेन मनसा [illegible] आकुलीक्रियमाणा [illegible] उपयान्ति गच्छन्ति । **ग्रहैरिति** । ग्रहैः शनैश्चरादिभिरिव गृह्यन्ते [illegible] । भूतैः पिशाचैरिवाभिभूयन्ते । **मन्त्रैरिति** । मन्त्रा देवाधिष्ठातृकाः [illegible] । मन्त्रेणान्यस्यावेशः क्रियते । यथा भूतमन्यत्र प्रवेश्यते । सत्त्वैरिव दुष्टप्राणिभिरिवावष्टभ्यन्ते हठेन गृह्यन्ते । वायुनेव पवनेनेव विडम्ब्यन्ते इतस्ततो विक्षिप्यन्ते । पिशाचैरिव राक्षसैरिव ग्रस्यन्ते भक्ष्यन्ते । **मदनेति** । मदनशरैः कामबाणैर्मर्मस्थले आहतास्ताडिता इव मुखभङ्गसहस्राण्याननविकृतिसहस्राणि कुर्वते घटयन्ति । **धनेति** । धनस्य द्रव्यस्योष्मा तापस्तेन पच्यमानाः [illegible] इव विचेष्टन्ते । विविधां चेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । **गाढेति** । गाढस्तीव्रो यः प्रहारो लगुडादिना कुट्टनं तेनाहता इवाङ्गानि हस्तपादादीनि न धारयन्ति न धर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । **कुलीरेति** । कुलीरा इव कर्कटा इव तिर्यक्तिरश्चीना एव परिभ्रमन्ति परिभ्रमणं कुर्वन्ति । **अधर्मेति** । अधर्मेणासदाचरणेन भग्ना भङ्गं प्राप्ता गतिर्गमनं सत्कर्मणि वृत्तिश्च येषामेवंभूताः पङ्गव इव खञ्जा इव परेणान्येन संचार्यन्ते संचरणशीलाः क्रियन्ते । **मृषेति** । मृषावादोऽसत्यभाषणं तस्य विपाकः परिणामस्तेन संजातः समुत्पन्नो मुखरोगो येषामेवंभूता इवातिकृच्छ्रेणातिकष्टेन जल्पन्ति ब्रुवन्ति । **सप्तेति** । सप्तच्छदतरव इव विषमच्छदवृक्षा इव कुसुमानि नेत्राणि तेषां ये रजोविगुणै-

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ विषयरसप्रास. ६ [illegible] ७ आभहताः—[illegible] [illegible] १० [illegible]

इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति, उत्कम्पितलोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते, कालदष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते, जातुषाभरणानीव सोष्माणं न सहन्ते, दुष्टवारणा इव महामानस्तम्भनिश्चलीकृता न गृह्णन्त्युपदेशम्, तृष्णाविषमूर्च्छिताः कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति, इषव इव पानवर्धिततैक्ष्ण्याः परप्रेरिता विनाशयन्ति, दूरस्थितान्यपि फलानि दण्डविक्षेपैर्महाकुलानि शातयन्ति, अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः श्मशानाग्नय इवातिरौद्रभूतयः, तैमिरिका इवादूरदर्शिनः, उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठितभवनाः श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति, चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापेनेवाध्मातमूर्तयो भवन्ति, तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगता वल्मी-

---

विकारा निष्कलयन्ते । पक्षे कुसुमरजोविकारैः पुष्परागविकृतिभि । 'कुसुमं स्त्रीरजो नेत्रे' इत्यनेकार्थः । पार्श्ववर्तिनां समीपस्थायिनो शिरःशूलं मस्तकव्यथामुत्पादयन्ति जनयन्ति । सप्तपर्णकुसुमरजसः शिरःशूलोत्पादकत्वं वैद्यके प्रसिद्धम् । आसन्नेति । आसन्ना समीपवर्ती मृत्युर्येषां त एवंविधा इव बन्धुजनमपि स्वजनमपि नाभिजानन्ति नोपलक्षयन्ति । उदिति । उत्प्राबल्येन कम्पितं धूतं लोचनं नेत्रं येषामेवंविधा इव तेजस्विनः प्रतापवतः पुरुषानपि स्पृहाभेसन्ते नावलोकयन्ति । पक्षे तेजस्विनः सूर्यादिकान् । कालदष्टेति । निषिद्धकाले संध्यादिरूपे दष्टा भक्षिता । सर्पेणेति शेषः । एवंविधा इव महामन्त्रैर्गारुडीप्रभृतिभिः पाड्गुण्यादिभिरपि न प्रतिबुध्यन्ते न बोधं प्राप्नुवन्ति । जातुषेति । जातुषाभरणानि लाक्षानिष्पन्नभूषणानीव सोष्माणं तेजस्विनं पुरुषं न सहन्ते न मृष्यन्ति । दुष्टेति । दुष्टवारणा इव मदोन्मत्तगजा इव महान्युरुथो यो मानोऽहंकारस्तल्लक्षणो यः स्तम्भः स्थूणा तेन निश्चलीकृताः स्तब्धतां प्रापिताः सन्त उपदेशं शिक्षां न गृह्णन्ति नाददते । गजपक्षे महन्मानं यस्यैवंविधो यः स्तम्भ आलानस्तम्भस्तेन निश्चलीकृता बद्धाः सन्त उपदेशं हस्तिपकवाक्यं न गृह्णन्ति । अवगणयन्तीत्यर्थः । तृष्णेति । तृष्णैव विषं गरलं तेन मूर्च्छिता भ्रान्ताः कनकमयं सुवर्णमयमिव सर्वं पश्यन्ति विलोकयन्ति । इषव इति । पानं मधुपानं निशानघर्षणं च ताभ्यां वर्धितं तैक्ष्ण्यं मदकौर्यं प्रहारशक्तिश्च येषामेवंविधा इषव इव बाणा इव परोऽन्यो मन्त्री च ताभ्यां प्रेरिता नोदिता विनाशयन्ति विनाशं जनयन्ति । दण्डो यष्टिर्भागधेयश्च तयोर्विक्षेपाः प्रहारा दुर्दिनानि च दूरस्थितान्यपि दविष्ठदेशवर्तीन्यपि फलानिव सस्यानीव महाकुलानि महाभिजनानि शातयन्ति पीडयन्ति पातयन्त्यपि च । अकालेति । मनोहराश्चित्तहारिण्य आकृतय आकारा येषामेवंविधा अपि राजानो लोकविनाशहेतवो भवन्ति । सदाकृतिगाम्यानुपमानान्तरमाह—अकालेति । अकालेऽऋतौ कुसुमप्रसवा इव । तदुक्तम्—'द्रुमौषधिविशेषाणामकाले कुसुमोद्गमः । फलप्रसवयोर्वन्धं महोत्पातं विदुर्बुधाः' । श्मशानाग्नय इति । श्मशानं प्रेतवनं तस्याग्नय इवातिरौद्रा अन्येषा भयोत्पादिका भूतिः संपद्येषां ते तथा । पक्षेऽतिरुद्रा भूतिर्भस्म येषु । तैमिरिकेति । तिमिरं नेत्ररोगः स संजातो येषां ते तैमिरिकास्त इवादूरदर्शिनः । भाविनं दोषं न पश्यन्तीत्यर्थः । दूरं परलोकं न पश्यन्तीत्यर्थो वा । पक्षेऽदूरदर्शिनः समीपस्थितवस्तुविलोकिनः । उपसृष्टेति । उपसृष्टा बद्धिकृता इव क्षुद्रैर्विटैरधिष्ठितमाश्रितं भवनं गृहं येषां ते तथा । श्रूयमाणा इति । श्रूयमाणा आकर्ण्यमाना अ युद्वेजयन्त्युद्वेगं जनयन्ति । क इव । प्रेतपटहा इव यथा मृतकवाद्यानि निर्वेदमन्येषां समुत्पादयन्तीत्यर्थः । कस्मिंश्चिद्देशे मृतकाना पुरस्ताद्वाद्यानि वाद्यन्त इति देशाचारः । चिन्त्येति । चिन्त्यमाना अपि चेतसि स्मर्यमाणा अपि महापातकं स्त्रीहत्यादि तदध्यवसाया इव तदभिप्राया इवोपद्रवं वधकादिदु समुपजनयन्ति निष्पादयन्ति । अन्विति । अनुदिवसं प्रतिदिवसं पापेन समापूर्यमाणा [illegible] भवन्ति । तदिति । सैवावस्था येषां ते तदवस्था ।

---

१ पु [illegible] अनुजनं [illegible] [illegible] महानाय [illegible] कृता अपि न. ६ अपि-तृष्णाविषवश, [illegible]

[illegible] इव [illegible] आत्मानं मन्यन्ते । अपरे तु स्वार्थनिष्पादन-परैर्धनपिशितग्रासगृध्रैरास्थाननलिनीबकैर्द्यूतं विनोद इति, परदाराभिगमनं वैदग्ध्यमिति, मृगयां श्रम इति, पानं विलास इति, प्रमत्ततां शौर्यमिति, स्वदारपरित्यागमव्यसनितेति, गुरु-वचनावधीरणमपरप्रणेयत्वमिति, अजितभृत्यतां सुखोपसेव्यत्वमिति, नृत्यगीतवाद्यवेश्याभि-सक्तिं रसिकतेति, महापराधानाकर्णनं महानुभावतेति, परिभवसहत्वं क्षमेति, स्वच्छन्दतां प्रभुत्वमिति, देवावमाननं महासत्त्वतेति, बन्दिजनख्यातिं यश इति, तरलतामुत्साह इति, अविशेषज्ञतामपक्षपातित्वमिति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः

[illegible] । [illegible] नलिनी [illegible] । 'नलिन्याम्' इति पाठे तु [illegible] इत्यर्थः । [illegible]मिति । [illegible] भवति [illegible] मनुष्यजन्मनः [illegible] न [illegible] । अपरे तु इति । अपरे इत्यर्थः । तु पुनरर्थे । [illegible] । [illegible]— अपरे तु इति । इति [illegible] गुणपक्षमध्यारोपयद्भिः [illegible] धर्मेति । [illegible]ेति । [illegible] प्रयोजनं तस्य [illegible] तत्र [illegible] । धनमिति । धनं द्रव्यं तदेव पिशितं मांसं तस्य ग्रासो ग्रहणं तस्मिन् । [illegible] । आस्थानेति । आस्थानं नृपोपवेशनस्थलं तदेव नलिनी [illegible] । यथा यथा नलिन्यामास्थितः [illegible] येन येन प्रकारेण [illegible] प्रत्यवसिता स्थानि भवन्ति । इतिशब्दार्थ-[illegible]—द्यूतमिति । द्यूतं दुरोदरं विनोदः [illegible] । न [illegible] किंचिदत्र [illegible] भावः । परेति । परदाराः परस्त्रियः [illegible] वैदग्ध्यमिति चातुर्यमित्यर्थः । मृगयेति । मृगयां मृगव्यां श्रम इति । '[illegible]' इति कोशः । न तु [illegible] किमपि पातकमस्तीति भावः । पानमिति । पानं मद्यादीनां । विलास इति । विलसितमित्यर्थः । प्रमत्ततामिति । प्रमत्ततां क्षीवतां शौर्यं सुभटत्वमिति । स्वेति । स्वस्य दाराः स्वी तस्याः परित्यागं त्यजनमव्यसनितानासक्तिता इति । ननु [illegible] । गुर्विति । गुरुर्हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टा तस्य वचनं वचस्तस्यावधीरणमुल्लङ्घनम-परप्रणेयत्वमन्यानायत्तताम् । 'वश्यः प्रणेयः' इति कोशः । गुरुवचनावधीरणेन क्रूरोऽयं प्रभुरिति भियापरे सा-मन्तादयो वशत्वं प्रतिपद्यन्त इति तेषामाशयः । अजितेति । शिक्षार्थं ताडिता भृत्या यस्य राज्ञः सम्यक्सेवां कुर्वन्ति स जितभृत्योऽन्यस्त्वजितभृत्यस्तस्य भावस्तत्ता ताम् । इदं च नृपतेर्दूषणम् । वैगुण्ये भृत्यानामवश्यं शिक्षा प्रदातव्येति राजचिह्नम् । तदुक्तम्—'शठदमनमशठपालनमाश्रितभरणं च राजचिह्नानि' इति । तस्मि-न्सुखोपसेव्यत्वं सुखेनोपसेवितुं योग्यः सुखोपसेव्यस्तस्य भावस्तत्त्वम् । सुखोपसेव्योऽयं नृप इति लोके ख्याति-मात्रं गुण आरोप्यते । नृत्येति । नृत्यं नाट्यम्, गीतं गानम्, वाद्यमातोद्यम्, वेश्या वारवध्वः, तास्वभिसक्ति-रत्यासक्तचित्ततां रसिकता रसाभिज्ञता इति । महेति । महापराधानां कौरवयुद्धादीनामवकर्णनं श्रवणं महानु-भावता महाधर्मिष्ठता । अदानृतत्वात् । मागधादिभिर्विहितस्य गालिप्रदानादिपराभवस्य तिरस्कृतेः सहत्वं क्षमेति क्षान्तिः । स्वच्छन्दतां निरवग्रहतां प्रभुत्वमैश्वर्यम् । देवेति । देवा अर्हदादयस्तेषामवमाननमवगणनं महासत्त्वता महाधर्मता । बन्दीति । बन्दिजना मागधादयस्तेषां ख्यातिं प्रसिद्धिम् । यशः श्लोक इति । एतेन पण्डितजनप्रदानं न शोकजनकमिति भावः । तरलतां चपलतामुत्साहः प्रगल्भता इति । अवीति । अविशेषज्ञतां विशेषाविशेषानभिज्ञतामपक्षपातित्वं माध्यस्थ्यमिति । अत्र 'द्यूतम्' इत्यारभ्य पूर्वपूर्वस्योद्देश्य-

१ तृणाग्रस्थिताः. २ नलिनीबकैः. ३ मृगया. ४ प्रमत्तता. ५ स्वदारपरित्यागः; स्वदारपरित्यागेषु. ६ भृत्यता. ७ नृत्य. ८ अभिसक्तिः. ९ रसिकतामिति. १० अनाकर्णनम्; अनवकर्णनम्. ११ परभवसत्त्वम्; परि . . . १२ स्वच्छन्दता. १३ आख्यातिम्; ख्यातिः. १४ तरलतां. १५ अविशेषज्ञता.

प्रतारणकुशलैर्धूर्तैरमानुषलोकोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा वित्तमदमत्तचित्ता निश्चेतनतया तथैवेत्यात्मन्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यधर्माणोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमिवातिमानुषमात्मानमुत्प्रेक्षमाणाः प्रारब्धदिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति। आत्मविडम्बनां चानुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति। मनसा देवताध्यारोपणप्रतारणाद्भूतसंभावनोपहताश्चान्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगलं संभावयन्ति। त्वगन्तरिततृतीयलोचनं स्वललाटमाशङ्कन्ते। दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति। दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति। संभाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति। आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते। स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति। मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न पूजयन्ति द्विजातीन्, न मानयन्ति मान्यान्, नार्चयन्त्यर्चनीयान्, नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान्, नाभ्यु-

---

[illegible] पूर्वस्मिन्दोष उत्तरस्य गुणस्यारोपः प्रशंसनमेवाध्यारोपः। अत्राध्यारोपलक्षणे [illegible] गाम्यं स्वयमूहनीयम्। अथ धूर्तान्विशेषयन्नाह—प्रतारणेति। [illegible] इति हास्यनियामकम्। [illegible] अमानुषलोको देवलोकस्तस्योचिताभिर्योग्याभिः। स्तुतिभिः [illegible]। वित्तेति। वित्तस्य द्रव्यस्य मदस्तेन मत्तं चित्तं येषां ते तथा। अतएव निश्चेतनतया [illegible] तथा। तथैवेति। यथा यथा प्रतार्यमाणास्तथैवेत्यर्थः। आत्मन्यारोपितं स्थापितम् [illegible] तथा मर्त्यधर्माणोऽपि मर्त्यस्य मनुष्यस्य धर्मा गमनादयो येषामेवंविधा अपि। दिव्यांशेति। [illegible] देवतयाधिष्ठितमिवातिमानुषं [illegible]। प्रारब्धेति। प्रारब्धा या दिव्योचिता [illegible] महत्त्वं येषां ते तथा। [illegible] प्रागेवोक्त। अनुजीविना जनेन सेवकजनेन [illegible] प्रशंसन्ति। [illegible]—मनसेति। देवतायाः हरिहरादेरध्यारोपणं आरोपणं तेन [illegible]। अद्भुतेति। अद्भुतानामद्भुता या संभावना [illegible]—अन्तरिति। अन्तर्मध्ये प्रविष्टमपरमन्यद्भुजद्वयं [illegible] संभावयन्ति [illegible]। एतेन [illegible]—त्वगिति। [illegible] तृतीयं लोचनं [illegible]। दर्शनेति। लोकानां दर्शनप्रदानं [illegible] मन्यन्ते। दृष्टीति। [illegible] स्थापयन्ति [illegible]। संभाषणेति। [illegible] दानं तन्मध्ये कुर्वन्ति। [illegible]। आज्ञामिति। आज्ञामपि [illegible] वरप्रदानं [illegible] मन्यन्ते [illegible]। [illegible]। मिथ्येति। मिथ्या वृथा यो माहात्म्य- [illegible] न प्रणमन्ति नमस्कारं न कुर्वन्ति। द्विजेति। [illegible] न [illegible]। मान्यानिति। [illegible] न [illegible]। नेति। [illegible] न कुर्वन्ति। नेति। [illegible] न [illegible] कुर्वन्ति। नेति। [illegible]

[illegible]

तिष्ठन्ति गुरून्, अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोगसुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम्, जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धोपदेशम्, आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वे कुर्वन्ति, तं संवर्धयन्ति, तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते, तस्मै ददति, तं मित्रतामुपजनयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्षन्ति, तं बहु मन्यन्ते, तमाप्ततामापादयन्ति, योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगतान्यकर्तव्यः स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्भावयति । किं वा तेषां सांप्रतं येषामतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणम्, अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः, पराभिसंधानपरा मन्त्रिण उपदेष्टारः, नरपतिसहस्रभुक्तोज्झितायां लक्ष्म्यामासक्तिः, मारणात्मकेषु शास्त्रेष्वभियोगः, सहजप्रेमार्द्रहृदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः । तदेवंप्रायातिकुटिलकष्टचेष्टासहस्र-

---

न अभ्युत्तिष्ठन्ति नाभ्युत्थानं कुर्वन्ति । **अनर्थकेति** । अनर्थको निष्फलो य आयासः प्रयासः श्रीतत्पा-तेनान्तरितं व्यवहितं विषयोपभोगोऽज्ञानादिव्यसनमितेति सुखं ज्ञानं यस्येति कृत्वा विद्वज्जनं विदुषजनमुपहास्यतां कुर्वन्ति । **जरेति** । जरा विस्रसा तस्या वैक्लव्यं विकलता तेन प्रलपितं जल्पित-मिति कृत्वा वृद्धानां स्थविराणामुपदेशं शिक्षां पश्यन्ति । जानन्तीत्यर्थः । **आत्मेति** । आत्मनः स्वस्य या प्रज्ञा बुद्धिस्तस्याः परिभव पराभव इति कृत्वा सचिवोपदेशाय प्रधानशिक्षाया असूयामसूयां कुर्वन्ति । **हितेति** । हितवादिने यथास्थितवादिने कुप्यन्ति कोपं कुर्वन्ति । सचिवोपदेशाय हितवादिन इति चतुर्थी । इयमपि 'क्रुधद्रुह' इत्यादिना संप्रदानसंज्ञायां सत्यां ज्ञेयम् । एतादृशं पुरुषं सर्वथा स्तुवन्तीत्याशयेनाह— **तमिति** । तं पुरुषं सर्वथा सर्वप्रकारेणाभिनन्दन्ति प्रशंसन्ति । तमालपन्त्यालापं कुर्वन्ति । तं पुरुषं पार्श्वे समीपे कुर्वन्ति रक्षन्ति । तं संवर्धयन्ति वृद्धिं प्रापयन्ति । **तेनेति** । तेन पुरुषेण सह सुखं यथा स्यात्तथाव-तिष्ठन्तेऽवस्थानं कुर्वन्ति । **तस्मायिति** । तस्मै पुरुषाय ददति प्रयच्छन्ति । **तमिति** । तं पुरुषं प्रति मित्रतां सुहृद्भावमुपजनयन्ति निष्पादयन्ति । **तस्येति** । तस्य पुरुषस्य वचनं वाक्यं शृण्वन्ति । **तत्रेति** । तस्मिन्पुंसि वर्षन्ति पुनःपुनः प्रदानं कुर्वन्ति । तं पुरुषं बहु मन्यन्ते । बहुस्कृततया जानन्तीत्यर्थः । **तमिति** । तं प्रत्यायितां विश्वस्ततामापादयन्ति प्रतिपादयन्ति । तच्छब्दस्य यच्छब्दसापेक्षत्वादाह—**य इति** । यः पुमानहर्निशमहोरात्रं अनवरतं निरन्तरं विगतमन्यत्कर्तव्यं यस्यैवंभूत उपरचिताञ्जलिः संयोजितकरपुटोऽधिदैवतमिवेष्टदेवता-मिव स्तौति नमीति । **यो वेति** । यो माहात्म्यं तद्गुणवर्णनात्मकमुद्भावयत्युद्भावनां करोति । विभूतिमतां पुनर्दोषान्तरमाह—**किं वेति** । तेषां विभूतिमतां अथवा किं सांप्रतं युक्तं येषां विभूतिमतामतिनृशंसप्रायो-ऽतिनिस्त्रिंशबहुल उपदेशः शिक्षा निर्गता घृणा दया यस्मादेतादृशं कौटिल्यशास्त्रं वामलादि प्रमाणमिति । अभिचारक्रिया कृत्याप्रतिकृत्यादिरूपक्रिया । **क्रूरेति** । क्रूरा निस्त्रिंशैकाद्वितीया प्रकृतिः स्वभावो येषामेवं-विधाः पुरोधसः पुरोहिता गुरवो धर्मोपदेशकाः परेषामितरेषामभिसंधानं निरोधस्तत्र परास्तत्परा मन्त्रिणः सचिवा उपदेष्टारः शिक्षादायकाः । **नरेति** । नरपतीनां सहस्रं तेन भुक्ता पश्चादुज्झिता त्यक्ता चेति कर्मधारयः । एवंविधायां लक्ष्म्यामासक्तिः प्रेमाधिक्यम् । **मारणेति** । मारणं व्यापादनं तदेवात्मा स्वरूपं येषां तथाविधेषु शास्त्रेष्वभियोग उद्यमः । **सहेति** । सहजं स्वाभाविकं यत्प्रेम तेनार्द्रं स्निग्धं हृदयं येषामत एवा-नुरक्ता एतादृशा भ्रातरः सहोदरा उच्छेद्या मूलत उन्मूलनीयाः । प्रकृतमुपसंहरन्नाह—**तदेवमिति** । तदिति हेत्वर्थे । एवंप्राये पूर्वोक्तस्वरूपबहुले । **अतीति** । अतिकुटिला अतिवक्राः कष्टदायिन्यश्चेष्टाः कायव्यापारास्तासां

---

१ विषयोपभोग. २ विद्वज्जनशीलम्. ३ न पश्यन्ति. ४ वृद्धजनोपदेशम्. ५ तस्य मन्त्रिताम्. ६ उपनयन्ति. ७ तमात्मतामापादयन्ति तत्ताद्रिप्यन्ति. ८ असांप्रतम्. ९ प्रायोपदेश. १० शास्त्रेषु. ११ एवंप्राये. १२ कुटिल-कुचेष्टा; कुटिलचेष्टा.

रुणे राज्यतन्त्रेऽस्मिन्महामोहकारिणि च यौवने कुमार, तथा प्रयतेथा यथा नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक्क्रियसे गुरुभिः, नोपालभ्यसे सुहृद्भिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः, यथा च न प्रकाश्यसे विटैः, न प्रतार्यसेऽकुशलैः, नास्वाद्यसे भुजङ्गैः, नावलुप्यसे सेवकवृकैः, न वञ्च्यसे धूर्तैः, न प्रलोभ्यसे वनिताभिः, न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे मदेन, नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन, नाक्षिप्यसे विषयैः, नावकृष्यसे रागेण, नापह्रियसे सुखेन । कामं भवान्प्रकृत्यैव धीरः, पित्रा च समारोपितसंस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि, तथापि भवद्गुणसंतोषो मामेवं मुखरीकृतवान् । इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे । विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम् । कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां

सहर्ष तेन दारुणे भीषणे । राज्यतन्त्र इति । राज्यस्य तन्त्र इतिकर्तव्यताम् । 'इतिकर्तव्यता तन्त्रे' इत्यनेकार्थः । अस्मिन्ननुभूयमाने यौवने तारुण्ये च महामोहकारिणि महाज्ञानजनके । कुमारेति संबोधनम् । तथेति । तेनैव प्रकारेण प्रयतेथाः प्रयत्नं कुर्याः । यथा येन प्रकारेण जनैर्लोकैर्भवांस्त्वं नोपहस्यसे न उपहासविषयीक्रियसे । साधुभिः सज्जनैर्न निन्द्यसे न निन्दाविषयीक्रियसे । गुरुभिर्धर्माचार्यैर्न धिक्क्रियसे न धिग्जीवितमित्यादिवाक्यगोचरीक्रियसे । सुहृद्भिर्मित्रैर्नोपालभ्यसे नोपालम्भविषयीक्रियसे । विद्वद्भिः पण्डितैर्न शोच्यसे न शोकविषयीक्रियसे । यथा विटैर्दुराचरणकारिभिर्न प्रकाश्यसे न प्रकटीक्रियसे । अकुशलैरनाचारादिभिर्न प्रतार्यसे न प्रतारणाविषयीक्रियसे । भुजङ्गैर्गणिकापतिभिर्नास्वाद्यसे गणिकार्थं द्रव्यवितरणद्वारा नोपभोग्यसे । सेवकाः पर्यपोषकादय एव वृका ईहामृगास्तैर्नावलुप्यसे नानिष्टे प्रगम्यसे । नाकुलीक्रियस इत्यर्थः । धूर्तैः शठैर्न वञ्च्यसे न प्रतार्यसे । वनिताभिः स्त्रीभिर्न प्रलोभ्यसे न प्रलोभनाविषय क्रियसे । लक्ष्म्या श्रिया न विडम्ब्यसे न विडम्बनायुक्तः क्रियसे । न परित्यज्यस इत्यर्थः । मदेनाभिमानजनिताहंकारेण न नर्त्यसे न नृत्यं कार्यसे । मदनेन मनोभवेन न उन्मत्तीक्रियसे न चित्तभ्रमणमाचरसे । विषयैरिन्द्रियार्थैर्नाक्षिप्यसे न प्रेर्यसे । रागेण स्नेहादिना न विकृष्यसे नाकृष्यसे । सुखेन सातेन नापह्रियसे न परित्यज्यसे । काममत्यर्थं सकलशास्त्रेष्वपि निश्चितोऽयमुपदेशो व्यर्थ इत्यर्थः । पुनराह—प्रकृत्येति । प्रकृत्या स्वभावेन धीरो धैर्यवान् । मदयन्ति घूर्णितम् [illegible] । पित्रा चेति । पित्रा महता प्रयत्नेनापि समारोपिता विहिता. संस्कारा जातकर्मादयः । अथ च [illegible] [illegible] । अथवान्यदप्याह—तरलेति । तरलं चपलं हृदयं चेतो यस्य स तमप्रतिबुद्धं बोधरहितं च पुरुषं धनानि द्रव्याणि मदयन्ति मदं जनयन्ति । अहं तु न तथाऽनुनयामीति । येनोपदेशः कार्यः [illegible] तथापीति । अनुपदेश्यत्वेऽपि भवद्गुणं शौर्यादिभिर्यः संतोषो मनःतुष्टिर्मां शुकनासमेवं पूर्वोक्तप्रकारेण मुखरीकृतवान्वाचाल्यव्यापारे प्रवर्तितवान् । अहार्थविपरीतत्वादिना [illegible] इदमेवेति । इदं पूर्वोक्तं पुनः पुनर्वारंवारमभिधीयसे कथ्यसे । अहार्यत्वादाह—विद्वांसमिति । विद्वांसमपि पण्डितमपि सचेतनमपि ज्ञानवन्तमपि महासत्त्वमपि महासाहसमप्यभिजातमपि कुलीनमपि धीरमपि धैर्यवन्तमपि प्रयत्नवन्तमप्युद्योगयुक्तमपि पुरुषं लक्ष्मीः श्रीः खलीकरोति सन्मार्गात्प्रच्यावयति । अत्र सर्वत्र विचारः कैमुतिकन्यायेन । अयमर्थः करोति । अन्यस्य का वार्तेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यत इयं दुर्विनीता । अयमभिप्रायः । भवांस्तु पित्रा जनकेन कल्याणैर्मङ्गलैः क्रियमाणं विधीयमानं नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलं श्रेयोऽनुभवत्वनुभवविषयीकरोतु । पूर्वपुरुषैरूढां कुलक्रमागतां

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ प्रदर्श्यसे. ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] [illegible]

रम् । अवनमय द्विषतां शिरांसि । उन्नमय स्वबन्धुवर्गम् । अभिषेकानन्तरं च प्रारब्धदि-
ग्जयः परिभ्रमन्विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुंधराम् । अयं च ते
लः प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापो राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति' इत्येताव-
भिधायोपशशाम । उपशान्तवचसि शुकनासे चन्द्रापीडस्ताभिरुपदेशवाग्भिः प्रक्षालित
व, उन्मीलित इव, स्वच्छीकृत इव, निर्मृष्ट इव, अभिषिक्त इव, अभिलिप्त इव, अलंकृत
व, पवित्रीकृत इव, उद्भासित इव, प्रीतहृदयो मुहूर्तं स्थित्वा स्वभवनमाजगाम ।

ततः कतिपयदिवसापगमे च राजा स्वयमुत्क्षिप्तमङ्गलकलशः सह शुकनासेन पुण्येऽहनि पु-
रोधसा संपादिताशेषराज्याभिषेकमङ्गलमनेकनरपतिसहस्रपरिवृतः सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यः सर्वाभ्यो
दीभ्यः सर्वेभ्यश्च सागरेभ्यः समाहृतेन सर्वौषधिभिः सर्वफलैः सर्वमृद्भिः सर्वरत्नैश्च परिगृही-
तानन्दबाष्पजलमिश्रेण मन्त्रपूतेन वारिणा सुतमभिषिषेच । अभिषेकसलिलार्द्रदेहं च तं लतेव

रेणायातां धुरं राज्यभारस्तद्वहोद्वहनं कुरु । अवेति । द्विषतां शत्रूणां शिरांस्युत्तमाङ्गान्यवनमय नम्राणि कुरु । स्वबन्धुवर्गं स्वजनसमुदायमुन्नमयोर्ध्वीकुरु । अभीति । अभिषेकानन्तरं यौवराज्याभिषेकादनु । प्रारब्धेति । प्रारब्धः प्रस्तुतो दिग्विजयो येन सः परिभ्रमन्प्रतिदिशं दिशं दिशंप्रति गच्छंस्तव पित्रा तारापीडेन विजितामपि स्वायत्तीकृतामपि सप्तद्वीपभूषणां सप्तसंख्याका द्वीपा जम्बूप्रभृतयो भूषणं यस्या एवंविधां वसुंधरां पुनर्द्वितीयवारं विजयस्व स्वायत्तीकुरु । अयमिति । प्रतापं कोशदण्डजं तेज आरोपयितुं लग्नमारूढं कर्तुं ते तवायं कालः समयः । समागत इति शेषः । तस्य फलं प्रदर्शयन्नाह—आरूढेति । आरूढो लब्धास्पदः प्रतापो यस्यैवंभूतो राजा त्रैलोक्यदर्शीव योगीव सिद्धो निष्पन्न आदेश आज्ञा यस्य स तथा विधः स्वयमपि सिद्धादेशो भवति । यथा वदति तथैव भवतीत्यर्थः । इतीति । इति परिसमाप्तौ । एतावन्मात्रमभिधायोक्त्वोपशशाम विरतवाग्व्यापारो बभूव । उपेति । उपशान्तवचस्युपरतवाग्व्यापारे तस्मिञ्शुकनासे सति चन्द्रापीडस्ताभिः पूर्वोक्ताभिरुपदेशवाग्भिः शिक्षावचनैः प्रक्षालित इव धौत इव, उन्मीलित इव विकसित इव, स्वच्छीकृत इव स्वच्छतां प्रापित इव, निर्मृष्ट इव मसृणीकृत इव, अभिषिक्त इव स्नपित इव, अभिलिप्त इव प्रलिप्त इव, अलंकृत इव भूषित इव, पवित्रीकृत इव पावनीकृत इव, उद्भासित इवोद्दीपित इव । प्रीतेति । प्रीतं संतुष्टं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतो मुहूर्तं घटिकाद्वयं स्थितावस्थानं कृत्वा स्वभवनं निजसद्मागमाजगाम ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं कतिपयदिवसापगमे कियद्वासरातिक्रमे च राजा नृपः सुतं तनयं वारिणा जलेनाभिषिषेच स्नपयांचकार । राजानं विशिनष्टि—स्वयमिति । स्वयमात्मनोत्क्षिप्त ऊर्ध्वं नीतो मङ्गलाभिधानः कलशो येन स तथा शुकनासेन मन्त्रिणा सह पुण्येऽहनि पवित्रे वासरे । सुतं विशेषयन्नाह—पुरोधसेति । पुरोधसा पुरोहितेन संपादितं विहितमशेषं समग्रं राज्याभिषेकलक्षणं मङ्गलं यस्य स तम् । राजानं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेके भिन्नभिन्नदेशोद्भवा ये नरपतयो राजानस्तेषां सहस्रं तेन परिवृतः सहितः । जलं विशिनष्टि—सर्वेभ्य इत्यादि । सर्वेभ्यः समग्रेभ्यस्तीर्थेभ्यो मागधादिभ्यः सर्वाभ्यो नदीभ्यस्तटिनीभ्यः सर्वेभ्यः सागरेभ्यः । समुद्रान्तर्वर्तिस्थलेभ्य इत्यर्थः । अन्यथा सागरस्यैकत्वाद्बहुवचनमनर्थकं स्यात् । समाहृतेनैकीकृतेन । पुनस्तदेव विशिनष्टि—सर्वौषधीति । सर्वाः समग्रा ओषधयः फलपाकान्तास्ताभिः सर्वफलैः समग्रफलैः सर्वमृद्भिः समस्ततीर्थोद्भवमृत्तिकाभिः सर्वरत्नैः समग्ररत्नैः परिगृहीतेन स्वीकृतेन । आनन्देति । आनन्द प्रमोदस्तज्जनितं बाष्पजलं तेन मिश्रेण संपृक्तेनेति जलविशेषणम् । मन्त्रेति । मन्त्रो देवाधिष्ठानरूपस्तेन पूतेन पावनीकृतेन तस्यैव विशेषणम् । अभीति । अभिषेकस्य यौवराज्याभिषेकस्य

---

१ ... २ ... ३ ... भूषणाम्. ४ दि राजा. ५ वचने. ६ अभिरन्याभिः ...

पादपान्तरं निजपादपममुञ्चत्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव संचक्राम राज्यलक्ष्मीः । अनन्तरमखिलान्तःपुरपरिवृतया च प्रेमार्द्रहृदयया विलासवत्या स्वयमापादतलादामोदिना चन्द्रातपधवलेन चन्दनेनानुलिप्तमूर्तिः, अभिनवविकसितसितकुसुमकृतशेखरः, गोरोचनाच्छुरितदेहः, दूर्वाप्रवालरचितकर्णपूरः, दीर्घदशमनुपहतमिन्दुधवलं दुकूलयुगलं वसानः, पुरोहितप्रतिबद्धप्रतिसरसमाधितपाणिः, नवराजलक्ष्मीकमलिनीमृणालेनाभिषेकदर्शनार्थमागतेन सप्तर्षिमण्डलेनेव हारेणालिङ्गितवक्षःस्थलः, सितकुसुमग्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिरिन्दुकरकोमलाभिर्वैकक्षकस्रग्भिर्निरन्तरनिचितशरीरतया धवलवेषपरिग्रहतया च नरसिंह इव विधूतकेसरनिकरः, कैलास इव स्रवत्स्रोतस्विनीस्रोतोराशिः, ऐरावत इव मन्दाकिनीमृणालजालजटिलः, क्षीरोद इव स्फुरितफेनल-

---

यत्सलिलं पानीयं तेनार्द्रः स्विन्नो देहो यस्यैवंभूतं तं चन्द्रापीडं राज्यलक्ष्मीराधिराज्यश्रीः अन्यं पादपं पादपान्तरं लतेव वल्लीव निजपादपं स्वकीयवृक्षममुञ्चत्यपत्यजन्त्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव तत्कालमेव संचक्राम प्रविष्टा बभूव । **अनन्तरमिति** । अनन्तरं यौवराज्याभिषेकानन्तरम् । **अखिलेति** । अखिलं यदन्तःपुरमवरोधस्तेन परिवृतया सहितया प्रेम्णा स्नेहेनार्द्रं हृदयं यस्याः सा तया विलासवत्या स्वकीयजनन्या स्वयमापादतलादामोदिनामोदः परिमलः स विद्यते यस्मिन्नेतादृशेन चन्द्रातपश्चन्द्रज्योत्स्ना तद्वद्धवलेन शुभ्रेण चन्दनेन मलयजेनापादतलात् पादतलं मर्यादीकृत्यानुलिप्ता कृताङ्गरागा मूर्तिर्यस्य सः । **अभीति** । अभिनवानि प्रत्यग्राणि विकसितानि विनिद्राणि सितानि श्वेतानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां कृतो निर्मितः शेखरोऽवतंसो यस्य सः । **गोरेति** । गोरोचनेनाच्छुरितः स्फुटितो देहो यस्य सः । **दूर्वेति** । दूर्वा शतपर्विका तस्याः प्रवालं किसलयं रचितो निर्मितः कर्णपूरः कर्णावतंसो येन सः । **दीर्घेति** । दीर्घा आयता दशा वर्तयो यस्यैवंभूतमनुपहतमखण्डमिन्दुश्चन्द्रस्तद्वद्धवलं श्वेतं दुकूलयुगलं दुकूलयुग्मं वसानो दधानः । **पुरो इति** । पुरोहितेन पुरोधसा प्रतिबद्धो यः प्रतिसरो हस्तसूत्रं तेन प्रसाधितोऽलंकृतः पाणिर्यस्य सः । हारान्तं विशिनष्टि—**नवेति** । नवा प्रत्यग्रा या राजलक्ष्मीराधिराज्यश्रीः सैवोल्लसत्पत्रसाम्यात्कमलिनी नलिनी तस्या आयतत्वसाम्यान्मृणालेनेव बिसेनेव मुक्तासु । संप्रान्तमुक्तत्वेनोपमानान्तरमपि वर्णयन्नाह—**अभीति** । अभिषेकदर्शनार्थं यौवराज्याभिषेकावलोकनार्थमागतेन प्राप्तेन सप्तर्षिमण्डलेनेव मरीचिप्रमुखमुनिसमुदायेनेवंविधेन हारेण मुक्ताप्रालम्बेनालिङ्गितमाश्लिष्टं वक्षःस्थलं भुजान्तरं यस्य स तया । **सितेति** । सितानि श्वेतानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैर्ग्रथिताभिर्गुम्फिताभिराजान्वाजानु यावल्लम्बन्त इत्येवंशीला आजानुलम्बिन्यस्ताभिः । **इन्दुरिति** । इन्दोश्चन्द्रमसः करा किरणास्तद्वत्कोमला मनोहरास्ताभिः । **वैकक्षेति** । वैकक्ष्यमुत्तरीयकं तद्वत्स्थापिताभिः स्रग्भिर्मालाभिर्निरन्तरं निचितं व्याप्तं शरीरं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । **धवलेति** । धवलः शुभ्रो यो वेषो नेपथ्यं तस्य परिग्रहः स्वीकारो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । **चेति** । चकार उभयसमुच्चयार्थः । उभयसमुच्चयेन द्वयोरुत्प्रेक्षामाह—**नरेति** । नरसिंह इव नृसिंहावतार इव । कीदृक् । विधूतः कम्पितः केसरनिकरः सटासमूहो येन सः । अत्र केसरस्रजोः साम्यम्, वेषशरीरचर्मणोः साम्यं चेति भावः । **कैलासेति** । कैलास इव रजताद्रिरिव । एनं विशिनष्टि—**स्रवदिति** । स्रवन्त्याः क्षरन्त्याः स्रोतस्विन्या गङ्गायाः स्रोतोराशिः प्रवाहसमूहो यस्मिन् । अत्र कैलासवेषयोः साम्यम्, स्रक्स्रोतस्विन्योः साम्यं च दर्शितम् । **ऐरावतेति** । ऐरावत इव हस्तिमल्ल इव । एनं विशिनष्टि—**मन्दाकिनीति** । मन्दाकिन्या गङ्गाया यन्मृणालजालं बिसतन्तुसमूहस्तेन जटिलो व्याप्तः । पुनर्धवलत्वसाम्यनिमित्तकमुत्प्रेक्षान्तरमाह—**क्षीरोदेति** । क्षीरोदः क्षीरसमुद्रस्तद्वदिव । एनं विशेषयन्नाह—**स्फुरितेति** । स्फुरिता दीप्यमाना ये फेनलवा डिण्डीरशकलैराकुलो व्याप्तः । **तदिति** । तत्काले तदात्वे प्रतिपन्नः स्वीकृतो वेत्रदण्डो वेत्रयष्टिर्येनैवंविधेन पित्रा जनकेन स्वयमात्मना पुरोऽग्रे प्रवर्तं

---

१ निजपादपं पादपान्तरम्; पादप निजपादपान्तरम्. २ विकसितकुसुम. ३ गोरचना. ४ अभिनव. ५ कोमलाभिः; दुकूलकोमलाभिः. ६ वैकक्षक. ७ विधुत, विधुन. ८ फेनलवा.

[illegible]

[illegible] । विश्वेशिता
इति । [illegible] इव ।
यस्य येति । [illegible]
[illegible] —अयेति । [illegible]
[illegible] इव मुहुर्मुहुः
[illegible]
[illegible] । संध्यारंभेति । [illegible]
[illegible] इव । आपूर्येति ।
[illegible] येन

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible] ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible]. १२ [illegible].

स्वनेन जर्जरीकृतश्रवणपुटस्य मूर्च्छेवाभवज्जनस्य । शनैःशनैश्च चलसंक्षोभजन्माश्रितैरनेकवर्णतया क्वचिज्जीर्णशफरक्रोडधूम्रः, क्वचिन्नमेलकसटासंनिभः, क्वचित्परिणतलवलीकरोमपल्लवमलिनः, क्वचिदुत्पन्नोर्णातन्तुपाण्डुरः, क्वचिज्जरठमृणालदण्डधवलः, क्वचिज्जरत्कपिकेशकपिलः, क्वचिद्धरवृषभरोमन्थफेनपिण्डपाण्डुरः, त्रिपथगाप्रवाह इव हरिचरणप्रभवः, कुपित इव मुञ्चन्क्षमाम्, आरब्धपरिहास इव रुन्धन्नयनानि, तृषित इव पिबन्करिकरसीकरजलानि, पक्षानिवोत्पतन्गगनतलम्, अलिनिवह इव चुम्बन्मदलेखाम्, मृगपतिरिव रचयन्करिकुम्भस्थलीषु पदम्, उपात्तविजय इव गृह्णन्पताकाम्, जरागम इव पाण्डुरीकुर्वञ्शिरांसि, मुद्रयन्निव पक्ष्माग्रसंस्थितो दृष्टिम्, आजिघ्रन्निव मकरन्दमधुबिन्दुपङ्कलग्नः कर्णोत्पलानि, मदकलकरिकर्णतालताडनत्रस्त इव विशन्कीर्णशङ्खोदरविवराणि, पीयमान इवोन्मुखीभिरवनिपतिमुकुटमणिप्रभा-

---

निनादेन निर्घोषेण तया । मुहुर्मुहुर्वारंवारमितस्ततश्च आस्फाल्यमानानां डिण्डिमानां पटहविशेषाणां निःस्वनेन शब्देन । कीदृशस्य जनस्य । पूर्वोक्तैर्जर्जरीकृतं स्फुटीकृतं श्रवणयोः कर्णयोः पुटं यस्य ॥ तया तस्य । अन्यत्तु प्रागेवोक्तः । शनैःशनैर्मन्दं मन्दम् । चलेति । चलेन सैन्येन यः संक्षोभः संमर्दस्तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्यैवंभूतो रेणू रज उत्पपातोर्ध्वं जगाम । क्षितेरिति । क्षितेः पृथिव्या अनेके ये वर्णा श्वेतादयस्तेषां माश्रयतया तया । रेणोरप्यनेकवर्णतां प्रदर्शयन्नाह—क्वचिदिति । क्वचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे जीर्णो जरीयान् शफरो मत्स्यस्तस्य क्रोड उपरिभागस्तद्वद्धूम्रो धूसरः । क्वचिदिति । क्वचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे क्रमेलक उष्ट्रस्तस्य सटा जटास्ताभिः संनिभः सदृशः । क्वचिदिति । क्वचित् परिणतः पक्वतया यो लवलीवृक्षस्तस्य रोमपल्लवस्तन्तुवल्कसल्यस्तद्वन्मलिनः कृष्णः । क्वचिदिति । क्वचित् उत्पन्नः समुद्भूतो य ऊर्णातन्तुर्जालकारककस्तद्वत्पाण्डुरः श्वेतरक्तः । क्वचिदिति । क्वचित् जरठो दीर्घकालीनो यो मृणालदण्डो बिसदण्डस्तद्वद्धवलः शुभ्रः । क्वचिदिति । जरज्जरीयान्यः कपिर्वानरस्तस्य केशा अलकास्तद्वत्कपिलः पिङ्गलः । क्वचिदिति । क्वचित् धरः प्रधानो यो वृषभो बलीवर्दस्तस्य रोमन्थश्चर्वितचर्वणं तस्मिन्यः फेनपिण्डः कफपुञ्जस्तद्वत्पाण्डुरः श्वेतरक्तः । कीदृशः । त्रिपथगा गङ्गा तस्याः प्रवाहः स्रोतस्तद्वदिव हरिचरणप्रभवः । हरयोऽश्वा विष्णुश्च । कुपित इव कोपं प्राप्त इव । किं कुर्वन् । क्षमां पृथ्वीं मुञ्चंस्त्यजन् । पक्षे क्षमां क्षान्तिम् । आरब्धेति । आरब्धः प्रस्तुतः परिहासो हास्यं येनैवंविध इव । किं कुर्वन् । नयनानि लोचनानि रुन्धन्नाच्छादयन् उपहासकारिणो लोचनाच्छादनं लोकेऽपि प्रसिद्धम् । तृषित इव पिपासित इव करिणां हस्तिनां करसीकरजलानि शुण्डादण्डोद्गतवाताम्बुवारीणि पिबन्पानं कुर्वन् । अधस्तनात्प्रदेशात् पक्षेति । पक्षवानिव गरुत्मानिव । तत्कृत्यमाह—उदिति । गगनतलमाकाशतलमुत्पतन्नागच्छन् । उभयोरेकधर्मत्वात्तदुपमानम् । अलीति । अलीनां भ्रमराणां निवहः समूहस्तद्वदिव । किं कुर्वन् । मदलेखां दानरेखां चुम्बंश्चुम्बनं कुर्वन् । चुम्बनस्य संस्पर्शविशेषत्वात्तदुपमानम् । मृगेति । मृगपतिः सिंहस्तद्वदिव । किं कुर्वन् । करिकुम्भस्थलीषु गजशिरसः पिण्डस्थलीषु पदं स्थानं चरणं वा रचयन्विदधन् । उपात्तेति । उपात्तः स्वीकृतो विजयो दस्युक्षयरूपो येन स तद्वदिव पताकां वैजयन्तीं गृह्णन्नाददन् । जरेति । जरा विस्रसा तस्या आगमस्तद्वदिव । तत्कृत्यमाह—शिरांस्युत्तमाङ्गानि पाण्डुरीकुर्वञ्श्वेतीकुर्वन् । शुक्लतापादनसाधर्म्याज्जराया उपमानम् । मुद्रयन्निति । पक्ष्म नेत्ररोम तदग्रसंस्थितस्तदुपरिवर्ती दृष्टिं मुद्रयन्निव संकोचयन्निव । मकरन्देति । मकरन्दो मरन्दस्तस्य मधु रसस्तस्य बिन्दुपङ्कः पृषत्कर्दमस्तत्र लग्नः संयुक्तः कर्णोत्पलानि श्रोत्रकुवलयान्याजिघ्रन्निव गन्धं गृह्णन्निव । मदेति । मदेन दानवारिणा कला मनोज्ञा ये करिणो हस्तिनस्तेषां कर्णतालैस्ताडनं प्रहारप्रदानं तेन त्रस्त इव भीत इव । कर्णाः श्रोत्राः, शङ्खो भालश्रवोन्तरम्, तेषामुदरविवराणि

---

१ सदृशः. २ पटा. ३ पन्नोर्णतन्तुपाण्डरः. ४ जरठवत्. ५ केशर. ६ हर. ७ हृषामरणाद्धकेन. ८ पताका. ९ पाण्डरी. १० बिन्दुलग्नः. ११ आजिघ्रन्. १२ करिकर्ण. १३ मणिमङ्.

भङ्गमकरिकाभिः, अभ्यर्च्यमान इव तुरगमुखविक्षेपविधुतैः फेनपल्लवकुसुमस्तबकैः अनुगम्यमान इव मत्तगजघटाकुम्भभित्तिसंभवेन धातुधूलिवलयेन, आलिङ्ग्यमान इव चलच्चामरकलापविधुतेन पटवासपांसुना, प्रोत्साह्यमान इव नरपतिशेखरसहस्रपरिच्युतैः कुसुमकेशररजोभिः, उत्पातराहुरिव दिवसकरमण्डलमकाण्ड एव पिबन्, नृपप्रस्थानमङ्गलप्रतिसरवलयमालिकासु गोरोचनाचूर्णायमानः, क्रकचकृतचन्दनक्षोदधूसरो रेणुरुत्पपात ।

अपरिमाणबलसंघट्टसमुपचीयमानश्च शनैःशनैः संहरन्निव विश्वमशेषमकालकालमेघपटलमेदुरो विस्तारमुपगन्तुमारेभे । तेन च क्रमेणोपचीयमानबहलमूर्तिना, दिग्विजयमङ्गलध्वजेन, रिपुकुलकमलप्रलयनीहारेण, राजलक्ष्मीविलासपटवासचूर्णेन, अहितातपत्रपुण्डरीकखण्डनतुषारेण, सैन्यभरपीडितमहीतलमूर्च्छान्धकारेण, चलद्बलजलदकालकदम्बकुसुमोद्गमेन, दिवस-

---

मध्यच्छिद्राणि विशन्प्रविशन् । **उन्मुखीभिरिति** । उन्मुखीभिरूर्ध्वमुखीभिरवनिपतयो राजानस्तेषां मुकुटाः किरीटानि तेषां मणयश्चन्द्रकान्तायास्तत्र पत्रभङ्गमकरिकास्ताभिः पीयमान इव । **तुरगेति** । तुरगाणां वाजिनां मुखान्याननानि तेषां विक्षेपाः प्रसारणक्रियाविशेषास्तेभ्यो विधुतैर्गलितैः फेनो मुखकफस्तस्य पल्लवाः परंपरास्त एव कुसुमस्तबकाः पुष्पगुच्छास्तैरभ्यर्च्यमान इव पूज्यमान इव । **मत्तेति** । मत्ता मदयुक्ता ये गजा हस्तिनस्तेषां घटाः समूहास्तासां कुम्भाः शिरसः पिण्डास्त एव भित्तयः कुड्यानि तेभ्यः संभव उत्पत्तिर्यस्यैवंविधेन धातुर्गैरिकादिः कुम्भस्थलशोभार्थमनुलिप्यते तस्य धूलिवलयेन रजोवलयेनानुगम्यमान इव । **चलदिति** । चलन्योऽन्यश्चामरकलापो बालव्यजनसमूहस्तेन विधुतेन कम्पितेन पटवासः पिष्टातकस्तस्य पांसुर्धूलिस्तेनालिङ्ग्यमान इवाश्लिष्यमाण इव । **नरेति** । नरपतीनां राज्ञां शेखरसहस्रमवतंससहस्रं तस्मात्परिच्युतैः स्रस्तैः कुसुमानां पुष्पाणां केसराणि किञ्जल्काः तेषां रजांसि परागास्तैः प्रोत्साह्यमान इव प्रोत्साहं प्राप्यमाण इव । उत्पातोऽजन्यं तादृशो राहुः सैंहिकेयस्तद्वद्दिवाकाण्ड एवाप्रस्ताव एव दिवसकरमण्डलं सूर्यबिम्बं पिबन्ग्रसन् । **नृपेति** । नृपाणां राज्ञां प्रस्थानमङ्गलेषु याः प्रतिसरा हस्तसूत्राणि तेषां वलयमालिका वलयश्रेण्यस्तासु गोरोचनाचूर्णायमानो गोरोचनं प्रसिद्धं तत्क्षोदवदाचरमाणः । **क्रकचेति** । क्रकचं करपत्रकं तेन कृतो यश्चन्दनक्षोदो मलयजचूर्णं तद्वद्धूसरः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अपेति । अपरिमाणमसंख्यं बहुलं सैन्यं तस्य संघट्टः संमर्दस्तेन समुपचीयमानः उपचयं प्राप्यमाणः । चकारः पुनरर्थकः । शनैःशनैर्मन्दंमन्दमशेषं समग्रं विश्वं संहरन्निव तिरोधानं कुर्वन्निव । **अकालेति** । अकालेऽप्रस्तावे यत्कालं कृष्णं मेघपटलमभ्रवृन्दं तद्वन्मेदुरः पुष्टो विस्तारमुपसरणमुपगन्तुं प्राप्तुमारेभे । प्रारम्भं चकारेत्यर्थः । **तेनेति** । तेन पूर्वोक्तेन रेणुना । चकारः पुनरर्थः । **क्रमेति** । क्रमेण परिपाट्योपचीयमाना पुष्टिं प्राप्यमाणा बहला दृढा मूर्तिर्देहो यस्य स तेन । **दिगिति** । दिशां ककुभां यो विजय आत्मसात्करणं तत्र यन्मङ्गलं विघ्ननिवारकदधिदूर्वादि तस्य ध्वजेन केतुना । मुख्यमङ्गलेनेत्यर्थः । **रिपुरिति** । रिपवो दस्यवस्तेषां कुलानि गोत्राणि तान्येव कमलानि नलिनानि तेषां प्रलयः क्षयस्तस्मिन्नीहारेण । हिमप्रतिमेनेत्यर्थः । **राजेति** । राजलक्ष्मीर्नृपश्रीस्तस्या विलासो विलसनं तदर्थं पटवासचूर्णेन पिष्टातकेन । **अहितेति** । अहितानां विपक्षाणां यान्यातपत्राणि छत्राणि तान्येव पुण्डरीकाणि कमलानि तेषां खण्डनं कर्तनं तस्मिंस्तुषारेण नीहारेण । कमलानां विध्वंसन एतस्यैव सामर्थ्यात् । **सैन्येति** । सैन्यभरेण बलभरेण पीडितमाक्रान्तं यन्महीतलं पृथ्वीतलं तस्य मूर्छा निश्चेष्टता तत्रान्धकारेण तिमिरेण । **चलदिति** । चलद्गच्छद्बलं सैन्यं तदेव जलदकालः मेघसमयस्तत्र कदम्बकुसुमोद्गमेन नीपपुष्पोद्गमेन । **दिवसेति** । दिवसकरः सूर्यस्तस्य कराः किरणास्त एव कमलवनं नलिनखण्डं तस्योद्दलनं मूलत उच्छेदने

---

१ विधूतेन. २ प्रत्सार्यमाणः; प्रोत्सार्यमाणः. ३ महद्बलय. ४ प्रतिसरमालिकासु. ५ खण्ड. ६ सेनाभर; सैन्यधुरा. ७ बहलबल. ८ दिवसकरकमल; दिवसकरकिरणकमल.

हानेन जरठीकृतमयनानुरम्य मूर्छोनामगन्तम्य । शनैःशनैश्च परगोधोमप्रमाणैरनेकरा- शया कश्चिज्जीर्णजरत्कोटरभूपः, कश्चिन्मेचकमेघमलिनः, कश्चिन्मलिनपाण्डरोमनाशनि- नः, कश्चित्कुर्लभोगोत्कुराग्दुरः, कश्चिज्जरठभृगारव्यरः, कश्चिज्जरत्कर्णिकेक्षणः, कश्चिद्दरपूर्णभयोमन्यफेनपिण्डपाण्डुरः, निरपगायकान् इव हरिणानसभाः, कुपित इव मुख- भ्रमाम्, आरब्धारितान इव कन्धामनानि, तुणिन इव गिरन्करिकरशीकरजलानि, पक्ष- निषेघलन्नगन्नमम्, अभिनिवह इव पुष्पकमरन्देनात्, मृगपतिरिव रणकरीकुम्भस्थलीषु पदम्, उपासितजय इव गृहमणंकाम, जरागम इव पाण्डुरीकुर्वञ्चिरांसि, मुञ्चन्निव पक्ष्म- प्रसंस्थितो दृष्टिम्, आजिघ्रन्निव मकरन्दमधुबिन्दुपङ्कपः कर्णोत्पलानि, मदकलकरिकर्णता- लताडनभग्न इव निर्निमेषसञ्चरितरानि, पीयमान इवोग्मुखैरभिनवनिसृमुद्धवर्मेन

निनादेन निर्घोषेण तथा । मुहुर्मुहुर्मुहुर्निरन्तरमिन्नमन्नमनःकर्मा निरिन्मणो परदृशीसेवन्ती निशमेन प्रान्तेन । कीदृशस्य जनस्य । पूर्णोत्कोर्मि सिद्धी मत्यीकृतं भागयोः कर्णीते. तु! यस्य न तथा तस्य । मन्द- मसु प्राणोनोऽः । शनैःशनैर्मन्दं मन्दम् । परेखेति । परेण गोपेन यः गीतोमः सोमरंगमजन्मोनानि- संभूतो रेणु रज उपरागोऽपि जगत । क्षिमिरिति । क्षितिः पृथिव्या भूमेरि ये वर्णाः श्वेतरक्तादयः प- मन्यथा तथा । रेणोरप्यनेकवर्णता प्रदर्शयन्नाह—क्वचिदिति । क्वचित् क्षितिप्रदेशे शोणो अतिताम् शरणो मत्स्यस्य कोड उपरिभागस्तद्वदूमो धूमः । क्वचिदिति । क्वचित् कांस्यविन्प्रदेशे कर्षेषु उत्कुलस्य राशा जटासामिः तैनिभः सदृशः । क्वचिदिति । क्वचित् परिणतः पक्वरसो यो रक्तो कुष्ट- कस्य रोगविशेषस्तद्वदलिनश्च कृष्णः । क्वचिदिति । क्वचित् उत्तम् समुद्भूतो य कर्ण- तन्तुर्णोलकारकमन्दस्ताग्दुरः श्वेतरक्तः । क्वचिदिति । क्वचित् जरठो दीर्घकालीनो यो कुरल- शिपरण्डलत्दवस्त धुमः । क्वचिदिति । जरठ्रीयस्य कस्यैनीलाकारस्य केशा अन्तकलङ्कनिव पिङ्गल । क्वचिदिति । क्वचित् दर ईषत् प्रमाणो यो दुग्धो यदीदृशं तस्य शोभाव्यवहरणेन तस्मिन्न फेनपिण्डः कान्तिप्रसादमान्दुरः श्वेतरक्तः । कीदृशः । निरपगा यत्रा तस्याः प्रसह मोनमदाराय इदिमाव- भवः । हयोऽश्वा विमुद्य । कुपित इव कोप क्रम इव । किं कुर्वन् । क्षमां पृथ्वीं मुखं त्यजन् । पक्षे क्षमां क्षान्तिम् । आरब्धेति । आरब्धः प्रस्तुतः परिहासो हास्यं येनेत्यपि [illegible] । किं कुर्वन् । नयनानि लोचनानि कन्धकाच्छादयन् उपहासकारिणो लोचनाच्छादनं लोकेऽपि प्रसिद्धम् । तृणिन [illegible] गिरन्निव इव कोपा हस्तिनां करशीकरजलानि शुण्डादण्डोद्धृतजलत्वचारीणि निषन्यानं कुर्वन् । भद्रयतो मन्दपक्षिरयः । पक्षेति । पक्षावाणि गरुत्मानिव । तमुत्प्रेक्षमाह—उद्दितिति । गगनतलमाकाशमागुन्मत्तगच्छन् । उभयतोऽ- धर्मेलाद्सूपमानम् । अलीति । अलीनां भ्रमराणां निवहः समूहस्तद्वदिव । किं कुर्वन् । मदङ्कसो रजोधा- घुम्बं घुम्बनं कुर्वन् । घुम्बनस्य शब्दविशेषत्वात्तदुपमानम् । मृगेति । मृगपतिः सिंहस्तद्वदिव । किं कुर्वन् । करिकुम्भस्थलीषु गजशिरःपिण्डस्थलीषु पदं स्थानं चरणं वा रचयन्निदधत् । उपात्तेति । उपात्त सोऽन्यो विजयो दस्युजयरूपो येन स तद्वदिव पताकां वैजयन्तीं गृह्णादस्तन् । जरेति । जरा विस्रसा तस्या अवम- स्तद्वदिव । तत्कृत्यमाह—शिरांस्युत्तमाङ्गानि पाण्डुरीकुर्वञ्श्वेतीकुर्वन् । शुक्लतापादनसाधर्म्याज्जराया उपमा- नम् । मुञ्चन्निति । पक्ष्म नेत्ररोम तदग्रसंस्थितस्तत्पुरोवर्ती दृष्टिं मुञ्चयन्निव सङ्कोचयन्निव । मकरन्देति । मकरन्दो मरन्दस्तस्य मधु रसस्तस्य बिन्दुपङ्कः पृषत्कर्दमस्तत्र लग्नः संयुक्तः कर्णोत्पलानि श्रोत्रकुवलया- न्याजिघ्रन्निव गन्धं गृह्णन्निव । मदेति । मदेन दानवारिणा कला मनोज्ञा ये करिणो हस्तिनस्तेषां कर्णताल- स्तैर्ताडनं प्रहारप्रदानं तेन त्रस्त इव भीत इव । कर्णाः श्रोत्राः, [illegible] भालश्रोत्रान्तरम्, देवसुररविवरानि

१ सदृशः २ घटा ३ वर्णोर्णनन्तुपाण्डर. ४ जरठवत् ५ केशर. [illegible] हर. ७ कृताभरणांशुकेन. ८ पताका. ९ पाण्डरी. १० बिन्दुलग्नः. ११ आजिघ्रन् १२ करिकण १३ मणिभक्र

पानाप्लावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि भवन्तमुपासते । तथाहि । पश्य पश्य यस्यां यस्यां दिशि विक्षिप्यते चक्षुस्तस्यां तस्यां रसातलमिवोद्गिरति, वसुधेव सूते, ककुभ इव वमन्ति, गगनमिव वर्षति, दिवस इव सृजति बलानि । अपरिमितबलभराक्रान्ता मन्ये स्मरति महाभारतसमरसंक्षोभस्याद्य क्षितिः । एष शिखरदेशेषु स्खलितमण्डलो ध्वजानां गणयन्निव कुतूहलाद्भ्रमति कदलिकावनान्तरेषु मयूखमाली । सर्वतश्च मदजलमुचां करिणां मेलापरिमलसुरभिणि वेणिकावाहिनि मदवारिणि निरन्तरमग्ना निपतितमधुकरकुलकलकलकलिला कालिन्दीजलकल्लोलकलितेव भाति भूतधात्री । सैन्यभरसंक्षोभभयात्त्वरित इव गगनतलमुत्पतिता आच्छादयन्त्येता दिक्चक्रवालमिन्दुधवला ध्वजपङ्क्तयः । सर्वथा चित्रं यन्नाद्य विघटितसकलकुलशैलसंधिबन्धा सहस्रशः शकलीभवति बलभरेण धरित्री, यद्वा बलभरपीडितवसुधाधारणविधुर

निषधैरखिलपर्वतैरिव कुलपर्वतैरिव । बलानीति । अमीषां राज्ञामेतानि सैन्यानि भवन्तं त्वामुपासते सेवन्ते । कीदृशानि । आप्लावितान्यवगाहितानि दशदिशामन्तरालानि मध्यभागा यैस्तानि । एतदेव दर्शयति—तथाहीति । पश्य पश्य विलोकय विलोकय । यस्यां यस्यां दिशि चक्षुर्नेत्रं विक्षिप्यते प्रेर्यते तस्यां तस्यां दिशि रसातलमिव पृथ्वीतलमिवोद्गिरति वमति । बलानि सैन्यानीति सर्वत्र संबध्यते । वसुधेव वसुंधरेव सूते जनयति । ककुभ इव दिश इव वमन्त्युद्गिरन्ति । गगनमिवान्तरिक्षमिव वर्षति वृष्टिं करोति । दिवस इव दिनमिव सृजति प्रकटयति । अहमिति मन्ये जानेऽद्य क्षितिर्वसुधापरिमितं बहुलं सैन्यं तस्य भरोऽतिशयस्तेनाक्रान्ता भारिता सती । महेति । महाभारते प्रसिद्धो व्याख्यातो यः समरसंक्षोभः सङ्ग्रामसंमर्दस्तस्य स्मरति स्मरणं करोति । अत्र स्मरणार्थधातुनिर्देशे 'मातुः स्मरति' इतिवत्कर्मणि षष्ठी । एष इति । एष समीपतरवर्ती कदलिकावनान्तरेषु रम्भाकाननान्तरेषु मयूखमाली सूर्यः शिखरदेशेषु ध्वजाग्रभागेषु स्खलितं स्खलनं प्राप्तं मण्डलं बिम्बं यस्यैवंभूतः प्रतिरोधनिवृत्त्यर्थं ध्वजानां गणयन्निव संख्यां कुर्वन्निव कुतूहलाद्भ्रमत्युत्प्रेक्षा । ध्वजानामुच्चत्वोत्कर्षो व्यङ्ग्यः । कदलिकावननिति सूर्यप्रदर्शनोपलक्षणमात्रं न त्वन्यत् । करिमदोत्कर्षमाह—सर्वतश्चेति । मदजलमुचां मदस्राविणां करिणां हस्तिनां मेलापा वृन्दानि तेषां यः परिमल आमोदस्तद्वत्सुरभिणि सौरभ्ययुक्ते । वेणिकावाहिनीति । वेणिका प्रवेणी तया वहति गच्छतीत्येवंशीलं तस्मिन्नेवंभूते मदवारिणि दानजले निरन्तरं मग्ना । समन्ततो जलप्लुतेत्यर्थः । एवंभूता भूतधात्री पृथ्वी । तामेव विशिनष्टि—निपतितेति । निपतितं पर्यस्तं यन्मधुकरकुलं भ्रमरसमूहस्तस्य यः कलकलः कोलाहलस्तेन कलिला गहना । 'कलिलं गहनं' इति कोशः । अत्र च स्नानवाहनसाम्यान्मदवारिणः शब्दविशेषैः श्यामताविशेषैश्च भ्रमरकुलस्य साम्येनोत्प्रेक्षते—कालिन्दीति । कालिन्दी यमुना तस्या जलकल्लोलैः पानीयतरङ्गैः कलितेव भाति शोभते । सैन्येति । सैन्यस्य बलस्य यो भरस्तज्जनितो यः संक्षोभः क्षुब्धता तस्माद्भयं तस्मात्त्वरितं गगनतलं व्योमतलमुत्पतिताः समुत्पन्नाः स्वस्थानात्प्रस्थिता इव नद्य इव ... इन्दुवच्चन्द्रवद्धवलाः शुभ्रा ध्वजपङ्क्तयो वैजयन्तीश्रेण्यो दिक्चक्रवालं ककुप्समूहमाच्छादयन्त्याच्छादयन्ति । सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारैरेतच्चित्रं महदाश्चर्यम् । एतत्किमित्याह—यदिति । यदद्य विघटिता विश्लिष्टाः सकलाः समग्रा ये कुलशैलास्त एव संधिबन्धा अस्थिबन्धा यस्या एवंभूता धरित्री वसुंधरा बलभरेण सैन्यसंमर्देन सहस्रशः सहस्रधा न शकलीभवति । न सहस्रधा जायत इत्यर्थः । एतदाश्चर्यमित्यर्थः । एतच्छङ्कां दूरीकर्तुं पक्षान्तरमाह—यद्वेति । यद्वा बलभरेण सैन्यभरेण पीडिता या

---

१ पश्य बलानि. २ गगनतलम्. ३ महाभारतसंक्षोभस्य; महाभारतबलसमरसंक्षोभस्य. ४ मयेमकरध्वजशिखरदेशेषु. ५ स्खलित. ६ मदवारिणि मग्ना निरन्तरनिमग्नेव. ७ कलकलकलिता; कलकलाकलिता; कलकलकलिला. ८ कलिता; कलिता. ९ सैन्यसंक्षोभ. १० धरणिमवहाय गगन. ११ सकलशैल. १२ दिक्चक्रवालं. १३ संधिबन्धा.

कुमार, किं वै [illegible] देवेन [illegible] [illegible], न किंचित् [illegible] [illegible], कानि कुर्वाणि न [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], कानि [illegible] [illegible], केचित् [illegible] [illegible] [illegible], केचित् [illegible] [illegible], केचित् [illegible] [illegible], केऽपि [illegible] [illegible], केचित् [illegible] [illegible] [illegible] इव [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] धरित्री । [illegible] [illegible]

—

[illegible] । हे कुमार, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । न किं [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] कुर्वाणि [illegible] न [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] न [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] केचित् [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तथा केऽपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] न [illegible] । तथा के [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] न [illegible] । [illegible] केऽपि [illegible] [illegible] न [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तथा केऽपि [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तथा केचित् [illegible] [illegible] [illegible] । तथा केचित् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इव [illegible] इव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अथ [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] इति । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । चतुरिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । दशरथो रामपिता, भगीरथः सगरपौत्रः, भरतः [illegible], दिलीपो रघुपिता, अलर्कः [illegible], मान्धाता युवनाश्वतनयः, एते प्रतिमाः सदृशाः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । इयमिति । एभिः पूर्वोक्तव्यावर्णितस्वरूपैः राजभिरपि धरित्री वसुधा धृता धारिता । [illegible] । [illegible]

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]
[illegible]

पामाप्लावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि भवन्तमुपासते । तथाहि । पश्य पश्य यस्यां यस्यां दिशि विक्षिप्यते चक्षुस्तस्यां तस्यां रसातलमिवोद्गिरति, वसुधेव सूते, ककुभ इव वमन्ति, गगनमिव वर्षति, दिवस इव सृजति बलानि । अपरिमितबलभराक्रान्ता मन्ये स्मरति महाभारतसमरसंक्षोभस्याद्य क्षितिः । एष शिखरदेशेषु स्खलितमण्डलो ध्वजानां गणयन्निव कुतूहलाद्भ्रमति कदलिकावनान्तरेषु मयूखमाली । सर्वतश्च मदजलमुचां करिणामेलापरिमलसुरभिणि वेणिकावाहिनि मदवारिणि निरन्तरमग्ना निपतितमधुकरकुलकलकलकलिला कालिन्दीजलकल्लोलकलितेव भाति भूतधात्री । सैन्यभरसंक्षोभभयात्सरित इव गगनतलमुत्पतिता आच्छादयन्त्येता दिक्चक्रवालमिन्दुधवला ध्वजपङ्क्तयः । सर्वथा चित्रं यन्नाद्य विघटितसकलकुलशैलसंधिबन्धा सहस्रशः शकलीभवति बलभरेण धरित्री, यद्वा बलभरपीडितवसुधाधारणविधुरा

भित्तैरादिपर्वतैरिव कुलपर्वतैरिव । **एतानीति** । अमीषां राज्ञामेतानि सैन्यानि भवन्तं त्वामुपासते सेवन्ते । कीदृशानि । आप्लावितान्यवगाहितानि दशादिशामन्तरालानि मध्यभागा यैस्तानि । एतदेव दर्शयति—**तथाहीति** । पश्य पश्य विलोकय विलोकय । यस्यां यस्यां दिशि चक्षुर्नेत्रं विक्षिप्यते प्रेर्यते तस्यां तस्यां दिशि रसातलमिव पृथ्वीतलमिवोद्गिरति वमति । बलानि सैन्यानीति सर्वत्र संबध्यते । वसुधेव वसुंधरेव सूते जनयति । ककुभ इव दिश इव वमन्त्युद्गिरन्ति । गगनमिवान्तरिक्षमिव वर्षति वृष्टिं करोति । दिवस इव दिनमिव सृजति प्रथयति । अहमिति मन्ये जानेऽद्य क्षितिर्वसुधापरिमितं बहुलं सैन्यं तस्य भरोऽतिशयस्तेनाक्रान्ता भारिता सती । **महेति** । महाभारते प्रतिपादितो व्याख्यातो यः समरसंक्षोभः सङ्ग्रामसंमर्दस्तस्य स्मरति स्मरणं करोति । अत्र स्मृत्यर्थधातुभिर्योगे 'मातुः स्मरति' इतिवत्कर्मणि षष्ठी । **एष इति** । एष समीपतरवर्ती कदलिकावनान्तरेषु रम्भाकाननान्तरेषु मयूखमाली सूर्यः शिखरदेशेषु ध्वजाग्रभागेषु स्खलितं स्खलनं प्राप्तं मण्डलं बिम्बं यस्यैवंभूतः प्रतिरोधनिरूत्यर्थं ध्वजानां गणयन्निव संख्यां कुर्वन्निव कुतूहलाद्भ्रमतीत्युत्प्रेक्षा । ध्वजानामुन्नतोत्कर्षो व्यङ्ग्यः । कदलिकावनमिति सूर्यप्रदर्शनोपलक्षणमात्रं न त्वन्यत् । करिमदोत्कर्षमाह—**सर्वतश्चेति** । मदजलमुचां मदस्राविणां करिणां हस्तिनामेलायाश्चन्द्रबालाया यः परिमल आमोदस्तद्वत्सुरभिणि सौरभ्ययुक्ते । **वेणिकावाहिनीति** । वेणिका प्रवेणी तया वहति गच्छतीत्येवंशीलं तस्मिन्नेवंभूते मदवारिणि दानजले निरन्तरं मग्ना । समन्ततो जलक्लिन्नेत्यर्थः । एवंभूता भूतधात्री पृथ्वी । तामेव विशिनष्टि—**निपतितेति** । निपतितं पर्यस्तं यन्मधुकरकुलं भ्रमरसमूहस्तस्य यः कलकलः कोलाहलस्तेन कलिला गहना । 'कलिलं गहनं' इति कोशः । अत्र च श्यामतादवत्वाभ्यां मदवारिणः शब्दविशेषैः श्यामतापरिमाणविशेषैश्च भ्रमरकुलस्य साम्येनोत्प्रेक्षते—**कालिन्दीति** । कालिन्दी यमुना तस्या जलकल्लोलैः पानीयतरङ्गैः कलितेव भाति शोभते । **सैन्येति** । सैन्यस्य बलस्य यो भरस्तज्जनितो यः संक्षोभः क्षुब्धता तल्लक्षणं यद्भयं त्रासस्तस्माद्गगनतलं व्योमतलमुत्पतिताः स्वच्छत्वनैर्मल्यसाधर्म्यात्सरित इव नद्य इव एताः प्रत्यक्षोपलभ्यमाना इन्दुवच्चन्द्रवद्धवलाः शुभ्रा ध्वजपङ्क्तयो वैजयन्तीश्रेण्यो दिक्चक्रवालं ककुम्मण्डलमाच्छादयन्त्यावृण्वन्ति । **सर्वथेति** । सर्वथा सर्वप्रकारेणैतच्चित्रं महदाश्चर्यम् । एतत्किमित्याह—**यदिति** । यदद्य विघटिता विश्लिष्टाः सकलाः समग्रा ये कुलशैलास्त एव संधिबन्धा अस्थिबन्धा यस्या एवंभूता धरित्री वसुंधरा बलभरेण सैन्यसंमर्देन सहस्रशः सहस्रधा न शकलीभवति । न सहस्रधा जायत इत्यर्थः । एतदाश्चर्यमित्यर्थः । एतच्छङ्का दूरीकर्तुं पक्षान्तरमाह—**यद्वेति** । यद्वा बलभरेण सैन्यभरेण पीडिता या

---

१ पश्य पश्यान्. २ गगनतलम् ३ [illegible] ४ [illegible] शिखरदेशेषु. ५ दत्तोत्तंसित ६ मदजल [illegible] ७ [illegible] ८ कलिलं; कलितेव. ९ सैन्यसंक्षोभ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible]

न चलन्ति फणिनां पत्युः फणाभित्तयः' इत्येवं वदत एव तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेक-तोरणां तृणमयप्राकारमन्दिरसहस्रसंबाधामुल्लासितधवलपटमण्डपशतशोभिनीमावासभूमिमवाप । तस्यां चावतीर्य राजवत्सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्यैश्च विविधाभिः कथाभिर्विनोद्यमानस्तं दिवसमशेषमभिनवपितृवियोगजन्मना शोकावेगेनायास्यमानहृदयो दुःखेनात्यवाहयत् । अतिवाहितदिवसश्च यामिनीमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे निहितशयननिषण्णेन वैशम्पायनेन, अन्यतश्च समीपे क्षितितले विन्यस्तकुथप्रसुप्तया पत्रलेखया सह, अन्तरा पितृसत्कम्, अन्तरा मातृसंबद्धम्, अन्तरा शुकनासमयं कुर्वन्नालापं नातिजातनिद्रः प्रायेण जाग्रदेव निन्ये । प्रत्यूषे चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणकमुपचीयमानेन सेनासमुदायेन जर्जरयन्वसुंधराम्, आकम्पयन्गिरीन्, उत्सिञ्चन्सरितः, रिक्तीकुर्वन्सरांसि, चूर्णयन्काननानि, समीकुर्वन्विषमाणि, दलयन्दुर्गाणि, पूरयन्निम्नानि, निम्नय-

---

वसुधा तस्या धारणं तेन विधुराः पीडिताः फणिनां पत्युः शेषनागस्य फणाभित्तयः फणाकुड्यानि न चलन्ति । अतएवेयं तदाधारेण तिष्ठतीत्यर्थः । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य वैशम्पायनस्य वदतो युवन एव युवराजश्चन्द्रापीड आवासभूमिं निवासभूमिमवाप प्रापेत्यन्वयः । अथ तां विशेषयन्नाह—समुच्छ्रितेति । समुच्छ्रितान्युच्चान्यनेकानि तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्यां ताम् । 'बहिर्द्वारं तु तोरणम्' इति कोशः । तृणेति । तृणमयो यवसमयो यः प्राकारो वप्रस्तस्मिन्यन्मन्दिरसहस्रं गृहदशशतं तेन न विद्यते संबाधः सांकर्यं यस्याम् । उल्लासितेति । उल्लासितमुल्लासं प्राप्तं यद्धवलपटस्य श्वेतवस्त्रस्य मण्डपशतं जनाश्रयशतं तेन शोभिनीं शोभायुक्ताम् । तस्यामावासभूमाववतीर्यावतरणं कृत्वा । चकारः पुनरर्थकः । राजवत्तत्पार्थिववत्सर्वाः क्रियाः राजमङ्गलानि चकार कल्पयामास । सर्वैश्चेति । तैः पूर्वोक्तैः सर्वैः समग्रैर्नरपतिभिरमात्यैश्च । अत्र चकारः समुच्चयार्थः । समेत्य नृपान्तिकमागत्य विविधाभिरनेकप्रकाराभिः कथाभिर्वार्ताभिर्विनोद्यमानः क्रीडाविषयीक्रियमाणोऽशेषं समग्रं तं दिवसं दिनमत्यवाहयदत्यक्रामत् । केन । दुःखेन कृच्छ्रेण । अथ युवराजं विशिनष्टि—अभीति । अभिनवः प्रत्यग्रो यः पितृवियोगोऽननुभूतजनकविरहस्तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य स तथैवंविधेन शोकावेगेन शोचतावेशेनायास्यमानमायासं प्राप्यमाणं हृदयं चित्तं यस्य स तथा । रात्रिं कथमतिक्रमितवानित्याह—अतीति । अतिवाहितोऽतिक्रमितो दिवसो येनैवंभूतो यामिनीमपि त्रियामामपि स्वशयनीयस्य शोचत्याया (?) । नातीति । नातिदूरे नातिदवीयसि प्रदेशे निहितं स्थापितं यच्छयनं शयनीयं तत्र निषण्णेनोपविष्टेन वैशम्पायनेन । अन्यतश्चान्यस्मिन्वैशम्पायननिर्गादन्व्यतिरिक्ते समीपे पार्श्ववर्तिनि क्षितितले पृथ्वीतले विन्यस्ता स्थापिता या कुथा परिस्तोमस्तत्र प्रसुप्तया कृतशयनया पत्रलेखाभिधानया करङ्कवाहिन्या सह सार्धम् । अन्तरा मध्ये पितृसत्कं जनकसंबन्धि । अन्तरा मातृसंबद्धम् । अन्तरा शुकनासो वैशम्पायनपिता तद्वार्ताभिर्निष्पन्नमालापमन्योन्यप्रीतिभाषणं कुर्वन्विद्यमानातिजाता न बाहुल्येन समागता निद्रा प्रमीला यस्य स तथा । प्रायेण बाहुल्येन जाग्रदेव निद्राभाववानेव निन्ये निनाय । प्रत्यूषे चेति । प्रत्यूषे प्रभाते चोत्थायोत्थानं कृत्वा तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरिपाट्यानवरतप्रयाणकैर्निरन्तरगमनैः । प्रतीति । प्रतिप्रयाणकं प्रयाणं प्रयाणं प्रत्युपचीयमानेन पुष्टतां प्राप्यमाणेन सेनासमुदायेन सैन्यसंघातेन प्रतिष्ठता चलता वसुधरा धात्री जर्जरयञ्छिथिलतामापादयन् । गिरीन्पर्वतानाकम्पयंस्तरलतां नयन् । सरितो नदीः उत्सिञ्चञ्जलं दूरीकुर्वन् । सरांसि तडाकानि रिक्तीकुर्वञ्शून्यीकुर्वन् । जलेनेति शेषः । काननानि वनानि चूर्णयन्क्षोदीकुर्वन्विषमाणि कठिनानि समीकुर्वन्सरलीकुर्वन् ।

---

१ दलन्ति. २ मन्दिरमबाधा. ३ मशोभिनी. ४ नातिदूरनिषण्णेन. ५ शयनीयसमीपे. ६ क्षितितलविन्यस्तकुथप्रसुप्तया. ७ प्रभात. ८ प्रत्युषसि. ९ उपचिन्वन्.

[illegible] शिरांसि शनैः शनैश्च [illegible], [illegible], [illegible], आश्वासयन्भीतान्, [illegible], उन्मूलयन्[illegible], [illegible], अभिषि-ञ्चन्स्थानस्थानेषु राजपुत्रान्, समर्जयन्रत्नानि, प्रतिगृह्णन्नुपायनानि, गृह्णन्करान्, आदिशन्दे-शव्यवस्थाम्, स्थापयन्[illegible], कुर्वञ्शासनानि, [illegible], पूजयन्[illegible], प्र-णमन्मुनीन्, पालयन्नाश्रमान्, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]:, विस्तारयन्गुणान्, प्रख्यापयन्सच्चरितम्, आक्रामन् वेलावनानि [illegible] सलिलः पृथिवीं विचचार । प्रथमं प्राचीम्, ततस्त्रिशङ्कुतिलकाम्, ततो वरुण-लाञ्छनाम्, अनन्तरं च सप्तर्षितारकाशबलां दिशं जिग्ये । वर्षत्रयेण चार्णवीकृताशेषद्वीपान्तरं सकलमेव चतुरुदधिखातवलयप्रमाणं बभ्राम महीमण्डलम् । ततः क्रमेणावजितसकलभुवनतलः प्रदक्षिणीकृत्य वसुधां परिभ्रमन्, कदाचित्कैलाससमीपचारिणां हेमजटाख्यानां

पुराणि शीर्षाणि [illegible] । शिरांसि मस्तकानि [illegible] । [illegible] नि-[illegible] । शनैः शनैः मन्दं मन्दं [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] कुर्वन् । [illegible] । [illegible] कुर्वन् । [illegible] कुर्वन् । **स्थानस्थानेष्विति** । स्थानानि च स्थानानि च स्थानस्थानानि तेषु राजपुत्रान्[illegible] कुर्वन् । रत्नानि [illegible] समर्जयन् । उपायनानि प्राभृतानि प्रतिग्रहणं कुर्वन् । करान्[illegible] कुर्वन् । देशव्यवस्थां [illegible] । कीर्तिचिह्नानि [illegible] स्थापयन्स्थापनां कुर्वन् । शासनानि [illegible] कुर्वन् । [illegible] । [illegible] । मुनीन्[illegible] कुर्वन् । आश्रमान्[illegible] कुर्वन् । [illegible] यथा [illegible] प्रकटयन् । प्रतापं [illegible] आरोपयन्स्थापयन् । यशः सर्वदिग्व्यापकमुपचिन्वन्पुष्टीकुर्वन् । गुणान्[illegible] । सदाचरितं शोभनं वृत्तं लोकेषु प्रख्यापयन्प्रकटीकुर्वन् । वेलावनानि समुद्रतीरोद्भवोपवनान्या-क्रमन् [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] गम्भीरो यः सागरः समुद्रस्तस्य सलिलं पानीयं येन सः । पृथिवीं वसुधां विचचार बभ्राम । प्रथमं च जिगीषाविलासार्थेनाह—**प्रथममिति** । प्रथममादौ प्राचीं प्राग्दिशाम् । **तत इति** । ततः तद्गमनानन्तरं त्रिशङ्कुर्नृपतिरेव तिलकं यस्यां सा तथा ताम् । दक्षिणामित्यर्थः । इदं च पुराणे प्रसिद्धम् । ततो वरुणः प्रचेता लाञ्छनं यस्याः सा ताम् । पश्चिमामाशामित्यर्थः । **अनन्तरं चेति** । ततः पश्चात्सप्तर्षीणां मरीचिप्रमुखाणां तारा नक्षत्राणि ताभिः शबलां कर्बुरां दिशमुदीचीं जिग्ये । जितवानित्यर्थः । **वर्षेति** । वर्षत्रयेणाब्दत्रयेण । **सकलेति** । सकलमेव समग्रमेव महीमण्डलं वसुधावलयं बभ्राम भ्रमणं चकारेत्यन्वयः । अथ महीमण्डलं विशिनष्टि—**आर्णवीति** । आर्णवीकृतं स्वायत्तीकृतमशेषं समग्रं द्वीपान्तरमन्तरीपान्तरं यस्मिंस्तथा । **चतुरिति** । चतुरुदधयश्चतुःसमुद्रा एव खातवलयं तदेव परिखा प्रमाणं यस्य तत् । ततस्तस्मादनन्तरं क्रमेण परिपाट्या । **अवेति** । अवजितं स्वायत्तीकृतं सकलभुवनतलं समग्रवसुधातलं येन स एवंभूतः । वसुधां प्रदक्षिणीकृत्य पृथ्व्याः प्रदक्षिणां दत्त्वा परिभ्रमन्नितस्ततः पर्यटन् । कदाचित्कैलासेति-

---

१ [illegible]; न्यायवर्त्मनि प्रजाः प्रतिष्ठापयन्पालितवान्. २ नतान्. ३ रक्षयन्. ४ व्यवस्थाः. ५ पूर्वाः प्रशस्तीः. ६ प्रीणयन्. ७ जनपदजनानुरागम्. ८ रचयन्. ९ सर्वान्[illegible]पौरुषम्. १० आमृद्गन्वेला; आमर्दयंश्च वेला. ११ विजिग्ये. १२ एव [illegible]. १३ अम्भोधि. १४ निर्जितं; आवर्जित. १५ वसुधराम्. १६ हेमकूटाख्याम्; हेमजटानाम्.

किरातानां सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं जलनिधेरभ्यर्णं पूर्वजलनिधेर्जित्वा जग्राह । तत्र च निखिलधरणीतलविजयपरिश्रान्तस्य निजबलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान्दिवसानतिष्ठत् ।

एकदा तु तत्रस्थ एवेन्द्रायुधमारूढो मृगयानिर्गतो विचरन्कानने शैलशिखरादवतीर्णं स्वेच्छया किंनरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वतया तु समुपजातकुतूहलः कृतग्रहणाभिलाषः समीपमानीततुरंगमस्तन्मिथुनमसर्पत् , अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासप्रधावितं च तत्पलायमानमनुसरन्रभसप्रेरितेन [illegible] महाजवेनेन्द्रायुधेनैकाकी निर्गत्य सैन्यसमूहाद्दूरमनुससार । 'इदं गृह्यते , इदं गृहीतम् , इदं गृहीतम्' इत्यतिरभसाकृष्टचेता महाजवतया तुरंगमस्य [illegible] पञ्चदशयोजनमात्रमध्वानं जगाम । तदनुबध्यमानं [illegible] समुखापतितमचलतुङ्गशिखरमारुरोह । आरूढे च तस्मिन्मिथुने शनैस्तदनुगामिनीं निवर्त्य दृष्टिम् , अचलशिखरसंघट्टप्रतिहतगतिप्रसरो विधूततुरङ्गमन्यापीडलम्बिना

[illegible] । [illegible] हेमजकूट इति नाम [illegible] सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं जित्वा [illegible] जग्राह [illegible] । [illegible] पूर्वजलनिधेरभ्यर्णं [illegible] । तत्र चेति । तस्मिन्स्थाने निखिलं समस्तं [illegible] तेन विजयेन [illegible] निजबलस्य [illegible] विश्रामहेतोः [illegible] अतिष्ठत् ।

एकदा त्विति । [illegible] तस्मिन्स्थाने स्थित एवेन्द्रायुधमारूढो [illegible] मृगयानिर्गतो [illegible] शैलशिखरात् [illegible] स्वेच्छया [illegible] । अपूर्वतयेति । [illegible] तु पुनरर्थे [illegible] । कृतेति । [illegible] । अदृष्टेति । अदृष्टपूर्वं [illegible] पुरुषदर्शनं [illegible] पलायमानं [illegible] । रभसेति । [illegible] इन्द्रायुधेन [illegible] । [illegible] । इदं गृह्यते [illegible] । अत्यन्त [illegible] । तुरंगमस्य [illegible] । [illegible] । आरूढ इति । [illegible] । अचलेति । [illegible]

[illegible]

समुपारूढश्रमस्वेदार्द्रशरीरमिन्द्रायुधमात्मानं चावलोक्य क्षणमिव विचार्य स्वयमेव विहस्याचिन्तयत्—'किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किंनरयुगलेन प्रयोजनम् । यदि गृहीतमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् । अहो मे मूर्खतायाः प्रकारः । अहो यत्किंचनकारितायामादरः । अहो निरर्थकव्यापारेष्वभिनिवेशः । अहो बालिशचरितेष्वासक्तिः । साधुफलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम् । अवश्यकर्तव्या क्रिया प्रस्तुता विफलीभूता । सुहृत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम् । राजधर्मः प्रवर्तितो न निष्पन्नः । गुर्वर्थः प्रारब्धो न परिसमाप्तः । विजिगीषुव्यापारप्रयत्नो न सिद्धः । कस्मादहमाविष्ट इवोत्सृष्टनिजपरिचार एतावतीं भूमिमायातः । कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनुसृतमश्वमुखद्वयमिति विचार्यमाणे स्वयमात्मैव मे पर इव हासमुपजनयति । न जाने कियताध्वना विच्छिन्नमितो बलमनुयायि मे । महाजवो हीन्द्रायुधो निमेषमात्रेणातिदूरमतिक्रामति । न चागच्छता मया तुरगवेगवशात्किंनरमिथुने बद्धदृष्टिनासिन्नविरलतरु

व्याप्तो यः श्रमस्वेदस्तेनार्द्रं सिक्तं शरीरं देहो यस्यैवंविधमिन्द्रायुधमात्मानं चावलोक्य निरीक्ष्य क्षणमिव क्षणसदृशं विचार्य विमर्शनं कृत्वा स्वयमेवात्मनैव विहस्य हास्यं विधायाचिन्तयच्चिन्तितवान् । किमिति हेतोः । अयमात्मा मया शिशुनेव बालकेनेव निरर्थकं आयासितः प्रयासं प्रापितः । किमनेनेति । अनेन किंनरयुगलेन किंनरमिथुनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किं प्रयोजनं किं फलम् । यदीति चेदर्थे । चेदिदं किंनरमिथुनं गृहीतं ततः किम् । न किमपीत्यर्थः । अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् । न किमपीत्यर्थः । अहो इत्याश्चर्ये । मे मम मूर्खताया मूढतायाः प्रकारो भेदः । अहो इति । यत्किंचन करोतीत्येवंशीलो यत्किंचनकारी तस्य भावस्तत्ता तस्यामादरो बहुमानः । अहो इति पूर्ववत् । निरर्थका निःप्रयोजना ये व्यापारास्तेष्वभिनिवेशो दृढः । अहो इति पूर्ववत् । बालिशं निन्दितं चरितं चेष्टितं येषामेवंविधेषु कृत्येष्वासक्तिस्तन्मयत्वम् । कर्मधारयो वा । साध्विति । साधु शोभनं फलं यस्यैवंविधं कर्म क्रिया क्रियमाणं विधीयमानं वृथा जातं निष्फलं जातं । अवेति । अवश्यकर्तव्यावश्यकरणयोग्या क्रिया प्रस्तुता प्रारब्धा विफलीभूता निष्फलीभूता । सुहृदिति । सुहृत्कार्यं मित्रकार्यमुपपाद्यमानं विधीयमानं नोपपन्नं न निष्पन्नम् । राजेति । राजधर्मो नीतिधर्मः प्रवर्तितः सर्वत्र विहितो न निष्पन्नो न सिद्धिं गतः । गुरोरर्थः पितुरर्थः प्रारब्धः प्रस्तुतो न परिसमाप्तो न परिपूर्णतां गतः । विजेतुमिच्छवो विजिगीषवस्तेषां व्यापारो व्याहृतिस्तस्मिन्प्रयत्न उद्योगो न सिद्धो न निष्पन्नः । कुत एतच्च जातमित्ति परानिश्चयनाद्वाह—कस्मादिति । कुतो हेतोरित्यर्थः । उत्तरं प्रदर्शयन्नाह—अहमिति । अहमाविष्ट इव भूताभिभूत इवोत्सृष्ट उज्झितो निजपरिवारः स्वकीयपरिच्छदो येनैवंभूतः । एतावतीमियत्प्रमाणां भूमिं वसुधामायात आगतः । कस्माद्धेतोः । मया निष्प्रयोजनं निरर्थकमिदमश्वमुखद्वयं किंनरमिथुनमनुसृतमाश्रितमिति विचार्यमाणे सति विचिन्त्यमाने स्वयमात्मैव स्वचेतन एव मे मम पर इवान्य इव हासं हास्यमुपजनयति निष्पादयति । न जाने नावबुध्यामि कियताध्वना कियन्मार्गेण विच्छिन्नं विच्छेदं प्राप्तमितो मत्पार्श्वात्सैन्यं मेऽनुयायि अनुगमनशीलमित्यर्थः । मे मम । महाजवो महावेगः । हि निश्चितम् । इन्द्रायुधो निमेषमात्रेण चक्षुषो निमीलनमात्रेणातिदूरमतिविप्रकृष्टमतिक्रामत्यतिक्रमणं करोति । न चेति । अस्मिन्महावने महाविपिने आगच्छतागमनं कुर्वता मया पन्था मार्गो न च निरूपितो न ज्ञातः । कस्मात् । तुरगस्येन्द्रायुधस्य यो वेगो रंहस्तद्वशात्तदनुरोधात् । बद्धेति । मया ।

---

१ समारूढ. २ चामोद. ३ अन्वचिन्तयत्. ४ गृहीतेन. ५ कर्तव्यक्रिया. ६ व्यापारः. ७ उत्सृष्ट निजपरिवारम्; उत्सृष्टपरिवार एव तावतीम्. ८ कस्मात्. ९ अनवधार्य. १० निमिष. ११ अपरतरुः. १२ निबद्ध. १३ नापि

शतशाखागुल्मलतासंतानगहने निरन्तरनिपतितशुष्कपर्णावकीर्णतले महावने पन्था निरू पितो येन प्रतिनिवृत्त्य यास्यामि । न चास्मिन्प्रदेशे प्रयत्नेनापि परिभ्रमता मया मर्त्यः कश्चिदासाद्यते यः सुवर्णपुरगामिनां पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि मया बहुशः कथ्यमान चरेण सुवर्णपुरं सीमन्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानाम्, ततः परतो निर्मानुषमरण्यम् तच्चातिक्रम्य कैलासगिरिरिति । अयं च कैलासः । तदिदानीं प्रतिनिवृत्त्यैकाकिना स्वयमुत्प्रे क्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृतानां हि दोषाणां नियतमनुभ वितव्यं फलमात्मनैव' इत्यवधार्य वामकरतलचलितरश्मिपाशस्तुरंगमं व्यावर्तयामास नि निवर्तिततुरंगमश्च पुनश्चिन्तितवान्—'अयमुल्लासितप्रभाभासुरो भगवान्भानुरधुना दिवः श्रियो रशनामणिरिव मध्यमलंकरोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः । तदेनं वागाद्गृहीतक तिपयदूर्वाप्रवालकवलं कस्मिंश्चित्सरसि शिलाप्रस्रवणे वा सरिदम्भसि वा स्नानपीतोदकम नीतश्रमं कृत्वा स्वयं च सलिलं पीत्वा कस्यचित्तरोरधश्छायायां मुहूर्तमात्रं विश्रम्य ततो गमि ष्यामि' इति चिन्तयित्वा सलिलमन्वेषमाणो मुहुर्मुहुरितस्ततो दत्तदृष्टिः पर्यटन्नलिनीजल

यत्नेति । तस्मिन्किंनरमिथुने यत्ना स्थापिता दृष्टिर्येन स तथा तेन । अथ वनं विशेषयन्नाह—अविरलेति । अविरलानि निबिडानि । अन्योन्यसंबद्धानीत्यर्थः । यानि तरुगहनानि वृक्षवनानि, शाखा स्कन्धशाखाः, गुल्मः स्तम्बः, लताः, शाखाभ्यः प्रादुर्भूताः शाखाः, एतेषां संतानं परम्परा तेन गहने कलिले । निरेति । [illegible] न्तरं प्रचुरं निपतितानि स्रस्तानि यानि शुष्कपर्णानि शुष्कपत्राणि तैरवकीर्णं व्याप्तं तलमधोभागो यस्मिन् । येन पथा प्रतिनिवृत्त्य व्याघुट्य यास्यामि गमिष्यामि । न चेति । अस्मिन्प्रदेशे प्रयत्नेनाप्युद्यमेनापि परिभ्रमता परिभ्रमणं कुर्वता मया कश्चिन् मर्त्यधर्मा मनुष्यो न आसाद्यते न प्राप्यते यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानं मार्गमुपदेक्ष्यत्युपदेशं करिष्यति । मया बहुशोऽनेकवारं कथ्यमानं प्रतिपाद्यमानं जनैरिति शेषः । श्रुतमाकर्णितमुत्तरेण सुवर्णपुरम् । तद्विशेषयन्नाह—सर्वेति । सर्वजनपदानां समस्तदेशानां पृथिव्या वसुधायाः सीमन्तलेखा सीमन्तः केशवेशस्तस्य लेखेव लेखा । ततः परतोऽग्रतो निर्मानुषं मनुष्यरहितमरण्यं काननम् । तदरण्यमतिक्रम्योल्लङ्घ्य कैलासगिरिरिति । अयं चेति । अयं प्रत्यक्षः कैलासः । तदिदानीं प्रतिनिवृत्त्य व्याघुट्यैकाकिना मया स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य विलोक्य विलोक्य दक्षिणामपाचीमाशां दिशं केवलमङ्गीकृत्याङ्गीकृत्य गन्तव्यं गमनीयम् । आत्मना कृतानां स्वयमाचरितानां दोषाणां दुष्कर्मणां नियतं निश्चितं फलमात्मनैव स्वयमेवानुभवितव्यमनुभवविषयीकर्तव्यम् । इत्यवधार्येति निश्चित्य । वामेति । वामकरतलेन सव्यहस्ततलेन चलितः कम्पितो रश्मिपाशः खलीनं येन ॥ तुरंगममिन्द्रायुधं व्यावर्तयामास निवर्तयामास । निवर्तिततुरंगमश्चेति । निवर्तितः पश्चाद्वलितस्तुरंगम इन्द्रायुधो येनैवंभूतः पुनर्द्वितीयवारं चिन्तितवान्व्यचारयत् । तदेव दर्शयति—अधुनेति । अधुना सांप्रतमयमुल्लासितो विस्तारितो भूतो या प्रभा कान्तिस्तया भास्वरः शोभमानो यो भगवानैश्वर्यवान्भानुः सूर्यो दिवः श्रियो व्योमलक्ष्म्या रशनामणिरिव मेखलामणिरिव मध्यमवलग्नम् । सूर्यपक्षे मध्यं मध्यभागम् । अलंकरोति विभूषयति । परिश्रान्तः [illegible] इन्द्रायुधः । तदेनमिन्द्रायुधमश्वम् । आगृहीतेति । आगृहीता आत्ताः कतिपये कियन्तो दूर्वायाः शतपर्विकायाः प्रवालकवलाः पल्लवग्रासा येन स तम् । कस्मिंश्चिदनिर्दिष्टनाम्नि सरसि कासारे शिलाप्रस्रवणे वा निर्झरे वा सरिदम्भसि वा नदीजले वा । स्नान इति । पूर्वं स्नानः पश्चात्पीतमुदकं येन स तम् । अत एवापनीतश्रमं दूरीभूतक्लमं कृत्वा विधाय स्वयं च सलिलं पानीयं पीत्वा कस्यचित्कस्यापि तरोरधश्छायायां वृक्षस्याधस्तनच्छायायां मुहूर्तमात्रं विश्रम्य विश्रामं स्वीकृत्य ततः पश्चाद्गमि-

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible]

पतनोन्मिलितनलिनीसंपुटकानन्तरं महतो गिरिचरस्य वनगजयूथस्य चरणोत्थापितैः पङ्कपटलैरार्द्रीकृतम्, केसरबद्धैश्च समृणालमृणालैः कमलकन्दैः कल्माषितम्, आर्द्रैश्च शैवलजालैः श्यामलितोद्देशम्, दलितैश्च कुमुदकुवलयकह्लारकुड्मलैरन्तरान्तरा विच्छुरितम्, उत्पाटितैश्च सकर्दमैः शालूककन्दैराकीर्णम्, आमर्दितैश्च कुसुमभरावनतैर्वनलताजालैरान्धारितम्, आकुलाभिः कुसुमोपविष्टोड्डीनषट्पदाभिर्वनलताभिराकुलितम्, अभिनवकुसुमपरिमलवाहिना च तमालपल्लवैरिव श्यामेन मदजलेन सर्वतः सिक्तं मार्गमद्राक्षम्। उपजातजलाशयतृष्णश्च तं प्रतीपमनुसरन्नूर्ध्वबन्धुरैश्छत्रमण्डलाकारैः सरलशालप्रायैरविरलैरपि निःशाखतया विरलैरिवोपलक्ष्यमाणैः पादपैरुपेतेन, स्थूलकपिलवालुकेन, शिलाबहुलतया विरलतृणोलपेन, वनद्विपदशनदलितमनःशिलाधूलिकपिलेन, आभङ्गिनीभिरन्तर्धीर्णाभिरिव पत्रभङ्गकुटिलाभिः पाषाणभेदकलताभिर्जटिलीकृतशिलान्तरालेन, अनवरतगल-

---

गलनं परिस्यन्दः । इति पूर्वोक्तैः विशेषणैः मार्गस्य गजानां गमनोऽनुमेयमासीत् नवैरनन्तो मुहुर्मुहुः संचारनिरन्तरो एवं इतीयंवंभूतः पदैरन्वेषणमनन्तरमेव यानमासीदन्वयविस्मयः । अथ मार्गं विशेषयन्नाह—नलिनीति । नलिनी कमलिनी तस्या संपुटं जलं नलिनीजलं तस्यावगाहः आलोडनं तस्मादुत्थितस्य निःशब्दाभिरान्तरस्थानादवकानान्तरं पश्चादुत्थितस्य महतो गरिमगो गिरिचरस्य पर्वतचारिणो वनगजयूथस्य हस्तियूथस्य चरणोत्थापितैः समुद्धूतैः पङ्कपटलैः कर्दमसमूहैरार्द्रीकृतं सकर्दमीकृतम् । तथा करावकृष्टैः करैः शुण्डादण्डैरवकृष्टैराकर्षितैर्मृणालं बिसं मूलानि च नालानि च तैः सहकमलानैः कमलकन्दैः कल्माषितं चित्रवर्णीकृतमार्द्राणि च आर्द्राणि यानि शैवलानि तैः शैवलजालैर्जलमूर्धजालकैः श्यामलितः कृष्णीभूत उद्देशः प्रदेशो यस्य स तम् । उद्दलितस्फुटं कुमुदं श्वेतोत्पलम्, कुवलयं कुवेलम्, कह्लारं सौगन्धिकम्, तस्य कुड्मलानि मुकुलानि तैरन्तरान्तरा मध्ये मध्ये विच्छुरितं व्याप्तम् । उत्पाटितैरुन्मूलितैः सकर्दमैः सहपङ्केन वर्तमानैः शालूकदण्डैरुत्पलानां कन्दैः । 'उत्पलानां तु शालूकम्' इति कोशः । आकीर्णं व्याप्तम् । आ समन्तान्मर्दितैस्त्रोटितैः कुसुमानां पुष्पाणां भारैर्गुच्छैः स्तोकैः प्रधानैर्वनपल्लवैरलताजालैरान्धारितमास्तृतम् । आकुलाभिश्चञ्चलाभिः कुसुमोपविष्टाः पुष्पमध्यवर्तिन उड्डीयन्तो दीप्यमानाः षट्पदा भ्रमरा यास्वेवंविधाभिर्वनलताभिररण्यवल्लीभिराकुलितमाकीर्णम् । **अभिनवेति** । अभिनवः प्रत्यग्रो यः कुसुमपरिमलः पुष्पगन्धस्तद्वाहिना । तमालकादिपल्लवस्य पत्राः किसलयास्तद्वत्सरसश्यामेन मदजलेन दानवारिणा सर्वतो विश्वतः सिक्तं सिञ्चितम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **उपजातेति** । उपजाता समुत्पन्ना जलाशयस्य जलाधारस्य तृष्णा वाञ्छा यस्य स तथा तं मार्गं प्रतीपमभिमुखमनुसरन्ननुगच्छन् । ऊर्ध्वैरूर्ध्वं बन्धुरैः पुष्पैरस्मद्दृष्टं सोऽयंस्तदा प्रान्ते छत्रमण्डलस्यातपवारणवलयस्याकारो येषां तैः । छत्राकारैरित्यर्थः । **सरलेति** । सरला वृक्षाः शाला वृक्षविशेषाः सरलाश्च शालाश्च एव प्रायो बाहुल्येन येष्वेवंविधैरविरलैर्निबिडैरपि निःशाखतया स्कन्धशाखाराहित्येन विरलैरिवानिबिडैरिवोपलक्ष्यमाणैर्दृश्यमानैः पादपैर्वृक्षैरुपेतेन सहितेन । तथा स्थूला स्थविष्ठा कपिलः पिङ्गला वालुका सिकता यस्मिंस्तेन । शिलानां बहुलता तया विरलानि स्तोकानि तृणान्युलपाश्च यस्यां यस्मिंस्तेन । **वनेति** । वनद्विपानामरण्यदन्तिनां दशनैर्दन्तैर्दलिता मर्दिता या मनःशिला मनोगुप्ता तस्या धूली रेणुस्तया कपिलेन पीतरक्तेन । आ समन्ताद्भङ्गिनीभिर्वक्राभिरन्तर्धी-र्णाभिरिवोत्कीर्णं कर्तिताभिरिव । पत्रभङ्गः पत्रवल्ली तद्वत्कुटिलाभिर्वक्राभिः पाषाणभेदकनाम्नो

---

१ अपरान्तस्य च. २ अतिमहता. ३ गिरिचरस्य चरण. ४ उत्थापितैः; उत्सारितैः. ५ करिकलभकरावकृष्टैश्च मृणालनालैः. ६ कमलकुसुम. ७ शाद्वलैश्च. ८ जालैः. ९ उपविष्टनिष्पिष्टोच्छ्वसद; उपविष्टनिष्पिष्टोच्छ्वसित; उपविष्टनिष्पिष्टोद्भ्रमद. १० बकुलकुसुम. ११ रसश्यामेन. १२ मदजलेन सिक्तम्. १३ उपजातजलाशय. १४ उद्दंड. १५ शिलातल. १६ पाषाणभेद. १७ शिलान्तरेण.

द्रुमगुग्गुलुद्रुमपङ्कार्द्रीकृतसंस्तरेण, शिखरस्नुतशिलाजतुरसपिच्छिलोपलेन, टङ्कनखरखुरक्षुण्णमनःशिला-शकलक्षोदपांसुलेन, आखुनखरोत्खातनिर्बिलनिर्गीर्णकाञ्चनचूर्णेन, सिकतानिमग्नचमरकस्तूरि-कामृगनाभिसुरपङ्क्तिना, संशीर्णरङ्कुशृङ्गरोमप्रकरनिचितेन, विषमशिलाच्छेदोपविष्टजीवंजीवकयु-गलेन, वनमानुषमिथुनाध्यासितकटगुहामुखेन, गन्धपाषाणपरिमलामोदिना, वेत्रलतावितान-प्ररूढवेणुना कैलासतलेन कंचिदध्वानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे जलभारालसं जलधरव्यूहमिव बहुलपक्षपान्धकारमिव पुञ्जीकृतमसायनं तरुखण्डं ददर्श। तेन संमुखागतेन कुसुमरजःकषायामोदिना जलसंसर्गशिशिरेण शीकरिणा चन्दनरसस्पर्शेनालिङ्ग्यमान इव जलतरङ्गमारुतेन कमलमधुपानमत्तानां च श्रोत्रहारिभिः कलहं-सानां कोलाहलैराहूयमान इव विवेश। प्रविश्य च तस्य तरुखण्डस्य मध्यभागे मणिदर्पण-

---

या मञ्जर्यो वल्कल्याभिरजटिलं जटिलं क्रियत इति जटिलीकृतं किंचिद्धूसरालं मध्यभागो यस्य तेन। तथानवरतं निरन्तरं गलन्तः स्रवन्तो ये गुग्गुलुद्रुमाः पिलुद्रुमरसाम्भसा द्रवो रसस्यन्देनार्द्रीकृतानि क्लिन्नानि प्रस्तरा यस्मिंस्तेन। तथा शिखरेभ्यः सानुभ्यः स्नुतमस्नुतो च शिलाजतुरसो गिरिजद्रवस्तेन पिच्छिला विजिला उपला यस्मिंस्तेन। टङ्कनेति। टङ्कनं प्रस्तरदारकं तत्सदृशो यो हयखुरोऽश्वशफस्तेन क्षुण्णं शकलीकृतं मनःशिलाखं गोदन्तं तस्य क्षोदचूर्णं तेन पांसुना पांसुलेन। तथाखूनां इन्दुराणां नखैः करजैरुत्खातान्यनिखननितानि यानि बिलानि विवराणि तेभ्योऽवकीर्णमवस्रस्तं काञ्चनचूर्णं सुवर्णक्षोदो यस्मिंस्तेन। तथा सिकतासु वालुकासु निमग्ना बुडिताश्चमराश्चमर्यः, कस्तूरिकामृग्यो नेपालदेशप्रसिद्धाः, तेषां खुरपङ्क्तयो यस्मिंस्तेन। तथा संशीर्णो विगलितो रङ्कुमृगविशेषः, रलक उरभ्रः, एतयोर्यो रोमप्रकरस्तनूरुहस-मूहस्तेन निचितेन व्याप्तेन। तथा विषमा असमा ये शिलाच्छेदास्तत्रोपविष्टान्यासीनानि जीवंजीवकयु-गलानि विषदर्शनमृत्युकयुग्मानि यस्मिंस्तेन। मयूराकृतयः पक्षिविशेषा जीवंजीवकाः। ते च हरिणदेश एतभावेन प्रसिद्धाः। वनेति। वनमानुषमिथुनैर्मनुष्याकृतिगदशाकारैर्वनचारिविशेषैरध्यासितान्याश्रितानि कटगुहामुखानि यस्मिंस्तेन। गन्धपाषाण सुगन्धद्रव्यविशेषस्तस्य परिमलो विमर्दजनितो गन्धो विद्यते यस्मिंस्तेन। तथा वेत्रलता वेत्रवल्यस्तासां प्रताने शाखाप्रप्रचये प्ररूढा उद्गता वेणवो वंशा यस्मिंस्तेन। एवंविधेन कैलासतलेन रजताद्रिभोभागेन कंचित्कियन्मात्रमध्वानं पन्थानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे ईशान्यामलाभतमनिविलीर्णं तरुखण्डं वृक्षसमूहं ददर्शावलोकयामास। जलभारेण पानीयपीवरत्वेनालसं मन्थरम्। कृष्णत्वसाम्यादाह—जलेति। जलधरा मेघास्तेषां व्यूहमिव समूहमिव। बहुलेति। बहुलः कृष्णपक्षस्तस्य क्षपा रात्रिस्तस्याः पुञ्जीकृतं राशीकृतमन्धकारमिव ध्वान्तमिव। अत्र जलान्धकारयोर्नीलगुणसंबन्धात्साम्यं प्रदर्शितम्। तस्येति। तत्पूर्वोक्ततरुखण्डं विवेश प्रवेशं चकार। न्यय:। किं क्रियमाणः। संमुखागतेनाभिमुखायातेन जलतरङ्गमारुतेन पानीयवीचीसमीरणेनालिङ्ग्यमान इवाश्लिष्यमाण इव। अथ वायुं विशिनष्टि—कुसुमेति। कुसुमरजसो पुष्परागाणां कषायसुवर आमोदो सुरभिगन्धो विद्यते यस्मिंस्तेन। जलेति। जलस्य पानीयस्य संसर्गः संबन्धस्तेन शिशिरः शीतलस्तेन शीकरो वाताशं वारि विद्यते यस्मिंस्तेन। अत्रास्त्यर्थे इन्। चन्दनेति। चन्दनं मलयजं तस्य रसो द्रवस्तस्य समः सदृशः स्पर्शो यस्य ■ तेन। कमलस्य नलिनस्य मधु रसस्तस्य पानमास्वादस्तेन मत्तानामु-न्मत्तानां कलहंसानां कादम्बानां श्रोत्रहारिभिः कर्णरुचिरैः कोलाहलैः कलकलैराहूयमान इवाकारणविषयी-क्रियमाण इव। तस्य तरुखण्डस्य मध्यभागेऽन्तरालप्रदेशे प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वाच्छोदं नाम सरो वैभूतं

---

१ पिच्छिल. २ टङ्कनखरखुर. ३ विकिरिप्रकीर्ण ४ चमरकस्तूरिका. ५ संकीर्णजीर्णरङ्कु; संकीर्णरङ्कु; संकीर्णजीर्णरल्लक. ६ प्रतानवत्प्ररूढ. ७ अलसजलधर. ८ बहुलपक्षक्षपा. ९ विविधतरुखण्डम्. १० ठ च. ११ समुखादागमनेन. १२ कुसुम. १३ शिशिरशीकरिणा. १४ रसस्पर्शेन. १५ प्रविवेश.

मिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः स्फटिकभूमिगृहमिव वसुंधरादेव्याः, जलनिर्गमनमार्गमिव सागराणाम्, निस्यन्दमिव दिशाम्, अंशावतारमिव गगनतलस्य, कैलासमिव द्रवतामापन्नम्, तुषारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रातपमिव रसतामुपेतम्, हराट्टहासमिव जलीभूतम्, त्रिभुवनपुण्यराशिमिव सरोरूपेणावस्थितम्, वैडूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतम्, शरदभ्रवृन्दमिव द्रवीभूयैकत्र निस्यन्दितम्, आदर्शमिव प्रचेतसः स्वच्छतया, मुनिमनोभिरिव सज्जनगुणैरिव हरिणलोचनप्रभाभिरिव मुक्ताफलांशुभिरिव निर्मितम्, आपूर्णपर्यन्तमप्यन्तःस्पष्टदृष्टसकलवृत्तान्ततया रिक्तमिवोपलक्ष्यमाणम्, अनिलोद्धूतजलतरङ्गशीकरधूलिजन्मभिः सर्वतः संस्थितैः संलक्ष्यमाणमिवेन्द्रचापसहस्रैः, प्रतिमानिभेनान्तःप्रविष्टसजलचरकाननशैल-

---

सरः कासारं दृष्टवानालोकितवान्। अथ सरो विशेषयन्नाह—**मणीति**। त्रैलोक्यलक्ष्म्यास्त्रिभुवनश्रियो मणिदर्पणमिव रत्नादर्शमिव। वसुंधरादेव्याः रत्नगर्भादेव्याः स्फटिकभूमिगृहमिव स्फटिकहर्म्यमिव। सागराणां समुद्राणां जलनिर्गमनमार्गमिव वारिबहिर्गमनपन्थानमिव। दिशां ककुभां निस्यन्दमिव रसक्षरणमिव। गगनतलस्य व्योमतलस्यांशावतारमिव तदंशेनावतीर्णमिव। निर्मलश्वेतरूपत्वादाह—**कैलासेति**। कैलासमिव रजताद्रिमिव। एतस्य पाषाणमयत्वात्सरसश्च द्रवरूपतया साम्यं न संभवतीत्यत आह—**द्रवेति**। द्रवतां रसतामापन्नं प्राप्तम्। हिमजलवत्त्वादाह—**तुषारेति**। तुषारगिरिमिव हिमाचलमिव। तस्य दृढत्वात्सोपमानत्वमित्यत आह—**विलीति**। विलीनम्। विद्रुतमित्यर्थः। अमृतमयत्वादाह—**चन्द्रेति**। चन्द्रस्य शशिन आतपमिव प्रकाशमिव। तस्य तेजोरूपत्वान्न साम्यमित्याह—**रसेति**। रसतां जलतामुपेतं प्राप्तम्। विशदत्वसाम्यादाह—**हरेति**। हरस्येश्वरस्य योऽट्टहासो महाहासस्तमिव। तस्य क्रियारूपत्वात्साम्यं न स्यादित्याशयेनाह—**जलीति**। जलीभूतमिव डलयोरैक्याज्जडीभूतमिव। सुखजनकत्वसाम्यादाह—**त्रिभ्विति**। त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य पुण्यराशिमिव श्रेयःसमूहमिव। असामूर्तत्वान्न साम्यमित्याशयेनाह—**सर इति**। सरोरूपेण कासाररूपेणावस्थितम्। कृतावस्थानमित्यर्थः। नीलत्वसाम्यादाह—**वैडूर्विति**। वैडूर्यं बालवायजं तन्मयं गिरिजालमिव। अतिकठिनत्वात्तत्तुल्यतानुपपत्तेराह—**सलिलेति**। सलिलाकारेण जलाकारेण परिणतं तद्रूपतामापन्नम्। उज्ज्वलत्वसाम्यादाह—**शरद इति**। शरत्कालीनं घनात्ययसमयसंभवं यदभ्रवृन्दं मेघपटलं तदिव। एतस्याकाशस्थत्वात्तत्साम्यानुपपत्तेराह—**द्रवीति**। द्रवीभूय रसीभूयैकत्र स्थले निस्यन्दितं निर्गलितम्। स्वच्छप्रतिबिम्बसंक्रान्तिसाम्येनाह—**आदर्शेति**। प्रचेतसो वरुणस्यादर्शमिव मुकुरमिव स्वच्छतया। उपमानान्तराण्याह—**मुनिरित्यादि**। मुनीनां वाचंयमानां मनोभिश्चित्तैरिव, सज्जनानामाप्तानां गुणैः शौर्यादिभिरिव, हरिणानां मृगाणां लोचनप्रभाभिर्नेत्रकान्तिभिरिव, मुक्ताफलानां रत्नोद्भवानामंशुभिः किरणैरिव निर्मितं निष्पादितम्। मनुर्मैत्र्या-[illegible]तिर्निर्मलत्वेन निर्माणकर्तुरपेक्षायाम्। पुनः कीदृशमिवोपलक्ष्यमाणमित्याह—**रिक्तमिति**। रिक्तमिव शून्यमिव। तत्र हेतुमाह—**अन्तरिति**। अन्तर्मध्ये स्पष्टं प्रकटं यथा स्यात्तथा दृष्टोऽवलोकितः सकलवृत्तान्तः समग्रोदन्तो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया। तर्हि रिक्तमेव भविष्यतीत्याशयेनाह—**आपूर्णेति**। निर्भिन्नम्। एतद्वचनादेवोत्प्रेक्ष्यते—**इन्द्रेति**। इन्द्रचापसहस्रैराखण्डलधनुःसहस्रैः [illegible]मिव। एतदेव विशेषयन्नाह—**अनिलेति**। अनिलेन वायुनोद्धूता कम्पिता ये [illegible], [illegible]शीकरधूलयस्ताभ्यो जन्मोत्पत्तिर्येषां तैः। कीदृशैः। सर्वतः समन्तात्संस्थितैः [illegible]। अत्र चलोलानां [illegible]धूलीनामपि तदवस्थत्वात् [illegible]। पुनः कं [illegible]—

---

१ मणिदर्पणमिव. २ [illegible] [illegible] [illegible]. ३ आदर्शमिव [illegible]. ४ संस्थितैः. ५ प्रविष्ट. ६ [illegible].

नक्षत्रग्रहचक्रवालं त्रिभुवनमुद्भिन्नपङ्कजेनोदरेण नारायणमिव बिभ्राणम्, आसन्नकैलासाव-तीर्णस्य च शतशो भगवतः खण्डपरशोर्मज्जनोन्मज्जनक्षोभचलितचूडामणिचन्द्रखण्डच्युतेना-मृतरसेन जलक्षालितवामार्धकपोलगलितलावण्यप्रवाहानुकारिणा मिश्रितजलम्, उपकूल-तमालवनप्रतिबिम्बान्धकारिताभ्यन्तरैर्दृश्यमानरसातलद्वारैरिव सलिलप्रदेशैर्गम्भीरतरम्, दि-वाप्युपजातनिशाशङ्कैश्चक्रवाकमिथुनैः परिह्रियमाणनीलोत्पलवनगहनम्, असकृत्पितामहकरा-पूरितकमण्डलुपरिपूतजलम्, अनेकशो वालखिल्यकदम्बककृतसंध्योपासनम्, बहुशः सलि-लावतीर्णसावित्रीभग्नदेवार्चनकमलखण्डम्, सहस्रशः सप्तर्षिमण्डलस्नानपवित्रीकृतम्, सर्वदा सिद्धवधूधौतकल्पलतावल्कलपुण्योदकम्, उदकक्रीडादोहदागतानां च गुह्यकेश्वरान्तःपुरका-मिनीनां मकरकेतुचापचक्राकृतिभिरतिविकटैरावर्तिभिर्नाभिमण्डलैरापीतसलिलम्, कु-

---

उद्भिन्नेति । उद्भिन्नानि विकसितानि पङ्कजानि कमलानि यस्मिन्नेवंविधेनोदरेण मध्येन । द्वितीयपक्षे उद्भिन्नं पङ्कजं नाभिकमलं यस्मिन्नेवंभूतेनोदरेण जठरेण नारायणमिव कृष्णमिव त्रिभुवनं त्रिविष्टपं बिभ्रतं दधानम् । अथ त्रिभुवनं विशेषयन्नाह—प्रतिमेति । प्रतिमा प्रतिबिम्बं तस्य मिषेण व्याजेनान्तःप्रविष्टं मध्यप्रविष्टं सह जलचरेण नक्रचक्रादिना वर्तमानं सकाननं वनम्, शैलोऽद्रिः, नक्षत्राणि भानि, ग्रहा मङ्गलादयः, तेषां चक्रवालं समूहो यस्मिंस्तत्तथा । पुनस्तदेव विशेषयन्नाह—आसन्नेति । आसन्नः समीपवर्ती यः कैलासो रजताद्रिस्तस्मादवतीर्णस्योत्तरितस्य शतश शतवारं भगवतो माहात्म्यवतः खण्डपरशोरीश्वरस्य मज्जनोन्मज्जनाभ्यां प्रतीताभ्यां यः क्षोभश्चित्तचाञ्चल्यं तेन चलितः कम्पितो यश्चूडामणिभूतश्चन्द्रखण्डस्तस्माच्च्युतेन स्रुतेनामृतरसेन पीयूषद्रवेण मिश्रितमेकीभूतं जलं पानीयं यस्य तत्तथा । अथ पीयूषरसं विशेषयन्नाह—जलेति । जलेन क्षालितौ धौतौ यौ वामार्धकपोलौ पार्वतीगल्लातप्रदेशौ ताभ्यां गलितं च्युतं यल्लावण्यं सौन्दर्यं तस्य यः प्रवाहो रयस्तस्यानुकारिणा । तत्सदृशेनेत्यर्थः । उपेति । उपकूले उपकण्ठे यत्तमालवनं तापिच्छवनं तस्य प्रतिबिम्बः प्रतिच्छायस्तेनान्धकारवदाचरितान्यभ्यन्तराणि मध्यप्रदेशा येषां तैः । अत्रान्धकारिताभ्यन्तरत्वसाम्येनोत्प्रेक्षते—दृश्यमानेति । दृश्यमानरसातलद्वारैरिव पीठवनाथ-पत्नाभुवनप्रतीहारैरिव । एवंभूतैः सलिलप्रदेशैः पानीयस्थलैर्गभीरतरं गम्भीरतरम् । अतएव पूर्वोक्तगाम्भीर्य-वेनाह—दिवापीति । दिवापि दिवसेऽप्युपजाता समुत्पन्ना निशाशङ्का त्रियामाया शङ्का येषां तैश्चक्र-वाकमिथुनैः कोकद्वन्द्वैः परि सामस्त्येन ह्रियमाणं त्यज्यमानं यन्नीलोत्पलवनमिन्दीवरखण्डं तेन गहनं निबिडम् । असकृदिति । असकृन्निरन्तरं पितामहेन ब्रह्मणा परिपूरितो भृतो यः कमण्डलुः कुण्डिका तेन परि सामस्त्येन पूतं पावनं जलं जीवनं यस्य तत्तथा । अनेकश इति । अनेकशो वारंवारं वालखिल्य-सूर्यपुरःसरा मुनयस्तेषां कदम्बकं समूहस्तेन कृतं विहितं संध्योपासनं संध्यावन्दनं यस्मिंस्तत्तथा । बहुश इति । अनेकशः सलिले जलेऽवतीर्णोत्तीर्णा या सावित्री हुताशनपत्नी तया भग्नमुन्मूलितं देवार्चनार्थं कमलानां नलिनानां खण्डं यस्मिंस्तत् । सहस्रश इति । सहस्रवारं सप्तर्षीणां मरीचिप्रमुखानां मण्डलं समूहस्तस्य स्नानमाप्लवस्तेन पवित्रीकृतं पावनीकृतम् । सर्वदेति । सर्वदा सर्वकालं सिद्धवधूभिः सिद्धा-ङ्गनाभिर्धौतानि क्षालितानि यानि कल्पलतायाः मन्दारलतायाः वल्कलानि चोचानि तैः पुण्यानि पवि-त्राण्युदकानि जलानि यस्मिंस्तत्तथा । उदकेति । उदकस्य जलस्य या क्रीडा केलिस्तस्या दोहदोऽभि-लाषस्तेनागतानां प्राप्तानां गुह्यकेश्वरस्य कुबेरस्यान्तःपुरकामिनीनामवरोधस्त्रीणां मकरकेतुः कंदर्पस्तस्य चापचक्रमारोपितं धनुस्तद्वदाकृतिराकारो येषां तैरतिविकटैरतिविपुलैरावर्ता विद्यन्ते येषु तैरावर्तीनि । एवंभूतैर्नाभिमण्डलैस्तुन्दकूपिकासमूहैरापीतं ग्रस्तं सलिलं जलं यस्य तत्तथा । इदं च नाभिपर्यन्त-

---

१ ...रिणा. २ संभिन्न. ३ गम्भीरतरम् ४ परिपूरित ५ देवतार्चन. ६ कमलम्. ७ पुण्यीकृतोदकम्.

चिद्धंसगणोपपीतकमलवनमकरन्दम्, क्वचिद्दिग्गजमज्जनजर्जरितजरन्मृणालदण्डम्, क्वचिदन्धकवृषभविषाणकोटिखण्डिततटशिलाखण्डम्, क्वचिद्यममहिषशृङ्गनिर्वविक्षिप्तफेनपिण्डम्, क्वचिदैरावणदशनमुसलखण्डितकुमुदषण्डम्, यौवनमिवोत्कलिकाबहुलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयालंकृतम्, महापुरुषमिव मीनमकरकूर्मचक्रप्रकटलक्षणम्, षण्मुखचरितमिव श्रूयमाणक्रौञ्चवनिताप्रलापम्, भारतमिव पाण्डुधार्तराष्ट्रकुलपक्षकृतक्षोभम्, अमृतमथनसमयमिव तीरकासारावस्थितनीलकण्ठपीयमानविषम्, कृष्णबालचरितमिव तटकदम्ब-

---

मालम्बीजप्रवर्णनम् । **क्वचिदिति** । कस्मिंश्चित्प्रदेशे यस्याम्भः प्रवेशनो हंसेन मरालेनोपासानां भृङ्गाः कमलवनस्य नलिनखण्डस्य मकरन्दो मरन्दो यस्मिंस्तादृशम् । **क्वचिदिति** । दिग्गजानां दिग्दन्तिनां मज्जनेनान्तर्विगाहनेन जर्जरिताः शिथिलीभूता जरन्मृणालदण्डा बहुकालीनबिसदण्डा यस्मिंस्तादृशम् । **क्वचिदिति** । त्र्यम्बकस्येश्वरस्य यो वृषभो बलीवर्दस्तस्य विषाणकोटिः शृङ्गाग्रभागस्तया खण्डिता भेदिताः तटस्य तीरस्य शिलाखण्डा यस्य तत् । **क्वचिदिति** । यमस्य कृतान्तस्य यो महिषः कासरस्तस्य शृङ्गं विषाणं तस्य शिखरमग्रभागस्तेन विक्षिप्त इतस्ततः प्रक्षिप्तः फेनपिण्डो डिण्डीरपुञ्जो यस्मिंस्तत् । **क्वचिदिति** । ऐरावणो हस्तिमल्लस्तस्य दशना दन्तास्त एव स्थूलत्वाद्दीर्घत्वाच्च मुसलान्यायोमयानि तैः खण्डितं पाटितं कुमुदखण्डं कैरवषण्डं यस्मिन् । अथ प्रकारान्तरेण तदेव विशेषयन्नाह—**यौवनेति** । यौवनं तारुण्यं तद्वदिव । उभयसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—**उदिति** । उत्कलिका तरङ्गस्तन्निम्नया बहुलं व्याप्तम् । 'तरङ्गे भङ्गवीच्यूर्मिरुत्कलिका' इति कोशः । पक्ष उत्कलिका हर्षः । 'हृल्लेखोत्कलिका च' इति कोशः । विविधकामाभिलाषरूपया बहुलम् । व्याप्तमित्यर्थः । **उदिति** । उत्कण्ठितमुन्मनस्कम् । अर्थाद्विरहिजनम् । तदिव । सोत्कण्ठमित्यर्थः । उभयोः साम्यमाह—**मृणालेति** । मृणालानां तन्तुलानां वलयैः समूहैरलंकृतम् । उन्मना अपि दाहज्वरोपशमनार्थं मृणालवलयालंकृतः स्यादिति भङ्गश्लेषः । **महेति** । महांश्चासौ पुरुषश्चेति कर्मधारयः । तद्वदिव । उभयोर्विशेषणमाह—**मीनेति** । मीना मत्स्याः, मकरा जलचरविशेषाः, कूर्माः कच्छपाः, चक्रा जलचारिविशेषाः, प्रकटा बहिर्दृश्यमाना लक्ष्मणाः सारसाः सारस्यश्च यस्मिन् । पक्षे मकरादीनि चक्रान्तानि प्रकटानि स्फुटानि लक्षणानि चिह्नानि यस्मिन् । महापुरुषस्य हस्तपादाद्यवयवेषु मकरादीनि चिह्नानि भवन्तीति सर्वप्रसिद्धम् । ननु 'सारसी लक्ष्मणा सापुंसामिश्रं थौनति भिषु' इति रुद्रकोशादिदर्शनात्कथमत्र लक्ष्मणाशब्दप्रयोग इति चेन्न । 'लक्ष्मणश्चैव सारसः' इत्यमरमालायां निर्देशस्यापि दर्शनात् । **षण्मुखेति** । षण्मुखः कार्तिकेयस्तस्य चरितमाचरणं तद्वदिव । **श्रूयेति** । श्रूयमाण आकर्ण्यमानः क्रौञ्चः पक्षिविशेषस्तस्य या वनिता स्त्री तस्याः प्रलापः प्रकर्षेण शब्दो यस्मिन् । पक्षे कार्तिकेयेन क्रौञ्चदैत्यो हतः । अत एव तस्य वनितायाः प्रलापो रुदनं यस्मिन् । तथा भारतं व्यासप्रणीतं शास्त्रं तद्वदिव । **पाण्ड्विति** । पाण्डवः श्वेतवर्णा ये धार्तराष्ट्रा हंसविशेषास्तेषां कुलं समूहस्तस्य पक्षा वाजास्तैः कृतो विहितः क्षोभो विमर्दो यस्मिन् । पक्षे पाण्डुरम्बात्मजः, धार्तराष्ट्रो दुर्योधनः तयोः कुले अन्वयौ तयोः पक्षौ स्वजनौ ताभ्यां कृतः क्षोभश्चित्तवैकल्यं यस्मिन् । **अमृतेति** । अमृतार्थं पीयूषार्थं यन्मथनम् । समुद्रस्येति शेषः । तस्य यः समयः कालस्तमिव । **तीरेति** । तीरं तटम्, कासारं प्रान्तदेशं तत्रावस्थिता ये शितिकण्ठा बर्हिणस्तैः पीयमानमास्वाद्यमानं विषं जलं यस्मिन् । पक्षे तीरे क्षीरोदस्येति शेषः । तस्मिन्नवस्थितो यः शितिकण्ठो महेश्वरस्तेन पीयमानं भक्ष्यमाणं विषं कालकूटं यस्मिन् । 'कालकूटाम्भसोर्विषम्' इत्यनेकार्थः । तथा **कृष्णेति** । कृष्णस्य जनार्दनस्य यद्बालचरितं बाल्यावस्थायां क्रीडितं तद्वदिव । उभयोः साम्यमाविष्कुर्वन्नाह—**तटेति** । 'तटं तत्रैव सरस' इति कोशः । तस्मिन्ये कदम्बा नीपास्तेषां

---

१ हंसाक्रान्तविकचकमलवनखण्डम्, हंसाक्रान्तकमलमकरन्दम्; हंसापानकमलवनमकरन्दम्. २ मृणालजालखण्डम्. ३ धवलवृषभ. ४ कोदण्ड. ५ प्रकटमानमकरकूर्मचक्रलक्षणम्. ६ तारावासित. ७ प. उक्तृष्ण.

शाखाधिरूढहरिकृतजलप्रपातक्रीडम्, मदनध्वजमिव मकराधिष्ठितम्, दिव्यमिवानिमिषलोचनरमणीयम्, अरण्यमिव विजृम्भमाणपुण्डरीकम्, उरगकुलमिवानन्तशतपत्रप्रभोद्भासितम्, कंसबलमिव मधुकरकुलोपगीयमानकुवलयापीडम्, कद्रूस्तनयुगलमिव नागसहस्रापीतपयोगण्डूषम्, मलयमिव चन्दनशिशिरवनम्, असत्साधनमिवादृष्टान्तम्, अतिमनोहरमाह्लादनं दृष्टेरच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् । आलोकमात्रेणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा चैनमचिन्तयत्—'अहो निष्फलमपि मे तुरङ्गमुखमिथुनानुसरणमेतदालोकयतः सरः सफलतामुपगतम् । अद्य परिसमाप्तमीक्षणयुगलस्य द्रष्टव्यदर्शनफलम्, आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः, दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः, वीक्षिता मनोहराणां सीमान्तलेखा, प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजननानां

शाखाः शाखास्तासामधिरूढो यो हरिर्गोलाङ्गूलस्तेन कृता विहिता जलप्रपातलक्षणा क्रीडा यस्मिन् । पक्षे तटं यमुनायाः । हरिः कृष्णः । शेषं पूर्ववत् । मदेति । मदनस्य कन्दर्पस्य यो ध्वजः केतुस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—मकर इति । मकरो जलजन्तुस्तेनाधिष्ठितमाश्रितम् । पक्षे मकराकृतिरेव चिह्नम् । दिव्येति । दिवि भवं दिव्यं तद्वदिव । उभयोः साम्यार्थमाह—अनिमिषेति । अनिमिषा मत्स्यास्तैर्लोचनानि नेत्राणि तैः रमणीयं मनोहरम् । पक्षेऽनिमिषलोचना देवाः । शेषं पूर्ववत् । अरण्येति । अरण्यं काननं तद्वदिव । उभयोः साधर्म्यमाह—विजृम्भेति । विजृम्भमाणानि विनिद्राणि पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि यस्मिंस्तत्तथा । पक्षे विजृम्भमाणा मत्ता उज्झितनिद्राः पुण्डरीकाः व्याघ्रप्रकाराः । 'व्याघ्रः पुण्डरीकः' इति कोशः । शेषं पूर्ववत् । उरगेति । उरगाः सर्पास्तेषां कुलमन्वयस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाविष्कुर्वन्नाह—अनन्तेति । अनन्तानि यानि शतपत्राणि पुष्पविशेषाणि, पद्मानि कमलानि, तैरुद्भासितं शोभितम् । पक्षेऽनन्तो नागाधिपः, शतपत्रो नागविशेषः, पद्मश्च । शेषं पूर्ववत् । कंस इति । कंसो दैत्यस्तस्य बलं सैन्यं तद्वदिव । उभयसाम्यार्थमाह—मधुकेति । मधुकराणां भ्रमराणां कुलानि समूहास्तैरुपगीयमानानि गानविषयीक्रियमाणानि कुवलयान्युत्पलानि तान्येवापीडः शेखरो यस्मिंस्तत्तथा । पक्षे कुवलयापीडो गजः । शेषं पूर्ववत् । कद्रू इति । कद्रूर्नागमाता तस्याः स्तनयुगलं कुचयुग्मं तद्वदिव । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—नागेति । नागसहस्रैर्हस्तिसहस्रैः पीता आस्वादिताः पयसो गण्डूषा यस्मिंस्तत् । पक्षे नागाः सर्पाः । पयो दुग्धम् । शेषं पूर्ववत् । मलयेति । मलयो मलयाचलस्तद्वदिव । उभयोस्तुल्यतामाह—चन्दनेति । चन्दनं मलयजं तद्वच्छिशिरे शीतले वनं जलं यस्मिन् । 'कीलालं भुवनं वनं घनरसः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । पक्षे चन्दनानां शिशिराणि वनानि काननानि यस्मिन् । असदिति । असत्साधनमसद्धेतुस्तद्वदिव । दृष्टान्तस्तयोः साधर्म्यमाह—नेति । न दृष्टो न दृष्टिगोचरीभूतोऽन्तोऽवसानं यस्य तत् । पक्षे न विद्यते दृष्टान्तो निदर्शनं साध्यसाधनान्वितम् । तदभावादहेतुर्भवः । अतिमनोहरम् । अतिसुन्दरमित्यर्थः । दृष्टेर्नेत्रस्याह्लादनम् । प्रमोदजनकमित्यर्थः । आलोकेति । आलोकमात्रेणैव निरीक्षणमात्रेणैवापगतो दूरीभूतः श्रमः क्लान्तिर्यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडः दृष्ट्वा विलोक्य मनसि चिन्तयन्नेवमचिन्तयत् । अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । निष्फलमपि निरर्थकमपि मे मम तुरङ्गमुखमिथुनस्य किंनरमिथुनस्यानुसरणमनुगमनं सफलतां कृतार्थतामुपगतम् । प्राप्तमित्यर्थः । किं कुर्वतो मम । एतस्य कमलाकरस्याच्छोदस्य दर्शनेन । अद्येति । अद्यास्मिन्दिने परिसमाप्तं परिपूर्णं सम्पूर्णमित्यर्थः । किं तदित्याह—ईक्षणेति । ईक्षणयुगलस्य द्रष्टव्यं दर्शनीयं वस्तु तस्य दर्शनमवलोकनं तस्य फलं व्युष्टिः । खल्विति । खलु निश्चितम् । रमणीयानां मनोहराणामन्तः प्रान्तः आलोकितो वीक्षितः । एतदपरं रमणीयं नास्तीत्यर्थः । दृष्ट इति । आह्लादनीयानां प्रमोदकारिणामवधिरवसानं दृष्टोऽवलोकितः । प्रमोदजनकमेतदन्यदतिशयेन नास्तीति भावः । वीक्षितेति । मनोहराणां चित्ताहा-

---

१ पाठान्तर. २ दर्शनीयफल. ३ कद्रू. ४ आलोकन. ५ मलयकपोल. ६ तुरग.

परिसमाप्तिः, विलोकिनां दर्शनीयानामवसानभूमिः । इह त्वत्र सरःसलिलममृतरसमुत्पादयता वेधसा पुनरुक्ततामिव नीता सुरसृष्टिः । इदमपि सत्यममृतमिव सर्वेन्द्रियाह्लादनसमर्थमतिविमलतया चक्षुषः प्रीतिमुपजनयति, शिशिरतया स्पर्शसुखमुपहरति, कमलसुगन्धितया घ्राणमाप्याययति, हंसमुखरतया श्रुतिमानन्दयति, स्वादुतया रसनामाह्लादयति । नियतं चास्यैव दर्शनतृष्णया न परित्यजति भगवान्कैलासनिवासव्यसनमुमापतिः । न खलु सांप्रतमाचरति जलशयनदोहदं देवो रथाङ्गपाणिर्यदिदममृतरससुरभिसलिलमपहाय लवणरसपरुषपयस्युदन्वति स्वपिति । नूनं चेदं न प्रथममासीत्सरो येन प्रलयवराहघोणाभिघातभीता भूतधात्री कलशयोनिपानपरिकलितसकलसलिलं सागरमवतीर्णा, अन्यथा यद्यगाधानेकपातालगम्भीराम्भसि निमग्ना भवेन्महासरसि किमेकेन महावराहसहस्रैरपि नासौ

ईनाया अन्तरेखा प्रान्तरेखा वीक्षिता सम्यगवलोकिता । अतः परं विलोकयितुमपि नाप्नोति भावः । **प्रत्यक्षेति** । प्रीतिजननानां प्रीत्युत्पादकानां परि समस्तत्वेनाप्तिः प्राप्तिः परिसमाप्तिः प्रत्यक्षीकृतेन्द्रियगोचरीकृता । **विलोकिनेति** । दर्शनीयानां द्रष्टुं योग्यानामवसानभूमिः प्रान्तभूमिरवलोकिता या विलोकिता वीक्षिता । इतःपरं दर्शनीयं नाप्नोति भावः । **इदमिति** । इदममृतं पीयूषं तद्रसो मधुरस्वादः सरसः सलिलं पानीयमुत्पाद्य निर्माय वेधसा ब्रह्मणोत्पादयता जगत्सृजता सुरसृष्टिः सुरीयनिर्मितिः पुनरुक्ततामिव नीता प्रापिता । एकमेव वस्तु नामान्तरेण विहितमिति भावः । अमृतगुणोपपादनेन पुनरुक्ततां स्पष्टयति—**इदमिति** । इदमपि । खलु निश्चितम् । इदं प्रत्यक्षोपलभ्यमानमप्यमृतमिव पीयूषमिव सर्वेषामिन्द्रियाणामाह्लादनं प्रीणनं तत्र समर्थं सलिलमतिविमलतयातिस्वच्छतया चक्षुषो नेत्रस्य प्रीतिं स्नेहमुपजनयत्युत्पादयति । तथा शिशिरः शीतलस्तस्य भावस्तत्ता तया करणभूतया स्पर्शसुखमुपहरति करोति । तथा कमलस्य नलिनस्य सुगन्धो यस्मिंस्तस्य भावस्तत्ता तया घ्राणं नासिकामाप्याययति प्रीणयति । तथा हंसैर्मरालैर्मुखरो वाचालस्तस्य भावस्तत्ता तया श्रुतिं श्रोत्रमानन्दयति प्रीणयति । तथा स्वादुतया मिष्टतया रसनां रसज्ञामाह्लादयति प्रीणयति । **नियतमिति** । नियतं निश्चितम् । अस्यैव सरस एव दर्शनतृष्णयावलोकनलोभेनोमापतिर्भगवानीश्वरः । **कैलासेति** । कैलासो रजताद्रिस्तत्र यो निवासोऽवस्थानं स एव व्यसनमासक्तिस्तत् परित्यजति न जहाति । **न खल्विति** । खलु निश्चितम् । रथाङ्गपाणिश्चक्रपाणिर्देवः कृष्णः सांप्रतमिदानीं जले पानीये शयनं स्वापस्तस्य दोहदमभिलाषं नाचरति न करोति । पूर्वं जलशयनापेक्षाकारणमाह—**यदिति** । यदिति हेत्वर्थे । इदममृतवत्पीयूषवद्रसो यस्मिन्नेवंविधं यत्सुरभिसलिलं सुगन्धि [illegible] उदन्वति समुद्रे स्वपिति शयनं करोति [illegible] । [illegible] कृष्णः समुद्रे शयनं [illegible] —**येनेति** । [illegible] भूतधात्री [illegible] —**प्रलयेति** । [illegible] —**कलश इति** । [illegible] समुद्रे [illegible] —**अन्यथेति** । [illegible] —**अगाध इति** । [illegible] —**किमिति** । एकेन वराहेण

दिता भवेत्। नूनं चास्मादेव सलिललेशमादायादाय महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्दिनान्धकारितदशदिशः प्लावयन्ति भुवनान्तराणि। मन्ये च यत्सृष्टेरर्वाक्सलिलमयं ब्रह्माण्डरूपमादौ भुवनमभूत्तदिदं पिण्डीभूय सरोव्यपदेशेनात्र स्थितम्' इति विचारयन्नेव तस्य शिलाशकलकर्कशवालुकाप्रायम्, विद्याधरोद्धृतसनालकुमुदकलापार्चितानेकचारुसैकतलिङ्गम्; अरुन्धतीदत्तार्घपयःपर्यस्तरक्तकमलशोभितम्, उपकूलशिलातलोपविष्टजलमानुषनिषेव्यमाणातपम्, अभ्यर्णतया च कैलासस्य स्नानागतमातृमण्डलपदपङ्क्तिमुद्राङ्कितम्, अवकीर्णभस्मसूचितप्रमथोत्थितगणकदम्बकोद्धूलनम्, अवगाहावतीर्णगणपतिगण्डस्थलगलितमदप्रस्रवणासिक्तम्, अतिप्रमाणपदानुमीयमानवृषितकात्यायनीसिंहावतरणमार्गं दक्षिणतीरमासाद्य तुरगादवततार। अवतीर्य च व्यपनीतपर्याणमिन्द्रायुधमकरोत्। क्षितितललुठितोत्थितं च गृही-

---

किम्। न किमपीत्यर्थः। **महेति।** महावराहमहस्रैरपि नासादिता न प्राप्ता भवेत्। एतेन कल्पान्तेऽप्यस्यावस्थानं सूचितमिति भावः। **नूनमिति।** नूनं निश्चितम्। महाप्रलयेषु कल्पान्तेषु प्रलयपयोदाः कल्पान्तमेघा अस्मादेव सरसः सलिललेशं जललेशमादायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा भुवनान्तराणि त्रिभुवनविवराणि प्लावयन्ति जलमयीकुर्वन्ति। अथ प्रलयमेघान्विशेषयन्नाह—**प्रलयेति।** प्रलयकालीनं यद्दुर्दिनं मेघजं तमस्तेनान्धकारिता अन्धकारवदाचरिता दश दिशो यैस्ते तथा। **मन्ये चेति।** अहमिति मन्ये जानामि यथादौ सृष्टेर्विश्वनिर्मितेरर्वाक्सलिलमयं जलमयं ब्रह्माण्डरूपं भुवनं त्रिविष्टपमभूत्तदिदं पिण्डीभूयैकीभूय सरोव्यपदेशेन तडागमिषेणावस्थितमिति विचारयन्नेव चिन्तयन्नेव चन्द्रापीडः सरसो दक्षिणतीरं दक्षिणदिग्वर्ति प्रतीरमासाद्य प्राप्य तुरगादश्वादवततारावतीर्णवान्। अथ दक्षिणतीरं विशेषयन्नाह—**शिलेति।** शिलाशकलवच्छिलाखण्डवत्कर्कशाः कठिना या वालुकाः सिकतास्ताः प्रायो बाहुल्येन यस्मिंस्तत्। **विद्येति।** विद्याधरैर्व्योमचारिभिरुद्धृतानि गृहीतानि यानि सनालानि कुमुदानि कैरवाणि तेषां कलापः समूहस्तेनार्चितानि पूजितान्यनेकान्यसंख्यानि चारूणि मनोहराणि अम्भोज्झितं पुलिनं सैकतं तत्र स्थितानि लिङ्गानीश्वरसंबन्धीनि यस्मिंस्तत्। **अरुन्धतीति।** अरुन्धत्या वसिष्ठपत्न्या दत्तं यदर्घपयः पूजार्थं जलं तस्मात्पर्यस्तानि पतितानि यानि रक्तकमलानि तैः शोभितं विराजितम्। **उपेति।** उपकूलं तटसमीपे यानि शिलातलानि तत्रोपविष्टानि स्थितानि जलमानुषाणि प्रसिद्धानि तैर्निषेव्यमाणः सेव्यमान आतपः सूर्यालोको यस्मिन्। कैलासस्य रजताद्रेरभ्यर्णतया समीपवर्तितया स्नानार्थमागतं यन्मातृमण्डलं ब्राह्मीप्रमुखानां सप्तदेवीनां समुदायस्तस्य पदपङ्क्तिश्चरणवीथी तस्या मुद्रा भूमौ तदाकृतिरूपा तयाङ्कितं चिह्नितम्। **अवकीर्णेति।** अवकीर्णं विकीर्णं यत्ततः पर्यस्तं भस्म भूतिस्तेन सूचितं प्रकाशितं स्नात्वा पश्चादुत्थितं प्रमथानां प्रमथानां कदम्बकं समुदायस्तस्य त्रिपुण्ड्रमय उद्धूलनं भस्मोद्धूलनं यस्मिंस्तत्। **अवगाहेति।** अवगाहार्थं जलक्रीडार्थमवतीर्ण उत्तीर्णो यो गणपतिर्गणेशस्तस्य गण्डस्थलात्कटप्रदेशाद्गलितं च्युतं यन्मदप्रस्रवणं दानक्षरणं तेन सिक्तं सिञ्चितम्। **अतीति।** अतिप्रमाणमतिदीर्घम्। **पादेति।** पादैश्चरणन्यासैरनुमीयमानोऽनुमानविषयीक्रियमाणस्तृषितः पिपासितो यः कात्यायनीसिंहो भवान्याः सिंहस्तस्यावतरणमार्गः सरसि समागमनपन्था यस्मिंस्तत्तथा। **अवतीर्येति।** अश्वादवतरणं कृत्वेन्द्रायुधाभिधानमश्वरत्नं व्यपनीतं दूरीकृतं पर्याणं पल्ययनं यस्मात्तदेवंभूतमकरोदकरोत्। अथाश्वं विशेषयन्नाह—**क्षितीति।** पूर्वं क्षितितले पृथ्वीतले लुठितमपावृत्तं पश्चादुत्थितं कृतोत्थानम्। **गृहीतेति।** गृहीत

---

१ आदाय महा. २ दिशः. ३ ब्रह्माण्डमयम्. ४ पिण्डीभूतम्. ५ अर्चितम्. ६ दत्तार्चिलकरार्घ; दत्तार्घ... ७ पर्यस्तारक्त. ८ उपशोभितम्. ९ मण्डलमुद्राङ्कितम्. १० अवकीर्ण. ११ ... १३ गण्डस्थल. १४ पद. १५ अवतार. १६ दक्षिणम्.

गीतकलकलमशृणोत्। श्रुत्वा च कुतोऽत्र विगतमनुष्यसंपाते प्रदेशे गीतध्वनेः संभूतिरिति समुपजातकौतुकः कमलिनीदलसंस्तरादुत्थाय तामेव गीतागमसूचितां दिशं चक्षुः प्राहिणोत्। अतिदवीयस्तया तु तस्य प्रदेशस्य प्रयत्नव्यापृतलोचनोऽपि विलोकयन्न किंचिदद्राक्षीत्। केवलमनवरतं शब्दं शुश्राव। कुतूहलवशाच्च गीतध्वनिप्रभवजिज्ञासया कृतगमनबुद्धिर्दत्तपर्याणमिन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतैः प्रथमप्रस्थितैरप्रार्थितैरपि वनहरिणैरुपदिश्यमानमार्गो बकुलैलालवङ्गलवलीकोमलकुसुमसुरभिपरिमलालिकुलविरुतिमुखरितया तमालनीलया दिङ्नागमदवीथ्येव पश्चिमया वनलेखया निमित्तीकृत्य तं गीतध्वनिमभिप्रतस्थे। क्रमेण च संमुखागतैः, अच्छनिर्झरजलकणजालजनितजडिमभिः, जर्जरितभूर्जवल्कलैः, धूर्जटिवृषरोमन्थफेनबिन्दुवाहिभिः षण्मुखशिखण्डिशिखापरिचुम्बिभिः, अम्बिकाकर्णपूरपल्लवोल्लासनगुरु-

---

चाकर्णितं श्रुतम्। धीरराम्। श्रुतिसुभगं कर्णमनोहरं वीणा वल्लकी तत्स्वरानुगतं प्रतिध्वानस्तां संकरोऽव्यक्तशब्दत्वेन मिश्रं संपृक्तम्। अमानुषम्। दिव्यमित्यर्थः। श्रुत्वेति। श्रुत्वाकर्ण्य। चकारः पूर्ववत्। इति समुपजातं समुत्पन्नं कौतुकमाश्चर्यं यस्य स तथा। इतिशब्दद्योत्यमाह—कुत इति। अत्र विगतमनुष्यसंपातेऽमानुषे प्रदेशे गीतध्वनेः संभूतिः प्रभवः कुतः स्यात्। कमलिनीति। कमलिनी नलिनी तस्या दलैः पत्रैः संस्तरः प्रस्तरस्तस्मादुत्थायोत्थानं कृत्वा गीतागमसूचितां गीतोद्गमेन सूचितां ज्ञापितां तामेव दिशं ककुभं प्रति चक्षुर्नेत्रं प्राहिणोत्प्रेरयामास। तस्येति। पूर्वोक्तप्रदेशस्य गीतस्थलस्यातिदवीयस्तयातिदूरतया प्रयत्नेनाभ्युद्यमेन व्यापृते व्यापारिते लोचने नेत्रे येनैवंभूतोऽपि विलोकयन्नपश्यन् किंचिदवलोकयामास। केवलमनवरतं निरन्तरं तमेव शब्दं शुश्रावाकर्णयामास। कुतूहलेति। कुतूहलवशात्कौतुकवशात् गीतध्वनेः प्रभव उत्पत्तिस्तस्य जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा तया कृता विहिता गमने बुद्धिर्येनैवंभूतः। दत्तेति। दत्तमारोपितं पर्याणं पल्ययनं यस्मिन्नेतादृशमिन्द्रायुधमश्वमारुह्याधिरुह्य कृत्वा तया पश्चिमया वनलेखया। वीथ्येति शेषः। तं पूर्वोक्तं गीतध्वनिं निमित्तीकृत्य निदानीकृत्याभिप्रतस्थे संमुखं जगाम। किंविशिष्टः। उपेति। उपदिश्यमानः कथ्यमानो वर्त्म मार्गो यस्य सः। कैः। अप्रार्थितैरयाचितैरपि वनहरिणैरारण्यमृगैः। अथ तानेव विशिनष्टि—प्रियेति। प्रियं वल्लभं गीतं गानं येषां तैस्तत एव प्रथममादौ प्रस्थितैः प्रचलितैः। अथ वनलेखां विशेषयन्नाह—बकुलेति। बकुलः केसरः, एला चन्द्रबाला। 'पृथ्वीका चन्द्रबालैला निष्कुटिर्बहुला' इत्यमरः। लवङ्गो देवकुसुमाख्यः; लवलीनाम्नी लता वल्लीविशेषः। तासां कोमलानि मृदुलानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां सुरभिर्घ्राणतर्पणः परिमलो गन्धो यस्याः सा तथा। अलीति। अलिकुलानां भ्रमरसमूहानां या विरुतिः शब्दविशेषस्तया मुखरितया वाचालितया। तमालेति। तमालाख्यपिच्छालैर्नीलयाऽसितया। श्यामत्वसाधर्म्यादाह—दिङ्नागेति। दिशां नागा हस्तिनस्तेषां मदवीथ्येव दानश्रेण्येव। क्रमेणेति। क्रमेण परिपाट्या। चकारः पूर्ववत्। अथ चन्द्रापीडं विशिनष्टि—पुण्यैरिति। पुण्यैः पवित्रैः कैलासमारुतैः रजताद्रिवायुभिरभिनन्द्यमान आनन्द्यमानः। अथ मारुतानां विशेषयति। संमुखागतैरभिमुखागतैः। अच्छेति। अच्छानि निर्मलानि यानि निर्झरजलानि प्रस्रवणपानीयानि तेषां कणा बिन्दवस्तेषां जालं समूहस्तेन जनित उत्पादितो जडिमा जाड्यं यैस्तैः। जर्जरितेति। जर्जरितानि शिथिलीकृतानि भूर्जाणां मृदुत्वचां वल्कलानि चोचानि यैस्तैः। धूर्जटीति। धूर्जटिरीश्वरस्तस्य यो वृषो बलीवर्दस्तस्य रोमन्थश्चर्वितचर्वणं तस्य फेनो डिण्डीरस्तस्य बिन्दून्वहन्तीत्येवंशीला वाहिनस्तैः। षण्मुखेति। षण्मुखस्य कार्तिकेयस्य यः शिखण्डी मयूरस्तस्य शिखा चूडा तच्चुम्बिभिस्तत्स्पर्शकारिभिः। अम्बिकेति। अम्बिकायाः पार्वत्याः कर्णपूरस्य कर्णावतंसस्य यः पल्लवः किसलयं तस्योल्लासनमूर्ध्वीकरणं

---

१ गीतम्. २ तुरगोऽत्र. ३ उपजात ४ पत्रसंस्तरात्. ५ गीतशब्दम्. ६ प्रभवाय. ७ चलित.
८ सप्तच्छदबकुल. ९ सरस्तीरवन १० अनिलजल. ११ वृषभ. १२ उल्लसन.

लुब्धविप्रलब्धमुग्धचातकध्वानमुखरिततमालखण्डैः, इभकलभकोट्टूनपल्लवैर्वेल्लितलवलीवलयैः, आलीयमाननवयौवनमत्तपारावतपक्षक्षेपपर्यस्तकुसुमस्तबकैः, तनुपवनकम्पितकोमलकदलीदलवीजितैः, अविरलफलनिकरावनतनालिकेरवनैः, अकठोरपत्रपुटपूगविटपिपरिवृतैः, अनिवारितविहगतुण्डखण्डितपिण्डखर्जूरजालकैः, मदमुखरमयूरीमधुररवविराजितान्तरैः, आकलितकलिकाकलापदन्तुरितैः, अन्तरान्तरा कैलासतरङ्गिणीतरङ्गितसिकतिलतलभूमिभागैः,
१० वनदेवताकरतलविवहनिभमलक्तकजललवसिक्तमिव किसलयनिकरमतिसुकुमारमुद्वहद्भिः, ग्रन्थिपर्णप्रासमुदितचमरीकुलनिषेवितमूलैः, कर्पूरागरुप्रायैः, इन्द्रायुधैरिव घनावस्थानैः, कुमुदैरिवादत्तदिनकरप्रवेशशिशिराभ्यन्तरैः, दाशरथिबलैरिवाञ्जननीलनलपरिगतप्रान्तैः, नाना-

---

मेघस्तस्य जलं पानीयं तत्र लुब्धा आसक्ता अथ च विप्रलब्धा वञ्चिता ये मुग्धचातका बभ्रीहाथैर्ध्वानेन शब्देन मुखरितं वाचालितं तमालखण्डं तापिच्छवनं येषु तैः। एतेन तमालखण्डानां कृष्णवर्णत्वेन जलधरभ्रमान्मुग्धचातकैः प्रार्थ्यत इति ध्वनितम्। **इभेति**। इभानां हस्तिनां कलभाः शिशवस्त एव कलभकाः। स्वार्थे कः। तैरट्टूना खण्डिता पल्लवाः किसलयानि येषामेवंविधानि वेल्लितान्यान्दोलितानि लवलीवलयानि येषु तैः। **आलीयेति**। आ समन्तादालीयमाना अन्तःप्रविश्यमाना ये नवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन मत्ता उत्कटाः पारावताः कलरवास्तेषां पक्षक्षेपेण गरुद्विक्षेपेण पर्यस्ताः पतिताः कुसुमस्तबकाः पुष्पगुच्छा येषां तैः। **तन्विति**। तनुपवनेन मन्दवायुना कम्पिता धूता याः कोमला मृदवः कदल्यो रम्भास्तासां दलानि पत्राणि। 'पर्णं पत्रं छदं दलम्' इति कोशः। तैर्वीजितैः कृतवालव्यजनैः। **अविरलेति**। अविरलान्यपेलवानि यानि फलानि तेषां निकरः समूहस्तेनावनतानि नमितानि नालिकेरमानि लाङ्गलीखण्डानि येषु तैः। **अकठोरेति**। अकठोराणि मृदूनि पत्रपुटानि येषामेवंविधा ये पूगविटपिनः क्रमुकवृक्षास्तैः परिवृतैः परिवेष्टितैः। **अनिवेति**। अनिवारिता अनिषिद्धा ये विहगाः पक्षिणस्तेषां तुण्डानि मुखानि तैः खण्डितानि शकलीकृतानि पिण्डखर्जूरजालकानि प्रविष्टानि येषु तैः। **मदेति**। मदेन गर्वेण ऋतुविशेषजनितबलभरेण वा मुखरा वाचाला या मयूर्यो नीलकण्ठयोषितस्तासां यो मधुरो मिष्टो रवः शब्दस्तेन विराजितान्यन्तराणि मध्यानि येषां ते। **आकलीति**। आकलिताः प्रादुर्भूता याः कलिकाः कोरकाः। 'कलिका कोरकोऽस्त्रियाम्' इति कोशः। तस्याः कलापः संघातस्तेन दन्तुरैः रम्यैः। **कैलासेति**। कैलासस्य रजताद्रेरन्तरान्तरा। मध्ये मध्ये इत्यर्थः। यान्तरङ्गिण्यो नद्यस्तासां तरङ्गितेन भङ्गितेन सिकतिलो वालुकितस्तलभूमिभागोऽधःप्रदेशो येषां तैः। किं कुर्वद्भिः पादपैः। अतिसुकुमारमतिमृदु किसलयनिकरं पल्लवसमूहमुद्वहद्भिर्धारयद्भिः। रक्तत्वमारक्तत्वात्तदेव विशेषयन्नाह—**वनेति**। वनदेवतानामरण्याधिष्ठात्रीणां करतलनिवहनिभमिव हस्ततलसमूहसदृशमिव। **अलेति**। अलक्तको यावकस्तस्य जललवैः सिक्तमिव सिञ्चितमिव। **ग्रन्थीति**। ग्रन्थिपर्णं शुकम्। 'ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हम्' इत्यमरः। तस्य प्रासेन मुदितानि हर्षितानि यानि चमरीकुलानि वनोद्भवगोसमूहानि तैर्निषेवितानि सेवितानि मूलानि बुध्नानि येषां तैः। **कर्पूरेति**। कर्पूरा अन्तर्गर्भितघनसारवृक्षाः, अगरवो राजार्हाः प्रायो बहुत्वेन विद्यन्ते येषु तैः। **इन्द्रेति**। इन्द्रायुधानीन्द्रधनूंषि तैरिव। उभयोः साम्यमाह—**घनेति**। घनं निबिडमवस्थानं येषां तैः। पक्षे घनो मेघः। **कुमुदैरिति**। कुमुदानि कैरवाणि तैरिव। उभयोः साम्यमाह—**आदत्तेति**। न दत्तो यो दिनकराणां सूर्यकिरणानां प्रवेशस्तेन शिशिरं शीतलमभ्यन्तरं मध्यभागो येषां तैः। श्लेषस्तु स्पष्ट एव। **दाशेति**। दाशरथी रामस्तस्य बलानि सैन्यानि तैरिव। **अञ्जनेति**। अञ्जनवन्नीलानि यानि नलानि तृणानि तैः परिगतो व्याप्तः प्रान्तो येषां ते। पक्षेऽञ्जननीलनलाः कपयः। शेषं पूर्ववत्।

---

१ इभाभीकमान. २ मदमत्त. ३ पर्यस्तस्तबकैः. ४ पूग. ५ विराजित; रचित. ६ मञ्जित. ७ दन्तो. ८ घर्षक. ९ समुदित. १० घनावलीस्थाने.. ११ दिनकरकर. १२ नीलनवाञ्जन.

देरिव सपारावतैः, भवनतापसैरिव संनिहितवेत्रासनैः, रुद्रैरिव नागलताबद्धपरिकरैः, उदधिकूलपुलिनैरिव निरन्तरोद्भिन्नप्रवाललताङ्कुरजालकैः, अभिषेकसलिलैरिव सर्वौषधिकुसुमफलकिसलयसनाथैः, आलेख्यगृहैरिव बहुवर्णचित्रपत्रशकुनिशतसंशोभितैः, कुरुभिरिव भारद्वाजद्विजोपसेवितैः, महासमरमुखैरिव पुंनागसमाकृष्टशिलीमुखैः, महाकरिभिरिव प्रलम्बबालपल्लवस्पृष्टभूतलैः, अप्रमत्तपार्थिवैरिव पर्यन्तावस्थितबहुगुल्मकैः, दंशितैरिव भ्रमरसंघातकवचावृतकायैः, प्रमाणाभिमुखैरिव वानरकराङ्गुलिस्पृष्टगुञ्जैः, अवनिपालशयनैरिव सिंह-

---

प्रासादेति । प्रासादा देवगृहास्तैरिव । 'प्रासादो देवभूपानाम्' इत्यभिधानचिन्तामणिः । भङ्गश्लेषमाह—**सेति** । सह पारावतैर्मर्कटैर्वर्तमानाः सपारावतास्तैः । 'पारावतः कलरवे गिरौ मर्कटतिन्दुके' इत्यनेकार्थः । पक्षे पारावतः कपोतः । **भवनेति** । भवने गृहे स्थिता ये तापसाः परिव्राजकास्तैरिव । एतत्साम्यमाह—**संनीति** । संनिहिताः समीपवर्तिनो वेत्रा वृक्षविशेषा असनाः प्रियका येषां तैः, पक्षे संनिहितानि वेत्रासनानि विष्टरविशेषा येषामिति बहुव्रीहिः । **रुद्रैरिति** । रुद्रा ईश्वरा एकादश तैरिव । एतस्साम्यमाह—**नागेति** । नागलता ताम्बूली । 'ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागपर्यायवल्ल्यपि' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तया बद्धः परिकरः परिधिर्येषां तैः । पक्षे नागाः सर्पा एव लता तया बद्धः, अर्थाज्जटायाः परिकरो येषामिति बहुव्रीहिः । **उदधीति** । उदधेः समुद्रस्य कूलं तटं तस्य पुलिनानि जलोज्झितप्रदेशास्तैरिव । 'पुलिनं तज्जलोज्झितम्' इति कोशः । उभयोः सादृश्यमाविष्कुर्वन्नाह—**निरन्तरमिति** । निरन्तरं सततमुद्भिन्नानि प्रकटितानि प्रवाला नवपल्लवा लताङ्कुरा वल्लीप्ररोहाश्च तेषां जालकानि वृन्दानि येषु तैः । पक्षे प्रवाललता विद्रुमलता । शेषं पूर्ववत् । **अभीति** । अभिषेकार्थं यानि सलिलानि जलानि तैरिव । एतत्साम्यमाह—**सर्वेति** । सर्वाः समग्राश्च ता ओषध्यः फलपाकान्तास्तासां यानि कुसुमफलकिसलयानि तैः सनाथैः सहितैः । पक्षे मङ्गलकर्मणि सर्वौषधी प्रसिद्धा । **आलेख्येति** । आलेख्यं चित्रं तेन युक्ता गृहास्तैरिव । उभयोः सादृश्यमाह—**बह्विति** । बहुवर्णैरनेकरागैश्चित्राणि पत्राणि पिच्छानि येषामेवंभूतानां शकुनीनां पक्षिणां शतं तेन संशोभितैर्विराजितैः । पक्षे बहुवर्णोपेतानि यानि चित्राण्यालेख्यानि तेषु यानि पत्राणि पत्त्राणि शकुनयः पक्षिणः । शेषं पूर्ववत् । **कुरुभिरिति** । कुरवः कुरुवंशोद्भवा राजानस्तैरिव । एतयोः सादृश्यमाह—**भारेति** । भारद्वाजा व्याघ्राटा ये द्विजाः पक्षिणस्तैरुपसेवितैः, पक्षे भारद्वाजो द्रोणः । **महेति** । महान्ति प्रकृष्टानि यानि समरमुखानि सङ्ग्रामप्रारम्भास्तैरिव । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठिनिःसरणास्ययोः' इत्यनेकार्थः । एतयोः साम्यार्थमाह—**पुंनागेति** । पुंनागैर्वृक्षविशेषैः समाकृष्टाः समाकर्षिताः शिलीमुखा भ्रमरा येषु तैः । पक्षे पुंनागाः प्रकृष्टपुरुषाः । शिलीमुखा बाणाः । शेषं पूर्ववत् । महान्तोऽतिस्थूला ये करिणो हस्तिनस्तैरिव । उभयोस्तुल्यतां प्रदर्शयन्नाह—**प्रलम्बेति** । प्रलम्बा लम्बायमाना ये बालपल्लवा नवीनकिसलयानि तैः करणभूतैः स्पृष्टं संघट्टितं भूतलमधःप्रदेशो येषां तैः । पक्षे बालपल्लवा भ्रमरभ्रान्ताः । शेषं पूर्ववत् । शोभातिशयार्थं हस्तिनो चामराणि कर्णे बध्यन्त इति सर्वप्रसिद्धम् । **अप्रमत्तेति** । अप्रमत्ताः सावधाना ये पार्थिवा राजानस्तैरिव । एतयोः सादृश्यमाह—**पर्यन्त इति** । पर्यन्ते प्रान्तेऽवस्थिता बहवोऽनेके गुल्मका गुच्छका येषु तैः । पक्षे गुल्मकाः सेनाविशेषाः । 'एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका । सेनामुखं गुल्मः' इति कोशः । **दंशितेति** । दंशितैर्वर्मितैरिव । 'दंशितो वर्मितः सज्जः' इति कोशः । एतयोस्तुल्यतामाह—**भ्रमेति** । भ्रमराणां शिलीमुखानां यः संघातः समूहः स एव कवचं वर्म तेनावृत आच्छादितः कायो देहो येषां तैः । पक्षे भ्रमरा आवर्तास्तेषां संघातः समूहो देहेऽवधिमानि कवचानि येषाम् । शेषं पूर्ववत् । **प्रमाणेति** । प्रमाणं लोकन तत्राभिमुखाः संमुखास्तैरिव । उभयोः [illegible]—**वानरेति** । [illegible] करस्पृष्टानि: [illegible]

---

१ [illegible] २ [illegible] आलेख्यगृहैरिव । [illegible] ३ [illegible] ४ प्रमाण.

पादाङ्कितरुतलैः, आरब्धपञ्चतपःक्रियैरिवोच्छिखशिखिमण्डलपरिवृतैः, दीक्षितैरिव कृष्णसारविषाणकण्डूयनैः, जरद्गृहमुनिभिरिव जटालबालकमण्डलधरैः, इन्द्रजालिकैरिव दृष्टिहारिभिः पादपैः परिवृतं चन्द्रप्रभनाम्नस्तस्य सरसः पश्चिमे तीरे कैलासपादस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया धवलयतस्तं प्रदेशं भूतलभागसंनिविष्टं भगवतः शूलपाणेः शून्यं सिद्धायतनमपश्यत्। तत्र पवनोद्धूतैरितस्ततः समापतद्भिः केतकीगर्भधूलिभिर्धवलीक्रियमाणकायः पशुपतिदर्शनहेतोर्बलादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतमायतनप्रवेशपुण्यैरिव परिगृह्यमाणः प्रविश्याद्राक्षीच्चतुःस्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितम्, अचिरोद्धूतैरार्द्रार्द्रैर्दलशिखर-

---

श्लिष्टा गुञ्जा येषु तैः। पक्षे येति विकल्पार्थः। नराङ्गुलयो मनुष्याङ्गुलयः। शेषं पूर्ववत्। सुवर्णतोलने गुञ्जाया एव ग्रहणमिति लोकप्रसिद्धम्। अवनीति। अवनिपाला राजानस्तेषां शयनैस्तल्पैरिव। एतयोः सादृश्यं प्रदर्शयन्नाह—**सिंहेति**। सिंहपादैर्हर्यक्षचरणैरङ्कितानि चिह्नितानि तरुतलानि वृक्षाधोभागा येषां तैः। पक्षे सिंहपादैरङ्किता एतादृशानि तलानि। शेषं प्राग्वत्। **आरब्धेति**। आरब्धा प्रस्तुता पञ्चतपःक्रिया पञ्चाग्निसाधनकर्म यैस्तैरिव। एतयोः शब्दसादृश्यमाह—**उच्छिखेति**। उच्छिखा ऊर्ध्वचूडा शिखिमण्डलं मयूरसमूहस्तेन परिवृतैः परिवेष्टितैः। पक्ष ऊर्ध्वं शिखा ज्वाला यस्यैवंभूते शिखिमण्डले वह्निमण्डलम्। शेषं प्राग्वत्। दीक्षिता यज्ञे गृहीतव्रतास्तैरिव। एतयोः साम्यमाविःकर्तुमाह—**कृष्णेति**। कृतं विहितं कृष्णसारैर्मृगविशेषैर्विषाणानां शृङ्गाणां कण्डूयनं कण्डूया येषु तैः। 'कण्डूः कण्डूयनं खर्जूः कण्डूया' इत्यभिधानचिन्तामणिः। पक्षे कृष्णसारविषाणेन कण्डूयनम्। शेषं प्राग्वत्। दीक्षितानामयमाचारो यन्मृगविषाणेन कण्डूयनं विधीयत इति। **जरेति**। जरन्तो ज्यायांसो ये गृहमुनय आश्रमवासिनस्तैः पञ्च(?)मुनीनामपत्यानि न भवन्तीति गृहपदं तैरिव। एतयोः सादृश्यप्रदर्शनायमाह—**जटेति**। जटाः शिफाः, आलवालक आवापः तस्य मण्डलं परिवेषस्तं धरन्तीति धरैः, पक्षे जटायुक्ता ये बालाः स्तनंधयास्त एव कमण्डलवः पानीयसमुद्गकास्तेषु वेत्यिति बहुव्रीहिः। **इन्द्रेति**। इन्द्रजालिका मायिकास्तैरिव। उभयोः साम्यमाह—**दृष्टीति**। दृष्टयो नेत्राणि तेषां हारिभिर्हरणशीलैः। नेत्राभिरामैरित्यर्थः। पक्षे दृष्टिवञ्चकैः। अन्यत्तु प्रागेवोक्तम्। अथ कैलासपादं विशेषयन्नाह—**ज्योत्स्नेति**। ज्योत्स्ना कौमुदी तद्वदवदातया शुभ्रया प्रभया कान्त्या तं प्रदेशं तलार्धवर्तिभूभागं धवलयतो धवलीकुर्वतः। **तत्रेति**। तदायतनं प्रविश्य तत्र प्रत्यक्षं कृत्वा भगवन्तं माहात्म्यवन्तं त्र्यम्बकं गौरीनाथमद्राक्षीद्दर्शेत्यन्वयः। अथ चन्द्रापीडं विशेषयन्नाह—**पवनेति**। पवनेन वायुनोद्धूतैः कम्पितैरितस्ततः समापतद्भिर्यत्रतत्र निपतद्भिः केतक्याः प्रसिद्धाया गर्भरेणुभिर्धवलरेणुभिर्धवलीक्रियमाणः शुभ्रीक्रियमाणः कायो देहो यस्य सः। पाण्डुरत्वसाम्येनाह—**पशु**रिति। पशुपतेरीश्वरस्य यद्दर्शनमवलोकनं तस्य हेतोः तदर्थमित्यर्थः। बलादिव हठादिव भस्मव्रतं विभूतिव्रतं प्रतिपाद्यमानः स्वीक्रियमाण इव धूलीनां शुचित्वात्पुण्यानामपि तथाविधत्वात्। तत्साम्येनाह—**आयेति**। आयतनं चैत्यं तत्र प्र. प्रवेशाः प्रसादाः पुण्यानि धर्मास्तैः परिगृह्यमाण इवोररीक्रियमाण [illegible]। अथ सिद्धायतनं विशेषयन्नाह—**चतुरिति**। चत्वारः स्तम्भाः स्थूणा यस्यामेतादृशी या स्फटिकमण्डपिका चन्द्रकान्तलघुमण्डपस्तस्याः प्रतलेऽधोभागे प्रतिष्ठितमवस्थितम्। पुनः कीदृशम्। शुचिभिः पवित्रैर्मन्दाकिनी स्वर्धुनी तस्याः पुण्डरीकैः सिताम्भोजैः कृतं विहितमर्चनं पूजनं यस्य तत्। [illegible]थ पुण्डरीकाणि विशेषयन्नाह—**अचिरेति**। अचिरोद्धूतैः स्वल्पकालेनस्तानैरार्द्राणि चार्द्राणि चार्द्रार्द्राणि तैः। जललिप्तैरित्यर्थः। **दलेति**। दलानां पत्राणां शिखराण्यग्रभागास्तेभ्यो गलन्तः स्रवन्तो जललवाम्भसो बिन्दवो विप्रुषो

---

१ पादाङ्कितरुतलै-. २ दीक्षितैरिव ३ कमण्डलु ४ भूतलभागनिविष्टम्. ५ शून्यमग्रे सिद्धायतनम्. ६ धूलि. ७ समापतद्भि-. ८ धूलिभिरवः. ९ अचिरोद्धूतैः. १० आर्द्रार्द्रदलशिखर; आर्द्रादलशिखर.

गलज्जलबिन्दुभिरूर्ध्वविपाटितचन्द्रबिम्बदलैरिव निजाट्टहासावयवैरिव शेषफणाशकलैरिव पाञ्चजन्यसहोदरैरिव क्षीरोदहृदयाकारैरुपपादितमौक्तिकमुकुटविभ्रमैः शुचिभिर्मन्दाकिनीपुण्डरीकैः कृतार्चनम्, अमलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गम्, अशेषत्रिभुवनवन्दितचरणम्, चराचरगुरुम्, चतुर्मुखम्, भगवन्तं त्र्यम्बकम्। तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीमासीनाम्, उपरचितब्रह्मासनाम्, अतिविस्तारिणा सर्वदिङ्मुखप्लावकेन प्रलयविप्लुतक्षीरपयोधिपूरपाण्डुरेणातिदीर्घकालसंचितेन तपोराशिनेव सर्वतो विसर्पता पादपान्तरैस्त्रिस्रोतोजलनिभेन पिण्डीभूय वहतेव देहप्रभावितानेन सगिरिकाननं दन्तमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्, अन्यथैव धवलयन्तीं कैलासगिरिम्, अन्तर्द्रष्टुरपि लोचनपथप्रविष्टेन श्वेतिमानमिव मनो नयन्तीम्, अतिधवलप्रभापरिगतदेहतया स्फटिकगृहगतामिव दुग्धसलिलमग्नामिव विमलचैलांशुकान्त-

---

येषु तैः। गलज्जलबिन्दुसाम्येनोत्प्रेक्षते—**ऊर्ध्वेति**। ऊर्ध्वं विपाटितं भिन्नं यच्चन्द्रबिम्बं शशिमण्डलं तस्य दलैः खण्डैरिव। तत्राप्यमृतस्य गलद्बिन्दवो भवन्तीति भावः। अत्र शुक्लत्वसाम्यादाह—**निजेति**। निजः स्वकीयो योऽट्टहासो महान्हासस्तस्यावयवैरेकापघनैरिव। **शेषेति**। शेषस्य नागाधिपतेः फणा स्फटा तस्याः शकलैः खण्डैरिव। अर्धविकसितत्वसाम्यादाह—**पाञ्चेति**। पञ्चजने पाताले भवः पाञ्चजन्यो जनार्दनशङ्खस्तस्य सहोदरैरेकोदरसमुत्पन्नैरिव। हृदयस्य पुण्डरीकाकारत्वात्तत्साम्येनाह—**क्षीरेति**। क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य यद्धृदयं स्वान्तं तद्वदाकार आकृतिर्येषां तैः। अप्रसंकुचितत्वसाम्येनाह—**उपेति**। उपपादितो विहितो मौक्तिकानां रत्नोद्भवानां मुकुटविभ्रम उष्णीषभ्रान्तिर्यैः। अथ स्थावररूपमधिकृत्य त्र्यम्बकं विशेषयन्नाह—**अमलेति**। अमला निर्मला या मुक्ताशिला मौक्तिकशिला तस्या घटितं निर्मितं लिङ्गं यस्य स तम्। जङ्गमरूपमधिकृत्याह—**अशेषेति**। अशेषं यत्त्रिभुवनं त्रिविष्टपं तेन वन्दितौ नमस्कृतौ चरणौ यस्य स तम्। **चरेति**। चराचरस्य जीवलोकस्य गुरुं हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टारम्। **चतुरिति**। चत्वारि मुखानि यस्य स चतुर्मुखस्तम्। ननु महादेवस्य पञ्चवक्त्रत्वात्कथमत्र चतुर्मुखोपवर्णनमिति वाच्यम्। सामान्यतस्त्रिवाविनः प्रयोजनवशाच्चतुर्मुखस्यापि संभवात्। तस्य त्र्यम्बकस्य दक्षिणामपसव्यां मूर्तिं प्रतिमामाश्रित्याश्रयणं कृत्वाभिमुखीं संमुखीमासीनां निषण्णां प्रतिपन्नं स्वीकृतं पाशुपतमीश्वरसत्कं व्रतं नियमविशेषो यया तां कन्यकां महाश्वेताभिधानां ददर्शेति दूरेणान्वयः। इतः कन्यकां विशेषयन्नाह—**उपेति**। उपरचितं निर्मितं ब्रह्मासनं ध्यानासनं यया सा ताम्। पुनः किं कुर्वतीम्। सगिरिकाननं तं प्रदेशं दन्तमयमिव गजदन्तनिर्मितमिव कुर्वतीं प्रणयन्तीम्। केन। देहप्रभावितानेन शरीरकान्तिकलापेन। अथ प्रभावितानं विशेषयन्नाह—**अतीति**। अतिशयेन विस्तारिणा प्रसरणशीलेन। **सर्वेति**। सर्वदिङ्मुखानां प्लावकेनाच्छादकेन। **प्रलयेति**। प्रलयः कल्पान्तस्तेन विप्लुतो विस्तृतो यः क्षीरपयोधिस्तस्य पूरो रयस्तद्वत्पाण्डुरेण शुभ्रेण। उज्ज्वलत्वसाम्यादाह—**अतीति**। अतिदीर्घोऽत्यायतो यः कालोऽनेहा तेन संचितेनैकत्रीकृतेन विसर्पता प्रचलता तपोराशिना तपःसमूहेनेव। अतिस्वच्छत्वादाह—**पादेति**। पादपान्तरैर्वृक्षान्तरैः प्रतिबन्धकीभूतैः पिण्डीभूय समूहीभूय वहतेव त्रिस्रोतोजलनिभेन गङ्गाम्भःसदृशेन कैलासस्य श्वेतत्वादेतस्य च तदतिशयवत्त्वादाह—**अन्यथेति**। भिन्नप्रकारेण तेनैव देहप्रभावितानेन कैलासगिरिं रजताद्रिं धवलयन्तीं श्वेतिमानमापादयन्तीमिव। **द्रष्टुरिति**। तेनैव प्रभावितानेन द्रष्टुरपि विलोकयितुरप्यन्तर्लोचनपथप्रविष्टेन नेत्रमध्यमार्गगमनेन मनश्चित्तं श्वेतिमानं शुक्लिमानं नयन्तीमिव प्रापयन्तीमिव। **अतीति**। अतिधवलातिशुभ्रा या प्रभा कान्तिस्तया परिगतो व्याप्तो देहो यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तया। तथा च देहस्य प्रभारूपस्वच्छद्रव्यान्तरितत्वात्परिस्फुटं प्रकटं विभाव्यमाना ज्ञायमाना

१ अभिमुखन्. २ पविप्लुत. ३ पयोधपय पूर. ४ तपोराशिनेव विसर्पता. ५ दन्तमयम्; चन्द्रमयम. ६ लोचनपथ प्रविष्ट ७ अतिबहल. ८ चीनांशुक.

रितामिव आदर्शतलसंक्रान्तामिव शारदाभ्रपटलविरहितामिव अपरिस्फुटविभाव्यमानावयवाम्, पञ्चमहाभूतमयमपहाय द्रव्यात्मकमङ्गनिष्पादनोपकरणकलापं धवलगुणेनैव केवलेनोत्पादिताम्, अध्वरक्रियामिवोद्धतगणकचग्रहभयोपसेवितत्र्यम्बकाम्, रतिमिव मदनोपनिमित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहराराधनाम्, क्षीरोदाधिदेवतामिव सहवासपरिचितहरचन्द्रलेखोत्कण्ठाम्, इन्दुमूर्तिमिव स्वर्भानुभयकृतत्रिनयनशरणगमनाम्, ऐरावतदेहच्छविमिव गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठितशितिकण्ठचिन्तितोपनताम्, पशुपतिदक्षिणमुखहासच्छविमिव ब-

---

[illegible] ।[illegible]साम्येनोत्प्रेक्षते—स्फटिकेति । स्फटिक[illegible] [illegible] । दुग्धेति । दुग्धसलिले क्षीरोदे मग्नामिव क्षालितामिव । विमलेति । [illegible] व्याहृतामिव । आदर्शेति । आदर्शतले [illegible] संक्रान्तामिव प्रतिबिम्बितामिव । शारदेति । शारदकालस्य [illegible] अभ्रपटलानि मेघवृन्दानि [illegible] । अपरिस्फुटा[illegible]—पञ्चेति । पञ्चमहाभूतमयं पृथिव्यादिमयं [illegible] शरीर[illegible]मपहाय दूरीकृत्य केवलेन धवलगुणेनोत्पादितां निर्मिताम् । [illegible] । केचित्[illegible] । तथा—[illegible] पृथिव्या[illegible] आह—द्रव्येति । [illegible] । ननु [illegible] शरीरा[illegible] वा उपकरणसामग्र्य[illegible] । [illegible] आह—अङ्गेति । [illegible] । अध्वरक्रियायाः [illegible]—अध्वर इति । [illegible] । [illegible]—उद्धतेति । उद्धता [illegible] सेवितः [illegible] । तेन गणाः प्रेरिता । [illegible] । रतिमिति । [illegible] । उभयोः [illegible]—मदनेति । मदनेन [illegible] । मदनोपशान्ति[illegible] । [illegible]—हर इति । हरस्य [illegible] प्रसादनार्थं [illegible] हराराधने [illegible] । [illegible] । क्षीरोदेति । क्षीरसमुद्रस्याधिदेवता [illegible] । [illegible] । [illegible] क्षीरोदसमुद्रे [illegible] । इन्दुरिति । [illegible]—स्वर्भानुरिति । [illegible] । ऐरावतेति । ऐरावतो [illegible] । [illegible]—गजेति । गजाजिनेन [illegible] । पशुपतीति । [illegible]

[illegible]

हिरागत्य कृतावस्थानाम्, शरीरिणीमिव रुद्रोद्धूलनभूतिम्, आविर्भूतां ज्योत्स्नामिव हरकण्ठान्धकारविघट्टनोद्यमप्राप्ताम्, गौरीमनःशुद्धिमिव कृतदेहपरिग्रहाम्, कार्तिकेयकौमारव्रतक्रियामिव मूर्तिमतीम्, गिरिशवृषभदेहद्युतिमिव पृथगवस्थिताम्, आयतनतरुकुसुमसमृद्धिमिव शंकराभ्यर्चनाय स्वयमुद्यताम्, पितामहतपःसिद्धिमिव महीतलमवतीर्णाम्, आदियुगप्रजापतिकीर्तिमिव सप्तलोकभ्रमणखेदविश्रान्ताम्, त्रयीमिव कलियुगध्वस्तधर्मशोकगृहीतवनवासाम्, आगामिकृतयुगबीजकलामिव प्रमदारूपेणावस्थिताम्, देहवतीमिव मुनिजनध्यानसंपदम्, अमरगजवीथीमिवाभ्रगङ्गाभ्यागमवेगपतिताम्, कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनक्षोभनिपतिताम्, श्वेतद्वीपलक्ष्मीमिवान्यद्वीपावलोकनकुतूहलागताम्, काशकुसुमविका-

---

दक्षिणमुखस्यापसव्याननस्य यो हासो हास्यं तस्य छविः शोभा तामिव । अत्र दक्षिणग्रहणं प्रायशस्तत्र हास एवेति तदर्थम् । उभयोः साम्यमाह—बहिरिति । स्वस्थानान्मुखाद्बहिरागत्य कृतमवस्थानं यये-त्यभङ्गश्लेषः । श्वेतत्वपवित्रत्वसाम्यादाह—शरीरिणीं देहधारिणीं रुद्रस्येश्वरस्योद्धूलनमङ्गमर्दनं तस्य भूतिं भस्मेव । प्रकाशरूपत्वसाम्येनाह—ज्योत्स्नेति । आविर्भूता प्रकटीभूता ज्योत्स्ना कौमुदी तामिव । हरेति । हरकण्ठे यः कृष्णत्वसाम्यादन्धकारस्तस्य विघट्टनं दूरीकरणं तत्र य उद्यमः प्रयत्नस्तेन प्राप्तां समागताम् । हरसंनिधत्वसाम्येनाह—गौरीति । गौरी पार्वती तस्या मनःशुद्धिश्चित्तनैर्मल्यं तामिव । अमूर्ताया मूर्तेन कथं साम्यं स्यादित्यत आह—कृतेति । कृतो विहितो देहस्य परिग्रहः स्वीकारो यया सा ताम् । सातिशयत्वसाम्येनाह—कार्तेति । कार्तिकेयस्य षडाननस्य या कौमारव्रतक्रिया बाल्यावस्थायां यत्तपोनुष्ठानं तामिव । अत्रापि क्रियारूपत्वेन तदसंभवादाह—मूर्तेति । मूर्तिमतीम् । सशरीरामित्यर्थः । गिरिशेति । गिरिशो महादेवस्तस्य यो वृषभो बलीवर्दस्तस्य देहद्युतिः शरीरच्छविस्तामिव । तस्या गुणरूपत्वेन तदुपमानाभावादाह—पृथगिति । शरीराद्बहिर्निर्गत्य पृथगवस्थिताम् । सशरीरामित्यर्थः । आयतनेति । आयतनं चैत्यं तस्य तरवो वृक्षास्तेषां कुसुमसमृद्धिः पुष्पसंपत्तामिव । तस्या आगमने निदानमाह—शंकरेति । शंकरस्येश्वरस्याभ्यर्चनं पूजनं तदर्थं स्वयमुद्यतामुद्योगयुक्ताम् । पितेति । पितामहस्य ब्रह्मणो या तपःसिद्धिस्तामिव । तपःसिद्धेरात्मगतत्वेनोपमानाभावादाह—महीतलेऽवतीर्णां कृतावताराम् । आदीति । आदियुगे कृतयुगे यः प्रजापतिर्ब्रह्मा मरीच्यादयश्च तस्य तेषां वा कीर्तिर्यशस्तामिव । तस्या एकत्रावस्थाने कारणमाह—सप्तेति । सप्तसु लोकेषु चङ्क्रमणं पर्यटनं तस्मात्खेदः श्रमस्तेन विश्रान्तामुपविष्टाम् । त्रयीति । ऋग्यजुःसामवेदास्त्रयी तामिव । एतस्यास्तत्रागमने हेतुमाह—कलीति । कलियुगेन कलिकालेन ध्वस्तो दूरीकृतो यो धर्मो वृषस्तस्मात्शोकः शुचा तेन गृहीतः स्वीकृतो वनवासोऽरण्यनिवासो यया सा ताम् । इयमपि ध्वस्तधर्मशोकेन गृहीतवनवासेत्युभयोः साम्यम् । धर्मातिशयवचनसाम्येनाह—आगामीति । आगामी अग्रेभावी यः कृतयुगस्तस्य या बीजकला निदानमात्रं तामिव प्रमदारूपेण स्त्रीरूपेणावस्थितामासीनाम् । देहेति । देहवतीं शरीरधारिणीं मुनिजना वाचंयमास्तेषां ध्यानं प्राणायामस्तस्य संपत् समृद्धिः तामिव । अमरेति । अमरा देवास्तेषां गजा हस्तिनस्तेषां वीथी ततिस्तामिव । गजसमूहस्य तत्रागमने निदानमाह—अभ्रेति । अभ्रगङ्गाकाशगङ्गा तस्यामभ्यागमः संमुखागमनं तत्र यो वेगस्त्वरा तेन पतितां स्थिताम् । कैलासेति । कैलासो रजताद्रिस्तस्य श्रीः शोभा तामिव । कीदृशीम् । दशेति । दशमुखो रावणस्तेन यदुन्मूलनं तस्मात्क्षोभस्त्रासस्तस्मान्निपतितां स्थिताम् । इयमपि क्षोभेण निपतिता । श्वैत्यातिशयं वर्णयन्नाह—श्वेतेति । यत्र सर्वमेव वस्तु श्वेतं तच्छ्वेतद्वीपं तस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तामिव । सा श्वेतद्वीप एव, नान्यत्रेत्यत आह—अन्येति । इतरद्वीपानां यदवलोकनं वीक्षणं तदेव कुतूहलमाश्चर्यं तेनागतां प्राप्ताम् । काश इति । काश इति इषीका तस्य कुसुमानि पुष्पाणि तेषां विकासो

---

१ निर्गत्य. २ हर. ३ विभूतिम्. ४ तपःसिद्धिम्. ५ गिरीश. ६ द्वीपान्तर.

शकान्तिमिव शरत्समयमुदीक्षमाणाम्, शेषशरीरच्छायामिव रसातलमपहाय निर्गताम्, मुशलायुधदेहप्रभामिव मधुमदविघूर्णनायासविगलिताम्, शुक्लपक्षपरंपरामिव पुञ्जीकृताम्, सर्वहंसैरिव धवलतया कृतसंविभागाम्, धर्महृदयादिव विनिर्गताम्, शङ्खादिवोत्कीर्णाम्, मुक्ताफलादिवाकृष्टाम्, मृणालैरिव विरचितावयवाम्, दन्तदलैरिव घटिताम्, इन्दुकरकूर्चकैरिवाक्षालिताम्, वर्णसुधाच्छटाभिरिवाच्छुरिताम्, अमृतफेनपिण्डैरिव पाण्डुरीकृताम्, पारदरसधाराभिरिव धौताम्, रजतद्रवेणेव निर्मृष्टाम्, चन्द्रमण्डलादिवोत्कीर्णाम्, कुटजकुन्दसिन्दुवारकुसुमच्छविभिरिवोल्लासिताम्, इयत्तामिव धवलिम्नः, स्कन्धावलम्बिभिर्निर्भिदयनर्दगनादर्कबिम्बादुद्धृत्य बालरश्मिप्रभाभिरिव निर्मिताभिरुन्मिषत्तडित्तरलतेजलाभिरचिरस्नानायस्थितविरलवारिकणतया प्रणामलग्नपशुपतिचरणभस्मचूर्णाभिरिव जटाभिरुद्भा-

---

सिकमनं तस्य कान्तिः प्रभा तामिव । कीदृशीम् । शरत्समयं घनात्ययकालमुदीक्षमाणां प्रतीक्षमाणाम् । शेषेति । शेषो नागराजस्तस्य यच्छरीरं तस्य च्छाया कान्तिस्तामिव । अत्र कथं तस्या आगम इत्यत आह—रसेति । रसातलं भूतलमपहाय त्यक्त्वा निर्गतां बहिरागताम् । मुशलेति । मुशलायुधो बलभद्रस्तस्य या देहप्रभा शरीरद्युतिस्तामिव । तस्या अत्रागमनकारणमाह—मध्विति । मधुमदेन कादम्बरीमदेन यद्विघूर्णनं देहभ्रमणं तस्माद्य आयासः खेदस्तेन विगलितां च्युताम् । शुक्लेति । शुक्लपक्षस्य परंपरा संततिस्तामिव । तस्या एकत्रावस्थितेरभावादाह—पुञ्जीति । पुञ्जीकृतामेकत्रीकृताम् । सर्वेति । धवलतया श्वेततया सर्वहंसैः राजहंसादिभिः कृतो विहितः संविभागः स्वधैर्यलाभार्थं यस्याः सा तामिव । धर्मेति । धर्मो वृषस्तस्य हृदयादन्तरतो विनिर्गतामिव । शङ्ख इति । शङ्खाज्जलजादुत्कीर्णामिवोद्धृतामिव । मुक्तेति । मुक्ताफलान्मौक्तिकादाकृष्टामिवाकर्षितामिव । मृणालेति । मृणालैर्बिसैर्विरचिता अवयवा अवयवा यस्याः सा तामिव । दन्तेति । दन्ता हस्तिमुखरदनास्तेषां दलैः खण्डैर्घटितामिव निर्मितामिव । इन्दुरिति । इन्दुश्चन्द्रमास्तस्य करा अंशवस्त एव कूर्चकाः कुञ्चिकास्तैरक्षालितामिव धौतामिव । वर्णेति । वर्णा शुभ्रा । 'वर्णं स्वर्णे सभे शुभ्रे' इत्यनेकार्थे । एतादृशी या सुधा शुक्लीकरणद्रव्यं तस्याश्छटाभिः प्रवाहैरच्छुरितामिव लिप्तामिव । अमृत इति । अमृतस्य पीयूषस्य ये फेनाः पिण्डा डिण्डीरसमूहास्तैः पाण्डुरीकृतामिव शुभ्रीकृतामिव । पारदेति । पारदो रसेन्द्रस्तस्य रसो द्रवस्तस्य धाराः पङ्क्तयस्ताभिर्धौतामिव क्षालितामिव । रजतेति । रजतं रौप्यं तद्द्रवेण तद्रसेन निर्मृष्टामिव निर्घर्षितामिव । चन्द्र इति । चन्द्रमण्डलं शशिबिम्बं तस्मादुत्कीर्णामिवोद्धृतामिव । कुटजेति । कुटजो गिरिमल्लिका, कुन्दः प्रसिद्धः, सिन्दुवारो निर्गुण्डी, एतेषां कुसुमानि तेषां छविः कान्तिस्ताभिरुल्लासितामिव प्रगुणीकृतशोभामिव । धवलिम्न इति । धवलिम्नः श्वैत्यस्य इयत्तामियत्परिमाणामिव । परमावधिमित्यर्थः । अत्र सर्वेत्र श्वेतवर्णस्योत्प्रेक्षणीयत्वात् । न तु अर्थस्य । पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—जटाभिरिति । जटा सटास्ताभिरुद्भासितामिव । शिवस्य उत्पन्नप्रभास्वैर्यस्याः सा ताम् । अथ जटा विशेषयन्नाह—स्कन्धेति । स्कन्धे भुजशिरसि अवलम्बन्ते इति स्कन्धावलम्बिन्यस्ताभिः । नागगमाद्गगनात् तर्कयन्नाह—उद्धृत्येति । उदयः उदयाचलस्य मध्यं तत्र यदर्कबिम्बं सूर्यमण्डलं तदुद्धृत्य निष्काश्य बालरश्मेस्तरुणस्य प्रभाः कान्तयस्ताभिः निर्मिताभिरिव रचिताभिरिव । उन्मिषदिति । उन्मिषन्ती स्फुरन्ती या तडिद्विद्युत्तद्वत्तरलं चञ्चलं तेजः प्रभा यासां ताभिः । अचिरेति । अचिरं स्नानं [illegible] तत्र स्थिता विरला वारिकणा जलबिन्दवो यासु तासां भावस्तत्ता तया । उत्प्रेक्षते—प्रणामेति । प्रणामे नमस्कारे लग्नं यत्पशुपतिचरणभस्म शम्भुपादस्थितं भस्म तस्य चूर्णैरिव रजोभिरिव

[illegible] १ गवार्ड. [illegible]

सितशिरोभागाम्, जटापाशग्रथितमुत्तमाङ्गेन मणिमयं नामाङ्कमीश्वरचरणद्वयमुद्वहन्तीम्, रविरथतुरङ्गखुरक्षुण्णनक्षत्रक्षोदविशदेन भस्मना कृतललाटपट्टिकाम्, शिखरशिलाश्लिष्टशशाङ्ककलामिव शैलराजमेखलाम्, अतुलभक्तिप्रसाधितया लक्ष्यीकृतलिङ्गयापरयेव पुण्डरीकमालया दृष्ट्या संभावयन्तीं भूतनाथम्, अनवरतगीतपरिस्फुरिताधरपुटवशादतिशुचिभिः शुद्धहृदयमयूखैरिव गीतगुणैरिव स्वरैरिव स्तुतिवर्णैरिव मूर्तिमद्भिर्मुखान्निष्पतद्भिर्दशनांशुभिः पुनरपि स्नपयन्तीं गौरीनाथम्, अतिविमलैश्च वेदार्थैरिव साक्षात्पितामहमुखादाकृष्टैर्गायत्रीवर्णैरिव ग्रथनस्फीततामुपगतैर्नारायणनाभिपुण्डरीकबीजैरिवोद्धृतैः सप्तर्षिभिरिव करस्पर्शपूतमात्मानमिच्छद्भिस्तारकारूपेणागतैरामलकीफलस्थूलैर्मुक्ताफलैरुपरचितेनाक्षवलयेनाधिष्ठितकण्ठभागाम्, परिवेषपरिगतचन्द्रमण्डलामिव पौर्णमासीनिशाम्, अधोमुखहरशिरःकपाल-

भूतामिरिव। जटापाशे जटाजूटे ग्रथितं गुम्फितम्। **मणीति**। भक्तिविशेषप्रकटनार्थं मणिनिर्मितं रत्नघटितं नाम्नो मूलबीजस्याङ्कश्चिह्नं यस्मिन्नेवंभूतमीश्वरचरणद्वयं शंभुपादयुगलमुत्तमाङ्गेन शिरसोद्वहन्तीं धारयन्तीम्। **रविरिति**। रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य ये तुरङ्गा अश्वास्तेषां खुराः शफास्तैः क्षुण्णानि चूर्णितानि यानि नक्षत्राणि भानि तेषां क्षोदश्चूर्णं तद्वद्विशदेन निर्मलेन भस्मना विभूत्या कृता विहिता ललाटपट्टिका पुण्ड्रविशेषो यया सा ताम्। ललाटस्य दृढत्वेन शिलारूपत्वात्ललाटपट्टिकायाश्च त्रिपुण्ड्ररूपत्वेनार्धचन्द्राकारत्वादाह—**शिखरेति**। शिखरशिलायां सानुशिलायां श्लिष्टा लग्ना शशाङ्ककला यस्यामेवंभूतां शैलराजमेखलामिव हिमाचलमध्यभागमिव। किं कुर्वतीम्। संभावयन्तीं संभावनाविषयीकुर्वतीम्। कम्। भूतनाथं महादेवम्। कया। दृष्ट्या। श्वेतत्वसाम्यादाह—अपरया भिन्नया पुण्डरीकमालयेव सिताम्भोजपङ्क्त्येव। अथ दृष्टिं विशेषयन्नाह—**अतुलेति**। अतुला निरुपमा या भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं तया प्रसाधितया प्रसन्नया। **लक्ष्यीति**। लक्ष्यीकृतं ध्यानावलम्बनीकृतं लिङ्गं स्थावरं यया सा तया। पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—**अनवेति**। अनवरतं निरन्तरं यद्गीतं गानं तेन परिस्फुरितः प्रचलितो योऽधरपुट ओष्ठपुटस्तद्वशान्मुखादास्यान्निष्पतद्भिः क्षरद्भिर्दशनांशुभिर्दन्तदीप्तिभिः। पुनरपि पूजाप्रारम्भे स्नपितत्वाद्द्वितीयवारमपि गौरीनाथं महादेवं स्नपयन्तीं स्नपनं कुर्वतीम्। अथ दशनांशून्विशिनष्टि—**अतीति**। अतिशयेन सर्वाधिक्येन शुचिभिः पवित्रैः। अतिनैर्मल्यादाह—**शुद्धेति**। शुद्धं निर्मलं यद्धृदयं चेतस्तस्य मयूखाः किरणास्तैरिव। **गीतेति**। गीतानां गुणा मधुरत्वादयस्तैरिव। **स्वरेति**। स्वराः षड्जादयस्तैरिव। **स्तुतीति**। स्तुतिर्नुतिस्तस्या वर्णैरिवाक्षरैरिव। वर्णानां तावत्कालं स्थातुमशक्यत्वात्तदभावादाह—**मूर्तिरिति**। पुनस्तां विशेषयितुमक्षवलयगतमुक्ताफलान्यादौ विशेषयन्नाह—**अतीति**। अतिविमलैरतिनिर्मलैर्वेदा ऋक्प्रभृतयस्तेषामर्थैरिवाभिधेयैरिव। तस्य तदसंभवनाशङ्क्याह—**साक्षादिति**। पितामहमुखात्प्रजापतिवदनात्साक्षादव्यवधानादाकृष्टैरिवाकर्षितैरिव। **गायत्रीति**। गायत्री मन्त्रविशेषस्तस्या वर्णैरक्षरैरिव। वर्णानाममूर्तत्वात्तदसंभवादाह—**ग्रथनेति**। ग्रथनेन रचनाविशेषेण स्फीततां पुष्टतामुपगतैः प्राप्तैः। अतिश्वेतत्वसाम्यादाह—**नारा इति**। नारायणस्य जनार्दनस्य नाभिपुण्डरीकं नाभिकमलं तस्य बीजैरिवोत्पत्तिनिदानैरिव उद्धृतैः। **सप्तर्षीति**। करस्पर्शेन हस्तसंश्लेषेण पूतं पवित्रमात्मानमिच्छद्भिर्वाञ्छद्भिस्तारकारूपेण नक्षत्रस्वरूपेणागतैः प्राप्तैः सप्तर्षिभिरिव। एतेन मुक्ताफलानां नक्षत्रसाम्यम्। परिमाणविशेषं प्रदर्शयन्नाह—**आमेति**। आमलकी शिवा तस्याः फलानि तद्वत्स्थूलैः स्थविष्ठैरेवंविधैर्मुक्ताफलै रचितैरुपरचितेन निर्मितेनाक्षवलयेन अक्षमालिकयाधिष्ठित आश्रितः कण्ठभागो निगरणप्रदेशो यस्याः सा ताम्। **परीति**। परिवेषः परिधिस्तेन परिगतं सहितं चन्द्रमण्डलं शशिबिम्बं यस्यामेवंभूतां पौर्णमासीनिशामिव राकारात्रिमिव। मण्डला-

१ तुरग. २ खुरक्षुण्ण. ३ अक्षुण्ण. ४ लक्ष्मीकृत. ५ शिलाद्वदेव. ६ मांसलगुणैः. ७ मुखैरिव स्तुति. ८ मालाक्षीम्. ९ विमलैः. १० ग्रथनता—, ग्रथनं—; ग्रथिताम्; ग्रन्थिताम्. ११ करतल. १२ पौर्णमासी.

मण्डलाकारेण मोक्ष[1]द्वारनियुक्तकलशकान्तिना स्तनयुगलेनैक[2]हंसमिथुनसनाथामिव गङ्गाम्[3], गौरीसिंहसटामयेनेव चामर[4]रुचिराकृतिना स्तनयुगलमध्यनिबद्धग्रन्थिना कल्पतरुवल्कलेन कृतोत्तरीयकृत्याम्, अयुग्मलोचनसकाशात्प्रसादलब्धेन चूडामणिचन्द्रमयूखजालेनेव मण्डलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण प[5]वित्रीकृतकायाम्, आप्रपदीनेन च स्वभावसितेनापि ब्रह्मासनब-न्धोत्तानचरणतलप्रभापरिष्वङ्गाल्लोहितायमानेन दुकूलपटेन प्रावृतनितम्बाम्, यौ[6]वनेनापि स्व[7]कालोपसर्पिणा निर्विकारेण विनीतेन शिष्येणेवोपास्यमानाम्, लावण्येनापि कृतपुण्येनेव स्वच्छात्मना परिगृहीताम्, रूपेणापि रुचिरलोचनेन विगतचापलेनायतनमृगेणेव सेवि[8]ताम्, उत्सङ्गगतां च स्वसुतामिव सूक्ष्मदन्त[9]खण्डिकाङ्गुलीय[10]कापूरिताङ्गुलिना त्रिपुण्ड्रका[11]कारशङ्खस-

---

कारत्वेनात्र वलयस्य परिवेषसाम्यम्, तस्या मुखस्य च चन्द्रसाम्यम्, तस्याश्च पौर्णमासीसाम्यम् । अथ पुनस्तत्कुचयुगलं तच्छ्यामत्वपीनत्ववर्णनद्वारा तामेव वर्णयन्नाह—अथ इति । ऊर्ध्वमुखे कपाले स्तनता-मासीत्ततोऽधोमुखं यद्धरशिरःकपालं तद्वन्मण्डलाकारेण वर्तुलाकृतिना । हरपददानेन स्तने धवलत्वं दे-श्यते । ईश्वरस्य धवलत्वात् । मोक्ष इति । मोक्षो महानन्दस्तस्य द्वारे नियुक्तौ स्थापितौ यौ कलशौ तयो-स्तद्वत्कान्तिः शोभा यस्य स तेन । एवंविधेन स्तनयुगलेनोपलक्षिताम् । कामिव । एकं यद्धंसमिथुनं च-क्रयुग्मं तेन सनाथा सहितां गङ्गामिव जाह्नवीमिव । पुनः किंविशिष्टाम् । कल्पतरुर्मन्दारस्तस्य सरलत्वेन लतोपमानं तस्या वल्कलेन चोचेन कृतमुत्तरीयमुपसंव्यानं तस्य कृत्यं कार्यं यया सा ताम् । अथ वल्कलं विशेषयन्नाह—चामरेति । चामरं वालव्यजनं तद्वद्रुचिरा मनोहराकृतिराकारो यस्य स तेन । प्रलम्बत्वेन श्वेतत्वेन च तत्साम्यमिति भावः । स्तनेति । स्तनयुगलस्य मध्ये निबद्धो ग्रन्थिर्यस्य स तेन । उज्ज्वलत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—गौरीति । गौरी पार्वती तस्या सिंहो मृगेन्द्रस्तस्य या सटा जटा तन्मयेनेव तद्विकारेणेव । पुनः किंविशिष्टाम् । मण्डलीकृतेन वर्तुलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन पवित्रीकृतः पा-वनीकृतः कायो देहो यस्याः सा ताम् । अथ ब्रह्मसूत्रं विशिनष्टि—अयुग्मेति । अयुग्मलोचन ईश्वरस्तस्य सकाशात्समीपात्प्रसादः प्रसन्नता तेन लब्धेन प्राप्तेन । चूडेति । चूडामणीभूतो यश्चन्द्रस्तस्य मयूखाः किरणास्तेषां जालेनेव समूहेनेव । प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—दुकूलेति । दुकूलपटेन क्षौमवस्त्रेण प्रावृतावाच्छादितौ नितम्बावारोहौ यस्याः सा ताम् । अथ दुकूलपटं विशेषयन्नाह—आप्रपदीनेति । आपादव्यापकेन । 'तत्तु स्यादाप्रपदीनं व्याप्नोत्याप्रपदं हि यत्' इति कोशः । तेन स्वभावतः प्रकृत्या सितेनापि शुभ्रेणापि ब्रह्मासनं ध्यानासनं तस्य बन्धो रचनाविशेषस्तेनोत्तानमूर्ध्वमुखं यच्च-रणयोः पादयोस्तलं तस्य प्रभा कान्तिस्तस्याः परिष्वङ्गात्संश्लेषाल्लोहितायमानेनारुणायमानेन । एतेन चरण-तलयोरारुण्यातिशयो व्यञ्जितः । पुनः कीदृशीम् । यौवनेनापि तारुण्येनाप्युपास्यमानां सेव्यमानाम् । केनेव । स्वकालोपसर्पिणा निजसमयप्राप्तेन निर्विकारेण विकृतिवर्जितेन विनीतेन प्रश्रयेणैर्भूतेन शिष्ये-णेवान्तेवासिनेव । यौवनस्यापि स्वकालोपसर्पित्वादिगुणविशिष्टत्वेन तत्साम्यमिति भावः । लावण्येति । लाव-ण्यं चातुर्यं तेन परिगृहीतां स्वीकृताम् । केनेव । स्वच्छात्मना निर्मलचित्तेन कृतपुण्येनेव सुकृतिनेव । अत्र स्वच्छात्मत्वमेवोभयसाम्यम् । रूपेति । रूपं सौन्दर्यं तेनापि सेवितामाश्रिताम् । केनेव । रुचिरलोचनेन मनोहरनेत्रेण विगतं चापलं चापल्यं यस्मादेवंभूतेनायतनमृगेणेव गृहसारङ्गेणेव । अत्र चारुलोचनत्वं विगत-चापलत्वं चोभयोः साम्यम् । पुनः किं कुर्वतीम् । दक्षिणकरेणापसव्यपाणिना दन्तमयीं गजदन्तनिर्मि-तां वीणां वल्लकीमास्फालयन्तीं वादयन्तीम् । अथ वीणां विशिनष्टि—उत्सङ्गेति । उत्सङ्गगतां क्रोडस्थ-

---

१ मोक्षद्वारकलशी, मोक्षपुरद्वारकलश. २ एकमनस्कम्. ३ श्वेतगङ्गाम्. ४ चीराकृतिना. ५ पवित्रतरीकृत. ६ यौव-नेनादृष्टेनोपसर्पिणा. ७ स्वकालोपसर्पिनिर्विकारविनीतेन; स्वकालोपसर्पिणा निर्विकारविनीतेन. ८ निवेशित. ९ दन्तखण्डिका; नाद्रुचिरा. १० पूरित; पूर. ११ [illegible] काकार.

पाण्डुरेण प्रकोष्ठबद्धशङ्खखण्डकेन नखमयूखदन्तुरतया गृहीतदन्तकोणेनेव दन्तमयीं दक्षिणकरेण वीणामास्फालयन्तीम्, प्रत्यक्षामिव गन्धर्वविद्यां मणिमण्डपिकास्तम्भलग्नाभिरात्मानुरूपाभिः सहचरीभिरिव सवीणाभिर्विलासवतीभिः प्रतिमाभिरुपेताम्, स्नपनार्द्रलिङ्गसंक्रान्तप्रतिबिम्बतयातिप्रबलभक्त्याराधितस्य हृदयमिव प्रविष्टां हरस्य, हारलतयेव ग्रामकण्ठयोगया ग्रहपङ्क्त्येव ध्रुवप्रतिबद्धया क्रुद्धयेव रागरक्तमुखवर्णया मत्तयेव घूर्णितमन्द्रतारयोन्मत्तयेवानेककृततालया मीमांसयेवानेकभावनानुविद्धया गीत्या देवं विरूपाक्षमुपवर्णयन्तीम्, अतिमधुरगीताकृष्टैर्ध्यानमिवाभ्यस्यद्भिर्निश्चलकर्णपुटैर्मृगवराहवानरवारणशरभसिंहप्रभृतिभिर्वनचरैरावद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतानुविद्धविपञ्चीनिर्घोषाम्, अमरापगामिव नभसोऽव-

---

स्रुतामिव निजात्मजामिव । अथ दक्षिणकरं विशेषयन्नाह—**सूक्ष्मेति** । सूक्ष्मा स्निग्धा या दन्तशाण्डिक नागदन्तशकलं तस्य यान्यङ्गुलीयकान्यङ्गुलीभूषणानि तैरापूरिता आकीर्णा व्याप्ता अङ्गुलयो यस्य स तेन । **त्रिपुण्ड्रमिति** । त्रिपुण्ड्रकतिलकविशेषादवशिष्टमुर्वरितं यद्भस्म तेन पाण्डुरेण श्वेतेन । **प्रकोष्ठेति** । प्रकोष्ठः कलाचिका तत्र बद्धो यः शङ्खस्य खण्ड एव खण्डकः । स्वार्थे कः । जलजशकलं यस्मिन्स तेन । श्वेतत्वसाम्यादाह—**नखेति** । नखाः पुनर्भवास्तेषां मयूखाः किरणास्ते दन्तुरा उन्नता यस्मिंस्तस्य भावस्तत्ता तया गृहीत आत्तो दन्तस्य कोणो वीणादिवादनं येन स तेनेव । 'कोणो वीणादिवादनम्' इति कोशः । **प्रत्यक्षेति** । प्रत्यक्षामिन्द्रियगोचरां गन्धर्वविद्यामिव देवगायनविद्यामिव । मणिमण्डपिकानां स्वच्छतया तेषु प्रतिबिम्बप्रसादाह—**मणीति** । मणिमण्डपिका रत्ननिर्मिता चतुष्किका तस्याः स्तम्भलग्नाभिरात्मानुरूपाभिरात्मसदृशीभिः । 'यादृशं रूपे तादृशं प्रतिबिम्बे' इत्युक्तेः । सवीणाभिः सवल्लकीभिः प्रतिमाभिरात्मच्छायाभिः सहचरीभिरिव सपर्याकारिणीभिरिवोपेतां सहिताम् । **स्नपनेति** । स्नपनेन प्रक्षालनेन । एतेनागन्तुकमलनिवृत्तिः सूचिता । तेनार्द्रं यल्लिङ्गं तत्र संक्रान्तं प्रविष्टं यत्प्रतिबिम्बं तस्य भावस्तत्ता तया । **अतीति** । अतिप्रबलात्युत्कृष्टा या भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं तयाराधितस्य सेवितस्य हरस्येश्वरस्य हृदयमिव चित्तमिव प्रविष्टां प्रवेशं कुर्वतीम् । पुनः किंकुर्वतीम् । विरूपाक्षं देवं गीत्या गानेनोपवर्णयन्तीं स्तुवन्तीम् । अथ गीतिं विशेषयन्नाह—**हार इति** । ग्रामः कण्ठयोगो निगरणसंबन्धो रागाणामवस्थाविशेषो गीतशास्त्रप्रसिद्धश्च यया सा तया । कयेव । हारलतयेव मुक्तास्रजेव । **ग्रहेति** । ग्रहाणां नक्षत्राणां पङ्क्तिः श्रेणिस्तयेव । उभयोः साम्यमाह—**ध्रुवेति** । ध्रुवो गीतशास्त्रे प्रसिद्धत्वेन प्रतिबद्धया रचितया । पक्षे ध्रुव औत्तानपादिः । क्रुद्धयेव कुपितयेव । उभयोः साम्यार्थमाह—**रागरक्तेति** । रागाः श्रीरागादयस्तै रक्ता मिश्रिता मुखे प्रारम्भे वर्णा अक्षराणि यस्यां सा तया । पक्षे रक्तो लोहितो मुखे आस्ये वर्णो यस्याः सा तया । मत्तयेव क्षीबयेव । एतयोस्तुल्यतां प्रदर्शयन्नाह—**घूर्णितेति** । घूर्णिता घोलनां प्राप्ता मन्द्रा उरःप्रदेशोद्भवास्ताराः शिरःसमुद्भवाः स्वरा यस्यां सा तया । पक्षे घूर्णिताः प्रचलायिता मन्द्रा अल्पतारा यस्यामिति विग्रहः । **उन्मत्तेति** । उन्मत्तयेवोन्मादवातुमत्तयेव । उभयोः शब्दसादृश्यमाह—**अनेकेति** । अनेके बहवः कृता विहितास्तालाः कालक्रियामानरूपा यस्यां सा तया । पक्षे ताला हस्तसंयोगाः । **मीमांसेति** । मीमांसा विचारणा तयेव । 'मीमांसा तु विचारणा' इति कोशः । उभयोः सादृश्यार्थमाह—**अनेकेति** । अनेका विविधप्रकारा या भावना घोलनाविशेषास्तैरनुविद्धया स्यूतया । पक्षे भावना शब्दनिष्ठा, अर्थनिष्ठा यागादिप्रवृत्त्यनुकूलाख्यातार्थरूपा । पुनः प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—**आकर्ण्येति** । आकर्ण्यमानः श्रूयमाणो

---

१ कोणेनेव. २ सवीणाभिः प्रतिमाभि.. ३ हारलतया. ४ रक्तमुख. ५ घूर्णित. ६ मन्द्र. ७ उन्मत्तयानेक. ८ उपवर्णयन्तीम्. ९ घोषाम्.

तीर्णाम्, दीक्षितवाचमिवाप्राकृताम्, त्रिपुरारिशरशलाकामिव तपोमयीम्[1], पीतामृतामिव विगततृष्णाम्, ईशानशिरःशशिकलामिवानुपजातरागाम्, अमथितो[2]दधिजलसंपदमिवान्तःप्रसन्नाम्, असमस्तपदवृत्तिमिवाद्वंद्वाम्, बौद्धबुद्धिमिव निरालम्बनाम्, वैदेहीमिव प्राप्तज्योतिःप्रवेशाम्, द्यूतकलाकुशलामिव वशीकृताक्षहृदयाम्, महीमिव जलभृतदेहाम्, हिममयदि[3]नमुखलक्ष्मीमिव [4]परिगृहीतभास्करातपाम्, आर्यामिवो[5]पात्तयतिगणोचितमात्राम्, आलि-

---

गीतानुविद्धो गानसंयुक्तो विपञ्च्या वल्लक्या निर्घोषो निनादो यस्याः सा ताम् । कैः । वनचरैररण्यचारिभिः । अथ वनचरान्विशेषयन्नाह—आबद्धेति । आबद्धं रचितं मण्डलं वलयाकारेणावस्थितिर्यैः । अतीति । अतिमधुरं कर्णसुखदं यद्गीतं गानं तेनाकृष्टैराकृष्टैः । निश्चलेति । निश्चलानि स्थिमितानि कर्णपुटानि येषां त एतएव ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधमभ्यस्यद्भिरिवाभ्यासं कुर्वद्भिरिव । मृगेति । मृगाः कुरङ्गाः, वराहाः कोलाः, वानरा गोलाङ्गूलाः, वारणा हस्तिनः, शरभा अष्टापदाः, सिंहा हर्यक्षाः, एते प्रभृतय आद्या येषां तैः । तद्ध्वनिगीतस्य प्रवाहरूपत्वेनाह—अमरेति । अमरापगा गङ्गा तामिव । अत्र कथं तस्याः संभव इत्याशयेनाह—नभस इति । नभस आकाशादवतीर्णामागताम् । दीक्षितः सोमयाजी तस्य वाग्भारती तामिव । उभयोः साम्यमाह—अप्राकृतेति । अप्राकृताममानुषधर्मिणीम्, उत्तमकुलोद्भवां वा । पक्षेऽप्राकृतां मागधसंस्कृतीम् । दीक्षितस्य प्राकृतवाङ्निषेधादिति भावः । कान्त्याधिक्यमाशङ्क्याह—त्रिपुरारीति । त्रिपुरारिर्महेश्वरस्तस्य शरः शिलीमुखस्तस्य शलाकेषिका तामिव । उभयोस्तुल्यतामाह—तप इति । तपोमयीं तपस्तेजोरूपत्वात् । पक्षे तेजोमयीं प्रकाशरूपाम् । ईश्वरबाणस्य लोहमयत्वादिति भावः । आन्तरगुणवर्णनद्वारा तामेव विशेषयन्नाह—पीतेति । पीतमास्वादितममृतं पीयूषं यया सैवंभूतामिव । एतयोः साम्यमाविष्कुर्वन्नाह—विगतेति । विगता तृष्णा लोभो यस्या सा ताम् । पक्षे तृष्णा तृषा । ईशानेति । ईशान ईश्वरः । 'शंभुः शर्वः स्थाणुरीशान ईशः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तस्य शिर उत्तमाङ्गं तत्र या शशिकला चन्द्रकला तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—अन्विति । अनुपजातोऽसमुत्पन्नो रागो यस्याः सा ताम् । विरक्तामित्यर्थः । पक्षे राग आरक्तता । आरक्तामित्यर्थः । अमथीति । अमथितोऽविलोडितो य उदधिः समुद्रस्तस्य जलं पानीयं तस्य संपत्समृद्धिस्तामिव । उभयोः सदृशत्वमाह—अन्त इति । अन्तर्मध्ये प्रसन्नां स्वच्छचित्ताम् । पक्षेऽन्तः प्रसन्नामकलुषिताम् । असमस्त इति । असमस्ताऽसमासगा या पदानि कैशिक्यादिवृत्तिस्तामिव । 'कैशिक्याद्याः पदवृत्तयः' इत्यलंकारे प्रसिद्धम् । उभयोः साधर्म्यमाह—अद्वंद्वेति । द्वंद्वं दुःखं तद्रहितम् । 'द्वंद्वं समाधाने' इति कोशः । पक्षे द्वंद्वः समासः । बौद्ध इति । बौद्धः सुगतस्तस्य बुद्धिर्धिषणा तामिव । एतयोस्तुल्यतामाह—निरेति । आलम्बनमाश्रयस्तद्रहिताम् । स्वतन्त्रामित्यर्थः । पक्षे निरालम्बनामर्थशून्याम् । तन्मतेऽर्थानां घटपटादीनामभावात् । शून्यवादित्वादित्यर्थः । वैदेहीति । वैदेही जानकी । 'वैदेही मैथिली सीता' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तामिव । उभयोस्तुल्यत्वं निदर्शयन्नाह—प्राप्तेति । प्राप्त आसादितो ज्योतिषि परमात्मनि प्रवेशो यस्याः सा ताम् । पक्षे प्राप्तो ज्योतिषि वह्नौ प्रवेशो ययेति बहुव्रीहिः । द्यूतेति । द्यूतं दुरोदरं तस्य कला विज्ञानं तत्र कुशला प्रवीणा तामिव । उभयोः समानतां प्रदर्शयन्नाह—वशीति । वशीकृतान्यक्षाणीन्द्रियाणि हृदयं चित्तं च यया सा ताम् । पक्षे वशीकृतमक्षैः पाशकैर्हृदयं यस्या इति बहुव्रीहिः । महीति । मही वसुंधरा तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—जलेति । जलेन नीरेण भृतो धृतो देहो यया सा ताम् । निराहारामित्यर्थः । पक्षे जलेन भृताः पोषिता देहा यस्याम् । तदुक्तम्—'वृष्टेरोषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । तद्रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति । शुक्राद्देहा जरायुजा देहाः' इति । हिमेति । हिममयस्य शीतकालस्य दिनमुखं प्रत्यूषस्तस्य लक्ष्मीः श्रीस्तामिव । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—परीति । परि सामस्त्येन गृहीतो भास्करस्य सूर्यस्यातप आलोको

---

१ तेजोमयीम्. २ उदधिसंपदम्. ३ दिवस ४ परिपीत. ५ मनुपात.

नामिवाचलावस्थानाम्, अंगुलयीनिव तनुच्छायानुलिप्तभूतलाम्, निर्ममाम्, निरहंका-
, निर्मत्सराम्, अमानुषाकृतिम्, दिव्यत्वादपरिज्ञायमानवयःपरिमाणामप्यष्टादशवर्षदे-
शीयामिवोपलक्ष्यमाणाम्, प्रतिपन्नपाशुपतव्रतां कन्यकां ददर्श। ततोऽवतीर्य तरुशाखायां
ा तुरङ्गममुपसृत्य भगवते भक्त्या प्रणम्य त्रिलोचनाय तामेव दिव्ययोषितमनिमिषप-
ा निश्चलनिबद्धलक्ष्येण चक्षुषा पुनर्निरूपयामास। उदपादि चास्य रूपसंपदा
न्त्या प्रशान्त्या चाविर्भूतविस्मयस्य मनसि—'अहो जगति जन्तूनामसमर्थितोपनतान्या-
न्ति वृत्तान्तान्तराणि। तथाहि। मया मृगयायां यदृच्छया निरर्थकमनुबध्नता तुरङ्गमुग्म-
थुनमयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनसंचरणोचितः प्रदेशो वीक्षितः। अत्र च
लिलमन्वेषमाणेन हृदयहारि सिद्धजनोपस्पृष्टजलं सरो दृष्टम्। तत्तीरलेखाविश्रान्तेन चा-

---

[illegible] सा ताम्। 'तपस्विनां [illegible]' इति श्रुतेः। पक्षे [illegible] आर्येति। [illegible]। —उपास्तेति। [illegible]। आलिखितेति। [illegible]। अंगुलयीति। [illegible]। तनुछायेति। [illegible]। निर्ममामिति। [illegible]। निरिति। [illegible]। निरिति। [illegible]। अमेति। न विद्यते [illegible]। दिव्यत्वादिति। [illegible]। तत इति। [illegible]। अनीति। [illegible]। निश्चलेति। [illegible]। पुनरिति। [illegible]। अस्येति। [illegible]। अहो इति। [illegible]। तथाहीति। [illegible]

मानुषं गीतमाकर्णितम्। तथानुसरता मानुषदुर्लभदर्शना दिव्यकन्येयमालोकिता। न हि मे संशीतिरस्या दिव्यतां प्रति। आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम्। कुतश्च मर्त्यलोके संभूतिरेवंविधानां गान्धर्वध्वनिविशेषाणाम्। तद्यदि मे सहसा दर्शनपथान्नापयाति, नारोहति वा कैलासशिखरम्, नोत्पतति वा गगनतलम्, ततः 'का त्वम्, किमभिधाना वा किमर्थं वा प्रथमे वयसि प्रतिपन्ना व्रतम्' इति सर्वमेवैतदेनामुपसृत्य पृच्छामि। अतिमहानयमवकाश आश्चर्याणाम्' इत्यवधार्य तस्यामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतमं स्तम्भमाश्रित्य समुपविष्टो गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ।

अथ गीतावसाने मूकीभूतवीणा प्रशान्तमधुकरमधुररुतेव कुमुदिनी सा कन्यका समुत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य कृतहरप्रणामा परिवृत्य स्वभावधवलया तपःप्रभावप्रगल्भया दृशा समाश्वासयन्तीव, पुण्यैरिव स्पृशन्ती, तीर्थजलैरिव प्रक्षालयन्ती, तपोभिरिव पावयन्ती, शुद्धिमिव कुर्वाणा, वरप्रदानमिवोपपादयन्ती, पवित्रतामिव नयन्ती, चन्द्रापीडमाबभाषे—

प्रतीरे तस्य देवस्य प्रान्तवीथी भर्त्या विश्रान्तेन संस्थितेन। चकारः समुच्चयार्थः। अमानुषं दिव्यं गीतं गानमाकर्णितं श्रुतम्। **तथेति**। मद्गीतमनुसरतामनुगच्छता मानुषाणां भूस्पृशां दुर्लभं दुष्प्रापं दर्शनमवलोकनं यस्याः एवंविधेयं दिव्यकन्यकालोकिता दृष्टिविषयीकृता। **न हीति**। हि निश्चितम्। अस्याः कन्यकाया दिव्यतां प्रति मे मम संशीतिर्नास्ति संदेहो नास्ति। अस्मिन्नर्थे हेतुमाह—**आकृतिरिति**। आकृतिराकार एवामानुषतां देवरूपतामनुमापयति। अमानुषताविषयकानुमितिं जनयतीत्यर्थः। अन्यदपि कारणान्तरमाह—**कुत इति**। एवंविधानामेतादृशानां गान्धर्वी देवगायनास्तेषां ध्वनेर्नादस्य विशेषाणां मर्त्यलोके मनुष्यक्षेत्रे कुत संभूतिरुत्पत्तिः स्यात्। तदिति हेत्वर्थे। यदि यावत्। मे मम सहसाकस्माद्दर्शनपथादवलोकनमार्गान्नापयाति नापगच्छति। वेति विकल्पार्थः। तथा कैलासशिखरे रजताद्रिशृङ्गे नारोहति नारोहणं करोति। गगनतलं व्योमतलं नोत्पतति नोर्ध्वं गच्छति। **तत इति**। तावत्का त्वम्, किमभिधाना किंनाम्नी, किमर्थं किंप्रयोजनं प्रथमे वयसि बाल्यावस्थायां पाशुपतं व्रतं प्रतिपन्ना स्वीकृतवती। सर्वत्र वाशब्दो विकल्पार्थः। इत्येतत्सर्वमेनां कन्यकामुपसृत्य समीपे गत्वा पृच्छामि प्रश्नं करोमि। **अतीति**। आश्चर्याणां कौतुकानामयमतिमहानवकाशोऽवकीर्णं स्थलम्। इति पूर्वोक्तमवधार्य निर्णयं कृत्वा तस्यां पूर्वोक्तायामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतममन्यतरं स्तम्भं स्थूणामाश्रित्याश्रयणीकृत्य समुपविष्टो निषण्णः। **गीतेति**। गीतं गानं तस्य समाप्तिः पर्याप्तिस्तस्या अवसरः समयस्तं प्रतीक्षमाणः प्रतीक्षां कुर्वाणस्तस्थिवान्।

अथेति। अनन्तरार्थे। गीतावसाने गीतपर्यन्ते मूकीभूता मौनमाश्रिता वीणा वल्लकी यस्याः सा तथा। दृष्टान्तमाह—**प्रशान्तेति**। प्रशान्तं शान्तिं प्राप्तं मधुकराणां भ्रमराणां मधुरं मिष्टं रुतं शब्दो यस्याः ... कुमुदिनीव। एतादृश्यनन्तरोक्ता कन्यका समुत्थायोत्थानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां दत्त्वा ... । कृतो विहितो हराय प्रणामो नमस्कारो यया सा। **परिवृत्येति**। परावर्तनं कृत्वा स्वभावेन न केनाधिना धवलया शुक्लत्वेन निर्विकारत्वात्। **तप इति**। तपःप्रभावस्तपोमाहात्म्यं तेन प्रगल्भया प्रौढया दृशा लोचनेन समाश्वासयन्तीवाश्वासनां कुर्वन्तीव। **पुण्यैरिति**। पुण्यैर्धर्मैः स्पृशन्तीव स्पर्शं कुर्वन्तीव। तीर्थानि मागधप्रभृतीनि तेषां जलैः पानीयैः प्रक्षालयन्तीव क्षालनं कुर्वन्तीव। तपोभिस्तपस्याभिः पावयन्तीव पवित्रीकुर्वन्तीव। शुद्धिं नैर्मल्यं कुर्वाणेव। वरप्रदानं वाञ्छितदानमुपपादयन्तीव जनयन्तीव। पवित्रतां पावित्र्यं नयन्तीव प्रापयन्तीव। चन्द्रापीडमाबभाषे आभाषितवती। किं तदित्याह—

१ विधानां गान्धर्वध्वनिविशेषाणां प. २ पाशुपतव्रतम्. ३ सर्वमेतत्. ४ परिवृत्य. ५ दान. ६ दृ. ७ पवित्रताम्. ८ आबभाषे.

'स्वागतमतिथये । कथमिमां भूमिमनुप्राप्तो महाभाग । तदुत्तिष्ठ । आगम्यताम् । अनुभूयतामतिथिसत्कारः' इति । एवमुक्तस्तु तया संभाषणमात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमान उत्थाय भक्त्या कृतप्रणामः 'भगवति, यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव तां व्रजन्तीमनुवव्राज । व्रजंश्च समर्थयामास—'हन्त, तावन्नेयं मां दृष्ट्वा तिरोभूता । कृतं हि मे कुतूहलेन प्रत्याशया हृदि पदम् । यथा चेयमस्यास्तपस्विजनदुर्लभदिव्यरूपाया अपि दाक्षिण्यातिशया प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते, तथा संभावयामि नियतमियमखिलमात्मोदन्तमभ्यर्थ्यमाना मया कथयिष्यति' इत्येवं च कृतमतिः पदशतमात्रमिव गत्वा निरन्तरैर्दिवापि रजनीसमयमिव दर्शयद्भिस्तमालतरुभिरन्धकारितपुरोभागाम्, उत्फुल्लकुसुमेषु लतानिकुञ्जेषु गुंजता मन्दं मन्दमत्तमधुलिहां विरुतिभिर्मुखरीकृतपर्यन्ताम्, अतिदूरपातिनीनां च धवलशिलातलप्रतिघातोत्पतनफेनिलानामपां प्रस्रवणैरुत्कोटिभावविदङ्कविपा-

---

स्वागतमिति । आतिथये अपूर्वकाय स्वागतं सुखेनागमनम् । **महेति** । हे महाभाग हे महानुभाव, इमां भूमिं कथमनुप्राप्त आगतः । **तदिति** । तस्मात्त्वमुत्तिष्ठोत्थानं कुरु । आगम्यताम् । मत्पार्श्व इति शेषः । अतिथिसत्कार आतिथ्यमनुभूयतामनुभवनिर्विषीक्रियताम् । इति परिसमाप्तौ । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तया कन्यकयोक्तो भाषितः संभाषणमात्रेणैवानुगृहीतं प्रसादपात्रीकृतमात्मानं मन्यमानो शयनानन्तरतलस्थप्रदेशादुत्थाय भक्त्यान्तरप्रीत्या कृतो विहितः प्रणामो नतिर्येन स हे भगवति हे स्वामिनि, यथा येन प्रकारेणाज्ञापयस्याज्ञां करोषि तन्मयेत्यभिधायेत्युक्त्वा दर्शितः प्रकाशितो विनयो नम्रता येन स शिष्य इव विनेय इव तां कन्यकां व्रजन्तीं गच्छन्तीमनुवव्राज पश्चाज्जगाम । **व्रजश्चेति** । व्रजन्गच्छन् । **समर्थेति** । प्रस्तुतं समर्थयामास । उद्देशस्य निश्चयं चकारेत्यर्थः । **हन्तेति** । हन्तेत्याश्चर्ये । तावदादौ इयं मां दृष्ट्वा निरीक्ष्य न तिरोभूता नादृश्यतां गता । हीति निश्चितम् । कुतूहलेन करणभूतेन प्रत्याशया पृच्छाभिलाषया हृदि चित्ते पदं स्थानं विहितम् । **यथा चेति** । यथा येन प्रकारेणास्याः प्रत्यक्षगतायाः । **तपस्वीति** । तपस्विजनेषु दुर्लभं दुष्प्रापं दिव्यं मनोहरं रूपं यस्याः एवंभूतायाः कन्याया अपि । **दाक्षिण्येति** । दाक्षिण्यमनुकूलता तस्या अतिशय आधिक्यं तेन प्रतिपत्तिर्मद्विषयिण्युत्कण्ठा विशेषरूपेणेयमभिजातोत्पन्ना विभाव्यते लक्ष्यते । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—**तथेति** । तथा तेन प्रकारेण संभावयामि संभावनां करोमि । नियतं निश्चितम् । इयं कन्यका मया चन्द्रापीडेनाभ्यर्थ्यमाना प्रार्थ्यमानाखिलं समग्रमात्मनः स्वकीयस्योदन्तं वृत्तान्तं कथयिष्यति प्रतिपादयिष्यति । इत्येवंप्रकारेण कृता मतिर्येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः पदशतमात्रमिव गत्वा किंचिद्व्यानमतिक्रम्य गुहां दरीमद्राक्षीदपश्यत् । इतो गुहां विशेषयन्नाह—**निरन्तरेति** । निरन्तरैर्निबिडैर्दिवापि दिवसेऽपि रजनीसमयमिव रात्रिकालमिव दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिरेतादृशैस्तमालतरुभिस्तापिच्छवृक्षैरन्धकारितोऽन्धकारवदाचरितः पुरोभागोऽग्रप्रदेशो यस्यास्ताम् । **उत्फुल्लेति** । उत्फुल्लानि विकसितानि कुसुमानि पुष्पाणि येष्वेवंभूतेषु लतानिकुञ्जेषु वल्लीकुडङ्गेषु मन्दं गुञ्जतां शब्दं कुर्वतां मदेन मत्ताः क्षीबा ये मधुलिहो भ्रमरास्तेषां विरुतिभि- शब्दैर्मुखरीकृतो वाचालीकृतः पर्यन्तः प्रान्तो यस्याः सा ताम् । **अतीति** । अतिदूरं दविष्ठं पतन्ति एवंशीला अतिदूरपातिन्यस्तासां च । **धवलेति** । धवलं शुभ्रं यच्छिलातलं प्रस्तरतलं तेन यः प्रतिघातः प्रतिस्खलनं तस्मादुत्पतनं तेन फेनिलानां संजातडिण्डीराणामीदृशीनामपामम्भसां प्रस्रवणैर्निर्झरैराबध्यमान आबन्धविपर्यीक्रियमाणो नीहारो हिमं यस्यां सा ताम् । अथ प्रस्रवणं विशेषयन्नाह—**उद्गिति** । उदूर्ध्वं कोटयः कोणा येषामेवंभूता ये ग्रावाणः प्रस्तरास्तेषां विटङ्का उन्नतप्रदेशा-

१ महाभागः. २ अनुगम्यताम्. ३ सत्कार इत्यनुक्तम्. ४ संभाषित. ५ सानुप्राप. ६ अन्तर्हितिरोभूता. ७ अतिशय. ८ आत्मोदन्तम्. ९ रजनीमिव. १० कूजनाद्. ११ मन्दं मन्दम्. १२ मधुमत. १३ धारिणा

[illegible] नीहारहर-
[illegible] अन्तः-
स्थापितमणिकमण्डलुमण्डलाम्, एकान्तावलम्बितयोगपट्टिकाम्, विशाखिकानिबद्धनालिकेरीफलवल्कलमयधौतोपानद्युगोपेताम्, अवशीर्णाङ्गभस्मधूसरवल्कलशयनीयमनाथैकदेशाम्, इन्दुमण्डलेनेव टङ्कोत्कीर्णेन शङ्खमयेन भिक्षाकपालेनाधिष्ठिताम्, संनिहितभस्मालाबुकां गुहामद्राक्षीत्। तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टो वल्कलशयनशिरोभागविन्यस्तवीणां ततः पर्णपुटेन निर्झरादागृहीतमर्घजलमादाय तां कन्यकां समुपस्थिताम् 'अलमतियन्त्रणया। कृतमतिप्रसादेन। भगवति, प्रसीद। विमुच्यतामयमस्मदादरः। त्वदीयमालोकनमपि सर्वपापप्रशमनमघमर्षणमिव पवित्रीकरणायालम्। आस्यताम्' इत्यब्रवीत्। अनुबध्यमानश्च तया तां सर्वामतिथिसपर्यामतिदूरावनतेन शिरसा सप्रश्रयं प्रतिजग्राह। कृतातिथ्यया च तया द्वितीयशिलातलोपविष्टया क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा क्रमेण परिपृष्टो दिग्विजयादारभ्य किंनर-

---

स्तैर्विभाव्यमानानि विदार्यमाणानि तैः । उच्चरदिति । उच्चरच्छब्दं कुर्वन्ध्वनिः शब्दो येषां तैः । अवेति । अवशीर्यमाणो विशरारुतां प्राप्यमाणो यस्तुषारो नीहारस्तस्य शिशिराः शीतलाः शीकरा यासां तादृशैः निर्झरैः धारासारो वेगवान्प्रवाहो येषु तैः । हिमेति । हिमं तुहिनम्, हारो मुक्ताकलापः, हर ईश्वरस्तस्य हासो हास्यं तद्वद्धवलैः श्वेतैः । उभयतः पार्श्वद्वये क्षरद्भिः स्रवद्भिर्निर्झरैः प्रस्रवणैः । द्वारेति । द्वारे प्रतीहारेऽवलम्बितो यश्चलच्चामरकलापः प्रोच्छलद्बालव्यजनसमूहो यस्यामेवंविधामिवोपलक्ष्यमाणां वीक्षमाणाम् । अन्तरिति । अन्तर्मध्ये स्थापितं न्यस्तं मणिनिर्मितं कमण्डलुमण्डलं कुण्डिकावलयं यस्यां सा ताम् । एकान्तेति । एकान्ते रहस्यवलम्बिता स्थापिता योगपट्टिका योगसाधनोपकरणं यस्यां सा ताम् । विशेति । विशाखिका भूमिशुद्ध्यर्थमाध्रियमाणा लोहयष्टिस्तस्यां निबद्धं संदानितं यन्नालिकेरी लाङ्गली तस्याः फलं तस्य वल्कलैस्त्वग्भिर्निष्पन्नं धौतं क्षालितमुपानद्युगं पादुकायुगलं तेनोपेतां सहिताम् । अवेति । अवशीर्णं च्युतं यदङ्गभस्म देहविभूतिस्तेन धूसरं मलिनं यद्वल्कलशयनीयं घोषशय्या तेन सनाथः सहित एकदेशो यस्याः सा ताम् । टङ्क इति । टङ्कः पाषाणदारणस्तेनोत्कीर्णेनोत्कारितेन शङ्खमयेन कम्बुरचितेन तेन भिक्षाकपालेन भिक्षाकर्परेणाधिष्ठितामाश्रिताम् । श्वेतत्वसाम्यादाह—इन्दुरिति । इन्दुश्चन्द्रस्तस्य मण्डलेनेव । संनिहितेति । संनिहितं समीपवर्ति भस्मालाबुकं विभूतितुम्बकं यस्यां सा ताम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तस्याश्चेति । तस्या गुहाया द्वारि प्रतीहारप्रदेशे यच्छिलातलं तस्मिन्नुपविष्ट आसीनश्चन्द्रापीडो वल्कलशयनं तस्य शिरोभागस्तत्र विन्यस्ता स्थापिता वीणा वल्लकी यया सा ताम् । तत इति । चन्द्रापीडोपवेशनानन्तरं पर्णपुटेन निर्झरात्प्रवाहादागृहीतं यदर्घजलं तदादाय समुपस्थितां समागतां तां प्रति चन्द्रापीड इत्यब्रवीदित्युवाच । इतिशब्दार्थमाह—अलमिति । अनियन्त्रणयालमनुरोधेनालं कृतम् । कृतमिति । अतिप्रसादेनातिप्रसन्नतया कृतं सृतम् । हे भगवति हे स्वामिनि, प्रसीद प्रसन्ना भव । अयमस्मदर्थेऽस्मासु आदरो विमुच्यतां त्यज्यताम् । त्वदीयमालोकनमपि दर्शनमपि सर्वपापप्रशमनं सर्वेनसां प्रशमनहेतुः । अघेति । सर्वेनोऽर्थनिजाप्येऽघमर्षणं तद्वदिव पवित्रीकरणाय पावनीकरणायालं समर्थम् । अत आस्यताम् उपविश्यताम् । भवत्या दर्शनेनैव मम कार्तार्थ्यमभूत् । ततः किमातिथ्येनेति भावः । अन्विति । तया कन्यकयानुबध्यमानोऽनुरुध्यमानः । चकारः पुनरर्थकः । तां सर्वां समग्रामतिथिसपर्यामभ्यागतपूजामतिदूरं विप्रकृष्टमवनतेन नमितेन शिरसा मौलिना सप्रश्रयं सविनयं प्रतिजग्राह गृहीतवान् । कृतेति । कृतं विहितमातिथ्यं यया सा तया । द्वितीयेति । द्वितीयं भिन्नं यच्छिलातलं तत्रोपविष्टयासीनया क्षणमिव तूष्णीं स्थि-

१ धारा. २ चामरकलापः. ३ शिखरनिबद्ध. ४ नारिकेल. ५ आगृहीतार्घ्यमर्घोदकम्. ६ भस्मन्. ७ सवीय. ८ अन्यत्र सनु. ९ अनुरुध्यमान०.

मिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मनः सर्वमाचचक्षे । विदितसकलवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालमादाय तेषामायतनतरूणां तलेषु विचचार । अचिरेण च तस्याः स्वयंपतितैः फलैरपूर्यत भिक्षाभाजनम् । आगत्य च तेषां फलानामुपयोगाय नियुक्तवती चन्द्रापीडम् । आसीच्च तस्य चेतसि—'नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतःपरमाश्चर्यं यत्र व्यपगतचेतना अपि सचेतना इवास्यै भगवत्यै समतिसृजन्तः फलान्यात्मानुग्रहमुपपादयन्ति वनस्पतयः । चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वम्' इत्यधिकतरोपजातविस्मयश्चोत्थाय तत्रैव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणं नातिदूरं संयम्य निर्झरजलनिर्वर्तितस्नानविधिस्तान्यमृतस्वादून्युपभुज्य फलानि पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रस्रवणजलमुपस्पृश्य चैकान्ते तावदवतस्थे यावत्तयापि कन्यकया कृतो जलफलमूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः । इति परिसमापिताहारां निर्वर्तितसंध्योचिताचारां शिलातले विश्रब्धमुपविष्टां निभृतमुपसृत्य नातिदूरे समुपविश्य मुहूर्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीत्—'भगवति, त्वत्प्रसादप्राप्तिप्रोत्साहितेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लघिमा बलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्न-

---

स्या मौनं कृत्वा क्रमेण परिपाट्या परिपृष्टोऽनुयुक्तो दिग्विजयादारभ्य किंनरमिथुनस्य यदनुसरणं यदनुगमनं तत्प्रसङ्गेन तद्व्याजेनात्मनः स्वकीयस्य सर्वेणागमनमाचचक्षेऽकथयत् । विदितेति । विदितो ज्ञातः सकलः समग्रो वृत्तान्त उदन्तो यया सा । चकारः पूर्ववत् । उत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालं भिक्षाभाजनमादाय गृहीत्वा तेषामायतनतरूणां गृहासन्नवर्तिवृक्षाणां तलेष्वधोभागे विचचार पर्यटनं चकार । अचिरेणेति । अचिरेण स्वल्पकालेन स्वयंपतितैः स्वभावतश्च्युतैः फलैस्तस्या भिक्षाभाजनमपूर्यत परिपूरितमभूत् । आगत्येति । आगत्येत्य तेषां फलानामुपयोगायोपभोगार्थं चन्द्रापीडं नियुक्तवती प्रेरितवती । तस्येति । तस्य चन्द्रापीडस्य चेतसि मनसीत्याशीरित्यभूत् । इतिशब्दद्योत्यं प्रदर्शयन्नाह—खल्विति । खलु निश्चयेन । नामेति कोमलामन्त्रणे । तपसामसाध्यमशक्यं नास्ति तथाप्यतःपरमेतदन्यत्किमाश्चर्यं चोद्यं भवेत्तदेवाह—यत्रेति । यस्मिन्प्रदेशेऽपगता दूरीभूता चेतना चैतन्यं येषामेवंभूता अपि वनस्पतयो वृक्षाः सचेतना इव सचैतन्या इवास्यै भगवत्यै फलानि समतिशयेन सृजन्तो ददत आत्मानुग्रहं निजसाफल्यमुपपादयन्ति निष्पादयन्ति । चित्रमिति । अदृष्टपूर्वमनवीक्षितपूर्वमिदं चित्रमाश्चर्यमालोकितं वीक्षितम् । अधीति । अधिकतरोऽतिभूयानुपजातः समुत्पन्नो विस्मयो यस्य स उत्थाय तत्रैव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणं दूरीकृतपल्ययनं नातिदूरे समीपे संयम्य निबध्य । निर्झरेति । निर्झरजलेन प्रस्रवणपानीयेन निर्वर्तितो निष्पादितः स्नानविधिराप्लवविधिर्येन स तान्यमृतवत्स्वादूनि मिष्टानि फलान्युपभुज्यास्वाद्य च तुषारस्य नीहारस्य शिशिरं शीतलं प्रस्रवणजलं निर्झराम्भः पीत्वा चोपस्पृश्याचमनं कृत्वैकान्ते रहसि तावदवतस्थे यावत्कालमासेदिवानस्थात्तयापि कन्यकया जलफलमूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः स्नेहः कृतः । इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण परिसमापितः पर्याप्तिं नीत आहारो भोजनं यया सा ताम् । निर्वेति । निर्वर्तितो विहितः संध्योचिताचारः सायंकालयोग्यो विधिर्यया सा तां शिलातले विश्रब्धं सविश्वासं यथा स्यात्तथोपविष्टामासीनाम् । निभृतं निश्चलं यथा स्यात्तथोपसृत्य समीपे गत्वा नातिदूरे समुपविश्यास्थाय मुहूर्तमिव क्षणमात्रमिव स्थित्वा विलम्ब्य चन्द्रापीडः सविनयं विनयसंयुक्तं यथा स्यात्तथावादीदवोचत् । हे भगवति हे स्वामिनि । त्वदिति । तव प्रसादस्य प्राप्तिर्लब्धिस्तया प्रोत्साहितेन प्रगुणीकृतेन कुतूहलेन कौतुकेनाकुलीक्रियमाणो व्याकुलतां नीयमान एवंविधो यो लघिमा तुच्छस्वभावः । कीदृशः । मानुषता मानवता

---

१ अचिरेण तस्याः. २ ददर्श; दृष्ट्वा च. ३ विगत. ४ पर्याणे च. ५ निर्वर्तित. ६ अमृतरस. ७ उपस्पृश्य. ८ तावदेकान्ते. ९ [illegible]. १० कन्यका.

कर्मणि नियोजयति । उपजनयति हि प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः । स्वल्पाप्येकावस्थाने कालकला परिचयमुत्पादयति । अणुरप्युपचारपरिग्रहः प्रणयमारोपयति । तद्यदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यमिच्छामि । अतिमहत्खलु भवद्दर्शनात्प्रभृति मे कौतुकमस्मिन्विषये । कतरन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुह्यकानामप्सरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना । किमर्थं वास्मिन्कुसुमसुकुमारे नवे वयसि व्रतग्रहणम् । क्व वयः, क्वेयमाकृतिः, क्व चायं लावण्यातिशयः, क्वेयमिन्द्रियाणामुपशान्तिः । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । किं चानेकसिद्धसाध्यसंबद्धानि सुरलोकसुलभान्यपहाय दिव्याश्रमपदान्येकाकिनी वनमिदममानुषमधिवससि । क्वचायं प्रकारो यत्तैरेव पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धमीदृशं धवलतां धत्ते शरीरम् । नेदमस्माभिरन्यत्र दृष्टश्रुतपूर्वं वा । अपनयतु नः कौतुकम् । आवेदयतु भवती सर्वमिदम्' इत्येवमभिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा

तत्र सुलभः सुभगो मां बलाद्धठादनिच्छन्तमवाङ्मुखमपि प्रश्नकर्मणि पृच्छाक्रियायां नियोजयति प्रवर्तयति । उपजनेति । हीति निश्चितम् । प्रभोः स्वामिनः प्रसादलवोऽपि प्रसन्नतालेशोऽप्यधीरप्रकृतेश्चञ्चलस्वभावस्य प्रागल्भ्यं धार्ष्ट्यमुपजनयत्युत्पादयति । स्वल्पेति । एकावस्थाने एकत्रस्थितौ स्वल्पापि स्तोकापि कालकला पयःस्वल्पावस्थितिका परिचयं संस्तवमुत्पादयति जनयति । अणुरपि परमाणुरप्युपचारपरिग्रहः पूजास्वीकारः प्रणयं स्नेहमारोपयत्यारोपविषयीकरोति । तदिति । तद्यदि नातिखेदकरमिव नातिप्रयासजनकमिव ततः कथनेन निवेदनेनात्मानमनुग्राह्यमभ्युपगन्तुमिच्छामि समीहे । अतीति । खलु निश्चये । भवद्दर्शनात्प्रभृति तवालोकनादारभ्य मे ममास्मिन्विषये प्रश्नविषयेऽतिमहत्कौतुकमाश्चर्यम् । कतरदिति । मरुतां देवानाम्, ऋषीणां मुनीनाम्, गन्धर्वाणां देवगायनानाम्, गुह्यकानां यक्षाणाम्, अप्सरसां तिलोत्तमादीनां मध्ये । निर्धारणे षष्ठी । जन्मना प्रादुर्भावेन भगवत्या स्वामिन्या कतरत्कुलमनुगृहीतमनुग्रहविषयीकृतम् । किमिति । किमर्थम् । किंप्रयोजनमिति यावत् । वेति विकल्पार्थः । अस्मिन्नवे नूतने वयस्यवस्थायां कुसुमं पुष्पं तद्वत्सुकुमारे कोमले व्रतग्रहणं नियमस्वीकारः । क्वेति महदन्तरे । इदं प्रवर्तमानं वयः क्व । अथ चेयमाकृतिराकारविशेषः क्व । तथा लावण्यं चातुर्यं तस्यातिशयः क्व । तथेन्द्रियाणां करणानामियमुपशान्तिर्विषयोपरमः क्व । तदिति । मे मम तत्सर्वं पूर्वोक्तमद्भुतमिवाश्चर्यमिव प्रतिभाति प्रतिभासते । अन्यच्च । किमिति पूर्ववत् । अनेकेति । अनेके बहवो ये सिद्धा महर्षयो ये साध्या निष्पाद्या क्रिया इत्यर्थः । तानि संबद्धानि सकीर्णानि सुरलोका देवगृहाणि ... सुलभानि सुखप्राप्यानि दिव्याश्रमपदानि महामुनीनां निवासस्थानान्यपहाय विमुच्यैकाकिन्यसहाया अमानुष्यमनुष्यैरनधिष्ठितमिदं वनमरण्यं कथं त्वं भवत्यधिवससि । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति वसधातोराधिकरणस्य कर्मसंज्ञया द्वितीया । क्वचेति । क्वचानिर्दिष्टस्वरूपोऽयं प्रकारः प्रभेदो यत्तैरेव सर्वप्रसिद्धैरेव पञ्चभिर्महाभूतैः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशैरारब्धं रचितमीदृशं शरीरं देहः । धवेति । धवलिमानं धत्ते दधाति । नेति । इदमेतदस्माभिरन्यत्र देशान्तरे पूर्वं न दृष्टं न वीक्षितम् । नापि पूर्वं कस्यचिन्मुखाच्छ्रुतमाकर्णितम् । अपेति । नोऽस्माकं कौतुकं महदाश्चर्यमपनयतु दूरीकरोतु । आवेति । भवती स्वामिनी सर्वमेतत्पूर्वोक्तमावेदयतु निवेदयतु । इतीति । इत्येवंप्रकारेणाभिहिता प्रतिपादिता सा किमप्यनिर्वचनीयमन्तर्ध्यायन्ती चिन्तयन्ती तूष्णीं जोषं मुहूर्तमस्थात् । अत्र सदृशार्थ इवप्रयोगः । निःश्वस्य निःश्वासं मुक्त्वा । पूर्ववृत्तस्य दुःखस्य स्मरणादिति भावः । अश्रुभिर्नेत्रजलैरभिषिक्ते संप्लाविते लोचने नेत्रे यस्य

---

१ सवर्गि. २ हि न. ३ एकदेशावस्थाने; एकदेशावस्थान. ४ अनुग्राह्यनावगन्. ५ वा. ६ कुलम्. ७ कि निमित्तम्. ८ ईदृशदृति, मेरुपाति. ९ सुलभानि. १० कथं च प्रकारो प्रकारो ... महाभूतैः पञ्चभिः. ११ मीदृशम्. १२ पूर्वम्. आवेदयतु सर्वम्.

निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतां हृदयशुद्धिमिवादाय निर्गच्छद्भिः, इन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिः, तपोरसनिःस्यन्दमिव स्रवद्भिः, लोचनविषयं धवलिमानमिव द्रवीकृत्य पातयद्भिः, अच्छाच्छैः अमलकपोलस्थलस्खलितैः, अवशीर्णहारमुक्ताफलतरलपातैः अनुबद्धबिन्दुभिः वल्कलावृतकुचशिखरजर्जरितसीकरैरश्रुभिरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे । तां च प्ररुदितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत्—'अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानाम्, यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति । सर्वथा न न कंचन स्पृशन्ति शरीरधर्माणमुपतापाः । बलवती हि द्वंद्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरं जनितमतिमहन्मनसि मे कौतुकमस्या बाष्पसलिलपातेन । न ह्यल्पीयसा शोककारणेन क्षेत्रीक्रियन्त एवंविधा मूर्तयः । न हि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधा' इति संवर्धितकुतूहलश्च शोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रस्रवणादञ्जलिना मुखप्रक्षालनोदकमुपनिन्ये । सा तु

सा तादृशी निःशब्दं ध्वनिवर्जितं यथा स्यात्तथा रोदितुं रोदनं कर्तुमारेभे आरम्भं चकार । अश्रूणि विशेषयन्नाह—स्थूलेति । स्थूलानि च स्थूलानि च स्थूलस्थूलानि तैः । अतिश्वेतत्वसाम्यादाह—अन्तरिति । अन्तर्गतां मध्यगतां हृदयशुद्धिं चित्तनैर्मल्यमिवादाय गृहीत्वा निर्गच्छद्भिर्बहिरागच्छद्भिः । इन्द्रियेति । इन्द्रियाणामक्षाणां प्रसादं प्रसन्नतामिव वर्षद्भिर्वर्षणं कुर्वद्भिः । तप इति । तपसां चान्द्रायणादीनां रसनिःस्यन्दमिव द्रवप्रस्रवणमिव स्रवद्भिः क्षरद्भिः । लोचनेति । लोचनविषयं नेत्रसंबन्धिनं धवलिमानं श्वैत्यमानमिव द्रवीकृत्य रसीकृत्य पातयद्भिः । अच्छेति । अच्छानि चाच्छानि चाच्छाच्छानि तैः । अतिस्वच्छैरित्यर्थः । अमलेति । अमले निर्मले यत्कपोलस्थलं तत्र स्खलितैः स्खलनां प्राप्तैः । अवशीर्णेति । अवशीर्णस्त्रुटितो यो हारो मुक्ताकलापस्तस्य मुक्ताफलानि रत्नोद्भवानि तद्वत्तरलः कम्प्रः पातो येषां तैः । एतेनोज्ज्वलत्वसाम्यात्स्थूलमुक्ताफलसाम्यमश्रूणां ध्वनितम् । अनुबद्धाः परस्परानुविद्धा बिन्दवो विप्रुषो येषां तैः । वल्कलेति । वल्कलावृतौ चीराच्छादितौ यौ कुचौ पयोधरौ तयोः शिखरमग्रं तेन जर्जरिताः शिथिलतां प्राप्ताः सीकराः कणा येषां तैः । एतेन कुचयोरतिकाठिन्यं व्यञ्जितम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तामिति । तां कन्यकाम् । चकारः पुनरर्थकः । प्ररुदितां कृताश्रुपातां दृष्ट्वा विलोक्य चन्द्रापीडस्तत्क्षणं तत्कालमचिन्तयच्चिन्तितवान् । चिन्ताविषयमाह—अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । व्यसनानि भयपातादीनि तेषामुपनिपाता अत्यावश्यकत्वादेषां दुर्निवारता दुर्दमता । अनल्पायासेन निवारयितुं शक्यते, न तु स्वल्पप्रयत्नेनेति भावः । यदिति हेत्वर्थे । अनभिभवनीयां न परैरभिभवितुं योग्यामीदृशीमलौकिकीमप्याकृतिमाकारमात्मीयां स्वकीयां कुर्वन्ति प्रणयन्ति । सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेणोपतापाः कामाभिलाषाः कंचन शरीरधर्माणं न न स्पृशन्ति न नाश्रयन्ति । 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयतः' इति न्यायाद्द्विनकारप्रयोगः । बलेति । हि निश्चितम् । द्वंद्वानां सुखदुःखानां प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बलवती बलिष्ठा । इदमिति । मे मम मनसि चित्त इदमपरमन्यदधिकतरं महत्कौतुकमाश्चर्यं जनितमुत्पादितमस्याः कन्यकाया बाष्पसलिलमश्रुजलं तस्य पातेन पतनेन । जितेन्द्रियप्रायाया अस्या अश्रुपतनमेव महदाश्चर्यमिति भावः । ननु स्वल्पेनैव शोककारणेनेत्याह—न हीति । हीति निश्चितम् । अल्पीयसा कनीयसा शोककारणेन खेदनिमित्तेनैवंविधा अनिर्वचनीयस्वरूपा मूर्तयः शरीराणि न क्षेत्रीक्रियन्ते नाश्रयीक्रियन्ते । अत्रैव हेतुमाह—न हीति । क्षुद्रस्तुच्छो यो निर्घातः प्रहारस्तस्य पातः पतनं तेनाभिहता ताडिता वसुधा पृथ्वी । हीति निश्चितम् । न चलति न कम्पते । संवर्धितमिति । संवर्धितं वृद्धिं प्राप्तं कुतूहलं कौतुकं यस्यैवंभूतोऽहं शोकस्य खेदस्य स्मरणं स्मृतिस्तस्य हेतुतां निमित्ततामुपगतं प्राप्तमत एवापराधिनं सागसमात्मानमवगच्छन्निव जानन्निवोत्थाय प्रस्रवणान्निर्झरान्मुखप्रक्षालनाद् वदनशुद्ध्यर्थमुदकं पानीयमञ्जलिना पाणिपुटेनोपनिन्ये

---

१ हारुद्गच्छत्. २ महन्मम मनसि कौतुकम्; जनयतितरामतिमहन्मनसि मे कौतुकम्. ३ कुतूहलश्चात्मा.

कर्मणि नियोजयति । उपजनयति हि प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः । स्वल्पैकावस्थाने कालकला परिचयमुत्पादयति । अणुरप्युपचारपरिग्रहः प्रणयमारोपयति । तद्यदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यमिच्छामि । अतिमहत्खलु भवद्दर्शनात्प्रभृति मे कौतुकमस्मिन्विषये । कतरन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुह्यकानामप्सरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना । किमर्थं वास्मिन्कुसुमसुकुमारे नवे वयसि व्रतग्रहणम् । क्वेदं वयः, क्वेयमाकृतिः, क्व चायं लावण्यातिशयः, क्वेयमिन्द्रियाणामुपशान्तिः । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । किं वानेकसिद्धसाध्यसंबाधानि सुरलोकसुलभान्यपहाय दिव्याश्रमपदान्येकाकिनी वनमिदममानुषमधिवससि । क्वचायं प्रकारो यत्तैरेव पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धमीदृशं धवलतां धत्ते शरीरम् । नेदमस्माभिरन्यत्र दृष्टं श्रुतपूर्वं वा । अपनयतु नः कौतुकम् । आवेदयतु भवती सर्वमिदम्' इत्येवमभिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा

तत्र सुलभः सुप्रापो मां बलाद्धठादनिच्छन्तमवाञ्छन्तमपि प्रश्नकर्मणि पृच्छाक्रियायां नियोजयति व्यापारयति । उपजनेति । हीति निश्चितम् । प्रभोः स्वामिनः प्रसादलवोऽपि प्रसन्नतालेशोऽप्यधीरप्रकृतेश्चञ्चलस्वभावस्य प्रागल्भ्यं धार्ष्ट्यमुपजनयत्युत्पादयति । स्वल्पेति । एकावस्थाने एकत्रस्थितौ स्वल्पापि स्तोकापि कालकला पलद्वयात्मिका परिचयं सस्नेहमुत्पादयति जनयति । अणुरपि परमाणुरप्युपचारपरिग्रहः पूजास्वीकारः प्रणयं स्नेहमारोपयत्यारोपविषयीकरोति । तदिति । तद्यदि नातिखेदकरमिव नातिश्रमजनकमप्राप्तमिव ततः कथनेन निवेदनेनात्मानमनुग्राह्यमभ्युपपत्तिविषयमिच्छामि समीहे । अतीति । खलु निश्चये । भवद्दर्शनात्प्रभृति तवालोकनादारभ्य मे ममास्मिन्विषये प्रश्नविषयेऽतिमहत्कौतुकमत्याश्चर्यम् । कतरदिति । मरुतां देवानाम्, ऋषीणां मुनीनाम्, गन्धर्वाणां देवगायनानाम्, गुह्यकानां यक्षाणाम्, अप्सरसां तिलोत्तमादीनां मध्ये । निर्धारणे षष्ठी । जन्मना प्रादुर्भावेन भगवत्याः स्वामिन्याः कतरत्कतमत्कुलमन्वयोऽनुगृहीतमनुग्रहविषयीकृतम् । किमिति । किमर्थम् । किंप्रयोजनमिति यावत् । वेति विकल्पार्थः । अस्मिन्नवे नूतने वयस्यवस्थायां कुसुमं पुष्पं तद्वत्सुकुमारे कोमले व्रतग्रहणं नियमस्वीकारः । क्वेति महदन्तरे । इदं प्रत्यक्षं दृश्यमानं वयः क्व । अथ चेयमाकृतिराकारविशेषः क्व । तथा लावण्यं चातुर्यं तस्यातिशय आधिक्यं क्व । तथेन्द्रियाणां करणानामियमुपशान्तिर्विषयोपरमः क्व । तदिति । मे मम तत्सर्वं पूर्वोक्तमद्भुतमिवाश्चर्यमिव प्रतिभाति प्रतिभासते । अन्यच्च । किमिति पूर्ववत् । अनेकेति । अनेके बहवो ये सिद्धा महायोगिनस्तैः साध्या निष्पाद्याः क्रिया इत्यर्थः । ताभिः संबाधानि संकीर्णानि सुरलोका देवसमूहास्तेषां सुलभानि सुप्राप्याण्येवंविधानि दिव्याश्रमपदानि महामुनीनां निवासस्थानान्यपहाय विमुच्यैकाकिन्यसहायामानुषैर्मनुष्यवर्जितमिदं वनमरण्यं कथं त्वं भवत्यधिवससि । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति वनमित्यस्याधिकरणस्य कर्मसंज्ञायां द्वितीया । क्वचेति । क्व चानिर्दिष्टस्वरूपोऽयं प्रकारः प्रभेदो यत्तैरेव सर्वप्रसिद्धैरेव पञ्चभिर्महाभूतैः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यैरारब्धं रचितमीदृशं शरीरं देहः । धवलेति । धवलिमानं धत्ते दधाति । नेति । इदमेतादृशमस्माभिरेतद्युगीनैरन्यस्मिन्देशान्तरे पूर्वं न दृष्टं न वीक्षितम् । नापि पूर्वं कस्यचिन्मुखाच्छ्रुतमाकर्णितम् । अपेति । नोऽस्माकं कौतुकं महदाश्चर्यमपनयतु दूरीकरोतु । आवेति । भवती स्वामिनी सर्वमिदं पूर्वोक्तमावेदयतु निवेदयतु । इतीति । इत्येवंप्रकारेणाभिहिता प्रतिपादिता सा किमप्यनिर्वचनीयमन्तर्हृदि ध्यायन्ती चिन्तयन्ती तूष्णीं जोषं मुहूर्तमल्पकालम् । अत्र सदृशार्थ इवप्रयोगः । निःश्वस्य निःश्वासं मुक्त्वा । पूर्वानुभूतस्य दुःखस्य स्मरणादिति भावः । अश्रुभिर्नेत्रजलैरापिहिते संकुचिते लोचने नेत्रे यस्या-

---

१ जनयति. २ हि न. ३ स्वल्पैकावस्थाने; स्वल्पैकावस्थान. ४ अनुग्राह्यमात्मानम्. ५ वयः, क्वेदं वयः. ६ अद्भुतम्. ७ किं निमित्तम्. ८ संबाधानि; संबाधानि. ९ सुलभानि. १० क्व च यं प्रकारो- प्रकारो यत्तैरेव महाभूतैः पञ्चभिः. ११ ईदृशीम्. १२ पूर्वम्. १३ आवेदयतु सर्वम्.

निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतां हृदयशुद्धिमिवादाय निर्गच्छद्भिः, इन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिः, तपोरसनिःस्यन्दमिव स्रवद्भिः, लोचनविषयं धवलिमानमिव द्रवीकृत्य पातयद्भिः, अच्छाच्छैरमलकपोलस्थलस्खलितैः, अवशीर्णहार[1]मुक्ताफलतरलपातैः अनुबद्धबिन्दुभिः वल्कलावृतकुचशिखरजर्जरितसीकरैरश्रुभिरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे । तां च प्ररुदितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत्—'अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानाम्, यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति । सर्वथा न न कंचन स्पृशन्ति शरीरधर्माणमुपतापाः । बलवती हि द्वंद्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरं [2]जनितमतिमहन्मनसि मे कौतुकमस्या बाष्पसलिलपातेन । न ह्यल्पीयसा शोककारणेन क्षेत्री[3]क्रियन्त एवंविधा मूर्तयः । न हि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधा' इति संवर्धितकुतूहलश्च शोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रस्रवणादञ्जलिना मुखप्रक्षालनोदकमुपनिन्ये । सा तु

सा तादृशी निःशब्दं ध्वनिवर्जितं यथा स्यात्तथा रोदितुं रोदनं कर्तुमारेभ आरम्भं चकार । अथाश्रु विशेषयन्नाह—**स्थूलेति** । स्थूलानि च स्थूलानि च स्थूलस्थूलानि तैः । अतिश्वेतत्वसाम्यादाह—**अन्तरिति** । अन्तर्गतां मध्यप्राप्तां हृदयशुद्धिं चित्तनैर्मल्यमिवादाय गृहीत्वा निर्गच्छद्भिर्बहिरागच्छद्भिः । **इन्द्रियेति** । इन्द्रियाणामक्ष्णां प्रसादं प्रसन्नतामिव वर्षद्भिर्वर्षणं कुर्वद्भिः । **तप इति** । तपसां चान्द्रायणादीनां रसनिःस्यन्दमिव द्रवरहस्यमिव स्रवद्भिः क्षरद्भिः । **लोचनेति** । लोचनविषयं नेत्रसंबन्धिनं धवलिमानं श्वेतिमानमिव द्रवीकृत्य रसीकृत्य पातयद्भिः । **अच्छेति** । अच्छानि चाच्छानि चाच्छाच्छानि तैः । अतिस्वच्छैरित्यर्थः । **अमलेति** । अमलं निर्मलं यत्कपोलस्थलं तत्र स्खलितैः स्खलनां प्राप्तैः । **अवशीर्णेति** । अवशीर्णस्त्रुटितो यो हारो मुक्ताप्रालम्बस्तस्य मुक्ताफलानि रसोद्भवानि तद्वत्तरलः कम्पनः पातो येषां तैः । एतेनोज्ज्वलत्वसाम्यात्क्षरन्मुक्ताफलसाम्यमश्रूणां ध्वनितम् । अनुबद्धाः परस्परानुविद्धा बिन्दवो विप्रुषो येषां तैः । **वल्कलेति** । वल्कलावृतौ चोचाच्छादितौ यौ कुचौ पयोधरौ तयोः शिखरमग्रं तेन जर्जरिताः शिथिलतां प्राप्ताः सीकराः कणा येषां तैः । एतेन कुचयोरतिकाठिन्यं व्यञ्जितम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **तामिति** । तां कन्यकाम् । चकारः पुनरर्थकः । प्ररुदितां कृताश्रुपातां दृष्ट्वा विलोक्य चन्द्रापीडस्तत्क्षणं तस्मिन्नवसरेऽचिन्तयच्चिन्तितवान् । चिन्ताविषयमाह—**अहो इति** । अहो इत्याश्चर्ये । व्यसनानि मद्यपानादीनि तत्रोपनिपाता अत्यासक्तिरूपास्तेषां दुर्निवारता दुर्हेयता । अनल्पायासेन निवारयितुं शक्यते, न तु स्वल्पप्रयासेनेति भावः । यदिति हेत्वर्थे । अनभिभवनीयां न परैरभिभवितुं योग्यामेतादृशीमलौकिकीमप्याकृतिमाकारमात्मीयां स्वायत्तां कुर्वन्ति प्रणयन्ति । **सर्वथेति** । सर्वथा सर्वप्रकारेणोपतापाः कामाभिलाषाः कंचन शरीरधर्माणं न न स्पृशन्ति न नाश्लिष्यन्ति । 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयतः' इति न्यायाद्द्विनकारप्रयोगः । **बलेति** । हि निश्चितम् । द्वंद्वानां सुखदुःखानां प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बलवती बलिष्ठा । **इदमिति** । मे मम मनसि चित्त इदमपरमन्यदधिकतरं महत्कौतुकमाश्चर्यं जनितमुत्पादितमस्याः कन्यकाया बाष्पसलिलमश्रुजलं तस्य पातेन पतनेन । जितेन्द्रियग्रामाया अस्या अश्रुपतनमेव महदाश्चर्यमिति भावः । ननु स्वल्पमेव शोककारणमित्याह—**न हीति** । हीति निश्चितम् । अल्पीयसा कनीयसा शोककारणेन खेदनिमित्तेनैवंविधा अनिर्वचनीयस्वरूपा मूर्तयः शरीराणि न क्षेत्रीक्रियन्ते नाश्रयीक्रियन्ते । अत्रैव हेतुमाह—**न हीति** । क्षुद्रस्तुच्छो यो निर्घातः प्रहारस्तस्य पातः पतनं तेनाभिहता ताडिता वसुधा पृथ्वी । हीति निश्चितम् । न चलति न कम्पते । **संवर्धितमिति** । संवर्धितं वृद्धिं प्राप्तं कुतूहलं कौतुकं यस्यैवंभूतोऽहं शोकस्य खेदस्य स्मरणं स्मृतिस्तस्य हेतुतां निमित्ततामुपगतं प्राप्तमत एवापराधिनं सागसमात्मानमवगच्छन्निव जानन्निवोत्थाय प्रस्रवणान्निर्झरान्मुखप्रक्षालनाय वदनशुद्ध्यर्थमुदकं पानीयमञ्जलिना पाणिपुटेनोपनिन्ये

---

१ हारत्रुटितमुक्ता. २ महन्मम मनसि कौतुकम्; उपजनितमतिमहन्मनसि मे कौतुकम्. ३ ——

तदनुरोधादविच्छिन्नबाष्पजलधारासंतानापि किंचित्कषायितोदरे प्रक्षाल्य लोचने वल्कलोपान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शनैः शनैः प्रत्यवादीत्—

'राजपुत्र, किमनेनातिनिर्घृणहृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत्कुतूहलं तत्कथयामि । श्रूयताम् । एतत्प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव यथा विबुधसद्मन्यप्सरसो नाम कन्यकाः सन्तीति । तासां चतुर्दश कुलानि—एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः संभूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम्, अन्यत्पवनात्प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निपतितम्, अन्यद्भूमेरुद्भूतम्, अन्यत्सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम्, एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसंभवं तदेव कुलद्वयं जातम् । अत्र मुनेस्तनयः

आनीतवान् । **सा स्थितेति ।** सा कन्यका । तु पुनरर्थे । तस्य चन्द्रापीडस्यानुरोधादाग्रहात् । **अविच्छिन्नेति ।** अविच्छिन्नमत्रुटितं बाष्पजलधारासंतानमश्रुपानीयधारासमूहं यस्या एवंविधापि किंचित्कषायितं कषायगुणयुक्तमुदरं मध्यं ययोरेवंभूते लोचने नेत्रे प्रक्षाल्य धावनं कृत्वा वल्कलोपान्तेन चीवराञ्चलेन वदनं मुखमपमृज्य मार्जनं कृत्वा दीर्घमायतमुष्णं तप्तं च निःश्वस्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं प्रत्यवादीत्प्रत्युवाच ।

राजेति । हे राजपुत्र, अतिनिर्घृणं निर्दयं हृदयं स्वान्तं यस्या एवंविधाया मन्दभाग्याया हीनभाग्यायाः पापायाः पापिष्ठाया जन्मनः प्रभृत्युत्पत्तेरारभ्याश्रवणीयेनाकर्णनानर्हेण वैराग्यवृत्तान्तेन विरक्तोदन्तेन किमनेन श्रुतेनाकर्णितेन । **तथापीति ।** एवंसत्यपि फलाभावे विद्यमानेऽपि यदि महत्कुतूहलं महदाश्चर्यं तत्तदाद्दतो कथयामि ब्रुवे । प्रायेण बाहुल्येन कल्याणे श्रेयस्यभिनिविशत इत्येवंशीलं भोऽस्य श्रुतिविषयं कर्णगोचरमापतितमागतम् । कुलपरम्परया श्रुतमित्यर्थः । एतदेव श्रूयतामाकर्ण्यताम् । **यथेति ।** विबुधसद्मनि किंनरसदनेऽप्सरसो नाम । नामेति कोमलामन्त्रणे । कन्यकाः पुत्र्यः सन्ति । तासां कन्यकानां चतुर्दश कुलानि । तत्रैकं कमलयोनेर्भगवतो विधातुर्ब्रह्मणो मनसः स्वान्तात्समुत्पन्नं संजातम् । अन्यद्द्वितीयं वेदेभ्यः श्रुतिभ्यः संभूतमुत्पन्नम् । अन्यत्तृतीयमग्नेर्विभावसोरुद्भूतं प्रकटितम् । अन्यच्चतुर्थं पवनाद्वायोः प्रसूतं जनितम् । अन्यत्पञ्चमममृताज्जलान्मथ्यमानाद्विलोड्यमानादुत्थितं प्रादुर्भूतम् । अन्यत्षष्ठं जलाज्जातम् । अन्यत्सप्तमं कुलमर्ककिरणेभ्यः सूर्यदीधितिभ्यो निर्गतं बहिरागतम् । अन्यदष्टमं सोमः कुमुदबान्धवस्तस्य रश्मिभ्यः किरणेभ्यो निपतितं च्युतम् । अन्यन्नवमं कुलं भूमेर्वसुंधराया उद्भूतं प्रकटितम् । अन्यद्दशमं सौदामिनीभ्यो ह्रादिनीभ्यः प्रवृत्तं प्रवर्तितम् । अन्यदेकादशं कुलं मृत्युना यमेन निर्मितं रचितम् । अपरमन्यद्द्वादशं मकरकेतुना मनोभवेन समुत्पादितम् । **अन्यत्त्विति ।** दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानामतिबह्वीनां कन्यकानामात्मजानां मध्ये द्वे सुते द्वे कन्ये मुनिररिष्टा च बभूवतुर्जज्ञाते । ताभ्यां कन्यकाभ्यां गन्धर्वैर्देवगायनैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमिति पूर्वोक्तप्रकारेण । **एकत्रेति ।** एकस्मिन्प्रदेश एतानि चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसंभवं तदेव पूर्वोक्तमेव कुलद्वयम् । नाधिकमित्यर्थः । **अत्रेति ।** अस्मिन्नेव प्रदेशे मुनेर्दक्षात्मजाया

१ अवच्छिन्न. २ शनैः. ३ निष्ठुर. ४ जन्मतः. ५ अप्सरसो. ६ सन्ति. ७ यज्ञेः. ८ निष्पतितम्. ९ [illegible] १० द्वौ सुतौ. ११ तत्र.

सेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातॄणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल त्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवता समस्तसुरमौलिमालालालितचरणनलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छन्देनोपबृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलतामरीचिनिचयमेचकितेन बाहुना समुपार्जितं शैशव एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किंपुरुषनाम्नि वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगपरिपालितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम्, इदं चाच्छोदाभिधानमतिमहत्सरः खानितम्, अयं च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु पुत्रस्तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्य तस्यापि स एव गिरिरधिवासः । यत्तु तत्सोमपीयूषसंभूतानामप्सरसां कुलं तस्मात्किरणजलानुसारगलितेन सकलेनेव रजनिकरकलाकलापलावण्येन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी [13]गौरीति

सेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातॄणां मध्ये गुणैः शौर्यादिभिरधिकः षोडशश्चित्ररथो नाम तनयः समुत्पन्नः । **स इति** । किलेति सत्ये । स चित्ररथस्त्रिभुवने त्रिविष्टपे प्रख्यातः प्रसिद्धः पराक्रमः शौर्यवृत्तिर्यस्य सः । **भगवतेति** । भगवता माहात्म्यवता । **समस्तेति** । समस्ताः समग्रा ये सुरा देवास्तेषां मौलिमालाः किरीटपङ्क्तयस्ताभिर्लालितं पालितं चरणनलिनं पादपद्मं यस्य स तेन एवंविधेनाखण्डलेनेन्द्रेण सुहृच्छन्देन मित्रशब्देनोपबृंहितः श्लाघाविषयीकृतः प्रभावः कोशदण्डजं तेजो यस्य स तथा । **सर्वेषामिति** । सर्वेषां समग्राणां गन्धर्वाणां देवगायनानां शैशवे बाल्य एवाधिपत्यं प्रभुत्वमाप्तवान्प्राप्तवान् । कीदृशमाधिपत्यम् । समुपार्जितमर्जितम् । केन । बाहुना भुजेन । अथ बाहुं विशेषयन्नाह—**असीति** । असिलता खड्गलता तस्या मरीचिनिचयः कान्तिसमूहस्तेन मेचकितेन श्यामलितेन । **इतश्चेति** । अर्थान्तरे । अस्मात्स्थानान्नातिदूरे नातिदविष्ठे तस्य राज्ञोऽस्माद्भारतवर्षाद्भरतक्षेत्रादुत्तरेणानन्तरेऽत्यासन्ने किंपुरुषनाम्नि किंपुरुषाभिधाने वर्षे क्षेत्रे वर्षपर्वतः क्षेत्रसीमाकृन्नगो हेमकूटो नाम हेमकूटाभिधानो निवासो वसतिस्थलं वर्तते । **तत्र चेति** । तस्मिन्पर्वते । **तदिति** । तस्य चित्ररथस्य भुजयुगं बाहुयुग्मं तेन परिपालितानि रक्षितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राण्यनेकलक्षाणि प्रतिवसन्ति । तस्योत्कर्षमाह—**तेनैवेति** । तेनैव राज्ञा चित्ररथेनेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरमतिरमणीयं काननं वनं निर्मितं निष्पादितम् । इदमच्छोदाभिधानमतिमहत्सरः खानितं निर्मापितम् । स्थावराभिप्रायेणाह—**अयं चेति** । अयं प्रत्यक्षो भगवान्भवानीपतिरीश्वर उपरचितो निर्मितः । अथ चारिष्टायाः पुत्रः सुतः । तुः पुनरर्थकः । तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेनैव चित्ररथेनैवाभिषिक्तो राज्याभिषेकविषयीकृतः । अतएव बाल एव शिशुरेव राज्यपदमाधिपत्यस्थलमासादितवान्प्राप्तवान् । **अपेति** । अपरिमितमसंख्यं यद्गन्धर्वकुलं तदेव परिवारः परिच्छदो यस्य स तथा तस्यापि स एव हेमकूटाभिधानो गिरिः पर्वतोऽधिवासो निवासस्थलम् । **यत्त्विति** । तस्मिन्पर्वते सोमपीयूषसंभूतानामप्सरसां कुलं तस्मात्कुलात् । **किरणेति** । किरणजलममृतं तस्यानुसारोऽनुसरणं तेन गलितेन विलीनेन सकलेन समग्रेण । **रजनीति** । रजनिकरस्य चन्द्रस्य कलाकलापस्य लावण्येनेवान्तर्गतसारेणेव निर्मिता रचिता । **त्रिभुवनेति** । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य नयनानि लोचनानि तेषामभिरामा

---

१ चित्रसेनादीनाम्. २ सकलत्रिभुवन. ३ अरविन्दजेन. ४ युगल. ५ इदम्. ६ निराभिवन्. ७ पुत्रस्तुम्बुरुरनुजीनां सोदर्याणां ज्येष्ठः (जेष्ठो; श्रेष्ठो; हंसोनाम जगद्विदितो गन्धर्वस्तस्मिन्). ८ कुले द्वितीयेऽप्यस्मिन्. ९ परिवारकलापस्यापि. १० सोमममृतसंभवमप्सरसाम्. ११ जाल. १२ अनुसरण. १३ गौरीपदे.

तदनुरोधादविच्छिन्नबाष्पजलधारासंतानापि किंचित्कषायितोदरे प्रक्षाल्य लोचने वल्कलोपान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शनैः शनैः प्रत्यवादीत्—

'राजपुत्र, किमनेनातिनिर्घृणहृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन। तथापि यदि महत्कुतूहलं तत्कथयामि। श्रूयताम्। प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव यथा विबुधसद्मन्यप्सरसेना नाम कन्यकाः सन्तीति। तासां चतुर्दश कुलानि—एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः संभूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम्, अन्यत्पवनात्प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निपतितम्, अन्यद्भूमेरुद्भूतम्, अन्यत्सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम्, एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि। गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसंभवं तदेव कुलद्वयं जातम्। अत्र मुनेस्तनयः

आनीतवान्। सा त्विति। सा कन्यका। तु पुनरर्थकः। तस्य चन्द्रापीडस्यानुरोधादाग्रहात्। अविच्छिन्नेति। अविच्छिन्नमत्रुटितं बाष्पजलधारासंतानमश्रुपानीयधाराप्रवाहं यस्या एवंविधापि किंचित्कषायितं कषायगुणयुक्तमुदरं मध्यं ययोरेवंभूते लोचने नेत्रे प्रक्षाल्य धावनं कृत्वा वल्कलोपान्तेन चीवरान्तेन वदनं मुखमपमृज्य मार्जनं कृत्वा दीर्घमायतमुष्णं तप्तं च निःश्वस्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत्।

राजेति। हे राजपुत्र, अतिनिर्घृणं निर्दयं हृदयं स्वान्तं यस्या एवंविधाया मन्दभाग्यायाः क्षीणभाग्यायाः पापायाः पापिष्ठाया जन्मनः प्रभृत्युत्पत्तेरारभ्याश्रवणीयेनाकर्णनानर्हेण वैराग्यवृत्तान्तेन विरक्तोदन्तेन किमनेन श्रुतेनाकर्णितेन। तथापीति। एवंसत्यपि फलाभावे विद्यमानेऽपि यदि महत्कुतूहलं महदाश्चर्यं तस्माद्धेतोः कथयामि ब्रुवे। प्रायेण बाहुल्येन कल्याणे श्रेयस्यभिनिवेशिन इत्येवंशीलं नोऽस्माकं श्रुतिविषयं कर्णगोचरमापतितमागतम्। कुलपरम्परया श्रुतमित्यर्थः। एतदेव श्रूयतामाकर्ण्यताम्। यथेति। विबुधसद्मनि किंनरसद्मन्यप्सरसेनाः। नामेति कोमलामन्त्रणे। कन्यकाः पुत्र्यः सन्ति। तासां कन्यकानां चतुर्दश कुलानि। तत्रैकं कमलयोनेर्भगवतो विधातुर्ब्रह्मणो मनसः स्वान्तात्समुत्पन्नं संजातम्। अन्यद्द्वितीयं वेदेभ्यः श्रुतिभ्यः संभूतमुत्पन्नम्। अन्यत्तृतीयमग्नेर्विभावसोरुद्भूतं प्रकटितम्। अन्यच्चतुर्थं पवनाद्वायोः प्रसूतं जनितम्। अन्यत्पञ्चममृताज्जलान्मथ्यमानाद्विलोड्यमानादुत्थितं प्रादुर्भूतम्। अन्यत्षष्ठं जलाज्जातम्। अन्यत्सप्तमं कुलमर्ककिरणेभ्यः सूर्यदीधितिभ्यो निर्गतं बहिरागतम्। अन्यदष्टमं सोमः कुमुदबान्धवस्तस्य रश्मिभ्यः किरणेभ्यो निपतितं च्युतम्। अन्यन्नवमं कुलं भूमेर्वसुंधराया उद्भूतं प्रकटितम्। अन्यद्दशमं सौदामिनीभ्यो ह्रादिनीभ्यः प्रवृत्तं प्रवर्तितम्। अन्यदेकादशं कुलं मृत्युना यमेन निर्मितं रचितम्। अपरमन्यद्द्वादशं मकरकेतुना मनोभवेन समुत्पादितम्। अन्यस्त्विति। दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानामतिबह्वीनां कन्यकानामात्मजानां मध्ये द्वे सुते द्वे कन्यके मुनिररिष्टा च बभूवतुर्जज्ञाते। ताभ्यां कन्यकाभ्यां गन्धर्वैर्देवगायनैः सह कुलद्वयं जातम्। एवमिति पूर्वोक्तप्रकारेण। एकत्रेति। एकस्मिन्प्रदेश एतानि चतुर्दश कुलानि। गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसंभवं तदेव पूर्वोक्तमेव कुलद्वयम्। नाधिकमित्यर्थः। अत्रेति। अस्मिन्नेव प्रदेशे मुनेर्दक्षजायाः

---

१ अविच्छिन्न. २ शनैः. ३ निर्घृण. ४ जन्मनः. ५ अप्सरसो. ६ सन्ति. ७ वह्नेः. ८ निपतितम्. ९ दुग्ध- नाम्, १० [illegible] सुतौ. ११ तत.

सेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातॄणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल त्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवता समस्तसुरमौलिमालालालितचरणनलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छब्देनोपबृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलतामरीचिनिचयमेचकितेन बाहुना समुपार्जितं शैशव एवासवान् । इतश्च नातिदूरे तस्मात्स्थलाद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किंपुरुषनाम्नि वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगपरिपालितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम्, इदं चाच्छोदाभिधानमतिमहत्सरः खानितम्, अयं च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु पुत्रस्तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्य तस्यापि स एव गिरिरधिवासः । यत्तु तस्मात्सोममयीपीयूषसंभूतानामप्सरसां कुलं तस्मात्किरणजालानुसारगलितेन सकलेनेव रजनिकरकलाकलापलावण्येन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी [13]गौरीति

सेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातॄणां मध्ये गुणैः शौर्यादिभिरधिकः षोडशश्चित्ररथो नाम तनयः समुत्पन्नः । स इति । किलेति सत्ये । स चित्ररथस्त्रिभुवने त्रिविष्टपे प्रख्यातः प्रसिद्धः पराक्रमः शौर्यं शक्तिर्वा यस्य सः । भगवतेति । भगवता माहात्म्यवता । समस्तेति । समस्ताः समग्रा ये सुरा देवास्तेषां मौलिमालाः किरीटप्रसूनमालाभिर्लालितं पालितं चरणनलिनं पादपद्मं यस्य स तेन एवंविधेनाखण्डलेनेन्द्रेण सुहृच्छब्देन मित्रशब्देनोपबृंहितः श्लाघाविषयीकृतः प्रभावः कोशदण्डजं तेजो यस्य स तथा । सर्वेषामिति । सर्वेषां समग्राणां गन्धर्वाणां देवगायनानां शैशवे बाल्य एवाधिपत्यं प्रभुत्वमासवान्प्राप्तवान् । कीदृशमाधिपत्यम् । समुपार्जितमर्जितम् । केन । बाहुना भुजेन । अथ बाहुं विशेषयन्नाह—असीति । असिलता खड्गलता तस्या मरीचिनिचयः कान्तिसमूहस्तेन मेचकितेन श्यामलितेन । इतश्चेति । अर्थान्तरे । अस्मात्स्थलान्नातिदूरे नातिदविष्ठे तस्य देशोऽस्माद्भारतवर्षाद्भरतक्षेत्रादुत्तरेणानन्तरेऽव्यवहिते किंपुरुषनाम्नि किंपुरुषाभिधाने वर्षे क्षेत्रे वर्षपर्वतः क्षेत्रसीमाकृत्पर्वतो हेमकूटो नाम हेमकूटाभिधानो निवासो वसतिस्थलं वर्तते । तत्र चेति । तस्मिन्पर्वते । तदिति । तस्य चित्ररथस्य भुजयुगं बाहुयुगं तेन परिपालितानि रक्षितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राण्यनेकलक्षाणि प्रतिवसन्ति । तस्योत्कर्षमाह—तेनैवेति । तेनैव राज्ञा चित्ररथेनेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरमतिरमणीयं काननं वनं निर्मितं निष्पादितम् । इदमच्छोदाभिधानमतिमहत्सरः खानितं निर्मापितम् । स्थावरान्तरमप्याह—अयं चेति । अयं प्रत्यक्षो भगवान्भवानीपतिरीश्वर उपरचितो निर्मितः । अथ चारिष्टायाः पुत्रः सुतः । तुः पुनरर्थकः । तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेनैव चित्ररथेनाभिषिक्तो राज्याभिषेकविषयीकृतः । अतएव बाल एव शिशुरेव राज्यपदमाधिपत्यस्थानमासादितवान्प्राप्तवान् । अपेति । अपरिमितमसंख्यं गन्धर्वकुलं तदेव परिवारः परिच्छदो यस्य स तथा तस्यापि स एव हेमकूटाभिधानो गिरिः पर्वतोऽधिवासो निवासस्थलम् । यस्त्विति । तस्मिन्पर्वते सोमपीयूषसंभूतानामप्सरसां कुलं तस्मात्कुलात् । किरणेति । किरणजालमनुसृतं तस्यानुसारोऽनुसरणं तेन गलितेन निर्गलितेन सकलेन समग्रेण । रजनीति । रजनिकरस्य चन्द्रस्य कलाकलापस्तस्य लावण्येनेवान्तर्गतसारेणेव निर्मिता रचिता । त्रिभुवनेति । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य नयनानि लोचनानि तेषामभिरामा

---

१ चित्ररथो नाम. २ सकलत्रिभुवन. ३ अरविन्देन. ४ कुल. ५ इदम्. ६ निरालेपम्. ७ पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां षोडशानां मध्ये ज्येष्ठो (हाहाः हूहूः इत्यादि जगतीतले गन्धर्वास्तासाम्). ८ कुले द्वितीयेऽस्मिन्. ९ परिवारकलत्राणि. १० सोममयूखसंभवनस्तरसाम्. ११ जाल. १२ अनुसरण. १३ गौरीमिति.

नाम्ना हिमकिरणकिरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता । तां च द्वितीयकुलाधिपतिर्हंसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतनेनेव रतिः, शरत्समयेनेव कमलिनी, हंसेन संयोजिता । सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं मुदमुद्वहन्ती निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःखसहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनन्दितवान् । अथातीते च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामङ्कादङ्कं संचरन्त्यविदितस्नेहशोकायासं शैशवमतिनीतवती । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन नवयौवनेन पदम् ।

अथ विजृम्भमाणनवनलिनवनेषु, अकठोरचूतकलिकाकलापकृतकौतुकोत्कलिकेषु कोक-

---

कन्योद्भवा भगवती माहात्म्यवती द्वितीयेव गौरी गौरीति नाम्ना । हिमेति । हिमकिरणस्य किरणा इव अवदातवर्णो निर्मलो वर्णो देहच्छविर्यस्याः सैवंविधा कन्यका प्रसूता जनिता । तां चेति । तां गौरीं द्वितीयकुलाधिपतिर्हंसो मन्दाकिनीं स्वर्धुनीं क्षीरसागर इव प्रणयिनीं वल्लभामकरोत् । सा त्विति । सा गौरी भगवता मकरकेतनेनेव कंदर्पेण रतिरिव । शरत्समयेन घनात्ययकालेन कमलिनीव । एवं हंसेन गन्धर्वाधिपतिना संयोजिता संबन्धं प्रापिता । सदृशेति । सदृश उचितो यः समागमः संबन्धस्तत्र जनितां निष्पादितामतिमहतीं गरीयसीं मुदं हर्षमुद्वहन्ती धारयन्ती तस्य राज्ञो निखिलं समग्रं यदन्तःपुरमवरोधस्तस्य स्वामिनी मुख्या चाभवत् । तयोश्चेति । तयोर्हंसगौर्योर्महात्मनोरहमीदृश्येकात्मजैका पुत्री केवलं शोकाय समुत्पन्ना । कीदृशी । विगतानि दूरीभूतानि लक्षणानि श्रेयोजनकानि सामुद्रिकोक्तानि यस्याः सा तथा । पुनरप्येतां विशेषयन्नाह—अनेकेति । अनेकानि विविधानि यानि दुःखानि बहूनि तेषां सहस्राणि तेषां भाजनं पात्रम् । अभिधानान्तरवत् 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवन्नपुंसकत्वम् । तातस्त्विति । तातः पिता अनपत्यतयापत्याभावेन सुतजन्मातिरिक्तेन पुत्रजन्माधिकेन महोत्सवेन महामहेन मम जन्म अभिनन्दितवान्हर्षितवान् । अथातीत इति । अतीते गते दशमेऽहनि दिने । कृत इति । कृतो विहितो यथोचितो यथायोग्यं समाचारो वैदिकक्रियाकलापो येन स । महाश्वेतवर्णत्वान्महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । सेति । साहं पितृभवने जनकसदने बालतया शिशुत्वेन कलमधुरप्रलापिनी कलं मनोज्ञं मधुरं प्रियं प्रलपति [illegible] तथा वीणेव वल्लकीव गन्धर्वाणां देवगायनानामङ्कादङ्कं क्रोडात्क्रोडं संचरन्ती भ्रमन्ती । अवेति । अविदितोऽज्ञातः स्नेहः प्रीतिः, शोको दुःखं, तयोरायासः प्रयासो येनैवंविधं शैशवं बाल्यमतिनीतवत्यतिवाहितवती । तदनन्तरं मे मम वपुषि शरीरे नवयौवनेन प्रथमतारुण्येन पदं स्थानं कृतं विहितम् । वसन्त इव । यथा वसन्ते पुष्पकाले मधुमासेनेव चैत्रेणेव । तथा मधुमासे नवपल्लवेन प्रत्यग्रकिसलयेनेव । तथा नवपल्लवे कुसुमेनेव सुमनसेव । तथा कुसुमे मधुकरेणेव भ्रमरेणेव । तथा मधुकरे मदेनेवेति संबन्धः । अथेति । एकस्मिन्समयेऽहं मधुमासदिवसेषु वसन्तदिनेष्वम्बया मात्रा सहैव अच्छोदं सरः स्नातुमभ्याजगामेत्यन्वयः । अथ मधुमासदिवसान्विशेषयन्नाह—विजृम्भेति । विजृम्भमाणानि विकसन्ति नवानि नलिनवनानि कमलकाननानि येषु तेषु । अकठोरेति । अकठोरा [illegible] कलिकाकलापेन [illegible] कृतः [illegible]

१ हिमकर; हिमकिरण. २ द्विगुणवर्णा. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible]. १२ [illegible].

लमलयमारुतावतारतरङ्गितानङ्गध्वजांशुकेषु, मदकलितकामिनीगण्डूषसीधुसेकपुलकितबकुलेषु, मधुकरकुलकलङ्ककालीकृतकालेयककुसुमकुड्मलेषु, अशोकतरुताडन[2]रणितरमणीय[3]मणिनूपुरझंकारसहस्रमुखरेषु, विकसन्मुकुलपरिमलपुञ्जितालिजालमञ्जुसिञ्जितसुभगसहकारेषु, अविरलकुसुमधूलिवालुकापुलिनधवलितधरातलेषु, [4]मधुमदविडम्बितमधु[5]करकदम्बकसंवाह्यमानलतादोलेषु, उत्फुल्लपल्लवल[6]वलीलीयमानमत्तकोकिलोल्लासितमधुशीकरोद्दाम[7]दुर्दिनेषु, प्रोषितजनजायाजीवोपहारहृष्ट[8]मन्मथास्फालितचापरवभयस्फुटितपथिकहृदयरुधिरार्द्रीकृतमार्गेषु[9], अविरतपतत्कुसुमशरपतत्रि[10]पत्रसूत्कारबधिरीकृतदिङ्मुखेषु, दिवापि [11]प्रवृत्तमदनरागान्धाभिसारिकासार्थसंकुलेषु, उद्वेलरतिरससागरपूरप्लावितेषु, सकलजीवलोकहृदया[12]नन्ददायकेषु म-

---

जनानामुत्कलिकोत्कण्ठा येषु । उद्दीपकत्वादिति भावः । **कोमलेति** । कोमलो मृदुर्यो मलयमारुतो मलयानिलस्तस्यावतार इतस्ततः प्रसरणं तेन तरङ्गितानि भङ्गितान्यनङ्गध्वजांशुकानि मदनवैजयन्तीवसनानि येषु । मलयमारुतस्योद्दीपकत्वात् अनङ्गध्वजकम्पनेनानङ्गस्य प्रोत्साहनं सूचितम् । **मदेति** । मदेनाहंकारेण कलिता व्याप्ता याः कामिन्यः स्त्रियस्तासां गण्डूषसीधुमुखकमद्यं तेन सेकः सिञ्चनं तेन पुलकिता रोमाञ्चिता बकुलाः केसरा येषु । इदं च बकुलतरुच्छायायां कामिनीनां मधुपानवर्णनम् । **मधुकरेति** । मधुकरस्य भ्रमरस्य कुलानि सजातीयवृन्दानि तान्येव कलङ्कोऽभिज्ञानं तेन कालीकृतानि श्यामीकृतानि कालेयकानां जापकानां कुसुमानि पुष्पाणि कुड्मलानि मुकुलानि च येषु । **अशोकेति** । अशोकः कङ्केलिस्तरुर्वृक्षस्तस्य ताडनेनाघातेन रणितानि शब्दितानि रमणीनां कामिनीनां मणिनूपुराणि रत्नपादकटकानि तेषां झंकारा अव्यक्तशब्दास्तेषां सहस्रेण मुखरा वाचाला येषु । **विकसदिति** । विकसन्ति स्मेरतां प्राप्नुवन्ति यानि मुकुलानि गुच्छाः । पुष्पाणामिति शेषः । तेषां यः परिमल आमोदस्तेन पुञ्जिताः समूहिता येऽलयो भ्रमरास्तेषां जालं समूहस्तस्य मञ्जु मनोहरं यत्सिञ्जितं शब्दितं तेन सुभगाः सुन्दरा एतादृशाः सहकारा आम्रा येषु । **अविरलेति** । अविरलानि निबिडानि यानि कुसुमानि सूनानि तेषां धूलिः परागः । श्वेतत्वसाम्यात् । सैव वालुकापुलिनं सिकतातटं तेन धवलितं श्वेतीकृतं धरातलं पृथ्वीतलं येषु । **मध्विति** । मधु रसस्तस्य मदेन विडम्बिता विह्वलीकृता ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां कदम्बकं समूहस्तेन संवाह्यमाना इतस्ततो विक्षिप्यमाणा या लता वल्लयस्ता एव दोलाः प्रेङ्खा येषु । **उत्फुल्लेति** । उत्फुल्ला विजृम्भिताः पल्लवाः किसलयानि यासामेवंविधा लवल्यो लताविशेषास्तासु लीयमाना अन्तर्धानतां प्राप्यमाणा या मत्तकोकिलाः पिकास्तैरुल्लासितं बहिरानीतं यन्मधु रसस्तस्य शीकराः कणास्तैरुद्दामदुर्दिनमत्युग्रवार्दलं येषु । **प्रोषितेति** । प्रोषिता अन्यदेशे गता ये जना लोकास्तेषां जायाः स्त्रियस्तासां जीवा असुमन्तस्तेषामुपहार उपहरणं तेन हृष्टः प्रमुदितो यो मन्मथः कंदर्पस्तेनास्फालितमास्फोटितं यच्चापं धनुस्तस्य यो रवः शब्दस्तस्माद्यद्भयं भीतिस्तेन स्फुटितानि विभिन्नानि यानि पथिकहृदयानि पान्थजनचित्तानि तेषां रुधिरेण रक्तेनार्द्रीकृतो मार्गः पन्था येषु । **अविरतेति** । अविरतं निरन्तरं पतन्त उपविशन्तः कुसुमशरेषु पुष्पकाण्डेषु । 'शरः काण्डेजनयोः' इत्यनेकार्थः । एतादृशा ये पतत्रिणः पक्षिणस्तेषां पत्रसूत्कारेण पक्षाव्यक्तशब्देन बधिरीकृतमेकीकृतं दिङ्मुखं येषु । **दिवापीति** । दिवसेऽपि प्रवृत्तः प्रसृतो यो मदनः कंदर्पस्तस्य रागेण तदासक्त्यान्धा उत्सुका या अभिसारिका नायिकाविशेषास्तासां सार्थः समूहस्तेन संकुलेष्वाकीर्णेषु । **उद्वेलेति** । उद्वेलः प्रवर्धितजलो यो रतिरसः शृङ्गारोऽगाधत्वसाम्यात्स एव सागरः समुद्रस्तस्य पूरः प्रवाहस्तेन प्लाविते-

---

१ कालेयककुड्मलेषु. २ ताडनारणित. ३ रमणीमणि. ४ असकृन्मधु. ५ मधुकरी. ६ वल्ली. ७ उद्दाम. ८ हृष्टमन्मथेषु मन्मथा. ९ रुधिरार्द्रमार्गेषु किंशुकसमाकीर्णेषु; रुधिरार्द्रमार्गेष्विव किंशुकसमाकीर्णमार्गेषु. १० पत्र-बधिरी; पत्रहुंकारबधिरी. ११ प्रवृत्तान्तः. १२ आनन्दकेषु.

तीरसमागमोत्कण्ठाकृतचन्दनरेखयेव भस्मललाटिकया बालपुलिनरेखयेव गङ्गाप्रवाहमुह्यमानम्, अनेकशापभ्रुकुटिभवनतोरणेन भ्रूलताद्वयेन विराजितम्, अत्यायततया लोचनमयीं मालामिव ग्रथितामुद्वहन्तम्, सर्वहरिणैरिव दत्तलोचनशोभासंविभागम्, आयतोत्तुङ्गघ्राणवंशम्, अप्राप्तहृदयप्रवेशेन नवयौवनरागेणेव सर्वात्मना पाटलीकृताधररुचकम्, अनुद्भिन्नश्मश्रुत्वादनासादितमधुकरावलीवलयपरिक्षेपविलासमिव बालकमलमाननं दधानम्, अनङ्गकार्मुकस्य गुणेनेव कुण्डलीकृतेन तपस्तडागकमलिनीमृणालेनेव यज्ञोपवीतेनालंकृतम्, एकेन सनालबकुलफलाकारं कमण्डलुमपरेण मकरकेतुविनाशशोकरुदितायाः रतेरिव बाष्पजलबिन्दुभिरारचितां स्फटिकाक्षमालिकां करेण कलयन्तम्, अनेकविद्यापगासंगमावर्तनिभया नाभिमुद्रयोपशोभमानम्, अन्तर्ज्ञाननिराकृतस्य मोहान्धकारस्यापयानपदवीमिवाञ्जनरजोलेखाम-

---

स्या रश्मो ग्रथनेन लुलित एकीभूतो य. प्रतिसरो हस्तसूत्रं तद्वत्समाना सदृशी सुकुमारा सुकोमला पिङ्गा पिञ्जरा च जटा सटा यस्य स तम्। भस्मेति। भस्म विभूतिस्तस्य ललाटिका पुण्ड्रविशेषस्तयो-द्भासमानमुत्प्रास्येन दीप्यमानम्। अतिश्वेतत्वसाम्येनाह—पुण्येति। पुण्यस्य धर्मस्य पताकायमानया वैजयन्तीमदाचरमाणया। रेखामधिकृत्याह—सर इति। सरस्वत्या भारत्या यः समागमः संगमस्तस्मिन्या उत्कण्ठोत्कलिका तया कृता विहिता चन्दनरेखा मलयजरेखा तयेव। अन्यस्यागमने गृहधवलीकरणं स-म्भवत्यत्र मुखमेव निवासो निलयमतस्तदुपरि चन्दनलेखाकरणमिति भाव.। कयेव कलिकाकालाप्रवाह—बालेति। बालं सूक्ष्मं यत्पुलिनं जलोज्झितं तीरं तस्य रेखा लेखा तयेवोह्यमानं नीयमानं गङ्गाप्रवाहमिव स्वर्धुनीवेणीमिव। अनेकेति। अनेकानामसंख्यानां शापभ्रुकुटीनां भवनं गृहं तस्य तोरणेन बहिर्द्वारैरेवंविधेन भ्रूलताद्वयेन विराजितं शोभितम्। एतेन सर्वेषां शापप्रदाने क्षम इति ध्वनितम्। अतीति। अत्यायततयातिविस्तीर्णतया लोचनमयीं नेत्रमयीं ग्रथितां गुम्फितां मालामिव अरमालिकामिवोद्वहन्तम्। सर्वेति। सर्वहरिणैः समग्रमृगैरिव दत्तो लोचनशोभायाः संविभागो यस्मै स तम्। आयत इति। आयतो विस्तीर्ण उत्तुङ्ग उच्चैस्तरो घ्राणवंशो यस्य स तम्। अप्राप्त इति। अप्राप्तोऽनुपलब्धो हृदये चित्ते प्रवेशो येनैवंविधेन नवं प्रत्यग्रं यद्यौवनं तारुण्यं तस्य रागेणेव सर्वात्मना सर्वप्रकारेण पाटलीकृतः श्वेतरक्तीकृतोऽधर एव रुचकं बीजपूरो यस्य [illegible] तम्। 'रुचकं तु बीजपूरे निष्केऽसौवर्चलेऽपि च' इत्यनेकार्थः। यद्वा अ-धर एव रुचकं स्वस्तिकद्रव्यं यस्य स तम्। 'रुचकं स्वस्तिकद्रव्ये' इति विश्वः। पुनः किं कुर्वाणम्। दधानम्। किम्। आननं मुखम्। अन्विति। अनुद्भिन्नान्यप्रकटितानि श्मश्रूणि यस्य तस्य भावस्त-त्तस्मात्। अनासादीति। अनासादितोऽप्राप्तो मधुकरावल्या भ्रमरपङ्क्त्या वलयाकारेण यः परिक्षेपः परिवेष्ट-नलक्षणो विलासो येनैवंभूतं बालकमलमिव नवीननलिनमिव। अनङ्गेति। अनङ्गस्य कंदर्पस्य यत्कार्मुकं धनुस्तस्य कुण्डलीकृतेन गुणेनेव ज्ययेव। तप इति। तप एव तडाक. कासारस्तस्य कमलिनी पद्मिनी तस्या मृणालेनेव बिसेनैवंभूतेन यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेणालंकृतं विभूषितम्। एकेनेति। एकेन करेण हस्तेन। सनालेति। सनालं यद्बकुलफलं केसरफलं तद्वदाकारो यस्यैवंभूतं कमण्डलुम्। अपरेण तदितरेण करेण। मकरेति। मकरकेतुः कंदर्पस्तस्य विनाशो नाशस्तस्माच्च शोकस्तेन रुदितायाः क्रन्दितायाः रतेर्मदन-स्त्रियो बाष्पजलबिन्दुभिर्नेत्रवारिपृषद्भिरारचितामिव निर्मितामिव। स्फटिकाक्षमालिकां श्वेतजपमालिकां कलयन्तं दधानम्। अनेकेति। अनेकाश्च ता विद्याश्चानेकविद्याः। प्रसरणसाम्यात्ता एवापगा नद्यस्तासां संगम. सम्मेलस्तत्र य आवर्तः पयसां भ्रमस्तन्निभया तत्सदृशया नाभिमुद्रया तुन्दकूपिकयोपशोभमानं विरा-जमानम्। अन्तरिति। अन्तर्ज्ञानेन तत्त्वज्ञानेन निराकृतस्य दूरीकृतस्य मोहान्धकारस्याज्ञानतिमिरस्यापयानप-दवीमिव [illegible] सरणमार्गमिव। अञ्जनमिति। अञ्जनं कज्जलं तस्य रजः कणस्तस्य लेखा राजिस्तद्वच्छ्यामलं कृ-

१ उह्यमानम्. २ अनुदय. ३ श्मश्रुराजिलाए. ४ कार्मुकगुणेन. ५ स्फटिकगुलिकाभ. ६ अतद्वन.

मलां रोमराजिमुदरेण तनीयसीं बिभ्राणम्, आत्मतेजसा विजित्य सवितारं परिगृहीतेन परिवेषमण्डलेनेव मौञ्जीमेखलागुणेन परिक्षिप्तजघनभागम्, अभ्रगङ्गास्रोतोजलप्रक्षालितेन जरच्चकोरलोचनपुटपाटलकान्तिना मन्दारवल्कलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम्, अलंकारमिव ब्रह्मचर्यस्य, यौवनमिव धर्मस्य, विलासमिव सरस्वत्याः, स्वयंवरपतिमिव सर्वविद्यानाम्, संकेतस्थानमिव सर्वश्रुतीनाम्, निदाघकालमिव साषाढम्, हिममयकाननमिव स्फुटितप्रियङ्गुमञ्जरीगौरम्, मधुमासमिव कुसुमधवलतिलकभूतिविभूषितमुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसा परेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरम्, स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम् । तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वनश्रियः, मलयमारुतागमनार्थलाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, सुरतपरिश्रमस्वेदजलकणजालकावलीमिव रतेः, ध्वजचिह्नचामरपिञ्छिकामिव मनोभवग-

नाभेस्तादृशीं तनीयसीमतिसूक्ष्मामुदरेण जठरेण रोमराजिं तनूरुहश्रेणिं बिभ्राणं दधानम् । आत्मेति । आत्मतेजसा स्वकीयकान्त्या सवितारं सूर्यं विजित्य पराभूय परिगृहीतेनात्तेन परिवेषमण्डलेनेव परिधिवलयेनेव । मौञ्जेति । मुञ्जेन(?)तृणविशेषेण निर्मिता मौञ्जी या मेखला रशना तस्या गुणेन दवरकेण परिक्षिप्तो वलयितो जघनभागोऽग्रप्रदेशो यस्य स तम् । अभ्रेति । अभ्रगङ्गा व्योमनदी तस्याः स्रोतः प्रवाहस्तस्य जलसंपर्केण प्रक्षालितेन धौतेन । जरदिति । जरद्वृद्धो यश्चकोरो विषसूचकपक्षी तस्य लोचने नेत्रे तयोः पुटं तद्वत्पाटला श्वेतरक्ता कान्तिर्द्युतिर्यस्य स तेनैवंभूतेन मन्दारवल्केन देवतरुवल्केनोपपादितं विहितमम्बरप्रयोजनं वस्त्रकृत्यं येन स तम् । अलमिति । ब्रह्मचर्यस्य सर्वथा स्त्रीपरित्यागलक्षणस्यालंकारमिव भूषणमिव । धर्मेति । धर्मस्य सुकृतस्य यौवनमिव तारुण्यमिव । सर इति । सरस्वत्या भारत्या विलासमिव विभ्रममिव । स्वयमिति । सर्वविद्यानां समस्तकलानां स्वयंवरपतिर्भर्ता तमिव । एतेन सर्वासामपि विद्यानामयत्नागमस्त्वत्तः, न त्वनेन विद्यार्थं प्रयत्नः कृत इत्यावेदितम् । संकेतेति । सर्वश्रुतीनां समस्तशास्त्राणां संकेतस्य स्थानं पदं तद्वदिव । अन्योऽपि जनः संकेतितं स्थानं गच्छति तद्वत्सर्वं श्रुतमेतस्मिन्नागतमिति भावः । निदाघेति । निदाघो ग्रीष्मकालस्तमिव । उभयोः सादृश्यं प्रदर्शयन्नाह—सेति । सहाषाढेन पलाशदण्डेन वर्तमानम् । 'पालाशो दण्ड आषाढः' इति कोशः । पक्ष आषाढः शुचिमासः । हिमेति । हिममयः शीतकालसंबन्धि काननं वनं तद्वदिव । उभयोः सादृश्यार्थमाह—स्फुटितेति । स्फुटिता प्रफुल्ला या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवल्लरी तद्वद्गौरं शुभ्रवर्णम् । पक्षे प्रियङ्गुमञ्जर्या गौरम् । मधिवति । मधुमासो वसन्तमासस्तमिव । उभयोः साम्यमाह—कुसुमेति । कुसुमं पुष्पं तद्वद्धवला शुभ्रा या तिलकार्थं भूतिर्भस्म तया विभूषितमलंकृतं मुखमाननं यस्य स तम् । पक्षे कुसुमैर्धवला शुभ्रा ये तिलका वृक्षविशेषास्तेषां भूत्या संपदा विभूषितं मुखमग्रभागो यस्येति बहुव्रीहिः । वसन्तप्रारम्भ एव तिलकवृक्षाणां पुष्पोद्गमसंभवादिति भावः । अन्यत्तु प्रागेवोक्तम् ॥ अथ प्रकारान्तरेण तमेव मुनिकुमारकं विशेषयन्नाह—आत्मेति । आत्मरूपेणात्मसदृशेन सवयसा मित्रेण परेण सितेन देवतानामर्चनं पूजनं तदर्थं कुसुमानि पुष्पाण्युच्चिन्वता चयं कुर्वता एवंविधेन तापसकुमारेण परिव्राजकबालकेनानुगतं सहितम् । अतीति । अतिमनोहरमतिरम्यम् । स्नानेनेति । स्नानार्थमवगाहनार्थमागतं प्राप्तम् । तेनेति । चकारः पुनरर्थकः । तेन कुमारेण कर्णावतंसीकृतां श्रवणशेखरीकृतां कुसुममञ्जरीमद्राक्षमपश्यमित्यन्वयः । कामिव । वसन्तदर्शनेनावलोकनेनानन्दितायाः प्रमुदितायाः वनश्रियः काननलक्ष्म्याः स्मितं हास्यं तस्य प्रभामिव । मलयेति । मधुमासस्य वसन्तमासस्य मलयमारुतो मलयानिलस्तस्य आगमनार्थमागमननिमित्तं लाजाञ्जलिमिवाक्षताञ्जलिमिव । यौवनेति । कुसुमलक्ष्म्याः पुष्पश्रियो यौवनलीलामिव तारुण्यक्रीडामिव । सुरतेति । रतेः काम-

१ तनीयसीं; °नीयसीम्. २ आगृहीतेन. ३ सर्वश्रुतानाम्. ४ कुपित. ५ आगमनार्थम्.

जस, मधुकरकामुकाभिसारिकाम्, कृत्तिकातारास्तबकानुकारिणीम्, अमृतबिन्दुनिष्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वां कुसुममञ्जरीमद्राक्षम् ।

'अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमलः' इति मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवानमीक्षमाणाहमचिन्तयम्—'अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोशस्याक्षीणता विधातुः, यैस्त्रिभुवनाद्भुतरूपसंभारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपातिशयराशिरयमपरो मुनिर्मायामयो मकरकेतुरुत्पादितः । मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिबिम्बं विरचयता लक्ष्मीलीलावासभवनानि कमलानि सृजता ब्रह्मणैतदाननाकारकरणकौशल्याभ्यास एव कृतः, अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायां कारणम् । अलीकं चैतद् यथा किल सकलाः कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुषुम्णानाम्ना रश्मिना रविरापिबतीति, ताः खल्वस्य गर्भ-

---

थितः सुरतं मैथुनं तस्य परिश्रमः खेदस्तस्मादुत्पन्नः स्वेदजलं तस्य कणाः पृषन्तस्तैरिव जालकं समूहस्तदिव परिवृतमिव । ध्वजेति । मनोभवगजस्य मदनहस्तिनो ध्वजो वैजयन्ती तस्य चिह्नभूता चामरशिखेव स्थितेव । मधुकरेति । मधुकरा भ्रमरास्त एव कामुकाः कामाभिलाषिणस्तेषामभिसारिकाम् कामिजनानुसरणीम्, सङ्केतस्थलगामिनीं वा । कृत्तिकेति । कृत्तिकाभिधेयतारास्तस्यास्तारागणस्तबको गुच्छस्तदनुकारिणीम् । तत्सदृशीमित्यर्थः । अत्र केशानामतिकृष्णत्वेन मञ्जर्याश्च शुक्लत्वेन नैतदुपमानमिति भावः । अमृतेति । अमृतं पीयूषं तस्य बिन्दवः कणास्तेषां निष्यन्दिनीं स्राविणीम् । अदृष्टेति । अदृष्टपूर्वाम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अस्याः परीति । ननु निश्चित्य । अस्या मञ्जर्या अयं परिमलः । परीति । परिभूतोऽभिभूतोऽन्यकुसुमानां चेतरपुष्पाणामामोदः परिमलो येन स इति मनसा स्वान्तेन निश्चित्य निर्णीय तं तपोधनयुवानमीक्षमाणा वीक्षमाणाहमचिन्तयमध्यायम् । अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । त्रिभुवनेऽद्भुतो रूपातिशयस्य सौन्दर्याधिक्यस्य निष्पादने निर्माणे च उपकरणकोशस्य भाण्डागारस्याक्षीणताऽक्षयत्वम् । 'कौशलम्' इति पाठे तु निष्पादने यदुपकरणं व्यापारविशेषस्तत्र कौशलं दक्षता तस्याक्षीणता सातत्यमिति भावः । अतिशयपदव्याख्यानमाह—यस्त्रिभुवनेति । यस्तैरिति हेतौ । त्रिभुवनेऽपि त्रिलोक्यामद्भुतोऽतिशायी रूपसंभारः सौन्दर्यसमूहो यस्मिन्नेवंभूतं भगवन्तं कुसुमायुधं कन्दर्पमुत्पाद्य निर्माय तदाकारात्कुसुमायुधाकारादतिरिक्तोऽधिको रूपातिशयः सौन्दर्योत्कर्षो यस्य राशिः समूहो मायामयो मकरकेतुरयमपरो मुनिरुत्पादितः । उत्पादितस्तमतिशयमत्रेष्टवानाश्चर्यं मकरकेतुस्त्वन्यदेव इति भावः । उत्प्रेक्षान्तरमतिशयमेव प्रकारान्तरेण निरूपयन्नाह—मन्ये इति । अहमिति मन्ये जाने । किं तदित्याह—सकलेति । सकलं समग्रं यज्जगत्तस्य नयनानन्दकरं प्रमोदजनकमेतादृशं शशिबिम्बं चन्द्रमण्डलं विरचयता रचना कुर्वता । लक्ष्म्या पद्मायाः लीलावासभवनानि क्रीडानिवासस्थानान्येवंभूतानि कमलानि सृजता ब्रह्मणा विधात्रैतस्य मुनियुवकस्याननं मुखं तदाकार आकृतिस्तस्य करणं निर्माणं तत्र कौशलं चातुर्यं तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरेव कृतो विहितः । तदुपपादयति—अन्यथेति । अन्यथाऽन्यप्रकारेण, सदृशवस्तुविरचनायां तुल्यपदार्थोत्पादने किमिव कारणं निमित्तम् । न किमपीत्यर्थः । अन्यत् प्रयोजनमाननविनिर्माणं विनेति भावः । अलीकं चेति । अथ इति वाक्यालंकारे । चैतदसत्यम् । इत्यनुसन्धेयमत्र—यथेति । किलेत्यलीकवार्तायाम् । बहुलपक्षे कृष्णपक्षे क्षीयमाणस्य कृशीभवतः कलावतश्चन्द्रस्य सकलाः समस्ताः कलाः षोडशभागा रविः सूर्यः सुषुम्णानाम्ना रश्मिना किरणेन आपिबतीति यत्र कथ्यते । तर्हि किं तत्त्वमित्यपेक्षायामाह—ता इति । ता समस्ताः सकलाः कलावतः

1 धवलस्य. 2 मदनचिह्न. 3 तपोधनयुवानम्. 4 मुनिमायामयः. 5 कलावतो बहुलपक्षे. 6 शिरसि.

7 कलाः.

स्यः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति । कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्लेशबहुले तपसि वर्तमानस्येदं लावण्यम्' इति चिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्षपाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः कुसुमसमयमद इव मधुकरीं परवशामकरोदुच्छ्वसितैः सह । विस्मृतनिमेषेण किंचिदामुकुलितपक्ष्मणा जिह्मिततरलतरताराशारोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमापिबन्तीव, किमपि याचमानेव, 'त्वदायत्तास्मि' इति वदन्तीव, अभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव, सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव, तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना, 'मनोभवाभिभूतां त्रायस्व' इति शरणमिवोपयान्ती, 'देहि हृदयेऽवकाशम्' इत्यर्थितामिव दर्शयन्ती, 'हाहा, किमिदमसांप्रतमतिहेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतम्' इति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानाम्, स्तम्भितेव, लिखितेव, उत्कीर्णेव, संयतेव, मूर्च्छितेव, केनापि विधृतेव, निस्पन्दसकलावयवा

मुनेरिदं वपुः शरीरमाविशन्ति प्रविशन्ति । तथा च 'यदेकस्मादपगतं तदन्याश्रयमवश्यमुपयाति' इति न्यायेन बहुलपक्षेणोपक्षीयमाणाच्चन्द्रमसो निर्गता [illegible] मुनौ संक्रान्ता इत्यर्थः । [illegible]—कुत इति । अन्यथोक्तान्यप्रकारे रूपं सौन्दर्यं तस्यापहारिणि निराकारिणि । क्लेशः परिश्रमस्तेन बहुले दृढे । एवंविधे तपसि तपस्यायां वर्तमानस्य स्थितस्येदं लावण्यं सर्वोत्कृष्टं सौन्दर्यं कुतः स्यात् । कारणव्यतिरेकेण कार्यानुदयादिति भावः । इति चिन्तयन्तीमेवेति ध्यायन्तीमेव मां कुसुमायुधोऽनङ्गो मधुकरी भ्रमरी कुसुमसमयमद इव वसन्तकालमद इवोच्छ्वसितैर्निश्वसितैः सह परवशां पराधीनामकरोदचकार । अथ च कुसुमायुधं विशेषयन्नाह—अवीति । अविचारितोऽनालोचितो गुणदोषयोर्विशेषो बलाबलं येन स तथा । रूपेति । रूपस्य सौन्दर्यस्यैकोऽद्वितीयः पक्षपाती तत्पुष्टिकारी । नवेति । नवं प्रत्यग्रं यद्यौवनं तत्र सुलभः सुप्रापः । तारुण्य एव तदुत्पत्तिसंभवात् । पुनः किं कुर्वन्ती । दक्षिणेनापसव्येन चक्षुषा नेत्रेण सस्पृहं साभिलाषं यथा स्यात्तथापिबन्तीवात्यादरेण विलोकयन्तीव । अत्यादरेण विलोकनं पानमुच्यते । अथ चक्षुर्विशेषयन्नाह—विस्मृतेति । विस्मृतो विस्मृतिं प्राप्तो निमेषो निमीलनं यस्य तत्तथा तेन । किंचिदिति । किंचिदीषदामुकुलितमामुकुलितं पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिंस्तत्तथा तेन । जिह्मितेति । जिह्मा कुटिलिता तरलतरातिचपला तारा कनीनिका यस्मिन्नेवंभूतं [illegible] मध्यभागो यस्य [illegible] । अथ च प्रकारान्तरेण तामेव विशिनष्टि—किमपीति । किमप्यनिर्वचनीयस्वरूपं याचमानेव प्रार्थयमानेव । [illegible] । त्वदिति । त्वदायत्ता त्वदधीनाहमस्मीति वदन्तीव कुर्वन्तीव । एतेनात्मीयत्वं [illegible] सूचितम् । अभीति । अभिमुखं संमुखं हृदयं स्वान्तमर्पयन्तीव [illegible] कुर्वन्तीव । [illegible] । सर्वेति । सर्वात्मना सर्वप्रकारेणानुप्रविशन्तीवानुप्रवेशं कुर्वन्तीव । तन्मयेति । तन्मयतां तद्रूपतां गन्तुं प्राप्तुमीहमानेव [illegible] । मनोभवेनेति । मनोभवेन कंदर्पेणाभिभूतां पराभूतां त्रायस्व रक्षेति हेतोः शरणं [illegible] गच्छन्तीव । देहीति । हृदये [illegible] दर्शयन्तीव [illegible] । [illegible]—हाहेति । हा हा खेदे । [illegible] । [illegible]—स्तम्भितेव, लिखितेव, उत्कीर्णेव, संयतेव, मूर्च्छितेव, [illegible]

[illegible]

मन्मथाविर्भूतेनाप्युपदेशेन, अकथितशिक्षितेनानङ्गेनेन, तदंशेन केनापि न विभाव्यते किं तद्रूपसंपदा, किं मनसा, किं मनसिजेन, किमभिनवयौवनेन, किमनुरागेणैवोपदिश्यमाना, किमन्येनैव वा केनापि प्रकारेण, अहं न जानामि कथंकथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम्। उत्क्षिप्य नीयमानेव तन्मयीभिरिन्द्रियैः, पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना कथमपि मुक्तधैर्यमात्मानमधारयम्। अनन्तरं च मे मदनेनावकाशमिव दातुमाहितसंताना निरगुः श्वासमरुतः। साभिलाषं हृदयमाख्यातुमिव स्फुरितमभूत्कुचयुगलम्। स्वेदसलिलक्षालितेवापगता लज्जा। मकरध्वजनिशितशरनिकरनिपातभीतेवाकम्पत गात्रयष्टिः। तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलात्सर्वाङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्चजालकम्। अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतमरुणचरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः। आसीच्च मम मनसि

निरूपयन्नाह—अकथितेति। मन्मथविर्भ्रमनुरागं ... तदंशेन विशेषेणोपदिश्यमानानुरागेण धीरा केनापीति न विभाव्यते न निश्चीयत इत्यन्वयः। अनिश्चयं प्रदर्शयन्नाह—किं तद्रूपेति। किंशी तिर्क्के। तस्य मुनिकुमारस्य रूपसंपदा सौन्दर्यसमृद्ध्या। किं मनसा चित्तेन। किं वा मनसिजेन कंदर्पेण। किं नवीनयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन। किं वानुरागेणात्मसंबन्धीना। किमन्येनैव पूर्वोक्तभिन्नेनैव केनापि प्रकारेण। किंशी सर्वत्र वितर्कार्थः। तर्हि स्वसंवेदेन स्वमात्मगतशिक्षया अनुभवेनैव विभाव्यतामित्यत आह—स्वसंवेदेति। स्वानुभवेनेत्यर्थः। तस्मिन्ननुभवेऽप्यसामर्थ्यं निराकरोति—अकथितेति। न कथितं शिक्षितं च कर्त्तव्ये यं भूतेन। कथिते शिक्षिते सत्येऽप्येवमानना विपरीतभावना संभाव्यते। तर्हि स्वसंवेदेन स्वानुभवमाहात्म्यजन्य एवानुभवो भवतु, तथा संभावनात्मकेन तेन कथं निर्णय इत्यत आह—मनाग्न्यायेति। मनःप्रसाक्षिणा तेनाप्यहं न जानामीति संबन्धः। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। मुनिकुमारदर्शनानन्तरमुत्कण्ठावस्थैव वक्तुं प्रथममुत्कण्ठानिदानमाह—उत्क्षिप्येति। तदुक्तम्—'दर्शनस्पर्शनस्मरणाभिलाषे सहकारितः' इति। इन्द्रियैः करणैरुत्क्षिप्योत्पाट्य तत्समीपं मुनिसमीपं नीयमाना प्राप्यमाणेव। हृदयेन स्वान्तेन पुरस्तादग्रतः आकृष्यमाणेव। पुष्पधन्वना मकरध्वजेन पृष्ठतः प्रेर्यमाणा नोद्यमानेव। धृतिमाह—कथमपीति। एतादृशं कथमपि महता क्लेशेन मुक्तधैर्यं यथा स्यात्तथात्मानमपि स्वापिनमप्यधारयं धारितवती। निरोधश्च धैर्यम्। चिन्तामाह—अनन्तरमिति। चिन्तावशात्पुनर्विवेकान्ते सचिन्तमिष्टानि। एवं सति मे ममान्तरभ्यन्तरे मदनेनावकाशं दातुमाहितसंतानरचितपरम्परा श्वासमरुतः श्वसितवायवो निरगुर्निरगमन्। तथा च श्वासावष्टम्भेन संकोचात्तन्निर्गमे सावकाशमिति भावः। अभिलाषमाह—सेति। साभिलाषमभिलाषयुक्तं हृदयं मम आख्यातुकाममिव वक्तुकाममिव कुचयुगलं स्तनयुग्मं स्फुरितमुरः स्पन्दितानवमभूदभूत्। स्वेदेति। स्वेदः धर्मोत्थं वारि तस्य सलिलेनाम्भसा क्षालितेव धौतेव लज्जा त्रपापगतवती। अत्र मुखस्फुरणमभिलाषकार्यं स्वेदः श्रमकार्यं लज्जा च्युतिश्चोन्मादकार्यमिति यथाक्रमं ज्ञेयम्। त्रासमाह—मकरेति। मकरध्वजस्य कंदर्पस्य ये निशितास्तीक्ष्णाः शरा बाणास्तेषां निकरः समूहस्तस्य निपातः पतनं तेन तस्माद्भीतेव गात्रयष्टिर्देहयष्टिरकम्पत चकम्पे। कम्पस्त्रासकार्यम्। एवमग्रेऽपि रोमाञ्चनिर्गममात्त्विकभावं प्रदर्शयन्नाह—तद्रूपेति। तस्य मुने रूपातिशयं सौन्दर्योत्कर्षं द्रष्टुमिव वीक्षितुमिव कुतूहलात्कौतुकाशालित्वमुपगूहनं तत्र लालसेभ्यः सस्पृहेभ्योऽङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्यो रोमाञ्चजालकं रोमहर्षणसमूहो निरगान्निर्गतं बभूव। स्थायिभावं प्रदर्शयन्नाह—अशेषत इति। स्वेदाम्भसा धर्मोत्थवारिणा चरणयुगलाद्द्वियुग्मरक्तपत. सामस्त्येन धौत. क्षालितो रागो रतिरारुण्यं च हृदयमिवाविशत्प्रवेशमकरोत्। आसीच्चेति। मे मम

---

१ कान्त्या. २ उपदिश्यमाना. ३ अप्यात्मानम्; आत्मानमपि. ४ तन्मदनेन; कन्दर्पेण. ५ स्वेदसलिलेन.

शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिञ्जने मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमारब्धं मनसिजेन। एवं च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम्। केदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसां च, क च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरस्पन्दितानि। नियतमयं मामेवं मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा। चित्रं चेदं यदहमेवमवगच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम्। अन्या अपि कन्यकात्रपां विहाय स्वयमुपयाताः पतीन्, अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः, न पुनरहमेका यथा कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतमेवमस्वतन्त्रतामुपयातान्तःकरणम्। कालो गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा। यावदेव सचेतनास्मि, यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्, तावदेवास्मात्प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः। कदाचिदनभिमतस्मरविकारदर्शनकुपितोऽयं शापाभिशां करोति माम्। अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः' इत्यवधार्यापसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम्। अशेषजनपूजनीया

मनसि मयेत्थमासीद्बभूव। तदेव प्रकटयन्नाह—**शान्तात्मनीति**। अनार्येण दुष्टेन मनसिजेन कंदर्पेण शान्तात्मनि दूरीकृतो दूरोज्झितः सुरतव्यतिकरो मैथुनवृत्तान्तो येनैवंभूते जनेऽस्मिन्मां निक्षिपता निक्षेपं कुर्वतासदृशमसाधुजनोचितमारब्धं प्रारब्धं पूर्वोक्तप्रकारेण। नामेति कोमलामन्त्रणे। अङ्गनाजनस्य स्त्रीजनस्यातिमूढमतिमुग्धं हृदयं चित्तम्। यदिति हेत्वर्थे। अनुरागविषययोग्यतामप्यस्मिन्स्थलेऽनुरागो युक्तः, अस्मिन्स्थले न युक्तः, इति विषयविभागमपि विचारयितुं नालं समर्थम्। वैराग्यतपःसिद्धियुक्ते मुनिजने प्रमदाजनानुसरणप्रयासो वृथेत्यर्थः। अतो हेतोरस्मात्प्रदेशादपसर्पणं दूरीभवनं श्रेय इति प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तौ बोद्धव्यम्। केति महदन्तरे। तेजसां तपसां चातिभास्वरमतिशोभनं केदं धाम गृहम्। **प्राकृतेति**। प्राकृतजनैर्नीचजनैरभिनन्दितान्यनुमोदितानि मन्मथपराणि मनोभवप्रतिपाद्यानि स्पन्दितानि चेष्टितानि क। **नियतमिति**। नियतं निश्चितं मकरलाञ्छनेन कंदर्पेणैवं पूर्वोक्तप्रकारेण विडम्ब्यमानां कदर्थ्यमानां मामयं मुनिर्मनसा चित्तेनोपहसत्युपहासं करोति। **चित्रमिति**। इदमग्रे वक्ष्यमाणं चित्रमाश्चर्यम्। तदेव प्रदर्शयन्नाह—**यदिति**। यद्यस्मात्कारणादहमेवं पूर्वोक्तप्रकारेणावगच्छन्त्यपि जानन्त्यप्यात्मनः स्वस्य विकारं विकृतिमुपसंहर्तुं दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्था भवामि। पुनर्विचारणान्तरमाह—**अन्या इति**। मत्सहचरीषु मध्ये याः काश्चनातिकामुकास्त्रपां लज्जां विहाय त्यक्त्वा स्वयमात्मनान्याः पतीनुपयाताः स्वयमेवोपगताः। याश्च नोपयातास्तासां मध्येऽन्या मद्व्यतिरिक्ता नार्योऽनेन दुर्विनीतेन दुष्टेन मन्मथेन कंदर्पेणोन्मत्ततां सविकारतां तथा न नीता यथाहमेका। **अनेनेति**। अनेन क्षणेन मुनिकुमारदर्शनाविर्भूतमदनावेशलक्षणेनोन्मत्ततां प्रापिताः। तदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—**आकारेति**। आकारमात्रस्याकृतिमात्रस्यालोकनं वीक्षणं तेनाकुलीभूतं व्याकुलीकृतमन्तःकरणमन्तरिन्द्रियमेवं पूर्वोक्तप्रकारेणास्वतन्त्रतां पराधीनतामुपैति प्राप्नोति। **काल इति**। कालो विवेककालो गुणाः कुलीनतादयश्च मदनस्य सर्वथा सर्वप्रकारेण दुःखेन निवारयितुं शक्यो दुर्निवारस्तस्य भावस्तत्ता तामारोपयन्ति व्यवस्थापयन्ति। अतो हेतोरपीति पूर्ववत्। पुनर्विचारणान्तरमाह—**यावदिति**। यावदेव यावत्कालमहं सचेतना चैतन्ययुक्तास्मि। यावदेवेति पूर्ववत्। मे ममैतन्मदनदुश्चेष्टितलाघवमनेन मुनिना विभाव्यते न निर्धार्यते। **तावदेवेति**। तावत्कालमस्मात्प्रदेशादपसर्पणं दूरीभवनं श्रेयः कल्याणकृदिति भावः। अन्यथा बाधकमाह—**कदाचिदिति**। संभावनायामनभिमतोऽनभीष्टो यः स्मरविकारो मनोभवविकृतिस्तस्य दर्शनेनावलोकनेन कुपितः कोपं प्राप्तो मां शापस्याभिशामायशानविषयाम्। 'अभिशा शापमात्रं स्यात्' इति कोशः। करोति प्रणयति। मुनीनां कोपः कुत इत्याशयेनाह—**अदूरेति**। हि निश्चितम्। मुनिजनप्रकृतिस्तापसलोकस्वभावोऽदूरे समीपे कोपो यस्या एवंवि

१. परिस्पन्दितानि. २ अपहाय.

गन्धार्णाविर्भूतेनानङ्गेन, अनभिज्ञतयेवानाथेनेव, स्वभावेन नेयतां न जानामि कि-
मद्भुतसंपदा, किं मनसा, किं मनसिजेन, किमभिनवयौवनेन, किमनुरागेणैवोपदिश्यमानं, किम-
न्येनैव वा केनापि प्रकारेण, अहं न जानामि कथंकथमिति ममानिमिषं दारोऽहम्। उ-
त्क्षिप्य नीयमानेव तस्यमीपमिन्द्रियैः, पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पु-
ष्पधन्वना कथमपि सुमहता प्रयत्नेनात्मानमधारयम्। अनन्तरं च मे तिर्यगवलोकनान्तरमिव पुं-
खानुसंधानात् निर्गतः श्वासमरुतः। शशिकलार्धं हृदयमात्मानुरागमिव स्फुरितमुत्तमाङ्गं
स्तनयुगलम्। सेदाम्भसाभ्यक्तेवाभवदङ्गलता। मकरध्वजनिशितशरनिकरसंताप-
गात्रयष्टिः। सद्रूपालोकनं द्रष्टुमिव कुतूहलात्सकलेभ्योऽङ्गेभ्यो निर्गतो रोमाञ्चक-
लापः। अथोपजातः स्वेदाम्भसा धौतमवतंसयुगलमिव हृदयमभिलाषः। आसीच्च मम मनसि

निश्चयमाह—अनभिज्ञेति। अननुभूतं प्रयुक्तं कर्म तत्तेन निर्मितेनेवोपदिश्यमानमनुरागेण नियतीकृतम-
मिति न विभाव्यते न निश्चीयत इत्यर्थः। अनिश्चयं प्रदर्शयन्नाह—किं तद्रूपेति। किमिति वितर्के। तस्य
मुनिकुमारस्य रूपसंपदा सौन्दर्यसमृद्ध्या। किं मनसा चित्तेन। किं वा मनसिजेन कंदर्पेण। किं नविन
यौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन। किं वानुरागेणात्मनोपदिश्यमाना। किमन्येनैव पूर्वोक्तभिन्नेन केनापि प्रकारेण। किमिति
तर्केन चिन्तयामि। तर्हि स्वभावेनैव स्वभावगामिनी अनुभवेनैव विभाव्यमानमित्यत आह—स्वभावेनेति।
स्वानुभवेनेत्यर्थः। तस्मिन्ननुभवेऽप्रामाण्यं निराकरोति—अनभिज्ञेति। न ज्ञाता शिक्षिता वा बालिशे-
त्यभूतेन। अथवा शिक्षिते अर्थज्ञभावना शिक्षितभावना योग्यत्वे। तर्हि स्वभावेन स्वभावगामि-
त्वात् कथमन्यगानुभवो भवतु, तथा स्वभावनायकेन तेन कथं नियोग इत्यत आह—अनाथेनेति। तत्र
प्रमाविशिष्टा तेनाप्यहं न जानामीति संबन्धः। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। मुनिकुमारदर्शनानन्तरं कन्दर्पेरे-
कं प्रथमगुणस्थानितयमाह—उत्क्षिप्येति। तदुक्तम्—'दर्शनश्रवणकौतुकेभ्यः सहकारिणः' इति।
इन्द्रियैः करणैरुत्क्षिप्योन्नमय्य तत्समीपं मुनिसमीपं नीयमाना प्राप्यमाणेव। हृदयेन मानसेन पुरस्तात्प्राक्
कृष्यमाणेव। पुष्पधन्वना मकरध्वजेन पृष्ठतः प्रेर्यमाणा नोद्यमानेव। धृतिमाह—कथमपीति। एतादृशं
कथमपि महता क्लेशेन सुमहता यत्नेन यथा स्यात्तथात्मानमपि प्राणिनमप्यधारयं धारितवती। निरोधश्च धृतिः
येम्। चिन्तामाह—अनन्तरमिति। चिन्तावस्थानन्तरं चिह्निकान्ते चाचिन्तयिषम्। एवं सति मे मनान्तर-
भ्यन्तरे मदनेनावकाशं दातुमाहितोन्नानरचितपरम्परा आगमनं शंसिताश्च निरीक्षितानि कथिता। तद
च श्वासावष्टम्भेन संकोचात्तनिर्गमे तावत्पादमिति भावः। अभिलाषमाह—सेति। ताभिः स्तनाभिलाषात्तु
हृदयं मम आत्मानुरागमिव अनुकामयमिव युगयुगलं स्तनयुगं स्फुरितमुत्तमं स्वभिप्रायानमभ्युद्भूय । सेदे-
देति। स्वेद श्रमोत्थं वारि तस्य स्वल्पेस्ताभिः क्षालितेव धौतेव तथा भागवत्यङ्गलता । अत्र गुणस्फुरण-
मभिलाषकार्यं स्वेदः श्रमकार्यं तथा स्तुतिचोन्मादकार्यमिति यथाक्रमं ज्ञेयम्। उन्मादमाह—मकरेति।
मकरध्वजस्य कंदर्पस्य मे निशितास्तीक्ष्णाः शरा बाणास्तेषां निकरः समूहस्तस्य निपातः पतनं तेन भयेन
भीतेव गात्रयष्टिर्देहयष्टिरकम्पत चकम्पे। कम्पजागरकार्यम्। एवमग्रेऽपि रोमाञ्चनिर्गमनादिवत्कभावं प्रदर्श-
यन्नाह—सद्रूपेति। तस्य मुने रूपातिशयं सौन्दर्योत्कर्षं द्रष्टुमिव वीक्षितुमिव कुतूहलात्कौतुकादालिङ्गनानु-
पगूढं तत्र लालसेभ्यः सकलेभ्योऽङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्यो रोमाञ्चजालकं रोमहर्षणसमूहो निर्गतो निर्जगाम
बभूव। स्थायिभावं प्रदर्शयन्नाह—अथोपजात इति। स्वेदाम्भसा श्रमोत्थवारिणा चरणयुगलादिष्टपुष्पस्तो-
मनः शरमस्थैर्येण धौत, क्षालितो रागो रतिरागरूपं च हृदयमिवाविशदप्रवेशमकरोत्। आसीच्चेति। मे मम

१ कान्त्या. २ उपदिश्यमाना. ३ अप्यात्मानम्; आत्मानमपि. ४ तन्मदनेन; कन्दर्पेण. ५ स्वेदमिश्रकर.

शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिञ्जने मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमारब्धं मनसिजेन। एवं च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम्। केदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसां च, क च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरस्पन्दितानि। नियतमयं मामेवं मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा। चित्रं चेदं यदहमेवमवगच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम्। अन्या अपि कन्यकात्रपां विहाय स्वयमुपयाताः पतीन्, अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः, न पुनरहमेका यथा कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतमेवमस्वतन्त्रतामुपेत्यन्तःकरणम्। कालो गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा। यावदेव सचेतनास्मि, यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्, तावदेवास्मात्प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः। कदाचिदनभिमतस्मरविकारदर्शनकुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम्। अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः[1] इत्यवधार्यापसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम्। अशेषजनपूजनीया

मनसि [illegible] इदमासीदिव । तदेव प्रकटयन्नाह—**शान्तात्मनीति** । अनार्येण दुष्टेन मनसिजेन कंदर्पेण शान्तात्मनि दूरीकृतो दूरोज्झितः सुरतव्यतिकरो मैथुनवृत्तान्तो येनैवंभूते जनेऽस्मिन्मां निक्षिपता निक्षेपं कुर्वतासदृशमननुरूपमनुचितमारब्धं प्रारब्धं पूर्वोक्तप्रकारेण । नामेति कोमलामन्त्रणे । अङ्गनाजनस्य स्त्रीजनस्यातिमूढमतिमुग्धं हृदयं चित्तम् । यदिति हेत्वर्थे । अनुरागविषययोग्यतामस्मिन्नर्थेऽनुरागो युक्तः, अस्मिन्नर्थे न युक्तः, इति विषयविभागमपि विचारयितुं नालं समर्थम् । वैराग्यतपःसिद्धियुक्ते मुनिजने प्रणयानभ्युपगमस्वभावो [illegible] । अतो हेतोरस्मात्प्रदेशादपसर्पणं दूरीभवनं श्रेय इति प्रत्येकमाक्षिपन्नाह—[illegible] । केति महदन्तरे । तेजसां तपसां चातिभास्वरमतिशोभनं केदं धाम गृहम् । **प्राकृतेति** । प्राकृतजनैर्नीचजनैरभिनन्दितान्यनुमोदितानि मन्मथपराणि मनोभवप्रधानानि स्पन्दितानि चेष्टितानि क्व । **नियतमिति** । नियतं निश्चितं मकरलाञ्छनेन कंदर्पेणैवं पूर्वोक्तप्रकारेण विडम्ब्यमानां कदर्थ्यमानां मामयं मुनिर्मनसा चित्तेनोपहासं करोति । **चित्रमिति** । इदमपि वक्ष्यमाणं चित्रमाश्चर्यम् । तदेव प्रदर्शयन्नाह—**यदिति** । यदहमात्मन एवमेवं पूर्वोक्तप्रकारेणावगच्छन्त्यपि जानन्त्यप्यात्मनः स्वस्य विकारं विकृतिमुपसंहर्तुं दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्था भवामि । पुनर्विचारणान्तरमाह—**अन्या इति** । [illegible] मध्ये याः [illegible] कन्यात्रपां विहाय [illegible] स्वयमुपयाताः [illegible] । [illegible] अन्या अपि नार्योऽनेन दुर्विनीतेन दुष्टेन मन्मथेन कंदर्पेणोन्मत्ता [illegible] न पुनरहमेका । **अनेनेति** । अनेन क्षणेन मुनिदर्शन[illegible] प्रवृत्तिः । तदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—**आकारेति** । आकारमात्रस्यालोकनं [illegible] पूर्वोक्तप्रकारेण [illegible] करोति । **काल इति** । [illegible] गुणाः [illegible] मदनस्य सर्वथा [illegible] । अतो हेतोरपि दूरं यामि । [illegible]—**यावदिति** । यावदेव [illegible] । तावदेवेति दूरं यामि । मे [illegible] न विभाव्यते । **तावदेवेति** । [illegible] श्रेयः [illegible] । [illegible]—**कदाचिदिति** । [illegible] । [illegible] । **अदूरेति** । हि निश्चितम् । मुनिजनप्रकृतिः [illegible]

१. [illegible], २. [illegible].

तत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेन, अकथितशिक्षितेनानाख्येयेन, स्वसंवेद्येन केवलं न विभाव्यते किं तद्रूपसंपदा, किं मनसा, किं मनसिजेन, किमभिनवयौवनेन, किमनुरागेणैवोपदिश्यमानं, किमन्येनैव वा केनापि प्रकारेण, अहं न जानामि कथंकथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम्। उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः, पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना कथमपि मुक्तप्रयत्नमात्मानमधारयम्। अनन्तरं च मेऽन्तर्मदनेनावकाशमिव दातुमाहितसंताना निरीयुः श्वासमरुतः। साभिलाषं हृदयमाख्यातुकाममिव स्फुरितमुभयमूकुचयुगलम्। स्वेदलवलेखाक्षालितेवागलल्लज्जा। मकरध्वजनिशितशरनिपातव्यथेवाकम्पत गात्रयष्टिः। तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलाद्वालिङ्गनलालसेभ्योऽङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्चजालकम्। अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः। आसीच्च मम मनसि

निरूपयन्नाह—अकथितेति। मदनुचितं प्रस्तुतं कर्म तत्केन निमित्तेनोपदिश्यमानमुपदेशविषयीकृतमनुष्ठितमिति न विभाव्यते न निर्धार्यत इत्यन्वयः। अनिर्धार्यं प्रदर्शयन्नाह—किं तद्रूपेति। किमिति वितर्के। तस्य मुनिकुमारस्य रूपसंपदा सौन्दर्यसमृद्ध्या। किं मनसा चित्तेन। किं वा मनसिजेन कंदर्पेण। किं अभिनवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन। किं वानुरागेणान्तर्गतप्रीत्या। किमन्येनैव पूर्वोक्तभिन्नेनैव केनापि प्रकारेण। किमिति सर्वत्र वितर्कार्थः। तर्हि स्वसंवेद्येन स्वमात्रसाक्षिणा अनुभवेनैव विभाव्यतामित्यत आह—स्वसंवेद्येति। स्वानुभवेनैवेत्यर्थः। तस्मिन्ननुभवेऽप्रामाण्यं निराकरोति—अकथितेति। न कथितं शिक्षितं वा यस्मिंस्तद्भूतेन। कथिते शिक्षिते वार्थेऽसंभावना विपरीतभावना चोत्पद्यते। तर्हि स्वसंवेद्येन स्वमात्रसाक्षिकाध्यक्षस्य एवानुभवो भवतु, तथा संभावनात्मकेन तेन कथं निर्णय इत्यत आह—अनाख्येयेति। अनाख्येयमाख्यातुमशक्येन तेनाप्यहं न जानामीति संबन्धः। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। मुनिकुमारदर्शनानन्तरमुत्कण्ठां दर्शयितुं प्रथममुत्कण्ठातिशयमाह—उत्क्षिप्येति। तदुक्तम्—'दर्शनस्पर्शनालापैर्मन्मथे सहकारिणः' इति। इन्द्रियैः करणैरुत्क्षिप्योत्थाय तत्समीपं मुनिसविधं नीयमानेव प्राप्यमाणेव। हृदयेन स्वान्तेन पुरस्तादग्र आकृष्यमाणेव। पुष्पधन्वना मकरध्वजेन पृष्ठतः प्रेर्यमाणा नोद्यमानेव। धृतिमाह—कथमपीति। एतादृशं कथमपि महता क्लेशेन मुक्तप्रयत्नं यथा स्यात्तथात्मानमपि आत्मानमप्यधारयं धारितवती। निरोधं कृतवत्यहम्। चिन्तामाह—अनन्तरमिति। चिन्तावशादुत्पद्यन्ते सचिन्तस्तिष्ठति। एवं सति मे ममान्तर्मध्ये मदनेनावकाशं दातुमाहितसंतानरचितपरम्परा श्वासमरुतः श्वसितवायवो निरीयुर्निर्गमिताः। तथा च श्वासस्तम्भेन सर्वोच्चात्मनिर्गमे गावकाशमिति भावः। अभिलाषमाह—सेति। साभिलाषमभिलाषयुक्तं हृदयं मम आख्यातुकाममिव वक्तुकाममिव कुचयुगलं स्तनयुग्मं स्फुरितमुरस्तं स्पन्दितानन्दमभूदित्यर्थः। स्वेदेति। स्वेद एव अर्णासि वारि तस्य लवलेखा क्षालितेव धौतेव लज्जा त्रपागलदस्रवत्। अत्र कुमारकुल अभिलापकार्यं स्वेदः श्रमकार्यं लज्जा च्युतिश्चोन्मादकार्यमिति यथाक्रमं ज्ञेयम्। कम्पमाह—मकरेति। मकरध्वजस्य कंदर्पस्य ये निशितास्तीक्ष्णा शरा बाणास्तेषां निकरः समूहस्तस्य निपातः पतनं तेन व्यथेव पीडेव गात्रयष्टिर्देहयष्टिरकम्पत चकम्पे। कम्पनामकार्यम्। एतन्मेऽपि रोमाञ्चनिर्गममाविष्कुर्वन्नाह—तद्रूपेति। तस्य मुने रूपातिशयं सौन्दर्योत्कर्षं द्रष्टुमिव वीक्षितुमिव कुतूहलात्कौतुकादालिङ्गनलालसेभ्यः परिरम्भणस्पृहेभ्योऽङ्गेभ्यो हस्तादादिभ्यो रोमाञ्चजालकं रोमहर्षणगणो निरगान्निर्ययौ। भ्रान्तिभावं प्रदर्शयन्नाह—अशेषत इति। स्वेदाम्भसा धर्मोदकवारिणा चरणयुगलाद्धौतादिव पदयुगलाद्धौतः धौतो रागो रक्तिमा रक्तिमा च हृदयमविशदाश्रयेणामकरोत्। आसीदिति। मे मम

---

१ कान्त्या. २ उत्क्षिप्यमाना. ३ अध्यारोपयम्; अध्यासयती. ४ मन्मदनेन; मन्मथेनेव. ५ स्वेदजलेन.

शान्तात्मनि दुर्गेहृतसुधाक्षालितेऽस्मिञ्जने मां निक्षिपता किमिदमनार्येणानङ्गेनारब्धं मनसिजेन । एवं च नातिदूरं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनुरागविषयोऽयमानपि विचारयितुं नालम् । इदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसां च, क्व च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथचेष्टितानि । नियतमयं मामेवं मकरध्वजेन विडम्बनायानुपहसति मनसा । चित्रं चेदं यदात्मनैवमवगच्छन्त्यपि न शक्तोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम् । अन्या अपि धन्यतरास्तां विहाय स्वयमुपयाताः पतीन्, अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः, न पुनरहमेका यथा स्वयमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतमेवमस्वतन्त्रतामुपनीतमन्तःकरणम् । काले गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि, यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघवमनेन, तावदेवात्मानमेतस्मादपनयतं श्रेयः । कदाचिदनभिमतमदनविकारदर्शनकुपितोऽयं शापाग्निना करोति माम् । अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः सततमधार्मिकमर्यादाभिलाषिण्यहमभवम् । अहो वजनपूजनीया

मन्ते न क्षेम इत्यवलोकयन्त्याह । तदेव स्पष्टयन्नाह—शान्तात्मनीति । अनार्येण दुष्टेन मनसिजेन कंदर्पेण शान्तात्मनि दुर्गेहृते दुर्गेऽतिशयः [illegible] यस्मिन्नेवंभूते जनेऽस्मिन्मां निक्षिपता निक्षेपं कुर्वताऽनङ्गेन मम पुरतोऽस्मिन्नारब्धं प्रवृत्तं पूर्वोक्तप्रकारेण । नातीति । अतिदूरमत्यन्तम् । अङ्गनाजनस्य स्त्रीजनस्य [illegible] हृदयं चित्तम् । यदिति हेत्वर्थे । अनुरागविषयोऽयमानपि [illegible] अनुरागो युक्तः, अस्मिन्पक्षे न युक्तः, इति निश्चयमितस्ततोऽपि विचारयितुं नालं समर्थम् । वैराग्यवतः [illegible] मुनिजने मन्मथवृत्तिरिति दृष्टेति भावः । अतो हेतोरस्मादेवाकारदर्शनं दुर्गमिवं श्रेय इति प्रश्नकारणमिति नात्र भेदः । इदमिति नयनयोरन्तरे । तेजसां तपसां च निर्मलत्वेनातिशोभनं इदं धाम गृहम् । प्राकृतेति । प्राकृतजनैः साधारणजनैरभिनन्दितान्यनुमोदितानि मन्मथचरितानि मनोभवचेष्टितानि स्वान्दितानि चेष्टितानि क्व । नियतमिति । नियतं निश्चितं मकरध्वजेन कंदर्पेणैव पूर्वोक्तप्रकारेण विडम्बनानां कदर्थनानां भाजनं मुनिजनेन विनोदेनोपहासं करोति । चित्रमिति । इदमेव वस्तुनां चित्रमाश्चर्यम् । तदेव प्रदर्शयन्नाह—यदिति । यदहमात्मनैवं पूर्वोक्तप्रकारेणावगच्छन्त्यपि जानन्त्यप्यात्मनः स्वस्य विकारं विकृतिमुपसंहर्तुं दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्था भवामि । पुनर्विचारान्तरमाह—अन्या इति । अन्या अपि [illegible] मध्ये याः कामनातिकृशत्वात्तां लज्जां विहाय त्यक्त्वा स्वयमात्मनैव भर्तॄनुपयाताः स्वयमेवोपगताः । [illegible] अन्या अपि नार्योऽनेन दुर्विनीतेन दुष्टेन मन्मथेन कंदर्पेणोन्मत्ततां सविकारतां नीताः, न पुनरहमेका । अनेनेति । अनेन क्षणेन मुनिकुमारदर्शनाविर्भूतमदनवेगेनाकुलीकृतमन्तःकरणं मनसा । तदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—आकारेति । आकारमात्रस्याकृतिमात्रस्यालोकनं वीक्षणं तेन कृत्वाकुलीभूतमन्तःकरणमन्तरिन्द्रियमेवं पूर्वोक्तप्रकारेणास्वतन्त्रतां पराधीनतामुपनीतं प्रापितम् । काल इति । काले शिशिरकाले गुणाः पुनिरत्नस्य च मदनस्य सर्वथा सर्वप्रकारेण दुःखेन निवारयितुं शक्यो दुर्निवारस्तस्य भावस्तत्ता तामारोपयन्ति व्यवस्थापयन्ति । अतो हेतोरिति भावः । पुनर्विचारान्तरमाह—यावदिति । यावदेव यावत्कालमहं सचेतना चैतन्ययुक्तास्मि । यावदिति पूर्ववत् । मे मम मदनदुश्चेष्टितलाघवमनेन मुनिना विभाव्यते न निर्धार्यते । तावदेवेति । तावदेवात्मानमेतस्मादपनयतं श्रेयः कल्याणकृदिति भावः । अन्यथा बाधकमाह—कदाचिदिति । [illegible] अनभिमतो यः स्मरविकारो मनोविकृतिस्तस्य दर्शनेनावलोकनेन कुपितः क्रुद्धोऽयं मां शापाग्निना भस्मीकरिष्यति । 'अभिशापं भस्मसात्' इति कोशः । कोपे [illegible] समर्थयन्नाह—अदूरेति । हि निश्चितम् । मुनिजनप्रकृतिः [illegible] कोपो यस्याः सा ।

१. परिस्फुटिताम्. २ भवदाव.

मेव जातरिरंसेव मधुकरमुखरितवदनम्, अवनिमानमिवाननम्, आलम्बितभ्रूलतम्, ईषदुत्सितनेत्रपक्ष्मकपोलमण्डलम्, आलोलकलापमलकमुत्सारितम्, अंसदेशान्दोलितमणिकुण्डलमर्धं प्रतानमकरोत् ।

अथ पुनस्तथाभूतमपि दुर्लङ्घ्यशासनतया मनोभुवः, मधुमासस्य च रमणीयतया, अभिनवयौवनतया च तस्य प्रदेशस्य, अतिशयचपलतया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया च विषयाभिलाषाणाम्, चञ्चलतया च मनोवृत्तेः, तथाभवितव्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यतया तस्मिन्नस्य क्लेशस्य हेतुत्वे विहितत्वात्समपि मद्विकारोपदर्शनेन प्रदीपमिव परवशमात्मानमगमत्तदा ।

तदा तस्याप्यभिनवागतमदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्समीपमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रसृतं श्वासैः । वेपथुगृहीता ग्राहभङ्गभीतेवाक्षमाला करतलगताक्षमाला द्वितीयेव कर्णावतंसकुसुममञ्जरी कपोलस्थलासङ्गिनी समदृश्यत स्वे-

---

ध्यानमिवायं निधिरिहमदनसंनिधिजनः स्फुरत् मया एवंभूताभरणे । अशोकेति । अशोकमनोज्ञैः पूजनीयाभिर्नवीभिर्जनितः । न तु कोमलांगैरिति भावः । ईषदिति स्मितं प्रथमं मधुकरामोदमुखरितम् । अथ नमस्कारं विशेषयन्नाह—तद्वदनेति । तद्वदनमुनिमुखतादृष्ट आरब्धो दृष्टिगतो यस्मिन् । क्रियाविशेषणं वा । अनेन भावातिशयो घोतितः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । मधुलिनेति । मधुलिहदृष्टे पक्ष्मणी नेत्ररोम्णी गाता पद्मिनीयस्मिन् । अरदेति । अरदमनीशीर्णं भूतं पुष्पीणं यस्मिन् । उत्पलितेति । उत्पलिता उद्भ्रान्ता ग्राता कर्णपटाः धारणीगन्धवानि तैरन्मुखं सत्यं कपोलमण्डलं यस्मिन् । आलोलेति । आलोला चपलालककलापा केशराजिर्मस्तं मणिकुसुमकान्तो यस्मिन् । अंसेति । अंसदेशे स्कन्धदेशे दोलायितं मणिकुण्डलं यस्मिन् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अथेति । मद्विकारेणाहतं दुरीकृतं धैर्यं यस्य एवंभूतं मुनिकुमारकं तुलनागामायम्यपि तस्मै तमपि पवन-प्रदीपमिवानङ्गः कंदर्पशरलतां चपलतामनयत् । तत्र हेतुमाह—दुर्लङ्घ्येति । मनोभुवो मदनस्य दुर्लङ्घ-दुर्लङ्घनीयं शासनमाज्ञा यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । मधुमासस्य वसन्तमासस्य मदजननतया मदोन्माद-कत्वेन च । तस्य पूर्वोक्तस्य प्रदेशस्यातिरमणीयतयातिमनोहरतया । अभीति । अभिनवं नूतनं यद्यौवनं तारुण्यं तस्यातिलक्ष्यरहितया तद्गुरुलतया तद्गुणत्वतया । इन्द्रियेति । इन्द्रियाणां करणानां चपलस्वभावतया लौल्यभावतया । विषयेति । विषया इन्द्रियार्थास्तेषामभिलाषा अभ्यवसायास्तेषां दुर्निवारतया दुःखेन दूरीकर्तुं शक्यतया । मनोवृत्तेर्धियस्तत्त्वेनैवपलतया चञ्चलतया । तस्य तस्य वस्तुनस्तत्तत्पदार्थस्य तथा भवति भ-वितव्यतया तथाभाव्यतया । चकारः सर्वत्र समुच्चयार्थः । किमिति । किं बहूक्तेन । मम मन्दभाग्यं मन्द-भागधेयं तस्य दौरात्म्याद्दुष्टत्वेनास्य मुनेरीदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्कृतत्वात् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तदेति । तस्मिन्काले तस्यापि मुनिकुमारस्याप्यभिनवो नूतन आगतो यो मदनः कंदर्पस्तं प्रत्युद्गच्छन्निव संमुखं गच्छन्निव रोमोद्गमो रोमाञ्चः प्रादुरभवत्प्रकटीबभूव । मदिति । मत्पार्श्वं मत्समीपमभिप्रस्थितस्य संमुखं चलितस्य मनसो हृदयस्य मार्गं पन्थानमुपदिशद्भिरिवोपदर्शयद्भिरिव श्वासैः श्वसितैः पुरोऽग्रे प्रसृतम् प्रस्थितम् । वेपथुरिति । मनसः नियमस्य भङ्गः खण्डनं तेन भीतेव त्रस्तेव वेपथुः कम्पस्तेन गृहीता करत-लगता हस्तगताक्षमाला जपमालाकम्पताचलत । द्वितीयेति । कपोलतलसङ्गिनी गण्डस्थलप्रदेशासङ्गिनी स्वेदसलिलस्य श्रमजलस्य सीकराः कणालेशा आलिका समदृश्यन्त समालोक्यन्त । द्वितीयान्या कर्ण-

---

१ ईषदुच्छ्वसित. २ मयि ३ भगवतो मनोभुव ४ दर्शनापहृत ५ आगत. ६ प्रत्युद्गतवान्. ७ वेपथुना.
८ अकम्पत गात्रयष्टि . ९ माला च

सलिलसीकरजालिका। मद्दर्शनप्रीतिविसारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसंतानैर्यदृच्छयाच्छोदसलिलमपहाय विकचकुवलयवनैरिव गगनतलसमुत्पतितैररुध्यन्त दश दिशः। मया तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवम्। इदं च मनस्यकरवम्—'अनेकसुरतसमागमलास्यलीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव विलासानुपदिशति, अन्यथा विविधरसासङ्गललितेष्वीदृशेषु व्यतिकरेष्वप्रदिग्धबुद्धेरस्य जनस्य कुत इयमनभ्यस्ताकृती रतिरसनिःस्यन्दमिव क्षरन्ती, अमृतमिव वर्षन्ती, मदमुकुलितेव, खेदालसेव, निद्राजडेव, आनन्दभरमन्थरतरतारसंचारिणी, अनिभृतभ्रूलतोल्लासिनी दृष्टिः। कुतश्चेदमतिनैपुण्यम्, यदचक्षुषैवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृदयाभिलापः कथ्यते'। प्राप्तप्रसरा चोपसृत्य तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—'भगवन्किमभिधानः। कस्य वायं तपोधनस्य सुतः। किंनाम्नश्च तरोरियमवतंसीकृता कुसुममञ्जरी। जनयति हि मे मनसि

पगन्तकुसुममञ्जरीव श्रवणावतंसकुसुमवल्लरीव। एते सात्त्विका भावाः प्रदर्शिताः। मद्दर्शनेति। मद्दर्शनमालोकनं तस्मात्प्रीतिः स्नेहस्तेन विसारितस्य प्रसारितस्य। उत्तानेति। उत्तानोर्ध्वमुखा तारका कनीनिका यस्य स तथा तस्य तमुद्देशं तं प्रदेशं पुण्डरीकमयं सिताम्भोजनिर्मितमिवोपदर्शयतोऽन्येभ्यो ज्ञापयतो लोचनयुगलस्य नेत्रयुग्मस्य विसर्पिभिः प्रसरणशीलैरंशुसंतानैः किरणसमूहैर्दश दिशोऽरुध्यन्त रुद्धाः। कमलगाहस्वादाह—यदृच्छयेति। यदृच्छया स्वेच्छयाच्छोदनाम्नः सरसः सलिलं पानीयमपहाय त्यक्त्वा गगनतलमुत्पतितैराकाशतलोत्पातिभिर्विकचकुवलयवनैरिव विकस्वरोत्पलखण्डैरिव। एतेन नयनयोर्धावल्यमिन्द्रनीलोऽवलोकनं च ध्वनितम्। तु पुनरर्थकः। तस्य मुनिकुमारस्यातिप्रकटयातिस्पष्टया तया विकृत्या द्विगुणीकृतो द्विगुणतां नीतो मदनस्यावेशो यस्या एवंभूताहं तत्क्षणं तत्कालमवर्णनयोग्यामकथनीयां कामप्यवस्थां दशामन्वभवमनुभूतवती। इदमिति। मनसि चित्त इदं चाकरवमकरवम्। अचिन्तयमित्यर्थः। अनेकेति। अनेकेऽसंख्याः सुरतं मैथुनं तस्य समागमः संबन्धः स एव लास्यलीला नृत्यक्रीडा तस्या उपदेशः शिक्षा तस्य उपाध्यायः पाठक एवंविधो मकरकेतुरेव कंदर्प एव विलासान्[illegible]उपदेशं करोति। [illegible] आह—अन्यथेति। विविधा अनेके ये रसाः शृङ्गारादयस्तेषामासङ्गः संबन्धस्तेन ललितेषु मनोहरेष्वीदृशेषु व्यतिकरेषु संबन्धेष्वप्रदिग्धा अप्रवेशमप्राप्ता बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तथा तस्यैवंभूतस्यास्य मुनिजनस्येयं दृष्टिः कुतः स्यात्। अथ च दृष्टिं विशिनष्टि—अनेति। अनभ्यस्ताभ्यासं विनाकृतिराकारो यया सा तथा। रतिरसः शृङ्गाररसस्तस्य निःस्यन्दं सारं क्षरन्तीव स्रवन्तीव। अमृतं पीयूषं वर्षन्तीव वृष्टिं कुर्वन्तीव। मदो [illegible] मुकुलितेव मुद्रितेव। खेदः [illegible] मन्थरेव। [illegible]। आनन्देति। आनन्दस्य प्रमोदस्य यो भरस्तेन मन्थरा मन्दगामिनी, एवंविधा तरला या तारा कनीनिका [illegible] संचारो विद्यते यस्याः सा तथा। अनीति। अनिभृता चपला या भ्रूलता तया उल्लासो विद्यते यस्याः सा तथा। कुत इति। [illegible] कुतः स्यात्। तदेव दर्शयति—यदिति। [illegible] हृदयाभिलाषो [illegible] कथ्यते। प्राप्त इति। [illegible] द्वितीयं सहचरं [illegible]—भगवानिति। [illegible]

[illegible]

चेय जातिरिति कृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिभ्रमरम्, अचलितपक्ष्ममालम्, अदृष्टभूतलम्, उल्लसितकर्णपल्लवोन्मुक्तकपोलमण्डलम्, आलोलालकलतालग्नकुसुमावतंसम्, अंसदेशदोलायितमणिकुण्डलमस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायामपि दुर्लङ्घ्यशासनतया मनोभुवः, मदजननतया च मधुमासस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य, चञ्चलप्रकृतितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया च विषयाभिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथाभावितव्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य क्लेशस्य हेतुना विहितत्वात्तमपि मद्विकारापहृतधैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः ।

तदा तस्याप्यभिनवागतमदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मन्मथाक्रमणनिःस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं श्वासैः । वेपथुगृहीता व्रतभङ्गभीतेवाकम्पत करतलगताक्षमाला द्वितीयेव कर्णाग्रसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वे-

---

आदित्यथार्थं लिखिलाहमपसर्पणेऽभिलाषः स्पृहा यस्या एवंभूताभवं जाते । अस्मैति । अस्मै सर्वैर्जनैः पूजनीयास्यैर्नायेवं जातिः । न तु वोरलीयेति भावः । इतिकृत्वास्मै प्रणामं नमस्कारमकरवमहम् । अथ नमस्कारं विशेषयन्नाह—तद्वदनेति । तद्वदनान्मुनिमुखादाकृष्ट आकर्षितो दृष्टिभ्रमरो यस्मिन् । क्रियाविशेषणं वा । अनेन भावातिशयो द्योतितः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । अचलितेति । अचलिता अकम्पिता पक्ष्मणां नेत्ररोम्णां माला पङ्क्तिर्यस्मिन् । अदृष्टेति । अदृष्टमवीक्षितं भूतलं पृथ्वीतलं यस्मिन् । उल्लसितेति । उल्लसिता ऊर्ध्वं प्राप्ताः कर्णपल्लवाः श्रवणकिसलयानि तैरुन्मुक्तं त्यक्तं कपोलमण्डलं यस्मिन् । आलोलेति । आलोला चपलालकलता केशराजिस्तस्यां लग्नः कुसुमावतंसो यस्मिन् । अंसेति । अंसदेशे स्कन्धप्रदेशे दोलायितं मणिकुण्डलं यस्मिन् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अथेति । मद्विकारेणापहृतं दूरीकृतं धैर्यं यस्यैवंभूतं मुनिकुमारकं कृतप्रणामायामपि तस्यां तमपि पवनः प्रदीपमिवानङ्गः कंदर्पस्तरलतां चञ्चलतामनयत् । तत्र हेतुमाह—दुर्लङ्घ्येति । मनोभुवो मदनस्य दुर्लङ्घ्यं दुर्लङ्घनीयं शासनमाज्ञा यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । मधुमासस्य वसन्तमासस्य मदजननतया मदोत्पादकत्वेन च । तस्य पूर्वोक्तस्य प्रदेशस्यातिरमणीयतयातिमनोहरतया । अभीति । अभिनवं नूतनं यदौवनं तारुण्यं तस्याविनयः शठता तद्बहुलतया तद्बाहुल्यतया । इन्द्रियेति । इन्द्रियाणां करणानां चञ्चलप्रकृतितया चोलत्वभावतया । विषयेति । विषया इन्द्रियार्थास्तेषामभिलाषा अभ्यर्थनास्तेषां दुर्निवारतया दुःखेन दूरीकर्तुं शक्यतया । मनोवृत्तेश्चित्तवृत्तेश्चपलतया चञ्चलतया । तस्य तस्य वस्तुनस्तत्तत्पदार्थस्य तथा भाविभवितव्यतया तथाभवनतया । चकारः सर्वत्र समुच्चयार्थः । किमिति । किं बहूक्तेन । मम मन्दभाग्यं हीनभागधेयं तस्य दौरात्म्यं दुष्टत्वेनास्य मुनेर्गर्हितस्य क्लेशस्य निर्मितत्वाद्धेतुत्वात् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तदेति । तस्मिन्काले तस्यापि मुनिकुमारस्याप्यभिनवो नूतन आगतो यो मदनः कंदर्पस्तं प्रत्युद्गच्छन्संमुखं व्रजन्निव रोमोद्गमो रोमाञ्च प्रादुरभवत्प्रकटीबभूव । मदिति । मन्मथाक्रमणेन निःस्थितस्य घटितस्य मनसो हृदयस्य मार्गं पन्थानमुपदिशद्भिरिवोपदर्शयद्भिरिव श्वासैः श्वसितैः पुरोऽग्रे प्रवृत्तं प्रस्थितम् । वेपथुरिति । व्रतस्य नियमस्य भङ्गः खण्डनं तेन भीतेव त्रस्तेव वेपथुः कम्पस्तेन गृहीता कर-तलगता हस्तप्राप्ताक्षमाला जपमालाकम्पताचलत् । द्वितीयेति । कपोलतलासङ्गिनी गण्डस्थलप्रदेशसंलग्नास्वेदसलिलस्य धर्मजलस्य बिन्दवः कणाः कर्णाग्रे लग्नाः समदृश्यन्त समालोक्यन्त । द्वितीयान्या कर्ण-

---

१ तेनदुर्लङ्घ्य. २ मयि. ३ मन्मथो मनोभुवः. ४ दर्शनाकृष्ट. ५ आगतं. ६ मधुमासस्य. ७ वेपथु. ८ करतल गताक्षमा-. ९ सन्ना च.

सलिलसीकरजालिका । मद्दर्शनप्रीति[1]विस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव नभउद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसंतानैर्यदृच्छयाच्छोदसलिलमपहाय विकचकुवलयवनैरिव गगनतलसमुत्पतितैररुध्यन्त दश दिशः । तया तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवम् । इदं च मनस्यकरवम्—'अनेकसुरतसमागमलास्यलीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव विलासानुपदिशति, अन्यथा विविधरसासङ्गललितेष्वीदृशेषु व्यतिकरेष्वप्रदिष्टबुद्धेरस्य जनस्य कुत[2] इयमनभ्यस्ता[3]कृती रतिरसनिःस्यन्दमिव क्षरन्ती, अमृतमिव वर्षन्ती, मदमुकुलितेव, खेदालसेव, निद्राजडेव, आनन्दभरमन्थरतर[4]त्तारसंचारिणी, अनिभृतभ्रूलतोल्लासिनी[5] दृष्टिः । कुतश्चेदमतिनैपुण्यम्, यदनुपयानश्रमेणैवमन्तर्गतो हृदयाभिलापः कथ्यते' । प्राप्तप्रसरा [6]चोपसृत्य तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—'भगवान्किमभिधानः । कस्य चायं तपोधनस्य[7] युवा । किंनाम्नश्च तरोरियम[8]वतंसीकृता कुसुममञ्जरी । जनयति हि मे मनसि

वसन्तकुसुममञ्जरीव श्रवणसंगतपुष्पवल्लरीव । एते सात्त्विका भावाः प्रदर्शिताः । **मद्दर्शनेति** । मद्दर्शनमालोकनं तस्मात्प्रीतिः स्नेहस्तेन विस्तारितस्य प्रसारितस्य । **उत्तानेति** । उत्तानोर्ध्वमुखा तारका कनीनिका यस्य स तथा तस्य नभउद्देशं तं प्रदेशं पुण्डरीकमयं सिताम्भोजनिर्मितमिवोपदर्शयतोऽन्येभ्यो ज्ञापयतो लोचनयुगलस्य नेत्रयुग्मस्य विसर्पिभिः प्रसरणशीलैरंशुसंतानैः किरणसमूहैर्दश दिशोऽरुध्यन्त रुद्धाः । कमलसादृश्यादाह—**यदृच्छयेति** । यदृच्छया स्वेच्छयाच्छोदनाम्नः सरसः सलिलं पानीयमपहाय त्यक्त्वा गगनतलसमुत्पतितैराकाशतलोत्पातिभिर्विकचकुवलयवनैरिव विकस्वरोत्पलखण्डैरिव । एतेन नयनयोश्चाञ्चल्यमितस्ततोऽवलोकनं च ध्वनितम् । तु पुनरर्थकः । तस्य मुनिकुमारस्यातिप्रकटयातिस्पष्टया तया विकृत्या द्विगुणीकृतो द्विगुणतां नीतो मदनस्यावेशो यस्या एवंभूताहं तत्क्षणे तत्कालमवर्णनयोग्यामकथनीयां कामप्यवस्थां दशामन्वभवमनुभूतवती । **इदमिति** । मनसि चित्त इदं चाकरवमकरवम् । अचिन्तयमित्यर्थः । **अनेकेति** । अनेकेऽसंख्याः सुरतं मैथुनं तस्य समागमः संबन्धः स एव लास्यलीला नृत्यक्रीडा तस्या उपदेशाः शिक्षास्तत्रोपाध्यायः पाठक एवंविधो मकरकेतुरेव कंदर्प एव विलासानिमान्विकारानुपदिशत्युपदेशं करोति । उक्तार्थस्य बाधकमाह—**अन्यथेति** । विविधा अनेके ये रसाः शृङ्गारादयस्तेषामासङ्गः संबन्धस्तेन ललितेषु मनोहरेष्वीदृशेषु व्यतिकरेषु संबन्धेष्वप्रविष्टा अप्रवेशनप्राप्ता बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तथा तस्यैवंभूतस्यास्य मुनिजनस्येयं दृष्टिः कुतः स्यात् । अथ च दृष्टिं विशिनष्टि—**अनेति** । अनभ्यस्तापरिचिताकृतिराकारो यया सा तथा । रतिरसः शृङ्गाररसस्तस्य निःस्यन्दं सारं क्षरन्तीव स्रवन्तीव । अमृतं पीयूषं वर्षन्तीव वृष्टिं कुर्वन्तीव । मदो मुन्मोदस्तस्योद्रेकेण मुकुलितेव कुड्मलितेव । खेदः श्रमस्तेनालसेव मन्थरेव । निद्रा प्रमीला तया जडेव स्तम्भितेव । **आनन्देति** । आनन्दस्य प्रमोदस्य यो भरस्तेन मन्थरालसा, एवंविधा तरन्ती या तारा कनीनिका यस्मिन्नेतादृशः संचारो विद्यते यस्याः सा तथा । **अनीति** । अनिभृता चपला या भ्रूलता यस्या उल्लासो विद्यते यस्याः सा तथा । **कुत इति** । इदमतिनैपुण्यमतिशयेन दक्षत्वं पुनः स्यात् । तदेव व्यनक्ति—**यदिति** । यत्तस्मात्कारणादन्तर्गतो हृदयाभिलाषोऽभिप्रायोऽनक्षरं यथा स्यात्तथा चक्षुषैव नेत्रेणैव कथ्यत उच्यते । **प्राप्त इति** । तादृशविचारणया कुमारस्य मद्विकारं हृदयमिति निश्चित्य प्राप्तः प्रसरोऽवकाशो यया सैवंविधिवोपसृत्य समीपं समागत्यास्य मुनिकुमारस्य तं द्वितीयं सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छमवोचम् । किं तदित्याह—**भगवानिति** । किमभिधानो नामवान् । यस्य तपोधनस्यायं युवा । इयं किंनाम्नः किमभिधानस्य तरोर्वृक्षस्य कुसुममञ्जर्यवतंसीकृता

---

१ मदनप्रीति. २ कुत इदम्. ३ अनभ्यस्ता जाता. ४ तरलतर. ५ भ्रूलतोल्लासिनी. ६ च. ७ तपोधनकुमार. ८ अनेनावतंसी.

मनसोऽपि विकारमस्याः समुत्पन्नमित्युपहासादेव पृष्टो मया दुर्लभोऽस्याः सनत्कुमारो मनसं इति । स तु मन्दस्मितं कृत्वाब्रवीत्—'सखे, किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम् । अथ कौतुकमस्ति । श्रूयताम्—

अस्ति त्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिस्त्रिदशानाम् सुरासुरशिरःशिखामणिमालालालितचरणयुगलो मुनिर्दिव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम । तस्य च भगवतः त्रैलोक्यसुन्दरीजनलोचनानन्दकरम्, अधरीकृतत्रिभुवनरूपम्, अतिशयितनलकूबरं रूपमासीत् । स कदाचिद्देवार्चनकमलान्युद्धर्तुमैरावतमदजलसिक्ततटां हरजटासरितं मन्दाकिनीमवततार । अवतरन्तं च तं कदा कमलवनेषु सहस्रपत्रपुण्डरीकोपविष्टा लक्ष्मीर्ददर्श । तस्याश्च तमवलोकयन्त्याः प्रेमानन्दबाष्पभरतरलतारकेण लोचनयुगलेन रूपमापिबन्त्या जृम्भिकारम्भविन्यस्तहस्तपल्लवमुखविवराया मन्मथविकृतं मन आसीत् । आलोकनमात्रेण च समासादितसुरतसमागमसुखाया अभिमतं-

---

पीडया । अन्या सखायः समुत्पन्नेयमवस्थान्यत्र लोके कामिनीषु लोकन्यायानुवृत्तौ जनितकामविकारस्य गच्छो मे मम मनसि चिन्ते महद्धौत्सुक्यं महत्पदे जनयति लिप्सा । न हि तस्मिन् । न मां प्रतिविहिन्त्य विचिन्त्यते कृताभिनिवेशोऽयम् । सखे इति । हे सखे हे कुमारिके, अनेन पृष्टेन कि प्रयोजनं येन । अथेति । पक्षान्तरे । कौतुकमस्यैवं तदावेदयामि कथयामि । श्रूयतामाकर्ण्यताम् ।

अस्तीति । मामेति कोमलामन्त्रणे । त्रिदशलोकनिवासी अयं देवलोकवासीति श्वेतकेतुर्मुनिरस्तीति । त्रिभुवनेति । त्रिभुवने त्रिविष्टपे प्रख्याता विख्याता कीर्तिर्यशो यस्य स तथा । सुरासुरेति । सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, शिरः शीर्षं तस्य शिखामणिभिर्मौलिमालाभिः लालितं चरणयुगलं पादयुग्मं यस्य स तथा । तस्येति । तस्य श्वेतकेतोर्भगवतः । त्रैलोक्येति । सुरलोकस्य याः सुन्दर्यः स्त्रियस्तासां लोचनानि नेत्राणि तेषामानन्दकरं प्रमोदोत्पादकम् । अधरीकृतमिति । अधरीकृतं यत्त्रिभुवनं त्रिविष्टपं तस्मात्सुन्दरं रूपम् । अतीति । नलकूबरः कुबेरपुत्रस्तमतिशयितं नलकूबरम् । 'गुह्योऽस्य नलकूबर' इति कोशः । 'अतिशयितनलकूबरम्' इति नलकूबरस्य योगः । अतिशयितोऽतिक्रान्तो नलकूबरो येनेति बहुव्रीहिः । नलकूबरस्यापि सौन्दर्यमभिभूय स्थितमेवंविधं रूपं सौन्दर्यमासीदभूत् । स इति । कदाचित्कस्मिंश्चित्समये स श्वेतकेतुर्देवतानामर्चनं पूजनं तदर्थं कमलानि नलिनान्युद्धर्तुमुत्पाटयितुं मन्दाकिनीं स्वर्धुनीमवततारावतीर्णवान् । अथ मन्दाकिनीं विशिनष्टि—ऐरावतेति । ऐरावतो हस्तिमल्लस्तस्य मदजलं दानवारि तस्य बिन्दवः पृषतास्तैः सिक्तं जलं तेन सिक्तं व्याप्तं जलं यस्याः सा तथा ताम् । हरेति । हरः शंभुस्तस्य जटाभिः सितं तद्गतिगं शुभ्रं स्रोतः प्रवाहो यस्याः सा ताम् । अथेति । तत्र तस्मिन्कालेऽवतरन्तमवतरन्तं श्वेतकेतुं मुनिं कमलवनेषु नलिनखण्डेषु संततं निरन्तरं सन्निहिता समीपवर्तिनी विकचानि विकसितानि सहस्रपत्राणि यस्मिन्नेवंभूतं पुण्डरीकं सिताम्भोजं तत्रोपविष्टासीना लक्ष्मीर्देवी ददर्श दृष्टवती । तस्य इति । तस्याः लक्ष्म्यास्तं मुनिमवलोकयन्त्या ईक्षणं कुर्वन्त्याः । तु पुनरर्थे । मन्मथेन कंदर्पेण विकृतं सविकारं मनश्चित्तमभूत् । अथ लक्ष्मीं विशेषयन्नाह—प्रेमेति । प्रेममदः प्रीतिमदस्तेन मुकुलितेन कुड्मलितेन । आनन्देति । आनन्देन प्रमोदेन यो बाष्पभरो हर्षनेत्राम्बुसमूहः स एव तरङ्गः कल्लोलस्तेन तरला चपला तारा कनीनिका यस्मिन्नेवंविधेन लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेन रूपं सौन्दर्यमास्वादयन्त्या पिबन्त्याः । जृम्भिकेति । जृम्भिका जृम्भणं तस्या आरम्भ आरम्भणं तेन यन्मन्थरे मुखे तस्मिन्विन्यस्तः स्थापितो हस्तपल्लवो यया सा तस्याः । आलोकनेति । आलोकनमात्रेण केवलं निरीक्षणेनैव समासादितं प्राप्तं सुरतसमागमसुखं मैथुनसंगमसुखं

१ खलु सकलत्रिभुवनप्रख्यात. २ सुरासुरलो०. ३ सानन्दता ४ प्रेममन्द.

कृते पुण्डरीके कृतार्थतासीत्। तस्माच्च कुमारः समुदपादि। ततस्तमुत्सङ्गे आदाय सा 'भगवन्, गृहाण तवायमात्मजः' इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ। असावपि बालजनोचिताः सर्वाः क्रियाः कृत्वा तस्य पुण्डरीकसंभवतया तदेव पुण्डरीक इति नाम चक्रे। प्रतिपादितव्रतं च तमागृहीतसकलविद्याकलापमकार्षीत्। सोऽयम्। इयं च सुरासुरैर्मथ्यमानात्क्षीरसागरादुद्गतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी। यथा चैषा व्रतविरुद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती तदपि कथयामि। अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमम्बिकापतिं कैलासगतमुपासितुममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्निर्गत्य साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तललितहस्तावलम्बया बकुलमालिकामेखलया कुसुमपल्लवमयीभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निरन्तराच्छादितविग्रहया नवचूताङ्कुरकर्णपूरया पुष्पासवपानमत्तया वनदेवतया पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय प्रणम्याभिहितः—'भगवन्, सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सदृशोऽयमलंकारः क्रियताम्। इयमवतंसविलासदुर्ललितारोप्यतां श्रवणशिखरम्। व्रजतु सफलतां जन्म पारिजातस्य' इत्येवमभिदधानां चायमात्मरूप-

---

यस्या सा तस्याः। तन्निक्षेपाङ्गीकृते पितरौ गीते पुण्डरीके कृतार्थता सफलतासीत्। तस्मात्पुण्डरीकात्कुमारः समुदपादि उत्पन्नः। **तत इति।** ततः कुमारोत्पत्तेरनन्तरं तं कुमारमुत्सङ्गे क्रोडे आदाय गृहीत्वा सा लक्ष्मीः हे भगवन् हे स्वामिन्, गृहाणायं तवात्मजस्त्वदङ्गज इत्युक्त्वा प्रतिपाद्य तस्मै श्वेतकेतवे तं कुमारकं ददौ दत्तवती। असावपि श्वेतकेतुरपि बालजनोचिताः शिशुजनयोग्याः सर्वाः क्रियाः प्रसवकर्मादिकाः कृत्वा विधाय। **तस्येति।** तस्य कुमारस्य पुण्डरीकं सिताम्भोजं तस्मात्संभव उत्पत्तिस्तस्य भावस्तत्ता तया तस्मादेव हेतोरेव निश्चयेन पुण्डरीक इति नाम चक्रेऽभिधानं विदधे। [illegible] स एव श्वेतकेतुः प्रतिपादितव्रतं दत्तदीक्षम् [illegible] कलापं च तं कुमारमकार्षीदकरोत्। स कुमारोऽयं पुरोवर्ती दृश्यमानः। **इयं चेति।** सुरासुरैर्मथ्यमानात्क्षीरसागरादुद्गतः [illegible] पारिजातनामा पादपो वृक्ष उद्गतो [illegible] मञ्जरी। **यथेति।** येन प्रकारेणैषा मञ्जरी व्रतविरुद्धं नियमविरोध्यस्य श्रवणसंसर्गं कर्णसंबन्धमासादितवती प्राप्तवती तदपि [illegible] कथयामि निवेदयामि। **अद्येति।** चतुर्दशी तिथिरिति [illegible] भगवन्तं [illegible] कैलास[illegible]मुपासितुं सेवितुं मया सह [illegible]। [illegible] 'क्रीडन्ति [illegible]' [illegible]। नन्दनवनस्य [illegible] समीपेन [illegible] **साक्षादिति।** [illegible] मनोहरौ [illegible] यस्याः सा तया। **बकुलेति।** बकुलः [illegible] मेखला रशना यस्याः सा तया। **कुसुमेति।** कुसुमैः पल्लवैश्च [illegible] [illegible] आच्छादितो विग्रहो यस्याः सा तया। **नवेति।** नवः प्रत्यग्रो यश्चूताङ्कुरः [illegible] कर्णपूरो यस्याः सा तया। **पुष्पेति।** पुष्पाणां [illegible]। [illegible]—**भगवन्निति।** हे भगवन् स्वामिन्, [illegible]। **सकलेति।** [illegible] दर्शने [illegible] [illegible] क्रियतां विधीयताम्। **इयमिति।** [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

स्तुतिवादत्रपावनमितलोचनस्तामनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य 'को दोषः सखे, क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादियमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत्कार्त्स्न्येन योऽयम्, यस्य चायम्, या चेयम्, यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम् ।' इत्युक्तवति तस्मिन्स तपोधनयुवा किंचिदुपदर्शितस्मितो मामवादीत्—'अयि कुतूहलिनि, किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचितसुरभिपरिमला गृह्यतामियम्,' इत्युक्त्वा समुपसृत्यात्मीयाच्छ्रवणादपनीय कलैरलिकुलक्वणितैः प्रारब्धरतिसमागमप्रार्थनामिव मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुममवतंसस्थाने पुलकमासीत् । स च मत्कपोलस्पर्शसुखेन तरलीकृताङ्गुलिजालात्करतलादक्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसंप्राप्तामेव भूतलमक्षमालां गृहीत्वा सलीलं तद्भुजपाशसंदानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्वहारलतालीलां कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्थंभूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत्—'भर्तृदारिके, स्नाता देवी । प्रत्यासीदति

कथयन्तीम् । **अयमिति** । पुण्डरीकः । **आत्मेति** । आत्मनो यद्रूपं सौन्दर्यं तस्य स्तुतिवादः प्रशंसनं श्लाघा त्रपा लज्जा तयावनमिते नम्रीकृते लोचने नेत्रे येनैवंभूतस्तामनादृत्यैवानादरं कृत्वैव गन्तुं प्रवृत्तो गमनायोद्यतोऽभूत् । **मयेति** । तां वनदेवतामनुयान्तीमनुव्रजन्तीमालोक्य निरीक्ष्य हे सखे हे मित्र, अस्या मञ्जर्याः को दोषः । प्रणयेन प्रेम्णा परिग्रहः स्वीकारः क्रियतां विधीयतामिति मयाभिधायोक्त्वानिच्छतोऽप्यवाञ्छतोऽपीयं अस्य कर्णपूरीकृता श्रवणाभरणीकृता । **तदिति** । तस्मादेतोस्तदेतन्मञ्जरीविषयकं कार्त्स्न्येन साकल्येन मया सर्वमावेदितं कथितम् । तदेतत्किमित्यभिप्रायेणाह—**योऽयमित्यादि** । योऽयं कुमारः, येयं मञ्जरी, यथा येन प्रकारेणास्य श्रवणशिखरं कर्णप्रान्तं समारूढा प्राप्ता । **इतीति** । तस्मिन्कपिञ्जल इत्युक्तवति कथितवति सति । **स इति** । स पुण्डरीकस्तपोधनयुवा किंचिदीषदुपदर्शितं स्मितं मन्दहास्यं येनैवंभूतो मामवादीदब्रवीत् । अयीति संबोधने । अयि कुतूहलिनि, अनेन प्रश्नायासेन पृच्छापरिश्रमेण किम् । **यदीति** । यदि रुचितो रुचिविषयीभूतः सुरभिपरिमलो यस्या एवंविधेयं तव चेत्तर्हि ग्रहणविषयीक्रियताम् । इति पूर्वोक्तमुक्त्वा समुपसृत्य समीपमागत्यात्मीयात्स्वकीयाच्छ्रवणात्कर्णादपनीय दूरीकृत्य मदीये श्रवणपुटे तां मञ्जरीमकरोदघटयत् । **कलैरिति** । कलैर्मनोज्ञैरलिकुलस्य क्वणितैर्गुञ्जारवैः । **प्रारब्धेति** । प्रारब्धा प्रस्तुता रतिसमागमस्य संभोगसमागमस्य प्रार्थना याचना यस्यैवंभूतामिव । एतेन स्वानुरक्तिः प्रदर्शिता । **मम त्विति** । मम तु । तु पुनरर्थकः । तस्य यत्करतलं तत्स्पर्शलोभेन तत्क्षणमवतंसस्थानं पुलकः अपरं पारिजातकुसुममिवासीत् । एतेन द्वितीयकर्णेऽपि तच्छोभा सूचिता । **स चेति** । स पुण्डरीको मत्कपोलस्पर्शसुखेन गल्लप्रदेशाश्लेषजातेन तरलीकृतं कम्पनीकृतमङ्गुलिजालं यस्यैवंभूतात्करतलाद्धस्ततलाल्लज्जया त्रपया सह गलितां च्युतामप्यक्षमालां जपमालां नाज्ञासीन्न ज्ञातवान् । तदनुरक्तं ज्ञात्वा तस्य पुण्डरीकस्य यो भुजपाशो बाहुपाशस्तेन संदानितः संबद्धो यः कण्ठग्रहः कण्ठालिङ्गनं तज्जनितं यत्सुखं तत्प्राप्तामिव । अत्रेवशब्दः सादृश्यार्थः । तदुक्तमलंकारशेखरे—'भवन्तीवादिशब्दाश्च सादृश्यप्रतिपत्तये' । अनुभवन्त्यनुभवविषयीकुर्वन्ती कण्ठाभरणतां ग्रीवाभूषणतामनयमानीतवती । कीदृशीम् । दर्शिता प्रकटीकृतापूर्वहारलताया लीला यस्यां सा ताम् ।

इत्थमिति । इत्थंभूते एतादृशे व्यतिकरे परस्परानुरागातिशये छत्रग्राहिण्यातपत्रधारिणी मामवोचदब्रवीत् । किमुक्तवतीत्याह—**भर्त्रिति** । हे भर्तृदारिके हे राजपुत्रि, स्नाता कृतस्नाना देवी त्वन्माता गौरी

१ विलोचन. २ यौर्य वा चेयम्. ३ श्रवणशिखरे. ४ प्रश्नायासेन. ५ गृह्यताम्. ६ हरयम्.

कुसुमशरासः । गतिश्चन्द्रमसो मन्मथविधिः' इति । अहं तु तेन तस्या वचनेन कथमपि कति-पयैव प्रथमानुरागानलेनेवाविरलया सर्वाङ्गमपि सम्भृतस्वेदा तत्क्षणोपजातपुलकनिर्भ-रेव कपोलपुलकप्रकटितमदनावेगेव मदनानलतापोत्कलिकाभिरिव सौभाग्यगुणगुम्फि-तेव अतिरञ्जितेन दृष्टिभेदाशेन कान्तामुपयन्त्य । उपलितायां च मयि द्वितीयो मुनिकुमा-रस्तस्याधिकमभिन्नं धैर्यस्खलितमालोक्य किञ्चिदुपजातकोपः प्रणयकोप इवावादीत्—'सखे पुण्ड-रीक, नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित् प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । कुतस्तवापूर्वोऽयमिन्द्रियोपप्लवः, येनास्येवं कृतः, क्व ते तद्धैर्यम्, क्वासाविन्द्रियजयः, क्व तद्वशित्वम्, चेतसः क्व सा प्रशा-न्तिः, क्व तत्कुलक्रमागतं ब्रह्मचर्यम्, क्व सा सर्वविषयनिरुत्सुकता, क्व ते गुरूपदेशाः, क्व तानि श्रुतानि, क्व ता वैराग्यबुद्धयः, क्व तदुपभोगविद्वेषित्वम्, क्व सा सुखपराङ्मुखता, क्वासौ तपस्यभिनिवेशः, क्व सा भोगानामुपर्यरुचिः, क्व तद्यौवनानुशासनम्, सर्वथा निष्फला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरुपकारको गुरूपदेशविवेकः, नि-

अस्य च कुसुमशरासः ... प्रचारेषीं विलिनो भवेत् । गतौ मन्मथविधिः कामविधिः कियती विभिन्नात् । अहं त्विति । अहं तत्समयप्रवर्तमानेन वचनेन प्रथमानुरागेणाभ्यधिकतरेण नवः प्ररूढो मदनः एवंविधा सती अविरलं तद्विषय सर्वाङ्गमपि तथा ... तस्माद्गलता इति चतुरतिरस्कृताविष्टेन गम्भीरस्य चतुःक्रमान्तरम् । धीरेति । ... पदैः सर्वाङ्गमानेन । कपोलेति । कपोलयोः पुलकवत्त्वा ये स्वेदलवास्तैः आर्द्रं तत्र मग्नमिव । मदनेति । मदनस्य कंदर्पस्य ज्वाला ... इन्द्रियाणि ... गलितेव । सौभाग्येति । सुभगस्य भावः सौभाग्यं तदेव यो गुणस्तेन स्यूतामिवान्योन्यग्रथितामिव । उपलितायामिति । तस्यां ... सत्याम् । ... द्वितीयः कपिञ्जलो मुनिदारकः ... पुण्डरीकस्य धैर्यस्खलितं ... वीक्ष्य किंचिदिव प्रकटित आविर्भूतः प्रणयकोपः स्नेहकोपो येन तादृश इवावादीदवोचत् । ... स्नेहसहितो भावः । किं तदित्याह—सखे इति । हे सखे पुण्डरीक, भवतस्तव नैतदनुरूपं योग्यम् । क्षुद्रजना नीचलोकास्तैः क्षुण्ण आचीर्णः स एष मार्गः पन्थाः । अन्या इत्यपि संबध्यते । हि यस्मात्कारणात् साधवो मुनयो धैर्यमेव धनं द्रव्यं येषामेवंविधा भवन्ति । यः कश्चिदनिर्दिष्टनामा प्राकृतः पामरस्तद्वदिव विक्लवीभवन्तं विह्वलीभवन्तमात्मानं स्वेनात्मना किं न रुणत्सि किं न निरोधं करोषि । अपूर्वोऽननुभूत आद्यः प्रथम इन्द्रियोपप्लवः करणोपद्रवोऽयं ... भवतः कुतः । किंनिमित्तक इत्यर्थः । येनेति । येनेन्द्रियोपप्लवेनैवं कृतः शिथिलतां नीतोऽसि । तानीति शेषः । तदेव दर्शयन्नाह—क्वेत्यादि । ते तव तद्धैर्यं क्व । तथेन्द्रियाणां करणानामसौ जयो निरोधः क्व । तथा तदनिर्वचनीयस्वरूपं वशित्वं स्वतन्त्रत्वं क्व । तथा चेतसश्चित्तस्य सा प्रशान्तिः क्व । तथा तत्कुलक्रमागतं कुलपरिपाटीप्राप्तं ब्रह्मचर्यं कामनिरोधः क्व । तथा सा सर्वविषयेषु सकलेन्द्रियार्थेषु निरुत्सुकता निरुत्साहता क्व । तथा गुरूणां हिताहितोपदेष्टॄणामुपदेशा हितशिक्षाः क्व । तथा तानि पूर्वोक्तानि श्रुतानि ज्ञानानि क्व । तथा ताः सर्वाधिका वैराग्यं विरक्तता तस्या बुद्धयः प्रतिभाः क्व । तथा तानानाविधानां भोगानामुपभोगः पुनःपुनरासेवनं तस्मिन्विद्वेषित्वं वैरित्वं क्व । तथा सुखात्संसारसुखात्पराङ्मुखता पराङ्मुखता क्व । तथा तपसि व्रतविशेषेऽभिनिवेश आग्रहः क्व । तथा भोगाना विषयाणामुपरि अरुचिरस्पृहा क्व । तथा तदनिर्वचनीयस्वरूपं यौवनस्य तारुण्यस्य अनुशासनं नियमनं क्व । सर्वथेति । सर्वेण सर्वप्रकारेण प्रज्ञा प्रतिभा निष्फला निष्प्रयोजना । निर्गुण इति । निरर्थकोऽपि ... गुणेन ... स एव निर्गुणः । अभ्यासः ... गुणरहित इत्य-

[illegible]

ष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निःकारणं ज्ञानम्, यदत्र भवादृशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते। प्रमादैश्चाभिभूयन्ते। कथं करतलाद्गलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्षयसि। अहो विगतचेतनत्वमपहृतानामेवम्। इदमपि तावद्ध्रियमाणमनयानार्यया निवार्यतां हृदयम्' इत्येवमभिधीयमानश्च तेन किंचिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्—'सखे कपिञ्जल, किं मामन्यथा संभावयसि। नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम्' इत्यभिधायालीककोपकान्तेन प्रयत्नविरचितभीषणभ्रूकुटिभूषणेन चुम्बनाभिलाषस्फुरिताधरेण मुखेन्दुना मामवदत्—'चपले, प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात्पदमपि न गन्तव्यम्' इति। तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्य मकरध्वजलास्यारम्भलीलापुष्पाञ्जलिमेकावलीम् 'भगवन्, गृह्यतामक्षमाला' इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम्। उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम्। गत्वा च प्रवि-

---

र्थं। निरर्थकेति। संस्कारो ब्राह्मण्यापादनविधिः स एव निरर्थकः। यदुद्दिश्य क्रियते तदनाप्तेः। निष्प्रेति। गुरूपदेशाद्यो विवेकः पृथगात्मता स निष्प्रकारकः। निरर्थक इत्यर्थः। निरिति। प्रबुद्धता प्रेक्षावत्त्वं निष्प्रयोजना निर्हेतुका। निरिति। ज्ञानं श्रुतादि निःकारणं निर्निमित्तकम्। यदत्रेति। यदिति हेतौ। प्रमेति। अस्मिन्नवसरे रागाभिषङ्गैरिच्छाभिष्वङ्गैर्भवादृशा अपि स्वल्पदृशा अपि कलुषीक्रियन्ते मलिनीक्रियन्ते। प्रमादैश्चेति। प्रमादैर्विपर्यासादिभिरभिभूयन्ते पराभूयन्ते। चकारः समुच्चयार्थः। तदेव दर्शयति—कथमिति। करतलात्स्वतलाद्गलितो भ्रष्टां तथा तयापहृतां गृहीतामक्षमालामपि कथं न लक्षयसि कथं न जानासि। अहो इत्याश्चर्ये। अपहृतानां कामपीडितानामेवं पूर्वोक्तप्रदर्शितरीत्या विगतचेतनत्वं नष्टचेतनत्वम्। इदमिति। तावदादावेवमपि हृदयं चित्तमनयानार्यया क्रियमाणमाकृष्यमाणं निवार्यतां दूरीक्रियतामित्येवं तेन कपिञ्जलेनाभिधीयमानः कथ्यमानः किंचिदीषदुपजाता प्रादुर्भूता लज्जा त्रपा यस्य स इव प्रत्यवादीत्प्रत्युत्तरमवोचत्। सखे इति। हे सखे कपिञ्जल, किमिति प्रश्ने। मामन्यथा तन्मनस्कत्वेन संभावयसि संभावनाविषयीकरोषि। तस्यां मन्मनो विहृतिर्नास्ति, तथाक्षमालाग्रहणनिमित्तकोपोऽप्यन्यथा मुनीनां समदर्शित्वं न स्यादिति भावः। अथ चेत्कपिञ्जल, तत्र शङ्कितं मनस्तदैतस्या दुर्विनीतकन्यकाया इममक्षमालाग्रहणापराधं अक्षमालान्यीकरणपदं नाहं मर्षयामि सहिष्ये। इति पूर्वोक्तमभिधायोक्त्वा मुखेन्दुना मुखलक्षणचन्द्रेण मामिति प्रत्यवोचदिति। अथ मुखेन्दुं विशेषयन्नाह—अलीकेति। अलीको मिथ्या न तु वास्तवः। एवंविधो यः कोपः क्रोधस्तेन कान्तेन मनोहरेण। प्रयत्नेति। प्रयत्नेन बलात्कारेण। कोपाभावादिति भावः। विरचिता निर्मिता भीषणा भैरवा भ्रूकुटिः कोपभ्रूविकृतिः सैव भूषणं यस्मिन् तेन। चुम्बनेति। चुम्बनं संबन्धविशेषस्तस्याभिलाषः स्पृहाविशेषस्तेन स्फुरितः कम्पितोऽधर ओष्ठो यस्मिन्। किमुवाचेत्याह—चपलेति। हे चपले, अस्मात्प्रदेशादिमामक्षमालामदत्त्वासमर्प्य पदात्पदमपि न गन्तव्यम्। तच्चेति। तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्ण्यात्मकण्ठस्थलीयनिगरणादहं मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य लास्यारम्भलीला नाट्यप्रारम्भक्रीडा तस्यां पुष्पाञ्जलिरेवंभूतामेकावलीं मुक्ताप्रालम्बमक्षमालेति कृत्वा हे भगवन्, गृह्यतामुपादीयतां इति अस्य मुनेः प्रसारिते विस्तारिते पाणौ हस्ते निधाय स्थाप्य स्वेदसलिलेन श्रमवारिणा स्नातापि कृतस्नानापि पुनः पुनः स्नातुमवातरमवतीर्णवती। अथ मुनिं विशेषयन्नाह—शून्येति। शून्यं हृदयं चेतो यस्य स तथा तस्य। तत्र हेतुमाह—मन्मुखेति। मद्वदने आसक्ता लग्ना दृष्टिर्यस्य स तथा तस्य। उत्थायेति। उत्थानं कृत्वा कथमपि महता प्रयत्नेन सखीजनेन वयस्याजनेन बलात्हठात्प्रतीपं पश्चाद्भागे नीयमाना प्राप्यमाणा। तत्र दृष्टान्तमाह—निम्नगेति। यथा निम्नगा नदी महाप्रयत्नेन पश्चान्नीयते तद्वदित्यर्थः। अम्बया जनन्या सह सार्धं तमेव मुनिकुमारकं चिन्तयन्ती

१ यत्र. २ प्रमादै ३ भवादृशानामेवम् ४ प्रत्यवदत. ५ चपले. ६ आत्मकण्ठादपकृष्य.

श्य कन्यान्तःपुरं ततःप्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि, किं तत्रैव स्थितास्मि, किमेकाकिन्यस्मि, किं परिवृतास्मि, किं तूष्णीमस्मि, किं प्रस्तुतालापास्मि, किं जागर्मि, किं सुप्तास्मि, किं रोदिमि, किं न रोदिमि, किं दुःखमिदम्, किं सातमिदम्, किमुत्कण्ठेयम्, किं व्याधिरयम्, किं व्यसनमिदम्, किमुत्सवोऽयम्. किं दिवस एषः, किं निशेयम्, कानि रम्याणि, कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम्। अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क्व गच्छामि, किं करोमि, किं शृणोमि, किं पश्यामि, किमालपामि, कस्य कथयामि, कोऽस्य प्रतीकार इति सर्वं च नाज्ञासिषम्। केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा, सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशं तत्सनाथतया प्रसाधितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिव अमृतरससारसागरपूरप्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालंकृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा, तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वार्तां प्रष्टुमीहमाना तद्वल्लभतया तपःक्लेशायापि

म्याचष्टे । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तदुक्तम्—'अयोगं योगमपरैरत्यन्तायोगमेव च । व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः' इति । स्वभवनं निजसद्मायातिषमागतवती । गत्वेति । गत्वेत्य । स्वभवनमिति शेषः । कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । चकारः पुनरर्थकः । ततःप्रभृति तद्दिनादारभ्य तस्य पुण्डरीकस्य विरहेण वियोगेन विधुरा व्याकुला सत्यहमिति सर्वं नावागच्छं नावगतमिति दूरेणान्वयः। इतिशब्दार्थमाह—किमागतेति । किमिति सर्वत्र वितर्कार्थे । अहमागतास्मि गृहं समायातास्मि किमिति पूर्ववत् । तत्रैवाच्छोदसरस्तीरे स्थितास्मि । किमेकाकिन्यसहायास्मि । किं परिवृता परिवारान्वितास्मि । किं तूष्णीमस्मि । किं प्रस्तुतः प्रारब्ध आलापः संलापो यया एवंविधास्मि । किं जागर्मि निद्राक्षययुक्तास्मि । किं सुप्तास्मि कृतनिद्रास्मि । किं रोदिमि । किं न रोदिमि । किं दुःखमिदम् । किं सातमिदं सौख्यमिदम् । किमुत्कण्ठेयम् । किमयं व्याधिरामयः । किमिदं व्यसनमस्वास्थ्यम् । किमयमुत्सवो महः । किमेष दिवसो दिनम् । किमियं निशा रात्रिः । कानि वस्तूनि रम्याणि शोभनानि । कानि च तद्विपरीतानि । अरम्याणीत्यर्थः । अवीति । अविज्ञातोऽनाकलितो मदनस्य कंदर्पस्य वृत्तान्त उदन्तो यया सैवंभूताहमिति सर्वं नाज्ञासिषं न ज्ञातवती । इतिशब्दार्थमाह—क्वेति । क्व गच्छामि व्रजामि । किं करोम्यनुतिष्ठामि । किं शृणोम्याकर्णयामि । किं पश्यामि विलोकयामि । किमालपामि किं वदामि । कस्य कथयामि निवेदयामि । कोऽस्य प्रतीकारः प्रतिक्रिया । अथ विरहेण विप्रलम्भपुष्टिं प्रदर्शयन्नाह—केवलेति । केवलमन्यनिरपेक्षम् । कुमारीणां पुर इति । पदैकदेशे पदसमुदायोपचारादन्तःपुरप्रासादमवरोधगृहमारुह्यारोहणं कृत्वा सखीजनं आलीजनं विसर्ज्य दूरीकृत्य द्वारि प्रतोल्यां निवारितो निषिद्धोऽशेषः समग्रः परिजनस्य परिच्छदस्य प्रवेश आगमनं यया सा । तथा सर्वव्यापारान्सकलकृत्यान्युत्सृज्य त्यक्त्वैकाकिन्यद्वितीया मणिनिर्मितानि जालानि सन्त्येवंभूतो यो गवाक्षो वातायनस्तत्र निक्षिप्तं स्थापितं मुखमाननं यया सैवंभूता । तामेव मुनिकुमाराधिष्ठितां दिशं ककुभमीक्षमाणा विलोकमाना । अथ तद्गुणसंकीर्तनचिन्तनादिना तामेव दिशमुत्प्रेक्षते—तत्सनाथेति । तत्सहितत्वेनेत्यर्थः । प्रसाधितामिव भूषितामिव । महान्ति रत्नानि सन्निवेशभूतं यन्निधानं [illegible] तेनाधिष्ठितामिव । अमृतरसेन पीयूषरसेन सारः प्रधानो यः सागरः समुद्रस्तस्य पूरः प्रवाहेन प्लावितामिव [illegible] । पूर्णः सकलो यश्चन्द्रः शशाङ्कस्तस्योदयस्तेनालंकृतामिव भूषितामिव । दर्शनेऽवलोकने सुभगां मनोहराम् । कामाभिभूतस्य चेतनाचेतनभावानवधारणं प्रदर्शयन्नाह—तस्मादिति । तस्मान्मुनिकुमाराधिष्ठिताद्दिगन्तरादागच्छन्तमायान्तमनिलमपि, तथा वनकुसुमपरिमलमपि [illegible], तथा शकुनिध्वनिमपि पक्षिशब्दमपि तस्य पुण्डरीकस्य वार्तां प्रवृत्तिं प्रष्टुं [illegible]

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible].

स्पृशन्ती, सखीमिव मूर्तिमतीमिव लज्जानिरामयतां च [illegible] मदनरसस्य मोहनस्य चारुतां कल्पतरुमञ्जरीपारिजातकुसुमस्य मनोहरतां तस्य तनुलेपस्य रम्यतां मधुमासस्य कुसुमायुधस्य दुर्जयतामनुभवन्ती द्रष्टव्यमपि दृष्टवती सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसः मयूरीव जलागमस्य तस्यैवाभिमुखी, तथैव तां तद्विरहातुरजीवितमोहप्रदायिनीमक्षमालां कण्ठेनोद्वहन्ती, तथैव च तया श्रवणप्रसूनमञ्जर्या कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या, तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरसमानेन रोमाञ्चजालेन कण्टकितकपोलफलका निष्पन्दमतिष्ठम् ।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सहागता स्नातुमासीत्। सा च पश्चाद्विरचितविरहा तथावस्थितां शनैःशनैर्मामवादीत्—भर्तृदारिके, तौ तौ तापसकुमारौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ, तयोरेको येन भर्तृदुहितुः कर्णावतंसीकृता सुरतरुमञ्जरी स तस्माद्द्वितीयादात्मनो दर्शनमार्गान्निभृतपदः कुसुमितलतान्तरित-

मालां तस्य मुनेर्वैरभावां तां [illegible] कण्ठेन [illegible]। अभिनवं [illegible]। तस्य तापयन्तीं मूर्तिमतीमनुभूताम्, अनुभूतामिव मे ना, किंतु तस्य [illegible]—स्मरेणेति। मुनेरिव [illegible] कालेन कंदर्पेण जनितो विकारः [illegible] यस्यां सा तथा तस्य मुनेः श्रीया येन [illegible] यया सा तेन मुनिना परिमृदः [illegible] तस्य भावरसस्य तथा मोहनस्य तारुण्यस्य चारुतां मनोहरताम्। तस्य मुनेः [illegible] कल्पतरुपारिजातकुसुमस्य कल्पतरुकुसुमस्य मनोहरतां मधुरत्वम्। तस्य मुनेर्निकटगमनलब्धसुरभिबन्धस्य देहगन्धस्य रम्यतां चारुताम्। तस्य मुनेश्च [illegible] कुसुमायुधस्य कुसुमेषोर्दुर्जयतां [illegible] पञ्चत्वप्राप्तौ कुर्वती। द्रष्टव्यमपि दर्शितमपि तथैव मुनिकुमारस्याभिमुखी संमुखी। कस्य केव। सवितुः सूर्यस्य कमलिनीव नलिनीव। तथा चन्द्रमसः कुमुदबन्धस्य सागरवेलेव समुद्रस्याम्भसो वृद्धिरिव। तथा जलधरस्य मेघस्य मयूरीव नीलकण्ठीव । तथैवेति। तथा तेन कुमारेण कण्ठे न्यस्ता तथैव तस्य विरहेण वियोगेनातुरं पीडितं मन्मीलितं प्राणितं तस्माद्धेतोः निर्गमनस्य [illegible] अक्षमालां कण्ठेन निगरणेनोद्वहन्ती धारयन्ती। तथैवेति। तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण तया कर्णलग्नया श्रवणप्राप्तया प्रसूनमञ्जर्या [illegible] पारिजातमञ्जर्या । तथैव च तेन पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य मुनेः करस्पर्शसुखमसारं [illegible] तेन जन्मोत्पत्तिर्यस्येत्यंभूतेन कदम्बस्य नीपस्य मुकुलं कुड्मलं तस्य कर्णपूरवदेव कर्णपूरवदाचरणमाणेन रोमाञ्चजालेन रोमहर्षसमूहेन कण्टकितं [illegible] कपोलफलकं यस्याः सा तथा निष्पन्दं निश्चलमतिष्ठं स्थितवती।

अथेत्यानन्तर्ये । मदीया तरलिका। नाम्नेति कोमलामन्त्रणे। ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मयैव सह स्नातुं कर्तुमागता समायातासीत्। सा चेति। सा ताम्बूलकरङ्कवाहिनी पश्चात्तद्गृहागमनानन्तरं विरचितविरहादिवागलौल्य तथावस्थिताम्। विरहातुरामित्यर्थः। मां शनैः शनैर्मन्दंमन्दमवादीदवोचत्। किमुवाचेत्याह—भर्त्रिति। हे भर्तृदारिके हे राजपुत्रि। ताविति। एकः पुण्डरीकस्तत्सहानुगतश्च कपिञ्जल इमौ द्वौ तापसकुमारकौ दिव्याकारौ मनोहराकृती अस्माभिरच्छोदसरस्तीरे यौ दृष्टाववलोकितौ, तयोर्मध्य एकः कपिञ्जलं निराकुर्वन्नाह—येनेति। येन कुमारकेण भर्तृदुहितुर्भवत्या इयं सुरतरुमञ्जरी पारिजातमञ्जरी कर्णावतंसीकृता श्रवणोत्तंसीकृता। स इति। स मुनिः पुण्डरीकस्तस्मात्कपिञ्जलादात्मनः स्वस्य दर्शनं वीक्षणं [illegible] भूतान्यतिनिश्चलानि पदानि यस्यैवंभूतः। कुसुमितेति। कुसुमिता पुष्पिता या लता वल्ली तस्या संतानं परम्परा तेन व्यव-

१ दूरतः स्थितस्य; दूरस्था. २ सुरतरुकुसुममञ्जरी.

न्तरेणोपसृत्य मामागच्छन्तीं पृष्टवान् भर्तृदारिकामुद्दिश्यासादीत्—'बालिके, केयं कन्यका, कस्य वापत्यम्, किमभिधाना, क्व वा गच्छति' इति । तयोक्तम्—'एषा खलु भगवनः श्वेतभानोरंशुसंभूतायामप्सरसि गौर्यां समुत्पन्ना देवस्य सकलगन्धर्वकुलमुकुटमणिशिखरो-त्किरणमसृणितचरणनखस्य प्रणयप्रसुप्तगन्धर्ववधूनिर्लीनकपोलपत्त्रलतालाञ्छितभुजतरुशिख-रस्य पादपीठीकृतलक्ष्मीकरकमलस्य गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहिता महाश्वेता नाम गन्धर्वाधि-पालयं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता' इति कथिते च मया किमपि चिन्तयन्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां सानुनयमर्थितामिव दर्शयन्पुनरवादीत्—'बालिके, कल्याणिनी तथाविधेयमाकृतिर्न चपला बालभावेऽप्याकृतिरियम् । तत्करोषि मे वचनमेकमभ्य-र्थ्यमाना' इति । ततो मया सविनयमुपरचिताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहितः—'भगवन्, कस्मादेवमभिधत्से । काहम् । महात्मानः सकलत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना नि-खिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति, किं पुनराज्ञाम् । तद्विस्रब्धमा-

---

दिष्टं यदन्तरे विवाहे तेन मामागच्छन्तीं पृष्टवान् पश्चात्कृतम् उपसृत्य गमीपमागत्य भर्तृदारिकामुद्दिश्या-भिलक्ष्यार्थनिप्रापमवर्णयत् । किं प्रश्नं कृतवानित्याह—बालिके इति । हे बालिके हे कन्यके, केयं कन्यका । कस्य वापत्यं प्रजा । किमभिधाना किंनाम्नी । क्व वा गच्छति प्रयाति । तदा किमुक्तमित्याह—तयेति । तयेन्दुर्धं कथितम् । इतिवाच्यमाह—एषेति । एषा खलु निश्चयेन भगवनः श्वेतभानोरंशुसंभूता-यांशसंभूतायां सोमसमुद्भवायामप्सरसि गौर्यां समुत्पन्ना संजाता गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहितात्मजा । अथ हंसं विशिनष्टि—सकलेति । सकलाः समग्रा ये गन्धर्वा देवगायनास्तेषां मुकुटेषु मणिरत्नस्थापितं शतशः सर्व-मस्यसारां किरणाभ्यसनानि तेभ्यो न ... स्पर्शनेन मसृणितं श्लक्ष्णीकृतं चरणयोर्नखचक्रं पुनर्भवसमूहो यस्य स तथा तस्य । प्रणयेति । प्रणयेन स्नेहेन प्रसुप्ताः कृतनिद्रा या गन्धर्ववनितास्तासां कपोलपत्त्र-लतामिर्लाञ्छितं चिह्नितं भुजा एव तरवो वृक्षास्तेषां शिखरमग्रं यस्य स तथा तस्य । अनेन सुरतविशेषो द्योतितः । पादेति । पादपीठीकृतं पदस्थापनीकृतं लक्ष्म्याः श्रियः करकमलं यस्य स तथा तस्य । एतेन दान-शौण्डत्वं सूचितम् । तस्या रूपार्थमभिधानमाह—नामेति कोमलामन्त्रणे । महाश्वेता इति । सांप्रतं क्व गतेति तदागमनमभिप्रेत्याह—गन्धर्वेति । गन्धर्वाणामधिपालो यस्मिन्सैवंभूतं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता । तदभिमुखं चलितेत्यर्थः । इति मया कथिते उक्ते सति किमप्यनाकलनीयं चिन्तयन्ध्यायन्मुहूर्तमिव साधारि-कद्वयसदृशमिव । अनार्यीनसन्द्रः सदृशार्थः । तूष्णीं जोषं स्थित्वा विगतनिमेषेण मेषोन्मेषरहितेन चक्षुषा नेत्रेण चिरं चिरकालं मानदर्शि संमुखं वीक्षमाणो मां प्रति सानुनयं सस्नेहमर्थितामिव मार्गणसदृशता-मिव दर्शयन्पुनर्द्वितीयवारमित्याह । उवाचेत्यर्थः । इतिवाच्यमाह—बालिके इति । हे बालिके, कल्याणिनी कल्याणं श्रेयो विद्यते यस्याः, यस्यां वा सैवंभूतानिसंवादिन्यव्यभिचारिणी । 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा भवन्ति' इत्युक्तेः । बालभावेऽपि बाल्यस्वभावेऽप्यचपला स्थिरा तवेयमाकृतिराकारः । तदिति हेत्वर्थे । अभ्यर्थ्य-माना प्रार्थ्यमानेति मे मम वचनं करोषि प्रकटय । तत इति । ततोऽनन्तरं सविनयं सप्रश्रय-मुपरचितं कृतमञ्जलिपुटं ययैवंभूतया मया दर्शितादरं यथा स्यात्तथेत्यभिहित उक्तः । इतिशब्दवाच्यमाह—भगवन्निति । हे भगवन् हे स्वामिन्, कस्मात्केन हेतुनैवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधत्से कथयसि । काहं बालव्य-सनधारिणी । सकलत्रिभुवनपूजनीयाः समग्रविश्वार्चनीया महात्मानस्त्वादृशा भवादृशाः क्व । पुण्यैर्विना धर्मव्य-तिरेकेणास्मद्विधेष्वस्मादृशेषु निखिलकल्मषापहारिणीं दृष्टिं न पातयन्ति चक्षुषा नावलोकयन्ति । किं पुनराज्ञा-मादेशप्रदानम् । दूरापास्तमिति भावः । तत्तस्माद्धेतोर्विस्रब्धं सविश्वासं यत्कर्तव्यं कृत्यमादिश्यतामादेशं दीय-

---

१ अंशुभूतायाम्; अंशभूतायाम्. २ नखवरण. ३ हेमकूटमचलम्. ४ निपातयन्ति.

दिश्यतां कर्तव्यम् । 'अनुगृह्यतामयं जनः' इति । एवमुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्वा मामभिनन्द्य निकटवर्तिनस्तमालपादपात्पल्लवमादाय तस्मिंस्तटशिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरिमलेन रसेनोत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाट्य पट्टिकां स्वहस्तकमलकनिष्ठिकानखशिखरेणाभिलिख्येयं पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान् । इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहं तु तेन तत्संबन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता श्रोत्रविषयेऽपि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन मदनावेशमन्त्रेणेवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपत्रिकां तस्यामिमामभिलिखितामार्यामपश्यम्—

　　　　दूरं मुक्तालतया विससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।
　　　　हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥'

अनया च मे दृष्ट्या दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रणष्टवर्त्मनः, बहुलनिशयेवान्धस्य, जिह्वोच्छित्त्येव मूकस्य, इन्द्रजालिकपिच्छिकयेवातत्त्वदर्शिनः, ज्वरप्रलापप्रवृत्त्येवासंबद्धभाषिणः, दुष्टग्र-

---

ताम् । अथ चायं मत्सक्तो जनोऽनुगृह्यतामनुग्रहविषयीक्रियताम् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सस्नेहया सप्रेमया मयोक्तश्च स मुनिः सखीमिव वयस्यामिवोपकारिणीमिवोपकृतिकर्त्रीमिव प्राणप्रदामिव जीवितदात्रीमिव मां दृष्ट्वा चक्षुषाभिनन्द्य प्रमोदं जनयित्वेव निकटवर्तिनं समीपस्थस्तमालपादपात्तापिच्छवृक्षात्पल्लवं किसलयमग्रं गृहीत्वा तटशिलातले तीरप्रस्तरे निष्पीड्य संमर्द्य तेन निष्पीडनोद्भूतेन गन्धगजो गन्धेभस्तस्य मदो दानं तद्वत्सुरभिः सुगन्धः परिमलो यस्यैवंविधेन रसेनोत्तरीयं यद्वल्कलं तस्यैकदेशादेकप्रदेशात्पट्टिकां प्रदेशं निपाट्य द्वैधीकृत्य स्वकीय आत्मीयो यो हस्तः पाणिः स एव कमलं नलिनं तस्य कनिष्ठिका कनीनिका तस्या नखशिखरेण नखाग्रेणेयं पत्रिकाभिलिख्य लिपीकृत्येत्यभिधायेत्युक्त्वार्पितवान्दत्तवान् । इतिशब्दाभिधेयमाह—त्वयेति । त्वया भवत्या तस्यै कन्यकायै महाश्वेतायै एकाकिन्यै अद्वितीयायै प्रच्छन्नं गुप्तं देयार्पणीया । अथ सा च ताम्बूलकरङ्कवाहिनी तरलिका ताम्बूलभाजनात् तां पत्रिकामाकृष्य निष्कास्यादर्शयत् दर्शितवती । अहं त्विति । तु पुनरर्थक । अहमित्यात्मनिर्देशः । तस्यास्तरलिकायाः करतलाद्धस्ततलात्तां वल्कलपत्रिकामादाय गृहीत्वा तस्यामिमामभिलिखितामार्यामपश्यमद्राक्षमित्यन्वयः । कीदृश्यहम् । आवेश्यमानाधीनीक्रियमाणा । केन । तस्य पुण्डरीकस्य संबन्धिना संबद्धेनालापेन संलापेन । किं कुर्वता । शब्दमयेन शब्दात्मकेनापि स्पर्शसुखमिव स्पर्शसातसदृशमिवान्तर्मध्ये जनयता उत्पादयता । अत्रापिशब्दो विरोधद्योतनार्थः । श्रोत्रविषयेणापि कर्णगोचरेणापि रोमोद्गमेन पुलकेनानुमितोऽनुमितिविषयीकृतः सर्वाङ्गेष्वनुप्रवेशो यस्य स तेन । अत्रापिशब्दः पूर्ववत् । कैरिव मयाऽऽवेश्यमाना इत्याह—मदनावेशमन्त्रेणेव मदनस्य कंदर्पस्यावेश प्रवेशात्तदुत्पादकमन्त्रेणेव । अथ तामार्यामाह—दूरमिति । मानसे मनसि जन्म यस्यैवंभूतो मनोरथोऽभिलाषो मुक्तालतयैकावल्या विप्रलोभ्यमानो लोभं प्राप्यमाणो दर्शिताशा फलप्राप्तिर्यस्यैवंभूतस्त्वया नीतः तत्रैव गमितः स्थितः । त्वमेव विषयीकरोषीति भावः । मानसजन्मत्वसाम्यादुपमाने—हंस इवेति । यथा मानसजन्मा हंसो मुक्तावन्निर्मला या लता सरोजन्मादिः प्रकर्षेण लोभ्यमानो दर्शितागमनार्थं दिगन्यैवंभूतोऽन्यत्र नीयते । अथ लतां विशेषयन्नाह—विसेति । विसं मृणालं तद्वच्छुभ्रया धवलयेत्युभयोर्विशेषणम् । अनयेति । अनया पत्रिकया मे मम दृष्ट्या विलोकितया सत्या सानुरागमदनातुरस्य मे मम मनसो दोषविकारयोश्चयः पुष्टिः सुतरामत्यर्थमक्रियत व्यधीयतेत्यन्वयः । अत्रार्थे उपमानान्तराणि प्रदर्शयन्नाह—दिगिति । दिङ्मोहभ्रान्त्या कारणभूतया प्रणष्टवर्त्मन उत्पथगामिन इव । बहुलेति । बहुलनिशया कृष्णपक्षरात्र्येवान्धस्य गताक्षस्येव । जिह्वेति । जिह्वोच्छित्त्या रसनाकर्तनया मूकस्य । इन्द्रेति । इन्द्रजालिकस्य मायिकस्य या पिच्छिका यया लोकाना दृगन्ध्यं क्रियते, तया अतत्त्वदर्शि-

द्रयेव विषविह्वलस्य, लोकायतिकविद्ययेवाधर्मरुचेः, मदिरयेवोन्मत्तस्य, दुष्टावेशक्रिययेव पिशाचगृहस्य, दोषविकारोपचयः सुतरामक्रियत स्मरातुरस्य मे मनसः, येनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामभ्यगमम् । तां च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिवानुभूतसुरलोकवासामिव, देवताधिष्ठितामिव, लब्धवरामिव, पीतामृतामिव, समासादितत्रैलोक्यराज्याभिषेकामिव मन्यमाना, सततसंनिहितामपि दुर्लभदर्शनामिवातिपरिचितामप्यपूर्वामिव सादरमाभाषमाणा पार्श्वावस्थितामपि सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोरलकलताभङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव परिजनस्वामिसंबन्धमुपदर्शयन्ती, 'तरलिके, कथय कथं स त्वया दृष्टः, किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र, कियदनुसरणमनसावागतः' इति पुनः पुनः पर्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तया सह तस्मिन्नेव प्रासादे सर्वप्रतिषिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति गगनतलावलम्बिनि रविबिम्बे,

---

इव यथाजातस्येव । ज्वरेण तापेन यः प्रकारोऽङ्गतापनं तस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तनं तत्रासंबद्धभाषिण इव फक्कदस्येव । दुष्टेति । दुष्टनिर्दयानुचितप्रयोगेण विषविह्वलस्येव विषार्तस्येव । निद्राया दुष्टत्वं च दोषजनकत्वादिति भावः । लोकेति । लोकायतिका नास्तिकास्तेषां विद्या शास्त्रेणाधर्मरुचेरिव पापस्येव । मदिरेति । मदिरया मद्यपीतमदोन्मत्तस्येव क्षीबस्येव । दुष्टेति । दुष्टो य आवेशोऽभिनिवेशस्तस्य क्रिया कर्म तया पिशाचगृहस्येव ग्रथिलस्येव । येनेति । येन दोषोपचयेन आकुलीक्रियमाणा पूरेण जलवृद्ध्या सरिदिव नदीवाहं विह्वलतां व्याकुलतामभ्यगममप्रापम् । तां चेति । तां तरलिकां पुनः पुनर्भूयोभूयोऽहमिति पर्यपृच्छमित्यग्रेतनक्रियया दूरेणान्वयः । इतिशब्दद्योत्यमाह—तरलिकेति । हे तरलिके, कथय निवेदय । स पुण्डरीकः कथं केन प्रकारेण त्वया दृष्टोऽवलोकितः । किमभिहितासि कथितासि तेन पुण्डरीकेण । कियन्तं कालमवस्थितासि विलम्बितासि । तत्र तस्मिन्वने कियन्तमनुसरन्पृष्ठेऽनुव्रजन्कियदन्तरमसौ पुण्डरीक आगतः । कीदृश्यहम् । द्वितीयवारे मुनेर्दर्शनेनावलोकनेन कृतं महत्पुण्यं ययैतादृशीमिव । 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इत्यात्वम् । अनुभूत इति । अनुभूतोऽनुभवविषयीकृतः सुरलोकवासः स्वर्गे निवासो यया तादृशीमिव । देवतयाधिष्ठिताश्रिता तादृशीमिव । लब्धेति । लब्धो वरो देवप्रसादो ययैतादृशीमिव । पीतमिति । पीतमास्वादितममृतं पीयूषं ययैवंभूतामिव । समेति । समासादितः प्राप्तस्त्रैलोक्यस्य राज्यमाधिपत्यं तस्याभिषेकोऽभिषेचनं ययैवंविधामिव तां मन्यमाना चेतसि ज्ञायमाना । पुनरहं किं कुर्वाणा । सततमिति । सततं निरन्तरं संनिहितामपि पार्श्ववर्तिनीमपि दुर्लभं दुःप्रापं दर्शनमवलोकनं यस्या एवंविधामिवातिपरिचितामप्यतिसंस्तवगोचरीकृतामप्यपूर्वामिवाभिनवामिव सादरमाभाषमाणा जल्पमाना । पुनः किं कुर्वन्त्यहम् । पार्श्वे समीपेऽवस्थितामप्यासीनामपि सर्वलोकस्य समग्रविश्वस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्त्यवलोकयन्ती । कपोलयोर्गण्डस्थलप्रदेशयोरलकलताभङ्गेषु सोपग्रहं सानुकूलं यथा स्यात्तथा स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । विपरीतमिति । मत्सकाशाद्धितकरणात्त्वं तु स्वामिनी, अहं तु तव परिजनः, इति विपरीतः संबन्धः । तमिवोपदर्शयन्ती बहिर्दृश्या प्रकाशयन्ती । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अनयैवेति । अनयैव पूर्वोक्तयैव कथया वार्तया तया सह तरलिकया समं तस्मिन्नेव प्रासादे सौधे प्रतिषिद्धो निवारितोऽशेषपरिजनस्य प्रवेश आगमनं ययैवंभूता दिवसं दिनमत्यवाहयमत्यक्रामम् ।

अथेत्यानन्तर्ये । सा छत्रग्राहिण्यागत्याकथयदित्यग्रिमेणान्वयसंबन्धः । तत्र 'मदीय—' इत्यारभ्य 'युगलेषु' इतिपर्यन्तं सप्तम्यन्तैः सायंसमयवर्णनमाह—मदीयेति । मदीयेनेव हृदयेन कृतो रागस्य संविभागो यस्यैवंभूते लोहितायति लोहितवदाचरति गगनतलं व्योमतलं तत्रावलम्बिनि लम्बायमाने रविबिम्बे सूर्यबिम्बे सति । पुनः

१ दुष्टावेशक्रियया. २ अगमम्. ३ अलकलताभङ्गेषु; अलकलतासङ्गेषु. ४ तलोपान्तात.

सरागदिवसकरदर्शनानुरक्तायां कनकमलशयनायामनङ्गातुरायामिव पाण्डुतां भजन्त्यामातपलक्ष्म्याम्, गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्य उत्थाय वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्सु भास्करकिरणेषु, गगनावतारविश्रामलालसानां रविरथवाजिनां हर्षहेषारवप्रतिशब्दकेन सह विशति मेरुगिरिगह्वरं वासरे, मुकुलितरक्तपङ्कजपुटप्रविष्टमधुकर्यावलीषु विरहमूर्छान्धकारितहृदयास्विव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु, ग्रासीकृतसामान्यमृणाललताविवरसंक्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु सा छत्रग्राहिण्यागत्याकथयत्—'भर्तृदारिके, तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति । कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मि' इति । अहं तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततदागमनाशङ्का समाहूयान्यतमं कञ्चुकिनम् 'गच्छ । प्रवेशयताम्' इत्यादिश्य प्राहिणवम् । अथ मुहूर्तादिव तं तस्य रूपस्येव यौवनम्, यौवनस्येव मकरकेतनम्, मकरकेतनस्येव

कस्याम् । आतपलक्ष्म्याम् । किंविशिष्टायाम् । सरागेति । राग आरुण्यं रतिश्च तेन सहवर्तमानो यो दिवाकरः सूर्यस्तस्य दर्शनेनावलोकनेन तस्मिन्वानुरक्ता तस्यामत एव कृतं कमलानां शयनं कमलेषु शयनं वा यया सा तस्याम् । आरुण्यवशादाह—अनङ्गेति । अनङ्गेन कंदर्पेणातुरायामिव पीडितायामिव पाण्डुतां केवलं भजन्त्यामिव । पुनः केषु । भास्करकिरणेषु रविभानुषु सत्सु । तानेव विशेषयन्नाह—गैरिको धातुमयो गिरिः पर्वतस्तस्य सलिलमम्भस्तस्मिन्प्रपातः पतनं तेन पाटलेषु श्वेतरक्तेषु । कमलवनेभ्यो नलिनखण्डेभ्य उत्थायोर्ध्वं कृत्वा वनगजयूथेष्विवारण्यहस्तिसमूहेष्विव पुञ्जीभवत्स्वेकीभवत्सु । पुनः कस्मिन्सति । वासरे दिवसे मेरुगिरिगह्वरं निकुञ्जं विशति प्रविशति सति । कयं सह केनेत्यभिप्रायेणाह—गगनेति । गगन आकाशेऽवतारः परिभ्रमणं तस्मायो विश्रामो विश्रान्तिस्तस्मिंल्लालसानां सस्पृहाणां रविरथवाजिनां सूर्यस्यन्दनाश्वानां हर्षः प्रमोदस्तेन हेषारवस्तस्य प्रतिशब्दकः प्रतिच्छन्दस्तेन सह । सार्धमित्यर्थः । तथा च रविकिरणानामधःस्थलं परित्यज्योर्ध्वगमनात्सन्ध्यावस्थावर्णनमाह—पद्मिनीष्विति । मुकुलितानि कुड्मलितानि यानि रक्तपङ्कजानि कोकनदानि तेषां पुटानि तत्र प्रविष्टाः कृतप्रवेशा मधुकरीणां भ्रमरीणामावल्यः श्रेण्यो यास्वेवंविधासु पद्मिनीषु कमलिनीषु सत्सु । कृष्णत्वसाम्यादाह—विरहेति । विरहो वियोगः । रवेरिति शेषः । तेन या मूर्छा तया जनितमज्ञानान्धकारं हृदयं यासामेवंविधास्विव । अत एव प्रारब्धं निमीलनं याभिस्तासु । पुनः केषु । रथाङ्गनाम्नां चक्रवाकानां युगलेषु घटमानेषु भिन्नतां प्राप्यमाणेषु । किं कृत्वा । परस्परहृदयान्यन्योन्यानुरागलक्षणान्यादाय गृहीत्वेत्यर्थः । स्वकत्वसाम्यादुत्प्रेक्षामाह—ग्रासीति । ग्रासीकृतार्धकवलिता याः सामान्यमृणाललता बिसलतास्तासां विवराणि छिद्राणि तेषु संक्रामितानीव क्षिप्तानीव । किं कथितवतीत्याशयेनाह—भर्त्रिति । हे राजसुते, तयोर्मुनिकुमारयोरिति निर्धारणे षष्ठी । अन्यतर एकः कश्चिद्द्वारि प्रतोल्यां तिष्ठतीति । कथयति वक्ति च । तदेवाह—अक्षमालेति । अक्षमालां जपमालामुपयाचितुं प्रार्थयितुमागतोऽस्मि । अहं त्विति । मुनिकुमारस्य नामग्रहणादेवाभिधानमात्रश्रवणादेव । उत्कण्ठातिशयमाह—स्थानेति । स्थानस्थितापि स्वस्थानस्थापि द्वारदेशं गतेव प्रतोलीप्रदेशं प्राप्तेव समुपजाता समुत्पन्ना तस्य पुण्डरीकस्यागमने आगमनाशङ्का यस्या एवंभूता सत्यन्यतमं कञ्चुकिनं सौविदल्लं समाहूयाह्वानं कृत्वा गच्छ त्वम्, स प्रवेश्यतां मध्ये प्रवेशं कार्यतामिति शेषः । इति पूर्वोक्तमादिश्य कथयित्वा प्राहिणवं प्रेषितवती । अथेति । तदनन्तरं मुहूर्तादिव । यत्रैवशब्दः सदर्थः । मुहूर्तमध्यादित्यर्थः । तदुक्तमलंकारशेखरे—'इवार्थः प्रतिभाति समानार्थैर्निभादिभिः । वन्धयोरादिवंशादि (!)मात्रस्यप्रतीयतयः' इति । तमिति । तम् पुण्डरीकस्य सुहृदं कपिञ्जलं सखायं मित्रम् । अनुरूपमितरमर्थवन्धप्रदर्शनार्थमुपमानान्तराण्याह—रूपस्येति । रूपस्य सौन्दर्यस्य यौवनमिव तारुण्यमिव । यौवनस्य तारुण्यस्य मकरकेतनमिव कंदर्पमिव । मकरकेतनस्य वसन्तसमयमिव सुरभिम-

---

१ समुपजाय. २ मधुकरावलीषु. ३ रविविरह. ४ समागत.

वसन्तसमयम्, वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलमनुरूपं सखायं मुनिकुमारकं कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्य कञ्चुकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमनुयायिनमपश्यम् । अन्तिकमुपागतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिवार्थिनमिवानुपरताभिप्रेतमाकारमलक्षयम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणावुपमृज्य चोत्तरीयांशुकपल्लवेनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम् । अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स तस्यां समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयन् । अहं तु विदिताभिप्राया दृष्ट्वैव 'भगवन्, अव्यतिरिक्तेयमस्मच्छरीरात् । अशङ्कितमभिधीयताम्' इत्यवोचम् । एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—राजपुत्रि, किं ब्रवीमि । वागेव मे नाभिधेयविषयमवतरति त्रपया । क्व कन्दमूलाशी शान्तो वननिरतो मुनिजनः, क्व चायमनुपशान्तजनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथविविधविलाससंकटो रागप्रायः प्रपञ्चः । सर्वमेवानुपपन्नमालोकय । किमारब्धं दैवेन । अयत्नेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम् । न जाने किमिदं वल्कलानां सदृशम्, उताहो जटानां समुचि-

---

तमिव । वसन्तसमयस्य दक्षिणानिलमिवानुयायिनमिव मुनिकुमारकं तापसबालकं कपिञ्जलनामानं जरा विस्रसा तया धवलितस्य शुभ्रीकृतस्य कञ्चुकिनः सौविदल्लस्यानुमार्गेण पश्चाद्भागेन चन्द्रातपस्य शीतांशुप्रकाशस्यानुयायिनं पश्चाद्गामिनं बालातपमिव तमपश्यमवालोकयम् । एतेन कञ्चुकिकपिञ्जलयोस्तत्समीपावधि सहागमनेऽपि वैलक्ष्यं द्योतितम् । अन्तिकमिति । अन्तिकं समीपमुपागतस्य प्राप्तस्य चास्य कपिञ्जलस्य पर्याकुलमिवात्यन्तव्याकुलमिव सविषादमिव सखेदमिव शून्यमिव नष्टचैतन्यमिवार्थिनमिव मार्गणमिवानुपरतमपरिपूर्णमभिप्रेतं वाञ्छितं यस्मिन्नेतादृशमाकारमाकृतिमलक्षयमाकलयम् । उत्थाय च कृतः प्रणामो नमस्कारो ययैवंभूताहं सादरं सबहुमानं स्वयमात्मनासनं विष्टरमुपाहरमनयम् । तत्रोपविष्टस्यासीनस्य च बलाद्धठादनिच्छतोऽनभिवाञ्छतोऽपि चरणौ पादौ प्रक्षाल्य धावनं कृत्वोत्तरीयांशुकमुपसंव्यानांशुकं तस्य पल्लवेनांशुकेनोपमृज्य मार्जनं कृत्वा तस्यान्तिके तत्समीपेऽव्यवधानायां केवलायां भूमावेव समुपाविशमतिष्ठम् । अथेत्यानन्तर्ये । मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव वक्तुमिच्छुरिव स कपिञ्जलस्तस्यां समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुर्नेत्रमपातयत्पातितवान् । अहं त्विति । तु पुनरर्थकः । दृष्ट्वैव दृष्ट्वैव विदितो ज्ञातोऽभिप्राय आशयो यया सैवंभूताहमित्यवोचमित्यकथयम् । इतिवाच्यमाह—भगवन्निति । हे भगवन् हे स्वामिन्, अस्मच्छरीरादियं तरलिकाऽव्यतिरिक्ता अभिन्ना, अतोऽशङ्कितं शङ्कारहितं यथा स्यात्तथाभिधीयतां कथ्यताम् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयोक्तश्च कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत् । किमुवाचेत्याह—राजपुत्रीति । हे राजपुत्रि, किं ब्रवीमि किं कथयामि । वागेव वचनमेव त्रपया लज्जयाभिधेयं विषयं वाग्गोचरं नावतरति नायाति । क्वेति । कन्दमूलाशी शान्तो वननिरतोऽरण्यरक्तो मुनिजनः क्व । अयं च रागप्रायो रागबहुलः प्रपञ्चो मायाविस्तारः क्व । प्रपञ्चं विशेषयन्नाह—अनुपशान्तेति । अनुपशान्तो रोषादियुक्तो यो जनो मनुष्यस्तस्योचितो योग्यो विषयः स्रक्चन्दनवनितादिस्तदुपभोगः पुनःपुनस्तदासेवनं तस्याभिलाषः स्पृहा तेन कलुषो मलिनो मन्मथस्य कंदर्पस्य ये विविधा अनेकप्रकारा विलासा विभ्रमास्तैः संकटः संकीर्णः । सर्वमेव समस्तमेवानुपपन्नमयुक्तमालोकय पश्य । दैवेनादृष्टेन किमसमञ्जसमारब्धं प्रारब्धम् । खलु निश्चयेन । अयत्नेनैव प्रयासं विनेश्वरो भगवाञ्जनमुपहासास्पदतां परिहासपात्रतां नयति प्रापयति । न जाने इति । नाहं जानामि इदं किं वल्कलानां सदृशं योग्यम् । उताहो अथवा जटानां

---

१ कपिकुमारकम्. २ वसन्तस्य. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible].

तम्, किं तपसोऽनुरूपम्, आहोस्विदमीषां गात्रमिदम् । अपूर्वं विडम्बना केयम् । अक-थनीयकथनीयमिदम् । अपर उपायो न दृश्यते । अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते । अन्यदशरणं नालोक्यते । अन्या गतिर्नास्ति । अकाण्डमाने च महानयमनर्थो जातो । प्राणपरि-त्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदसव इति कथयामि । 'अस्ति भवत्याः समक्षमेव स तथा तेन निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहितः । तथा चाभिधाय परित्यज्य तं तस्मात्प्रदेशादुत्पन्नमन्यु-रुत्सृष्टकुसुमावचयोऽन्यप्रदेशमगमम् । अपयातायां च भवत्यां मुहूर्तमिव स्थित्वैकाकी किम-सिदानीमाचरतीति संजातवितर्कः प्रतिनिवृत्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावच्च तं नाद्राक्षम् । आसीच्च मे मनसि—'किं नु मदनायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुग-न्तुं जातो भवेत् । गतायां च तस्यां लब्धचेतनो लज्जमानो[2] न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम् । आहोस्वित्कुपितः परित्यज्य मां गतः । उतान्विष्यमाणो मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात्[1]' इत्येवं विकल्पयन्कंचित्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मतः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षण-

---

तदानीं समुचितं योग्यम् । किं तपसो नियमविशेषस्यानुरूपं सदृशम् । आहोस्विदिति । इदं वर्णी-येषां गात्रं कारणम् । केयमपूर्वाभिनवा विडम्बना कदर्थना । अकथनीयेति । अवाच्यमपि कथनीयं प्रतिपाद्य-यम् । एतस्मिन्नर्थे हेतुमाह—अपर इति । अपरः एतद्व्यतिरिक्त उपायः कारणं न दृश्यते नेक्ष्यते । अन्या प्रतिक्रिया चिकित्सा नोपलभ्यते न प्राप्यते । अन्यदेतद्व्यतिरिक्तं शरणमाश्रयणमवलम्बनं नालोक्यते न विलोक्यते । अन्येतद्भिन्ना गतिः प्रकारान्तरं नास्तीत्यर्थः । उक्तार्थस्योपोद्बलकमाह—अकाण्डेति । तस्मिन्नप्रतीक्ष्यमाणे महाननर्थस्त्वोपनिपातोऽकस्माज्जातं जायते निष्पद्यते । भवतु, का न प्रति-रिक्षाशयेनाह—प्राणेति । प्राणपरित्यागेनापि जीवितव्ययेनापि सुहृदां मित्राणामसवः प्राणा रक्ष-णीया रक्ष्या इति हेतोः कथयामि ब्रवीमि । अस्तीति । भवत्याः समक्षमेव प्रत्यक्षमेव । यदा कुमारेण पारिजातमञ्जरी तव कर्णावतंसीकृता तदा तदायत्ततलतिलामलकमपि नाज्ञासीः । तस्मिन्मो-मोहावसरे स पुण्डरीक उपदर्शितः कोपो येनैवंभूतेन मया तथा निष्ठुरं रूक्षमभिहितः कथितोऽसि । तथा च तेन प्रकारेण चाभिधाय कथयित्वा तं पुण्डरीकं परित्यज्य तस्मात्प्रदेशात् । उत्पेति । उत्पन्न उत्पन्नो मन्यु कोपो यस्य सः । उत्सृष्टेति । उत्सृष्टस्त्यक्तः कुसुमानां पुष्पाणामवचयो ग्रहणं येन सः । सकलकुसुमाव-चयनिमित्तमागतं तदपि प्रयोजनं कोपेन परित्यक्तमिति भावः । एवंविधोऽहमन्यप्रदेशो दूरितरवनविभागम-ममगमम् । अथ च भवत्यामपयातायां गतायां मुहूर्तमिव स्थित्वैकाकी द्वितीयोऽयं पुण्डरीक इदानीं 'कोऽयं कि-माचरति किमाचरणं करोतीति संजातो वितर्को विकल्पो यस्य सोऽहं प्रतिनिवृत्य व्यावृत्य विटपैस्तिरस्कृत-स्तिरोहितो विग्रहो यस्यैवंभूतस्तं प्रदेशं व्यलोकयमपश्यम् । यावत्कालं तत्र तस्मिन्प्रदेशे तं कपिञ्जलं नाद्राक्षं न व्यलोकिषम्, तदा मे मम मनसि चित्त एवमग्रे प्रतिपाद्यमानमासीदभूत् । किं तदित्याह—किं त्विति । अ-व्ययानामनेकार्थत्वात्किं नु कदाचिन्मदनेनानङ्गेन परायत्ता पराधीना चित्तवृत्तिर्यस्यैवंभूतस्तामेव गन्धर्वकन्यका-मेवानुसरञ्जनगन्तुं जातो भवेत् । तस्यां गतायां च सत्यां लब्धा चेतना चैतन्यं येन सः । विशेषेण लज्जमानस्त्र-पुर्वाणो मे मम दर्शनपथमालोकनमार्गमुपगन्तुं प्राप्तुं न शक्नोति न समर्थो भवति । आहोस्विदिति । आ-होस्विद्वितर्के । कुपितः कोपं प्राप्तः सन्मां परित्यज्य विहाय गतः प्रस्थितः । उतेति । उताथवा मामेवा-न्वेषमाणो वीक्षमाण इतोऽन्यं प्रदेशं समाश्रितः स्यात् । इत्येवं विकल्पयन्विकल्पनां कुर्वन्कंचित्कालम-तिष्ठं स्थितवान् । तेन त्विति । जन्मन प्रभृति जन्म मर्यादीकृत्यानभ्यस्तेनापरिचितेन तस्य पुण्डरीकस्य क्षणमप्यदर्शनेनानवलोकनेन दूयमानो दुःखं कुर्वाण । पुनरहमचिन्तयं चिन्तितवान् । क्षणमपीत्यनेन कदापि-

---

१ समस्तम्. २ लज्जया.

ऽदर्शनेन दूयमानः पुनरचिन्तयम्—'न कदाचिदेवंस्वभावविरुद्धः किंचिदनिष्टमपि समाचरेत् । न हि किंचिन्न क्रियते ह्रिया । तत्र कुतूहलेनैकाकिनं कर्तुम्' इत्यवधार्यान्वेष्टुमादरमकरवम् । अन्वेषमाणश्च यथायथा नापश्यं तं तथातथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तत्तल्लतागहनानि चन्दनवीथिकाल्लतामण्डपान्सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन्सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव, मधुकरमय इव, परभृतमय इव, मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्, उत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव निश्चलमपि स्वधृत्याचलितम्, एकाकिनमपि मन्मथाधिष्ठितम्, सानुरागमपि पाण्डुतामावहन्तम्, शून्यान्तःकरणमपि हृदयनिवासिदयितम्, तूष्णीकमपि कथितमदनवेदनातिशयम्,

---

पि तेन सह मार्गे विमुक्तः, इदानीं भूतान्तरमादाय विलम्बित इति गेहागतिरस्यादर्शनमिति भावः । कदाचिदिति । कदाचित्कस्मिन्नवसरमात्रेऽपि । एवंस्वभावविरुद्धः स्वभावविरुद्धः किंचिदनिष्टमपि समाचरेदनाचरणं कुर्यात् । हि निश्चितम् । ह्रिया लज्जया किंचिन्न न क्रियते । अपि तु क्रियत एवेत्यर्थः । 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयतः' इति न्यायात् । तत्र कुतूहलेनैकाकिनमद्वितीयं कर्तुं विधातुं न युक्तं नोचितमिति पूर्वोक्तप्रकारेणावधार्य निश्चित्यान्वेष्टुमन्वेषणं कर्तुमादरमुद्योगमकरवमकरवम् । अहमन्वेषमाणो यथायथा तं पुण्डरीकं नापश्यं न व्यलोकयं तथातथा सुहृन्मित्रं तस्य स्नेहः प्रीतिस्तेन कातरेण भीरुणा मनसा तत्तदशोभनमनर्थमाशङ्कमान आरेकयाविषयीक्रियमाणस्तेषु तेषु स्थानेषु स्थानि लतागहनानि गह्वराणि चन्दनवीथिकासु ये लतामण्डपास्तान् सरःकूलानि च कासारतीराणि च निपुणमेकतानं वीक्षमाणो विलोकयमान इतस्ततो दत्ता दृष्टिर्येन सोऽहं सुचिरं चिरकालं व्यचरमभ्रमम् ।

अथेति । इतस्ततो विचरणानन्तरमेकस्मिन्वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानं तं कुमारं पुण्डरीकमद्राक्षमपश्यमित्यन्वयः । लतागहनं विशेषयन्नाह—सर इति । सरसः कासारस्य समीपवर्तिनि पार्श्वस्थायिनि निरन्तरतया निबिडतया कुसुममय इव पुष्पमय इव, मधुकरमय इव भ्रमरमय इव । एतेन पुष्पाणामतिप्राचुर्यं सूचितम् । तेन भ्रमराणां बाहुल्यमिति भावः । परेति । परभृताः कोकिलास्तन्मय इव । एतेन सहकारोद्रेकः सूचितः । रतलालसानां योगे पूर्वस्य पुंवद्भावः । यद्वा अत्र पुरुषस्यैव ग्रहणम् । मयूराः कलापिनस्तन्मय इव । एतेनातिरमणीयत्वं सूचितम् । अत एवातिमनोहरेऽत्यभिरामे । अथ पुण्डरीकं विशेषयन्नाह—उत्सृष्ट इति । तदासक्तत्वादुत्सृष्टस्त्यक्तः सकलव्यापारो येन तस्य भावस्तत्ता तया लिखितमिव चित्रितमिव, उत्कीर्णमिवोत्कीर्णितमिव, स्तम्भितमिव कीलितमिव, उपरतमिव मृतमिव, प्रसुप्तमिव शयितमिव । योगेति । योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्य यः समाधिर्ध्येयमात्रावभासनरूपस्तत्रस्थमिव । अत्र विरोधालंकारप्रदर्शनपूर्वकं तमेव विशेषयन्नाह—निश्चलमिति । निश्चलं निःप्रकम्पमपि स्वधृतात्स्वाचाराच्चलितमिति विरोधः । तत्परिहारपक्षे चलितं भ्रष्टमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि सबुद्ध्या ज्ञेयम् । एकाकिनमप्यद्वितीयमपि मन्मथेन मनोभवेनाधिष्ठितमाश्रितमिति विरोधः । द्वितीयाधिष्ठितत्वेनैकाकित्वाभावात् । सानुरागमिति । अत्रानुरागो रक्तिमा रक्तत्वं तेन सहितमपि पाण्डुतां श्वेततामावहन्तमादधानमिति विरोधः । रक्तश्वेतयोः स्वाभाविकविरोधात् । शून्येति । शून्यमन्यकर्तव्यतेच्छारहितमन्तःकरणं यस्यैवंविधमपि हृदये निवासिनी निवसनशीला दयिता यस्येति विरोधः । कस्यचित्सद्भावे शून्यत्वाभावात् । तत्परिहारस्तु शून्यं ध्यानान्तरवर्जितं केवलं तदासक्तचित्तत्वादिति भावः । तूष्णीति । तूष्णीकमपि मौनावलम्बिनमपि कथितो निवेदितो मदनवेदनाया अतिशय उ-

---

१ धृत्यात.

[illegible] इत्यादि [illegible] कुसुमपुरेण [illegible] ... [illegible] कर्णपूर [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ... [illegible] मधुकरकुलेन [illegible] ... वदनमिव [illegible] ...

[illegible] । [illegible] । विलासेति । [illegible] । [illegible] ...मानेति । [illegible] ... [illegible] । अधीति । [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ... [illegible] इति । [illegible] ... [illegible] ... पुनः किं कुर्वन्तम् । [illegible] ... [illegible] विशेषणमाह—[illegible]इति । [illegible] ... [illegible] ... अथ [illegible] विशेषणमाह—[illegible]इति । [illegible] ... [illegible] । [illegible]इति । [illegible] ... [illegible] ... [illegible] । वामेति । [illegible] ... [illegible] एव । [illegible]इति । [illegible] ... [illegible] धारयन्तम् । अधीति । [illegible] ... मन्दारपुष्पं तस्य [illegible] तस्य [illegible] तथा मधुकरकुलेन [illegible] ... [illegible] धारयन्तम् । अथ मधुकरकुलं विशेषयन्नाह—रागेणेति । [illegible] ... तत्र विमर्दः [illegible] विमर्दोत्थः पुनः सुरभि परिमलः । 'स आमोदो विदूरगः । विमर्दोत्थः परिमलः' इति कोशः । [illegible] ... [illegible] । [illegible] कुर्वता तेन । कलं मधुरं [illegible] ... मदनस्य सम्मोहनमन्त्रं वशीकरणमन्त्रं जपतेव वार्तां कुर्वतेव । पुनः किं कुर्वन्तम् । उत्कण्ठेति । [illegible] ... [illegible] ... [illegible] मानां मदनशराणां कामबाणानां मध्ये कुसुमलक्षणा ये शरा बाणास्तेषां [illegible] ... मध्ये प्रविष्टानि किंचिद्बहिर्दृश्यमानानि तेषां निकरं समूहमिव [illegible] बिभ्राणं दधानम् । पुनः किं कुर्वन्तम् ।

शराणां कुसुमशरशल्यशकलनिकरमिवाङ्गलग्नं बिभ्राणम्, दक्षिणकरे च स्फुरितनखकिरणनिकरां करतलस्पर्शसुखकण्टकितामिव मुक्तावलीमविनयपताकामुरसि धारयन्तम्, मदनवशीकरणचूर्णेनेव कुसुमरेणुना तरुभिराहन्यमानम्, आत्मरागमिव संक्रमयद्भिरासन्नैरनिलचलितैरशोकपल्लवैः स्पृश्यमानम्, सुरताभिषेकसलिलैरिवाभिनवपुष्पस्तबकमधुशीकरैर्वनश्रियाभिषिच्यमानम्, अलिनिवहनिपीयमानपरिमलैरुपरिपतद्भिश्चम्पककुड्मलैस्तप्तशरशल्यकैरिव सधूमैः कुसुमशरेण ताड्यमानम्, अतिबहलवनामोदमत्तमधुकरनिकरझंकारनिःस्वनैर्हुंकारैरिव दक्षिणानिलेन निर्भर्त्स्यमानम्, मदकलकोकिलकुलकोलाहलैर्वसन्तजयशब्दकलकलैरिव मधुमासेनाकुलीक्रियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुतया परिगृहीतम्, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव कृशिमानमागतम्, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिवादृष्टपूर्वमिवापरिचितमिव जन्मान्तरमिवोपनतम्, रूपान्तरेणेव परिणतम्, आविष्टमिव, महाभूताधि-

---

दक्षिणकरेणेतस्ततः पर्यस्तां मुक्तावलीमेकावलीमुरसि हृदये धारयन्तं बिभ्राणम् । कीदृशीम् । स्फुरितः प्रसृतो नखकिरणानां निकरः समूहो यस्याः सा ताम् । नखकिरणानां दीर्घतीक्ष्णत्वरूपकण्टकसाम्यादुत्प्रेक्षते—करतलेति । करतलस्य यत्स्पर्शसुखं तेन कण्टकितामिव । श्वेतत्वसाम्यादाह—अविनयेति । अविनयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमस्तस्य पताकां ध्वजामिव । पुनः प्रकारान्तरेण तमेव विशिनष्टि—मदनेति । कुसुमरेणुना पुष्पधूल्या तरुभिर्वृक्षैराहन्यमानं ताड्यमानम् । [illegible]साम्यादाह—मदनस्य यद्वशीकरणचूर्णं तेनेव । आत्मेति । आत्मनो रागं आरक्तत्वमनुरागरूपं रतिं च तं संक्रामयद्भिरिव संक्रमणं कारयद्भिरिवासन्नैः समीपस्थैरनिलचलितैर्वायुना कम्पितैरेवंविधैरशोकपल्लवैः स्पृश्यमानं संस्पृश्यमानम् । वनश्रिया काननलक्ष्म्या अभिनवो नूतनो यः पुष्पाणां कुसुमानां स्तबको गुच्छकस्तस्य मधु रसस्तस्य शीकरैः कणैरभिषिच्यमानमभिषेकविषयीक्रियमाणम् । शीतत्वसाम्येनाह—सुरतेति । सुरतलक्षणं यद्राज्यं तदर्थमभिषेकसलिलैरिव । अत्राभिषेकपदसामर्थ्यादेव सुरते राज्यत्वं द्योत्यते । अलीति । अलिनिवहैर्भ्रमरसमूहैर्निपीयमान आस्वाद्यमानः परिमलो येषां तैः । उपरिपतद्भिरवनिं व्रजद्भिरेवंभूतैश्चम्पका हेमपुष्पकास्तेषां कुड्मलैर्मुकुलैः कृत्वा कुसुमशरेण कंदर्पेण ताड्यमानम् । चम्पककुड्मलानां रक्त एव पीतत्वाद्भ्रमराणां च कृष्णत्वादुत्प्रेक्षणमाह—सधूमैस्तप्तशरशल्यकैरिव । अत्र शल्यकानि [illegible] इत्यर्थः । अतीति । अतिबहलोऽतिनिबिडो यो वनामोदो वनपरिमलस्तेनोन्मत्ता ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां निकरः समूहस्तस्य झंकारलक्षणा निस्वनाः शब्दास्तैः कृत्वा दक्षिणानिलेन निर्भर्त्स्यमानं तिरस्क्रियमाणम् । शब्दत्वसाम्यादाह—हुंकारैरिव । मादृशे वसन्ते विद्यमानेऽपि तव हि सुरतप्रारम्भो न भविष्यतीति [illegible] इत्यर्थः । मदेति । मदेन हर्षेण कला मनोहरा ये कोकिलाः पिकास्तेषां कुलं तस्य कोलाहलैः कलकलैः कृत्वा मधुमासेन चैत्रमासेनाकुलीक्रियमाणं व्याकुलीक्रियमाणम् । कोलाहलानां [illegible]साम्यादाह—वसन्तेति । वसन्तस्य पुष्पकालस्य जयशब्दास्तेषां कलकलैरिव । प्रभातेति । प्रभातस्य प्रत्यूषस्य चन्द्रः शशी तमिव । उभयोः साम्यमाह—पाण्डुतेति । पाण्डुतया पाण्डुरत्वेन परिगृहीतं स्वीकृतम् । निदाघेति । निदाघो ग्रीष्मकालस्तस्मिन्गङ्गाप्रवाहः स्वर्धुनीरयस्तमिव कृशिमानं कृशत्वमागतं प्राप्तम् । अन्तरिति । अन्तर्गतो मध्यगतोऽनलो वह्निर्यस्यैवंभूतश्चन्दनविटपो मलयजशाखी तमिव म्लायन्तं म्लानिं गच्छन्तम् । पूर्वप्रकारत्यागेनाह—अन्येति । अन्यमिव पूर्वस्माद्भिन्नमिव । [illegible]—अदृष्टेति । अदृष्टपूर्वमिव [illegible] । अपरेति । [illegible] । जन्मेति । जन्मान्तरं [illegible] । रूपेति । [illegible] । महेति ।

१ [illegible]

र्दि। अविज्ञातविषयस्नेहोऽपि [illegible] इव ज्योतिर्भिरार्यैरिदं शासनमुपदेशेन, यदि न [illegible] कुसुमितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न निरुणत्सि [illegible] दुःखितं मनः। कोऽयमनङ्गो नाम। धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः' इत्येवं [illegible] [illegible] प्रतीयमानाध्यवसायिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन [illegible] [illegible]—'सखे, किं बहुना। सर्वथा [illegible]ऽसि। आशीविषविषवेग[illegible] [illegible] कुसुम[illegible] पतितोऽस्मि न गोचरे, [illegible] परस्य। यस्य [illegible] [illegible], मनो वा वेत्ति, यः पश्यति वा, शृणोति वा, [illegible] वा। [illegible] न [illegible] [illegible] न शक्नोमि। मम तु सर्वमेवैतत् [illegible]। [illegible] प्रतिमस्याभिरामता [illegible] कथा। कामस्येव [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] वामीकारणो [illegible]। तस्य प्रतिसंख्या[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। तेन वाक्येनाभिरामाये [illegible]

[illegible]

उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम् । कस्यान्यस्य वा वचसि मया स्थातव्यम् । को वापरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि, यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम् । इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टा दुष्टावस्था । तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावत्प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादशदिनकरकिरणातपतीव्रस्य मदनसंतापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि, उत्क्वथ्यत इव हृदयम्, मुष्यत इव दृष्टिः, ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्राप्तकालं तत्करोतु भवान्' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् । एवमुक्तेऽप्यहमेनं प्राबोधयम् । यदा पुनः पुनः शास्त्रोपदेशविशदैः सनिदर्शनैः सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहं चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत्कर्णे, तदाहमचिन्तयम्—'अतिभूमिमयं गतः, न शक्यते निवर्तयितुम् । इदानीं निरर्थकाः खलूपदेशाः । तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि' इति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात्सरसः सरसा मृणालिकाः समुद्धृत्य कमलिनीपलाशानि जललवैर्लाञ्छितान्यादाय गर्भधूलिकषायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि गृहीत्वागत्य

देशो दातव्यः । **उन्मार्गेति** । वामवोन्मार्गेऽसाधुमार्गे या प्रवृत्तिः प्रवर्तनं तस्या निवारणं करणीयं कर्तव्यम् । **कस्येति** । अन्यस्य त्वद्व्यतिरिक्तस्य कस्य वा वचसि वचने मया स्थातव्यम् । न कस्यापीत्यर्थः । **को वेति** । वापरोऽन्यः को वा त्वत्समो मे मम जगति विश्वे बन्धुर्भ्राता । आविष्कृतं भावमुपसंहरति—**किमिति** । किं करोमि किं कुर्वे । यदिति हेतौ । आत्मानं स्वं निवारयितुं दुष्प्रवृत्तेर्दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्थो भवामि । **अनेनेति** । अनेनैव क्षणेन समयेनेयं दुष्टा दुःखदायिन्यवस्था दशा भवता त्वया दृष्टावलोकिता । **तदिति** । तस्माद्धेतोरिदानीं सांप्रतमुपदेशकालः शिक्षाप्रदानसमयो गतो व्यतिक्रान्तः । अन्यस्मिञ्शमदमादिरूपनिवृत्तिकरणाभावे हेतुमाह—**यावदिति** । यावत्कालमहं प्राणिमि जीवामि तावत्पर्यन्तम् । **कल्पेति** । कल्पान्तो युगान्तस्तत्रोदिता उदयं प्राप्ता ये द्वादशदिनकरकिरणास्तेषां य आतपः प्रकाशस्तद्वत्तीव्रस्य कठिनस्य । दुःसहस्येति यावत् । एवंविधस्य मदनसंतापस्य कंदर्पज्वरस्य प्रतिक्रिया चिकित्सा तल्लक्षणां क्रियां क्रियमाणां विधीयमानामिच्छामि समीहे । विवेकादिप्रतिक्रियाया अभावे प्राकृतप्रतिक्रिया तया सह संगमरूपैवेति भावः । संतापमेव प्रकटयन्नाह—**पच्यन्त इति** । मे ममाङ्गानि हस्तपादादीनि पच्यन्त इव पाकविषयीक्रियन्त इव । हृदयं स्वान्तमुत्क्वथ्यत इवोत्क्वाथ्यत इव । दृष्टिर्लोचनं मुष्यत इव दह्यत इव । शरीरं देहं ज्वलतीव भस्मीभवतीव । अत्र यत्प्राप्तकालं यदेतत्समयोचितम् । तया सह संगमरूपमित्यर्थः । भवांस्तत्करोत्विति पूर्वोक्तमभिधायोक्त्वा तूष्णीमभवन्मौनमकरोत् । **एवमिति** । एवममुना प्रकारेणोक्तेऽपि कथितेऽप्यहमेनं पुण्डरीकं प्राबोधयं प्रबोधं कृतवान् । **यदेति** । यदा पुनःपुनर्भूयोभूयः शास्त्रस्य धर्मप्रतिपादकस्य ग्रन्थस्योपदेशः शिक्षा तेन विशदैर्निर्मलैः सनिदर्शनैः सोदाहरणैः सेतिहासैरितिहासः पुरावृत्तं तेन सहितैर्वचोभिः सानुनयं सप्रणयम् । 'प्रणतिः प्रणिपातेऽनुनये' इति कोशः । सोपग्रहं सानुकूलनम् । 'उपग्रहोऽनुकूलने' इति विश्वः । यथा स्यात्तथाभिधीयमान उपदिश्यमानोऽपि कर्णे श्रवणे नाकरोत् । अश्रुतमिव मदुक्तमकार्षीदित्यर्थः । **तदेति** । तदा तस्मिन्कालेऽहमचिन्तयमध्यायम् । इतिशब्दवाच्यमाह—**अतीति** । अयमतिभूमिमतिदूरं गतः प्राप्तः । कामस्य दशमीमवस्थां प्राप्त इत्यर्थः । निवर्तयितुं ततो व्यावर्तयितुं न शक्यते न पार्यते । तेनेदानीं सांप्रतम् । खलु निश्चयेन । उपदेशा निरर्थका निःप्रयोजनाः । तदिति हेत्वर्थे । तावदादावस्य पुण्डरीकस्य प्राणपरिरक्षणेऽपि जीवितपरित्राणेऽपि यत्नमुद्योगमाचरामि करोमीति कृता मतिर्येन स उत्थाय गत्वा च । अच्छोदाभिधं सर इति शेषः । तस्मात्सरसः कासारात्सरसा रसयुक्ता मृणालिकाः कमलिन्यः समुद्धृत्योत्पाट्य ताभ्यो जललवेनाम्भोलेशेन लाञ्छितानि सहितानि कमलिनीपलाशानि नलिनीपत्राण्यादाय गृहीत्वा । **गर्भेति** । गर्भधूलिर्मध्यपरागस्तस्य यः कषायस्तुवरः परिमलस्तेन मनोहराणि शोभनान्येवंविधानि कुमुदानि श्वेतकमलानि कुवलया-

---

१ दुष्टावस्था; अवस्था दुष्टा. २ निवर्तयितुमिति. ३ लाञ्छितानि चादाय.

तस्मिन्नेव लतागृहशिलातले शयनमस्याकल्पयम्। तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां चन्दनविटपानां मृदूनि किसलयानि निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम्, आ चरणतलाद्दङ्गचर्चां चारचयम्। अभ्यर्णपादपस्फुटितवनकर्पूर-वल्लीशीर्णेन च करसंचूर्णितेन कर्पूररेणुना स्वेदप्रतिक्रियामकरवम्। उरोनिहितचन्दनद्रवार्द्र-वल्कलस्य स्वच्छसलिलसीकरनिकरस्राविणा कदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम्। एवं च मुहुर्मुहुरन्यदन्यन्नलिनीदलशयनमुपकल्पयतः, मुहुर्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतः, मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः, कदलीदलेन चानवरतं वीजयतः समुद्भून्मे मनसि चिन्ता—'नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः। क्वायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो जनः, क्व च विविधविलासरसराशिर्गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता। सर्वथा नहि किंचिदस्य दुर्घटं दुष्करमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति। दुरुपपादेष्वप्यर्थेष्वप्ययमवहेलया विचरति। न चायं प्रतिकूलयितुं शक्यते। का वा गणना सचेतनेषु, अपगतचेतनान्यपि संघट्टयितुमलं यदस्मै

न्युगलानि कमलान्येभ्यो व्यतिरिक्तानि कुमुदकुवलयानां कमलानि पुष्पाणि वा गृहीत्वा तदागत्य च तस्मिन्नेव लतागृहशिलातलेऽस्य पुण्डरीकस्य शयनं शय्यामकल्पयमकरवम्। तत्र चेति। तस्मिन् स्थाने सुखेन निराकुलमुपविष्टस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां समीपस्थानां चन्दनविटपानां मलयजवृक्षाणां मृदूनि सुकुमाराणि किसलयानि पल्लवानि निष्पीड्य संमर्द्य तेनानिर्वचनीयेन स्वभावसुरभिणा स्वाभाविकगन्धेन तुषारो हिमं तद्वच्छिशिरेण शीतलेनैवंविधेन रसेन द्रवेण ललाटिकां लोके 'आडी' इति प्रसिद्धामकल्पयमकरवम्। चरणतलं मर्यादीकृत्याचरणतलं तस्मात्। आङ्मर्यादायोगे पञ्चमी। अङ्गचर्चां शरीरभूषां चारचितवान्। अभ्यर्णेति। अभ्यर्णा आसन्ना ये पादपा वृक्षास्तेषां स्फुटितानि स्फोटं प्राप्तानि यानि वनकर्पूराणि तेषां विवराणि छिद्राणि तेभ्यः शीर्णेन गलितेन च तथा करेण कृत्वा संचूर्णितेन क्षोदीकृतेन कर्पूररेणुना हिमवालुकाचूर्णेन स्वेदस्य घर्मजलस्य प्रतिक्रियां चिकित्सामकरवमकल्पयम्। उर इति। उरसि वक्षसि निहितं स्थापितं चन्दनद्रवेण मलयजरसेनार्द्रं क्लिन्नं वल्कलं यस्य स तथा तस्य। स्वच्छेति। स्वच्छं निर्मलं सलिलसीकरा वाताम्बुकणिकास्तेषां निकरः समूहस्तस्य स्राविणा क्षरणशीलेन कदलीदलेन रम्भापत्रेण व्यजनक्रियां तालवृन्तकृत्यम्। 'व्यजनं तालवृन्तं तत्' इति कोशः। अन्वतिष्ठमकरवम्। एवं चेति। एवममुना प्रकारेण मुहुर्मुहुर्वारंवारमन्यदन्यदपरमपरमन्यतरन्नलिनीदलशयनं कमलिनीपत्रशयनमुपकल्पयतः कुर्वतः मुहुर्मुहुर्भूयोभूयश्चन्दनचर्चां मलयजमण्डनमारचयतो विदधतः, मुहुर्मुहुश्च वारंवारं स्वेदप्रतिक्रियां घर्मजलप्रतीकारं कुर्वत आचरतः, कदलीदलेन चानवरतं निरन्तरं वीजयतः पवनं प्रेरयतो मे मम मनसि चिन्ता समुद्भूदुत्पन्ना। तत्—नास्तीति। खल्विति कोमलामन्त्रणे। अत्र निश्चये। भगवतो कंदर्पस्य किमप्यसाध्यमनिष्पाद्यं नास्ति न विद्यते। एतदेव स्फुटीकुर्वन्नाह—क्वेति महदन्तरे। क्व हरिण इव मृग इव वनवासेऽरण्यवसथाने निरतस्तत्परः स्वभावेन प्रकृत्या मुग्धोऽविदग्धो जनः। क्व च विविधा नानाप्रकारा विलासा विभ्रमादीनां यो रसः शृङ्गारादिः तस्य राशिः समूह एतादृशी गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता च। विरुद्धयोर्द्वयोः संगमः कथं भविष्यतीत्याशयेनाह—सर्वथेति। सर्वप्रकारेणास्य कंदर्पस्य जगति लोके दुर्घटं दुःसाध्यं तथा दुष्करं दुःखेन कर्तुं शक्यमनायत्तमनधीनमकर्तव्यं कर्तुमशक्यं वा नहि किंचिदस्ति। अस्य सर्वं सुसाध्यमित्यर्थः। दुरुपपादेष्वप्यर्थेष्वप्ययं कार्येष्वयं कन्दर्पोऽवहेलयानादरेणैव विचरति प्रवर्तते। न चायं केनापि पुंसा प्रतिकूलयितुं प्रतिरोद्धुं शक्यते पार्यते। का वेति। यदस्मै कंदर्पाय रोचते [illegible]

१ निर्दयम्. २ वर्तिनाम्. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ मुहुश्चन्दन. ६ [illegible]. ७ [illegible] ८ दुरुपपादेष्वर्थेषु ९ नाम.

रोचते। कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति, कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमुज्झति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते, छायापि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते, तडिदपि जलदे स्थिरतां भजति, जरापि यौवनेन संचारिणी भवति। किं वा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणवल्लघुतामुपनीतः। क्व तत्तपः, क्वेयमवस्था। सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता। किमिदानीं कर्तव्यम्, किं वा चेष्टितव्यम्, कं देशं गन्तव्यम्, किं शरणम्, को वोपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, कः समाश्रयो येनास्यासवो धार्यन्ते। केन वा कौशलेन, कतमया वा युक्त्या, कतरेण वा प्रकारेण, केन वावष्टम्भेन, कया वा प्रज्ञया, कतमेन वा समाश्वासनेनायं जीवेत्' इत्येते चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य संकल्पाः प्रादुरासन्। पुनश्चाचिन्तयम्—'किमनया ध्यातया निष्प्रयोजनया चि-

---

त्तं संयोजयितुमलं समर्थः, तस्य सचेतनेषु दशदशावर्तिषु संबन्धं कर्तुं का गणना। एतदेव स्पष्टयन्नाह—**कुमुदिनीति**। कुमुदिन्यपि कैरविण्यपि। **दिनकरेति**। दिनकरस्य सूर्यस्य कराः किरणाः। तत्कार्यकारित्वाद्दिनकरत्वं चन्द्रस्य। तस्मिन्ननुरागो विद्यते यस्या एवंविधा भवति। तदुक्तम्—'चन्द्रश्चण्डकरायते मलयजो लेपः स्फुलिङ्गायते मार्गं सूचिकरायते मृदुगतिर्वातोऽपि वज्रायते' इति। **कमलिनीति**। कमलिन्यपि पद्मिन्यपि। शशिकरकार्यकारित्वात्सूर्यकिरणानां शशिकरत्वम्। तेषु यो द्वेषस्तमुज्झति त्यजति। तदुक्तम्—'आतपे धृतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहंगेन। सेहिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम्' इति। **निशेति**। निशापि रात्रिरपि दिवसकार्यकारित्वाद्वासरेण मिश्रतामेकत्वमेति गच्छति। यथा—'चित्रन्यस्तादपि विषधराद्भीतिभाजो निशायां किं तद्भूतस्त्वदभिसरणे साहसं नाथ तस्याः' इति। **ज्योत्स्नेति**। ज्योत्स्नापि कौमुद्यप्यन्धकारकार्यकारित्वात्तमनुवर्तते। तद्रूपतां भजतीत्यर्थः। यथा—'ज्योत्स्ना ध्वान्तलतानुवर्तनम्' इति। **छायेति**। छायापि प्रदीपस्य गृहमणेरभिमुखमवतिष्ठते संतिष्ठति। अत्र प्रदीपाधोभागे छायायाः सत्त्वात्स चित्रमित्यभिमुखग्रहणम्। तदुक्तम्—'आलोकस्तिमिरायते विधिवशात्प्राणोऽपि भारायते हा हन्त प्रमदावियोगसमये किं किं न दुःखायते'। **तडिदिति**। तडिदपि विद्युदपि जलदे स्थिरतां स्थैर्यं भजति गच्छति। अत्र तडित उद्दीपकत्वाद्विरहदुःखितस्य तस्य निमेषावस्थानमपि कल्पकल्पमित्यभिसंधिः। **जरेति**। जरापि विस्रसापि यौवनेन तारुण्येन सह संचारिणी सार्धं संचरणशीला स्यात्। जराया अपि तत्कार्यकारित्वात्तदनुगामित्वमित्यर्थः। अत्रापिशब्दः सर्वत्र विरोधद्योतकः। **किं वेति**। वेति विकल्पार्थः। तस्य कंदर्पस्य। किमिति प्रश्ने। अपरं किं दुःसाध्यं दुष्करम्। **एवंविधेति**। येन कंदर्पेण एवंविधस्वरूपः पुण्डरीकः। **अगाधेति**। अगाधमलब्धतलं गाम्भीर्यं गम्भीरता तस्य सागरः समुद्रस्तृणवल्लघुतां लघीयस्त्वमुपनीतः प्रापितः। **क्वेति**। तदनिर्वचनीयस्वरूपं तपः क्व। तथा चेयं परिदृश्यमानावस्था क्व। **सर्वथेति**। सर्वप्रकारेण निष्प्रतीकाराऽसाध्येयमापद्विपदुपस्थिता प्राप्ता। **किमिति**। इदानीं सांप्रतं किं कर्तव्यम्। किं वा चेष्टितव्यमाचरितव्यम्। कं देशं कं स्थानं प्रति गन्तव्यं गमनीयम्। किं वा शरणं त्राणम्। को वोपायः कः प्रतीकारः। कः सहायः साहाय्यकृत्। कः प्रकारस्तदुपशान्तकविधिः। का युक्तिस्तत्प्रतिक्रियाबुद्धिः। कः समाश्रयः को निवासो येन कृत्वास्य मुनेरसवः प्राणा धार्यन्ते गच्छन्तो रक्ष्यन्ते। केन वा कौशलेन चातुर्येण, कतमया वा युक्त्या, कतरेण वा प्रकारेण, केन वावष्टम्भेनालम्बनेन, कया वा प्रज्ञया प्रतिभया, कतमेन वा समाश्वासनेन सान्त्वनेन मायं जीवेदिति। **एते चेति**। विषण्णहृदयस्य खिन्नचित्तस्य मे एते चान्ये च संकल्पा विकल्पाः प्रादुरासन्प्रकटीबभूवुः। **पुनश्चेति**। पुनस्तदनन्तरमहमचिन्तयं चिन्तितवान्। किं तदित्याह—**किमनयेति**। अनया निष्प्रयोजनया निरर्थकया चिन्तया ध्यातया किम्। तावदासां अस्य पुण्डरीकस्य

---

१ कमुदुदिन्यपि; कपलकुमुदिन्यपि. २ तृणवल्लघुतान्. ३ किंवाचेष्टितव्यम्. ४ का दिशम्.
६ अनयाप्यात्वयदा; अनयाभ्यावदया.

न्तया । प्राणास्तावदस्य येनकेनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषां च तत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः । बालभावादप्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिवात्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियतमेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् । अकालान्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः । सततनिन्दितेन कृत्येनापि रक्षणीयान्मन्यन्ते सुहृदसून्साधवः । तदविक्षेपणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्तव्यतामापतितम् । किं चान्यत्क्रियते । का चान्या गतिः । सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशम् । आवेदयाम्येतामवस्थाम्' इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय संजातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै तत्प्रदेशात्सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तम्, इदमस्य चानुरागस्य सदृशम्, अस्मदागमनस्य चानुरूपम्, आत्मनो वा समुचितं तत्रभवती प्रभवति' इत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत् । अहं तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये ह्रद इव निमग्ना, रतिरसमयमुदधिमिवावतीर्णा सर्वानन्दानामुपरि वर्तमाना सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा, सर्वोत्सवानामतिभूमिमिवाधिशयाना, तत्कालोपजातया लज्जया किंचिदवनम्यमानवदनत्वादस्पष्टकपोलोदरैः प्रथितैरि-

---

शुभेनाशुभेन वा येन केनचिदुपायेन प्राणा असवो रक्षणीयाः । तेषां चेति । तेषां प्राणानामेकं तस्याः समागममपहाय विहायापरो भिन्नः संरक्षणोपायो नास्ति । बालभावाच्छिशुत्वभावादप्रगल्भतयाप्रतिभान्वितत्वया च तपोविरुद्धं मनविरोध्यनुचितमन्योन्यमात्मन उपहासमिव मदनव्यतिकरं कंदर्पवृत्तान्तं मन्यमानो जानन्नपि नियतं निश्चितमेक एवोच्छ्वास आहरो(!)ऽवशेषोऽवशिष्टो यस्मिन्नेवं तादृशं जीवितं प्राणितं यस्यैवंभूतोऽप्ययं पुण्डरीकस्तस्या महाश्वेतायाः स्वयमभिगमनेनात्मनागमनेन मनोरथं चित्ताभिलाषं न पूरयति न पूरयिष्यति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यत्यर्थे वर्तमाना । यथाश्रुतमेव वा । किं त्वन्यस्य गमनेन तस्याः संगमो भविष्यति तथाप्यन्यस्याप्यभिगमनेन का त्वरेत्यत आह—अकालेति । अस्य पुण्डरीकस्यायं मदनविकारो न कालान्तरं क्षमते । चिरकालं न तिष्ठतीत्यर्थः । अन्यस्य तदभिगमनप्रयासेन किं प्रयोजनमित्यत आह—सततमिति । सततं निरन्तरमतिगर्हितेन निन्दितेन कृत्येनापि कार्येणापि साधवः सन्तः सुहृदमून्मित्रप्राणान्रक्षणीयान्मन्यन्ते जानन्ति । तदतीति । तदेतदविक्षेपणमप्यविलम्बनमप्यकर्तव्यमनाचरणीयमप्यस्माकं पुण्डरीकमार्गानुवर्तिनामवश्यकर्तव्यतां नियतविधेयतामापतितमुपस्थितम् । चिन्तितमुपसंहरन्नाह—किं चेति । एतद्व्यतिरिक्तमन्यत्किं क्रियत इत्यर्थः । अन्या एतद्व्यतिरिक्ता का गतिः । न कापीत्यर्थः । अत—सर्वथेति । सर्वप्रकारेण तस्या महाश्वेतायाः सकाशं समीपं प्रयामि गच्छामि । एतां प्रत्यक्षामवस्थां दशामावेदयामि कथयामि । इति चिन्तयित्वेति विचिन्त्य । इतिशब्दश्लोकमाह—कदाचिदिति । अनुचितोऽयोग्यो यो व्यापारो व्याहृतिस्तत्र प्रवृत्तं विज्ञाय संजातलज्जः समुत्पन्नत्रपः कदाचिन्मामनुचिन्त्य निवारयेन्निषेधयेत्तस्मै पुण्डरीकायेति पूर्वोक्तमनिवेद्यैवाकथयित्वैव तत्प्रदेशात्तत्स्थानात्सव्याजं सकपटमुत्थायागतः । तस्मात्कारणादेवममुना प्रकारेणावस्थिते सति यदत्रावसरप्राप्तं प्रस्तावागतम्, इदमस्य अनुरागस्य प्रेम्णश्च सदृशं तुल्यम्, अस्मदागमनस्य च मदीयागमनस्य चानुरूपमनुकूलम् आत्मनो भवत्याः समुचितं योग्यं तत्रभवती प्रभवति समर्था भवतीत्यभिधायोक्त्वेयं किं वक्ष्यति किं कथयिष्यतीति कृत्वा मन्मुख आसक्ता दृष्टिर्यस्य स तूष्णीमासीत् । अहं तु तत्पूर्वोक्तमाकर्ण्य श्रुत्वा सुखमेवामृतं पीयूषं तन्मये ह्रदे डोहे निमग्ना ब्रुडितेव रतिरसः शृङ्गाररसस्तन्मयमुदधिं समुद्रमवतीर्णेव मध्यप्रविष्टेव सर्वानन्दानां समस्तप्रमोदानामुपरि वर्तमाना सर्वमनोरथानां सकलचिन्तितानामग्रमन्तमधिरूढेवोपर्याश्रितेव, सर्वोत्सवानां समस्तक्षणानामतिभूमिमधिशयानेव प्रसुप्तेव, तत्कालोपजातया तत्समयोत्पन्नया लज्जया त्रपया किंचिदीषदवनम्यमानं नम्रीभवद्वदनं यस्य-

---

१ तत्समाग. २ अनुचितमुपहासम् ३ अकृत्येन. ४ वा ५ वा

वोपर्युपरिपतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमैः, अप्राप्तपक्ष्मसंश्लेषतयोपजातप्रथिमभरैरमलैरानन्दबाष्पजलबिन्दुभिः स्रवद्भिरावेद्यमानप्रहर्षप्रसरा तत्क्षणमचिन्तयम् । दिष्ट्या तावदयमनङ्गो मामिव तमप्यनुबध्नाति, यत्सत्यमेतेन मे संतापयताप्यंशेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्तते, ततः किमिव नोपकृतमनेन, किंवा नोपपादितम्, को वानेनापरः समानो बन्धुः, कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्वदनान्निष्क्रामति । इत्थंभूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम्, तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम्' इत्येवं विचारयन्त्यामेव प्रविश्य ससंभ्रमा प्रतीहारी मामकथयत्—'भर्तृदारिके, त्वामस्वस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्ता' इति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसंमर्दभीरुः सत्वरमुत्थाय 'राजपुत्रि, महानयमुपस्थितः कालातिपातः । भगवांश्च भुवनत्रयचूडामणिरस्तमुपगच्छति दिवसकरः । तद्गच्छामि । सर्वथाभिमतसुहृत्प्राणरक्षादक्षिणार्थमयमुपरचितोऽञ्जलिः । एष मे परमो विभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिनाम्बायाः

नमाननं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । अत एवास्पृष्टः कपोलयोर्गात्रप्रदेशयोरुदरं यैरेवंविधैः आनन्दबाष्पजलबिन्दुभिः अश्रुभिः स्रवद्भिः क्षरद्भिरावेद्यमानो निवेद्यमानः प्रहर्षस्य प्रमोदस्य प्रसरः प्रसङ्गो यस्यां सैवंविधाहं तत्क्षणं तत्कालमचिन्तयमध्यायमित्यन्वयः । अथाश्रु विशेषयन्नाह—**अमलैरिति** । अमलैर्निर्मलैरञ्जनाभावात् । ग्रथितैरिव गुम्फितैरिव । अविच्छिन्नपतनादिति भावः । उपर्युपरि यत्पतनं तस्य योऽनुबन्धः परम्परा तेन दर्शितः प्रकाशितो मालाक्रमः स्रक्परिपाटी यैः । **अप्राप्तेति** । अप्राप्तोऽमिलितो यः पक्ष्मसंश्लेषो नेत्ररोमसंबन्धस्तस्य भावस्तत्ता तयोपजातः समुत्पन्नः प्रथिमभरः पृथुत्वभरो येषु तैः । दिष्ट्या भाग्येन तावदादावयमनङ्गो मामिव तमपि पुण्डरीकमप्यनुबध्नाति पीडयति । **यत्सत्यमिति** । तदेतेन मदनेन मां संतापयतापि अंशेन तत्संतापेन मे मम सत्यमनुकूलता दर्शिता । एवं सति मदनेन मदर्थं कुमारस्य संतापः क्रियत इत्यर्थः । कुमारस्यानुकूलत्वं विशदयन्नाह—**यदि चेति** । यदि सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्तते, ततोऽनेन मदनेन किमिव नोपकृतं किमुपकारो न कृतः । किं वा नोपपादितं किं वा न निष्पादितम् । **को वेति** । अनेन समानोऽपरः को वा बन्धुः । कपिञ्जलवचसि सत्यतां दृढीकुर्वन्नाह—**कथं चेति** । प्रशान्ताकृतेः कपिञ्जलस्यास्माद्वदनात्कथं वितथाऽसत्या भारती स्वप्नेऽपि निष्क्रामति । इत्थंभूते सति किं मयापि प्रतिपत्तव्यं किमङ्गीकर्तव्यम् । तस्य कपिञ्जलस्य वा पुरोऽग्रे किमभिधातव्यं किमु कथनीयम् । एवं विचारयन्त्यामेव ससंभ्रमा प्रतीहारी प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । गृहमिति शेषः । ममेत्यकथयदवोचत् । किं तदित्याह—**भर्त्रिति** । हे भर्तृदारिके, त्वमस्वस्थमपाटवं शरीरं यस्याः सेति परिजनात्परिच्छदलोकादुपलभ्य प्राप्य महादेवी गौर्यभिधाना त्वदम्बा प्राप्तागता । **तच्चेति** । तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्ण्य कपिञ्जलो महानत्युत्कटो यो जनानां संमर्दोऽन्योन्यसंघट्टस्तस्माद्भीरुः सत्वरं शीघ्रमुत्थाय । हे राजपुत्रि, अयं कालातिपातः कालविलम्बो महान्भूयानुपस्थितः प्राप्तः । **भगवांश्चेति** । भुवनत्रयस्य विष्टपत्रयस्य चूडामणिरिव चूडामणिः शोभाकारित्वाद्भगवान्दिवसकरः श्रीसूर्योऽस्तमुपगच्छत्यस्तमनं प्रयाति । **तदिति** । तत्तस्मात्कारणाद्गच्छामि व्रजामि । **सर्वथेति** । सर्वप्रकारेणाभिमतो वाञ्छितो यः सुहृन्मित्रं तस्य प्राणा असवस्तेषां रक्षा त्राणं सैव दक्षिणा मदागमनपूजा तदर्थमयमञ्जलिः पाणिसंयोजनरूप उपरचितो निबद्धः । **एष इति** । एष सुहृत्प्राणरक्षात्मको मम मे परम उत्कृष्टो विभव ऐश्वर्यमित्यभिधाय प्रतिवचनकालं प्रत्युत्तरसमयमप्रतीक्ष्यैव प्रतीक्षामकृत्वैवाम्बाया गौर्यभिधानायाः पुरोयायिनामग्रगामिना प्रविशता प्रवेशं कुर्वता परिजनेन परिच्छदेन सर्वतः समन्तात्संरुद्धे आवृते द्वारदेशे प्रतोलीदेशे कथमपि महता कष्टेनावाप्तनिर्गमः प्राप्तबहिर्गमनः प्रययावित्यन्वयः । अथ परिजनं विशिनष्टि—**प्रती-**

---

१ मम हा. २ मनेन. ३ क्रियताप्यंशेन, अपि क्रियताप्यंशेन. ४ दशा, ततः. ५ प्रतिकर्तव्यम्. ६ मस्मुत्थ.

प्रविशता वनकोलाहलेन प्रतीहारीजनेन कञ्चुकिजनेनागृहीतकुसुमपटवासाङ्गरा- गेण चामरग्राहिणीना कुब्जकिरातवर्बरवामनबधिरमूकानुगतेन परिजनेन मां संदेहे द्वारदेशे गमनागमनविषयः प्रापयो । अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं स्थित्वा स्वभवनमगमत् । तया तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति इत्यादि सर्वं नालक्षयम् । गतायां च तस्यामस्तमुपगते भगवति हारीतहरितवाजिनि लोहितायति पिनेश्वरे चक्रवाकसुहृदि सवितरि, लोहितायमाने पश्चिमाशामुखे, हरितायमानेषु कमल- वनेषु, नीलायमाने पूर्वदिग्भागे, पातालपङ्ककलुषेण महाप्रलयजलनिधिपूरेणेव तिमिरेण प्लाव्यमाने जीवलोके किंकर्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम्—'अयि तरलिके, किं न पश्यसि व्याकुलं मे हृदयम् । अवशानि विह्वलानि चेन्द्रियाणि । न जानाम्यहं कर्तव्य- मद्यैव किमिच्छामि तु । उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतमनुष्ठेयं त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जाम्, उत्सृज्य धैर्यम्, अवमुच्य विनय-

---

ति । प्रतीहारिणो द्वारनियुक्ता जनो लोको यस्मिन् तेन । वनकेति । वनकस्य कुलेन वेषस्यादी- विशेषः स करे पाणौ यस्य स तेन । पादान्तरितेनाविश्रान्तसंचरतेनम् 'न बहुव्रीहौ' इत्यनेन साम्यम् पू- र्विग्रहः । कञ्चुकीति । कञ्चुकिनो गौरिकाणां जनो लोको यस्मिन् तेन । 'लोको विजनः' इत्येषः । आगृहीतेति । आ समन्ताद्गृहीता आत्तान्यानि कुसुमपटवासाङ्गरागा येन स तेन । तत्र तत्कुसुमं नाम, कुसुमानि पुष्पाणि, पटवासः पिष्टातः, अङ्गरागो विलेपनम् । चामर इति । चामरैर्लक्ष्यमाणोऽपि भृङ्ग- पाणिर्हस्तो यस्य स तेन । कुब्ज इति । कुब्जः गडुः, किरातः अल्पतनुः, बधिरोऽकर्णः, वामनः खर्वः, वर्वरः पण्डः । 'कलमूकोऽवाक्श्रुतिः' इति हलायुधः । एतैरनुगतेनानुयातेन । 'संदीपे दृश्यमाने' इति केषु- चित् 'अनुगत' इति पाठः । तत्रानुगतेनेत्यनिमित्तेनेत्यर्थः । अम्बा स्थितेति । अम्बा तु जननी तु मत्स- मीपं मत्समीपमागत्यैव सुचिरं चिरकालं स्थित्वा स्वभवनं निजगृहमयासीद्गतवती । तया तु मज्जनन्या तु तत्र मद्गृह आगत्य किं कृतं विहितम्, किमभिहितं किं कथितम्, किमाचेष्टितं किमाचरितम्, इति सर्वं मच्चित्तहृदयोद्वेगचिन्ता नालक्षयं न ज्ञातवती । तस्यामम्बायां गतायां च सत्यां भगवति माहात्म्यवति सवित- सूर्येऽस्तमुपगते प्राप्ते सति किंकर्तव्यतामूढाहं तामेव तरलिकामपृच्छं पृष्टवतीत्यन्वयः । अथ सूर्यं विशेष- माह—हारीतेति । हारीतो मृगद्वारः 'हारिल' इति लोकप्रसिद्धः तद्वद्धरिता नीला वाजिनोऽश्वा य- स्य तस्मिन् । सर इति । सरोजिनी कमलिनी तस्या जीवितेश्वरः प्राणनाथस्तस्मिन् । चक्रेति । चक्रवाक- द्वन्द्वचरस्य सुहृदि । पुनः कस्मिन्सति । पश्चिमाशामुखे लोहितायमाने रक्तायमाने सति । पुनः केषु सत्सु । क- मलवनेषु नलिनकाननेषु हरितायमानेषु नीलायमानेषु सत्सु । पुनः कस्मिन् । पूर्वदिग्भागे नीलायमाने सति पुनः कस्मिन् । तिमिरेणान्धकारेण जीवलोकेऽवष्टभ्यमाने आप्लाव्यमाने । केनेव । महाप्रलयस्य यो जलधि- समुद्रस्तस्य पयःपूरेणेव । पयःपूरस्य श्वेतत्वात्कुत्सेक्षा न संभवतीत्याह—पातालेति । पातालं वडवामुखं तस्य पङ्कः कर्दमस्तेन कलुषेण मलिनीकृतेन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अयीति कोमलामन्त्रणे । हे तरलिके, मे मम हृदयं कथं न पश्यसि नावलोकयसि । कीदृशम् । दृश्यमसदृशमाकुलं व्याकुलम् । तथाप्रतिपत्ति सर्वस्मिन्विषये दृढस्थिरनिश्चयो वा तेन विह्वलानि व्याकुलानि चेन्द्रियाणि करणानि । अतोऽस्मिन्विषये पुण्डरीकविषयेऽस्य कर्तव्यं कृत्यं स्वयं ज्ञातुमहं नालं न समर्था, यतोऽयं कपिञ्जलस्तत्समक्षमेव त्वत्समक्षमेवामुना प्रकारेणा- भिधाय कथयित्वा गतः । अतोऽस्मिन्नर्थे यत्साम्प्रतं योग्यं तद्भवत्युपदिशतु कथयतु । अथोपदेशप्रका- माह—यदीति । यदि तावत्स्वयमेव । कुमारानुसरणमननुसरणं चेति कोटिद्वयम्, तृतीयं पुनरपरमिति किंचि-

---

१ गृहीत. २ वर्बरकलमूक; वर्बरनिकलमूक. ३ अनुगतेन. ४ तस्याम्. ५ तरलिके न पश्यसि. ६ कृत्वापि ७ असि. ८ समुच्च.

[illegible]म्, [illegible], [illegible] सौम्यम्, [illegible] सूत्रम्, [illegible] समाम्नातिः, [illegible] दिशा, [illegible] कान्ता, [illegible] प्रा-
सादि चालितम् । एवं [illegible] । अथ वर्णानुरोधि[illegible]
[illegible] प्रथमं [illegible]
[illegible] । पुनरपरं यदि [illegible]
[illegible], तदपि मुनिजनधवलितं [illegible] भवेत् [illegible]
[illegible] पाण्डुरं [illegible] ।

ततः [illegible] पाण्डुरी[illegible]
नम्, [illegible] पाण्डुरीक्रियमाणम्, चलित[illegible]
[illegible] पाण्डुतामापाद्यमानं [illegible]
[illegible] । शनैः शनै[illegible] ज्योत्स्ना निः-

[illegible] । अन्ये त्वाहुः—इन्द्रेति । [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] । [illegible] इत्य-
र्थः । [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] पाण्डुरीक्रियमा-
[illegible] । एतदनुना प्रकारेण पुरस्तात् पूर्व-
[illegible] । [illegible]—
अथेति । अथ वर्णानुरोधिनीरागः [illegible] प्रकारेण प्रथमं एवं
[illegible] । [illegible]
[illegible] स्यात् । पुनरपरमपि दूषणं प्रत्याह—
यदीति । यदि [illegible] उपजायते
भवेत्, मुनिजनधवलितं तदपि [illegible] चन्द्रस्य [illegible]-
[illegible] तेन । विरलं च विरलं च विरलविरलं तेन । पुनःपुनरित्यर्थः । एवंविधे-
[illegible] । [illegible] । कुसुमेति । कुसुमरजसा [illegible] पा-
[illegible] । '[illegible] धूसर.' इति कोशः । अथासीदित्यादि ।

तत इति । ततो [illegible] पाण्डुना [illegible] क्रियमाणं
पश्चिमेतरं दिगन्तरं पूर्वं दिग्भागमदृश्यतालोक्यत । जनैरिति शेषः । पाण्डुरसाम्येनाह—दारीति ।
दारणेन विदारणकर्तृत्वात्केसरी तेन विदार्यमाणो भिद्यमानो यः कृष्णत्वसाम्यात्तम एव करी तस्य
कुम्भौ शिरसः पिण्डौ तयोः संभव उत्पत्तिर्यस्यैवंभूतेन मुक्ताफलानां मौक्तिकानां क्षोदेनेव चूर्णेनेव धवलतां
शुभ्रतामुपनीयमानं प्राप्यमाणम् । उदयगिरिरुपनिधनो ये सिद्धा गन्धर्वविशेषा विद्याधरा वा तेषां याः सु-
न्दर्यः स्त्रियस्तासां कुचाः पयोधरास्तेभ्यश्च्युतेन गलितेन चन्दनचूर्णराशिनेव मलयजक्षोदसमूहेनेव पाण्डुरीक्रिय-
माणं शुभ्रतामापाद्यमानम् । चलितेति । चलितं कम्पितं यज्जलधिजलं समुद्राम्भस्तस्य कल्लोलानिलैस्तरङ्ग-
वायुभिरुल्लसितेनोल्लासं प्रापितेन वेलाम्भसो वृद्धिस्तस्याः पुलिनं जलोज्झितं तटं तस्य सिकता वालुका तस्या
उद्गमेनेव प्रकटनेनेव शनैःशनैर्मन्दंमन्दं ज्योत्स्ना निःपतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् । विशदत्वसाम्येनाह—

१ भागस. २ मध्यासह. ३ केसरिकर. ४ पश्चिमेतरत.

पतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् । तदनु रसातलादवनीमवदीर्योद्गच्छता शेषफणामण्डले नेव रजनीकरबिम्बेनाराजत रजनी । क्रमेण च सकलजीवलोकानन्दकेन कामिनीजनव भेन किंचिदुन्मुक्तबालभावेन मकरध्वजबन्धुभूतेन मधुपानरागेण सुरतोत्सवोपभोगैकयो ग्येनामृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रमणीयतामनीयत यामिनी । अथ तं प्रत्यग्रस मुद्रविद्रुमप्रभापाटलितमिव, उदयगिरिसिंहकरतलाहतहरिणशोणितशोणीकृतमिव, रतिकल कुपितरोहिणीचरणालक्तकरसलाञ्छितमिवाभिनवोदयरागलोहितं रजनीकरमुदितं विलोक्य न्तर्ज्वलितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तग चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोकयन्ती तत्क्षणमचिन्तयम्—'एकत्र खलु मधुमासमलयम रुतप्रभृतयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते सोढुम् । इदमतिदुर्वि

दशनेनेति । चन्द्रदर्शनात्स्वकीयनायकनिरीक्षणान्मन्दं मन्दं स्मितायाः दशनप्रभेव दन्तकान्तिरिव । तदन्विति । तदनु पश्चाद्रसातलात्पातालोकादवनीं पृथ्वीमवदीर्य विदारणं कृत्वोद्गच्छता प्रादुर्भवता । [illegible] आह—शेषेति । शेषस्य नागाधिपतेः फणामण्डलेनेव फणासमूहेनेव रजनीकरबिम्बेन रजनी त्रियामा[illegible] राजत शोभत । अत्र रजनीकरबिम्बमात्रग्रहणेन चन्द्रस्य बालभावप्रकटीकरणात्[illegible] यम् । तत्र चन्द्रोदयकालेऽमीवारुण्यं बालत्वात् । तदनन्तरं च तरुणावस्थायामारुण्यमात्रम् । अत एव [illegible]रागेणेत्येतादृशे विशेषणम् । तथा शेषफणे[illegible]कमलसंबलित[illegible] रिपूरणीयम् । तेन सर्वं साम्यमुपपद्यते । ततः क्रमेण परिणाम्या शशिना चन्द्रेण यामिनी रात्री रमणीयतां मनोज्ञतामनीयत प्रापिताभूत् । 'णी प्रापणे' धातुः । अथच शशिनं विशेषयन्नाह—सकलेति । सकल सम स्तो जीवलोको मनुष्यलोकस्तस्यानन्दकेन प्रमोदोत्पादकेन कामिनीजनः स्त्रीलोकस्तस्य वल्लभेन प्रियेण । किंचि दिति । किंचिदीषदुन्मुक्तस्त्यक्तो बालभावः शिशुत्वं येन स तेन । मकरेति । मकरध्वजस्य कंदर्पस्य बन्धुर्[illegible] स्वजनभूतेन । मधुपेति । मधुपानेऽप्यागतो रागो रक्तता येन स तेन । सुरतेति । सुरतोत्सवे निधुवन स्य उपभोगस्तस्मै एकयोग्येन । सर्वोचितेनेत्यर्थः । अमृतमयेन पीयूषात्मकेन । किं कुर्वता । आरोहता रोहणं कुर्व [illegible] । सकलानन्दकारित्वादिसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—यौवनेनेव तारुण्येनेव । अथ चन्द्रस्य तरुणभावं व र्णयन्नाह—अथेति । आरोहणानन्तरं तं रजनीकरं चन्द्रमुदितं विलोक्य निरीक्ष्याहं तत्क्षणं तत्कालमचिन्तयम् इत्यग्रेणान्वयः । अथ रजनीकरं विशिनष्टि—अभीति । अभिनवः प्रत्यग्रो य उदयरागस्तेन लोहितं रक्तम् अत एव कीदृशमिव । प्रत्यग्रः नवीनतरो यः समुद्रः पयोधिस्तस्मिन्विद्रुमा रक्तकन्दलास्तेषां प्रभा का न्तिभिः पाटलितमिव श्वेतरक्तीकृतमिव । उदयेति । उदयगिरेः पूर्वाद्रेः सिंहो हर्यक्षस्तस्य करतलेन [illegible] यः हरिणस्तस्य शोणितं रुधिरं तेन शोणीकृतमिव रक्तीकृतमिव । रतिकलहेन [illegible] कलहेन कुपिता कोपं प्राप्ता या रोहिणी चन्द्रस्त्री तस्याश्चरणौ पादौ तयोरलक्तकरसो यावकरसस्तेन लाञ्छि तमिव चिह्नितमिव । अथ महाश्वेता विशेषयन्नाह—अन्तरिति । अन्तर्मध्ये ज्वलितो मदनानलः कन्दर्प [illegible]न्धकारितं हृदयं यस्या इति । अन्धकारप्रज्वलनयोर्मिथो विरोधात् । तरलिकेति । तर [illegible] विधृतं स्थापितं शरीरं देहो यया एवंविधापि मन्मथहस्तगतजीविता [illegible] विरोधः । चन्द्रेति । चन्द्रे शशाङ्के गते प्राप्ते नयने लोचने यस्याः एवंविधापि मृत्युं मरणमालोक[illegible] विरोधः । अत्र सर्वत्रापिशब्दो विरोधालंकारद्योतकः । एतत्परिहारस्त्वर्थभेदेन स्वयमूह्यः । तत्र संदर्भं [illegible]—एकत्रेति । खलु निश्चयेन । एकत्रैकस्मिन्पक्षे मधुमासमलयमारुतप्रभृतयः समस्ता [illegible] । एकत्रेति । एकस्मिन्पक्षे पापकारी परिपीडक एव हतको [illegible]

---

१ अवदार्य. २ मन. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ कोशैः. ६ मदनमृ. ७ मारुताः. ८ दुर्विषहं दुरन्तं च; दुर्विषहदुःसहम्.

मे हृदयम् । अस्य चोन्मननमिदं सदाहज्वरग्रस्तस्याङ्गारवर्षः, शीतार्तस्य तुषारपातः, विषविस्फोटमूर्छितस्य कृष्णसर्पदंशः, इत्येवं चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनम्लानिनिद्रेव मूर्छा मां निमीलितलोचनामकार्षीत् । अचिरेण च संभ्रान्ततरलिकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा तामेवाकुलाकुलां मूर्तेनेवाभिभूतां विषादेन मल्ललाटविधृतस्रवच्चन्द्रकान्तमणिशलाकामविच्छिन्नबाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदन्तीं तरलिकामपश्यम् । उन्मीलितलोचनां च मां सा कृतपादप्रणामा चन्दनपङ्कार्द्रेण करयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीत्—'भर्तृदारिके, किं लज्जया गुरुजनापेक्षया वा । प्रसीद । प्रेषय माम् । आनयामि ते हृदयदयितं जनम् । उत्तिष्ठ । स्वयं वा तत्र गम्यताम् । अतः परमसमर्थासि सोढुमिमं प्रबलचन्द्रोदयविजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधिमिव मकरचिह्नम्' इत्येवंवादिनीं तामवोचम्—'उन्मत्ते, किं मन्मथेन । नन्वयं सर्वविकल्पानपाहरन्, सर्वोपायदर्शनान्युत्सा-

---

सोढुं न शक्यते न धार्यते । विरहिणीहृदयस्य दुःखानलेन्धनतामाह—**हृदयमिति** । अतिदुःखेन विदलत इति दुर्विदलं हृदयं तथा । अस्य चन्द्रस्योन्मननं सदाहेन वर्तमानो यो ज्वरस्तद्ग्रस्तेन ग्रस्तस्य । **अङ्गारेति** । अङ्गारवर्षं उल्मुकवृष्टिः । अङ्गारः सामिर्निरग्निश्च द्विविधो वर्ण्यते । साग्नि यथा—'अङ्गारकुन्मितशिष [illegible]'; निरग्नि यथा—'[illegible] मधाते [illegible]' इत्यादि प्रयोगः । **शीतेति** । शीतार्तस्य शीतपीडितस्य तुषारो हिमं तस्य पातः पतनम् । **विषेति** । विषं गरलं तस्य विस्फोटकेन मूर्छितस्य मूर्छां प्राप्तस्य कृष्णसर्पस्य दंशो दशनम् । एतादृशमुन्मननम् । इत्येवं चिन्तयन्तीं ध्यायन्तीमेव मूर्छा मां निमीलिते लोचने नेत्रे यस्याः एवंविधामकार्षीत् । येव । चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमनेनोपनीता प्रापिता कमलवनस्य म्लानिः संकोचस्तल्लिप्सा निद्रा सेव । **अचिरेणेति** । अल्पकालेन संभ्रान्ता व्यामोहं प्राप्ता या तरलिका तयोपनीताभिरानीताभिश्चन्दनचर्चाभिर्मलयजविलेपनैस्तालवृन्तानिलैश्च व्यजनवातैश्चोपलब्धा संज्ञा चैतन्यं यया सा तामेव तरलिकामाकुलाकुलामतिव्याकुलां मूर्तेनेव विषादेनाभिभूतामभिव्याप्ताम् । **मदिति** । मम ललाटे भालेऽभिविधृता स्थापिता स्रवन्ती क्षरन्ती चन्द्रकान्तमणिशलाका यया सा ताम् । [illegible] । **अवीति** । अविच्छिन्नाखण्डिता बाष्पजलधारा नेत्राम्बुप्रवाहस्तेनान्धकारितं श्यामीकृतं मुखं यस्याः सा तां रुदन्तीं रोदनं कुर्वन्तीं तामेव तरलिकामपश्यमवलोकितवती । **उन्मीलितेति** । उन्मीलिते विकसिते लोचने नेत्रे यस्याः सा ताम् । एवंविधां मां सा तरलिका । **कृतेति** । कृतो विहितः पादयोश्चरणयोः प्रणामो नमस्कारो यया सा । **चन्दनेति** । चन्दनस्य मलयजस्य पङ्कः कर्दमस्तेनार्द्रेण क्लिन्नेन करयुगलेन हस्तद्वयेन बद्धोऽञ्जलिर्यया सैवंविधावादीदवोचत् । किं तदित्याह—**भर्त्रिति** । हे भर्तृदारिके, किं लज्जया त्रपया । गुरुजनानां मातृपितृप्रभृतीनामपेक्षया वा किम् । प्रसीद प्रसन्ना भव । मां तत्र प्रेषय प्रेष्यं कुरु । ते तव हृदयदयितं [illegible] आनयामि । [illegible] । उत्तिष्ठ [illegible] । स्वयं वा [illegible] तत्र गम्यताम् । अतः परं मकरचिह्नं कन्दर्पं सोढुमसमर्थासि । [illegible] । [illegible]—**प्रबलेति** । [illegible] । [illegible] । किं तदित्याह—**उन्मत्ते इति** । हे उन्मत्ते [illegible], किं मन्मथेन । [illegible] । [illegible] । किं कुर्वन् । **सर्वेति** । [illegible] कुर्वन् । **सर्वेति** । सर्वे

---

१ भवतो. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible].

रंसम्, अन्तरायानन्तराणि, गमिष्यामि विज्ञानानाम, गमिष्यामि महाश्वेतायाः, एवं कुमुदवनम्, गमनमभिगमनमागच्छतोऽप्यनुगमन, कान्तिरिव सौन्दर्यम्, आगते एव पुनरेन्दौ च गगनं सेवा मुमुक्षताम्बरः । अनुमृत । यथाकांश्चिदनुगमनेन जीविता संभावनीयं इत-दर्शितमागमनस्थिरं जनम्' इत्यभिधाना मदनमूर्च्छामोहविनिद्रैः कांश्चित्कालं स्थानेऽस्थितम् । उपनिपातम मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । ताव-द्दृष्ट्वा चाचिन्तयम्—'इदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेन' इति ।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादसुधाप्रणालानुकारिणा सुधाप्रतिबिम्बेनेव चन्दनरसनिर्झरानिव क्षरतामृतसागरपूरानिव उद्गिरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव वमता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने ज्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोकगतमनु-भवति जने, महावराहदंष्ट्रामण्डलनिभेन शशिना क्षीरसागरोदरादिवोद्ध्रियमाणे मही-

सामग्र्या ये उपायाश्चन्दनादिगन्धद्रव्यसमेता दर्शनानि विघ्नकारकान्तरायान्[1] दूरीकुर्वन् । अन्तरायेति । अन्त-रायाः भयं मुनिकुमारोऽसौ च रक्तावेक्षणैरनुभवोऽतिकम्पनादिरसः अन्तरायभूतान्यानन्तरायान्[1] दूरीकुर्वन् । सर्वेति । एतदनुगमने विचिन्तितेऽपि सर्वानन्तरायान्[1], यो ये मदीया उपायान्तरानन्तराय दूरीकुर्वन् । सर्वेति । सर्वांश्च तान् दृष्ट्वा मत्प्रतिकूलत्वमनुभूत्वा आत्मकल्याणमिच्छन्नेव । तदेति । तदा प्र-मुन्मूलयन्परिच्छिन्दन् । स्वयमिति । स्वयमात्मनाभिगमने तदनुगमने समागतेऽपि त्वनुगमनमात्मनश्च-क्षयन् । कालेति । कालस्य समयस्य गतिविशेषमविकल्पं परिहरन्नहीनतमः । तस्मात्कारणादनुगमनेन च गुरु । अनित्यत्वेति शेषः । एतेनानुगमनं भावतोऽभिप्रायः सूचितः । अनुगमनेन यथाकथंचिदपि जीवितेन च तेन तदा यन्निमित्तमादानोऽनुभूयते समागमकारिणं हृदयदर्शितं जनं संभावयामि । अनुगमनजीवना[2] ऽनुद्गतजीविता सह संगमकृतेन समाधानं करिष्यामीत्याशयः । इत्यभिधानेनैवमुक्त्वा । मदनेति । मदनमूर्च्छया अनिमेष च खेद-स्वेन[3] विह्वलैर्व्याकुलैरश्रुर्व्याकुलैरर्द्धनिमीलितनयनादिभिः कतिपयदिवसा येन तावेव तस्मिन्कालेऽपि स्थिता-स्थितवती । उपेति । उपनिपाताय उपस्थितायै अभिनवाया मे मम दुर्निमित्तं दुर्नारम्भं विपत्तिसूचक-तस्य निवेदकं ज्ञापकं दक्षिणं वाम्येतरं लोचनं नयनमस्पन्दतास्फुरत् । उपेति । उपस्थिता समुत्पन्ना द्रष्टु-निर्निमेषप्रेक्षणं यस्या एवंविधा सा अहमित्यचिन्तयमित्यन्वयः । इतिप्रतिपादयन्नाह—इदमिति । दैवेन विधि-नापरमिदं किमप्युपक्षिप्तं निक्षिप्तम् ।

अथेति । दुर्निमित्तोपगमानन्तरं प्रदोषसमय एव यामिनीमुख एव तस्मात्प्रासादशिखरस्यूर्ध्वं समीप-प्रान्तादवतरसुधीर्णा । उत्तीर्य च प्रमदवनपक्षद्वारेण पक्षकेण निर्गत्य निर्गमने कृत्वाहं महाश्वेता एव तमनर्थं पुण्डरीकाभ्यर्णमुपलभ्य अरण्याभिमुखं दूरेणान्वयः । कस्मिन्नपि । चन्द्रमण्डलेन शशिबिम्बेन ज्योत्स्नया चन्द्रिकया भुवनान्तराले विष्टपविशाले प्लाव्यमाने[5] पूर्यमाणे सतीत्यर्थः । कीदृशेन चन्द्रमण्डलेन । नातिदूरोद्गतेनातिविप्र-कृष्टोदितेन । अत्र च ज्योत्स्नायाः श्वेतत्वसन्तोषजनकत्वस्वभावतया सुधासाम्येन तां वर्णयितुं चन्द्रमण्डल-विशेषणमाह—सुधेति । सुधा पीयूषं तृषोपशामकत्वात् तदेव सलिलं तस्य प्रवाः पूरास्तानिव वहता दधता । सलिलं गेहप्रणालेन गच्छतीत्याशयेनाह—त्रिभुवनेति । त्रिभुवनमेव प्रासादो देवगृहं तस्य महा-प्रणालानुकारिणा जलमार्गसादृश्यधारिणा । पुनस्तेनैव साम्येन द्विधा वर्णयन्नाह—चन्दनेति । चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य यो निर्झरो प्रवाहस्तस्य निर्झरानिव समूहानिव क्षरता क्षरणं कुर्वता । अमृतेति । अमृत-स्य सागरः समुद्रस्तस्य पूरानिव[4] प्लवानिवोद्गिरता वमता । श्वेतेति । श्वेतगङ्गायाः श्वेतजाह्नव्याः प्रवा-हाणामोघानां सहस्राणीव वमतोद्गिरता । श्वेतेति । श्वेतद्वीपे यो निवासस्तमिव सोमलोकस्य यद्दर्शनसुखं तमिव जनेऽनुभवति साक्षात्कुर्वति सति । महेति । महावराहस्यादिवराहस्य यद्दंष्ट्रामण्डलं तस्य निभेन

१ सर्वानन्तरायान्. २ अनुगमनजीवना; अनुद्गतजीविता. ३ खेद. ४ पूरान्. ५ आप्लाव्यमाने.

मण्डले, प्रतिभवनमङ्गनाजनेन विकचकुमुदगन्धैश्चन्दनोदकैरुपह्रियमाणेषु चन्द्रोदयार्घेषु कामिनीप्रहितसुरतदूतीसहस्रसंकुलेषु राजमार्गेषु, नीलांशुकरचितावगुण्ठनासु चन्द्रालोकभयचकितासु, कमलवनलक्ष्मीष्विव नीलोत्पलप्रभापिहितास्वितस्ततः पलायमानास्वभिसारिकासु, प्रतिकुमुदमाबद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु स्फुटितकुमुदवनबहलधूलिधवलितोदरे निशानदीपुलिनायमानेऽन्तरिक्षे, चन्द्रोदयानन्दनिर्भरे महोदधाविव रतिरसमय इव उत्सवमय इव विलासमय इव प्रीतिमय इव जीवलोके, शशिमणिप्रणालनिर्झरे प्रमोदमुखरमयूररवरम्ये प्रदोषसमये, गृहीतविविधकुसुमताम्बूलाङ्गरागपटवासचूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना तेनैव मूर्च्छानिहितेन किंचिदाश्यानचन्दनललाटिकालग्नधूसराकुलालकेन चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेषेणार्द्रेण तथैव च तया कण्ठस्थितयाक्षमालया

स्तदीन शशिना चन्द्रेण । इदं च शशिनः किंचित्कालहीनत्वनादर्घेत्युक्तम् । अन्यथा दंष्ट्राया वक्रत्वेन चन्द्रमण्डलस्य वर्तुलत्वेन साम्यं न स्यात् । क्षीरेति । क्षीरसागरोदराद्दुग्धोदधिमध्यान्महीमण्डलं उद्ध्रियमाण इव महीर्निष्कास्यमान इव । परमेश्वरेण महावराहरूपं धृत्वा मही समुद्रे मज्जन्ती दंष्ट्रया धृतेति पुराणप्रसिद्धिः । प्रतीति । प्रतिभवनं प्रतिगृहमङ्गनाजनेन स्त्रीजनेन विकचकुमुदानां विकस्वरकैरवाणां गन्धो येष्वेवंविधैश्चन्दनोदकैश्चन्द्रोदयार्घेषु शशाङ्कोद्गमनपूजासूपहियमाणेषु क्रियमाणेषु सत्सु । कामिनीति । कामिनीभिः स्त्रीभिः प्रहिताः प्रेषिता याः सुरतार्थं दूत्यः संचारिकास्तासां सहस्रं तेन संकुलेषु व्याप्तेषु राजमार्गेषु श्रीपथेषु सत्सु । पुनः कासु । अभिसारिकासु सतीषु । संकेतितं स्थानं या अभिगच्छन्ति ता अभिसारिकाः स्त्रियः कथ्यन्ते । अथ ताभिसारिका विशेषयन्नाह—नीलेति । नीलांशुकेन श्यामवस्त्रेण रचितं निर्मितमवगुण्ठनं शिरोंशुकं यासां तासु । नीलवस्त्रावृतत्वेन कैश्चिज्ज्ञातुं न शक्यन्त इति भावः । चन्द्रेति । चन्द्रस्य शशिनो य आलोकः प्रकाशस्तस्माद्भयं तेन चकितासु त्रस्तासु । नीलावगुण्ठनविशिष्टाभिसारिकोपमानमाह—कमलेति । कमलवनानां नलिनखण्डानां लक्ष्म्यः श्रियस्तास्विव । कीदृशीषु । नीलेति । नीलोत्पलानामिन्दीवराणां प्रभाः कान्तयस्ताभिः पिहितासु स्थगितासु । भयचकितत्वादाह—इतेति । इतस्ततः समन्तात्पलायमानासु धावमानासु । प्रबुध्येति । प्रबुध्यमानासु प्रबोधं प्राप्नुवानासु । पुनः कस्मिन्निति । अन्तरिक्षे आकाशे सति । अथ तदेव विशिनष्टि—स्फुटितेति । स्फुटितं विकसितं यत्कुमुदवनं कैरवखण्डं तस्य बहला निबिडा या धूलिः परागस्तया धवलितं शुक्लीकृतमुदरं मध्यं यस्य स तथा तस्मिन् । अन्तरिक्षस्य धवलितत्वात्कल्पयन्नाह—निशा रात्रिरेव नदी तटिनी तस्याः पुलिनायमाने जलोज्झितप्रतीरायमाणे । पुनः कस्मिन्निति । जीवलोके सति विश्वे सति । कीदृशे । चन्द्रोदयस्योद्गमो य आनन्दः प्रमोदस्तस्य निर्भरोऽतिशयो यस्मिन् । तत्र निदर्शनमुत्प्रेक्षते—महोदधाविव महाम्भोधाविव । रत्यादीनां चतुर्णां तन्मयत्वमुत्प्रेक्षते—रतीति । रतिरसः शृङ्गाररसस्तन्मय इव । उत्सवो महस्तन्मय इव, विलासो लीला तन्मय इव, प्रीतिः स्नेहस्तन्मय इव । सर्वत्र मयडत्र प्राचुर्ये । समयस्योदाहरणमाह—प्रदोषेति । प्रदोषो यामिनीमुखं स एव समयस्तस्मिन् । प्रदोषलक्षणं विशेषयन्नाह—शशीति । शशिमणयश्चन्द्रकान्तास्तैर्निबद्धाः प्रणाला जलमार्गास्तेषां निर्झरा यत्र स चासौ प्रमोदसुखरवेभ्यो यः प्रमोदस्तेन मुखरा वाचाला ये मयूरा बर्हिणस्तेषां रवः शब्दस्तेन रम्ये मनोहरे । गृहीतेति । गृहीतान्यात्तानि विविधकुसुमताम्बूलाङ्गरागपटवासचूर्णानि यथैवंविधया तरलिकया पृष्ठतोऽनुगम्यमाना अनुव्रज्यमाना । पुनः कीदृशी । तेनैवेति । तेनैव मूर्च्छाकालनिहितेन स्थापितेन चन्दनरसेन चर्चा मण्डनमङ्गरागो विलेपनं तद्विशिष्टो यो वेषो नेपथ्यं तेन । कीदृशेन । किंचिदाश्यानान्नुष्का चन्दनललाटिका तिलकविशेषस्तस्यां लग्ना धूसराः किंचित्पाण्डुरा आकुला विकीर्णा अलकाः केशा यस्मिंस्तेन । पुनः कीदृशेन । आर्द्रेण । अशुष्केणेत्यर्थः । तथेति । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव कण्ठस्थितया ?

---

१ चन्द्रोदयकल्पमानेषु. २ प्रीतिमय इव मदमय इव विलासमय इव.

श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या पद्मरागरत्नरश्मिविनिर्मितेनेव रक्तांशुकेन कृतशिरोवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात्प्रासादशिखरप्रदेशात्। अवतीर्य च पारिजातकुसुममञ्जरीपरिमलाकृष्टेन रिक्तीकृतोपवनेन कुमुदवनान्यपहाय धावता मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव संपादयतानुगम्यमाना प्रमदवनपक्षद्वारेण निर्गत्य [illegible]मुदचलत्। प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयपरिजनमात्मानमवलोक्याचिन्तयत्—'त्रिभुवनमभिसरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन। नन्वेत एव परिजनीभूय मामुपदर्शयन्ति। तथा हि। समारोपितशरासनामनसायकोऽनुसरति कुसुमायुधः। दूरोत्सारितेतरः करेणेव कर्षति शशी। प्रस्खलनभयात्पदे पदेऽवलम्बते रागः। लज्जां दूरीकृत्य पुरः सहेन्द्रियैर्धावति हृदयम्। निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा' इति। प्रकाशं चावदत्—'अयि तरलिके, अपि नाम मामिवैनमिन्दुहतकमपि किरणकचग्रहाकृष्टमभिमुख-

---

श्रवणशिखर[illegible] तया पारिजातमञ्जर्या च। कीदृश्या। श्रवणयोः कर्णयोः शिखरमग्रं चुम्बति [illegible] शीलमस्या सा तया। [illegible] सूचितम्। पुनः कीदृशी। रक्तेति। रक्तांशुकेन [illegible] कृतं शिरोवगुण्ठनं यया सा। रक्तत्वसाम्यादाह—पद्मेति। पद्मरागो लोहित- रत्नं तस्य रश्मयः [illegible] विनिर्मितेनेव रचितेनेव। केनेति। केनचिदात्मीयेनापि [illegible] परिजने- [illegible]। प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—मधिवति। मधुकरा [illegible] [illegible]नुगम्यमाना [illegible]। अथ मधुकरसमूहं वर्णयन्नाह—पारीति। पारिजातस्य [illegible] कुसुममञ्जरी तस्याः परिमल[illegible]। अत एव रिक्तीकृतोपवनेन। [illegible] मधुकरस्य [illegible] [illegible]। कि कुर्वता मधुकरकुलेन। कुमुदवनानि कैरव[illegible] [illegible]। पुनः कि कुर्वता। नीलेति। नीलपटः [illegible] तस्यावगुण्ठनविभ्रममिव [illegible] [illegible]। प्रयान्तीति। प्रयान्ती गच्छन्ती। [illegible] इति। [illegible] [illegible]निर्गत्य [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] कुमारेण [illegible] [illegible] भावः। [illegible] [illegible]—[illegible]। ननु [illegible]। [illegible] परिजनी[illegible]मुपदर्शयन्ति। [illegible] [illegible]—तथा हीति। समारोपित[illegible] [illegible] कुसुमायुध [illegible]। [illegible] [illegible]। प्रस्खलनेति। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। लज्जामिति। [illegible] [illegible]। निश्चयमिति। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]—अयीति। [illegible], अपि नाम [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]

[illegible]

मानयेन्। एवंवादिनीं च तामेनां विहस्याब्रवीत्—'भर्तृदारिके, मुग्धासि। किमस्य तेन जनेन। अयमात्मनैव तावन्मदनातुर इव भर्तृदारिकायामात्मचेष्टाः करोति। तथा हि। प्रतिबिम्बच्छलेन स्वेदसलिलकणिकाञ्चितं चुम्बति कपोलयुगलम्। लावण्यवति पयोधरभारे निपतति प्रस्फुरितकरः। स्पृशति रसनामणीन्। निर्मलनखलग्नमूर्तिः पादयोः पतति। किं वास्य मदनातुरस्येव वपुस्तापाच्छुष्कचन्दनानुलेपपाण्डुतां वहति। मृणालवलयधवला-न्करान्धत्ते। प्रतिमाव्याजेन स्फटिकमणिकुट्टिमेषु निपतति। केतकीगर्भकेसरधूलिधूसरपादः कुमुदसरांस्यवगाहते। सलिलशीकरार्द्रांश्चन्द्रमणीन्करैरामृशति। द्वेष्टि विघटितचक्रवाक-मिथुनानि कमलवनानि।' एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तया सह तमुद्देशमभ्युपागमम्। तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाच्चन्द्रोदयप्रस्नुतचन्द्रकान्तमणिप्रस्र-वणे क्षालयन्ती यस्मिन्प्रदेशे स आसीत् तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव क्रन्दि-तध्वनिं विप्रकर्षान्नातिव्यक्तमुपालक्षयम्। दक्षिणेक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का

यन्। एवंवादिनीमित्थंभूतां च मामसौ तरलिका विहस्य हास्यं कृत्वाब्रवीदवोचत्। हे भर्तृदारिके, त्वं मुग्धासि। अस्य चन्द्रहतकस्य तेन जनेन पुण्डरीकसदृशेन किम्। कुत्सितेति शेषः। अयं चन्द्रहतक आत्मनैव स्वयमेव मदनातुर इव कंदर्पपीडित इव भर्तृदारिकाया भवत्या आत्माधिष्ठाः कामव्यापारान्करोति विदधाति। एतदेव दर्शयति—तथा हीति। प्रतीति। प्रतिबिम्बच्छलेन प्रतिच्छायामिषेण कपोलयुगलं चुम्बति चुम्बनं करोति। तदेव विशिनष्टि—स्वेदेति। स्वेदसलिलस्य घर्मजलस्य कणिका विप्रुषस्ताभिरञ्चितं व्याप्तम्। एतेन कपोलयोः स्वच्छता निरस्ततात्र व्यज्यते। लावण्येति। लावण्यं लवणिमा विद्यते यस्मिन्नेवंभूते पयोधरभारे प्रस्फुरितः प्रकम्पितः करो यस्यैवंविधो निपतति। एतेन पयोधरयोर्मण्डलं परिणाहविशेषश्च द्योत्यते। स्पृशतीति। रसना कटिमेखला तस्या मणीन्रत्नानि स्पृशत्याश्लिष्यति। निर्मलेति। निर्मलाः स्वच्छा ये नखास्तेषु लग्ना मूर्तिर्यस्यैवंभूतः सन्पादयोः पतति। चन्द्रस्य कामुकत्वान्निश्चयफलमाह—किं चेति। अस्य चन्द्रस्य मदनातुरस्येव वपुः शरीरं तापाच्छुष्को यश्चन्दनानुलेपस्तद्वत्पाण्डुतां शुभ्रतां वहति। मृणालेति। मृणालानि बिसानि तेषां वलयानि तद्वद्धवलान्करान्हस्तान्धत्ते धारयति। प्रतिमेति। प्रतिमाव्याजेन प्रतिबिम्बच्छलेन स्फटिकमणीनां कुट्टिमानि तेषु निपतति। केतकीति। केतक्याः प्रसिद्धाया या गर्भकेसरधूलिस्तद्धूसरौ पादौ यस्यैवंभूतः कुमुदसरांसि कैरवोपलक्षितजलाशयानवगाहते। सलिलेति। सलिलस्य जलस्य शीकरा वाताहतकणास्तैरार्द्राश्चाश्मानो मणयश्चन्द्रकान्तास्तान्करैर्हस्तैरामृशति परामृशति। विघटितेति। विघटितानि विश्लिष्टानि चक्रवाकमिथुनानि येष्वेतादृशानि कमलवनानि द्वेष्टि द्वेषं करोति। तयेति। तया तरलिकया सह एतैः पूर्वोक्तैरन्यैश्चापि तत्कालोचितैस्तत्समययोग्यैरालापैः संभाषणैः परस्परभूतं तमुद्देशं पूर्वोक्तभूभागमभ्युपागमं समागमम्। तत्र चेति। तत्र तस्मिन्प्रदेशे कैलासतटात्स्फटिकाद्रिशिखराच्चन्द्रोदयेन चन्द्रप्रकाशेन प्रस्नुतं च्युतं यच्चन्द्रकान्तमणिप्रस्रवणं चन्द्राश्मनिर्झरणं तस्मिन्। मार्गेति। मार्गलतानामध्वनीनां कुसुमरजोभिः पुष्परागैर्धूसरमीषत्पाण्डुरं चरणयुगलं पादयुग्मं क्षालयन्ती धावनं कुर्वन्ती यस्मिन्प्रदेशे स कपिञ्जल आसीत् स्थितो तस्मिन्नेव स्वच्छोदाभिधानस्य सरसः पश्चिमे तटे पश्चिमदिग्वर्तितीरे पुरुषस्येव पुरुषसदृशस्य विप्रकर्षाद्दूरत्वान्नातिव्यक्तं नातिस्पष्टं रुदितध्वनिं क्रन्दितशब्दमुपालक्षयमुपलक्षितवती। दक्षिणेति। दक्षिणमपसव्यं यदीक्षणं लोचनं तस्य स्फुरणं स्पन्दनं तेन च प्रथममेवादावेव मनसि चित्त आहि-

---

१ सा. २ भर्तृदारिकायाम्. ३ कणिकाचितम्. ४ चन्दनालेप. ५ वहति. ६ केतकि. ७ प्रस्नुत; स्रुत. ८ प्रस्रवणेन. ९ प्रक्षालयन्ती.

तेन सुतरां विदीर्णहृदयेव किमप्यनिष्टमन्तःकथयतेव विषण्णेनान्तरात्मना 'तरलिके, किमिदम्' इति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिरभिमुखमतित्वरितमगच्छम् ।

अथ निशीथप्रभावाद्दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनादम् 'हा हतोऽस्मि । हा दग्धोऽस्मि । हा वञ्चितोऽस्मि । हा किमिदमापतितम् । किं वृत्तम् । उत्सन्नोऽस्मि । दुरात्मन् मदनपिशाच पाप निर्घृण, किमिदमकृत्यमनुष्ठितम् । आः पापे दुष्कृतकारिणि दुर्विनीते महाश्वेते, किमनेन तेऽपकृतम् । आः पाप दुश्चरित चन्द्र चाण्डाल, कृतार्थोऽसि । इदानीमपगतदाक्षिण्यं दक्षिणानिलहतक, पूर्णास्ते मनोरथाः । कृतं यत्कर्तव्यम् । वहेदानीं यथेष्टम् । हा भगवन् श्वेतकेतो पुत्रवत्सल, न वेत्सि मुषितमात्मानम् । हा धर्म, निष्परिग्रहोऽसि । हा तपः, निराश्रयमसि । हा सरस्वति, विधवासि । हा सत्य, अनाथमसि । हा सुरलोक, शून्योऽसि । सखे, प्रतिपालय माम् । अहमपि भवन्तमनुयास्यामि । न शक्नोमि भवन्तं विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी । कथमपरिचित इवादृष्टपूर्व इवाद्य मामेकपदे उत्सृ

ता स्थापिता शङ्कारेखा यया सैवंविधाहं तदुपलक्षणानन्तरं तेन हृदितेन पुनरात्मनिश्चयेन विदीर्णहृदयेव विकीर्णस्वान्तेव किमप्यनिष्टमशुभमन्तर्मध्ये कथयतेव ब्रुवतेव विषण्णेन विषादवतान्तरात्मना यथा हे तरलिके, सभयं यथा स्यात्तथा किमिदमित्यभिदधाना ब्रुवाणा वेपमाना गात्रयष्टिः शरीरयष्टिर्यस्याः सैवंविधातित्वरितमतिशीघ्रमभिमुखं संमुखमगच्छमगमम् ।

अथेति । आगमनानन्तरमित्येतान्यन्यानि वाक्यानि च विलपन्तं विलापं कुर्वन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् । धैर्यं तादृशविलापवाक्येनायं कपिञ्जल एवेति निश्चितवती । इतिशब्दार्थमाह—**निशीथेति** । निशीथोऽर्धरात्रं तस्य प्रभावान्माहात्म्याद्दूरादेव विप्रकृष्टादेव विभाव्यमानो ज्ञायमानः स्वरो यस्य स तम् । दिवा कोलाहलैः शब्दाः श्रोतुं न शक्यन्त इति भावः । पुनः कीदृशम् । **उन्मुक्तेति** । उन्मुक्त आर्तनादो येन स तम् । अथ तं तदक्षराण्यभिविच्य प्रदर्शयन्नाह—**हा हत इति** । हा इति खेदे । अहं हतस्ताडितोऽस्मि । हेति पूर्ववत् । दग्धो वञ्चितोऽस्मि । हा वञ्चितो विप्रतारितोऽस्मि । **हेति** । किमिदमतर्कितमापतितम् । आगच्छदतीति शेषः । किमिदं वृत्तं निष्पन्नम् । उत्सन्नो मूलादुत्पाटितोऽस्मि । अहमिति शेषः । हे दुरात्मन् हे मदनपिशाच, हे पाप हे पापिन्, हे निर्घृण हे निर्दय, किमिदमकृत्यमनुष्ठितमाचरितम् । आः पापे दुष्कृतकारिणि, दुर्विनीते शठे हे महाश्वेते, ते तवानेन पुण्डरीकेण किमपकृतम् । कोऽयमनुपकारः कृतः । आः आक्रोशे । हे पाप पाप्मन्, हे दुश्चरित दुराचार, हे चन्द्र चाण्डाल, त्वं कृतार्थः कृतकृत्योऽसि इदानीं सांप्रतं हे अपगतदाक्षिण्य दूरीभूतानुकूल्य, हे दक्षिणानिलहतक, ते तव मनोरथाः पूर्णाः परिपूर्णीभूताः । हतक इति हीनोक्तिः । **यदिति** । यत्कर्तव्यं तत्कृतम् । इदानीं सांप्रतं यथेष्टं यथेच्छया वह संचर । हा भगवन् हा स्वामिन् श्वेतकेतो, पुत्रवत्सल पुत्रहितकारक, आत्मानं स्वं मुषितमपहृतसर्वस्वं न वेत्सि न जानासि । हेति पूर्ववत् । हे धर्म हे वृष, त्वं निष्परिग्रहः स्वीकारो यस्य तद्भूतोऽसि । अस्य कामविह्वलत्वे तव स्वीकारो नास्तीत्यर्थः । यदायमेव तव स्थानपरिग्रहस्तस्य कामव्याकुलत्वे तव स्थानं नास्तीत्यर्थः । [illegible] तपः, त्वं निराश्रयं निर्गतस्थानमसि । हा सरस्वति हा भारति, त्वं विधवा मृतभर्तृकासि । हा सत्य हा तथ्य, त्वमनाथं स्वामिरहितमसि । हा सुरलोक हा सुरालय, त्वं शून्य उद्वसोऽसि । तेन विनेत्यर्थः । हे सखे पुण्डरीक, मां कपिञ्जलं प्रतिपालय प्रतीक्षणं कुरु । **अहमिति** । अहमपि भवन्तं त्वामनुयास्याम्यनुगमिष्यामि । न शक्नोमि न समर्थो भवामि भवन्तं त्वां विनाकारयसहायः क्षणमपि क्षणमात्रमप्यवस्थातुम् । अपरिचित इवासंजातसंस्तव इव, अदृष्टपूर्व इवानवलो-

---

१ अवदीर्णे. २ तदभिमुखम्. ३ आर्त. ४ दग्धोऽसि. ५ चण्डाल. ६ कृतं कर्तव्यम्. ७ [illegible] ८ भवता.

प्रयासि । पुनस्त्वमेवमतिनिष्ठुरता । कथय त्वदृते क्व गच्छामि । कं याचे । कं शरणमुपैमि । अन्धोऽस्मि संवृत्तः । शून्या मे दिशो जाताः । निरर्थकं जीवितम्, अप्रयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः । केन सह परिभ्रमामि । कमालपामि । केन वार्तां करोमि । उत्तिष्ठ त्वम् । देहि मे प्रतिवचनम् । क्व तन्ममोपरि सुहृत्प्रेम । क्व सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च' इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् । तेन श्रुत्वा पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकतारावक्रन्दा, सरस्तीरलतासक्तिक्षुभ्यमाणांशुकोत्तरीया, यथाशक्ति त्वरितैरज्ञातसमविषमभूमिभागविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे, केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा सरस्तीरसमीपवर्तिनि शिशिरशीकरासारस्राविणि शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुदकुवलयकमलविविधवनकुसुमसुकुमारनालमयमिव मृणालमयम्, कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्, अन्तःक्रोधशमितमदनसंतापतया तत्क्षणलब्धसुखप्रसुप्त-

---

स्मितपूर्वं यथा, अद्य मां परित्यज्यैकपदे सहसोत्सृज्य त्वरया कथं प्रयासि गच्छसि । तवेयमतिनिष्ठुरतातिकठिनता पुनः । त्वं कथय प्रतिपादय । त्वदृते त्वद्व्यतिरेकेण क्व गच्छामि क्व व्रजामि । कं याचे कं प्रार्थये । कं शरणं त्राणमुपैमि गच्छामि । अहमन्धः संवृत्तोऽस्मि चक्षुर्विकलो जातोऽस्मि । मे मम दिशः ककुभः शून्या उद्वसिता जाताः । त्वां विनेति शेषः । **निरिति ।** निरर्थकं निष्फलं जीवितं प्राणधारणम् । तपोऽप्रयोजनं फलरहितम् । **लोका इति ।** लोका भुवनानि निःसुखाः सुखवर्जिताः । **केनेति ।** केन सह परिभ्रमामि परिभ्रमणं करोमि । **कमिति ।** कं पुनरसमनिर्दिष्टनामानमालपाम्यालापं करोमि । **केनेति ।** केन सह वार्तां प्रवृत्तिं करोमि । **त्वमिति ।** त्वं भवानुत्तिष्ठोत्थानं कुरु । मे मम प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं देहि । हे सुहृत् हे मित्र, ममोपरि तत्पूर्वसंबन्धि प्रेम स्नेहः क्व । स्मितपूर्वा हास्यपूर्विकाभिभाषिताभिवादिता सा क्व । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **तथेति ।** तत्पूर्वोक्तं विलपितं श्रुत्वाकर्ण्य तं प्रदेशं गताहं पापकारिणी मन्दभाग्या तं पुण्डरीकं महाभाग-मद्राक्षमपश्यमिति दूरेणान्वयः । अथ तां विशेषयन्नाह—**दूरेति ।** दूरादेव दविष्ठादेव मुक्त एकतारोऽत्युच्च आक्रन्दः फूत्कारो यया सा । **सर इति ।** सरसोऽच्छोदनाम्नो यास्तीरलताः प्रतीरवल्लरलतास्तु सक्तिः संबन्धस्तया क्षुभ्यमाणमंशुकोत्तरीयं निवसनं यस्याः सा तथा । पुनः किंकुर्वन्ती । पदे पदे पादप्रक्षेपैरङ्घ्रिन्यासैः करणभूतैः प्रस्खलन्ती स्खलनां प्राप्नुवन्ती । कैरिव । पतितैः प्राणैरिव । कीदृशैः । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । तेन त्वरितैस्त्वरायुक्तैः । **अज्ञेति ।** अज्ञातोऽविदितो यः समविषमभूमिभागो भूप्रदेशस्तत्र विन्यस्तैः स्थापितैः । तामेव विशेषयन्नाह—**केनेति ।** केनाप्यनिर्दिष्टनाम्नोत्क्षिप्योत्पाट्य नीयमानेव प्राप्यमाणेव । सरसोऽच्छोदनाम्नस्तीरं प्रतीरं तस्य समीपवर्तिनि निकटस्थायिनि । **शिशिरेति ।** शिशिराः शीतला ये शीकरलेशास्तदासारो वेगवान्वृष्टिस्तस्य स्राविणि प्रक्षारिणि । एवंविधे शशिमणिशिलातले चन्द्रकान्तप्रस्तरे विरचितं निर्मितम् । **कुमुदेति ।** कुमुदानि श्वेतकमलानि, कुवलयान्युत्पलानि, कमलानि नलिनानि, विविधान्यनेकप्रकाराणि वनकुसुमान्यरण्यपुष्पाणि तेषां या सुकुमारा नाला तन्मयमिव मृणालमयं बिसनिर्मितम् । उत्प्रेक्षान्तरमाह—**कुसुमेति ।** कुसुमशरः कंदर्पस्तस्य सायका बाणास्तन्मयमिव । एवंविधं शयनं शयनीयमधिशयानं शयनं कुर्वाणम् । मम पदे मत्पदे तयोः शब्दमाकर्णयन्तमिव शृण्वन्तमिव । यतः स मद्विषय उत्कण्ठितस्तत्र हेतुमाह—**अतीति ।** अतिनिष्पन्दतयातिनिश्चलतया । इयं नागतेति ममोपर्यन्तःक्रोधस्तेन शमितो मदनसंतापो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया तत्क्षणे लब्धं यत्सुखं तेन प्रसुप्तमिव । ममोपरि क्रोधकरणात् । मदनेन संतापो

---

१ चनारपाले । उत्तिष्ठ देहि. २ मे विलपन्तः. ३ पूर्वाभिभाषिता. ४ तं च. ५ सरस्तीरलतासक्त्यन्तर.
६ विरचनाय. ७ शीकरासारि
अन्त गोचरमिव; अन्तःक्रोध

मिव मुनिक्षोभप्रायश्चित्तप्राणायामावस्थितमिवातिप्रस्फुरितप्रभेण त्वत्कृते ममेयमवस्थेति कथयन्तमिवाधरेण, इन्दुद्वेषिपरिवर्तितदेहतया पृष्ठभागनिपतितैर्मदनदहनविह्वलहृदयन्यस्तनखमयूखच्छलेन छिद्रितमिव शशिकिरणैः, उच्छुष्कपाण्डुरया स्वविनाशोत्पातलेखया मदनचन्द्रकलयेव चन्दनलेखिकया रचितललाटिकम्, ईषदालस्यपरिवृत्ततारकेणानवरतरोदनताम्रेण प्राणोत्सर्गोपजाताश्रुक्षयतया रुधिरमिव क्षरता मदनशरशल्यवेदनाघूर्णितविवेकेन नातिनिमीलितेन लोचनयुगलेन 'भक्तोऽतिप्रियनरस्तवापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैतानसूनस्वयमिवोत्सृज्य निर्गतेनासुखमनुभवन्तम्, अनङ्गयोगविद्यामिव ध्यायन्तम्, अपूर्वप्राणायाममिवाभ्यस्यन्तम्, उपपादितात्मदाहमिव [illegible] मृगयादिवासहनप्राणपूर्णपात्रमनोज्ञेन रचितचन्दनललाटिकात्रिपुण्ड्रकम्, घृतसरसबिसमृ-

---

दृष्टमिव इति भावः । मुनेर्मम क्षोभस्तनुचित इत्यतत्प्रायश्चित्तरूपो यः प्राणायामः प्राणपवननिरोधस्तत्र स्थितमिव [illegible] स्थानमिव । स चातिनिःस्पन्दतया क्रियत इति भावः । अतीति । अतिप्रस्फुरिता दीप्ता प्रभा कान्तिर्यस्यैवंविधेनाधरेण रदनच्छदेन त्वत्कृते त्वन्निमित्तं ममेयं प्रत्यक्षोपलभ्यमानावस्था दशा जाता इति कथयन्तमिव [illegible] । इन्द्विति । इन्दुद्वेषेण चन्द्रद्विषा परिवर्तितः प्रत्यङ्मुखीकृतो यो देहस्तस्य भावस्तत्ता तया पृष्ठभागे पश्चाद्भागे निपतितैः शशिकिरणैश्चन्द्रालोकैः पृष्ठं भित्त्वा हृदयभागे गमनाभावेऽपि मदनजन्मा यो दहनो वह्निस्तेन विह्वलं व्याकुलं यद्धृदयं स्वान्तं तत्र न्यस्तः स्थापितो यो हस्तः पाणिस्तस्य नखमयूखा [illegible] किरणास्तेषां छलेन मिषेण छिद्रितमिव संजातविवरमिव । अनेन देहस्य स्वच्छत्वं नखकिरणानां [illegible] किरणान्तरत्वं व्यज्यते । मुनिकुमारं विशेषयन्नाह—उच्छुष्केति । चन्दनलेखिकया मलयजरेखया रचिता निर्मिता ललाटिका यस्य स तम् । कीदृश्या । उच्छुष्का [illegible] पाण्डुरा श्वेता उच्छुष्कपाण्डुरा तया । [illegible]—मदनेति । मदनो मन्मथः स एव चन्द्रमास्तस्य कलयेव । कीदृशया । स्वस्य [illegible] उत्पातलेखया प्रकटीभूतया । पुनः कीदृशम् । एवंविधेन लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेन [illegible] शेषः । अथ च लोचनयुगलं विशेषयन्नाह—ईषदिति । ईषत्किंचिदालस्यवशात् परिवृत्ता [illegible] कनीनिका यस्मिन् । अनवरतं निरन्तरं रोदनमश्रुपातस्तेनाताम्रेणेषद्रक्तवर्णेन । प्राणेति । प्राणानां च उत्सर्गं परित्यागस्तत्रोपजातः समुत्पन्नो योऽश्रुक्षयस्तस्य भावस्तत्ता तया रुधिरमिव रक्तमिव क्षरता स्रवता । मदनेति । मदनशराणां कंदर्पबाणानां शल्यमन्तःस्थितशराग्रभागस्तस्य या वेदना पीडा तया घूर्णितो [illegible] यस्मिन् । नेत्रमेवेति शेषः । नेति । नातिनिमीलितेन नातिमुद्रितेन । भक्त इति । [illegible] जीवितादपि तव कुमारस्यापरो जनो [illegible] जात इति हेतोः कुपितेनेव क्रुद्धेनेव जीवितेन प्राणेन परित्यक्तमुज्झितम् । मन्मथेति । मन्मथस्य कंदर्पस्य या व्यथा पीडा तया सह [illegible] निर्गतेन [illegible] अनुभवन्तम् । अनङ्गेति । अनङ्गस्य मनोभुवो जयार्थं या योगविद्या तां ध्यायन्तमिव [illegible] । अपूर्वेति । पूर्वमभूतमिति भावः । पूर्वोक्ते प्राणायामे [illegible] । पूर्वं हि [illegible] प्राणायामाभ्यसनम्, इदानीं तु पूर्वमभूतमिति भेदः । उपेति । [illegible] प्राणपूर्णं [illegible] तम् । [illegible] इत्युक्तम् । रचितेति । रचितं निर्मितं चन्दनेन ललाटिकायां त्रिपुण्ड्रं येन तम् । पूर्वं चन्दनललाटिकावर्णनम्, इदानीं [illegible] त्रिपुण्ड्रवर्णनमिति भेदः । घृतेति । घृतं धारितं सरसबिसमृणालं [illegible] येन स तम् ।

---

१ मनःक्षोभ. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible].

ोपवीतम्, अंसावसक्तकदलीगर्भपत्रचारुचीरम्, एकावलीविशालाक्षमालम्, अविर-
मलकर्पूरक्षोदभस्मधवलम्, आबद्धमृणालरक्षाप्रतिसरमनोहरम्, मनोभवव्रतवेषमास्थाय
त्समागममन्त्रमिव साधयन्तम्, 'भोः कठिनहृदये, दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोऽय-
नुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपलभमानमिव चक्षुषा, किंचिद्विवृताधरतया जीवितमपह-
मन्तःप्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैर्निर्गच्छद्भिर्दशनांशुभिर्धवलितपुरोभागम्, मन्मथव्यथाविघट्टमान-
दयनिहितेन वामेन पाणिना 'प्रसीद। प्राणैः समं प्राणसमे, न गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां
ामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रवतोत्तानीकृतेन चन्द्रात-
मिव निवारयन्तम्, अन्तिकस्थितेन चाचिरोद्गतजीवितमार्गमिवोद्ग्रीवेण विलोकयता तपःसु-
दा कमण्डलुना समुपेतम्, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन रजनीकरकिरणपाशेनेव
ंयम्य लोकान्तरं नीयमानम्, कपिञ्जलेन मद्दर्शनात् 'अब्रह्मण्यम्' इत्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणी-
ूतबाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तं तत्क्षणविगतजीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या
हाभागमद्राक्षम्। उद्भूतमूर्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा नाहमगमम्, किम-

---

अंसेति। अंसे स्कन्धेऽवसक्तं स्थापितं कदलीगर्भपत्रवच्चारु मनोहरं चीरं येन स तम्। **विशालेति।** एकावल्येव विशाला विस्तीर्णाक्षमाला जपमाला यस्य स तम्। **अविरलेति।** अविरलो घनोऽमलो निर्मल एवंविधो यः कर्पूरक्षोदो घनसारचूर्णं तदेव भस्म विभूतिस्तेन धवलं शुभ्रम्। **आबद्धेति।** आबद्धो मृणालस्य तन्तुलस्य रक्षार्थं प्रतिसरो हस्तसूत्रं तेन मनोहरं शोभनम्। **मनो इति।** मनोभवव्रतवेषमास्थाय परिधाय मदीयो यः समागमस्तत्साधको मन्त्रस्तं साधयन्तमिवाराधयन्तमिव। इति मां सप्रणयं सस्नेहम्। **चक्षुषा इति।** उपलभमानमिवोपलम्भं ददानमिव। इतिशब्दद्योत्यमाह—**भो इति।** भोः कठिनहृदये, दर्शनमात्रकेणाप्ययमनुगतोऽनुरक्तो जनो न पुनरनुगृहीतो न स्वीकृतः। **किंचिदिति।** किंचिद्विवृतो योऽधर ओष्ठस्तस्य भावस्तत्ता तया जीवितमपहर्तुं दूरीकर्तुमन्तःप्रविष्टैरिन्दुकिरणैश्चन्द्रकरैरिव निर्गच्छद्भिर्बहिरागच्छद्भिर्दशनांशुभिर्दन्तकिरणैर्धवलितपुरोभागं शुभ्रीकृताग्रप्रदेशम्। **मन्मथेति।** मन्मथस्य कंदर्पस्य व्यथा पीडा तया विघट्टमानं भिद्यमानं यद्धृदयं तत्र निहितेन स्थापितेन वामेन सव्येन पाणिना हस्तेन कृत्वा इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तं रक्षन्तम्। इतिवाच्यमाह—**प्रसीदेति।** हे प्राणसमे, त्वं प्रसीद प्रसन्ना भव। अथ च प्राणैः समं न गन्तव्यम्। प्राणा गच्छन्तु, परं त्वया न गन्तव्यमिति भावः। एतेन प्राणेभ्योऽप्यतिवल्लभा त्वमसीति ध्वनितम्। **इतरेणेति।** इतरेण दक्षिणपाणिनोत्तानीकृतेनोर्ध्वीकृतेन चन्द्रातपं कौमुदीं निवारयन्तमिव निषेधयन्तमिव। किं कुर्वन्ती। चन्दनं मलयजं स्रवतेव क्षरतेव। कया। नखानां मयूखाः किरणास्तैर्दन्तुरतया विषमोन्नततया। **अन्तिकेति।** अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिनोद्ग्रीवेणाचिरोद्गतमचिरे तत्कालं गतं यज्जीवितं तस्य मार्गं पन्थानं विलोकयतेव पश्यतेव एवंविधेन तपःसुहृदा तपस्यामित्रेण कमण्डलुना कुण्डिकया समुपेतं सहितम्। कण्ठे आभरणीकृतेन च विभूषणीभूतेन च मृणालवलयेन बिसकटकेन। श्वेतत्वसाम्यादाह—**रजनीति।** रजनीकरश्चन्द्रस्तस्य किरणास्तल्लक्षणः पाशो बन्धनग्रन्थिस्तेनेव संयम्य बद्ध्वा लोकान्तरमन्यलोकं नीयमानं प्राप्यमाणम्। अत्रान्यः प्राकृतो जनो यमेन पाशेन बद्ध्वा लोकान्तरं नीयते। अयं मुनिकुमार इति तदसंभवात्कण्ठेत्युक्तमिति भावः। **मदिति।** तदानीं मद्दर्शनादब्रह्मण्यमनुचितमित्यूर्ध्वहस्तेन कपिञ्जलेनाक्रोशता पूत्कुर्वता कण्ठे परिष्वक्तमालिङ्गितम्। कीदृशेन कपिञ्जलेन। द्विगुणीभूतः पूर्वस्मादधिकीभूतो बाष्पस्य रोदनस्योद्गमः प्रादुर्भावो यस्मिन्स तेन। पुनः कीदृशम्। तत्क्षणे तत्काले विगतं प्रनष्टं जीवितं प्राणितं यस्य स तम्। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। **तदिति।** तदा तस्मिन्क्षणे सर्वमेवेति

१ विलास. २ रक्षापरिसरमनोहरम्; रक्षाप्रतिसरतयातिमनोहरम्. ३ माधयन्तं मदनशरशल्यवेदनाकूणितत्रिभागेन कठिन. ४ विघट्टमान. ५ रजनिकर. ६ उपनीयमानम्. ७ मन्तहस्तेन. ८ अपकान्त. ९ पातालमिव.

करवम्, किं व्यलपम्, इति सर्वमेव नाज्ञासिषम्। अजनत्र मे तस्मिन्क्षणे किमिति कठिनतायास्य मूढहृदयस्य, किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहितस्य दीर्घशोकस्य, किं भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य, किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्तवामतया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य, केन हेतुना नोदक्रान्ति स्म तथापि न ज्ञातवती। केवलमतिचिराल्लब्धचेतना दुःखभागिनी ज्वालायामिव पतितमसह्यशोकदह्यमानज्वलनमवनौ विचेष्टमानमपश्यम्। अश्रद्दधानं चासंभावनीयं तस्य मरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय, 'हा, किमिदमुपनतम्' इति मुक्तार्तनादा, 'हा अम्ब, हा तात, हा सख्यः' इति व्याहरन्ती 'हा नाथ जीवितनिबन्धन, आचक्ष्व। क मामेकाकिनीमशरणामकरुणं विमुच्य यासि। पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था। युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः। प्रसीद। सकृदप्यालप। दर्शय भक्तवत्सलताम्। ईषदपि विलोकय। पूरय मे मनोरथम्। आर्तास्मि। भक्तास्मि। अनुरक्तास्मि। अनाथास्मि। बालास्मि। अगतिकास्मि। दुःखितास्मि। अनन्यशरणास्मि। मदनपरिभूतास्मि। किमिति न करोषि दयाम्। कथय किमपराद्धम्, किं वा नानुष्ठितं मया, कस्यां वा नाज्ञायामादृतम्, कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतम्, येन

नाज्ञासिषं नावोधिषम्। इतिपोक्तमाह—उद्भूतेति। कारणमस्मरम्, किमकरवमचेष्टयम्, किं व्यलपं किमवोचम्। कीदृशयहम्। उद्भूतं प्रकटीभूतं मूर्छा एवान्धकारं यस्याः सा तथा पातालतले रसातलमवतीर्णा प्रसृतेति। तस्मिन्क्षणे मे ममागत्य प्राणा अस्य मूढहृदयस्य कमतिकठिनतयातिकाठिन्यतया। किं हतशरीरकस्य निःप्रयोजनदेहस्यानेकानां दुःखसहस्राणां सहिष्णुतया सहनतया। किं दीर्घशोकस्य विरहलीनद्युतो विहितस्यावश्यभोक्तव्यतया। किं जन्मान्तरोपात्तस्यान्यभवार्जितस्य दुष्कृतस्य पापस्य भाजनतया पात्रतया। किं दग्धदैवस्य ज्वलितभाग्यस्य दुःखदाने कष्टप्रदाने निपुणतया दक्षतया। किं दुरात्मन पापिष्ठस्य मन्मथहतकस्यैकान्तवामतयात्यन्तप्रतिकूलतया। एतेषां मध्ये केन हेतुना नोदक्रान्ति स्म न बहिर्निर्गताः प्रयान्ति स्म तदपि न ज्ञातवती। केवलमतिचिराचिरकालेन लब्धा प्राप्ता चेतना चैतन्यं यया सैवंविधा दुःखभागिनी ज्वालायामिव पतितमसह्यो यः शोकः दुःखेन दह्यमानं ज्वलन्तमवनौ पृथिव्यां विचेष्टमानं लुठमानमात्मानमपश्यमवलोकयम्। तस्य मुनिकुमारस्य तन्मरणमात्मनश्च स्वकीयस्य च जीवितमसंभावनीयमश्रद्दधानमश्रद्धाविषयीकुर्वाणमुत्थाय। हेति खेदे। किमिदमुपनतमागतमिति मुक्त आर्तनादः आक्रन्दशब्दो यया सा तथा। हा अम्ब मातः, हा तात हा पितः, हा सख्य हा आल्य, इति पूर्वं व्याहरन्ती कथयन्ती। हा नाथ हा स्वामिन्, जीवितनिबन्धनं जीवितकारणमाचक्ष्व कथय। मामेकाकिनीमसहायामशरणामत्राणामकरुणं निर्दयं यथा स्यात्तथा विमुच्य त्यक्त्वा क यासि क गच्छसि। तरलिकां
२८ प्रश्नं कुरु, त्वत्कृते त्वदर्थं मया महाश्वेताभिधानया यानिर्वचनीयावस्था दशानुभूतानुभवविषयी-
कृता। युगसहस्रवदाचरमाणो दिवसो वासरः कृच्छ्रेण कष्टेन नीतः प्रापितः। प्रसीद प्रसन्नो भव। सकृदप्येकवारमप्यालप ब्रूहि। भक्तवत्सलतां हितकारितां दर्शय प्रकाशय। ईषदपि किंचिदपि विलोकय निरीक्षणं कुरु। मे मम मनोरथं चिन्तितं पूरय पूर्णं कुरु। अहमार्तास्मि दुःखितास्मीति स्पष्टम्। अनन्येति। न विद्यतेऽन्यं शरणं त्राणं यस्याः सैवंविधास्मि। मदनेन कन्दर्पेण परिभूता पराजितास्मि। किमिति हेतो त्वं दयां कृपां न करोषि न प्रकटयसि। कथय ब्रूहि। किमपराद्धं कोऽयमपराधः कृतः। मयेति शेषः। किं मया नानुष्ठितं नाचरितं वा। कस्यां वाज्ञायां निर्देशे नादृतं नादरः कृतः। त्वदनुकूले कस्मिन्वा मया नाभिरतं रागो न कृतः येन कारणेन कुपितः कोपं प्राप्तः। अकारणात्निमित्तमन्तरेण दासजनं मर्त्यलोके परित्यज्य

१ अश्रद्दधानाम्; अश्रद्दधाना. २ मरणकारणम्. ३ हा हा. ४ अम्ब हा मातः. ५ निबन्धनमावश्य. ६ अकरुण. ७ किमपराद्धम्.

कुपिनोऽसि[1] दासजनमकारणात्परित्यज्य[2] व्रजन्न बिभेषि कौलीनात् । अलीकानुरागविप्रतार[3]-णकुशलया किं वा मया वामया पापया । आः, अहमद्यापि प्राणिमि । हा, हतास्मि मन्दभागिनी । कथं[5] न त्वं जातः, न विनयः, न बन्धुवर्गः, न परलोकः । धिङ्मां दुष्कृतकारिणीम्, यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते । नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया, याहमेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती । किं मे गृहेण, किमम्बया, किं वा तातेन, किं बन्धुभिः, किं परिजनेन । हा, कमुपयामि शरणम् । मयि[6] देव, दर्शय दयाम् । विज्ञापयामि त्वाम् । देहि दयितदक्षिणां[7] भगवति भवितव्यते । कुरु कृपाम् । पाहि वनितामनाथाम् । भगवत्यो वनदेवताः, प्रसीदत । प्रयच्छतास्य प्राणान् । अव[8] वसुंधरे, सकललोकानुग्रहजननि । रजनि, नानुकम्पसे[9] । तात कैलास, शरणागतास्मि[10] ते । दर्शय दयालुताम्' इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती, कियद्वा स्मरामि, ग्रहगृहीतेवाविष्टेवोन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम् । उपर्युपरिपतित[11]नयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव, द्रवतामिव नीयमाना, जलाकारेणेवात्मीक्रियमाणा, प्रलापाक्षरैरपि दशनमयूखशिखा[12]नुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः शिरोरुहैरप्यविरलविगलत्[13]कुसुमतया मुक्तबाष्पजलबिन्दुभिरिवाभरणैरपि प्रसूत[14]विमलमणिकिर-

---

निहाय व्रजन्गच्छन्कौलीनाज्जनापवादान्न बिभेषि भयं प्राप्नोषि । **अलीकेति** । अलीको मिथ्या योऽनुरागस्तेन यद्विप्रतारणं वञ्चनं तत्र कुशलया दक्षया वामया प्रतिकूलया पापया दुष्टकर्मकारिण्या मया किं वा स्यात् । आः इति खेदे । अहमद्याप्येतावत्कालमपि प्राणिमि जीवामि । हा हतास्मि । दैवेन ताडितास्मीति भावः । अतएव मन्दभागिनी । तदेव दर्शयति—**कथमिति** । न त्वं भवान् जातः । पतितिरिति शेषः । अतश्च न विनयो न मर्यादा, न वा बन्धुवर्गो न स्वजनलोकः, न परलोको न प्रेत्यभावः । मां धिगस्तु धिक्कारोऽस्तु । मां कीदृशीम् । दुष्कृतकारिणीं दुष्कर्मकरणशीलाम् । यस्याः पापकारिण्याः कृते तव भवत इयं परित्यक्तजीवितरूपा दशावस्था वर्तते । मत्सदृशी मत्समा नृशंसहृदया क्रूरचित्ता नास्ति न विद्यते, याहमेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य त्यक्त्वा गृहं धाम गतवती । मे मम किं गृहेण सदनेन, किमम्बया मात्रा, किं वा तातेन पित्रा, किं वा बन्धुभिः स्वजनैः, किं परिजनेन परिच्छदेन । हेति खेदे । कं शरणमुपयामि गच्छामि । हे दैव हे भाग्य, मयि विषये दयां कृपां दर्शय । त्वां प्रति विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि । हे भवितव्यते भगवति, दयितदक्षिणां देहि । कृपां दयां कुरु । अनाथां वनितां स्त्रियं पाहि रक्ष । हे भगवत्यो वनदेवताः, यूयं प्रसीदत प्रसन्ना भवत । अस्य मुनिकुमारस्य प्राणान्प्रयच्छत ददत । हे सकललोकानुग्रहजननि वसुंधरे, अव रक्ष । हे रजनि हे रात्रि, नानुकम्पसे नानुकम्पां करोषि । हे तात कैलास, ते तव शरणागतास्मि । दयालुतां कृपालुतां दर्शय प्रकटय । इत्येतानि च प्रत्यक्षं प्रदर्शितान्यन्यानि चाप्रदर्शितानि च वचनानि व्याक्रोशन्ती पूत्कुर्वन्ती । **कियद्वेति** । कियन्मात्रं परिदेवनं स्मरामि स्मरणविषयीकुर्वे । ग्रहगृहीतेव ग्रहिलेव, आविष्टेवावेशविषयीकृतेव, उन्मत्तेवोन्मत्तवातुल्यमितेव, भूतेन व्यन्तरेणोपहतेव व्यलपं विलापमकरवम् । अथ नयनाश्रुधाराणां सान्द्रातिशयं वर्णयितुं त्रिभिरुत्प्रेक्षते—**उपरीति** । उपर्युपरि पतिता या नयनजलधारा अश्रुश्रेण्यस्तासां निकरच्छलेन समूहव्याजेन विलीयमानेव द्रुततामापद्यमानेव द्रवतां द्रवगुणोपयुक्ततां नीयमानेव प्राप्यमाणेव । द्रवत्ववत्त्वात्तदेवाह—**जलाकारेणेति** । जलाकारेण जलस्वभावेनात्मीक्रियमाणेव । अथ च रोदनाश्रुमुखेन शोकातिशयं व्यञ्जयितुमश्रुवर्णनं त्रिभिरुत्प्रेक्षाभिराह—**प्रेति** । दशना दन्तास्तेषां मयूखाः किरणास्तेषां शिखा प्रान्तभागस्तयानुगततया श्वेततया प्रलापाक्षरैरपि परिदेवनवर्णैरपि साश्रुधारैर्निष्पतद्भिरिव स्रवद्भिरिव । अत्र श्वेतत्वसाम्यादृशनमयूखमश्रुजलयोरुपमानोपमेयभावः । **अविरलेति** । अविरलानि घनानि विगलन्ति क्षरन्ति

---

१ कुपितः. २ दासीजनम्. ३ प्रतारण. ४ याहम्. ५ कथं मे न त्वं न तातः. ६ अपि. ७ दक्षिणान्. ८ अम्ब. ९ निमर्श नानु. १० अस्मि. ११ निपतित. १२ दशनशिखा. १३ विगलित. १४ प्रसृत.

णाश्रुतया प्रकटिनैरिवोपेता, तज्जीवितायेवान्ममरणाय स्पृशन्ती, मुखमपि सर्वात्मना हृदयं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोरंसयोश्चन्दनशिशिरजटामूले च ललाटे निर्दिशन्ती, सरसोपांशयोर्मलयजरसगन्धतुहिनकमलिनीपत्रावगुण्ठिते च हृदये स्पृशन्ती, 'पुण्डरीक, निष्ठुरोऽसि । एवमप्यार्तां न गणयसि माम्' इत्युपालभमाना मुहुरेनमन्वनयम्, मुहुः पर्यचुम्बम्, मुहुर्मुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम् । 'आः पापे, त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावत्स्वामिनो न रक्षिताः' इति तामेकावलीमगर्हयम्, 'अयि भगवन्, प्रसीद । प्रत्युज्जीवयैनम्' इति मुहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम्, मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् । अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन्, कुतस्ते संलापाः, कुतस्तान्यतिकरुणानि वैक्लव्यरुदितानि । अन्य एव स प्रकारः । प्रलयोर्मय इवोदतिष्ठन्नन्तर्बाष्पवेगानाम्, जलयन्त्राणीवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम्, प्ररोहा इव निरगच्छन्प्रलापानाम्, शिखरशतानीवावर्धन्त दुःखानाम्, प्रसूतय इवोदपाद्यन्त मूर्च्छानाम्' इत्येवमालपन्त्यामेव निर्दिश्यमाना

कुसुमानि पुष्पाणि येषु तेषां भावस्तत्ता तया शिरोरुहैरपि केशैरपि । मुक्तेति । मुक्ता बाष्पजलबिन्दवो येरेवंविधैरिव । अत्रापि पुष्पनेत्रजलयोः श्वेतत्वसाम्यादुपमानोपमेयभावः । प्रस्थितेति । प्रसृतानि अतितरां विमलानि निर्मलानि मणिकिरणान्येवांशूनि येषु तेषां भावस्तत्ता तया आभरणैरपि विभूषणैरपि प्रकटीकृताश्रुपातैरिव । उपेतेति । तन्निमित्तमन्विता । तज्जीवितेति । तस्य मुनिकुमारस्य जीवितं तदर्थमिवात्मनः स्वनिधनाय स्पृहयन्ती वाञ्छां कुर्वन्ती । मुखमपीति गतप्राणस्यापि सर्वात्मना सर्वप्रकारेण हृदयं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुमिच्छन्तीव । करतलेन पाणितलेन स्वेन मुनिकपोलयोर्गण्डप्रदेशयोर्ललाटे च कीदृशे । आर्द्रयानं शुभ्रं चन्दनं मलयजं तेन श्वेतं शुभ्रं जटामूलं जटापीठं यस्मिन् । अंसयोश्च स्कन्धयोश्च । कीदृशयोः । निर्दिशेति । निर्दिष्टानि स्थापितानि सरसानि रसो जलं तद्युक्तानि बिसानि तन्तुलानि ययोः । अथ हृदयं विशेषयन्नाह—मलयेति । मलयजस्य चन्दनस्य रसो द्रवस्तस्य लवो लेशस्तेन छुरितानि मिश्रितानि यानि कमलिनीपलाशानि पत्राणि तैरवगुण्ठिते व्याप्ते स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । पुण्डरीकेति । हे पुण्डरीक, त्वं निष्ठुरः क्रूरोऽसि । एवमपि पूर्वोक्तप्रकारेणापि मामार्तां न गणयसि न गणनां करोषि । इत्युपालभमानोपालम्भं ददाना मुहुर्वारंवारमेनमन्वनयमनुनीतवती मुहुर्वारंवारं पर्यचुम्बं चुम्बितवती । मुहुर्वारंवारं कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशमाक्रोशितवती । आः पापे, त्वयापि भवत्यापि मम प्रत्यागमनकालं मदीयागमनसमयं यावत् । अस्य पुण्डरीकस्यासवः प्राणा न रक्षिता न त्राताः । इति तामेकावलीमगर्हयं गर्हितवती । अयीति । अयि कोमलामन्त्रणे । हे भगवन्, प्रसीद प्रसन्नो भव । एनं पुण्डरीकं प्रत्युज्जीवय सजीवितं कुरु । इति मुहुर्वारंवारं कपिञ्जलस्य मुनेः पादयोश्चरणयोरपतं पतितवती । मुहुश्चेति । वारंवारं तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदं रुदनमकार्षम् । तस्मिन्निति । तस्मिन्काले रोदनदशायां यान्यचिन्तितान्यनर्थितानि, अशिक्षितान्यपठितानि, अनुपदिष्टानि केनापि नोपदेशीकृतानि, अदृष्टपूर्वाण्यनवलोकितपूर्वाणि, हतपुण्यायाः मे मम कृपणानि दीनानि चाटुसहस्राणि प्रियप्रायवचनसहस्राणि कुतः प्रादुरभवन्कुतः प्रकटीबभूवुरित्यद्याप्येतद्दिनपर्यन्तं चिन्तयन्ती न जानामि न सम्यक्कलयामि । कुतस्ते पूर्वोक्ताः संलापाः । कुतस्तानि हृदिस्थान्यतिकरुणान्यतिदीनानि विक्लवो विह्वलस्तस्य भावो वैक्लव्यं तस्य रुदितानि क्रन्दितानि । अन्य एव भिन्न एव स प्रकारो भेदः । तान्युत्प्रेक्षते चतुर्भिः—प्रलयेति । अन्तर्बाष्पस्य मध्यनेत्राम्बुनो वेगानां रंहसां प्रलयोर्मय [illegible] कल्पान्ततरंगा इवोदतिष्ठन्नुत्थिता बभूवुः । अश्रुप्रवाहाणां नेत्राम्बुधाराणां जलयन्त्राणीवामुच्यन्त मुक्ताः । नेत्रैरिति शेषः । प्रलापानां विलापानां प्ररोहा इवाङ्कुरा [illegible] निरगच्छन्निर्गता बभूवुः । दुःखानां कष्टानां शिखरशतानीव शृङ्गशतानीवावर्धन्तैधन्त । मूर्च्छा,

१ तज्जीवितायेव; तज्जीविताय च. २ पराशृशन्ती. ३ मुहुर्मुहुः. ४ मुहुर्मुहुः. ५ मुहुः. ६ मुहुर्मुहुः. ७ आवेदयन्त.

एवं तस्याः समतिक्रान्तं कथमप्यतिकष्टमवस्थान्तरमनुभवन्त्या इव चेतनां जहार मूर्च्छा । मूर्च्छावेगान्निपतन्तीं च शिलातले तां ससंभ्रमं प्रसारितकरः परिजन इव जातपीडश्चन्द्रापीडो विधृतवान् । अश्रुजलार्द्रेण च तदीयेनैवोत्तरीयवल्कलप्रान्तेन शनैःशनैर्वीजयन्संज्ञां ग्राहितवान् । उपजातकारुण्यश्च बाष्पसलिलोत्पीडनेन प्रक्षाल्यमानकपोलो लब्धचेतनामवादीत्—'भगवति, मया पापेन तवायं पुनरभिनवतां नीतः शोकः, येनेदृशीं दशामुपनीतासि । तदलमनया कथया । संह्रियतामियम् । अहमप्यसमर्थः श्रोतुम् । अतिक्रान्तान्यपि हि संकीर्त्यमानानि प्रियजनविश्वासवचनान्यनुभवसमां वेदनामुपजनयन्ति सुहृज्जनस्य दुःखानि । तन्नार्हसि कथंकथमपि विधृतानिमानसुलभानसून्पुनः शोकानल इन्धनतामुपनेतुम्' इत्येवमुक्ता दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य बाष्पायमाणलोचना सनिर्वेदमवादीत्—'राजपुत्र, या तदा तस्यामतिदारुणायां हतनिशायामेभिरतिनृशंसैरसुभिर्न परित्यक्ता ते मामिदानीं परित्यजन्तीति दूरापेतम् । नूनमपुण्योपहतायाः पापाया मम भगवानन्तकोऽपि परिहरति दर्शनम् । कुतश्च मे

मे शोकाग्नौ [illegible] । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण [illegible] निवेदयन्त्या एव कथयन्त्या एव तस्या महाश्वेतायाः । [illegible] आह—समतीतेति । कथमपि महता कष्टेन समतिक्रान्तं [illegible] मनुभवन्त्या इव [illegible] तस्या महाश्वेताया मूर्च्छा [illegible] । मूर्च्छावेगा- [illegible] शिलातले [illegible] तां महाश्वेतां ससंभ्रमं प्रसारितौ [illegible] चन्द्रापीडः परिजन इव [illegible] । अश्रुजलार्द्रेण [illegible] तदीयेन । [illegible] । उत्तरीयं [illegible] प्रान्तेन शनैःशनैर्वीजयन् [illegible] । उपेति । [illegible] । हे भगवति महाश्वेते, मया पापेन [illegible] शोकः [illegible], येन [illegible] । तदिति । [illegible] । अनुभवेति । [illegible] । राजेति । हे राजपुत्र [illegible] । कुतश्चेति । [illegible]

[illegible]

कठिनहृदयायाः शोकः। सर्वमिदमलीकमस्य शठहृदयस्य। सर्वथाहमनेन लज्जावेगनिरस्तप्राणानामग्रेसरी कृता। यया चाविष्कृतमदनतया वज्रमय्येवेदमनुभूतम्, का वा गणना कथनं प्रति। किं वा परमतः कष्टतरमाख्येयमन्यद्भविष्यति यन्न शक्यते श्रोतुमाख्यातुं वा। केवलमस्य वज्रपातस्यानन्तरमाश्चर्यं यदभूत्तदावेदयामि। आत्मनश्च प्राणधारणकारणलवश्चाव्यक्तो यः समुत्पन्नः, तं च कथयामि। यया दुराशामृगतृष्णिकया गृहीताहमिदमुपरतसुखं परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतज्ञं च हतशरीरं वहामि, तदलं श्रूयताम्'। ततश्च तथाभूते तस्मिन्सर्वावस्थान्ते मरणैकनिश्चयार्चिरं बहु विलप्य तरलिकामब्रुवम्—'अयि उत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये, कियद्रोदिषि। काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम्। अनुसरामि जीवितेश्वरम्' इति।

अत्रान्तरे झटिति चन्द्रमण्डलनिर्गतो गगनादवतीर्य केयूरकोटिलग्नममृतफेनपिण्डपाण्डुरं पवनतरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्, उभयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिप्रभानुरक्तगण्डस्थलः, स्थूलमुक्ताफलतया तारागणमिव ग्रथितमविरलं हारमुरसा दधानः, धवलदुकूलपल्लवकल्पितोत्तरी-

---

इमनेन हृदयेन लज्जावेगेनोज्झितलज्जागुणेन निरस्तप्राणानां निर्लज्जानामग्रेसरी पुरोगामिनी कृता विहिता। यया चेति। यया मयाविष्कृतमदनया प्रकटितकन्दर्पया वज्रमय्येव शतकोटिमय्येवेदं पूर्वोक्तमनुभूतमनुभवगोचरीकृतम्। का गणना कथनं प्रति चेदनुभूतं वर्ण्यते। तर्हि कथने किं काठिन्यमिति भावः। [illegible] किं वा परमस्मादन्यत्कष्टतरमतिकृच्छ्रमाख्येयं कथनीयम्। अन्यत्किं भविष्यति यच्छ्रोतुमाकर्णयितुमाख्यातुं कथयितुं वा न शक्यते न पार्यते। केवलेति। केवलमसहायमेकमस्य वज्रपातस्य वज्रपतनस्यानन्तरं पश्चात् यत् आश्चर्यं विस्मयभूतं तदावेदयामि कथयामि। आत्मनश्चेति। आत्मनः स्वस्य च प्राणधारणे तत्र कारणलवो हेतुलेशः सोऽव्यक्तोऽस्फुटो यः समुत्पन्नः प्रादुर्भूतस्तं च कथयामि ब्रवीमि। ययेति। यया दुराशैव मृगतृष्णिका मरुमरीचिका तया गृहीता स्वीकृताहं महाश्वेता इदमुपरतकल्पमसुखमयम् [illegible] न स्वगतमित्याह—परेति। परकीयमिवान्यदीयमिवात एव भारभूतमप्रयोजनं निरर्थकं न कृतं जानातीत्यकृतज्ञं हतशरीरं दुःशरीरं वहामि धारयामि। तत्पूर्वोक्तमलं [illegible] श्रूयतामिति तम्। ततश्चेति। तदनन्तरं तथाभूते तादृशे तस्मिन्पूर्वप्रतिपादितेऽवस्थान्ते दशान्ते मरणस्य निधनस्य [illegible] बहु प्रचुरं विलप्य विलप्य बहुविलापान्कृत्वा तरलिकामब्रुवमवदम्। किमवदमित्याह—अयीति। अयि कोमलामन्त्रणे। निष्ठुरहृदये कठिनचित्ते, उत्तिष्ठोत्थानं कुरु। कियद्रोदिषि कियत्पर्यन्तं रोदनं शोकप्रभवं करोषि प्रणयसि। काष्ठान्येधांस्याहृत्यानीय चितां चितिं विरचय निष्पादय। जीवितेश्वरं प्राणनाथमनुसराम्यनुगच्छामि।

अत्रान्तरेऽस्मिन्समये झटिति शीघ्रं चन्द्रमण्डलाच्छशिबिम्बान्निर्गतो निःसृतो गगनादाकाशादवतीर्य केयूरकोटिलग्नं [illegible] अमृतस्य पीयूषस्य फेनपिण्डो डिण्डीरस्तद्वत्पाण्डुरं धवलम्। पवनेन वातेन तरलं चञ्चलमंशुकोत्तरीयम्। राजदन्तादिषु पाठात्पूर्वप्रयोगः। आकर्षन्कर्षन्। [illegible] उभयेति। उभौ च तौ कर्णौ चेति कर्मधारयः। [illegible] तयोरान्दोलिते कुण्डले कर्णभूषणे तयोर्मणिप्रभा रत्नकान्तिस्तयानुरक्तं गण्डस्थलं यस्य सः। स्थूलेति। स्थूलानि मुक्ताफलानि यत्र तस्य भावस्तत्ता तया। [illegible] तारागणमिव नक्षत्रवृन्दमिवातिमनोहरं हारं मुक्ताकलापमुरसा वक्षसा दधानो बिभ्राणः। धवलेति। धवलं श्वेतं यद्दुकूलं तस्य पल्लवेन प्रान्तदेशेन कल्पिते

---

१ दुःखेन [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ अत्रान्तरे. ७ विरच. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible]. १२ [illegible].

मध्यमविशत्। मम तु तेन द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरामदीर्यत हृदयम्। किंकर्तव्यतामूढा च तरलिकामब्रवम्—'अयि, न जानासि। कथय किमेतत्' इति। सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरा तस्मिन्क्षणे शोकाभिभाविना भयेनाभिभूता वेपमानाङ्गयष्टिर्मम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सकरुणमवादीत्—'भर्तृदारिके, न जानामि पापकारिणी। किंतु महदिदमाश्चर्यम्। अमानुषाकृतिरेष पुरुषः। समाश्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव भर्तृदारिका। प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्यविसंवादिन्यो भवन्त्याकृतयः, किमुत साक्षात्। न चाल्पमपि विचारयन्ती कारणमस्य मिथ्याभिधाने पश्यामि। अतो युक्तं विचार्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायान्निवर्तयितुम्। अतिमहत्खल्विदमाश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम्। अपि च तमनुसरन्गत एव कपिञ्जलः। तस्मात् 'कुतोऽयम्, को वायम्, किमर्थं चानेनायमपगतासुरुत्क्षिप्य नीतः, क्व वा नीतः, कस्मात्संभावनीयेनामुना पुनः समागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासिता' इति सर्वमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि। दुर्लभं हि मरणमध्यवसितम्। पश्चादप्येतद्भविष्यति। न च जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति, तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि

मध्यं भक्षनक्षत्रवृन्दमध्यमविशत्प्रवेशं चक्रुः। **मम त्विति**। तेन कपिञ्जलगमनेन द्वितीयेन द्वितीयप्रियतममरणेनेव द्विगुणीकृतः शोको यस्या एवंविधाया मम सुतरामत्यर्थं हृदयमदीर्यत विदीर्णं बभूव। किंकर्तव्यतामूढाहं महाश्वेता तरलिकामब्रुवम्। किं तदित्याह—**अयीति**। अयि कोमलामन्त्रणे। न जानासि मन्यसे। एतत्पूर्वोक्तं किमिति कथय निवेदय। ममेति शेषः। **सा त्विति**। सा तरलिका तत्पूर्वोक्तमवलोक्य निरीक्ष्य स्त्रीस्वभावेन कातरा भीरुस्तस्मिन्क्षणे शोकाभिभाविना दुःखदायिना। शोकमभिभवतीत्येवंशीलेनेति भयविशेषणं वा। भयेन भीत्याभिभूता पराभूता वेपमाना कम्पमानाङ्गयष्टिर्यस्याः सैवंविधा मम मरणशङ्कया च विषण्णहृदया खेदखिन्नचित्ता वराकी दीना सकरुणं सदयमित्यवादीदवोचत्। इति शब्दाभिधेयमाह—**भर्त्रिति**। हे भर्तृदारिके, अहं पापकारिणी न जानामि। अपि तु जानासि। किं त्विदं महदाश्चर्यं महत्कौतुकम्। एष पुरुषोऽमानुषाकृतिर्दिव्याकृतिः। अनेन पुरुषेण गच्छता व्रजता पित्रेव जनकेनेव सानुकम्पं सदयं भर्तृदारिका राजदुहिता समाश्वासिता स्वस्थीकृता। प्रायेण बहुल्येनैवंविधा दिव्या आकृतयः स्वप्नेऽप्यविसंवादिन्योऽव्यभिचारिण्यो भवन्ति। साक्षात्प्रत्यक्षेण किमुत भण्यते। अस्य पुरुषस्य मिथ्याभिधानेऽसत्यभाषणे विचारयन्ती विमर्शं कुर्वन्त्यल्पमपि स्तोकमपि कारणं निदानं न च पश्यामि नावलोकयामि। अतो हेतोर्विचार्य विमृश्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागलक्षणो यो व्यवसायो व्यापारस्तस्मान्निवर्तयितुं युक्तं न्याय्यम्। **अतीति**। खलु निश्चयेन। अतिमहदिदं पूर्वोक्तमाश्वासस्थानमाश्वासनस्थलमस्यामवस्थायाम्। अपि च तं पुण्डरीकमनुसरन्ननुगच्छन्गत एव कपिञ्जलः। **तस्माच्चेति**। तस्माद्धेतोः कुतः स्थानादयं समागतः, को वायम्, किमर्थमनेन पुंसायमपगतासुर्गतप्राण उत्क्षिप्योत्पाट्य नीतः, क्व वा कस्मिन्स्थाने वा नीतः प्रापितः, कस्माच्चासंभावनीयेनाचिन्तनीयेन समागमस्याशा तस्याः प्रदानेन पुनरमुना पुरुषेण भर्तृदारिका समाश्वासिता। इति सर्वमुपलभ्य प्राप्य जीवितं मरणं वा समाचरिष्यसि विधास्यसि। हीति निश्चये। अध्यासितं चिन्तितं मरणमदुर्लभं सुलभम्। स्वायत्तत्वादिति भावः। पश्चादपि वृत्तान्तोपलब्ध्यनन्तरमप्येतन्मरणं भविष्यति। **नचेति**। जीवन्ध्रुवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वानवलोक्य न च स्थास्यति, तेन कारणेन तस्य कपिञ्जलस्य यावत्प्रत्यागमनकालस्यावधयो मर्यादास्तावदमी प्राणा वि-

१ न जानासि किमेतत्. २ दिव्या भास्वराः. ३ साक्षात्कृताः. ४ युक्तमिवात्मानम्. ५ आश्वासनस्थानम्. ६ तस्मात्. ७ च. ८ सर्वमिदमुपलभ्य. ९ न दुर्लभम्. १० अध्यवसितम्.

यावद्धार्यन्ताममी प्राणाः' इत्यभिदधाना पादयोर्मे न्यपतत्। अहं तु सकललोकदुर्लङ्घ्यया जीविततृष्णायाः, क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य, तया च तद्वचनोपनीतया दुराशामृगतृष्णिकया, कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनशङ्कया च, तस्मिन्काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम्। आशया हि किमिव न क्रियते। तां च पापकारिणीं कालरात्रिप्रतिमां वर्षसहस्रायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिवाग्निमयीमिवोत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैरश्रुजलार्द्रकपोलसंदानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरुहोपरुद्धमुखी निर्दयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षयक्षामेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती।

प्रत्युषसि चोत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया, तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय, तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा बुद्ध्वा निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मन्दपुण्यतामात्मनः, निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुर्निवारतां शोकस्य, दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य, भावयित्वा

यत्नाद् धार्यन्ताम्। तत्प्रत्यागमनकाल एवापि विपत्स्यामीति प्राणवियोगं वा। इत्यभिदधानेत्युक्तवती मे मम पादयोश्चरणयोर्न्यपतत्पपात। अहं त्विति। तस्मिन्काले तदेव तत्कथितोक्तमेव युक्तं न्याय्यं मन्यमाना ज्ञायमाना जीवितं प्राणितं नोत्सृष्टवती न त्यक्तवती। तत्र हेतुचतुष्टयं प्रदर्शयन्नाह—सकलेति। जीविततृष्णायाः प्राणधारणगर्धायाः सकललोकैः समग्रजनैर्दुर्लङ्घ्यतया दुरतिक्रम्यतया स्त्रीस्वभावस्य प्रमदानिसर्गस्य क्षुद्रतया तुच्छतया च। तया चेति। तया पूर्वोक्तया तस्य महापुरुषस्य वचनेनोपनीतया प्रापितया दुराशा दुष्टा स्पृहा सैव मृगतृष्णिका मरीचिका तया तया कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनं पश्चादागमनं तस्य शङ्का वाञ्छा तया। आशाया बलीयस्त्वं प्रदर्शयन्नाह—आशया हीति। हि निश्चितम्। आशयाः स्पृहया किमिव न क्रियते किं न विधीयते। ततश्च तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिका द्वितीया यस्या एवंविधा पापकारिण्यहं तां क्षपां रजनीं क्षपितवती क्षयं नीतवती। इतो रात्रेर्विशेषणानि—प्रतिकूलकारित्वात्कालरात्रिः संहाररात्रिस्तत्प्रतिमां तत्सदृशीम्। दुःखस्य दुःसहत्वाद्वर्षाणां सहस्रं तद्वदाचरमाणामित्यर्थः। यातनेति। यातना तीव्रवेदना तन्मयीमिव अत्यन्तदुःखजनकत्वात्। दुःखेति। दुःखं कृच्छ्रं तन्मयीमिव। स्वजनविरहेण शरीरदुःखस्यैवानुभूयमानत्वात्। नरकेति। नरकं दुर्गतिस्तन्मयीमिव। निन्दितात्यन्तदुःखोत्पादकत्वात्। अग्नीति। अग्निर्वह्निस्तन्मयीमिव। तीव्रदीर्घज्वरसमानत्वात्। पुनः कीदृशी। उत्सन्नेति। उत्सन्ना मूलत उच्छिन्ना निद्रा प्रमीला यस्याः सा। तथैवेति। तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव क्षितितले पृथ्वीतले विचेष्टमाना विलुठमाना। रेण्विति। रेणूनां रजसां कणास्तैर्धूसरैरीषत्पाण्डुरैरश्रुजलैर्नेत्रवारिभिरार्द्रौ क्लिन्नौ कपोलौ तत्र संदानितैः संयतैः विरहवशात्। विमुक्तत्वेनानियन्त्रितत्वेन व्याकुलैर्विसंस्थुलैः शिरोरुहैः केशैरुपरुद्धमाच्छादितं मुखमास्यं यस्याः सा। निर्दयमिति। निर्दयं निःकरुणं य आक्रन्दः पूत्कारस्तेन जर्जरः शिथिलो यः स्वरो ध्वनिस्तस्य क्षयो विनाशस्तेन क्षामेण कृशेनैवंविधेन कण्ठेन करणभूतेन निर्दयाक्रन्देनैव क्षपां क्षपितवतीति भावः।

प्रत्युषसीति। प्रत्युषसि प्रभात उत्थाय तस्मिन्नेव सरसि कासारे स्नात्वाप्लवं विधाय कृतो विहितो निश्चयो यया सा। तत्प्रीत्या तत्स्नेहेन तमेव कमण्डलुं तत्करकुण्डिकामादाय गृहीत्वा तान्येव तद्वल्कलान्येव वल्कलानि चीराणि, तामेव तदीयामेवाक्षमालां जपमालां गृहीत्वा। संसारस्य संसृतेर्निःसारतामसारतां बुद्ध्वावगम्य। आत्मनः स्वस्य मन्दपुण्यतां ज्ञात्वा च। व्यसनोपनिपातानां कष्टोपनिपातानामप्रतीकारं च तद्दारुणं चाप्रतीकारदारुणं तस्य भावस्तत्ता तां निरूप्य च कथयित्वा। शोकस्य शुचो दुर्निवारतामाकलय्याकलनं कृत्वा। दैवस्य भाग्यस्य निष्ठुरतां कर्कशतां दृष्ट्वा विलोक्य। स्नेहस्य प्रेम्णोऽतिबहुलमतिदृढं दुःखं यस्मिंस्तस्य भावस्तत्ता तां

---

१ पादयोरपतत्. २ स्त्रीस्वभावतायाः. ३ दुराशया. ४ पापकारिणीम्. ५ उत्पन्ननिद्राम्. ६ विमुक्तैर्व्याकुलैः. ७ मुखी. ८ क्षपितवती. ९ सरसि. १० उपतापानाम्. ११ दुःखबहुलताम्.

चानित्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमम्बां च परित्यज्य सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गम्, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणमिमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता। अथ कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दनैः पादपतनैः अभ्यर्थनाभिश्च बह्वीभिः, उपदेशैश्चानेकप्रकारैः, सान्त्वनैश्च नानाविधैः, गृहगमनाय मे महान्तं यत्नमकरोत्। यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात्कथंचिदपि शक्यते व्यावर्तयितुमिति निश्चयमधिगतवान्, तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य पुनःपुनर्मया विसृज्यमानोऽपि बहून्दिवसानास्थितस्ततः सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहानयासीत्। गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण कृतज्ञतां दर्शयन्ती, तदनुरागकृशमितरमनुपयमपुण्यम् निर्लज्जममङ्गलभूतमनेकक्लेशायाससहस्रनिरायासं दग्धशरीरकं बहुविधैर्नियमशतैः शोषयन्ती कन्दैश्च फलमूलवारिभिर्वर्तमाना जपव्याजेन तद्गुणगणानिव गणयन्ती, त्रिसंध्यमत्र सरसि

विनश्वरतां निश्चार्य । न स्थिरत्वं सर्वपदार्थानामनित्यतां विनाशित्वं भावयित्वा भावनाविषयीकृत्य । सर्वसुखानां समग्रसौख्यानामकाण्डेऽनवसरे भङ्गुरतां भङ्गशीलतामवधार्य निश्चित्य । तातं पितरमविगणय्य [illegible] परिजनेन परिवारेण सह सकलं समग्रं बन्धुवर्गं स्वजनलोकं परित्यज्य दूरीकृत्य । विषयसुखेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो मनश्चित्तं निवर्त्य पराङ्मुखीकृत्य । इन्द्रियाणि करणानि संयम्य नियम्य । गृहीतं स्वीकृतं ब्रह्मचर्यं यया सा [illegible] त्रैलोक्यनाथमिममनाथानां शरणं स्थाणुमीश्वरं शरणार्थिनी [illegible] आश्रिता [illegible] । अथेत्यादि । कुतोऽपि कस्मादपि समुपलब्धः प्राप्तो वृत्तान्त उदन्तो येन [illegible] तातः पिता अम्बा च सह तथा बन्धुवर्गेण सहागत्य सुचिरं चिरकालं यावत् [illegible] आक्रन्दो [illegible] प्रायैः, [illegible] प्रार्थनाभिः, अनेकप्रकारैरुपदेशैर्हितवाक्यैः, नानाविधैः सान्त्वनैः [illegible] मे मम गृहगमनाय महान्तं यत्नमुद्योगमकरोदकृत । यदा चेति । यदा [illegible] कथंचिदपि कष्टेनापि व्यावर्तयितुं निवर्तयितुं न शक्यते [illegible] इति निश्चयमधिगतवान् । तदेति । [illegible] निराशोऽपि [illegible] दुहितृस्नेहस्य [illegible] दुस्त्यजतया दुर्निवारतया । स्नेहाधिक्ये [illegible] पुनः पुनर्वारं वारं मया विसृज्यमानोऽपि गृहे गच्छेत्यभिहितोऽपि बहून्अनेकान्दिवसान् [illegible] दह्यमानं [illegible] हृदयं [illegible] गृहानगमत् । 'गृह' [illegible] पुंस्त्वम् । गते चेति । ताते पितरि गते च सति ततः प्रभृति [illegible] कृतज्ञतां [illegible] दर्शयन्ती [illegible] दग्धशरीरकम् [illegible] बहुविधैरनेकप्रकारैः [illegible] कन्दैश्चेति [illegible] फलैरिति [illegible] जपव्याजेनेति [illegible]

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible]

स्नानानुसरन्ती, प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं त्र्यम्बकम्, अस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घं शोकमनुभवन्त्यवसम्। सा सेयमीदृशी पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा निःस्नेहा नृशंसा गर्हणीया निःप्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता निरवलम्बना निःसुखा च। किं मया दृष्टया वा कृतब्राह्मणवधमहापातकया करोषि महाभाग' इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलोपान्तेन शशिनमिव शरज्जलधरशकलेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारबाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितुमुन्मुक्तकण्ठमतिचिरमुरुभिः प्रारोदीत्।

चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन मधुरालापतया निःसङ्गतया तपस्वितया च प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानुभावत्वेन च शुचितया चोपारूढगौरवोऽभूत्। तदानीं तु तेनापरेण दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तया च कृतज्ञतया हृतहृदयः सुतरामारोपितप्रीतिरभवत्। आर्द्रीकृतहृदयश्च शनैःशनैरेनामभाषत—'भगवति, क्लेशभीरुकृतघ्नः सुखास्वादलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठातुमशक्तो निष्फलेनाश्रुपातमा-

---

त्रिषवणं त्रिकालम्। अत्र सवनशब्दोदकादि गृहीत्वा स्नानमात्रमनुसरन्ती कुर्वन्ती। **प्रतीति**। प्रतिदिनं प्रतिवासरं त्र्यम्बकं देवमीश्वरमर्चयन्ती पूजयन्ती। **अस्यामिति**। अस्यां प्रत्यक्षगोचरायामेव गुहायां कंदरायां तरलिकया सह दीर्घं शोकमनुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्त्यवसं निवासमकरवम्। स्वदोर्निन्दामिर्गलताया पूर्वोक्ता सर्वविषादं नाम्ना। इत्थम्भूताः क्लिश्नन्ति विशेषणानि प्रदर्शयन्नाह—**पापेति**। पापं पातकं करोतीत्येवंशीला सा, निर्लक्षणा पापलक्षणा, निर्लज्जा निस्त्रपा, क्रूरा दुष्टा, निःस्नेहा निःप्रेमा, नृशंसा निर्दया, गर्हणीया निन्दनीया, निःप्रयोजनं निरर्थकमुत्पन्ना प्रादुर्भूता, निष्फलमपार्थकं जीवितं प्राणितं यस्याः सा तथा, निर्गतमवलम्बनमाश्रयो यस्याः सा तथा, निर्गतं सुखं सातं यस्याः सा तथा। चकारः समुच्चयार्थः। स्वस्य निन्दां कुर्वन्त्याह—**किमिति**। हे महाभाग हे सत्पुरुष, कृतं ब्राह्मणवधलक्षणं महापातकं ययैवंविधया मया दृष्टयावलोकितया पृष्टया पृच्छाविषयीकृतया वा मया किं करोषि किं करिष्यसि। अत्र भविष्यदर्थे वर्तमाना। इति पूर्वोक्तमुक्त्वा कथयित्वा पाण्डुना शुभ्रेण वल्कलोपान्तेन चीरप्रान्तेन वदनं मुखमाच्छाद्य। अत्र शुभ्रत्वसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—**शरदिति**। शरत्कालसम्बन्धिना मेघशकलेन जलधरखण्डेन शशिनमिव चन्द्रमिव। अत्र वदनस्य चन्द्रसादृश्यम्, वल्कलोपान्तस्य च शरन्मेघशकलसादृश्यमिति भावः। **दुरिति**। दुर्निवारो बाष्पो नेत्राम्बु तस्य वेगं रंहो निवारयितुं दूरीकर्तुमपारयन्त्यशक्नुवत्युन्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथातिचिरं चिरकालमुरुभिस्तारस्वरेण प्रारोदीद्रुदनमकार्षीत्।

चन्द्रापीडस्त्विति। प्रथममेवादावेव तस्या महाश्वेताया रूपेण सौन्दर्येण, विनयेन प्रणिपातादिना, दाक्षिण्येनानुकूल्येन, मधुरो मिष्टो य आलापः संलापस्तस्य भावस्तत्ता तया, तथा निर्गतो यः सङ्गोऽभिष्वङ्गस्तस्य भावस्तत्ता तया। **तपेति**। तपस्विन्या भावस्तत्ता तया। तथा प्रशान्तत्वेन सौम्यप्रकृतित्वेन च। तथा निरभिमानतया निरहंकारतया च। तथा महानुभावत्वेन महाप्रभावत्वेन। तथा शुचितया पवित्रतया चोपारूढमाश्रितं गौरवं यस्मिन्नेवंविधश्चन्द्रापीडोऽभूत्। **तदानीं त्विति**। तदानीं तस्मिन्कालेऽपरेण दर्शितः प्रकटितः सद्भावः स्वभावो येनैवंविधेन स्ववृत्तान्तकथनेन निजोदन्तनिवेदनेन तया च कृतज्ञतया कृतवेदितया च हृतं हृदयं चित्तं यस्य स सुतरामत्यर्थमारोपिता स्थापिता प्रीतिर्यस्मिन्नेवंविधश्चन्द्रापीडोऽभवदासीत्। **आर्द्रीति**। आर्द्रीकृतं हृदयं यस्य स शनैःशनैर्मन्दंमन्दमेनां महाश्वेतामभाषतावोचत। तदेवाह—**भगवतीति**। हे भगवति हे स्वामिनि, अन्यो लोकः क्लेशभीरुकृतघ्नः सुखार्थं य आसङ्गः स्त्र्यादीनामभिषङ्गस्तत्र लुब्धो लिप्सुः

---

१ स्नात्वा. २ तया तरलिकया. ३ दीर्घशोकम्. ४ चिरमवसम्. ५ क्रूरा च. ६ निःस्नेहा च. ७ नृशंसा च; अतिनृशंसा च कृतघ्ना च. ८ निरर्था निरवलम्बना. ९ मया तथाभूतया. १० अतिकण्ठम्. ११ चातितपस्वितया. १२ आसीत्. १३ तेनानेनापरेण. १४ सुतरामतिदूरम्.

मात्रेण स्नेहमुपदर्शयन्रोदिषीति । त्वया तु कर्मणैव मर्मभावरम्या किंचिन्न प्रेम्णोचितमाचेष्टितम्, येन रोदिषि । सर्वमाजन्मनः प्रभृति ममुनिजनपरिचयः प्रथममेवामुना इव परित्यक्तो बान्धवजनः । संनिहिता अपि तृणावज्ञयापवीरिता विषयाः । मुक्तान्यनिमिषविभुनाथ-समृद्धान्यैश्वर्यसुखानि । मृणालिनीवातितनीयस्यपि नितरां तनिमानमनुपनीतैः खेदैरनवरतं तनुः । गृहीतं ब्रह्मचर्यम् । आयोजितं मनस्तपसि महत्यात्मा । वनिताजनदुष्करमपि कृतमरण्य-वस्थानम् । अपि चानायासेनैवात्मा दुःखाभिभूतैः परित्यज्यते । महीयसा न तु यत्नेन गरीयसि क्लेशे निक्षिप्यते केवलम् । यदेतदनुमरणं नाम तदतिनिष्फलम् । अविद्वज्जनाचरित एष मार्गः । मोहविलसितमेतत् , अज्ञानपद्धतिरियम् , रभसाचरितमिदम् , क्षुद्रदृष्टिरेषा, अतिप्रमादोऽयम्, मौर्ख्यस्खलितमिदम्, यदुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि भर्तरि वा प्राणाः परित्यज्यन्ते । स्वयं चेन्न जहति न परित्याज्याः । अत्र हि विचार्यमाणे स्वार्थ एव प्राणपरि-

---

स्नेहसदृशं प्रीतियोग्यं कर्म तत्सुखेन सुखं सह मेन तु गमनुत्तानं त्यक्तुमशक्तोऽसमर्थो निष्फलेन शिष्यत्वेनैव नाश्रुपातमात्रेण स्नेहं प्रीतिमुपदर्शयन्नाविष्कुर्वन्प्रकाशयन्रोदिषीति रोदनं करोषि । लोकेऽप्यमम्या वैपरीत्यं प्रदर्शयन्नाह—त्वया त्वियति । त्वया भवत्या कर्मणैव कर्तव्यतयैव सर्वं समग्रमाचरन्त्या कुर्वन्त्या प्रेम्णोचितं स्नेहयोग्यं किंचिन्न नाचेष्टितम् । अपि तु सर्वमेव विहितमिति भावः । येन कारणेन त्वं रोदिषि पुनर्नोदयसि तदर्थं पुण्डरीकार्थमाजन्मतः प्रभृत्याजन्म मर्यादीकृत्य ममुमुक्षिनो योगः परिचयः समानिर्वर्त्यैव प्रेमलक्ष-प्रियोऽप्यसौ न इवासंस्तुतोऽपरिचितस्तद्वदित्य बान्धवजनः स्वजनवर्गः परित्यक्त उज्झितः । संनिहितेति । संनिहिता अपि समीपवर्तिनोऽपि तृणवदवज्ञया तथा विषया इन्द्रियार्था अपवीरिता अपमानिताः । मुक्तेति । अनिमिषविता निरस्कृता सुनासीरस्येन्द्रस्य समृद्धिः संपद्यस्तेषां विधान्यैश्वर्यसुखानि विभवजन्यानि सुखानि त्यक्तानि । मृणालिनीति । अतितनीयस्यतिकृशापि तनुः शरीरमनुपनीतैरप्राप्तैः खेदैः खेदैरनवरत-मनवरतं तनिमानं कृशत्वमुपनीता प्रापिता । केव । मृणालिनीव कमलिनीव । गृहीतेति । गृहीतं स्वीकृतं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मव्रतम् । आयोजितेति । महति गरिष्ठे तपस्यात्मायोजितः स्थापितः । वनितेति । अत्रापिशब्दो भिन्नक्रमः । तेन वनिताजनस्य स्त्रीजनस्य दुष्करमपि तु साध्यमप्यरण्यावस्थानं कृतं विहितम् । अनेति । तु दुःखाभिभूतैरनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैवात्मा परित्यज्यते । शरीरत्यागः क्रियत इति भावः । नरीयसीति । तु पुनरर्थकः । न केवलं परं महीयसा गरिष्ठेन यत्नेन प्रयासेन गरीयसि महीयसि क्लेशे दुःखे पूर्वोक्तप्रकारे निक्षिप्यते । एतेन प्राणप्रियवियोग आत्मपरित्यागात्तस्यात्मनो गरिष्ठक्लेशे परिक्षेपणं महीयानिति ध्वनितम् । यदेतदिति । नामेति कोमलामन्त्रणे । यदेतदनुमरणमन्वारोहणं तदतिनिष्फलं निरर्थकम् । यतः कुतर-पिय' मनु विहितः पतिर्येनान्वारोहणं किं तु मृतानुमरणमात्रं सुदृतिनिष्प्रयोजनमिति भावः । अथ च निष्फ-लत्वं प्रदर्शयन्नाह—अविद्वज्जनेति । एषोऽन्वारोहणलक्षणो मार्गः पन्था अविद्वज्जना अपण्डितलोकास्तैराच-सेवितः । एतदिति । पूर्वोक्तं मोहविलसितमज्ञानविजृम्भितम् । अज्ञानेति । इयमन्वारोहणे प्रवृत्तिः । सुहृदिति । ... रभसेति । इदमन्वारोहणं रभसाविचारपूर्वकमाचरितम् । क्षुद्रेति । एषान्वारोहणलक्षणा प्रवृत्तिः क्षुद्रालुब्धबुद्धयस्तेषां दृष्टिर्दर्शनम् । अतीति । अयमनुमरणलक्षणोऽतिप्रमा-दोऽतिशयेनानवधानता । मौर्ख्यमिति । इदं पूर्वोक्तं मौर्ख्यस्खलितं विहितच्युतिः । यतदोर्नित्यसम्बन्ध-न्धादाह—यदिति । यत्पितरि ताते, भ्रातरि सहोदरे, सुहृदि मित्रे, भर्तरि प्राणनाथे वोपरते मृते सति प्राणाः परित्यज्यन्ते परिमुच्यन्त इति कर्मकर्तृकि । तस्या लक्षणम्—'यत्र कर्मैव कर्तृत्वं याति कर्ता तु नोच्यते । सुकरैः स्वैर्गुणैर्योगात्कर्मकर्तेति तद्विदु' इति । स्वयमिति । चेद्यदि स्वयं न जहति न परित्यजन्ति तदा प्राणा न परित्याज्याः । बलात्र निष्कामनीया इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि लोकानां मरणे प्रवृत्तिरित्यत आह—

१ अत्मन. २ विमुक्तानि. ३ खचितैः. ४ दुष्करमप्यङ्गीकृतम्; दुष्करमतिकष्टमङ्गीकृतम्. ५ तु स्वाभिरुपैः परित्यज्यते लघीयसा; दुःखाभिहतैः परित्यज्यते महीयसा. ६ अपि निष्फलम्. ७ क्षुद्रदृष्टिः. ८ प्रेम. ९ ते.

स्वार्थोऽयमसह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कमपि गुणमावहति । न तावदस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः, न धर्मोपचयकारणम्, न शुभलोकोपार्जनहेतुः, न निरयपातप्रतीकारः, न दर्शनोपायः, न परस्परसमागमनिमित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मफलपाकोपचितामसाववशो नीयते भूमिम् । असावप्यात्मघातिनः केवलमेनसा संयुज्यते । जीवंस्तु जलाञ्जलिदानादिना बहूपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च, मृतस्तु नोभयस्यापि । स्मर तावत्प्रियामेकपत्नीं रतिं भगवति भर्तरि मकरकेतौ सकलजनहृदयहारिणि हरहुतभुजा दग्धेऽप्यविरहितासुभिः । पृथां च यादवीं शूरसेनसुतामभिरूपे साधनविजितसकलराजकमौलिकुसुमवासितपादपीठे चाखिलभुवनबलिभागभुजि पाण्डौ किंदममुनिशापानलेन्धनतामुपगतेऽप्यपरित्यक्तजीविताम् । उत्तरां च विराटदुहितरं बालां बालशशिनीव नयनानन्दहेतौ विनयवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यावुपगतेऽपि धृतदेहाम् । दुःशलां च धृतराष्ट्रदुहितरं

अस्य हीति । हीति निश्चये । अभिमन्युमरणे विचार्यमाणे विचारणीयविषयीक्रियमाणेऽयं प्राणपरित्यागः स्वार्थ एवात्मीयहितमेव । तत्र हेतुमाह—असह्येति । आत्मनो जीवस्य न सोढुमशक्याया या शोकवेदना दुःखं या तस्याः प्रतीकारो निवृत्त्युपायस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । उपेति । उपरतस्य मृतस्य तु न कमपि गुणं हितमावहत्यादधाति । एतदेव स्पष्टमाह—न तावदिति । तावदादौ अस्योपरतस्य प्रत्युज्जीवनोपायः पुनः प्राणधारणप्रतिक्रिया न भवति । नेति । धर्मस्य पुण्यस्योपचयः पुष्टिस्तस्य कारणं निमित्तं न भवति । नेति । शुभलोकस्य स्वर्गलोकस्योपार्जनमर्जनं तस्य हेतुर्निदानम् । निरयेति । निरये दुर्गतौ पातः पतनं तस्य प्रतीकारः प्रतिक्रिया न । नेति । दर्शनस्यावलोकनस्योपायो न । नेति । परस्परमन्योन्यं यः समागमः संगमस्तस्य निमित्तं कारणं न भवति । तत्र हेतुमाह—अन्यामिति । असौ मृतोऽवशः पराधीनः स्वस्य कर्मणोः सुकृतदुष्कृतयोः फलपाकेनोपचितां पुष्टामन्यामेव कर्मभूमिं नीयते प्राप्यते । अन्यदप्यनुमरणेऽनिष्टमाह—असावपीति । असौ पूर्वं मृत आत्मघातिनोऽनुमरणकर्तुरेनसा पापेन केवलं संयुज्यते संयुक्तो भवति । अनुमरणाभावे गुणमाह—जीवंस्त्विति । जीवन्प्राणधारकस्तु मृतस्यात्मनो जीवस्य जलाञ्जलिदानादिना बहूपकरोत्युपकारमनुष्ठानं कुरुते । मृतस्तूभयस्यापि स्वस्य परस्य च न किमप्युपकरोति । दृष्टान्तद्वारा एतमर्थं द्रढयितुमाह—स्मरेति । तावदादौ सकलः समस्तो योऽयं जनः लोकस्तस्य हृदयहारिणि चित्तापहारिणि भगवति माहात्म्यवति भर्तरि प्राणनाथे मकरकेतौ मदने हरस्य महादेवस्य यो हुतभुग्नेत्राग्निस्तेन दग्धे भस्मीभूते सत्यपि, एक एव पतिर्यस्यास्तादृशी प्रिया वल्लभा रतिः प्राणैरविरहिता संयुता स्मर स्मृतिगोचरीकुरु । यथा तया प्राणा नोज्झिताः, स्वभर्तुः कृत्यं च कृतम्, तथा त्वयापि विधेयमिति भावः । अन्यासामपि निदर्शनद्वारा पूर्वोक्तमर्थं द्रढयितुमाह—पृथामिति । पाण्डौ भर्तरि किंदम इत्यभिधया प्रसिद्धो यो मुनिस्तस्य शाप एवानलो वह्निस्तस्येन्धनतामिन्धनत्वमुपगतेऽपि प्राप्तेऽप्यपरित्यक्तजीवितामनुज्झितप्राणां यादवीं यदुकुलोत्पन्नां शूरसेनस्य राज्ञः सुतां पुत्रीं पृथां कुन्तीम् । स्मरेत्यस्य सर्वत्रापि संबन्धः । अथ भर्तारं विशेषयन्नाह—साधनेति । साधनं सैन्यं तेनैव विजितं स्वायत्तीकृतं सकलं समग्रं राज्ञां समूहो राजकं तस्य मौलयः शिरांसि तेषां कुसुमानि पुष्पाणि तैर्वासितं भावितमशेषं पादपीठं पदन्यासासनं यस्य स तस्मिन् । अखिलेति । अखिलं समग्रं यद्भुवनं विश्वं तस्य यो बलिभागो भागधेयस्तं भुनक्तीति स तस्मिन् । अभिमन्यौ पतिते । तथा बालशशिनेव नवोदितचन्द्र इव नयनानन्दहेतौ नेत्राह्लादजनके विनयवति मर्यादावति विक्रान्ते शूरेऽभिमन्यावर्जुनसुते पञ्चत्वमागतेऽपि प्राणेऽपि धृतो देहो ययैवंभूतां बालामप्राप्तयौवनां

---

१ असह्यवेदना. २ आत्मनः. ३ न तावदस्य. ४ योगः. ५ न च. ६ नरकपतन. ७ फलपरिपाकोपचिताम्; फलपाकोपचिताम्. ८ कर्मभूमिम्. ९ आत्मघाती. १० मकरध्वजे. ११ हरनयनहुतभुजा दग्धे; हरहुंकारहुतभुजा दग्धे. १२ तथा. १३ साधनविजित. १४ वासितपाद. १५ बलिभुजि. १६ उपागते. १७ अपरित्यक्त. १८ नयनहरा. १९ उपगते. २० दुःशलाम्.

भ्रातृशतोत्सङ्गलालितामतिमनोहरे हरवरप्रदानवर्धितमहिम्नि सिन्धुराजे जयद्रथेऽर्जुनेन लोकान्तरमुपनीतेऽप्यकृतप्राणपरित्यागाम्। अन्याश्च रक्षःसुरासुरमुनिमनुजसिद्धगन्धर्वकन्यका भर्तृरहिताः श्रूयन्ते सहस्रशो विधृतजीविताः। प्रोन्मुच्येतापि जीवितं संदिग्धेऽप्यस्य समागमो यदि स्यात्। भगवत्या [illegible] तेन पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकर्णिता। अनुभवे च को विकल्पः, कथं च तादृशानामप्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथगिरां गरीयसापि कारणेन गिरि वैतथ्यमास्पदं कुर्यात्। उपरतेन च सह जीवन्त्याः, कीदृशी समागतिः। अतो निःसंशयमुपजातकारुण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्जीवनार्थमेवैनमुत्क्षिप्य सुरलोकं नीतवान्। अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः। बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः। चित्रं च दैवम्। आश्चर्यातिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः। अनेकविधाश्च कर्मणां शक्तयः। अपि च सुनिपुणमपि विमृशद्भिः किमिवान्यत्तदपहरणे कारणमाशङ्क्येत जीवितप्रदानादृते। न चासंभा-

---

विराटराज्ञो दुहितरं पुत्रीमुत्तरामुत्तरानाम्नीं स्मरेति संबन्धः। तथातिमनोहरेऽतिरामे। हरेणेश्वरेण वरस्य दानेन वर्धितो वृद्धिं नीतो महिमा माहात्म्यं यस्य स तस्मिन्। सिन्धुराजे सिन्धुदेशनाथे जयद्रथाभिधानेऽर्जुनेन पार्थेन लोकान्तरं भवान्तरमुपनीते प्रापितेऽपि धृतराष्ट्रस्य राज्ञो दुहितरं सुतां भ्रातॄणां यच्छतं तस्योत्सङ्गे क्रोडे लालितां पालितामकृतप्राणपरित्यागामेकविधां दुःशलां स्मरेति संबन्धः। अमुमेवार्थं पुनर्दृढयन्नाह—अन्याश्चेति। रक्षांसि राक्षसाः, सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, मुनयस्तापसाः, मनुजा मनुष्याः, सिद्धा विद्याधराः, गन्धर्वा देवगायनाः, एतेषां कन्यकाः पुत्र्यो भर्तृरहिताः सत्यो विधृतजीविता अकृतप्राणपरित्यागा अन्या एतद्व्यतिरिक्ताः सहस्रशः श्रूयन्त आकर्ण्यन्ते। यदनुमरणेनापि न प्राप्यते तदपीदं त्वया प्राप्तव्यमेवेत्याह—प्रोन्मुच्येतापीति। तदा जीवितं प्रोन्मुच्येत त्यजेत यद्यस्य मृतस्य संदिग्धोऽपि समागमः स्यात्। नास्त्येवेति भावः। प्राप्तव्यमिदं कथं स्यादित्याह—भगवत्येति। भगवत्या त्वया तत्कालान्महापुरुषमुखस्वयमेवात्मनैव समागमः कुमारेण सह संगतिस्तत्प्रतिपादिका सारस्वती वाणी समाकर्णिता श्रुता। तदपि तदर्थं न निश्चिनोमीत्यत आह—अनुभव इति। अनुभवेऽनुभूते वस्तुनि को विकल्पः कः संदेहः। अनेषपादकमाह—कथं चेति। तादृशाना न विद्यते प्राकृता इतरजनसाधारणाकृतिराकारो येषामेवंविधानामवितथगिरां यथार्थवचसां महात्मनां महापुरुषाणां गरीयसापि कारणेनोत्कृष्टेनापि हेतुना गिरं वाचं वैतथ्यमनृतत्वमास्पदं स्थानं कुर्यात्। नन्वियं सरस्वती विनैव मृतकुमारेण सह समागमस्य भावितादित्यत आह—उपरतेति। उपरतेन मृतेन सह जीवन्त्याः कीदृशी समागतिः संगतिः। तर्हि सरस्वती विफलेत्यत आह—अत इति। अतः कारणात्। निःसंशयं निश्चितमुपजातं समुत्पन्नं कारुण्यं घृणा यस्मिन्नेवंविधो महात्मासौ पुरुषः पुनः प्रत्युज्जीवनार्थं पुनः सजीवीकरणार्थमेवैनं पुण्डरीकमुत्क्षिप्योत्पाट्य सुरलोकं देवलोकं नीतवान्प्रापितवान्। अत्रानुकूलमाह—अचिन्त्य इति। हीति निश्चितम्। महात्मनां महानुभावानां प्रभावो महिमाचिन्त्योऽनाकलनीयः। नन्वश्रुतपूर्वमिदं कथं स्यादित्यत आह—बह्विति। संसारस्य वृत्तयः प्रवृत्तयो बहुप्रकारा अनेकभेदभिन्ना इत्यर्थः। एतादृशं मम भाग्यं कः स्यादित्याह—चित्रं चेति। दैवं भाग्यं चित्रं विविधप्रकारम्। ननु सर्वेषामेकविधम्। ननु तस्य कुमारप्रत्युज्जीवने कुतः सामर्थ्यमित्यत आह—आश्चर्येति। आश्चर्यमद्भुतं तस्यातिशय आधिक्यं तेन युक्ताः सहितास्तपःसिद्धयो भवन्ति। ननु पुण्डरीकस्यैतादृशं कर्म कथं स्यात्, येन प्रत्युज्जीवनं स्यादित्याह—अनेकेति। कर्मणां पूर्वोपार्जितशुभाशुभानां शक्तयः सामर्थ्यान्यनेकविधा असंख्यप्रकाराः। युक्त्यन्तरं प्रदर्शयन्नाह—अपि चेति। अपि च युक्त्यन्तरे। सुनिपुणं सुदक्षं यथा स्यात्तथा विमृशद्भिर्विचारयद्भिस्तदपहरणे मृतकुमारापहरणे जीवितप्रदानादृतेऽन्यत्किमिव कारणं निर्णि-

---

१ मनुष्यः. २ विधुर. ३ संदिग्धो यदि समागमः स्यात्. ४ स्वयमेव तत्पुनः समागमवचः श्रुतम्. ५ सम्. ६ प्रवृत्तयः, प्रकृतयः. ७ सञ्जीविन.

व्यमिदमवगन्तव्यं भगवता । चिरप्रवृत्त एष पन्थाः । तथा हि । विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां प्रमद्वरां नाम कन्यकामाशीविषविलुप्तजीवितां स्थूलकेशाश्रमे भार्गवस्य[1] च्यवनस्य नप्ता प्रमतितनयो मुनिकुमारको रुरुर्नाम स्वायुषोऽर्धेन योजितवान् । अर्जुनं[2] चाश्वमेधतुरगानुगामिनम्[3], आत्मजेन बभ्रुवाहननाम्ना समरशिरसि शरापहृतप्राणम्, उलूपी[4] नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत् । अभिमन्युतनयं च परीक्षितम्[5] अश्वत्थामास्त्रपावकपरिप्लुष्टम्, उदरादुपरतमेव विनिर्गतम्[6], उत्तराप्रलापोपजनितकृपो भगवान्[7] वासुदेवो दुर्लभानसूनप्रापितवान् । उज्जयिन्यां च संदीपनि[8]द्विजतनयमन्तकपुरादपहृत्य त्रिभुवनवन्दितचरणः स एवानीतवान्[9] । अत्रापि[10] कथंचिदेवमेव भविष्यति । तथापि किं[11] क्रियते । किं वा लभ्यते । प्रभवति हि भगवान्विधिः । बलवती च नियतिः । आत्मेच्छया न शक्यमुच्छ्वसितुमपि । अतिपिशुनानि चात्यैकान्तनिष्ठुरस्य दैवहतकस्य विलसितानि । न क्षमते[12] दीर्घकालमव्याजरमणीयं प्रेम । प्रायेण च निसर्गत एवानायतस्वभावभङ्गुराणि सुखानि, आयतस्वभावानि च

यमनाद्वापरत आशङ्कानिर्वाणमिष्यते । न च कदेया मृतस्य पुनर्जीवनं क्वापि दृष्टमित्यत आह—**नचेति** । भगवता त्वमेवं प्रत्युज्जीवनमसंभाव्यमघटमानमिति न चावगन्तव्यं न ज्ञातव्यम् । तस्य प्राचीनत्वं प्रदर्शयन्नाह—**चिरमिति** । एष प्रत्युज्जीवनलक्षणः पन्था मार्गश्चिरप्रवृत्तो बहुकालीनः । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । विश्वावसुनाम्ना गन्धर्वराजेन करणभूतेन मेनकायामुत्पन्नां प्रादुर्भूतां प्रमद्वरेति नाम्नीं कन्यकामाशीविषेण सर्पेण विलुप्तं ध्वस्तं जीवितं श्वसितं यस्या एवंविधां स्थूलकेशमुनेराश्रमे मठे भार्गवस्य भृगुवंशोत्पन्नस्य च्यवननाम्नो मुनेर्नप्ता पौत्रः प्रमतेस्तनयः पुत्रो मुनिकुमारको रुरुः स्वायुषः स्वजीवितस्यार्धेन योजितवान्संबन्धितवान् । **अर्जुनं चेति** । अश्वमेधस्य तुरगोऽश्वस्तदनुगामिनं तत्पृष्ठगामिनं बभ्रुवाहननाम्नात्मजेन सुतेन समरशिरसि युद्धाग्रशिरसि शरेण बाणेनापहृता आकर्षिताः प्राणा यस्यैवंविधमर्जुनं पार्थम् । **नागेति** । कोमलाङ्गी । उलूपीनाम्नी नागकन्यका सोच्छ्वासं सजीवितमकरोदकरोत् । **अभीति** । अश्वत्थाम्नो द्रोणाचार्यपुत्रस्य योऽस्त्रपावकः शस्त्राग्निस्तेन परिप्लुष्टं दग्धम् । **उदरेति** । उदरात्कुक्षेः सकाशादुपरतमेव मृतमेव विनिर्गतं निःसृतम् । ईदृशमभिमन्युतनयमर्जुनपौत्रं परीक्षिन्नामानमुत्तरायाः प्रलापेन विलापेनोपजनितोत्पादिता कृपा करुणा यस्यैवंविधो भगवान्वासुदेवो नारायणो दुर्लभानसुन्प्राणानप्रापितवान्प्रदत्तवान् । **उज्जयिन्यां चेति** । उज्जयिन्यां विशालायां संदीपननाम्नो द्विजस्य तनयं पुत्रमन्तकपुरात्संयमिन्या अपहृत्यापहरणं कृत्वा त्रिभुवनेन वन्दितौ नमस्कृतौ चरणौ यस्यैवंभूतः स एव भगवान्वासुदेव आनीतवानानयनं कृतवान् । **अत्रापीति** । कथंचित्प्रकारेणैवमेव पुनर्जीवनसंघटनं भविष्यति । अनेनोत्कटकोटिः प्रदर्शिता । संभावनारूपत्वात् । अनुत्कटकोटावप्रसिद्धत्वं सत्याह—**तथापीति** । अपि अनास्थायाम् । तथापि तव शोकमात्रेण किं जीवितं क्रियते, किं वा लभ्यते प्राप्यते । तत्र हेतुमाह—**प्रभवतीति** । भगवान्विधिः प्रभवति समर्थो भवति । नियतिर्भवितव्यता अदृष्टविशेषो भवितव्यतेति, बलवती बलिष्ठा । उपसंहरति—**आत्मेच्छेति** । आत्मेच्छया स्वेच्छयोच्छ्वसितुमपि न शक्यम् । उच्छ्वासः स्वाभाविकोऽपि स्वेच्छया कर्तुं न शक्यते । पिशुनान्यतिक्रूराणि । एवं सति सर्वं दैवाधीनं प्रेमैश्वर्यादिकम् । तद्विलसितस्य दुष्टत्वमेवाह—**अतीति** । अत्यैकान्तनिष्ठुरस्यात्यन्तनिर्दयस्य दैवहतकस्य विलसितानि चेष्टितान्यतिपिशुनान्यतिदुःखदायीनि भवन्ति । **अव्याजेति** । अव्याजं निष्कपटं तेन रमणीयं मनोहरं प्रेम दीर्घकालं चिरकालं न क्षमते न सहते । अस्तु । तर्हि दैववशादेवानवरतं सम्प्रदायवर्तनं प्रेम पुनो न निर्वहतीत्यत आह—**प्रायेणेति** । प्रायेण बाहुल्येन निसर्गत एव स्वभा-

---

१ हन्त हि. २ भार्गवस्य च्यव. ३ तुरगानुगामिनम्. ४ उलूपी. ५ परीक्षितम्. ६ विनिर्गतम्. ७ भगवांश्चराचरगुरुर्हरिर्दुर्लभानसूनर्पितवान्. ८ संदीपनि. ९ गुरुसुतमन्तकपुरादानीतवान्. १० कथंचिदेवमेव इदानीं भविष्यति. ११ क्रियताम्. १२ क्षमते.

क० ४१

दुःखानि । तथा हि । कथमप्येकस्मिञ्जन्मनि समागमः, जन्मान्तरसहस्राणि च विरहः प्राणिनाम् । अतो नार्हस्यनिन्द्यमात्मानं निन्दितुम् । आपतन्ति हि संसारपथमतिगहनमवतीर्णानामेते वृत्तान्ताः । धीरा हि तरन्त्यापदम्' इत्येवंविधैरन्यैश्च मृदुभिरुपसान्त्वनैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्झरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलात्प्रक्षालितमुखीमकारयत् ।

अत्रान्तरे च श्रुतमहाश्वेतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरधोमुखतामयासीत् । अथ क्षीणे दिवसे, परिणतप्रियङ्गुमञ्जरीरजोनिभे पिञ्जरिम्णा रज्यमाने विलम्बिनि नभोमण्डले, अविरलकुसुम्भकुसुमरसरक्तदुकूलकोमलेन चास्तातपेन मुच्यमानेषु दिङ्मुखेषु, चकोरनयनतारकाकान्तिना च पिङ्गलिम्ना विलिप्यमाने तिरोहितनीलिम्नि व्योम्नि

क्षत एवानायतस्वभावमधुराणि सुखानि, आयतस्वभावानि च दुःखानि । अत्रार्थे भार —कार्येण कल्पद्रुमम्, कार्यं च दैवादैवयोः सुखदुःखे । तत्र सुखस्यानायतस्वभावोऽभिमतलाभात् क्षणमधुरत्वं च, दुःखस्यायतस्वभावो विप्रलम्भकृतिः । तद्विपर्ययान्मधुरत्वमपि । तत्कारणयोरप्येवमेवेति । यावज्जीवं दैवं तत्पर्यन्तमेव येनकेनचिद्वस्तुना प्रीतिरुपभोगो मैत्री तस्माद्वियोगकालभवदुःखस्यायतः । एतद्विवरणे श्लोकद्वयम् । एतदेव विवृणोति—**तथा हीति** । प्राणिनां संसारवर्तिनां कथमपि महता कष्टेनैकस्मिञ्जन्मनि समागमः संबन्धः । जन्मान्तरसहस्राणि च यावद्विरहो वियोगः । प्रकृतमुपसंहरति—**अत इति** । अतो हेतोरनिन्द्यं न निन्दनीयमात्मानं क्षेमस्त्वं निन्दितुं गर्हितुं नार्हसि न योग्या भवसि । यतो धीराः सर्वमेवेदं दैवकृतं मन्यन्ते, न स्वात्मकृतम्, एवं च धीरत्वेऽवलम्बिते नात्मानं निन्दन्तीत्यर्थः । अधीरत्वेऽनिष्टतामाह—**आपतन्तीति** । अतिगहनमतिघोरं संसारपथं जन्ममार्गमवतीर्णानां प्रवृत्तानामधीराणामेते वृत्तान्ता उदन्ता आपद्रूपा आपन्त्यापतन्त्ये । समा भवन्तीत्यर्थः । धीरत्वे इष्टमाह—**धीरा इति** । धीराः सात्त्विकाः पुरुषाः । हीति निश्चितम् । आपदं कष्टं तरन्ति तत्पारं प्राप्नुवन्ति । **इत्येवमिति** । इति पूर्वोक्तप्रकारेणैवंविधैरपूर्वैरन्यैश्च मृदुभिः सुकुमारैरुपसान्त्वनैर्दृष्टान्तोपदर्शनैस्तां संस्थाप्य स्वस्थीकृत्य पुनरपि द्वितीयवारमप्यञ्जलिपुटोपनीतेन निर्झरजलेनानिच्छन्तीमस्पृहयन्तीमपि बलाद्धठात्प्रक्षालितमुखीं धौतवक्त्रामकारयत्प्रापयत् ।

अत्रान्तरे चेति । अस्मिन्नवसरे । **श्रुतेति** । श्रुत आकर्णितो यो महाश्वेताया वृत्तान्त उदन्तस्तेनोपजातः समुत्पन्नः शोको यस्यैतादृश [redacted] समुत्सृष्ट उज्झितो दिवसव्यापारो येनैवंविधो भगवान्रविरपि सहस्रांशुरधोमुखतामवाङ्मुखतामयासीदगात् । **अथेति** । त्रियामामुखे सा महाश्वेता मन्दंमन्दं शनैः शनैरुत्थाय पश्चिमां मूर्तिं संध्यामुपास्योपासनां कृत्वा कमण्डलुजलेन कृत्वा कुण्डिकानीरेण प्रक्षालितचरणा धौताङ्घ्रिर्वल्कलशय्यायां शिलायां खेदमुष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं मुक्त्वा निषसाद तस्थाविति दूरेणान्वयः । कस्मिन्सति । दिवसरे क्षीणे सति । पुनः कस्मिन् । दिवसान्ते विलम्बिनि विलम्बायमाने नभोमण्डले सूर्यबिम्बे सति । कीदृशे । **परिणतेति** । परिणता पक्वा या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवल्लरी तस्या रजः परागस्तेन निभे सदृशे । **पिञ्जरिम्णेति** । पीतरक्तस्तु पिञ्जरस्तस्य भावः पिञ्जरिमा तेन रज्यमाने पिञ्जरतां नीयमाने । पुनः केषु सत्सु । अस्तातपेन दिङ्मुखेषु मुच्यमानेषु सत्सु । अस्तातपं विशेषयन्नाह—**अविरलेति** । अविरलानि निबिडानि कुसुम्भानां कमलोत्तराणां कुसुमानि तेषां रसस्तेन रक्तं यद्दुकूलं तद्वत्कोमलेन मृदुना । पुनः कस्मिन्सति । व्योम्न्याकाशे सति । अथ व्योम विशेषयन्नाह—**विलिप्येति** । पिङ्गलिम्ना पिञ्जरिम्णा विलिप्यमाने विपर्यासीक्रियमाणे । कीदृशेन पिङ्गलिम्ना । चकोरो विषसूचकस्तस्य नयनयोस्तारका तद्वत्कान्तिर्यस्य तेन । **तिरोहितेति** । तिरोहिताच्छादिता नीलिमा यस्मिन्निति व्योमविशेषणम् । पुनः कस्मिन्सति । सांध्ये सायंकालसंबन्धिन्यर्चिषि दीधितौ भुवनं विष्टपमरुणयति रक्ततां नयति सति । अर्चिषं विशेषयन्नाह—

---

१ एकजन्मसमागमो बहूनि जन्मान्तरसहस्राणि तु विरहः. २ अत्रान्तरे महा. ३ निभेन. ४ विरज्यमानेऽपि. ५ अविरलकुसुम. ६ विमुच्यमानेषु. ७ चकोरतारकाकारकान्तिना.

कोकिलविलोचनच्छविबभ्रूणि चानयति मांसले कुसुमसमीरिणि, यथाप्रधानमुन्मिषत्सु ग्रहगणेषु, वनमहिषस्कन्धलोमवपुषि च मुषिततारकापथप्रथिम्नि कालिमानमातन्वति शार्वरे तमसि, अतनुतिमिरतिरोहितहरिततासु गहनतां यान्तीषु वनराजिषु, रजनिजलजालबिन्दुजनितजडिम्नि बहलवनकुसुमपरिमलानुमितगमने चलितलताविटपगहने प्रवृत्ते च पवने, निद्रानिभृतपतत्त्रिणि त्रियामामुखे महाश्वेता मन्दंमन्दमुत्थाय भगवतीमुपास्य पश्चिमां संध्यां कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा वल्कलशयनीये सखेदमुष्णं च निःश्वस्य निषसाद। चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं प्रस्रवणजलाञ्जलिमवकीर्य कृतसंध्याप्रणामस्तस्मिन्द्वितीये शिलातले मृदुभिर्लतापल्लवैः शय्यामकल्पयत्। उपविष्टश्च तस्यां पुनस्तेनैव मनसा महाश्वेतावृत्तान्तमन्वभावयत्। आसीच्चास्य मनस्येवम्—'अयमप्रतीकारदारुणो दुर्विषहवेगः कष्टः कुसुमायुधः, यदनेनाभिभूता महान्तोऽप्येवमनपेक्षितकालक्रमाः संमुत्सारितधैर्याः सद्यो जीवितं जहति। सर्वथा नमो भगवते त्रिभुवनाभ्यर्चितशासनाय मकरकेतनाय' इति। पुनः पप्रच्छ चैनाम्—'भगवति, सा तव परिचारिका वनवासव्यसनमित्रं दुःखसब्रह्मचारिणी

कोकिलेति। कोकिला वनप्रियास्तेषां विलोचनानि नेत्राणि तेषां छविः कान्तिस्तद्वद्बभ्रूणि बभ्रूणि। पुनः केषु। ग्रहगणेषु नक्षत्रेषु यथाप्रधानं यथामुख्यमुन्मिषत्सु विकसत्सु। पुनः कस्मिन्। शार्वरे शर्वरीसंबन्धिनि तमस्यन्धकारे कालिमानं श्यामलिमानमातन्वति विस्तारयति सति। अथ तमो विशिनष्टि—वनेति। वनस्यारण्यस्य यो महिषो रक्तस्कन्धस्तद्वल्लोमशं वपुर्यस्य तत्तस्मिन्। अत एव मुषितस्तारकापथस्याकाशमार्गस्य प्रथिमा विस्तारो येन तत्तस्मिन्। पुनः कासु। वनराजिष्वरण्यश्रेणीषु गहनतामवलनीयतां यान्तीषु गच्छन्तीषु सतीषु। अतनु यत्तिमिरं तमस्तेन तिरोहिताच्छादिता हरितता नीलिमा यासु। पुनः कस्मिन्। पवने वायौ प्रवृत्ते वहमाने च सति। अथ पवनस्य शीतलमन्दसुगन्धित्वानि वर्णयितुमाह—रजनीति। रजन्येवानवरतप्रचलत्पवनवाहस्तस्या जलजालं समूहस्तस्य बिन्दुभिः पृषतैरित्यर्थो वा जनितो जडिमा यस्य स तस्मिन्। बहलेति। बहलान्यविरलानि यानि वनकुसुमानि तेषां परिमलेनानुमितमनुमानविषयीकृतं गमनं यस्य स तस्मिन्। चलितेति। चलितं कम्पितं लतागुल्मा विटपा वृक्षशाखास्तेषां गहनं येन स तस्मिन्। अथ त्रियामामुखं विशेषयन्नाह—निद्रेति। निद्रा प्रमीला तया निभृता निश्चलाः पतत्त्रिणः पक्षिणो यस्मिन्। तदनन्तरं चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं कुसुमैः सह वर्तमानं प्रस्रवणस्य निर्झरस्य जलाञ्जलिमवकीर्य विक्षिप्य। कृतेति। कृतो विहितः संध्याप्रणामो येन स तस्मिन्नवसरे द्वितीये तदङ्गीकृतादन्यस्मिञ्शिलातले मृदुभिः सुकुमारैर्लतापल्लवैर्वीरुत्प्रवालैः शय्यां शयनीयमकल्पयदकरोत्। उपविष्टश्चेति। तस्यां शिलायामुपविष्ट आसेदिवान्पुनस्तेनैव पूर्वोक्तेनैव महाश्वेतावृत्तान्तं मनसा चित्तेनान्वभावयत्पुनरचिन्तयत्। आसीच्चेति। अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्त एवमासीत्। एवंपदार्थमाह—अयमिति। अयं कुसुमायुधः कंदर्पः कष्टोऽनर्थकृत्। अथ कुसुमायुधं विशिनष्टि—अप्रतीति। अप्रतीकारेणाप्रतिक्रियया दारुणो भीषणः। दुरिति। दुःखेन विषहः सोढुं शक्यो वेगो यस्य सः। यदिति हेत्वर्थे। अनेन कंदर्पेणाभिभूतोऽन्यानपेक्षितः कालक्रमो देहविसर्जनक्रमो यैस्ते, तथा समुत्सारितं धैर्यं येषामेवंविधा महान्तोऽपि पुण्डरीकप्रभृतयः सद्यस्तत्कालं जीवितं जहति त्यजन्ति। अतः सर्वथा सर्वप्रकारेण भगवते त्रिभुवनेनाभ्यर्चितं पूजितं शासनमाज्ञा यस्य स तस्मै मकरकेतनाभिधानाय नमोऽस्तु। एनामिति। एनां महाश्वेतामिति पुनः पप्रच्छ प्रश्नमकार्षीत्। इतिवाच्यमाह—हे भगवति, सा तव परिचारिका सपर्याकारिणी। कीदृशी। वनवासलक्षणं यद्व्यसनं कष्टं तत्र

---

१ ग्रहग्रामगणेषु. २ च लोचनरुचि. ३ तिरोहितहरितासु; हरितभासु. ४ तरुराजिषु; तारवीषु राजिषु. ५ वने प्रवृत्ते निद्रा. ६ अवकीर्य संध्यां प्रणनाम। कृत. ७ पुनः पुनः. ८ नामायम्. ९ समवधीरित. १० जहाति. ११ स्वकमिभुवन. १२ सखीचारिका.

मुनिकुमारवधमहापातकम्, दर्शयन्निव चिरकाललग्नं दक्षशापानलदाहचिह्नम्, अविरलभस्माङ्गरागधवलो मृगाजिनप्रावृतार्धो वामस्तन इवाम्बिकाया धूर्जटिजटामण्डलचूडामणिर्भगवानुदगात्तारकाराजः । क्रमेण चोद्गते गगनमहापयोधिपुलिने सप्तलोकनिद्राभङ्गकलशे कुसुमायुधबान्धवे विघटितकुमुदवने धवलितदशदिशि दैत्त्यधेते श्वेतिमानमातन्वति मानिनीमानग्रन्थौ शशाङ्कमण्डले, शशिकरकलापकलितास्वातन्वतीषु क्षिमानमौडवीषु प्रभासु, प्रस्रवत्सु च कैलासशशिमणिशिलानां सर्वतः स्रोतःस्राविषु, प्रस्रवणेषु मृणालकन्दलिनि चौरकन्दकले सचन्द्रकर इव विलुप्तकमलवनशोभे अच्छोदसरःपयसि, समुपोढमोहनिद्रे च प्राचीवीचिविघलितवपुषि विरुवति विरहिणि चक्रवाकचक्रवाले निर्वृत्ते च चन्द्रोदये विहे

च मुनिकुमारवधजनितं महापातकं महापापम् । दक्षेति । दक्षप्रजापतेर्यः शापानलः शापवह्निस्तेन दग्धस्य चिह्नं चिरकाललग्नं चिरकालीनं दर्शयन्निव प्रकटयन्निव । पाण्डुरत्वकृष्णत्वसाम्येनोपमानान्तरमाह—अविरलेति । अविरलो निबिडो भस्माङ्गरागस्तेन धवलः शुभ्रः । तथा मृगस्याजिनं चर्म तेन प्रावृतमाच्छादितमर्धं यस्य सोऽम्बिकाया पार्वत्या वामो दक्षिणेतरः स्तनः कुच इव । धूर्जटिरिति । धूर्जटिर्हरस्तस्य जटामण्डलं तस्य चूडामणिर्भगवान्माहात्म्यवांस्तारकाराजश्चन्द्र उदगादुदितवान् । क्रमेण परिणत्या एवं भूते जगति सति चन्द्रापीडो महाश्वेतां सुप्तां शायितामालोक्य निरीक्ष्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं प्रस्तरे शिलातलशय्यायां तस्याधिवासमधिशय्य अशेत । अथ च शशाङ्कमण्डलं विशेषयन्नाह—गगनेति । गगनमाकाशमेव महापयोधिः समुद्रस्तस्य पाण्डुरत्वसाम्यात्पुलिन इव पुलिने जलोज्झितप्रदेशरूपे सप्तलोकेषु निद्रायाः प्रभङ्गस्य मङ्गलकलश इव कुसुमस्य कैरवस्य बान्धवे बन्धुसदृशे । विघटितेति । विघटितानि विमुद्रितानि कुमुदवनानि येन स तस्मिन् । धवलितेति । धवलिताः शुभ्रीकृता दशदिशो येन स तस्मिन् । दुग्ध ... फि दुग्धेति । श्वेतिमानं श्वेतातिशयमातन्वति विस्तारयति सति । अथवा शङ्खस्य श्वे ... श्वेतिमानं ... यथादर्शं विस्तारयति सति । इदं च ग्रन्थे चन्द्रकिरणसौन्दर्यादिवर्णनं ... दुग्धस्य ... गुणसमेतं ... तदरिवेति केचित् । मानिनीति । मानिन्यो मानवत्याः स्त्रियो यो मानः स्वयत्नस्य दशौ ग्रन्थौ । मानिनीमानग्रन्थी ... इति । पुनः कासु । शशिकराणां चन्द्रकिरणानां कलापेन समूहेन कलितासु ... नक्षत्रमण्डितासु प्रभासु कान्तिषु क्षिमानं कृशत्वमातन्वतीषु विस्तारयन्तीषु । पुनः केषु । ... चन्द्रकान्तमणीनां शिलानां सर्वतोऽभितः स्रोतःप्रवाहं ... प्रस्रवत्सु । पुनः कस्मिन्निति । अच्छोदाभिधानस्य सरसः पयसि पानीये ... कीदृशे । मृणालानां कन्दला ... यस्मिन् । विलुप्तेति । विलुप्ता विशेषेण कमलवनस्य शोभा ... यस्मिन् । अत एव ... —सचेति । ... चन्द्रस्य यस्मिन्नेवंविध इव । पुनः कस्मिन्निति । विरहिणीति ... चक्रवाकसमूहं विशेषयन्नाह—समुपोढेति । ... मोहनिद्रा यस्मिन् । प्राचीति । प्राचीपतिः ... तस्मिन् । पुनः कस्मिन् । चन्द्रोदये च निर्वृत्ते सति ... सति । अभिसारिकाविशेषणम्—

1 कुमुदकुसुमित. 2 ... 3 ... 4 ... 5 ... 6 ... 7 ... 8 ... 9 ... 10 ... 11 निवृत्ते.

हर्षनयनजलकणनीहारिणि वियद्विहारिणि मनोहारिणि विद्याधराभिसारिकाजने, चन्द्रापीडः सुप्तामालोक्य महाश्वेतां पल्लवशयने शनैः शनैः समुपाविशत् । 'अस्यां वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायनः, किं वा वराकी पत्रलेखा, किं वा राजपुत्रलोकः' इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ ।

अथ क्षीणायां क्षपायामुषसि संध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राण्यघमर्षणानि जपन्त्यां महाश्वेतायां निर्वर्तितप्राभातिकविधौ चन्द्रापीडे तरलिका षोडशवर्षवयसा, सावष्टम्भाकृतिना, मदखेदालसगजगमनगुरूणि पदानि निक्षिपता, पर्युषितचन्दनाङ्गरागधूसरोरुदण्डद्वयेन कुङ्कुमरागपिञ्जरारुणेन चामीकरशृङ्खलाकलापनिबिडनियमितं कक्षाबन्धातिरिक्तप्रेङ्खत्पल्लवमधरवास एव केवलं वसानेन, निरुदरतया विभक्तमध्येन, विपुलवक्षसा, दीर्घानुवृत्तपीनबाहुना, वामप्रकोष्ठदोलायमानमाणिक्यवलयेन, कर्णाभरणमणेर्विप्रकीर्यमाणमधोमुखकिरणेन्द्रायुधजालकर्बुरांशुकोत्तरीयनिवेशस्कन्धक्षिप्तमुद्वहता, चूतपल्लवकोमलमनवरतताम्बूलबद्धरागान्धकारमधरं दधता, कर्णान्तायतस्य स्वभावधवलस्य धवलिम्ना लोचनयुगलस्य धवलयतेव

हर्ष इति । हर्षजनिता ये नयनजलकणा एव प्रमोदबाष्पपृषता एव नीहारं तुहिनं हिमं यस्मिन् । वियद्विहारिणि व्योमचारिणि मनोहारिण्यभिरामे । **अस्यामिति ।** अस्यां पूर्वोक्तायां वेलायां समयविशेषे । खलु निश्चयेन । मामन्तरेण मद्व्यतिरेकेण वैशम्पायनः । अथ च वराकी पत्रलेखा । अथ च राजपुत्रलोको राजपुत्रसमूहः किं चिन्तयति किं चिन्तयिष्यति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यति वर्तमानता । इति चिन्तयन्नेवेति ध्यायन्नेव निद्रां ययौ प्रमीलां प्राप्तवान् ।

अथेति । क्षीणायां क्षपायामुषसि प्रभाते संध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राणि पूतान्यघमर्षणान्यापोहिष्ठादिरूपाणि महाश्वेतायां जपन्त्यां स्मरन्त्यां सत्यां, निर्वर्तितो विहितः प्राभातिकः प्रत्यूषःसंबन्धी विधिर्येनैवंविधे चन्द्रापीडे सा तरलिका प्रत्यूषस्येव प्रादुरासीत्प्रकटीबभूवेत्यन्वयः । कीदृशी । केयूरकनाम्ना गन्धर्वदारकेणानुगम्यमाना । अथ केयूरकं विशेषयन्नाह—**षोडशेति ।** षोडश वर्षाणि हायनानि तैः परिमितं वयो यस्य स तथा तेन । तावन्मात्रप्रमाणेनेत्यर्थः । सहावष्टम्भेनाभिमानेन वर्तमाना सावष्टम्भाकृतिराकारो यस्य स तेन । किं कुर्वता । मदखेदालसो मन्थरो यो गजो हस्ती तस्य गमनवद्गुरूणि पदानि चरणन्यासान् निक्षिपता स्थापयता । पर्युषितो गतदिवसस्थो यो चन्दनाङ्गरागस्तेन धूसरमीषत्पाण्डुरमूरुदण्डद्वयं यस्य जङ्घाद्वितयं यस्य स तेन । **कुङ्कुमेति ।** कुङ्कुमं केसरं तस्य रागेण पिञ्जरः पीतरक्तोऽरुणो देहस्थरागो यस्य स तेन । किं कुर्वता । केवलमधरवासोऽधोंऽशुकमेव वसानेन परिधानीकुर्वता । अथाधरवासो विशेषयन्नाह—**चामीति ।** चामीकरस्य सुवर्णस्य शृङ्खलाकलापेन निबिडं यथा स्यात्तथा नियमितं बद्धम् । **कक्षेति ।** कक्षाबन्धात्कटिबन्धादतिरिक्तस्य वस्त्रस्य प्रेङ्खन्त उल्लसन्तः पल्लवा अञ्चला यस्य तत् । निर्गतमुदरं तस्य भावस्तत्ता तया विभक्तो विभागीकृतो मध्यो भागो यस्य स तेन । अनेन सामुद्रिकशास्त्रोक्तलक्षणम् । **विपुलेति ।** विपुलं पृथुलं भुजान्तरं यस्य स तेन । **दीर्घेति ।** दीर्घावायतावनुवृत्तपीनौ परस्परं पुष्टौ बाहू भुजौ यस्य स तेन । **वामेति ।** वामप्रकोष्ठे दक्षिणेतरकलाचिकायां दोलायमानं चलमानं माणिक्यवलयं रत्नकङ्कणं यस्य स तेन । **कर्णेति ।** कर्णाभरणमणेः श्रोत्रभूषणरत्नस्य विप्रकीर्यमाणं निक्षिप्यमाणमधोमुखकिरणजालेनेन्द्रधनुःकल्पं कर्बुरांशुकमुत्तरीयं विचित्रवर्णमुत्तरीयवस्त्रं स्कन्धनिवेशितं स्कन्धक्षिप्तमुद्वहता धारयता । पुनः किं कुर्वता । अधरं दन्तच्छदमोष्ठं दधता । अधरं विशेषयन्नाह—**चूतेति ।** चूतपल्लववदाम्रकिसलयवत्कोमलं मृदुलम् । **अनवरतेति ।** अनवरतं निरन्तरं ताम्बूलस्य नागवल्ल्या दलस्य बद्धो रागान्धकारो यस्मिन् । **कर्णेति ।** कर्णान्तायतस्य श्रोत्रप्रान्तपर्यन्तदीर्घस्य स्वभावेन धवलस्य शुभ्रस्य लोचन-

१ शनैः. २ सकर्णा. ३ विलक्षणेन. ४ कर्बुरितकर्बुरं.

दिगन्तराणि कुमुदवनानीव वर्षता, पुण्डरीकमयमिव दिवसं कुर्वता, कनकपट्टपृथुललाटेन, अलिकुलनीलसरलशिरसिजेन, अमात्याकृतिना, राजकुलसंपर्कचतुरेण, गन्धर्वदारकेण केयूरकनाम्नानुगम्यमाना प्रत्यूषस्येव प्रादुरासीत् । आगत्य च कोऽयमित्युपजातकुतूहला चन्द्रापीडं सुचिरमवलोक्य महाश्वेतायाः समीपमुपसृत्य कृतप्रणामा सविनयमुपाविशत् । अनन्तरं चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महाश्वेतादृष्टिनिसृष्टं नातिसमीपवर्ति शिलातलं भेजे । उपविष्टश्च तमदृष्टपूर्वमधःकृतकुसुमायुधमुपहसितसुरासुरगन्धर्वविद्याधररूपं रूपातिशयं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्वा विस्मयमापेदे । परिसमाप्तजपा [1] महाश्वेता पप्रच्छ तरलिकाम् —'किं त्वया दृष्टा प्रियसखी कादम्बरी कुशलिनी । करिष्यति वा तदस्मद्वचनम्' इति । अथ सा तरलिकाया विनयावनतमौलिरीषदवलम्बितकर्णपाशमतिमधुरया गिरा व्यजिज्ञपत्—'भर्तृदारिके, दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशलिनी । विज्ञापिता च निखिलं भर्तृदुहितुः संदेशम् । आकर्ण्य च तत्तया संततमुक्तस्थूलाश्रुबिन्दुवर्षं रुदित्वा प्रतिसंदिष्टम्, तदेष सयैव विसर्जितस्तस्या एव वीणावादकः केयूरकः कथयिष्यति' इत्युक्त्वा विरराम । विरतवचसि तस्यां केयूरकोऽब्रवीत्—'भर्तृदारिके महाश्वेते, देवी कादम्बरी त्वा-

---

युगलस्य नेत्रयुग्मस्य धवलिम्ना शुभ्रत्वेन दिगन्तराणि धवलयतेव शुभ्रीकुर्वतेव कुमुदवनानीव कैरवखण्डानीव वर्षता वृष्टिं कुर्वता । पुण्डरीकमयमिव सिताम्भोजमयमिव दिवसं वासरं कुर्वता रचयता । कनकेति । कनकपट्टवत्सुवर्णपट्टवत्पृथु विस्तीर्णं ललाटमलिकं यस्य स तेन । अलीति । अलिकुलवन्नीलाः सरला अवक्रशिरसिजाः केशा यस्य स तेन । अमात्येति । अमात्या नागरीयाकृतिराकारो यस्य [illegible] तेन । राजेति । राजकुलेन यः संपर्कः संबन्धस्तत्र चतुरेण चातुर्ययुक्तेन । आगत्य चेति । आगत्य चेत्य च । कोऽयमित्युपजातं समुत्पन्नं कुतूहलं यस्याः सा तया । सुचिरं चिरकालं यावत् चन्द्रापीडमवलोक्य निरीक्ष्य महाश्वेतायाः समीपमुपसृत्यागत्य कृतो विहितः प्रणामो यया सा सविनयमुपाविशदुपविष्टा । अनन्तरमिति । तदनन्तरं पश्चादनन्तरमतिदूरादानतेन नम्रेणोत्तमाङ्गेन शिरसा प्रणम्य नमस्कृत्य केयूरकोऽपि महाश्वेतया दृशा निर्दिष्टं दर्शितं नातिसमीपवर्ति नातिनिकटवर्ति शिलातलं भेजेऽधितस्थौ । उपविष्टश्चेति । तत्रोपविष्ट आसीनश्च स तमदृष्टपूर्वमनवलोकितपूर्वमधःकृतः कुसुमायुधो येन स तमुपहसितं न्यक्कृतं सुरासुरगन्धर्वविद्याधराणां रूपं सौन्दर्यं येन स तमेवंविधं चन्द्रापीडस्य रूपातिशयं सौन्दर्याधिक्यं दृष्ट्वा आवलोक्य च विस्मयमाश्चर्यमापेदे प्राप्तवान् । परीति । परिसमाप्तः पूर्णीभूतो जपो जापो यस्याः सैवंविधा महाश्वेता तरलिकामिति पप्रच्छ पप्रच्छ । इतिकिंसमाह—कादम्बरीति । कादम्बरी प्रियसखी वल्लभवयस्या कुशलिनी कल्याणवती त्वया किं दृष्टावलोकिता । वा अथवा तत्पूर्वोक्तमस्मद्वचनं करिष्यति । अथेति । तत्पश्चादनन्तरं सा तरलिका विनयेनावनतो मौलिर्यस्याः सा ईषत्किंचिदवलम्बितकर्णपाशं यथा भवति तथा व्यजिज्ञपद्विज्ञापनां चकार । कथं । [illegible] । गिरा वाण्या, हे भर्तृदारिके, खलु निश्चयेन । कादम्बरी भर्तृदारिका सर्वतः सर्वप्रकारेण कुशलिनी कल्याणवती दृष्टावलोकिता । विज्ञापिता च निखिलं समग्रं भर्तृदुहितुर्भवत्याः संदेशमुक्तम् । आकर्ण्य चेति । तच्छ्रुत्वा च तया कादम्बर्या संततं निरन्तरं मुक्ताः स्थूला येऽश्रुबिन्दवस्तेषां वर्षं वर्षणं तादृशं यथा स्यात्तथा रुदित्वा रुदनं कृत्वा प्रतिसंदिष्टं प्रत्युत्तरः कृतः, तदेव तथैव कादम्बर्यैव विसर्जितस्तस्मिन्काले प्रेषितस्तस्या एव कादम्बर्या एव वीणावादकः केयूरकः कथयिष्यति निवेदयिष्यति । इत्युक्त्वा विरराम विरता बभूव । अथ विरतवचसि तस्यां केयूरकोऽब्रवीदवोचत् । हे भर्तृदारिके महाश्वेते, देवी कादम्बरी त्वां

---

१ कुटिल. २ आलोक्य. ३ समुपविष्टश्च तम. ४ आकम्पित. ५ सतत. ६ वीणावादकः.

दत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति—'यदियमागत्य मामवदत्तरलिका तत्कथय किमयं गुरुजनानुरोधः, किमिदं मच्चित्तपरीक्षणम्, किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः, किं प्रेमविच्छेदाभिलापः, किं भक्तजनपरित्यागोपायः, किं वा प्रकोपः । जानास्येव मे सहजप्रेमनिस्यन्दनिर्भरं हृदयम्, एवमतिनिष्ठुरं संदिशन्ती कथमसि न लज्जिता । तथा मधुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तुमप्रियं परुषमभिधातुं वा । स्वस्थोऽपि तावत्क इव सहृदयः कनीयस्यवसानविरसे कर्मणीदृशे मतिमुपसर्पयेत्, किमुतातिदुःखाभिहतहृदयोऽस्मद्विधो जनः । सुहृद्दुःखखेदिते हि मनसि कैव सुखाशा, कैव निर्वृतिः, कीदृशाः संभोगाः, कानि वा हसितानि, येनेदृशीं दशामुपनीता प्रियसखी, कथमतिदारुणं तमहं विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं कुर्याम्, दिवसकरास्तमयविधुरासु नलिनीषु सहवासपरिचयाच्चक्रवाकयुवतिरपि पतिसमागमसुखानि त्यजति, किमुत नार्यः । यत्र भर्तृविरहविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशं निवसति प्रियसखी कथमिव तन्मम हृदयमपरः प्रविशेज्जनः । यत्र च भर्तृविरहविधुरा व्रतकर्शिताङ्गी प्रियसखी महत्कृच्छ्रमनुभवति, तत्राहमवगणय्यैतत्कथमात्मसुखार्थिनी पाणिं

दत्तः कण्ठग्रहो यया सा । कृतालिङ्गनेत्यर्थः । त्वां विज्ञापयति विज्ञप्तिं करोति । किं विज्ञप्तिं कृतवतीत्याह—**यदियमिति** । इयं तरलिका मामागत्येत्य यदवददवोचत्तत्कथय ब्रूहि । किमयं गुरुजनानुरोधः किं गुरुजनपारवश्यम् । किमिदं मच्चित्तस्य मन्मनसः परीक्षणं परीक्षाकरणम् । किं गृहनिवासलक्षणो योऽपराध आगस्तस्य निपुणो योग्योऽयमुपालम्भः । किं प्रेमविच्छेदार्थं स्नेहनिवृत्त्यै अयमभिलापः संलापः । किं भक्तजनस्य सेवकजनस्य परित्याग उपायः प्रपञ्चः । किंवा प्रकोपः प्रतिघः । सहजं स्वाभाविकं यत्प्रेम तस्य निस्यन्दो रसस्तेन निर्भरं हृदयं मे मम जानास्येव ज्ञास्यस्येव । एवं अतिनिष्ठुरमतिपरुषं संदिशन्ती कथयन्ती कथं न लज्जितासि । तथा त्वं मधुरभाषिणी सत्यप्रियमनिष्टं वक्तुं जल्पितुं परुषं कठिनमभिधातुं कथयितुं केन पुंसा त्वं शिक्षितासि हितोपदेशविषयीकृतासि । स्वास्थ्यवशादेतादृशी मतिरुत्पद्यत इत्यभिप्रायेणाह—**स्वस्थोऽपीति** । स्वास्थ्यवानपि तावदादौ सहृदयः पण्डितः कनीयसि लघीयसीदृशेऽवसानविरसे प्रान्तदुःखदे कर्मणि क्रियायां क इव को जनो मतिं बुद्धिमुपसर्पयेत् । अस्वस्थानां तु दूरत आस्तेत्याह—**किमुतेति** । अतिदुःखेनाभिहतं हृदयं यस्यैवंभूतोऽस्मद्विधो जनः किमुत कथ्यते । सर्वथा तत्कर्मणि न प्रवर्तत इत्यर्थः । हीति निश्चितम् । सुहृद्दुःखखेदिते मित्रदुःखाभिभूते मनसि कैव सुखाशा कः सौख्याभिलाषः । कैव निर्वृतिर्मनःसंतुष्टिः । संभोगा इन्द्रियार्थाः कीदृशाः किंस्वरूपाः । हसितानि स्मितानि कानि च कीदृशानि । येन कामेन प्रियसखीदृशीं दशामवस्थामुपनीता प्रापिता तं विषमिवाप्रियकारिणमनिष्टविधायिनमतिदारुणमतिभीषणं कथं कामं सकामं साभिलाषं कुर्याम् । प्रणयसखीदुःखेन स्वस्मिन्दुःखवत्त्वं निदर्शयन्नाह—**दिवसेति** । दिवसकरस्य सूर्यस्यास्तमयेन परद्वीपान्तरगमनेन विधुरासु दुःखितासु नलिनीषु कमलिनीषु सत्सु सहवासपरिचयाच्चक्रवाकयुवतिरपि द्वन्द्वचरवनितापि पतिसमागमसुखानि भर्तृसंयोगसौख्यानि त्यजति जहाति, तर्हि नार्योऽपि योषितोऽपि किमुत वाच्याः । न किमपि कथनीया इत्यर्थः । **यत्रेति** । यत्र हृदये भर्तृविरहेण विधुरा दुःखिता परिहृतं परित्यक्तं परपुरुषाणामपरपुंसां दर्शनं वीक्षणं यया सैवंविधा प्रियसखी महाश्वेता दिवानिशमहोरात्रं निवसत्यधितिष्ठति तन्मम हृदयमपर इतरः प्राकृतो जनः कथमिव प्रविशेत्कथं प्रवेशं कुर्यात् । **यत्र चेति** । यत्र यस्मिन्समये भर्तुः पत्युर्विरहेण वियोगेन विधुरा दुःखिता व्रतेन नियमेन कर्शितं कृशतां नीतमङ्गं शरीरं यया सैवंविधा प्रियसखी महत्कृच्छ्रं कष्टमनुभवत्यनुभवविषयीकरोति, तत्र तस्मिन्समयेऽहं प्रियसख्येतद्दुःखमवगणय्यावगणनां कृत्वात्मसुखार्थिनी स्वस्य सुखाभिलाषिणी कथं पाणिं करं ग्राहयिष्यामि ग्रहणं कारयिष्यामि । एवं सत्यनुष्ठिते पाणिग्रहे

---

१ गुरुजनवचनानुरोधः. २ अभिलाषः. ३ मस्तमन. ४ समागम. ५ परित्यजति. ६ अपि च यत्र. ७ तीव्रम्

माहयिष्यामि, कथं वा मम सुखं भविष्यति, त्वत्प्रेम्णा चास्मिन्वस्तुनि कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यमालम्ब्याङ्गीकृतमयशः, समवधीरितो विनयः, गुरुवचनमतिक्रान्तम्, न गणितो लोकापवादः, वनिताजनस्य सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा, सा कथय कथमिव पुनरत्र प्रवर्तते। तदयमञ्जलिरुपरचितः, प्रणामोऽयम्, इदं च पादग्रहणम्, अनुगृहाण मां, वनमितो गतासि मे जीवितेन महेति मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि' इत्यभिधाय तूष्णीमभूत्। महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य, 'गच्छ स्वयमेवाहमागत्य यथार्हमाचरिष्यामि' इत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत्। गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच—'राजपुत्र, रमणीयो हेमकूटः, चित्रा च चित्ररथराजधानी, बहुकुतूहलः किंपुरुषविषयः, पेशलो गन्धर्वलोकः, सरलहृदया महानुभावा च कादम्बरी। यदि नातिखेदकरमिव गमनं कलयसि, नावसीदति वा गुरुप्रयोजनम्, अदृष्टचरविषयकुतूहलि वा चेतः, मद्वचनमनुरुध्यते वा भवान्, अतिसुलभापि वा आश्चर्यदर्शनम्, अर्हसि वा प्रणयम्, इममप्रत्याख्यानयोग्यं वा जनं मन्यसे, समारूढो वा परिचयलेशः अनुग्राह्यो वायं जनः, ततो नार्हसि विफली-

---

न खेदखिद्यिरित्यत आह—कथमिति। वेति पक्षान्तरे। कथं मम सुखं भविष्यति। इष्टविरहस्य दुःखेऽपि न सुखमिति भाव.। अथ त्वया सार्कं वसेम तदपि न भविष्यति। 'इंगिते हैगिनं चेत्स्यादा प्रेम सर्वार्थे इवि न्यायात्। अतस्त्वत्प्रेम्णा त्वत्स्नेहेनास्मिन्वस्तुनि पाणिग्रहणविषये मया कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यं स्वेच्छाचारित्वमालम्ब्यायशोऽपकीर्तिरङ्गीकृतं स्वीकृतम्। पित्रादिभिः पाणिग्रहणं कार्यमाणापि पितुराज्ञ्याऽस्वीकारात् त्रपयशः। समवधीरितस्तिरस्कृतो विनयः। गुरुवचनं पित्रादीनां वचोऽतिक्रान्तमुल्लङ्घितम्। तथा लोकस्य जनापवादो न गणितो न विचारित। वनिताजनस्य स्त्रीजनस्य सहजं स्वाभाविकमाभरणं भूषणं लज्जा त्रपा चोत्सृष्टा त्यक्ता। कथय प्रतिपादय। एतादृशो जनः कथमिव पुनरत्रास्मिन्कर्मणि प्रवर्तते प्रवृत्तिं करोते। उपसंहरति—तदिति हेत्वर्थे। अयमञ्जलिरुपरचितो निबद्धः। अयं च प्रणामो नमस्कारः। इदं च पादग्रहणमभिवादनम्। इति हेतोर्माननुग्रहाणानुग्रहं कुरु। इतो मत्समीपान्मे मम जीवितेन प्राणितेन सह वनं गतासि इति स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि पुनर्द्वितीयवारमिमं पूर्वोक्तमर्थं मनसि चित्ते मा कृथा मा कार्षीः। इत्यभिधायेत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् मौनं कृतवती। महाश्वेता तु तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्ण्य सुचिरं चिरकालं यावत् विचार्य विमृश्य त्वं गच्छ यत्र स्वयमेवात्मनैव। अहमागत्य यथार्हं यथायोग्यमाचरिष्यामीत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत्प्रेषितवती। गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाचाब्रवीत्। किं तदित्याह—राजपुत्रेति। हे राजपुत्र रमणीयो मनोहरः। चित्ररथो गन्धर्वेश्वरस्तस्य राजधानी प्रधाननगरी चित्रा विविधाश्चर्ययुक्ता। बहून्यनेकानि कुतूहलान्याश्चर्याणि यस्मिन्नेवंविधः किंपुरुषाणां किंनराणां विषयो देशः। गन्धर्वलोको देवगायनजनः पेशलः सुन्दरः। 'पेशलं रुचिसुन्दरे' इति कोशः। सरलहृदयाकुटिलचित्ता महानुभावा च कादम्बरी भर्तृदारिका। यदीति प्रत्येकमभिसंबध्यते। नातिखेदकरमिव नातिप्रयासजनकमिव गमनं यानं कलयसि जानासि। वेति विकल्पार्थे। गुरुप्रयोजनं महानर्थो नावसीदति न विलम्बितो भवति। चेत् इदं यद्। अदृष्टचरोऽनवलोकितपूर्वो यो विषयो देशस्तत्र कुतूहलं विद्यते यस्यैवंभूतं यदि चेतः। वा अथवा मद्वचनं मद्वाक्यमनुरुध्यते स्वीक्रियते। अनुपूर्वको रुध् दिवादिरिच्छार्थः। वेति पक्षान्तरे। यदतिसुलभमनायासलभ्यं सौख्यप्रदमाश्चर्यदर्शनं कुतूहलावलोकनम्। वेति पूर्ववत्। अर्हसि वाञ्छसि यदि प्रणयं स्नेहम्। इमं जनमप्रत्याख्यानयोग्यमनिराकरणयोग्यं वा मन्यसे जानासि। समारूढः प्राप्तो वा परिचयलेशः संस्तवलेशः। अनुग्राह्योऽनुग्रहयोग्यो वायं जन.। ततस्तस्माद्धेतोर्निष्फलां रिक्तामिमामभ्यर्थनां कर्तुं विधातुं नार्हसि न ॰

---

१ वस्तुनि मया. २ भवतः. ३ भवद्वचनम्. ४ भवन्मतिरतिदुःखदापि; भवन्मतिः सुखदापि. ५ चास्य-विस्तरदर्शनम्. ६ अर्हसि. ७ योग्यो वा मन्यसे माम्.

कर्तुमभ्यर्थनामिमाम्। इतो मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानं तत्र दृष्ट्वा च मन्निर्विशेषां कादम्बरीमपनीय तस्याः कुमतिमनोमोहविलसितमेकमहो विश्रम्य श्वोभूते प्रत्यागमिष्यसि। मम हि निष्कारणबान्धवं भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन महतः कालादुच्छ्वसितमिव चेतसा श्रावयित्वा स्ववृत्तान्तमिमं सह्यतामिव गतः शोकः। दुःखितमपि जनं रमयन्ति सज्जनसमागमाः। परसुखोपपादनपराधीनश्च भवादृशां गुणोदयः' इत्युक्तवतीं चैनां चन्द्रापीडोऽब्रवीत्—'भगवति, दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्तव्येषु यथेष्टमशङ्कितया नियुज्यताम्' इत्यभिधाय तया सहैवोदचलत्।

क्रमेण च गत्वा हेमकूटमासाद्य गन्धर्वराजकुलं समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तकक्षान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप। महाश्वेतादर्शनप्रधावितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवेत्रलताहस्तेन प्रतीहारजनेनोपदिश्यमानमार्गः, प्रविश्यासंख्येयनारीशतसहस्रसंबाधः स्त्रीमयमपरमिव जीवलोकम्, इयत्तां ग्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यस्त्रैणमिव संहृतम्, अपुरुषमिव सर्गान्तरम्, अङ्गनाद्वीपमिवापूर्वमुत्पन्नम्, पञ्चममिव नारीयुगावतारम्, अपरमिव पुरुषद्वेषि-

---

ण्यो भवति। इतोऽस्मात्स्थानान्मयैव सह अतिरमणीयतानिधानं चारुताशेवधिं हेमकूटं गत्वा। तत्रेति। तस्मिन्स्थले मत्तो निर्गतो विशेषो यस्याम्। मत्सदृशीमित्यर्थः। एतादृशीं कादम्बरीं दृष्ट्वा विलोक्य च तस्याः कादम्बर्याः कुत्सिता मतिर्मरणादेवंविधो यो मनोमोहश्चेतसोऽज्ञानं तस्य विलसितं चेष्टितमपनीय दूरीकृत्यैकेऽहर्दिनं विश्रम्य विश्रामं गृहीत्वा। श्वोभूत इति। श्व आगामिदिने तस्मिन्भूते जाते सति प्रत्यागमिष्यसि पश्चादायास्यसि। ममेति। हीति निश्चितम्। मम निष्कारणबान्धवं निमित्तव्यतिरेकेण स्वजनं भ्रातरं वा भवन्तं त्वामालोक्यैव निरीक्ष्यैव दुःखमेवान्धकारं तिमिरं तस्य भारो वीवधस्तेनाक्रान्तेन व्याप्तेन चेतसा चित्तेन महतः कालाच्चिरसमयादुच्छ्वसितमिव गृहीतश्वासमिव। इमं स्ववृत्तान्तं स्वकीयोदन्तं श्रावयित्वा कथयित्वा। सोढुं शक्यः सह्यस्तस्य भावस्तत्ता तामिव गतः प्राप्तः शोकः। श्रावणेन स शोकः सह्यतां प्राप्त इत्यर्थः। तत्रोपपादनमाह—दुःखितमपीति। सज्जनसमागमाः दुःखितमपि जनं रमयन्ति विनोदयन्ति। अत्रार्थे हेतुमाह—परेति। परस्यान्यस्य यत्सुखं तस्य यदुपपादनं तत्र पराधीनः परायत्तः। तन्निमित्तक इति यावत्। भवादृशां त्वत्सदृशानां गुणोदयो गुणाः शौर्यादयस्तेषामभ्युदय इति पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तवतीं कथितवतीं चन्द्रापीडोऽब्रवीदवोचत्। हे भगवति, दर्शनात्प्रभृत्यवलोकनदिनादारभ्य परवान्पराधीनः। त्वदायत्त इति यावत्। अयं जनः। कर्तव्येषु कार्येषु यथेष्टमशङ्कितया शङ्कारहिततया भवत्या नियुज्यतां प्रेर्यतामित्यभिधायेत्युक्त्वा तया महाश्वेतया सहोदचलत्प्रस्थानमकरोत्।

क्रमेण परिपाट्या गत्वा च हेमकूटं गन्धर्वराजकुलमासाद्य प्राप्य काञ्चनस्य सुवर्णस्य तोरणानि बहिर्द्वाराणि [illegible] सप्तकक्षान्तराणि गृहान्तराणि समतीत्य व्यतिक्रम्य कन्यानां यदन्तःपुरं तस्य द्वारमवाप प्राप। तदनन्तरं कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्शेत्यग्रे। किंविशिष्टः कुमारः। महाश्वेताया दर्शनार्थं [illegible] दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवेत्रलता हस्ते यस्यैवंभूतेन प्रतीहारजनेन द्वारपाल[illegible] मार्गः पन्था यस्य सः। किं कृत्वा। प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा। तत्कुमारीपुराभ्यन्तरं विशिनष्टि—असंख्येयेति। [illegible] इयत्तेति। [illegible] अपुरुषेति। [illegible] अङ्गनेति। [illegible] पञ्चममिति। [illegible]

---

१ [illegible], २ [illegible], ३ [illegible], ४ [illegible], ५ [illegible], ६ [illegible].

प्रजापतिनिर्माणम्, अनेककल्पकल्पनार्थमुत्पाद्य स्थापितमिवाङ्गनाकोशम्, अतिविस्तारिणा युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण प्लावितदिगन्तरेण सिञ्चतेवामृतरसविसरेण दिवसमार्द्रीकुर्वतेव भुवनान्तरालं बहुलप्रभावर्षिणा मरकतमणिमयेन सर्वतः परिगततया तेजोमयमिव चन्द्रमण्डलसहस्रैरिव निर्मितसंस्थानम्, ज्योत्स्नयेव घटितसंनिवेशम्, आभरणप्रभाभिरिव निष्पादितदिगन्तरम्, विभ्रमैरिव कृतसर्वोपकरणम्, यौवनविलासैरिवोत्पादितावयवम्, रतिविलसितैरिव रचितसंचयम्, मन्मथाचरितैरिव कल्पितावकाशम्, अनुरागेणेवानुलिप्तसकलजनप्रवेशम्, शृङ्गारमयमिव, सौन्दर्यमयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव, कुसुमशरमयमिव, कुतूहलमयमिव, आश्चर्यमयमिव, सौकुमार्यमयमिव, कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श। अतिबहलतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननद्युतिभिरिन्दुबिम्बवृष्टिमिव पतन्तीम्, अपाङ्गविक्षेपैश्चलितकुवलयवनमयीमिव क्रियमाणामवनीम्, अतिनिभृतभ्रूलताविभ्रमैः कान-

---

तस्य प्रथममवतारमिव । **अपरमिति** । पुरुषे द्वेषो विद्यते यस्यैवंभूतो यः प्रजापतिः ब्रह्मा तस्यावरमन्यन्निर्माणमिव । पुरुषद्वेषिविशेषणेन केवलं स्त्रीनिर्माणकर्तृत्वमेव सूचितम् । **अनेकेति** । अनेके ये कल्पा युगान्तरास्तेषु कल्पना रचना । स्त्रीणामिति शेषः । तदर्थमङ्गनाकोशं स्त्रीभाण्डागारमुत्पाद्य विधाय स्थापितमिव रक्षितमिव । एतेन युगान्तरे स्त्रीनिर्माणप्रयासाभाव इति सूचितम् । पुनः कीदृशम् । अतिविस्तारिणा युवतिजनानां लावण्यं सौन्दर्यातिशयस्तस्य या प्रभा कान्तिस्तस्याः पूर उत्कर्षस्तेन । अथ च बहुला या प्रभा कान्तिस्तद्वर्षिणा मरकतमणिमयेनाश्मगर्भमणिप्रचुरेण अर्थान्निर्माणेन सर्वतः समन्तात्परिगततया व्याप्ततया तेजोमयमिव कान्तिसमूहमयमिव । अथ युवतिलावण्यं विशेषयन्नाह—**अमृतेति** । अमृतरसस्य पीयूषद्रवस्य यो निसरः समूहस्तेन दिवसं दिनं सिञ्चतेव सेकक्रियां कुर्वतेव प्लावितं क्षालितं दिगन्तरं येन तेन । किं कुर्वता । लावण्यप्रभापूरेण भुवनान्तरालं विष्टपान्तरालमार्द्रीकुर्वतेवाद्रुष्कतां विदधतेव । अत्र च मरकतमणेः श्यामत्वे लावण्यप्रभापूरस्य च पाण्डुरत्वे मर्म विहाय यथोचितमुत्प्रेक्षते—**चन्द्रेति** । चन्द्रमण्डलसहस्रैर्निर्मितं रचितं संस्थानमाकृतिविशेषो यस्यैतादृशमिव । श्यामतासाम्यादिति भावः । पाण्डुरत्वेनाह—**ज्योत्स्नयेति** । ज्योत्स्नया चन्द्रिकया घटितो निर्मितः संनिवेशः सस्थानं यस्य स एतादृशमिव । अमृतरसविप्रुषैर्वा साम्यम् । **आभरणेति** । आभरणप्रभाभिर्भूषणकान्तिभिर्निष्पादितं दिगन्तरं दिगवकाशो यस्मिन्नेतादृशमिव । एतेनाभरणानामनल्पता सूचिता । **विभ्रमैरिति** । विभ्रमैर्भ्रमसमुद्भवैः कृतं सर्वोपकरणं सर्वा सामग्री यस्मिन्नेतादृशमिव । **यौवनेति** । यौवनविलासैस्तारुण्यविलसितैरुत्पादिता अवयवा यस्मिन्नेतादृशमिव । **रतीति** । रतिः कामयोषित्तद्विलसितै रचितः संचयः समूहो यस्मिन्नेतादृशमिव । **मन्मथेति** । मन्मथाचरितैः कंदर्पाचरणैः कल्पितोऽवकाशोऽवगाहो यस्मिन्नेतादृशमिव । **अन्विति** । अनुरागेण प्रीत्यानुलिप्तः सकलजनप्रवेशो यस्मिन्नेतादृशमिव । शृङ्गारमयमिव । सौन्दर्यमयमिव सुन्दरतामयमिव । सुरताधिदैवतमयमिव मैथुनाधिष्ठात्रीमयमिव । कुसुमशरमयमिव कंदर्पबाणमयमिव । कुतूहलमयमिव कौतुकमयमिव । सौकुमार्यमयमिव मार्दवमयमिव । चन्द्रापीडः कुमारो कुमारीपुराभ्यन्तरं एतान्यद्राक्षीत् । तान्येवाह—**अतीति** । तस्य कन्यकाजनस्यातिबहलतयातिप्रचुरतया समन्तादाननद्युतिभिर्मुखकान्तिभिः कृत्वा पतन्तीं क्षरन्तीमिन्दुबिम्बवृष्टिमिव चन्द्रमण्डलवर्षणमिव । अत्र मुखे तन्मदतिशयो व्यङ्ग्यः । **अपाङ्गेति** । अपाङ्गविक्षेपैः कटाक्षक्षेपैश्चलितं कम्पितं यत्कुवलयवनमुत्पलखण्डं तन्मयीमवनीं पृथ्वीं क्रियमाणामिव । प्रचलेन कुवलयान्दोलनं संभवतीति कुवलयातिशयोऽङ्गनासु द्योत्यते । **अतीति** । अतिनिभृता निश्चला ये भ्रूलताविभ्रमास्तैः प्रवर्तितानि गन्तुं प्रवृत्तानि कामकार्मुकस्य कन्दर्पचापस्य कान्ति-

---

१ बहल. २ भूषणैरिव सर्वतः. ३ विरचित. ४ प्रवेशम्. ५ प्रेममयमिव कुमारः. ६ अतिभृत.

कार्मुकवल्लीनीव प्रचलितानि शिरसिजकलापान्धकारैर्बहुलपक्षप्रदोषसार्थानिव संभ्रमतः, स्मितप्रभाभिरुत्फुल्लकुसुमधवलानिव वसन्तदिवसान्संचरतः, श्वसितानिलपरिमलैर्मलयमारुतानिव परिभ्रमतः, कपोलमण्डलालोकैर्माणिक्यदर्पणसहस्राणीव स्फुरितानि, करतलरागेण रक्तकमलवनवर्षिणमिव जीवलोकम्, कररुहस्फुरणेन कुसुमायुधशरसहस्रैरिव संछादितदिगन्तराणि, आभरणकिरणेन्द्रायुधजालकैरुड्डीयमानानीव भवनमयूरवृन्दानि, यौवनविकारैरुत्पाद्यमानानीव मन्मथसहस्राण्यद्राक्षीत् । उचितव्यापारव्यपदेशेन कुमारिकाणां सखीहस्तावलम्बेषु पाणिग्रहणानि, वेणुवाद्येषु चुम्बनव्यतिकरान्, वीणासु कररुहव्यापारान्, कन्दुकक्रीडासु करतलप्रहारान्, भुवनलतासेककलशकण्ठेषु भुजलतापरिष्वङ्गान्, लीलादोलासु नितम्बवर्तनप्रेङ्खितानि, ताम्बूलवीटिकाखण्डनेषु दशनोपचारान्, बकुलविटपेषु मधुगण्डूषप्रचारान्, अशोकतरुताडनेषु चरणाभिघातान्, उपहारकुसुमस्खलनेषु सीत्कारानतिरिक्तं सुरतमिवाभ्यस्यन्तीनामपश्यत् । यत्र च कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक-

---

षोत्प्रेक्षणार्थीव । अत्र वक्ष्यमाणान्यानुमानोपमेयभावः । **शिरसीति** । शिरसिजाः केशास्तेषां कलापाः समुदायास्त एवान्धकाराणि तैर्बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य प्रदोषसार्थान्यामिनीमुखसमूहान्संभ्रमत इव संभ्रमत इव । एतेन केशकलापेषु श्यामताविशेषो द्योत्यते । **स्मितेति** । स्मितं हास्यं तस्य प्रभाभिः कान्तिभिरुत्फुल्लकुसुमधवलान्वसन्तदिवसान्संचरत इव भ्रमत इव । **श्वसितेति** । श्वसितानिलस्य श्वासवायोः परिमलैरामोदैर्मलयमारुतान्परिभ्रमत इव संचरत इव । **कपोलेति** । गल्लप्रदेशाः कपोलास्तेषां मण्डलं समूहस्तस्यालोकैः प्रकाशैः स्फुरितानि माणिक्यदर्पणसहस्राणीव रक्तादर्शसहस्राणीव । एतेन कपोलयोः स्वच्छतातिशयो दर्शितः । **कर इति** । करतलरागेण रक्तकमलवनवर्षिणं जीवलोकमिव । कररुहा नखास्तेषां स्फुरणेन विद्योतनेन कुसुमायुधशरसहस्रैः संछादितदिगन्तराण्याच्छादितदिगन्तराणि । **आभरणेति** । आभरणकिरणान्येवेन्द्रायुधजालकानि तैरुड्डीयमानानीव व्योम्नि गच्छमानानीव भवनमयूरवृन्दानि गृहकलापिमण्डलानि । **यौवनेति** । यौवनविकारैस्तारुण्यविकृतिभिरुत्पाद्यमानानीव विधीयमानानीव मन्मथसहस्राणि मनोभवसहस्राणि । **उचितेति** । उचितो योग्यो यो व्यापारस्तद्व्यपदेशेन तन्मिषेण कुमारिकाणामतिरिक्तमद्भुतं सुरतं मैथुनमभ्यस्यन्तीनामिवाभ्यासं कुर्वन्तीनामिव ददर्श । तत्र सुरतसाधर्म्यमाह—**सखीति** । सखीनामालीनां हस्तावलम्बेषु करावलम्बेषु पाणिग्रहणानि हस्तग्रहणानि । वेणुवाद्येषु वंशवाद्येषु चुम्बनव्यतिकरान्चुम्बनसंसर्गान् । वीणासु वल्लकीषु कररुहव्यापारान्नखव्यापारान् । कन्दुकक्रीडासु कन्दुककेलिषु करतलप्रहारान्हस्ततलप्रघातान् । **भुवनेति** । भुवनलतानां गृहवल्लीनां सेकार्थं कलशकण्ठेषु कुम्भग्रीवासु भुजलतापरिष्वङ्गान्बाहुवल्ल्यालिङ्गनान् । लीलादोलासु क्रीडाप्रेङ्खासु नितम्ब आरोहः स्तनाः कुचास्तेषां प्रेङ्खितानि चलनानि । **ताम्बूलेति** । ताम्बूलस्य नागवल्ल्या वीटिकाः प्रसिद्धास्तासां खण्डनेषु चर्वणेषु दशनोपचारान्दन्तक्षतान् । **बकुलेति** । बकुलविटपेषु केसरवृक्षेषु मधु मद्यं तस्य गण्डूषप्रचारान्मुखपूरणानि । **अशोकेति** । अशोकतरूणां कङ्केल्लिवृक्षाणां ताडनेषु चरणाभिघातान्पादप्रहारान् । **उपेति** । उपहारार्थं पूजार्थं कुसुमानां स्खलनानि पतनानि तेषु सीत्कारान् [illegible] । सुरते हि [illegible] तथा ध्वनिः । [illegible] कुमारीणां [illegible] ध्वनिः । अनेन कुमारीणां [illegible] सीत्कार इति [illegible] मन्यते । **यत्र चेति** । यत्र कन्यान्तःपुरे कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एव प्रकाश

---

१ [illegible]. २ केश. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ शिरसिजैः. ६ [illegible]. ७ भ्रमर. ८ मद. ९ [illegible]. १० [illegible].

एव कुसुमानुलेपनमय, कोमलेनेव कर्णाभरणेन, हरिणेनेव [illegible] विलासानुसृतः, [illegible] कुसुमानुलेपनम्, आलापा एव [illegible] एव [illegible], [illegible] हृदयैकं [illegible] [illegible] धारणायाम, [illegible] कुसुमोत्पादनहेतुस्तनकलश [illegible] सौभाग्यं, मङ्गलमालिकात्वेन [illegible] भाग्यविलासत, कर्णोत्पलेनेव [illegible] सर्वतोऽपि [illegible] हेतुः, अनङ्गकुसुमस्तवकमपि श्रमः, कर्णोत्पलमधुकरपक्षपवनोऽप्यायासकरः । तथा च यत्र अभिनवस्त्रीप्रत्यागमदर्शनेषु परिचारिकाहस्तावलम्बनमभ्युत्थानम्, प्रसाधनेषु हारभारसहिष्णुता स्तनयोः कार्कश्यप्रभावः, कुसुमावचयेषु द्वितीयपुष्पग्रहणमप्यनुचितजनोचितम्, [illegible]

एव कुसुमे यत्र तथा [illegible] । अत्र [illegible] । [illegible]—कोमलेति । कोमलेनेव [illegible] कर्णाभरणानि [illegible] । [illegible]—हरिणेति । हरिणैः [illegible] । निम्बाशेति । [illegible] । [illegible]—अधरेति । अधरो [illegible] कुङ्कुमेन [illegible] । [illegible]—आलापा इति । आलापाः एव [illegible] । [illegible]—मुक्तेति । मुक्ता एव [illegible] । करेति । [illegible] । [illegible]—तनेति । [illegible] । [illegible]—निम्नेति । निम्नेति [illegible] । [illegible]—अवयेति । [illegible] । कोमलेति । [illegible] । मलेति । [illegible] । चेति । यत्र [illegible] । [illegible] । बकुलेति । बकुलमालिका [illegible] मेखला रशना तस्या [illegible] । [illegible] । अङ्गेति । अङ्गस्य [illegible] । अङ्गुलेति । [illegible] अपि [illegible] ग्लानिकारणम् । [illegible] । मङ्गलेति । [illegible] हस्तावलम्बं तस्य शिरीषस्यापि धारणमपि करतलस्य हस्ततलस्य [illegible] तस्मात्तदेतु । [illegible] मणिबन्धस्य । अङ्गेति । अनङ्गकुसुमानां धारणमपि श्रमः क्लमः । कर्णेति । कर्णरक्तकमलेषु तरलाश्चपला ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां पक्षेभ्यः समुद्भवः पवनोऽपि वायुरप्यायासकरः प्रयासकरः । तथाचेति । यत्राभिनवस्त्रीप्रत्यागमदर्शनेषु कदाचिदपि परिचारिका अकृतं हस्तावलम्बनं [illegible] यदुत्थानं तदप्यनिराकृतमभिलषितः । सौभाग्यातिशयो लीलाविलासातिशयश्च द्योत्यते । प्रसाधनेष्विति । प्रसाधनेषु भूषणग्रहेषु या हारभारसहिष्णुता मुक्ताप्रालम्बलीलाधारणशीलता सापि शरीरावयवेषु मध्ये स्तनयोः कुचयोः कार्कश्यं काठिन्यं तस्य प्रभावो माहात्म्यम् । सामर्थ्यमिति यावत् । नेतरेषामवयवानाम् । अत्र स्तनयोः काठिन्यातिशयः । अन्यत्र मृदुत्वादिकं कर्कशपदोपादानात् व्यज्यते । तथा कुसुमावचयेषु पुष्पलुण्ठनेषु द्वितीयपुष्पग्रहणमप्यनुचितजनोचितम् । पुरुषयोग्यमित्यर्थः । एतेनैतावत्प्रयासयोग्यः पुरुष एवेति

१ कुङ्कुमानुलेपनम्. २ चम्पकमालाः. ३ अलक्तक. ४ मानोऽपि. ५ दर्शनेऽपि. ६ अभ्युत्थानम्. ७ कुसुम.

ज्ञानेषु माल्यग्रथनमकुसुमारञ्जनव्यापारः देवताप्रमाणेषु मध्यभागभङ्गो नातिविस्मयकरः ।

तस्य चैवंविधस्य किंचिदभ्यन्तरमतिक्रम्येतश्चेतश्च परिभ्रमतः कादम्बरीप्रत्यासन्नस्य परिजनस्य शुश्राव तांस्तानतिमनोहरानालापान् । तथाहि—'लवलिके, कल्पय केतकीधूलिभिर्लवलीलतालवालमण्डलानि । नागरिके, गन्धोदकदीर्घिकासु विकिर रत्नवालुकाम् । मृणालिके, कृत्रिमकमलिनीषु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्छुरय यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि । मकरिके, कर्पूरपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रजनिके, तमालवीथिकान्धकारेषु निधेहि मणिप्रदीपान् । कुमुदिके, स्थगय शकुनिकुलरक्षणाय मुक्ताजालैर्दाडिमीफलानि । निपुणिके, लिख मणिशालभञ्जिकास्तनेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गान् । उत्पलिके, परामृश कनकसंमार्जनीभिः कदलीगृहमरकतवेदिकाम् । केसरिके, सिञ्च मदिरारसेन बकुलकुसुममालागृहाणि । मालतिके, पाटलय सिन्दूररेणुना कामदेवगृहदन्तवलभिकाम् । नलिनिके, पायय कमलमधुरसं भवनकलहंसान् । कदलिके, नय धारागृहं गृहमयूरान् । कमलिनिके, प्रयच्छ चक्रवाकशावकेभ्यो मृणालक्षीररसम् । चूतलतिके, देहि पञ्जरपुंस्कोकिलेभ्यश्चूतकलिकाङ्कुराहारम् । पल्लविके, भोजय मरिचामपल्लवदलानि भवनहारीतान् । लवङ्गिके, निक्षिप चकोरपञ्जरेषु पिप्प-

---

पालिनम् । पुनः सौकुमार्यातिशयमाह—कन्यकेति । कन्यकाविज्ञानेषु कुमारिकाणां कलासु माल्यग्रथनमकुसुमारञ्जनव्यापारः । अतिकर्कशजनविधेयमित्यर्थः । एतेन माल्यापेक्षयापि सौकुमार्यं व्यज्यते । देवतेति । देवतानां प्रमाणेषु मनोरमासु मध्यभागस्यातिसूक्ष्मत्वात् भङ्गो द्वैधीभावो न भवति सोऽतिविस्मयकर आश्चर्यकरः । एतेन मध्यभागस्य स्वाभाविकं कृशत्वं व्यज्यते ।

तदनन्तरं स चन्द्रापीडः किंचिदभ्यन्तरं मध्यभागमतिक्रम्येतश्चेतश्च परिभ्रमतः पर्यटत एवंविधस्य तस्य कादम्बरीप्रत्यासन्नस्य कुमारिकासमीपवर्तिनः परिजनस्य परिवारस्यातिमनोहरांस्तांस्तानालापान्संलापाञ्शुश्रावाकर्णयामास । एतदेव दर्शयति—तथा हीति । हे लवलिके, केतकीधूलिभिः केतकीपरागैर्लवलीलताया आलवालमण्डलान्यावालमण्डलानि कल्पय रचय । हे नागरिके, गन्धोदकं सुगन्धजलं तस्य दीर्घिकासु वापीषु रत्नवालुकां विकिर विक्षिप । हे मृणालिके, कृत्रिमकमलिनीषु यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्छुरयाच्छोटय । हे मकरिके, कर्पूरपल्लवरसेन गन्धपात्राण्यधिवासय सुगन्धीकुरु । हे रजनिके, तमालवीथिकानामन्धकारेषु मणिप्रदीपान्निधेहि स्थापय । हे कुमुदिके, शकुनिकुलरक्षणाय पक्षिसमूहनिवारणाय मुक्ताजालैर्दाडिमीफलानि स्थगयाच्छादय । हे निपुणिके, मणिशालभञ्जिकास्तनेषु रत्नपुत्रिकाकुचेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गांल्लिख चित्रीकुरु । हे उत्पलिके, कनकसंमार्जनीभिः सुवर्णबहुकरीभिः कदलीगृहमरकतवेदिकां परामृश संमार्जय । हे केसरिके, मदिरारसेन कादम्बरीद्रवेण बकुलकुसुममालागृहाणि सिञ्च सेकं कुरु । हे मालतिके, सिन्दूररेणुना नागसंभवधूल्या कामदेवगृहदन्तवलभिकां पाटलय श्वेतरक्तीकुरु । हे नलिनिके, कमलमधुरसं भवनकलहंसानास्वादय पानं कारय । हे कदलिके, गृहमयूरान्भवनकलापिनो धारागृहं यन्त्रगृहं नय प्रापय । हे कमलिनिके, मृणालक्षीररसं चक्रवाकशावकेभ्यो रथाङ्गबालकेभ्यः प्रयच्छ प्रदेहि । चूतलतिके, पञ्जरपुंस्कोकिलेभ्यश्चूतकलिकाङ्कुराहारमाम्रकोरकप्ररोहाशनं देहि प्रयच्छ । हे पल्लविके, भवनहारीतान्गृहमदकुरान्मरिचानां श्वेतसोभाञ्जनानामपक्वदलानि कुत्सितकिसलयखण्डानि भोजय भोजनं कारय । हे लवङ्गिके, चकोरपञ्जरेषु विचित्रवंशदलेषु पिप्पलीरसशकलानि मागधीपत्रखण्डानि निक्षिप निक्षेपं कुरु । अनेन चकोराणां

---

१ माल्यकुसुमार. २ मन्तरमतिक्रम्य. ३ सारिके. ४ कनकदीर्घिकासु; नदिकासु. ५ क्षोद. ६ युगलानि. ७ मन्दारिके. ८ भवनदीर्घिकातमाल. ९ रक्षणार्थम्. १० लेखय. ११ मणिस्तम्भ. १२ संमार्जनीभिः. १३ वेदिकाः. १४ कुमुदिके. १५ चक्रवाकेभ्यः. १६ चूतकलिके. १७ विक्षिप.

[illegible] । मधुकरिके [illegible] कुसुम[illegible] । मयूरिके, [illegible] [illegible] । [illegible]के, [illegible] [illegible] [illegible]के, [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible]—[illegible]के, [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]के, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । मणि[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] कादम्बरीभवनमुपययौ ।

[illegible] । हे मधुकरिके, कुसुम[illegible] [illegible] हे मयूरिके, [illegible] [illegible] गृहाण । हे [illegible], [illegible] । हे [illegible]के, [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । एतदेव दर्शयति—सख्यादीनि । हे [illegible]के, [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । हे [illegible]के, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । हे [illegible], [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । मणिकुट्टिमेति । मणिकुट्टिमे[illegible] [illegible] [illegible] हे उपहारकमल[illegible], [illegible] [illegible] परिहर । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] पद्मरागो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । एतेन पद्मराग[illegible] [illegible]तम् । खेदेति । खेदेन [illegible] [illegible] चामरं [illegible] [illegible] सती नरा एव [illegible] मयूरकलापं कान्तिसमूहमाप्नोति [illegible] । एतेन [illegible] व्यज्यते । इत्येतानि पूर्वोक्तान्यन्यानि च वाक्यानि [illegible] कादम्बरी राजपुत्री तस्या भवनं [illegible] ययौ जगाम ।

---

१ तण्डुल. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ मयूरान्. ५ [illegible]. ६ प्रतिमामात्रपतित. ७ [illegible]. ८ निजसीकुमार्यगर्व[illegible] [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible]. १२ मल. १३ [illegible]. १४ चामरैः. १५ किरण. १६ भवनसमीपमुपययौ; भवनमुपगम्य ययौ.

पुलिनायमानमुपवनलतागलितकुसुमरेणुपटलैः, दुर्दिनायमानमनिभृतपरभृतनखक्षताङ्गणसहकारफलरसवर्षैः, नीहारायमाणमनिलविप्रकीर्णैर्बकुलसेकसीधुधाराधूलिभिः, काञ्चनद्वीपायमानं चम्पकदलोपहारैः, लीलाशोकवनायमानं कुसुमप्रकरपतितमधुकरवृन्दान्धकारैः, तथा च संचरतः स्त्रीजनस्य रागसागरायमाणं चरणालक्तकरसविसरैः, अमृतोत्पत्तिदिवसायमानमङ्गरागामोदैः, चन्द्रलोकायमानं दन्तपत्रप्रभामण्डलैः, प्रियङ्गुलतायमानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः, लोहितायमानं कर्णाशोकपल्लवैः, धवलायमानं चन्दनरसविलेपनैः, हरितायमानं शिरीषकुसुमाभरणैः, अथ सेवार्थमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राकारेणेव लावण्यमयेन कृतदीर्घरथ्यानुरूपाकारं मार्गमद्राक्षीत् । तेन चान्तर्निपतन्तमाभरणकिरणालोकं संपिण्डितं नदीवेणिकाजलप्रवाहमिव वहन्तमपश्यत् । तन्मध्ये च प्रतिस्रोत इव गत्वा प्रतीहारीमण्डलाधिष्ठितपुरोभागं श्रीमण्डपं ददर्श ।

अथेति । सेवार्थमागतेन सपर्यार्थं समायातेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन । ऊर्ध्वत्वसाम्येनाह—लावण्यमयेन प्राकारेणेव वप्रेणेव । उभयतः संभृतत्वसाम्येनाह—**कृत इति** । कृतो विहितो दीर्घाया रथ्यायाः [illegible] 'गली' इति प्रसिद्धायाः [illegible] मार्गमध्वानमद्राक्षीदालोकितवान् । तं मार्गं विशेषणानि प्रदर्शयन्नाह—**पुलिनेति** । उपवनं [illegible] । **अनिभृतेति** । [illegible] । एतेन [illegible] व्यज्यते । **अनिलेति** । [illegible] । **काञ्चनेति** । [illegible] । एतेन [illegible] व्यज्यते । **कुसुमेति** । [illegible] । **तथा चेति** । [illegible] । एतेन [illegible] । **अमृतेति** । [illegible] । **दन्तेति** । [illegible] । एतेन [illegible] व्यज्यते । **प्रियङ्गुलतेति** । [illegible] । **लोहितेति** । [illegible] । **धवलेति** । [illegible] । **हरितेति** । [illegible] । **तेनेति** । [illegible] । **अन्तरिति** । [illegible] । **तन्मध्य इति** । [illegible]

[illegible]

अकृतपुण्यमिव मुञ्चन्तीं बालभावम्, अदत्तामपि मन्मथावेशपरवशेनेव गृह्यमाणां यौवनेन अविचलितचरणरागदीधितिभिरिव निर्गताभिरलक्तकरसपाटलितलावण्यजलवेणिकाभिरिव गलिताभिर्निवसितांशुकदशाशिखाभिरिवावलम्बिताभिः पादाभरणरत्नांशुलेखासंदेहदायिनीभिरतिकोमलतया नखविवरेण वर्षन्तीभिरिव रुधिरधारावर्षमङ्गुलीभिरुपेताभ्यां क्षितितलतारागणमिव नखमणिमण्डलमुद्वहद्भ्यां विद्रुमरत्ननदीमिव चरणाभ्यां प्रवर्तयन्तीम्, नूपुरमणिकिरणचक्रवालेन गुरुनितम्बभरखिन्नोरुयुगलसंहायतामिव कर्तुमुद्गच्छता रुद्ध्यमानजघनभागाम्, प्रजापतिदृढनिष्पीडितमध्यभागगलितं जघनशिलातलप्रतिघाताल्लावण्यस्रोत इव द्विधागतमूरुद्वयं दधानाम्, सर्वतः प्रसारितदीर्घमयूखमण्डलेनेर्ष्यया परपुरुषदर्शनमिव रुन्धता कुतूहलेन विस्तारमिव तन्वता स्पर्शसुखेन रोमाञ्चमिव मुञ्चता काञ्चीदाम्ना नितम्बबिम्बस्य विरचितपरिवेषाम्, निपतितसकललोकहृदयभरेणेवातिगुरुनितम्बाम्, उन्नतकुचान्तरितमुख-

---

भावं मुञ्चन्तीं त्यजन्तीम् । कमिव, अकृतपुण्यमिव निर्भाग्यमिव । **अदत्तामिति** । अदत्तामस्वनर्पितामपि मन्मथस्य कंदर्पस्यावेश आवेगस्तस्य परवशेन पराधीनेन यौवनेन गृह्यमाणामिव स्वीक्रियमाणामिव । पुनः कीदृशीम् । चरणाभ्यां पादाभ्यां विद्रुमरत्ननदीमिव हेमकन्दलरसतटिनीमिव प्रवर्तयन्तीं विस्तारयन्तीम् । कीदृशाभ्यां चरणाभ्याम् । अङ्गुलीभिः करशाखाभिरुपेताभ्यां सहिताभ्याम् । कीदृशीभिरङ्गुलीभिः । **अविचलितेति** । अविचलितो निश्चलो यश्चरणयो रागस्तस्य दीधितिभिरिव प्रभाभिरिव निर्गताभिः प्रत्युद्गताभिः । **अलक्तेति** । अलक्तकरसो यावकरसस्तेन पाटलितं श्वेतरक्तीकृतं लावण्यजलं तस्य गलिताभिः क्षरिताभिर्वेणिकाभिरिव धाराभिरिव । वस्त्रप्रान्तावलम्बनसाम्येनाह—**निवसितेति** । निवसितं परिधानीकृतं यदंशुकं रक्तांशुकं तस्य दशाशिखाभिरिव वस्त्रप्रान्ताभिरेवावलम्बिताभिर्दृश्यमानाभिः । **पादेति** । अतिकोमलतयातिमृदुतया पादाभरणानां या रत्नांशुलेखा मणिकान्तिरेखास्तासां संदेहदायिनीभिः संशयवितरणकर्त्रीभिः । नखविवरेण नखान्तरेण रुधिरधारावर्षं वर्षन्तीभिरिव । किं कुर्वद्भ्यां पादाभ्याम् । क्षितितलतारागणमिव नखमणिमण्डलमुद्वहद्भ्यामुद्वहनं कुर्वद्भ्याम् । अत्र वर्तुलत्वप्रकाशकत्वसाधर्म्यान्नखतारागणयोः साम्यं प्रदर्शितम् । विद्रुमं हेमकन्दलस्तस्य यो रसस्तस्य नदी तटिनी चरणाभ्यां पादाभ्यां प्रवर्तयन्तीमिव विस्तारयन्तीमिव । **नूपुरेति** । रुद्ध्यमानः स्पर्शविषयीक्रियमाणो जघनभागो यस्याः सा ताम् । केन । नूपुरमणीनां पादकटकरत्नानां किरणा दीधितयस्तेषां चक्रवालेन समूहेन गुरुर्यो नितम्ब आरोहस्तस्य भरेण भारेण खिन्नं यदूरुयुगलं सक्थिद्वन्द्वं तस्य सहायं साहाय्यं कर्तुमिवोद्गच्छतोर्ध्वं व्रजता । **प्रजेति** । प्रजापतिना ब्रह्मणा निर्माणव्याजेन दृढं निष्पीडितो मर्दितो मध्यभागो मध्यप्रदेशस्तस्माद्गलितं च्युतं लावण्यस्रोत इव जघनशिलातलप्रतिघाताद्द्विधागतमूरुद्वयं दधानां धारयन्तीम् । एतेन मध्यभागे कार्श्यं शिलातलपदेन च जघने दृढत्वमगूढं व्यज्यते । पुनः कीदृशीम् । काञ्चीदाम्ना रशनादाम्ना नितम्बबिम्बस्यारोहमण्डलस्य विरचितो निर्मितः परिवेषः परिधिर्यया सा ताम् । इतः काञ्चीदाम विशेषयन्नाह—**सर्वत इति** । सर्वतः समन्तात्प्रसारितं विस्तारितं दीर्घमायतं मयूखमण्डलं किरणसमूहो येन स तेन । ईर्ष्यया स्पर्धया परपुरुषदर्शनमन्यनरावलोकनं रुन्धतेवावरोधं कुर्वतेव । अदृष्टपूर्वत्वात् । कुतूहलेन कौतुकेन विस्तारं विस्तीर्णतां तन्वतेव विस्तारयतेव । **स्पर्श इति** । स्पर्शसुखेन संश्लेषजातेन रोमाञ्चमिव रोमोद्गममिव मुञ्चता त्यजता । **निपतितेति** । हृदयत्वाभिपतितानि सकललोकानां समग्रजनानां हृदयानि मानसानि तेषां भरेणेवातिगुरुर्गरीयान्नितम्बो यस्याः सा ताम् । **उन्नतेति** । उन्नतमुखौ यौ कुचौ स्तनौ ताभ्यामन्तरितं व्यवहितं यन्मुखदर्शनमा-

---

१ विनतचरण. २ रक्तांशुक. ३ वर्षन्तीभिः. ४ मङ्गुलिभिः. ५ सहायम्; सहायिताम्. ६ मनागधिकरुद्ध. ७ लावण्यस्रोत. ८ निरुन्धता.

दर्शनदुःखेनेव क्षीयमाणमध्यभागाम्, प्रजापतेः स्तनयोरतिमांसलयोः [illegible] मार्दवमनल्पलावण्यनिर्निमित्तमुद्वहन्तीम्, त्रिभुवनविजयप्रशस्तिवर्णावलीमिव लिखितां मन्मथेन रोमराजिमञ्जरीं बिभ्राणाम्, अन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिबिम्बेनातिमनोहरेण [illegible] मेखलेनेव नितम्बेन मकरकेतुनाप्यधिष्ठितेन जघनभरेण भूषिताम्, अधोमुखकमलानुकारिभ्यामिव प्रसूनाभ्यामलक्तकरञ्जनमृदुताम्राभ्यां पादाभ्यां नखकिरणैरिव [illegible] [illegible] मन्मथशरासनधवलदुकूलपल्लवमिव सुतनुना करयुगलेन [illegible] [illegible] हारेणोभयतः कोमलतनुचिबुकदेशाम्, [illegible] [illegible] तरङ्गाभ्यामिवोद्गताभ्यां विद्रुमलताछेदरक्ताभ्याम् [illegible] [illegible] च मदिरामदपूर्णमाणिक्यशुक्तिसंपुटच्छविना कपोलयुगलेन [illegible] [illegible] नासावंशेन च विराजमानाम्, गतिप्रसरनिरोधिभिरिव [illegible] विलासलालसेन निजमुखकमलमिवामृतमोक्षिणा लोचनयुगलेन लोकमलमिव [illegible]

[illegible] दुःखेनेव [illegible] क्षीयमाण [illegible] मध्यभागो [illegible] [illegible] त्रिभुवनेति। [illegible] अधोमुखेति। [illegible] [illegible]

र्तुमुद्यताम्, उन्मदयौवनकुञ्जरमदराजिभ्यां भ्रूलताभ्यां मनःशिलापङ्कलिखितेन च रागा[1]विष्टेन मन्मथहृदयेनेव वदनलग्नेन तिलकबिन्दुना विद्योतितललाटपट्टाम्, [2]उत्कृष्टहेमतालीपट्टाभरणमयभासुरकर्णोत्पलच्युतमधुधारासंदेहकारिणं कर्णपाशदोलायमानपत्रमरकतमाणिक्यकुण्डलं दधतीम्, पाटलीकृतललाटेन सीमन्तचुम्बि[3]नश्चूडामणेः क्षरतांशुजालेन मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापाम्, देहार्धप्रविष्टहरगर्वितगौरीविजिगीषयेव सर्वाङ्गानुप्रविष्टमन्मथदर्शितसौभाग्यविशेषाम्, उरःसमारोपितल[5]क्ष्मीमुदितनारायणावलेपहरणाय प्रतिबिम्बकैर्निजरूपतो ल[6]क्ष्मीशतानीव सृजन्तीम्, उत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय विलासस्मितैश्चन्द्रसहस्राणीव दिक्षु क्षिपन्तीम्, निर्दयदग्धैकमन्मथप्रमथनाथरोषेणेव प्रतिहृदयं मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्, रजनीजागरखिन्नस्य परिचितचक्रवाकमिथुनस्य स्वप्तुं क्रीडानदि-

---

मात्मीयं मन्मुखं तस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तस्या निवासार्थं दुग्धोदधिना क्षीरसमुद्रेणैवंविधेन लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेन लोचनमयमिव जीवलोकं कर्तुमुद्यताम्। कपोलावधिश्यामलेखाद्वयसाम्येनाह—**उन्मदेति**। उद्गतो मदो यस्मादेवंभूतं यद्यौवनं स एवानिवार्यत्वात्कुञ्जरस्तस्य मदो दानं तस्य राजीव राजी ताभ्यां भ्रूलताभ्याम्। तथा रागोऽनुरागस्तेनाविष्टेन व्याप्तेन। अथ च राग आरक्त्यम्। तिलकारक्त्यमिति यावत्। एवंविधेन मन्मथहृदयेनेव कंदर्पस्वान्तेनेव वदनलग्नेन मनःशिलापङ्कलिखितेन तिलकबिन्दुना विद्योतितं प्रकाशितं ललाटपट्टं यस्याः सा ताम्। केचित्तु—मन्मथो हृदये यस्मात् तिलकारक्त्यं दृष्ट्वा यूनां हृदये मन्मथावेशः। एवंविधेनेवेति व्याख्यानयन्ति। पुनः पुनः कुर्वन्तीम्। दधतीं धारयन्तीम्। कर्णपाशं कर्णाभरणविशेषम्। दोलायमानं पत्रं स्वर्णपत्रं यस्मिन्नेतादृशं मरकतमाणिक्यनिर्मितं कुण्डलं च। आद्यं विशेषयन्नाह—**उत्कृष्टेति**। उत्कृष्टा अलङ्कृता या हेमताली स्वर्णताली तस्याः पट्टाभरणेन निर्मितम्। तस्य च पिङ्गवर्णत्वात्कमलमकरन्दसाम्येनेवंभूतत्वात्तत्साम्येनाह—**आमुक्तेति**। आमुक्तं परिधानीकृतं यत्कर्णोत्पलं श्रवणकुवलयं तस्माच्च्युता स्रस्ता या मधुधारा तस्याः संदेहकारिणमारेकाजनकम्। **पाटलीति**। पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं ललाटमलिकं येनैवंविधेन सीमन्तचुम्बिनः केशवर्त्मचुम्बिनश्चूडामणेः शिरोमणेरंशुजालेन किरणसमूहेन क्षरता स्रवता। अनेकवर्णत्वसाम्यादाह—मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानो दीर्घं आयतः केशकलापोऽलकसमूहो यस्याः सा ताम्। **देहेति**। देहार्धे शरीरार्धे प्रविष्टो यो हर ईश्वरस्तेन गर्विता गर्वं प्राप्ता या गौरी तद्विजिगीषयेव विजेतुमिच्छयेव। सर्वाङ्गेष्वनुप्रविष्टो हरविरोधी मन्मथस्तेन दर्शितः सौभाग्यविशेषो यस्याः सा ताम्। एतेन सर्वाङ्गानङ्गप्रवेशेन गौर्याः सकाशादस्याः सौभाग्यातिशयो व्यज्यते। **उर इति**। उरःस्थले समारोपिता व्यवस्थापिता या लक्ष्मीस्तया मुदितो हर्षं प्राप्तो यो नारायणस्तस्य योऽवलेपोऽहंकारो मत्सदृशः कोऽपि नास्ति, अन्येषां लक्ष्मीर्वर्तते सा बहिःसंयोगवियोगमात्रेण, परं न शरीरान्तर्गतेत्येवंरूपस्तस्य हरणाय निवृत्तेर्निजरूपत आत्मीयदेहस्य। सार्वविभक्तिकस्तस्। तस्य प्रतिबिम्बकैः प्रतिच्छायैर्लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीं कुर्वन्तीम्। उत्तमाङ्गे शिरसि निहितः स्थापितो य एकोऽद्वितीयश्चन्द्रः शशी तेन विस्मितो हर ईश्वरस्तस्याभिमानोऽहंकारः एका चन्द्रस्य कला, सापि ममोत्तमाङ्ग एव, नान्यस्य कस्यचित्, सतन्त्रवदने बहिर्वा, इत्येवंरूपस्तद्वैपरीत्येन तदभिनाशाय विशदाह्लादकत्वसाम्येन विलासस्मितैर्दिक्षु चन्द्रसहस्राणीव क्षिपन्तीम्। तादृशस्मितान्येव चन्द्रसहस्ररूपतां प्राप्तानीत्यर्थः। **निर्दयदग्धेति**। निर्दयं निष्करुणं दग्धो ज्वालित एकोऽद्वितीयो मन्मथः कंदर्पो येनैवंभूतो यः प्रमथनाथ ईश्वरस्तस्मिन्यो रोषः क्रोधस्तेनेव प्रतिहृदयं मन्मथस्यायुतानि संख्याविशेषाण्युत्पादयन्तीं निर्माणं कुर्वन्तीम्। **रजनीति**। रजन्यां यो जागरो जागरणं तेन खिन्नस्यैवंविधस्य परिचितं स्ववशमानीतं यच्चक्रवाकमिथुनं द्वन्द्वयुग्मं तस्य स्वप्तुं शयनं कर्तुं क्रीडानदिकासु क्रीडातटिनीषु कमलानां नलिनानां धूलयः पराग-

---

१ रागाविद्ध. २ प्रकाण्डोत्कृष्टहेमताडीपुटाभरणमयभास्वर. ३ चुम्बितचूडामणेः. ४ रागेण. ५ प्रकृतलक्ष्मी. ६ ...

कासु कमलधूलिवालुकाभिर्बालपुलिनानि कारयन्तीम्, 'परिजननूपुररवत्रासितं दुर्लभं च हंस-
मिथुनं मृणालनिगडकेन बद्ध्वानय' इति हंसपालीमादिशन्तीम्, आभरणमरकतमयूखाङ्कुरै-
र्हरिणशावकाय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसवं प्रयच्छन्तीम्, आत्मवर्धितलताकुसुमनिर्गम-
निवेदनागतामुद्यानपालीमशेषाभरणदानेन संमानयन्तीम्, उपनीतविविधवनकुसुमफलमूल-
पत्रपुटामविज्ञायमानालापतया हासहेतुं पुनःपुनः क्रीडापर्वतशबरीमालपन्तीम्, करतल-
विनिहितैर्मुहुर्मुहुरुत्पतद्भिश्च मुखपरिमलान्धैर्नीलकञ्चुकैरिव मधुकरैः क्रीडन्तीम्, पञ्जरशु-
ककृतश्रवणकुतूहलस्मितां चामरग्राहिणीं विहस्य लीलाकमलेन शिरसि विघट्टयन्तीम्, मुक्ता-
फलखचितचन्द्रलेखिकासंक्रान्तप्रतिमां स्वेदजलबिन्दुजालचितनखपदाभिप्रायेण ताम्बूल-
करङ्कवाहिनीं पयोधरे पटवासमुष्टिना ताडयन्तीम्, रत्नकुण्डलप्रतिबिम्बसान्द्रतमनवनख-
पदमण्डलाशङ्कया चामरग्राहिणीं विहस्य कपोले प्रसादव्याजेन दत्तेनात्मकर्णपूरपल्लवेनाच्छा-

---

ता एव वालुकाः सिकतास्ताभिर्बालपुलिनानि सैकतानि कारयन्तीम्। अत्र पूर्वोक्तेषु वर्णनकेषु च यत्र यत्र द्रव्यगुणक्रियाभिः प्रस्तुतप्रशंसा तत्र सर्वत्र यथोचितं तत्तदतिशया एव व्यङ्ग्याः स्वयं बोद्धव्याः। तथा निर्मलपतः प्रतिबिम्बैरित्यत्र स्वच्छातिशयः। यथा वा रजनीत्यत्र कमलातिशयः पुलिनक्रियातिशयश्च। परिजनेति। परिजनः परिच्छदलोकस्तस्य नूपुराणि पादकटकानि तेषां रवः शब्दस्तेन त्रासितं चकितं दुर्लभं दुष्प्रापं च हंसमिथुनं चक्रवाकयुग्मं मृणालं तन्तुलं तदेव निगडकमन्दुकस्तेन बद्ध्वा नियम्यानय मत्समीपं प्रापय। इति हंसपालीं हंसरक्षानियुक्तामादिशन्तीं कथयन्तीम्। पुनः किं कुर्वन्तीम्। आभरणानां भूषणानां मरकत-रत्नगर्भाणि तेषां मयूखान्किरणाञ्जिह्वन् आस्वादयते हरिणशावकाय मृगशिशवे सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसवं इव प्रियोद्गमपुष्पमपनीय दूरीकृत्य प्रयच्छन्तीं ददतीम्। आत्मेति। आत्मवर्धिता स्वयं वृद्धिं प्रापिता या लता वल्ली तस्याः कुसुमनिर्गमः पुष्पप्रादुर्भावस्तस्य निवेदनाय कथनायागतां प्राप्तामुद्यानपालीं वनरक्षिकां सुन्दर-शेषाभरणदानेन समग्रभूषणप्रदानेन संमानयन्तीं संमानं कुर्वन्तीम्। उपेति। उपनीतान्यानीतानि विविधान्यनेकप्रकाराणि वनकुसुमफलानि तैः पूर्णं भृतं पत्रपुटं यया सा ताम्। अविज्ञायमानो न ज्ञायमान आलापः कथनं यस्याः सा तस्या भावस्तत्ता तया हासहेतुं परिहासनिमित्तं पुनःपुनर्भूयोभूयः क्रीडापर्वतस्य पत्रशबरीं पुलिन्दस्त्रीम्। 'पुलिन्दः पत्रशबरः' इति रत्नकोशः। आलपन्तीं जल्पन्तीम्। करेति। करतले हस्ततले विनिहितैः स्था-पितैर्मुहुर्मुहुर्वारंवारमुत्पतद्भिरुत्पतनं कुर्वद्भिर्मुखस्य यः परिमलस्तेनान्धैः। नीलत्वसाम्यादाह—नीलेति। नीलकञ्चुकैरिव मधुकरैर्भ्रमरैः क्रीडन्तीं क्रीडां कुर्वन्तीम्। पञ्जरेति। पञ्जरे वंशादलनिर्मिते पात्रे यो शुकस्तस्य रुतं मधुरस्वरस्तस्य श्रवणेन कृतं कुतूहलं स्मितं यया सा ताम्। एवंविधां चामरग्राहिणीं विहस्य लीला-कमलेन शिरसि विघट्टयन्तीं ताडयन्तीम्। मुक्तेति। मुक्ताफलानि रसोद्भवानि तैः खचिता या चन्द्रलेखिका ललाटाभरणविशेषस्तस्याः संक्रान्ता प्रतिबिम्बिता प्रतिमा यस्यां सैवंविधां ताम्बूलकरङ्क-स्वेदजलबिन्दुजालेन चितं व्याप्तं नखपादं तस्याभिप्रायेण पयोधरे कुचे पटवासः पिष्टातस्तस्य मुष्टिना ता-डयन्तीम्। अत्रायमभिप्रायः—मुक्ताफलानां अश्रुबिन्दुकारित्वाच्चन्द्रलेखिकायाश्च वक्रत्वेन नखपदतुल्यत्वात्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीस्तनयोर्गौरत्वातिशयवत्त्वे मुक्तावल्लिकायाः प्रतिबिम्बसंक्रान्त्या चीर्णनखबिन्दुकं मे-घ्दुक्तचिते नखपदं कस्येदमिति अभिप्रायेण मम तदुचितं तत्रैव चूर्णक्षेपः। एतेन रत्नगौरत्वं व्यज्यते। रत्नेति। रत्नकुण्डलस्य यः प्रतिबिम्बः प्रतिच्छायस्तेन सान्द्रं घनं नवनखपदमण्डलं तस्याशङ्कया रेखया वा चन्द्रमणि-

---

१ सविस्मयं बहुले च हंसमिथुनम्; सविभ्रमं च बद्धमहंसमिथुनम्. २ हरे शिरीषकुसुमदर्शनेनेन. ३ सखीश्रवण. ४ संवर्धितलताकुसुम. ५ क्रीडापर्वतशबरीं; क्रीडापर्वतशबरीम्. ६ आलापयन्तीम्. ७ विनिहितैः करतलैः रत्नांशुलिप्तस्य. ८ कञ्चुकैः. ९ हारीतकरुत. १० लेखिकाप्रतिमा. ११ आलपन्तीम्. १२ स्तबके. १३ प्रतिबिम्बसान्द्रतम. १४ व्याज.

दयन्तीम्, पृथिवीमिव समुत्सारितमहाकुलभूभृद्व्यतिकरां शेषभोगनिषण्णाम्, मधुमासलक्ष्मीमिव षट्पदपटलापह्रियमाणकुसुमरजोधूसरपादपरागाम्, शरदमिवोत्पादितमानसजन्मपक्षिरवापनीतनीलकण्ठमदाम्। गौरीमिव श्वेतांशुकरचितोत्तमाङ्गाभरणाम्, उदधिवेलावनलेखामिव मधुकरकुलनीलतमालकाननाम्, इन्दुमूर्तिमिवोद्दाममन्मथविलासगृहीतगुरुकलत्राम्, वनराजिमिव पाण्डुश्यामलवलीलतालंकृतमध्याम्, दिनमुखमिव भास्वन्मुक्तांशुभिन्नपद्मरागप्रसाधनाम्, आकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्बरदृश्यमानमृणालकोमलोरुमूलाम्,

---

र्णी बालव्यजनधारिणीं विहस्य कपोले प्रसादः प्रसन्नता तद्व्याजेन तन्मिषेण दत्तेनार्पितेनात्मनः स्वकीयस्य यः कर्णपूरपल्लवस्तेनाच्छादयन्तीमाच्छादनं कुर्वन्तीम्। एतेन रत्नकुण्डलस्य पल्लवलोहितातिशयवत्तराशतिसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—समुत्सारितेति। समुत्सारितो दूरीकृतो महाकुलानां भूभृतां राज्ञां व्यतिकरो वृत्तान्तो यया सा ताम्। कादम्बर्याः पितुरपेक्षयान्येषां राज्ञां न्यूनत्वादिति भावः। पक्षे महाकुलभूभृतां कुलाचलानां व्यतिकरः सामर्थ्यं यया सा ताम्। शेषा उर्वरिता अन्यजनैरस्पृष्टा ये भोगास्तत्र निषण्णामुपविष्टाम्। पक्षे शेषस्य नागाधिपस्य यो भोगोऽहिकायस्तत्र निषण्णां स्थिताम्। मधुमासेति। मधुमासश्चैत्रमासस्तस्य लक्ष्मीः श्रीस्तामिव। उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—षट्पदेति। षट्पदानां भ्रमराणां पटलैरपह्रियमाणं यत्कुसुमरजस्तेन धूसर ईषत्पाण्डुः पादयोश्चरणयोः पराग उपरागो यस्याः। 'परागः स्यात्सुपरागयोः' इति विश्वः। पक्षे पादपानां वृक्षाणां राग आरुण्यं यस्याम्। शरदिति। शरद्घनात्ययस्तामिव। उभयोः साम्यमाह—उत्पादितेति। उत्पादितो जनितो मानसं मनस्तस्माज्जन्म यस्य स मानसजन्मा कंदर्पस्तस्य पक्षो विद्यते येषां मानसजन्मपक्षिणां रव उपभोगानुकूलः शब्दो यया सा। कामिनामुपभोगविषयकालाप उद्दीपकत्वात्कादम्बर्योत्पादित इत्यर्थः। ततोऽपनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठो मदनदाहको महादेवस्तस्य मदः। मदनसहस्रोत्पादकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्पश्चात्कर्मधारयः। ताम्। पक्षे मानसजन्मानो ये पक्षिणस्तेषां रवेण शब्देनापनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठस्य मयूरस्य मदो यया सा ताम्। गौरीति। गौरी पार्वती तामिव श्वेतमंशुकं वस्त्रं यस्याः सा। विरचितान्युत्तमाङ्गावध्याभरणानि भूषणानि यया सा। पश्चात्कर्मधारयः। ताम्। पक्षे श्वेता अंशवः किरणा यस्यैवंभूतः श्वेतांशुश्चन्द्रः स एव रचित उत्तमाङ्ग आभरणं यया। हारस्येति शेषः। उदधीति। उदधिः समुद्रस्तस्य वेलावनं समीपवर्ति काननं तस्या लेखा राजिस्तामिव। मधुकरेति। मधुकराणां भ्रमराणां कुलं समुदायस्तद्वन्नीलतमा अतिशयेन हरिता अलकाः केशा आनने मुखे यस्याः सा ताम्। पक्षे मधुकरकुलयुक्तं नीलतमालकाननं यस्याम्। इन्दुमूर्तीति। इन्दुश्चन्द्रस्तस्य मूर्तिस्तामिवोद्दामा उत्कटा ये मन्मथविलासाः कंदर्पविभ्रमास्तैर्गृहीतं स्वीकृतं गुरु महत्कलत्रम्। 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति विश्वः। पक्षे उद्दाममन्मथविलासैर्गृहीतमात्तं गुरोर्बृहस्पतेः कलत्रं भार्या यया सा ताम्। कामव्याकुलचेतसा चन्द्रेण बृहस्पतेस्तारापहृतेति पुराणप्रसिद्धम्। वनेति। वनस्य राजिर्लेखा तामिव। उभयोः शब्दसाम्यमाह—पाण्डिति। अङ्कुरितयौवनत्वाच्छ्यामलाः कृष्णा वलयस्त्रिवलयस्ता एव सरलत्वसाम्याल्लता वल्लयस्ताभिरलंकृतो मध्यः कटिप्रदेशो यस्याः सा ताम्। पक्षे लवली लताः ताभिरलंकृतो भूषितो मध्यो मध्यप्रदेशो यस्याः सा ताम्। दिनमिति। दिनस्य वासरस्य मुखमाननं तद्वदिव। भास्वदिति। भासन्तो दीप्यन्तो या मुक्ता मुक्ताफलानि तेषामंशुभिः किरणैर्भिन्नानि मिश्रितानि पद्मरागाणां प्रसाधनानि भूषणानि यस्याः सा ताम्। पक्षे भास्वता सूर्येण मुक्ता येंऽशवः किरणास्तैर्भिन्नानि विकसितानि यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागो रङ्गः स एव प्रसाधनं यस्याः सा ताम्। आकाशेति। आकाशं व्योम तस्य कमलिनी स्वर्गिनलिनी तामिव। स्वच्छेति। स्वच्छं निर्मलं यदम्बरं तस्मिन्दृश्यमानं विलोक्यमानं मृणालवत्कोमलमूरुमूलं सक्थिमूलं यस्याः

---

१ भूभृद्व्यतिकर. २ शेषभोगेषु निषण्णां च. ३ सखीम्. ४ विरचित. ५ सुरलक्ष्मीम्.

कासु कमलधूलिवालुकाभिर्बालपुलिनानि कारयन्तीम्, 'परिजननूपुररवप्रेरितं दुर्लभं च हंसमिथुनं मृणालनिगडकेन बद्धानय' इति हंसपालीमादिशन्तीम्, आभरणमरकतमयूखाङ्कुरिते हरिणशावकाय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसवं प्रयच्छन्तीम्, आत्मवर्धितलताकुसुमनिर्गमनिवेदनागतामुद्यानपालीमशेषाभरणदानेन संमानयन्तीम्, उपनीतविविधवनकुसुमफलपत्रपुटामविज्ञायमानालापतया हासहेतुं पुनःपुनः क्रीडापर्वतपत्रशबरीमालपन्तीम्, करतलविनिहितैर्मुहुर्मुहुरुत्पतद्भिश्च मुखपरिमलान्धैर्नीलकञ्चुकैरिव मधुकरैः क्रीडन्तीम्, पञ्जरशुकरुतश्रवणकृतदुष्टस्मितां चामरग्राहिणीं विहस्य लीलाकमलेन शिरसि विघट्टयन्तीम्, मुक्ताफलखचितचन्द्रलेखिकासंक्रान्तप्रतिमां स्वेदजलबिन्दुजालचितनखपदाभिप्रायेण ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं पयोधरे पटवासमुष्टिना ताडयन्तीम्, रत्नकुण्डलप्रतिबिम्बसान्द्रतरतनमुखपद्ममण्डलाशङ्कया चामरग्राहिणीं विहस्य कपोले प्रसादकर्णपूरव्याजेन दत्तेनात्मकर्णपूरपङ्कजेनाच्छा-

---

रजा एव वालुका. सिकतास्ताभिर्बालपुलिनानि लघुसैकतानि कारयन्तीम्। अत्र पूर्वोक्तेषु वर्णनांशेषु च यत्र यत्र द्रव्यगुणक्रियाभिः प्रस्तुतप्रशंसा तत्र सर्वत्र यथोचितं तत्तदतिशया एव व्यङ्ग्याः स्वयं बोद्धव्याः। यथा निजरूपतः प्रतिबिम्बैरित्यत्र रूपातिशयः। यथा वा रजनीत्यत्र कमलातिशयः पुलिनक्रियातिशयश्च। परिजनेति। परिजनः परिच्छदलोकस्तस्य नूपुराणि पादकटकानि तेषां रवः शब्दस्तेन प्रेरितं चलितं दुर्लभं दुष्प्रापं च हंसमिथुनं चक्राह्वयुग्मं मृणालं तन्तुलं तदेव निगडकमन्दुकस्तेन बद्ध्वा नियम्यानय मत्समीपं प्रापय। इति हंसपालीं हंसरक्षानियुक्तामादिशन्तीं कथयन्तीम्। पुनः किं कुर्वन्तीम्। आभरणानां भूषणानां मरकतमणयो गर्भे येषां मयूखाः किरणास्तैरङ्कुरित आसादयते हरिणशावकाय मृगशिशवे सखीश्रवणाद्वयस्याकर्णाद्यवाङ्कुरप्रसवं हयप्रियोद्गमपुष्पमपनीय दूरीकृत्य प्रयच्छन्तीं ददतीम्। आत्मेति। आत्मना वर्धिता स्वयं वृद्धिं प्रापिता या लता वल्ली तस्याः कुसुमनिर्गमः पुष्पप्रादुर्भावस्तस्य निवेदनाय कथनायागतां प्राप्तामुद्यानपालीं वनरक्षानियुक्ताम् अशेषाभरणदानेन समग्रभूषणप्रदानेन संमानयन्तीं संमानं कुर्वन्तीम्। उपेति। उपनीतान्यानीतानि विविधान्यनेकप्रकाराणि वनकुसुमफलानि तैः पूर्णं भृतं पत्रपुटं यया सा ताम्। अविज्ञायमानो न आलापः [illegible] तया हासहेतुं परिहासनिमित्तं पुनःपुनर्भूयोभूयः क्रीडापर्वतस्य पत्रशबरीं पुलिन्दस्त्रीम्। 'पुलिन्दः पत्रशबरः' इति रत्नकोशः। आलपन्तीं जल्पन्तीम्। करेति। करतले हस्ततले विनिहितैः [illegible] मुहुर्मुहुर्वारंवारमुत्पतनमुड्डयनं कुर्वद्भिर्मुखस्य च परिमललेशान्धैः। नीलकञ्चुकाभ्याशाह—नीलेति। नीलकञ्चुकैरिव मधुकरैर्भ्रमरैः क्रीडन्तीं क्रीडां कुर्वन्तीम्। पञ्जरेति। पञ्जरे वंशदलनिर्मिते पात्रे यो शुकस्तस्य रुतश्रवणेन कृतं दुष्टं गूढं स्मितं यया सा ताम्। एवंविधां चामरग्राहिणीं विहस्य शिरसि मस्तके लीलाकमलेन विघट्टयन्तीं ताडयन्तीम्। मुक्तेति। मुक्ताफलानि रत्नोद्भवानि तैः खचिता या चन्द्रलेखिका चन्द्रलेखाकारललाटाभरणविशेषस्तस्यां संक्रान्ता प्रतिबिम्बिता प्रतिमा यस्यां सैवंविधा ताम्बूलकरङ्कवाहिनी स्वेदजलबिन्दुजालेन चितं व्याप्तं यन्नखपदं तस्याभिप्रायेण पयोधरे कुचे पटवासः पिष्टातकस्य मुष्टिना ताडयन्तीम्। अत्रायमभिप्रायः—मुक्ताफलानां जलबिन्दुत्वारोपः चन्द्रलेखिकायाश्च वक्रत्वेन नखपदत्वं [illegible] मुक्ताचन्द्रिकयाः प्रतिबिम्बसंक्रान्त्या [illegible] स्वेदजलचितं नखपदं कन्दर्पप्रभवाभिप्रायेण यत्र दर्शनं तत्रैव चूर्णक्षेपः। एतेन लज्जोत्पादनं व्यज्यते। रत्नेति। रत्नकुण्डलस्य यः प्रतिबिम्बः प्रतिच्छायस्तेन सान्द्रं घनं यन्मुखपद्ममण्डलं तस्याशङ्कया रेखया वा [illegible]

---

१ प्रेरितं चलितं च हंसमिथुनम्; प्रेरितं च चलाचलं हंसमिथुनम्. २ हते [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ आलापयन्तीम्. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible]. १२ [illegible]. १३ [illegible]. १४ [illegible].

दधतीम्, पृथ्वीमिव समुत्सारितमहाकुलभूभृत्कटकां शेषभोगनिषण्णाम्, मधुमासल-क्ष्मीमिव षट्पदपटलापहृतकाननकुसुमरजोधूसरपादपरागाम्, शरदमिवोत्पादितमानसजन्म-पक्षिव्याहारामपनीतनीलकण्ठमदाम्, गौरीमिव श्वेतांशुकरचितोत्तमाङ्गाभरणाम्, उदधिवेलावन-लेखामिव मधुकरकुलनीलतमालकाननाम्, इन्दुमूर्तिमिवोद्दाममन्मथविलासगृहीतगुरुकल-त्राम्, वनराजिमिव पाण्डुश्यामलवलीलतालंकृतमध्याम्, दिनमुखमिव भास्वन्मुक्तांशुभि-न्नपद्मरागप्रसाधनाम्, आकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्बरदृश्यमानमृणालकोमलोरुमूलाम्,

---

तीं बालव्यजनधारिणीं बिभ्रत् यशोऽति प्रसादः प्रसन्नता महाजेन गर्भिणेन दर्शनार्थिनैकाननः स्वदीयस्य यः धर्मैः रूपसौन्दर्येणाच्छादनं कुर्वन्तीम् । एतेन रक्तत्वस्य यशसोऽपि शुभ्रत्वमिति भावः । प्रकृतमनुसरन् प्रकारान्तरेण प्रदर्शयन्नाह—समुत्सारितेति । समुत्सारितो दूरीकृतो महाकुलानां भूभृतां राज्ञां कटको यया सा ताम् । बाहुल्यवर्णैः विपुलवैभवत्वात्तेषां राज्ञां न्यूनतादिति भावः । पक्षे महाकुलभूभृतां कुलाचलानां कटकः सामर्थ्यं यया सा ताम् । शेषा उर्वरिता अन्यजनैरस्पृष्टा ये भोगास्तत्र निषण्णामुपविष्टाम् । पक्षे शेषस्य नागाधिपस्य यो भोगोऽहिकायस्तत्र निषण्णां स्थिताम् । मधुमासेति । मधुमासश्चैत्रस्तस्य लक्ष्मीः शोभा तामिव । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—षट्पदेति । षट्पदानां भ्रमराणां पटलैः समूहैरपहृतमाघ्रातं यत्काननकुसुमरजस्तेन धूसर ईषत्पाण्डुः पादयोश्चरणयोः पराग उपरागो यस्याः । 'परागः कुसुमरजस्युपरागयोः' इति विश्वः । पक्षे पादपानां वृक्षाणां राग आरक्तत्वं यस्याम् । शरदिति । शरदृतुलक्ष्मीमिव । उभयोः साम्यमाह—उत्पादितेति । उत्पादितो जनितो मानसं मनस्तस्माज्जन्म यस्य स मानसजन्मा कंदर्पस्तस्य पक्षे विद्यते येषां मानसजन्मपक्षिणां रव उपभोगाकुलः शब्दो यया सा । कामिनामुपभोगवि-षयकालाप उत्पादितः कामोद्रेकस्य हेतुरित्यर्थः । ततोऽपनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठो मदनदाहको महादे-वस्तस्य मदः । मदनमहत्त्वोत्पादकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्कर्मधारयः । ताम् । पक्षे मानसजन्मानो ये पक्षिण-स्तेषां रवेण शब्देनापनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठस्य मयूरस्य मदो यया सा ताम् । गौरीति । गौरी पार्वती तामिव श्वेतमंशुकं वस्त्रं यस्याः सा । विरचितान्युत्तमाङ्गावयवाभरणानि भूषणानि यया सा । पश्चात्कर्मधार-यः । ताम् । पक्षे श्वेता अंशवः किरणा यस्यैवंभूतः श्वेतांशुश्चन्द्रः स एव रचित उत्तमाङ्ग आभरणं यया । हारलतेति शेषः । उदधीति । उदधिः समुद्रस्तस्य वेलावनं समीपवर्ति काननं तस्य लेखा राजिस्तामिव । मधुकरेति । मधुकराणां भ्रमराणां कुलं समुदायस्तद्वन्नीलतमा अतिशयेन हरिता अलकाः केशा आनने मुखे यस्याः सा ताम् । पक्षे मधुकरकुलयुक्तं नीलतमालकाननं यस्याम् । इन्दुमूर्तीति । इन्दुश्चन्द्रस्तस्य मूर्तिस्ता-मिवोद्दामा उत्कटा ये मन्मथविलासाः कंदर्पविभ्रमास्तैर्गृहीतं स्वीकृतं गुरु महत्कलत्रम् । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति विश्वः । पक्षे उद्दाममन्मथविलासैर्गृहीतमात्तं गुरोर्बृहस्पतेः कलत्रं भार्या यया सा ताम् । कामव्याकुलचेतसा चन्द्रेण बृहस्पतेस्तारापहृतेति पुराणप्रसिद्धम् । वनेति । वनस्य राजिर्लेखा तामिव । उभयोः शब्दसाम्यमा-ह—पाण्डिवति । अङ्कुरितयौवनत्वाच्छ्यामलाः कृष्णा वलयस्त्रिवलयस्ता एव सरलत्वसाम्याल्लता वल्लयस्ताभि-रलंकृतो मध्यः कटिप्रदेशो यस्याः सा ताम् । पक्षे लवली लताः ताभिरलंकृतो भूषितो मध्यो मध्यप्रदेशो यस्याः सा ताम् । दिनमिति । दिनस्य वासरस्य मुखमाननं तद्वदिव । भास्वदिति । भास्वन्तो दीप्यन्तो या मुक्ता मुक्ताफलानि तेषामंशुभिः किरणैर्भिन्नानि मिश्रितानि पद्मरागाणां प्रसाधनानि भूषणानि यस्याः सा ताम् । पक्षे भास्वता सूर्येण मुक्ता येंऽशवः किरणास्तैर्भिन्नानि विकसितानि यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागो रक्तः स एव प्रसाधनं यस्याः सा ताम् । आकाशेति । आकाशं व्योम तस्य कमलिनी स्वर्गनलिनी तामिव । स्वच्छेति । स्वच्छं निर्मलं यदम्बरं तस्मिन्दृश्यमानं विलोक्यमानं मृणालवत्कोमलमूरुमूलं सक्थिमूलं

---

१ भूभृदरन्ध्रमलिकर. २ शेषभोगेषु निषण्णा च. ३ सलीम. ४ विरचित. ५ मधुलक्ष्मीम्.

मयूरावलीमिव नितम्बचुम्बिशिखण्डभारनिरस्तचन्द्रकान्ताम्, कल्पलतामिव कामफलप्रदाम्, पुरः समीपे संमुखोपविष्टाम् 'कोऽसौ, कस्य चापत्यम्, किमभिधानो वा, कीदृगस्य रूपम्, कियद्वा वयः, किमभिधत्ते, भवता किमभिहितः, कियच्चिरं दृष्टस्त्वया, कथं चास्य महाश्वेतया सह परिचय उपजातः, किमयमत्रागमिष्यति' इति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसंबद्धवार्तालापं तद्रूपवर्णनानुसारं केयूरकं पृच्छन्तीं कादम्बरीं ददर्श। तस्य तु दृष्टकादम्बरीवदनचन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवामृतमुद्धाम हृदयम्। आसीच्चास्य मनसि—'इन्द्रियान्तराण्यपि मे वेधसा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि। किं वानेन कृतमवदातं कर्म चक्षुषा यदनिवारितमेनां पश्यति। अहो चित्रमेवकुत्पादितं वेधसा सर्वरमणीयानामेकं धाम। कुत एते रूपातिशयपरमाणवः समासादिताः। ध्रुवमेनामुत्पादयतो विधेः करतलपरामर्शक्लेशविगलिता लोचनयुगलादश्रुजलबिन्दवस्तेभ्य एतानि जगति कुमुदकमलकुवलयसौगन्धिककदम्बान्युत्पन्नानि' इत्येवं चिन्तयत एवास्य तस्या नयनयुगले निपपात चक्षुः। तदा तस्या अपि

या ताम्। पक्षे स्वच्छेऽम्बर आकाशे मृणालस्य तन्तुलस्य कोमलं सुकुमारसुर विस्तीर्णं मूलं शुभ्रं [illegible]। मयूरेति। मयूराणां कलापिनामावली श्रेणी तामिव। नितम्बेति। नितम्बः कटकस्तच्चुम्बिनि, स्पर्शके, शिखण्डभारः कलापिपिच्छपङ्क्तिस्तत्र चन्द्रकाश्चन्द्राकृतयो बिन्दवोऽन्ते प्रान्ते यस्याः सा ताम्। पक्षे नितम्बचुम्बिनि शिखण्डभारे केशपाशे स्फुरिता देदीप्यमाना चन्द्रका मेचका अन्ते यस्याः सा ताम्। कल्पेति। [illegible] एव लता तामिव। उभयोः सादृश्यमाह—कामेति। कामं वाञ्छितं यत्फलं तस्य प्रदां ददातीति। पुर इति। पुरोऽग्रे समीपे सविधे उपविष्टमासीनं कोऽसौ चन्द्रापीडः, कस्य च राज्ञोऽपत्यं पुत्रः, किमभिधानो वा किंनामा, कीदृशमस्य रूपं सौन्दर्यम्, कियद्वा कियत्प्रमाणं वयोऽवस्थाविशेषः, किमभिधत्ते किं कथयति, भवता किमभिहितः किं कथितः, त्वया कियच्चिरं कियत्काले दृष्टः। कथंचेति। केन प्रकारेणास्य पुरोवर्तिपुरुषस्य महाश्वेतया सह परिचयः सम्बन्ध उपजातः। किमयमत्रागमिष्यतीति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसंबद्धं चन्द्रापीडविषयकमेवालापं वार्तां तस्य चन्द्रापीडस्य या वर्णना प्रशंसा तदनुसारं यथास्यात्तथा केयूरकं पृच्छन्तीं प्रश्नविषयीकुर्वन्तीं कादम्बरीं ददर्शेति प्रागुक्त एवान्वयः। तस्य त्विति। तस्य चन्द्रापीडस्य हृदयं [illegible] बभूव। कीदृशस्य। दृष्टा वीक्षिता कादम्बरीवदनचन्द्रलेखाया लक्ष्मीर्येन स तस्य। कस्येव। सागरस्येवामृतं पानीयं यथा चन्द्रलेखादर्शनादुच्छलति। आसीदिति। अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि [illegible] बभूव। वेधसा ब्रह्मणा मे मम इन्द्रियाण्यपि चक्षुर्व्यतिरिक्तान्यपि करणानि किमिति [illegible] न कृतानि न विहितानि। किं वेति। अनेन चक्षुषा लोचनेन। किमिति प्रश्ने। अवदातं शुद्धं कर्म विहितम्। अवदाते हेतुं प्रदर्शयन्नाह—यदिति। यद्यस्मादेनामनिवारितं यथा स्यात्तथैनां कादम्बरीं पश्यति विलोकयति। अहो चित्रमाश्चर्यमेतत्। यद्वेधसा सर्वरमणीयानां समग्रमनोहराणामेकमद्वितीयं धाम स्थानमिदं निर्मितम्। कुत इति। एते रूपातिशयपरमाणवो वेधसा कुतः समासादिताः कुतः प्राप्ताः। ध्रुवं निश्चितमेनां कादम्बरीमुत्पादयतो विधेर्ब्रह्मणः करतलस्य हस्ततलस्य परामर्शः स्पर्शस्तस्माद्यः क्लेशस्तेन विगलिताः स्रस्ता लोचनयुगलान्नेत्रयुग्मादश्रुजलबिन्दवस्तेभ्यः। कर्मकठिनाभ्यां करतलाभ्यां परामर्शः [illegible] तेभ्य एतानि जगति [illegible] कुमुदानि कैरवाणि कमलानि नलिनानि कुवलयान्युत्पलानि सौगन्धिकानि [illegible] समुद्भूतानि। 'कारणगुणा हि कार्यगुणमारभन्ते' इत्यभिप्रायेण [illegible]। इत्येवं चिन्तयत एवास्य चन्द्रापीडस्य तु तस्याः कादम्बर्या नयनयुगले चक्षुर्नेत्रं [illegible]

---

१ कुन्तलकलापकैः. २ भवता च. ३ अभिहितम्. ४ संबद्धालापम्; संबद्धालापकम्. ५ कादम्बरीं. ६ ददर्श.

नूनमयं स केयूरकेणावेदित इति चिन्तयन्त्या रूपातिशयविलोकनविस्मयस्मेरं निश्चलनिपक्ष्मलं चक्षुस्तस्मिन्सुचिरं पपात। लोचनप्रभाधवलितस्तु कादम्बरीदर्शनविह्वलोऽचल इव तत्क्षणमराजत चन्द्रापीडः। दृष्ट्वा च प्रथमं रोमोद्गमः, ततो भूषणरवः, तदनु कादम्बरी समुत्तस्थौ। अथ तस्याः कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत्, ससंभ्रमोत्थानश्रमो व्यपदेशोऽभवत्। ऊरुकम्प एव गतिं रुरोध, नूपुररवाकृष्टहंसमण्डलमपयशो लेभे। निःश्वासप्रवृत्तिरेवांशुकं चलं चकार, चामरानिलो निमित्ततां ययौ। अन्तःप्रविष्टचन्द्रापीडस्पर्शलोभेनेव निपपात हृदये हस्तः, स एव करः स्तनावरणव्याजो बभूव। आनन्द एवाश्रुजलमपातयत्, चलितकर्णावतंसकुसुमरजो व्याजतामासीत्। लज्जैव वक्तुं न ददौ, मुखकमलपरिमलागतालिवृन्दं व्याजतामगात्। मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारमकरोत्, कुसुमप्रकरकेतकीकण्टकक्षतिः साधारणतामवाप। वेपथुरेव करतलमकम्पयत्, निवेदनोद्यतप्रतीहारीनिवारणं कपट-

---

व्याजो बभूव। **तदेति**। तस्मिन्काले तस्या अपि कादम्बर्या अपि नूनं निश्चितं पूर्वं केयूरकेण मदनुचरेणावेदितो निवेदितः सोऽयमिति चिन्तयन्त्या ध्यायन्त्या रूपातिशयविलोकने यो विस्मयश्चित्रं तेन स्मेरं विकसितं निश्चलं निबद्धं लग्नं पक्ष्म यस्मिन्नेवंविधं चक्षुस्तस्मिंश्चन्द्रापीडे सुचिरं पपात। **लोचनेति**। लोचनप्रभा नेत्रकान्तिः। कादम्बर्या इति शेषः। तया धवलितः शुभ्रीकृतः कादम्बर्या दर्शनं सम्यक्तया विलोकनं तत्र विह्वलो व्याकुलोऽचल इव पर्वत इव तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे चन्द्रापीडोऽराजताशोभत। तत्र निश्चलत्वसाम्यात्पर्वततुल्यत्वमित्यर्थः। एवमुभयोरौत्सुक्यविस्मयौ प्रदर्श्य विभावा वा व्यभिचारिभावा अनुभावाश्च वक्तुमुपक्रमते—**दृष्ट्वेति**। दृष्ट्वा विलोक्य प्रथममादौ रोमोद्गमो रोमाञ्चः समभूत्। तदुक्तमत्र—'अपूर्वप्रियदर्शने। प्रभवेषु रोमाञ्चः' इति। ततो भूषणरव आभरणशब्दोऽभवत्। तदनु तदनन्तरं कादम्बरी समुत्तस्थावुत्थितवती। अथेति समुत्थानानन्तरं तस्याः कादम्बर्याः। कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत्। सर्वोऽप्ययं प्रपञ्चश्चन्द्रापीडविषयकः कादम्बर्या मनस्युत्कण्ठातिशयमतिशयवतीं प्रदर्शयति। एतदेव स्पष्टयन्नाह—**ससंभ्रमेति**। संभ्रमेण सह वर्तमानं ससंभ्रमं यदुत्थानं तस्य यः श्रमः खेदः स एव व्यपदेशो मिषं तेनाभवत्। ससंभ्रमोत्थानश्रमादेव मम खेदोऽभूदिति व्याजं कृतवतीत्यर्थः। ऊरुकम्प एव गतिं गमनं रुरोध रुन्धितवान्। नूपुरे पादकटके तयो रवः शब्दस्तेन हठादाकृष्टं यद्धंसमण्डलं तदपयशोऽपकीर्तिं लेभे प्राप। मद्गतिनिरोधकृत् हंसमण्डलमिति सखीजनेभ्यः कृतवतीत्यर्थः। **निःश्वासेति**। निःश्वासस्य प्रवृत्तिरेव प्रवर्तनमेवांशुकं वस्त्रं चलं कम्प्रं चकार। **चामरेति**। चामरानिलो बालव्यजनपवनो निमित्ततां कारणतां ययौ। चामरानिलेन ममांशुकं चालितमित्युक्तवतीत्यर्थः। **अन्तरिति**। अन्तःप्रविष्टो यश्चन्द्रापीडस्तस्य स्पर्शलोभेनेव हृदये हस्तः करो निपपात निपतितो बभूव। **स एवेति**। स एव करो हस्तः स्तनावरणस्य कुचाच्छादनस्य व्याजो मिषं बभूव। स्तनावरणार्थं मया हस्तो धृत इत्यन्येषां चेष्टया ज्ञापितवतीत्यर्थः। **आनन्द एवेति**। आनन्द एव प्रमोद एवाश्रुजलं नेत्रजलमपातयत्। **चलितेति**। चलितं कम्पितं यत्कर्णावतंसकुसुमं तस्य रजः परागस्तदेव व्याजो मिषमासीत्। कर्णावतंसरजःपातान्मम नेत्रयोरश्रुसंभूतिरभूदिति कथितवतीत्यर्थः। **लज्जैवेति**। लज्जैव त्रपैव वक्तुं कथयितुं न ददौ। **मुखेति**। मुखमेव कमलं तस्य यः परिमलस्तस्मादागतं प्राप्तं यदलिवृन्दं भ्रमरसमूहस्तद्व्याजतामगात्। भ्रमरैरुपद्रुतत्वान्मौनं कृतवतीति भावः। **मदनेति**। मदनशरस्य यः प्रथमप्रहार आद्याभिघातस्तस्य वेदनैव व्यथैव सीत्कारं शब्दविशेषमकरोत्। **कुसुमेति**। कुसुमप्रकरेषु यः केतकीकण्टकस्तस्य क्षतिः प्रहारः सा साधारणतां निमित्ततामवाप प्राप। केतकीकण्टकनिपातेनायं सीत्कारो निर्मित इति सख्यो मेनिरे। वेपथुरेव कम्प एव करतलं हस्ततलमकम्पयत्। **निवेदनेति**। निवेदने

---

१ [illegible]. २ कर. ३ क्षणम्. ४ च मे प्रथमम्. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]; [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible].

[illegible] । [illegible] च कादम्बरी [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । कादम्बरी तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] —[illegible] चेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] —[illegible] गतेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —[illegible] हीति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] स्वरी निवति । कादम्बरी तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]— स्तीति । हे सखि कादम्बरि, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गतः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तस्य [illegible] । निजेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाम [illegible] भूमिमनुगतः प्राप्तः । एव चेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मम निष्कारणबन्धुना गत. [illegible] । [illegible]—परीति । [illegible] [illegible] यः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] मम [illegible] [illegible] । ततः [illegible] आह—दुर्लभ इति । यतोऽयं जनो विदग्धजनः । हीति निश्चये । सर्वथा दुर्लभो दुष्प्राप । एवं [illegible]—दाक्षिण्येति । दाक्षिण्यमनुकूलता तेन परवशः पराधीनो निर्निमित्तं निष्कारणं मित्रं [illegible] [illegible] [illegible] यस्य सः । मया निर्मुक्त इत्यर्थः । मायया च चेतो [illegible] आयत इति भावः । इमं जनं [illegible] [illegible]

१ जातोत्कण्ठा. २ निषण्णः. ३ आनतः. ४ सन्निधौ. ५ आकम्प. ६ विदग्धो जनः.

शितं च लक्ष्म्याः, सत्कर्तृतासुखं च पृथिव्याः, सुरलोकातिरिक्ततां च मर्त्यलोकस्य, सफलतां च मानुषीलोचनानाम्, एकस्थानसमागमं च सर्वकलानाम्, ऐश्वर्यं च सौभाग्यस्य, अग्राम्यतां च मनुष्याणां ज्ञास्यसीति बलादानीतोऽयम् । कथिता चास्य मया बहुवारं प्रियसखी । तदपूर्वदर्शनोऽयमिति विमुच्य लज्जाम्, अनुपजातपरिचय इत्युत्सृज्याविश्रम्भताम्, अविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्कां यथा मयि तथात्रापि प्रवर्तितव्यम् । एष ते मित्रं च बान्धवश्च परिजनश्च' इत्यावेदिते तया चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत् । कृतप्रणामं च तं तदा कादम्बर्यास्तिर्यग्विलोकयन्त्याः सस्नेहमतिदीर्घलोचनयोरपाङ्गभागं गच्छतस्तारतारकस्य लोचनस्य श्रमसलिललवनिकर इवानन्दबाष्पजलबिन्दुनिकरो निपपात । त्वरितमभिप्रस्थितस्य हृदयस्य धूलिरिव सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना विससार । संमान्यतामयं हृदयरुचिरो जनः प्रतिप्रणामेनेति शिरो वक्तुमिवैका भ्रूलता समुन्ननाम । अङ्गुलिविवरविनिःसृतमरकताङ्गुलीयकलेखो विभ्रमगृहीतताम्बूलवीटिका इव करो जृम्भारम्भमन्थरं मुखमुत्ससर्प । स्वेदजलधौतलावण्यनिर्मलेषु चास्याः संभ्रमसंक्रान्तप्रतिबिम्बतया संचरन्मूर्तिर्मकरकेतुरिवावय-

---

यवेतत्सर्वं ज्ञास्यसीत्यन्वयः । एतदेव प्रदर्शयन्नाह—**निर्माणेति** । प्रजापतेर्ब्रह्मणो निर्माणकौशलं रचनाचातुर्यम् । **रूपस्य चेति** । रूपस्य सौन्दर्यस्य निःसपत्नतां निर्विपक्षताम् । लक्ष्म्याः श्रियः स्थाने योग्यस्थलेऽभिनिवेशितं स्थापितम् । पृथिव्या वसुधायाः सच्छोभनो भर्ता पतिस्तस्य भावस्तत्ता तस्याः सुखं सातम् । मर्त्यलोकस्य मनुष्यलोकस्य सुरलोकादतिरिक्ततामाधिक्यताम् । मानुषीलोचनानां स्त्रीनेत्राणां सफलतां साफल्यं च सर्वकलानां समग्रविज्ञानानामेकस्मिन् स्थाने समागमं संबन्धं च । सौभाग्यस्य सुभगताया ऐश्वर्यं प्रभुत्वम् । तथा मनुष्याणां मानुषाणामग्राम्यतां नागरिकतां ज्ञास्यसि इति हेतोर्मया बलादानीतः अयम् । **कथितेति** । अस्य चन्द्रापीडस्य मया बहुवारमनेकवारं प्रियसखी कथिता निवेदिता । तदिति हेत्वर्थे । अपूर्वमभिनवं दर्शनं यस्यैवंविधोऽयमितिकृत्वा लज्जां त्रपां विमुच्य विहाय । **अन्विति** । अनुपजातः परिचयो यस्यैवंविध इति कृत्वाऽविश्रम्भतामविश्वासतामुत्सृज्य त्यक्त्वा । अविज्ञातमविदितं शीलं स्वभावो यस्येतिकृत्वा शङ्कामपहाय दूरीकृत्य यथा मयि तथात्राप्यस्मिन्नपि प्रवर्तितव्यम् । एष चन्द्रापीडस्ते तव मित्रं च बान्धवः परिजनश्च । तया महाश्वेतयेत्यावेदिते निवेदिते सति चन्द्रापीडः प्रणामं नमस्कारमकरोत् । तदा कृतप्रणामं विहितनमस्कारं च तं विलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः कादम्बर्याः सस्नेहं यथा स्यात्तथातिदीर्घयोर्लोचनयोरपाङ्गभागं नेत्रान्तदेशं गच्छतो व्रजतस्तारा मनोहरा तारका कनीनिका यस्मिन्नेतादृशस्य लोचनस्य श्रमसलिलस्य खेदप्रभवपानीयस्य लवाः लेशास्तेषां निकर इव समूह इव । आनन्दः प्रमोदस्तस्माद्यद्बाष्पजलं तस्य बिन्दुनिकरो निपपातापतत् । **त्वरितमिति** । त्वरितं शीघ्रमभिप्रस्थितस्य चलितस्य हृदयस्य धूलिरिव रेणुरिव सुधामृतं तद्वद्धवला शुभ्रा । स्मितमीषद्धसितं तस्य ज्योत्स्ना चन्द्रिका विससार प्रसृता बभूव । अत्र शुभ्रत्वसाम्यात्स्मितस्य धूलिसाम्यमित्यर्थः । अयं हृदयरुचिरो जनः संमान्यतां सत्क्रियताम् । **प्रतिप्रणामेनेति** । अनुनमस्करणेन । इति शिरः उत्तमाङ्गं वक्तुमिव कथयितुमिव एका भ्रूलता समुन्ननामोर्ध्वीबभूव । **अङ्गुलीति** । अङ्गुल्यः करशाखास्तासां विवरेभ्यो विनिःसृता मरकताङ्गुलीयकलेखा यस्मात्सः । नैल्यसाम्यादाह—**विभ्रम इति** । विभ्रमेण विलासेन गृहीता ताम्बूलवीटिका येनैवंविधः करो हस्तः । **जृम्भेति** । जृम्भणं तस्या आरम्भस्तेन मन्थरमलसं मुखमुत्ससर्प विस्तीर्णं बभूव । **अस्या इति** । अस्याः कादम्बर्या अवयवेष्ववयवेषु संचरन्ती व्रजन्ती मूर्तिः शरीरं यस्यैवंभूतश्चन्द्रापीडः । क इव । मकरकेतुरिवादृश्यता-

---

१ बहुप्रकारम्. २ वर्तितव्यम्. ३ लोचनापाङ्ग; लोचनाया अपाङ्गः. ४ तारकस्य अन. ५ मयूखलेखो; मयूखलेखा. ६ संक्रान्त.

वेप्वहृदयन चन्द्रापीडः । तथा हि । सिञ्जन्मणिनूपुरपुटेन भुजमालिकावाहुबलेनाहूत इव चरणनखेषु निपपात । दर्शनातिरभसप्रधावितेन गत्वा हृदयेनानीत इव स्तनाभ्यन्तरं ममज्ज । विकचकुवलयदामदीर्घया च दृष्ट्या निपीत इव कपोलतले समलक्ष्यत । सर्वासामेव च तत्र तासां कन्यकानां तिर्यक्पश्यन्तीनां तं कुतूहलापाङ्गचुम्बिन्या दृशा निर्गन्तुकामा इव कर्णपूरमधुकरैः समं पक्ष्मसुन्दरलग्नास्तारकाः । कादम्बरी तु सविभ्रमकृतप्रणामा महाश्वेतया सह पर्यङ्के निषसाद । ससंभ्रमं परिजनोपनीतायां च शयनशिरोभागनिवेशितायां धवलांशुकच्छदपटायां हेमपादाङ्कितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशत् । महाश्वेतानुरोधेन च विदितकादम्बरीचित्ताभिप्रायाः संवृतमुखन्यस्तहस्तदत्तशब्दनिवारणसंज्ञाः प्रतीहार्यो वेणुवीणागीतगोष्ठीसन्नीतध्वनीन्मागधीजयशब्दांश्च सर्वतो निवारयांचक्रुः । त्वरितपरिजनोपनीतेन च सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महाश्वेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकेनापमृज्य पुनः पर्यङ्कमारुरोह, चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्याः सखी रूपानुरूपा जीवितनिर्विशेषा मदविभ्रमभूमिर्मदलेखेति नाम्ना बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षालितवती चरणौ । महाश्वेता तु कादम्ब-

---

मशोत्स । जनेति दोषः । कीदृशेष्वचरणेषु । सरभसस्वेदजलं तेन धौते क्षालिते लावण्यं कान्तिस्तेन निर्मलेषु विमलेषु । कथा । स्तम्भेति । स्तम्भेषु स्थूणासु संक्रान्तानि प्रतिबिम्बितानि यानि वपूंषि तस्य भावस्तत्ता तया । एतदेव दर्शयन्नाह—तथा हीति । सिञ्जच्छब्दं कुर्वन्मणिनूपुरयुगं [illegible] कुर्वताहूत इव निमन्त्रित इव चरणनखेषु निपपात । दर्शनेति । दर्शनं [illegible] हृदयेन गत्वा स्तनाभ्यन्तरेण कुचयोर्मध्य आनीत इव समलक्ष्यत । जनेति शेषः । विकचेति । विकचानि विकस्वराणि यानि कुवलयानि [illegible] दृष्ट्या निपीत इव कपोलतले समलक्ष्यतादृश्यत । [illegible] । तासामिति । [illegible] दृशा कुतूहलात् तिर्यक्पश्यन्तीनां [illegible] निर्गन्तुकामा इव बहिर्गमनोत्सुका इव [illegible] तारकाः कनीनिकाः कर्णपूरमधुकरैः [illegible] । कादम्बरीति । कादम्बरी तु सविभ्रमं [illegible] प्रणामो यया [illegible] सह पर्यङ्के [illegible] । ससंभ्रममिति । ससंभ्रमं यथा [illegible] परिजनेन [illegible] शयनस्य [illegible] शिरोभागे निवेशितायां [illegible] धवलांशुकस्य [illegible] हेमपादाङ्कितायां सुवर्णपादचिह्नितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशत् । [illegible] महाश्वेताया अनुरोधेन [illegible] । विदितेति । विदितो ज्ञातः कादम्बर्याश्चित्ताभिप्रायो [illegible] । [illegible] दत्ता [illegible] वेणुवीणागीत [illegible] । त्वरितेति । [illegible] सलिलेन कादम्बरी [illegible] कृत्वा महाश्वेतायाश्चरणौ [illegible] पुनः पर्यङ्कं [illegible] । चन्द्रापीडेति । [illegible] । मदेति । [illegible] महाश्वेता तु [illegible]

---

१ [illegible], २ [illegible], ३ [illegible], ४ [illegible].

पाङ्गभागवर्तिन्यपाङ्गदेशे सप्रेम पाणिना स्पृशन्ती, मधुकरभरपर्यस्तं च कर्णावतंसं समुत्क्षेपयन्ती, चामरपवनविधूतिपर्यस्तालकवल्लरीमनुष्वञ्जमाना कादम्बरीमनामयं पप्रच्छ । सा तु सखीप्रेम्णा गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव लज्जमाना कृच्छ्रादिव कुशलमाचचक्षे । तदा समुपजातशोकापि च महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि मुहुर्मुहुरपाङ्गविक्षेपप्रचलिततरलतरतारमारोदरं चक्षुर्मण्डलितचापेन भगवता कुसुमधन्वना बलान्नीयमानं चन्द्रापीडपीडनयेव न शशाक निवारयितुम् । तेनैव क्षणेन तेनासन्नसखीकपोलसंक्रान्तेनेर्ष्यया रोमाञ्चभिद्यमानकुचतटनखपदप्रतिबिम्बेन विरहव्यथास्वेदार्द्रवक्षःस्थलघटितशालभञ्जिकाप्रतिमेन सपत्नीरोपोज्झितपता दौर्भाग्यशोकमानन्दजलतिरोहितेनान्धतादुःखमभजत सा । मुहूर्तापगमे च ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेता तामभाषत—'सखि कादम्बरि, संप्रतिपन्नमेव सर्वाभिरस्माभिरयमभिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः । तदस्मै तावद्दीयताम्' इत्युक्ता च किंचिद्विवर्तितावनमि-

---

देशे नेत्रप्रान्तदेशे सप्रेम प्रेमसहितं यथा स्यात्तथा पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । **मधुकरेति** । मधुकरभरेण भ्रमरभरेण पर्यस्तं पतितं च कर्णावतंसं समुत्क्षेपयन्त्यूर्ध्वभागेन नयन्ती । **चामरेति** । चामरं वालव्यजनं तस्य पवनेन वातेन या विधूतिः कम्पनं तेन पर्यस्ता पतिता वालकवल्लरी केशपाशी तामनुष्वञ्जमाना स्थाने तां स्थापयन्ती । **सा त्विति** । सा तु कादम्बरी सखीप्रेम्णा महता स्नेहेन गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव कुशलप्रश्नेनैव लज्जमाना त्रपां कुर्वाणा कृच्छ्रादिव कुशलमाचचक्ष आचख्यौ । **तदेति** । तस्मिन्काले महाश्वेता दुःखेन समुपजातः शोको यस्या एवंविधापि कादम्बरी महाश्वेताया मुखं तस्य निरीक्षणं तस्मिंस्तत्परापि सोद्यमापि मुहुर्मुहुः । **अपाङ्गेति** । अपाङ्गस्य नेत्रप्रान्तस्य यो विक्षेपस्तेन प्रचलिता या तरलतरतारा तया सारं कश्मलमुदरं मध्यं यस्यैवंविधं चक्षुर्मण्डलितचापेनारोपितकोदण्डेन भगवता कुसुमधन्वना कंदर्पेण चन्द्रापीडस्य पीडनयेव बलान्नीयमानं निवारयितुं न शशाक न समर्था बभूव । **तेनैवेति** । यस्मिन्क्षणे चक्षुर्निवारयितुं न समर्था तेनैव क्षणेन सा कादम्बरी तेन चन्द्रापीडेन कृत्वा यः सपत्नीरोपस्तस्मात्तथा निमिषता पक्ष्मपातलग्नेव दौर्भाग्यं तेन यः शोकः, अथ चानन्दजलं हर्षाश्रुजलं तेन तिरोहितेनाच्छादितेनान्धतादुःखमभजदप्राप्त् । कीदृशेन तेन । **आसन्नेति** । आसन्ना समीपवर्तिनी या सखी तस्याः कपोलो गल्लासप्रदेशस्तत्र संक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेन । इदं च सपत्नीरोपनिमित्तम् । यदस्यां संक्रान्तस्तर्ह्ययमेव सपत्नी भविष्यतीति शङ्कया सपत्नीरोपः सपत्नीविषयको रोपस्तस्मात् । पुनः कीदृशेन । मय्यासक्तः क्वान्यत्र संक्रान्त इतीर्ष्यया ये रोमाञ्चास्तैर्भिद्यमानं यत्कुचतटं तस्मिन्रोमाञ्चप्रतिबन्धवशादेव नखपदप्रतिबिम्बो यस्य स तेन इदं च शोकोत्पत्तिकारणम् । **विरहेति** । विरहस्य वियोगस्य या व्यथा तया यः स्वेदः श्रमजलं तेनार्द्रं यद्वक्षःस्थलं भुजान्तरं तत्र घटिता शालभञ्जिकायाः प्रतिमा प्रतिबिम्बं यस्मिन्स तेन । इदं चानन्दाश्रुनिपाते कारणम् । **सेति** । सा महाश्वेता मुहूर्तापगमे घटिकाद्वयानन्तरं ताम्बूलदानोद्यतां नागवल्लीदलवितरणे विहितोद्यमां कादम्बरीमभाषतावोचत । किमुवाचेत्याह—**सखीति** । हे सखि कादम्बरि, सर्वाभिरेवास्माभिः संप्रतिपन्नं प्राप्तमेव । अहं तु तव सखी नापूर्वा, मह्यमदत्तमपि ताम्बूलं दत्तमेव, अयं त्वपूर्व इत्याशयेनाह—**अयमिति** । अयमभिनवो नूतन आगतः प्राप्तश्चन्द्रापीड आराधनीयः पूजनीयः । तस्माद्धेतोस्तावदादावस्मै चन्द्रापीडाय दीयतां वितीर्यताम् । इत्युक्ता भाषिता सती तदनन्तरं सा कादम्बरी तां महाश्वेतां शनैर्मन्दमव्यक्तमिवास्फुटमिवेत्युवाचावोचत् । इतियोत्स्याह—**किंचिदिति** । किंचिदीषद्विवर्तितं परवर्तितम्, अथ

---

१ अंसदेशे. २ उत्क्षिपन्ती. ३ विधुतिपर्यस्तां च. ४ समुपजातशोकापि च तस्मिन्काले. ५ चन्द्रापीडपीडनादेव, चन्द्रापीडं प्रति. ६ ईर्ष्याम्; ईर्ष्या. ७ कुचनखपद. ८ व्यथाम्. ९ रोपम्. १० तां महाश्वेतां सममाषत. ११ सर्वाभिरेवास्माभिरभिनव. १२ दीयतां ताम्बूलमित्युक्ता.

मधुरी मनोरव्यक्तमिव प्रियसखि, लज्जेऽहम्। अनुपजातपरिचयाप्रागल्भ्येनानेन हृता। त्वमेवास्मै प्रयच्छ' इत्युवाच मा ताम्। पुनःपुनरभिधीयमाना च तया कथमपि ग्राम्येव चिराद्दानाभिमुखं मनश्चक्रे। महाधेनामुग्धोऽनाकलितदृष्टिरिव वेपमानाङ्गयष्टिः, आकुललोचना, स्थूलस्थूलं निःश्वसन्ती, निजशरप्रहारमूर्च्छिता मन्मथेन अर्पितेव स्वेदजलविसरैः, स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन च हस्तावलम्बनमिव याचमाना, साध्वसपरवशा, पतामीति लगितुमिव कृतप्रयत्ना प्रसारयामास ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवम्। चन्द्रापीडस्तु जयकुञ्जरकुम्भस्थलास्फालनसंक्रान्तसिन्दूरमिव स्वभावपाटलम्, धनुर्गुणाकर्षणकृतकिणश्यामलम्, कचग्रहाकृष्टदलितारिलक्ष्मीलोचनपरामर्शनलग्नाञ्जनबिन्दुमिव विसर्पन्नखकिरणजालाविरमेण प्रधाविताभिरिव विवर्धिताभिरिव प्रहसिताभिरिवाङ्गुलीभिरुपेतम्, स्पर्शलोभात् तत्कालकृतसंनिवेशाः सरागाः पञ्चापीन्द्रियवृत्तीरपराङ्गुलीरिव वहन्तं प्रसारितवान्पाणिम्। तत्र च सा तत्कालसुलभविलासदर्शनकुतूहलिभिरिव कुतोऽप्यागत्य सर्वरसैरधिष्ठिता, तेनानिबद्धरस-

---

धावनमिदं मुखं यथा स्यात्तथाहं हे प्रियसखि, लज्जे त्रपे। तत्र हेतुमाह—अनुपजातेति। अनेन सममनुपजातोऽनुत्पन्नः परिचयो यस्याः सा। प्रगल्भानां कर्मभावः परिचय इत्यत आह—अप्रागेति। अप्रागल्भ्येनाधार्ष्ट्येन गृहाण। त्वमेवास्मै प्रयच्छ देहि। पुनः पुनर्वारंवारमभिधीयमाना कथ्यमाना तया मद-लेखया। ग्रामवितर्कमूर्च्छादिव्यभिचारिभावाभ्यन्तरमाह—कथमपीति। कथमपि महता कष्टेन ग्राम्य-ग्रामीणेव चिराद्विरकालेन दानाभिमुखं मनश्चित्तं चक्रे विदधे। महाधेनामुग्धादनाकलितदृष्टिर्यस्या सेवेति वे-पमाना कम्पमानाङ्गयष्टिर्यस्याः। आकुले व्याकुले लोचने नेत्रे यस्याः सा। किं कुर्वन्ती। स्थूलस्थूलं यथा स्यात् तथा निःश्वसन्ती एतनं कुर्वन्ती। मन्मथेन कंदर्पेण निजशरप्रहारेणात्मीयबाणाभिघातेन मूर्च्छिता मूर्च्छां प्रापिता। स्वेदजलविसरैर्घर्मपानीयसमूहैः अर्पितेव स्नानं कारितेव। स्वेदजलविसरैर्निमज्जनभयं तेन च हस्ताव-लम्बनमिव याचमाना। साध्वसं भयं तेन परवशा पराधीना। पतामीति कृत्वा लगितुमिव कृतः प्रयत्नो यया सा ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवं प्रसारयामास विस्तारितवती। अथ नायकानुरक्तिविशेषं प्रदर्शयन्नाह—चन्द्रेति। चन्द्रा-पीडः। तु पुनरर्थे। पाणिं करं प्रसारितवान्विस्तारितवान्। अथ पाणिनिगुमादभ्यातिशयं विशेषयन्नाह—जयेति। जयार्थं यः कुञ्जरो गजस्तस्य कुम्भस्थलं तस्यास्फालनेन ताडनसंयोगविशेषेण संक्रान्तं लग्नं सिन्दूरं नागसं-भेदात्तद्वमिव स्वभावेन स्वाभाविकेन पाटलं श्वेतरक्तम्। धनुरिति। धनुश्चापस्तस्य यो गुणः प्रत्यञ्चा तस्याकर्ष-णमाकृष्टिस्तेन कृतो विहितः किणो रूढव्रणपदं तेन श्यामलं कृष्णम्। कचेति। कचग्रहेणाकृष्टा निष्प्र-दलिता या अरिलक्ष्मीः शत्रुरमा तस्या लोचनपरामर्शनेन लग्ना अञ्जनबिन्दवो यस्मिन्नेतादृशमिव किञ्च कृष्णत्वात्तद्रूपमानमित्यर्थः। विसर्पन्तः प्रसरन्तो ये नखकिरणास्तेषां जालं तस्यातिरभसेनाविरतेनेव प्रधा-विताभिरिवोच्चलिताभिरिव, विवर्धिताभिरिव वृद्धिं प्राप्ताभिरिव प्रहसिताभिरिव हास्यं कुर्वाणाभिरिवाङ्गुलीभि-ः करशाखाभिरुपेतं सहितम्। स्पर्शलोभाच्चेति। स्पर्शस्य लोभो गर्धस्तस्मात्तत्काले तस्मिन्क्षणे कृतः कृतो निवे-शो याभिस्ताः। सरागा रागेण सह वर्तमानाः। पञ्चापीन्द्रियवृत्तिरपराङ्गुलीः पूर्वोक्तभिन्नाः करशाखा इव वहन्तं धारयन्तम्। शृङ्गारे पौष्पवृन्दधर्मविवाहन्यायेन पाणिग्रहणमप्याह—तत्र चेति। तस्मिन्काले सा कादम्बरी तस्मै चन्द्रापीडाय हस्तेन ताम्बूलमदात्। कीदृशी। सर्वरसैः शृङ्गारादिभिः कुतोऽप्यनिर्दिष्टस्थानादप्यागत्याधि-ष्ठिताश्रिता। कीदृशै रसैः। तत्कालेति। तस्मिन्काले सुलभाः सुप्रापा विलासास्तेषां दर्शनं तत्र कुतूहलिभि-रिव कौतुकिभिरिव। हस्तं विशेषयन्नाह—तेनेति। हस्तेनानिबद्धं न हस्तविपरीतं यदस्यं वैर्यं तेन वृत्तं

1 कादम्बरी. 2 चिरेण. 3 अनाकृष्ट. 4 आकुलित; आमुकुलित. 5 निःश्वसन्ती. 6 निजशितशर; कतिपय 7 प्रसारिताभिः; प्रसारिताभिः. 8 अपरा इवाङ्गुलीः; इवाङ्गुलीः. 9 तत्कालविलास. 10 अधिष्ठितेवान-निबद्धरस.

तया शून्यप्रसारितेन चन्द्रापीडहस्तान्वेषणायेव पुरःप्रवर्तितनखांशुनिवहेन वेपथुचलितवलयावलीवाचालेन संभाषणमिव कुर्वता हस्तेन स्वेदसलिलपातपूर्वकम् 'गृह्यतामयं मन्मथेन दत्तो दासजनः' इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती, 'अद्यप्रभृति भवतो हस्ते वर्तते' इति जीवितमिव स्थापयन्ती ताम्बूलमदात् । आकर्षन्ती च करकिसलयं भुजलतानुसारेण स्पर्शतृष्णागतमनङ्गशरभिन्नमध्यं हृदयमिव पतितमपि रत्नवलयं नाज्ञासीत् । गृहीत्वा चापरं ताम्बूलं महाश्वेतायै प्रायच्छत् ।

अथ सहसैव त्वरितगतिः त्रिवर्णरागमिन्द्रायुधमिव कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता विद्रुमाङ्कुरानुकारिणा चञ्चुपुटेन मरकतद्युतिपक्षतिना मन्थरगतेन शुकेनानुबध्यमाना, कुमुदकेसरपिञ्जरतया चरणयुगलस्य चम्पककलिकाकारतया च मुखस्य कुवलयदलनीलतया च पक्षद्युतीनां कुसुममयीवागत्य सारिका सक्रोधमवादीत्—'भर्तृदारिके कादम्बरि, कस्मान्न निवारयस्येनमलीकसुभगाभिमानिनं दुर्विनीतं मामनुबध्नन्तं विहंगापसदम् । यदि मामनेन परिभूय-

---

प्रसारितेन विस्तारितेन चन्द्रापीडस्य यो हस्तस्तस्यान्वेषणं गवेषणं तदर्थमिव पुरोऽग्रे प्रवर्तितः प्रचालितो नखानां पुनर्भवानामंशुनिवहो यस्य तेन । वेपथुरिति । वेपथुः कम्पस्तेन चलिता कम्पिता या वलयानां पारिहार्याणामावली श्रेणी तया वाचालेन मुखरेण । शब्दसाम्यमाह—संभाषणमिव जल्पनमिव कुर्वता विदधता । स्वेदेति । स्वेदसलिलं घर्मजलं तस्य पातः पतनं तत्पूर्वकं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । किं कुर्वन्ती । इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती ग्रहणं कारयन्ती । इतिशब्दद्योत्यमाह—गृह्यतामिति । अयं मल्लक्षणो दासजनो मन्मथेन कंदर्पेण दत्तोऽर्पितो गृह्यतां स्वीक्रियताम् । पुनः किं कुर्वन्ती । इति जीवितमिव प्राणितमिव स्थापयन्ती । इतिशब्दद्योत्यमाह—अद्येति । अद्यप्रभृत्यद्यदिनादारभ्य भवतस्तव हस्ते वर्तते । त्वदधीनमित्यर्थः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । पुनः किं कुर्वन्ती । ताम्बूलप्रदानानन्तरं करकिसलयं हस्तपल्लवमाकर्षन्त्याकर्षणं कुर्वन्ती च पतितमपि स्खलितमपि रत्नवलयं मणिकटकं नाज्ञासीन्न ज्ञातवती । एतेन तन्मयत्वं सूचितम् । पतनस्य लोहितमणिनिर्मितत्वसाम्यादाह—भुजेति । भुजलता बाहुलता तदनुसारेण तन्मार्गेण स्पर्शतृष्णया समागतं प्राप्तमनङ्गशरेण कंदर्पबाणेन भिन्नं मध्यं यस्यैवंविधं हृदयमिव । गृहीत्वेति । अपरं तद्व्यतिरिक्तं ताम्बूलं नागवल्लीदलं महाश्वेतायै प्रायच्छद्ददात् ।

अथेति । ताम्बूलप्रदानानन्तरं सहसैवागत्यैव सारिका पीतपादा सक्रोधं यथा स्यात्तथावादीदवोचत् । कीदृशी । त्वरिता शीघ्रा गतिर्यस्याः सा । पुनः कीदृशी । शुकेन कीरेणानुबध्यमाना निरुध्यमाना । अथ शुकं विशेषयन्नाह—वहतेति । कण्ठेन निगरणेन वहता धारयता । कम् । त्रिवर्णरागम् । किमिव । इन्द्रायुधमिवाखण्डलधनुरिव कुण्डलीकृतं वर्तुलीकृतम् । जातिवर्णनमेतत् । एतदेव विशिनष्टि—विद्रुमेति । चञ्चुपुटेन त्रोटिसंपुटेन कृत्वा विद्रुमाङ्कुरं प्रवालप्ररोहमनुकरोतीत्येवंशीलः स तेन । मरकतेति । मरकतस्य द्युतिरिव द्युतिर्ययोरेवंविधे पक्षती पक्षमूले यस्य सः । तेन मन्थरं सालसं गतं यस्य स तेन । अथ सारिकां विशिनष्टि—कुमुदेति । कुमुदानां केसरं तेन पिञ्जरः पीतरक्तस्तस्य भावस्तत्ता तया चरणयुगलस्याङ्घ्रियुग्मस्य । चम्पकेति । चम्पकस्य हेमपुष्पकस्य कलिका कोरकस्तस्या आकार आकृतिर्यस्य तस्य भावस्तत्ता तया, मुखस्याननस्य कुवलयदलान्युत्पलपत्त्राणि तद्वन्नीलस्तस्य भावस्तत्ता तया, पक्षद्युतीनां छदकिरणानाम् । अत एवाह—कुसुममयीव पुष्पमयीव । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । किमुवाचेत्याह—भर्त्रेति । हे भर्तृदारिके कादम्बरि, कस्माद्धेतोरेनं शुकं न निवारयसि न निराकरोषि । अलीकं मिथ्या सुभगस्य सौभाग्यस्याभिमानोऽहंकारो विद्यते यस्य स तम् । दुर्विनीतं धृष्टम् । किं कुर्वन्तम् । मामनुबध्नन्तमनुरोधं कुर्वन्तम् । तथा विहंगेषु पक्षिष्वपसद-

---

१ आकर्षन्ती. २ अनुकारिचञ्चु. ३ मन्थरगमनेन शुकेनानुगम्यमाना. ४ अतिदुर्विनीतम्. ५ विहंगमापसदम्.

मानामुपेक्षसे, ततोऽहं नियतमात्मानमुत्सृजामि । सत्यं शपामि ते पादपङ्कजस्पर्शेन' इत्येवमभिहिता च तया कादम्बरी स्मितमकरोत् । अविदितवृत्तान्ता तु महाश्वेता 'किमियं वदति' इति मदलेखां पप्रच्छ । सा चाकथयत्—'एषा भर्तृदुहितुः सखी कादम्बर्याः कालिन्दीति नाम्ना सारिका, एतस्य परिहासनाम्नः शुकस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रहणपूर्वकं जायापदं ग्राहिता । अद्य चानया प्रत्यूषसि कादम्बर्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमिमां तमालिकामेकाकिनी किमपि पाठयन्दृष्टो यतः ततःप्रभृति संजातेर्ष्या कोपपराङ्मुखी नैनमुपसर्पति, नालपति, न स्पृशति, न विलोकयति, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि न प्रसीदति' इति । तदाकर्ण्य स्फुटस्फुरितकपोलोदरश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्याब्रवीत्—'अस्त्येषा कथा श्रुत एवैतद्राजकुले, कर्णपरम्परया परिजनोऽप्येवमामन्त्रयते, बहिरपि जनाः कथयन्त्येवम्, दिगन्तरेष्वप्ययमालापो वर्तत एव, अस्माभिरप्येतदाकर्णितमेव, यथा किल देव्याः कादम्बर्यास्ताम्बूलदायिनीं तमालिकां कामयमानः परिहासनामा शुको मदनपरवशो गतान्यपि दिनानि न वेत्तीति । तदयमास्तां तावद्ग्रामाचारः परित्यक्तनिजकलत्रो निस्त्रपोऽनया सह, देव्यास्तु कादम्बर्याः कथमेतद्युक्तं यन्न निवारयतीमां चपलां दुष्टदासीम्, अथवा देव्यापि कथितैव निःस्नेहता प्रथममेव वराकीमिमां कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विहंगाय प्रयच्छन्त्या । किमिदानीमियं करोतु यदेतत्सापत्न्यकरणं नारीणां प्रधानं कोपकारणम्, अमर्षाविरागहे-

---

प्रथमम् । यदीति । यदि मामनेन शुकेन परिभूयमानां पराजितामुपेक्षसे उपेक्षां करोषि, ततोऽहं नियतमात्मानमुत्सृजामि । म्रियिष्यति वर्तमाना । त्यक्ष्यामीत्यर्थः । सत्यं स्वात्मना शपामि शपथं करोमि । ते तव पादपङ्कजस्पर्शेन । तवाङ्घ्रिस्पर्शपूर्वकमित्यर्थः । तयेत्येवमभिहितोक्ता कादम्बरी स्मितमकरोत् । अविदितेति । अविदितोऽज्ञातो वृत्तान्त उदन्तो यया. एवंविधा तु महाश्वेता किमियं सारिका वदतीति मदलेखां पप्रच्छ । सा चेति । सा मदलेखा इत्यकथयदित्यवोचत् । किमुवाचेत्याह—एषेति । एषा भर्तृदुहितुः स्वामिपुत्र्याः कादम्बर्याः कालिन्दीति नाम्ना सखी सारिका एतस्य परिहासनाम्नः शुकस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रहणपूर्वकं जायापदं ग्राहिता कलत्रं प्रापिता । अद्य चेति । अद्य दिने चानया सारिकया प्रत्यूषसि प्रभाते कादम्बर्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमेकाकिनीमिमां तमालिकां किमपि पाठयन्दृष्टः । ततःप्रभृति तद्दिनादारभ्य संजातेर्ष्या मत्सरा कोपेन पराङ्मुखी नैनं शुकमुपसर्पति समीपे न गच्छति, नालपति न ब्रवीति, न स्पृशति स्पर्शं करोति, न विलोकयति नेक्षते, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि प्रसन्नीक्रियमाणापि न प्रसीदति न प्रसन्नीभवति । इत्येतच्छ्रुत्वा । स्फुटमिति । स्फुटं स्पष्टं स्फुरितं चलितं कपोलोदरं यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्य । स्मितं कृत्वेत्यर्थः । इत्यब्रवीदित्यवोचत् । अस्तीति । एषा कथास्ति । एतद्राजकुले भुवने एतत्कर्ण- कर्णपरम्परया परिजनोऽपि सेवकजनोऽप्येवमामन्त्रयते । एवं कथयतीत्यर्थः । बहिरपि जना इत्थं कथयन्ति । दिगन्तरेष्वपि पर्यन्तेष्वप्ययमालापो वर्तत एव । अस्माभिरप्येतत्पूर्वमाकर्णितमेव श्रुतमेव । तदेव दर्शयन्- यथेति । किलेति सत्ये । देव्याः कादम्बर्यास्ताम्बूलदायिनीं तमालिकां कामयमानः परिहासनामा शुको मदनपराधीनो गतान्यपि दिनान्यहानि न वेत्ति न जानाति । तदयमिति । तदिति हेत्वर्थे । अयं ग्रामाचारो [illegible] परित्यक्तनिजकलत्रो निस्त्रपो निर्लज्जोऽनया सह तावदास्तां तिष्ठतु, देव्यास्तु कादम्बर्याः कथमेतद्युक्तं न्याय्यम् । इमां चपलां चञ्चलां दुष्टदासीं यन्न निवारयति न निषेधति । अथवेति पक्षान्तरे । देव्यापि प्रथममेव निःस्नेहता निर्ममत्वं कथितैव । निःस्नेहतां दर्शयति—इमां वराकीं कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विहंगाय प्रयच्छन्त्या ददत्या । किमिदानीमियं करोतु । न किमपि कर्तुं समर्था । [illegible]

---

१ दृ. २ [illegible] ३ दर्शितवान्. ४ [illegible] ५ दार. ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible]

परं परिभवस्थानम् । इयमेव केवलमतिधीरा, यदनयानेन दौर्भाग्यगरिम्णा जातवैराग्यया विषं वा नास्वादितम्, अनलो वा नासादितः, अनशनं वा नाङ्गीकृतम् । नह्येकमपरमस्ति योषितां रुषितः कारणम्, यदि चेयमीदृशेऽप्यपराधेऽनुनीयमानानेन प्रत्यासत्तिमेष्यति, तदा धिगिमाम्, अलमनया, दूरतो वर्जनीयेयमभिभवनिरस्या, क एनां पुनरालापयिष्यति, को वावलोकयिष्यति, को वास्या नाम ग्रहीष्यति' इत्येवमभिहितवति तस्मिन्सर्वास्ताः सह कादम्बर्या क्रीडालापभाषिता जहसुरङ्गनाः । परिहासस्तु तस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य जगाद—'धूर्त राजपुत्र, निपुणेयम्, न त्वयान्येन वा लोलापि प्रतारयितुं शक्यते । एषापि बुध्यत एवैतावतीर्वक्रोक्तीः । इयमपि जानात्येव परिहासजल्पितानि । अस्या अपि राजकुलसंपर्कचतुरा मतिः । विरम्यताम् । अभूमिरेषा भुजंगभङ्गिभाषितानाम् । इयमेव हि वेत्ति मञ्जुभाषिणी कालं च कारणं च प्रमाणं च विषयं च कोपप्रसादयोः' इति ।

अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महाश्वेतामवोचत्—'आयुष्मति, देवश्चित्ररथो देवी च मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयते' इति । एवमभिहिता च गन्तुकामा 'सखि, चन्द्रापीडः क्वास्ताम्' इति कादम्बरीमपृच्छत् । असौ तु नैनु पर्याप्तमेवानेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानमनेनेति । मनसा

हेतोरेतत्तापकस्य करणं नारीणां स्त्रीणां प्रधानं मुख्यं कोपकारणं । अमर्षो मुख्यो विरागस्य विरक्तताया हेतुः । परं परिभवस्थानं मुख्यं पराभवगृहम् । इयमेव कालिन्द्येव केवलमतिधीरा । अस्मिन्नर्थे हेतुमाह—यदिति । यस्मात्कारणादनया कालिन्द्या अनेन दौर्भाग्यगरिम्णा शुकेन कृत्वा जातमुत्पन्नं वैराग्यं यस्याः सैवंविधया विषं नास्वादितं न भक्षितम् । अनलो वह्निर्वा नासादितो न गृहीतः । अनशनं प्रायो वा नाङ्गीकृतम् । योषितां रुषितः कारणं नह्येकमपरमस्ति । यदि चेति । इयं कालिन्दीदृशेऽपराधेऽप्यनुनीयमाना प्रसन्नीक्रियमाणा । अनेन शुकेन प्रत्यासत्तिं संबन्धमेष्यति गमिष्यति, तदेमां धिक् । अनयालं कृतम् । दूरतो वर्जनीया त्याज्येयम् । अभिभवेन निरस्या दूरीकरणीया । क एनां पुनरालापयिष्यति । को वावलोकयिष्यति । को वास्याः कालिन्द्या नामाभिधानं ग्रहीष्यतीत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहितवति कथितवति तस्मिन्राशि सर्वास्ता अङ्गनाः कादम्बर्या सह जहसुर्हसितवत्यः । कीदृश्यः । क्रीडालापेन नर्मालापेन भाषिता वासिताः । परीति । परिहासः शुकस्तु तस्य चन्द्रापीडस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य श्रुत्वा जगादोवाच । हे धूर्त राजपुत्र, निपुणाभिज्ञेयम् । त्वयान्येन वा त्वद्व्यतिरिक्तपुंसा लोलापि चपलापि प्रतारयितुं न शक्यते न पार्यते । एषेति । एतावतीर्वक्रोक्तीरेषापि बुध्यते जानाति । इयमपि परिहासजल्पितानि जानात्येव । अस्या अपि राजकुलेन संपर्कः संबन्धस्तेन चतुरा चार्थयुक्ता मतिर्बुद्धिः । अतो विरम्यतां मौनं क्रियताम् । नर्मालापभाषणादिति शेषः । भुजंगाः कामिनस्तेषां भङ्गिभाषितानां वक्रोक्तीनामेषाऽभूमिरस्थानम् । इयमेव हि मञ्जुभाषिणी मनोज्ञालापिनी कोपप्रसादयोः कालं समयं कारणं निमित्तं प्रमाणं तद्व्यवस्थापकं पद्यावयवं वाक्यं विषयं गोचरं प्रस्तावमवसरं च वेत्ति जानातीति ।

अत्रान्तरे चेति । अस्मिन्समये कञ्चुक्यागत्य महाश्वेतामित्यवोचदित्यब्रवीत् । इतिशब्दवाच्यमाह—आयुष्मतीति । हे आयुष्मति, देवः पूज्यश्चित्ररथाभिधो नृपो देवी च राज्ञी मदिराभिधा त्वां भवतीं द्रष्टुं विलोकयितुमाह्वयत आह्वानं करोति । एवंप्रकारेणाभिहितोक्ता सती गन्तुकामा इति कादम्बरीमपृच्छत् । इतीति किम् । हे सखि कादम्बरि, चन्द्रापीडः क्वास्तां क्व तिष्ठतु । असौ त्विति । असौ कादम्बरी मनसा विहस्येति प्रकाशं प्रकटमवदत् । इतिवाच्यमाह—पर्याप्तेति । अनेन कृत्वा पर्याप्तमेव परिपूर्णमेव स्पर्धां प्रकटयन्नाह—अनेकेति । अनेका याः स्त्रियस्तासां हृदयानि चेतांसि तेषां सहस्रं तत्रभवनमवस्थानमावासः । अवस्था-

---

१ सर्वविभक्; एवम्. २ देन सह. ३ निरस्यात्. ४ भाविता. ५ न पर्याप्तमनेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानेन.

विहस्य प्रकाशमवदत्—'सखि महाश्वेते, किं त्वमेवमभिदधासि । दर्शनात्प्रभृति शरीरस्याप्यहं न विभुः, किमुत भवनस्य परिजनस्य वा । यत्रासौ रोचते प्रियसखीहृदयाय वा तत्रास्यताम्' इति । तच्छ्रुत्वा महाश्वेतावदत्—'अत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवने क्रीडापर्वतकमणिवेश्मन्यास्ताम्', इत्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ । चन्द्रापीडोऽपि तयैव सह निर्गत्य विनोदनार्थं वीणावादिनीभिश्च वेणुवाद्यनिपुणाभिश्च गीतकलाकुशलाभिश्च दुरोदरक्रीडारागिणीभिश्चाष्टापदपरिजयचतुराभिश्च चित्रकर्मकृतश्रमाभिश्च सुभाषितपाठिकाभिश्च कादम्बरीसमादिष्टप्रतीहारीप्रेषिताभिः कन्याभिरनुगम्यमानः पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गः क्रीडापर्वतमणिमन्दिरमगात् । गते च तस्मिन्गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकलसखीजनं च परिमितपरिचारिकाभिरनुगम्यमाना प्रासादमारुरोह । तत्र च शयनीये निपत्य दूरस्थिताभिर्विनयनिभृताभिः परिचारिकाभिर्विनोद्यमाना कुतोऽपि प्रत्यागतचेतना चैकाकिनी तस्मिन्काले 'चपले, किमिदमारब्धम्' इति निगृहीतेव लज्जया, 'गन्धर्वराजपुत्रि, कथमेतद्युक्तम्' इत्युपालब्धेव विनयेन, 'अयमस्यास्त्वुत्पन्नो बालभावः क्व गतः' इत्युपहसितेव मुग्धतया, 'स्वैरिणि, मा कुरु यथेष्टमेकाकिन्यविनयम्' इत्यामन्त्रितेव

नावस्थितिभावस्य समानत्वादेतन्मनोऽन्यासु सममिति भावः । नवकपोलप्रतिबिम्बसंक्रान्तिव्याजेनेव सर्व-तमिलप्रणयमाह—किं त्वमिति । त्वं किमभिदधासि किं कथयसि । दर्शनादारभ्यावलोकनात्प्रभृति शरीर-स्यापि देहस्याप्यहं न विभुः । देहं धारयितुं न समर्थ इत्यर्थः । स भवनस्य परिजनस्य वा किमुत भण्यते । यत्रेति । यस्मिन्स्थलेऽसौ चन्द्रापीडः । पुनरार्यामाह—प्रियेति । प्रियसखीहृदयाय रोचते रुचिविषयीभ-वति तत्रायमास्तां तिष्ठतु । एतत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्ण्य महाश्वेतावददवोचत् । अत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्र-मदवनेऽन्तःपुरोपवने क्रीडापर्वतकस्य मणिवेश्मनि रत्ननिर्मितगृह आस्तां तिष्ठत्वित्यभिधायेत्युक्त्वा गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ गतवती । चन्द्रापीडोऽपि तयैव महाश्वेतयैव सह निर्गत्य बहिरागत्य कादम्बर्या समादिष्टा या प्रतीहार्यो द्वाररक्षानियुक्ता तया प्रेषिताभिः प्रहिताभिर्वीणावादिनीभिर्वेणुवाद्यं वंशवाद्यं तत्र निपुणाभिर्दक्षाभिर्गीतं यत्र क-लक्षणा या कला विज्ञानं तत्र कुशलाभिर्दक्षाभिः । दुरोदरेति । दुरोदरक्रीडा द्यूतक्रीडा तस्यां राग अनुरागो विद्यते यासां ताभिः । अष्टापदः शारिफलं तत्र यः परिचयस्तस्मिंश्चतुराभिः । चित्रेति । चित्रकर्मालेख्यकर्म तत्र कृतो विहितः श्रमो याभिः । सुभाषितानि सूक्तानि तेषां पाठिकाभिः । एवंविधाभिः कन्यकाभिरनुगम्यमानः । अत्र कलानां भिन्नभिन्नाश्रयत्वसूचनार्थं चकारः । कीदृशो नृपश्चन्द्रापीडः । पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपदिश्यमानः प्र-दर्श्यमानो मार्गः पन्था यस्य सः । क्रीडापर्वतमणिमन्दिरमगाद्गतवान् । भावशबलतां व्यञ्जयन्नाह—गते चे-ति । तस्मिंश्चन्द्रापीडे गते सति गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी सकलसखीजनं समग्रवयस्याजनं परिजनं परिच्छ-दलोकं च विसर्ज्य गृहे गम्यतामित्यादिश्य परिमितपरिचारिकाभिः स्तोकपरिच्छदस्त्रीभिरनुगम्यमाना प्रमद-वनभूषानां गृहं तमारुरोहारूढवती । तत्र मणिमन्दिरे शयनीये शय्यायां निपत्य पतनं कृत्वा विरहव्याकु-लचित्तत्वेन शयनाभावाद्दूरस्थिताभिर्दविष्ठदेशावस्थायिनीभिर्विनयनिभृताभिर्मर्यादावतीभिः एवंविधाभिः परि-चारिकाभिर्विनोद्यमाना विनोदविषयीक्रियमाणा कुतोऽपि प्रत्यागता पश्चादागता चेतना यस्या सा । चन्द्रा-पीडदर्शनान्मन्मथेन चैतन्यमपहृतं तत्प्रत्यागतमिति भावः । सैवंविधैकाकिनी तस्मिन्काले स्वात्मानं संबु-द—चपलेति । हे चपले चपले, किमिदमारब्धं प्रस्तुतमिति लज्जया त्रपया निगृहीतेव तिरस्कृतेव । हे गन्धर्वराजपुत्रि, कथमेतत्पूर्वोक्तं युक्तं न्याय्यमित्युपालब्धेव विनयेन । उपालम्भस्तिरस्कारविशेषः । अयमन-भ्युत्पन्नो बालभावः शिशुभावः क्व गत इत्युपहसितेव हास्यगोचरीकृतेव मुग्धतया । हे स्वैरिणि स्वेच्छ-

---

१ अप्ययमेव प्रभुः. २ भवनस्य. ३ असौ. ४ महाश्वेता तदैव. ५ च. ६ तया सहैव. ७ विनोदार्थं. ८ गृहम्. ९ सकलं. १० तत्रः. ११ अदूरस्थिताभिः. १२ निभृताभिः. १३ परिचयचतुराभिरुपास्यमाना.

कुमारभावेन, 'भीरु, नायं कुलकन्यकानां क्रमः' इति गर्हितेव महत्त्वेन, 'दुर्विनीते, रक्षाविनयम्' इति तर्जितेवाचारेण, 'मूढे, मदनेन लघुतां नीतासि' इत्यनुशासितेवाभिजात्येन, 'कुलमपेतं तरलहृदयया' इति धिक्कृतेव धैर्येण, 'स्वच्छन्दचारिणि, अप्रमाणीकृताहं त्वया' इति निन्दितेव कुलस्थित्यातिगुर्व्या लज्जयानुयाता । समचिन्तयच्चैवम्—'अगणितसर्वशङ्कया तरलहृदयतां दर्शयन्त्याद्य मया किं कृतमिदं मोहान्धया । तथा हि । अदृष्टपूर्वोऽयमिति साहसिकतया मया न शङ्कितम् । लघुहृदयां मामयं कलयिष्यतीति निर्ह्रीकया नाकलितम् । कास्य चित्तवृत्तिरिति मया न परीक्षितम् । दर्शनानुकूलाहमस्य नेति वा तरलया न कृतो विचारक्रमः । प्रत्याख्यानवैलक्ष्याच्च भीतम् । गुरुजनाच्च त्रस्तम् । लोकापवादान्नोद्विग्नम् । तथा च महाश्वेतातिदुःखितेति दाक्षिण्यया नापेक्षितम् । आसन्नवर्तिसखीजनोऽप्युपलक्षयतीति मन्दया न लक्षितम् । पार्श्वस्थितः परिजनः पश्यतीति नष्टचेतनया न दृष्टम् । स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशीं विनयच्युतिं विभावयेयुः, किमुतानुभूतमदनवृत्तान्ता महाश्वेता सकलकलाकुशलाः सख्यो वा राजकुलसंचारचतुरो वा नित्यशिक्षितः परिजनः । ईदृशेष्वतिनिपुणतरदृष्टयोऽन्तःपुरदास्यः । सर्वथा हतास्मि मन्दपुण्या । मरणं मेऽत्र श्रेयः, न लज्जाकरं जीवितम् । श्रुत्वैतद्वृत्तान्तं किं वक्ष्यत्यम्बा, तातो वा, गन्धर्वलोको वा । किं करोमि । कोऽत्र

चारिणि, एकाकिनी यथेष्टमविनयं मा कुर्विति आमन्त्रितेव निमन्त्रितेव कुमारभावेन बालभावेन हे भीरु, कुलकन्यकानामयं न क्रम इति गर्हितेव निन्दितेव महत्त्वेन गौरवेण । दुर्विनीते, अविनयं रक्षेति तर्जितेवाचारेण । हे मूढे, मदनेन कंदर्पेण लघुता गुरुत्वं नीतासि प्रापितासीत्यनुशासितेवानुशिक्षितेवाभिजात्येन कुलीनतया । कुलमपेतं तरलहृदययेति धिक्कृतेव धैर्येण । हे स्वच्छन्दचारिणि, अहं त्वयाप्रमाणीकृतेति निन्दितेव कुलस्थित्यातिगुर्व्यातिमहती लज्जा त्रपानुयाता पश्चादागता । समिति । एवममुं प्रकारं समचिन्तयदध्यायत् । एवंशब्दवाच्यमाह—अगणितेति । अगणिताः सर्वाः समग्राः शङ्का यया सा तया । किं कुर्वन्त्या । तरलहृदयतां चपलचित्ततां दर्शयन्त्या प्रकाशयन्त्या अद्य मोहान्धया मयेदं किं कृतं किं विहितम् । तदेव दर्शयति—तथा हीति । अदृष्टपूर्वोऽनवलोकितपूर्वोऽयं चन्द्रापीड इति साहसिकतया साहसयुक्तया मया न शङ्कितम् । तथा मां लघुहृदयां तुच्छचित्तामयं कलयिष्यतीति निर्ह्रीकया निर्लज्जया नाकलितम् । तथा कास्य चित्तवृत्तिरिति मया न परीक्षितं परीक्षा न कृता । तथा दर्शनानुकूला दर्शनयोग्याहमस्य नेति वा मया तरलया चपलया विचारक्रमो न कृतो न विहितः । तथा प्रत्याख्यानं प्रतिषेधस्तज्जनितं यद्वैलक्ष्यं तस्माच्च भीतं न त्रस्तम् । तथा गुरुजनात्पूज्यजनाच्च त्रस्तं चकितम् । तथा लोकापवादाज्जनप्रवादान्नोद्विग्नं नोद्वेगं प्राप्तम् । तथा च महाश्वेतातिदुःखितेति दाक्षिण्यया गतानुकूलतया नापेक्षितमपेक्षा न कृता । तथासन्नवर्ती समीपवर्ती सखीजनोऽप्यालीजनोऽप्युपलक्षयति ज्ञास्यति । भविष्यति वर्तमानः । इति मन्दया मूढया न लक्षितं न ज्ञातम् । तथा पार्श्वस्थितः समीपस्थः परिजनः परिच्छदः पश्यत्यवलोकयतीति नष्टचेतनया मया न दृष्टम् । तथा स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशीं विनयच्युतिं संभावयेयुः विभावनां कुर्युः । अनुभूतोऽनुभवं नीतो मदनवृत्तान्तो यया सैवंविधा महाश्वेता सकलकलाकुशलास्तस्याः सख्यो वयस्या वा राजकुले संचारः संचरणं तत्र चतुरोऽभिज्ञो नित्यशिक्षितश्च इङ्गितं शरीरचेष्टा तदभिज्ञः परिजनो वा । ईदृशेषु कार्येष्वतिनिपुणतरा दृष्टयो यासां ता अन्तःपुरदास्यः । एतासां किमुत भण्यते । एताः पराभिप्रायं विदन्त्येवेति भावः । अतः सर्वथा मन्दपुण्याहं हतास्मि । मे मम मरणमत्र श्रेयः । लज्जाकरं त्रपाजनकं जीवितं न श्रेयः । एतद्वृत्तान्तमुदन्तं श्रुत्वाकर्ण्याम्बा

---

१ लघुतां नीतासि मदनेनेति ज्ञापितेव. २ तरलता. ३ अगणितसर्वशङ्काम्. ४ मोहान्धया हताशया. ५ मां लोकः. ६ मूढया. ७ तरलतया. ८ दुःखिता. ९ निर्दाक्षिण्यायाः. १० निपुणदृष्टय. ११ हतम्.

प्रतीकारः। केनोपायेन स्खलितमिदं प्रच्छादयामि। कस्य वा चापलमिदमेतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां कथयामि। क चानेन दग्धहृदया पञ्चबाणेन गच्छामि। तया 'महाश्वेताव्यतिकरेण प्रतिज्ञा कृत्वा, तथा प्रियसखीनां पुरो मन्त्रितम्, तथा च केयूरकस्य हस्ते संदिश्य न खलु जानामि मन्दभागिनी शठविधिना वा, उत्सन्नमन्मथेन वा, पूर्वकृताशुभसंचयेन वा, मृत्युहतकेन वा, अन्येन वा केनाप्ययमानीतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः। कोऽपि वा न कदाचिद्दृष्टः, नानुभूतः, न च श्रुतः, न चिन्तितः, नोत्प्रेक्षितः, मां विडम्बयितुमुपागतः। यस्य दर्शनमात्रेणैव संयम्य दत्तेव, इन्द्रियैः शरपञ्जरे निक्षिप्य समर्पितेव, मन्मथेन दासीकृत्योपनीतेव, अनुरागेण निर्यातितेव, गृहीतमूल्येन गुणगणेन विक्रीतेव, हृदयेनोपेक्षणीभूतास्मि। न मे कार्यं तेन चपलेन' इति क्षणमिव संकल्पमकरोत्। कृतसंकल्पा चान्तर्गतेन 'मिथ्याविनीते, यदि मया न कृत्यम्, एष गच्छामि' इति हृदयोत्कम्पचलितेन परिहसितेव, चन्द्रापीडपरित्यागसंकल्पसमकालप्रस्थितेन कण्ठलग्नेन पृष्टेव, जीवितेन 'अयि

माता, तातः पिता वा, गन्धर्वलोकः स्वजनवर्गो वा, किं वक्ष्यति किं कथयिष्यति। अहं किं करोमि किमनुतिष्ठामि। कोऽस्मिन्विषये प्रतीकारः प्रतिक्रिया। केनोपायेन प्राप्तेनेदं स्खलितं त्रुटितं प्रच्छादयामि गोपयामि। एतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां करणानां चापलं चाञ्चल्यं कस्य वा कथयामि निवेदयामि। क अनेन पञ्चबाणेन कंदर्पेण दग्धहृदया गच्छामि व्रजामि। तथा महाश्वेताया व्यतिकरेण वृत्तान्तेन मया प्रतिज्ञा [illegible] कृता पत्युर्न मेलनीय इति तथापि प्रियसखीनामनिवारकमवयस्यानां पुरः पुरतो मन्त्रितमालोचितम्। तथा केयूरकस्य हस्ते महाश्वेतायै संदिष्टं संदेशः प्रेषितः तत्रोत्तरभाव्यनर्थपरिज्ञाननिमित्तमित्याह—न खल्विति। न खलु निश्चयेनाहं मन्दभागिनी एतत् जानामि आकलयामि। किं तदित्याह—शठेति। शठो धूर्तो यो विधिर्वेधा तेन वा, उत्सन्नो हतो मन्मथः कंदर्पस्तेन वा, पूर्वं कृतो योऽशुभसंचयः पापसमूहस्तेन वा, मृत्युर्यमो हतको हताशस्तेन वा, अन्येनानिर्दिष्टनाम्ना केनापि वा मम विप्रलम्भको वियोगदायकोऽयं चन्द्रापीड आनीतः प्रापितः। पूर्वनिर्दिष्टमेव निरूपयन्नाह—कोऽपीति। कोऽप्ययं न कदाचिद्दृष्टः, नानुभूतः, न च श्रुत आकर्णितः, न चिन्तितो ध्यातः, नोत्प्रेक्षितः पुनः पुनर्विलोकितो यस्मान्मां विडम्बयितुं कदर्थनां कर्तुमुपागतः प्राप्तः। [illegible] इति। यस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनमात्रेण कारणभूतेन हृदयेन कर्तृभूतेन संयम्य बद्ध्वा [illegible] करणभूतैः शरपञ्जरे काराघटितगृहे निक्षिप्य हृदयेन समर्पितेव। तथा मन्मथेन कंदर्पेण दासीकृत्य हृदयेनोपनीतेव अर्पितेव तथानुरागेण चन्द्रापीडविषयकेण कृत्वा हृदयेन निर्यातितेव [illegible]। तथा गृहीतमूल्येन [illegible] गुणगणेन करणभूतेन हृदयेन [illegible] विक्रीतेव। [illegible] भूतास्मि। यथा गृहीतमूल्ये वस्तु तत्रोपयोगि न तथाहमित्यर्थः। [illegible]—नेति। तेन चपलेन न मे कार्यं प्रयोजनमिति क्षणमिव क्षणमात्रं संकल्पमकरोदध्यवस्यत्। [illegible] पुनरपि [illegible]—कृतेति। कृतसंकल्पा च विहितनिश्चया च। अन्तर्गतेनान्तःस्थितेन [illegible]। [illegible] हृदयेन [illegible]। [illegible]—हृदयेति। हृदये [illegible] चलितेन [illegible] हे मिथ्याविनीते, यदि मया न कृत्यं [illegible] कृत्वा परिहसितेव [illegible]। तथा तस्य चन्द्रापीडस्य यः परित्याग[illegible] कण्ठलग्नेन जीवितेन पृष्टेव [illegible]। [illegible]

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ अनुरागेण [illegible] विक्रीतेव. ६ [illegible]

पुनरपि प्रक्षालितलोचनया दृश्यतामसौ जनः, प्रत्याख्यानयोग्यो न वा' इति तत्कालागतेनाभिहितेव बाष्पेण 'अपनयामि ते सहासुभिर्धैर्यावलेपमि'ति निर्भर्त्सितेव मनोभुवा पुनरपि तथैव चन्द्रापीडाभिमुखहृदया बभूव । तदेवमस्तमितप्रतिसमाधानवेलात्प्रेमावेशेनास्वतन्त्रीकृता परवशेवोत्थाय जालवातायनेन तमेव क्रीडापर्वतकमवलोकयन्त्यतिष्ठत् । तत्रस्था च सा तमानन्दजलव्यवधानोद्विग्नेव स्मृत्या ददर्श, न चक्षुषा । अङ्गुलीगलितस्वेदपरामर्शभीतेव चिन्तया लिलेख, न चित्रतूलिकया । रोमाञ्चतिरोधानशङ्कितेव हृदयेनालिलिङ्ग, न वक्षसा, तत्संगमकालातिपातासहेव मनो गमाय[3] नियुक्तवती, न परिजनम् । चन्द्रापीडोऽपि प्रविश्य स्वच्छन्दं[4] कादम्बरीहृदयमिव द्वितीयं मणिगृहं शिलातलास्तीर्णायामुभयत उपर्युपरि निवेशितबहूपधानायां कुथायां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गेन[5] गृहीतचरणयुगलस्ताभिर्यथादिष्टेषु भूमिभागेषूपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दोलायमानेन चेतसा चिन्तां विवेश । किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्याः सहभुव एते विलासा एवंदृशाः सकललोकहृदयहारिणः आहोस्विदनाराधितप्रसन्नेन भगवता मकरकेतुना मयि नियुक्ता, येन मां सास्रेण सरागेणा-

---

दुर्भूतेन बाष्पेण नेत्राम्बुनेत्यभिहितेवेति कथितेव । इतिवाच्यमाह—अविशेषेति । हे अविशेषज्ञे, पुनरपि प्रक्षालितलोचनया त्वयासौ जनो दृश्यतामालोक्यताम् । न चाप्रत्याख्यानयोग्यो निराकरणयोग्यः । इतीति । इति मनोभुवा कंदर्पेण निर्भर्त्सितेवाधिक्षिप्तेव । इतियोत्यमाह—अपेति । ते तवासुभिः प्राणैः सह धैर्यावलेपं धीरिमाहंकारमपनयामि दूरीकरोमि । पुनरपीति । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव चन्द्रापीडस्याभिमुखं हृदयं यस्या एवंभूता पुनरपि बभूव जज्ञे । उत्कण्ठातिशयेन रतिभावं पुनः सोपयन्नाह—तदेवमिति । तदेवं पूर्वोक्तप्रकारेणास्तमितमस्ततां प्राप्तं यत्समाधानं किमनेन चपलेन कार्यमित्यादि निर्वेदरूपं तदेव बलं तस्मात्प्रेमा चन्द्रापीडविषयकः स्मृतिरूपस्तस्यावेशेन प्रवेशेनास्वतन्त्रीकृता परायत्तीकृता परवशेव पराधीनेवोत्थायोत्थानं कृत्वा जालवातायनेन जालगवाक्षेण तमेव क्रीडापर्वतकमवलोकयन्ती पश्यन्त्यतिष्ठदासत् । पुनर्भावानेवाह—तत्रस्थेति । तत्रस्था वातायनोपविष्टा सा तं चन्द्रापीडमानन्दजले हर्षाश्रुणा यद्व्यवधानं तेनोद्विग्नेवोद्वेगं प्राप्तेव स्मृत्यानुभवव्यतिरिक्तज्ञानेन ददर्शालोकयांचकार न चक्षुषा । अङ्गुलिभ्यो गलितो यः स्वेदस्तस्य परामर्शः संश्लेषस्तेन भीतेव त्रस्तेव चिन्तया लिलेख । न चित्रतूलिकया तदाकृतिं भावनया भावितवती । न कूर्चिकया लिखितवतीत्यर्थः । रोमाञ्च इति । रोमाञ्चो रोमोद्गमस्तेन तिरोधानमाच्छादनं तेन शङ्कितेव हृदयेन चित्तेनालिलिङ्गाश्लेषं कृतवती । न वक्षसा भुजान्तरेण । तस्येति । तस्य चन्द्रापीडस्य यः संगमः संश्लेषस्तत्र कालातिपातः कालविलम्बस्तं सोढुमसहेवासहिष्णुरिव गमाय तदालिङ्गनाय मनो नियुक्तवती प्रेषितवती । न परिजनम् । अत्रायमभिप्रायः—आनन्दजलं व्यवधायकमिति न चक्षुषा तथादर्शनमित्युद्वेगः । अङ्गुलीगलितस्वेदेन चित्रतूलिकाभिलिखनस्य विलोपो भयहेतुर्वक्षसालिङ्गनेनैव रोमाञ्च एव व्यवधायक इति सर्वथा नानान्तरितालिङ्गनमिति शङ्काहेतुः । मनसः सत्वरगतिं मत्वा तस्य परिजनस्य तथात्वभावात्कालातिपातः । अत्र चानन्दजलादीनां स्वेदादीनां सात्त्विका भावाः । नायिकामालम्ब्य भावशबलत्वमुक्त्वा नायकमाश्रित्य भावशबलत्वमाह—चन्द्रापीडोऽपीति । स्वच्छन्दं स्वैरं कादम्बरीहृदयं तद्वदिव द्वितीयं मणिगृहं प्रविश्य शिलातल आस्तीर्णायां विस्तारितायामुभयतः पार्श्वद्वय उपर्युपरि निवेशितानि स्थापितानि बहून्युपधानान्युच्छीर्षकाणि यस्यामेवंविधायां कुथायां प्रवेण्यां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गेन गृहीतमात्तं चरणयुगलमङ्घ्रियुग्मं यस्य सः । ताभिर्यथादिष्टेषु यथायोग्यं कथितेषु भूमिभागेषूपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतः सहितो दोलायमानेन कम्पमानेन चेतसा कृत्वा चिन्तां विवेश । चिन्ताक्रमो वक्ष्यमाणस्वरूपः । किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्याः सहभुवः स्वाभाविकाः सकललोकहृदयहारिण ईदृशा एते विलासा एव । आहोस्विद्वितर्के । अनाराधितश्चासौ प्रसन्नश्चेत्येवंविधेन भगवता मकरकेतुनैते

---

१ बलात्कार. २ दर्पम्. ३ गमनाय; गमनागमने. ४ स्वच्छन्दम्. ५ उत्सङ्गे. ६ कूणित.

घूर्णितत्रिभागेण हृदयान्तः पतत्स्मरशरकुसुमरजोरूषितेनेव चक्षुषा तिर्यग्विलोकयति । मद्विलोकिता च धवलेन स्मितालोकेन दुकूलेनेव लज्जयात्मानमावृणोति । मल्लज्जाविवर्तमानवदना च प्रतिबिम्बप्रवेशलोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति । मदनकलनदायिनो हृदयस्य प्रथमाविनयरेखामिव करुरुहेण शयनाङ्के लिखति । मत्ताम्बूलवीटिकोपनयनखेदविधूनेन रक्तोत्पलभ्रमद्भ्रमरवृन्देन करतलेन खिन्नं मुखमिव गृहीततमालपल्लवेनेव वीजयति । पुनश्चाचिन्तयत्— 'प्रायेण मानुष्यकसुलभा लघुता मिथ्यासंकल्पसहस्रैरेवं मां विप्रलभते, लुप्तविवेको यौवनमदो मदयति, मदनो वा । यतस्तिमिरोपहतेव यूनां दृष्टिरल्पमपि कालुष्यं महत्पश्यति । स्नेहलवोऽपि वारिणेव यौवनमदेन दूरं विस्तीर्यते । स्वयमुत्पादितानेकचिन्तानाकुला कविमतिरिव तरलता न किंचिन्नोत्प्रेक्षते । निपुणमदनगृहीता चित्रवर्तिकेव तरुणचित्तवृत्तिर्न किंचिन्नालिखति । संजातरूपाभिमाना कुलटेवात्मसंभावना न क्वचिन्नात्मानमर्पयति । स्वप्न इवाननुभूतमपि मनोरथो दर्शयति । इन्द्रजालपिच्छिकेवासंभाव्यमपि प्रत्याशा पुरः स्थापयति' । भूयश्च चिन्तितवान्—'किमनेन वृथैव मनसा खेदितेन, यदि सत्यमेवेयं धवले-

---

सावधारणं तेन मकरकेतुनैव मयि कादम्बरी नियुक्ता नियोजिता, येन मन्मथनियोगेन साकंगामं रुचिर तेन घूर्णेण स्नेहयुक्तेनाकूणितो वक्रीकृतस्त्रिभागो यस्मिन् । हृदयेति । हृदयान्तः पतन्तो ये स्मरशराः कंदर्पबाणास्त एव कुसुमानि तेषां रजः परागस्तेन रूषितेनेव चक्षुषा नेत्रेण तिर्यग्विलोकयति । इदं चिन्ताविषयमधिकृत्योक्तम्, अन्यथा प्रासादादिस्थायास्तस्या विलोकनासंभवात् । एवमन्यानपि तथाप्रकारांस्तदनुकूलानेव चिन्तयन्नाह— मदिति । मद्विलोकिता सती लज्जया धवलेन स्मितालोकेन । शुभ्रत्वसाम्यादाह—दुकूलेति । दुकूलेनात्मानमात्मीयमाच्छादयति । प्रतिबिम्बमधिकृत्याह—मदिति । मल्लज्जया विवर्तमानं वदनं यस्या एवंविधापि प्रतिबिम्बस्य यः प्रवेशस्तस्य लोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति । मुखविवर्तनेऽपि कपोलस्य तदभिमुखत्वादिति भावः । नखार्पणचेष्टामधिकृत्याह—मदिति । मामवकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमामाद्यामविनयरेखामिव करुहेण पुनर्भवेण शयनस्य पल्यङ्कस्याङ्क उत्सङ्गे लिखति । ताम्बूलप्रदानसमये तस्याः करकम्पक्रियामधिकृत्याह—मेति । मम ताम्बूलवीटिकाया यदुपनयनं प्रापणं तस्मात्तः खेदः प्रयासस्तेन विधूनेन कम्पितेन रक्तोत्पलकोकनदं तस्य यो भ्रमस्तेन भ्रमद्भ्रमरवृन्दं मधुकरपटलं यस्मिन्नेतादृशेन करतलेन गृहीततमालपल्लवेन । प्रकाराणां तत्सादृश्यादिति भावः । मदिति । मद्विलोकनाय्रेकणा खिन्नं मुखमिव वीजयति । पुनरिति । पुनश्चिन्तयश्चिन्तितवान् । किं तदित्याह—प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन मानुष्यके भवे सुलभा सुप्रापा लघुता मिथ्या मुधा संकल्पसहस्रैर्मनोरथसहस्रैरेवं पूर्वोक्तप्रकारेण । मामित्यात्मनिर्देशः । विप्रलभते । वञ्चयतीत्यर्थः । तथा लुप्तो विवेको येनैतादृशो यौवनमदस्तारुण्यगर्वो मदयति मदं जनयति । एवं मदनोऽपि । यतस्तिमिरोपहता यूनां दृष्टिरल्पमपि कालुष्यं महत्पश्यति । अल्पापि योषितां चित्तविकृतिर्बहुत्वेन ज्ञायतीत्यर्थः । स्नेहलवोऽपि प्रीतिलेशोऽपि वारिणेव यौवनमदेन दूरं विस्तीर्यते दूरं नीयते । स्वयमिति । स्वयमात्मनोत्पादिता अनेकेऽनभिलषणीयवस्तूनां चिन्तास्तद्विषयकमनोवृत्तयस्तासां शतं तेनाकुला व्याकुला तरलता तृष्णाविशेषः किंचिन्नोत्प्रेक्षतेऽभिलषते । अपि तु सर्वमेवोत्प्रेक्षत इति भावः । केव कविमतिरिव । सापि स्वयमुत्पादितवर्णनीयानां या चिन्ता स्मृतिस्तस्याः शतं तेनाकुला व्याप्ता सती किंचिन्न नोत्प्रेक्षते । अपि तु सर्वमेवोत्प्रेक्षालंकारविषयीकरोतीत्यर्थः । निपुणेति । निपुणोऽभिज्ञो यो मदनः कंदर्पस्तेन गृहीता स्वीकृता तरुणचित्तवृत्तिश्चित्रवर्तिकेव किंचिन्न नालिखति । अपि तु सर्वमेवालिखतीत्यर्थः । संजातेति । संजातं रूपस्य सौन्दर्यस्याभिमानोऽहंकारो यस्या एवंविधात्मसंभावना कुलटेव क्वचिन्न नात्मानमर्पयति । अपि तु सर्वत्रात्मानं ददातीत्यर्थः ।

क्षणा मन्ये चैवं जातचित्तवृत्तिरियं नचिरान्म एवैनामप्रार्थितानुकूलो मन्मथः प्रकटीकरिष्यति । स एवास्य संशयस्य छेत्ता भविष्यति' इत्यवधार्योन्यायोपविश्य च ताभिः कन्यकाभिः सहाक्षैर्गेयैश्च, विपञ्चीवाद्यैश्च, पाशकैश्च, स्वरसंदेहविवादैश्च, तैस्तैरालापैः सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्नासांचक्रे । मुहूर्तं च स्थित्वा निर्गत्योपवनालोकनकुतूहलाक्षिप्तचित्तः क्रीडा[1]पर्वतशिखरमारुरोह । कादम्बरी तु [2]तं दृष्ट्वा 'चिरयतीति महाश्वेतायाः किल वर्त्मा[3]वलोकयितुं विमुच्यतां[4] गवाक्षम्' इत्युक्त्वानङ्गाक्षिप्तचित्ता सौधस्योपरितनं[5] शिखरमारुरोह । तत्र च विरलपरिजना, सकल[6]शशिमण्डलपाण्डुरेणातपत्रेण हेम[7]दण्डेन निवार्यमाणातपा, चतुर्भिर्बालव्यजनैश्च फेनशुचिभिरुद्धूयमानैरुपवीज्यमाना, शिरसि कुसुमगन्धलुब्धेन भ्रमता भ्रमरकुलेन दिवापि नीलावगुण्ठनेनेव चन्द्रापीडाभिसरणवेषा[8]भ्यस्यन्ती, मुहुश्चामरशिखां समासज्य, मुहुश्छत्रदण्डमवलम्ब्य, मुहुस्तमालिकास्कन्धे करौ विन्यस्य, मुहुर्मदलेखां परिष्वज्य, मुहुः परिजनान्तरितसकलदेहा नेत्रत्रिभागेणावलोक्य, मुहुरावलितत्रिवलीवलया परिवृत्य, मुहुः प्रतीहारीवेत्रलताशिखरे कपोलं निधाय, मुहुर्निश्चलकरविधृतामधरपल्लवे वीटिकां नि-

---

धैव मनसा खेदितेन किम्, यदि गत्यन्तरं धवलेक्षणा कादम्बरी मन्येऽहं जातचित्तवृत्तिरियं नचिरात्स्तोककालेनाप्रार्थित एवानुकूलो दाक्षिण्यवान्मन्मथः स एवैनां चित्तवृत्तिं प्रकटीकरिष्यति । **स एवेति** । स एव कंदर्प एव । **अस्येति** । अस्याश्चित्तवृत्तिर्मयि वर्तते न वेत्येवंरूपस्यास्य संशयस्य छेत्ता दूरीकर्ता भविष्यति । इत्यवधार्य निश्चयं कृत्वोन्यायोपविश्य च ताभिः पूर्वोक्ताभिः कन्यकाभिः सहाक्षैः पाशकैर्देवनैश्च । विपञ्ची वाद्यं येषां तैश्च । पणो यादृच्छिकविशेषो विद्यते येषां ते पाणविकास्तैश्च । स्वराणां षड्जादीनां ये संदेहास्तेषां विवादैश्च । सुभाषितानि सूक्तानि येषां गोष्ठीभिश्च । अन्यैश्च पूर्वोक्तव्यतिरिक्तैस्तैस्तैरालापैश्च सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्क्रीडां कुर्वन्नासांचक्रेऽधितस्थौ । मुहूर्तं च स्थित्वा तत्रावस्थानं विधाय तदन्तरं निर्गत्य बहिरागत्योपवनस्यालोकनं तस्य कुतूहलं कौतुकं तेनाक्षिप्तं चित्तं यस्य सः क्रीडापर्वतशिखरमारोहारुरुढवान् । कादम्बरी तु तं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा विलोक्य चिरयति विलम्बते इति महाश्वेतायाः किल वर्त्म मार्गमवलोकयितुं वीक्षितुं गवाक्षं वातायनं विमुच्यतामुद्धाट्यतामित्युक्त्वानङ्गाक्षिप्तचित्ता सौधस्योपरितनं शिखरमारुरोहारुरुढवती । **तत्र चेति** । तस्मिन्स्थले । इतः कादम्बरीं विशेषयन्नाह—**विरलेति** । विरलः स्वल्पः परिजनो यस्याः सा । **सकलेति** । सकलं समग्रं यच्छशिमण्डलं चन्द्रबिम्बं तद्वत्पाण्डुरेण श्वेतेन हेमदण्डेन सुवर्णदण्डेनातपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतपो यस्याः सा । उद्धूयमानैः कम्पमानैः फेनः कफस्तद्वच्छुचिभिर्निर्मलैश्चतुर्भिर्बालव्यजनैश्चामरैश्चोपवीज्यमाना । **शिरसीति** । शिरसि मस्तके कुसुमानां पुष्पाणां गन्धस्तत्र लुब्धेन गर्धेन भ्रमरकुलेन मधुकरवृन्देन भ्रमता पर्यटता । दिवापि भ्रमरकुलस्य नीलत्वात्तत्साम्येनाह—**नीलेति** । नीलं यदवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं तेनेव । अभिसारिकावेषमधिकृत्याह—**चन्द्रेति** । चन्द्रापीडस्याभिसरणं तत्र यो वेषस्तमभ्यस्यन्त्यभ्यासं कुर्वन्ती । उत्कण्ठाचेष्टितान्याह—**मुहुरिति** । मुहुः क्षणमात्रं चामरशिखां बालव्यजनप्रान्तं समासज्यालम्ब्य । मुहुश्छत्रदण्डमवलम्ब्यालम्बनीकृत्य । मुहुस्तमालिकास्कन्धे करौ हस्तौ विन्यस्य संस्थाप्य । मुहुर्मदलेखां परिष्वज्याश्लिष्य । मुहुः परिजनेनान्तरितो व्यवहितः सकलदेहो यस्या एवंविधा सती नेत्रत्रिभागेणावलोक्य निरीक्ष्य । मुहुरावलितं त्रिवल्या वलयं मण्डलं यस्याः सा परिवृत्य परावर्तनं कृत्वा । मुहुः प्रतिहारी द्वाररक्षानियुक्ता स्त्री तस्या वेत्रलता यष्टिविशेषस्तस्याः शिखरे प्रान्ते कपोलं गण्डस्थलप्रदेशं निधाय । मुहुर्निश्चलो निष्कम्पो यः करो हस्तस्तेन विधृतां वीटिकामधरपल्लव ओष्ठकिसलये निवेश्य स्थापयित्वा ।

---

१ पर्वतक. २ तावत्. ३ अवलोकयितुमुक्ता. ४ विमुच्य तं गवाक्षमनङ्ग. ५ तलं कैलासशिखरमिव गौर्यारुरोह. ६ शशि. ७ विरचितहेमदण्डेन. ८ वेषाभ्यासं कुर्वती नक्तं [illegible] कैलासशिखर इव गौरी ;

वेव मुहुरुद्दीर्णोत्पलप्रहारपलायमानपरिजनानुसरणदत्तकतिपयपदा विहस्य तं विलोकयन्ती, तेन च विलोक्यमाना, महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत्। आगत्य च प्रतीहार्या निवेदितमहाश्वेताप्रत्यागमना तस्मादवततार। स्नानादिषु मन्दादरापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारमकरोत्। चन्द्रापीडोऽपि प्रासादादवतीर्य प्रथमविसर्जितेनेव कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्तितस्नानविधिर्निरुपहतशिलार्चिताभिमतदैवतः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमङ्ग-कर्म चक्रे। क्रमेण च कृताहारः क्रीडापर्वतकप्राग्भागभाजि, मनोहारिणि, हारीतहरिते, हरिणरोमन्थफेनशीकरासारे, सीरायुधहलमथनिश्चलकालिन्दीजलत्विषि, सकर्णाभरणा-करसनोगशोचिषि, कुसुमरजःसिकतिलतले, लतामण्डपोपगूढे, शिखण्डिताण्डवसंगीतगृहे, मरकतशिलातल उपविष्टो दृष्टवान्सहसैवातिबहलधाम्ना धवलेनालोकेन जलेनेव निर्वाप्यमाणं दिवसम्, मृणालवलयेनेव पीयमानमातपम्, क्षीरोदेनेव प्लाव्यमानां महीम्, चन्दनरसेनेव सिच्यमानान्दिगन्तान्, सुधयेव विलिप्यमानमम्बरतलम्। आसीच्चास्य मनसि— 'किंनु खलु भगवानोषधिपतिरकाण्ड एव शीतांशुरुदितो भवेत्, उत यन्त्रविक्षेपविशीर्यमाण-

---

मुहुरुदीर्णे क्षिप्ते यदुत्पलं तस्य प्रहारभयेन पलायमानो यः परिजनस्तस्यानुसरणं तत्र दत्तानि कतिपयानि पदानि यया सा विहस्य हास्यं कृत्वा तं विलोकयन्ती तेन च चन्द्रापीडेन विलोक्यमानातिक्रान्तं व्यतीतं महान्तमपि कालं समयं नाज्ञासीन्न ज्ञातवती। इत आगत्य प्रासादारोहणं कृत्वैव प्रतीहार्या द्वारपालिकया निवेदितं कथितं महाश्वेताप्रत्यागमनं यया सैवंविधा तस्मात्क्रीडापर्वतादवततारोत्तीर्णा। स्नानादिषु मन्दादरापि शिथिलोद्यमापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारं दिनकृत्यमकरोदधात्। चन्द्रापीडोऽपि तस्मात्क्रीडापर्वतादवतीर्य प्रथमं विसर्जितेनेव प्रथमप्रहितेनेव कादम्बरीजनेन निर्वर्तितो विहितः स्नानविधिर्यस्य सः। निरुपहतशिलायां [illegible] अर्चिता पूजिताभिमतदेवता येन सः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमङ्ग कर्म चक्रे। क्रमेणेति। क्रमेणानुक्रमेण कृत आहारो भोजनं येन स मरकतशिलातल उपविष्ट आसीनोऽतिबहलं धाम तेजो यस्य तेनातिधवलेन शुभ्रेणालोकेन जलेनेव निर्वाप्यमाणं विध्याप्यमानं दिवसं दृष्टवानित्यन्वयः। मरकतेत्यस्य विशेषणान्याह—क्रीडेति। क्रीडापर्वतकस्य प्राग्भागभाजि पूर्वप्रदेशवर्तिनि मनोहारिणि चित्ताकर्षके। मरकतस्य नीलत्वमाह—हारीतेति। हारीतः पक्षिविशेषो [illegible] हरिते नीले। हरिणेति। हरिणानां मृगाणां यो रोमन्थश्चर्वितचर्वणं तस्य फेनः [illegible] शीकराणां [illegible]। सीरेति। सीरायुधो रामो हलं सीरं तन्मथनाद्धेतोस्तेन निश्चला कालिन्दी यमुना तस्या जलं पानीयं तद्वत् त्विट् कान्तिर्यस्मिन्। सकर्णेति। [illegible] पादरञ्जनार्थं [illegible] कान्तिर्यस्मिन्। कुसुमेति। कुसुमानां पुष्पाणां रजो धूलिस्तेन सिकतिले सिकतायुक्ते तले [illegible]। लतेति। लतामण्डपोपगूढे व्याप्ते। शिखण्डिताण्डवेति। शिखण्डिनां मयूराणां ताण्डवं नृत्यं तस्य संगीतगृहे [illegible]। [illegible] दृष्टवान्। [illegible]। मृणालवलयेनेव पीयमानमातपमातपम्। [illegible] मृणालवलयं [illegible]। क्षीरोदेनेव क्षीरसमुद्रेण प्लाव्यमानां [illegible] महीम्। [illegible]। चन्दनरसेनेव सिच्यमानान् [illegible] दिगन्तान्। [illegible]। सुधया [illegible] विलिप्यमानम् [illegible]। आसीदिति। अस्य चन्द्रापीडस्य मनस्येवमासीत्। खलु निश्चयेन। किंनु भगवानोषधिपतिः शीतांशुः [illegible] अकाण्डेऽकाले [illegible]। [illegible]

१ विलोकयन्ती. २ उद्दीर्णोत्पल; उद्धूर्णोत्पल. ३ [illegible]. ४ हरिणी. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible], ८ [illegible]। [illegible]

पाण्डुरधारासहस्राणि धारागृहाणि मुक्तानि, आहोस्विदनिलविकीर्यमाणनीकरधवलितभुवना-म्बरसिन्धुः कुतूहलादवनितलमवतीर्णा इति । आलोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीदनलरकन्यका-कदम्बपरिवृतां घ्रियमाणधवलातपत्रामुद्धूयमानचामरद्वयां कादम्बरी प्रतीहार्या वामपाणिना वेत्रलतागर्भेणार्द्रयक्षकर्दमावच्छन्नमुखं चन्दनानुलेपनसनाथं नालिकेरसमुद्गकमुद्वहन्त्या द-क्षिणकरेण दत्तहस्तावलम्बां केयूरकेण च निःश्वासहार्ये निर्मोकशुचिनी धौते कल्पलतादुकूले दधता निवेद्यमानमार्गाम्, मालतीकुसुमदामाधिष्ठितकरतलया च तमालिकयानुगम्यमाना-मागच्छन्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तया च सितांशुकोपच्छदे पटलके गृहीतं धवलताकारणमिव क्षीरोदस्य सहभुवमिव चन्द्रमसो मृणालदण्डमिव नारायणनाभिपु-ण्डरीकस्य मन्दरक्षोभविक्षिप्तमिवामृतफेनपिण्डनिकरं वासुकिनिर्मोकमिव मन्थनश्रमोज्झितं हासमिव कुलगृहवियोगगलितं मन्दरमथनविखण्डिताशेषशशिकलाखण्डसंचयमिव संहृतं प्रतिमागततारागणमिव जलनिधिजलादुद्धृतं दिग्गजकरसीकरासारमिव पुञ्जीभूतं नक्षत्रमा-

---

मागानि पाण्डुरधाराणां सहस्राणि येष्वेवंविधानि धारागृहाणि मुक्तानि । आहोस्विदिति वितर्के । अनिलेन वायुना विकीर्यमाणा विक्षिप्यमाणा ये सीकरा पानीयकणास्तैर्धवलितं शुभ्रीकृतं भुवनं यया एवंविधाम्बर-सिन्धुर्गङ्गा कुतूहलादवनितलं पृथ्वीतलमवतीर्णागता । आलोकस्यानुसारेण प्रहितं प्रेषितं चक्षुर्येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः कादम्बरीम्, अथ चागच्छन्तीं मदलेखाम्, अथ च तस्याः समीपे तरलिकाम्, तया च सितांशुकं श्वेतवस्त्र-मुपच्छदं यस्मिन्नेतादृशे पटलके पात्रविशेषे गृहीतं हारं चाद्राक्षीत् । अथ कादम्बरीं विशिनष्टि—**अनलपे-ति** । अनल्पा बहवो याः कन्यकाः कुमार्यस्तासां कदम्बः समूहस्तेन परिवृतां सहिताम् । **घ्रियमाणेति** । घ्रियमाणं धवलं शुभ्रमातपत्रं छत्रं यस्याः सा ताम् । उद्धूयमानं वीज्यमानं चामरद्वयं यस्याः सा ताम् । प्रतीहार्या द्वारागतजननिवेदनकारिण्या । **वामेति** । वेत्रलता गर्भे मध्ये यस्यैवंविधेन वामपाणिनापसव्यह-स्तेन कृत्वार्द्रं यद्यक्षं तस्य शकलं खण्डस्तेनावच्छन्नमाच्छादितं मुखं यस्यैवंभूतं चन्दनस्यानुलेपनेन सनाथं सहितं नालिकेरसमुद्गकं श्रीफलमध्यवर्तिगोलकमुद्वहन्त्या दक्षिणेन करेणापसव्यपाणिना दत्तो हस्तावलम्बो यस्याः सा ताम् । **केयूरकेणेति** । निःश्वासेन श्वासवातेन हार्ये हर्तुं योग्ये निर्मोकः कञ्चुकस्तद्वच्छुचिनी निर्मले धौते क्षालिते कल्पलतादुकूले दधता धारयतैवंविधेन केयूरकेण च निवेद्यमानो मार्गो यस्याः सा ताम् । अथ मद-लेखां विशेषयन्नाह—**मालतीति** । मालती जाती तस्याः कुसुमानि पुष्पाणि तेषां दाम स्रक्तेन अधिष्ठितं अधिश्रितं करतलं यस्या एतादृशया तमालिकया भुजिष्ययानुगम्यमानाम् । अथ हारस्य श्वेतत्वप्रकर्षमभिल-क्षयन्ने—**धवलतेति** । क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य या धवलता शुभ्रता तस्याः कारणमिव निमित्तमिव । एतेन क्षीरोदस्य स्वाभाविकी धवलता न, किं तु तद्धवलताया हेतुरेवायम् । क्षीरोदस्य हारगर्भत्वस्य वक्ष्यमाणत्वा-दन्तर्गतस्य हारस्येत्यर्थः । चन्द्रमसः शशिनः सहभुवमिव सहसमुत्पन्नमिव । **नारायणेति** । नारायणो वि-ष्णुस्तस्य नाभिपुण्डरीकस्य तुन्दकूपिकास्थिताम्भोजस्य मृणालदण्डमिव मन्दरो मेरुस्तस्य क्षोभेण विक्षिप्तं दूरी-कृतममृतस्य पीयूषस्य फेनपिण्डो डिण्डीरपिण्डस्तस्य निकरमिव । **मन्थनेति** । मन्थनस्य श्रमः खेदस्तेनो-ज्झितं त्यक्तं वासुकिर्नागराजस्तस्य निर्मोकमिव कञ्चुकमिव । **कुलेति** । कुलगृहं पितृगृहं तस्य यो वियोगो भर्तृगृह आगमनं तस्मिन्नवसरे गलितं स्रस्तं हासमिव । दृश्यते हि पितृगृहाद्भर्तृगृहे व्रजन्त्याः पितृवात्सल्यव-शाद्धासो गलितो भवति पुनरुद्वेग एव भवतीति । मन्दरमथनेन विखण्डिता या अशेषाः समग्राः शशिकला-स्तासां संहृतं खण्डसंचयमिव । जलनिधिजलादुद्धृतं प्रतिमागतं प्रतिरूपागतं तारागणमिव नक्षत्रसमूहमिव

---

१ पारदरसधाराः, जलधाराः. २ सिन्धुर्धरातलमवतीर्णा कुतूहलाचालोक. ३ कादम्बरीप्रतीहार्या. ४ नारिकेल. ५ हासमिव मियः. ६ प्रतिमावतारा.

लाभरणमिव मदनद्विपस्य शरच्छकलैरिव कल्पितं कादम्बरीस्पर्शनीकृतमुनिजनहृदयैरिव निर्मितं गुणमिव सर्वरत्नानां यशोराशिमिवैकत्र घटितं सर्वसागराणां प्रतिपक्षमिव चन्द्रमसो जीवितमिव ज्योत्स्निकाया लक्ष्मीहृदयमिव नलिनीदलगलज्जलबिन्दुविलासतरलमुत्कण्ठित-मिव मृणालवलयधवलकरं शरच्छशिनमिव घनमुक्तांशुनिवहधवलितदिङ्मुखं मन्दाकिनीमिव सुरयुवतिकुचपरिमलवाहिनं प्रभावर्षिणमतितारं हारम्। दृष्ट्वा चायमस्य चन्द्रापीडश्चन्द्रद्यु-तिर्मुखो धवलितः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितेनोपचार-क्रमेण मदलेखामापतन्ती जगाद। सा तु तस्मिन्नेव मरकतप्रायणि मुहूर्तमुपविश्य समु-त्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेणानुलिप्य ते च द्वे दुकूले परिधाप्य तेन मालतीकुसुमदामनिगडवि-तशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमुवाच—'कुमार, तवैवमपहस्तिताहंकारकान्ता पेश-लता प्रीतिपरवशं जनं कमिव न कारयति। प्रश्रय एव ते ददात्यवकाशमेवंविधानाम्। अनया चाकृत्या कस्यासि न जीवितस्वामी। अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सल्येन चरितेन कस्य न बन्धुत्वमध्यारोपयसि। एषा च ते प्रकृतिमधुरा व्यवहृतिः कस्य न वयस्यतामुत्पादयति। कस्य वा न समाश्वासयन्त्यमी स्वभावसुकुमारवृत्तयो भवद्गुणाः। त्वन्मूर्तिरेवात्रोपालम्भ-

---

पुञ्जीभूतम्। **दिग्गेति।** दिग्गजा दिग्दन्तिनस्तेषां कराः शुण्डादण्डास्तेषां सीकराणां हारमिव रत्नमिव। **मदनेति।** मदनद्विपस्य कंदर्पहस्तिनो नक्षत्रमालासंज्ञितमाभरणमिव विभूषणमिव। **शरदिति।** शरदस्य यशसस्य शकलैरिव खण्डैरिव कल्पितं निर्मितं हृदयनिर्मलत्वात्। तदभिप्रायेणाह—**कादम्बरीति।** कादम्बरी राजसुता तस्या रूपं सौन्दर्यं तेन वशीकृतानि यानि मुनिजनहृदयानि तैर्निर्मितमिव। सर्वरत्नानां गुरुमिव श्रेष्ठमिव। सर्वसागराणां समस्तसमुद्राणामेकत्र घटितं यशोराशिमिव। चन्द्रमसः शशिनः प्रतिपक्षमिव। ज्योत्स्निकायाश्चन्द्रिकाया जीवितमिव। **नलिनीति।** नलिनी पद्मिनी तस्या दलानि पत्राणि तेभ्यो गलन्तः क्षरन्तो ये जलबिन्दवस्तेषां विलासस्तद्वत्तरलं चपलम्। उत्कण्ठितं लक्ष्मीहृदयमिव। मृणाले-ति। मृणालानि बिसानि तेषां वलयं तद्वद्धवलाः कराः यस्य स तम्। घनमुक्तो योऽंशुनिवहः किरणसमूहस्तेन धवलितं दिङ्मुखं येनैवंभूतं शरच्छशिनमिव सुरयुवतिकुचानां यः परिमल आमोदस्तद्वाहिनं मन्दाकिनीमिव। इदं प्रभावर्षिणमतितारमतिमनोहरं हारम्। **दृष्ट्वा चेति।** दृष्ट्वा विलोक्य चन्द्रापीडः। **चन्द्रेति।** चन्द्र-द्युतिवद्द्युतिर्यस्यैवंविधं मुखं यस्य स। धवलित्रो विशेषणं वा। पूर्वोपवर्णितमयं हारं दृष्ट्वास्य धवलिमः कार-णमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितेन योग्येनोपचारक्रमेणागच्छन्तीमागच्छन्ती मदलेखां जगाद प्रत्युद्गमेन तामासादितवान्। **सा त्विति।** सा तु मदलेखा तस्मिन्नेव मरकतमाण्यासनपर्यङ्कि-या मुहूर्तं क्षणमात्रमुपविश्यावस्थानं कृत्वा स्वयमात्मनोत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेण मलयजविलेपनेनानुलिप्य ते च पूर्वोक्ते द्वे दुकूले परिधाप्य तेन मालतीकुसुमदामनिर्गतीपुष्पस्रग्भिराराचितशेखरं विरचितावतंसं कृत्वा तं हारमादाय गृहीत्वा चन्द्रापीडमुवाचोक्तवती। किमुवाचेत्याह—**कुमारेति।** हे कुमार हे चन्द्रापीड तवेयमपहस्तितो दूरीकृतोऽहंकारो यथैवंविधा कान्ता मनोहरा पेशलता सुन्दरता कमिव प्रीतिपरवशं जनं न कारयति। ते तव प्रश्रय एव विनय एवावकाशमवगाहं ददात्येवंविधानां पुरुषाणाम्। अनया चाकृत्याकारविशे-षेण त्वं कस्य जीवितस्वामी नासि। अपि तु सर्वेषामित्यर्थः। अनेन चाकारणेनानिमित्तेनाविष्कृतं प्रकटीकृतं वात्सल्यं हितं यस्मिन्नेवंविधेन चरितेन समाचरणेन कस्य बन्धुत्वं नाध्यारोपयसि। एषा च ते तव प्रकृ-त्या स्वभावेन मधुरा मिष्टा व्यवहृतिर्व्यापारः कस्य न वयस्यतां मित्रतामुत्पादयति। स्वभावेन सुकुमारा वृत्तिर्ये-षामेवंविधा अमी भवद्गुणाः कस्य न समाश्वासयन्ति समाश्वासनां कुर्वन्ति। **त्वदिति।** अत्रार्थे त्वन्मूर्ति-

---

१ शरन्मेघशकलैः. २ ज्योत्स्नायाः. ३ मन्दाकिनीप्रवाहम्. ४ मुखो. ५ समुचितेन. ६ आयान्तीम्. ७ प्रतीहार. ८ मधवलित. ९ परवशं किमिव. १० स्वभाव. ११ कं. १२ समाश्वासयन्ति. १३ उपलम्भम्.

र्हति, या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुपजनयति । इतरथा हि त्वद्विधे सकलभुवनप्रथितमहिम्नि प्रयुज्यमानं सर्वमेवानुचितमिवाभाति । तथा हि संभाषणमप्यधःकरणमिवापतति । आदरोऽपि प्रभुताभिमानमिवानुमापयति । स्तुतिरप्यात्मोत्सेकमिव सूचयति । उपचारोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति । प्रीतिरप्यनात्मज्ञतामिव ज्ञापयति । विज्ञापनापि प्रागल्भ्यमिव जायते । सेवापि चापलमिव दृश्यते । दानमपि परिभव इव भवति । अपि च स्वयं गृहीतहृदयाय किं दीयते । जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते । प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया । दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलमागमनं केन ते क्रियते । प्रणयितां चानेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी, न विभवम् । अप्रतिपाद्या हि परस्वता सज्जनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः, भवादृशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते । दत्त्वात्मानमपि वञ्चिता न भवति । जीवितमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती महत्ता सताम् । न च तादृशी भवति याचमानानां यादृशी ददतां लज्जा ।

पलम्भमनुभवमर्हति साक्षात्कारयोग्या भवति । या प्रथमदर्शन एव प्रथमावलोकन एव विश्रम्भं विश्वासमुपजनयति । अतस्त्वद्विधे त्वत्सदृशे पुरुषे सकलभुवने प्रथितः प्रख्यातो महिमा माहात्म्यं यस्मिंस्तस्मिन्प्रयुज्यमानं क्रियमाणं सर्वमनुचितमिवायोग्यमिवाभाति । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । संभाषणमपि जल्पनमप्यधःकरणमिवापतति । अनुचितेन सर्वोचितस्य संभाषणमनुचितमेव करोतीति न्यायादिति भावः । **आदर इति** । आदरोऽपि बहुमानोऽपि प्रभुताया ऐश्वर्यस्याभिमानमिवानुमापयति ज्ञापयति । स्तुतिरपि नुतिरप्यात्मन उत्सेक उत्कर्षस्तमिव सूचयति । उपचारोऽप्यभ्युत्थानादिरूपोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति प्रकटीकरोति । प्रीतिरपि स्नेहोऽप्यनात्मज्ञतां स्वस्वरूपाज्ञानमिव ज्ञापयति । विज्ञापनापि विज्ञप्तिरपि प्रागल्भ्यमिव पाण्डित्यमिव जायते । सेवापि सपर्यापि चापलमिव दृश्यते । दानमपि परिभव इव पराभव इव भवति । प्रथितमहिमत्वादिति भावः । अपि चेति पुनरन्तरे । स्वयं गृहीतं हृदयं येनैवंविधाय किं दीयते । अथ च जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते किं कथ्यते । अयं भावः—हृदयाधीनं जीवितं, हृदयं चेद्गृहीतं तदा जीवितेश्वर एव जातः । एवं सति तस्मै जीवितातिरिक्तं किं वस्तु देयम् । सर्वेषां वस्तूनां जीवितार्थत्वात् । एतदपरं किं प्रतिपाद्यम् । प्रतिपाद्यानां जीवितावधित्वात् । प्रथमं कृतं यदागमनं तदेव महानुपकारो यस्यैवंविधस्य ते भवतः का प्रत्युपक्रिया । न काचिदर्थः । दर्शनेन दत्तं जीवितफलं येनैवंविधस्य ते तव सफलमागमनं केन क्रियते । अयं भावः—सर्वाभिलषोत्कृष्टं जीवितं फलं त्वयैव दत्तम् । इतः परं त्वदागमनादस्माकं किमपि नास्ति, येन त्वदागमनसाफल्यं क्रियते । कादम्बर्यनेन व्यपदेशेन हारप्रेषणमिषेण प्रणयिता स्नेहवत्ता त्वयि दर्शयति । न विभवमैश्वर्यम् । त्वयैतादृशं वस्तु नास्ति यादृशं मम वर्तत इत्येवम् । नन्वमुनैवमुक्तेन कस्य स्वविभवप्रदर्शने कोऽपराधस्तत्र इत्यत आह—**अप्रतीति** । हीति निश्चितम् । सज्जनविभवानां परस्वता स्वीयत्वाभावोऽप्रतिपाद्या वर्तते । सन्तो धनैः परोपकारमेवेच्छन्तीत्यनेन तद्विभवस्यापि तवायत्तत्वादिति भावः । अथ यद्यपि कोऽप्येवं विभवो हारादिरूपः सोऽस्तु तिष्ठतु । किं तु भवादृशस्य दास्यमङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते नाकृत्यकारिणीति कथ्यते । **दत्त्वेति** । आत्मानमपि दत्त्वा त्वदधीनं कृत्वा वञ्चिता न भवति विप्रलब्धा न स्यात् । जीवितमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते न पश्चात्तापं करोति । च पुनः सतां सत्पुरुषाणां महत्ता गुरुत्वमन्यदेव तिष्ठति दाक्षिण्यपरवती यो जनः प्रत्याख्यानं निराकरणं तत्र पराङ्मुखी प्रतिकूला-नीकरणनिरपेक्षा न भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—**दाक्षिण्येति** । दाक्षिण्यमनुकूलता तस्याः परवती । तदधीनेत्यर्थः । दक्षिण्ये तदधीने भवतीत्यत आह—**न चेति** । ददतां वितरणं कुर्वतां यादृशी

---

१ भवने. २ दृष्टे. ३ दत्तम्.

लाभरणमिव मदनद्विपस्य शरच्छकलैरिव कल्पितं कादम्बरीरूपवशीकृतमुनिजनहृदयैरिव निर्मितं गुरुमिव सर्वरत्नानां यशोराशिमिवैकत्र घटितं सर्वसागराणां प्रतिपन्नमिव चन्द्रमसो जीवितमिव ज्योत्स्निकाया लक्ष्मीहृदयमिव नलिनीदलगलज्जलबिन्दुविलासतरलमुन्मथितमिव मृणालवलयधवलकरं शरच्छशिनमिव घनमुक्तांशुनिवहधवलितदिङ्मुखं मन्दाकिनीमिव सुरयुवतिकुचपरिमलवाहिनं प्रभावर्षिणमतितारं हारम्। दृष्ट्वा चायमस्य चन्द्रापीडश्चन्द्रातपमुनिर्मुखो धवलिम्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितोपचारक्रमेण मदलेखामापतन्तीं जग्राह। सा तु तस्मिन्नेव मरकतमणिशिलातले मुहूर्तमुपविश्य समुत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेणाङ्गमनुलिप्य ते च द्वे दुकूले परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिरवतंसशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमुवाच—'कुमार, तवेयमपहसिताहंकारकान्ता पेशलता प्रीतिनिर्भरमयं जनं कमिव न कारयति। प्रश्रय एव ते ददात्यवकाशमेवंविधानाम्। अनया चाकृत्या कस्यासि न जीवितस्वामी। अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सल्येन चरितेन कस्य न बन्धुत्वमध्यारोपयसि। एषा च ते प्रकृतिमधुरा व्यवहृतिः कस्य न विश्वस्ततामुत्पादयति। कैर्वा न विश्वासयन्त्यमी स्वभावसुकुमारवृत्तयो भवद्गुणाः। त्वन्मूर्तिरेवात्रोपालम्भ-

---

पुञ्जीभूतम्। दिग्गेति। दिग्गजा दिग्दन्तिनस्तेषां कराः शुण्डादण्डास्तेषां सीकराणां सारमिव। मदनेति। मदनद्विपस्य कंदर्पहस्तिनो नक्षत्रमालासंज्ञितमाभरणमिव विभूषणमिव। शरदिति। शरत्कालस्य शकलैरिव खण्डैरिव कल्पितं निर्मितं हृदयनिर्मलत्वात्। तदभिप्रायेणाह—कादम्बरीति। कादम्बर्या रूपेण तथा रूपं सौन्दर्यं तेन वशीकृतानि यानि मुनिजनहृदयानि तैर्निर्मितमिव। सर्वरत्नानां गुरुमिव श्रेष्ठमिव। सर्वसागराणां समस्तसमुद्राणामेकत्र घटितं यशोराशिमिव। चन्द्रमसः [illegible] प्रतिपन्नमिव। ज्योत्स्निकायाश्चन्द्रिकाया जीवितमिव। नलिनीति। नलिनी पद्मिनी तस्या दलानि पत्राणि तेभ्यो गलन्तः क्षरन्तो ये जलबिन्दवस्तेषां विलासवद्वत्तरलं चपलम्। लक्ष्मीहृदयमिव। मृणालेति। मृणालानि बिसानि तेषां वलयं तद्वद्धवलाः करा यस्य स तम्। घनमुक्तो योऽंशुनिवहः किरणसमूहस्तेन धवलितं दिङ्मुखं येनैवंभूतं शरच्छशिनमिव सुरयुवतिकुचानां यः परिमल आमोदस्तद्वाहिनं मन्दाकिनीमिव। प्रभावर्षिणमतितारमतिमनोहरं हारम्। दृष्ट्वा चेति। दृष्ट्वा विलोक्य चन्द्रापीडः। चन्द्रेति। चन्द्रातपश्चन्द्रिका [illegible] निर्मुखं मुखं यस्य सः। धवलिम्नो विशेषणं वा। पूर्वोक्तवर्णितमयं हारं [illegible] कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितेन योग्येनोपचारक्रमेणागच्छन्तीमापतन्तीं मदलेखां जग्राह प्रत्युद्गमेन सामादिनवान्। सा त्विति। सा तु मदलेखा तस्मिन्नेव मरकतमणिशिलातले मुहूर्तं क्षणमात्रमुपविश्योत्थानं कृत्वा स्वयमात्मनोत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेण [illegible] ते च पूर्वोक्ते द्वे दुकूले परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिर्मालतीपुष्पस्रग्भिरवतंसशेखरं [illegible] तं हारमादाय गृहीत्वा चन्द्रापीडमुवाचोक्तवती। किमुवाचेत्याह—कुमारेति। हे कुमार हे [illegible] तवेयमपहसितोऽहंकारो यया [illegible] कान्ता मनोहरा पेशलता सुन्दरता [illegible] प्रीतिनिर्भरं जनं कारयति। ते तव प्रश्रय एव विनय एवंविधानां गुणानाम्। अनया [illegible] चैव त्वं कस्य जीवितस्वामी नासि। अपि तु सर्वस्यापि। अनेन चाकारणेनानिमित्तेन [illegible] [illegible] चरितेन [illegible] कस्य बन्धुत्वं नाध्यारोपयसि। एषा च ते तव प्रकृत्या स्वभावेन मधुरा [illegible] व्यवहृतिर्व्यापारः कस्य न [illegible] विश्वस्ततामुत्पादयति। स्वभावेन सुकुमारा [illegible] अमी भवद्गुणाः कस्य न विश्वासयन्ति विश्वासवन्तं कुर्वन्ति। त्वदिति। [illegible]

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ मन्दाकिनीमिव [illegible]. ४ मुग्धो. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ कै. १२ [illegible]. १३ [illegible].

र्हति, या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुपजनयति । इतरथा हि त्वद्विधे सकलभुवनप्रथितमहिम्नि प्रयुज्यमानं सर्वमेवानुचितमिवाभाति । तथा हि संभाषणमप्यधःकरणमिवापतति । आदरोऽपि प्रभुताभिमानमिवानुमापयति । स्तुतिरप्यात्मोत्सेकमिव सूचयति । उपचारोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति । प्रीतिरप्यनात्मज्ञतामिव ज्ञापयति । विज्ञापनापि प्रागल्भ्यमिव जायते । सेवापि चापलमिव दृश्यते । दानमपि परिभव इव भवति । अपि च स्वयं गृहीतहृदयाय किं दीयते । जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते । प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया । दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलमागमनं केन ते क्रियते । प्रणयितां चानेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी, न विभवम् । अप्रतिपाद्या हि परस्वता सज्जनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः, भवादृशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते । दत्त्वात्मानमपि वञ्चिता न भवति । जीवितमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती महत्ता सताम् । न च तादृशी भवति याचमानानां यादृशी ददतां लज्जा ।

पलम्भमनुभवमर्हति साक्षात्कारयोग्या भवति । या प्रथमदर्शन एव प्रथमावलोकन एव विश्रम्भं विश्वासमुपजनयति । अतस्त्वद्विधे त्वत्सदृशे पुरुषे सकलभुवने प्रथितः प्रख्यातो महिमा माहात्म्यं यस्येत्थंभूते प्रयुज्यमानं क्रियमाणं सर्वमनुचितमिवायोग्यमिवाभाति । तदेव दर्शयति—**तथा हीति** । संभाषणमपि जल्पनमप्यधःकरणमिवापतति । अनुचितेन सर्वोचितस्य संभाषणमनुचितमेव करोतीति न्यायादिति भावः । **आदर इति** । आदरोऽपि बहुमानोऽपि प्रभुताया ऐश्वर्यस्याभिमानमिवानुमापयति ज्ञापयति । स्तुतिरपि नुतिरप्यात्मन उत्सेक उत्कर्षस्तमिव सूचयति । उपचारोऽप्यभ्युत्थानादिरूपोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति प्रकटीकरोति । प्रीतिरपि स्नेहोऽप्यनात्मज्ञतां स्वस्वरूपानभिज्ञतां ज्ञापयति । विज्ञापनापि विज्ञप्तिरपि प्रागल्भ्यमिव पाण्डित्यमिव जायते । सेवापि सपर्यापि चापलमिव दृश्यते । दानमपि परिभव इव पराभव इव भवति । प्रथितमहिमवत्त्वादिति भावः । अपि चेति युक्त्यन्तरे । स्वयं गृहीतं हृदयं येनैवंविधाय किं दीयते । अथ च जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते किं कथ्यते । अयं भावः—हृदयाधीनं जीवितं, हृदयं चेद्गृहीतं तदा जीवितेश्वर एव जातः । एवं सति तस्मै जीविताभिधानं किं वस्तु देयम् । सर्वेषां वस्तूनां जीवितार्थत्वात् । एतदपरं किं प्रतिपाद्यम् । प्रतिपाद्यानां जीवितावधित्वात् । प्रथमं कृतं यदागमनं तदेव महानुपकारो यस्यैवंविधस्य ते भवतः का प्रत्युपक्रिया । न कापीत्यर्थः । दर्शनेन दत्तं जीवितफलं येनैवंविधस्य ते तव सफलमागमनं केन क्रियते । अयं भावः—सर्वापेक्षयोत्कृष्टं जीवितं फलं त्वयैव दत्तम् । इतः परं त्वत्सदृशमस्माकं किमपि नास्ति, येन त्वदागमनसाफल्यं क्रियते । कादम्बर्यनेन व्यपदेशेन हारानयनमिषेण प्रणयिता स्नेहवत्ता त्वयि दर्शयति । न विभवमैश्वर्यम् । त्वत्तादृशं वस्तु नास्ति यादृशं मम वर्तत इत्येवम् । नन्वत्युत्तममुक्ताकलापस्य स्वविभवत्वप्रदर्शने कोऽपमन्तरस इत्यत आह—**अप्रतीति** । हीति निश्चितम् । सज्जनविभवानां परस्वता स्वीयपरकीयभावोऽप्रतिपाद्या वर्तते । सतां प्रवृत्तेः परोपकारनिमित्तकत्वेन तद्विभवस्यापि तथात्वादिति भावः । अथ यत्परितोषप्रदो विभवो हारादिरूपः स्वोत्कर्षहेतुस्तावदास्तां तिष्ठतु । किं तु भवादृशस्य दास्यमङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते नाकृत्यविधायिनीति व्यपदिश्यते । **दत्त्वेति** । आत्मानमपि दत्त्वा त्वदधीनं कृत्वा वञ्चिता न भवति विप्रतारिता न स्यात् । जीवितमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते न पश्चात्तापं करोति । यः सतां सत्पुरुषाणां महत्ता गुरुताप्रणयो विद्यते यस्मिन्नेवंभूतो यो जनस्तस्य प्रत्याख्याने निराकरणे तत्र पराङ्मुखी प्रणयिजनाभीष्टप्रदाननिराकरणशीला न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**दाक्षिण्येति** । दाक्षिण्यमनुकूलता तस्याः परवती । तदधीनेत्यर्थः । दाक्षिण्यं लज्जाधीनं स्यादित्यत आह—**नचेति** । ददतां वितरणं कुर्वतां यादृशी

१ ज्ञायते. २ गृह्यते. ३ परवशा.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

तिंनि भगवति पूष्णि क्रमेण च दिनपरिलम्बनरोषरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्रामितशोणिम्नि व्योम्नि संहृतशोचिषि जाते जरठहारीतहरितवाजिनि, रविविरहनीलितसरोजसंहतिषु, हरितायमानेषु, कमलवनेषु श्वेतायमानेषु कुमुदखण्डेषु, लोहितायमानेषु दिङ्मुखेषु, नीलायमाने शर्वरीमुखे, शनैःशनैश्च पुनर्दिनश्रीसमागमाशाभिरिवानुरागिणीभिः सहैव दीधितिभिरदर्शनतामुपगते भगवति गभस्तिमालिनि, तत्कालविजृम्भितेन च कादम्बरी हृदयरागसागरेणेवापूरिते संध्यारागेण जीवलोके, कुसुमायुधानलदह्यमानहृदयसहस्रधूम इव जनितमानिनीनयनवारिणि विसीर्यमाणे तरुणतमालत्विषि तिमिरे, दिक्करिकरावकीर्णसीकरासार इव श्वेतायमानतारागणे गगने, जातायां चादर्शनक्षमायां वेलायां सौधशिखरादवततार कादम्बरी क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च चन्द्रापीडः । ततोऽचिरादेव गृहीतपादः प्रसाद्यमान इव कुमुदिनीभिः कलुषमुखीः, कुपिता इव प्रसादयन्नाशाः प्रबोधाशङ्कयेव परिहरन्सुप्ताः कमलिनीः, लाञ्छनच्छलेन निशामिव हृदयेन समुद्वहन्, रोहिणीचरणताडनलग्नमलक्तकरसमिवोदयरागं दधानः, तिमिरनीलाम्बरां दिवमभिसारिकामिवोपसर्पन्, अतिवल्लभतया विकिरन्निव सौभाग्यमुद-

---

विम्बास्तदीधितिः एवंविधे पूष्णि सूर्ये जाते सति । तथा क्रमेण च परिपाट्या दिनस्य सूर्यस्य परिलम्बनम[illegible] रोषेण [illegible] कामिनीदृष्टिभिरिव संक्रामितः शोणिमा रक्तिमा यस्मिन्नेवंविधे व्योम्न्याकाशे सति । पुनः केषु । रविविरहेति । रविः सूर्यस्तस्य विरहो वियोगस्तेन नीलिताः संकुचिता याः सरोजसंहतयः कमलराजयस्तासु । पुनः केषु । कमलवनेषु नलिनखण्डेषु हरितायमानेषु नीलायमानेषु सत्सु । तथा कुमुदखण्डेषु कैरववनेषु श्वेतायमानेषु गौरवदाचरमाणेषु । प्रफुल्लितत्वादिति भावः । तथा लोहितायमानेषु रक्तायमानेषु दिङ्मुखेषु सत्सु । तथा नीलायमाने हरितायमाने शर्वरीमुखे प्रदोषे । शनैःशनैः पुनर्दिनश्रियो यः समागमस्तस्याशाभिरिवानुरागिणीभिर्दीधितिभिः सह भगवति गभस्तिमालिनि सूर्येऽदर्शनतामदृश्यतामुपगते प्राप्ते सति । पुनः संध्यारागेण जीवलोक आपूरिते सति । केनेव । तत्कालविजृम्भितेन तत्क्षणप्रसृतेन कादम्बर्या हृदयरागरूपो यः सागरः समुद्रस्तेनेव । पुनः कस्मिन् । विसीर्यमाणे विस्तार्यमाणे । तरुणो नवीनो यस्तमालस्तरुविशेषः तस्य त्विडिव त्विड् यस्यैवंविधे तिमिरेऽन्धकारे सति । तस्य नीलत्वेन कल्पयाह—कुसुमेति । कुसुमायुध एवानलो वह्निस्तेन दह्यमानं ज्वलमानं यद्धृदयसहस्रं तस्य धूम इव । कीदृशे । जनितमुत्पादितं मानिनीनां नयनेषु वारि येन तस्मिन् । [illegible] इत्यर्थः । एतेन धूमसदृशं ध्वनितम् । दिगिति । दिक्करिणां ये कराः शुण्डादण्डास्तैरवकीर्णोऽवक्षिप्तो यः सीकरासारस्तदिव । श्वेतायमाने दीप्यमाने तारागणे नक्षत्रसमूहे गगने व्योम्नि जाते सति । अन्वयस्तु प्रागुक्तः । ततस्तदनन्तरमचिरादेव स्तोककालेनैव [illegible] । गृहीतेति । गृहीताः पादा यस्य सः । प्रसाद्यमान इव । काभिः । कुमुदिनीभिः कैरविणीभिः । कलुषमुखीः कुपिता इव आशा दिशः प्रसादयन्प्रसन्नीकुर्वन् । सुप्तानां कमलिनीनां प्रबोधे या [illegible] परिहरन्वर्जयन् । लाञ्छनच्छलेन [illegible] निशामिव हृदयेन समुद्वहन्धारयन् । पुनः किं कुर्वन् । उदयरागं दधानः । कमिव । रोहिण्याश्चरणेन [illegible] यत्ताडनं तेन लग्नं अलक्तकरसमिव । तिमिरमेव नीलाम्बरं यस्या एवंविधां दिवं [illegible] उपसर्पन् । [illegible] विकिरन्निव विक्षिपन्निव । कीदृशः । [illegible]

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ग्रहणे परिजनोचिते भूतले समुपाविशत् । चन्द्रापीडोऽपि 'कुमार, अध्यास्यतां शिलातलमेव,' इत्यनवरतमुच्यमानोऽपि मदलेखया भूमिमेवाभजत । सर्वासु चासीनासु तासु मुहूर्तमिव स्थित्वा वक्तुमुपचक्रमे चन्द्रापीडः—'देवि, दृष्टिमात्रार्पिते दासजने संभाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्त्यवकाशः, किमुतैतावतोऽनुग्रहस्य । न खलु चिन्तयन्नपि निपुणं तमात्मनो गुणलवमवलोकयामि, यस्यायमनुरूपोऽनुग्रहातिरेकः । अतिसरला तवेयमपगताभिमानमधुरा च सुजनता यदभिनवसेवकजनेऽप्येवमनुकम्प्यते । प्रायेण मामुपचारकृपणमदक्षिणं देवी मन्यते । धन्यः खलु परिजनः, ते यस्योपरि निपतन्ति स्यात् । आज्ञासंविभागकरणोचिते भृत्यजने क इयानादरः । परोपकारोपकरणं शरीरम्, तृणलवलघु च जीवितम् । अभ्यागते स्वतः-प्रवृत्तिभिरपासनीयमुपनीतमागतानां यद्येतेते शरीरमिदमेतज्जीवितमेतानीन्द्रियाणि एतेषामन्यतरदारोपय परिग्रहेण गरीयस्त्वम्' इति । अथैवंवादिनोऽस्य वचनमाक्षिप्य मदलेखा सस्मितमवादीत्—'कुमार, भवतु । अतिदक्षिणया म्रियते खलु सखी कादम्बरी । किमर्थं चैवमुच्यते । सर्वमिदमन्तरेणापि वचनमनया परिगृहीतम्, किं पुनस्तूपचारफल्गुना वचसा संदेहदोलामारोप्यते' इति । स्थित्वा च कंचित्कालं कृतप्रस्तावा 'कथं राजा तारापीडः,

---

शैलैरेवास्तां शैलसुन्दरतो दर्शयन्ती प्रकटयन्ती ग्रहणे नीचे परिजनस्य सेवकजनस्योचिते योग्ये भूतले पृथिव्यां समुपाविशत्समुपविष्टा । चन्द्रापीडोऽपि हे कुमार, शिलातलमेवाध्यास्यतामिति मदलेखयासकृद्वारंवार-मनुबध्यमानोऽपि उच्यमानोऽपि भूमिमेव समुपाभेजे भूमावाश्रितवान् । सर्वासु तासासीनासूपविष्टासु सत्सु मुहूर्त-मिव स्थित्वा चन्द्रापीडो वक्तुं कथयितुमुपचक्रम उद्यमं कृतवान् । किं तदित्याह—देवीति । हे देवि, दृष्टिमात्रेण अर्पिते दासजने संभाषणादिकस्य अवलोकनस्तुतिकस्य प्रसादस्य अनुग्रहस्यावकाशोऽवसरो नास्ति । दृष्टिमात्रसमुद्भूत-प्रीतेः दासस्य हृदयं भृतं यावदस्य प्रवेशो नान्योऽवसरः । एतावतोऽनुग्रहस्य किमुत मन्यते । सर्वथा प्रवेशो ना-स्त्यवसरः । न खल्विति । निपुणं यथा स्यात्तथा चिन्तयन्नपि विचारयन्नप्यात्मनो गुणलवमवलोकयामि पश्यामि । यस्य गुणलवस्यायमनुरूपो योग्योऽनुग्रहातिरेकः प्रसादोत्कर्षः । अतिसरलातिऋज्वी तवेयमपगतो दूरीभूतो योऽभिमानोऽहंकारस्तेन मधुरा मिष्टा सुजनता सौजन्यम् । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—यदिति । यदभिनवे सेवकजनेऽपि नूतनभृत्येऽप्येवमनुकम्प्यतेऽनुग्रहविषयीक्रियते । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येनोपचारेण वाक्प्रति-क्ष्येन कृपणं कदर्युं योऽदक्षिणस्तत एवादक्षिणमनुदारं मां देवी मन्यते जानाति । खलु निश्चयेन । स एव परिजनो धन्यः कृतपुण्यः, यस्योपरि ते तव निपतन्त्याज्ञा स्यात् । आज्ञालक्षणो यः संविभागो विभज्य किंचिद्दानं तस्य करणं तदुचिते योग्ये भृत्यजने क इयान् बहुमानातिशयः । परेति । परस्य च उपकार उपकृतिस्तस्योपक-रणं साधकं शरीरं तृणलवस्तृणस्य यो लवो लेशस्तद्वल्लघु च जीवितम् । अत आगतमात्रे तव स्वतःप्रवृत्तिभिरन्य-र्थोपनीतैर्बहुमानैरुपनीतैरभ्यागतस्य तव युक्ते । एते वयम्, इदं शरीरम्, इदं जीवितम्, एतानीन्द्रियाणि, एतेषां मध्यादन्यतरस्य परिग्रहेण स्वीकारेण कृत्वा गरीयस्त्वमारोपय स्थापयेति । अन्यस्याभावादिति । इदमेव दर्शयन्नाह । अथैवंवादिनोऽस्य चन्द्रापीडस्य वचनमाक्षिप्य निराकृत्य मदलेखा सस्मितमवादीदवोचत् । हे कुमार, भवतु यत्त्वयोक्तं तत्सर्वमस्तु । परमतिदक्षिणत्वेन खलु निश्चयेन कादम्बरी म्रियते खेदं प्राप्नोति । अतः किमर्थं चैवमुच्यते कथ्यते । वचनमन्तरेणापि कथनं विनैव सर्वमिदं पूर्वोक्तमनया कादम्बर्या परिगृहीतमासीत् । किं पुनस्तूपचारेण फल्गुना निरर्थकेन वचसा किं वचनव्यापारेण संदेहदोलामारोप्यते । मनःस्थैर्य इति शेषः । इत्युक्तप्रकारेण कंचित्कालं स्थित्वा विलम्ब्य च कृतो विहितः प्रस्तावोऽव-सरो यया सैवंविधा मदलेखेदं वक्ष्यमाणं प्रष्टुमपृच्छत् । इतिवृत्तमेवाह—कथमिति । कथं केन प्रकारेण

---

१ ग्रहणेन. २ अथ सर्वासु चासीनासु मुहूर्तमिव. ३ दृष्टिमात्र. ४ प्रायेण च. ५ शरीरम्. ६ अपि चाद्य एव सर्वैरपि गुणवन्तीकर्तुम्; अत्र ये स्वभावतेऽपि निरस्तदर्शनीकर्तुम्. ७ दक्षिणतया. ८ मन्दाक्षम्.

कथं देवी विलासवती, कथमार्यः शुकनासः, कीदृशी चोज्जयिनी, कियदध्वनि सा च, कीदृग्भारतं वर्षम्, रमणीयो वा मर्त्यलोकः' इत्यशेषं पप्रच्छ । एवंविधाभिश्च कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं समादिश्य परिजनं च क्रीडासौधशिखरमारुरोह । तत्र च सितदुकूलवितानतलास्तीर्णं शयनीयमलंचकार । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतामभिरूपतामतिगम्भीरतां च कादम्बर्याः, निष्कारणवत्सलतां च महाश्वेतायाः, सुजनतां च मदलेखायाः, महानुभावतां च परिजनस्य, अतिसमृद्धिं च गन्धर्वराजलोकस्य, रम्यतां च किंपुरुषदेशस्य मनसा भावयन्केयूरकेण संवाह्यमानचरणः क्षणमिव क्षणदां क्षपितवान् ।

अथ क्रमेण कादम्बरीदर्शनजागरखिन्नः स्वप्तुमिव तालतमालतालीकदलीकन्दलिनीं प्रविरलकल्लोलानिलशीतलां वेलावनराजिमवततार तारापतिः । अभ्यर्णविरहविधुरस्य च कामिनीजनस्य निःश्वसितैरिवोष्णैर्म्लानिमनीयत चन्द्रिका । चन्द्रापीडविलोकनारूढमदनेव कुमुदलोपनीतनिशा पङ्कजेषु निपपात लक्ष्मीः । क्षणदापगमे च स्मृत्वा कामिनीकर्णोत्पलप्रहारानुत्कण्ठितेष्विव क्षामतां व्रजत्सु, पाण्डुतनुषु गृहप्रदीपेषु, अनवरतशरक्षेपपरिश्रान्तकरनिःश्वा-

---

राजा तारापीडः । देवी विलासवती कथम् । कथं आर्यः शुकनासः । कीदृशी चोज्जयिनी विशाला । हा चोज्जयिनीतः कियदध्वनि मार्गे । कीदृग्भारतं वर्षं क्षेत्रम् । रमणीयो वा मनोहरो वा मर्त्यलोको मनुष्यलोकः । पप्रच्छेति । एवंविधाभिरेवंप्रकाराभिः कथाभिर्वार्ताभिः सुचिरं बहुकालं स्थित्वावस्थानं कृत्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं परिजनं च समादिश्यादेशं दत्त्वा शयनयोग्यं सौधशिखरं तदारोहवती । तत्रेति । तत्र तस्मिन्सौधतले सितं शुभ्रं यद्दुकूलं दुकूलं तस्य वितानं चन्द्रोदयस्तस्य तलमधोभागस्तत्रास्तीर्णं स्थापितं शयनीयं शय्यामलंचकारालंकृतवती । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतां निगर्वतामभिरूपतां विचक्षणतामतिगम्भीरतां च कादम्बर्याः, निष्कारणवत्सलतां च निर्हेतुकहितकारित्वं च महाश्वेतायाः, सुजनतां च मदलेखायाः, महानुभावतां च परिजनस्य, अतिसमृद्धिं च गन्धर्वराजलोकस्य, रम्यतां मनोहरतां च किंपुरुषदेशस्य, मनसा भावयंश्चिन्तयन्केयूरकेण संवाह्यमानौ लाल्यमानौ चरणौ पादौ यस्यैवंभूतः क्षणमात्रेण क्षणदां त्रियामां क्षपितवान्क्षयं नीतवान् ।

इदानीं रात्रिशेषं चन्द्रास्तं सूर्योदयं च वर्णयंश्चन्द्रापीडकर्तव्यतामाह—अथेति । क्रमेणानन्तरं कादम्बर्या यत् दर्शनं अवलोकनं तेन जागरो जागरणं तेन खिन्नो दीनः स्वप्तुमिव शयनं कर्तुमिव तारापतिः । वेलेति । वेलाम्भसा वृद्धिस्तस्या वनराजिं कान्तारश्रेणिमवततारावतीर्णवान् । अथ वनराजिं वर्णयन्नाह—तालेति । तालस्तालवृक्षः, तमालस्तापिच्छः, ताली वृक्षविशेषः, कदली रम्भा, आसां कन्दलो विद्यते यस्यां ताम् । प्रविरलेति । प्रविरलाः स्तोका ये कल्लोलास्तरंगास्तेषामनिलो वायुस्तेन शीतला सुशीताम् । अभ्यर्णेति । अभ्यर्णस्तत्कालीनो यो विरहो वियोगस्तेन विधुरस्य दुःखितस्य कामिनीजनस्योष्णैर्निःश्वसितैर्म्लानिं मलिनतां चन्द्रिका चन्द्रकौमुदी अनीयत प्राप्यत । चन्द्रेति । चन्द्रापीडविलोकनेन आरूढः प्राप्तो मदनो यस्या एवंभूतेव । आरूढमदनतायास्तु शीतलस्थानावस्थितिः प्रजागरश्च स्यादित्याशयेनाह—कुमुदेति । कुमुददलानां कैरवपत्राणां उदरे मध्ये नीता परिकलिता निशा रात्रिर्यया सा । तेषां विकसितत्वात् । तदनन्तरमेव पङ्कजेषु कमलेषु लक्ष्मीर्निपपात । क्षणदेति । क्षणदाया निशाया अपगमे कामिनीनां रते यत्कर्णोत्पलप्रहारान् अथ चान्यानपि क्रीडाविलासान्स्मृत्वा स्मरणं कृत्वा पुनर्दर्शनमुत्कण्ठितेष्विवात एवोत्कण्ठावशेन क्षामतां कृशतां व्रजत्सु गच्छत्सु तत एव पाण्डुतनुषु गृहदीपकेषु सत्सु । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं

---

१ प्रजागर. २ अविरल. ३ स्मृत्वा कामिनीकर्णोत्पलप्रहारेषु. ४ प्रहाराणाम्. ५ कामशर.

विश्रमेषु वहत्सु लताकुसुमपरिमलेषु प्रभातमातरिश्वसु सुमन्दरलतागृहगहनानि च भियेव भजन्तीष्वरुणोदयोपप्लविनीषु तारकासु क्रमेण च समुद्गते चक्रवाकहृदयनिवासलब्धानुरागमिव लोहितं मण्डलमुद्वहति सवितरि शिलातलादुत्थाय चन्द्रापीडः प्रक्षालितमुखकमलः कृतसंध्यानमस्कृतिर्गृहीततांबूलः 'केयूरक, विलोकय देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा, क्व वा तिष्ठति' इत्यवोचत्। गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन 'देव, मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गणसौधवेदिकायां महाश्वेतया सहावतिष्ठते' इत्यावेदितो गन्धर्वराजतनयामालोकयितुमाजगाम। ददर्श च धवलभस्मललाटिकाभिरक्षमालापरिवर्तनप्रचलकरतलाभिः पाशुपतव्रतधारिणीभिर्धातुरागारुणाम्बराभिश्च परिव्राजिकाभिः परिणततालफलवल्कललोहितवसनाभिश्च रक्तपटव्रतवाहिनीभिः सितवसननिबिडनिबद्धस्तनपरिकराभिश्च श्वेतपटव्यञ्जनाभिर्जटाजिनवल्कलाषाढधारिणीभिर्योगिनिविद्याभिलाषवतीभिः साक्षादिव मन्त्रदेवताभिः पठन्तीभिर्भगवतस्त्र्यम्बकस्याम्बिकायाः कार्तिकेयस्य विश्रवणस्य कृष्णस्यार्यावलोकितेश्वरस्यार्हतो विरिञ्चस्य पुण्याः स्तुतीरुपास्यमानामन्तःपुराभ्यर्हिताश्च सादरं नमस्कारैराभाषणैरभ्युत्थानैरासन्नवेत्रासनदानैश्च गन्धर्वराजमा-

---

धारहेयो [illegible] कंदर्पस्तस्य निःश्वासलेशं विश्रमेषु लता वल्लयस्तासां कुसुमानां पुष्पाणां परिमलो [illegible] प्रभातमातरिश्वसु प्रत्यूषसमीरेषु वहत्सु । अरुणोदयेन उपप्लव उपद्रवो विद्यते यासामेवंविधासु तारकासु तारासु भियेव भीत्येव सुमन्दरो मेरुस्तस्य लता वीरुधस्ता इव गृहाणि तेषां गहनान्यरण्यानि च भजन्तीष्वाश्रयन्तीषु । क्रमेण परिपाट्या चक्रवाको रथाङ्गाह्वयस्तस्य हृदयं तेन सह निवासस्तस्माल्लब्धोऽनुरागो यस्यैवंविधमिव लोहितं मण्डलं बिम्बमुद्वहति धारयति सवितरि सूर्ये च समुद्गते उदिते सति शिलातलादुत्थाय प्रक्षालितं मुखकमलं येन सः, कृता संध्याया नमस्कृतिर्येन सः, गृहीतं भक्षितं ताम्बूलं येन सः, हे केयूरक, विलोकय देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा । क्व वा तिष्ठतीत्यवोचत् । गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन केयूरकेण हे देव, मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गणं तत्र सत्सौधं तस्य वेदिकायां महाश्वेतया सहावतिष्ठते । इत्यावेदिते कथिते सति गन्धर्वराजतनयमालोकयितुं वीक्षितुमाजगाम । तदनन्तरं महाश्वेतां कादम्बरीं च ददर्शावलोकयामास । अथ महाश्वेतां विशिनष्टि—**साक्षादिति** । साक्षात्प्रत्यक्षं मन्त्रदेवताभिरिव परिव्राजिकाभिरुपास्यमानाम् । तां विशिनष्टि—**धवलेति** । धवलं शुभ्रं यद्भस्म भूतिस्तस्य ललाटिका यासां ताभिः । **अक्षेति** । अक्षमाला जपमाला तस्याः परिवर्तनं तेन प्रचलानि चञ्चलानि करतलानि यासां ताभिः । पशुपतिरीश्वरस्तस्येदं पाशुपतं व्रतं नियमविशेषस्तद्धारयन्तीत्येवंशीलास्ताभिर्धातुरागेण गैरिकेणारुणान्यम्बराणि यासां ताभिः । परिणता ये तालफलास्तेषां वल्कलानि तद्वल्लोहितानि रक्तानि वसनानि यासां ताभिः । **रक्तेति** । रक्तो यः पटस्तस्य व्रतं तद्वहन्तीत्येवंशीलास्ताभिः । अथ तादृशीर्विशिनष्टि—**सितेति** । सितवसनेन श्वेतपटेन निबिडं यथा स्यात्तथा निबद्धः स्तनपरिकरः कुचाभोगो याभिः । श्वेतपटस्य व्यञ्जनानि चिह्नानि यासां ताभिः । **जटेति** । जटाः सटाः, अजिनं मृगचर्म, वल्कलं चोचम्, आषाढः पलाशः, एतान्धारयन्तीत्येवंशीलास्ताभिः । योगो ध्यानं तस्य चिह्नं यासां ताभिः । [illegible] । [illegible] । भगवतस्त्र्यम्बकस्येश्वरस्य, अम्बिकाया गौर्याः, कार्तिकेयस्य स्कन्दस्य विश्रवणस्य [illegible], कृष्णस्य विष्णोः, आर्यावलोकितेश्वरस्य [illegible], अर्हतो जिनेश्वरस्य, विरिञ्चस्य ब्रह्मणः, पुण्याः पवित्राः स्तुतीः [illegible] । [illegible] । [illegible] सादरं

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible]. १२ [illegible]. १३ [illegible]. १४ [illegible]. १५ [illegible].

न्धवर्वृद्धाः संमानयन्तीं महाश्वेताम्, पृष्ठतश्च समुपविष्टेन किंनरमिथुनेन मधुकरकलमुरजाभ्यां वंशाभ्यां दत्ते ताने कलगिरा गायन्त्या नारददुहित्रा पठ्यमाने च सर्वमङ्गलमहीयसि महाभारते दत्तावधानां पुरो धृते च दर्पणे ताम्बूलरागबद्धकज्जलिकान्धकारिताभ्यन्तरं दशनज्योत्स्नासिक्तमुत्सृष्टमधूच्छिष्टपट्टपाण्डुरमधरं विलोकयन्तीं शैवलतृष्णया कर्णपूरशिरीषकोत्तानविलोचनेन बद्धमण्डलं भ्रमता भवनकलहंसेन प्रभातशशिनेव क्रियमाणगमनागमप्रदक्षिणां कादम्बरीं च समुपसृत्य कृतनमस्कारस्तस्यामेव वेदिकायां विन्यस्तमासनं भेजे। स्थित्वा च कंचित्कालं महाश्वेताया वदनं विलोक्य स्फुरितकपोलोदरं मन्दस्मितमकरोत्। असौ तु तावतैव विदिताभिप्रायां कादम्बरीमब्रवीत्—'सखि, भवत्या गुणैश्चन्द्रापीडश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयूखैरार्द्रीकृतो न शक्नोति वक्तुम्। जिगमिषति खलु कुमारः। इतो दुःखमविदितवृत्तान्तं राजचक्रमास्ते। अपि च युवयोर्दूरस्थितयोरपि स्थितैवमिदानीं कमलिनीकमलबान्धवयोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव प्रीतिराप्रलयात्। अतोऽभ्यनुजानातु भवती' इति।

सत्कारपूर्वकं नमस्कारैः प्रणामैराभाषणैरालपनैरभ्युत्थानैरुपविष्टैरासने समीपे [illegible] संमानयन्तीं सत्कारं कुर्वन्तीं महाश्वेताम्। पुनः कीदृशीं कादम्बरीम्। पृष्ठतः समुपविष्टेन पश्चाद्भागस्थितेन किंनरमिथुनेन किंपुरुषयुग्मेन मधुकरकलमुरजाभ्यां वंशाभ्यां [illegible] ताने स्वरे दत्ते सति। नारदो देवर्षिः तस्य दुहित्रा पुत्र्या भद्राभिधानया कलगिरा मनोज्ञवाण्या गायन्त्या गानं कुर्वन्त्या। पठ्यमाने [illegible] पठ्यमाने च सर्वमङ्गलैः समस्तश्रेयोभिर्महीयसि महाभारते दत्तावधानां न्यस्तचित्ताम्। पुनः किं कुर्वन्तीम्। पुरो धृतेऽग्रे स्थापिते दर्पणेऽधरं दन्तच्छदं विलोकयन्तीं पश्यन्तीम्। अथाधरं विशेषयन्नाह—ताम्बूलेति। ताम्बूलं नागवल्लीदलं तस्य रागस्तेन बद्धा या कज्जलिका श्यामता तयान्धकारितमन्धकारवत्कृतमभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तत्। दशनेति। दशनानां दन्तानां या ज्योत्स्ना चन्द्रिका तया सिक्तं सिञ्चितम्। उत्सृष्टेति। उत्सृष्टं मुक्तं [illegible] मदनसिक्थकं तद्वत्पाण्डुरं श्वेतरक्तम्। बद्धेति। बद्धमण्डलं यथा स्यात्तथा भ्रमता भ्रमणं कुर्वता भवनकलहंसेन गृहकलहंसेन प्रभातशशिनो [illegible] शशिनेव क्रियमाणा विधीयमाना गमनसमये प्रणाममुख्या प्रदक्षिणा यस्याः सा ताम्। कलहंसं विशेषयन्नाह—शैवलेति। शैवलं शैवालं तस्य तृष्णया गर्धेन कर्णपूरीकृतं यच्छिरीषकुसुमं तस्मिन्नुत्तानं [illegible] विलोचने नेत्रे यस्य स तेनैवंविधेन। कादम्बरीं च समुपसृत्य निकटे गत्वा कृतो नमस्कारो येनैवंभूतः [illegible] समुपविष्टोऽपि तस्यामेव वेदिकायां विन्यस्तं स्थापितमासनं विष्टरं भेजेऽभजत्। तत्र कंचित्कालं [illegible] स्थित्वा विधाय महाश्वेताया वदनं विलोक्य निरीक्ष्य स्फुरितं चलितं कपोलयोदरं मध्यप्रदेशो [illegible] मन्दस्मितमीषद्धास्यमकरोत्। असौ महाश्वेता तु तावतैव स्मितमात्रेणैव विदितो ज्ञातोऽभिप्रायो यया सा [illegible] कादम्बरीमित्यब्रवीत्। इतिशब्दार्थमाह—सखीति। हे सखि आलि, भवत्या गुणैः [illegible] चन्द्रापीडश्चन्द्रमयूखैः शशिकिरणैश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रोपल इवार्द्रीकृतो वक्तुं कथयितुं न शक्नोति [illegible] भवति। खलु निश्चयेन कुमारो जिगमिषति [illegible]। इतो [illegible] दुःखं दुःखितमविदितवृत्तान्तं राजचक्रमास्ते वर्तते। अपि चेति पुनरर्थे। युवयोः [illegible] दूरदेशस्थितयोरपि [illegible] प्रीतिः कमलिनीकमलबान्धवयोरिव पद्मिनीसूर्ययोरिव [illegible] आ प्रलयात् [illegible] अतोऽभ्यनुजानातु भवती [illegible]।

---

१ मिथुनकेन. २ कलमुरजाभ्याम्. ३ स्वानके, [illegible]. ४ नारददुहित्रा च [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० अनुजानातु.

अथ कादम्बरी 'सखि, महाश्वेते, स्वाधीनोऽयं सपरिजनो जनः कुमारस्य स्व इवान्तरात्मा । क इवात्रानुरोधः' इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय 'प्रापयत कुमारं स्वां भूमिम्' इत्यादिदेश । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय प्रणम्य प्रथमं महाश्वेतां ततः कादम्बरीं तस्याश्च प्रेमस्निग्धेन चक्षुषा मनसा च गृह्यमाणः 'देवि, किं ब्रवीमि । बहुभाषिणे न श्रद्दधाति लोकः । स्मर्तव्योऽस्मि परिजनकथासु' इत्यभिधाय कन्यकान्तःपुरान्निर्जगाम । कादम्बरीवर्जोऽशेषः कन्यकाजनो गुणगौरवाकृष्टः परवश इव तं व्रजन्तमा बहिस्तोरणादनुवव्राज । निवृत्ते च कन्यकाजने केयूरकेणोपनीतं वाजिनमारुह्य गन्धर्वकुमारकैरनुगम्यमानो हेमकूटात्प्रवृत्तो गन्तुम् । गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्वाशानिबन्धनमासीत् । तथा हि । तन्मयेन मानसेनासह्यविरहदुःखानुशयलग्नामिव पृष्ठतः, कृतमार्गगमननिरोधामिव पुरस्तात्, वियोगाकुलहृदयोत्कलिकावेशाक्षिप्तामिव नभसि सम्यगालोकयितुं वदनम्, विरहातुरमानसानिवावस्थितामुरःस्थले, तामेव ददर्श । क्रमेण च प्राप्य महाश्वेताश्रममच्छोदसरस्तीरे संनिविष्टमिन्द्रायुधखुरपुटानुसारेणैवागतमात्मस्कन्धावारमपश्यत् । निवर्तिताशेषगन्धर्वकुमारश्च सानन्देन सकुतूहलेन सविस्मयेन च स्कन्धावारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं

अथेति । एतच्छ्रवणानन्तरं कादम्बरी गन्धर्वकुमारानाहूयाह्वानं कृत्वेत्यादिदेशेत्यादिष्टवती । इतिशब्दवाच्यमाह—**कुमारेति** । कुमारं चन्द्रापीडं स्वां भूमिं प्रापयत आपयत यूयम् । किं कृत्वा । इत्यभिधायेत्युक्त्वा । इतिशब्दार्थमाह—हे सखि महाश्वेते, अयं मल्लक्षणः सपरिवारो जनः कुमारस्य स्वान्तरात्मेव स्वाधीनः स्ववशः । अतः कोऽत्रानुरोधः संकोचः । चन्द्रापीडोऽप्युत्थायोत्थानं कृत्वा प्रथममादौ महाश्वेतां प्रणम्य नमस्कृत्य ततस्तदनन्तरं कादम्बरीं प्रणम्य नमस्कृत्य तस्याः कादम्बर्याः प्रेमस्निग्धेन स्नेहचिक्कणेन चक्षुषा नेत्रेण मनसा च गृह्यमाण इत्यभिधायोक्त्वा कन्यकान्तःपुरान्निर्जगाम निर्गतो बभूव । इतिशब्दार्थमाह—**देवीति** । हे देवि कादम्बरि, किं ब्रवीमि किं कथयामि । 'ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु शब्देन' इति न्यायात् । अत्र हेतुमाह—यतो बहुभाषिणे वाचालाय लोको जनो न श्रद्दधाति न श्रद्धत्ते । अत उपसंहरति—**परीति** । परिजनकथासु निजसेवकवार्तासु स्मर्तव्यः स्मरणीयोऽस्मि । अहमिति शेषः । तदनन्तरं कादम्बरीवर्जोऽशेषः समग्रः कन्यकाजनो गुणगौरवेणाकृष्ट आकर्षितः परवश इव परायत्त इव तं चन्द्रापीडं व्रजन्तं गच्छन्तमा बहिस्तोरणाद्बहिर्द्वारं मर्यादीकृत्यानुवव्राज पृष्ठतो जगाम । तदनन्तरं निवृत्ते च पश्चाद्वलिते च कन्यकाजने केयूरकेणोपनीतमानीतं वाजिनमारुह्यारोहणं कृत्वा तैः पूर्वोक्तैर्गन्धर्वकुमारकैरनुगम्यमानो हेमकूटाद्गन्तुं प्रवृत्तः । गच्छतो व्रजतोऽस्य चन्द्रापीडस्य चित्ररथतनया कादम्बरी न केवलमन्तर्बहिरपि सैव कादम्बरी सर्वाशानिबन्धनं समग्राभिलाषाणां कारणमासीद्बभूव । एतदेव दर्शयति—**तथा हीति** । तन्मयेन कादम्बरीमयेन मानसेन चित्तेन कृत्वासह्यं न सोढुं शक्यं यद्विरहदुःखं तस्यानुशयः संतापस्तेन पृष्ठतो लग्नामिव, पुरस्तादग्रे कृतो मार्गगमनस्य निरोधो यया सैवंविधामिव, वियोगेन विरहेणाकुलं यद्धृदयं चित्तं तस्मिन्नुत्कलिका हृल्लेखास्तस्या आवेशात्प्रवेशात्सम्यग्वदनमालोकयितुं वीक्षितुं नभसि व्योम्नि क्षिप्तामिव पर्यस्तामिव । विरहेण वियोगेनातुरं पीडयितुं मानसं यस्या एवंविधामिवोरःस्थलेऽवस्थिताम् । तामेव कादम्बरीमेव ददर्शाचख्यौ । क्रमेण परिपाट्या च महाश्वेताश्रमं प्राप्यासाद्याच्छोदसरस्तीरे संनिविष्टं स्थापितमिन्द्रायुधखुरपुटानुसारेणैवागतं प्राप्तमात्मनः स्वस्य स्कन्धावारं सैन्यनिवेशनमपश्यददृक्षत । **निवर्तितेति** । निवर्तिताः पश्चाद्वलिता अशेषाः समग्रा गन्धर्वकुमारा येनैवंभूतश्च सानन्देन सप्रमोदेन । सैव प्रभुदर्शनादिति भावः । सकुतूहलेन कौतुकसहितेन । अत्यद्भुतगन्धर्वजनदर्शनात् । सविस्मयेन साश्चर्येन । तादृशमुक्ताप्रालम्बदर्शनात् । एवंविधेन

---

१ सखि स्वाधीनः. २ वर्जमशेष कन्यकाजनः; वर्जमशेषस्तु कन्याजनः. ३ अधिरुह्य. ४ आवेशविक्षिप्ताम्. ५ तामेव मृगलोचनाम्.

निवेश । संमानिताशेषराजलोकश्च वैशम्पायनेन पत्रलेखया च सहैवं महाश्वेता, एवं कादम्बरी, एवं मदलेखा, एवं तमालिका, एवं केयूरकः, इत्यनयैव कथया प्रायो दिवसमनैषीत्। कादम्बरीरूपदर्शनविद्विष्टेव नास्य पुरे प्रीतिमकरोद्राजलक्ष्मीः । तामेव च धवलेक्षणामारणरणकेन चेतसा चिन्तयतो जाग्रत एवास्य जगाम रात्रिः । अपरेद्युश्च समुत्थिते भगवति रवावास्थानमण्डपगतस्तद्गतेनैव मनसा सहसैव प्रतीहारेण सह संप्रविशन्तं केयूरकं ददर्श। दूरादेव च क्षितितलस्पर्शिना मौलिना कृतपादपतनम् 'एह्येहि' इत्युक्त्वा प्रथमतरपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा, ततो हृदयेन, ततो रोमोद्गमेन, पश्चाद्भुजाभ्यां प्रधावितः पैथितमालिलिङ्ग गाढम् । उपावेशयच्चैनमात्मनः समीप एव । प्रपच्छ च स्मितसुधाधवलीकृताक्षरं प्रत्यक्षप्रीतिद्रवमयमिव वचनमादृतः—'केयूरक, कथय कुशलिनी देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी भगवती महाश्वेता च' इति। असौ तु तेन राजसूनोः प्रीतिप्रकर्षजन्मना स्निग्धेनैव स्नपित इवानुलिप्त इव सद्य एवापगताध्वखेदः प्रणम्यादृततरमवोचत्—'अद्य कुशलिनी, यामेवं देवः पृच्छति ।' इत्यभिधायापनीयार्द्रवस्त्रावगुण्ठितं बिससूत्रसंयतमुखमार्द्रचन्दनपङ्कन्यस्तबालमृणालवलयमुद्रं नलिनीपत्रपुटमदर्शयत् । उद्घाट्य च तत्र कादम्बरीप्रहितान्यभिज्ञानानि

च स्कन्धावारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः स्वभवनं स्वगृहं विवेश प्रवेशं कृतवान् । संमानितः संस्तुतोऽशेषः समग्रो राजलोको येनैवंभूतश्च वैशम्पायनेन पत्रलेखया च सहैवं महाश्वेता, एवं कादम्बरी, एवं मदलेखा, एवं तमालिका, एवं केयूरकः, इत्यनयैव कथया वार्तया प्रायो बाहुल्येन दिवसं वासरमनैषीत्। परिपूर्णीचकारेत्यर्थः । कादम्बर्या रूपदर्शनं तेन विद्विष्टेव विद्वेषं प्राप्तेव राजलक्ष्मीरास्य पुरेऽग्रे शरीरे। 'घनो बन्धः पुरं पिण्डः' इति कोशः । प्रीतिमकरोत् । तामेव धवलेक्षणां कादम्बरीमारणरणकेन निरन्तरकण्ठेन चेतसा चिन्तयतो ध्यायतो जाग्रत एव अस्य चन्द्रापीडस्य रात्रिर्जगाम । अपरेद्युश्चेति । अपरस्मिन्दिने भगवति रवौ समुत्थिते सति तद्गतेनैव कादम्बरीगतेनैव मनसास्थानमण्डपगतः सहसैवाकस्मिक एव प्रतीहारेण सह संप्रविशन्तं केयूरकं ददर्शाद्राक्षीत् । दूरादेवेति । दूरादेव दर्शनमात्रादेव क्षितितलं स्पृशतीत्येवंशीलेन मौलिना मस्तकेन कृतं पादपतनं येन तम्, एह्येहीत्युक्त्वेत्यभिधाय । इदं प्रीत्यतिशयनिवेदनम् । प्रथमम् आदावपाङ्गविसर्पिणा नेत्रप्रान्तचारिणा चक्षुषा नेत्रेण, ततस्तदनन्तरं हृदयेन स्वान्तेन, ततस्तदनन्तरं रोमोद्गमेनोद्भूषणेन, ततः पश्चाद्भुजाभ्यां बाहुभ्यां प्रधावितः उच्चलितः प्रथितं विस्तीर्णं गाढमत्यर्थमालिलिङ्गाश्लिष्टवान् । एनं केयूरकं आत्मनः समीप एव आत्मीयासनाभ्यर्णे एवोपावेशयदस्थापयच्च । पुनः स्मितसुधाधवलीकृतान्यक्षराणि यस्मिंस्तत्प्रत्यक्षप्रीतिद्रवमयमिव तन्निर्मितमिवैतादृशं वचनमादृतः सादरत्वात्पप्रच्छ । प्रश्नं चकारेत्यर्थः । किं तदित्याह—केयूरकेति । हे केयूरक, कथय ब्रूहि । कुशलिनी क्षेमवती देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी वर्तते । तथा महाश्वेता भगवती च । असौ इतीति । असौ केयूरकस्तु तेनानिर्वचनीयेन राजसूनोश्चन्द्रापीडस्य प्रीत्याः प्रकर्षस्तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्यैवंभूतेन स्निग्धेनैव स्नपित इव स्नानं कारित इव, अनुलिप्त इव विलिप्त इव सद्य इव तत्कालमेवापगतोऽध्वखेदः पथश्रमो यस्य स प्रणम्य नमस्कृत्यादृततरमत्यादरपूर्वकमवोचदब्रवीत् । अद्य कुशलिनी सा वर्तते, यामेवं देवः पृच्छति । इत्यभिधायेत्युक्त्वापनीय दूरीकृत्यार्द्रवस्त्रेण स्तिमितांशुकेनावगुण्ठितमाच्छादितं बिससूत्रेण मृणालतन्तुना संयतं बद्धं मुखं यस्य तत् । आर्द्रचन्दनपङ्के न्यस्तो यस्मिन्नेतादृशी बालमृणालवलये नवीनतन्तुलकटके तस्य मुद्रा यस्मिन्नेतादृशं नलिनीपत्रपुटमदर्शयदीक्षणविषयमकारयत् । उद्घाट्योन्मुद्य तत्र तस्मिन्कादम्बरीप्रहितानि

१ संभावितप्रत्यर्थीकृतराजलोकः; समानितराजलोकः. २ दिष्टयेव. ३ सा. ४ प्रविशन्तम्. ५ निभृतः; मदनुग. ६ तमालिका. ७ समुपावेशयत्. ८ चमत्कारः

दर्शयत् । तद्यथा—मरकतहरिन्ति व्यपनीतत्वञ्चि चारुमञ्जरीभाञ्जि क्षीरीणि पूगीफलानि, शुककामिनीकपोलपाण्डूनि ताम्बूलीदलानि, हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलं च कर्पूरम्, अतिबहलमृगमदामोदमनोहरं च मलयजविलेपनम् । अब्रवीच्च—'चूडामणिचुम्बिना कोमलाङ्गुलिविनिर्गतलोहितांशुजालेनाञ्जलिना देवमर्चयति देवी कादम्बरी, महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण कुशलवचसा, पर्यस्तशिखण्डमाणिक्यज्योत्स्नाक्षपितललाटेन च नमस्कारेण मदलेखा, क्षितितलघटितसीमन्तमकरिकाकोटिकोणेन सकलकन्यालोकश्च सचरणरजःस्पर्शेन च पादप्रणामेन तमालिका । संदिष्टं च तव महाश्वेतया—'धन्या खलु ते येषां न गतोऽसि चक्षुषोर्विषयम् । तथा नाम समक्षं भवतस्ते तुहिनशीतलाश्चन्द्रमया इव गुणा विरहे विवस्वन्मया इव वृत्ताः । स्पृहयन्ति खलु जनाः कथमपि दैवोपपादितायामृतोत्पत्तिवासरायेवातीतदिवसाय । त्वया वियुक्तं निर्वृत्तमहोत्सवालसमिव वर्तते गन्धर्वराजनगरम् । जानासि च मां कृतसकलपरित्यागाम्, तथाप्यकारणपक्षपातिनं भवन्तं द्रष्टुमिच्छत्यनिच्छन्त्या अपि मे बलादिव हृदयम् । अपि च बलवदस्वस्थशरीरा कादम्बरी । स्मरति च स्मेराननं स्मरकल्पं त्वाम् । अतः पुनरा-

---

राजपुत्रीप्रेषिताभिज्ञानानि चिह्नान्यदर्शयदवलोकनमकारयत् । तदेव दर्शयति—**तद्यथेति** । मरकतमस्नगर्भं तद्वद्धरिन्ति नीलानि व्यपनीतत्वञ्चि दूरीकृतत्वग्भागानि चार्वी या मञ्जरी तद्भाञ्जि क्षीरीणि क्षीरयुक्तान्येतादृशानि पूगीफलानि क्रमुकफलानि । तथा शुककामिनी कीरपत्नी तस्याः कपोलौ तद्वत्पाण्डूनि श्वेतानि ताम्बूलीदलानि नागवल्लीपत्राणि । तथा हरस्येश्वरस्य यश्चन्द्रखण्डस्तद्वत्स्थूलं शकलं खण्डं यस्यैतादृशं कर्पूरं हिमवालुका । तथातिबहलोऽतिनिबिडो यो मृगमदामोदः कस्तूरीपरिमलस्तेन मनोहरं रुचिरं यन्मलयजविलेपनं चन्दनाङ्गरागः । एतद्दर्शनानन्तरमब्रवीदवोचत् । चकारः समुच्चयार्थः । कादम्बरी देव्यञ्जलिना बद्धपाणिपुटेन देवं भगवन्तमर्चयति पूजयति । अथाञ्जलिं विशिनष्टि—**चूडेति** । चूडामणिः शिरोमणिस्तच्चुम्बिना तत्स्पर्शिना कोमलाङ्गुलिभ्यो मृदुकरशाखाभ्यो विनिर्गमो यस्यैवंभूतं लोहितं रक्तमंशुजालं किरणसमूहो यस्मिन्स तेन । महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण निगरणसहितेन कुशलवचसा मङ्गलवाक्येन देवमर्चयतीत्यस्य सर्वत्र संबन्धः । तथा मदलेखा नमस्कारेण प्रणामेन । कीदृशेन । **पर्यस्तेति** । पर्यस्तं पतितं यच्छिखण्डमाणिक्यं शिखारत्नं तस्य ज्योत्स्ना कान्तिस्तया क्षपितं क्षालितं ललाटमलिकं यस्मिन्स तेन । सकलकन्यालोकश्च क्षितितले घटितो लग्नः सीमन्तः केशेषु वर्त्म तस्य मकरिकाभरणविशेषस्तस्याः कोटेरग्रभागस्य कोणोऽश्रिर्यस्मिन्नेवंविधेन चरणरजःस्पर्शेन सहवर्तमानेन पादप्रणामेन तमालिका । तथा तव महाश्वेतया संदिष्टं कथितं वर्तते । तदेव दर्शयति—**धन्या इति** । खलु निश्चयेन । ते धन्या जनाः । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—**येषामिति** । येषां नृणां चक्षुषोर्नेत्रयोर्विषयमगोचरं न गतोऽसि । तथा नाम भवतः समक्षं प्रत्यक्षं ते तव गुणा औदार्यादयस्तुहिनं हिमं तद्वच्छीतलाः सुशीताश्चन्द्रमया इव विरहे त्वद्वियोगे विवस्वन्मया इव दाहजनकत्वात्सूर्यमया इव वृत्ताः संपन्नाः । एतेन विरहाधिक्यं सूचितम् । खलु निश्चयेन जनास्त्वन्नगरनिवासिनो लोकाः कथमपि महता कष्टेन दैवेन भाग्येनोपपादिताय विहितायामृतोत्पत्तिवासरायेव । यद्दिनेऽमृतं समुत्पन्नं समुद्राद्बहिर्निर्गतं तस्मिन्दिने त्रिभुवन आनन्दः समभूत् । अतोऽमृतोत्पत्तिवासरोपमानम् । अतीतदिवसाय पूर्वं यद्दिने त्वया सह संबन्धः समभूत्तद्वासराय स्पृहयन्ति वाञ्छन्ति । त्वया वियुक्तं विरहितं निवृत्तो दूरीभूतो यो महोत्सवः क्षणस्तेनालसमिवालस्योपेतमिव गन्धर्वराजनगरं वर्तते समस्ति । **कृत इति** । कृतो विहितः सकलवस्तुनः परित्यागो यस्यैवंविधां मां महाश्वेतां च त्वं जानासि, तथाप्यकारणेनानिमित्तेन पक्षपातिनं साहाय्यकारिणं भवन्तं त्वां द्रष्टुं वीक्षितुमनिच्छन्त्या अप्यवाञ्छन्त्या अपि मे मम हृदयं बलादिव हठादिवेच्छति स्पृहयति । अपि चेति हेत्वन्तरे । बलवदतिशयेनास्वस्थं पीडायुक्तं शरीरं देहो यस्याः सैवंविधा कादम्बरी स्मेराननं विनिद्रमुखं

१ विवरविनिर्गत. २ विशदन. ३ वृत्ताः. ४ विनिहत. ५ महोत्सवानन्तरम.

गमनगौरवेणार्हसीमां गुणवदभिमानिनीं कर्तुम् । उदारजनादरो हि बहुमानमारोपयत्यवश्यम् । सोढव्या चेयमस्मद्विधजनपरिचयकदर्थना कुमारेण । भवत्सु जनयत्यनुचितमपि प्रागल्भ्यम् । एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हारः' इत्युत्तरीयपटान्तसंयतं सूक्ष्मसूत्रविवरनिःसृतैरंशुसंतानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरग्राहिण्याः करे समर्पितवान् ।

अथ चन्द्रापीडः 'महाश्वेताचरणाराधनतपःफलमिदं यदेवं परिजनेऽप्यनुस्मरणादिकं प्रसादभारमतिमहान्तमारोपयति देवी कादम्बरी' इत्युक्त्वा तत्सर्वं शिरसि कृत्वा स्वयमेव जग्राह । तेन च कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गलितेन, स्मितालोकेनेव रसनागुणानीतेन, हृदयेनेव द्रुतेन, गुणगणेनेव विस्पन्दितेन, स्पर्शवता ह्लादिना सुरभिणा च विलेपनेन विलिप्तमेव कण्ठे हारमकरोत् आगृहीतताम्बूलश्च मुहूर्तादिवोत्थाय वामबाहुना स्कन्धदेशेऽवलम्ब्य केयूरकमूर्ध्वस्थित एव कृतयथाक्रियमाणसंमानमुदितं प्रधानराजलोकं विसृज्य शनैः शनैर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै स्वयमेव निजनखांशुजालजटिलं समृणालमिव शष्पकवलमवकीर्य वल्लभतुरगमन्दुराभिमुखः प्रतस्थे । गच्छंश्च

स्मरफलं कंदर्पतुल्यं त्वां स्मरति गोचरीकरोति । अतो हेतोः पुनर्द्वितीयवारं भवदागमनगौरवं तेन हेतुना कादम्बरीं गुणवत्स्वाभिमानो विद्यते यस्या एवंविधां कर्तुमर्हसि योग्यो भवसि । हि निश्चितम् । उदारजनस्यादरोऽवश्यं बहुमानं सत्कारमारोपयति । इयमस्मद्विधजनपरिचयजनिता या कदर्थना संकोचलक्षणा सा च कुमारेण सोढव्या सहनीया । संदेशानांविलम्बदोषं परिहरन्नाह—भवदिति । भवत्सु युष्मत्स्वेव युक्तस्तेषामनुचितोऽयोग्यो यः संदेशस्तत्र प्रागल्भ्यं पाण्डित्यं जनयति निष्पादयति । एष देवस्य शयनीये तल्पे विस्मृतो विस्मरणं प्राप्तः शेषाभिधानो हार इत्युत्तरीयपटः संव्यानपटस्तस्यान्तेन प्रान्तभागेन बद्धं यत्सूक्ष्मं यत्सूत्रं तेषां विवराणि छेदाणि तेभ्यो निःसृतैर्विनिर्गतैरंशुसंतानैः किरणसमूहैः संसूच्यमानं निवेद्यमानं चामरग्राहिण्याः करे विमुच्य समर्पितवान्प्रदत्तवान् ।

अथेति । हारप्रदानानन्तरं चन्द्रापीडस्तत्पूर्वप्रतिपादितं सर्वं शिरसि कृत्वा मस्तक आरोप्य स्वयमेव न जग्राह गृहीतवान् । इतिशब्दार्थमाह—महाश्वेतेति । इदं महाश्वेतायाश्चरणयोराराधनं सेवनं तदेव यत्तपस्तस्य फलं तस्माद्धेतोरेवममुना प्रकारेण परिजनेऽपि सत्यप्यनुस्मरणादिकमतिमहान्तं प्रसादभारमारोपयति देवी कादम्बरी । इत्युक्त्वेत्यभिप्राय तत्पूर्वोक्तं शिरसि कृत्वा मस्तक आरोप्य जग्राह गृहीतवान् । तेनेति । तेनानिर्वचनीयस्वरूपेण स्पर्शवता ह्लादिना प्रमोदकारिणा सुरभिणा सुगन्धेन विलेपनेन विलिप्य कण्ठे हारमकरोदघटयत् । अथ श्वेतत्वसाम्याद्विलेपनमुत्प्रेक्षयन्नाह—कादम्बर्या इति । कादम्बर्या गलितेन च्युतेन कपोललावण्येन च, तथा रसनागुणनीतेन द्रवतां प्रापितेन स्मितालोकेनेवादरहासप्रकाशेनेव, द्रुतेन विलीनेन हृदयेनेव चित्तेनेव, विस्पन्दितेन, प्रस्रवितेन गुणगणेनेव । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । आगृहीतेति । आगृहीतं ताम्बूलं येन स तथा मुहूर्तादिवोत्थाय वामबाहुना केयूरकं स्कन्धदेशेऽवलम्ब्यालम्बनं विधायोर्ध्वस्थित एव कृतं विहितं यथाक्रियमाणं पूर्वपरम्परया विधीयमानं संमानं तेन मुदितं हर्षितमेवंविधं प्रधानं प्रकृष्टं राजलोकं सामन्तादिसेवकवर्गं विसृज्य गृहे गम्यतामित्युक्त्वा शनैः शनैर्मन्दंमन्दं गन्धमादननामानं करिणं हस्तिनं द्रष्टुमीक्षितुमयासीदगमत् । तत्र चेति । गन्धमादनसमीपे क्षणमिव स्तोकमात्रं स्थित्वा तस्मै हस्तिने स्वयमेवात्मनैव निजमात्मीयं नखानामंशुजालं किरणपटलं तेन जटिलं व्याप्तम् । पादलक्षणमुत्प्रेक्षमाह—समृणालमिव बिसै: सहवर्तमानमिव शष्पकवलं नवतृणगुडेरकमवकीर्य पुरोऽवक्षिप्य वल्लभः प्रियो यस्तुरगोऽश्वस्तस्य मन्दुरा वाजिशाला तस्या अभिमुखः संमुखः प्रतस्थे चचाल । गच्छंश्च प्रजंश्चोभयतो हरे-

१ हारः शेषितः. २ भवलोकेन. ३ निःस्पन्दितेन. ४ समवलम्ब्य. ५ गुरहय.

भवतः किंचित्किंचिदिव तिर्यग्वलितवदनः परिजनं विलोकयांबभूव । अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिषिद्धानुगमने निखिलेन समुत्सारिते परिजने केयूरकद्वितीय एव मन्दुरां प्रविवेश । उत्सारणभयसंभ्रान्तलोचनेषु प्रणम्यापसृतेषु मन्दुरापालेषु, ईन्द्रायुधपृष्ठावगुण्ठनपटं किंचिदेकपार्श्वे गलितं समीकुर्वन्नुत्सारयंश्च कूणितनेत्रत्रिभागस्य दृष्टिनिरोधिनीं कुङ्कुमकपिलां केसरसटां खुरधारणीविन्यस्तचरणो लीलामन्दं मन्दुरादारुदत्तदेहभरः सकुतूहलमुवाच—'केयूरक, कथय मन्निर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराजकुले, केन वा व्यापारेणावसरमतिनीतवती गन्धर्वराजपुत्री, किं वाकरोन्महाश्वेता, किमभाषत वा मदलेखा, के वाभवन्नालापाः, परिजनस्य भवतो वा को व्यापार आसीत्, आसीद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा' । केयूरकस्तु सर्वमाचचक्षे—'देव, श्रूयताम् । निर्गते त्वयि हृदयसहस्रप्रयाणपटहकलकलमिव नूपुरनैवक्वणितेन कन्यकान्तःपुरे कुर्वन्ती देवी कादम्बरी सपरिजना सौधशिखरमारुह्य तुरगधूलिरेखाधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितदर्शने च देवे मदलेखास्कन्धनिक्षिप्तमुखी प्रीत्या तं दिगन्तं दुग्धोदधिधवलैः प्लावयन्तीव दृष्टिपातैः सितातपत्रापदेशेन शशिनेवेर्ष्यया निवार्यमाणरविकिरणैरस्पर्शा सुचिरं तत्रैव स्थितवती । तस्माच्च कथमपि सखेदमव-

पार्श्वयोः किंचित्तिर्यक् साचि विवलितं वदनं यस्य सः । परिजनं परिच्छदलोकं विलोकयांबभूवेक्षांचक्रे । अथेति । तन्निकटगमनानन्तरं चित्तज्ञैः प्रभोरभिप्रायविद्भिः प्रतीहारैर्द्वारपालैः प्रतिषिद्धं निवारितमनुगमनमनुयानं यस्यैवंविधे निखिले समग्रे परिजने सेवकजने समुत्सारिते दूरीकृते सति केयूरक एव द्वितीयो यस्यैवंभूतश्चन्द्रापीडो मन्दुरां वाजिशालां प्रविवेश प्रवेशं चकार । उत्सारणं दूरीकरणं तस्माद्भयं तेन संभ्रान्तानि भ्रान्तानि लोचनानि येषां तेषु मन्दुरापालेषु प्रणम्यापसृतेषु दूरीभूतेषु सत्सु, इन्द्रायुधपृष्ठस्यावगुण्ठनपटमाच्छादनवस्त्रं किंचिदेकपार्श्वे गलितं स्रस्तं समीकुर्वन्स्वस्थाने नयन्कूणितनेत्रत्रिभागस्येन्द्रायुधस्य दृष्टिनिरोधिनीं दृष्टिबाधाकारिणीं कुङ्कुमवत्कपिलां पिङ्गलां केसरसटां स्कन्धकेशश्रेणीमुत्सारयंश्चोच्चैःकुर्वन्खुरधारिण्यां खुरबन्धनदारुणि विन्यस्तौ स्थापितौ चरणौ येन सः लीलामन्दं यथा स्यात्तथा मन्दुरादारौ दत्तो देहभरो येनः सः । सकुतूहलं सकौतुकं यथा स्यात्तथोवाचाब्रवीत् । हे केयूरक, कथय ब्रूहि मन्निर्गमान्मदीयचलनादारभ्य गन्धर्वराजकुले को वा वृत्तान्त उदन्तः । केन व्यापारेणावसरं समयं गन्धर्वराजपुत्री कादम्बर्यतिनीतवत्यतिक्रान्तवती । किं वा महाश्वेताकरोदन्वतिष्ठत् । वेति विकल्पार्थः सर्वत्र । मदलेखा किमभाषत किमवोचत् । के वालापा वचनव्यापारा अभवन् । परिजनस्य परिच्छदस्य भवतो वा को व्यापारो व्याकृतिरासीदभवत् । काचिदस्मदाश्रयिणी कथा वार्तासीत् । केयूरकस्तु सर्वं श्राणविषयीकृतमाचचक्षे कथयामास । देवेति । हे देव श्रूयतामाकर्ण्यताम् । त्वयि निर्गते चलिते सति नूपुराणां पादकटकानां नवक्वणितेनाभिनवशब्दितेन हृदयानां सहस्राणि तेषां प्रयाणं प्रस्थानं तत्र यः पटहस्य कलकलः कोलाहलस्तमिव कन्यकान्तःपुरे कुर्वन्ती सृजन्ती देवी कादम्बरी सपरिजना सपरिच्छदा सौधशिखरं गृहाधित्यकानारुह्यारोहणं कृत्वा तुरगस्याश्वस्य धूलिरेखा रजःपङ्क्तिस्तया धूसरं मलिनं देवस्यैव भवत एव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितमदृश्यीभूतं दर्शनं वीक्षणं यस्यैवंभूते च देवे मदलेखायाः स्कन्धोंऽसस्तत्र निक्षिप्तं स्थापितं मुखमाननं यया सैवंविधा प्रीत्या स्नेहेन दुग्धोदधिः क्षीरोदधिस्तद्वद्धवलैः शुभ्रैर्दृष्टिपातैस्तं दिगन्तं प्लावयन्तीव क्षालयन्तीव सितं शुभ्रं यदातपत्रं छत्रं तस्यापदेशेन व्याजेन । शुक्लत्ववर्तुलत्वसाम्यादाह—शशीति । शशी चन्द्रस्तेनेर्ष्यया स्पर्धया निवार्यमाणो दूरीक्रियमाणो रविकिरणानां सूर्यकिरणानां स्पर्शो यस्याः सैवंभूता सती सुचिरं चिरकालं तत्रैव सौधशिखरे स्थितवत्यवस्थानं कृतवती । तस्माच्च सौधशिखरात्सखेदं यथा स्यात्तथावतीर्यावतरणं

१ इन्द्रायुधस्य. २ पार्श्वं. ३ खुरधारणी; खुरधोरणी. ४ वाभवन्. ५ नवक्वणितेन. ६ कुर्वती. ७

गमनगौरवेणार्हसीमां गुणवदभिमानिनीं कर्तुम् । उदारजनादरो हि बहुमानमारोपयत्यवश्यम् । सोढव्या चेयमस्मद्विधजनपरिचयकदर्थना कुमारेण । भवत्सुजनतैव जनयत्यनुचितेष्वपि प्रागल्भ्यम् । एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हारः' इत्युत्तरीयपटान्तसंयतं सूक्ष्मच्छिद्रविवरनिःसृतैरंशुसंतानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरग्राहिण्याः करे समर्पितवान् ।

अथ चन्द्रापीडः 'महाश्वेताचरणाराधनतपःफलमिदं यदेवं परिजनेऽप्यनुस्मरणादिप्रसादभारमतिमहान्तमारोपयति देवी कादम्बरी' इत्युक्त्वा तमत्र शिरसि कृत्वा स्वयमेव जग्राह । तेन च कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गलितेन, स्मितालोकेनेव रसतामुपनीतेन, हृदयेनेव द्रुतेन, गुणगणेनेव विस्पन्दितेन, स्पर्शवता ह्लादिना सुरभिणा च विलेपनेन विलिप्तमेव कण्ठे हारमकरोत् आगृहीतताम्बूलश्च मुहूर्तादिवोत्थाय वामबाहुना स्कन्धदेशोपलम्बस्य केयूरकस्योर्ध्वस्थित एव कृतयथाक्रियमाणसंमानमुदितं प्रधानराजलोकं विसृज्य शनैः शनैर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै स्वयमेव निजकर्णाभरणांशुजालजटिलं समृणालमिव शष्पकवलमवकीर्य वल्लभतुरगमन्दुराभिमुखः प्रतस्थे । गत्वाथ

आरुणं कंदर्पतुल्यं त्वां स्मरति गोचरीकरोति । अतो हेतोः पुनर्द्वितीयवारं यदागमनगौरवं तेन हर्षेण कादम्बरी गुणवत्त्वाभिमानो विद्यते यस्या एवंविधां कर्तुमर्हसि योग्यो भवसि । हि निश्चितम् । उदारजनादरोऽवश्यं बहुमानं सत्कारमारोपयति । इयमस्मद्विधजनपरिचयजनिता या कदर्थना संक्लेशलक्षणा सा च कुमारेण सोढव्या सहनीया । स्वदेशानौचित्यदोषं परिहरन्नाह—भवदिति । भवतस्तव सुजनतैव सुजनत्वमेवानुचितोऽयोग्यो यः संदेशस्तत्र प्रागल्भ्यं पाण्डित्यं जनयति निष्पादयति । एष देवस्य शयनीये तल्पे विस्मृतो विस्मरणं प्राप्तः शेषाभिधानो हार इत्युत्तरीयपटः संव्यानपटस्तस्यान्तेन प्रान्तभागेन संयतं बद्धं सूक्ष्मं यच्छिद्रं तेषां विवराणि रोकाणि तेभ्यो निःसृतैर्विनिर्गतैरंशुसंतानैः किरणसमूहैः संसूच्यमानं निवेद्यमानं चामरग्राहिण्याः करे विमुच्य समर्पितवानर्पितवान् ।

अथेति । हारप्रदानानन्तरं चन्द्रापीडस्तत्पूर्वप्रतिपादितं सर्वं शिरसि कृत्वा मस्तके आरोप्य स्वयमेव जग्राह गृहीतवान् । इतिशब्दार्थमाह—महाश्वेतेति । इदं महाश्वेतायाश्चरणयोराराधनं सेवनं तदेव तपस्तस्य फलं तस्मादेतोरेवममुना प्रकारेण परिजनेऽपि सत्यप्यनुस्मरणादिकमतिमहान्तं प्रसादभारमारोपयति देवी कादम्बरी । इत्युक्त्वेत्यभिधाय तत्पूर्वोक्तं शिरसि कृत्वा मस्तके आरोप्य जग्राह गृहीतवान् । तेनेति । तेनानिर्वचनीयस्वरूपेण स्पर्शवता ह्लादिना प्रमोदकारिणा सुरभिणा सुगन्धेन विलेपनेन विलिप्त इव कण्ठे हारमकरोदधारयत् । अथ श्वेतत्वसाम्यादुत्प्रेक्षात्रयमाह—कादम्बर्या इति । कादम्बर्याः संबन्धिना च्युतेन कपोललावण्येन च, तथा रसतामुपनीतेन द्रवतां प्रापितेन स्मितालोकेनेवाट्टहासप्रकाशेनेव, द्रुतेन विलीनेन हृदयेनेव चित्तेनेव, विस्पन्दितेन, प्रसृतेन गुणगणेनेव । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । आगृहीतेति । आगृहीतं ताम्बूलं येन स तथा मुहूर्तादिवोत्थाय वामबाहुना केयूरकं स्कन्धदेशेऽवलम्ब्यालम्बनं कृत्वोर्ध्वंस्थित एव कृतं विहितं यथाक्रियमाणं पूर्वपरम्परया विधीयमानं संमानं तेन मुदितं हर्षितमेवंविधं प्रधानं प्रकृष्टं राजलोकं सामन्तादिसेवकवर्गं विसृज्य गृहे गम्यतामित्युक्त्वा शनैः शनैर्मन्दंमन्दं गन्धमादनाख्यं करिणं हस्तिनं द्रष्टुमीक्षितुमयासीदगमत् । तत्र चेति । गन्धमादनसमीपे क्षणमिव स्थित्वा तस्मै हस्तिने स्वयमेवात्मनैव निजमात्मीयं कर्णाभरणांशुजालं किरणपटलं तेन जटिलं व्याप्तम् । पादकलश उत्प्रेक्षते—समृणालमिव बिसैः सहवर्तमानमिव शष्पकवलं नवतृणगुडकमवकीर्य पुरोऽवक्षिप्य वल्लभं स्नेहविषयं तुरगोऽश्वस्तस्य मन्दुरा वाजिशाला तस्या अभिमुखः संमुखः प्रतस्थे चचाल । गत्वाथ प्रबोधयन्नो हते

१ हारः शेषः. २ भवतोऽतन. ३ [illegible] स्पर्शे-दग्ग. ४ समवलम्ब्य. ५ तुरङ्गम.

भयतः किंचित्किंचिदिव तिर्यग्वलितवदनः परिजनं विलोकयांबभूव। अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिषिद्धानुगमने निखिलेन समुत्सारिते परिजने केयूरकद्वितीय एव मन्दुरां प्रविवेश। उत्सारणभयसंभ्रान्तलोचनेषु प्रणम्यापसृतेषु मन्दुरापालेषु, ऐन्द्रायुधपृष्ठावगुण्ठनपटं किंचिदेकपार्श्वे गलितं समीकुर्वन्नुत्सारयंश्च कूणितनेत्रत्रिभागस्य दृष्टिनिरोधिनीं कुङ्कुमकपिलां केसरसटां खुरधारणीविन्यस्तचरणो लीलामन्दं मन्दुरादारुदत्तदेहभरः सकुतूहलमुवाच—'केयूरक, कथय मन्निर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराजकुले, केन वा व्यापारेणावसरमतिनीतवती गन्धर्वराजपुत्री, किं वाकरोन्महाश्वेता, किमभाषत वा मदलेखा, के वाभवन्नालापाः, परिजनस्य भवतो वा को व्यापार आसीत्, आसीद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा'। केयूरकस्तु सर्वमाचचक्षे—'देव, श्रूयताम्। निर्गते त्वयि हृदयसहस्रप्रयाणपटहकलकलमिव नूपुरनवक्वणितेन कन्यकान्तःपुरे कुर्वन्ती देवी कादम्बरी सपरिजना सौधशिखरमारुह्य तुरगधूलिरेखाधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती। तिरोहितदर्शने च देवे मदलेखास्कन्धनिक्षिप्तमुखी प्रीत्या तं दिगन्तं दुग्धोदधिधवलैः प्लावयन्तीव दृष्टिपातैः सितातपत्रापदेशेन शशिनेर्ष्यया निवार्यमाणरविकिरणैरस्पर्शा सुचिरं तत्रैव स्थितवती। तस्माच्च कथमपि सखेदमव-

---

पार्श्वयोः किंचित्तिर्यक् साचि विवलितं वदनं यस्य सः। परिजनं परिच्छदलोकं विलोकयांबभूवेक्षांचक्रे। अथेति। तन्निकटगमनानन्तरं चित्तज्ञैः प्रभोरभिप्रायविद्भिः प्रतीहारैर्द्वारपालैः प्रतिषिद्धं निवारितमनुगमनमनुयानं यस्यैवंविधे निखिले समग्रे परिजने सेवकजने समुत्सारिते दूरीकृते सति केयूरक एव द्वितीयो यस्यैवंभूतश्चन्द्रापीडो मन्दुरां वाजिशालां प्रविवेश प्रवेशं चकार। उत्सारणं दूरीकरणं तस्माद्भयं तेन संभ्रान्तानि त्रस्तानि लोचनानि येषां तेषु मन्दुरापालेषु प्रणम्यापसृतेषु दूरीभूतेषु सत्सु, इन्द्रायुधपृष्ठस्यावगुण्ठनपटमाच्छादनवस्त्रं किंचिदेकपार्श्वे गलितं स्रस्तं समीकुर्वन्स्वस्थाने नयन्कूणितनेत्रत्रिभागस्येन्द्रायुधस्य दृष्टिनिरोधिनीं दृष्टिबाधाकारिणीं कुङ्कुमवत्कपिलां पिङ्गलां केसरसटां स्कन्धकेशश्रेणीमुत्सारयंश्चोच्चैःकुर्वन्खुरधारिण्यां खुरबन्धनदारुणि विन्यस्तौ स्थापितौ चरणौ येन सः लीलामन्दं यथा स्यात्तथा मन्दुरादारौ दत्तो देहभरो येनः सः। सकुतूहलं सकौतुकं यथा स्यात्तथोवाचाब्रवीत्। हे केयूरक, कथय ब्रूहि मन्निर्गमान्मदीयचलनादारभ्य गन्धर्वराजकुले को वा वृत्तान्त उदन्तः। केन व्यापारेणावसरं समयं गन्धर्वराजपुत्री कादम्बर्यतिनीतवत्यतिक्रान्तवती। किं वा महाश्वेताकरोदन्वतिष्ठत्। वेति विकल्पार्थः सर्वत्र। मदलेखा किमभाषत किमवोचत्। के वालापा वचनव्यापारा अभवन्। परिजनस्य परिच्छदस्य भवतो वा को व्यापारो व्याकृतिरासीदभवत्। काचिदस्मदाश्रयिणी कथा वार्तासीत्। केयूरकस्तु सर्वं प्राणविपर्यीकृतमाचचक्षे कथयामास। देवेति। हे देव श्रूयतामाकर्ण्यताम्। त्वयि निर्गते चलिते सति नूपुराणां पादकटकानां नवक्वणितेनाभिनवशब्दितेन हृदयानां सहस्राणि तेषां प्रयाणं प्रस्थानं तत्र यः पटहस्य कलकलः कोलाहलस्तमिव कन्यकान्तःपुरे कुर्वन्ती सृजन्ती देवी कादम्बरी सपरिजना सपरिच्छदा सौधशिखरं गृहाधित्यकामारुह्यारोहणं कृत्वा तुरगस्याश्वस्य धूलिरेखा रजःपङ्क्तिस्तया धूसरं मलिनं देवस्यैव भवत एव गमनमार्गमालोकितवती। तिरोहितमदृश्यीभूतं दर्शनं वीक्षणं यस्यैवंभूते च देवे मदलेखायाः स्कन्धोऽसस्तत्र निक्षिप्तं स्थापितं मुखमाननं यया सैवंविधा प्रीत्या स्नेहेन दुग्धोदधिः क्षीरोदधिस्तद्वद्धवलैः शुभ्रैर्दृष्टिपातैस्तं दिगन्तं प्लावयन्तीव क्षालयन्तीव सितं शुभ्रं यदातपत्रं छत्रं तस्यापदेशेन व्याजेन। शुक्लत्ववर्तुलत्वसाम्यादाह—शशीति। शशी चन्द्रस्तेनेर्ष्यया स्पर्धया निवार्यमाणो दूरीक्रियमाणो रविकिरणानां सूर्यकिरणानां स्पर्शो यस्याः सैवंभूता सती सुचिरं चिरकालं तत्रैव सौधशिखरे स्थितवत्यवस्थानं कृतवती। तस्माच्च सौधशिखरात्सखेदं यथा स्यात्तथावतीर्यावतरणं

---

१ इन्द्रायुधस्य. २ पार्श्वं. ३ खरधारणीः खरघोरणी. ४ [illegible]

तम्, बाहुलताविधृतैर्मृणालवलयैराभरणकैरिव धवलितावयवम्, आपाण्डुभिश्चैकश्रवणावतंसीकृतैः केतकीगर्भदलैरुपहसितदन्तपत्रम्, आलिखितचन्दनललाटिकानि मुखारविन्दानि बद्धसौभाग्यपट्टानीव दधानम्, कृतचन्दनबिन्दुविशेषकांश्च दिवापि स्पर्शलोभस्थितेन्दुप्रतिबिम्बानिव कपोलानुद्वहन्तम्, अपहसिताशेषशिरीषसौभाग्याभिः शैवलमञ्जरीभिः कर्णपूरम्, कर्पूरधूलिधूसरेषु मलयजरसलवलुलितेषु बकुलावलीवलयेषु स्तनेषु न्यस्तनलिनीपत्रप्रावरणम्, अनवरतचन्दनचर्चाश्रमेणघनपाण्डुरैः संतापरोषमुद्रितारकचन्द्रकैरिव करैः कल्पितमृणालदण्डानि बिसतन्तुमयानि चामराणि बिभ्राणम्, उत्पलैश्च कमलैः कुमुदैः कुवलयैः किसलयैः कदलीदलैः कमलिनीपलाशैः कुसुमस्तबकैश्चातपत्रीकृतैर्निवारितातपम्, जलदेवतानामिव समूहम्, वरुणश्रियामिव समागमम्, शरदामिव समाजम्, सरसीनामिव गोष्ठीबन्धम्, शिशिरोपचारनिपुणं कादम्बर्याः शरीरपरिचारकं शरीरप्रायं परिजनमद्राक्षीत्। तेन च प्रणम्यमानः पादनखपतनभयादिव त्वरितापसृतेन दीयमानमार्गश्चन्दनरस-

---

माधूनम्' इति कोशः। बाहुलताविधृतैर्भुजलताधारितैर्मृणालवलयैस्तन्तुलकटकैराभरणकैरिव विभूषणैरिव धवलीकृताः शुभ्रीकृता अवयवा अपघना यस्य स तम्। आपाण्डुभिरीषच्छुभ्रैरेकश्रवण एवैकस्मिन्नेव कर्णे वतंसीकरणं येषां तैस्ताडङ्कीकृतैस्ताडपत्रीकृतैरेवंविधैः। केतकीगर्भदलैरुपहसितानि दन्तपत्राणि येन स तम्। पुनः किं कुर्वाणम्। दधानं बिभ्राणम्। कानि। मुखान्येवारविन्दानि कमलानि। कीदृशानि। आलिखिता चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिका पुण्ड्रविशेषो येषु तानि। विविधवर्णसाम्याद्बद्धसौभाग्यपट्टानीव। कृतेति। कृता विहिता चन्दनबिन्दुभिर्विशेषका येषु तान्। 'चित्रं पुण्ड्रविशेषकाः' इति कोशः। दिवापि दिवसेऽपि स्पर्शलोभेन स्थित इन्दुप्रतिबिम्बो येष्वेवंविधानिव कपोलानुद्वहन्तम्। अपेति। अपहसितं दूरीकृतमशेषं समस्तं शिरीषस्य वृक्षविशेषस्य सौभाग्यं याभिरेवंभूताभिः शैवलमञ्जरीभिर्जलसूक्ष्मवल्लरीभिः कृतः कर्णपूरो येन स तम्। स्तनेषु कुचेषु न्यस्तं स्थापितं नलिनीपत्राणां प्रावरणमुत्तरीयकं येन स तम्। अथ च स्तनं विशेषयन्नाह—कर्पूरेति। कर्पूरस्य घनसारस्य धूली रजस्तया धूसरेष्वीषत्पाण्डुषु मलयजरसलवैश्चन्दनद्रवलेशैर्लुलितेष्वेकीभूतेषु बकुलावलीनां केसरराजीनां वलयानि येषु ते तथा तेषु। पुनः कीदृशम्। करैः करणभूतैश्चामराणि बिभ्राणम्। कीदृशैः करैः। प्रियविरहेण संतापरोषाभ्यां मुद्रिता मर्दिता आरब्धा अथोदिताश्चन्द्रकरा यैस्तैरिव। अनवरतचन्दनचर्चा तस्याः प्रणयनं श्रमणं तेन पाण्डुरैः। कीदृशानि चामराणि। कल्पित इति। कल्पितो निर्मितो मृणालानां दण्डो येषु तानि। पुनः किंविशिष्टानि। बिसानां तन्तवस्तन्मयानि तन्निर्मितानि। उत्पलैः कमलैः कुमुदैः कैरवैः, कुवलयैरुत्पलैः, किसलयैः पल्लवैः, कदलीदलै रम्भापत्रैः, कमलिनीपलाशैः पद्मिनीपत्रैः। 'पत्रं पलाशं छदनम्' इति कोशः। कुसुमस्तबकैः पुष्पगुच्छैः। 'गुच्छस्तबकगुच्छकाः' इति कोशः। एवैश्चातपत्रीकृतैश्छत्रीकृतैर्निवारितो दूरीकृत आतपः सूर्यालोको यस्य स तम्। जलदेवतानां जलाधिष्ठातृदेवतानां समूहमिव। सर्वदा जलक्लिन्नदेहत्वादिति भावः। वरुणः प्रचेतास्तस्य श्रियां समागममेलनमिव। तस्यापि जलाधीशत्वेन तस्य श्रियामप्यतिशीतलत्वात्तदुपमानम्। शरदां घनात्ययानां समाजमिव परिषदमिव। तासामपि शीतलत्वात्तदुपमानम्। सरसीनां सरसां गोष्ठीबन्धमिव। एकत्रीभूयोपवेशनं गोष्ठीबन्धः। कीदृशम्। शिशिरोपचाराः शीतलोपचारास्तत्र निपुणं दक्षं शरीरप्रायमिवान्तरं गत्वा चोक्तं कादम्बरीपरिजनमद्राक्षीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। इदानीं समयोचितानुष्ठानविशेषानिमानवर्णयन्नाह—तेन चेति। तेन परिजनेन प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः। कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निरस्तदृष्टिरिदं वक्ष्यमाणं सर्वं ददर्शेत्यन्वयः। कीदृशः। प्रणामेन पादनखक्षतैः कोमलत्वात्पतनं भविष्यतीति शङ्कया त्वरितमपसृतः परिजनस्तेन दीयमान-

---

१ ताडङ्कीकृतैः; ताडङ्कीकृतैः. २ पत्राणि. ३ कपोलफलकाम्. ४ कलितेषु. ५ बकुलावलीवलयितेषु; कुवलयवल्लीवलितेषु; वलितकुवलयेषु. ६ पयोधरेषु. ७ श्रमव. ८ मुकुलितचन्द्रकरैः; मुद्रितचन्द्रकरैः. ९ शरीरपरिचारिक-
१० पादनख; पादनखपतनभयादः.

तवेदिकानां पुण्डरीककलिकाघटितघण्टिकानां विकसितसिन्दुवारकुसुममञ्जरीचामराणां लम्बितस्थूलमल्लिकामुकुलहाराणामाबद्धलवङ्गपल्लवचन्दनमालिकानां दोलायमानकुसुमदामध्वजानां मृणालवेत्रलताभिर्गृहीतरुचिरकुसुमाभरणाभिर्मधुलक्ष्मीप्रतिकृतिभिरिव द्वारपालिकाभिरधिष्ठितानां कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निसृष्टदृष्टिर्दृष्टवान्क्वचिदुभयतटनिखाततमालपल्लवकृतवनलेखाः कुमुदधूलिवालुकापुलिनमालिनीश्चन्दनरसेन प्रवर्तमाना गृहनदिकाः क्वचिन्निचुलमञ्जरीरचितरक्तचामराणां जलार्द्रवितानकानां तलेषु सिन्दूरकुट्टिमेष्वास्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि, क्वचिदेलारसेन सिच्यमानानि स्पर्शानुमेयरम्यभित्तीनि स्फटिकभवनानि, क्वचिच्छिरीषपक्ष्मकृतशाद्वलानां मृणालधारागृहाणां शिखरमारोप्यमाणानां धाराकदम्बधूलिधूसरितानि यन्त्रमयूरकाणां कादम्बकानि, क्वचित्सहकाररससिक्तैर्जम्बूपल्लवैराच्छाद्यमानाभ्यन्तराः पर्णशालाः, क्वचित्क्रीडितकृत्रिमकरिकलभयूथकाकुलीक्रियमाणाः काञ्चनकमलिनीकाः, क्वचिद्गन्धोदककूपेषु बद्धकाञ्चनसुधापङ्कामपीठेषु स्थूलबिसलतादण्डघटितार-

---

मार्गो यस्य सः । इतः कदलीतोरणं विशेषयन्नाह—चन्दनेति । चन्दनपङ्केन मलयजकर्दमेन कृता वेदिका येषाम् । कलिकानां घण्टाघण्टिकानुकारादाह—पुण्डरीकेति । पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि तेषां कलिकाभिर्घटिता निर्मिता घण्टिकाः किङ्किण्यो येषाम् । विकसितानि विमुद्रानि सितानि सिन्दुवारस्य निर्गुण्ड्याः कुसुमानि तेषां मञ्जरीणां चामराण्यातपत्राणि येषाम् । लम्बिताः स्थूलमल्लिका मुकुलानां हारिणो हारा येषाम् । आबद्धा लवङ्गं देवकुसुमं तस्य पल्लवा यस्वेवंविधा चन्दनमालिका तोरणार्थे मङ्गल्यं दाम येषाम् । 'तोरणार्थे तु मङ्गल्यं दाम चन्दनमालिका' इति कोशः । दोलेति । दोलायमानाः कम्पमानाः कुसुमदामध्वजा येषाम् । मृणालेति । मृणालानां तन्तुलानां वेत्रं हस्ते यासां तानिर्गृहीतानि स्वीकृतानि रुचिराणि मनोहराणि कुसुमाभरणानि पुष्पविभूषणानि याभिः । मध्विति । मधुलक्ष्म्या वसन्तश्रियः प्रतिकृतिभिः प्रतिरूपाभिरेवंविधाभिर्द्वारपालिकाभिरधिष्ठितानामाश्रितानाम् । सर्वं दृष्टवानिति पूर्वोक्तं स्पष्टीकुर्वन्नाह—क्वचिदिति । कस्मिंश्चित्प्रदेश उभयतटे निखाता आरोपिता ये तमालपल्लवास्तापिच्छकिसलयास्तैः कृता वनलेखा काननवीथी यासां ताः । कुमुदानां धूलिः परागः सैव वालुका सिकतास्तस्याः पुलिनं जलोज्झितं सैकतं मालत इत्येवंशीलाश्चन्दनरसेन मलयजद्रवेण प्रवर्तमाना विस्तार्यमाणा गृहनदिका भवनसरितः । क्वचिदिति । निचुलमञ्जरी हिज्जलवल्लरी तया रचितानि रक्तचामराणि येषामेतादृशानां जलार्द्रवितानकानामम्भःक्लिन्नोल्लोचानां तलेषु सिन्दूरं नागजं तेन सहवर्तमानेषु कुट्टिमेष्वास्तीर्यमाणानि विस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि लोहितकमलशयनानि । क्वचिदिति । एला चन्द्रवाला तस्या रसेन सिच्यमानानि सेचनक्रियाविषयीक्रियमाणानि स्पर्शेन करसंस्पर्शेनानुमेया अनुमातुं योग्या रम्या मनोहरा भित्तयः कुड्यानि येषामेवंविधानि स्फाटिकभवनानि । क्वचिदिति । कस्मिंश्चित्प्रदेशे शिरीषः कपीतनस्तस्य पक्ष्मभिः कोमलकेसरैः कृतशाद्वलानां विहितस्यादहरितानां मृणालधारागृहाणां बिसयन्त्रसद्मनां शिखरं प्रान्तमारोप्यमाणानामुपरिष्टात्स्थाप्यमानानां धाराकदम्बानां धूलिभी रजोभिर्धूसरितानि यन्त्रगृहवर्तिमयूरकाणां कदम्बकानि मण्डलानि । क्वचिदिति । सहकारा आम्रास्तेषां रसैः सिक्तैः स्निग्धैर्जम्बूपल्लवैराच्छाद्यमाना अभ्यन्तराः पर्णशाला उटजाः । क्वचिदिति । क्रीडितुं यत्कृत्रिमं निर्मितं करिकलभयूथकं तेनाकुलीक्रियमाणाः काञ्चनकमलिनीकाः सुवर्णनलिन्यः । कप्रत्यये च सर्वत्र ह्रस्वत्वम् । गन्धोदकस्य सगन्धजलस्य कूपेषूदपानेषु । कीदृशेषु । बद्धः काञ्चनस्य सुवर्णस्य सुधा गृहधवलीकरणद्रव्यं तस्य पङ्कः कर्दमस्तेन काममत्यर्थं पीठं येषु, स्थूलो यो बिसलताया दण्डस्तेन घटिता अरका

---

१ प्रकृतिभि. २ जलार्द्रांकुर. ३ सतिन्दूर. ४ स्पर्शानुमेयभित्तीनि: स्पर्शानुमेयरम्यस्थितिप्रदेशानि. ५ अभक. ६ धूसराणाम्; धूसरितान

काणि क्षौमनिचोलकदलद्रोणिकानि कुवलयावलीरज्जुभिर्बध्यमानानि पत्रपुटघटीयन्त्रकाणि, क्वचित्स्फटिकवलाकावलीवान्तवारिधारा लिखितेन्द्रायुधाः संचार्यमाणमायामेघमालाः, क्वचिदुपान्तरूढयवाङ्कुरासु तरत्तरुणमालतीकुड्मलदन्तुरिततरङ्गासु हरिचन्दनद्रववापिकासु शिशिरीक्रियमाणा हारयष्टीः, क्वचिन्मुक्ताफलक्षोदरचितालवालकानन्तरनिरन्तरस्थूलजलबिन्दुदुर्दिनमुञ्चतो यन्त्रवृक्षकान्, क्वचिद्विधुतपक्षतिनिर्मितमर्मरानीतनीहारा भ्रमन्तीर्यन्त्रमयीः पत्रशकुनिश्रेणीः, क्वचिन्मधुकरकिङ्किणीपङ्क्तिपटुतरारावबध्यमानाः कुसुमदामदोलाः, क्वचिदुदरगलितोत्सौलनलिनीच्छदमुखान्विमुक्तान्प्रवेश्यमानान्हिमशातकुम्भान्, क्वचिद्दलितकदलीगर्भसम्पुटानि बध्यमानानि चारुवंशाकृतीनि कुसुमलवकालपत्राणि, क्वचित्करमृदितकर्पूरपल्लवरसेनाधिवास्यमानानि बिसतन्तुमयान्यंशुकानि, क्वचिल्लवलीफलद्रवेणार्द्रीक्रियमाणांस्तृणकुङ्कुमञ्जरीकर्णपूरान्, क्वचिदम्भोजिनीदलव्यजनैर्वीज्यमानानुपलभाजनभाजः शीतीपरिमलान्यांश्चैवंप्रकारान्शिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्यापारान्परिजनेन कृतान्क्रियमाणांश्च वीक्षमाणो हिमगृहकस्य मध्यभागं हृदयमिव हिमवतः, जलक्रीडागृहमिव प्रचेतसः, जन्मभूमि

येषु, कृतानि केतकदलानां द्रोणिकानि भाजनविशेषाणि येषु, कुवलयानामुत्पलानामावल्यः पङ्क्तयस्ता एव रज्जवस्ताभिर्बध्यमानानि बध्यमानान्येवंविधानि पत्रपुटलक्षणानि घटीयन्त्रकाण्युद्घाटकानि। क्वचिदिति। स्फटिकस्य बलाका बिसकण्ठिकास्तासामावलीभिर्वान्ता मुक्ता वारिधारा जलधारा यासु, लिखितानीन्द्रायुधानि शक्रचापानि यासु, एवंविधाः संचार्यमाणाः प्रेर्यमाणा मायामेघमालाः कृत्रिमबलाहक। क्वचिदिति। उपान्ते समीपे रूढा यवाङ्कुरा यासु, तरन्ति तरुणमालतीकुड्मलानि तैर्दन्तुरितास्तरङ्गा यासु, हरिचन्दनस्य तैलपर्णिकस्य द्रवस्तस्य वापिकासु क्षुद्रकूपिकासु शिशिरीक्रियमाणाः शीतलीक्रियमाणा हारयष्टीर्मुक्ताकलापान्। एतेन विरहाधिक्यं वर्णितम्। क्वचिदिति। मुक्ताफलं रत्नोद्भवं तस्य क्षोदश्चूर्णेन रचितं निर्मितमालवालकमावापस्थानकं येषां तदनन्तरं निरन्तरं स्थूला जलबिन्दवस्तेषां दुर्दिनमुज्जतमुत्प्राबल्येन मुञ्चतः कुर्वतः। एवंविधान्यन्त्रवृक्षकान्कृत्रिममहीरुहान्। क्वचिदिति। विधुताः कम्पिता ये पक्षास्तैर्निक्षिप्ता ये शीकरास्तैरानीतो नीहारो हिमं याभिस्ता भ्रमन्तीर्भ्रमणं कुर्वन्ती। एवंविधा यन्त्रमयी। पत्रशकुनिश्रेणीः। क्वचिदिति। मधुकरा भ्रमरा एव किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकास्तासां पङ्क्तिः श्रेणी तया पटुतरं स्पष्टं यथा स्यात्तथा बाध्यमाना निरुध्यमाना कुसुमदामदोलाः पुष्पलम्बेङ्खाः। क्वचिदिति। उदरे मध्य आरूढा निर्गता उद्गताः सुवर्णकलशाकुलालोर्ध्वमुखी या नलिनी तस्याश्छदानि दलानि तैराच्छादितं मुखं येषां तान्प्रवेश्यमानान्हृदान्तर्नीयमानाञ्छातकुम्भान्। क्वचिदिति। घटिता कदलीगर्भलक्षणा एव दण्डा येष्वेवंविधानि बध्यमानानि चारुर्मनोहरो यो वंशो वेणुस्तद्वदाकृतिराकारो येषां तानि कुसुमलवकानि अन्तपत्राणि छत्राणि। क्वचिदिति। करेण मृदितो यः कर्पूरपल्लवस्तस्य रसेनाधिवास्यमानानि सुगन्धीक्रियमाणानि बिसतन्तुमयानि तन्तुलतन्तुनिर्भिन्नान्यंशुकानि वस्त्राणि। क्वचिदिति। लवली वल्लीविशेषस्तस्याः फलद्रवेणार्द्रीक्रियमाणान्। तृणानां कुङ्कुमं किंशारुस्तस्य मञ्जर्य एव कर्णपूरान्कर्णाभरणानि। क्वचिदिति। अम्भोजिनी कमलिनी तस्या दलान्येव व्यजनानि तालवृन्तानि तैर्वीज्यमानानुपलभाजनभाजो रत्नभ्रथितान्शीतौषधिरसान्, अन्यांश्चैवंप्रकारान्शिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्यापारान्परिजनेन परिचरेण कृतान्विहितान्क्रियमाणांश्च विधीयमानांश्च वीक्षमाणो हिमवतो गौरीगुरोर्हृदयमिव स्वान्तमिव, प्रचेतसो वरुण

---

१ कुशक; कनक. २ जलद्रोणिकानि. ३ कमलपत्रपुट. ४ बलाकावली:. ५ प्रकट. ६ पाण्डुरपाणु मिश्ररज. ८ अनवरतचन्दनरसाम्बुक. ९ यन्त्रवृक्षकान्. १० पटुतरबोध्यमाना.; पटुतररवारोध्यमाना. ११ मञ्ज.

मिव सर्वचन्द्रकलानाम्, कुलगृहमिव सर्वचन्दनवनदेवतानाम्, प्रभवमिव सर्वचन्द्रमणीनाम्, निवासमिव सर्वमाघमासयामिनीनाम्, संकेतसदनमिव सर्वप्रावृषाम्, ग्रीष्मोष्मापनोदोदेशमिव सर्वनिम्नगानाम्, वडवानलसंतापापनोदननिवासमिव सर्वसागराणाम्, वैद्युतदहनदाहप्रतीकारस्थानमिव सर्वजलधराणाम्, इन्दुविरहदुःसहदिवसातिवाहनस्थानमिव कुमुदिनीनाम्, हरहुताशननिर्वापणक्षेत्रमिव मकरध्वजस्य, दिनकरकरैरपि सर्वतो जलयन्त्रधारासहस्रसमुत्सारितैरतिशीतस्पर्शभयनिवृत्तैरिव परिहृतम्, अनिलैरपि कदम्बकेसरोत्करग्राहिभिः कण्टकितैरिवानुगतम्, कदलीवनैरपि पवनचलितदलैर्जाड्यजनितवेपथुभिरिव परिवारितम्, अलिभिरपि कुसुमामोदमदमुखरैराबद्धदन्तवीणैरिव वाचालितम्, लताभिरपि मधुकरपटलजटिलाभिर्गृहीतनीलप्रावरणकाभिरिव विराजितमाससाद । क्रमेण च तत्रान्तर्महिम्नातिबहलेन पिण्डहार्येणेवोपलिप्यमानोऽतिशीतलेन स्पर्शेनामन्यतात्मनो मनश्चन्द्रमयं कुमुदमयानीन्द्रियाणि ज्योत्स्नामयान्यङ्गानि मृणालिकामयीं धियम् । अगणयच्च हारमयानर्ककिरणांश्चन्दनमयमातपं कर्पूरमयं पवनमुदकमयं कालं तुषारमयं त्रिभुवनम् । एवंविधस्य

[illegible]गृहमिव, सर्वाः समग्रा याश्चन्द्रकलास्तासां जन्मभूमिमिव, सर्वं यच्चन्दनवनं गन्धसारकाननं तस्य देवतानामधिष्ठात्रीणां कुलगृहमिव पितृगृहमिव; सर्वचन्द्रमणयश्चन्द्रकान्तापलास्तेषां प्रभवमिवोत्पत्तिमिव, सर्वे ये माघमाससंबन्धिन्यस्तासां यामिनीनां रात्रीणां निवासमिव वसतिस्थलमिव, सर्वप्रावृषां समग्रवर्षाकालानां संकेतसदनमिव, सर्वनिम्नगानां समस्ततटिनीनां ग्रीष्मस्योष्णागमस्य ऊष्मा तापस्तस्यापनोदो दूरीकरणं तस्योद्देशमिव प्रदेशमिव, सर्वसागराणां समस्तसमुद्राणां वडवानलो वाडवस्तस्य यः संतापस्तस्यापनोदनं दूरीकरणं तस्य निवासमिव वसतिमिव, सर्वजलधराणां समग्रमेघानां वैद्युतो यो दहन इरंमदस्तेन दाहस्तस्य प्रतीकारस्थानमिव प्रतिक्रियागृहमिव, कुमुदिनीनां कैरविणीनामिन्दुविरहेण दुःसहमसह्यं दिवसस्यातिवाहनमुल्लङ्घनं तस्य स्थानमिव, मकरध्वजस्य कंदर्पस्य हरस्येश्वरस्य यो हुताशनस्तृतीयनेत्रजो वह्निस्तस्य निर्वापणं [illegible] तस्य क्षेत्रमिव स्थानमिव, दिनकरस्य सूर्यस्य करैरपि सर्वतः समन्ताज्जलयन्त्रधारासहस्राणि तैः समुत्सारितैर्दूरीकृतैरतिशयेन यः शीतः स्पर्शः तस्माद्भयं तेन निवृत्तैरिव परिहृतं परित्यक्तम् । अनिलैरपि पवनैरपि कदम्बस्य [illegible] यः केसरोत्करस्तद्ग्राहिभिरत एव कण्टकितैरिव रोमाञ्चितैरिवानुगतं सहितम् । कदलीवनैरपि रम्भाकाननैरपि पवनेन चलितानि कम्पितानि दलानि येषां तैरत एव जाड्येन जनितो वेपथुः कम्पो येषामेतादृशैरिव परिवारितम् । अलिभिरपि भ्रमरैरपि कुसुमानामामोदः परिमलस्तज्जनितो मदस्तेन मुखरैर्वाचालैरत एवाबद्धा दन्तवीणा यैरेवंविधैरिव वाचालितं मुखरितम् । लताभिरपि वल्लीभिरपि मधुकराणां पटलं तेन जटिलाभिर्व्याप्ताभिर्गृहीतं स्वीकृतं नीलं प्रावरणं प्रच्छादनं याभिरेवंविधाभिरिव विराजितं शोभितमेवंभूतं हिमगृहमस्य मध्यभागमासाद आससाद । क्रमेणेति । क्रमेण परिपाट्यान्तर्महिम्नातिबहलेन स्पर्शेनोपलिप्यमानः । ननु मूर्तस्यैव [illegible] न संभवतीत्याशयेनाह—अतीति । अतिबहलेनातिस्थूलेन पिण्डहार्येणेव पिण्डरूपेणाहर्तुं शक्यं पिण्डहार्यं तेनेव । एतेनातिशीतलस्पर्शस्य बाहुल्यतया [illegible] सूचितम् । तथातिशीतलेन स्पर्शेनात्मनः स्वस्य मनश्चित्तं चन्द्रमयममन्यत [illegible] । तथा कुमुदमयानि कैरवमयानीन्द्रियाणि करणानि ज्योत्स्नामयानि चन्द्रिकामयान्यङ्गानि हस्तपादादीनि मृणालिकामयीं बिसमयीं धियं बुद्धिममन्यतेत्यस्य सर्वत्र संबन्धः । तथार्ककिरणान्सूर्यरश्मीन्[illegible]—हारमयान्मुक्ताकलापमयान् । [illegible] संबन्धः । आतपं सूर्यालोकं चन्दनमयं मलयजमयम् । [illegible] । तथा पवनं समीरं कर्पूरमयं घनसारमयम् । [illegible] । तथा कालं समयमुदकमयं जलमयम् ।

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible]

च तस्यैकदेशे सखीकदम्बकपरिवृताम्, अशेषसरित्परिवारामिव भगवतीं गङ्गां हिमवतो गृहावलग्नाम्, कुल्याभ्रमिभ्रमितेन कर्पूररसस्रोतसा कृतपरिवेषाया मृणालदण्डमण्डपिकायास्तले कुसुमशयनमधिशयानाम्, हाराङ्गदवलयरसनानूपुरैर्मृणालमयैर्निगडैरिव सञ्जातेर्ष्यया मन्मथेन, चन्दनधवले स्पृष्टामिव ललाटे शशलाञ्छनेन, बाष्पवारिवाहिनि चुम्बितामिव चक्षुषि वरुणेन, वर्धितनिःश्वासमरुति दष्टामिव मुखे, मातरिश्वना संतापसन्तनेनाक्रासितानिवाङ्गेष्वनङ्गेन कंदर्पदाहदीपिते गृहीतामिव हृदये हुतभुजा, स्वेदिनि परिष्वक्तामिव वपुषि जलेन, दैवतैरपि विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वशः, हृदयेन सह प्रियतमसमीपोपगतैरङ्गैरुपजनितदौर्बल्याम्, आश्यानचन्दनपाण्डुरं च रोमाञ्चमनवरतहाररससंसर्गं मुक्ताफलकिरणपुञ्जमिवोद्वहन्तीं स्वेदसीकरिणीं च कपोलपालीम्, पक्षपवनेन वीजयद्भिरुपास्यमानामिवावतंसमधुकरैः, अवतंसमधुकररवदहनदग्धमिव श्रोत्रमपाङ्गनिर्गतेनाश्रुस्रोतसा सिञ्चन्तीम्, अतिप्रवृत्तस्य चाम्बुनो निर्वाहप्रणालिकामिव कर्पूरकेतकीकलिकां कर्णे कृता-

---

त्रिभुवनं त्रिविष्टपं तुषारमयं हिममयम्। अतिशीतलस्य शैत्याधिक्यान्निरन्तरतया मध्येऽपि [illegible] [illegible]। एवंविधस्य तस्य हिमगृहस्य एकदेशे एकस्मिन्प्रदेशे सखीकदम्बकेन वयस्यासमूहेन वृताम्। अशेषसरित्परिवारा समग्रतटिनीपरिच्छदा हिमवतः पर्वतात् गृहावलग्नां गृहमिलितां भगवतीं गङ्गामिव [illegible]। अभ्यासां च बहुतमानम्। कुल्या सारणी तस्या भ्रमिर्भ्रमणं तया भ्रमितेन कर्पूररसस्रोतसा घनसारद्रवप्रवाहेण कृतो विहितः परिवेषः परिधिर्यस्याः एवंविधाया मृणालदण्डमण्डपिकाया बिसदण्डमण्डपस्य तलेऽधोभागे कुसुमशयनं पुष्पशय्यामधिशयानां कृतस्वापाम्। हारेति। हारो मुक्ताप्रालम्बः, अङ्गदं बाहुकटकम्, वलयं कङ्कणम्, रसना काञ्ची, नूपुराणि पादकटकानि, एतैर्मृणालमयैर्बिसनिर्मितैर्निगडैरिव शृङ्खलैरिव सञ्जातेर्ष्यया मन्मथेन कंदर्पेण संयतां बद्धाम्, चन्दनेन धवले शुभ्रीकृते ललाटे शशलाञ्छनेन चन्द्रेण स्पृष्टामिवाङ्कितामिव। शुभ्रत्वकल्पसाम्याच्चन्द्रोपमानम्। बाष्पवारि नेत्रजलं तद्वाहिनि चक्षुषि नेत्रे वरुणेन प्रचेतसा चुम्बितामिव। जलस्थितिसाम्याद्वरुणेनोपमानम्। वर्धितो वृद्धिं प्राप्तो निःश्वास[illegible] मुखे। वायुसादृश्यादाह—मातरिश्वना वायुना दष्टामिव भक्षितामिव। संताप [illegible] अनङ्गेन कदर्थ्यमानामाश्रितामिव। क्वचित् 'घनेन' इति पाठः। [illegible]। कंदर्पदाहदीपिते मदनदाहप्रज्वलिते हृदये। [illegible] मुखेऽपि। हुतभुजा वह्निना गृहीतामिव स्वीकृतामिव। स्वेदिनि प्रस्वेदवति वपुषि देहे जलेन [illegible]। [illegible] सुभगम्। दैवतैरपि सर्वशः सर्वप्रकारेण त्रिभुवन[illegible]। हृदयेन चित्तेन सह सार्धं प्रियतमसमीपं [illegible]। आश्यानमिति। आश्यानं शुष्कं [illegible] हारसंसर्गेण [illegible] मुक्ताफल[illegible]। [illegible] कपोलपालीम्। [illegible]। पक्षपवनेन वीजयद्भिः [illegible]। श्रोत्रं [illegible]। अतिप्रवृत्त[illegible] कर्पूरकेतकीकलिकां [illegible]

न्तीम्, आयतश्वासविधुतितरलितेन च संतापभयपलायमानेन देहप्रभावितानेनेवांशुकेन विमुच्यमानकुचकलशाम्, आपतत्प्रचलचामरप्रतिबिम्बं च कुचकलशयुगलं प्रियान्तिकगमनोत्सुक्यकृतपक्षमिव करतलेन निरुन्धन्तीम्, मुहुर्मुहुर्भुजलतया तुषारशिलाशालभञ्जिकामालिङ्गन्तीम्, मुहुः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकामाश्लिष्यन्तीम्, मुहुश्चरणारविन्देन चन्दनपङ्कप्रतियातनामामृशन्तीम्[1], स्तनसंक्रान्तेनात्ममुखेनापि कुतूहलिनेव परिवृत्य विलोक्यमानाम्, कर्णपूरपल्लवेनापि स्वप्रतिबिम्बशायिना[2] सोत्कण्ठेनेव चुम्ब्यमानकपोलफलकाम्, हारैरपि मुक्तात्मभिर्मदनपरवशैरिव प्रसारितकरैरालिङ्ग्यमानाम्, मणिदर्पणमुरसि निहितं विनोदि[3]तव्यमेतदिति[4] जीवितस्पर्शमयं[5] शपथं शशिनमिव कारयन्तीम्, करिणीमिव संमुखागतप्रमदवनगन्धवारणप्रसारितकराम्, प्रस्थितामिवानभीष्टदक्षिणवातमृगागमनाम्, मदनाभिषेक-

---

केतकी तस्याः कलिका कोरकः तां कर्णे कलयन्तीं कलनां कुर्वन्तीं धारयन्तीम्। आयतो विस्तीर्णो यः श्वासः श्वसितं तस्माया विधुतिः कम्पस्तेन तरलितेन कम्पितेन संतापभयात्पलायमानेन धावता। अतिशुभ्रत्वरूपविशदत्वसाम्यादाह—**देहेति**। देहप्रभावितानेनेव शरीरदीप्तिसमूहेनेवांशुकेन वस्त्रेण विमुच्यमानौ कुचावेव कलशौ यस्याः सा ताम्। आपतत्प्रचलचामरयोः प्रतिबिम्बं यस्मिन्नेतादृशं कुचकलशयुगलं प्रियस्य वल्लभस्यान्तिकं समीपं तत्र गमने याने यदौत्सुक्यं रणरणकम् तेन कृताः पक्षा येनैतादृशमिव करतलेन निरुन्धन्तीं निरोधं कुर्वन्तीम्। मुहुर्मुहुर्भुजलतया बाहुवल्ल्या तुषारशिला तस्याः शालभञ्जिकां पाञ्चालिकामालिङ्गन्तीमाश्लेषं कुर्वन्तीम्। मुहुः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकां घनसारपाञ्चालिकामाश्लिष्यन्तीमालिङ्गन्तीम्। मुहुश्चरणारविन्देनाङ्घ्रिकमलेन चन्दनपङ्कस्य मलयजकर्दमस्य प्रतियातनां प्रतिमाम्। 'प्रतिमा यातनाविधिः। छाया छन्दः कायो रूपं बिम्बं मानकृती अपि' इति कोशः। आमृशन्तीं परामर्शं कुर्वन्तीम्। **स्तनेति**। स्तनयोः कुचयोः संक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेनात्ममुखेनापि स्वकीयवदनेनापि कुतूहलिनेव कौतुकिनेव परिवृत्य। उत्तानीकृत्येत्यर्थः। विलोक्यमानां वीक्ष्यमाणाम्। एतेन सौन्दर्यातिशयः सूचितः। एवं कर्णपूरपल्लवेनापि स्वप्रतिबिम्बरूपेण शायिना शयनकारिणा। एतेनायतत्वं सूचितम्। सोत्कण्ठेनेव सोत्कलिकेनेव चुम्ब्यमानं चुम्बनविषयीक्रियमाणं कपोलफलकं यस्याः सा ताम्। हारैरपि मुक्ताकलापैरपि मुक्तात्मभिर्मुक्तास्वरूपैर्मदनपरवशैरिवानङ्गायत्तैरिव प्रसारितकरैर्विस्तारितपाणिभिरालिङ्ग्यमानानामाश्लिष्यमाणाम्। अत्र मुक्तात्मभिरालिङ्ग्यमानामित्यनेन तस्या अभिनवं सौभाग्यं वर्णितम्। उरसि निहितं वक्षसि स्थापितं मणिदर्पणं रत्नादर्शम्। वर्तुलत्वतादृशद्युतिमत्त्वसाधर्म्यात्। जीवितस्य स्पर्शो दानं तन्मयं शशिनमिव चन्द्रमिव। 'स्पर्शो वर्णाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि' इति कोशः। इति शपथं कारयन्तीम्। इतिशब्दद्योत्यमाह—**विनोदेति**। अथ त्वया विनोदितव्यम्। अन्यस्तु शशी शोकप्रदः, त्वया तु विनोदितव्यमेतदिति भावः। अत एव जीवितस्पर्शमयमिति विशेषणम्। **करिणीति**। हस्तिनीमिव। उभयोः शब्देन साम्यं प्रदर्शयन्नाह—**संमुखेति**। संमुखागतो यः प्रमदवनगन्धस्तस्य वारणं दूरीकरणं तत्र प्रसारितौ करौ यया सा। विरहाकुलितत्वेन प्रमदवनस्य गन्धस्य दुःसहत्वात्तन्निवारणं युक्तमेवेति भावः। पक्षे संमुखागतः प्रमदो मदोत्कटो वनगन्धवारणो वनप्रभवो गन्धहस्ती तं प्रति प्रीत्या प्रसारितः करः शुण्डा यया सा ताम्। प्रस्थितामिव चलितामिव। उभयसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—**अनभीष्टेति**। अनभीष्टमनीप्सितं दक्षिणो यो वातः स एव शीघ्रगामित्वान्मृगो हरिणस्तस्यागमनं यस्याः सा ताम्। विरहिण्या दक्षिणो वायुरतीव दुःखदो भवतीति सर्वत्र प्रसिद्धम्। पक्षेऽनभीष्टो दक्षिणो वामतोऽपसव्यगो यातव्यगो वातमृगो यस्याः सा ताम्। स्त्रीणां प्रयाणे दक्षिणो मृगोऽपशकुनमिति वसन्तराजादौ प्रसिद्धम्। **मदने-**

---

१ आमृदन्तीम्. २ स्वप्रतिबिम्बपल्लवशायिना. ३ नोदितव्यमवेति. ४ त्वयाप. ५ जीवनस्य समयं यदि जीवन-समयं शशिनम्.

वेदिकामिव [1]कमलावृतचन्दनधवलपयोधरकलशावष्टब्धपार्श्वाम्, [2]आकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्बरतलदृश्यमानमृणालकोमलोरुमूलाम्, कुसुमचापलेखामिव मदनारोपितगुणकोटिकान्ततराम्, मधुमासदेवतामिव शिशिरहारिणीम्, मधुकरीमिव कुसुममार्गणाकुलाम्, चन्दनविलेपनामनङ्गरागिणीं च बालां मन्मथजननीं च मृणालिनीमभ्यर्थितनुषारस्पर्शां च कादम्बरीं व्यलोकयत्।

अथ सा यथादर्शनमागत्यागत्य चन्द्रापीडागमनमावेदयन्तं परिजनमुत्तरलतारकेण च विलोक्य 'कथय। किं सत्यमागतो दृष्टस्त्वया। कियत्यध्वनि कामो' इति प्रतिमुखं निर्नामाक्षरं पप्रच्छ। प्रवर्धमानधवलिम्ना चक्षुषा दृष्ट्वा च संमुखमापतन्तं तं दूरादेव मदनमहा करिणीवोरुस्तम्भविधृता, विचेष्टमानाङ्गी, कुसुमशयनपरिमलोपगतैः परवशाङ्गु

ति। मदनस्य कंदर्पस्याभिषेकार्थं वेदिका संस्कृता भूमिस्तामिव। उभयोः साम्यमाह—कमलेति। कमलशोभयावृतौ चन्दनेन धवलौ पयोधरावेव कुचावेव पीनत्ववर्तुलत्वसाम्यात्कलशौ ताभ्यामवष्टब्धपार्श्वौ यस्याः। आकाशेति। आकाशं व्योम तस्य कमलिनी पद्मिनी तामिव। उभयोः साम्यमाह—स्वच्छेति। स्वच्छं निर्मलं यदम्बरं वस्त्रं तस्य तलमधोभागस्तत्र दृश्यमानं विलोक्यमानं मृणालवत्कोमलमूरुमूलं यस्याः सा ताम्। पक्षे स्वच्छं रजोरहितं यदम्बरतलं व्योमतलं तत्र दृश्यमानं मृणालजघनं [illegible] रूरुव विस्तीर्णं मूलं बुध्नो यस्याः। कुसुमेति। कुसुमचापः पुष्पधनुस्तस्य लेखामिव। उभयत्र साम्यमाह—मदनेति। मदनेन यौवनावस्थारोपिता स्थापिता या गुणकोटिस्तया कान्तां कान्ततराम्। पक्षे मदनेन कंदर्पेणारोपितोऽधिज्यीकृतो गुणकोटिर्मौर्वीप्रान्तस्तया कान्ततराम्। मधुमासेति। मधुमासो वसन्तमासस्तस्य देवतामिवाधिष्ठात्रीमिव। उभयसादृश्यमाह—शिशिरेति। शिशिरेण शीतोपचारेण हारिणीं रुचिराम्। पक्षे शिशिरस्य ऋतुविशेषस्यापहारिणीम्। शिशिरागमे हि मधुमासः [illegible]। मधुकरीमिव भ्रमरीमिव। उभयसादृश्यमाह—कुसुमेति। कुसुमान्येव विरहित्वशल्यमार्गणा [illegible] पक्षे कुसुमानां मार्गणमन्वेषणं तेनाकुलां व्यग्राम्। अथ च चन्दनस्य विलेपनमङ्गरागो यस्या एवंभूतां निषिद्धोऽङ्गरागो यस्यामिति विरोधः। तत्परिहारस्तु—अनङ्गः कंदर्पस्तस्मिन्रागिणीमनुरागवतीमित्यर्थः। [illegible] बालामनङ्गीकृतमन्मथाम्, अथ च मन्मथजननीमिति विरोधः। तत्परिहारस्तु—[illegible] मृणालिनीम्, अथ चाभ्यर्थितो वाञ्छितस्तुषारस्पर्शो यथेति विरोधः। कमलिन्यास्तुषारस्पर्शः [illegible] लोके प्रसिद्धम्। तत्परिहारस्तु—विरहतापोपशान्त्यर्थं मृणालं विद्यते यस्या इत्यर्थः। एवंविधां कादम्बरीं व्यलोकयदपश्यत्।

अथ सा कादम्बरी यथादर्शनं यथावसरमागत्यागत्य चन्द्रापीडस्यागमनमावेदयन्तं कथयन्तं परिजनमुत्तरलेन तरला चञ्चला तारका यस्मिन्नेवंभूतेन चक्षुषा विलोक्य वीक्ष्य प्रतिमुखं निश्चितानि [illegible] [illegible] यथा स्यात्तथा। प्रत्येकं प्रत्येकं नाम गृहीत्वेत्यर्थः। इति प्रपच्छ पप्रच्छेत्यर्थः। [illegible] कथय ब्रूहि। किं सत्यमागतस्त्वया दृष्टः। कियत्यध्वनि। कामो चन्द्रापीडः। तदनन्तरं प्रवर्धमान [illegible] सुरभीयमानो धवलस्य भावो धवलिमा सम्मिलितदर्शनेन चक्षुषा नेत्रेण संमुखमागच्छन्तं तं [illegible] लोकय च कुसुमशयनपरिमलोपगतैः [illegible] बभूवेत्यन्वयः। अथ कादम्बरीं विशेषयति—परेति। [illegible] [illegible] निस्तम्भो यस्य सा। 'निस्तम्भोऽहो अनिस्कराः स्तम्भभावार्थेन' इति कोशः। [illegible] [illegible] [illegible]। बैव। [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। विचेष्टमानानि चेष्टाविशेषाणि [illegible] यस्याः। कुसुम[illegible]

---

१ कुसुमचापचापलेखाम्. २ कान्ताम्. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible].

मधुकरकुलैरिवाच्छाद्यमाना, संभ्रमच्युतोत्तरीयका हारकिरणानुरसि कर्तुमिच्छन्ती, मणिकुट्टिमनिहितेन वामकरतलेन हस्तावलम्बनं निजप्रतिमामिव याचमाना, त्रस्तकेशकलापसंयमनश्रमितेन गलत्स्वेदसलिलेन दक्षिणकरेण समभ्युदस्येवात्मानमर्पयन्ती, चलितत्रिकताम्रत्रिवलीतरङ्गितरोमराजितया निष्पीड्यमानेव सर्वरसाननङ्गेन, अन्तःप्रविष्टललाटिकाचन्दनरसनिभमिव चक्षुषा क्षरन्ती शिशिरमानन्दजलम्, आनन्दवारिबिन्दुवेणिकया चलितावर्तसधूलिधूसरं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेनेव कपोलफलकं प्रक्षालयन्ती, ललाटिकाचन्दनभरेणेव किंचिदधोमुखी तत्क्षणमपाङ्गभागघुञ्जिततारकया तन्मुखलग्नयेव दीर्घया दृष्टाकृष्यमाणा कुसुमशयनादुत्तस्थौ ।

चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव तां महाश्वेताप्रणामपुरःसरं दर्शितविनयः प्रणनाम । कृतप्रतिप्रणामायां च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने उपविष्टायां प्रतीहार्योपनीतां जाम्बूनदमयीमासन्दिकां रोचिष्णुरत्नप्रत्युप्तपादां पादेनैवोत्सार्य क्षितावेवोपाविशत् । अथ केयूरकः 'देवि, देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकरङ्कवाहिनी' इत्यभिधाय पत्रलेखामदर्शयत् । अथ कादम्बरी दृष्ट्वा ताम् 'अहो, मानुषीषु पक्षपातः प्रजापतेः' इति चिन्त-

---

परिमलस्तेनोत्पन्नैः प्रसृतैरत एव परवशैरासन्नमन्तात्समन्ततोऽनुसरैर्वाचालैरेवंविधैर्मधुकरकुलैर्भ्रमरसमूहैराच्छाद्यमानेव । संभ्रमेण सहसा च्युतमुत्तरीयकं प्रावरणं वस्त्रं यस्याः सैवंभूता सती हारकिरणानुरसि कर्तुमिच्छन्ती वाञ्छन्ती । एतेन हारकिरणोत्तरीयांशुकयोरतिस्वच्छत्वसाम्याद्भेदो न ज्ञात इति भावः । मणिकुट्टिमे निहितेन स्थापितेन वामकरतलेन निजप्रतिमां प्रति हस्तावलम्बनं याचमानेव प्रार्थ्यमानेव । एतेन स्वतः स्वशरीरधारणे न क्षमेति प्रदर्शितम् । त्रस्तो यः केशकलापोऽलकसमूहस्तस्य संयमनं बन्धनं तेन श्रमितेन श्रमं प्रापितेन गलत्स्वेदसलिलेन क्षरद्घर्मवारिणा दक्षिणकरेण समभ्युदस्य । यस्यकस्यचिदर्पणं क्रियते तत्तु करेण प्रोक्षितस्यैवेत्यर्थः । आत्मानमर्पयन्तीवार्पणं कुर्वन्ती । चलितं यत्त्रिकं वंशाधस्तस्य ताम्रा स्वच्छा या त्रिवली तया तरङ्गिता रोमराजिस्तस्या भावस्तत्ता तया हेतुभूतयानङ्गेन कंदर्पेण सर्वरसाग्निष्पीड्यमानेव मर्द्यमानेव । एतेन चलितत्रिकस्य पीडनप्रक्षतान्यता प्रदर्शिता किं कुर्वती । चक्षुषा नेत्रेण शिशिरं शीतलमानन्दजलं क्षरन्ती स्रवन्ती । शिशिरत्वे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टो यो ललाटिकाचन्दनरसस्तेन मिश्रमिव संपृक्तमिव । पुनः किं कुर्वन्ती । आनन्दवारिणो बिन्दवो विप्रुषस्तेषां वेणिकया प्रवाहेण । 'धारा वेणी रयश्च सः' इत्यमरः । चलितः स्वस्थानाच्च्युतो योऽवतंसस्तस्य धूलिः परागस्तेन धूसरं मलिनं कपोलफलकं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेन प्राणप्रियप्रतिबिम्बसंक्रान्तितृष्णयेव प्रक्षालयन्ती धावनं कुर्वन्ती । ललाटिकाया यश्चन्दनभरस्तेनेव किंचिदधोमुखीवाधोमुखी तत्क्षणमपाङ्गभागोऽक्षिप्रान्तप्रदेशस्तत्र घुञ्जिता प्रेरिता तारका कनीनिका यस्यैवंविधया तस्य चन्द्रापीडस्य मुखमाननं तत्र लग्नयेव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणाकर्षणं क्रियमाणा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तदनन्तरं चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्यापसर्पणं कृत्वा पूर्ववदेव महाश्वेताप्रणामपुरःसरं तां कादम्बरीं दर्शितविनयः प्रणनाम ननाम । तदनन्तरं कृतो विहितः प्रतिप्रणामोऽनुनमस्कारो यस्यैवंविधायां च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयन उपविष्टायामासीनायां प्रतीहार्या द्वारपालिकयोपनीतामानीतां जाम्बूनदमयीमासन्दिकां वेत्रासनम् । 'स्याद्वेत्रासनमासन्दी' इत्यभिधानकोशः । कीदृशीः । रोचिष्णुरत्नैः प्रत्युप्ताः पादा यस्याः सा तां पादेनैव चरणेनैवोत्सार्य दूरीकृत्य क्षितावेव पृथिव्यामेवोपाविशदुपविष्टः । अथेति । उपवेशनानन्तरं केयूरकः हे देवि, देवस्य पूज्यस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिः प्रसत्ताधारस्थानमेषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकरङ्कवाहिनीत्यभिधायेत्युक्त्वा पत्रलेखामदर्शयदचूचिन्नयत्तात्प्रापयत् । अथेति । दृष्टिविषयीकरणानन्तरं कादम्बरी तां दृष्ट्वा विलोक्य

---

१ जाले:. २ उच्छाद्यमाना. ३ उत्तरीयांशुका. ४ कर्तुम्. ५ गरिम्णी. ६ रसम्; रसनिभम्. ७ चक्षुष्यान्. ८ च नास्ति; चलित. ९ घूर्णित. १० समुपविष्टवान्. ११ समुपसृत्य.

यांबभूव। कृतप्रणामां च तां सादरम् 'एह्येहि' इत्यभिधायात्मनः समीपे सकुतूहलपरिजनदृश्य-
मानां पृष्ठतः समुपावेशयत्। दर्शनादेवोपारूढप्रीत्यतिशया च मुहुर्मुहुरेनां सोत्प्रहं करकिसलयेन
पस्पर्श। चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोचितोपचारस्तस्यां चित्ररथतनयामन्तरेण
चिन्तयन्—'अतिदुर्विदग्धं हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्दधाति। भवतु। पृच्छामि तावदेनाम्'
इति निपुणालापेनातिप्रकाशमब्रवीत्—'देवि, जानामि कामगतिं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तोऽयम-
विचलसंतापप्रदो व्याधिः सुतनु, सत्यं न तथा त्वामेव व्यथयति यथास्मान्। इच्छामि
देहदानेनापि स्वस्थामत्रभवतीं कर्तुम्। उत्कम्पिनीमनुकम्पमानस्य कुसुमेषुपीडया पतितामव-
वेक्षमाणस्य पततीव मे हृदयम्। अनङ्गदे तनुभूते ते भुजलते गाढसंतापतया च दृष्टा वहसि
स्थलकमलिनीमिव रक्ततामरसाम्। दुःखितायां च त्वयि परिजनोऽप्यनवरतकृताश्रुबि-
न्दुपातेन वर्तते। मुक्ताभरणतां गृहाण। स्वयं वराहाणि प्रसाधनानि। कुसुमशिलीमुखान्त-
र्हिता शोभते यथा लता' इति। अथ कादम्बरी बालतया स्वभावमुग्धापि कंदर्पेणोपदिष्टेव

चिन्तयांबभूवेति चिन्तितवती। इतिशब्दयोरसमाह—अहो इति। प्रजागतेर्मानुरहो मानुषेषु पक्षादे-
ऽङ्गीकारः। कृतः प्रणामो नमस्कारो ययैवंभूतां च सादरं सबहुमानं एहि एहि इत्यभिधायात्मनः समीपे स्वस्य
यनिकटे सह कुतूहलेन वर्तमानो यः परिजनः परिवारजनस्तेन दृश्यमानां विलोक्यमानां पृष्ठतः समुपावेश-
यितवती। अथ दर्शनादेव विलोकनादेवोपारूढः प्रादुर्भूतः प्रीतेरतिशय आधिक्यं यस्याः सा मुहुर्मुहुरे-
नामेनां पत्रलेखां सोत्प्रहं सानुकूलं करकिसलयेन पाणिपल्लवेन पस्पर्श स्पर्शं चकार। चन्द्रापीडस्तु सप-
दि शीघ्रं कृतो विहितः सकलः समग्र आगमनस्यागमने योचितो योग्य उपचारो विनयो येन स तस्याश्चि-
हृदिस्थां चित्ररथतनयां कादम्बरीमालोक्य शीघ्रमचिन्तयदध्यायत्। अतीति निश्चितम्। मे मम हृदयं चेतो-
ऽतिदुर्विदग्धमतिजडं यद्यापि न श्रद्दधाति न निश्चयं करोति। इयमीदृगवस्था किं कामात्, अन्यनिमित्त-
केति प्रकारान्तरस्यासंभवात्। कामनिमित्तकत्वे च गतेऽपि विपरीतसंभावनेति दुर्विदग्धपदस्याशयः, अत ए-
व निश्चयानुरोधेनाह—भवत्विति। कामनिमित्तक एवास्तु, परं तावदादावेनां पृच्छामीति कृत्वा निपुणालापे-
नातिप्रकाशं नातिरहस्यमब्रवीदवोचत्। हे देवि कादम्बरि, अहं जानामि कामनिर्देशनीयस्वरूपमपि निर्दे-
कृशायमविचलो यः संतापस्तस्य तत्र आधीन एवंविधोऽपि व्याधिः प्रवृत्त। हे सुतनु हे कादम्बरि। इद-
मिदं नौपचारिकं वचः त्वामेव व्याधिर्न तथा व्यथयति पीडयति, यथास्मान्। देहदानेनाप्यत्रभवतीं पूज्या-
मस्थां स्वस्थां कर्तुमिच्छाम्यभिलषामि। उत्कम्पिनीं त्वां मत्वानुकम्पमानस्यानुकम्पां कुर्वाणस्य कुसुमेषु कंदर्प-
[redacted] पीडया पतितां स्खलामवेक्षमाणस्य पश्यतो मे मम हृदयं चेतः पततीव। कादम्बर्या विरहकार्श्यं प्रकटय-
न्नाह—अनङ्गदे इति। गाढसंतापतया तनुभूते ते भुजलते अनङ्गदे बाहुभूषणवर्जिते दृष्टा कृत्वा रक्ता-
मरसां स्थलकमलिनीमिव त्वं वहसि। अत्र कृशभुजलतयोर्मृणालसाम्यम्, नेत्रयो रक्ततामरससाम्यमिति
भावः। त्वयि दुःखितायां सत्यां परिजनोऽप्यनवरतं निरन्तरं कृतो योऽश्रुबिन्दुपातस्तेन वर्तते प्रवर्त-
त इत्यर्थः। एतेनाश्रुपातस्य नैरन्तर्यं सूचितम्। मुक्तानामाभरणानि तेषां भावो मुक्ताभरणता तां गृहाण स्वीकुरु।
स्वयमात्मना वराणि प्रधानान्यर्हाणि योग्यानि प्रसाधनानि प्रतिकर्माणि। कुर्विति क्रियाध्याहारः। कुसुमानि
पुष्पाणि, शिलीमुखा भ्रमराः; ताभ्यामन्तर्हिताच्छादिता यथा लता वल्ली शोभते राजते तथा त्वमपीति
भावः। शुक्लत्वसाम्यान्मुक्तानां कुसुमसाम्यम्, नेत्राञ्जनस्य कृष्णत्वसाम्याद्भ्रमरसाम्यमिति भावः। अथेति।
तदनन्तरं कादम्बरी बालतया शिशुतया स्वभावेन मुग्धापि सरलाशयापि कंदर्पेण मदनेनोपदिष्टेव दर्शि-

---

१ सकुतूहलं परिजनेन दृश्यमानाम्. २ मुहुः. ३ इति प्रकाशं वाचम्. ४ जानासि. ५ अविरलसंतापदीप्तः. ६ सत्यं त्वां व्यथयति यथा माम्. ७ देहप्रदानेन. ८ अनङ्गतनुभूते; अनङ्गदेवतनुभूते. ९ गाढसंतापया. १० दुःखितायामपि. ११ परिजनेऽपि मा. १२ मङ्गलप्रसाधनानि. १३ सकुसुमशिलीमुखा हि शोभते वन लता.

प्रज्ञया तमशेषमन्यापदेशव्याहारसूचितमर्थं मनसा जग्राह । मनोरथानां तु तावतीं भूमिमसंभावयन्ती शालीनतां चावलम्बमाना तूष्णीमेवासीत् । केवलमुत्पादितान्यव्यपदेशा तत्क्षणं समाननामोदमधुकरपटलान्धकारितं मुखं इन्दुमिव स्मितालोकमकरोत् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत्—'कुमार, किं कथयामि । दारुणोऽयमकथनीयः खलु संतापः । अपि च कुमारभावोपेतायाः किमिवास्या यन्न संतापाय । तथा हि । मृणालिन्याः शिशिरकिसलयमपि हुताशनायते । ज्योत्स्नाप्यातपायते । ननु किसलयतालवृन्तवातैर्मनसि जायमानं किं न पश्यति खेदम् । धीरत्वमेव प्राणसंधारणहेतुरस्याः' इति । कादम्बरी तु हृदयेन तमेव मदलेखालापमस्य प्रत्युत्तरीचकार । चन्द्रापीडोऽप्युभयथाघटमानार्थतया संदेहदोलारूढेनेव चेतसा महाश्वेतया सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिर्महान्तं कालं स्थित्वा तथैव महता यत्नेन मोचयित्वात्मानं स्कन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनान्निर्ययौ । निर्गतं च तुरङ्गममारुरुक्षन्तं पश्चादागत्य केयूरकोऽभिहितवान्—'देव, मदलेखा विज्ञापयति—देवी कादम्बरी खलु प्रथमदर्शनजनितप्रीतिः पत्रलेखां निवर्तमानामिच्छति, पश्चादागमिष्यति' इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् । इत्याकर्ण्य चन्द्रापीडः 'केयूरक, धन्या स्पृहणीया च पत्रलेखा यामेवमनुबध्नाति दुर्लभो देवी-

---

येव प्रज्ञया तमशेषं समग्रमन्यव्याहारोऽस्फुटभाषितं तेन सूचितं ज्ञापितमुपभोगविषयकं रहःसंगमरूपं वार्थं मनसा जग्राह गृहीतवती । मनोरथानामभिलाषाणां तु तावतीं भूमिं संगमरूपलक्षणामसंभावयन्त्यवितर्कयन्ती शालीनतां धृष्टतां चावलम्बमाना । 'धृष्टे शालीनशारदौ' इति कोशः । तूष्णीमेवासीत् । केवलमुत्पादितोऽन्यव्यपदेशो मिषं ययैवंभूता तत्क्षणमाननस्यामोदस्यास्वादयन्मधुकरपटलं तेनान्धकारितमन्धकारवदाचरितं मुखमाननं इन्दुमिव स्मितालोकं स्मितलक्षणमालोकं प्रकाशमकरोत् । स्मितेन दन्तज्योत्स्नाया बहिर्निर्गमेन प्रकाशसंभवात् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत् । कुमार, किं कथयामि किं ब्रवीमि । अयं दारुणस्तीव्रोऽकथनीयो वक्तुमशक्यः खलु निश्चयेन संतापः । अपि चेति युक्त्यन्तरे । कुमारभावोपेताया अस्याः किमिव यन्न संतापाय भवति । तदेव दर्शयति—तथा हीति । मृणालिन्याः कमलिन्याः शिशिरकिसलयमपि हुताशनायते वह्निवदाचरति । ज्योत्स्नापि चन्द्रिकाप्यातपायते सूर्यालोकायते । नन्विति वितर्के । किसलयानि पल्लवास्त एव तालवृन्तानि तेषां वातैः पवनैर्मनसि जायमानं खेदं भवान्किं न पश्यति । अतोऽस्याः कादम्बर्या धीरत्वमेव प्राणसंधारणे जीवितधारणे हेतुर्निमित्तमिति । कादम्बरी तु हृदयेन तमेव पूर्वोक्तमेव मदलेखालापं मदलेखाजल्पितमस्य चन्द्रापीडस्य प्रत्युत्तरीचकार । प्रतिवचः प्राक्षादित्यर्थः । एतत्कृतो मम विरहो मत्कृतश्चास्या इत्युभयथाघटमानार्थया विरहतापः सोढुं शक्यो न वेति संदेहदोलारूढेनेव चेतसा महाश्वेतया सह प्रीत्युपचये रसपुष्टिस्तत्र चतुराभिर्दक्षाभिः कथाभिर्वार्ताभिर्महान्तं कालं च स्थित्वावस्थानं कृत्वा तथैव पूर्वप्रकारेणैव महता यत्नेनात्मानं मोचयित्वा स्वस्य मुक्तिं विधाय स्कन्धावारगमनाय स्वसैन्यनिवेशगमनाय । 'स्कन्धावारोऽस्य तु स्थितिः' इति कोशः । चन्द्रापीडोऽपि कादम्बरीभवनान्निर्ययौ निर्जगाम । निर्गतं च तुरङ्गममश्वमारुरुक्षन्तमारोढुमिच्छन्तं पश्चादागत्य केयूरकोऽभिहितवान् । किं तदित्याह—देवेति । हे देव, मदलेखा विज्ञापयति विज्ञप्तिं करोति । एतदेव दर्शयति—देवेति । खलु निश्चयेन देवी कादम्बरी प्रथमदर्शनेन जनिता प्रीतिर्यस्या एवंभूता पत्रलेखां निवर्तमानामिच्छति समीहते । पश्चादयास्यति गमिष्यति । इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् । इत्याकर्ण्य चन्द्रापीडः प्रवेश्यतां गृहीत्वागम्यतामित्यभिधायेत्युक्त्वा पुनः स्कन्धावारमेवाजगाम । इतिशब्दद्योत्यमाह—केयूरकेति । हे केयूरक, धन्या स्पृहणीया च पत्रलेखा यां पत्रलेखां दुर्लभो दुःप्रापो देवीप्रसादः कादम्बरीप्र-

---

१ सुकुमार. २ ननु किसलय. ३ पश्यसि. ४ कादम्बरीहृदयेन. ५ मधुरालापगर्भाभिः कथाभिः. ६

प्रसादः । प्रवेश्यताम् ।' इत्यभिधाय पुनः स्कन्धावारमेवाजगाम । प्रविशन्नेव पितुः सकाशादागतमभिज्ञाततरमालेखहारकमद्राक्षीत् । धृततुरङ्गमश्च प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत्—'अङ्ग, कच्चित्कुशली तातः सह सर्वेण परिजनेनाम्बा च सर्वान्तःपुरा' इति । अथासावुपसृत्य प्रणामानन्तरम् 'देव, यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पितवान् । युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च तदुन्मुच्य क्रमशः पपाठ—'स्वस्त्युज्जयिनीतः सकलराजन्यशिरश्चूडाशेखरीकृतचरणारविन्दः परममाहेश्वरो महाराजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसंपदामायतनं चन्द्रापीडमुदग्रसाररचूडामणिमरीचिचक्रचुम्बिन्युत्तमाङ्गे चुम्बन्नानन्दयति । कुशलिन्यः प्रजाः । किं तु कियानपि कालो भवतो दृष्टस्य गतः । बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम् । देवी च सहान्तःपुरैर्ग्लानिमुपनीता । अतो लेखवाचनविरतिरेव प्रयाणकालतां नेतव्या' इति । शुकनासप्रेषिते द्वितीयेऽप्यमुमेवार्थं लिखितमवाचयत् । अस्मिन्नेवावसरे समुपसृत्य वैशम्पायनोऽपि लेखद्वितयमपरमात्मीयमस्मादभिन्नार्थमेवादर्शयत् । अथ 'यथाज्ञापयति तातः' इत्युक्त्वा तथैव च तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहमदापयत् । समीपे स्थितं च महता साधीयेन परिवृतं महाबलाधिकृतं बलाहकपुत्रं मेघनादनामानमादिदेश—'भवता पत्रलेखया सहागन्तव्यम् । नियतं च केयूरकस्तामादायैतावतीं भूमिमागमिष्यतीति तन्मुखेन विज्ञा-

---

रामता एवं अनुबन्धालस्तुबन्धं करोति । स्कन्धावारं प्रविशन्नेव पितुः समीपात्सकाशादागतमभिज्ञाततरमतिशयेन ज्ञातपूर्वमालेखहारकमुदन्तहारकमद्राक्षीत् । धृततुरङ्गश्च स्थापिताश्वश्च प्रीत्या स्नेहेन विस्फारितेन विस्तीर्णीकृतेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत् । हे अङ्ग । कच्चिदिति प्रश्ने । तातः पिता कुशली वर्तते । सर्वेण परिजनेन सह तथा सर्वान्तःपुरैः सहाम्बा माता च कुशलिनीति । अथेति प्रश्नानन्तरमसावुपसृत्य समीपं गत्वा प्रणामानन्तरं नमस्कृतेरनु हे देव, यथाज्ञापयति यथा कथयति तथास्तीति भावः । इत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयांबभूवार्पितवान् । युवराजस्तु चन्द्रापीडस्तु शिरसि कृत्वा मस्तके निधाय स्वयमेवात्मनैव तल्लेखद्वयमुन्मुच्योन्मुच्य क्रमशः पपाठ पठितवान् । किं तदित्याह—स्वस्तीति । स्वस्ति यथा स्यात्तथोज्जयिनीतो विशालातः सकलराजन्यानां समस्तभूपानां शिरश्चूडाभिः शेखरीकृतं चरणारविन्दं यस्य स परममाहेश्वरः सुकृतशैवो महाराजाधिराजो महता राज्ञामधीशस्तारापीडः सर्वसंपदां समस्तसमृद्धीनामायतनं गृहमेवं चन्द्रापीडमुदग्रमुत्कटसारं मनोहारि यच्चूडामणिमरीचिचक्रं शिरोमणिदीधितिपटलं तच्चुम्बिन्युत्तमाङ्गे शिरसि चुम्बंश्चुम्बनं कुर्वन्नानन्दयति प्रमोदयति । प्रजाः प्रकृतयः कुशलिन्यो मङ्गलवत्यः सन्ति । किं त्विति । किं तु भवतो दृष्टस्य कियानपि कालः समयो गतो व्यतीतः तेन नोऽस्माकं बलवदुत्कण्ठोत्कलिका जाता यस्मिंस्तादृशं हृदयमस्ति । देवी च तवाम्बा सहान्तःपुरैर्ग्लानिमुपनीता प्रापिता । अत्र सहान्तःपुरैरित्यनेनैतदपि त्वां समीहन्त इति सौजन्यातिशयः सूचितः । अतो हेतोर्लेखवाचनस्य विरतिरेवावसानमेव प्रयाणकालतां प्रस्थाननिमित्ततां नेतव्या प्रापणीया । शुकनासेन प्रेषिते द्वितीयेऽपि लेखेऽमुमेवार्थं लिखितं लिपीकृतमवाचयदपठत् । अस्मिन्नेवावसरे समये समुपसृत्य समीपमागत्य वैशम्पायनोऽप्यपरमात्मीयं लेखद्वितयमस्मात्स्वकीयलेखादभिन्नार्थमेकाभिधेयमेवमदर्शयद्दर्शितवान् । अथेति । तद्वाचनानन्तरं यथाज्ञापयति यदाज्ञां दत्ते तातः पिता । इत्युक्त्वा तथैव पूर्ववदेव तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहं प्रयाणभेरीमदापयद्दापितवान् । समीपे स्थितं महता साधीयेन बलेन परिवृतं महाबलं सैन्यं तत्राधिकृतं नियुक्तं बलाहकस्य पुत्रं मेघनादनामानमादिदेश आदिष्टवान् । भवता त्वया पत्रलेखया सहागन्तव्यं समेतव्यम् । नियतं निश्चितं केयूरकस्तां पत्रलेखामादाय गृही-

१ अभिजगाम, जगाम. २ अभिज्ञाततरम्. ३ भवतोऽदृष्टस्य गतः; भवतो गतस्य. ४ देवीसमेतं नो हृदयम्. ५ मङ्गलवत्यः. ६ अविरतिरेव. ७ प्रयाणकालताम्; प्रयाणकालता. ८ कल्याणिना नेतव्या. ९ अवाचयत्. १० दर्शितम्; समीपावस्थितम्. ११ महता स्वसाधीयेन.

प्रणम्य देवी कादम्बरी । नन्वियं सा त्रिभुवननिन्दनीया निरनुरोधा निष्परिचया दुर्ग्रहा प्रकृतिर्मर्त्यानां येषामकाण्डविसंवादिन्यः प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारणवत्सलताम् । एवं गच्छता मयात्मनो नीतः स्नेहः कपटकूटजालिकताम्, प्रापिता भक्तिरलीककाकुकरणकुशलताम्, पातितमुपचारमात्रमधुरं धूर्ततायामात्मार्पणम्, प्रकटितं वाङ्मनसोर्भिन्नार्थत्वम् । आस्तां तावदात्मा । अस्थानाहितप्रसादा दिव्ययोग्या देव्यपि वक्तव्यतां नीता । जनयन्ति हि पश्चाद्वैलक्ष्यमभूमिपातिता व्यर्था, प्रसादामृतवृष्टयो महताम् । न खलु तथा देवीं प्रति प्रबललज्जातिभारमन्थरं मे हृदयं यथा महाश्वेतां प्रति । नियतमेनामलीकाध्यारोपणवर्णितास्मद्गुणसंभारानस्थानपक्षपातिनीमसकृदुपालप्स्यते देवी । तत्किं करोमि । गरीयसी गुरोराज्ञा प्रभवति देहमात्रकस्य । हृदयेन हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्या हले न दत्तमस्याः । दविकर्मोल्मिकेनेव देविप्रसादेन गन्तुं सर्वथा गतोऽस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसङ्गतो जनकथाकीर्तनेषु स्मर्तव्यः खलु चन्द्रापीडः । चण्डालो

स्वैतावतीं भूमिमागमिष्यतीति तन्मुखेन केयूरकमुखेन प्रणम्य देवी कादम्बरी विज्ञाप्या विज्ञप्तिविषयीकरणीया । नन्विति वितर्के । तेषां मर्त्यानां या निरनुरोधा निर्गतः कस्याप्यनुरोधः स्वकार्यप्रतिबन्धो यस्यां निर्गतः परिचयः संस्तवगुणोऽस्यास्ताम् । दुर्ग्रहेति । दुर्दुष्टो ग्रह आग्रहो हठो यस्यामेवंविधा प्रकृतिः स्वभावः सा प्रकृतिस्त्रिभुवननिन्दनीया स्यात् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धाद्येषां मर्त्यानामकाण्डेऽप्रस्तावे विसंवादिन्यो व्यभिचारिण्यः प्रीतयो निष्कारणवत्सलतां निर्निमित्तहितकारितां न गणयन्ति न मनस्यानयन्ति । एवममुना प्रकारेण गच्छता व्रजता मयात्मनः स्नेहः स्वकीया प्रीतिः कपटं कैतवं तस्य कूटजालिका मिथ्याप्रपञ्चकलद्भूतां नीतः प्रापितः । भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं वा साप्यलीका मिथ्या या काकुर्वक्रोक्तिस्तस्याः करणे कुशलतां दक्षतां प्रापिता । उपचारो बाह्यविनयस्तन्मात्रेण मधुरं मिष्टमात्मार्पणं भवदीयोऽहमिति स्वस्वार्पणं धूर्ततायां पातितं क्षिप्तम् । वाङ्मनसयोरिति । 'अचतुर–' इत्यादिना निपातः । भिन्नार्थत्वं विसंवादित्वं प्रकटितमाविष्कृतम् । तावदादावात्मा तिष्ठतु । मयेति शेषः । अस्थानेऽयोग्य आहितः स्थापितः प्रसादो यया स एवाह—दिव्यानां योग्योचितैर्दर्शनीया देव्यपि कादम्बर्यपि दूरदेशान्तरेण चन्द्रापीडेन कारणं विना कथं गमनं प्राप्नोति वक्तव्यतां वचनीयतां नीता प्रापिता । मयेति शेषः । हि यस्मादस्थानादभूमिपातिता अस्थानपातिता व्यर्था निष्फलाः प्रसादामृतवृष्टयः प्रसन्नतापीयूषवर्षाः पश्चान्महतां वैलक्ष्यं जनयन्त्युत्पादयन्ति । स्थानविशेषे प्रीतिविशेषं प्रदर्शयन्नाह—न खल्विति । खलु निश्चये । न तथा देवीं प्रति कादम्बरीं प्रति प्रबला प्रकृष्टा या लज्जा त्रपा तस्या अतिभारोऽतिगौरवमेव तेन मन्थरमलसं मे मम हृदयं चेतो यथा महाश्वेतां प्रति वर्तते । नियतं निश्चितमलीकाध्यारोपेण वर्णितः स्तुतोऽस्मद्गुणसंभारो यया तामस्थानेऽनुचितस्थले पक्षपातो विद्यते यस्या एवंविधामेनां महाश्वेतां देवी कादम्बर्यसकृदुपालप्स्यते । उपालम्भं दास्यतीत्यर्थः । तत्किं करोमि । कोऽप्युपायो नास्तीत्यर्थः । आत्मगमने हेतुं प्रदर्शयन्नाह—गरीयसीति । देहमात्रकस्य शरीरमात्रप्रभविष्णो गुरोस्तात्स्य निर्देशो गरीयसी गौरवा प्रभवति प्रभुः । हेमेति । हेमकूटे निवासव्यसनिना हृदयेन चित्तेन जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं लिखितमस्याः देव्याः हलेन दत्तम् । पितुरादेशादाज्ञावशादुज्जयिनीं गन्तुं सर्वथाहं गतोऽस्मि । केन । देविप्रसादेन । कादम्बर्या महाप्रसादेनेत्यर्थः । देवप्रसादेनेत्यन्ये इति भावः । केनेव । दर्विकर्मोल्मिकेनेव [illegible] । [illegible] देवी देवकी [illegible] । [illegible] प्रसङ्गतो जनकथा [illegible] जनकथाकीर्तनेषु स्वजनप्रसङ्गेषु खलु निश्चयेन चन्द्रापीडः स्मर्तव्यः स्मरणीयः । अयं [illegible] ।

[illegible]

मा चैवं संस्थाः, यथा जीवन्पुनर्देवीचरणारविन्दवन्दनानन्दमननुभूय स्थास्यति चन्द्रापीड इति। महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं शिरसा पादौ वन्दनीयौ। मदलेखायाश्च कथनीयः प्रणामपूर्वमशिथिलः कण्ठग्रहः। गाढमालिङ्गनीया च तमालिका। अस्मद्वचनात्केयूरकः प्रष्टव्यः कुशलं कादम्बरीपरिजनः। रचिताञ्जलिना च भगवानामन्त्रणीयो हेमकूटः' इति। पत्रलेखां चादिश्य तम् 'शुद्धादिसाधनमक्लेशयता शनैः शनैर्गन्तव्यम्' इत्युक्त्वा वैशम्पायनं स्कन्धावारभरे न्ययुङ्क्त। स्वयमपि च तथारूढ एव गमनहेलाहर्षहेषारवकम्पितकैलासेन खुराग्रखण्डितैरिव कान्तकुन्तलतावनवाहिना तरुणतुरगप्रायेणाश्वसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव हेमकूटहारकं पर्यायलब्धमभिनवकादम्बरीवियोगशून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीमार्गं पृच्छन्प्रतस्थे। क्रमेण चातिभयङ्करकाण्डपादपप्रायया, मालिनीलतामण्डपैर्मण्डलितनलखण्डया, वनगजपतिपातितपादपपरिहारवक्रीकृतमार्गया, जनजनितपर्णकाष्ठकोटिकूटकठिनवीरपुरुषस्थानया, महापादपमूलोत्कीर्णकान्तारदुर्गया, तृषितपथिकखण्डितदलोज्झितामलकीफलि-

---

मा जानीथाः। यथा-जीवन्पुनश्चन्द्रापीडो देव्याः कादम्बर्याश्चरणारविन्दस्याङ्घ्रिपद्मस्य वन्दनं नमस्कारं तच्च आनन्दः प्रमोदस्तमननुभूयाननुभवविषयीकृत्य स्थास्यति। अत्र काकुः। न स्थास्यतीत्यर्थः। इति महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं प्रदक्षिणासहितं यथा स्यात्तथा शिरसा मस्तकेन पादौ वन्दनीयौ नमस्करणीयौ। तथा मदलेखायाश्च प्रणामो नमस्कारस्तत्पूर्वकमशिथिलः कण्ठग्रहः कथनीयो वाच्यः। तथा गाढमत्यर्थमालिङ्गनीया परिरम्भणीया च तमालिका। अतोऽयः समग्रः कादम्बरीपरिजनोऽस्मद्वचनात्कुशलं क्षेमं प्रष्टव्यः। रचिताञ्जलिना च त्वया भगवान्हेमकूटः नामन्त्रणीयो आमन्त्रणीय इति पूर्वोक्तया दिशादिश्यादेशं दत्त्वा तं वैशम्पायनं शुद्धादिसाधनं मित्रादिसैन्यमक्लेशयतासेदयता त्वया शनैः शनैर्गन्तव्यमित्युक्त्वा वैशम्पायनं स्कन्धावारे न्ययुङ्क्त नियोजितवान्। स्वयमपि च तथा पूर्वोक्तप्रकारेणारूढ एव गमनलक्षणा या हेला तया हर्षेण हेषारवस्तेन कम्पितः कैलासो येन। खुरेति। खुरताण्डवेन खण्डिता भूर्येन स तेन। कान्तेति। कान्ता मनोहरा ये कुन्ता भल्लाः। भरलत्वमाम्यात एव लतास्तासां वनं तद्वाहिना। तरुण इति। तरुणा नवतुरगाः प्रायेण बाहुल्येन यस्मिन्नेवंविधेनाश्वसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव पूर्वोक्तमेव हेमकूटहारकं पर्यायं लब्धवन्तं लब्धम्। अभीति। अभिनवः प्रत्यग्रो यः कादम्बरीवियोगस्तेन शून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीनां पृच्छन् चचाल। क्रमेण चेति। स चन्द्रापीडः क्रमेण परिपाट्या शून्ययाटव्या दिवसे गते वासरमतिक्रम्य परीति। परिणतं रक्तं रविबिम्बं यस्मिन्नेवंभूते वासरे सायंसमयेऽटवीनेत्रैर्विरलीकृतो यो वनप्रदेशस्तस्मिन् चिरेति। चिरप्ररूढस्य। बहुकालीनस्येत्यर्थः। रक्तचन्दनतरोः पत्राग्रस्योपरि महान्तं रक्तपताकमिव एव ददर्शेत्यन्वयः। इतोऽटव्या विशेषणानि—अतीति। अतिप्रकर्षोऽस्ति यदि प्रातः प्रकाण्डः स्कन्धो येषु भैलादयाः पादपा वृक्षाः प्रायो बाहुल्येन यस्यां सा तया। मालीति। मालिनीसंज्ञिता या लता तस्यास्तासां मण्डपैर्मण्डलिताश्चक्राकारीकृता नलखण्डा वृक्षसमूहा यस्यां सा तया। वनेति। वनस्य यो गजपतिर्गजनायकस्तेन पातिता भग्ना ये पादपा वृक्षास्तेषां परिहारो वर्जनं तन्निमित्तकप्रतिबन्धवशाद्वक्रीकृतो मार्गः पन्था यस्यां सा तया। जनेनेति। जनेन लोकेन जनितं निष्पादितं यत्तृणं पर्णकाष्ठानां कोटी तस्याः कूटं शिखरं तादृग्विधेन शकटिनं वीरपुरुषाणां स्थानस्थानं यस्यां सा तया। साक्षमपि तथा कुर्वन्तीति सर्वत्रैव हीदम्। महेति। महापादपानां बृहत्तरवृक्षाणां मूलानि प्रतिष्ठान्युत्कीर्णानि यस्मिन्नेवंभूतं कान्तारं वनं तेन विषमत्वाद्दुर्गं यस्यां सा तया। कान्तारे विशेषरूपम्, अटवी तु सामान्यरूपेति न पुनरुक्तदोषः। तृषितेति। तृषिताः पिपासिता ये पथिकजनास्तैः खण्डितानि द्वैधीकृतानि दलानि पत्राणि येषामेवंविधान्युज्झितानि त्य-

---

१ शुद्धादि साधनम्. २ आगन्तव्यम्. ३ भूमण्डलेन. ४ मार्गम्. ५ वनगज. ६ वीरपुरुषदर्शन

फलैः, [illegible] -[illegible] [illegible] विश्रान्त[illegible]कोटिदूरीकृतधूलि[illegible] पत्रमर्मरैः [illegible] प्रतति[illegible] [illegible] मधुबिन्दुस्यन्दिसिन्दुवार-वनराजिरजोधूसरिततीराभिश्च कुब्जकलताजालैर्जटिलीकृतसैकताभिरध्वगोत्खातवालुकाकूप-कोपलभ्यमानकलुषस्वल्पसलिलाभिः शुष्कगिरिनदिकाभिर्विरलीकृतान्तरालया, कुक्कुटकुल-कौलेयकरटितानुमीयमानगुल्मगहनग्रामटिकया, शून्यया दिवसमन्दतया गत्वा पश्चिमजलधि-बिम्बे विन्ध्याटव्यातपनिकरे वासरे निःशाखीकृतकदम्बनीपशाल्मलीपलाशबहुलैः शिखरशेषैक-पल्लवविडम्बितातपत्रैः पादपैरूर्ध्वस्थितप्ररोहस्थूलस्थाणुमूलग्रन्थिजटिलैश्च हरितालकपिलरज-

---

[illegible] पलालानलदीपितानि तेषां निकरः समूहो यस्यां सा तथा । **जरदिति** । जरन्तो जीर्णा ये कान्तारपूलकैः कृत्वा न शुभ्रं मलिनं अङ्गं यस्यां तस्या भावस्तत्ता तया [illegible] । पाण्डुरेति शेषः । उद्देशः प्रदेशो यस्याः सा तथा । अथ कान्तारपूलान्विशिनष्टि—**विकम्पितेति** । विकम्पिता विशिष्टा ये पवना [illegible] मार्गसंस्थानां रजोभिः परागैर्विच्छुरितानि धूसरितानि मुखानि मूलोत्कण्ठा येषां तैः । **तटेति** । तटतरुषु मूलोत्कण्ठगुम्फबद्धेषु बद्धाः पटवासधारैः कार्पटिकजन एव कुशानिबद्धकं चिह्नं येषां तैः । **हरितेति** । हरिता गुम्फिता येषु, कुशकाशवल्कलाः पुंनागरकाभैरनुमिताः पथिकानां विश्रमा येषु तैः । **विश्रान्तेति** । विश्रान्ताः स्थिता ये कार्पटिकाः कोटिशो दूरीकृता या धूली रजस्तया धूसराणि मलि-नानि स्निग्धानि पल्लवानि [illegible] उपवनो येषां तैः । **पत्रेति** । पत्रमर्मरैः पर्णसमूहैस्तुरगीढ़ान्नान्त एवाविरतान्यस्तीतलानि पङ्किलानि कर्दमयुक्तानि पिपासिकुशवर्णान्धमाद्भूनि स्थाणुरञ्जिताणि जलानि येषां तैः । **प्रततीति** । प्रततीनां पर्णानां ग्रन्थिभिर्निर्मितास्त्ता पर्णपुटकुसुमस्तूपस्तम्भकाः एव चिह्नानि तैरनुमातुं योग्यैः । **शुष्केति** । शुष्का गिरीणां नद्य एव नदिकाः । स्वार्थे कः । 'कडनः' इति ख्यातः । ताभिर्विरलीकृतं स्फुटीकृत-मन्तरालं मध्यं यस्याः सा तथा । अथ नदिका विशेषयन्नाह—**मधुबिन्दुति** । मधुबिन्दुस्यन्दीनि यानि सिन्दुवा-रवनानि निर्गुण्डीकाननानि तेषां राजिः पङ्क्तिस्तस्या रजः परागस्तेन धूसरितानि तीराणि तटानि यासां ताभिः । **कुब्जकेति** । कुब्जकलताः मल्लिकाप्रभेदास्तासां जालैर्जटिलीकृतानि सैकतानि जलोज्झितपुलिनानि यासां ताभिः । **अध्वगैरिति** । अध्वगैः पथिकैरुत्खाताः खनिता वालुकासु कूपका विदारकास्तेषूपलभ्यमानं प्राप्यमाणं कलुषं मलिनं स्वल्पं स्तोकं सलिलं जलं यासु ताभिः । **कुक्कुटेति** । कुक्कुटकुलं ताम्रचूडवंशः, कौलेयकाः श्वानः तेषां रटितं शब्दितं तेनानुमीयमाना संभाव्यमाना गुल्मगहने ग्रामटिका क्षुद्रग्रामो यस्यां सा तथा । अथ वासरं विशिनष्टि—**विन्ध्येति** । विन्ध्यसंबन्धि योऽटवी तस्य आतपः सूर्यालोकस्तस्य निकरः समूहो यस्मिन् । 'समु-दायस्त्रिनिकरस्ततः कलापो व्रजः' इति कोशः । तथैवंविधैः पादपैरटवीक्षेत्रैश्च विरलीकृतोऽनिबिडीकृतो यो वनप्रदेशो वनैकदेशस्तस्मिन् । अथ पादपान्विशिनष्टि—**निःशाखीति** । निःशाखीकृता निःशाखीकृताः । पत्रैर्वर्जिता इति शेषः । एवंविधाः कदम्बा नीपाः शाल्मल्यो वृक्षविशेषाः, पलाशा ब्रह्मपादपा बहुला बाहुल्येन येषु तैः । अनेन सरलसाद्दन्दरूपत्वं सूचितम् । **शिखरेति** । शिखरं शृङ्गाग्रं तत्र शेषोऽवशिष्ट एकः पल्लवः किसलयं तेन विडम्बितान्यातपत्राणि छत्राणि यैः । अथ क्षेत्राणि विशेषयन्नाह—**ऊर्ध्वेति** । ऊर्ध्वस्थिताः प्ररोहा नवीना-ङ्कुराः स्थूलाः स्थाणवः शङ्कवश्च तेषां मूलग्रन्थिभिराढ्यग्रन्थिभिर्जटिलैर्व्याप्तैः । हरितालं नटमण्डनं तद्वत्कपिलाः

---

१ कलिकच्छुरितमञ्जरी. २ जरत्कण्टक. ३ स्टकासित;स्टरचित. ४ प्रस्फोटितचरन; प्रस्फुटित. ५ पृथग्धुली; एनोऽवग्रस्त. ६ अनुमितसमैवैः. ७ कुब्जक. ८ ग्रामया; ग्रामटिकया. ९ परिणते रविबिम्बे. १० संस्थारुना. ११ निःशाखीकृतैः. १२ ऊर्ध्वीकृतप्ररोहस्थूलस्थितस्थाणुमूलग्रन्थिजटिलैः; अधोमुखप्ररोहन्मूलस्थूलस्थाणुग्रन्थिजटि

केसरिकिशोरकैरशून्योद्देशाम्, प्रभूतरुधिरदर्शनोद्भूतमूर्च्छयापनितेनेव प्रतिबिम्बितेनालक्तकसविधान्तरीकृतैः क्षतजप्रवाहैः पिच्छिलीकृताजिराम्, अवलम्बमानदीपधूमरक्तांशुकेन ग्रथितशिखिगलवलयावलिना पिष्टपाण्डुरितघनघण्टामालाभारिणा त्रपुघटितसिंहमुखमण्डित-स्थूललोहकण्टकं दत्तदन्तदण्डार्गलं गलत्पीननीललोहितदर्पणस्फुरितबुद्बुदमालं कपाटपट्टं दधानेन गर्भगृहद्वारदेशेन दीप्यमानाम्, अन्तःपिण्डिकापीठपातिभिश्च सर्वपशुजीवितैरिव शरणमुपागतैरलक्तकपटैरविरहितचरणमूलाम्, पतितकृष्णचामरप्रतिबिम्बानां च शिरश्छेद-प्रकरैर्जालकानामिव परशुपट्टिशप्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्रभाभिर्बद्धबहलान्धकारतया पातालगृहवासिनीमिवोपलक्ष्यमाणाम्, रक्तचन्दनरचितस्फुरत्कल्पपल्लवकलितैश्च विलिखित-

---

नि तानि विकिरद्भिरितस्ततो विक्षिपद्भिः । अम्बिकायाः भैरव्याः परिग्रहेण स्वीकारेण दुर्धरं ललितं येषां तैः क्रीडद्भिः क्रीडां कुर्वद्भिः केसरिकिशोरैर्बालसिंहैरशून्य उद्देशः प्रदेशो यस्या सा ताम् । एतेन सिंहबाहुल्यं वर्णितम् । तद्वर्णनाच्च महाविपिनवासित्वं व्यज्यते । क्षतजानि रुधिराणि तेषां प्रवाहैः पिच्छिलीकृतं विजिलीकृतमजिरमङ्गणं यस्याः सा ताम् । कीदृशैः क्षतजप्रवाहैः । प्रतीति । प्रतिबिम्बितेन संक्रान्तेनालक्तताम्रेणालक्तसमवर्णेन सविधा सूर्येणान्तरीकृतैर्व्यवधानीकृतैः । पतनमाम्येनाह—प्रभूतेति । प्रभूतं भूयिष्ठं यद्रुधिरं रक्तं तस्य दर्शनमवलोकनं तेनोद्भूता संजाता या मूर्च्छा तया पतितेनेव स्रस्तेनेव । गर्भे ति । गर्भगृहमपवरकस्तस्य द्वारदेशेन प्रतीहारप्रदेशेन दीप्यमानां शोभमानाम् । अथ द्वारदेशं विशेषयन्नाह—अवलम्बेति । अवलम्बमाना ये दीपा गृहमणयस्तेषां धूमे रक्तानि रञ्जितान्यंशुकानि यस्मिन् । एतेन दीप-बाहुल्यं वर्णितम् । अवलम्बमाना दीपा धूमा उत्क्षिप्यमाणकृष्णागुरुसंबन्धिनो रक्तांशुकानि च यस्मिन्निति वा । द्वारदेशातिशयवर्णनमेतत् । ग्रथितेति । ग्रथिता गुम्फिताः शिखिनो मयूरास्तेषां गलवलयानां निगर-कण्ठकालानामावलयः श्रेणयो यस्मिन्स तेन । पिष्टेति । पिष्टवत्पाण्डुरिता धूसरवर्णा घना निबिडा या घण्टास्तासां माला श्रेणिस्तां बिभर्तीत्येवंशीलेन भारिणा । किं कुर्वता द्वारदेशेन । दधानेन बिभ्रता । किम् । कपाटस्यारैः पटद्वयम् । तदेव विशिनष्टि—त्रपुघेति । त्रपुघः श्वेतरूप्यनिर्मितो यः सिंहो हर्यक्षस्तस्य मुखा-ध्यासिते स्थूलं लोहकण्टकं यस्मिन् । दत्ता दन्तदण्डस्यार्गला यस्मिन् । गलदिति । गलन्तः स्रवन्तः पीना नीललोहिता इति भयोपादानं विविधवर्णोपलक्षणं तेषां दर्पणेभ्यः स्फुरिता निर्योतिता बुद्बुदरूपा दुः-दुकान्येषां माला यस्मिन् । पुनः कीदृशीम् । अन्तरिति । अलक्तकपटैर्यावकरसरक्तवस्त्रैरविरहितं चरण-मूलं यस्याः सा ताम् । चरणमूलेऽपि रक्तवस्त्राणि शोभातिशयार्थं क्षिप्यन्ते । तत्र हिंसितपशुजीवितानां रुधिर-संबन्धवशाद्रक्तपटाद्रूपसाम्येनोत्प्रेक्ष्यते । अन्तर्मध्यवर्तिनी या पिण्डिका तस्याः पीठं तत्र पातिनि पत-नशीलैः । आहत्य्यव्याजमुक्त्वा चरणमूलसबन्धनियामकमाह—शरणेति । शरणमुपागतैः सर्वपशुजीवितैरि-व । रुधिरस्यापि जीवितेन सहगमनादुपमानोपमेयभावः । पतितेति । पतितानि कृष्णचामराणां प्रतिबिम्बानि येष्वेवंविधानां परशुः परश्वधः, पट्टिशः शस्त्रविशेषः, एतत्प्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणाम् । नीलाविरम-कारादाह—शिरश्छेदेति । शिरश्छेदानन्तरं लग्नं केशानां आलकं समूहो येष्वेतादृशानामिव प्रभाणां कान्तिभिर्बद्धो बहलो निबिडो योऽन्धकारस्तस्य भावस्तत्ता तया पातालगृहवासिनीमिवोपलक्ष्य-माणां दृश्यमानाम् । रक्तेति । रक्तचन्दनेन पत्राङ्गेन खचिता व्याप्ताः स्फुरन्तो दीप्यमाना ३

---

१ सान्तरीकृतैः. २ क्षतजभव. ३ दीपधूपधूसर. ४ कण्ठावलम्बिना. ५ पिष्टपिण्डपाण्डुरित. ६ मालाभरेण मालभारिणा. ७ लोहकण्टकदत्तदन्तदण्डार्गलगलत्पीन. ८ कमनु. ९ दर्पण. १० पट्टः पटक. ११ १२ ...हैः अलक्तकरसरक्तपटैः. १३ कलापानाम्. १४ मासीपट्टु. १५ बद्धबहल. १६ पाताल... . १८ विलिखितमपि .

स्तूयमानम्, स्थूलस्थूलैः शिराजालकैर्गोधागोलिकाकृकलासकुलैरिव दुर्गस्थाणुमिव समारूढैर्गवाक्षितेन, अलक्ष्मीसमुत्पाटनलग्नस्थानैरिव विस्फोटकव्रणबिन्दुभिः कल्माषितसकलशरीरेण, कर्णावतंससंस्थापितया च चूडया रुद्राक्षमालिकामिव दधानेन, अम्बिकापादपतनश्यामललाटवर्धमानार्बुदेन, कुवादिदत्तसिद्धाञ्जनदानस्फोटितैकलोचनतया त्रिकालमितरलोचनाञ्जनदानादरश्लक्ष्णीकृतदारुशलाकेन, प्रत्यहं कटुकालाबुस्वेदभारब्धदन्तुरतालीकारेण, कथंचिदस्थानदत्तेष्टकाप्रहारतया कुण्टकुब्जोपपन्नमर्दनव्यसनेन, उपर्युपरिश्रान्तकटुवर्तिप्रयोगप्रवर्धिततिमिरेण, अश्मभेदसंगृहीतवराहदंष्ट्रेण, इङ्गुदीकोशकज्जलरञ्जनसंग्रहेण सूचीस्यूतशिरासंकोचितवामकराङ्गुलिना, कौशेयककोशोपरतान्यदिनाधिकचरणाङ्गुष्ठकेन, असम्यक्कृतरसायनानीताकालज्वरेण, जरां गतेनापि दक्षिणापथाधिराज्यवराकाङ्क्ष-

---

कठोरवायसगणेन सहस्रजसमूहेन च स्तुतिपरेण स्तूयमाना नूयमानाम् । अथ द्राविडधार्मिकं विशेषयन्नाह—**स्थूल इति** । स्थूलानि स्थूलानि च स्थूलस्थूलानि तैः शिराजालकैर्नाडीसमूहैर्गवाक्षितेन जालकवद्भूतेन । तत्र शिराजालकस्य पीनस्थूलरूपतया तत्साम्येनाह—**गोधेति** । नीलसाम्यात् । दुर्गो जर्जरो यः स्थाणुः कीलकस्तस्याकारेका तया । गोधा प्रसिद्धा, गोलिका पल्ली, कृकलासः सरटः एतेषां कुलैरिव वृन्दैरिव समारूढैराश्रितैः । **अलक्ष्मीति** । अलक्ष्म्या अश्रिया समुत्पाटनानि मूलत उन्मूलितानि यानि लग्नानि सायुज्यकराण्योकानि तेषां स्थानैरिव विस्फोटकाः प्रसिद्धास्तेषां व्रणबिन्दुभिः कल्माषितं चित्रितं सकलं समग्रं शरीरं यस्य स तेन । **कर्णेति** । कर्णावतंसे संस्थापितया न्यस्तया चूडया शिखया रुद्राक्षमालिकामिव दधानेन धारयता । **अम्बिकेति** । अम्बिकायाः पार्वत्याः पादपतनेन श्यामं कृष्णं यल्ललाटमलिकं तत्र वर्धमानो बुद्बुदः स्थासको यस्य स तेन । शरीरे कदर्थनमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेनेन्द्रियाणां दन्तादीनां कदर्थनं तत्तत्साधनानां पानादिगमनं व्यञ्जयन्पुनरप्येनं विशेषयन्नाह—**कुवादीति** । कुवादी मिथ्यावादी तेन दत्तं सिद्धाञ्जनं नेत्रौषधं तस्य दानं नेत्रयोः प्रक्षेपस्तेन स्फोटितं नाशितमेकं लोचनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । **त्रिकालमिति** । त्रिकालं कालत्रये इतरस्मिन् एकस्मिन्नेत्रे यदञ्जनदानं तदर्थमादरः आग्रहस्तेन श्लक्ष्णीकृता दारुशलाका येन । पुनः पुनर्नेत्राञ्जनसंबन्धेन दारुशलाकापि श्लक्ष्णीकृतात्यन्तमृदुतामापादितेत्यर्थः । एतेन विपरीतदैवानामीप्सिता दर्शिता । **प्रत्यहमिति** । प्रत्यहं निरन्तरं कटुकं यदलाबु तुम्बीफलं तस्य यः स्वेदस्तेन जलं तेन प्रारब्धादन्तुरणोप्रमदन्तता तस्याः प्रतीकारश्चिकित्सा येन । आमवातसंकुचितदेहस्य हैम्यादिमर्दनानन्तरं धारणाभिन्नमिष्टिकानां प्रहारः क्रियते । तमधिकृत्याह—**अस्थानेति** । यत्राभिनवपीडा भवति तस्मिन्दत्ते, अत एवास्थाने दत्तो य इष्टिकाप्रहारस्तस्य भावस्तत्ता तया । **कुण्टेति** । कुण्टेन कुब्जेनाभ्युपपन्नान्ते निष्ठापयति मर्दनव्यसनं यस्य स तेन । कुटिलनेत्रप्रयोगस्य कात्रासादेके मदनप्रकार एवंगतमधिकृत्याह—**उपर्युपरीति** । उपर्युपरि विश्रान्तं निरन्तरं कटुकवर्तिप्रयोगेण वर्धितं तिमिरं येन । **अश्मेति** । अश्मभेदार्थं प्रस्तरभेदार्थं संगृहीता आत्ता वराहाणां वनशूकराणां दंष्ट्रा येन । **इङ्गुदीति** । इङ्गुदीतापसतरुस्तस्य कोशः फलं तन्मध्ये कृतः अञ्जनस्य संग्रहो येन । तद्व्याधिनिर्धारणार्थं शिरागुल्मप्रस्फुटितं महाशुकसमप्याह—**सूचीति** । सूच्या सीवन्या स्यूता प्रोता या शिरा । प्रकोष्ठपीडादोषः । तया संकोचं प्रापिता वामकराङ्गुल्यो येनैतादृशविकृताङ्गप्रदर्शनेन । लोकानामकृतमेदकत्वं जननादनुनयनं तदेवाह—**कौशेयकेति** । कौशेयकस्य कृमिकोशोऽस्य कोशः कृमिरिदं तस्माद्धेतोः अन्यदधिकं सर्वाङ्गुष्ठो यस्य स तेन । **असम्यगिति** । न सम्यक्कृतमसम्यक्कृतं यद्रसायनं कल्पकल्पादिकम् । बहुतरव्ययेनापि तस्यासिद्धेरभावात् । तेनानीतः प्रापितः कालज्वरो मरणसंभ-

[illegible] ३ लक्ष्मी. ४ विस्फोट. ५ कुवेद. ६ कुष्ट

तया कदाचिद्दुर्नयस्थापितपुष्पिकातोत्पादितकोपेन, चण्डिकामपि मुखभङ्गिविकारैरुपहसता, कदाचिन्निवार्यमाणावासरुषिताध्वगारब्धबहुबाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठकेन, कदाचिद्ग्रामबालकपलायनामर्षपश्चात्प्रधावितस्खलिताधोमुखनिपातोपलस्फुटितशिरःकपालकुण्डलेन, कदाचिज्जनपदकृतनवागतपरमधार्मिकादरमत्सरोद्बद्धात्मना, निःसंस्कारतया [illegible]कारिणा, खञ्जतया मन्दं मन्दं संचारिणा, बधिरतया संज्ञाव्यवहारिणा, रात्र्यन्धतया दिवाविहारिणा, लम्बोदरतया प्रभूताहारिणा, अनेकशः फलपातनकुपितवानरनखोल्लिखितनासापुटेन, बहुशः कुसुमावचयचलितभ्रमरसहस्रदंशशीर्णाङ्गशरीरेण, सहस्रशः शून्यदेवकुलकालसर्पदष्टेन, शतशः श्रीफलतरुशिखरच्युतिचूर्णितोत्तमाङ्गेन, अन[illegible]दुरसभल्लूकमातृगृहद्वारवृक्षनखजर्जरितकपोलेन, सर्वदा वसन्तक्रीडिना जनेनोत्थितवृद्धारोपितवृद्धदासीविवाहप्राप्तविडम्बनेन, अनेकायतनप्रतिशायितनिष्फलोत्थानेन, शैथिल्यात्

[illegible]करं वशीकरणस्य चूर्णं येन। एतेन महाकामुकत्वं सूचितम्। अतीति। अतिरोषणस्य [illegible] कदाचिद्दुर्नयेन विषमस्थापिता या पुष्पिका लोलिका तस्याः पातेनोत्पादितः क्रोधो यस्य स तेन। [illegible] [illegible]चण्डिकामपि मुखभङ्गिविकारैर्मुखमलयैरुपहसता हास्यं कुर्वता। कदाचिदिति। [illegible] [illegible] निवार्यमाणो य आवासो निवासस्तेन रुषिताः क्रोधं प्राप्ता येऽध्वगाः पान्थास्तैः [illegible] [illegible] तेन पातः पतनं तस्माद्भग्नं स्फुटितं पृष्ठं यस्य स तेन। कदाचिदिति। [illegible] [illegible] ये बालकाः [illegible] पलायनं तस्मादमर्षः क्रोधसंभवस्तेन पश्चात्पृष्ठे [illegible] [illegible] अधोमुखनिपातनेनोपलेऽश्मनि स्फुटितं स्फोटं प्राप्तं शिरःकपालं [illegible] यस्य स तेन। कदा-चिदिति। जनपदेमागतप्रेषयोरेनयागनपदस्यादरेण कृतो [illegible] [illegible] उद्बद्ध आत्मा येन। निःसंस्कारेति। निर्गतो दूरीभूतो धर्मसंस्कारो [illegible] [illegible]कारिणा। [illegible]। खञ्जेति। खञ्जतया [illegible] मन्दं मन्दं यथा [illegible] [illegible]। बधिरेति। बधिरतया कर्णतया [illegible] [illegible] [illegible] रात्र्येति। रात्र्यन्धतया रजन्यामनवलोकनेन दिवाविहारिणा दिवसभ्रमणकारिणा। लम्बेति। [illegible] लम्बोदरतया प्रभूताहारिणा प्रचुरभक्षकेन। अनेकश इति। अनेकवारान् [illegible] [illegible] तेन कुपिताः क्रोधं प्राप्ता ये वानराः शाखामृगास्तेषां नखोल्लेखनेन छिन्नं नासापुटं येन। बहुश इति। बहुशो बहुवारेण कुसुमानां पुष्पाणामवचयः [illegible] तेन चलिता भ्रमरा [illegible] [illegible] शीर्णं शरीरं यस्य स तेन। सहस्रश इति। सहस्रशः [illegible] [illegible] शून्यानि जनरहितानि देवकुलानि तेषु ये कालसर्पाः कृष्णसर्पास्तैर्दष्टेन [illegible]। शतश इति। [illegible] शिखरं तस्माच्च्युतिः पातः। [illegible]। तेन चूर्णितमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य [illegible] तेन। अनच्छेति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तेन। सर्वेति। सर्वदा सर्वकालं वसन्तक्रीडिना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] या वृद्धा जीर्णा दासी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तेन। अनेकेति। अनेकान्यायतनानि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यस्य स तेन। [illegible] [illegible] सूचितः। शैथिल्येनेति। शैथिल्येन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परिगृह्य। अनेनाप्यतिवृद्धत्वं सूचितम्। यथा [illegible]

---

१ [illegible] २ [illegible]

१० [illegible]

विविधव्याधिपरिगृतं स्वकुटुम्बमिवोद्वहता, मूर्खतामपि बहुव्यसनानुगतां प्रसूतानेकापत्यामिव दर्शयता, क्रोधमप्यनेकदण्डाभिघातनिर्मितबहुगात्रगण्डूकं फलितमिव प्रकाशयता, क्लेशमपि सर्वावयवज्वलितदीपिकादाहव्रणविभावितं बहुमुखमिव प्रकटयता, परिभवमपि निष्कारणाकृष्टजनपददत्तपदाकृष्टिशतं प्रवाहमिव दधानेन, शुष्कवनलताविनिर्मितबृहत्कुसुमकरण्डकेन, वेणुलतारचितपुष्पपातनाङ्कुशिकेन, क्षणमप्यमुक्तकालकम्बलखण्डखोलेन जरद्द्रविडधार्मिकेणाधिष्ठितां चण्डिकामपश्यत्। तस्यामेव च वासमरचयत्।

अथावतीर्य तुरगात्प्रविश्य भक्तिप्रवणेन चेतसा तां प्रणनाम। कृतप्रदक्षिणश्च पुनः प्रणम्य प्रशान्तोद्देशदर्शनकुतूहलेन परिभ्रमन्नुच्चैरारटन्तमाक्रोशन्तं च कुपितं द्रविडधार्मिकमेकदेशे ददर्श। दृष्ट्वा च कादम्बरीविरहोत्कण्ठोद्वेगदूयमानोऽपि सुचिरं जहास। न्यवारयच्च तेन सार्धं प्रारब्धकलहानुपहसतः स्वसैनिकान्। उपसान्त्वनैश्च कथमपि प्रियालापशतानुनयैः प्रशममुपनीय क्रमेण जन्मभूमिं जातिं विद्यां च कलत्रमपत्यानि विभवं वयःप्रमाणं प्रव्रज्यायाश्च कारणं स्वयमेव पप्रच्छ। पृष्टश्चासाववर्णयदात्मानम्। अतीतस्वशौर्यरूपविभ-

---

न्तरेण परिवृतो वृद्धिनेव जनयति तद्वद्धेःस्थिलवृद्धिरेव सूचिता। अत एव तस्य विच्छेद एव नास्तीत्याह—**स्वकुटुम्बेति**। स्वकीयं कुटुम्बमिवात्मीयस्वजनमिवोद्वहतोद्वहनं कुर्वता। **मूर्खतेति**। मूर्खस्य भावो मूर्खता तामपि बहुभिर्व्यसनैरासक्तिभिरनुगतां सहिताम्। अतएव मूर्खताया व्यसनजनकत्वादाह—**प्रसूतेति**। प्रसूतानि जनितान्यनेकान्यपत्यानि यस्यैवंविधामिव दर्शयतान्येभ्यः प्रकाशयता। **क्रोधमिति**। क्रोधं कोपमप्यनेके दण्डास्तेषां कलहावसरे योऽभिघातस्तैर्निर्मितो बहुगात्राणां गण्डूकः पिटको येन स तम्। अत एवाह—फलितमिव प्रकाशयताविष्कुर्वता। **क्लेशमिति**। क्लेशः परिश्रमस्तमपि सर्वेष्ववयवेषु ज्वलिता या दीपिकास्तासां दाह इव यो दाहस्तस्माद्यानि व्रणानि देहविकृतिरूपाणि तैर्विभावितं लक्षितम्। अतएव बहुच्छिद्रवत्त्वाद्बहुमुखमिव प्रकटयता प्रकाशयता। **परीति**। परिभवमपि तिरस्कारमपि निष्कारणं निष्प्रयोजनमाकृष्ट आकर्षितो यो जनस्य पदोऽङ्घ्रिस्तेन दत्तं पदाकृष्टिशतं चरणप्रहारशतं यस्मिन्। अविच्छिन्नगतिमत्त्वात्प्रवाहमिव दधानेन बिभ्रता। **शुष्केति**। शुष्का या वनलता तया विनिर्मितो निष्पादितो बृहत्कुसुमकरण्डः पुष्पसंस्थापनस्थलं येन। **वेण्विति**। वेणुलतया रचिताः पुष्पपातनार्थमङ्कुशिका येन। **क्षणेति**। क्षणमप्यमुक्तोऽत्यक्तः कालकम्बलखण्डस्य कृष्णराङ्कवप्रदेशस्य खोलो (?) येन। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। **तस्यामिति**। तस्यामेव भूमौ वासं निवासमरचयद्रचितवान्।

अथेति। तदनन्तरं तुरगादश्वादवतीर्य प्रविश्य च। चण्डिकायतनमिति शेषः। भक्तिप्रवणेन चेतसा तां प्रणनाम नमश्चक्रे। **कृतेति**। कृता विहिता प्रदक्षिणा येनैवंविधश्च पुनरपि प्रणम्य नमस्कारं कृत्वा प्रशान्तो य उद्देशस्तस्य दर्शनस्य यत्कुतूहलं तेन परिभ्रमितस्ततः संचरन्। उच्चैरत्युच्चस्वरेणारटन्तं पूत्कुर्वन्तमाक्रोशन्तं च कुपितं द्रविडधार्मिकमेकदेश एकस्मिन्प्रदेशे ददर्शावलोकयांचक्रे। दृष्ट्वा विलोक्य। **कादम्बरीति**। कादम्बर्या विरहे योत्कण्ठा तज्जनितो य उद्वेगस्तेन दूयमानोऽपि पीड्यमानोऽपि सुचिरं चिरकालं यावज्जहास हास्यं चक्रे। न्यवारयच्च निवारणं कृतवांश्च। **तेनेति**। द्रविडधार्मिकेन सार्धं प्रारब्धकलहान्स्वसैनिकानुपहसतः। **उपेति**। उपसान्त्वनैः सामभिः प्रियालापानामिष्टवचनानां शतेनानुनयैरनुकूलनैश्च कथमपि महता कष्टेन प्रशमं शान्तिभावमुपनीय प्राप्य जन्मभूमिमुत्पत्तिस्थलम्, जातिं ब्राह्मणत्वादिकाम्, विद्यां वेदाध्ययनादिरूपाम्, कलत्रं स्त्रीं, अपत्यानि पुत्रपुत्रीरूपाणि, विभवमैश्वर्यम्, वयःप्रमाणं वयःपरिमाणम्, प्रव्रज्यायाश्च दीक्षायाश्च कारणं निदानम्, एतानि स्वयमेव पप्रच्छ प्रश्नविषयीचके। पृष्टश्चासौ द्रविडधार्मिक

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ बहुमुखम्. ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ आबा- [illegible]

धवर्णनवाचालेन तेन सुतरामरञ्जयत राजपुत्रः । विरहातुरहृदयस्य विनोदनतामिवागमत् । उपजातपरिचयश्चास्मै ताम्बूलमदापयत् । अस्तमुपगते च भगवति सवितरि, आवासितेषु यथासंपन्नपादपतलेषु राजसूनुषु, शाखावसक्तकनैपनीयपर्याणेषु क्षितितललुठनपांसुलस्कन्धावधूननानुमितोत्साहेषु गृहीतकतिपयशष्पकवलेषु पीतोदकेषु स्नानार्द्रपृष्ठतया विगतश्रमेषु पुरोनिखातकुन्तयष्टिषु संयतेषु वाजिषु, वाजिसमीपविरचितपर्णप्रस्तरे च दिवसगमननिर्भरं कल्पितयामिके सुषुप्सति सैनिकजने, कृतवह्निप्रकाशप्रभापीततमसि दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे चन्द्रापीडः परिजनेनैकदेशे संयनस्येन्द्रायुधस्य पुरः परिकल्पितं प्रतीहारीनिवेदितं शयनीयमगात् । निषण्णस्य चास्य तत्क्षणमेव पस्पर्श दुःखासिका हृदयम् । अरतिगृहीतश्च विसर्जयांबभूव राजलोकम् । अतिवल्लभानपि नाललाप पार्श्वस्थान् । निमीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मनसा जगाम किंपुरुषविषयम् । अनन्यचेताः सस्मार हेमकूटस्य । निष्कारणबान्धवतामचिन्तयन्महाश्वेतापीदानाम् । जीवितफलमभिललाप पुनःपुनः कादम्बरीदर्शनम् ।

आत्मानं स्ववर्णयद्दर्शितवान् । असीति । अतीतं व्यतिक्रान्तं वत्सकीयं शौर्यं पराक्रम, सौन्दर्यम्, विभव ऐश्वर्यं, तेषां वर्णनं तत्र वाचालेन वाचाटेन तेन द्रविडधार्मिकेण राजपुत्रश्चन्द्रापीडः सुतरामतिशयेनारञ्ज्यतानुरक्तो बभूव । विरहेति । विरहेणातुरं हृदयं यस्यैवंभूतस्य तस्य विनोदनस्य भावो विनोदनता तामिव सोऽगात् । रञ्जयितृविश्रान्तिस्थानतां अगमदित्यर्थः । उपेति । उपजातः प्राप्तः परिचयो यस्यैवंविधोऽस्मै द्रविडधार्मिकाय ताम्बूलं नागवल्लीदलमदापयद्दापितवान् । अथ च भगवति सवितरि सूर्येऽस्तमुपगते सति चन्द्रापीडः परिजनेन सेवकजनेनैकदेश एकत्रस्थले शयनस्य इन्द्रायुधस्य पुरः परिकल्पितं प्रतीहारेण निवेदितं ज्ञापितं शयनीयं तल्पमगादित्यन्वयः । केषु सत्सु । राजसूनुषु यथासंपन्नाः पुष्पफलसमृद्धा ये पादपा वृक्षास्तेषां तलेष्वावासितेषु वसतिं प्रापितेषु सत्सु । कुकेषु सत्सु । वाजिषु तुरङ्गमेषु संयतेषु बद्धेषु सत्सु । अथ वाजिविशेषणानि—शाखेति । शाखासु अवसक्तान्यवलम्बितानि तपनीयस्य सुवर्णस्य पर्याणानि पल्ययनानि येषां तेषु । क्षितीति । क्षितितलं भूपृष्ठं तत्र लुठनेन पांसुला याः सटा. केशसहतयस्तासामवधूननेन कम्पनेनानुमित उत्साहो येषां तेषु । गृहीतेति । गृहीता. कतिपये कियन्तः शष्पकवला बालतृणग्रासा यैस्तेषु । पीताम्बुदकानि यैस्तेषु । स्नानेति । स्नानेनार्द्रं पृष्ठं येषां तेषां भावस्तत्ता तया विगतो दूरीभूतः श्रमो येषां तेषु । पुर इति । पुरो निखाता कुन्तयष्टयो येषां तेषु । पुनः कस्मिन्सति । वाजिसमीपेऽश्वसविधे विरचितः कल्पितः पर्णानां प्रस्तरो येन तस्मिन् । दिवसं यावद्गमनेन खिन्ना पदातिजनाः परिकल्पिताः प्रथमप्रहरकेण इन्धनेन यामिका यस्मिन्नेवंविधे सैनिकजने सुषुप्सति स्वपितुमिच्छति सति । कृतो विह्नितो यो वह्निप्रकाश प्रभया पीत तमो यस्मिन्नेवंविधे दिनावसाने दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे सति । निषण्णस्य शेते अस्य चन्द्रापीडस्य निषण्णस्योपविष्टस्य तत्क्षणमेव दु समासतेऽस्यामिति दु खासिकातुरतिर्हृदयं पस्पर्श दुःखवती । अरतीति । अरत्योद्वेगेन गृहीत आक्रान्तश्च राजलोकं विसर्जयांबभूव शयनायानुज्ञां प्रददाव । अतीति । अतिवल्लभानप्यतिप्रियानपि पार्श्वस्थान्समीपवर्तिनो नाललाप न बभाषे । निमीलिते लोचने येनैवंभूतो मुहुर्मुहु किंपुरुषविषयं मनसा चेतसा कृत्वा जगाम गतवान् । अनन्येति । न विद्यतेऽन्यस्मिन् चेत यस्यैवंभूतो हेमकूटस्य सस्मार स्मरणं चकार । 'मातृ. स्मरति' इतिवत् हेमकूटस्येति षष्ठी । निष्कारणेति । महाश्वेतापादानां निष्कारणबान्धवतां निर्हेतुकस्वजनतामचिन्तयत् । पुनःपुनर्वारंवारं कादम्ब-

---

१ तमपि विनोदननाम. २ अपनीत. ३ तलारे. ४ क्षिते. ५ प्रभाप्रणाशितनमसि दिवसायमाने सेनानिवेशे. ६ हेमकूटं; हेमकूटस्य स्मरणम्. ७ अकारणोऽचिन्तयत्. ८ महाश्वेतानाम्. ९ जीवितमिव.

ऽपगताभिमानपेशलाय निरन्तरमरूरुहन्मदलेखापरिचयाय । तमालिकां द्रष्टुमाचकाङ्क्ष । केयूरकागमनमुदैक्षत । हिमगृहकमपश्यत् । उष्णमायतं पुनरुक्तं निशश्वास । बबन्ध बान्धवेभ्योऽप्यधिकां प्रीतिं शेषहारे । पश्चात्स्थितां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम् । एवं चानुपजातनिद्र एव तामनयन्निशाम् । उषसि चोत्थाय तत्र जरद्द्रविडधार्मिकस्येच्छया निसृष्टैर्धनविसरैः पूरयित्वा मनोरथमभिनवमभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्नल्पैरेवाहोभिरुज्जयिनीमाजगाम । आकस्मिकागमनप्रहृष्टसंभ्रान्तानां पौराणामर्घकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्नतर्कित एव विवेश नगरीम् । अहमहमिकया च प्रधावितानतिरभसहर्षविह्वलान्परिजनान् 'द्वारि देव, चन्द्रापीडो वर्तते' इत्युपलभ्यास्य पिता निर्भरानन्दमन्दगमनो मन्दर इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुकममलमागलितमाकर्षन्प्रहर्षनेत्रजलबिन्दुवर्षी मुक्तमुक्ताफलासार इव कल्पपादपः प्रत्यासन्नवर्तिभिर्जरापाण्डुमौलिभिश्चन्दनविलेपनैरनुपहतक्षौमधारिभिः केयूरिभिरुष्णीषिभिः किरीटिभिः शेखरिभिर्बहुकैलासमिव बहुक्षीरोदमिव क्षितिं दर्शयद्भिः प्रतिपन्नासिवेत्रच्छत्रकेतुचामरैरनुगम्यमानो राजसहस्रैश्चरणाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम । दृष्ट्वा च

दर्शनमभिललाष वाञ्छयामास । धीरताम् । जीवितस्य फलमिव फलम् । **अपगतेति ।** अपगतो दूरीभूतो योऽभिमानो गर्वस्तेन पेशलाय रम्याय । 'पेशलं रम्यं सुन्दरम्' इति कोशः । **मदेति ।** मदलेखया सह यः परिचयः संस्तवस्तस्मै निरन्तरं अरूरुहदारूढं चकार । तमालिकां द्रष्टुं विलोकयितुमाचकाङ्क्षाभिललाष । केयूरकस्यागमनमुत्प्रेक्षितोदैक्षत । हिमगृहकमपश्यत् । उष्णमुष्णमायतं विस्तीर्णं पुनरुक्तं वारंवारं निशश्वास निश्वासान्मुमोच । बान्धवेभ्यः स्वजनेभ्योऽप्यधिकां प्रीतिं शेषाभिधाने हारे बबन्ध बन्धितवान् । तदर्पितत्वेन तदुपरि रागाधिक्यमिति भावः । **पश्चादिति ।** पश्चात्स्थितां पुण्यभागिनीं पत्रलेखाममन्यत ज्ञातवान् । **एवं चेति ।** एवममुना प्रकारेणानुपजातानागता निद्रा प्रमीला यस्यैवंभूत एव निशां रात्रिमनयद्यापितवान् । उषसि च प्रभात उत्थाय तत्र पूर्ववर्णितस्थानस्य जरद्द्रविडधार्मिकस्येच्छया निसृष्टैर्दत्तैर्धनविसरैर्द्रव्यसमूहैर्मनोरथमभिलाषं पूरयित्वाभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्निवासं कुर्वन्नल्पैरहोभिरेव स्तोकैरेव दिनैरुज्जयिनीं विशालामाजगामाययौ । **आकस्मिकेति ।** आकस्मिकमसंभावितं यदागमनं तेन प्रहृष्टाः प्रमुदिताः संभ्रान्ताश्च ये पौरास्तेषामर्घकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्गृह्णन्नतर्कित एवासंभावित एव नगरीमुज्जयिनीं विवेश प्रवेशं चकार । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहमिका तया प्रधावितानुच्छलितानतिरभसेन जनितो यो हर्षः प्रमोदस्तेन विह्वलान्व्याकुलान्परिजनान्परिच्छदान्द्वारि द्वारदेशे हे देव, चन्द्रापीडो वर्तते इत्युपलभ्य प्राप्यास्य चन्द्रापीडस्य पिता तारापीडो निर्भरानन्देन निबिडप्रमोदेन मन्दं गमनं यस्यैवंभूतोऽमलं निर्मलमागलितमीषत्स्वस्थानाद्भ्रष्टमुत्तरीयांशुकमुपसंव्यानवस्त्रमाकर्षन्स्वस्थानं नयन् । राज्ञो गौरत्वसाम्यादुत्तरीयांशुकस्य शुभ्रत्वसाम्यादाह—**मन्दरेति ।** मन्दर इव मेरुरिव क्षीरोदजलम् । **प्रहर्षेति ।** प्रहर्षात्प्रमोदान्नेत्रजलबिन्दून्वर्षितुं शीलं यस्य स तथा । जलबिन्दूनां शुचित्वे मुक्ताफलसाम्यमाह—**मुक्तेति ।** मुक्तो मुक्ताफलानामासारो येनैवंविध इव कल्पपादपो मन्दरतरुः । प्रत्यासन्नवर्तिभिर्जरा विस्रसा तया पाण्डवः श्वेता मौलयो येषां तैश्चन्दनानां विलेपनान्यङ्गरागा येषां तैः । **अन्विति ।** अनुपहतमच्छिन्नं यत्क्षौमं दुकूलं तद्धारिभिः केयूरमङ्गदं विद्यते येषां तैः, उष्णीषं पुष्पदाम विद्यते येषां तैः, किरीटं कोटीरं विद्यते येषां तैः, शेखर आपीडो विद्यते येषां तैः । अत एव बहुकैलासमिव । शेखराणां शुभ्रत्वादिति भावः । बहुक्षीरोदमिव । क्षौमादीनामतिशुभ्रत्वेन क्षीरोदसादृश्यात् । इत्येतादृशीं क्षितिं वसुधां दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिः । **प्रतीति ।** प्रतिपन्नानि स्वीकृतानि वेत्रच्छत्रकेतुचामराणि यैरेवंविधै राजसहस्रैरनुगम्यमानः चरणाभ्यां पादाभ्यामेव प्रत्युज्जगामाभि-

---

१ च मुहुर्निशश्वास. २ सेच्छाविसृष्टैः. ३ मनोरथानभिमतेष्वतिरमणीयेषु; मनोरथमभिनवेष्वतिरमणीयेषु. ४ आविवेश. ५ धारिभिर्हारिभिः. ६ चन्द्रापीडोऽपि दृष्ट्वा च.

पितरं दूरादेवावतीर्य वाजिनश्चूडामणिमरीचिमालिना मौलिना महीमगच्छत् । अथ प्रसारितभुजेन 'एह्येहि' इत्याहूय पित्रा गाढमुपगूढः सुचिरं परिष्वज्य तत्कालसंनिहितानां च माननीयानां कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत राज्ञा । तयापि तथैव सर्वान्तःपुरपरिवारया प्रत्युद्गम्याभिनन्दितागमनः कृतागमनमङ्गलाचारो दिग्विजयसंबद्धाभिरेव कथाभिः कंचित्कालं स्थित्वा शुकनासं द्रष्टुमाययौ । तत्राप्यमुनैव क्रमेण सुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनमालोक्य च मनोरमामागत्य विलासवतीभवन एव सर्वाः स्नानादिकाः परवश इव क्रिया निरवर्तयत् । अपराह्णे निजमेव भवनमयासीत् । तत्र च रणरणकखिद्यमानमानसः कादम्बर्या विना न केवलमात्मानं समस्तमवन्तीनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यममन्यत । ततो गन्धर्वराजपुत्रीवार्ताश्रवणोत्सुक इव महोत्सवमिवेप्सितवरप्राप्तिकालमिवामृतोत्पत्तिसमयमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यपालयत् ।

ततः कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखामादायागच्छत् । उपानयच्चैनाम् । कृतनमस्कारां च दूरादेव स्मितेन प्रकाशितप्रीतिश्चन्द्रापीडः प्रकृतिवल्लभामपि कादम्बरीसकाशात्प्रसादलब्धापरसौभाग्यामिव वल्लभतरतामुपागतामुत्थायातिशयदर्शितादरमालिलिङ्ग । पत्र

सुखं प्रतस्थे । दृष्ट्वा च पितरं जनकं दूरादेव वाजिनोऽश्वादवतीर्य चूडामणिः शिरोमणिस्तस्य मरीचयः कान्तयस्ता मलति धारयतीत्येवंशीलेन मौलिना मस्तकेन महीं वसुधामगच्छत् । पश्चात्प्रणाममकरोदित्यर्थः । एह्येहीति । प्रणामानन्तरं प्रसारितभुजेन विस्तारितबाहुना पित्रा एहि एहि इत्याहूय गाढमत्यर्थमुपगूढ आश्लिष्टः सुचिरं बहुकालं परिष्वज्यालिङ्ग्य तस्मिन्काले संनिहितानां समीपगतानां च माननीयानां पूज्यानां कृते विहितो नमस्कारो येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनं राज्ञानीयत प्राप्यत । तयापि विलासवत्यापि तथैव पूर्वोक्तरीत्यैव सर्वान्तःपुरस्य परिवारो यस्याः सा तया प्रत्युद्गम्याभिमुखमागत्याभिनन्दितं श्लाघितमागमनं यस्य सः । कृतो विहित आगमनस्य मङ्गलाचारः क्रियाविशेषो यस्य सः । दिशां विजयः स्वायत्तीकरणं तत्संबद्धाभिस्तद्विषयिकाभिः कथाभिर्वार्ताभिः कंचित्कालं मातृगृहे स्थित्वा शुकनासं मुख्यमन्त्रिणमायमाययावाजगाम । तत्राप्यमुनैव क्रमेण पूर्वोक्तन्यायेन सुचिरं बहुकालं स्थित्वा स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनं वैशम्पायनं निवेद्य विज्ञाप्यालोक्य निरीक्ष्य च मनोरमां वैशम्पायनजननीमागत्य विलासवतीभवन एव सर्वाः समग्राः स्नानादिकाः क्रियाः परवश इव पराधीन इव निरवर्तयन्निर्वर्तितवान् । अपराह्णे मध्याह्नोत्तरं निजमात्मीयमेव भवनं कुमारोऽयासीदगात् । तत्र च रणरणकेनोत्कण्ठया खिद्यमानं पीड्यमानं मनो यस्यैवंविधः कादम्बर्या विना न केवलमात्मानं स्वभवनं समग्रमवन्तीनगरं सकलमेव महीमण्डलं शून्यमन्यत । ततस्तदनन्तरं गन्धर्वराजपुत्र्या या वार्ता किंवदन्ती तस्याः श्रवणमाकर्णनं तत्रोत्सुक इव महोत्सवमिवोत्सवमिवेप्सितोऽभिलषितो यो वरस्तस्य प्राप्तिकालो लब्धिसमयस्तमिवामृतस्य पीयूषस्योत्पत्तिसमयस्तमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यपालयत्प्रतीक्षांचक्रे ।

तदनन्तरं कतिपयदिवसापगमे कियत्कालातिक्रमे मेघनादः पत्रलेखामादाय गृहीत्वागच्छत् । एनां पत्रलेखामुपानयच्च राज्ञः समीपे प्रापयच्च । कृतनमस्कारां च तां दूरादेव स्मितेनेषद्धसितेन च प्रकटीकृता प्रीतिर्येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः प्रकृत्या स्वभावेन वल्लभामपि कादम्बरीसकाशात्प्रसादेन लब्धमपरं सौभाग्यं ययैवंविधामिवात एव वल्लभतरतामतिवल्लभतामुपागतां प्राप्तवतीमुत्थायातिशयदर्शितादरं यथा स्यात्तथा पत्रलेखामालिलिङ्गोपगूहं चकार । मेघनादं च प्रणतं पृष्ठे करकिसलयेन हस्तपल्लवेन परामृश्य स्पर्शं चकार । तदनन्तरं

१ आदरादाहूय. २ सुचिरं गाढमुपगूढः. ३ माननीयानामभ्यागतानां महीपतीनां च कृतनमस्कारः. ४ कुमारभवनम्.

लेखाम्। मेघनादं च प्रणतं पृष्ठे करकिसलयेन पस्पर्श। समुपविष्टश्चाब्रवीत्—'पत्रलेखे, कथय तत्रभवत्या महाश्वेतायाः समदलेखाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशलम्। कुशली वा सकलस्तमालिकाकेयूरकादिपरिजनः' इति। साब्रवीत्—'देव, यथाज्ञापयसि भद्रम्। त्वामर्चयति शेखरीकृताञ्जलिना ससखीजना सपरिजना देवी कादम्बरी' इति। एवमुक्तवतीं पत्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश। तत्र चोत्ताम्यता मनसा धारयितुमपारयन्कुतूहलमतिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्यागारमचिरप्ररूढायाः स्थलकमलिन्याः पृथुभिरुन्नालैः पलाशैर्विरचितातपत्रकृत्याया अध्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य मरकतपताकायमानस्य पत्रमण्डपस्य तले चरणारविन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनमुपविश्याप्राक्षीत्—'पत्रलेखे, कथय कथमसि स्थिता। कियन्ति वा दिनानि। कीदृशो वा देवीप्रसादः। का वा गोष्ठ्यः समभवन्। कीदृश्यो वा कथाः समजायन्त। को वातिशयेनास्मान्स्मरति। कस्य वा गरीयसि प्रीतिः' इति। एवं पृष्टा च व्यजिज्ञपत्—'देव, दत्तावधानेन श्रूयताम्, यथा स्थितास्मि, यावन्ति वा दिनानि, यादृशो वा देवीप्रसादः, यथा वा गोष्ठ्यः समभवन्, यादृश्यश्च कथाः समजायन्त।' ततः खल्वागते देवे केयूरकेण सह प्रतिनिवृत्याहं तथैव

समुपविष्टश्चेत्यब्रवीदित्यवोचत्। इतिशब्दयोत्यमाह—पत्रलेखे इति। हे पत्रलेखे, कथय निवेदय तत्रभवत्याः पूज्याया महाश्वेताया मदलेखया सहवर्तमानाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशलं वर्तते। कुशली वा सकलः समस्तस्तमालिकाकेयूरकादिपरिजनः। साब्रवीदवोचत्। हे देव, यथाज्ञापयस्याज्ञां करोषि तथा भद्रं कुशलं वर्तते। शेखरीकृतो योऽञ्जलिस्तेन कृत्वा ससखीजना सवयस्या सपरिजना सपरिच्छदा च देवी कादम्बरी त्वां भवन्तमर्चयति पूजयति। इत्येवमुक्तवतीं कथितवतीं पत्रलेखामादाय गृहीत्वा। विसर्जितेति। विसर्जितो राजलोको येनैवंभूतो मन्दिराभ्यन्तरं विवेश प्रविष्टवान्। तत्र चेति। तस्मिन्नेव स्थल उत्ताम्यता विरहेणोत्तपता मनसा चेतसा कुतूहलमाश्चर्यं धारयितुं सम्यक्तया ज्ञातुमपारयन्नशक्नुवन्, अतिप्रीत्यातिस्नेहेन दूरमुत्सारितो विसर्जितः परिजनो येनैवंभूतोऽगारं गृहं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पृथुभिर्विस्तीर्णैरुन्नालैः पलाशैः पत्रैर्विरचितं विहितमातपत्रकृत्यं छत्रकार्यं यथैवंविधायाः स्थलकमलिन्या मध्यभागमध्यास्याधिष्ठायान्यतरस्य पूर्वोक्तस्य निभस्य मरकतरत्नगर्भस्य या पताका वैजयन्ती तद्वदाचरमाणस्य पत्रमण्डपस्य तले सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनं चरणारविन्देन समुत्सार्य दूरीकृत्य तत्रोपविश्याप्राक्षीत्प्रश्नमकार्षीत्। हे पत्रलेखे, कथय प्रतिपादय। कथं केन प्रकारेण स्थितासि। कियन्ति वा दिनानि वासराणि। स्थितेति शेषः। कीदृशः, पूर्वस्मादधिको न्यूनो वा देव्याः कादम्बर्याः प्रसादः प्रसन्नता। का वा गोष्ठ्योऽन्योन्यसंलापाः समभवन्संजाताः। कीदृश्यो वा कथाः सर्वासां वार्ताः समजायन्त समभवन्। को वातिशयेन बाहुल्येनास्मान्स्मरति स्मरणविषयीकरोति। कस्य वा गरीयसि महीयसि मयि विषये प्रीतिः स्नेहः। इत्येवममुना प्रकारेण पृष्टा प्रश्नविषयीकृता च व्यजिज्ञपद्व्यवेदयत्। तदेवाह—देवेति। हे देव, दत्तावधानेन चित्तैकाग्र्येण श्रूयतामाकर्ण्यताम्। तदेव दर्शयति—यथेति। यावन्ति दिनान्यहं स्थितास्मि, यादृशो वा देवीप्रसादः, यथा गोष्ठ्यः समभवन्, यादृश्यश्च कथाः समजायन्त, एतत्सर्वं श्रूयतामित्यनेनान्वितम्। तत इति। तस्मात्स्थानात्खलु निश्चयेन देवे त्वय्यागते सति केयूरकेण

---

१ समुपविष्टः च; समुपविष्टा च तान्. २ कुशलं वा वदतः सकलः; कुशलवानन्दः सकलः. ३ केयूरकादिः. केयूरकादिकः. ४ त्वामेव. ५ अचिरः अचिरप्ररूढायाः. ६ उपरचित. ७ कृत्वा. ८ रक्तमण्डपस्य तालस्य तटे. ९ कान्ते मयि कथय. १० को वातिशयेन न स्मरति कस्य वा स्वदि गरीयसी प्रीतिरस्ति. ११ गरीयसी. १२ प्रतिनिवृत्त

कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविशम् । अतिष्ठं च सुखं नवनवाननुभवन्ती देवीप्रसादान् । किं बहुना प्रायेण मम चक्षुषि चक्षुः, वपुषि वपुः, करे करपल्लवम्, नामाक्षरेषु वाणी, प्रीतौ हृदयं देव्याः सकलमेव तं दिवसमभवत् । अपराह्णे च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृहकात्संचरन्ती स्वच्छन्दया निषिद्धपरिजना वल्लभबालोद्यानं जगाम । तत्र च सुधाधवलां कालिन्दीजलतरङ्गानुकारिमरकतसोपानमालया प्रमदवनवेदिकामध्यारोहत् । तस्यां च मणिस्तम्भावष्टम्भस्थिता । स्थित्वा च मुहूर्तमिव हृदयेन सह दीर्घकालमवधार्य किमपि व्याहर्तुमिच्छन्ती निश्चलशून्यतारकेण निष्पन्दपक्ष्मणा चक्षुषा मुखं मे सुचिरं व्यलोकयत् । विलोकयन्त्येव च कृतसंकल्पा मदनाग्निं प्रवेष्टुमिच्छन्ती सस्नाविव स्वेदाम्भःस्रोतसि । स्रोतसेव तरलीकृता समकम्पत । कम्पिताङ्गी च पतनभियेवागृह्यत विषादेन ।

अथ मया विदिताभिप्रायया तन्मुखविनिवेशितनिष्कम्पनयनया 'आज्ञापय' इति विज्ञापिते निजावयवैरपि वेपथुमद्भिर्निवार्यमाणेव रहस्यश्रवणलज्जयालीकप्रतिमानामपि लिखितमणिकुट्टिमेन चरणाङ्गुष्ठेनापकर्मायेवामृशन्ती, भवनकलहंसान्कुट्टिमोल्लिखनपरान्

सह प्रतिनिवृत्य पश्चाद्गतां तथैव पूर्वोक्तरीत्यैव कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविशं समुपविष्टा । नवनवान्देवीप्रसादाननुभवन्त्यहं सुखमतिष्ठम् । किं बहुना अलिखितेन । प्रायेण बाहुल्येन मम चक्षुषि देवीचक्षुरिति देवीपदं प्रत्येकमभिसंबध्यते । चक्षुरित्यनेन संमुखमद्विषयकप्रेक्षणातिशयः । वपुषि वपुरित्यविश्लेषातिशयः । करे करपल्लवमिति मद्विषयकः कश्चिच्चमत्कारातिशयः । नामाक्षरेषु वाणीत्यनेन प्रभातिशयः । प्रीतौ हृदयमिति रहस्यप्रीत्यतिशयश्च व्यज्यते । देव्याः पूर्वोक्तं सकलमेव तं दिवसमभवत् । अपराह्णे च मामेवावलम्ब्य हिमगृहकाद्विनिष्क्रम्य निर्गत्य यदृच्छया स्वेच्छया संचरन्ती भ्रमन्ती निषिद्धपरिजना वल्लभबालोद्यानं जगाम गतवती । तत्र चेति । तस्मिन्बालोद्याने सुधया पूर्वोक्तया धवलां शुभ्रां प्रमदवनवेदिकामध्यारोहणं कृतवती मरकतस्य या सोपानमाला तया कालिन्दी यमुना तस्या जलतरङ्गाः प्रचुरा यस्या इत्यर्थः । तस्यां चेति । प्रमदवनवेदिकायां मणिस्तम्भसदृशो योऽवष्टम्भस्तस्मिन्स्थिता तदाधारेणावस्थिता । दीर्घकालमवधार्य निश्चित्य किमपि व्याहर्तुं कथयितुमिच्छन्त्यभिलषन्ती निश्चले कृत्वा तारका कनीनिका यस्मिन्, निष्पन्दं निश्चलं पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिन्नेवंभूतेन चक्षुषा नेत्रेण मे मम मुखं सुचिरं बहुकालं व्यलोकयदपश्यत् । विलोकयन्त्येव पश्यन्त्येव कृतः संकल्पो यया सा । संकल्पकार्यमाह—मदनेति । मदन एवाग्निस्तं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुमिच्छन्ती वाञ्छन्ती । एतेन मदनदाहस्यासह्यत्वातिशयो द्योत्यते । अग्निप्रवेशस्य स्नानपूर्वकत्वादाह—सस्नाविवेति । स्वेदाम्भसो घर्मजलस्य स्रोतसि प्रवाहे सस्नाविव स्नानं कृतवतीव । एतेन स्वेदातिशयश्च व्यज्यते । स्रोतसा तरलीकृतेव समकम्पताचलत् । कम्पितमङ्गं यस्या एवंविधा च पतनभियेव विषादेनागृह्यतोपादीयत ।

अथेत्यानन्तर्ये । विदितो ज्ञातोऽभिप्रायो यया सैवंविधया मया तस्याः कादम्बर्या मुखे विनिवेशिते संस्थापिते निष्कम्पे नयने ताभ्यां कृत्वा दत्तमवधानं यया सा तया देवि, मामाज्ञापयेति विज्ञापिते सति सा कादम्बरी वक्तुकामापि किंचिदपि न शक्नोति स्म न समर्था बभूव गदितुं वक्तुं प्रत्युत सा निःशेषं समभवत् । अथैतः कादम्बरीं विशेषयन्नाह—निजेति । वेपथुमद्भिः कम्पवद्भिर्निजावयवैः स्वशरीरावयवैर्निवार्यमाणेव । अन्योऽपि हस्तचालनादिना निवार्यते । रहस्येति । रहस्यस्य गुप्तस्य श्रवणात् तस्माद्या लज्जा त्रपा तया तस्मात्प्रतिमामपि तत्प्रतिबिम्बानामपि लिखितं कर्तितं मणिकुट्टिमं येनैवंभूतेन चरणाङ्गुष्ठेनापकर्मायेव तदभिमुखाय इतःपूर्वन्त्यामर्शं कुर्वन्ती । भवनकलेति । कुट्टिमं बद्धभूमिकं तस्योल्लेख...

१ चक्षुः. २ आरोह. ३ मणिस्तम्भावष्टम्भास्थिता. ४ व्यलोकयन्ती. ५ स्वेदाम्भःस्रोतसेव. ६ ...

पुरेण चरणारविन्देन विसर्जयन्ति, कर्णोत्पलमधुकरानपि स्विद्यद्वदनव्यजनीकृतेनांशुकपल्लवेनोत्सारयन्ती, ताम्बूलवीटिकाशकलमुत्कोचमिव दन्तखण्डितं शिखण्डिने ददती, वनदेवताश्रवणशङ्कितेव मुहुर्मुहुरितस्ततो विलोकयन्ती, वक्तुकामापि न शक्नोति स्म किंचिदपि लज्जाकलितगद्गदा गदितुं प्रयत्नतोऽपि च सा निःशेषम्। ज्वलता मदनानलेनेव दग्धा, अजस्रं प्रवहता नयनोदकेनेवोढा, प्रविशद्भिर्दुःखैरिवाक्रान्ता, पतद्भिः कुसुमचापशरैरिव शकलीकृता, निष्पतद्भिः श्वसितैरिव निर्वासिता, हृदयवर्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विधृता, निःश्वासपायिभिर्मधुकरकुलैरिव निपीता न प्रावर्तत वाणी। केवलं दुःखसहस्रगणनाय मुक्ताक्षमालिकामिव कल्पयन्ती गलद्भिरस्पृष्टकपोलस्थलैः शुचिभिरधोमुखी नयनजलबिन्दुभिर्दुर्दिनमदर्शयत्। तदा च तस्याः सकाशादशिक्षतेव लज्जापि लज्जालीलाम्, विनयोऽपि विनयातिशयम्, मुग्धतापि मुग्धताम्, वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यम्, भयमपि भीरुताम्, विभ्र-

---

पेणं येन मुखरितं वाचालं नूपुरं यस्यैवंभूतेन चरणारविन्देन भवनकलहंसानपि गृहकदम्बानपि विसर्जयन्ती मानसगमनाय आज्ञां प्रयच्छन्ती। विरहवशात्सचिन्तायाः स्त्रियोऽङ्गुष्ठेन भूमिकर्षणं स्त्रीजातिस्वभावः। विसर्जयन्तीत्यनेन हंसापेक्षयापि गत्या शब्देन चरणारविन्दस्याधिक्यमिति व्यज्यते। कर्णेति। स्विद्यत्स्वेदं प्राप्नुवद्यद्वदनं मुखं तत्र व्यजनीकृतो योऽंशुकपल्लवस्तेन कर्णोत्पलमधुकरानप्युत्सारयन्ती दूरीकुर्वन्ती। अनेन कर्णोत्पले सौगन्ध्यातिशयो द्योत्यते। ताम्बूलेति। ताम्बूलस्य नागवल्लीदलस्य वीटिका प्रसिद्धा तस्याः शकलं खण्डं दन्तखण्डितं रदनचर्वितमुत्कोचमिव लञ्चामिव शिखण्डिने कलापिने ददती प्रदानं कुर्वती। वनेति। वनस्यारण्यस्य देवताधिष्ठात्री तया श्रवणमाकर्णनं तेन शङ्कितेवेतस्ततश्चतुर्दिक्षु मुहुर्मुहुर्वारंवारं विलोकयन्ती पश्यन्ती। ज्वलतेति। दीप्तिमता मदनरूपोऽनलो वह्निस्तेन दग्धेव ज्वलितेव। अजस्रं निरन्तरं प्रवहता चलता नयनोदकेन नेत्राम्भसोढेव वाहितेव। प्रविशद्भिरिति। प्रविशद्भिः प्रवेशं कुर्वद्भिः। हृदय इति शेषः। एवंविधैर्दुःखैरसुखैराक्रान्तेव व्याप्तेव। पतद्भिरिवोपरिपतनं कुर्वद्भिः कुसुमचापः कन्दर्पस्तस्य शरैर्बाणैः शकलीकृतेव खण्डीकृतेव। निष्पतद्भिरिति। निष्पतद्भिर्बहिर्निर्गच्छद्भिः श्वसितैः श्वासैर्निर्वासितेव हृदयाद्दूरीकृतेव। हृदयेति। हृदयवर्तिभिश्चिन्ताशतैर्विधृतेव रक्षितेव। निःश्वासेति। निःश्वासं वदनानिलं पिबन्तीत्येवंशीला निःश्वासपायिनस्तैरेवंभूतैर्मधुकरकुलैर्भ्रमरसमूहैर्निपीतेव पानविषयीकृतेव। अतोऽस्या वाणी वाङ् न प्रावर्तत न प्रवृत्ता बभूव केवलं साधोमुख्यवाङ्मुखी दुःखानां सहस्रं तद्गणनाय पृथक्संख्यां कर्तुम्। शुचित्ववर्तुलत्वसाम्यादाह—मुक्तेति। मुक्तानामक्षमालिकां जपमालामिव कल्पयन्ती रचयन्ती। गलद्भिः स्रवद्भिरस्पृष्टमस्पर्शितं कपोलस्थलं अधोमुखत्वाद्गल्लप्रदेशो यैरेवंविधैः शुचिभिर्नयनजलबिन्दुभिः कृत्वा दुर्दिनं मेघजं तमोऽदर्शयद्दर्शितवती। मया पृष्टा केवलं रुदनमेव चक्रे इति भावः। तदा चेति। तस्मिन्काले तस्याः कादम्बर्याः सकाशात्सनीपाल्लज्जापि त्रपापि लज्जाया लीला स्वभावः संकोचरूपस्तामशिक्षत शिक्षितवती। अशिक्षतेत्यस्य सर्वत्र संबन्धः। तथा च स्वाश्रयं संकुचितं करोतीति लज्जास्वभावः। लज्जाया अपि येऽलज्जास्वभावोऽभ्यस्तस्तर्हि लज्जायाः संकोच एवेति न्यूनत्वमेव सूचितं भवति। तथा विनयोऽपि शरीरावनतिरूपोऽपि विनयातिशयमनधिकताम्। एतेन विनयस्यापि न्यूनत्वं सूचितम्। तथा मुग्धतापि विशेषावगत्यभावरूपापि मुग्धतामभावरूपाम्। एवं सति मुग्धताया अभाव एव प्रौढत्वं सिद्धम्। अभावाभावे भावरूपा विशेषावगतिः प्रौढता। वैदग्ध्यमपि भावाभिव्यञ्जकक्रियाशब्दरूपमपि वैदग्ध्यमेव वर्तेत इति सूचितम्। तथा भयमपि क्रियानिमित्तेरानिवृत्तिरूपमपि भीरुताम्। एतेन भयमपि निवृत्तं सोत्साहरूपं मनो जातमिति सूचितम्।

---

१ स्खिद्यद्वदन; स्विद्यद्वदन. २ व्यजनक्षिप्तेन. ३ उपवन. ४ लज्जाकुण्ठितगद्गदतया. ५ चास्याः. ६ दग्धा प्रव-हे. ७ कीलिता. ८ आवृता. ९ निश्वासपायिभिः. १० लज्जापि लज्जां लीलापि लीलां विनयोऽपि विनयोद्रेकम्.

मोऽपि विभ्रमिताम्, विषादोऽपि विषादिताम्, विलासोऽपि विलासम् । तथाभूता च 'देवि, किमिदम्' इति विज्ञापिता मया प्रमृज्य लोहितायमानोदरे लोचने दुःस्वप्नकर्णेनात्मनः समुद्बन्धनायेव मृणालकोमलया बाहुलतया वेदिकाकुसुमपालिकामथितकुसुममालामवलम्ब्य सुमनन्तैकभ्रूलता मृत्युमार्गमिवालोकयन्ती दीर्घमुष्णं च निश्वसितवती । तद्दुःखकारणमुत्प्रेक्षमाणया च कथनाय पुनःपुनरनुबध्यमाना मया व्रीडया नखमुखविलिखितकेतकीदलाने लिखित्वेव वक्तव्यमर्पयन्ती विवक्षास्फुरिताधरा निश्वासमधुकरानिवोपांशु संदिशन्ती क्षिति-तलनिहितनिश्चलनयना सुचिरमतिष्ठत् ।

क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टिं पुनःपुनरपर्यापूर्यमाणलोचनच्युतैर्मदनानलधूमधूसरां वाचमिव क्षालयन्ती बाष्पजलबिन्दुभिः, बाष्पजलबिन्दुव्याजेन च विलक्षस्मितस्फुरितैर्दशनांशुभिः साध्वसविस्मृतानपूर्वानभिधेयवर्णानिव ग्रथ्नती कथमपि व्याहाराभिमुखमात्मानमकरोत् । अब्रवीच्च माम्—'पत्रलेखे, वल्लभतया तस्मिन्स्थाने न तातो नाम्बा न महाश्वेता न मदलेखा न जीवितम्, यत्र मे भवती दर्शनात्प्रभृति प्रियासि । न जाने, केनापि कारणेनापहसितसकलसखीजनं त्वयि विश्वसिति मे हृदयम् । कमपरमुपालभे । कस्य वान्यस्य

तथा विभ्रमोऽपि चित्तपरिप्लुतिलक्षणोऽपि विभ्रमिताम् । एतेनात्यन्तचिन्तास्थैर्यं सूचितम् । तथा विषाद इष्टविषयेषु प्रातिकूल्यरूपोऽपि विषादिताम् । एतेनेष्टेष्वनुकूलतालक्षण उत्साह एव प्रसिद्ध इति ध्वनितम् । विलासोऽपि परव्यामोहनानुकूलव्यापाररूपोऽपि विलासम् । एतेन विचित्रैव चेष्टा स्वीकृतेति व्यज्यते । तथा-भूता चेति । एवंरूपा सा कादम्बरी हे देवि, किमिदमिति मया विज्ञापिता पृष्टा सती लोहितायमानमुदरं मध्यं ययोरेवंविधे लोचने प्रमृज्य प्रमार्जनं कृत्वा दुःस्वप्नकर्णेनात्मनः स्वस्य समुद्बन्धनायेव मृणाल-कोमलया बाहुलतया कारणभूतया वेदिकाया या कुसुमपालिका तया मथिता या कुसुममाला तामवलम्ब्याश्रित्य समुन्नतैका भ्रूलता यया सैवंविधा मृत्युमार्गमिवालोकयन्ती पश्यन्ती दीर्घं लम्बायमानमनुष्णं च निश्वसितवती निश्वासं मुक्तवती । तस्य निश्वासमोचनस्य दुःखस्य कारणं निदानमनुप्रेक्षमाणया द्रष्टु-मिच्छया मया कथनाय पुनःपुनरनुबध्यमाना व्रीडया लज्जया नखमुखेन नखाग्रेण विलिखितानि केतकीदलानि अक्षरसाम्येनाह—लिखित्वेव वक्तव्यमभिधेयमर्पयन्ती । वक्तुमिच्छा विवक्षा तया स्फुरितोऽधरो यस्या ईषदधरकम्पमित्युत्प्रेक्षते—निश्वासेति । निश्वासमधुकरानुपांशु रहसि संदिशन्तीव कथयन्तीव क्षितितले निहिते स्थापिते निश्चले नयने यया सा सुचिरं चिरकालं यावदतिष्ठत्स्थिता ।

क्रमेण परिपाट्या भूयो मन्मुखे दृष्टिं निधाय स्थापयित्वा पुनःपुनर्वारंवारम् । अपेक्षानन्तर्ये । आपूर्यमाणे घने ताभ्यां च्युतैर्गलितैर्बाष्पजलबिन्दुभिर्मदनानलस्य यो धूमस्तद्धूसरां मलिनां वाचं वाचालतां क्षालयन्ती-वाप्येति । बाष्पजलबिन्दुव्याजेन विलक्षमभिनवं यत्स्मितं तेन स्फुरितैर्दीपितैर्दशनांशुभिर्दन्तमयूखैः साध्वसे भयेन विस्मृतानपूर्वानभिधेयवर्णान्वाच्याक्षरान्ग्रथ्नतीव । अत्र बाष्पबिन्दूनां वर्तुलत्वाक्षरसाम्यं दशनकृतं च-तनया गुणसाम्येन ग्रथनमित्यर्थः । कथमपि महता कष्टेन व्याहाराभिमुखं भाषणाभिमुखमात्मानमकरोच्च-क्रे । मां प्रत्यब्रवीच्चावादीत् । हे पत्रलेखे, वल्लभस्य भावो वल्लभता तया तस्मिन्स्थाने न तातो न पिता, न माता, न महाश्वेता न मदलेखा, न जीवितम् । यत्रस्थाने मे मम भवती दर्शनात्प्रभृत्यवलोकनादारभ्य प्रिया प्र-भासि । अहं न जाने नावगच्छामि केनापि कारणेन हेतुनापहसितो दूरीकृतः सकलः समग्रः सखीजनो येन तथाभूतं मम हृदयं चेतस्त्वयि विषये विश्वसिति विश्वासं करोति । अपरं कमन्यं कमुपालभे । उपालम्भं ददामीत्यर्थः । क

१ ख्युत्पन्नमिराबलोकयन्ती. २ तस्रौ दुःखकारणम्; तदुःखम्. ३ केतकीदला. ४ अपर्यापूर्यमाण. ५ व्य
६ पूर्वान. ७ न तस्मिन्स्थाने.

कथयामि परिभवम्। केन वान्येन सह साधारणीकरोमि दुःखम्। दुःखभारमिममसह्यं निवेश्य भवत्यां त्यक्ष्यामि जीवितम्। जीवितेनैव शपामि ते। स्वहृदयेनापि विदितवृत्तान्तेनानुना जिह्रेमि, किमुत परहृदयेन। कथमिव मादृशी रजनिकरकिरणावदातं कौलीनेन कुलं कलङ्कयिष्यति। कुलक्रमागतां च लज्जां परित्यक्ष्यति। अकन्यकोचिते वा चापले चेतः प्रवर्तयिष्यति। साहं न संकल्पिता पित्रा, न दत्ता मात्रा, नानुमोदिता गुरुभिः, न किंचित्संदिशामि, न किंचित्प्रेषयामि, नाकारं दर्शयामि। कातरा चानाथेव बलादवलिप्तेन गुरुगर्हणीयतां नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन। कथय महतां किमयमाचारः, किं परिचयस्येदं फलम्, यदेवमभिनवबिसकिसलयतन्तुसुकुमारं मे मनः परिभूयते। अपरिभवनीयो हि कुमारिकाजनो यूनाम्। प्रायेण प्रथमं मदनानलो लज्जां दहति, ततो हृदयम्। आदौ विनयादिकं कुसुमेषुशराः खण्डयन्ति, पश्चान्मर्माणि। तदामन्त्रये भवतीं पुनर्जन्मान्तरसमागमाय। नहि मे त्वत्तोऽन्या प्रियतरा। प्राणपरित्यागप्रायश्चित्ताचरणेन प्रक्षालयाम्यात्मनः कलङ्कम्।' इत्यभिधाय तूष्णीमभूत्।

अहं तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्ततया ह्रीतेव भीतेव विलक्षेव विसंज्ञेव सविषादं विज्ञापितवती—'देवि, श्रोतुमिच्छामि। आज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडेन। को वापराधः सम-

---

न्यस्य कस्य वा परिभवं कथयामि निवेदयामि । केन वान्येन सह दुःखं साधारणीकरोमि । असह्यं सोढुमशक्यमिमं दुःखभारं भवत्यां निवेश्य कथयित्वा जीवितं त्यक्ष्यामि दूरीकरिष्यामि । ते तव पुरस्ताज्जीवितेनैव शपामि शपथं करोमि । एतस्मादधिकः कोऽपि शपथो नास्तीति भावः । विदितवृत्तान्तेन ज्ञातस्वरूपेणानुना स्वहृदयेनापि जिह्रेमि लज्जां प्राप्नोमि । किमुत परहृदयेन भण्यते । मादृशी स्त्री कथमिव रजनिकरश्चन्द्रस्तस्य किरणा मयूखास्तद्वदवदातं निर्मलं कुलं वंशः कौलीनेन जनापवादेन कलङ्कयिष्यति मलिनयिष्यति । कुलक्रमागतां परम्परायातां च लज्जां त्रपां परित्यक्ष्यति परिहरिष्यति । अथवाऽकन्यकोचिते कन्यकाजनस्यानुचितेऽयोग्ये वा चापले चपलतायां चेतः प्रवर्तयिष्यति प्रवृत्तिं कारयिष्यति । साहं कादम्बरी न संकल्पिता पित्रा जनकेनोद्वाहार्थं न कस्यचित्संकल्पविषयीकृता । तथा न मात्राम्बया दत्तार्पिता । इदं सुष्ठु कृतमित्येवंप्रकारेण गुरुभिर्वृद्धैः नानुमोदिता । न किंचित्संदिशामि कथयामि । न किंचित्प्रेषयामि प्रेषणं करोमि । नाकारं देहविकृतिं दर्शयामि प्रकटयामि । कातरा चानाथेवाहं बलाद्धठेनावलिप्तेन दर्पितेन कुमारेण चन्द्रापीडेन गुरुर्गुर्वी या गर्हणीयता निन्द्यता तां नीता प्रापिता । त्वं कथय निवेदय महतां सत्पुरुषाणाम् । किमिति प्रश्ने । अयमाचारः कुलक्रमागतव्यवहारः, किं वा परिचयस्य संस्तवस्येदं फलम्, यदेवंप्रकारेणाभिनवो यो बिसकिसलयस्य तन्तुस्तद्वत्सुकुमारं कोमलं मे मम मनोऽनेन परिभूयते पराभवविषयीक्रियते । हि यस्मात्कारणात्कुमारिकाजनोऽपरिभवनीयो यूनां पराभवितुं न योग्यः । **प्रायेणेति** । प्रायेण बाहुल्येन प्रथमं मदनानलो लज्जां त्रपां दहति भस्मीकरोति । ततो हृदयं चेतो दहति । तथा कुसुमेषुः कंदर्पस्तस्य शरा आदौ प्रथमं विनयादिकं खण्डयन्ति शकलीकुर्वन्ति । पश्चान्मर्माणि मर्मस्थानानि खण्डयन्ति । तदाहं पुनर्जन्मान्तरे यः समागमः संबन्धस्तदर्थं भवतीमामन्त्रये आमन्त्रणं कुर्वे । मर्मविच्छेदेऽवश्यमरणसंभवादिति भावः । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—**नहीति** । नहि मे मम त्वत्तोऽन्या प्रियतरा वल्लभतरा । प्राणपरित्यागलक्षणं यत्प्रायश्चित्तं तदाचरणेन तदासेवनेनात्मनः स्वस्य कलङ्कं प्रक्षालयामि पवित्रीकरोमि । इत्यभिधायेत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् । मौनं चकारेत्यर्थः ।

अहं तु यत्त्वं वदसि तत्सत्यमवितथमविदितवृत्तान्ततया ह्रीतेव लज्जितेव, भीतेव त्रस्तेव, विलक्षेव वीक्षापन्नेव, विसंज्ञेव विगतचेतनेव, सविषादं यथा स्यात्तथा विज्ञापितवती । हे देवि कादम्बरि, श्रोतुं श्रवणवि-

---

१ असह्यम. २ कौलीनेन. ३ अन्यकन्यकोचिते; अन्यकन्यकाजनोचिते. ४ सा चाहमसंकल्पिता मात्रा पित्रा न दत्ता. ५ कातरेव; इतरेव. ६ अनाथेव नीचेव. ७ अवलिप्तेन. ८ गुर्वीं गर्हणीयताम्. ९ अनभिभवनीयः; परिभवनीयः.

जनि । येन वा मत्त्वविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्याः कुसुमकोमलं मनः । श्रुत्वा प्रयत्नसृष्टजीवितायां मयि पश्चात्समुत्स्रक्ष्यसि जीवितम्' इति । एवमभिहिता च पुनरवदत्—'आवेदयामि ते । अवहिता शृणु । स्वप्नेषु प्रतिदिवसमागत्यागत्य मे रहस्यसंदेशेषु निपुणः पञ्जरशुकसारिका दूतीः करोति । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्रोदरेषु व्यर्थमनोरथमोहितमनाः संकेतस्थानानि लिखति । स्वेदप्रक्षालिताक्षरानपि निपतितसाश्रुनेत्राश्रुबिन्दुपङ्क्तिकथितात्मावस्थानान्मनोहरान्संमोहदानानुवर्तिनो मदनलेखान्प्रेषयति । निजानुरागेण बलादलक्तकरसेनेव चरणौ । अविनयनिश्चेतनो नखप्रतिबिम्बितमात्मानं बहु मन्यते । उपवनेष्वेकाकिन्या ग्रहणभयपलायमानायाः पल्लवलग्नांशुकदशाप्रतिहतगमनया गृहीतेव सखीनिर्दिश्यमाना मिथ्याप्रगल्भः पराङ्मुखायाः परिष्वङ्गमाचरति । स्तनस्थले मे लिखन्पत्त्रलेखा इव लतामिवानृजुप्रकृतिः प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति । हृदयोत्कलिकातरंगवातैरिव शीतसेतुं

पर्यवर्तुमिच्छाम्यभिलषामि । आज्ञापय प्रतिपादय । देवेन चन्द्रापीडेन किं कृतं किं विहितम् । यो मदन आगः समजनि समभूत् । खलु निश्चितम् । केन वाऽविनयेन देव्याः कादम्बर्याः अखेदनीयं कुसुमवत् सुकुमारं मनः खेदितं खेदं प्रापितम् । एतच्छ्रुत्वाकर्ण्याहं प्रयत्नसृष्टजीवितायां सप्रयत्ननिर्मितायां मयि त्वं पश्चात्तदनन्तरं जीवितं त्वं समुत्स्रक्ष्यसि त्यक्ष्यसि । इत्येवं मयाभिहिता कथिता पुनर्भूयोऽवददवोचत् । आवेदयामि कथयामि ते तव । अवहिता दत्तावधाना त्वं शृण्वाकर्णय । स्वस्यैव निद्रावस्थाविकल्पानुभूतत्व सवशासद्नुपनिधत्वेन स्वप्नेषु पश्यन्नाह—स्वप्नेष्विति । स्वप्नेषु प्रतिदिवसं प्रत्यहमागत्यागत्य निपुणो धूर्तो मे मम रहस्यसंदेशेषूपांशुसंदिष्टेषु । तत्र च कुमाराभ्यासवशाच्छुकसारिकाणां शब्दमधिकृत्याह—पञ्जरेति । पञ्जरस्थाः शुकाः कीराः सारिकाः पीतपादा दूतीः करोति । तन्मुखेनैव संदिष्टसंदेशान्कथयतीत्यर्थः । श्रवणदन्तपत्रयोर्मुद्रारेखामधिकृत्याह—सुप्ताया इति । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्रयोरुदरेषु व्यर्थः कल्पितो यो मनोरथोऽभिलाषस्तेन मोहितं मानसं यस्य सः । संकेतस्थानानि लिखति लिपीकरोति । मदनले-खपत्रपत्त्रीलेखामधिकृत्याह—स्वेदेति । स्वेदेन घर्मवारिणा प्रक्षालिता धौता अक्षरा येषु तान् । निपतिता ये साश्रुना अश्रुबिन्दवस्तेषां पङ्क्त्या कथितमात्मावस्थानं येषु तान्मनोहरान्सुन्दरान् । निर्वर्तिनः संमोहकारिणो मदनलेखान्प्रेषयति प्रेरणं करोति । स्वाभाविकचरणयोरारक्तत्वमधिकृत्याह—निजेति । निजानुरागेण बलाद्धठाद्रागालक्तकरसेनेवानुरक्तयावकद्रवेणेव चरणावरञ्जयत् । नखानां स्वच्छत्वं तत्र प्रतिबिम्बितत्वमधिकृत्याह—अविनयेति । मामुक्त्वा गत इत्यविनयस्तेन निश्चेतनो नखेषु प्रतिबिम्बितमात्मानं बहुमन्यते । अधिकं जानातीत्यर्थः । यद्यपि नखेषु यः कश्चन प्रतिबिम्बस्तथापि तदध्यासवशात्तन्नेत्रम् । उप-वनेषु सर्वतः कोमलत्वमानामाक्षेपमधिकृत्याह—उपवनेष्विति । उपवनेष्वेकाकिन्या भ्रमन्त्याः पुरुषेण ग्रहणं तस्माद्भयं तेन पलायमानाया गच्छन्त्याः पल्लवेषु लग्ना या अंशुकदशा तया प्रतिहतं स्खलितं अत एव पराङ्मुखायाः सखीनिर्दिश्यमानाया मिथ्याप्रगल्भो मिथ्यैव विदग्धचरितधन्यतां परिष्वङ्गमालिङ्गनं करोति । कदाचिदप्यनवन्ताङ्कमनुभूतम्, तदध्यासवशात्तत्रूपाभिमतिमधिकृत्याह—स्तनेति । मे मम स्तनस्थले पत्त्रलेखा लिखन्नृजुप्रकृतिः कुटिलस्वभावः कुटिलतामिव प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति । सस्वेदजलकणिकयोः कपोलयोर्व्यजनवातवीजितयोस्तदध्यासवशात्तत्रूपाभिमतिमधिकृत्याह—हृदयेति । सीत्कारचाटुकारो मिथ्यैव चटुलचञ्चुमजलशीकरैः श्वेतत्वसाम्येन तारकिताविव कपोलौ शीतसेतुं

---

१ प्रतिदिनम्. २ निपुणो धूर्तः. ३ पञ्जरशुकं सारिकां च दूतीकरोति. ४ अनुरक्तः. ५ [illegible] ६ निजानुरागेणेव. ७ रञ्जयन् ; रञ्जयती. ८ दृष्टेन. ९ नखेषु प्रतिबिम्बितम्. १० कन्याऽसंनिधि. ११ [illegible] सार्वदिक्षुम्. १२ लताम्.

मरुद्भिः श्रमजलशीकरतारकितावलीकचाटुकारः कपोलौ वीजयति । स्वेदसलिलशिथिलितग्रहणगलितोत्पलशून्येनापि करेण यवाङ्कुरानिव नेत्रकिरणाञ्छुद्धान्दुर्विदग्धः कर्णपूरीकरोति । वल्लभतरबालबकुलसेककालकवलीकृतान्सुरागण्डूषान्सकच[3]ग्रहमसकृद्धृष्टो मां पाययति । भवनाशोकताडनोद्यतान्पादप्रहारान्दुर्बुद्धिविडम्बितः शिरसा प्रतीच्छति । मन्मथमूढमानसश्च 'कथय हे पत्रलेखे, केन प्रकारेण निश्चेतनो निषिध्यते । प्रत्याख्यानमपीर्ष्यां संभावयति । आक्रोशनमपि परिहासमाकलयति । असंभाषणमपि मानं मन्यते । दोषसंकीर्तनमपि स्मरणोपायनमवगच्छति । अवज्ञानमप्यनियन्त्रणं प्रणयमुत्प्रेक्षते । लोकापवादमपि यशो गणयति' इति । तामेवंवादिनीमाकर्ण्य प्रहर्षरसनिर्भरा मनस्यकरवम्—'अहो चन्द्रापीडमुद्दिश्य सुदूरमाकृष्टा खल्वियं मकरकेतुना । यदि च सत्यमेवं कादम्बरीव्याजेन साक्षान्मनोभवचित्तवृत्तिः प्रसन्ना देवस्य, ततः सहजैः सादरं संवर्धितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैः, यशसा धवलिताः ककुभः, यौवनेन रतिरससागरतरंगैः पातिता रत्नवृष्टिः, यौवनविलासैर्लिखितं नाम शशिनि, सौभाग्येन प्रकाशिता निजश्रीः, लावण्येनेन्दवीभिरिव वृष्टममृतं कलाभिः । तथा च चिराल्लब्धः

यति पवनं करोति । कीदृशैरिव । हृदये चोत्कलिका रणरणता सैवास्थिरत्वात्तरंगाः कल्लोलास्तेषां वार्तैरिव । स्वेदसलिलेन शिथिलीकृतं यदुत्पलं तत्संरक्षणार्थं न्यस्तं यत्करतलं तत्तत्प्रभायां तत्कृतयवाङ्कुरकर्णपूरबुद्धिमभिप्रेत्याह—स्वेदेति । स दुर्विदग्धः करेण शुद्धाग्रनखकिरणान्पाण्डुरत्वसाम्याद्यवाङ्कुरानिव कर्णपूरीकरोति । कीदृशेन करेण । स्वेदसलिलेन शिथिलितं तस्य ग्रहणे गलितं यदुत्पलं तेन शून्येनापि । अत्रापिशब्देन कर्णपूरीकृतोत्पलाभावेऽपि कर्णपूरकार्यं करोतीत्यर्थः । वल्लभतरेति । वल्लभतरा ये बालबकुला लघुकेसरास्तेषां सेककालस्तत्र कवलीकृतान्सुरागण्डूषान्मद्यचुलुकानसकृन्निरन्तरम् । अलीनां नीलत्वादाह—सकचेति । सकचग्रहं धृष्टो मां पाययति पानं कारयति । भवनाशोकेति । अशोकस्य गृहकङ्केलिवृक्षस्य ताडनं तत्रोद्यतान्पादप्रहारांश्चरणनिपातान्दुर्बुद्ध्या विडम्बितः शिरोऽवनमनेन प्रतीच्छति वाञ्छति । अत्र तदभ्यासवशाद्दोषस्यापि तद्रूपत्वेन चिन्तनमित्यर्थः । विरहेण नूतनां प्रदर्शयन्नाह—मन्मथेति । मन्मथेन मूढं मानसं यस्यैवंविधः । सख्यानीदं तदेवारोपयन्नाह—निश्चेतन इति । त्वं कथय केन प्रकारेण निषिध्यते प्रतिषिद्धोऽप्युत्कटरागवशाद्भूय एव तिष्ठति । प्रत्याख्यानेति । प्रत्याख्यानं निराकरणमीर्ष्यामसूयां संभावयति संभावनां करोति । आक्रोशनमपि निष्ठुरोक्तिमपि परिहासं हास्यमात्रमाकलयति चिन्तयति । असंभाषणमप्यनालपनमपि मानं मन्यते जानाति । दोषसंकीर्तनमपि स्मरणोपायत्वेनावगच्छति जानाति । अवज्ञानमप्यवगणनमपि [illegible] नियन्त्रणानि तद्रहितमनियन्त्रणं प्रणयं स्नेहमुत्प्रेक्षते । लोकापवादमपि यशो गणयत्याकलयति । इदं च सर्वं तद्विषयकोत्कटाभ्यासवशात्स्फुरितम् । इत्येवंवादिनीं तामाकर्ण्य प्रहृष्टो यो हर्षस्तद्रसो यो रसस्तेन निर्भरा संपूर्णा मनस्येवमकरवमकल्पयम् । अहो इति । अहो श्लाघ्यमेतत् । खलु निश्चितम् । चन्द्रापीडमुद्दिश्येयं कादम्बरी मकरकेतुना सुदूरमतिदूरमाकृष्टाकर्षिता । यदि च सत्यमेवानिश्चयेनैव तदा देवस्य चन्द्रापीडस्योपरि मनोभवचित्तवृत्तिः कादम्बरीव्याजेन साक्षात्प्रसन्ना । तत इति । अस्य चन्द्रापीडस्य सहजैः स्वभावजैः सादरं संवर्धितैर्वृद्धिं प्रापितैर्गुणैः प्रत्युपकृतं प्रत्युपकारः कृतः । यशसा कीर्त्या ककुभो दिशो धवलिताः शुभ्रिताः । यौवनेति । यौवनेन तारुण्येन रतिरसः शृङ्गाररसः स एव सागरः समुद्रस्तस्य तरंगैः कल्लोलैः कृत्वा रत्नवृष्टिः पातिता । तथा यौवनविलासैस्तारुण्यविभ्रमैः शशिनि चन्द्रे चन्द्रापीडेति नाम लिखितम् । सौभाग्येति । सौभाग्येन सुभगत्वेन निजा श्री राजलक्ष्मीः प्रकाशिता प्रकटीकृता । लावण्येति । लावण्येन

---

१ यवाङ्कुरानिव. २ ख. ३ सकचग्रहमसकृद्धृष्टो पाठो न दृश्यते. ४ यत्र तत्र. ५ विलासैः.

कालो मलयानिलेन, ममासादितोऽवसरश्चन्द्रोदयेन, प्राप्तमनुरूपं फलं मधुमासकुसुमसमृद्ध्या, गतो मदिरारसदोषो गुणताम्, दर्शितं सुखं मन्मथयुगावतारेण' इति। अथाहं प्रहस्य विहस्याब्रुवम्—'देवि, यद्येवमुत्सृज कोपम्। प्रसीद। नार्हसि कामापराधैरेवं दूषयितुम्। एतानि खलु कुसुमचापस्य चापलानि शठस्य, न देवस्य' इत्येवमुक्तवतीं मां पुनः सकुतूहला प्रत्यभाषत—'योऽयं कामः कोऽपि वा, कथय कान्यस्य रूपाणि' इति। ततस्तामब्रवम्—'देवि, कुतोऽस्य रूपम्। अतनुरेष हुताशनः। तथा हि। अदर्शितज्वालावलीः संतापं जनयति, अप्रकटयन्धूमपटलमश्रु पातयति, अदर्शयन्भस्मरजोनिकरं पाण्डुतामाविर्भावयति। न च तद्भूतमेतावति त्रिभुवनेऽस्य शरशरव्यतां यन्न यातं याति यास्यति वा। को वास्मान्न बिभेति। गृहीतकुसुमकार्मुको बाणैर्बलवन्तमपि विध्यति। अपि चानेन धिष्ठितानां कामिनीनां पश्यन्तीनां चिन्ताप्रियसुरतसहस्रसंकटमम्बरतलम्, लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलम्, गणयन्तीनां वल्लभगुणानसंख्यान्, शृण्वन्तीनां प्रियतमकथामल्पभाषिणी सरस्वतीम्, ध्यायन्तीनां प्राणसमसमागमसुखानि ह्रस्वीयान्कालो ह्यतिक्रामति' इति। एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीत्—'पत्रलेखे, यथा कथयसि तथा

चतुर्थैरन्दवीभिश्चन्द्रमसः कलाभिरिवामृतं पीयूषं दुग्धम्। पीयूषपानैः [illegible]। तथा [illegible] मलयवायुना [illegible] प्रयातो गतः। तथा चन्द्रोदयेनावसरः समासादितः। तथा कुसुमसमृद्धिमधुमासस्य कुसुमसमृद्ध्यानुरूपं योग्यं फलं प्राप्तम्। मदिरेति। मदिरा [illegible] गुणतां गतः। मन्मथयुगावतारेण सुखं दर्शितम्। कादम्बर्युक्तवत्याः [illegible]। अथेति। तदनन्तरम् [illegible] विहस्याहमब्रुवमवोचम्। हे देवि, यद्येवं तर्हि कोपमुत्सृज। प्रसीद प्रसन्ना भव। कामापराधैरेवं दूषयितुं नार्हसि न योग्या भवसि। एतानीति। एतानि [illegible] कुसुमचापस्य [illegible] चापलानि चेष्टितानि न शठस्य देवस्य [illegible]। इत्येवमुक्तवतीं [illegible] पुनर्भूयः [illegible] इति [illegible] प्रत्यवोचत्। इतिप्रश्नप्रकारमाह—योऽयमिति। [illegible] वा कोऽयं काम, कथय [illegible], कानि कामस्य रूपाणि। ततोऽहं तां कादम्बरी [illegible]। कुतोऽस्य रूपम्। [illegible] हुताशनः। तदेव दर्शयति—तथा हि [illegible] जनयति। [illegible] पातयति। [illegible] वनितर्णं [illegible]—यदिति। [illegible] न [illegible]। कोऽस्मादिति [illegible]। गृहीतेति। [illegible] कामुकं धनुर्येन [illegible] मदनो बाणैः [illegible]। अपि चेति। अनेन [illegible] कामिनीनां [illegible]। [illegible] कुतोऽन्तरम्। [illegible] विरहवन्तीनाम्। [illegible]

[illegible]

जनोऽयं कारितः कुमारे पक्षपातं पञ्चेषुणा । यान्यस्मिंस्तानि रूपाणि समधिकानि च तानि मयि वर्तन्ते । हृदयादनतिरिक्तामतो भवतीमेव पृच्छामि । उपदिश त्वं यदत्र मे सांप्रतम् । एवंविधानां वृत्तान्तानामनभिज्ञास्मि । अपि च मे गुरुजनवचनीयतां नीताया नितरां लज्जिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति हृदयम्' इति । एवंवादिनीं भूयस्तामहमेवमवोचम्—'अलमलमिदानीं देवि, किमनेनाकारणमरणानुबन्धेन । वरोरु, अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः । का चात्र गुरुजनवचनीयता, यदा खलु कन्यकां गुरुरिव पञ्चशरः संकल्पयति, मातेवानुमोदते, पितेव ददाति, सखीवोत्कण्ठां जनयति, धात्रीव तरुणतायां रत्युपचारं शिक्षयति । कियत्यो वा कथयामि ते याः स्वयं वृतवत्यः पतीन् । यदि च नैवमनर्थक एव तर्हि धर्मशास्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः । तत्प्रसीद देवि, अलममुना मरणानुबन्धेन । शपे ते पादपङ्कजस्पर्शेन । संदिश । प्रेषय माम् । यामि । आनयामि देवि, ते हृदयदयितम्' इत्येवमुक्ते मया प्रीतिद्रवार्द्रया दृष्ट्या पिबन्तीव मां निरुध्यमानैरपि मकरकेतुनर-

---

स्वरूपोक्तम् । किं तदित्याह—**पत्रलेखेति** । हे पत्रलेखे, यथा त्वं वदसि तथाहं जनः पञ्चेषुणा कंदर्पेण कुमारे पक्षपातं कारितः । तदेव स्फुटीकरोति—**यानीति** । यानि त्वया कथितान्यस्य चंद्रापीडस्य रूपाणि तदपेक्षया समधिकानि मयि कादम्बर्यां वर्तन्त इत्यर्थः । अतिनिगूढत्वं मन्मथ इति वर्तते यदपि भवतीमेव पृच्छामीत्याशयेनाह—**भवतीमिति** । भवतीं त्वामेव वा पृच्छामि प्रश्नं करोमि । अत्रार्थे हेतुमाह—**हृदयेति** । इदानीं सांप्रतं मम हृदयादव्यतिरिक्तासि । अत एव त्वां पृच्छामीत्यर्थः । ततो वदस्व मे मम सांप्रतं युक्तं तदुपदिश कथय । अत्र हेतुमाह—**एवमिति** । एवंविधानां पूर्वोदितानां वृत्तान्तानामहमनभिज्ञास्म्यनुरागा । अस्मात्स्वधर्मोपदेशस्यैव प्रवीणा भिद्यते । मम खेदस्य प्रतिभानमित्याह—**गुरुजनेति** । गुरुजनेन मातृपित्रादिजनेन वक्तव्यतां वचनीयतां नीतायाः प्रापितायाः नितरामत्यर्थं लज्जितायाः मे मम मरणमेव श्रेय इति हृदयं चेतः पश्यति । जानातीत्यर्थः । इत्येवंवादिनीं भूयस्तामहमेवमवोचमयुक्तम् । हे देवि, अलमलं कृतम् । किमनेन व्यर्थेनाकारणमरणानुबन्धेन निष्प्रयोजनमृत्युप्रयासेन । **वर इति** । हे वरोरु, भगवता कुसुमशरेण ते तव वरो भर्ता दत्तः । भगवान्देव आराधित एव प्रसन्नः स्यात् । अयं तु न तथेत्याह—**अनेति** । अनाराधितप्रसन्नेन । **का चेति** । अत्र गुरुजने का वक्तव्यता का वचनीयता । **यदेति** । खलु निश्चितम् । यदा गुरुरिव पञ्चशरः कंदर्पः कन्यकां संकल्पयति दानेच्छाविषयीकरोति । मातेव जननीवानुमोदते एतत्साधु विहितमिति ज्ञापयते । पितेव जनक इव ददाति प्रयच्छति । सखीव वयस्येवोत्कण्ठामुत्कलिकां जनयत्युत्पादयति । धात्रीवोपमातेव तरुणतायां तारुण्यविषये रतिविषयको य उपचारो विभ्रमादिस्तं शिक्षयत्यभ्यासं कारयति । न च कथम् स्वेच्छया पतिवरणं कुर्वन्तीत्याशयेनाह—**या इति** । याः पतीन्स्वयं वृतवत्यस्ता अपि कन्यकाः सन्ति । अतस्ते तव कियत्य कथयामि किं ब्रवीमि । इदं त्वयापि समाचरणीयमिति ध्वनितम् । न चेदमाचरणीयमित्याशयेनाह—**यदि चेति** । यदीदं पत्युः स्वयंवरणं न कर्तव्यं तर्हि धर्मशास्त्रे स्मृत्यादावुपदिष्टः कथितः स्वयंवरविधिरनर्थक एव निष्प्रयोजन एव । अतस्त्वं प्रसीद प्रसन्ना भव । हे देवि । **अलमिति** । अमुना मरणानुबन्धेनालं कृतम् । ते तव पादपङ्कजस्पर्शेन शपे शपथं कुर्वे । संदिशाज्ञापय । मां प्रेषय प्रेषणं कुरु । अहं यामि । ते हृदयदयितं देवं चन्द्रापीडमानयामि । त्वदन्तिक इति शेषः । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयोक्ते कथिते सति सा कादम्बरी शनैरवदत् । अथ कादम्बरीं विशेषयन्नाह—**प्रीतीति** । प्रीतिः स्नेहरसस्तस्य द्रवः पङ्कस्तेनार्द्रयोक्षया दृष्ट्या मां पिबन्तीव पानं कुर्वन्तीव लज्जां त्रपां निरुध्य भेदं कृत्वा

---

१ कुमारपक्षपातिना पञ्चशरेण. २ मे. ३ इदमपि च. ४ भ्रातेव. ५ तरुणतारत्युपचारम्. ६ कति च; कति वा. ७ शपामि ते.

जर्जरितां भित्त्वेव लज्जां लब्धान्तरैर्निष्पतद्भिरनुरागविभ्रमैराकुलीक्रियमाणा प्रियवचनश्रवणप्रीत्या च स्वेदाम्भश्शिखरमुत्क्षिप्य रोमाञ्चजालकेन दधतीवोत्तरीयांशुकं प्रेङ्खत्कुण्डलमाणिक्यमकरकोटिलग्नं च शशिकिरणमयं मरणपाशमिव मकरकेतुना निहितं कण्ठे हारमुन्मोचयन्ती प्रहर्षविह्वलान्तःकरणापि कन्यकाजनसहजां लज्जामिवालम्ब्य शनैः शनैरवदत्—'जानामि ते गरीयसीं प्रीतिम्। केवलमकठोरशिरीषपुष्पमृदुप्रकृतेः कुतः प्रागल्भ्यमेतावन्नारीजनस्य, विशेषतो बालभावभाजः कुमारीलोकस्य। साहसकारिण्यस्ता याः स्वयं संदिशन्ति, समुपसर्पन्ति वा स्वयम्, साहसं संदिशन्ति। बाला जिह्रेमि। किं वा संदिशामि। अतिप्रियोऽसीति पौनरुक्त्यम्, तवाहं प्रियात्मेति जडप्रश्नः, त्वयि गरीयाननुराग इति वेश्यालापः, त्वया विना न जीवामीत्यनुभवविरोधः, परिभवति मामनङ्ग इत्यात्मदोषोपालम्भः, मनोभवेन नाहं भवते दत्तेत्युपसर्पणोपायः, बलाद्धृतोऽसि मयेति बन्धकीधार्ष्ट्यम्, अवश्यमागन्तव्य-

---

निरुध्यमानैरपि संह्रियमाणैरपि लब्धान्तरैः प्राप्तावकाशैर्निष्पतद्भिर्बहिर्निःसरद्भिरनुरागविभ्रमैरन्तर्विलासैराकुलीक्रियमाणा व्याकुलतां नीयमाना। कीदृशी। मकरकेतुशरैः कंदर्पबाणैर्जर्जरिता। प्रियेति। प्रियवचनं तस्य श्रवणमाकर्णनं तस्माद्या प्रीतिस्तया यः स्वेदस्तेनाश्लिष्टम्। आर्द्रमित्यर्थः। एवंविधमुत्तरीयांशुकमुपरिसंव्यानवस्त्रं रोमाञ्चजालकेन रोमोद्गमसमूहेनोत्क्षिप्योत्थानं कृत्वा दधती धारयन्ती। कीदृशमुत्तरीयांशुकम्। प्रेङ्खदिति। प्रेङ्खच्चञ्चलत्कुण्डलं कर्णभूषणं तस्य माणिक्यरत्नं तत्र यो मकरकोटिस्तत्र लग्नं विलग्नम्। पुनः किं कुर्वन्ती। कण्ठे गले हारं मुक्ताकलापमुन्मोचयन्ती। कीदृशं हारम्। शशिकिरणमयम्। अत्युज्ज्वलत्वाच्चन्द्रप्रभाभिर्निष्पन्नमित्यर्थः। अत एव विरहमूर्च्छाजनकत्वान्मकरकेतुना निस्थापितं मरणपाशमिव। प्रहर्षेति। प्रहर्षेण प्रमोदेन विह्वलमन्तःकरणं यस्याः सा। तथा सहजां सहोत्पन्नां लज्जां त्रपामालम्ब्येवालम्बनीकृत्येव शनैःशनैर्मन्दं मन्दमवददवोचत्। ते तव विषये गरीयसीं प्रीतिं स्नेहं जानामि। परं केवलमकठोरं सुकुमारं यच्छिरीषपुष्पं [illegible] वस्य नारीजनस्यैतावत्प्रागल्भ्यं धार्ष्ट्यं कुतः स्यात्। तत्रापि बालभावभाजः कुमारीलोकस्य विशेषतस्तत्कुतः। कथं तर्हि रुक्मिण्यादेः श्रीकृष्णविषये रहःसंदेशदूतप्रेषणादि वेत्यत आह—साहसेति। साहसकारिण्यः स्वयं संदिशन्ति संदेशं प्रेषयन्ति। स्वयं समुपसर्पन्ति समीपे गच्छन्ति। साहसं सत्वरात् [illegible] यन्ति। मायाशक्तित्वाद्दृढहीनशरीराः। तास्त्विति। दिव्या एवेत्यर्थः। अहं तु तथाविधा न भवामीत्यत बाला इति। अहं बाला प्राप्तयौवना, अतो जिह्रेमि त्रपापरा भवामि। वेति पक्षान्तरे। किं संदिशामि किं कथयामि। प्रियसंदेशविषयार्थस्य स्फुरणमेव प्रकटयति—अतिप्रि-सर्वजनस्य प्रियत्वेऽनुभवसिद्धे त्वमतिप्रियोऽसीत्यभिधानेन पुनरुक्तता। तवेति। तवाहं प्रियात्मा। प्रियः आत्मा यस्येति बहुव्रीहिः। इत्यपि जडस्य प्रश्नः। स्वविषयकप्रियत्वख्यापनाप्रश्न इत्यर्थः। उक्त-म्—'स्वल्पं वा प्रियो वापि कृतं पौरुषमेव वा। प्रकाशयन्स्वयं यस्तु स वै जडतरः स्मृतः।' इति। भवति गरीयाननुराग इत्यपि न श्लाघ्यानां नायकानां व्यञ्जनयैवानुरागप्रकाशनम्। वाच्यत्वेनैवाह—वेश्येति। वेश्या गणिका तस्या आलापः, न तु कुलवध्वाः। त्वयेति। त्वया विना व्यतिरेकेणाहं न जीवामि न प्राणान्धारयामि। इत्यपि अनुभवविरोधात्। जीवन्नपि न जीवामीति स्वानुविरोधः। परीति। मामनङ्गः कंदर्पः परिभवति पीडयति। इत्यपि न। आत्मनः कामुकत्वप्रकाकुलवधूनामनुचितदोषोपालम्भात्। मनोभवेति। मनोभवेन कंदर्पेणाहं भवते दत्ता समर्पिता। इत्यपि कामुकत्वप्रकाशनरूपतया कुलस्त्रीणामनुचितोपसर्पणोपायत्वात्। बलादिति। बलाद्धठान्मया त्वं हृतो इत्यपि न। तस्य बन्धकी कुलटा तस्या धार्ष्ट्यरूपत्वात्। अवश्येति। अवश्यं निश्चितमागन्तव्य-

---

१ जर्जरिता. २ मरणाय पाशमिव. ३ पत. ४ अवलम्ब्य. ५ वदम. ६ संदिशन्ती; दिशन्ती. ७ विद.

मिति सौभाग्यगर्वः, स्वयमागच्छामीति स्त्रीचापलम्, अनन्यरक्तोऽयं परिजन इति स्वभक्तिनिवेदनलाघवम्, प्रत्याख्यानशङ्कया न संदिशामीत्यप्रबुद्धबोधनम्, अनपेक्षितानुजीवितदुःखदारुणा स्यामित्यतिप्रणयिता, ज्ञास्यसि मरणेन प्रीतिमित्यसंभाव्यम्' इति।

न। अस्य स्वसौभाग्यगर्वरूपत्वात्। स्वयमागच्छामि। इत्यपि न। स्त्रीचापलत्वात्। **अनन्येति**। अयं प्रत्यक्षोपलभ्यमानः परिजनः सेवकजनोऽनन्यरक्तस्त्वय्येवानुरक्तः। इत्यपि न। स्वयं स्वभक्तिनिवेदनस्य लाघवत्वात्। **प्रत्याख्यानेति**। प्रत्याख्यानं निराकरणं तस्य शङ्कयारेकया संदिशामि न संदेशप्रेषणं करोमि। इत्यपि न। इदं हि प्रसुप्तसिंहोत्थापनवदप्रबुद्धबोधनम्। अज्ञातज्ञापनमित्यर्थः। **अनेति**। अनपेक्षितमसमीहितं त्वद्गमनानन्तरमनुजीवितं जीवितमेतादृशं यद्दुःखं तेन दारुणा भीषणाहं स्याम्। इत्यपि न। इयं ह्यतिप्रणयितात्युत्कटस्नेहवत्ता। **ज्ञास्यसीति**। मरणेन मृत्युना त्वं प्रीतिं ज्ञास्यसि अग्रेऽवबोधो भविष्यति। इत्यपि न। इदं हि असंभाव्यम्। तद्व्यतिरेकेणापि प्रीतेर्ज्ञायमानत्वादिति॥

इति श्रीमत्तपोगणगगनाङ्गणगगनमणिभट्टारकसार्वभौमभट्टारकश्रीविजयसेनसूरीश्वराणां
विजयराज्येपातशाहश्रीअकब्बरप्रदापितोपाध्यायपदधारकश्रीशत्रुंजयकरमो-
चनाद्यनेकसुकृतकारकमहोपाध्यायश्रीभानुचन्द्रगणिविरचितायां
कादम्बरीनिरन्तरव्याख्यायां प्रथमः परिच्छेदः।

कादम्बरी ।

उत्तरभागः ।

देहद्वयार्धघटनारचितं शरीरमेकं ययोरनुपलक्षितसंधिभेदम् ।
वन्दे सुदुर्घटकथापरिशेषसिद्ध्यै सृष्टेर्गुरू गिरिसुतापरमेश्वरौ तौ ॥ १ ॥

मेरुः काननभूपः कुसुमनपदःपूरैः परीतोऽभव-
त्पीतत्वेन सुवर्णपर्वत इति ख्यातिं जगाम क्षितौ ।
देवीकृतविकीर्णमन्दारमनिमिश्रितो गगनतारका-
धारोऽस्तामिति यच्छिन्नवाक्चिरः सोऽस्मान्नृपाङ्कः प्रभुः ॥
श्रीमानकब्बरितः प्रभुरयन्तु यो भारतवर्षाख्यापा
यं राजश्रीः सुभगमभजत्किं नु तस्य प्रभोर्न ।
सद्भागोऽन्तःकरणमितिसुहृद्बेष्टावितिष्टं
धार्मिल्लन्दस्फटमिव नियं भोगिचूडामणीयत् ॥
जामज्योतिरकब्बरक्षितिपतेरभ्यर्णमातस्थिवा-
न्सिद्धार्थैः करमोचनादिसुकृतं योऽकारयच्छाहिना ।
जीवानामभयप्रदानमपि यः सर्वत्र देशे स्फुटं
श्रीमत्पाठकपुंगवः स जयताच्छ्रीभानुचन्द्राभिधः ॥
तच्छिष्यः सुकृतैकभूर्विनतामेसरः केसरी
शाहिक्लान्तविनोदनैकरसिकः श्रीसिद्धिचन्द्राभिधः ।
पूर्वं श्रीविमलाद्रिचैत्यरचना दूरीकृता शाहिना
विज्ञाप्यैव मुहुर्मुहुस्तमधिपं योऽकारयत्तां पुनः ॥
यावन्ता किल भावना प्रगुणितान्मन्मानसेषां य ता-
न्विज्ञाय प्रतिभागुणैरनधिकं योऽप्यापयच्छाहिराट् ।
दृष्ट्वानेकविधानवैभवकलो चेतश्चमत्कारिणीं
चक्रेषु स्टदमेति सर्वविदितं गोत्रं यदीयं पुनः ॥
प्रौढैः पयसहस्रनुन्नतुरगाम्भोलिन्धुरान्दुर्धरा-
न्दत्त्वा प्राग्भवसंभवप्रणयतो धृत्वा करे यं जगौ ।
शाहिर्भोगदकब्बरक्षितिपतिस्त्यक्त्वा मतं दुष्करं
भोगत्वं भव मानिनीहावसुधाधीशोऽधुना त्वं भव ॥
साक्षात्कंदर्परूपः क्षितितलविदितो वाचकव्रातशक्रः
स्मृत्वा वाक्यं गुरूणां गुरुवचनरतो भक्तिपर्वाणगर्वात् ।
धीमान्सद्वाक्यवेत्ता रचयति रुचिरां सज्जनैः श्लाघनीयां
टीकां कादम्बरीयां निजगुरुघटितां किंचिदूनस्थितां सः ॥

एवं चरिष्यमाणोत्तरप्रबन्धनिर्व्यूहसमाप्तयेऽभीष्टसमाचारप्राप्तसाभीष्टदेवताप्रणतिरूपं कृतं मङ्गलं शिष्याशिक्षयितुमादावुपनिबध्नाति—देहेत्यादिना । तौ गिरिसुतापरमेश्वरौ वन्दे इति संबन्धः । तौ निरु-

व्याधूतकेसरसटाविकरालवक्त्रं हस्ताग्रविस्फुरितशङ्खगदासिचक्रम्।
आविष्कृतं सपदि येन नृसिंहरूपं नारायणं तमपि विश्वसृजं नमामि ॥ २ ॥
आर्यं यमर्चति गृहे गृह एव लोकः पुण्यैः कृतस्य यत एव मनाक्कलावान्।
सूतेन येन च कथेयमनन्यसाध्या वागीश्वरं पितरमेव नमन्नतोऽस्मि ॥ ३ ॥

पतिकमलकोमलीकर्णशयकनेन प्रतिज्ञातमन्ययोरपि नमस्कृतं इत्यर्थः । अस्मात्तनयकीर्तनेन समयोश्चरणं पालकोर्वानमत्र्यागमनोद्भवमार्गतत्त्वशीकरणस्यार्थशरीरधूर्वेभीति बोध्यम् । अनेनैव ध्यानेन ध्यानार्थं एव प्रागल्भ्येन निष्पन्न इति ज्ञेयम् । निर्गुणस्य वस्तुनो ध्यानासम्भवेन पत्ये शरीरोपादानेनैव संधिदे निराकारं शशीतिरुचीयादिखेन कारणगुणा इति स्वादेन तस्या अपि ध्यानार्थं ध्यानायाथेनैव धर्मीनिरूपणं भवतीति सूचितम् । तच्छम्भुर्मनसिजाभ्यां शब्दशरीरमद्द—ययोर्देहस्यार्धेन रचितमेकं शरीरम् । भवतीति शेष । ययोः पार्वतीपरमेश्वरयोर्देहस्य अर्धेनार्धेन देहस्यार्धं गुरुदेहार्धं च तयोरेकता संयोगाभ्यां वा घटना निर्मितं तेन रचितम् । तयोः स्थितिरूपेण तौ । ग्रैवजातीयोत्तरेन कथमेकस्थितिमत आह—मुग्धेति । मधुराङ्गीणोऽप्यभिमतः संयोगः परस्परसंयोजनमिति भावः । तत्तनो मेरुः धीमन्तुम्भवतो यम्येति समासार्थः । मधुराकृतिकृतेनेतरवन्नोऽन्तदोषः । अस्य पार्वतीशरीरलीलाभिमुखस्वैकमेवोपलम्भमत्रैव दरवाक्षमतातिति भावः । एतेनोत्तरमनुष्ठानं तावा- पितृपूर्वदरखेरर्धनारीश्वराभिमुखरमेरः संदर्भकुम्भा सूचितः । तेनालौकिकचमत्कारित्वं च दर्शयति—गुरुपंक्तेति । गुरुपंक्तः कादम्बरीग्रन्थगततद्गोत्रजचरितानुरागितायां किंचिदूनकल एव देवः इदं लोकं गतं बाणेऽन्येन केनापि कविना तथा निरवच्छिन्नमयास्यः कथाचारिकेशः । 'हरमिहिते' इति पर्याय परिविम्बमाणा कथेत्यर्थः । तद्विधौ तत्परनिष्पत्त्ये । अयं भावः—पितुरस्यसमे तल्लब्धगुणकथानिर्देशाय दनमाभिरूपकलङ्कपूरीकरणाय पितृप्रसादप्राप्तवाग्वैभवलब्धगुणतत्त्वयमाह्ये स्वयं मनो हृतवान् । स च तत्र पुरुषधौरेयाराधनं विना न सिध्यतीति । एवंविधाम्बेश्वरप्रभावे प्रमाणमाह—सृष्टेरिति । सर्वेषां भुवनानां पितरौ । उत्पत्तिनिमित्तकारणभूताविसर्यः । मन्त्रीश्वरस्यैव निमित्तत्वं श्रुतं माम्नाया इति वेद, म।तौ यौतमित्याद्युपचयस्वम्भेन धार्मिकहितस्य तत्त्वधाम्यांशधारणादिति दिक् ॥ १ ॥

विघ्नसमस्तसमूलस्य कारणत्वावधारणादृषिप्रमाणया कृते नतिरूपं मङ्गलान्तरमुपनिबध्नाति—व्याधूतेति । तं नारायणमपि नमामीत्यन्वयः । तमप्रोक्तमस्याचयतारे निरस्तसमलदुःखं नारायणमपि इत्यर्थविनमपि । एतेन तस्य तत्रागम्यत्वं सूचयति । नमामि । प्रणीमत्रामीत्यर्थः । तत्त्वगम्यत्वे कथं ध्यानविषयतेत्यत आह—येनेत्यादि । येन श्रीस्वामिना सर्वेषार्थं नृसिंहरूपं परस्परविरुद्धजात्यर्थं सपदि प्रमाविष्कृतम् । प्रकटीकृतमित्यर्थः । एतेन कर्मारब्धत्वं निवारयति । ध्यानार्थं तत्स्वरूपं विशेषणद्वारा—व्याधूतेत्यादिना । व्याधूतानां कम्पितानां केसराणां स्कन्धबालानां सटाः श्रेणयोऽग्रभागा वा ताभिः विकराला कानां विशेषेण करालं भीषणं वक्त्रं मुखं यस्येति समासार्थः । तथा हस्ताग्रेषु विस्फुरितानि देदीप्यमानानि शङ्खगदासिचक्राणि पाञ्चजन्यकौमोदकीनन्दकसुदर्शनानि यस्य स इत्यर्थः । चतुर्भुजत्वमनेनोक्तम् । अत्र हिरण्यकशिपुध्वंस आद्यविशेषणेन, द्वितीयेन चासेः प्रत्यासन्नत्वयोगात्वादितरेषामप्रत्यासत्त्वयोगात्मका विघ्नध्वंसः सूचितः । प्रमाणमाह—विश्वेति । सर्वोत्पत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

आर्यमिति । तं पितरमेवानतोऽस्मीत्यन्वयः । तं प्रसिद्धं पातीति व्युत्पत्त्या सर्वोपरक्षकं जनकं नमन्नतोऽस्मि । नमस्कारेणाभिमुखीकरोमीत्यर्थः । एवकारेण नेदं पितृत्वमन्यत्रेति सूचयति । तच्छब्दार्थं यत्नेन माह—लोक आर्यं यं गृहे गृह एवार्चतीति । लोकते गुणानिति व्युत्पत्त्या गुणग्राहको जनो गृहे गृह एव । एवकारः प्रातिस्विकतामाह । स्वस्वगृहे आर्यं कर्णैपयप्रासमर्चति । स्तौतीत्यर्थः । श्लेषोपबृंहितामेतद्वीमाकर्ण्य अत्र हृदयाह्लाददायितया मौलिमण्डलान्दोलनविरचनेन 'हृदि लग्नेन बाणेन' इत्यादिना । अथ तावत्सह इत्यादिः मे

---

१ मया.

याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्धं विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः ।
दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य प्रारब्ध एव स मया न कवित्वदर्पात् ॥ ४ ॥
गद्ये कृतेऽपि गुरुणा तु तदक्षराणि यन्निर्गतानि पितुरेव स मेऽनुभावः ।
ऐन्दवामृतरसास्रवचन्द्रपादसंपर्क एव हि मृगाङ्कमणेर्द्रवाय ॥ ५ ॥
गङ्गां प्रविश्य भुवि तन्मयतामुपेत्य स्रोतांसि समुद्रमितरा अपि यान्ति नद्यः ।
आसिन्धुगामिनि पितुर्वचनप्रवाहे क्षिप्ता कथानुघटनाय मयापि वाणी ॥ ६ ॥
कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किंचिदपि चेतयते जनोऽयम् ।
भीतोऽस्मि यन्न रसवर्णविवर्जितेन तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसंदधानः ॥ ७ ॥

दा तल्लेखनीयरोर्मिति भावः । अन्यस्य दुर्न्दैरेव कृतस्य मम यत्र आत्मनस्तः दुर्न्दैरेव धर्मैरेव । एतेन पर्वमा- प्रारभ्य येनान्तनो देवांशत्वं प्रतिपादयति । कृतस्य लिप्यादिनास्य मम मनो बाणदासन्ततामो येनुर्गकन्यो जन इति शेषः । एतद्गुरुत्वमेव मे पर्वमारभ्यत्वं सूचयति । येन च पर्वमाल्यानकस्था दशितरजनेन कर्तुम- शक्येदं प्रतिज्ञा कर्थेव । एवकारोऽन्यार्थे । कादम्बरीविवक्षिणी कथायोऽत्यर्थः । शक्ता । कन्निदतेत्यर्थः । पुरा- णेतिहासादिप्रतटादिवं यथा सवं निर्मिता निवद्धा येनो भावः । सवं निर्माणे हेतुगर्भं विशेषणमाह—वा- गीश्वरमिति । वाचां वाणीनामीश्वरं नियन्तारम् । सामर्थ्यीकृतपात्रस्य किमशक्यमिति भावः ॥ ३ ॥

कविरिदानीं ग्रन्थाद्यन्तं परिहरति—यात इत्यादिना श्लोकद्वयेन । पितरि कथारम्भके याते दिवं स्वर्गं गते मृते सति तद्वचसैव तस्य वाणस्य वचसा । वचोभिरित्यर्थः । यः कथाप्रबन्धपरितगोष्ठीविहारो भुवि भूमण्डले विच्छेदं विनाशमाप प्राप्तवान् । ततः सतां सहृदयानां तदसमाप्तिहृतं तस्याः कथाया असमा- प्तिसंभूतं तद्रूपं तत्कृतं दुःखम् 'हा, वाणारब्ध एतादृशः प्रबन्धो न समाप्तिमगात्' इत्याद्यालेपनं सतां विलोक्य दृष्ट्वा तद्दुःखसंहारार्थं मया प्रारब्ध एव । मया तत्पुत्रेण 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्युक्तेस्तेनैव मया प्रारब्ध एतद्विच्छेदेन समाप्ति नीत एव । कवित्वदर्पात् श्लोकोत्तरवर्णनादिपुष्टकवित्वकर्मगर्वात् । तथा च सहृदयसन्तापनिराकरणार्थमेवायमारम्भः, न पुनः स्वकवित्वप्रौढिदर्शनेति भावः ॥ ४ ॥

गुरुणा पित्रा गद्ये कृते । जनानेकवचनम् । गद्येषु कृतेष्वित्यर्थः । यतस्तानि कृतगद्याक्षराण्युत्पन्नानि यन्निर्गतानि प्रादुर्भूतानि स मे पितुरेव वाणस्यैवानुभावः सामर्थ्यम् । स्वशरीरलोचनसमये तथा तेनाप्युद्दिष्टो ममाप्युत्तरकथापूरकस्तत्त्वस्तत्तन्नानाकारैर्वाणिरभूदिति भावः । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—एषो तुल्यः प्रवरः प्रवहो चलितश्चयो योऽमृतरसः पीयूषवत्स्वादसदं स्वानं यथा चन्द्रकरस्पर्शनं एव वह्निरसंबन्ध एव मृगाङ्कमणेश्चन्द्रकान्तमणेर्द्रवाय स्रवाय भवतीति शेषः । यथा चन्द्रकान्तमणिश्चन्द्रकिरणसंपर्कादेवार्द्रीभवति तथा मद्वाण्यपि पितृवाक्संबन्धेनाद्भुतवाणिनी भविष्यतीति भावः ॥ ५ ॥

अर्थान्तरन्यासेन पक्षान्तरेण दर्शयति—गङ्गामिति । यथेतरा नद्यो यमुनाद्या भागीरथीसंभेदं कृत्वा तन्मयतामेत्य समुद्रं गच्छन्ति एवमहमपि वाणवाणीस्रोतस्युत्तरकथासंधानार्थं पतिता मद्वाणी सिन्धुगामिनी भविष्यतीत्यर्थः । यथा यमुनादीनां परप्रवाहसंबन्धेन सिन्धुगामित्वम्, तथा मद्वचनप्रवाहोऽपि तातवाक्प्रवाहमिलितेन साफल्यं गमिष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

ग्रन्थावसिष्टत्वात् सर्वान् संतोषयतः कथं न भयं तत्राह—कादम्बरीति । कादम्बरी कथा मद्यं च, तस्या रसः शृङ्गारादिः पानीयं च, तस्य भरेणातिशयेन समस्त एव जनो जन्तुमात्रं मत्तः क्षीबः किंचिदपि न चेतयते । कर्तव्याकर्तव्यविधुरः सन्ननुसंधत्त इत्यर्थः । तथा च मन्ये स्वान्तःपातित्वेन मत्ततया विवेकानुसंधानस्य नोचितमिति भावः । एवं सति रसवर्णविवर्जितेन रसः शृङ्गारादिस्तद्विनाशन्नालंकाररहितमद्वाण्या निरूढमन्यदेवानुसंधानकर्ता भयं न प्रत्येमि । तदनुसंधानाभावादित्यर्थः । रसेत्यादिना भीतिहेतुरुक्तः ॥ ७ ॥

---

१ स्व च. २ स्व: क. ३ स्वैः तस्क.

व्याधूतकेसरसटाविकरालवक्त्रं हस्ताग्रविस्फुरितशङ्खगदासिचक्रम् ।
आविष्कृतं सपदि येन नृसिंहरूपं नारायणं तमपि विश्वसृजं नमामि ॥ २ ॥
आर्ये यमर्चति गृहे गृह एव लोकः पुण्यैः कृतस्य यत एव मनोऽलङ्कारः ।
सृष्टेव येन च कथेयमनन्यवाक्या वागीश्वरं पितरमेव तमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥

धार्मिकसकललोकाभीष्टार्थदायकत्वेन प्रसिद्धावम्बाशंकरौ नमस्कुर्वे इत्यर्थः । [illegible] कुमयोरादानं शब्देनांगत्वात्कल्याद्भवतनोऽर्थात्मकत्वादविकलशब्दार्थपरिस्फुरत्वमिति बोध्यम् । [illegible] ज्ञानेन व्यङ्ग्यार्थ एव प्राधान्येन निरूप्यत इति ध्वनितम् । निर्गुणस्य वस्तुनो [illegible] पदोपादानेनैव तत्सिद्धे निगरणार्थकगिरिपुत्रीत्याद्युक्तिलेन कारणगुणा इति न्यायेन [illegible] कल्याणायासेनैव वाणीनिगरणं भवतीति सूचितम् । तच्छब्दसंबन्धिभूतं यच्छब्दार्थमाह [illegible] रचितमेकं शरीरम् । अस्तीति शेषः । ययोः पार्वतीपरमेश्वरयोर्देहद्वयस्य स्त्रीपुंसरूपदेहद्वयस्य [illegible] पुरुषदेहार्धे च तयोर्घटना संघटनाभ्यां वा घटना निर्माणं तेन रचितम् । [illegible] विरोधीपोसकत्वेन कथमेकत्वमित्यत आह—अन्वितेति । अनुत्पादितोऽप्रतीयमानः संधिः परस्पर[illegible] संयोजनमिति यावत् । तन्त्वो मेरुः स्त्रीत्वपुंस्त्वरूपो यस्मिन्निति समासार्थः । [illegible] दोषः । अस्य चार्धनारीश्वरलीलाविग्रहस्यैकस्यैवोपलम्भाद्भेदकलयाभावादिति भावः । एतेन [illegible] तायाः त्रिपुरहरेरर्धनारीश्वरविग्रहस्य मेरुः संदर्भभङ्ग्या सूचितः । तेनालौकिकचमत्कारि[illegible] दर्शयति—कुतुहलेति । कुतुहलं कादम्बरीप्रबन्धगतवक्तव्यकथनोत्कण्ठा [illegible] इदं लोके गते बाणेऽन्येन केनापि कविना तथा विरचयितुमशक्यः कथाविशेषः । 'इदानीं' [illegible] परिसमाप्यमाना कथेत्यर्थः । तत्सिद्धये स्वरूपनिरूपणम् । अयं भावः—त्रिपुरारेः [illegible] दर्गमात्रिपुरारेकत्वदूरीकरणाय त्रिपुरमारकत्वात्तस्यैव मनोरथपुरणसामर्थ्ये स्वयं [illegible] पुरार्धहरेराराधनं विना न सिध्यतीति । एवंविधस्य मनोरथस्य सद्भावे प्रमाणमाह—सुरेति । [illegible] सिद्धे । उत्पत्तिनिमित्तकारणभूतमित्यर्थः । मन्त्रीश्वरस्यैव निमित्तत्वं श्रुतं नाम्नामाप इति [illegible] यामपि सम्पूर्णवत्त्वेन चारिताहितस्य तत्पाराम्पर्यत्वपरत्वादिति दिक् ॥ १ ॥

विघ्नसमर्थस्यासम्बन्ध कारणत्वात्कारणोत्तरविघ्नप्रतिबद्धा पूर्वं व्यस्तिर्घ मङ्गलान्तरम्[illegible]—व्या- धूतेति । तं नारायणमपि नमामीत्यन्वयः । तमस्रोतुगमस्थायपत्कारे निरस्तमनन्तं [illegible] विनमति । एतेन स्वस्य तत्प्रागभ्यत्वं सूचयति । नमामि । प्रह्वीभवामीत्यर्थः । [illegible] कर्तव्यम् आह—येनेत्यादि । येन क्षीरशायिना सद्य एव नृसिंहरूपं परस्परविरुद्ध[illegible] समाविष्कृतम् । प्रकटीकृतमित्यर्थः । एतेन धर्मारक्षणं निवारयति । [illegible] व्याधूतेत्यादिना । व्याधूता कम्पिता केसराणां स्कन्धवालानां सटा श्रेणयो [illegible] तया विशेषेण कराले भीषणे वक्त्रं मुखं यस्येति समासार्थः । तथा हस्ताग्रेषु विस्फुरिन्ति [illegible] शङ्खगदासिचक्राणि पाञ्चजन्यकौमोदकीनन्दकसुदर्शनानि यस्य स इत्यर्थः । [illegible] हिरण्यकशिपुवधं बालमिति चेतने, द्वितीयेन चार्धैः प्रयागवपुःसंपन्नदिव्यरूपत्व [illegible] मित्र्यत्वं सूचितम् । प्रमाणमाह—विश्वेति । सर्वोत्पत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

आर्यमिति । तं पितरमेवानतोऽस्मीत्यन्वयः । तं प्रसिद्धं पालीति श्रुतरवा [illegible] नतोऽस्मि । नमस्कारेणाभिमुखीकृतोऽस्मीत्यर्थः । एवकारेण नेदं त्रिपुरमन्यमेति सूचयति । [illegible] मार—लोक आर्ये यं गृहे गृह एवार्चतीति । लोकाने पुण्यानीति [illegible] [illegible] । स्वगृहे आर्ये पर्यमहसमर्चति । सर्वत्रार्थः । [illegible] [illegible] 'इति इमेन आदेन' इत्यादिना । [illegible]

---

१ अप.

याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्धं विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः ।
दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य प्रारब्ध एव स मया न कवित्वदर्पात् ॥ ४ ॥
गद्ये कृतेऽपि गुरुणा तु तदाक्षराणि यन्निर्गतानि पितुरेव स मेऽनुभावः ।
एकत्रवामृतरसोत्सवचन्द्रपादसंपर्क एव हि मृगाङ्कमणेर्द्रवाय ॥ ५ ॥
गङ्गां प्रविश्य भुवि तन्मयतामुपेत्य लीनाः मधुरतामितरा अपि यान्ति नद्यः ।
आसिन्धुगामिनि पितुर्वचनप्रवाहे क्षिप्ता कथानुपदनाय मयापि वाणी ॥ ६ ॥
कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किंचिदपि चेतयते जनोऽयम् ।
भीतोऽस्मि यन्न रसवर्णविवर्जितेन तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसंदधानः ॥ ७ ॥

[illegible] तयोरन्तरं नास्तीति भावः । अन्यच्च दुर्मदैरेव [illegible] दुर्मदैरेव [illegible] । एतेन [illegible] दैवांशत्वं प्रतिपादयति । [illegible] मम [illegible] हेतुः । [illegible] । येन च [illegible] । [illegible] कथामीलर्थः । [illegible] । [illegible] । [illegible] कथा [illegible] निर्मिता [illegible] भावः । सर्वं निर्मितं हेतुत्वं विशेषणमाह—या- गीश्वरमिति । [illegible] भावः ॥ ३ ॥

[illegible] परिहरति—यात इत्यादिना श्लोकद्वयेन । पितरि कथाकर्तरि याते दिवं स्वर्गं गते [illegible] तस्य [illegible] । [illegible] । [illegible] भुवि [illegible] विच्छेदं [illegible] । ततः सतां [illegible] तदसमाप्तिकृतं तस्याः कथाया असमा- प्तिहेतुकं [illegible] दुःखम् 'हा, [illegible] प्रबन्धो न समाप्तिमगात्' इत्याद्यात्मकं [illegible] विलोक्य [illegible] मया प्रारब्ध एव । [illegible] 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्युक्तेस्तेनैव मया प्रारब्ध [illegible] । [illegible] । तथा च [illegible], न पुनः [illegible] भावः ॥ ४ ॥

[illegible] गद्ये कृते । [illegible] । [illegible] मे पितुरेव [illegible] अनुभावः सामर्थ्यम् । [illegible] भावः । [illegible]—एको [illegible] प्रवाहो [illegible] स्थानं [illegible] एव [illegible] एव [illegible] भवतीति [illegible] । यथा चन्द्रकान्त- [illegible] तथा [illegible] भावः ॥ ५ ॥

[illegible] दर्शयति—गङ्गामिति । यथेतरा नद्यो यमुनाद्या भागीरथींसंभेदं कृत्वा [illegible] पतिता [illegible] सिन्धुगामिनी [illegible] । यथा यमुनादीनां [illegible] सिन्धुगामित्वम्, तथा मद्वचनप्रवाहोऽपि [illegible] भावः ॥ ६ ॥

[illegible] कथं न [illegible]—कादम्बरीति । कादम्बरी कथा मद्यं च, तस्य रसः शृङ्गारादिः [illegible] च, तस्य [illegible] समस्त एव जनो [illegible] मत्तः [illegible] किंचिदपि न चेतयते । [illegible] इत्यर्थः । तथा च [illegible] विवेकान- [illegible] भावः । एवं सति रसवर्णविवर्जितेन रसः शृङ्गारादिस्तद्रहित [illegible] मत्रं न [illegible] भीतोऽस्मि । [illegible] इत्यर्थः । [illegible] ॥ ७ ॥

---

१ एव च. २ रुचः द्रव. ३ दरैः संपर्क.

बीजानि गर्भितफलानि विकासभाञ्जि वन्ध्यैव यान्युचितकर्मबलात्कृतानि।
उत्कृष्टभूमिविततानि च यान्ति पुष्टिं तान्येव तस्य नयनेन तु संहतानि ॥ ८१॥

अपि चेदानीमानीतस्यापि कुमारस्य न ददाति तरलतालज्जिता लज्जैव दर्शनम्। दर्शनभयविकारवेदनाविलक्षं वैलक्ष्यमेव न पुरस्तिष्ठति। अप्रतिपत्तिमाध्यमजडा जडतैव नेत्र

मम पुनरेतन्निमित्ते न कोऽपि प्रयासलेश इत्याह—बीजानीति। तस्य कुमारस्य नयनेन पुरैव संहतानि बीजानि संहृतानि यथाविपरीतकृतानि पुष्टिं फलोद्गमं यान्ति। प्रत्युत्पन्नानीत्यर्थः। यानि बीजानि गर्भितफलानि फलोत्पादनानुकूलशक्तिमन्ति वन्ध्यैव वालकेनैव यानेनोत्कृष्टभूमौ सर्वतोऽप्यधिकत्वमधिकत्वं तु विततानि गर्भादिरूपेण सर्वत्र स्थापितानि उचितं कर्म रक्षणादि तस्य बलात्सामर्थ्यात्कृतानि विकासः श्वेतामिव्यक्तिस्तद्भाञ्जि तत्संपादकानि कृतानि। केनचिद्वालकेन गुल्मादिरहितभूमौ बीजानि जलसेकादिक्रियाबलादङ्कुरावस्थां प्रापितानि फलादिसंपत्त्यानुसंरक्षितानि इति केचन ॥ ८१॥

अत्र च पूर्वं कादम्बर्या विभावानुभावव्यभिचारिविशेषोपस्थितो विप्रलम्भशृङ्गार स्मृतिस्थानिकामेन 'तत्र नयामि तं देशम्' इति पत्रलेखोक्तिस्मृतानुसारेण उत्तरितकादम्बर्यां निवेदयति पत्रलेखा कादम्बर्या—अपि चेत्यादिना। अपि च। अन्यदपि श्रूयतामित्यर्थः। इदानीमपि तद्दर्शनं विना जीवितव्यस्याशक्यत्वेन महोत्सवगोचरं प्रापितस्य कुमारस्य पृथिव्यां कदर्थमूर्तेर्दर्शनं साक्षात्कारं प्रतिकूलाचरणस्वभावतया लज्जैवेन्द्रियादिवृत्तीनां स्वच्छन्दचारप्रतिबन्धिका प्रथमं न ददाति। वर्तमानसामीप्ये लट्। न ददातीत्यर्थः। वर्तमान एव वा लट्। प्रथमदर्शनवल्लज्जया तथाकृतमनुभूतमिदानीमपि दैवात्तद्दर्शनेन इति पूर्वोक्तस्या निषेधस्य द्योत्यते। ननूत्कण्ठा लज्जा दूरीकरिष्यतीत्यत आह—तरलतेति। तरलता दर्शनेच्छया चापल्यं चक्षुषोस्तेन लज्जिता लज्जां प्राप्ता। मयि विद्यमानायां दर्शनोत्कण्ठा आवेति लज्जया अत्र लज्जाभ्याभिर्भूयतीति भावः। तस्यां च सत्यां प्रत्ययनिर्निमेषावलोकनं च कथं स्यादिति पुनरपि दृष्टादैन्यं च व्यभिचारि व्यज्यते। लज्जितेयं दृष्टिः। तल्लक्षणं तु—'मनागयितरस्या च किंचिन्नाकुञ्चितारका। संसक्तोऽर्धपुटा दृष्टिर्लज्जिता लज्जिते प्रिये॥' इति। यद्वा चिन्तार्थमत्युत्तमीतं भवन्तं विलम्ब्य 'इयं धैर्यम्' इत्यादिवदुन्मादव्यभिचारिभावाक्रान्ताहेत्याह—अपि चेति। इदानीं भावनासमये। आनीतस्येति। एकालमल्लकार्ये नीतस्य भावनया पुरः प्रापितस्य तरलतोन्मादो लज्जा चेत्येवकार एवार्थे। संमुखवतस्याभिमुख्यं प्राप्तस्य तरलतोत्सुक्यं दर्शनं न ददाति। अपि तु ददातीत्यर्थः इति वा। ननु तर्हि किमर्थं न ददाति। इत्यत आह—लज्जितेति। क्षणमात्रस्थायितया लज्जां प्राप्ता। तिरोभूतेत्यर्थः। औत्सुक्यमपि हेतोः संपूर्णदर्शनफलालाभादिति भावः। यद्वा पत्रलेखा प्रत्युपालम्भोक्ति कादम्बर्याः। अभिमतकाले समन्वेन तस्य देशान्तरं प्राप्तस्य। त्वयेति शेषः। कुमारस्य कुसुमसायकस्य। दुर्बलमारस्येति यावत्। अन्यथा स कथं देशान्तरं कथं गच्छेदिति भावः। तत्संबन्धिनी तरलतालज्जिता दृष्टिर्लज्जैव। एवकारार्थे। लज्जा न तु भयो दर्शनं न ददाति। तरलतागमनानन्तरं पुनरागमनरूपा चपलता तस्या एवाभावादिति भावः। दृष्टिः। दर्शने ज्ञानमस्थिरत्वेन फलालाभादिति भावः। कथं निरपत्रपतया मुखं प्रदर्शयामीति प्रपाति दर्शने मन्थकीभूता जातेति भावः। तथा च तस्य पुनरागमनमसंभावितमिति भावः। औत्सुक्यचिन्तादयो दर्शने चपलता। तत्र स्थितस्यापि तस्य स्वप्नादिसाक्षात्कारेण चक्षुः फललाभेन पुनरपि विरहो दैन्यं च मन्दिरं व्यज्यते। नन्वसन्तमपि भानमनिबन्धुरा श्रिय स्वाधीनमहृदयसिद्धचेष्टाविशेषैराविर्भावयन्तीति कथं दुःस्वाधीना तादृशाशयवत्वं निर्णयमिति मयाक्षिप्ते सैवमाहेत्याह—मनोभवेति। मनोभवोऽत्र कामस्तस्य तन्कर्तृको विकार कार्श्यपाण्डुतादिस्तज्जनिता वेदना संतापादिरूपा तया निरीक्षं ति

1 कल्पेव. 2 गतानिप्रोषम्, च व लि पोतन् 3 पुनः लज्जैव लज्जा. 4 दर्शन ददातु.

र्पति । स्वयमुपसर्पणलघुत्वात्लाघवमेव तत्प्रतिपत्तिस्थैर्यं नावलम्बते । बलात्तदानयनापराधभीता

पक्षणम् । अप्रतिसंधीयमानमिति यावत् । वैलक्ष्यम् । 'लक्ष्यं वेध्ये च भावे च' इत्यभिधानात्तिरोभावभावो न पुरस्तिष्ठति । न पुरः स्थास्यतीत्यर्थः । तथा च पानविकारकीलितायां मे मदजचेष्टाभिर्मानसान्तादीनामतिप्राबल्यादिति भावः । विकारपदं च मदजनितखेदादावप्यलौकिकत्वन्यूनतां व्यनक्ति । मनोभवपदं च कामवेदनाबाधेन्द्रियाविषयत्वं व्यनक्ति । ज्ञानार्थप्रकृतिकवेदनापदेनाज्ञायमानदुःखप्रध्वंसाभावं व्यनक्ति । अत्रापि भविष्यदर्थे लट् । यद्वा दर्शनफलमाह—**मनोभवेति** । वैलक्ष्यदर्शनजनितकार्श्यसांस्थ्यमादिवैलक्षण्यं तदेव पुरः । प्रथममिति यावत् । न स्थास्यतीत्यर्थः । एतेन तस्य दुःसहतोक्ता । दुःसहत्वे हेतुगर्भं विशेषणमाह—**मनोभवेति** । उक्त एवार्थः । यद्वा संतापादिविकारवेदनास्थिरत्वेन निर्विण्णाह । वैलक्ष्यं संतापादिकृतं पारवश्यमोहादिकं न बहुकालं स्थास्यतीत्यर्थः । मध्ये त्वत्प्रसंकल्पगमनागमनेनाश्वासात् । अन्यथा तत्स्थैर्येऽल्पेनैव कालेन मरणसंभवात् । दुःखविमोक्तादिति भावः । एतदप्यकृतपुण्याया मे कुत इति निर्वेदध्वनिः । तदेव विशेषणद्वाराह—**मनोभवेति** । कंदर्पकृता विकाराः त्वत्प्रसंकल्पसमागमादयस्तत्कृता वेदना तथा समागमस्यास्थिरत्वेन पुनर्विरहदुःखानुसंधानं तेन विलक्षं मरणलक्षणविगमं प्राप्तमित्यर्थः । ननु गाढान्धकाराभिसरणशीलानां कामिनीनां चक्षुर्विषयाभावेऽपि त्वगिन्द्रियस्य स्पर्शः केन वा वारणीय इति मयोक्ते सैवमुत्तरितवतीत्याह—**अप्रतिपत्तीति** । जडता स्पर्शजन्यः स्तम्भाख्यः सात्त्विकभावः स एव नोपसर्पति । न यास्यतीत्यर्थः । अत्रापि भविष्यदर्थे लट् । यथाकथंचित्त्वयानीतस्यापि गाढान्धकारे दर्शनायोग्यस्य त्वगिन्द्रियस्पर्शसुखानुभवे प्रथमस्पर्शजन्यजडताप्रतिबन्धेन चुम्बनाद्यननुष्ठाने स्पर्शस्य निष्फलत्वेन तत्रापि दैववैगुण्येन विरहज्वरोपशान्तिमलभमानायाः स्पर्शो वृथैव भविष्यतीति भावः । ननु शारीरा भावाः क्षणस्थायिनो भवन्ति, अतस्तत्रापि जडता न स्थास्यतीत्यत आह—**अप्रतिपत्तीति** । अप्रतिपत्तिः स्पर्शे ज्ञानं साध्वसं भयं मा कदाचित्कश्चिन्मा दर्शीति ताभ्यां जडाभावान्तरानुत्पादेन पदात्पदं दातुमसमर्था गाढान्धकारसंजातस्पर्शजायमानस्तम्भेन चुम्बनाद्यनुष्ठानेऽसामर्थ्यात्तथा क्रियमाणे दुःखानपगमादिति भावः । यद्वा जडता व्यभिचारिभावोऽपि दैवप्रातिकूल्यान्नापयास्यति । तत्र कारणमाह—अप्रतिपत्तिर्मोहः, साध्वसं भयम्, ताभ्यां जडा । स्थिरेत्यर्थः । तथा च जडतामोहभयव्यभिचारिणां शबलतयान्यापगम एव मया गन्तव्यमिति स्थिरेति भावः । यद्वा नास्ति प्रतिपत्तिर्ज्ञानं यस्यां साऽप्रतिपत्तिमूर्च्छा व्यभिचारिभावः । यावदेव त्वं तमानेष्यसि तावदेव मे मूर्च्छाभिभविष्यति । तदानयनसंभ्रमोत्थिताया मे मूर्च्छापगमानन्तरं यद्वयं बहुकालं स्थित्वा लोको ज्ञास्यतीति ताभ्यां जडा स्तब्धा । आविर्भवितुमशक्ययेति यावत् । जडता दलयोरक्रियाज्वलता । खेदसात्त्विकभावो नाविर्भविष्यतीत्यर्थः । मूर्च्छाभयाभ्यां स्थातुमसमर्थया त्वया मयैव सह कुतो नागम्यत इति मयोदिते सैवमाहेत्याह—**स्वयमिति** । स्वयमुपसर्पणं तदननुमत्या स्वयं गमनं तेन लघुलाघवमेव तुच्छलाघवमेव तत्प्रतिपत्तिस्त्वयैवागन्तव्यमित्युपदेशज्ञानं तत्स्थैर्यं तत्स्थिरतां नावलम्बते । नावलम्बनं करोतीत्यर्थः । अन्यत्र ज्ञानस्य त्रिक्षणावस्थायित्वेऽपि युक्त्यनुपष्टम्भोपहितमिदं ज्ञानं क्षणमात्रमपि न तिष्ठतीति भावः । स्त्रीणां स्वयमुपसर्पणं लघुतापादकं नितरामननुमत्या कृतं नितरां राजकन्यानाम् । किंचैवमौत्सुक्यातिरेकेण कृतेऽपि तेनापि मदीयां निःसारतामाकलय्य विद्याधनसौन्दर्यादिगर्वेणानादरे कृते तव का प्रतिष्ठा, ममापि किं गौरवम्, तदुत्तरकालं च प्रयत्नाभावेन मम मरणमेव शरणं स्यादिति तुपकण्ठनमेव फलितमिति शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिः । इह तु वर्तमान एव लट् । तेन पूर्वोत्तरावधिशून्यतां प्रत्यक्षप्रमाणगोचरतां च व्यनक्ति । यद्वा स्वयमुपसर्पणं स्वयं गमनं तेन लघुस्तूलादपि निःसाराहं तस्या मे लाघवमेव लघुभावमेव । दृष्ट्वेति शेषः । तत्प्रतिपत्तिस्तस्य चन्द्रापीडस्य प्रतिपत्तिर्मयि सर्वोत्कृष्टताबुद्धिः स्थैर्यं स्थिरत्वं नावलम्बते । न स्थिरतां यास्यतीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे भविष्यदर्थ एव लट् । तेन फलितमिदं भविष्यतीति ध्वन्यते । ननु तर्हि मयैव यथाकथंचिदयमानेय इति मयोदिते सैवमाहेत्याह—**चलेति** । बलात्तदरुच्या यत्तदानयनं त्वत्कृतं चन्द्रापीडानयनं स एवापराधस्तेन भीताया मे भीतिरेव न संमुखीभवति । एतदनुमोदनसांमुख्यं न करोतीत्यर्थः । इदमपि मया कथं वक्तव्यं त्वयानेय इति कदाचित्त्वया मदीयां दशामा-

ममापि चातुलरक्तदर्शनस्पृहे ते एवैते लोचने, ययोरालोकनपथमसौ यातः। [illegible] प्रतिपत्तिशून्यं हतहृदयम्, येनान्तःप्रविष्टोऽपि न पारितो धारयितुम्। तदेव [illegible] येन तत्समीपे चिरमुदासीनेन स्थितम्। स एव चायं पाणिः, योऽलीकगुरुजनापेक्षी [illegible] परिमाहितवान्। अनपेक्षितपरपीडश्चन्द्रापीडोऽपि स एव, योऽत्र वारद्वयमागत्य [illegible] मध्येवोपक्षीणमार्गणया वाकिंचित्करोऽन्यत्र पञ्चशरोऽपि स एव, यस्त्वयावेदितो मे।

प्रतिज्ञातं च मया महाश्वेतायाः—'त्वयि दुःखितायां नाहमात्मनः पाणिं [illegible] इति। तामहं पुनरप्यवदम्। सा तु 'देवि, मैवं स्म मनसि करोः। कुमतिरियम्। [illegible] दग्धोऽयं पापकारी मकरकेतुः कदाचिदहृश्यमाने प्रियजने [illegible] हरति' इत्यब्रवीत्। तदपि नास्त्येव मे। मदनेन वा, दैवेन वा, विरहेण वा, [illegible] अनुरागेण वा, मदेन वा, हृदयेन वा, अनेन वा केनापि दत्तः संकल्पमयः कुमारो [illegible]

[illegible] शीतलं तरुणं दाहकमिति विरोधः। विरहित्वेन तत्परिहारः। अतएव विरोधाभासोऽलंकारः। [illegible] कादम्बर्या अप्यपुनरुक्ता प्रथमा तस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनस्पृहातल्लोचनेच्छा ययोस्त [illegible] यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्। ते के। ययोर्नयनयोरालोकनपथं विलोकमार्गमसौ चन्द्रापीडो यातः [illegible] इदं प्रत्यक्षं तदेव हतहृदयं दैवेन हतं ताडितं हृदयं चेतः। कीदृशम्। अप्रतिपत्तिकर्तव्य [illegible] परिकम्। येन हृदयेनान्तःप्रविष्टोऽपि मध्यगतोऽपि धारयितुं ग्रहीतुं न पारितः। स पुनः [illegible] तदेव। तत्किम्। येन शरीरेण तत्समीपे चन्द्रापीडसंनिधौ चिरं बहुकालमुदासीनेन तटस्थेन [illegible] एवायं पाणिर्हस्तः। स कः। योऽलीकोऽसत्यो गुरुजनो मातृपित्रादिस्तमपेक्षते इत्येवंशीलः परिमाहितवान्। अनपेक्षिता परस्य अर्थान्मम पीडा येनैवंविधश्चन्द्रापीडोऽपि स एव नान्यः। स कः [illegible] अत्रार्थे वारद्वयं द्विवारमागत्यागमनं कृत्वा प्रतिगतो निवृत्तः। मय्येव मयि विषय [illegible] उपक्षीणा गता मार्गणा याचनाः शरा यस्य स उपक्षीणमार्गणस्तस्य भावस्तत्ता तया। [illegible] योऽप्यक्षीणमार्गणतया इव। अन्यत्र चन्द्रापीडादौ न किंचिद्दुःखादिकं करोतीत्यकिंचित्कर [illegible] शरो स एव। स कः। यस्त्वया तरल्या मे ममावेदितस्मरस्वरूपज्ञापनपूर्वकं निवेदितः।

महाश्वेताया मयैवं प्रतिज्ञातं च पुनरहं तां महाश्वेतामित्यवदमवादिषम्। इतीति किम्। [illegible] तमिति। अङ्गीकृतं च। तदेव दर्शयन्नाह—त्वयीति। त्वयि महाश्वेतायां दुःखितायां [illegible] आत्मनः करं ग्राहयिष्यामि। अहमहं न करिष्यामीत्यर्थः। सा तु महाश्वेतैतदवदीत्। इतीति किम्। [illegible] मनसि चित्ते त्वं मा कार्षीः। 'मेऽहि' इत्यत्रो लोपः। तत्करणे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—कु[illegible] [illegible] मतिः कुमतिरियं न सम्यग्बुद्धिः। कथमित्याह—दग्ध इति। अयं पापकार्यसमर्थो [illegible] [illegible] कदाचिन्मदीये दृश्यमानेऽवलोक्यमाने प्रियजने वल्लभे [illegible] [illegible] जीवनमप्यपहरत्यपाकरोति। प्रियजनस्यादृश्यमानत्वं [illegible] दीति। तदपि प्रियजनादृश्यमानत्वं मे मम नास्त्येव न विद्यत एव। एतदेव स्पष्टीकरोति—[illegible] मदनेन वा, कंदर्पेण वा, दैवेनादृष्टेन वा। विरहेण वियोगेन वा, यौवनेन तारुण्येन वा, अ[illegible] मदेन मन्मथेन वा, हृदयेनान्तःकरणेन वा। अत्र वाशब्दः सर्वत्र विकल्पार्थः। किं विशि[illegible] [illegible] वा केनापि [illegible] संकल्पमयः कल्पनात्मकः कुमारश्चन्द्रापीडो [illegible] [illegible] [illegible] इत्यभिप्रायः [illegible] [illegible] प्रकाशान्तरे। अथापि चन्द्रापीड इत्यर्थं [illegible]

[illegible] ४ [illegible] मिलय, ५ [illegible] ९ दृष्टी. [illegible]

पि केनचिदविभाव्यमानः सिद्ध इव सर्वदा मे ददाति दर्शनम् । अपि चौराविव नाग-ण्टपरित्यागनिष्ठुरहृदयः । अयमेवास्माद्विरहकातरः । नायं नक्तंदिवं लक्ष्म्या समाकु-। न पृथिव्याः पतिः । न सरस्वतीमपेक्षते । न कीर्तिशब्दं वर्धयति । पश्यामि चाहर्नि-सीनोत्थिता भ्राम्यन्ती शयाना जाग्रती निमीलितलोचना चलन्ती स्वप्नायमाना शयने ण्डपे गृहकमलिनीषूद्यानेषु लीलादीर्घिकासु क्रीडापर्वतके बालगिरिनदिकासु च यथा त-जनविडम्बनैकहेतुं विप्रलम्भकं कुमारं ते तथा कथितमेव मया । तदलमनया तदानयन-या' इत्यभिदधानातर्कितागतमूर्छेव निमीलिताक्षी पक्ष्माग्रसंपिण्डितनयनजलवर्षिणी वि-रमानेवोत्पीड्यमानेवान्तर्जातमन्युवेगेन तथैव वेदिकावितानताभिद्दामांशुकावलम्बिन्यां ुलतिकायामच्छसलिलप्रसूतायां मृणालिकायामिव जलाहतिश्यामारुणतामरसमिवानन-ावेश्य तूष्णीमुत्कीर्णेव तस्थौ ।

त्यागो मोचनं तस्मिन्निष्ठुरं निर्दयं हृदयं यस्यैवंभूतो न । अयमेव संकल्पकुमार एवास्माकं विरहे वियोगे तरो भीरुः । एतदर्थमन्यासक्तिप्रतिषेधद्वारा स्पष्टीकुर्वन्नाह—नायमिति । अयं पूर्वोक्तो नक्तंदिवमहर्निशं क्ष्म्या रमया समाकुलो व्याकुलीभूतो न । तथा पृथिव्या वसुंधरायाः पतिः स्वामी न । तथा सरस्वतीं वाणीं पेक्षते नेहते । तथा कीर्तिशब्दं यशोवादं न वर्धयति न वृद्धिं नयति । सर्वदा तत्स्वरूपमहं पश्यामीत्याश-ाह—पश्यामीति । यथा येन प्रकारेण तं चन्द्रापीडाभिधमशजनो गुरुजनस्तस्य विडम्बनायां विरहा-रूपायामेकमद्वितीयं हेतुं कारणं विप्रलम्भकं वञ्चकं कुमारमहं कादम्बर्यासीनोपविष्टा, उत्थितोर्ध्वीभूता, ाम्यन्तीतस्ततः पर्यटन्ती । विरहादिति शेषः । शयाना स्वापं कुर्वाणा, जाग्रत्यशयाना, निमीलितलोचना मु-तनयना, चलन्ती स्वेच्छया गच्छन्ती, स्वप्नायमाना स्वप्नं पश्यन्ती, शयने शय्यायाम्, श्रीमण्डपे श्रियोपल-ितजनाश्रये, गृहकमलिनीषु सदनपद्मिनीषु, उद्यानेषूपवनेषु, लीलादीर्घिकासु क्रीडावापीषु, क्रीडापर्वतके डाशैले, बालगिरिः क्रीडार्थं निर्मितः शैलस्तस्य नदिकासु स्वल्पतटिनीषु चाहर्निशमहोरात्रं पश्याम्यवलो-ामि । तथा तेन प्रकारेण मया कादम्बर्या कथितमेव पूर्वं निवेदितमेव । तदिति पूर्वोक्तहेतोरनया मानसि-ीक्षया । 'इदमः प्रत्यक्षगतम्' इत्युक्तेः । तस्य कुमारस्यानयनम् । उज्जयिन्या मत्समीपानयनमित्यर्थः । र कथा वार्ता तया अलं कृतम् । इत्यभिदधानेति जल्पन्त्यतर्किता संभाविता मूर्छा मोहो यस्याः सेव । सा प्राप्तमूर्छेवेत्यर्थः । निमीलिते मुद्रिते अक्षिणी लोचने यया सात एव पक्ष्मणां नेत्ररोम्णामग्रेषूपरि-ेषु संपिण्डितं पिण्डीभूतं यन्नयनयोर्जलं तद्वर्षतीत्येवंशीला । तथान्तर्मध्ये जातो मिथ्या किं जीवितेने-देश्रभवो यो मन्युवेगः क्रोधरयस्तेन विलीयमानेव द्रुततां गच्छन्तीवोत्पीड्यमानेवोत्प्राबल्येन पीडां यमानेव तथैव तथावस्थैव वेदिका बद्धभूमिस्तस्या वितानमुल्लोचस्तस्य नानिर्मध्यप्रदेशास्तत्र यद्दाम तन्निष्ठं शुकं हस्तक्षतनिवारणार्थं वस्त्रं निबध्नन्तीति सार्वत्रिकी प्रसिद्धिस्तदवलम्बत इत्येवंशीलायां बाहुलतिकायां ततायामाननं मुखमुपावेश्य संस्थाप्य तूष्णीं मौनेन तस्थौ स्थितवती । अत एवोत्कीर्णेव लोहलाकाशो-त । बाहुलतिकानने उत्प्रेक्षयन्नाह—अच्छेति । अच्छं निर्मलं यत्सलिलं पानीयं तस्मिन्प्रसूतोत्पन्ना मृणालिनी कमलिनी तस्यामिव जलस्य पानीयस्याहतिराघातस्तया श्यामं कृष्णं यदरुणं रक्तं तामरसं कमलमिव । सरलसुकुमारत्वसाधर्म्याद्बाहुलतिकाया मृणालिन्युपमानम् । वर्तुलत्वरक्तसादृश्यत्वेन मुखस्य रसोपमानत्वमिति भावः ।

---

१ आशाविश्वासौ. २ तस्मादस्मद्विरहमरणभयहरः. ३ लक्ष्मीसमाकुलः. ४ उच्छ्रिता. ५ च गृहशयने. ६ गृहे ेनीषु; गृहदीर्घिकाकमलिनीषु. ७ अभिदधाना गुरुमन्युभारवेगा. ८ सलिलस्रोतसि. ९ जलसंहति. १० तरुण-प्रवाह् निवेश्य.

का० ५४

अहं तु मन्दपुण्या समभिलषामि—'गन्धर्वेश गोत्रेषु ननु [illegible] विनोदविषये [illegible] नाम्, येनुकं संकल्पमात्रः [illegible] निर्गतो कुमारिकाणां विशेषाः [illegible] । यथा हि । [illegible] मार्गमहापुरिताननानि [illegible] च प्रतीयमानं [illegible] [illegible] मनोहराणि सुरतानि, सुरतेषु [illegible] [illegible] निपुणानि, [illegible] अनुरागि [illegible] महोत्सवाः, [illegible] निपुणानि, अनुरागिगुरुजनविमारितमनोरथ [illegible] एतद्विरहितानि । नैनमन्धकारराशिरन्तरयति, न जलधरधारापातः स्थगयति, न नीहार निकरस्तिरोदधाति, इत्येवं चिन्तयन्त्या एव मेऽनुरागकथारम्भेणैव रक्ततामगादिव । [illegible] रक्तं प्रकटितरागं हृदयमिव कादम्बर्याम्बरया पलायमानमदृश्यत रविमण्डलम् । [illegible] नलिन संध्यारागमरुणवासिनी । परिचारक इव चन्द्रमणिशिलातलशयनकल्पनायोद्यतः [illegible] ।

अहं त्विति । तु पुनरर्थे । अहं मन्दपुण्या [illegible] कुमारी अलसेन [illegible] [illegible] मिति सुरतसम्भं समभिलषमस्तुतम् । इदं गन्धर्वेशाविषयमेव । इदं किम् । [illegible] इत्यः प्रियः, ननु निश्चयेन, विनोदिनीनां विलासवतीनां निरतमविरतयैव कुमाराणां कुमारभूतम्, [illegible] यतो विशेषा कुमारीणाम् । कुमारीति पदमनूद्याख्या कृतम् । अतिशयेन गुरुर्गरीयः । अतिशयार्थे ईयसुन् । [illegible] जीवितस्य यौवनसाफल्यमनमाधारभूतम् । तदेव दर्शयति—तथा हीति । अनेन कुमारेण सार्धं कर्म [illegible] तानि निहितानि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] समयं समागमस्य संयोगस्य स्थानानि । केचित्तु समागमस्य संभोगस्येति व्याख्यां कुर्वन्ति । तदसत् । तस्य संभोगवाचकत्वासंभवात् । तथा कालो [illegible] रमणीयानि मनोहरत्वेन [illegible] [illegible] निवरणे मनोहितस्थले गमनम्, अभिरमणं वा, तत्संबन्धीनि सौख्यानि सुखान्यनन्तं [illegible] अनुसारो कथ्यकामासो येष्वेवंभूतानि सुरतानि मैथुनानि । सुरतेषु च संभोगेषु च न कृतं न निर्दिष्टं [illegible] पानं तस्मात्सुखं येष्वेवंभूतान्याश्रित्यान्युरागमूलानि । [illegible] [illegible] कथा येष्वेवंभूतानि नरादन्तस्य पदानि स्थानानि । अनाकुलितः संवादः । [illegible] इति यावत् । [illegible] पाशाः केशकलापो येष्वेवंविधाः कचानां केशानां ग्रहा एव महोत्सवाः । शब्दैः [illegible] तानि निधुवनानि सुरतानि । अनुरागिणं न निर्भिन्ने गुरुजनैरननुमितान्यदिदृक्षितान्विर्भातानि [illegible] [illegible] एव विलक्षणानि वैलक्ष्याणि [illegible] [illegible] विलक्षितानि [illegible] चन्द्रापीडसंभोगादन्यस्य संभोगस्य सर्वदा विलक्षणत्वमिति ध्वनितम् । नैनमिति । एवमेव [illegible] चिन्तयन्त्या विचारयन्त्या एव मे ममानुरागस्य स्नेहस्य कथा वार्ता सैव रसस्तेन [illegible] [illegible] [illegible] वासरो रक्ततामरुणतामगात्प्राप्तः । किंविशिष्टमगाद्यामाह—नैनमिति । अन्धकारस्य ध्वान्तस्य [illegible] एनं सूर्यं नान्तरयति । नान्तरायीकरोतीत्यर्थः । तथा जलधरस्य मेघस्य धारापातो जलासार एनं न स्थगयति न सम्भयतीत्यर्थः । नीहारस्य हिमस्य निकरः समूह एनं सूर्यं न तिरोदधाति न च्छादयति । [illegible] ति । मद्रागो न्यून इति त्रपया लज्जया पलायमानं नश्यमानं रविमण्डलं सूर्यबिम्बमदृश्यतावीक्ष्यत । [illegible] दोषः । कीदृशम् । तत्क्षणं तत्कालं प्रकटित आविष्कृतो रागो येन तत्तथा । रक्तत्वसाम्यादाह—[illegible] हृदयमिव स्वान्तमिव । यामिनीति । यामिनी रात्रिः संध्यारागमरुणमदृक्ष्यत । रक्तत्वसाम्यादाह—[illegible] इवेति । पल्लवानां किसलयानां शयनं शय्या तदिव । परिचारक इवेति । परिचारक इव [illegible]

---

१ विनोदस्य विषयं गीतीनाम्. २ पटुना अन्तः. ३ प्रियजनः; प्रियतरः. ४ सुरताम्. ५ कुमारिकाणाम्. ६ अनन्तरे. ७ अन्यथावकलनीयानि रमणीयानि. ८ दूषित. ९ भावविहानि. १० दन्तक्षतमुखानि. ११ चुम्बनानि. १२ [illegible]. १३ तल्पम्.

अत्रान्तरे चागत्य स्वं स्वं नियोगमशून्यं कुर्वाणा दूरतो दीपिकाधारिण्यो गन्धतैलावसिक्तसुरभिगन्धोद्गारिणीभिर्दीपिकाभिर्विरचितचक्रवालिका बालिकाः पर्यवारयन्। अथ निर्मललावण्यलक्षितानि दीपिकाप्रतिबिम्बानि ज्वलितानि मदनसायकस्य शल्यकानीवाङ्गलग्नानि समुद्वहन्तीं नवनिरन्तरकलिकाचितां चम्पकलतामिव तथास्थितां तां पुनर्व्यजिज्ञपम्—'देवि, प्रसीद। नार्हस्यखेदार्हा हृदयखेदकारिणं संतापमङ्गीकर्तुम्। संहर मन्युवेगम्। एषाहमादाय चन्द्रापीडमागतैव' इति। अथानेन देवनामग्रहणगर्भेण मद्वचसा विषापहरणमन्त्रेण विषमूर्च्छितेव झटित्युन्मील्य नयने सस्पृहं मामवलोक्य 'कः प्रदेशोऽस्मिन्' इति परिजनमपृच्छत्।

अथ धवलवसनोद्भासितगात्रयष्टयः, द्वारप्रदेशसंपिण्डिताङ्ग्यः, परशुरामशरविवरविनिर्गता इव राजहंसपङ्क्तयः, कलहंसकलालापमधुररवैः प्रतिवाचमिव प्रयच्छद्भिर्नूपुरैः पतत्कर्णपूर-

---

प्रदोषो यामिनीमुखं चन्द्रं शशिनं मणेः शिलातलं मणिशिलातलं तल्पं शय्यामकल्पयदरचयत्। अत्रान्तर एवंविधक्षणे दूरतो दीपिकाधारिण्यो बालिका आगत्य पर्यवारयन्दूरीचक्रुः। अन्धकारमिति शेषः। एकीभूय स्थुरिति वा। किं कुर्वन्त्यः। निरन्तरं दीपिकाः कर्तव्या इति स्वं स्वं स्वकीयं स्वकीयं नियोगमादेशमशून्यमवन्ध्यं कुर्वाणा विदधानाः। किंविशिष्टाः। विरचितेति। विरचिता निष्पादिता चक्रवालिका मण्डलं याभिस्ताः। काभिः। दीपिकाभिः 'दीवी' इति जनप्रसिद्धाभिः। दीपिकाभिः कीदृशीभिः। गन्धतैलं सुगन्धस्नेहस्तेनावसिक्ताः सिञ्चिताः सुरभिगन्धमुद्गिरन्तीत्येवंशीलाभिः। अथेति। दीपिकानयनानन्तरमहं तां। प्रबोधयामीति शेषः। पुनर्व्यजिज्ञपं विज्ञप्तिमकार्षम्। कीदृशीं ताम्। समुद्वहन्तीं धारयन्तीम्। कानि। दीपिकानां प्रतिबिम्बानि प्रतिच्छायरूपाणि प्रतिबिम्बानि। कीदृशानि। निर्मलं स्वच्छं यल्लावण्यं लवणिमा तेन लक्षितानि ज्ञातानि। अतिसुन्दरलावण्ये प्रतिबिम्बितानीत्यर्थः। 'मुक्ताफलस्य छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते॥' उत्प्रेक्षते—मदनसायकस्य कामबाणस्य ज्वलितानि दीपितान्यङ्गलग्नानि शल्यकानीवाग्निःशलाकाणि बाणानीव। पुनः कीदृशीं ताम्। चम्पकस्य हेमपुष्पकस्य लतामिव वल्लीमिव तथास्थिताम्। चम्पकलतां कीदृशीम्। नवाः प्रत्यग्रा निरन्तरा व्यवधानरहिता याः कलिकाः कोरकास्ताभिश्चितां व्याप्ताम्। अत्र सरलत्वात्कादम्बर्याः शरीरस्य चम्पकलतोपमानम्। दीपिकाप्रतिबिम्बानां कोरकाकृतित्वेन कलिकोपमानम्। यां विज्ञप्तिं कृतवती तामाह—देवीति। हे देवि कादम्बरि, त्वं प्रसीद प्रसन्ना भव। तथा खेदाभावोऽखेदस्तस्मै अर्हा योग्या त्वं हृदये स्वान्ते खेदं करोतीत्येवंशीलं संतापमङ्गीकर्तुं स्वीकर्तुं नार्हसि न योग्या भवसि। तथा मन्युः क्रोधस्तस्य वेगं रयं संहर त्यज। शोकमिदं मा कुर्वित्यर्थः। एषाहं पत्रलेखाख्या सखी चन्द्रापीडमादाय गृहीत्वागतैव। अथेति। तदनन्तरं विषमूर्च्छिता विषापहरणमन्त्रेणेव। अनेन देवनाम चन्द्रापीडनामग्रहणं गर्भे यस्मिन्नेवंविधेन मम पत्रलेखाया वचसा वाक्येन झटिति शीघ्रं नयने नेत्रे उन्मील्योद्घाट्य सस्पृहं स्पृहायुक्तं यथा स्यात्तथा मां पत्रलेखामवलोक्य निरीक्ष्येति परिजनं सेवकलोकमपृच्छदप्राक्षीत्। इतीति किम्। अस्मिन्प्रदेशे समीपस्थले कः। तिष्ठतीति शेषः।

अथेति। तदनन्तरं कन्यकाः कुमार्यः समयावेदनस्थितिं चेरुः। कन्यकाः विशेषयन्नाह—धवलेति। धवलैः शुभ्रैर्वसनैर्वस्त्रैरुद्भासिताः शोभिता गात्रयष्टयो देहलता यासां ताः। द्वारेति। द्वारप्रदेशे प्रतोलीदेशे संपिण्डितानि संश्लेषितान्यङ्गानि शरीराणि याभिस्ताः। उत्प्रेक्षते—परशुरामस्य जामदग्न्यस्य शरविवरेण बाणच्छिद्रेण विनिर्गता राजहंसानां पङ्क्तय इव। मुखवाचालत्वेन तासां हंसपङ्क्तिसाम्यम्। तदुक्तं कालिदासेन—'[illegible]' इति। किंविशिष्टाः कन्यकाः। नूपुरैश्चरणभूषणैः सहिता युक्ताः। उपलक्षणे तृतीया।

---

१ सविशेषम्. २ [illegible]. ३ अर्हसि. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ द्वारदेशसंपिण्डिताङ्ग्यः; द्वारदेशसंपिण्डितसंहतयः. ९ [illegible]. १० [illegible].

पल्लवोल्लासितैश्चाज्ञाश्रवणाय धावद्भिरिव श्रवणैर्मौक्तिककुण्डलांशुजालकानि स्कन्धदेशैर्दि-मानि चामराणीव वहन्त्यः समाहतकपोलस्थलैः कुण्डलैर्बलादिव वाह्यमानाः, वाचाटैः कर्णो-त्पलमधुकरैः 'समाज्ञापय' इति व्याहरन्त्यः कन्यकाः समधावन् । आज्ञाप्रतीक्षासु च मुख-कमलावलोकिनीषु च तासु क्रमेण दृष्टिं पातयन्ती मरकतशिलातले न्यषीदत्, अब्रवीच—'प-त्रलेखे, न खलु प्रियमिति ब्रवीमि । त्वामेव पश्यन्ती संधारयाम्येव जीवितमहम् । तदपि च यदयं ते महस्तत्साधय समीहितम्' इत्यभिधायाङ्गास्पृष्टनिवसनाभरणताम्बूलप्रदानप्रसा-दातिशयां मां विसर्जयत् ।

इत्यावेद्य च किंचिदिव नमितमुखी शनैः पुनर्व्यजिज्ञपत्—'देव, मल्लमहादेवीनिमा[illegible]-याहितमागल्भ्या दुःखिता च विज्ञपयामि । देवेनाप्येतदवस्थां देवीं दूरीकुर्वता किमिदमात्र-वत्सलायाः स्वप्रकृतेरनुरूपं कृतम्' इति । चन्द्रापीडस्तु तयोपालम्भगर्भं विज्ञप्तः पत्रलेखया

नूपुराणि विशेषयन्नाह—कलेति । कलहंसानां कादम्बानाम् । 'कादम्बास्तु कलहंसाः' इति हैम । तेषां मनोहरा य आलापा शब्दास्त इव मधुरा मिष्टा ये रवा शब्दास्तैः प्रतिवाक्यं प्रत्युत्तरं प्रयच्छद्भिरददद्भि-श्च पुनरर्थे । पुनः किंविशिष्टा । श्रवणैः कर्णैरुपलक्षिताः । किंविशिष्टैः श्रवणैः । पतन्तौ प्रसन्नौ ये कर्णा-कर्णाभरणस्य पल्लवा किसलयास्तैरुल्लासितैरुद्भासितैः । अतएवोत्प्रेक्षते—श्रवणैः कीदृशैरिव । आज्ञा निदेशस्य श्रवणं श्रुतिस्तदर्थं धावद्भिरिव त्वरितं गच्छद्भिरिव । पुनः किं कुर्वन्त्यः । वहन्त्यो धारयन्त्यः । मौक्तिकैर्मुक्ताफलैः खचितानि कुण्डलानि कर्णभूषणानि तेषामंशवः किरणास्तेषां जालकानि समूहा-न् । 'जालं समूह आनायगवाक्षक्षारकावपि' इत्यमरः । उत्प्रेक्षते—स्कन्धदेशे भुजशिरःप्रदेशे निहि-तानि स्थापितानि चामराणीव बालव्यजनानीव । पुनः किंविशिष्टाः । समाहतानि ताडितानि कपोलस्थलानि यैः एवंविधैः कुण्डलैर्बलाद्धठाद्वाह्यमाना इवोत्तार्यमाना इव । पुनः किं कुर्वन्त्यः । कर्णोत्पलानां [illegible] वाचालैर्मुखरैर्भ्रमरैरिति व्याहरन्त्य इवेति वदन्त्य इव । इतीति किम् । समाज्ञापय । आज्ञां देहि । आ-ज्ञेति । कादम्बरी मरकतशिलातलेऽश्मगर्भरत्नस्योपरि न्यषीदत् । अभिषदिति क्रियापदम् । [illegible]न्ती । पातयन्ती क्षिपन्ती । काम् । दृष्टिं दृशम् । कासु । तासु कन्यकासु । कथम् । क्रमेणानुपूर्व्या । कीदृशीषु तासु । आज्ञाया निदेशस्य प्रतीक्षा प्रतीक्षणम् । प्रतिपालनमिति यावत् । यासां तास्तथा तासु । पुनः कीदृशी-षु । मुखमेव कमलं पद्मम् । स्वामिन्या इति शेषः । तदेवावलोकितुं शीलं यासां तास्तथा तासु । अब्रवीच्च । [illegible] निधानानन्तरमिदमवोचत् । च पुनरर्थे । किमुवाचेत्याह—पत्रेति । हे पत्रलेखे । खलु निश्चयेन त्वं [illegible]मिति देवेनाह त्वां न ब्रवीमि न कथयामि । यतोऽहं त्वामेव । न त्वन्यमित्यर्थः । पश्यन्ती [illegible] [illegible] संधारयाम्येव दधाम्येव । अत सर्वथा त्वद्गमनं मम नेष्टम् । तथापि यदयं [illegible] [illegible] तव महो हठ । तस्मात् समीहितं वाञ्छितं साधय विधेहि । इत्यभिधाय प्रतिपाद्य मां पत्रलेखां [illegible]-समयत् । किंभूतां माम् । अङ्गस्पृष्टानि शरीरलग्नानि यानि निवसनाभरणताम्बूलानि [illegible] [illegible] तेषां प्रदानेन वितरणेन प्रदर्शितोऽन्येभ्यो ज्ञापितः प्रसादातिशयः प्रसन्नताधिक्यं यस्य सा तथा । इति पूर्वोक्तमावेद्य निवेद्य च किंचिदीषन्नमितं नम्रीकृतं मुखमास्यं यया एवंविधा पत्रलेखा शनैः मन्दं पुनर्व्यजिज्ञपद्विज्ञप्तिमकार्षीत् । देवेति । हे देव हे स्वामिन्, अहं विज्ञपयामि विज्ञप्तिं करोमि । [illegible] [illegible] । [illegible] यो देव्याः प्रसादः प्रसन्नता तस्मान्निरय आधिक्य [illegible] महत्त्वं यस्याः सा । परं दुःखिता च संजातदुःखा च सती । अथ विज्ञप्तिं विवृणोति—देवेनापीति । [illegible] नृति स्वामिनेदं अवस्थं [illegible] स्वप्रकृत्यनुरूपं स्वस्य कृतं विहितम् । कथंभूतायाः स्वप्रकृतेः । [illegible]

---

१ समधावन्, २ आज्ञां प्रतीक्षमाणासु. ३ [illegible] मरकत. ४ अवदी.

[illegible]

[illegible] । सुवर्णरत्नमिति [illegible] । [illegible]

अत्र सर्वत्रापि विरोधाभासालंकारो ज्ञातव्यः । मधुरमपि तिक्तमपि । दुःखेन मधुरं इति दुःखकरमिति विरोधः । आभासस्तु [illegible] । [illegible] इति विरोधः । आभासस्तु [illegible] । कोमलं मधुरमपि कठोरमिति विरोधः । आभासस्तु कोमलमित्युदाहरणमित्यर्थः । [illegible] इति विरोधः । आभासस्तु [illegible] । [illegible] इति विरोधः । आभासस्तु [illegible] । [illegible] इति विरोधः । आभासस्तु [illegible] ।

अथेति । पर्यङ्कोत्थानानन्तरं चन्द्रापीडः [illegible] नेत्राम्बु तस्य [illegible] पतनं पर्यङ्कुलानि [illegible] क्रियाविशेषणम् । उर्ध्वकंधरेण । पत्रलेखामिति शेषः । अनुपान प्रत्यभवीदिति क्रियासंबन्धः । [illegible] । कादम्बर्याः [illegible] सदृशी वृत्तिर्यस्य सैवंविधो भूत्वा । [illegible] । उत्प्रेक्षते— कादम्बरीदर्शनादारभ्य [illegible] सहाभवन् । एभिरेतैर्विकल्पाकाराः । गुणदोषसमये गृहीतः । एभिः कैः, एतेषु केषु, इत्यपेक्षायामाह—हृदय इत्यादि । हृदये चित्ते मन्युना कोपेन । गृहीत इति पूर्वोक्तं सर्वत्र संबध्यते । कण्ठे निगरणे जीवितेन प्राणितेन । वेपथुना कम्पेनापर एव पतन इति रूपकं तस्मिन् ।

१ गर्भागारम्, २ भावेदकम्, ३ प. समन्ताच ४. ४ आकर्णाकर्णं, ५ अमृत.

कादम्बर्याः श्रद्धाप्पविक्षेपपर्याकुलाक्षरमुखैः प्रत्युवाच—'पत्रलेखे, किं करोमि । अनेन दुः- [illegible]

[illegible]

कन्यकानां रूपानुरूपलीलासंभावनया च तावतो मनोरथानप्यात्मन उपर्यसंभावना च सर्वं सहजमेवैतदस्या इति विकल्पसंशयदोलाधिरूढं मां प्राद्यतेवमीदृशस्य देव्या दुःखस्य च चोपालम्भस्य हेतुतां नीतोऽस्मि । मन्ये च ममापि मनोव्यामोहकारी कोऽपि स्मर एवायम् । अन्यथा प्रबुद्धबुद्धेरपि येषु न संदेह उपपद्यते, तेष्वपि स्फुटेषु मदनचिह्नेषु कथं मे धीर्व्यामुह्येत । तिष्ठन्त्वेव तावदतिसूक्ष्मतया दुर्विभाववृत्तीनि तानि सितावलोकितकथितविहसितलीलायितानि, यान्यन्यथापि संभवन्ति । चिरानुभूतात्मकण्ठसंसर्गसुभगं हारमिममहमुपनय

श्वसितेन निःश्वासेन मुख आनने । स्फुरितेन स्फुरणेन नासाग्रे नासिकान्ते । बाष्पेण रोदनेन चक्षुषी । ... पैकवचनम् । किमुवाचेत्याह—पत्रलेखे इति । हे पत्रलेखे, अहं किं करोमि । किंचित्कर्तुं न समर्थं इत्यर्थः । शृङ्गारश्च नृत्तं च तयोरुज्ज्वलत्वचालनाय आचार्य उपदेष्टा तेन । शृङ्गारस्य नृत्याचार्येण ... वा । भगो माहात्म्यमस्यास्तीति भगवांस्तेन । 'भगोऽर्कज्ञानमाहात्म्यवैराग्यादिषु' इति वैजयन्ती । मनोभवेन कामेन यद्यदनेकप्रकारं मन्युजीवितवेपथुश्वसितपरितापादिकं बाल्या शोषितो मामुद्दिश्य मदुद्देशेन ... स्कार्यते निष्पाद्यते । किमर्थमित्याह—अन्तरिति । अन्तर्गतो यो विकारस्तस्यावेदनं ज्ञापनं तस्मै । तदर्थं चतुर्थी । तत्तदनेन प्रलक्षेण मूढमज्ञानाकृतं यद्धृदयं चित्तं तेन स्वयं कृतमस्त्वना विहितम् । न तु परैरुक्तं । इतो मूढहृदयं विशेषयन्नाह—दुःशिक्षितेनेत्यादि । दुर्दुष्टं शिक्षितमभ्यसितं यस्य तत्तथा तेन । ... ज्ञानविषयेऽभिमानोऽहंकारो विद्यते यस्य तत्तथा तेन । पण्डितमात्मानं मन्यते यत्तत्तथा तेन । दुर्दुष्टं विदग्धत्वं यस्य तत्तथा तेन । दुर्दुष्टा बुद्धिः प्रतिभा यस्य तत्तथा तेन । अलीकेन मिथ्याभिमानेन । धीरं ... पैतं तेन मिथ्याविकल्पानामलीकमनोरथानां शतसहस्राणि लक्षास्तैर्भरितमाकीर्णं तेन । न ... नावधारयतीत्यश्रद्दधानं तेन । कया । अदृष्टपूर्वत्वादनवलोकितपूर्वत्वाद्दिव्या मनोहरा याः कन्यकास्तासां सौन्दर्यं तस्यानुरूपा योग्या या लीला विलासस्तस्याः संभावनोत्कटकोटिकः संदेहस्तया । पुनः कया । आत्मन उपर्यैवं मामिच्छन्तीत्यस्य मनोरथानप्यसंभावनया च । किं कुर्वता मूढहृदयेन । मामेवं ... दृिकर्मकः । एवं किम् । अस्याः कादम्बर्या एतत्परितापादिकं सर्वं सहजमेव स्वाभाविकमेव । विकल्पसंशययोर्दोलामधिरूढमाधिरं तथा । तेनैवेति शेषः । मूढहृदयेनैवेदृशस्य पूर्ववर्णितस्य देव्या कादम्बर्या दुःखस्य तवोपालम्भस्य च हेतुतां नीतः प्रापितोऽस्मि । सर्वं मदसम्यक्कृतम् मूढहृदयेनैव कृतम् । ... भावः । विचारणान्तरं प्रदर्शयन्नाह—मन्य इति । अहमिति मन्ये संभावयामि । इतीति किम् । ... अप्यनिर्वचनीयो मनसश्चित्तस्य व्यामोहं वैचित्र्यं करोतीत्येवंशीलः स्मर एव विरहादीर्वदनेन । ... आह—अन्यथेति । धाराभावेऽप्रबुद्धा जागरूका बुद्धिः प्रतिभा यस्यैवंविधस्य । मूर्खस्यापीत्यर्थः । येषु ... टेषु विशदेषु मदनचिह्नेषु कामलक्षणेषु संदेहो द्वापरो नोपपद्यते न जायते । एतानि तु ... एतोन्मयन इति भावः । तेष्वपि । मदनचिह्नेष्वपीत्यर्थः । कथं मे मम धीर्बुद्धिर्व्यामुह्येत ...
... । तावदितराणि तानि स्मितमीषद्धास्यम्, अवलोकितं वीक्षितम्, कथितं जल्पितम्, ... हसितं हसनम्, लीलया विलासेन कलायितानि व्यापाराचरितानि । एतान्यतिसूक्ष्मतया निहृदया । ... दुर्भेदा दुर्विभाव्या वृत्तयो येषां तानि तिष्ठन्तु । एतानि ... चिन्तयामीत्यर्थः । ... नीति । यानि पूर्वोक्तानि । अन्यथापि भेदव्यतिरेकेणापि संभवन्ति । उपपद्यन्त इत्यर्थः । ...

---

१ अनेन दुराभवा. २ ... ३ नृत्याचार्येण. ४ पूर्वत्वादिव्या. ५ मनोरथमप्यसंभावनया; मनोरथानामप्य... ६ ... विस्पष्टेषु.

मे तत्क्षणमेव कण्ठे कारयन्त्या किमिव नावेदितम् । अपि च हिमगृहकवृत्तान्तस्तु तवापि प्रत्यक्ष एव । तत्किमत्र प्रणयकोपाक्षिप्तयाप्यन्यथा व्याहृतं देव्या । सर्व एवायं विपर्ययान्मम दोषः । तदधुना प्राणैरप्युपयुज्यमानस्तथा करोमि यथा नेदृशमेकान्तनिष्ठुरहृदयं जानाति मां देवी' इत्येवं वदत्येव चन्द्रापीडेऽश्रावितैव प्रविश्य वेत्रहस्ता प्रतीहारी कृतप्रणामा व्यज्ञापयत्—'युवराज, एवं समादिशति देवी विलासवती, कृतजल्पात्परिजनतः श्रुतं मया, यथा किल पृष्ठतः स्थिताद्य पत्रलेखात्र पुनः परागता' इति । 'न च मे त्वय्यस्यां च कश्चिदपि स्नेहस्य विशेषो विलसतीति मयैवेयं संवर्धिता । अपि च तवापि कापि महती वेला वर्तते दृष्टस्य । तदनया सहित एवागच्छ । मनोरथशतलब्धमतिदुर्लभं ते मुखकमलावलोकनम्' इति ।

चन्द्रापीडस्तु तदाकर्ण्य चेतस्यकरोत्—'अहो संदेहदोलाधिरूढं मे जीवितम् । एवमम्बा निमेषमपि मामपश्यन्ती दुःखमास्ते । पत्रलेखामुखेन चैवमाज्ञापितमागमनाय मे निष्कारण-

---

प्रदर्शयन्नाह—चिरेति । चिरं चिरकालमनुभूतः प्राप्तो य आत्मनः स्वस्य । अर्थात्कादम्बर्याः । कण्ठसंसर्गो निगरणसंपर्कस्तेन सुभगं मनोहरमिमं प्रत्यक्षगतं हारं मुक्ताप्रलम्बं तत्क्षणमेव तस्मिन्समय एवाकृतमविहितं पुण्यं सुकृतं येनैवंविधस्य मे मम कण्ठे गले कारयन्त्या प्रक्षेपयन्त्या । सखिद्वारेति शेषः । किमिव नावेदितं किं न ज्ञापितम् । अहं त्वदर्थिनीति तदैव ज्ञापितमिति भावः । अपि चेति । अपि च प्रकारान्तरे । हिमगृहकस्य नीहारवच्छीतलसदनो वृत्तान्त उदन्तस्तवापि भवत्या अपि प्रत्यक्ष एव विदित एव । न केवलं ममैवेति भावः । तदिति हेत्वर्थे । अत्रेति । अस्मिन्नने प्रणयः स्नेहस्तेन तस्माद्वा यः कोपः क्रोधस्तेनाक्षिप्तया प्रेरितया देव्या कादम्बर्या किमन्यथा व्याहृतम् । तदलमनया तदागमनकथयेत्यात्मकमित्यर्थः । सर्व इति । अयं सर्व एव समग्र एव विपर्ययादज्ञानान्मम दोषो वैगुण्यम्, न तु तत्त्वतः । तदिति । तत्तस्माद्धेतोरधुनाहं तथा करोमि रचयामि यथा देवी कादम्बरीदृशमेकान्तेनातिशयेन निष्ठुरं कठिनं हृदयं चेतो यस्यैवंविधं मां न जानाति । किं कुर्वाणः प्राणैरप्युपयुज्यमानस्तदीप्सितं कुर्वाणः । इत्येवं चन्द्रापीडे वदत्येव कथयत्येव प्रतीहारी द्वारपालिका कृतः प्रणामो ययैवंभूता मातृपरिजनत्वेन कुमारप्रतीहार्याऽश्रावितैवानिवेदितैव प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा व्यज्ञापयद्विज्ञप्तिमकार्षीत् । कीदृशी । वेत्रं हस्ते यस्याः सा । हे युवराज, देवी विलासवत्येवं समादिशत्याज्ञापयति । एवं किमित्याह—कृतेति । कृतो विहितो जल्पोऽन्योन्यालापो येनैवंविधात्परिजनतः सेवकवर्गान्मयेति श्रुतमित्याकर्णितम् । इतीति किम् । तदेव दर्शयति—यथेति । किलेति सत्ये । पृष्ठ इति पृष्ठतः । तदप्रत्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् । स्थिता विलम्बिना पत्रलेखायास्मिन्नहन्यत्रास्मिन्प्रदेशे पुनः परागता प्रत्यागत्य समागता । पुनः किं समादिशतीत्याह—न चेति । मे मम त्वयि भवत्यस्यां पत्रलेखायां चेति हेतोः स्नेहस्य प्रेम्णः कश्चिदपि विशेषो न विलसति । न वर्तत इत्यर्थः । इतीति किम् । यत इयं पत्रलेखा मयैव संवर्धिता वृद्धिं प्रापिता । एतेनोभयोरपि मयैव संवर्धनात्त्वयि तस्यां च मम स्नेहः समान एवास्तीति ध्वन्यते । पुनः किं समादिशतीत्याह—अपि चेति । अपि च प्रकारान्तरे । तवापि भवतोऽपि दृष्टस्यावलोकितस्य कापि महती गुर्वी वेला कालविशेषो वर्तते । तत्तस्माद्धेतोरनया पत्रलेखया सहित एव समन्वित एवागच्छैहि । त्वमिति शेषः । यतस्ते तव मुखमेव कमलं तस्यावलोकनं वीक्षणमतिदुर्लभमतिदुःप्रापम् । कीदृशम् । मनोरथानां समीहितानां शतैर्लब्धं प्राप्तम् ।

तु पुनश्चन्द्रापीडस्तत्पूर्वोक्तमाकर्ण्य श्रुत्वा चेतस्यकरोदचिन्तयत् । एवं किमित्यत आह—अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । मे मम जीवितं प्राणितं कादम्बरीसमीपे मजामि उत मातुः संनिधाविति संशयो द्वापरः स एव दोला दोलनं तामधिरूढमाश्रितम् । कथमित्याह—अम्बेति । एवं अम्बा विलासवती निमेषमपि निमीलितमात्रमपि मां चन्द्रापीडमपश्यन्त्यनवलोकयन्ती दुःखं यथा स्यात्तथास्ते तिष्ठति । तथा निष्कारणं निर्निमित्तं वत्सलेन हितकारिणा देव्याः कादम्बर्याः प्रसादेनानुग्रहेण पत्रलेखामुखेन च पत्रलेखावाक्येन च मे ममागमना-

१ विधुन्वानाः. २ मतीतैव. ३ दृष्टस्य. ४ सहैव. ५ त्वन्मुख.

चरणकमलेन देवीप्रसादेन । आजन्मक्रमाहितो बन्धुजनस्नेहः, दुःखत्याज्यं हृदयम्, अनोच्यं तातचरणशुश्रूषासुखम् । प्रमाथी मन्मथहतकः, हारिणी गुरुजनलालना, दुःसहानुष्ठितानि, अनुबन्धिनी बान्धवप्रीतिः, कुतूहलिन्यभिनवप्रार्थना, मुखावलोकिनः कुलक्रमागता राजानः, जीवितफलं प्रियतमामुखावलोकनम्, अनुरक्ताः प्रजाः, गरीयान्गन्धर्वराजदुहितुरनुरागः, दुस्त्यजा जन्मभूमिः, परिग्राह्या देवी कादम्बरी, कालातिपातासहं मनः, विप्रकृष्टमन्तरं हेमकूटविन्ध्याचलयोः' इत्येवं चिन्तयन्नेव प्रतीहार्योपदिश्यमानमार्गः पत्रलेखाकरावलम्बी जननीसमीपमगात् । तत्रैव च तमनेकप्रकारजननीलालनसुखाचिन्तितदुर्विदग्धहृदयोत्कण्ठं दिवसमनयत् ।

उपनतायां चात्मचिन्तायामिवान्धकारितदशदिशि शर्वर्याम्, अनिवार्यविरहवेदनोन्मथ्यमानमानसाकुलेषु कलकरुणमुच्चैर्व्याहरत्सु चक्रवाकयुगलेषु, उत्तेजितस्मरशरं समुत्तंभाने

धैर्यमाशापितम् । आजन्मक्रमेति । जनन्या मातुः स्नेहो बन्धुजनस्नेहः । कीदृक् । आजन्मनो जन्म प्रभृति क्रमेण मर्यादयाहित आरोपितः । जन्ममर्यादयारोपितक्रमेणास्य विशेषः । विशेषणमेव सामुद्भिन्ने साधयः । हृदयं चेतो बन्धुजनविच्छेदानिष्टंतुलम् । तातस्य पितुश्चरणौ पादौ तयोः शुश्रूषा सेवा तत्र सुखममोच्यं न मोक्तुं योग्यम् । मन्मथहतकः कंदर्पहतकः प्रमथनशीलः प्रमाथी । विनोदैरनुरञ्जकः । गुरुजनस्य मात्रादेर्लालना प्रतिपालना हारिणी मनोहरा । दुःसहानि सोढुमशक्यान्युत्कण्ठितानुष्ठानानि भूतानि । बान्धवानां स्वजनानां प्रीतिः स्नेहोऽनुबन्धातीत्येवंशीलानुबन्धिनी । गमननिमित्तकारिणीत्यर्थः । अपि नवसाहचर्यस्य वस्तुनः प्रार्थना वाञ्छा कुतूहलिन्याश्चर्यकारिणी । कुलक्रमेण परम्परया आगताः प्रजा राजानो भूभुजो मुखमाननमवलोकयन्तीत्येवंशीला मुखावलोकिनो वशीभूताः । प्रियतमायाः स्त्रियास्तस्या मुखावलोकनं यदवीक्षणं जीवितस्य प्राणितस्य फलं साध्यम् । प्रजा जनपदवासिनो जना अनुरक्ता अनुरागिण्यः । गन्धर्वराजसुता कादम्बरी तस्यां तस्या यदनुरागः स्नेहो गरीयानतिशयेन गुरुः । दुस्त्यजा दुःखेन मोक्तुं शक्या जन्मभूमिर्जन्मनः स्रोतसेर्भूमिः स्थलम् । तदुक्तमन्यत्र—'जणणी जम्मुप्पत्ती पच्छिमनिद्दा सुभासियं रयणं । मणइट्ठं माणुस्सं पंच वि दुक्खेहि मुच्चन्ति ॥' जननी जन्मोत्पत्तिः पश्चिमनिद्रा सुभाषितं वचनम् । मनइष्टो मनुष्यः पञ्चापि दुःखान्मुच्यन्ते इति । कादम्बरी देवी परिग्राह्या परिणेतुं योग्या । कालस्यातिपातमौत्सुक्येन विलम्बनं न सहतीत्येवंशीलं मनः स्वान्तम् । तदीयमिति शेषः । हेमकूटविन्ध्याचलयोरन्तरं विप्रकृष्टं दूरम् । इत्येवं चिन्तयन्नेव विमृशन्नेव प्रतीहार्या द्वारनियुक्तयोपदिश्यमानः कथ्यमानो मार्गः पन्था यस्यैवंभूतः पत्रलेखायाः करं हस्तमवलम्बत इत्येवंशीलः स तथा जनन्या मातुः समीपमभ्यर्णमगात् । तत्रैव तु समीपे तं दिवसं वासरमनयदतिनाय । कीदृशं दिवसम् । अनेकप्रकारं बहुविधं जनन्या मातुर्लालनसुखं तेन चिन्तिताविज्ञाता दुर्विदग्धहृदयोत्कण्ठा यस्मिन्स तथा ।

रात्रौ विशेषं प्रदर्शयन्नाह—उपेति । उपनतायां च प्राप्तायां च शर्वर्यां रजन्याम् । कुसुमशयनमध्ये हृदयस्यात्मचिन्तायामिव चन्द्रापीडो मनसा मनोव्यापारेण स्मरस्य कंदर्पस्यायतनभूतं सखतां गतं प्राप्तं चन्द्ररूपं तस्य सस्मार । 'स्मृतौ च' इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठी । शर्वरीं विशेषयन्नाह—अन्धकारितेति । अन्धकारिता अन्धकारं प्रापिता दशदिशो यस्यां सा तस्याम् । केषु सत्सु । चक्रवाकयुगलेषु द्वन्द्वचरमिथुनेषु सत्सु । किं कुर्वत्सु । कलं मधुरं करुणं दीनं यथा स्यात्तथोच्चैरुच्चस्वरेण व्याहरत्सु ब्रुवत्सु । कीदृशेषु । अनिवार्या निवारयितुमशक्या या विरहवेदना वियोगपीडा तयोन्मथ्यमानानि पीड्यमानानि मानसानि चेतांसि येषां तानि तथा तेषु । पुनः केषु सत्सु । उत्तेजिता निशिता. स्मरशराः कंदर्पबाणा यैरिति क्रियाविशेषणम् ।

---

१ जन्म. २ आकुलत्व; अनुकूलत्व. ३ अनुरक्ता प्रजा. ४ भूमी. ५ वर्मा. ६ अचेतितम्. ७ शर.

चन्द्रमसोऽङ्कोल्लधूलिधूसरालोकेष्वग्रमयूखेषु, विजृम्भमाणकुमुदिनीश्वासपरिमलग्राहिणि मन्दंमन्दमायातुमारब्धे प्रदोषानिले च, शयनवर्ती निमीलितलोचनोऽप्यप्राप्तनिद्राविनोदो हेमकूटागमनखेदादाक्षिप्य विश्रान्तेनेव पादपल्लवच्छायायाम्, जङ्घानुरोधरोहिणा लग्नेनेव संहतयोरूर्वोः, उल्लिखितेनेव विस्तारिणि नितम्बफलके, मग्नेनेव नाभिमुद्रायाम्, उल्लसितेनेव रोमराज्याम्, आरूढेनेव त्रिवलिसोपानहारिणि मध्यभागे, कृतपदेनेवोन्नतिविस्तारशालिनि स्तनतटे, मुक्तासनेनेव बाह्वोः कृतावलम्बनेनेव हस्तयोः, आश्लिष्टेनेव कण्ठे, प्रविष्टेनेव कपोलयोः, उत्कीर्णेनेवाधरपुटे, ग्रथितेनेव नासिकासूत्रे, समुन्मीलितेनेव लोचनयोः, स्थितेनेव ललाटशालायाम्, अन्वितेनेव चिकुरभारान्धकारे, प्लवमानेनेव सर्वदिक्प्रसर्पिणि लावण्यपूरप्लवे मनसा सस्मार स्मरायतनभूतस्य कादम्बरीरूपस्य ।

उत्पन्नात्मीयबुद्धिश्च निर्भरस्नेहार्द्रचेतास्तत एव वासरादारभ्य तां प्रति गृहीतरक्षापरिकर इव यतो यत एव मण्डलितकुसुमकार्मुकं मकरध्वजमस्यां प्रहरन्तमालोकितवान्, ततस्तत एवात्मानमन्तरेऽर्पितवान् । 'एवमम्लानमालतीकुसुमकोमलतनौ निर्घृणं प्रहरन्न लज्जसे' इत्यु-

---

शशिनोऽङ्कोल्लस्य वृक्षविशेषस्य धूलिः परागस्तद्वद्धूसर ईषत्पाण्डुर आलोकः प्रकाशो येषां ते तथा तेषु । एवंविधेषु समुल्लसमानेषु विसरत्स्वग्रमयूखेषु प्रधानकिरणेषु । पुनः कस्मिन्सति । प्रदोषो यामिनीमुखं तस्यानिले वायौ मन्दंमन्दं शनैः शनैरायातुं प्रचलितुमारब्धे सति । किंलक्षणे प्रदोषानिले । विजृम्भमाणा विकसन्त्यो याः कुमुदिन्यस्तासां श्वासस्येव यः परिमलस्तं गृह्णातीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । किंलक्षणश्चन्द्रापीडः । शयने शय्यायां वर्तत इत्येवंशीलः स तथा । पुनः कीदृक् । निमीलिते मुद्रिते लोचने नेत्रे येन स तथा । एवंविधोऽप्यप्राप्तोऽलब्धो निद्रायाः प्रमीलाया विनोदः सुखं येन स तथा । इतो मनो विशेषयन्नाह—

हेमकूट इति । हेमकूटादागमनं तस्मात्खेदः परिश्रमस्तस्मादिव पादावेव पल्लवौ तयोश्छायातपाभावस्तस्यां विश्रान्तेनेव गृहीतविश्रामेणेव । जङ्घा नलकीलिनी तामनुरुणद्धीत्येवंशीलो जङ्घानुरोधी जङ्घा नलकीलस्तं रोहतीत्येवंशीलं तथा तेन संहतयोर्मिलितयोरूर्वोः सक्थ्नोर्लग्नेनेव मिलितेनेव । विस्तारिण्यायते नितम्ब एव फलकं तस्मिन्नुल्लिखितेनेव चित्रितेनेव । नाभिः सुन्दरकूपिका तस्य मुद्राकृतिविशेषस्तस्यां मग्नेनेव ब्रुडितेनेव । रोमराज्यां तनूरुहश्रेण्यामुल्लसितेनेवोच्छ्वासितेनेव । तथा त्रिवलिरेव सोपानानि तैर्हारिणि मनोहरे मध्यभागे वलग्नप्रदेश आरूढेनेवोपविष्टेनेव । उन्नतिरुच्चता, विस्तारो विस्तीर्णता, ताभ्यां शालत इत्येवंशीलं यत्स्तनतटं कुच एव तटं तस्मिन्कृतपदेनेव विहितस्थानेनेव । बाह्वोर्भुजयोर्मुक्तासनेनेव संस्थापितजीवेनेव । हस्तयोः करयोः कृतावलम्बनेनेव विहितालम्बनेनेव । कण्ठे निगरण आश्लिष्टेनेवालिङ्गितेनेव । कपोलयोर्गल्लास्थप्रदेशयोः प्रविष्टेनेव कृतप्रवेशेनेव । अधरपुट ओष्ठपुट उत्कीर्णेनेवोल्लिखितेनेव । नासिका नासैव सूत्रं तस्मिन्ग्रथितेनेव गुम्फितेनेव । लोचनयोर्नेत्रयोः समुन्मीलितेनेव विकसितेनेव । ललाटशालायामलिकगृहैकदेशे स्थितेनेवोपविष्टेनेव । कृतावस्थानेनेवेत्यर्थः । चिकुरभारः केशकलापः स एवान्धकारं तिमिरं तस्मिन्नन्वितेनेव सहितेनेव । सर्वदिक्प्रसर्पणि व्याप्नोतीत्येवंशीले लावण्यपूरप्लवे चातुर्यपूरप्रवाहे प्लवमानेनेव स्नानं कुर्वाणेनेव ।

उत्पन्न इति । स पुनस्तत एव वासराद्दिवसादारभ्य मर्यादीकृत्योत्पन्ना संजातात्मीया मदीयत्वलक्षणा बुद्धिर्यस्य स तथा । निर्भरः प्रबलो यः स्नेहः प्रेमा तेनार्द्रं चेतो यस्यैवंभूतः कुमारस्तां प्रति कादम्बरीं प्रति गृहीत आत्तो रक्षार्थं परिकरः परिच्छदो येनैवंभूत इव । यतो हेतोर्यत एव यस्मादेव मण्डलितं वक्रीकृतं कुसुमकार्मुकं पुष्पचापं येनैवंभूतं मकरध्वजं कंदर्पमस्यां कादम्बर्यां प्रहरन्तं ताडयन्तमालोकितवान्दृष्टवान् । ततो हेतोस्तत एव तद्दिवसादेवात्मानमन्तरे मध्येऽर्पितवान्दत्तवान् । **एवमिति ।** अम्लानं सद्यस्कं यन्मालत्याः कुसुमं

---

१ मन्दमन्द. २ अनुरोधरोहिणा; अनुसाराधिरोहणा. ३ सुसंहतयोः. ४ लिखितेनेव. ५ सर्वतः. ६ लावण्यपयःपूर. ७ समुत्पन्न. ८ तनोः.

पालभमान इव दिवसमुत्तरलतारयोर्न्तर्बाष्पया दृष्ट्या कुसुमचापम्, पुनः स्मरशरप्रहारमूर्च्छितां संज्ञामिव लम्भयितुं तामथयत्नेनाह स्वेदजललेशानुत्ससर्ज च दीर्घदीर्घैर्निःश्वासान् । तच्चेतनालम्भमुदित इव च सर्वाङ्गीणं क्षणमपि न मुमोच रोमाञ्चम् । महती मे वेदना न वेत्ति तद्वार्तां प्रष्टुमिव नियुक्तेन मनसा शून्यतामधारीत् । तत्प्रतिवार्ताकर्णनार्थे गृहीतमौनः सर्वदैवातिष्ठत् । तदाननालोकनान्तरितमिव सर्वमेव नाद्राक्षीत् । चन्द्रबिम्बे-नोऽन्य दृष्टिररमत । तदालापपूरितश्रोत्रेन्द्रिय इव न किंचिदपरमन्तःकर्णे कृतवान् । [illegible] नयोऽप्यन्य पहिरेयासम् । सुभाषितान्यपि न प्रवेशमलभन्त । सुहृद्वाचोऽपि परुषा इवाभा-न् । मान्यपजनजल्पितान्यपि नासुग्गायन्त । भायायगमभीत्येव यथापूर्वं न कम्यचिद्दर्शनम-दात् । अनवरतमुत्कलिकालेन मदनहुतभुजान्तर्दह्यमानोऽपि गुरुजनत्रपया न सद्यःमनुस्मा-

---

मुर्ग मदुकोमला सुकुमारा वा तनुः शरीरं तस्या निर्गुणं निष्कामेवममुना प्रकारेण । दिवसमिवुत्तरलतारा-रायम । तेनाहोरात्रं प्रहरेष्वाप्यस्य क्षणे न भवो प्राप्नोति । उत्प्रावल्येन तरला चपला तारा कनीनिका यस्य सा तथा । अन्तर्मध्ये बाष्पोऽश्रु यस्यामेवंविधया दृष्टा नेत्रेण कुसुमचापं कंदर्पमिवुपालभमान उपालम्भं ददान इव । एतेनान्तर्वेश्ममाधिकृतम् । स्वेदो घर्मस्तेन जलं तस्य लवा बिन्दुस्तानत्यर्थं [illegible] इव । न पुनरर्थ । अतिशयेन दीर्घा दीर्घदीर्घाश्च ताभिः श्वासमारुतानुल्ससर्जोन्मुमोच । [illegible] पुनः । उत्प्रेक्षते—पुनर्गाढतर मारम्य शरा बाणास्तैः प्रहारस्ताडनं तेन मूर्च्छिता मोहप्राप्ता तां कादम्बरी [illegible] संज्ञां लम्भयितुमिव प्रापयितुमिव । यथान्यः कश्चिन्मूर्च्छितस्तस्य हरेद्मजलकणलवलवागतो निःश्वासमानय-मिव मुग्धधीर्मनुष्याः । [illegible] चन्द्रापीडः सर्वाङ्गे भवः सर्वाङ्गीणस्तं रोमाञ्चं रोमोद्गमं क्षणमपि न मुमोच । क्षणमपि नहिं गतो नाभूदित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—तस्याः कादम्बर्याश्चेतना चैतन्यं तस्या आलम्भः प्राप्ति-स्तेन हर्षितः इव । [illegible] इति । न मनसा शून्यतामधारीदुधार । किंभूतेन मनसा । तस्यै मम महती वार्ता प्रष्टुं नियुक्तेन प्रेषितेनेव । इतीति किम् । इदमेव वेदना पीडा यथा मे वेत्ति । तद्विति । तत्प्रतिवार्ताकर्णनार्थे गृहीतमौनः सन् सर्वदा निश्चलमेवातिष्ठत् । उत्प्रेक्षते—तस्याः कादम्बर्याः प्रतिवार्ता प्रत्युत्तरं तस्या आकर्णनार्थेन । श्रवणार्थे इत्यर्थः । तदाननेति । न सर्वमेव ददर्श । [illegible] उत्प्रेक्षते—तस्या आननं मुखं तस्यालोकनं वीक्षणं तेनान्तरितमिव व्यवहितमिव । चन्द्रबिम्ब इति । चन्द्र-बिम्बेऽपि दृष्टिमण्डलेऽस्य चन्द्रापीडस्य दृष्टिश्चक्षुर्नारमत न विश्रमत् । विरहोत्कर्षं सूचयति । [illegible] तदालापेति । [illegible] चन्द्रापीडः किंचिदपरं शब्दजातं कर्णमध्ये नाश्रौषीत् । [illegible] उत्प्रेक्षते—तस्याः कादम्बर्या आलापस्तेन पूरितं पूर्णं श्रोत्रेन्द्रियं यस्यैवंविधेन इव । वर्णाश्चेति [illegible] [illegible] । [illegible] न प्रावेश अस्य चन्द्रापीडस्य बहिरेव वाक्यभूता एव बभूवुः । सुभाषि-तानीति । सुभाषितानि सर्वजनहितकारकाण्यपि प्रवेशं न आप्नुवन् । सुहृदिति । सुहृदां मित्राणां वाचोऽपि परुषा इव कठिना इवाभवन् । मान्येति । [illegible] निरन्तराणि कदर्थकान्यपि नामुग्गायन्त । सुखं चिन्तयतानीव । अस्य [illegible] करत । [illegible] इति । यथा येन प्रकारेण पूर्वं पितृगृहवासा अर्थकथनं [illegible] [illegible] उत्प्रेक्षते—मनसा [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] अनवरतमुत्कलिका [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । गुरुजनत्रपया [illegible] । एवं स्मरो न [illegible]—यथेति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । अनवरतं [illegible]

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible].

द्रारविन्दशयनमभजत । न सरसबिसलतावालकानि गात्रेष्वकरोत् । न जललवमौक्तिकक्षोदतारकितान्यजरठपद्मिनीपत्राणि पार्श्वेऽप्यकारयत । न कुसुमपल्लवस्रस्तररचनामादिदेश । नानवरतधारापातोत्थितशिशिरसीकरासारदुर्दिनं ददर्शापि धारागृहम् । न मकरन्दसंततसंपातशीतलाभ्यन्तराणि हर्म्योद्यानलताभवनान्यप्यसेवत. न मलयजजलक्षालितपृष्ठेषु मणिकुट्टिमेष्वप्यलुठदिच्छया । न तुहिनकरकरनिकरसंक्रान्तिहृद्येषु ललनाकरकलितचन्द्रकान्तमणिदर्पणेष्वप्यसंक्रामयदात्मसंपातम् । किं बहुना नाम्लानहरिचन्दनरसचर्चामप्याचरणाददापयत् ।

एवमेव केवलं रात्रौ दिवा चाकृतनिर्वृतिराज्वलताप्यदहनात्मकेन दहताप्यक्षतस्नेहेन्धनेन दुःखानुभवनायैव भस्मसादकुर्वता मदनदहनेनान्तर्हृदि क्वाथ्यमानदेहः शोषमगात्, आर्द्रतां पुनःप्रतिक्षणाधीयमानवृद्धिं नात्याक्षीत् । एवं च निष्प्रतिक्रियतया दुःसहतया चाति वि-

---

वंभूतेत्यर्थः । नेति । सरसानि जलार्द्राणि बिसानि मृणालानि तेषां लता वल्लयस्तेषां जालकानि समूहा गात्रेष्वङ्गेषु नाकरोन्नान्वतिष्ठत् । पूर्वोक्तहेतोरेवेति भावः । नेति । जललवा अम्भोदबिन्दवस्त एव मौक्तिकक्षोदास्तैस्तारकितानि तारावदाचरितानि यान्यजरठानि कोमलानि पद्मिनीपत्राणि नलिनीदलान्यपि । व्यवकरोऽप्यपिशब्दः । पार्श्वे पृष्ठे नाकारयत् । सेवकैरिति शेषः । नेति । कुसुमानां पल्लवाः प्रत्यग्रदलानि, कुसुमानि च पल्लवाश्चेति द्वन्द्वसमासो वा, तेषां स्रस्तरस्य रचनां नादिदेश नादिष्टवान् । नेति । स चन्द्रापीडो धारागृहमपि न ददर्श नाद्राक्षीत् । किंलक्षणं धारागृहम् । अनवरतं निरन्तरं धारापातेनोत्थिता ये शिशिराः शीतलाः सीकरा वातास्तजलविप्रुषस्तैरासारवद् दुर्दिनं मेघजं तमो यस्मिंस्तत्तथा । नेति । स चन्द्रापीडो हर्म्येषु गृहेषु यदुद्यानं तस्य लता वल्लयस्ता एव भवनानि गृहाण्यपि नासेवत नाभजत । किंलक्षणानि । मकरन्दस्य मरन्दस्य संततं निरन्तरं संपातः संपतनं तेन शीतलानि शिशिराण्यभ्यन्तराणि मध्यभागा येषां तानि । **न मलयजेति ।** स मणीनां कुट्टिमानि बद्धभूमिकानि । 'कुट्टिमं स्यात् बद्धभूः' इति हैमः । तेष्वपीच्छयेच्छया नालुठन्नाशेरत । किंलक्षणेषु । मलयजस्य चन्दनस्य जलं पानीयं तेन क्षालितान्यार्द्रीकृतानि पृष्ठानि येषां तेषु । नेति । स ललनानां योषितां करास्तैः कलिता धृता ये चन्द्रकान्तमणिभिः रचिता दर्पणा आदर्शास्तेष्वप्यात्मनः स्वस्य संपातं प्रतिबिम्बं न संक्रामयत् संक्रामणमकारयत् । किंलक्षणेषु । तुहिनकरश्चन्द्रस्तस्य करनिकरः किरणसमूहस्तस्य संक्रान्तिः संक्रमस्तया हृद्या मनोहरास्तेषु । **किं बहुनेति ।** किं बहुना किं बहु जल्पितेन । चरणौ मर्यादीकृत्याचरणं तलादाम्लानमीषच्छुष्कं यद्धरिचन्दनं तस्य रसेन चर्चा पूजा तामपि नादापयद्दातुं न प्रेरयति स्म ।

एवमिति । स चन्द्रापीडो मदन एव दहनो वह्निस्तेनान्तर्हृदये बहिरवयवादौ क्वाथ्यमान उत्काल्यमानो देहः शरीरं यस्यैवंविधः शोषं क्षीणत्वमगात्प्राप । किंलक्षणः । एवमेव पूर्ववत् । रात्रौ निश्यपरं दिवा दिवसेऽकृताऽविहिता निर्वृतिर्निःस्वास्थ्यं येन सः । किंलक्षणेन मदनदहनेन । आ समन्ताज्ज्वलता प्रज्वलता । पुनः कीदृशेन । अदहनात्मकेनाबहिःस्वरूपेणापि दहता भस्मीकुर्वता । पुनः कीदृशेन । न क्षतमक्षीणं स्नेहलक्षणमिन्धनमेधो येन स तथा तेन । पुनः किं कुर्वता । दुःखस्यासातस्यानुभवनं साक्षात्करणं तस्मै तदर्थमेव । तादर्थ्ये चतुर्थी । सर्वं भस्म भस्मसादकुर्वताघटयत । शरीरव्यतिरेकेण दुःखानुभवाभावादिति भावः । शरीरशोषे आर्द्रता न भवतीत्याशयेनाह—**न पुनरिति ।** न पुनरार्द्रतां मृदुतां स्नेहवत्तां नात्याक्षीत्तत्याज । आर्द्रतां विशेषयन्नाह—**प्रतीति ।** प्रतिक्षणं प्रतिसमयमाधीयमानारोप्यमाणा वृद्धिर्यस्याः सा ताम् । **एवं चेति ।**

---

१ आलानि. २ अजठर; जरठ. ३ निपात. ४ मकरन्दसंपात. ५ तुहिनकरनिकर. ६ सतापम्. ७ निर्वृतिना. ८ दुःखानुभावनायेव. ९ चाति.

संस्थुलेनोपास्यमानोऽपि मनसिजेनाकारमेव लोकलोचनेभ्योऽरक्षत्, न कुसुमशरसायकेभ्यो जीवितम्। तनोरेव तानवमङ्गीचकार, न लज्जायाः। शरीरस्थितावेवानादरं कृतवान्, न कुलस्थितौ। प्रजा एवान्वरुध्यत, न मन्मथोत्कलिकाः। सुखमेवावधीरयामास, न धैर्यम्। एवं चास्य पुरः कादम्बरीरूपगुणावष्टम्भाहितप्राणेन बलवतानुरागेणाकृष्यमाणस्य, पश्चाद्गुरुजनप्रतिबन्धदृढतरेण महीयसा स्नेहेन च धार्यमाणस्य, गम्भीरप्रकृतेः सरित्पतेरिव चन्द्रमसा मुहुर्मुहुरुल्लास्यमानस्यापि मर्यादावशादात्मानं स्तम्भयतः कथंकथमपि कतिपयेष्वपि सहस्रसंख्यमानेष्वतिक्रान्तेषु वासरेषु, एकदा रणरणककाशार्दितान्तरलब्धावस्थानो निर्गत्य बहिर्नगर्याः सद्यःसञ्जनितशीकरासारमकरन्दि कलक्वणितकलहंसचक्रवाकचक्रवालाक्रान्तसरस्सु कुसुमरसैकतानि सिप्रातटान्यनुसरन्, युज्यमानांश्च विरलीभवतश्च संघट्टमानांश्च विक्षिप्यमाणो-

---

स लोकानां जनानां लोचनानि नेत्राणि तेभ्य आकारमिङ्गितमरक्षद्गोपयामास। परं कुसुमशराः कामस्य सायका बाणास्तेभ्यो जीवितं प्राणितं नारक्षत्। किंविशिष्टः सः। उपास्यमानोऽपि सेव्यमानोऽपि। केन। मनसिजेन कामेन। किंलक्षणेन। अतिविसंस्थुलेनातिव्याकुलेन। बीभत्सकर्मणेति यावत्। तथैवाह—नि-ष्प्रतीति। निर्गता प्रतिक्रिया प्रतीकारो यस्यां क्रियायां तस्या भावस्तत्ता तया। दुःखेन लभ्यत इति दुर्ल-भस्तस्य भावस्तत्ता तया वा। तनोरेवेति। तनोः शरीरस्य तानवं कृशत्वमङ्गीचकार स्वीचक्रे। न लज्जायाः। लज्जाधिक्यमेवाङ्गीकृतवानिति भावः। शरीरेति। शरीरस्य देहस्य स्थितिर्धारणं तस्यामेवानादरं गमनामर्दं कृतवान्। न कुलस्याभिजनस्य स्थितौ मर्यादायाम्। प्रजा इति। प्रजा एव प्रकृतिरेवान्वरुध्यत अन्वायत्। न मन्मथस्य कंदर्पस्योत्कलिका उत्कण्ठा। सुखमिति। स चन्द्रापीडः सुखमेव सौख्यमेवावधीरयामासावगणयामास। न धैर्यं न साहसम्। एवं चेति। एवं पूर्वोक्तप्रकारेणास्य चन्द्रापीडस्य कादम्बर्या रूपं सौन्दर्यं गुणो गाम्भीर्यादिस्तयोरवष्टम्भेनावलम्बेनाहिताः स्थापिताः प्राणा येनैवंभूतेन बलवता बलिष्ठेनानुरागेणाभ्यन्तरस्नेहेन पुरोऽग्र आकृष्यमाणस्य हठान्नीयमानस्य, गुरुजनो मातृपित्रादिस्तस्य प्रतिबन्धः प्रतिरोधस्तेन दृढतरेणातिनिबिडेन महीयसातिमहता स्नेहेन प्रीत्या च पश्चात्पृष्ठे धार्यमाणस्य पृष्ठे निधीयमानस्य। केन कलेव। चन्द्रमसा शशिना मुहुर्मुहुरतिविप्रकृष्टमुल्लास्यमानस्यापि गम्भीरप्रकृतेरलब्धमध्यस्य। राजपक्षे गम्भीरस्वभावस्य। एवंभूतस्य सरित्पतेः समुद्रस्येव मर्यादावशात्। राजपक्षे कुलक्रमागतस्थितिः। समुद्रपक्षे जलागमनलक्षण मर्यादा तद्वशादात्मानं स्वं स्तम्भयतो रक्षतः कथंकथमपि महता कष्टेन कतिपयेषु कियत्सु सहस्रसंख्यमानेषु सहस्रसंख्यामितावगमोणेषु वासरेषु दिवसेष्वतिक्रान्तेषु गतेषु सत्सु एकदा एकस्मिन्नवसरे रणरणकस्तत्कादिर्वौत्सुक्यस्तथार्दितान्तर्मध्येऽवस्थानमवस्थितिर्येनैवंभूतो नगर्या अवन्त्या बहि-र्गत्य बहिरागत्य दूरादेव दूरत एतानिवहूनिव गुरुगमानश्चानद्राक्षीदपश्यत्। किं कुर्वन्। तत्रत्यानां शीतलानां सद्यः संस्पर्शलेन शीता शीतला ये शीकरा वाताहतजलकणास्तेषामासारा वर्षणं येष्वेवंविधा मरुतो वायवो येषु तानि। क्वचित् 'शीकरमासानि' इति पाठः। कलानि मनोहराणि क्वणितानि शब्दितानि येषामेवंविधा ये कलहंसाः कादम्बाश्चक्रवाका द्वन्द्वचरास्तेषां चक्रवालः समूहस्तेनाक्रान्तानि व्याप्तानि सरसानि सरस्वन्ते गुरुभाराणि कोमलानि सैकतानि सिकतामयानि सिप्रानद्यास्तटानि तीराण्यनुसरन्नाश्रयन्। तुरंगमान्विशेषयन्नाह—युज्येति। युज्यमानान्परस्परं योगं प्राप्नुवन्। अविरला विरलाः संपद्यन्त इति विरलीभवतः स्तान्। एकीभवत इत्यर्थः। संघट्टन्ते संयुज्यन्त इति संघट्टमानास्तान्। आस्फाल्यमानानित्यर्थः। विक्षि-प्यत इति। विक्षिप्यतः। निश्चीभवत इत्यर्थः। तान्। उत्साहन्त इत्युत्सहमानास्तान्। उत्साहयुक्तान्

---

१ मायास्यमानोऽपि. २ कुलकर्मस्थितौ. ३ अन्वरुध्यत. ४ कृष्यमाणस्य. ५ गम्भीर. ६ सम्मुखमेव. ७ दृ-ढ़बीत. ८ आकारमकरन्दि; मसाराणि. ९ नातिदूरमिव चरणाभ्यामेव बभ्राम। आम्यंश्च इन्द्रनय(युग्म) पर्व-स्येणागच्छतः सावष्टम्भया मैत्रा सरित्सुरसंचारान्युज्यमानांश्च.

स्सहमानांश्च लम्बमानांश्च परापततश्च विच्छिन्नपङ्क्त्यवस्थानान्स्खलतोऽपि पततोऽप्यवसीदतोऽपि च यथाशक्ति सादिभिरुत्पीडितान्निःसहतया दूरागमनखेदमतित्वरया चागमनकार्यगौरवमावेदयतो दूरादेवातिबहूनिव तुरंगमानद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा चोत्पन्नकुतूहलस्तेषां परिज्ञानायान्यतमं पुरुषं प्राहिणोत् । आत्मनाप्यूरुदघ्नेन पयसोत्तीर्य सिप्रां तस्मिन्नेव भगवतः कार्तिकेयस्यायतने तत्प्रतिवार्तां प्रतिपालयन्नतिष्ठत् । तत्रस्थश्च कुतूहलात्तस्मिन्नेव वाजिवृन्दे निक्षिप्तदृष्टिः पार्श्वस्थितां हस्तेनाकृष्य पत्रलेखामवादीत्—'पत्रलेखे, पश्य । य एष पुर एवार्ककिरणनिवारणोल्लासितया प्रेङ्खदालोललम्बशिखया मयूरपिच्छमय्या वङ्क्रिकया दुर्विभाव्यवदनोऽश्ववारो ज्ञायते, केयूरकोऽयम्' इति । यावत्तया सहैव निरूपयत्येव, तावत्तस्मात्प्रहितपुरुषादुपलब्धौत्सावस्थानं दृष्टिपथ एवावतीर्य तुरंगमादापतन्तं दूराद्रुतागमनधूलिधूसरश्यामीकृतशरीरं परिवर्तितमिवेतराकारणोज्झिताङ्गरागसंस्कारमलिनेन वपुषा विषादशून्येन च मुखेनान्तर्दुःखसंभारपिशुनया च दृष्ट्या दूरत एवापृष्टामपि कष्टां

त्यर्थः । लम्बन्त इति लम्बमानास्तान् । स्वशरीरं दीर्घीकुर्वतः । परा सामस्त्येनापतन्त आगच्छन्तस्तान् । विच्छिन्नं विच्छेदं प्राप्तं पङ्क्त्या श्रेणिरूपमवस्थानं येषां ते तथा तान् । धावतां पङ्क्तिविच्छेदः प्रत्यक्षसिद्ध एव । स्खलत इति स्खलतस्तान्स्खलनं प्राप्नुवतः । अत एव पततोऽपि गिरतोऽपि । अत एवावसीदतोऽप्यवसादनं प्राप्नुवतोऽपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति सादिभिरश्ववारैरुत्पीडितानुत्प्राबल्येन पीडितांस्ताडितान् । सहनं सहः निर्गतः सहो येभ्यस्ते निःसहास्तेषां भावस्तत्ता तया । असमर्थतयेत्यर्थः । दूरादागमनं तज्जनितो यः खेदः प्रयासस्तमतित्वरयातिशीघ्रेणागमनं तेन यत्कार्यस्य कृत्यस्य गौरवं गुरुत्वं चावेदयतः परेभ्यो ज्ञापयतः ।

दृष्ट्वा चेति । दृष्ट्वा विलोक्योत्पन्नं प्रकटीभूतं कुतूहलमाश्चर्यं यस्यैवंभूतस्तेषां तुरंगमानां परिज्ञानाय कस्येमे इति ज्ञानार्थमन्यतमं पुरुषं प्राहिणोत्प्रहितवान् । ऊरू परिमाणं यस्यैवंभूतेन पयसा जलेनात्मनापि सिप्रानदीमुत्तीर्य तस्मिन्नेव स्थले भगवतो माहात्म्यवतः कार्तिकेयस्य षण्मुखस्यायतने चैत्ये तस्य प्रहितपुरुषस्य प्रतिवार्तां प्रत्युत्तरं प्रतिपालयन्नित्यवलोकयन्नतिष्ठदास्थात् । **तत्रस्थ इति** । तत्र चैत्ये स्थितश्च कुतूहलात्कौतुकात्तस्मिन्नेव पूर्वप्रतिपादित एव वाजिवृन्देऽश्वसमूहे निक्षिप्ता स्थापिता दृष्टिर्येनैवंभूतः पार्श्वस्थितां समीपस्थां पत्रलेखां हस्तेन करेणाकृष्याकर्षणं कृत्वावादीदवोचत् । किमवादीदित्याह—**पत्रलेख इति** । हे पत्रलेखे, पश्यावलोकय । य एष पुरोऽग्र एवार्ककिरणाः सूर्यरश्मयस्तेषां निवारणे दूरीकरण उल्लासितयोल्लासं प्राप्तया प्रेङ्खन्ती कम्पन्ती आलोला चपला लम्बायता शिखाग्रं यस्याः सा तथा तया । मयूरपिच्छैः कलापिबर्हैर्निर्वृत्ता मयूरपिच्छमयी । 'प्राचुर्यविकारार्थे' इति मयट् । तयैवंविधया वङ्क्रिकया शीर्षरक्ष्या दुर्विभाव्यं दुःखेन ज्ञातुं शक्यं वदनमाननं यस्यैवंभूतोऽश्ववारोऽयं केयूरक इति ज्ञायते संभाव्यते । यावद्यावत्कालं तया सह पत्रलेखया सहैव निरूपयत्येव पश्यत्येव, तावत्कालं तस्मात्प्रहितपुरुषात्प्रेषितनरादुपलब्धं ज्ञातमाननः स्वस्यावस्थानमुपवेशनं येनैवंभूतं केयूरकं कादम्बरी अनुचरमद्राक्षीदपश्यदिति दूरेणान्वयः । किं कुर्वन्तं केयूरकम् । दृष्टिपथमागच्छन्तम् । किं कृत्वा । अवतीर्यावरोहणं कृत्वा । कस्मात् । तुरंगमादश्वात् । कस्मिन् । दृष्टिपथ एव दृग्विलोकन एव । पन्थानमतीत्येति शेषः । दृष्टेः पन्था दृष्टिपथः । 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यप् । पुनः केयूरकं विशिनष्टि—**द्रुत इति** । द्रुतं शीघ्रं यदागमनं तेन धूल्या रजसा धूसरश्यामीकृतमेव श्यामीकृतं शरीरं यस्य सः । उत्प्रेक्षते—इतरो भिन्नो य आकार आकृतिस्तेन परिवर्तितमिव विनिमयीकृतमिव । उज्झितो दूरीकृतो योऽङ्गरागो विलेपनं संस्कारश्चाधिवासनं ताभ्यां मलिनेन कलुषेण वपुषा शरीरेण विषादो दुर्मनायमानत्वेन शून्यं यस्य तेन विषादशून्येन मुखेनाननेनान्तर्मध्ये यद्दुःखसंभारं तस्य पिशुना सूचिका तया दृष्टया दृशा च चक्षुषा च दूरत एव दूरादेवानुष्टानदुःखवार्तां कष्टां

कादम्बरीसमानवस्थामनक्षरमावेदयन्तं केयूरकमद्राक्षीत्। दृष्ट्वा च दर्शितप्रीतिर्दूरादेव ससंभ्रमप्रणतोपसृतमतिदूरप्रसारिताभ्यां दोर्भ्यां पर्यष्वजत तम्। अपसृत्य पुनः कृतनमस्कारे तस्मिन्ननामयप्रश्नवचसा संवर्ध्य सर्वानेव तत्सहायान्पुरःस्थितं पुनः पुनः सस्पृहमालोक्य केयूरकमवादीत्—'केयूरक, त्वद्दर्शनेनैव भद्रं देव्याः सपरिवारायाः कादम्बर्या इत्यवगतम्। आगमनकारणमपि विश्रान्तः सुखितः कथयिष्यसि' इत्युक्त्वा संभ्रान्तागतनारोहकढौकितां करिणीमारुह्य 'कुतोऽस्य जनस्य सुखिता' इत्यभिदधानमेव केयूरकं पृष्ठतः कृत्वा पत्रलेखामारोप्य स्वभवनमयासीत्। तत्र च निषिद्धाशेषराजलोकप्रवेशः प्रविश्य वल्लभोद्यानं सपरिवारेण केयूरकेण सहोत्ताम्यता चेतसा चेतितमेव दिवसकरणीयं निर्वर्तयामास। निर्वर्त्य च पत्रलेखाद्वितीयः सुदूरोत्सारितपरिजनः केयूरकमाहूयाब्रवीत्—'केयूरक, कथय देव्याः कादम्बर्याः समदलेखायाः महाश्वेतायाश्च संदेशम्' इत्यभिहितवति चन्द्रापीडे पुरः सप्रश्रयमुपविश्य केयूरकोऽप्यवादीत्—'देव, किं विज्ञापयामि। नास्ति मयि संदेशलवोऽपि देव्याः का-

---

रितेन यस्यां सा कृता ताम्। अस्यर्थेऽव्ययम्। एवंविधां कादम्बर्याः समां अवस्थां दशामनक्षरं अव्यापारात्त्विर्तं यथा स्यात्तथावेदयन्तं ज्ञापयन्तमद्राक्षीदिति। अन्वयस्तु पूर्वमेवोक्तः। दृष्ट्वा चेति। दृष्ट्वा च विलोक्य च तं केयूरकं दर्शिता प्रकटिता प्रीतिः स्नेहो येनैवंभूतो दोर्भ्यां भुजाभ्यां पर्यष्वजताश्लिष्यत्। किं कृत्वा। ... तम्। स त

[illegible]

सर्वानेव समस्तानेव तस्य केयूरकस्य सहायान्सहागतान्संवर्ध्य संतोष्य पुरःस्थितमग्रतः स्थितं पुनःपुनः साभिलाषमालोक्य सभीत्य चन्द्रापीडः केयूरकमवादीदवोचत्। किमवादीदित्याह—केयूरक इति। हे केयूरक, तव दर्शनमालोकनं तेनैव सपरिवारायाः सपरिच्छदायाः देव्याः कादम्बर्याः भद्रं कल्याणमित्यवगतं कथितम्। आगमनेति। स चन्द्रापीडः स्वस्य भवनं गृहमयासीदगच्छदित्यन्वयः। किं कृत्वा। आगमनकारणं निदानं तदपि विश्रान्तः कृतविश्रामः सुखितः संजातसुखः सन् त्वं कथयिष्यसि निवेदयिष्यसि इत्युक्त्वा प्रोच्य। क्वचित् 'सुखी नः कथयिष्यसि' इति पाठो दृश्यते। तेन नः अस्माकमिति तदर्थः। पुनः किं कृत्वा। संभ्रान्तः ससंभ्रमं आगतो यः आरोहको हस्तिपकस्तेन ढौकितामानीतां करिणीं हस्तिनीमारुह्यारुह्य। अस्य केयूरकलक्षणस्य जनस्य कुतः कस्मात्सुखिता इत्यभिदधानमपि ब्रुवन्तमेव केयूरकं कृत्वा पृष्ठे पत्रलेखां चारोप्य ... दूरीकृत्य। स्वभवनमयासीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। तत्र चेति। स चन्द्रापीडो दिवसकरणीयं कार्यकृत्यं निर्वर्तयामास कृतवान्। किं कृत्वा। सह परिवारेण परिच्छदेन वर्तते य सपरिवारः ... केयूरकेण सह ... वल्लभमुद्यानमारामं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा। किंभूतश्च। निषिद्धो निवारितोऽशेषाणां समस्तानां राजलोकानां प्रवेशो येन सः। चेतितं दिवसकरणीयम्। ... निर्वर्त्य चेति। स चन्द्रापीडः केयूरकमाहूयाकार्य इत्यब्रवीदवोचत्। किं कृत्वा। निर्वर्त्य विधाय। दिवसकरणीयमिति शेषः। चन्द्रापीडं विशेषयन्नाह—पत्रलेखेति। पत्रलेखा द्वितीया यस्य सः। सुदूरं यथा स्यात्तथोत्सारितो दूरीकृतः परिजनः सेवकवर्गो येन सः। किमब्रवीदित्याह—केयूरकेति। हे केयूरक, देव्याः कादम्बर्याः समदलेखायाः सह वर्तमानायाः। ... महाश्वेतायाश्च संदेशं ... चन्द्रापीडेऽभिहितवति कथितवति सति पुरः अग्रतः ... केयूरकोऽप्यवादीद् ... —देव इति। देव, किं विज्ञापयामि ...

---

१ ... २ ... ३ ... ४ विज्ञापयामि. ५ मिर्व. ६ ...

न्दर्योः समदलेखाया महाश्वेताया वा। यदैव पत्रलेखां मेघनादाय समर्प्य प्रतिनिवृत्य मयायं देवस्योज्जयिनीगमनवृत्तान्तो निवेदितः, तदैवोर्ध्वं विलोक्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य सनिर्वेदम् 'एवमेतत्' इत्युक्त्वोत्थाय महाश्वेता पुनस्तपसे स्वमेवाश्रमपदमाजगाम। देव्यपि कादम्बरी झटिति हृदये द्रुघणेनेवाभिहता अतर्कितापतितेनाशनिनेव मूर्ध्नि ताडिता, अन्तःपीडाकूणननिमीलितेन चक्षुषा मूर्च्छितेव, मुषितेव, परिभूतेव, वञ्चितेव च, उन्मुक्तेव चान्तःकरणेन, अविदितमहाश्वेतागमनवृत्तान्ता, चिरमिव स्थित्वोन्मील्य नयने, विलक्षेव, लज्जितेव, विस्मृतेव, विस्मयलब्धदृष्टिः 'महाश्वेतायाः कथय' इति सासूयमिव, मामादिश्य मदलेखायां पुनर्वलितमुखी सविलक्षस्मितम् 'मदलेखे, अस्ति केनचिदपरेणैतत्कृतं करिष्यते वा यत्कुमारेण चन्द्रापीडेन' इत्येवमभिदधत्युत्थाय निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा शयनीये निपत्योत्तरवाससोत्तमाङ्गमवगुण्ठ्य निर्विशेषहृदयवेदनां मदलेखामप्यनालपन्ती सकलमेव तं दिवसमस्थात्। परेद्युश्च प्रातरेवोपसृतं माम् 'एवं दृढतरशरीरेषु म्रियमाणेष्विव भवत्स्वहमीदृशीमवस्थामनुभवामि' इत्युपालभमानेव, 'न मे भवद्भिः पार्श्ववर्तिभिः कार्यम्' इति निर्भर्त्सयन्तीव 'किं मे पुरस्तिष्ठसि'

विज्ञप्तिं करोमि। यदादिष्टं तदेव वदेत्याह—नास्तीति। मयि विषये देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया महाश्वेताया वा संदेशलवोऽपि वाचिकलेशोऽपि नास्ति न विद्यते। तन्निदानमाह—यदैवेति। यदैव यस्मिन्नेव क्षणे पत्रलेखां मेघनादाय समर्प्य समर्पणं कृत्वा प्रतिनिवृत्य परावृत्य मया केयूरकेण देवस्य भवत उज्जयिन्यामवन्त्यां गमनं तस्य वृत्तान्त उदन्तो निवेदितः कथितः, तदैव तस्मिन्नेव क्षण ऊर्ध्वं विलोक्य निरीक्ष्य दीर्घमायतमुष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं मुक्त्वा सनिर्वेदं सावमाननसहितं यथा स्यात्तथा। एतदेवमेव निश्चयेन चन्द्रापीडो गत इत्युक्त्वोत्थानं कृत्वा महाश्वेता पुनस्तपसे तपोऽर्थं स्वमेवात्मीयमेवाश्रमपदं स्थानमाजगामायासीत्। कादम्बर्यपि सकलमेव तं दिवसमस्थादतिष्ठदिति दूरेणान्वयः। इतः कादम्बरीं विशेषयन्नाह—झटिति तत्कालं हृदये स्वान्ते द्रुघणेन घनेनाभिहतेव ताडितेव। अतर्कितमचिन्तितमापतितो योऽशनिर्वज्रं तेन मूर्ध्नि मस्तके ताडितेवाभिहतेव। अन्तःपीडा मानसी व्यथा तया कूणनं क्रन्दनं तेन निमीलितेन मुद्रितेन चक्षुषा नेत्रेण मूर्च्छितेव मोहं प्राप्तेव। मुषितेव गृहीतसर्वस्वेव। परिभूतेव पराभवं प्रापितेव। वञ्चितेव वचनाविषयीकृतेव। अन्तःकरणेन चित्तेनोन्मुक्तेव त्यक्तेव। अविदितोऽज्ञातो महाश्वेताया गमनवृत्तान्तो यया सैवंभूता कादम्बरी चिरमिव बहुकालमिव स्थित्वा नयने नेत्रे उन्मील्योन्मुद्य, विलक्षेव वीक्षापन्नेव, लज्जितेव त्रपितेव, विस्मृतेव विस्मरणं प्राप्तेव, विस्मय आश्चर्यं तेन लब्धा दृष्टिर्यया एवंभूता महाश्वेतायाः कथय निवेदय। चन्द्रापीडो गत इति शेषः। इति सासूयं सेर्ष्यं मामादिश्य प्रतिपाद्य मदलेखायां विषये पुनर्वलितं मुखं यस्या एवंविधा सती विलक्षं स्मितं तेन सह वर्तमानं यथा स्यात्तथा हे मदलेखे, केनचिदनिर्दिष्टनाम्ना परेणेतरेणैतद्गमनलक्षणं कृतमस्ति। करिष्यते वा यत्कुमारेण चन्द्रापीडेन कृतमिति। एवमभिदधती कथयन्त्युत्थायोत्थानं कृत्वा निवारितो दूरीकृतोऽशेषपरिजनस्य समस्तसेवकलोकस्य प्रवेशो यया सा शयनीये शय्यायां निपत्य पतनं कृत्वोत्तरवाससोत्तरीयवस्त्रेणोत्तमाङ्गं शिरोऽवगुण्ठ्याच्छाद्य निर्गतो विशेषो यस्या एवंविधा हृदयवेदना चित्तपीडा यस्यास्ताम्। समानदुःखामित्यर्थः। एवंभूतां मदलेखामप्यनालपन्त्यभाषयन्ती सकलमेव तं दिवसमस्थादित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। परेद्युश्चेति। अपरदिने प्रातरेव प्रभात एवोपसृतमागतं मामित्युपालभमानेवोपालम्भं ददानेव। इतीति किम्। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण दृढतरमतिशयेन कठिनं शरीरं येषामेवंभूतेषु भवत्सु केयूरकप्रभृतिषु। उत्प्रेक्षते—म्रियमाणेष्विव मरणं प्राप्यमाणेष्विवाहं कादम्बरीदृशीमवस्थां दशामनुभवाम्यनुभवविषयीकरोमि। पार्श्ववर्तिभिः समीपस्थायिभिर्भवद्भिर्मे मम न कार्यं न कृत्य-

---

१ समन्वोगतेन. २ प्रतिनिवृत्तं. ३ अदोघनेन. ४ तुच्छाशनिना. ५ निमिलितेन. ६ उन्मुक्ता. ७ लज्जितेव. ८ अपरेद्युः. ९ दृढशरीरेषु. १० म्रियमाणेष्विव.

न्तमिन्दुधेनेन गर्जयन्तीव च यान्यपूर्वेद्रेकोऽनन्यपर्यांकुलेन दृष्ट्वा चिन्ता
ती । तथा दृष्ट्वा तया दुःखितया देव्याऽऽदिष्टमेव गमनायात्मानं मन्यमानोऽनन्ये
देवपादमूलमुपागतोऽस्मि । तत्र देवैकशरणजनजीवितपरित्राणातुरमनाः केयूरकेन
नाकर्णनावधानदानेन प्रसादं कर्तुमर्हति । देव, श्रूयताम् । यदैव ते प्रथमागमनेनान
मलयानिलेनेव चलितं मन्मथेनेव सन्तापगादित्यागनम्, तदैव गच्छन्तुनमनोभिरा
न्तमालोक्य यमन्तमिव रक्ताशोकनकुञ्जानितान्धकारकेनम्, इदानीं तु मह
मायासमनुभवति त्वदर्थे कादम्बरी । तस्या हि दिनकरोदयात्प्रारभ्य दिवसकरकान्तोत्थ
स्यैव निःशब्दस्यापवनेरितस्याधूमस्याभस्मनः प्रज्वलनो मकरध्वजहुतभुजो न परिजनकरा
मलकलितकोमलपल्लवलास्यलीलया प्रशमः । नानुगालनालवृन्तशान्तजलजलकणिकानाम
सेचेन निर्वृत्तिः । न सरसहरिचन्दनरसच्छटाच्छुरणेन छेदः । विदलितमुक्ताफलशकु

मिति निर्भर्त्सयन्तीव निर्भर्त्सनां कुर्वन्तीव । ये मम पुरोऽग्रे किं नितरां चन्द्रमिन्दुधेनेनाल्प कोपरसेन गर्ज-
यन्तीव तर्जनां कुर्वन्तीव । तथा यानो नैराश्ये तस्य पूर अपूर्वम्यम्योद्रेक आधिक्यं तेन च कलको
कम्पो चेपथुस्तेन पर्याकुला व्याप्ता तया दृष्ट्वा दृशा चिरं बहुकालमालोकितवती निरीक्षितवती । दुः
तु खितया तेन प्रकारेण दुःखं प्राप्तया देव्या कादम्बर्या दृष्टोऽवलोकित आत्मानं गमनायादिष्टमेवाऽऽदिष्टो
मन्यमानोऽहं देवं कादम्बर्या अनिवेदयन्ननुज्ञाप्यैव देवस्य भवतः पादमूलं चरणसमीपमुपागतोऽस्म्यन-
तोऽस्मि । तस्येति । तस्मात्कारणादेव एव भक्तानैक शरणं यस्यैवंविधो यो जनः कादम्बरीलक्षण
जीवितं प्राणितं तस्य परित्राणं रक्षणं तस्मै आतुरा मनोऽस्यैवंभूतस्य केयूरकस्य विज्ञापना विज्ञप्ति
आकर्णनं श्रवणं तस्मिन्नवधानदानेन चित्तप्रदानेन प्रसादं कर्तुं त्वं देवोऽर्हसि योग्यो भवसि । हे देव, शृ
तामाकर्ण्यताम् । विज्ञप्यमानमिति शेषः । यदैव अस्मिन्नेव क्षणे ते तव प्रथमागमनेनागमनेन । तदे
ते—आमोदिना सुगन्धिना मलयानिलेनेव मलयमारुतेनेव रागस्तमेव रागमनेन यत्त्वत्कालगतं तत्त
एव लतास्तासां वनं चलितं क्षुब्धम्, तदैव तस्मिन्नेव क्षणे गच्छं बहुवनं अगतस्य मनोभिरामं चे
चिरं वसन्तमिव भवन्तं त्वामालोक्य निरीक्ष्य रक्ता याऽशोकतरलता तामिव तां कादम्बरी मकरकेत
केतुं आरूढवान्प्रविष्टवान् । इदानीं त्विति । साम्प्रतं तु तवार्थे प्रयोजनं तस्मिन् । निमित्ते सप्तमी।
तथाच त्वन्निमित्तं कादम्बरी महान्तमायासं श्रममनुभवति । करोतीत्यर्थः । तस्या इति । हीति निश्चये।
तस्याः कादम्बर्या दिनकरस्य सूर्यस्योदय उद्गमनं तस्मादारभ्य । तन्नयतीत्युत्प्रेक्षार्थः । दिवसकरकान्तोत्थे
इव तत्स्यानलो वह्निस्तस्येव मकरध्वज एव हुतभुग्वह्निस्तस्य प्रज्वलितो दीप्तिमतः परिजन सेवकवर्गस्तस्य करा
एव कमलानि तैः कलिता धृता ये कोमलपल्लवा मृदुकिसलयानि तेषां लास्यलीला नृत्यक्रीडा तया न
न प्रकारहानि । उभयानलयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—निःशब्दस्येति । निर्गतः शब्दो ध्व
प्रस्तात्र तस्यापवनेरितस्य न पवनेन वायुनेरितः प्रेरितस्तस्य । अधूमस्य न विद्यते धूमो दहनकेतनो
रा तस्य । अभस्मनो न विद्यते भस्म भूतिर्यस्मिन्स तस्य । एतेन सूर्यकान्तानलेन विशेष्यत्वादेवर्न
शीतलत्वादिना तदितरवहेरेतस्य विपरीतलक्षणमितीति भावः । नानुनालानि यानि तालवृन्तानि व्यज
न्यो या शान्ता पतिता जलस्य जडा शीतला कणिकासामासारो वर्षणं तेन सेकः सिञ्चनं तेन
शांश । तस्य मकरध्वजहुतभुज इति पूर्वणान्वयः । न सरसेति । सरसो यो हरिचन्दनरसो य
चन्दनद्रवस्तस्य छटया धारया छुरणं लिप्तं तेन न छेदो विनाशः । विदलित इति । न च विदलि
टितानि यानि मुक्ताफलानि म ... न तेषां ... मित्र ... पटलानि समूहास्तैरुल्लसद्भि

दृष्ट्वा तथा दुःखितया, दृष्ट्वा दुःखित ... । देव श्रूयताम् २ त्वाद. ४ विदलित, वि

कापटलोद्धूलनेन व्युपरमः । नोत्कीलितयन्त्रमयकलहंसपङ्क्तिमुक्ताम्बुधारेण धारागृहेण प्रशमः । यथा यथा चलितजलयन्त्रविगलिताभिरतिशिशिरशीकरनिकरतारकिताभिरम्बुधाराभिराहन्यते तथा तथा वैद्युतानलसहोदर इव स्फुरति मदनपावकः । सुतरां च शिशिरः कुन्दकलिकाकलापमञ्जरीमिव विकासयति स्वेदजललवजालकसंततिमुपचारः । चित्रं चेदम् । मकरकेतुहुतभुजा दह्यमानमप्यग्निशौचमंशुकमिव नितरां निर्मलीभवति लावण्यम् । मन्ये च मृदुस्वभावमपि जलमिव मुक्ताफलतामुपगतं कठिनीभवत्युत्कण्ठितं हृदयमबलाजनस्य, तत्तादृशेनातिसंतापेनापि न विलीयते । बलवती खलु वल्लभजनसंगमाशा, यत्तथाविधमप्यनुभववेदनाविह्वलितप्राणमतिकष्टं प्राण्यते । किं करोमि, कथय कथं कथ्यते, कया वृत्त्या वर्ण्यते, कीदृशेनोपायेन प्रदर्श्यते, केन प्रकारेणावेद्यते, कया युक्त्या प्रकाश्यते, कतमया वेदनयोपनीयते । तदुत्कण्ठास्वप्नेषु विगलितवेदनाः स्फुटं प्राणितः, प्रतिदिवसं दृश्यमानोऽपि यन्न पश्यसि तामीदृशीमवस्थाम् ।

तेन व्युपरमो निवृत्तिः । **नोत्कीलित इति** । न चोत्कीलिता उत्कीरिता या यन्त्रमया यन्त्रनिष्पन्नाः कलहंसपङ्क्तयः कादम्बश्रेणयस्ताभिर्मुक्ता अम्बुधारा यस्मिन्नेवंभूतेन धारागृहेण यन्त्रधारासदनेन प्रशमः प्रशमनम् । **यथा यथेति** । इयं कादम्बरी यथा यथा अम्बुनोऽम्भसो धाराभिराहन्यत आच्छोट्यते, तथा तथा मदनपावकः कंदर्पवह्निः स्फुरति दीप्तिमान्भवति । किंलक्षणो मदनवह्निः । उत्प्रेक्षते—विद्युतोऽयं वैद्युतः स चासावनलश्च तस्य सहोदर इव बन्धुरिव । किंलक्षणाभिरम्बुधाराभिः । चलितं कम्पितं यज्जलयन्त्रं ततो विगलिताभिः पतिताभिः । पुनः किंलक्षणाभिः । अत्यन्तं शिशिरः शीतलो यः शीकरनिकरो वातक्षिप्तजलकणसमूहस्तेन तारकिताभिर्नक्षत्रिताभिः । **सुतरां चेति** । उपचारः प्रतिक्रिया । स्वेदस्य घर्मस्य जललवा अम्भःकणास्तेषां जालकानि युगपदनेकेषां पातलक्षणानि तेषां संततिः समूहस्तां विकासयति प्रगुणीकरोति । तदुष्णो भविष्यतीत्याशयेनाह—**सुतरां चेति** । सुतरामतिशयेन शिशिरः शीतलः । अधिकविरहिणो विधुरपि सवितरतीत्यादिवदेतस्याः शिशिरोऽप्युपचारोऽधिकतर उष्णो बभूवेत्यर्थः । कीदृशीं संततिम् । कुन्दस्य कुसुमं कुन्दः पुष्पवृक्षो वा तस्य कलिकाः कोरकास्तासां कलापः समूहस्तस्य मञ्जरीमिव । वर्णनीयाया जललवसंततेः कुन्दकलिकाकलापमञ्जरीसदृशसंभावनयोत्प्रेक्षालंकारः । तदुक्तम्—'संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्' इति काव्यप्रकाशे । **चित्रमिति** । इदं चित्रमाश्चर्यम् । इदं किम् । मकरकेतुरेव हुतभुग्वह्निस्तेन दह्यते ज्वाल्यत इति दह्यमानं ज्वाल्यमानमपि लावण्यं सौन्दर्यं नितरामतिशयेन निर्मलीभवति विशदीभवति । कीदृशं लावण्यम् । उत्प्रेक्षते—अग्निना शौचं शुद्धमंशुकं वस्त्रमिव । **मन्य इति** । अहमिति मन्ये जाने । इतीति किम् । अबलाजनस्य स्त्रीजनस्य मृदुस्वभावमपि कोमलमप्युत्कण्ठितं हृदयं मुक्ताफलतामुपगतं मौक्तिकत्वं प्राप्तं जलमिव पानीयमिव कठिनीभवति दृढीभवति । यदिति हेत्वर्थे । यतो हेतोस्तादृशेनातिसंतापेनापि न विलीयते न विलयं गच्छति । **बलवतीति** । खलु निश्चयेन वल्लभः प्रियो यो जनस्तस्य संगमो मेलापकस्तस्याशा वाञ्छा बलवती बलीयसी । यद्यस्मात्कारणात्तथाविधो योऽनुभवः साक्षात्कारस्तेन या वेदना पीडा तया विह्वलिताः प्राणा यत्रेति क्रियाविशेषणम् । अतिकष्टं मया प्राण्यते जीव्यते । **किं करोमीति** । प्रतिदिवसं प्रतिवासरं दृश्यमानोऽपि साक्षात्क्रियमाणोऽपि तामीदृशीं पूर्वव्यावर्णितामवस्थां दशां यन्न पश्यसि यन्न जानासि तत्कथय ब्रूहि । किं करोमि किं कुर्वे । कथं कथ्यते केन प्रकारेण भण्यते । कया वृत्त्या आरभट्यादिकया वर्ण्यते वर्णनाविषयीक्रियते । कीदृशेनोपायेन सामादिना प्रदर्श्यते दृग्विषयीक्रियते । केन प्रकारेणावेद्यते निवेद्यते । कया युक्त्या युक्तिरुपपत्तिस्तया केन हेतुना वा प्रकाश्यते प्रकटीक्रियते । कतमया कतरया वेदनया ज्ञानेनोपनीयते प्राप्यते । निश्चयकोटिमिति शेषः । यदा तु 'उपमीयते' इति पाठस्तदा कतमया वेदनया पीडयोपमानं प्राप्यत इत्यर्थः । दृश्यमानोऽपि न पश्यसीति तस्य वैगुण्यं परिजिहीर्षुराह—**तदुत्कण्ठे**-

---

१ उद्धूननेन. २ दन्त. ३ कला ... । तदुत्कण्ठा स्वप्नेषु. ७ विगलितचेतनाः.
८ प्रतिदिनम्. ९ तादृशीम्

प्रचण्डकिरणसहस्रातपसहानि कमलानि शयनीकृतानि ग्लानिमुपनयन्त्या दिवसकरमूर्तिरपि निर्जिता तया निजोष्मणा। निष्करुणेन चाकारणवामेन कामेन मथ्यमानासासाधेताः करोति। तथा हि। 'सासोढमदनवेदने, त्वमतिकठिने मनसि निवससि' इति मृदुनि कुसुमशयने कथमपि मर्मीजनेन पात्यते। कुसुमशयनगता च संतापगलितचरणतलालक्तकरसकलुषितैश्च शय्याकुसुमैः कुसुमशरेण शरतामुपनीतैः सरुधिरैरिव हृदयात्पतितैर्भयमुत्पादयति। सर्वाङ्गीणमनङ्गशरनिवारणाय कवचमिव मदनुस्मरणरोमाञ्चमुद्वहति। रोमाञ्चिनि कुचयुगे श्वासगलितमंशुकं निदधाना स्वपाणिग्रहणतृष्णया कण्टकशयनव्रतलीलामिव [illegible]कर्मानुभावयति। वामं वामकपोलभरजडाङ्गुलिमुल्लसत्पद्मरागवलयप्रभांशुरज्यमानं मदीय-मदनहुताशनविलुप्यमानमिव हस्तकमलं विधुनाति नलिनीदलव्यजनपवनविभिद्यमान-[illegible]कुवलयं मदनमजस्रमयदस्तुभयपलायमानलोललोचनमिव बिभर्ति। प्रतिक्षणं क्षामतां व्रजन्ती न केवलं मङ्गलवलयं पतनभयेन दोलायमानं हृदयमपि मुहुर्मुहुः पाणिपल्लवेनाकलयति। शिशिर

ति। [illegible] निद्रा[illegible] ज्ञानेषु विगलितवेदना [illegible] । तेन [illegible] प्राप्तो विगतवेदनो [illegible] न जानासीति [illegible]। प्रचण्डेति। प्रचण्डानि तीक्ष्णानि यानि किरणसहस्राणि [illegible] शय्यीकृतानि कमलानि पद्मानि [illegible] ग्लानिमुपनयन्त्या प्रापयन्त्या तया [illegible] दिवसकरबिम्बमपि निर्जिता तिरस्कृता। तथा निष्करुणेन [illegible] मेन [illegible]। [illegible]कामेन मथ्यमाना विलोड्यमानामासाधेताः [illegible] करोति। तदेव दर्शयति—तथा हीति। [illegible] मदनस्य [illegible] वेदना पीडा यया [illegible] सासोढमदनवेदने। अतिकठिनेऽतिकर्कशे मनसि चित्ते। चन्द्रापीडस्येति शेषः। [illegible] कुसुमशयने पुष्पशय्यायां सखीजनेन कथमपि महता कष्टेन पात्यते शयनं कार्यते। [illegible] कुसुमशयनगता पुष्पशय्यां प्राप्ता कादम्बरी तथा संतापेन गलितो [illegible] शय्याकुसुमैः शयनीयपुष्पैः कुसुमशरेण कामेन [illegible] भयं भीतिमुत्पादयति। सर्वाङ्गीणमिति। [illegible] मदनुस्मरणमनुचिन्तनं [illegible] रोमाञ्चो [illegible] निवारणं दूरीकरणं तदर्थं कवचमिव [illegible] धारयति। सा रोमाञ्चिनि [illegible] कुचयुगे [illegible] कण्टकशयन[illegible] लीलामिव [illegible]। वामं विधुनाति। [illegible] कपोले [illegible] धनुषो [illegible] तथा [illegible] मदन एव हुताशनो वह्निस्तेन विलुप्यमानमिव [illegible]। 'धूञ् कम्पने' [illegible]। [illegible]—नलिनीति। नलिन्याः कमलिन्या [illegible] मदनो [illegible] कुवलयं [illegible] पलायमानं [illegible]

[illegible] करोति। [illegible]

१ दिवसकरबिम्ब. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible].
८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible].

शिशिरोदबिन्दुवर्षिण्या लीलाकमलमालिकयेव वपुषि निहितया सखीजनकरपरम्परया परिग्लायति । तथा च चरणयुगलेन रशनाकलापम्, नितम्बविस्तारेण मध्यम्, संगमाशया हृदयम्, हृदयेन भवन्तम्, उरसा बिसिनीपलाशप्रावरणम्, कण्ठेन जीवितम्, करकमलेन कपोलपालीम्, त्वदालापेनाश्रुपातम्, ललाटफलकेन चन्दनलेखिकाम्, अंसेन वेणीमधुना धारयति । त्वद्दिदृक्षया विघटमानं हृदयमभिवाञ्छति । गोत्रसंस्खलनेनेव जीवितेन लज्जते । प्रियसख्येव मूर्च्छया मनसि मुहुर्मुहुः स्मर्यते । परिजनेनेव च रणरणकेन मदनपरवशा कुसुमशयनादुत्थाप्यते । परिचारिकयेवार्त्या ससाध्वी संचार्यते । मुहुः पवनप्रेङ्खोलितमुत्कण्ठाव्यजनपल्लवभङ्गभयकम्पितमिव लतामण्डपमधिवसति । मुहुः सत्कोशकलिकं बिसवलयसंरम्भरचिताञ्जलिपुटमिव स्थलकमलिनीवनमधिशेते । मुहुरुद्बन्धनभयादिव निरन्तरकिसलया

करस्य व्यवस्थापनम् । विरहिजनस्वभावोऽयमिति भावः । **शिशिरेति** । शिशिरं शीतलं यद्वारि जलं तस्य बिन्दवः पृषतं वर्षन्तीत्येवंशीलया वपुषि शरीरे निहितया स्थापितया सखीजनस्य करपरम्परया पाणिश्रेण्या । उद्भ्रेक्षते—लीलायै क्रीडार्थं कमलानां पद्मानां मालिकयेव परिग्लायति । ग्लानिं प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेन विरहाधिक्यमाविष्कृतम् । तदेव प्रपञ्चयन्नाह—**तथा चेति** । अधुना सांप्रतं चरणयुगलेन पादयोर्युग्मेन रशनाकलापं कटिमेखलां धारयति धत्ते । एतेन कटिप्रदेशस्य कृशत्वमाविष्कृतम् । **नितम्बेति** । नितम्बारोहस्य विस्तारेण विष्कम्भेन मध्यं विलग्नम् । धारयतीत्यस्य सर्वत्रानुषङ्गः । **संगमेति** । संगमस्य मेलापकस्याशा वाञ्छा तयैव हृदयं स्तनान्तरम् । धारयतीत्यर्थः । तदुक्तम्—'आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि' इति । **हृदयेनेति** । हृदयेन 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इत्युक्तेर्भवन्तमेव त्वामेव धत्ते । नान्यमित्यर्थः । **उरसेति** । उरसा वक्षस्थलेन बिसिन्या नलिन्याः पलाशानि पत्राणि तेषां प्रावरणमुत्तरीयकं धारयति । विरहजनितदाघोपशामकत्वेन तद्धारणमिति भावः । कण्ठेन निगरणेन जीवितं प्राणितम् । एतेन कण्ठगतप्राणा सांप्रतं सा वर्तत इति ध्वनितम् । **करेति** । करकमलेन पाणिपद्मेन कपोलपालीं गण्डस्थलप्रदेशरेखां धत्ते । विरहिजनस्वभावोक्तिरियम् । **त्वदिति** । तव संबन्धी य आलापस्त्वत्किंवदन्ती तेनाश्रुपातं रोदनम् । **ललाटेति** । ललाटफलकेन भालपट्टेन चन्दनलेखिकां मलयजरचनाम् । एतेन तदितरालंकृतिशून्यत्वं सूचितम् । **अंसेनेति** । अंसेन स्कन्धेन वेणीं प्रवेणीम् । एतेन केशानामनियन्त्रितत्वमाविष्कृतम् । **त्वदिति** । तव दिदृक्षा द्रष्टुमिच्छा तया हृदयं स्तनान्तरं विघटमानं भेदमापद्यमानमभिवाञ्छति समीहते । हृदयविघटनेन तदन्तःस्थायिनस्तव चक्षुषा दर्शनं स्यादिति भावः । **गोत्रेति** । सा कादम्बरी जीवितेन प्राणितेन लज्जते त्रपते । केनेव । गोत्रस्य नाम्नः स्खलनं विपर्ययेण ग्रहणं तेनेव । **प्रियसख्येवेति** । मुहुर्मुहुर्वारंवारं मूर्च्छया मोहेन मनसि चित्ते स्मर्यते आक्षिप्यते । कयेव । प्रियसख्येव प्राणवल्लभयेव । **परीति** । रणरणकेनोत्कण्ठया मदनपरवशा कामपराधीना कुसुमशयनात्पुष्पशयनीयादुत्थाप्यते उत्थानं कार्यते । केनेव । परिजनेनेव परिच्छदजनेनेव । **परीति** । आर्त्या मानसीव्यथया सह पतितमङ्गं यस्याः सैवंविधा सती संचार्यते संचरणं कार्यते । कयेव । परिचारिकयेव दूत्येव । **मुहुरिति** । मुहुर्वारंवारं पवनेन वायुना प्रेङ्खोलितं कम्पितम् । उत्प्रेक्षते—उत्कण्ठोत्कलिकया व्यजनार्थं पल्लवभङ्गः किसलयध्वंसस्तस्माद्भयं तेन कम्पितमिव धूतमिव । एवंविधं लतामण्डपं वल्लीजनाश्रयमधिवसत्यधितिष्ठति । **मुहुरिति** । मुहुर्वारंवारं सच्छोभना कोशा यस्य कलिका यस्मिन्। अत एवोत्प्रेक्ष्यते—बिसानां तन्तूनां यद्वलयं कटकं तस्य संरम्भं तद्वृत्तं रचितमञ्जलिपुटं येनैवंभूतमिव स्थलकमलिनीवनमधिशेते शयनं करोति । 'अधिशीङ्स्थासां—' इत्यनेनाधिकरणस्य कर्मत्वम् । **मुहुरिति** । उद्बन्धनभयादिव गलपाशविधानभीतेरिव निरन्तरमव्यवहितं किसल-

---

१ मध्यमायत्. २ स्खलितेनेव. ३ परवशा. ४ सत्कोद; सत्कोश. ५ नलिनी.

च्छादितलतापाशमुद्यानमासेवते । मुहुर्निपतदविरलरोदनाश्रुजलस्नपनप्रतिबिम्बं गमनतल-श्वासनिमज्जत्कमलमिवोपवनसरोजलमवगाहते । तस्मादुत्थाय तमालवीथीमुपैति । तस्यां च शाखावलम्ब्योर्ध्वभुजलतानिहितनिमीलितलोचनवदना चम्पकदलमालिकोद्बद्धदेहामुद्धूतकुसुमं यन्ती मुहूर्तं विश्रम्य संगीतकगृहमाविशति । ततो मधुरमुरजरवव्याकुलितलास्यलीलया व्यमाना मयूरीव मुक्तधारं धारागृहमभिपतति । ततोऽपि घर्मजलधारासीकरपुलकितकायाः कदम्बकलिकेव कम्पमाना शुद्धान्तकमलिनीतीरमपसर्पति । तस्माच्च भवनकलहंसरवनम्यमाना प्रस्थिता तत्कालावतारितनूपुरयुगला निपुणप्रेक्षामिव क्षामतामभिनन्दति । वलयरच-नाम्लापितमृणालकुपितैरिव भवनवापीचक्रवाकमिथुनैः कूजितेन खेद्यते । शय्याविलास-दितकुसुमसंचयामर्षितैरिव प्रमदवनमधुकरैर्विरुतेनोद्वेज्यते । निर्भरोत्कण्ठागीतनिर्जितरवरो-षितैरिवाहृणसहकारपिकवृन्दैः कलकलेनाकुलीक्रियते । मदनपाण्डुगण्डपरिभूतगर्भस्थ

वैर्नवीनपल्लवैराच्छादितस्तिरोहितो लता एव पाशो यस्मिन्नेवंभूतमुद्यानमारामं मुहुर्वारंवारमासेवते । आश्रयति । मुहुरिति । निपतदन्तःप्रविशदविरतं निरन्तरं यद्रोदनं परिदेवनं तेनाश्रु ईक्षणे ये नयने तयोः प्रतिबिम्बं प्रतिच्छाया यस्मिन् । अत्र एकोऽर्थेऽशवे—समरे संस्कारके यदास्यरजमुपरिस्थितं तस्मादकम्पं भयं तेन विमग्नमुकुलकमलं पद्मं यस्मिन्नेवंभूतमिवोपवनं समीपवर्ति काननं तस्य सरोजलं पानीयं मुहुरवगाहते । अवगाहनां करोतीत्यर्थः । तस्मादिति । तस्मात्सरोजलादुत्थायोत्थानं कृत्वा बहिर्निर्गत्येत्यर्थः । तमालवीथीं तापिच्छश्रेणीमुपैत्यागच्छति । तस्यामिति । वीथ्यां शाखावलम्बिनी योर्ध्वभुजलता बाहुस्तस्यां निहितं स्थापितं निमीलिते मुद्रिते लोचने नेत्रे यस्मिन्नेतादृशं वदनमाननं यया सा । चम्पकेत्यादि । चम्पकस्तस्य पुष्पाणि चम्पकानि तेषां दलानि पृथक्कृता अवयवास्तेषां मालिका स्रक् तया उद्बद्धो निबन्धितो देहो लक्षणया गलप्रदेशस्तस्मादुद्भ्रामरिकामुत्पादयन्ती जनयन्ती मुहूर्तं क्षणमात्रं विश्रम्य विश्रान्तिं गृहीत्वा संगीतकगृहं नाट्यसदनमाविशति प्रविशति । ततस्तस्माद्गृहान्मधुरो मिष्टो यो मुरजरवो मृदङ्गध्वनिस्तस्य स्पन्दनविशेषस्तेन ललिता मनोहरा या लास्यलीला नृत्यविनोदस्तया मयूरीव शिखण्डिनीवोद्वेज्यमानोद्वेगं प्राप्यमाना मुक्तधारं पतज्जलं धारागृहमभिपतत्यभिगच्छति । ततोऽपीति । तस्मादपि घर्मजलस्य निबिडा या धारा तस्याः सीकरो वातास्तवारि तेन पुलकितः संजातरोमाञ्चः कायो यस्याः सा । कदम्बस्य वृक्षविशेषस्य कलिका कोरकः सेव कम्पमाना वेपथुं प्राप्यमाणा शुद्धान्तस्यान्तःपुरस्य या कमलिन्यस्तासां तीरं प्रतीरमुपसर्पति गच्छति । तस्माच्चेति । तस्माच्छुद्धान्तकमलिनीतीराद्भवनं गृहं तत्रस्था ये कलहंसाः कादम्बास्तेषां रवं शब्दमसहमाना सोढुमसमर्था प्रस्थिता चलिता तत्काले तदानीमवतारितं दूरीकृतम् । चरणादिति शेषः । नूपुरयुगलं पादकटकद्वन्द्वं यया सैवंभूता । निपुणप्रेक्षामिव विशुद्धबुद्धिमिव । क्षामतां कृशतामभिनन्दति श्लाघते । पादौ प्रेक्ष्य मुतरां सूक्ष्मा भवतीति भावः । चेत्क्षामता जायते तदा नूपुरयुगलं पादयोरन्तरेणान्तरेव पततीत्याशयम् । वलयेति । वलयस्य कटकस्य रचना निर्माणं तेन म्लापितं म्लानतां प्रापितं यन्मृणालं तन्तुस्तेन कुपितैः कोपं प्राप्तैरिव । भवनस्य वाप्यो दीर्घिकास्तासां चक्रवाकमिथुनानि द्वन्द्वचरद्वन्द्वानि तैः कूजितेन शब्दितेन सा खेद्यते खेदं प्राप्यते । शय्येति । शय्याविलासेन शयनीयविभ्रमेण मृदितो मर्दितो यः कुसुमसंचयः पुष्पप्रकरस्तेनामर्षितैरिवामर्षं प्राप्तैरिव । अन्तःपुरोचितं वनं प्रमदवनं तस्य मधुकरैर्भ्रमरैर्विरुतेन कूजितेनोद्वेज्यते उद्वेगं प्राप्यते । निर्भरेति । निर्भरं यथा स्यात्तथोत्कण्ठया यद्गीतं तेन निर्जितो यो रवः शब्दस्तेन रोषितैरिव रोषं प्राप्तैरिवाङ्गणमजिरं तत्र ये सहकारवृक्षास्तत्रस्थाः पिकाः कोकिलास्तेषां वृन्दैः समूहैः कलकलेन कोलाहलेनाकुलीक्रियते व्याकुलीक्रियते । मदनेति । मदनेन कंदर्पेण पाण्डुः शुभ्रो यो

१ निपतित. २ शाखावलम्ब्यूर्ध्व. ३ मुक्तवारिभार. ४ ततो नवजलधरधारा. ५ कदम्ब. ६ मुपढन्. ७ म्लापित. ८ मधुकरकुलैः. ९ उत्कं.

न्तिभिर्विद्धेवोद्यानकेतकीसूचिभिरुद्भूतवेदना भवति । एवंप्रायैश्च मदनदुश्चेष्टितायासैः परिणाममुपैति दिवसः । चन्द्रोदये चास्यास्तिमिरमयीवापैति धृतिः, कमलमयमिव दूयते हृदयम्, कुमुदमय इव विजृम्भते मकरकेतनः, चन्द्रकान्तमयमिव प्रक्षरति नयनयुगलम्, उदधिजलमयानीव प्रवर्धन्ते श्वसितानि, चक्रवाकमया इव विघटन्ते मनोरथाः, शीतज्वरातुरेव मणिकुट्टिमोदरसंक्रान्तस्य तुषारकिरणमण्डलस्योपरि वेपथुलुलिततरलाङ्गुलीनिकरं करयुगलं प्रसारयन्ती शशिसंतापमनक्षरं कथयति । सीत्कारेषु दशनांशुव्याजेन मन्मथशरजर्जरितहृदयप्रविष्टानिन्दुकिरणानिवोद्गिरति । वेपथुषु व्यजनीकृतकदलीदलकम्पोपदेशमिव गृह्णाति । विजृम्भिकासु कण्ठागतजीवितनिर्गममार्गमिवोपदिशति । गोत्रस्खलितविलक्षस्मितेषु हृदयनिर्पतितमदनशरपुष्परज इव वमति । बाष्पमोक्षेषु स्थूलाश्रुसंतानवेणिकावाहिनी विलीयत

गण्डः पर्योलात्प्रदेशस्तेन परिभूता न्यक्कृता गर्भपत्रकान्तिर्मध्यदलरुचैरेवंविधैरुद्यानस्य केतक्यस्तासां सूचयस्त्रिपत्रकरूपाः । 'त्रिपत्रकः सूचिरभिधीयते' इति वैजयन्तीकारः । अग्राणि वा । तैर्विद्धेव निर्भिन्नेवोद्भूतवेदना प्रादुर्भूतपीडा भवति जायत एव । एवमिति । एवंप्रायैरेवंप्रकारैर्मदनस्य कंदर्पस्य दुश्चेष्टितानि दुर्विलसितानि तेषामायासैः प्रयासैः परिणामं परिपक्वताम् । अवसानमिति यावत् । दिवसो वासर उपैति गच्छति । चन्द्रोदये चेति । च पुनरर्थे । चन्द्रोदये शशाङ्कोदयेऽस्याः कादम्बर्या धृतिः संतोषः । 'धृतिः स्थैर्यम्' इति भूपालः । अपैति गच्छति । अत एवोत्प्रेक्षते—तिमिरमयीव तिमिरात्मिकेव । तिमिरस्य चन्द्रोदये नाशात्तत्साम्यं धृतेः । कमलेति । हृदयं मानसं दूयते संकुचितं भवति । अतएवोत्प्रेक्षते—कमलमयमिव पद्मघटितमिव । कमलानामेव चन्द्रोदये संकोचसंभवाद्धृदयस्य तत्तुल्यता । कुमुदेति । मकरकेतनः कंदर्पो विजृम्भते उज्ज्वलो भवति । अतएवोत्प्रेक्षते—कुमुदमय इव कैरवात्मक इव । चन्द्रोदये कैरवाणामेव विजृम्भणात्तत्तुल्यता । चन्द्रकान्तेति । नयनयुगलं नेत्रयुग्मं प्रक्षरति । अश्रुपातं करोतीत्यर्थः । अत एवोत्प्रेक्षते—चन्द्रकान्तश्चन्द्रशिलातन्मयमिव तद्घटितमिव । चन्द्रोदये चन्द्रोपलस्यैव प्रक्षरणादिति भावः । उदधीति । श्वसितानि श्वासाः प्रवर्धन्ते । वृद्धिं गच्छन्तीत्यर्थः । अतएवोत्प्रेक्षते—उदधिजलं समुद्रपानीयं तन्मयानीव तत्स्वरूपाणीव । चन्द्रोदय उदधिजलस्यैव प्रवर्धनादिति भावः । चक्रवाकेति । मनोरथा अभिलाषा विघटन्ते वियुज्यन्ते । अत एवोत्प्रेक्षते—चक्रवाका रथाङ्गाह्वास्तन्मया इव तद्घटिता इव । शीतेति । शीतज्वरेणातुरा पीडितेव । मणिकुट्टिमस्य रत्नबद्धभूमेरुदरं मध्यं तत्र संक्रान्तस्य प्रतिबिम्बितस्य तुषारकिरणश्चन्द्रस्तस्य मण्डलं बिम्बं तस्योपरि वेपथुः कम्पस्तेन लुलिताः कम्पितास्तरला मनोहरा अङ्गुलिनिकरः करशाखासमूहो यस्मिन्नेवंभूतं करयुगलं पाणियुग्मं प्रसारयन्ती विस्तारयन्ती अनक्षरं यथा स्यात्तथा शशिसंतापं चन्द्रसंतापं कथयति । करप्रसारणेनैव सूचितं करोतीति भावः । सीत्कारेष्विति । सीत्कारेषु सीत्कृतेषु दशना दन्तास्तेषामंशवः किरणास्तेषां व्याजेन मिषेण मन्मथशरेण कंदर्पबाणेन जर्जरितं शिथिलीकृतं यद्धृदयं स्वान्तं तत्र प्रविष्टानन्तर्गतानिन्दुकिरणानिव चन्द्रकरानिवोद्गिरति वमति । वेपथुष्विति । वेपथुषु कम्पेषु व्यजनीकृतानि तालवृन्तीकृतानि यानि कदलीदलानि रम्भापत्राणि तेषां कम्पस्योपदेशमिव शिक्षामिव गृह्णाति । विजृम्भिकास्विति । विजृम्भिकासु विजृम्भितेषु कण्ठागतं निर्गमनोन्मुखं यज्जीवितं तस्य निर्गममार्गमिव निःसरणमार्गमिवोपदिशतीति कथयति । गोत्रेति । गोत्रस्खलितानि पूर्वस्मार्तनामग्रहणानि तेषु यानि विलक्षस्मितानि तेषु हृदयनिर्पतितः मदनशरपुष्परज इव कंदर्पबाणसंबन्धिपुष्परज इव कुसुमरेणुरिव वमतीव । बाष्पमोक्षेष्विति । बाष्पो नेत्रजलं तस्य मोक्षेषु मोचनेषु स्थूलानि यान्यश्रूणि तेषां संतानं परम्परा तस्य

इव । शशिमणिदर्पणेषु विस्फुरितानेकप्रतिबिम्बनिभेन शतधेव विदलति । कुसुमशयने परिमललालसागतालिमालाकुलिता धूमायत इव । अमलकमलस्तरेषु किञ्जल्करजःपुञ्जपिञ्जरिता ज्वलतीव । स्वेदप्रतीकारेषु विशदकर्पूरक्षोदधूलीधवलिता भस्मीभवतीव । न विज्ञायते किं मुग्धतया, किं विलासेन, किमुन्मादेन, संगीतमृदङ्गध्वनितेषु केकाशङ्कया धारागृहमरकतमणिमयूरमुखानि स्थगयति । दिवसावसानेषु विश्लेषभीता मृणालसूत्रैर्भित्तिलिखितानि चक्रवाकमिथुनानि संघटयति । चिन्तारतारम्भेषु मणिप्रदीपानवतंसोत्पलेनापनयति । उत्कण्ठालेख्येषु संकल्पसमागमाभिज्ञानानि लिखति । दूतीसंप्रेषणेषु स्वनामधेयान्यस्मान्संदिशति । अपि च तस्याश्चन्दनपरिमल इव दक्षिणानिलेन सह समागच्छति मोहः । चक्राह्वशाप इव निशया सहापतति प्रजागरश्वासः । प्रतिरुतानीव वल्लभीकपोतकूजितैः सह विजृम्भन्ति दुःखानि । मधुकर इवोपवनकुसुमामोदेन सहोपसर्पति मरणाभिलाषः । वकुलकलिकेव पद्मिनीपलाशस्थिता कम्पते । प्रतिच्छायेव स्फटिकोपलसलिलमणिदर्पण

वेष्टिता प्रवाहस्था वल्लीखेदशीला सती विलीयत इव द्रवीभवतीव । शशीति । शशिमणिदर्पणेषु चन्द्रकान्तादर्शेषु विस्फुरितानि चमत्कृतान्यनेकप्रतिबिम्बानि तेषां निभेन मिषेण (?) शतधा शतप्रकारेण विदलति खण्डीभवतीव । कुसुमशयनेष्विति । कुसुमशयनेषु पुष्पशयनीयेषु परिमले लालसा लम्पटा या आलिमाला भ्रमरपङ्क्तिस्तयाकुलिताकुलीकृता सती धूमायत इव धूमवदाचरतीव । अमलेति । अमलानि निर्मलानि यानि कमलानि नलिनानि तेषां स्तरेषु संस्तरकेषु किञ्जल्कं केसरं तस्य रजःपुञ्जः [illegible] निकरस्तेन पिञ्जरिता पीतरक्तीकृता सती ज्वलतीवोद्दीप्यतीव । स्वेदेति । स्वेदो घर्मस्तस्य प्रतीकारः प्रतिक्रियास्तेषु विशदः शुभ्रः. कर्पूरक्षोदो हिमवालुकाचूर्णं तस्य धूली रजस्तया धवलिता शुभ्रीकृता सती भस्मीव भस्मभावं भजतीव । नेति । न विज्ञायते नावबुध्यते । मयेति शेषः । किं तदित्याह—किमिति । किं मुग्धतया [illegible], किंवा विलासेन विभ्रमेण, किमुन्मादेन चित्तविक्लवेन, संगीतार्थं यानि [illegible] मृदङ्गध्वनितानि तेषु केका मयूरवाण्यस्तासां शङ्कया आरेकया धारागृहे यन्त्रगृहे मरकतमणिनिर्मितानि मयूरमुखानि शिखण्डिवदनानि स्थगयत्याच्छादयति । दिवसेति । दिवसावसानेषु [illegible] । अन्यथैतद्दिवसमप्येकमेकत्रागतं स्यात् । विश्लेषभीता वियोगभीता मृणालसूत्रैः [illegible] लिखितानि चित्रितानि यानि चक्रवाकमिथुनानि [illegible] संघटयति मेलयति । चिन्तेति । चिन्तया संकल्पमात्रेण ये रतारम्भा मैथुनारम्भास्तेषु मणिप्रदीपान् [illegible] अवतंसः [illegible] तेनापनयति दूरीकरोति । उत्कण्ठेति । [illegible] लेख्या ये लेखाः पत्राणि तेषु संकल्पेन कल्पनामात्रेण ये समागमाः [illegible] अभिज्ञानानि लिखति लिपीकरोति । दूतीति । दूत्याः संप्रेषणानि [illegible] स्वनामधेयान्यस्मान्संदिशति कथयति । अपि चेति । तस्याः कादम्बर्याश्चन्दनपरिमल [illegible] आमोद इव दक्षिणानिलेन [illegible] मोहो मूर्छा समागच्छति । चक्राह्वेति । निशया त्रियामया सह चक्राह्वो रथाङ्गस्तस्य शाप इव [illegible] प्रजागरश्वासः [illegible] आगच्छति । प्रतीति । वल्लभी [illegible] कपोतानां कूजितैः रुतैः सह प्रतिरुतानीव प्रतिशब्दा इव दुःखान्यसुखानि विजृम्भन्ते [illegible] । मधुकर इति । उपवनस्य कुसुमानि पुष्पाणि तेषामामोदो [illegible] सह मधुकर इव [illegible] । [illegible] मृत्युरभिलाषो मनोरथः [illegible] । [illegible] पद्मिन्याः पलाशानि पत्राणि तेषु स्थिता [illegible]

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible].

निकुट्टिमतलेषु दृश्यते । नलिनीव शशिकरस्पर्शेन म्लायति । हंसीव सरसमृणालिकाहार-व्यतिकरेण जीवति । शरदिव कुमुदकुवलयसंपर्कमनोहरगन्धवहा सकुसुमबाणा च विजृम्भते । चन्द्रमूर्तिरिव कमलप्रकरस्खलितपादपल्लवा संचरन्ती निशां नयति । कुमुदिनीव रजनिकरकिरणकृतजागरा दिवसमलीकनिद्रयातिवाहयति । मुररिपुजलशयनलीलेव मन्दोच्छ्वसितशेषा निमीलितलोचना किमपि चिन्तयति । मलयनिम्नगेव सरसहरिचन्दनकिसलयलाञ्छितेषु शिलातलेष्वभिपतति । कुन्दकलिकेव तुषारसिक्तपल्लववर्तिनी वनानिलेनायास्यते । भुजंगीवासह्यसंतापालिङ्गितचन्दना शिखिकुलकोलाहलेन ताम्यति । हरिणीव केसरिकाननं परिहरति । कुसुमघटितशिलीमुखमनोहरान्मदनचापादिव प्रमदवनात्त्रस्यति । जानकीव पीतरक्तेभ्यो रजनिचरेभ्य इव चम्पकाशोकेभ्यो बिभेति । उपेव स्वप्नसमागमेनापि

चलते । एतेनोभयोः साधर्म्यमाविष्कृतमिति भावः । **प्रतीति** । स्फटिकोपलश्च सलिलं च मणिदर्पणश्च मणिकुट्टिमतलानि च तेषु प्रतिच्छायेव प्रतिबिम्बमिव दृश्यते । अन्यैरिति शेषः । **नलिनीति** । शशिकराश्चन्द्रकिरणास्तेषां स्पर्शः संयोगविशेषस्तेन नलिनीव म्लायति म्लानिं प्राप्नोति । नलिन्याः सूर्यविकासित्वेन, अस्याश्च विरहव्याकुलितचित्तत्वेन शशिस्पर्शादेव म्लानिरिति भावः । **हंसीवेति** । सरसा रसोपयुक्ता या मृणालिन्यः कमलिन्यस्तासां हारा मुक्ताप्रालम्बास्तेषां व्यतिकरेण संबन्धेन हंसीव वरटेव जीवति प्राणिति । हंसीपक्षे मृणालिकाया आहारो भोजनं तेन प्राणवृत्तिं करोतीत्यर्थः । **शरदिवेति** । कुमुदं श्वेतकमलं सूर्यविकासि, कुवलयं चन्द्रविकासि, एतेषां संपर्कः संबन्धस्तस्मायो मनोहरगन्धस्तं वहतीति वहा । **सकुसुमबाणा चेति** । सह कुसुमेन पुष्पेण वर्तमाना बाणा वृक्षविशेषा यस्याः यस्यां वा । एवंविधा सती शरदिव घनात्यय इव सा विजृम्भते । इतस्ततः प्रसरतीत्यर्थः । **चन्द्रमूर्तिरिति** । कमलानां नलिनानां प्रकरः समूहस्तस्मिन्स्खलिताः स्खलनां प्राप्ताः पादा अङ्घ्रयः किरणा वा त एव पल्लवा यस्याः सैवंविधा चन्द्रमूर्तिरिव संचरन्ती व्रजन्ती निशां नयति । रात्रिं गमयतीत्यर्थः । **कुमुदिनीति** । रजनिकरश्चन्द्रस्तस्य किरणैरंशुभिः कृतो विहितो जागरो जागरणं यस्याः सैवंविधा कुमुदिनीव कैरविणीवालीकनिद्रया दिवसमतिवाहयति । गमयतीत्यर्थः । अत्रालीकनिद्रत्वं नेत्रकुमुदिन्योर्निद्राभावेन संकोचमात्रापेक्षया मन्तव्यम् । **मुररिपुरिति** । मुररिपुः कृष्णस्तस्य जलशयनलीलेव मन्दं मन्दमुच्छ्वसितमेव शेषो यस्याः सा कादम्बरी किमप्यनिर्वचनीयस्वरूपं चिन्तयति ध्यायति । जलशयनलीलापक्षे मन्दं मन्दमुच्छ्वसित उच्छ्वासं प्राप्तः । संजातोच्छ्वास इति यावत् । शेषः शेषनागो यस्यां सा तथेत्यर्थः । **मलयेति** । मलयनिम्नगेव दक्षिणाचलसरिदिव सरसो निबिडरसो यो हरिचन्दनश्चन्दनद्रुमस्तस्य किसलयानि पल्लवास्तैर्लाञ्छितेषु चिह्नितेषु शिलातलेष्वभिपतति । शेत इत्यर्थः । **कुन्देति** । कुन्दः पुष्पविशेषस्तस्य कलिकेव क्षारक इव तुषारेण हिमेन सिक्तो यः पल्लवः किसलयस्तस्मिन्वर्तत इत्येवंशीला । विरहव्याकुलितत्वेन हिमसिक्तपल्लवोपरि कृतशयनेत्यर्थः । वनानिलेन वनवायुनायास्यत आयासं प्राप्यते । कुन्दकलिकापक्षे तुषारसिक्तपल्लववर्तिनीति कण्ठ्यम् । **भुजंगीति** । प्रबलविरहस्य घर्मस्य योऽसह्यः सोढुमशक्यो यः संतापस्तस्मिंस्तेनालिङ्गितं चन्दनं चन्दनद्रुमो या यया सैवंविधा सती भुजङ्गीव सर्पिणीव शिखी मयूरस्तस्य कुलं समूहस्तस्य कोलाहलः कलकलस्तेन ताम्यति खेदं प्राप्नोति । **हरिणीति** । केसरो बकुलो विद्यते यस्मिन्नेवंविधं केसरिणोपलक्षितं वा यत्काननं वनं हरिणीवैणीव परिहरति त्यजति । **कुसुमेति** । कुसुमेषु पुष्पेषु घटिता लग्ना ये शिलीमुखा भ्रमराः, पक्षे कुसुमान्येव घटिता रचिताः शिलीमुखा वा, तैर्मनोहराद्रुचिरान्मदनचापादिव कंदर्पधनुष इव प्रमदवनादन्तःपुरोचितवनात्त्रस्यति त्रासं प्राप्नोति । **जानकीति** । पीताश्च रक्ताश्च पीतरक्तास्तेभ्यश्चम्पकाशोकेभ्यः पीतं रक्तं रुधिरं यैस्तेभ्यो रजनिचरेभ्य इव निशाचरेभ्य इव जानकीव सीतेव बिभेति भयं प्राप्नोति । **उपे-**

---

१ कुवलयकमल. २ मजाग.र. ३ चन्दनशाखा. ४ शिखिकुल. ५ अपि.

कृतार्थनामेति । ग्रीष्मलक्ष्मीरिवानुदिनमतिक्षामा श्यामा भवति । सर्वथा तस्याः कंदर्पवेद-नयानानि दिवसैर्जीवितसंधारणवस्तूनि, मलयजलवता गृहकमलिनीमृणालानि, उपदेशैः सखीजनवचनानि, शय्यापरिकल्पनेनोपवनकुसुमानि, अनवरतमोक्षेण मदनाशुगानि निःशेषं क्षीणानि । किं बहुना, संप्रति तस्यास्त्वन्नामा सर्वसखीजनः, त्वत्संबद्धानि सर्वरहस्यानि, त्वत्समागमोपायान्वेषिणः सर्वसमवायाः, त्वद्वार्तोपलम्भनपराः सर्वप्रश्नाः, त्वद्गुणानुमुखरः परिजनः, त्वदालापनिर्मिताः सर्वविनोदाः, त्वदाकारमयचित्रफलकाभ्यासः, त्वदुपालम्भगर्भा मागधीमङ्गलगीतयः, त्वद्दर्शनपुनरुक्ताः स्वप्नाः, त्वत्परिहासप्राया मदनज्वरदाहविप्रलापाः, त्वन्नामग्रहणैकोपायगम्यप्रबोधा मोहमहावेगाः, इत्यावेदयन्तं केयूरकम् 'सर्वेतु । संप्रति न शक्नोम्यतः परं श्रोतुम्' इत्यामीलनदत्तसंज्ञेव कादम्बरीव्यथाश्रवणसंजनितानल्पवेदनानुकम्पयेव चन्द्रापीडमाक्रमन्ती मूर्च्छा न्यवारयत्, न तु पुनरस्या निवेदनपरिसमाप्तिः ।

येति । स्वप्ने निद्रावस्थायां समागमो मेलापकस्तेनापि कृतार्थं ॥ कृतार्थनामेति गच्छति । केन । तेन । ययोधा यावद्युना स्वप्नदशायां प्रथुक्तमागमे कृतार्थं जाता तथेयमपीत्यर्थः । ग्रीष्मेति । ग्रीष्मकालस्य निदाघश्रीरिवानुदिनं प्रतिदिनमतिक्षामातिकृशा श्यामा कृष्णा भवति जायते । पक्षेऽतिक्षामा श्यामा रात्रिः क्षामेति समासः । 'रजनीव मतिः श्यामा' इत्यभिधानचिन्तामणि । सर्वथेति । सर्वप्रकारेण तस्याः कादम्बर्याः कंदर्पवेदनया कामव्यथयायानानि दुष्प्रापाणीति । दिवसैरिति बहुवचनं बहुत्वोपलक्षणम् । बहु भिर्वासरैर्जीवितस्य प्राणितस्य संधारणवस्तूनि प्राणाधारभूताः पदार्थाः निःशेषमसन्तं क्षीणानि क्षोदानि मन्यसीत्यर्थः । तदेव दर्शयन्नाह—मलयेति । दाघज्वरशैत्यसमर्थं जलयानां कदलानां रचना निर्माणं गृहकमलिन्या सदनमलिन्या मृणालानि बिसानि । उपदेशैरिति । उपदेशैरुपदेशैः शिक्षा तस्याः सखीजनस्याळीजनस्य वचनानि । शय्येति । शय्यायाः शयनीयस्य परिकल्पनेन विरचनेनोपवनकुसुमानि । अनवरतं निरन्तरं मोक्षेण मोचनेन मदनाशुगानि कंदर्पबाणानि । किं बहुनेति । किं बहुवचनेन । संप्रतीति । संप्रतीदानीं तस्याः कादम्बर्याः । तवैव नाम विद्यते यस्य स त्वन्नामा । एवंविधः सर्वसखीवर्गवयस्याजनः । त्वदिति । त्वय्येव संबद्धानि लग्नानि सर्वरहस्यानि सर्वगुप्तानि । त्वदिति त्वत्समागमो मेलापकस्तस्योपायः कारणं तमन्वेषयन्तीत्येवंशीला अन्वेषिणः सर्वसमवायाः सर्वसज्जनसमूहाः । तव वार्ता तस्योपलम्भनमुपलब्धिस्तस्मिन्परास्तत्पराः सर्वप्रश्नाः सर्वाण्यनुयोजनानि । त्वदिति । तव गुणान्तः प्रवृत्तिस्तत्र मुखरो वाचाल एवंविधः परिजनः परिच्छदः । त्वदिति । तव आलापः संभाषणस्तेन निर्मिता रचिता सर्वविनोदाः समग्रक्रीडाविलासाः । त्वदिति । तवाकार आकृतिस्तेन निष्पन्नस्त्वदाकारमयश्चित्रफलकाया आलेख्यविज्ञानस्याभ्यासः । पुनः पुनर्वारंवारम् । त्वदिति । तवोपालम्भो गर्भे मध्ये यासां ता मागधीनां मङ्गलपाठिकानां मङ्गलगीतयः कल्याणार्थगानानि । त्वदिति । त्वद्दर्शनेन त्वदवलोकनेन पुनरुक्ताः पुनर्भाषिताः स्वप्नाः । तव परिहासप्रायाः उपहाससदृशा मदनज्वरदाहाद्विप्रलापा विरुद्धोक्तयः । 'विप्रलापो विरुद्धोक्तिः' इत्यमरः । त्वन्नामेति । तव नाम्नो ग्रहणमेवैकोऽद्वितीयो य उपायः प्रयत्नस्तेन गम्याः प्रबोधा बोधनानि येषामेवंभूता मोहमहावेगा मौढ्यमहारयाः । इति पूर्वोक्तप्रकारेणावेदयन्तं कथयन्तम् । केयूरकमिति । नेत्रयोरामीलनान्मुद्रणाद्दत्तसहेव दत्ता संज्ञा संकेतो यया सा विहितचेष्टेव । कयेव । कादम्बरीव्यथाश्रवणमाकर्णनं तस्माद्वेदनायाः संभवत्संपिपत्तुकम्पा दया तयेव चन्द्रापीडमाक्रमन्ती मूर्च्छा न्यवारयन्न्यषेधयत् । इतीति किम् । यत्त्वया प्रोक्तं तद्भवन्वस्तु । संप्रतीदानीमतः परं श्रोतुमाकर्णयितुं न शक्नोमि न समर्थो भवामि । न तु पुनरवस्थाया निवेदन तस्य वेदनायाः परिसमाप्तिः पर्यन्तः ।

---

१ ग्रीष्मनिद्रा. २ अतिक्षामा भवति. ३ साधारम. ४ सर्वः सर्वतः. ५ सर्वे. ६ अपालम्भ; उपालम्भ. ७ तत्पराः. ८ भवति. ९ आमीलनादत्त. १० आक्रामन्ती. ११ निवेदनवेदन; वेदन.

तथा मूर्च्छानिमीलितश्च तामेवानुध्यायन्निव ससंभ्रमप्रतिपन्नशरीरेण केयूरकेण संभावित-तालवृन्तया च पत्रलेखयानुभाव्यार्थसज्जया च नियत्या संज्ञां लम्भितश्चन्द्रापीडः स्वकृतपीडापराधेन भीतमिव लज्जितमिव विलक्षमिव निभृतस्थितं केयूरकमन्तर्बाष्पोपरुध्यमानकण्ठः कथमपि स्खलिताक्षरं प्रत्युवाच—केयूरक, येन प्रकारेणैवमेकान्तनिष्ठुरहृदयमात्मन्यनुत्पन्नरागमेव मां संभाव्य देव्या कादम्बर्या दूरीकृतपुनर्मदागमनसंभावनया न स्वमागमनायादिष्टः, न संदिष्टं वा किंचिन्महाश्वेतया समुपहृतानुबन्धया मदलेखया वा त्वन्मुखेन नोपालब्धोऽस्मि । तथा मयि पत्रलेखया सर्वमाख्यातम्, तदभिजाततया महानुभावत्वादुदारतया समानशीलतया दक्षिणतया चैकान्तपेशलतया च स्वभावस्यात्मानमात्मना न कलयति देवी कादम्बरी । चन्द्रमूर्तेरालोकेनैव निश्चेतनस्य चन्द्रकान्ताख्यस्य पाषाणखण्डस्यार्द्रभावोपगमनमेवायत्तम्, न पुनस्तत्कराकर्षणम् । नितरां पक्षपातिनोऽपि च मधुकरस्याभिगमनमेवाधीनम् । मकरन्द-लाभे तु कलिकामयिणी जृम्भैव प्रभवति । दिवससंतापक्लान्तेन चोन्मुखता कुमुदाकरेण करणीया विकासयति पुनस्तम् । ज्योत्स्नाभिरामा रजन्येव निर्भरमन्तःसरसतायां सत्या-

---

तथेति । तेन प्रकारेण मूर्च्छानिमीलितो मीलितेन मुद्रितश्च तामेव कादम्बरीमेवानुध्यायन्स्मरन्निव सह संभ्रमेण त्वरया प्रतिपन्नं विधृतं स्वीकृतं शरीरं यस्यैवंभूतेन केयूरकेण संभावितं संगृहीतं तालवृन्तं व्यजनं यथैवंभूतया पत्रलेखयानुभाव्यो योऽर्थस्तत्र सज्जया समर्थया च नियत्याऽदृष्टविशेषेण संज्ञां चेतनां लम्भितः प्रापितश्चन्द्रापीडः स्वयं कृता या पीडा तस्या अपराध आगस्तेन भीतमिव त्रस्तमिव, लज्जितमिव त्रपितमिव, विलक्षमिव वीडापन्नमिव, निभृतस्थितं निश्चलस्थितं केयूरकमन्तर्बाष्पेणोपरुध्यमानः कण्ठो यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडः कथमपि महता कष्टेन स्खलिताक्षरं यथा स्यात्तथा प्रत्युवाच प्रोक्तवान् । किमुवाचेत्याह—**केयूरक इति ।** हे केयूरक, येन प्रकारेणैवमेकान्तेन निष्ठुरं कठिनं हृदयं चेतो यस्यैवंविधमात्मनि कादम्बरी विषयेऽनुत्पन्नरागमजनितप्रेमं मामेव संभाव्य ज्ञात्वा देव्या कादम्बर्या दूरीकृतः पुनर्द्वितीयवारं मन्मदागमनं तस्य संभावना तया स्वमागमनाय नादिष्टो न कथितः । तथा महाश्वेतया किंचिन्न संदिष्टं न कथितम् । कीदृश्या । समुपहृतो दूरीकृतोऽनुबन्धोऽत्याग्रहो यया एवंविधया । मदलेखया वा त्वन्मुखेन त्वदाननेन नोपालब्धोऽस्मि नोपालम्भं प्रापितोऽस्मि । **तथा मयीति ।** मद्विषयकं सर्वं पत्रलेखयाख्यातं कथितम् । **तदिति ।** तत्पूर्वोक्तमभिजाततया कुलीनतया महाननुभावो माहात्म्यं यस्यास्तस्या भावस्तत्त्वं तस्मादुदारतया रूपानुगुणत्वेन समानं शीलं स्वभावो यस्यास्तस्या भावस्तया तथा दक्षिणतया सरलतया । 'दक्षिणे सरलोदारौ' इत्यमरः । स्वभावस्य प्रकृतेरेकान्तेन निश्चयेन पेशलतया मृदुतया । अत्रात्मशब्दः स्वरूपवाची तेनात्मानं स्वरूपं देवी कादम्बर्यात्मना स्वेनैव न कलयति न जानाति । यादृशं मह्यं भगिनीं वेदयत्यनुभवति, न तादृशं तुल्यमित्येति भावः । तदेव दर्शयन्पुनः प्रकारान्तरेणात्मदोषं दूरीकुर्वन्नाह—**चन्द्रेति ।** चन्द्रमूर्तेः शशाङ्कबिम्बस्यालोकेनैव प्रकारेणैव निश्चेतनस्य चेतनारहितस्य चन्द्रकान्ताख्यस्य शशिकान्ताभिधानस्य पाषाणखण्डस्य दृषच्छकलस्यार्द्रभावस्य द्रवीभावस्योपगमनं प्रापणमेव जायते स्वाधीनम् । न पुनस्तत्कराकर्षणं तत्किरणाक्षेपः । **नितरामिति ।** नितरामत्यर्थं पक्षपातिनोऽपि स्नेहशालिनोऽपि, पक्षे पक्षपातिनोऽपि पक्षशालिनोऽपि, मधुकरस्य भ्रमरस्याभिगमनमेव संमुखगमनमेवाधीनमायत्तम् । तु पुनरर्थे । मकरन्दलाभे तु मकरन्दप्राप्तौ [illegible] कलिका [illegible] । जृम्भैव जृम्भणमेव प्रभवति समर्था भवति । **दिवसेति ।** दिवसस्य संतापः [illegible] क्लान्तेन खेदितेन कुमुदाकरेण कैरवखण्डेनोन्मुखता संमुखता करणीया कर्तव्या तं पुनर्विकासयति विकसितं करोति । ज्योत्स्ना कौमुदी तयाभिरामा मनोहरा रजन्येव [illegible] । **निर्भरमिति ।**

[illegible]

मपि मधुमासलक्ष्मीपरिग्रहाद्विना पल्लवानुरागदर्शनस्य कृते किं करोतु पादपः । तत्र देव्याः कादम्बर्या एवाज्ञापराधिनी, ययाधरस्पन्दितमात्रप्रतीक्षे पुरःस्थायिनि दासजने निष्करुणतयात्मानमव्यापारयन्त्या सुखप्रतिपन्थिनी दुःखदानैकनिपुणा परहृदयपीडानपेक्षिणी लज्जापेक्षिता न जीवितसंदेहदायिनी देव्याः समाचष्ट । अथवा देव्याः परिजनस्यापि कोऽयमेवंविधो व्यामोहः, यदनिच्छन्त्यपि बलादसौ न व्यापारिता । कीदृशी चरणतलप्रतिबद्धदासजनस्योपरि लज्जा, कीदृशं वा गौरवम्, को वानुरोधः, अविश्वस्तचित्तता वा केयमीदृशी, यदेवमात्मनः शिरीषपुष्पकोमलस्येयमतिदारुणा पीडाङ्गीकृता, न कृतार्थितो मे मनोरथः । अथवा क्रमागतमन्तर्धानं वामलोचनानां विशेषतोऽपरित्यक्तनिःशेषबालभावानामनतिप्ररूढमुग्धमनसिशयानां कन्यकानां लज्जा न पारिता नामास्मिञ्जने स्वयं परित्यक्तुं देव्या । मदलेखा तु द्वितीयं हृदयमस्याः । तया किमेवमहार्यसंयमघनैर्मुनिभिरप्यरक्षितहृदयापहारिणा निर्माल्यचौरेण शुचिभिरप्यपरिहार्यस्पर्शेनाबहिष्कार्यचाण्डालेन भस्मीकृतापर्यवसानका

निर्भरं यथा स्यात्तथान्तर्मध्ये सरसस्य भावः सरसता तस्यां सत्यामपि मधुमासो वसन्तस्तस्य लक्ष्मीः शोभा परिग्रहः स्वीकारस्तस्माद्विना पल्लवस्य किसलयस्यानुरागदर्शनं तस्य कृते तदर्थं पादपो वृक्षः किं करोतु । किं कुर्यादित्यर्थः । तत्रेति । तस्मिन्प्रदेशे देव्याः कादम्बर्या आज्ञैव निदेश एवापराधिन्यपराधकर्त्री, स्वस्य केवलमधरस्पन्दितमधरस्पन्दितमात्रं तस्मिन्प्रतीक्षा विलम्बो यस्य स तस्मिन् । ओष्ठस्फुरणानन्तरमेव कार्यकारिणीत्यर्थः । पुरःस्थायिन्यग्रे दासजने सेवकजने निष्करुणतया निर्दयतयात्मानं स्वमव्यापारयन्त्या सुखस्य सौख्यस्य प्रतिपन्थिनी वैरिणी दुःखस्यासुखस्य दानं वितरणं तत्रैकाद्वितीया निपुणा परहृदयस्यान्यचित्तस्य पीडा वेदना तामनपेक्षतेऽगणयतीत्येवंशीला लज्जा त्रपापेक्षितेत्थंविधा जीवितसंदेहदायिनी प्राणसंदेहकारिणीति देव्याः कादम्बर्या न समाचष्ट नाख्यातवती । अथवेति प्रकारान्तरे । देव्याः कादम्बर्या अस्य परिजनस्यापि परिच्छदस्यापि कोऽयमनिर्वचनीयस्वरूप एवंविध एतादृशो व्यामोहो मूढत्वं यदसौ कादम्बर्यनिच्छन्त्यप्यनभिलषन्त्यपि बलाद्धठात् व्यापारिता न प्रेरिता । कीदृशीति । चरणतले प्रतिबद्धस्य क्रमस्य दासजनस्य सेवकलोकस्योपर्युपरिष्टात्कीदृशी लज्जा त्रपा । वाथवा गौरवं गुरुत्वं कीदृशं को वानुरोधः प्रतिबन्धः । केयमीदृग्विश्वस्तचित्तताविश्रब्धमनस्कता यस्माद्देतोरेवममुना प्रकारेणात्मनः स्वस्य शिरीषपुष्पवत्कोमलस्य सुकुमारस्येयमतिदारुणात्युग्रा पीडाङ्गीकृता स्वीकृता । मे मम मनोरथोऽभिलाषो न कृतार्थितो न सफलीकृतः । अथवेति पक्षान्तरे । वामलोचनानां मनस्विनीनामन्तर्धानं छादनं क्रमागतं परिपाट्या समागतमेव । विशेषतो विशेषादपरित्यक्तो निःशेषो बालभावो यासामित्यर्थः । अनतिप्ररूढं सम्मुग्धं मनसिशयो यासां स्थितानां कन्यकानां कुमारीणाम् । नामेति कोमलामन्त्रणे । अस्मिञ्जने चन्द्रापीडलक्षणे स्वयमात्मना देव्या कादम्बर्या लज्जा त्रपा परित्यक्तुं विमोक्तुं न पारिता न शक्ता । तस्या देव्या मदलेखा तु द्वितीयं हृदयम् । तया मदलेखया किमेवं पूर्वोक्तप्रकारेण दुरात्मना कन्दर्पेण मत्तं पीड्यमानं देवीशरीरमुपेक्षितमुपेक्षाविषयीकृतम् । इतः कामं विशेषयन्नाह—महार्येति । न हर्तुं योग्यं संयमघनं व्रतधनं येषामेवंविधैर्मुनिभिरपि अरक्षितो हृदयापहारः प्राणापहरणं यस्य तेन । निर्माल्यचौरेण । न निर्हर्तुं योग्योऽनिमाल्य एवंविधश्चौरस्तस्करस्तेन । शुचिभिरिति । शुचिभिरपि पवित्रैः अपरिहार्यः परिहर्तुमशक्यः स्पर्शो यस्य स तेन । अबहिरिति । अबहिष्कार्योऽभ्यन्तरस्थितत्वात् चाण्डालेन

१ प्रतीक्षे. २ परहृदयपीडानपेक्षिणी ३ समाचष्टा. ४ अथवास्य परिजनस्यापि देव्या अपि; अथवा अस्य परिजनस्यापि अपि. ५ यदनिच्छन्त्यपि बलादसौ न व्यापारितेत्यपि. ६ प्रतिबद्धदासजनस्य. ७ अनतिप्ररूढ. ८ कथं ९ दर्शित. ९ अहंरक्षित. १० मानहरण. ११ स्पर्शेनचाण्डालेन.

हतकेनातिनिर्वाणसंतापकारिणा सर्वदोषाश्रयेणानीतिव्यापिना अशरीरिणा कृपाशून्येन बाणसहायेन मर्मभेदिनालीककार्मुकधरेण शठेनाकालकृतान्तेनानिरूपितस्थानास्थानवर्तिना परापकारैककार्येण हृदयचारिणाऽपरप्रत्ययेन मनोयोनिना कामेन दुरात्मनात्यन्तमनाथं दैन्यमनी- स्तुपेक्षितम् । किमिति गतप्रायमेव मे कर्म नावेदितम् । अधुना पुनरपि दिवसगणनयैवाहनि करोमि । मलयानिलाहतलताकुसुमपातासहं देव्याः शरीरम् । वज्रसारकठिनहृदयैर- प्यतिधैर्यैरपि दुर्विषहाः स्मरेषवः । न ज्ञायते निमेषमात्रेणैव किं वा भवतीति । प्रायेण च देव्याः कृ- च्छ्रमपनीय एवायमर्थः । यथा चास्य दुःखैकशरणस्य दुर्घटघटनापण्डितस्य सर्वकिंच- नकारिणो निष्कारणकुपितस्य हतविधेः सर्वतो विसंष्टुलं समारम्भं पश्यामि, तथा जानामि नै- तावता स्थास्यतीति । अन्यथा क निष्प्रयोजनमश्वमुखानुसरणेनामानुषभूमिगमनम्, क च तत्र तृषितस्याच्छोददर्शनम्, क तत्र तीरे विश्रान्तस्यामानुषगीतध्वनेराकर्णनम्, क तन्निशामा-

---

मातरेण । भस्मीति । भस्मीकृतमनङ्गस्याङ्गं प्रतिरूपं येन स तेन । सनीति । अनिर्वाच्य- मिव्यातं संतापकं निरूपनं तत्कारित्वशालिना । सर्वेति । सर्वदोषाणां सकलदूषणानामाश्रयेणाधारभूतेन । अशरीरेति । न विद्यते शरीरं यस्यैवंभूतो व्याधिरसमवर्तन । कृपेति । कृपां शून्यां स्वहृदयादुत्सारितवं- शीलेन दयाशून्यस्य । बाणेति । बाणेन बाणेन सहायशीलो बाणहस्तस्थेन । मर्मेति । मर्मभेदिनावेध्य- स्थलपरायेन । अलीकेति । अलीको मिथ्या धनुर्धरो धनुर्धारकेन । शठ इति । शठस्तथाले यः प्रता- रणशीलोऽनृतवक्ता तस्य रूपेण शठेन । अकालेति । अकालेनानवसरेण मृत्युना मरणेन । अनिरूपितेति । अनिरूपितेऽविचारिते ये स्थानास्थाने योग्यायोग्यस्थले तत्र प्रवर्तिना प्रवर्तनशीलेन । परेति । परस्य योऽप- कारोऽनर्थस्तदेव कार्यं प्रयोजनं यस्य तेन । हृदयेति । हृदये चित्ते चरतीत्येवंशीलेन । अपरेति । अपरस्मि- न्नात्मन्यपि प्रत्ययो विश्वासो यस्य स तेन । मनोयोनिनात्मयोनिना । किमितीति । गतप्रायमेव देहगतप्राय- मेव मे मम कर्म धैर्यं । आलेखवचनम् । किमिति केन हेतुना नावेदितं न कथितम् । अधुनेति । सांप्रतं दुःखात्पारम्पर्येण दिवसानां वासराणां क्रमः परिपाटी तेन गन्तुं गन्तुं योग्येऽप्यगते मार्गेऽहं किं करोमि । न किमपि कर्तुं समर्थ इत्यर्थः । मलयेति । मलयानिलेन मलयवायुनाहतं ताडितं यल्लताकुसुमं तस्य यः पातः पतनं तत्सादृश्यमसहं सोढुमसमर्थं देव्याः कादम्बर्याः शरीरं देहम् । तत्र पुष्पपातेनापि ग्लानिं प्राप्नोती- त्यर्थः । वज्रेति । वज्रं हीरकं तस्य सारो मध्यं तद्वत्कठिनं हृदयं चेतो येषामेवंविधैरपि स्मरेषवः कंदर्पबाणा दुर्विषहा दुःखेन सोढुं शक्या इति न ज्ञायते नावबुध्यते । इतीति किम् । निमेषमात्रेणैव निमीलनमात्रेणैव किं भवति किं जायते । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन देव्यपि कादम्बर्यन्यमथो दुःखजलधेरनपनीय एवानुभवनीयोऽनिवर्तनीय एव । यथा चेति । दुःखमेकमद्वितीयं शरणं तत्र व्यसनमात्रे निवेदितं यस्य स तस्य । दुर्घटेति । दुःखेन घटितुं योग्या दुर्घटा । एवंविधा या घटना पदार्थानामन्योन्यं संबन्धस्तत्र पण्डि- तस्य निपुणस्य । सर्वकिंचन सदैव सदैव करोतीत्येवंशीलस्य सर्वकिंचनकारिणः । निष्कारणं निर्निमित्तं कुपितस्य कोपं प्राप्तस्य हतविधेर्दुष्टविधातुर्यथा सर्वतः सर्वत्र विसंष्टुलं विसदृशं समारम्भं निर्माणं पश्यान्यवलोक- यामि । तथेति । तेन प्रकारेणेति जानाम्यवकलयामि । इतीति किम् । नेति । एतावदेतावत्कालं न स्थास्यति नावस्थानं करिष्यति । अन्यथेत्युदाहरणसंदर्भे । निष्प्रयोजनेन निष्कारणेनाश्वमुखाः किंनरास्तेषामनुसरणेन पुर- गमनेनामानुषभूमिगमनं मनुष्यरहितायां भूमौ गमनम् । क क्वेति महदन्तरे । तत्रामानुषभूमौ तृषितस्य पिपासि- तस्याच्छोददर्शनं च । तत्रेति । तत्राच्छोदसरस्तीरे विश्रान्तस्य गृहीतविश्रमस्य मानुषाः किंनरास्तेषां गेय-

---

१ अकाण्ड. २ कृतान्तेन. ३ हृदयेऽपि. ४ निमेषेणैव किं भवतीति. ५ विसंष्टुलं. ६ वैतालेनाश्व. ७ अश्वमुखमिथुन. ८ तत्तीरे.

गतस्य महाश्वेतावलोकनम्, क्व तत्र तरलिकया सह भवाभिगमनेन मद्गमनप्रस्तावः, क्व महाश्वेतया सह हेमकूटगमनम्, क्व तत्र देवीवदनदर्शनम्, क्व रागोत्पत्तिरस्मिञ्जने देव्याः क्वापरिपूर्णमनोरथस्य मे पितुरलङ्घनीयागमनाज्ञा। तत्सुदूरमारोप्य पातिता वयं खल्वनेनाकार्यकारिणास्मत्कर्मफलनियोगदक्षेण दग्धवेधसा। तथापि देवीं संभावयितुं प्रयतामहे।' इत्यभिदधत्येव चन्द्रापीडे 'नितरामयमनेनैव कादम्बरीवृत्तान्तेन संतापितः तत्किमहमनेनात्मतेजसा संतापयामि' इत्युत्पन्नदय इव भगवांस्तिग्मदीधितिस्तप्तकनकद्रवस्फुलिङ्गपिङ्गलद्युति दिग्विकीर्णधूर्जटिजटामण्डलानुकारि संजहार करसहस्रम्। अस्तानुसारेण च वासरोऽपि यथोच्छ्रिततरुशिखरावलम्बिनो रक्तातपच्छेदानाकर्षन्नपससार। क्रमेणैव संजातकरुणानुबन्धयेव संध्ययाप्युपरि जलार्द्रपट इव प्रसार्यमाणे स्वरागपटले, निशागमेनाप्येवं शून्यताविह्वलस्य मा भूद्दर्शनमित्यनेनेव सर्वतो नीलीपरिलम्ब्यमानायामिव भ्राम्यमाणायां तिमिरलेखायाम्, कमलेष्वपि दुःसहत्वाच्छोषकारिणः संतापस्य तल्पकल्पनाभीतेष्विव संकुचत्सु, कुमुदेष्वपि शुचिस्वभावतयार्द्रार्द्रेषु शयनसंपादनायेवाहमहमिकयोद्गच्छत्सु, चक्र-

---

ध्वनेर्गेयशब्दस्याकर्णनं श्रवणं क्व। तस्य ज्ञातुमिच्छा तज्जिज्ञासा तयागतस्य प्राप्तस्य महाश्वेताया अवलोकनं निरीक्षणं क्व। तत्र महाश्वेतावलोकनस्थले तरलिकया सह तव केयूरकस्याभिगमनेनागमनेन मद्गमनप्रस्तावो मदीययानावसरः क्व। महाश्वेतया सह सार्धं हेमकूटगमनं क्व। तत्र हेमकूटे देवीवदनदर्शनं कादम्बरीमुखावलोकनं क्व। अस्मिञ्जने देव्याः कादम्बर्या रागोत्पत्तिः क्व। अपरिपूर्णमनोरथस्यापरिपूर्णाभिलाषस्य मे मम पितुर्जनकस्यालङ्घनीयानतिक्रमणीयागमनाज्ञागमननियोगः क्व। **तदिति**। तत्तस्माद्धेतोः सुदूरमत्युच्चैरारोहणं कारयित्वा अनेनाकार्यकारिणाकृत्यकारिणास्माकं यत्कर्म बलं तस्य नियोगे व्यापारणे तत्र दक्षेण विधेन दग्धवेधसा ज्वलितधात्रा। खलु निश्चयेन। वयं पातिताः अधःस्थलं प्रापिताः। **तथापीति**। एवं सत्यपि देवीं संभावयितुमाश्वासयितुं प्रयतामहे प्रयत्नं कुर्महे। इत्यभिदधत्येवेति कथयत्येव चन्द्रापीडे नितरामतिशयेनायं—चन्द्रापीडोऽनेन पूर्वोक्तेनैव कादम्बरीवृत्तान्तेन कुमारीवृत्तान्तेन संतापितः संतापं प्रापितः। तत्किमेनं चन्द्रापीडमात्मतेजसा स्वकीयवर्चसा परं संतापयामि। इत्युत्पन्नदय इवेति संजातकृप इव भगवांस्तिग्मदीधितिः सूर्यः करसहस्रं संजहारापससार। करसहस्रं विशेषयन्नाह—**तप्तेति**। तप्तमुत्तप्तं यत्कनकं सुवर्णं तस्य द्रवो रसस्तस्य स्फुलिङ्गः कणस्तद्वत्पिङ्गला कपिला द्युतिः कान्तिर्यस्य तत्तथा। दिग्विकीर्णा विक्षिप्ता या धूर्जटिजटा ईश्वरजटास्तासां मण्डले तदनुकारि तत्सादृश्यकरणशीलम्। **अस्तेति**। रवेः [illegible] च वासरोऽपि दिवसोऽपि यथोच्छ्रितं यथोर्ध्वं यथा स्यात्तथा तरूणां [illegible] गृहीतावलम्बनो रक्तो य आतपस्तस्य छेदाः खण्डास्तानाकर्षन्नाकृष्य कुर्वन्नपससारापसृतवान्। **क्रमेणैवेति**। क्रमेण च परिपाट्या च संजातः समुत्पन्नः करुणायाः कृपाया अनुबन्धः संबन्धो यस्यामेवंविधयेव संध्ययाप्युपर्युपरिष्टाज्जलेनार्द्रः सिक्तो यः पटस्तस्मिन्निव स्वरागपटले स्वे रागसमूहे प्रसार्यमाणे विस्तार्यमाणे। **निशेति**। एवं निशागमेनापि शून्यता विमनस्कता तया विह्वलस्य विह्वलस्यास्य राज्ञो मा भूद्दर्शनमवलोकनमित्याशयेनेव क्लिष्टेनेव सर्वतः सर्वत्र नीली चेत्कलं तद्वत्सान्द्रेण परिलम्ब्यमानायां प्रसृतायामिव तिमिरलेखाया तमिस्रवीथ्यां भ्राम्यमाणायामितस्ततो विक्षिप्यमाणायां सत्याम्। **कमलेष्वपीति**। शोषकारिणः शोषकर्तुः संतापस्य क्लेशस्य दुःसहत्वाद्दुःखेन सोढुं शक्यत्वाद्धेतोर्या तल्पकल्पना शयनीयकल्पना तया भीतेष्विव भयं प्राप्तेष्विव कमलेष्वपि संकुचत्सु संकोचं प्राप्यमाणेषु सत्सु। **कुमुदेष्वपीति**। कुमुदेष्वपि कैरवेष्वपि शुचिस्वभावतया निर्मलप्रकृतितया। आर्द्रार्द्रेषु अर्द्रार्द्रेषु

---

१ अनुराग. २ पर. ३ तिग्मानद्युति. ४ मण्डलाकारी. ५ क्रमेण च. ६ आसेनेव.

केष्वपि सहचरीविरहविधुरेषु, कादम्बरीसमीपगमनोपदेशदानायेव कलकरुणमुच्चैर्मुहुर्मुहुर्व्याहरत्सु, चन्द्रमस्यपि भगवति सकलभुवनैकातपत्रे सुधारजतकलशे पूर्वदिग्वधूवदनचन्दनतिलके गगनतललक्ष्मीलावण्यमहाह्रदे सकललोकाह्लादकारिणि, सुधालिप्तैः करैरिव स्प्रष्टुम्, उच्छ्वासहेतुना तं ज्योत्स्नाजलेन च सेक्तुम्, उदयगिरिशिखरमारूढे प्रौढे प्रदोपसमये चन्द्रापीडस्तस्मिन्नेव वल्लभोद्याने, चन्द्रातपस्पर्शदर्शितविशदजललवोद्भेदहारिणि चन्द्रमणिशिलातले विमुच्याङ्गानि चरणसंवाहनोपसृतं केयूरकमवादीत्—'केयूरक, किमाकलयसि । यावद्वयं परापतामस्तावत्प्राणान्धारयिष्यति देवी कादम्बरी । पारयिष्यति वा तां विनोदयितुं मदलेखा । आगमिष्यति वा पुनस्तत्समाश्वासनाय महाश्वेता । मत्परिचयोद्वेजिता प्रतिपत्स्यते वा शरीरस्थितये तयोरभ्यर्थनाम् । द्रक्ष्यामि वा पुनस्तस्याः स्मेरपक्ष्मोपान्तमालोलतारकमुत्त्रस्तहरिणशावकायतेक्षणं मुखम्' इति । स व्यज्ञपयत्—'देव, धैर्यमवलम्ब्य गमनाय यत्नः क्रियताम् । तिष्ठतु तावदासन्नवर्ती सखीजनः परिजनो वा । तस्या हि त्वदालोकनेच्छैव

स्तन्तं जलसन्तुत्सेषु । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहमिका तया शयनसंपादनायेव तल्पकल्पनायेवोद्दलत्सून्मिषत्सु सत्सु । चक्रवाकेष्वपि सहचरेष्वपि सहचारिण्यश्चक्रवाक्यस्तासां विरहो वियोगस्तेन विधुरेषु पीडितेषु सत्सु । कादम्बर्याः समीपमभ्यर्णं गमनं यानं तस्योपदेशस्तस्य दानायेव कलं करुणं यथा स्यात्तथोच्चैरुच्चस्वरेण मुहुर्मुहुर्वारंवारं व्याहरत्सु ब्रुवत्सु सत्सु । **चन्द्रमस्यपीति** । भगवति माहात्म्यवति सकलभुवनस्य समस्तलोकस्यैकमद्वितीयमातपत्रं छत्रं तस्मिन्सुधाया रजतकलशे रौप्यकुम्भे पूर्वदिशैव वधूः स्त्री तस्या वदनं मुखं तस्मिंश्चन्दनतिलके मलयजपुण्ड्रे गगनतलमाकाशतलं तस्य लक्ष्मीः शोभा तस्या लावण्यं चातुर्यं तस्य महाह्रदे सकललोकस्य समस्तभुवनस्याह्लादं प्रमोदं करोतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । सुधालिप्तैरमृतास्निग्धैः करैर्हस्तैः स्प्रष्टुं स्पर्शं कर्तुमिव । तयोच्छ्वासहेतुनादरकारणेन तं चन्द्रापीडं ज्योत्स्ना कौमुदी सैव जलं पानीयं तेन च सेक्तुं सिञ्चनं कर्तुमिव । उदयगिरिरुदयाचलस्तस्य शिखरं सानुमारूढ आरोहिते सति प्रौढे महति प्रदोपसमये यामिनीमुखक्षणे चन्द्रापीडस्तस्मिन्नेव पूर्वोक्त एव वल्लभोद्याने वल्लभाभिधाने वने । **चन्द्रातपेति** । चन्द्रातपस्य चन्द्रालोकस्य यः स्पर्शः संबन्धस्तेन दर्शितः प्रकटीकृतो विशदं निर्मलं यज्जलं तस्य लवोंऽशास्तस्योद्भेदः प्राकट्यं तेन हारिणि मनोहर एवंविधे चन्द्रमणेश्चन्द्रकान्तरत्नस्य शिलातलेऽङ्गानि हस्तपादादीनि विमुच्य संस्थाप्य । एतेन गात्रस्यातिदौर्बल्यं सूचितम् । चरणस्य संवाहनं मर्दनं तस्मिन्नुपसृतं समीपागतं केयूरकमवादीदब्रवीत् । हे केयूरक, किं समाकलयस्याकलनां करोषि । यावत् यावता कालेन वयं परापतामस्तत्र गच्छामस्तावत्कालं देवी कादम्बरी प्राणानसून्धारयिष्यति प्राणधारणां करिष्यति । अथवा तां कादम्बरीं विनोदयितुं मदलेखा पारयिष्यति समर्था भविष्यति । वेति विकल्पार्थे । महाश्वेता पुनर्द्वितीयवारं तस्याः कादम्बर्याः समाश्वासनायाश्वासनां कर्तुमागमिष्यति यास्यति न वा । **मदिति** । मया सार्धं यः परिचयः परिचितिस्तेनोद्वेजिता खिन्ना तयोर्महाश्वेतामदलेखयोरभ्यर्थनां प्रार्थनां शरीरस्थितये देहधारणाय प्रतिपत्स्यते न यावत्स्वीकरिष्यति न वा । अङ्गीकरिष्यतीत्यर्थः । **द्रक्ष्यामीति** । वेति पूर्ववत् । पुनर्द्वितीयवारं तस्याः कादम्बर्या मुखमाननं द्रक्ष्यामि दृग्विषयीकरिष्यामि वा । मुखं विशेषयन्नाह—**स्मेरेति** । स्मेरं विनिद्रं पक्ष्मोपान्तं प्रान्तमुपान्तं समीपं यस्मिन् । **आलोलेति** । आलोला चपला तारका कनीनिका यस्मिंस्तथा । **उत्त्रस्तेति** । उत्त्रस्तश्चकितो यो हरिणशावको मृगशिशुस्तद्वदायते विस्तीर्णे अक्षिणी यस्मिंस्तत्तथा । **स इति** । स केयूरको व्यज्ञपयद्विज्ञप्तिमकरोत् । किं तदित्याह—**देवेति** । हे देव हे स्वामिन्, धैर्यं सत्त्वमवलम्ब्याश्रित्य गमनाय यानाय यत्न उद्यमः क्रियतां विधीयताम् । **तिष्ठत्विति** । तावदासन्नवर्ती समीपस्थायी सखीजन आलिवर्गः परिजनो

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible]

रोदन्त्या निमेषमपि न दृष्टौ । समागमप्रत्याशयान्तर्भूतं हृदयम् । स्खलितेनेव मुखे स्थितम् । रोमाञ्च एव शरीरमपि न मुञ्चति । दिवानिशं बाष्प एव लोचनयोरवस्थायी । प्रजागर एव गात्राण्यपि नावतिष्ठते । अरतिरेवैकाकिनीं न मुञ्चति । जीवितेनेव कण्ठस्थानमपि नापसरति' एवं मदनं तैरप्यादिश्य विधाने केयूरकम् । आत्मनापि गमनचिन्ता प्रतिज्ञा । यदि तावदस्वपरिचितानभिज्ञस्य परमरोषगतस्य पितुः शिरस्यपूर्णाभिलाषः गच्छामि चोरेण इव तातेनाम्बयोत्पन्नमात्रस्य गच्छामि । ततो गतस्यापि मम कुतः सुखम्, कुतः श्रेयः, कुतो बोधफलमवाप्तिः, कीदृशी वा हृदयनिर्वृतिः । अथवा तिष्ठतु तावदियमुत्तरकालभाविनी चिन्ता । अपक्रम्य तेन एव कथमहं गमिष्यामि तातेन दुःखगतवार्ताश्रवणमात्रेणैवोन्मीलितमन्युना निरवलम्बनमात्रावलम्बितशरीरयष्टिना निष्क्रान्तिद्वाराङ्गलावरुद्धेन भुवनमवलोकमानेन प्रथमतमसमुत्तारयतेव मय्येव राज्यभार आरोपितः, तदनाख्याय परमपि निर्गते मम-

---

वा परिच्छदो वा तिष्ठतु । अवतरणमपि कर्तव्यमित्यर्थः । तदथा हीति । हि निश्चितम् । तस्याः कादम्बर्या दर्शनोत्कण्ठया रचितोत्कण्ठया रोदन्त्या मत्कृतेन निमेषिणमपि निमेषं क्षणमपि न दृष्टौ न दृष्टे । सर्वदानिमेषदृष्टिरेव तिष्ठतीति भावः । समागमो मेलापकस्तत्प्रत्याशया तत्काङ्क्षया अन्तर्भूतं हृदयं येन । अन्यथा स्फुटितं स्यादिति भावः । स्खलितमिति । स्खल चलने स्खलितमुत्पतितं प्रवाहरूपतया चलितम् । रोमाञ्चेति । रोमाञ्च एव रोमोद्गम एव शरीरमपि तस्याः शरीरं देहं न मुञ्चति न त्यजति । सर्वदा तस्या रोमाञ्चलक्षणः सात्त्विकभाव एव तिष्ठतीति भावः । दिवेति । दिवानिशमहर्निशं बाष्प एव लोचनयोरवस्थायी नेत्रयोरवस्थायी । अहोरात्रं रुदनमेव करोतीति भावः । प्रजागर इति । प्रजागर एव जागरणमेव गात्राण्यपि निशायामपि नावतिष्ठत्यनिमेषतया वर्तते । रजन्यामपि निद्रां न लभत इति भावः । अरतिरिति । एकाकिन्या अद्वितीयाया अवस्थानमरतिरेवाद्वितीयेव न मुञ्चति न मुञ्चति । अरतिरेवैकाकिनीं न मुञ्चतीति भावः । जीवितमेवेति । कण्ठस्थानाभिगमनशङ्कया जीवितेनेव कण्ठस्थानं नापसरति न दूरीभवति । प्राणाः कण्ठगता एव वर्तन्त इति भावः । एवं मदनं अनन्तरं तं केयूरकं प्रेषयन्नपि विधानायादिदेशादेशं दत्तवान् । आत्मनोऽपि तेनापि गमनचिन्ता प्रतिज्ञा । तस्याः प्रदर्शयन्नाह—यदीति पेदर्थे । तावदादावस्थपरिचिताना दुःखस्य चरणयोरनभिज्ञायपरिज्ञाय प्रथमतया चिरस्थितमात्रोऽनाघ्रातोऽचुम्बितोऽगृहीताशीर्नानाशीर्वादः सहसैकपदेऽनुद्घोषित एव शोकाकुलेन तातेन पित्रा, अम्बया जनन्या, उक्तं प्रतिपालितुमशक्योऽलब्धः गच्छामि व्रजामि । ततो देशान्तरे । तस्मात् गतस्यापि मम कुतः सुखं सौख्यम्, कुतः श्रेयः कल्याणम्, कुतो बोधं सहृदयफलं साध्यं तत्प्राप्तिः । कीदृशी हृदयस्य चित्तस्य निर्वृतिः संतुष्टिः । अथवेति पक्षान्तरे । उत्तरकाल आयतिस्तद्भाविनी भविष्यत्कालीना येयं मानसिकी प्रत्याशा चिन्तार्तिस्तावत्तावदस्त्वं तिष्ठतात् । अपक्रम्येति । अपक्रम्य गत्वा एव कथमहं तातेन पित्रा दुःखेन तीर्यत इति कुमार एतादृशो य आह्वानमनः समागममुद्दश्य धैर्य उद्धृते महान्सेतुबन्धः पालिबन्धस्तस्मादवध्यं योग्यं यद्वाञ्छितफलं समीहितसाध्यं तस्य प्रदाने सिद्धे कल्पद्रुमः कल्पवृक्षस्तस्मात् । आहितेति । आहितस्य धात्रीयेविद्धवानितयशः पराक्रमानिल्या इव निष्क्रान्तिद्वारं निर्गमप्रतोली तस्मिन्नर्गलादण्डः प्रतिषेधकाष्ठं तस्मादशेषाणि समग्राणि यानि भुवनानि विष्टपानि तान्येव भवनं गृहं तस्योत्तम्भनं धारणं तत्र स्तम्भः स्थूणा तस्मादेवंविधात्स्वभुजात्स्कीयबाहोरवरोप्योत्तार्य मय्येव मद्विषय एव राज्यभार आधिपत्यमेवाथ आरोपितो न्यस्तः, तत्तस्मादेनोरनापृच्छ्यानापृच्छ्य

---

१ विहितम्; अवहितम्. २ एवंच. ३ पनम्. ४ अनिपत्य. ५ दत्तककलितः उत्कूणितः. ६ एव. ७ अम्बया सावम्य; अम्बया वत्सम्यमपक्रम्य. ८ किं श्रेयः. ९ वा फणावासिः. १० गत्वा एव कथमहं. ११ प्रोद्धृत. १२ दुस्तरदु.स्तार्णव. १३ अवध्य. १४ अहितवत. १५ अशेषभवन. १६ समारोपितः.

श्यमपरिमितकरितुरगरथगमनसंक्षोभितधरातलैरालोलकदलिकाकाननाकुलीकृतभास्करभानुभिरूर्ध्वंध्रियमाणधवलातपत्रमण्डलच्छायान्तरितवासरव्यतिकरैः, अतिबहलरेणूद्गमाविच्छेदापूरितभुवनकुहरैः, पुरः प्रवृत्तजवनवाजिभिः, अनुसंतानलग्नवेतण्डप्रायसाधनैः, श्रान्तैरपि बुभुक्षितैरप्यकृतगतिविलम्बैरापयोधेरष्टाभ्यो दिग्भ्यो राजभिरनुधावितव्यम्। तिष्ठन्तु तावत्सेवापरा राजानः। सुखपरिभुक्ताः प्रजा अपि तातस्नेहात्परित्यक्तपुत्रदाराः पृष्ठतो लगन्तीति मे चेतसि। अपि च तातस्यापि कोऽपरोऽस्ति, यस्मिन्मदीयं स्नेहं संक्रमय्य मय्यपक्रान्ते यातु किमनेन गतेनागतेन वेत्यविनयकोपितोऽवष्टम्भं कृत्वा स्थास्यति। कस्य चापरस्य मुखमालोकयन्ती सुखायमानहृदया मत्प्रत्यानयनाय कृतार्तप्रलापा न तातमेवाकुलीकरोत्यम्बा। ताते च पृष्ठतो लग्नेऽष्टादशद्वीपमालिनी मेदिन्येव लग्ना भवतीति। तदा मया क गतम्, क स्थितम्, क विश्रान्तम्, क यातम्, क भुक्तम्, क्वापसृतम्, क्वात्मा मया गोपायितव्यः,

---

पदमपि गमनमात्रमपि मयि निर्याते निर्गते सत्यवश्यं निश्चितमपरिमिता असंख्या ये करितुरगरथा गजाश्वस्यन्दनास्तेषां गमनं यानं तेन संक्षोभितं क्षोभं प्रापितं धरातलं वसुधातलं यैस्ते तथा तैरालोलानि चपलानि यानि कदलिका पताका एव काननानि वनानि तैराकुलीकृता भास्करभानवो रविकिरणा यैस्ते तथा तैरूर्ध्वं ध्रियमाणं यद्धवलातपत्रं श्वेतच्छत्रं तस्य मण्डलं वृत्तं तस्य छायातपाभावस्तेनान्तरितस्तिरोहितो वासरव्यतिकरो दिवसवृत्तान्तो यैस्ते तथा तैः। अतिबहला अतिनिबिडा ये रेणवो धूलयस्तेषामुद्गमः प्रादुर्भावस्तस्याविच्छेदेन संतानेनापूरितानि भरितानि भुवनकुहराणि त्रिविष्टपच्छिद्राणि यैस्ते तथा तैः। पुरोऽग्रे प्रवृत्ताः प्रसरणं प्राप्ता जवनदेशोत्पन्ना वाजिनो हया येषां ते तथा तैः। अनुसंतानमनुसैन्यसमूहं लग्नाः संबद्धा ये वेतण्डा गजास्तेषां प्रायो बाहुल्येन साधनं सैन्यं येषां तैः। कृष्णलसाधर्म्यात्। अत एवोत्प्रेक्ष्यते—आ समन्तात्पयोधेरिव मेघैरिव श्रान्तैरपि खिन्नैरपि बुभुक्षितैरपि क्षुधितैरप्यकृतोऽविहितो गतौ गमनविषये विलम्बो मन्दता यैरेवंविधैः पयोधिं समुद्रं मर्यादीकृत्याष्टाभ्यः पूर्वादिदिग्भ्यो राजभिर्नृपैरनुधावितव्यं मत्पृष्ठे त्वरितगत्या समेतव्यम्। एतेन राज्ञां स्वामिकार्योद्यतत्वं सूचितम्। **तिष्ठन्त्विति**। सेवापराः सपर्यायां तत्परा राजानो भूभुजस्तावत्सांप्रतं तिष्ठन्त्वास्ताम्। **सुखेति**। सुखेन प्रतिबन्धकाभावेन परिभुक्तमुपभोगादिकं यासां ता एवंविधाः प्रजा अपि प्रकृतयोऽपि तातस्नेहात्पितुः प्रीतेः परित्यक्तपुत्रदारा उज्झितसुतयोषितः सत्यः पृष्ठतः पृष्ठं लगन्ति लगिष्यन्ति। भविष्यदर्थे वर्तमाना। इति मे मम चेतसि मनसि। वर्तत इति शेषः। अपि चेति विचारान्तरे। **तातस्यापीति**। तातस्यापि मत्पितुरपि कोऽपरोऽन्योऽस्ति। यस्मिन्मद्विधे जने मदीयं मद्विषयकं स्नेहं प्रीतिं संक्रमय्य संक्रमणं कृत्वा मय्यपक्रान्ते गते सति यातु व्रजतु। अनेन गतेन, आगतेन वा, किमित्यनिर्देशेन पितृनियोगीकरणलक्षणेन कोपितः क्रोधं प्रापितोऽवष्टम्भं स्थैर्यं कृत्वा स्थास्यत्यवस्थानं करिष्यति। **कस्य चेति**। च पुनरर्थे। अपरस्य मद्विधस्य कस्यचिदनिर्दिष्टनाम्नो मुखं वदनमालोकयन्ती पश्यन्ती सुखं करोतीति सुखायते सुखायत इति सुखायमानं हृदयं चेतो यस्याः सा, तथा मम प्रत्यानयनं पश्चादानयनं तदर्थं कृतो विहित आर्तः प्रलापः पीडितरोदनं यया सैवंविधाम्बा माता न तातमेव न पितरमेवाकुलीकरोति। भविष्यदर्थे वर्तमाना। व्याकुलीकरिष्यतीत्यर्थः। **ताते चेति**। ताते पितरि। पृष्ठत इति सार्वविभक्तिकस्तस्। पृष्ठे लग्ने प्राप्ते सत्यष्टादशसंख्याकानि द्वीपान्तराणि मलति धारयतीत्येवंशीला मालिनी मेदिन्येव वसुधैव लग्ना भवतीति। पृष्ठसंचारिणी भविष्यतीत्यर्थः। तदैतस्मिन्काले मया क गतं क गन्तव्यम्, क स्थितं क स्थातव्यम्, क विश्रान्तं क विश्रमितव्यम्, क यातं क गन्तव्यम्, क भुक्तं क भोजनं कर्तव्यम्, क्वापसृतं क्वापसरितव्यम्, मयात्मा क गोपायितव्यो रक्षि-

---

१ गज. २ अष्टाभ्योऽपि. ३ अवश्यमनुधावितव्यम्. ४ लगिष्यन्ति. ५ गतेन वा. ६ चापरस्य. ७ मेदिनीव. ८ भवति. ९ प्रस्थितम्. १० क वा खादितं क पीतं क सुप्तं क्वापसृतमित्यनुयुञ्जानेभ्यः कथं क्वात्मा. ११ गोपा.

समासादितेन चात्र कथं मया वदनं दर्शयितव्यम्, पृष्टेन वा किमुत्तरं दातव्यम्। अद्यापि कथंचिद्दैवनियोगान्निःसृतोऽस्मि, तथाप्यनायासनीयं तातमेवं महीयस्यायासे तातप्रसादात्स दृष्टदुःखामम्बां वा निजापक्रमणशोकार्णवे पातयता किं कृतं भवत्यपुण्यवता। अपि च मुहुर्हुदिवसप्रवासोपतप्तः स्कन्धावारोऽपि मेऽद्यापि न परापतति, तेनापरसंविधानादर्शयित्वैव निवृत्य पुनः प्रधावितव्यम्। अथावेद्य तातस्याम्बायाश्च ताभ्यां च विसर्जितः संविधानेन गच्छामि, तत्रापि किमिति कथयामि। मम खेदेदुःखिता गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी मामुद्दिश्य मकरकेतुनायास्यमाना दुःखं तिष्ठतीति। किं वा बलवान्मे तस्यामनुरागः। न तया विनाहं प्राणान्संधारयामीति। किं तस्या मम च द्वयोरपि जीवितनिर्वर्तनहेतुभूतया महाश्वेतया तत्परिणयनाय मे संदिष्टमिति। किं वा तद्दुःखमपारयन्सोढुमयं केयूरकस्तत्कृते मामानेतुमागत इति। अपरोऽपि वा कश्चिद्व्यपदेशो न शक्यत एव पुनर्गमनाय कर्तुम्। संप्रत्येव समधिकार्धपत्त्रयात्प्रसाद्य वसुधां प्रत्यागतोऽस्मि। अद्यापि साधनमेव न परापतति। अकथयित्वा च गमनकरणं कथमात्मानं मोचयामि। कथं वा मुञ्चतु तातोऽम्बा वा। तत्सुहृत्साध्येऽस्मिन्नर्थेऽनर्थपतितः किं करोम्येकाकी। वैशम्पायनोऽप्यसंनिहितः पार्श्वे मे।

तव्यः। समासादितेन च पुनः प्राप्तेन च मया कथं वदनं दर्शयितव्यमन्येभ्यः प्रकाशयितव्यम्। पृष्टेन च प्रश्नविषयीकृतेन मया किमुत्तरं प्रतिवचो दातव्यं प्रदेयम्। अद्यापीति। अथेति विचारणान्तरे। कथंचिदपि महता कष्टेनापि दैवनियोगाद्विधिनिदेशाच्च सृतोऽस्मि निर्गतोऽस्मि। तथापि ति खवेनाप्येवमना- यासनीयमखेदनीयं तातं पितरं महीमस्खलन्तवीर्य आयासे प्रयासे तातप्रसादात्स दृष्टदुःखा- लोकितदुःखामम्बां मातरं वा निजस्य स्वस्यापक्रमणं निर्गमनं तस्मात्तः शोकः स एवार्णवः समु- द्रस्तस्मिन्पातयताक्षेपयताऽपुण्यवता पापिना मया किं कृतं भवति किमाचरितं स्यात्। अपि चेति। अपि युक्त्यन्तरे। मुहुर्मुहुश्च ये दिवसाश्च मुहुर्दिवसास्तान्यावत्प्रवासो देशान्तरे स्थितिस्तेनोपतप्तो व्याकुलीभू- तो मे मम स्कन्धावारोऽपि सैन्यनिवेशोऽप्यद्यापीदानीमपि न परापतति नागच्छति। तेन हेतुनार्ध- मार्गान्निवृत्य व्याघुट्यापरसंविधानादपरसैन्यग्रहणादेतोः पुनः कालान्तरे मया प्रधावितव्यम्। त्वरेण ग- न्तव्यमिति भावः। अथेति विचारान्तरे। तातस्य पितुः, अम्बायाश्च मातुः, आवेद्य निवेद्य ताभ्यां च पि- तृभ्यां विसर्जितो गमनाय दत्ताज्ञः संविधानेनोत्तमप्रकारेण गच्छामि प्रयामि। तत्रापीति। तत्रापि व्रजने किमिति कथयामीति ब्रवीमि। इतिवाच्यमाह—ममेति। मम खेदेन मत्पीडया दुःखिता दुःखं प्राप्ता गन्धर्व- राजपुत्री देवगायनमृगराजजा कादम्बरी मां चन्द्रापीडमुद्दिश्याभिलक्ष्य मकरकेतुना कन्दर्पेणायास्यमाना खेदं प्राप्य- माणा दुःखं यथा स्यात्तथा तिष्ठति निषीदति। 'किंवा बलवान्' इत्यारभ्य 'महाश्वेतया तत्परिणयनाय मे संदिष्टम्' इत्यन्तं स्पष्टम्। किंवेति। किंवा इति कथयामीति पूर्वेण सम्बन्धः। इति किम्। तद्दुःखं कादम्बर्या दुःखं सोढुं तितिक्षितुमपारयन्नशक्नुवन्। अयं प्रत्यक्षः केयूरकस्तस्या गन्धर्वपुत्र्याः मत्पार्श्वान्तरप्रेषितेन मां कन्दर्प- क्षमानेतुं तत्प्राप्तयितुमागतः समायातः। अपरोऽपीति। अपरोऽप्येतद्भिन्नोऽपि कश्चिदन्यो व्यपदेशो मिषं पुनर्गमनाय कर्तुं न शक्यत एव न पार्यत एव। संप्रत्येति। सांप्रतमेव समधिकादतिविशदधिकार्धपत्त्रयात्प्र- सादितवान्। हेत्वर्थे पञ्चमी। वसुधां पृथ्वीं प्रसाध्यास्मदायत्तां कृत्वा प्रत्यागतः पश्चादागतोऽस्मि। अद्यापि इ- दानीमपि साधनमेव सैन्यमेव न परापतति न विश्रामं गृह्णाति। अकथयित्वेति। गमनकारणं यात्राविषय- मकथयित्वा चाविनिवेद्यात्मानं कथं केन प्रकारेण मोचयामि मोचनविषयीकरोमि। कथमिति। तातो पि- ता माता वा कथं मां मुञ्चतु त्यजतु। मामिति शेषः। तदिति। तस्मात्कारणात्सुहृत्साध्ये मित्रनिष्पा- द्येऽस्मिन्नर्थेऽनर्थपतितः कष्टगतः सन्नेकाकी अद्वितीयः। किं करोमि किं कुर्वे। वैशम्पायनोऽपि सुहृन्नि-

१ पात्रपदे- २ स वहु. ३ पारितव्यम्- ४ खेदेन- ५ नागत. ६ किं च. ७ निवृत्य. ८ मार. ९ मार.

कं पृच्छामि । केन सह निरूपयामि । को मे समुपदिशतु । को वापरो मे निश्चयाधानं करोतु । कस्यापरस्य वा विवेकिनी प्रज्ञा । कस्य वान्यस्य श्रुतं श्रोतव्यम् । को वापरो वेत्ति वक्तुम् । कस्य वापरस्य मय्यसाधारणस्नेहः । केन वापरेण सह समानदुःखो भवामि । को वापरो मयि दुःखिते दुःखी, सुखिते सुखी । को वापरो रहस्यावेदनस्थानम् । कस्यापरस्योपरि कर्तव्यभारमवक्षिप्य निर्वृतात्मा तिष्ठामि । कस्य वापरस्य मत्कार्ये पर्याकुलता । को वापरो मया कोपितं तातमम्बां च परिबोध्य मामानेतुं समर्थः, इत्येवं चिन्तयत एवास्य सा क्षपा दुःखदीर्घापि क्षयमगमत् ।

प्रातरेव च किंवदन्तीं शुश्राव, यथा किल 'दशपुरं यावत्परागतः स्कन्धावारः' इति । तां च श्रुत्वा समुच्छ्वसितचेताश्चकार चेतसि—'अहो धन्योऽस्मि । अहो विधेर्भगवतोऽनुग्राह्योऽस्मि, यस्य मेऽनुध्यानानन्तरमेव परागतो द्वितीयं हृदयं वैशम्पायनः' इति । प्रहर्षभरवशाच्च प्रविशन्तमालोक्य दूरत एव कृतप्रणामं केयूरकमवादीत्—'केयूरक, करतलवर्तिनीं सिद्धिमधुनावधारय । प्राप्तो वैशम्पायनः' इति । स तु तदाकर्ण्य गमनपरिलम्बकृतया चिन्तयान्तःशून्य एव 'भद्रकमापतितम्, महती हृदयनिर्वृतिर्देवस्य जाता' इत्यभिदधदेवोपसृत्योपविश्य पार्श्वे

कोऽपि मे मम पार्श्वेऽसंनिहितोऽनिकटवर्ती । अतः कं जनं पृच्छामि प्रश्नविषयीकरोमि । केन पुंसा सह निरूपयाम्यात्मस्वरूपं कथयामि । कः पुनरन्यो मम समुपदिशतु कथयतु । को वापरोऽन्यो मे मम निश्चयाधानं निर्णयोत्पत्तिं करोतु रचयतु । कस्य वा अपरस्य जनस्य विवेकिनी विवेकवती प्रज्ञा प्रतिभा । अन्यस्य कस्य वा जनस्य श्रुतं शास्त्रं श्रोतव्यमाकर्णनीयम् । 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । अपरः को वा पुनर्वक्तुं कथयितुं वेत्ति जानाति । कस्य वापरस्य मय्यसाधारणस्नेहो निरुपमप्रीतिः । अपरेण केन सहाहं समानदुःखो भवामि । सदृशवेदनः स्यामित्यर्थः । अपरः को वा मयि दुःखिते दुःखी दुःखवान्, मयि सुखिते सुखी सुखवान्स्यात् । अपरः को वा रहस्यावेदनस्थानं गुप्तनिवेदनस्थलम् । कस्यापरस्य जनस्योपरि कर्तव्यभारं कृत्यधीवधमवक्षिप्यारोप्य निर्वृतात्मा सुखितात्मा तिष्ठामि निषीदामि । अपरस्य कस्य वा पुंसो मत्कार्ये मत्कृत्ये पर्याकुलता व्याकुलता । अपरः को वा मया कोपितं क्रोधं प्रापितं तातमम्बां च परिबोध्य प्रतिबोध्य प्रतिबोधं दत्त्वा मामानेतुं समर्थः । **क्षपेति** । एवममुना प्रकारेणास्य चन्द्रापीडस्य चिन्तयत एव ध्यायत एव सा क्षपा रात्रिर्दुःखेन कृत्वा दीर्घाप्यायतापि क्षयं नाशमगमज्जगाम ।

प्रातरिति । प्रातरेव प्रभात एव च । इतीति किंवदन्तीं जनश्रुतिं शुश्राव श्रुतवान् । इतिद्योत्यमाह—**यथेति** । किलेति सत्ये । दशपुरं यावत्स्कन्धावारः सैन्यं परागतः समायातः । **तां चेति** । तां किंवदन्तीं श्रुत्वाकर्ण्य समुच्छ्वसितमुल्लसितं चेतः स्वान्तं यस्यैवंविधश्चेतसि चित्ते चकार कृतवान् । इतीति शेषः । तदेव दर्शयन्नाह—**अहो इति** । अहो इत्याश्चर्ये । अहं धन्यः पुण्यवानस्मि । अहो इति पूर्ववत् । भगवतो माहात्म्यवतो विधेर्विधातुरनुग्राह्योऽनुग्रहविषयीकरणयोग्योऽस्मि । तदेवाह—**यस्येति** । यस्य मे मम चन्द्रापीडस्यानुध्यानानन्तरमेवानुस्मरणानन्तरमेव द्वितीयं हृदयं वैशम्पायनो मन्त्रिपुत्रः परागतः समायातः । प्रहर्षेति । प्रहर्षस्य प्रमोदस्य भरः समूहः । च पुनरर्थे । प्रविशन्तं प्रवेशं कुर्वन्तं दूरत एव दविष्टप्रदेशादेव कृतप्रणामं विहितनमस्कारं केयूरकमालोक्य निरीक्ष्यैवमवादीदिदमकथयत् । इतिद्योत्यमाह—**केयूरक इति** । हे केयूरक, अधुना सांप्रतं करतलवर्तिनीं हस्ततलगतां सिद्धिं कार्यनिष्पत्तिमवधारय जानीहि । यतो वैशम्पायनः प्राप्तः समागतः । **स त्विति** । स केयूरकस्तदपूर्वं तदाकर्ण्य निशम्य गमनस्य यानस्य परिलम्बो विलम्बस्तेन [illegible] चिन्तयान्तःशून्य एव भद्रकं कल्याणमापतितं [illegible] । देवस्य महती महत-

---

[illegible]

[illegible]

वैशम्पायनागमनान्तरमेवानुपश्य मुहूर्तमिव संक्षोभमागतपरिजनं चन्द्रापीडं व्यजिज्ञपत् —'देव, सर्वतो विस्फुरन्ती तडिदिव जलधरकालोद्गमम्, उपारूढरागिका मेखलेव मलयगमनम्, उपदर्शितपाण्डुच्छविः प्राचीव चन्द्रोदयम्, परिमलप्रवादिनी मलयानिलकान्तिरिव वसन्तमासागमनम्, समुल्लसितमकरध्वजा मधुमासलक्ष्मीरिव पल्लवोद्गमम्, उपनीतराग पल्लवोद्गतिरिव कुसुमनिर्गमम्, विकसितेव काशकुसुममञ्जरीव शरदारम्भम्, आवेदयति निःसंशयं देवस्य गमनम्। अवश्यं च देवस्य देवीप्राप्त्या भवितव्यम्। केन वा कदावलोकितो ज्योत्स्नारहितश्चन्द्रमाः, कमलाकरो वा मृणालिकया विना, उद्यानभागो वा लताशून्यः। अपि च न राजन् एव सहकारकुसुममञ्जरीपरिमलमन्तरेण सर्वजनसुभगोऽपि कुसुममासः, असंभावितदानलेशा लक्ष्मीर्वा वदनं भूपाधिपतेः। किंतु यावदसावन परापतति, यावच्चैतेन सहगमनसंविधानं निरूपयति देवः, तावदवश्यं कालक्षेपेण भाव्यम्। यादृशी चाकालक्षमा देव्याः शरीरावस्था तादृशी निवेदितैव मया। सर्वोऽपि प्रत्याशया धार्यते। देव्यास्तु पुनर्देवदर्शनेनाथवाविसर्जनमेव हृदयं केनाश्वासनेन धार्यताम्। मम

स्तायता हृदयनिर्वृतिविधित्सगुरुर्जाता। इत्यभिदधत्येवेति कम्पयन्तेनोरस्थलीरमणं कृत्वा पार्श्वस्थितेन शनैर्व स्थाय मुहूर्तमिव मुहूर्तमात्रं वैशम्पायनस्यागमनमर्यादमिभुगयानमात्रकं संक्षोभमनुपश्यारभ्य संक्षेपेण दूरीकृतः समस्तपरिजनः समस्तसेवकजनो येनैवंभूतं चन्द्रापीडं व्यजिज्ञपदिति पत्रलेखा व्यजिज्ञपत् विज्ञपयाञ्चक्रे। देव इति। देव हे स्वामिन्, इयमवस्थैव निःसंशयं निरारेकं देवस्य भवतो गमनं यानमावेदयति कथयतीति इयमवस्थैव केवलमपेक्षायामाह—सर्वत इति। जलधरकालस्य मेघस्योद्गममागमनं सर्वतोऽभितो विस्फुरन्ती देदीप्यमाना तडिदिव विद्युदिव। आवेदयतीत्यस्य सर्वत्र संबन्धः। तथा सलिलस्यारम्भम आगमनमुपारूढा प्राप्ता रक्ता यथैवंविधा मेघस्य लेखा पङ्क्तिरिव। तथा चन्द्रस्य शशिन उदयमुद्गमनमुपदर्शिता पाण्डुरा छविः कान्तिर्यया सैवंविधा प्राचीव पूर्वदिगिव। तथा वसन्तमासस्य मधुमासस्यावतारं प्रादुर्भावं परिमलमामोदं प्रकटयन्ती मलयानिलस्य मलयाचलवायोरागतिरिवागमनमिव। तथा पल्लवस्य किसलयस्योद्गममुद्गमनं समुल्लसितो प्राप्तो मकरध्वजो मदनो यस्यामेतादृशी मधुमासलक्ष्मीरिव वसन्तमासश्रीरिव। तथा कुसुमस्य पुष्पस्य निःसरणमुल्लसित उल्लासं प्राप्तो रागो रक्तता तस्यामेतादृशी पल्लवोद्गतिरिव किसलयोद्भेद इव। तथा शरत्कालस्य प्रारम्भं विकसिता निनिद्रिता काशकुसुममञ्जरीव। इयमवस्थैव देवस्य गमनं यानमावेदयति। अन्यत्तु प्रागेवोक्तः। अवश्यं चेति। देवस्य स्वामिनोऽवश्यं निश्चयेन देवीप्राप्त्या भवितव्यम्। अत्र उपपत्तिमाह—केनेति। केन पुरुषेण कदा वा कस्मिन्काले ज्योत्स्नारहितश्चन्द्रिकावर्जितश्चन्द्रमा अवलोकितो निरीक्षितः। वाथवा मृणालिकया कमलिन्या विना कमलाकरस्तडागः। अथवोद्यानभागो वनप्रदेशो लताशून्यो वल्लीरहितः। अपि चेति युक्त्यन्तरे। सहकारस्याम्रस्य कुसुममञ्जरी तस्याः परिमलमन्तरेण स्वीकारव्यतिरेकेण सर्वजनसुभगोऽपि समस्तलोकप्रियोऽपि कुसुममासो वसन्तमासो न राजते न शोभत एव। असंभाविता संभावनाविषयीकृता दानलेशा यया मदीयया लक्ष्मीः श्रीर्वसिनैवंविध भूपतीनां यूथनाथस्य वदनम्। न राजत इत्यस्य सर्वत्र संबन्धः। किंत्विति। किंतु यावदसावना कालेन वैशम्पायनं भिक्षुनः परापतत्यागच्छति, यावच्चैतेन सह वैशम्पायनेन सार्धं गमनसंविधानं यानाप्रकारं देवो भवान्निरूपयति प्रकाशयति, तावदवश्यं निश्चितं कालक्षेपेण दिनगमनिकया भाव्यं भवितव्यम्। यादृशीति। यत्र च देव्याः कादम्बर्याः शरीरावस्था देहदशाकालक्षमा समयासहा वर्तते तादृशी मया निवेदितैव कि विपर्यासकृतेय। सर्व इति। सर्वोऽपि पदार्थः प्रत्याशया प्रतिवाञ्छया धार्यते ध्रियते। देव्यास्त्विति

१ उन्मादम्. २ मभ्युच्छ्रित. ३ रागपत्र. ४ आवेदयति देवस्य. ५ तेन. ६ विधानम्. ७ [illegible]. ८ दर्शनेन. ९ आश्वासनेन.

तोपलम्भादेतदुपपत्स्यते चेतसि, यथास्ति कार्यं मे जीवितेन, दुःखान्यपि सहन्ती धारयाम्येतदिति । अतो विज्ञापयामि, चेतसा त्वमतो गत एव देवः, शरीरेणाप्यनुपदमुच्चलित एव । किमपरं मयात्र स्थितेन साधनीयम् । तद्देवागमनोत्सवावेदनाय गमनानुज्ञया प्रसादं क्रियमाणमिच्छति मे प्रणयप्रसाददुर्ललितं हृदयमिदानीमेव' इति विज्ञापिते केयूरकेणान्तःपरितोषविकसितया विकचनीलोत्पलपुञ्जमालिकयेव दृष्ट्या दर्शितप्रसादश्चन्द्रापीडः प्रत्युवाच—'किमुच्यते । कस्यापरस्येदृशोऽस्मदुःखासहिष्णुरनपेक्षितस्वशरीरशक्तिरुत्साहः । कस्यापरस्येदृशी देशकालज्ञता । को वापरोऽस्मास्वेवं निर्व्याजभक्तिः । तत्साधु चिन्तितम् । गम्यतां देव्याः प्राणसंधारणाय ममागमनप्रत्ययार्थं च पत्रलेखाप्यमतस्त्वयैव सह यातु देवीपादमूलम् । इयमपि प्रसादभूमिरेव देव्याः । इमामप्यालोक्य कियत्यपि धृतिरवश्यमुत्पत्स्यत इति मे चेतसि । अपि चास्या अपि देव्यामस्त्येव स्नेहो भक्तिश्च' इत्यभिधाय पृष्ठत उपविष्टामेवं तां पत्रले-

---

सु पुनरर्थे । देव्याः कादम्बर्याः पुनर्द्वितीयवारं देवदर्शनेन भवदवलोकनेन अद्ययावदेतद्दिवसमारभ्य हृदयं चित्तं निष्प्रत्याशमेव निराशमेव वर्तते, तर्हि केनाश्वासनेन वर्तताम् । **मदिति** । मद्वार्ताया मत्प्रवृत्तेरुपलम्भात्प्राप्तेरेतच्चेतसि चित्त उपपत्स्यते प्रादुर्भविष्यति । तदेव दर्शयन्नाह—**यथेति** । मे मम जीवितेन प्राणितेन कार्यं कृतमस्तीति हेतोर्दुःखान्यपि कृच्छ्राण्यपि सहन्ती सहमानैतच्छरीरं धारयामि । **अत इति** । अतःकारणादहं विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि । किं तदित्याह—**चेतसा त्विति** । देवो भवांश्चेतसा स्वान्तेनाग्रतः पुरतो गत एव, तथा शरीरेणापि देहेनाप्यनुपदं पश्चात्प्रचलितमेव । 'अनुपदं क्लीबमव्ययम्' इत्यमरः । उच्चलित एव प्रचलित एव । **किमिति** । मया केयूरकेणात्रस्थितेन भवत्समीपावस्थितेनापि किमपरं पूर्वोक्तादन्यत्साधनीयं करणीयम् । **तदिति** । तत्तस्माद्धेतोर्देवस्य स्वामिनो गमनं यानं तदेवोत्सवो महस्तस्यावेदनं ज्ञापनं तस्मै गमनस्य प्रयाणस्यानुज्ञादेशस्तया क्रियमाणं विधीयमानं प्रसादमिदानीमेव सांप्रतमेव मे मम प्रणयेन स्नेहेन यः प्रसादः प्रसन्नता तेन दुर्ललितमुच्छृङ्खलं हृदयमिच्छत्यभिलषति । केयूरकेणेति विज्ञापिते विज्ञप्तिविषयीकृते सति, अन्तर्मध्ये यः परितोषः संतुष्टिस्तेन विकसितया विनिद्रया दृष्ट्या दृशा । अत एवोत्प्रेक्षते—विकचा विकस्वरा या नीलोत्पलपुञ्जमालिका नीलकुवलयसक्तयेव दर्शितः प्रकाशितः प्रसादः प्रसन्नता येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । किं तदित्याह—**किमिति** । किमुच्यते किं कथ्यते । **कस्येति** । कस्यापरस्यान्यस्येदृश एतादृगस्माकं यद्दुःखं तस्यासहिष्णुरसहनशीलोऽनपेक्षितावाञ्छिता स्वशरीरस्य निजदेहस्य शक्तिः सामर्थ्यं यस्मिन्नेवंविध उत्साहः प्रगल्भता । **कस्येति** । कस्यानिर्दिष्टनाम्न ईदृगनिर्वचनीया देशः प्रदेशः, कालः समयस्तयोर्ज्ञता ज्ञातृता । **को वेति** । को वापरो जनोऽस्मास्वस्मद्विषयेष्वेवं पूर्वोक्तप्रकारेण निर्व्याजं निर्दम्भं यथा स्यात्तथा भक्तिर्यस्य स तथोक्तः । तदिति हेत्वर्थे । तस्माद्धेतोः साधु यथा स्यात्तथा चिन्तितमालोचितम् । चिन्तितस्य विशेषणं वा । साधु शुभं चिन्तितम् । चिन्ताविषयीकृतमित्यर्थः । **गम्यतामिति** । देव्याः कादम्बर्याः प्राणसंधारणायानुवृत्तये ममागमनं तत्र यानं तस्य प्रत्ययो विश्वासस्तदर्थं च त्वया गम्यतां मज्यताम् । देव्याः कादम्बर्याः पादमूलं चरणसमीपं पत्रलेखापि त्वयैव सहाग्रतः पुरतो यातु गच्छतु । **इयमिति** । इयमपि पत्रलेखापि देव्याः कादम्बर्याः प्रसादभूमिरेवानुग्रहस्थानमेव । **इमामिति** । इमां पत्रलेखामप्यालोक्य निरीक्ष्य कियत्यपि किंमात्रा ननु समग्रा धृतिः संतुष्टिरवश्यं निश्चयेन । कादम्बर्या भाविनीति शेषः । इति मे मम चेतसि चित्त उत्पद्यत उद्भाव्यते । बुध्येति शेषः । **अपि चेति** । अपि चेति प्रकारान्तरे । अस्याः पत्रलेखाया अपि देव्यां कादम्बर्यां स्नेह आभ्यन्तरप्रीतिर्भक्तिश्चाराध्यत्वेन ज्ञानमस्त्येव । एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः । इति पूर्वोक्तमभिधाय कथयित्वा पृष्ठतः पृष्ठे । सार्वविभक्तिकस्तस् ।

---

१ उपालम्भात्. २ उत्पत्स्यते. ३ स्थितेनापि. ४ चन्द्रमसारः. ५ मदागमन. ६ प्रयातु. ७ उत्पत्स्यते. ८ समुपविष्टम्. ९ एवं नेति पत्रलेखामप्राक्षीत्.

या गच्छतां परिलम्ब्य उत्पत्स्यते न वेति, कियद्भिर्वा दिवसैः परापतिष्यन्ति' इत्येव चिन्तया शून्यहृदयः क्षणमिव स्थित्वा स्कन्धावारवार्तास्फुटीकरणाय वार्ताहरं निरूप्य दिवसान्तरितदर्शनस्य वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनायात्मानं मोचयितुं पितुः पादमूलमगात्। तत्र चोभयतः ससंभ्रमापसृतप्रतीहारमण्डलवितीर्णविस्तीर्णालोकनमार्गो दूरादेवावनतजानुकरतलावलम्बितविमलमणिकुट्टिमोदरसंक्रान्तप्रतिमो द्विगुणायमानायतकुन्तलकलापः पितुः प्रणाममकरोत् ।

अथ तारापीडस्तथा दूरत एव कृतप्रणामं चन्द्रापीडमालोक्य निर्भरस्नेहगर्भेण सजलजलधरमन्थरेणैव जलधरध्वाननिभेन स्वरेण सधीरम् 'एह्येहि' इत्याहूय ससंभ्रमपरिवर्तित[illegible] संभावितशुकनासप्रणाममुपसृत्य पार्श्वे भूमावुपविशन्तमाकृष्य हठात्पादपीठे समुपवेश्य परिम्लानावलोकनस्पृहेण चक्षुषा सुचिरमालोक्यास्योपारूढयौवनभराभिरामाण्यङ्गानि पाणिना स्पृष्ट्वा दर्शयञ्शुकनासमवादीत्—'शुकनास, पश्येयमायुष्मतश्चन्द्रापीडस्योरसि सर्पिणी महानीलमणिप्रभेव कनकशिखरिणः, गण्डमण्डलोद्भासिनी मदलेखेव गन्धद्विरद-

---

गन्तां शिविरे केयूरकप्रभृतय स्त्रीप्रमाशु यास्यन्ति गमिष्यन्ति न वा । अथवा गच्छतां प्रत्यागमनता [illegible] परिलम्ब्य विलम्ब्य उत्पत्स्यते भविष्यति न वा । कियद्भिः कियत्संख्यैर्दिवसैः परापतिष्यन्ति [illegible] इत्येव चिन्तया शून्यं मूढं हृदयं यस्यैवंभूतः क्षणमिव क्षणमात्रं स्थित्वा स्कन्धावारस्य सैन्यस्य [illegible] प्रवृत्तिस्तस्याः स्फुटीकरणं प्रकटीकरणं तस्मै वार्ताहरं संदेशहारकं विसर्ज्य गमनादेशं दत्त्वा [illegible] रे । दिवसान्तरितं दर्शनमवलोकनं यस्यैवंविधस्य वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनाय सम्मुखयानायात्मानं स्वं मोचयितुं मुक्तीकर्तुं पितुस्तारापीडस्य पादमूलं चरणसमीपमयासीदगमत् । तत्रेति । उभयत उभयपार्श्व-[illegible] प्रतीहारमण्डलं द्वारपालसमूहं तेन वितीर्णो दत्तो विस्तीर्णो विशाल [illegible] लोकनमार्गो निरीक्षणवर्त्म यस्य सः । दूरादेवेति । दूरादेव दविष्ठादेशादेवावनतौ नम्रीभूतौ [illegible] करतलं हस्ततलं ताभ्यामवलम्बितमालम्बनीकृतं विमलं निर्मलं यन्मणिकुट्टिमं मणिबद्धभूमिस्तस्य [illegible] संक्रान्ता प्रतिबिम्बिता प्रतिमा मूर्तिर्यस्य सः, अत एवोभयत्र दृश्यमानत्वाद्द्विगुणायमानो द्विगुणत्वमा-[illegible] पन्नो विस्तीर्णः कुन्तलकलापः केशसमूहो यस्यैवंभूतश्चन्द्रापीडः पितुस्तारापीडस्य प्रणामं नमस्कारम-[illegible] करोत् । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' इत्यमरः ।

अथेति । प्रणामानन्तरं तारापीडस्तथा तेन प्रकारेण दूरत एव दविष्ठदेशात्कृतप्रणामं विहितनमस्कारं चन्द्रापीडमालोक्य निरीक्ष्य निर्भरं यथा स्यात्तथा स्नेहो हार्दं गर्भे मध्ये यस्मिन्नेतादृशेन [illegible] [illegible] सजलो जलसहितो यो जलधरो मेघस्तस्य ध्वानो ध्वनिस्तस्य निभेन सदृशेन स्वरेण शब्देन सधीरं यथा स्यात्तथा [illegible] [illegible] कृत्वा ससंभ्रमं सादरं [illegible] प्रणामं [illegible] [illegible] कृतो नमस्कारो येन स तमुपसृत्य समीपगमनं कृत्वा पार्श्वे भूमौ [illegible] [illegible] [illegible] कृत्वा पादपीठे पदासने [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सुचिरं चिरकालं यावत्, [illegible]

१ विनयं [illegible]

उपहितकान्तिपतिपरभागा लक्ष्मच्छायेव चन्द्रमसः, विकासशोभापेक्षिणी मधुकरावलीव कमलाकरस्य, रूपालेख्योन्मीलनकालाञ्जनवर्तिका, तारुण्यभरजलधरोत्तानश्यामिका, उज्ज्वलत्कन्दर्पदीपकज्जलशिखा, स्फुरत्प्रतापानलधूमराजी, मकरध्वजोपवनतमालवल्ली, मनोभवदोपारम्भबालतिमिरोद्गतिः, उद्वाहमङ्गलभ्रूसंज्ञा श्मश्रुराजिलेखा समन्तात्समुद्भिन्ना। विवाहमङ्गलयोग्यां दशामारूढोऽयम्। तद्देव्या विलासवत्या सह समेत्याभिजनरूपा निरूप्यतां काचिज्जगति राजकन्यका। दृष्टं हि दुर्लभदर्शनं वत्सस्य वदनम्। संप्रति वधूमुखकमलदर्शनेनानन्दयाम आत्मानम्' इत्युक्तवति तारापीडे शुकनासः प्रत्युवाच—'साधु चिन्तितं देवेन। अनेन तु सहृदयेन हृदये समारोपिता एव सर्वविद्याः, संभाविता एव सर्वाः कलाः, स्वीकृता एव सर्वप्रजाः, गृहीता एव सर्वदिग्वधूनां कराः, स्थापितेव निश्चला कुटुम्बिनीपदे राजलक्ष्मीः, ऊढैव चतुरुदधिमेखलाकलापभूषणा भूः। किमतः परमवशिष्यते, येनानेन न परिणीयते' इत्यभिहितवति शुकनासे लज्जावनम्रवदनश्चन्द्रापीडश्चकार चेतसि—'अहो संवादः, येन मे कादम्बरीसमागमोपायचिन्तासमकालमेवेदृशी तातस्य बुद्धिरुत्पन्ना। तद्यदुच्यते—

भस्य गण्डमण्डल उद्भासितुं शीलं यस्याः एवंविधा मदलेखेव दानलेखेव। उपहित आच्छादितः कान्तिपतिना सूर्येण परभागो गुणोत्कर्षो यस्याः सैवंविधा चन्द्रमसः कुमुदबान्धवस्य लक्ष्मच्छायेव कलङ्कप्रभेव। 'परभागो गुणोत्कर्षः' इत्यमरः। विकासशोभां विकस्वरलक्ष्मीमपेक्षत इत्येवंशीला कमलाकरस्य मधुकरावलीव भ्रमरपङ्क्तिरिव। रूपालेख्यस्य रूपचित्रस्योन्मीलनं प्रकाशनं तत्र कालाञ्जनस्य कृष्णकज्जलस्य वर्तिकेव वर्तिका लेखिनी। तारुण्यभरो यौवनातिशयः स एव जलधरो मेघस्तस्योत्ताना अतिशायिनी श्यामिकेव श्यामिका। उज्ज्वलन्दीप्यन्यः कन्दर्पः कामः स एव प्रदीपः स्नेहप्रियस्तस्य कज्जलमञ्जनं तस्य शिखेव शिखा। स्फुरदुल्लसन्यः प्रतापः कोशदण्डजं तेजः स एवानलो वह्निस्तस्य धूमराजीव धूमराजी। मकरध्वजस्य मनोभवस्योपवनमरण्यं तस्य तमालवल्लीव तमालवल्ली। मनोभवः कंदर्पः स एव दोपारम्भो यामिनीप्रारम्भस्तस्य बालान्यपरिपक्वानि यानि तिमिराण्यन्धकाराणि तेषामुद्गतिरिवोद्गतिः। उद्वाहस्य पाणिपीडनस्य मङ्गलं शुभक्रिया तस्य भ्रूसंज्ञेव भ्रूसंज्ञा। हे शुकनास, त्वं पश्येत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। ततस्मादेतोर्विवाहमङ्गलयोग्यामुद्वाहक्रियायोग्यदशामारूढोऽयम्। चन्द्रापीड इत्यर्थः। ततस्मात्कारणादभिजनरूपा प्रशस्ताकृतिः काचिदनिर्दिष्टनाम्नी जगति पृथिव्यां राजकन्यका राजकुमारिका विलासवत्या देव्या सह समेत्य मिलित्वा निरूप्यतां कल्प्यताम्। दृष्टमिति। हीति निश्चयेन। दुर्लभं दुष्प्रापं दर्शनमवलोकनं यस्यैवंविधं वत्सस्य सूनोर्वदनमाननं दृष्टमवलोकितम्। संप्रतीदानीं वध्वा मुखकमलं तस्य दर्शनेन निरीक्षणेनात्मानं स्वमानन्दयामः प्रीणयामः। इति तारापीड उक्तवति कथितवति सति शुकनासः प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत्। किमुवाचेत्याह—साध्विति। साधु शोभनं चिन्तितं विचारितं देवेन स्वामिना। सहृदयेन सज्जनेनानेन तु चन्द्रापीडेन हृदये सर्वविद्याः कलादिकाः समारोपिता एव प्राप्ता एव। सर्वाः कला विज्ञानानि संभाविता एव ज्ञाता एव। सर्वप्रजाः समग्रप्रकृतयः स्वीकृता एवाङ्गीकृता एव। सर्वदिग्वधूनां समग्रककुमारीणां कराः पाणयो गृहीता एव ग्रहणविषयीकृता एव। कुटुम्बिनीपदे जायास्थाने राज्यलक्ष्मीर्निश्चला स्थिरा स्थापितेव न्यस्तेव। चतुरुदधयश्चतुःसमुद्रास्त एव मेखलाकलापो भूषणं यस्यामेवंविधा भूः पृथ्वी ऊढैव परिणीतैव। अतोऽपरमन्यत्किमवशिष्यत उर्वरितं भवति, येनानेन न परिणीयते न पाणिग्रहणं क्रियते। इत्यभिहितवतीत्युक्तवति शुकनासे लज्जया त्रपया अवनम्रं नतं वदनं यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडश्चेतसि चित्ते चकाराकरोत्। अहो संवादो विसंवादाभावः। येन कारणेन मे मम कादम्बर्याः समागमोपायचिन्तासमकालमेव तातस्य पितुरीदृशी बुद्धिरुत्पन्ना।

---

१ कान्तिपर. २ उद्याम; उद्दाम. ३ मनोभवविकार. ४ संमत्य. ५ जगतीराज; जगतीपति. ६ आनन्दय मे. ७ सर्वाः प्रजाः. ८ एव दिग्व. ९ वदनेन. १० तदुच्यते.

अन्धकारे प्रविश्यमानालोकः, घनगहनपथिकस्य देशिकदर्शनम्, महार्णवपतितस्य यानपात्र-
लाभः, प्रियसमागमोत्सवसुखानुभूतिरिति, सदेवं तावत्त्वं मन्ये। सर्वथा वैशम्पायनवियोग-
कातरिता करोति मे कादम्बरीमिति' इत्येवं चिन्तयन्नेव चन्द्रापीडः शिलातलादुत्थाय
द्वारं च गत्वा चिन्तयतैवानेकप्रकारं समनन्तरमासन्नदेशो सकलमेदिनीभाजोऽनुगम्य हेम-
कूटेन शनैः शनैः संचरन्मुकुलामेनानुगम्यमानो शिलातलभवनमगमत्। तत्र च सर्व-
स्मृतमनुमानलग्निदूरस्थगोपनविरोधमिव समुद्रवेला शिलातलीमूर्च्छितेव शास्त्रे
—'इति, तथैव लेभिरे वधूमुखानुरागोऽनुगम्य कृतो न तामर्थसीयुपाश्रमाणो देवी।
अत्र चैत्रतलरक्ताम्बरतरेखा, आपरोभावकृष्णपुञ्जिशितनिर्दशाता, दिव्यमाना इव
देशोऽस्य विपरगमग्नसंपादनामारिशाति। समयरे दिमारिसमीति प्रवृत्ता। तदीय
देवी कन्यामातोऽपि दिमानम्। अनाप्यपारागिि परनमन्यतो क्रीडया। इत्थं च देवी
कलापनि। नरमागागि संभूता। आनाति चन्द्रापीडस्योपवीतिना, योऽनेक-
वंशानमोऽन्तरिता च इत्येवं दिग्निर्मिता वेदानां। सुलानमानवेनाभिसीर कि च

[illegible] नतीकरणाय — अन्धकारे इति। [illegible]

[illegible]

[illegible]

शरीरस्थितिसंपादनाय निरगमत् । चन्द्रापीडोऽपि शुकनासमुखेनैव वैशम्पायनप्रत्युद्गमनायात्मानं मोचयित्वा जननीभवन एव निर्वर्तितशरीरस्थितिर्वैशम्पायनप्रत्युद्गमनसंविधानविनोदेनैव तं दिवसमनयत् । अवतीर्णायां च तस्यां यामिन्यां सुहृद्दर्शनौत्सुक्येन शयनगतोऽपि जाग्रदेव समधिकमिव यामद्वयं स्थित्वा परिवर्तयद्भिरिव स्वकान्त्या नीलिमानमम्बरतलस्य, अपहरद्भिरिव हरिततां तरुगहनानाम्, अधस्तादपि छिद्रयित्वेव प्रविशद्भिर्निर्वासयद्भिरिव तरुतलच्छायाम्, दरीकुहरकुञ्जोदरेष्वपि निलीनं तिमिरमश्रान्त्येव प्रविश्योत्पाटयद्भिः, विवरप्रवेशव्याजेन च रसातलमिव प्रवेष्टुमारब्धैः, अन्यथा पुनर्धवलयद्भिरिव धवलतां सौधानाम्, उद्धूलयद्भिरिव कर्पूररेणुना दिङ्मुखानि, लिम्पद्भिरिव सान्द्रचन्दनद्रवेण यामिनीम्, उन्नामयद्भिरिव मेदिनीम्, उपनयद्भिरिव द्याम्, संक्षिपद्भिरिव तारकाग्रहनक्षत्रमण्डलानि, विस्तारयद्भिरिव सरित्पुलिनानि, पृथक्पृथगमलघनान्युत्पीड्येवै धारयद्भिः, उद्दलितदलविकासानेकीकुर्वद्भिरिव कुमुदाकरान्, अपि च पर्यस्तैरिव शिखरिशेखरेषु, आवर्जितैरिव प्रासादमूर्धसु,

---

पञ्चनर्मणोः' इति हैमानेकार्थः । आलापैः संभाषणैः गुरुजनानां [illegible] निरगमत् स्थित्वा शरीरस्थितेर्देहस्थितेः संपादनं करणं तस्मै निरगमन्निर्ययौ । चन्द्रापीडोऽपि शुकनासमुखेनैव, न तु स्वमुखेन, वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनमभिमुखयानं तस्मा आत्मानं स्वं मोचयित्वा मोक्षणं कारयित्वा जननीभवन एव मातृगृह एव निर्वर्तिता निष्पादिता शरीरस्थितिर्देहधारणात्मिका येन स वैशम्पायनप्रत्युद्गमनस्य संविधानं करणं तदेव विनोदः क्रीडा तेनैव तं दिवसमनयदगमयत् । अवतीर्णायामागतायां तस्यां यामिन्यां रात्रौ सुहृदो मित्रस्य । 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातः । तस्य दर्शनमवलोकनं तत्रौत्सुक्यमुत्सुकत्वं तेन शयनगतोऽपि शय्यागतोऽपि जाग्रदेव जागरूक एव समधिकमिव समधिकतरं यामद्वयं प्रहरद्वयं स्थित्वावस्थानं कृत्वा चन्द्रपादैः शशिकिरणैर्द्विगुणीकृतो [illegible] [illegible] । [illegible]—परिवर्तयद्भिरित्यादि । स्वकान्त्या [illegible] नीलिमानं नीलत्वं परिवर्तयद्भिरिव परावर्तं कुर्वद्भिरिव, [illegible] इत्यर्थः । तरुगहनानां [illegible] हरिततां [illegible] अपहरद्भिरिव हरद्भिरिव । दूरीकुर्वद्भिरित्यर्थः । अधस्तादप्यधोभागमपि प्रविशद्भिः प्रवेशं कुर्वद्भिः । अत एवोत्प्रेक्षते—छिद्रयित्वेव छिद्राणि कृत्वेव तरुतलच्छायामातपाभावरूपां निर्वासयद्भिरिव बहिष्कुर्वद्भिरिव । निष्कासयद्भिरिवेत्यर्थः । दरी कन्दरा कुहराणि छिद्राणि कुञ्जोदराणि [illegible]ष्वपि प्रविश्य निलीनं गुप्ततया स्थितं तिमिरं [illegible] [illegible]उत्पाटनं कुर्वद्भिरिव । विवराणि शुषिराणि तेषु प्रवेशोऽन्तर्गमनं तस्य व्याजो मिषं तेन च रसातलं पातालं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुमारब्धैः प्रारब्धैः । [illegible] धवलयद्भिरिव धवलीकुर्वद्भिरिव । कर्पूररेणुना [illegible] दिङ्मुखानि [illegible] । [illegible] यामिनीं [illegible] लिम्पद्भिरिव [illegible] कुर्वद्भिरिव । मेदिनीं [illegible] । द्यां [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । अपि च [illegible]

[illegible]

सरद्भिरिव जलतरङ्गेषु, पिण्डीभूय वहद्भिरिव रथ्यामुखेषु, प्रसारितैरिव सैकतस्थलेषु, हंससार्थैः सहैकीभूतैरिव, संविभक्तैरिव चन्द्रानयप्रसुप्तकामिनीकपोललावण्येन, क्षालितैरिव चन्द्रकान्तच्युतजलधारासहस्रैः। तथा च गर्भगृहेष्वप्यविहतप्रवेशैः, दन्तवलभीष्वपि छन्नपरभागैः, पद्मिनीपत्रखण्डेष्वप्यखण्डितधवलिमभिः, आरामेष्वपि दिवसबुद्धिमुत्पादयद्भिः, परस्परोद्भिन्नक्रमेणोद्गिरद्भिरिव, आवर्जयद्भिरिव, विक्षिपद्भिरिव, विसारयद्भिरिव, वर्षद्भिरिव सर्वतो ज्योत्स्नाप्रवाहम्, कादम्बरीसमागमत्वरादानाय स्मरसर्वाङ्गमोक्षमिव कुर्वद्भिरिन्दुपादैर्द्विगुणीकृतमन्मथोत्साहो गमनसंज्ञाशङ्खनादायादिदेश ।

अथ गगनतललब्धविस्तारः, विजृम्भमाण इव दिक्कुञ्जेषु, आवर्तमान इवाभ्रंलिहनगरप्राकारमण्डलाभ्यन्तरे, समारोहन्निवोत्तुङ्गगोपुराट्टालकशिखराणि, चलन्निव हर्म्यान्तरालेषु, विकसन्निव चतुष्कचत्वरेषु, प्रसरन्निव राजमार्गेषु, परिभ्रमन्निव भवनसंकटेषु, प्रविशन्निवोद्याननगघनगह्वरेषु, संमूर्च्छन्निव प्रासादकुक्षिषु, तत्क्षणप्रतिबोधितानां गृहसरोजिनीहंसानामनुवर्त्यमान इव सारतरदीर्घेण रणितेन विच्छिद्यमान इव मुहुर्मुहुः स्वभावगा

रितैरिव । 'हर्म्यादिर्धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम्' इत्यमरः । जलतरङ्गेष्वम्भःकल्लोलेषु सरद्भिरिव। पिण्डीभूय पिण्डतां प्राप्य वहद्भिरिव प्रवहद्भिरिव । रथ्यामुखेषु सैकतस्थलेषु पुलिनस्थलेषु प्रसारितैरिव प्रसारणं प्रापितैरिव । हंसानां सितच्छदानां सार्थैः संघातैः सहैकीभूतैरिवैकभावतां गतैरिव । चन्द्रातपे [illegible] प्रसुप्ता या कामिनी कंदर्पवती स्त्री तस्याः कपोलो गल्लान्परप्रदेशस्तस्य लावण्यं मुक्ताफलस्य छायेव तरलत्वं तेन संविभक्तैरिव संविभागीकृतैरिव । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः चन्द्रशाला शिरोगृहम्' इत्यमरः । चन्द्रकान्तेभ्यश्च्युताः पतिता या जलधारास्तासां सहस्रैः क्षालितैरिव धौतैरिव । तथा च गर्भगृहेष्वपवरकेष्वनिहतोऽप्रतिनिषिद्धः प्रवेशो येषां तैः दन्तवलभीभ्योऽपि रदनच्छदाधारेभ्योऽपि लब्ध. [illegible] शुणोत्कर्षो यैः । पद्मिन्या नलिन्या. पत्रखण्डेष्वपि दलसमूहेष्वप्यखण्डितास्त्रुटिता धवलिमा श्वैत्यं येषां तैः किं कुर्वद्भिः । आरामेष्वपि कृत्रिमवनेष्वपि दिवसबुद्धिं वासरधियमुत्पादयद्भिर्निष्पादयद्भिः । परस्परमन्योन्यमुत्पादत्वेन भिन्नो भिन्नोऽयमनेन भिन्नोऽनेनायमित्यादिक्रमेणोद्गिरद्भिरिव क्षरद्भिरिव, आवर्जयद्भिरिव, विक्षिपद्भिरिवेतस्ततो विक्षेपं कुर्वद्भिरिव, विसारयद्भिरिव प्रसारयद्भिरिव, वर्षद्भिरिव वृष्टिं कुर्वद्भिरिव सर्वतः समन्ततो ज्योत्स्नाप्रवाहम्, कादम्बर्याः समागमो मेलापस्तस्य त्वरादानाय स्मरस सर्वाङ्गाणि तेषां मोक्षं कुर्वद्भिरिव त्यजद्भिरिव ।

अथेति । शङ्खनादादेशानन्तरं शङ्खध्वनिर्मेलजनिनादं वदतिष्ठदुत्थितो बभूव । पुनः शङ्खनिनदं विशेषयन्नाह—गगनतलेति । गगनतले व्योमतले लब्धः प्राप्तो विस्तारो येन सः । दिक्कुञ्जेषु [illegible] इव क्षोभं प्राप्यमाण इव अभ्रंलिहो व्योमव्यापी यो नगर्याः प्राकारमण्डलो वप्रादिमण्डलस्तस्य मध्ये आवर्तमान इव भ्रममाण इव उत्तुङ्गान्यत्युच्चानि यानि गोपुराणां प्रतोलीनामट्टालकानि हुर्निर्गमदनानि तेषां शिखराणि शृङ्गाणि तानि समारोहन्निव समारोहणं कुर्वन्निव । हर्म्याणि भवनानि तेषामन्तरालेषु विचालेषु चलन्निव गच्छन्निव । चतुष्काणि संजवनानि चत्वराणि अङ्गनानि चतुर्मार्गाणि च तेषु विकसन्निव विकासं प्रसुवन्निव । राजमार्गेषु श्रीपथेषु प्रसरन्निव विस्तरन्निव । भवनसंकटेषु गृहसंबाधेषु परिभ्रमन्निव भ्रमणं कुर्वन्निव । उद्यानस्य वनस्य नगाः पर्वतास्तेषां वनान्यरण्यानि तेषां गह्वराणि गहनानि च नगाश्च गह्वराणि च । इत्येतद्द्वन्द्वो वा । तेषु प्रविशन्निव प्रवेशं कुर्वन्निव । प्रासादानां देवगृहाणां कुक्षिष्वभ्यन्तरप्रदेशेषु संमूर्च्छन्निव समर्थीभवन्निव । तत्क्षणं तत्काले प्रतिबोधितानां जागरितानां गृहसरोजिन्यः सदननलिन्यस्तासां सारतः कदम्बास्तेषामतिशयेन सारोऽप्युच्चध्वनिस्तारतरत्वेन दीर्घेणायतेन दीर्घेण

१ वर्षयद्भिरिव वर्षद्भिरिव. २ गमन. ३ मभ्यन्तरेषु. ४ नगघन; नगन. ५ गमगहरेषु.

वनहंसानां कलरवेण, निर्धार्यमाण इव च श्रोत्रप्रवेशिना गमनवेलाप्रणामसंभ्रान्तस्य वाराङ्गनाजनस्य चलवलयनूपुररसनाकलकलेन तारदीर्घतरः शङ्खध्वनिरुदतिष्ठत् । अनन्तरं चोत्थाप्यमानैश्चोत्थितैश्चाकृष्यमाणैश्चाकृष्टैश्चारोप्यमाणपर्याणैश्च पर्याणितैश्च नीयमानैश्चानीयमानैश्च विलम्ब्यमानैश्चाच्छिद्यमानैश्चागच्छद्भिश्चागतैश्च पूज्यमानैश्च पूजितैश्च पङ्क्तिस्थितैश्च वाह्यमानैश्च तिष्ठद्भिश्च प्रतिपालयद्भिश्च पर्याप्तराजद्वाराङ्गणैरप्रभूतचत्वरैर्निस्तुषितसकलरथ्यान्तरतयान्तर्बहिश्च संकटायमाननगरीविस्तारैस्तुरङ्गमसहस्रैस्तत्क्षणं कुन्तवनमयमिवान्तरिक्षम्, खुररवमयीव मेदिनी, हेषारवमयानीव श्रोत्रविवराणि, फेनपिण्डस्तबकमयमिव युवराजभवनद्वाराङ्गणम्, खलीनरवमय्य इव दशदिशः, अश्वालंकाररत्नप्रभामया इवाभवञ्शशाङ्करश्मयः । अचिराच्च गृहीतसमायोगोऽङ्गणात्तमिन्द्रायुधमारुह्य पुरस्ताच्चलितेनालोकहेतोर्द्वितीयचन्द्रमण्डलेनेव हंसधाम्ना मङ्गलातपत्रेणावेद्यमाननिर्गमो यथादर्शनमितस्ततः तुरङ्गमगतैरेव प्रणम्यमानो राजपुत्रसहस्रैः प्रक्षुभितपुरजनतयासंबाधेनापि राजवर्त्मना बहुत्वात्तुरङ्गमबलस्य कृच्छ्रलब्ध-

---

सान्द्रितेनानुवर्त्यमान इवानुगम्यमान इव । स्वभावेन प्रकृत्या गद्गदेन गद्गदरूपेण भवनहंसानां गृहपालितच्छन्दानां कलरवेण मनोहरशब्देन मुहुर्मुहुर्वारंवारं विच्छिद्यमान इव विच्छेदं प्राप्यमाण इव । श्रोत्रप्रवेशिना कर्णचारिणा गमनवेला यात्रावसरस्तस्यां प्रणामो नमस्कारस्तत्र संभ्रान्तस्य सादरस्य वाराङ्गनाजनस्य वेश्याजनस्य चलानि चपलानि वलयानि कटकानि, नूपुराणि पादकटकानि, रसनाः काञ्च्यः, तासां कलकलेन कोलाहलेन निर्धार्यमाण इव निश्चीयमान इव । तारोऽत्युच्चध्वनिस्तेन दीर्घतरोऽत्यायतः । अनन्तरं चेति । उत्थाप्यमानैरनन्तरमुत्थाप्यमानैश्चोत्थानं क्रियमाणैः, उत्थितैरूर्ध्वीभूतैः, आकृष्यमाणैराकर्षणं क्रियमाणैः, आकृष्टैराकर्षितैश्च, आरोप्यमाणं क्रियमाणं पर्याणं पल्ययनं येषु तैः पर्याणितैर्धृतपल्ययनैश्च नीयमानैः प्राप्यमाणैः, आनीयमानैरानयनं क्रियमाणैश्च, विलम्ब्यमानैर्विलम्बनं क्रियमाणैः, आच्छिद्यमानैश्च, आगच्छद्भिरागमनं कुर्वद्भिः, आगतैः समागतैश्च, पूज्यमानैरभ्यर्च्यमानैः, पूजितैरर्चितैश्च, पङ्क्तिस्थितैश्च पङ्क्त्या श्रेण्या स्थितैः, वाह्यमानैरारोहणं कार्यमाणैर्वहद्भिश्च, तिष्ठद्भिरवस्थानं कुर्वद्भिः, प्रतिपालयद्भिः प्रतिपालनां कुर्वद्भिश्च, पर्याप्तं परिपूर्णं राजद्वाराङ्गणं नृपप्रतोल्या अजिरं यैः । 'गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वराजिरे' इत्यमरः । अप्रभूतमसमर्थं चत्वरं बहुमार्गं येषां तैः । निस्तुषितानि निःशेषं भृतानि सकलरथ्यान्तराणि समग्रवीथीविवराणि येषां तेषां भावस्तत्ता तयान्तर्मध्ये बहिश्च संकटायमानः संकीर्णीभवन्नगर्या अवन्त्या विस्तारो यैरेवंविधैस्तुरङ्गमसहस्रैस्तत्क्षणं तत्कालं कुन्तवनमयमिव भल्लवननिर्मितमिवान्तरिक्षमाकाशम् । खुराः शफास्तेषां रवः शब्दस्तन्मयीव मेदिनी पृथ्वी, हेषा हेषाः तासां रवस्तन्मयानीव श्रोत्रविवराणि कर्णच्छिद्राणि । 'हेषा हेषा तुरङ्गाणाम्' इति हैमः । फेनपिण्डः कफपुञ्जस्तस्य स्तबकैर्गुच्छैर्निर्मितमिव युवराजभवनद्वाराङ्गणम् । खलीनानां कविकानां रवाः शब्दास्तन्मय्य इव दशदिशो दशककुभः । अश्वालंकारस्य तुरंगमालंकृते रत्नानि मणयस्तेषां प्रभास्त्विषस्तासां प्राचुर्यं तन्मया इव शशाङ्करश्मयश्चन्द्रकिरणा अभवन् । अचिरात्स्तोककालं यावत् गृहीत आत्तः समायोगः सैन्यो येनैतादृशः अङ्गणाजिरं तस्मात्तमिन्द्रायुधं पूर्वव्यावर्णितस्वरूपमारुह्यारोहणं कृत्वा पुरस्तादग्रतश्चलितेन प्रस्थितेनालोकहेतोः प्रकाशनिमित्तम् । अत एवोत्प्रेक्षते—द्वितीयचन्द्रमण्डलेनेव द्वितीयशशाङ्कबिम्बेनेव हंसवद्धाम कान्तिर्यस्यैवंभूतेन मङ्गलातपत्रेण छत्रेणावेद्यमानो ज्ञाप्यमानो निर्गमो बहिर्निष्क्रमणं यस्य सः यथादर्शनं यत्र यत्र दृश्यते तत्र तत्र तुरङ्गमगतैरेव राजपुत्रसहस्रैर्नृपकुमारैः प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः प्रक्षुभितो यः

---

१ भवनकलहंसानाम्. २ इव श्रोत्र. ३ चलवलय. ४ कलकलरवेण; कुलकलरवेण. ५ विलम्ब्यमानै-. ६ पङ्क्तिस्थितै. ७ अवतिष्ठद्भिश्च, तिष्ठद्भिश्च. ८ पर्याप्त. ९ निस्तुषित. १० अङ्गणात्. ११ [illegible]

संचारः कथंकथमपि निर्जगाम नगर्याः। निर्गत्य च दूरं एव निर्भरत्वाज्ज्योत्स्नाप्रवाहस्य स्वच्छतया च दुर्विभाव्यपानीयामुपरि कलकूजितानुमीयमानोत्पन्नहंससार्थविलसितमध्ये प्रतिक्षणमनुमीयमानामिव सर्वतो जडतरतरङ्गानिलस्पर्शमात्रोपलक्ष्यसलिलसंनिधिमुत्तीर्य शिप्रानदीं सत्वादसंकटत्वाच्च धर्षयन्नेव गमनोत्साहमतिविस्तीर्णेनापि पुरोविसारितेनेव चन्द्रपादैरनुगामिना मार्गेण प्रावर्तत गन्तुम् ।

. अथोह्यमानैरिव रयवाहिना सकलदिङ्मुखप्रसृतेन ज्योत्स्नाजलस्रोतसा वैशम्पायनालोकनत्वरितस्य चन्द्रापीडमनस इव मुख्यं वहतो जङ्घानिलेनेन्द्रायुधस्याकृष्यमाणैरिव वाजिभिः सा तस्योपरराव्रवेलया योजनत्रितयमेवाल्लङ्घयत्। अथाध्वश्रमापहरणायेव प्रवृत्ते वातुमाह्लादकारिणि निर्भरज्योत्स्नाजलावगाहार्द्रीकृतस्पर्शे उवश्यायशीकरवर्षिणि रजोलुलितविविधवन-पल्लवानिलवीजिते विनिद्रकुमुदिनीपरिमलनलब्धपरिमले परिमलाहितजडिम्नि रजनीविराम-

पुरजनस्तस्य भावश्यत्ता तयाऽसंबाधेनाप्यसंकटेनापि राजवर्त्मना राजमार्गेण पुरजनसकलस्यावभावनस्य पुरः कथंकथमपि कृच्छ्रेण कष्टेन लब्धः प्राप्तः संचारः संचरणं येनैवंभूतो नगर्या अवन्त्या निर्जगाम निर्ययौ। निर्गत्य च निर्गमनं कृत्वा चादूरत एवाऽदविष्ठ एव ज्योत्स्नायाश्चन्द्रिकायाः पूरस्य प्रवाहस्य निर्भरत्वात्तत्र स्वच्छतया च दुर्विभाव्यं दुःखेन ज्ञातुं शक्यं पानीयं जलं यस्याः सा तामुपर्युपरि उत्कलकूजितेन कलहंसध्वनितेनानुमीयमानोऽनुमानविषयीक्रियमाण उत्पन्नपक्षितो यो हंससार्थः शितच्छदसमूहस्तस्य विलसितं तस्य व्यतिकरो वृत्तान्तस्तेन । पश्चिमायामङ्गुल्याः—अङ्गुलिमिव करतासया नीयमानामिव प्रकाशमानामिव सर्वतः सर्वत्र जडतरोऽतिशीतलो यस्तरङ्गस्तस्य कल्लोलस्यानिलः पवनस्तस्य स्पर्शमात्रेण संगमात्रेणोपलक्ष्यो ज्ञातुं शक्यः सलिलसंनिधिः पानीयसमीपं यस्याः सा ताम्। एवंविधां शिप्रां नदीमुत्तारणं कृत्वातिमहत्त्वादनिष्ठुरत्वादसङ्कटत्वादसंबाधत्वाच्च गमनस्य यात्राया उत्साहमुद्योगं धर्षयन्निव प्रापयन्नेव अतिविस्तीर्णेनाप्यतिविस्तृतेनापि पुरोऽग्रे चन्द्रपादैः शशिकिरणैर्विसारितेनेव विलोपितेनेव रथपुरगामिना रथपुरानुयायिना मार्गेणाध्वना गन्तुं प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत्।

अथ रयवाहिना रयस्तु वेगेन वहति स तथा तेन सकलदिङ्मुखप्रसृतेन सकलदिङ्मुखानि समस्ताननानि तेषु प्रसृतेन विस्तृतेन ज्योत्स्नैव जलं पानीयं तस्य स्रोतः प्रवाहस्तेनोह्यमानैरिव वहनं प्राप्यमाणैरिव वैशम्पायनस्यालोकनं निरीक्षणं तत्र त्वरितस्योत्सुकस्य चन्द्रापीडमनस इवेन्द्रायुधस्य मुख्यं सत्यं शब्दरूपवतोऽस्य जङ्घानिलेनाकृष्यमाणैरिवाकृष्टैरिव वाजिभिरश्वैः । योऽत्युत्कण्ठगामी भवति स मन्दगतीनां कर्षकः स्यादिव । तावत्सा एवापररात्रवेलयापररात्र उपचन्द्रस्तस्या वेलावसरस्तया योजनत्रितयमेव द्वादशक्रोशानुल्लङ्घयत्युल्लङ्घितवान् । अथेति । योजनत्रितयोल्लङ्घनानन्तरमध्वश्रमो मार्गक्लमस्तस्यापहरणायेव दूरीकरणाये-

नि वायो वातुमितस्ततश्चलितुं प्रवृत्ते सति । इतो वायुं विशेषयन्नाह—आह्लादेति। आह्लादं प्रमोदत्वं करोतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । निर्भरो यो ज्योत्स्नाजलस्यावगाहोऽवगाहनं तेनार्द्रीकृतोऽवि-नार्द्रः क्लिन्नः स्पर्शो यस्य स तथा तस्मिन् । 'आर्द्रः क्लिन्नेऽभिधेयवत्' इति विश्वः । अवश्यायस्तुहिनं तस्य शीकरा धाताम्बुकणास्तान्वर्षतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन्। रजोलुलिता धूलीमिश्रिता विविधा अनेकप्रकारा ये वनपल्लवा अरण्यकिसलयानि तेषामनिलो वायुस्तेन वीजिते प्रेरिते । विनिद्रा विमुद्रा या कुमुदिनी कैरविणी तस्याः परिमलनं निमर्दनं तेन लब्धः परिमलो यस्य स तथा तस्मिन्। परिमलेनाहिता स्थापि-

१ अच्छतया. २ अनुपरि. ३ उत्पन्नव्यतिकरपुलिनायमानामिव; उत्पन्नध्वनिकरां पुलिनायमानामिव. ४ बद्धत्व. ५ अतिप्रभूतत्वात्. ६ गमनोत्साहविस्तीर्णेन. ७ पुनः. ८ मानसस्येव। मानसोऽस्य. ९ इव. १० रयवृत्तिभ. ११ परिमिलित, १२ कृतपरिमलाहित. [illegible] रजनि.

पिशुने मातरिश्वनि, क्रमेण चापरदिग्वधूवदनचुम्बिनि तदाकल्पकाले च दुर्विषहशर्वरीविरहचिन्तयेवानल्पदिनकरोदयविषादेनेवाप्रदोषात्प्रभृतिमुक्तैः कुमुदराशिभिः पीयमानस्य धाम्नः परिक्षयेणेव सर्वाम्बरसरःपयःपायिपयोदविभ्रमाभ्ररजःसंघातोपघातेनेव पाण्डुतां गतवति चन्द्रबिम्बे प्रत्यग्रगगनलक्ष्मीवियोगसंतापोज्झिते धवलोत्तरीयांशुक इव शशाङ्कलग्ने गलति चन्द्रिकालोके, अपरजलधिपातिना ज्योत्स्नाजलप्रवाहेणेव महता फेनबुद्बुदावलीष्विव नश्यन्तीषु तारकापङ्क्तिषु, गलदवश्यायक्षालनादिव शनैःशनैर्दलितमुक्तागौरज्योत्स्नानुभावमुत्सृजन्तीष्वाशासु, पुनर्विभाव्यमानसहजश्यामकान्तिषु सलिलादिवोन्मज्जत्सु तरुलताविटपेषु, समुल्लसति पूर्वदिग्वधूकर्णपूररक्ताशोकपल्लवेऽम्बरसरस्तामरसे दिवसमुखकरिकुम्भसिन्दूररेणौ तरणिरथरक्तध्वजांशुके संध्यारागे, संध्यातपचरितान्तेष्वालग्नदावानलेष्विव वयःसंघातैर्जनितैर्दीनैरिवमुत्सृज्यमानेषु, निवासपादपेषु, सदोषनिद्रालसैश्चिरप्रसारणाविशदजङ्घाङ्घ्रिभिर्हठोत्कृष्ट-

जडिमा यस्मिन्स तस्मिन् । रजन्या विरामोऽवसानं तस्य पिशुने सूचके । क्रमेणेति । क्रमेण परिपाट्या तदा तस्मिन्कल्पकाले प्रभाते सति च पाण्डुतां शुक्लतां चन्द्रबिम्बे शशिमण्डले गतवति प्राप्तवति सति । कथंभूते । अपरदिगेव पश्चिमदिगेव वधूः वनिता तस्या वदनं मुखं चुम्बतीत्येवंशीलः ॥ तस्मिन् । पाण्डुतामिदानीं प्रदर्शयन्नाह—दुर्विषहेति । दुर्विषहा दुःखेन सोढुं शक्या या शर्वरी रात्रिस्तस्या विरहो वियोगस्तस्य चिन्तयेवार्लेयासक्तः अनल्पपरतो यो दिनकरोदयः सूर्योद्गमस्तस्माद्यो विषादः खेदस्तेनेवाप्रदोषात्प्रदोषाभावादुत्पादितमुक्तैरूर्ध्वीकृताननैरेतादृशैः कुमुदराशिभिः कैरवश्रेणिभिः पीयमानस्यास्वाद्यमानस्य धाम्न आलोकस्य परिक्षयेणेव विनाशेनेव सर्वं यदम्बरमेव सरस्तटाकं तस्य पयःपायिनो ये पयोदा मेघास्तेषां विभ्रमो विलासस्तादृशो योऽभ्ररजःसंघातस्तेन च उपघातस्तेनेव । पुनश्चन्द्रं विशेषयन्नाह—प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रा नवीना या गगनलक्ष्मीर्व्योमश्रीस्तस्या वियोगसंतापो विरहज्वरस्तेनोज्झिते विमुक्ते । धवलोत्तरीयांशुकस्येदं विशेषणम् । शशाङ्कलग्ने चन्द्रसंबद्धे चन्द्रिकालोके चन्द्रकलिकाप्रकाशे गलति क्षरति सति । अत्र लग्नशुभ्रत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—धवलं शुक्लं यदुत्तरीयांशुकमुपरिवस्त्रं तदिवेत्युत्प्रेक्षा । अपरेति । अपरजलधिपातिना पश्चिमसमुद्रावगाहिना ज्योत्स्नाजलप्रवाहेणेव सहसा तारकापङ्क्तिषु नक्षत्रश्रेणिषु नश्यन्तीषु विलयं गच्छन्तीषु सत्सु । वर्तुलत्वश्वेतत्वसादृश्यादुत्प्रेक्षते—फेनबुद्बुदावलीष्विव कफबुद्बुदस्थासकश्रेणिष्विव । गलदिति । गलन्क्षरन्योऽवश्यायो हिमं तेन क्षालनादिव धावनादिव शनैः शनैर्मन्दं मन्दं दलितमुक्तावद्गौरा या ज्योत्स्ना चन्द्रकलिका तस्या अनुभावो माहात्म्यं तमुत्सृजन्तीषु त्यजन्तीष्वाशासु दिक्षु । 'ज्योत्स्नावितानम्' इति पाठो दृश्यते । तत्र ज्योत्स्नालक्षणं वितानमुल्लोच इत्यर्थो ज्ञेयः । पुनरिति । पुनर्विभाव्यमाना पुनर्ज्ञायमाना सहजा स्वभावजा श्यामा कान्तिर्येषामेवंभूतेषु तरुलताविटपेषून्मज्जत्सूपर्यागच्छत्सु । अत उत्प्रेक्षते—सलिलादिव जलादिव । पुनः कस्मिन्सति । संध्यारागे समुल्लसत्युल्लासं प्राप्ते सति । संध्यारागं विशेषयन्नाह—पूर्वेति । पूर्वदिक्शक्रदिक्सैव वधूः स्त्री तस्याः कर्णपूराय रक्ताशोकपल्लवेऽरुणकङ्केलिकिसलये अम्बर एव सरस्तटाकस्तस्मिन्तामरसे महोत्पले दिवसमुखमेव करिकुम्भस्तत्र सिन्दूररेणौ नागजक्षोदे । तरणेः सूर्यस्य रथः स्यन्दनस्तस्य रक्तध्वजांशुकेऽरुणवैजयन्तीवस्त्रे । वयःसंघातैः पक्षिसमूहैर्जनिताविव मुत्पन्नाशुभं यया स्यात्तथा निवासपादपेष्ववस्थानवृक्षेषू उत्सृज्यमानेषु त्यज्यमानेषु सत्सु । कीदृशेषु । संध्यातपेन चरिता व्याप्ता अन्ता येषां तेषु । अत एव रक्तपीतत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—आलग्नदावानलेष्विवासंबद्धवनवह्निष्विव । सह दोषेण वर्तते या सा सदोषा सावशेषा एवंविधा निद्रा प्रमीला तया अलसैर्मन्दैश्चिरप्रसारणेनाविशदा अ-

१ तदाकल्पकेनेव. २ कुमुदराशिभिः. ३ आपीयमानस्य. ४ संघातेनेव. ५ उपगतवति. ६ न स्फुरन्तीषु. ७ अवश्यायसलिल. ८ गलित; दीलित. ९ गौरम्. १० ज्योत्स्नानुभवम्. ११ परिगतेषु. १२ आरावम्. १३ हठाकृष्ट; दूराकृष्ट.

दीर्घपदसंचारिभिर्मृगकदम्बकैरनुमुच्यमानासूषरशय्यासु, इच्छावखण्डितोत्तानपल्वलोत्कन्दमुस्ताग्रग्रन्थिष्वरण्यगह्वराभिमुखेषु, वराहयूथेषु, निशावसानप्रचारनिर्गतैर्गोधनैरिव धवलायमानासु ग्रामसीमान्तारण्यस्थलीषु, आलोक्यमानजनपदविनिर्गमेषु प्रसूयमानेष्विव ग्रामेषु, यथार्ककिरणावलोकोद्गमं चोन्नाम्यमान इव पूर्वदिग्भागे समुत्सार्यमाणास्विव दिक्षु, अपसर्पत्स्विवारण्येषु विस्तार्यमाणास्विव ग्रामसीमासु, उत्तानीभवत्स्विव सलिलाशयेषु, अच्छिद्यमानेष्विव शिखरिषु, उद्ध्रियमाणायामिव मेदिन्यामदृश्यतामिव यान्तीषु कुमुदिनीषु, विरोधानकारिणीं नीलतिरस्करिणीमिव करैरुत्सार्य तिमिरमालाम्, विरहविधुरं कमलिनीमिवालोकयितुमुदयगिरिशिखरमारूढे भगवति सर्वलोकैकचक्षुषि सप्तवाहे, विहायस्तलमुद्भासयन्तीषु दिगन्तराण्युद्भासयन्तीषु सकलजगद्दीपिकासु दिवसकरदीधितिषु, दृष्टिप्रसरक्षमाया वेला सहस्रैवामनोऽर्धगव्यूतिमात्र इव रात्रिप्रयाणकायासम्, अन्तःक्षोभभीतेन रसातलेनेवोद्गीर्णम्, अक्षोदसंघातभरया मेदिन्येव विक्षिप्यमाणम्, अपर्याप्तप्रमाणाभिर्दिग्भिरिव संकी

एतदा जन्नाद्यो येषां तैः । दलेनाकृष्टो यो दीर्घपदत्वेन संचारिभिः संचरणशीलैरेवंविधैर्मृगकदम्बकैर्गृहैरूषरशय्यासु कठिनशयनीयास्वनुमुच्यमानासु त्यज्यमानासु सत्सु । इच्छेति । इच्छया [illegible] खण्डिता ईषदीकृता उत्ताना मूलत उत्पाटिताः पल्वलोत्पाता सरःसोपान्ते समीपे स्थाना मुस्ता [illegible] यैरेवंविधेषु वराहयूथेषु क्रोडसंघातेष्वरण्यगह्वराभिमुखेष्वटवीगह्वरसंमुखेषु सत्सु । निशाया अवसाने प्र[illegible] भिन्नचारार्थं गोचरार्थं निर्गतैर्निःसृतैर्गोधनैर्गोयूथैर्धवलायमानासु श्वेतायमानासु ग्रामसीमोपान्त[illegible] या अरण्यस्थलस्थलासु सत्सु । 'ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे' इत्यमरः । आलोक्येति । आलोक्यमानो निरीक्ष्यमाणो जनानां पदविनिर्गमो येष्वेवंविधेषु ग्रामेषु सत्सु । पदविनिर्गमनाम्यनुमोदप्रसूयमानेष्विव प्रसूतिं कुर्वाणेष्विव । प्रसूतावपि प्रथमं पदविनिर्गम एव भवतीति भावः । [illegible] पूर्वरत्नीनामभेदः प्रकाशस्तस्योद्गममनतिक्रम्य करोतीति यथार्ककिरणावलोकोद्गममित्यव्ययीभाव । [illegible] चोन्नाम्यमान उच्चैः क्रियमाणे पूर्वदिग्भागे प्राग्दिक्प्रदेशे सति । भागासु दिशासु समुत्सार्यमाणास्विव [illegible] यमाणास्विव । तमःकलकनक्षत्राणां निरोधानादिति भावः । ग्रामसीमासूपशल्येषु विस्तार्यमाणास्वरण्येषु [illegible] पर्याप्तिमन्तरणीक्रियमाणेष्विव । सलिलाशयेषु जलाशयेषूत्तानीभवत्स्विवोर्ध्वीभवत्स्विव । शिखरिषु [illegible] अच्छिद्यमानेष्विव [illegible] क्रियमाणेष्विव । मेदिन्यां वसुधायामुद्ध्रियमाणायामिवोन्नम्यमानायामिव । कुमुदिनीषु [illegible] कुमुदिनीष्वदृश्यतामपश्यन्तो यान्तीष्विव गच्छन्तीष्विव । करैः किरणैस्तिमिरमालामन्धकारमालाम् [illegible] उत्सार्य । कुत्रस्याः कथमुत्प्रेक्षते—तिरोधानकारिणीमन्तर्धानजनिकां नीलतिरस्करिणीमिव [illegible] मिव । 'प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा' इत्यमरः । विरहविधुरं वियोगविह्वलां [illegible] कमलिनीमालोकयितुं विलोकयितुमिवोदयगिरेः पूर्वाद्रेः शिखरं सानुमारूढे प्राप्ते भगवति सप्तसप्तौ [illegible] सर्वलोकचक्षुरिव चक्षुर्यस्मिन्ननन्तरमनुरूपा यस्य स तस्मिन् । सहस्रकिरण इत्यर्थः । विहायस्तलं [illegible] स प्रकाश्य दिगन्तराणि दिशां विभागानुद्भासयन्तीषु प्रकाशयन्तीषु सकलजगतां सकलविश्वानां दीपिकासु दिवसकरस्य सूर्यस्य दीधितिषु कान्तिषु सत्सु । दृष्टिप्रसरे क्षमायां समर्थायां वेलायां [illegible] वेलायामेव । अर्धेति । अमनः पुरोऽर्धगव्यूतिमात्रेऽर्धक्रोशमात्र इव स्कन्धावारे सैन्यस्थाने [illegible] 'गव्यूतिर्गव्यूतं क्रोशयुगम् तु स्त्रियाम्' इति हैमः । इव स्कन्धावारे विशेषयन्—रात्रिप्रयाण[illegible] प्रस्थानेव निर्गमनेन [illegible] । अन्तर्मध्ये यः क्षोभस्तस्माद्भीतेन भीतं त्रस्तं [illegible] वसुधेवेवोद्गीर्णमुद्वान्तमिव । अक्षोदोऽक्षुण्णितः संघातस्य समुदायस्य भरो यस्यां [illegible]

---

१ मध्य. २ वाक्सर्वेषु; अरण्यार्णवगर्भेषु. ३ उत्तानीषु. ४ सर्वलोकचक्षुषि. ५ प्रांत. ६ [illegible]

पम्, अपरिमाणरजोनिरोधाशङ्कितेन गीर्वाणवर्त्मनेवावकीर्यमाणम्, अर्कावलोकेनेव सह विकीर्यमाणम्, आयासितायतनरदृष्टिभिरप्यदृष्टपर्यन्तम्, अनुजीविभूभृत्सहस्रकल्पितावष्टम्भम्, संचारिणं द्वितीयमिव मेदिनीसंनिवेशम्, अजलवाहिनीप्रवेशगम्भीरं प्राणिमयमपरपारमष्टममिव महासमुद्रम्, उद्रिक्तरजःसंततिदूरतया चापरिस्फुटविभाव्यसर्ववृत्तान्तमपीतस्ततो वलितधवलकदलिकोद्भासितानेककरिघटासहस्रसंकुलम्, अविरलबलाकावलीविभ्राजिताम्भोदसंघातं मूर्तिमन्तमिव मेघसमयारम्भम्, आवासभूमिग्रहणसंभ्रमाभिप्रधाविना संख्यकरितुरगनरपरम्परोर्मिसंबाधतया मन्दमन्दरास्फालनलुलितकल्लोलजालाकुलस्य महाजलधेर्लीलया निविशमानं स्कन्धावारमद्राक्षीत्। दृष्ट्वा चाकरोच्चेतसि—'अहो भद्रकं भवति, यदचिन्तितागमन एव प्रविश्य वैशम्पायनं पश्यामि' इति । एवं चिन्तयित्वा छत्रचामरादिभिः स्वचिह्नैः सह निवारिताशेषराजपुत्रलोको जवविशेषग्राहिभिस्त्रिचतुरैस्तुरङ्गमैरनुगम्यमानो मूर्धानमावृत्योत्तरीयेण रयविशेषग्राहिणेन्द्रायुधेन नानाव्यापारव्यग्रमकल्लोकमचिन्तित एव

धया विक्षिप्यमाणमिवेतस्ततः क्रियमाणमिव । यदि वाक्षोढुं संपातभरया मेदिन्यैवं संक्षिप्यमाणं समाहीक्रियमाणम् । अपर्याप्तप्रमाणाभिरप्रमेयराशिर्दिग्भिः ककुभिः संह्रियमाणमिव संगृह्यमाणमिव । अपरिमाणमसंख्यं यद्रजस्तेन निरोधोऽवकाशरोधस्तेनाशङ्कितेनारेकितेन गीर्वाणवर्त्मनेवाकाशेनेवावकीर्यमाणं विक्षिप्यमाणम् । अर्कावलोकेनेव सूर्यावलोकेनेव सह विकीर्यमाणं विस्तारं प्राप्यमाणम् । आयासिता आयासं प्रापिता आयततरा दीर्घतरा या दृष्टयस्ताभिरप्यदृष्टोऽनवलोकितः पर्यन्तः प्रान्तो यस्य तत्तथा । अनुजीविनां सपर्याकारिणां भूभृतां राज्ञां पर्वतानां च यत्सहस्रं लक्षं तेन कल्पितोऽवष्टम्भ आश्रयो यस्य तत्तथा । संचारिणं संचरणशीलं द्वितीयमपरं मेदिन्या वसुधायाः संनिवेशमिव रचनाविशेषमिव । न विद्यते जलं यस्यामेवंविधा वाहिनी सेना तस्याः प्रवेशेनागमनेन गम्भीरं गभीरं प्राणिमयं प्राणिभिर्निष्पन्नम् । न विद्यते परः पारो यस्य तत्तथा । अत एवोत्प्रेक्षते—अष्टमं महासमुद्रमिव महाजलधिमिव । उद्रेकाद्रजःसंततेर्दूरस्य भावो दूरता तया चापरिस्फुटोऽप्रकटो विभाव्यो ज्ञेयः सर्ववृत्तान्तोऽखिलोदन्तो यस्मिंस्तत्तथा । एवंविधमपीतस्ततो वलिता वायुना पश्चाद्वलिता या धवलकदलिकाः श्वेतवैजयन्त्यः । 'कदली वैजयन्त्यां च रम्भायां हरिणान्तरे' इति विश्वः । ताभिरुद्भासिताः शोभिता एतादृशा अनेके ये करिणो हस्तिनस्तेषां घटाः समुदायास्तासां सहस्रं तेन संकुलं संकीर्णम् । श्वेतकदलिकासाम्यादुत्प्रेक्षते—अविरला निबिडा या बलाकावली बिसकण्ठिकाश्रेणिस्तया विभ्राजितः शोभितोऽम्भोदसंघातो जलदसमूहो यस्मिन्नेवंभूतं मूर्तिमन्तं मेघसमयारम्भमिव जलदकालप्रारम्भमिव । आवासार्थं यद्भूमिग्रहणं तत्र संभ्रमेणाभिप्रधाविता त्वरितगत्या चलिता असंख्याः संख्यातुमयोग्या ये करितुरगनरा हस्त्यश्वमनुष्यास्तेषां परस्परं मिथ ऊर्मिवत्कल्लोलवत्संबाध आघातो यस्मिंस्तस्य भावस्तत्ता तया मन्दं शनैर्यन्मन्दरस्य मेरोरास्फालनमासमन्ताद्भ्रमणं तेन लुलितमेकीभूतं कल्लोलजालं तरंगपटलं तेनाकुलस्य व्याकुलीभूतस्य महाजलधेर्महासमुद्रस्य लीलया क्रीडया निविशमानं स्थाप्यमानं सैन्यमद्राक्षीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । दृष्ट्वा च विलोक्य च चेतसि चित्तेऽकरोत् । अहो इत्याश्चर्ये । भद्रकं क्षेमं भवति जायते, यदचिन्तितमतर्कितमागमनं यस्यैवंभूतोऽहं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा वैशम्पायनं पश्याम्यवलोकयामि । एवममुना प्रकारेण चिन्तयित्वा मनसि कृत्वा छत्रचामरादिभिरातपवारणवालव्यजनप्रमुखैः स्वचिह्नै राजलक्ष्मभिः सह सार्धं निवारितः प्रतिषिद्धोऽशेषराजपुत्रलोको येनैवंभूतो जवविशेषग्राहिभिर्गतिविशेषगामिभिस्त्रयश्च चत्वारश्च त्रिचतुरास्तैस्तुरङ्गमैरश्वैरनुगम्यमानोऽनुगम्यमान उत्तरीयेणोपरिवस्त्रेण मूर्धानमुत्तमाङ्गमावृत्याच्छाद्य रयविशेषग्राहिणा जवविशेषगामिनेन्द्रायुधे-

---

१ अर्ककिरणावलोकेन; अर्ककिरणालोकेन. २ विशीर्णम्. ३ अतिजीव; अतिजीव. ४ कलित. ५ जल. ६ अपरम्; अपरमपारम्. ७ संततेः पूरतया; संततिपूरतया. ८ बलबलाक. ९ अभिधावित. १० अमन्द.

स्कन्धावारमाससाद। प्रविश्य च प्रत्यासन्नं जनमेव 'कस्मिन्प्रदेशे वैशम्पायनस्तिष्ठति' इति पप्रच्छ। तेन तत्संनिहिताभिः स्त्रीभिरितरत्वात्मनाभिज्ञाय यथारब्धकर्मव्यग्राभिरेवोद्बन्ध्य न्यवदताभिः 'भद्र, किं पृच्छसि। कुतोऽत्र वैशम्पायनः' इत्यावेद्यमाने 'आः पापाः, किमेवमसंबद्धं प्रलपथ' इति शून्यहृदय एव ताः प्रतारयन्नन्तर्भिन्नहृदयस्त्वासारतः पृष्ठतोऽवत्रस्त इव हरिणशावकः, यूथपरिभ्रंशविलोल इव करिकलभः, धेनुविरहातुरकर्ण इव वत्सकः, न किंचिद्वदन्, न किंचिदाकर्णयन्, न किंचिन्निरूपयन्, न कंचित्पृच्छन्, न कंचिदाह्वयन्, क्व स्थितोऽस्मि, किमर्थमागतोऽस्मि, क्व चलितोऽस्मि, क्व गच्छामि, किं पश्यामि, किमारब्धं मया, किं वा करोमि, इति सर्वमेवाचेतयमानोऽन्ध इव, बधिर इव, मूक इव, जड इव, उन्मत्त इव, कटकमध्यदेशं यावत्तादृशेनैव वेगेनाधावत्।

अथेन्द्रायुधप्रत्यभिज्ञानाद्वार्तयैवानुप्रधावितराजपुत्रदर्शनाय देवश्चन्द्रापीड इति ससंभ्रमप्रधावितानामचेतितोत्तरीयस्खलनानामुद्बाष्पशून्यदृष्टीनां दूरादेव लज्जया प्रणामक्रियया च सममेवावनमतां राजन्यसहस्राणां मुखान्यवलोक्य 'क्व वैशम्पायनः' इत्यपृच्छत्। ततश्च ते सर्वे सममेव 'अस्मिंस्तरुतलेऽवतरतु तावद्देवः'। ततो यथानिर्दिष्टं वि-

---

गाश्वेन नानाव्यापारेण व्यवहारेण व्यग्रो व्याकुलः सकललोको यस्मिन्नेवंभूते स्कन्धावारे सैन्यनिवेशप्रदेशे एवाससाद प्राप्तवान्। प्रविश्य प्रवेशं कृत्वैव प्रत्यासन्नं प्रत्यासन्नं जनमेव जनमेव कस्मिन्प्रदेशे वैशम्पायनस्तिष्ठतीति पप्रच्छेति पृष्टवान्। ततस्तदनन्तरं यथारब्धं स्वकर्म क्रिया तेन व्यग्राभिर्व्याक्षेपेण कृते सत्यज्ञातो ताभिस्तस्य वैशम्पायननाम्नस्तत्संनिहिताभिः समीपवर्तिनीभिः स्त्रीभिरितरत्वादभिज्ञानतया बुद्ध्वा हे भद्र हे श्रीमन्, किं पृच्छसि किं प्रश्नं करोषि। अत्र वैशम्पायनः कुतः। इत्यावेद्यमाने इति ज्ञाप्यमाने आः पापाः पापिष्ठाः, किमसंबद्धमसमञ्जसं प्रलपथेति शून्यहृदय एव विगतस्वान्त एव ताः स्त्रियः प्रतारयन्वञ्चयन्नन्तर्मध्ये भिन्नं हृदयं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्त्वरया अन्याः पृष्ठतः पृष्ठे त्रस्तो भयेन चकितो हरिणशावक इव मृगबाल इव। यूथः स्वजातिसमुदायस्तस्मात्परिभ्रंशो भिन्नीभावस्तेन विलोलश्चपलः करिकलभ इव हस्तिनस्त्रिंशदब्दकपोत इव। 'कलभस्त्रिंशदब्दकः' इति हैमः। धेनुविरहातुरे वियोगादुत्कर्णे ऊर्ध्वश्रवणस्तर्णक इव वत्सक इव। न किंचिद्वदन्नब्रुवन्, न किंचिदाकर्णयन्नशृण्वन्, न किंचिन्निरूपयन्नकथयन्, न कंचित्पृच्छन्गतिनिवृत्तिं कुर्वन्, न कंचिदाह्वयन्नाह्वानं कुर्वन्, क्वाहं स्थितोऽस्मि, किमर्थं किंप्रयोजनमागतोऽस्मि, क्व कुत्र चलितोऽस्मि, क्व गच्छामि व्रजामि, किं पश्यामि विलोकयामि, किं मयारब्धं प्रारब्धम्, किं वा करोमि सृजामीति पूर्वोक्तं सर्वमेवाचेतयमानोऽजानन्, अन्ध इव गताक्ष इव, बधिर इवाकर्ण इव, मूक इवावागिव, जड इव चेतनारहित इव, उन्मत्त इव, कटकमध्यदेशं यावत्, तादृशेनैव वेगेन जवेनावद्भ्राम।

अथेति। सैन्यान्तः प्रवेशानन्तरमिन्द्रायुधस्य प्रत्यभिज्ञानाच्चिह्नाद्वार्तयैव किंवदन्त्यैवानुप्रधाविता पृष्ठतस्त्वरितगत्या चलिता एवंविधा राजपुत्रा नृपसूनवस्तेषां दर्शनायावलोकनाय देवश्चन्द्रापीड इति कृत्वा ससंभ्रमं युगपत्ससंभ्रमेणादरेण प्रधावितानां त्वरितगत्या चलितानाम्, अचेतितमज्ञातमुत्तरीयस्खलनमुत्तरीयभ्रंशनं येषां तेषाम्, उद्बाष्पेण रोदनेन शून्या रिक्ता दृष्टयो येषाम्, तैर्दूरादेव दविष्ठादेव लज्जया त्रपया प्रणामक्रियया नमस्क्रियया च सममेव युगपदेवावनमतां प्रणामं कुर्वतां राजन्यसहस्राणां क्षत्रियसहस्राणां मुखान्याननान्यवलोक्य निरीक्ष्य क्व वैशम्पायन इत्यपृच्छदिति प्रश्नमकार्षीत्। ततः पृच्छानन्तरं ते च सर्वे जना सममेव युगपदेव विचार्य अस्मिंस्तरुतले वृक्षाधोऽवतरतूत्तरतु तावद्देवो भवान्। तत उत्तरणानन्तरं यथा

१ तत्संनिहित. २ प्रलपसि; प्रलपत. ३ एवमेव. ४ कलभकः. ५ न किंचित्परयन्. ६ न किंचिद्वदन्. ७ का दिगन्तरप्या मया किम्. ८ अचिन्तय. ९ राजपुत्रलोकदर्शनाय. १० ततः सर्वे, ततस्ते सर्वे.

पयामः' इति न्यवेदयन्। चन्द्रापीडस्य तेन तेषां स्फुटाख्यानादपि कष्टतरेण वचसान्तःशल्यगर्भे स्फुटितमिव हृदयमासीत्। केवलं तत्कालप्रणयिनी मूर्छा सा धारणमकरोत्। तुरगादवतारितं च कुथोपविष्टं च पितुः समवयोभिरनतिक्रमणीयैर्मूर्धाभिषिक्तपार्थिवैर्धृतमात्मानं न चेतितवान्[1]। उपलब्धसंज्ञोऽपि च वैशम्पायनस्यादर्शनात्[2]। 'किमेतत्। क्वाहं वर्ते। किं वा मयैतच्चरितम्' इति भ्रमारूढ इव मुह्यद्भिरिवेन्द्रियैः सर्वमेवानुत्प्रेक्षमाणः[3] केवलं[4] स्कन्धावारागमनेनैव तस्याभावादन्यदसंभावयन्[5], दुर्विषहपीडाभिहतेनेव चेतसा[6] 'किमारटामि, किं हृदयमवष्टभ्य तूष्णीमासे, किमात्मानमाहत्य[7] हृदयात्प्राणैर्वियोजयामि, किमेकाकी कांचिद्दिशं गृहीत्वा प्रव्रजामि' इति[8] कर्तव्यमेव नाध्यगच्छत्[9]। अन्तर्द्रवन्निव दह्यमान इव स्फुटन्निव सहस्रधा दुःखेन चकार चेतसि—'अहो मे रम्योऽप्यरमणीयः संवृत्तो जीवलोकः। वसन्त्यपि[10] शून्यीभूता पृथिवी। सचक्षुषोऽप्यन्धाः ककुभो जाताः। सुनिष्पन्नमपि हतं जन्म। सुरक्षितमपि मुषितं जीवितफलम्। कं[11] परं पश्यामि। कमालपामि। कस्मै विश्रम्भं कथयामि। केन सह सुखमासे। किमद्यापि मे जीवितेन कादम्बर्यापि वै[12]। वैश-

स्थितं यथाभूतं विज्ञापयामो निवेदयाम इति न्यवेदयन्कथयामासुः। चन्द्रापीडस्य तेषां जनानां स्फुटं प्रकटमाख्यानं कथनं तस्मादपि तेन कष्टतरेणातिकृच्छ्रेण वचसा वाक्येनान्तःशल्यं गर्भे यस्यैवंविधं हृदयं स्फुटितमिव विघटितमिवासीदभवत्। तत्काले तदात्वे प्रणयः स्नेहो विद्यते यस्या एवंविधा सा मूर्छा केवलं धारणमकरोत्। तुरगादश्वादवतारितमुत्तारितं च कुथोपविष्टं परिस्तोमोपविष्टम्। 'प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः' इत्यमरः। पितुः समं सदृशं वयोऽवस्था येषां तैरनतिक्रमणीयैरनुल्लङ्घनीयैर्मूर्धाभिषिक्तपार्थिवैः कृतराज्याभिषेकनृपैर्धृतमात्मानं स्वं न चेतितवान्न ज्ञातवान्। उपलब्धा प्राप्ता संज्ञा संज्ञानं चेतना येनैवंभूतोऽपि वैशम्पायनस्यादर्शनादनवलोकनादात्मतरत्रं स्वस्वरूपं तस्य दर्शनान्निरीक्षणात्किमेतत्, क्वाहं वर्ते, कुत्र स्थलेऽहमस्मि, किं वा मयैतच्चरितमेतच्चेष्टितमिति भ्रमारूढ इव संशयापन्न इव मुह्यद्भिरिव मोहं प्राप्नुवद्भिरिवेन्द्रियैः करणैः सर्वमेव समग्रमेवानुत्प्रेक्षमाणोऽनालोकमानः केवलं स्कन्धावारागमनेनैव केवलं सैन्यस्यैवागमनेन तस्य वैशम्पायनस्याभावादन्यत्तद्भिन्नमसंभावयन्नसंभावनाविषयीकुर्वन्दुर्विषहा दुःसहा या पीडा तयाभिहतेनेव ताडितेनेव चेतसा मनसा किमारटामि पूत्करोमि, किं हृदयं चेतोऽवष्टभ्यावष्टम्भनं कृत्वा तूष्णीमासे मौनेन तिष्ठामि, किमात्मानं स्वमाहत्याहननं कृत्वा हृदयात्प्राणैरसुभिर्वियोजयामि विभिन्नो भवामि। किमहमेकाक्यसहायः कांचिद्दिशं ककुभं गृहीत्वा समादाय प्रव्रजामि गच्छामीति कर्तव्यमेव कृत्यमेव नाध्यगच्छन्न ज्ञातवान्। अन्तर्मध्ये द्रवन्निव द्रवीभवन्निव, दह्यमान इव प्रज्वाल्यमान इव, सहस्रधा सहस्रप्रकारेण दुःखेन स्फुटन्निव द्विधाभवन्निव, चेतसि चित्ते चकार कृतवान्। अहो इत्याश्चर्ये। मे मम रम्योऽपि रुचिरोऽपि जीवलोको जीवाधारक्षेत्रमरमणीयोऽमनोहरः संवृत्तो निष्पन्नः। वसन्त्यपि लोकसमाकुलापि पृथिवी वसुधा शून्यीभूतोद्वसीभूता। सचक्षुषोऽपि सनेत्रस्यापि ककुभो दिशोऽन्धा गतचक्षुषो जाताः। सुष्ठु निष्पन्नमपि संजातमपि जन्म हतं व्यापादितम्। निरर्थकं जातमित्यर्थः। सुष्ठु यथा स्यात्तथा रक्षितमपि गोपितमपि जीवितस्य फलं साध्यं मुषितं लुण्ठितम्। कं परं पश्यामि कमन्यमवलोकयामि। कमालपामि कं व्याहरामि। कस्मै विश्रम्भमाशयं कथयामि निवेदयामि। केन सह सुखं यथा स्यात्तथा समुपविशामि। अहमिति शेषः। किमद्याप्यद्यप्रभृति मे मम जीवितेन प्राणितेन कादम्बर्यापि च वैश-

१ चेतितवान्. २ आत्मनश्च दर्शनात्. ३ अनुत्प्रेक्ष्यमाणः. ४ केवल. ५ स्कन्धावारानुगमननिवासादसावन्यत्. ६ हतेन चेतसा. ७ आहत्य हठात्; आहन्मि हृदयात्. ८ इतिकर्तव्यताम्. ९ नाधिगच्छन्; अवगच्छत्. १० वसन्ती. ११ कं पश्यामि. १२ वा.

म्पायनस्य कृते कं कं पृच्छामि । कमभ्यर्थये । को मे ददातु पुनस्तादृशं मित्ररत्नम् । मया तातस्य शुकनासस्य चात्मा वैशम्पायनेन विना दर्शयितव्यः । किमभिधाय च तनयशोकविह्वलाम्बा मनोरमा वा संस्थापयितव्या । किं भूमिः काचिदसिद्धा तां साधयितुं प्रस्थिता । उत नरपतिः कश्चिदसंघटितस्तत्संघटनाय पश्चात्परिलम्बितः । आहोस्विदति द्विधाऽगृहीता तां महीतुं मयोत्संकलितः' इत्येतानि चान्यानि चान्तरात्मना चिरमनेकधा विकल्प्य हृदयास्फुटनाद्विलक्ष्यमिवापराधिनमिव महापातकिनमिवात्मानं मन्यमानो वदनं दर्शयञ्शनैः शनैः कृच्छ्रादिव तानप्राक्षीत्—'मय्यागते किं कश्चिदेवंविधोऽन्तरे समुत्पन्नः, व्याधिर्वा कश्चिदाशुकार्यसाध्यरूपः समुपजातः, येनैतदतर्कितमेव महाप्रलयतुल्यम्' इति । ते त्वेवं पृष्टाः सर्वे सममेव करद्वयापिहितश्रुतयो व्यज्ञपयन्—'देव, शान्तं पापम् । देवशरीरमिव सौम्यं वर्षशतं ध्रियते वैशम्पायनः' इत्येतदाकर्ण्य 'योऽसौ जीवति' इत्यानन्दबाष्पनिर्भरः संभाव्य तान्सर्वानेव कण्ठग्रहेणावादीत्—'जीवतो वैशम्पायनस्यान्यत्र स्थानव्यवस्थानमसंभावयता मयैवं पृष्टा भवन्तस्तज्जीवतीत्येतानि च तातकर्णे श्रुतान्यक्षराणि । अधुना किं वृत्तमस्य, येनासौ नागतः, क्व वा स्थितः, केन वा प्रसङ्गेन, कथं वा समेतानि

म्पायनस्य कृतेऽहं कं कं पृच्छामि कं प्रश्नं करोमि । कं पुरुषमभ्यर्थये प्रार्थये । कः पुरुषः पुनस्तादृशं मित्ररत्नं सुहृन्मणिं मे ददातु प्रयच्छतु । मया चन्द्रापीडेन तातस्य पितुः शुकनासस्य मन्त्रिमुख्यस्य च वैशम्पायनेन विना कथमात्मा दर्शयितव्यो दर्शनीयः । तनयशोकविह्वला सुतशोचनविधुराम्बा माता मनोरमा मन्त्रिपत्नी वा किमभिधाय किं कथयित्वा संस्थापयितव्या संस्थाप्या । किं भूमिः काचिदसिद्धाऽसाधिता तां साधयितुमात्मसात्कर्तुं पश्चात्पृष्ठे स्थितः । उतेति पक्षान्तरे । कश्चिन्नरपतिर्भूपतिरसंघटितोऽमिलितस्तस्य संघटनाय मेलापककृते पश्चात्पृष्ठे परिलम्बितो विलम्बितः । आहोस्विदिति वितर्के । द्विधा मध्यभागादिरूपा गृहीता अगृहीता तां महीतुं स्वीकर्तुं मया सहोत्संकलितो दूरीभूतः । इत्येतानि पूर्वोक्तान्यन्यानि चान्तरा मध्य आत्मना मनसा चिरं बहुकालमनेकधा एवं मीमांसाः एवं विकल्पं कृत्वा हृदयस्य वक्षसोऽस्फुटनाद्द्वैधीभावाद्विलक्ष्यमिव वीडायुक्तमिवापराधिनमिव आगस्विनमिव महापातकिनमिव महापापकारिणमिवात्मानं स्वं मन्यमानो जानानो वदनं मुखमदर्शयन्नपश्यन्नधो कृत्वा शनैःशनैर्मन्दं मन्दं कृच्छ्रादिव कष्टादिव तानश्रानप्राक्षीदपृच्छत् । मय्यागतेऽस्मिन्नागते कश्चिदेवंविधोऽन्तरे मध्ये विघ्नो रावामः संमितिर्विभुत्पातः संजातः । अथवा कश्चिदनिर्दिष्टनामा रा व्याधिरामयो भवेत् वान्तर्दन्तं करोतीति तैस्तील न तथा भेषजादिभिः साधयितुं निवारयितुमशक्यमसाध्यं रूपं स्वरूपं यस्य स समुपजातः समुत्पन्नः । येन कारणेनैतदतर्कितमेवाविचारितमेव महाप्रलयतुल्यं परिसमाप्तमुत्पन्नं प्रलये ते तु जना एवममुना प्रकारेण पृष्टा कृतप्रश्नाः सममेव युगपत्करौ करद्वयेन हस्तद्वयेनापिहिता आच्छादिताः श्रुतयः श्रोत्राणि यैरेवंभूता व्यज्ञपयन्विज्ञप्तिं चक्रुः । देवेति । हे देव, पापमकुशलं शान्तं निवृत्तं भवतु । वैशम्पायनः सौम्य वर्षशतं पर्यन्तमायुर्विशत्यधिकहायनशतं ध्रियते । आयुः कर्मणेति शेषः । किमिव देवशरीरमिव । इत्येतत्पूर्वोक्तमाकर्ण्य श्रुत्वा योऽसौ जीवति इत्येवमानन्दस्य हर्षस्य बाष्पो नेत्राम्बु तस्य निर्भरः स्थूलस्तान्सर्वानेव कण्ठग्रहेण गलालिङ्गनेन संभाव्य संभुद्यान्तस्तान्वादीदवदीत् । किमवदीदित्याह—जीवत इति । जीवतः प्राणान्धारयतो वैशम्पायनस्यान्यत्रान्यस्मिन्प्रदेशे स्थानव्यवस्थानमसंभावयता मया चन्द्रापीडेनैव पूर्वोक्तप्रकारेण भवन्तो जनाः पृष्टाः । प्रतिपन्नमात्मनीयजीवतीति तातकर्णे कर्णमूले श्रुतानि अक्षराणि । अधुना सांप्रतमस्य वैशम्पायनस्य किं वृत्तं जातम्, येन हेतुना

नमुत्सृज्यायाता भवन्तः कथं वा भवद्भिर्बलादपि नानीतोऽसावित्येतदवगन्तुमुत्ताम्यति मे हृदयम्' इति। ते चैवं पृष्टा व्यज्ञपयन्—'देव, श्रूयतां यथावृत्तम्। पृष्ठतः स्कन्धावारमनुपालयद्भिः शनैः शनैर्वैशम्पायनेन सह भवद्भिरागन्तव्यमित्यादिश्य गतवति देवे तस्मिन्दिवसे सुगृहीतत्वाद्घासेन्धनादिकस्योपकरणजातस्य न दत्तमेव प्रयाणं स्कन्धावारेण। अन्यस्मिन्नहन्याहतायां प्रयाणभेर्यां सज्जीक्रियमाणे साधने प्रातरेवास्मान्वैशम्पायनोऽभ्यधात्। अतिपुण्यं ह्यच्छोदाख्यं सरः पुराणे श्रूयते। तदस्मिन्स्नात्वा प्रणम्य चास्यैव तीरभाजि सिद्धायतने भगवन्तं भवानीप्रभुं महेश्वरं शशाङ्कशकलशेखरं व्रजामः। दिव्यजनसेविता केन कदा पुनः स्वप्नेऽपि भूमिरियमालोकिता' इत्यभिधाय चरणाभ्यामेवाच्छोदसरस्तीरमयासीत्। तत्र चातिरम्यतयैव सर्वतो दत्तदृष्टिः संचरन्नमरकामिनीश्रोत्रशिखरारोहणप्रणयोचितैस्तरंगानिलाहतिविलोलवृत्तिभिः किसलयैरविरलकुसुममकरन्दलोभपुञ्जितानां च मत्तमधुलिहां मञ्जुना सिञ्जितरवेण दूरादाह्वयन्तमिव, मरकतमणिश्यामया प्रभयानुलिम्पन्तमिव समं दश-

---

वैशम्पायनो नागतो नायातः। क्व चेति। कुत्र वा स्थितोऽवस्थानं कृतवान्, केन वा प्रसङ्गेन संबन्धेन स्थितः, कथं वा केन प्रकारेण तं वैशम्पायनमेकाकिनमुत्सृज्य त्यक्त्वा भवन्त आयाता आगताः। कथं वा भवद्भिर्युष्माभिर्बलादपि हठात्कारेणासौ मन्त्रिसुतो नानीतः। इत्येतदवगन्तुं ज्ञातुं मे मम हृदयमुत्ताम्यति। उत्क्षीदतीत्यर्थः। ते चैवममुना प्रकारेण पृष्टाः प्रश्नविषयीकृताः सन्त इति व्यज्ञपयन्निति विज्ञप्तिं चक्रुः। एतदेवाह—हे देव हे स्वामिन्, यथावृत्तं यथाभूतं श्रूयतामाकर्ण्यताम्। पृष्ठतः पश्चाद्भागे स्कन्धावारं सैन्यं शनैः शनैर्मन्दं मन्दमनुपालयद्भिरनुरक्षद्भिर्वैशम्पायनेन सह भवद्भिर्युष्माभिरागन्तव्यमित्यादिश्य कथयित्वा देवे चन्द्रापीडे गतवति चलिते सति तस्मिन्दिवसे देवप्रयाणदिने घासो यवसमिन्धनमेधः। आदिशब्दाद्वस्त्रधान्यादीनां ग्रहणम्। एतत्प्रमुखस्योपकरणजातस्य सामग्रीसमूहस्य सुगृहीतत्वात्सुलभत्वात्स्कन्धावारेण न दत्तमेव न कृतमेव प्रयाणं चलनम्। अन्यस्मिन्नहनि द्वितीयदिने प्रयाणभेर्यां गमनदुन्दुभावाहतायां ताडितायामश्वादिके साधने सज्जीक्रियमाणे सत्यारोहणार्थमारोप्यमाणपर्याणादिके सति प्रातरेव प्रत्यूष एवास्मान्वैशम्पायन इत्यभ्यधादित्यूचिवान्। इतियोक्तमाह—अतीति। अतिपुण्यमतिपवित्रं ह्यच्छोदाख्यमच्छोदाभिधानं सरस्तटाकं पुराणे श्रूयत आकर्ण्यते। तस्माद्धेतोरस्मिन्सरसि स्नात्वा स्नानं कृत्वास्यैव सरसस्तीरभाजि तटभाजि सिद्धायतने चैत्ये शशाङ्कस्य चन्द्रस्य शकलं खण्डं तदेव शिखरे मुकुटो यस्यैवंभूतं भगवन्तं माहात्म्यवन्तं भवान्याः पार्वत्याः प्रभुं स्वामिनम्। क्वचित् 'भवाभवप्रभुम्' इति पाठोऽपि दृश्यते। तेन तत्र नित्यानित्यस्वामिनमित्यर्थः। महेश्वरं हरं प्रणम्य नमस्कृत्य च व्रजामो गच्छामः। दिव्यजनैः सेविता केनास्मद्वर्गीयेण स्वप्नेऽपि स्वापदशायामपि कदा कस्मिन्काले पुनः 'पुनर्विशेषयोः' इयं भूमिरियं वसुंधरालोकितावलोकितेत्यभिधायेत्युक्त्वा चरणाभ्यामेव। पादचारेणेत्यर्थः। अच्छोदसरस्तीरमयासीदगमत्। तत्र च तस्मिन्नच्छोदसरस्तीरेऽतिरम्यतयातिमनोहरतयैव सर्वतो दत्ता न्यस्ता दृष्टिर्येनैवंभूतो वैशम्पायनः संचरन्परिभ्रमन्नमदं तीरे तत्र लतामण्डपमद्राक्षीदिति संबन्धः। इतो लतामण्डपं विशेषयन्नाह—अमरेति। अमराणां देवानां कामिन्यः स्त्रियस्तासां श्रोत्रशिखराणि कर्णप्रान्तानि तेष्वारोहणे यः प्रणयः स्नेहस्तेनोचितैर्योग्यैस्तरंगानिलो वायुस्तस्याहत्या आघातेन विलोला चपला वृत्तिर्येषां तैरेवंभूतैः किसलयैः पल्लवैरविरलो निबिडो यः कुसुमानां पुष्पाणां मकरन्दो मरन्दस्तस्य लोभस्तृष्णा तेन पुञ्जितानामेकीभूतानां च मत्तमधुलिहां उन्मत्तभ्रमराणां मञ्जुना रुचिरेण सिञ्जितं ध्वनितं तस्य रवेण शब्देन मनोज्ञेन दूरादाह्वयन्तमिवाकारयन्तमिव। मरकतेति। मरकतमणिरश्मगर्भस्तद्वच्छ्यामया कृष्णया प्रभया

---

१ दे दृष्टा:. २ कल्पितं. ३ तस्मिन्नु दिवसे. ४ कथ. ५ स्वच्छोदसरः. ६ स.

च्छेदः । तिष्ठतु तावदस्माकं तवोपरि स्नेहो भक्तिर्वा । अस्मिंस्तु शून्यारण्ये भवन्तमेका-
किनमुत्सृज्य गताः सन्तो देवेन चन्द्रशीतलप्रकृतिना चन्द्रापीडेनैव किं वक्तव्या वयम् । कि-
मन्यो देवश्चन्द्रापीडोऽन्यो वा भवान् । तदुन्मुच्यतामयं संमोहः । गमनाय धीराधीयताम्'
इत्यभिहितोऽस्माभिरीषदिव विलक्षहासेन वचनेनास्मानवादीत्—'किमहमेतावदपि न वेद्मि
यद्गमनाय मां भवन्तः प्रबोधयन्ति । अपि च चन्द्रापीडेन विना क्षणमप्यहमन्यत्र न पार-
यामि स्थातुम् । एषैव मे गरीयसी परिबोधना । तथापि किं करोमि । अनेनैव क्षणेन सर्वं
विगलितं मे प्रभुत्वम् । तथाहि स्मरदिव किमपि मनो नान्यत्र प्रवर्तते, पश्यन्तीव किमपि
न दृष्टिरन्यतो वलति, आसक्तमिव क्वापि हृदयं किमपि न जानाति, निगडिताविव पदमपि
दातुं न चरणावुत्सहेते । कीलितेव चास्मिन्नेव स्थाने तनुः । तदहमात्मना त्वहमसमर्थो गन्तुम् ।
अथ बलादाकृषन्तो मां निनीषथ, तत्रापि चलितस्यास्मात्प्रदेशादात्मनो जीवितधारणं न
संभावयामि । अत्र तु पुनः स्थितो यदेतदन्तर्हृदये किमप्यनवसीयमानं विपरिवर्तते मे ।
येनैव विधृतोऽस्मि तेनैवावश्यं धार्यन्ते प्राणा इति चेतसि मे । तदलं निर्बन्धेन । गच्छन्तु
भवन्तः । भवतु यावज्जीवमात्मनश्चन्द्रापीडदर्शनसुखम् । अल्पपुण्यस्य तु मन्ये प्राणाः

समर्पयित्वा विदीर्णे गते सति तत्परित्यागेन तद्राहित्येनात्राच्छोदसरस्तत्स्थाने कस्यापरस्य तदनिष्टं
सुखासुखयोरन्योन्यापान्यान्ययोः परिच्छेदो निर्णायते । अस्माकं तवोपरि स्नेहः प्रीतिर्भक्तिर्वा आराध्यत्वेन श्रद्धा
तावत्तिष्ठत्वास्ताम् । अस्मिंस्तु शून्यारण्ये जनरहिताटव्यामेकाकिनमसहायं भवन्तमुन्मुच्य त्यक्त्वा गताः सन्तो
वयं चन्द्रवच्छीतलप्रकृतिना शिशिरस्वभावेन देवेन चन्द्रापीडेनैव किं वक्तव्याः किं कथनीयाः । किमन्य-
दितरो देवश्चन्द्रापीडोऽन्यो वा चन्द्रापीडाद्भिन्नो भवांस्त्वम् । तदिति हेत्वर्थे । अयं संमोहोऽज्ञानमुन्मु-
च्यताम् । गमनाय धीर्बुद्धिराधीयतां स्वीक्रियताम् । इति पूर्वोक्तप्रकारेणास्माभिरभिहितः कथित ईषदल्प-
मात्रमिव विलक्षं वीक्षापन्नं हासो हास्यं यस्मिन्नेवंविधेन वचनेनास्मानवादीदब्रवीत् । अहमेतावदप्येतावन्मात्रमपि
किं न वेद्मि न जानामि, यद्यस्मात्कारणाद्भवन्तो मां गमनाय प्रबोधयन्ति प्रबोधं कुर्वन्ति । अपि चेति
प्रकारान्तरे । चन्द्रापीडेन विनान्यत्रान्यस्मिन्प्रदेशेऽहं क्षणमपि स्थातुं न पारयामि न समर्थो भवामि । एषै-
वोक्तैव मे मम गरीयसी गरिष्ठा परिबोधना प्रतिबोधः । तथापीति । अहं किं करोमि किं कुर्वे । अनेनैव
क्षणेन समयेन मे मम प्रभुत्वं सामर्थ्यं सर्वत्र सर्वस्मिन्स्थले विगलितं विनष्टम् । तदेव दर्शयन्नाह—तथाही-
ति । मनोऽन्यत्र किमपि न प्रवर्तते । अत उत्प्रेक्षते—स्मरदिव स्मृतिं कुर्वदिव । दृष्टिरक्षि अन्यतोऽन्यस्मात्
न पश्चान्निवर्तते । अत उत्प्रेक्षते—पश्यन्तीव विलोकयन्तीव । हृदयं चेतः क्वापि कुत्रापि किमपि न जानाति
नावकलयति । अत उत्प्रेक्षते—आसक्तमिवालग्नमिव । चरणौ पादौ पदमपि दातुं नोत्सहेते नोत्साहं कुरुतः ।
निगडिताविव नियन्त्रिताविव । अस्मिन्नवस्थाने मे तनुः शरीरं कीलितेव कीलया निबद्धेव ।
[illegible] तु स्तेन त्वहं यानुमितो गन्तुमसमर्थोऽक्षमः । अथेति प्रकारान्तरे । भवन्तो यूयं
बलाद्धठान्मां वैशम्पायनं निनीषवो नेतुमिच्छवः । तत्रापि तस्मिन्नपि प्रदेशेऽस्मात्प्रदेशाच्चलितस्य गन्तुं प्र-
वृत्तस्यात्मनः स्वस्य जीवितधारणं न संभावयामि । नावकलयामि । अत्र स्थितेति । अस्मिन्स्थले पुनः स्थितस्य
यदेतदन्तर्हृदये चेतसि किमप्यनिर्दिष्टनामकमनवसीयमानमज्ञायमानं विपरिवर्तते विपरिभ्रमति । येनैवाहं वि-
धृतोऽस्मि । इति मे मम चेतसि । इत्येतत्सम्यगाह—तेनैवेति । तेनैव हृदयान्तर्वर्तिना प्राणा असवोऽवश्यं
निश्चयेन धार्यन्ते ध्रियन्ते । तत्तस्माद्धेतोर्निर्बन्धेनाग्रहेणालं कृतम् । भवन्तो यूयं गच्छन्तु व्रजन्तु चन्द्रापी-
डस्य दर्शनमवलोकनं तदेव तस्माद्वा सुखं यावज्जीवं यावत्प्राणधारणं तावदात्मनो भवतु संपद्यताम् । अल्पपुण्यस्य

१ वदनेन. २ दृशान्यत. ३ आरब्धेव ४ अवसीयमानम्; अनवसीयमानम्. ५ चेतसि. ६ भवतु.
७ चन्द्रापीडमुखदर्शन.

करतलादेवैवमाच्छिद्य दैवेन नीतम्' इत्यभिदधानश्च कौतुकात् 'किमेतत्, येनैवं भाषसे । नायासि देवस्य चन्द्रापीडस्य समीपम्' इत्यस्माभिः पुनःपुनः पृष्टोऽप्यभ्यधात्—'लज्जेऽहमेवं वक्तुम् । तथापि शपामि वयस्यचन्द्रापीडस्यैव जीवितेन, यदि किंचिदपि जानामि यत्केन कारणेन न शक्नोम्यतो गन्तुमिति । अपि च भवतामपि प्रत्यक्ष एवायं वृत्तान्तः । तद् व्रजन्तु भवन्तः' इत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् । मुहूर्तादिव चोत्थाय तेषु तेषु रम्यतरेषु तरुतलेषु लतागहनेषु सरस्तीरेषु तस्मिंश्च देवायतने किमपि नष्टमिवान्विष्यन्ननन्यदृष्टिर्बभ्राम । भ्रान्त्वा च चिरमिव खिन्नान्तरात्मा सनिर्वेदमूर्ध्वं निःश्वस्य तस्मिँल्लतागहने पुनरुपविश्य तस्थौ । वयमपि कृतवीरुत्संनिधानास्तत्प्रतिबोधनप्रत्याशया स्थिता एव । गतवति समधिक इव यामद्वये शरीरस्थितिकरणायास्माभिरभ्यर्थितः प्रत्युवाच—'वयस्यचन्द्रापीडस्य खल्वमी स्वजीवितादपि वल्लभतराः प्राणाः । तद्यदि बलादपि परित्यज्य मां गच्छन्ति, तथाप्येषां संधारणे मया यत्नः कार्यः । किं पुनरगच्छतामेव । चन्द्रापीडदर्शनेनैव चाहमर्थी । न मृत्युना । तदभ्यर्थनैवात्र निष्फला' इत्यभिधायोत्थाय स्नात्वा कन्दमूलफलैर्वनवासोचितां शरीरस्थितिमकरोत् । निर्वर्तितशरीरस्थितौ तस्मिन्वयमपि कृतवन्तः । अनेनैव च क्रमेण

मे मम तद्दर्शनसुखं प्राप्तमपि लब्धमपि करतलादेव हस्ततलादेव । एवं पूर्वोक्तन्यायेनाच्छिद्याक्षिप्य दैवेन विधिना नीतं गृहीतमित्यभिदधान इति ब्रुवाणश्च कौतुकात्कुतूहलेनैतत्किं वर्तते, येन हेतुना त्वमेवं भाषस एवं वदसि । देवस्य चन्द्रापीडस्य समीपमभ्यर्णं नायासि नागच्छसि । इत्यस्माभिः पुनःपुनर्वारंवारं पृष्टोऽप्यनुयुक्तोऽप्यभ्यधादवोचत् । अहमेवं वक्तुं कथयितुं लज्जे त्रपामि । तथापि लज्जावत्त्वेऽपि वयस्यचन्द्रापीडस्यैव जीवितेन प्राणितेन शपामि शपथं करोमि, यद्यहं किमपि जानाम्यवकलयामि । केन कारणेनातो गन्तुं यन्न शक्नोमि न समर्थो भवामीति । अपि च युक्त्यन्तरे । भवतामपि युष्माकमप्ययं वृत्तान्त उदन्तः प्रत्यक्ष एवानुभवसिद्ध एव । तत्तस्माद्धेतोर्भवन्तो व्रजन्तु गच्छन्तु । इत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् । मौनेन स्थितवानित्यर्थः । मुहूर्तादिवोत्थाय चोत्थानं कृत्वा च तेषु तेषु रम्यतरेष्वतिमनोहरेषु तरुतलेषु वृक्षतलेषु लतागहनेषु वल्लीगह्वरेषु सरस्तीरेषु तडागतटेषु तस्मिंश्च देवायतने चैत्ये किमपि किंचिदपि नष्टमिव गतमिवान्विष्यन्गवेषयन् न अन्यस्मिन्दृष्टिर्यस्यैवंभूतो बभ्राम भ्रमणं चकार । चिरमिव चिरकालसदृशं भ्रान्त्वा च भ्रमणं कृत्वा खिन्नः खेदं प्राप्तोऽन्तरात्मा मनो यस्य स सनिर्वेदं सखावमाननमूर्ध्वमुपरिष्टान्निःश्वस्य निःश्वासं मुक्त्वा तस्मिन्पूर्वोक्ते लतागहने पुनर्द्वितीयवारमुपविश्योपवेशनं कृत्वा तस्थौ स्थितवान् । कृतं विहितं वीरुधां वल्लीनां संनिधानं सामीप्यं यैरेवंविधा वयमपि तस्य वैराग्यापन्नस्य प्रतिबोधनं तस्य प्रत्याशा वाञ्छा तया स्थिता एव । समधिके किंचिदधिके यामद्वये प्रहरद्वितये गतवति व्यतीते सति शरीरस्थितिकरणाय देहधारणाकृतेऽस्माभिरभ्यर्थितः प्रार्थितः प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । वयस्यस्य मित्रस्य चन्द्रापीडस्य खलु निश्चयेनामी प्राणाः स्वजीवितादपि स्वकीयजीवितव्यादपि वल्लभतराः । अतिशयेन प्रिया इत्यर्थः । तत्तस्माद्धेतोर्बलादपि हठादपि यदि मां परित्यज्य मुक्त्वा गच्छन्ति व्रजन्ति, तथाप्येषां प्राणानां संधारणे रक्षणे मया यत्नः प्रयत्नः कार्यः । अगच्छतामव्रजतामेषां किं पुनर्भण्यते । चन्द्रापीडदर्शनेनैव चन्द्रापीडावलोकनेनैवाहमर्थी प्रयोजनवान् । न मृत्युना न कालधर्मेण । तत्तस्माद्धेतोरत्र निष्फलैवाभ्यर्थना प्रार्थना । इत्यभिधायेत्युक्त्वोत्थायोत्थानं कृत्वा स्नात्वा च कन्दमूलफलैः कृत्वा वनवासोचितां योग्यां शरीरस्थितिं देहसाधनमकरोदकल्पयत् । निर्वर्तिता निष्पादिता शरीरस्थितिर्देहस्थितिर्येनैवंविधे तस्मिन्वैशम्पायने सत्यपि वयमपि कृतवन्तो निष्पादितवन्तः । शरीरस्थितिमिति शेषः । अनेनैव क्रमेण परिपाट्या

---

१ शक्नोमि. २ भ्रमत्. ३ लतागृहेषु

७ प्रयत्नः. ८ निर्वर्तित. ९ अनेन चैव.

विस्मितान्तरात्मानो रात्रौ च दिवा च किमेतदिति तद्वृत्तान्तमेवानुभावयन्तो दिनत्रयं स्थित्वा निष्प्रत्याशास्तदागमनानयनयोः शुक्लशम्बलसंविधानं सपरिकरं तत्र स्थापयित्वा आगता वयम् । यथागतो न प्रेषितः 'संवादकमनेकं तावदन्तरा गच्छतो देवस्यासौ न पतत्येव। अपरमपि चिरात्प्रविष्टमात्रस्यैव देवस्य मा पुनरपगमनक्लेशोऽभूत्' इति । चन्द्रापीडस्तु तं स्वप्नेऽप्यनुत्प्रेक्षणीयं वैशंपायनवृत्तान्तमाकर्ण्य युगपदुद्वेगविस्मयाभ्यामाक्रान्तहृदयो दध्यौ चेतसि—'किं पुनरीदृशस्य सर्वपरित्यागकारिणो वनवासैकशरणस्य वैराग्यस्य कारणं भवेत् । स्वीयं च न पश्यामि किंचित्स्खलितम् । तातप्रसादात्तु मामिव तमपि चरणनखेषु लुलितचूडामणयोऽर्चयन्त्येव राजानः । ममेव तस्यापि चेच्छाधिकेषु सर्वोपभोगेषु न किंचिद्धीयते । ममेव तस्याप्याज्ञा न विहन्यत एव । अहमिव सोऽपि प्रसादान्करोत्येव । मत्त इव तस्मादपि बिभेत्येवापराधिजनः । मयीव तस्मिन्नपि सर्वाः संपदः । तमप्यालोक्य मामिवोत्पद्यते स्पृहा लोकस्य । अयमागच्छंस्तातेनाम्बया आर्यशुकनासेन मनोरमया च तनयस्नेहोचितेन सौहार्देन न संभावितः । विनयाधिक्येच्छुना तातेन शुकनासेन वा किंचित्पीडाकर-

---

विस्मितो विस्मयं प्राप्तोऽन्तरात्मा येषामेवंभूता वयं रात्रौ निशायां च दिवा वासरे च किमेतदिति तद्वृत्तान्तमनुभावयन्तोऽनुचिन्तयन्तो दिनत्रयं स्थित्वावस्थानं कृत्वा तस्य वैशम्पायनस्यागमनानयनयोः निष्प्रत्याशा निराशाः सन्तः शुक्लमेव शम्बलं पाथेयं तस्य संविधानं करणं तस्य तदेव च परिकरं तेन सहितं तत्र तस्मिन्प्रदेशे स्थापयित्वा च वयमागता आयाताः । यथेति । यद्गतः संवादकः सन्देशहारको न प्रेषितो न प्रहितः । तत्र नियामकरूपम् । तदेव दर्शयन्नाह—सन्देशकमिति । एकं तावद्देवस्य गच्छतोऽन्तराध्येऽसौ न परापतत्येव मिलितुं न शक्नोत्येव । अपरमप्यन्यदपि नियामकम् । चिरात्बहुकालेन प्रविष्टमात्रस्य देवस्य पुनर्द्वितीयवारमागमनक्लेशो माभूत् । माङ्योगे लुङ् । चन्द्रापीडस्तु स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामप्यनुत्प्रेक्षणीयमवितर्कणीयं वैशम्पायनवृत्तान्तं मन्त्रिपुत्रोदन्तमाकर्ण्य श्रुत्वा युगपत्समकालमुद्वेगोऽरतिर्विस्मय आश्चर्यं च ताभ्यामाक्रान्तं व्याप्तं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतस्य चन्द्रापीडस्येति चेतस्युदपादि उत्पन्नम् । ईदृशस्य निर्वचनीयस्य सर्ववस्तुनः परित्यागं करोतीत्येवंशीलस्य वनवास एवैकमद्वितीयं शरणं यस्यैवंभूतस्य वैराग्यस्य कारणं निदानं किं पुनर्भवेत् । स्वीयमात्मीयं च स्खलितं वैगुण्यं किंचिन्न पश्यामि नावलोकयामि । तातप्रसादात्पितुरनुग्रहात् तु मामिव चन्द्रापीडमिव तमपि वैशम्पायनमपि चरणनखेषु केऽङ्घ्रितले लुलिता लुठिताश्चूडामणयः शिरोमणयो येषामेतादृशो राजानो भूभुजोऽर्चयन्त्येव पूजयन्त्येव । ममेव चन्द्रापीडस्येव तस्यापि वैशम्पायनस्यापीच्छाधिकेषु समीहाभ्यधिकेषु सर्वेषूपभोगेष्वशनादिषु न किंचिदपि मनागपि हीयते । न्यूनं न भवतीत्यर्थः । हीयत इति कर्तरिप्रयोगः । ममेव तस्यापि वैशम्पायनस्याप्याज्ञा निदेशोऽन्यैर्न विहन्यत एव न खण्ड्यत एव । अहमिव चन्द्रापीड इव सोऽपि वैशम्पायनोऽपि प्रसादान्वस्त्रादिप्रदानरूपान्करोत्येव सृजत्येव । मत्त इव मत्त इव तस्मादपि वैशम्पायनादप्यपराधिजनो बिभेत्येव भीतिं प्राप्नोत्येव । मयीव मय्येव तस्मिन्नपि वैशम्पायनेऽपि सर्वाः समग्राः संपदो विभूतयः । तमपि वैशम्पायनमप्यालोक्य निरीक्ष्य मामिव चन्द्रापीडमिव लोकस्यापि जनस्यापि स्पृहा वाञ्छोत्पद्यते जायते । आगच्छन्नसौ तातेनाम्बया चार्यशुकनासेन मनोरमया वा तनयः पुत्रस्तस्मिन्स्नेहः प्रीतिविस्तरस्तदुचितेन योग्येन सौहार्देन प्रीत्या न संभावितो नालोकितः । विनयः प्रश्रयस्तस्याधिक्यमतिरेकस्तदिच्छतीत्येवंशीलेन तातेन शुकनासेन वा किंचिन्मनाक्पीडाकरं पीडाजनकमनिष्टं कथितम् ।

१ आत्मनो. २ तम्. ३ मत. ४ संदेशक-; संवादः. ५ पतम्. ६ प्रविष्टकायमात्रस्य. ७ मम. ८ स्निग्ध. ९ लुठित. १० वाञ्छाधिकेषु. ११ अहमपि. १२ प्रसादान्करोति. १३ अप्यागच्छन्. १४ च.

हितम् । ताडितो वा । तत्रापि नैवासावेवं स्नेहतः पिशुनस्वभावो वा, गुरुजनाभक्तो वा, गुणोपादानविमुखो वा, तरलचित्तो वा । यत्किंचनकारी यः कश्चिदिव क्षुद्रप्रकृतिरेकपुत्रतागर्वितो दुःशिक्षितो दुर्विनीतो वा, पुत्रैकताडुर्ललितो वा । यो जन्मनः प्रभृति सर्वप्रकारोपकारिणो गुरुजनस्योपरि खेदमेवं कुर्यादनुबन्धाद्विरमेद्वा । प्रशमस्यापीदृशस्य नैष कालः । अद्याप्यसौ विद्वज्जनोचिते गार्हस्थ्य एव न निवेशितः, देवपितृमनुष्याणामानृण्यमेव नोपगतः, अगत्वा चानृण्यमृणत्रयेण बद्धः क्व गतः । न तेन पुत्रपौत्रसंतत्या वंशः प्रतिष्ठां नीतः । नानन्तदक्षिणैर्महाक्रतुभिरिष्टम् । न सत्रकूपप्रपाप्रासादतटाकारामादिभिः कीर्तनैरलंकृता मेदिनी । नाकल्पस्थायि दिशोयायि यशो विप्रकीर्णम् । न गुरवोऽनुवृत्त्या सुखं स्थापिताः । न स्निग्धबन्धूनामुपकृतम् । न प्रणयिनो निर्विशेषविभवतां नीताः । न साधवः परिवर्धिताः । नानुजीविनः संविभक्ताः । नै दृष्टाः श्रुता वाङ्गनाः । न जातेन जीवलोकसुखान्यनुभूतानि । न तेन पुरुषार्थसाधनानां धर्मार्थकामानामेकोऽपि हि प्राप्तः । किमेतत्तेन कृतम्' इत्याक्षिप्तचेताश्चिन्तयंश्चिरमिव तस्मिन्नेव तरुतले स्थित्वा शून्यहृदयोऽपि यथाक्रियमाणप्रसादसंमान-

---

ताडितो वा प्रहृतो वा । तत्रापि ताडनादिष्वप्यसौ वैशम्पायनो मद्विषये स्नेहतः स्नेहादेव पिशुनस्वभावः खलप्रकृतिः । गुरुजनानां पित्रादीनां वाऽभक्तोऽनाराधकः । गुणानामुपादानं ग्रहणं तत्र विमुखः पराङ्मुखो । वा तरलं चित्तं यस्य स तथा चपलहृदयो वा । यत्किंचन यत्तत्करोतीत्येवंशीलः स तथा यः कश्चिदिव क्षुद्रप्रकृतिर्लुब्धस्वभाव एकपुत्रतया वा, गर्वितः स्मयं प्राप्तो दुःशिक्षितो दुरध्यापितो दुर्विनीतो वा प्रश्रयरहितः, पुत्रस्यैकत्वं तया दुर्ललितो दुश्चेष्टितो वा । यो जन्मनः प्रसूत्युत्पत्तिमारभ्य सर्वप्रकारेणोपकारिण उपकृतिविधायिनो गुरुजनस्य मातृप्रभृतिलोकस्योपर्येवं खेदं कुर्याद्विदध्यात् । अनुबन्धात्संबन्धाद्वा विरमेन्निवर्तेत । ईदृशस्यैतादृशस्य प्रशमस्यापि नैष कालो नायं समयः । अत्र सर्वत्र वाशब्दो विकल्पार्थः । अद्याप्यद्य यावत्, स वैशम्पायनो विद्वज्जनोचिते पण्डितलोकयोग्ये गार्हस्थ्ये गृहस्थाश्रम एव न निवेशितो न स्थापितः । देवाश्च पितरश्च मनुष्याश्च तेषामानृण्यमऋणभावमेव नोपगतो न प्राप्तः । सुतोत्पादकत्वाभावादिति भावः । आनृण्यमगत्वाऽप्राप्य च ऋणत्रयेण पूर्वोक्तेन बद्धो नियन्त्रितः क्व गतः क्व प्राप्तः । तेन वैशम्पायनेन पुत्रपौत्रसंतत्या । वंशोऽन्वयो न प्रतिष्ठां नीतो न प्रौढिमारोपितः । अनन्ता अपरिमिता दक्षिणा यज्ञसमाप्तेरनन्तरं दानं येष्वेवंविधैर्महाक्रतुभिर्महायज्ञैर्नेष्टं न यज्ञाः कृताः । सत्रेति । सत्राणि दानशालाः, कूपा अवटाः, प्रपाः पानीयशालाः, प्रासादा देवभूपानां सद्मानि, तटाकानि सरांसि, आरामाः कृत्रिमवनानि, एतत्प्रभृतिभिः कीर्तनैर्नामभिर्मेदिनी वसुधा नालंकृता न विभूषिता । आकल्पस्थाय्यायुगान्तस्थायि दिशोयायि दिग्गमनशीलं च यशः श्लोको न विप्रकीर्णं न विस्तारितम् । गुरवो हिताहितोपदेष्टारोऽनुवृत्त्यानुकूल्येन सुखं यथा स्यात्तथा न स्थापिता नैकत्र स्थितिं धारिताः । स्निग्धाः स्नेहवन्तो ये बन्धवो भ्रातरस्तेषां नोपकृतमुपकृतिर्न कृता । प्रणयिनः सुहृदो निर्विशेषविभवतामशेषैश्वर्यतां न नीता न प्रापिताः । साधवः सज्जना न परिवर्धिता न वृद्धिं प्रापिताः । अनुजीविनः सेवका न संविभक्ता न संविभागीकृताः । न कामुकतया दृष्टा वीक्षिताः श्रुता आकर्णिता वाङ्गनाः स्त्रियः । जातेनोत्पन्नेन सता जीवलोकसुखानि सांसारिकसौख्यानि नानुभूतानि । न भुक्तानीत्यर्थः । तेन वैशम्पायनेन पुरुषार्थसाधनानां पुरुषार्थकरणानां धर्मार्थकामानां मध्य एकोऽप्यन्यतरोऽपि न प्राप्तः । तेन वैशम्पायनेनैतत्किं कृतं किं विहितम् । इति पूर्वोक्तप्रकारेणाक्षिप्तचेता व्याकुलहृदयश्चिरमिव बहुकालसदृशं चिन्तयन्ध्यायंस्तस्मिन्नेव पूर्वोक्त एव तरुतले वृक्षतले स्थित्वा शून्यं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतोऽपि यथायोग्यं क्रियमाण

---

१ पवनस्नेहलः; पवनस्नेहलः; पव मधुना; पव मम स्नेहस. २ राजपुत्रता. ३ आपूर्वैः कीर्तनैः. ४ विशेष. ५ न दृष्टश्रुताभ्यागताः कृताः निस्तृषः नः; नाभ्यागताः कृता निस्तृषः न. ६ कामनोङ्गनान्. ७ चिरमेव.

संभावनासंभावितं विससर्ज सकलमेव राजकम्। उत्थाय च तत्क्षणकृतमुत्तम्भितमुक्तातोरणावबद्धचन्दनमालमुभयपार्श्वस्थापितोत्पल्लवमुखपूर्णहेमकलशम्, द्वारात्प्रभृति सिक्तकुट्टिमभूभागम्, अन्तर्बहिश्च प्रकीर्णसुरभिकुसुमप्रकरम्, इतस्ततः संचरता कर्मान्तिकलोकेन गृहीतविविधभृङ्गारम्, मणिचामरतालवृन्तरत्नपादुकाद्युपकरणपाणिभिर्वारवनिताभिराकीर्णम्, वितानतलवर्तिना मदामोदाधिवासितदिगाननेन राजहस्तिना गन्धमादनेन सनाथीकृतैकपार्श्वम्, अपरपार्श्वेऽपि कल्पितेन्द्रायुधावस्थानमुपवाह्यकरेणुकाक्रान्तबाह्याङ्गणम्, अशेषद्वारावेदिगुप्तवेत्तृलोकम्, महत्त्वाद्गम्भीरतयानेकसत्त्वशरणतया च महाजलनिधिमनुकुर्वाणम्। तत्र हि सवेलावनमिव वीथावस्थितानेककरिघटापरिकरेण, अन्तःप्रविष्टमहाशैलमिव गन्धमादनेन, सकल्लोलमिव संचरत्संभ्रान्तकर्मान्तिकलोकोर्मिपरम्पराभिः, सावर्तमिव प्राहरिकजनमण्डलावस्थानैः, सलक्ष्मीकमिव वराङ्गनाभिः, सरत्नमिव महापुरुषैः, सहंसमालमिव सितपताकाभिः, सफेनपटलमिव कुसुमप्रकरैः, हरिमिवानन्तभोगपरिकरं क्रायमानमविशत्। प्रविश्य

पिधीयमाना प्रमादो यत्रादिप्रदानम्, संमानमत्यादरः, तयोः संभावना चिन्तना तया संभावितं सकलमेव समग्रमेव राजकं राजसमूहं विससर्ज गृहगमनाय निदेशं दत्तवान्। उत्थायेत्यनेन कृत इति तत्काले कृतं विहितमुत्तम्भितं नियन्त्रितं मुक्तानामुपेतस्य यत्तोरणं तत्रावबद्धा चन्दनमाला यस्मिन्। इत्यर्थः। इति। उभयपार्श्वयोर्वामदक्षिणयोः स्थापितौ विन्यस्तौ उद्गताः पल्लवा मुखे यस्यैवंभूतः पूर्णहेमकलशो यस्मिन्। द्वारात्प्रभृति प्रतोल्या आरभ्य सिक्तः सिञ्चितो मृष्टः शोधितो भूमिभागो यस्मिन्। अन्तर्बहिश्च प्रकीर्णः प्रक्षिप्तः सुरभिकुसुमानां सुगन्धपुष्पाणां प्रकरः समूहो यस्मिन्। इतस्ततः संचरता भ्रमता कर्मान्तिकलोकेन गृहीतो विविधोऽनेकविधो भृङ्गारः कनकालुका यस्मिन्। मणीति। मणिखचिता एता चामराणि व्यजनानि, तालवृन्तानि व्यजनानि, रत्नानां मणीनां पादुका 'पावडी' इति प्रसिद्धा। आदौ येषां तान्युपकरणमुपस्कारः पाणौ हस्ते यासामेवंविधाभिर्वारवनिताभिर्वेश्याभिराकीर्णं व्याप्तम्। वितानेति। वितानस्योल्लोचस्य तलमधोभागस्तत्र वर्तिना मदस्य दानस्य य आमोदः परिमलस्तेन अधिवासितं सुगन्धितं दिश आननं येनैवंभूतेन राजहस्तिना श्रेष्ठकरिणा गन्धमादनेन सनाथीकृतं सहितमेकपार्श्वं यस्मिन्। अपरेति। अपरपार्श्वेऽपि द्वितीयपार्श्वेऽपि कल्पितं विरचितमिन्द्रायुधस्याश्वस्यावस्थानमुपवेशनस्थलं यस्मिन्। उपवाह्येति। उपवाह्या आरोहणयोग्या याः करेणुका हस्तिन्यस्ताभिराक्रान्तं व्याप्तं बाह्याङ्गणं यस्मिन्। अशेषेति। अशेषेषु समग्रेषु सर्वेषु द्वारेषु देहलीषु स्थापितो वेत्तृलोको यस्मिन्। महत्त्वात् [illegible] तयानेके ये सत्त्वाः प्राणिनस्तेषां शरणतया आश्रयतया च महाजलनिधिं महासमुद्रमनुकुर्वाणं विडम्बयत्। तत्रेति। तत्र भवने वर्णयन्नाह—तत्र हीति। सह वेलावनेन वर्तमानमिव। वेला। [illegible] वीथ्यां अवस्थिता या अनेककरिघटाः करिसमूहास्तासां परिकरेणोपस्करेण। उपलक्षणं [illegible] परिकरस्य [illegible] सादृश्यम्। अन्तः प्रविष्टो मध्यगतो महाशैलो महापर्वतो यस्मिन्। कैन। गन्धमादनेन। गन्धमादनवत्ता गजेनेत्यर्थः। [illegible] वर्तमानम्। सह कल्लोलेन तरङ्गेण वर्तमानमिव। कामिः। संचरन्तः इतस्ततो भ्रमन्तः संभ्रान्तास्त्वरिता ये कर्मान्तिकलोकाः सेवकजनास्त एवोर्मिपरम्पराः ताभिः। सहावर्तेन वर्तमानमिव। [illegible] प्राहरिका ये जनाः मण्डलेनावस्थानैरुपवेशनैः। सह लक्ष्म्या वर्तमानमिव। कामि। वराङ्गनाभिः। एतेन तस्यां लक्ष्मीतुल्यत्वं सूचितम्। सह रत्नेन मणिना वर्तमानमिव। कैः। महापुरुषैः। एतेन महापुरुषाणां रत्नसादृश्यमभिव्यक्तम्। सह हंसमालया [illegible] वर्तमानमिव। सितपताकाभिः। [illegible] तासां हंसमालासादृश्यं ज्ञेयम्। सह फेनपटलेन

१ विससर्ज. २ दंतुर. ३ दिग्मुखेन. ४ मतिमिव. ५ [illegible]

गृहीतप्रतिकर्मतया मलिनवेशाभिरुद्विग्नदीनमुखीभिरितस्ततो वेराङ्गनाभिर्यामिकलोकेन ान्तिकैश्च प्रणम्यमानस्तूष्णीमिवालोककारकेणेव मदामोदेनावेदिते निसृष्टशून्यदृष्टिर्गन्धदने शनैःशनैर्वासभवनमयासीत् । तत्र चावनीतसमायोगो विमुच्यापि शयनीये तरुलवृन्तानिलेन संवीज्यमानोऽङ्गसंवाहकारिभिश्च शनैःशनैरपनीयमानागमनखेदः सकलनीप्रजागरखिन्नोऽपि चाप्राप्तनिद्रासुखो दुःखासिकया पुनरपि दुःखान्तरहेतुं चिन्तामेवाशत्—'यदि तावदप्रतिमुक्तस्तातेनाम्बया वा महति शोकार्णवे निक्षिप्यै तौ तनयविरहकविक्लवं तातं शुकनासमम्बां च मनोरमामनाश्वास्यास्मादेव प्रदेशाद्गच्छामि, तदा मयापि न्पायनस्यानुरूपं भवति । निवृत्त्य पुनर्गमने चामुक्तिपक्षमाशङ्कते मे हृदयम् । तत्किरोमि । अथवास्थान एवाप्रतिमुक्तिशङ्का मे प्रियसुहृदात्मानं मां च परित्यजताप्यपरेण शारेण गमनमुत्पादयता कादम्बरीसमीपगमनोपायचिन्तापर्याकुलमतेरुपकृतमेव । तदधुना शम्पायनप्रत्यानयनाय यान्तं न तातो नाम्बापि नार्यशुकनासोऽपि निवारयितुं शक्नोति

गलिव । ...ः । कुसुमानां पुष्पाणां प्रकरैः समूहैः । हरिमिव कृष्णमिव । अनन्तः संख्यातुमयोग्यो यो भोगस्तस्य रिकरः परिवारो यस्मिन् । हरिपक्षेऽनन्तस्य शेषनागस्य भोगः शरीरं तदेव परिकरो यस्येत्यर्थः । एवंविधं कामागममियाय । प्रवेशं चकारेत्यर्थः । प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वा चागृहीतमनाप्तं प्रतिकर्माङ्गसंस्कारं यामिासां भावस्तत्ता तया मलिनः श्यामो वेषो नेपथ्यं यासां ताभिः । उद्विग्नमुद्वेगं प्राप्तमत एव दीनं खिन्नतया मानं मुखं यासामेवंविधाभिः । इतस्ततः संचरद्भिरिति शेषः । वराङ्गनाभिर्वरयोषिद्भिर्यामिकलोकेन ुभिरवस्थितजनेन कर्मान्तिकैश्च दासादिभिश्च प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणस्तूष्णीमिव जोषमिवालोककारण अनोत्सारकपेक्षिणा मदो दानं तस्यामोदेन परिमलेन चावेदिते ज्ञापिते गन्धमादने गजविशेषे निसृष्टा दत्तास्योपयोगरहिता दृष्टिर्येनैवंभूतः शनैःशनैर्मन्दं मन्दं वासभवनं वासगृहमयासीदगमत् । तत्रेति । तत्रिवासभवनेऽपनीतो दूरीकृतः समायोगः संबन्धः । अश्वेभ्य इति शेषः । येनैवंभूतोऽङ्गानि हस्तपादादीनि विमुच्य । [illegible] भावादिति भावः । शयनीये शय्यायां तरुणा वृक्षाणां तालवृन्तानि व्यजनानि तेषामनिलेन वायुना संवीज्यमान उद्धूयमानोऽङ्गस्य शरीरस्य संवाहः संमर्दनं तत्कारिभिस्तत्करणशीलैश्च । शनैःशनैर्मन्दंमन्दमपनीयमानो दूरीक्रियमाण आगमनखेदो यस्यैवंभूतः । सकला समग्रा या रजनी तस्यां प्रजागरो जागरणं तेन खिन्नोऽपि खेदं प्राप्तोऽपि दुःखेन कृच्छ्रेणासिकावस्थानं तया प्राप्तं निद्रासुखं येनैवंविधः पुनरपि द्वितीयमन्यद्दुःखान्तराणि दुःखानि दुःखान्तराणि तेषां हेतुं निदानभूतां चिन्तां मानसीं व्यथाम[illegible]त् । यदीति । तावदादौ तातेन तारापीडेनाम्बया विलासवत्या वाऽप्रतिमुक्तोऽविसृष्टस्तौ मातृपितरौ महति [illegible] शोकार्णवे दुःखसमुद्रे निक्षिप्य पातयित्वा । तनयेति । तनयस्य वैशम्पायनस्य विरहो वियोग[illegible] शोकेन विक्लवं विधुरं तातं शुकनासमम्बां च मनोरमामनाश्वास्य[illegible]स्मादेव प्रदेशात्स्थानादपि गच्छामि यामि, तदा मयापि चन्द्रापीडेनापि वैशम्पायनस्यानुरूपं भवति [illegible] कृतं स्यात् । निवृत्य [illegible] पुनर्गमने च मे मम हृदयं [illegible] आशङ्कते । तत्किमिति हेत्वर्थे । अहं किं करोमि किं कुर्वे । अथवेति पक्षान्तरे । मे [illegible] संदेहः [illegible] एव । [illegible] [illegible]

[illegible]

माम्। गतश्च वैशम्पायनसहितस्तेनैव पार्श्वेन पुरस्ताद्गमिष्यामि।' इति निश्चित्य तत्कालं वैशम्पायनवियोगदुःखं परिणामसुखमौषधमिव बहु मन्यमानो मुहूर्तमिव स्थित्वा विश्रान्तः सुखितैरङ्गैरापूरिते तृतीयार्धयामशङ्खे शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत्। उत्थाय च यत्रैव कादम्बरी तत्रैव वैशम्पायन इति स्वधैर्यावष्टम्भेनेव संस्तभ्य हृदयं शून्यान्तरात्मा पुनरेव कैर्गिताशेषराजलोकः शरीरस्थितिमकरोत्। कृताहारश्चान्तर्ज्वलतो मदनानलस्य वैशम्पायनविरहशोकाग्नेश्च बहिरपि संतापदानाय साहायकमिव कर्तुमुपरिस्थितश्चातिकष्टतरमपरो द्वितीय इव युगपत्प्रसारितकरः करोम्ययत्नेनैव संतापमित्याकलय्येव गगनतलमध्यमारूढे सवितर्यातपव्याजेन रजतद्रवमिवोत्सृजद्भिरिति रश्मिजाले, निर्भिद्य विशन्तीष्विव शरीरमातपलवेषु, पुञ्जमानप्राणिसंघातासु तत्प्रवेशात्संकटायमानासु पादपच्छायासु बहिरवलोकयितुमपारयन्तीषु दृष्टिषु, ज्वलत्स्विव दिङ्मुखेषु, दुःस्पर्शासु भूमिषु, निःसंचारेषु पथिषु, संकटप्रपाकुटीरोदरोदपीतिपुञ्जितेष्वध्वन्येषु, नाडिंधमश्वासातुरेषु स्वनीडावस्थायिषु पतत्रिषु, पल्वलान्तर्जलप्रवेशितेषु महिषवृन्देषु, अरविन्दरजःकलङ्किकिंजल्कपिञ्जरितविच्छायविलो-

---

निवारयितुं प्रतिषेधयितुं शक्नोति समर्थो भवति । गतश्चेति । तत्र प्राप्तश्च वैशम्पायनसहितस्तेनैव पूर्वदिशीलितेन पार्श्वेन वामदक्षिणयोरन्यतरेण पुरस्तादग्रे गमिष्यामि प्रजिष्यामि इति निश्चित्य निर्धार्य तत्कालकृतं तत्कालविहितं वैशम्पायनस्य वियोगदुःखं विरहकष्टमौषधमिव, अर्थात्कटुकभेषजमिव, परिणामे प्रान्ते सुखं सौख्यकृद्बहु यथा स्यात्तथा मन्यमानो जानानो मुहूर्तमिव घटिकाद्वयमात्रमिव स्थित्वा विश्रान्तो विश्रामं गतः सुखितैः सुखं प्राप्तैरङ्गैस्तृतीयोऽर्धो यस्मिन्नेवंविधो यो यामः प्रहरस्तस्य शङ्खे जनेन आपूरिते वादिते सति शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठदुत्थितो बभूव । उत्थाय चोत्थानं कृत्वैव यत्रैव यस्मिन्नेव स्थाने का-दम्बरी तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे वैशम्पायन इति स्वधैर्यावष्टम्भेनेव स्वकीयसत्त्वावलम्बनेनैव हृदयं चेतः संस्तभ्य संस्तम्भनं कृत्वा शून्योऽन्तरात्मा चेतो यस्य स तथा पुनरेव द्वितीयवारमेव संवर्जित एकीभूतोऽशेषः समग्रो राजलोको यस्यैवंभूतः शरीरस्थितिं देहपालनामकरोदकल्पयत् । कृतो विहित आहारो भोजनं येन विधश्च सन्मदनानलस्य कामवह्नेरन्तर्मध्ये ज्वलतः प्रज्वलतः सतो वैशम्पायनस्य विरहो वियोगस्तस्माद्यः शोकस्य एवाग्निर्वह्निस्तस्य च बहिरपि ज्वलतः सतः संतापदानाय तप्तिवितरणाय साहायकमिव साहाय्यमिव कर्तुं विधातुमुपरिस्थितश्चातिकष्टमतिकृच्छ्रमपरोऽपि द्विरुक्तो युगपदेकवारे प्रसारितकरो विस्तारितकिरणोऽत एवैवमप्रयासेनैवाहं संतापं करोमीत्याकलय्येवाकलनां कुर्वन्निव गगनतलमध्ये सवितरि सूर्ये आरूढे प्राप्ते सति, आतपव्याजेनालोकमिषेणोत्तप्तमुष्णीकृतं रजतद्रवमिव रूप्यरसमिव रश्मिजाले किरणसमूहे उद्गिरत्युद्वमति, शरीरं देहं निर्भिद्य द्विधा कृत्वा विशन्तीष्विव प्रवेशं कुर्वन्तीष्विवातपकणिकासु सत्सु, पुञ्जमानः सं-

: प्राणसंघातो जीवसमूहो यास्वेवंविधासु पादपच्छायासु तत्प्रवेशात्तदागमनात् । कियन्- शेषः । संकटायमानासु संकीर्यमानासु सत्सु, बहिरप्यालोकयितुं वीक्षितुं दृष्टिषु नेत्रेष्वपारयन्तीष्वशक्नुवतीषु सत्सु, ज्वलत्स्विव दह्यमानेष्विव दिङ्मुखेष्वाशाननेषु सत्सु, दुर्दुःखेन स्पर्शो यासामेवंविधासु भूमिषु सत्सु, निःसंचारेषु संचरणरहितेषु पथिषु मार्गेषु सत्सु, संकटा अविस्तीर्णा याः प्रपाः पानीयशालास्तासां कुटीराणि तेषामुदरेषु मध्येषूदकस्य पानमुदपीतिस्तदर्थं पुञ्जितेषु घनीभूतेष्वध्वन्येष्वध्वनीनेषु सत्सु, नाडीर्धमन्तीति नाडिंधम एवंविधो यः श्वासो निःश्वासस्तेनातुरेषु पीडितेषु स्वनीडानि स्वकीयकुलायास्तेषु स्थायिष्ववस्थानकारिषु पतत्रेषु पक्षिषु सत्सु, पल्वलान्यल्पसरांसि तेषामन्तर्जले प्रवेशितेषु प्रवेशं कारितेषु महिषवृन्देषु रजःसमूहेषु सत्सु । अरविन्देति । अरविन्दस्य कुशेशयस्य दलाकुत्वादि परकन्दे

१ अग्रतो. २ निद्राविश्रान्त्सुखितैः; स्थित्वा विश्रान्तसुखितैः. ३ संवर्जितराजलोकः. ४ पुञ्जमान. ५ [मि]- भालोकेषु, दुरालोकेषु. ६ दिङ्मुखेषु ज्वलत्स्विव. ७ निःसंकट. ८ नाडिंधम.

कौमुदीनिर्विशेषस्यन्देष्विन्दुषु निपानमनःप्रह्लादेषु करिवृन्देषु, कस्तानिलस्वनशान्तिषु कलभकपोलोपान्तेषु, दलितमुक्ताशुभ्रोदग्रवर्णेषु विराजमानासु घर्मजलकणिकावर्षेषु, स्पर्धमानायां ज्योत्स्नायां मृग्यमाणेषु तुषारकणेषु, प्रार्थ्यमाने पयोदकालागमने, अभ्यर्थ्यमाने दिवसपरिणामे प्रदोषाकाङ्क्षिषु हृदयेषु उत्थाय सरस्तीरकल्पितनिरन्तरपतज्जलासारसेकनिर्वापितोष्णकरकिरणसंतापम्, एकसंतानागतधारावर्षदेवर्षशालिन्या निर्झरिण्येव कुल्यया परिक्षिप्तम्, अन्तरालम्बितजलजम्बूप्रवालकृतान्धकारम्, आमुक्तकुसुमपल्लववल्लीगृहानिरुद्धाभ्रसंचयम्, आलोड्यमानजलस्फुटितारविन्दराशिकृतप्रकरम्, आकीर्णसरसबिसकाण्डम्, अकाण्डकल्पितप्रावृट्कालमिव वर्षन्तीभिः शैवलजालकचामराभिः, जलदेवताभिरिव, मग्नःस्नानार्द्रचिकुरहस्ताभिरुपगृहीतसुरभिकोमलजलार्द्रकाभिरनाश्यानचन्दनाङ्गरागहारिणीभिर्हारवलयमात्राभरणाभिरवतंसितशैवलप्रवालाभिर्मृणालवलयभूषितकण्ठपालिकाहरि-

---

रिजनं च पेषं ताभ्यां निष्ठुरितं कर्बुरितमिच्छदा विलोडितेन मथनेनोद्गुदितानि यानि निपानस्थानि तेषां उद्वांदेदनुर मनोहरमेतादृशं निपानगतो 'निपान' इति कोशे प्रसिद्धं सलिलस्थानं तत्र पङ्कं कर्दमं करिवृन्देषु इभिवृन्देष्वालोडत्सु प्रविशत्सु सत्सु, स्वं मनोहरं कलं सत्कान्तिर्मरालैर्विशेषेषु कलभानां कपोलतलमुपान्तेषु समीपेषु सत्सु । दलितेति । दलिता कर्तिता या मुक्ता मौक्तिकानि तद्वच्छुभ्रं तदुदग्रवर्णेषु सत्सु दरकल्पवर्णोज्ज्वलासु घर्मजलस्य प्रस्वेदस्य कणिकानामवर्षेषु येषु विराजमानासु शोभमानासु सत्सु ज्योत्स्नायां चन्द्रिकायां स्पर्धमानानां स्पर्धां कुर्वाणायां यस्यां तुषारकणेषु हिमकणेषु मृग्यमाणेषु सत्सु, पयोदकालस्य प्रावृट्समयस्याभ्यागमे आगमने प्रार्थ्यमाने ईप्स्यमाने सति, दिवसस्य वासरस्य परिणामेऽवसानेऽभ्यर्थ्यमाने प्रार्थ्यमाने सति, प्रदोषो यामिनीमुखं तस्याकाङ्क्षिषु वाञ्छकेषु हृदयेषु मनःसु सत्सु, तस्यावोत्थानं कृत्वा जलमण्डपमयासीदिति दूरेणान्वयः । जलमण्डपं विशेषयन्नाह—**सर इति** । सरस्तडागस्य तीरं तटं तस्मिन्कल्पितं विहितमनवरतं निरन्तरमापतन्स्यन्दी जलासारो वेगवद्वृष्टिस्तेन सेकः सिञ्चनं तेन निर्वापितो दूरीकृत उष्णकरस्य सूर्यस्य किरणसंतापो येन स तम् । एकसंतानागतैकपरम्परायामावलीनिर्यो धारापर्वतस्य येषां यद्वर्षन्तीलयेर्षशालिन्या निर्झरिण्येव नद्येव कुल्यया सारिण्या परिक्षिप्तं वलयितम् । **अन्तरेति** । अन्तरा मध्य आलम्बितानि जलजम्बूप्रवालानि वेतसकिसलयानि तैराहितः स्थापितोऽन्धकारो यस्मिन् । **आमुक्तेति** । आमुक्ता मुकुलकुसुमपल्लवा यामिरेवंविधा या लता वल्लयस्ताभिराहृत आच्छादितोऽखिलस्तम्भसंचयः स्तम्भसमूहो यस्मिन् । **आमोदेति** । आमोदनानि विदूरगन्धवन्ति सरसानि रसोन्मुखानि स्फुटितानि विकसितानि यान्यरविन्दानि कमलानि तेषां राशिः समूहस्तस्य दत्तः प्रकरो निकरो यस्मिन् । **आकीर्णेति** । आकीर्णानि व्याप्तानि सरसबिसकाण्डानि मृणालसमूहानि यस्मिन् । अकाण्डेऽप्रस्तावे कल्पितः कृतः प्रावृट्कालो वर्षासमयस्तमिव । काभिः । शैवलानि तेषां प्रनालप्रसर्पैः किसलयकर्पूरैर्यस्ताभिः । किं कुर्वन्तीभिः । इतस्ततो वर्षन्तीभिर्यत्र तत्र निपतन्तीभिः । पुनः कीदृशं जलमण्डपम् । वर्षालिर्वाराङ्गनाभिर्वारयोषिद्भिरुपेतं सहितम् । कथंभूताभिः । तत्क्षणकालं स्नानं तेनार्द्रः सशुषतश्चिकुरहस्तः केशकलापो यासां ताभिः । आर्द्रत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—जलदेवताभिरिव जलाधिष्ठात्रीभिरिव । **उपेति** । उपगृहीताः स्वीकृताः सुरभयः कोमला मृदवो जलार्द्रकाः हिमवासांसि यानि तैस्ताभिः । 'जलार्द्रा हिमवासदि' इत्यभिधानचिन्तामणिः । **अनेति** । अनाश्यानोऽशुष्को चन्दनाङ्गरागश्चन्दनविलेपनं तेन हारिणीभी रुचिराभिः । **हारेति** । हारश्च वलये चेति द्वन्द्वः । केवले हारवलये हारवलयनामाभरणमलंकारो यासां ताभिः । **अवेति** । अवतंसिताः शेखरीकृता बाला नव्याः शैवलप्रवालाः शैवलकिसलयानि

---

१ कुड्मित. २ स्पर्धमानायां च. ३ आवाञ्छ्यमाने. ४ धारावेग. ५ संचयमतनुहरिचन्दनचार्द्र मरकतरदामदशिनीपलाशास्तीर्णसमराभूतलमामोद. ६ काण्डाकाण्डकल्पित.

चन्दनचन्द्रकान्तमणिदर्पणाद्युपकरणपाणिभिर्नदीभिर्वाराङ्गनाभिरुपेतम्, परिभवस्थानमिव निदाघसमयस्य, निदानमिव शीतकालस्य, निवेशमिव वारिवाहानाम्, तिरस्कारमिव रविकिरणानाम्, हृदयमिव सरसः, सहायमिव हिमगिरेः, स्वरूपमिव जडिम्नः, आवासमिव विभावरीणाम्, प्रत्याघातमिव दिवसस्य जलमण्डपमयासीत्। तत्र चातिरम्यतया क्षुभितमकरध्वजोत्कलिकासहस्रविषमं जलासारशिशिरतया संधुक्षितसुहृद्वियोगानलं महासमुद्रमिव गम्भीरं तं दिवसमेकाकी कथंकथमपि स्वधैर्ययानपात्रेणात्यलङ्घयत्। लोहितायमानातपे च सायं निर्गत्य बहुलगोमयोपलेपहरिते मन्दमन्दमारुताहतोत्तरलायमानधवलकुसुमप्रकरशोभिनि वासभवनाङ्गणे क्षणमिवास्थाने समासन्नपार्थिवैः सह वैशम्पायनालापेनैव 'स्थित्वा द्वितीय एव यामे चलितव्यम्। सज्जीकुरुत साधनम्' इत्यादिश्य बलाध्यक्षमक्षोदय एव विसर्जिताशेषराजलोको वासभवनमध्यवसत्। अथाविचिरान्तरितोज्जयिनीदर्शनोत्सुको निशामपि प्रयाणतृष्णया सकल एव कटकलोकः संवृत्य प्रावर्तत गन्तुम्। आत्मनाप्यलब्धनिद्राविनोदे

यामिः। मृणालेति। मृणालानि बिसानि, तालवृन्तानि व्यजनानि, कर्पूरो हिमवालुका, घनसारः सितः, हरिचन्दनं चन्दनम्, चन्द्रकान्तमणयश्चन्द्रमणयः, दर्पणो मुकुरः, एत आदौ येषामेतादृशमुपकरणमुपस्करः पाणौ हस्ते यासां ताभिः। परीति। निदाघसमयस्योष्णकालस्य परिभवस्थानमिव पराभवस्थानमिव। शीतकालस्य शिशिरसमयस्य निदानमिव कारणमिव। वारिवाहानां मेघानां निवेशमिवाश्रममिव। रविकिराणां सूर्यकिरणानां तिरस्कारमिव न्यक्कारमिव। हृदयमिति। सरसस्तडागस्य हृदयमिव मध्यमिव। सहायमिव ससायमिव हिमगिरेस्तुहिनाचलस्य। क्वचित् 'सहोदरमिव' इति पाठः। तत्र भ्रातरमिवेत्यर्थः। जडिम्नो जडतायाः स्वरूपमिव लक्षणमिव। विभावरीणां रजनीनामावासमिव सदनमिव। दिवसस्य दिनस्य प्रत्याघातमिव प्रहारमिव जलमण्डपमयासीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। तत्र चेति। तस्मिन्स्थलेऽतिरम्यतयातिमनोहरतयैकाक्यसहायस्तं दिवसं कथंकथमपि महता कष्टेन स्वकीयं यद्धैर्यं तदेव यानपात्रं वहनं तेनात्यलङ्घितवान्। दिवसं विशेषयन्नाह—क्षुभितेति। क्षुभितं क्षुब्धं यन्मकरध्वजस्य कंदर्पस्योत्कलिका उत्कण्ठासहस्रं तेन विषमं विकटं जलस्याम्भस आसारो वेगवद्वृष्टिस्तेन शिशिरतया शीतलतया संधुक्षितं प्रदीप्तीकर्तुमारब्धः सुहृद्वियोगानलो मित्रविरहानलो येन स तम्। महासमुद्रमिव महाजलधिमिव गम्भीरम्। विरहाकुलितचेतस्कत्वादगाधप्रान्तमित्यर्थः। लोहितायमानो रक्तायमान आतप आलोको यस्मिन्नेतादृशे च सायाह्ने संध्यायां निर्गत्य गृहाद्बहिरागत्य बहुलं दृढं यद्गोमयं छगणं तेनोपलेपेन उपलिम्पनं तेन हरिते नीले नीलवर्णे, मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा मारुतेन वायुनाहतस्ताडितोऽत एवोत्तरलायमानश्चञ्चलायमानो यो धवलकुसुमप्रकरः श्वेतपुष्पनिकरस्तेन शोभिनि शोभायमाने वासभवनाङ्गणे निवासगृहाजिर आस्थान आस्थानसभायां समासन्नाः पार्श्ववर्तिनो ये पार्थिवा राजानस्तैः सह वैशम्पायनस्यालापेन क्षणमिव क्षणसदृशं स्थित्वास्थाय द्वितीय एव यामे प्रहरे चलितव्यं प्रस्थातव्यम्, साधनं सैन्यं सज्जीकुरुत। बलाध्यक्षं सेनापतिमित्यादिश्येत्यादेशं दत्त्वा अक्षोदय एव नक्षत्रोदय एव विसर्जितो दत्ताज्ञः अशेषः समग्रो राजलोको येनैवंभूतो वासभवनमध्यमवसदध्यतिष्ठत्। अथेति प्रकारान्तरे। अविचिरकालेनान्तरितं तिरोहितं यदुज्जयिन्याः पुष्पकरण्डिकाया दर्शनमवलोकनं तेनोत्सुक उत्कण्ठितः सकल एव समग्र एव कटकलोकः सैन्यजनः संवृत्य। सज्जीभूयेत्यर्थः। निशापि प्रयाणतृष्णया यात्राया आदरेण गन्तुं प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत्। आत्मनापि स्वेनाप्यलब्धोऽप्राप्तो निद्रायाः प्रमीलाया विनोदो विलासो येनैवंभूते

१ निवेशनम्. २ रविकराणाम्. ३ हिमगिरेः स्वरूपमिव. ४ हृदय. ५ वियोगीवानलम्. ६ कथमपि. ७ हरितेपु. ८ समोत्तनरवेण.

वतरत्येव तृतीये यामे तुरगकरिणीप्रायवाहनेनानतिबहुना राजलोकेन सह विरलकटकसंमर्देन वर्त्मनावहत्। अथाध्वनैव सह क्षीणायां यामवत्यां रसातलादिवोन्मज्जत्सु सर्वभावेषु उन्मीलन्तीष्विव दृष्टिषु, पुनरिवान्यथा सृज्यमाने जीवलोके, विभज्यमानेषु निम्नोन्नतेषु, विरलायमानेष्विव वनगहनेषु, संकुचत्स्विव तरुलतागुल्मेषु, गगनतलमारोहन्त्याः पदे इव बहुललाक्षारसालोहिते दिवसश्रियः, अवश्यायसेकान्नवपल्लव इवोद्भिद्यमाने पूर्वाशालतायाः, कमलिनीरागदायिनि दिवसकरबिम्बे विस्पष्टे, प्रभातसमये, कटकलोकेनैव सह परापतितवानुज्जयिनीम्।

अथ दूरत एव प्रसृतिद्वन्द्वसंस्थितैश्च पुञ्ज्यमानैश्च पुञ्जितैश्चाबद्धमण्डलैश्चोपविष्टैः वलितैश्च दत्तकविषयशून्यपदैश्च निवर्तमानैश्चागच्छद्भिश्चोन्मुखैश्चाधोमुखैश्चोद्बाष्पदृष्टिभिश्च विवर्णदीनवदनैश्च महाकष्टशब्दमुखरैश्च दुःखाधिक्याहितमौनैश्च मुनिभिरपि मुमुक्षुभिरपि वीतरागैरपि निःस्पृहैरप्युदासीनैरपि दुर्जनैरपि स्नेहपरवशैः पितृभिरिव सुहृद्भिरिव स्निग्धबन्धुभिरिव च नगरीनिर्गतैरापृच्छ्यमानं कथ्यमानं च विचार्यमाणं चानुभाव्यमानं च वैश-

---

तृतीये तार्तीयीके याने प्रहरेऽवतरत्येवावतारं प्राप्नुवत्येव, तुरगा अश्वाः, करिण्यो हस्तिन्यः, ता एव प्रायो बाहुल्येन वाहनं युग्यं यस्यैवंभूतेनानतिबहुना स्वल्पेन राजलोकेनोपजनेन सह विरलस्तुच्छः कटकस्य सैन्यस्य संमर्दः संघर्षो यस्मिन्नेतादृशेन वर्त्मना मार्गेणावहदगमत्। अथेति प्रकारान्तरे। अध्वनैव मार्गेणैव सह यामवत्यां त्रियामायां क्षीणायां सत्यां सर्वभावेषु समग्रपदार्थेषु रसातलादिव पातालादिवोन्मज्जत्सूपर्यागच्छत्सु, दृष्टिषु दृश उन्मीलन्तीष्विव, विकसन्तीष्विव पुनरिव द्वितीयवारमिव जीवलोकेऽन्यथान्येन प्रकारेण सृज्यमाने निष्पाद्यमाने निम्नानि चोन्नतानि निम्नोन्नतानि तेषु भावेषु विभज्यमानेषु पृथक्क्रियमाणेषु सत्सु, वनगहनेष्वरण्यगह्वरेषु विरलायमानेष्विवाऽनिबिडायमानेष्विव सत्सु, तरवो वृक्षाः, लता वल्लयः, गुल्मा गुच्छाः, तेषु संकुचत्स्विव संकोचं प्राप्नुवत्स्विव, दिवसश्रियो वासरलक्ष्म्या गगनतलं व्योमतलमारोहन्त्या आरोहणं कुर्वन्त्या बहुषु निबिडो यो लाक्षारसो जतुद्रवस्तेनालोहिते ईषद्रक्ते पदे इव चरणन्यासे इव, पूर्वाशालतायाः प्राचीवल्ल्या अवश्यायो हिमं तस्य सेकात्सिञ्चनान्नवपल्लवे इव नवीनकिसलये इवोद्भिद्यमाने उद्भेदं प्राप्यमाणे, कमलिन्या मृणालिन्या रागदायिनि प्रीतिप्रदे दिवसकरबिम्बे सूर्यमण्डले सति विस्पष्टे, प्रभातसमये प्रत्यूषक्षणे कटकलोकेनैव सैन्यजनेनैव सहोज्जयिनीं विशालां परापतितवान्प्राप्तवान्।

अथेति। उज्जयिनीगमनानन्तरं दूरत एव दविष्ठादेव प्रसृतः पाणिः प्रसृतिस्तस्य द्वन्द्वेन संस्थितैरूर्ध्वस्थैर्निर्मीलिताञ्जलिभिरित्यर्थः। पुञ्ज्यमानैः संपीड्यमानैश्च पुञ्जितैः संपीडितैश्चाबद्धं कृतं मण्डलं यैरेवंविधैश्चोपविष्टैर्निषण्णैश्च वलितैर्वलितैश्च दत्तानि कृतानि क्रियन्ते शून्यपदानि यैरेवंभूतैश्च निवर्तमानैः पश्चादागच्छद्भिश्चागच्छद्भिः समागच्छद्भिश्चोन्मुखैरूर्ध्ववदनैश्च, अधोमुखैर्नीचैर्मुखैश्च, उदूर्ध्वं बाष्पो यास्वेवंविधा दृशो येषामेवंविधैश्च, विवर्णानि विच्छायानि दीनानि करुणानि वदनानि मुखानि येषामेतादृशैश्च, महान्तो ये कष्टशब्दा हाहाशब्दास्तैर्मुखरैर्वाचालैश्च, दुःखाधिक्येनाहितं विहितं मौनं यैरेवंविधैश्च मुनिभिरपि मुमुक्षुभिरपि यातंयमैरपि वीतरागै रागरहितैरपि निःस्पृहैर्निरीहैरपि, उदासीनैर्मध्यस्थैरपि, दुर्जनैः खलैरपि, स्नेहपरवशैः प्रीतिपराधीनैः, पितृभिरिव जनकैरिव, सुहृद्भिरिव मित्रैरिव, स्निग्धबन्धुभिरिव हितकृद्भ्रातृभिरिव च नगर्या उज्जयिन्या निर्गतैर्बहिरागतैः पूर्वोक्तजनैरापृच्छ्यमानं पृच्छाविषयीक्रियमाणं कथ्यमानमुच्यमानं च विचार्यमाणं च विचारविषयीक्रियमाणं चानुभाव्यमानं मानसविषयीक्रियमाणं च वैशम्पायनस्य वृत्तान्तमुदन्तमेव

---

१ स्तरस. २ वर्त्मनावहत्. ३ प्रसृतिद्वन्द्वस्थितैः. ४ पुञ्जितैश्च पुञ्ज्यमानैश्च. ५ मन्दरैश्चोपैश्च. ६ वलितैश्च वलितैश्च. ७ सविक. ८ निःस्पृहैरपि. ९ निस्पृहैः. १० चाकर्ण्यमानं च. ११ चानुवर्ण्यमानं च.

का० ६२

म्पायनवृत्तान्तमेव समन्ताच्छुश्राव । शून्यश्च चकार चेतसि—'बाल्यम् . . . समवस्था किं पुनर्येनामावद्धेन लालितः संवर्धितो वा बालचापलोऽस्यानुभूतः । तदिदं मे वैशम्पायनेन विना तातस्य शुकनासस्याम्बाया मनोरमाया वा दर्शनम्' इत्येवं चिन्तयन् सानिहितोद्बाष्पदृष्टिरदृष्टसमस्तवृत्तान्त एव विवेशोज्जयिनीम् । अवतीर्य च [illegible] राजकुलद्वारि . . . विशन्नेवार्यशुकनासभवनं सह देव्या विलासवत्या गतो राजेति शुश्राव । श्रुत्वा च . . . तत्रैव जगाम । गच्छंश्च समीपवर्ती 'हा वत्स वैशम्पायन, अद्यापि . . . एवासि । कथं त्वमेकाकी व्यालशतसहस्रभीषणे निर्मानुषे तस्मिञ्शून्यारण्ये स्थितः । . . . तत्रापि सर्वसत्त्वव्याघातकारिणी शरीररक्षा कृता । केन वैषम्यप्रतिबन्धिनी शरीरस्थितिः संपादिता । केन निद्रासुखदायि शयनीयमुपकल्पितम् । कस्त्वयि बुभुक्षिते तृषिते सुप्ताने . . . वा दुःखितो ममोत्सङ्गमुत्सृज्य । समानसुखदुःखा वधूरपि न पुत्रक, त्वयोनाता । आग . . . मात्रस्यैव ते पितरमनुज्ञाप्यात्मयं वधूमुखमालोकयिष्यामीति यन्मया चिन्तितं केवलं तन्मे मन्दपुण्याया न संपन्नम् । अपरं तवापि दर्शनं दुर्लभं भूतम् । वत्स, यत्र . . . तत्र . . . चितं नयस्व तत्रैव मामपि पितरं विहाय । त्वामपश्यन्ती न जीवामि । तात, त्वयाहं केन . . .

समन्तात्सर्वत्र शुश्राव आकर्णयामास । शून्यं चेति चेतसि चित्ते चकार । बाल्यस्य बहिःस्थस्य तावजनस्य सोऽन्ये इदृशी समवस्था दशा येनामी वैशम्पायनोऽङ्केन क्रोडेन लालितः पालितः संवर्धितो वृद्धिं प्रापितः । अत्र वैशम्पायनस्य बालचापलः शिशुचापलः । 'चट्ट चाटु प्रियप्रायम्' इति हैमः । अनुभूता अनुभवविषयीकृतेयं किं पुनर्भण्यते । ततस्मादङ्केनोर्मे मम वैशम्पायनेन विना तातस्य शुकनासस्य अम्बाया मनोरमाया दर्शनमवलोकनमतिकष्टमतिकृच्छ्रम् । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्ध्यायन्नामायां सन्निहितायां निर्गतबाष्पोद्बाष्पा दृष्टिर्येन । अदृष्टोऽनिरीक्षितः सर्ववृत्तान्तो येनैवंभूत एवोज्जयिनीं विशालां विवेश प्रविवेश । अश्वावरोहणं कृत्वा च स चन्द्रापीडो राजकुलद्वारि नृपकुलप्रतोल्यां प्रविशन्नेव प्रवेशं कुर्वन्नेवार्यशुकनासभवनं विलासवत्या सह राजा तारापीडो गत इति शुश्राव आकर्णयामास । श्रुत्वाकर्ण्य च निर्गतं व्याहृत्य तत्रैवार्यशुकनासभवन एव जगाम गतवान् । गच्छन्व्रजंश्च समीपवर्ती निकटस्थो विलासवत्या देव्याः स्वरं . . . निवार्यमाणामपि मनोरमामेतान्यन्यानि च वचनानि विप्रलपन्तीं शृण्वन्तीमश्रौषीदिति दूरेणान्तःपुरे घोषमाह—हा वत्सेति । हा इति खेदे । हे वत्स वैशम्पायन, अद्यापि सांप्रतमपि मरणे . . . तपोचितो योग्यो बाल एवासि । कथं त्वमेकाकी असहायो व्यालानां सर्पाणां शतसहस्रं लक्षं तेन भीषणे भैरवे निर्मानुषे मनुष्यवर्जिते तस्मिन्पूर्वोक्ते शून्यारण्ये ग्रामादिरहितकान्तारे स्थितः । केन तत्रापि . . . सर्वसत्त्वानां समस्तप्राणिनां व्याघातं प्रतिबन्धं करोतीत्येवंशीला शरीररक्षा कृता विहिता । केन विषमस्य भावो वैषम्यं तस्य प्रतिबन्धिनी शत्रुभूता शरीरस्थितिः संपादिता निष्पादिता । केन निद्रायाः सुखं सौख्यं ददातीत्येवंशीलं यच्छयनीयं शयनस्थलमुपकल्पितम् । त्वयि वैशम्पायने बुभुक्षिते क्षुधिते, तृषिते पिपासिते, . . . वा स्नापं कर्तुमिच्छति वा । मम मनोरमाया उत्सङ्गमङ्कमुत्सृज्य त्यक्त्वा को दुःखितो दुःखवान् । समाने तुल्ये सुखदुःखे यस्या एवंविधा वधूरपि, हे पुत्रक हे सूनो, त्वया नोपात्ता नाङ्गीकृता । आगमनमात्रस्यैव . . . स्यैव ते तव पितरं शुकनासमनुज्ञाप्यानुज्ञां गृहीत्वात्मयं मत्तं वधूमुखं पत्नीवदनमालोकयिष्यामीति यन्मया चिन्तितं विचारितं केवलं तन्मे मम मन्दपुण्याया स्वल्पसुकृताया न सफलं न जातम् । अपरं तवापि च . . . दर्शनमवलोकनं दुर्लभं दुष्प्रापं भूतं जातम् । यदि वत्स, यत्र स्थितेऽवस्थानुभवस्थानं . . . भूतम्, तर्हि पितरं जनकं विहाय त्यक्त्वा तत्रैव तत्स्थान एव मामपि मनोरमां नयस्व प्रापय । अनन्तरं . . .

१ वैः. २ बाल. ३ नाशास. ४ निर्वर्जः; निःश्वचः; निरुरस. ५ तत्रैव च. ६ केन केन वै तत्रापि. ७ वैश. ८ अम्बयं. ९ वदनदर्शनम्. १० दुर्लभीभूतम्. ११ मामपि तत्रैव.

देऽपि नावमानिता, पुत्रत्वेनैव सदैव त्वय्येषा निष्ठुरता जाता। आ जन्मनः प्रभृति न दृष्टमेव वत्स कुपितमाननम्, तत्ते कुतोऽयमेवंविधो मय्यकस्मादेव कोपो येनैवं परित्यज्य स्थितोऽसि। गतोऽप्यागच्छ। शिरसा प्रसादयामि त्वाम्। कोऽपरोऽस्ति मे। देशान्तरपरिचयानुबन्धो नाम महांस्तु स्नेहः। अनन्यजनानिमित्तमनन्यस्य चन्द्रापीडस्योपरि कथं मयैवमेषा निःस्नेहता जाता। तात, न भद्रकं न क्षेमतरम्। सर्व एव सुखं स्थापनीयो गुरुजनो दुःखं स्थापितः। न जानाम्येवं कृत्वा किं त्वया प्राप्तव्यम् ।' एतानि चान्यानि चान्तर्भवनगतां प्रत्यग्रतनयविरहविह्वलां स्वयं देव्या विलासवत्या संबोध्यमानामपि मनोरमां विप्रलपन्तीमशृणोत्। तेन चातिकरुणेन तत्प्रलापविषेण विह्वल इव निद्रागमेनेव घूर्णमानो निश्चेतनतामनीयत। कथंकथमपि महाजनस्यावष्टम्भेनैव संस्तम्भितात्मा प्रविश्य पितुरपि लज्जमानो वदनमुपदर्शयितुमधोमुख एव निष्पन्दतयाद्रिणेव मन्दराद्रिणेव शुकनासेन सह मथनावसानस्तिमितमिव महार्णवं प्रणम्य पितरं दूरत एवोपाविशत्। उपविष्टं च तं क्षणमिव दृष्ट्वा राजान्तर्बाष्पभरगद्गदेन ध्वनिनाभ्यर्णवर्ष इव जलधरोऽभ्यधात्—'वत्स चन्द्रापीड, जानामि ते स्वजीवितादपि समभ्यधिकां भ्रातुरुपरि प्रीतिम्। पीडा च सुखैकहेतोर्वल्लभजनादेवासंभाव्या-

---

त्तायत्तयत्नतयत्नयोरेवमन्ती न जीयाति न प्राणिति । 'तातः पितरि पुत्रेऽपि' इत्युत्पत्तेः हे तात हे पुत्र, त्वया भवता मनोरमा दीनत्वेऽपि शिशुत्वेऽपि नावमानिता नावगणिता। तव भवत इयमेषा सदैव एव सर्वदा पुत्रो निष्ठुरता कठिनता जाता प्रादुर्भूता। वत्स भवतः कुपितं कोपं प्राप्तमाननं मुखमा जन्मनः प्रभृति जन्मदिनादारभ्य न दृष्टमेव न निरीक्षितमेव, तस्य ते मय्यकस्मादेव निर्निमित्तादेव मयि विषय एवंविध एतादृशोऽयं कोपः कुतः। यत्कारणादेवमेवं पूर्वोक्तप्रकारेण परित्यज्य विहाय स्थितोऽसि। त्वं गतोऽपि सत्वरागच्छेति। त्वां भवन्तं शिरसा मस्तकेन। पादपतनेनेत्यर्थः। प्रसादयामि प्रसन्नीकरोमि। अपरोऽन्यः को मे ममास्ति। नास्तीति कोमलामन्त्रणं। एकस्माद्देशादन्यो देशो देशान्तरं तस्य परिचयः संस्तवस्तस्मादस्मासु मनोरमाप्रभृतिषु स्नेहः प्रेम सुलक्षणः। क्षणमपि समयमप्यनन्तरितमव्यवहितं दर्शनं यस्यैवंविधस्य चन्द्रापीडस्योपरीदृशी कथं तव निःस्नेहता निःप्रेमता जाता प्रादुर्भूता। तात पुत्र, ते तव भद्रकं कल्याणं नापतितं न जातम्। सर्व एव दुःखं स्थापितो गुरुजनः सुखं स्थापनीयः। एवं कृत्वैवं विधाय किं त्वया प्राप्तव्यं प्रापणीयम्, एतदहं न जानामि नाकलयामि। अन्तर्भवनं मध्यगृहं तत्र गतां प्राप्तां प्रत्यग्रो नवीनो यस्तनयविरहः सुतवियोगस्तेन विह्वलां विधुराम्। मनोरमाया विशेषणे। मनोरमां विप्रलपन्तीमशृणोदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। तेनेति। तेन पूर्वोक्तेनातिकरुणेनातिदीनेन तस्य मनोरमायाः प्रलापविषेण विलापरूपगरलेन विह्वल इव विधुर इव निद्रागमेनेव प्रमीलागमनेनेव घूर्णमानो निश्चेतनतामनीयतामप्राप्यत। कथंकथमपि महता कष्टेन सहनं निसर्गं यत्स्वं धैर्यं तस्यावष्टम्भेनैवाश्रयणेनैव संस्तम्भित आत्मा येनैवंभूतः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पितुरपि जनकादपि वदनमाननमुपदर्शयितुमवलोकनं कारयितुं लज्जमानस्त्रपमाणोऽधोमुख एव नीचैर्मुख एव निस्पन्दं निश्चेष्टं सर्वाङ्गं समग्रं शरीरं यस्यैवंविधेन मन्दराद्रिणेव सर्वगिरिणेव शुकनासेन सह मथनस्यावसाने प्रान्तस्तेन स्तिमितो निश्चलो यो महार्णवः समुद्रस्तं रूपकेनैवंभूतं पितरं जनकं प्रणम्य नमस्कृत्य दूरत एवोपाविशन्निषण्णो बभूव। उपविष्टं निषण्णं च तं क्षणमिव समयसदृशं दृष्ट्वा विलोक्यान्तर्बाष्पो मध्यनेत्राम्बु तस्य भरस्तेन गद्गदेन ध्वनिना शब्देनाभ्यर्णे समीपे वर्षो यस्यैवंभूतो जलधरो मेघ इव राजा तारापीडोऽभ्यधादवादीत्। हे वत्स हे चन्द्रापीड, अहं जानाम्याकलयामि ते तव स्वजीवितादपि स्वप्राणितादपि भ्रातुर्वैशम्पायनस्योपरि समभ्यधिकामुत्कृष्टां प्रीतिम्। पीडा च सुखस्यैकोऽद्वितीयो हेतुर्निदानमेवंविधाद्वल्लभजनादेवासंभाव्यायासमतर्कित-

---

१ समापतितम्. २ विरहशोकविह्वलम्. ३ स्तिमितमहार्णवम्. ४ गद्गद...

यासैगुत्पद्यते । तथैव हि न किंचिन्न क्रियते । तज्जन्मनः स्नेहस्य वयसः शीलस्य श्रुतस्य गु-
रुजनानुशासनस्य विनयाधानस्य च सर्वस्यैवानुचितमिमं भ्रातुः सुहृदश्च ते वृत्तान्तमाकर्ण्य
त्वद्दोषमाशङ्कते मे हृदयम् ।' इत्येवंवादिनो नरपतेर्वचनमाक्षिप्य युगपच्छोकामर्षाभ्यामन्ध-
कारिताननः प्रावृडारम्भ इव तडिल्लतादुष्प्रेक्ष्यो विस्फूर्जितेनेव स्फुरिताधरेण शुकनासोऽब्रवी-
त्—'देव, यदि चन्द्रमस्यूष्मा, दहने चातिशीतलत्वम्, अंशुमालिनि वा तमः, तमस्विन्यां वा
दिवसः, महोदधौ वा शोषः, क्षितेरधारणं वा शेषे, परार्थानुग्रमो वा साधोः, अप्रियवचननि-
र्गमो वा स्वजनमुखात्संभाव्यते, ततो युवराजेऽपि दोषः । तत्किमेवमेवानिरूप्य तत्रास्य-
जस्य मूढप्रकृतेर्दुर्जातस्य राजापथ्यकारिणो मातृपितृघातिनो मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य कर्मचण्डा-
लस्य महापातकिनः कृते [illegible] चन्द्रापी-
डमेवं संभावयति देवः । [illegible] दर्शनो
दोषेषु संभाव्यत इतरज [illegible] स्यात्स-
स्यात्मा गुणवानेन ज्ञापनीयः । अपि च जन्मनः प्रभृति देवस्य देव्या विलासवत्याश्च

प्रयार्थं यथा स्वास्तयोरप्यते संजायते । तथैव तेन प्रकारेणैव । हीति निश्चितम् । किंचिन्न क्रियते । अपि तु
सर्वं क्रियत एव । यथैव प्रीतिस्तथैव दुःखमपि बन्धुजनादेवातर्कितं जायत इति भावः । तत्स्मादेतोर्वै त-
भ्रातुर्बान्धवस्य सुहृदो मित्रस्य च वृत्तान्तमुदन्तमाकर्ण्य श्रुत्वा त्वद्दोषं त्वद्दौर्गुण्यं मे मम हृदयं चेत आश-
ङ्कते । कीदृशं त्वद्दोषम् । जन्मन उत्पत्तेः, स्नेहस्य प्रेम्णः वयसोऽवस्थायाः, शीलस्य सदाचारस्य, श्रुत-
ज्ञानस्य, गुरुजनानुशासनस्य, गुरुशिक्षायाः, विनयाधानस्य प्रश्रयस्थापनस्य सर्वस्यैव समग्रस्यैवमनुचितमयो-
ग्यम् । इत्येवंवादिनो ब्रुवतो नरपते राज्ञो वचनं वाक्यमाक्षिप्य निराकृत्य युगपत्समकाले शोकः शुक्, अ-
ईर्ष्या, ताभ्यामन्धकारितमन्धकारवदाचरितमाननं मुखं यस्यैवंभूतो विस्फूर्जितेन दीप्तिमता स्फुरितेन कम्पि-
तोऽधर ओष्ठस्तेन शुकनासोऽब्रवीदवोचत् । स्फुरिताधरसाधर्म्यादाह—तडिल्लता विद्युता तया दुष्प्रेक्ष्यो दुर्द-
र्शनीयः प्रावृडारम्भ इव वर्षाप्रारम्भ इव । किमुवाचेत्याह—देवेति । हे देव, यदि चन्द्रमसि चन्द्र ऊष्मा
तापः, दहनेऽग्नावतिशीतलत्वमतिशिशिरत्वम्, अंशुमालिनि सूर्ये वा तमोऽन्धकारम्, तमस्विन्यां निशायां
वा दिवसः, महोदधौ समुद्रे वा शोषो जलनाशः, शेषेऽनन्ते क्षितेः पृथिव्या अधारणमवहनम्, साधोः स-
ज्जनात् परस्मान्यस्यार्थः कृत्यं तत्रानुद्यमोऽनुद्योगः स्वजनमुखादात्मीयलोकवदनादप्रियवचनस्यानिष्टवाक्यस्य नि-
र्गमो निःसरणम् । एतेभ्यो यथैतानि संभाव्यन्ते संभावनाविषयीक्रियन्ते, ततो युवराजेऽपि चन्द्रापीडे
दोषः संभाव्यते । तत्किमेवमेवानिरूप्याज्ञात्वा नात्मानं आबाल्यात्सत्यस्य मूढा प्रकृतिः स्वभावो यस्य
तस्य दुर्जातस्य दुर्भगस्य राज्ञो नृपस्यापथ्यकारिणो हितविघातिनो मातृपितृघातिनो जननीजनकविध्वं-
सकस्य मित्रद्रुहः सुहृद्घातिनः कृतं हन्तीति कृतघ्नस्तस्य कर्मणैव चण्डालः श्वपचस्तस्य महापातकिनो महापातकी-
नः वैशम्पायनस्य कृते कृत्ययुगे योऽवतारोऽवतरणं तस्य योग्यमुचितमात्मनोऽपि सर्वतोऽपि गु-
णवत्त्वमौदार्यादिगुणयुक्तमत्युदारचरितमत्युत्कृष्टचरित्रं चन्द्रापीडं देव एवं संभावयति संभावनां करोति । ह-
न्तेति । अतोऽदोषेषु दोषोद्भावनतः परमन्यत्परं किंचिदपि वस्तु कष्टतमं पीडाकारणं न । तदेव दर्शय-
न्नाह—यदिति । सद्गुणेषु वर्तमान इतरजनेनापि पामरलोकेनापि दोषेषु संभाव्यते । गुरुजनेनापि पितृजने-
नापि तु तत्संभावने किं पुनर्भण्यते किं पुनः कथ्यते । कर्तव्योपदेशमाह—य इति । यो गुणी गुणवान्
गुणैरेवाराधनीयः सेवनीयः । अनेन गुणिजनेन कस्यापरस्यात्मा स्वयं गुणवाञ्ज्ञापनीयः प्रकाशनीयः । अपि
चेति । अपि च युगान्तरे । जन्मनः प्रभृत्युत्पत्तेरारभ्य देवस्य तारापीडस्य देव्या विलासवत्याश्च प्रजा-

१ संभवति. २ तथा. ३ युगपदाक्षिप्य वचनम्. ४ एव. ५ वा शीतलत्वम्. ६ च. ७ महोदधौ. ८ समय.
९ अराजपथ्यकारिणः. १० चाण्डालस्य. ११ कष्टतरम्. १२ अवरोपणीयः.

स्वच्छवृत्तयः सलिलाशया इव गाढावगाहनेनैव कालुष्यमुपयान्ति । ये च स्निग्धेष्वपि [illegible]
जुष्वपि वक्राः, साधुष्वप्यसाधवः, गुणवत्स्वपि दुष्टप्रकृतयः, भर्तृष्वप्यभृत्यात्मानः, [illegible]
मुद्धाः, निरीहादप्यादित्सवः, मित्रेष्वपि द्रोहिणः, विश्वस्तानामपि घातकाः, भीतेष्व[illegible]
रिणः, प्रीतिपरेष्वपि द्वेषिणः, विनीतेष्वप्युद्धताः, दयापरेष्वपि निर्दयाः, स्त्रीष्वपि शूराः,
ष्वपि क्रूराः, दीनेष्वपि दारुणाः । येषां च विपरीतानां गुरव एव लघवः, नीचा ए[illegible]
अगम्या एव गम्याः, कुदृष्टिरेव सद्दर्शनम्, अकार्यमेव कार्यम्, अन्याय एव न्यायः, अ[illegible]
स्थितिः, अनाचार एवाचारः, अयुक्तमेव युक्तम्, अविद्यैव विद्या, अविनय एव विनय[illegible]
शील्यमेव सुशीलता, अधर्म एव धर्मः, अनृतमेव सत्यम् । येषां च क्षुद्राणां प्रज्ञा पर[illegible]
धानाय न ज्ञानाय श्रुतम्, पराक्रमः प्राणिनामुपघाताय नोपकाराय, उत्साहो धनार्ज[illegible]
यशसे, स्थैर्यं व्यसनासङ्गाय न चिरसंगताय, धनपरित्यागः कामाय न धर्माय । कि[ं]
सर्वमेव येषां दोषाय न गुणाय । तदसावपीदृश एव कोऽप्यपुण्यवानुत्पन्नो यस्यैवं
मित्रमहं चन्द्रापीडस्य कथं तस्य द्रोहमाचरामीति नोत्पन्नं चेतसि । एवं कृते चैतेना[illegible]
शासितावश्यं तारापीडो देवः पीडितान्तरात्मा मयि कोपं करिष्यतीत्येवमपि नावधी[illegible]
नमा । मातुरहमेवैको जीवितनिबन्धनम्, कथं मया विना वर्तिष्यत इत्येतस्य दुरात्मन[illegible]

[illegible] जातौ भस्मनि संहतिः' इति विश्वः । 'वामं प्रसव्यं प्रतीपं प्रतिलोममपष्टु च' इति हैम' । [illegible] निर्मला वृत्तिश्चेष्टा [illegible] सलिलाशया इव पानीयाधारा इव [illegible] नेनैव [illegible] कालुष्यं कलुषतामुपयान्ति गच्छन्ति । ये च स्निग्धेष्वपि स्नेहवत्स्वपि [illegible] ऋजुष्वपि सरलेष्वपि वक्रा वामाः, साधुष्वपि सज्जनेष्वप्यसाधवो दुष्टाः, गुणवत्स्वपि गुणोपेतेष्व[illegible] प्रकृतयोऽशुभस्वभावाः, भर्तृष्वपि स्वामिष्वप्यभृत्यात्मानोऽसेवकाः, रागिष्वपि रक्तेष्वपि कुद्धाः, [illegible] निरीहादपि निःस्पृहादप्यादित्सवो ग्रहणेच्छवः, मित्रेष्वपि सुहृत्स्वपि द्रोहिणो द्रोहकर्तारः, विश्वस्त[illegible] विश्वासप्राप्तानामपि घातका हिंसकाः, भीतेष्वपि त्रस्तेष्वपि प्रहारिणः प्रहारकारिणः, प्रीतिपरेष्व[illegible] अपि द्वेषिणो द्वेषवन्तः, विनीतेष्वपि विनयवत्स्वप्युद्धता दुर्विनीताः, दयापरेष्वपि कृपातत्परेष्वपि निर्द[illegible] शूराः, स्त्रीष्वपि प्रमदास्वपि शूराः सुभटाः, मूढेष्वपि [illegible] क्रूरात्मानः, दीनेष्वपि [illegible] भीषणाः । येषां चेति । येषां विपरीतानां वामवृत्तीनां गुरव एव [illegible] एव लघवो लघिष्ठाः, नीचा [illegible] [illegible] एवोत्कृष्टाः, अगम्या एवागम्या एव गम्या सेव्याः, कुदृष्टिरेव दुर्दर्शनमेव सद्दर्शनं शोभनमतम्, [illegible] अकार्यमेव कार्यं कृत्यम्, अन्याय एवानीतिरेव न्यायो नीतिः, अस्थितिरेवामर्यादैव स्थितिर्मर्यादा, [illegible] एवानाचरणमेवाचार आचरणम्, अयुक्तमेवात्यायमेव युक्तं न्याय्यम्, अविद्यैवाज्ञानमेव विद्या ज्ञानम्, [illegible] एवाप्रश्रय एव विनयः, दौःशील्यमेव दुःस्वभाव एव सुशीलता सुस्वभावता, अधर्म एवापुण्यमेव धर्मः [illegible] [illegible] एवासत्यमेव सत्यं सूनृतम् । येषां च क्षुद्राणां तुच्छबुद्धीनां श्रुतं ज्ञानं प्रज्ञा प्रतिभा तस्याः पर[illegible] नाय [illegible] न ज्ञानाय तत्त्वज्ञानाय, पराक्रमो बलं प्राणिनामुपघाताय विनाशाय नोपकाराय [illegible] [illegible] धनार्जनाय द्रव्यार्जनाय न यशसे न श्लोकाय, स्थैर्यं स्थिरता [illegible] [illegible] न चिरसंगताय न चिरमैत्र्यै, धनपरित्यागो धनविसर्जनं कामाय मैथुनाय न धर्माय न सुकृताय । किं [illegible] किं बहुनेत्र येषां दुर्जनानां सर्वमेव दोषाय वैगुण्याय गुणाय न हिताय । तस्माद्वैशम्पायनोऽपीदृश एव पूर्वोक्तगुण एव कोऽप्यपुण्यवान्पापवान् [illegible] येन [illegible] [illegible] मित्रं तस्य चन्द्रापीडस्य कथं द्रोहमाचरामि कुर्वे इति चेतसि मनसि नोत्पन्नं जातम् । एवं कृते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] देवः [illegible] पीडितान्तरात्मा [illegible]

१ [illegible], २ [illegible], ३ [illegible], ४ [illegible], ५ [illegible].

तितम् । पिण्डप्रदो वंशसंतानार्थमहमुत्पादितः पित्रा कथमननुज्ञातस्तेन सर्वपरित्यागं
मीत्येतदपि यथाजातस्य न बुद्धौ संजातम् । तदेवमसत्पथप्रवृत्तेन नष्टात्मना सुदूरमुद्भ्रान्तेन
शमदृष्टं तावन्न नाम कुदृष्टिना दृष्टम् । दृष्टमपि येन न दृष्टं तस्याज्ञानतिमिरान्धस्य किं
यताम् । अपरमसौ तिर्यङ्महता यत्नेन शुक इव पाठितः पुष्टश्च देवेन । अथवा विनोददा-
त्तिरश्चामपि सफल एव शिक्षणायासो भवति । तेऽपि पोषिताः पोषितरि स्नेहमाबध्नन्ति ।
पि कृतं जानन्ति । तेऽपि परिचयमनुवर्तन्ते । तेषामपि सहजस्नेहो मातापित्रोरुपरि दृश्यत
। न पुनरस्य नष्टोभयलोकस्य पापकारिणो दुर्जातस्य यस्य सर्वमेवाधस्ताद्गतम् । अपि चेद-
चरितेन तेनाप्यवश्यमेव कस्यांचित्तिर्यग्योनौ पतितव्यं येन तावद्दुरात्मना जातेन केवलं
खं न स्थापिताः सर्व एव वयम् । अपरमेवं दुःखार्णवे निपातिताः । सर्व एव ह्यनक्षिप्तचेताः
र्तते स्वहिताय परहिताय च । तस्य तु पुनरस्मानेवं दुःखं स्थापयतो न स्वहितं नापि च पर-
तम् । किमनेनैवमात्मद्रुहा कृतमिति मतिरेतावन्न बोधपदवीमवतरति । सर्वथा दुःखायैवास्माकं

ष्यति पिपासतीत्येवमपि मनसा हृदयेन नाशङ्कितं नारेकितम् । मातुर्मनोरमाया जीवितनिबन्धनं प्राणि-
त्नमदनेक एव । कथं तर्हि मया विना मद्व्यतिरेकेण वर्तिष्यते वर्तनं करिष्यतीत्येतस्य वैशंपायनस्य
रसस्य निर्दयस्य हृदये चेतसि नापतितं नागतम् । वंशसंतानार्थमन्वयपरम्परायै अहं वैशम्पायनः पिण्ड-
ः पित्रा जनकेनोत्पादितो निष्पादितस्तेन पित्राननुज्ञातोऽदत्ताज्ञः सर्वपरित्यागं करोमि प्रणयामीत्येतदपि
ाजातस्य मूर्खस्य बुद्धौ शेमुष्यां न संजातं नोत्पन्नम् । 'अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः' इत्यमरः । तत-
विवोरेवममुना प्रकारेणासत्पथः कुमार्गस्तत्र प्रवृत्तेन नष्ट आत्मा यस्यैवंभूतेन सुदूरमतिदूरमुद्भ्रान्तेन भ्रान्तेन
ग दुर्दैवं तावदादौ । नामेति कोमलामन्त्रणे । कुदृष्टिना कुत्सितज्ञानेन दुर्दुष्टा दशावस्था यस्मिन्नेतादृशमदृष्टं
दृष्टं नावलोकितम् । येन दृष्टमप्यवलोकितमपि न दृष्टं न निरीक्षितम् । 'दशावर्तावस्थायां वस्त्रान्ते स्युर्दशा
पि' इति विश्वः । यदि वा 'अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम्' इत्यभिधानात्तदुभयमपि भयं न दृष्टमित्य-
। अथवादृष्टं तु न दृश्यत एव । तदपि विपश्चिद्भिर्दृश्यते । अयं तु सुतरां मूर्खो येन तपस्विन्यागम्या भवतीति
मपि न दृष्टमित्यर्थः । तस्य वैशम्पायनस्याज्ञानमेव तिमिरं तमिस्रं तेनान्धस्य गताक्षस्य किं क्रियतां किं विधी-
ताम् । अपरमन्यदसौ तिर्यग्विवेकविकलत्वात्पशुरूपो महता यत्नेन महोद्यमेन शुक इव कीर इव पाठितोऽध्या-
तो देवेन तारापीडेन पुष्टश्च पुष्टीकृतश्च । अथवेति पक्षान्तरे । विनोददानात्क्रीडावितरणात्तिरश्चामपि सफल
व सार्थक एव शिक्षणायासः शिक्षाप्रयासो भवति । तेऽपि तिर्यञ्चोऽपि पोषिताः सन्तः पोषितरि पोषके स्नेहं
तिमाबध्नन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । तेऽपि तिर्यञ्चोऽपि कृतं जानन्ति । कृतज्ञा भवन्तीत्यर्थः । तेऽपि तिर्यञ्चो-
पि परिचयं संस्तवमनुवर्तन्तेऽनुगच्छन्ति । तेषामपि तिरश्चामपि मातापित्रोरुपरि सहजस्नेहः स्वाभाविकप्रेमा
श्यत एव ईक्ष्यत एव । नष्टो गत उभयलोक इहलोकपरलोकौ यस्यैवंभूतस्य पापकारिणोऽपकर्तुर्जातस्य दुष्टो-
त्पन्नस्य । कुत्सितपुत्रस्येत्यर्थः । अस्य वैशम्पायनस्य न पुनः प्रीतिः । मातापित्रोरुपरीत्यर्थः । अस्य वैशम्पायनस्य
र्वमेव विज्ञानादिकमधस्तादधो गतम् । अपि चेति युक्त्यन्तरे । तेनापि वैशम्पायनेनापीदृशाचरितेनेदृक्समाच-
रितेनाप्यवश्यमेव कस्यांचित्तिर्यग्योनौ पतितव्यं येन वैशम्पायनेन दुरात्मना दुष्टात्मना तावज्जातेनोत्पन्नेन सर्व
एव वयं सुखं न स्थापिताः । अपरमन्यदेवममुना प्रकारेण..
....अस्माकं दुःखं स्थापयतो दुःखं कुर्वतो न स्वहितं
आत्महितम्, नापि च परहितं नाप्यन्यहितम् । अनेनैव वैशम्पायनेनैवात्मद्रुहात्मघातकेन किं कृतं किं विहि-
तमिति मतिरिति बुद्धिरेतावद्बोधपदवीं ज्ञानमार्गं नावतरति नावगच्छति । सर्वथा सर्वप्रकारेणास्माकं दुःखा-

---

१ पिण्डदम्. २ दुर्दर्शनेन; दुर्दर्शम्. ३ सहजन्मस्नेहः. ४ दुरात्मजातेन. ५ दुःखम्. ६ अपि स्वेवंविधे. ७ निपतिताः. ८ प्रवर्तमानः. ९ वा प्रवर्तते. १० न परहितमपि. ११ एवमेतावत्; एव तावत्.

तस्य पापकर्मणो महोपसृष्टस्य जन्म।' इत्युक्त्वा हेमन्तकालोत्पलिनीमिवोद्बाष्पां दृष्टिमुद्वहन्, उद्वेपिताधरश्च बहिरलब्धनिर्गमेन स्फुटमिवान्तर्मन्युपूरेण निःश्वसन्नेवावनतस्थौ। तदवस्थं तं तारापीडः प्रत्युवाच—'एतत्खलु प्रदीपेनाम्भःप्रक्षालनम्, धामगर्लोकेन भास्वतः समुद्भासनम्, अवश्यायलेशैराह्लादनममृतांशोः, मेघाम्बुबिन्दुभिरापूरणं पयोधेः, व्यजनानिलैर्वर्धनं प्रभञ्जनस्य, यदस्मद्विधैः परिबोधनमार्यस्य। तथापि प्राज्ञस्यापि बहुश्रुतस्यापि विवेकिनोऽपि धीरस्यापि सात्त्ववतोऽप्यवश्यं दुःखातिपातेन विशुद्धमपि वर्षसलिलेन सर इव मानसं कलुषीक्रियते सर्वस्य। कलुषीकृते च मानसे किमिदमिति सर्वमेव दर्शनं नश्यति। न चित्तमालोचयति। न बुद्धिर्बुध्यते। न विवेकोऽपि विविनक्ति। येन ब्रवीमीदम्। मैत्री लोकवृत्तमार्य एव सुतरां वेत्ति। किमस्ति कश्चिदस्मिन्नियति लोके, यस्य निर्विकारं यौवनमतिक्रान्तम्। यौवनावतारे हि शैशवेनैव सह गलति गुरुजनस्नेहः। वयसैव सहारोहत्यभिनवा प्रीतिः। वक्षसा सह विस्तीर्यते वाञ्छा। बलेनैव सहोपचीयते मदः। दोर्द्वयेनैव सह स्थूलतामापद्यते धीः। मध्येनैव सह कार्श्यमुपयाति श्रुतम्। ऊरुयुगलेनैव सहोपचीयतेऽविनयः। श्मश्रुभिरेव सहोज्जृम्भते मलिनताहेतुर्मोहः। आकारेणैव सहाविर्भवन्ति हृदयाद्विकाराः। वयसा धव

दुःखहेतोरेव तस्य पापकर्मणो दुष्कृतकारिणो महोपसृष्टस्य महदभिहितस्य जन्मोत्पत्तिः। इत्युक्त्वा हेमन्तकालस्य प्रसूनसमयस्योत्पलिनीं कमलिनीमिवोद्बाष्पां दृष्टिं चक्षुरुद्वहन्। हेमन्तकमलिन्यप्युद्बाष्पा सरसी(?) बाष्पम्। उद्वेपित उत्कम्पितोऽधर ओष्ठो यस्यैवंभूतश्च बहिरलब्धो निर्गमो निर्गमनं यस्यैवंभूतेनान्तर्मध्ये मन्युपूरेण कोपसमूहेन स्फुटमिव द्वैधीभवन्निव निःश्वसन्नेव निःश्वासं मुञ्चन्नेवावनतस्थौ स्थितवान्। तेनाव-(?) दशा यस्यैतादृशं च तं शुकनासं तारापीडः प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत्। खल्विति निश्चयेन। एतदन्यैरेव इत्यर्थे(?) धामगर्भैः प्रकाशनं प्रक्षालनम्, धामगर्लोकेन दिवसप्रकाशेन भास्वतः सूर्यस्य समुद्भासनमुत्तेजनम्, अमृतांशोश्चन्द्रस्यावश्यायलेशैस्तुहिनकणैराह्लादनं प्रमोदोत्पादनम्, पयोधेः समुद्रस्य मेघाम्बु जीमूतजलं तस्य बिन्दुभिरापूरणं भरणम्, प्रभञ्जनस्य वायोर्व्यजनानिलैस्तालवृन्तपवनैर्वर्धनमतिवृद्धिप्रापणम्, यदस्मद्विधैरस्मत्सदृशैरार्यस्य भवतः शुकनासस्य परिबोधनं प्रतिबोधदानम्। तथापीति। एवं सत्यपि प्राज्ञस्यापि बहुश्रुतस्याप्यनेकशास्त्रज्ञस्यापि विवेकिनोऽपि पृथगात्मवतोऽपि धीरस्यापि स्थिरप्रकृतेरपि सत्त्ववतोऽपि सात्त्विकतोऽप्यवश्यं निश्चितं दुःखातिपातेन कष्टातिशयेन विशुद्धमपि निर्मलमपि सर्वस्य मानसं वर्षसलिलेन वृष्टिनीरेण सर इव तडाग इव कलुषीक्रियते मलिनीक्रियते। कलुषीकृते च मानसे चित्ते किमिदमिति सर्वमेव दर्शनं सामान्यज्ञानं नश्यति। न चित्तं मन आलोचयति विचारयति। न बुद्धिर्धिषणा बुध्यते। बोधं प्राप्नोतीत्यर्थः। न विवेकोऽपि पृथगात्मभावोऽपि विविनक्ति पृथक्करोति। येन कारणेन। अतोऽयमेव नानुपपन्नं ब्रवीमि यदि। मत्तस्तारापीडाल्लोकवृत्तं जनचरितमार्य एव पूज्य एव भवान्सुतरामतिशयेन वेत्ति जानाति। किमिति प्रश्ने। कश्चित्कोऽपीयति लोके एतावति भुवनेऽस्ति विद्यते, यस्य निर्विकारं विकाररहितं यौवनं तारुण्यमतिक्रान्तं व्यतीतम्। यौवनावतारे हि तारुण्यप्रादुर्भावे हि शैशवेन बाल्येन सह गुरुजनेषु मातृपितृषु स्नेहः प्रीतिर्गलति क्षरति। वयसा सहावस्थया सहाभिनवा प्रत्यग्रा प्रीतिरारोहत्यारूढा भवति। वक्षसा सह वाञ्छा स्पृहा विस्तीर्यते विस्तीर्णा स्यात्। बलेनैव पराक्रमेणैव सह मदो दर्प उपचीयत उपचयं प्राप्नोति, दोर्द्वयेनैव बाहुयुगलेनैव सह धीर्बुद्धिः स्थूलतां स्थविरतामापद्यते प्राप्नोति। मध्येनैव विलग्नेनैव कार्श्यं कृशतामुपयाति प्राप्नोति श्रुतं ज्ञानम्। ऊरुयुगलेनैव सक्थियुग्मेनैव सहाविनयो दुर्नय उपचीयते पुष्टीभवति। श्मश्रुभिरेव कूर्चैरेव सह मलिनताहेतुर्मोहो मौढ्यमुज्जृम्भते विकासं प्राप्नोति। आकारेण उहाकृत्या सह हृदय-

१ उद्वहत्. २ अवनतस्थौ. ३ अभिवर्धनम्. ४ नवीमि. ५ मन्दधी तु मदः. अनादृतः. ६ अपचीयते विनयः, अपचीयते हृदयम्, उपचीयते हृदयमविनय .

मपि सरागं सर्वथा दीर्घमपि न दीर्घं पश्यति चक्षुः । अनुपहतेऽपि न प्रविशति गुरूपदेशः श्रोत्रे । स्त्रीरागिण्यपि न विद्यान्तरं विन्दति हृदये । न स्थैर्यमस्थिरप्रकृतौ तरलतायाम् । परित्याज्येषु व्यसनेष्वासक्तेषु विकाराणां च कारणं प्रायः सरलता । सा च सर्वमेव जलप्रायं कुर्वाणा वर्षातिवृष्टिरिवोपजायते । अपि च दिवसो दोषागमाय, दोषागमोऽनालोकाय, अनालोकोऽसद्दर्शनायैव, असद्दर्शनमविवेकाय, अविवेकोऽसन्मार्गप्रवृत्तये, असन्मार्गप्रवृत्तं च मोहान्धं चेतो भ्राम्यदवश्यमेव स्खलति । स्खलिते चेतसि तत्क्षमा पतत्येव लज्जा । त्रपावरणशून्ये च हृदि प्रविश्य पदं कुर्वन्केन वा विनिवारितो दुर्निवारः सर्वाविनयहेतुः कुसुमधन्वा । विलसति च कुसुममार्गणे केन कार्येण छिद्रसहस्राणि न भवन्ति, यैः सत्त्वमेवाधस्ताद्व्रजति । सत्त्वे चाधो गते किमाश्रित्य न गलति शीलम् । किमवलम्बनं विनयस्य । किं करोत्वनाधारं धैर्यम् । क्व पदमाधत्तां धीः । क्व समाधानमाचरत्ववष्टम्भः । केन वावष्टभ्य बलान्निश्चलीकृतं मनः । विप्रतिपद्यमानानि केन नियन्त्रितानीन्द्रियाणि । जगन्निन्द्यानि केन निवारितानि दुश्चरितानि । केन चालोकभूतेन तमोभिवृद्धिहेतुरुत्सारितो दोषाभिषङ्गो दृष्टे-

---

विकारा निश्चयं आविर्भवन्ति प्रकटीभवन्ति । तदेव दर्शयन्नाह—तथयेति । धवलमपि शुभ्रमपि चक्षुर्नेत्रं सरागमेव सर्वथा दीर्घमपि न पश्यति दीर्घम् । दीर्घदर्शितं न भवतीत्यर्थः । अनुपहतेऽप्यप्रतिहतेऽपि श्रोत्रे श्रवणे गुरूपदेशो गुरूणां हिताहितोपदेष्टॄणामुपदेशः सुकृताचरणनिर्देशो न प्रविशति न प्रवेशं करोति । स्त्रीषु रागो विद्यते यस्यैवंभूतेऽपि हृदय एकस्या विद्यायाः सकाशादन्या विद्या विद्यान्तरं न विन्दति न लभते । अस्थिरप्रकृतौ चलस्वभावायां तरलतायां चपलतायां सत्यां न स्थैर्यं न स्थिरता । परित्याज्येषु वर्जनीयेषु व्यसनेषु सत्सु विकाराणां चाकृत्यभावकरणरूपाणां चासक्तेष्वासक्तिषु कारणं निदानं प्रायो बाहुल्येन सरलता रक्तिकत्वं स्यात् । सा च सरलता सर्वमेव समग्रमेव जलप्रायं कुर्वाणा विदधाना वर्षातिवृष्टिरिव । वर्षा वर्षणम् । पक्षे वर्षाणां वत्सराणामतिवृष्टिरिवोपजायत उत्पद्यते । अपि चेति । अपि च प्रकारान्तरेण । दिवसा दोषागमाय दोषागमश्चानालोकायानिरीक्षणायाप्रकाशाय च स्यात् । अनालोकश्चासद्दर्शनायैवासम्यग्ज्ञानार्थं च स्यात् । असद्दर्शनं चाविवेकायापृथगात्मने भवति । अविवेकश्चासन्मार्गप्रवृत्तयेऽसत्पथप्रवृत्तये स्यात् । असन्मार्गप्रवृत्तं च भ्राम्यदितस्ततः परिभ्रमन्मोहेनान्धं चेतोऽवश्यमेव स्खलति निपतति । स्खलिते च स्खलनं प्राप्ते चेतसि चित्ते सति तत्क्षमा चेतःसंबद्धा लज्जा त्रपा पतत्येव यात्येव । त्रपैव लज्जैवावरणमाच्छादनं तेन शून्ये रिक्ते च हृदि हृदये प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पदं स्थानं कुर्वन्विदधन्केन वा पुरुषेण सर्वस्य समग्रस्याविनयस्याप्रश्रयस्य हेतुः कारणं कुसुमधन्वा कंदर्पो दुर्निवारो दुःखेन निवारयितुं शक्यो विनिवारितो निषिद्धः । कुसुममार्गणे कंदर्पे विलसति विलासं कुर्वति सति केन कार्येण हेतुभूतेन छिद्रसहस्राणि विवरसहस्राणि न भवन्ति न संजायन्ते, यैश्छिद्रसहस्रैः सत्त्वमेव साहसमेवाधस्तादधो मजति । सत्त्वे चाधो गते किमाश्रित्य किमाश्रयणं कृत्वा शीलं वृत्तं न गलति न क्षरति । विनयस्य प्रश्रयस्य किमवलम्बनं किमाधारः । अनाधारमनाश्रयं धैर्यं सत्त्वं च किं करोतु । किं कुर्यादित्यर्थः । धीर्बुद्धिः क्व कुत्र पदं स्थानमाधत्तां विदधताम् । अवष्टम्भ उद्योगः । 'अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि । आरम्भस्तु त्वरायां स्यादुद्यमे वधदर्पयोः' इति विश्वः । अवलम्बनं वा क्व समाधानं सुस्थतामाचरतु विदधातु । केन वावष्टभ्य वशीकृत्य बलाद्धठान्मनश्चेतो निश्चलीकृतम् । केन विप्रतिपद्यमानान्युन्मार्गप्रवृत्तानीन्द्रियाणि करणानि नियन्त्रितानि वशीकृतानि । केन जगन्निन्द्यानि विश्वगर्हितानि दुश्चरितानि दुश्चेष्टितानि निवारितानि दूरीकृतानि । आलोकभूतेन प्रकाशरूपेण केन वानिर्दिष्टनाम्ना

---

१ सर्वदा. २ आयाः. ३ कारणानाम्. ४ जनं मदमायन्. ५ कर्षति कृत्वा. ६ स्खलिते च. ७ मकरकेतुः. ८ गच्छतु. ९ गलिते च शीले किम्. १० बलम्.

रुपहन्ता । किं वा दृश्यतामसति बहुदर्शित्वे । बहुदर्शित्वं च तावतः कालस्यैवासंभाव्यमस्तु, प्रथमे वयसि येनान्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चित्य वर्जयति मलिनताम् । अपि च परिणामेऽपि पुण्यवतां केषांचिदेव हि केशैः सह धवलिमानमापद्यन्ते चरितानि । तन्मोहान्धकारमहाह्रदे मदविकारगन्धमातङ्गे दुर्विलसितैकराज्ये रतिनिद्रावेश्मनि नरकागमन[illegible]न्तविशेषदुश्चरितचक्रवर्तिनि तारुण्यावतारे सर्वस्यैव विषमतरविषयमार्गपतितस्य स्खलिता[illegible]ति । किमेवमार्गेण लालनीयस्य पालनीयस्य शिशुजनस्योपर्युपदेशो गरीयान्गुरूणाम्, [illegible]चिरमसकृद्दोहन्याक्रोशगर्भमेवमुक्तम् । स्वाध्यायमानानामपि मद्गुरूणां मुखेभ्यो निःसृतं शुभमशुभं वा शिशुषु सदवश्यं फलति । गुरवो हि दैवतं बालानाम् । यथैवाशिषो गुरु[illegible]णां सफलतामापद्यन्ते, तथैवाक्रोशाः शापताम् । तद्वैशम्पायनमुद्दिश्य कोपावेशादेव सति म-

---

[illegible] शत्रेवाभिप्रायः सैवस्य उत्पादितो दूरीकृत. । कीदृशो दोषाभिप्रायः । तमोऽप्रवर्तकः तयोरभिप्रायस्य हेतु कारणम् । पुन कीदृक् । दृष्टेऽशो ज्ञानस्य चोपहन्ता उपघातक । [illegible] किं वा दृश्यतां [illegible] । तावतः कालस्यैवेयतः [illegible] तत्र प्रथम भागे [illegible] गुणो भवतु गुणो आयताम् । येन सति सद्भावोऽन्वय, [illegible] रेक., ताभ्यां निश्चित्य निर्णयं कृत्वा मलिनतां श्यामतां वर्जयति दूरीकरोति । अपि चेति । अपि च पु[illegible] अरे । प्रत्येने परिणामेऽपी । वार्धकेऽपि । [illegible] । पुण्यवतां सुकृतवतां केषांचिदेव, न तु सर्वेषां केशै सह चरितानि चरित्राणि धवलिमानं श्वेतिमानमापद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । 'पुण्यो पुण्यवताम्' [illegible] । [illegible]—तन्मोहेति । तदिति हेत्वर्थे । मोहो मूर्च्छा, [illegible] महाह्रदो महद्सरः यस्मिन् । मदो मुद, [illegible] एव गन्धमातङ्गो गन्धेभो यस्मिन् । दुर्विलसितं दुश्चेष्टितं तदेवैकमद्वितीयं [illegible] । रतिः कामविलासः, निद्रा प्रमीला, तयोरेकस्मिन् गृहे [illegible] [illegible] विशेषदुश्चरितानि [illegible] तारुण्यस्य यौवनस्यावतारे प्रादुर्भावे विषमतरः कठिनतरो यो विषयमार्गः [illegible] सर्वस्यैव [illegible], [illegible], [illegible] । [illegible] लालनीयस्य लालनां कर्तुं योग्यस्य पालनीयस्य रक्षां कर्तुं योग्यस्य शिशुजनस्य [illegible] गरीयान्गुरुतर आदेशो [illegible], [illegible] [illegible] न एव मनसि मध्ये [illegible] । [illegible] [illegible]—स्वाध्यायेति । स्वाध्यायमानानामपि [illegible] [illegible] मुखेभ्यो वदनेभ्य. शिशुषु बालेषु शुभमशुभं वा निःसृतं [illegible] [illegible] फलति । [illegible] शिशूनां [illegible] । [illegible]—गुरव इति । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] भवन्ति । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible]

रूपमभिदधत्यार्ये महती मे चेतसः पीडा समुत्पन्ना । स्वयमारोपितेषु तरुषु यावदुत्पद्यते स्नेहः किं पुनरङ्गसंभवेष्वपत्येषु । तदुत्सृज्यतामयममर्षवेगो वैशम्पायनस्योपरि । विरूपकं तु तेन न किंचिदप्याचरितम् । सर्वपरित्यागं कृत्वा स्थित इत्येतदपि कारणमविज्ञाय किमेवं दोषपक्षे निक्षिपामः । कदाचिद्गुणीभवत्येवमयमविनयनिष्पन्नो दोष एव । आनीयतां तावदसौ । बुध्यामहे किमर्थमयमेवंविधस्तस्य वयसोऽनुचितोऽपि संवेग उत्पन्नः । ततो यथायुक्तं विधास्यामः ।' इत्युक्तवति तारापीडे पुनः शुकनासोऽभ्यधात्—'अत्युदारतया वत्सलत्वाच्चैवमादिशति देवः । अन्यदतःपरं किमिवास्य विरूपकं भवेत्, यद्युवराजमुत्सृज्य क्षणमप्यन्यत्रावस्थानमात्मेच्छया चेष्टितम् ।' इत्युक्तवति शुकनासे कशयेवान्तस्ताडितो दोषसंभावनयानया पितुरुद्बाष्पदृष्टिरुपविष्ट एवोपसृत्य चन्द्रापीडः शनैः शनैः शुकनासमवादीत्—'आर्य, यद्यपि निरूपितो वेद्मि न मदीयेन दोषेण नागतो वैशम्पायन इति, तथापि तातेन संभावितमेव कस्य चापरस्य संभावना नोत्पन्ना । मिथ्यापि तत्तथा यथा गृहीतं लोकेन, विशेषतो गुरुणा ।

निर्निमेषादेवार्ये परं कठिनमभिदधति कथयति सति मे मम चेतसो हृदयस्य महती गुर्वी पीडा समुत्पन्ना प्रादुर्भूता । तन्निदानमाविष्कुर्वन्नाह—**स्वयमिति** । स्वयमात्मना रोपितेषूप्तेषु तरुषु वृक्षेषु यावत्स्नेह उत्पद्यते प्रादुर्भवति । अङ्गसंभवेषु शरीरसमुत्पन्नेष्वपत्येषु प्रजासु किं पुनर्भण्यते किं कथ्यते । तत्तस्माद्धेतोर्वैशम्पायनस्योपर्ययं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽमर्षवेगः क्रोधसंभव उत्सृज्यतां त्यज्यताम् । वैशम्पायनस्य निर्दोषतां प्रकटयन्नाह—**विरूपकमिति** । तु पुनरर्थे । तेन वैशम्पायनेन न किंचिदपि विरूपकं विरुद्धमाचरितं सेवितम् । सर्वपरित्यागस्तु दूषणं न भवतीत्याशयेनाह—**सर्वपरित्याग इति** । सर्वपरित्यागं कृत्वा स्थित इत्येतदपि कारणं निदानमविज्ञायाज्ञात्वा किमेवमनेन दोषपक्षे दुर्गुणकक्षायां वयं निक्षिपामो निक्षेपं कुर्मः । तस्यापि गुणे निक्षेपमाशङ्कयन्नाह—**कदाचिदिति** । एवं तादृक्कारणमपेक्ष्याप्ययमविनयनिष्पन्नोऽनयजनितो दोष एव कदाचिद्गुणीभवति । गुणः स्यादित्यर्थः । अथ कर्तव्यमाह—**आनीयतामिति** । तावदादावसौ वैशम्पायन आनीयतामानयनविषयीक्रियतामिति बुध्यामहे जानीमहे । वयमिति शेषः । अयमेवंविध ईदृशस्तस्य वैशम्पायनस्य वयसोऽवस्थाया अनुचितोऽप्ययोग्योऽपि किमर्थं किंप्रयोजनाय संवेगः सर्वपरित्यागलक्षण उत्पन्नः प्रादुर्भूतः । ततस्तत्प्रयोजनं ज्ञात्वैव यथायुक्तं यथोचितं तद्विधास्यामः करिष्यामः । इति पूर्वप्रतिपादितप्रकारेण तारापीडे उक्तवति सति पुनर्द्वितीयवारं शुकनासोऽभ्यधादब्रवीत् । किमभ्यधादित्याशयेनाह—**अतीति** । अत्युदारस्य भावोऽत्युदारता तयातिरुदारतया वत्सलत्वाय हितकारित्वाय देवस्तारापीड एवं पूर्वप्रतिपादितमादिशति कथयति । अनेन विरुद्धं न कृतमिति यदोक्तं प्रतिक्षिपन्नाह—**अतःपरमिति** । अतः परमन्यदपरं किमिव विरूपकं विरुद्धं भवेत् । एतदेव विशदीकुर्वन्नाह—**यदिति** । यद्यस्माद्धेतोर्युवराजं चन्द्रापीडमुत्सृज्य त्यक्त्वात्मेच्छया स्वाभिप्रायेण क्षणमल्पकालमप्यन्यत्रावस्थानं चेष्टितमाचरितम् । अतः परं विरुद्धं किं भवेदित्यर्थः । इति शुकनासे उक्तवति कथितवति सत्यनया पितुर्दोषसंभावनया कशयेव चर्मदण्डयेवान्तर्मध्ये ताडितो व्यथित उद्गतं बाष्पो नेत्राम्बु यस्यां तादृशी दृष्टिर्यस्य स उपविष्ट एवोपसृत्य समीपमागत्य चन्द्रापीडः शनैः शनैर्मन्दं मन्दं शुकनासमवादीदब्रवीत् । किमवादीदित्याशयेनाह—**आर्य इति** । हे आर्य हे पूज्य, यद्यपि निरूपितः सम्यग्विचारित एवाहं वेद्मि जानामि । न मदीयेन मामकीनेन दोषेण दूषणेन वैशम्पायनो नागत इति, तथाप्येवं सत्यपि तातेन पित्रा संभावितमेव मनसानिर्धारितमेव । मदीयदुष्टत्वं चेतसि । अपरस्य कस्य वा संभावना नोत्पन्ना । मिथ्यात्वेऽप्यत्र न दोष इत्याशयेनाह—**मिथ्यापीति** । मिथ्यात्वेऽप्यसत्यत्वेऽपि तत्तथा तथैव । तदर्थे हेतुमाह—**यथेति** । यथा गृहीतं यथा बुद्धं लोकेन जनेन, विशेषतो

---

१ आरोपितेषु, स्वयं रोपितेषु २ तावदं. ३ निक्षिपा. ४ युक्तो भवति. ५ अतः परम्. ६ यदव. ७ निरूपतः.

रुपहन्ता । किं वा दृश्यतामसति बहुदर्शित्वे । बहुदर्शित्वं च तावतः कालस्यैवासंभवात्कु भवतु, प्रथमे वयसि येनान्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चित्य वर्जयति मलिनताम् । अपि च प णामेऽपि पुण्यवतां केषांचिदेव हि केशैः सह धवलिमानमापद्यन्ते चरितानि । तन्मोहैव यमहाहो मदविकारगन्धमातङ्गे दुर्विलसितैकराज्ये रतिनिद्रावेश्मनि नवरागपल्लवोद्गतलीले न्तविशेषदुश्चरितचक्रवर्तिनि तारुण्यावतारे सर्वस्यैव विषमतरविषयमार्गपतितस्य स्खलितम् पतति । किमेवमार्येण लालनीयस्य पालनीयस्य शिशुजनस्योपर्यावेशो गरीयान्गृहीतः, यद चितमपत्यस्नेहस्याक्रोशगर्भमेवमुक्तम् । स्वप्रायमाणानामपि यद्गुरूणां मुखेभ्यो निष्क्रामति शु भमशुभं वा शिशुषु तदवश्यं फलति । गुरवो हि दैवतं बालानाम् । यथैवाशिषो गुरुजनवि र्तीर्णा वरतामापद्यन्ते, तथैवाक्रोशाः शापताम् । वद्वैशम्पायनमुद्दिश्य कोपावेशादेव सति स

दोषाणां व्यसनादीनां रात्रेश्चाभिषङ्गः संबन्ध उत्सारितो दूरीकृतः । कीदृशो दोषाभिषङ्गः । तमोऽज्ञानं च तयोरभिवृद्धिस्तस्य हेतुः कारणम् । पुनः कीदृक् । दृष्टेर्दृशो ज्ञानस्य चोपहन्ता उपघातकः । असति बहुदर्शि किं वा दृश्यतां किमवलोक्यताम् । तावत. कालस्यैवेयतः समयस्यैवासंभवाद्बहुदर्शित्वमनेकपदार्थावलोकित्वम् तच्च प्रथम आद्ये वयस्यवस्थायां कुतो भवतु कुतो आयताम् । येन सति तद्भावोऽन्वयः, तदभावो व्यति रेकः, ताभ्यां निश्चित्य निर्णयं कृत्वा मलिनतां वाच्यतां वर्जयति दूरीकरोति । अपि चेति । अपि च पुन स्तरे । प्रदर्शने परिणामेऽपि । वार्धकेऽपि । हीति निश्चये । पुण्यवतां सुकृतवतां केषांचिदेव, न तु सर्वेषां केशैः कचैः सह चरितानि चरित्राणि धवलिमानं श्वेतिमानमापद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । 'सुकृती पुण्यवान्धन्यः' इ त्यमरः । यतैस्य स्खलितं स्यादिति प्रदर्शयन्नाह—तन्मोहेति । तदिति हेत्वर्थे । मोहो मूर्छा, वि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्याः, त एव महाह्यो महासर्पा यस्मिन् । मदो मुद्, मोहसंभेदस्तस्य वि विह्वलत्वस एव गन्धमातङ्गा गन्धेभा यस्मिन् । दुर्विलसितं दुश्चेष्टितं तदेवैकमद्वितीयं राज्यं यस्मिन् । रतिः कामाभिलाषः, निद्रा प्रमीला, तयोर्वेश्मनि गृहे नवरागो नवीनानुरागः स एव पल्लव किसलयं तस्योद्गमलीलान्ते पर्यन्तगाने येषामेतादृशानि विशेषदुश्चरितानि विशेषदुश्चेष्टितानि तेषां चक्रव सार्वभौम एवंविधे तारुण्यस्य यौवनस्यावतारे प्रादुर्भावे विषमतरः कठिनतरो यो विषयमार्गः कामा दिमार्गस्तत्र पतितस्य सर्वस्यैव समस्तस्यैव, अयोग्यस्य, स्खलितमापतति । स्खलना स्यादित्यर्थः । पूज्येन भवता गुरुनाधेन लालनीयस्य लालनां कर्तुं योग्यस्य पालनीयस्य रक्षां कर्तुं योग्यस्य शिशुजनस्य बालजनस्योपरि किमेवं किंनिमित्तं गरीयान्गरिष्ठ आवेशो गृहीत आत्तः, अपत्यस्नेहोचित प्रकृतिभ्योऽनुचितमयोग्यमाक्रोशोऽभिषङ्गः स एव गर्भे मध्ये यस्यैतादृशमेवमुक्तं कथितम् । एतदर्थं सर्वेषां न वाच्यमित्याशयेनाह—स्वप्रायेति । स्वप्रायमाणानामपि निद्रायमाणानामपि गुरूणां हितैषिणां तिरस्कारोऽद्रष्टृणां मुखेभ्यो वदनेभ्यः शिशुषु बालेषु शुभमशुभं वा निष्क्रामति [illegible] तदवश्यं फलति । तत्फलदाय्योऽर्थः शिशूनां संजायत इत्यर्थः । तन्नियामकमाह—गुरव इति । हि निश्चये । बालानां शिशूनां गुरवो मातृपितरो दैवतं परममिष्टम् । अत्रार्थे दृष्टान्तं प्रतिपादयन्नाह—यथैवेति । यथैव येन प्रकारेणैव गुरुजनैर्वितीर्णा दत्ता आशिषो मङ्गलमेतान्याशीर्वचनानि वरतां [illegible] प्रमथनार्थैर्दत्तं तत्सितना वचो वरस्य भावस्तत्ता तामापद्यन्ते भजन्ते । 'तत्रोभितिष्ठे यद्दु दान्तं मतः' इति काशः । तथैव तेन प्रकारेणैवाक्रोशाभिरस्कारा बालानां तत्रानिष्टं भूयदिति कोऽपि भव. शापस्य भावस्तत्ता शा प्रतिपद्यन्ते । तत्तस्माद्वैशम्पायनमुद्दिश्याभिषङ्ग कोपस्य [illegible]

---

१ अतिपुण्य. २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] [illegible] ६ वा तदवश्यम्

रूपमभिदधत्यार्ये महति मे चेतसः पीडा समुत्पन्ना । स्वयमारोपितेषु तरुषु यावदुत्पद्यते स्नेहः किं पुनरङ्गसंभवेष्वपत्येषु । तदुत्सृज्यतामयममर्षवेगो वैशम्पायनस्योपरि । विरूपकं तु तेन न किंचिदप्याचरितम् । सर्वपरित्यागं कृत्वा स्थित इत्येतदपि कारणमविज्ञाय किमेवं दोषपक्षे निक्षिपामः । कदाचिद्गुणीभवत्येवमयमविनयनिष्पन्नो दोष एव । आनीयतां तावदसौ । बुद्ध्यामहे किमर्थमयमेवंविधस्यास्य वयसोऽनुचितोऽपि संवेग उत्पन्नः । ततो यथायुक्तं विधास्यामः ।' इत्युक्तवति तारापीडे पुनः शुकनासोऽभ्यधात्—'अत्युदारतया वत्सलत्वाच्चैवमादिशति देवः । अन्यैदतःपरं किमिवास्य विरूपकं भवेत्, यद्युवराजमुत्सृज्य क्षणमप्यन्यत्रावस्थानमात्मेच्छया चेष्टितम् ।' इत्युक्तवति शुकनासे कशयेवान्तस्ताडितो दोषसंभावनयानया पितुरुद्बाष्पदृष्टिरुपविष्ट एवोपसृत्य चन्द्रापीडः शनैः शनैः शुकनासमवादीत्—'आर्य, यद्यपि निरुक्तितो वेद्मि न मदीयेन दोषेण नागतो वैशम्पायन इति, तथापि तातेन संभावितमेव कस्य वापरस्य संभावना नोत्पन्ना । मिथ्यापि तत्तथा यथा गृहीतं लोकेन, विशेषतो गुरुणा ।

निर्निमेषादेवार्ये परं कठिनमभिदधति कथयति सति मे मम चेतसो हृदयस्य महती गुर्वी पीडा समुत्पन्ना प्रादुर्भूता । तमिदानमाविष्कुर्वन्नाह—स्वयमिति । स्वयमात्मना रोपितेषूत्तमेषु तरुषु वृक्षेषु यावत्स्नेह उत्पद्यते प्रादुर्भवति । अङ्गसंभवेषु शरीरसमुत्पन्नेष्वपत्येषु प्रजासु किं पुनर्भण्यते किं कथ्यते । तत्तस्माद्धेतोर्वैशम्पायनस्योपर्ययं प्रत्यक्षोपलभ्यमानोऽमर्षवेगः क्रोधसंभव उत्सृज्यतां त्यज्यताम् । वैशम्पायनस्य निर्दोषतां प्रकटयन्नाह—विरूपकमिति । तु पुनरर्थे । तेन वैशम्पायनेन न किंचिदपि विरूपकं विरुद्धमाचरितं सेवितम् । सर्वपरित्यागस्तु दूषणं न भवतीत्याशयेनाह—सर्वपरित्याग इति । सर्वपरित्यागं कृत्वा स्थित इत्येतदपि कारणं निदानमविज्ञायाज्ञात्वा किमेवमेव दोषपक्षे वैगुण्यकक्षायां वयं निक्षिपामो निक्षेपं कुर्मः । तस्या अपि गुणे निक्षेपमादाद्धयन्नाह—कदाचिदिति । एवं तादृक्कारणमपेक्ष्यायमविनयनिष्पन्नोऽप्रश्रयजनितो दोष एव कदाचिद्गुणीभवति । गुणः स्यादित्यर्थः । अथ कर्तव्यमाह—आनीयतामिति । तावदादावसौ वैशम्पायन आनीयतामानयनविषयीक्रियतामिति बुध्यामहे जानीमहे । वयमिति शेषः । अयमेवंविध ईदृशस्यास्य वैशम्पायनस्य वयसोऽवस्थया अनुचितोऽप्ययोग्योऽपि किमर्थं किंप्रयोजनाय संवेगः सर्वपरित्यागलक्षण उत्पन्नः प्रादुर्भूतः । ततस्तत्प्रयोजनं ज्ञात्वैव यथायुक्तं यथोचितं तद्विधास्यामः करिष्यामः । इति पूर्वप्रतिपादितप्रकारेण तारापीड उक्तवति सति पुनर्द्वितीयवारं शुकनासोऽभ्यधादब्रवीत् । किमभ्यधादित्याशयेनाह—अतीति । अत्युदारस्य भावोऽत्युदारता तयातिस्फारतया वत्सलत्वाच्च हितकारित्वाच्च देवस्तारापीड एवं पूर्वप्रतिपादितमादिशति कथयति । अनेन विरुद्धं न कृतमिति नृपोक्तं प्रतिक्षिपन्नाह—अतःपरमिति । अतः परमन्यद्भवदपि किमिव विरूपकं विरुद्धं भवेत् । एतदेव विशदीकुर्वन्नाह—यदिति । यत्तस्माद्धेतोर्युवराजं चन्द्रापीडमुत्सृज्य स्वस्यात्मेच्छया स्वातन्त्र्येण क्षणमन्यत्रान्यस्मिन्स्थलेऽवस्थानमुपवेशनमाचेष्टितमाचरितम् । अतःपरं विरुद्धं किं भवेदित्यर्थः । इति शुकनास उक्तवति कथितवति सत्यनया पितुर्दोषसंभावनया कशयेव चर्मनम्या रज्ज्वेवान्तर्मध्ये ताडितो व्यथित उद्गतं बाष्पो नेत्राम्बु यस्यामेवंविधा दृष्टिर्यस्यैवंभूत उपविष्ट एवासीन एवोपसृत्योपसरणं कृत्वा चन्द्रापीडः शनैः शनैर्मन्दं मन्दं शुकनासमवादीदब्रवीत् । किमवादीदित्याशयेनाह—आर्य इति । हे आर्य हे पूज्य, यद्यपि निरुक्तितस्त्वदुक्तित एवाहं वेद्मि जानामि । न मदीयेन मामकीनेन दोषेण वैगुण्येन वैशम्पायनो नागत इति, तथाप्येवं सत्यपि तातेन पित्रा संभावितमेव संभावनाविषयीकृतमेव । मद्वैगुण्यमिति शेषः । अपरस्य कस्य वा संभावना नोत्पन्ना । मिथ्यासंभावने न दोष इत्याशयेनाह—मिथ्यापीति । मिथ्याप्यसत्यमपि तत्तथा सत्यमेव । तत्रार्थे हेतुमाह—यथेति । यथा गृहीतं यथा श्रुतं लोकेन जनेन, विशेषतो

---

१ स्वारोपितेषु; स्वयं रोपितेषु. २ तावंत. ३ निक्षिपः ४ [illegible] ५ इतः परम्. ६ यदय. ७ निरुक्ततः.

रुपहन्ता । किं वा दृश्यतामसति बहुदर्शित्वे । बहुदर्शित्वं च तावतः कालस्यैवासंभवाद भवतु, प्रथमे वयसि येनान्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चित्य वर्जयति मलिनताम् । अपि च गामेऽपि पुण्यवतां केषांचिदेव हि कैश्चैः सह धवलिमानमापद्यन्ते चरितानि । तन्मोहां यमहाह्रदे मदविकारगन्धमातङ्गे दुर्विलसितैकराज्ये रतिनिद्रावेश्मनि नवरागपल्लवोद्गमली न्तविशेषदुश्चरितचक्रवर्तिनि तारुण्यावतारे सर्वस्यैव विषमतरविषयमार्गपतितस्य स्खलि पतति । किमेवमार्येण लालनीयस्य पालनीयस्य शिशुजनस्योपर्यावेशो गरीयान्गृहीतः, य चितमपगतस्नेहस्याक्रोशगर्भमेवमुक्तम् । श्लाघ्यमानानामपि यद्गुरूणां मुखेभ्यो निष्क्रामति भमशुभं वा शिशुषु तदवश्यं फलति । गुरवो हि दैवतं बालानाम् । यथैवाशिषो गुरुजनैः वीर्णा वरतामापद्यन्ते, तथैवाक्रोशाः शापताम् । तद्वैशम्पायनमुद्दिश्य कोपावेशादेव सति

दोषाणां व्यसनादीनां रागेषाभिषङ्गः संबन्ध उत्सारितो दूरीकृतः । कीदृशो दोषाभिषङ्गः । तमोऽज्ञानं तं च तयोरभिवृद्धिस्तस्य हेतुः कारणम् । पुनः कीदृक् । दृष्टेर्ज्ञानस्य चोपहन्ता उपघातकः । अथवा बहुदं किं वा दृश्यतां किमवलोक्यताम् । तावत. कालस्यैयतः समयस्यैवासंभवाद्बहुदर्शित्वमनेकदर्शित्वमेतेन तथ प्रथम आद्ये वयस्यवस्थायां कुतो भवतु कुत आयताम् । येन सति सद्भावोऽन्वयः, असत्यसद्भावो व्यतिरेकः, ताभ्यां निश्चित्य निर्णयं कृत्वा मलिनतां वाच्यतां वर्जयति दूरीकरोति । अपि चेति । अपि च गु न्तरे । प्रदर्शने परिणामेऽपि । वार्धकेऽपि । हीति निश्चये । पुण्यवतां सुकृतवतां केषांचिदेव, न तु सर्वेषां केशैः कचैः सह चरितानि चरित्राणि धवलिमानं श्वेतिमानमापद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । 'सुकृती पुण्यवान्धन्य' इ दैमः । सर्वस्य स्खलितं स्यादिति प्रदर्शयन्नाह—तन्मोहेति । तदिति हेत्वर्थे । मोहो मूर्च्छा, विष शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्याः, त एव महाह्रदो महाहारो यस्मिन् । मदो मुद् मोहसंभेदस्तस्य विकार विकृतयस्त एव गन्धमातङ्गा गन्धेभा यस्मिन् । दुर्विलसितं दुश्चेष्टितं तदेवैकमद्वितीयं राज्यं यस्मिन् । रतिः कामाभिलाषः, निद्रा प्रमीला, तयोर्वेश्मनि गृहे नवरागो नवीनानुरागः स एव पल्ल किसलयं तस्योद्गमलीलान्ते पर्यवसाने येषामेतादृशानि विशेषदुश्चरितानि विशेषदुश्चेष्टितानि तेषां चक्रवर्तिनि सार्वभौम एवंविधे तारुण्यस्य यौवनस्यावतारे प्रादुर्भावे विषमतरः कठिनतरो यो विषयमार्गः स्त्र पतितस्य प्राप्तस्य सर्वस्यैव समस्तस्यैव, अर्वाग्जनस्य, स्खलितमापतति । स्खलना स्यादित्यर्थः । पूज्येन भवता शुकनासेन लालनीयस्य लालनां कर्तुं योग्यस्य पालनीयस्य रक्षां कर्तुं योग्यस्य शिशुजनस्य बालजनस्योपरि किमेवं किंनिमित्तं गरीयान्गरिष्ठ आवेशो गृहीत आत्त, वयस्यादेवोच प्रवृत्तिरेभ्योऽनुचितमयोग्यमाक्रोशोऽभिषङ्गः स एव गर्भे मध्ये यस्यैतादृशमेवमुक्तं कथितम् । एतद सर्वथा न वाच्यमित्याशयेनाह—श्लाघ्येति । श्लाघ्यमानानामपि स्तूयमानानामपि गुरूणां हितरि तिपरिहारोपदेष्टॄणां मुखेभ्यो वदनेभ्यः शिशुषु बालेषु यच्छुभमशुभं वा निष्क्रामति निःसरति तदव श्येन फलति । सञ्जल्पवाच्योऽर्थः शिशूनां संजायत इत्यर्थः । तन्नियामकमाह—गुरव इति । निश्चये । बालानां शिशूनां गुरवो मातृपितरौ दैवतं परममिष्टम् । अत्रार्थे दृष्टान्तं प्रतिपादयन्नाह—यथैव यथैव येन प्रकारेणैव गुरुजनैर्वितीर्णा दत्ता आशिषो मङ्गलसमेतान्याशीर्वचनानि वरतां वाञ्छितं प्रसन्नताप्रेरितं तपस्विना वचो वरस्तस्य भावस्तत्ता तामापद्यन्ते भजन्ते । 'तपोभिरिष्टो वरो देवाद भतः' इति कात्यः । तथैव तेन प्रकारेणैवाक्रोशास्तिरस्काराः शापतां तवानिष्टं भूयादिति कोपाविष्ट वचः शापस्तस्य भावस्तत्ता तां प्रतिपद्यन्ते । तत्तस्मात्कारणाद्वैशम्पायनमुद्दिश्याभिलक्ष्य कोपस्य कुर कार्ये

---

१ अतिपुण्य. २ मोहविषविषयमहाह्री; मोहविषयविषमहाह्री. ३ भाजो. ४ ओऽङ्कुर. ५ लालनी लालनीयपालनीयस्य. ६ [illegible] तदवश्यम्.

यति भूयोभूयः स्वकान्तिनिर्भरान्निष्कलङ्क इव नक्षत्रनाथे, विस्पष्टायां निशीथिन्यां [1]प्रस्थानमङ्गले प्रणामायोपगतं चन्द्रापीडं पीडयान्तर्[2]विलीयमानेव बाष्पोत्पीडमपारयन्ती नि[3]वारयितुमत्यायताभ्यामपि नेत्राभ्यां कृतप्रयत्नाप्यमङ्गलशङ्कया विलासवती तं [4]मन्युरागावेगगद्गदिकोपरुध्यमानाक्षरमवादीत्—'[5]तात, युज्यते ह्यङ्कलालितस्य गर्भरूपस्य प्रथमगमने गरीयसी हृदयपीडा, यस्मिन्प्रथममेवाङ्कादपैति । मम पुनर्नेदृशी प्रथमगमनेऽपि ते पीडा समुत्पन्ना, कीदृशी तव गमनेनाधुना । [6]दीर्यत इव मे हृदयम् । समुत्पाट्यन्त इव मर्माणि । उत्क्रथ्यत इव शरीरम् । [7]उत्प्लवत इव चेतः । विघटन्त इव संधिबन्धनानि । [8]निर्यान्तीव प्राणाः । न किंचित्समादधाति धीः । सर्वमेव शून्यं पश्यामि । न पारयाम्यात्मानमिव हृदयं धारयितुम् । धृतोऽपि बलादागच्छति मे बाष्पोत्पीडो [9]मुहुर्मुहुः । समाहितापि मङ्गलसंपादनाय ते [10]चलति मतिः । न जानाम्येव किमुत्पश्यामीति । किंनिमित्तं चेयमीदृशी [11]मे हृदयपीडेत्येतदपि न वेद्मि । किं [12]बहुभ्यो दिवसेभ्यः, कथमप्यागतो मे वत्सो झटित्येव पुनर्गच्छतीति । किं वैशम्पायनवियोगादुद्विग्नस्य गमनमेकाकिनस्ते समुत्प्रेक्ष्येति । [13]न पुनर्वैशम्पायनवृत्तान्तादात्मन

भूयोभूयो वारंवारं स्वकान्तिनिर्भरात्स्वदीप्तिसंभारान्निष्कलङ्क इव नक्षत्रनाथे चन्द्रे भगवति नक्षत्रसमागममुत्सं तारकामेलापकसौख्यमनुभवन्ननुभवविषयीकुर्वति सति । निशीथिन्यां त्रियामायां विस्पष्टायां प्रकटायां सत्यां प्रस्थानमङ्गले सति गमनश्रेयसि सति प्रणामाय नमस्कारायोपगतमागतं चन्द्रापीडं पीडया बाधयान्तर्विलीयमानेव विलयं प्राप्यमाणेवात्यायताभ्यामतिविस्तीर्णाभ्यामपि नेत्राभ्याममङ्गलशङ्कयाऽश्रेयसांशंकया कृतप्रयत्नापि विहितोद्यमापि बाष्पोत्पीडमश्रुप्रवाहं निवारयितुं दूरीकर्तुमपारयन्त्यशक्नुवती एवंविधा विलासवती तत्र स्थितत्वाद्वैशम्पायने मन्युः क्रोधो रागश्चन्द्रापीडे स्वाङ्गजत्वात् तयोरावेग आवेशस्तेन या गद्गदिका गद्गदध्वनिस्तयोपरुध्यमानान्युपरोधं प्राप्यमाणान्यक्षराणि यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । अवादीदब्रवीत् । किमवादीदित्याशयेनाह—तातेति । हे तात हे पुत्र । हीति निश्चितम् । अङ्कलालितस्य क्रोडपालितस्य गर्भरूपस्य भ्रूणस्वभावस्य प्रथमगमन आद्यप्रयाणे हृदयपीडा गरीयसी युज्यते विलोक्यते, यस्मिन्प्रथममेवाङ्कात्क्रोडादपैति गच्छति । मम विलासवत्याः पुनस्ते तव प्रथमगमनेऽपि नेदृश्येतादृशी पीडा समुत्पन्ना संजाता, यादृशी तव गमनेनाधुना सांप्रतं जायते । तदेव प्रदर्शयन्नाह—दीर्यत इति । मे मम हृदयं दीर्यत इव विदीर्णं जायत इव । मर्माणि संधिस्थानानि समुत्पाट्यन्त इवोत्खन्यन्त इव । शरीरं देहमुत्क्रथ्यत इवोत्क्वाथ्यत इव । चेतो मन उत्प्लवत इवोत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छतीव । संधिबन्धनानि विघटन्त इव भिद्यन्त इव । प्राणा निर्यान्तीव निःसरन्तीव । धीर्बुद्धिर्न किंचित्समादधाति समाधानं करोति । सर्वमेव जगच्छून्यं रिक्तं पश्याम्यवलोकयामि । आत्मानमिव हृदयं स्वान्तं धारयितुं न पारयामि न शक्नोमि । धृतोऽपि रक्षितोऽपि बलाद्धठान्मे मम बाष्पोत्पीडोऽश्रुप्रवाहो मुहुर्मुहुर्वारंवारमागच्छत्यायाति । ते तव मङ्गलसंपादनाय श्रेयःकरणाय समाहितापि संस्थापितापि मतिश्चलति भ्रमति । इत्यहं न जानाम्येव नावकलयाम्येव । किमुत्पश्यामि किमवलोकयामि । किंनिमित्तं च किंकारणं चेयमीदृश्येतादृशी मे मम हृदयपीडा चित्तार्तिरित्येतदप्यहं न वेद्मि न जानामि । किं बहुभ्यः प्रचुरेभ्यो दिवसेभ्यः कथमपि महता कष्टेन मे मम वत्स आगत आयातो झटित्येव शीघ्रमेव पुनर्गच्छति व्रजतीति हेतोर्महती पीडा जायत इति सर्वत्रानुषङ्गः । किं वैशम्पायनस्य वियोगाद्विरहादुद्विग्नस्योद्वेगं प्राप्तस्यैकाकिनोऽसहायस्य ते तव गमनं प्रस्थानं समुत्प्रेक्ष्य विलोक्येति । वैशम्पायनस्य

---

१ प्रस्थानमङ्गल. २ विलीयमान. ३ वारयितुम्; पातुम्. ४ मन्यूद्गमावेग; आवेग. ५ जातमात्रापि तेऽङ्कलालितस्य गर्भरूपस्य प्रथमगमने गरीयसी हृदयपीडा यस्मिन्प्रथमेनाङ्कादपैति. ६ यतो दीर्यते. ७ उद्भ्रमते. ८ उन्मथ्यत इव मनः निर्यान्तीव. ९ मुहुः. १० चलति. ११ हृदय. १२ बहुभ्यः. १३ अन्तः; उत; पुनः पुनः.

एव दुःखितयेति। न चैवंविधया पीडया वैशम्पायनानयनाय गच्छतस्ते गमनं नि रयितुं पारयति वाणी। इदयं पुनर्नेच्छत्येव त्वदीयं गमनम्। तदीदृशी मे पीडां वि यथा पुरा स्थितं न तथा कथिदासंगमावध्यनिर्दीर्घकालमायुष्मता स्थातव्यम्। अस्य च कृते साञ्जलिबन्धेन शिरसाभ्यर्थये वत्सम्' इत्यादिशन्ती स्वमानरं सुदूरं प्रसारितावन तिश्चन्द्रापीडो व्यजिज्ञपत्—'अम्ब, सदा दिग्विजयप्रसङ्गादस्थितम्। अधुना पुनर कालक्षेपो यावत्समुद्देशं परापतामि। तत्पुनश्चिरागमकृता न भावनीया मनागपि हृदये त्वया' इत्येवं विज्ञप्ता चन्द्रापीडेन संनिरुध्योद्वाष्पवेगारकथं कथमपि संस्तभ्यात्मानं नि गमनमङ्गला गलता प्रस्रवेण सिञ्चन्ती शिरसि चोपाघ्राय गाढं सुचिरमालिङ्ग्य गच्छ रिव प्राणैः कृच्छ्रान्मुमोच तं माता। मुक्तश्च माता पितुः प्रणतये वासभवनमगमत्। च 'देव, गमनाय नमस्करोति युवराजः' इत्यावेदिते द्वाररक्षिणा प्रविश्य क्षोणीतलनि तशिरसा शयनवर्तिनो ननाम दूरस्थित एव पितुः पादौ। अथ तथा प्रणतमालोक्य कि

वृत्तान्ताद्वैशम्पायनोदन्तादात्मनः स्वस्यैव दुःखिततया पीडितया पुनर्न मम हृदयपीडेत्यर्थः। एवंवि धातया पीडया वैशम्पायनानयनाय गच्छतो भजतस्ते तव गमनं विनिवारयितुं निषेधयितुं न वाणी वा रयति समर्था भवति। इदयं चेतः पुनस्त्वदीयं तावकीनं गमनं नेच्छत्येव नाभिलषत्येव। तदतदेवं मृमेदृशीं पीडां विभाव्य ज्ञात्वा यथा येन प्रकारेण पुरा पूर्वं स्थितं विलम्बितं कथिन्काससिधिव्यवे मेलापस्तस्यावधिर्मर्यादा आसंगमावधेरा संगमावधि इत्यव्ययीभावः। अनिर्दीर्घकालमनतिचिरमायुष्मता भवता न तथा स्थातव्यं स्थेयम्। अस्य च पूर्वोक्तस्यार्थस्य कृतस्य कृते सहाञ्जलिबन्धेन वर्तमानः बन्धः। 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः। तेनैवंभूतेन शिरसोत्तमाङ्गेन वत्सं सुतमभ्यर्थये प्रार्थये पूर्वोक्तमादिशन्तीं कथयन्तीं स्वमातरं स्वजननीं सुदूरं सुतरां दूरं प्रसारितावनमनावनामिता मूर्तिर्येनैवं पीडो व्यजिज्ञपद्विज्ञप्तिमकार्षीत्। तदेवाह—हे अम्ब इति। हे मातः, तदा तस्मिन्काले दिग्वि सात्करणं तस्य प्रसङ्गः संबन्धस्तस्मात्स्थितं विलम्बितम्। अधुना सांप्रतं पुनरयमेव कालक्षेपः समयविलम्बो यावता कालेन तमुद्देशं वैशम्पायनालंकृतप्रदेशं परापतामि गच्छामि। तत्तस्मादेनोः पुनश्चिरेण बहु तेन कृता विहिता या पीडा सा मनागपि हृदये चेतसि न भावनीया न विचारणीया। चन्द्रापीडेने कथिता विलासवत्युद्बाष्पवेगानुदश्रुप्रवाहान्संनिरुध्यावष्टभ्य कथंकथमपि महता कष्टेनात्मानं स्वं संस्तभ्य निवार्य निर्वर्तितं विहितं गमनमङ्गलं प्रयाणश्रेयो ययैवंभूता। किं कुर्वती। गलता क्षरता प्रस्रवेण स्तनोद्गतदुग्धे सिञ्चन्ती सेचनं कुर्वन्ती। अनेन स्नेहाधिक्यमाविष्कृतम्। शिरसि चोपाघ्राय सुचिरं बहुकालं गाढं लिङ्ग्याश्लिष्य माता विलासवती गच्छद्भिर्निःसरद्भिः प्राणैरसुभिरिव कृच्छ्रात्कष्टात्तं चन्द्रापीडं मुमोच मुक्तश्च मात्रा जनन्या पितुस्तारापीडस्य प्रणतये नमस्कृतये वासभवनं निवासगृहमगमदगच्छत्। तत्र तत्र वासभवने। हे देव ऐश्वर्यादिगुणैर्विराजमान, गमनाय यात्रायै युवा चासौ राजा चेति युवराजश्चन्द्रापी नमस्करोति प्रणमति। इति द्वाररक्षिणा द्वारपालेनावेदिते ज्ञापिते सति प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा। अन्तर्गत्वेत्यर्थः। क्षोण्याः पृथिव्यास्तलमुपरितनो भागस्तत्र निवेशितं स्थापितं यच्छिर उत्तमाङ्गं तेन करणभूते शयनवर्तिनः शय्यागतस्य पितुर्जनकस्य पादौ चरणौ दूरस्थित एव विप्रकृष्टगत एव ननाम प्रणतवान्। अथेति। अथानन्तरं तथा प्रणतं पूर्वोक्तरीत्या नतं युवराजमालोक्य निरीक्ष्य किंचिदीषदुन्नीतकर्

१ दुःखितयेति. २ निवार्य. ३ आसंगमावध्यदीर्घकालम्. ४ अस्यापदर. ५ मातः। अहं च मात'. ६ सिञ्चेति. ७ अथमेव मे; इयानेव मे. ८ मनागपि हृदये न भावनीया; मनागपि न हृदये भावनीया. ९ अनया पीडया त्वा पीडा. १० बाष्प. ११ महदुद्भवस्वेग; महतामहतामस्वेग. १२ गाढं गाढम्. १३ तत्र. १४ निवेशितशिरः.

दुरवनमितपूर्वकायः शयनगत एवाहूय तं पिता चक्षुषा पिबन्निव प्रेम्णा परिष्वज्य गाढमिव[1] सहसोद्गता[2]विरलबाष्पपयःपर्याकुलाक्षो[3]ऽन्तःक्षोभावेगक्षिप्ताक्षर[4]मवादीत्—'वत्स, पित्राहं[5] दोषेषु संभावित इत्येषा मनागपि मनसि यत्नेन दुःखासिका न कार्या । विनयाधानात्प्रभृति सम्यक्परीक्षितोऽस्यस्माभिः । परीक्ष्य च गुणगणैरेवाधिगम्यो राज्यभारस्त्वय्यारोपितो न तनयस्नेहादेव । राज्यं हि नामैतत्पृथ्वी[6]भारेणैवातिदुरुद्वहम्, महीभृत्संबाधतयैवातिसंकटम्, कुटिलनीतिप्रचारेणैवातिदुःसंचारम्, चतुःसमुद्रव्याप्त्यै[7]वातिमहत्, महासाधनप्रसाध्यतयैवातिदुःसाध्यम्[8], अपर्यवसायकार्यतन्त्रजालेनैवातिगहनम्, उत्तुङ्गवंशप्रतिष्ठिततयैवातिदुरारोहम्, अहितसहस्रोद्धरणेनैवातिदुरुद्धरम्[9], अपि च समवृत्तितयैवातिविषमम्, अनेकतीर्थकल्पनयैव दुरवतारम्, कण्टक[10]शोधनेनैव दुर्ग्रहम्, अखिलप्रजापालनव्यवहारे[11]णैव दुःपालम्[12], नाविक्रान्ते[13] नामहोत्साहे नाप्रियवादिनि नासत्यसंधे नाप्राज्ञे[14] नाविवेकिनि नाकु[15]-

---

पूर्वकायः प्रथमशरीरभागो येन स शयनगत एव शय्यास्थित एवाहूयाह्वानं कृत्वा तं युवराजं पिता जनकश्चक्षुषा नेत्रेण पिबन्निव । आदरेणावलोकनं पानमुच्यत इति भावः । प्रेम्णा प्रीत्या गाढमिव गाढसदृशं परिष्वज्यालिङ्ग्य सहसा झटित्युद्गत उत्पन्नो योऽविरलो निबिडो बाष्पोऽश्रु तस्य पयो वेगस्तेन पर्याकुले व्याप्ते अक्षिणी यस्य स तथा । अन्तर्वर्तत इति यः क्षोभस्तस्यावेगस्त्वरितस्तेन क्षिप्ताक्षरमविस्पष्टाक्षरं यथा स्यात्तथावादीदब्रवीत् । तदाह—वत्सेति । हे वत्स हे पुत्र, पित्रा जनकेनाहं दोषेष्वपराधेषु संभावितो गणित इत्येषा मनागपि किंचिदपि मनसि चित्ते यत्नेन दुःखमास्तेऽस्यामिति दुःखासिका चिन्ता न कार्या । विनयेति । विनयो गुरूणामभ्युत्थानादिस्तस्याधानं शिक्षणं तत्प्रभृति तद्दिनादारभ्य सम्यक्प्रकारेणास्माभिः परीक्षितोऽसि परीक्षाविषयीकृतोऽसि । परीक्ष्य चेति । परीक्षां कृत्वैव च गुणा गाम्भीर्यादयस्तेषां गणाः समूहास्तैरेवाधिगम्यः प्रापणीयो राज्यभारस्त्वय्यारोपितः, न तनयस्नेहादेव नाङ्गजप्रीतेर्गुणवत्त्वादेव त्वयि राज्यभार आरोपितोऽस्ति । न पुत्रस्नेहादेवेति भावः । अथ राज्यस्वरूपं निरूपयन्नाह—राज्यमिति । नामेति कोमलामन्त्रणे । हीति निश्चये । एतद्राज्यमाधिपत्यं पृथ्वीभारेणैव वसुधावोढव्येनैवातिदुरुद्वहं दुःखेनोद्वोढुं शक्यम् । तथा महीभृतां राज्ञां संबाधतया संघट्टनयैवातिसंकटमतिसंबाधम् । तथा कुटिला वक्रा या नीती राजस्थितिस्तस्याः प्रचारेणैव प्रसरणेनैव अतिदुःसंचरं दुःखेन संचरितुं शक्यम् । तथा चत्वारो वेदप्रमिता ये समुद्रा जलधयस्तेषु व्याप्त्यैव व्यापकतयैवातिमहदत्यायतम् । तथा महासाधनं महासैन्यं तेन प्रसाध्यतयैवातिदुःसाध्यमतिदुःखेन साधयितुं शक्यम् । तथापर्यवसानान्यनन्तानि कार्याणि कृत्यानि यत्रैवंभूतं तन्त्रजालं स्वराष्ट्रचिन्तासमूहं तेनैवातिगहनमिति । 'निबिडं तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्ता स्यात्' इति हैमः । उत्तुङ्ग उच्चो यो वंशोऽन्वयस्तत्र प्रतिष्ठिततयैव प्रतिष्ठां प्राप्ततयैव दुःखेनारुह्यत इति दुरारोहम् । अहितानां शत्रूणां सहस्रं तस्योद्धरणेनैवोत्खननेनैव दुरुद्धरं दुःखेनोद्धर्तुं शक्यम् । पुनः प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्नाह—अपि चेति । समाऽविषमा या वृत्तिर्वर्तनं तयैवातिविषमं कठिनम् । तस्याः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः । इयं विशेषोक्तिः । अनेकानि यानि तीर्थान्युपायास्तेषां कल्पनं प्रयोगस्तेनैव दुःखेनावतीर्यत इति दुरवतारम् । दुस्तरमित्यर्थः । 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु' इति हलायुधः । 'तीर्थं योनौ जलावतारे च' इत्यमरः । अनेकजलावतरणेनैव नद्यादि सूत्तरं भवति । इदं तु दुस्तरमिति विशेषोक्तिः । कण्टकाः खलास्तेषां शोधनेन दूरीकरणेन दुर्ग्रहं दुःखेन ग्रहीतुं शक्यम् । अखिलाः समग्रा याः प्रजा जनपदवासिनो लोकास्तासां पालनं रक्षणम् । एतदेव व्यवहारो व्यवसायस्तेनैव दुःपालं दुःखेन पालयितुं योग्यं राज्यमेतादृशेषु पुरुषेषु पदं स्थानमादधाति न करोतीत्यन्वयः । आङ्पूर्वस्य दधातेः करणार्थत्वादित्यर्थः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । तानेवाह—नाविक्रान्त इत्यादि ।

---

१ गाढमभीद. २ उद्भूत. ३ बाष्पपर्याकुल. ४ क्षोभविक्षिप्त. ५ अहं दोषेऽपि; अनर्हदोषेषु. ६ पृथिवी. ७ समुद्रपर्यन्तभुवनव्याप्त्यैव. ८ दुःसाधनम्. ९ दुर्धरम्. १० कटक. ११ व्यापारेण. १२ दुःपालनम्; दुष्पारम्; दुष्पाल्यम्. १३ सर्वाज्ञाप्राप्त्यैव च दुष्प्रापं नामहासत्त्वे नास्थिरप्रकृतौ नादातरि नास्थूललक्ष्ये नाशुचौ नातिक्रान्ते नाविक्रान्ते. १४ अमत्ते. १५ नापुण्यान्तरे.

सक्ते नानुदारव्यवहृतौ नासंविभागशीले नान्यायवर्तिनि नाधर्मरुचौ [illegible] नाशरण्ये नाब्रह्मण्ये नाकृपालौ नामित्रवत्सले नावश्यात्मनि नानिर्जितेन्द्रिये नासेव्ये [illegible] मेवादधाति । यः खलु समग्रैर्गुणैराकृष्य बलात्प्रतिबन्धमस्य चञ्चलप्रकृतेः कर्तुं [illegible] गुरवोऽप्यगतस्खलितमीतयस्त्वय्येव समारोपयन्त्येतदालोचितपरावराः । [illegible] मिदं यत्नेन नास्ति मयि दोष इति । अपि च संप्रति क[illegible] रसि । त्वयैव सकललोकानुरञ्जने यतितव्यम् । गतः खलु कालोऽस्माकम् । अस्माभिर्ना[illegible] लिवैश्चिरं पदे स्थितम् । न पीडिताः प्रजा लोभेन । नोद्वेजिता गुरवो मानेन । न [illegible]

विक्रमणं विक्रान्तिः सा विद्यते यस्मिन् स विक्रान्तस्तद्भिन्नोऽविक्रान्तस्तस्मिन् । पराक्रमरहित इत्यर्थः । महा[न्] उत्साहो विद्यते यस्मिन्स महोत्साहस्तद्भिन्नोऽमहोत्साहस्तस्मिन् । निरुद्यम इत्यर्थः । प्रियं वदतीत्येवंशील[ः] [illegible] तद्भिन्नोऽप्रियवादी तस्मिन् । कटुकभाषिणीत्यर्थः । सत्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्येति सत्यसंधः । 'संविदागू[ः] प्रतिज्ञा[नम्] [illegible] अभ्युपायः' इति हैमः । तद्भिन्नोऽसत्यसंधस्तस्मिन् । प्रतिज्ञाभङ्गकारिणीत्यर्थः । प्राज्ञश्चतुरस्तद्भिन्नोऽप्राज्ञस्तस्मिन् । [illegible] मूर्ख इत्यर्थः । विवेचनं विवेकः स विद्यते यस्मिन्स विवेकी तद्भिन्नोऽविवेकी तस्मिन् । [illegible] त्यर्थः । कृतं जानातीति कृतज्ञस्तद्भिन्नोऽकृतज्ञस्तस्मिन् । निर्गुण इत्यर्थः । उदारा स्फारा व्यवहृ[तिः] [illegible] यस्यैतादृशो यस्य स उदारव्यवहृतिस्तद्भिन्नोऽनुदारव्यवहृतिस्तस्मिन् । कुत्सितव्यवहारकारिणीत्यर्थः । सम्यग्विभ[जनं] संविभागस्तस्य शीलं स्वभावो यस्मिन्स संविभागशीलस्तद्भिन्नोऽसंविभागशीलस्तस्मिन् । [illegible] इत्यर्थः । अन्यायोऽनीतिस्तत्र वर्तत इत्येवंशीलोऽन्यायवर्ती तस्मिन् । न्यायवर्जित इत्यर्थः । न विद्यते ध[र्मे] रुचिर्यस्य सोऽधर्मरुचिस्तस्मिन् । सर्वथा पापकारिणीत्यर्थः । न शास्त्रेण कामन्दकादिना [illegible] [illegible] सोऽशास्त्रव्यवहारी तस्मिन् । स्वेच्छाव्यवहारिणीत्यर्थः । न शरणाय योग्योऽशरण्यस्तस्मिन् । [illegible] इत्यर्थः । न ब्रह्मनिष्ठोऽब्रह्मण्यस्तस्मिन् । ब्राह्मणाहितकारिणीत्यर्थः । न विद्यते कृपा दया यस्मिन्नसावकृपालु[स्] तस्मिन् । दयावर्जित इत्यर्थः । न विद्यते मित्रेषु वत्सलत्वं स्निग्धत्वं यस्येत्यमित्रवत्सलस्तस्मिन् । [illegible] वर्जित इत्यर्थः । न वश्य आत्मा यस्येति सोऽवश्यात्मा तस्मिन् । अनियन्त्रितात्मनीत्यर्थः । [illegible] नीकृतानीन्द्रियाणि येन सोऽनिर्जितेन्द्रियस्तस्मिन् । अनिरुद्धेन्द्रिय इत्यर्थः । न सेवत इत्यसेव्य[स्तस्मिन्] [illegible] सन्मार्गवर्जित इत्यर्थः । कस्मिन्राज्यं पदं दधातीत्याशयेनाह—यः खल्विति । यत्र विषये । न गुण[ैः] [illegible] मपि सकलैर्गुणैः शान्त्यादिभिर्बलाद्धठादाकृष्याकर्षणं कृत्वा चपलप्रकृतेरस्थिरस्वभावस्यास्य राज्यस्य [illegible] प्रतिरोधं कर्तुं विधातुं समर्थः क्षमः स्यात् । तत्र तस्मिन्गुणिनि राज्यमास्ते तिष्ठति । तथा परे [illegible] परम् । अत्योचितं विमृष्टं परावरं प्रकृष्टाप्रकृष्टं यैस्त आलोचितपरावराः । विशेषेणालोचना [illegible] [illegible] हे [illegible] एवंविधा गुरवः कुलक्रमायातगरिष्ठपुरुषास्त्वय्येव [illegible] [illegible] स्थापयन्ति । तस्मादेतोरनेनैव राज्यप्रदानलक्षणहेतुना यत्नेन [illegible] मयि विद्यते दोषो वैगुण्यं नास्ति । तत्सद्भावे राज्यप्रदानसंभावनैव स्यादिति भावः । पुरः [illegible] [illegible] वैगुण्याभावं दृढीकुर्वन्नाह—अपि चेति । [illegible] [illegible] [illegible] दोषमावहति करोति । त्वयैव भवतैव [illegible] जनपदनिवासिनृणामनुरञ्जने चित्तप्रसादजनने यतितव्यं प्रवर्तितव्यम् । यद्यपि [illegible] [illegible] [illegible] प्रमत्तिभावो न स्फुरति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । गत इति । निश्चये । अस्माकं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पदे राज्ये स्थितम् । [illegible] प्रजाः प्रकृतयो न पीडिता न [illegible] । मानेनाहंकारेण गुरवो [illegible]

---

१ [illegible]. २ [illegible] [illegible] चिरं पदे स्थितम् । [illegible]

सन्तो मदेन। नोत्त्रासिताः प्राणिनः कोपेन। न हासित आत्मा हर्षेण। न हतः परलोकः कामेन। न राजधर्मोऽतिक्रान्तः। स्वच्छन्दा वृद्धाः समासेविता न व्यसनानि। सतां चरितान्यनुवर्तितानि नेन्द्रियाणि। धनुरभ्यासितं न मनः। वृत्तं रक्षितं न शरीरम्। वाच्याद्भीतं न मरणात्। [1]उपभुक्तानि [2]सुरलोकदुर्लभानि सर्वविषयोपभोगसुखानि। [3]यौवनेच्छया पर्याप्तमकार्यपरिहारात्। धर्मानुष्ठानादुपार्जितः [4]परोऽपि लोकः। चेतसि मे त्वज्जन्मना च कृतार्थ एवास्मि। तदयमेव मे मनोरथः। दारपरिग्रहात्प्रतिष्ठिते त्वयि सकलमेव मे राज्यभारमारोप्य जन्मनिर्वाहलघुना हृदयेन पूर्वराजर्षिगतं पन्थानमनुयास्यामीति। अस्य च मेऽतर्कितमेवाग्रतः प्रतिरोधको वैशम्पायनवृत्तान्तः स्थितः। मन्ये च न संपत्स्यत एवानेन। अन्यथा क वैशम्पायनः। क चैवंविधमस्य स्वप्नेऽप्यसंभावनीयं समाचेष्टितम्। तद्गतेनापि तथा कर्तव्यं वत्सेन, यथा न चिरकालमेव मे मनोरथोऽन्तर्हृदय एव विपरिवर्तते' इत्यभिधाय किंचिदुत्तानितेन मुखेनैव [8]संपीडितं हृदयमिव ताम्बूलमर्पयित्वा व्यसर्जयत्।

नोद्वेगं प्रापिताः। मदेन गुणोत्कर्षजनितेन सन्तः साधवो न विशेषेण दूषिता दण्डिताः। कोपेन रोषेण प्राणिनोऽसुमन्तः न उत्त्रासितास्त्रासं प्रापिताः। हर्षेण प्रमोदेनात्मा न हासितो नाशं नीतः। कामेन मनोभवेन परलोक आगामिभवो न हतो विनाशितः। न राजधर्मो यथाविहितोऽतिक्रान्तोऽनिषेवितः। स्वच्छन्दा निजाभिलाषेण वृद्धा ज्यायांसः समासेविताः पर्युपासिताः, न व्यसनानि मद्यपानप्रमुखाणि। सतां साधूनां चरितान्याचरणान्यनुवर्तितान्यनुगमनविषयीकृतानि, नेन्द्रियाणि करणानि, तदनुगामित्वं न कृतम्। सर्वदा तदधीनवृत्त्या स्थितमिति भावः। धनुः कोदण्डमभ्यासितं पर्यालोचितम्, न मनो हृदयम्। वृत्तं सदाचरणं रक्षितम्, न शरीरं देहः। शरीरानपेक्षत्वेन सदाचरितमित्यर्थः। वाच्यादपवादाद्भीतं त्रस्तम्, न मरणान्मृत्योः। जीवनादपि यशोपार्जनमित्यनेन सूचितम्। सुरलोके त्रिविष्टपे दुर्लभानि दुःप्रापाणि यानि सर्वविषयाणां रूपरसगन्धस्पर्शशब्दरूपाणामुपभोगः प्रतिवारमासेवनं तस्य सुखानि सौख्यान्युपभुक्तान्यास्वादितानि। 'यः सकृद्भुज्यते भोग उपभोगोऽङ्गनादिकः' इति प्रायः। अकार्यपरिहारादकृत्यत्यागाद्यौवनेच्छया तारुण्यस्पृहया पर्याप्तं कृतम्। धर्मं दानादिरूपं तस्यानुष्ठानादाचरणात्परोऽपि लोक आगामिभवोऽप्युपार्जितः स्वायत्तीकृतः। सदाचरणेनावश्यं देवायुर्बद्धमित्यर्थः। त्वज्जन्मना च त्वदुत्पत्त्या च कृतार्थः कृतफल एवाहमस्मीति मे मम चेतसि वर्तते। तत्तस्माद्धेतोरयमेव मे मम मनोरथोऽभिलाषो वर्तते। अयमेवेति क इत्यपेक्षायामाह—दारेति। दारपरिग्रहात्स्त्रीस्वीकारात्प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठां प्राप्ते त्वयि भवति सकलमेव समग्रमेव मे राज्यभारमाधिपत्यधुरमारोप्य न्यस्य जन्मनो नृभवस्य निर्वाह आयुःक्षयं यावत्परिपालनं तेन लघुना तुच्छेन हृदयेन। केवलं जन्मपालनप्रवृत्तत्वेन तदितरसमग्राशाविमुक्तत्वेन च चेतसो लघुत्वमिति भावः। पूर्वे राजर्षयो गताश्चलिता यस्मिन्नेवंविधं पन्थानं मार्गमनुयास्याम्यनुगच्छामि। इत्यस्य मे मम मनोरथस्यातर्कितमेवाचिन्तितमेवाग्रतः पुरः प्रतिरोधकः प्रतिबन्धको वैशम्पायनस्य शुकनाससुतस्य वृत्तान्त उदन्तः स्थितः। अहमिति मन्ये। अनेन मनोरथेन न संपत्तव्यं न भवितव्यम्। अन्यथेत्युक्तवैपरीत्ये। केति महदन्तरे निपातः। वैशम्पायनो मनोरमात्मजः [illegible]। अस्य च वैशम्पायनस्य स्वप्नेऽपि निद्रादशायामप्यसंभावनीयमचिन्तनीयमेवंविधं समाचेष्टितं समाचरितं क। तदिति हेत्वर्थे। गतेनापि चलितेनापि वत्सेन पुत्रेण भवता तथा कर्तव्यं तथा विधेयं यथैव पूर्वोक्तो मे मम मनोरथोऽन्तर्हृदये हृदयमध्ये न विपरिवर्तते न विलीनो भवति। इत्यभिधायोक्त्वा किंचिदीषदुत्तानितेनोर्ध्वीकृतेन मुखेनैवाननेनैव संपीडितं चर्वितं हृदयमिव स्वान्तमिव ताम्बूलं नागवल्लीदलमर्पयित्वा वितीर्य व्यसर्जयत्प्राहिणोत्।

---

१ उपभुक्तानि च. २ सुरलोकेऽपि दुर्लभानि. ३ यौवनेनेच्छया. ४ धर्मपरोऽपि लोकः: परलोक• ५ त्व• तावत्. ६ स्वम्. ७ सेवितम्. ८ कर्ता

चन्द्रापीडस्तु तया पितुः संभावनया सुदूरमुन्नमितोऽप्यवनतमूर्तिरिवागृह्य पुनः प्रणामेनोन्नमितात्मा निर्ययौ । निर्गत्य च शुकनासभवनमयासीत् । तत्र च तनयचिन्तारतिनिर्मुन्मुक्तमिवेन्द्रियैः शून्यशरीरं शुकनासमवारिताश्रुपातोपहतमुखीं च मनोरमां प्रणम्य तादृशाभ्यामेव ताभ्यां संभाव्याशिषा समारोपयन्नामिव सदुःखभारमनुगतो निवर्तनाय तयोर्निवर्तितानन्नो मुहुर्मुहुरद्वारनिर्गतं गत्वागतो ढौकितमपि कृताग्रसर्पणमकृतहेषाहेषारवमनुत्कर्णकोशमनुदस्तस्वनममन्दक्रमणानाविष्कृतगमनोत्साहं दीनमिन्द्रायुधमालोक्यापि पुनर्निवारणाशङ्कया वैशम्पायनावलोकनत्वरया कादम्बरीसमागमौत्सुक्येन चाकृतपरिलम्बो मनागप्यारु रयेणैव निरगान्नगर्याः । निर्गत्य च सिप्रातटे तत्प्रस्थानमङ्गलायस्थानायोपकल्पितं कायमानमप्रविश्य बहिरेव गतो युवराज इति जनितकलकलेनातर्कितततत्कालगमनसंभ्रान्तेन परिजनेन राजपुत्रलोकेन चेतस्ततो धावतानुगम्यमानो गव्यूतित्रितयमिव गत्वा सुलभयवसे प्रदेशे निवासमकल्पयत् । उत्ताम्यता हृदयेनाप्रभातायामेव यामिन्यामुत्थाय पुनरवहत् ।

तदनन्तरं चन्द्रापीडस्तु तया पूर्वोक्तया पितुस्तारापीडस्य संभावनया विचारणया सुदूरं यथा स्यात्तथोन्नमितोऽप्युच्चैर्भूतोऽप्यवनतमूर्तिरतिशयेन नमितननुरप्यात्मोन्नमनं कृत्वा पुनः प्रणामेन प्रणतेनो-न्नमितात्मोर्ध्वीकृतात्मा निर्ययौ निरगात् । निर्गत्य च शुकनासस्य गृहमभिवस्य भवनं सदनमयासीदगात् । तत्र चेति । तस्मिन्गृहे तनयस्य सुतस्य चिन्तार्तिर्व्यथा परीतं व्याप्तमिन्द्रियैः करणैरुन्मुक्तमिव त्यक्तमिव । अतएव शून्यशरीरं शून्यदेहं शुकनासमवारितोऽनिषिद्धो योऽश्रुपातस्तेनोपहतं दुःखमाननं यस्या एतादृशीं च मनोरमां वैशम्पायनजननीं च प्रणम्य नमस्कृत्य तादृशाभ्यां शोकाकुलिताभ्यामेव ताभ्यां शुकनासमनोरमाभ्यामाशिषा आशीःप्रदानेन संभाव्य सत्कृत्य स्वस्य दुःखं दुःखेन युक्तं तस्य भारो वीवधस्तं समारोपयन्नामिव स्थापयन्नामिव ताभ्यां निवर्तनाय गमनायानुगतोऽनुयातस्तयोर्विषये मुहुर्मुहुर्वारंवारं निवर्तितमभिमुखीकृतमाननं येनैवंभूतोऽद्वारगतमाद्वारगमनपर्यन्तमाननं मुखं येनैवंभूतोऽगतो गत्वा ढौकितमपि कृतं विहितमग्रसर्पणमग्रसरणं येनैवंभूतम् । न कृतो न विहितो हेषैः रवः प्रोच्चध्वनिर्येन स तम् । अत्र नञो भावादन्भावः । न विद्यत उत्कर्णकोशो यस्य स तम् । अनूर्ध्वीकृतकर्णपुटमित्यर्थः । अमुदस्तोऽसौख्यकारी स्वनः शब्दो यस्य स तम् । न विद्यते मनोऽर्थाद्गमनविषये यस्य स तम् । नाविष्कृतो न प्रकटीकृतो गमनस्योत्साहः प्रगल्भता येन स तम् । दीनं दुःखितमेतादृशमिन्द्रायुधमश्वमालोक्यापि वीक्ष्यापि पुनर्निवारणं पुनर्गमनप्रतिषेधस्तस्य शङ्कयारेकया वैशम्पायनस्यावलोकनं निरीक्षणं तस्य त्वरितस्तस्याः कादम्बर्याः समागमः संगमस्तस्मिन्नौत्सुक्यं रणरणकस्तेन चाकृतः परिलम्बो विलम्बो येनैवंभूतश्चन्द्रापीडो मनागपि योग्यं यानमारुह्यारोहणं कृत्वा रयेणैव वेगेनैव नगर्याः पुरीतो निरगान्निर्ययौ । निर्गत्य च निर्गमनं कृत्वा शिप्रा नाम्नी नदी तस्यास्तटे तीरे तस्य चन्द्रापीडस्य यत्प्रस्थानमङ्गलार्थमवस्थानं तदर्थमुपकल्पितं कृतं कायमानं तृणौकस्तदप्रविश्य प्रवेशमकृत्वा बहिरेव युवराजश्चन्द्रापीडो गत इति जनितकलकलेन समुत्पन्नकोलाहलेनातर्कितमचिन्तितं तत्काले तदात्वं यद्गमनं यानं तेन संभ्रान्तेन चकितेन परिजनेन परिच्छदेन राजपुत्रलोकेन चेतस्ततो धावता वेगेन गच्छतानुगम्यमानोऽनुयायमानो गव्यूतित्रितयमिव सार्धं योजनमिव गत्वा गमनं विधाय सुलभानि सुप्रापाणि पयोयवसानि जलतृणानि यत्रैवंभूते प्रदेशे निवासनिमकल्पयदकरोत् । 'यवसं तृणमर्जुनम्' इति कोशः । उत्ताम्यतोत्प्राबल्येन खिद्यता हृदयेन चेतसाप्रभातायामविभातायामेव यामिन्यां रजन्यामुत्थायोत्थानं कृत्वा पुनरवहदगमत् । वहेश्च गत्यर्थ

१ अपसृत्य. २ उत्तंभित. ३ प्रणिपत्य. ४ स्त च. ५ हेषारवः. ६ स्वन०

महंश्च तस्मादेव वासरादारभ्यैवमचेतित एव पराकृत्य कृतापक्रान्तेस्त्रपया पृष्ठतोऽनुगम्य बलाद्दत्तकण्ठग्रहः क्व परं पलाय्यत इति वैशम्पायनस्य वैलक्ष्यमपनयामि, एवं तत्समागमसुखमनुभूय निष्कारणप्रसन्नामनघामतर्कितोपनतमदवलोकनोपजातहर्षविशेषां पुरस्ताद्गमनसिद्धये पुनर्महाश्वेतां पश्यामि, एवं महाश्वेताश्रमसमीपे पुनःस्थापिताशेषतुरगसैन्यस्तया सहैव हेमकूटं गच्छामि, एवं तत्र मत्प्रत्यभिज्ञानसंभ्रमप्रधावितेनेतस्ततः कादम्बरीपरिजनेन प्रणम्यमानः प्रविश्य मदागमननिवेदनोत्फुल्लनयनेन सखीजनेनापह्रियमाणपूर्णपात्राम् 'क्वासौ, केन कथितम्, कियद्दूरे वर्तते' इति तत्प्रश्नोन्मुखीम् तत्क्षणोत्पन्नया तापोपशान्त्या त्रपया च युगपदुरसि निहितं पद्मिनीपत्रमपनीयोत्तरीयांशुकाञ्चलं कुचावरणतामुपनयन्तीम् आभरणतां नीतानि कमलिनीमृणालान्यपास्य भूषणेभ्योऽधिकां स्वशरीरशोभामेव सर्वाभरणस्थानेषु धारयन्तीम् तापोपशमार्पितहारमात्राभरणाम् अत्युल्बणहरिचन्दनचर्चान्तरितलावण्यशोभान्यङ्गानि कर-

---

तस्मादेवात्मगमनोपलक्षितादेव वासराद्दिनादारभ्यारम्भं कृत्वैवैतान्यग्रे वक्ष्यमाणान्यन्यानि तदितराणि च चिन्तयन्विमर्शयन्नचेतिता अज्ञाताः क्षुत्क्षुधा, पिपासा तृट्, आतपो घर्मः, श्रम आयासः, उज्जागरो जागरः, एतेषां व्यथा पीडा येनैवंभूतो दिवारात्रावहर्निशमेवावहदगच्छदिति दूरेणान्वयः । एतानि कानीत्यपेक्षायामाह—अचेतित इति । अचेतित एवाज्ञात एव परापत्य गत्वा त्रपया लज्जया कृता विहितापक्रान्तिरपक्रमणं येनैवंभूतस्य वैशम्पायनस्य पृष्ठतोऽनुगम्यानुगमनं कृत्वा बलाद्दत्तो विहितः कण्ठग्रहः कण्ठालिङ्गनं येनैवंभूतोऽहं परं केवलं क्व पलाय्यते कुत्र पलायनं क्रियत इति वैलक्ष्यं वैगुण्यमपनयामि दूरीकरोमि । एवं तस्य वैशम्पायनस्य समागमः संगमस्तस्मात्सुखं सौख्यमनुभूयास्वाद्य निष्कारणमनिमित्तं प्रसन्नं विकसितं मनश्चेतो यस्याः सा तामनघां निष्पापामतर्कितमविचारितमुपनतं प्राप्तं यन्मदवलोकनं मद्वीक्षणं तेनोपजात उत्पन्नो हर्षविशेषोऽतिशायिप्रमोदो यस्याः सा तां पुरस्तादग्रे यद्गमनं तस्य सिद्धये । निर्विघ्नगमनायेत्यर्थः । पुनः पूर्वविशेषयोरित्युक्तेः पूर्वं प्रथमं महाश्वेतां पश्याम्यवलोकयामि । एवंप्रकारेण महाश्वेताया आश्रमसमीपे मुनिस्थानाभ्यर्णे पुनः स्थापितं न्यस्तमशेषं समग्रं तुरगसैन्यमश्वानीकं येनैवंभूतोऽहं तया महाश्वेतया सहैव सार्धमेव हेमकूटं हेमकूटाभिधानं नगं गच्छामि व्रजामि । एवंप्रकारेण तत्र नगे सोऽयं चन्द्रापीड इति मम प्रत्यभिज्ञानं तस्मात्संभ्रम आदरः । 'संभ्रमस्त्वादरे भये' इति कोशः । तेन प्रधावितेनोर्ध्वश्वसितेनेतस्ततः कादम्बर्याः परिजनेन परिच्छदेन प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । इतः कादम्बरीं विशेषयन्नाह—मदेति । ममागमनं तस्य निवेदनं कथनं तेनोत्फुल्ले विकसिते नयने यस्यैवंभूतेन सखीजनेनालिसमुदायेनापह्रियमाणं गृह्यमाणं पूर्णपात्रं पूर्णानकं यस्याः सा ताम् । 'उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्बलादाकृष्य गृह्यते । वस्त्रमाल्यादि तत्पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत्' इति हैमः । क्वासौ चन्द्रापीडः, केन जनेनेदं चन्द्रापीडसमागमनं कथितम्, कियद्दूरे वर्तत इति तत्तस्य जनस्य प्रश्ना नियोजनानि तत्प्रश्नोन्मुखीमूर्ध्वाननाम् । तत्क्षणं तत्कालं युगपत्समकालमुत्पन्नया संजातया तापोपशान्त्या तस्युरस्तमेन त्रपया लज्जया चोरसि हृदये निहितं स्थापितं पद्मिनीपत्रं कमलिनीदलमपनीय दूरीकृत्योत्तरीयांशुकं संव्यानवस्त्रं तस्याञ्चलं प्रान्तप्रदेशं कुचयोः स्तनयोरावरणतामाच्छादनतामुपनयन्तीं प्रापयन्तीम् । आभरणतां भूषणतां नीतानि प्रापितानि कमलिन्याः सरोजिन्या मृणालानि बिसान्यपास्य दूरीकृत्य भूषणेभ्य आभरणेभ्योऽधिकामतिशायिनीं स्वां स्वकीयां स्वशरीरे देहे या शोभा तामेव सर्वाभरणस्थानेषु समस्तभूषणस्थलेषु धारयन्तीं बिभ्रतीम् । तापोपशमार्थं तत्निर्द्दीपितमर्पितो दत्त केवलं हारो हारमात्रमाभरणं भूषणं यस्याः सा ताम् । अत्युल्बणमत्युत्कटं यद्धरिचन्दनं गोशीर्षचन्दनं तेन चर्चा पूजा तयान्तरिता व्यवहिता ... येषामेवंभूतान्यङ्गानि

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible]

प्रमार्जनव्यपदेशेन दर्शनीयतरां मन्यमानाम्, अङ्गलग्नानि शयनीयकुसुमकुवलयदलरजांसि अनवरतमपि पुनःपुनरपनयन्तीम्, कपोलसङ्क्रान्तं च मणिदर्पणे निर्वर्ण्यमानं करेण स्पर्शमात्रेणैव निर्वर्तयन्तीम्, आनन्दजन्मना नेत्रजलनिर्गमेन बालकपोलौ मम स्नानसलिलमिव प्रयच्छन्तीम्, उत्पुलकैर्गात्रैरभ्यागतमेवात्मानं मन्मनेव मदनदुर्गमुखो निवृत्तिमावेदयन्तीम्, अभ्युत्थानसंभ्रमेण कुसुमशयनं दूरीकुर्वन्तीं च कादम्बरीमालोकयन्दर्शनीयावलोकनक्लमेन चक्षुषी कृतार्थीकरोमि' एवं मनोरथैः मनसि नामेन कण्ठग्रहेण संभाव्य चरणपतितां पत्रलेखामुत्थाप्य केयूरकं पुनःपुनः परिष्वज्य निर्भरमेवं महाधनयोर्वारितविघ्नमुद्वाहमङ्गलमलिवृन्दनिर्वर्तितवैवाहिकस्नानमङ्गलविधिभुव इव पयोधिविलासायाः करग्रहणं देव्या निर्वर्तयामि, एवमभिमतकुङ्कुमकुसुमधूपानुलेपनामोदोद्दीपितहृदयजन्मनि वासभवने शयनवर्तिनो मम समीपमुपविश्य क्षणमपि कृतनर्मालापायां निर्गतायां मदलेखायां लज्जावनतमुखीमनिच्छन्तीं किल बलाद्दोर्भ्यामादाय शयनीयं शयनीयाद-

---

प्रतीकाः करेण परामर्शो मार्जनं तस्य प्रयत्नः प्रयासस्तेन दर्शनीयतरामतिशयेन विलोकनीयतरां मन्यमानाम्। 'शुभ्रकलमस्य छायायाःसरसमभिलाषणा। श्रीमती सरवेषु सरस्यमीतोऽम्बरे ॥' इति ध्वनि। तथाऽङ्गलग्नानि शरीरसंबद्धानि यानि शयनीयकुसुमानि कुवलयदलानि कमलं पद्मम्, कुमुदं श्वेतकमलम्, कल्हारमुत्पलम्, एतेषां दलानि पत्राणि किञ्जल्कं केसरं तस्य धाराणि रजांसि रेणवः पुनःपुनरभीक्ष्णं वारंवारमेवापसारयन्तीं निराकुर्वन्तीम्। शरीरस्पर्शमात्रेण तत्सम्बन्धि भावः। 'श्वेते तु तत्र कुमुदं कैरवं च स्यादुत्पलम्' इति हैमः। कपोलसङ्क्रान्तिं च मणिदर्पणे कचरी वेणीमयधम्मिल्लाग्रमवलम्बितं मन्मथस्यैव राजार्थं विलोक्य निरीक्षणदेशे स्कन्धप्रदेशे निवेशयन्तीं स्थापयन्तीम्। आनन्दजन्मना तानि नेत्रपुटाभ्यामार्द्राणि गत्वा कपोलस्थितैर्नेत्रजलैर्मकरध्वज एतत्सलिलस्य सम्पातः स्नानसलिलमिवाञ्जलिमिव प्रयच्छन्तीं ददतीम्। कलाकलितेन रतिरसेनैव सर्वेषां रतभावः सूचितः। उत्पुलकेन हृदि स्पर्शयानः शुष्को यो मलयजरसचन्दनरसस्तेन शुष्कस्पर्शाभ्यासादसमेनेव अभ्युपेत्य मदनकुसुमकं कार्यार्थं वसुमतीं समाचरेदसन्तीं रूपयन्तीम्। निवर्तनकरोरन्तरं अभ्येतव्यमिव इति भाव। अभ्युत्थानसुखं तत्र प्रसक्तेनैव संबन्धेनैव कुसुमशय्यां पुष्पशयनीयं दूरीकुर्वन्ती निराकुर्वन्तीमहमेतादृशीं कादम्बरीमालोकयन्दर्शनीयस्यावलोकनीयस्यावलोकन निरीक्षणं तदेव फलं साध्यं तेन चक्षुषी नेत्रे कृतार्थयामि साफल्यं प्रापयामि। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण साक्षात्प्रणामेन पाणिसंयोजनादिकृतनमस्कारेण कण्ठग्रहेण कण्ठश्लेषेण सं-

'संभाव्य सन्मान्य, पत्रलेखां चरणपतितामुत्थाप्य, केयूरकं च निर्भरं यथा स्यात्तथा पुनःपुनःसंपरिष्वज्यालिङ्ग्य एवं महाधनयोर्वारित विघ्नितमुद्वाहमङ्गलं पाणिग्रहणकल्याणं यस्य स तथेति इदं दर्शीवृन्देनालिसमूहेन निर्वर्तितो विहितो वैवाहिक उद्वाहसंबन्धी स्नानमङ्गलविधिर्यस्यैवंभूतो पर्योधिविलासजलदसिचितायाः भुव [illegible] पृथिव्या इव देव्याः कादम्बर्याः करग्रहणं निर्वर्तयामि करोमि। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण जातिबहुलानि निबिडानि कुङ्कुमानि केसराणि, कुसुमानि पुष्पाणि, धूपास्तुरुष्काः, अनुलेपनानि विलेपनानि, एतेषामामोदः परिमलस्तेनोद्दीपितः प्रगुणीकृतो हृदयजन्मा कामो यस्मिन्नेतादृशे वासभवने निवासगृहे शयनीयवर्तिनस्तल्पगतस्य मम समीपमभ्यर्णे क्षणमप्युपविश्यास्थाय कृतो नर्मालापो हास्यालापो ययैवंभूतायां मदलेखायां निर्गतायां बहिर्गतायां सत्यां अथवा लज्जयावनमवनतं मुखं यस्याः सैवंभूतामनिच्छन्तीमनभ्यन्तीम्। किलेति सत्ये। बलाद्दोर्भ्यां बाहुभ्यामादाय गृहीत्वा शयनीयं शय्याम्, शयनीयादङ्कमुत्सङ्गम्,

---

१ शयनीयकुसुम. २ कुवलयकिञ्जल्क; किञ्जल्ककुवलयदल. ३ अपनयन्तीम्. ४ कपोलसङ्क्रान्तिनीम्. ५ मणिदर्पणेऽवलोकन. ६ अपसिञ्चाम्. ७ कृतार्थयामि. ८ च संभावयामि. ९ संभाव्य. १० पुनः. ११ विधेः. १२ करग्रहणं निर्वर्तयामि. १३ धूपानुलेपन. १४ शयनीयवर्तिनो मम समीपम्; शयनवर्ती मत्समीपे समुपविश्य. १५ क्षणमिव.

मङ्गाय हृदयं देवीं कादम्बरीमारोपयामि, एवमुद्भटनीवीग्रन्थिदृढतरार्पितपाणिद्वयायास्त्रपानिमीलितलोचने चुम्बनव्यग्रितात्मा चिराद्भवामि, एवं सुरैरपि दुर्लभं तदधरामृतमा तृप्तेर्निपीय सुजीवितमात्मानं करोमि, एवमतिकोमलतयान्तर्विलीय विशन्त्या इवाङ्गं गाढालिङ्गनसुखरसभरेण मकरध्वजानलदग्धशेषं निर्वापयामि शरीरम्, एवं परवत्यापि स्वेच्छाप्रवृत्तयेव निष्प्रयत्नयाप्यभियुञ्जानयेवापसर्पन्त्यापि कृतात्मार्पणयेव संगोपितसर्वाङ्गयाप्युपदर्शितभावयेव देव्या कादम्बर्या सह न किमपि सर्वजनसुलभमपि योगैकगम्यम्, स्पर्शविषयमपि हृदयग्राहि, मोहनमपि प्रसादनमिन्द्रियाणाम्, उद्दीपनमपि मदनहुतभुजो 'निर्वृतिकरम्, उपाहितसर्वाङ्गस्वेदमप्याह्लादकरम्, उपजनितविषमोच्छ्वासश्रमस्वेदमपि ससीत्कारपुलकजननम्, अनुभूयमानमप्युत्पादितानुभूयमानस्पृहम्, सहस्रवारानुभूतमप्यपुनरुक्तम्, अतिस्पष्टमप्यनिर्देश्यस्वरूपम्, अचिन्त्यमसमासङ्गमतुलस्पर्शमनुपमरसमनाख्येयप्रीतिकरं परमध्यानसहस्राधिगतं निर्वाणमिवापरप्रकारं सुरताख्यं सुखान्तरमनुभूय निमेषमप्यकृतविरहस्तया सह तेषु तेषु

मङ्गाय हृदयं स्तनान्तरं देवीं कादम्बरीमारोपयाम्युपरि स्थापयामि । **एवमिति** । उद्भटा या नीवी उपयमस्तस्या ग्रन्थिस्तस्मिन् दृढतरमतिनिबिडमर्पितं स्थापितं पाणिद्वयं करयुगलं यया सा तथा तस्यास्त्रपया लज्जया निमीलिते मुद्रिते लोचने नेत्रे चुम्बं चुम्बनं कुर्वन् । चिराद्बहुकालव्यथितात्मा कृतार्थीकृतात्मा भवामि । **एवमिति** । तदनन्तरं सुरैरपि देवैरपि दुर्लभं दुष्प्रापं तस्या अधरामृतं दन्तवस्त्रपीयूषमा तृप्तेः पानेच्छानिवृत्तिपर्यन्तं निपीय पानं कृत्वा सुष्ठु जीवितं प्राणितं यस्यैवंभूतमात्मानं करोमि सृजामि । एवमतिकोमलतयातिमृदुतयान्तर्मध्ये विलीय द्रवीभूयाङ्गे शरीरे विशन्त्येव प्रवेशं कुर्वन्त्येव गाढं निबिडं यदालिङ्गनमुपगूहनं तस्य सुखं सौख्यं तस्य रसस्तस्य भर आधिक्यं तेन मकरध्वज एवानलो वह्निस्तेन दग्धशेषं प्रज्वलनादुर्वरितं शरीरं देहं निर्वापयामि शीतलीकरोमि । एवमिति पूर्वोक्तमिव परवत्यापि पराधीनयापि स्वेच्छाप्रवृत्तयेव यदृच्छासंचारिण्येव निष्प्रयत्नयापि कृतिरहितयाभियुञ्जानयेवाभिमोदयन्त्येवापसर्पन्त्याप्यपसरणं कुर्वन्त्यापि कृतो विहित आत्मनोऽर्पणं यस्यैवंभूतयेव संगोपितानि गुप्तानि सर्वाङ्गानि यस्या एवंभूतयाप्युत्प्राबल्येनोपदर्शितो भावोऽभिप्रायो ययैवंभूतयेव देव्या कादम्बर्या सह तत्किमप्यनिर्वचनीयं सर्वजनानां समग्रनराणां सुलभमपि सुप्रापमपि योगेन चित्तैकाग्र्यलक्षणेनैकं केवलं गम्यं ज्ञेयम् । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इति कोशः । स्पर्शस्य विषयमपि हृदयग्राहि मनान्तरग्रहणशीलम्, मोहनमपि वैचित्र्यजनकमपि प्रसादनं प्रसन्नकृदिन्द्रियाणां करणानाम्, उद्दीपनमप्यतिप्रकाशकमपि मदनहुतभुजः कामवह्नेर्निर्वृतिकरमुपशमकरम्, उपाहितः स्थापितः सर्वाङ्गेषु स्वेदो घर्मजलं येनैवंभूतमप्याह्लादकरं प्रमोदजनकम्, उपजनित उत्पादितो विषमो दुःसह उच्छ्वासश्रमस्वेदो येन तत् । तत्रोच्छ्वासः श्वासः, श्रमः खेदः, स्वेदो घर्मजलम्, एतादृशमपि ससीत्कारं सशीत्कृतं यथा स्यात्तथा पुलकजननं रोमाञ्चोत्पादकम्, अनुभूयमानमपि साक्षात्क्रियमाणमप्युत्पादिता जनितानुभूयमानस्य साक्षात्क्रियमाणस्य स्पृहा वाञ्छा येन तत् । सहस्रवारमनेकवारमनुभूतमपि सेवितमप्यपुनरुक्तमनाम्रेडितम्, अतिस्पष्टमप्यतिप्रकटमप्यनिर्देश्यं दर्शयितुमशक्यं स्वरूपं स्वभावो यस्य तत् । अचिन्त्यमिदमेतदिति चिन्तयितुमशक्यम् । न विद्यते समासङ्गः संबन्धो यस्य तत् । अतुलो निरुपमः स्पर्शो यस्य तत् । अनुपमः सर्वेभ्योऽतिशायी रसो यस्य तत् । अनाख्येयां कथयितुमशक्यां प्रीतिं स्नेहं करोतीति करः । अनाख्येयप्रीतेः करोऽनाख्येयप्रीतिकरः । अन्यथा कर्मणि कृतौ करः स्यात् । परमुत्कृष्टं यद्ध्यानमेकाग्रतासंततिस्तस्य सहस्रं तेनाधिगतं सहितमपरप्रकारमितरस्वरूपं निर्वाणमिव मोक्षमिव । सुरतेत्याख्या यस्यैवंभूतं सुखान्तरमेकस्मात्सुखादन्यत्सुखं सुखान्तरमनुभूयानुभवविषयीकृत्य निमेषमपि चक्षुर्निमीलनमात्रमपि तया सहाकृतो विरहो वियोगो येनैवंभूतोऽहं तेषु तेषु

---

१ उत्कट. २ पाणिद्वयात्. ३ अचुम्बितात्मा. ४ अङ्गमङ्गम्. ५ कृतोपसर्पणया. ६ उदारैव. ७ विश्रम्. ८ निर्वृति. ९ अनिर्देश्य. १० अचिन्त्यसमागमम्. ११ निर्वाणसुखम्. १२ प्रकारम्. १३ तयैव.

रम्येषूद्देशेषु रममाणः स्वभावरम्यमपि रमणीयतरतां यौवनमुपनयामि, एवमुपलब्धविश्रम्भां देवीमेवाभ्यर्थ्य वैशम्पायनस्यापि मदलेखया सह घटनां कारयामि' इत्येतानि चान्यानि च चिन्तयन्नचेतितक्षुत्पिपासातपश्रमो जागरव्ययो दिवारात्रौ चावहत् ।

एवं च वहतोऽप्यस्य दवीयस्तयाध्वनोऽर्धपथ एव कालसर्पो वर्त्मनः, प्रबलपङ्को ग्रीष्मस्य, निशागमो गभस्तिमतः, स्वर्भानुरमृतदीधितेः, धूमोद्गमो वज्रानलस्फुरितानाम्, मदागमो मकरध्वजकुञ्जरस्य, मरणान्धतमसप्रवेशो विरहातुराणाम्, अमोघकालपाशवागुरोत्कण्ठितकामिहरिणानाम्, अभेद्यलोहार्गलदण्डो दिग्वारणानाम्, अच्छेद्यहिञ्जीरशृङ्खला वाहानाम्, अनुन्मोच्यनिगलबन्धोऽध्वगानाम्, अलङ्घ्यकान्तारलेखा प्रोषितानाम्, कालायसपञ्जरोपरोधो जीवलोकस्य, उद्गर्जदलिकुलगवलमलिनघनघटाभोगभीषणो विषमविस्फूर्जितध्वनिर्निर्दयतरतडिद्गुणाकर्षी मण्डलितविकटशक्रकार्मुकोऽनवरतधाराशरासारवर्षप्रहारी पुरोमार्गमुपरुध्य प्रावृ-

---

रम्येषु मनोहरेषूद्देशेषु प्रदेशेषु रममाणः क्रीडां कुर्वाणः स्वभावेन निसर्गेण रम्यं रमणीयमपि यौवनं तारुण्यमतिशयेन रमणीयं रमणीयतरं तस्य भावस्तत्ता तां उपनयामि प्रापयामि । एवमिति । पूर्वोक्तरीत्योपसंजातो विश्रम्भो विश्वासो यस्याः सैवंविधां देवीं कादम्बरीमभ्यर्थ्य प्रार्थनां कृत्वैव वैशम्पायनस्यापि मदलेखया सह घटनां संबन्धं कारयामि विरचयामि । अवहदित्यन्वयस्तु पूर्वमुक्तः ।

एवमिति । पूर्वोक्तप्रकारेण वहतोऽपि गच्छतोऽप्यध्वनो मार्गस्य दवीयस्तयातिदूरतया । 'दवीयश्च दवीयश्च सुदूरे दीर्घमायतम्' इत्यमरः । अर्धपथ एवार्धमार्ग एव जलदकालो वर्षासमयो बभूवाजनिष्ट । तमेव विशिनष्टि—कालेत्यादि । वर्त्मनो मार्गस्य कालसर्पः कृष्णाहिः । गमनविघ्नकारित्वादुपमानम् । ग्रीष्मस्य निदाघस्य प्रबलपङ्को बहुलकर्दमः । पङ्कः कर्दमः । गभस्तिमतः श्रीसूर्यस्य निशागमो रजन्या उद्गमः । रविकरप्रसरतिरोधकारित्वात् । अमृतदीधितेश्चन्द्रस्य स्वर्भानू राहुः । सर्वतस्तत्प्रकाशप्रतिरोधकत्वात् । वज्रं पविस्तस्यानलो वह्निस्तस्य स्फुरितानां विस्फूर्जितानां धूमोद्गमो धूमप्रादुर्भावः । यदि वा धूमोद्गमो धूमकेतोरुदयः । यथा धूमकेतोरुदयेन सर्वेषामपि विनाशस्तथैवानेन वज्रानलस्येति भावः । मकरध्वजकुञ्जरस्य कंदर्पगजस्य मदागमो दर्पागमः । कामोद्दीपकत्वात्तस्येति भावः । विरहातुराणां वियोगपीडितानां मरणमेवान्धतमसं तिमिरं तत्र प्रवेशः । विरहिजनस्य प्राणापहारित्वात् । उत्कण्ठोत्कलिका जाता येषां त उत्कण्ठिताः । इतो जातार्थे । इतच् । उत्कण्ठिताः कामिन एव हरिणाः कुरङ्गास्तेषाममोघः सफलः कालः श्यामवर्णः पाशवागुरा बन्धनरज्जुः । दिग्वारणानां दिग्गजानामभेद्यो भेत्तुमशक्यो लोहस्यायसोऽर्गलदण्डः परिघयष्टिः । तत्कराघातैर्दुर्भेद्यत्वात् । वाहानां हयानामच्छेद्यो हिञ्जीरः पादपाशस्तस्य शृङ्खला । अध्वगानां पथिकानामनुन्मोच्यस्त्यक्तुमशक्यो निगलबन्धो निगडबन्धः । विघ्नकारित्वात् । प्रोषितानां गतभर्तृकाणामलङ्घ्या लङ्घितुमशक्या कान्तारलेखा वनराजिः । जीवलोकस्य जीवाजीवाधारक्षेत्रस्य कालायसस्य लोहविशेषस्य पञ्जरं लोकप्रसिद्धं तेनोपरोधो गमनप्रतिबन्धः । जीवलोकस्य निर्गमाभावेन वर्तमानत्वेन गतेः प्रतिरोधकत्वेन च पञ्जरोपमानं मेघसमयस्येति भावः । किं कुर्वन् । उच्चावलत्वेन गर्जन्गर्जितं शब्दं कुर्वन् । अलिकुलानि भ्रमरकुलानि, गवला अरण्यमहिषाः, तद्वन्मलिनाः कृष्णा घनघटा मेघपङ्क्तयस्तासामाभोगो विस्तारस्तेन भीषणो भयानकः । विषमा वक्रा विस्फूर्जितस्य विजृम्भितस्य ध्वनिर्यस्य स तथा । निर्दयतरोऽतिकठिनो यस्तडिद्गुणो विद्युद्गुणस्तमाकर्षतीत्येवंशीलः स तथा । मण्डलितं मण्डलाकारं संजातं विकटं विपुलं शक्रकार्मुकमिन्द्रधनुर्यस्मिन्स तथा । 'विकटं विपुलं बृहत्' इति कोशः । अनवरतं निरन्तरं धारा एव शरा बाणास्तेषामासारवर्षो वेगवद्वृष्टिस्तेन प्रहरतीत्येवंशीलः स तथा । पुरोमार्गमग्रपन्थानमुपरुध्य प्रतिरोधं

---

१ देशेषु. २ स्वयमेव रम्यम्. ३ उपलब्धसहजविश्रम्भाम्. ४ जागर. ५ कन्द-. ६ चापोत्कण्ठित; चापोत्कण्ठित-. ७ अलिगवल; अलिगणकुवलय. ८ धारासार. ९ मदकम्पन्.

रुद्ध इवान्धकारितमुखो निस्त्रिंशशतसहस्रसंपातदुष्प्रेक्ष्योऽक्षिणी प्रतिघ्नन्निवाशुगमनविघ्नकारी बभूव जलदकालः। तत्र च प्रथममस्य चेतनोहारिभिर्मूर्च्छावेगैरन्धकारतामनीयन्त दश दिशः, ततो जलधरैः। अग्रतः समुत्प्लुतेन चेतसा काप्यगम्यत पृष्ठतो हंसैः। पुरस्तात्परिमलिनोऽस्य निःश्वासमरुतः प्रावर्तन्त, पश्चात्कदम्बवाताः। पूर्वं तुलितनीलोत्पलवनकान्तिनयनयुगलमस्य सलिलं समुत्ससर्ज, चरमममम्भोमुचां वृन्दम्। आदावापूर्यमाणमुद्वेगेनोत्कलिकासहस्रपर्याकुलं मनोऽस्याभवत्, अवसाने स्रोतस्विनीनां पात्रम्। अपि च दुस्तरैर्नदीपूरैरेव सहावर्धन्त मन्मनोन्माथाः। वेपाजलविलुलितैः कमलाकरैरेव सह ममज्ज कादम्बरीसमागमप्रत्याशा। धारारयासहैः कन्दलैरेव सहाभिद्यत हृदयम्। अम्भोदवाताहतैर्धाराकदम्बकुड्मलैरेव सहाकम्पतोत्कण्टकिता तनुः। अनवरतजलपतनजर्जरितपक्ष्मभिः शिलीन्ध्रैरेव सह ताम्रतामधत्त नयनयुगलम्। उत्कूलसलिलोत्खन्यमानमूलैः सरित्तटैरेव सहापतन्भागाः

दुर्वैरिविरुद्ध इव शत्रुरिवान्धकारितं संजातान्धकारं मुखमाननं यस्य स तथा। निस्त्रिंशानां खड्गानां [illegible] तस्य संपातः पतनं तद्वद्दुष्प्रेक्ष्यो दुःखेन प्रेक्षितुं शक्यः। अक्षिणी चक्षुषी प्रतिघ्नन्निव। [illegible] । प्रतिघातं कुर्वन्निव। आशुगमनस्य शीघ्रगतेर्विघ्नकारी [illegible] प्रावेषोषः। तत्र च जलदकाले प्रथममादावस्य चन्द्रापीडस्य चेतोहारिभिश्चित्तहर्तृभिर्मूर्च्छावेगै-र्दशवेगैर्दश दिशो दश [illegible] तिमिरं तस्य भावस्तत्ता तामनीयन्त प्रापिताः। दश दिशोऽन्धकारतां प्रापिता इत्यर्थः। ततस्तदनन्तरं जलधरैर्मेघैः। अग्रतः प्रथमतः समुत्प्लुतेन [illegible] चेतसा [illegible] काप्यनिर्दिष्टस्थलेऽगम्यत गमनमकार्यत। पृष्ठतः पृष्ठभागे हंसैश्चक्राङ्गैस्तम्। पुरस्तात्पूर्वमस्य चन्द्रापीडस्य परिमलिनः परिमलयुक्ता निःश्वासमरुतः प्राणवायवः प्रावर्तन्त। पश्चात्कदम्बवाताः प्रवर्तिताः। पूर्वं तुलिता [illegible] नीलोत्पलानां नीलकमलानां वनं काननं तस्य कान्तिर्दुतिर्येनैवंभूतं नयनयुगलं नेत्रयुग्ममस्य चन्द्रापीडस्य सलिलं जलं समुत्ससर्जोन्मुमोच। चरमं पश्चादम्भोमुचां मेघानां वृन्दं समूहम्। आदौ च प्रथमं [illegible] चन्द्रापीडस्योद्वेगेनारत्यापूर्यमाणं [illegible] सहस्रं तेन [illegible] मनश्चित्तमभवत्। अवसाने प्रान्ते। पश्चादित्यर्थः। स्रोतस्विनीनां नदीनां पात्रं तीरद्वयान्तरम्। 'पात्रं च भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे' इति विश्वः। उद्वेगेनोत्कण्ठयापूर्यमाणम्। [illegible] 'उद्वेगः क्रमुकफले। उद्वेगोऽनुद्भुतोऽद्वेगजलोत्कलेषु च' इति विश्वः। [illegible]

[illegible]

[illegible]

परिमलमयैर्मालतीमुकुलैरेव सहाजृम्भन्त रणरणकाः। वर्षाविगुरुनिर्यातैरेवाभज्यन्त मनोरथाः। तीक्ष्णतरकोटिभिः केतकीसूचिभिरेवात्रुट्यन्त मर्माणि। उच्छ्वसितैः शिलीन्ध्रैरेवाश्वसन्त गात्राणि। अन्धकारितदिशा मेघतमसैवावर्धत मोहान्धकारम्। विरहतपान्तेन सहेन्द्रचापेनैवातन्यत संतापः। धैर्येणैव गम्भीरगर्जितैकसंतानोत्कम्पितधरापीठबन्धेनैनभसि [illegible]घनजलधारातिपातवाचालितचञ्चुभिरन्तराले चातकैः, उद्दाममहाशब्दराविभिरवनिमूले दर्दुरैः, अनवरतझांकाररवजर्जरितधाराम्बुभिराशासु जलदानिलैः, उन्मुक्तमदकलकेकाकोलाहलैः काननेषु कलापिभिः, असमशिखरोपलस्खलनकलकलमुखरैर्गिरिषु निर्झरैः, [illegible]स्फालविस्फारितविषमनिर्घोषझांकारिभिः सरित्सु पूरैः, सर्वतश्च विततेन स्थलीषु, [illegible] कन्दरेषु, उग्रचण्डेन शिखरिषु, कलकलेनाम्बुषु, पटुना पर्यन्ततटेषु, मृदुना शाद्वलेषु, [illegible] कपोलेषु, सान्द्रेण शाखिषु, तनुना तृणोपलेषु, उल्बणेन तालीवनेषु, यथाधार[illegible]कण्यमानेन सर्वप्रकारमधुरेण हृदयप्रवेशिना धारारवेणोत्कलिकाकलितो न रात्रौ न दिवा

मुकुलैः कुड्मलैरेव सह रणरणका उत्कण्ठा विजृम्भन्त विकासमभजन्त। तथा [illegible] मनोरथा अभज्यन्त भग्नाः। तीक्ष्णतरातिशयेन तीक्ष्णा कोटिरग्रभागो येषां [illegible] सूचिभिरेव सह मर्माणि मर्मस्थानान्यत्रुट्यन्त। उच्छ्वसितैः शिलीन्ध्रैः [illegible] गात्राण्यश्वसन्त [illegible]। अन्धकारितदिशा मेघतमसैव मोहान्धकारमवर्धत। [illegible] सह इन्द्रचापेनैव विद्युदालोकेनैव संतापः [illegible]। धैर्येणेति। धरो भारस्तेन गम्भीरे गर्जितं [illegible] तस्यैकं प्रधानं संतानं परम्परा तेनोत्कम्पितः [illegible] पृथ्व्याः पीठबन्धो येन तथा [illegible]। [illegible] चातकैः। घना निबिडा या जलधाराम्बुधारास्तासामतिपातोऽतिपतनं तेन वाचालिता मुखरिताश्चञ्चवो येषां ते तथा तैः। अवनिमूले पृथिव्या दर्दुरैर्भेकैः। [illegible] महाध्वनिस्तस्य राविभिः। आशासु दिक्षु जलदानिलैर्मेघमारुतैः। [illegible] झांकाररवो [illegible] जर्जरितानि [illegible] धाराम्बूनि यैस्ते तथा तैः। काननेषु [illegible]। उन्मुक्तो यो मदस्तेन कलो मनोहरः केकाला मयूरवाणी [illegible] येषां ते तथा तैः। गिरिषु पर्वतेषु निर्झरैः। [illegible] प्रवाहो निर्झरः [illegible]। असमा विषमा ये शिखरोपलाः [illegible] स्खलनेन [illegible] कलकलः [illegible] सरित्सु [illegible] पूरैः [illegible]। उद्वेला [illegible] [illegible] विषमनिर्घोषझांकारिभिः [illegible]। सर्वतश्च [illegible] विततेन विस्तृतेन, कंदरेषु दरीषु [illegible], शिखरिषु [illegible], अम्बुषु पानीयेषु [illegible] मनोहरेण, पर्यन्ततटेषु पटुना [illegible], शाद्वलेषु मृदुना [illegible], [illegible] मनोहरेण, शाखिषु वृक्षेषु सान्द्रेण [illegible], तृणोपलेषु तनुना [illegible], तालीवनेषूल्बणेनोत्कटेन, [illegible]

१ कुड्मलैः. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible]. १२ [illegible]. १३ [illegible]. १४ [illegible]. १५ [illegible]. १६ [illegible]. १७ [illegible]. १८ [illegible]. १९ [illegible]. २० [illegible]. २१ [illegible]. २२ [illegible].

न ग्रामे नारण्ये नान्तर्न बहिर्न वने नोपवने न वर्त्मनि नावासे न वहन्न तिष्ठन्न वैशम्पायनस्मरणेन न कादम्बरीसमागमनानुध्यानेन कथंचिदपि न क्वचिदपि निर्वृतिमेवाध्यगच्छत् । अनधिगतनिर्वृतिविश्रान्तिकष्टतया वडवानलस्येव जलदसमयेन्धनस्य मदनहुतभुजो भस्मसात्कर्तुमेवोद्यतस्य धीरस्वभावोऽपि प्रकृतिनेवोत्ससर्ज । प्लावितसकलधरातलैर्धाराजलैरप्यशोष्यत दोलितदशदिशा शतह्रदालोकेनापि मूर्च्छान्धकारेऽक्षिप्यत । आह्लादितजीवलोकैर्जलदानिलैरप्यदह्यत । पयोभारमेदुरैर्घनैरपि तनुतामानीयत । पाटलितशाद्वलैः शक्रगोपकैरपि पाण्डुतां प्रलम्भ्यत । कुसुमधवलैः कुटजैरपि रागपरवशोऽक्रियत । तथापि सकलजगज्जीवनहेतुनापि जीवितसंदेहदोलामारोपितो जलदकालेनोत्कूलगामिषु विधिविलसितेषु सरित्पूरेषु चोद्भवमानोऽनवरतवर्षजलजनितेषु मूर्च्छागमेषु पङ्कपटलेषु च निमज्जन्, जलभरस्थगितवर्त्मनि विलोचने च स्खलन्, विकासिनीषु कादम्बरीप्राप्तिचिन्तासु धाराकदम्बरजोवृष्टिषु चानीलयन्, अनुबन्धिषु गमनविघ्नेषु जलधरध्वनितेषु च मुह्यन्, सुदुर्लङ्घ्यवेगान्युत्कण्ठितानि सहस्रशः

कूजितेन सर्वेषां कर्णेषु परेण मिष्टेन हृदयप्रवेशिना चित्तप्रविष्टेन धारारवेण जलसंपातध्वनिनोत्कलिका [illegible] कवलितो ग्रस्त एवंभूतश्चन्द्रापीडो न रात्रौ निशायाम्, न दिवा दिवसे, न ग्रामेऽरण्ये, नारण्ये वने, नान्तरे मध्ये गृहस्य, न बहिर्गृहादन्यत्र, न वने कानने, नोपवने नगराभ्यर्णवर्तिवाटिकायाम्, न वर्त्मनि मार्गे, नावासे गेहे, न वहन्गच्छन्, न तिष्ठन् स्थितिं कुर्वन्, न वैशम्पायनस्य स्मरणेन स्मृत्या, न कादम्बर्याः समागमस्य मेलापकस्यानुध्यानेनानुचिन्तनेन कथंचिदपि महता कष्टेन न क्वचिदपि न कुत्रापि निर्वृतिमेव निराकुलत्वमेवाध्यगच्छदप्राप्नोत् । अनधिगताऽप्राप्ता निर्वृतिविश्रान्तिः स्वास्थ्यं यस्यैवंभूत[illegible] वडवानलस्येव विद्युतमेरिव जलदकालः प्रावृट् तस्य समयोऽवसरः स एवेन्धनमिन्धा यस्यैवंभूतस्य मदनहुतभुजः कामाग्नेर्भस्मसात्कर्तुमेवोद्यतस्य कृतोद्यमस्य धीरस्वभावोऽपि स्थैर्यप्रकृतिरपि प्रकृत्यैव स्वभावेनैव [illegible] तत्याज । तदेव दर्शयन्नाह—प्लावितेति । प्लावितं जलपूर्णं सकलं धरातलं यैरेवंभूतैर्धाराजलैरप्यशोष्यत शोषं प्रापयत् । अपिशब्दः सर्वत्र विरोधालंकारद्योतनार्थः । दोलिताः प्रकम्पिता दश दिशो येनैवंभूतेन शतह्रदालोकेन विद्युत्प्रकाशेनापि मूर्च्छा मोहः सैवान्धकारं तमिस्रं तस्मिन्नक्षिप्यत निक्षिप्ते । आह्लादितः प्रमोदितो जीवलोको यैरेवंभूतैर्जलदानिलैर्मेघवायुभिरप्यदह्यत [illegible] । पयोभारेण जलसंचयेन मेदुरैः पुष्टैरपि घनैर्मेघैस्तनुतां कृशतामानीयत प्राप्यत । पाटलितानि [illegible] शाद्वलानि [illegible] यैरेवंभूतैः शक्रगोपैरिन्द्रगोपैरपि पाण्डुतां धवलतां प्रलम्भ्यत प्राप्यत । 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः । कुसुमैः पुष्पैः कृत्वा धवलैः [illegible] कुटजैर्गिरिमल्लिकाभिरपि रागपरवशोऽनुरागा[illegible]ऽक्रियत [illegible] । तथाप्येवं सत्यपि सकलस्य जगतः [illegible] जीवनहेतुनापि [illegible] जीवितस्य संदेहः संशयः स एव दोला प्रेङ्खा तां जलदकालेन मेघसमयेनारोपितः [illegible] कूलं [illegible] गच्छन्ति तेषु [illegible] विधिविलसितेषु दैवचेष्टितेषु सरित्पूरेषु च [illegible] अनवरतं निरन्तरं वर्षजलैर्जनितेषु [illegible] मूर्च्छागमेषु [illegible] पङ्कपटलेषु च कर्दमसमूहेषु च निमज्जन्, जलभरेण स्थगिते आच्छादिते वर्त्मनि मार्गे लोचने च नेत्रे च स्खलन्स्खलनं कुर्वन् । विकासिनीषु विस्तारिणीषु कादम्बरीप्राप्तिचिन्तासु धाराकदम्ब[illegible], [illegible] । [illegible]

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible]

स्रोतांसि चोल्लङ्घयन्, घनोपोढितवृद्धिना कादम्बरीसमागमौत्सुक्येन पयःप्लवरयेण चोह्यमानो जीवितप्रत्याशामवहन्, तुरङ्गमांश्च परित्यजन्, तर्ज्यमान इव तडिद्भिः, अवष्टभ्यमान इव जलधरैः, निर्भर्त्स्यमान इव विस्फूर्जितैः, शकलीक्रियमाण इव शतशो निशितवृष्टिभिर्धारासारैः, निरुद्धास्वपि जलदकालेनैवानुगमनविघ्नभूतास्वाशासु कादम्बरीसमागमाशा सुतरां नानुरुध्यतास्य, यैया तादृशेऽपि यथास्थाननिगडितसमस्तप्राणिनि प्रावृट्काले कलामप्यकृतपरिलम्बोऽनीयत तं पन्थानम्। धाराहतिविकूणिताक्षेण च मुहुर्मुहुर्वलितानमिताननेन श्योतत्स्वेदसंपिण्डितकेसराग्रेणैकसंतानकर्दमानुमग्नखुरेणाहृदयनिम्नोन्नतस्थलस्खलितेन विशीर्यमाणपर्याणसमायोगेनोपर्युपरिवाहिनीतीरोत्तारसंतानावानवृष्टेनापचीयमानबलजवोत्साहेन वाजिसैन्येनानुगम्यमानो जीवितसंधारणाय यथा तथा निर्वर्तिताशनमात्रकोऽभ्यर्हितराजलोकवचसाप्यप्रतिपन्नशरीरसंस्कारो दिवसमेव केवलमवहत्। वहंश्च त्रिभागमात्रावशिष्टेऽध्वनि निवर्तमानं मेघनादमद्राक्षीत्। दृष्ट्वा च दूरत एव कृतनमस्कारं तमप्राक्षीत्—'विदितु वार्त्तां-

---

सुतरां दुर्लङ्घ्यो वेगो रयो येषामेवंभूतान्युत्कण्ठितानि सहचराः स्रोतांसि तटिन्यादीनि चोल्लङ्घयन्नतिक्रामन्। घनो मेघो जलदस्तेनोपहिता स्थापिता वृद्धिर्येनैवंभूतेन कादम्बर्याः समागमस्यौत्सुक्येन रणरणकेन पयः प्लवः पूरस्तस्य रयो वेगस्तेन चोह्यमानो वहमानो जीवितप्रत्याशां प्राणितसमीहामवहदधारयत्। तुरंगमांश्च परित्यजन्परिहरन्, तडिद्भिर्विद्युद्भिस्तर्ज्यमान इव तिरस्क्रियमाण इव, जलधरैर्मेघैरवष्टभ्यमान इव प्रतिरुध्यमान इव विस्फूर्जितैर्जलदचेष्टितैर्निर्भर्त्स्यमान इव निर्भर्त्सना क्रियमाण इव। शतशो निशिताः कठोरा निशितवृष्टिभिस्तीक्ष्णवर्षणैर्येषामेवंभूतैर्धारासारैर्धाराया आसारैर्वेगवद्वर्षैः शकलीक्रियमाण इव खण्डीक्रियमाण इव, चन्द्रापीडस्य जलदकालेन मेघसमयेनैवानुगमनस्य शीघ्रयानाया विघ्नभूतासु प्रतिबन्धकारिणीष्वाशासु दिक्षु निरुद्धास्वपि कादम्बरीसमागमाशा सुतरामत्यर्थं नानुरुध्यत न प्रतिबध्यते, यथा यया तादृशेऽपि पूर्वोक्तलक्षणेऽपि यथास्थानं यथास्थलं निगडिताः संनादिताः समस्ताः प्राणिनो येनैवंभूते प्रावृट्काले वर्षासमये कलामपि घटिकामात्रमपि न कृतो विहितः परिलम्बो विलम्बो येनैवंभूतस्तं पन्थानमनीयत प्रापितः। कथंभूतः। अनुगम्यमानोऽनुयायमानः। केन। वाजिसैन्येनाश्वबलेन। एतदेव विशेषयन्नाह—धारेति। धाराणामाहतिरभिघातेन विकूणिते अर्धमीलिते अक्षिणी येन तत्तथा। मुहुर्मुहुर्वारंवारं वलितानि परावर्तितान्यवनमितानि आननानि मुखानि येन तत्तथा। श्योतदिति श्योतत्स्वेदस्तस्यासक्तिः संपर्कस्तेन संपिण्डितानि पिण्डितानि केसराणां स्कन्धरोम्णामग्राणि प्रान्तानि यस्य तत्तथा। एकं संतानं परम्परा यस्यैवंभूतः कर्दमः पङ्कस्तत्रानुमग्ना ब्रुडिताः खुराः शफा यस्य तत्तथा। आहृदयं वक्षःप्रदेशं यावन्निम्नोन्नतस्थलं तत्र स्खलन्ती गतिर्गमनं यस्य तत्तथा। विशीर्यमाणो विदीर्यमाणः पर्याणसमायोगः पल्ययनसंबन्धो यस्य तत्तथा। उपर्युपरि वहन्तीनां नदीनां तीराणां तटानामुत्तारस्तेषां संतानानि तैरवाना अशुष्काः पृष्ठयो यस्य तत्तथा। बलं सामर्थ्यं, जवो वेगः, उत्साहः प्रगल्भता, एतेषां द्वन्द्वः। पश्चादपचीयमानानि प्रतिक्षणं हीनतां प्राप्यमाणानि बलजवोत्साहानि यस्य तत्तथा जीवितसंधारणाय प्राणितधारणाकृते यथा तथा येन केन प्रकारेण निर्वर्तितं विहितमशनमन्नं केवलं भोजनं येन सः। अभ्यर्हितः पूजितो यो राजलोकस्तस्य वचसापि वाक्येनाप्यप्रतिपन्नोऽकृतः शरीरसंस्कारो देहशुश्रूषा येनैवंभूतः। केवलं दिवसमेवावहदचलत्। वहंश्च त्रिभागमात्रमवशिष्टमुर्वरितं यस्मिन्नेवंविधेऽध्वनि मार्गे निवर्तमानं पश्चाद्वलमानं मेघनादं स्वसपर्याकारिणमद्राक्षीदपश्यत्। दृष्ट्वा च विलोक्य च दूरत एव कृतो विहितो नमस्कारः प्रणामो येनैवंभूतं तमप्राक्षीदपृच्छत्। तावदिति पुरस्तात्

---

१ पयःप्लव. २ अनिर्वहंस्तुरंगमांश्च; अनिर्वहंस्तुरगमांश्च. ३ आशया तया; यया. ४ प्रती. ५ विकुञ्चि; विकि. ६ पिण्डित; संपीडित. ७ अनुग्न; मग्नोन्नम. ८ पूर. ९ विशीर्यमाण वाजि. १० निर्वर्तित. ११ अभ्यु. १२ वि. वचसमवहदेव केवलम्. १३ त्रिभागावशिष्टे. १४ वर्तमानम्. १५ परस्तात्.

र्लात्पत्रलेखागमनवृत्तान्तप्रश्नः । वैशम्पायनवृत्तान्तमेव तावत्पृच्छामि । अयि[1], दृष्टस्त्वयाच्छोदसरसि वैशम्पायनः । पृष्टो वा[2]वस्थानकारणम् । पृष्टेन वा किंचित्कथितं न वा । पश्चात्तापी वास्मत्परित्यागेन । स्मरति वास्माकम् । पृष्टोऽसि वानेन किंचिन्मदीयम् । उ[3]पलब्धो वाभिप्रायः । उत्पन्नो वालापो युवयोः । मातापित्रोर्वा संदिष्टं किंचित् । प्र[4]तिबोधितो वा त्वयागमनाय । आवेदितं वास्य म[5]दीयमागमम् । नापयास्यति वा तस्मात्प्रदेशात् । दास्यति वा दर्शनम् । प्रहीष्यति वास्मदनुनयम् । आगमिष्यति वा पुनर्मया सह । किं कुर्वन्दिवसमास्ते । को वा विनोदोऽस्य तिष्ठतः' इति । स[6] त्वेवं पृष्टो व्य[7]ज्ञपयत्—'देव, देवेन तु वैशम्पायनमालोक्यानुपदमेव तुरंगमैरागत एवाहम्' इत्यादिश्य विसर्जितोऽहम् । अ[8]च्छोदसरसःप्रतीपं वैशम्पायनो गत इत्येपान्तरा वार्तैव नोपयाता[9] । चिरयति च देवे जलदसमयारम्भमालोक्य कदाचिदेतेषु दिवसेषु देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च कृतप्रयत्नोऽपि न मु[10]च्यत एवागन्तुं देवश्चन्द्रापीडः । त्वया चैकाकिना न स्थातव्यमेवास्यां भूमौ । परागतप्रायाश्च वयम् । तन्नि[11]वर्तयास्मादेव प्रदेशादित्यभिधाय पत्रलेखया केयूरकेण च त्रिचतुरैः प्रयाणकैरप्राप्त एवाच्छोदं यावद्बलान्नि[12]वर्तितोऽस्मि' इति एवमावेद्य विरराम । विरत-

---

पत्रलेखागमनवृत्तान्तप्रश्नस्तिष्ठतु । वैशम्पायनस्य वृत्तान्तमुदन्तमेव तावत्पृच्छामि प्रश्नविषयीकरोमि । अयीति । अयीति विषादे । 'अयि क्रोधे विषादे च संभ्रान्तस्मरणेऽपि च' इति विश्वः । अच्छोदसरस्यच्छं निर्मलमुदकं जलं यस्मिन् । उदकस्योदादेशः । एवंविधे तटाके वैशम्पायनस्त्वया दृष्टो विलोकितः । अवस्थानकारणं तत्रावस्थाननिदानं पृष्टो वा पृच्छाविषयीकृतो वा । पृष्टेन वा तेन किंचित्कथितं प्रोक्तं न वा । अस्मत्परित्यागेन तस्य पश्चात्तापोऽनुतापोऽस्ति वा । अस्माकं स्मरति स्मृतिगोचरीकरोति वा । कर्मणि षष्ठी । अनेन वैशम्पायनेन किंचित्त्वं मदीयं मत्संबन्धि पृष्टोऽसि वा । उपलब्धो ज्ञातो वा तस्याभिप्राय आशयः । युवयोर्भवतोरुत्पन्नः संजातो वालापः संलापः । मातापित्रोर्जननीजनकयोः किंचित्संदिष्टं कथितं वा । त्वया भवतागमनाय प्रतिबोधितो वा प्रतिबोधं प्रापितो वा । अस्य वैशम्पायनस्य मदीयमागमनमावेदितं निवेदितं वा । तस्मात्प्रदेशात्स्थानान्नापयास्यति न गमिष्यति वा । दर्शनं दास्यति वा । अस्माकमिति शेषः । अस्माकमनुनयं प्रणतिं प्रहीष्यति वा । पुनर्मया सहागमिष्यति वागमनं करिष्यति वा । किं कुर्वन्किं विदधद्दिवसं दिनमास्ते तिष्ठति । अस्य वैशम्पायनस्यात्र तिष्ठतः स्थितिं कुर्वतः को विनोदः का केलिरिति । स तु मेघनाद एवं पृष्टः सन्व्यज्ञपयद्विज्ञप्तिं चकार । किं कथितवानित्याशयेनाह—देव इति । हे देव हे स्वामिन्, देवेनैव भवतैव वैशम्पायनमालोक्य निरीक्ष्यानुपदमनुचरणन्यासं तुरंगमैरश्वैरहमागत एवेत्यादिश्येत्युक्त्वाहं मेघनादाभिधो विसर्जितो गमनायानुज्ञातः । अच्छोदसरसः प्रतीपं वामं प्रदेशं वैशम्पायनो गत इत्येषा वार्तैव कियदन्त्येवान्तरा विचचाल । मार्गस्येति शेषः । नोपयाता न प्राप्ता । 'प्रतिकूलं तु विलोममपसव्यमपष्ठुरम् । वामप्रसव्यप्रतीपं प्रतिलोममपष्ठु च' इति हैमः । मया पूर्वं त्वं विसर्जितः कथमनागत इत्याकाङ्क्षायामाह—चिरयति चेति । जलदसमयारम्भं वर्षप्रारम्भमालोक्य निरीक्ष्य देवे चिरयति विलम्बं कुर्वति सति एतेषु दिवसेषु वर्षावासरेष्वागन्तुमागमनाय कृतप्रयत्नोऽपि विहितोद्यमोऽपि देवश्चन्द्रापीडो देवेन तारापीडेन जनकेन, देव्या विलासवत्या मात्रा, आर्यशुकनासेन वृद्धमन्त्रिणा च कदाचिन्न मुच्यत एव । न स्वसमीपाद्दूरीक्रियत एव । त्वया चास्यां भूमावेकाकिनासहायेन न स्थातव्यमेव न स्थेयमेव । परागतप्रायाश्च प्राप्तप्रायाश्च वयं पत्रलेखाकेयूरकाख्याः । ततोऽस्मादेव प्रदेशात्त्वं निवर्तय पश्चाद्वलेत्यभिधायेत्युक्त्वा पत्रलेखया केयूरकेण च त्रिचतुरैः प्रयाणकैः प्रस्थानकैरच्छोदं यावत्, अप्राप्त एव बलाद्धठान्निवर्तित पश्चाद्वलितोऽस्मीत्यावेद्य

---

१ अयि. २ च ३ उप.लब्धो व (भिप्रा.यो वा:यम्; उपलक्षितो वाभिप्रायस्त्वदा. ४ प्रतिबोधित: ५ आगमनम्. ६ एवमापृष्ट:; एवमादिष्ट:. ७ विज्ञपयत्. ८ अच्छोद. ९ नोपयाता; नोपजगाम. १० मुच्यते. ११ निवर्तस्व. १२ विनिवर्तित..

वचनं च तं पुनरपृच्छत् । किमाकलयस्यनेनाह्ना यावत्परापतिता पत्रलेखा नेति । स तु व्यज्ञापयत्—'देव, यद्यन्तरा कश्चिदन्तरायो न भवति विलम्बकारी, तदा विना संदेहेन परापतितैवागच्छति मे हृदयम् ।' इत्युक्तवति मेघनादे घनसमयवर्धिताभोगमकरध्वजार्णवसंप्लाविनी स्वानुमानात्कादम्बरीमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य विक्लवीभवतः पर्यावर्तन्त इवास्य जलधराः कालपुरुषैः, तडितो मदनानलशिखाभिः, अवस्फूर्जितं प्रेतपतिपटहस्वनैः, आसारधाराः शरवृष्टिभिः, आमन्द्रगर्जितं मकरध्वजधनुर्ज्यागुञ्जिताभोगेन, कलापिकेकाः कालदूताह्वानैः, केतकानो विरहरिमसरेण, खद्योताः प्रलयानलस्फुलिङ्गराशिभिः, अलिवलयानि कालपाशैः, बलाकाभेघरः प्रेतपतिपताकाभिः, आपगाः सर्वक्षयमहापूरप्लवैः, दुर्दिनापि कालरात्र्या, कुटजराः कृतान्तहासैः । अपि च शरीरेऽपि सत्त्वं कातरतया, बलं क्षामतया, कान्तिर्वैवर्ण्येन, धीर्मोहेन, धैर्यं विषादेन, हसितं शुचा, नयनमश्रुणा, आलपनं मौनेन, अङ्गान्यसहतया,

---

निमेषं [illegible] विरतो बभूव । चिरतरवचनं मौनावलम्बिनं च तं मेघनादं पुनरपृच्छत् । किं हे [illegible]— [illegible] । किमाकलयसि किं जानासि । अनेनाह्ना दिवसेन यावत्, पत्रलेखा परापतिता [illegible] न प्राप्ता वा । स तु मेघनादो व्यज्ञापयत्—हे देव, यद्यन्तरा मध्ये कश्चिदन्तरायः [illegible] [illegible] विलम्बकारी भवति न स्यात्, तदा संदेहेन विना निःसंदेहं परापतितैव [illegible] मे मम [illegible] [illegible] हृदयमागच्छति जानातीति । मेघनादे उक्तवति कथितवति सति घनसमयो वर्षाकालस्तेन [illegible] [illegible] आभोगो विस्तारो यस्यैवंभूतो यो मकरध्वज एवार्णवः समुद्रस्तस्य संप्लाविनीं [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] विरहेणार्तं [illegible], तथा मद्विरहेण [illegible] [illegible] [illegible] । कादम्बरीमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य हृदयवर्तिनीं विलोक्य विलोक्य विक्लवीभवतो [illegible] [illegible] [illegible] मेघाः कालपुरुषैर्यमकिंकरैः पर्यावर्तन्त इवान्यथाभिपन्ना इव । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] एव [illegible] । एवमग्रेऽपि पर्यावर्तन्त इति [illegible] [illegible] । तडितो विद्युतो मदन एवानलो वह्निस्तस्य शिखाभिर्ज्वालाभिः पर्यावर्तन्त इव । [illegible] [illegible] [illegible] प्रेतपतिर्यमस्तस्य पटहो दक्का तस्य स्वनैः शब्दैः पर्यावर्तन्त इव । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पर्यावर्तन्त इव । [illegible] [illegible] मकरध्वजस्य [illegible] [illegible] [illegible] गुञ्जितं [illegible] तस्याभोगेन विस्तारेण पर्यावर्तन्त इव । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । खद्योता ज्योतिरिङ्गणाः प्रलयस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पर्यावर्तन्त इव । 'खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः' इति हैमः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । दुर्दिनमपि मेघाच्छन्नदिनमपि [illegible] [illegible] 'मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्' इति हैमः । कुटजशराः गिरिमल्लिकाः कुटजकुसुमानि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । अपि चेति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । शरीरेऽपि देह । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible], [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible].

णान्यपाटवेन, सर्वमेवारत्या । दिवसैश्चोल्लिख्यमानमिवानवरतवाहिनाश्रुपूरप्रवाहेणावभ-
ज्यमानमिव । संततैर्निश्वासप्रभञ्जनैरुत्खन्यमानमिव । संततैः सान्तर्मदनदुःखोत्कलिकासहस्रै-
रजस्रपातिभिरितस्ततो जर्जरीक्रियमाणमिव । अपि च सहस्रैर्मकरध्वजशरासारैर्वपुषैव च
सह क्षीयमाणमिव स्वल्पावशेषं संकल्पलिखितेन निर्विशेषवृत्तिना कादम्बरीशरीरेणैव सह
कण्ठलग्नं कथंकथमपि जीवितं धारयन्, धाराधरक्लिन्नतीरतरुतलमाप्लावितोपान्तहरितशा-
द्वलम्, अशेषतटलतावनम्, अनवरतरोधोजलप्रवेशकलुषितप्रान्तम्, अवशीर्यमाणोदण्डकुमुद-
दलगहनम्, आनम्रकमलखण्डम्, उत्प्लवमानाश्यानकिंजल्कदलकमलम्, आजर्जरितकह्लार-
कुवलयम्, उद्भ्रान्तभ्रमदलिवलयम्, उड्डीनहंससार्थत्यक्तम्, अनवस्थानसारसारसितकरुणम्,
अवशिष्टदलतलनिलीयमानोधकितचक्रवाकयुगम्, उत्कम्पितकादम्बकदम्बकाश्रियमाणोपकू-
लनड्वलम्, उत्कलविरुतकलापिबकबलाककलापाध्यासितोपान्तपादपम्, आहतं प्रावृषान्यदिव

टवेनानद्भुततया, सर्वमेव समग्रमेवारत्योद्वेगेन कृत्वा । दिवसैर्दिनैश्चोल्लिख्यमानमिवोत्कीर्यमाणमिव, अनवरत-
वाहिना निरन्तरप्रवर्तिनाश्रुपूरप्रवाहेण नेत्रजलप्रवर्षेणावभज्यमानमिव मर्द्यमानमिव, संततैर्निरन्तरैः सविस्तृ-
तैर्निश्वासप्रभञ्जनैः प्राणवायुभिरुत्खन्यमानमिवोत्पाट्यमानमिव, संततैरत एवाजस्रपातिभिर्निरन्तरपतनशीलैः
सान्तर्मदनस्य कंदर्पस्य यद्दुःखमसातं तस्योत्कलिकासहस्रैर्हृदयरसहस्रैरितस्ततः प्रेरणेन जर्जरीक्रियमाणमिव
शिथिलीक्रियमाणमिव । अपि च सहस्रैः सहस्रसंख्याकैर्मकरध्वजस्य मदनस्य शरासारैर्बाणवेगवृष्टिभिर्वपुषा
शरीरेणैव च सह क्षीयमाणमिव क्षीणतां प्राप्यमाणमिव । स्वल्पं स्तोकं यदवशेषमनुवर्तितं संकल्पलिखितं
कल्पनाकल्पितं तेन निर्विशेषवृत्तिना स्वरूपमात्रवर्तिना कादम्बरीशरीरेणैव सह कण्ठलग्नं निगरणासक्तं कथं-
कथमपि महता कष्टेन जीवितं प्राणितं धारयन्नियमन् । तदेवाच्छोदं सर आससाद प्राप्तवान् । इतोऽच्छोदं
विशेषयन्नाह—धारेति । धाराधरेण क्लिन्नमार्द्रं तीरस्य तटस्य तरूणां वृक्षाणां तलमधोभागो यस्मिंस्तत्तथा ।
आप्लावितो जलेन धौत उपान्तः समीपवर्ती हरितो नीलः शाद्वलप्रदेशो यस्य तत्तथा । 'शाद्वलः शादहरिते'
इति हैमः । अशेषे समग्रे तटे तीरे लतावनं वल्लीकाननं यस्मिंस्तत्तथा । अनवरतं निरन्तरं रोधस्तटं तस्य
जलप्रवेशेन पानीयागमेन कलुषितो मलिनीकृतः प्रान्तः प्रवेशो यस्य तत्तथा । अवशीर्यमाणानि भ्रश्यमानानि
दण्डप्रधानानि उद्धुरमृणालानि कुमुदानि कैरवाणि तेषां दलानि पत्राणि तैर्गहनं निबिडम् । दुरवगाहमित्यर्थः ।
आनम्रं भुग्नितं कमलखण्डं पद्मवनं यस्मिंस्तत्तथा । उत्प्लवमानान्युत्प्रावल्येनोदुदूर्ध्वं व्यतीयमानान्यनाश्यानान्य-
शुष्काणि किंजल्कदलानि कमलानि च यस्मिंस्तत्तथा । 'किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । आ समन्ता-
ज्जर्जरितानि शिथिलितानि कह्लारकुवलयानि यस्मिंस्तत्तथा । तत्र कह्लारं सौगन्धिकम् । 'सौगन्धिकं तु कह्ला-
रम्' इत्यमरः । कुवलयानि प्रतीतानि । उद्भ्रान्तं चकितं च तद्भ्रमत्कमलाभावादलिवलयं भ्रमरसमूहो यस्मिं-
स्तत्तथा । उड्डीनैः संडीनैर्हंससार्थैश्चक्राङ्गसमूहैस्त्यक्तमुज्झितम् । 'प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः'
इत्यमरः । क्वचित् 'उड्डीनहंससार्थम्' इत्येव पाठः । तत्रोड्डीना हंसानां सार्थाः समूहा यस्मिन्नित्यर्थः । न
विद्यतेऽवस्थानं येषां तद्भावायेषां तेऽनवस्थाना एवंविधाः सारसा लक्ष्मणास्तेषामारसितं रटितं तेन करुणं
दीनम् । अवशिष्टानि यानि दलानि पत्राणि तेषां तले निलीयमानमाश्रियमाणमुधकितमुद्भ्रान्तं चक्रवाकयुगलं
रथाङ्गद्वन्द्वं यस्मिंस्तत्तथा । उत्कम्पितास्त्रस्ता ये कादम्बानां हंसानां कदम्बकाः समूहास्तैराश्रियमाण उपकू-
लस्य नड्वलः । 'नडप्रायो नडकीनोऽनड्वांश्च नड्वलश्च सः' इति हैमः । प्रदेशो यस्मिंस्तत्तथा । उत्प्राबल्येन
कलं मनोहरं विरुतं येषामेवंविधाः कलापिनो मयूराः, बका बकोटाः, बलाका विसकण्ठिकाः, तेषां कलापाः

---

१ सर्वं च. २ रजन्या. ३ प्रवाहिना; वाहिता रयवाहिना. ४ धारा. ५ अवभज्यमानम्; विभज्यमानम्. ६ संततैः. ७ उपसंकल्प. ८ इव. ९ धाराधरजल. १० उपान्तं. ११ आश्लेष्य; अशेष. १२ प्रवेशं. १३ कुमुदकुन्दर. १४ अजर्जरित. १५ हंसनालम्. १६ आश्रियमाण. १७ कुलकलविरुत; उत्कलकविरुत. १८ कलाप.

दृष्टपूर्वमप्यदृष्टपूर्वमिव, अदत्तदृष्टिसुखम्, अनुत्पादितहृदयाह्लादम्, अनुपजनितमानसप्रीति, तदेवाच्छोदमुपाहितद्विगुणदुःखमाससाद। आसाद्य चोपसर्पन्नेव सर्वानश्ववारानादिदेश। 'कदाचिदसौ वैलक्ष्यादस्मानालोक्यापसर्पत्येव तच्चतुर्ष्वपि पार्श्वेष्ववहिता भवन्तु भवन्त' इत्यात्मनापि तुरगगत एव खिन्नोऽप्यखिन्न इव विचिन्वंल्लतागहनानि वृक्षमूलानि शिलातलानि लतामण्डपांश्च समन्ताद्बभ्राम। भ्राम्यंश्च यदा न कचिदपि किंचिदवस्थानचिह्नमप्यद्राक्षीत्तदा चकार चेतसि—'नियतमसौ पत्रलेखासकाशान्मदागमनमुपलभ्य प्रथमतरमेवापक्रान्तो येनावस्थानचिह्नमात्रकमपि कथमपि नोपलक्ष्यते। निरुद्धोद्देशं गतश्च कान्ताभिरसावेवान्विष्टोऽपि न दृष्टः। तत्कष्टतरमापतितम्। वैशम्पायनमदृष्ट्वास्मात्प्रदेशात्पदमपि गन्तुं पादावेव नोत्सहेते। मे मन्मथशरविक्षिप्ताश्च कादम्बरीदर्शनमात्रालम्बनाः क्षणमपि विलम्बमन्तरीकर्तुमक्षमाः क्षीणतया मा यासिषुः प्राणाः। सर्वथा विनष्टोऽस्मि, न दृष्टा देवी कादम्बरी, नापि वैशम्पायन' इति। एवमुत्पन्ननिश्चयोऽप्यपरिच्छेद्यत्वनात्प्रत्याशायाः कदाचिदस्य वृत्तान्तस्याभिज्ञा महाश्वेतापि भवत्येव। तत्तां तावत्पश्यामि।

समूहास्तैरध्यासित आश्रित उपान्तपादपः समीपवृक्षो यस्य तत्तथा। प्राक्तन प्राग्भवकालेनाहृतं पीतमिव येनान्यदिवेतरदिव। दृष्टपूर्वमपि विलोकितपूर्वमप्यदृष्टपूर्वमिवानिरीक्षितपूर्वमिव। अदत्तं दृष्टेर्नेत्रस्य सुखं शर्म येन तत्तथा। अनुत्पादितोऽविहितो हृदयस्य चेतस आह्लादः प्रमोदो येन तत्तथा। अनुपजनिता कृता मानसस्य स्वान्तस्य प्रीतिः स्नेहो येन तत्तथा। उपाहितं स्थापितं द्विगुणं दुःखं येन तत्तथा। आसाद्येत्यत्र प्रागेवोक्तः। आसाद्य च प्राप्य चोपसर्पन्नेवोपसरन्नेव सर्वान्समग्रानश्ववारान्सादिन इत्यादिदेशाज्ञां दत्तवान्। इतिद्योत्यमाह—कदेति। कदाचिदसौ वैशम्पायनो वैलक्ष्याद्व्रीडाधिक्यतोऽस्मानालोक्य निरीक्ष्यापसर्पेदपयास्यत्येव। तच्चतुर्ष्वपि पार्श्वेषु भवन्तो यूयमवहिताः सावधाना भवन्तु। इत्यात्मनापि स्वेनापि तुरगगत एवाश्वाधिरूढ एव खिन्नोऽपि खेदं प्राप्तोऽप्यखिन्न इवाप्राप्तखेद इव विचिन्वन्विलोकयंल्लतागहनानि वल्लीगह्वराणि वृक्षमूलानि पादपबुध्नानि शिलातलानि प्रसिद्धानि लतामण्डपांश्च प्रतिदिवसवर्धमानवीरुद्गृहांश्च समन्ताद्बभ्राम। भ्राम्यंश्च पर्यटंश्च यदा कचिदपि कुत्रापि स्थले किंचिदपि स्वल्पमप्यवस्थाननिवासाभिज्ञानं नाद्राक्षीन्न व्यलोकयत्, तदेति चेतसि चित्ते चकार निर्ममे। नियतं निश्चितमसौ वैशम्पायनः पत्रलेखायाः सकाशात्समीपान्मदागमनं चन्द्रापीडागमनमुपलभ्य प्राप्य प्रथममेवाग्रत एवापक्रान्तो गतो येन कारणेनावस्थानचिह्नमात्रकमपि निवाससूचकाभिज्ञानमात्रमपि कथमपि महता कष्टेन नोपलक्ष्यते न ज्ञायते। निरुद्धोद्देशं निरुद्धप्रदेशं गतश्च प्राप्तश्चासावेव वैशम्पायन एवास्माभिरन्विष्टोऽपि विलोकितोऽपि क्वापि न दृष्टो न दृक्पथमायातः। तत्तस्माद्धेतोः कष्टतरमतिकृच्छ्रमापतितमायातम्। एतदेव द्रढयन्नाह—वैशम्पायनेति। वैशम्पायनमदृष्ट्वानवेक्ष्यास्मात्प्रदेशात्पदमपि गन्तुं पादावेव नोत्सहेते नोद्यमं कुरुतः। मे मम मन्मथः कंदर्पस्तस्य शरैर्बाणैर्विक्षिप्ता नोदिताश्च प्राणा असवः गताः कथं नेत्याह—कादम्बरीति। केवलं कादम्बरीदर्शनमेवालम्बनं येषां ते तथा। तद्दर्शनावलम्बनेन स्थिता इत्यर्थः। अन्तरा मध्ये क्षणमपि निमेषमात्रमपि विलम्बं कर्तुं विधातुमक्षमा असमर्थाः क्षामतया क्षीणतया मा यासिषुः प्राणाः। न विलोकिता देवी कादम्बरी न वैशम्पायन इति हेतोः सर्वथा सर्वात्मनाहं विनष्टो गतप्राय एवास्मि। एवमुत्पन्ननिश्चयोऽपि संजातनिर्णयोऽप्यपरिच्छेद्यस्वभावत्वादनावेद्यप्रकृतित्वात्प्रत्याशायाः प्रतिलिप्साया अस्य पूर्वोक्तवृत्तान्तस्य कदाचिदभिज्ञा वेत्त्री महाश्वेतापि भवत्येव। तत्तस्माद्धेतोस्तावदादौ महाश्वेतां पश्यामि

---

१ दृष्टमप्यपूर्वमिव, अन्यदिवादृष्टपूर्वमिव. २ इव. ३ सर्वान्. ४ लता. ५ प्रथमतरम्. ६ मात्रकमपि. ७ निरुद्धोद्देश ८ कष्टम्, कष्टतमम्. ९ क्षामतयामी प्राणाः; क्षीणतया प्राणाः.

यथायुक्तं प्रतिपत्स्य इत्यारोप्य हृदये तदाश्रमस्यैव नातिदूरे निवेशिततुरगसैन्यः सैन्यस-
गेंमपनीय सर्पनिर्मोकपरिलघुनी घनोज्झितज्योत्स्नाभिरामे परिधाय वाससी तथास्थित-
गमेवेन्द्रायुधमारुह्य महाश्वेताश्रममुपाजगाम । तत्र च प्रविशन्नेवावतीर्य महाश्वेतावलो-
तूहलात्पश्चादाकृष्टेनेन्द्रायुधपरिजनेनानुगम्यमानो विवेश । प्रविश्य च गुहाद्वार एव
शिलातले समुपविष्टामधोमुखीमसह्यमन्युवेगोत्कम्पितसर्वावयवामनवरतनयनजलवर्षि-
ण्डवाताहतां लतामिवोद्बाष्पदीनदृष्ट्या कथंकथमपि तरलिकया विधृतशरीरां
श्वेतामपश्यन् । दृष्ट्वा च तां तादृशीमस्योदपादि हृदये—'मा नाम देव्याः कादम्बर्यां
किमप्यनिष्टमुत्पन्नं भवेत् । येनेयमीदृश्यस्या हर्षहेतावपि मदागमनेऽनुभूयते महाश्वे-
। ।' इत्याशङ्काभिन्नहृदयोऽयमुड्डीनैरिव प्राणैः पदे पदे स्खलन्निव पतन्निव मुह्यन्निवोपसृ-
पविश्य च तस्यैव शिलातलस्यैकदेशे प्रोद्बाष्पविषण्णवदनः किमेतदिति तरलिकामपृ-
न् । सा तु तथावस्थाया अपि महाश्वेताया एव मुखमवलोकितवती ।

गेऽक्ष्यामि । ततस्तदनन्तरं यथायुक्तं यथोचितं प्रतिपत्स्येऽङ्गीकरिष्ये हृदये चेतसीत्यारोप्येत्याधाय तस्या
श्वेताया आश्रमस्य गुम्फाया नातिदूरे नातिविप्रकृष्टे निवेशितं स्थापितं तुरगसैन्यमश्वबलं येनैवंभूतः सैन्य-
ाभोगं वाहिन्याः संबन्धमपनीय दूरीकृत्य सर्पस्याहेर्निर्मोकः कञ्चुकः । 'फणोऽहिकोशे तु निल्वयनी निर्मो-
कः' इति हैमः । तद्वत्परिलघुन्यगुरुणि घनेन मेघेनोज्झिता त्यक्ता या ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वदभिरामे
मनोहरे वाससी वस्त्रे परिधाय परिधानं कृत्वा । अत्र वस्त्रद्वयग्रहणं देशाचारविशेषादेव मन्तव्यम् । यथा पूर्वं
ापितं तथैव स्थितं पर्याणं पल्ययनं यस्यैवंभूतमेवेन्द्रायुधमश्वमारुह्यारोहणं कृत्वा महाश्वेताश्रममुपाजगामो-
पयौ । तत्र च तदाश्रमे प्रविशन्नेव प्रवेशं कुर्वन्नेवावतीर्यावतरणं कृत्वा । अश्वादिति शेषः । महाश्वेताया
वलोकनं निरीक्षणं तस्मिन्यत्कुतूहलमाश्चर्यं तस्मात्पश्चादाकृष्टेनाकर्षितेनेन्द्रायुधस्य परिजनः परिच्छदस्तेनानु-
म्यमानोऽनुयायमानो विवेश प्रवेशं कृतवान् । प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वा च गुहाद्वारे या धवलशिला तस्या-
तले समुपविष्टां निषण्णामधोमुखीं नीचैर्मुखीं महाश्वेतामपश्यदवलोकयत् । कीदृशीम् । असह्यो विसोढुमश-
क्यो यो मन्युः क्रोधः शोको वा । 'मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्' इत्यमरः । तस्य वेगो रयस्तेनोत्कम्पिता
श्चलिताः सर्वावयवाः समग्रापघना यस्याः सा ताम् । अनवरतं निरन्तरं नयनजलं नेत्राम्बु वर्षतीत्येवंशीला
ा ताम् । अत एवोत्प्रेक्ष्यते—उद्दण्डोऽत्युग्रो यो वातो वायुस्तेनाहतां ताडितां लतामिव । 'उद्दण्डस्त्वति-
प्रेषनः' इति हैमः । उद्बाष्पोद्गताश्रुरेवंविधा दीना दुःखिता दृष्टिर्दृग्यस्याः एतादृश्या तरलिकया कथंकथमपि
महता कष्टेन विधृतं धारितं शरीरं यस्याः सा ताम् । दृष्ट्वा च निरीक्ष्य च तादृशीं तथावस्थां महाश्वे-
ताम्, अस्य चन्द्रापीडस्य हृदय उदपाद्युत्पन्नम् । तदेव प्रकटयन्नाह—नामेति कोमलामन्त्रणे । देव्याः
कादम्बर्या एव किमप्यनिर्दिष्टनामकमनिष्टमशिवमुत्पन्नं प्रादुर्भूतं भवेत् । येन हेतुनेयं प्रत्यक्षोपलभ्येदृश्येत-
त्प्रकारावस्था दशा महाश्वेतया हर्षहेतावपि प्रमोदनिदानभूतेऽपि मदागमने अनुभूयतेऽनुभवविषयीक्रियते
इत्याशङ्कारेका तया भिन्नं विदीर्णं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतोऽयं चन्द्रापीड उड्डीनैरिवोड्डीयगतैरिव प्राणैरसुभिरुत
एव पदे पदे स्खलन्निव स्खलनां प्राप्नुवन्निव, पतन्निव भ्रश्यन्निव, मुह्यन्निव मोहं गच्छन्निव, उपसृत्य समीप
मागत्य तस्यैव शिलातलस्यैकदेश एकप्रदेश उपविश्य च प्रोद्बाष्पेण प्रकृष्टाश्रुणा विषण्णं विलक्षं वदनमाननं
यस्यैवंभूतः किमेतदिति तरलिकामपृच्छदप्राक्षीत् । सा तरलिका । तु पुनरर्थे । तथावस्थाया अपि तथाविध-
दुःखदग्धाया अपि महाश्वेताया एव मुखमाननमवलोकितवती निरीक्षितवती ।

---

१ अपदाय. २ तत्र च प्रवेश एव; तत्राभविशन्नेव. ३ इन्द्रायुधेन परिजनेन च; इन्द्रायुधेन परिजनेन
रागपुरेण.

अथानुपसंहृतमन्युवेगापि गद्गदिकागृह्यमाणकण्ठा महाश्वेतैव प्रत्यवादीत्—'महाभाग, किमिदमावेदयति वराकी। यया दुःखाभिघातैककठिनहृदयया पुनरप्यदुःखभागिन्यैव दुःखमात्मीयं श्रावितम्, सैवाहं मन्दभाग्या महाभाग, जीवितव्यसनिनी निर्लज्जा निर्घृणा च दुःश्रवणमपि श्रावयामि दुःश्रवमिदम्। श्रूयताम्।' केयूरकादवगतभवदागमना सिद्धीकृतमनसा न मया चित्ररथस्य मनोरथः पूरितः, न मदिरायाः प्रार्थना कृता, नात्मनः मनोहितं संपादितम्, न गृहाभ्यागतस्य चन्द्रापीडस्य प्रियमनुष्ठितम्, न चापि हृदयवल्लभसमागमनिर्वृता प्रियसखी कादम्बरी वीक्षितेत्युत्पन्नानेकगुणवैराग्या गाढबन्धानप्यनुबन्धस्नेहपाशानतरि छित्त्वा पुनः कष्टतरतपश्चरणायाचैवायाता यावदत्र महाभागस्यैव तुल्याकृतिमुन्मुक्तमिवान्तःकरणेन शून्यशरीरमुत्तरलमुत्तमपुरुषलक्षणमपि शून्यया दृष्ट्या प्रनष्टमिव किमपि ससत्त्वो विलोकयन्तं ब्राह्मणयुवानमपश्यम्। स तु मामुपसृत्यानन्यदृष्टिरदृष्टपूर्वोऽपि प्रत्यभिजानन्निव, असंस्तुतोऽपि चिरपरिचित इव, असंभावितोऽप्युपारूढप्रौढप्रणय इव, अखिन्नोऽपि परवानिव, प्रेम्णा शून्योऽपि किमप्यनुस्मरन्निव, दुःखितारोऽपि सुखायमान इव, तूष्णीमपि

अथेति तदनन्तरम्। अनुपसंहृतोऽदूरीकृतो मन्युवेगो यया सैवंविधापि गद्गदिकया गद्गदस्वनेन गृह्यमाणो रुध्यमानः कण्ठो यस्याः सा महाश्वेतैव प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत्। हे महाभाग, किमिदं वराकी शोचनीया। 'वराकः शंकरे शोच्ये' इति विश्वः। आवेदयति कथयति। दुःखस्याभिघातः प्रहारस्तेनैकमद्वितीयं कठिनं कठोरं हृदयं भुजान्तरं यस्याः एवंविधया यया मया पुनरप्यदुःखश्रवणार्हेऽपि दुःखं श्रोतुमयोग्येऽपि त्वयि स्वकीयं दुःखमसातं श्रावितं श्रवणगोचरीकारितम्। हे महाभाग, सैवाहं मन्दभाग्या हीनादृष्टा जीवितव्ये प्राणधारणे व्यसनमासक्तिर्यस्याः सा तथा निर्लज्जा निस्त्रपा निर्घृणा निष्करुणा चेदं दुःखं दुष्टं श्रवणमाकर्णनं यस्येति दुःश्रवणमेतादृशमपि श्रावयामि श्रुतिगोचरीकारयामि श्रूयतामाकर्ण्यतामिति। केयूरकादवगतमवगमनं तव प्रस्थानमाकर्ण्य सिद्धीकृतं मनो मानसं यस्याः तया। स्फुटमानहृदययेत्यर्थः। मया महाश्वेतया चित्ररथस्य पितुर्मनोरथोऽभिलाषो न पूरितो न पूर्णीकृतः। नापि मदिराया मातुः प्रार्थना याच्ञा कृता। नात्मनः स्वकीयस्य मनोहितं वाञ्छितं संपादितं निष्पादितम्। न गृहाभ्यागतस्य स्वकीयसदनागतस्य चन्द्रापीडस्य प्रियमिष्टमनुष्ठितमाचरितम्। न चापि हृदयस्य चेतसो वल्लभो जनस्तस्य समागमेन निर्वृता संजातसंतोषा, एतादृशी प्रियसखी वल्लभवयस्या कादम्बरी वीक्षिता विलोकितेति हेतोरुत्पन्नं प्रादुर्भूतं यदनेकगुणमुत्कृष्टं वैराग्यं विरागस्तस्मात्तस्मात्गाढानन्योऽन्यमनुबन्धनिबद्धानस्मात्कादम्बरीस्नेहपाशानपि छित्त्वा छेदं विधाय पुनर्द्वितीयवारं कष्टतरमत्युग्रमनर्थं यत्तपश्चरणायासेवनायायतैव गुरुपाश्रममेव यावत्, आयाताऽगता तावत्, अत्र महाभागस्य भवतस्तुल्याकृतिं सदृशाकारमन्तःकरणेन चित्तेनोन्मुक्तमिव त्यक्तमिव, अत एव शून्यशरीरमिन्द्रियव्यापाररहितदेहमुत्तरलमुत्कम्पं यस्य तमुल्लङ्घनमुत्पतितमावर्द्धं यल्लक्ष्यं वेध्यं तेन शून्यया निरवधानया दृष्ट्या दृशा प्रनष्टमिव गतमिव किमपि किंचिदितस्ततोऽपि विलोकयन्तं पश्यन्तं ब्राह्मणयुवानमपश्यं व्यलोकयम्। स तु मामुपसृत्य मत्समीपमागत्य नान्यस्मिन्दृष्टिर्यस्य स तथादृष्टपूर्वोऽप्यनिरीक्षितपूर्वोऽपि प्रत्यभिजानन्निव सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानमुल्लेखेनावगच्छन्निव, असंस्तुतोऽप्यपरिचितोऽपि चिरपरिचित इव बहुकालविहितपरिचितिरिव, असंभावितोऽप्यसंभावनाविषयीकृतोऽप्युपारूढोऽङ्कुरितः प्रौढो महान्प्रणयः स्नेहो यस्यैवंभूतादृश इव, अखिन्नोऽप्यवसन्नोऽपि परवानिव पराधीन इव। 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि' इत्यमरः। प्रेम्णा स्नेहेन शून्योऽपि किमप्यनुस्मर-

---

१ किमिति नावेदयति; किमपि नावेदयते. २ पुनरदुःखश्रवणार्होऽप्यात्मीयदुःखं श्रावितः; पुनरप्यदुःखश्रवणार्हैर्यदुःखं श्रावितः. ३ निष्करुणापि. ४ श्रूयताम्. ५ मनसो मदनम्; भवदागमनम्. ६ सिद्धीर्णमानसा. ७ ...गतस्य. ८ निर्वृता. ९ भित्त्वा. १० तुल्यवयसमाकृतिमन्तम्.

ष्णीं स्थितः प्रार्थयमान इव, अस्पृष्टोऽप्यावेदयन्निवात्मीयामेवावस्थाम्, [1]अभिनन्दन्निव, अनुशोचन्निव, हृष्यन्निव, कुप्यन्निव, विषीदन्निव, विस्मयन्निव, अभिभवन्निव, हृत इव, आकाङ्क्षन्निव, अनुस्मरन्निव विस्मृतम् । अनिमेषेण निश्चलस्तब्धपक्ष्मणान्तर्बा[2]ष्पपूरार्द्रेण कर्णान्तचुम्बिना विकसितेनेवामुकुलिततारकेण चक्षुषा मत्त इवाविष्ट इव वियुक्त इव पिबन्निवाकर्षन्निवान्तर्विशन्निव च सुचिरमालोक्याब्रवीत्—'[3]वरतनु, सर्व एव हि जगति जन्मनो वयस आकृतेर्वा सदृशमाचरन्न वचनीयतामेति । तव पुनरेकान्तवामप्रकृते[4]र्विधेरिव विसदृशानुष्ठाने कोऽयं प्रयत्नः । यदियमतिमृदुमालतीसुकुमारा मालेव कण्ठप्रणयैकयोग्या तनुरनुचितेनामुना [5]कष्टतरतपश्चरणपरिक्लेशेन [6]ग्लानिमुपनीयते । रूपवयसोरनुरूपेण सुमनोहारिणी लतेव रसाश्रयिणा फलेन कथं न संयोज्यते । जातस्य हि रूपगुणविहीनस्यापि जन्मोपनतानि जीवलोकसुखान्यनुभूय शोभते [7]परत्रसंबन्धी तपश्चरणपरिक्लेशः । किं पुनराकृतिमतो जनस्य । तद्दुःखयति [8]मामयमस्यास्ते स्वभावसरसायास्तनोर्मृणालिन्या इव तुहिनपातस्तपः-

---

न्निव किंचित्स्मृतिगोचरीकुर्वन्निव, दुःखितो दुःखं प्राप्त आकारो यस्यैवंविधोऽपि सुखमिवाचरतीति सुखायते वेति सुखायमान इव । तूष्णीमपि स्थितो मौनमाधाय स्थितोऽपि प्रार्थयमान इव याच्ञां कुर्वन्निव । 'तूष्णीकं तु स्तूतं मौने मौनं शीले त्वनव्ययम्' इति विश्वः । अस्पृष्टोऽप्यप्रार्थितोऽप्यात्मीयां स्वकीयामेवावस्थां दशामावेदयन्निव ज्ञापयन्निव, अभिनन्दन्निव श्लाघां कुर्वन्निव, अनुशोचन्निव शुचं विदधन्निव हृष्यन्निव, हर्षन्निव, कुप्यन्निव विलिखन्निव, विषीदन्निव विषादं प्राप्नुवन्निव, विस्मयन्निव प्रस्मयन्निव, अभिभवन्निव तिरस्कुर्वन्निव, हृत इव मुषित इव आकाङ्क्षन्निव, वाञ्छन्निव विस्मृतमनुस्मरन्निव, अनिमेषेण निमेषरहितेन निश्चलं निष्कम्पं स्तब्धं पक्ष्म नेत्ररोम यस्य तत्तथा तेनान्तर्बाष्पो मध्यागताश्रु । क्वचित् 'क्षरद्बाष्प' इति पाठः । तस्य पूरः समूहस्तेनार्द्रेणेन कर्णान्तं श्रोत्रान्तं चुम्बतीत्येवंशीलेन कर्णान्तचुम्बिना । अत एव विकसितेनेव विद्रेणेवामुकुलिता कुड्मलिता तारका कनीनिका यस्मिंस्तत्तथा तेन । एवंविधेन चक्षुषा नेत्रेण मत्त इव क्षीब इव, आविष्ट इव भूतग्रस्त इव, वियुक्त इव विभिन्न इव, पिबन्निव पानं कुर्वन्निव । अत्यादरेणावलोकनं पानमिति प्रायः । आकर्षन्निवाकर्षणं कुर्वन्निव, अन्तर्विशन्निव मध्ये प्रवेशं विदधदिव च, सुचिरं बहुकालमालोक्य निरीक्ष्याब्रवीदवोचत् । हे वरतनु प्रशस्तदेहे, सर्व एव हि जनो जगति लोके जन्मन उत्पत्तेर्वयसोऽवस्थाया आकृते रूपस्य वा सदृशमनुरूपमाचरन्कुर्वाणो न वचनीयतां निन्द्यतामेति गच्छति । तव भवत्याः पुनरेकान्तेन निश्चयेन वामा प्रतिकूला प्रकृतिः स्वभावो यस्यैवंभूतस्य विधेरिव विधातुरिव विसदृशानुष्ठानेऽसदृशाचरणे कोऽयं प्रयत्नः प्रयासः । यद्यस्मादियं तनुः शरीरमतिमृद्वी अत्यर्थं कोमला या मालती जातिस्तद्वत्सुकुमारा सुकोमला मालेव स्रगिव कण्ठे यः प्रणयो स्नेहस्तत्रैकाद्वितीया केवलं वा योग्योचितामुनानुचितेनायोग्येन कष्टतरं यत्तपश्चरणं तस्य परिक्लेशः परिश्रमस्तेन ग्लानिं म्लानिमुपनीयते प्राप्यते । रूपं सौन्दर्यं वयोऽवस्थाविशेषस्तयोरनुरूपेण योग्येन रसं माधुर्यादिलक्षणमाश्रयतीत्येवंशीलेन फलेन साध्येन कथं न संयोज्यते संयुक्तीक्रियते । केव । लतेव वल्लीव । यथा लता फलेन संयोज्यते । उभयोः साम्यमाह—सुमनोहारिणी सुमनसः पुष्पाणि तानिर्हारिणी रुचिरा तनुः । पक्षे सुमनसः सज्जनास्तेषां हारिणी मनोज्ञा । हि यस्मात्कारणाद्रूपगुणविहीनस्यापि सौन्दर्यगुणरहितस्यापि जातस्योत्पन्नस्य जन्तोर्जन्मन्युपनतानि प्राप्तानि जीवलोकसुखानि सांसारिकसौख्यान्यनुभूय साक्षात्कृत्य परत्रसंबन्धी परभवसत्कस्तपश्चरणपरिक्लेशः शोभते शोभां प्राप्नोति । आकृतिमतः सौन्दर्योपेतस्य जनस्य किं पुनः । भण्यत इति शेषः । तत्तस्मात्कारणात्ते तव स्वभावेन प्रकृत्या सरसाया रसोपयुक्ताया अस्यास्तनोर्देहस्य मृणालिन्याः कमलिन्यास्तुहिनपात इव हिमनिपतनमिवायं तपःपरिक्लेशो मां दुःखयति

---

१ अभिनिन्दन्. २ क्षरद्बाष्प. ३ सुतनु. ४ विधेः. ५ कष्टेनैव तपश्चरण. ६ म्लानिम्. ७ फलसंबन्धी.
८ असाः.

परिक्लेशः । यदि च त्वादृशी जीवलोकसुखेभ्यः पराङ्मुखी तपसा क्लेशयन्त्यात्मानं तदा वृथा वहति धनुरधिज्यं कुसुमकार्मुकः । निष्कारणमुदयति चन्द्रमाः । वृथा वसन्तमासाभ्यागमः । निष्फलानि कुमुदकुवलयकह्लारकमलाकरविलसितानि । निष्फला जलदसमारम्भाडम्बराः । निरर्थकान्युपवनानि । किं ज्योत्स्नया । किं वा लीलासरित्पुलिनैर्मलयानिलेन वा' इति ।

अहं तु देवस्य पुण्डरीकस्यैव वृत्तान्तादपेतकौतुका सर्वथा तं वदन्तम् 'अपि कस्त्वम्, कुतो वा समायातः, किमर्थं वा मामेवमभिदधासि' इत्यपृष्ट्वैवान्यतोऽगच्छम् । गत्वा च देवार्चनकुसुमान्यवचिन्वती तरलिकामाहूयाब्रवम्—'तरलिके, योऽयं युवा कोऽपि मामन्याकृतिर्दर्श्यावलोकयतो यदस्यान्यादृश एवाभिप्रायो मयोपलक्षितः । तन्निवार्यतामयं यथा पुनरत्र नागच्छति । अथ निवारितोऽपि यद्यागमिष्यति तदावश्यमेवास्याभद्रकं भविष्यति' इति । स तु निवार्यमाणोऽपि दुर्निवारवृत्तेर्मदनहतकस्य दोषैर्भवितव्यतया चानर्थस्य नात्याक्षीदेवानुबन्धम् । अतीतेषु केषुचिद्दिवसेष्वेकदा गौढायां यामिन्यामुद्दितशशिकरेणोद्दीपितस्मरानलं ज्योत्स्नापूरमिन्दुमयूखेषु लब्धनिद्रायां तरलिकायामभ्रममुष्या सौधे-

---

दु:खं करोति । यदि च त्वादृश्यनन्यदृशा जीवलोकसुखेभ्यः पराङ्मुखी निवर्तितानना आत्मानं तपसा क्लेशयन्ती शोषयन्ती, तदा कुसुमकार्मुकः कंदर्पोऽधिज्यं ज्यामाधिरूढं धनुः कार्मुकं वृथा मुधा वहति धारयति । निष्कारणं निष्प्रयोजनं चन्द्रमाः शशाङ्क उदयत्युद्गच्छति । वृथा मुधा वसन्तमासस्य सुरभिमासस्याभ्यागम आगमनम् । कुमुदानि कैरवाणि, कुवलयानि श्वेतकमलानि, कह्लारं सौगन्धिकम्, कमलानि पद्मानि, एतेषामाकराः समूहास्तेषां विलसितानि इङ्गितानि निष्फलानि निरर्थकानि । जलदस्य समारम्भः प्रारम्भस्तस्याडम्बराः समारोपा निष्फला निरर्थकाः । उपवनानि आरामाणि निरर्थकानि निष्प्रयोजनानि । ज्योत्स्नया चन्द्रिकया किम् । न किमपीत्यर्थः । लीलासरित्पुलिनैः क्रीडानदीसैकतैः । किं वा मलयानिलेन मलयाचलमरुता [illegible] किमपीति ।

अहं तु देवस्य पुण्डरीकस्यैव वृत्तान्तादुदन्तादपेतं गतं कौतुकं कुतूहलं यस्याः सैवंविधा सर्वथा सर्वप्रकारेण तं वदन्तं भाषमाणम् । अपि कस्त्वं को भवान्, कुतो वा कस्मात्प्रदेशात्समायातः समागतः, किमर्थं वा किंनिमित्तं मां महाश्वेतानामधेयामेवमभिदधासि कथयसि, इत्यपृष्ट्वैव प्रश्नमकृत्वैवान्यतोऽपरस्मिन्स्थानेऽगच्छमयम् । गत्वा च देवस्य महेश्वरस्यार्चनं पूजनं तस्मै कुसुमानि पुष्पाण्यवचिन्वत्यवचयं कुर्वन्ती तरलिकामाहूयाकारयाब्रवमकथयम् । हे तरलिके, योऽयं प्रत्यक्षोपलभ्यो युवा तरुणः कोऽप्यनिर्दिष्टनामा मामनाप्रि[illegible] तया । अस्य मुहुरवलोकयतः पश्यतो वदतश्च भुवनाधान्यादृश इव [illegible] दुर्निवार्य आशयो मयोपलक्षितो ज्ञातः । तस्मादेषोऽयं निवार्यतां प्रतिषेध्यताम्, यथा पुनर्द्वितीयवारमत्र नागच्छति नायातीति । अथ निवारितोऽपि प्रतिषिद्धोऽपि यद्यागमिष्यति तदावश्यमेव निश्चितमेव तस्य यूनोऽभद्रकममङ्गलं भविष्यतीति । स तु युवा तरलिकया निवार्यमाणोऽपि प्रतिषिध्यमानोऽपि दुर्निवारं वृत्तिर्वर्तनं यस्यैवंभूतस्य मदनहतकस्य हताकारितः कंदर्पस्य दोषैर्दूषणैरनर्थस्योत्पातस्य भवितव्यतया कर्म [illegible] अनुबन्धं कदाग्रहं नात्याक्षीत् तत्याज । दिवसेषु केषुचिदतीतेषु गतेषु सत्सु, एकदैकस्मिन्समये गौढायां यामिन्यां उदितः शशी यस्यामेवंविधायां उद्दीपितः स्मरानलो यस्मिन् ज्योत्स्नापूरे चन्द्रिकाप्रवाहे इन्दुमयूखेषु चन्द्रकिरणेषु विमुक्तेषु सत्सु लब्धनिद्रायां प्राप्तनिद्रायां तरलिकायामसमञ्जसरूपे सौधे

---

१ उद्दिते, २ अतर्कं, ३ च. ४ दोषा दश: हश दश. ५ देवार्चने. ६ मामनाप्रि) श्रुतिर्दर्शन. ८ निवोदयम.; नवि गोंकयता. ९ यदि, १० अयोग. ११ पुनि.वे. १२ चेदग. १३ निवारग- न्तार, १५ सद्गिम. १६ नजावनिरपुज, नवनाननेत्रपुज्ञा. १७ संगातिबेधा.

पनिर्गतास्निग्धेव शिलातले विमुक्ताङ्गी कह्लारसुरभिणा मन्दमन्देनाच्छोदानिलेनावीज्यमाना वर्णसुधाकूर्चकैरिव करैर्धवलितदशाशामुखे चन्द्रमसि निहितदृष्टिरपि नामायमेभिरमृतवर्षिभिरखिलजगदाह्लादकारिभिः करैश्चन्द्रमास्तमपि हृदयवल्लभं मे वर्षेदित्याशंसाप्रसङ्गेन देवस्य सुगृहीतनाम्नः पुण्डरीकस्य स्मरन्ती कथमभाग्यैर्मे मन्दपुण्यायास्तादृशस्यापि दिव्याकृतेर्महापुरुषस्य तस्य नभसोऽवतीर्णस्य भाषितमलीकमुपजातं जातानुकम्पेन वा यथाकथंचिज्जीवितुमितीव समाश्वासिता जीवितप्रिया तपस्विन्यपि येन पुनर्दर्शनमेव तेन मम न दत्तम् । किं करोतु देवः सुगृहीतनामा पुण्डरीको यः परासुरेवोत्क्षिप्य नीतः । कपिञ्जलस्तु जीवन्नतः कथमियता कालेन गतेनापि निष्करुणेन वार्तापि मे न संपादिता' इत्येतानि चान्यानि चालजालानि दुर्जीवितगृहीता चिन्तयन्ती जाग्रत्येवातिष्ठम् ।

अथ निभृतपदसंचरणमा चरणादुत्कण्टकमनवरतनिपतितमदनशरशल्यनिकरनिचितमिव शरीरमुद्वहन्तम्, उद्धिकासिकेतकरजःपटलधवलं प्रथमतरमेव भस्मसात्कृतमिव मद-

---

सोऽल्पं मया सर्वमिधाद्रं सैतारं संज्वरं तस्य निर्गत्या निर्गमनहेतुनास्निग्धेव शिलातले विमुक्ताङ्गी न्यस्तदेहा कह्लारं सौगन्धिकं तेन सुरभिणा सुगन्धिना मन्दमन्देनाच्छोदानिलेनाच्छोदवायुना वीज्यमानोद्धूयमाना वर्णसुधा श्वेतसुधा तस्याः कूर्चकैः तुलिकाभिरिव करैः किरणैर्धवलितं शुभ्रीकृतं दशसंख्याका या आशा दिशस्तासां मुखं येनैवंविधे चन्द्रमसि कुमुदबान्धवे निहिता स्थापिता दृष्टिर्यया सा निहितदृष्टिरपि । नामेति कोमलामन्त्रणे । अयं चन्द्र एभिरमृतवर्षिभिः पीयूषस्राविभिरत एवाखिलजगतः समग्रविश्वस्याह्लादकारिभिः प्रमोदजनकैः करैः किरणैः कृत्वा चन्द्रमाः शशाङ्को मे मम तमपि हृदयवल्लभं चित्तप्रियं वर्षेद्वृष्टिं कुर्यात् । इत्येवंरूपाशंसा स्पृहा तस्याः प्रसङ्गेन संबन्धेन देवस्य पूज्यस्य सुष्ठु गृहीतं नाम यस्यैवंभूतस्य पुण्डरीकस्य स्मरन्ती स्मृतिपथमानयन्ती । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी । मे मम मन्दपुण्याया हीनसुकृताया अभाग्यैर्दुर्दैवैस्तस्य कपिञ्जलस्य नभसो व्योमादवतीर्णस्योत्तारितस्य तादृशस्य दिव्याकृतेः सुन्दराकारस्य महापुरुषस्यापि कथं भाषितं जल्पितमलीकं मिथ्योपजातम् । वाथवा जातानुकम्पेन समुत्पन्नकरुणेन यथाकथंचित्प्रकारेण केवलं जीवितुं प्राणितुमितीव हेतोः समाश्वासिताश्वासनां कारिता येन हेतुना जीवितप्रिया प्राणितवल्लभा तपस्विनी वराकयपि तेन हेतुना मम पुनर्दर्शनमेव न दत्तं पुनः समीपे नागतम् । देवः सुगृहीतनामा पुण्डरीकः किं करोतु कुर्यात् । यः परासुरेव मृत एवोत्क्षिप्योत्पाट्य नीतः प्रापितः । स्वर्गमिति शेषः । कपिञ्जलस्तु जीवन्नतः । कथं तेनापीयता कालेन निःकरुणेन मे मम वार्तापि किंवदन्त्यपि न संपादिता न विहिता । इत्येतानि च पूर्वोक्तान्यन्यानि च पुरो वक्ष्यमाणान्यालजालानि स्वप्नान्तर्गतप्रायाणि दुर्दुष्टं यज्जीवितं तेन गृहीतात्मसात्कृता चिन्तयन्ती ध्यायन्ती जाग्रती सजागरैवातिष्ठं स्थिता ।

अथेति तदनन्तरम् । तमेव युवानमद्राक्षं व्यलोकयमिति दूरेणान्वयः । तमेव विशेषयन्नाह—**निभृतेति** । निभृतमशब्दं यथा स्यात्तथा पदानामङ्घ्रीणां संचरणं यस्य स तम् । आ चरणाच्चरणं मर्यादीकृत्य । उत्कण्टकम् । संजातरोमोद्गममित्यर्थः । एतादृशं शरीरं देहमुद्वहन्तं धारयन्तम् । अत एवोत्प्रेक्षते—अनवरतं निरन्तरं निपतिता लग्ना ये मदनशराः कन्दर्पबाणास्तेषां शल्यनिकरस्तेन निचितमिव व्याप्तमिव । उ[illegible] केतकः ककचच्छदस्तस्य रजःपटलं [illegible] । अत एवोत्प्रेक्षते—प्रथमतरमेव [illegible] मदनहुतभुजा

---

१ सुरभिणा [illegible] इत्यधिके. [illegible] मन [illegible] मिमासि. ६ [illegible] ७ [illegible] ९ दुर्जीवित [illegible] १०, मार-वन्त तनुरुत्कण्टकमनुम्. ११ उद्विकासि केतक, उद्विकाशिकेतक. १२ मदनद [illegible]

बद्धलक्ष्या भुजाग्रेण कुण्डलीकृतमृणालमुक्तगुणमिव शासनवलयमिवाऽऽत्ममरणाय सकलजगद-प्रतिहतशासनेन कुसुमधन्वना विसर्जितं दधानम्, उद्भूतमात्मनोऽकम्पतरलितया केतकी-गर्भसूच्या क्व परं गम्यते हतोऽसि मयेति मन्मथप्रथमसहायस्य चन्द्रमसः कैतवेन कर्णा-न्तलग्नया तर्ज्यमानमुद्वेगावर्जितेन नयनजलस्रोतसाऽऽत्मने जलमिव प्रयच्छन्तम्, आरब्ध-स्यैव मकरग्रहणाय निर्वर्तितस्नानमिव स्नेहाग्रहणान्न युक्तमेव ते परहृदयमविशतोऽपराद्धु-मिति पदे पदे निवार्यमाणमिव गुरुणोरुस्तम्भेन दूरत एव मदालिङ्गनाशङ्कया प्रसारित-भुजयुगलम् उत्कलिकासहस्रविषमं रागसागरमिव प्रतरन्तम्, अनवरतप्रवर्तितैरायतनिः-मिव पुरस्तादीर्घैर्निःश्वासमरुद्भिरुह्यमानमिव दिङ्मुखप्लाविना ज्योत्स्नापूरेण लीलाकुसुम-शुष्यन्माननं प्रोन्मुक्तं सत्त्वेन प्रतिपन्नं कृपणतया, अवधीरितं धैर्येण, संगृहीतं तरलतया, विसर्जितं लज्जया, अधिगतं धार्ष्ट्येन, दूरीकृतं परलोकभीत्या, विमुक्तं युक्तायुक्तविचारेण, संकल्पजन्मन एव केवलं वशे स्थितम्, आविष्टमिव मत्तमिवोन्मादादापतन्तम्, हतोऽसी

कामाग्निना भस्मसात्कृतमिव । हृदयङ्गमाभ्यामद्भ्यामोरुमात्रमिवापर्णम् । भुजाग्रेण बाहुप्रान्तेन कुण्डलीकृतं कुण्डल-वदाचरितं मृणालं बिसकण्टकं दधानं बिभ्राणम् । 'कण्टको वल्योऽस्त्रिपाम्' इत्यमरः । सकलजगत्प्रतिहते-शब्दे—सकलजगत्प्रतिहतमनिराकृतं शासनमाज्ञा यस्यैवंविधकुसुमधन्वना कंदर्पेणात्ममरणाय निमित्ता-निमुक्तये विसर्जितं दत्तमुपर्युपरि स्थापितं शासनवलयमिवात्मवलयमिव । यथा कश्चिदन्यपुरुषो राजा स्वन-यत्यं सङ्ग्राममरणाय वीरवलयं भुजाग्रेण बध्नाति तथैवानेन भुजाग्रेणावश्यं मरणाय कंदर्पदत्तं शासनवलयं बद्धमिवेति भावः । मन्मथस्य कंदर्पस्य प्रथमसहायस्य तस्यैव साहाय्यकारिणश्चन्द्रमसः कुमुदबान्धवस्य कैत-वोऽपदेशेन कर्णान्तलग्नया श्रोत्रान्तलग्नयेति तर्ज्यमानमिव निरस्क्रियमाणमिव । इतियोजनाह—उद्भूतेति । उद्भूतमुत्पन्नं यस्मात्स्वयं भयं तस्मादुत्कम्पलेन तरलितया चपलया केतकीगर्भसूच्या कनकच्छदमध्यार्थ-चिरन्तकेण । 'चिरन्तकः सुचिरमिपीयते' इत्यमरः । तया मया त्वं हतो व्यापादितोऽसि । क्वाऽऽत्र परमग्रे गम्यते । उद्वेगः संतापस्तेनावर्जितेन दत्तेन नयनजलस्रोतसा नेत्राम्बुप्रवाहेणात्मने स्वस्मै जल-मिव प्रयच्छन्तं ददतम्, आरब्धस्यैव स्त्रीकाङ्क्षयैव मकरग्रहणाय मत्तागिनीडनाय स्नेहग्रहणया घर्म-जलेन निर्वर्तितस्नानमिव विहितस्नानमिव परहृदयमन्यचित्तमविशतो वाऽन्योरगन्तुं त्वं नैव युक्तं ते तव न युक्तमेव न न्याय्यमेवेति गुरुणा बृहत्तरेणोरुस्तम्भेन जङ्घास्तम्भया पदे पदे निवार्यमाणमिव प्रति-ध्यमानमिव दूरत एव दविष्ठ एव मदालिङ्गनस्य मदीयोपगूहनस्याशङ्कया भिया प्रसा-रितं विस्तारितं भुजयुगलं बाहुयुग्मं येन स तम् । उत्कलिका हृल्लेखास्तासां सहस्रं तेन विषमं दुरुत्त-रागसागरमिवानुरतिसमुद्रमिव प्रतरन्तमुत्तरन्तम् । अनवरतप्रवर्तितैर्निरन्तरप्रवर्तितैर्दीर्घैरायतैर्निःश्वासमरुद्भि-र्वायुभिः पुरस्तादग्र आकृष्यमाणमिवाहूयमानमिव दिङ्मुखप्लाविना दिग्वदनक्षालकेन ज्योत्स्ना-पूरेण चन्द्रिकाप्रवाहेणोह्यमानमिव वहमानमिव रणरणकेनौत्सुक्येनोत्प्रावल्येन शुष्क शुष्यमाननं मुखं यस्य स तम् । सत्त्वेन साहसेन प्रोन्मुक्तं त्यक्तम्, कृपणतया प्रतिपन्नं दैन्यत्वेनाङ्गीकृतम्, धैर्येण धीरत्वेनाधीरेत-मवहीलितम्, तरलतया परिप्लवतया संगृहीतं स्वीकृतम्, लज्जया त्रपया विसर्जितं दूरीकृतम्, धार्ष्ट्येन निर्लज्जतागुणेनाधिगतं प्राप्तम्, परलोकभीत्या परलोकभयेन दूरीकृतम्, युक्तायुक्तविचारेण न्याय्यान्याय्य-विवेकेन विमुक्तं त्यक्तं केवलं संकल्पजन्मन एव मनोभवस्यैव वशे तन्त्रे स्थितम्, आविष्टमिव भूतगृहीतमिव, मत्तमिव क्षीबमिव उन्मादादिव सापराधं प्रसादयन्तमिवापतन्तम्, हतोऽपि दैवेनाऽपि दिनमाभिर्गतो वि-

१ भू... २ ... ३ ... ४ ... ५ धावल. ६ जलाञ्जलिम्. ७ ... ८ ... स्वस्था त्रिपुद. ...

[illegible]विशदेन चन्द्रातपेन विभाव्यमानं तमेव युवानमद्राक्षम्। दृष्ट्वा च तं तादृशं निःस्पृ-[illegible] परं भयमुपगतवती चेतस्यचिन्तयम्—अहो, कष्टमापतितम्। यद्ययमुन्मा-[illegible]दागत्य पाणिनापि स्पृशति मां तदा मयेदमपुण्यहतकं शरीरमुत्स्रष्टव्यम्। तच्चिरादेवस्य पुण्डरीकस्य पुनर्दर्शनप्रत्याशया दुःखोत्तरमप्यङ्गीकृतं व्यर्थतां मे यातं प्राणसंधारणम्' इति। स त्वेवं विचिन्तयन्तीमेव मामुपसृत्याब्रवीत्—'चन्द्रमुखि, हन्तुमुद्यतो मामयं कुसुमशरसहायश्चन्द्रमाः। त्वच्छरणमागतोऽस्मि। रक्ष मामशरणमनाथमार्तमप्रतीकारक्ष-मात्मना त्वदायत्तजीवितम्। शरणागतपरित्राणं हि तपस्विनामपि धर्म एव। तद्यदि मामात्मप्रदानेन नात्र संभावयसि तदा हतोऽहमाभ्यां कुसुमशरशिशिरकराभ्याम्' इति। अहं तु तदाकर्ण्य विनिर्गलितलोचनाङ्गनिर्गतज्वालेन रोषानलेन निर्दहन्तीव तम्; उन्निपद्व्याप-[illegible] दत्त्वा तर्जयन्तीव, आपादतलादुत्कम्पितगात्रयष्टिराविष्टेव, आत्मानमप्यचेतय-माना क्रोधावेगरूक्षाक्षरमवदम्—'आः पाप, कथमेवं वदतो ममुत्तमाङ्गे ते न निपतितं वज्रम्, अवशीर्णा वा न सहस्रधा जिह्वा, विह्वलतां न गता वा वाणी, नष्टानि वा नाक्ष-[illegible]णि। मन्ये च न सन्त्येव तेऽस्मिञ्शरीरे सकललोकशुभाशुभसाक्षिभूतानि पञ्च-[illegible]

[illegible] विभाव्यमानं प्रकाश्यमानम्। अहं तं युवा-[illegible]

महाभूतानि । येनैवं यदग्निना भस्मीकृतोऽसि, न वायुना धूतोऽसि, नाम्भसा प्लावितोऽसि, न धरित्र्या रसातलं प्रवेशितोऽसि, नापि तत्क्षणमेवाकाशेनात्मनिर्विशेषतां नीतोऽसि, अव्यवस्थितो व्यवस्थितेऽस्मिँल्लोके कुतस्त्वमुत्पन्न एवंविधः । यस्तिर्यग्जातिरिव कामचारी न किंचिदपि वेत्सि । येनैवं खलु हतविधात्रा केनाप्युपदर्शितमुखरागः स्वपक्षपातमात्रवृत्तिरनिरूपितस्थानास्थानवादी शुक इव वक्तुमेवं शिक्षितस्तेनैव किमुत तस्यामेव जातौ न निक्षिप्तोऽसि, तेनैकान्तोपहासहेतुरेवं यदन्नपि न क्रोधमुत्पादितवानसि । त्वदुःखदुःखितस्तदहं वै संविभागमिमं करोमि, येनात्मवचनानुरूपां जातिमापन्नो नैवास्मद्विधाः कामयसे' इत्युक्त्वा चन्द्राभिमुखीभूत्वा कृताञ्जलिः पुनरवदत्—'भगवन्, परमेश्वर, सकलभुवनचूडामणे, लोकपाल, यदि मया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनात्प्रभृति मनसाप्यपरः पुमान्न चिन्तितस्तदानेन मे सत्यवचनेनायमलीककामी मदुदीरितायामेव जातौ पततु' इति । मदीयमोऽस्मनन्तरमेव च न वेद्मि किमसह्यवृत्तेर्मदनज्वरस्यावेगात्, उत सद्योविपाकस्यात्मनो दुष्कृत

च ते सर्वास्मिन्शरीरे देहे सकललोकानां सम्प्रजनानां शुभाशुभयोरैर्यानर्थयोः पुण्यपापयोः साक्षिभूतानि पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशलक्षणानि न सन्त्येव । एतदर्थे हेतुमाह—येनेति । येन कारणेनैवं त्वमनेनाग्निना वह्निना न भस्मीकृतो न भस्मसाद्विहितोऽसि । न वायुना समीरेणाधूतः कम्पितोऽसि । अम्भसा जलेन प्लावितः प्रवाहितोऽसि । न धरित्र्या पृथिव्या रसातलमधोलोकं प्रवेशितोऽसि क्षिप्तोऽसि । तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव च क्षण आकाशेन नभसात्मनिर्विशेषतां स्वतुल्यतां नीतोऽसि प्रापितोऽसि । अव्यवस्थितोऽव्यवस्थामाप्तः पञ्चभूतात्मकतया व्यवस्थितेऽस्मिँल्लोके कुतस्त्वमुत्पन्नः प्रादुर्भूत एवंविध एतादृशो यस्तिर्यग्जातिरिव पशुजातिरिव कामचारी स्वैरविहारी न किंचिदपि वेत्सि जानासि येनैवम् । खल्विति निश्चये हतविधात्रा [illegible] केनापि कारणेनोपदर्शितः प्रकटितो मुखे आस्ये रागोऽनुरक्तिर्येन स तथा स्वपक्षपातमात्रे [illegible] प्रवृत्तिः प्रवर्तनं यस्य स तथा । अनिरूपितमज्ञातं स्थानास्थानं [illegible] [illegible] यत्र वदतीत्येवंशील. शुक इव कीर इव । सोऽपि दर्शितमुखरागः [illegible] स्थानास्थानवादी च भवति । तद्देवैवं वक्तुं जल्पितुं शिक्षितः [illegible] [illegible] किमुत कथं तस्यामेव तिर्यग्जातौ न निक्षिप्तोऽसि । एकान्तेन निश्चयेन हास्यस्य हेतुर्निदानमेवं यत्[illegible] [illegible] क्रोधं कोपं नोत्पादितवानसीति काकूक्तिः । अतस्त्वदुःखेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करोमि । येन संविभागेनात्मवचनस्य [illegible] योग्यां जातिं [illegible] [illegible] नैवास्मद्विधा अस्मादृशाः कामयसेऽभिलषसे इत्युक्त्वेत्यभिधाय चन्द्रस्य [illegible] भूत्वा संमुखीभूय कृताञ्जलिः संयुतकरद्वया पुनरपरमवदत् । 'पाणिः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति हैमः । हे भगवन् हे माहात्म्यवन्, हे परमेश्वर परमैश्वर्यवन्, हे सकलभुवनचूडामणे [illegible] [illegible], हे लोकपाल जगद्रक्षक, यदि मया मन्दभाग्यया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनात्प्रभृति [illegible] [illegible] मनसापि चित्तेनाप्यपरोऽन्यः पुमान् चिन्तितो न ध्यातः, तदानेन सत्यवचनेन [illegible] [illegible] मिथ्याकामो मदुदीरितायामेव मदुक्तायामेव जातौ जन्मनि पततु [illegible] 'जातिः सामान्यजन्मनोः' इत्यमरः । अस्य मद्वचोऽनन्तरमेव न वेद्मि न जाने । असह्यासहनीया [illegible] [illegible] मदनज्वरस्य कामज्वरस्य वेगात् । उत इति वितर्के । [illegible] [illegible] [illegible]

१ आदृताः, आदृताः. २ वरुण. ३ भ.श्या स्थातव्यम्. ४ लोकतो. ५ दर्शितिना. ६ [illegible] ७ किमिति; किमु. ८ क्षिप्तः. ९ येन. १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] [illegible] [illegible], न तु [illegible].

गौरवात्, आहोस्विन्मद्वचनसामर्थ्यादेव छिन्नमूल इव तरुरचेतनः क्षितावपतत्। अतिक्रान्तजीवितेऽस्मिन्कृताक्रन्दान्तर्जनाक्रन्दयन्ती यथासौ महाभागस्यैव मित्रं भवति' इत्युक्त्वा च त्रपावनम्रमुखी सती महीयसा दुःखवेगेन तूष्णीमेवाश्राविततवती। चन्द्रापीडस्य तु तदाकर्ण्य कर्णान्तागतलोचनद्वयामीलनभ्रमद्दृष्टेर्भ्रष्टवचनसौष्ठवस्य 'भगवति, कृतप्रयत्नायामपि भगवत्यामपुण्यभाजास्मिञ्जन्मनि मया न प्राप्तं देव्याः कादम्बर्याश्चरणपरिचर्यासुखम्, तज्जन्मान्तरेऽपि मे भगवती संपादयित्री भूयात्' इति वदत एव कादम्बरीसमागमाप्राप्तिदुःखेनेव भेदोन्मुखं मुकुलमिव शिलीमुखाघातात्स्वभावसरसं हृदयमस्फुटत्।

अथ महाश्वेतायाः शरीरमुत्सृज्य संभ्रमप्रतिपन्नचन्द्रापीडशरीरायाः 'भर्तृदारिके, किं लज्जया। पश्य तावदन्यथैव कथमप्यास्ते देवश्चन्द्रापीडोऽयम्। भग्नेवास्य ग्रीवा न मूर्धानं धारयति। विचालितोऽपि न किंचिच्चेतयते। नान्तःप्रविष्टतारके समुन्मीलयति विलोचने। नायं यथावस्थितानां गात्राणामावरणं करोति। नोच्छ्वसिति हृदयेन। हा देव चन्द्रापीड, चन्द्राकृते, कादम्बरीप्रिय, केदानीं त्वया विना गम्यते' इत्युक्त्वा मुक्तार्तवचसि तरलिकाया,

---

वचसामनः स्वकीयस्य दुष्कृतस्य पापस्य गौरवाद्गुरुत्वात्। आहोस्विदिति तर्के। वचस एव सामर्थ्यात्कुठारेणेव छिन्नं छेदितं मूलं बुध्नं यस्यैवंभूतस्तरुरिव वृक्ष इवाचेतनश्चेतनारहितः क्षितौ पृथिव्यामपतत्। अस्मिन्वैशम्पायनेऽतिक्रान्तजीविते च गतप्राणिते च सति कृताक्रन्दा विहितार्तस्वरान्तर्जनान्मध्यजनाक्रुतयत्याकर्णितवती। यथासौ महाभागस्य महापुरुषस्य मित्रं वयस्यो भवति इत्युक्त्वैवमभिधाय च त्रपया लज्जयावनम्रं मुखं यस्याः सैवंविधा महीयसा गरीयसा दुःखवेगेन नेत्राम्बुप्रवाहेण तूष्णीमेव मह्याश्राविततवती। चन्द्रापीडस्य तु तदाकर्ण्य श्रुत्वा हृदयमस्फुटदित्यन्वयः। कीदृशस्य। कर्णं यावदायतं विस्तीर्णं यल्लोचनद्वयं तस्यामीलनं मुद्रणं तेन भग्ना दृष्टिर्यस्य स तथा तस्य। भ्रष्टं नष्टं वचनस्य वचसः सौष्ठवं शोभनत्वं यस्य स तथा तस्य। किं कुर्वतः। इति वदत इति ब्रुवतः। इतियोत्यमाह—भगवतीति। हे भगवति हे देवि, कृतप्रयत्नायामपि विहितोद्यमायामपि भगवत्यामपुण्यभाजा पापभाजास्मिञ्जन्मनीह भवे देव्याः कादम्बर्याश्चरणपरिचर्यासुखं क्रमसेवासातं न प्राप्तं तज्जन्मान्तरेऽप्यन्यभवेऽपि मे मम भगवती भवती संपादयित्री जनयित्री भूयादितीयोत्प्रेक्षते। कादम्बरीसमागमस्याप्राप्तिदुःखेनेव भेदोन्मुखं प्रस्फुटनोन्मुखं मुकुलमिव कुड्मलमिव शिलीमुखस्याघाताद्भ्रमराभिपातात्। यथा भ्रमराभिघातात्कुड्मलं भेदोन्मुखं स्फुटति, तथैव चन्द्रापीडस्य तच्छ्रुत्वा स्वभावेन प्रकृत्या सरसं कोमलं हृदयमस्फुटदिति भावः।

अथेति। हृदयस्फोटानन्तरं महाश्वेतायाः शरीरमुत्सृज्य विमुच्य संभ्रमेणादरेण प्रतिपन्नमङ्गीकृतं चन्द्रापीडस्य शरीरं यया सा तथा तस्याम्। इत्युक्त्वैवमभिधाय मुक्तं परित्यक्तमार्तं पीडितं वचो यया सा तथा तस्यां तरलिकायां सत्याम्। इतियोत्यमाह—**हे भर्तृदारिके इति**। हे महाश्वेते, किं लज्जया त्रपया। तावदादौ पश्य विलोकय। अयं देवश्चन्द्रापीडोऽन्यथैवेतरप्रकारेणैव कथमप्यास्ते तिष्ठति। अस्य चन्द्रापीडस्य ग्रीवा कंधरा भग्नेव त्रुटितेव मूर्धानं शिरो न धारयति न धत्ते। विचालितोऽपि परावर्तितोऽपि न किंचित् चेतयते न संज्ञां लभते। अन्तर्मध्ये प्रविष्टे तारके कनीनिके ययोरेवंविधे विलोचने नेत्रे न समुन्मीलयति न विकाशयति। अयं यथावस्थितानां गात्राणामङ्गानां नावरणमाच्छादनं करोति। हृदयेन भुजान्तरेण नोच्छ्वसिति नोच्छ्वासं गृह्णाति। हा इति खेदे। हे देव हे पूज्य, हे चन्द्रापीड, चन्द्रवच्चन्द्रसादृश्यवदाकृतिराकारो यस्य तस्य संबोधनं हे चन्द्राकृते, हे कादम्बरीप्रिय हे गन्धर्वसुताप्राणप्रिय, त्वया विना भवद्व्यतिरेकेण मया केदानीं सांप्रतं गम्यत

---

१ आच्छिन्नमूलः. २ अपक्रान्त. ३ च तस्मिन्. ४ कृताक्रन्दाप्तपरिजनाक्रुतवती; कृताक्रन्दाप्तपरिजनतः श्रुतम्. ५ स्राविते. ६ [illegible] ससंभ्रम. ८ चन्द्रापीडः. ९ भग्नेव. १० विचलितः. ११ किंचिदपि. १२ लोचने. १३ यथास्थितानाम्; यथा[illegible]तानाम्. १४ इदं. १५ न मनागप्युच्छ्वसित्येव. १६ उक्त्वा उन्मुक्तार्तवचसि; इत्युन्मुक्तार्तवचसि.

महाभूतानि। येनैवं गतासुना सहाग्निना भस्मीकृतोऽस्मि, न वायुना धूतोऽस्मि, नाम्भसा प्लावितोऽस्मि, न धरित्र्या रसातलं प्रवेशितोऽस्मि, नापि तत्क्षणमेवाकाशेनात्मनिर्विशेषतां नीतोऽस्मि, अध्यवसितो व्यवसितेऽस्मिन्दोषे पुनरप्यनुगन्तुं पर्यवसितः। सन्निधिजातिनिरिव कामचारी न किंचिदपि वेत्ति। येनैवं मन्दु हतविधाता येनैतानुपदर्शितसुखलवः स्थानास्थानपात-शिरनिरूपितस्थानास्थानचारी क्षुद्र इव पक्षमेवं निश्चितमनेन किमुत तस्यामेव जातो न निर्भिन्नोऽसि, तेनैकान्तोद्दामहेतुरेवं यदग्नौ न कोपमुत्पादितवानसि। सेयं दुःखितायाः ते संविभागमिमं करोमि, येनात्मवचनानुरूपां जातिमापन्नो नैवास्मद्विधः कामयसे' इत्युक्त्वा चन्द्राभिमुखीभूत्वा कृताञ्जलिः पुनरवदम्—'भगवन्, परमेश्वर, सकलभुवनचूडामणे, लोकपाल, यदि मया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनात्प्रभृति मनसाप्यपरः पुमान्न चिन्तितः, ध्यानेन मे सत्यवचनेनायमलीककामी मत्तुल्यायामेव जातौ पततु' इति। मद्वचनोऽनन्तरमेव च न वेद्मि किमसह्यदुःखेर्मदनज्वरस्यावेगात्, उत सञ्चितविपाकस्यात्मनो दुष्कृत-

---

च ते तथासिन्धुरीरे देहे रक्तशोकात्तौ समगमनानां शुभाशुभयोर्दैयांत्र्योः। पुनरत्यन्तौ साक्षिभूतानि च महाभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशलक्षणानि न सन्त्येव। एतदर्थे हेतुमाह—येनेति। येन कारणेनैवं दयामुत्पत्तिना वह्निना न भस्मीकृतो न भस्मगतिं क्षिप्तोऽस्मि। न वायुना समीरेणाधूतः कम्पितोऽस्मि। नाम्भसा जलेन प्लावितः प्रवाहितोऽस्मि। न धरित्र्या पृथिव्या रसातलमधोलोकं प्रवेशितोऽस्मि क्षिप्तोऽस्मि। नापि तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव च क्षणे आकाशेन नभसात्मनिर्विशेषता स्वतुल्यतां नीतोऽस्मि प्रापितोऽस्मि। अध्यवसितो व्यवसायमप्राप्तः पञ्चभूतात्मकतया व्यवसितेऽस्मिन्नेके पुनरपत्यमुन्नमः प्रादुर्भूतः। एवंविधः एतादृशो सन्निधिं जातिरिव पशुजातिरिव कामचारी स्वैरविहारी न किंचिदपि वेत्ति जानाति येनैवम्। खल्विति वितर्के। हतविधात्रा पापिष्ठब्रह्मणा केनापि कारणेनोपदर्शितः प्रकटितो सुरतं सौख्ये रागोऽनुरक्तिर्येन स तथा। स्वरक्षपातमात्रे स्वाभ्यरक्षणमात्रे प्रापितः प्रवर्तनं यस्य स तथा। अनिरूपितमज्ञातं स्थानास्थानं स्थानास्थलं तत्र वदतीत्येवंशील. क्षुद्र इव कीट इव। सोऽपि दर्शितसुखलवः स्थानास्थानचारी च भवति। तद्देवैवं वक्तुं जल्पितुं निश्चित. किंवा माहिमसोनेन हतविरा किमुत कथं तस्यामेव निर्यग्जातौ न निक्षिप्तोऽस्मि। एकान्तेन निश्चयेन हासस्य हेतुर्निदानमेवं यदग्नौ जल्पसि कोपं कोपं नोत्पादितवानसीति काकूक्तिः। अतस्त्वदुःखेस्त्वत्कथितस्यान्यथा कर्तुमहं त इमं धी भागं विभज्य प्रदानं करोमि। येन संविभागेनात्मवचनस्य स्वकीयोक्तेरनुरूपां योग्यां जातिं तिर्यक्त्वम् आपन्नः प्राप्तो नैवास्मद्विधा अस्मत्सदृशा. कामयसेऽभिलषसे इत्युक्त्वेत्यभिधाय चन्द्रस्य शशाङ्कस्याभिमुखी भूत्वा सम्मुखीभूय कृताञ्जलिः संपुटकरद्वया पुनरवदमब्रवम्। 'पाणिः प्रसृतः प्रसृतिस्तौ युतौ पुनरञ्जलि' इति हैमः। हे भगवन् हे माहात्म्यवन्, हे परमेश्वर परमैश्वर्यवन्, हे सकलभुवनचूडामणे समस्तपृथ्वीशिरोमणे, हे लोकपाल जगद्रक्षक, यदि मया महाश्वेतया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनात्प्रभृति दर्शनदिवसादारभ्य मनसापि चित्तेनाप्यपरस्तदन्यः पुमान्न चिन्तितो न ध्यातः, तत्तस्मादनेनानेन सत्यवचनेन पुरःस्थोऽलीककामी मिथ्याकामवान्मदुदीरितायामेव मदुक्तायामेव जातौ जन्मनि पततु गच्छतु। 'जातिः सामान्यजन्मनोः' इत्यमरः। अस्य मद्वचोऽनन्तरमेव न वेद्मि न जाने। असह्यासहनीया दुःखितं यस्यैवंविधस्य मदनज्वरस्य कामसंतापस्य वेगात्। उत इति वितर्के। संचितान्काल विपाकोऽशुभफलं यस्यैवं

---

१ आहतः, अपहतः. २ पयसा. ३ धात्र्या रसातलम्. ४ लोकत्रये. ५ हतविधिना. ६ समुपदर्शितरदनपङ्क्तिः. ७ निर्मितिः; किन्तु. ८ क्षिप्तः. ९ येन. १० हासहेतु यदग्. ११ त्वदुक्तेश्छेदोऽहम्. १२ मत्सदृशो. १३ च ध्वचसोऽस्यानन्तरमेव; स तु मद्वचनानन्तरम्.

गौरवात्, आहोस्विन्मद्वचसः सामर्थ्यादेव निकृत्तमूल इवाचेतनः क्षितावपतत्। अतिक्रान्तजीवितेऽस्मिन्कृताक्रन्दात्परिजनाच्छ्रुतवती 'यथासौ महाभागस्यैव मित्रं भवति' इत्युक्त्वा च त्रपावनतमुखी महीं महीयसाश्रुवेगेन तूष्णीमेवाप्लावितवती। चन्द्रापीडस्य तु तदाकर्ण्य कर्णान्तायतलोचनद्वयामीलनभग्नदृष्टेर्भ्रष्टवचनसौष्ठवस्य 'भगवति, कृतप्रयत्नायामपि भगवत्यामपुण्यभाजास्मिञ्जन्मनि मया न प्राप्तं देव्याः कादम्बर्याश्चरणपरिचर्यासुखम्, तज्जन्मान्तरेऽपि मे भगवती संपादयित्री भूयात्' इति वदत एव कादम्बरीसमागमाप्राप्तिदुःखेनेव भेदोन्मुखं मुकुलमिव शिलीमुखाघातात्स्वभावसरसं हृदयमस्फुटत्।

अथ महाश्वेतायाः शरीरमुत्सृज्य संभ्रमप्रतिपन्नचन्द्रापीडशरीरायाः 'भर्तृदारिके, किं लज्जया। पश्य तावदन्यथैव कथमप्यास्ते देवश्चन्द्रापीडोऽयम्। भग्नेवास्य ग्रीवा न मूर्धानं धारयति। विचालितोऽपि न किंचिच्चेतयते। नान्तःप्रविष्टतारके समुन्मीलयति विलोचने। नायं यथावस्थितानां गात्राणामावरणं करोति। नोच्छ्वसिति हृदयेन। हा देव चन्द्रापीड, चन्द्राकृते, कादम्बरीप्रिय, केदानीं त्वया विना गम्यते' इत्युक्त्वा मुक्तार्तवचसि तरलिकायां,

---

पतितवतः सखीजनस्य दुष्कृतस्य पापस्य गौरवाद्गुरुत्वात्। आहोस्विदिति वितर्के। वचस एव सामर्थ्याच्छुरिकेव छिन्नं मूलं बुध्नं यस्य स एवंभूतस्तरुरिव वृक्ष इवाचेतनश्चेतनारहितः क्षितौ पृथिव्यामपतत्। अस्मिन्वैशम्पायने-ऽतिक्रान्तजीविते च गतप्राणिते च सति कृताक्रन्दा विहिताक्रन्दात्परिजनान्मध्यजनाच्छ्रुतवत्याकर्णितवती। यथासौ महाभागस्य महापुरुषस्य मित्रं वयस्यो भवति इत्युक्त्वेत्यभिधाय च त्रपया लज्जयावनम्रं मुखं यस्याः सैवंविधा महीमस्या गरीयसाश्रुवेगेन नेत्राम्बुप्रवाहेण तूष्णीमेव मज्जापितवती। चन्द्रापीडस्य तु तदाकर्ण्य श्रुत्वा हृदयमस्फुटदित्यन्वयः। कीदृशस्य। कर्णं यावदायतं विस्तीर्णं यल्लोचनद्वयं तस्यामीलनं मुद्रणं तेन भग्ना दृष्टिर्यस्य स तथा तस्य। भ्रष्टं नष्टं वचनस्य वचसः सौष्ठवं शोभनत्वं यस्य स तथा तस्य। किं कुर्वतः। इति वदत इति ब्रुवतः। इतियोल्लमाह—**भगवतीति**। हे भगवति हे देवि, कृतप्रयत्नायामपि विहितोद्यमायामपि भगवत्यामपुण्यभाजा पापभाजास्मिञ्जन्मनीह भवे देव्याः कादम्बर्याश्चरणपरिचर्यासुखं क्रमसेवासातं न प्राप्तं तज्जन्मान्तरेऽप्यन्यभवेऽपि मे मम भगवती भवती संपादयित्री जनयित्री भूयादितीवोत्प्रेक्षते। कादम्बरीसमागमस्याप्राप्तिदुःखेनेव भेदोन्मुखं प्रस्फुटनोन्मुखं मुकुलमिव कुड्मलमिव शिलीमुखस्याघाताद्भ्रमरानिपातात्। यथा भ्रमरानिपातात्कुड्मलं भेदोन्मुखं स्फुटति, तथैव चन्द्रापीडस्य तच्छ्रुत्वा स्वभावेन प्रकृत्या सरसं कोमलं हृदयमस्फुटदिति भावः।

अथेति। हृदयस्फोटानन्तरे महाश्वेतायाः शरीरमुत्सृज्य विमुच्य संभ्रमेणादरेण प्रतिपन्नमङ्गीकृतं चन्द्रापीडस्य शरीरं यया सा तथा तस्याम्। इत्युक्त्वेत्यभिधाय मुक्तं परित्यक्तमार्तं पीडितं वचो यया सा तथा तस्यां तरलिकायां सत्याम्। इतियोल्लमाह—**हे भर्तृदारिके इति**। हे महाश्वेते, किं लज्जया त्रपया। तावदादौ पश्य विलोकय। अयं देवश्चन्द्रापीडोऽन्यथैवेतरप्रकारेणैव कथमप्यास्ते तिष्ठति। अस्य चन्द्रापीडस्य ग्रीवा कंधरा भग्नेव त्रुटितेव मूर्धानं शिरो न धारयति न धत्ते। विचालितोऽपि परावर्तितोऽपि न किंचित् चेतयते न संज्ञां लभते। अन्तर्मध्ये प्रविष्टे तारके कनीनिके ययोरेवंविधे विलोचने नेत्रे न समुन्मीलयति न विकासयति। अयं यथावस्थितानां गात्राणामङ्गानां आवरणमाच्छादनं करोति। हृदयेन भुजान्तरेण नोच्छ्वसिति नोच्छ्वासं गृह्णाति। हा इति खेदे। हे देव हे पूज्य, हे चन्द्रापीड, चन्द्रवच्छशाङ्कवदाकृतिराकारो यस्य तस्य संबोधने हे चन्द्राकृते, हे कादम्बरीप्रिय हे गन्धर्वसुताप्राणप्रिय, त्वया विना भवद्व्यतिरेकेण मया केदानीं सांप्रतं गम्यत

---

१ आच्छिन्नमूलः. २ अपक्रान्त. ३ च तस्मिन्. ४ कृताक्रन्दात्परिजनाच्छ्रुतवती; कृताक्रन्दात्परिजनतः श्रुतम्
५ प्लावितेन. ६ तदा. ७ ससंभ्रम. ८ चन्द्रापीडः. ९ भग्नैव. १० विचलितः. ११ किंचिदपि. १२ लोचने. १३ यथाव-
स्थितानाम्; यथावस्थितपतितानाम्. १४ हेदे. १५ नननामप्युच्छ्वसितीव. १६ उक्त्वा उन्मुक्तार्तवचसि; इत्युन्मुक्तार्तवचसि

तिर्यगायुषचन्द्रापीडमुखनिहितनिश्चिलस्तब्धदृष्टिनिश्चेष्टायां महाश्वेतायाम् 'आः पापे दुष्टतापसि, किमिदं त्वया कृतम् । अपकृताखिलजगत्पीडस्य तारापीडस्य कुलमुत्सादितम्। अनाथीकृताः प्रजाः सहास्माभिः। मग्नाः पन्थानो गुणानाम्। अर्गलिताः ककुभोऽर्थिलोकस्य। कस्य वदनमीक्षतां लक्ष्मीः। कोऽवलम्बनं भवतु भूमेः। कं सेवन्तां सेवकाः। त्वया विना संप्रति व्यसनमेव सेवा संवृत्ता। शून्यं समानशीलत्वम्। अस्तमिता च परिजनस्याशा। लघूकृतो भृत्यादरः। दूरं गतानि प्रियालपितानि। समाप्ताः परित्यागकथाः। त्वं कथं कथाशेषीभूतोऽसि। भूतपूर्वाः कमुपयान्तु संप्रति प्रजाः। कं संप्रति साधूनां समागमम्। अधुना धूर्धरे त्वयि विपन्ने कः समुद्वहतु देवेन तारापीडेनोढां धुरम्। धीरस्यापि ते कथं कातरस्येव शुचा भिन्नं हृदयम्। दयालोरपि ते कथमीदृशी जाता निर्दयतास्मासु। देव, प्रसीद सकृदप्याज्ञापय। देहि भक्तजनस्याभ्यर्थनाम्। प्रतिपद्यस्व प्राणान्। न त्वया विना क्षणमपि प्राणिति पुत्रवत्सलो देवस्तारापीडः, न देवी विलासवती, नाप्यार्यः शुकनासः, न मनोरमा, न राजानः, नापि प्रजाः। परित्यज्य च सर्वानेकाकी क्व प्रस्थितोऽसि।' इत्या-

---

इति। तिर्यगायुषा यका चन्द्रापीडमुखे निहिता स्थापिता निश्चिला समग्रा स्तब्धा निश्चला दृग्यया सा तथाविधायां निश्चेष्टायां निर्गतशरीरव्यापारायां महाश्वेतायां सत्याम्, इति परिजने सेवकजन आरटति पूत्कुर्वति सति इतियोक्तमाह—आः पापे इति। आः इति खेदे। पापे पापकारिणि दुष्टतापसि, त्वया भवत्येदं किं विहितम्। अपकृता दूरीकृताखिलजगतः समग्रविश्वस्य पीडा येनैवंभूतस्य तारापीडस्य कुलं वंश उत्सादितं उच्छेदितम्। दूरीकृतमिति यावत्। अस्माभिः सह प्रजाः प्रकृतयोऽनाथीकृता विनायकीकृताः। स्वामिरहिता भूता इत्यर्थः। गुणानां शौर्यादीनां पन्थानो मार्गा भग्ना भ्रंशं प्राप्ताः। अर्थिलोकस्य याचकजनस्य ककुभो दिशोऽर्गलिता, कृतपरिघा जाताः। लक्ष्मीः पद्मा कस्य वदनमीक्षतां विलोकताम्। भूमेः पृथिव्याः कोऽवलम्बनमालम्बनं भवतु। सेवकाः पर्याकारिणः कं पुमांसं सेवन्तामुपासन्ताम्। त्वया विना भवद्विना सेवा संप्रति व्यसनमेव कष्टमेव संवृत्ता जाता। समानशीलत्वं सदृशस्वभावत्वम्। 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इत्यमरः। वृत्तमतीतम्। 'वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले' इत्यमरः। परिजनस्य परिच्छदस्य आशा प्रत्याशास्तं प्राप्ता। भृत्यानां किंकराणामादरः सन्मानप्रदानं लघूकृतः स्वल्पीकृतः। प्रियालपितानि मिष्टभाषितानि दूरं गतानि दविष्ठदेशं प्राप्तानि। परित्यागकथा दानकिंवदन्त्यः समाप्ताः। विलयं गता इत्यर्थः। त्वमिति। चन्द्रापीडः कथं केन प्रकारेण कथावशेषीभूतः कथा एवावशेषोऽवशिष्टा यस्मिन्नेवंभूतो जातोऽसि। पूर्वं भूता भूतपूर्वाः संप्रति प्रजाः कमुपयान्तु कमाश्रयन्तु। कः साधूनां सज्जनानां संप्रति समागमं मिलनम्। अधुना धूर्धरे राज्यभारधरणक्षमे त्वयि भवति विपन्ने मृते देवेन तारापीडेनोढां धुरं कः समुद्वहतु धारयतु। धीरस्यापि वीरस्यापि ते कथं कातरस्येव भीरोरिव शुचा शोकेन भिन्नं स्फुटितं हृदयं स्वान्तम्। दयालोरपि कृपालोरपि ते तव कथमीदृशी निर्दयता निष्करुणता जातोत्पन्नास्मासु सेवकजनेषु। हे देव, प्रसीद प्रसन्नो भव। सकृदप्येकवारमप्याज्ञापयाज्ञां देहि। भक्तजनस्याभ्यर्थनां प्रार्थनां देहि वितर। प्रतिपद्यस्वाङ्गीकुरु प्राणानसून्। त्वया विना भवद्व्यतिरेकेण क्षणमपि समयमात्रमपि पुत्रवत्सलस्तारापीडो न प्राणिति। न जीवति। तथा देवी विलासवती न प्राणितीत्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः। नाप्यार्यः पूज्यः शुकनासः। न मनोरमा शुकनासस्य स्त्री। नान्ये राजानः किंमद्ग्रामाधिपतयः। न प्रजाः प्रकृतयः। परित्यज्य च विहाय च सर्वानेका-

. १ निश्चल. २ त्वयापकृपया. ३ अपाकृत; अकृत. ४ उत्सादितम्. ५ उद्वीक्षताम्. ६ कथा. ७ विगुल्. ८ अभाग्यपरिजन. ९ समाप्ता परित्यागकथा; पर्याप्ता परित्यागवार्ता. १० सांप्रतम्. ११ प्रजाः. १२ किम्. १३ धीरे त्वयि; धूर्धरे त्वयि. १४ हृदयम्. १५ अस्मासु ते. १६ अपेहि. १७ भक्तजनाभ्यर्थनाम्. १८ नार्यशुकनास.

वैयमेकपद एवेदृशी निष्ठुरता जाता । क्व सा गुरुजनस्योपरि भक्तिर्यदेवैमनपेक्ष्य प्रयासि' इत्युक्त्वत्यवनितलविमुक्तात्मन्यारटति परिजने, तदाकर्णनोत्कर्णे 'हा हा, किमेतत्' [3] इत्युद्भ्रान्तमनसि समापतति राजपुत्रलोके, संमुत्प्लुतोत्पक्ष्मनयनदर्शिनि चन्द्रापीडवदननिवेशितदृशि दीनतरहेषारवकृताक्रन्दे शुचेव पर्यायोत्क्षिप्तखुरचतुष्काहतक्ष्मातले मुहुर्मुहुरात्मोन्मोचनायेवाच्छोटितखरखलीनकनकशृङ्खलायोगे तुरंगमतां मुमुक्षतीवेन्द्रायुधे, पत्रलेखानिवेदितचन्द्रापीडागमना चन्द्रोदयोल्लासिनी वेलेव महोदधेः समकरध्वजा व्याजीकृत्य महाश्वेतादर्शनं मातापित्रोः पुरःप्रतिपन्नशृङ्गारवेषाभरणा रणन्नूपुरयुगेन मुखरमेखलादाम्ना रथ्योर्ज्वलाकल्पेन कल्पितानङ्गबलविभ्रान्तिना गृहीतसुरभिमाल्यानुलेपनपटवासाद्युपकरणेन नातिबहुना परिजनेनानुगम्यमाना पुरः केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गा पत्रलेखाहस्तावलम्बिनी मदलेखया सहकृतालापा 'मदलेखे, पत्रलेखा कथयति प्रत्यहमहं पुनस्तस्यैकान्तनिष्ठुरहृदयस्य शठमतेर्निर्घृणमनसो निःस्पृहागमनमेव न श्रद्दधे । किं न स्मरसि तत्तस्य मदवस्थामश्रद्दधानस्य

[illegible]पादः क्व प्रस्थितः क्व चलितोऽसि । कुतः कस्मात्त्वयेयमेकपद एव सहसैवेदृशी निष्ठुरता कठिनता जाता । क्व सानिर्वचनीयस्वरूपा गुरुजनस्योपरि पूज्यलोकस्योपरि भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं श्रद्धा वा । 'श्रद्धारचनयोर्भक्तिः' इत्यमरः । यत्स्मादेवंताननपेक्ष्यानादृत्य प्रयासीत्युक्त्वावनितले विमुक्तो न्यस्त आत्मा येन स तस्मिन्नेवंभूते परिजने आरटत्याक्रन्दं कुर्वति सति । तस्याकर्णनं श्रवणं तेनोत्कर्णे ऊर्ध्वीकृतश्रवणे । हा हा इति खेदे । किमेतदेतदिति उद्भ्रान्तं व्याकुलं मनो यस्य स तस्मिन्नेवंभूते राजपुत्रलोके समापतति समागच्छति सति । समुत्प्लुते नम्रीभूते उत्पक्ष्मणी ययोरेवंभूताभ्यां नयनाभ्यां पश्यतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । चन्द्रापीडस्य वदने मुखे निवेशिता स्थापिता दृग्येन स तथा तस्मिन् । दीनतरो यथा स्यात्तथा हेषारवेण हेषाध्वनिना कृत आक्रन्दः [illegible] येन स तथा तस्मिन् । शुचेव शोकेनेव पर्यायेणानुक्रमेणोत्क्षिप्तमुत्पाटितं यत्खुरचतुष्कं तेन हतं [illegible] येन तस्मिन् । मुहुर्मुहुर्वारंवारमात्मनः स्वस्योन्मोचनाय मुक्तय इवाच्छोटितं खरं कठिनं खलीनं मुखयन्त्रं [illegible]श्रृङ्खलायोगो येन स तस्मिन् । 'कविका तु खलीनोऽस्त्री' इत्यमरः । तुरंगमतामश्वतां मुमुक्षतीव मोक्तुमिच्छतीवेन्द्रायुधे । पत्रलेखया निवेदितं ज्ञापितमेकमद्वितीयं चन्द्रापीडागमनं यस्याः सा । चन्द्रोदयेनोल्लासिनी [illegible] सा यथा महोदधेः समुद्रस्य वेलेवाम्भसो वृद्धिरिव । सह मकरध्वजेन कामेन वर्तत इति समकरध्वजा मातापित्रोः पुरो महाश्वेतादर्शनं व्याजीकृत्य मिषीकृत्य प्रतिपन्नेऽङ्गीकृते शृङ्गारवेषाभरणे [illegible] यया सा तथा । रणच्छब्दं कुर्वन्नूपुरयुगं पादकटकयुग्मं तेन मुखरं वाचालं [illegible] तेन रथ्यं [illegible] निर्मलं तदाकल्पं वेषस्तेन । 'आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम्' इत्यमरः । कल्पिता [illegible] निःशब्दनिर्भ्रान्ती येन स तथा तेन । गृहीतान्युपात्तानि सुरभिमाल्यानि [illegible] वासः, पटवासः पिष्टातः, एते आदौ येषामेवंविधान्युपकरणानि येन स तथा तेन । नातिबहुना [illegible] परिजनेनानुगम्यमानानुयायमाना पुरोऽग्रे केयूरकेणोपदिश्यमान[illegible] [illegible] पत्रलेखाया हस्तावलम्बिनी [illegible] मदलेखया [illegible] सह कृत आलापो यया सा । तदेवाह—हे मदलेखे इति । हे मदलेखे, पत्रलेखा [illegible]

[illegible]

[illegible]

दुःखमेवंविधम्। अधुना तु मे सर्वदुःखान्येव दूरीभूतानि। किमन्यदपि रुद्यते। यदर्थं कुलक्रमो न गणितः, गुरवो नापेक्षिताः, धर्मो नानुरुद्धः, जनवादान्न भीतम्, लज्जा परित्यक्ता, मदनोपचारैः सखीजनः खेदितः, दुःखिता मे प्रियसखी महाश्वेता। तस्याः कृते प्रतिज्ञातमन्यथा जातं भयेत्येतदपि चेतसि न कृतम्। तस्मिन्सर्वमेवोज्झितप्राणे प्राणेश्वरे प्राणान्प्रतिपालयन्ती त्वयैवं किमुक्ताहम्। अस्मिन्समये मरणमेव जीवितम्। जीवितं पुनर्मरणम्। तद्यदि ममोपरि स्नेहं करोषि मत्प्रियं हितं वा, तन्ममोपरि स्नेहाबद्धयापि प्रियसख्या तथा कर्तव्यं यथा न तातोऽम्बा वा मच्छोकादात्मानं परित्यजतः। यथा च मयि वाञ्छितं मनोरथं त्वयि पूरयतः। परलोकगताया अपि मे जलाञ्जलिदानाय पुत्रकस्त्वमेव भव। यथा च मे सखीजनः परिजनो वा न स्मरति, शून्यं वा मन्दुरावनमालोक्य न दिशो गृह्णन्ति तथा करिष्यति। पुत्रकस्य मे भवनाङ्गणे सहकारपोतस्य त्वया मच्चिन्तयैव माधवीलतया महोद्वाहमङ्गलं स्वयमेव निर्वर्तनीयम्। मच्चरणतललालितस्याशोकविटपस्य कर्णपूरार्थमपि न पल्लवः खण्डनीयः। मत्संवर्धिताया मालत्याः कुसुमानि देवतार्चनायैवोच्चेयानि। वासभवने मे शिरोभागनिहितः कामदेवपटः पाटनीयः। मया स्वयं रोपिताम्रतरुकी

चरणरज इव पादावनुगन्तुमुचिता कथं वा हर्षस्थाने रोदिमि रुदनं करोमि। एवंविधं किं मे दुःखम्। अधुना तु मे मम सर्वदुःखान्येव दूरीभूतानि। किमन्यदपि मया रुद्यते। यदर्थं यत्कृते कुलक्रमोऽन्वयस्थितिर्न गणितो नापेक्षितः। गुरवो हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टारो नापेक्षिता न समीहिताः। धर्मो नानुरुद्धो न नियन्त्रितः। जनवादात्कौलीनान्न भीतं न त्रस्तम्। 'स्यात्कौलीनं लोकवादे' इत्यमरः। लज्जा त्रपा परित्यक्ता मुक्ता। मदनोपचारैः कामोपशमनक्रियाभिः सखीजनः खेदितः खेदं प्रापितः। दुःखिता पीडिता मे मम प्रियसखी महाश्वेता। तस्या महाश्वेतायाः कृते प्रतिज्ञातमङ्गीकृतं तदन्यथा वैपरीत्येन जातं भयेत्येतदपि चेतसि न कृतम्। सर्वं कादम्बर्या एवोज्झितप्राणे त्यक्तजीविते तस्मिंश्चन्द्रापीडाख्ये प्राणेश्वरे प्राणानसून्प्रतिपालयन्ती रक्षन्ती त्वयैवं भवत्या किमुक्ताहं किं भणिता। अस्मिन्समये साम्प्रतकाले मरणमेव जीवितं प्राणत्यागमेव प्राणितम्। जीवितं पुनर्मरणं प्राणत्यागः। प्रयोजनकत्वात्। तद्यदि ममोपरि स्नेहं प्रीतिं मत्प्रियं मद्वल्लभं हितमायतिसुन्दरं वा त्वं करोषि विदधासि तन्मम कादम्बर्या उपरि यः स्नेहः प्रेम तेनाबद्धया संदानितयापि प्रियसख्या बालवयस्या तथा कर्तव्यं तथा विधेयं यथा तातश्चित्ररथोऽम्बा मदिरा च मच्छोकान्मद्विरहजनितदुःखादात्मानं न परित्यजतः प्राणमोक्षणं न कुरुतः। यथा मयि वाञ्छितं मनोरथमभिलषितं कामं त्वयि पूरयतः परिपूर्णं कुरुतः। परलोकगताया अन्यभवं प्राप्ताया अपि मे मम जलाञ्जलिदानाय सुतस्य पानीयप्रदानायायं पुत्रकस्त्वमेव भव। यथा च मे मम सखीजनः परिजनो वा परिच्छदलोको वा दुःखाभिभूतो सुहृज्जनो न स्मरति न स्मृतिगोचरीकरोति। शून्यं रिक्तं वा मन्दुरावनं मन्दुरामालोक्य निरीक्ष्य दिशो न गृह्णन्ति। अन्यत्र न यान्तीत्यर्थः। त्वं मदलेखा तथा करिष्यसीत्यर्थः। मे मम पुत्रकस्य भवनाङ्गणे सहकारपोतस्य त्वया भवत्या मच्चिन्तयैव मम चिन्तयैव माधवीलतयातिमुक्तकलतया सहोद्वाहमङ्गलं विवाहकल्याणं स्वयमेवात्मनैव निर्वर्तनीयं करणीयम्। 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः। मच्चरणयोर्मत्पादयोस्तलमधोभागस्तेन लालितस्य पालितस्याशोकविटपस्य कङ्केलिवृक्षस्य कर्णपूरार्थमपि श्रवणभूषणार्थमपि न पल्लवः किसलयः खण्डनीयश्छेदनीयः। मत्संवर्धिताया मयैव वृद्धिं नीताया मालत्या जात्याः कुसुमानि पुष्पाणि देवतार्चनायैव देवपूजार्थमेवोच्चेयानि ग्राह्याणि। वासभवने निवाससद्मनि मे मम शिरोभागे मस्तकप्रदेशे निहितः स्थापितः कामदेवपटः पाटनीयः खण्ड

१ जनापवादात्. २ मम. ३ अस्मिंस्तु. ४ मरणमेव श्रेयो न जीवितं मे सर्वप्रकारलज्जाकरं जीवितं न पुनर्मरणम्. ५ तन्मदीयमप्यात्मनि स्नेहमारोप्य. ६ वा. ७ वाञ्छितम्. ८ येन परलोकगताया अपि मे जलाञ्जलिदायी पुत्रको भविष्यति. ९ वापि. १० भवनम्. ११ इव. १२ निर्वर्तनीयम्. १३ बालाशोक. १४ पल्लवः. १५ कुसु-

यथा फलं गृह्णन्ति तथा संवर्धनीयाः। पञ्जर[illegible] कालिन्दी सारिका युवयोः परि-हासो द्रष्टव्यः कौतुकेन। मद्दुलालिता मधुरिका स्वाङ्क एव शाययितव्या। पुत्रको मे भवनदीर्घिकाकलहंसः [illegible]ब्रह्मवेदिकायां संवर्धनीयः। पानीयाद्येन वर्धितं मे जीवंजीवकमिथुनं [illegible] यथा न भिद्यते तथा कर्तव्यम्। पादानुसारी हंसको यथा न हन्यते केन-चित्तथा विधेयः। [illegible]गृहीतग्रहणिः सा च मल्लारिका तपस्विनी वनमानुषी वन एवोत्स्रष्टव्या। क्रीडापर्वतकः कस्मैचित्कृतकन्याय तपस्विने प्रतिपादयितव्यः। शरीरोपक-रणानि मे ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादनीयानि। वीणा पुनरात्मन एवाङ्कवर्तिनी कार्या। अपरमपि यदि रोचते तदपि स्वीकर्तव्यम्। अहं पुनरिममम्रंतकिरणकरैरमिभिन्नान्वानचन्दनचर्चाभिर-नवरतधारागृहासारसेकसंतानतुहिनकरकिरणनिकरतारकितोज्ज्वलहारैर्मन्दिरद्वंद्व-पवनेन मलयजरसार्द्रपद्मिनीपलाशास्तरणेन मसृणविसकिसलयस्तरैरकठोरमृणालकल्प-नैर्योगादिपतितनवमल्लकुमुदकुवलयनालैर्षि कृतदीर्घमुद्धतशिखाज्वालामालिनि विभावसौ

कार्यः। यथा [illegible] रोपिता [illegible] यथा फलं गृह्णन्ति तथा संवर्धनीया वृद्धिं प्रापणीयाः। पञ्जरस्थवञ्चुसारसाद्यनामा कालिन्दीनाम्नी सारिका शीतपाता युवयोः परिहासास्यो द्रष्टव्यः कौतुकेन कौतुकेनेत्यर्थः। मद्दुलालिनी मदीयवाक्यदानसंवर्धिनी मधुरिका पिङ्गलिका स्वाङ्क एव स्वकीयक्रोड एव शाययितव्या शयनं कारयितव्या। मे मम पुत्रकस्तनयवत्पालितो कलहंसः सितपक्षः कलिधिसतो-पलेपनवस्त्राने [illegible] प्रदातव्यः। मे मम पानीयदानेन वर्धितं संवर्धितं वृद्धिं प्रापितं जीवंजीवकमि-थुनं [illegible] पयोरुत्सुकं [illegible] यथा न भिद्यते भिन्नं न याति तथा कर्तव्यं तथा विधेयम्। पादानुसारी गमनशीलो हंसको यथा केनचित् हन्यते न व्यापाद्यते तथा विधेयः कर्तव्यः। [illegible] संस्थानस्थाने वर्धमानेषा मत्स्पर्शिनी वराकी वनमानुषी बलादुत्थापयिता गृहीता सा च वन एवोत्स्रष्टव्या मोच्या। क्रीडापर्वतकः 'पवर्ती' इति प्राकृतलोके। कस्मैचिदनिर्दिष्टनाम्ने उपशान्ताय शीतलस्वभावाय तपस्विने मुनीश्वराय प्रतिपादयितव्यः प्रदातव्यः। शरीरस्य देहस्य मे ममोपकरणानि ब्राह्मणेभ्यो विप्रेभ्यः प्रतिपादनीयानि दातव्यानि। वीणा वल्लकी पुनरात्मनः स्वस्यैवाङ्के क्रमयः क्रोडो यस्याः सैवंविधा कार्या। अपरमन्यदपि वस्तु ते तव रोचते रुचिविषयीभवति तदपि वस्तु स्वीकर्तव्यमङ्गी-कार्यम्। अहं कादम्बरी पुनरिममात्मानमेतैः शीतलवस्तुभिः कृत्वा दग्धघोरं ज्वलितोपरितमुज्ज्वला शिखाधिताधिवेज्वाला अर्चिनालामिर्मालिन इत्येवंशीलः स तथा तस्मिन्नेवंभूते विभावसावग्नौ देवस्य राज्ञः। 'देवः सुरे घने राज्ञि देवनाट्यातलिङ्गिनम्' इति यादवप्रकाशः। कण्ठे निगरणे समासक्ता नियुक्तानि शीतलीकरोमि। एतेन बहिःतिमिरदहनितवापसामिवपसूचि। एतैः कैरित्यपेक्षायामाह—अमृतेत्यादि। अमृतकिरणश्चन्द्रस्तस्य रश्मिभिः किरणैरनास्वादितमञ्जुकं यच्चन्दनं मलयजं तस्य चर्चाभिः समालम्भनैरनवरतं निरन्तरं धारागृहासारो वेगवद्वृष्टिस्तेन सेकैः सेचनैरनेकसंताना अनेकपरंपरा ये तुहिनकिरणस्य चन्द्रमसः किरणास्तेषां निकरः समूहस्तेन तारकिताः संजाततारका ये तारा उज्ज्वला हारा मुक्ताकलापास्तेषामर्पणैर्न्यसनैर्मन्दिरद्वंद्वानां रत्नादर्शानां प्रपवनेन प्रवहणेन। अत्यन्तशीतलत्वात्तेषामिति भावः। मलयजजलेन चन्दनपानीयेनार्द्राणि सिक्तानि यानि पद्मिनी कमलिनी तस्याः पत्राणि दलानि तेषा-मास्तरणेन प्रस्तरणेन सरसानि रसोपेतानि विसकिसलयानि तन्तुलताकास्तेषां प्रस्तरैरस्तरैरकठोराणि मृदूनि यानि मृणालानि तैः सह तल्पकल्पनयोगो विद्यते येषां तानि विकसितानि यानि कमलकुमुदकुवलयानि

१ कश्चित्. २ जीवंजीवक. ३ क्रीडापर्वतके. ४ कार्यम्. ५ चारी. ६ विधेयम्. ७ वसति तपस्विनो बलाद्धृता; निवासा बलाद्धृता तपस्विनी. ८ सर्वाण्येव ब्राह्मणसात्कर्तव्यानि. ९ कर्तव्या. १० इदम्. ११ अनेकसंतानतु-हिनकरकिरण; अनन्तसंतानतुहिनकरकिरण. १२ विसदलैः स्तरैः; विसदलस्तरैः. १३ मृणालिनी. १४ उद्दिकाम-कमलकुमुदकुवलय [illegible]

देवस्य कण्ठलग्ना निर्वापयाम्यात्मानम्' इत्यभिदधानैव कृतावधारणानुबन्धां मदलेखा-क्षिप्योपसृत्य महाश्वेतां कण्ठे गृहीत्वा निर्विकारवदनैव पुनस्तामवादीत्—'प्रियसखि, तवास्ति कीदृश्यपि प्रत्याशा यथानुरागपरवशा पुनः समागमाकाङ्क्षिणी क्षणे क्षणे मरणाभ्यधिकानि दुःखान्यनुभवन्ती जीवितमलज्जाकरमननुशोच्यमनुपहसनीयमवाच्यं धारयसि। मम पुनः सर्वतो हताशायाः सापि नास्ति। तदामन्त्रये प्रियसखीं पुनर्जन्मान्तरसमागमाय' इत्यभिधायोत्कम्पमानपुलककेसरोद्भासिन्यसमसाध्वसानिलाहतोत्कम्पोत्तरङ्गमाणानन्दजलवेगोर्मितरला संगलत्स्वेदमकरन्दबिन्दुनिस्यन्दिनी मुकुलायमाननयनकुमुदा कुमुदिनीव चन्द्रापीडचन्द्रास्तमयविधुरा तदवस्थेऽपि हृदयवल्लभे समागमसुखमिवानुभवन्ती सरभसमुपरि पर्यस्तचिकुरकलापोद्भ्रान्तकुसुमनिवहेन मूर्ध्नार्चयित्वा चन्द्रापीडचरणौ [illegible] करारूपाणुक्षिप्याङ्केन धृतवती । अथ तत्करस्पर्शेनोच्छ्वसत इव चन्द्रापीडदेहादुत्थितुहिनमयमिव शीतलमेव तं प्रदेशं कुर्वाणमच्छरूपं किमपि चन्द्रधवलं ज्योतिरुज्जगाम । अनन्तरं चान्तरिक्षे क्षरन्तीवामृतमशरीरिणी वागश्रूयत—'वत्से महाश्वेते, पुनरपि

देवो दयनीयेष । अभ्यागमु प्रागेवोक्तः । इति पूर्वप्रतिपादितमभिदधाना मुग्धा एव कृतो निश्चितोऽवधारणे देहत्यागेऽनुबन्धो निश्चयो यया सैवंविधां मदलेखामवक्षिप्य दूरीकृत्य महाश्वेतामुपसृत्य समीपे गत्वा कण्ठे निगरणं गृहीत्वा । कण्ठश्लेषं विधायेत्यर्थः । निर्विकारवदना एव शुष्कनिर्विकारविवर्णानना पुनस्तां महाश्वेतामवादीदवोचत् । हे प्रियसखि महाश्वेते, तव भवत्या कीदृश्यप्यनिर्दिष्टस्वरूपापि प्रत्याशा [illegible] यया प्रत्याशयानुरागपरवशानुरागाधीना पुनर्द्वितीयवारं पुण्डरीकस्य समागमस्याकाङ्क्षिणी [illegible] क्षणे क्षणे मरणेभ्योऽप्यधिकानि दुःखानि कृच्छ्राण्यनुभवन्त्यनुभवविषयीकुर्वती । [illegible] [illegible] अनुशोच्यमनुपहसनीयं परेषामनुपहसनार्हमवाच्यमवचनीयं जीवितं [illegible] धारयसि । मम पुनः सर्वतोऽभितो हता आशा वाञ्छा यस्याः सैवंविधायाः सापि प्रत्याशा नास्ति । तदामन्त्रयेऽहं पुनर्जन्मान्तरे भवान्तरे समागमाय मेलापकाय प्रियसखीमामन्त्रये निमन्त्रये । इतीत्येवमभिधायोत्कम्पमानः संजायमानो यः पुलको रोमाञ्चः स एव केसरं कुङ्कुमं तेनोद्भासिनी शोभमाना [illegible] असमसाध्वसानिलाहतोत्कम्पोत्तरङ्गमाणो [illegible] [illegible] [illegible] वेगस्तस्योर्मिभिस्तरला चपला संगलत्स्वेदमकरन्दबिन्दुनिस्यन्दिनी मुकुलायमाने मुद्रिते नयने कुमुदे यस्याः सा तथा । कुमुदिनीव चन्द्रापीडचन्द्रास्तमयेन तेन विधुरा दुःखिता । 'विधुरं प्रविश्लेषे' इति [illegible] तदवस्थेऽपि तादृग्दशापन्नेऽपि हृदयवल्लभे प्राणप्रिये समागमसुखमिव मेलापकसुखमिवानुभवन्ती [illegible] सरभसमुपरि पर्यस्तो विक्षिप्तो [illegible] [illegible] कुसुमानां पुष्पाणां निवहो [illegible] मूर्ध्ना शिरसा चन्द्रापीडस्य चरणौ पादावर्चयित्वा पूजां कृत्वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] धृतवती धारितवती । अथेति अनन्तरमनन्तरं तस्याः [illegible] [illegible] [illegible] इव उच्छ्वसत इव चन्द्रापीडदेहादुत्थितं [illegible] [illegible] [illegible] तुहिनमयमिव हिमनिर्मितमिव [illegible] [illegible] [illegible] चन्द्रवद्धवलं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अनन्तरं तदनन्तरं अन्तरिक्षे आकाशेऽमृतं पीयूषं क्षरन्तीव [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]—वत्से इति । हे वत्से हे पुत्रि महाश्वेते, पुनरपि

---

१ [illegible] २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible] [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible]. १२ [illegible]. १३ [illegible]

त्वं मयैव समाश्वासितव्या वर्तसे । तत्ते पुण्डरीकशरीरं मल्लोके मत्तेजसाप्यायमानमविनाशि भूयस्त्वत्समागमनाय तिष्ठत्येव । इदमपरं मत्तेजोमयं स्वत एवाविनाशि विशेषतोऽमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायमानं चन्द्रापीडशरीरं शापतोपाद्विमुक्तमप्यन्तरात्मना कृतशरीरसंक्रान्तेर्योगिन इव शरीरमत्रैव भवत्योः प्रत्ययार्थमा शापक्षयादास्ताम् । नैतदग्निना संस्कर्तव्यम् । नोदके प्रक्षेप्तव्यम् । नापि वा समुत्स्रष्टव्यम् । यत्नतः परिपालनीयमा समागमनात्' इति । तां तु श्रुत्वा किमेतदिति विस्मिताक्षिप्तहृदयः सर्व एव परिजनो गगनतलनिवेशितनिर्निमेषलोचनो लिखित इव पत्रलेखावर्जमतिष्ठत् । पत्रलेखा तु तेन तस्य ज्योतिष्तुषारशीतलेनाह्लादहेतुना स्पर्शेन लब्धसंज्ञोत्थायाविष्टेव वेगाद्धावित्वा परिवर्धकहस्तादाच्छिद्येन्द्रायुधम् 'अस्मद्विधानां यथा तथा भवतु, त्वं पुनरेवमेकाकिनि विना वाहनं दूरं प्रस्थिते देवे क्षणमप्यवस्थातुं न शोभसे' इत्यभिदधाना तेनैवेन्द्रायुधेन सहात्मानमच्छोदसरस्यक्षिपत् ।

अथ तयोर्निमज्जनसमयानन्तरमेव तस्मात्सरसः सलिलाच्छैवलोत्करमिव शिरसि लग्नं

त्वं मयैव समाश्वासितव्याश्वासनां कारितव्या वर्तसे । तत्ते तव पुण्डरीकशरीरं मल्लोके मत्तेजसा मदाज्ञाप्यायमानं शीतलीक्रियमाणमत एवाविनाश्यविनश्वरं भूयः पुनरपि त्वया सह समागमो मेलापस्तस्मै तिष्ठत्येव । इदमपरमन्यन्मत्तेजसा निष्पन्नं मत्तेजोमयमतः स्वत एव स्वभावत एवाविनाश्यविनश्वरं विशेषतः कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायमानं शीतलीक्रियमाणं चन्द्रापीडशरीरं शापदोषाद्विमुक्तमपि रहितमप्यन्तरात्मना मध्यवर्तिना जीवेन कृता विहिता शरीरे देहान्तरे संक्रान्तिः संक्रमणं तस्य योगिन इव आपरमाणुवेदिनो योगिनस्तस्येव भवत्योर्महाश्वेताकादम्बर्योः प्रत्ययार्थं विश्वासार्थमाशापक्षयाच्छापक्षयं मर्यादीकृत्यात्रैवास्मिन्नेव स्थल आस्तां तिष्ठतु । एतच्छरीरमग्निना वह्निना न संस्कर्तव्यं न संस्कारः कार्यः, नोदके जलेषु प्रक्षेप्तव्यं प्रक्षेपः कार्यः, नापि वा [illegible] त्यजनीयम् । आसमागमप्राप्तेर्यावत्संगमं यत्नतः परिपालनीयम् । मदाग्रहेण रक्षणीयमित्यर्थः । तां तु पूर्वोक्तां वाणीं श्रुत्वाकर्ण्य किमेतदिति विस्मितेन विस्मयेनाक्षिप्तहृदयमपहृतचेताः सर्व एव परिजनो गगनतले निवेशिते स्थापिते निर्निमेषे निमेषोन्मेषरहिते लोचने नेत्रे येन सः । अत एव लिखित इव चित्रित इव पत्रलेखां वर्जयित्वातिष्ठत् । पत्रलेखा तु तेन तस्य ज्योतिषस्तुषारवच्छिशिरस्पर्शेनाह्लादहेतुना प्रमोदकारणेन स्पर्शेन संस्पर्शेन लब्धसंज्ञा प्राप्तचैतन्योत्थायोत्थानं कृत्वाविष्टेव भूताविष्टेव वेगात्त्वरयाधावित्वा धावनं कृत्वा परिवर्धकहस्तादश्वपालकरादिन्द्रायुधमाच्छिद्य बलाद्गृहीत्वास्मद्विधानामस्मत्सदृशानां यथा तथा भवतु । त्वं पुनरेकाकिनी विना वाहनं यानं विना दूरं प्रस्थिते चलिते देवे क्षणमपि [illegible] अवस्थातुं न शोभसे न शोभां प्राप्नोषीत्यभिदधानेति ब्रुवाणा तेनैवेन्द्रायुधेन सहात्मानमच्छोदसरस्यक्षिपत् ।

अथेति । अच्छोदसरसि पातानन्तरं तयोः [illegible] [illegible] [illegible] सलिलात् [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]—[illegible]

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible]. १२ [illegible]. १३ [illegible] देवे विना वाहनं दूरं [illegible] न शोभसे; [illegible] विना वाहनं दूरं [illegible] देवे [illegible]. १४ [illegible].

गलज्जलबिन्दुसंदोहमयमालम्बितदीर्घनिःश्वासं मुखोपरि परस्परामर्शसंस्कारमलिनतया च सूचितचिरोर्ध्वबन्धं जटाकलापमुद्वहन्नंसलग्नदेहासक्तेन बिसतन्तुमयेनेव ब्रह्मसूत्रेणोद्भासमानो म्लानारविन्दिनीलपलाशपृष्ठपाण्डुरेण जीर्णमन्दारवल्कलेनाबद्धपरिकरः करेणाननावधृतनीर्जटाः समुत्सारयन्नश्रुजलच्छलेनाच्छोदसरःसलिलमिवान्तःप्रविष्टमेताभ्यामुद्वहन्नभ्यामुद्धिमाकृतिस्तापसकुमारकः सहसैवोदतिष्ठत् । उत्थाय च दूरत एवोद्दामबाष्पनिरोधपर्याकुलयाप्यलब्धलक्ष्यया दृष्ट्या विलोकयन्ती महाश्वेतामुपसृत्य शोकगद्गदकण्ठं 'गन्धर्वराजपुत्रि, जन्मान्तरादिवागतोऽपि प्रत्यभिज्ञायतेऽयं जनो न वा' इति । सा तं पृष्ट्वा शोकानन्दमध्यवर्तिनी ससंभ्रममुत्थाय कृतपादवन्दना प्रत्यवादीत्—'भगवन्कपिञ्जल, अहमेवंविधा पुण्यवती या भवन्तमपि न प्रत्यभिजानामि । अयं युक्त एवेदृशी मय्यनात्मज्ञायां संभावना यदहमेकान्तत[13] एव व्यामोहहता स्वर्गं गतेऽपि देवे पुण्डरीके जीवामि । तत्कथय केनासावुत्क्षिप्य नीतः, किमर्थं वा नीतः, किंवास्य वृत्तम्, क वर्तते, किं वा तथोक्तवान्, येनैतावतापि कालेन वार्तापि न दत्ता, कुतो वा त्वमेकाकी देवेन विना समागतः । स तं

विलग्नं दीवलोस्करमिव धाराजलसमूहमिव गलत्स्वरजलबिन्दूनां संदोहो यस्मिन्स तथा । न च तस्य तन्व्या इलेषवशील तत्तया दीर्घायता शिखा चूडा यस्य तत्तया । मुखस्य वदनस्योपर्युपरिस्थितरमन्योन्यमामर्शः संस्कारसंस्कारेण केशमार्जनाभावेन मलिनतया चोपसूचितो ज्ञापितश्चिरकालीन ऊर्ध्वबन्धो यस्य तत्तथा । पुनः कीदृशः । ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेनोद्भासमान उज्ज्वलत्वेन शोभमानः । कीदृशेन ब्रह्मसूत्रेण । अंसलग्नमर्धं यद्देहः शरीरं तत्रासक्तेन संबद्धेन । एवोत्प्रेक्षते-बिसतन्तुमयेनेव तन्तुलतन्तुनिष्पन्नेनेव । पुनः कीदृक् । जीर्णं चिरकालीनं मन्मन्दारस्य वल्कलं चोचं तेनाबद्धः परिकरो येन सः । कीदृशेन । म्लानान्यरविन्दिनी कमलानि येषां नीलपलाशानि पत्राणि तेषां पृष्ठं पृष्ठिभागस्तद्वत्पाण्डुरेण श्वेतेन । किं कुर्वन् । करेण हस्तेन समुत्सारयन्दूरीकुर्वन् । काः । जटाः । जटाः कीदृश्यः । आननमवरुन्धन्तीलेवंशीला आननावरोधिन्यस्ता अश्रुजलच्छलेन नेत्राम्बुमिषेणाच्छोदसरसः सलिलं पानीयमन्तःप्रविष्टमिवाताभ्यामीषत्कामाभ्यां लोचनाभ्यां नेत्राभ्यामुद्वहन्धारयन् । उद्विग्नोद्वेगं प्राप्ता आकृतिराकारो यस्य स तथा । अम्भसत्तामकुमारक उदतिष्ठदुत्थितवान्यत्तु प्रागेवोक्तः । उत्थाय चोत्थानं कृत्वा च दूरत एवोद्दाममनुमं यद्बाष्पजलमश्रुपानीयं तस्य निरोधप्रतिबन्धस्तेन पर्याकुलयापि व्याकुलयाप्यलब्धमप्राप्तं लक्ष्यं वेध्यं ययैवंविधया दृष्ट्या दृशा विलोकयन्तीं पश्यन्तीं महाश्वेतामुपसृत्य समीपे गत्वा शोकेन गद्गदमव्यक्ताक्षरं यथा स्यात्तथावादीदब्रवीत् । हे गन्धर्वराजपुत्रि, जन्मान्तरादागतोऽप्ययं जनस्त्वया प्रत्यभिज्ञायत उपलक्ष्यते न वेति । सा तु महाश्वेता तं पुनः प्रश्नविषयीकृत्य शोकश्चानन्दश्च शोकानन्दौ तयोर्मध्यवर्तिनी ससंभ्रमं सादरं यथा स्यादुत्थाय कृतं पादवन्दनं चरणनमस्कृतिर्यया सैवंविधा प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । हे भगवन्कपिञ्जल, अहमेवंविधा पुण्यवती या भवन्तमपि त्वामपि न प्रत्यभिजानामि नोपलक्षयामि । अथ मय्यनात्मज्ञायामात्मज्ञानवर्जितायामीदृशी युक्तैव न्याय्यैव या महाश्वेताहमेकान्तत एव व्यामोहोऽज्ञानं तेन हता पीडिता स्वर्गं गतेऽपि देवे पूज्ये पुण्डरीके जीवामि प्राणिमि । तदिति हेत्वर्थे । कथय प्रतिपादय केन पुंसासौ पुण्डरीक उत्क्षिप्योत्पाट्य नीतः । किमर्थं वा किंप्रयोजनं वा नीतः । किं वास्य पुण्डरीकस्य वृत्तं चरितम् । क कुत्र वर्तते भवति किं वोक्तवान् किं जल्पे, येनैतावतापि कालेनानेहसा वार्तापि किंवदन्त्यपि न दत्ता । कुतो वा कस्मात्प्रदेशात्त्वमेकाकी असहायो देवेन पुण्डरीकेण विना समागतोऽभ्यागतः । स तु कपिञ्जलः

---

१ मध्यभागपातिभिः. २ उद्भासमानः. ३ बल्कल. ४ मरविन्दिनीपलाश. ५ पाण्डुना. ६ आननावरोधिनीः. ७ बद्धलक्ष्यया. ८ जन्मान्तरागतः; जन्मान्तरगत. ९ मर्षभनाकुलम्. १० प्रसादा. ११ स्वागतमपि त्वमनः कथयसि. १२ अथवा. १३ एकान्ते. १४ स्व. १५वार्तामपि न दत्तवानसि. १६ कुतोऽपि. १७ एकाकीत्येव.

पृष्टो महाश्वेतया विस्मयोन्मुखेन कादम्बरीपरिजनेन चन्द्रापीडानुगामिना च राजपुत्रलोकेनोपर्युपरि पातिना वीक्ष्यमाणः प्रत्यवादीत्—'गन्धर्वराजपुत्रि, श्रूयताम् । अहं हि तथा कृतार्तप्रलापामपि त्वामेकाकिनीं समुत्सृज्य वयस्यस्नेहाबद्धपरिकरः 'क्व मे प्रियसुहृदमपहृत्य गच्छसि' इत्यभिधाय तं पुरुषमनुबध्नञ्जवेनोदपतम् । न तु मे प्रतिवचनमदत्त्वैव गीर्वाणवर्त्मनि विस्मयोत्फुल्लनयनैरवलोक्यमानो वैमानिकैरवगुण्ठितमुखीभिरवमुच्यमानगमनमार्गो दिव्याङ्गनाभिरभिसारिकाभिरालोलतारकेक्षणाभिरितस्ततः प्रणम्यमानस्तारकाभिरम्बरसरःकुमुदाकरमतिक्रम्य तारागणं चन्द्रिकाभिरामसकललोकं चन्द्रलोकमगच्छत् । तत्र च महोदयाख्यायां सभायामिन्दुकान्तमये महति पर्यङ्के तत्पुण्डरीकशरीरं स्थापयित्वा मामवादीत्—'कपिञ्जल, जानीहि मां चन्द्रमसम् । अहं ह्युदयं गतो जगदनुग्रहाय स्वव्यापारमनुतिष्ठन् अनेन ते प्रियवयस्येन कामापराधाज्जीवितमुत्सृजता निरपराधः संशप्तः 'दुरात्मन्निन्दुहतक, यथाहं त्वया करैः संतापित उत्पन्नानुरागः सन्नसंप्राप्तहृदयवल्लभासमागमसुखः प्राणैर्वियोजितस्तथा त्वमपि कर्मभूमिभूतेऽस्मिन्भारते वर्षे जन्मनि जन्मन्येवोत्प-

---

महाश्वेतयैवं पृष्टो नियोजित उपरि चोपरि चोपर्युपरि पतितुं शीलं यस्य स तेनेत्युभयोर्विशेषणम् । विस्मयेनाश्चर्येणोदूर्ध्वं मुखमाननं यस्यैवंभूतेन कादम्बरीपरिजनेन गन्धर्वपुत्रीपरिच्छदेन चन्द्रापीडमनुगच्छतीत्येवंशीलेन राजपुत्रलोकेन च वीक्ष्यमाणो विलोक्यमानः प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । हे गन्धर्वराजपुत्रि, श्रूयतामाकर्ण्यताम् । अहं हि तथा तेन प्रकारेण कृतो विहित आर्तो दीनः प्रलापः प्रियाश्रितवाक्यनिर्व्याहारो यया सा तामपि त्वामेकाकिनीमसहायां समुत्सृज्य त्यक्त्वा वयस्यस्नेहान्मित्रप्रीत्याबद्धः परिकरः कटिप्रदेशो येन सः । क्वेति । क्व मे मम प्रियसुहृदं वल्लभवयस्यमिममपहृत्यापहरणं कृत्वा गच्छसि प्रयासीत्यभिधायेत्युक्त्वा तं पुरुषमनुबध्नन्ननुधावञ्जवेन वेगेनोदपतमूर्ध्वमगच्छम् । स तु पुनरन्वे मम प्रतिवचनं प्रत्युत्तरमदत्त्वैवाकथयित्वैव गीर्वाणवर्त्मन्याकाशे विस्मयेनाश्चर्येणोत्फुल्लानि विकसितानि नयनानि नेत्राणि येषां तैर्वैमानिकैर्विमानवासिभिः सुरैरवलोक्यमानो वीक्ष्यमाणोऽवगुण्ठितान्याच्छादितानि मुखानि यासां ताभिर्दिव्याङ्गनाभिरभिसारिकाभिर्याः स्वयमेव प्रियमभियान्ति ता अभिसारिकास्ताभिरवमुच्यमानस्त्यज्यमानो गमनमार्गो यस्य सः । आलोलाश्चपलास्तारकाः कनीनिका येष्वेतादृशे ईक्षणे यासां ताभिस्तारकाभिस्ताराभिरितस्ततः प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः । अम्बरमेव सरस्तस्मिन्कुमुदाकरमिव । कुमुदसमूहमिवेत्यर्थः । एवंविधं तारागणं तारकासमूहमतिक्रम्योल्लङ्घ्य चन्द्रिका ज्योत्स्ना तयाभिरामो रमणीयः सकललोकः समग्रजनो यस्मिन्नेतादृशं चन्द्रलोकमगच्छदगमत् । तत्र चेति । चन्द्रलोके महोदय इत्याख्या यस्याः सा तथा तस्यां सभायां संसदीन्दुकान्तरत्नेन निष्पन्न इन्दुकान्तमये महत्यायते पर्यङ्के पल्यङ्के तत्पुण्डरीकशरीरं स्थापयित्वा न्यस्य मामवादीदवोचत् । हे कपिञ्जल, चन्द्रमसमहं मां जानीह्यवबुध्यस्व । स्वव्यापारं परिभ्रमणलक्षणमनुतिष्ठन्कुर्वञ्जगतोऽनुग्रहायाभ्युपपत्तयेऽहमुदयं गतः । अनेन ते तव प्रियवयस्येन कामापराधात्कन्दर्पागसो जीवितमुत्सृजता त्यजताहं निरपराधोऽपि निरागाः संशप्तः शापविषयीकृतः । तदेव दर्शयन्नाह—दुरात्मन्निति । हे दुरात्मन् हे दुष्टात्मन्, हे इन्दुहतक, यथाहं त्वया करैः किरणैः संतापितः पीडितः उत्पन्नः संजातोऽनुरागोऽनुरक्तिर्यस्यैवंभूतः सन् असंप्राप्तमलब्धं हृदयवल्लभस्य समागमसुखं येन सः, प्राणैरसुभिर्वियोजितः पृथक्कृतः, तथा त्वमपि भवानपि कर्मभूमितां भूते प्राप्ते 'अत्रैव क्रियते कर्म कर्मभूमिरतो मता । यत्रैव भुज्यते तद्धि भोगभूमिस्तु सापरा ॥' इत्युक्तः । अकर्मभूमिः कर्मभूमिः संपद्यत इति कर्मभूमीभूत इति वा । अस्मिन्भारते वर्षे भरतक्षेत्रे जन्मनि जन्मन्येवोत्पन्नानुरागः

---

१ दिव्या° [illegible] °भिस° [illegible] चन्द्राभिराम. ३ उदयगतः. ४ अनुकुर्वन्. ५ संशाप्य. ६ प्राप्त.

मानुरागोऽप्राप्तसमागमसुखस्त्वमितरां हृदयवेदनामनुभूय जीवितमुत्स्रक्ष्यसि' इति। अहं तेनास्य शापहुतभुजा झटिति ज्वलित इव निरगाम्। किमनेनात्मदोषानुबन्धेन निर्विवेकबुद्धिना शप्तोऽस्मीत्युत्पन्नकोपस्त्वमपि मनुष्यदुःखसुख एव भविष्यसीति प्रतिशापमस्मै प्रायच्छम्। अपगतामर्षश्च विवेकमागतया बुद्ध्या विमृशन्महाश्वेतान्यतिकरमन्यावगतवानस्मि। यतस्तु महाश्वेता मन्मयूखसंभवाप्सरसः कुलाल्लब्धजन्मनि गौर्यामुत्पन्ना। तेन चायं भर्ता स्वयं वृतः। अनेन च स्वयंकृतादेवात्मदोषान्मया सह मर्त्यलोके वारद्वयमवश्यमुत्पत्तव्यम्। अन्यथा जन्मनि जन्मन्येषा वीप्सेव न चरितार्था भवति। यावदयं कोपदोषादपैतीति तावदस्यात्मना विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशोऽभूदिति मयेदमुत्क्षिप्य समानीतम्। यस्मा च महाश्वेता समाश्वासिता। तदिदमत्र मत्तेजसाप्याय्यमानमा शापक्षयात्स्थितम्। अधुना त्वं गत्वैनं वृत्तान्तं श्वेतकेतवे निवेदय। महाप्रभावोऽसौ कदाचित्त्र प्रतिक्रियां काञ्चिदपि करोति' इत्युक्त्वा मां व्यसर्जयत्। अहं तु तेनैव वयस्यैव शोकवेगान्धो 'गीर्वाणवर्त्मनि धावन्नन्यतममतिक्रोधनं वैमानिकमलङ्घयम्। स तु तां दहन्निव रोषहुतभुजा भृकुटीविकरालेन चक्षुषा निरीक्ष्यामवीत्—'दुरात्मन्, मिथ्यातपोबलगर्वित,

---

संजातानुरतिरप्राप्तहृदयवल्लभासमागमसुखोऽत्यन्तप्राणप्रियामेलापकमौत्स्यसीतनरां वेदनामतिकठिनकष्टमनुभूय जीवितं प्राणितमुत्स्रक्ष्यसि त्यक्ष्यसीति। अहं त्वस्य पुण्डरीकस्य तेन शापहुतभुजा झटिति शीघ्रं ज्वलित इव दग्ध इव निरगां निरगच्छम्। किमनेन पुण्डरीकेण। आत्मदोषस्यानुबन्धः संबन्धो यस्मिन्स तेन निर्विवेकबुद्धिना तत्त्वातत्त्वविचारवियुक्तमतिना शप्तोऽहमस्मीति हेतोरुत्पन्नः प्रादुर्भूतः कोपो यस्य सोऽहं त्वमपि भवानपि मनुष्यदुःखसुख एव मत्सदृशदुःखसौख्य एव भविष्यसीति प्रतिशापमस्मै पुण्डरीकाय प्रायच्छमदाविषम्। अपगतो दूरीभूतोऽमर्षः क्रोधो यस्मात्स तथा। एवंविधश्चाहं विवेक इत्यस्मना तमागतया प्राप्तया बुद्ध्या प्रतिभया विमृशन्विचारयन्नस्य पुण्डरीकस्य महाश्वेतान्यतिकरं मन्मयूखोत्पत्तिव्यतिकरमधिगतवानज्ञातवानस्मि। यतस्तु महाश्वेता मन्मयूखसंभवान्मदीयकान्तिसमुत्पन्नादप्सरसः कुलादभिजनाल्लब्धजन्मनि प्राप्तोद्भवायां गौर्यामुत्पन्ना सजाता। 'सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि दयितेऽपि कुलम्' इति विश्वः। तया च महाश्वेतया चायं भर्ता पुण्डरीकः स्वयं वृतः। अनेन च पुण्डरीकेण च स्वयंकृतादेवात्मदोषादेव मया सह चन्द्रमसा सार्धं वारद्वयं मर्त्यलोके मनुष्यक्षेत्रेऽवश्यमुत्पत्तव्यम्। अन्यथा निरर्थके जन्मनि जन्मन्येषा वीप्सेव न चरितार्था कृतार्था भवति। यावदयं पुण्डरीकः शापदोषादपैति दूरी भवति तावत्कालमस्य पुण्डरीकस्यात्मना जीवेन विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशोऽभूदिति हेतोर्मया कायमिदमुत्क्षिप्योत्पाट्य समानीतम्। यस्मा च महाश्वेता समाश्वासिता। अत्र तस्मै तदिदं शरीरं मत्तेजसा मदीयप्रभयाप्याय्यमानं शीतलीक्रियमाणमा शापक्षयाच्छापस्यावसानं स्थितम्। अधुना त्वं गत्वैनं वृत्तान्तं श्वेतकेतवे मुनीश्वराय निवेदय। असौ महाप्रभावः कदाचिदत्र कांचित्प्रतिक्रियामपि प्रतीकारमपि करोति। इत्युक्त्वा मां कपिञ्जलं व्यसर्जयद्गमनाज्ञां दत्तवान्। अहं तु वयस्येन मित्रेण विना शोकस्य दुःखस्यावेगस्तेनान्धो गीर्वाणवर्त्मनि देवपथि धावंस्त्वरया गच्छन्नन्यतमं वैमानिकानां मध्येऽन्यमतिक्रोधनमत्यन्तक्रोधनं देवतं देवमलङ्घयं व्यतिक्रमम्। स वैमानिको मां रोषहुतभुजा क्रोधवह्निना दहन्निव भ्रूकुटीभिर्भृकुटिभिर्विकरालेन [illegible] निरीक्ष्यावोचत्। हे दुरात्मन् [illegible]
दुरात्मन्, मिथ्या [illegible]

---

१ दीप्ततमा. [illegible]
मया. ८ च सकृति. ९ शापदोषात्. १० अन्यमनीने. ११ तपथः तपावर. १२ शापदोषा [illegible]
प्याथितम्. १४ वृत्तान्तमिमम्. १५ विनाशः. १६ शोकावेगान्धः. १७ गीर्वाणवर्त्मना.

यदेवमतिविस्तीर्णे गगनमार्गे त्वयाहमुद्दामप्रचारिणा तुरंगमेणेवोपलङ्घितस्तस्मात्तुरंगम एवं भूत्वा मर्त्यलोकेऽवतर' इति । अहं तु तमुद्बाष्पपक्ष्मा कृताञ्जलिरवदम्—'भगवन्, वयस्यशोकान्धेन त्वं मयोल्लङ्घितो नावज्ञया । तत्प्रसीद । उपसंहर शापमाशु त्वमिमम्' इति । स तु मां पुनरवादीत्—'यन्मयोक्तं तन्नान्यथा भवितुमर्हति । तदेतत्ते करोमि । कियन्तमपि कालं यस्यैव वाहनतामुपयास्यसि तस्यैवावसाने स्नात्वा विगतशापो भविष्यसि' इति । एवमुक्तस्तु पुनस्तमहमवदम्—'भगवन्, यद्येवं ततो विज्ञापयामि । तेनापि मत्प्रियवयस्येन पुण्डरीकेण चन्द्रमसा सह शापदोषान्मर्त्यलोक एवोत्पत्तव्यम् । तदेतावन्तमपि भगवान्प्रसादं करोतु मे दिव्येन चक्षुषावलोक्य यथा तुरङ्गमत्वेऽपि मे तेनैव प्रियवयस्येन सहावियोगेन कालो यायात्' इति । स त्वेवमुक्तो मुहूर्तमिव ध्यात्वा पुनर्मामवादीत्—'अनया स्नेहलतया ते मनोद्रीकृतं हृदयम् । तदालोलितं मया । उज्जयिन्यामपत्यहेतोस्तपस्यतस्तारापीडनाम्नो राज्ञः स्वनिदर्शनं चन्द्रमसा तनयत्वमुपगन्तव्यम् । वयस्येनापि ते पुण्डरीकेण तन्मन्त्रिण एव शुकनासनाम्नः । त्वमपि तस्य महोपकारिणश्चन्द्रात्मनो राजपुत्रस्य वाहनतामुपयास्यसि' इति । अहं तु तद्वचनानन्तरमेवाधःस्थिते महोदधौ न्यपतम् । तस्माच्च तुरङ्गीभूयैवोदतिष्ठम् । संज्ञा तु मे तुरंगमत्वेऽपि नैव व्यपगता । येनायं मयास्यैवार्थस्य कृते किंनरमिथुनानुसारीभूमि-

---

यदि त्वया भगवतामुद्दामप्रचारिणोद्धतगमनशीलेन तुरंगमेणेवाश्वेनेवोपलङ्घित उल्लङ्घितस्तस्मात्त्वं मर्त्यलोके तुरंगम एव तुरग एव भूत्वा मर्त्यलोके मनुष्यभूमावपतरावतारं गृहाणेति । अहं तु तं वैमानिकमुद्बाष्पं बाष्पो यस्मि[illegible] पक्ष्म यस्य स तथा कृताञ्जलिः संयोजितपाणिरवदमब्रुवम् । हे भगवन्, वयस्यस्य मित्रस्य शोकः [illegible] मया त्वमुल्लङ्घितो नावज्ञयानादरेण । तदिति हेत्वर्थे । प्रसीद प्रसन्नो भव । त्वमिमं शापमा[illegible] उपसंहर निवर्तय । स तु वैमानिकः पुनर्द्वितीयवारमवादीदब्रवीत् । यन्मयोक्तं कथितं तदन्यथा [illegible] भवितुं नार्हति । तत्तस्माद्धेतोरेतत्ते तव करोम्यनुतिष्ठामि । कियन्तमपि कालमनेहसं यस्यैव पुंसो वाहनतां [illegible] तस्यैव पुंसोऽवसानेऽन्ते स्नात्वा स्नानं कृत्वा विगतशापः शापनिर्मुक्तो भवि[illegible] एवमुक्तस्तु पुनस्तं वैमानिकमहमवदम्—हे भगवन्, यद्येवं ततो हेतोर्विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि । किं [illegible]—तेनेति । तेनापि मत्प्रियवयस्येन पुण्डरीकेण चन्द्रमसा चन्द्रेण सह शापदोषान्मर्त्यलोक एवोत्प[illegible]

[illegible]

भूतलमानीतो देवश्चन्द्रमसोऽवतारश्चन्द्रापीडः । योऽप्यसौ शोकनानुरागसंक्रान्तहृदयोऽजानन्त्या त्वया शापाग्निना निर्दग्धः सोऽपि मे वयस्यपुण्डरीकस्यावतारः' इति । एतच्छ्रुत्वा 'हा देव पुण्डरीक, जन्मान्तरेष्वविस्मृतमदनुराग, मत्प्रतिबद्धजीवित, मन्मुखावलोकिन्, मन्मयसकलजीवलोक, लोकान्तरगतस्यापि तेऽहमेव राक्षसी विनाशायोपजाता । दग्धप्रजापतेरियदेव मन्निर्माणे दीर्घजीवितप्रधाने च प्रयोजनं नियतं पुनः पुनस्ते व्यापादनं स्वयं हत्वा च पापकारिणी कमुपालभे, किं करोमि, क्व गच्छामि, कमुपयामि शरणम्, को वा करोतु मयि दयाम्, याचेऽहमात्मनैवाधुना । देव, प्रसीद । कुरु दयाम् । देहि मे प्रतिवचनम् । इत्येतान्यक्षराण्युच्चारयन्त्यपि लज्जे । मन्ये च [illegible] स्वैरमुलभं मन्दभाग्यायां मयि वैराग्यं येनैवमपि विप्रलपन्त्यां न प्रतिवचनं ददासि । हा, हतास्म्यनेनैवात्मनो जीवितस्योपर्यनिर्वेदेन' इत्युन्मुक्तार्तनादा सोरस्ताडम[illegible] मपतत् ।

कपिञ्जलस्तु मेघार्तकलप्रलापां तां सानुकम्पमवादीत्—'गन्धर्वराजपुत्रि, कस्मात् [illegible] पुनरेवमनिन्दनीयमात्मानं निन्दापदैर्योजयसि । 'को नाम वाधुना [illegible]

भूतलमानीतो देवश्चन्द्रमसोऽवतारश्चन्द्रापीडः । योऽप्यसौ वैशम्पायनः आपनः पूर्वमवस्थायी [illegible] शोकनानुरागसंक्रान्तहृदयः [illegible] अजानन्त्या त्वया शापाग्निना निर्दग्धो [illegible] मे मम वयस्यपुण्डरीकस्यावतारः । इत्येतच्छ्रुत्वा निशम्य । हा खेदे । हे देव पुण्डरीक, जन्मान्तरेषु [illegible] अविस्मृतः [illegible] ममानुरागो यस्य तस्य संबोधनम् । मदेव प्रतिबद्धं जीवितं [illegible] संबोधनम् । मम [illegible] यस्य तस्य संबोधनम् । मन्मुखावलोकिन् [illegible] संबोधनम् । [illegible] मन्मयः [illegible] यस्य तस्य संबोधनम् । ते तव लोकान्तरगतस्यापि [illegible] विनाशाय [illegible] प्रादुर्भूता । [illegible] दीर्घजीवितप्रधाने च [illegible] प्रयोजनं [illegible] । किं करोमि [illegible] । कं शरणं [illegible] गच्छामि । मयि [illegible] आत्मनैव याचे प्रार्थये । हा देव, प्रसीद प्रसन्नो भव । [illegible] देहि [illegible] । इत्येतान्यक्षराणि वर्णान् [illegible] मन्दभाग्यायां [illegible] मयि वैराग्यं [illegible] । हा हा खेदे । अहं [illegible] जीवितस्य [illegible]

कपिञ्जलस्तु [illegible] गन्धर्वराजपुत्रि [illegible]

[illegible]

दुःखस्यावसरः, येनैवोत्थानं शुचा व्यापादयसि । येनानन्तरं तेनैव निर्व्यूढं हृदयस्येव समागममत्याशया । यथा च शापदोषादिदमुपवर्णनं भवत्योर्द्वयोरपि दुःखं तथा मया कथितमेव । चन्द्रमसोऽपि भारती भवतीभ्यां श्रुतैव । तदयमात्मनो वयस्यस्य चाश्रेयस्करः शोकानुबन्धः । द्वयोरेव श्रेयसे यदेव भवत्याङ्गीकृतं तदेवानुबध्यतां व्रतपरिग्रहोचितं तपः । तपसो हि सम्यक्कृतस्य नासाध्यं नाम किंचित् । देव्या हि गौर्या तपसः प्रभावादतिदुरासदं स्मरारेरपि यावदासादितं देहार्धपदम् । एवं त्वमपि नचिरात्तथैव मे वयस्यस्याङ्के निजतपःप्रभावात्पदमवाप्स्यसि' इति महाश्वेतां पर्यबोधयत् । उपशान्तमन्युवेगायां च महाश्वेतायां विषण्णदीनमुखी कादम्बरी कपिञ्जलमप्राक्षीत्—'भगवन्कपिञ्जल, पत्रलेखया त्वया चास्मिन्सरसि जलप्रवेशः कृतस्तत्किं तस्याः पत्रलेखायाः संवृत्तमित्यावेदनेन प्रसादं करोतु भगवान्' इति । स तु प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि, सलिलपातानन्तरं न कश्चिदपि तद्वृत्तान्तो मया ज्ञातः । तदधुना क्व चन्द्रात्मकस्य चन्द्रापीडस्य क्व पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य जन्म किं वास्याः पत्रलेखाया वृत्तमिति सर्वस्यैवास्य वृत्तान्तस्यावगमनाय गतोऽहं प्रत्यक्षलोकत्रयस्य तातस्य श्वेतकेतोः पादमूलम्' इत्यभिदधान एव गगनमुदपतत् ।

सति दुःखरत्नस्य साक्षात्कारे कर्तव्ये सति दुःखस्य कृच्छ्रस्यावसरः प्रस्तावः । येनैव येन हेतुना शुचा कृतात्मानं व्यापादयसि शरीरात्प्रत्यवरोपि यदनन्तरं सोढुमशक्यं तत्त्वया निर्व्यूढमतिक्रान्तं हृतं हृदयं यस्यैवंभूतस्यास्य पुण्डरीकस्य समागमो मेलापकस्तस्य प्रत्याशया वाञ्छया च । यथा च भवत्योर्द्वयोः शापदोषादि दुःखसमागमनुगतं प्राप्तं मया कथितमेव निवेदितमेव । चन्द्रमसोऽपि चन्द्रस्यापि भारती वाणी भवतीभ्यां श्रुतैवाकर्णितैव । तदयमात्मनो वयस्यस्य चाश्रेयस्करोऽकल्याणकृच्छोकानुबन्धः शोचनप्रबन्ध उन्मुच्यतां त्यज्यताम् । द्वयोरेव श्रेयसे शुभार्थं यदेव भवत्याङ्गीकृतं स्वीकृतं तदेव व्रतपरिग्रह उचितं योग्यं तपोऽनुबध्यतां क्रियताम् । हि यस्माद्धेतोः सम्यक्प्रकारेण कृतस्य तपसश्चान्द्रायणादेः । नामेति कोमलामन्त्रणे । किंचिदसाध्यमकर्तव्यं नास्ति । अस्मार्थे निदर्शनं प्रदर्शयन्नाह—गौर्या पार्वत्या तपसश्चान्द्रायणादेः प्रभावान्माहात्म्यात्स्मरारेरपि महादेवस्यापि अतिदुःखेनासाद्यत इति दुरासदम् । अर्धं देहस्य देहार्धः । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । तदेव पदं स्थानमासादितं प्राप्तम् । एवं त्वमपि नचिरात्स्तोककालेन तथैव वयस्यस्य पुण्डरीकस्याङ्के क्रोडे निजतपःप्रभावात्पदमवाप्स्यसीति महाश्वेतां पर्यबोधयत्प्रतिबोधयामास । उपशान्तः प्रशान्तो मन्युवेगः शोकरयो यस्याः सा तस्यां महाश्वेतायां च सविषण्णा विलक्षा चासौ दीनमुखी च विषण्णदीनमुखी कादम्बरी कपिञ्जलमप्राक्षीदपृच्छत्—हे भगवन्कपिञ्जल, पत्रलेखया त्वया चास्मिन् सरसि अच्छोदतटाके जलप्रवेशः पानीयावगाहः कृतः । तदिति हेत्वर्थे । तत्तस्मात्तस्याः पत्रलेखायाः किं संवृत्तं किं संजातमित्यावेदनेनेति प्रकथनेन भगवान्कपिञ्जलः प्रसादमनुग्रहं करोतु विदधातु । स तु मुनिः प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । किं तदित्याह—राजपुत्रीति । हे राजपुत्रि नृपसुते, सलिलपातानन्तरं जलपतनाव्यवहितं तद्वृत्तान्तः पत्रलेखोदन्तो न कश्चिदपि मया ज्ञातोऽवगतः । तस्मादधुना सांप्रतं क्व चन्द्रात्मकस्य शशिस्वरूपस्य चन्द्रापीडस्य जन्मोत्पत्तिः, क्व पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य जन्म, अस्याः पत्रलेखायाः किं वा वृत्तं जातमिति सर्वस्य वृत्तान्तस्यावगमनाय ज्ञानाय प्रत्यक्षलोकत्रयस्य साक्षात्कृतत्रिविष्टपस्य श्वेतकेतुनाम्नो मत्तातस्य पादमूलं चरणसमीपमहं गतः प्राप्त इत्यभिदधान इति ब्रुवाणो गगनं व्योमोदपतदुत्पतितो बभूव ।

---

१ यदेवम्. २ अलङ्घ्यतरम्. ३ शु. ४ हृदीकृतहृदयस्य. ५ उपनतम्. ६ शोकानुबन्धावेगः. ७ अपि. ८ अपि. ९ गौर्यास्तपः. १० समासादितम्. ११ अचिरात्. १२ निजतपसः. १३ भगवन्. १४ तस्याः संवृत्तम्. १५ भगवति. १६ आयात. १७ आत्मा. १८ पुण्डरीकात्मकस्य. १९ अवगमाय.

अथ गते तस्मिन्विस्मयान्तरितशोकवृत्तान्ता चन्द्रापीडमालोक्य गलितनयनजलबिन्दुः यथा-स्थानमपसृत्य स्थितवति सपरिजने राजपुत्रलोके कादम्बरी महाश्वेतामवादीत्—'प्रियसखि, तुल्यदुःखितां त्वया सह नयता न खल्वसुखं स्थापितास्मि भगवता विधात्रा । अद्य मे शिरः समुद्घाटितम् । अद्य ते वदनं दर्शयन्ती प्रियसखीति भाषमाणा न लज्जे । अद्याहमेव प्रियसखी संजाता । संप्रति मरणं जीवितं वा न दुःखाय मे । तत्कोऽपरः प्रष्टव्यो मया । केन वापरेणोपदेष्टव्यम् । तदेवं गते यत्करणीयं तदुपदिशतु मे प्रियसखी । नाहमात्मना किंचिदपि वेद्मि किं कृत्वा श्रेयः' इत्युक्तवती कादम्बरीं महाश्वेता प्रत्यवादीत्—'प्रियसखि, किमत्र प्रश्नेनोपदेशेन वा । यदैवेयमनतिक्रमणीया प्रियतमसमागमप्रत्याशा कारयति तदेव करणीयम् । पुण्डरीकवृत्तान्तोऽयं कपिञ्जलाख्यानात्स्फुटीभूतः । तत्कालं तु वाङ्मात्रेणैव समाश्वासितया मया न पारितमन्यत्किंचिदपि कर्तुम् । त्वं त्वन्यत्किं करोषि यस्याः प्रत्यक्ष-स्थानमिदं चन्द्रापीडशरीरमङ्क एवास्ते । तदन्यथात्वेऽस्य करणीयचिन्ता । यावत्पुनरिदम-विनाशि तिष्ठति तावदेव तस्यानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत्करणीयम् । अप्रत्यक्षाणां हि देवतानां

अथेति । तस्य ततनानन्तरं तस्मिन्कपिञ्जले गते याते सति विस्मयेनाश्चर्येणान्तरितो व्यवहितः शोकवृत्तान्तो यस्याः सैवंविधा कादम्बरी महाश्वेतामवादीदवोचत् । कस्मिन्सति । यथास्थानमपसृत्य संस्थितवति सपरिजने सपरिच्छदे राजपुत्रलोके सति । कीदृशी । चन्द्रापीडमालोक्य निरीक्ष्य गलितं च्युतं नयनपयो नेत्रजलं यस्य स गलित[illegible] किमवादीत्तदाह—प्रियेति । हे प्रियसखि हे प्राणवयस्ये, त्वया सह भवत्या सार्धं तुल्यं सदृशं दुःखं विद्यते यस्याः सा तुल्यदुःखिनी तस्या भावस्तुल्यदुःखिता तां नयता प्रापयता भगवता विधात्रा । खलु निश्चयेन । [illegible] सुखं न स्थापितास्म्यसुखेन न रक्षितास्मि । अद्य मे शिरः समुद्घाटितम् । अद्य मया शिरः कर्तितमित्यर्थः । अद्य ते तव वदनं दर्शयन्त्यवलोकनं कारयन्ती प्रियसखि इति भाषमाणेति जल्पमाना न लज्जे न त्रपे । [illegible] भावः । तथापि भवत्या अभ्यर्थैवाहं प्रियसखी प्राणवयस्या संजाता । पूर्वं भवत्या [illegible] दुःखितत्वेन [illegible] प्रियसखित्वमभूत्, सांप्रतं तु समदुःखसुखित्वेनेति भावः । संप्रतीदानीं मरणं जीवितं वा मे मम [illegible] न दुःखाय दुःखहेतवे । ततस्तस्माद्धेतोरपरोऽन्यः को मया प्रष्टव्यः पृच्छाविषयीकार्यः । केन वापरेणान्येन [illegible] उपदेशो दातव्यः । तदेवं गते प्राप्ते सति यत्करणीयं यदेव विधेयं तत्प्रियसखी मे ममोपदिशतु कथ-यतु । नाहमात्मना किंचिदपि वेद्मि किं कृत्वा श्रेयः कल्याणं स्यात् । इत्युक्तवती कादम्बरीं महाश्वेता प्रत्य-वादीत्प्रत्यब्रवीत्–हे प्रियसखि, अत्रास्मिन्नर्थे प्रश्नेन पृच्छयोपदेशेन वा किम् । यदैवेयमनतिक्रमणीया दुर्लङ्घनीया या प्रियतमसमागमप्रत्याशा वल्लभजनमेलापकसमीहा कारयति निष्पादयति तदेव करणीयं कर्तव्यम् । अयम् इति शेषः । पुण्डरीकस्य वृत्तान्त उदन्तोऽयं कपिञ्जलस्याख्यानात्कथनात्स्फुटीभूतः प्रकटीभूतः । तत्कालं तदात्वे वाङ्मात्रकेणैव वचनमात्रेणैव समाश्वासितयाश्वासनं कारितया मयान्यत्किंचिदपि कर्तुं विधातुं पारितं न शक्तम् । ततस्तस्माद्धेतोस्त्वमन्यदितरत्किं करोषि विदधासि । यस्या भवत्याः प्रत्यक्षस्थानं दृष्टि-स्थलमिदं चन्द्रापीडशरीरमङ्क उत्सङ्ग एवास्ते तिष्ठति । ततस्तस्मात्कारणादस्य शरीरस्यान्यथात्वेऽन्यरूपत्वे करणीयचिन्ता कर्तव्यचिन्ता । यावत्पुनरिदमविनाशि तिष्ठति तावदेव तस्य शरीरस्यानुवृत्तिं सपर्यां मुक्त्वा कि-मन्यत्करणीयं विधेयम् । हि यस्मात्कारणादप्रत्यक्षाणां परोक्षाणां देवतानां देवानां प्रतिकृतिः, [illegible]

---

१ वृत्तान्ते २ आलोक्यावलोक्य. ३ अपसृत्यापसृत्य. ४ संस्थितवति. ५ तुल्यदुःखतां कुर्वता तेन विधात्रा न सुखम् ६ उपदिशतु. ७ त्वत्. ८ इत्याह ९ यदा तु. १० कर्तुम्. ११ तत्किमन्यत्. १२ तदन्यथा त्वस्य १३ [illegible] १४ अविनाशि तावदेव

स्मर्यादयमन्यः प्रतिमाः श्रेयस्पूजानमस्कारेणोपचर्यन्ते । किं पुनः प्रत्यक्षदेवस्य चन्द्रापीडनाम्नान्तरितस्य चन्द्रमसो मूर्तिस्तावदियमस्मिन्' इत्युक्तवतीं महाश्वेतायां कादम्बरी तूष्णींमेवोत्थाय तरलिकया मदलेखया चोन्नाम्य नातखेदाद् चन्द्रापीडतनुमन्यतरसिन्धी-वातातपवर्षादिद्वन्द्वदोषरहिते शिलातले शनैःशनैरखेदयन्ती स्नापयित्वापनीतशृङ्गारवेषाभरणा मङ्गलमात्रकावस्थापितैककरवलया स्नानशुचिर्भूत्वा परिधाय धौतशुचिनी दुकूले प्रक्षाल्य पुनःपुनर्गाढलग्नमधरकिसलये ताम्बूलरागमुपर्युपरि निमीलितागतबाष्पवेगोत्तरललोचनान्दैव किमप्यचिन्तितमनुत्प्रेक्षितमशिक्षितमनभ्यस्तमनुचितमपूर्वं बाला बलाद्विलोमप्रकृतिनाकार्यपण्डितेन दग्धवेधसा कार्यमाणा यान्येव सुरभिकुसुमधूपानुलेपनानि सुरतोपभोगायानीतानि तैरेव देवतोचितामपचितिं संपाद्य चन्द्रापीडमूर्तौ मूर्तिमतीव शोकवृत्तिरार्तरूपा क्षणान्तरमिव क्षणेनेवागता विगतजीवितेव शून्यमुखी मुखमवलोकिनी चन्द्रापीडस्य पीडितोत्पीडितहृदयापि रक्षन्ती बाष्पमोक्षमुदश्रुचेः शोकादपि मरणादपि कष्टतमामवस्थामनुभवन्ती तथैवाङ्के समारोपितचन्द्रापीडचरणद्वया दूरागमनखिन्नेनापि बुभुक्षितेनाप्यप्रतिपन्न-

---

कं दास, एवंविधा गृहस्थपाठमन्यः प्रतिमा मूर्तयः श्रेयोहेतुत्वाच्छ्रेयसानि दर्पिदूर्वादीनि, पूजायां पुष्पादिभिः, सत्कारोऽभ्युत्थानादिः, एतेषां समाहारस्तेनोपचर्यन्ते पूज्यन्ते । किं पुनः प्रत्यक्षदेवस्य चन्द्रापीडनाम्नोऽन्तरितस्य व्यवहितस्य चन्द्रमसो मूर्तिः प्रतिमालाराधितप्रसादानादेवितप्रमुदिता । इत्युक्तवतां महाश्वेतायां कादम्बरी तूष्णीं मौनमेवोत्थायोत्थानं कृत्वा तरलिकया मदलेखया च तामखेदाद्वां सुकुमारां चन्द्रापीडतनुमुत्थाप्य सन् उत्थानं कारयित्वान्यतरशिलास्थलीं च वातश्चातपश्च वर्षा च शीतवावातपवर्षास्ता एवादौ येषामेवंविधाः सर्वद्वन्द्वदोषास्तै रहिते वर्जिते । एतत्प्रतिपक्षभक्षणाद्रन्धता बोध्या । शिलातले शनैःशनैरखेदयन्ती खादमनुत्पादयन्ती स्नापयित्वा स्नपनं कृत्वापनीतो दूरीकृतः शृङ्गारवेष आभरणं च यया सा । केवलं मङ्गलार्थं मङ्गलमात्रमवस्थापितमवस्थानं कारितमेककरे रत्नवलयं मणिकटकं यया सा । स्नानेनाप्लवेन शुचिर्भूत्वा धौते क्षालिते शुचिनी पवित्रे दुकूले चोचे परिधाय परिधानं कृत्वा गाढलग्नमत्यन्तसंयुक्तमधरकिसलय ओष्ठपल्लवे ताम्बूलरागं पुनःपुनर्वारंवारं प्रक्षाल्य प्रक्षालनं कृत्वोपर्युपरि निमीलिते मुद्रित आगतबाष्पवेगे समागतनेत्राश्रुपे उत्तरललोचने चपलनयने यस्याः सैवंविधा कादम्बरी बाला बलाद्धठाद्विलोमप्रकृतिना प्रतिकूलस्वभावेनाकार्यपण्डितेनाकृत्यविचक्षणेन दग्धवेधसा ज्वलितविधात्रान्यदेव किमप्यचिन्तितमविमृष्टमनुत्प्रेक्षितमदृष्टमशिक्षितमपठितमनभ्यस्तं पुनःपुनः कृतापरिवर्तनमनुचितमन्याय्यमपूर्वमनभिनवं कार्यमाणा विधाप्यमाना यान्येव सुरभिकुसुमधूपानुलेपनानि सुरभिकुसुमानि सुगन्धपुष्पाणि, धूपः प्रसिद्धः, अनुलेपनं विलेपनं एतानि सुरतस्य मैथुनस्योपभोगायानीतानि तैरेव चन्द्रापीडमूर्तौ चन्द्रापीडस्य शरीरे देवतोचितां देवयोग्यामपचितिमर्चां संपाद्य विधाय मूर्तिमती देहधारिणी शोकवृत्तिरिवार्तरूपा पीडास्वरूपा क्षणेनेव समयेनेव रूपान्तरमाध्यरान्तरमागतेव विगतजीवितेव गतप्राणेवात एव शून्यमुखी चन्द्रापीडस्य मुखमाननमवलोकते पश्यतीत्येवंशीला पीडितेन पीडयोत्पीडितं व्याप्तं हृदयं वक्षो यस्या एवंविधापि बाष्पमोक्षमश्रुपातं रक्षन्ती रुन्धन्त्युदश्रुचेः कठिना वृत्तिर्वर्तनं यस्यैवंभूताच्छोकादपि खेदादपि मरणादपि मृत्योरपि कष्टतमामतिशयेन कृच्छ्रामवस्थां दशामनुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्ती तथैव पूर्वोक्तरीत्या अङ्के उत्सङ्गे समारोपितं स्थापितं चन्द्रापीडचरणद्वयं यया सा दूराद्दूरागमनं तेन खिन्नेनापि संजातखेदेनापि बुभुक्षितेनापि क्षुधितेनाप्यप्रतिपन्नान्यनङ्गीकृतानि स्नानपान

---

१ काष्ठमयाः. २ पूजानमस्कारेण चन्द्रस. ३ प्रत्यक्षदेवस्य चन्द्रस. ४ प्रसह्य. ५ महाश्वेतायां तूष्णीम्. ६ सद्यो स्थाप. ७ वर्षादिद्वन्द्व. ८ शनैः. ९ स्थापितावशेषरत्नवलया; स्नापयित्वापनीतशृङ्गारवेषमहना; मङ्गलमात्रकावस्थितैककरभूषणा. १० स्नाता शुचिः. ११ किंचिदपि. १२ अनुत्प्रेक्षितम्. १३ अभ्यस्तम्. १४ अपूर्वं विलोम. १५ विलोमप्रकृतिना. १६ अनुलेपनादीनि. १७ आर्तरूपा. १८ तत्क्षणेनैवागता; तत्क्षणेनेवोत्पन्ना. १९ पीडोत्पीडित.

स्नानपानभोजनेनापि मुक्तात्मना राजपुत्रलोकेन स्वपरिजनेन च सह निराहारा तमशेषं दिवसमक्षिपत् ।

यथैव च दिवसमशेषं क्षपितवती तथैव तां गम्भीरमेघोपरोधभीमामनवरतगर्जितध्वानकम्पितहृदयबन्धामाबद्धकलकलापिकुलकेकाकोलाहलाकुलितचेतोवृत्तिमुद्दामदर्दुरारटितबधिरितश्रोत्रेन्द्रियां दुर्दर्शतडित्संपातपीडितदिशमतिनिर्ह्रादापादितभुवनज्वरां ज्वलत्खद्योतनिकरकर्बुरिततरुगहनतलतमःप्रसरभीषणतमां तमस्विनीमपि दूरीकृत्याबलासहभुवं भीतिमपरिकलितचन्द्रापीडचरणकमलाचेतितस्वशरीरखेदा जाग्रती समुपविष्टैव क्षणमिव क्षपां क्षपितवती। प्रातश्च तदुन्मीलितं चित्रमिव चन्द्रापीडशरीरमवलोक्य शनैःशनैः पाणिना स्पृशन्ती पार्श्वस्थितां मदलेखामेवादीत्—'प्रियसखि मदलेखे, न वेद्मि किं रुचेर्वशादुत निर्विकारतयैवेति । अहं तु तादृशीमेवेमां तनुमवलोकयामि । त्वमपि तावदादरतो निरूपय' इति। एवमुक्ता मदलेखा तां प्रत्यवादीत्—'प्रियसखि, किमत्र निरूपणीयम् । अन्तरात्मनो विरहाद्व्यापारमात्रकमस्या उपरतम् । अन्यत्तादृशमेवेदं व्याकोशशतपत्राकारं मनागप्युन्मुक्त-

भोजनान्यवगाहनपानभक्षणानि येन स तथा तेन मुक्त आत्मा येन स तथा तेनैवंविधेन राजपुत्रलोकेन स्वपरिजनेन च कादम्बरीपरिच्छदेन च सह निराहारा निर्गतभोजना तमशेषं समग्रं दिवसं दिनमक्षिपन्निर्गमितवत्।

यथैव च येन प्रकारेण दिवसमशेषं क्षपितवती तथैव तेन प्रकारेण समुपविष्टैवोपविष्टैव क्षणमिव क्षपां त्रियामां क्षपितवतीति दूरेणान्वयः। 'शर्वरी क्षणदा क्षपा' इति हैमः। अथ तां विशेषयन्नाह—गम्भीरेति। गम्भीरो यो मेघस्तेनोपरोधः प्रतिबन्धस्तेन भीमां भीषणाम्। अनवरतं निरन्तरं यो गर्जितध्वानः स्तनितशब्दस्तेन कम्पितो हृदयबन्धो भुजान्तरबन्धो यया सा ताम्। आबद्धं मिलितं यत्कलं मनोज्ञं कलापिकुलं मयूरान्वयस्तस्य केका वाण्यस्तासां कोलाहलेन कलकलेनाकुलिता व्याकुलीकृता चेतोवृत्तिर्यया सा ताम्। उद्दामं भीषणं यद्दर्दुराणां भेकानामारटितं पूत्कृतं तेन बधिरितं बधिरीकृतं श्रोत्रेन्द्रियं यया ताम्। दुर्दर्शो दुर्निरीक्ष्यो यस्तडित्संपातो विद्युत्पातस्तेन पीडिता दिशः ककुभो यया सा ताम्। अतिनिर्ह्रादेनातिगर्जितेनापादितो विहितो भुवनस्य जगतो ज्वरो यया सा ताम्। ज्वलन्दीप्यमानो यः खद्योतानां ज्योतिरिङ्गणानां निकरः समूहस्तेन कर्बुरितं चित्रितं भूतं यत्तरुगहनानां तलेऽधोभागे तमोऽन्धकारं तस्य प्रसरो विस्तारस्तेन भीषणतमामतिभैरवामेतादृशीं तमस्विनीं तमोयुक्तामप्यबलया सहभुवं सहोत्पन्नां भीतिं भयं दूरीकृत्य निराकृत्य। कीदृशी कादम्बरी। अपरिकलितमगणितं चन्द्रापीडचरणकमलं यया सा। आचेतितोऽविचारितः स्वशरीरखेदो यया सा। जाग्रती जागरं कुर्वती क्षपां क्षपितवती। अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः। प्रातश्चेति। प्रत्यूषे तदुन्मीलितं विकसितं चित्रमिव चित्रलिखितमिव चन्द्रापीडशरीरमवलोक्य निरीक्ष्य शनैःशनैर्मन्दंमन्दं पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती पार्श्वस्थितां मदलेखामवादीदभ्यधात्। किमुवाचेत्याह—हे प्रियसखि मदलेखे, अहं न वेद्मि न जाने। किं रुचेर्वशादभिलाषवशात्, उत निर्विकारतया निर्विकृतितया चेति। अहं तु तादृशीमेव पूर्वविलोकितसदृशीमेव तनुमवलोकयामि पश्यामि। त्वमपि तावदादरतः संभ्रमतो निरूपय विलोकयेति। एवमुक्ता प्रतिवादिना मदलेखा तां प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत्—हे प्रियसखि कादम्बरि, किमत्र निरूपणीयं विलोकनीयम्। अन्तरात्मनोऽन्तर्वर्तिजीवस्य विरहाद्वियोगाद्व्यापारमात्रकं परिस्फुरणादिकमस्याश्चन्द्रापीडस्य तनावुपरतं स्थितम्। अन्यत्तादृशमेव पूर्वावलोकितसदृशमेव। एतदेव स्पष्टयन्नाह—इदमिति। व्याकोशं विकसितं यच्छतपत्रं पद्मं तद्वदाकार आकृतिर्यस्यैवंविधं मनागपीषदपि श्रियानुन्मुक्तमत्यक्तमिदं प्रत्यक्षगतं वदने मुखम्। 'शतपत्रं

१ अवपदन्. २ कलापिकेका. ३ आकुलीकृत. ४ इदम्. ५ अतिनिर्ह्रादतवभैवापादित; अतिनिर्ह्रादेनापादित. ६ गहनतल. ७ चरणाचेतितशरीर. ८ आश्लेष्य. ९ मामाभ्येरमवादीत्—मदलेखे. १० विरहाद्व्यापारमात्रकमस्याः परमन्यद्. ११ सकोश.

प्रिया वदनम् । तथा च संवेष्टिताग्रभागः स्निग्धः कुन्तलकलापः । तथैवेयमिन्दुशकलानुकारिणः कान्तिर्ललाटस्य । तादृशमेवेदमामुकुलितनीलोत्पलद्युतिहारि कर्णान्तायतं लोचनद्वयम् । तथैव चेमावहसतोऽपि विकसिताविवोद्भासितकपोलमूलौ सृक्कोपान्तौ । तादृश एवाभिनवकिसलयच्छविरधरः । तथैव चेदं विद्रुमालोहितनखाङ्गुलीतलं पाणिपादम् । तदेवेदमविगलितसहजलावण्यसौकुमार्याणां सौष्ठवमङ्गानाम् । तत्सत्या सा भारती कपिञ्जलावेदितश्च शापवृत्तान्त इति संभावयामि' इत्युक्तवत्यां मदलेखायामानन्दनिर्भरा महाश्वेतायै दर्शयित्वा चन्द्रापीडचरणतलनिबद्धजीविताय राजपुत्रलोकायापि दर्शितवती ।

स तु विस्मयोत्फुल्ललोचनः सर्व एवावनितलनिवेशितशिराः प्रणम्य चन्द्रापीडचरणौ रचिताञ्जलिर्जानुद्वयेनावनौ स्थित्वा कादम्बरीं व्यज्ञापयत्—'देवि, त्वत्प्रभावोऽयं यदेवास्यानुग्रहवतः परित्यज्य दूरं गतस्यापि देवस्य तादृशमेवेदं प्रसन्नेन्दुमण्डलद्युतिहारि वीक्ष्यते वदनम् । तथैव चेदं चरणयुगलमवभाति पुरेव प्रोत्फुल्लतामरसच्छायम् । तथैव च पुनः

'ललाटं [illegible]' इत्यमरः । तथा च संवेष्टितश्चासावग्रभागो यस्यैवंभूतः स्निग्धः सचिक्कणः कुन्तलकलापः केशसमूहः । 'चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । तथैव चेयमिन्दुशकलं चन्द्रखण्डमनुकरोतीत्येवंशीलस्य ललाटस्यालीकस्य कान्तिर्द्युतिः । तादृशमेवेदमामुकुलितमाकुञ्चलितं यन्नीलोत्पलं नीलपद्मं तस्य द्युतिं हरतीत्येवंशीलं कर्णान्तं यावदायतं विस्तीर्णं लोचनद्वयं नेत्रयुग्मम् । तथैव चाहसतोऽपि हास्यमकुर्वतोऽपीमौ विकसिताविव विनिद्राविवोद्भासिते कपोलमूले याभ्यां तावुद्भासितकपोलमूलौ । एवंभूतौ सृक्कोपान्तावोष्ठप्रान्तौ समीपौ । सृक्कशब्दोऽदन्तः स्त्रीयश्च । 'प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी' इत्यमरः । तादृश एवाभिनवो नूतनो यः किसलयः पल्लवस्तद्वच्छविः कान्तिर्यस्यैवंभूतोऽधर ओष्ठः तथैव पूर्ववदेवेदं विद्रुमं हेमकन्दलस्तद्वदालोहितं रक्तं नखा नखराः अङ्गुल्यः करशाखास्तलमधोभागः । नखाश्चाङ्गुल्यश्च तलं चेतीतरेतरद्वन्द्वः । एतानि पाणिपादं यस्य तत् । 'द्वन्द्वश्च प्राणि-' इत्येकवद्भावः । तदेवेदमविगलितमच्युतं सहजमकृत्रिमं लावण्यं सौकुमार्यं कोमलत्वं येषां तेषां सौकुमार्याणां मृदुलाङ्गानां हस्तपादानां सौष्ठवं शोभनत्वम् । तत्तस्मात्कारणात्सा भारती वाणी सत्या यथार्था, कपिञ्जलेनावेदितो निवेदितश्च शापवृत्तान्तः सत्य इति संभावयामि संभावनां करोमि । इत्युक्तवत्यामिति प्रतिपादितवत्यां मदलेखायामानन्देन प्रमोदेन निर्भरा कादम्बरी महाश्वेतायै दर्शयित्वा दर्शनं कारयित्वा चन्द्रापीडस्य चरणतले निबद्धं जीवितं प्राणितं यस्य स तथा तस्मै राजपुत्रलोकायापि दर्शितवती दर्शनं कारितवती ।

स तु राजपुत्रलोको विस्मयेनाश्चर्येणोत्फुल्ले विकसिते लोचने यस्य सः । सर्व एव समग्र एवावनितले निवेशितं स्थापितं शिर उत्तमाङ्गं येन स तथा । चन्द्रापीडचरणौ प्रणम्य नमस्कृत्य रचितोऽञ्जलिर्येन [illegible] जानुद्वयेनावनौ पृथिव्यां स्थित्वा कादम्बरीं व्यज्ञापयद्विज्ञप्तिमकरोत् । कां विज्ञप्तिं चकारेत्याह—देवीति । हे देवि कादम्बरि, अयं त्वत्प्रभावो भवत्या एव माहात्म्यं [illegible] दूरं गतस्यापि देवस्य तादृशमेवेदं प्रसन्नं निर्मलं [illegible] वदनं मुखं वीक्ष्यते विलोक्यते । तथैवेदं चरणयुगलं पादयु- [illegible] । [illegible] । पुरेव पूर्ववत् प्रोत्फुल्लं [illegible] । तथैव च पुनः [illegible] ।

[illegible]

प्रसादानुभवप्रसाशालालसं हृदयम् । अन्यथैतन्मनुष्यलोकेषु केन कदा वा दृष्टं श्रुतमनुभूतं वा यदस्माभिः पुण्यवद्भिः' इत्यभिहितवति राजलोके ससखीजना सपरिजना चोत्थाय स्वमेवोपचित्य देवतार्चनकुसुमानि स्नात्वा निर्वर्तितचन्द्रापीडशरीरपूजासंस्कारा शरीरस्थितिकरणायादिदेश सकलमेव राजलोकम् । निर्वर्तितस्नानाशने च तस्मिन्नात्मनापि महाश्वेतोपनीतानि तथैव सह सपरिवारा फलान्युपभुक्तवती । कृताहारा च पुनस्तथैव चन्द्रापीडचरणार्पिताङ्केनोद्वहन्ती तमपि दिवसमनयत् । अन्येद्युश्च संजातदृढतरप्रत्यया चन्द्रापीडशरीराविनाशं प्रति मदलेखामवादीत्—'प्रियसखि, देवस्य शरीरमिदमुपचरन्तीभिर्यावदाशापक्षयादस्माभिरधुनात्र स्थातव्यम् । तदिदमत्यद्भुतं वृत्तान्तं तातस्याम्बायाश्च गत्वा निवेदय येन नान्यथा मां संभावयतो दुःखेन वा मदीयेन न विप्लवः । यथा मामेवंविधां दुःखभागिनीमागत्य न पश्यतस्तथा करिष्यसि । न शक्नोम्यहं तातमम्बां च दृष्ट्वा शोकवेगं धारयितुम् । मया चोपरतमेवैं देवमालोक्य न रुदितम् । सा किमपरमधुना निःसंशयितजीविते देवे प्रतिपन्ननियमा रोदिमि' इत्यभिधाय तां व्यसर्जयत् ।

गत्वागतया च तया 'प्रियसखि, सिद्धं तेऽभिवाञ्छितम् । एवं संदिष्टं तातेन चित्ररथेना-

---

मर्त्यलोकेषु केन वा कदा वा कस्मिन्काले वा दृष्टमवलोकितं श्रुतमाकर्णितं यदस्माभिः पुण्यवद्भिरनुभूतं साक्षात्कृतम् । इत्यभिहितवति कथितवति राजलोके सह सखीजनेन वर्तते या सा ससखीजना, सह परिजनेन परिच्छदेन वर्तते या सा सपरिजना चोत्थायोत्थानं कृत्वा स्वयमेव देवतानामर्चनं पूजनं तदर्थं कुसुमानि पुष्पाण्यवचित्यावचयं कृत्वा स्नात्वा स्नानं विधाय निर्वर्तितो विहितश्चन्द्रापीडशरीरस्य पूजासंस्कारो यया सा । तत्र पूजार्चा, संस्कारोऽधिवासनम् । सकलमेव समग्रमेव राजलोकं शरीरस्य स्थितिर्यस्मात्तच्छरीरस्थितिर्भोजनं तस्य करणं विधानं तदर्थमादिदेशादेशं दत्तवती । निर्वर्तिते विहिते स्नानाशने येन स तथा तस्मिन् । तस्मिंश्च राजलोके सत्यात्मनापि स्वेनापि महाश्वेतयोपनीतान्यानीतानि तया महाश्वेतया सह तथैव सपरिवारा फलान्युपभुक्तवती । कृतो विहित आहारो ययैवंविधा च पुनस्तथैव पूर्ववदेव चन्द्रापीडचरणावङ्केनोत्सङ्गेनोद्वहन्ती धारयन्ती तमपि दिवसमनयद्यापितवती । अन्येद्युरन्यस्मिन्काले चन्द्रापीडशरीरस्याविनाशोऽविनश्वरत्वं तं प्रति संजातः समुत्पन्नोऽविच्छेदेन दृढो दृढतर प्रत्ययो विश्वासो यस्याः सा तथा मदलेखामवादीदभ्यधात्—हे प्रियसखि, देवस्य चन्द्रापीडस्येदं शरीरमुपचारं कुर्वन्तीभिराशापक्षयादाशापक्षयं यावदस्माभिरधुना सांप्रतमवश्यं निश्चितमात्रायत्र कञ्चन... कालं दूरतरयोऽभ्यर्णे स्थातव्यम् । तदिदमत्यद्भुतमत्याश्चर्यं वृत्तान्तमुदन्तं तातस्याम्बायाश्च गत्वा निवेदय कथय । येनान्यथान्यप्रकारेण मां कादम्बरीं संभावयतो विचारयतो मदीयेन दुःखेन वा विप्लवः ... । यथा मामेवंविधां दुःखभागिनीमागत्य समेत्य न पश्यतो नालोकयतः मातापितरावितिशेषः । तथा त्वं करिष्यसि रचयिष्यसि । अहं तातं पितरमम्बां मातरं च दृष्ट्वावलोक्य शोकवेगं धारयितुं स्तम्भयितुं न शक्नोमि न समर्था भवामि । मया चोपरतमेव निवृत्तमेव देवं चन्द्रापीडमालोक्य न रुदितं न रुदनं कृतम् । निःसंशयितं निश्चितं जीवितं यस्यैवंविधे देवे चन्द्रापीडे न रोदिमि इति प्रतिपन्नः स्वीकृतो नियमोऽभिग्रहो यया सैवंविधा साहमधुना किमपरं रोदिमीत्यभिधायेत्युक्त्वा च तां मदलेखां व्यसर्जयत्प्रैषीत् ।

गत्वागतया च तत्र गमनं कृत्वा प्रतिनिवृत्तया च तया मदलेखया हे प्रियसखि, ते तवाभिवाञ्छितमभीष्टं सिद्धं निष्पन्नम् । तातेन चित्ररथेनाम्बया च मदिरयैवं संदिष्टं कथितम् । एवमिति किमित्यपेक्षायामाह—गत्वा

---

१ अनुभवन. २ मानुष्येषु; मर्त्यमनुष्येषु. ३ कदा वा; केन कदा. ४ सपरिवारा. ५ चन्द्रापीडचरणावङ्केनुद्वहन. ६ निवर्तित. ७ उपयुक्तवती. ८ अङ्के इत्योद्वहन्ती. ९ प्रतिपद्य. १० अवश्यमा. ११ अपहृतं भूषण; अनुरूपम. १२ येनान्यथा. १३ कथा. १४ अपि. १५ गत्वागतया.

स्वया च मदिरया गाढंगाढं पुनरालिङ्ग्य शिरस्युपाघ्राय च चक्रन्यावयोर्वचनात् 'वत्से, कालमेतावन्तं मनस्येव नैतदावयोरासीद्यथा जामातृसहिता वत्सा द्रष्टव्येति । तदयमेवावयोः परमानन्दो यद्वत्सया स्वयं जामाता धृतः । तत्राप्यपरं भगवतो लोकपालस्य चन्द्रमसोऽवतारः । [3]तत्कल्याणैः शापावसाने जामात्रा सहैवानन्दबाष्पनिर्भराननारविन्दं ते द्रक्ष्यावः' इत्यावेदिते निर्वृतेनान्तरात्मना दैवतवदुपचरन्ती तच्चन्द्रापीडशरीरमतिष्ठत् ।

अथापगतवति जलदसमये घननिरोधोद्वन्धादिवोन्मुक्ते जीवलोके प्रसरन्तीष्विवाशासु, [7]फलभारावनम्रकलमवनपिञ्जरासु ग्रामसीमासु, काशकुसुमधवलास्वरण्यस्थलीषु, सेव्यतामुपगतेषु प्रासादतलेषु कह्लारहारिषु पल्वलेषु, कुमुदामोदशीतलासु यामवतीषु, शेफालिकापरिमलग्राहिषु निशावसानमातरिश्वसु, चन्द्रप्रभाभिरामेषु प्रदोषेषु, उद्दामफुल्लेन्दीवररजोवाससुरभिषु वासरेषु, [12]सलिलापसरणक्रमतरङ्ग्यमाणासु सुकुमारतीरसैकतरेखासु सुखोत्तारतामापन्नास्वापगासु, पङ्कपरिहरणशुष्केष्वप्रहतरूढतृणोलपच्छन्नेषु मन्दाश्यानकर्दमोद्भिद्यमा-

---

गाढमिति । गाढंगाढं पुनःपुनरालिङ्ग्योपगूहनं कृत्वा शिरस्युत्तमाङ्ग उपाघ्रायावघ्राय चावयोर्वचनादस्मद्वाचिकाद्वत्सा भाषितव्या । हे वत्से, एतावन्तं कालं मनस्येव नैतदावयोरासीद्यथा जामातृसहिता दुहितुः स्नेहयुक्ता वत्सा पुत्री द्रष्टव्या विलोकयेति । तत्तस्मात्कारणादयमेवावयोः परम उत्कृष्ट आनन्दो यद्वत्सया पुत्र्या स्वयमेव जामाता धृतोऽङ्गीकृतः । तत्रापि वरणेऽप्यपरमन्यद्भगवतो लोकपालस्य चन्द्रमसोऽवतारः । तत्कल्याणैर्मङ्गलैः शापस्यावसाने प्रान्ते जामात्रा सहैवानन्दबाष्पेण निर्भरं यदाननारविन्दं मुखपद्मं ते तवावां द्रक्ष्याव आलोकयिष्यावः । इत्यावेदिते कथिते निर्वृतेन स्वस्थेनान्तरात्मना दैवतवद्देववत्तच्चन्द्रापीडशरीरमुपचरन्त्युपचर्यां कुर्वन्त्यतिष्ठत्स्थितवती ।

अथेति । कियद्दिनानन्तरं जलदसमये मेघकालेऽपगतवति व्यतिक्रान्ते सति घनस्य मेघस्य निरोधोऽवग्रहः स एव बन्धस्तस्मादिवोन्मुक्ते पृथग्भूते जीवलोके सत्याशासु दिशासु प्रसरन्तीष्विव प्रसर्पन्तीष्विव, फलभारेण सस्यवीवधेनावनम्राण्यवनतानि यानि कलमाः शालयस्तेषां वनान्यरण्यानि तैः पिञ्जरासु पीतरक्तासु ग्रामसीमासूपशल्येषु । 'पीतरक्तस्तु पिञ्जरः' इति हैमः । काशकुसुमैर्धवलासु श्वेतास्वरण्यस्थलीषु, सेव्यतामुपगतेषु प्राप्तेषु प्रासादतलेषु सौधानामधोभागेषु, कह्लारेण सौगन्धिकेन हारिषु मनोहरेषु पल्वलेष्वखातसरःसु, कुमुदानां कैरवाणामामोदेन शीतलासु शिशिरासु यामवतीषु रात्रिषु, शेफालिका वल्लीविशेषस्तस्याः परिमलमामोदं गृह्णन्तीत्येवंशीलेषु निशाया रात्रेरवसानं प्रान्तस्तस्य मातरिश्वसु वायुषु सत्सु, चन्द्रप्रभाः शशिज्योत्स्नास्ताभिरभिरामेषु मनोहरेषु प्रदोषेषु यामिनीमुखेषु । 'प्रदोषो यामिनीमुखम्' इति हैमः । उद्दामफुल्लानि विकसितानि यानीन्दीवराणि नीलकमलानि तेषां रजः परागस्तस्य वासो गन्धस्तेन सुरभिषु सुगन्धिषु वासरेषु दिनेषु सत्सु, सलिलस्य पानीयस्यापसरणं दूरीभवनं तस्य क्रमस्तेन तरङ्ग्यमाणासूत्कलिकायमानासु सुकुमारं मृदु यत्तीरं तटं तस्य सैकतरेखासु जलोज्झितस्थलपङ्क्तिषु सुखेनोत्तार उत्तरणं तस्य भावः सुखोत्तारता तामापन्नासु प्राप्तास्वापगासु नदीषु सत्सु, पङ्कस्य कर्दमस्य परिहरणं दूरीकरणं तेन शुष्केषु वप्रेषु । 'वप्रं स्याद्रणेऽन्ने वाहनोभयोरपि । वप्रमाहुः संयुक्तमासस्वक्रमासयोः' इति विश्वः । अप्रहतान्यविनष्टानि यानि रूढानि प्रादुर्भूतानि तृणानि यवसानि तेषामुलपा समूहास्तैश्छन्नेष्वाच्छादितेषु । मन्दमुच्चो च श्यानो-

---

१ गाढतरमालिङ्ग्य. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ निर्भरानन. ५ निर्वृतेन. ६ चन्द्राप्. ७ फलभरावनम्र; [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० कुमुद. ११ [illegible]; काशी. १२ सलिलापसरणेषु. १३ [illegible]. १४ [illegible].

प्रसादानुभवप्रत्याशालालसं हृदयम् । अन्यश्चैतन्मनुष्यलोकेषु केन कदा वा दृष्टं श्रुतमनुभूतं वा यदस्माभिः पुण्यवद्भिः' इत्यभिहितवति राजलोके ससखीजना सपरिजना चोत्थाय स्वयमेवावचित्य देवतार्चनकुसुमानि स्नात्वा निर्वर्तितचन्द्रापीडशरीरपूजासंस्कारा शरीरस्थितिकरणायादिदेश सकलमेव राजलोकम् । निर्वर्तितस्नानाशने च तस्मिन्नात्मनापि महाश्वेतनोपनीतानि तथैव सह सपरिवारा फलान्युपभुक्तवती । कृताहारा च पुनस्तथैव चन्द्रापीडचरणार्पिताङ्केनोद्वहन्ती तमपि दिवसमनयत् । अन्येद्युश्च संजातदृढतरप्रत्यया चन्द्रापीडशरीराविनाशं प्रति मदलेखामवादीत्—'प्रियसखि, देवस्य शरीरमिदमुपचरन्तीभिरेव शापक्षयादस्माभिरधुनात्र स्थातव्यम् । तदिदमत्यद्भुतं वृत्तान्तं तातस्याम्बायाश्च गत्वा निवेदय । येन नान्यथा मां संभावयतो दुःखेन वा मदीयेन न तिष्ठतः । यथा मामेवंविधां दुःखभागिनीमागत्य न पश्यतस्तथा करिष्यसि । न शक्नोम्यहं तातमम्बां च दृष्ट्वा शोकवेगं धारयितुम् । मया चोपरतमेवं देवमालोक्य न रुदितम् । सा किमपरमधुना निःसंशयितजीविते देवे प्रतिपन्ननियमा रोदिमि' इत्यभिधाय तां व्यसर्जयत् ।

गत्वागतया च तया 'प्रियसखि, सिद्धं तेऽभिवाञ्छितम् । एवं संदिष्टं तातेन चित्ररथेना-

---

मर्त्यलोकेषु केन वा कदा वा कस्मिन्काले वा दृष्टमवलोकितं श्रुतमाकर्णितं मदस्मानि पुण्यवद्भिरनुभूतं साक्षात्कृतम् । इत्यभिहितवति कथितवति राजलोके सह सखीजनेन वर्तते या सा ससखीजना, सहपरिजनेन परिच्छदेन वर्तते या सा सपरिजना चोत्थायोत्थानं कृत्वा स्वयमेव देवतानामर्चनं पूजनं तदर्थं कुसुमानि पुष्पाण्यवचित्यावचयं कृत्वा स्नात्वा स्नानं विधाय निर्वर्तितो विहितश्चन्द्रापीडशरीरस्य पूजासंस्कारो यया सा । तत्र पूजार्चा, संस्कारोऽधिवासनम् । सकलमेव समग्रमेव राजलोकं शरीरस्थितिर्यस्मात्तच्छरीरस्थितिर्भोजनं तस्य करणं विधानं तदर्थमादिदेशादेशं दत्तवती । निर्वर्तिते विहिते स्नानाशने येन स तथा तस्मिन् । तस्मिंश्च राजलोके सत्यात्मनापि स्वेनापि महाश्वेतयोपनीतान्यानीतानि तया महाश्वेतया सह तथैव सपरिवारा फलान्युपभुक्तवती । कृतो विहित आहारो यया सैवंविधा च पुनस्तथैव पूर्ववदेव चन्द्रापीडस्य चरणावङ्केनोत्सङ्गेनोद्वहन्ती धारयन्ती तमपि दिवसमनयदतिवाहितवती । अन्येद्युरन्यस्मिन्काले चन्द्रापीडशरीरस्याविनाशोऽविनश्वरत्वं तं प्रति संजातः समुत्पन्नोऽतिशयेन दृढो दृढतरः प्रत्ययो विश्वासो यस्याः सा तथा मदलेखामवादीदभ्यधात्—हे प्रियसखि, देवस्य चन्द्रापीडस्येदं शरीरमुपचरन्तीभिरुपचारं कुर्वन्तीभिरा शापक्षयाच्छापक्षयं यावदस्माभिरधुना सांप्रतमवश्यं निश्चितमत्रास्य कल्पपादपस्य समीपे दृषदश्मोऽभ्यर्णे स्थातव्यम् । तदिदमत्यद्भुतमत्याश्चर्यं वृत्तान्तमुदन्तं तातस्याम्बायाश्च गत्वा निवेदय कथय । येनान्यथान्यप्रकारेण मां कादम्बरीं संभावयतो विचारयतो मदीयेन दुःखेन वा तिष्ठतः स्थितवतः । यथा मामेवंविधां दुःखभागिनीमागत्य समेत्य न पश्यतो नावलोकयतः मातापितराविति शेषः । तथा त्वं करिष्यसि रचयिष्यसि । अहं तातं पितरमम्बां मातरं च दृष्ट्वावलोक्य शोकवेगं धारयितुं स्तम्भयितुं न शक्नोमि न समर्था भवामि । मया चोपरतमेव निवृत्तमेव देवं चन्द्रापीडमालोक्य न रुदितं न रुदनं कृतम् । निःसंशयितं निश्चितं जीवितं यस्यैवंविधे देवे चन्द्रापीडे न रोदिमि इति प्रतिपन्नः स्वीकृतो नियमोऽभिग्रहो यया सैवंविधा साहमधुना किमपरं रोदिमीत्यभिधायेत्युक्त्वा च तां मदलेखां व्यसर्जयत्प्रहितवती ।

गत्वागतया च तत्र गमनं कृत्वा प्रतिनिवृत्तया च तया मदलेखया हे प्रियसखि, ते तवाभिवाञ्छितं सिद्धं निष्पन्नम् । तातेन चित्ररथेनाम्बया च मदिरयैवं संदिष्टं कथितम् । एवमिति किमित्यपेक्षायामाह—आर्द्रे

---

१ अनुभवन. २ मानुष्येषु; एतन्मनुष्येषु. ३ कदा वा; केन कदा. ४ सपरिवारा. ५ शरीरस्थितिकरणाय. ६ निवर्तित. ७ उपभुक्तवती. ८ अङ्के कृत्वोद्वहन्ती. ९ प्रतिपन्न. १० जननयया. ११ अत्यद्भुतं भूतम्; अद्भुतकरं. १२ येनान्यथा. १३ तथा. १४ अपि. १५ गत्वागतया.

मया च मदिरया गाढंगाढं पुनरालिङ्ग्य शिरस्युपाघ्राय च वक्तव्यावयोर्वचनात् 'वत्से, कालमेतावन्तं मनस्येव नैतदावयोरासीद्यथा जामातृसहिता वत्सा द्रष्टव्येति । तदयमेवावयोः परमानन्दो यद्वत्सया स्वयं जामाता वृतः । तत्राप्यपरं भगवतो लोकपालस्य चन्द्रमसोऽवतारः । तत्कल्याणैः शापावसाने जामात्रा सहैवानन्दबाष्पनिर्भराननारविन्दं ते द्रक्ष्यावः' इत्यावेदिते निर्वृतेनान्तरात्मना दैवतवदुपचरन्ती तच्चन्द्रापीडशरीरमतिष्ठत् ।

अथापगतवति जलदसमये घननिरोधोद्विग्नादिवोन्मुक्ते जीवलोके प्रसरन्तीष्विव दिशासु, संजाताप्रवनप्रकलमवनपिञ्जरासु ग्रामसीमासु, काशकुसुमधवलास्वरण्यस्थलीषु, सेव्यवालुकातलेषु प्रासादतलेषु पङ्कापहारिषु पल्वलेषु, कुमुदामोदशीतलासु यामवतीषु, शेफालिकापरिमलवाहिषु निशावसानमातरिश्वसु, चन्द्रप्रभाभिरामेषु प्रदोषेषु, उद्दामकुवलयेन्दीवररजोवासनसुरभिषु वासरेषु, सलिलापसरणकनकतरङ्गमाणासु सुकुमारतीरसैकतरेखासु सुगोचरसञ्चारकाल्यापगासु, पङ्कपरिहरणगुण्येष्वप्रहततरूढशैवलपल्वलेषु मन्दायमानकर्दमोद्भिद्यमा-

---

नवसितिति । गाढंगाढं पुनःपुनरालिङ्गनोपगूहनं कृत्वा शिरस्युपाघ्राय उपाघ्रायाघ्राय [illegible] वक्तव्या भाविनव्या । हे वत्से, एतावन्तं कालं मनस्येव नैतदावयोरासीद्यथा [illegible] वत्सा पुत्री द्रष्टव्या विलोक्येति । तस्मात्कारणादयमेवावयोः परम [illegible] आनन्दो [illegible] स्वयमेव जामाता स्वीकृतः । तत्रापि परेऽप्यपरमन्यद्भगवतो लोकपालस्य चन्द्रमसोऽवतारः । तत्कल्याणैः शापस्यावसाने प्रान्ते जामात्रा सहैवानन्दबाष्पेण निर्भरं [illegible] ते त्वत्तां द्रक्ष्याव आलोकयिष्यावः । इत्यावेदिते कथिते निर्वृतेन स्वस्थेनान्तरात्मना दैवतवद्[illegible] [illegible] पुनरुपचरन्ती पूजयन्ती तिष्ठति स्थितवती ।

अथेति । [illegible]

[illegible]

प्रसादसुखमसमसाहसालसं हृदयम्। अन्यथैतन्मनुष्यलोकेषु केन कदा वा दृष्टं श्रुतमुतं वा यदस्माभिः पुण्यवद्भिः' इत्यभिहितवति राजलोके ससखीजना सपरिजना चोत्थाय स्वमेवावचित्य देवतार्चनकुसुमानि स्नात्वा निर्वर्तितचन्द्रापीडशरीरपूजासंस्कारा शरीरस्थितिकरणायादिदेश सकलमेव राजलोकम्। निर्वर्तितस्नानाशने च तस्मिन्नात्मनापि महाश्वेतोपनीतानि तथैव सह सपरिवारा फलान्युपभुक्तवती। कृताहारा च पुनस्तथैव चन्द्रापीडपादपीठोत्सङ्गेनोद्वहन्ती तमपि दिवसमनयत्। अन्येद्युश्च संजातदृढतरप्रत्यया चन्द्रापीडोपजीविनां मेघि मदलेखामवादीत्—'प्रियसखि, देवस्य शरीरमिदमुपचरन्तीभिरेवमवधानपरयास्माभिरधुनात्र स्थातव्यम्। तदिदमसद्भुतं वृत्तान्तं तातस्याम्बायाश्च गत्वा निवेदय। येन नान्यथा मां संभावयतो दुःखेन वा मदीयेन न तिष्ठतः। यथा मामेवंविधां दुःखावस्थितिमागता न पश्यतस्तथा करिष्यसि। न शक्नोम्यहं तातमम्बां च दृष्ट्वा शोकवेगं धारयितुम्। मया चोपरतमेवं देवमालोक्य न रुदितम्। सा किमपरमधुना निःशेषगलितजीविते देवे प्रतिपन्ननियमा रोदिमि' इत्यभिधाय तां व्यसर्जयत्।

प्रत्यागतया च तया 'प्रियसखि, सिद्धं तेऽभिवाञ्छितम्। एवं संदिष्टं तातेन चित्ररथेन

मर्त्यलोकेषु केन वा कदा वा कस्मिन्काले वा दृष्टमवलोकितं श्रुतमाकर्णितं यदस्माभि पुण्यैः [illegible] सम्प्राप्तम्। इत्यभिहितवति कथितवति राजलोके सह सखीजनेन वर्तते या सा [illegible] सह परिजनेन परिच्छदेन वर्तते या सा सपरिजना चोत्थायोत्थानं कृत्वा स्वयमेव देवतार्चनार्थं पूजार्थं [illegible] कुसुमानि पुष्पाण्यवचित्यावचयं कृत्वा स्नात्वा स्नानं विधाय निर्वर्तितो विहितश्चन्द्रापीडशरीरस्य पूजासंस्कारो यया सा। तत्र पूजार्चा, संस्कारोऽधिवासनम्। सकलमेव समग्रमेव राजलोकं [illegible] शरीरस्थितिकरणाय तस्य करणं विधानं तदर्थमादिदेशादेशं दत्तवती। [illegible] स्नानाशने येन च तथा तस्मिन्। तस्मिन् राजलोके [illegible] आत्मनापि स्वेनापि महाश्वेतयोपनीतानि [illegible] तया महाश्वेतया सह तथैव सपरिवारा फलान्युपभुक्तवती। कृतो विहित आहारो भोजनं यया [illegible] तथैव पूर्ववत् चन्द्रापीडस्य [illegible] पादपीठोत्सङ्गेनोद्वहन्ती धारयन्ती तमपि दिवसमनयदतिवाहितवती। [illegible] मदलेखामवादीदभाषत्—हे प्रियसखि, देवस्य चन्द्रापीडस्य शरीरमुपचरन्तीभिः [illegible] स्थातव्यम्। तदिदमद्भुतमाश्चर्यं [illegible] तातस्याम्बायाश्च [illegible] निवेदय। [illegible] मदीयेन [illegible] दुःखेन वा [illegible] न तिष्ठतः [illegible] शोकवेगं धारयितुं [illegible] मया च [illegible] देवं चन्द्रापीडमालोक्य न रुदितम् [illegible] किमपरमधुना निःशेषं गलितं जीवितं यस्य [illegible] प्रतिपन्नो नियमो यया [illegible] मां मदलेखा [illegible]

प्रत्यागतया च तया [illegible] मदलेखया हे प्रियसखि, ते [illegible] सिद्धम् [illegible] चित्ररथेन [illegible] संदिष्टं कथितम्। [illegible]

---

१ अनुभवत्. २ मनुष्येषु [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible]

इत्यवानेव देवः । किमद्य जातं येन देवस्य पादारविन्दवन्दनाप्रसादेनासंविभज्य विसृज्यामहे । ते एव वयं पादलग्नाचरणरेणवः । यद्विज्ञाप्य देवी देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकं सफलयतु भवानागमनपरिश्रमम् । अन्यथा भूमिमेतावतीमागत्य संभवे सत्यप्रत्यक्षीकृतयुवराजशरीरा गताः सन्तः किं देवदेवेन तारापीडेन वक्तव्या वयम् । किं वास्माभिर्देवो विज्ञापयितव्यः' इत्यावेदिते 'देवी प्रमाणम्' इति विज्ञाप्य पुनस्तूष्णीं स्थितवति मेघनादे तत्कालसमुल्लसितानाथास्य श्वशुरकुलवैक्लव्याद्विलीयमानेव शुचान्तःसंचितं बाष्पमाकुलिततरलतारकाभ्यामाविश्यन्ती लोचनाभ्यामुद्गद्गदिकयावगृह्यमाणकण्ठी कथंकथमपि चिरात्कादम्बरी प्रत्युवाच—'स्थान एव हि तैरगमनमङ्गीकृतम् । अनवलोक्य देवेनैवनेव याताः सन्तः किमुच्यन्ताम् । अपि च धृतात्व एवायमेवंविधो लोकातीतो यत्रावलोकनेनापि न संप्रत्ययः समुपयते । किं पुनरनालोकनेनापि । कैतवमात्रकोपदर्शितप्रेमपल्लवा वल्लभतमजीविता ययति यावत्स्वयमलं तावदनपेक्षितप्राणवृत्तयः स्नेहसद्भावनया सद्वृत्त्या न पश्यन्तीत्यघटमानमिदम् । तदपरिलम्बितं प्रवेश्यताम् । पश्यन्तु देवम् । संफलयित्वागमनपरिक्लेशेन सार्धं

[illegible] किं वृत्तं येन देवस्य चन्द्रापीडस्य पादारविन्दस्य चरणकमलस्य वन्दना नमस्कृतिः सैव प्रसादस्तेनासंविभागीकृत्य विसृज्यामहे । ते तव वयं पादलग्नाचरणरेणवः पादधूलयः । यद्विज्ञाप्य [illegible] देवी कादम्बरी देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकमागमनपरिश्रमं भवान्मेघनादः सफलयतु [illegible] । अन्यथोक्तवैपरीत्ये । एतावतीं भूमिमागत्य संभवे सति दर्शनयोग्यतायां सत्यामप्रत्यक्षीकृत[illegible] युवराजशरीरा[illegible] च ते गताश्चेति कर्मधारयः । एवंविधा गताः सन्तो [illegible] देवदेवेन तारापीडेन किं वक्तव्याः किं कथनीयाः । अस्माभिर्देवस्तारापीडः किं विज्ञापयितव्यः [illegible] इत्यावेदिते ज्ञापिते देवी प्रमाणं यदादिशति देवी तत्कर्तव्यमिति विज्ञाप्य निवेद्य तूष्णीं स्थि[illegible] मेघनादे तत्काले समुल्लसितं [illegible] श्वशुरकुलस्य [illegible] वैक्लव्यं विह्वलता यथा सा तथा । शुचा शोकेन विलीयमानेव [illegible] अन्तःसंचितं मध्ये [illegible] आकुलिते [illegible] तरले चपले तारके कनीनिके ययोरेवंभूताभ्यां लोचनाभ्यां [illegible] पयः कुर्वन्ती [illegible] गद्गदस्वरेण [illegible] कण्ठे यस्याः [illegible] । कथंकथमपि महता कष्टेन चिरात्प्रभूतकालेन कादम्बरी प्रत्युवाच प्रत्यवदत् । [illegible] । [illegible] स्थान एव युक्तमेव । देवं चन्द्रापीडमनवलोक्य [illegible] [illegible] किमुच्यन्तां किं कथनाम् । अपि चेति दूषणान्तरे । [illegible] लोकातीतोऽनिर्वचनस्वरूपो यत्र [illegible] न संप्रत्ययो न विश्वासः [illegible] । अनालोकनेनाप्यविलोकनेनापि किं पुनरुच्यते । [illegible] । कैतवमात्रेण [illegible] प्रकटिताः प्रेमपल्लवाः [illegible] [illegible] [illegible] चन्द्रापीडं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । देवं चन्द्रापीडं [illegible] । [illegible]

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ देवेन. ४ च. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible]. १२ [illegible]. १३ [illegible].

[illegible]

नाभिनवपदवीकेषु पुनरपि पार्थिवलोकेन प्रवर्तितेषु प्राञ्जलवर्त्मसु जम्बालविगमालब्धतुरगखुरसहेषु भूमिष्वेकदा चन्द्रापीडचरणमूलोपविष्टां कादम्बरीमुपसृत्य मेघनादो व्यज्ञिपत्—'[3]देवो युवराजश्चिरयतीत्युत्ताम्यता हृदयेन देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च वार्ताहराः प्रहिताः । ते च देव्या एव शोकशल्यघटनां परिहरद्भिर्यथावृत्तं सर्वमाख्यायास्माभिरभिहिताः 'भवतां हस्ते देवेन चन्द्रापीडेन न किंचित्प्रतिसंदेष्टव्यम्, नापि देव्या कादम्बर्या । तदकृतविलम्बा एव गत्वैवमखिलवृत्तान्तं लोकार्तिहरायावनिवल्लभाय पतये देवदेवाय तारापीडायावेदयत' इत्येवमभिहितास्तु तेऽस्मान्मन्युनिर्भराः प्रत्यवदन्—'यथा भवद्भिः कथितं तत्तथा । स्थितस्तु तावत्क्रमागतस्नेहो भक्तिरनुवृत्तिर्वा । कार्यगौरवं कुतूहलमेव देवावलोकनं प्रति बलात्प्रेरयत्यस्मान् । यदि भवतामपि वार्तामात्रकोपलभ्य एवायमर्थः, ततो युज्यतेऽस्माकं भवद्भ्यः समुपलभ्य प्रतिगमनम् । अथ नयनविषयगामी [13]तदा वयमपि नेदृशा एवापुण्यकर्माणो ये न पश्यन्ति देवम् । अस्माभिरपि चिरतरं चरण-परिचर्यया देवस्य पवित्रित एवात्मा । अस्माकमपि सर्वदा दर्शनगोचरावस्थानेन प्रसाद

ऽशुष्कः कर्दमः पङ्कस्तेनोज्झ्यमाना प्रादुर्भूयमानाभिनवा प्रत्यग्रा पदवी मार्गो येषु तानि तेषु । पुनरपि पार्थिवलोकेन राजलोकेन प्रवर्तितेषु क्षुण्णेषु प्राञ्जलवर्त्मसु सुकुमारमार्गेषु सत्सु । जम्बालविगमात्कर्दमापगमात्सञ्जातोभितस्तुरगाणामश्वानां खुराः शफास्तान्सहन्ते क्षमन्ते इति तुरगखुरसहास्तास्तेवंविधासु भूमिषु वसुधासु एकस्मिन्समये चन्द्रापीडस्य चरणयोर्मूलं समीपं तत्रोपविष्टां स्थितां कादम्बरीमुपसृत्य समीपमागत्य मेघनादो व्यज्ञापयामास । किं तदित्याह—देवेति । देवो युवराजश्चन्द्रापीडश्चिरयति विलम्बयतीत्युत्ताम्यता खेदं कुर्वता हृदयेन चेतसा देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च वार्ताहरा लेखहारकाः प्रहिताः प्रेषिताः । ते च वार्ताहरा देव्याः शोक एव शल्यं शरीरान्तर्गतलोहखण्डस्तस्य घटना रचनां परिहरद्भिर्वर्जयद्भिरस्माभिर्यथावृत्तं यथाभूतं सर्वं समग्रमाख्याय कथयित्वाभिहिताः कथिताः । भवतां युष्माकं हस्ते देवेन चन्द्रापीडेन न किंचित्प्रतिसंदेष्टव्यं न प्रतिकथनीयम् । नापि देव्या कादम्बर्या । तत्तस्मात्कारणादकृतो विलम्बः कालक्षेपो यैरेवंविधा एव गत्वा गमनं कृत्वैवाखिलं समग्रं वृत्तान्तमुदन्तं लोकानां जनानामार्तिं पीडां हरति । अवनिवल्लभपतये भूतलस्वामिने देवदेवाय राजाधिराजाय तारापीडायावेदयत न्यवेदयत । इत्येवमभिहितास्तु तेऽस्मान्मन्योः क्रोधस्य निर्भरो येष्वेतादृशाः प्रत्यवदन्प्रत्यूचुः । किं तदित्याशयेनाह—यथेति । यथा येन प्रकारेण भवद्भिः कथितमुक्तं तत्तथा तेन प्रकारेणास्तु । क्रमागतः परम्परायातः स्नेहः प्रेम, भक्तिरुपासनैव ह्यनन्, भक्त्यासक्तिरनुवर्तनं वा तिष्ठतास्ताम् । परं कार्यस्य कृतस्य गौरवं गुरुत्वं तेन कृतं विहितं कुतूहलमेव कौतुकमेव देवस्य चन्द्रापीडस्यावलोकनं वीक्षणं प्रत्यस्मान्बलाद्धठात्प्रेरयति नोदयति । यदि भवतामपि केवलं वार्ता वार्तामात्रकं तेन उपलभ्यः प्राप्य एवायमर्थः प्रयोजनम् । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । ततो युज्यते घटतेऽस्माकं भवद्भ्यः समुपलभ्य कथयित्वा प्रतिगमनं प्रतियानम् । अथ नयनविषयं चक्षुर्गोचरं गच्छतीत्येवंशीलोऽर्थः, तदा वयमपि नेदृशा एवापुण्यकर्माणोऽशुभकृत्यकारिणो ये न देवं पश्यन्त्यवलोकयन्ति । अस्माभिरपि देवस्य चिरतरं चिरकालं चरणपरिचर्यया पादसेवयात्मा पवित्रित एव । अस्माकमपि सर्वदा सर्वकालं दर्शनगोचरमवलोकनविषयं यदवस्थानमवस्थितिस्तेन प्रसादमनुग्रहं देवः कृतवानेव विहितवानेव । अत

१ जम्बालोदेन. २ सहासु संजातासु. ३ देवि देवः. ४ अस्माभिर्यथावृत्तं समाख्याय. ५ भवतां तु हस्ते द. ६ अखिललोक. ७ इत्ये. ८ देवाय. ९ कारयति. १० भवतां वार्ता. ११ मात्रकम्य:. [illegible] चुम्बन दा. [illegible] अपि च. १४ बत केऽप्यगुणाः. १५ देवचरणपरिचर्यया. १६ प्रसादीकृतवान्.

ह्यवानेव देवः । किमत्र जातं येन देवस्य पादारविन्दवन्दनाप्रसादेनासंविभज्य वि[1]सृज्यामहे । ते एव वयं पादलग्नाधरणरेणवः । यद्विज्ञाप्य देवी देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकं सफलयतु भवानागमनपरिश्रमम् । अन्यथा भूमिमेतावतीमागत्य संभवे सत्यप्रत्यक्षी[2]कृतयुवराजशरीरा गताः सन्तः किं देव[3]देवेन तारापीडेन वक्तव्या वयम् । किं वा[4]स्माभिर्देवो विज्ञापयितव्यः' इत्यावेदिते 'देवी प्रमाणम्' इति विज्ञाप्य पुनस्तूष्णीं स्थितवति मेघनादे [5]तत्कालं समुत्प्रेक्षितानाश्वास्य श्वशुरकुलवैक्लव्याद्विलीयमानेव शुचान्तःसंचितं बाष्पमाकुलिततरलतारकाभ्यामापिबन्ती लोचनाभ्यामुद्गद्गदिकयावगृह्यमाणकण्ठी[6] कथंकथमपि चिरात्कादम्बरी प्रत्युवाच—'स्थान एव हि तैरगमनमङ्गीकृतम् । अनवलोक्य देवं[7]मेवमेव याताः सन्तः किमु[8]च्यन्ताम् । अपि च [9]वृत्तान्त एवायमेवंविधो लोकातीतो यत्रावलोकनेनापि न संप्रत्ययः समुत्पद्यते । किं पुनरनालोकनेनापि । कैतवमात्रकोपदर्शितप्रेम[10]पल्लवा वल्लभतमजीविता वयमपि यावत्पश्यामस्तं तावदनपेक्षितप्राणवृत्तयः स्नेहस[11]द्भावनया सद्वृत्त्या न पश्यन्तीत्य[12]घटमानकमिदम् । तदपरिलम्बितं प्रवेश्यताम् । पश्यन्तु देवम् । [13]सफलयित्वागमनपरिश्रमेण सार्धं

किं जातं किं जातं येन देवस्य चन्द्रापीडस्य पादारविन्दस्य चरणकमलस्य वन्दना नमस्कृतिः सैव प्रसादस्तेनासंविभज्यासंविभागीकृत्य विसृज्यामहे । ते तव वयं पादलग्नाधरणरेणवः पादधूलयः । यद्विज्ञाप्य विज्ञप्तिं कृत्वा देवी कादम्बरी देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकमागमनपरिश्रमं भवान्मेघनादः सफलयतु सफलीकरोतु । अन्यथोक्तवैपरीत्ये । एतावतीं भूमिमागत्य संभवे सति दर्शनयोग्यतायां सत्यामप्रत्यक्षीकृतं युवराजशरीरं यैस्तेऽप्रत्यक्षीकृतयुवराजशरीरास्ते च ते गताश्चेति कर्मधारयः । एवंविधा गताः सन्तो वयं देवदेवेन तारापीडेन किं वक्तव्याः किं कथनीयाः । अस्माभिर्देवस्तारापीडः किं विज्ञापयितव्यः किं वा निवेदयितव्य इत्यावेदिते ज्ञापिते देवी प्रमाणं यदादिशति देवी तत्कर्तव्यमिति विज्ञाप्य निवेद्य तूष्णीं स्थितवति मौनं कृतवति मेघनादे तत्कालं समुत्प्रेक्षितं वितर्कितमनाश्वासमनाश्वसनावर्जितं श्वशुरकुलस्य स्वपतिवंशस्य वैक्लव्यं विह्वलता यया सा तथा । शुचा शोकेन विलीयमानेव विलयं प्राप्यमाणेवान्तःसंचितं मध्ये संघातीकृतं बाष्पमश्र्वाकुलिते व्याकुलीभूते तरले चपले तारके कनीनिके ययोरेवंभूताभ्यां लोचनाभ्यां नेत्राभ्यामापिबन्ती पानं कुर्वन्ती उत्प्राबल्येन गद्गदिकया गद्गदस्वरेणावगृह्यमाणो निरुध्यमानः कण्ठो यस्याः सा तथा । कथंकथमपि महता कष्टेन चिराद्बहुकालेन कादम्बरी प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । हि निश्चितम् । तैर्लेखहारकैरगमनमयानमङ्गीकृतं स्वीकृतं तत्स्थान एव युक्तमेव । देवं चन्द्रापीडमनवलोक्यानिरीक्ष्यैवमेव यथागतं तथैव याताः पश्चाद्वलिताः सन्तस्तत्र तैः किमुच्यतां किं कथ्यताम् । अपि चेति युक्त्यन्तरे । अयमेवंविधो वृत्तान्त उदन्तो लोकातीतोऽनिर्वचनस्वरूपो यत्र यस्मिन्वृत्तान्तेऽवलोकनेनापि निरीक्षणेनापि न संप्रत्ययो न विश्वासः समुत्पद्यते संजायते । अनालोकनेनाप्यनिरीक्षणेनापि किं पुनर्भण्यते । सुतरामविश्वासो भवत्येवेति भावः । कैतवमात्रेण केवलदम्भेनोपदर्शिताः प्रकटिताः प्रेमपल्लवाः स्नेहकिसलया यैस्ते तथा वल्लभतममतिशयेन प्रियं जीवितं प्राणितं येषामेवंविधा वयमपि तं चन्द्रापीडं यावत्पश्यामोऽवलोकयामस्तावत्ते लेखहारका अनपेक्षिता असमीहिताः प्राणवृत्तयो यैरेवंभूताः स्नेहस्य सद्भावो विद्यते यस्यामेवंविधया स्नेहसद्भावनया सद्वृत्त्याः सद्वृत्ता न पश्यन्ति न विलोकयन्तीत्यघटमानकमयुक्तमिदम् । तदपरिलम्बितमविलम्बितं प्रवेश्यतां प्रवेशं कार्यताम् । देवं चन्द्रापीडं पश्यन्त्ववलोकयन्तु । आगमनपरिश्रमेण प्रयासेन सार्धं लोचने नेत्रे सफलयित्वा

---

१ विसर्ज्यामहे. २ कृतशरीराः. ३ देवेन. ४ च. ५ तत्कालम्. ६ गद्गदिकावगृह्यमाणकण्ठा; उद्गद्गदिकावगृह्यमाणकण्ठी; उद्गद्गदिकयावगृह्यमाणकण्ठी. ७ देवदेवम्. ८ किमुच्यताम्; किमुच्यन्ता त एव. ९ अयमेवंविधो लोकातीतो वृत्तान्तः. १० फलाः. ११ सद्भावनीयाः. १२ अघटमानम्. १३ सफलयन्तु.

*का० ७०

नाभिनवपदवीकेषु पुनरपि पार्थिवलोकेन प्रवर्तितेषु प्राञ्जलवर्त्मसु अम्भःकालविगमात्सर्वतु-रगसुरसहेषु भूमिप्रदेशेषु चन्द्रापीडचरणमूलोपविष्टां कादम्बरीमुपसृत्य मेघनादो व्यज्ञि-पत्—'देवो युवराजश्चिरयतीत्युत्ताम्यता हृदयेन देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्य-शुकनासेन च वार्ताहराः प्रहिताः। ते च देव्या एव शोकशल्यघटनां परिहरद्भिर्यथावृत्तं सर्वमाख्यायास्माभिरभिहिताः 'भवतां हस्ते देवेन चन्द्रापीडेन न किंचित्प्रतिसंदिष्टम्। नापि देव्या कादम्बर्या। तदकृतविलम्बा एव गत्वैवमखिलवृत्तान्तं लोकार्तिहरायावनीश-पतये देवदेवाय तारापीडायावेदयत' इत्येवमभिहितास्तु तेऽस्मान्मन्युनिर्भराः प्रत्यवदन्—'यथा भवद्भिः कथितं तत्तथा। तिष्ठतु तावत्क्रमागतस्नेहो भक्तिरनुवृत्तिर्वा। कार्यगौरवं कुतूहलमेव देवावलोकनं प्रति बलात्प्रेरयत्यस्मान्। यदि भवतामपि वार्तामात्रकोपलम्भ एवायमर्थः, ततो युज्यतेऽस्माकं भवद्वत् समुपालभ्य प्रतिगमनम्। अथ नयनविषयगामी सैदा वयमपि नेदृशा एवापुण्यकर्माणो ये न पश्यन्ति देवम्। अस्माभिरपि चिरं चरण-परिचर्यया देवस्य पवित्रित एवात्मा। अस्माकमपि सर्वदा दर्शनगोचरस्थानेन स्थितं

उद्गच्छः कर्दमः पङ्कस्तेनोद्भिद्यमाना प्रादुर्भूयमानाभिनवा प्रत्यग्रा पदवी मार्गो येषु तानि तेषु। पुनरपि पार्थिव-लोकेन राजलोकेन प्रवर्तितेषु क्षुण्णेषु प्राञ्जलवर्त्मसु सुकुमारमार्गेषु सत्सु। अम्भःकालविगमात्कर्दमापगमात्तुरगो-त्थितखुरगानामश्वानां खुराः शफास्तान्सहन्ते क्षमन्ते इति तुरगखुरसहास्तादृशेषु भूमिषु भूप्रदेशेषु। अस्मिन्समये चन्द्रापीडस्य चरणयोर्मूलं समीपं तत्रोपविष्टां स्थितां कादम्बरीमुपसृत्य समीपमागत्य मेघनादो व्यज्ञि-ज्ञपत्। किं तदित्याह—देवेति। देवो युवराजश्चन्द्रापीडश्चिरयति विलम्बयतीत्युत्ताम्यता खेदं कुर्वता हृदयेन चेतसा देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च वार्ताहरा लेखहारकाः प्रहिताः प्रेषिताः। ते च वार्ताहरा देव्याः शोक एव शल्यं शरीरान्तर्गतलोहखण्डस्तस्य घटना रचना परिहरद्भिर्दूरीकुर्व-द्भिरस्माभिर्यथावृत्तं यथाभूतं सर्वं समग्रमाख्याय कथयित्वाभिहिताः कथिताः। भवतां युष्माकं हस्ते देवेन चन्द्रा-पीडेन न किंचित्प्रतिसंदिष्टं न प्रतिकथनीयम्। नापि देव्या कादम्बर्या। तत्तस्मात्कारणादकृतो विलम्बः कालक्षेपो यैस्तेऽविधा एव गत्वा गमनं कृत्वैवाखिलं समग्रं वृत्तान्तमुदन्तं लोकानां जनानामार्तिः पीडा तस्या हरणं यस्मै अवनीपतये भूवलयस्वामिने देवदेवाय राजाधिराजाय तारापीडायावेदयत न्यवेदयत। इत्येवमभिहिताः कथिताः ते वार्ताहरास्तेऽस्मान्मन्योः क्रोधस्य निर्भरो येष्वेतादृशाः प्रत्यवदन्प्रत्यूचुः। किं तदित्याह—यथेति। यथा येन प्रकारेण भवद्भिः कथितमुक्तं तत्तथा तेन प्रकारेणास्तु। क्रमागतः परम्परायातः स्नेहः प्रेम, भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानम्, अनुवृत्तिरनुवर्तनं वा तिष्ठतु तावत्। परं कार्यस्य कृत्यस्य गौरवं गुरुत्वं तेन कृतं विहितं कुतूहलमेव कौतुकमेव देवस्य चन्द्रापीडस्यावलोकने वीक्षणं प्रत्यस्मान्बलाद्धठात्प्रेरयति नोदयति। यदि भवतामपि केवलं वार्ता वार्ता-मात्रकं तेन उपलम्भः प्राप्य एवायमर्थः प्रयोजनम्। 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः। तर्हि युज्यते घटतेऽस्माकं भवतः समुपालभ्य कथयित्वा प्रतिगमनं प्रतीयानम्। अथ नयनविषयं चक्षुर्गोचरं गच्छ-तीत्येवंशीलोऽयमर्थः, तदा वयमपि नेदृशा एवापुण्यकर्माणोऽशुभकृत्यकारिणो ये न देवं पश्यन्त्यवलोकयन्ति। अस्माभिरपि देवस्य चिरतरं चिरकालं चरणपरिचर्यया पादसेवयात्मा पवित्रित एव। अस्माकमपि सर्वदा सर्व-कालं दर्शनगोचरमवलोकनविषयं मत्स्वस्थानमवस्थितितेन प्रसादमनुमतं देवः इत्यनेन निर्दिष्टमेव। अत्र

. १ पाश्वलोकेन. २ सहाश्च भूमिभागेषु. ३ देवो देवः. ४ अस्माभिर्यथावृत्तं समाख्याय. ५ भवता तु हस्ते च. ६ नाभिवलोक. ७ इत्ये. ८ देवाय. ९ वारयति. १० भवतां वार्ता. ११ भाजनकल्मः. १२ कुत्र च. १३ नापि च. १४ एव येऽव्यगुणाः. १५ देवचरणपरिचर्यया. १६ प्रसादीकृतवान्.

इत्यबालेव देवः । किमत्र जातं येन देवस्य पादारविन्दवन्दनाप्रसादेनासंविभज्य वि[1]सृज्यामहे । त एव वयं पादलग्नाश्चरणरेणवः । यद्विज्ञाप्य देवी देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकं सफलयतु भवानागमनपरिश्रमम् । अन्यथा भूमिमेतावतीमागत्य संभवे सत्यप्रत्यक्षी[2]कृतयुवराजशरीरा गताः सन्तः किं दे[3]वदेवेन तारापीडेन वक्तव्या वयम् । किं वा[4]स्माभिर्देवो विज्ञापयितव्यः' इत्यावेदिते 'देवी प्रमाणम्' इति विज्ञाप्य पुनस्तूष्णीं स्थितवति मेघनादे त[5]त्कालं समुत्प्रेक्षितानाश्वासश्वशुरकुलवैधुर्याद्विलीयमानेव शुचान्तःसंचितं बाष्पमाकुलिततरलतारकाभ्यामापिबन्ती लोचनाभ्यामुद्गद्गदिकयावगृह्यमाणकण्ठी[6] कथंकथमपि चिरात्कादम्बरी प्रत्युवाच—'स्थान एव हि तैरगमनमङ्गीकृतम् । अनवलोक्य देव[7]मेवमेव याताः सन्तः किमु[8]च्यताम् । अपि च वृत्तान्त एवायमेवंविधो[9] लोकातीतो यत्रावलोकनेनापि न संप्रत्ययः समुत्पद्यते । किं पुनरनालोकनेनापि । कैतवमात्रकोपदर्शितप्रेम[10]पल्लवा वल्लभतमजीविता वयमपि यावत्पश्यामस्तं तावदनपेक्षितप्राणवृत्तयः स्नेहस[11]द्भावनया सद्वृत्त्या न पश्यन्तीत्य[12]घटमानकमिदम् । तदपरिलम्बितं प्रवेश्यताम् । पश्यन्तु देवम् । स[13]फलयित्वागमनपरिश्रमेण सार्धं

किं जातं किं जज्ञे येन देवस्य चन्द्रापीडस्य पादारविन्दस्य चरणकमलस्य वन्दना नमस्कृतिः सैव प्रसादस्तेनासंविभज्यासंविभागीकृत्य विसृज्यामहे । ते तव वयं पादलग्नाश्चरणरेणवः पादधूलयः । यद्विज्ञाप्य विज्ञप्तिं कृत्वा देवी कादम्बरी देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकमागमनपरिश्रमं भवान्मेघनादः सफलयतु सफलीकरोतु । अन्यथोक्तवैपरीत्ये । एतावतीं भूमिमागत्य संभवे सति दर्शनयोग्यतायां सत्यामप्रत्यक्षीकृतं युवराजशरीरं यैस्तेऽप्रत्यक्षीकृतयुवराजशरीरास्ते च ते गताश्चेति कर्मधारयः । एवंविधा गताः सन्तो वयं देवदेवेन तारापीडेन किं वक्तव्याः किं कथनीयाः । अस्माभिर्देवस्तारापीडः किं विज्ञापयितव्यः किं वा निवेदयितव्य इत्यावेदिते ज्ञापिते देवी प्रमाणं यदादिशति देवी तत्कर्तव्यमिति विज्ञाप्य निवेद्य तूष्णीं स्थितवति मौनं कृतवति मेघनादे तत्कालं समुत्प्रेक्षितं वितर्कितमनाश्वासमाश्वसनावर्जितं श्वशुरकुलस्य स्वपतेर्वंशस्य वैधुर्यं विह्वलता यया सा तथा । शुचा शोकेन विलीयमानेव विलयं प्राप्यमाणेवान्तःसंचितं मध्ये संपिण्डीकृतं बाष्पमश्रु आकुलिते व्याकुलीभूते तरले चपले तारके कनीनिके ययोरेवंभूताभ्यां लोचनाभ्यां नेत्राभ्यामापिबन्ती पानं कुर्वन्ती उत्प्राबल्येन गद्गदिकया गद्गदस्वरेणावगृह्यमाणो निरुध्यमानः कण्ठो यस्याः सा तथा । कथंकथमपि महता कष्टेन चिराद्बहुकालेन कादम्बरी प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । हि निश्चितम् । तैर्लेखहारकैरगमनमयानमङ्गीकृतं स्वीकृतं तत्स्थान एव युक्तमेव । देवं चन्द्रापीडमनवलोक्यानिरीक्ष्यैवमेव यथागतं तथैव याताः पश्चाद्वलिताः सन्तस्तत्र तैः किमुच्यतां किं कथ्यताम् । अपि चेति युक्त्यन्तरे । अयमेवंविधो वृत्तान्त उदन्तो लोकातीतोऽनिर्वचनस्वरूपो यत्र यस्मिन्वृत्तान्तेऽवलोकनेनापि निरीक्षणेनापि न संप्रत्ययो न विश्वासः समुत्पद्यते संजायते । अनालोकनेनाप्यनिरीक्षणेनापि किं पुनर्भण्यते । सुतरामविश्वासो भवत्येवेति भावः । कैतवमात्रेण केवलदम्भेनोपदर्शिताः प्रकटिताः प्रेमपल्लवाः स्नेहकिसलया यैस्ते तथा वल्लभतममतिशयेन प्रियं जीवितं प्राणितं येषामेवंविधा वयमपि तं चन्द्रापीडं यावत्पश्यामोऽवलोकयामस्तावत्ते लेखहारका अनपेक्षिता असमीहिताः प्राणवृत्तयो यैरेवंभूताः स्नेहस्य सद्भावो विद्यते यस्यामेवंविधया स्नेहसद्भावनया सद्वृत्त्या यदनुचरा न पश्यन्ति न विलोकयन्तीत्यघटमानकमयुक्तमिदम् । तदपरिलम्बितमविलम्बितं प्रवेश्यतां प्रवेशं प्राप्यताम् । देवं चन्द्रापीडं पश्यन्त्ववलोकयन्तु । आगमनपरिश्रमेण प्रयासेन सार्धं लोचने नेत्रे सफलयित्वा

---

१ विसर्ज्यामहे. २ कृतशरीराः. ३ देवेन. ४ च. ५ तत्काल. ६ गद्गदिकावगृह्यमाणकण्ठा; वद्गदिकावगृह्यमानकण्ठो; उद्गद्गदिकयावगृह्यमाणकण्ठी. ७ देवदेवम्. ८ किमुच्यताम्; किमुच्यन्ता त एव. ९ अयमेवंविधो लोकातीतो वृत्तान्तः. १० कलाः. ११ सद्भावनीयाः. १२ अघटमानम्. १३ सफलयन्तु.

नाभिनवपदवीकेषु पुनरपि पार्थिवलोकेन प्रवर्तितेषु प्राञ्जलवर्त्मसु जम्बालविगमात्संजाततुरगखुरसहासु भूमिष्वेकदा चन्द्रापीडचरणमूलोपविष्टां कादम्बरीमुपसृत्य मेघनादो व्यज्ञिपत्—'देवो[3] युवराजश्चिरयतीत्युत्ताम्यता हृदयेन देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्या शुकनासेन च वार्ताहराः प्रहिताः । ते च देव्या एव शोकशल्यघटनां परिहरद्भिर्यथा सर्वमाख्यायास्माभिरभिहिताः 'भवतां हस्ते देवेन चन्द्रापीडेन न किंचित्प्रतिसंदेष्टव्यम्, नापि देव्या कादम्बर्या । तदकृतविलम्बा एव गत्वैवमखिलवृत्तान्तं लोकार्तिहरणायावनितलपतये देवदेवाय तारापीडायावेदयत' इत्येवमभिहितास्तु तेऽस्मान्मन्युनिर्भराः प्रत्यवदन्—'यथा भवद्भिः कथितं तत्तथा । तिष्ठतु तावत्क्रमागतस्नेहो भक्तिरनुवृत्तिर्वा । कार्यगौरवं कुतूहलमेव देवावलोकनं प्रति बलात्प्रेरयत्यस्मान् । यदि भवतामपि वार्तामात्रकोपलम्भ एवायमर्थः, ततो युज्यतेऽस्माकं भवद्भ्यः समुपलभ्य प्रतिगमनम् । अथ नयनविषयगामि तदा वयमपि नेदृशा एवापुण्यकर्माणो ये न पश्यन्ति देवम् । अस्माभिरपि चिरतरं चरणपरिचर्यया देवस्य पवित्रित एवात्मा । अस्माकमपि सर्वदा दर्शनगोचरावस्थानेन प्रसाद

ऽशुष्कः कर्दमः पङ्कस्तेनोद्ध्रियमाणा प्रादुर्भूयमानाभिनवा प्रत्यग्रा पदवी मार्गो येषु तानि तेषु । पुनरपि पार्थिवलोकेन राजलोकेन प्रवर्तितेषु क्षुण्णेषु प्राञ्जलवर्त्मसु सुकुमारमार्गेषु सत्सु । जम्बालविगमात्कर्दमापगमात्संजातोभितस्तुरगाणामश्वानां खुराः शफास्तान्सहन्ते क्षमन्ते इति तुरगखुरसहास्तास्वेवंविधासु भूमिषु सतीष्वेकदैकस्मिन्समये चन्द्रापीडस्य चरणयोर्मूलं समीपं तत्रोपविष्टां स्थितां कादम्बरीमुपसृत्य समीपमागत्य मेघनादो व्यज्ञिज्ञपज्ज्ञापयामास । किं तदित्याह—देवेति । देवो युवराजश्चन्द्रापीडश्चिरयति विलम्बयतीत्युत्ताम्यता प्रकामखेदं कुर्वता हृदयेन चेतसा देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्याश्शुकनासेन च वार्ताहरा लेखहारकाः प्रहिताः प्रेषिताः । ते च वार्ताहरा देव्याः शोक एव शल्यं शरीरान्तर्गतलोहखण्डस्तस्य घटनां रचनां परिहरद्भिर्वर्जयद्भिरस्माभिर्यथावृत्तं यथाभूतं सर्वं समग्रमाख्याय कथयित्वाभिहिताः कथिताः । भवतां युष्माकं हस्ते देवेन चन्द्रापीडेन न किंचित्प्रतिसंदेष्टव्यं न प्रतिकथनीयम् । नापि देव्या कादम्बर्या । तत्तस्मात्कारणादकृतो विलम्बः कालक्षेपो यैरेवंविधा एव गत्वा गमनं कृत्वैवाखिलं समग्रं वृत्तान्तमुदन्तं लोकानां जनानामार्तिः पीडा तस्या हरणायावनितलपतये भूतलस्वामिने देवदेवाय राजाधिराजाय तारापीडायावेदयत न्यवेदयत । इत्येवमभिहिताः कथितास्तु तेऽस्मान्मन्योः कोपस्य निर्भरो येष्वेतादृशाः प्रत्यवदन्प्रत्यूचुः । किं तदित्याह—यथेति । यथा येन प्रकारेण भवद्भिः कथितमुक्तं तत्तथा तेन प्रकारेणास्तु । क्रमागतः परम्परायातः स्नेहः प्रेम, भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानम्, अनुवृत्तिरनुवर्तनं वा तिष्ठतास्ताम् । परं कार्यस्य कृत्यस्य गौरवं गुरुत्वं तेन कृतं विहितं कुतूहलं कौतुकमेव देवस्य चन्द्रापीडस्यावलोकनं वीक्षणं प्रत्यस्मान्बलाद्धठात्प्रेरयति नोदयति । यदि भवतामपि केवलं वार्ता वार्तामात्रकं तेन उपलभ्यः प्राप्य एवायमर्थः प्रयोजनम् । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । ततो युज्यते घटतेऽस्माकं भवद्भ्यः समुपलभ्य कथयित्वा प्रतिगमनं प्रतियानम् । अथ नयनविषयं चक्षुर्गोचरं गच्छतीत्येवंशीलोऽयं', तदा वयमपि नेदृशा एवापुण्यकर्माणोऽशुभकृत्यकारिणो ये न देवं पश्यन्त्यवलोकयन्ति । अस्माभिरपि देवस्य चिरतरं चिरकालं चरणपरिचर्यया पादसेवयात्मा पवित्रित एव । अस्माकमपि सर्वदा सर्वकालं दर्शनगोचरमवलोकनविषयं यदवस्थानमवस्थितिस्तेन प्रसादमनुग्रहं देवः कृतवानेव विहितवानेव । अत

---

१ पान्थलोकेन. २ सहासु संजातासु. ३ देवि देवः. ४ अस्माभिर्यथावृत्तं समाख्याय. ५ भवतां तु हस्ते द. ६ प्रतिसंदेष्ट. ७ हरये. ८ देवाय. ९ कारयति. १० भवतां वार्ता. ११ मात्रकलभ्यः. १२ तुभ्यं द्र. १३ गति च. १४ एव येऽपुण्यगुणाः. १५ देवचरणपरिचर्यया. १६ प्रसादीकृतवान्.

श्मशानेव देवः । [illegible] ज्ञातं येन देवस्य [illegible] विमुञ्चामहे । [illegible] एव पदं पादुकाग्रहणेनैव । [illegible] देवी देवस्य [illegible] पालनाय [illegible] पश्यतु यथागमनपरिश्रमम् । अन्यथा [illegible] गताः सन्तः किं देवदेवेन [illegible] । किं [illegible] ' इत्यावेदिते 'देवी [illegible]' इति [illegible] पुनःपुनः [illegible] समुत्प्रेक्षितानाथस्य [illegible] [illegible] । [illegible] —'स्थान एव हि [illegible] । [illegible] । अपि च [illegible] न [illegible] । किं पुनः [illegible] । [illegible] मपि यावत् [illegible] तावत् [illegible] न [illegible] । [illegible] । पश्यन्तु देवम् । [illegible]

किं ज्ञातं किं [illegible] देवस्य [illegible]

[illegible]

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ देवेन. ४ च. [illegible] [illegible]. ७ देवदेव. [illegible] [illegible]. १० [illegible]. ११ [illegible]. [illegible]

स्माकं मध्यादेकेनापि देवपादान्विना न प्रतीपं गन्तव्यमिति। भृत्या अपि त एव ये संपत्सु विपत्सु च सविशेषं सेवन्ते। समुन्नम्यमानाः सुतरामवनमन्ति। आलाप्यमाना न समालापाः संभरन्ते। स्तूयमाना नोत्सिच्यन्ते। क्षिप्यमाणा नापरागं गृह्णन्ति। उच्यमाना न प्रतीपं भाषन्ते। पृष्टा हितंप्रियं विज्ञपयन्ति। अनादिष्टाः कुर्वन्ति। कृत्वा न जल्पन्ति। पराक्रम्य न विकत्थन्ते। विकथ्यमाना अपि लज्जामुद्वहन्ति। महाहवेष्वग्रतो ध्वजभूता इव लक्ष्यन्ते। दानकाले पलाय्य पृष्ठतो निलीयन्ते। धनात्स्नेहं बहु मन्यन्ते। जीवितात्पुरो मरणमभिवाञ्छन्ति। गृहादपि स्वामिपादमूले सुखं तिष्ठन्ति। येषां च तृष्णा चरणपरिचर्यायाम्, असंतोषो हृदयाराधने, व्यसनमाननावलोकने, वाचालता गुणग्रहणे, कार्पण्यमपरित्यागे भर्तुः। ये च विद्यमानेऽपि स्वात्मन्यस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयः पश्यन्तोऽप्यन्धा इव, शृण्वन्तोऽपि बधिरा इव, वाग्मिनोऽपि मूका इव, जानन्तोऽपि जडा इव, अनुपहतकरचरणा अपि पङ्गव इव क्षीबा इवाकिंचित्कराः, स्वात्मनः स्वामिचित्तादर्शे प्रतिबिम्बवद्वर्तन्ते। तत्सर्वमेवंस्थितो भृत्यलोकः।

केनापि देवपादांश्चन्द्रापीडचरणान्विना न प्रतीपं विलोमं गन्तव्यं न व्यावृत्य यातव्यमिति। भृत्या अपि अनुचरा अपि त एव ये संपत्सु संपत्तिषु विपत्सु विपदि सविशेषं पूर्वतोऽधिकं सेवन्ते सपर्यां कुर्वन्ति। समुन्नम्यमानाः समुन्नतिं प्राप्यमाणाः सुतरामत्यर्थमवनमन्ति नम्रीभवन्ति। आलाप्यमानाः संभाष्यमाणा न समालापाः समालापो येषां ते समालापाः सदासंभाषिणो न संभावयन्ते न भवन्ति। स्तूयमाना नूयमाना नोत्सिच्यन्ते नोत्सेकं गच्छन्ति। क्षिप्यमाणास्तिरस्क्रियमाणा नापरागं विरक्ततां गृह्णन्त्यादधते। उच्यमाना इत्यादिशेषः। भाष्यमाणा न प्रतीपं प्रतिकूलं भाषन्ते ब्रुवते। पृष्टा अनुयोजिता हितं च तत्प्रियं च हितप्रियं विज्ञापयन्ति निवेदयन्ति। अनादिष्टा अकथिताः कुर्वन्ति। कार्याणीति शेषः। कृत्वा न जल्पन्ति न कथयन्ति। पराक्रम्य पराक्रमं कृत्वा न विकत्थन्ते न श्लाघन्ते। विकथ्यमाना अपि श्लाघ्यमाना अपि लज्जां त्रपामुद्वहन्ति धारयन्ति। महाहवेषु महारणेष्वग्रतो ध्वजभूता इव केतुभूता इव लक्ष्यन्ते विलोक्यन्ते। 'अभ्यामर्दः समाघातः संग्रामाभ्यागमाहवाः' इत्यमरः। दानकाले पलाय्य पलायनं कृत्वा पृष्ठतो निलीयन्ते निलीना भवन्ति। धनाद्द्रव्यात्स्नेहं प्रेम बहु मन्यन्तेऽधिकं गणयन्ति। जीविताज्जीवितात्पुरोऽग्रे। स्वामिन इति शेषः। मरणं मृत्युमभिवाञ्छन्त्यभिलषन्ति। गृहादपि सौधादपि स्वामिपादमूले स्वकीयाधीशचरणोपान्ते सुखं यथा स्यात्तथा तिष्ठन्ति। येषां च सेवकानां चरणपरिचर्यायां पादसेवायां तृष्णा स्पृहा। हृदयाराधने चित्तप्रसादनेऽसंतोषः। आननावलोकने मुखनिरीक्षणे व्यसनमासक्तिः। वाचालता मुखरता गुणग्रहणे परगुणानां शौर्यादीनामादाने। भर्तुः स्वामिनोऽपरित्यागेऽमोचने कार्पण्यं कृपणत्वम्। ये च सेवका विद्यमानेऽपि स्वात्मनि जीवति सत्यप्यस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयोऽस्वाधीना अनायत्ताः सकलेन्द्रियाणां वृत्तयो येषां ते तथा पश्यन्तोऽपि विलोकयन्तोऽप्यन्धा इव गताक्षा इव। परच्छिद्रान्वेषणेऽन्धत्वमिति भावः। शृण्वन्तोऽप्याकर्णयन्तोऽपि बधिरा इव। परापवादश्रवण इत्यर्थः। वाग्मिनोऽपि वचस्विनोऽपि मूका इवावाच इव। परदूषणवक्तव्यतायामिति भावः। 'वाग्मी वाचस्पतौ पटौ' इति विश्वः। जानन्तोऽप्यवबुध्यन्तोऽपि जडा इव मूर्खा इव। प्रभुप्रतिपादितकथादिश्रवणेष्वित्यर्थः। कराश्च चरणाश्च करचरणम्। 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य—' इत्येकवद्भावः। अनुपहतमखण्डितं करचरणं येषां ते तथैवंविधा अपि पङ्गव इव श्रोणा इव, क्षीबा इव पण्ढा इव, अकिंचित्करा निरर्थकाः स्वात्मनः स्वस्वामिनोऽधिपतेश्चित्ता(?)न्त एवादर्शो मुकुरस्तस्मिन्प्रतिबिम्बवत्प्रतिच्छायवद्वर्तन्ते। तत्सर्वमेवाव्यक्ते नपुंसकम्। अयमेवंस्थितो भृत्यलोको गोप्यजन देव च

---

१ अपराधम्; अपरज्यन्ते. २ प्रियहितम्; प्रियं हितम्. ३ कथ्यमानाः. ४ नापि. ५ व्यसनमाननविलोकने. ६ गुणग्रहणे. ७ आत्मनि. ८ न स्वाधीन. ९ कृपणा इव पङ्गवः; कुणय इव पङ्गवः. १० स्वात्मना. ११ चित्ता. १२ सर्वः. १३ भृत्यजनः.

डस्य च स्थाने देवी वर्तते । तदाज्ञापितं कृतमवधारयतु देवी' इत्युक्त्वा मेघनादस्त्वरित[1]
कनामानं कुमारबालसेवक[2]माहूय तैः सह व्यसर्जयत् ।

अथ[3] सुबहुदिवसापगमे वार्तां[4] विनोत्ताम्यन्ती[5] चन्द्रापीडस्यैवागमनायोपयाचितं[6] कर्तुमव
न्तीनामनगरीदेवतानामवन्तीमातृणामायतनं[7] निर्गता विलासवती 'देवि, दिष्ट्या वर्धसे
प्रसन्नास्तेऽवन्तिमातरः । परागता युवराजवार्ताहराः[8]' इति सहसैव संभ्रमप्रधावितार्त[9]परिज
नादुपश्रुत्यानन्दबाष्पजललुलितया जलार्द्रेन्दीवरस्रजेव विक्षेपदीर्घया दृष्ट्यार्चयन्तीव चि
दृष्ट्वा ककुभो मृगाङ्गनेव परिभ्रष्टबालपोता पूत्कृत्य[11] प्राकृतेवार्ता 'केनेदममृतं मे वाक्छलाद्वृष्टम्,
कस्यानुकम्पास्मिञ्जने जाता, केन दृष्टाः[12] कियद्दूरे वर्तन्ते[13], किं वा तैः[14] कथितं कुशलं मे वत्स
स' इति पृच्छन्त्येवाद्राक्षीदितस्ततो यथादर्शनसंबन्धतः[15] प्रधावितेन नरपतिप्रतिबद्धेनाप्रति-
बद्धेन चोज्जयिनीनिवासिना जनैरागतः[16], युवराजः कियद्दूरे भवद्भिः परित्यक्तः, दिवसेष्वेतेषु
क्व वर्तते क्व वा भवद्भिर्यात्वा[17] दृष्टः, क्व यातिकष्टस्तेनातिवाहितो वाहनमात्रसाधनेन धारा-

---

चन्द्रापीडस्य च स्थाने देवी वर्तते । तातस्यादाज्ञापितमादिष्टं कृतं निष्पादितं देवीकादम्बर्यवधारयतु जानातु । इत्युक्त्वेत्यभिधाय मेघनादस्त्वरितकनामानं कुमारबालसेवकं चन्द्रापीडभृत्यमाहूयाह्वानं कृत्वा तैर्लेखहारकैः सह व्यसर्जयत्प्राहिणोत् ।

अथेति । तत्प्रेरणानन्तरं सुबहूनामनेकेषां दिवसानामपगमे सति वार्तां प्रवृत्तिं विनोत्ताम्यन्ती खेदं कुर्वन्ती चन्द्रापीडस्यैवागमनायोपयाचितं वाञ्छितं कर्तुं विधातुमवन्तीनामनगरीदेवतानां विशालापुरीदेवानामवन्तीमातृणां ब्राह्म्याद्या मातरः सप्त तासां चायतनं गृहं निर्गता निर्याता । इतश्च हे देवि, त्वं दिष्ट्या भाग्येन वर्धसे वृद्धिं प्राप्नोषि । प्रसन्नास्ते तवावन्तिमातरः । युवराजवार्ताहराश्चन्द्रापीडकिंवदन्तीकथकाः । संदेशहरा इत्यर्थः । परागताः समायाता इति सहसैवैकपद एव संभ्रमेणादरेण प्रधावितात्परिजनात्सेवकजनादुपश्रुत्याकर्ण्यानन्दबाष्पजलं हर्षाश्रुपानीयं तस्मिंल्लुलितया लुठितया जलक्लिन्नया । नीलसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—जलार्द्रेन्दीवरस्रजेव जलस्नुतनीलपद्ममालयेवार्चयन्ती पूजयन्तीव विक्षेपेण दीर्घया दृष्ट्या दृशा चिरं चिरकालं ककुभो दिशो दृष्ट्वावलोक्य परिभ्रष्टो गतो बालो मूर्खः पोतः शिशुर्यस्याः सा तथा । 'बालोऽर्भके च मूर्खे स्यात्' इत्यमरः । एवंविधा मृगाङ्गनेव हरिणीव पूत्कृत्योच्चै रटिता प्राकृतेव पामरेवार्ता पीडिता केन वार्ताकेन वाक्छलाद्वचनोपधेरिदममृतं पीयूषं वृष्टम् । तेन वचनच्छलादमृतमेव वृष्टमिति भावः । अस्मिञ्जने कस्य पुंसोऽनुकम्पा दया जाता समुत्पन्ना । केन पुंसा दृष्टा अवलोकिताः । क्व वा दृष्टाः कुत्र दृष्टाः । कियद्दूरे दविष्ठे वर्तन्ते । किं वा तैः कथितं प्रोक्तं मे मम वत्सस्य पुत्रस्य कुशलं कल्याणमितीतस्ततः पृच्छन्त्येव प्रश्नं कुर्वन्त्येव तांल्लेखहारकान्दूरत एवाद्राक्षीद्विलोकितवती । त्वरितकसमेतांस्तांल्लेखहारकानालोक्य निरीक्ष्य तस्मिन्नेव मातृगृहाङ्गणे स्थिता विलासवती तेषामाह्वानायाकारणायादिदेशाज्ञापितवती । कथंभूतांल्लेखहारकान् । इत्येतानि चान्यानि च प्रतिपदं प्रति चरणन्यासं पृच्छ्यमानानपि प्रश्नविषयीक्रियमाणानप्यदत्तवचसोऽकथितप्रतिवचसः । एतानि कानीत्यपेक्षायामाह—**यथादर्शनेति** । यथादर्शनं यथावलोकनं तस्य संबन्धतः संबन्धेभ्यः प्रधावितेनातित्वरितेन नरपतिप्रतिबद्धेन नृपसक्तेनाप्रतिबद्धेन राजसपर्यावर्जितेन चोज्जयिनीनिवासिना विशालावास्तव्येन जनेनागतः समायातो युवराजश्चन्द्रापीडो भवद्भिर्युष्माभिः कियद्दूरे परित्यक्तो मुक्तः । एतेषु दिवसेषु क्व वर्तते । भवद्भिर्युष्माभिर्लेखहारकैः क्व वा कुत्र यात्वा गत्वा दृष्टोऽवलोकितः । तेन युवराजेन वाहनमात्रसाधनेन केवलाश्वसैन्येनातिकष्टोऽतिदुःखदो धाराधरागमो जलदसमयः क्व

---

१ त्वरितः. २ कुमारसेवकम्. ३ अथ सा बहु. ४ वार्तया. ५ उत्ताम्यती. ६ उपयाचितकम्. ७ अवन्तीनगरदेवतानामवन्तीमातृणाम्. ८ वार्ता. ९ ससंभ्रमप्रतिधावितात्. १० परिचारिकाजनात्. ११ फूत्कृत्य. १२ दृष्टः. १३ वर्तते. १४ तेन; अनेन. १५ यथादर्शनं सर्वतः. १६ अनुगतः; आयातः. १७ गत्वा.

स्माकं गम्यादेकेनापि देवपादान्विना न प्रतीपं गन्तव्यमिति। भृता अपि त एव ये सपत्नैरिव सविशेषं सेवन्ते। समुन्नम्यमानाः पुनरामवनमन्ति। आलाप्यमाना न समालापाः संजायन्ते। स्तूयमाना नोत्सिच्यन्ते। क्षिप्यमाणा नोपरागं गृह्णन्ति। उच्यमाना न प्रतीपं भाषन्ते। पृष्टा हितप्रियं विज्ञापयन्ति। अनादिष्टाः कुर्वन्ति। कृत्वा न जल्पन्ति। पराक्रम्य न विकत्थन्ते। विकथ्यमाना अपि लज्जामुद्वहन्ति। महाहवेष्वग्रतो ध्वजभूता इव लक्ष्यन्ते। दानकाले पलाय्य पृष्ठतो निलीयन्ते। धनात्स्नेहं बहु मन्यन्ते। जीवितात्पुरो मरणमभिवाञ्छन्ति। गृहादपि स्वामिपादमूले सुखं तिष्ठन्ति। येषां च तृष्णा चरणपरिचर्यायाम्, असंतोषो हृदयाराधने, व्यसनमाननावलोकने, वाचालता गुणग्रहणे, कार्पण्यमपरित्यागे भर्तुः। ते च विद्यमानेऽपि स्वात्मन्यस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयः पश्यन्तोऽप्यन्धा इव, शृण्वन्तोऽपि बधिरा इव, वाग्मिनोऽपि मूका इव, जानन्तोऽपि जडा इव, अनुपहतकरचरणा अपि पङ्गव इव क्लीबा इवाकिंचित्कराः, स्वात्मनः स्वामिचित्तादर्शे प्रतिबिम्बवद्वर्तन्ते। तदेवंप्रायैवंविधो भृत्यलोकः।

केनापि देवपादांश्चन्द्रापीडचरणान्विना न प्रतीपं विलोमं गन्तव्यं न व्याघुट्य यातव्यमिति। भृता अपि अनुचरा अपि त एव ये सपत्नैः संपत्तिताः विरतो विरहे सविशेषं पूर्वतोऽधिकं सेवन्ते सपर्यां कुर्वन्ति। समुन्नम्यमानाः समुन्नतिं प्राप्यमाणाः पुनरामत्सर्यमवनमन्ति नम्रीभवन्ति। आलाप्यमानाः संभाष्यमाणा न समालापाः सहसाभाषिणो न संजायन्ते न भवन्ति। स्तूयमाना नूयमाना नोत्सिच्यन्ते नोत्सेकं गच्छन्ति। क्षिप्यमाणास्तिरस्क्रियमाणा मात्सर्यं विरक्ततां रक्तत्वाभावं वदन्ते। उच्यमानाः। विरक्तौ शेषः। भाष्यमाणा न प्रतीपं प्रतिकूलं भाषन्ते ब्रुवते। पृष्टा अनुयोजिता हितं च तत्प्रियं च हितप्रियं विज्ञापयन्ति निवेदयन्ति। अनादिष्टा अकथिताः कुर्वन्ति। कार्याणीति शेषः। कृत्वा न जल्पन्ति न कथयन्ति। पराक्रम्य पराक्रमं कृत्वा न विकत्थन्ते न श्लाघन्ते। विकथ्यमाना अपि श्लाघ्यमाना अपि लज्जां त्रपामुद्वहन्ति धारयन्ति। महाहवेषु महारणेष्वग्रतो ध्वजभूता केतुभूता इव लक्ष्यन्ते विलोक्यन्ते। 'अभ्यामर्दः समाघातः सङ्ग्रामाभ्यागमाहवाः' इत्यमरः। दानकाले पलाय्य पलायनं कृत्वा पृष्ठतो निलीयन्ते निलीना भवन्ति। धनाद्द्रव्यात्स्नेहं प्रेम बहु मन्यन्तेऽधिकं गणयन्ति। जीविताज्जीवितात्पुरोऽग्रे। स्वामिन इति शेषः। मरणं मृत्युमभिवाञ्छन्त्यभिलषन्ति। गृहादपि सौधादपि स्वामिपादमूले चन्द्रापीडचरणान्ते सुखं यथा स्यात्तथा तिष्ठन्ति। येषां च सेवकानां चरणपरिचर्यायां पादसेवायां तृष्णा स्पृहा। हृदयाराधने चित्तप्रसादनेऽसंतोषः। आननावलोकने मुखनिरीक्षणे व्यसनमासक्तिः। वाचालता मुखरता गुणग्रहणे स्वगुणानां शौर्यादीनामादाने। भर्तुः स्वामिनोऽपरित्यागेऽमोचने कार्पण्यं कृपणत्वम्। ये च सेवका विद्यमानेऽपि स्वात्मनि जीवति सत्यप्यस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयोऽस्वाधीना अनायत्ताः सकलेन्द्रियाणां वृत्तयो येषां ते तथा पश्यन्तोऽपि विलोकयन्तोऽप्यन्धा इव गताक्षा इव। परच्छिद्रान्वेषणेऽन्धत्वमिति भावः। शृण्वन्तोऽप्याकर्णयन्तोऽपि बधिरा इव। परापवादश्रवण इत्यर्थः। वाग्मिनोऽपि वचस्विनोऽपि मूका इवावाच इव। परदूषणवचनाभावादिति भावः। 'वाग्मी वाचस्पतौ पटौ' इति विश्वः। जानन्तोऽप्यवबुध्यन्तोऽपि जडा इव मूर्खा इव। प्रभुप्रतीपादिकथास्वित्यर्थः। कराश्च चरणाश्च करचरणम्। 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य—' इत्येकवद्भावः। अनुपहतमखण्डितं करचरणं येषां ते तथाविधा अपि पङ्गव इव श्रोणा इव, क्लीबा इव षण्ढा इव, अकिंचित्करा निरर्थकाः स्वात्मनः स्वस्वामिनोऽधिपतेश्चित्ते सेवादर्शे मुकुरसंनिभे बिम्बवत्प्रतिच्छायावद्वर्तन्ते। तत्प्रत्येकमेवाव्ययके नपुंसकम्। अयमेवंविधो भृत्यलोको गोप्यजनः सेवक

---

१ अनराधम्; अनरवयन्ते. २ निर्वाहितम्; निर्वं निवृन्. ३ कथ्यमानाः. ४ नाति. ५ व्यसनमाननेऽवे. ६ गुणग्रहणे. ७ आत्मनि. ८ न स्वार्थेन. ९ कुण्ठा इव पङ्गव, कुणय इव पङ्गवः. १० स्वात्मनः. ११ चित्त. १२ मवं. १३ भृत्यजन..

देवस्य च स्थाने देवी वर्तते । तदाज्ञापितं कृतमवधारयतु देवी' इत्युक्त्वा मेघनादस्त्वरित[1]कनामानं कुमारबालसेवकम्[2]आहूय तैः सह व्यसर्जयत् ।

अथ[3] सुबहुदिवसापगमे वार्तां[4] विनोदयन्ती[5] चन्द्रापीडस्यागमनायोपयाचितं[6] कर्तुमवन्तीनामनगरीदेवतानामवन्तीमातॄणामायतनं[7] निर्गता विलासवती 'देवि, दिष्ट्या[8] वर्धसे । प्रसन्नास्तेऽवन्तिमातरः । परागता युवराजवार्ताहराः' इति सहसैव संभ्रमप्रधावितात्[9]परिजनादुपश्रुत्यानन्दबाष्पजलप्लुतया जलार्द्रेन्दीवरस्रजेव विक्षेपदीर्घया दृष्ट्यार्चयन्तीव चिरं दृष्ट्वा[11] ककुभो मृगाङ्गनेव परिभ्रष्टबालपोता पूत्कृत्य प्राकृतेवार्ता 'केनेदममृतं मे वाक्छलाद्वृष्टम् । कस्यानुकम्पास्मिञ्जने जाता, येन दृष्टाः[12] कियद्दूरे वर्तन्ते[13], किं वा तैः[14] कथितं कुशलं मे वत्सस्य' इति पृच्छन्त्येवाद्राक्षीदितस्ततो यथादर्शनसंबन्धशः[15] प्रधावितेन नरपतिप्रतिबद्धेनाप्रतिबद्धेन चोज्जयिनीनिवासिना जनेनागतः[16], युवराजः कियद्दूरे भवद्भिः परित्यक्तः, दिवसेष्वेतेषु क वर्तते क वा भवद्भिर्यात्वा[17] दृष्टः, क वातिकष्टस्तेनातिवाहितो वाहनमात्रसाधनेन धारा-

---

चन्द्रापीडस्य च स्थाने देवी वर्तते । तत्तस्मादाज्ञापितमादिष्टं कृतं निष्पादितं देवीकादम्बर्यवधारयतु जानातु । इत्युक्त्वेत्यभिधाय मेघनादस्त्वरितकनामानं कुमारबालसेवकं चन्द्रापीडभृत्यमाहूयाह्वानं कृत्वा तैर्लेखहारकैः सह व्यसर्जयत्प्राहिणोत् ।

अथेति । तत्प्रेषणानन्तरं सुबहूनामनेकेषां दिवसानामपगमे सति वार्तां प्रवृत्तिं विनोदयन्ती खेदं कुर्वन्ती चन्द्रापीडस्यागमनायोपयाचितं वाञ्छितं कर्तुं विधातुमवन्तीनामनगरीदेवतानां विशालापुरीदेवतानामवन्तीमातॄणां ब्राह्म्याद्या मातरः सप्त तासां चायतनं गृहं निर्गता निर्याता । इतश्च हे देवि, त्वं दिष्ट्या भाग्येन वर्धसे वृद्धिं प्राप्नोषि । प्रसन्नास्ते तवावन्तिमातरः । युवराजवार्ताहराश्चन्द्रापीडकिंवदन्तीकथकाः । संदेशहरा इत्यर्थः । परागताः समायाता इति सहसैवैकपद एव संभ्रमेणादरेण प्रधावितात्परिजनात्सेवकजनादुपश्रुत्याकर्ण्यानन्दबाष्पजलं हर्षोत्थाश्रुपानीयं तस्मिन्प्लुतिया लुठितया जलार्द्रया । नीलसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—जलार्द्रेन्दीवरस्रजेव जलप्लुतनीलपद्ममालयेवार्चयन्ती पूजयन्तीव विक्षेपेण दीर्घया दृष्ट्या दृशा चिरं चिरकालं ककुभो दिशो दृष्ट्वावलोक्य परिभ्रष्टो गतो बालो मूर्खः पोतः शिशुर्यस्याः सा तथा । 'बालोऽर्भके च मूर्खे स्यात्' इत्यमरः । एवंविधा मृगाङ्गनेव हरिणीव पूत्कृत्योच्चै रटित्वा प्राकृतेव पामरेवार्ता पीडिता केन वार्ताकेन वाक्छलाद्वचनोपधेरिदममृतं पीयूषं वृष्टम् । तेन वचनच्छलादमृतमेव वृष्टमिति भावः । अस्मिञ्जने कस्य पुंसोऽनुकम्पा दया जाता समुत्पन्ना । केन पुंसा दृष्टा अवलोकिताः । क वा दृष्टाः कुत्र दृष्टाः । कियद्दूरे दविष्ठे वर्तन्ते । किं वा तैः कथितं प्रोक्तं मे मम वत्सस्य पुत्रस्य कुशलं कल्याणमितीतस्ततः पृच्छन्त्येव प्रश्नं कुर्वन्त्येव तांल्लेखहारकान्दूरत एवाद्राक्षीद्विलोकितवती । त्वरितकसमेतांस्तांल्लेखहारकानालोक्य निरीक्ष्य तस्मिन्नेव मातृगृहाङ्गणे स्थिता विलासवती तेषामाह्वानायाहूतायादेशमाज्ञापितवती । कथंभूतांल्लेखहारकान् । इत्येतानि चान्यानि च प्रतिपदं प्रति चरणन्यासं पृच्छ्यमानानपि प्रश्नविषयीक्रियमाणानप्यदत्तवचसोऽकथितप्रतिवचसः । एतानि कानीत्यपेक्षायामाह—यथादर्शनेति । यथादर्शनं यथावलोकनं तस्य संबन्धशः संबन्धेभ्यः प्रधावितेनातित्वरितेन नरपतिप्रतिबद्धेन नृपभक्तेनाप्रतिबद्धेन राजसपर्याविवर्जितेन चोज्जयिनीनिवासिना विशालावास्तव्येन जनेनागतः समायातो युवराजश्चन्द्रापीडो भवद्भिर्युष्माभिः कियद्दूरे परित्यक्तो मुक्तः । एतेषु दिवसेषु क वर्तते । भवद्भिर्युष्माभिर्लेखहारकैः क वा कुत्र यात्वा गत्वा दृष्टोऽवलोकितः । तेन युवराजेन वाहनमात्रसाधनेन केवलाश्वसैन्येनातिकष्टोऽतिदुःखदो धाराधरागमो जलदसमयः क

---

१ त्वरितः. २ कुमारसेवकम्. ३ अथ सा बहु-. ४ वार्तया. ५ उत्ताम्यन्ती. ६ उपयाचितकेन. ७ अवन्तीनगरदेवतानामवन्तीमातॄणाम्. ८ वाता. ९ ससंभ्रमप्रधावितात्. १० परिचारिकाजनात्. ११ दृष्ट्वा. १२ दृष्टाः. १३ वर्तते. १४ तेन, अनेन. १५ यथादर्शनं संबन्धः. १६ जनगणः, आगतः. १७ गत्वा.

स्माकं मध्यादेकेनापि देवपादान्विना न प्रतीपं गन्तव्यमिति। भृत्या अपि च यत्र ये संपत्तौ विपत्तौ सविशेषं सेवन्ते। समुन्नम्यमानाः सुतरामवनमन्ति। आलाप्यमाना न समालापाः संजायन्ते। स्तूयमाना नोत्सिच्यन्ते। क्षिप्यमाणा नोपरागं गृह्णन्ति। उच्यमाना न प्रतीपं भाषन्ते। पृष्टा हितप्रियं विज्ञापयन्ति। अनादिष्टाः कुर्वन्ति। कृत्वा न जल्पन्ति। पराक्रम्य न विकत्थन्ते। विकथ्यमाना अपि लज्जामुद्वहन्ति। महाहवेष्वग्रतो ध्वजभूता इव लक्ष्यन्ते। दानकाले पलाय्य पृष्ठतो निलीयन्ते। धनात्स्नेहं बहु मन्यन्ते। जीवितात्पुरो मरणमभिवाञ्छन्ति। गृहादपि स्वामिपादमूले सुखं तिष्ठन्ति। येषां च तृष्णा चरणपरिचर्यायाम्, असंतोषो हृदयाराधने, व्यसनमाननावलोकने, वाचालता गुणग्रहणे, कार्पण्यमपरित्यागे भर्तुः। ये च विद्यमानेऽपि स्वात्मन्यस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयः पश्यन्तोऽप्यन्धा इव, शृण्वन्तोऽपि बधिरा इव, वाग्मिनोऽपि मूका इव, जानन्तोऽपि जडा इव, अनुपहतकरचरणा अपि पङ्गव इव क्लीबा इवाकिंचित्कराः, स्वात्मनः स्वामिचित्तादर्शे प्रतिबिम्बवद्वर्तन्ते। तदेवमेवंस्थितो भृत्यलोकः।

केनापि देवपादांश्चन्द्रापीडचरणान्विना न प्रतीपं विलोमं गन्तव्यं न व्याघुट्य यातव्यमिति। भृत्या अपि अनुचरा अपि त एव ये संपत्ते. संपत्तित. विपत्तौ विपदि सविशेषं पूर्वतोऽधिकं सेवन्ते सपर्यां कुर्वन्ति। समुन्नम्यमानाः समुन्नतिं प्राप्यमाणाः सुतरामत्यर्थमवनमन्ति नम्रीभवन्ति। आलाप्यमानाः संभाष्यमाणा' सम आलापो येषां ते समालापा· सदृशभाषिणो न संजायन्ते न भवन्ति। स्तूयमाना नूयमाना नोत्सिच्यन्ते नोत्सेकं गच्छन्ति। क्षिप्यमाणास्तिरस्क्रियमाणा नापरागं विरक्ततां गृह्णन्त्याददते। उच्यमाना· । विरुद्धमिति शेषः। भाष्यमाणा न प्रतीपं प्रतिकूलं भाषन्ते ब्रुवते। पृष्टा अनुयोजिता हितं च तत्प्रियं च हितप्रियं विज्ञापयन्ति निवेदयन्ति। अनादिष्टा अकथिताः कुर्वन्ति। कार्याणीति शेषः। कृत्वा न जल्पन्ति न कथयन्ति। पराक्रम्य पराक्रमं कृत्वा न विकत्थन्ते न श्लाघन्ते। विकथ्यमाना अपि श्लाघ्यमाना अपि लज्जामुद्वहन्ति धारयन्ति। महाहवेषु महारणेष्वग्रतो ध्वजभूता इव केतुभूता इव लक्ष्यन्ते विलोक्यन्ते। 'अभ्यामर्दः समाघातः संग्रामाभ्यागमाहवाः' इत्यमरः। दानकाले पलाय्य पलायनं कृत्वा पृष्ठतो निलीयन्ते निलीना भवन्ति। धनाद्द्रव्यात्स्नेहं प्रेम बहु मन्यन्तेऽधिकं गणयन्ति। जीविताद्प्राणितात्पुरोऽग्रे। स्वामिन इति शेषः। मरणं मृत्युमभिवाञ्छन्त्यभिलषन्ति। गृहादपि सौधादपि स्वामिपादमूले स्वकीयाधीश्वरस्याङ्घ्रितले सुखं यथा स्यात्तथा तिष्ठन्ति। येषां च सेवकानां चरणपरिचर्यायां पादसेवायां तृष्णा स्पृहा। हृदयाराधने चित्तप्रसादनेऽसंतोषः। आननावलोकने मुखनिरीक्षणे व्यसनमासक्तिः। वाचालता मुखरता गुणग्रहणे परगुणानां शौर्यादीनामादाने। भर्तुः स्वामिनोऽपरित्यागेऽमोचने कार्पण्यं कृपणत्वम्। ये च सेवका विद्यमानेऽपि स्वात्मनि जीवति सत्यप्यस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयोऽस्वाधीना अनायत्ता सकलेन्द्रियाणां वृत्तयो येषां ते तथा पश्यन्तोऽपि विलोकयन्तोऽप्यन्धा इव गताक्षा इव। परच्छिद्रान्वेषणेऽन्धत्वमिति भावः। शृण्वन्तोऽपि कर्णयन्तोऽपि बधिरा इव। परापवादश्रवण इत्यर्थः। वाग्मिनोऽपि वचस्विनोऽपि मूका इवावाच इव। परदूषणवक्तव्यतायामिति भावः। 'वाग्मी वाचस्पतौ पटौ' इति विश्वः। जानन्तोऽप्यवबुध्यन्तोऽपि जडा इव मूर्खा इव। प्रभुप्रतिवादिकथादिश्रवणादित्यर्थः। कराश्च चरणाश्च करचरणम्। 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य—' इत्येकवद्भावः। अनुपहतमक्षतं करचरणं येषां ते तथैवंविधा अपि पङ्गव इव श्रोणा इव, क्लीबा इव पण्डा इव, अकिंचित्करा निरर्थका स्वात्मनः स्वस्वामिनोऽधिपतेश्चित्तादर्शे मुकुरे बिम्बवत्प्रतिच्छायवद्वर्तन्ते। तत्पदमेवाव्ययं नपुंसकम्। अयमेवस्थितो भृत्यलोको गोप्यजनः देवस्य च

१ अपराधम्, अपरज्यन्ते. २ निवेदयन्, पिनष्टान्. ३ कथ्यमाना.. ४ नास्ति. ५ अमृतजातकरोदरे. ६ गुणग्रहणे. ७ आत्मनि. ८ न स्वयं न. ९ तृष्णा च पङ्गव, कुण्ठ [illegible] पङ्गवः. १० स्वात्मना. ११ विद्य. १२ मत्त. १३ भृत्यजन..

...य च स्थाने देवी वर्तते । तदाज्ञापितं कृतमवधारयतु देवी' इत्युक्त्वा मेघनादस्त्वरित-
...मानं कुमारबालसेवकमाहूय तैः सह व्यसर्जयत् ।
अथ सुबहुदिवसापगमे यातां विनोदयन्ती चन्द्रापीडस्यागमनायोपयाचितं कर्तुमव-
...तीनगरीदेवतानामवन्तीमातृणामायतनं निर्गता विलासवती 'देवि, दिष्ट्या वर्धसे ।
...सकाशेऽवन्तिमातरः । परागता युवराजवार्ताहराः' इति सहसैव संभ्रमप्रधावितपरिज-
...दुपश्रुत्यानन्दबाष्पजललुलितया जलार्द्रेन्दीवरस्रजेव विक्षेपदीर्घया दृष्ट्यार्चयन्तीव चिरं
...दृष्ट्वा ककुभो मृगाङ्गनेव परिभ्रष्टबालपोता पृथक्जन प्राकृतेवार्ता 'केनेदममृतं मे वाक्छलाद्दृष्टम् ।
...कस्यानुकम्पास्मिञ्जने जाता, येन दृष्टाः कियद्दूरे वर्तन्ते, किं वा तैः कथितं कुशलं मे वत्स-
...स्य' इति पृच्छन्त्येवाद्राक्षीदितस्ततो यथादर्शनसंबन्धशः प्रधावितेन नरपतिप्रतिबद्धेनाप्रति-
बद्धेन चोज्जयिनीनिवासिना जनेनागतः, युवराजः कियद्दूरे भवद्भिः परित्यक्तः, दिवसेष्वेतेषु
क्व वर्तते क्व वा भवद्भिर्यात्यो दृष्टः, क्व यातिकष्टस्तेनातिवाहितो वाहनमात्रसाधनेन धारा-

---

...तस्मादाज्ञापितमारिष्टं कृतं निष्पादितं देवीकादम्बर्यवधारयतु जानातु ।
चन्द्रापीडस्य च स्थाने देवी वर्तते । चन्द्रापीडमूलमाहूयाह्वानं कृत्वा तैर्लेखहारकैः
इत्युक्त्वेत्यभिधाय मेघनादस्त्वरितकनामानं कुमारबालसेवकं
सह व्यसर्जयत्प्राहिणोत् ।
अथेति । तत्प्रेषणानन्तरं सुबहूनामनेकेषां दिवसानामपगमे सति यातां प्रवृत्तिं विनोदयन्ती खेदं कुर्वन्ती
चन्द्रापीडस्यैवागमनायोपयाचितं वाञ्छितं कर्तुं विधातुमवन्तीनामनगरीदेवतानां विशालापुरीदेवानामवन्ती-
मातृणां ब्राह्म्याद्या मातरः सप्त तासां चायतनं गृहं निर्गता निर्याता । इतश्च हे देवि, त्वं दिष्ट्या भाग्येन
वर्धसे वृद्धिं प्राप्नोषि । प्रत्यासन्ने तवावन्तिमातरः । युवराजवार्ताहराश्चन्द्रापीडकिंवदन्तीकथकाः । संदेश-
हरा इत्यर्थः । परागताः समायाता इति सहसैवैकपद एव संभ्रमेणादरेण प्रधावितात्परिजनात्सेवकजनादुप-
श्रुत्याकर्ण्यानन्दबाष्पजलं हर्षाश्रुपानीयं तस्मिल्लुलितया लुठितया जलक्लिन्नया । नीलसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—
जलार्द्रेन्दीवरस्रजेव जलयुक्तनीलपद्ममालयेवार्चयन्ती पूजयन्तीव विक्षेपेण दीर्घया दृष्ट्या दृशा चिरं चिर-
कालं ककुभो दिशो दृष्ट्वावलोक्य परिभ्रष्टो गतो बालो मूर्खः पोतः शिशुर्यस्याः सा तथा । 'बालोऽर्भके
च मूर्खे स्यात्' इत्यमरः । एवंविधा मृगाङ्गनेव हरिणीव पृथक्जनोऽधं रटिता प्राकृतेव पामरेवार्ता पीडिता । अ...
केन वार्तिकेन वाक्छलाद्वचनोपघेरिदममृतं पीयूषं दृष्टम् । तेन वचनच्छलादमृतमेव दृष्टमिति भावः । अ...
स्मिञ्जने कस्य पुंसोऽनुकम्पा दया जाता समुत्पन्ना । केन पुंसा दृष्टा अवलोकिताः । क्व वा दृष्टाः कुत्र दृष्टाः ...
कियद्दूरे दविष्ठे वर्तन्ते । किं वा तैः कथितं प्रोक्तं मे मम वत्सस्य पुत्रस्य कुशलं कल्याणमितीतस्ततः पृच्छ...
न्त्येव प्रश्नं कुर्वन्त्येव ताँल्लेखहारकान्दूरत एवाद्राक्षीद्विलोकितवती । त्वरितकसमेतांस्ताँल्लेखहारकानालो...
निरीक्ष्य तस्मिन्नेव मातृगृहाङ्गणे स्थिता विलासवती तेषामाह्वानायाहूतायादिदेशाज्ञापितवती । कथंभूतांस्त...
...कान् । इत्येतानि चान्यानि च प्रतिपदं प्रति चरणन्यासं पृच्छ्यमानानपि प्रश्नविषयीक्रियमाणानप्यद...
...त्तोऽकथितप्रतिवचसः । एतानि कानीत्यपेक्षायामाह—यथादर्शनेति । यथादर्शनं यथावलोकनं ...
...बन्धशः संबन्धेभ्यः प्रधावितेनातित्वरितेन नरपतिप्रतिबद्धेन नृपसत्केनाप्रतिबद्धेन राजसपर्यावर्जितेन ...
...यिनीनिवासिना विशालावास्तव्येन जनेनागतः समायातो युवराजश्चन्द्रापीडो भवद्भिर्युष्माभिः कि...
...रित्यक्तो मुक्तः । एतेषु दिवसेषु क्व वर्तते । भवद्भिर्युष्माभिर्लेखहारकैः क्व वा कुत्र याता गता दृष्टोऽ...
...तः । तेन युवराजेन वाहनमात्रसाधनेन केवलाश्वसैन्येनातिकष्टोऽतिदुःखदो धाराधरागमो जलदसम...

---

१ त्वरितः. २ कुमारसेवकम्. ३ अथ सा बहु. ४ वार्तया. ५ उत्ताम्यती. ६ उपयाचितकम्. ७ अवन्तीन...
...तानामवन्तीमातृणाम्. ८ वार्ता. ९ ससंभ्रमप्रविधावितात्. १० परिचारिकाजनात्. ११ पृथक्जन. १२...
१३ वर्तते. १४ तेन; अनेन. १५ यथादर्शनं संबन्धः. १६ अनुगतः; आयातः. १७ गत्वा.

स्माकं मध्यादेकेनापि देवपादान्विना न प्रतीपं गन्तव्यमिति। भृत्या अपि त एव ये संस्तवेऽपि सविशेषं सेवन्ते। समुन्नम्यमानाः सुतरामवनमन्ति। आलाप्यमाना न समालापाः संजायन्ते। स्तूयमाना नोत्सिच्यन्ते। क्षिप्यमाणा नापरागं गृह्णन्ति। उच्यमाना न प्रतीपं भाषन्ते। पृष्टा हितंप्रियं विज्ञापयन्ति। अनादिष्टाः कुर्वन्ति। कृत्वा न जल्पन्ति। पराक्रम्य न विकत्थन्ते। विकत्थ्यमाना अपि लज्जामुद्वहन्ति। महाहवेष्वग्रतो ध्वजभूता इव लक्ष्यन्ते। दानकाले पलाय्य पृष्ठतो निलीयन्ते। धनात्स्नेहं बहु मन्यन्ते। जीवितात्पुरो मरणमभिवाञ्छन्ति। गृहादपि स्वामिपादमूले सुखं तिष्ठन्ति। येषां च तृष्णा चरणपरिचर्यायाम्, असंतोषो हृदयाराधने, व्यसनमाननावलोकने, वाचालता गुणग्रहणे, कार्पण्यमपरित्यागे भर्तुः। ये च विद्यमानेऽपि स्वात्मन्यस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयः पश्यन्तोऽप्यन्धा इव, शृण्वन्तोऽपि बधिरा इव, वाग्मिनोऽपि मूका इव, जानन्तोऽपि जडा इव, अनुपहतकरचरणा अपि पङ्गव इव क्लीबा इवाकिंचित्कराः, स्वात्मनः स्वामिचित्तादर्शे प्रतिबिम्बवद्वर्तन्ते। तन्मयमेवैकस्थितो भृत्यलोकः।

केनापि वैशम्पायनचन्द्रापीडचरणान्विना न प्रतीपं विलोमं गन्तव्यं न व्यावृत्य यातव्यमिति। भृत्या अपि अनुचरा अपि त एव ये संस्तवे संस्तिते परिचये सविशेषं पूर्वतोऽधिकं सेवन्ते सपर्यां कुर्वन्ति। समुन्नम्यमानाः समुन्नतिं प्राप्यमाणाः सुतरामत्यर्थमवनमन्ति नम्रीभवन्ति। आलाप्यमानाः संभाष्यमाणा अपि न समालापाः आलापो येषां ते समालापाः सदृशभाषिणो न संजायन्ते न भवन्ति। स्तूयमाना नूयमाना नोत्सिच्यन्ते नोत्सेकं गच्छन्ति। क्षिप्यमाणा तिरस्क्रियमाणा नापरागं विरक्ततां गृह्णन्त्यादधते। उच्यमाना" । क्रियन्त इति शेषः। भाष्यमाणा न प्रतीपं प्रतिकूलं भाषन्ते ब्रुवते। पृष्टा अनुयोजिता हितं च तथ्यं च प्रियं च हितप्रियं विज्ञापयन्ति निवेदयन्ति। अनादिष्टा अकथिताः कुर्वन्ति। कार्याणीति शेषः। कृत्वा न जल्पन्ति न कथयन्ति। पराक्रम्य पराक्रमं कृत्वा न विकत्थन्ते न श्लाघन्ते। विकत्थ्यमाना अपि श्लाघ्यमाना अपि लज्जामपामुद्वहन्ति धारयन्ति। महाहवेषु महारणेष्वग्रतो ध्वजभूता इव केतुभूता इव लक्ष्यन्ते निरीक्ष्यन्ते। 'अभ्यामर्दसमाघातः संग्रामाभ्यागमाहवाः' इत्यमरः। दानकाले पलाय्य पलायनं कृत्वा पृष्ठतो निलीयन्ते निलीना भवन्ति। धनाद्द्रव्यात्स्नेहं प्रेम बहु मन्यन्तेऽधिकं गणयन्ति। जीवितात्प्राणितात्पुरोऽग्रे। अग्रेत इति शेषः। मरणं मृत्युमभिवाञ्छन्त्यभिलषन्ति। गृहादपि सौधादपि स्वामिपादमूले स्वकीयाधीशचरणोपान्ते सुखं यथा स्यात्तथा तिष्ठन्ति। येषां च सेवकानां चरणपरिचर्यायां पादसेवायां तृष्णा स्पृहा। हृदयाराधने चित्तप्रसादनेऽसंतोषः। आननावलोकने मुखनिरीक्षणे व्यसनमासक्तिः। वाचालता मुखरता गुणग्रहणे शौर्यादीनामादाने। भर्तुः स्वामिनोऽपरित्यागेऽमोचने कार्पण्यं कृपणत्वम्। ये च सेवका विद्यमानेऽपि स्वात्मनि जीवति सत्यप्यस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयोऽस्वाधीना अनायत्ताः सकलेन्द्रियाणां वृत्तयो येषां ते तथा पश्यन्तोऽपि विलोकयन्तोऽप्यन्धा इव गताक्षा इव। परच्छिद्रान्वेषणेऽन्धत्वमिति भावः। शृण्वन्तोऽप्याकर्णयन्तोऽपि बधिरा इव। परापवादश्रवण इत्यर्थः। वाग्मिनोऽपि वचस्विनोऽपि मूका इवावाच इव। परदूषणकथनेऽशक्ततायामिति भावः। 'वाग्मी वाचस्पतौ पटौ' इति विश्वः। जानन्तोऽप्यवबुध्यन्तोऽपि जडा इव मूढा इव। प्रभुप्रतिपादितकार्यादिश्रवणेऽपीत्यर्थः। करश्च चरणश्च करचरणम्। 'द्वन्द्वश्च प्राणि-' इत्येकवद्भावः। अनुपहतमखण्डितं करचरणं येषां ते तथैवंविधा अपि पङ्गव इव श्रोण इव, क्लीबा इव षण्ढा इव, अकिंचित्करा निरर्थकाः स्वात्मनः स्वस्वामिनोऽपि चित्तं चैतादर्शो मुकुरस्तस्मिन्प्रतिबिम्बवत्प्रतिच्छायावद्वर्तन्ते। तन्मयमेवाव्यये नपुंसकम्। अयमेवैकस्थितो भृत्यलोको सेवकजनो देशश्च

---

१ भरतापम्; मनस्कन्दे. २ प्रियहितम्; प्रियं हितम्. ३ कथ्यमानाः. ४ नापि. ५ मधुरराजानेवे. ६ गुणग्रहणे. ७ आत्मनि. ८ न स्वाधीन. ९ कुब्जा इव पङ्गवः; कुणय इव पङ्गवः. १० स्वात्मनः. ११ चित्त. १२ सर्वः. १३ भृत्यजनः.

...पीडस्य च स्थाने देवी वर्तते । तदाज्ञापितं कृतमवधारयतु देवी' इत्युक्त्वा मेघनादस्त्वरित-
नामानं कुमारपालसेवकमाहूय तैः सह व्यसर्जयत् ।

सैव सुबहुदिवसापगमे वार्तां विनोदयन्ती चन्द्रापीडस्यैवागमनायोपयाचितं कर्तुमेव-
न्तीनामनगरीदेवतानामवन्तीमातृणामायतनं निर्गता विलासवती 'देवि, दिष्ट्या वर्धसे ।
अवन्तिमातरः । परागता युवराजवार्ताहराः' इति सहसैव संभ्रमप्रधावितपरिज-
नादुपश्रुत्यानन्दबाष्पजलप्लुतया जलार्द्रेन्दीवरस्रजेव विक्षेपदीर्घया दृष्ट्यार्चयन्तीव चिरं
दृष्ट्वा ककुभो मृगाङ्गनेव परिभ्रष्टबालपोता पूत्कृत्य प्राकृतेवार्ता 'केनेदममृतं मे वाक्छलाद्दृष्टम् ।
कस्यानुकम्पास्मिञ्जने जाता, केन दृष्टाः कियद्दूरे वर्तन्ते, किं वा तैः कथितं कुशलं मे वत्स-
स्य' इति पृच्छन्त्येवाद्राक्षीदितस्ततो यथादर्शनसंबन्धशः प्रधावितेन नरपतिप्रतिबद्धेनाप्रति-
बद्धेन चोज्जयिनीनिवासिना जनेनागतः, युवराजः कियद्दूरे भवद्भिः परित्यक्तः, दिवसेष्वेतेषु
क वर्तते क वा भवद्भिर्यात्वा दृष्टः, क वातिकष्टेनातिवाहितो वाहनमात्रसाधनेन धारा-

---

...तत्समादाज्ञापितमादिष्टं कृतं निष्पादितं देवी कादम्बर्यवधारयतु जानातु । ... तैर्लेखहारकैः
चन्द्रापीडस्य च स्थाने देवी वर्तते । ... चन्द्रापीडमूलमाहूयाह्वानं कृत्वा
इत्युक्त्वेत्यभिधाय मेघनादस्त्वरितकनामानं कुमारबालसेवकं ... विनोदयन्ती खेदं कुर्वन्ती
सह व्यसर्जयत्प्राहिणोत् ।

सैवेति । तच्छ्रवणानन्तरं सुबहूनामनेकेषां दिवसानामपगमे सति वार्तां प्रवृत्तिं विनोदयन्ती ... विशालापुरीदेवानामवन्ती-
चन्द्रापीडस्यैवागमनायोपयाचितं वाञ्छितं कर्तुं विधातुमवन्तीनामनगरीदेवतानां ... इतश्च हे देवि, त्वं दिष्ट्या भाग्येन
मातॄणां ब्राह्म्याद्या मातरः सप्त तासां चायतनं गृहं निर्गता निर्याता । युवराजवार्ताहराश्चन्द्रापीडकिंवदन्तीकथकाः । संदेश-
वर्धसे वृद्धिं प्राप्नोषि । प्रसङ्गाले तत्रावन्तिमातरः । ... एव संभ्रमेणादरेण प्रधावितात्परिजनात्सेवकजनादुप-
हरा इत्यर्थः । परागताः समायाता इति सहसैवैकपद ... जलार्द्रया । नीलसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—
श्रुत्वाकर्ण्यानन्दबाष्पजलं हर्षाश्रुपानीयं तस्मिन्प्लुतया लुठितया ... दृष्ट्या दृशा चिरं चिर
जलार्द्रेन्दीवरस्रजेव जलयुक्तनीलपद्ममालयेवार्चयन्ती पूजयन्तीव विक्षेपेण दीर्घया ... शिशुर्यस्याः सा तथा । 'बालोऽर्भ...
कालं ककुभो दिशो दृष्ट्वावलोक्य परिभ्रष्टो गतो बालो मूर्खः पोतः ... रटिला प्राकृतेव पामरेवार्ता पीडि...
च मूर्खे स्यात्' इत्यमरः । एवंविधा मृगाङ्गनेव हरिणीव पूत्कृत्योच्चैः ... वचनच्छलादमृतमेव दृष्टमिति भावः । ...
केन वार्ताकेन वाक्छलाद्वचनोपधेरिदममृतं पीयूषं दृष्टम् । तेन ... क वा दृष्टाः कुत्र दृष्टा...
स्मिञ्जने कस्य पुंसोऽनुकम्पा दया जाता समुत्पन्ना । केन पुंसा दृष्टा अवलोकिताः । ... कुशलं कल्याणमित्युक्तः पृ...
कियद्दूरे दविष्ठे वर्तन्ते । किं वा तैः कथितं प्रोक्तं मे मम वत्सस्य पुत्रस्य ... लेखहारकानाले...
न्त्येव प्रश्नं कुर्वन्त्येव तांल्लेखहारकान्दूरत एवाद्राक्षीद्विलोकितवती । त्वरितकसमेतांल्लेखहारकानाले...
निरीक्ष्य तस्मिन्नेव मातृगृहाङ्गणे स्थिता विलासवती तेषामाह्वानायाहूतानादिदेशाज्ञापितवती । कथंभूतां...
हारकान् । इत्येतानि चान्यानि च प्रतिपदं प्रति चरणन्यासं पृच्छ्यमानानपि प्रश्नविषयीक्रियमाणानप्य...
यदोऽकथितप्रतिवचसः । एतानि कानीत्यपेक्षायामाह—यथादर्शनेति । यथादर्शनं यथावलोकनं ...
संबन्धशः संबन्धेभ्यः प्रधावितेनातित्वरितेन नरपतिप्रतिबद्धेन नृपसक्तेनाप्रतिबद्धेन राजपर्यावर्जिते...
उज्जयिनीनिवासिना विशालावास्तव्येन जनेनागतः समायातो युवराजश्चन्द्रापीडो भवद्भिर्युष्माभिर्लेखहारकैः क वा कुत्र यात्वा गत्वा दृष्टो...
परित्यक्तो मुक्तः । एतेषु दिवसेषु क वर्तते । ... केवलाश्वबन्धेनातिकष्टोऽतिदुःसहो धाराधरागमो जलदाग...
कितः । तेन युवराजेन वाहनमात्रसाधनेन ...

---

१ त्वरितः. २ कुमारमेवकम्. ३ अथ सा ब... ४ बान्ध... ५ उत्ताम्यन्ती. ६ ... ७ ... ८ ... ९ ... १० ... ११ ...
...नामवन्तीमातॄणा... ... १६ अनुयान ...
१२ वर्तते. १३ ...

त्वरितको निवेदयिष्यति ।' इत्यभिवदत एव तातुद्बाष्पमुखी प्रत्युवाच—'किमपरमतं तरली निवेदयिष्यति । दूरतः प्रभृत्यपसृतप्रहर्षेणैवोपसर्पणेन प्रतिलेखमालिकाशून्यैः शिरोभिर्विषण्णदीनैराननैः प्रयत्नसंरक्षिताश्रुमोक्षदुःखिताभ्यां लोचनाभ्यां, मन्युस्खलसमक्षमवधारणेन च दृष्ट्यैव यदावेदितव्यं तद्भवद्भिरेवावेदितम् । हा वत्स, जगदेकचन्द्र, चन्द्रापीड, चन्द्रानन, चन्द्रशीतलप्रकृते, चन्द्राभिरामगुण, लोचनानन्दभूत, किंभूतं ते येन नागतोऽसि तात चन्द्रापीड । पीडिता ब्रवीमि न कोपादुपालभमाना । न युक्तमेतत्तवाम्ब, न परिलम्बं मनागपि करोमीति तथा मे पुरः प्रतिज्ञायान्यत्र क्वाप्यवस्थातुम् । वत्स, गच्छत एव ते मयास्य हतहृदयस्य शङ्कयैव ज्ञातं दुष्करं मे वत्सस्य पुनर्मुखावलोकनमिति । बलाद्गतोऽसि । किं करोमि । को वात्र दोषो वत्सस्य । मन्दभाग्याया ममैवैतान्यपुण्यानां विलसितानि । मन्ये पुण्यवत्योऽपि लोके न पुनर्मया सदृशी पापकारिणी । यस्यास्त्वमेक एवमकाण्ड एवोच्छिद्य क्वापि नीतोऽसि । विप्रलब्धास्मि दग्धवेधसा । वत्स, सुदूरस्थापि पादयोः पतामि ते । निवर्तस्वैकवारम् । अम्बेत्यालपतस्ते वदनमवलोकयितुमुत्कण्ठितं मे हृदयम् । जात,

---

त्वरितको युवराजभृत्यो निवेदयिष्यति कथयिष्यति इत्यभिवदत एवेति ब्रुवत एव तातुद्दर्शं बाष्पो येषु यस्मिन्नेवंभूतं मुखमाननं यस्याः सा विलासवती प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । किमपरमन्यदयं तरली वराकः शोच्य इति यावत् । निवेदयिष्यति । दूरतः प्रभृति दूरादारभ्यापसृतो दूरीभूतः प्रहर्षो यस्मादेवंभूतेनोपसर्पणेन समीपागमनेन प्रतिलेखानो ततः प्रहितपत्राणां मालिकाशून्यैः समहितैः शिरोभिस्तथा विषण्णानि विलक्षाणि च दीनानि दुःखितानि चाविषण्णादीनान्येवंभूतैराननैर्मुखैः प्रयत्नेनोद्यमेन संरक्षितमश्रुमोक्षणं येन दुःखिताभ्यां लोचनाभ्यां नयनाभ्यां नेत्राभ्यां दृष्टैर्शो मन्युसमक्षं यदवधारणमस्खलनं तेन च यदावेदितव्यं निवेदनार्हं तत्सर्वं भवद्भिरावेदितं कथितम् । हा इति खेदे । हे वत्स हे पुत्र, हे जगतो लोकस्य एकोऽद्वितीयश्चन्द्र, हे चन्द्रापीड । चन्द्रवदानने मुखं यस्य तस्य संबोधनम् । चन्द्रवच्छीतला शिशिरा प्रकृतिः स्वभावो यस्य तस्य संबोधनम् । चन्द्रवदभिरामा उज्ज्वला गुणा यस्य तस्य संबोधनम् । लोचनानां नेत्राणामानन्दभूत प्रमोदभूतस्तस्य संबोधनम् । ते तव किं भूतं किं जातं येन हे तात हे पुत्र, चन्द्रापीड, त्वं नागतोऽसि नायातोऽसि । 'तातः पितरि पुत्रे च' इत्यनेकार्थः । पीडिताहं ब्रवीमि । न कोपात्क्रोधादुपालम्भमानोपालम्भं ददाना । किं कथितवतीत्याह—न युक्तमिति । हे अम्ब हे मातः, न परिलम्बं विलम्बं मनागपि करोमीति तथा तेन प्रकारेण पुरोऽग्रे प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञां कृत्वान्यत्रान्यस्मिन्स्थले क्वाप्यवस्थातुं युक्तमेतत् । हे वत्स हे पुत्र, ते तव गच्छत एव व्रजत एव मयास्य हतहृदयस्य हतचेतसः शङ्कयैवेति ज्ञातमवगतम् । इतिज्ञाप्यमाह—दुष्करमिति । दुष्करं कठिनं मे वत्सस्य पुनर्मुखावलोकनमिति ... निरीक्षणमिति । बलाद्हठात्त्वं गतोऽसि । किं करोम्यहम् । अत्र वत्सस्य पुत्रस्य को वा दोषोऽपराधः । मन्दभाग्यायाः स्वल्पदैवाया ममैवापुण्यानामश्रेयसामेतानि विलासितानि विचेष्टितानि । लोकेऽपुण्यवत्योऽपि ... सन्ति नार्यः । न पुनर्मया सदृशी पापकारिणी । तत्रार्थे हेतुमाह—यस्या इति । यस्या ... एवमकाण्ड एवाप्रस्ताव एवाच्छिद्योद्धृत्य क्वाप्यनिर्वचनीयस्थले नीतोऽसि प्रापितोऽसि । दग्धवेधसा ... धात्राहं विप्रलब्धास्मि वञ्चितास्मि । 'विप्रलब्धस्तु वञ्चितः' इति हैमः । हे वत्स, सुदूरस्थापि ... ते तव पादयोश्चरणयोः पतामि पतनं करोमि नमस्करोमि । एकवारं निवर्तस्व पश्चादागच्छ । अम्बेत्यालपने वन्दनसत्त्वे तव वदनं मुखमाप्यमवलोकयितुं वीक्षितुमुत्कण्ठितमुत्सुकं मे मम हृदयं चेतः । जात हे पुत्र, अपत्यं

१ परतरम. २ महदः अनुक्रत. ३ दुःखिताभ्याम्. ४ मन्युसममवधारणेन. ५ बलाति; आयान्तेति.
६ अपुण्यवत्य·. ७ अवच्छिद्य ८ दूरं गतास्मि.

दुर्लभक, न जानाम्येव किमाजन्मनः प्रभृति शैशवं ते स्मृत्वात्मानमनुशोचामि उत यौवनाभोगकारिणीं वर्तमानां रूपशोभाम्। आहोस्विदवष्टम्भधीरामुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्यागामिनीं प्रभुताम्' इति। एवं विलपन्तीं मामवलोक्य हृदयस्थितो मैवं कृथाश्चेतसि पुत्र, यथा विनापि मया जीवत्येव विलासवती। जात, त्वया विना जीवन्त्यापि पितुरेव ते कथं मया वदनं दर्शितम्। न वेद्मि किमपि। प्रियतया ते किमाकृतेः प्रत्ययादुत स्त्रीजनसहभुवो मूढभावादेवैतस्यापि न श्रद्दधाति मे हृदयमनिष्टं ते। येन न सहस्रधा स्फुटति। स्फुटीकर्तुं च वार्तां भीता ते त्वरितकोपनीतामेव नेच्छामि। परमनाकर्ण्यैवाश्रवणीयमुपरतास्मीति। तात, किं ब्रवीषि यथा किममुना सुतस्नेहानुचितेन लोकलज्जाकरेण वैक्लव्येनेति। एषा स्थितास्मि ते वत्स, वचनात्तूष्णीम्। न रोदिमि।' इत्यभिदधानैवासन्नसखीजनावलम्बितशरीरा मोहमगमत्।

अथानेकसहस्रसंख्येन प्रधावता विलासवतीपरिजनेनावेदिते तस्मिन्वृत्तान्ते मन्दरास्फालनोद्वेल इव महाम्भोधिरुद्भ्रान्तचेताः ससंभ्रममुत्थायार्यशुकनासद्वितीयो यामावस्थितां प्रजविनीं करेणुकामारुह्य रयादापिबन्निव पुरो राजमार्गं किं किमेतदित्युन्मुक्तार्तनादकलकलेन

दुर्लभो दुष्प्रापस्तस्य संबोधनं हे दुर्लभक, अहं न जानाम्येव न वेद्म्येव। किमाजन्मनः प्रसूत्युत्पत्तेरारभ्य प्रारभ्य ते तव शैशवं बाल्यं स्मृत्वा स्मरणं कृत्वात्मानं समनुशोचामि शोकविषयीकरोमि पश्चात्तापं करोमि। उतेति पक्षान्तरे। यौवनस्य तारुण्यस्याभोगो विस्तारस्तं करोतीत्येवंशीला सा तथा तां वर्तमानां संप्रति समयवर्तिनीं रूपशोभां सौन्दर्यश्रियं स्मृत्वानुशोचामि। तथा। आहोस्विदिति वितर्के। अवष्टम्भः प्रारम्भस्तेन धीरां स्थिरामागामिनीमेष्यत्कालभाविनीं प्रभुतामैश्वर्यमुत्प्रेक्ष्य निरूप्य विमृश्यानुशोचामि। इत्येवं विलपन्तीं विलापं कुर्वन्तीं हृदयस्थितश्चित्तान्तर्गतो मां विलासवतीमवलोक्य निरीक्ष्य मामैवं चेतसि कृथा व्यधत्थाः। किं तदित्याह—यथेति। हे पुत्र, यथा मया विनापि चन्द्रापीडं विनापि विलासवती जीवत्येव। तर्हि मृता कथं नेत्याशङ्कायामाह—जातेति। जात हे पुत्र हे वत्स, त्वया विना भवद्व्यतिरेकेण जीवन्त्यापि जीवनं धारयन्त्यापि पितुरेव ते तव कथं मया वदनं मुखं दर्शितं दृग्विषयीकारितम्। अत्रार्थे हेतुमाह—न वेद्मीति। अहमत्र कारणं किमपि न वेद्मि न जाने। संशयारूढत्वेन सम्यक्तया नावबुध्ये इत्यर्थः। एतदेव स्पष्टयन्नाह—प्रियतयेति। ते तव प्रियतया वल्लभतया किमाकृतेराकारस्य प्रत्ययाद्विश्वासादुत स्त्रीजनस्य सहभुवः सहोत्पन्नस्य मूढभावादेवाज्ञानभावादेवैतस्यापि सांप्रतमपि ते तवानिष्टमशुभं मे मम हृदयं न श्रद्दधाति न श्रद्धत्ते। येन हेतुना सहस्रधा सहस्रप्रकारेण न स्फुटति न स्फोटं प्राप्नोति। अहं भीता सती ते तव त्वरितकेनोपनीतां प्रापितामेव वार्तां प्रवृत्तिं स्फुटीकर्तुं प्रकटीकर्तुं नेच्छामि नाभिलषामि। अश्रवणीयं श्रवणायोग्यमनाकर्ण्यैव परमिति उपरतास्मि। हे तात, किं त्वमिति ब्रवीषि वदसि। यथा किं सुतस्नेहस्यानुचितेनायोग्येनामुना वैक्लव्येन वैक्लव्यं विह्वलत्वं तेनेति। एषा विलासवती हे वत्स, ते तव वचनात्तूष्णीं मौनं स्थितास्मि। न रोदिमि। इत्यभिदधानैवेति ब्रुवाणैवासन्नः समीपवर्ती यः सखीजन आलिवर्गस्तेनावलम्बितमवष्टब्धं शरीरं यस्याः सैवंविधा मोहं मूर्च्छामगमदन्वगात्।

अथेति। मूर्च्छागमनानन्तरमनेकसहस्राणि संख्या यस्यैवंभूतेन प्रधावतेतस्ततस्त्वरितगत्या गच्छता विलासवतीपरिजनेन तस्मिन्वृत्तान्त उदन्त आवेदिते ज्ञापिते सति मन्दरस्य मेरोरास्फालनेनोद्वेला ऊर्ध्वं वेला यस्य स उद्वेलो योऽब्धिः समुद्रस्तद्वदिव। क्वचित् 'आस्फालनेनोच्छलित इव' इति पाठः। उद्भ्रान्तं चेतो यस्य स तथा ससंभ्रमं सभयमुत्थायोत्थानं कृत्वा आर्यशुकनासो द्वितीयो यस्य स तथा। राज्ञो विशेषणम्। यामावस्थितां चतुष्किकास्थितां प्रजविनीं प्रकृष्टवेगवतीं करेणुकां हस्तिनीमारुह्यारोहणं कृत्वा रयाद्वेगात्पुरोऽग्रे राजमार्गं श्रीपथमापिबन्निवापानं कुर्वन्निव। किं किमेतदित्युत्क्रान्त उत्थितो य आर्तनादकलकलः शब्दः कोला-

---

१ हारिणीम्. २ वर्तमानरूप; वर्तमानस्वरूप. ३ पुनरेवम्. ४ किमिति. ५ वार्तां ते त्वरितकाङ्क्षितेव. ६ ब्रवीमि. ७ तथा. ८ अनेन स्नेहानुचितेन. ९ उद्वेलितः.

गर्यतः प्रणायता जनदौचेनोत्कर्णमित्रोत्कीर्णमगमित्र ग्रहाः सगोपुरग्राल्प्रा
सानुसारिणी निर्जगाम नरपतिः । उपेत्य चाँवन्तीमातृगृहसमीपवर्तीयं विविभि
नेन मलयजजलेश्च सिञ्चता, कदलीदलैश्च वीजयता, जलार्द्रैश्च पाणिपल्लवैः संवा
कथंकथमपि चेतनामापाद्यमानां परिजनेनार्धोन्मीलितलोचनयुगलमुच्चकालकमलिनी
लासवतीमपश्यत् । दृष्ट्वा च सहसा प्रवृत्तेन नेत्राम्भसा मूर्धांशस्त्रापनयनार्थैरेव
मुपविश्य पार्श्वे स्पर्शामृतवर्षिणा करेण ललाटे चक्षुषि कपोलयोरुरसि बाह्वोश्च
शनैर्यान्स्पृशन्नवादीत्—'देवि, यदि सत्यमेवान्यादृशं किमपि वत्सस्य चन्द्रापीडस्य
न जीवन्त्य एव । किमर्थमयमात्मा वत्सस्य कृते सकललोकसाधारणेनामुना वैक्लव्येन
तुच्छतां नीयते । इयन्ति शुभान्युपात्तानि कर्माणि । किमपरं क्रियते । नातिक्रम्य
सुतस्य वयम् । अनुपात्तं हि हृदयताडनमपि कुर्वद्भिर्न लभ्यते एतावत्त्यैवेच्छया । विधि
र्नामापरः कोऽप्यत्रास्ते । यदस्मै रोचते तत्करोति । नासौ कस्यचिदप्यायत्तः । इदं च

हलहलेन सर्वतोऽभितः प्रणयता जनसंघेन नरसमूहेनोत्कर्णमित्रोत्कीर्णमिव नियमितेव । "मनोजवसो सेवे च
जनपदेऽपि च' इति विश्वः । ग्रहाः सगोपुराट्टालप्राकारभवनतोरणाम् । तत्र गोपुरं प्रतोली, अट्टं
प्राकारामस्थितरणगृहम्, प्राकारो वरणः, भवनानि गृहाः, तोरणानि प्रतोलिकानि, एतैः सह वर्तते या ता
तानुसारिणी विशालाप्रदत्ताशयानितोदत्तोत्पुर्ण्यानिर्वेश्यो नरपतीस्तारापीडो निर्जगाम निर्ययौ । नार्धं इ
दीपः । अवन्तीमातृगृहसमीपमागत्य विभिन्नवतीगोलीयं विलासवती राजादसदृशं । अर्धोन्मीलि
लोचनयुगं नेत्रयुग्मं नयनद्वन्द्वं यया सा ताम् । अर्धोन्मीलितयाम्यादुन्मेषते—उष्णकालकमलिनीमिव
समयपापिनीमिव । पुनः किं क्रियमाणाम् । कथंकथमपि महता कष्टेन चेतना चैतन्यं प्रतीयमानत्व
मापुत्पाद्यमानाम् । केन । परिजनेन परिच्छदेन परिवारेण । परिजनं विशिनष्टि—विवरणेति । विलम्बिते
विलग्नाम्बुद्गताम्बुरश्मिनि मुक्ताम्भांसि यस्य स तेन । किं कुर्वता । मलयजं मलयभवं चन्दनं तस्य जलै
पानीयैश्च सिञ्चता सेकं कुर्वता । पुनः किं कुर्वता । कदल्यो रम्भास्तासां दलैः पर्णैः पत्रैर्वीजयता वातं कुर्वता ।
पुनः किं विदधता । जलार्द्रैः पानीयोक्षैः पाणिपल्लवैः करकिसलयैश्च संवाहनमङ्गमर्दनं कुर्वता । दृष्ट्वा च विलोक्य
च सहसा सद्यः प्रवृत्तेन प्रादुर्भूतेन प्रकटीभूतेन नेत्राम्भसा नयनाम्भसा नेत्राश्रुणा मूर्धांशः मस्तके
सर्वैरितांशस्तस्यापनयनार्थैव दूरीकरणायैव शयनपार्श्वे समीपे निकटेऽन्तिके समुपविश्यासनं कृत्वा स्पर्शं
स्पर्शप्रदेशावो उरसि हृदये चक्षुषि बाह्वोश्च भुजयोश्च शनैः शनैः स्पृशन्स्पर्शं कुर्वन्बाष्पगद्गदं यथा स्यात्तथा
माधैदवोचदब्रवीत्—हे देवि, यदि सत्यमेवाधितथ्यमेव किमपि वत्सस्य चन्द्रापीडस्यान्यादृशं वैरूप्यं तदो न
जीवन्त्य एव प्राणा न म्रियन्त एव । तर्हि किमर्थं निःप्रयोजनमयमात्मा जीवो वत्सस्य पुत्रस्य सूनो कृते कर्त्तुं
सकललोकसाधारणेन प्राकृतजनानुचीर्णेन पामरजनव्याप्तेनामुनानेन प्रत्यक्षोपलभ्यमानेन वैक्लव्योपगमेन वि-
कलोपगमेन विकलभावोपनतेन तुच्छतां लघुतां नीयते प्राप्यते । नीचजनाचीर्णमार्गाभ्यवादिते यत ।
इयन्त्येतावन्ति शुभानि कर्माण्युपात्तानि गृहीतान्यर्जितानि । अपरं द्वितीयमन्यत्किं क्रियते अस्माभिर्विधीयते
सुतस्य सौभाग्यस्य वयं भाजनमाधारं पात्रम् । हृदयताडनमपि कुर्वद्भिरात्मेच्छया । हि यस्मात्कारणादनु-
पात्तमनागृहीतमनुपार्जितं न लभ्यत एव न प्राप्यत एव । नामेति कोमलामन्त्रणे । नाम निश्चयेन । विधिर्दैवात्
नामापरो द्वितीयः कोऽप्यत्रास्ते । यदस्मै विधये प्रजापतये रोचते रुचिविषयीभवति तत्करोति विदधाति वि-
दधाति । नासौ विधिर्ब्रह्मा कस्यचिदप्यायत्तः पराधीनः किन्तु स्वायत्त एव । तं च सर्वलिङ्गवे सर्वलिङ्गे

---

१ आवर्जयन्निव. २ उद्घास्यन्निवर्षांश्चन्निव. ३ जवन्ति. ४ दव. ५ नीयते. ६ नाशोऽभिकाम. ७ वजपर-
त्वस्य.

पराधीनवृत्तौ सर्वमस्मिन् किं नास्माभिर्लब्धम् । वत्सस्यातिदुर्लभो जन्मोत्सवः संभावितः । अङ्कगतस्य मुखमवलोकितम् । उत्तानशयस्योचुम्ब्य चरणावुत्तमाङ्गे कृतौ । जानुसंचारिणो रेणुधूसरशरीरस्याङ्के लुलितः स्पर्शसुखमनुभूतम् । अव्यक्तमनोहारीणि प्रथमजल्पितानि श्रोत्रे कृतानि । विचेष्टमानस्य बालचाटवो दृष्टाः । गृहीतविद्यस्य गुणवत्तयानन्दितं हृदयम् । उपारूढयौवनस्यामानुषी रूपशोभा शक्तिश्च प्रत्यक्षीकृता । अभिषिक्तस्य यौवराज्ये शिरः समाघ्रातम् । दिग्विजयागतस्य प्रणमतः परिष्वक्तान्यङ्गानि । एतावदेव मनोरथशतवाञ्छितस्य वस्तुनो न संपन्नं यद्वधूसमेतस्य निजपदे प्रतिष्ठां कृत्वा तपोवने न गतम् । सर्वाभिवाञ्छितप्राप्तिस्तु महतः पुण्यराशेः फलम् । अपरमपि किं वृत्तं वत्सस्यैतदद्यापि न परिस्फुटं केनचिदेव न कथितम् । एतावत्तु मयाव्यक्तमेव तदैव परिजनात्कथयतः कर्णे कृतम् । यथास्मत्प्रहितैर्लेखहारिभिः सहापरो वत्सस्य मे बालसेवकस्त्वरितकनामायातः । स वेत्ति सर्ववृत्तान्तम् । सोऽपि त्वया न पृष्ट एवेति । तं तु तावत्पृच्छामः । ततो जीवितमरणयो-

---

पराधीनवृत्तौ मत्तामस्माभिः किं न प्राप्तं किं न लब्धम् । अपि तु सर्वमेव सर्वस्वमेव प्राप्तं लब्धम् । एतदेव प्रदर्शयन्नाह—वत्सस्येति । वत्सस्य पुत्रस्य सुतस्य चन्द्रापीडस्यातिदुर्लभोऽतिदुष्प्रापो जन्मोत्सव उत्पत्तिमहः संभावितो विहितो निष्पादितः । अङ्कगतस्य मुखमवलोकितं वीक्षितं निरीक्षितम् । उत्तानशयस्योर्ध्वानन प्रस्वापितस्योचुम्ब्योच्चुम्बनं कृत्वा चुम्बनं विधाय पादौ चरणावुत्तमाङ्गे शिरसि कृतौ विहितौ निष्पादितौ जानुना नलकीलेन संचारिणो गमनशीलस्य गमनस्वभावस्य, अत एव रेणुधूसरस्य धूलिमलिनस्य धूलिकर्दमितस्याङ्के क्रोड उत्सङ्गे लुलितो लुठतः स्पर्शसुखं संश्लेषसातमालिङ्गनसुखमनुभूतम् । अव्यक्तेनाप्रकटत्वेनास्फुटत्वेन मनोहारीणि चारूणि प्रथमजल्पितान्याद्यभाषितानि पूर्ववाक्यानि श्रोत्रे कर्णे कृतानि धारितानि । विचेष्टमानस्य क्रीडां कुर्वाणस्य बालचाटवः शिशुचाटूनि दृष्टा दृष्टिविषयीकृताः । 'चटु चाटु प्रियप्रायम्' इति हैमः । गृहीतविद्यस्य स्वीकृतकलाभ्यासस्य गुणवत्तया गुणस्वभावतया हृदयमानन्दितं प्रमुदितं हर्षितम् । उपारूढयौवनस्य प्राप्ततारुण्यस्य प्राप्तयौवनस्यामानुषी मनुष्येष्वसंभाविनी रूपशोभा सौन्दर्यश्रीर्मनोहरश्रीः शक्तिश्च तदङ्गानि सामर्थ्यं च प्रत्यक्षीकृता साक्षात्प्रत्यक्षादवलोकिता निरीक्षिता । यौवराज्ये कौमार्येऽभिषिक्तस्याभिषेकं कारितस्य शिरो मस्तकं समाघ्रातं चुम्बितम् । दिशामाशानां ककुभां विजय आत्मसात्करणमात्माधीनमात्मसात्त्वात्तस्मादागतस्य प्रणमतः प्रणामं कुर्वतो नमस्कारं क्रियमाणस्याङ्गानि परिष्वक्तान्यालिङ्गितानि संश्लेषितानि । परमेतावदेवैतदेव मनोरथशतेनाभिलाषशतेन वाञ्छितस्य वस्तुनो न संपन्नं न जातम् । किं तदित्याह—यदिति । वधूसमेतस्यास्य निजपदे स्वपदे प्रतिष्ठां स्थापनां कृत्वा तपोवने मुनिजनाश्रमे न गतं न प्राप्तम् । सर्वं सकलं समग्रं यदभिवाञ्छितमभिलषितं तस्य प्राप्तिश्च महतो गरीयसः पुण्यराशेः सुकृतसमूहस्य फलं साध्यम् । अतः समग्रपुण्याभावात्तन्न प्राप्तमिति भावः । अपरमप्यन्यदप्यन्यतरदपि वत्सस्य पुत्रस्य चन्द्रापीडस्य किं वृत्तं किमाचरणं किं जातम् । एतदद्याप्यपरिस्फुटमप्रकटम् । यतः केनचिदेव पुंसा मे मम न कथितं न निवेदितम् । तदत्रागतं कथयितुमनाह—एतावदिति । एतावत्तु मयाव्यक्तमेवाप्रकटमेवास्फुटमेव तदैव परिजनात्परिवारलोकात्समस्तपरिच्छदलोकात्कथयतो निवेदयतोऽन्योन्यम् । परस्परमिति शेषः । कर्णे कृतं श्रवणे कृतं श्रोत्रे कृतम् । तदेव प्रदर्शयन्नाह—यथेति । अस्मत्प्रहितैर्लेखहारिभिः संदेशहारकैः सहापरोऽन्यो मे मम वत्सस्य सुतस्य बालसेवक आ बाल्यात्कुलतां गतस्त्वरितकनामायातः । सर्ववृत्तान्तं समग्रोदन्तं स वेत्ति [illegible] जानाति । सोऽपि त्वया भवता न पृष्टो न प्रश्नित एवेति । तत् तं तु तावदारात् पृच्छामः प्रश्नयामः । ततस्तदनन्तरं जीवितमरणयोरन्यतरदङ्गीकरिष्यामः स्वीकरिष्यामः । तज्जीवते जीवितं

---

१ कृते. २ च. ३ शरीरके. ४ लुठतः; लुठतः. ५ मनोहराणि. ६ गन्त्रम्यम्. ७ स्फुटम्. ८ मम कथितं मे. ९ तावत्. १० तत्तु; तं तु.

सर्वतः प्रधावता जनपदौघेनोत्कर्षन्निवोद्वासयन्निव पृष्ठतः सगोपुराट्टालकप्राकारभवनतो
रणामुज्जयिनीं निर्जगाम नरपतिः। उपेत्य चावन्तीमातृगृहमवतीर्य तिर्यग्विषण्णोद्वास
नेन मलयजजलैश्च सिञ्चता, कदलीदलैश्च वीजयता, जलार्द्रैश्च पाणिपल्लवैः संवाहनं कुर्व
कथंकथमपि चेतनामापाद्यमानां परिजनेनार्धोन्मीलितलोचनयुगामुष्णकालकमलिनीमिव वि
लासवतीमपश्यत्। दृष्ट्वा च सहसा प्रवृत्तेन नेत्राम्भसा मूर्च्छावशेषापनयनार्थेव सिञ्चन्
समुपविश्य पार्श्वे स्पर्शामृतवर्षिणा करेण ललाटे चक्षुषि कपोलयोरुरसि बाह्वोश्च स्पृशञ्
शनैर्बाष्पगद्गदमवादीत्—'देवि, यदि सत्यमेवान्यादृशं किमपि वत्सस्य चन्द्रापीडस्य
न जीव्येन्त एव। किमर्थमयमात्मा वत्सस्य कृते सकललोकसाधारणेनामुना वैक्लव्येन
तुच्छतां नीयते। इयन्ति शुभान्युपात्तानि कर्माणि। किमपरं क्रियते। नाधिकस्य भाज
सुखस्य वयम्। अनुपात्तं हि हृदयताडनमपि कुर्वद्भिर्न लभ्यत एवात्रात्मेच्छया। विधि
र्नामापरः कोऽप्यत्रास्ते। यत्तस्मै रोचते तत्करोति। नासौ कस्यचिद्वशायत्तः। एवं च

हल्लोन सर्वतोऽभितः प्रधावता जनपदौघेन नरसमूहेनाकर्षन्निवाकृष्टिं विदधन्निव। 'भवेज्जनपदो देशे [illegible]
जनपदेऽपि च' इति विश्वः। पृष्ठतः सगोपुराट्टालप्राकारभवनतोरणाम्। तत्र गोपुरं प्रतोली, अट्टाल
प्राकाराग्रस्थितरणगृहम्, प्राकारो वरणः, भवनानि गृहाः, तोरणानि प्रतोलिकानि, एतैः सह वर्तते या ता
तामुज्जयिनीं विशालामुद्वासयन्निवोद्वसीकुर्वन्निवैवंविधो नरपतिस्तारापीडो निर्जगाम निर्ययौ। [illegible]
देवः। अवन्तीमातृगृहमुपेत्य समीपमागत्य तिर्यग्वतीर्णोत्तीर्य विलासवतीं राजपत्नीमपश्यत्। अर्धोन्मीलितं
लोचनयुगं नेत्रयुग्मं नयनद्वन्द्वं यया सा ताम्। अर्धोन्मीलनसाम्यादुत्प्रेक्षते—उष्णकालकमलिनीमिव ग्रीष्म
समयपद्मिनीमिव। पुनः किं क्रियमाणाम्। कथंकथमपि महता कष्टेन चेतना चैतन्यं शरीर [illegible]
मापाद्यमानाम्। केन। परिजनेन परिच्छदेन परिवारेण। परिजनं विशिनष्टि—विषण्णेति। विषण्णं [illegible]
विलक्षमुद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तं मुखान्यास्यानि यस्य स तेन। किं कुर्वता। मलयजं मलयभवं चन्दनं तस्य यानि
पानीयैश्च सिञ्चता सेकं कुर्वता। पुनः किं कुर्वता। कदल्यो रम्भास्तासां दलैः पर्णैः पत्रैर्वीजयता वातं कुर्वता।
पुनः किं विदधता। जलार्द्रैः पानीयोक्षैः पाणिपल्लवैः करकिसलयैश्च संवाहनमङ्गमर्दनं कुर्वता। दृष्ट्वा च विलोक्य
च सहसा तत्क्षणं प्रवृत्तेन प्रादुर्भूतेन प्रकटीभूतेन नेत्राम्भसा नयनाम्भसा नेत्राश्रुणा मूर्च्छाया अवशे
षोऽवशिष्टांशस्तस्यापनयनार्थेव दूरीकरणायैव सिञ्चन्पार्श्वे समीपे निकटेऽन्तिके समुपविश्यास्थानं कृत्वा सर्वं
स्पर्शेन पीयूषं वर्षतीत्येवंशीलेन करेण हस्तेन पाणिना ललाटेऽलिके भालस्थले, चक्षुषि नेत्रे, कपोलयोः
गण्डयोः, उरसि हृदये वक्षसि बाह्वोश्च भुजयोश्च शनैः शनैः स्पृशन्स्पर्शं कुर्वन्बाष्पगद्गदं यथा स्यात्तथा
[illegible]—हे देवि, यदि सत्यमेवान्यादृशमेव किमपि वत्सस्य चन्द्रापीडस्यान्यादृशं वैरूप्यं तर्हि न
जीव्यन्त एव प्राणा न ध्रियन्त एव। तर्हि किमर्थं निःप्रयोजनमयमात्मा जीवो वत्सस्य पुत्रस्य कृते [illegible]
सकललोकसाधारणेन प्राकृतजनानुवर्तिना पामरजनव्याप्तेनामुनानेन प्रत्यक्षोपलभ्यमानेन वैक्लव्येनेन वि
क्लवभावेन विह्वलभावेनानेन तुच्छतां लघुतां नीयते प्राप्यते। [illegible]
इयन्त्येतावन्ति शुभानि कर्माण्युपात्तानि गृहीतान्यर्जितानि। अपरं द्वितीयमन्यत्किं क्रियते [illegible]
सुखस्य सौभाग्यस्य वयं भाजनं पात्रं स्थानम्। हृदयताडनमपि कुर्वद्भिरात्मेच्छया। हि यस्मात्कारणादनु
पात्तमनार्जितमनुपार्जितं न लभ्यत एव न प्राप्यत एव। नामेति कोमलामन्त्रणे। [illegible]
[illegible] अपरो द्वितीयः कोऽप्यत्रास्ते। तस्मै विधये [illegible] रोचते [illegible]
[illegible]। नासौ विधिर्ब्रह्मा कस्यचिदायत्तः पराधीनः किन्तु स्वायत्त एव। एवं च [illegible]

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ अवन्ति. ४ इव. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]
८ [illegible].

पराधीनेयं सर्वमिव किं नास्माभिर्लब्धम्। वत्सस्यातिदुर्लभो जन्मोत्सवः संभावितः। अङ्कगतस्य मुखमवलोकितम्। उत्तानशयस्योद्धुम्ब्य चरणावुत्तमाङ्गे कृतौ। जानुसंचारिणो रेणुधूसरशरीरस्याङ्के लुठतः स्पर्शसुखमनुभूतम्। अव्यक्तमनोहारीणि प्रथमजल्पितानि श्रोत्रे कृतानि। विचेष्टमानस्य बालचाटवो दृष्टाः। गृहीतविद्यस्य गुणवत्तयानन्दितं हृदयम्। उपारूढयौवनस्यामानुषी रूपशोभा शक्तिश्च प्रत्यक्षीकृता। अभिषिक्तस्य यौवराज्ये शिरः समाघ्रातम्। दिग्विजयागतस्य प्रणमतः परिष्वक्तान्यङ्गानि। एतावदेव मनोरथशतवाञ्छितस्य वस्तुनो न संपन्नं यद्वधूसमेतस्य निजपदे प्रतिष्ठां कृत्वा तपोवने न गतम्। सर्वाभिवाञ्छितप्राप्तिस्तु महतः पुण्यराशेः फलम्। अपरमपि किं वृत्तं वत्सस्यैतदद्यापि न परिस्फुटं केनचिदेव न कथितम्। एतावत्तु मयाव्यक्तमेव तदैव परिजनात्कथयतः कर्णे कृतम्। यथास्मत्प्रहितैर्लेखहारिभिः सहापरो वत्सस्य मे बालसेवकस्त्वरितकनामायातः। स वेत्ति सर्ववृत्तान्तम्। सोऽपि त्वया न पृष्ट एवेति। तं तु तावत्पृच्छामः। ततो जीवितमरणयो-

---

पराधीनरतां वत्सामस्माभिः किं न प्राप्तं किं न लब्धम्। अपि तु सर्वमेव सर्वस्वमेव प्राप्तं लब्धम्। एतदेव प्रसंगमाह—वत्सस्येति। वत्सस्य पुत्रस्य सुतस्य चन्द्रापीडस्यातिदुर्लभोऽतिदुष्प्रापो जन्मोत्सव उत्पत्तिमहः संभावितो विहितो निष्पादितः। अङ्कगतस्य मुखमवलोकितं वीक्षितं निरीक्षितम्। उत्तानशयस्योर्ध्वाननशयालुशायितस्योद्धुम्ब्योद्धम्बनं कृत्वा चुम्बनं विधाय पादौ चरणावुत्तमाङ्गे शिरसि कृतौ विहितौ निष्पादितौ। जानुना नलकीलेन संचारिणो गमनशीलस्य गमनस्वभावस्य, अत एव रेणुधूसरस्य धूलिमलिनस्य धूलिकर्दमितस्याङ्के क्रोडे उत्सङ्गे लुठतो लुठतः स्पर्शसुखं संश्लेषसातनालिङ्गनसुखमनुभूतम्। अव्यक्तेनाप्रकटत्वेनास्फुटत्वेन मनोहारीणि चारूणि प्रथमजल्पितान्याद्यभाषितानि पूर्ववाक्यानि श्रोत्रे कर्णे कृतानि धारितानि। विचेष्टमानस्य क्रीडां कुर्वाणस्य बालचाटवः शिशुचाटूनि दृष्टा दृष्टिविपयीकृताः। 'चटु चाटु प्रियप्रायम्' इति हैमः। गृहीतविद्यस्य स्वीकृतकलाभ्यासस्य गुणवत्तया गुणस्वभावतया हृदयमानन्दितं प्रमुदितं हर्षितम्। उपारूढयौवनस्य प्राप्ततारुण्यस्य प्राप्तयौवनस्यामानुषी मनुष्येष्वसंभाविनी रूपशोभा सौन्दर्यश्रीर्मनोहरश्रीः शक्तिश्च तदनुभावि सामर्थ्यं च प्रत्यक्षीकृता साक्षात्प्रत्यक्षादवलोकिता निरीक्षिता। यौवराज्ये कौमार्येऽभिषिक्तस्याभिषेकं कारितस्य शिरो मस्तकं समाघ्रातं चुम्बितम्। दिशामाशानां ककुभां विजय आत्मसात्करणमात्माधीनमात्मसात्तस्मादागतस्य प्रणमतः प्रणामं कुर्वतो नमस्कारं क्रियमाणस्याङ्गानि परिष्वक्तान्यालिङ्गितानि संश्लेषितानि। परमेतावदेवैतदेव मनोरथशतेनाभिलापशतेन वाञ्छितस्य वस्तुनो न संपन्नं न जातम्। किं तदित्याह—यदिति। वधूसमेतस्यास्य निजपदे स्वपदे प्रतिष्ठां स्थापनां कृत्वा तपोवने मुनिजनाश्रमे न गतं न प्राप्तम्। सर्वं सकलं समग्रं यदभिवाञ्छितमभिलषितं तस्य प्राप्तिश्च महतो गरीयसः पुण्यराशेः सुकृतसमूहस्य फलं साध्यम्। अतः समग्रपुण्याभावात्तन्न प्राप्तमिति भावः। अपरमप्यन्यदप्यन्यतरदपि वत्सस्य पुत्रस्य चन्द्रापीडस्य किं वृत्तं क्रियाचरणं किं जातम्। एतदद्याप्यपरिस्फुटमप्रकटम्। यतः केनचिदेव पुंसा मे मम न कथितं न निवेदितम्। तर्ह्यत्रागतं कथमित्याशयेनाह—एतावदिति। एतावत्तु मयाव्यक्तमेवाप्रकटमेवास्फुटमेव तदैव परिजनात्परिवारलोकात्समस्तपरिच्छदलोकात्कथयतो निवेदयतोऽन्योन्यम्। परस्परमिति शेषः। कर्णे कृतं श्रवणे कृतं श्रोत्रे कृतम्। तदेव प्रदर्शयन्नाह—यथेति। अस्मत्प्रहितैर्लेखहारिभिः संदेशहारकैः सहापरोऽन्यो मे मम वत्सस्य सुतस्य बालसेवक आ बाल्यादनुरक्तां गतस्त्वरितकनामायातः। सर्ववृत्तान्तं समग्रोदन्तं स वेत्ति स जानाति। सोऽपि त्वया भवता न पृष्टो न प्रश्नित एवेति। तत् तं तु तावदादौ पृच्छामः प्रश्नयामः। ततस्तदनन्तरं जीवितमरणयोरन्यतरदङ्गीकरिष्यामः स्वीकरिष्यामः। तस्मिन्वत्से जीवितं

---

१ वृत्ते. २ च. ३ शरीरक. ४ ललतः; लगतः. ५ मनोहराणि. ६ गन्तव्यम्. ७ इत्येतत्. ८ अत्र कथितं मे. ९ तावत्. १० तत्तु; तं तु.

सर्वतः प्रधावता जनपदौघेनाकर्षन्निवोद्वासयन्निव शून्यः सगोपुराट्टालकप्राकारभवनतोरणामुज्जयिनीं निर्जगाम नरपतिः। उपेत्य चावन्तीमातृगृहमवतीर्य तिर्यग्विरचितोद्गतास्तरनेन मलयजजलैश्च सिञ्चता, कदलीदलैश्च वीजयता, जलार्द्रैश्च पाणिपल्लवैः संवाहनं कुर्वता कथंकथमपि चेतनामापाद्यमानां परिजनेनार्धोन्मीलितलोचनयुगामुष्णकालकमलिनीमिव विलासवतीमपश्यत्। दृष्ट्वा च सहसा प्रवृत्तेन नेत्राम्भसा मूर्च्छावरोपापनयनार्थेव सिञ्चन्नुपविश्य पार्श्वे स्पर्शामृतवर्षिणा करेण ललाटे चक्षुषि कपोलयोरुरसि बाह्वोश्च स्पृशञ्छनैर्बाष्पगद्गदमवादीत्—'देवि, यदि सत्यमेवान्यादृशं किमपि वत्सस्य चन्द्रापीडस्य तदो न जीव्यन्त एव। किमर्थमयमात्मा वत्सस्य कृते सकललोकसाधारणेनामुना वैक्लव्योपगमेन तुच्छतां नीयते। इयन्ति शुभान्युपात्तानि कर्माणि। किमपरं क्रियते। नाधिकस्य भाजनं सुखस्य वयम्। अनुपात्तं हि हृदयताडनमपि कुर्वद्भिर्न लभ्यत एवायासेनेच्छया। विधिर्नामापरः कोऽप्यत्रास्ते। यत्तस्मै रोचते तत्करोति। नासौ कस्यचिदप्यायत्तः। एवं च

हलहलेन सर्वतोऽभितः प्रधावता जनपदौघेन नरसमूहेनाकर्षन्निवाकृष्टिं विदधदिव। 'जनपदो जनदेशे स्याज्जनपदेऽपि च' इति विश्वः। शून्यः सगोपुराट्टालप्राकारभवनतोरणाम्। तत्र गोपुरं प्रतोली, अट्टालं प्राकारमस्थितरणगृहम्, प्राकारो वरण, भवनानि गृहाः, तोरणानि प्रतीतानि, एतैः सह वर्तते या तामुज्जयिनीं विशालामुद्वासयन्निवोद्वसीकुर्वन्निवैवंविधो नरपतिस्तारापीडो निर्जगाम निर्ययौ। नगर्या इति शेषः। अवन्तीमातृगृहमुपेत्य समीपमागत्य तिर्यगवतीर्णोत्तीर्य विलासवतीं राजापश्यदद्राक्षीत्। अर्धोन्मीलितं लोचनयुगं नेत्रयुगमं नयनद्वन्द्वं यया सा ताम्। अर्धोन्मीलनसाम्यादुत्प्रेक्षते—उष्णकालकमलिनीमिव ग्रीष्मसमयपद्मिनीमिव। पुनः किं क्रियमाणाम्। कथंकथमपि महता कष्टेन चेतनां चैतन्यं सजीवतत्त्वमापाद्यमानाम्। केन। परिजनेन परिच्छदेन परिवारेण। परिजनं विशिनष्टि—विपश्चितेति। विलक्षाण्युद्भ्रान्तान्युदश्रूणि मुखान्यास्यानि यस्य स तेन। किं कुर्वता। मलयजं मलयभवं चन्दनं तस्य जलैः पानीयैश्च सिञ्चता सेकं कुर्वता। पुनः किं कुर्वता। कदल्यो रम्भास्तासां दलैः पर्णैः पत्रैर्वीजयता वातं कुर्वता। पुनः किं विदधता। जलार्द्रैः पानीयोक्षैः पाणिपल्लवैः करकिसलयैश्च संवाहनमङ्गमर्दनं कुर्वता। दृष्ट्वा च विलोक्य च सहसा सद्यः प्रवृत्तेन प्रादुर्भूतेन प्रकटीभूतेन नेत्राम्भसा नयनाम्भसा नेत्राम्बुना मूर्च्छाया अवरोपितायाः सम्यगपनयनार्थेव दूरीकरणार्थेव सिञ्चन्पार्श्वे समीपे निकटेऽन्तिके समुपविश्यासनमासनं कृत्वा स्पर्शः एवामृतं पीयूषं वर्षतीत्येवंशीलेन करेण हस्तेन पाणिना ललाटेऽलिके भालस्थले, चक्षुषि नेत्रे, कपोलयोर्गण्डस्थलप्रदेशयोः उरसि हृदये वक्षसि बाह्वोश्च भुजयोश्च शनैः शनैः स्पृशन्स्पर्शं कुर्वन्बाष्पगद्गदं यथा स्यात्तथा मार्दवोचदब्रवीत्—हे देवि, यदि सत्यमेवावितथमेव किमपि वत्सस्य चन्द्रापीडस्यान्यादृशं वैरूप्यं तदो न जीव्यन्त एव प्राणा न म्रियन्त एव। तर्हि किमर्थं किं प्रयोजनमयमात्मा जीवो वत्सस्य पुत्रस्य कृते हृते कृते सकललोकसाधारणेन प्राकृतजनानुचीर्णेन पामरजनव्यासेनामुनानेन प्रत्यक्षोपलभ्यमानेन वैक्लव्योपगमेन विक्लवत्वोपगमेन विकलभावोपगतेन तुच्छतां स्वल्पतां नीयते प्राप्यते। नीचजनाचीर्णमार्गाश्रयणादिति भावः। इयन्त्येतावन्ति शुभानि कर्माण्युपात्तानि गृहीतान्यर्जितानि। अपरं द्वितीयमन्यत्किं क्रियते अस्माभिर्नाधिकस्य सुखस्य सौभाग्यस्य वयं भाजनमास्पदं पात्रम्। हृदयताडनमपि कुर्वद्भिरात्मेच्छया। हि यस्मात्कारणादनुपात्तमनागृहीतमनुपार्जितं न लभ्यत एव न प्राप्यत एव। नामेति कोमलामन्त्रणे। नाम निश्चयेन। विधिर्विधाता ब्रह्मा अपरो द्वितीयः कोऽप्यत्रास्ते। यत्तस्मै विधये प्रजापतये रोचते रुचिविषयीभवति तत्करोति विदधाति निष्पादयति। नासौ विधिर्ब्रह्मा कस्यचिदप्यायत्तः पराधीनः किन्तु स्वायत्त एव। एवं च सर्वस्मिन्नपि सर्वलोके

---

१ आवर्जयन्निव. २ उद्वासन्निपर्यासयन्निव. ३ अवन्ति. ४ इव. ५ जीव्यते. ६ नाधोऽधिकस्य. ७ हृदय. ८ हृदयस्य.

रन्यतरपक्षीकरिष्यामः' इत्यभिदधत्येव राजनि परिजनान्तरितं त्वरितकमाहूय प्रतीहारः, 'अन्तरितमायान्महीतलनिवेशितोत्तमाङ्गमालोकयतु देव' इति दर्शितवान्।

राजा तु तथा समालोक्य चन्द्रापीडस्नेहात् 'एह्येहि' इत्याहूय हस्तेनोत्तमाङ्गे स्पृष्टवान्—'भद्र, कथय किं वृत्तं वत्सस्य येनागमनाय मया तन्मात्राभाषितेन च लिखितेऽपि नागतः। अनागमनकारणं वा किंचिन्न प्रतिलेखितवान्' इति। स त्वेवमादिष्टो यथागमनतः प्रभृति यथावृत्तं कथयितुमारेभे। राजा तु चन्द्रापीडहृदयस्फुटनवृत्तान्तं यावदाकर्णयति तावच्छोकार्णवाक्रान्तिविह्वलः प्रसार्य करमार्तस्वरस्त्वरितकमवादीत्—'भद्र, विरम संप्रति। कथितं त्वया कथनीयम्। मयापि श्रुतं यच्छ्रोतव्यम्। पूर्णो मे प्रश्नदोहदः। निवृत्तं श्रवणकौतुकम्। कृतार्थीभूता श्रुतिः। आनन्दितं हृदयम्। उत्पन्ना प्रीतिः। सुखं स्थितोऽस्मि। हा वत्स, त्वयैकाकिना स्फुटतो हृदयस्यानुभूता वेदना। निर्व्यूढा त्वया वैशम्पायनस्योपरि प्रीतिः। वयं दुःखभागिनो निस्त्रिंशाः कर्मचाण्डालाः। येषां तथापीदं हृदयस्फुटने निर्विकारमेव। देवि, वज्रसारतोऽपि कठिनतरमेवेदमावयोर्हृदयम्, यन्न स्वयं सहस्रधा स्फुटति। न चापि मरणगुरुभीरवोऽमी यत्समनुगच्छन्ति स्वयं प्राणाः। तदुत्तिष्ठ। यावदेवाविदूरं न प्रयातोऽसौ

तन्मरणे मरणमिति भावः। इत्यभिदधत्येवेति कथयत्येव राजनि तारापीडे परिजनेन परिच्छदेनान्तरितं व्यवहितं त्वरितकनामानं कुमारस्य पुनरागतसेवकमाहूयाकार्य कृत्वा निमन्त्रणं कारयित्वा प्रतीहारो द्वारपालः, अन्तरितं शीघ्रमारात्समीपात्। 'आराद्दूरसमीपयोः' इति हैमः। महीतले वसुधाधोभागे निवेशितं स्थापितमुत्तमाङ्गं शिरो येनैवंभूतमालोकयतु पश्यतु देवो भवानिति दर्शितवानवलोकनं कारितवान्।

राजा तु भूपस्तारापीडस्तु तथा तेन प्रकारेण तं त्वरितकनामानं सेवकमालोक्य विलोक्य निरीक्ष्य चन्द्रापीडस्य स्नेहात्प्रेम्णः प्रीतेः। एह्येह्यागच्छागच्छेत्याहूयेति निमन्त्र्य हस्तेन करेणोत्तमाङ्गे मस्तके शिरसि स्पृष्ट्वा स्पर्शं कृत्वादिष्टवान्कथितवानित्याह—हे भद्र, कथय ब्रूहि। वत्सस्य पुत्रस्य सूनोः किं वृत्तं किं जातं किमाचरितं येन कारणेनागमनाय मया तन्मात्राभाषितेन राज्ञ्या शुकनासेन मन्त्रिणा च लिखितेऽपि लिपीकृतेऽपि नागतः। अनागमनकारणं वा न किंचित्प्रतिलेखितवानिति प्रतिलेखे लिपीकृतवानिति। स त्वेवमादिष्टः कथितो राज्ञा आगमनं तस्मात्प्रभृति यथावृत्तं यथाचरितं यथाभूतं यज्जातं कथयितुं वक्तुमारेभे प्रारब्धं कृतवान्। राजा तु चन्द्रापीडहृदयस्फुटनवृत्तान्तं यावदाकर्ण्य सम्यङ्निशम्य श्रुत्वा स्थितोऽभवत् तावच्छोकार्णवः शोकसमुद्रश्चिन्ताजलनिधिस्तस्याक्रान्तिराक्रमणं कम्पनं तेन विह्वलो विक्लवः करं हस्तं प्रसार्य विस्तार्य हस्तप्रसारणं कृत्वार्तस्वरः करुणस्वरो दीनस्वरस्त्वरितकं सेवकं प्रत्यवादीत्। भद्र, विरम विरतो भव। कथनीयं कथनार्हं वक्तुं योग्यं तत्त्वया कथितमेव निवेदितमेव। यच्छ्रोतव्यं श्रवणार्हं श्रवणयोग्यं तन्मयापि श्रुतमेवाकर्णितमेव। मे मम प्रश्नदोहदोऽनुयोजनश्रद्धा पूर्णः परिपूर्णो जात इत्यर्थः। श्रवणे श्रोत्रे कौतुकमाश्चर्यं निवृत्तं स्थितम्। श्रुतिः श्रवणं कृतार्थीभूता कृतकृत्या जाता। निष्पादितानि सर्वकृत्यानि। 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः' इत्यमरः। आनन्दितं प्रमुदितं प्रहर्षितं हृदयं चेतः। उत्पन्ना संजाता प्रीतिः स्नेहः प्रेम। सुखं स्थितोऽहमस्मि। अभद्रमुखे भद्रमुख इतिवत्सर्वत्र लक्षणया विपरीतार्थो बोध्यः। हा वत्स हा पुत्र हा सूनो, त्वयैकाकिनासहायेन स्फुटतो द्वैधीभवतो हृदयस्य वक्षसो वेदना पीडा अनुभूता सेवितानुभवविषयीकृता। त्वया भवता वैशम्पायनस्योपरि प्रीतिः स्नेहो निर्व्यूढा निर्वाहिता। अन्तपर्यन्तं पालिता इत्यर्थः। वयं तु दुःखभागिनः कृच्छ्रभजनशीलाः कष्टसेवनशीला निस्त्रिंशाः क्रूराः कर्मचाण्डालाः श्वपचाः। येषामस्माकं तथापि भवतोऽपि हृदयस्फुटने इदमस्मदीयं निर्विकारं विकाररहितं निश्चलम्। हे देवि हे पट्टराज्ञि, वज्रसारतो पविमध्यतोऽप्यावयोरिदं हृदयं वक्षः कठिनतरमेव यत्स्वयमात्मना सहस्रधा सहस्रप्रकारेण स्फुटति द्वैधीभवति। मरणगुरुभीरवो भीरुका भयग्रहिता अमी इमे असवो वत्सं पुत्रं चन्द्रापीडं न स्वयं आत्मनानुगच्छन्त्यनुव्रजन्ति। तदिति हेत्वर्थे। उत्तिष्ठोत्थानं कुरु। यावद्दूरे

१ त्वरितकम्. २ वत्सस्य मे. ३ भाषितेन च. ४ लिखिते आदिष्टेऽपि. ५ स यथागतः. ६ यथा प्रवृत्तः. ७ भाष्टुमित. ८ हृदयस्फोटने. ९ निर्विकारमेवेदम्.

[illegible]नुगमनाय प्रयतामहे। सशोकं शुकनास, किमद्यापि तिष्ठसि। अयं न कालः [illegible]। महाकालभवनसमीपे समादिश सपदि परिवारकाङ्क्षितारचनाय। रचयत झटिति [illegible] कञ्चुकिनः। किं तिष्ठतैवं संकुचिताः कञ्चुकिनः। गत्वा निष्क्रामयत हुताशनप्रवे-[illegible]। निष्कारणपरिदेवितेन किमधुना। [illegible]वरोधपरिलम्बादिना शापवशेषं देवि, द्वि-[illegible] शेषम्। कस्य कृतेऽद्यापि पाल्यते। पालनादिकं करणीयमधुना क्षीणं क्षीणपुण्यस्य [illegible]। [illegible] यथाभूमि भूमिपतयः। उन्मुक्ताः स्थ, यथा न नाशेषस्य दुःखं जानन्ति प्र-[illegible] [illegible]। कथावशेषीभूतो मे वत्सः कंचनपरं संविधाय यामि' एवमार्तप्रला-[illegible] तारापीडमवेक्षितात्मपीडया विलासवत्यैव धृतशरीरमार्ततरस्वरितको व्यज्ञापयत्— [illegible], स्फुटितेऽपि हृदये ध्रियते शरीरेण युवराजः। शापदोषाद्वैशम्पायनस्य च यथा जन्म [illegible] निरवशेषं शृणोतु तावद्देवः' इति।

तारापीडस्तु तदद्भुतमाकर्ण्य कौतुकान्तरितशोकावेगो विगतनिमेषेण चक्षुषाविष्ट इव दु-[illegible] तेन कथ्यमानं यथादृष्टं यथाश्रुतं यथानुभूतं च निरवशेषं तत्सर्वमशृणोत्। श्रुत्वा

[illegible] न प्रजलेन एकाकी वत्सस्य तावदेवानुगमनाय पृष्ठे यानाय प्रयतामहे [illegible]। सशोकं शोकेन सह वर्तमानं सशोकं यथा स्यात्तथा शुकनास, किमद्यापि तिष्ठसि स्थानं करोषि। [illegible] क्षेपस्य प्रीतेः। हस्तमात्रेण महाकालायतनसमीपे महाकालनामेश्वरचैत्यं शिवालयं तस्य समी-[illegible] निकटे सपदि शीघ्रं परिवारकाङ्क्षितायाः रचनं करणं तदर्थमादिशाज्ञां कुरु झटिति [illegible] कटैका दारुरक्षकाः काष्ठरक्षणकारकाः, काष्ठान्येधांसि रचयत रचनां कुरुत गृहाकारेण गृहवद्रचनां [illegible]। [illegible] कञ्चुकिनः। 'सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते' इति कोशः। एवं संकुचिताः [illegible] यूयं किं तिष्ठत स्थितिं कुरुत। गत्वा गमनं कृत्वा हुताशने वह्नौ यः प्रवेशः पतनं तत्सो-[illegible] यानि निष्क्रामयत बहिः कर्षणं कारयत। गृहाद्बहिः पूजासामग्रीमानयत समानयतेत्यर्थः। निष्का-[illegible] परिदेवितेन विलपितेन किम्। न किमपीत्यर्थः। हे देवि, अवरोधपरोधेन यः परिलम्बो विल-[illegible] निःशेषं समग्रं कोशं भाण्डागारं द्विजा ब्राह्मणास्तेभ्यो दापय वितरणं कारय। अद्यापि कस्य [illegible] पाल्यते रक्ष्यते। अधुना सांप्रतं क्षीणपुण्यस्य क्षामभेदस्य मे मम पालनादिकं रक्षणादिकं क्षीणं रीणम्। [illegible] भूमिपतयो वसुधाधीशा राजानः, यथाभूमि निजनिजस्थलं यात व्रजत यूयमुन्मुक्ताः स्थ। लटि परस्मैपदे [illegible] बहुवचनम्। यथा यथैवास्य चन्द्रापीडस्य प्रजा दुःखं न जानन्ति नावबुध्यन्ते तथा यूयं [illegible] निपालय। कथैव वार्तैवावशेषं उर्वरितांशो यस्य स तथा एवंभूतो मे मम वत्सश्चन्द्रापीडः। ततः [illegible] संविधाय कृत्वा यामि व्रजामि। एवंप्रकारेणार्तं च प्रलापिनं चार्तप्रलापिनं तारापीडम-[illegible] सपीडा सर्वसंनिधया विलासवत्यैव धृतं धारितं शरीरं विग्रहो यस्य स तं कृतार्ततरो-[illegible] सेवको व्यज्ञापयत्। किं तदित्याह—देवेति। हे देव, हृदये वक्षसि स्फुटितेऽपि [illegible] स्फुटितेऽपि युवराजः शरीरेण ध्रियते धार्यते। वैशम्पायनस्य च शापदोषाद्वाक्शापवचनदोषाद्यथा जन्म येन [illegible] निरवशेषं सर्वं देवो भवांस्तावदादौ पूर्वमादौ शृणोत्वाकर्णयत्विति।

तारापीडस्त्वद्भुतं विस्मयकारकं श्रुत्वा कौतुकेनाश्चर्येणान्तरितो व्यवहितः शोकावेगो यस्य स तथा विगतनिमे-[illegible] गतनिमेषोन्मेषेण चक्षुषा नेत्रेणाविष्ट इव भूताविष्ट इव दत्तमवधानं चित्तं येन सः। तस्य विशेषणम्। [illegible] कथ्यमानं निवेद्यमानं यथादृष्टं यथावीक्षितं निरीक्षितं यथाश्रुतं यथाकर्णितं यथानुभूतं साक्षा-

---

१ प्रयतावहे. २ हा शुकनास. ३ उपनयत. ४ अवरोधपरिलम्बेन. दापय, पुरोधःपरिलम्बादिना प्रविश दापय. ५ दापय. ६ करणीयमेव. ७ यात यथाभूमि भूमिपालाः; यात यथाभूमि भूमिपतयः. ८ उन्मुक्ताः स्थ; इयाः स्थ. ९ अस्य वा दुःखम्; कथावशेषः. १० कमपरं संविधाय यामि; कमपरं संविधास्यामि. ११ आर्तं प्रलपन्तं च, १२ आर्तः, १३ व्यज्ञापयत्. १४ देव, यथा सं हृदये संभावयन्ति न तथा.

च समनेकचिह्नोत्पादितप्रत्ययमश्रद्धेयं च निरतिशयशोककारणं च विस्मयाश्चर्यभूतं च दुः श्रवं च कौतुककरं च युवराजवैशम्पायनयोर्वृत्तान्तमीषदिव विवर्तिताननो विमर्शनिमीलिततारकां दृष्टिं निर्विशेषावस्थे शुकनासमुखेऽर्थ्यपातयत् । सुहृदस्तु स्वयं दुःखिता अपि निधानीकृत्यात्मदुःखं सुहृद्दुःखापनोदायैव यतन्ते । यतः शुकनासस्तदवस्थोऽपि स्वस्थवन्निपतितमुवाच—'देव, विचित्रेऽस्मिन्संसारे संचरत्सु, सुखदुःखमयेषु देवासुरतिर्यग्योनिमानुषेषु त्रिगुणात्मनः प्रधानस्यापि परिणामात्परमाण्वादेर्ब्रह्माण्डपर्यन्तस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणस्येश्वरस्येच्छया धर्माधर्मसाधनानामिष्टानिष्टफलसंबन्धकारिणां कर्मणां वा शुभाशुभानां विपाकभावाद्वा स्वयमेवानेकप्रकारमुत्पद्यमानस्य तिष्ठतो विनश्यतो वानियतवृत्तेः स्थावरजङ्गमस्य न कदाचिदवस्था सा या न संभवति । तत्कुतोऽयं देवस्यात्र वस्तुनि विमर्शः । यदि पुनर्विचारात्क्रियन्त्यत्र युक्तिरहितान्यागमप्रामाण्यादेवाभ्युपगतान्यपि सर्वाणीति द्रष्टव्ये । मुद्राबन्धाद्ध्यानाद्वा विषप्रसुप्तस्योत्थापने कीदृशी युक्तिः । अयस्कान्तस्य पयसः समाकृ-

---

कृतं च निरवशेषं तात्पर्यमर्थोपोद्धारकर्णयामास । अनेकचिह्नैरनेकाभिज्ञानैरुत्पादितो जनितो निश्चितः प्रत्ययो विश्वासो यस्य स तम् । अश्रद्धेयं श्रद्धातुमयोग्यं च निरतिशयो भूयान्यः शोकः दुःखस्तस्य कारणं निदानं च विस्मयस्य कौतुकस्याश्चर्यस्यास्पदभूतं पात्रभूतं स्थानभूतं च दुःश्रवं च दुःखेन कष्टेनाकर्णनीयं च कौतुककरं च विस्मयकरं चाश्चर्यकरं चैवंविधमेतादृशं युवराजवैशम्पायनयोर्वृत्तान्तमुदन्तं श्रुत्वा आकर्ण्य ईषदिव विवर्तितं पराङ्मुखीकृतं पश्चान्मुखीकृतमाननं मुखं येन सः । राज्ञो विशेषणम् । विमर्शो विचारो वितर्कस्तेन निमीलिता निश्चला तारका कनीनिका यस्यामेवंविधामेतादृशीं दृष्टिं दृशम् । निर्गतो विशेषो यस्याः सा निर्विशेषा एवंविधावस्था दशा यस्य स तथा तस्मिन् । स्वसदृशावस्थ आत्मसदृशावस्थे शुकनासस्य मुखे आनने ऽर्थ्यपातयत् । यतः कारणात्सुहृदस्तु स्वयं दुःखिता अप्यात्मदुःखं निधानीकृत्य सुहृदां मित्राणां दुःखस्य कष्टस्यापनोदायैव दूरीकरणायैव यतन्ते यत्नं कुर्वन्ति । अतः शुकनासस्तदवस्थोऽपि स्वस्थवदिव निपतितं राजानमुवाच । किं तदित्याह—देवेति । हे देव, विचित्रे बहुविधेऽस्मिन्संसारे संचरन्ति परिभ्रमन्ति यानि यानि सुखदुःखानि तैर्निष्पन्नेषु तन्मयेषु देवा भवनपत्यादयः, असुरा दैत्योऽधोवासिनः, तिर्यग्योनिका पश्वादयः, मृत्युलोके मानवा मनुष्या नराः, एतेषां द्वंद्वः । तेषु त्रिगुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्त एवात्मा स्वरूपं यस्य तस्य प्रधानस्यापि मूलप्रकृतेरव्यक्तभावस्यापि परिणामात्परिणमनात्परमाणुर्निरवयवोऽवयवरहितः क्रियावान् आदौ प्रथमं यस्यैवंभूतस्य ब्रह्माण्डपर्यन्तस्योत्पत्तिर्जन्म । 'उत्पत्तिर्जन्मजनुषी' इति हैमः । स्थितिरवस्थानं स्थितिः । भवनं प्रलयः क्षयो विनाश एतेषां सर्वेषां कारणस्य निदानभूतस्येश्वरस्य महादेवस्येच्छया कृत्वा। इच्छया । धर्मेः इष्टं तद्विपरीतोऽधर्मस्तयोः साधनानां कारणानां निमित्तभूतानामिष्टानिष्टे ईप्सितानीप्सिते वाञ्छितावाञ्छितके साध्ये तयोर्द्वयोः संबन्धकारिणां वा शुभाशुभानां कर्मणां विपाकभावाद्वा तदुदयावस्थानुभवनाद्वा स्वयमेवात्मनैवानेकप्रकारं बहुधा बहुप्रकारं बहुविधमुत्पद्यमानस्य जायमानस्य निष्पद्यमानस्य तिष्ठतः स्थितिं कुर्वतो विनश्यतो विनाशं प्राप्नुवतो वानियतवृत्तेरस्थिरवृत्तेरनिश्चितवर्तनस्यैवंभूतस्य स्थावरजङ्गमस्य चराचरस्य न कदाचित्कस्मिन्नपि काले सावस्था दशा या न संभव ... ... नीति ...
वस्य निर्जरस्यास्मिन्वस्तुनि विमर्शो विचारो चिन्त ...
तान्यागमप्रामाण्यादेवाभ्युपगतान्यप्यङ्गीकृतान्यपि ...
मुद्रा शरीरं तस्या बन्धान्मन्त्रेण बन्धप्रदानाद्ध्यानाद्वा तादृशनागमन्त्र[सर्पमन्त्र]चिन्तनाद्वा विषप्रसुप्तस्य ... सु-
प्तस्य विषधारितस्योत्थापने सज्जीकरणे निर्विषीकरणे कीदृशी युक्तिः । अयस्कान्तस्य दृषच्चुम्ब-

१ दृष्टम्. २ शुकनासे. ३ न्यपातयत्. ४ च. ५ दुःखं दु खिताः. ६ निस्पृश. ७ यतन्ते. ८ संचरत्सुखदुःख-मयेषु; चरत्सु सुखदुःखमोहमयेषु. ९ मनुष्येषु. १० प्रधानस्य. ११ परिणामादात्मन. १२ विपाकादाः विपाकप्र; विपाकात्स्वभावाद्वा. १३ तत्किं कुतोऽयम्. १४ पुनः. १५ यत्र. १६ अविसंवादीनि; विसंवादरहितानि. १७ ...

...श्रमणे वा, मन्त्राणां वैदिकानामवैदिकानां चानेकप्रकारेषु कर्मसु सिद्धौ नानाविधद्रव्यसंयोगानां चामरणं मान्द्यानुत्पादनापहरणवशीकरणविद्वेषणादिषु, शक्तेः समुत्पादनादन्येषां बहुतराणामेवंविधानां च तत्र तत्र सर्वस्मिन्नेवागमः प्रमाणम्। आगमेषु सर्वेष्वेव पुराणरामायणभारतादिषु सम्यगनेकप्रकाराः शापवार्ताः। तद्यथा। महेन्द्रपदवर्तिनो नहुषस्य अगस्त्यशापादजगरता। सौदासस्य च वसिष्ठसुतशापान्मानुषादत्वम्। असुरगुरुशापाच्च ययातेस्तारुण्ये एव जरसा भङ्गः। त्रिशङ्कोश्च पितृशापाच्चाण्डालभावः। श्रूयते च स्वर्गवासी महाभिषो नाम राजास्मिंल्लोके शान्तनुरुत्पन्नः। तत्पत्नीत्वमुपगतायाः गङ्गायाः शापदोषादष्टानामपि वसूनां मनुष्येषूत्पत्तिः। तिष्ठतु तावदन्य एव। अयमादिदेवो भगवानजः स एव ...मनुजतामुपगतः। श्रूयते च पुनश्चतुर्धात्मानं विभज्य राजर्षेर्दशरथस्य तथैव मधु... वसुदेवस्य। तन्मनुष्येषु देवतानामुत्पत्तिर्नैवासंभाविनी। न च पूर्वमनुष्येभ्यो गुणैः ...हीयते देवः। न चापि भगवतः कमलनाभादतिरिच्यते चन्द्रमाः। किमत्रासंभावनीयम्। अपि च गर्भारम्भसंभवे देवेन देव्या वदने विशंश्चन्द्रमा एव दृष्टः तथा ममापि स्वप्ने

...मो लोहस्य समाकर्षणे आकृष्टौ भ्रमणे वा शक्तेः समुत्पादनाभिव्यादनात्, तथा वैदिकानां वेदोक्तानामवैदिकानां शाबराणां वा मन्त्राणामनेकप्रकारेषु बहुविधेषु बहुभेदेषु कर्मसु कृत्येषु सिद्धौ निष्पत्तौ शक्तेः समुत्पादनात्। तथा नानाविधा बहुप्रकारा बहुविधा ये द्रव्यसंयोगा [illegible] चामरणमायुष्यं मरणं मृत्युः, [illegible] अहंकारो गर्वः, मान्द्यमपाटवमनुत्साहादौ यस्य स मान्द्यादिस्तस्योत्पादनं निष्पादनम्, अप[illegible], वशीकरणं संयमनम्, विद्वेषणं विद्वेषोत्पादनम्, एतेषां द्वन्द्वः। एतान्यादौ येषां कर्मणां तेषु शक्तेः समुत्पादनाभिव्यादनादेवंविधानामेतादृशानामनेकप्रकाराणामन्येषां बहुतराणां तत्र तत्र स्थाने सर्वस्मिन्नेवागमः प्रमाणम्। पुराणरामायणमहाभारतादिषु सर्वेष्वेवागमेषु शास्त्रेषु सम्यक्प्रकारेणानेकप्रकारा [illegible] शापप्रदानविषयवृत्तान्ताः श्रूयन्त इति शेषः। तदेव प्रदर्शयति—तद्यथेति। महेन्द्रपद [illegible] इन्द्रस्थानस्थायिनो नहुषनाम्नो राजर्षेः [illegible] मुनिवरस्य [illegible] शापादजगरता [illegible] आसीति शेषः। [illegible] सौदासस्य च [illegible] शापान्मानुषादत्वं [illegible]। [illegible] त्रिशङ्कोश्च पितृशापाच्चाण्डालभावः। श्रूयते [illegible] च स्वर्गवासी [illegible]

[illegible]

पुण्डरीकस्य दर्शनं समुपजातम्। तदुत्पत्तिं प्रति तयोर्नास्त्येव संदेहः। विनष्टयोः शरीरस्याविनाशः कथं कथं वा पुनर्जीवितप्रतिलम्भ इत्यत्राखिललोकप्रत्याख्यातप्रभावममृतमेवैकं कारणमावेदितम्। तच्चन्द्रमसि विद्यत इत्येषास्त्येव वार्ता। तत्सर्वमेतदित्थमेवावगच्छतु देवः। अन्यस्य तादृशाकारकान्तेरखिललोकाह्लादकारिणोऽन्यत्र संभव एव नास्ति। तत्कल्याणैश्चिराच्छापावसाने निर्वर्तितगन्धर्वसुतोद्वाहमङ्गलस्य गलन्नयनपयसो वध्वा सह पादयोः पततः पुत्रत्वमुपगतस्य चन्द्रापीडनामान्तरितस्य लोकपालस्येव चन्द्रमसो दर्शनेनात्मजन्मफलमेव संतापं परित्यक्ष्यति देवः। तयोरेवं शापोऽस्माकं पुनर्वर एव। तदस्मिन्वस्तुनि मनागपि न देवेन देव्या वा शोकः कार्यः। मङ्गलान्यभिधार्यन्ताम्। अभिमतदेवताराधनेन धनातिसर्जनेन चान्यजन्मोपार्जितं कुशलमभिवर्ध्यताम्। अकुशलमपि यमनियमकष्टव्रतोपवासादिना तपःक्लेशेन क्षयमुपनीयताम्। अपरमपि यद्देवेनैवंगते श्रेयस्करं श्रूयते ज्ञायते वा तदारभ्य क्रियतां कार्यतां च कर्म। न खलु वैदिकानामवैदिकानां वा कर्मणामसाध्यं नाम किंचिदपि। उत्पत्तिरपि च तयोः कृच्छ्रलब्धयोरीदृशेनैव प्रकारेणोपजाता।' इत्युक्तवति शुकनासे सशोक एव राजा प्रत्यवादीत्—'सर्वमेतद्यदार्येणाभिहितं कोऽन्योऽवबुध्यते। केन प्र-

---

ममापि स्वप्ने पुण्डरीकस्य दर्शनं समुपजातम्। ततस्तदुत्पत्तिं प्रति तयोर्द्वयोः पूर्वोक्तयोर्नास्त्येव संदेहो द्वयोः। विनष्टयोः कथं शरीरस्याविनाशः। कथं वा पुनर्जीवितस्य प्रतिलम्भः प्राप्तिरिति। अत्राखिलेषु समस्तलोकेषु प्रत्याख्यातः प्रसिद्धः प्रभावो यस्यैवंभूतममृतमेव पीयूषमेव एकं कारणं निदानमावेदितं कथितम्। तदमृतं चन्द्रमसि चन्द्रे विद्यत इत्येषा वार्ता प्रवृत्तिः किंवदन्त्यस्त्येव। ततस्तस्मात्कारणादेतत्सर्वमित्थमेवेति देवोऽवगच्छतु जानातु। अन्यस्य तादृशाकारकान्तेर्द्युतेरखिललोकस्य समस्तजनस्याह्लादकारिणः प्रमोदजनकस्यानन्दकारकस्यान्यत्रैव संभव एव नास्ति। तदिति हेत्वर्थे। कल्याणैर्मङ्गलैश्चिरादल्पकालेन शापस्य शेषस्याव-सानं प्रान्ते सति निर्वर्तितं विहितं गन्धर्वसुतायाः कादम्बर्या उद्वाहमङ्गलं विवाहमाङ्गल्यं येन स तस्य गलच्छरन्नयनयोर्लोचनयोः पयो जलं यस्य स तस्य वध्वा सह पादयोश्चरणयोः पततोऽभिवादनं कुर्वतः पुत्रत्वमनुगतस्य प्राप्तस्य चन्द्रापीडनामान्तरितस्य व्यवहितस्य लोकपालस्येव सोमयमवरुणकुबेरस्येव चन्द्रमसश्चन्द्रस्य दर्शनेनावलोकनेन निरीक्षणेनात्मनः स्वस्य जन्ममर्यादीकृत्य फलमाप्नुवन्नेव संतापं दुःखस्यैव पापं देव परित्यक्ष्यति दूरीकरिष्यति विनाशो भविष्यति। विगतपापो भविष्यतीत्यर्थः। तयोश्चन्द्रापीडपुण्डरीकयोरेवं शापोऽस्माकं पुनर्वर एव। तदस्मिन्वस्तुनि मनागपीषदपि स्वल्पमपि देवेन देव्या वा न शोकः कार्यः। मङ्गलानि श्रेयांस्यभिधार्यन्तामभिध्रियन्ताम्। युष्माभिरभिमतदेवताया इष्टाधिदेवताया आराधनेन सेवनेन धनस्य द्रव्यस्यातिसर्जनेनातिवितरणेन चान्यजन्मोपार्जितं परभवोपार्जितं सत्कर्मणा कृतं कुशलमभिवर्ध्यताम्। यमा अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्याकिंचनतालक्षणाः। 'अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्माकिंचनता यमाः' इति हैम.। कष्टव्रतं चान्द्रायणादि, उपवासा औपवस्त्यानि, एतान्यादौ यस्यैवंभूतेन तपःक्लेशेन अकुशलं पापमप्यचिरमपि क्षयं नाशमुपनीयतां प्राप्यताम्। अपरमप्यन्यदपि यद्देवेनैवंगते श्रेयस्करं कल्याणजनकं शुभकारणं श्रूयते आकर्ण्यते ज्ञायतेऽवबुध्यते वा, तत्तदद्यैवारभ्याद्यदिनात्प्रभृति क्रियतां विधीयताम्। कार्यतां कारयतां च कर्म यज्ञादि शुभकर्मादि। खल्विति निश्चयेन निर्धारणेन। नामेति कोमलामन्त्रणे। वैदिकानामवैदिकानां वा कर्मणां किंचिदपि नासाध्यं वर्तते कष्टतरं वर्तते। अपि चेति युक्त्यन्तरे। तयोः कृच्छ्रलब्धयोः कष्टप्राप्तयोरुत्पत्तिरपीदृशेनैव प्रकारेण पूर्वोक्तहेतुना उपजातोत्पन्ना। इत्युक्तवति शुकनासे सशोक एव राजा प्रत्यवादीत्प्रत्यवदत्। सर्वमेतद्यदार्येण भवताभिहितं प्रतिपादितं तत्कोऽन्योऽवबुध्यते जानाति। केन

---

१ क्षयम्. २ प्रकथ. ३ प्रसङ्ग. ४ अनूनानन्दकारणम्, अनूननैव कारणम्. ५ तत्कल्याण. ६ [illegible] ७ [illegible] ८ विवाहेन ९ पत. १० जन. ११ तयोरेवं. १२ [illegible] १३ अभिवर्ध्यताम्, आवर्ज्यताम्. १४ उपार्जितेन कष्टविनोदवासादिवर्जितेन. १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible]

रैव वयं परिबोधनीयाः । कस्य वापरस्यास्माभिर्वचनं करणीयम् । किंतु तद्वत्सस्य मे वैशम्पायनदुःखात्स्फुटनं हृदयस्यामतो दृष्टिलग्नं सर्वमेवान्यदन्तरयति । तदेव पश्यामि । तदेव शृणोमि । तदेवोत्प्रेक्षे । तदेवमप्रत्यक्षिते वत्सस्य वदने संस्तम्भमेवात्मनो न शक्नोमि कर्तुम् । यत्र च ममायमीदृशः प्रकारस्तत्र देव्याः परिबोधनं दूरापेतमेव । तद्गमनादृतेऽन्य उपाय एव नास्ति जीवितसंधारणायेत्येवमवधारयत्वार्यः ।' इत्युक्तवति तारापीडे चिरात्तनयपीडया तत्पुरः परित्याजितलज्जं विलासवती कृताञ्जलिरुच्चैर्जगाद—'आर्यपुत्र, यद्येवं तथापि किमपरं विलम्बितेन । निर्गता एव वयम् । दीयतां प्रयाणम् । उत्ताम्यति मे हृदयं वत्सस्य दर्शनाय । दुःखापनोदार्थं स्फुटनमङ्गीकृतमासीत् । तदपि संप्रति दर्शनकाङ्क्षया न रोचत एव । जानामि वरं दीर्घकालमपि दुःखान्यनुभवन्ती सकृदपि वत्सस्य दर्शनाय जीवितास्मि । न पुनरसकृद्दुःखोपशान्तये संप्रत्येव मृतास्मीति । तदस्य पुनराशानिरिन्धनस्य सर्वालयनिवारणोपायस्य वत्साननावलोकनोत्सुकस्य गमनमपि हृदयस्य तावद्विनोदतां व्रजतु ।' इति वदन्तीमेव विलासवतीमासाद्यान्यतमः शुकनासस्यात्मसमः परिणतवयाः षट्कर्मा समुपसृत्य स्वैरमिदं व्यज्ञापयत्—'देवि, सर्वत एवापरिस्फुटेन वार्ताकलकलेनाकुलीकृतहृदया मनोरमा

रैव सदन्येन वयं परिबोधनीयाः परिबोधयितुं योग्याः समर्थाः । कस्य वापरस्य द्वितीयस्यास्माभिर्वचनं वचनं करणीयं निष्पादनीयम् । किंतित्यङ्गीकारे स्वीकारे । तन्मे मम वत्सस्य वैशम्पायनदुःखाद्धृदयस्य स्फुटनमग्रे दृष्टिलग्नमन्यत्सर्वमेवान्तरयत्याच्छादयति व्यवहितं करोति । तदेव हृदयस्फुटनमेव पश्याम्यवलोकयामि । तदेव शृणोम्याकर्णयामि । तदेवोत्प्रेक्षे वितर्कयामि । तदप्रत्यक्षिते परोक्षे च वत्सस्य वदने आत्मनः संस्तम्भमेव कर्तुं न शक्नोमि न समर्थो भवामि । यत्र च ममायमीदृशः प्रकारस्तत्र देव्या विलासवत्याः परिबोधनं दूरापेतमेव । सम्यक्प्रबुद्धे तस्याः प्रबोधः कुतः स्यादित्यर्थः । जीवितसंधारणाय तद्गमनादृतेऽन्योऽपर उपायो नास्ति । इत्येवमार्योऽवधारयतु निश्चिनोतु । इत्युक्तवति तारापीडे चिराद्बहुकालात्तनयपीडया पुत्रार्त्या तत्पुरस्तस्य पुरोऽग्रे परित्याजिता दूरीकृता लज्जा त्रपा यया सा तथा विलासवती कृताञ्जलिर्विरचिताञ्जलिः [illegible] जगाद । हे आर्यपुत्र, यद्येवं वर्तते तथापि किमपरं विलम्बितेन विलम्बकरणेन । वयं निर्गता एवेति [illegible] ता एव । ततः प्रयाणं प्रस्थानं दीयताम् । वत्सस्य दर्शनायावलोकनाय मे मम हृदयं [illegible] दुःखापनोदार्थं दूरीकरणार्थं स्फुटनमपि । हृदयस्येति शेषः । अङ्गीकृतं स्वीकृतमासीत् । तदपि संप्रति दर्शनकाङ्क्षया [illegible] न रोचत एव न रुचिविषयीभवति इच्छा न भवति । [illegible] दीर्घकालमपि दुःखान्यनुभवन्त्यनुभवविषयीकुर्वन्ती सकृदपि [illegible] वत्सस्य दर्शनाय जीवितास्मि । न पुनरसकृद् [illegible] दुःखोपशान्तये [illegible] संप्रत्येवाधुनैव मृतास्मीति । [illegible]

[illegible]

पुण्डरीकस्य दर्शनं समुपजातम् । तदुत्पत्तिं प्रति तयोर्नास्त्येव संदेहः । विनष्टयोः शरीरा-विनाशः कथं कथं वा पुनर्जीवितप्रतिलम्भ इत्यत्राखिललोकप्रख्यातप्रभावममृतमेवैकं कार-णमावेदितम् । तच्चन्द्रमसि विद्यत इति श्लाघ्यैव वार्ता । तेनार्थमेतदित्थमेवावगच्छतु देवः । अन्यच्च तादृशाकारकान्तेरखिललोकाह्लादकारिणोऽन्यत्र संभव एव नास्ति । तत्कल्याणै-श्चिरात्स्वल्पावसाने निर्वर्तितगन्धर्वसुतोद्वाहमङ्गलस्य गलन्नयनपयसो वध्वा सह पादयोः पततः पुत्रत्वमुपगतस्य चन्द्रापीडनामान्तरितस्य लोकपालस्येव चन्द्रमसो दर्शनेनाजन्मकृत-मेव संतापं परित्यक्ष्यति देवः । तयोरेवं शापोऽस्माकं पुनर्वर एव । तदस्मिन्वस्तुनि मनागपि न देवेन देव्या वा शोकः कार्यः । मङ्गलान्यभिधार्यन्ताम् । अभिमतदेवताराधनेन धनाति-सर्जनेन चान्यजन्मोपार्जितं कुशलमभिवर्ध्यताम् । अकुशलमपि यमनियमकष्टव्रतोपवासादिना तपःक्लेशेन क्षयमुपनीयताम् । अपरमपि यच्चैवंगते श्रेयस्करं श्रूयते ज्ञायते वा तदपरस्या-रभ्य क्रियतां कार्यतां च कर्म । न खलु वैदिकानामवैदिकानां वा कर्मणामसाध्यं नाम कि-चिदपि । उत्पत्तिरपि च तयोः कष्टलब्धयोरीदृशेनैव प्रकारेणोपजाता ।' इत्युक्तवति शुक-नासे सशोक एव राजा प्रत्यवादीत्—'सर्वमेतद्यदार्येणाभिहितं कोऽन्योऽवबुध्यते । केन वाप-

---

ममापि स्वप्ने पुण्डरीकस्य दर्शनं समुपजातम् । तत्तस्तदुत्पत्तिं प्रति तयोर्द्वयोः पूर्वोक्तयोर्नास्त्येव संदेहो द्वाप । विनष्टयोः कथं शरीरस्याविनाशः । कथं वा पुनर्जीवितस्य प्रतिलम्भः प्राप्तिरिति । अत्राखिलानामखिलेषु समस्तलोकेषु प्रख्यातः प्रसिद्धः प्रभावो यस्यैवंभूतममृतमेव पीयूषमेव एकं कारणं निदानमावेदितं कथितम् । तदमृतं चन्द्रमसि चन्द्रे विद्यत इत्येषा वार्ता प्रवृत्तिः किंवदन्त्यस्त्येव । तत्तस्मात्कारणादेतत्सर्वमित्थमनेनैव रीत्याऽवगच्छतु जानातु । अन्यच्च तादृशाकारकान्तेर्द्युतेरखिललोकस्य समस्तजनस्याह्लादकारिणः प्रमोदजनकस्य चन्द्रकस्यान्यत्रैव संभव एव नास्ति । तदिति हेत्वर्थे । कल्याणैर्मङ्गलैश्चिरात्स्वल्पकालेन स्वल्पावसाने प्रान्ते सति विनिवर्तितं विहितं गन्धर्वसुतायाः कादम्बर्या उद्वाहमङ्गलं विवाहमाङ्गल्यं येन स तस्य गलत्क्षरन्नयनयोर्लोचनयोः पयो जलं यस्य स तस्य वध्वा सह पादयोश्चरणयोः पततोऽभिवादनं [illegible] पुत्रतामुपगतस्य प्राप्तस्य चन्द्रापीडनाम्नान्तरितस्य व्यवहितस्य लोकपालस्येव सोमयमवरुणकुबेरस्येव चन्द्रमसश्चन्द्रस्य दर्शनेनावलोकनेन निरीक्षणेनाजन्मनः कृतं जन्मसमर्यादीकृत्य कृतमाजन्मकृतमेव संतापं दुःखं संतापं पापं देवः परित्यक्ष्यति दूरीकरिष्यति निष्पापो भविष्यति । विगतपापो भविष्यतीत्यर्थः । ममेदं चन्द्रापीडपुण्डरीकयोरेवं शापोऽस्माकं पुनर्वर एव । तदस्मिन्वस्तुनि मनागपीषदपि स्वल्पमपि देवेन देव्या वा न शोकः कार्यः । मङ्गलानि श्रेयांस्यभिधार्यन्तामभिधीयन्ताम् । युष्माभिरभिमतदेवताया इष्टसन्निहितदेवताया आराधनेन सेवनेन धनस्य द्रव्यस्यातिसर्जनेनातिवितरणेन चान्यजन्मोपार्जितं परभवोपार्जितं पुण्यपुञ्जरूपं कुशलमभिवर्ध्यताम् । यमा अहिंसासत्यास्तेयब्रह्माकिंचनतालक्षणाः । 'अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्माकिंचनता यमाः' इति हैम । कष्टव्रतं चान्द्रायणादि, उपवासा औपवस्तानि, एतान्यादौ यस्यैवंभूतेन तपःक्लेशेन कष्टेनाकुशलम-प्यकल्याणमप्यशिवमपि क्षयं नाशमुपनीयतां प्राप्यताम् । अपरमप्यन्यदपि यच्चैवंगते श्रेयस्करं कल्याण-[illegible] क्रियतां विधीयताम् ।

[illegible] मलानपूर्वे । वैदि- [illegible] यो. कृष्णलब्धयो-

कष्टप्राप्तयोरुत्पत्तिरपीदृशेनैव प्रकारेण पूर्वोक्तहेतुना उपजातोत्पन्ना इत्युक्तवति शुकनासे सशोक एव राजा तारापीडः प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । सर्वमेतद्यदार्येण भवताभिहितं प्रतिपादितं तत्कोऽन्योऽवबुध्यते जानाति । केन

---

१ कथम्. २ प्रलम्भः. ३ प्रख्यात. ४ अमृतमनेककारणम्; अमृतमेव कारणम्. ५ सत्यमिदम्. ६ ईदृश-कारस्य कान्तेः; ईदृशाकारकान्तेः. ७ अचिरात्. ८ निर्वर्तित. ९ एव. १० जन्म. ११ तदयोरेवम्. १२ मङ्गला-न्यभिध्यायन्ताम्. १३ अभिवर्धताम्; अभिवर्ध्यताम्. १४ उपार्जनेन कष्टेनोपवासादिभिर्नियमेन. १५ मरे-वगतेः; यदेवंगतम्. १६ कर्मणा खलु नैदिकानामनैदिकानां वासाध्यं नाम किंचिदपि नास्ति. १७ कोपपि..

...स्थितशरीरा तूष्णीमेव मौनमध्यास्त । तदनन्तरं च तयोः शुकनासावलम्बितशरीरो राजा ...मैवाविशत्तदनु । तदनु मनोरमावलम्बिता पुरःप्रधाविनोत्सुकायमानदृष्टिः 'क्व मे वत्सः' ...इति पृच्छन्ती विलासवती । प्रविश्य च सैव गतैव शान्त्या विरहितमुपरतसर्वप्रयत्नं सुप्तमिव ...र्दुःखमन्तर्गतमालोक्य यावत्त परापतन्त्येव तारापीडमप्यतिक्रम्यावहितालसवती विधारयन्ती ...मनोरमामप्याक्षिप्य दूरत एव प्रसारितबाहुलतायुगला स्रोतोन्मुक्तजर्जराभिर्नयनजलधाराभिः ...स्तनेन च सिञ्चन्ती महीतलम् 'हा वत्स हा जात दुर्लभक, चिराद्दृष्टोऽसि, देहि मे प्रतिवचनम् । ...आलोकय सकृदपि मामनुचितं तात, नवैतदवस्थानम् । उत्थायाङ्कोपगमनेन मे संपादय ...तनयोचितं स्नेहम् । न श्रोत्राकर्णितपूर्वं बाल्येऽपि त्वया मद्वचनमद्य किमेवं विलपन्त्या अपि ...न शृणोषि । जात, केन कोपितोऽसि । एषा तोषयामि पतन्ती पादयोर्निपत्य । पुत्र चन्द्रापीड, ...प्रणम तावदभ्युद्गम्य त्वत्स्नेहादेवातिदूरमागतस्यापि पितुः पादौ । क्व सा गता ते गुरुभक्तिः । ...क्व ते गुणाः । क्व स स्नेहः । क्व सा धर्मज्ञता । क्व तत्पितृपक्षपातित्वम् । क्व सा बन्धुप्रीतिः । क्व सा ...परिजनवत्सलता । कथममाभाग्यैर्मे सर्वमेकपद एवोत्सृज्यैवमौदासीन्यमवलम्ब्यावस्थितोऽसि ।

...तस्य वदि पश्चात् सीमन्तिनी सार्धं भर्त्रा आगतं गाम्भीर्यवन्तं तेनावलम्बितं स्तम्भितं शरीरं यस्याः सा तूष्णी- ...मेव मौनमेव मौनाभ्यन्तराभिमान्मूर्च्छामगमत् । तदनन्तरं तयोर्नेहाध्वेताकादम्ब्योर्द्वयोः सतोः ...शुकनासेनावलम्बितं धृतं शरीरं यस्य भूपो राजा धनपदं विवेश प्रविश्य प्रवेशं चकार । तदनु पश्चान्मनोरमयावल- ...म्बिता पुरोऽग्रे प्रधाविता चञ्चलायततरातीर्घा दृष्टिर्यस्याः सा क्व मे मम वत्स इति पृच्छन्ती प्रश्नयन्ती विलास- ...वती दवैव मनोरमयैव सह प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वैव सहजया स्वाभाविक्या कान्त्या विरहितं दीप्त्या रहितं कान्त्या ...गतप्रसरो निवृत्तः सर्वः प्रयत्न उद्यमो यस्मात्तं तम् । अत एवोत्प्रेक्षते । सुप्तमिव कृतनिद्रमिव शयननिद्रावश- ...मेव पुत्रे सुते सूनौ वत्सला हितकारिणी तनयं पुत्रं सुतमालोक्य यावत्त परापतन्त्येव पश्चादागच्छन्त्येव तारापीड- ...मप्यतिक्रम्यावहितालसवती विधारयन्ती देहावष्टम्भं कारयन्ती मनोरमामप्याक्षिप्याक्षेपणं कृत्वा दूरत एव दविष्ठ एव प्रसा- ...रितं विस्तारितं बाहुलताद्वयं भुजवल्लीयुग्मं यया सा स्वेन वेगेनोन्मुक्तात एव प्रान्ते जर्जराः शिथिलास्ताभिर्नयन- ...जलधाराभिरश्रुसंतानैः प्रस्रवेण स्तनोद्गतदुग्धेन च महीतलं सिञ्चन्ती सेकं कुर्वन्ती सेचनं कुर्वन्ती । हे जात हे पुत्र हे वत्स, एह्येह्यागच्छागच्छ । हे दुर्लभक हे दुष्प्राप, चिराच्चिरकालाद्बहुकालेन दृष्टोऽस्यवलोकितोऽसि निरीक्षितोऽसि । मे मम प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं देहि । मां सकृदपि चैकवारमप्यालोकय दृग्विषयीकुरु दृष्ट्यावलो- कनं कुरु । हे तात हे पितः, नैवैतदवस्थानमनुचितमन्याय्यम् । उत्थायोत्थानं कृत्वाङ्के क्रोडे उत्सङ्गे यदुप- गमनं तेन मे मम तनयोचितं पुत्रन्याय्यं तनययोग्यं स्नेहं प्रेम संपादय विधेहि । बाल्येऽपि बाल्यावस्थायामपि त्वया भवता मद्वचनं मातृवचो न चानाकर्णितपूर्वं न चाश्रुतपूर्वम् । अद्य किं जातम् । एवमनुना प्रकारेण विलपन्त्या ...क्रन्दन्त्या अपि न शृणोषि नाकर्णयसि । हे जात, केन रोषितः कोपं प्रापितोऽस्यसूयां प्रापितोऽसि । ...एषा विलासवती पादयोश्चरणयोर्निपत्य निपतनं कृत्वा प्रणामं कृत्वा वत्सं पुत्रं तोषयामि संतोषयामि तुष्टियु- ...क्तं करोमि । हे पुत्र हे वत्स हे सूनो चन्द्रापीड, प्रत्युद्गम्य संमुखमागम्याभिमुखमागत्य तावदादौ त्वत्स्नेहा- ...दिव प्रेम्णस्त्वत्प्रीतिरेवातिदूरमागतस्यातिदविष्ठमागतस्य पितुस्तारापीडस्य पादौ चरणौ प्रणम नमस्कुरु । सा ते ...तव गुरुभक्तिः पितर्याराध्यत्वेन ज्ञानं श्रद्धा वा वासना वा क्व गता कुत्र याता । ते तव गुणा भवद्गुणाः सौ- ...जन्यादयः क्व । स प्रधानः स्नेहः प्रेम क्व । सानिर्वचनीया वक्तुमशक्या धर्मज्ञता वृषवेतृता धर्मज्ञातृता क्व । त- ...त्सर्वप्रसिद्धं पितृपक्षपातित्वं क्व जनकमताश्रयित्वं क्व । सा बन्धुप्रीतिः क्व स्वजनेषु स्नेहः क्व स्वजनेषु प्रेम क्व । सा परिजने परिच्छदे वत्सलता हितकारिता क्व । ममाभाग्यैर्दुर्दैवैर्मे एकपद एव सर्वमुत्सृज्यैव त्वमेव कथ-

---

१ सहजया. २ पुत्तमपश्चिम; प्रत्याम्मरलिव. ३ पुत्रवत्सलः. ४ अनाकर्णितपूर्वम्; अनवका

मानम्, तेनास्माभिरासादितम् । तथादृशेनैवोपचारेणैतावतो दिवसाननुपचरितवती वधूरस्य शरीरं स एवोपचारो नास्मदनुरोधाल्लज्जया वा मनागपि परिहरणीयः । मैवं नियोज्या द्रष्टार एव केवलम् । किमस्माभिरिह स्थितैर्गतैर्वा । यस्याः करस्पर्शेनाप्यायितमेतदविनाशि सैव वधूः पार्श्वेऽस्य तिष्ठतु' इत्यादिश्य निर्जगाम । निर्गत्य चोपकल्पितं निजावासमगत्वैव तपस्विवासोचितेऽन्यतमस्मिन्नासन्न एवाश्रमस्य शुचिशिलातलसनाथे तरुलतामण्डपे समुपविश्य निर्विशेषदुःखं सकलमेव राजचक्रमाहूयाहूय सबहुमानमवादीत्—'न भवद्भिरनुगन्तव्यं यथाहं शोकावेगादेवैतदहमङ्गीकरोमि' इति । पूर्वचिन्तित एवायमर्थो यथा वधूसमेतस्य चन्द्रापीडस्य वदनमालोक्य संक्रामितनिजभरेण मया क्वचिदाश्रमपदे गत्वा पश्चिमं वयः क्षपितव्यमिति । स चायं मे भगवता कृतान्तेन पुराकृतैः कर्मभिर्वा विरूपैरेवं समुपनमितः । किमपरं क्रियते । अनतिक्रमणीया नियतिः । अप्रापणीयं नानुभूतमात्मचेष्टाकृतं वत्सस्य सुखम् । प्रजापरिपालनफलं [illegible] पुनर्भवद्भुजेष्वेवमक्षतेर्ष्याविरहितमस्त्येव । अन्यथापि हि चेद्मानेनास्मासु सर्वमेवेदमवस्थितम् । तदिच्छामि चिरकाङ्क्षितं मनोरथं पूरयितुम् । धन्याश्च जगतीतलसारतनयजनेष्वात्मभरमासज्य लघुशरीराः परलोकगमनं साधयन्ति । येऽथ वार्धके पात्रमाधाय यदा तदाप्यनिच्छतोऽप्याच्छिद्यत एव कृतान्तेन, सयदि पात्रे कश्चिदपि स्थापितः

केवलमवलोकनमुपाममस्माकं विधीयमानं क्रियमाणं तथास्माभिरासादितं प्राप्तम् । तदिति हेत्वर्थे । तादृशेनोपचारेण प्रतिक्रियया एतावतो दिवसान्वधूः स्नुषा यस्यास्य शरीरमुपचरितवत्युपचारं कृतवती स एवोप-चारोऽस्मदनुरोधादस्मत्प्रतिबन्धाल्लज्जया त्रपया वा मनागपीषदपि न परिहरणीयो न परिहार्यः । वयं नियोज्याः निरर्थकाः केवलं द्रष्टार एव विलोकयितार एव । अस्माभिरिह स्थले स्थितैरवस्थितैर्गतैर्वा किम् । यस्याः करस्पर्शेनेदमविनाश्यविनश्वरमाप्यायितं शीतलीभूतं सैव वधूः स्नुषास्य चन्द्रापीडस्य पार्श्वे निकटे तिष्ठतु । इत्यादिश्याज्ञां दत्त्वा निर्जगाम निर्ययौ । निर्गत्य च निर्गमनं कृत्वा चोपकल्पितं निर्मितं निजं स्वीयमावासमगत्वैव तत्र गमनमविधायैव तपस्विवासोचिते मुनिजननिवासयोग्य आश्रमस्य मध्येऽन्यतम आसन्न एव समीपवर्तिनि शुचिभिः पवित्रैः शिलातलैः सनाथे सहितेऽन्यतमस्मिंस्तरुलतामण्डपे स एव नरो एव मण्डपाकारेण मण्डपसदृशाकारेण व्यवस्थितान्यरपलतान्तस्तत्र छत्राकारेण स्थिता वेदिः तरुलतामण्डपः तस्मिन्समुपविश्यास्थाय निर्गतो विशेषो यस्मादेतादृशं दुःखं यस्मिन्नेवंभूतं सकलमेव राजचक्रं नृपसमूहमाहूयाहूय सबहुमानं सनमस्कारमवादीदब्रवीत् । भवद्भिर्नानुगन्तव्यं न पश्चात्, यथाहं शोकावेगादिदमनवगम्याश्रमपदमङ्गीकरोमि स्वीकुर्वे इति । अयमर्थः पूर्वं चिन्तित एव प्रागालोचित एव प्रथममालोचित एव । तदेव विशदयन्नि प्रकटयति—यथेति । यथा वधूसमेतस्य चन्द्रापीडस्य वदनमाननमालोक्य निरीक्ष्य संक्रामितोऽन्यत्र स्थापितो निजभरो राज्यभारो येनैवंभूतेन मया क्वचिदाश्रमपदे मुनिस्थानस्थले गत्वा पश्चिमं प्रान्त्यं वयः क्षपितव्यं परिपूर्णता नेयमिति । स चायमर्थः पुराकृतैः कर्मभिः भगवता कृतान्तेन पूर्वेण पुराकृते. पूर्वमाचरितैर्विरूपैरशुभैः कर्मभिर्वा पूर्वोपार्जितैरेव समुपनमितः । अपरं द्वितीयं किं क्रियते, यतोऽनतिक्रमणीयानुल्लङ्घनीया नियतिर्भवितव्यता । वत्सस्य चन्द्रापीडस्य सुखमप्रापणीयं प्राप्तुमयोग्यं नानुभूतं नानुभवविषयीकृतम् । प्रजापरिपालनफलं तु पुनरक्षतेष्वखण्डितेषु भवद्भुजेष्वेव सम्यगीर्ष्याविरहितं न वियोगकालमरणेन । अन्यथापि सुखेषु चेतनेषु क्रियमाणेषु सर्वमिदमेव भवद्भुजेष्वेवावस्थितं स्थितिमापन्नम् । तदिति हेत्वर्थे । इच्छामि चिरकाङ्क्षितं चिरवाञ्छितं मनोरथं पूरयितुं परिपूर्णीकर्तुम् । धन्याश्च कृतार्थाश्च जगति विश्वे ये सुतेषु तनयेषु सुवर्णवत् पुत्रेष्वात्मभरमासज्य स्थापयित्वा लघुशरीराः परलोकगमनं परलोकप्रस्थानं साधयन्ति निष्पादयन्ति । ये च वार्धके वृद्धत्वे निजभारं पात्रमाधाय स्थापयित्वा

१ वत्स. २ उपपादितम्. ३ परिहरणीयः. ४ वत्स ए. ५ कथितमिह उपविश्य. ६ दुःखम्. ७ वत्स ए. ८ वृद्ध. ९ अन्यत्र. १० पर.

मिनपदं जरापरिभुक्तायुःशेषेण निष्प्रयोजनस्थितिना सर्वसुखबाह्येन मांसपिण्डेन परलोकसुखान्युपार्ज्यन्ते, लाभ एवायम् । तदस्य वस्तुनः कृते भवन्तो मया प्रार्थिताः' इत्युक्त्वा संनिहितान्यपि परित्यज्योचितानि सर्वसुखान्यनुचितान्यङ्गीकृत्य वन्यानि । तथा हि । हर्म्यबुद्धिं वृक्षमूलेषु, अन्तःपुरस्त्रीप्रीतिं लतासु, संस्तुतजनस्नेहं हरिणेषु, निवसनरुचिं चीरवल्कलेषु, कुन्तलरचनाभियोगं जटासु, आहारहार्दं कन्दमूलफलेषु, शस्त्रधारणव्यसनमक्षसूत्रेषु, प्रजापरिपालनशक्तिं समित्कुशकुसुमेषु, नर्मालापं धर्मसंकथासु, समररसमुपशमे, जयेच्छां परत्र, कोशस्पृहां तपसि, आज्ञां मौने, सर्वोपभोगरागं च वैराग्ये, तनयस्नेहं तरुषु संक्रमय्य अल्पपरिजनोचिताः क्रियाः कुर्वन्गन्धर्वलोकोचितानहरहरुपचारान्कादम्बर्या कथमपि समुत्सृष्टलज्जया महाश्वेतया च क्रियमाणाननिच्छन्नविच्छेदात्सायं प्रातश्चानुभूतचन्द्रापीडदर्शनसुखो दुःखान्यगणयन्नरपतिः सपरिवारः समं देव्या शुकनासेन च तत्रैवातिष्ठत् ।

इत्येवं च कथयित्वा भगवाञ्जाबालिर्जराभिभवविच्छायं स्मितं कृत्वा हारीतप्रमुखान्सर्वानेव तापसाञ्छ्रावकानवादीत्—'दृष्टमायुष्मद्भिरिदमन्तःकरणापहारिणः कथारसस्याक्षेपसामर्थ्यम् । यत्कथयितुं प्रवृत्तोऽस्मि तत्परित्यज्यैव कथारसात्कथयन्नतिदूरमतिक्रान्तोऽस्मि ।

इति । यदा तदा यस्मिंस्तस्मिन्कालेऽनिच्छतोऽप्यनभिलषतोऽपि कृतान्तेन यमेनाप्यियत एवाहन्यत एव । किमनेनेति । यदि पात्र भाते क्वचिदपि निजपदं स्वस्थानमात्मभारं स्थापयित्वा स्थापनां कृत्वा जरया परिभुक्तमायुःशेषो यस्य स तेन निष्प्रयोजना निरर्थका स्थितिरवस्थानं यस्य स तेन सर्वसुखात्समग्रसौख्याद्बाह्येन बहिर्भूतेन मांसपिण्डेन पललसंघातेन परलोकसुखानि पारभविकसौख्यान्युपार्ज्यन्त उपार्जनाविषयीक्रियन्ते । अयमेव लाभः फलप्राप्तिः । पुरुषार्थ इति यावत् । तत्तस्मात्कारणादस्य वस्तुनः कृते भवन्तो मया प्रार्थिता अभ्यर्थिताः । इत्युक्त्वेत्यभिधाय संनिहितान्यपि समीपवर्तीन्यप्युचितानि योग्यानि सर्वसुखानि परित्यज्य विहाय सकलान्यनुचितान्ययोग्यानि अनर्हाणि वन्यानि वनसंबन्धीनि सुखान्यङ्गीकृत्य स्वीकृत्य च । तदेव दर्शयति—तथा हीति । तस्य राज्ञो हर्म्यबुद्धिं गृहधियं वृक्षमूलेषु पादपबुध्नेषु, अन्तःपुरस्त्रीप्रीतिमवरोधस्त्रीप्रेम लतासु वल्लीषु, संस्तुतजनस्नेहं परिचितजनप्रीतिं हरिणेषु कुरङ्गेषु, निवसनरुचिं वस्त्राभिलाषं चीरवल्कलेषु, कुन्तलरचनाया अभियोगमनुरागं जटासु, आहारहार्दं भोजनप्रेमाभिप्रायो वा कन्दश्च मूलं च फलानि च कन्दमूलफलानि तेषु, शस्त्रधारणव्यसनमक्षसूत्रेषु जपमालिकासु, प्रजापरिपालनशक्तिं समिध एधांसि कुशा दर्भाः कुसुमानि पुष्पाणि तेषु, नर्मालापं क्रीडालापं हास्यालापं धर्मसंकथासु सुकृतप्रबन्धेषु, समररसं संग्रामरसं युद्धरसमुपशमे शान्तरसे, जयेच्छां जयस्पृहां परत्र लोके परलोके, कोशस्पृहां धनभाण्डागारस्पृहां तपसि व्रते, आज्ञामनुशासनं मौनेऽभाषणे, [illegible] रागं च वैराग्ये विरक्ततायाम्, तनयस्नेहं पुत्रप्रेम सुतस्नेहं तरुषु वृक्षेषु, संक्रमय्य संक्रमणं कृत्वा [illegible]

[illegible]

वेचः स कामोपहतचेताः स्वयंकृतादेवाविनयाद्दिव्यलोकतः परिभ्रश्यन्मर्त्यलोके वैशम्पा
नामा शुकनाससूनुरभवत्। स एवैष पुनः स्वयंकृतेनाविनयेन कोपितस्य पितुराक्रोशान्म
श्वेताकृताच्च सैत्याधिष्ठानादस्यां शुकजातौ पतितः' इत्येवं वदत्येव भगवति जाबालौ बाल्ये
मे सुप्तप्रबुद्धस्येव पूर्वजन्मान्तरोपात्ताः समस्ता एव विद्या जिह्वाग्रेऽभवन्। सकलासु
कलासु कौशलमुपजातम्। उपदेशाय मनुजस्येव चेयं विस्पष्टवर्णाभिधाना भारती च
वृत्ता। विज्ञानं च सर्ववस्तुविषयं स्मरणं च संवृत्तम्। किं बहुना। मनुष्यशरीरादृते स
मन्यत्तत्क्षणमेव मे "वैशम्पायनस्य स एव चन्द्रापीडस्योपरि स्नेहः, सैव कामपरवशता,
एव महाश्वेतायामनुरागः, सैव तदवाप्तिं प्रत्युत्सुकतेत्युपगतं सकलमेव। केवलमसंजातप
तया मे तस्मिन्समये पूर्वजन्मोपात्ता शरीरचेष्टा नासीत्। तया चाविर्भूतसकलान्यजन्म
त्तान्तः समुत्सुकान्तरात्मा किं मातापित्रोः, किं तातस्य तारापीडस्य, किमम्बाया विला
वत्याः, किं वयस्यस्य चन्द्रापीडस्य, उत प्रथमसुहृदः कपिञ्जलस्य, आहोस्विन्महाश्वेताया
नाज्ञासिषमेवं कैस्य कस्य कथं वा स्मृतवानसीति। तया चोत्सुकान्तरात्मा महीतलनिवेशि
शिराश्चिरमिव स्थित्वा भगवन्तं जाबालिं निजाविनयश्रवणलज्जया विलीयमान इव निराशि

विष्टमतिक्रान्तोऽनिषाहितोऽस्मि। ततस्तस्मात्कारणाचः कामेन कंदर्पेणोपहतं पीडितं चेतो यस्य स स्वयं
देव स्वाचीर्णादेवाविनयात्प्रातिकूल्याद्दिव्यलोकतः सुरसद्मनः परिभ्रश्यन्निपतन्मर्त्यलोके मनुष्यलोके वैशम्पा
ननामा शुकनाससूनुरभवत्। स एवैष वैशम्पायनः स्वयंकृतेनात्मना विहितेनाविनयेन कोपितस्य रोषित
पितुर्जनकस्याक्रोशादाक्षेपात्कठिनवचनान्महाश्वेता गन्धर्वपुत्री तया कृताद्विहिताच्च सत्यं दुःखमेव
माश्रयो यस्यैवंभूतात्छापाचास्यां शुकजातौ पतितः भ्रष्टः। अवतीर्ण इत्यर्थः। इत्येवं वदति भुवत्येव भ
गवति जाबालौ बाल्येऽपि शैशवेऽपि सुप्तः शयितः पश्चात्प्रबुद्धो जागरितस्तस्येव पूर्वजन्मनि भवान्त
उपात्ता गृहीताः समस्ताः समग्रा एव विद्याः सकला एव विद्याश्चतुर्दश जिह्वाग्रे रसनाग्रेऽभवन्नभूवन्। स
लासु समग्रासु च कलासु विज्ञानेषु कौशलं दक्षत्वमुपजातं संभूतम्। उपदेशाय कथनाय मनुजस्येव मनु
ष्यस्येव चेयं विस्पष्टवर्णाभिधाना प्रकटवर्णाभिधाना प्रकटाक्षरनाम्नी भारती सरस्वती च संवृत्ता संजाता। स
वस्तुविषयं स्मरणं च संवृत्तम्। किं बहुना कथितेन। मनुष्यशरीरादृते मनुष्यशरीरं विहाय मदीयं स
परवाग्व्यदपरं सर्वमेव तत्क्षणमेव तत्समयमेव वैशम्पायनस्योपनतं स एव चन्द्रापीडस्योपरि स्नेहश्चन्द्रापीडस्यो
परि प्रेम, सैव पूर्वानुभूतैव कामपरवशता मदनायत्तता कंदर्पपरवशता, स एव पूर्वप्रतिपादित एव प्रथम
प्रतिपादित एव महाश्वेतायामनुरागोऽनुरक्तिस्तु पश्चात्प्रेम, सैव तस्या महाश्वेताया अवाप्तिं प्राप्तिं प्रत्यु
त्सुकत्वमौत्सुक्यमिति सकलमेव समग्रमेवोपगतं प्राप्तम्। असंजातपक्षतयाऽप्रादुर्भूतगरुत्तया मे मम तस्मिन्समये
पूर्वजन्मोपात्ता शरीरचेष्टा चलनादिका नासीन्नाभवत्। तया चाविर्भूत प्रकटीभूतः प्रादुर्भूतः सकल
समस्तोऽन्यजन्मवृत्तान्तो भवान्तरोदन्तो यस्यैवंभूतः समुत्सुकान्तरात्मोत्कण्ठितान्तरात्मा किं शुकनास
मनोरमयोर्मातापित्रोः, किं तातस्य तारापीडस्य, किमम्बाया विलासवत्याः, किं वयस्यस्य मित्रस्य चन्द्रा
पीडस्य उत प्रथमसुहृद आद्यमित्रस्य कपिञ्जलस्य आहोस्विन्महाश्वेताया इत्येवं कस्य कस्य
र्तिनः कथं वा केन प्रकारेण वा स्मृतवानस्मि स्मरणं कृतवानसीति नाज्ञासिषं नावबोधिषम्। तया चोत्
कान्तरात्मा महीतले पृथ्वीतले निवेशितं शिरो येन स चिरमिव बहुकालमिव स्थित्वास्थाय भगवन्
जाबालिं निजस्य स्वस्याविनयस्य श्रवणमाकर्णनं तस्माद्या लज्जा त्रपा तया विलीयमान इव क्षीयमाण

१ हृदयं सः. २ अभूत्; उत्पन्नः. ३ स एव; स एव. ४ सत्याभिध्यानात्. ५ उपदेशकोचतम्. ६ मनुष्यस्य. ७ इयं. ८ संपन्ना. ९ वस्तुनस्तु; वस्तसंवस्तु. १० वैशम्पायनस्यैव. ११ कामपरता. १२ कस्य कथं वा; कस्य कस्य कथं कथं वा.

प्राञ्जलिः अवादिषं शनैःशनैर्व्यक्ताक्षरम्—'भगवन्, त्वत्प्रसादादाविर्भूतज्ञानोऽस्मि संवृत्तः। स्मृताः खलु मया सर्व एव पूर्वबान्धवाः। मूढतायां च यथैव तेषां स्मरणं नासीत्तथैव विरहपीडापि। अधुना पुनस्तान्स्मृत्वा स्फुटतीव मे हृदयम्। न च तान्स्मृत्वापि तथा यथा चन्द्रापीडं मम [illegible] हृदयम्। तस्यापि जन्माख्यानेन प्रसादं करोतु भगवान्। येनायं तिर्यग्योनिवासोऽपि मे तेन सहैकत्र वसतो न पीडाकरः संजायते' इति।

एवं च विज्ञापितो मया सासूयमिव मामवलोक्य भगवाञ्जाबालिः सस्नेहकोपगर्भं प्रत्यवादीत्—'दुरात्मन्, यस्यैतावतीं दशामुपनीतोऽसि कथं तामेव तरलहृदयतामनुबध्नासि। अद्यापि पक्षावपि नोद्भिद्येते। तत्संचरणक्षमस्तु तावद्भव। ततो मां प्रक्ष्यसि' इत्येवमुक्ते भगवता समुपजातकुतूहलो हारीतः पप्रच्छ—'तात, महानयं विस्मयो मे। कथय कथमस्य मुनिजातौ वर्तमानस्य तादृशी कामपरता जाता। यया जीवितमपि न संधारयितुं पारितम्। कथं च दिव्यलोकसंभूतस्य तथा स्वल्पमायुः संवृत्तम्'। इत्येवं च पृष्टः सूनुना भगवाञ्जाबालिरमलाभिः पापमलमिव प्रक्षालयन्दशनदीधितिसलिलधाराभिः प्रत्यवादीत्—'स्पष्टमेवात्र कारणम्। वत्स, अयं हि कामरागमोहमयादल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलादुत्पन्नः। श्रुतौ च

मम दर पातालतलं रसातलं विशन्निव प्रवेशं कुर्वन्निव कथंकथमपि महता कष्टेन शनैःशनैर्व्यज्ञपयं विज्ञापितवान्। हे भगवन्, त्वत्प्रसादात्त्वदनुग्रहादाविर्भूतं प्रकटीभूतं ज्ञानं यस्यैवंभूतोऽहं संवृत्तो निष्पन्नोऽस्मि। खलु निश्चयेन मया सर्व एव पूर्वबान्धवाः स्मृताः प्रथमसज्जनाः स्मृताः स्मरणविषयीकृताः। मूढतायां मूर्खतायामज्ञानतायां च यथैव तेषां स्मरणं नासीत्तथैव विरहपीडापि वियोगबाधापि नासीत्। अधुना पुनस्तान्पूर्वोक्तान्स्मृत्वा मे मम हृदयं वक्षः स्फुटतीव स्फोटं प्राप्नोतीव। ....तत्तस्मात्कारणात्तस्यापि चन्द्रापीडस्यापि जन्माख्यानेन भवान्तरकथनेन भगवान्प्रसादमनुग्रहं करोतु विदधातु। येन कारणेनायं तिर्यग्योनिवासोऽपि मे मम तेन सहैकत्रैकस्मिन्स्थले वसतो न पीडाकरो न व्यथाकृत्संजायते भवतीति।

एवं च विज्ञापितो मया सासूयमिव सेर्ष्यमिव मामवलोक्य निरीक्ष्य वीक्ष्य भगवाञ्जाबालिः सह स्नेहेन वर्तते यत्तत्सस्नेहं कोपगर्भं च सस्नेहकोपगर्भं प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत्—हे दुरात्मन् हे दुष्टात्मन्, यस्यैतावतीं दशामवस्थां त्वमुपनीतः प्रापितोऽसि कथं तामेव तरलहृदयतां चपलचित्ततामनुबध्नासि करोषि। अद्यापि पक्षावपि बाजावपि नोद्भिद्येते नोद्गच्छतः। तत्तस्मात्कारणात्संचरणक्षमस्तु गमनसमर्थस्तु तावद्भव। ततस्तदनन्तरं मां प्रक्ष्यसि प्रश्नयिष्यसि। इत्येवं भगवतोक्ते कथिते समुपजातं कुतूहलमाश्चर्यं यस्यैवंभूतो हारीतः पप्रच्छ प्रश्नमकार्षीत्। हे तात हे पितः, महानयं मे मम विस्मयो वर्तते। अस्य पुण्डरीकस्य मुनिजातौ वर्तमानस्य तादृशी कामपरता जाता कंदर्पपरवशता जाता। तत्कथय कथम्। यया कामपरतया जीवितमपि संधारयितुं धर्तुं न पारितं न शक्तम्। कथं च दिव्यलोके संभूतस्य तथा स्वल्पमायुः स्तोकमायुः संवृत्तम्। इत्येवं पृष्टश्च सूनुना भगवाञ्जाबालिरमलाभिर्निर्मलाभिर्दशनदीधितिसलिलधाराभी रदनकान्तिधाराभिः पापमलमिव प्रक्षालयन्नुज्ज्वलीकुर्वन्प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत्। किं तदित्याह—**स्पष्टमिति**। अत्र कारणं निदानं स्पष्टमेव प्रकटमेव। हे वत्स हे पुत्र, अयं हि पुण्डरीकः कामरागो रताभिलाषो मोहो मौढ्यं ताभ्यां निष्पन्नस्तन्मयस्तस्मादल्पसारादल्पबलात्स्त्रीवीर्यादेव केवलात्पुरुषवीर्यासंमिश्रा-

---

१ च मे. २ स्मृत्वा स्मृत्वा. ३ तथान्यत्. ४ मात्रात्. ५ दयां करोतु भगवांस्तस्यापि जन्माख्यानप्रसादप्रदानेन. ६ हृदयतरलताम्. ७ पक्षावेव. ८ मे प्रक्षालयन्.

ततः स कामोपहतचेताः स्वयंकृतादेवाविनयाद्दिव्यलोकतः परिभ्रश्यन्मर्त्यलोके वैशम्पायननामा शुकनाससूनुरभवत्। स एवैष पुनः स्वयंकृतेनाविनयेन कोपितस्य पितुराक्रोशान्महाश्वेताकृताच्च सत्याभिधानादस्यां शुकजातौ पतितः' इत्येवं वदत्येव भगवति जाबालौ बाल्येऽपि मे सुप्तप्रबुद्धस्येव पूर्वजन्मान्तरोपात्ताः समस्ता एव विद्या जिह्वाग्रेऽभवन्। सकलासु च कलासु कौशलमुपजातम्। उपदेशाय मनुजस्येव चेयं विस्पष्टवर्णाभिधाना भारती च संवृत्ता। विज्ञानं च सर्वत्रवस्तुविषयं स्मरणं च संवृत्तम्। किं बहुना। मनुष्यशरीरादृते सर्वमन्यत्तत्क्षणमेव मे वैशम्पायनस्य स एव चन्द्रापीडस्योपरि स्नेहः, सैव कामपरता, स एव महाश्वेतायामनुरागः, सैव तदवाप्तिं प्रत्युत्सुकतेत्युपगतं सकलमेव। केवलमसंजातपक्षतया मे तस्मिन्समये पूर्वजन्मोपात्ता शरीरचेष्टा नासीत्। तथा चाविर्भूतसकलान्यजन्मवृत्तान्तः समुत्सुकान्तरात्मा किं मातापित्रोः, किं तातस्य तारापीडस्य, किमम्बाया विलासवत्याः, किं वयस्यस्य चन्द्रापीडस्य, उत प्रथमसुहृदः कपिञ्जलस्य, आहोस्विन्महाश्वेताया इति नाज्ञासिषमेवं केन कस्य कथं वा स्मृतवानस्मीति। तथा चोत्सुकान्तरात्मा महीतलनिवेशितशिराशिरसिव शिरसा भगवन्तं जाबालिं निजाविनयश्रवणलज्जया विलीयमान इव विज्ञा

[illegible] । [illegible] कामेन [illegible] मनुष्यलोके वैशम्पायननामा शुकनाससूनुरभवत्। स एवैष वैशम्पायनः स्वयंकृतेनात्मना [illegible] महाश्वेता [illegible] सत्याभिधानादस्यां शुकजातौ पतितः [illegible] । इत्येवं वदति [illegible] जाबालिनाम्नि [illegible] समस्ता एव विद्याः [illegible] जिह्वाग्रे [illegible] । [illegible] कलासु [illegible] कौशलं [illegible] । उपदेशाय कथनाय मनुजस्य [illegible] भारती सरस्वती च संवृत्ता [illegible] । किं बहुना [illegible] । मनुष्यशरीरात् [illegible] वैशम्पायनस्य [illegible] चन्द्रापीडस्योपरि [illegible] महाश्वेतायाः [illegible] । [illegible] । तथा [illegible] किं [illegible] तारापीडस्य, किमम्बाया विलासवत्याः, किं [illegible] आहोस्विन्महाश्वेतायाः [illegible] । तथा [illegible]

पातालतलं कथमपि शनैःशनैर्व्यज्ञपयम्—'भगवन्, त्वत्प्रसादादाविर्भूतज्ञानोऽस्मि संवृत्तः। स्मृताः खलु मया सर्व एव पूर्वबान्धवाः। मूढतायां च यथैव तेषां स्मरणं नासीत्तथैव विरहपीडापि। अधुना पुनस्तान्स्मृत्वा स्फुटतीव मे हृदयम्। न च तान्स्मृत्वापि तथा यथा चन्द्रापीडं यस्य मदुपरतिश्रवणमात्रकात्स्फुटितं हृदयम्। तेनैतस्यापि जन्माख्यानेन प्रसादं करोतु भगवान्। येनायं तिर्यग्योनिवासोऽपि मे तेन सहैकत्र वसतो न पीडाकरः संजायते' इति।

एवं च विज्ञापितो मया सासूयमिव मामवलोक्य भगवाञ्जाबालिः सस्नेहकोपगर्भं प्रत्यवादीत्—'दुरात्मन्, ययैतावतीं दशामुपनीतोऽसि कथं तामेव तरलहृदयतामनुबध्नासि। अद्यापि पक्षावपि नोद्भिद्येते। तत्संचरणक्षमस्तु तावद्भव। ततो मां प्रक्ष्यसि' इत्येवमुक्ते भगवता समुपजातकुतूहलो हारीतः पप्रच्छ—'तात, महानयं विस्मयो मे। कथय कथमस्य मुनिजातौ वर्तमानस्य तादृशी कामपरता जाता। यया जीवितमपि न संधारयितुं पारितम्। कथं च दिव्यलोकसंभूतस्य तथा स्वल्पमायुः संवृत्तम्'। इत्येवं च पृष्टः सूनुना भगवाञ्जाबालिरमलाभिः पापमलमिव प्रक्षालयन्दशनदीधितिसलिलधाराभिः प्रत्यवादीत्—'स्पष्टमेवात्र कारणम्। वत्स, अयं हि कामरागमोहमयादल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलादुत्पन्नः। श्रुतौ च

केन इव पातालतलं रसातलं विशन्निव प्रवेशं कुर्वन्निव कथंकथमपि महता कष्टेन शनैःशनैर्व्यज्ञपयं विज्ञप्तवान्। हे भगवन्, त्वत्प्रसादात्त्वदनुग्रहादाविर्भूतं प्रकटीभूतं ज्ञानं यस्यैवंभूतोऽहं संवृत्तो निष्पन्नोऽस्मि। खलु निश्चयेन मया सर्व एव पूर्वबान्धवाः स्मृताः प्रथमस्वजनाः स्मृताः स्मरणविषयीकृताः। मूढतायां मूर्खतायामज्ञानतायां च यथैव तेषां स्मरणं नासीत्तथैव विरहपीडापि वियोगबाधापि नासीत्। अधुना पुनस्तान्पूर्वोक्तान्स्मृत्वा मे मम हृदयं वक्षः स्फुटतीव स्फोटं प्राप्नोतीव। ....तत्तस्मात्कारणात्तस्यापि चन्द्रापीडस्यापि जन्माख्यानेन भवान्तरकथनेन भगवान्प्रसादमनुग्रहं करोतु विदधातु। येन कारणेनायं तिर्यग्योनिवासोऽपि मे मम तेन सहैकत्रैकस्मिन्स्थले वसतो न पीडाकरो न व्यथाकृत्संजायते भवतीति।

एवं च विज्ञापितो मया सासूयमिव सेर्ष्यमिव मामवलोक्य निरीक्ष्य वीक्ष्य भगवाञ्जाबालिः सह स्नेहेन वर्तते यत्तत्सस्नेहं कोपगर्भं च सस्नेहकोपगर्भं प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत्—हे दुरात्मन् हे दुष्टात्मन्, ययैतावतीं दशामवस्थां त्वमुपनीतः प्रापितोऽसि कथं तामेव तरलहृदयतां चपलचित्ततामनुबध्नासि करोषि। अद्यापि पक्षावपि वाजावपि नोद्भिद्येते नोद्गच्छतः। तत्तस्मात्कारणात्संचरणक्षमस्तु गमनसमर्थस्तु तावद्भव। ततस्तदनन्तरं मां प्रक्ष्यसि प्रश्नयिष्यसि। इत्येवं भगवतोक्ते कथिते समुपजातं कुतूहलमाश्चर्यं यस्यैवंभूतो हारीतः पप्रच्छ प्रश्नमकार्षीत्। हे तात हे पितः, महानयं मे मम विस्मयो वर्तते। अस्य पुण्डरीकस्य मुनिजातौ वर्तमानस्य तादृशी कामपरता जाता कंदर्पपरवशता जाता। तत्कथय कथय। यया कामपरतया जीवितमपि संधारयितुं धर्तुं न पारितं न शकितम्। कथं च दिव्यलोके संभूतस्य तथा स्वल्पमायुः [illegible] संवृत्तम्। इत्येवं पृष्टश्च सूनुना भगवाञ्जाबालिरमलाभिर्निर्मलाभिर्दशनदीधितिसलिलधाराभिः [illegible] पापमलमिव प्रक्षालयन्[illegible] प्रत्यवादीत्। किं प्रत्यवादीत्— स्पष्टमिति। अत्र कारणं [illegible] स्पष्टमेव प्रकटमेव। हे वत्स हे पुत्र, अयं हि पुण्डरीकः कामरागमोह[illegible] [illegible] केवलात् [illegible] स्त्रीवीर्यादेव [illegible] उत्पन्नः।

[illegible]

[illegible]

स्थित्वा यथास्थानं जगाम। हारीतस्तु मां संनिहितेऽपि मुनिकुमारकजने निजकरेणैवोत्क्षिप्य स्वपर्णशालां नीत्वा शनैः शनैः स्वशयनीयैकदेशे स्थापयित्वा प्राभातिकक्रियाकरणाय निर्ययौ। निर्गते च तस्मिंस्तेन सर्वकार्याक्षमेण तिर्यग्जातिपतनेन देहेन पीडितान्तरात्मा चिन्तां प्रविशम्। अत्र तावदनेकभवसुकृतसहस्राधिगम्यं मानुष्यमेव दुर्लभम्। तत्राप्यपरं सकलजातिविशिष्टं ब्राह्मण्यम्। ततोऽपि विशिष्टतरमासन्नामृतपदं मुनित्वम्। तस्यापि विशेषान्तरं किमपि दिव्यलोकनिवासित्वम्। तदनेनैतावतः स्थानात्स्वदोषैरात्मा पातितस्तेन कथन्नु सर्वक्रियाविहीनेनास्मात्तिर्यग्जातेः समुद्धृतः स्यात्। कथं वा पूर्वजन्माहितस्नेहैः सह समागमसुखमनुभूतम्। अननुभवतश्च तन्निष्प्रयोजनेनामुना जीवितेन किं मे परिरक्षितेन। यत्तु यत्र तत्र क्वापि यातनाशरीरम्। सुखं तु नानुभवितव्यममुना दुःखैकभाजनेन। तत्त्यजाम्येनम्। पूर्वतामसलब्धसनदानैकचिन्तादुःखितस्य विधेर्मनोरथः' इत्येवं च जीवितपरित्यागचिन्तानिमीलितं मां समुच्छ्वासयन्निव विकासहासिना मुखेन सहसा प्रविश्य हारीतोऽभ्यधात्—'भ्रातर्वैशम्पायन, दिष्ट्या वर्धसे। पितुस्ते भगवतः श्वेतकेतोः पादमूलात्कपिञ्जलस्त्वामेवान्विष्यन्नायात' इति।

यन्निद्रं शीलं यस्याः सा तथा सन्निमीलितेव कीलितेव चिरमिव स्थित्वा बहुकालमिव स्थित्वा यथास्थानं यथास्थलं जगामागमत्। हारीतस्तु मां मुनिकुमारकजने तापसशिशुजने संनिहितेऽपि समीपवर्तिन्यपि सति निजकरेणैवात्मपाणिनैवोत्क्षिप्योत्पाट्यात्मपर्णशालां स्वकीयतृणकुटीं नीत्वा प्रापय्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं स्वशय्याया एकदेशेऽन्यतरप्रदेशे स्थापयित्वा संस्थाप्य प्राभातिकक्रियाकरणाय प्रत्यूषविधिविधानाय निर्ययौ निरगात्। तस्मिन्हारीतमुनौ निर्गते च सति तेन सर्वेष्वपि समस्तेष्वपि कार्याणि कर्तुमक्षमेणासमर्थेन तिर्यग्जातिपतनेन पक्षिजात्यन्तर्गतेन देहेन विग्रहेण शरीरेण पीडितोऽन्तरात्मा यस्यैवंभूतोऽहं चिन्तामाधिं प्रविष्टोऽभूवम्। अत्रेति। अस्मिंल्लोके तावदादावनेकभवानामनेकजन्मनां सुकृतसहस्रैः पुण्यसहस्रैरधिगम्यं प्राप्यमेवंविधं मानुष्यमेव मनुजत्वमेव मनुष्यत्वं दुर्लभं दुष्प्रापम्। तत्रापि मनुष्यत्वेऽप्यपरमन्यत्सकलजातिषु समस्तवर्णेषु विशिष्टं विशेषाधिकं ब्राह्मण्यं ब्राह्मणत्वं श्रेष्ठतरम्। ततोऽपि ब्राह्मण्यादप्यनवद्येन विशिष्टं श्रेष्ठं विशिष्टतरं किंचिदाधिक्यमासन्नं समीपवर्ति निकटवर्तिस्थानं मोक्षपदम्। 'अमृतं मोक्षे स्थितिः' इति हैमः। यस्मिन्नेतादृशं मुनित्वं यतित्वमतिशयितम्। तस्यापि मुनित्वस्यापि पतित्वमपि विशेषान्तरं किंचिदाधिक्यं दिव्यलोकनिवासित्वं स्वर्गलोकस्थायित्वम्। यत्तस्मात्कारणादनेनात्मा पूर्वोक्तस्थानात्स्वदोषैर्निजदूषणैरात्मा पातितस्तेन मया सर्वाः समग्राः क्रियाः अनुष्ठानादिकास्ताभिर्विहीनेन रहितेनामुना तिर्यग्जातेः कथमात्मा समुद्धृत उद्धारं प्रापितः स्यादिति शेषः। पूर्वजन्मनि पूर्वभवे आहिताः स्थापिताः स्नेहाः प्रीतिर्येषु तैः सह समागमसुखं मेलापकसौख्यं कथमनुभूतं साक्षात्कृतम्। अननुभवतः साक्षादकुर्वतश्च मे मम निष्प्रयोजनेन निरर्थकेनामुना जीवितेन परिरक्षितेन किं न किंचिदित्यर्थः। यत्र तत्र क्वापि यातनाशरीरम्। 'यातना नरकवेदना' इति हैमः। नरकदेहम्। दुःखैकफलमित्यर्थः। यत्तु पतनं करोतु। सुखं तु नानुभवितव्यममुनानेन दुःखस्य कष्टस्यैकभाजनेनैकपात्रेण शरीरेण। अत एतत् शरीरं परित्यजामि मुञ्चामि। अस्माकं कमनदानं कष्टप्रदानं तस्यैकाद्वितीया या चिन्ता तया दुःखितस्य विधेर्विधातुर्मनोरथोऽभिलाषः पूर्णः परिपूर्णीभूतनम्। इत्येवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण या जीवितपरित्यागचिन्ता तया निमीलितं मुद्रितं मां विकासेन हसदीप्तेनेव विकासहासिना मुखेन वदनेन समुच्छ्वासयन्निवाश्वासयन्निव सहसाकस्मात् प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा हारीतोऽभ्यधदवोचत्। किं तदित्याह—भ्रातरिति। हे भ्रातर्बन्धो वैशम्पायन, त्वं दिष्ट्या आनन्देन वर्धसे। ते तव भगवतो माहात्म्यवतः पितुः पादमूलाच्चरणसमीपात्कपिञ्जलस्त्वामेवान्विष्यन्नागत आयात इति।

१ वेदिदेशे. २ निर्दग्धजातिचिह्नेन. ३ परम्. ४ तथापि. ५ तत्रापरम् जाति ... इतिरेव. ६ ...

अहं तु गन्तुकामा तत्कालोत्पन्नत्रासा दोलान्तरस्थेव तत्समीपमेव प्राप्तुमभिवाञ्छन्त्युद्ग्रीवावलोकि-
नी' इति वचनात्मम् । न त्वकथयम्—'अत्र तातपादमूले वर्तते' इति । एवंवादिनं तु
पुनरवदम्—'यद्येवं ततः प्रापयतु मां तत्रैव भगवान् । उन्माद्यति मे हृदयं तद्दर्शनाय'
पदमेवाग्रतो गगनागमनवेगाद्व्याविद्धजटाकलापम्, अनिलसंचरणचलितैकाञ्च-
लोत्तरीयम्, तरुत्वचा कृतावबद्धपरिकरम्, अर्धत्रुटितयज्ञोपवीतसनाथास्थिकोरस्कम्, निःशे-
षसुरपथावतरणश्रमोच्छ्वसितशरीरम्, समीरणापहृतमपि सततखेदसंभृतम्, उद-
केनाभिष्यन्दमानस्वेदमाननेन, मदवलोकनदुःखोद्भवं च बाष्पजललवविसरमीक्षणाभ्यां
मुत्सृजन्तम्, मुमुक्षुमपि मत्स्नेहानुबद्धम्, वीतरागमपि मत्प्रियहितरतम्, निःसङ्गमपि
मत्समागमोत्सुकम्, निःस्पृहमपि मदर्थसंपादनव्याकुलम्, निर्ममम्प्युपारूढस्नेहम्, निरहं-
कारमप्यहमेवायमिति मां मन्यमानम्, समुज्झितक्लेशमपि मदर्थे क्लिश्यन्तम्, समलोष्टकाञ्च-

---

अहं गन्तुकामा तत्कालेन तत्कालोत्पन्नत्रासा इव संजातत्रासा दोलान्तरस्थेव तस्य कपिञ्जलस्य समी-
पमेव निकटं प्राप्तुमागन्तुमभिवाञ्छन्त्यभिलषन्ती उद्ग्रीवा सत्यवलोकनं करोतीत्युद्ग्रीवावलोकिनी कथाविति
कथनं ... एवंवादिनमेवं-
हारीतवचनमाकर्ण्य । न तु हारीतक एव तातस्य पादमूले वर्तत इत्यकथयदित्यन्वयः । एवंवादिनमेवं-
वादिनं तु हारीतकं पुनरवदमकथयम् । यद्येवं वर्तते ततो भगवान्मां तत्र प्रापयतु नयतु । तद्दर्शनाय
तदवलोकनाय मे मम हृदयमुन्माद्यत्युत्पतनीयेवं वदन्त्या: पुरो दुरात्मा कपिञ्जलमद्राक्षं व्यलोकयमिति
सम्बन्धः । इतः कपिञ्जलं विशिनष्टि—गगनेति । गगनं व्योमाकाशं तत्र आगमनं यानं तस्य
वेगादव्यवस्थितोऽव्यवस्थितो जटाकलापो यस्य स तम् । 'जटालमकचे मूले लम्बमांसिक्योर्जटा'
इति विश्वः । अनिलस्य आकाशे संचरणं संचलनं गमनं तेन चलितः कम्पित एकोऽञ्चलो यस्य-
...स्यैवंभूतमुत्तरीयं संव्यानं यस्य स तम् । 'प्रच्छादनं प्रावरणं संव्यानं चोत्तरीयकम्' इति हैमः ।
...णां वृक्षाणां त्वचा वल्कला कृत आबद्धः परिकरो येन स तम् । 'भवेत्परिकरो व्रावे पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगा-
ढगात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः । अर्धत्रुटितं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं तेन सनाथं सहितमस्थि-
... निःशेषं समग्रं यत्सुरपथमाकाशं तस्मादवतरणं तस्मात्तः श्रमः खेदस्तेनो-
च्छ्वसितं ... यस्य स तम् । निःशेषं ... समीरणेन वायुनापहृतमपि
... शरीरं यस्य तम् । 'नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम्' इत्यमरः । समीरणेन वायुनापहृतमपि
...र्द्रितमपि मरणभये उद्गतं तस्मात्तः स्वेदस्तेन संभृतं निचितम् । जलप्रवेशाद्व्योमगङ्गाजलान्तर्गमनादा-
...केन मुखेन निष्यन्दमानः क्षरत्स्वेदो घर्मो यस्य स तम् । किं कुर्वन्तम् । बाष्पजललवविसरं नेत्रजलकणस-
मूहमीक्षणाभ्यां लोचनाभ्यामुत्सृजन्तं स्रवन्तम् । कीदृशं जललवविसरम् । ममावलोकनं तस्माद्दुःखं तस्मा-
दुद्भवं प्रादुर्भूतं प्रकटीभूतम् । मोक्तुमिच्छुर्मुमुक्षुरेवंभूतमपि मत्स्नेहेन मत्प्रीत्याऽनुबद्धमल्पकालखण्डितम् । वीतो
गतो रागोऽनुरागो यस्मादेतादृशमपि मत्प्रिय इष्टे रतमासक्तम् । निर्गतः सङ्गोऽन्यजनसंपर्कः परजनसंयोगो यस्य
स तमेतादृशमपि मम समागमो मेलापकस्तत्र तस्मिन्नुत्सुकमुत्कण्ठितम् । निर्गता स्पृहा वाञ्छा यस्मादेवंभूतमपि
ममार्थो मदर्थस्तस्य संपादनाय निष्पादनकरणाय परि सामस्त्येनाकुलं व्याकुलम् । निर्ममनमपि निर्गतममत्वमपि
...ममत्वभावो नास्ति । मयि विषय उपारूढः स्थापितः स्नेहः प्रेमा येन स तम् । निर्गतोऽहंकारो गर्वो यस्मादेतादृ-
शमप्यहमेवायं कपिञ्जल इति मन्यमानं जायमानम् । समुज्झितस्त्यक्तः क्लेशो येनैवंभूतमपि मदर्थे मत्कृते क्लि-
श्यन्तं क्लेशं प्राप्नुवन्तम् । समे सदृशे तुल्ये लोष्टकाञ्चने यस्य स समलोष्टकाञ्चनस्तस्य भावस्तत्ता तया सुखितं

---

१ तत्क्षणोत्पन्न. २ तत्समीपं विहाय सहसैव प्राप्तुमभिवाञ्छन्; समीपं विहायसैव प्राप्तुमभिवाञ्छन्.
३ वेगादव्यवस्थित. ४ संचरणविघटितचरणैकाञ्चलोत्तरीयं तरुत्वचा; संचरणवेगचलितैकाञ्चलोत्तरीयतरुत्वचा.
५ मायासित. ६ अपहृतम्. ७ उत्तप्त. ८ मदवलोकन. ९ दुःखागतम्. १० क्लिश्यमानम्.

स्थित्वा यथास्थानं जगाम। हारीतस्तु मां संनिहितेऽपि मुनिकुमारकजने निजकरेणैवोत्क्षिप्याश्रमपर्णशालां नीत्वा शनैः शनैः स्वशयनीयैकदेशे स्थापयित्वा प्राभातिकक्रियाकरणाय निर्ययौ। निर्गते च तस्मिंस्तेन सर्वकार्याक्षमेण तिर्यग्जातिपतनेन देहेन पीडितान्तरात्मा चिन्तां प्राविशम्। अत्र तावदनेकभवसुकृतसहस्राधिगम्यं मानुष्यमेव दुर्लभम्। तत्राप्यपरं सकलजातिविशिष्टं ब्राह्मण्यम्। ततोऽपि विशिष्टतरमामन्त्रामृतपदं मुनित्वम्। तस्यापि विशेषान्तरं किमपि दिव्यलोकनिवासित्वम्। तदेतेनावतः स्थानात्स्वदोषैरात्मा पातितस्तेन कथममुना सर्वक्रियाविहीनेनास्मात्तिर्यग्जातेः समुद्धृतः स्यात्। कथं वा पूर्वजन्माहितस्नेहैः सह समागमसुखमनुभूतम्। अननुभवतश्च तन्निष्प्रयोजनेनामुना जीवितेन किं मे परिरक्षितेन। पततु यत्र तत्र क्वापि यातनाशरीरम्। सुखं तु नानुभवितव्यममुना दुःखैकभाजनेन। तत्परित्यजाम्येनम्। पूर्यतामस्मद्व्यसनदानैकचिन्तादुःखितस्य विधेर्मनोरथः' इत्येवं च जीवितपरित्यागचिन्तानिमीलितं मां समुच्छ्वासयन्निव विकासहासिना मुखेन सहसा प्रविश्य हारीतोऽभ्यधात्—'भ्रातर्वैशम्पायन, दिष्ट्या वर्धसे। पितुस्ते भगवतः श्वेतकेतोः पादमूलात्कपिञ्जलस्त्वामेवान्विष्यन्नायात' इति।

मन्थितुं शीलं यस्याः सा तया स्तम्भितेव कीलितेव चिरमिव स्थित्वा बहुकालमिव स्थित्वा यथास्थानं स्वस्थलं जगामागमत्। हारीतस्तु मां मुनिकुमारकजने तापसशिशुजने संनिहितेऽपि समीपवर्तिन्यपि सति निजकरेणैवात्मपाणिनैवोत्क्षिप्योत्थाप्याश्रमपर्णशालां स्वकीयतृणकुटीं नीत्वा प्रापय्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं स्वशयनीयस्य शय्याया एकदेशेऽन्यतरप्रदेशे स्थापयित्वा संस्थाप्य प्राभातिकक्रियाकरणाय प्रत्यूषविधिविधानाय निर्ययौ निरगात्। तस्मिन्हारीतमुनौ निर्गते च सति तेन सर्वाणि समग्राणि यानि कार्याणि कृत्यानि तेष्वक्षमेणासमर्थेन तिर्यग्जातिपतनेन पक्षिजात्यन्तर्गतेन देहेन विग्रहेण शरीरेण पीडितोऽन्तरात्मा यस्यैवंभूतोऽहं चिन्तामार्तिं प्राविशं प्रविष्टोऽभूवम्। अत्रेति। अस्मिँल्लोके तावदादावनेकभवानामसंख्यजन्मनां सुकृतसहस्रैः पुण्यनिवहैरधिगम्यं प्राप्यमेवंविधं मानुष्यमेव मनुजत्वमेव मनुष्यत्वं दुर्लभं दुष्प्रापम्। तत्रापि मनुष्यत्वेऽप्यपरमन्यत्सकलजातिषु समग्रवर्णेषु विशिष्टं विशेषाधिकं ब्राह्मण्यं ब्राह्मणत्वं सारमधिकतरम्। ततोऽपि ब्राह्मण्यतोऽप्यतिशयेन विशिष्टं श्रेष्ठं विशिष्टतरं किंचिदाधिक्यमासन्नं समीपवर्ति निकटवर्त्यमृततरं मोक्षपदम्। 'महानन्दोऽमृतं सिद्धिः' इति हैमः। यस्मिन्नेतादृशं मुनित्वं यतित्वमधिकतरम्। तस्यापि मुनित्वस्यापि यतित्वस्यापि किमपि विशेषान्तरं किंचिदाधिक्यं दिव्यलोकनिवासित्वं स्वर्गलोकस्थायित्वम्। तत्तस्मात्कारणादेतेनावतः पूर्वोक्तस्थानात्स्वदोषैर्निजदूषणैरात्मा पातितस्तेन मया सर्वाः समग्राः क्रियाः स्नानादिकास्ताभिर्विहीनेन रहितेनामुना कायेनेदानीमस्मात्तिर्यग्जातेः कथमात्मा समुद्धृत उद्धारं प्रापितः स्यादिति शेषः। पूर्वजन्मनि पूर्वभवे यत्जन्मनाहितः स्थापितः स्नेहः प्रीतिर्येषु तैः सह समागमसुखं मेलापकसौख्यं कथमनुभूतं साक्षात्कृतम्। भवतीति शेषः। तत्समागमसुखमननुभूतवतः साक्षादकृतवतश्च मे मम निष्प्रयोजनेन निरर्थकेनामुना जीवितेन परिरक्षितेन किम्, न किंचिदित्यर्थः। यत्र तत्र क्वापीदं यातनाशरीरम्। 'यातना नरकवेदना' इति हैमः। नरकदेहम्। तीव्रवेदनाक्रमभित्यर्थः। पततु पतनं करोतु। सुखं तु नानुभवितव्यममुनानेन तु यस्य कष्टस्यैकभाजनेनैकपात्रेण शरीरेण। अत एतत् शरीरं परित्यजामि मुञ्चामि। अस्माकं व्यसनदानं कष्टप्रदानं तस्यैकाद्वितीया या चिन्ता तया तु खिन्नस्य दुःखितस्य विधेर्विधातुर्मनोरथोऽभिलाषः पूर्यतां परिपूर्णीभवताम्। इत्येवं चेतीत्येवं प्रकारेण या जीवितपरित्यागचिन्ता तया निमीलितं मुद्रितं मां विकासेन हसतीत्येवंशीलेन विकासहासिना मुखेनाननेन समुच्छ्वासयन्निवाश्वासयन्निव सहसातर्कितं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा हारीतोऽभ्यधादवोचत्। किं तदित्याह—भ्रातरिति। हे भ्रातर्हे बन्धो वैशम्पायन, त्वं दिष्ट्या भाग्येन वर्धसे। ते तव भगवतो महाश्वेतकेतोः पितुः पादमूलाज्जनकचरणसमीपात्त्वामेवान्विष्यन्गवेषयन्कपिञ्जल आयात इति।

१ वेदिदेशे. २ तिर्यग्जातिपतितेन. ३ परम्. ४ तस्मात्. ५ यत्रतत्र क्वापि यातु यत् शरीरम्. ६ कपिञ्जलः.

अहं तु तच्छ्रुत्वा तत्क्षणेनोत्पन्नपक्ष इवोत्पत्य तत्समीपमेव प्राप्तुमभिवाञ्छन्नुद्ग्रीवावलोकी 'क्वासौ' इति तमप्राक्षम्। स त्वकथयत्—'एष तातपादमूले वर्तते' इति। एवंवादिनं तु तमहं पुनरवदम्—'यद्येवं ततः प्रापयतु मां तत्रैव भगवान्। उत्ताम्यति मे हृदयं तद्दर्शनाय' इत्येवं वदन्नेवाग्रतो गगनागमनवेगादयथास्थितजटाकलापम्, अनिलपथसंचरणचलितैकाच्छोत्तरीयम्, तरुत्वचा दृढावबद्धपरिकरम्, अर्धत्रुटितयज्ञोपवीतसनाथास्थिशेषोरस्कम्, निःशेषसुरपथावतरणश्रमोच्छ्वसितशरीरम्, समीरणापहृतमपि मरुत्पथोत्पतनखेदसंभृतम्, उद्गमप्रवेशान्निस्यन्दमानस्वेदमाननेन, मदवलोकनदुःखोद्भवं च बाष्पजललवविसरमीक्षणाभ्यां युगपदुत्सृजन्तम्, मुमुक्षुमपि मत्स्नेहेनामुक्तम्, वीतरागमपि मत्प्रियहितरतम्, निःसङ्गमपि मत्समागमनोत्सुकम्, निःस्पृहमपि मदर्थसंपादनपर्याकुलम्, निर्मममप्युपारूढस्नेहम्, निरहंकारमप्यहमेवायमिति मां मन्यमानम्, समुज्झितक्लेशमपि मदर्थे क्लिश्यन्तम्, समलोष्टकाञ्च-

---

अहं तच्छ्रुत्वाकर्ण्य तत्क्षणेन तत्कालेनोत्पन्नपक्ष इव संजातपक्ष इवोत्पत्योड्डीय तस्य कपिञ्जलस्य समीपमन्तिकं निकटं प्राप्तुमासादयितुमभिवाञ्छन्नभिलषन्नुद्ग्रीवः सन्नवलोकत इत्येवंशील उद्ग्रीवावलोकी क्वासाविति तं हारीतकमप्राक्षम्। स तु हारीतक एव तातस्य पादमूले वर्तत इत्यकथयदचीकथत्। एवंवादिनमेवंब्रुवाणं तु हारीतमहं पुनरवदमकथयम्। यद्येवं वर्तते ततो भगवान्मां तत्र प्रापयतु नाययतु। तद्दर्शनाय तदवलोकनाय मे मम हृदयमुत्ताम्यत्युत्सुकतामेतीत्येवं वदन्नग्रतः पुरो दूरादहं कपिञ्जलमद्राक्षं व्यलोकयमिति दूरेणान्वयः। इतः कपिञ्जलं विशिनष्टि—गगनेति। गगने व्योम्न्यागमनं यानं तस्य वेगाद्रयादयथास्थितोऽस्थानस्थितो जटाकलापो यस्य स तम्। 'जटालग्नकचे मूले तरुमांसिपयोर्जटा' इति विश्वः। अनिलपथ आकाशे संचरणं संचलनं गमनं तेन चलितः कम्पित एकोऽच्छो निर्मल एवंभूतमुत्तरीयं संव्यानं यस्य स तम्। 'प्रच्छादनं प्रावरणं संव्यानं चोत्तरीयकम्' इति हैमः। तरूणां वृक्षाणां त्वचा कृत्वा दृढ आबद्धः परिकरो येन स तम्। 'पर्यङ्कपरिकरौ प्रावे पर्यङ्कपरिवारयोः। प्रगाढगात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः। अर्धत्रुटितं यज्ञोपवीतं ब्रह्मसूत्रं तेन सनाथं सहितमस्थिशेषमस्थ्यवशेषमुरो यस्य स तम्। निःशेषं समग्रं यत्सुरपथमाकाशं तस्मादवतरणं तस्मात् श्रमः खेदस्तेनोच्छ्वसितं शरीरं यस्य तम्। 'नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम्' इत्यमरः। समीरणेन वायुनापहृतमपि दूरीकृतमपि मरुत्पथे [illegible] उत्पतनं तस्माद्यः खेदस्तेन संभृतं निचितम्। [illegible] मुखेन निस्यन्दमानः क्षरत्स्वेदो घर्मो यस्य स तम्। किं कुर्वन्तम्। बाष्पजललवविसरं [illegible] लोचनाभ्यां युगपदुत्सृजन्तं त्यजन्तम्। वीरसं [illegible]। मदवलोकनं तस्माद्दुःखं तस्मादुद्भवं प्रादुर्भूतं प्रकटीभूतम्। मोक्तुमिच्छुर्मुमुक्षुरेवंभूतमपि मत्स्नेहेन [illegible]। वीतो गतो रागोऽनुरागो यस्मादेतादृशमपि मत्प्रिये हिते रतमासक्तम्। निर्गतः सङ्गोऽन्यजनसंसर्गः [illegible] यस्य स तमेवंभूतमपि मम समागमो मेलापकस्तत्र तस्मिन्नुत्सुकमुत्कण्ठितम्। निर्गता स्पृहा वाञ्छा यस्मादेवंभूतमपि मदर्थस्य संपादनं निष्पादनं तस्मिन्पर्याकुलं [illegible]। निर्ममपि [illegible] ममत्वभावो नास्ति। मयि विषये उपारूढः स्थापितः स्नेहः प्रेमा येन स तम्। निर्गतोऽहंकारो गर्वो यस्मादेतादृशमप्यहमेवायं कपिञ्जल इति मन्यमानं जानन्तम्। समुज्झितस्त्यक्तः क्लेशो येनैवंभूतमपि मदर्थे मत्कृते क्लिश्यन्तं क्लेशं प्राप्नुवन्तम्। समे सदृशे तुल्ये लोष्टकाञ्चने यस्य स [illegible]

---

१ [illegible]. २ [illegible]. ३ [illegible]. ४ [illegible]. ५ [illegible]. ६ [illegible]. ७ [illegible]. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]

स्थित्वा यथास्थानं जगाम। हारीतस्तु मां संनिहितेऽपि मुनिकुमारकजने निजकरेणैवोत्क्षिप्य पर्णशालां नीत्वा शनैः शनैः स्वशयनीयैकदेशे स्थापयित्वा प्राभातिकक्रियाकरणाय निर्ययौ। निर्गते च तस्मिंस्तेन सर्वकार्याक्षमेण तिर्यग्जातिपतनेन देहेन पीडितान्तरात्मा चिन्तां कृतवानस्मि। अत्र तावदनेकभवशतसहस्राधिगम्यं मानुष्यमेव दुर्लभम्। तत्राप्यपरं सकलजातिविशिष्टं ब्राह्मण्यम्। ततोऽपि विशिष्टतरमामोक्षप्राप्तिपदं मुनित्वम्। तत्रापि विशेषतः किमपि दिव्यलोकनिवासित्वम्। यस्यैतावतः स्थानात्स्वदोषैरात्मा पातितस्तेन कथमनुष्ठेयं सर्वक्रियाविहीनेनास्यास्तिर्यग्जातेः समुद्धृतः स्यात्। कथं वा पूर्वजन्माहितबान्धवैः सह समागमसुखमनुभूयते। अननुभवतश्च तन्निष्प्रयोजनेनामुना जीवितेन किं मे परिरक्षितेन। अस्तु यद्वै तत्र स्थापि गगनाशरीरम्। सुखं तु नानुभवितव्यममुना दुःखैकभाजनेन। तस्यैव तावदागमनं प्रत्यवेक्षे। पूर्वनामग्रहणमदानेकचिन्तादुःखितस्य विधेर्मनोरथः' इत्येवं च जीवितनिरपेक्षं चिन्तानिमीलितं मां समुच्छ्वासयन्निव विकासहासिना मुखेन सहसा प्रविश्य हारीतोऽब्रवीत्—'भ्रातर्वैशम्पायन, दिष्ट्या वर्धसे। पितुर्मे भगवतः श्वेतकेतोः पादमूलात्कपिञ्जलस्त्वामेवान्विष्यन्नागत' इति।

कपिञ्जलं दीर्घं यथा गां तथा [illegible] जीवितेन चिरमिव स्थित्वा बहुकालमिव स्थित्वा यथास्थानं [illegible] जगाम। हारीतस्तु मां मुनिकुमारकजने [illegible] संनिहितेऽपि समीपवर्तिन्यपि [illegible] निजकरेणैवोत्क्षिप्य [illegible] पर्णशालां [illegible] नीत्वा प्राप्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं [illegible] प्राभातिकक्रियाकरणाय [illegible] निर्ययौ [illegible]। तस्मिन्हारीतमुनौ निर्गते च सति तेन [illegible] सर्वाणि कार्याणि कृत्यानि [illegible] देहेन [illegible] शरीरेण पीडितोऽन्तरात्मा यस्यैवंभूतोऽहं चिन्तावान् [illegible]। [illegible] अनेकभवानां [illegible] जन्मनां [illegible] मनुष्यमेव मनुजत्वमेव मनुष्यत्वं दुर्लभं दुष्प्रापम्। तत्रापि [illegible] ब्राह्मण्यं [illegible]। ततोऽपि [illegible] मोक्षप्राप्तिपदं मोक्षस्थानम्। [illegible] इति हेम। [illegible] मुनित्वं [illegible]। तत्रापि मुनित्वस्यापि [illegible] दिव्यलोकनिवासित्वं [illegible]। [illegible] मया सर्वाः समस्ताः क्रियाः [illegible] समुद्धृत उद्धारं प्राप्तः। [illegible] पूर्वजन्मनि [illegible] सह समागमसुखं [illegible] कथमनुभूतं [illegible]। [illegible] जीवितेन [illegible] इति हेम। [illegible] मनुष्यत्वम् [illegible] दुःखैकभाजनेन [illegible] परिपूर्णमवसरम्। [illegible] मुखेन [illegible] इति [illegible] वैशम्पायन, [illegible] इति।

[illegible]

अहं तु तच्छ्रुत्वा तत्क्षणेनोत्पन्नपक्ष इवोत्पत्य तत्समीपमेव प्राप्तुमभिवाञ्छन्नुद्ग्रीवावलोकी 'क्वासौ' इति तमप्राक्षम्। स त्वकथयत्—'एष तातपादमूले वर्तते' इति। एवंवादिनं तु तमहं पुनरवदम्—'यद्येवं ततः प्रापयतु मां तत्रैव भगवान्। उत्ताम्यति मे हृदयं तद्दर्शनाय' इत्येवं वदन्नेवामतो गगनागमनवेगादयथास्थितजटाकलापम्, अनिलपथसंचरणचलितैकाञ्चलोत्तरीयम्, तरुत्वचा दृढावद्धपरिकरम्, अर्धत्रुटितयज्ञोपवीतसनाथास्थिशेषोरस्कम्, निःशेषसुरपथावतरणश्रमोच्छ्वसितशरीरम्, समीरणापहृतमपि मरुत्पथोत्पतनखेदसंभृतम्, उदकप्रवेशानिस्यन्दमानस्वेदमाननेन, मदवलोकनदुःखोद्गतं च बाष्पजललवविसरमीक्षणाभ्यां युगपदुत्सृजन्तम्, मुमुक्षुमपि मत्स्नेहेनामुक्तम्, वीतरागमपि मत्प्रियहितरतम्, निःसङ्गमपि मत्समागमोत्सुकम्, निःस्पृहमपि मदर्थसंपादनपर्याकुलम्, निर्ममम्प्युपारूढस्नेहम्, निरहंकारमप्यहमेवायमिति मां मन्यमानम्, समुज्झितक्लेशमपि मदर्थे क्लिश्यन्तम्, समलोष्टकाञ्च-

---

सहं तच्छ्रुत्वाकर्ण्य तत्क्षणेन तत्कालेनोत्पन्नपक्ष इव संजातवाज इवोत्पत्योड्डीय तस्य कपिञ्जलस्य समीपमभ्यर्णं निकटं प्राप्तुमासादयितुमभिवाञ्छन्नभिलषन्नुद्ग्रीवः सन्नवलोकत इत्येवंशील उद्ग्रीवावलोकी क्वासाविति तं हारीतकमप्राक्षम्। स तु हारीतक एव तातस्य पादमूले वर्तत इत्यकथयदित्यभ्यधात्। एवंवादिनमेवं-ब्रुवाणं तु हारीतमहं पुनरवदमकथयम्। यद्येवं वर्तते ततो भगवान्मां तत्र प्रापयतु नाययतु। तद्दर्शनाय तदवलोकनाय मे मम हृदयमुत्ताम्यत्युत्पततीत्येवं वदन्नग्रतः पुरो दुरात्माहं कपिञ्जलमद्राक्षं व्यलोकयमिति दूरेणान्वयः। इतः कपिञ्जलं विशिनष्टि—गगनेति। गगने व्योम्न्याकाश आगमनं यानं तस्य वेगाद्रयादयथास्थितोऽस्थानस्थितो जटाकलापो यस्य स तम्। 'जटालमकचे मूले शस्मांसिक्योर्जटा' इति विश्वः। अनिलस्य आकाशे संचरणं संचलनं गमनं तेन चलितः कम्पित एकोऽञ्चलो यस्य प्रान्तो यस्यैवंभूतमुत्तरीयं संव्यानं यस्य स तम्। 'प्रच्छादनं प्रावरणं संव्यानं चोत्तरीयकम्' इति हैमः। तरूणां वृक्षाणां त्वचा कृत्वा दृढ आबद्धः परिकरो येन स तम्। 'भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः। प्रगाढगात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः। अर्धत्रुटितं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं तेन सनाथं सहितमस्थिशेषं कीकसावशेषमुरो यस्य स तम्। निःशेषं समग्रं यत्सुरपथमाकाशं तस्मादवतरणं तस्माद्यः श्रमः खेदस्तेनोच्छ्वसितं शरीरं यस्य तम्। 'नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम्' इत्यमरः। समीरणेन वायुनापहृतमपि पीडितमपि मरुत्पथे यदुत्पतनं तस्माद्यः खेदस्तेन संभृतं निचितम्। जलप्रवेशाद्योऽवगाहस्तस्मात्[illegible]आननेन मुखेन निस्यन्दमानः क्षरत्स्वेदो घर्मो यस्य स तम्। किं कुर्वन्तम्। बाष्पजललवविसरं नेत्रजलकणसमूहमीक्षणाभ्यां लोचनाभ्यामुत्सृजन्तं स्रवन्तम्। कीदृशं जललवविसरम्। ममावलोकनं तस्माद्दुःखं तस्मादुद्गतं प्रादुर्भूतं प्रकटीभूतम्। मोक्तुमिच्छुर्मुमुक्षुरेवंभूतमपि मत्स्नेहेन मत्प्रीत्याऽनुपमुक्त[illegible]। वीतो गतो रागोऽनुरागो यस्मादेतादृशमपि मत्प्रिय इष्टे रतमासक्तम्। निर्गतः सङ्गोऽन्यजनसंसर्गो [illegible] स तमेतादृशमपि मम समागमो मेलापस्तत्र तस्मिन्नुत्सुकमुत्कण्ठितम्। निर्गता स्पृहा वाञ्छा [illegible] ममार्थो मदर्थस्तस्य संपादनाय निष्पादनकरणाय परि समन्तस्तेनाकुलं व्याकुलम्। [illegible] ममत्वभावो नास्ति। तमपि विषय उपारूढः स्थापितः स्नेहः प्रेमा येन स तम्। [illegible] यमप्यहमेवायं कपिञ्जल इति मन्यमानं जानानम्। समुज्झितस्त्यक्तः क्लेशो [illegible] स्यन्तं क्लेशं प्राप्नुवन्तम्। समे सदृशे तुल्ये लोष्टकाञ्चने यस्य स समलोष्ट[illegible]

१ तत्क्षणोत्पन्न. २ तत्समीपं विहाय तदैव प्राप्तुमभिवाञ्छन्; [illegible] ३ वेगादव्यवस्थित. ४ संचरणचलितैकपक्षपल्लवोत्तरीयं तरुत्वचा; [illegible] ५ भासासित. ६ अपहृतम्. ७ उदक. ८ मदवलोकन. ९ दुःखागतम्. १० [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible]—'[illegible], [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]—'[illegible], [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । अधुना [illegible] । न दुःखासिका भावनीया । [illegible]
[illegible]—'तात, यदि प्रसादोऽस्ति [illegible]
[illegible] मां [illegible]' इत्येवं विज्ञापितस्तु मया [illegible]
[illegible]—'वत्स, [illegible] । [illegible] ।
[illegible]' इति । [illegible]—'वत्स कपिञ्जल, महामुनेः [illegible]

[illegible] । अपि [illegible]
[illegible] । [illegible] न वा । [illegible]
[illegible] । [illegible] न वा [illegible] ।
कपिञ्जल एवं [illegible]
[illegible] कृत्वा [illegible]
[illegible] प्रक्षाल्य प्रक्षालनं कृत्वा [illegible] । [illegible]
इति । हे [illegible] पुण्डरीक, [illegible] । [illegible]
[illegible] निरीक्षितः । दृष्ट्वा च [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] निरीक्ष्य [illegible]
कपिञ्जल, [illegible] परित्यज्यतां [illegible] । [illegible]
[illegible] मया श्वेतकेतुना [illegible] समुदायो
[illegible] न निर्वर्तितं न कृतम् । अधुना [illegible] ।
[illegible] । [illegible] दुःखासिका न भावनीया । [illegible] दुःखं [illegible] दिवसैः
[illegible] क्रियतामित्येवं तातेनाज्ञापितस्तु [illegible] इति
[illegible], यदि प्रसादः [illegible] तत [illegible] । [illegible]
[illegible] दद्यात्तातः इत्येवं विज्ञापितस्तु मया [illegible]
[illegible] इति । हे वत्स हे पुत्र हे सूनो, [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

१ [illegible] २ [illegible] ३ न दुःखि[illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible]
७ [illegible] ८ [illegible]

राश्रमपदं सुहृत्ते प्राप्तः । जन्मान्तरस्मरणं चास्योपजातम् । तद्गच्छ संप्रति तं द्रष्टुम् । मदीयया चाशिषानुगृह्य वक्तव्योऽसौ । वत्स, यावदिदं कर्म परिसमाप्यते तावत्त्वयास्मिन्नेव जाबालेः पादमूले स्थातव्यमिति । अपि च त्वद्दुःखदुःखिताम्बा ते श्रीरपि तस्मिन्नेव कर्मणि परिचारिका वर्तते । तया शिरस्युपाघ्रायैतदेव पुनःपुनः संदिष्टम् । एवमुक्त्वाऽकठोरशिरीषकुसुमशिखासूक्ष्माम्भोद्भेदपक्ष्मलानि गात्राणि पुनःपुनः पाणिना परामृशन्नन्तर्हृदयेनादूयत । तथा दूयमानहृदयं च तमवदम्—सखे कपिञ्जल, किं दूयसे त्वयापि मन्दपुण्यस्य मम कृते तुरंगमतामापन्नेन पराधीनवृत्तिना बहुतराण्येव दुःखान्यनुभूतानि । कथं सोमपानोचितेनामुनास्येन समुत्पादितसफेनरक्तक्षयाः खरखलीनक्षतयो विसोढाः । कथमयमकठोरकिसलयशयनीयैकसेवासुकुमारः सदा पर्याणितस्य न क्षीर्णः पृष्ठवंशः । कथमेषु कुसुमोच्चयपतितबालवनलतास्पर्शभीरुष्वाश्रमेषु गात्रेषु कशाभिघाता निपतिताः । कथं च मकरन्दोदवाहिनि देहेऽस्मिन्वन्धोत्पीडनकृताः पीडाः समुपजाताः' इत्येभिरन्यैश्च पूर्ववृत्तान्तालापैस्तत्कालविस्मृततिर्यग्जातिदुःखः सुखमतिष्ठम् ।

पितवानाशां दत्तवान् । हे वत्स कपिञ्जल, महामुनेर्जाबालेराश्रमपदं सुहृन्मित्रं ते तत्र प्राप्तः । अस्य शुकस्य जन्मान्तरस्य स्मरणं च भवान्तरज्ञानं चोपजातम् । सम्प्रतीदानीं तद्गच्छ मम तं शुकं द्रष्टुं विलोकयितुम् । मदीययाशिषाऽऽशीर्वादेनानुगृह्यानुग्रहविषयीकृत्यासौ शुक इति वक्तव्यो भणितव्यः । इतिवोक्तमाह—हे वत्सेति । हे वत्स, यावदिदं पूर्वोक्तं कर्म परिसमाप्यते परिपूर्णीक्रियते तावत्कालमस्मिन्नेव जाबालेः पादमूले त्वया स्थातव्यं स्थेयम् । अपि च तव दुःखेन दुःखिता पीडिता ते तवाम्बा माता श्रीरप्येतस्मिन्नेव कर्मणि परिचारिका सपर्याकारिणी वर्तते । तयाप्यम्बयापि शिरस्युत्तमाङ्गे मस्तके उपाघ्राय चुम्ब्यैतदेव पूर्वोक्तं पुनःपुनः संदिष्टं कथितमुक्तम् । इत्येवमुक्त्वा प्रतिपाद्याऽकठोराण्यकठिनानि कोमलानि मृदूनि यानि शिरीषकुसुमानि तेषां शिखा तस्याः सूक्ष्मोऽणुरम्भस्य च उद्भेदस्तद्वत्पक्ष्मलानि कोमलानि गात्राणि शरीराणि पुनःपुनः पाणिना हस्तेन परामृश्य परामर्शनं कृत्वा हृदयेन चेतसादूयतातप्यत । तथा दूयमानहृदयं खिद्यमानचेतसं च तं कपिञ्जलमहमवदमकथयम् । किं तदित्याह—सखे इति । हे सखे कपिञ्जल, किं दूयसे किं खिद्यसे । त्वयापि भवतापि मन्दपुण्यस्य स्वल्पसुकृतस्य मम कृते तुरगमतामश्वतामापन्नेन प्राप्तेन पराधीनवृत्तिना परायत्तवृत्तिना परवशवृत्तिना बहुतराण्येवानेकान्येव दुःखानि कृच्छ्राण्यनुभूतानि साक्षात्कृतानि । कथं केन प्रकारेण सोमः सोमवल्ली तस्याः पानं तत्रोचितेन योग्येनामुनास्येन मुखेन समुत्पादितो विहितः सफेन रुधिरस्रावो रक्तस्रावो रुधिरच्युतिर्याभिरेवंविधा. खरं कठिनं यत्खलीनं कविका कवियं मुखयन्त्रणं तस्य क्षतयो व्रणा विसोढाः क्षान्ताः । कथमकठोरं सुकुमारं यत्किसलयशयनीयं तस्यैकसेवयैकपर्यायया सुकुमारः सुकोमलः सदा पर्याणितस्य संजातपल्ययनस्यायं पृष्ठवंशो रीढकः । 'रीढकः पृष्ठवंशः स्यादष्टं तु चरमं तनोः' इति हैमः । क्षीर्णः शटितः । कथं कुसुमानामुच्चयोऽवचयस्तस्मादापतिताः स्खलिता बालवनलतास्तासां स्पर्शमात्रेणाश्रमेष्वसमर्थेष्वेषु गात्रेषु कशाभिघाता चर्मदण्डप्रहारा निपतिताः । कथं च मकरन्दोदवाहिनि मकरन्दधारकेऽस्मिन्देहे शरीरे बन्धं चर्म तेन बद्धं तदुत्पीडनं बन्धनं तेन कृता विहिताः पीडा बाधाः समुपजाताः समुत्पन्नाः । इत्येभिरन्यैश्च पूर्ववृत्तान्तालापैः प्राचीनोदन्तसंभाषणैस्तत्कालं तदात्वं विस्मृतं विस्मरणगतमार्तं तिर्यग्जातिदुःखं यस्यैवंभूतोऽहं सुखमन्वतिष्ठमस्थाम् ।

---

१ न परिसमाप्यते. २ आश्रमे. ३ गात्राणि मे. ४ तुरंगनाम. ५ एकमुखसेवा. ६ शालिश; शीर्ण. ७ मातश्रमेषु ८ निपातिता . ९ बद्ध १० अन्वतिष्ठम्

मध्यमुपारोहति च भगवति सवितरि हारीतः सह कपिञ्जलेन मां यथोचितमाहारमकारयत् । कृताहारश्च कपिञ्जलः क्षणमिव स्थित्वा मामवादीत्—'इदं हि तातेन त्वां समाश्वासयितुं आपक्षोद्भेदात् पर्यन्तेऽस्मिन्नाश्रमे त्वया न चलितव्यम्' इत्येतदादेष्टुं विसर्जितः । अन्यद्-दानीमपि तव कर्मणि व्यग्रतर एव । व्रजामि संप्रति ।' अहं तु तच्छ्रुत्वा विषण्णवदनस्तं प्रत्यवदम्—'सखे कपिञ्जल, एवंगते किं ब्रवीमि । किं तातस्याम्बाया वा संदिशामि । सर्वं त्वमेव वेत्सि' इति । स एवमुक्तो मया पुनःपुनराश्वास्य गमनाय मां संविधाय हारीतं चानुभूतगाढालिङ्गनसुखो विस्मयोन्मुखेन मुनिकुमारकजनेनेक्ष्यमाणोऽन्तरिक्षमतिक्रम्य क्षणाददर्शनमगात् । गते च तस्मिन्कपिञ्जले हारीतो मां समाश्वास्य शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत् । उत्थाय चान्यं मुनिकुमारकं मत्पार्श्वे स्थापयित्वा निरगमत् । 'निर्वर्तितस्नानादिक्रियाकलाप-श्चात्मनैव सहापराह्णसमये पुनर्मामाहारमकारयत् ।

एवं चावहितचेतसा हारीतेन संवर्ध्यमानः कतिपयैरेव दिवसैः संजातपक्षोऽभवम् । उत्पन्नोत्पतनसामर्थ्यश्च चेतस्यकरवम्—'गमनक्षमस्तु संवृत्तोऽस्मि तत्र नाम चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानम् । महाश्वेता पुनः सैवास्ते । तदिकमुत्पन्नज्ञानोऽपि तद्दर्शनेन विनात्मानं निमेषमपि

तन्निवासिनि सूर्ये मध्याह्नगतो मध्यमुपारोहत्यधिरोहणं कुर्वति सति हारीतः कपिञ्जलेन सह मां वैशम्पायनं यथोचितं सौम्यमाहारं भोजनमकारयदकारयत् । कृताहारश्च सिद्धिभोजनश्च कपिञ्जलः क्षणमिव स्थित्वा मामवादीदवोचत् । अहं हि कपिञ्जलस्तातेन पित्रा त्वां भवन्तं समाश्वासयितुमाश्वासनां कर्तुं आपक्षोद्भेदादनुज्ञातमवधीकृत्य पक्षपरिणामात् पक्षपरिपूर्तिं मर्यादीकृत्य न त्वया चलितव्यं नान्यत्र गन्तव्यम् । अन्यत्र गमनं न कर्तव्यम् । इत्येतदादेष्टुं कथयितुं विसर्जितो विसृष्टस्तातः । अन्यद्दानमपि तव कर्मणि पूर्वोपक्रान्ते व्यग्रतरोऽतिशयेन व्याकुल एव । तत्तस्माद्धेतोः संप्रतीदानीं व्रजामि गच्छामि । अहं तु वैशंपायनस्तच्छ्रुत्वा समाकर्ण्य विषण्णवदनो खिन्नाननस्तं कपिञ्जलमवदमब्रुवम् । हे सखे कपिञ्जल, एवंगते एवंप्राप्तेऽहं किं ब्रवीमि किं कथयामि । किं च तातस्य पितुर्जनकस्याम्बाया मातुः सवितुः किं संदिशामि किं कथयामि किमावेदयामि । सर्वं समस्तं त्वमेव भवानेव वेत्सि जानासीति । स तु मयैवमुक्तो भणितः पुनःपुनर्मां समाश्वास्य स्नानाय हारीतं संविधाय नियुज्य चानुभूतं महालिङ्गनसुखं येनैवंभूतो विस्मयोन्मुखेन कौतुकोर्ध्वीकृताननेन मुनिकुमारकजनेन तापसशिशुजनेनेक्ष्यमाणो विलोक्यमानोऽन्तरिक्षमाकाशमतिक्रम्योल्लङ्घ्य क्षणाददर्शनमनवलोकनमगाद्ययौ । गते च तस्मिन्कपिञ्जले हारीतो मां समाश्वास्याश्वासनां दत्त्वा शारीरस्थितिकरणाय स्नानादिकृत उदतिष्ठदुत्थितो बभूव । उत्थाय चान्यं मुनिकुमारकं तापसकुमारकं मत्पार्श्वे मदभ्यर्णे मत्समीपे स्थापयित्वा संन्यस्य निरगमन्निर्ययौ निर्जगाम । निर्वर्तितो विहितः स्नानादिकायाः क्रियायाः कलापः समुदायो येन सोऽपराह्णसमये तृतीयप्रहरे पुनरात्मनैव सह स्वेनैव समं मामाहारमशनमकारयदभोजयत् ।

एवं चावहितचेतसा सावधानचित्तेन हारीतेन संवर्ध्यमानो वृद्धिं प्राप्यमाणः कतिपयैः कियद्भिरेव दिवसैः संजातौ सुनिष्पन्नौ पक्षौ यस्यैवंभूतोऽभवमजनिषम् । 'पक्षो गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम्' इति हैमः । उत्पन्नं संजातमुत्पतनस्योड्डयनस्य सामर्थ्यं बलं यस्मै एवंविधश्च चेतसीत्यकरवमरचयम् । गमने चलने क्षमः समर्थस्त्वहं संवृत्तो निष्पन्नोऽस्मि । नामेति कोमलामन्त्रणे । चन्द्रापीडस्योत्पत्तिर्जन्म तस्य परिज्ञानमवबोधः । चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानं तु जातमेवास्तीत्यर्थः । महाश्वेता च पुनः सैवास्ते विद्यते । तत्तस्मात्कारणादुत्पन्नज्ञानोऽपि सुजातजातिस्मरणोऽपि तस्यादर्शनेनानवलोकनेन विनात्मानं किं किमर्थं निमेषमप्यक्षिस्पन्दमात्रमपि

---

१ उपरोहति. २ अहमपि; अस्मि तदहमपि. ३ सन्निधाय. ४ अदर्शनपथम्. ५ अन्यतमम्. ६ निर्वर्तित. ७ अपराह्णसमये; सायाह्नसमये. ८ आहित. ९ नाम तावत्.

दुःखं स्थापयामि । भवतु । तत्रैव गत्वा निद्रामि' इति निश्चित्यैकदा प्रातर्विहारनिर्गत एवोत्तरां ककुभं गृहीत्वाहम् । अबहुदिवसाभ्यस्तगमनतया स्तोकमेव गत्वावशीर्यन्त इव मेऽङ्गानि श्रमेण । अशुष्यच्चञ्चुपुटं पिपासया । नाडिंधमेनाकम्पितकण्ठः श्वासेन । तद्वयसश्च शिथिलायमानपक्षतिरत्र पताम्यत्र पतामीति पर्यालोचयन्नन्यतमस्य तमस्विनीतिमिरसंघातस्येवार्ककरतिरस्कारिणो घनहरितपल्लवभरावनम्रस्यासन्नतरस्य सरसीरतरुनिकुञ्जस्योपर्यास्मानममुञ्चम् । चिरादिवोन्मुक्ताध्वश्रमक्लमोऽवतीर्य शीतलतरुतलच्छायास्थितो दलगहनसंरोधशिशिरमरविन्दकिंजल्करजोवाससुरभि बिसरसकषायमापीयमानमेवोत्पादितपुनःपानस्पृहमा तृप्तेः पयो निपीय यथाप्राप्तैरकठोरकमलकर्णिकाबीजैर्वीरतरुपर्णाङ्कुरफलैश्च कृत्वा क्षुधः प्रतीकारम्, अपराह्णसमये पुनः कियन्तमप्यध्वानं यास्यामीति मनसि कृत्वाध्वश्रमनिःसहान्यङ्गानि विश्रामयितुमन्यतमामविच्छिन्नच्छायां नाम्नामारुह्य तरोर्मूलभाग एवावातिष्ठम् । तथास्थितश्चाध्वश्रमसुलभां निद्रामगच्छम् । चिरादिवं च लब्धप्रबोधो यदा-

---

दुःखं स्थापयामि । भवतु जायताम् । तत्रैवाच्छोदसरोवरान्ते गत्वा विश्रान्त्यवस्थानं करोमीति निश्चित्य निर्णयं कृत्वैकदैकस्मिन्समये प्रातः प्रभाते विहारार्थं यात्रार्थं निर्गत एवोत्तरामुदीचीं ककुभं दिशं गृहीत्वाहमचलम् । अबहुदिवसैः स्तोकदिनैरभ्यस्तं प्रारब्धं गमनं येन स तस्य भावस्तत्ता तया स्तोकमेव स्वल्पमेव गत्वा मे ममाङ्गानि हस्तपादादीनि श्रमेण प्रयासेनावशीर्यन्त इव स्फुट्यन्त इव । पिपासयोदन्यया शुष्यच्छोषं प्राप्नुवच्चञ्चुपुटं त्रोटिपुटं यस्य सः । 'चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ' इत्यमरः । नाडिं धमतीति नाडिंधम एवंविधेन श्वासेन श्वसनेनाकम्पितः प्रचलितः कण्ठो निगरणो यस्य स तादृगवस्था यस्य सः । तद्वयसश्च शिथिलायमाना श्लथायमाना पक्षतिः पक्षमूलं यस्यैवंभूतः । 'स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्' इत्यमरः । अत्र पतामि अत्र पतामीति पर्यालोचयन्नेव परायत्त एव सरस्तीरे सरस्तरुनिकुञ्जस्योपर्यात्मानं स्वमपुषं मुक्तवान् । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः । इतो निकुञ्ज विशेषयन्नाह—अन्येति । अन्यतमस्यानिर्दिष्टनामकस्य तमस्विनी यामिनी तस्यास्तिमिरं ध्वान्तं तस्य ध्वान्तसमूहस्येवार्ककरतिरस्कारिणो रविकिरणन्यक्कृतिविधायिनो घनो निबिडो हरितो नीलो यः पल्लवभरः किसलयसंभारस्तेनावनम्रस्यावनतस्यासन्नतरस्यातिसमीपवर्तिनोऽतिनिकटवर्तिनः । चिरादिव चिरकालेन बहुतरेण दिवसेनोन्मुक्तो गतः अध्वश्रमक्लमः प्रवासखेदो यस्य सोऽवतीर्यावरोहणं कृत्वा शीतला शिशिरा या तरुच्छाया आतपाभावस्तस्यां स्थितः कृतावस्थानः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः । दलं, पत्रैर्गहनं निबिडम् । अर्थाद्वनान्तरस्य । संरोधेनावरणेन शिशिरं शीतलमरविन्दं कमलं तस्य किंजल्कं केसरं तस्य रजः परागस्तस्य वासो गन्धस्तेन सुरभि सुगन्धं बिसरसेन तन्तुलमधुना कषायं तुवररसम् । 'तुवरस्तु कषायोऽस्त्री' इत्यमरः । आपीयमानमेवास्वाद्यमानमेवोत्पादिता पुनरुत्कयोत्कण्ठया पानस्पृहा वाञ्छा येन तत् । यद्वा-उत्पादिता पुनः पानस्पृहा वाञ्छा येन तदित्यर्थः । आ तृप्तेः सौहित्यपर्यन्तं पयो जलं निपीय पानं कृत्वा जलं पीत्वा यथाप्राप्तैर्यथालब्धैरकठोरा सुकुमारा अकठिना या कमलकर्णिका वराटकस्तस्या बीजैः फलैर्वीरतरुरर्जुनः । 'वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु' इत्यमरः । तस्य पर्णानि पत्राण्यङ्कुराः प्ररोहा नवाङ्कुराः फलानि रम्भाणि च तैः क्षुधो बुभुक्षायाः प्रतीकारं तत्प्रशमनोपायं कृत्वा विधायापराह्णसमये तृतीयप्रहरे पुनः कियन्तमप्यध्वानं मार्गं यास्यामि गमिष्यामीति मनसि कृत्वेति चित्ते निश्चित्य विचारविशिष्टाध्वश्रमेण मार्गखेदेन निःसहान्यक्षमान्यसमर्थान्यङ्गानि विश्रामयितुं विश्रामं कारयितुमन्यतमामन्यतरामविच्छिन्नानुटिता छाया यस्यां निरन्तरच्छाया यस्यामेनादृशीं शाखामारुह्यारोहणं कृत्वा तरोर्मूलभाग एवावातिष्ठमुपाविशम् । तथास्थितश्च तथावस्थाध्वश्रमेण मार्गखेदेन सुलभां सुप्रापां निद्रां प्रमीलामगच्छमप्राप्नुवम् । चिरादिव च चिरकालप्रहराणीव बहु-

---

१ दुःखे. २ अशुष्यत. ३ चञ्चुपुटः. ४ आकम्पत; अकम्पत. ५ पन्नगेत्यादिनिगदननप्रयन्नः. ६ दुहितानीलहरितघननिबिडपल्लवभरावनम्रासन्नतरस्य सरसीरजम्बूनिकुञ्जस्य. ७ निबिड. ८ कषायमधुरम्. ९ अशुनस्य. १० निर्पीयमानमप्रीतैः. ११ वीरतरु. १२ अङ्कुरपत्रैश्च; अङ्कुरैः फलैश्च. १३ विश्रमयितुम्. १४ दश.

त्मानमनुन्मोचनीयैस्तन्तुपाशैरपश्यम् । अग्रतश्च पाशविरहितमिव कालपुरुषमतिकठिनतय
कालिम्ना च वपुषः कालायसपरमाणुभिरिव केवलैर्निर्मितं प्रेतपतिमिवापरं प्रतिपक्षमिव पुण्य
राशेरुपाश्रयमिव पाप्मनो विनापि क्रोधकारणादाबद्धभीषणभ्रूकुटिरौद्रतरेणाननेनारक्तकेकरत
रकनीनिकेन च चक्षुषा सकलजनभयंकरस्य भगवतः कृतान्तस्यापि भयमिवोपजनयन्तमा
सर्वे केशेषु चास्निग्धमानेन ज्ञाने चान्धकारितं वर्णे चरिते च कृष्णं निवसने कर्मणि
च मलिनं वचसि वपुषि च परुषमदृष्टाश्रुतानुरूपमप्याकारप्रत्ययादेवानुमीयमानक्रौर्यदोषं
पुरुषमद्राक्षम् । आलोक्य च तं तादृशमात्मन उपरि निष्प्रत्याश एवापृच्छम्—'भद्र कस्त्वम्
किमर्थं वा त्वया बद्धोऽस्मि । यद्यामिषतृष्णया तत्किमिति सुप्त एव न व्यापादितोऽस्मि ।
किं मया निरागसा बन्धदुःखमनुभावितेन । अथ केवलमेव कौतुकात् । ततः कृतं कौतु-
कम् । मुञ्च मामिदानीं त्वं भद्रमुखः । मया खलु वल्लभजनोत्कण्ठितेन दूरं गन्तव्यम् ।
अकालक्षेपक्षमं वर्तते मे हृदयम् । भवानपि प्राणिधर्मे वर्तते' । एवमुक्तः स मामुक्त-
वान्—'महात्मन्, अहं खलु क्रूरकर्मा जात्या चाण्डालः । न च मया त्वमामिषलुब्धेन

कालपाशमिव । अग्रेसरशब्दः सदृशार्थे । लब्धः प्रातः प्रबोधो जागरो येन सोऽनुन्मोचनीयैरुन्मोचयितुम-
शक्यैस्तन्तुपाशैरात्मानं स्वं बद्धं संयमितमपश्यं व्यलोकयम । अग्रतश्च पुरतश्च पाशविरहितं कालपुरुषमिव
यमलेवातिकठिनतयातिकठोरतया वपुषो देहस्य कालिम्ना कृष्णत्वेन च केवलैः कालायसपरमाणुभिर्लोहाणुभिरिव
निर्मितं रचितमपरं प्रेतपतिं यममिव पुण्यराशेः सुकृतसङ्घातस्य प्रतिपक्षमिवासहनमिव पाप्मनः पापिष्ठस्याश्रय-
मिवालिमाश्रयमिव क्रोधकारणाद्विनापि मन्युहेतुं विनाप्याबद्धा या भीषणा भैरवा भ्रुकुटिस्तयातीव रौद्रतरेण
भीषणतरेणाननेन मुखेनारक्ता लोहिता केकरतरा अतिवक्रा कनीनिका यस्यैवंभूतेन च चक्षुषा नयनेन कृत्वा
सकलजनभयंकरस्य भगवतः कृतान्तस्यापि भयमिव भीतिमिवोपजनयन्तमुत्पादयन्तं निष्पादयन्तमाश्रयेऽस्नि-
ग्धे केशेषु बालकेषु चास्निग्धं रूक्षमानने मुखे ज्ञाने चावबोधे चान्धकारितं प्राप्तान्धकारं वर्णे देहगुणे चरिते
आचरणे च कृष्णं श्यामं निवसने वस्त्रे कर्मणि क्रियायां च मलिनं कश्मलं वचसि वाचि वपुषि शरीरे च
परुषं कठिनमदृष्टश्रुतमननुरूपं सरूपं यस्यैवंभूतमप्याकारप्रत्ययादाकृतेर्दर्शनादेवानुमीयमानमनुमानेन ज्ञायमानं
क्रौर्यदोषं क्रूरतादूषणं यस्य स तमेवंविधं पुरुषं नरमद्राक्षं व्यलोकयम् । आलोक्य च निरीक्ष्य च तं तादृशमात्मनः
स्वस्योपरि निष्प्रत्याशो निराश एवाहमपृच्छमप्राक्षम् । हे भद्र, कस्त्वम् । किमर्थं किंप्रयोजनं वाहं बद्धोऽस्मि ।
यद्यामिषतृष्णया मांसलिप्सया तत्तस्माद्धेतोः सुप्त एव निद्रां गत एव किमिति न व्यापादितो न हतोऽस्मि । किं
बन्धदुःखमनुभावितेन प्रापितेन मया निरागसा निरपराधिना । अथ केवलमेव कौतुकादाश्चर्यादिति चेत्तर्हि
कौतुकं विहितं कुतूहलम् । 'कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्' इत्यमरः । भद्रमुखः कल्याणरूपवदनस्त्वमि-
दानीं सांप्रतं मां मुञ्च त्यज । वल्लभजने प्राणप्रिये जन उत्कण्ठितेन सोत्कण्ठेन मया [illegible] दूरं [illegible]
[illegible] गमनीयं चलनीयम् । मम हृदयं चेतो मानसमकालक्षेपक्षमं कालविलम्बे समर्थं न वर्तते । भवानपि
प्राणिधर्मे एव वर्तते मनुष्योऽसीति तदर्हसीत्यर्थः । एवमुक्तः कथितो मामित्युक्तवानभिहितवान् । किं तदा-
ह—महात्मन्निति । हे महात्मन् हे महानुभाव, अहं खलु निश्चयेन क्रूरकर्मा निर्दयकर्मा कठिनकर्मा
जात्या जन्मना । 'जातिः सामान्यजन्मनोः' इत्यमरः । चाण्डालः श्वपचः । न च मया [illegible]

---

१ कालदण्ड. २ भ्रुकुटि. ३ [illegible]. ४ चक्षुषा च. ५ [illegible].
६ च. ७ अनुभावितेनापि. ८ [illegible]. ९ [illegible]. १० [illegible]. ११-[illegible]
[illegible]. १२ [illegible].

कुतूहलेन वा बद्धः । मम खलु स्वामी पक्कणाधिपतिरितो नातिदूरे मातङ्गकप्रतिबद्धायां भूमौ कृतावस्थानः । तस्य दुहिता कौतुकमये प्रथमे वयसि वर्तते । तस्यास्त्वं केनापि दुरात्मना कथितो यथा जाबालेराश्रमे एवंगुणविशिष्टो महाश्चर्यकारी शुकस्तिष्ठतीति । तया च श्रुत्वोत्पन्नकौतुकात्त्वद्ग्रहणाय बहव एवापरे मादृशाः समादिष्टाः । तदद्य पुण्यैर्मयासादितोऽसि । तदहं तत्पादमूलं त्वां प्रापयामि । बन्धमोक्षे चाधुना सा ते प्रभवति' इति ।

अहं तच्छ्रुत्वा मुक्ताशनिनेव ताडितः शिरसि संविग्नान्तरात्मा चेतस्यकरवम्—'अहो मे मन्दपुण्यस्य दारुणतरः कर्मणां विपाकः । येन मया सुरासुरशिरःशेखराभ्यर्चितचरणसरसिजायाः श्रियो जातेन जगत्त्रयनमस्यस्य महामुनेः श्वेतकेतोः स्वहस्तसंवर्धितेन दिव्यलोकाश्रमनिवासिना भूत्वा म्लेच्छजातिभिरपि दूरतः परिहृतप्रवेशमधुना पक्कणं प्रवेष्टव्यम् । चण्डालैः सहैकत्र स्थातव्यम् । जैरन्मातङ्गाङ्गनाकरोपनीतैः कवलैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालकजनस्य क्रीडनीयेन भवितव्यम् । दुरात्मन् पुण्डरीकहतक, धिग्जन्मलाभं ते । यस्य कर्मणामयमीदृशः परिणामः । किमर्थं प्रथमगर्भ एव न सहस्रधा शीर्णोऽसि । मातः श्रीः, अशरणजनशरणचरणपङ्कजेऽतिगहनभीषणाद्रक्ष मामस्मान्महानरकपातात् । तात मुने-

---

मोक्षप्रभुना कुतूहलेन कौतूहलेन वा त्वं बद्धः संदानितः । खलु निश्चये । मम स्वामी पक्कणाधिपतिः पक्कणः शबरावासस्तस्याधिपतिरीश इतः स्थानान्नातिदूरे नातिविप्रकृष्टे मातङ्गकैरन्त्यजैः प्रतिबद्धायां कृतपङ्क्त्यादिरचनायां भूमौ कृतमवस्थानं येन सः । तत्र कृतनिवास इत्यर्थः । 'पक्कणः शबरावासो घोषस्त्वाभीरपल्लिका' इति हैमः । तस्य पक्कणाधीशस्य दुहिता सुता कौतुकमये आश्चर्यमयेऽलङ्कारस्वरूपत्वात्प्रथम आद्ये वयसि दशायां वर्तते । केनाप्यज्ञाताभिधानेन दुरात्मना तस्या दुहितायास्त्वं कथितो निवेदितो यथा जाबालेर्मुनेराश्रमे एवंगुणैर्विशिष्टो महाश्चर्यकारी महाकौतुककृच्छुकस्तिष्ठत्यास्त इति । तया च पक्कणाधिपतिसुतया श्रुत्वाकर्ण्योत्पन्नकौतुकात्त्वेककुतूहलात्त्वद्ग्रहणाय त्वदानयनाय बहव एवापरे मादृशा मत्सदृशाः समादिष्टा आज्ञापिताः । तदिति हेत्वर्थे । अद्य पुण्यैः सुकृतैस्त्वं मयासादितः प्राप्तोऽसि । तत्तस्माद्धेतोस्तस्याः पादमूलं चरणसमीपमहं त्वां प्रापयामि नयामि । अधुना सांप्रतमिति हेतोर्मे तव बन्धमोक्षे सैव चाण्डालसुतैव प्रभवति समर्था भवति । नहक्ष ।

अहं वैशम्पायनस्तच्छ्रुत्वाकर्ण्य मुक्तो योऽशनिर्वज्रं तेन शिरस्युत्तमाङ्गे ताडित इव संविग्न उद्विग्नोऽन्तरात्मा स्वरूपं यस्यैवंभूत इति चेतसि चित्तेऽकरवं व्यधामन्वतिष्ठम् । अहो इति खेदे । मे मम मन्दपुण्यस्य स्वल्पसुकृतस्य कर्मणां कृतशुभाशुभानां दारुणतरोऽतिभयावहो विपाकोऽनुभवनकालः येन कारणेन मया सुरासुराणां देवदैत्यानां शिरःशेखरैर्मौलिमुकुटैरभ्यर्चितं पूजितं चरणसरसिजमङ्घ्रिपद्मं यस्या एवंविधायाः श्रियो लक्ष्म्या जातेनोत्पन्नेन जगत्त्रयनमस्यस्य त्रिभुवननमस्करणीयस्य महामुनेः श्वेतकेतोः स्वहस्तैर्निजपाणिभिः संवर्धितेन वृद्धिं प्रापितेन दिव्यो देवयुक्तो य आश्रमो मुनिस्थानम् । 'आश्रमस्तु मुनिस्थानम्' इति हैमः । तत्र निवासिना निवासशीलेन भूत्वा 'पुलिन्दा नाहला निष्टाः शबरा वरुटा भटाः । माला भिल्लाः किरातास्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः ॥' एताभिर्म्लेच्छजातिभिरपि दूरतः परिहृतः परित्यक्तः प्रवेशो यस्मिन्नेतादृशमधुना सांप्रतं पक्कणं प्रवेष्टव्यं तत्र प्रवेशः कर्तव्यः । चण्डालैरन्त्यवासिभिः सहैकत्रैकस्मिन्स्थाने स्थातव्यमवस्थानं कर्तव्यम् । अन्त्यजा या मातङ्गाङ्गना स्त्रियो दुर्वचास्तासां करोपनीतैर्हस्तानीतैः कवलैर्ग्रासैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालकजनस्य क्रीडनीयेन कौतुकं कर्तुं योग्येन भवितव्यम् । हे दुरात्मन् हे पापात्मन्, हे पुण्डरीकहतक हे पुण्डरीकमारक, ते तव जन्मलाभं धिगस्तु । यस्य कर्मणामयमीदृशः परिणामो विपाकः प्रथमगर्भ एव सहस्रधा सहस्रप्रकारेण किमर्थं न शीर्णः शटितोऽसि । हे मातः श्रीः, अशरणजनानां शरणमाश्रयं चरणपङ्कजं चरणकमलं यस्यास्तस्याः संबोधनम् । अतिगहनं दुरवगाहनं च तद्भीषणं चेति कर्मधारयः । अतिगहनं भीषणं तस्मादस्मान्महानरकपातान्महादुर्गतिनिपातात्त्वं मां वैशम्पायनं

---

१ कुतूहलिना. २ ... यथा किल ४ निष्ठति. ५ बहु ... ६ नवास्मद्.

७ बन्धमोक्षे च. ८ सुरासुरशिर... ... भिवया श्रिया अश्रिया. १० आदर.

११ द्रष्टव्यम्. १ ... कर्मेव.

त्रयत्राणक्षम, त्रायस्व कुलतन्तुमेकम् । त्वयैव संवर्धितोऽस्मि । वयस्य कपिञ्जल, यदि परापत्य त्वयास्मात्पापान्न मोचितोऽस्मि तदा जन्मान्तरेऽपि पुनर्मा कृथा मत्समागमप्रत्याशाम्' इति । एतानि चान्यानि च चेतसा विलप्य पुनस्तमभ्यर्थनादीनमवदम्—'भद्रमुख, जातिस्मरो मुनिरसि जात्या । तत्त्वापि मामस्मान्महतः पापसंकटादुद्धृत्य धर्मो भवत्येवादृष्टसुखहेतुः । दृष्टेऽपि च केनचिदपरेणादृष्टस्य मन्मुक्तिकृतः प्रत्यवायो नास्त्येव । तन्मुञ्चतु मां भद्रमुखः' इत्यभिदधानश्च पादयोरपतम् । स तु विहस्य मामब्रवीत्—'रे मोहान्ध, यस्य शुभाशुभकर्मसाक्षिभूताः पञ्च लोकपालास्तथैवात्मशरीरस्थिता न पश्यन्ति सोऽन्यस्य भयादकार्यं नाचरति । तन्नीतोऽसि मया स्वाम्याज्ञया' इत्येवमभिदधान एव मामादाय पक्कणाभिमुखमगच्छत् ।

अहं तु तेन तद्वचसाभिहत इव मूर्ध्नि मूकतामापन्नः केषां पुनः कर्मणामिदं मे फलमित्यन्तरात्मनाभिध्यायन्प्राणपरित्यागं प्रति कृतनिश्चयोऽभवम् । नीयमानश्च तथा तेन तन्मोचनप्रत्याशयैवामतो दत्तदृष्टिराविष्टैरिव बीभत्सविन्यासैर्व्यावृत्तैश्चावर्तकानायपरिभ्रमणानि-

---

रक्ष पाहि त्राहि । तस्मात्कारणाद्धे तात हे पितः हे जनक, भुवनत्रयस्य विष्टपस्य त्राणं रक्षणं तत्र क्षम समर्थ, एकं कुलतन्तुं कुलपांसुलं वा मां त्रायस्व रक्ष । 'पांसुलः पुंश्चले शंभोः खट्वाङ्गे पांसुला भुवि' इति विश्वः । त्वयैव भवतैव संवर्धितोऽस्मि वृद्धिं प्रापितोऽस्मि । हे वयस्य कपिञ्जल, यदि परापत्यागत्य त्वयास्मात्पापान्न मोचितोऽस्मि न त्याजितोऽस्मि तदा जन्मान्तरेऽपि भवान्तरेऽपि गतजन्मन्यपि पुनर्मत्समागमप्रत्याशां मन्मेलापकस्पृहां मा कृथा मा व्यधत्था इत्येतानि चान्यानि च चेतसा मनसा विलप्य विलापं कृत्वा पुनस्तमभ्यर्थना प्रार्थना तया दीनं यथा स्यात्तथायदमवोचम् । हे भद्रमुख हे कल्याणमुख, जातिस्मरो निजजातिस्मरणवानहं जात्या मुनिरसि जन्मना यतिरसि । तत्तस्मात्कारणात्त्वत्तो कृत्वा मामस्मात्पापसंकटात्पापकष्टाद्दुःकष्टादुद्धृत्योद्धारं कृत्वा तवाप्यदृष्टश्चासौ सुखहेतुश्चेति कर्मधारयः । एवंविधो धर्मो भवत्येव । दृष्टेऽपि दूषणं नास्तीत्यालोचनेनाह—दृष्टेऽपीति । अदृष्टस्यानवलोकितस्य मन्मुक्तिकृतो मन्मोचनकर्तुरपरेण केनचिद्दृष्टेऽपि वीक्षितेऽपि प्रत्यवायः प्रायश्चित्तं नास्त्येव । 'धर्मः क्षरति कीर्तनात्' इति स्मृतेः । तेन दृष्टादृष्टसुकृतसमाचरणेऽपि न दोष इति ध्वनितम् । तदिति हेत्वर्थे । एष भद्रमुखो मां मुञ्चतु त्यजत्वित्यभिदधान इति ब्रुवाणश्चाहं पादयोश्चरणयोरपतं पतितवान् । स तु भद्रमुखो विहस्य स्मितं कृत्वा मामब्रवीदभ्यधात् । किं तदित्याह—रे इति । रे मोहान्ध हे मोहेन गताक्ष, शुभाशुभकर्मणोर्धर्माधर्मयोः साक्षिभूताः स्थेयीभूता इन्द्रयमवरुणधनदकुबेराख्याः पञ्च लोकपालास्तथैवात्मशरीरस्थिता यस्य न पश्यन्ति नावलोकयन्ति स पुमानन्यस्य भयादकार्यमकृत्यं नाचरति न करोति । अहं तु पञ्चभिर्विलोक्यमानोऽप्यकृत्यं करोमीति भावः । अतो मम दोषो नास्तीत्याशयेनाह—तदिति । तत्तस्मात्कारणान्मया स्वामिनोऽधीशस्याज्ञया निदेशेन न स्वातन्त्र्येण नीतोऽस्यत्र प्रापितोऽसि । अतो न दूषणं ममेति भावः । इत्येवमभिदधान एवेत्येवंब्रुवाण एव मामादाय गृहीत्वा पक्कणस्य शबरावसथस्याभिमुखमगच्छदगमत् ।

अहं तु तेन भद्रमुखेन तद्वचसा तद्वाक्येन मूर्ध्नि शिरस्यभिहत इव ताडित इव मूकतामापन्नो मूकभावं प्राप्तः । इदं केषां कर्मणां फलमित्यन्तरात्मनाभिध्यायन्विचारयन्प्राणपरित्यागमसुमोक्षणं प्रति कृतनिश्चयो निर्णीतनिर्णयोऽभवम् । तथा तेन प्रकारेण तेन चाण्डालेन नीयमानश्च तत्प्रत्याशया तन्मोचनं मोक्षणं तस्य प्रत्याशा वाञ्छा तयैवाग्रतः पुरो दत्ता दृष्टिर्येन सोऽहं दूरत एव पक्कणं शबरनिवेशनसदनं व्यलोकयमिति दूरेणान्वयः । इतः पक्कणं विशिनष्टि—आवेष्ट्यमानमिति । आवेष्ट्यमानं परिवेष्टनविशेषमित्यर्थः । वै-

---

१ पांसुलम्. २ भवेत्. ३ रे; च वे. ४ पुनःपुनः पादयोः. ५ स्वैव. ६ आत्मशरीरे स्थिताः; [illegible]. ७ मन्त्रेण मन्त्र. ८ मामनो मोचन. ९ बीभत्सविन्यासैर्व्यावृत्तैश्च दर्शनमात्रेण परिभ्रमन्ति इवैव; [illegible] दर्शनमात्रेणापरि भ्रमन्तिइवैव.

कुतूहलेन वा बद्धः । मम खलु स्वामी पक्कणाधिपतिरितो नातिदूरे मातङ्गप्रविरलायां भूमौ कृतावस्थानः । तस्य दुहिता कौतुकमये प्रथमे वयसि वर्तते । तस्याश्च केनापि दुरात्मना कथितो यथा जाबालेराश्रमे एवंगुणविशिष्टो महाश्चर्यकारी शुकस्तिष्ठतीति । तया च श्रुत्वोत्पन्नकौतुकया त्वद्ग्रहणाय बहव एवापरे मादृशाः समादिष्टाः । तदत्र पुण्यैस्त्वमासादितोऽसि । तदहं तत्पादमूलं त्वां प्रापयामि । बन्धमोक्षे चाधुना सा ते प्रभवति' इति ।

अहं तच्छ्रुत्वा शुष्काशनिनेव ताडितः शिरसि संचिन्तितवानात्मा चैवमचिन्तयम्—'अहो मे मन्दपुण्यस्य दारुणतरः कर्मणो विपाकः । येन मया सुरासुरशिरःशेखराभ्यर्चितचरणसरसिजायाः श्रियो जातेन जगत्त्रयनमस्यस्य महामुनेः श्वेतकेतोः स्वहस्तसंवर्धितेन दिव्यलोकाश्रमनिवासिना भूत्वा म्लेच्छजातिभिरपि दूरतः परिहृतप्रवेशमधुना पक्कणं प्रवेष्टव्यम् । चण्डालैः सहैकत्र स्थातव्यम् । तैरस्मानङ्गनाकरोपनीतैः कवलैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालकजनस्य क्रीडनीयेन भवितव्यम् । दुरात्मन् पुण्डरीकहतक, धिग्जन्मलाभं ते । यस्य कर्मणामयमीदृशः परिणामः । किमर्थं प्रथमगर्भ एव न सहस्रधा शीर्णोऽसि । मातः श्रीः, अशरणजनशरणचरणपङ्कजेऽतिगहनभीषणादस्मात् मामस्मान्महानरकपातात् । तात सुव-

---

मोक्षमधुना कुतूहलेन कौतूहलेन वा त्वं बद्धः संदानितः । खलु निश्चये । मम स्वामी पक्कणाधिपतिः पक्कणं शबरावासस्तस्याधिपतिरीश इतः स्थानान्नातिदूरे नातिदविष्ठे मातङ्गैरन्त्यजैः प्रविरलायां कायवहारिरचितायां भूमौ कृतमवस्थानं येन सः । तत्र कृतनिवास इत्यर्थः । 'पक्कणः शबरालयो घोषस्वाभीरपल्लिका' इति हैमः । तस्य पक्कणाधीशस्य दुहिता सुता कौतुकमये आश्चर्यमयेऽद्भुतमये प्रथमे आद्ये वयसि दशायां वर्तते । केनाप्यज्ञाताभिधानेन दुरात्मना तस्या दुहितायास्त्वं कथितो निवेदितो यथा जाबालेर्मुनेराश्रमे एवंगुणविशिष्टो महाश्चर्यकारी महाकौतुककरः शुकस्तिष्ठति इति । तया च पक्कणाधिपतिसुतया श्रुत्वाकर्ण्योत्पन्नकौतुकया कुतूहलया त्वद्ग्रहणाय त्वदानयनाय बहव एवापरे मादृशा मत्सदृशाः समादिष्टा आज्ञापिताः । तदिति हेत्वर्थे । अत्र पुण्यैः सुकृतैस्त्वं समासादितः प्राप्तोऽसि । तत्तस्माद्धेतोस्तस्याः पादमूलं चरणसमीपमहं त्वां प्रापयामि नयामि । अधुना सांप्रतमिति हेतोस्ते तव बन्धमोक्षे सैव चाण्डालसुतैव प्रभवति समर्था भवति । इदम् ।

अहं वैशम्पायनस्तच्छ्रुत्वाकर्ण्य शुष्को योऽशनिर्वज्रं तेन शिरस्युत्तमाङ्गे ताडित इव संचिन्तितवानात्मा यस्यैवंभूत इति चेतसि चित्तेऽकरवं व्यधामचिन्तयम् । अहो इति खेदे । मे मम मन्दपुण्यस्य स्वल्पसुकृतस्य कर्मणः कृतशुभाशुभानां दारुणतरोऽतिभयावहो विपाकोऽनुभवनकालः येन कारणेन मया सुरासुराणां देवदैत्यानां शिरःशेखरैर्मौलिमुकुटैरभ्यर्चितं पूजितं चरणसरसिजमङ्घ्रिपद्मं यस्या एवंविधायाः श्रियो लक्ष्म्या जातेनोत्पन्नेन जगत्त्रयनमस्यस्य त्रिभुवननमस्करणीयस्य महामुनेः श्वेतकेतोः स्वहस्तैर्निजपाणिभिः संवर्धितेन वृद्धिं प्रापितेन दिव्यो देवयुक्तो य आश्रमो मुनिस्थानम् । 'आश्रमस्तु मुनिस्थानम्' इति हैमः । तत्र निवासिना वसनशीलेन भूत्वा 'पुलिन्दा नाहला निष्ट्याः शबरा वरुटा भटाः । माला भिल्लाः किराताश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः ॥' एतैर्म्लेच्छजातिभिरपि दूरतः परिहृतः परित्यक्तः प्रवेशो यस्मिन्नेतादृशमधुना सांप्रतं पक्कणं प्रवेष्टव्यं तत्र प्रवेशः कर्तव्यः । चण्डालैरन्त्यवासिभिः सहैकस्मिन्नेकस्मिन्स्थाने स्थातव्यमवस्थानं कर्तव्यम् । तैरस्माश्च सा मातङ्गानामङ्गनाः स्त्रियो युवत्यस्तासां करोपनीतैर्हस्तानीतैः कवलैर्ग्रासैर्गण्डोलकैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालकजनस्य क्रीडनीयेन क्रीडां कर्तुं योग्येन भवितव्यम् । हे दुरात्मन् हे पापात्मन्, हे पुण्डरीकहतक हे पुण्डरीकमारक, ते तव जन्मलाभं धिगस्तु । यस्य कर्मणामयमीदृशः परिणामो विपाकः प्रथमगर्भ एव सहस्रधा सहस्रप्रकारेण किमर्थं न शीर्णः पतितोऽसि । हे मातः श्रीः, अशरणजनानां शरणमाश्रयं चरणपङ्कजं चरणकमलं यस्यास्तस्याः संबोधनम् । अतिगहनं दुरवगाहनं च तद्भीषणं चेति कर्मधारयः । अतिगहन भीषणं तस्मादस्मान्महानरकपातान्महादुर्गतिपतनात्त्वं मां वैशम्पायनं

---

१ कुतूहलिना. २ मातङ्ग. ३ यथा किल ४ तिष्ठतीति ५ बहव एवापरेऽपि; अपरिमिता. ६ तदाम्यहम्. ७ बन्धमोक्षे च. ८ शुष्काशनिना. ९ सुरासुरशिरःशेखराभ्यर्चिते चरणसरसिजया श्रिया जनिता. १० आश्रम. ११ द्रष्टव्यम्. १२ अनङ्गनाना करोपनीतैः, उनङ्गनाङ्गनयोपनीतैः. १३ कर्मण

[illegible], त्रायस्व [illegible] । त्वयैव संवर्धितोऽस्मि । वयस्य कपिञ्जल, यदि परावृत्त्या त्वयात्मपाशात् मोचितोऽस्मि तदा जन्मान्तरेऽपि पुनर्मा कृथा मत्सन्नागमप्रत्याशाम्' इति । एतानि चान्यानि च चेतसा विलप्य पुनस्तमभ्यर्थनादीनमवदम्—'भद्रमुख, जातिस्मरो मुनिरस्मि जात्या । [illegible] पापसंकटादुद्धृत धर्मो [illegible] । दृष्टेऽपि च केनचित् [illegible] मन्मुक्तिकृतः प्रत्यवायो नास्त्येव । मुञ्चतु मां भद्रमुखः' इत्यभिदधानश्च पादयोरपतम् । स तु विहस्य मामब्रवीत्—'रे मोहान्ध, यस्य शुभाशुभकर्मसाक्षिभूताः पञ्च लोकपाला नैवात्मशरीरस्थिता न पश्यन्ति सोऽन्यस्य भयादकार्यं नाचरति । तदधीनोऽस्मि मया स्वाम्याज्ञया' इत्येवमभिदधान एव मामादाय पक्कणाभिमुखमगच्छत् ।

अहं तु तेन तद्वचनाभिहत इव मूर्ध्नि मूकतामापन्नः केषां पुनः कर्मणामिदं मे फलमित्यन्तरात्मना ध्यायन् प्राणपरित्यागं प्रति कृतनिश्चयोऽभवम् । नीयमानश्च तथा तेन तन्मोचनप्रत्याशयैवामतो दूरादृष्टैराविष्टैरिव बीभत्सविन्यासैर्व्याधवृत्तैश्चावर्तकानायपरिभ्रमणानि-

---

रेत पाहि माहि । तस्मात्कारणाद्धे तात हे पितः हे जनक, भुवनत्रयस्य त्रिलोकस्य त्राणं रक्षणं तत्र क्षम समर्थ, एवं दुःकृतदुःखपांसुले पा मां त्रायस्व रक्ष । 'पांसुलः पुंश्चले शंभोः खट्वाङ्गे पांसुला भुवि' इति विश्वः । त्वयैव भवतैव संवर्धितोऽस्मि वृद्धिं प्रापितोऽस्मि । हे वयस्य कपिञ्जल,यदि परावृत्त्यागत्य त्वयात्मपाशात् मोचितोऽस्मि न त्याजितोऽस्मि तदा जन्मान्तरेऽपि भवान्तरेऽपि गतजन्मन्यपि पुनर्मत्सन्नागमप्रत्याशां मन्मेलापकाशां मा कृथा मा व्यधत्था इत्येतानि चान्यानि च चेतसा मनसा विलप्य विलापं कृत्वा पुनस्तमभ्यर्थना प्रार्थना तया दीनं यथा स्यात्तथावदमवोचम् । हे भद्रमुख हे कल्याणमुख, जातिस्मरो निजजातिस्मरणवानहं जात्या मुनिरस्मि जन्मना ब्रतिरस्मि । तत्तस्मात्कारणात्सांप्रतं [illegible] मामस्मात्पापसंकटात्पापकष्टाद्दुःकष्टादुद्धारं कृत्वा तवाप्यदृष्टधासौ सुखहेतुश्चेति कर्मधारयः । एवंविधो धर्मो भवत्येव । दृष्टेऽपि दूषणं नास्तीत्याशयेनाह—दृष्टेऽपीति । अदृष्टस्यानवलोकितस्य मन्मुक्तिकृतो मन्मोचनकर्तुरपरेण केनचिद्दृष्टेऽपि वीक्षितेऽपि प्रत्यवायः प्रायश्चित्तं नास्त्येव । 'धर्मः क्षरति कीर्तनात्' इति स्मृतेः । तेन दृष्टादृष्टसुकृतसमाचरणेऽपि न दोष इति ध्वनितम् । तदिति हेत्वर्थे । एष भद्रमुखो मां मुञ्चतु त्यजत्वित्यभिदधान इति ब्रुवाणश्चाहं पादयोश्चरणयोरपतं पतितवान् । स तु भद्रमुखो विहस्य स्मितं कृत्वा मामब्रवीदभ्यधात् । किं तदित्याह—रे इति । रे मोहान्ध हे मोहेन गताक्ष, शुभाशुभकर्मयोर्धर्माधर्मयोः साक्षिभूताः स्थेयीभूता इन्द्रयमवरुणसोमकुबेराख्याः पञ्च लोकपालास्तत्रैवात्मशरीरस्थिता यस्य न पश्यन्ति नावलोकयन्ति स पुमानन्यस्य भयादकार्यमकृत्यं नाचरति न करोति । अहं [redacted] पञ्चभिर्विलोक्यमानोऽप्यकृत्यं करोमीति भावः । अतो मम दोषो नास्तीत्याशयेनाह—तदिति । तत्तस्मात्कारणान्मया स्वामिनोऽधीशस्याज्ञया निदेशेन न स्वातन्त्र्येण नीतोऽस्यत्र प्रापितोऽसि । अतो न दूषणं ममेति भावः । इत्येवमभिदधान एवेत्येवंब्रुवाण एव मामादाय गृहीत्वा पक्कणस्य शबरावासस्याभिमुखमगच्छदगमत् ।

अहं तु तेन भद्रमुखेन तद्वचसा तद्वाक्येन मूर्ध्नि शिरस्यभिहत इव ताडित इव मूकतामापन्नो मूकभावं प्राप्तः । इदं केषां कर्मणां फलमित्यन्तरात्मना [illegible] प्राणपरित्यागमसुमोक्षणं प्रति कृतनिश्चयो विहितनिर्णयोऽभवम् । तथा तेन प्रकारेण तेन चाण्डालेन [illegible] तन्मोचन मोक्षणं तस्य प्रत्याशा वाञ्छा तयैवामतः पुरो दत्ता दृष्टियेन [illegible] शबरानैकेनापरं व्यालोकयन्ति दूरे-णान्वयः । इतः पक्कणं विशिनष्टि—आवेष्ट्यमानमिति । [illegible] । कै-

---

१ पांसुलम्. २ भवेत्. ३ ते, च ते. ४ [illegible] [illegible], [illegible]मन्थिना.. ७ अन्यस्य कस्य. ८ आत्मनो मोचन. ९ [illegible] १० कैश्चिद्वृत्तैश्च वर्तकानामुपरि भ्रमणानि वृत्तैश्च.

कुतूहलेन वा बद्धः । मम खलु स्वामी पक्कणाधिपतिरितो नातिदूरे मातङ्गकमनिरुद्धायां भूमौ कृतावस्थानः । तस्य दुहिता कौतुकमये प्रथमे वयसि वर्तते । तस्याश्चैकेनापि दुरात्मना कथितो यथा जाबालेराश्रम एवंगुणविशिष्टो महाश्चर्यकारी शुकस्तिष्ठतीति । तया च श्रुत्वोत्पन्नकौतुकात्त्वद्ग्रहणाय बहव एवापरे मादृशाः समादिष्टाः । तदत्र पुण्यैर्मयासादितोऽसि । तदहं तत्पादमूलं त्वां प्रापयामि । बन्धमोक्षे चाधुना सा ते प्रभवति' इति ।

अहं तच्छ्रुत्वा शुष्काशनिनेव ताडितः शिरसि संविग्नान्तरात्मा चेतस्यकरवम्—'अहो मे मन्दपुण्यस्य दारुणतरः कर्मणो विपाकः । येन मया सुरासुरशिरःशेखराभ्यर्चितचरणसरसिजायाः श्रियो जातेन जगत्त्रयनमस्यस्य महामुनेः श्वेतकेतोः स्वहस्तसंवर्धितेन दिव्यलोकाश्रमनिवासिना भूत्वा म्लेच्छजातिभिरपि दूरतः परिहृतप्रवेशमधुना पक्कणं प्रवेष्टव्यम् । चण्डालैः सहैकत्र स्थातव्यम् । जरन्मातङ्गाङ्गनाकरोपनीतैः कवलैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालकजनस्य क्रीडनीयेन भवितव्यम् । दुरात्मन् पुण्डरीकहतक, धिग्जन्मलाभं ते । यस्य कर्मणामयमीदृशः परिणामः । किमर्थं प्रथमगर्भ एव न सहस्रधा शीर्णोऽसि । मातः श्रीः, अशरणजनशरणचरणपङ्कजेऽतिगहनभीषणात्त्रस्व मामस्मान्महानरकपातात् । तात भुव-

---

मोक्षमधुना कुतूहलेन कौतूहलेन वा त्वं बद्धः संदानितः । खलु निश्चये । मम स्वामी पक्कणाधिपतिः पक्कणः शबरावासस्तस्याधिपतिरीश इतः स्थानान्नातिदूरे नातिदवीयसि मातङ्गकैरन्त्यजैः प्रतिबद्धायां कृतपक्कादिरचनायां भूमौ कृतमवस्थानं येन सः । तत्र कृतनिवास इत्यर्थः । 'पक्कणः शबरावासो घोषस्त्वाभीरपल्लिका' इति हैमः । तस्य पक्कणाधीशस्य दुहिता सुता कौतुकमये आश्चर्यमयेऽत्युत्सुकत्वमये प्रथम आद्ये वयसि दशायां वर्तते । केनाप्यज्ञाताभिधानेन दुरात्मना तस्या दुहितायाश्च कथितो निवेदितो यथा जाबालेर्मुनेराश्रम एवंगुणैर्विशिष्टो महाश्चर्यकारी महाकौतुककारी शुकस्तिष्ठत्यास्ते इति । तया च पक्कणाधिपतिसुतया श्रुत्वाकर्ण्योत्पन्नकौतुकात्कौतूहलात्त्वद्ग्रहणाय त्वदादानाय बहव एवापरे मादृशा अस्मत्सदृशाः समादिष्टा आज्ञापिताः । तदिति हेत्वर्थे । अद्य पुण्यैः सुकृतैस्त्वं मयासादितः प्राप्तोऽसि । तत्तस्माद्धेतोस्तस्याः पादमूलं चरणसमीपमहं त्वां प्रापयामि नयामि । अधुना सांप्रतमिति हेतोस्ते तव बन्धमोक्षे सैव चाण्डालसुतैव प्रभवति समर्था भवति । नाहम् ।

अहं वैशम्पायनस्तच्छ्रुत्वाकर्ण्य शुष्को योऽशनिर्वज्रं तेन शिरस्युत्तमाङ्गे ताडित इव संविग्न उद्विग्नोऽन्तरात्मा यस्यैवंभूत इति चेतसि चित्तेऽकरवं व्यधामन्वतिष्ठम् । अहो इति खेदे । मे मम मन्दपुण्यस्य स्वल्पसुकृतस्य कर्मणां कृतशुभाशुभानां दारुणतरोऽतिभयावहो विपाकोऽनुभवनकालः येन कारणेन मया सुरासुराणां देवदैत्यानां शिरःशेखरैर्मौलिमुकुटैरभ्यर्चितं पूजितं चरणसरसिजमङ्घ्रिपद्मं यस्या एवंविधायाः श्रियो लक्ष्म्या जातेनोत्पन्नेन जगत्त्रयनमस्यस्य त्रिभुवननमस्करणीयस्य महामुनेः श्वेतकेतोः स्वहस्तैर्निजपाणिभिः संवर्धितेन वृद्धिं प्रापितेन दिव्यो देवयुक्तो य आश्रमो मुनिस्थानम् । 'आश्रमस्तु मुनिस्थानम्' इति हैमः । तत्र निवासिनावस्थानशीलेनैव भूत्वा 'पुलिन्दा नाहला निष्ट्याः शबरा वरुटा भटाः । माला भिल्लाः किराताश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः॥' एतैर्म्लेच्छजातिभिरपि दूरतः परिहृतः परित्यक्तः प्रवेशो यस्मिन्नेतादृशमधुना सांप्रतं पक्कणं प्रवेष्टव्यं तत्र प्रवेशः कर्तव्यः । चण्डालैरन्तेवासिभिः सहैकत्रैकस्मिन्स्थाने स्थातव्यमवस्थानं कर्तव्यम् । जरत्यश्च ता मातङ्गानामङ्गना स्त्रियो वृद्धाश्च तासां करोपनीतैर्हस्तानीतैः कवलैर्गण्डोलकैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालकजनस्य क्रीडनीयेन क्रीडां कर्तुं योग्येन भवितव्यम् । हे दुरात्मन् हे पापात्मन्, हे पुण्डरीकहतक हे पुण्डरीकमारक, ते तव जन्मलाभं धिगस्तु । यस्य कर्मणामयमीदृशः परिणामो विपाकः । प्रथमगर्भ एव सहस्रधा सहस्रप्रकारेण किमर्थं न शीर्णः शटितोऽसि । हे मातः श्रीः, अशरणजनानां शरणमाश्रयं चरणपङ्कजं चरणकमलं यस्यास्तस्याः संबोधनम् । अतिगहनं दुरवगाहनं च तद्भीषणं चेति कर्मधारयः । अतिगहनं भीषणं तस्मादस्मान्महानरकपातान्महादुर्गतिपतनात्त्वं मां वैशम्पायनं

---

१ कुतूहलिना. २ मातङ्ग. ३ यथा किल. ४ तिष्ठतीति. ५ बहव एवापरेऽपि; अपरिमिता. ६ तयाप्यहम्. ७ बन्धमोक्षे च. ८ शुष्काशनिना. ९ सुरासुरशिरोभिरभ्यर्चिते चरणसरसिजयुगला श्रिया जनिता. १० आश्रम. ११ द्रष्टव्यम्. १२ जरन्मातङ्गाङ्गनाकरोपनीतैः, जनङ्गमाङ्गनयोपनीतैः. १३ कर्मण.

त्त्रायस्व, त्रायस्व कुलतन्तुमेकम् । त्वयैव संवर्धितोऽस्मि । वयस्य कपिञ्जल, यदि परागत्य त्वयास्मात्पापान्न मोचितोऽस्मि तदा जन्मान्तरेऽपि पुनर्मा कृथा मत्समागमप्रयासम्' इति । एतानि चान्यानि च चेतसा विलप्य पुनस्तमभ्यर्थनादीनमवदम्—'भद्रमुख, जातिस्मरो मुनिरसि जातः । तत्त्वमपि मामस्मान्महतः पापसंकटादुद्धृत्य धर्मेणादृष्टसुखहेतुः । दृष्टेऽपि च केनचिदपरेणादृष्टस्य मन्मुक्तिकृतः प्रत्यवायो नास्त्येव । मुञ्चतु मां भद्रमुखः' इत्यभिदधानश्च पादयोरपतम् । स तु विहस्य मामब्रवीत्—'रे मूढहृदय, यस्य शुभाशुभकर्मसाक्षिभूताः पञ्च लोकपालास्तवैवात्मशरीरस्थिता न पश्यन्ति, स कस्य भयादकार्यं नाचरति । तन्नीतोऽसि मया स्वाम्याज्ञया' इत्येवमभिदधान एव मामादाय पक्कणाभिमुखमगच्छत् ।

अहं तु तेन तद्वचसाभिहत इव मूर्ध्नि मूकतामापन्नः केषां पुनः कर्मणामिदं मे फलमिति तत्त्वमनभिध्यायन्प्राणपरित्यागं प्रति कृतनिश्चयोऽभवम् । नीयमानश्च तथा तेन तन्मोचनमत्यासपैवामतो दत्तदृष्टिराविष्टैरिव बीभत्सविन्यासैर्व्योम्नि वृत्तैश्चावर्तकानायपरिभ्रमणानि-

---

पित तात्रे त्राहि । तस्मात्कारणात् तात हे पितः हे जनक, भुवनत्रयस्य विष्टपस्य त्राणं रक्षणं तत्र क्षम समर्थ, एकं कुलतन्तुं कुलपांसुलं वा मां त्रायस्व रक्ष । 'पांसुलः पुंश्चले शंभोः खट्वाङ्गे पांसुला भुवि' इति विश्वः । त्वयैव भवतैव संवर्धितोऽस्मि वृद्धिं प्रापितोऽस्मि । हे वयस्य कपिञ्जल, यदि परापत्यागत्य त्वयास्मात्पापान्न मोचितोऽस्मि न त्याजितोऽस्मि तदा जन्मान्तरेऽपि भवान्तरेऽपि गतजन्मन्यपि पुनर्मत्समागमप्रत्याशां मन्मेलापकस्पृहां मा कृथा मा व्यधत्था इत्येतानि चान्यानि च चेतसा मनसा विलप्य विलापं कृत्वा पुनस्तमभ्यर्थना दैन्येन तदा दीनं यथा स्यात्तथाहमवोचम् । हे भद्रमुख हे कल्याणमुख, जातिस्मरो निजजातिस्मरणवानहं जातो मुनिरसि जन्मना यतिरसि । ततस्तस्मात्कारणात्त्वमात्मना [illegible] मामस्मात्पापसंकटात्[illegible]दुःसंकटादुद्धृत्य [illegible] कृत्वा तथाप्यदृष्टश्चासौ सुखहेतुश्चेति धर्मधारणः । एवंविधो धर्मो भवत्येव । दृष्टेऽपि [illegible] नास्ती-[illegible]नाह—दृष्टेऽपीति । अदृष्टस्यानवलोकितस्य मन्मुक्तिकृतो मन्मोचनकर्तुरपरेण केनचिद्दृष्टेऽपि वीक्षि-[illegible] प्रत्यवायः प्रायश्चित्तं नास्त्येव । 'धर्मः क्षरति कीर्तनात्' इति स्मृतेः । तेन [illegible]समाचरणेऽपि [illegible] दोष इति ध्वनितम् । तदिति हेत्वर्थे । एव भद्रमुखो मां मुञ्चतु [illegible]मभिदधान [illegible] पादयो-[illegible]रपतं पतितवान् । स तु भद्रमुखो विहस्य स्मितं कृत्वा माममवीदभ्यधात् । [illegible]—रे इति । [illegible] हे मोहेन [illegible], शुभाशुभकर्मणोर्धर्माधर्मयोः साक्षिभूता [illegible] [illegible] लोकपाला[illegible] न पश्यन्ति [illegible] न [illegible]

[illegible]

भूतैश्च मृगावपातितजीर्णवागुरासंग्रन्थनव्यग्रैश्चोत्रुटितकूटपाशसंग्रन्थनायस्तैश्च हस्तस्थितसकाण्डकोदण्डैश्च प्रासप्रचण्डपाणिभिश्च सेलैर्माहिभिश्च नानाविधग्राहकविहंगैर्वाचालनकुशलैः कौलेयकमुक्तिसंचारणचतुरैश्चण्डालशिशुभिर्वृन्दशो दिशि दिशि मृगयां क्रीडद्भिर्दूरत एवापेक्ष्यमानम्, इतस्ततो विस्रगन्धिधूमोद्गमानुमीयमानसान्द्रवंशवनान्तरितवेश्मसंनिवेशम्, सर्वतः करङ्कप्रायवृत्तिवाटम्, अस्थिप्रायरथ्यावकरकूटम्, उत्कृत्तमांसमेदोवसासृक्कर्दमप्रायकुटीराजिरम्, आखेटप्रायाजीवम्, पिशितप्रायाशनम्, वसाप्रायस्नेहम्, कौशेयप्रायपरिधानम्, चर्मप्रायास्तरणम्, सारमेयप्रायपरिवारम्, धवलीप्रायवाहनम्, स्त्रीमद्यप्रायपुरुषार्थम्, असृक्प्रायदेवताबलिपूजम्, पशूपहारप्रायधर्मक्रियम्, आकारमिव सर्वनरकाणाम्, कारणमिव सर्वाकुशलानाम्, संनिवेशमिव सर्वश्मशानानाम्, पत्तनमिव सर्वपापानाम्, आयतनमिव

रूपदेशाह—आविष्टैरिव भूतग्रस्तैरिव । बीभत्सो रौद्रो विन्यासो रचना येषां तैर्व्यग्रैश्च । आखेटकाभिरतैः । आवर्त एवावर्तकः । 'आवर्तः पयसां भ्रमः' इत्यमरः । तथानायस्य मत्स्यबन्धनस्य परिभ्रमणमिनकाम परिशेषं तेनानिभृतैश्चपलैः । 'आनायो मत्स्यबन्धनम्' इत्यमरः । मृगैर्हरिणैरवपातिता विदारिता द्विधाकृता जीर्णवागुरा मृगबन्धनी तस्याः संग्रन्थनं गुम्फनं तेन व्यग्रैर्व्याकुलैः । उत्रुटित उच्छिन्नो यः कूटपाशः उन्मायस्तस्य ग्रन्थनं गुम्फनं तेनायस्तैर्व्यग्रैश्च । 'उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी' इत्यमरः । हस्तस्थितानि सकाण्डानि सबाणानि कोदण्डानि धनूंषि येषां तैश्च । प्रासैः कुन्तैः प्रचण्डा रौद्राः पाणयो हस्ता येषां तैः । सेलैः दण्डीखेलैः शीला सेलग्राहिभिश्च । नानाविधा अनेकप्रकारा ये ग्राहकविहंगाः शिक्षितैकमुखास्तेषां चालनं भ्रमभिचारणे तत्र कुशलैश्चतुरैः । कौलेयकानां शुनां मुक्तौ जीवोपरि मोचने संचारणे इतस्ततः परिभ्रमणे चतुरैरभिज्ञैः । 'कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः' इत्यमरः । एतादृशैश्चण्डालशिशुभिः श्वपचबालकैः । वृन्दैश्च वृन्दैश्च वृन्दशः । दिशि दिशि मृगयामाखेटकं क्रीडद्भिः क्रीडां कुर्वद्भिः आपेक्ष्यमाणमित्यनेन संबन्धः । पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—इतस्तत इति । इतस्ततो यत्र तत्र विस्रगन्धिरामगन्धो यो धूमोद्गमो दहनकेतनस्योद्गमेनोर्ध्वगमनेनानुमीयमानं सान्द्रं निबिडं वंशवनं वेणुकाननं तेनान्तरितो व्यवहितो वेश्मसंनिवेशो यस्य स तम् । करङ्कप्राया शरीरास्थिबहुला या वृत्तिरावेष्टकस्तस्या वाटो निःसरणमार्गो यस्मिंस्तत् तथा । 'वाटो वृतौ च मार्गे च वाटी च गृहनिष्कुटे' इति विश्वः । अस्थीनि प्रायो बाहुल्येन यस्मिन्नेवंविधा रथ्या मार्गस्तस्यावकरकूटः संकरसमूहो यस्मिन् । 'संकरावकरौ तुल्यौ' इति हैम. । उत्कृत्तं छिन्नं यन्मांसं पललं मेदोऽस्थिकृद्वपा शुद्धमांसस्य स्नेहोऽसृग्रुधिरमेतेषां कर्दमः पङ्कः प्रायो बाहुल्येन यस्मिन्नेवंभूतं कुटीरस्याजिरमङ्गणं यस्मिंस्तत् तम् । 'अजिरं चत्वराङ्गणम्' इति हैम. । आखेटप्रायं आखेटैः जीवनं यस्मिंस्तत् तम् । 'आजीवो जीवनं वार्ता जीविका वृत्तिवेतनम्' इति कोशः । पिशितं मांसं प्रायो बाहुल्येनाशनं भोजनं यस्मिंस्तत् तथा तम् । वसा मांसस्नेहः सैव प्रायः स्नेहो यस्मिंस्तत् तथा तम् । कौशेयं कृमिकोशोत्थं तदेव प्रायः परिधानमधोंशुकं यस्मिंस्तत् तथा तम् । 'कौशेयं कृमिकोशोत्थं परिधानं त्वधोंशुकम्' इति हैमः । चर्माजिनं प्रायो बाहुल्येनास्तरणं यस्मिंस्तत् तम् । सारमेयाः कुक्कुरा एव प्रायः परिवारो यस्मिंस्तत् तम् । धवली गौः सैव प्रायो वाहनं धुर्यं यस्मिंस्तत् तम् । स्त्रीमद्ये एव प्रायः पुरुषार्थः पुरुषप्रयोजनं साध्यः पदार्थो यस्मिंस्तत् तम् । असृग्रुधिरं तदेव प्रायो देवतानां बलिपूजा यस्मिंस्तत् तम् । पशूनामुपहारो बलिः स एव धर्मक्रिया सुकृताचरणं यस्मिंस्तत् तम् । सर्वनरकाणां सर्वेषां दुःखस्थानानामाकारमिव स्थानमिव । सर्वाकुशलानामेवंविधा [illegible] कारणमिव निदानमिव । सर्वेषां श्मशानानां पितृवनानां संनिवेशमिव

---

१ विस्रगन्ध; [illegible] २ [illegible] ३ महत्तरैश्च [illegible] ४ सेलमाहक. ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० वारम्. ११ [illegible]

[illegible] ।

दृष्ट्वा च तं तादृशं मे नरकवासिनोऽप्युद्वेगकरं समुत्पन्नजुगुप्सोऽन्तरात्मन्यचिन्तयम् — 'अपि नाम सा चाण्डालदारिका दूरत एव मामालोक्योत्पन्नकरुणा मोचयेत् नातिनिष्करुणा [illegible] । एवंविधानि मे पुण्यानि । न निमेषमप्यत्र पदं कुर्याम्' इत्येवं कृताशंसमेव मां नीत्वा स चण्डालो दुर्दर्शनाकारो दूरतः स्थितः प्रणम्य 'एष मया प्राप्तः' इति तस्यै चण्डालदारिकायै दर्शितवान् । सा तु प्रहृष्टवदना 'शोभनं कृतम्' इति तमभिधाय तत्करात्करयुगेनादाय माम् 'आः पुत्रक, प्राप्तोऽसि । सांप्रतं क्व यास्यसि । व्यपनयामि ते सर्वमिदं चापलम्' इत्यभिदधानैव [illegible] गन्धिचर्मावनद्धे दारुमयपानभोजनपात्रे [illegible] द्वारे पञ्जरके मां महा-

---

[illegible] यत्र गम्यते [illegible] । [illegible] । [illegible] अदंष्ट्र प्रतिभयादम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । 'जनो लोके महत्येकस्मिँल्लोके च पामरे' इति विश्वः । [illegible] निर्घृणतरस्तावत्क्रूरं लोकानां हृदयं यस्मिन्स तथा तम् । 'क्रूरे नृशंसनिस्त्रिंश-' इति हैमः । लोकद्वयेभ्य इहपरजन्मभ्योऽपि निर्घृणाचारो निर्दयतरः सर्वैः [illegible] समस्ताः सममाः पुरुषा यस्मिन्स तम् । अविशेषो विशेषवर्जित आचारो [illegible] यस्मिन्स तम् । अनवस्थितोऽनियतो गम्यागम्यादिनावाः [illegible] उपभोगो यस्मिन्स तम् । अपुण्यकर्मणामशेषपापकृतानामेकमद्वितीयमापणं हट्टमदं [illegible] पूर्वगुणः ।

नरकवासिनोऽपि दुर्गन्धिवासिनोऽप्युद्वेगकरमतिकरं तं तादृशमुक्तस्वरूपं दृष्ट्वा निरीक्ष्य च समुत्पन्नः संजातजुगुप्सोऽन्तरात्मनि चित्तेऽकरवमकल्पयम् । किं तदित्याह—अपीति । अपि नाम कोमलामन्त्रणे । सा चाण्डालदारिका म्लेच्छबालिका दूरत एव दविष्ठ एव मामालोक्योत्पन्नकरुणा संजातकारुण्या मोचयेन्मुक्तिं कुर्यान्नातिसदृशं पुत्रतुल्यं नाचरिष्यति न करिष्यति । एवंविधानि मे मम पुण्यानि शेषाणि भविष्यन्ति । निमेषमप्यक्षिस्पन्दनमात्रमप्यत्र पदं स्थानं न कुर्यां न विदध्याम् । इत्येवंप्रकारेण कृता विहिताशंसा स्पृहा वाञ्छा येनैवंभूतमेव मां नीत्वा स चण्डालो दुर्दर्शन आकारो वेषश्च यस्यः स तस्यै दूरतः स्थितः प्रणम्य नमस्कृत्य 'एष मया प्राप्त' इति तस्यै चण्डालदारिकायै दर्शितवान्दृग्गोचरीकारितवान् । सा तु चण्डालदारिका प्रहृष्टतरं प्रमुदिततरं वदनं मुखं यस्याः सा शोभनं शुभं कृतमिति तं भद्रमुखमभिधाय तत्करात्तत्पाणेस्तद्धस्तात्स्वकरयुगेनात्महस्तयुगेन स्वीयपाणिद्वयेनादाय गृहीत्वा माम् । आः पुत्रक सुत, त्वं प्राप्तोऽसि । अतोऽस्मात्स्थानादिति गम्यम् । सांप्रतं क्वापयास्यसे गम्यते गमनं क्रियते । ते तव सर्वं कामचारित्वं स्वेच्छाविहारित्वं व्यपनयामि दूरीकरोमि । इत्यभिदधानैवेति ब्रुवाणैव धावनानन्तरितगत्या गच्छन्तो यश्चण्डालबालकस्तेनोपनीत आनीतेऽर्धनाद्ययानं शुष्कं लोमशं लोमयुक्तं दुर्गन्धि विरसगन्धि यद्गोचर्म तस्य पविका नधी तयावनद्धे बद्धे । 'पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्रं स्यादामगन्धि यत्' इत्यमरः । दृढं यद्दानि दारुमयानि काष्ठमयानि पानभोजनपात्राणि यस्मिन्ननागीरदुद्धाटितमुन्मुद्रितं द्वारं

---

१ नि.स्पर्शनं. २ व्यवहार. ३ समस्तपुरुष [illegible]. ४ नरकवासिनाम्. ५ अशुद्धतरलेपायै. ६ दूरस्थितः; [illegible] स्थित. ७ युगलेन. ८ बकुलवालुक. ९ अवदधान.

श्वेतावलोकनमनोरथैराक्षिप्यार्गलितद्वारा सा मामवदत् । 'यथात्र निर्वृतैः संप्रति नि
भिधाय तूष्णीमस्थात् । अहं तु तथा संरुद्धश्चेनस्यकरवम्—'महासंकटे पतितोऽस्मि
यावदावेदितात्मावस्थः शिरसा प्रणिपत्य मुक्तये विज्ञापयाम्येनां तदा य एव मे गु
तामापद्य बन्धायोपजातः स एव संवर्धितो भवति । साधुजल्पतीत्येवाहमनया
कास्या मदीयया बन्धपीडया पीडा । नाहमस्यास्तनयो न भ्राता न बन्धुः । अथ
लम्ब्य तिष्ठामि, तत्रापि नात्यप्रकुपिता कदाचिदितोऽप्यधिकामवस्थां प्रापयति मा
सतमा हि जातिरियम् । अथवा यदितोऽप्यधिकमुपजातं न पुनश्चाण्डालैः मह
विमिश्रितो । अपि च गृहीतमौनं निर्वेदात्कदाचिन्मुञ्चत्येव । यदंस्तु पुनर्न मोक्तव्य
गनया । अपिच यद्दिव्यलोकभ्रंशो यन्मर्त्यलोके जन्म यत्तिर्यग्जातौ पतनं यच्चाण्ड
गमनं यच्चेदमेवंविधं पञ्जरबन्धदुःखं सर्वं ममायमनियतेन्द्रियस्यैव दोषः । तदि
वाचा । 'सर्वेन्द्रियाण्येव नियमयामि' इति निश्चित्य मौनग्रहणमकरवम् । आलप्यमा
तर्ज्यमानोऽप्याहन्यमानोऽपि त्रुट्यमानोऽपि च बलाच्च किंचिदप्यवदम् । केवलमु

अस्मिंस्तादृशे दारुपञ्जरे काष्ठनिर्मितविहंगरक्षणे महाश्वेतावलोकनमनोरथैः महाश्वेतानिरीक्षणमनोरथै
क्षिप्य निवेश्य स्थापयित्वार्गलितं द्वारं यया सा मामवददवोचत् । यथा अत्र एकस्मिन्स्थाने संप्रतीद
निर्वृतः सुखी तिष्ठ । इत्यभिधायेत्युक्त्वा तूष्णीं जोषं मौनमस्थातस्थौ । अहं तु तथाप्रकारेण संरुद्धो
श्चेतसि मनस्यन्तःकरणेऽकरवं व्यधाम् । महासंकटे महाकष्टे पतितोऽस्मि निक्षिप्तोऽस्मि । यदि ता
वेदिता निवेदिता कथिता आत्मनोऽवस्था दशा येनैवंभूतोऽहं शिरसा प्रणिपत्य मस्तकेन प्रणिपत्यैनां च
रिकां विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि तदा य एव मे मम गुणो वक्तृत्वलक्षणो दोषतां दूषणतामापद्य प्राप्य
बन्धनहेतुरस्मात उपपन्नः प्राप्तः स एव दोषतां दूषणत्वं प्राप्तो गुणः संवर्धितो वृद्धिं नीतो भवति
दर्शयति—साध्विति । साधु जल्पति शुभं वदतीत्येवं हेतोरनयाहं माहितो ग्रहणं कारितः । अस्यास्त
काया मदीयया बन्धपीडनया का पीडा । एतदेव विशेषतो दर्शयन्नाह—नेति । अहमस्यास्तनय [illegible]
भ्राता सहोदरः, न च बन्धुः स्वजनः । अथेति प्रकारान्तरे । यदि मौनमालम्ब्य तूष्णीं भूत्वा तिष्ठामि
तास्वतेऽपि चापलेन प्रकुपिता रोषिता सती अतोऽप्यधिकां विशेषाधिकामवस्थां दशां कदाचित्
यति नयति । हि यस्मात्कारणादियं नृशंसतमा क्रूरतमा जातिः । अथवेति पक्षान्तरे । इतोऽप्यधि
कमुपजातं वरं शुभम् । तत्रार्थे हेतुमाह—न पुनरिति । चाण्डालैः सह वागपि विमिश्रिता प्रयुक्त
संसर्गीकृता । मौनावस्थायां गुणं प्रदर्शयन्नाह—अपि चेति । कदाचिदिति संभावनायाम् । निर्वेदा
नाद्गृहीतमौनं स्वीकृतावचनव्यापारं मां मुञ्चत्येव मोचनं विदधात्येव । यदंस्तु जल्पंस्तत्तदहमनया चण्डाल
न मोक्तव्य एव न त्यजनीय एव । अपि चेति युक्त्यन्तरे । यद्दिव्यलोकाद्भ्रंशः पातः, यन्मर्त्यलोके
लोके जन्मोत्पत्तिः, यत्तिर्यग्जातौ पक्षिजातौ पतनं पातः, यच्चाण्डालस्य श्वपचस्य हस्ते गमनं यानम्,
श्चैतादृशं पञ्जरबन्धदुःखम् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—सर्वेति । स सर्वोऽयमनियतेन्द्रिय
नियन्त्रितेन्द्रियस्यैव दोषो दूषणम् । तत्किमेकया वाचा स्यात् । सर्वाण्येवेन्द्रियाणि करणानि नियमया
यन्त्रयामीति निश्चित्येति निर्णयं कृत्वा मौनग्रहणमकरवम् । आलप्यमानोऽपि संभाष्यमाणोऽप्यातर्ज्य
तर्जनाक्रियमाणोऽप्याहन्यमानोऽपि ताड्यमानोऽपि बलाद्धठात्त्रुट्यमानोऽपि छिद्यमानोऽपि च न कि

१ द्वारपिधाना. २ समवदत्; समावेश्यत्. ३ संनिवृत्ता. ४ पञ्जरे संरुद्धः ५ महो संकटे. ६ स
७ कस्याः. ८ तत्रापि; तथापि. ९ प्रकोपिता. १० मतोऽप्यधिककष्टतरम्. ११ उपनतम्. १२
१३ दिव्यलोकतो भ्रंशः. १४ तिर्यग्योनौ. १५ नाभि मम.

रेनैवामुञ्चम् । उपनीतेऽपि च पानाशने तं दिवसमनशनेनैवात्यवाहयम् । अन्येद्युश्चातिक्रामत्यशनकाले मे दूयमाने हृदये च सा स्वपाणिनोपनीय नानाविधानि पक्वान्यपक्वानि च फलानि सुरभि शीतलं च पानीयमप्रतिपन्नतदुपभोगं मामारोपितलोचना क्लिश्यन्तीवावोचत्— 'क्षुत्पिपासार्दितानां हि पशुपक्षिणां निर्विचारचित्तवृत्तीनामुपनतेष्वाहारेष्वनुपयोगो न संभवत्येव । तद्यद्येवंविधस्त्वं कोऽपि भोज्याभोज्यविवेककारी पूर्वजातिस्मरोऽस्मदीयमाहारं परिहरसि । तथापि तावद्भक्ष्याभक्ष्यविवेकरहितायां तिर्यग्जातौ वर्तमानस्य ते किं वाऽभक्ष्यम् । यन्न भक्षयसि येन चोत्कृष्टतमां जातिं प्राप्यात्मनैवेदृशं कर्म कृतं येन तिर्यग्योनौ पतितः स किमपरं विचारयसि । प्रथममेवात्मा न विवेके स्थापितः । अधुना स्वकर्मोपात्तजातिसदृशमाचरतस्ते नास्त्येव दोषः । अपि च येषामपि भक्ष्याभक्ष्यनियमोऽस्ति तेषामप्यापत्काले प्राणानां संधारणमभक्ष्योपयोगेनापि तावद्विहितम् । किं पुनस्त्वादृशस्य । न चेदृशं किंचिदप्याहाराय मयोपनीतं यादृशेन चाण्डालाशनशङ्का समुत्पद्यते । फलानि तु ततोऽपि प्रतिगृह्यन्त एव । पानीयमपि चाण्डालभाण्डादपि भुवि पतितं पवित्रमेवेत्येवं जनः कथयति तत्किमर्थमात्मानं क्षुधा पिपासया वा पातयसि । यन्न भक्षयस्यमूनि मुनिजनोचितानि वन-

---

देनवदनमुखम् । केवलमुच्चैस्तारस्वरं चीत्कारं पूत्कृतिविशेषमकुर्वम् । उपनीतेऽपि चानीतेऽपि च पानाशने जलभोजने तं दिवसमशेषं समग्रमनशनेनैवाभोजनेनैवात्यवाहयं व्यतिक्रान्तम् । अन्येद्युश्चेति । अन्यस्मिन्नद्यन्यशनकाले भोजनकालेऽतिक्रामति सति, मे मम हृदये चित्ते दूयमाने पीड्यमाने सति च, सा चण्डालदारिका स्वपाणिना निजहस्तेनोपनीयानीय नानाविधान्यनेकप्रकाराणि पक्वानि परिणतान्यपक्वान्यपरिणतानि च फलानि [illegible] सुरभि सुगन्धं शीतलं शिशिरं च पानीयं जलं चाप्रतिपन्नोऽस्वीकृतस्तेषां फलजलानामुपभोगो ग्रहणं येन स तथाभूतं मामारोपितलोचना संस्थापितनयना क्लिश्यन्तीव खेदं कुर्वन्तीवावोचदब्रवीत् । किं तदित्याह— क्षुदिति । क्षुत्पिपासाभ्यामर्दितानां पीडितानाम् । हीति निश्चितम् । पशुपक्षिणां निर्गतो विचारो वितर्को [illegible] एवंविधा चित्तवृत्तिर्मनोवृत्तिर्येषां ते तथा तेषामुपनतेष्वानीतेष्वाहारेष्वनुपयोगोऽनाभोगो न संभवत्येव [illegible] । तद्यदि त्वं भवानेवंविध एतादृशः कोऽप्यनिर्वचनीयस्वरूपो भोज्याभोज्ययोर्भक्ष्याभक्ष्ययोर्विवेकः पृथगा[illegible] करोतीत्येवंशीलः पूर्वजातिस्मरोऽस्मदीयमस्मत्संबन्धिनमाहारं भोज्यं परिहरसि त्यजसि, तथापि तथात्वेऽपि [illegible] भक्ष्याभक्ष्यविवेकरहितायां भोज्याभोज्यविवेचनवर्जितायां तिर्यग्जातौ वर्तमानस्य [illegible] तवाग[illegible] किं [illegible] । [illegible] भक्षयसि नास्ति । येन च कारणेनोत्कृष्टतमां प्रकृष्टतरामुत्कृष्टतरां [illegible] प्राप्यात्मनैवेदृशं कर्म कृतं येन कर्मणा तिर्यग्योनौ पतितः स [illegible] विचारयसि किं [illegible] । प्रथममेवादावेवात्मा न विवेके [illegible] । अधुना [illegible] स्वकर्मोपात्त[illegible] [illegible] सदृशमनुकूलमाचरन् कुर्वतस्ते [illegible] दोषः । अपि चेति [illegible] । येषामपि [illegible] भक्ष्याभक्ष्ययोर्भोज्याभोज्ययोर्नियमो [illegible]

[illegible]

---

१ कन्दमूल. २ [illegible] ३ [illegible]

[illegible]

११ [illegible]

येनावलोकनमनोरथेनाक्षिप्यार्गलितद्वारा सा मामवदत् । 'यथात्र निर्वृतैः संप्रति स्थित' इत्य-
भिधाय तूष्णीमस्थात् । अहं तु तथा संरुद्धश्चेतस्यकरवम्—'महासंकटे पतितोऽस्मि । यदि
तावदावेदितात्मावस्थः शिरसा प्रणिपत्य मुक्तये विज्ञापयाम्येनां तदा य एव मे गुणो दोष-
तामापन्न बन्धायोपजातः स एव संवर्धितो भवति । साधुजल्पतीत्येवाहमनया धारितः ।
कास्य मदीयया बन्धपीडया पीडा । नाहमस्यात्मजो न भ्राता न बन्धुः । अथ मौनमा-
लम्ब्य तिष्ठामि, तत्रापि शाठ्यप्रकुपिता कदाचिदितोऽप्यधिकामवस्थां प्रापयति माम् । नृशं-
सतमा हि जातिरियम् । अथवा वरमितोऽप्यधिकमुपजातं न पुनश्चाण्डालैः सह वागपि
विमिश्रिता । अपि च गृहीतमौनं निर्वेदात्कदाचिन्मुञ्चत्येव । वरंतु पुनर्न मोक्तव्य एवाह-
मनया । अपि च यद्दिव्यलोकभ्रंशो यन्मर्त्यलोके जन्म यत्तिर्यग्जातौ पतनं यच्चाण्डालकुला-
गमनं यच्चेदमेवंविधं पञ्जरबन्धदुःखं सर्वं एवायमनियतेन्द्रियत्वस्यैव दोषः । तदिहमेकैव
वाचा । 'सर्वेन्द्रियाण्येव नियमयामि' इति निश्चित्य मौनग्रहणमकरवम् । आलप्यमानोऽप्या-
हूयमानोऽप्याहन्यमानोऽपि क्रुश्यमानोऽपि च यदा न किंचिदप्यवदम् । केवलमुच्चैःशीत्का-

---

यस्मिन्नेतादृशे दारुपञ्जरे काष्ठनिर्मितविहंगरक्षणे महाश्वेतावलोकनमनोरथैः महाश्वेतानिरीक्षणमनोरथैः समना-
क्षिप्य निवेश्य स्थापयित्वार्गलितं द्वारं यया सा मामवददवोचत् । यथा अत्र स्थलेऽत्र स्थाने संप्रतीदानीमुना
निर्वृतः सुखी तिष्ठ । इत्यभिधायेत्युक्त्वा तूष्णीं जोषं मौनमस्थात्तस्थौ । अहं तु तथाप्रकारेण संरुद्धो निरुद्ध-
श्चेतसि मनस्यन्तःकरणेऽकरवं व्यधाम् । महासंकटे महाकष्टे पतितोऽस्मि निक्षिप्तोऽस्मि । यदि तावदात्मा-
वेदिता निवेदिता कथिता आत्मनोऽवस्था दशा येनैवंभूतोऽहं शिरसा प्रणिपत्य मस्तकेन प्रणिपत्यैनां चण्डाल-
दारिकां विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि तदा य एव मे मम गुणो वचनकुशलत्वगुणो दोषतां दूषणतामापन्नः प्राप्तः बन्धाय
बन्धनहेतुरुपजातः उत्पन्नः प्राप्तः स एव दोषतां दूषणत्वं प्राप्तो गुणः संवर्धितो वृद्धिं नीतो भवति । तदेव
दर्शयति—साध्विति । साधु जल्पति शुभं वदतीत्येवं हेतोरनयाहं धारितो ग्रहणं कारितः । अस्याश्चाण्डाल्याः
का मदीयया बन्धपीडनया का पीडा । एतदेव विशेषतो दर्शयन्नाह—नेति । अहमस्यात्मजः पुत्रो न, न
भ्राता सहोदरः, न च बन्धुः स्वजनः । अथेति प्रकारान्तरे । यदि मौनमालम्ब्य तूष्णीं भूत्वा तिष्ठामि तदापि
तत्रापि शाठ्येन प्रकुपिता रोषिता इतो अतोऽप्यधिकां विशेषाधिकामवस्थां दशां कदाचिन्मां प्रापयि-
त्री भवति । हि यस्मात्कारणादियं नृशंसतमा क्रूरतमा जातिः । अथवेति पक्षान्तरे । इतोऽप्यधिकं
कष्टमुपजातं वरं शुभम् । तत्रार्थे हेतुमाह—न पुनरिति । चाण्डालैः सह वागपि विमिश्रिता संयुक्तत्वेन
संमिश्रिता । मौनावस्थाया गुणं प्रदर्शयन्नाह—अपि चेति । कदाचिदिति संभावनायाम् । निर्वेदात्खेदा-
द्गृहीतमौनं मौनव्रतमाश्रितं मां मुञ्चत्येव मोचनं विदधात्येव । वरंतु अथान्यदहमनया चाण्डाल्या
न मोक्तव्य एव न त्यजनीय एव । अपि चेति युक्त्यन्तरे । यद्दिव्यलोकभ्रंशः पातः, यन्मर्त्यलोके मनुष्य-
लोके जन्मोत्पत्तिः, यत्तिर्यग्जातौ पक्षिजातौ पतनं पातः, यच्चाण्डालस्य श्वपचस्य कुले गमनं यच्च, यदिदं
पञ्जरबन्धदुःखं पञ्जरबन्धनदुःखम् । तत्सर्वमियतेन्द्रियत्वस्यैवाह—सर्वेति । स सर्वोऽयमनियतेन्द्रियत्वस्य
नियन्त्रितेन्द्रियस्यैव दोषो दूषणम् । तदिहैकैव वाचा स्यात् । सर्वाण्येवेन्द्रियाणि करणानि नियमयामि नि-
यन्त्रयामीति निश्चित्येति निर्णयं कृत्वा मौनग्रहणमकरवम् । आलप्यमानोऽपि संभाष्यमाणोऽप्याहूयमानोऽपि
उद्धकृष्यमाणोऽप्याहन्यमानोऽपि ताड्यमानोऽपि क्रुश्यमानोऽपि छिद्यमानोऽपि च न किंचिद

---

१ दारुपिञ्जरा. २ समनन्तर, अत बरणम् ३ संनिवृत्त. ४ तथाहि संरुद्धः ५ चाहं धृतः. ६ मौनमा.
७ कृत्वा.. ८ तत्रापि, दुष्टा. ९ अधिकाम. १० भयोऽप्यधिकमुपजातं, ११ वाचाप्य. १२ विमि.
१३ दिव्यलोकभ्रंशः. १४ नियमितो. १५ नान्यत्र सम.

[illegible]। उपनीतेऽपि च पानाशने तं दिवसमनशनेनैवात्यवाहयम् । अन्येद्युश्चातिक्रा-
ले मे दूयमाने हृदये च सा स्वपाणिनोपनीय नानाविधानि पक्वान्यपक्वानि च
[illegible]रभि शीतलं च पानीयमप्रतिपन्नतदुपभोगं मामारोपितलोचना स्निह्यन्तीवावोचत्—
[illegible]र्दितानां हि पशुपक्षिणां निर्विचारचित्तवृत्तीनामुपनतेष्वाहारेष्वनुपयोगो न संभ-
[illegible]यथैवंविधस्त्वं कोऽपि भोज्याभोज्यविवेककारी पूर्वजातिस्मरोऽस्मदीयमाहारं परि-
तथापि तावद्भक्ष्याभक्ष्यविवेकरहितायां तिर्यग्जातौ वर्तमानस्य ते किं वाऽभक्ष्यम् ।
[illegible]यसि येन चोत्कृष्टतमां जातिं प्राप्यात्मनैवेदृशं कर्म कृतं येन तिर्यग्योनौ पतितः
[illegible]रं विचारयसि । प्रथममेवात्मा न विवेके स्थापितः । अधुना स्वकर्मोपात्तजातिसदृ-
[illegible]तस्ते नास्त्येव दोषः । अपि च येपामपि भक्ष्याभक्ष्यनियमोऽस्ति तेपामप्यापत्काले
[illegible] संधारणमभक्ष्योपयोगेनापि तावद्विहितम् । किं पुनस्त्वादृशस्य । न चेदृशं किंचि-
[illegible]रव मयोपनीतं यादृशेन चाण्डालाशनशङ्का समुत्पद्यते । फलानि तु ततोऽपि प्रतिगृ-
[illegible]न्त । पानीयमपि चाण्डालभाण्डादपि भुवि पतितं पवित्रमेवेत्येवं जनः कथयति
[illegible]त्मानं क्षुधा पिपासया वा पातयसि । यत्र भक्षयस्यमूनि मुनिजनोचितानि वन-

---

[illegible]। केवलं [illegible] चीत्कारं पूत्कृतिविशेषममुञ्चम् । उपनीतेऽपि चानीतेऽपि च पानाशने ज-
[illegible] समग्रमनशनेनैवाभोजनेनैवात्यवाहयं व्यतिक्रामम् । अन्येद्युश्चेति । अन्यस्मिन्नहन्य-
[illegible]तिक्रामति सति, मे मम हृदये चित्ते दूयमाने पीड्यमाने सति च, सा चण्डालदारिका
[illegible]नीय नानाविधान्यनेकप्रकाराणि पक्वानि परिणतान्यपक्वान्यपरिणतानि च फलानि
[illegible] शीतलं शिशिरं च पानीयं जलं चाप्रतिपन्नोऽस्वीकृतस्तेषां फलजलानामुपभोगो ग्रहणं
[illegible]मामारोपितलोचना संस्थापितनयना स्निह्यन्तीव स्नेहं कुर्वन्तीवावोचदब्रवीत् । किं तदित्याह—
[illegible] । [illegible]र्दितानां पीडितानाम् । हीति निश्चितम् । पशुपक्षिणां निर्गतो विचारो वितर्को
[illegible]चित्तवृत्तिर्येषां ते तथा तेपामुपनतेष्वानीतेष्वाहारेष्वनुपयोगोऽनाभोगो न संभवत्येव
[illegible] एवंविध एतादृशः कोऽप्यनिर्वचनीयस्वरूपो भोज्याभोज्ययोर्भक्ष्याभक्ष्ययोर्विवेकः पृथगा-
[illegible]: पूर्वजातिस्मरोऽस्मदीयमास्माकीनमाहारं भोज्यं परिहरसि त्यजसि, तथापि तथात्वेऽपि
[illegible]रहितायां भोज्याभोज्यविवेचनवर्जितायां तिर्यग्जातौ वर्तमानस्य स्थितवतस्ते तवाभ-
[illegible] । [illegible]कारणात्र भक्षयसि नास्ति । येन च कारणेनोत्कृष्टतमां प्रकृष्टतरामुत्कृष्टतरां
[illegible]दृशं कर्म कृतं येन कर्मणा तिर्यग्योनौ पतितः स त्वमपरमन्यत्किं विचारयसि किं
[illegible]त्मा न विवेके तत्त्वातत्त्वविचारे स्थापितः । अधुना सांप्रतं स्वकर्मणोपात्ता प्राप्ता
[illegible]माचरतः कुर्वतस्ते तव नास्त्येव दोषः । अपि चेति युक्त्यन्तरे । येषामपि
[illegible]भोज्ययोर्नियमो विरतिरस्ति तेषामपि जनानामापत्काले विपत्समये प्राणानां
[illegible]ग्रहणेनापि यावद्विहितं तदा त्वादृशस्य भवत्सदृशस्य किं पुनर्भण्यते ।
[illegible] मया नोपनीतं नानीतम्, यादृशेन चाण्डालस्याशनशङ्का श्वपचभ-
[illegible] । फलानि तु ततो गृह्यन्त एवादीयन्त एव । पानीयमपि जलमपि चाण्डाल-
[illegible] पतितं भूक्षिप्तं पवित्रं पावनमेवेत्येवं जनः कथयति वक्ति । तदिति हेत्वर्थे ।
[illegible] पिपासयोरन्यतया वात्मानं स्वं पातयस्यात्मपातं करोषि । अमूनि मुनिज-

---

[illegible] ३ उपयोगम्. ४ आरोपित; आरोधित. ५ आंचनानाम्. ६ निर्विचार.
[illegible] १० देशं च. ११ अपरिहारय. [illegible]

देशावस्थापितमृणालनालेन कदलीदलव्यजनवाहिनानर्तितनालवृन्तेन जलार्द्रानिलसंचारिणा कुसुमतल्पकल्पनाकुलेन धारागृहजलयन्त्रप्रवर्तनाहृतार्तिना मणिकुट्टिमक्षालनाप्रह्वेण च सजलकिञ्जल्कजलजोपचारप्रकरसंभ्रान्तेन च शिशिरभूगृहाभ्यन्तरप्रत्यवेक्षणदक्षेण चोद्यानदीर्घिकातटलतागहनमण्डपसेकतापहारिणा च मलयजरसचन्द्रार्द्रजलचन्द्राश्मयावधानदानोद्यतेन चाप्तपरिजनेनोपचर्यमाणस्यापि काष्ठीभूतदेहस्य दाहक्षमो झटित्येवारुरोह परां कोटिं कामानलः। राज्ञ एव तुल्यावस्थस्य महाश्वेतोत्कण्ठया पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य च।

तस्मिन्नेव चान्तरे तत्संधुक्षणायेव प्रवर्तयन्सरसकिसलयलतालास्योपदेशदक्षं दक्षिणानिलम्, आलोलरक्तपल्लवप्रालम्बान्कम्पयन्नशोकशाखिनः, वाञ्छितमुकुलमञ्जरीभरेण नमयन्बालसहकारान्, उत्कोरकयन्कुरबकैः सह बकुलतिलकचम्पकनीपान्, आपीतयन्किरातैः ककुभान्, विकिरन्नतिमुक्तकामोदम्, उद्दामयन्किंशुकवनानि, निरङ्कुशयन्कामिजनमनांसि,

---

येन स तथा तेन। अंसदेशे स्कन्धप्रदेशेऽवस्थापितं न्यस्तं मृणालनालं बिसनालं येन स तथा तेन। कदलीदलानां रम्भापत्राणां व्यजनं वहतीत्येवंशीलेनानर्तितो भ्रमं नीतस्तालवृन्तो येन स तथा तेन। जलेनार्द्रः संयोऽनिलो वायुस्तं संचारयति प्रवर्तयतीत्येवंशीलः स तथा तेन। कुसुमैः पुष्पैर्या तल्पकल्पना शय्याविरचना तेनाकुलेन व्याकुलेन। धारागृहस्य जलयन्त्राणां प्रवर्तनात्प्रसरणादा ईषद्धता दूरीकृतार्तिर्येन स तेन। मणिकुट्टिमस्य क्षालना धावनं तत्राप्रह्वो यस्य स तेन 'आयस्तेन' इति पाठे आयस्तेन खिन्नेनेत्यर्थः। सजलानि जलसहितानि किञ्जल्कजलजानि केसरोपयुक्तकमलानि तेषामुपचारः प्रकार उपचरणं तेन संभ्रान्तेन मूढेन। शिशिरं शीतलं यद्भूगृहं भूमिस्थं सदनं तस्य अभ्यन्तरं मध्यं तस्य प्रत्यवेक्षणं गवेषणं तत्र दक्षेण चतुरेण। उद्यानस्य दीर्घिका वापी तस्यास्तटं तीरं तस्य लतागहनमण्डपो लताश्रयस्तत्र यः सेकः सिचनं तेन तापमपहरतीत्येवंशील. स्वभावः स तथा तेन मलयजरसश्चन्दनद्रवश्चन्द्रः कर्पूरं आर्द्रं जलं चन्द्रस्य चन्द्राश्मा चन्द्रकान्तस्तेषामाश्रयणमेतैरवधानदानं समाधिदानं तत्रोद्यतेनोद्युक्तेन। 'अवधानसमाधानप्रणिधानानि तु समाधौ स्युः' इति हैमः। आप्तो विश्वस्तो यः परिजनः परिच्छदस्तेनोपचर्यमाणस्योपचारविषयीक्रियमाणस्यापि काष्ठीभूतदेहस्य काष्ठभावमापन्नशरीरस्य दाहे क्षमः समर्थः कामानलो मदनवह्निः क्षणेन परां कोटिं झटित्येव तत्कालमेवारुरोहारूढवान्। राज्ञ एव तुल्यावस्थस्य सदृशावस्थस्य महाश्वेताया उत्कण्ठयोत्कलिकया पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य च। मदनानलः परां कोटिमारुरोहेत्यत्रापि संयोज्यम्। तृतीयान्तानि सर्वाण्याप्तपरिजनस्य विशेषणानि।

तस्मिन्नेव चान्तरे विचाले तस्य संधुक्षणायेव उद्दीपनायेव सुरभिमासो वसन्तः प्रावर्तत प्रवृत्तो बभूव। 'सुरभिश्चम्पके स्वर्णे जातीफलवसन्तयोः। गन्धोत्पले सौरभेय्यां शल्लकीमातृभेदयोः। सुगन्धे च मनोज्ञे च, वाच्यवत्सुरभि स्मृतम्' इति विश्वः। किं कुर्वन्। प्रवर्तयन्प्रापयन् कारयन्। कम्। दक्षिणानिलं मलयमारुतम्। कीदृशम्। सरसानि रसोपयुक्तानि किसलयानि यासामेवंविधा लता वल्लयस्तासां लास्योपदेशो नृत्योपदेशस्तत्र दक्षं चतुरम्। आलोलाश्चपलाश्चपला रक्तपल्लवा लोहितकिसलयास्तेषां प्रालम्बाः समूहा येषु तानशोकशाखिनः केसरवृक्षान्कम्पयन्। वाञ्छिते मुकुलमञ्जर्यौ कुड्मलवल्लर्यौ तयोर्भरेण बालसहकारान्नवीनचूतान्प्रनमयन्नम्रतां नयन्। कुरबकैर्वृक्षविशेषैः सह बकुलः केसरः, तिलको वृक्षविशेषः, चम्पको हेमपुष्पकः, नीपः कदम्बः, एतानुत्प्राबल्येन कोरकयन्कलिकायुतान्कुर्वन्। 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः। किरातैः कुरण्टकैः सह ककुभानर्जुनवृक्षानापीतयन्पीतान्कुर्वन्। 'ककुभो वीणाप्रसेवे रागभेदेऽर्जुनद्रुमे' इत्यनेकार्थः। अतिमुक्तकस्य माधवीलताया आमोदं परागं विकिरन्विक्षिपन्। किंशुका ब्रह्मवृक्षास्तेषां वनान्युद्दामयन्नुत्कटयन्। कामिनो जनास्तेषां मनांसि चेतांसि निरङ्कुशयन्नुच्छृङ्खलयन्।

---

१ मृणालेन. २ सकुसुमतल्प. ३ आहत; आर्हित; आकुल. ४ आयस्तेन. ५ सजलपद्मकिञ्जल्ककारमकरप्रचारसंभ्रान्तेन. ६ अन्धकारशिशिर. ७ सेतापापहारिणा; संतापहारिणा. ८ मलयजरसचन्द्रार्द्रजलार्द्रचन्द्राश्म; मलयजजलार्द्रचन्द्राश्म. ९ दाहहेतुः. १० तत्क्षणमेव. ११ प्रकम्पयन्. १२ स्तबकयन्. १३ विकसित. १४ आनमयन्; आनमयन्. १५ आपाटयन्. १६ ककुभः.

निर्मूलयन्मानम्, उत्पाटयँल्लज्जाम्, समाद्धुवन्क्षोभम्, उपनयन्ननुनयव्यवस्थाम्, व्यवस्थाँ-पयन्हठचुम्बनालिङ्गनरतिस्थितिम्, मकरध्वजस्य ध्वजानिव किंशुकानि, सकल-मेव महारजनमयमिव रागमयमिव मदनमयमिवोन्मादनमयमिव प्रेममयमिवोत्सवमय-मिवौत्सुक्यमयमिव जनयञ्जीवलोकम्, किसलयितसकलकान्तारकाननोपवनतरुरुत्फुल्ल-बकुलामोदवासितदिगन्तरो मधुमदमधुरकोकिलालापदुःखिताध्वगजनश्रुतिरनवरतम-करन्दासारदुर्दिनोन्मादितसकलजीवलोकहृदयो मदाकुलभ्रमद्भ्रमरझंकारकातरितविर-हातुरमनोवृत्तिरात्मसंभवैकोत्सवकारी प्रावर्तत सुरभिमासः । येन च कुसुमधन्वनः परमास्त्रेण मधुना पर्याकुलितहृदया कादम्बरी संप्राप्ते भगवतः कामदेवस्य महे महता प्रयत्नेन कथंकथमप्यतिवाहितदिवसा श्यामायमानदशदिशि सायाह्ने स्नात्वा निर्वर्तितकामदेवपूजा तस्य पुरश्चन्द्रापीडमतिसुरभिशीतलैः स्नापयित्वाम्भोभिश्चरणाद्विलिप्य मृगमदामोदिना हरिचन्दनेन सुरभिकुसुमस्रग्भिरुद्ग्रथितं कुन्तलकलापं कृत्वैककर्णार्पितसकिसलयाशोकस्तबक-

---

मानं दर्पं निर्मूलयन्नुन्मूलयन् उत्पाटयन् । लज्जां त्रपामुत्पाटयन्नुत्कोटयन् । क्षोभं क्षोभम् । अर्थात् कामिजनानाम् । समाद्धुवन्नुद्दीपयन्निरावुर्वन् । अनुनयव्यवस्थां प्रणिपातनवसरानयविधिराकुर्वन् । हठेन बलेन चुम्बनमालिङ्गनम्, आलिङ्गनमुपगूहनम्, रतिः संभोगः, एतासां स्थितिं मर्यादां व्यवस्थापयन्व्यवस्थां कुर्वन् । मकर-ध्वजस्य कामस्य ध्वजानिव किंशुकानि किंशुकपुष्पाण्यनङ्गस्य ध्वजा इव समुल्लासयन्प्रकाशयन् । महारजतमय-मिव सुवर्णमयमिव, रागमयमिवानुरागमयमिव, मदनमयमिव कंदर्पमयमिव, उन्मादमयमिव चित्तविप्लवमयमिव, प्रेममयमिव स्नेहमयमिव, उत्सवमयमिव महोत्सवमिव, औत्सुक्यमयमिव रणरणकमयमिव, एवंविधं सकल-मेव समस्तमेव जीवलोकं विष्टपं जनयन्विदधत् । किसलयिताः संजातकिसलयाः सकलाः समग्राः कान्तार-काननोपवनतरवो येन सः । तत्र कान्तारं महदरण्यम्, काननं निर्जनवनम्, उपवनं नगरसमीपवर्तिवनम् । उत्फुल्लाः प्रफुल्ला ये बकुला वृक्षविशेषास्तेषामामोदः परिमलस्तेन वासितं सुरभीकृतं दशदिशामन्तरं विचालं येन सः । मधुनो यो मदस्तेन मधुरो मिष्टो यः कोकिलालापस्तेन दुःखिता अध्वगजनाः पान्थजनास्तेषां श्रुतिः श्रवणं येन सः । अनवरतं निरन्तरं यो मकरन्दसीकरासारो मकरन्दपातस्तबिन्दुवेगवद्वृष्टिस्तदेव दुर्दिनं मेघजं तेनोन्मादितान्युन्मादं प्रापितानि सकलजीवलोकहृदयानि येन सः, मदाकुला ये भ्रमन्तो भ्रमराः शिलीमु-खास्तेषां झंकारः संकलशब्दैः कातरिता कातरीकृता विरहातुरजनानां मनोवृत्तिर्येन सः । आत्मसंभवस्य कन्दर्पस्यैकोऽद्वितीय उत्सवकारी प्रकाशकारी सुरभिमासः प्रावर्ततेत्यन्वयस्तु प्रागुक्त एव । येन कुसुमधन्वनः कंदर्पस्य परमास्त्रेणात्युत्कृष्टशस्त्रेण मधुना वसन्तेन पर्याकुलितहृदया व्याकुलितचित्ता कादम्बरी भगवतः कामदेवस्य महे उत्सवे संप्राप्ते समागते सति महता प्रयत्नेनोद्यमेन कथंकथमपि महता कष्टेनातिवाहितदिवसा अतिक्रान्तवासराः श्यामायमानाः कृष्णायमाना दशदिशो यस्मिन्नेवंभूता सायाह्ने संध्यायां स्नात्वा स्नानं कृत्वा निर्वर्तिता विहिता कामदेवस्य पूजार्चा यया सा तस्य कामदेवस्य पुरोऽग्रे चन्द्रापीडमतिसुरभिशीतलैरतिसु-गन्धिशिशिरैरम्भोभिः पानीयैः स्नापयित्वा स्नानं कारयित्वा चरणाच्चरणावभिव्याप्य मृगमदः कस्तूरिका तस्या आमोदः परिमलो विद्यते यस्मिन्नेवंभूतेन हरिचन्दनेन विलिप्य विलेपनं कृत्वा । 'हरिचन्दनमाख्यातं गोशीर्षे सुरद्रुमे । ज्योत्स्नायां कुङ्कुमे च' इति विश्वः । सुरभीणि यानि कुसुमानि तेषां स्रग्भिर्मालाभिरुद्ग्रथित उद्बद्धः कुन्तलकलापः केशसमूहो यस्य स तं कृत्वा । एकस्मिन्कर्णेऽर्पितो न्यस्तः सन्ति शोभनानि किसलयानि

---

१ उपनयन्. २ उपस्थापयन्; आस्थापयन् ३ [illegible] ४ [illegible]. ५ रतिमयमिवोत्सवमयमिव [illegible] प्रेममदमिव [illegible]. ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible]. ९ चकित. १० महोत्सवे. ११ निवर्त्य. १२ कृत्वैव कर्णा. १३ आरोपि[illegible]. १४ [illegible].

महाश्वेतां पुण्डरीकागमनमहोत्सवेन यावन्न वर्धयत्येव तावदवतीर्य पुण्डरीकः परमोपकारिणे चन्द्रापीडवपुषे शशाङ्कायाढौकत। चन्द्रापीडस्तु तं कण्ठे गृहीत्वाब्रवीत्—'सखे पुण्डरीक, यद्यपि प्राग्जन्मसंबन्धाज्जामातासि तथाप्यनन्तरजन्माहृतसुहृत्स्नेहसद्भावेनैव मया सह वर्तितव्यं भवता' इत्येवं च वदत्येव चन्द्रापीडे चित्ररथहंसौ दिष्ट्या वर्धयितुं केयूरको हेमकूटमगमत्। मदलेखापि धावमाना निर्गत्य मृत्युंजयजपव्यग्रस्य तारापीडस्य विलासवत्याश्च पादयोः पतित्वा 'देव, देव्या सह दिष्ट्या वर्धसे। प्रत्युज्जीवितो युवराजः समं वैशम्पायनेन' इत्यानन्दनिर्भरमुच्चैर्जगाद। राजा तु तच्छ्रुत्वा शरीरसंस्कारविरहोद्गताविरलदीर्घपरुषपलितलोमशप्रकोष्ठाभ्यां दोर्भ्यां परिष्वज्य तां तदनु हर्षपरवशो विलासवतीं कण्ठेऽवलम्ब्य जरा[1]मङ्गलिपरिशिथिलितमूलेन बाहुनोत्क्षिप्तोत्तरीयांशुकाञ्चलः स्वयमेवाशिक्षितनृत्यविसंष्ठुलैः पदैर्नृत्यन्निवोत्फुल्लवदननरपतिसहस्रपरिवृतोऽम्भोजाकर इव मलयमारुतप्रेङ्खोलनाविवर्तितो मदलेखां 'क्वासौ क्वासौ' इति पुनःपुनः पृच्छन्पुनःपुनर्निर्विशेषहर्षवृत्तिः शुकनासं कण्ठे संभावयंस्तत्रैवागच्छत्। दृष्ट्वा च तथा पुण्डरीककण्ठे लग्नं चन्द्रापीडमानन्दनिर्भरः शुकनासमवादीत्—'दिष्ट्या मया नैकाकिना तनयप्रत्युज्जीवनोत्सवसुखमनुभूतम्' इति। चन्द्रापीडस्तु तथा हर्षपरवशं पितरमालोक्य ससंभ्रमोन्मुक्तपुण्डरीकः पुर एव पृथ्वीतलनिवेशितशिराश्चरणयोरपतत्। अथ सत्वरोपसृतस्तं तथा प्रणतमुन्नमय्य तारापीडोऽभ्यधात्—'पुत्र, यद्यपि पिताहं तव शापदोषात्स्वपुण्यैर्वा संजातः, तथापि जगद्वन्दनीयो लोकपालस्त्वम्। अपि च मय्यपि नमस्यो योंऽशः सोऽपि मया त्वय्येव संक्रामितः। तदुभयथापि त्वमेव नमस्कार्यः' इत्यभिदधदेव समं राजपुत्रलोकसहस्रैः प्रतीपमस्य पादयोरपतत्। विलासवती

भूता कादम्बरी स्वयमेवात्मनैव धावित्वा धावनं कृत्वा ततः कण्ठग्रहो यस्या एतादृशी महाश्वेतां पुण्डरीकस्यागमनमहोत्सवस्तेन यावन्न वर्धयत्येव वर्धापनं न करोत्येव तावत्तस्मिन्समये पुण्डरीकोऽवतीर्यावतरणं कृत्वा परमोपकारिणे परमोपकृतिविधायिने चन्द्रापीडस्यैव वपुः शरीरं यस्य स तथा तस्मै शशाङ्काय चन्द्रमसे चन्द्रायाढौकत। चन्द्रापीडस्तु तं पुण्डरीकं कण्ठे गृहीत्वा कण्ठग्रहं कृत्वा कण्ठभेदं गृहीत्वाब्रवीदवोचत्। एतदेव दर्शयन्नाह—सखे इति। हे सखे हे वयस्य पुण्डरीक, यद्यपि प्राग्जन्मसंबन्धाज्जन्मान्तरसंबन्धात्त्वं जामातासि। महाश्वेताया चन्द्रवंशोत्पन्नत्वेन चन्द्रमसः पुत्रीत्वादस्याः पतित्वेन चास्य जामातृत्वमिति भावः। तथाप्यनन्तरजन्मनि शूद्रकभव आहृतोऽर्जितो यः सुहृत्स्नेहो मित्रप्रेम तस्य सद्भावेनैव मया सह वर्तितव्यं चलितव्यं भवता। एवं च वदति कथयति चन्द्रापीडे चित्ररथहंसौ कादम्बरीमहाश्वेतापितरौ दिष्ट्या भाग्येन वर्धयितुं वर्धापनं कर्तुं केयूरको हेमकूटमगमदयासीत्। मदलेखापि निर्गत्य धावमाना धावनं कुर्वाणा मृत्युंजयो महादेवस्तस्य जपो जापस्तेन व्यग्रस्य व्याकुलस्य तारापीडस्य विलासवत्याश्च पादयोश्चरणयोः पतित्वा निपतनं कृत्वा हे देव, देव्या सह दिष्ट्या वर्धसे। समं वैशम्पायनेन युवराजः प्रत्युज्जीवित इत्यानन्दनिर्भरं यथा स्यात्तथोच्चैर्गाढस्वरेण जगाद्दादार्थमवोचत्। तच्छ्रुत्वाकर्ण्य शरीरस्य संस्कारविरहोऽधिवासनादिस्तेनोद्गतानि प्रादुर्भूतानि प्रकटीभूतान्यविरलानि निबिडानि दीर्घाण्यायतानि परुषाणि कठिनानि यानि पलितानि तैर्लोमशौ प्रकोष्ठौ ययोरेवंभूताभ्यां दोर्भ्यां बाहुभ्यां तां परिष्वज्याश्लिष्य तदनु पश्चाद्धर्षपरवशः प्रमोदपरतन्त्रः कण्ठे विलासवतीमवलम्ब्यावलम्बनं कृत्वा .... हे पुत्र हे सुत, यद्यपि शापदोषात्स्वपुण्यैर्वाहं तव पिता संजातः, तथाप्येवं सत्यपि त्वमेव जगता वन्दनीयो नमस्कार्यः। यतो लोकपालस्त्वम्। अपि पुनरन्यत्। मय्यपि मयि विषयेऽपि नमस्यो योंऽश इत्यात्मवचनम्। सोऽपि मया त्वय्येव संक्रान्तिमनयम्। उभयथापि लोकपालत्वेन मदंशसंक्रमणेन च त्वमेव भवानेव नमस्कार्यो नमस्करणीय इत्यभिदधदेवेति कथयन्नेव राजपुत्रलोकसहस्रैः समं प्रतीपं विलोममस्य चन्द्रापीडस्य पादयोरपतन्निपतितवान्। विलासवती तु तथा तेन

१ जरामित्यारभ्य तारापीडोऽभ्यधादित्यन्तं व्याख्याया त्रुटितोऽयं ग्रन्थः.

...तथा पित्रा प्रणते तस्मिन्परितोषेण स्वाङ्गेष्विवासंमान्ती तं पुनः शिरसि पुनर्ललाटे पुनश्च कपोलयोश्चुम्बित्वा गाढतरं सुचिरमालिलिङ्ग । उन्मुक्तश्च मात्रोपसृत्य पुनःपुनः कृतनमस्कारः शुकनासं प्रणनाम । आशीःसहस्राभिवर्धितश्च तेनात्मनोपसृत्य यथानुक्रमं पित्रोः शुकनासस्य मनोरमायाश्चैष वो वैशम्पायन इति पुण्डरीकं विनयविलक्षावनम्रवदनमदर्शयत् ।

तस्मिन्नेव च प्रस्तावे समुपसृत्य कपिञ्जलः शुकनासमवादीत्—'एवं संदिष्टमार्यस्य भगवता श्वेतकेतुना । अयं खलु पुण्डरीकः संवर्धित एव केवलं मया । आत्मजः पुनस्तव । ...लानि भवत्स्वेव लग्नः स्नेहः । तद्वैशम्पायन एवायमित्येवमगत्याविनयेभ्यो निवारणीयः । ...ऽयानीति कृत्वा नोपेक्षणीयः । यच्चापगतशापोऽप्यात्मसमीपं नानीतस्तत्तवैवायम्' इति । यच्चात्मानमस्मिन्नाचन्द्रकालीनायुषि स्थापयित्वा कृतार्थः । संप्रत्यस्माद्दिव्यलोकादप्युपरि...न्तुदयतं मे सत्त्वाख्यं ज्योतिः' इति । शुकनासस्तु विनयावनतं पुण्डरीकं पाणिनांसेऽवलम्ब्य कपिञ्जलं प्रत्यवादीत्—'कपिञ्जल, सकलजगदाशयज्ञेन सता भगवता किमिदादिष्टम् । सर्वथा स्नेहस्यायमसंतोषः' इति । एवंविधैश्च पूर्वजन्मवृत्तान्तानुस्मरणालापैः परस्परावलोकनसुखोत्फुल्ललोचनानां सर्वेषामेव तेषामचेतितैव सा क्षणदा प्रयाता । प्रातरेव च सकलगन्धर्वलोकानुगतौ समं मदिरागौरीभ्यां चित्ररथहंसौ गन्धर्वराजावपि तत्रैवाजग्मतुः ।

प्रहर्षेण पित्रा तारापीडेन प्रणते नते तस्मिंश्चन्द्रापीडे परितोषेण हर्षेण स्वाङ्गेष्विवासंमान्ती प्रवेशमलभमाना । एतेन प्रमोदातिरेकः सूचितः । तं सुतं पुनः शिरस्युत्तमाङ्गे, पुनर्ललाटेऽलिके भालस्थले, पुनः कपोलयोर्गण्डप्रदेशयोश्चुम्बित्वा चुम्बनं कृत्वा गाढतरमतिदृढं सुचिरं बहुकालमालिलिङ्ग । आलिङ्गन उन्मुक्तश्च माता विलासवत्योपसृत्य समीपे गत्वा पुनःपुनः कृतनमस्कारो विहितनमस्कृतिः शुकनासं प्रणनाम नमस्कृतवान् च । तेन शुकनासेनाशीःसहस्रैर्मङ्गल्यानिवादनसहस्रैरभिवर्धितोऽभिनन्दित आत्मना स्वयमुपसृत्य समीपं गत्वा यथानुक्रमं यथाक्रमं पित्रोः शुकनासस्य मनोरमायाश्चैष वो युष्माकं वैशम्पायन इति पुण्डरीकं विनयेन विलक्षं विलक्षान्वितम् । 'विलक्षो विस्मयान्विते' इत्यमरः । अवनम्रमवनतं वदनं यस्य स तमदर्शयद्दर्शयामास ।

तस्मिन्नेव प्रस्तावे समये समुपसृत्य पार्श्वे समागत्य कपिञ्जलः शुकनासमवादीदवोचत् । [illegible]

रात्रं स्थित्वा परितुष्टहृदयाभ्यां श्वशुराभ्यां विसर्जितः पितुः पादमूलमाजगाम । आगत्य च समकालमेवानुभूतक्लेशं राजलोकमात्मसमं कृत्वा समारोपितराज्यभारः पुण्डरीके परित्यक्तसर्वस्वकार्ययोः पित्रोः पादावनुचरन्, कदाचिदत्यद्भुतोत्फुल्लनयननैगमजनावलोकितो जन्मभूमिस्नेहादुज्जयिन्याम्, कदाचिद्गन्धर्वराजगौरवेणानुपरमणीयतममहिम्नि हेमकूटे, कदाचिदमृतपरिमलाधिवाससुरभिशिशिरसर्वप्रदेशहारिणि रोहिणीबहुमाननेन चन्द्रलोके, कदाचिदहर्निशोत्फुल्लसहस्रपत्रनिवहोद्वाहिनि पुण्डरीकप्रीत्या लक्ष्मीनिवाससरसि, कादम्बरीरुच्या च सर्वत्रैवापरेष्वपि रम्यतरेषु तेषु तेषु स्थानेषु तया सह जन्मद्वयाकाङ्क्षितैवापरिसमाप्तान्यपुनरुक्तानि च तानि तानि न केवलं चन्द्रमाः कादम्बर्या सह कादम्बरी महाश्वेतया सह महाश्वेता तु पुण्डरीकेण सह पुण्डरीकोऽपि चन्द्रमसा सह परस्परावियोगेन सर्व एव सर्वकालं सुखान्यनुभवन्तः परां कोटिमानन्दस्याध्यगच्छन् ॥

परिसमाप्तिर्येषामेवंविधा या त्रपा लज्जा तया सुभगं मनोहरमेतादृशं कादम्बर्याः प्रथमं सुरतस्य सुखं सोऽनुभूय साक्षात्स्वर्लोकदिवसमिव दशरात्रं दशदिवसं स्थित्वास्थाय परितुष्टहृदयाभ्यां संतुष्टचित्ताभ्यां श्वशुराभ्यां चित्ररथहंसाभ्यां विसर्जितो दत्ताज्ञः पितुस्तारापीडस्य पादमूलं चरणसमीपमाजगामाययौ । आगत्य चागमनं कृत्वा च समकालमेवैकवारमेवानुभूतः क्लेशो दुःखं यैरेवंभूतं राजलोकं नृपजनमात्मसमं निजसदृशं स्वतुल्यं कृत्वा विधाय पुण्डरीके समारोपितो न्यस्तो राज्यभार आधिपत्यभूर्येन सः । परित्यक्तमुज्झितं सर्वं स्वकार्यं सांसारिककृत्यं याभ्यां तौ तयोः । माता च पिता च पितरौ । एकशेषः । तयोः पित्रोः पादौ चरणावनुचरन्सेवयन् । कदाचित्कस्मिंश्चिदवसरेऽत्यद्भुतोत्फुल्लनयना विकसितनेत्रा ये नैगमजना वणिग्जनास्तैरवलोकितो वीक्षितो जन्मभूमिस्नेहादुत्पत्तिवसुधाप्रीतेरुज्जयिन्यां विशालायाम् । कदाचित्कस्मिंश्चित्प्रस्तावे गन्धर्वराजस्य गौरवेणात्यादरेणानुपमो मनोहरो रमणीयतमोऽतिशयेन रन्तुं योग्यो महिमा माहात्म्यं यस्मिंस्तादृशे हेमकूटे । कदाचिद्रोहिणीबहुमाननेन मान्यो...कारेणामृतस्य पीयूषस्य परिमल आमोदस्तस्याधिवासेन संस्कारेण सुरभिः सुगन्धो यः शिशिरः शीतलः सर्वप्रदेशः समस्तस्थलं तेन हारिणि मनोहरे चन्द्रलोके । कदाचिदहर्निशमहोरात्रमुत्फुल्लानि विकसितानि सहस्रपत्राणि तेषां निवहः समूहो यस्मिंस्तादृशमुदं जलं वहतीत्येवंशीले । उदकस्योदादेशः । पुण्डरीकप्रीत्या पुण्डरीकस्नेहेन लक्ष्म्या रमाया निवाससरस्तत्स्थानसरसि कासारे । क्वचित् 'सहस्रपत्रामोदवाहिनि' इति पाठः । कादम्बरीरुच्या च कादम्बर्याः स्पृहया चापरेष्वपीतरेष्वपि रम्यतरेष्वतिमनोहरेषु तेषु तेषु स्थानेषु प्रदेशेषु । सर्वत्रैव तया कादम्बर्या सह जन्मद्वयाकाङ्क्षितैव भवान्तरद्वयकाङ्क्षितैवापरिसमाप्तान्यपरिपूर्णान्यपुनरुक्तानि च कदाचिदसेवितानि । प्रतिदिननवीनानीत्यर्थः । तानि तानि च बहुलराज्यानि न केवलं चन्द्रमाः कादम्बर्या सह, किं तु कादम्बरी महाश्वेतया सह, महाश्वेता पुण्डरीकेण, पुण्डरीकोऽपि चन्द्रमसा सह, परस्परमन्योन्यमवियोगेनाविप्रलम्भेन सर्व एव सर्वकालं समयसमयं सुखानि सातान्यनुभवन्तोऽनुभवविषयीकुर्वन्त आनन्दप्रमोदस्य परां कोटिं परमावस्थामध्यगच्छन्प्राप्तवन्तः ॥

इति श्रीपादशाहश्रीअकब्बरजलालदीनसूर्यसहस्रनामाध्यापकश्रीशत्रुंजयतीर्थकरमोचनाद्यनेकसुकृतविधापकमहोपाध्यायश्रीभानुचन्द्रगणितच्छिष्याष्टोत्तरशतावधानसाधकप्रमुदितपादशाहश्रीअकब्बरप्रदत्तखुस्फहमापराभिधानमहोपाध्यायश्रीसिद्धचन्द्रगणिविरचितायां कादम्बरीटीकायामुत्तरखण्डटीका समाप्ता ॥

---

१ रमणीयतर; रमणीयता. २ मोद. निवहोद्व ३ रम्यतरेषु तेषु तेषु ४ सुखम्; सर्वसुखानि.

